

भगवताऽऽश्रेयसुनर्वस्तुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाऽज्ञिवेशेन तन्निष्ठा

चरकदृढलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

साम्बन्ध-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्लेति-भाषा-त्रयादुवाचलङ्कृता विविधपाठागतैः खंयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे

श्री गुलाबकुंवरवा आयुर्वेदिक सोसायटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

पञ्चमः खण्डः

संकादः १८७१, सिंतादः १९४०, दिक्कादः २० ॥

सुरोभितावृत्तिः

मृत्पृष्ठ १२५ रूप्यकाः

१३९८८

सर्वस्वाम्यसंकलिता

श्री जामनगरे आयुर्वेद-सुद्रालये सुद्रापिठा च

ભગવાન આત્રેય પુનર્વસુએ ઉપદેશેલ અને તેના શિષ્ય મહર્ષિ અગ્નિવેશે રચેલ
તથા ચરક અને દદબલથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ

ચરકસંહિતા

અન્વયથી અને હિંદી, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી એ ત્રણેય ભાષાના
અનુવાદથી અલંકૃત તથા વિવિધ પાઠાન્તરોથી સંયોજિત

ખંડ પાંચમો

: સ પાઠક અને પ્રકાશક :

શ્રી ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદિક સોસાયટી
ભામનગર-(સૌરાષ્ટ્ર)

શકે ૧૮૭૧, સન ૧૯૪૯, સંવત ૨૦૦૫

અન્યત્વાભિવના સર્વ હ્રસ્વ ત્વાધીન છે

કુદક : શ્રી ગુણવંતરાય ગ્યાસાયાં

શ્રી આયુર્વેદ મુદ્રણાલય- ત્રિશૂલનગર.

ચરકસંહિતા વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ સૂત્રસ્થાન			
૧ દીર્ઘાનિતીય અધ્યાય			
૧-૨ દીર્ઘાનિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧	૬૧ કફના ગુણો અને પ્રશમનો	૪૩
૩-૨૨ આયુર્વેદના અભ્યાસ માટે ભરદ્વાજનું		૬૨-૬૩ વિકારો મટાડવાના ઉપાયો	૪
૫-૨૨ ઇન્દ્રિયોના પાસે જવું	૧-૨	૬૪ રસનું લક્ષણ અને ભેદોનાં નિમિત્તકારણો	૪
૨૩-૨૬ ઇન્દ્રિયોના પાસે આયુર્વેદનું		૬૫ રસોના સંગ્રહ	૪
કરેલું પ્રવચન	૨	૬૬ દોષોના પ્રશમક અને પ્રકોપક રસો	૪
૨૭-૪૦ આયુર્વેદનું પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તવું	૨-૩	૬૭ પ્રભાવભેદ પ્રમાણે દ્રવ્યભેદ	૪
૪૧ આયુર્વેદનું લક્ષણ	૩	૬૮ ઉત્પત્તિભેદ પ્રમાણે	૪
૪૨ આયુ શબ્દનાં લક્ષણ અને પર્યાયો	૩	૬૯-૬૯ જંગમ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ	૪
૪૩ ખીજા વેદો કરતાં આયુર્વેદની ઉચ્ચતા	૩	૭૦ પાર્થિવ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ	૫
૪૪-૪૫ સામાન્ય તથા વિશેષનું લક્ષણ	૩	૭૧-૭૨ ચાર પ્રકારનાં ઉદ્ભિદ દ્રવ્યો	૫
૪૬-૪૭ આયુર્વેદનાં આધિકરણો	૩	૭૩ ઔષ્ઠ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ	૫
૪૮ દ્રવ્યસંગ્રહ	૩	૭૪-૭૬ જંગમ વગેરે દ્રવ્યોમાંથી પ્રશસ્ત	
૪૮ ચેતન-અચેતન ભેદ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં		દ્રવ્યોનો સંગ્રહ	૫
દ્રવ્યો	૩	૭૭-૮૦ સોળ મૂલિનીનાં નામ તથા કર્મો	૫
૪૯ ગુણ અને કર્મ	૩	૮૧-૮૬ ઔગણ્ડીશ કૂલિનીનાં	૫
૫૦ સમનાયનું લક્ષણ	૩	૮૬-૮૭ ચાર મહારત્નેડોનાં	૫
૫૧ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૩	૮૮-૯૧ પાંચ લવણોનાં	૫
૫૧ ગુણનું	૩	૯૨-૧૦૪ આઠ મૂત્રોનાં	૬
૫૨ કર્મનું	૩	૧૦૫-૧૧૩ આઠ ક્ષીરોનાં	૬
૫૩ આયુર્વેદનું કાર્ય (પ્રયોજન)	૩	૧૧૪-૧૧૫ દૂધાળાં ત્રણ વૃક્ષો અને તેનાં કર્મો	૬
૫૪ વ્યાધિનો ત્રણ પ્રકારનો હેતુસંગ્રહ	૪	૧૧૬-૧૧૯ છાલ ઉપયોગી	૬
૫૫ વ્યાધિના બે આશ્રયો	૪	૧૨૦-૧૨૩ ઔષધીનાં નામ, રૂપ, યોગ જાણવાના	
૫૫ આરોગ્યનું કારણ	૪	કારણ	૭
૫૬ આત્માનું લક્ષણ	૪	૧૨૪-૧૩૨ ઔષધનાં નામ, રૂપ અને યોગ ન	
૫૭ શરીરના ત્રણ દોષોનો સંગ્રહ	૪	જાણવાના દોષો	૭
૫૭ મનના બે દોષોનો સંગ્રહ	૪	૧૩૩ સિપ્તગુણુપુનું કાર્ય	૭
૫૮ દોષોની શાન્તિના ઉપાયો	૪	૧૩૪ યોગ્ય ઔષધનું લક્ષણ	૭
૫૯ વાયુના ગુણો અને પ્રશમનો	૪	૧૩૫ ઉત્તમ વેદનું લક્ષણ	૭
૬૦ પિત્તના	૪	૧૩૬-૧૪૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨ અપામાર્ગતંદુલીય અધ્યાય			
૧-૨ અપામાર્ગતંદુલીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૮	૭ પાંચ પ્રકારની કપાયકલ્પના	૧૨
૩-૬ શિરોવિરેચન દ્રવ્યો	૮	૭(૧-૩) સ્વરસ વગેરેનાં લક્ષણ	૧૨
૭-૮ વમન દ્રવ્યો	૮	૭ સ્વરસ વગેરેમાં બલતારતમ્ય	૧૨
૯-૧૦ વિરેચન દ્રવ્યો	૮	૮ પચાસ મહાકપાયોનું સંક્ષેપમાં વિવરણ	૧૨
૧૧-૧૩ આસ્થાપન દ્રવ્યો	૮	૮ પાંચ સો કપાયોનું વિવરણ	૧૨
૧૪ અનુનાસન દ્રવ્યોનું આસ્થાપન દ્રવ્યોમાં કથન	૮	૯ છત્રનીય દશક	૧૨
૧૫ પંચકર્મનું પૂર્વકર્મ	૮	૯ બુંદણીય	૧૨
૧૬ યુક્તિજ્ઞાનના શુભો	૮	૯ લેખનીય	૧૨
૧૭-૩૩ અઢાવીસ યવાગૂઓ	૮-૯	૯ ભેદનીય	૧૨
૩૪-૩૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૯	૯ સંધાનીય	૧૩
૩૬ ચિકિત્સાઈ વૈદ્ય	૯	૯ દીપનીય	૧૩
૩ આરગ્વધીય અધ્યાય		૧૦ બલ્ય	૧૩
૧-૨ આરગ્વધીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૯	૧૦ વર્ણ	૧૩
૩-૧૭ કુષ્ઠર પંદર લેપો	૯-૧૦	૧૦ કંકુ	૧૩
૧૮-૨૦ વાતનાશક પાંચ	૧૦	૧૦ હલ	૧૩
૨૧-૨૨ વાતરક્તહર ત્રણ	૧૦	૧૧ તૃપ્તિ	૧૩
૨૩-૨૪ શિરઃશ્લહર બે લેપો	૧૧	૧૧ અર્શોદ્રિ	૧૩
૨૫ પાર્શ્વશ્લહર એક લેપ	૧૧	૧૧ કુષ્ઠન	૧૩
૨૬-૨૭ નિર્વાપણ કરનાર બે લેપો	૧૧	૧૧ કંદુન	૧૩
૨૮ શીતહર એક લેપ	૧૧	૧૧ ક્રિમિન	૧૩
૨૮ વિષહર	૧૧	૧૧ વિપન	૧૩
૨૯ ત્વગ્દોષ તથા સ્વેદહર એક લેપ	૧૧	૧૨ સ્તન્યજનન	૧૩
૨૯ શરીરની દુર્ગન્ધિ હરનાર	૧૧	૧૨ સ્તન્યશોધન	૧૩
૩૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૧	૧૨ શુક્રજનન	૧૩
૪ ષડ્વિરેચનશતીય અધ્યાય		૧૨ શુક્રશોધન	૧૩
૧-૨ ષડ્વિરેચનશતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૧	૧૩ સ્નેહોપગ	૧૪
૩ ષડ્વિરેચનશત વગેરેનું સંક્ષેપમાં કહેવું	૧૧	૧૩ સ્વેદોપગ	૧૪
૪ છ સો વિરેચનો	૧૧	૧૩ વમનોપગ	૧૪
૫ વિરેચનના છ આશ્રયો	૧૨	૧૩ વિરેચનોપગ	૧૪
૬ પાંચ કપાયોનિઓ	૧૨	૧૩ આસ્થાપનોપગ	૧૪
		૧૩ અનુવાસનોપગ	૧૪
		૧૩ શિરોવિરેચનોપગ	૧૪
		૧૪ છર્દિનિગ્રહણ	૧૪
		૧૪ તૃણાનિગ્રહણ	૧૪
		૧૪ હિક્કાનિગ્રહણ	૧૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫ પુરીપસંઘ્રહણીય દશક	૧૪
૧૫ પુરીપવિરજનીય ,	૧૪
૧૫ મૂત્રસંઘ્રહણીય ,	૧૪
૧૫ મૂત્રવિરજનીય ,	૧૪
૧૫ મૂત્રવિરજનીય ,	૧૫
૧૬ કાસહર ,	૧૫
૧૬ શ્વાસહર ,	૧૫
૧૬ શોથહર ,	૧૫
૧૬ જ્વરહર ,	૧૫
૧૬ શ્રમહર ,	૧૫
૧૭ દાહપ્રશમન ,	૧૫
૧૭ શીતપ્રશમન ,	૧૫
૧૭ ઉદર્દપ્રશમન ,	૧૫
૧૭ અંગમર્દપ્રશમન ,	૧૫
૧૭ શ્લેષ્મપ્રશમન ,	૧૫
૧૭ શોષિતાસ્થાપન ,	૧૫
૧૭ વેદનાસ્થાપન ,	૧૫
૧૭ સંજ્ઞાલાવનાર ,	૧૫
૧૮ પ્રજ્ઞાસ્થાપન ,	૧૫
૧૮ વયઃસ્થાપન ,	૧૬
૧૮ પચાસ મહાકપાયોનો ઉપસંહાર	૧૬
૨૦ ઔષધ અસંખ્ય હોવાથી સંક્ષેપ વિસ્તારમાં યુક્તિ નથી	૧૬
૨૧-૨૨ એક જ ઔષધ ફરી ફરીને આવતાં પાંચ સો પુરાં થાય તેની યુક્તિ	૧૬
૨૨-૨૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ઇતિ ભેષજવ્યતુક	૧૬
૫ માત્રાશિતીય અધ્યાય	
૧-૨ માત્રાશિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૬
૩ મિતાહાર કરવો જોઈએ	૧૬
૬ આહારમાત્રાનો અગ્નિબળ ઉપર આધાર	૧૬
૪ આહારની માત્રા	૧૬
૫ પ્રકૃતિથી લઘુ અથવા હારિ દ્રવ્યો માત્રામાં જ લેવાં જોઈએ	૧૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬ માત્રાવિચારમાં ગૌરવ તથા લાઘવની ઉપયોગિતા	૧૭
૭ ગુરુલઘુભેદ પ્રમાણે આહારની માત્રા	૧૭
૮ મિતાહારના ગુણો	૧૭
૯ ગુરુ દ્રવ્યોની ભોજનમાં માત્રા	૧૭
૧૦-૧૧ કેવો ખોરાક ન ખાવો	૧૭
૧૨ કેવો ખોરાક ખાવો	૧૭
૧૩ સ્વસ્થવૃત્તનો સત્તાત્મક ઉપદેશ	૧૭
૧૪-૧૯ અંજનવિધિ	૧૭-૧૮
૨૦-૨૨ પ્રાયોગિક ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો	૧૮
૨૩-૨૪ ધૂમવર્તિનો નિર્માણવિધિ	૧૮
૨૫ સ્નેહિક ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો	૧૮
૨૬ શિરોવિરચન ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો	૧૮
૨૭-૩૨ ધૂમપાનના ગુણો	૧૮
૩૩-૩૭ ધૂમપાનના આઠ કાળ	૧૮
૩૭ સરખી રીતે પીવાયેલ ધૂમનાં લક્ષણ	૧૮
૩૮ અવિધિસઃ , ધૂમના દોષો	૧૮
૩૯-૪૦ તેની ચિકિત્સા	૧૯
૪૧-૪૫ ધૂમપાનને અયોગ્ય પુરુષો	૧૯
૪૬-૪૮ ધૂમપાનવિધિ	૧૯
૪૯-૫૧ ધૂમને જનાવવાની રીત	૧૯
૫૨ સુખીત ધૂમનાં લક્ષણ	૧૯
૫૩ અપીત , ,	૧૯
૫૪-૫૫ અતિપીત , ,	૧૯
૫૬ અણુતેલનો પ્રયોગકાલ	૧૯
૫૭-૬૨ અણુતેલસેવનના ગુણો	૧૯-૨૦
૬૩-૬૮ અણુતેલની જનાવટ	૨૦
૬૯-૭૦ અણુતેલનો પ્રયોગવિધિ	૨૦
૭૧-૭૨ દાતણનો વિધિ અને ગુણ	૨૦
૭૩ દાતણને યોગ્ય વૃક્ષો	૨૦
૭૪-૭૫ છદ્ધાનિર્દેશનના ગુણો	૨૦
૭૬-૭૭ મુખપાસનાં દ્રવ્યો	૨૦
૭૮-૮૦ તેલગંદ્રપદારણના ગુણો	૨૦-૨૧
૮૧-૮૩ માથામાં તેલ નાખવાના ગુણો	૨૧
૮૪ કાનમાં , , ,	૨૧
૮૫-૮૬ અભ્યંગના ગુણો	૨૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૨ મલાયનો	૨૮
૪૩ મળોના ક્ષય તથા વૃદ્ધિનાં લક્ષણો	૨૮
૪૪ તેમાંથી ઉત્પન્ન વ્યાધિનો ચિકિત્સાક્રમ	૨૮
૪૫ સ્વસ્થવૃત્તાના સેવનનો હેતુ	૨૮
૪૬-૫૦ નિજ વિકારોની વૃદ્ધિ ન થવા દેવાનો વિધિ	૨૮
૫૧-૫૨ આગન્તુ રોગોની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યાપરાધ કારણ છે	૨૮
૫૩-૫૪ આગન્તુરોગોની ઉત્પત્તિ ન થવા દેવાનો વિધિ	૨૮
૫૫ વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન થવા દેવામાં તથા ઉત્પન્ન વ્યાધિની શાન્તિમાં કારણ	૨૮
૫૬-૫૭ વર્ત્ય પુરુષો	૨૯
૫૮-૫૯ સ્વયં પુરુષો	૨૯
૬૦ હિતસેવનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ	૨૯
૬૧ દહીંસેવનના નિયમો	૨૯
૬૨ દહીંસેવનના નિયમોનું પાલન ન કરવાથી દોષો	૨૯
૬૩-૬૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૯

૮ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય અધ્યાય

૧-૨ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૨૯
૩ પંચેન્દ્રિયોની ગણના	૨૯
૪ મનનું લક્ષણ	૨૯
૫ એક જ પુરુષમાં મન અનેક જેવું દેખાય છે તેનું કારણ	૨૯
૬ પુરુષને સાર્વિક વગેરે કહેવાનો હેતુ	૩૦
૭ મનયુક્ત ઇન્દ્રિયો જ અર્થગ્રહણમાં સમર્થ બને છે	૩૦
૮ પાંચ ઇન્દ્રિયો	૩૦
૮ પાંચ ઇન્દ્રિયદ્રવ્યો	૩૦
૧૦ પાંચ ઇન્દ્રિયનાં અધિષ્ઠાનો	૩૦
૧૧ પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો	૩૦
૧૨ પાંચ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનો	૩૦
૧૩ અધ્યાત્મ દ્રવ્યગુણસંગ્રહ	૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪ પાંચભૌતિક ચક્ષુ વગેરેને તેજસ વગેરે કહેવાનો હેતુ	૩૦
૧૫ મનસહિત ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ વિકૃતિનાં કારણો	૩૦
૧૬ મનના ગ્રાણ વિષયો	૩૦
૧૭ મનસહિત ઇન્દ્રિયોના સ્વાસ્થ્યપાલન માટેના ઉપાયો	૩૦-૩૧
૧૮ સદૃષ્ટતાના અનુષ્ઠાનનું કારણ તથા લાભ	૩૧
૧૮ અનુષ્ઠાન કરવા લાયક સદૃષ્ટો	૩૧
૧૯-૨૭ અસદૃષ્ટો જે ન આવરનાં જોઈએ	૩૧-૩૩
૨૮ પોતાનું શુભ કરવાનો પ્રકાર	૩૩
૨૯ બ્રહ્મચર્યાદિમાં પરાયણ રહેવું	૩૩
૩૦-૩૩ તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો	૩૩
૩૪ ન કહેવાયેલાં સદૃષ્ટોનો સંગ્રહ	૩૩

૯ ઇતિ સ્વસ્થવૃત્તયતુષ્ઠ

૯ અર્જુનચતુષ્પાદ અધ્યાય

૧-૨ અર્જુનચતુષ્પાદ અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૩૪
૩ ચિકિત્સાના ચાર પાદ	૩૪
૪ રોગ-આરોગ્યનાં લક્ષણ	૩૪
૫ ચિકિત્સાનું લક્ષણ	૩૪
૬ વૈદ્યના ગુણો	૩૪
૭ દ્રવ્યના ગુણો	૩૪
૮ પરિચારકના ગુણો	૩૪
૯ આતુરના ગુણો	૩૪
૧૦-૧૪ ચાર પાદમાં વૈદ્યની પ્રધાનતાનું કારણ	૩૪
૧૫-૧૭ અન્ન ચિકિત્સકના દોષો	૩૪-૩૫
૧૮-૨૩ સારા વૈદ્યનું લક્ષણ	૩૫
૨૪-૨૫ વૈદ્યનું કાર્ય	૩૫
૨૬ ગ્રાણીમાત્ર સાથે વૈદ્યોનું ચાર પ્રકારનું વર્તન	૩૫
૨૭-૨૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૫

૧૦ મહાચતુષ્પાદ અધ્યાય

૧-૨ મહાચતુષ્પાદ અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૩૫
---------------------------------	----

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩ ચતુષ્પાદભેષજ આરોગ્ય માટે બસ છે એવો આત્રેયનો મત	૩૫	૩૪ સાત ત્રિકો	૪૦
૪ મૈત્રેયે કરેલું ભેષજ તથા અભેષજની સમાનતાનું પ્રતિપાદન	૩૫-૩૬	૩૫ ત્રણ ઉપસ્તમ્ભો	૪૧
૫ આત્રેયે કરેલું સમાધાન	૩૬	૩૬ ત્રણ પ્રકારનું બળ	૪૧
૬ ચિકિત્સાસૂત્ર	૩૬	૩૭ રોગનાં ત્રણ આપતનો	૪૨
૭ ચિકિત્સામાં યશ મળવાનું કારણ	૩૬	૩૮ અસાત્ર્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગની એકરૂપતાનું કારણ	૪૧
૮ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવામાં હાનિ	૩૬	૩૯-૪૧ અયોગ-અતિયોગ-મિથ્યાયોગયુક્ત કર્મનું લક્ષણ	૪૧-૪૨
૯-૧૦ રોગોની સાધ્યાસાધ્યતાના પ્રકારો	૩૭	૪૨ અયોગ-અતિયોગ-મિથ્યાયોગવાળા કાલનું લક્ષણ	૪૨
૧૧-૧૩ સુખસાધ્યનું લક્ષણ	૩૭	૪૩ રોગાયતનનો ઉપસંહાર	૪૨
૧૪-૧૬ કૃશ્નસાધ્યનું લક્ષણ	૩૭	૪૪ બધા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તથા અભાવ યોગ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે	૪૨
૧૭-૧૮ યાચ્યનું લક્ષણ	૩૭	૪૫ ત્રણ પ્રકારના રોગો	૪૨
૧૯-૨૦ પ્રત્યાખ્યેયનું લક્ષણ	૩૭	૪૬-૪૭ માનસ બાધિનો પ્રતિકાર	૪૨
૨૧-૨૨ રોગનાં સાધ્યાસાધ્ય જાણવાનો હેતુ	૩૭	૪૮-૪૯ રોગના ત્રણ માર્ગો	૪૨
૨૩-૨૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૭	૫૦-૫૩ ત્રણ પ્રકારના વૈદ્યો	૪૨-૪૩
		૫૪-૫૫ ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધ	૪૩
		૫૬-૬૩ પ્રાન્ન તથા અન્ન રોગીનાં લક્ષણ	૪૩
		૬૪-૬૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૩-૪૪
૧૧ તિસ્રૈષણીય અધ્યાય		૧૨ વાતકલાકલીય અધ્યાય	
૧-૨ તિસ્રૈષણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૩૭	૧-૨ વાતકલાકલીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૪૪
૩ ત્રણ એષણુઓ	૩૮	૩ વાતના સંબંધમાં મહર્ષિઓના પરસ્પર પ્રશ્નો	૪૪
૪ પહેલી પ્રાણીષણા	૩૮	૪ વાયુના ગુણો	૪૪
૫ બીજી ધનૈષણા	૩૮	૫ વાયુના પ્રકોપનાં કારણો	૪૪
૬ ત્રીજી પરલોકૈષણા	૩૮	૬ વાયુના પ્રશમનાં કારણો	૪૪
૭-૧૫ આત્મા તથા પરલોકના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન	૩૮-૩૯	૭ પ્રકોપ તથા પ્રશમનાં કારણો વાયુને કેવી રીતે કોપાવે છે અને શાન્ત કરે છે તે	૪૪
૧૬-૧૭ ચાર પ્રકારની પરીક્ષા	૩૯	૮ શરીરમાં ફરતા અકુપિત વાયુનાં કર્મો	૪૪-૪૫
૧૮-૧૯ આત્મનું લક્ષણ	૩૯	૮ શરીરમાં ફરતા કુપિત " "	૪૫
૨૦ પ્રત્યક્ષનું " "	૩૯	૮ લોકમાં " અકુપિત " "	૪૫
૨૧-૨૨ અનુમાનનું " "	૩૯	૮ " " કુપિત " "	૪૫
૨૩-૨૫ ચુકિતનું લક્ષણ	૩૯		
૨૬ પ્રમાણ પ્રકરણનો ઉપસંહાર	૩૯		
૨૭-૨૯ આત્મવાક્યદ્વારા પુનર્ભવનું પ્રતિપાદન	૩૯-૪૦		
૩૦ પ્રત્યક્ષદ્વારા " "	૪૦		
૩૧ અનુમાનદ્વારા " "	૪૦		
૩૨ ચુકિતથી " "	૪૦		
૩૩ પુનર્ભવ સિદ્ધ થાય છે તેથી ધર્મનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ	૪૦		

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮ વાયુનો પ્રભાવ	૪૫
૯ મરીચિએ કરેલી ટીકા	૪૫
૧૦ વાયોવિદ્યું સમાધાન	૪૫
૧૧ શરીરમાં રહેલા કુપિત તથા અકુપિત પિત્તના ગુણદોષ	૪૬
૧૨ શરીરમાં રહેલા કુપિત તથા અકુપિત કંકના ગુણદોષ	૪૬
૧૩-૧૪ આત્રેયનું સમાધાન	૪૬
૧૫-૧૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ધતિ નિર્દેશચતુષ્ક	૪૬

૧૩ સ્નેહાધ્યાય

૧-૨ સ્નેહાધ્યાયનો ઉપક્રમ	૪૬
૩-૮ સ્નેહ સંબંધમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૪૬-૪૭
૯ સ્નેહની બે પ્રકારની યોગિ	૪૭
૧૦ સ્થાવર સ્નેહના આશયો	૪૭
૧૧ જંગમ સ્નેહના આશયો	૪૭
૧૨ તલના તેલના ગુણો	૪૭
૧૨ એરંડ તેલના ,	૪૭
૧૩ બધા સ્નેહોમાં ઘીની ઉત્તમતા	૪૭
૧૪ ઘીના ગુણો	૪૭
૧૫ તેલના ,	૪૭
૧૬ વસાના ,	૪૭
૧૭ મળમળા ,	૪૭
૧૮ ઘી વગેરેના પાનકાલો	૪૭
૧૯ સ્નેહપાનમાં કાલનો ભેદ તથા અધિકારનો ભેદ	૪૭-૪૮
૨૦-૨૧ તે નિયમો ન પાળવાના દોષો	૪૮
૨૨ સ્નેહનાં અનુપાનો	૪૮
૨૩-૨૮ સ્નેહની યોગીસ કલ્પના	૪૮
૨૯-૩૦ સ્નેહની ત્રણ પ્રકારની માત્રા	૪૮
૩૧-૩૨ સ્નેહપાનની ઉત્તમ માત્રાને લાયક પુરુષો	૪૮
૩૩-૩૪ " " માત્રાના ગુણો	૪૮
૩૫-૩૬ " મધ્ય માત્રાને લાયક પુરુષો	૪૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૭ સ્નેહપાનની મધ્યમ માત્રાના ગુણો	૪૮
૩૮-૩૯ સ્નેહપાનની ક્લેસ્ત્ર માત્રાને લાયક પુરુષો	૪૮
૪૦ " " માત્રાના ગુણો	૪૮
૪૧-૪૩ ઘૃતપાનને લાયક પુરુષો	૪૮
૪૪-૪૬ તેલપાનને " "	૪૮
૪૭-૪૯ વસાપાનને " "	૪૮
૫૦ મળ્લાપાનને " "	૪૮
૫૧ સ્નેહની ઉત્તમતા	૪૮
૫૨ સ્નેહનને યોગ્ય પુરુષો	૪૮
૫૩-૫૬ સ્નેહનને અયોગ્ય પુરુષો	૪૮
૫૭ અસ્તિગંધનાં લક્ષણો	૪૮
૫૮ સમ્યક્ સ્તિગંધનાં લક્ષણો	૫૦
૫૯ અતિસ્તિગંધનાં " "	૫૦
૬૦ સ્નેહપાનનું પૂર્વકર્મ	૫૦
૬૧ સંશોધન તથા સંશમન સ્નેહનો પાનકાલ	૫૦
૬૨-૬૪ સ્નેહપાન કરેલા માટે હિતાહિત	૫૦
૬૫-૬૯ મૃદુ તથા કૂર ઠાણનાં લક્ષણો	૫૦
૭૦-૭૩ સ્નેહપાનમાં તૃપાના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા	૫૦
૭૪-૭૬ સ્નેહના વિભ્રમથી થતા દોષો	૫૦-૫૧
૭૭-૭૮ તેની ચિકિત્સા	૫૧
૭૯ સ્નેહવ્યાપ્તિનાં કારણો	૫૧
૮૦ સંશોધન સ્નેહમાં વર્તન	૫૧
૮૧ સંશમન " "	૫૧
૮૨ સ્નેહની નિચારણાના વિષયો	૫૧
૮૩-૯૦ સ્નેહની કલ્પનાનો વિધિ	૫૧
૯૧ કુષ્ઠ વગેરે રોગીના સ્નેહનમાં વર્જનીય દ્રવ્યો	૫૧
૯૨-૯૫ કુષ્ઠરોગીનાં સ્નેહનનો પ્રકાર	૫૧
૯૬-૯૭ અતિ માત્રામાં તથા હિતાવગથી સ્નેહ સેવન કરવાના દોષો	૫૨
૯૮ સ્નેહ-સ્વેદ વગેરેનો ક્રમ	૫૨
૧૦૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૧ પિડકાના ઉપદ્રવો	૬૯	૩૨ આનાહની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૭૩
૧૧૨-૧૧૩ દોષોની ત્રણ પ્રકારની ગતિ	૬૯-૭૦	૩૩ અધિમાંસ તથા અર્ધુદાની શોથમાં ગણતરી	૭૩
૧૧૪ દોષોના સંયમ-પ્રકાપ-પ્રશમકાળ	૭૦	૩૪-૩૫ રોહિણીની સંપ્રાપ્તિ	૭૩
૧૧૫-૧૧૯ દોષોની પ્રાકૃત તથા વિકૃત ગતિ	૭૦	૩૬ રોહિણીની સાધ્યાસાધ્યતા	૭૩
૧૨૦-૧૨૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૭૦	૩૭ કૃત્ત્રસાધ્યનું લક્ષણ	૭૩
		૩૮ સુખસાધ્યનું ,	૭૪
		૩૯ યાચનું ,	૭૪
		૪૦ પ્રત્યાખ્યેયનું ,	૭૪
		૪૧ રોગોના સાધ્યાદિ ભેદો	૭૪
		૪૨-૪૩ વેદના વગેરે ભેદ પ્રમાણે રોગો અનેક છે છતાં પણ તેઓના અર્થિં સ્થૂલ રોગોમાં સમાવેશ	૭૪
		૪૪-૪૭ કુપિત થયેલ એક જ દોષ જુદા જુદા રોગ ઉત્પન્ન કરે તથા રોગોની અસંખ્યતા હોવા છતાં, તેની ચિકિત્સાનું સામાન્ય રીતે કથન	૭૪
		૪૮ વિકૃત તથા પ્રાકૃત દોષો અવશ્ય જાણવા બેઠાએ	૭૪
		૪૯-૫૧ પ્રાકૃત વાતાદિ દોષોનાં કર્મો	૭૪
		૫૨ વાતાદિના ક્ષયનાં લક્ષણો	૭૪
		૫૩ વાતાદિની વૃદ્ધિનાં ,	૭૫
		૫૪-૫૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૭૫
		૬૯ અષ્ટાદશરીય અધ્યાય	
		૧-૨ અષ્ટાદશરીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૭૫
		૩ ઉદરાદિ રોગોની સંખ્યા	૭૫
		૪(૧) આઠ ઉદર	૭૫
		૪(૧) , મૂત્રાશ્વાત	૭૫
		૪(૧) , ક્ષીરદોષો	૭૫
		૪(૧) , રેતોદોષ	૭૫
		૪(૨) સાત કુષ્ઠ	૭૫
		૪(૨) , પિડકા	૭૫
		૪(૨) , વિસર્પ	૭૫
		૪(૩) છ અતિસાર	૭૫
૧-૨ ત્રિશોધીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૭૦		
૩ શોથોના ભેદો	૭૦		
૪ આગન્તુ શોથનાં કારણો	૭૦		
૫ આગન્તુ શોથનો પ્રતિકાર	૭૦		
૬ નિજ શોથનાં સામાન્ય કારણો	૭૧		
૭(૧) વાતજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૭૧		
૭(૨) પિત્તજન્ય , , ,	૭૧		
૭(૩) કફજન્ય , , ,	૭૧		
૭ દ્વન્દ્વ તથા સન્નિપાતજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૭૧		
૮ શોથના જુદા જુદા પ્રકાર પ્રમાણે ભેદો	૭૧		
૯-૧૫ વાતાદિથી ઉત્પન્ન શોથોનાં લક્ષણોનું શ્લોકમાં કહેવું	૭૨		
૧૬-૧૭ શોથની સ્થાનભેદ પ્રમાણે અસાધ્યતા	૭૨		
૧૮ શોથના ઉપદ્રવો	૭૨		
૧૯ ઉપનિદ્ધિકાની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૭૨		
૨૦ ગલશુન્ઠિકાની , ,	૭૨		
૨૧ ગલગંડની , ,	૭૨		
૨૨ ગલગ્રહની , ,	૭૨		
૨૩ વિસર્પની , ,	૭૩		
૨૪ પિડકાની , ,	૭૩		
૨૫ તિલ વગેરેની , ,	૭૩		
૨૬ શંખકાનાં , ,	૭૩		
૨૭ કર્ણમૂલશોથનો , ,	૭૩		
૨૮ પ્લીહાવૃદ્ધિની , ,	૭૩		
૨૯ ગુલ્મની , ,	૭૩		
૩૦ વૃદ્ધિની , ,	૭૩		
૩૧ ઉદરની , ,	૭૪		

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ (૩) છ ઉદાવર્ત	૭૫
૪ (૪) પાંચ ગુહમ	૭૬
૪ " " કાંસ	૭૬
૪ " " શ્વાસ	૭૬
૪ " " હિકકા	૭૬
૪ " " તૃષ્ણા	૭૬
૪ " " છર્દિ	૭૬
૪ " " અરુચિ	૭૬
૪ " " શિરોરોગ	૭૬
૪ " " હ્રોગ	૭૬
૪ " " પાંડુરોગ	૭૬
૪ " " ઉન્માદ	૭૬
૪ (૫) ચાર અપરમાર	૭૬
૪ " " અક્ષિરોગ	૭૬
૪ " " કર્ણુરોગ	૭૬
૪ " " પ્રતિસ્થાપ	૭૬
૪ " " મુખરોગ	૭૬
૪ " " ગ્રહણુદોષ	૭૬
૪ " " મદ	૭૬
૪ " " મૂચ્છા	૭૬
૪ " " શોષ	૭૬
૪ " " ક્ષીયતા	૭૬
૪ (૬) ત્રણ શોથ	૭૬
૪ " " ક્લિષ્ઠાસ	૭૬
૪ " " રક્તપિત્ત	૭૬
૪ (૭) બે જનર	૭૬
૪ " " ત્રણ	૭૬
૪ " " આયામ	૭૬
૪ " " ગૃધ્રસીનાત	૭૬
૪ " " કામલા	૭૬
૪ " " આમ	૭૬
૪ " " વાતરક્ત	૭૬
૪ " " અરોરોગ	૭૬
૪ (૮) એક ઉરુસ્તમ્બ	૭૬
૪ " " સન્ધાસ	૭૬
૪ " " મહાગદ	૭૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ (૮) વીસ કૃમિજાતિ	૭૬
૪ " " પ્રમેહ	૭૬
૪ " " યોનિવ્યાપદ	૭૬
૫-૬ દરેક રોગ વાયુ વગેરેથી જ થાય છે	૭૭
૭ નિજ-આગ-તુ પરસ્પર અનુઅનુવરણે હોય છે	૭૭
૮-૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૭૭
<hr/>	
૨૦ મહારોગાધ્યાય	
૧-૨ મહારોગાધ્યાયનાં ઉપક્રમ	૭૭
૩ ચાર રોગો	૭૭
૩ પીડાને લીધે એક જ છે	૭૭
૩ આગ-તુ-નિજ વિભાગ પ્રમાણે વિભાગો	૭૭
૩ બે પ્રકારનાં અધિજાત	૭૭
૩ રોગોની અસંખ્યતા	૭૭
૪ આગ-તુ રોગોનાં કારણો	૭૭
૪ નિજ	૭૭
૫ દરેક વિકારોનાં પ્રેરક કારણો	૭૮
૬ દરેક રોગ પરસ્પર સંકળાએલા હોય છે	૭૮
૭ આગ-તુ તથા નિજનાં લક્ષણો પ્રમાણે ભેદ	૭૮
૮ શરીરમાં દોષોના સ્થાનભેદ	૭૮
૯ પ્રાકૃત તથા વિકૃત વાત-પિત્ત-કફનાં કર્મ	૭૮
૧૦ સામાન્યજ અને તાનાતમજ રોગો	૭૮
૧૧ એરો વાતવિકારોની ગણના	૭૮
૧૨ વાયુનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ-કર્મો	૭૯
૧૩ કુપિત વાયુનો ઉપક્રમ	૭૯
૧૪ આલીસ પિત્તરોગોની ગણના	૭૯
૧૫ પિત્તનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ-કર્મો	૭૯
૧૬ કુપિત પિત્તનો ઉપક્રમ	૮૦
૧૭ વીસ કફવિકારોની ગણના	૮૦
૧૮ કફનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ-કર્મો	૮૦
૧૯ કુપિત કફનો ઉપક્રમ	૮૦
૨૦-૨૨ ચિકિત્સામાં રોગ-ઓપધ વગેરે જ્ઞાનની ઉપયોગિતા	૮૦
૨૩-૨૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૮૦
<hr/>	
દતિ રોગઅતુક	

૧૬૭૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૨ અષ્ટૌનિન્દિતીય અધ્યાય	
૧-૨ અષ્ટૌનિન્દિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૮૧
૩ આઠ નિન્દિત પુરુષો	૮૧
૪ અતિ સ્થૂલના દોષો	૮૧
૫-૮ તેનું શ્લોકોમાં કથન	૮૧
૯ અતિ સ્થૂલનું લક્ષણ	૮૧
૧૦-૧૨ અતિકૃશતાનાં કારણો	૮૧
૧૩-૧૪ અતિકૃશના દોષો	૮૧-૮૨
૧૫ અતિકૃશનું લક્ષણ	૮૨
૧૬ અતિસ્થૂલ તથા અતિકૃશનો ચિકિત્સાક્રમ	૮૨
૧૭ સ્થૂલતા તથા કૃશતામાં કૃશતાની પ્રધાનતા	૮૨
૧૮-૧૯ સમમાસપ્રમાણ પુરુષની શ્રેષ્ઠતા	૮૨
૨૦ સ્થૂલ-કૃશનાં કર્શણ-બૃંહણ કેમ કરવાં તે	૮૨
૨૧-૨૮ અતિસ્થૂલનો ઉપક્રમ	૮૨
૨૯-૩૩ અતિકૃશનો પ્રતિકાર	૮૨
૩૪ સંક્ષેપમાં સ્થૂલતા કરનાર પદાર્થો	૮૩
૩૫ નિદ્રાનું કારણ	૮૩
૩૬ " કૃશ	૮૩
૩૭-૩૮ અક્ષણે તથા અત્યંત નિદ્રાના દોષો	૮૩
૩૯-૪૩ જેઓને માટે દિવસે સૂવું હિતકર છે	૮૩
૪૪ શ્રીષ્ઠ શિવાયની ઋતુમાં દિવાસ્વપ્નનો નિષેધ	૮૩
૪૫ જેમને માટે દિવાસ્વપ્ન હંમેશાં અહિત છે	૮૩
૪૬-૪૯ અહિતકર દિવાસ્વપ્નના દોષો	૮૩
૫૦ રાત્રિજાગરણ-દિવાસ્વપ્ન-બેઠે બેઠે સૂવાના ગુણો	૮૩
૫૧ સ્થૂલ-કૃશનાં નિદ્રા તથા આહાર	૮૩
૫૨-૫૪ નિદ્રાનાશનો પ્રતિકાર	૮૪
૫૫-૫૬ અતિનિદ્રાનો "	૮૪
૫૭ નિદ્રાનાશનો હેતુ	૮૪
૫૮-૫૯ નિદ્રાના ભેદો	૮૪
૬૦-૬૨ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૮૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૨ લંઘનબૃંહણીય અધ્યાય	
૧-૨ લંઘનબૃંહણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૮૪
૩-૪ લંઘનબૃંહણાદિ છ ઉપક્રમો	૮૪
૫-૮ લંઘનાદિ સંબંધી અગ્નિવેદના પ્રશ્નો	૮૪-૮૫
૯ લંઘનનું લક્ષણ	૮૫
૧૦ બૃંહણનું લક્ષણ	૮૫
૧૦ રક્ષણનું લક્ષણ	૮૫
૧૧ ર્નેહનનું "	૮૫
૧૨ ર્વેદનનું "	૮૫
૧૨ સ્તમ્ભનનું "	૮૫
૧૨-૧૩ લંઘન દ્રવ્યો	૮૫
૧૩-૧૪ બૃંહણ "	૮૫
૧૪-૧૫ રક્ષણ "	૮૫
૧૫ ર્નેહન "	૮૫
૧૬ ર્વેદન "	૮૫
૧૭ સ્તમ્ભન "	૮૫
૧૮ લંઘનના પ્રકારો	૮૫
૧૯-૨૪ બુદ્ધિ બુદ્ધિ લંઘનના અધિકારીઓ	૮૫-૮૬
૨૫ બૃંહણ માંસ	૮૬
૨૬-૨૮ બૃંહણીય પુરુષો તથા દ્રવ્યો	૮૬
૨૯-૩૦ રક્ષણીય "	૮૬
૩૧ ર્નેહો તથા ર્નેહનીય પુરુષો	૮૬
૩૧ ર્વેદો તથા ર્વેદનીય પુરુષો	૮૬
૩૨-૩૩ સ્તમ્ભન દ્રવ્યો તથા સ્તમ્ભનીય પુરુષો	૮૬
૩૪-૩૭ લંઘન જેનું સારી રીતે થયું હોય તેનાં તથા અત્યંત થયું હોય તેનાં લક્ષણો	૮૬
૩૮-૩૯ બૃંહણ જેનું સારી રીતે થયું હોય તેનાં તથા અત્યંત થયું હોય તેનાં લક્ષણો	૮૬
૩૯-૪૦ સ્તમ્ભન જેનું સારી રીતે થયું હોય તેનાં તથા અત્યંત થયું હોય તેનાં લક્ષણો	૮૬
૪૧ લંઘનાદિ છના અયોગનાં લક્ષણો	૮૭
૪૨ છ ઉપક્રમોનો ઉપસંહાર	૮૭
૪૩ ઉપક્રમ અસંખ્ય હોવા છતાં છ છે એમ કહેવામાં શુકિત	૮૭
૪૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૮૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩ સંતર્પણીય અધ્યાય	
૧-૨ સંતર્પણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૮૭
૩-૪ સંતર્પણનાં કારણો	૮૭
૫-૭ સંતર્પણથી થતા રોગો	૮૭
૮-૯ તેનો પ્રતિકાર	૮૭
૧૦-૧૧ ત્રિકલાદિ ક્વાથ	૮૭
૧૨-૧૩ સુરતાદિ ક્વાથ	૮૭
૧૪ ઉદ્વર્તન વગેરે	૮૮
૧૫-૧૬ કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ	૮૮
૧૭ તદ્દ વગેરેના પ્રયોગો	૮૮
૧૮ ચૂષણાદિ મન્થ	૮૮
૧૯-૨૪ વ્યોષાદિ સકટુ	૮૮
૨૫ આહારવિહાર	૮૮
૨૬-૨૯ અપતર્પણજન્ય રોગો	૮૮
૩૦ તેના પ્રતિકાર	૮૮
૩૧ સઘઃક્ષીણનો ચિકિત્સાક્રમ	૮૮
૩૧-૩૭ ચિરદુર્બલનો ,,	૮૮
૩૮ ખર્જૂરાદિ મન્થ	૮૯
૩૯ સંતર્પણમન્થવિધાન	૮૯
૪૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૮૯

૨૪ વિધિશોણિતીય અધ્યાય

૧-૨ વિધિશોણિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૮૯
૩ વિધિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલું લોહી શુદ્ધ હોય છે	૮૯
૪ શુદ્ધ લોહીનું ફળ	૮૯
૫-૧૦ લોહી ખગડવાનાં કારણો	૮૯-૯૦
૧૧-૧૬ શોણિતજન્ય રોગો	૯૦
૧૭ ન કહેવામાં આવેલ શોણિતજન્ય રોગોનો સંગ્રહ	૯૦
૧૮-૧૯ શોણિતજન્ય રોગોનો ચિકિત્સાક્રમ	૯૦
૨૦-૨૧ વાત વગેરેથી દુષ્ટ રક્તનાં લક્ષણો	૯૦
૨૨ શુદ્ધ રક્તનાં લક્ષણો	૯૦
૨૩ રક્તભેદણુ ક્યું હોય તે પુરુષનો અત્રપાનવિધિ	૯૦
૨૪ શુદ્ધ રક્તરાગો પુરુષનાં લક્ષણો	૯૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૫-૨૯ મદ-મૂર્ચ્છા-સંન્યાસની સંપ્રાપ્તિ	૯૦-૯૧
૩૦-૩૩ વાતાદિ ભેદથી મદનાં લક્ષણો	૯૦
૩૪ શોણિતજન્ય-વિષજન્ય વગેરે મદોનો વાત વગેરેનાં અન્તર્ભાવ	૯૧
૩૫-૪૧ વાતાદિ ભેદ પ્રમાણે મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો	૯૧
૪૨ સંન્યાસ-મદ-મૂર્ચ્છાના ભેદ	૯૧
૪૩ સંન્યાસની સંપ્રાપ્તિ	૯૧
૪૪ સંન્યાસનાં લક્ષણો	૯૧
૪૫-૫૩ સંન્યાસનો ઉપક્રમ	૯૧-૯૨
૫૪-૫૮ મદ-મૂર્ચ્છાનો ઉપક્રમ	૯૨
૫૯ ૬૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૯૨

૨૫ યજ્ઞપુરુષીય અધ્યાય

૧-૨ યજ્ઞપુરુષીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૯૨
૩-૨૫ પુરુષ તથા રોગો માટે ભેગા થયેલા મહર્ષિનાં વિવાદો	૯૨-૯૩
૨૬-૨૯ પુનર્વસુનું સમાધાન	૯૩-૯૪
૩૦-૩૪ હિત-અહિત આહારનું લક્ષણ	૯૪
૩૫-૩૭ આહારવિધિવિશેષનું લક્ષણ પ્રમાણે તથા અવયવ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન	૯૪
૩૮ પ્રકૃતિથી જ હિત આહારનો નિર્દેશ	૯૪
૩૯ ,, અહિત ,, ,,	૯૫
૪૦ શ્રેષ્ઠોનો સંગ્રહ	૯૫-૯૬
૪૧-૪૫ તેઓનો ચિકિત્સામાં ઉપયોગ	૯૭
૪૫ પથ્ય-અપથ્યનું લક્ષણ	૯૭
૪૬-૪૭ ડ્રવ્યોનાં માત્રાદિ જ્ઞાનનું પ્રયોજન	૯૭
૪૮-૪૯ ધાન્યાદિ નવ આસવની યોનિઓ	૯૭
૪૯ ચોરાસી પથ્ય આસવો	૯૭
૮૯ આસવના ધણા વિકલ્પો તથા સંસ્કારો	૯૭
૪૯ પોતપોતાના સંયોગ તથા સંસ્કારથી કરેલ આસવો પોતાનું કર્મ કરે છે	૯૮
૫૦ આસવોના સાધારણ ગુણો	૯૮
૫૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૯૮

૨૬ આત્રેયલદ્રક્ષાપીય અધ્યાય

૧-૨ આત્રેયલદ્રક્ષાપીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૯૮
---------------------------------------	----

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩-૮ મહર્ષિઓની સભામાં રસ-આહારના નિશ્ચયમાં કથા ૯૮	
૯ રસો છ જ છ એવો આત્રેયનો નિર્ણય ૯૮	
૧૦ દરેક દ્રવ્ય પાંચભૌતિક છે. ૯૯	
૧૦ ચેતન તથા અચેતન એમ બે પ્રકારનાં દ્રવ્યો ૯૮	
૧૦ દ્રવ્યોના ગુણો તથા કર્મો ૯૯	
૧૧ પાર્થિવ વગેરે ભેદ પ્રમાણે દ્રવ્યોનાં લક્ષણ તથા ગુણો ૯૯	
૧૨ દરેક દ્રવ્યો ઔષધરૂપ છે ૯૯	
૧૩ દ્રવ્ય-કર્મ-વીર્ય-અધિકરણ-કાલ-ઉપાય-ફળનાં લક્ષણ ૯૯	
૧૪-૨૨ રસ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્રેસઠ ભેદ ૯૯-૧૦૦	
૨૩ રસ-અનુરસની કલ્પનાથી દ્રવ્યોના અસંખ્ય ભેદ ૧૦૦	
૨૪ રસના ભેદ અસંખ્ય હોવા છતાં ચિકિત્સા માટે ત્રેસઠ કલ્પના ૧૦૦	
૨૫-૨૬ રસના ભેદમાં યુક્તિ ૧૦૦	
૨૭ રસના ભેદનું કારણ ૧૦૦	
૨૮ રસ અને અનુરસનું લક્ષણ ૧૦૦	
૨૯-૩૦ ૫૨ આદિ ગુણોનો નિર્દેશ ૧૦૦	
૩૧-૩૫ ૫૨ આદિ ગુણોનાં લક્ષણો ૧૦૦	
૩૬ દ્રવ્યોના ગુણો રસોથી જાણવા ૧૦૧	
૩૭ પ્રકરણ આદિ જાણીને અર્થ કરવો ૧૦૧	
૩૮-૩૯ રસો પંચમહાભૂતમાંથી જ જન્મે છે ૧૦૧	
૪૦ જે ભૂતના ગુણ વધુ હોય તે પ્રમાણે રસની ઉત્પત્તિ વધુ થાય છે ૧૦૨	
૪૧ ભૂતભેદ પ્રમાણે રસોના ગુણો ૧૦૨	
૪૨ છ રસોના એકએકના ગુણ તથા કર્મનું કહેવું ૧૦૧	
૪૩(૧) મધુર રસના ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો ૧૦૧	
૪૩(૨) અમ્લ " " " " " ૧૦૧-૧૦૨	
૪૩(૩) લવણ " " " " " ૧૦૨	
૪૩(૪) કટુ " " " " " ૧૦૨	
૪૩(૫) તિક્ત " " " " " ૧૦૨	
૪૩ કષાય " " " " " ૧૦૩	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૪ માત્રામાં તથા અમાત્રામાં ઉપયોગમાં આવતા રસોના ગુણદોષો ૧૦૩	
૪૫-૪૭ રસ દ્વારા દ્રવ્યના વીર્યનો ઉપદેશ ૧૦૩	
૪૮-૫૨ રસના ઉપદેશથી જ દ્રવ્યના ગુણ કહેવા તે અયોગ્ય છે ૧૦૩	
૫૩-૫૬ વીર્ય કરતાં રસોની અલ્પતા-મધ્યમતા તથા શ્રેષ્ઠતા ૧૦૩-૧૦૪	
૫૭-૫૮ રસોના વિપાકો ૧૦૪	
૫૯-૬૨ મધુરાદિ વિપાકોનાં કાર્યો ૧૦૪	
૬૩ દ્રવ્ય તથા ગુણના વિશેષ કરતાં વિપાકની અલ્પતા-મધ્યમતા તથા શ્રેષ્ઠતા ૧૦૪	
૬૪-૬૬ વીર્યના ભેદો તથા લક્ષણો ૧૦૪	
૬૭ પ્રભાવનું લક્ષણ ૧૦૪	
૬૮-૭૨ પ્રભાવનાં ઉદાહરણો ૧૦૪	
૭૩-૭૯ છ રસોનું વિજ્ઞાન ૧૦૪-૧૦૫	
૮૦-૮૧ વિરોધી આહારવિકારોનું દુઃકમાં લક્ષણ ૧૦૫	
૮૨-૮૪ કેટલાક વિરોધી આહારોનો યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ ૧૦૫-૧૦૬	
૮૫-૧૦૧ અહિત આહારનું લક્ષણ ૧૦૬	
૧૦૨-૧૦૩ વિરુદ્ધ આહારથી થતા રોગો ૧૦૭	
૧૦૪-૧૦૫ વિરુદ્ધ આહારથી થતા રોગોનો પ્રતિકાર ૧૦૭	
૧૦૬ કેટલીક વાર વિરોધી વસ્તુ વિક્ષેપ જાય છે તેનું કારણ ૧૦૭	
૧૦૭-૧૧૩ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૧૦૭	

૬૭ અન્નપાનવિધિ અધ્યાય

૧-૨ અન્નપાનવિધિ અધ્યાયનો ઉપક્રમ ૧૦૭	
૩ વિધિવિહિત અન્નપાનથી પ્રાણીના પ્રાણો છે ૧૦૭	
૪ પાણી વગેરે કેટલાંક દ્રવ્યોના સ્વાભાવિક ગુણો ૧૦૮	
૫-૭ વર્ગસંગ્રહથી દ્રવ્યોના ગુણોનો ઉપદેશ ૧૦૮	
૧ શૂદ્ધાન્નવર્ગ	
૮-૧૦ શક્તિના સામાન્ય ગુણો ૧૦૮	
૧૧-૧૨ રકતશક્તિ વગેરેના વિશેષ ગુણો ૧૦૮	
૧૩ શૃષ્ટિકર્તા ગુણો ૧૦૮	

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪ વરક-ઉદાલક-ચીન-શારદોજનવલ-દર્દરો ગન્ધન અને કુરુવિન્દના ગુણો	૧૦૮	૫૯-૬૦ વિષ્કિર-પ્રતુદ-ન્નંગલના સાધારણ ગુણો	૧૧૧
૧૫ વ્રીહિતા ગુણો	૧૦૮	૬૧ બકરાનાં માંસનાં ગુણો	૧૧૧
૧૫ પાટલના ગુણો	૧૦૮	૬૨ ઘેટાંનાં " "	૧૧૧
૧૬-૧૮ કોરદૂપ-સામો વગેરે તૃણધાન્યના ગુણો	૧૦૮	૬૩-૬૪ મોરનાં " "	૧૧૧
૧૯ જવના ગુણો	૧૦૯	૬૫ હંસનાં માંસના ગુણો	૧૧૧
૨૦ વેણુચવના ગુણો	૧૦૯	૬૬ કુકડાનાં " "	૧૧૧
૨૧ ધર્ત્તિનાં "	૧૦૯	૬૭ તેતરનાં " "	૧૧૧
૨૨ નાન્દીકુખી તથા મધૂલીના ગુણો	૧૦૯	૬૮ કપિજલનાં " "	૧૧૧
૨ શમીધાન્યવર્ગ		૬૯ લાવનાં " "	૧૧૨
૨૩ મગના ગુણો	૧૦૯	૭૦ ઘોનાં " "	૧૧૨
૨૪ અડદનાં "	૧૦૯	૭૧ શલકનાં " "	૧૧૨
૨૫ રાજમાપનાં "	૧૦૯	૭૨ ગુકુતપોતનાં " "	૧૧૨
૨૬ કળધીનાં "	૧૦૯	૭૩ વનકપોતનાં " "	૧૧૨
૨૭ મહનાં "	૧૦૯	૭૪ પોપટનાં " "	૧૧૨
૨૮-૨૯ ચણા-મસૂર-ખંડિકા-હરેણના સાધારણ ગુણો	૧૦૯	૭૫ ચકલાનાં " "	૧૧૨
૩૦ તલનાં ગુણો	૧૦૯	૭૬ સસલાનાં " "	૧૧૨
૩૧-૩૨ શિશિખળતિનાં "	૧૦૯	૭૭ એણનાં " "	૧૧૨
૩૩ તુવેરનાં "	૧૧૦	૭૮ વરાહનાં " "	૧૧૨
૩૩ અવદગુજ-એડગજ-નિષ્પાવના ગુણો	૧૧૦	૭૯ ગાયનાં " "	૧૧૨
૩૪ કાકાડાલા-આત્મચૂષાનાં "	૧૧૦	૮૦ ભેંસનાં " "	૧૧૨
૩ માંસવર્ગ		૮૧ માઝડાનાં " "	૧૧૨
૩૫-૩૬ પ્રસહનો નિર્દેશ	૧૧૦	૮૨ રોહિતનાં " "	૧૧૨
૩૭-૩૮ ભૂમિશયનો "	૧૧૦	૮૩ કાચ્યાનાં " "	૧૧૨
૩૯ આનૂપ મગોનો "	૧૧૦	૮૪ ખંગનાં " "	૧૧૩
૪૦ વારિશયનો "	૧૧૦	૮૫-૮૬ હંસ વગેરેનાં ઈંડાના ગુણો	૧૧૩
૪૧-૪૪ વારિચરનો "	૧૧૦	૮૭ શરીરવૃદ્ધિ માટે માંસની પ્રધાનતા	૧૧૩
૪૫-૪૬ નંગલનો "	૧૧૦	૪ શાકવર્ગ	
૪૭-૪૯ વિષ્કિરનો "	૧૧૦	૮૮ પાહા-શુપા-શરી-વાસ્તુક-સુનિપણુકના ગુણો	
૫૦-૫૨ પ્રતુદનો "	૧૧૦	૮૯ પીલુડીનાં "	૧૧૩
૫૩-૫૬ પ્રસહ વગેરે નામોની નિરુક્તિ	૧૧૦	૯૦ રોજક્ષવકનાં "	૧૧૩
૫૬-૫૭ પ્રસહ-ભૂશય આનૂપ-વારિજ અને વારિચરના સાધારણ ગુણો	૧૧૧	૯૧ કાલચાકનાં "	૧૧૩
૫૮ પ્રસહ વગેરેના નિરોપ ગુણો	૧૧૧	૯૨ અમ્લ ચાંગરીનાં "	૧૧૩
		૯૩ પોઈનાં "	૧૧૩
		૯૪ તંડુલીયકનાં "	૧૧૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૫-૯૭ મંદુકપર્ણી-વેનાચ-કુચેલા-વનતિકાક- કર્કટક-અવલ્યુજ-પટાલ-ચકુલાદની- વૃપપુષ્પ-શર્ગિષ્ટા-કેમ્બુક-કરિલક- નાડી-કલાય-ગોઝિદ્વા-વાતીક-તિલપર્ણી- કુલક-કર્કશ-નિમ્બ અને પર્પટક શાકેના ગુણે ૧૧૩		૧૧૮ પુષ્કરમીચના ગુણે ૧૧૫ ૧૧૯ મુંજતકના ૧૧૫ ૧૨૦ વિદારીકન્દના ૧૧૫ ૧૨૧ અમ્લીકાકન્દના ૧૧૫ ૧૨૨ સરસવના શાકના ૧૧૫ ૧૨૨ પિંડાલુકના ૧૧૫ ૧૨૩-૧૨૪ છત્રકમતિના ૧૧૫	
૯૮-૧૦૩ સૂર્યશાક-ફળ-ચિલ્લી-કુતુમ્બક-આલુક કર્ટિજર-શણ-શાદમલીપુષ્પ-કર્ણુદાર- સુવર્યલા-નિષ્પાવ-કાવિદાર- પત્તર-ચુચ્યુપર્ણિકા-કુમારજીવ-લોદાક- પાલકી-મારીષ-કલમ્બી-વૃકધૂમક- લક્ષમણા-પ્રપુષ્પાક-નિલી-કુર્કરેક-લોણી યવશાક-કૂષ્માન્ડ-અવલ્યુજ-મ્મતુક- શાલકલ્યાણી વગેરેના ગુણે ૧૧૩-૧૧૪		૫ ફલચર્ગ ૧૨૫-૧૨૬ દ્રાક્ષના ગુણે ૧૧૫ ૧૨૭ ખજૂરના ૧૧૫ ૧૨૮ ફલ્યુના ૧૧૫ ૧૨૮ પદ્મક-મધૂકના ૧૧૫ ૧૨૯ આત્રાતકના ૧૧૫ ૧૩૦ પાકાં તાલશસ્ય-નાળીયેરના ૧૧૫ ૧૩૧ બબ્બના ગુણે ૧૧૬ ૧૩૨ ખાટાં પદ્મક-દ્રાક્ષ-ખેર-આરુક- કર્કન્ધુ-લકુચના ગુણે ૧૧૬ ૧૩૩ આરુકના ગુણે ૧૧૬ ૧૩૪ પારાવતના ૧૧૬ ૧૩૫ કાશ્મર્યફળના ૧૧૬ ૧૩૫ તૂદના ૧૧૬ ૧૩૬ ટંકના ૧૧૬ ૧૩૬-૧૩૭ કપિથના ૧૧૬ ૧૩૮ બિલ્વના ૧૧૬ ૧૩૯ આત્રના ૧૧૬ ૧૪૦ બાંજુના ૧૧૬ ૧૪૧ ખેરના ૧૧૬ ૧૪૨ સિંચિતિકાના ૧૧૬ ૧૪૨-૧૪૩ ગાંજેરુકી-કરીર-બિમ્બી-તોદન અને ધનવનના ગુણે ૧૧૬ ૧૪૩-૧૪૪ પાકેલ પનસ-મોચ અને રામદનના ગુણે ૧૧૬ ૧૪૪ લવલીફળના ૧૧૬ ૧૪૫ નીપ-શતાહક-પીલુ-તૃણશુચ- વિકંતના ગુણે ૧૧૬	
૧૦૪ શણ-શાદમલી-કાવિદાર-કર્ણુદારનાં ફલેના ગુણે ૧૧૪			
૧૦૫ વડ-ભીંમર-પીપળો-પ્લક્ષ-પદ્મ- વગેરેનાં પાનના ગુણે ૧૧૪			
૧૦૬ વત્સાદનીના ગુણે ૧૧૪			
૧૦૭ શ્રેયસી-બિલ્વપર્ણી-બિલ્વપત્ર વગેરેના ગુણે ૧૧૪			
૧૦૮ લાંગલકી-ઉરુચકના ગુણે ૧૧૪			
૧૦૯ તલ-વેતસ-પંચાચલ શાકના ૧૧૪			
૧૧૦ કુસુંભના શાકના ૧૧૪			
૧૧૦-૧૧૧ ત્રપુસ-એવારુકના ૧૧૪			
૧૧૨ અલાલુના ૧૧૪			
૧૧૨ ચિર્લટ-એવારુકના ૧૧૪			
૧૧૩ કૂષ્માન્ડના ૧૧૪			
૧૧૪ કેલૂટ-કદમ્બ-નદીમાપક-ધ-કુકના ૧૧૪			
૧૧૫ ઉત્પલના ગુણે ૧૧૪			
૧૧૫ તાલપ્રલંબના ગુણે ૧૧૪			
૧૧૬ ખજૂર-તાલશસ્યના ૧૧૪			
૧૧૭ તરૂટ-બિસ-શાલુક-કૌ-આદન-કસેરુક- શંગાટકના ગુણે ૧૧૫			
૧૧૭-૧૧૮ કમળનાં ફલ-ફળ-નાળના ૧૧૫			

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૬ ઇગારીયાના ગુણો	૧૧૭
૧૪૭ તિન્દુકના ,	૧૧૭
૧૪૭ આમળાના ,	૧૧૭
૧૪૮ બહેડાના ,	૧૧૭
૧૪૯-૧૫૧ દાડમના ,	૧૧૭
૧૫૧ વૃક્ષામ્લના ,	૧૧૭
૧૫૨ અમ્લીકાના ,	૧૧૭
૧૫૨ અમ્લવેતસના ,	૧૧૭
૧૫૩-૧૫૪ માતુલુંગના ,	૧૧૭
૧૫૫ કચ્ચુરાના ,	૧૧૭
૧૫૬ નારંગીના ,	૧૧૭
૧૫૭-૧૫૮ બદામ-ખીસ્તા-અખરોડ-મુકુલ- નિકાય અને ઉરુમાણના ગુણો	૧૧૭
૧૫૮ ચારોલીના ,	૧૧૭
૧૫૯ શ્લેષ્માતકના ગુણો	૧૧૭
૧૫૯ અકેટના ,	૧૧૭
૧૬૦ ખીજડીના ,	૧૧૭
૧૬૦ કરંજના ,	૧૧૭
૧૬૧ આત્રાતક-દન્તરાઈ-કરમદ-ઐરાવતના ગુણો	૧૧૮
૧૬૨ વાર્તાકના ગુણો	૧૧૮
૧૬૨ પર્પટકીના ,	૧૧૮
૧૬૩ આલ્લિકીના ,	૧૧૮
૧૬૩-૧૬૪ પાંપળો-ઊંબરો-ખેલ-વડનાં ફળના ગુણો	૧૧૮
૧૬૫ ભીલામાના ગુણો	૧૧૮
૬ હરિતકવર્ગ	
૧૬૬ આદાના ગુણો	૧૧૮
૧૬૭ જમ્બીરના ,	૧૧૮
૧૬૯ સુરસના ,	૧૧૮
૧૭૦ અજમો-અજક-સરગવો વગેરેના ગુણો	૧૧૮
૧૭૧ ગંદીર-જલપિપ્પલી-તુમ્બુરુ-શૂંગવેરિકના ગુણો	૧૧૮
૧૭૨ ભૂસ્તૃણના ગુણો	૧૧૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૩ ધાન્યક-અજગ-ધાન્યમુખના ગુણો	૧૧૮
૧૭૪ મુંગનના ,	૧૧૮
૧૭૫ પલાંડુના ,	૧૧૮
૧૭૬-૧૭૭ લસણના ,	૧૧૯
૭ મધવર્ગ	
૧૭૮ મલ્લના સામાન્ય ગુણો	૧૧૯
૧૭૯ સુરાના ,	૧૧૯
૧૮૦ મદિરાના ,	૧૧૯
૧૮૧ જગલના ,	૧૧૯
૧૮૨ અરિષ્ટના ,	૧૧૯
૧૮૩ શાકરના ,	૧૧૯
૧૮૪ પર્વરસના ,	૧૧૯
૧૮૫ શીતરસિકના ,	૧૧૯
૧૮૬ ગૌડના ,	૧૧૯
૧૮૬ સુરાસવના ,	૧૧૯
૧૮૭ મેરેયના ,	૧૧૯
૧૮૮ ધાવડીનાં ફૂલનાં આસનના ,	૧૧૯
૧૮૯ દ્રાક્ષ-પ્લુરસના ,	૧૧૯
૧૮૯ મધ્વાસવના ,	૧૨૦
૧૯૦ જવની સુરાના ,	૧૨૦
૧૯૧ સૌતીરક-તુષોદકના ,	૧૨૦
૧૯૨ અમ્લ કાંઈના ,	૧૨૦
૧૯૩ નવા મલ્લના ,	૧૨૦
૧૯૩ જીના ,	૧૨૦
૧૯૪-૧૯૫ વિષિપૂર્વક પીષેલ મલ્લના ,	૧૨૦
૮ જલવર્ગ	
૧૯૬-૧૯૭ પાણી એક પ્રકારનું હોવા છતાં ગુણ- ભેદનું કારણ	૧૨૦
૧૯૮ દિવ્ય જળના ગુણો	૧૨૦
૧૯૯-૨૦૦ પાનભેદથી જળના ગુણભેદ	૧૨૦
૨૦૩-૨૦૬ ઋતુભેદથી જળના ગુણો	૧૨૦-૧૨૧
૨૦૭ અકાળે વરસેલા જળની નિન્દા	૧૨૧
૨૦૮ શારદ જળની પ્રશંસા	૧૨૧
૨૦૯-૨૧૨ જુદા જુદા પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીના જળના ગુણો	૧૨૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૫-૯૭ મંદુકપર્ણી-વેનાઝ-કુચેલા-વનતિકતક- કર્કટક-અવલ્યુજ-પટાલ-શુલાદની- વૃષપુષ્પ-શાંગિષ્ટા-કેમ્બુક-કર્કિલક- નાડી-કલાય-ગોત્રિહા-વાર્તાક-તિલપર્ણિ- કુલક-કર્કશ-નિમ્બ અને પર્પટક શાકોના ગુણો ૧૧૩		૧૧૮ પુષ્કરખીજના ગુણો ૧૧૫ ૧૧૯ મુંગતકના , ૧૧૫ ૧૨૦ વિદારીક-દના , ૧૧૫ ૧૨૧ અમ્લીકાક-દના , ૧૧૫ ૧૨૨ સરસવના શાકના , ૧૧૫ ૧૨૨ પિંડાલુકના , ૧૧૫ ૧૨૩-૧૨૪ છત્રકમતિના , ૧૧૫	
૯૮-૧૦૩ સૂર્યશાક-ફળ-ચિલ્દી-કુતુમ્બક-આલુક કર્કિજર-શણ-શાદમલીપુષ્પ-કર્ણુદાર- સુવર્ચલા-નિષ્પાવ-ઢાવિદાર- પત્તર-ચુચુપર્ણિકા-કુમારજીવ-લોદાક- પાલકી-મારીષ-કલમ્બી-વૃકધૂમક- લક્ષમણા-પ્રપુત્રાનલિની-કુઠરેક-લોણી યવશાક-કૂષ્માંડ-અવલ્યુજ-મતુક- શાલકલ્યાણી વગેરેના ગુણો ૧૧૩-૧૧૪		પ દ્વલવર્ગ ૧૨૫-૧૨૬ દ્રાક્ષના ગુણો ૧૧૫ ૧૨૭ ખજૂરના , ૧૧૫ ૧૨૮ ફલ્ગુના , ૧૧૫ ૧૨૮ પદ્મક-મધૂકના , ૧૧૫ ૧૨૯ આત્રાતકના , ૧૧૫ ૧૩૦ પાકાં તાલશસ્ય-નાળીયેરના , ૧૧૫ ૧૩૧ ભવ્યના ગુણો ૧૧૬ ૧૩૨ ખાટાં પદ્મક-દ્રાક્ષ-ખેર-આરુક- કર્કન્ધુ-લકુચના ગુણો ૧૧૬	
૧૦૪ શણ-શાદમલી-ઢાવિદાર-કર્ણુદારનાં ફૂલોના ગુણો ૧૧૪		૧૩૩ આરુકના ગુણો ૧૧૬ ૧૩૪ પારાવતના , ૧૧૬ ૧૩૫ કાશ્મર્યકીના , ૧૧૬ ૧૩૫ તૂદના , ૧૧૬ ૧૩૬ ટંકના , ૧૧૬ ૧૩૬-૧૩૭ કપિત્થના , ૧૧૬ ૧૩૮ મિલ્લના , ૧૧૬ ૧૩૯ આમ્રના , ૧૧૬ ૧૪૦ જાંબુના , ૧૧૬ ૧૪૧ ખેરના , ૧૧૬ ૧૪૨ સિંચિતિકના , ૧૧૬	
૧૦૫ વડ-ભીંચરો-પીપળો-પ્લક્ષ-પદ્મ- વગેરેનાં પાનના ગુણો ૧૧૪		૧૪૨-૧૪૩ ગાંગેરુકી-કરીર-મિમ્બી-તોદન અને ધન્વનના ગુણો ૧૧૬ ૧૪૩-૧૪૪ પાકેલ પનસ-મોચ અને રામદનના ગુણો ૧૧૬	
૧૦૬ વત્સાદનીના ગુણો ૧૧૪		૧૪૪ લવલીકીના , ૧૧૬ ૧૪૫ નીપ-શતાહક-પીલુ-તૃણુચ-ય- નિકંકતના ગુણો ૧૧૬	
૧૦૭ શ્રેયસી-મિલ્લપર્ણી-મિલ્લપત્ર વગેરેના ગુણો ૧૧૪			
૧૦૮ લાંગલકી-ઉરુબકના ગુણો ૧૧૪			
૧૦૯ તલ-વેતસ-પંચાગ્રણ શાકના , ૧૧૪			
૧૧૦ કુસુંભના શાકના , ૧૧૪			
૧૧૦-૧૧૧ ત્રપુસ-એવારુકના , ૧૧૪			
૧૧૨ અલાણના , ૧૧૪			
૧૧૨ ચિર્લટ-એર્વારુકના , ૧૧૪			
૧૧૩ કૂષ્માંડના , ૧૧૪			
૧૧૪ કેલૂટ-કદમ્બ-નદીમાષક-મ-દુકના , ૧૧૪			
૧૧૫ ઉત્પલના ગુણો ૧૧૪			
૧૧૫ તાલપ્રલંબના ગુણો ૧૧૪			
૧૧૬ ખજૂર-તાલશસ્યના , ૧૧૪			
૧૧૭ તરૂટ-મિસ-શાલૂક-કૌંચાદન-કસેરુક- શૃંગાટકના ગુણો ૧૧૫			
૧૧૭-૧૧૮ કમળનાં ફૂલ-ફળ-નાળના , ૧૧૫			

વિષય			પૃષ્ઠાંક	વિષય			પૃષ્ઠાંક
૧૪૬	ઇગારીયાના	ગુણો	૧૧૭	૧૧૩	ધાન્યક-અઝગ-ધા-સુમુખના	ગુણો	૧૧૮
૧૪૭	તિન્દુકના	"	૧૧૭	૧૭૪	મુંજનના	"	૧૧૮
૧૪૭	આમળાના	"	૧૧૭	૧૭૫	પલાંડુના	"	૧૧૮
૧૪૮	બહેડાના	"	૧૧૭	૧૭૬-૧૭૭	લસણના	"	૧૧૯
૧૪૯-૧૫૧	દાડમના	"	૧૧૭	૭ મધ્યવર્ગ			
૧૫૧	વૃક્ષામ્લના	"	૧૧૭	૧૭૮	મઘના સામાન્ય	ગુણો	૧૧૯
૧૫૨	અમ્લીકાના	"	૧૧૭	૧૭૯	સુરાના	"	૧૧૯
૧૫૨	અમ્લવેતસના	"	૧૧૭	૧૮૦	મદિરાના	"	૧૧૯
૧૫૩-૧૫૪	માતુલુંગના	"	૧૧૭	૧૮૧	જગલના	"	૧૧૯
૧૫૫	કચૂરાના	"	૧૧૭	૧૮૨	અરિષ્ટના	"	૧૧૯
૧૫૬	નારંગીના	"	૧૧૭	૧૮૩	શાકરેના	"	૧૧૯
૧૫૭-૧૫૮	બદામ-પીસ્તા-અખરોડ-મુકુલ- નિકાચ અને ઉરુમાણના ગુણો		૧૧૭	૧૮૪	પર્ણસના	"	૧૧૯
૧૫૮	આરોલીના	"	૧૧૭	૧૮૫	શીતરસિકના	"	૧૧૯
૧૫૯	શ્લેષ્માતકના ગુણો		૧૧૭	૧૮૬	ગોડના	"	૧૧૯
૧૫૯	અંકાટના	"	૧૧૭	૧૮૬	સુરાસવના	"	૧૧૯
૧૬૦	ખીજડીના	"	૧૧૭	૧૮૭	મેરેયના	"	૧૧૯
૧૬૦	કરંજના	"	૧૧૭	૧૮૮	ધાવડીનાં ફૂલના આસના	"	૧૧૯
૧૬૧	આત્રાતક-દન્તરાઈ-કરમદ-ઐશવતના ગુણો		૧૧૮	૧૮૯	દ્રાક્ષ-દંતુરસના	"	૧૧૯
૧૬૨	વાતાકના ગુણો		૧૧૮	૧૮૯	મન્થાસવના	"	૧૨૦
૧૬૨	પર્પટકીના	"	૧૧૮	૧૯૦	જવની સુરાના	"	૧૨૦
૧૬૩	આક્ષિકીના	"	૧૧૮	૧૯૧	સૌત્રીરક-તુષેદકના	"	૧૨૦
૧૬૩-૧૬૪	પીપળા-ઊંબરા-લક્ષ-વડનાં ફળના ગુણો		૧૧૮	૧૯૨	અમ્લ કાંજના	"	૧૨૦
૧૬૫	ભીલામાંના ગુણો		૧૧૮	૧૯૩	નવા મઘના	"	૧૨૦
૬ હરિતકવર્ગ				૧૯૩	લુના	"	૧૨૦
૧૬૬	આદાના ગુણો		૧૧૮	૧૯૪-૧૯૫	ત્રિવિપ્રવૃક પીપેલ મઘના	"	૧૨૦
૧૬૭	જમ્બીરના	"	૧૧૮	૮ જલવર્ગ			
૧૬૯	સુરસના	"	૧૧૮	૧૯૬-૧૯૭ પાણી એક પ્રકારનું હોવા છતાં ગુણુ- ભેદનું કારણ			
૧૭૦	અજમો-અર્જક-સરગવો વગેરેના ગુણો		૧૧૮	૧૯૮	દિવ્ય જળના ગુણો		૧૨૦
૧૭૧	ગંડીર-જલપિપ્પલી-તુમ્બુરુ-શૂંગવેરિકના ગુણો		૧૧૮	૧૯૯-૨૦૦	પાત્રભેદથી જળના ગુણભેદ		૧૨૦
૧૭૨	ભૂસ્તુલના ગુણો		૧૧૮	૨૦૩-૨૦૬	ઋતુભેદથી જળના ગુણો		૧૨૦-૧૨૧
				૨૦૭	અકાળે વરસેલા જળની નિન્દા		૧૨૧
				૨૦૮	શારદ જળની પ્રશંસા		૧૨૧
				૨૦૯-૨૧૨	બુદ્ધ બ્રુદ્ધ પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીના જળના ગુણો		૧૨૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૧૩ વર્ષાઋણ વહેનાર નદીના પાણીના ગુણો	૧૨૧	૨૪૭-૨૪૮ મધથી થયેલ આમ કષ્ટસાધ્ય છે	૧૨૩
૨૧૪ વાવ-કુવાન્તળાવના ઋણના	૧૨૧	૨૪૯ મધ યોગવાહી છે	૧૨૩
૨૧૫ અહિત ઋણ	૧૨૧	૧૧ કૃતાન્નવર્ગ	
૨૧૬ સમુદ્રઋણના ગુણો	૧૨૧	૨૫૦ પેયાના ગુણો	૧૨૩
૯ ગારસવર્ગ		૨૫૧ વિલેપીના	૧૨૪
૨૧૭-૨૧૮ ગાયનાં દૂધના ગુણો	૧૨૧	૨૫૧-૨૫૩ મંડના	૧૨૪
૨૧૯ ભેંસનાં	૧૨૧	૨૫૩-૨૫૬ લાઝપેયા-લાઝમંડના ગુણો	૧૨૪
૨૨૦ ઊંટણીનાં	૧૨૧	૨૫૭ લાઝસકતુના	૧૨૪
૨૨૧ એકશક્તનાં	૧૨૨	૨૫૭-૨૫૮ એદનના	૧૨૪
૨૨૨ બકરીનાં દૂધના ગુણો	૧૨૨	૨૫૯ માંસ વગેરે જુદાં જુદાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ	
૨૨૩ ઘેટીનાં	૧૨૨	ભાતના ગુણો	૧૨૪
૨૨૪ હાથણીનાં	૧૨૨	૨૬૦-૨૬૧ કુદમાપના ગુણો	૧૨૪
૨૨૪ ધાવણુના	૧૨૨	૨૬૨ ચૂપ-રસ-સ્ત્રપના સંસ્કારભેદથી લઘુતા	
૨૨૫ દહીંના સાધારણ	૧૨૨	અને ગુરુતા	૧૨૪
૨૨૬ રોગભેદ પ્રમાણે દહીંની શ્રેષ્ઠતા	૧૨૨	૨૬૩ યવસકતુના ગુણો	૧૨૪
૨૨૭ ઋતુભેદ પ્રમાણે દહીંની અહિતતા	૧૨૨	૨૬૪ શાસ્ત્રિસકતુના	૧૨૪
૨૨૮ મન્દક-દધિસર-દધિમસ્તુના ગુણો	૧૨૨	૨૬૫ યાવપૂપ-યાવક-વાટ્યના ગુણો	૧૨૪
૨૨૯ છાસના ગુણો	૧૨૨	૨૬૬ ધાનાના ગુણો	૧૨૪
૨૩૦ માખણના	૧૨૨	૨૬૭ વિરૂદ્ધાન્ન-શબ્દુક્તી-મધુકોડ-પિંક-પૂપ	
૨૩૧-૨૩૫ ધીના	૧૨૨	પૂપલિકાના ગુણો	૧૨૫
૨૩૬ તર્કપિંડકના	૧૨૨	૨૬૮ ફલ-માંસ વગેરેથી સંસ્કૃત ખોરાકના	
૧૦ ઇશ્તુવર્ગ		ગુણો	૧૨૫
૨૩૭ ચૂસેલ શેરડીના ગુણો	૧૨૩	૨૬૯ વેસવારના ગુણો	૧૨૫
૨૩૭ યન્ત્રથી કાઢેલ શેરડીના રસના ગુણો	૧૨૩	૨૬૯ ક્ષીર-ધક્ષુરસ-પૂપના ગુણો	૧૨૫
૨૩૮ વંશક કરતાં પૌંડ્રક શેરડીની		૨૭૦ ખોરાકના સંસ્કારથી ગુરુતા	૧૨૫
ઉત્તમતાનું કારણ	૧૨૩	૨૭૧ ઘઉંના ખોરાકના ગુણો	૧૨૫
૨૩૮-૨૩૯ ગોળના ગુણો	૧૨૩	૨૭૨ સંસ્કારથી ઘઉંના લોટની લઘુતા	૧૨૫
૨૪૦ મત્સ્યડિકા-ખાંડ-સાકરના ગુણો	૧૨૩	૨૭૩ પૃથુકના ગુણો	૧૨૫
૨૪૧ ગુડશર્કરાના ગુણો	૧૨૩	૨૭૩ યાવચિપિટકના ગુણો	૧૨૫
૨૪૧ યાસશર્કરાના	૧૨૩	૨૭૪ કઠોળના ગુણો	૧૨૫
૨૪૨ મધુશર્કરાના	૧૨૩	૨૭૫-૨૭૬ ઉક્ત-અનુક્ત-ખોરાકનો સંગ્રહ	૧૨૫
૨૪૨ સાકરના સાધારણ ગુણો	૧૨૩	૨૭૭ વિમર્દકના ગુણો	૧૨૫
૨૪૩-૨૪૪ મધની જાતો	૧૨૩	૨૮૮ રસાલાના	૧૨૫
૨૪૫ મધના સાધારણ ગુણો	૧૨૩	૨૭૮ ગોળવાળા દહીંના	૧૨૫
૨૪૬ ગરમ સાથે મધનો વિરોધ	૧૨૩	૨૭૯-૨૮૦ પાનકના	૧૨૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૮૧ રાગપાડવના ગુણો	૧૨૫
૨૮૨ આખા-આમળાના લેહના ગુણો	૧૨૬
૨૮૩ ઉક્ત-અનુક્ત લેહના દ્રવ્ય પ્રમાણે ભેદો	૧૨૬
૨૮૪ શુક્રતના ગુણો	૧૨૬
૨૮૫ શિંગડી વગેરે કાલક્રમે ખાટાં થઈ જાય તેના ગુણો	૧૨૬
૨૨ આહારયોગીવર્ગ	
૨૮૬-૨૮૮ તેલના ગુણો	૧૨૬
૨૮૯ એરડિયા તેલના	૧૨૬
૨૯૦ સરસીયા	૧૨૬
૨૯૧ ચારોલીના	૧૨૬
૨૯૨ અળસીના	૧૨૬
૨૯૩ કુસુંભના	૨૯૩
૨૯૪ તેલના સામાન્ય	૧૨૬
૨૯૫ વસા અને મળ્લના	૧૨૬
૨૯૬ સૂંઠના	૧૨૬
૨૯૭ પીપરના	૧૨૬
૨૯૮ મરીના	૧૨૭
૨૯૯ હીંગના	૧૨૭
૩૦૦ સિંધાવૃણના	૧૨૭
૩૦૧ સંચળના	૧૨૭
૩૦૨ ખિડલુના	૧૨૭
૩૦૩ આદિલ લવણના	૧૨૭
૩૦૩ કાલ	૧૨૭
૩૦૪ સામુદ્ર	૧૨૭
૩૦૪ પાંચુજ	૧૨૭
૩૦૪ લવણના સામાન્ય	૧૨૭
૩૦૫ જવખારના	૧૨૭
૩૦૬ સાજીખાર વગેરેના	૧૨૭
૩૦૭-૩૦૮ કારવી-કુંચિકા-અજમો-જીરું- ધાન્ય-તુમ્બરુના ગુણો	૧૨૭
૩૦૯-૩૧૧ બાર વર્ગમાં કહેલ પદાર્થોની શ્રેષ્ઠતા તથા હેયતા	૧૨૭
૩૧૨-૩૧૫ માંસરસના ગુણો	૧૨૭-૧૨૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૧૬ વળ્ય શાક	૧૨૮
૩૧૭ વળ્ય ફળ	૧૨૮
૩૧૮ વળ્ય હરિત શાકો	૧૨૮
૩૧૮ વળ્ય મધ્ય-અમ્બુ-ગોરસ વગેરે	૧૨૮
૩૧૯-૩૨૦ યોગ્ય અનુપાન	૧૨૮
૩૨૧ વાતાદિના પ્રકોપમાં યોગ્ય અનુપાન	૧૨૮
૩૨૧ ક્ષયમાં અનુપાન	૧૨૮
૩૨૨ ઉપવાસમાં દૂધનું	૧૨૮
૩૨૩ કૃશનું સુરા	૧૨૮
૩૨૩ સ્થૂલનું મધ્ય-પાણીનું	૧૨૮
૩૨૪ મધ્ય અનુપાનના અધિકારી	૧૨૮
૩૨૫-૩૨૬ અનુપાનના ગુણો	૧૨૮
૩૨૭-૩૨૮ જેને જળનું અનુપાન નિષિદ્ધ હોય છે	૧૨૯
૩૨૯ બધાં દ્રવ્યોનાં નામો અશક્ય હોવાથી સંગ્રહરૂપે કહેવું	૧૨૯
૩૩૦-૩૩૧ અનુક્ત દ્રવ્યનાં ગુણ-કર્મ જાણવાના ઉપાયો	૧૨૯
૩૩૨-૩૩૩ દેશ-લક્ષ્ય પ્રમાણે પ્રાણીની ગુરુતા અને લઘુતા	૧૨૯
૩૩૪-૩૩૫ શરીરના અવયવની ગુરુતા અને લઘુતા	૧૨૯
૩૩૬ સ્વભાવથી ગુરુતા-લઘુતા	૧૨૯
૩૩૭-૩૩૮ ધાતુની	૧૨૯
૩૩૯ સંસ્કારથી	૧૨૯
૩૪૦-૩૪૧ ગુરુ-લાઘવમાં માત્રાનું કારણ	૧૨૯
૩૪૨ માત્રા અગ્નિબળ ઉપર આધાર રાખે છે	૧૨૯
૩૪૩-૩૪૪ ગુરુતા-લઘુતાની ચિન્તા જેણે કરવી અને જેણે ન કરવી તે	૧૨૯-૧૩૦
૩૪૫-૩૪૮ હિત અનુપાનના ગુણો	૧૩૦
૩૪૯-૩૫૧ અગ્નિની પ્રથંસા	૧૩૦
૩૫૧-૩૫૨ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૩૦

૨૮ વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાય

૧-૨ વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૩૦
૩ અશિત-પીત વગેરેના ગુણો	૧૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩ ધાતુઓના ધાતુઓનો ખોરાક છે	૧૩૦
૪ આહારનું પરિણામ	૧૩૦
૪ કિંદ્રનું કાર્ય	૧૩૦
૪ આહારરસનું „	૧૩૦
૪ રસ-મળનું „	૧૩૦
૪ શરીર અને વ્યાધિઓ અશિત-પીત વગેરેમાંથી થાય છે	૧૩૧
૬ અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન	૧૩૧
૭ અહિત આહારના ઉપયોગ સિવાય બીજાં રોગનાં કારણો	૧૩૧
૭ હિત આહારનો ઉપયોગ કરનારા પશુ રોગી હોવાનું કારણ	૧૩૧
૭ અહિત આહારનો ઉપયોગ કરનારા પશુ નીરોગ હોવાનું કારણ	૧૩૧
૭ વ્યાધિ સહન કરનાર શરીરો	૧૩૧
૮-૧૦ રસના દોષથી થતા વ્યાધિઓ	૧૩૨
૧૧-૧૩ રક્તાના „ „ „	૧૩૨
૧૩-૧૫ માંસના „ „ „	૧૩૨
૧૬ મેદના „ „ „	૧૩૨
૧૬ અસ્થિના „ „ „	૧૩૨
૧૭ મજ્જાના „ „ „	૧૩૨
૧૮-૧૯ શુક્રના „ „ „	૧૩૨
૨૦ ઇન્દ્રિયગત, „ „ „	૧૩૨
૨૧ સ્નાયુ આદિગત દોષથી થતા વ્યાધિઓ	૧૩૨
૨૨ મલાશ્રિત „ „ „	૧૩૨
૨૩-૨૪ હિત આહારના શુભો	૧૩૨
૨૫ રસજન્ય તથા રક્તજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા	૧૩૩
૨૬ માંસજન્ય તથા મેદજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા	૧૩૩
૨૭ અસ્થિજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા	૧૩૩
૨૮ મજ્જા તથા શુક્રજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા	૧૩૩
૨૯ ઇન્દ્રિયજન્ય તથા સ્નાયુ આદિજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા	૧૩૩
૩૦ મલજન્ય „ „	૧૩૩
૩૧-૩૨ કોષાશ્રિત દોષો શાખામાં જાય તેમાં હેતુ	૧૩૩
૩૩ શાખાશ્રિત „ કોષમાં „ તેનું કારણ	૧૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪-૩૫ સ્વસ્થ તથા આતુરને હિતકર વિધિ	૧૩૩
૩૬-૪૨ પ્રશ્ન-અનુનો ભેદ	૧૩૩
૪૩-૪૪ અપથ્ય છોડવાનું કળ	૧૩૪
૪૫-૪૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૩૪
—	
૨૯ દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાય	
૧-૨ દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૩૪
૩-૪ દશ પ્રાણાયતનો	૧૩૪
૫-૬ બે પ્રકારના વૈભો	૧૩૪
૭ પ્રાણભિસર વૈભનું લક્ષણ	૧૩૪-૧૩૫
૮-૯ રોગાભિસર „ „	૧૩૫
૧૦-૧૨ „ વૈભને છોડવાનું કારણ	૧૩૫
૧૩ શ્રેષ્ઠ વૈભ	૧૩૬
૧૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૩૬
—	
૩૦ અર્થેદશમહામૂલીય અધ્યાય	
૧-૨ અર્થેદશમહામૂલીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૩૬
૩ હૃદયના પર્યાયો	૧૩૬
૪-૭ હૃદયના મહત્ત્વ તથા અર્થત્રનું કારણ	૧૩૬
૮ દશ મહામૂલ ધમનીઓ	૧૩૬
૯-૧૧ ઓળસનાં ક્રમ	૧૩૬
૧૨ સિરા-ધમની-સ્રોતની નિરુક્તિ	૧૩૬
૧૩-૧૪ હૃદયાદિનું રક્ષણ કરતાં જે છોડવું તથા જે સેવવું તેનો ઉપદેશ	૧૩૭
૧૫ પ્રાણવર્ધન માટે એક એકની ઉત્કૃષ્ટતા	૧૩૭
૧૬ આયુર્વેદ જાણનારનું લક્ષણ	૧૩૭
૧૭-૧૯ તન્ત્રનું વાક્ય-વાક્યાર્થ તથા અર્થના અવયવ પ્રમાણે કહેવું	૧૩૭
૨૦ આયુ વગેરે વિષયમાં પ્રશ્નો	૧૩૭
૨૧ આયુર્વેદનો અર્થવેદમાં અન્તર્ભાવ	૧૩૭
૨૨ આયુ શબ્દના પર્યાયો	૧૩૭
૨૩ આયુર્વેદની નિરુક્તિ	૧૩૭
૨૪ સુખકર આયુનું લક્ષણ	૧૩૮
૨૪ અસુખકર „ „	૧૩૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૪ હિતકર આયુર્નું લક્ષણ	૧૩૮
૨૫ અહિવકર " "	૧૩૮
૨૫ આયુષ્યનું પ્રમાણ	૧૩૮
૨૬ આયુર્વેદનું પ્રયોજન	૧૩૮
૨૭ આયુર્વેદની શાશ્વતતાનું પ્રમાણ	૧૩૮
૨૮ આયુર્વેદનાં અંગો	૧૩૯
૨૯ આયુર્વેદના અધ્યયનના અધિકારીઓ	૧૩૯
૨૯ આયુર્વેદ ત્રિવિધ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે	૧૩૯
૩૦ તન્ત્ર વગેરે સંઅધર્મા પ્રશ્નો	૧૩૯
૩૧ તન્ત્રના પદ્યો	૧૩૯
૩૨ તન્ત્રના અર્થો	૧૩૯
૩૩ તન્ત્રનાં આદ્ય સ્થાનો	૧૩૯
૩૪-૩૫ દરેક સ્થાનના અધ્યાયોની સંખ્યા	૧૩૯-૧૪૦
૩૬-૪૫ સૂત્રસ્થાનના અધ્યાયો	૧૪૦
૪૬ શ્લોકસ્થાનની નિરુક્તિ	૧૪૦
૪૭-૪૮ નિદાનસ્થાનના અધ્યાયો	૧૪૦
૪૮-૫૦ ચિમાનસ્થાનના "	૧૪૦
૫૦-૫૨ શારીરસ્થાનના "	૧૪૦
૫૩-૫૫ પ્રતિધ્વસ્થાનના "	૧૪૦
૫૬-૬૧ ચિકિત્સાસ્થાનના "	૧૪૦
૬૨-૬૪ ક્રમસ્થાનના "	૧૪૦
૬૫-૬૮ સિદ્ધિસ્થાનના "	૧૪૦
૬૯-૭૧ તન્ત્ર વગેરેની નિરુક્તિ	૧૪૧
૭૨-૮૩ પર અવર વૈદ્યની પરીક્ષા	૧૪૧-૧૪૨
૮૪-૮૫ શસ્ત્રોનાં જ્ઞાન-અજ્ઞાનના શુભદોષો	૧૪૨
૮૬-૮૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૪૨

નિદાનસ્થાન

૧ નવર નિદાન

૧-૨ નવર નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૪૩
૩ 'નિદાન' પદના પદ્યો	૧૪૩
૩ નિદાનના ત્રણ પ્રકાર	૧૪૩
૪ વ્યાધિના ભેદો	૧૪૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫ વ્યાધિના પદ્યો	૧૪૩
૬ રોગ બાલ્યવાના ઉપાયો	૧૪૩
૭ નિદાનનું લક્ષણ	૧૪૩
૮ પૂર્વરૂપનું "	૧૪૩
૯ રૂપનું " અને પદ્યો	૧૪૩
૧૦ ઉપશયનું "	૧૪૩
૧૧ સંપ્રાપ્તિનું " તથા ભેદો	૧૪૩-૧૪૪
૧૨ તેઓનાં પૃથક્ લક્ષણો	૧૪૪
૧૩-૧૪ નિદાનપંચકના વર્ણનનો ઉપસંહાર	૧૪૪
૧૫ આ સ્થાનમાં કહેવાના વ્યાધિઓ	૧૪૪
૧૬ નવર પ્રથમ કહેવાનું કારણ	૧૪૪
૧૭ નવરનાં આદ્ય કારણો	૧૪૪
૧૮-૨૧ વાતનવરનાં હેતુ-સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૪૪
૨૨-૨૪ પિત્તનવરનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૪૫
૨૫-૨૭ શ્લેષ્મનવરનાં સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૪૫
૨૮-૨૯ કન્દનવરોપ નવરનાં સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૪૫
૩૦ આગનુ નવરના ચાર પ્રકારો	૧૪૬
૩૦ ક્ષરણભેદથી દોષનો અનુબંધ	૧૪૬
૩૧ આગનુનવરની વિશેષતા	૧૪૬
૩૨ નવર એક જ છે છતાં કારણ-ભેદથી ભેદો દેખાય છે	૧૪૬
૩૩-૩૪ નવરનાં પૂર્વરૂપો	૧૪૬
૩૫ નવરની ઉત્પત્તિ તથા પ્રભાવ	૧૪૬
૩૬-૪૦ નવરનું ચિકિત્સામૂત્ર	૧૪૬-૧૪૭
૪૧ ગદ્યમાં કહેલા વિષયો પદ્યમાં કહેવાય તેમાં નિરુક્તિ નથી	૧૪૭
૪૨-૪૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૪૭

૨ રક્તપિત્ત નિદાન

૧-૨ રક્તપિત્ત નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૪૭
૩-૪ રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૧૪૭-૧૪૮
૫ પિત્ત 'રક્તપિત્ત' શા માટે કહેવાય છે	૧૪૮
૬ રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપો	૧૪૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો	૧૪૮
૮ દોષભેદ પ્રમાણે રક્તપિત્તના માર્ગભેદ	૧૪૮
૯ રક્તપિત્તની સાધ્યાસાધ્યતા	૧૪૮
૧૦ રક્તપિત્તની પ્રથમ ઉત્પત્તિ	૧૪૮
૧૧ રક્તપિત્તનું ચિકિત્સાસ્ત્ર	૧૪૮
૧૨-૧૪ ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તની સાધ્યતાનું કારણ	૧૪૮
૧૫-૧૭ અધોગ " યાધ્યતાનું "	૧૪૯
૧૮-૨૦ ઉભયગ " અસાધ્યતાનું "	૧૪૯
૨૧-૨૩ રોગોની અસાધ્યતાનું કારણ	૧૪૯
૨૩-૨૬ અસાધ્ય રક્તપિત્તનું લક્ષણ	૧૪૯
૨૭ અસાધ્ય-યાધ્ય તથા સાધ્ય રક્તપિત્તમાં વૈલનું કાર્ય	૧૪૯
૨૮-૨૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૪૯

૩ ગુદમ નિદાન

૧-૨ ગુદમ નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૪૯
૩ ગુદમની સંખ્યા	૧૪૯
૪-૫ નિદાન વગેરેથી ગુદમનું તથા બીજા રોગોનું પણ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે	૧૫૦
૬-૭ વાતગુદમનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૫૦
૮ વાયુ સાથે ક્રક્રતા પ્રકાપનો હેતુ	૧૫૦
૯ પિત્તગુદમની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૫૧
૧૦ વાયુ સાથે ક્રક્રતા પ્રકાપનો હેતુ	૧૫૧
૧૧ શ્લેષ્મગુદમની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૫૧
૧૨ સન્નિપાતગુદમનાં કારણ વગેરે તથા અસાધ્યતા	૧૫૧
૧૩ રક્તગુદમ સ્ત્રીઓમાંજ થાય છે તેનું કારણ	૧૫૧
૧૪ રક્તગુદમનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૧૫૧
૧૫ ગુદમનાં પૂર્વરૂપો	૧૫૧
૧૬ દરેક ગુદમમાં વાયુ અવશ્ય હોય જ છે	૧૫૧
૧૬-૧૭ ગુદમનું ચિકિત્સાસ્ત્ર	૧૫૧-૧૫૨
૧૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૫૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
------	----------

૪ પ્રમેહ નિદાન

૧-૨ પ્રમેહ નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૫૨
૩ પ્રમેહની સંખ્યા	૧૫૨
૪ નિદાન-દોષ-દૂષ્યની લિંગતાથી ત્રિકારના ભેદો	૧૫૨
૫-૬ ક્રક્રપ્રમેહનું નિદાન	૧૫૨
૭ ક્રક્રપ્રમેહનાં દૂષ્યો	૧૫૨
૮-૯ ક્રક્રપ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	૧૫૨-૧૫૩
૧૦ ક્રક્રગ્રન્ય દશ પ્રમેહનાં નામો	૧૫૩
૧૧ તેઓની સાધ્યતાનું કારણ	૧૫૩
૧૨-૨૩ દશ શ્લેષ્મમેહોનાં લક્ષણો	૧૫૩
૨૪ પિત્તપ્રમેહનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ	૧૫૩-૧૫૪
૨૫-૨૬ પિત્તપ્રમેહનાં નામો	૧૫૪
૨૭ તેઓની યાધ્યતાનું કારણ	૧૫૪
૨૮-૩૫ પિત્તપ્રમેહનાં લક્ષણો	૧૫૪
૩૬-૩૭ વાતમેહનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ	૧૫૪
૩૮ વાતમેહની અસાધ્યતાનું કારણ	૧૫૪
૩૯ વાતમેહનાં નામો	૧૫૪
૪૦-૪૬ તેનાં લક્ષણો	૧૫૫
૪૭ પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો	૧૫૫
૪૮ પ્રમેહના ઉપદ્રવો	૧૫૫
૪૯ પ્રમેહનું ચિકિત્સાસ્ત્ર	૧૫૫
૫૦-૫૧ કોને પ્રમેહ એકદમ થાય છે	૧૫૫
૫૨ કોને પ્રમેહ થતો નથી	૧૫૫
૫૩-૫૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૫૫

૫ કુષ્ઠ નિદાન

૧-૨ કુષ્ઠ નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૫૫
૩ કુષ્ઠનો દોષદૂષ્યસંગ્રહ	૧૫૬
૪ કુષ્ઠ સમાન પ્રકૃતિવાળા હોવા છતાં દોષાંશભેદથી વેદનાના ભેદો	૧૫૬
૫ કુષ્ઠ ઘણી જાતના હોવા છતાં સાતમાં જ સમાવી ઉપદેશ	૧૫૬
૫ દોષની અધિકતાના ભેદથી સાત પ્રકારના કુષ્ઠો	૧૫૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬ દુઃકમાં કુષ્ટનું નિદાન	૧૫૬
૭ કુષ્ટનાં પૂર્વરૂપો	૧૫૬
૮(૧) કપાલકુષ્ટનાં લક્ષણ	૧૫૬
૮(૨) ઉદુચ્ચરકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૮(૩) મંડલકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૮(૪) ઋધ્યગિહકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૮(૫) પુડરીકકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૮(૬) સિધ્ધકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૮(૭) કાકલુકકુષ્ટનાં „	૧૫૭
૯ તેઓની સાધ્યસાધ્યતા	૧૫૭
૧૦ સાધ્ય કુષ્ટની ઉપેક્ષાથી કૃમિ થાય છે	૧૫૭
૧૧ કુષ્ટના ઉપદ્રવો	૧૫૮
૧૨ શરૂઆતથી જ રોગની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ	૧૫૮
૧૩ રોગીની તરુણ અવસ્થામાં સુખસાધ્યતા	૧૫૮
૧૪-૧૫ રોગીની વૃદ્ધિ થતાં અસાધ્ય થાય છે	૧૫૮
૧૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૫૮

૬ શોષ નિદાન

૧-૨ શોષ નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૫૮
૩ શોષનાં ચાર કારણો	૧૫૮
૪ સાહસધી જેમ શોષ થાય છે તેનું વર્ણન	૧૫૮
૫ સાહસકર્મનો ત્યાગ	૧૫૯
૬-૭ વેગધારણથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન	૧૫૯
૮-૯ ધાતુક્ષયથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન	૧૫૯-૧૬૦
૧૦-૧૧ વિષમાશનથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન	૧૬૦-૧૬૧
૧૨ શોષને 'રાજ્યક્ષમા' કહેવાનું કારણ	૧૬૦
૧૩ શોષનાં પૂર્વરૂપો	૧૬૦-૧૬૧
૧૪ „ અગિયાર રૂપો	૧૬૧
૧૫-૧૬ „ સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો	૧૬૧
૧૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૬૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ ઉન્માદ નિદાન	
૧-૨ ઉન્માદ નિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૬૧
૩ ઉન્માદની સંખ્યા	૧૬૧
૪ ઉન્માદની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૧૬૧
૫ ઉન્માદનું લક્ષણ	૧૬૧
૬ ઉન્માદનાં પૂર્વરૂપો	૧૬૧-૧૬૨
૭(૧) વાતોન્માદનાં લક્ષણો	૧૬૨
૭(૨) પિત્તોન્માદનાં „	૧૬૨
૭(૩) કફોન્માદનાં „	૧૬૨
૭(૪) સાન્નિપાતિક ઉન્માદનાં „	૧૬૨
૮-૯ સાધ્યની ચિકિત્સા	૧૬૨
૧૦ આગન્તુ ઉન્માદનાં કારણો	૧૬૨
૧૧ „ „ પૂર્વરૂપો	૧૬૨
૧૨ ઉન્માદ કરનાર ભૂતો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે તેમાં ભેદ	૧૬૩
૧૩ ભૂતોન્માદનાં રૂપો	૧૬૩
૧૪ આગન્તુ ઉન્માદનાં આવેશકાળો	૧૬૩
૧૫ ઉન્માદ કરનારાં ભૂતો ઉન્માદ કરે તેમાં ત્રણ પ્રયોજન હોય છે	૧૬૩
૧૫ આગન્તુ ઉન્માદની સાધ્યાસાધ્યતા	૧૬૩
૧૬-૧૭ „ ઉન્માદનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૧૬૩
૧૮ આગન્તુ અને નિજ પરસ્પર અનુબન્ધ રૂપે હોય છે	૧૬૪
૧૮ હેતુસંસર્ગથી મિલિત પૂર્વરૂપો તથા લક્ષણો થાય છે	૧૬૪
૧૯-૨૦ ભૂતોન્માદમાં કર્મ જ કારણ છે	૧૬૪
૨૧ ભૂતોન્માદમાં દેવ-પિતૃ-રાક્ષસ વગેરેને નિંદતા નહિ	૧૬૪
૨૨-૨૩ પોતાને જ સુખદુઃખને કરનાર માનીને ત્રેયસ્કર માર્ગ લેવો	૧૬૪
૨૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૬૪

૮ અપરમાર નિદાન

૧-૨ અપરમાર નિદાનનો ઉપક્રમ	૧૬૪
૩ અપરમારની સંખ્યા	૧૬૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ અપસ્મારની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૧૬૪
૫ અપસ્મારનું લક્ષણ	૧૬૫
૬-૭ અપસ્મારનાં પૂર્વરૂપો	૧૬૫
૮(૧) વાતાપસ્મારનું લક્ષણ	૧૬૫
૮(૨) પિત્તાપસ્મારનું „	૧૬૫
૮(૩) શ્લેષ્માપસ્મારનું „	૧૬૫
૮(૪) સન્નિપાતાપસ્મારનું „	૧૬૫
૯ અપસ્મારમાં આગનુનો અનુગન્ધ હોય છે	૧૬૫
૧૦ અપસ્મારનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૧૬૫-૧૬૬
૧૧ નિદાનસ્થાનમાં કહેલ આઠ રોગોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ	૧૬૬
૧૨-૧૪ ગદ્યોક્ત અર્થને શ્લોકમાં કહેવા	૧૬૬
૧૫ નિદાનસ્થાનમાં કહેલ રોગના જ્ઞાનનું ફળ	૧૬૬
૧૬-૨૨ એક રોગ બીજા રોગનાં કારણરૂપ બને છે	૧૬૬
૨૩ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ચિકિત્સાનું લક્ષણ	૧૬૬
૨૪-૨૬ વ્યાધિમાં નિદાનની સંકરતા	૧૬૬
૨૭-૨૯ વ્યાધિમાં રૂપની સંકરતા	૧૬૬
૩૦-૩૫ વ્યાધિનાં ચિકિત્સાસૂત્ર	૧૬૭
૩૬-૩૭ વ્યાધિની અવસ્થાભેદના જ્ઞાનનું ફળ	૧૬૭
૩૮-૩૯ તિયંગત દોષનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૧૬૭
૪૦ લક્ષણરૂપ કહેવાયેલ વ્યાધિઓ વ્યાધિરૂપ પણ બને છે	૧૬૭
૪૧ વિકાર તથા પ્રકૃતિ હેતુને વશ રહે છે	૧૬૭
૪૨-૪૪ નિદાનસ્થાનના વિષયો	૧૬૭

૩ વિમાનસ્થાન

૧ રસવિમાનાધ્યાય

૧-૨ રસવિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૬૮
૩ રસ વગેરેનું પ્રમાણ જાણવા માટે વિમાનસ્થાન કહેવાય છે	૧૬૮
૪ સરખી રીતે ઉપયોગમાં ન લેવાયેલ તેઓ દોષોનો પ્રકોપ કરે છે	૧૬૮
૫ પ્રકૃતિરથ દોષો શરીર ઉપર ઉપકાર કરે છે	૧૬૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫ વિકૃત દોષો શરીરનો ધાત કરે છે	૧૬૮
૬ ત્રણ ત્રણ રસો એક એક દોષનો પ્રકોપ કરે છે અને ત્રણ શમન કરે છે	૧૬૮
૭ રસ-દોષના મેળમાં વ્યવસ્થા	૧૬૮-૧૬૯
૮ રસ-દોષના સંસર્ગ ન દહેવાનો હેતુ	૧૬૯
૯-૧૩ અનેક રસવાળાં દ્રવ્યોમાં અનેક દોષો વાળા વિકારોમાં રસ તથા વિકારનો પ્રભાવ શી રીતે જાણવો તે	૧૬૯
૧૪ તેલ વાતશમન કરે છે	૧૬૯
૧૪ ઘી પિત્તનું શમન કરે છે	૧૬૯
૧૪ મધ કફનું શમન કરે છે	૧૬૯
૧૪ વાતાદિથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો તે તે દોષને છતે છે	૧૬૯
૧૫ પીપર-ક્ષાર-લવણ બહુ ઉપયોગમાં લેવાં નહિ	૧૬૯
૧૬ પીપરના ગુણો; તેના અતિસેવનના દોષો	૧૬૯
૧૭ ક્ષારના „ „ „ „	૧૭૦
૧૮ લવણના „ „ „ „	૧૭૦
૧૯ સાત્મ્યથી ધીમે ધીમે દૂર થવું જોઈએ	૧૭૦
૨૦ સાત્મ્યનું લક્ષણ અને ભેદો	૧૭૦
૨૧ આઠ આહારવિધિવિશેષાયતનો	૧૭૦
૨૨(૧) પ્રકૃતિનું વિવરણ	૧૭૦
૨૨(૨) કરણનું „	૧૭૦
૨૨(૩) સંયોગનું „	૧૭૧
૨૨(૪) રાશિનું „	૧૭૧
૨૨(૫) દેશનું „	૧૭૧
૨૨(૬) કાલનું „	૧૭૧
૨૨(૭) ઉપયોગસંસ્થાનું વિવરણ	૧૭૧
૨૨(૮) ઉપયોગતાનું „	૧૭૧
૨૩ આહારવિધિવિશેષાયતન જાણવાનું ફળ	૧૭૧
૨૪ હિતકર આહારવિધિવિધાન	૧૭૧
૨૫(૧) ગરમ ભોજનના ગુણો	૧૭૧
૨૫(૨) સ્નિગ્ધ „ „	૧૭૧
૨૫(૩) માત્રાસર ભોજન કરવાના ગુણો	૧૭૨
૨૫(૪) પચ્યા પછી „ „ „	૧૭૨
૨૫(૫) વીર્યથી અવિરુદ્ધ ભોજનના „	૧૭૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૫(૬) ઇષ્ટ દેશમાં ખાવાના ગુણો	૧૭૨
૨૫(૭) અતિઉતાવળે ન " "	૧૭૨
૨૫(૮) અતિવિલમ્બે ન " "	૧૭૨
૨૫(૯) ખેલતાં તથા દસતાં ન ખાવાના ગુણો	૧૭૨
૨૫ પોતાનો વિચાર કરી જમવાના ગુણો	૧૭૨
૨૬ રસ વગેરે જાણનાર વૈદ્યની પ્રશંસા	૧૭૨
૨૭-૨૮ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૧૭૨

૨ ત્રિવિધકુક્ષીય વિમાન

૧-૨ ત્રિવિધકુક્ષીય વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૭૩
૩ કુક્ષિના ત્રણ વિભાગ	૧૭૩
૪-૫ આહારરાશિ પ્રમાણે માત્રા-આમાત્રાનો વિચાર	૧૭૩
૬ માત્રાસર ખાવાના ગુણો	૧૭૩
૭ હીન માત્રામાં " "	૧૭૩
૭ અધિકમાત્રામાં " "	૧૭૩
૮-૯ અત્યંત ભોજન ઉપરાંત ખીજાં પણ આમપ્રકાપનાં કારણો	૧૭૪
૧૦ આમપ્રદોષના ભેદો	૧૭૪
૧૧ વિસચિકાનું લક્ષણ	૧૭૪
૧૨ અલસકતું "	૧૭૪
૧૩ આમવિયનું "	૧૭૪
૧૩-૧૪ અલસક-વિસચિકા-આમદોષનો ચિકિત્સાક્રમ	૧૭૪
૧૫-૧૮ ભોજનના પરિપાકનું સ્થાન	૧૭૫
૧૯ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૧૭૫

૩ જનપદોધ્ધ્વંસનીય વિમાન

૧-૨ જનપદોધ્ધ્વંસનીય વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૭૫
૩-૪ જનપદોધ્ધ્વંસ પહેલાં જ પણ સંગ્રહી લેવું	૧૭૫
૫ અસમાન પ્રકૃતિ વગેરે ધરાવતા પુરુષો કેવી રીતે એક જ વ્યાધિથી મરે છે તે ખાતતમાં અભિવેશનો પ્રશ્ન	૧૭૫
૬ આત્રેયનું સમાધાન	૧૭૬
૭(૧) આરોગ્ય દૂર કરનાર વાતનું લક્ષણ	૧૭૬
૭(૨) " " " ઉદ્ધતું "	૧૭૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭(૩) આરોગ્ય દૂર કરનાર દેશનું લક્ષણ	૧૭૬
૭(૪) " " " કાળનું " "	૧૭૬
૮ તેનો સામાન્ય પ્રતિકાર	૧૭૬
૯-૧૧ વિગુણ થયેલા દેશ વગેરેની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધતા	૧૭૬
૧૨-૧૮ જનપદોધ્ધ્વંસની સાધારણ ચિકિત્સા	૧૭૭
૧૯-૨૦ વાયુ વગેરે વિગુણ થવાનો હેતુ	૧૭૭
૨૧-૨૨ શસ્ત્ર વગેરેથી થતા જનપદોધ્ધ્વંસનું અધર્મ જ કારણ છે	૧૭૭-૧૭૮
૨૩ અભિશાપ વગેરેથી થતામાં પણ અધર્મ જ કારણ છે	૧૭૮
૨૪-૨૮ કૃત-ત્રેતા-દ્વાપર-કલિમાં ક્રમે ક્રમે ધર્મ તથા આયુષ્યનો હાસ છે.	૧૭૮
૨૯-૩૫ આયુષ્ય નિશ્ચિત તથા અનિશ્ચિત છે તેમાં યુક્તિ	૧૭૮
૩૬ આયુષ્યનું પ્રમાણ અનિશ્ચિત છે તેમાં યુક્તિ	૧૭૮-૧૭૯
૩૭-૩૮ કાલમૃત્યુ-અકાલ મૃત્યુનું વિવરણ	૧૭૯
૩૯-૪૦ જનરવાળાને ઉણુ જળ દેવામાં હેતુ	૧૭૯
૪૧-૪૨ દરેક વ્યાધિમાં નિદાનથી વિપરીત ઔષધ આપવું નોઈએ	૧૮૦
૪૩-૪૪ અપતર્પણના ભેદો; તેના પ્રયોગની અવસ્થા	૧૮૦
૪૫ જેમનો સ્વભાવથી પ્રતિકાર ન કરવો નોઈએ	૧૮૦
૪૬ અશુભ ફળ આપનારું કર્મ ન કરવું નોઈએ	૧૮૦
૪૭-૪૮ જાગલ વગેરે દેશનાં લક્ષણ	૧૮૦
૪૯-૫૨ અધ્યાયોક્તવિષયો	૧૮૦

૪ ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય અધ્યાય

૧-૨ ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૮૧
૩ રોગ જાણવાનાં ત્રણ વિજ્ઞાનો	૧૮૧
૪ આપ્તોપદેશ-અત્યક્ષ અને અનુમાનનું લક્ષણ	૧૮૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫ આપ્તોપદેશ વગેરે બધાથી રોગની પરીક્ષા કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ	૧૮૧
૬ આપ્તોપદેશથી જાણવાના ત્રિપયો	૧૮૧
૭ પ્રત્યક્ષથી " "	૧૮૧
૮ અનુમાનથી " "	૧૮૨
૯-૧૨ આપ્તોપદેશ વગેરેથી થયેલું જ્ઞાન મોઢ કરતું નથી	૧૮૨
૧૩-૧૪ અધ્યાયાર્થ સંગ્રહ	૧૮૨

૫ સ્રોતો વિમાન

૧-૨ સ્રોતોવિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૮૨
૩-૪ સ્રોતોનું સામાન્ય વર્ણન	૧૮૨
૫-૭ સ્રોતોના ભેદો	૧૮૩
૭ આણુવહ સ્રોતોનું મૂળ અને દુષ્ટિનું લક્ષણ	૧૮૩
૮ ઉદકવાહ " " " "	૧૮૩
૮ અન્નવાહ " " " "	૧૮૩
૮ રસ-રક્ત-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા-શુક્રવહ સ્રોતોનું મૂળ અને દુષ્ટિનું લક્ષણ	૧૮૩
૮ મૂત્રવહ " " " "	૧૮૩
૮ પુરીષવહ " " " "	૧૮૩
૮ સ્વેદવહ " " " "	૧૮૪
૯ સ્રોતોના પથથી	૧૮૪
૯ દુષ્ટ સ્રોતો ધાતુને દૂષિત કરે છે	૧૮૪
૯ પ્રકુપિત વાત-પિત્ત-કફ દરેકને દુષ્ટ કરે છે	૧૮૪
૧૦-૨૨ આણુદિવહ સ્રોતોની દુષ્ટિનાં કારણો	૧૮૪
૨૩ દરેક સ્રોતોની દુષ્ટિનું સામાન્ય કારણ	૧૮૪
૨૪ " " " " લક્ષણ	૧૮૫
૨૫ સ્રોતોનું સ્વરૂપ	૧૮૫
૨૬-૨૮ દુષ્ટ સ્રોતોનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૧૮૫
૨૯-૩૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૮૫

૬ રોગાનીક વિમાન

૧-૨ રોગાનીક વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૮૫
૩ પ્રભાવ વગેરે ભેદથી રોગના ભેદો	૧૮૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ રોગના સમૂહની ગણતરી તથા અસંખ્યતામાં યુક્તિ	૧૮૫-૧૮૬
૫ વ્યાધિ અસંખ્ય છે પણ દોષોની ગણતરી છે	૧૮૬
૫ માનસ અને શારીર દોષો અને તેમાંથી થતા વિકારો	૧૮૬
૬ તે બંનેનાં ત્રણ પ્રકારનાં પ્રકાપનાં કારણો	૧૮૬
૭ ત્રણ દોષોથી અસંખ્ય રોગ થવામાં યુક્તિ	૧૮૬
૮-૯ રોગો પરસ્પર અનુબંધિ હોય છે	૧૮૬
૧૦ શારીર દોષો " " " "	૧૮૬
૧૧ અનુબંધ્ય-અનુબંધ પ્રમાણે દોષના ભેદ	૧૮૬
૧૨ જઠરાગ્નિના ચાર ભેદો	૧૮૬-૧૮૭
૧૩ વાતાદિપ્રકૃતિ સંજ્ઞાનો વિચાર	૧૮૭
૧૪ વાતાદિપ્રકૃતિના પુરુષોને ચાર અન્ન-પાનાદિ પ્રયોગો	૧૮૭
૧૫ વાતલ આદિનું રોગીપણું	૧૮૭
૧૬ વાતલમાં વાતના પ્રકાપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર	૧૮૭
૧૭ પિત્તલમાં પિત્તના પ્રકાપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર	૧૮૭-૧૮૮
૧૮ શ્લેષ્મલમાં શ્લેષ્મના પ્રકાપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર	૧૮૮
૧૯ રાગને લાયક વૈદ્યનું લક્ષણ	૧૮૮
૨૦-૨૨ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૮૮

વ્યાધિતરૂપીય વિમાન

૧-૨ વ્યાધિતરૂપીય વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૮૮
૩ રોગી જેવા આઠ પુરુષો	૧૮૮
૪-૭ વ્યાધિની ગુરુતા તથા લઘુતામાં ભૂલેલા પુરુષો ચિકિત્સામાં ભૂલ ખાય છે	૧૮૮-૧૮૯
૮ પુરુષશ્રિત કૃમિના વિષયમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન	૧૮૯
૯ કૃમિના ભેદો	૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦ મલ્લજન્ય કૃમિનાં કારણો વગેરે	૧૮૯
૧૧ રક્તજન્ય " " "	૧૮૯
૧૨ ક્ષેજન્ય " " "	૧૮૯
૧૩ પુરીપજન્ય " " "	૧૯૦
૧૪ કૃમિજન્ય રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા	૧૯૦
૧૫-૨૦ કૃમિનું અપકર્ષણ	૧૯૦-૧૯૧
૨૧-૨૭ કૃમિની ઉત્પત્તિના કારણોનો નાશ	૧૯૧
૨૮-૩૦ કૃમિનું ઔષધવિધિનો ખીન્ને ઉપદેશ છે	૧૯૨
૩૧-૩૨ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૧૯૩

૮ રોગલિપિગ્નિતીય વિમાન

૧-૨ રોગલિપિગ્નિતીય વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૧૯૩
૩ અન્યપરીક્ષા	૧૯૩
૪ આત્માર્થપરીક્ષા	૧૯૩
૫-૬ શાસ્ત્રજ્ઞાનના ઉપાયો	૧૯૩
૭ અધ્યયનનો વિધિ	૧૯૩-૧૯૪
૮ શિષ્યપરીક્ષા	૧૯૪
૯-૧૨ શિષ્યને ઉપનયનનો વિધિ	૧૯૪
૧૩-૧૪ શિષ્યને આત્માર્થનો ઉપદેશ	૧૯૪-૧૯૬
૧૫ તદ્વિદ્યસંભાષાની પ્રશંસા	૧૯૬
૧૬ તદ્વિદ્યસંભાષાના ભેદો	૧૯૬
૧૭ અનુલોભ સંભાષાનો વિધિ	૧૯૬
૧૮-૨૫ વિગૃહ્ય " " " " " "	૧૯૬-૧૯૭
૨૬ વાદની મર્યાદાનું લક્ષણ	૧૯૭
૨૭ વાદમાર્ગો જાણવા માટેનાં પદો	૧૯૭
૨૮ વાદનું લક્ષણ	૧૯૮
૨૯ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયનાં લક્ષણો	૧૯૮
૩૦ પ્રતિજ્ઞાનું લક્ષણ	૧૯૮
૩૧ સ્થાપનાનું " "	૧૯૮
૩૨ પ્રતિષ્ઠાપનાનું " "	૧૯૮
૩૩ હેતુનું " "	૧૯૮
૩૪ દષ્ટાન્તનું " "	૧૯૮
૩૫ ઉપનય અને નિગમનનું લક્ષણ	૧૯૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૬ ઉત્તરનું લક્ષણ	૧૯૮
૩૭ સિદ્ધાન્તનું " "	૧૯૯
૩૮ શબ્દનું " "	૧૯૯
૩૯ પ્રત્યક્ષનું " "	૧૯૯
૪૦ અનુમાનનું " "	૧૯૯
૪૧ ઐતિહ્યનું " "	૧૯૯
૪૨ ઔપમ્યનું " "	૧૯૯
૪૩ સંશયનું " "	૧૯૯
૪૪ પ્રયોજનનું " "	૧૯૯
૪૫ સવ્યભિચારનું " "	૨૦૦
૪૬ જિજ્ઞાસાનું " "	૨૦૦
૪૭ બ્યવસાયનું " "	૨૦૦
૪૮ અર્થપ્રાપ્તિનું " "	૨૦૦
૪૯ સંભવનું " "	૨૦૦
૫૦ અનુયોજનપત્રનું " "	૨૦૦
૫૧ અનુયોજનપત્રનું " "	૨૦૦
૫૨ અનુયોજનનું " "	૨૦૦
૫૩ પ્રત્યુત્થાનનું " "	૨૦૦
૫૪ વાક્યદોષનું " "	૨૦૦
૫૫ વાક્યપ્રશંસાનું " "	૨૦૧
૫૬ છલનું " "	૨૦૧
૫૭ અહેતુનું " "	૨૦૧
૫૮ અતીતકાલનું " "	૨૦૧
૫૯ ઉપાલમ્ભનું " "	૨૦૧
૬૦ પરિહારનું " "	૨૦૧
૬૧ પ્રતિગાહનિનું " "	૨૦૨
૬૨ અભ્યનુજ્ઞાનનું " "	૨૦૨
૬૩ હેતુન્તરનું " "	૨૦૨
૬૪ અર્થાન્તરનું " "	૨૦૨
૬૫-૬૬ નિગ્રહસ્થાનનું " "	૨૦૨
૬૭ વૈદ્યે આયુર્વેદમાં જ વાદ કરવો જોઈએ	૨૦૨
૬૮ વૈદ્યે જાણવા જેવાં કેટલાંક પ્રકરણો	૨૦૨
૬૯ કારણનું લક્ષણ	૨૦૨
૭૦ કરણનું " "	૨૦૨
૭૧ કાર્યયોગિનું " "	૨૦૨
૭૨ કાર્યનું " "	૨૦૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૩ કાર્યકલનું લક્ષણ	૨૦૩
૭૪ અનુબન્ધનું ,	૨૦૩
૭૫ દેશનું ,	૨૦૩
૭૬ કાળનું ,	૨૦૩
૭૭ પ્રવૃત્તિનું ,	૨૦૩
૭૮ ઉપાયનું ,	૨૦૩
૭૯ વૈદ્યે આ બધું જોઈને કાર્યનો આરંભ કરવો	૨૦૩
૮૦ પરીક્ષાના વિષયમાં વૈદ્યના પ્રશ્નો	૨૦૩
૮૧-૮૨ તેઓનો ઉત્તર	૨૦૩
૮૩ બે જાતની પરીક્ષા	૨૦૩
૮૪-૮૫ દશ પ્રકારનાં પરીક્ષ્ય	૨૦૪
૮૬ કરણની પરીક્ષા	૨૦૪
૮૭ કરણની ,	૨૦૪
૮૮ કાર્યથોભિની ,	૨૦૪
૮૯ કાર્યની ,	૨૦૪
૯૦ કાર્યકલની ,	૨૦૫
૯૧ અનુબન્ધની ,	૨૦૫
૯૨-૯૩ દેશની ,	૨૦૫
૯૪ બળ અને દોષના પ્રમાણના જ્ઞાન માટે રોગીની પરીક્ષા	૨૦૫
૯૫ પ્રકૃતિથી રોગીની પરીક્ષા	૨૦૫
૯૬ શ્લેષ્મપ્રકૃતિનાં લક્ષણ	૨૦૫
૯૭ પિત્તપ્રકૃતિનાં ,	૨૦૬
૯૮ વાતપ્રકૃતિનાં ,	૨૦૬
૯૯ સંસર્ગપ્રકૃતિનાં ,	૨૦૬
૧૦૦ સમપ્રકૃતિનાં ,	૨૦૬
૧૦૧ ત્રિકૃતિથી દેહની પરીક્ષા	૨૦૬
૧૦૨-૧૧૫ સારથી , ,	૨૦૬-૨૦૮
૧૧૬ સંહનનથી , ,	૨૦૮
૧૧૭ પ્રમાણથી , ,	૨૦૮
૧૧૮ સાત્ત્વથી , ,	૨૦૮
૧૧૯ સત્ત્વથી , ,	૨૦૮
૧૨૦ આહારશક્તિથી દેહની પરીક્ષા	૨૦૯
૧૨૧ વ્યાયામશક્તિથી , ,	૨૦૯
૧૨૨ વયથી , ,	૨૦૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૩ બલભેદ જોઈને ઔષધ કરવું જોઈએ	૨૦૯
૧૨૪ આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવા માટે શરીરની પરીક્ષા	૨૦૯
૧૨૫ ઋતુના ભેદ પ્રમાણે કાળનો વિભાગ	૨૦૯
૧૨૬-૧૨૭ કઈ ઋતુમાં વસન વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરવી અને કઈ ઋતુમાં નિવૃત્તિ કરવી	૨૧૦
૧૨૮ આતુરની અવસ્થામાં પણ કાળ અને અકાળનો નિર્દેશ	૨૧૦
૧૨૯ પ્રવૃત્તિનું વિવરણ	૨૧૦
૧૩૦-૧૩૧ ઉપાયનું ,	૨૧૦
૧૩૨ પરીક્ષાનું પ્રયોજન	૨૧૦
૧૩૩-૧૩૪ વસન વગેરેની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનો ઉપદેશ	૨૧૧
૧૩૫ વસન દ્રવ્યોનો કલ્પ	૨૧૧
૧૩૬ વિરેચન , ,	૨૧૧
૧૩૭-૧૩૮ દ્રવ્યો અસંખ્ય હોવાથી આસ્થાપન દ્રવ્યોનો રસથી જ ઉપદેશ	૨૧૧-૨૧૨
૧૩૯ આસ્થાપનમાં ઉપયોગી મધુર રસ-ધ	૨૧૨
૧૪૦ , , અપેક્ષ ,	૨૧૨
૧૪૧ , , લવણ ,	૨૧૨
૧૪૨ , , કટુ ,	૨૧૨-૨૧૩
૧૪૩ , , તિક્ત ,	૨૧૩
૧૪૪ , , કષાય ,	૨૧૩
૧૪૫-૧૪૮ અહીં કહેલ છ વર્ગો દરેક જગ્યાએ ઉપયોગી છે	૨૧૩
૧૪૯ બિહાપોહ જાણનાર વૈદ્યે આ સ્કંધોમાં પણ પ્રક્ષેપ અને અપેક્ષેષ કરવાં જોઈએ	૨૧૩
૧૫૦ અનુવાસનનાં દ્રવ્યો	૨૧૪
૧૫૧ શિરોવિરેચનનાં ,	૨૧૪
૧૫૨-૧૫૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૧૪

શારીરસ્થાન

૧ કતિધાપુરુષીય શારીર

૧-૨	કતિધાપુરુષીય શારીર અધ્યાયનો ઉપક્રમ	૨૧૫
૩-૧૬	પુરુષ વગેરે સંબંધમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૨૧૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭ ધાતુભેદ પ્રમાણે પુરુષના ભેદો	૨૧૬
૧૮ મનનું લક્ષણ	૨૧૬
૧૯ મનના બે ગુણો	૨૧૬
૨૦ ,, અર્થો	૨૧૬
૨૧ મનનું કર્મ	૨૧૬
૨૨-૨૩ બુદ્ધિનું લક્ષણ	૨૧૬
૨૪-૨૫ દશ મન્દિરો	૨૧૬
૨૭-૨૮ પંચમહાભૂત અને તેના ગુણો	૨૧૬
૨૯-૩૧ ભૂતોનું અસાધારણ લક્ષણ	૨૧૬
૩૨-૩૪ બુદ્ધિનું વિવરણ	૨૧૬
૩૫-૩૮ ચૌવીસ તત્ત્વવાળા રાશિપુરુષનું લક્ષણ	૨૧૭
૩૯-૪૨ પુરુષનું કારણ	૨૧૭
૪૩ આત્માનું ઉત્પત્તિકારણ	૨૧૭
૪૪-૪૮ આત્માનાં સ્તવ અને અસ્તવનો વિચાર	૨૧૮
૪૯ આત્માની નિત્યતા તથા અનિત્યતા	૨૧૮
સંબંધી વિચાર	૨૧૮
૬૦-૬૨ વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો નિર્દેશ	૨૧૮
૬૩ આઠ પ્રકૃતિઓ	૨૧૮
૬૪ સોળ વિકારો	૨૧૮
૬૫ ક્ષત્ર અને ક્ષેત્રનું વિભાગ	૨૧૮
૬૬-૬૮ અવ્યક્તમાંથી મહત્ત્વ વગેરેનો ઉત્પત્તિકર્મ	૨૧૮
૬૯ ઉદય અને પ્રલય કાળના થાય છે	૨૧૮
૭૦-૭૪ પરમાત્માનાં લક્ષણો	૨૧૯
૭૫-૭૬ નિષ્ક્રિય આત્માની ક્રિયા	૨૧૯
૭૭ સ્વતન્ત્ર આત્મા અનિષ્ટ યોનિમાં જન્મે છે તેનું કારણ	૨૧૯
૭૮ આત્મા વર્ષી હોવા છતાં દુઃખકર ભાવોથી આકાન્ત થાય છે	૨૧૯
૭૯ સર્વગત આત્માને બધી વેદનાનું જ્ઞાન થતું નથી	૨૧૯
૮૦-૮૧ આત્મા વિભુ હોવા છતાં પણ પર્વત વગેરે આઠ આવવાથી ન ભેદ શકાતી	૨૧૯
વરતુ બાણી ન શકવાનું કારણ	૨૧૯
૮૨ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞમાં પ્રથમ શું ? તેનો ઉત્તર	૨૧૯
૮૩ આત્મા સાક્ષી છે	૨૧૯
૮૪-૮૫ રાશિપુરુષને જ વેદના થાય છે	૨૧૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮૬-૮૭ વૈષ્ણવ ગુણ કાળની વેદનાની કેમ ચિહ્નિત્સા કરે છે	૨૧૯-૨૨૦
૮૮ દુઃખનાં કારણો	૨૨૦
૮૯ બુદ્ધિવિભ્રંશનું વર્ણન	૨૨૦
૧૦૦ મૃતિવિભ્રંશનું ,,	૨૨૦
૧૦૧ સ્મૃતિવિભ્રંશનું ,,	૨૨૦
૧૦૨-૧૦૬ પ્રજાપરાધનું ,,	૨૨૦
૧૧૦-૧૧૫ વ્યાધિના કારણરૂપ કાળનું વર્ણન	૨૨૦
૧૧૬-૧૧૭ ,, કર્મનું ,,	૨૨૧
૧૧૮-૧૨૯ અસાત્ત્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગનું ,,	૨૨૧
૧૩૦-૧૩૧ ચાર પ્રકારના યોગ જ સુખદુઃખનું કારણ છે	૨૨૧
૧૩૨-૧૩૫ સુખદુઃખનાં કારણો	૨૨૨
૧૩૬ વેદનાનું આશ્રયસ્થાન	૨૨૨
૧૩૭ વેદનાની સર્વથા નિરુત્તિનો ઉપાય	૨૨૨
૧૩૮-૧૩૯ યોગનું લક્ષણ	૨૨૨
૧૪૦-૧૪૧ યોગીઓનું આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય	૨૨૨
૧૪૨ મોક્ષનું લક્ષણ	૨૨૨
૧૪૩-૧૪૬ મોક્ષના ઉપાયો	૨૨૨
૧૪૭-૧૪૯ તત્ત્વસ્મૃતિનાં કારણો	૨૨૨
૧૫૦-૧૫૪ તત્ત્વસ્મૃતિ મોક્ષનું સાધન છે	૨૨૨
૧૫૫ મુક્તાત્માનું લક્ષણ	૨૨૩
૧૫૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૨૩

૨ અતુલ્યગોત્રીય શારીર

૧-૨ અતુલ્યગોત્રીય શારીરનો ઉપક્રમ	૨૨૩
૩-૪ ગર્ભનું કારણ	૨૨૩
૫-૬ સંપૂર્ણ દેહવાળો ગર્ભ સમય ઉપર મુખ્ય-પૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ	૨૨૩
૭ વન્ધ્યા ન હોય છતાં લાંબે વખતે ગર્ભ રહેવાનું કારણ	૨૨૪
૮-૧૦ ઉત્પન્ન ગર્ભના નાશનું કારણ	૨૨૪
૧૧-૧૪ કન્યા-પુત્ર અને બહુ સંતાનની ઉત્પત્તિનું કારણ	૨૨૪
૧૫ લાંબે વખતે પ્રસવ થવાનું કારણ	૨૨૪
૧૬ બેઠકમાં એકની ઘડિતું કારણ	૨૨૪
૧૭-૨૧ કલીબના ભેદો અને ઉત્પત્તિનું કારણ	૨૨૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૨-૨૩ તરત રહેલા ગર્ભનાં લક્ષણો	૨૨૫
૨૪-૨૫ પુરુષ ગર્ભવાળી-સ્ત્રી ગર્ભવાળી અને નપુંસક ગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં લક્ષણો	૨૨૫
૨૬-૨૭ ગર્ભ પિતા જેવો હોય છે તેનું કારણ	૨૨૫
૨૮-૩૦ ગર્ભનાં સ્થાન-વર્ણ અને ઇન્દ્રિયની વિકૃતિનું કારણ	૨૨૫
૩૧-૩૬ આત્મા એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે ૨૨૫-૨૨૬	
૩૭-૩૮ આત્માના અનુબંધો	૨૨૬
૩૯-૪૦ રોગોનાં કારણો અને પ્રશમનો	૨૨૬
૪૧ હર્ષ અને શોકનું કારણ	૨૨૬
૪૨-૪૪ પ્રશાન્ત રોગી ફરીથી ન આવે તેના ઉપાયો	૨૨૬
૪૫ ઋતુજન્ય વિકારો કેમ થતા નથી	૨૨૬
૪૬-૪૭ માણસ કેમ નીરોગી થાય છે.	૨૨૬
૪૮ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૨૨૬

૩ ખુદ્ધિગર્ભાવક્રાન્તિ શારીર

૧-૨ ખુદ્ધિગર્ભાવક્રાન્તિ શારીરનો ઉપક્રમ	૨૨૭
૩ ગર્ભની ઉત્પત્તિ-વૃદ્ધિ અને સુખપ્રસવનાં કારણ	૨૨૭
૩ ગર્ભ માતૃજ-પિતૃજ-આત્મજ-રસજ અને સાત્ત્મજ છે અને સત્ત્વ પરલોકમાંથી ગર્ભમાં આવે છે એવી આત્રેયની પ્રતિષ્ઠા	૨૨૭
૪ ભરદ્વાજનો વિરોધ	૨૨૭-૨૨૮
૫ આત્રેયનું સમાધાન	૨૨૮
૬ ગર્ભ માતૃજ છે એ પ્રતિપાદન અને માતૃજ ભાવો	૨૨૮
૭ ગર્ભ પિતૃજ છે એ પ્રતિપાદન અને પિતૃજ ભાવો	૨૨૮
૮-૧૦ ગર્ભ આત્મજ છે એ પ્રતિપાદન અને આત્મજ ભાવો	૨૨૮
૧૧ ગર્ભ સાત્ત્મજ છે એ પ્રતિપાદન અને સાત્ત્મજ ભાવો	૨૨૯
૧૨ ગર્ભ રસજ છે એ પ્રતિપાદન અને રસજ ભાવો	૨૨૯
૧૩ સત્ત્વ ઔપચાદુક છે એ પ્રતિપાદન અને સત્ત્વજ ભાવો	૨૨૯
૧૪ ગર્ભની સમુદાયથી ઉત્પત્તિ	૨૨૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫ આત્રેયના સમાધાન ઉપર ભરદ્વાજે કરેલો દોષ	૨૨૯-૨૩૦
૧૬-૨૫ આત્રેયે કરેલું ખંડન	૨૩૦-૨૩૧
૨૬-૨૭ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૨૩૧

૪ મહત્તી ગર્ભાવક્રાન્તિ શારીર

૧-૨ મહત્તી ગર્ભાવક્રાન્તિ શારીરનો ઉપક્રમ	૨૩૧
૩-૪ આ અધ્યાયમાં કહેવાના વિષયો	૨૩૧
૫ શુક્ર-શોણિત અને જીવના સંયોગને ગર્ભ કહે છે	૨૩૧
૬ ગર્ભ પંચમહાભૂતનો વિકાર અને ચેતનાનું અધિષ્ઠાન છે	૨૩૧
૭ કુક્ષિમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર	૨૩૧
૮ ગર્ભમાં ભૂત ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ	૨૩૨
૯ પહેલા માસમાં ગર્ભનું સ્વરૂપ	૨૩૨
૧૦ બીજા " " "	૨૩૨
૧૧ ત્રીજા " " "	૨૩૨
૧૨ ગર્ભમાં પંચમહાભૂતના ભાવો	૨૩૨
૧૩ લોક-પુરુષની તુલ્યતા	૨૩૨
૧૪ ગર્ભમાં ઇન્દ્રિયો-અંગો અને અવયવો એકી વખતે જ ઉત્પન્ન થાય છે	૨૩૨
૧૪ જન્મ્યા પછીના ભાવો	૨૩૩
૧૪ સ્ત્રી-પુરુષોના વિશેષ ભાવો	૨૩૨
૧૫ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સાથે જ ગર્ભના ચિત્તમાં ચેતનાનો પ્રાદુર્ભાવ	૨૩૩
૧૫ ત્રોજે મહિને દોહદની ઉત્પત્તિ	૨૩૨
૧૫ તેની અવગણનાથી દોષો થાય છે	૨૩૩
૧૬ ગર્ભિણીનાં લક્ષણો	૨૩૩
૧૭ ગર્ભને હાનિકારક ભાવો સિવાય ગર્ભિણી જે ઇચ્છે તે આપવું જોઈએ	૨૩૩
૧૮ ગર્ભને હાનિ કરનારા ભાવો	૨૩૩
૧૯ દોહદ તીવ્ર હોય તો અહિત વસ્તુ પણ હિતકર સાથે મેળવીને દેવી જોઈએ	૨૩૩
૧૯ ઇચ્છા રોકવાથી થતા દોષો	૨૩૩
૨૦ ચોથે મહિને ગર્ભનું સ્વરૂપ	૨૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૧ પાંચમે મહિને ગર્ભાતું સ્વરૂપ	૨૩૪
૨૨ છઠ્ઠે " " "	૨૩૪
૨૩ સાતમે " " "	૨૩૪
૨૪ આઠમે " માતા અને ગર્ભ ઓળંગતું ગ્રહણ કરે છે	૨૩૪
૨૫ પ્રસવકાળ	૨૩૪
૨૬ પ્રકરણનો ઉપસંહાર	૨૩૪
૨૭ દુક્ષિમાં ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ	૨૩૪
૨૮ ગર્ભ ન જન્મવાનું કારણ	૨૩૪
૨૯ ગર્ભની વ્યાપ્તિનું કારણ	૨૩૪
૩૦-૩૨ બીજા-દોષ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી ગર્ભની વિકૃતિ ૨૩૪-૨૩૫	
૩૩ આત્મા નિર્નિકાર છે	૨૩૫
૩૪ શારીર અને માનસ દોષો	૨૩૫
૩૫ શરીરના ભેદો	૨૩૫
૩૬ મનના ભેદો	૨૩૫
૩૭(૧) આહિસત્ત્વનું લક્ષણ	૨૩૫
૩૭(૨) આર્ષસત્ત્વનું "	૨૩૪
૩૭(૩) ઐન્દ્રસત્ત્વનું "	૨૩૫
૩૭(૪) યાગ્યસત્ત્વનું "	૨૩૫
૩૭(૫) વાનુશ્વસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮(૧) કૌબેરસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૭(૭) ગાન્ધર્વસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૭ શુદ્ધ સત્ત્વમાં આહિસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ છે	૨૩૬
૩૮(૧) આસુરસત્ત્વનું લક્ષણ	૨૩૬
૩૮(૨) રાક્ષસસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮(૩) પૈશાચ્યસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮(૪) સાપસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮(૫) પ્રૈતસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮(૬) શાકુન્તસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૮ આ છ સત્ત્વો રાજસ છે	૨૩૬
૩૯(૧) પાશવસત્ત્વનું લક્ષણ	૨૩૬
૩૯(૨) માતૃસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૯(૩) વાનસ્પત્યસત્ત્વનું "	૨૩૬
૩૯ આ ત્રણ તામસ છે	૨૩૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૦-૪૧ સત્ત્વભેદનો ઉપસંહાર	૨૩૭
૪૨-૪૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૩૭

૩ પુરુષવિવિધ શારીર

૧-૨ પુરુષવિવિધ શારીરનો ઉપક્રમ	૨૩૭
૩ પુરુષ લોક સદૃશ છે	૨૩૭
૪-૫ ઉક્ત અર્થનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન	૨૩૭
૬-૮ લોક અને પુરુષની સમાનતાના ઉપદેશનું પ્રયોજન	૨૩૮
૯-૧૦ પ્રવૃત્તિનું મૂળ	૨૩૮
૧૧ નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ	૨૩૯
૧૨ મોક્ષના ઉપાયો	૨૩૯
૧૩-૧૫ શુદ્ધ સત્ત્વનું લક્ષણ	૨૩૯
૧૬-૨૧ શુદ્ધ બુદ્ધિનું ફળ	૨૩૯
૨૨ મુક્તિનું લક્ષણ	૨૪૦
૨૩-૨૪ મુક્તિના પથીયો	૨૪૦
૨૫-૨૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૪૦

૬ શરીરવિવિધ શારીર

૧-૨ શરીરવિવિધ શારીરનો ઉપક્રમ	૨૪૦
૩ શરીરવિવિધનું પ્રયોજન	૨૪૦
૪ શરીરનું લક્ષણ	૨૪૦
૪ શરીરધાતુની વિપ્રમતાનું ફળ અને તેનું લક્ષણ	૨૪૦
૫-૬ ધાતુઓનાં એકી સાથે વૃદ્ધિ અને હાસ થાય છે	૨૪૦
૭-૮ ધાતુઓની સમાનતા કરવી નોઈએ	૨૪૧
૯-૧૧ શરીરના ધાતુઓ સમાન પદાર્થોથી વધે છે	૨૪૧
૧૨ શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા ભાવો	૨૪૧
૧૩ બલની વૃદ્ધિ કરનારા ભાવો	૨૪૧
૧૪-૧૬ આહારપરિણામકર ભાવો	૨૪૨
૧૭ શરીરના ધાતુઓ મલ અને પ્રસાદ એમ બે પ્રકારના છે; તેમનું કાર્ય	૨૪૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૮ વાત-પિત્ત-કફ સર્વ ધાતુઓના દૂષક છે	૨૪૨
૧૮ પ્રાકૃત વાતાદિ દોષ આરોગ્યકારક છે	૨૪૨
૧૯ શરીરજ્ઞાનનું ક્ષણ	૨૪૨
૨૦ ગર્ભનાં અંગોની ઉત્પત્તિ આખતમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્નો	૨૪૨
૨૧ કયું અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તે આખતમાં મહિર્ષિના મત	૨૪૨-૨૪૩
૨૨ કુક્ષિમાં ગર્ભ કેમ રહે છે	૨૪૩
૨૩ કુક્ષિમાં ગર્ભ કેમ વધે છે	૨૪૩
૨૪ ગર્ભની પ્રસૂતિ કેમ થાય છે	૨૪૩
૨૫-૨૬ બાળક કેમ વધે છે અને નાશ પામે છે	૨૪૩
૨૭ દેવાદિના પ્રકોપને નિમિત્તે ઉત્પન્ન વિકારો જાણી શકાય છે	૨૪૩
૨૮ કાલ અને અકાલ મૃત્યુની બાબતમાં નિર્ણય	૨૪૩-૨૪૪
૨૯ આયુષ્યનું પ્રમાણ	૨૪૪
૩૦ પૂર્ણ આયુષ્યનું નિમિત્ત	૨૪૪
૩૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૪૪

૭ શરીરસંખ્યા શારીર

૧-૨	શરીરસંખ્યા શારીરનો ઉપક્રમ	૨૪૪
૩	શરીરના અવયવોની સંખ્યાના ત્રિષયમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન	૨૪૪
૪	છ ત્વચાનું વિવરણ	૨૪૪
૫	શરીરના અંગોનો વિભાગ	૨૪૫
૬	અસ્થિનું વિવરણ	૨૪૫
૭	પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન	૨૪૫
૭	પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય	૨૪૫
૭	પાંચ કર્મેન્દ્રિયો	૨૪૫
૮	એક હૃદય	૨૪૫
૯	દશ પ્રાણોનાં સ્થાન	૨૪૫
૧૦	પંદર કૌષ્ઠનાં અંગો	૨૪૫
૧૧	છપ્પન પ્રત્યંગો	૨૪૫
૧૨-૧૩	નવ છિદ્રો	૨૪૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪ સ્નાયુ-સિરા-ધમની-પેશી-મર્મ-કેશ-શ્મશ્રુ અને લોમની સંખ્યા	૨૪૬
૧૬ પાર્થિવ વગેરે ભેદથી શરીરનાં અંગોનો વિભાગ	૨૪૬
૧૭-૧૮ પરમાણુભેદ પ્રમાણે શરીરના અવયવો અસંખ્ય છે	૨૪૬
૧૯-૨૦ શરીરના અવયવોની સંખ્યાના જ્ઞાનનું ક્ષણ	૨૪૭

૮ જાતિસૂત્રીય શારીર

૧-૨	જાતિસૂત્રીય શારીરનો ઉપક્રમ	૨૪૭
૩-૪	સ્ત્રી અને પુરુષની ઇચ્છા પ્રમાણેની પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટેનો ઉપદેશ	૨૪૭
૫	ઋતુકાલે સ્ત્રીનું કર્તવ્ય	૨૪૭
૫	પુત્રની ઇચ્છાવાળાંએ એકા દિવસે અને પુત્રીની ઇચ્છાવાળાંએ એકા દિવસે સંભોગ કરવો	૨૪૭
૬	અધોમુખી કે પડખાંભર સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો નહિ	૨૪૭
૬	ગર્ભગ્રહણનો વિધિ	૨૪૭
૬	મૈથુન માટે અયોગ્ય સ્ત્રી અને પુરુષ	૨૪૭
૭	કેવાં સ્ત્રીપુરુષે મૈથુન કરવું	૨૪૭
૮	તેનો મન્ત્ર	૨૪૮
૯-૧૪	જેના પુત્રની ઇચ્છા હોય તેવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ	૨૪૮
૧૫	શરીરના રંગભેદનું કારણ	૨૪૯
૧૬	સત્ત્વભેદનું કારણ	૨૪૯
૧૭	યથોક્ત વિધિ પ્રમાણે સંસ્કાર પામેલ સ્ત્રીપુરુષ અવશ્ય ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે	૨૪૯
૧૮	ગર્ભનાં સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વનું કારણ	૨૪૯
૧૯	વેદોક્ત પુંસવનવિધિ	૨૪૯-૨૫૦
૨૦	ગર્ભસ્થાપન ઔષધો	૨૫૦
૨૧	ગર્ભને હાનિકારક ભાવો	૨૫૦
૨૨	સંક્ષેપમાં ગર્ભિણીના ઉપચારનો વિધિ	૨૫૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩ બીજે કે ત્રીજે મહિને રજોદર્શન થાય તો ગર્ભસ્ત્રાવ થાય છે ૨૫૧	
૨૪-૨૫ ચોથા મહિના પછી પુષ્પદર્શન થાય તો ચિકિત્સા ૨૫૧	
૨૬ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરનું લક્ષણ ૨૫૧	
૨૭ તેમની ચિકિત્સા ૨૫૧	
૨૮ ગર્ભ ન ફરકે તો તેની ચિકિત્સા ૨૫૨	
૨૯ ગર્ભિણીને ઉદાવર્ત કે વિબન્ધ થાય તેની ચિકિત્સા ૨૫૨	
૩૦ કુક્ષિમાં ગર્ભના મરણનું કારણ અને મૃતગર્ભનાં લક્ષણો ૨૫૨	
૩૧ મૃતગર્ભને બહાર કાઢવાનો વિધિ ૨૫૨	
૩૨ વિકૃતિ વગર વધતા ગર્ભનું મહિને મહિને કરવાનું કર્મ ૨૫૨-૨૫૩	
૩૩-૩૪ તેમાં લાવવાની સામગ્રી ૨૫૩	
૩૫ ગર્ભિણીને સૂતિકાગારમાં પ્રવેશવાનો વિધિ ૨૫૪	
૩૬ આસન્નપ્રસવાનાં લક્ષણો ૨૫૪	
૩૭-૪૦ વેણુ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કરવાનાં કર્મો ૨૫૪	
૪૧ પ્રજાતાની ઓર ન પડી હોય તો ઉપચાર ૨૫૫	
૪૨-૪૩ તત્કાલ જન્મેલા કુમારનાં કરવાનાં કર્મો ૨૫૫	
૪૪ નાળ કાપવાનો વિધિ ૨૫૫	
૪૫ નાળનું બરાબર છેદન ન થાય તેના દોષો અને તેની ચિકિત્સા ૨૫૫-૨૫૬	
૪૬ જાતકર્મવિધિ ૨૫૬	
૪૭ રક્ષાવિધિ ૨૫૬	
૪૮-૪૯ સૂતિકાનો દશ દિવસ સુધીનો ઉપચાર ૨૫૬	
૫૦ નામકરણ સંસ્કાર ૨૫૬	
૫૧ આયુષ્માન કુમારનાં લક્ષણો ૨૫૭	
૫૨ ધાત્રીપરીક્ષા ૨૫૭	
૫૩ ધાત્રીના સ્તનની સંપત્તિ ૨૫૭	
૫૪ ધાત્રીના ધાવણુની સંપત્તિ ૨૫૭	
૫૫ બગડેલા ધાવણુનાં લક્ષણો ૨૫૮	
૫૬ તેની ચિકિત્સા ૨૫૮	
૫૭ દૂધ ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યો ૨૫૮	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૮ સ્તનપાનનો વિધિ ૨૫૮	
૫૯ કુમારાગારનો વિધિ ૨૫૮	
૬૦ બાળકનાં શયન વગેરે કેવાં ભોધ્યો ૨૫૮	
૬૧ બાળકનાં વસ્ત્રોને ધૂપન ૨૫૯	
૬૨ બાળકને ધાવણુ કરવા લાયક મણિમંત્ર અને ઔષધિઓ ૨૫૯	
૬૩ બાળકનાં રમકડાં ૨૫૯	
૬૪ બાળકને બીવડાવણું નહિ ૨૫૯	
૬૫-૬૭ રોગ થાય તેના ઉપચાર ૨૫૯	
૬૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૫૯	

ઇન્દ્રિયસ્થાન

૧ વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય અધ્યાયનો ઉપક્રમ ૨૬૦	
૩ રોગીના આયુષ્યનું પ્રમાણ બાણવાના વર્ણ-સ્વર વગેરે ભાવો ૨૬૦	
૪ પરીક્ષા કરવા લાયક બાળતના બે ભેદ; તેમની પરીક્ષાનો ઉપાય ૨૬૦	
૫ પ્રકૃતિના ભેદો ૨૬૦	
૬ વિકૃતિના ભેદો ૨૬૦	
૭(૧) લક્ષણનિમિત્ત વિકૃતિ ૨૬૦	
૭(૨) લક્ષણનિમિત્ત „ ૨૬૦	
૭ નિમિત્તાનુરૂપ „ ૨૬૧	
૮-૧૨ શરીરના પ્રાકૃત તથા વિકૃત વર્ણો ૨૬૧	
૧૩-૧૪ રિષ્ટરૂપ વર્ણવિકૃતિ ૨૬૧	
૧૫ પ્રાકૃત સ્વરો ૨૬૧	
૧૫ વિકૃત „ ૨૬૧	
૧૬-૧૭ રિષ્ટરૂપ સ્વરવિકૃતિ ૨૬૧	
૧૭-૨૫ રિષ્ટરૂપ સ્વર તથા વર્ણની વિકૃતિનું શ્લોકોમાં કથન ૨૬૨	
૨૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૬૨	

૨ પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય

૧-૨ પુષ્પિતક ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૬૨	
------------------------------------	--

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩-૫ ક્ષણની પહેલાં કૂલની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ મરણ પહેલાં રિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે ૨૬૨	
૬ ઉત્પન્ન થયેલ અરિષ્ટનું પ્રમાણપ્રાપ્તિ લાઈ જ્ઞાન થતું નથી ૨૬૨	
૭-૧૬ અરિષ્ટભૂત ગન્ધવિજ્ઞાન ૨૬૩	
૧૭-૧૯ ,, રસવિજ્ઞાન ૨૬૩	
૨૦-૨૨ રોગીના શરીરના રસનું અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે ૨૬૨	
૨૩ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૬૩	

૩ પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિય

૧-૩ પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૬૩	
૪ પરિમર્શનનો વિધિ ૨૬૪	
૪-૫ સ્પર્શથી જાણવા લાયક આતુરતા શરીરની વિકૃતિ ૨૬૪	
૬ ઉચ્છ્વાસ-મન્યા-દન્ટ-પક્ષમ-ચક્ષુ-કેશ-લોમ- ઉદર અને નખમાં રહેલ અરિષ્ટો ૨૬૪	
૭ અધ્યાયોક્તવિષયો ૨૬૪	

૪ ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિય

૧-૨ ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૬૫	
૩-૪ ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષાનો ઉપાય ૨૬૫	
૫-૬ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન અકારણ વિકૃત દેખાય તે મરણનું લક્ષણ છે ૨૬૫	
૭-૧૮ અરિષ્ટરૂપ આંખની વિકૃતિ ૨૬૫	
૧૯-૨૦ ,, કાનની ,, ૨૬૬	
૨૧ ,, નાકની ,, ૨૬૬	
૨૨ ,, જીભની ,, ૨૬૬	
૨૩ ,, ત્વચાની ,, ૨૬૬	
૨૪-૨૬ ,, સર્વ ઇન્દ્રિયોની ,, ૨૬૬	
૨૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૬૬	

૫ પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૬૬	
--------------------------------------	--

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩-૫ દરેક વ્યાધિઓનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો ૨૬૬	
૬-૮ રાજ્યક્ષમાનાં ,, ,, ૨૬૬	
૯ જ્વરનાં ,, ,, ૨૬૭	
૧૦-૧૧ રક્તપિત્તનાં ,, ,, ૨૬૭	
૧૨-૧૩ શુદ્ધિનાં ,, ,, ૨૬૭	
૧૪-૧૫ કુષ્ઠનાં ,, ,, ૨૬૭	
૧૬-૧૭ પ્રમેહનાં ,, ,, ૨૬૭	
૧૮-૪૧ ઉન્માદનાં ,, ,, ૨૬૭	
૨૨-૨૩ અપસ્મારનાં ,, ,, ૨૬૭	
૨૪ અહિરાયામનાં ,, ,, ૨૬૭	
૨૫ હર્ષિનાં ,, ,, ૨૬૭	
૨૬ પૂર્વરૂપનાં અરિષ્ટજ્ઞાનનું ફળ ૨૬૮	
૨૭-૪૦ અરિષ્ટભૂત સ્વપ્નો ૨૬૮	
૪૧-૪૨ સ્વપ્નદર્શન કેમ થાય છે તે ૨૬૮	
૪૩ સ્વપ્નના ભેદો ૨૬૮	
૪૪-૪૬ અરુપકલ્પાયક તથા મહાકલ્પાયક સ્વપ્નો ૨૬૮	
૪૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૬૯	

૬ કતમાનિશરીરીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ કતમાનિશરીર ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૬૯	
૩-૨૪ ચિકિત્સાકર્મ સિદ્ધ ન થાય તેવાં વ્યાધિવાળાં શરીરો છે જોઓને વૈદ્યોએ તજવાં જોઈએ ૨૬૯-૨૭૦	
૨૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૨૭૦	

૭ પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ ૨૭૦	
૩-૭ અરિષ્ટરૂપ પ્રતિચ્છાયા ૨૭૦	
૮-૯ ,, છાયા ૨૭૦	
૧૦-૧૩ પન્નમહાભૂતોની વિવિધ લક્ષણવાળી છાયા ૨૭૦-૨૭૧	
૧૪-૧૫ પ્રભાશ્રિત શુભાશુભત્વ ૨૭૧	
૧૬-૧૭ છાયા અને પ્રભાનો ભેદ ૨૭૧	
૧૮-૩૧ મરણોન્મુખ પુરુષનાં ફેટલાંક લક્ષણો ૨૭૧-૨૭૨	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૨ અરિષ્ટનાં લક્ષણો જાણનાર આયુર્વેદ- વિદ્ કહેવાય છે ૨૭૨	

૮ અવાકશિરસીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ અવાકશિરસીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ	૨૭૨
૩ પ્રતિબિમ્બનું અરિષ્ટ	૨૭૨
૪-૫ પાંપણ અને વત્તને આશ્રિત અરિષ્ટ	૨૭૨
૫-૯ કેશને	૨૭૨
૯-૧૧ નાકને	૨૭૨
૧૨ આંખને	૨૭૨
૧૩ દાંતને	૨૭૨
૧૪ જીભને	૨૭૩
૧૫ શ્વાસને	૨૭૩
૧૬-૨૬ મરણોન્મુખ પુરુષનાં લક્ષણો	૨૭૩
૨૭ પૂર્વોક્ત લક્ષણોના જ્ઞાનનું ફળ	૨૭૩

૯ યસ્યશ્યાવનિમિત્તીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ યસ્યશ્યાવનિમિત્ત ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ	૨૭૩
૩-૫ કેટલાંક અરિષ્ટો	૨૭૩
૬-૭ રાજ્યક્ષમાનાં અરિષ્ટો	૨૭૪
૮-૯ યસ્ય તથા માંસનો ક્ષય થતાં ચિકિત્સાને અયોગ્ય પુરુષો	૨૭૪
૧૦ આનાદવાળાનાં અરિષ્ટો	૨૭૪
૧૧ જે પેય પી ન શકે તે મરી જાય છે	૨૭૪
૧૨-૧૭ ખીજાં અરિષ્ટ લક્ષણો	૨૭૪
૧૮-૧૯ જેનાં થૂંક-મળ અને વીર્ય ગાણીમાં રૂખે તે જીવતો નથી	૨૭૪
૨૦ શંખક શિરોશિંગ ત્રણ રાતમાં મારી નાખે છે	૨૭૪
૨૧-૨૨ ખીજાં અરિષ્ટો	૨૭૪
૨૩-૨૪ અરિષ્ટો સંપૂર્ણપણે જાણી લેનાં જોઈએ	૨૭૪

૧૦ સ્થોમરણીય ઇન્દ્રિય

૧-૩ સ્થોમરણીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ	૨૭૫
૪-૨૦ મરણોન્મુખનાં લક્ષણો	૨૭૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૧ આ લક્ષણો જાણવાનું ફળ	૨૭૫

૧૧ આલુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ આલુજ્યોતીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ	૨૭૬
૩-૬ એક વર્ષની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો	૨૭૬
૭-૯ ૭ માસની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો	૨૭૬
૧૦-૧૨ એક માસની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો	૨૭૬
૧૩-૨૬ કેટલાંક અરિષ્ટો	૨૭૬-૨૭૭
૨૭ ગુણવાળા ચતુષ્પાદ પશુ ક્ષીણ આયુષ્ય- વાળામાં વ્યર્થ છે	૨૭૭
૨૮ આયુષ્યની પરીક્ષાની પ્રશંસા	૨૭૭
૨૯ અરિષ્ટનું લક્ષણ	૨૭૭

૧૨ ગોમયચૂણીય ઇન્દ્રિય

૧-૨ ગોમયચૂણીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ	૨૭૭
૩-૪ એક માસમાં મરનારનાં લક્ષણો	૨૭૭
૫ અર્ધ માસમાં	૨૭૭
૬-૮ ઔપધ તથા આહારનિયમનું અરિષ્ટ	૨૭૮
૯-૨૪ મરણોન્મુખતા દૂતો	૨૭૮
૨૫-૩૧ આતુરતા ઘરમાં જતાં વેદને થતાં અપશુકનો	૨૭૯
૩૨-૩૯ સુમૂર્ણનાં ઘરની અવસ્થા	૨૭૯
૪૦-૬૧ બાર અધ્યાયમાં કહેલ અરિષ્ટ લક્ષણોનું પર્યાયમાં કથન	૨૭૯-૨૮૦
૬૨-૬૬ વૈદો જાણતાં છતાં રોગીનું મરણ કયાંય ન કહેવું જોઈએ	૨૮૦
૬૭-૭૦ પ્રશસ્ત દૂતનું લક્ષણ	૨૮૦
૭૧-૭૬ પ્રશસ્ત શુકનો	૨૮૦-૨૮૧
૮૦-૮૧ આતુરના ઘરની પ્રશસ્ત અવસ્થા	૨૮૧
૮૭-૮૮ આરોગ્યનું લક્ષણ	૨૮૧
૮૯-૯૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૨૮૧

વિષય ચિકિત્સાસ્થાન

૧ રસાયનાધ્યાય

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ અભયામલકીય રસાયનપાદ	
૧-૨ અભયામલકીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ	૨૮૨
૩ ભેષજ શબ્દના અર્થો	૨૮૨
૪ ભેષજના ભેદો	૨૮૨
૫ અભેષજના ભેદો	૨૮૨
૫-૬ ભેષજનું બે પ્રકારનું લક્ષણ	૨૮૨
૭-૮ રસાયનના સેવનના ગુણો	૨૮૨
૮ રસાયનનું લક્ષણ	૨૮૨
૯-૧૩ વાણકરણનાં લક્ષણ અને ગુણો	૨૮૨
૧૪ ચિકિત્સાનો અર્થ	૨૮૩
૧૫ અભેષજનું લક્ષણ	૨૮૩
૧૬ રસાયનનો બે પ્રકારનો પ્રયોગ	૨૮૩
૧૭-૨૩ કુટીપ્રાવેશિકનો વિધિ	૨૮૩
૨૪-૨૮ રસાયનપ્રયોગ પહેલાં કોષ્ઠશોધન કરવું જોઈએ	૨૮૩
૨૯-૩૪ હરડેના ગુણો	૨૮૩
૩૫ હરડેનું સેવન ન કરવા લાયક પુરુષો	૨૮૪
૩૬-૩૭ આમળાંના ગુણો	૨૮૪
૩૮-૪૦ ભેષજગ્રહણનો વિધિ	૨૮૪
૪૧-૫૭ પહેલું બ્રાહ્મરસાયન	૨૮૪
૫૮-૬૧ બીજું બ્રાહ્મરસાયન	૨૮૪-૨૮૫
૬૨-૭૪ અવનપ્રાણાવલેહ	૨૮૫
૭૫ આમલકરસાયન	૨૮૫
૭૬ પહેલો હરીતક્યાદિયોગ	૨૮૬
૭૭ અપર	૨૮૬
૭૮-૮૦ રસાયનસેવનના ગુણો	૨૮૬
૮૧ પહેલા પાનના વિષયો	૨૮૬

૨ પ્રાણકામીય રસાયનપાદ

૧-૨ પ્રાણકામીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ	૨૮૬
૩ રસાયનવિધાનનું કળ	૨૮૬
૩ શરીરના દોષનાં કારણો દૂર કરીને રસાયનપ્રયોગ કરવો	૨૮૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪-૬ આમલકઘૃત	૨૮૭
૭ અમલકાવલેહ	૨૮૭
૮ આમલકચૂર્ણ	૨૮૮
૯ ત્રિડંગાવલેહ	૨૮૮
૧૦ બીજો આમલકાવલેહ	૨૮૮
૧૧ નાગળવારસાયન	૨૮૮
૧૨ બલાદિ રસાયન	૨૮૮
૧૩ ભલ્લાતકક્ષીર	૨૮૮
૧૪ ભલ્લાતકક્ષીર	૨૮૯
૧૫ ભલ્લાતકતૈલ	૨૮૯
૧૬-૧૭ ભલ્લાતકવિધાન	૨૮૯
૧૮-૧૯ ભલ્લાતકના ગુણો	૨૮૯
૨૦-૨૨ રસાયનસેવનનું કળ	૨૮૯
૨૩ રસાયનના બીજા પાદના વિષયો	૨૮૯

૩ કરપ્રચિતીય રસાયનપાદ

૧-૨ કરપ્રચિતીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ	૨૯૦
૩-૮ આમલકાદિ રસાયન	૨૯૦
૯-૧૪ કેવળ આમલકરસાયન	૨૯૦
૧૫-૨૩ લોહરસાયન	૨૯૦
૨૪-૨૯ ઐન્દ્રરસાયન	૨૯૧
૩૦-૩૧ મેઘરસાયન	૨૯૧
૩૨-૩૫ પિત્તપલીરસાયન	૨૯૧
૩૬-૪૦ વર્ધમાનપિત્તપલી રસાયન	૨૯૧
૪૧-૪૨ પહેલું ત્રિફલા રસાયન	૨૯૨
૪૩-૪૪ બીજું , ,	૨૯૨
૪૫ ત્રીજું , ,	૨૯૨
૪૬-૪૭ ચોથું , ,	૨૯૨
૪૮-૬૫ શિલાજિત રસાયન	૨૯૨-૨૯૩
૬૬ રસાયનના ત્રીજા પાદના વિષયો	૨૯૩

૪ આયુર્વેદસમુત્થાનીય રસાયનપાદ

૧-૨ આયુર્વેદસમુત્થાનીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ	૨૯૩
--	-----

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩ રસાયન જાણવા માટે ઝઘિઓ ધન્ધ્ર પાસે જાય છે ૨૯૩	
૪-૫ તેઓને ધન્ધ્રનો ઉપદેશ ૨૯૩-૨૯૪	
૬ ધન્ધ્રોકત રસાયન ૨૯૪	
૭-૧૨ દ્રોણીપ્રાવેશિક રસાયન ૨૯૪	
૧૩-૨૬ ધન્ધ્રોકત રસાયન બીજું ૨૯૪-૨૯૫	
૨૭-૨૮ કુટ્ટીપ્રાવેશિક દેાને બાને વાતાતપિક દેાને કરવું જોઈએ ૨૯૫	
૨૯ રસાયનવિધિમાં જૂલ થયે કર્તવ્ય ૨૯૫	
૩૦-૩૫ વ્યાચાર રસાયન ૨૯૫	
૩૬-૩૮ મન અને શરીર શુદ્ધ હોય તેને રસાયનપ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે ૨૯૫	
૩૯-૫૦ મનુષ્યોએ વૈદ્યની પૂજા કરવી જોઈએ ૨૯૫-૨૯૬	
૫૧-૫૩ પ્રાણાચાર્યની પ્રશંસા ૨૯૬	
૫૪-૫૫ વૈદ્ય માટે આતુરતું કાર્ય ૨૯૬	
૫૬ વૈદ્યે પોતાના પુત્રની માફક આતુરોની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ ૨૯૬	
૫૭-૫૯ આયુર્વેદનો ઉપદેશ ધર્મ માટે જ છે ૨૯૬	
૬૦-૬૨ જીવનદાતા વૈદ્યની પ્રશંસા ૨૯૬	
૬૩-૬૪ ચોથા પાદના વિષયો ૨૯૭	

૨ વાજકરણ અધ્યાય

૧ સંપ્રયોગશરમૂલીય વાજકરણપાદ

૧-૨ સંપ્રયોગશરમૂલીય વાજકરણપાદનો ઉપક્રમ ૨૯૭	
૩-૪ વાજકરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ ૨૯૭	
૪-૮ વાજકરણમાં સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે તેનું કારણ ૨૯૭	
૮-૧૬ ગમનને ચોચ સ્ત્રી ૨૯૭	
૧૬-૧૯ નિઃસંતાનની નિન્દા ૨૯૭-૨૯૮	
૧૯-૨૪ બહુ પ્રજાવાળાની પ્રશંસા ૨૯૮	
૨૪-૩૩ બૃંહણી ગુટિકા ૨૯૮	
૩૩-૩૮ વાજકરણ ઘૃત ૨૯૮	
૩૮-૪૨ વાજકરણ પિંડરસ ૨૯૮	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૨-૪૩ વૃષ્ય માહિષરસ ૨૯૯	
૪૪-૪૫ વૃષ્ય રસો ૨૯૯	
૪૬ વૃષ્ય માંસ ૨૯૯	
૪૭ વૃષ્ય માધયોગ ૨૯૯	
૪૮ વૃષ્ય કુકુટમાંસપ્રયોગ ૨૯૯	
૪૯ વૃષ્ય અંડરસ ૨૯૯	
૫૦-૫૧ સંશોધન કર્યા પછી વૃષ્ય પ્રયોગો કરવા જોઈએ ૨૯૯	
૫૨-૫૩ પ્રથમપાદના વિષયો ૨૯૯	

૨ આસિકતક્ષીરીય વાજકરણપાદ

૧-૨ આસિકતક્ષીરીય વાજકરણપાદનો ઉપક્રમ ૨૯૯	
૩-૬ અપત્યકરી પશ્ચિકાદિ ગુટિકા ૩૦૦	
૧૦-૧૩ વૃષ્ય બદ્ધયોગો ૩૦૦	
૧૪-૧૭ અપત્યકર રસ ૩૦૦	
૧૮-૨૦ વૃષ્ય ક્ષીર ૩૦૦	
૨૧-૨૩ વૃષ્ય ઘૃત ૩૦૦	
૨૪-૨૬ વૃષ્ય દધિસરયોગ ૩૦૦	
૨૭ વૃષ્ય પશ્ચિકૌદનયોગ ૩૦૦	
૨૮-૨૯ વૃષ્ય પૂપલિકા ૩૦૧	
૩૦ પૂર્વોક્ત યોગોનું ફલ ૩૦૧	
૩૧ વૃષ્ય નિહાર ૩૦૧	
૩૨ દ્વિતીય પાદના વિષયો ૩૦૧	

૩ માષપર્ણભૃતીય વાજકરણપાદ

૧-૨ માષપર્ણભૃતીય વાજકરણપાદનો ઉપક્રમ ૩૦૧	
૩-૫ ગોક્ષીર વાજકરણ ૩૦૧	
૬-૭ ક્ષીરયોગ પહેલો ૩૦૧	
૮-૧૦ ,, બીજો ૩૦૧-૩૦૨	
૧૧-૧૩ ,, ત્રીજો ૩૦૨	
૧૩ વૃષ્ય પિપ્પલીયોગ ૩૦૨	
૧૫-૧૭ વૃષ્ય પૂપલિકા ૩૦૨	
૧૮ વૃષ્ય શતાવરીઘૃત ૩૦૨	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯ વૃષ્ય મધુકયોગ	૩૦૨
૨૦-૩૦ વાજકર ભાવો	૩૦૨-૩૦૩
૩૧ ત્રીજા પાદના વિષયો	૩૦૩

૪ પુમાન્મતઅર્જાદિક વાજકરણપાદ

૧-૨ પુમાન્મતઅર્જાદિક વાજકરણપાદનો ઉપક્રમ	૩૦૩
૩-૮ ઓઝોને વિષે દરેક સમાન બળવાળા હોતા નથી માટે વાજકરણ કરાવવું જોઈએ	૩૦૩
૯-૧૦ વૃષ્ય અસ્તિત્વો	૩૦૩
૧૧-૧૪ વૃષ્ય માંસશુદ્ધિકા	૩૦૩
૧૫-૧૬ વૃષ્ય માંસપરસ	૩૦૩
૧૭ વૃષ્ય મત્સ્યયોગ	૩૦૪
૧૮ વૃષ્ય રેહિતમત્સ્યયોગ	૩૦૮
૧૯-૨૨ વૃષ્ય પૂષ્પલિકાયોગો	૩૦૪
૨૩-૨૪ વૃષ્ય માપાદિ પૂષ્પલિકા	૩૦૪
૨૫-૨૭ વૃષ્ય યોગો	૩૦૪
૨૮-૨૯ અપત્તકર ઘૃત	૩૦૪
૩૦-૩૨ વૃષ્ય શુદ્ધિકા	૩૦૪
૩૩-૩૫ વૃષ્ય ઉત્કારિકા	૩૦૪
૩૬-૩૮ ન કહેવામાં આવેલ વૃષ્યોનો સંગ્રહ	૩૦૫
૩૯ શુક્રતા વિકાસમાં દષ્ટાંત	૩૦૫
૪૦-૪૨ અતિબાલ અને દૃઢને મૈથુનનો નિષેધ	૩૦૫
૪૩-૪૫ શુક્રક્ષયનો હેતુ	૩૦૫
૪૬-૪૮ સ્ત્રીસંભોગ વખતે શુક્ર કેમ પ્રવર્તે છે	૩૦૫
૫૦ વિશુદ્ધ શુક્રતું લક્ષણ	૩૦૫
૫૧ વાજકરણ શબ્દની નિરુક્તિ	૩૦૫
૫૨-૫૩ ચોથા પાદના વિષયો	૩૦૫
૩ જવર ચિકિત્સાત	
૧-૨ જવર ચિકિત્સાતનો ઉપક્રમ	૩૦૬
૩-૯ પુનર્વસુ પાસે અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૩૦૬
૧૦ આત્રેયનો જવાબ	૩૦૬
૧૧ જવરનાં પર્યાયો	૩૦૬
૧૨-૧૩ જવરની પ્રકૃતિ	૩૦૬
૧૪-૨૫ જવરની પ્રવૃત્તિ	૩૦૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૬-૨૭ જવરનો પ્રભાવ	૩૦૭
૨૭ જવરનાં કારણો	૩૦૭
૨૮-૨૯ જવરનાં પૂર્વરૂપો	૩૦૭
૩૦ જવરનું અધિશ્વાન	૩૦૭
૩૧ જવરનું પ્રત્યાત્મિક લક્ષણ	૩૦૭
૩૨-૩૫ જવરના ભેદો	૩૦૭
૩૬-૩૭ મન તથા દેહના સંતાપનું લક્ષણ	૩૦૭
૩૭-૩૮ જવરના સૌમ્ય અને આગ્નેય ભેદનું વિવરણ	૩૦૭
૩૯-૪૦ અન્તર્વેગ જવરનું લક્ષણ	૩૦૭
૪૧ બહિર્વેગ જવરનું લક્ષણ	૩૦૮
૪૨-૪૮ પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જવરનાં લક્ષણો	૩૦૮
૪૮-૫૩ જવરની સાધ્યતા તથા અસાધ્યતાનાં લક્ષણો	૩૦૮
૫૩-૬૧ સંતત જવરનાં લક્ષણો	૩૦૮
૬૧-૬૨ સતત જવરનાં ,	૩૦૮
૬૩ અન્યેદુષ્ક જવરનાં ,	૩૦૮
૬૪-૭૨ તૃતીયક તથા ચતુર્થક જવરનાં લક્ષણો	૩૦૮
૭૩ ચતુર્થકવિપર્યય જવરનાં ,	૩૦૯
૭૪ ત્રિધમજવર સન્નિપાતજન્ય છે	૩૦૯
૭૫ ઋતુ વગેરેનાં બળાબળ પ્રમાણે જવરના કાળમાં ફેર પડે છે	૩૦૯
૭૬-૮૩ રસાદિસાતધાતુમાં ગયેલ જવરનાં લક્ષણો	૩૦૯
૮૪-૮૮ દુર્લ્ભ જવરનાં લક્ષણો	૩૧૦
૮૯-૧૦૨ તેર પ્રકારના સન્નિપાતજવરનાં લક્ષણો	૩૧૦
૧૦૩-૧૦૯ સન્નિપાતજન્ય જવરનાં લક્ષણો	૩૧૧
૧૦૯-૧૧૦ સન્નિપાત જવરનાં સાધ્ય-અસાધ્ય-પણીનાં લક્ષણો	૩૧૧
૧૧૦-૧૧૧ સંસર્ગ-સન્નિપાતજવરનાં લક્ષણો	૩૧૧
૧૧૧ આગ-તુક જવરના ભેદો	૩૧૧
૧૧૨-૧૧૪ અભિઘાતજવરનાં લક્ષણો	૩૧૧
૧૧૪-૧૧૭ અભિષંગજવરનાં ,	૩૧૧
૧૧૮-૧૨૧ અભિચાર-અભિશાપજવરનાં લક્ષણો	૩૧૧
૧૨૨-૧૨૪ કામ-ગ્રોક-ભય-ક્રોધ-ભૂતાવેશ અને વિષ-જન્ય જવરનાં લક્ષણો	૩૧૧-૩૧૨
૧૨૫ આગ-તુકજવરનાં લક્ષણો બીજા આગ-તુક રોગોમાં થાય છે	૩૧૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૬-૧૨૮ આગનુજ નવરમાં દોષ આદિનો વિચાર	૩૧૨	૧૮૮ નવરવાળા માટે યુષો માટે હિતકર અન્નો	૩૧૫
૧૨૯ આગનુ-નિબના ભેદનાં લક્ષણો	૩૧૪	૧૮૯ નવરવાળા માટે હિતકર શાકો	૩૧૫
૧૨૯-૧૩૧ નવરની સંપ્રાપ્તિ	૩૧૨	૧૯૦-૧૯૩ " " માંસો	૩૧૫
૧૩૨ નવરમાં પરસેવો ન થવાનું કારણ	૩૧૨	૧૯૪ નવરમાં હિતકર પાન	૩૧૫
૧૩૩-૧૩૬ આમનવરનાં લક્ષણો	૩૧૨	૧૯૫-૧૯૬ નવરમાં અપથ્ય	૩૧૬
૧૩૬-૧૩૭ પચ્યમાન નવરનાં લક્ષણો	૩૧૨	૧૯૭-૧૯૯ નવરમાં કપાયો	૩૧૬
૧૩૭ નિરામ નવરનાં "	૩૧૨	૨૦૦-૨૦૩ પાંચ વિષમનવરમાં હિતકર પાંચ કપાયો	૩૧૬
૧૩૮ નવનવરમાં ન કરવા લાયક આખતો	૩૧૨	૨૦૪-૨૦૫ નવરમાં વત્સકાદિ કપાય	૩૧૬
૧૩૯-૧૪૧ નવરમાં લંઘન	૩૧૨	૨૦૬ " મધૂકાદિ હિમ	૩૧૬
૧૪૨ નવરમાં અપકવ દોષો માટે પાચનો	૩૧૩	૨૦૭ " અનુલોભન કપાયયોગો	૩૧૬
૧૪૩ કયા તાવમાં ગરમ પાણી દેવું	૩૧૩	૨૦૮-૨૦૯ " ત્રિફલાદિ કપાય	૩૧૬
૧૪૪ " " શૂતશીત " "	૩૧૩	૨૧૦ સનિપાતનવરમાં બૃહત્યાદિ યોગ	૩૧૬
૧૪૫ પિપાસાનવરની શાંતિ માટે પડંગપાનીય	૩૧૩	૨૧૧-૨૧૨ " શિશ્યાદિ ગણુ	૩૧૬
૧૪૬ નવરમાં વમન	૩૧૩	૨૧૩-૨૧૪ " બૃહત્યાદિ ગણુ	૩૧૬
૧૪૭-૧૪૮ અનુપસ્થિત દોષો હોય ત્યારે વમન આપવાના દોષો	૩૧૩	૨૧૫ પિપાસાનવરનાશક કપાય અને યવાગૂ	૩૧૬
૧૪૯-૧૫૦ નવરમાં યવાગૂપ્રયોગ	૩૧૩	૨૧૬-૨૧૮ અર્જુનવરમાં ઘૃતયોગ શા માટે આપવા	૩૧૭
૧૫૧-૧૫૩ યવાગૂતા ગુણો	૩૧૩	૨૧૯-૨૨૧ " પિપત્યાદિ ઘૃત	૩૧૭
૧૫૪ જ્વરને યવાગૂ હિતકર નથી	૩૧૩	૨૨૨-૨૨૩ " વાસાદિ "	૩૧૭
૧૫૫ તર્પણને લાયક પુરુષો	૩૧૩	૨૨૪-૨૨૬ " બલાદિ "	૩૧૭
૧૫૬ તર્પણ અર્જુન થયું હોય તે માણસને માટે લોજનવિધાન	૩૧૩	૨૨૭ નવરમાં સંશોધનને યોગ્ય અવસ્થા	૩૧૭
૧૫૭-૧૫૯ અજવખતે તાવવાળા માટે ઠંડાવન	૩૧૪	૨૨૮-૨૨૯ " વમનના યોગો	૩૧૭
૧૬૧-૧૬૩ તદુલ્લનવરમાં કપાય રસનો નિષેધ	૩૧૪	૨૩૦-૨૩૩ " વિરેચનના યોગો	૩૧૭
૧૬૩-૧૬૪ નવરમાં યુષ વિધાન	૩૧૪	૨૩૪-૨૩૫ " ક્ષીરના યોગો	૩૧૭
૧૬૪-૧૬૬ " ઘીનું "	૩૧૪	૨૩૬ " ત્રિકંટકાંચ દ્વધ	૩૧૭
૧૬૬ " માંસરસનો પ્રયોગ	૩૧૪	૨૩૭ " નાગરાદિ દ્વધ	૩૧૮
૧૬૭ " દૂધનો "	૩૧૪	૨૩૮-૨૩૯ " દૂધના પ્રયોગના ગુણો	૩૧૮
૧૬૮ " વિરેચનો "	૩૧૪	૨૪૦ " નિરૂહ અને અનુવાસનના પ્રયોગો	૩૧૮
૧૬૯-૧૭૨ " નિરૂહ અસ્તિનો "	૩૧૪	૨૪૧-૨૪૪ " પટ્ટાલાદિ અસ્તિ	૩૧૮
૧૭૨ " અનુવાસનનો "	૩૧૪	૨૪૫-૨૪૬ " આરવ્વધાદિ અસ્તિ	૩૧૮
૧૭૩ " શિરોવિરેચનો "	૩૧૪	૨૪૭-૨૪૯ " ગુરૂચ્ચદિ નિરૂહ	૩૧૮
૧૭૪-૧૭૬ અર્જુનવરમાં અમ્બગાદિ વિધાન	૩૧૫	૨૫૦-૨૫૧ " જીવન્ત્યાદિ અનુવાસન	૩૧૮
૧૭૭-૧૭૮ નવરવાળા માટે યવાગૂ વગેરે માટે પ્રશસ્ત ધાન્ય	૩૧૫	૨૫૨ " પટ્ટાલાદિ "	૩૧૮
૧૭૯-૧૮૭ નવરમાં યવાગૂના યોગો	૩૧૫	૨૫૩ " ચન્દનાદિ "	૩૧૮
		૨૫૪-૨૫૫ " શિરોવિરેચન અને ધૂમવર્તિ	૩૧૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૫૬-૨૫૭ જવરમાં અભ્યંગ-પ્રદેહ અને પરિષેક	૩૧૮
૨૫૮ „ અન્દનાદિ તેલ	૩૧૯
૨૫૯-૨૬૬ „ દાહપ્રશમનના ઉપચારો	૩૧૯
૨૬૭ „ અગુર્વાદિ તેલ	૩૧૯-૩૨૦
૨૬૮-૨૭૧ „ શીતપ્રશમનના ઉપચારો	૩૨૦
૨૭૨ „ લંઘન જેને હિતકર નથી તે	૩૨૦
૨૭૩-૨૭૫ જવરમાં લંઘનાદિક્રમ કરવામાં યુક્તિ	૩૨૦
૨૭૬ જવર આઠમે દિવસે નિરામ થાય	
તેનું કારણ	૩૨૦
૨૭૭-૨૭૮ જવરમાં ભારે ખોરાકનો નિષેધ	૩૨૦
૨૭૯-૨૮૦ વાતજવરમાં શરૂઆતમાં અભ્યંગ	
વગેરે કરવાં જોઈએ	૩૨૦
૨૮૧-૨૮૨ સાત દિવસે પણ જો જવરનું પાચન	
ન થાય તો ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૮૩-૨૮૬ જવરમાં દોષાપેક્ષિણી ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૮૭-૨૮૮ કણ્ઠ્ઠૂભૂલશાયની ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૮૯ જવરમાં રક્તાવસેચનની અવસ્થા	૩૨૧
૨૯૦ વિસર્પ-અભિઘાત-વિરકેટકજવરની	
ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૯૧ જીર્ણજવરમાં ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૯૨ તૃતીયક-ચતુર્થકજવરની ચિકિત્સા	૩૨૧
૨૯૩-૨૯૫ વિષમજવરમાં ચિકિત્સાક્રમ	૩૨૧
૨૯૬-૩૦૯ વિષમજવરનાશક યોગો	૩૨૧-૩૨૨
૩૧૦-૩૧૪ જવરમાં દૈન્યપાશ્રય ચિકિત્સા	૩૨૨
૩૧૫-૩૧૬ રસાદિ ધાતુગત જવરની ચિકિત્સા	૩૨૨
૩૧૭-૩૨૩ અભિઘાત-કામ-ક્રોધ-શોક અને ભય-જવરની ચિકિત્સા	૩૨૨
૩૨૪-૩૨૮ જવરમોક્ષનાં લક્ષણો	૩૨૨
૩૨૯ મુક્તજવરનાં „	૩૨૨
૩૩૦-૩૩૨ જવરમાં વર્જનીય ભાવો	૩૨૩
૩૩૩-૩૩૮ જવર ફરીથી આવે તેનું કારણ	૩૨૩
૩૩૯-૩૪૨ પુનરાવૃત્ત જવરની ચિકિત્સા	૩૨૩
૩૪૩ „ જવરમાં કિરાતતિકતાદિ કવાય	૩૨૩
૩૪૪ કહેલ અને ન કહેલ ચિકિત્સાનો	
ઉપદેશ	૩૨૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪૫ વૈદે જવરની શાન્તિ માટે યત્ન કરવો જોઈએ	૩૩૪
૩૪૬ અધ્યાયોક્તવિષયો	૩૨૪
<hr/>	
૪ રક્તપિત્ત ચિકિત્સા	
૧-૨ રક્તપિત્ત ચિકિત્સિતને! ઉપક્રમ	૩૨૪
૩-૪ રક્તપિત્તના વિષયમાં અગ્નિવેશના	
પ્રશ્નો	૩૨૪
૫ રક્તપિત્તનો તરત પ્રતિકાર કરવો	
જોઈએ	૩૨૪
૬ રક્તપિત્તનો હેતુ	૩૨૪
૭ રક્તપિત્તની સંપ્રાપ્તિ	૩૨૪
૮ રક્તપિત્ત એ સંઘાતનું કારણ	૩૨૪
૧૦ રક્તપિત્તનું સ્થાન	૩૨૪
૧૧-૧૩ રક્તપિત્તમાં દોષની અધિકતા પ્રમાણે	
લક્ષણો	૩૨૪-૩૨૫
૧૩-૧૪ રક્તપિત્તની સાધ્યતા અને અસાધ્યતાનાં	
લક્ષણો	૩૨૫
૧૫-૧૭ રક્તપિત્તની એ પ્રકારની ગતિ	૩૨૫
૧૮-૨૧ રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો	૩૨૫
૨૨ સાધ્ય રક્તપિત્તનાં લક્ષણો	૩૨૫
૨૩ રક્તપિત્તનો હેતુ	૩૨૫
૨૪ રક્તપિત્તમાં દોષની અધિકતા પ્રમાણે	
માર્ગનો ભેદ	૩૨૫
૨૫-૨૮ રક્તપિત્તમાં પ્રથમ સ્તંભન ન કરવું	
જોઈએ	૩૨૫
૨૯-૩૦ „ માર્ગ વગેરે જોઈ લંઘન કે	
તર્પણ કરવું	૩૨૬
૩૧ „ પિપાસા માટે હ્રીઝેરાદિજલ	૩૨૬
૩૨ „ તર્પણયોગ્ય અવસ્થા	૩૨૬
૩૩-૩૫ „ તર્પણના યોગો	૩૨૬
૩૬-૩૭ „ હિતકર અન્નો	૩૨૬
૩૮-૪૦ „ હિતકર શાક	૩૨૬
૪૧-૪૨ „ „ માંસ	૩૨૬
૪૩-૪૮ „ યવાગૂતા યોગો	૩૨૬-૩૨૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૯-૫૦ રક્તપિત્તમાં માંસરસના યોગો	૩૨૭
૫૧-૫૨ „ હિતકર પાન	૩૨૭
૫૨ „ નિદાન તળવું જોઈએ	૩૨૭
૫૪-૫૮ „ સંશોધન	૩૨૭
૫૯-૬૧ „ વમનના યોગો	૩૨૭
૬૨-૬૪ „ સંશમન ચિકિત્સા	૩૨૭
૬૫ „ આટરૂપક કવાય	૩૨૭
૬૬-૬૭ „ બીજા યોગો	૩૨૮
૭૨-૮૪ „ અથિતરક્તની ચિકિત્સા	૩૨૮
૮૫ મૂત્રમાર્ગમાંથી પ્રવૃત્ત થતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૩૨૯
૮૬-૮૭ મળમાર્ગમાંથી પ્રવૃત્ત થતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૩૨૯
૮૮ વાસાદૃત	૩૨૯
૮૯-૯૦ બીજા દૃતયોગો	૩૨૯
૯૧-૯૨ રક્તપિત્તમાં પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ	૩૨૯
૯૩-૯૪ અથિતરક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૩૨૯
૯૫-૯૬ રક્તપિત્તમાં શતાવર્યાદિ દ્રુત	૩૨૯
૯૭-૧૦૧ નાકમાંથી નીકળતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૩૨૯
૧૦૨-૧૦૫ રક્તપિત્તમાં પ્રલેપના યોગો	૩૩૦
૧૦૬-૧૦૮ „ શીત ઉપચારો	૩૩૦
૧૧૦-૧૧૧ અધ્યાયાસંગ્રહ	૩૩૦

૫ ગુદમ ચિકિત્સા

૧-૨ ગુદમ ચિકિત્સાતનો ઉપક્રમ	૩૩૧
૩-૬ ગુદમનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૩૩૦
૬-૭ „ સામાન્ય લક્ષણો	૩૩૧
૮ „ સ્થાનો	૩૩૧
૯-૧૧ વાતગુદમનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૩૩૧
૧૨-૧૩ પિત્તગુદમનાં „ „ „	૩૩૧
૧૪-૧૫ કફગુદમનાં „ „ „	૩૩૧
૧૬ દ્વિદોષજ ગુદમનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૩૩૧
૧૭ સન્નિપાતજ „ „ „ „	૩૩૧
૧૮-૧૯ રક્તગુદમનાં „ „ „	૩૩૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦-૨૨ વાતગુદમમાં રોહ અને રવેદનું વિધાન	૩૩૨
૨૩ રવેદના ગુણો	૩૩૨
૨૪-૩૧ વાતગુદમમાં ચિકિત્સાક્રમ	૩૩૨
૩૨ „ રક્તમોક્ષણ	૩૩૨
૩૩-૩૫ પિત્તગુદમમાં ચિકિત્સાક્રમ	૩૩૨
૩૬-૩૮ „ રક્તાવસેચન	૩૩૨
૩૯ પકવ ગુદમમાં શસ્ત્રક્રિયા	૩૩૩
૪૦-૪૧ ગુદમની આમ-પચ્યમાન અને પકવ અવસ્થાનાં લક્ષણો	૩૩૩
૪૨-૪૪ પરિપકવ અવસ્થાનાં લક્ષણો	૩૩૩
૪૫ અંતર્ગત પચ્યમાન ગુદમનાં લક્ષણો	૩૩૩
૪૬-૪૮ પકવ ગુદમની ચિકિત્સા	૩૩૩
૪૯-૪૯ કફ ગુદમનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૩૩
૪૯-૫૦ વમનને યોગ્ય ગુદમરોગી	૩૩૩
૫૦-૬૩ વમન આપ્યા પછીનું ક્રમ	૩૩૩-૩૩૪
૬૪ સંસર્ગ-સન્નિપાતજ ગુદમની ચિકિત્સા	૩૩૪
૬૫ વાતગુદમમાં ગ્રૂણણાદિ દ્રુત	૩૩૪
૬૬ „ „ „ બીજાં	૩૩૪
૬૭-૬૮ વાતગુદમમાં બીજા ઘીના યોગો	૩૩૪
૬૯-૭૦ „ સિંચુસૌવર્યલાદિ દ્રુત	૩૩૪
૭૧-૭૩ „ હ્રુપ્પાદિ દ્રુત	૩૩૪
૭૪-૭૫ „ પિષ્પલાદિ „	૩૩૫
૭૬-૭૮ ઉપર કહેલા દ્રુતના યોગોથી જ ચૂર્ણ અને ગુટિકાની કલ્પના કરવી જોઈએ	૩૩૫

૭૯-૮૪ વાતગુદમમાં હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ	૩૩૫
૮૫-૯૦ „ શર્યાદિ „	૩૩૫
૯૧ „ નાગરાદિ યોગ	૩૩૫
૯૨-૯૩ „ એરંડતેલનો પ્રયોગ	૩૩૫
૯૪-૯૫ „ લથુનકીર	૩૩૬
૯૬ „ તૈલપચક	૩૩૬
૯૭ „ શિલાજિતનો પ્રયોગ	૩૩૬
૯૮ „ વાટયનો પ્રયોગ	૩૩૬
૯૯ „ રવેદન	૩૩૬
૧૦૦-૧૦૪ „ ખસ્તિક્રમ	૩૩૬
૧૦૫-૧૦૯ „ નીલિન્યાદિ દ્રુત	૩૩૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૦-૧૧૩ વાતગુદ્મમાં મોજન	૩૩૬-૩૩૭
૧૧૪ પિત્તગુદ્મમાં ધૃતયોગો	૩૩૮
૧૧૫-૧૧૭ „ શેહિણ્યાદિ ધૃત	૩૩૭
૧૧૮-૧૨૧ „ ત્રાયમાણ્યાદિ „	૩૩૭
૧૨૨ „ આમલકાદિ „	૩૩૭
૧૨૩-૧૨૫ „ દ્રાક્ષાદિ „	૩૩૭
૧૨૬-૧૩૭ „ વાસાધૃત	૩૩૭
૧૨૮-૧૩૦ „ વિરેચનયોગો	૩૩૭
૧૩૧ „ અભ્યંગ	૩૩૮
૧૩૨ „ ઘર્ષિત	૩૩૮
૧૩૩-૧૩૪ „ અન્નપાન	૩૩૮
૧૩૫-૧૩૬ ગુદ્મમાં અગ્નિદીપન કરવાનું વિધાન	૩૩૮
૧૩૭ કફગુદ્મમાં વમન	૩૩૮
૧૩૮-૧૪૧ „ ભેદનવિધિ	૩૩૮
૧૪૨ „ રનેહયોગો	૩૩૮
૧૪૩-૧૪૬ „ ભલ્લાતકાદિ ધૃત	૩૩૮
૧૪૭-૧૪૮ „ ક્ષીરપદ્મલક „	૩૩૮
૧૪૯-૧૫૧ „ મિશ્રકરનેહ	૩૩૮
૧૫૨-૧૫૩ „ વિરેચનયોગો	૩૩૮
૧૫૪-૧૬૦ „ દન્તીહરીતકી	૩૩૯
૧૬૧-૧૬૩ „ આતિર્દેશિક ચિકિત્સા	૩૩૯
૧૬૪-૧૬૮ „ અન્નપાન	૩૩૯
૧૬૯-૧૭૧ ગુદ્મનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૩૩૯
૧૭૨-૧૮૨ રક્તગુદ્મનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૦
૧૮૩-૧૮૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૪૦

પ્રમેહ ચિકિત્સિત

૧-૩	પ્રમેહ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૪૦
૪	પ્રમેહનું નિદાન	૩૪૧
૫-૬	પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	૩૪૧
૭	પ્રમેહનો સાધ્ય-અસાધ્ય વિભાગ	૩૪૧
૮	પ્રમેહનાં દોષ અને દૂષ્યો	૩૪૧
૯	કફપ્રમેહનાં લક્ષણો	૩૪૧
૧૦	પિત્તપ્રમેહનાં „	૩૪૧
૧૧	વાતપ્રમેહનાં „	૩૪૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨ સંક્ષેપમાં કફગદિ પ્રમેહનાં લક્ષણો	૩૪૧
૧૩-૧૪ પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો	૩૪૧
૧૫-૧૮ પ્રમેહનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૧-૩૪૨
૧૯-૨૪ પ્રમેહીનાં અન્નપાન	૩૪૨
૨૫-૨૯ કફપ્રમેહમાં શ્રેતલાક યોગો	૩૪૨
૩૦-૩૩ પિત્તપ્રમેહમાં „ „	૩૪૨
૩૪ વાતપ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૩
૩૫-૩૭ દંદન અને સન્નિપાતન પ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૩
૩૮-૩૯ ત્રિકંટકાદિ તૈલ-ધૃત અને યમક	૩૪૩
૪૦ ફલત્રિકાદિ કવાથ	૩૪૩
૪૧-૪૫ લોધ્રાસવ	૩૪૩
૪૬ પ્રમેહી માટે અનુપાન	૩૪૩
૪૭-૫૦ સન્તર્પણન્ય પ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૩-૩૪૪
૫૧ પ્રમેહમાં અપતર્પણ	૩૪૪
૫૨ વાતપ્રધાન પ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૪
૫૩ પ્રમેહનાં નિદાનના સેવનનો ત્યાગ	૩૪૪
૫૪ પ્રમેહ અને રક્તપિત્તના ભેદનો નિર્ણય	૩૪૪
૫૫ મધુમેહના ભેદનો નિર્ણય	૩૪૪
૫૬ પ્રમેહની સાધ્ય-અસાધ્યતા	૩૪૪
૫૭ કુલળ પ્રમેહની અસાધ્યતા	૩૪૪
૫૮ પ્રમેહપિડકાની ચિકિત્સા	૩૪૪
૫૯-૬૦ અધ્યાયોક્તવિષયો	૩૪૪

૭ કુષ્ઠ ચિકિત્સિત

૧-૩	કુષ્ઠ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૪૪
૪-૧૦	કુષ્ઠનાં નિદાન	૩૪૫
૧૧-૧૨	કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપ	૩૪૫
૧૩	અદાર કુષ્ઠનાં નામો	૩૪૫
૧૪	કપાલકુષ્ઠનાં લક્ષણો	૩૪૫
૧૫	ઉદુઅરકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૬	મંડલકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૭	ઋણિહકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૮	પુંડરીકકુષ્ઠનાં „	૩૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯ સિંધુકુળના લક્ષણો	૩૪૫
૨૦ કાકલુકેકુળનાં	૩૪૫
૨૧ એકકુળનાં	૩૪૬
૨૧ ચર્મકુળનાં	૩૪૬
૨૨ કિટિલકુળનાં	૩૫૬
૨૨ વિપાદિકાનાં	૩૪૬
૨૩ અલ્પસકનાં	૩૪૬
૨૩ દ્વિમંડળનાં	૩૪૬
૨૪ ચર્મલક્ષનાં	૩૪૬
૨૫ પામા અને વિસ્ફોટક કુળનાં લક્ષણો	૩૪૬
૨૬ શતારુકુળનાં લક્ષણો	૩૪૬
૨૬ વિચરિચિકાનાં	૩૪૬
૨૭-૩૦ દોષોની અધિકતા પ્રમાણે જુદા જુદા કુળો ઉત્પન્ન થાય છે	૩૪૬
૩૧-૩૨ દોષોની અધિકતા જોઈ ચિકિત્સા કરવી	૩૪૬
૩૩ દોષ અને કુળ પરસ્પર બોધક છે	૩૪૬
૩૪-૩૬ કુળમાં દોષ પ્રમાણે લક્ષણો	૩૪૭
૩૬-૩૮ કુળની સાધ્યતા-અસાધ્યતા	૩૪૭
૩૯-૪૨ કુળનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૭
૪૩ કુળમાં વસનના યોગો	૩૪૭
૪૪-૪૫ ,, વિરચનના યોગો	૩૪૭
૪૬ ,, આસ્થાપન	૩૪૭
૪૭ ,, અનુવાસન	૩૪૭
૪૮ ,, નસ્ત્ર	૩૪૭
૪૯ ,, ધૂમપાન	૩૪૭
૫૦-૫૩ ,, રક્તમેલ્લણ	૩૪૮
૫૪ ,, ક્ષાર	૩૪૮
૫૫ ,, વિપનો લેપ	૩૪૮
૫૬-૫૭ ,, લેપની પહેલાં લક્ષણ કરવાનું નિધાન	૩૪૮
૫૮-૫૯ ,, દોષમેદની ચિકિત્સા	૩૪૮
૬૦-૬૧ કુળહર યોગો	૩૪૮
૬૨-૬૪ ,, પેટાલમૂલાદિ ક્વાથ	૩૪૮
૬૫-૬૭ કુળમાં મુસ્તાદિ ચૂર્ણ	૩૪૮
૬૮-૬૯ ,, ત્રિફલાદિ ચૂર્ણ	૩૪૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૦-૭૨ કુળમાં ગન્ધક-સુવર્ણમાલિક અને પારદના પ્રયોગો	૩૪૯
૭૩-૮૧ ,, આસનના યોગો	૩૪૯
૮૨-૮૩ ,, પથ્ય અન્નપાન	૩૪૯
૮૪ ,, લેપના યોગો	૩૪૯
૮૫-૮૬ ,, ચિત્રદાદિ લેપ	૩૪૯
૮૭ ,, માંસ્યાદિ લેપ	૩૫૦
૮૮ ,, ત્રપ્પાદિ લેપ	૩૫૦
૮૯-૯૦ ,, કદમ્બાદિ મેદકલું પાન અને કિણુ લેપ	૩૫૦
૯૧-૯૮ ,, બીજા લેપો	૩૫૦
૯૯-૧૦૪ ,, તેલના યોગો	૩૫૦
૧૦૫ ,, શ્વેતકરવીરદિ તૈલ	૩૫૦
૧૦૬-૧૦૭ ,, શ્વેતકરવીરપદ્મવાદિ તૈલ	૩૫૦
૧૦૮-૧૧૦ ,, તિક્તકેતુનાકુતૈલ	૩૫૧
૧૧૧-૧૧૬ ,, કનકક્ષીરી તૈલ	૩૫૧
૧૧૭-૧૧૮ સિંધુમાં લેપનના યોગો	૩૫૧
૧૧૯ કુળમાં અન્નપાન તૈયાર કરવામાં દિતકર તૈલ	૩૫૧
૧૨૦-૧૨૧ વિપાદિકા વગેરેમાં લેપનના યોગો	૩૫૧
૧૨૨-૧૨૩ મંડલકુળમાં બે લેપ	૩૫૧
૧૨૪-૧૨૫ કુળમાં લેપો	૩૫૨
૧૨૬ ,, એડગળાદિ લેપ	૩૫૨
૧૨૭ ,, ઉત્તરના યોગ	૩૫૨
૧૨૮-૧૩૦ ,, સ્નાન-પાનનાં દ્રવ્યો	૩૫૨
૧૩૧ પિત્તકુળમાં પ્રલેપન	૩૫૨
૧૩૨-૧૩૫ ,, લેપ અભ્યંગ વગેરે	૩૫૨
૧૩૬-૧૩૯ કુળમાં ત્રૈફલયોગ	૩૫૨
૧૪૦-૧૪૩ ,, તિક્તતપ્તપલક ઘૂત	૩૫૨
૧૪૪-૧૫૦ ,, મહાતિક્તક ઘૂત	૩૫૩
૧૫૧-૧૫૬ ,, મહાપાદિર ઘૂત	૩૫૩
૧૫૭-૧૫૯ ,, બીજા યોગો	૩૫૩
૧૬૦-૧૬૧ કુળનું શમન કરનાર યોગો	૩૫૩
૧૬૨-૧૭૨ શિત્રની ચિકિત્સા	૩૫૩
૧૭૩-૧૭૪ શિત્રનાં નામે તથા ભેદો	૩૫૪
૧૭૫-૧૭૬ શિત્રની સાધ્ય-અસાધ્યતાનાં લક્ષણો	૩૫૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૦-૧૧૩ વાતગુહ્યમાં ભોજન	૩૩૬-૩૩૭	૧૨ સંક્ષેપમાં ક્ષ્ણાદિ પ્રમેહનાં લક્ષણો	૩૪૧
૧૧૪ પિત્તગુહ્યમાં ધૃતયોગો	૩૩૮	૧૩-૧૪ પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો	૩૪૧
૧૧૫-૧૧૭ „ રોહિણ્યાદિ ધૃત	૩૩૭	૧૫-૧૮ પ્રમેહનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૧-૩૪૨
૧૧૮-૧૨૧ „ ત્રાયમાણાદિ „	૩૩૭	૧૯-૨૪ પ્રમેહીનાં અન્નપાન	૩૪૨
૧૨૨ „ આમલકાદિ „	૩૩૭	૨૫-૨૯ ક્ષપ્રમેહમાં શ્રેયસ્કારક યોગો	૩૪૨
૧૨૩-૧૨૫ „ પ્રાક્ષાદિ „	૩૩૭	૩૦-૩૩ પિત્તપ્રમેહમાં „ „	૩૪૨
૧૨૬-૧૩૭ „ વાસાધૃત	૩૩૭	૩૪ વાતપ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૩
૧૨૮-૧૩૦ „ વિરેચનયોગો	૩૩૭	૩૫-૩૭ દંદજ અને સન્નિપાતજ પ્રમેહની	ચિકિત્સા ૩૪૩
૧૩૧ „ અભ્યંગ	૩૩૮	૩૮-૩૯ ત્રિકંટકાદિ તૈલ-ધૃત અને યમક	૩૪૩
૧૩૨ „ ખસ્તિ	૩૩૮	૪૦ ફલત્રિકાદિ કવાય	૩૪૩
૧૩૩-૧૩૪ „ અન્નપાન	૩૩૮	૪૧-૪૫ લોભાસવ	૩૪૩
૧૩૫-૧૩૬ ગુહ્યમાં અગ્નિદીપન કરવાનું વિધાન	૩૩૮	૪૬ પ્રમેહી માટે અનુપાન	૩૪૩
૧૩૭ ક્ષયગુહ્યમાં વમન	૩૩૮	૪૭-૫૦ સન્તર્પણજન્ય પ્રમેહની	ચિકિત્સા ૩૪૩-૩૪૪
૧૩૮-૧૪૧ „ ભેદનવિધિ	૩૩૮	૫૧ પ્રમેહમાં અપતર્પણ	૩૪૪
૧૪૨ „ રોહયોગો	૩૩૮	૫૨ વાતપ્રધાન પ્રમેહની ચિકિત્સા	૩૪૪
૧૪૩-૧૪૬ „ બલ્લાતકાદિ ધૃત	૩૩૮	૫૩ પ્રમેહનાં નિદાનના સેવનનો ત્યાગ	૩૪૪
૧૪૭-૧૪૮ „ ક્ષીરપદ્મલક „	૩૩૮	૫૪ પ્રમેહ અને રક્તપિત્તના ભેદનો નિર્ણય	૩૪૪
૧૪૯-૧૫૧ „ મિશ્રકરમેહ	૩૩૮	૫૫ મધુમેહના ભેદનો નિર્ણય	૩૪૪
૧૫૨-૧૫૩ „ વિરેચનયોગો	૩૩૮	૫૬ પ્રમેહની સાધ્ય-અસાધ્યતા	૩૪૪
૧૫૪-૧૬૦ „ દન્તીહરીતકી	૩૩૯	૫૭ કુલ્લજ પ્રમેહની અસાધ્યતા	૩૪૪
૧૬૧-૧૬૩ „ આતિદેશિક ચિકિત્સા	૩૩૯	૫૮ પ્રમેહપિડકાની ચિકિત્સા	૩૪૪
૧૬૪-૧૬૮ „ અન્નપાન	૩૩૯	૫૯-૬૦ અધ્યાયોક્તવિષયો	૩૪૪
૧૬૯-૧૭૧ ગુહ્યમાં અસાધ્ય લક્ષણો	૩૩૯		
૧૭૨-૧૮૨ રક્તગુહ્યનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૦		
૧૮૩-૧૮૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૪૦		

પ્રમેહ ચિકિત્સિત

૧-૩ પ્રમેહ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૪૦
૪ પ્રમેહનું નિદાન	૩૪૧
૫-૬ પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	૩૪૧
૭ પ્રમેહનો સાધ્ય-અસાધ્ય વિભાગ	૩૪૧
૮ પ્રમેહનાં દોષ અને દૂષ્યો	૩૪૧
૯ ક્ષપ્રમેહનાં લક્ષણો	૩૪૧
૧૦ પિત્તપ્રમેહનાં „	૩૪૧
૧૧ વાતપ્રમેહનાં „	૩૪૧

૭ કુષ્ઠ ચિકિત્સિત

૧-૩ કુષ્ઠ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૪૪
૪-૧૦ કુષ્ઠનાં નિદાન	૩૪૫
૧૧-૧૨ કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપ	૩૪૫
૧૩ અદાર કુષ્ઠનાં નામો	૩૪૫
૧૪ કપાલકુષ્ઠનાં લક્ષણો	૩૪૫
૧૫ ઉદુગ્મરકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૬ મંડલકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૭ અભ્યજિહ્વકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૧૮ પુંડ્રીકકુષ્ઠનાં „	૩૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯ સિધ્ધકુષ્ઠના લક્ષણો	૩૪૫
૨૦ કાકળુકકુષ્ઠનાં „	૩૪૫
૨૧ એકકુષ્ઠનાં „	૩૪૬
૨૧ ચર્મકુષ્ઠનાં „	૩૪૬
૨૨ કિટિલકુષ્ઠનાં „	૩૪૬
૨૨ વિપાદિકાનાં „	૩૪૬
૨૩ અલસકનાં „	૩૪૬
૨૩ દુર્મંડળનાં „	૩૪૬
૨૪ ચર્મદલનાં „	૩૪૬
૨૫ પામા અને વિસ્ફોટક કુષ્ઠનાં લક્ષણો	૩૪૬
૨૬ શતારુકુષ્ઠનાં લક્ષણો	૩૪૬
૨૬ વિચરિચિકાનાં „	૩૪૬
૨૭-૩૦ દોષોની અધિકતા પ્રમાણે જુદા જુદા કુષ્ઠો ઉત્પન્ન થાય છે	૩૪૬
૩૧-૩૨ દોષોની અધિકતા જોઈ ચિકિત્સા કરવી	૩૪૬
૩૩ દોષ અને કુષ્ઠ પરસ્પર બોધક છે	૩૪૬
૩૪-૩૬ કુષ્ઠમાં દોષ પ્રમાણે લક્ષણો	૩૪૭
૩૭-૩૮ કુષ્ઠની સાધ્યતા-અસાધ્યતા	૩૪૭
૩૯-૪૨ કુષ્ઠનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૪૭
૪૩ કુષ્ઠમાં વમનના યોગો	૩૪૭
૪૪-૪૫ „ વિરેચનના યોગો	૩૪૭
૪૬ „ આસ્થાપન	૩૪૭
૪૭ „ અનુવાસન	૩૪૭
૪૮ „ નસ્થ	૩૪૭
૪૯ „ ધૂમપાન	૩૪૭
૫૦-૫૩ „ રક્તમોક્ષણ	૩૪૮
૫૪ „ ક્ષાર	૩૪૮
૫૫ „ વિષનો લેપ	૩૪૮
૫૬-૫૭ „ લેપની પહેલાં ઘર્ષણ કરવાનું વિધાન	૩૪૮
૫૮-૫૯ „ દોષભેદની ચિકિત્સા	૩૪૮
૬૦-૬૧ કુષ્ઠહર યોગો	૩૪૮
૬૨-૬૪ „ પટોલમૂલાદિ કવાથ	૩૪૮
૬૫-૬૭ કુષ્ઠમાં મુસ્તાદિ ચૂર્ણ	૩૪૮
૬૮-૬૯ „ ત્રિક્ષલાદિ ચૂર્ણ	૩૪૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૦-૭૨ કુષ્ઠમાં ગન્ધ-સુગન્ધમાક્ષિક અને પારદના પ્રયોગો	૩૪૯
૭૩-૮૧ „ આસવના યોગો	૩૪૯
૮૨-૮૩ „ પથ્ય અન્નપાન	૩૪૯
૮૪ „ લેપના યોગો	૩૪૯
૮૫-૮૬ „ ચિત્રકાદિ લેપ	૩૪૯
૮૭ „ માંસ્યાદિ લેપ	૩૫૦
૮૮ „ ત્રિપ્લાદિ લેપ	૩૫૦
૮૯-૯૦ „ કદલ્યાદિ મેદકનું પાન અને કિષ્કલ લેપ	૩૫૦
૯૧-૯૮ „ બીજા લેપો	૩૫૦
૯૯-૧૦૪ „ તેલના યોગો	૩૫૦
૧૦૫ „ શ્વેતકરવીરાદિ તૈલ	૩૫૦
૧૦૬-૧૦૭ „ શ્વેતકરવીરપદ્મલાદિ તૈલ	૩૫૦
૧૦૮-૧૧૦ „ તિક્તેક્ષ્માકુતૈલ	૩૫૧
૧૧૧-૧૧૬ „ કનકક્ષીરી તૈલ	૩૫૧
૧૧૭-૧૧૮ સિધ્ધમમાં લેપનના યોગો	૩૫૧
૧૧૯ કુષ્ઠમાં અન્નપાન તૈયાર કરવામાં હિતકર તૈલ	૩૫૧
૧૨૦-૧૨૧ વિપાદિકા વગેરેમાં લેપનના યોગો	૩૫૧
૧૨૨-૧૨૩ મંડલકુષ્ઠમાં એ લેપ	૩૫૧
૧૨૪-૧૨૫ કુષ્ઠમાં લેપો	૩૫૨
૧૨૬ „ એડગળાદિ લેપ	૩૫૨
૧૨૭ „ ઉદ્ધર્તન યોગ	૩૫૨
૧૨૮-૧૩૦ „ સ્નાન-પાનનાં ધ્રુવો	૩૫૨
૧૩૧ પિત્તકુષ્ઠમાં પ્રલેપન	૩૫૨
૧૩૨-૧૩૫ „ લેપ અભ્યંગ વગેરે	૩૫૨
૧૩૬-૧૩૯ કુષ્ઠમાં ત્રૈક્ષ્ણયોગ	૩૫૨
૧૪૦-૧૪૩ „ તિક્તપટ્ટપલક ઘૂત	૩૫૨
૧૪૪-૧૫૦ „ મહાતિક્તક ઘૂત	૩૫૩
૧૫૧-૧૫૬ „ મહાખદિર ઘૂત	૩૫૩
૧૫૭-૧૫૯ „ બીજા યોગો	૩૫૩
૧૬૦-૧૬૧ કુષ્ઠનું શમન કરનાર યોગો	૩૫૩
૧૬૨-૧૭૨ ચિત્રની ચિકિત્સા	૩૫૩
૧૭૩-૧૭૪ ચિત્રનાં નામો તથા ભેદો	૩૫૪
૧૭૫-૧૭૬ ચિત્રની સાધ્ય-અસાધ્યતાનાં લક્ષણો	૩૫૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૭ મિત્રનાં નિદાન	૩૫૪
૧૭૮-૧૮૦ અધ્યાયોક્તવિષયો	૩૫૪
૮ રાજ્યક્ષમા ચિકિત્સા	
૧-૨ રાજ્યક્ષમા ચિકિત્સાતનો ઉપક્રમ	૩૫૪
૩-૧૨ રાજ્યક્ષમાની પ્રથમ ઉત્પત્તિ	૩૫૪-૩૫૫
૧૩ રાજ્યક્ષમાનાં ચાર કારણો	૩૫૫
૧૪-૧૬ સાહસથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૩૫૫
૨૦-૨૩ વેગધારણથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૩૫૫
૨૪-૨૭ ધાતુક્ષયથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૩૫૫
૨૮-૩૨ વિષમ આહારથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૩૫૬
૩૩-૩૭ રાજ્યક્ષમાનાં પૂર્વરૂપો	૩૫૬
૩૮-૪૦ રાજ્યક્ષમા કેવી રીતે થાય છે તે	૩૫૬
૪૧-૪૨ રાજ્યક્ષમાના રોગીનું બળ મળ છે	૩૫૬
૪૩-૪૬ અગિયાર વ્યાધિઓનો સમૂહ એ રાજ્યક્ષમા છે	૩૫૬
૪૭ રાજ્યક્ષમાની સાધ્ય-અસાધ્યતા	૩૫૬
૪૮-૫૦ પ્રતિશ્વાયમાંથી રાજ્યક્ષમા કેમ થાય છે	૩૫૭
૫૧ કાસરૂપ રાજ્યક્ષમાનાં લક્ષણો	૩૫૭
૫૨ રાજ્યક્ષમાનાં ત્રણ રૂપો	૩૫૭
૫૩-૫૫ રાજ્યક્ષમાના રોગીના સ્વરભેદનાં લક્ષણો	૩૫૭
૫૬ પાર્શ્વશ્વલ તથા શિરઃશ્વલનાં લક્ષણો	૩૫૭
૫૭-૫૮ હંઠમાંથી પ્રવૃત્ત થતાં રક્ત અને કંકરનું કારણ	૩૫૭
૫૯ શ્વાસ અને અતિસારનું લક્ષણ	૩૫૭
૬૦-૬૧ અરુચિનું લક્ષણ	૩૫૭
૬૨ છર્દિનું લક્ષણ	૩૫૭
૬૩ રાજ્યક્ષમા ત્રિદોષજન્ય છે	૩૫૭
૬૪ રાજ્યક્ષમામાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૩૫૭
૬૫-૭૦ , પીનસની ,	૩૫૮
૭૧-૭૬ , શિર-પાર્શ્વ-અંશશ્વલમાં સ્વેદનવિધિ	૩૫૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૭ રાજ્યક્ષમામાં લેપ વગેરે	૩૫૮
૭૮-૮૧ , શિર-પાર્શ્વ-અંશશ્વલમાં પ્રદેહ યોગો તથા નાતન વગેરે	૩૫૮
૮૨-૮૬ , શિરઃશ્વલ વગેરેમાં બીજાં કુર્મો	૩૫૮
૮૭-૮૮ , મૃદુ સંશોધન	૩૫૯
૮૯-૯૬ , સિદ્ધ યોગો	૩૫૯
૯૭-૯૮ , દશમૂલાદિ ધૂત	૩૫૯
૯૯-૧૦૨ , સિદ્ધ ધૂતયોગો	૩૫૯
૧૦૩-૧૦૪ , સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૩૫૯
૧૦૫ , હસ્ત-પાદ-અંગદાહની ચિકિત્સા	૩૫૯
૧૦૬-૧૧૦ , દુરાલભાદિ ધૂત	૩૬૦
૧૧૧-૧૧૩ , જનન્યાદિ ધૂત	૩૬૦
૧૧૪-૧૧૫ , બલાદિ ધૂત અને ક્ષીર	૩૬૦
૧૧૬ , અન્ન	૩૬૦
૧૧૭ , સંશમન વિધિ	૩૬૦
૧૧૮-૧૨૧ , ક્ષત્રપ્રસેકની ચિકિત્સા	૩૬૦
૧૨૨ , છર્દિની ચિકિત્સા	૩૬૦
૧૨૩-૧૨૬ , અતિસારની ,	૩૬૦
૧૨૭ , જગ્ગનાદિ ચૂર્ણ	૩૬૧
૧૨૮-૧૩૨ , ખડકથ યોગો	૩૬૧
૧૩૩ , અનુપાનના યોગો	૩૬૧
૧૩૪-૧૪૦ , અરોચકની ચિકિત્સા	૩૬૧
૧૪૧-૧૪૪ , યમાનીપાણ ચૂર્ણ	૩૬૧
૧૪૫-૧૪૮ , તાલીશાદિ ચૂર્ણ અને શુદ્ધિકા	૩૬૧
૧૪૯-૧૬૩ , ક્ષીણમાંસવાળા શોષરોગીને હિતકર માંસ	૩૬૨
૧૬૪-૧૬૬ રાજ્યક્ષમામાં પ્રશસ્ત મધો	૩૬૨
૧૬૭-૧૭૨ , બૂંદણના યોગો	૩૬૩
૧૭૩-૧૭૪ , અવગાહન	૩૬૩
૧૭૫-૧૭૮ , ઉત્સાદન અને સ્નાન	૩૬૩
૧૭૯-૧૮૩ , અન્નપાન	૩૬૩
૧૮૪-૧૮૮ , પ્રશસ્ત વિહાર	૩૬૩
૧૮૯ , વૈદિક ધર્મ	૩૬૩
૧૯૦-૧૯૧ અધ્યાયોક્તવિષયો	૩૬૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯ ઉન્માદ ચિકિત્સિત	
૧-૩ ઉન્માદ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૬૪
૪ ઉન્માદનો સામાન્ય હેતુ	૩૬૪
૫ ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ	૩૬૪
૬-૭ ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણો	૩૬૪
૮ ઉન્માદની વ્યુત્પત્તિ	૩૬૪
૯-૧૦ વાતોન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૩૬૪
૧૧-૧૨ પિત્તોન્માદનાં „ „	૩૬૪
૧૩-૧૪ ક્ષેનોન્માદનાં „ „	૩૬૪
૧૫ ત્રિદોષજ ઉન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૩૬૪
૧૬ આગન્તુ „ કારણો	૩૬૪
૧૭ જૂતોન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ	૩૬૫
૧૮-૧૯ દેવ વગેરે જે રીતે પુરુષના શરીરમાં પેસે છે	૩૬૫
૨૦ દેવોન્મત્તનાં લક્ષણ	૩૬૫
૨૦ યુગ્મ વગેરેથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણો	૩૬૫
૨૦ પિતૃથી „ „	૩૬૫
૨૦ ગન્ધર્વથી „ „	૩૬૫
૨૦ યક્ષથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણ	૩૬૫
૨૦ રાક્ષસથી „ „	૩૬૫
૨૦ ધક્ષરાક્ષસથી „ „	૩૬૫
૨૦ પિશાચથી „ „	૩૬૬
૨૧ દેવ વગેરે જે રીતે અને જે કાલે ત્રાસ પમાડે છે તે	૩૬૬
૨૨ ઉન્માદનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૩૬૬
૨૩-૩૨ ઉન્માદનો ચિકિત્સાક્રમ	૩૬૭
૩૩-૩૪ ઉન્માદમાં હિંગ્વાદિ ઘૃત	૩૬૭
૩૫-૪૧ „ કલ્યાણુક „	૩૬૭
૪૨-૪૪ „ મહાકલ્યાણુક „	૩૬૭
૪૫-૪૮ „ મહાપૈશાચિક „	૩૬૭
૪૯-૫૧ „ લશુનાદિ „	૩૬૮
૫૨-૫૬ „ „ „ બીજું	૩૬૮
૫૭-૫૮ „ હિંગ્વાદિ „	૩૬૮
૫૯-૬૨ „ પુરાણ „	૩૬૮
૬૩ „ નસ્ય અને અંજનના યોગ	૩૬૮
૬૪ „ સિરીષાદિ નસ્ય અને અંજન	૩૬૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૫ ઉન્માદમાં બ્યોપાદિ નસ્ય અને અંજન	૩૬૮
૬૬ „ અપામર્ગાદિ વર્તિ	૩૬૮
૬૮ „ મરિચ યોગ	૩૬૯
૬૯-૭૨ „ સિદ્ધાચકાદિ અગદ	૩૬૯
૭૩-૭૫ „ ધૂમયોગ	૩૬૯
૭૬-૭૭ પૈતિક ઉન્માદની ચિકિત્સા	૩૬૯
૭૮ ઉન્માદમાં બૃહણ	૩૬૯
૭૯-૮૫ „ ત્રાસન વગેરે	૩૬૯
૮૬ કામ વગેરેથી થતા ઉન્માદની ચિકિત્સા	૩૬૯
૮૭-૯૬ જૂતોન્માદની ચિકિત્સા	૩૬૯
૯૭ મુકતોન્માદનું લક્ષણ	૩૭૦
૯૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૭૦

૧૦ અપરમાર ચિકિત્સિત

૧-૨ અપરમાર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૭૦
૩ અપરમારની નિરુક્તિ	૩૭૦
૪-૫ „ સંપ્રાપ્તિ	૩૭૦
૬-૮ અપરમારનાં સામાન્ય લક્ષણો	૩૭૦
૮ અપરમારના ભેદ	૩૭૧
૯-૧૧ અપરમારનાં વાતાદિ ભેદ પ્રમાણે લક્ષણો	૩૭૧
૧૨ અપરમારનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૩૭૧
૧૩ અપરમારના વેગનો કાળ	૩૭૧
૧૪-૧૬ અપરમારમાં ચિકિત્સાક્રમ	૩૭૧
૧૭ „ પંચગવ્ય ઘૃત	૩૭૧
૧૮-૨૪ „ મહાપંચગવ્ય ઘૃત	૩૭૧
૨૫-૨૬ „ કેટલાંક સિદ્ધ ઘૃતો	૩૭૧
૨૭ „ વચાદિ ઘૃત	૩૭૨
૨૮ „ છત્રનીય ચમક	૩૭૨
૨૯-૩૧ „ બીજાં સિદ્ધ ઘૃતો	૩૭૨
૩૨ „ અભ્યંગ માટે સિદ્ધ તૈલ	૩૭૨
૩૩ „ કેટલાંક તૈલ	૩૭૨
૩૪-૩૬ „ પલકાદિ „	૩૭૨
૩૭-૩૮ અપરમાર માટે પ્રદોષ તથા ધૂપો	૩૭૨
૩૯-૪૦ અપરમારમાં ઉત્સાદન	૩૭૨
૪૧-૪૫ „ નસ્ય	૩૭૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૬-૪૭ અપરમારમાં અંગન	૩૭૩
૪૮-૪૯ ,, મુરતાદિ વર્તિ	૩૭૨
૫૦-૫૨ ,, શ્વપિત્તાંગન અને	
ધૂપનયોગ	૩૭૩
૫૩ અપરમારમાં આગન્તુ અનુબંધની	
ચિકિત્સા	૩૭૩
૫૪-૬૩ અતન્ત્રાભિનિવેશનાં નિદાન-લક્ષણો	
તથા ચિકિત્સા	૩૭૩
૬૪-૬૫ અપરમારમાં રસાયનના યોગો	૩૭૩
૬૬ જેમનાથી અપરમારના રોગીનું રક્ષણ	
કરવું જોઈએ તે	૩૭૪
૬૭-૬૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૭૪

૧૨ ઉરઃક્ષત ચિકિત્સિત

૧૨ ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૭૪
૩૮ ક્ષતક્ષીણનું નિદાન	૩૭૪
૯-૧૧ ,, લક્ષણ	૩૭૪
૧૨ ,, પૂર્વરૂપ	૩૭૪
૧૩ ,, વિશેષ લક્ષણ	૩૭૪
૧૪ ક્ષતક્ષીણની સાધ્યાસાધ્યતા	૩૭૪
૧૫-૧૭ ઉરઃક્ષતમાં લાક્ષાદિ યોગો	૩૭૪-૩૭૫
૧૮-૧૯ ,, ધૃત્વાલિકાદિ ક્ષીર	૩૭૫
૨૦ ,, મધૂકાદિ યોગ	૩૭૫
૨૧-૨૪ ,, એલાદિ ગુટિકા	૩૭૫
૨૫-૨૬ ,, રક્તની અતિપ્રવૃત્તિ સાથે	
તેમાં યોગો	૩૭૫
૨૭ ,, મૂલવાત હોય તો યોગ	૩૭૫
૨૮-૩૨ ,, કેટલાક યોગો	૩૭૫
૩૩ ,, યષ્ઠ્યાદિ ધૃત	૩૭૬
૩૪ ,, કોલાદિ ,,	૩૭૬
૩૫-૪૩ ,, અમૃતપ્રાશ ,,	૩૭૬
૪૪-૪૭ ,, શ્વદ્રાદિ ,,	૩૭૬
૪૮-૪૯ ,, મધુકાદિ ,,	૩૭૬
૫૦-૭૭ ,, સર્પિશુર યોગો	૩૭૬-૩૭૭
૭૮-૮૦ ,, આવરિચકી ચિકિત્સા	૩૭૭-૩૭૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮૧-૮૪ ક્ષીણમાં અન્નપાન	૩૭૮
૮૫-૮૭ ઉરઃક્ષતમાં સૈન્ધવાદિ ચૂર્ણ	૩૭૮
૮૮-૯૦ ,, પાક	૩૭૮
૯૦-૯૨ ,, નાગગન્ધાદિ યોગ	૩૭૮
૯૩-૯૪ ,, પથ્ય	૩૭૮
૯૫ ઉરઃક્ષતમાં શીઘ્ર ચિકિત્સા કરવી	
જોઈએ	૩૭૮
૯૬-૯૭ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૭૮

૧૨ અયથુચિકિત્સિત

૧-૪ અયથુ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૭૯
૫-૬ નિજ અયથુનું નિદાન	૩૭૯
૭ આગન્તુ ,,	૩૭૯
૮-૯ અયથુની સંપ્રાપ્તિ	૩૭૯
૧૦ અયથુનાં પૂર્વરૂપ	૩૭૯
૧૧ ,, સામાન્ય લક્ષણો	૩૭૯
૧૨ વાતજ અયથુનું લક્ષણ	૩૭૯-૩૮૦
૧૩ પિત્તજ ,,	૩૮૦
૧૪ કફજ ,,	૩૮૦
૧૫-૧૬ અયથુનું સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણ	૩૮૦
૧૬-૧૯ અયથુમાં ચિકિત્સાક્રમ	૩૮૦
૨૦ ,, વર્તન	૩૮૦
૨૧ ,, કેટલાક યોગ	૩૮૦
૨૨ ,, હરીતકાદિ યોગ	૩૮૦
૨૩ વાતજ અયથુમાં યોગ	૩૮૦
૨૪ ,, ,, દન્તપાદિ ક્ષીર	૩૮૦
૨૫-૨૮ ,, ,, બીજા યોગો	૩૮૧
૨૯-૩૧ અયથુમાં ગંડીરાદિરિષ્ટ	૩૮૧
૩૨-૩૩ ,, અષ્ટશત અરિષ્ટ	૩૮૧
૩૪-૩૮ ,, પુનર્નવાદિ ,,	૩૮૧
૩૯-૪૦ ,, ફલત્રિકાદિ ,,	૩૮૧-૩૮૨
૪૧-૪૨ ,, બીજા કેટલાક યોગો	૩૮૨
૪૩-૪૬ ,, ક્ષારગુટિકા	૩૮૨
૪૭-૪૮ ,, ગુણક પ્રયોગ	૩૮૨
૪૯ ,, શિલાજિતનો પ્રયોગ	૩૮૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૦-૫૨ શ્વેતુમાં કંસહરીતકી	૩૮૨
૫૩-૫૪ ,, પટોલમુલાદિ ક્વાથ	૩૮૨
૫૫-૫૬ ,, ચિત્રકાદિ ઘૃત	૩૮૨-૩૮૩
૬૦-૬૩ ,, અન્નપાન	૩૮૩
૬૪ ,, અભ્યંગ-પ્રદેહ વગેરે	૩૮૩
૬૫-૬૭ ,, શૈલયાદિ તૈલ	૩૮૩
૬૮-૬૯ પૈત્તિક શોથમાં ચિકિત્સા	૩૮૩
૬૯ ,, ,, રનાન-અનુલેપ	૩૮૩
૭૦ કંકશોથમાં પ્રલેપ-પરિષેક-અનુલેપન	૩૮૩
૭૧-૭૩ ,, સામાન્ય યોગ	૩૮૪
૭૪-૭૫ શિરઃશોથનું લક્ષણ	૩૮૪
૭૫ શાલુકનું ,,	૩૮૪
૭૬ બિઝાચિકાનું ,,	૩૮૪
૭૭ તાલુકવિધિનું ,,	૩૮૪
૭૭ ઉપનિહિકાનું ,,	૩૮૪
૭૭ અધિનિહિકાનું ,,	૩૮૪
૭૮ ઉપકુશનું ,,	૩૮૪
૭૮ દન્તવિપ્રધિનું ,,	૩૮૪
૭૯ ગલગંડગંડમાલાનું ,,	૩૮૪
૮૦ પૂર્વોક્ત રોગોની ચિકિત્સા	૩૮૪
૮૧-૮૬ અન્ધીનાં નિદાન અને ચિકિત્સા	૩૮૪-૩૮૫
૮૭ અભ્યુદ ચિકિત્સાનો અતિદેશ	૩૮૫
૮૮ અલગનું લક્ષણ	૩૮૫
૮૮ અક્ષતનું ,,	૩૮૫
૮૯-૯૦ વિદારિકાનું ,,	૩૮૫
૯૦ વિરદોદકનું ,,	૩૮૫
૯૧ ક્ષીનું ,,	૩૮૫
૯૨ રોમાન્તિકાનું ,,	૩૮૫
૯૩ મસ્ટરિકાનું ,,	૩૮૫
૯૪-૯૫ પ્રધનનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા	૩૮૫
૯૬-૯૭ ભગન્દરનાં ,,	૩૮૫
૯૮ શ્લીપદનાં ,,	૩૮૫
૯૯-૧૦૦ બલકર્ગંભનાં ,,	૩૮૬
૧૦૧ અનુકત શોથનો સંગ્રહ	૩૮૬
૧૦૨ અલિલાત અને વિષજન્ય શોથની ચિકિત્સા	૩૮૬
૧૦૩ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૮૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩ ઉદર ચિકિત્સા	
૧-૨ ઉદર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૮૬
૩-૮ ઉદરના વિષયમાં અભિવેશના પ્રશ્નો	૩૮૬
૯-૧૧ ઉદરની સંપ્રાપ્તિ	૩૮૭
૧૨-૧૫ ઉદરનાં નિદાન	૩૮૭
૧૬-૧૯ ,, પૂર્વરૂપો	૩૮૭
૨૦-૨૨ દોષજ ઉદરની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ	૩૮૭
૨૩-૨૫ વાતજ ઉદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૩૮૭
૨૬-૨૮ પિત્તજ ,, ,, ,, ,,	૩૮૮
૨૯-૩૧ કફજ ,, ,, ,, ,,	૩૮૮
૩૨-૩૪ સન્નિપાતજ ,, ,, ,, ,,	૩૮૯
૩૫-૩૮ પ્લીહોદરનાં ,, ,, ,, ,,	૩૮૮
૩૯-૪૧ બદ્ધગુદોદરનાં ,, ,, ,, ,,	૩૮૮
૪૨-૪૪ છિદ્રોદરનાં ,, ,, ,, ,,	૩૮૯
૪૫-૪૯ જલોદરનાં ,, ,, ,, ,,	૩૮૯
૫૦-૫૪ ઉદરરોગોની સાધ્યાસાધ્યતા	૩૮૯
૫૫-૫૮ પાણી ન થયું હોય એવા ઉદરનાં લક્ષણો	૩૯૦
૫૯-૬૭ વાતોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ	૩૯૦
૬૮-૭૧ પિત્તોદરમાં ,, ,, ,,	૩૯૦
૭૨-૭૩ ક્ષેદોદરમાં ,, ,, ,,	૩૯૦
૭૪ સન્નિપાતોદરમાં ,, ,, ,,	૩૯૧
૭૫-૭૮ પ્લીહોદરમાં ,, ,, ,,	૩૯૧
૭૯ ,, પિષ્પદ્યાદિ ચૂર્ણ	૩૯૧
૮૦ ,, વિડંગાદિ ક્ષાર	૩૯૧
૮૧-૮૨ ,, રોહિતકલ્પતાસન્ધાન	૩૯૧
૮૩-૮૬ ,, રોહિતકઘૃત	૩૯૧
૮૭ પૈત્તિક પ્લીહોદરની ચિકિત્સા	૩૯૧
૮૮ યકૃદ્વદ્યુદરની ,,	૩૯૧
૮૯-૯૦ બદ્ધગુદોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ	૩૯૨
૯૧-૯૨ છિદ્રોદરમાં ,, ,,	૩૯૨
૯૩-૯૪ જલોદરમાં ,, ,,	૩૯૨
૯૫-૯૯ ઉદરમાં અન્નપાન	૩૯૨
૯૯-૧૦૦ ,, અપથ્ય	૩૯૨
૧૦૧-૧૦૬ ,, ઝાસનું વિધાન	૩૯૨
૧૦૭-૧૦૮ ,, દૂધનું ,,	૩૯૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૮-૧૧૦ ઉદરમાં પ્રદેહ પરિષેક વગેરે	૩૯૨
૧૧૧ ,, ધૃતયોગી	૩૯૨
૧૧૨-૧૧૪ ,, પંચકોલ ધૃત	૩૯૨
૧૧૫ ,, નાગર ,,	૩૯૨
૧૧૬ ,, ચિત્રક ,,	૩૯૨
૧૧૭ ,, યવાદિ ,,	૩૯૩
૧૧૮ ,, ચિરંચન	૩૯૩
૧૧૯-૧૨૪ ,, પંચકોલ ચૂર્ણ	૩૯૩
૧૨૫-૧૩૨ ,, નાગચૂર્ણ ,,	૩૯૩
૧૩૩-૧૩૬ ,, હંપુષાદિ ,,	૩૯૩
૧૩૭ ,, નીલિન્દ્રાદિ ,,	૩૯૪
૧૩૮-૧૪૫ ,, ધૃતના યોગી	૩૯૪
૧૪૬-૧૫૦ ,, કેટલાક બીજા યોગી	૩૯૪
૧૫૧-૧૫૩ ,, ઊંટીનું દૂધ-અકરીનું દૂધ-હરકે	
શિલાજિત-ગુણ અને આકુના	
પ્રયોગી	૩૯૪
૧૫૪-૧૫૬ વાતોદરમાં તૈલવિધાન	૩૯૪
૧૫૭ કફોદરમાં અરિષ્ટના યોગી	૩૯૫
૧૫૮-૧૬૫ ,, ક્ષીરના ,,	૩૯૫
૧૬૫-૧૬૬ ઉદરમાં યવાગુયોગ	૩૯૪
૧૬૭-૧૬૮ ,, શાક	૩૯૫
૧૬૯-૧૭૧ ,, ક્ષારોલ	૩૯૫
૧૭૨ ,, એરંડતૈલ	૩૯૫
૧૭૩-૧૭૪ ,, બસ્તિઓ	૩૯૫
૧૭૫-૧૮૩ ,, વિષનો પ્રયોગ	૩૯૫-૩૯૬
૧૮૪-૧૮૮ બહોદર અને ક્ષતાન્ત્રનું શસ્ત્રકર્મ	૩૯૬
૧૮૯-૧૯૨ બહોદરનું ,,	૩૯૬
૧૯૩-૧૯૪ ઉદરમાં દૂધની ઔષ્ઠતા	૩૯૬
૧૯૫-૧૯૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૩૯૬
૧૪ અર્શાશ્ચિકિત્સિત	
૧-૨ અર્શાશ્ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૩૯૬
૩-૪ અર્શના વિષયમાં અગ્નિવેશના	
પ્રશ્નો	૩૯૬
૫ અર્શના બે ભેદ	૩૯૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫ સહજ અર્શનાં કારણો	૩૯૭
૬ અર્શની ઉત્પત્તિનું ક્ષેત્ર	૩૯૭
૬ અર્શનાં અધિષ્ઠાનભૂત ધાતુઓ	૩૯૭
૭-૮ સહજ અર્શનાં રૂપો	૩૯૭
૯ અર્શનો સામાન્ય હેતુ	૩૯૭-૩૯૮
૧૦ અર્શની આકૃતિઓ	૩૯૮
૧૧ વાતપ્રધાન અર્શનાં રૂપો	૩૯૮
૧૨-૧૩ ,, ,, કારણો	૩૯૮
૧૪ પિત્તપ્રધાન ,, રૂપો	૩૯૮-૩૯૯
૧૫-૧૬ ,, ,, કારણો	૩૯૯
૧૭ કફપ્રધાન અર્શનાં રૂપો	૩૯૯
૧૮-૧૯ ,, ,, કારણો	૩૯૯
૨૦-૨૨ અર્શનાં પૂર્વરૂપો	૩૯૯
૨૩-૨૫ અર્શ સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે	૩૯૯
૨૬-૩૧ અર્શની સાધ્યાસાધ્યતાનો વિચાર	૩૯૯-૪૦૦
૩૨ ,, ઉપેક્ષાથી બદ્ધગુદોદરની ઉત્પત્તિ	
થાય છે	૪૦૦
૩૩ અર્શની ચાર પ્રકારની ચિકિત્સા	૪૦૦
૩૪-૩૭ શસ્ત્ર-ક્ષાર-અગ્નિકર્મ અશખર ન થાય	
તેના દોષો	૪૦૦
૩૮ શુષ્ક અને પ્રસાવિ ભેદથી અર્શના બે	
ભેદ	૪૦૦
૩૯-૪૪ શુષ્ક અર્શમાં રોહ-અભ્યંગ અને રવેદ	૪૦૦
૪૫-૪૭ ,, ,, અવગાહનું વિધાન	૪૦૦
૪૮ ,, ,, ધૂપન	૪૦૦
૪૯ ,, ,, શુક્રશાદિ ધૂપન	૪૦૦
૫૦-૫૧ ,, ,, તુભ્યુવાદિ ધૂપન	૪૦૧
૫૨-૫૩ ,, ,, પ્રલેપન યોગી	૪૦૧
૫૪-૫૬ ,, ,, પિષ્પત્ત્યાદિ પ્રલેપ અને	
બીજા પ્રલેપો	૪૦૧
૫૭-૫૮ ,, ,, અર્કક્ષીરાદિ પ્રલેપ	૪૦૧
૫૯-૬૧ ,, ,, રક્તપ્રાપ્તિ	૪૦૧
૬૨-૬૪ ,, ,, ગ્રીષ્મવાદિ ચૂર્ણ	૪૦૧
૬૫-૭૦ ,, ,, કેટલાક યોગી	૪૦૧
૭૧-૭૫ ,, ,, તકાવિષ્ટ	૪૦૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૬-૮૮ શુષ્ક અર્શમાં તકેના પ્રયોગનું વિધાન	૪૦૨
૮૯-૯૫ „ „ અન્નપાન	૪૦૨-૪૦૩
૯૬-૧૦૦ ગાઢ મળવાળા અર્શમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૦૩
૧૦૧-૧૦૨ „ „ „ મલ અને વાતનું	
અનુલોમન કરનારા યોગો	૪૦૩
૧૦૩-૧૦૪ ગાઢ મળવાળા અર્શમાં પિષ્પત્વાદિ ધૃત	૪૦૩
૧૦૫-૧૦૬ „ „ „ અભ્યાદિ „	૪૦૩
૧૦૭-૧૦૮ „ „ „ „ „	૪૦૩
૧૧૦-૧૧૨ „ „ „ નાગરાદિ „	૪૦૩
૧૧૩-૧૧૮ „ „ „ પિષ્પત્વાદિ „	૪૦૪
૧૧૯-૧૨૦ „ „ „ હરીતકીનો યોગ	૪૦૪
૧૨૧-૧૨૬ „ „ „ અન્નપાન	૪૦૪
૧૩૦-૧૩૪ શુષ્કાર્શમાં અનુવાસન	૪૦૪
૧૩૫-૧૩૬ „ „ પ્રલેપન	૪૦૫
૧૩૭ „ „ નિર્દહખરિત	૪૦૫
૧૩૮-૧૪૩ „ „ અભયારિષ્ટ	૪૦૫
૧૪૪-૧૪૭ „ „ દન્યરિષ્ટ	૪૦૫
૧૪૮-૧૫૨ „ „ ફલારિષ્ટ	૪૦૫
૧૫૩-૧૫૭ „ „ ખીન્ને	૪૦૫
૧૫૮-૧૬૮ „ „ કનકારિષ્ટ	૪૦૬
૧૬૯ „ „ શુદ્ધશૌચ	૪૦૬
૧૭૦-૧૭૨ રક્તાર્શમાં વાતના અનુબંધનાં લક્ષણો	૪૦૬
૧૭૩-૧૭૪ „ „ કફના „ „	૪૦૬
૧૭૫-૧૭૬ „ „ દોષના અનુબંધની ચિકિત્સા	૪૦૬
૧૭૭-૧૮૦ પહેલેથી જ દુષ્ટ રક્ત વહેતું અટકાવવાના	
દોષો	૪૦૬
૧૮૧-૧૮૪ રક્તાર્શમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૦૭
૧૮૫ રક્તાર્શનું પ્રશમન કરનાર ઔષધના	
યોગો	૪૦૭
૧૮૬ રક્તાર્શમાં ચન્દનાદિ કવાચ અને	૪૦૭
દાઘ્યાદિ કવાચ	૪૦૭
૧૮૭ „ „ અતિવિષાદિ ચૂર્ણ	૪૦૭
૧૮૮-૧૯૨ „ „ કુટખાદિ રસક્રિયા	૪૦૭
૧૯૩-૧૯૪ „ „ ખીખ યોગો	૪૦૭
૧૯૫ „ „ પદાદિ ચૂર્ણ	૪૦૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯૬ રક્તની અતિપ્રવૃત્તિમાં દાઘ્યાદિ ધૃત	૪૦૭
૧૯૭ „ „ કુટખાદિ „	૪૦૮
૧૯૮ „ „ ધૃતના ખીખ યોગો	૪૦૮
૧૯૯-૨૦૩ „ „ પેયાના યોગો	૪૦૮
૨૦૪ „ „ પલાંકુનો પ્રયોગ	૪૦૮
૨૦૫-૨૧૧ „ „ પ્રશમન યોગો	૪૦૮
૨૧૨-૨૧૩ „ „ બાહ્ય ઉપચારો	૪૦૮
૨૧૪ „ „ પરિષ્કેયના યોગ	૪૦૮
૨૧૫-૨૨૩ „ „ અવગાહના „	૪૦૯
૨૨૪-૨૨૯ રક્તાર્શમાં પિષ્પાખરિત	૪૦૯
૨૩૦-૨૩૩ „ „ હોમિરાદિ ધૃત	૪૦૯
૨૩૪-૨૪૨ „ „ સુનિષ્પણ્ણકચાંગેરી ધૃત	૪૦૯ ૪૧૦
૨૪૩-૨૪૮ અર્શમાં સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૧૦
૨૪૯-૨૫૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૧૦

૬૫ ગ્રહણી ચિકિત્સા

૧-૨ ગ્રહણી ચિકિત્સાતનો ઉપક્રમ	૪૧૦
૩-૫ અવિકૃત જઠરાગ્નિનાં કર્મ	૪૧૦
૬-૧૧ અન્નના પરિગ્રહનો ક્રમ	૪૧૦
૧૨ અન્ન ધન્દિયેતુ પોષક છે	૪૧૧
૧૩-૧૫ ભૌતિક અને ધાત્વગ્નિનાં કર્મો	૪૧૧
૧૬-૧૭ રસથી ઉત્પત્તર ધાતુના પોષણનો ક્રમ	૪૧૧
૧૮-૧૯ સાત ધાતુના મળો	૪૧૧
૨૦-૨૧ વૃષ્ણ વગેરે પદાર્થો શીઘ્ર બળ આપે છે	૪૧૧
૨૨-૨૭ રક્ત વગેરે ધાતુની ઉત્પત્તિના વિષયમાં	
અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૪૧૨
૨૮-૩૫ આત્રેયનું સમાધાન	૪૧૨
૩૬ રસ આખા શરીરમાં વ્યાપક છે	૪૧૨
૩૭-૩૮ શરીરના કોઈ એક ભાગમાં રોગ ઉત્પન્ન	
થવાનું કારણ	૪૧૨
૩૯-૪૦ જઠરાગ્નિની ઔષ્ણતા; તેના પાલનનો	
ઉપદેશ	૪૨૨
૪૧-૪૪ જઠરાગ્નિની દુષ્ટિનાં કારણો	૪૧૨-૪૧૩
૪૫-૪૬ અન્નવિષયનાં લક્ષણો	૪૧૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૭-૪૯ પિત્ત વગેરે દોષ સાથે સંસૃષ્ટ અન્ન- વિષનાં લક્ષણો	૪૧૩	૧૩૪-૧૩૬ પિત્તજ ગ્રહણીમાં વચાદિ ચૂર્ણ	૪૧૭
૫૦ વિષમ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિનાં કર્મો	૪૧૩	૧૩૭-૧૪૦ " " કિરાતાદિ "	૪૧૭
૫૧ સમ અને દુર્બળ " "	૪૧૩	૧૪૧ કફજ ગ્રહણીમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૧૭
૫૨-૫૪ ગ્રહણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણો	૪૧૩	૧૪૨-૧૪૩ " " પદ્માદિ પાનીય	૪૧૮
૫૫ " પૂર્વરૂપો	૪૧૩	૧૪૪-૧૪૫ " " અન્નપાન	૪૧૮
૫૬-૫૭ ગ્રહણીનું સ્થાન અને કર્મ	૪૧૩	૧૪૬-૧૪૯ " " મધૂકાસવ	૪૧૮
૫૮ ગ્રહણીરોગના ભેદો	૪૧૩	૧૫૦-૧૫૧ " " મધૂકપુષ્પાસવ	૪૧૭
૫૯-૬૪ વાતજ ગ્રહણીરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૧૩	૧૫૨-૧૫૫ " " દુરાલભાસવ	૪૧૮
૬૫-૬૬ પિત્તજ " " "	૪૧૩	૧૫૬-૧૫૯ " " મૂલાસવ	૪૧૮
૬૭-૭૦ કફજ " " "	૪૧૪	૧૬૦-૧૬૨ " " પિંડાસવ	૪૧૮
૭૧ વિષમાગ્નિ વગેરે ગ્રહણીરોગમાં અન્નતર્ગત થાય છે	૪૧૪	૧૬૩-૧૬૭ " " મધ્વરિષ્ટ	૪૧૮
૭૨ સાન્નિપાતજ ગ્રહણીરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૧૪	૧૬૮-૧૭૦ " " પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ	૪૧૯
૭૩-૭૬ આમગ્રહણીની ચિકિત્સા	૪૧૪	૧૭૧-૧૭૨ " " ક્ષારમૃત	૪૧૯
૭૭-૮૧ વાતજ ગ્રહણીમાં ચિકિત્સા	૪૧૪-૪૧૫	૧૭૩-૧૭૬ " " કેટલાક ક્ષારના યોગો	૪૧૯
૮૨-૮૬ " " દશમૂલાદિ ઘૃત	૪૧૫	૧૭૭-૧૭૮ " " ભદ્રાતકાદિ ક્ષાર	૪૧૯
૮૭ " " ત્ર્યપ્ણાદિ "	૪૧૫	૧૭૯-૧૮૦ " " દુરાલભાદિ ક્ષાર	૪૧૯
૮૮-૯૩ " " પંચમૂલાદિ "	૪૧૫	૧૮૧ " " બૃનિમ્બાદિ "	૪૧૯
૯૩-૯૫ આમ અને પક્વ મળનાં લક્ષણો	૪૧૫	૧૮૨ " " હરિદ્રાદિ "	૪૧૯
૯૬-૯૭ વાતજ ગ્રહણીમાં ચિકિત્સાક્રમ ગુટિકા	૪૧૫	૧૮૩-૧૮૫ " " ક્ષારગુટિકા	૪૨૦
૯૮-૧૦૦ " " બીજા કેટલાક યોગો	૪૧૫	૧૮૫-૧૮૭ " " વત્સકાદિ યોગ	૪૨૦
૧૦૧-૧૦૨ " " કલિંગાદિ ચૂર્ણ	૪૧૬	૧૮૮-૧૯૩ " " ત્રિક્ષાદિ ક્ષાર	૪૨૦
૧૦૨ " " પથ્યાદિ "	૪૧૬	૧૯૪-૧૯૫ સાન્નિપાતિક ગ્રહણીમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૨૦
૧૦૩-૧૦૪ " " અભ્યાદિ કંચાકે ચૂર્ણ	૪૧૬	૧૯૬-૧૯૭ ગ્રહણીરોગનાં ઔષધોનું સંકલન કરીને કહેવું	૪૨૦
૧૦૫-૧૦૭ " " પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ	૪૧૬	૧૯૮-૨૦૫ ગ્રહણીરોગમાં આવસ્થિત્રી ચિકિત્સા	૪૨૦
૧૫૮-૧૧૦ " " મરીચાદિ "	૪૧૬	૨૦૬-૨૧૧ હેતુવિરોધથી મન્દાગ્નિની ચિકિત્સા	૪૨૧
૧૧૧-૧૧૨ " " પાંચવ	૪૧૬	૨૧૧-૨૧૬ સમયોગથી યુક્ત અન્ન અગ્નિનક છે	૪૨૧
૧૧૨-૧૧૪ " " યવાગૂ	૪૧૬	૨૧૭-૨૩૩ અત્પણિનાં નિદાન-લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૪૨૧-૪૨૨
૧૧૫-૧૧૬ " " માંસરસ	૪૧૬	૨૩૪ સમાગ્નિના શુભો	૪૨૨
૧૧૭-૧૨૧ " " તકનું વિધાન	૪૧૬	૨૩૫-૨૩૭ સમ-વિષમ અને અધ્યશનનાં લક્ષણો	૪૨૨
૧૨૨-૧૨૪ પિત્તજ ગ્રહણીમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૧૭	૨૩૮-૨૪૦ સવારનો ખોરાક જીર્ણ ન થયો હોય ત્યારે સાંજનો ખોરાક ખાવામાં દોષ નથી	૪૨૨
૧૨૫-૧૨૮ " " ચન્દનાદિ ઘૃત	૪૧૭	૨૪૧-૨૪૩ સાંજનો ખોરાક જીર્ણ ન થયો હોય ત્યારે સવારે ખોરાક ખાવો નિષિદ્ધ છે	૪૨૨
૧૨૯-૧૩૧ " " નાગરાદિ ચૂર્ણ	૪૧૭		
૧૩૨-૧૩૩ " " બૃનિમ્બાદિ "	૪૧૭		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૪૪-૨૪૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૨૩	૯૩-૯૬ પાંડુરોગમાં પુનર્નવાર્મહૂર	૪૨૭
૧૬ પાંડુરોગ ચિકિત્સિત		૯૭-૯૯ ,, લોહના યોગે	૪૨૭-૪૨૮
૧-૨ પાંડુરોગ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૨૩	૧૦૦-૧૦૧ ,, ધાત્યવલેહ	૪૨૮
૩ પાંડુરોગના ભેદો	૪૨૩	૧૦૨-૧૦૪ ,, મંદૂરવટક	૪૨૮
૪-૬ પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ	૪૨૩	૧૦૫ ,, ગૌડારિષ્ટ	૪૨૮
૭-૧૧ પાંડુરોગનાં નિદાન	૪૨૩	૧૦૬-૧૧૦ ,, બીજકારિષ્ટ	૪૨૮
૧૨ ,, પૂર્વરૂપો	૪૨૩	૧૧૧-૧૧૩ ,, ધાત્યરિષ્ટ	૪૨૮
૧૩-૧૬ ,, સામાન્ય લક્ષણો	૪૨૩	૧૧૪ પાંડુ અને કામલામાં પાન અને આહાર માટે જળ	૪૨૮
૧૭-૧૮ વાતજ પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૨૪	૧૧૫-૧૧૬ ,, ,, આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૪૨૮
૧૯-૨૨ પિત્તજ ,, ,, ,, ,,	૪૨૪	૧૧૭ મૂર્જન્ય પાંડુની ચિકિત્સા	૪૨૯
૨૩-૨૫ શ્લેષ્મજ ,, ,, ,, ,,	૨૨૪	૧૧૮-૧૨૩ મૂર્જન્ય પાંડુમાં વ્યોપાદિ ધૂત	૪૨૯
૨૬ સાન્નિપાતિક ,, ,, ,, ,,	૨૨૪	૧૨૪-૧૩૧ કામલામાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૪૨૯
૨૭-૩૦ મૂર્જન્ય ,, ,, ,, ,,	૨૨૪	૧૩૨-૧૩૩ હલીમકનાં લક્ષણો	૪૨૯
૩૧-૩૩ પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૪૨૪	૧૩૪-૧૩૭ હલીમકની ચિકિત્સા	૪૨૯
૩૪-૩૬ કામલાનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૨૪-૪૨૫	૧૩૮-૧૩૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૩૦
૩૭ કુંભકામલાનાં લક્ષણો	૪૨૫	૧૭ હિક્કાદ્યાસ ચિકિત્સિત અધ્યાય	
૩૮ કામલાનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૪૨૫	૧-૫ હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૩૦
૩૯-૪૦ કામલા અને પાંડુરોગમાં સંશોધન	૪૨૫	૬-૯ હિક્કા અને શ્વાસ તરત પ્રાણ હરે છે તેનું કારણ	૪૩૦
૪૧-૪૨ ,, ,, અન્નપાન	૪૨૫	૧૦-૧૭ હિક્કા અને શ્વાસનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૪૩૦
૪૩ ,, ,, સ્નેહન	૪૨૫	૧૮-૨૦ ,, ,, પૂર્વરૂપ	૪૩૧
૪૪-૪૬ પાંડુરોગમાં દાડિમાદિ ધૂત	૪૨૫	૨૧-૨૬ મદા હિક્કાનાં લક્ષણો	૪૩૧
૪૭-૪૯ ,, કટુકારિ ,,	૪૨૫	૨૭-૩૦ મંબીરા ,, ,,	૪૩૧
૫૦ ,, પથ્યાધૂત	૪૨૫	૩૧-૩૩ વ્યપેતા ,, ,,	૪૩૧
૫૧ ,, દંતીધૂત	૪૨૫	૩૪-૩૭ ક્ષુદ્રા ,, ,,	૪૩૧
૫૨ ,, દ્રાક્ષાધૂત	૪૨૫	૩૮-૪૧ અનન્ય ,, ,,	૪૩૧
૫૩ ,, હરિદ્રાદિ ધૂત	૪૨૫	૪૨-૪૪ હિક્કાની સાધ્યતા અને અસાધ્યતા	૪૩૨
૫૪-૫૫ ,, લીના બે યોગે	૪૨૬	૪૫ શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ	૪૩૨
૫૫-૫૯ ,, સંશોધન	૪૨૬	૪૬-૪૮ મદા શ્વાસનાં લક્ષણો	૪૩૨
૬૦-૬૨ ,, વિશાલાદિ કાંટ	૪૨૬	૪૯-૫૧ બિંદુ ,, ,,	૪૩૨
૬૩-૬૯ ,, ટેટલાક યોગ	૪૨૬	૫૨-૫૪ છિન્ન ,, ,,	૪૩૨
૭૦-૭૧ ,, નવાયસ ચૂર્ણ	૪૨૬	૫૫-૬૨ તમક ,, ,,	૪૩૨-૪૩૩
૭૨-૭૯ ,, મંદૂરવટકો	૪૨૭		
૮૦-૮૬ ,, ચેમરાજ	૪૨૭		
૮૭-૯૨ ,, ચિત્રાજતુવટકો	૪૨૭		

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૩-૬૪ પ્રતમદ-સંતમક શ્વાસનાં લક્ષણો	૪૩૩
૬૫-૬૭ ક્ષુદ્ર " "	૪૩૩
૬૮-૬૯ શ્વાસની સાધ્યતા અને અસાધ્યતા	૪૩૩
૭૦-૭૬ હિક્કા અને શ્વાસમાં સામાન્ય ચિકિત્સાક્રમ	૪૩૩
૭૭-૭૮ " " હરિદ્રાદિ ધૂમવર્તિ	૪૩૩
૭૯-૮૦ " " ધૂમના કેટલાક પ્રયોગો	૪૩૩-૪૩૪
૮૧ અનુગ્રંધરૂપ હિક્કા અને શ્વાસની ચિકિત્સા	૪૩૪
૮૨-૮૪ સ્વેદન ન કરવા લાયક હિક્કા અને શ્વાસના રોગી	૪૩૪
૮૫-૮૭ હિક્કા અને શ્વાસમાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૪૩૪
૮૮-૯૩ " " શોધન	૪૩૪
૯૪-૯૫ " " નિદિગ્ધિકાદિ યુષ	૪૩૪
૯૬ " " રાસ્નાદિ " "	૪૩૪
૯૭-૯૮ " " ક્ષારયુષ	૪૩૪
૯૯ " " યૂપના બીજા યોગો	૪૩૫
૧૦૦ " " વાર્તાકનો યુષ	૪૩૫
૧૦૨ " " હિંગ્વાદિ યવાગૂ	૪૩૫
૧૦૨ " " દશમૂલાદિ " "	૪૩૫
૧૦૫ " " " બીજા	૪૩૫
૧૦૬-૧૦૭ " " પાદાદિ સંધાન	૪૩૫
૧૦૮ " " હિંગ્વાદિ યૂર્ણ	૪૩૫
૧૦૯ " " સૌવર્યલાદિ " "	૪૩૫
૧૧૦ " " કલક યોગ	૪૩૫
૧૧૧ પિત્તના અનુગ્રંધવાળા શ્વાસમાં મધુલિકાદિ ઉત્કારિકા	૪૩૫
૧૧૨ વાતના " શ્વાસમાં પથ્ય	૪૩૫
૧૧૩ વાતપિત્તના " " અનુપાન	૪૩૫
૧૧૪ કર્કપિત્તના " " "	૪૩૫
૧૧૫ હિક્કા-શ્વાસમાં મધુકાદિ યોગ	૪૩૬
૧૧૬ " " શકૃદ્રસનો પ્રયોગ	૪૩૬
૧૧૭ " " અશ્વગન્ધાદિ ક્ષાર	૪૩૬
૧૧૮-૧૨૦ " " લેહના યોગો	૪૩૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૧-૧૨૨ હિક્કા-શ્વાસમાં સંશોધન	૪૩૬
૧૨૩-૧૨૪ " " શય્યાદિ યૂર્ણ	૪૩૬
૧૨૫-૧૨૮ " " મુક્તાદિ " "	૪૩૬
૧૨૯-૧૩૯ હિક્કામાં કેટલાક યોગો	૪૩૬-૪૩૭
૧૪૦ " દશમૂલાદિ ધૂત	૪૩૭
૧૪૧-૧૪૪ " તેજોવત્તાદિ " "	૪૩૭
૧૪૫-૧૪૬ " મનઃશિલાદિ " "	૪૩૭
૧૪૭-૧૫૦ " ચિકિત્સાસૂત્ર	૪૩૭
૧૫૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૩૭

૧૮ કાસ ચિકિત્સિત

૧-૩ કાસ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૩૮
૪ કાસના ભેદો	૪૩૮
૫ કાસનાં પૂર્વરૂપો	૪૩૮
૬-૮ કાસની સંપ્રાપ્તિ	૪૩૮
૯ કાસના ભેદનું કારણ	૪૩૮
૧૦-૧૩ વાતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો	૪૩૮
૧૪-૧૬ પિત્તકાસનાં " "	૪૩૮
૧૭-૧૯ શ્લેષ્મકાસનાં " "	૪૩૮
૨૦-૨૩ ક્ષતકાસનાં " "	૪૩૯
૨૪-૨૮ ક્ષયકાસનાં " "	૪૩૯
૨૯-૩૧ કાસની સાધ્યસાધ્યતા	૪૩૯
૩૨-૩૪ વાતકાસમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૩૯
૩૫ " કંટકારી ધૂત	૪૩૯
૩૬-૩૮ " પિપ્પલાદિ " "	૪૩૯
૩૯-૪૨ " યૂપણાદિ " "	૪૪૦
૪૩-૪૬ " રાસ્ના " "	૪૪૦
૪૭ " ત્રિંગ્વાદિ યૂર્ણ	૪૪૦
૪૮-૪૯ " દ્વિક્ષારાદિ " "	૪૪૦
૫૦ " કુરાલલાદિ લેહ	૪૪૦
૫૧ " દુઃસ્પર્શાદિ " "	૪૪૦
૫૨ " વિડંગાદિ " "	૪૪૦
૫૩-૫૬ " ચિત્રકાદિ " "	૪૪૦
૫૭-૬૨ " અગસ્ત્યહરીતકી લેહ	૪૪૦
૬૩-૬૪ " કેટલાક યોગો	૪૪૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૫-૬૮ વાતકાસર્માં ધૂમપાન	૪૪૧	૧૬૮-૧૬૯ ક્ષયકાસર્માં હરીતકી લેહ	૪૪૬
૬૯-૭૦ „ મનઃશિલાદિ ધૂમ	૪૪૧	૧૭૦-૧૭૩ „ લેહના કેટલાક યોગો	૪૪૬
૭૧-૭૩ „ પ્રપૌડરીકાદિ ધૂમવર્તિ	૪૪૧	૧૭૪-૧૭૫ „ પચકાદિ લેહ	૪૪૬
૭૪-૭૫ „ મનઃશિલાદિ „	૪૪૧	૧૭૬-૧૭૯ „ છવન્ત્યાદિ લેહ	૪૪૬
૭૬ „ ઇન્દ્રિત્યગાદિ „	૪૪૧	૧૮૦ „ લેહના કેટલાક યોગો	૪૪૭
૭૭-૮૨ „ અન્નપાન	૪૪૧	૧૮૧-૧૮૯ „ અન્નપાન	૪૪૭
૮૩-૮૬ પિત્તકાસર્માં ચિકિત્સાક્રમ	૪૪૨	૧૯૦ કાસનાં ઔષધોનો સંગ્રહ	૪૪૭
૮૭-૮૯ „ લેહના યોગો	૪૪૨	૧૯૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૪૭
૯૦ „ શર્કરાદિ લેહ	૪૪૨		
૯૧ „ મૂત્રિકાદિ „	૪૪૨	૧૯ અતિસાર ચિકિત્સિત	
૯૨-૯૩ „ ત્વગાદિ „	૪૪૨		
૯૪ „ પિપ્પલાદિ „	૪૪૨	૧-૩ અતિસાર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૪૮
૯૫-૯૯ „ અન્નપાન	૪૪૨	૩-૪ અતિસારની પ્રથમ ઉત્પત્તિ	૪૪૮
૧૦૦ „ શરાદિ પચ્ચમૂલ ક્ષીર	૪૪૩	૫ વાતાત્મન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૪૪૮
૧૦૧-૧૦૨ „ સ્થિરાદિ „	૪૪૩	૬ પિત્તત્મન્ય „ „ „ „	૪૪૮
૧૦૩-૧૦૭ „ બીજા કેટલાક યોગો	૪૪૩	૭ કંકજન્ય „ „ „ „	૪૪૮
૧૦૭-૧૧૧ કફકાસર્માં ચિકિત્સાક્રમ	૪૪૩	૮-૧૦ સન્નિપાતત્મન્ય „ „ „ „	૪૪૯
૧૧૨-૧૧૩ „ કટુકાદિ કવાથ	૪૪૩	૧૧-૧૩ લાય અને શોકત્મન્ય „ „ „	૪૪૯
૧૧૪ „ પાણાદિ યોગ	૪૪૩	૧૪-૧૬ આમાતિસારમાં સંગ્રહણ ઔષધનો નિષેધ	૪૫૦
૧૧૫-૧૧૬ „ નાગરાદિ „	૪૪૩	૧૭-૧૮ „ અનુલોમન માટે હરીતકી યોગ	૪૫૦
૧૧૭-૧૨૨ „ કેટલાક યોગો	૪૪૩-૪૪૪	૧૯-૨૨ „ પ્રમથ્યા	૪૫૦
૧૨૩-૧૨૪ „ દથમૂલાદિ ધૂત	૪૪૪	૨૩-૪૧ અતિસારમાં અન્નપાન	૪૫૦-૪૫૧
૧૨૫-૧૨૮ „ કંટકારી „	૪૪૪	૪૨ શુદ્ધશર્માં ચિકિત્સા	૪૫૧
૧૨૯ „ કુલ્પાદિ „	૪૪૪	૪૩ „ ચાંગેરી ધૂત	૪૫૧
૧૩૦ „ ધૂમયોગો	૪૪૪	૪૪ „ ચન્ડ્યાદિ „	૪૫૧
૧૩૧-૧૩૩ „ દોષને અનુકૂળ ચિકિત્સા	૪૪૪	૪૫ „ અનુવાસન	૪૫૧
૧૩૪ ક્ષતકાસર્માં ચિકિત્સાક્રમ	૪૪૪	૪૬ „ સંપ્રવેશન	૪૫૧
૧૩૫-૧૩૭ „ પિપ્પલાદિ લેહ	૪૪૪	૪૭-૪૯ વાતાતિસારમાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૪૫૧
૧૩૮-૧૪૩ „ આવસ્થિકી ચિકિત્સા	૪૪૫	૫૦ પિત્તાતિસારમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૫૧
૧૪૪-૧૪૮ „ ધૂમના યોગો	૪૪૫	૫૧-૫૫ „ કેટલાક યોગો	૪૫૨
૧૪૯-૧૫૭ ક્ષયકાસર્માં ચિકિત્સાક્રમ	૪૪૫-૪૪૬	૫૬-૬૦ „ અન્નપાન	૪૫૨
૧૫૮-૧૬૦ „ દિપચમૂલાદિ ધૂત	૪૪૬	૬૧-૬૨ „ અનુવાસન	૪૫૨
૧૬૧-૧૬૨ „ શુદ્ધ્યાદિ „	૪૪૬	૬૩-૬૮ „ પિચ્ચાપરિત	૪૫૨
૧૬૩-૧૬૪ „ કાસમર્મીદિ „	૪૪૬	૬૯-૭૦ રક્તાતિસારનાં લક્ષણો	૪૫૨
૧૬૫-૧૬૭ „ ઘીના કેટલાક યોગો	૪૪૬	૭૧-૮૬ રક્તાતિસારની ચિકિત્સા	૪૫૨-૪૫૩
		૮૭-૯૨ પિત્તાતિસારમાં શુદ્ધવીના પાકની ચિકિત્સા	૪૫૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૩, ૯૫ રક્તાતિસારમાં પિચ્છબરિત અને અનુવાસન	૪૫૪	૧૫ વિસર્પનાં દોષ તથા દુષ્પ્રોનો સંગ્રહ	૪૫૯
૯૬ ,, અરિતવિધાન	૪૫૪	૧૬-૨૨ ,, સામાન્ય કારણો	૪૫૯
૯૭-૧૦૧ ,, સ્નેહના કેટલાક યોગો	૪૫૪	૨૩-૨૪ ,, સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણો	૪૫૯
૧૦૨-૧૦૪ શ્લેષ્માતિસારમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૫૪	૨૫-૨૭ બાહ્ય તથા આંતર્ય બેદ પ્રમાણે વિસર્પ બે છે	૪૫૯-૪૬૦
૧૦૪-૧૨૦ ,, કેટલાક યોગો	૪૫૪-૪૫૫	૨૮ અસાધ્ય વિસર્પનાં લક્ષણો	૪૬૦
૧૨૦-૧૨૨ અતિસારમાં વાતાદિનો ચિકિત્સાક્રમ	૪૫૫	૨૯-૩૦ વાતવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૬૦
૨૩ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૫૫	૩૧-૩૨ પિત્તવિસર્પનાં ,, ,,	૪૬૦
૨૦ છર્દિ ચિકિત્સિત		૩૩-૩૪ ક્ષયવિસર્પનાં ,, ,,	૪૬૦
૧-૨ છર્દિ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૫૫	૩૫-૩૬ અગ્નિવિસર્પનાં ,, ,,	૪૬૧
૩-૪ છર્દિના વિષયમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન	૪૫૫	૩૭-૩૮ ક્ષર્દમવિસર્પનાં ,, ,,	૪૬૧
૫ છર્દિના ભેદો	૪૫૫	૩૯ અન્યવિસર્પનાં ,, ,,	૪૬૧
૬ છર્દિનું પૂર્વરૂપ	૪૫૫	૪૦ ઉપદ્રવનું લક્ષણ	૪૬૧
૭-૯ વાતજ છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૫૬	૪૦ ઉપદ્રવની શીઘ્ર ચિકિત્સા કરવી	૪૬૧-૪૬૨
૧૦-૧૧ પિત્તજ ,, ,, ,, ,,	૪૫૬	૪૧ સંજિપાતજન્ય વિસર્પનાં લક્ષણો	૪૬૨
૧૨-૧૩ ક્ષયજ ,, ,, ,, ,,	૪૫૬	૪૨ વિસર્પની સાધ્ય-અસાધ્યતા	૪૬૨
૧૪-૧૫ સંજિપાતજ ,, ,, ,, ,,	૪૫૬	૪૩-૫૦ વિસર્પમાં ચિકિત્સાક્રમ	૪૬૨
૧૬-૧૭ છર્દિના ઉપદ્રવો	૪૫૬	૫૧-૫૩ ,, વમન	૪૬૨
૧૮ દ્વિષ્ટાર્થજન્ય છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૪૫૬	૫૪ ,, કપાયયોગો	૪૬૨
૧૯ છર્દિનાં અસાધ્ય લક્ષણો	૪૫૬	૫૫-૫૬ ,, કિરાતતિક્તાદિ ક્વાય	૪૬૨
૨૦-૨૫ વાતજ છર્દિની ચિકિત્સા	૪૫૬-૪૫૭	૫૭ ,, અપૌંડરીકાદિ ક્વાય	૪૬૩
૨૬-૩૩ પિત્તજ ,, ,,	૪૫૭	૫૮ ,, શ્રક્ષાદિ શીતકષાય	૪૬૩
૩૪-૩૯ ક્ષયજ ,, ,,	૪૫૭-૪૫૮	૫૯-૬૦ ,, પટોલાદિ ક્વાય	૪૬૩
૪૦ સન્નિપાતજ ,, ,,	૪૫૮	૬૧ ,, પટોલમૂલ ,,	૪૬૩
૪૧-૪૪ મનોહિન્નાતજ ,, ,,	૪૫૮	૬૨-૬૭ ,, વિરેચન	૪૬૩
૪૫ છર્દિના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા	૪૫૮	૬૮-૭૦ ,, રક્તસ્રાવ	૪૬૩
૪૫-૪૭ લાંબા વખતની છર્દિની ,,	૪૫૮	૭૧ ,, પ્રદેહના યોગો	૪૬૩
૪૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૫૮	૭૨ ,, ઉદુગ્ગરાદિ પ્રદેહ	૪૬૩
૨૧ વિસર્પ ચિકિત્સિત		૭૩ ,, ન્યમ્રોધપાદપાદિ પ્રદેહ	૪૬૩
૧-૨ વિસર્પ ચિકિત્સિતના ઉપક્રમ	૪૫૮	૭૪ ,, કાલીયાદિ ,,	૪૬૩
૩-૧૦ વિસર્પ બાબતમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૪૫૮-૪૫૯	૭૫ ,, શાદલાદિ પ્રલેપ	૪૬૪
૧૧ વિસર્પની નિરુક્તિ	૪૫૯	૭૬ ,, સારિવાદિ ,,	૪૬૪
૧૨-૧૪ વિસર્પના ભેદો	૪૫૯	૭૭ ,, નલદાદિ ,,	૪૬૪
		૭૮-૮૭ ,, પ્રદેહના યોગો	૪૬૪-૪૬૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૮-૧૦૭ પ્રદેહમાં કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો ઉપદેશ	૪૬૫
૧૦૮-૧૧૪ વિસર્પમાં અન્નપાન	૪૬૫
૧૧૫ ,, વર્જ્ય	૪૬૫
૧૧૬-૧૧૭ ,, દોષમેદની ચિકિત્સા	૪૬૬
૧૧૮-૧૨૮ ગ્રન્થિવિસર્પની ચિકિત્સા	૪૬૬
૧૨૯-૧૪૦ ગલગાંડની ,,	૪૬૭
૧૪૧-૧૪૩ વિસર્પમાં રક્તમોક્ષણની પ્રશંસા	૪૬૭
૧૪૪-૧૪૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૬૭

૨૨ તૃણાવેગ ચિકિત્સિત

૧-૩ તૃણા ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૬૭
૪-૭ તૃણાનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૪૬૭
૮ ,, પૂર્વરૂપ અને સામાન્ય લક્ષણો	૪૬૭
૯-૧૦ તૃણાનાં ઉપદ્રવો	૪૬૭
૧૧-૧૨ વાતજ તૃણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૪૬૮
૧૩-૧૪ પિત્તજ ,, ,, ,,	૪૬૮
૧૫ આમજ ,, ,, ,,	૪૬૮
૧૬ ક્ષયજ ,, ,, ,,	૪૬૮
૧૭ ઉપસર્ગજ ,, ,, ,,	૪૬૮
૧૮ અસાધ્ય તૃણાનાં લક્ષણો	૪૬૮
૧૯-૨૧ તૃણામાં વાતપિત્તનાં કારણો	૪૬૮
૨૨ ,, શીતજલ દેવું ભેદાયે	૪૬૮
૨૩ ગરમીથી પીડાયેલાને તુરત ઠંડું પાણી ન દેવું ભેદાયે	૪૬૮
૨૪ દરેક તૃણામાં વાતપિત્તનો ક્ષય હોય છે	૪૬૮
૨૫-૩૯ તૃણામાં સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૬૮-૪૬૯
૪૦ ,, વિશેષ ,,	૪૬૯
૪૧-૪૬ પિત્તજ તૃણામાં ,,	૪૬૯-૪૭૦
૪૭-૪૯ કફજ ,, ,,	૪૭૦
૫૦ ક્ષયજ ,, ,,	૪૭૦
૫૧ મલજ ,, ,,	૪૭૦
૫૨-૫૬ તૃણામાં હેતુને અનુકૂળ ચિકિત્સા	૪૭૦
૫૭-૬૧ ઠંડું અને ગરમ પાણી કયાં આપવું અને કયાં ન આપવું	૪૭૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૨ તૃણાની શીઘ્ર ચિકિત્સા કરવી	૪૭૧
૬૩ અધ્યાયોક્તગિષયો	૪૭૧

૨૩ વિષ ચિકિત્સિત

૧-૩ વિષ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૭૧
૪-૫ વિષની પ્રથમ હિત્તિ અને નિરુકિત	૪૭૧
૬-૭ ,, યોનિ અને પ્રભાવ	૪૭૧
૭-૮ વર્ષામાં વિષની તીક્ષ્ણતા અને શરદ ઋતુમાં મન્દવીર્યતા	૪૭૧
૯-૧૦ જંગમ વિષના ભેદો	૪૭૧
૧૧-૧૩ સ્થાવર ,, ,,	૪૭૧
૧૪ ગર વિષનાં લક્ષણો	૪૭૧
૧૫ જંગમ ,, ,,	૪૭૨
૧૬ સ્થાવર ,, ,,	૪૭૨
૧૭ જંગમ અને સ્થાવર બંને વિષનો પ્રભાવ	૪૭૨
૧૮-૨૧ મનુષ્યના શરીરમાં વિષના સાત વેગાનાં લક્ષણો	૪૭૨
૨૨-૨૩ પશુપક્ષીના શરીરમાં વિષના વેગનાં લક્ષણો	૪૭૨
૨૪-૨૭ વિષના દશ ગુણો	૪૭૨
૨૮-૩૦ દોષનાં સ્થાન અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિષ જે કરે છે તે	૪૭૨
૩૧ હ્રીવિષનાં લક્ષણો	૪૭૩
૩૨ વિષ જેની રીતે મારી નાખે છે તે	૪૭૩
૩૩-૩૪ વિષથી મરેલાનાં લક્ષણો	૪૭૩
૩૫-૩૭ વિષના ચોવાસ ઉપક્રમો	૪૭૩
૩૮ વિષમાં વેણિકામ્લ-ધ-નિષ્પીડન અને ઉત્કર્ષન	૪૭૩
૩૯ ,, ચૂપણુ	૪૭૩
૩૯-૪૧ ,, રક્તાનું આવણુ	૪૭૩
૪૨-૪૫ ,, પ્રદેહ-સેક-દંઘ દાપવો-ચૂપણુ-અરિન્દ-દાદ-વિસાવણુ-વમન અને વિરેચન	૪૭૩
૪૬-૫૦ વિષના સાત વેગોની ચિકિત્સા	૪૭૩-૪૭૪
૫૧-૫૩ વિષનાશક અગદના યોગો	૪૭૪
૫૪-૬૦ મૃતસંહનન અગદ	૪૭૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૧ વિષમાં મન્ત્રનો યોગ	૪૭૪	૧૪૯ કાકીકાથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૭૯
૬૧-૬૪ દોષનાં સ્થાનભેદ પ્રમાણે વિષની ચિકિત્સા	૪૭૪	૧૪૦-૧૫૧ વૃશ્ચિકથી ,, ,,	૪૭૯-૪૮૦
૬૫-૬૭ વિષના સંક્રમણ મારે ઉપધાન	૪૭૫	૧૫૨ કણ્ઠથી ,, ,,	૪૮૦
૬૮ વિષમાં નસ્ય	૪૭૫	૧૫૩ ઉગ્રચરિંગથી ,, ,,	૪૮૦
૬૯ ,, અંજન	૪૭૫	૧૫૪ વિષવાળા દેહકાથી ,, ,,	૪૮૦
૭૦-૭૬ ,, ગન્ધકરિત અગદ	૪૭૫	૧૫૬ વિષવાળાં મત્સ્ય અને જળોથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૮૦
૭૭-૮૪ ,, મહાગન્ધકરિત ,,	૪૭૫-૪૭૬	૧૫૬ ગરેળી અને કાનખજૂરાથી ,, ,,	૪૮૦
૮૫-૮૭ ,, ત્રણ અગદો	૪૭૬	૧૫૭ મચ્છરથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૮૦
૮૭-૧૦૦ ,, ધૂમના અગદો	૪૭૬	૧૫૮ માખીથી ,, ,,	૪૮૦
૧૦૧-૧૦૪ ,, ક્ષારાગદ	૪૭૬	૧૫૯-૧૬૦ સ્થાન,કાલ,સ્વભાવ અને પ્રદેશ પ્રમાણે સર્પદંશની અસાધ્યતા	૪૮૦
૧૦૫-૧૦૭ વિષ આપનારનાં લક્ષણો	૪૭૭	૧૬૧-૧૬૪ કાળ વગેરેના ભેદથી સર્પનાં વિપની મૃદુતા અને તીક્ષ્ણતા	૪૮૦
૧૦૮-૧૧૫ વિષવાળાં અત્રનાં લક્ષણો	૪૭૭	૧૬૫-૧૬૬ કીડાઓમાં વાત વગેરેની પ્રધાનતા	૪૮૦
૧૧૬-૧૨૦ વિષવાળાં દાતણ-શિરોભ્યંગ-સ્નાનનું પાણી-ઉત્સાદન-વસ્ત્ર-અલંકાર-વર્ણક-જમીન-પાવડી-અશ્વ-ગજ-વર્મ-ધમ્મ-શયન આસન અને માળાનાં લક્ષણો	૪૭૭-૪૭૮	૧૬૭ વાતપ્રધાન વિષનું લક્ષણ	૪૮૦
૧૨૦ વિષવાળા ધૂમનાં લક્ષણો	૪૭૮	૧૬૮ પિત્તપ્રધાન ,, ,,	૪૮૦
૧૨૧ ,, જળનાં ,,	૪૭૮	૧૬૯ કફપ્રધાન ,, ,,	૪૮૧
૧૨૨-૧૨૩ જુદા જુદા સ્થાનમાં ગયેલ વિષની ચિકિત્સા	૪૭૮	૧૭૦-૧૭૪ ક્રોટવિષની ચિકિત્સા	૪૮૧
૧૨૪-૧૨૬ સર્પોના ભેદો અને તેનાં લક્ષણો	૪૭૮	૧૭૫-૧૭૬ વિષયુક્ત કુતરા વગેરેથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૮૧
૧૨૭ દર્શકર સાપના દંશનાં લક્ષણો	૪૭૮	૧૭૭-૧૭૮ ,, અને નિર્વિષ દંશનાં ,,	૪૮૧
૧૨૮ મંડલી ,, ,, ,,	૪૭૮	૧૭૯-૧૮૦ વિષમાં હિંદિદાહ અને પ્રસેકની ચિકિત્સા	૪૮૧
૧૨૯ રાશ્વિલ ,, ,, ,,	૪૭૮	૧૮૧-૧૮૨ શિરમાં પહોંચેલ વિષની ચિકિત્સા	૪૮૧
૧૩૦-૧૩૩ સર્પમાં નર-નારી-નાન્યતરનાં લક્ષણો	૪૭૮	૧૮૩ આંખમાં ,, ,, ,,	૪૮૧
૧૩૩ ગર્ભિણી કે પ્રસૂતા સર્પથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૭૮	૧૮૪ કંઠમાં ,, ,, ,,	૪૮૧
૧૩૪ ગૌધેરકનાં લક્ષણો	૪૭૯	૧૮૫ આમાશયમાં ,, ,, ,,	૪૮૧
૧૩૫ સર્પદંશની આકૃતિ પ્રમાણે મૃદુતા કે દારુણતા	૪૭૯	૧૮૫ પક્વાશયમાં ,, ,, ,,	૪૮૨
૧૩૬ સર્પોની અવસ્થા પ્રમાણે તીક્ષ્ણવિષતા	૪૭૯	૧૮૬ રસમાં ,, ,, ,,	૪૮૨
૧૩૭-૧૩૯ સર્પોનું ઝેર કઈ દાદમાં હોય છે	૪૭૯	૧૮૭ રક્તમાં ,, ,, ,,	૪૮૨
૧૪૦ સર્પની વિષ્ટા તથા મૂત્રમાં થતા કોટો	૪૭૯	૧૮૮-૧૮૯ માંસમાં ,, ,, ,,	૪૮૨
૧૪૧-૧૪૩ વિષવાળા કીડાથી દંબટનાં લક્ષણો	૪૭૯	૧૯૦ વિષમાં માંસાદિ યોગ	૪૮૨
૧૪૪-૧૪૬ લૂતાથી ,, ,,	૪૭૯	૧૯૧-૧૯૨ ,, ચન્દનાદિ ,,	૪૮૨
૧૪૭-૧૪૮ ઉંદરના વિષનાં લક્ષણો	૪૭૯	૧૯૩-૧૯૫ ,, સિન્ધુવારાદિ ,,	૪૮૨
		૧૯૬ ,, મંજિષ્ઠાદિ ,,	૪૮૨
		૧૯૭ ,, બ્યેષાદિ ,,	૪૮૨
		૧૯૮ ,, ગૃહધૂમાદિ ,,	૪૮૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦૦-૨૦૪ લૂતાના વિષમાં સિદ્ધ યોગો	૪૮૨-૪૮૩
૨૦૫ ઉદરના ,, અગદ	૪૮૩
૨૦૬-૨૦૯ વીંછી વગેરેના વિષમાં અગદ	૪૮૩
૨૦૯ દેડકાના વિષમાં અગદ	૪૮૩
૨૧૦ મત્સ્યના ,, ,,	૪૮૩
૨૧૦-૨૧૧ જળોના વિષની ચિકિત્સા	૪૮૩
૨૧૧ ઉન્નિયટિંગ અને કણ્ણની ચિકિત્સા	૪૮૩
૨૧૨-૨૧૪ વિષ્ણુભર વગેરેમાં અગદ	૪૮૩
૨૧૫ શતપદીના વિષની ચિકિત્સા	૪૮૩
૨૧૬-૨૧૭ ગરેળીના ,, ,,	૪૮૩
૨૧૮ વિષમાં પંચશિરીષ અગદ	૪૮૪
૨૧૯-૨૨૦ નખ તથા દન્તવિષનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૪૮૪
૨૨૧-૨૨૩ શંકાવિષનાં લક્ષણો	૪૮૪
૨૨૪-૨૨૭ વિષથી પીડિતને હિતકર અન્નપાન	૪૮૪
૨૨૮ ,, ,, અહિત	૪૮૪
૨૨૯-૨૩૨ છૂ પશુઓના વિષનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૪૮૪
૨૩૩-૨૪૧ ગરવિષનાં લક્ષણો અને ,,	૪૮૪-૪૮૫
૨૪૨-૨૪૬ દરેક વિષમાં ઘી અમૃત છે	૪૮૫
૨૫૦-૨૫૩ સર્પવિષમાં સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૮૫
૨૫૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૮૫

૨૪ મહાત્મ્ય ચિકિત્સિત

૧-૨ મહાત્મ્ય ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૮૬
૩-૯ મઘની પ્રશંસા	૪૮૬
૧૦-૨૦ સુરાના પાનનો વિધિ	૪૮૬
૨૧-૨૫ વાલલ વગેરેનાં પાનનો વિધિ	૪૮૬-૪૮૭
૨૬-૨૭ વિધિ પ્રમાણે સેવન કરેલ મઘના ગુણો	૪૮૭
૨૮ ,, વગર ,, ,, ,, દોષો	૪૮૭
૨૯-૩૮ મઘના દશ ગુણો અને ક્રમો	૪૫૭
૩૯-૪૦ મઘનું લક્ષણ	૪૮૭
૪૧-૫૧ મઘના ત્ર્યુ લેદ અને તેનાં લક્ષણો	૪૮૭
૫૩-૫૮ મઘના દોષો	૪૮૮
૫૯-૬૦ મઘ સ્વભાવથી અન્ન જેવું છે	૪૮૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૧-૭૧ યુક્તિ પ્રમાણે પીધેલ મઘના ગુણો	૪૮૮-૪૮૯
૭૧-૭૩ મઘ પ્રકૃતિને બતાવનાર છે	૪૮૯
૭૪-૭૮ સાત્વિક-રાજસિક અને તામસ પાનનાં લક્ષણો	૪૮૯
૭૯-૮૪ મઘપાનમાં સુખકારક મિત્રો	૪૮૯
૮૫-૮૭ કેને તરત અને કેને લાંબે વખતે મદ થકે છે	૪૯૦
૮૮-૯૧ વાતજ મહાત્મ્યનાં નિદાન અને લક્ષણો	૪૯૦
૯૨-૯૪ પૈત્તિક ,, ,, ,,	૪૯૦
૯૫-૯૭ કફજ ,, ,, ,,	૪૯૦
૯૮-૧૦૦ દરેક મહાત્મ્ય ત્રિદોષજન્ય હોય છે	૪૯૦
૧૦૧-૧૦૬ મહાત્મ્યનાં સામાન્ય લક્ષણો	૪૯૦-૪૯૧
૧૦૭-૧૦૮ મહાત્મ્યનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૪૯૧
૧૦૯ સમાન પ્રમાણમાં પીધેલું મઘ મહાત્મ્ય શાન્ત કરે છે	૪૯૧
૧૧૦-૧૨૦ મહાત્મ્યમાં મઘનો પ્રયોગ	૪૯૧
૧૨૧-૧૩૫ વાતિક મહાત્મ્યની ચિકિત્સા	૪૯૧-૪૯૨
૧૩૬-૧૫૦ પૈત્તિક ,, ,,	૪૯૨
૧૫૧ પિત્તજન્ય મહાત્મ્યમાં પંચામ્લક યોગ	૪૯૨
૧૫૨-૧૬૩ ,, ,, શીતળ બાજી ઉપચારો	૪૯૩
૧૬૪-૧૮૮ કફજન્ય મહાત્મ્યની ચિકિત્સા	૪૯૩-૪૯૪
૧૮૯-૧૯૦ સન્નિપાતજન્ય ,, ,,	૪૯૪
૧૯૧-૧૯૪ મહાત્મ્યમાં હિતકર વિહાર	૪૯૪
૧૯૫-૧૯૮ ,, દૂધનો પ્રયોગ	૪૯૪
૧૯૯-૨૦૩ મઘથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વંસક-વિક્ષય રોગનાં લક્ષણો	૪૯૪-૪૯૫
૨૦૪-૨૦૫ તેની ચિકિત્સા	૪૯૫
૨૦૬ મઘની નિવૃત્તિના ગુણો	૪૯૫
૨૦૭-૨૧૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૪૯૫

૨૫ દ્વિગુણીય ચિકિત્સિત

૧-૨ દ્વિગુણીય ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૪૯૫
૩-૪ ત્રણના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૪૯૫
૫ આત્રેયનો ઉત્તર	૪૯૫
૬ ત્રણના લેદો	૪૯૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭-૯ આગન્તુ પ્રભુનો હેતુ અને ચિકિત્સા	૪૯૫-૪૯૬
૧૦ નિજ પ્રભુની સંપ્રાપ્તિ	૪૯૬
૧૧-૧૨ વાતિક પ્રભુનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૪૯૬
૧૩-૧૪ પૈત્તિક , , ,	૪૯૬
૧૫-૧૬ કફ , , ,	૪૯૬
૧૭-૧૮ આ અધ્યાયમાં કહેવાના વિષયો	૪૯૬
૨૦-૨૧ પ્રભુના વીસ ભેદો	૪૯૬
૨૨-૨૩ પ્રભુની ત્રિવિધ પરીક્ષા	૨૯૬
૨૪-૨૫ બાર દુષ્ટ પ્રભુ	૪૯૬
૨૬ પ્રભુનાં આઠ સ્થાનો	૪૯૬
૨૭ પ્રભુની , , ગંધો	૪૯૭
૨૮ પ્રભુના ચૌદ સ્વાદો	૪૯૭
૨૯-૩૦ , , સોળ ઉપદ્રવો	૪૯૭
૩૧-૩૫ બીજા પ્રકારે પ્રભુના ચોવીસ દોષો	૪૯૭
૩૬-૩૭ સાધ્ય-અસાધ્ય પ્રભુનાં લક્ષણો	૪૯૭
૩૮-૪૩ પ્રભુના છત્રીસ ઉપક્રમો	૪૯૭
૪૪-૪૮ પ્રભુશોથનુ પ્રશમન કરનારી ચિકિત્સા	૪૯૭
૪૯-૫૧ , , પાચન કરનારા ઉપનાદો	૪૯૮
૫૨ વિદગ્ધ અને સંપક્વ શોથનાં લક્ષણો	૪૯૮
૫૩-૫૪ પાકેલ પ્રભુશોથનું ભેદન કરનાર ભેષજનો ગણુ	૪૯૮
૫૫-૬૦ પ્રભુમાં ૭ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ	૪૯૮
૬૧-૬૨ , , પીડનનો વિધિ	૪૯૮
૬૩-૬૫ , , નિર્વાપણનો , ,	૪૯૮
૬૬-૭૨ , , સન્ધાનનો , ,	૪૯૯
૭૨-૭૯ , , સ્વેદનનો , ,	૪૯૯
૮૦-૮૨ , , એષણનો , ,	૪૯૯
૮૩-૮૫ , , શોધનનો , ,	૪૯૯
૮૬ શુદ્ધ પ્રભુનાં લક્ષણો	૪૯૯
૮૭ પ્રભુમાં રોપણવિધિ	૫૦૦
૮૮ , , ચન્દનાદિ યોગ	૫૦૦
૮૯ , , પ્રપૌંડરીકાદિ તૈલ	૫૦૦
૯૦-૯૧ , , કમ્પિલ્લાદિ , ,	૫૦૦
૯૨ , , પ્રપૌંડરીકાદિ , , બીજી	૫૦૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૩-૯૪ પ્રભુમાં બીજા યોગો	૫૦૦
૯૫ , , પત્રદાન	૫૦૦
૯૬ , , દ્વિતકર પાટા	૫૦૦
૯૭-૯૮ , , દ્વિત અને અદ્વિત અન્નપાન	૫૦૦
૯૯ , , ઉત્સાદનનો વિધિ	૫૦૦
૧૦૦ , , અવસાદનનો , ,	૫૦૦
૧૦૧-૧૦૬ , , અગ્નિકર્મનો , ,	૫૦૦-૫૦૧
૧૦૭ , , ક્ષારકર્મનો , ,	૫૦૧
૧૦૮-૧૦૯ , , ધૂપનનો , ,	૫૦૧
૧૧૦-૧૧૨ , , પ્રલેપનો , ,	૫૦૧
૧૧૩ , , અવચૂર્ણન	૫૦૧
૧૧૪ , , આમડીની શુદ્ધિ કરનાર લેપ	૫૦૧
૧૧૫-૧૧૭ , , સત્ત્વર્ણિકરણનો વિધિ	૫૦૧
૧૧૮ , , લોભસંજનન	૫૦૧
૧૧૯ પ્રભુના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	૫૦૧
૧૨૦-૧૨૧ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૦૧

૨૬ ત્રિભર્મીય ચિકિત્સિત

૧-૨ ત્રિભર્મીય ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૫૦૨
૩-૪ સર્મેની સંખ્યા; તેમાંથી ત્રણની પ્રધાનતા	૫૦૨
૫-૧૦ ઉદાવર્તનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૫૦૨
૧૧ ઉદાવર્તનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૫૦૨
૧૨ ઉદાવર્તમાં સ્વામાદિ વર્તિ	૫૦૨
૧૩-૧૪ , , બીજી વર્તિઓ	૫૦૨
૧૫ , , પ્રથમન ચૂર્ણ	૫૦૨
૧૬-૧૭ , , નિરૂહનું વિધાન	૫૦૨-૫૦૩
૧૮ , , અન્નપાન	૫૦૩
૧૯ , , વિરેચન અને અનુવાસન	૫૦૩
૨૦ , , દ્વિરુતરહિંગ્વાદિ ચૂર્ણ	૫૦૩
૨૧ , , વચ્ચાદિ , ,	૫૦૩
૨૨ , , હિંગ્વાદિ , ,	૫૦૩
૨૩ , , સ્થિરાદિ ધૂત	૫૦૩
૨૪-૨૫ , , લવણયોગ	૫૦૩
૨૬-૩૧ આનાદનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૫૦૩-૫૦૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૨-૪૪ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૫૦૪	૯૬-૯૭ કફજ હૃદયોગની ચિકિત્સા	૫૦૮
૪૫ વાતજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ચિકિત્સા	૫૦૪	૯૮-૯૯ " હૃદયોગમાં ઉદુમ્બરશાદિ લેહુ	૫૦૮
૪૫-૪૮ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પુનર્નવાદિ મિત્રકરનેહ	૫૦૫	૧૦૦ ત્રિદોષજ હૃદયોગની ચિકિત્સા	૫૦૮
૪૯ પિત્તજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૫૦૫	૧૦૧-૧૦૨ શલ્મળી ચિકિત્સા	૫૦૯
૫૦ પિત્તજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શતાવર્યાદિ ક્વાથ	૫૦૫	૧૦૩ કૃમિજ હૃદયોગની ચિકિત્સા	૫૦૯
૫૧ " " બીજા યોગ	૫૦૫	૧૦૧-૧૦૭ પ્રતિશ્યાયનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો	૫૦૯
૫૨-૫૩ " " એવાંતુબીજાદિ યોગ	૫૦૫	૧૦૭-૧૦૯ દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયથી થતા રોગો	૫૦૯
૫૪ કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૫૦૫	૧૧૦ " પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો	૫૦૯
૫૫ " મૂત્રકૃચ્છ્રમાં બ્યોષાદિ ચૂર્ણ	૫૦૫	૧૧૧ ક્ષયથુનાં લક્ષણો	૫૦૯
૫૬ " " બીજા યોગ	૫૦૫	૧૧૧ નાસાશોષનાં લક્ષણો	૫૦૯
૫૭ " " સપ્તરજાદિ વવાગૂ અથવા ક્વાથ	૫૦૫	૧૧૨ પ્રતીનાહનું લક્ષણ	૫૦૯
૫૮ સન્નિપાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૫૦૫	૧૧૨ નાસાસ્તાવનાં "	૫૦૯
૫૯ અસ્મરીજન્ય " "	૫૦૬	૧૧૩-૧૧૪ અપીનસનાં લક્ષણો	૫૧૦
૬૦-૬૧ " મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પાપાણુ ભેદાદિ ચૂર્ણ ને ઘૃત	૫૦૬	૧૧૫ ઘ્રાણુપાકનાં "	૫૧૦
૬૩ " " શ્વેદપ્રદાદિ યોગ	૫૦૬	૧૧૫ નાસાશ્વયથુનાં "	૫૧૦
૬૩ " " પુનર્નવાદિ "	૫૦૬	૧૧૬ નાસાશુદ્ધનાં "	૫૧૦
૬૪ " " ત્રુટ્યાદિ ચૂર્ણ	૫૦૬	૧૧૬ પૂયરક્તનાં "	૫૧૦
૬૬-૬૮ " " શકરશમ્યવન	૫૦૬	૧૧૭ અર્કધિકનાં "	૫૧૦
૬૯-૭૨ વીર્યના અભિધાતથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૫૦૭	૧૧૮ દીપ્તનાં "	૫૧૦
૭૩-૭૫ રક્તજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	૫૦૭	૧૧૮ શિશોરોગનાં વાતજ વગેરે ભેદ પ્રમાણે લક્ષણો	૫૧૦
૭૬ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં અપથ્ય	૫૦૭	૧૧૯-૧૨૩ મુખરોગનાં " " " " "	૫૧૦
૭૭-૮૦ હૃદયોગનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૫૦૭	૧૨૧-૧૨૬ અરોચકનાં " " " " "	૫૧૦
૮૧ વાતજ હૃદયોગની ચિકિત્સા	૫૦૭	૧૨૭-૧૨૮ કણરોગનાં " " " " "	૫૧૧
૮૨ " હૃદયોગમાં પુનર્નવાદિ તૈલ	૫૦૭	૧૨૯-૧૩૧ નેત્રરોગનાં " " " " "	૫૧૧
૮૩ " " હરીતકયાદિ ઘૃત	૫૦૭	૧૩૨ ખાલિત્વનાં લક્ષણો	૫૧૧
૮૪ " " પુષ્કરમૂલાદિ કલ્ક	૫૦૭	૧૩૨ ચલિતનાં ,	૫૧૧
૮૫-૮૬ " " ક્વાથ	૫૦૭-૫૦૮	૧૩૩ બિધ્વજન્યુગત રોગનાં નિદાનનો ઉપસંહાર	૫૧૧
૮૭-૮૮ " " ત્ર્યુષણાદિ તૈલ	૫૦૮	૧૩૪ વાતજ પીનસની ચિકિત્સા	૫૧૧
૯૦-૯૨ પિત્તજ હૃદયોગની ચિકિત્સા	૫૦૮	૧૩૫ વાતજ પીનસમાં શતાઘાદિ ધૂમ	૫૧૧
૯૩ " હૃદયોગમાં પ્રાક્ષાદિ ઘૃત	૫૦૮	૧૩૬ " " રક્તધૂમ	૫૧૧
૯૧-૯૫ " " કશેરુકાદિ ,	૫૦૮	૧૩૭-૧૪૩ " " આવશિષ્ટી ચિકિત્સા	૫૧૨
		૧૪૪ પૈત્તિક પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા	૫૧૨
		૧૪૫ " પ્રતિશ્યાયમાં પાશાદિ તૈલ	૫૧૨
		૧૪૬-૧૪૯ " " આવશિષ્ટી ચિકિત્સા	૫૧૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫૦-૧૫૭ કક્ષ્ણ પ્રતિશ્ચાયની ચિકિત્સા	૫૧૨-૫૧૩
૧૫૮-૧૫૯ વાતિક શિરોરોગની	૫૧૩
૧૬૦-૧૬૨ ,, શિરોરોગમાં રાત્રનાદિ તૈલ	૫૧૩
૧૬૩-૧૬૫ શિરોરોગમાં માથૂર ઘૂત	૫૧૩
૧૬૬-૧૭૫ ,, મહામાથર,	૫૧૩-૫૧૪
૧૭૬-૧૭૯ પૈત્તિક શિરોરોગની ચિકિત્સા	૫૧૪
૧૮૦-૧૮૨ કક્ષ્ણ ,, ,,	૫૧૪
૧૮૩ સન્નિપાતળ ,, ,,	૫૧૪
૧૮૩-૧૮૬ કૃમિજ ,, ,,	૫૧૪
૧૮૭-૧૯૩ મુખરોગની	૫૧૪
૧૯૪-૧૯૫ મુખરોગમાં કાલક ચૂર્ણ	૫૧૫
૧૯૬-૧૯૭ ,, પીતક ,,	૫૧૫
૧૯૮-૨૦૦ ,, મૂત્રીકાદિ ,,	૫૧૫
૨૦૧-૨૦૨ ,, કટુકાદિ કવાથ	૫૧૫
૨૦૩ તાલુશીપની ચિકિત્સા	૫૧૫
૨૦૪-૨૦૫ મુખપાકની ,,	૫૧૫
૨૦૬-૨૧૪ મુખરોગમાં ખદિરાદિ ગુટિકા અને તૈલ	૫૧૬
૨૧૫-૨૨૦ અરોચકની ચિકિત્સા	૫૧૬
૨૨૧-૨૨૨ કણ્ઠરોગની	૫૧૬
૨૨૨-૨૨૩ કણ્ઠરોગમાં હિંગવાદિ તૈલ	૫૧૬
૨૨૩-૨૨૫ ,, દેવદાવાદિ ,,	૫૧૬-૫૧૭
૨૨૬-૨૩૦ ,, ક્ષારતૈલ	૫૧૭
૨૩૧-૨૩૬ નેગરોગમાં પિઠાલક	૫૧૭
૨૩૭-૨૩૯ ,, આક્રમ્યોતન	૫૧૭
૨૪૦-૨૪૨ ,, અંજન	૫૧૭
૨૪૩-૨૪૫ ,, અમૃતાહ્વાદિ વર્તિ	૫૧૭-૫૧૮
૨૪૬ ,, શંખાદિ ,,	૫૧૮
૨૪૭-૨૪૯ ,, ચૂર્ણાંજન	૫૧૮
૨૫૦-૨૫૧ ,, સૌવીરાંજનાદિ વર્તિ	૫૧૮
૨૫૨-૨૫૩ ,, સુખાવતી ,,	૫૧૮
૨૫૪-૨૫૬ ,, દષ્ટિપ્રદા ,,	૫૧૮
૨૫૬-૨૬૨ ,, ખીજાં અંજનો	૫૧૮
૨૬૨-૨૬૮ ખાલિત્ય વગેરેની ચિકિત્સા	૫૧૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૬૮-૨૭૬ ખાલિત્ય તથા પાલિત્યમાં મહાનીલ તૈલ	૫૧૯
૨૭૬-૨૮૨ ,, ,, ખીજા	૫૧૯
૨૮૩-૨૯૦ સ્વરભેદની ચિકિત્સા	૫૨૦
૨૯૧ દોષોનું પાસેના સ્થાનમાંથી હરણુ કચું	૫૨૦
૨૯૨-૨૯૩ વિરુદ્ધ ગુણુવાળા હોવા છતાં દોષો પરસ્પર હણાતા નથી	૫૨૦
૨૯૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૨૦

૨૭ ઊરુસ્તમ્ભ ચિકિત્સિત

૧૦૨ ઊરુસ્તમ્ભ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૫૨૦
૩-૧૪ ઊરુસ્તમ્ભનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૫૨૦-૫૨૧
૧૫ ,, પૂર્વરૂપો	૫૨૧
૧૬ ઊરુસ્તમ્ભમાં રહેતા પ્રયોગથી થતા દોષો	૫૨૧
૧૭ ૧૮ ઊરુસ્તમ્ભનાં લક્ષણો	૫૨૧
૧૯ ,, સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણો	૫૨૧
૨૦-૨૭ ઊરુસ્તમ્ભનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૫૨૧-૫૨૨
૨૮-૩૩ ઊરુસ્તમ્ભનો નાશ કરનારા કેટલાક યોગો	૫૨૨
૩૩-૩૫ ઊરુસ્તમ્ભમાં શર્જાદિ યોગ	૫૨૨
૩૫-૩૬ ,, મૂર્ચાદિ ,,	૫૨૨
૩૬-૩૭ ,, સ્વર્ણક્ષીર્યાદિ ,,	૫૨૬
૩૮-૩૯ ,, ખીજા યોગો	૫૨૨-૫૨૩
૩૯-૪૨ ,, આવસ્થિકા ચિકિત્સા	૫૨૩
૪૩-૪૪ ,, કુષ્ઠાદિ તૈલ	૫૨૩
૪૫-૪૬ ,, રોચવાદિ ,,	૫૨૩
૪૭ ,, અષ્ટકર્દુર ,,	૫૨૩
૪૮ ,, જાલ ચિકિત્સા	૫૨૩
૪૯ ,, વલ્મીકમૃતિકાદિ ઉત્સાદન	૫૨૩
૫૦-૫૩ ,, ખીજા યોગો	૫૨૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૪-૫૫ ઊરુસ્તંભમાં વત્સકાદિ પ્રલેપ	૫૨૩
૫૬-૫૭ " સ્થાનાકાદિ પરિષેક કે પ્રદેહ	૫૨૩
૫૮-૬૧ ઊરુસ્તંભનું ચિકિત્સાસૂત્ર અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૨૩-૫૨૪ ૫૨૪
૨૮ વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિત	
૧-૨ વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૫૨૪
૩-૪ વાયુનો સ્વભાવ	૫૨૪
૫-૧૧ વાયુના પાંચ ભેદ; તેનાં સ્થાન અને કર્મો	૫૨૪
૧૨-૧૪ કુપિત વાયુનાં કર્મો	૫૨૪-૫૨૫
૧૫-૧૮ વાતરોગોનાં સામાન્ય નિદાન અને લક્ષણો	૫૨૫
૧૮ " પૂર્વક્રયો	૫૨૫
૨૦-૨૪ કુપિત વાયુનાં રૂપો	૫૨૫
૨૪-૨૫ કોષ્ટમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો	૫૨૫
૨૫-૨૬ સર્વાંગમાં " " " " " "	૫૨૫
૨૬-૨૭ ગુદામાં " " " " " "	૫૨૫
૨૭-૨૮ આમાશયમાં " " " " " "	૫૨૫
૨૮-૨૯ પક્વાશયમાં " " " " " "	૫૨૫
૨૯ કાનવગેરે દન્દ્રિયમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો	૫૨૫
૩૦ ત્વચામાં " " " " " "	૫૨૫-૫૨૬
૩૧ રક્તમાં " " " " " "	૫૨૬
૩૨ માંસ અને મેદમાં " " " " " "	૫૨૬
૩૩ મળન અને અસ્થિમાં પ્રકુપિત થયેલા વાતનાં લક્ષણો	૫૨૬
૩૪ શુક્રમાં " " " " " "	૫૨૬
૩૫ સ્નાયુમાં " " " " " "	૫૨૬
૩૬ સિરામાં " " " " " "	૫૨૬
૩૭ સન્ધિમાં " " " " " "	૫૨૬
૩૮-૪૨ અર્દિતનાં લક્ષણો	૫૨૬
૪૩-૪૫ અન્તરાયામનાં " " " " " "	૫૨૬
૪૬-૪૮ બહિરાયામનાં " " " " " "	૫૨૬
૪૯-૫૦ હતુપ્રહનાં " " " " " "	૫૨૭
૫૦ આક્ષેપકનાં " " " " " "	૫૨૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૧-૫૨ દંડકનાં લક્ષણો	૫૨૭
૫૨-૫૩ અર્દિત વગેરેનાં સમાન લક્ષણો	૫૨૭
૫૩-૫૫ એકાંગરોગનાં લક્ષણો	૫૨૭
૫૬-૫૭ ગૃધ્રસીનાં " " " " " "	૫૨૭
૫૭ ખદ્બીનાં " " " " " "	૫૨૭
૫૮-૬૦ પિત્ત વગેરે સાથે સંસર્ગ પામેલ વાતનાં લક્ષણો	૫૨૭
૬૧-૬૩ ક્ષપિતથી આદ્ય વાતનાં લક્ષણો	૫૨૭
૬૩-૬૪ રક્તથી " " " " " "	૫૨૭
૬૪-૬૫ માંસથી " " " " " "	૫૨૭
૬૫-૬૬ મેદથી " " " " " "	૫૨૮
૬૬-૬૭ અસ્થિથી " " " " " "	૫૨૮
૬૭-૬૮ મળનથી " " " " " "	૫૨૮
૬૮ શુક્રથી " " " " " "	૫૨૮
૬૯ અન્નથી " " " " " "	૫૨૮
૬૯ મૂત્રથી " " " " " "	૫૨૮
૭૦-૭૨ પુરીષથી " " " " " "	૫૨૮
૭૨-૭૮ વાતરોગોનાં સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર	૫૨૮
૭૫-૭૬ વાતરોગોમાં રોહનનો નિષિ રોહનો	૫૨૮
૭૭-૮૩ " સંશોધન	૫૨૮-૫૨૯
૮૬-૮૮ " સામાન્ય ચિકિત્સા	૫૨૯
૮૯-૯૦ કોષ્ટસ્થ વાતની ચિકિત્સા	૫૨૯
૯૦ ગુદા અને પક્વાશયમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા	૫૨૯
૯૧ આમાશયમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા	૫૨૯
૯૧ સર્વાંગમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતની ચિકિત્સા	૫૨૯
૯૨ ત્વચામાં રહેલ " " " " " "	૫૨૯
૯૩ રક્તમાં " " " " " "	૫૨૯
૯૩ માંસ-મેદમાં " " " " " "	૫૨૯
૯૩ અસ્થિ-મળનમાં " " " " " "	૫૨૯
૯૪-૯૫ શુક્રમાં " " " " " "	૫૨૯
૯૬ હૃદયમાં " " " " " "	૫૨૯
૯૭ વાયુથી અંગો ભીડાય ત્યારે " " " " " "	૫૨૯
૯૮ " " સંક્રાયાય " " " " " "	૫૩૦
૯૮ બાહુ અને શીર્ષમાં રહેલ વાતની " " " " " "	૫૩૦
૯૯ નાભિની નીચે પ્રકુપિત થયેલ " " " " " "	૫૩૦
૯૯-૧૦૦ અર્દિતની ચિકિત્સા	૫૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૦ પક્ષાધાતની ચિકિત્સા	૫૩૦
૧૦૧ ઝંઘ્રસીની "	૫૩૦
૧૦૧-૧૦૨ ખદ્ધીની "	૫૩૦
૧૦૨-૧૦૪ હનુગ્રહની "	૫૩૦
૧૦૪-૧૦૬ વાતરોગી માટે પથ્ય	૫૩૦
૧૦૬-૧૦૮ વાતરોગમાં માંસરસો	૫૩૦
૧૦૮-૧૧૮ " રવેદો	૫૩૦-૫૩૧
૧૧૮-૧૪૮ વાતરોગના નાશક સ્નેહયોગો	૫૩૧-૫૩૨
૧૪૮-૧૫૭ વાતરોગમાં બલાતૈલ	૫૩૨
૧૫૭-૧૬૪ " અમૃતાદિ તૈલ	૫૩૨
૧૬૫-૧૬૬ " રારના તૈલ	૫૩૨-૫૩૩
૧૬૭-૧૬૯ " મૂલકાદિ "	૫૩૩
૧૭૦-૧૭૧ " ષ્ઠમૂલાદિ તૈલ	૫૩૩
૧૭૨-૧૭૬ " મૂલક તૈલ	૫૩૩
૧૭૭-૧૮૦ " તેલના બીજ યોગો	૫૩૩
૧૮૧-૧૮૩ " તેલની પ્રશંસા	૫૩૩
૧૮૪-૧૯૮ બીજ દોષના સંસર્ગવાળા વાતની ચિકિત્સા	૫૩૩-૫૩૪
૧૯૯-૨૪૭ પાંચ વાયુનાં અ-યોગ્ય આવરણનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૫૩૪-૫૩૭
૨૪૮-૨૪૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૩૭

૨૯ વાતશોષિત ચિકિત્સિત

૧-૨ વાતશોષિત ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૫૩૭
૩-૧૧ વાતરકતનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૫૩૭
૧૨-૧૫ " સ્થાન	૫૩૭
૧૬-૧૮ " પૂર્વરૂપો	૫૩૭-૫૩૮
૧૯-૨૩ વાતરકતના ભેદો અને તેઓનાં લક્ષણો	૫૩૮
૨૪-૨૬ વાતપ્રધાન વાતરકતનાં લક્ષણો	૫૩૮
૨૭-૨૮ પિત્તપ્રધાન " "	૫૩૮
૨૯ કફપ્રધાન " "	૫૩૮
૩૦-૩૪ વાતરકતનાં સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણો	૫૩૮
૩૫-૪૦ વાતરકતમાં રકતમોક્ષણનો વિધિ	૫૩૮-૫૩૯
૪૧-૪૨ " સામાન્ય ચિકિત્સા	૫૩૯
૪૨-૪૮ " વિશિષ્ટ "	૫૩૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૯ વાતરકતમાં અપથ્ય	૫૩૯
૫૦-૫૪ " પથ્ય અન્નપાન	૫૩૯
૫૫-૫૭ " દૃતના યોગો	૫૩૯-૫૪૦
૫૮-૬૦ " પાર્શ્વક દૃત	૫૪૦
૬૧-૭૦ " ઝવનીય "	૫૪૦
૭૧ " દૃતયોગ અને ક્ષીરયોગ	૫૪૦
૭૨-૭૫ " ચતુઃસ્નેહ	૫૪૦
૭૬-૭૮ " સ્થિરાદિ દૃત કે તૈલ	૫૪૦
૭૯-૮૧ " કેટલાક યોગો	૫૪૦-૫૪૧
૮૨-૮૭ " સંશોધન	૫૪૧
૮૮-૮૯ " બરિત	૫૪૧
૯૦-૯૫ " મધુપચ્યાદિ તૈલ	૫૪૧
૯૬-૧૦૨ " સુકુમારક "	૫૪૧
૧૦૩-૧૦૯ " અમૃતાદિ "	૫૪૨
૧૧૦-૧૧૩ " મહાપચક "	૫૪૨
૧૧૪-૧૧૫ " બ્રુકુકપચક "	૫૪૨
૧૧૬-૧૧૮ " મધુક "	૫૪૨
૧૧૯-૧૨૦ " બલા "	૫૪૨
૧૨૧-૧૨૩ " પિંડ "	૫૪૨
૧૨૪-૧૨૭ " શૂદ્ર વગેરેની ચિકિત્સા	૫૪૩
૧૨૮-૧૩૫ " દાહની "	૫૪૩
૧૩૫-૧૪૪ વાતપ્રધાન વાતરકતની	૫૪૩-૫૪૪
૧૪૫-૧૪૮ કફપ્રધાન "	૫૪૪
૧૪૯-૧૫૩ વાતકફપ્રધાન "	૫૪૪
૧૫૪-૧૫૫ સાન્નિપાતિક "	૫૪૪
૧૫૬-૧૬૨ વાતરકતમાં આવસ્થિકી	૫૪૪
૧૬૩-૧૬૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૪૫

૩૦ યોનિવ્યાપદ ચિકિત્સિત

૧-૨ યોનિવ્યાપદ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ	૫૪૫
૩-૬ યોનિવ્યાપદના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો	૫૪૫
૭ યોનિવ્યાપદના ભેદો	૫૪૫
૮ યોનિવ્યાપદનાં સામાન્ય કારણો	૫૪૫
૯-૧૧ વાતજ યોનિવ્યાપત્તિનાં નિદાન અને લક્ષણો	૫૪૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧-૧૨ પિત્તજ યોનિવ્યાપત્તિનાં નિદાન અને લક્ષણો	૪૫૫	૮૪-૮૬ યોનિરોગમાં લોહભરમ્નો પ્રયોગ	૫૪૬
૧૩-૧૪ કંકળ " " "	૫૪૫	૮૬-૯૦ અસૃગ્ધરની ચિકિત્સા	૫૪૬
૧૪-૧૫ ત્રિદોષજ " " "	૫૪૫	૯૦-૯૬ અસૃગ્ધરમાં પુષ્પાનુગ ચૂર્ણ	૫૪૬-૫૫૦
૧૬ રક્તયોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ	૫૪૬	૯૬-૧૦૦ " કેટલાક યોગો	૫૫૦
૧૭ અરબરક્તો યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ	૫૪૬	૧૦૦-૧૧૫ વિવિધ યોનિરોગની ચિકિત્સા	૫૫૦
૧૮ અચરણ " "	૫૪૬	૧૧૫-૧૧૬ યોનિરોગમાં પ્રથમ વાતનું શમન	૫૫૦
૧૯ અતિચરણ " "	૫૪૬	કરતું ભેદનું ૫૫૦	
૨૦ પાંચચરણ " "	૫૪૬	૧૧૬-૧૨૦ સ્વેતપ્રદરની ચિકિત્સા	૫૫૦-૫૫૧
૨૧-૨૨ ઉપશ્લુતા " "	૫૪૬	૧૨૦-૧૨૩ યોનિરોગમાં આવસ્થિષ્ઠી ચિકિત્સા	૫૫૧
૨૩-૨૪ પરિશ્લુતા " "	૫૪૬	૧૨૩ સ્તબ્ધયોનિની ચિકિત્સા	૫૫૧
૨૫-૨૬ ઉદાવર્તિની " "	૫૪૬	૧૨૪-૧૨૮ યોનિદોર્ગ-ધ્વની ચિકિત્સા	૫૫૧
૨૭-૨૮ કશ્ચિની " "	૫૪૬	૧૨૮-૧૩૨ શુક્રદોષના વિષયમાં આગ્રેપને	
૨૮-૨૯ પુત્રધની " "	૫૪૬	અગ્નિવેશના પ્રશ્નો ૫૫૧	
૨૯-૩૧ અન્તર્મુખી " "	૫૪૭	૧૩૩-૧૩૪ દુષ્ટ શુક્ર બીજરૂપ હેતુ નથી	૫૫૧
૩૧-૩૨ સ્ત્રીમુખી " "	૫૪૭	૧૩૫-૧૩૮ શુક્રની દુષ્ટિનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૫૫૧
૩૨-૩૩ શુક્ર " "	૫૪૭	૧૩૯-૧૪૦ શુક્રદોષના ભેદો	૫૫૧
૩૩-૩૪ વાસિની " "	૫૪૭	૧૪૦-૧૪૧ વાતથી દૂષિત શુક્રનું લક્ષણ	૫૫૨
૩૪-૩૫ પંદી " "	૫૪૭	૧૪૧-૧૪૨ પિત્તથી " " "	૫૫૨
૩૫-૩૭ મહાયોનિનું " "	૫૪૭	૧૪૨ કફથી " " "	૫૫૨
૩૮-૩૯ વ્યાપન્ન યોનિના ઉપદ્રવો	૫૪૭	૧૪૩ રક્તધુક્ત " "	૫૫૨
૩૯-૪૧ યોનિવ્યાપદમાં દોષની અધિકતાનું નિરૂપણ	૫૪૭	૧૪૪-૧૪૫ અવસાદી " "	૫૫૨
૪૧-૪૬ યોનિરોગનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૫૪૭	૧૪૫-૧૪૬ શુદ્ધ " "	૫૫૨
૪૭-૪૯ વાતિક યોનિરોગની ચિકિત્સા	૫૪૭	૧૪૬-૧૫૩ શુક્રદોષની ચિકિત્સા	૫૫૨
૪૯-૫૪ વાતજન્ય યોનિરોગોમાં બલાવૃત	૫૪૮	૧૫૩-૧૫૭ કલ્પ્યનાં નિદાન અને સામાન્ય લક્ષણો	૫૫૨
૫૪-૫૬ " " પિત્તપ્રલ્યાદિ પ્રયોગ	૫૪૮	૧૫૮-૧૬૨ બીજોપધાતજન્ય કલ્પ્યનાં લક્ષણો	૫૫૨-૫૫૩
૫૭-૬૨ " " બીજા પ્રયોગો	૫૪૮	૧૬૨-૧૭૬ ધ્વજભંગજન્ય " "	૫૫૩
૬૩-૬૪ પિત્તજન્ય યોનિરોગની ચિકિત્સા	૫૪૮	૧૭૬-૧૮૦ વૃદ્ધાવસ્થાથી થયેલ " "	૫૫૩
૬૪-૬૯ " યોનિરોગમાં શતાવરી ધૃત	૫૪૮	૧૮૧-૧૮૭ ધાતુક્ષયથી " " "	૫૫૩-૫૫૪
૬૯-૭૦ " " જીવનીયમૃત	૫૪૮	૧૮૮-૧૯૧ કેટલાકના મત પ્રમાણે કલ્પ્યનાં લક્ષણો	૫૫૪
૭૦-૭૨ કંકળન્ય યોનિરોગની ચિકિત્સા	૫૪૮	૧૯૨-૨૦૪ કલ્પ્યની ચિકિત્સા	૫૫૪
૭૨-૭૩ યોનિરોગમાં પિત્તપ્રલ્યાદિ વર્તિ	૫૪૯	૨૦૪-૨૧૦ પ્રદરનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૫૫૪
૭૩-૭૭ " ઉદુગ્ધરાદિ તૈલ	૫૪૯	૨૧૦-૨૧૩ વાતજન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો	૫૫૫
૭૭-૭૮ " ઉદુગ્ધરના દૂધનો પ્રયોગ	૫૪૯	૨૧૪-૨૧૬ પિત્તજન્ય " " "	૫૫૫
૭૮-૮૧ " ધાતકયાદિ તૈલ	૫૪૯		
૮૨-૮૪ " કરીરાદિ પ્રયોગ	૫૪૯		

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૧૬-૨૧૯ કક્ષ્મન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો	૫૫૫
૨૧૯-૨૨૪ સન્નિપાતજન્ય " " " "	૫૫૫
૨૨૫-૨૨૬ શુદ્ધાર્તવતું લક્ષણ	૫૫૫
૨૨૭-૨૨૮ પ્રદરની ચિકિત્સા	૫૫૫
૨૨૯-૨૩૬ ક્ષીરદોષોનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૫૫૫-૫૫૬
૨૩૭-૨૩૮ વાત વગેરેના ભેદ પ્રમાણે દુષ્ટ ક્ષીરનાં	લક્ષણો ૫૫૬
૨૩૯-૨૫૧ વાત વગેરેથી દુષ્ટ દૂધ પીનાર	આળકને જે લક્ષણો થાય તે ૫૫૬
૨૫૧-૨૫૨ ક્ષીરદોષમાં ધાત્રીને સંશોધન	૫૫૬
૨૫૨-૨૫૩ વમન માટે વચ્ચાદિ યોગ	૫૫૬
૨૫૩-૨૫૫ વિરેચન માટે યોગો	૫૫૭
૨૫૬-૨૬૦ ક્ષીરદોષમાં હિતકર અજપાન	૫૫૭
૨૬૦-૨૬૪ સ્તન્યની શુદ્ધિ કરનારા કેટલાક	યોગો ૫૫૭
૨૬૪-૨૬૫ " " કરનારો પંચકોષાદિ	લેપ ૫૫૭
૨૬૫-૨૬૭ દેનસંઘાતમાં પાઠાદિ યોગ	૫૫૭
૨૬૭-૨૬૮ સ્તન્યની શુદ્ધિ કરનારો કિરાતતિકતાદિ	કવાથ ૫૫૭
૨૬૯-૨૭૦ રક્ષ ક્ષીરની ચિકિત્સા	૫૫૭
૨૭૧-૨૭૨ સ્તન્યવર્ધકર્ષમાં યષ્ટીમધુકાદિયોગ	૫૫૭-૫૫૮
૨૭૩ સ્તન્યદૌર્ગન્ધ્યમાં વિષાણુકાદિ	યોગ ૫૫૮
૨૭૪-૨૭૮ " ચિકિત્સા	૫૫૮
૨૭૯-૨૮૨ સ્તન્યગૌરવમાં " "	૫૫૮
૨૮૨-૨૮૮ બાલરોગોની " "	૫૫૮
૨૮૯-૨૯૦ ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરેલ અગ્નિવેશના	તન્ત્રમાં દદ્યલે સંપૂર્તિ કરી છે ૫૫૯
૨૯૧-૨૯૨ ઉક્ત અને અનુક્ત રોગોની ચિકિત્સાનો	અતિદેશ ૫૫૯
૨૯૩ ભોષજના સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો	૫૫૯
૨૯૪-૨૯૫ શરીરની અપેક્ષાથી સમ્યગ્યોગનાં	લક્ષણો ૫૫૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૯૬-૨૯૭ ચિકિત્સામાં કાલનો વિચાર	૫૫૯
૨૯૮-૩૦૧ ભોષજ લેવાનો કાળ	૫૫૯
૩૦૨ જવરમાં પેયા-કપાય-ક્ષીર-ધી અને	વિરેચનના કાળો ૫૫૯
૩૦૩ ભોષજને અદ્યલ્ય કરવાનો કાલ	૫૫૯
૩૦૪-૩૦૮ ઝકતુ વગેરેની અપેક્ષાથી કાલનો	વિચાર ૫૫૯-૫૬૦
૩૦૯-૩૧૦ કયા કાળમાં કયા દોષનો પ્રકોપ	થાય છે ૫૬૦
૩૧૧ કઈ ઉમરે કયા દોષનો પ્રકોપ થાય છે	૫૬૦
૩૧૨ આહારના પાકની અપેક્ષાએ દોષનો	પ્રકોપ ૫૬૦
૩૧૩-૩૧૪ ચિકિત્સામાં માત્રાનો વિચાર	૫૬૦
૩૧૫-૩૨૦ ચિકિત્સામાં દેશસાત્મ્યનો વિચાર	૫૬૦
૩૨૦-૩૨૧ દેશ વગેરેની પરીક્ષા કર્યા વગર જ	કેવળ યોગાથી જ ચિકિત્સા
કરનારનો દોષ	૫૬૦
૩૨૧-૩૨૭ કેટલીક વખત દોષથી વિરુદ્ધ	માનવામાં આવેલી ચિકિત્સા
કરવી પડે છે	૫૬૦-૫૬૧
૩૨૭-૩૨૯ બ્યાધિ મટી ગયો હોય તો પણ	બાકી રહેલા દોષને કાઢવા માટે
અહાનિકર પ્રયોગો સેવવા જોઈએ	૫૬૧
૩૩૧-૩૩૨ પથ્ય, દ્રૌણ હોય તો પણ, કલ્પનાના	વિધિથી પ્રિય
બનાવવું જોઈએ	૫૬૧
૩૩૨-૩૩૩ મનના અર્થને અનુકૂળ વસ્તુનું કળ	૫૬૧
૩૩૪-૩૪૧ અપ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૬૧

કલ્પસ્થાન

૧ મંદનકલ્પ

૧-૨	મંદનકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૬૨
૩	કલ્પસ્થાનનો વિષય	૫૬૨
૪	શરીરના મળનાં વિરેચનના ભેદો	૫૬૨
૫	વમન કે વિરેચનનું દ્રવ્ય કઈ રીતે	વમન કે વિરેચન કરાવે છે તે ૫૬૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬ વિરેચનનાં દ્રવ્યો અસંખ્ય સયોગવાળાં હોવા છતાં પણ છસોમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવે છે ૫૬૨-૫૬૩	
૭ વિરેચનનાં દ્રવ્યો કેમ ક્રિયા કરવામાં સમર્થ થાય છે ૫૬૩	
૮ દેશના બેદો ૫૬૩	
૯ કેવા દેશમાં થયેલાં દ્રવ્યો વાપરવાં જોઈએ ૫૬૩	
૧૦ ઔષધનાં દ્રવ્યો લાવવાનો વિધિ ૫૬૩	
૧૧ " " કેવી રીતે રાખવાં જોઈએ ૫૬૩-૫૬૪	
૧૨ વમન અને વિરેચનનાં દ્રવ્યોને લાવના આપવા માટે તથા આલોહન માટે વિધિ ૫૬૪	
૧૩ વમનનાં દ્રવ્યોમાં મીઠળા ઔષ્ઠ છે ૫૬૪	
૧૩ મીઠળાને ઘડણુ કરવાનો તથા રાખવાનો વિધિ ૫૬૪	
૧૪ વમનનું ઔષધ પીવાનો વિધિ ૫૬૪	
૧૪ વમનના લીનયોગમાં કર્તવ્ય ૫૬૪	
૧૫ ફરેક વમનના યોગમાં ન કહેલ હોય તો પણ મધ અને સિંધાવણુ આપવું ૫૬૪	
૧૫ વમનમાં આપેલ મધથી ઉત્પન્ન પદાર્થ વિરુદ્ધ નથી ૫૬૪	
૧૬ મીઠળાના આઠ માત્રાના યોગો ૫૬૫	
૧૭-૧૮ " પાંચ દૂધરાળા " ૫૬૫	
૧૯-૨૦ મીઠળાનો એક સૂંઘવાનો યોગ ૫૬૫	
૨૧ મીઠળાના છ વર્તિના યોગો ૫૬૫	
૨૨ " વીસ લેહના " ૫૬૫	
૨૩ " ઉત્કારિકાના યોગો ૫૬૫	
૨૪-૨૫ " સોળ શબ્દુલી અને પૂપના યોગો ૫૬૬	
૨૬ " દસ પાડવાના યોગો ૫૬૬	
૨૭ મીઠળાના પર્વાયો ૫૬૬	
૨૮-૩૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૫૬૬	

૨ જમૂતકકલ્પ

૧-૨ જમૂતકકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૬૬
------------------------	-----

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩ જમૂતકના પર્વાયો ૫૬૬	
૪ " ગુણો ૫૬૬	
૫-૭ " છ દૂધના યોગો ૫૬૬	
૮ જમૂતકનો એક સુરામંડનો યોગ ૫૬૬	
૯-૧૦ જમૂતકના એકવીસ કપાયના યોગો ૫૬૭	
૧૧ " આઠ માત્રાના યોગો ૫૬૬	
૧૨ " ચાર સ્વરસના યોગો ૫૬૭	
૧૩ જમૂતકનો એક દૃતનો યોગ ૫૬૭	
૧૪-૧૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૫૬૭	

૩ ઇક્ષ્વાકુકલ્પ

૧-૨ ઇક્ષ્વાકુકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૬૭
૩-૪ ઇક્ષ્વાકુના પર્વાયો ૫૬૭	
૪-૫ " ગુણો ૫૬૭	
૬-૧૦ " દૂધના આઠ અને સુરામંડનો એક યોગ ૫૬૭	
૧૦-૧૧ ઇક્ષ્વાકુનો મસ્તુ સાથે એક યોગ અને છાસમાં એક યોગ ૫૬૮	
૧૧-૧૨ ઇક્ષ્વાકુનો એક સૂંઘવાનો યોગ ૫૬૮	
૧૨-૧૩ ઇક્ષ્વાકુનો એક પલ્લ યોગ, એક તેલનો યોગ, એક લીનો યોગ ૫૬૮	
૧૩-૧૪ ઇક્ષ્વાકુના ખીજનો એક વર્ષમાન યોગ ૫૬૮	
૧૪ " પંદર કપાયના યોગો ૫૬૮	
૧૫-૧૯ " પાંચ લેહના " ૫૬૮	
૧૯-૨૦ ઇક્ષ્વાકુનો એક મન્યયોગ ૫૬૮	
૨૦ " માંસરસ સાથે યોગ ૫૬૮	
૨૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૫૬૮	

૪ ધામાર્ગવકલ્પ

૧-૨ ધામાર્ગવકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૬૯
૩ ધામાર્ગવના પર્વાયો ૫૬૯	
૪-૫ " ગુણો ૫૬૯	
૬ ધામાર્ગવનાં પાનના નવયોગો ૫૬૯	
૭ ધામાર્ગવના ચાર દૂધના યોગો; એક સુરાયોગ ૫૬૯	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮-૯ ણમાર્ગવના નવ ક્વાથના યોગો	૫૬૯
૧૦ ધામાર્ગવનો એક દ્વેયયોગ	૫૬૯
૧૧-૧૨ ધામાર્ગવના બાર શક્રસ સાથે યોગો	૫૬૯
૧૩-૧૫ ,, દશ લેહના યોગો	૫૬૯
૧૫ ધામાર્ગવનો એક કલ્કનો યોગ	૫૬૯
૧૬-૧૭ ધામાર્ગવના બીજા અગિયાર ક્વાથ- યોગો	૫૬૯
૧૮ ધામાર્ગવનો એક ઘૃતયોગ	૫૭૦
૧૯-૨૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૭૦

૫ વત્સકકલ્પ

૧-૨ વત્સકકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૦
૩-૪ વત્સકના પચાચો	૫૭૦
૫ ,, બે ભેદ	૫૭૦
૬ ,, શુણો	૫૬૦
૭-૯ ,, નવ ક્વાથયોગો	૫૭૦
૯-૧૦ ,, પાંચ ચૂર્ણયોગો	૫૭૦
૧૦-૧૧ વત્સકના ત્રણ જળના યોગો; વત્સકનો એક કૃશરાયોગ	૫૭૦
૧૨ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૭૦

૬ કૃતવેધનકલ્પ

૧-૨ કૃતવેધનકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૧
૩ કૃતવેધનના પચાચો	૫૭૧
૪ ,, શુણો	૫૭૧
૫ ,, ચાર દૂધના યોગો; એક સુરાનો યોગ	૫૭૧
૫-૭ કૃતવેધનના આવીસ ક્વાથયોગો	૫૭૧
૮ ,, દશ પિચ્છાયોગો	૬૭૧
૮ ,, ૭ વર્તિયોગો; એક ઘૃતયોગ	૫૭૧
૯-૧૦ કૃતવેધનના આઠ લેહયોગો	૫૭૧
૧૧-૧૨ ,, સાત માંસરસના યોગો	૫૭૧
૧૨ કૃતવેધનનો એક ધક્કુરસયોગ	૫૭૧
૧૩-૧૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૭૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ શ્યામાત્રિવૃતકલ્પ	
૧-૨ શ્યામાત્રિવૃતકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૨
૩ વિરેચનમાં ત્રિવૃતનાં જૂળાની શ્રેષ્ઠતા	૫૭૨
૪ ત્રિવૃતના પચાચો	૫૭૨
૫-૬ ,, શુણો	૫૭૨
૭ ,, ભેદો	૫૭૨
૮-૯ જેને અરુણ હિતકર છે અને જેને શ્યામા હિતકર છે તે	૫૭૨
૧૦-૧૧ શ્યામા અને ત્રિવૃતને લાવવાનો વિધિ	૫૭૨
૧૨-૧૩ ,, ,, ત્રિવૃતના અમ્લ વગેરે સાથે નવ કલ્કના યોગો	૫૭૨
૧૪ ,, ,, ઔષધ વગેરે સાથે બાર ચૂર્ણના યોગો	૫૭૨
૧૫-૧૬ ,, ,, , ગોમૂત સાથે અઢાર યોગો	૫૭૩
૧૭ ,, ,, ત્રિવૃતનો જીમ્બ સાથે એક યોગ	૫૭૩
૧૮-૧૯ ,, ,, ત્રિવૃતના જ્યક સાથે ચૌદ યોગો	૫૭૩
૨૦ ,, ,, , દૂધ વગેરે સાથે સાત યોગો	૫૭૩
૨૧-૩૨ ,, ,, ,, આઠ લેહના યોગો	૫૭૦
૩૩ ,, ,, , પાનક વગેરેમાં પાંચ યોગો	૫૭૩
૩૪-૩૫ ,, ,, , તર્પણ યોગ	૫૭૩
૩૬-૪૫ ,, ,, , પાંચભેદકના યોગો	૫૭૩
૪૬-૬૦ ,, ,, , ૭ ઋતુમાં ૭ યોગો	૫૭૩
૬૧-૬૪ ,, ,, , બે ચૂર્ણયોગો	૫૭૩
૬૫-૬૬ ,, ,, , બે તર્પણયોગો	૫૭૫
૬૬-૬૭ ,, ,, , બે ઘીના યોગો	૫૭૫
૬૮ ,, ,, , દૂધના ,,	૫૭૫
૬૯-૭૧ ,, ,, , મઘના ,,	૫૭૫
૭૨-૭૩ ,, ,, , કાંજના ,,	૫૭૫
૭૪ ,, ,, , પાડવથી દશ ,,	૫૭૫
૭૫-૭૬ વિરેચનના યોગમાં ઊઘટી ન થવા માટે ઉપાયો	૫૭૫
૭૭-૭૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૭૬

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૮ ચતુરંગુલકલ્પ

૧-૨ ચતુરંગુલ કલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૬
૩ આરંભના પર્વાયો	૫૭૬
૪-૫ " ગુણો	૫૭૬
૬-૭ " ઉપયોગનો વિધિ	૫૭૬
૮-૯ આરંભનો દ્રાક્ષના રસ સાથે એક યોગ	૫૭૬
૯ " સુરાના મંડ " " "	૫૭૬
૯ " સીધુ " " "	૫૭૬
૧૦ " દહિના મંડ " " "	૫૭૬
૧૦ " આમળાના રસ " " "	૫૭૬
૧૦ " સોલીરક " " "	૫૭૬
૧૧ " ત્રિવૃત્તના કષાય " " "	૫૭૬
૧૧ " ખીલીના કષાય " " "	૫૭૬
૧૨ " એક લેહનો યોગ	૫૭૬
૧૩-૧૪ આરંભના બે ઘીના યોગ	૫૭૭
૧૫ આરંભનો એક અરિષ્ટયોગ	૫૭૭
૧૬ આરંભના ન કહેલ વિરેચના યોગનો ઉપદેશ	૫૭૭
૧૭-૧૮ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૭૭

૯ તિલ્લક કલ્પ

૧-૨ તિલ્લકકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૭
૩ તિલ્લકના પર્વાયો	૫૭૭
૪-૫ " ઉપયોગનો વિધિ	૫૭૭
૬ " દહી વગેરે સાથે પાંચ યોગ	૫૭૮
૭-૮ તિલ્લકનો એક સૌવીરકયોગ	૫૭૭
૮ " " સુરાયોગ	૫૭૭
૯-૧૦ " " અરિષ્ટયોગ	૫૭૭
૧૦-૧૧ " કંપિલક સાથે એક યોગ	૫૭૭
૧૧-૧૩ તિલ્લકના ત્રણ લેહના યોગ	૫૭૮
૧૪-૧૬ " ચર ઘીના " "	૫૭૮
૧૭-૧૮ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૭૮

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧૦ સુધાકલ્પ

૧-૨ સુધાકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૮
૩ સુધાના ગુણો	૫૭૮
૪ સુધાના પ્રયોગને લાયક ન હોય તેવા પુરુષો	૫૭૮
૫-૭ " " " હોય " " "	૫૭૮
૭-૮ " ભેદો	૫૭૮
૯ " ઉપયોગનો વિધિ	૫૭૮
૧૦-૧૨ " સૌવીરક વગેરે સાથે સાત યોગો	૫૭૯
૧૩ " ઘી અને માંસરસ સાથે એક એક યોગ	૫૭૯
૧૪ સુધાનો એક પાનકયોગ	૫૭૯
૧૫-૧૭ " " ત્રયયોગ	૫૭૯
૧૮ " " લેહયોગ	૫૭૯
૧૯ સુધાના ચૂપ વગેરે સાથે ત્રણ યોગો	૫૭૯
૧૯ સુધાનો શુષ્કમત્સ્ય સાથે એક યોગ	૫૭૯
૧૯ " માંસ સાથે " "	૫૭૯
૨૦ " એક સુરાયોગ અને ધૂતયોગ	૫૭૯
૨૧-૨૨ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૭૯

૧૧ સપ્તલાશંખિની કલ્પ

૧-૨ સપ્તલાશંખિનીકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૭૮
૩ સપ્તલા અને શંખિનીના પર્વાયો	૫૭૯
૪ " " " ગુણો	૫૮૦
૫ " " શંખિનીનું ગ્રાહ્ય અંગ	૫૮૦
૬-૮ " " શંખિનીના સોળ કલ્પના યોગો	૫૮૦
૯-૧૧ " " " જ તૈલ યોગો	૫૮૦
૧૨-૧૬ " " " આઠ ઘીના યોગો	૫૮૦
૧૬ " " " ત્રણ લેહયોગો	૫૮૦
૧૬ " " " કંપિલક સાથે એક યોગ	૫૮૦
૧૭ " " " પાંચ સંધાના યોગો	૫૮૦
૧૮-૧૯ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૮૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨ દન્તીદ્રવન્તીકલ્પ		૪૫ આ દ્રવ્યોને વિરુદ્ધ વીર્ય પલ્લુ	
૧-૨ દન્તીદ્રવન્તીકલ્પનો ઉપક્રમ	૫૮૦	બાષ્પક નદી	૫૮૩
૩ દન્તી અને દ્રવન્તીના પર્વાથો	૫૮૧	૪૬ વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં દ્રવ્યોના પ્રયોગનો હેતુ	૫૮૩
૪-૫ ,, ,, દ્રવન્તીનું ગ્રાહ્ય અંગ અને પ્રયોગવિધિ	૫૮૧	૪૭-૪૮ બળ વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે તેનાજ સ્વરસની લાવના આપવી	૫૮૩
૬ દન્તી અને દ્રવન્તીના શુણ્ણ	૫૮૧	૪૮-૪૯ તુલ્ય અને અતુલ્ય વીર્યવાળાં દ્રવ્યોના સંયોગ કરવો	૫૮૩
૭ ,, ,, ,, સાત કલ્કના યોગો	૫૮૧	૪૯-૫૦ અહિં કલ્કોમાં આવેલ ભાગથી બીજી કલ્કના પલ્લુ કરવી જોઈએ	૫૮૩
૮ ,, ,, ,, માંસરસ સાથે ત્રણ યોગો	૫૮૧	૫૧-૫૩ તીક્ષ્ણ વિરેચનનાં લક્ષણ	૫૮૩
૯-૧૦ ,, ,, ,, ત્રણ સ્નેહયોગો	૫૮૧	૫૩-૫૬ ઔષધ તીક્ષ્ણ-મધ્ય કે મૃદુ કેમ અને છે	૫૮૪
૧૧-૧૫ ,, ,, ,, છ લેહના યોગો	૫૮૧	૫૭-૫૮ તીક્ષ્ણ રંગેરે ઔષધો કોને આપવાં જોઈએ	૫૮૪
૧૬ ,, ,, દ્રવન્તીના એક ચૂર્ણયોગ	૫૮૧	૫૯ વમન ઔષધ પિત્ત દેખાય ત્યાં સુધી આપવું જોઈએ	૫૮૪
૧૭ ,, ,, ,, શેરડી સાથે એક યોગ	૫૮૧	૬૦ દોષ વગેરેનું બળ જોઈને વમન દ્રવ્ય આપવું જોઈએ	૫૮૪
૧૮ ,, ,, દ્રવન્તીના મગ વગેરે સાથે ત્રણ રસયોગો	૫૮૧	૬૧ બીજું ઔષધ ક્યારે આપવું	૫૮૪
૧૯ દન્તી અને દ્રવન્તીના ચવાગૂ વગેરે સાથે ત્રણ યોગો	૫૮૨	૬૨ વમન ઔષધમાં પાચનની પ્રતીક્ષા ન કરવી જોઈએ	૫૮૪
૨૦ દન્તી અને દ્રવન્તીના એક ઉદ્ધારિકાયોગ	૫૮૨	૬૩-૬૪ ક્યારે ફરીથી સંશોધન ઔષધ આપવું	૫૮૪
૨૧ ,, ,, ,, એક મોદકયોગ	૫૮૨	૬૫ જે દુર્બળ અને બહુ દોષવાળાને દોષ પાકી જવાથી વિરેચન થાય તેમાં જે કરવું તે	૫૮૪
૨૧ ,, ,, ,, એક મધયેગ	૫૮૨	૬૬ બાકી રહેલા દોષના શમન માટે ઉપાય	૫૮૪
૨૨ ,, ,, ,, ,, ભક્ષયોગ	૫૮૨	૬૭-૬૯ કોને મૃદુ ઔષધ આપવું	૫૮૪
૨૩-૨૬ ,, ,, ,, ,, ચૂર્ણયોગ	૫૮૨	૭૦ જેને વિરેચન ઉપર તરફ જાય તેમાં ચિકિત્સા	૫૮૫
૨૭-૨૯ ,, ,, ,, ,, મોદકયોગ	૫૮૨	૭૧-૭૨ દોષની અપ્રવૃત્તિમાં કર્તવ્ય	૫૮૫
૩૦ ,, ,, ,, ,, કષાયયોગ	૫૮૨	૭૩ દોષની અતિપ્રવૃત્તિમાં કર્તવ્ય	૫૮૫
૩૧ ,, ,, ,, ,, કલ્કયોગ	૫૮૨	૭૪-૭૫ વિરેચન કાર્ય ન કરે તેનું કારણ અને ચિકિત્સા	૫૮૫
૩૨-૩૪ ,, ,, દ્રવન્તીના પાંચ આસવયોગો	૫૮૨	૭૬ ઔષધ પચતું હોય ત્યારે તૃપાન્મોહ અને મૂર્ચ્છા થાય તો કર્તવ્ય	૫૮૫
૩૫ દન્તી અને દ્રવન્તીના એક એક સૌવીરક-તુષોદક-સુરા અને કમ્પિલ્લક સાથે યોગો	૫૮૩		
૩૬-૪૦ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૮૩		
૪૧-૪૨ પંદર દ્રવ્યોના આશ્રય કરીને વમન અને વિરેચનમાં જેટલા યોગો કલા તેના નિર્દેશ	૫૮૩		
૪૩ યોગ એ નામ કેમ અપાય છે	૫૮૩		
૪૪ ચૂર્ણભૂત સુરા વગેરે ફળ વગેરેનું અનુવર્તન કરે છે	૫૮૩		

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૭ ઔપધ કક્ષથી દંડાતાં વ્યારે લાળ વગેરે થાય ત્યારે ચિકિત્સા	૫૮૫
૭૮ સુસ્તિગ્ધ અને દૂર કોષમાં કર્તવ્ય	૫૮૫
૭૯-૮૦ વિરેચન કર્યા વગર જ ઔપધ પચી જાય તો ચિકિત્સા	૫૮૫
૮૧-૮૨ જ્યેષ્ઠને સંશોધન વગર જ કર્મવાયુ- તકો અને અગ્નિથી જ દોષો ક્ષાય પાગે તેમાં કર્તવ્ય	૫૮૬
૮૩-૮૫ કાને રિનગ્ધ અને કાને રક્ષા વિરેચન આપવું જોઈએ	૫૮૬
૮૬ અહીં કહેલ માત્રાનો વિચાર	૫૮૬
૮૭-૮૭ માનપરિભાષા	૫૮૬
૮૮-૧૦૦ તરત ઉપકેસાં દ્રવ્યોમાં અને દ્રવ પદાર્થમાં આ માપ અમલું લેવું	૫૮૬
૧૦૧-૧૦૪ રોગપ્રાપ્તિ પરિભાષા	૫૮૭
૧૦૫ પરિમાણના બે પ્રકાર	૫૮૭
૧૦૬-૧૦૭ કલ્પસ્થાનના વિષયો	૫૮૭

સિદ્ધિસ્થાન

૧ કલ્પનાસિદ્ધિ

૧-૨ કલ્પનાસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૫૮૮
૩-૬ પંચકર્મની કલ્પનાના વિષયમાં અગ્નિ- વેશના કેટલાક પ્રશ્નો	૫૮૮
૬-૭ રોગકર્મની કાલમર્યાદા	૫૮૮
૭-૮ રોગ અને રોગના શુભો	૫૮૮
૮-૯ વમન અને વિરેચનમાં દોષનો ઉત્કલેશ કરવાનો નિધિ	૫૮૮
૧૦ વમન અને વિરેચન પ્રતિલોભ થાય તેનું દારણ	૫૮૮
૧૦-૧૧ વમન અને વિરેચનમાં કરવાનોક્રમ	૫૮૮
૧૧-૧૩ સંશોધન પછી સ સર્જન ક્રમ	૫૮૯
૧૩-૧૪ હીન-મધ્ય અને પ્રવર વમન અને વિરેચનનાં લક્ષણો	૫૮૯
૧૫-૨૦ વમન અને વિરેચનના સમયોગ-હીનયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણો	૫૮૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦-૨૬ નિરુદ્ધ અને અનુવાસનનું વિધાન	૫૮૯-૫૯૦
૨૭-૪૦ અસ્તિના શુભો	૫૯૦
૪૦-૪૬ અસ્તિના સમયોગ-હીનયોગ અને અતિ- યોગનાં લક્ષણો	૫૯૧
૪૭-૫૦ કર્મઅસ્તિ-કાલઅસ્તિ અને યોગઅસ્તિનું વિવરણ	૫૯૧
૫૦-૫૧ શિરોવિરેચનનો વિધિ	૫૯૧
૫૧-૫૨ શિરોવિરેચનના સમયોગ-હીનયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણો	૫૯૧
૫૩ તેમાં ચિકિત્સા	૫૯૧
૫૪ અસ્તિ વગેરેમાં પરહેલનો કાળ	૫૯૨
૫૪-૫૫ અસ્તિ વગેરેમાં પરહેલ	૫૯૨
૫૫-૫૬ આપેલામાં આવેલ અસ્તિ ને હેતુથી અંદર જતી નથી	૫૯૨
૫૬-૫૭ આપવામાં આવેલ અસ્તિ ને હેતુથી શીઘ્ર અને લાંબે વખતે જાય છે	૫૯૨
૫૭-૬૦ ને સાધ્ય રોગોમાં પણ પંચકર્મ સિદ્ધ થતું નથી	૫૯૨
૬૦ અધ્યાપાર્થસંગ્રહ	૫૯૨

૨ પંચકર્મની સિદ્ધિ

૧-૩ પંચકર્મની સિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૫૯૨
૪-૭ સામાન્ય રીતે પંચકર્મને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૩
૮ વમનને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૩
૯ વમનને અયોગ્ય પુરુષોને વમનથી ને વ્યાપતિઓ થાય છે તે	૫૯૪
૧૦ વમનને યોગ્ય પુરુષો	૫૯૪
૧૧ વિરેચનને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૪
૧૨ તેઓને વિરેચનથી ને વ્યાપતિઓ થાય છે તે	૫૯૪
૧૩ વિરેચનને યોગ્ય પુરુષો	૫૯૪
૧૪ આસ્થાપનને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૪
૧૫ તેમને આસ્થાપનથી ને વ્યાપતિઓ થાય છે તે	૫૯૪-૫૯૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૬ આસ્થાપનને યોગ્ય પુરુષો	૫૯૫	૩૧-૩૩ વ્યય પ્રમાણે નિરૂહની માત્રા	૫૯૯
૧૭ અનુવાસનને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૫	૩૩-૩૪ અસ્તિ આપવાને વખતે પ્રશસ્ત શયન	૫૯૯
૧૮ તેમને અનુવાસનથી જે વ્યાપત્તિઓ થાય છે	૫૯૫	૩૪-૩૫ અસ્તિ આપ્યા પછી ભોજન	૫૯૯
૧૯ અનુવાસનને યોગ્ય પુરુષો	૫૯૫	૩૫ વાતજ રોગમાં નિરૂહના યોગો	૫૯૯
૨૦ શિરોવિરેચનને અયોગ્ય પુરુષો	૫૯૫-૫૯૬	૩૫-૩૬ દ્વિપંચમૂલાદિ નિરૂહ	૫૯૯
૨૧ તેમને શિરોવિરેચનથી જે વ્યાપત્તિઓ થાય છે તે	૫૯૬	૩૬-૩૮ રિચરાદિ ,,	૫૯૯
૨૨ શિરોવિરેચનને યોગ્ય પુરુષો	૫૯૬	૩૮-૪૨ એરંડમૂલાદિ ,,	૫૯૯
૨૩ કઈ ઋતુમાં કયારે વમન આપવું	૫૯૬	૪૩ છાગરસાદિ ,,	૫૯૯
૨૪ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૫૯૬	૪૪-૪૫ પલાશાદિ ,,	૫૯૯-૬૦૦
૨૫-૨૮ ઉક્ત વિધિના નિષેધમાં વૈષે પોતે તર્ક કરવો જોઈએ	૫૯૬-૫૯૭	૪૬-૫૫ પિત્તજન્ય રોગોમાં નિરૂહના યોગો	૬૦૦
૩ અસ્તિસૂત્રીયા સિધ્ધિ		૪૬ વજ્રાયાદિ અસ્તિ	૬૦૦
૧-૨ અસ્તિસૂત્રીયાસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૫૯૭	૪૭ વજ્રાયાદિ ,, બીજી	૬૦૦
૩-૫ અસ્તિના વિષયમાં અગ્નિવેશના કેટલાક પ્રશ્નો	૫૯૭	૪૮-૫૨ ચન્દનાદિ ,,	૬૦૦
૬ જે જોઈને આપવામાં આવેલ અસ્તિ સરખી રીતે સિદ્ધ થાય છે	૫૯૭	૫૩-૫૫ ક્ષાદિ ,,	૬૦૦
૭ નંદ્રયોથી અસ્તિનું નેત્ર મનાવવું જોઈએ	૫૯૭	૫૬-૬૪ ક્ષેત્રન્ય રોગોમાં નિરૂહના યોગો	૬૦૦
૮-૯ અસ્તિનેત્રનું પ્રમાણ અને આકૃતિ	૫૯૭	૫૬-૫૮ ક્ષાતકાદિ નિરૂહ	૬૦૦
૧૦-૧૧ અસ્તિયન્ત્રના નિર્માણનો વિધિ	૫૯૭	૫૯-૬૧ દ્વિપંચમૂલાદિ ,,	૬૦૦
૧૨ અસ્તિ ન મળે ત્યારે અવેજમાં વાપરવાની વસ્તુ	૫૯૭	૬૧-૬૪ રાસનાદિ ,,	૬૦૦
૧૨-૨૦ અસ્તિના પ્રયોગનો વિધિ	૫૯૭-૫૯૮	૬૫-૬૮ સંસર્ગજન્ય રોગોમાં પુનર્નવાદિ નિરૂહ	૬૦૧
૨૦-૨૪ અસ્તિ અરાખર આપવામાં ન આવી હોય તો તેમાંથી થતી વ્યાપત્તિઓ	૫૯૮	૬૯ નિરૂહની કલ્પના દોષની અપેક્ષા રાખે છે	૬૦૧
૨૪-૨૫ હાથે પડખે સૂતેલાને અસ્તિ આપવાનો હેતુ	૫૯૮	૭૦ નિરૂહ આપ્યા પછી ભોજન	૬૦૧
૨૫-૨૬ અસ્તિ આપવાને વખતે આવશ્યિક કર્મ	૫૯૮	૭૧ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૦૧
૨૬ પહેલી-બીજી અને ત્રીજી અસ્તિનું ફળ	૫૯૮	૪ સ્નેહવ્યાપદિકી સિધ્ધિ	
૨૭ અસ્તિ પાછી આવ્યા પછીનું કર્મ	૫૯૮	૧-૩ સ્નેહઅસ્તિવ્યાપતસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૦૧
૨૮-૩૦ નિરૂહ પછી અનુવાસન આપવું જોઈએ	૫૯૮-૫૯૯	૩-૮ વાતજન્યરોગોમાં જે અનુવાસન	૬૦૧
૩૦-૩૧ નિરૂહમાં કપાય અને સ્નેહની માત્રા	૫૯૯	૪-૭ દશમૂલાદિ અનુવાસન	૬૦૧
		૮ શતાદિ ,,	૬૦૧
		૯ ૧૨ પિત્તજન્ય રોગોમાં જીવન્યાદિ અનુવાસન	૬૦૧-૬૦૨
		૧૩-૧૭ શૈન્ધવાદિ અનુવાસન	૬૦૨
		૧૮-૨૪ વિડંગાદિ તૈલ	૬૦૨
		૨૫ સ્નેહઅસ્તિની છ વ્યાપત્તિઓ	૬૦૨

નિપય	પૃષ્ઠાંક	
૨૬-૩૦	વાતાદૃત ર્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા	૬૦૨
૩૧	પિત્તાદૃત " " " "	૬૦૨
૩૨-૩૩	કફાદૃત " " " "	૬૦૨
૩૪-૩૫	અત્યશ્નાદૃત, " " " "	૬૦૨
૩૬-૩૭	વિશ્લેષ " " " "	૬૦૨
૩૮-૪૦	ઉપર જતા, " " " "	૬૦૩
૪૧	રક્ષતાથી બહાર આવતા ર્નેહની ઉપેક્ષા-કરવી નેહિએ	૬૦૩
૪૨	અનુવાસનની પહેલાં કેવું ભોજન આપવું	૬૦૩
૪૩-૪૫	અનુવાસન આપેલાને ઉષ્ણ જલ આપવું નેહિએ	૬૦૩
૪૬-૪૭	કાને નિત્ય અનુવાસન આપવું	૬૦૩
૪૮	અનુવાસનમાં આમરનેહનો નિષેધ	૬૦૩
૪૯	શુદ્ધ અને કંદકારા એક વખતે ર્નેહ ન આપવો	૬૦૪
૫૦-૫૧	અનુવાસન અને નિરૂહ-એકલાજ સેવવા ન નેહિએ	૬૦૪
૫૨	કાને માત્રાબરિત હિતકર છે	૬૦૪
૫૩-૫૪	માત્રાબરિતના ગુણો	૬૦૪
૫૫-૫૬	અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૦૪

૫ નેત્રવ્યાપદિતી સિદ્ધિ

૧-૩	નેત્રબરિતવ્યાપતસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૦૪
૩-૫	વર્ત્ય નેત્રબરિત; તેમના દોષો	૬૦૪
૬-૭	વર્ત્ય બસ્તિઓ; " "	૬૦૪
૮	બસ્તિ આપનારના દોષો	૬૦૫
૯	વાયુ કાલ્યા વગર અથવા નિઃશ્વેપ બરિત આપવાના દોષો	૬૦૫
૧૦	તેમાં ચિકિત્સા	૬૦૫
૧૦-૧૧	હતાવળે આપતી વગેરેથી થતા દોષો દોષો અને તેની ચિકિત્સા	૬૦૫
૧૨	બસ્તિનું કોષ્ટકમન સાથે તેનાં કારણો અને ચિકિત્સા	૬૦૫

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩-૧૪	દબાવતાં વચ્ચે છોડી દેવાથી થતા દોષો અને તેની ચિકિત્સા ૬૦૫
૧૫	કમ્પનથી શુદ્ધ પરાલવ પામે તેના દોષો અને ચિકિત્સા ૬૦૫
૧૫-૧૬	વારંવાર બસ્તિનેત્ર નાખવાથી થતા દોષો અને તેની ચિકિત્સા ૬૦૫
૧૭	મન્દબસ્તિથી તથા ર્નેહ બહાર રહી જાય તેના દોષો અને ચિકિત્સા ૬૦૫
૧૮	બહુ દબાવવાથી થતા દોષો અને ચિકિત્સા ૬૦૫
૧૯	અધ્યાયાર્થસંગ્રહ ૬૦૬

૬ વમનવિરેચનવ્યાપત સિદ્ધિ

૧-૩	વમનવિરેચનવ્યાપતસિદ્ધિ ઉપક્રમ	૬૦૬
૪-૬	પ્રાદૃશ શરદ-વસન્ત-વર્ગે સાધારણુ ઋતુમાં સંશોધન આપવું નેહિએ	૬૦૬
૭	વમન વર્ગેતી વચ્ચે વચ્ચે ર્નેહસ્વેદનો પ્રયોગ અને અન્તે ર્નેહનો પ્રયોગ કરવો નેહિએ	૬૦૬
૮	અતિરિચ્ચ માણુસોને વિરેચન આપવું નહિ ૬૦૬	
૯	કાને ર્નેહવિરેચન કાને રક્ષવિરેચન આપવું ૬૦૬	
૧૦-૧૩	કવી રીતે પીધેલું ઔષધ સમગ્રયોગ કરનાર અને છે ૬૦૬	
૧૪	અણ્ણુ હોય ત્યારે પીધેલા સંશોધન ઔષધથી થતાં લક્ષણો ૬૦૬	
૧૫-૧૬	માત્રામાં લીધેલ સંશોધન ઔષધના ગુણો ૬૦૭	
૧૭	ઔષધ કેના મનવાળા યદ્દને પીવું ૬૦૭	
૧૮-૧૯	આવતી કાલે વમન પીવું હોય નેહુ શું ખાવું નેહિએ ૬૦૭	
૧૯-૨૦	સમગ્ર શુદ્ધિનાં લક્ષણુ ૬૦૭	
૨૧-૨૨	શુદ્ધિનાં લક્ષણુ દેખાતાં આદીના ઔષધની કિલ્લટી કરાવવી ૬૦૭	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૨-૨૩ યથોક્ત વમનનું ક્ષણ	૬૦૭
૨૩ સમ્યક્ વમન થયું હોય તેને માટે પશ્ચાત્કર્મ	૬૦૭
૨૪ પેથા વમેરે ક્રમ કરવાનો હેતુ	૬૦૭
૨૫ તર્પણ વગેરે ક્રમ કયાં કરવો	૬૦૭
૨૬ બ્રહ્મૌષધનાં લક્ષણો	૬૦૭
૨૭ અબ્રહ્મૌષધનાં "	૬૦૭
૨૮ કેવું ઔષધ વ્યાપત્તિ કરે છે	૬૦૮
૨૯-૩૦ વમનવિરચનની દશ વ્યાપત્તિઓ	૬૦૮
૩૧-૩૪ વમનવિરચનનાં યોગ-અતિયોગ અને અયોગનાં લક્ષણો	૬૦૮
૩૫-૩૬ ઔષધ પીધું હોય છતાં શુદ્ધિ ન થાય તો કર્તવ્ય	૬૦૮
૩૭ દુર્વમનમાં વમન અને કર્કોષ્ઠમાં વિરચન ન આપવું જોઈએ	૬૦૮
૩૮-૪૧ અયોગથી થતી વ્યાપત્તિઓ	૬૦૮
૪૨-૪૪ તેની ચિકિત્સા	૬૦૮
૪૫-૪૬ અતિયોગથી થતી વ્યાપત્તિઓ	૬૦૮
૪૭-૫૭ તેમની ચિકિત્સા	૬૦૮
૫૮-૬૦ અધ્માન એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા	૬૦૮
૬૧-૬૭ પરિકર્તિકા " " " "	૬૧૦
૬૮-૭૦ પરિસ્થાવ " " " "	૬૧૦
૭૧-૭૫ હૃદગ્રહ " " " "	૬૧૦
૭૬-૭૭ અંગગ્રહ " " " "	૬૧૦
૭૮-૮૪ જીવાદાન " " " "	૬૧૦
૮૫-૮૭ ગુદગ્રંથ " " " "	૬૧૧
૮૮-૯૯ સ્તંભ " " " "	૬૧૧
૯૦-૯૧ ઉપદ્રવનું વર્ણન અને ચિકિત્સા	૬૧૧
૯૨-૯૩ કલમ એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા	૬૧૧
૯૪-૯૫ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૧૧

૭ અસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિ

૧-૪ અસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૧૧
૫-૬ અસ્તિના અસમ્યગ્યોગથી થતી ખાર વ્યાપત્તિઓ	૬૧૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭-૧૧ અયોગ, વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા	૬૧૨
૧૨-૧૪ અતિયોગ " " "	૬૧૨
૧૫-૨૦ કલમનું વર્ણન અને ચિકિત્સા	૬૧૨
૨૧-૨૬ આધ્માનનું " "	૬૧૨
૨૭-૨૯ હિંકકાનું " "	૬૧૩
૩૦-૩૧ હૃત્પ્રાપ્તિનું " "	૬૧૩
૩૨-૩૯ ગિર્ધગમનનું " "	૬૧૩
૪૦-૪૨ પ્રવાહિકાનું " "	૬૧૩
૪૩-૪૬ શિરઃશ્લક્ષનું " "	૬૧૩
૪૭-૫૩ અંગશ્લક્ષનું " "	૬૧૩
૫૪-૫૭ પરિકર્તિકાનું " "	૬૧૪
૫૮-૬૨ પરિસ્થાવનું " "	૬૧૪

૬૩ અસ્તિની મૃદુતા અને તીક્ષ્ણતા કેમ કરવી	૬૧૪
૬૪-૬૫ અસ્તિ સર્વ શરીરના મળને હરે છે તેમાં બે દૃષ્ટાન્ત	૬૧૪-૬૧૫
૬૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૧૫

૮ પ્રાસૂતયોગિકા સિદ્ધિ

૧-૩ પ્રાસૂતયોગીય સિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૧૫
૪ વાતઘ અને બલ-વર્ણ કરનાર નિરૂહ	૬૧૫
૫ વાતનાશક નિરૂહ	૬૧૫
૬ બીજો " "	૬૧૬
૭ શુક્રવર્ધક	૬૧૫
૮-૯ પંચતિક્ત " "	૬૧૫
૯-૧૦ કિમિનાશક " "	૬૧૫
૧૧ વીર્યવર્ધક " "	૬૧૫
૧૨ ભેદન " "	૬૧૫
૧૩-૧૪ મૂત્રકૃચ્છર " "	૬૧૫
૧૫ મૃદુ અસ્તિથી જડ થયેલને માટે તીક્ષ્ણ નિરૂહ; તીક્ષ્ણ અસ્તિથી કૃશ થયેલને આસ્થાપન	૬૧૬
૧૬ શુભાઘમાં દ્રાક્ષાદિ યોગ	૬૧૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭ અસ્તિથી શુદ્ધ થયેલને માટે યવાગૂવિધાન	૬૧૬
૧૮ મળ ક્ષીણ થયેલ હોય તેની ચિકિત્સા	૬૧૬
૧૯-૨૧ અતિસારના છત્રોસ બેદો	૬૧૬
૨૨ અતિસારના ઉપદ્રવો	૬૧૬
૨૩-૩૩ તે ઉપદ્રવોનો નાશ કરનાર યોગો	૬૧૬-૬૧૭
૩૪ અતિસારમાં કહેલ ક્રમનો બીજો પણુ ઉપયોગ કરવો	૬૧૭
૩૫ આમ વગેરે છતાં સંસર્ગની ચિકિત્સા	૬૧૭
૩૬-૩૭ અતિસારને હરનાર ઘી	૬૧૭
૩૮-૪૨ અતિસારને હરનાર યવાગૂ	૬૧૭
૪૩-૪૫ અતિસારનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૬૧૭
૪૬ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૧૭

૯ ત્રિભર્મીયા સિધ્ધિ

૧-૨ ત્રિભર્મીયા સિધ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૧૮
૩ ભર્મની સંખ્યા; તેમાં ત્રણ ભર્મની પ્રધાનતા	૬૧૮
૪ હૃદય-અસ્તિ અને શિર-એ પ્રધાન ભર્મોનું વિવરણ	૬૧૮
૫ પ્રધાન ભર્મના આધાતનાં સાધારણ લક્ષણો	૬૧૮
૬ પ્રધાન ભર્મના આધાતનાં વિશેષ લક્ષણો	૬૧૮
૭ બધાં ભર્મોની વાતથી વિશેષ રક્ષા કરવી જોઈએ	૬૧૮
૮ વાતથી દુષ્ટ ભર્મોની ચિકિત્સા	૬૧૮-૬૧૯
૯-૧૦ ભર્મોનું પાલન કેમ કરવું	૬૧૯
૧૧ અપતન્નકની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૬૧૯
૧૨-૧૫ અપતાનકની , , , ,	૬૧૯
૧૬ અપતન્નક અને અપતાનકનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૬૧૯
૧૭ અપતન્નક અને અપતાનકમાં શિરોચિરેચન	૬૧૯

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૮ અપતન્ન અને અપતાનકમાં પાન	૬૧૯
૧૯ , , હિંચાદિ યોગ	૬૧૯-૬૨૦
૨૦ , , , , તીક્ષ્ણ શોષન અસ્તિનો નિષેધ	૬૨૦
૨૧-૨૨ તન્દ્રાનું નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ	૬૨૦
૨૩ તન્દ્રાનાં લક્ષણો	૬૨૦
૨૪ તન્દ્રાનું ચિકિત્સાસૂત્ર	૬૨૦
૨૫-૨૬ તેર મૂત્રદોષોનાં નામ	૬૨૦
૨૭-૨૮ મૂત્રોક્તસાદનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	૬૨૦
૨૯-૩૧ મૂત્રજઠરનાં , , , ,	૬૨૦
૩૨ મૂત્રકુચ્છનાં , , , ,	૬૨૦
૩૩-૩૪ મૂત્રસંગનાં નિદાન અને લક્ષણો	૬૨૦
૩૪ મૂત્રસંક્રમણનાં , , , ,	૬૨૦
૩૫ મૂત્રાતીતનાં , , , ,	૬૨૦
૩૬ મૂત્રાપીડાનાં , , , ,	૬૨૧
૩૭ વાતઅસ્તિનાં , , , ,	૬૨૧
૩૮ ઉષ્ણવાતનાં , , , ,	૬૨૧
૩૯-૪૦ વાતકુંડલિકાનાં , , , ,	૬૨૧
૪૧-૪૨ રક્તઅન્યનાં , , , ,	૬૨૧
૪૨-૪૩ વિડુવધાતનાં , , , ,	૬૨૧
૪૪-૪૬ અસ્તિકુંડલનાં , , , ,	૬૨૧
૪૬-૫૦ મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા	૬૨૧
૫૦-૬૧ ઉત્તરઅસ્તિનો વિધિ	૬૨૧-૬૨૨
૬૨-૭૦ આંબોને ઉત્તરઅસ્તિ આપવાનો નિષેધ	૬૨૨
૭૦-૭૩ સંખકનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૬૨૨-૬૨૩
૭૪-૭૮ અર્ધવબેદકનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૬૨૩
૭૯-૮૨ સૂર્યોવર્તનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૬૨૩
૮૪-૮૬ અનન્તવાતનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૬૨૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮૬-૮૭ શિરઃકંપનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૬૨૩
૮૮ નસ્યકર્મનાં ગુણો	૬૨૩
૮૯-૯૨ નસ્યકર્મનાં ભેદો	૬૨૩
૯૩-૯૫ નસ્યકર્મ કયા રોગમાં કરવું જોઈએ	૬૨૪
૯૬-૯૭ વિરેચન નસ્ય કયાં દ્રવ્યોથી બનાવવું	૬૨૪
૯૭ તર્પણુ „ „ „ „	૬૨૪
૯૮-૧૦૬ અવપીડન આપવાનો વિધિ	૬૨૪
૧૦૭-૧૦૮ પ્રધમાપનના પ્રયોગનો વિધિ	૬૨૪
૧૦૯-૧૧૫ નસ્યકર્મની વ્યાપ્તિ અને ચિકિત્સા	૬૨૪-૬૨૫
૧૧૬ પ્રતિમર્શનાં ગુણો	૬૨૫
૧૧૭ „ પ્રયોગનો વિધિ	૬૨૫
૧૧૮-૧૧૯ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	૬૨૫

૧૦ અસ્તિસિદ્ધિ

૧-૩ અસ્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	૬૨૫
૪ બળ વગેરેના વિભાગ પ્રમાણે આપવામાં આવેલ અસ્તિ બધા રોગોને દૂર કરે છે	૬૨૫
૫ અસ્તિના ગુણો	૬૨૫
૬-૮ વિરેચનની અપેક્ષાએ અસ્તિ શ્રેષ્ઠ છે	૬૨૫
૮ અસ્તિના ગુણો	૬૨૬
૯-૧૦ કયાં કેવી અસ્તિ આપવી	૬૨૬
૧૧ બૃહલ્લીય અસ્તિને અયોગ્ય પુરુષો	૬૨૬
૧૨ શોધનીય „ „ „	૬૨૬
૧૩-૧૬ કાર્યવિશેષની અપેક્ષાએ અસ્તિના સંસ્કારના ભેદ	૬૨૬
૧૭-૨૦ વાતરોગમાં પ્રશસ્ત ત્રણ અસ્તિઓ	૬૨૬
૨૧-૨૨ પિત્તરોગોમાં „ „ „	૬૨૬
૨૩-૨૪ કફરોગોમાં „ „ „	૬૨૬
૨૫-૨૭ પક્વાશયનું શોધન કરનાર ચાર અસ્તિઓ	૬૨૭
૨૮-૨૯ શુક્ર અને માંસ વધારનાર „ „	૬૨૭
૩૦-૩૧ સાંગ્રાહિક ચાર અસ્તિઓ	૬૨૭
૩૨ પરિસ્તવમાં બે અસ્તિઓ	૬૨૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૩ દાહમાં એક અસ્તિ	
૩-૪૩૫ પરિકર્તિકામાં બે અસ્તિઓ	
૩૬ પ્રવાહણમાં „ „	
૩૭-૩૮ અતિયોગમાં „ „	
૩૮-૪૨ જ્વાદાનમાં „ „	
૪૩-૪૫ રક્તપિત્ત અને પ્રમેહમાં અસ્તિ	
૪૬-૪૮ અધ્યાયાર્થસંગ્રહ	

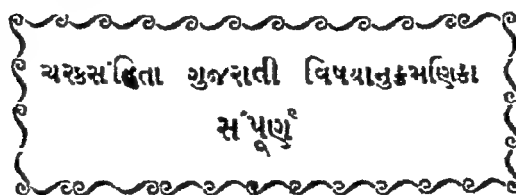
૧૧ ફલમાત્રાસિદ્ધિ

૧-૨ ફલમાત્રાસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	
૩-૧૦ આસ્થાપનમાં કયું ફળ શ્રેષ્ઠ છે વિષયમાં મુનિઓના મતો	
૧૧-૧૪ તેમાં આત્રેયનો મત	
૧૫-૧૬ ગુદમાં ગયેલ અસ્તિ સર્વશરીરમાં રહેલ દોષોને કેમ કાઢે છે તે બાબતમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્ન	
૧૭-૧૮ તેમાં આત્રેયનું સમાધાન	
૧૯-૨૬ પશુઓને અસ્તિ આપવાનો વિધિ	
૨૭ સદ્ગેરોગી મનુષ્યો	
૨૮-૩૬ તેઓ સતત આતુર હોય તેનું કારણ અને ચિકિત્સા	
૩૭ અધ્યાયાર્થ સંગ્રહ	

૧૨ ઉત્તરઅસ્તિસિદ્ધિ

૧-૨ ઉત્તરઅસ્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ	
૩-૫ વસન વગેરેથી શુદ્ધ રોગીનું જે રીતે પાલન કરવું જોઈએ તે	
૬-૮ તેમના અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવા માટે પેયાદિ કેમ	
૯ સ્વસ્થ થયેલાનાં લક્ષણો	
૧૦-૧૨ સ્વસ્થ ન થયેલ મનુષ્ય માટે વળ્યું	
૧૩ તેમને માટે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન	
૧૪(૧) જાણેથી અને બહુ મોલવાથી થતી વ્યાપ્તિઓ	

			વિષય	પાઠાંક
૧૪(૨)	રથક્ષોભથી થતી	વ્યાપતિઓ	૧૮(૬) કુર્માદિ	૬૩૫
૧૪(૩)	અતિચંક્રમણથી થતી	"	૧૮(૭) કકટરંસાદિ	૬૩૫
૧૪(૪)	અત્યાસનથી	"	૧૮(૮) ગોરસાદિ	૬૩૫
૧૪(૫)	અણ્ણુ અને અધ્ધશનથી થતી	"	૧૮(૯) દશમૂલાદિ	૬૩૫
		વ્યાપતિઓ	૧૮(૧૦) મૃગ વગેરેનો પશુ પૂર્વોક્ત કલ્પ માય છે	૬૩૫
૧૪(૬)	વિપમાશનથી થતી	"	૧૮(૧૧) મધ્વાદિ	૬૩૫
૧૪(૭)	દિવાસ્વનથી થતી	"	૧૮(૧૨) ધૃતાદિ	૬૩૫
૧૪(૮)	વ્યવાયથી	"	૧૮(૧૩) મધુધૃતાદિ	૬૩૫
૧૪	પૂર્વોક્ત વ્યાપતિઓની ચિકિત્સા		૧૮(૧૪) મધુધૃતાદિ	૬૩૫
૧૬(૧)	મુરતાદિ	યાપનઅસ્તિ	૧૮(૧૬) સુરાદિ	૬૩૬
૧૭(૨)	એરંડમૂલાદિ	"	૧૮	દ્વિપંચમૂલાદિ
૧૬(૩)	સહચરાદિ	"	૧૯	શ્રેષ્ઠ વાણકરણ સ્નેહઅસ્તિઓ
૧૬(૪)	બૃહત્યાદિ	"	૨૦-૨૨	પૂર્વોક્ત અસ્તિના ગુણો
૧૬(૫)	બલાદિ	"	૨૩	તેમાં અપથ્ય
૧૬(૬)	બલાદિ	"	૨૪-૨૯	અધ્યાપાર્થસંમહ
૧૬(૭)	હયુષાદિ	"	૨૯-૩૦	યાપનઅસ્તિ ન આવે તો કર્તવ્ય
૧૬(૮)	લઘુપંચમૂલાદિ	"	૩૦-૩૧	યાપના અસ્તિના અતિસેવનથી થતા દોષો
૧૬(૯)	બલાદિ	"		
૧૬(૧૦)	બલાદિ	"	૩૧-૩૩	તેમાં ચિકિત્સા
૧૬(૧૧)	શાલપણ્યાદિ	"	૩૩-૩૪	સિદ્ધિસ્થાનની નિરુક્તિ
૧૬	સ્થિરાદિ	"	૩૪-૩૬	આ તન્મના અધ્યયનનું ફળ
૧૭	એર ગોનદ વગેરેનો પશુ પૂર્વોક્ત કલ્પ		૩૬-૩૭	પ્રતિસંસ્કારનું કર્મ
		માય છે	૩૭-૪૧	ચરક અને હૃદયજ્ઞે અન્નિવેશના તન્મનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો
૧૮(૧)	તિત્તિયાદિ	યાપનઅસ્તિ		
૧૮(૨)	દ્વિપંચમૂલાદિ	"	૪૧-૪૬	છત્રીસ તન્મયુક્તિઓ
૧૮(૩)	મધુરાદિ	"	૪૬-૫૦	તન્મયુક્તિના ગાનનું ફળ
૧૮(૪)	ત્રિષિકર વગેરેનો પશુ પૂર્વોક્ત કલ્પ		૫૧-૫૫	આશાસ્ત્રના ગાનનું ફળ
		માય છે		
૧૮(૫)	ગોધાદિ	યાપનઅસ્તિ		

શ્રી ચરક સંહિતા

સૂત્ર સ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

:: દીર્ઘજીવિતીય અધ્યાય ::

દીર્ઘજીવિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી અમે ‘દીર્ઘજીવિતીય’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહેલું છે. ૧, ૨

આયુર્વેદના અભ્યાસ માટે મરદ્વાજનું ફન્દ્ર પાસે જવું—

દીર્ઘ જીવનના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે ઉત્તરપર્વતી ભરદ્વાજ દેવોના રાજા ઇન્દ્રને શરણુ જવા યોગ્ય જાણીને તેની પાસે ગયા. ૩

શરણુકે આદિકાળમાં બ્રહ્માએ આયુર્વેદને જે રીતે કહ્યો તે જ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ તેને સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કર્યો. તે પછી પ્રજાપતિ પાસેથી અશ્વિનીકુમારોએ ગ્રહણ કર્યો અને અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ભગવાન ઇન્દ્રે સંપૂર્ણ રીતે તેને પ્રાપ્ત કર્યો. તે માટે ઋષિઓએ મોકલેલા ભરદ્વાજ ઇન્દ્ર પાસે આયુર્વેદ શીખવા માટે ગયા. ૪, ૫

ત્યારે શરીરધારીઓનાં તપ-ઉપવાસ-અધ્યયન-બ્રહ્મચર્ય-વ્રત અને આયુષ્યમાં વિપ્લવ રોગ ઉત્પન્ન

થયા ત્યારે ગ્રાણીઓ પર દયા કરીને પુણ્યકર્મવાળા નીચે દર્શાવેલા મહર્ષિઓ હિમાલયના પવિત્ર પ્રદેશમાં એકત્રિત થયા. ૬, ૭

અંગિરા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ભૃગુ, આત્રેય, ગૌતમ, સાંખ્ય, પુલસ્ત્ય, નારદ, અસિત, અગસ્ત્ય, વામદેવ, માર્કંડેય, આશ્વલાયન, પારિક્ષિ, બિશ્નુક આત્રેય, ભરદ્વાજ, કપિંજલ, વિશ્વામિત્ર, આશ્મરથ્ય, ભાર્ગવ, અયવન, અભિજિત, ગાર્ગ્ય, શાંડિલ્ય, કૌંડિલ્ય, વાક્ષિ, દેવણ, ગાલવ, સાંકૃત્ય, વૈજનાંપ, કુશિક, આદરાયણ, બડિશ, શરલોમા, કાપ્ય, કાત્યાયન, કાંકાદાન, કૈકશેય, ધૌમ્ય, મારીચ, કાશ્યપ, શર્કરાક્ષ, હિરણ્યાક્ષ, લોકાક્ષ, પૈંગિ, શૌનક, શાકુનેય, મૈત્રેય, મૈમતાયનિ, વૈખાનસ, વાલમ્પિલ્ય, અને બીજા મહર્ષિઓ જે બધા બ્રહ્મજ્ઞાન, દમ અને નિયમના ભંડાર હતા તથા તપના તેજથી પ્રબલિત હોમાગ્નિની માફક દેદીપ્યમાન હતા તેઓ ત્યાં સુખપૂર્વક બેસીને આ નીચે લખેલી પવિત્ર દયા કહેવા લાગ્યા. ૮, ૧૪

ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષનું પ્રધાન કારણ આરોગ્ય જ છે; રોગો તે આરોગ્યનો, શ્રેયનો અને જીવનનો નાશ કરનારા છે. મનુષ્યોને આ મહાન વિદ્ય ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૫, ૧૬.

‘એ રોગોની શાંતિનો ઉપાય શો હોઈ શકે?’ એમ કહીને તેઓ ધ્યાનમગ્ન થયા. પછી તેઓએ ધ્યાન-ચક્ષુથી ઇન્દ્રને રક્ષક રૂપે જોયા. ૧૭

અને તે અમરેશ્વર શાંતિનો ઉપાય યોગ્ય રીતે કહેશે એમ જાણ્યું. ઇન્દ્રને પૂછવા માટે ઇન્દ્રના ભવને કોણ જશે? એવી ચર્ચા થતાં ભરદ્વાજ મુનિએ સૌથી પ્રથમ કહ્યું કે “મને આ કાર્યમાં નિયુક્ત કરો”; તેથી ઋષિઓએ તેને નિયુક્ત કર્યો. ૧૮, ૧૯.

ઇન્દ્રના ભવન પર પહોંચીને બ્રહ્માસુરને મારનાર, અગ્નિસમાન દેદીપ્યમાન અને દેવર્ષિઓની ગાંધ્યમાં બિરાજમાન ભગવાન ઇન્દ્રને એ ભરદ્વાજ મુનિએ જોયા. ૨૦

શુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ મુનિએ ઇન્દ્રની સંખુપ્ત ઉપસ્થિતિ થઈ, ‘આપનો જય હો’ એવા આશીર્વાદથી ઇન્દ્રને અભિનન્દન આપીને ઋષિઓનાં ઉત્તમ વચન વિનયપૂર્વક કહ્યાં: ૨૧

‘હે અમરેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓને ત્રાસ આપનાર બ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થયા છે; માટે આપ તેની શાંતિનો ઉપાય યથાવત્ મને કહો.’ ૨૨

ઇન્દ્રે ભરદ્વાજ પાસે આયુર્વેદનું કરેલું પ્રવચન—

તેથી ભગવાન ઇન્દ્રે તે મહર્ષિ ભરદ્વાજને અતિશય શુદ્ધિસંપન્ન સમજી સંક્ષેપમાં આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો. ૨૩

જે આયુર્વેદનો બ્રહ્માને બોધ થયો હતો, તે હેતુ, લિંગ અને ઔષધના જ્ઞાનરૂપ તથા સ્વરથ અને આતુરને ઉત્તમ આશ્રયરૂપ, ત્રિસૂત્રરૂપ, નિત્ય અને પવિત્ર આયુર્વેદનો ઇન્દ્રે ભરદ્વાજ મુનિને ઉપદેશ કર્યો. ૨૪

તે મહામતિ ભરદ્વાજે તન્મય થઈને અતિદુસ્તર અને ત્રિરક્ત્ત્વરૂપ આયુર્વેદને સત્વર યથાવત્ સમજી લીધો. ૨૫

આયુર્વેદનાં તે જ્ઞાનથી ભરદ્વાજે સુખયુક્ત દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને કાંઈ પણ વધારો ઘટાડો કર્યા વિના તેણે તે જ્ઞાનનો ઋષિઓને ઉપદેશ કર્યો. ૨૬

આયુર્વેદનું પૃથ્વી પર પ્રવર્તવું—

અને દીર્ઘ આયુષ્યની ઇચ્છાવાળા મહર્ષિઓએ લોકહિતકારી અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર તે વેદને ભરદ્વાજ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો. ૨૭

તે મહર્ષિઓએ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી સામાન્ય, વિશેષ, ગુણ, દ્રવ્ય, કર્મ અને સમવાય એ છ પદ્ધતિઓ યથાવત્ જોઈ લીધા. તેને જાણીને અને આયુર્વેદોક્ત વિધિનો આશ્રય કરીને તેઓએ પરમ સુખ મોક્ષ અને અનંતર દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૮, ૨૯

તે પછી સર્વ પ્રાણીઓના મિત્રભૂત પુનર્વસુએ સર્વ પ્રાણી પર દયા કરીને પવિત્ર આયુર્વેદ છ શિષ્યોને આપ્યો. ૩૦

અશ્વિવેશ, ભેલ, જતૂકર્ણ, પરાશર, હારીત અને ક્ષારપાણિએ તે મુનિનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. ૩૧

પરંતુ તન્ત્રના પ્રથમ કર્તા અશ્વિવેશ યથા કારણ કે અશ્વિવેશમાં શુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ હતો, નહિ કે મુનિના ઉપદેશમાં ફેરફાર હતો. ૩૨

પછી ભેલાદિએ પોતપોતાનાં તન્ત્રો રચ્યાં અને ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા તેઓએ પોતે રચેલાં તન્ત્રો ઋષિઓના સમૂહમાં એટલા આત્રેયને કહી સંભળાવ્યાં. ૩૩

પુણ્યકર્મશાળી અશ્વિવેશાદિરચિત આયુર્વેદીય વિષયોનું અથન સાંભળીને તે ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા અને ‘આપે યથાવત્ રચના કરી છે,’ એમ કહીને તેનો તેઓએ સ્વીકાર કર્યો. ૩૪

સર્વ પ્રાણીઓનું હિત આહવાર બધાય ઋષિઓએ તેઓની પ્રશંસા કરી અને ‘પ્રાણીઓ ઉપર આપે સારી રીતે દયા કરી,’ એમ સર્વે એકી સાથે ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી બંધ્યા. ૩૫

આકાશમાં રહેલા દેવોની સાથે દેવર્ષિઓએ ઋષિઓનો તે મંગળકારી શબ્દ સાંભળ્યો અને તે સાંભળીને અતિશય આનંદ પામ્યા. ૩૬

આકાશમાં રહેલા દેવોએ હર્ષથી ઉચ્ચારેલા ‘અહો સાધુ,’ એવા સિન્ધવ જંભીર નાદે ત્રણે લોકને ગળવી ચૂક્યાં. ૩૭.

કલ્યાણકારી વાયુ વાવા લાગ્યો, સર્વ દિશાઓ તેજથી પ્રકાશિત થઈ અને જલસહિત પુષ્પોની દિવ્ય વૃદ્ધિ થઈ. ૩૮

ત્યારે અગ્નિવેશાદિ ઋષિઓમાં ભુદ્ધિ, સિદ્ધિ, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, કીર્તિ, ક્ષમા અને દયા—એ જ્ઞાનરૂપી દેવતાઓએ પ્રવેશ કર્યો. ૩૯

પરમર્ષિઓએ સ્વીકારેલાં અગ્નિવેશાદિનાં તે તન્ત્રોએ લોકસમૂહની રિતિતિ માટે પૃથ્વી પર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. ૪૦

આયુર્વેદનું લક્ષણ—

હિતમય, અહિતમય, સુખમય અને દુઃખમય આયુ તથા તે આયુષ્યનું પથ્યાપથ્ય અને પ્રમાણુ જેમાં કહેલ છે તેને આયુર્વેદ કહે છે. ૪૧

આયુ શબ્દનાં લક્ષણ અને પર્યાયો—

શરીર-ઇન્દ્રિય-મન અને આત્માના સંયોગને આયુષ્ય કહે છે. ધારિ, જીવિત, નિત્યગ અને અનુગમ્ય એ તેના પર્યાયો છે. ૪૨

વીજા વેદો કરતાં આયુર્વેદનો ઉચ્ચતા—

આ આયુર્વેદ સૌથી વધારે પવિત્ર છે, એમ વેદ જાણનારાઓ માને છે કારણ કે તે, મતુષ્યોને બન્ને લોકમાં જે હિતકર વાત છે તે કહે છે. ૪૩

સામાન્ય અને વિશેષનું લક્ષણ—

હંમેશાં બધા પદાર્થોની વૃદ્ધિનું કારણ સામાન્ય છે અને સર્વ પદાર્થોના હાસનું કારણ વિશેષ છે. બન્નેની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. ૪૪

સામાન્ય ઐક્યકર છે અને વિશેષ પૃથક્તાકર છે કારણ કે સામાન્યને તુલ્યાર્થતા કહે છે અને તેથી વિપરીતનું નામ વિશેષ છે. ૪૫

આયુર્વેદનાં અધિકરણો—

મન, આત્મા અને શરીર એ ત્રણ ત્રિદંડ જેવાં છે. તેના સંયોગથી જીવોનું અસ્તિત્વ છે અને આ સજીવ શરીરમાં બધું પ્રતિષ્ઠિત છે. ૪૬

તે સજીવ શરીર આ વેદનો પુરુષ છે, તેજ એતન છે, અને તેને જ અધિકરણ માનેલ છે; તેને માટે જ આ

આયુર્વેદ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. ૪૭

દ્રવ્ય-સંસ્રહ; ચેતન અચેતન મેદ પ્રમાણે વે પ્રકારનાં દ્રવ્યો—

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચભૂત, આત્મા, મન, કાલ અને દિશા એ નવ સંક્ષેપમાં દ્રવ્ય છે. ઇન્દ્રિયયુક્ત દ્રવ્યને એતન અને ઇન્દ્રિયરહિત દ્રવ્યને અએતન કહે છે. ૪૮

ગુણ અને કર્મ—

ઇન્દ્રિયોના વિષયો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ પ, શુરુ-લઘુ-આદિ ૨૦, ભુદ્ધિ ૧, પ્રયત્ન-પર્યાન્ત ૫, અને પર-અપરાદિ ૧૦, આ ૪૧ ને ગુણુ કહ્યા છે. પ્રયત્નજનિત એષ્ટાને કર્મ કહે છે. ૪૯

સમવાયનું લક્ષણ—

ભૂમિ-આદિ પંચ મહાભૂતોના પોતાના ગુણુથી અપૃથગભાવને સમવાય માન્યો છે, તે નિત્ય છે કારણ કે જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં ગુણુ નથી એમ નથી જ, એટલે કે સદા હોય છે જ. ૫૦

દ્રવ્યનું લક્ષણ; ગુણનું લક્ષણ—

જેમાં કર્મ અને ગુણુ આશ્રય કરીને રહ્યા છે અર્થાત્ જે કર્મ અને ગુણુનો આધાર છે અને જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સમવાયી કારણ છે અર્થાત્ જેની અંદર સમવેત થઈને-સમવાય સંબંધથી-નિત્ય સંબંધથી રહીને કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્રવ્ય કહે છે; જે સમવાયી એટલે સમવાયાધેય હોય-અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ગુણુના સંબંધમાં આધેયરૂપ હોય, નિશ્ચેષ્ટ (એષ્ટાશ્વન્ય અથવા એષ્ટારૂપ ન હોય) અને કારણરૂપ હોય છે તેને ગુણુ કહે છે. ૫૧

કર્મનું લક્ષણ—

કર્મ સંયોગ અને વિભાગમાં કારણ છે; તે કર્મ દ્રવ્યમાં આશ્રિત છે; કૃતવ્યના અનુધાનને કર્મ કહે છે. નિષ્પન્ન કર્મ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી. પર

આયુર્વેદનું પ્રયોજન—

આ પ્રમાણુ કારણુ સમન્વયું. આ તન્ત્રમાં ધાતુ-સાત્યને કાર્ય કહેવામાં આવે છે, ધાતુસાત્યની ક્રિયા એ આ તન્ત્રનું પ્રયોજન છે. ૫૩

વ્યાધિનો ત્રણ પ્રકારનો હેતુસંગ્રહ—

કાલ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોના મિથ્યા યોગ, અયોગ અને અતિયોગ એ શારીરિક અને માનસિક રોગોનો ત્રિવિધ હેતુસંગ્રહ છે. ૫૪

વ્યાધિના બે આશ્રયો; આરોગ્યનું કારણ—

શરીર અને મન, વ્યાધિ અને આરોગ્યનાં આશ્રયસ્થાન છે. કાલ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના સમયોગ સર્વ પ્રકારના સુખનું કારણ છે. ૫૫

આત્માનું લક્ષણ—

પરમાત્મા નિર્વિકાર છે; મન, પંચમહાભૂત, શબ્દાદિ ગુણ અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી એ ચૈતન્યમાં કારણરૂપ બને છે, અર્થાત્ આત્માનું ચૈતન્ય વ્યક્ત થાય છે. તે આત્મા નિત્ય છે, સાક્ષી છે અને તે સર્વ ક્રિયાઓને જુએ જ છે. ૫૬

શરીરના ત્રણ દોષોનો સંગ્રહ; મનના બે દોષોનો સંગ્રહ—

વાત, પિત્ત અને કફ એ શારીરિક દોષસંગ્રહ છે; અને રજસ્ તથા તમસ્ તે માનસિક દોષસંગ્રહ કહી છે. ૫૭

દોષોની શાન્તિના ઉપાયો—

શારીરિક રોગ હૃવવ્યપાશ્રય (અદૃષ્ટદ્વારા કાર્ય કરનારા) અને યુક્તિવ્યપાશ્રય (ઔષધ-યોગના-દ્વારા કાર્ય કરનારા) ઔષધોથી શાન્ત થાય છે; અને માનસિક રોગ અધ્યાત્મજ્ઞાન [શાસ્ત્રીયજ્ઞાન], ધૈર્ય, સ્મૃતિ અને સમાધિથી શાન્ત થાય છે. ૫૮

વાયુના ગુણો અને પ્રશમનો—

રક્ષ, શીત, લઘુ, સૂક્ષ્મ, ચલ, વિશદ અને ખર— એ વાયુના ગુણો છે. આ ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો વાપરવાથી વાયુ શીઘ્ર અને સમ્યક્ પ્રકારે શાન્ત થાય છે. ૫૯

વિત્તના ગુણો અને પ્રશમનો—

પિત્ત—થોડુંકે રિનગ્ધ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, અમ્લ, સરળશીલ અને કટુ છે. આ ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો વાપરવાથી પિત્ત શીઘ્ર શાન્ત થાય છે. ૬૦

કફના ગુણો અને પ્રશમનો—

ગુરુ, શીત, મૃદુ, રિનગ્ધ, મધુર, સ્થિર અને પિચ્છલ એ કફના ગુણો છે. વિપરીત ગુણોવાળાં દ્રવ્યો વાપરવાથી તેની શાન્તિ થાય છે. ૬૧

વિકારો મટાડવાના ઉપાયો—

દેશ, માત્રા અને કાલને જોઈ પ્રયોજવાં વિપરીત ગુણવાળાં ઔષધોથી સામ્ય રોગો મટે છે. ૬૨

પણ આસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કહેનામાં આવી નથી. હવે પછી પ્રસંગાનુસાર દ્રવ્યને અનુરૂપ ગુણ-કર્મો આચાર્ય આગળ ઉપર કહેશે. ૬૩

રસનું લક્ષણ અને મેદોનાં નિમિત્તકારણો—

રસનોન્દ્રય એટલે જીહ્વા ઇન્દ્રિયથી જે વિષય— ગુણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને રસ કહે છે. જળ અને પૃથ્વી તેનું આધાર-કારણ છે. રસની ઉત્પત્તિ અને તેના મધુરાદિ ભેદોમાં આકાશ, વાયુ અને તેજ એ ત્રણ નિમિત્ત-કારણ છે. ૬૪

રસોના સંગ્રહ—

સ્વાદુ, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત અને કષાય એ સંક્ષેપમાં છ રસો છે. ૬૫

દોષોના પ્રશમક અને પ્રકોપક રસો—

મધુર, અમ્લ અને લવણ રસ વાતને, કષાય, મધુર અને તિક્ત રસ પિત્તને તથા કષાય, કટુ અને તિક્ત રસ કફને જીતે છે. ૬૬

કટુ, અમ્લ અને લવણ રસ પિત્તને, મધુર-અમ્લ અને લવણ રસ કફને અને કટુ, તિક્ત તથા કષાય રસ વાતને કોપાવે છે. (૧)

પ્રમાવમેદ પ્રમાણે દ્રવ્યમેદ—

કેટલાંક દ્રવ્યો દોષને શાન્ત કરે છે, કેટલાંક ધાતુઓને દૂષિત કરે છે અને કેટલાંક સ્વાસ્થ્યપાલનમાં હિતકારી છે. એમ ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. ૬૭

ઉત્પત્તિમેદ પ્રમાણે દ્રવ્યમેદ : જંગમ દ્રવ્યોના સંગ્રહ—

વળી તે દ્રવ્ય જંગમ, પાર્થિવ અને ઔદ્ભિદ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કહેલ છે. બધી જાતનાં મધ, ગોરસ

(દૂધ, દહીં વગેરે), પિત્ત, વસા, મળ્મ, લોહી, માંસ, પુરીષ, મૂત્ર, ચર્મ, શુક્ર, હાડકાં, સ્નાયુ, શીંગડાં, નખ, ખરીઓ, વાળ, રુવાંડાં અને ગોરાચન—એટલાં જંગમ અથવા પ્રાણિદ્રવ્યો ઔષધ તરીકે વપરાય છે. ૬૮, ૬૯

પાર્થિવ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ—

સુવર્ણ, મંદૂર, પાંચ પ્રકારનાં લોહ (ચાંદી, ત્રાંબુ, કલર્મ, સીસું, અને લોહ), વેળ, ચૂનો, મનઃશિલ, હરતાલ, રત્નો, લવણ, ગેરુ, અને અંજનો (સોતાંજન સૌવીરાંજન વગેરે) ને પાર્થિવ અથવા ખનિજ ઔષધો કહેલ છે. ૭૦

ચાર પ્રકારનાં ઔદ્ધિદ્ર દ્રવ્યો—

વનસ્પતિ, વીરુધ, વાનસ્પત્ય તથા ઔષધિ—એ ચાર પ્રકારનાં ઔદ્ધિદ્ર દ્રવ્યો છે. કેવલ ફલથી વનસ્પતિ, પુષ્પ અને ફલથી વાનસ્પત્ય, ફલ પાકીને તરત નાશ પામે તેને ઔષધિ અને લતા—શુભ્રાદિને વીરુધ કહે છે. ૭૧, ૭૨.

ઔદ્ધિદ્ર દ્રવ્યોનો સંગ્રહ—

મૂલ, છાલ, લાકડું, નિર્ધોસ (ગુંદ વગેરે), નાલ, સ્વરસ, પલ્લવ, ક્ષાર, ક્ષીર, ફલ, પુષ્પ, ભરમ, તૈલ, કંટક, પાંદડાં, શુંગ, કંદ અને અંકુરોને ઔદ્ધિદ્ર ગણુ કહ્યો છે ૭૩

જંગમ વગેરે દ્રવ્યોમાંથી પ્રજાસ્ત દ્રવ્યોનો સંગ્રહ—

નીચે જંગમાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યોમાં ઉપયોગી અંશભેદ પ્રમાણે કેટલાંક પ્રશસ્ત દ્રવ્યો ગણુવ્યાં છે. ૭૪

ભગવાન પુતર્વસુએ કહેલ સોળ મૂલિની અને ઝોગણીસ ફલિનીઓ, ચાર મહારનેહો, પાંચ લવણ, આઠ મૂત્ર, આઠ દૂધ અને રોધનને માટે ઉપયોગમાં આવતાં ૭ વૃક્ષો એઓને રોગોમાં સારી રીતે યોજવાનું બળ છે તે શાસ્ત્ર છે. ૭૫, ૭૬

સોઠ મૂલિનોનાં નામો તથા કર્મો—

ગણુસર (મ.), સફેદ વજ, કાળું નસોતર, નસોતર, વરધારો, ચિકાખાધ, ઘોળી ગરણી, દાંતી, ઇંદ્રવારુણી, માલકાંગણી, કડવી ઘીલોડી, ઘૂધરા, ચમારદૂધેલી, ખાફળી, રતનબેત, હીરવી કાશ્મીર; આમાંથી ઘૂધરા,

કડવી ઘીલોડી અને ઘોળો વજ એ વમન માટે તથા ઘોળી ગરણી અને માલકાંગણી શિરોવિરેચન માટે અને ખાફળીની આગયારને વિરેચન માટે યોજવી જોઈએ. આ પ્રમાણે નામ અને કર્મ અનુસાર મૂલિનીઓ કહી છે. હવે ફલિનીઓ સાંભળો. ૭૭-૮૦

ઝોગણીસ ફલિનીનાં નામ તથા કર્મો—

આંચ પુટામણી, વાવડિંગ, કડવી કાકડી, મીંઢળ, કડવું ગલકું, કડવી તુંબડી, કુકડવેલાં, કડવાં તૂરિયાં આદ્ય અને સ્વલજ બન્ને પ્રકારની જેડીમધ, કરંજ, વાંકેરીનું મૂળ, અધેડો, હરડે, વરધારો, દૂધાળી મોરવેલનું શરદસ્તતુનું ફલ, કપીલો, ગરમાળો, કડાની શિંગો આ ઝોગણીસ ફલિની ઔષધો છે. ૮૧-૮૩

કડવું ગલકું, કડવી તુંબડી, કુકડવેલાં, કડવાં તૂરિયાં, મીંઢળ, કડાની શિંગો, કડવી કાકડી અને દૂધાળી મોરવેલને વમનમાં અને આસ્થાપનમાં વાપરવાં જોઈએ. ૮૪ અને અધેડો શિરોવિરેચનમાં પણ વપરાય છે. જે દશ ખાકી રહ્યાં તે વિરેચનમાં વપરાય છે. આ પ્રમાણે ઝોગણીસ ફલિનીઓનાં નામ અને કર્મ કહ્યાં. ૮૫

ચાર મહાસ્નેહોનાં નામ તથા કર્મ—

ઘી, તેલ, વસા અને મળ્મ એમ ચાર પ્રકારનાં સ્નેહ છે. તેનો ઉપયોગ પાન, અભ્યંગ, બસ્તિ અને નસ્ય માટે કરાય છે. ૮૬

આ સ્નેહો સ્નિગ્ધકારક, જીવનદાયક, વર્ણપ્રદ, બલવર્ધક અને પુષ્ટિકારક તથા વાતપિત્ત અને કફને હણનાર કહ્યા છે. ૮૭

પાંચ લ્વજોનાં નામ તથા કર્મો—

સંચળ, સૈંધવ, બિડલવણ, ઔદ્ધિદ્ર અને સામુદ્રલવણ મળીને પાંચ લવણો થાય છે. એ સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને અત્યંત દીપનીય છે. ૮૮-૯૯

આલેપન, સ્નેહવિધિ, સ્વેદવિધિ, વિરેચન, વમન, નિરૂહ, અનુવાસન, અભ્યંગ, ભોજન, શિરોવિરેચન, શસ્ત્રકર્મ, વર્તિ, અંજન, ઉવટન, અજીર્ણ, આનાહ, વાતવ્યાધિ, શુભ્રરોગ, શલ્લરોગ અને ઉદરરોગમાં તેઓ વપરાય છે. આ પ્રમાણે લવણો કહ્યાં; હવે પછી આત્રેયતંત્રમાં જે આઠ મુખ્ય મૂત્રો કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે. ૯૦-૯૨

આઠ મૂત્રોનાં નામ તથા કર્મો—

જેમકે મેંઢીનું મૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, ગોમૂત્ર, ભેંસનું મૂત્ર, હાથીનું મૂત્ર, ઊંટનું મૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર અને ગધેડાનું મૂત્ર. તેઓ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રક્ષ, કટુક અને લવણ્યાનુ-રસવાળાં છે અને ઉત્સાદન, આલેપન, આસ્થાપન, વિરેચન, સ્વેદન, આનાહ, અગ્નિપ્રયોગ, ઉદરરોગ, અર્શ, શુલ્મ, કુષ્ઠ, ક્ષિત્ત્વાસ, ઉપનાહ અને પરિષેકમાં તે યોગ્ય છે; તથા તે દીપન, વિષદ અને ક્ષિમિદ મનાય છે. ૯૩-૯૭

પાંડુરોગપીડિતોને તે અત્યંત સુખકર કહેલ છે; પીધું હોય તો તે કફને શાંત કરે છે, વાયુનું અનુલોભન કરે છે અને પિત્તને અધોભાગ તરફ લઈ જાય છે એટલેકે પિત્તનું રેચન છે. આ પ્રમાણે એ મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો ઉપર કહેવામાં આવ્યા. અત્યેક મૂત્રના ગુણો જુદા જુદા કહેવામાં આવશે. ૯૮, ૯૯

મેંઢીનું મૂત્ર થોડું તિક્ત, રિન્ગધ અને પિત્તને ન વધારનારું હોય છે. બકરીનું મૂત્ર કષાય તથા મધુર રસવાળું, પથ્ય અને દોષનાશક છે. ગોમૂત્ર થોડું મધુર, જરા દોષદ, કૃમિદ, કુષ્ઠદ છે અને કંડૂને શમાવે છે; પીધું હોય તો દોષજન્ય ઉદરરોગમાં સારી રીતે હિતકર છે. ૧૦૦, ૧૦૧

વળી ભેંસનું મૂત્ર અર્શોદ, શોષનાશક અને ઉદરરોગનાશક છે અને થોડું ક્ષારયુક્ત અને તારક છે. હાથીનું મૂત્ર ક્ષવણુરસવાળું છે અને વળી કૃમિ તથા કુષ્ઠ-રોગવાળાઓને હિતકર છે અને મળબંધ, મૂત્રાવરોધ, વિષ, કફરોગ અને અર્શરોગમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે. ઊંટનું મૂત્ર થોડું તિક્ત, શ્વાસહર, કાસદ અને અર્શોદ કહેવાય છે. ઘોડાનું મૂત્ર તિક્ત અને કટુ રસવાળું, કુષ્ઠ, વ્રણ અને વિષનું નાશક છે. ગધેડાનું મૂત્ર અપરમાર, ઉન્માદ અને ગ્રહબાધોને નાશ કરે છે. ૧૦૨-૧૦૪

આઠ ક્ષીરોનાં નામ તથા કર્મો—

આ પ્રમાણે અહીં શક્તિ-યોગાનુસાર સામાન્ય-વિશેષ રૂપથી મૂત્રો કહ્યાં છે. હવે અહીંથી દૂધ અને તેનાં ગુણ-કર્મ કહેવામાં આવશે. ૧૦૫

મેંઢીનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, ગાયનું દૂધ, ભેંસનું દૂધ, ઊંટડીનું દૂધ, હાથણીનું દૂધ, ઘોડીનું દૂધ અને સ્ત્રીનું ધાવણ એમ આઠ પ્રકારનાં દૂધ છે. ૧૦૬

દૂધ ઘણે ભાગે મધુર, રિન્ગધ અને શીતળ, ધાવણ વધારનાર, આહ્વાદકર, પુષ્ટિકર, શુક્રવર્ધક, ભુક્ષિવર્ધક, બલકારક, મનોબલવર્ધક, જીવનીય, શ્રમહર અને શ્વાસ-કાસ અને રક્તપિત્તને નાશ કરે છે તથા ભગ્નસંધાન-કારક છે; બધાં પ્રાણીઓને સાત્મ્ય છે અને શમન, શોષક, તૃષ્ણાનાશક અને અતિદીપન છે; ક્ષતક્ષીણ, પાંકુ, અમ્લપિત્ત, શોષ, શુલ્મ, ઉદરરોગ, અતિસાર, જીર્ણીજ્વર, દાહ અને વિશેષે કરીને શોથરોગમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે તથા યોનિરોગ, શુક્રરોગ, મૂત્રાદ્વપતા, ગ્રથિતમલ અને વાતપિત્તના રોગીઓ માટે પથ્ય છે. નસ્ય, આલેપન, અવગાહન, વસન, આસ્થાપન, વિરેચન અને સ્નેહન એમ સર્વ ક્રિયામાં દૂધ વપરાય છે. ૧૦૭-૧૧૨

અત્યેક દૂધના અન્નપાનાદિ અધ્યાયમાં આ ગુણો ક્રમાનુસાર જુદા જુદા ફરીથી પૂર્ણરૂપે કહેવામાં આવશે. ૧૧૩

દૂધાળાં ત્રણ વૃક્ષો અને તેનાં કર્મો—

ફલિની અને મૂલિનીથી જુદા થોર, આકડો અને અષ્ટા (મ.) નામે જે ત્રણ વૃક્ષો છે તેઓનું આ જુદું જુદું કર્મ છે. ૧૧૪

વમનમાં અષ્ટા (મ.) અને વિરેચનમાં થોરનું દૂધ વાપરવું અને આકડાનું દૂધ વમન અને વિરેચન બન્નેમાં વાપરવું જોઈએ. ૧૧૫

છાલ-ઉપયોગી ત્રણ વૃક્ષો અને તેનાં કર્મો—

કાંકય, કડવો સરગવો અને તિલ્લક એ ત્રણ બીજાં વૃક્ષો કહ્યાં છે કે જેઓની છાલ ઉપ-યોગી છે. ૧૧૬

કાંકય અને તિલ્લકને વિરેચનમાં વાપરવાં જોઈએ, અને કડવો સરગવો વિસર્પ, શોથ, અર્શ, દાદર, વિદ્રધિ, ગંડમાલા, કુષ્ઠ અને અલ્લજમાં વપરાય છે. ભુક્ષિગાન વૈદ્યે આ શોધન કરનાર છ વૃક્ષોને- પથ્થુ બાણવાં જોઈએ. ૧૧૭, ૧૧૮

આ પ્રમાણે ક્ષિત્તી, મૂલિત્તી, સ્નેહો, લવણો, મૂત્રો, ક્ષીર અને જેનાં ક્ષીર અને છાત્ર બન્ને વાપરવાનું કહ્યું છે તે છ વૃક્ષો વર્ણવ્યાં છે. ૧૧૯

ઔષધનાં નામ, રૂપ અને યોગ જાણવાના કાચવા—

વનમાં બકરાં ચારનારા, ઘેટાં ચારનારા, ગાયોના ગોવાળ અને વનમાં વસનારા જે બીજા લોકો છે તેઓ ઔષધિઓને નામ અને રૂપથી જાણખે છે. ૧૨૦

કેવળ નામ અને આકૃતિનાં જ્ઞાનથી ઔષધિઓનો સમ્યક્ પ્રયોગ જાણવા કોઈ શક્તિમાન નથી. ૧૨૧

તેઓનાં સંપૂર્ણ રૂપ ને પ્રયોગને જાણતો હોય તે તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે; તો જે વૈદ્ય ઔષધિઓને સર્વ પ્રકારે નામ, રૂપ અને યોગજ્ઞાનથી જાણખે તેને માટે તો કહેવું જ શું ! ૧૨૨

પ્રત્યેક પુરુષને બલ-કાલ-વય-પ્રકૃતિ પ્રમાણે તપાસીને દેશકાલાનુસાર ઔષધોની ચોજના જાણે તેને ઉત્તમ વૈદ્ય જાણવો જોઈએ. ૧૨૩

ઔષધનાં નામ, રૂપ અને યોગ ન જાણવાના દોષો—

જેમ વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ અને વજ્ર મારક છે તેમ અજ્ઞાન ઔષધ પણ મારક છે અને જાણેલું ઔષધ અમૃતતુલ્ય છે. ૧૨૪

કારણ કે નામ, રૂપ અને ગુણ-એ ત્રણેથી નહિ જાણેલું ઔષધ અને જાણેલું છતાં ખોટી રીતે વાપરેલું ઔષધ એ બન્ને અનર્થ કરે છે. ૧૨૫

તીક્ષ્ણ વિષ પણ સમ્યગ્ યોગથી શ્રેષ્ઠ ઔષધ બને છે અને ઔષધ પણ ખરાબ રીતે ચોજાય તો તીક્ષ્ણ વિષ બને છે. ૧૨૬

તેથી જીવન અને આરોગ્યની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રયોગ ન જાણનાર મૂર્ખ વૈદ્યે આપેલું કોઈ પણ ઔષધ લેવું જોઈએ નહિ. ૧૨૭

માથા પર પડેલું ઇન્દ્રિય વજ્ર કદાચ મનુષ્યને જીવતો રાખે પરંતુ મૂર્ખ વૈદ્યે ચોજેલું ઔષધ રોગીને જીવવા દેતું નથી. ૧૨૮

પોતાને બુદ્ધિમાન સમજનાર જે વૈદ્ય દુઃખી, રોગશય્યા પર સતેલા અને શ્રદ્ધાવાળા રોગીને વગર વિચારે

ઔષધ આપે છે તેવા ધર્મરહિત, પાપી, મત્સરૂપ અને દુષ્ટુદ્ધિવાળા સાથે સંભાષણ કરવાથી પણ મનુષ્ય નરકમાં પડે છે. ૧૨૯, ૧૩૦

સર્પનું વિષ અથવા ઉકાળેલો ત્રાંખાનો રસ પીવો સારો છે, અગ્નિસંતપ્ત લોહના ગોળા ખાવા એ પણ ઠીક છે પણ આયુર્વેદવદ્નો વેષ ધારણ કરીને શરણે આવેલા રોગી પાસેથી અન્ન, પાન કે દ્રવ્ય લેવું ચોખ્ખું નથી. ૧૩૧, ૧૩૨

મિષ્ટાન્નમૂલ્યું કાર્ય—

એથી વૈદ્ય થવાની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતામાં ગુણસંપાદન માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી પોતે મનુષ્યોનો જીવન-દાતા થઈ શકે. ૧૩૩

ચોગ્ય ઔષધનું લક્ષણ—

તે જ ઔષધ શ્રેષ્ઠ છે કે જે આરોગ્ય આપી શકે અને વૈદ્ય પણ તે જ શ્રેષ્ઠ છે કે જે રોગોમાંથી રોગીઓને મુક્ત કરે. ૧૩૪

ઉત્તમ વૈદ્યનું લક્ષણ—

સધનાં કર્મોની સિદ્ધિ સમ્યક્ પ્રયોગને જાણવા છે અને તે સિદ્ધિ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યને સર્વગુણસંપન્ન દર્શાવે છે. ૧૩૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ શ્લોકો—

આયુર્વેદનો આગ્રહ, અન્તરલુકન, આગ્રહનો હેતુ, આયુર્વેદનો પ્રચાર, મૂત્રણનું અભ્યુત્થાન (અંશસ્વીકાર) અને નિર્ણય (પરિભાષા), સંપૂર્ણ કારણ-કાર્ય, આયુર્વેદપ્રયોજન, હેતુ, દોષ, સંક્ષિપ્ત ઔષધસંગ્રહ, રસો અને તેનાં નિમિત્તકારણ અને આધાર-કારણ, ત્રિવિધ દ્રવ્યસંગ્રહ, મૂલિત્તી, ક્ષિત્તી, સ્નેહ, લવણ, મૂત્ર, ક્ષીર અને ક્ષીર તથા છાલનાં આશ્રયસ્થાન છ રોધન વૃક્ષો, અને એ સૌનાં કાર્ય, યોગ, અયોગ, ગુણ અને દોષો, અન્તવૈદ્યની નિન્દા, ઉત્તમ વૈદ્યના સર્વ ગુણો આવેલા છે—એ સર્વ આ પ્રથમ અધ્યાયમાં મહર્ષિએ બતાવ્યું છે. ૧૩૬-૧૪૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશથી રચાયેલ અને ચરક મુનિથી સુધારાવધારા પામેલ આ શાસ્ત્રમાં સૂત્રસ્થાન [વધે “દીર્ઘજીવિતીય” નામનો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય બીજો અપામાર્ગતંકુલીય અધ્યાય

અપામાર્ગતંકુલીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી અમે ‘અપામાર્ગતંકુલીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ લગવાન આત્રેયે કહેલું છે. ૧, ૨

શિરોવિરેચન દ્રવ્યો—

અધેડાનાં બીજ, પીપર, મરી, વાવડિંગ, સરખેલો, સરસવ, તેજબળનાં ફળ, જીરું, બાદામી, પીણ, નાની એલચી, રેણુકબીજ, કલોજી જીરું, તુલસી, ઘોળી ગરણી, કુઠેરક, મરવે, કાળિયા સરસનાં બીજ, લસણ, હળદર, દારુહળદર, સિંધાલુણ, સંચળ, માલકંગણી અને સૂંઠ—એ માથાના બારેપણુમાં, માથાના શ્લેષમાં, પીનસમાં, આધાશીશીમાં, શિરોગત ક્ષિમિરોગમાં, અપરમારમાં, સૂંધવાની શક્તિના નાશમાં અને મૂર્છામાં શિરોવિરેચન માટે દેવાં. ૩-૬

વમન દ્રવ્યો—

મીઠળ, જેઠીમધ, લીમડો, કુકડેલાં, કડવાં તૂરિયાં, લીંડીપીપર, કડો, કડવી તુંબડી, એલચી અને કડવાં ગલકાં એઓને કફ અને પિત્ત બહાર નીકળવાને તત્પર થયા હોય ત્યારે અને રોગ આમાશયમાં રહેલો હોય ત્યારે વૈદ્યે દેહને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે વમન માટે પ્રયોજવાં. ૭, ૮

વિરેચન દ્રવ્યો—

દોષ ન્યારે પકવાશયમાં ગયેલો હોય ત્યારે વિરેચન માટે આટલાં દ્રવ્યો પ્રયોજવાં— નસોતર, ત્રિકલા, દાંતી, ગળી, ગિકાખાઇ, વજ, કપીલો, ઈંદ્રામણાં, હીરવી કાશ્મીર, વાકેરીનાં મૂળ (મ.), કરંજ, પીણ, ગરમાળો, પ્રાક્ષ, રતનજેત, અને સમુદ્રફળ, ૯, ૧૦

આસ્થાપન દ્રવ્યો—

ઉદાવર્ત, કબ્જિન્યાત અને આસ્થાપનોમાં આટલાં દ્રવ્યો યોજવાં—પાટલા, અરણી, બીલી, રેંદૂ, શીવણ,

સાલવણ, પીઠવણ, મોરિંગણી, ખપાટ, ગાખરુ, બીલી મોરિંગણી, એરંડો અને સાંટોડી, જવ, કળચી, એર, ગળો અને મીઠળ, ખાખરો, રોહિષ ધાસ. રનેહો અને લવણ. ૧૧-૧૩

અનુવાસન દ્રવ્યોનું આસ્થાપન દ્રવ્યોમાં કથન—

આ જ ઔષધસમૂહથી વાતનાશક અનુવાસન બનાવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે પંચકર્મ સંબંધી ઔષધોનો સંગ્રહ કર્યો. ૧૪

પંચકર્મનું પૂર્વ કર્મ—

રનેહ અને રવેદથી કાષ્ઠમાં આવીને જોઓના દોષ બહાર નીકળવા તૈયાર થયા છે તેઓને માત્ર તથા કાલનો વિચાર કરી ઉપર લખેલાં દ્રવ્યોથી પંચકર્મ કરાવવાં. ૧૫

યુક્તિજ્ઞાનના ગુણો—

યુક્તિ(ઔષધની સમ્યગ્ યોજના)નો આધાર માત્ર અને કાળ પર છે; સિદ્ધિ યુક્તિમાં રહેલી છે અને યુક્તિ જાણનારો વૈદ્ય કેવળ દ્રવ્યજ્ઞાનવાળો કરતાં હંમેશાં ચઢિયાતો છે. ૧૬

ઝઠાઘીસ યવાગૂઓ—

વિવિધ ઔષધોથી બનતી યવાગૂઓ સાથે વિવિધ પ્રકારના રોગોને મટાડવા માટે હવે કહેવામાં આવે છે. ૧૭

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો અને સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અગ્નિદીપક અને શ્લેષનાશક છે. ૧૮

કાઠ, બીણું, ખાટી ચાંગેરી, છાશ અને દાઝમથી તૈયાર કરેલી પેયા પાચક અને ગ્રાહી છે. વાતપ્રધાન અતિસારમાં પંચમૂળની પેયા યોજવી જોઈએ. ૧૯

સાલવણ, બલા અને બીલી તથા પીઠવણથી તૈયાર કરેલ અને દાઝમસાર નાખીને ખાટી બનાવેલ પેયા પિત્ત અને કફથી થયેલા અતિસારવાળાને હિતકર છે. ૨૦

બકરીના દૂધમાં અરધું પાણી નાખી વાજો, પોયણાં અને સૂંઠ તથા પીઠવણથી તૈયાર કરેલ પેયા રક્તાતિસારનો નાશ કરનારી છે. ૨૧

આમયુક્ત અતિસારમાં અતિવિષ અને સૂંઠથી તૈયાર કરેલ પેયાને દાઝમસારથી ખાટી કરી આપવી જોઈએ. મૂત્રકૃમ્લમાં ગોખરુ અને ભોરીંગણીથી બનાવેલી પેયા ક્ષણિત મેળવીને આપવી જોઈએ. ૨૨

વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, સરગવો અને મરી વડે હાથમાં સિદ્ધ કરેલી અને સાહુખાર મેળવેલી યવાગૂ કિમિનાશક હોય છે. ૨૩

દ્રાક્ષ, સારિવા, ડાંગરની ધાણી, પીપર, મધ અને સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ તૃષ્ણા મટાડનાર છે. બાવચીથી પકાવેલ યવાગૂ વિપનાશક છે. ૨૪

વરાહના માંસરસમાં સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ બૃંદણ કરનાર છે અને શેકેલ કસઈની યવાગૂ મધ મેળવીને આપવાથી કૃશતા કરનાર છે. ૨૫

ઘીવાળી, બહુ તલવાળી અને લવણયુક્ત યવાગૂ સ્નેહન કરનાર છે; કુશ તથા આમળાંના કવાથથી સિદ્ધ કરેલી સામાની યવાગૂ રક્ષણ કરનાર છે. ૨૬

દશમૂળમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ કાસ-હેડકી-શ્વાસ અને કફનો નાશ કરનાર છે. ઘી-તેલમાં મદિરાથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પકવાશયના રોગ મટાડનાર છે. ૨૭

શાક-માંસ, તલ અને અડદથી સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ મળને બહાર કાઢે છે. જાંબુના ફળિયા, આંખાની ગોઠ્ઠી, કોઈની ખટાઈ અને ખીલીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ સંગ્રાહક છે. ૨૮

જવખાર, ચિત્તો, હિંગ અને અમ્લવેતસથી સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ ભેદન કરનાર છે; હરડે, પીપરીમૂળ અને સૂંઠથી બનાવેલી યવાગૂ વાતનું અનુલોભન કરનાર છે. ૨૯

હાથથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ધૃતની વ્યાપદનો નાશ કરે છે; હાથ તથા તલવટથી સાધેલ યવાગૂ તેલની વ્યાપદમાં પ્રશસ્ત છે. ૩૦

ગાયના માંસરસથી ખાટા દાઝમસહિત સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ વિપમજવરનો નાશ કરનાર છે. ઘી અને તેલમાં પીપર અને આમળાંથી સિદ્ધ કરેલી જવની યવાગૂ કંઠને હિતકર છે. ૩૧

કૂકડાના માંસરસમાં સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ વીર્યમાર્ગના રોગ દૂર કરનાર છે. અડદની દાળસહિત ઘી અને દૂધમાં સાધેલી યવાગૂ વૃષ્ટ છે. ૩૨

પોઈ તથા દહીંથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ મદનો નાશ કરનાર છે. અધેડાનાં ખીજ, દૂધ અને ઘોના માંસરસથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ભૂખનો નાશ કરે છે. ૩૩

તે બાળતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

આ પ્રમાણે આ અઠ્ઠાવીસ યવાગૂઓ કહી દેખાડી અને પંચકર્મ સંબંધી ઔષધસંગ્રહ પણ કહી બતાવ્યો. ૩૪

મૂલ અને ફલનાં જ્ઞાનના હેતુથી જે ઔષધો પ્રથમ કહ્યાં હતાં તે પંચકર્મ સંબંધી જ્ઞાનના કારણે ફરીને અહીં કહ્યાં છે. ૩૫

ચિકિત્સાર્હ વૈદ્ય—

સ્મૃતિવાળો, હેતુ-અને યુક્તિ જાણનાર, જિતેન્દ્રિય અને તાત્કાલિક ઉપચાર જાણનાર વૈદ્ય ઔષધોના સંયોગથી ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય છે. ૩૬

૨. આ પ્રમાણે અગ્નિવેશી રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘અપામાર્ગ-તંડુલીય’ નામક ખીન્ને અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ત્રીજો

:: આરબ્ધવીર્ય અધ્યાય ::

આરબ્ધવીર્ય અધ્યાયનો સ્વરૂપ—

“હવે અહીંથી ‘આરબ્ધવીર્ય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્મે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

કુષ્ઠહર વંદર લેવો—

ગરમાળો, ફૂવાડિયો, કરંજ, અરડૂશી, ગળો, મીઠળ, હળદર અને દરુહળદર, ગંધગિરોજ, દેવદાર,

ખેર, ધાવડો, લીમડો, વાવડિંગ, કરેણીની છાલ, ભોજ-
પત્રની ગાંઠ, લસણ, સરસડો, કાસીસ, ગૂગળ, સરગવો,
મરવો, કડો, સાતવીન, પીલુ, કઠં, જૂઈનાં પલ્લવ, વજ,
હરેણુકળીજ, નસોતર, દાંતી, ભિલમો, સોનાગેરુ,
સુરમો, મનઃશિલ, હરતાલ, ધરની મેશ, એલચી, કાસીસ,
લોધ્ર, અબ્જીન, ગોચ તથા શાલ-આ પ્રમાણે અર્ધા અર્ધા
શ્લોકથી કહેલા આ છ યોગોનાં દ્રવ્યોને ગાયનાં પિત્તથી
પીળાં કરી ફરીથી પીસી તથા ઐષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરી
સરસવનાં તેલ સાથે મેળવીને વૈઘે તેનાં ચૂર્ણ અને
લેપનો પ્રયોગ કરવો. ૩-૬

પ્રયોજેલા આ લેપો મનુષ્યોનાં કષ્ટસાધ્ય ચામડીનાં
દરદો, નવું કિલાસ, ઇન્દ્રલુપ્ત, કિટિભ, દાદર, લગદર,
અર્શ, અપચી, અને ખસનો તરતમાં નાશ કરે છે. ૭

કઠં, હળદર અને દારુહળદર, તુલસી, પરવળ,
લીમડો, અસન, દેવદાર, સરગવો, સરસવ, તેજદળ,
ધાણા, કેવડીમોથ અને ચોરકનું સમ પ્રમાણમાં ચૂર્ણ
કરવું. ૮

પ્રથમ શરીરે સરસવનું તેલ ચોળી પછી જાશમાં
ઘૂંટેલાં તે દ્રવ્યોથી ઉદ્ધર્તન કરવાનો યત્ન કરવો. તેથી
એની ખજવાળ, ફોડકીઓ, કાઠ, કુષ્ઠ અને શોષ શાન્ત
થાય છે. ૯

કઠં, મોરથુથુ, દારુહળદર, કાસીસ, કંપીલો,
મોથ, લોધર, ગંધક, રાળ, વાવડિંગ, મનઃશિલ, હરતાલ
અને કરેણીની છાલ-એનું ચૂર્ણ કરી તેલ યોગેલ શરીર-
વાળાને શરીરે મસળવા માટે આપવું. તે પ્રમાણે
કરવાથી દાદર, ખજવાળ, કિટિભ, ખસ અને વિચરિંકા
શાન્ત થાય છે. ૧૦, ૧૧

મનઃશિલ, હરતાલ, મરી, તેલ અને આકાંઠાના
દૂધનો લેપ ચામડીનાં દરદો નાશ કરનાર છે. મોરથુથુ,
વાવડિંગ, મરી, કઠં, લોધ્ર અને મનઃશિલનો લેપ
તે પ્રમાણે ચામડીનાં દરદો નાશ કરે છે. ૧૨

રસાંજન અને ફૂવાડિયાનાં બીજનો કાઠના રસથી
યુક્ત લેપ કુષ્ઠનાશક છે. કરંજનાં બી, ફૂવાડિયો અને
કઠંને ગોમૂત્રમાં વાટીને કુષ્ઠનાશક ઐષ્ઠ લેપ બને છે. ૧૩
બન્ને હળદર, ઇન્દ્રજવ, કરંજનાં બીજ, જૂઈનાં

પાન, અને કરેણીની છાલ તથા વચલો ભાગ એનો
તેલના દ્વાર સહિત લેપ કરવો. ૧૪

મનઃશિલ, કડાછાલ, કઠં, કાસીસ, ફૂવાડિયો,
કરંજ, ભોજવૃક્ષની ગાંઠ અને કરેણીનાં મૂળ એ પ્રત્યેકનું
એક તોલા જેટલું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા તુષોદકથી અને
ખાખરાના ૨૫૬ તોલા ચૂવાથી સિદ્ધ કરવું અને
કઞ્છીને ચોટે તેવો લેપ કરવો; તેને કુષ્ઠનું નિકંદન કરવા
માટે ઐષ્ઠ કહે છે. ૧૫, ૧૬

ગરમાળાનાં પાન અને પીલુડીનાં પાન તથા
કરેણીનાં પાન જાશની સાથે વાટીને જે માણસે શરીરે
તેલ ચોળ્યું હોય તેવા માણસના કુષ્ઠને ઉદ્ધર્તન કરવું. ૧૭

વાતનાશક પાંચ લેવો—

ખોર, કળથી, દેવદાર, રારના, અડદ, અળસી,
તેલીબીઆં, કઠં, સુવા અને જવનું ચૂર્ણ એ બધાંને
કાંજ વગેરેથી અમ્લ કરીને વાતરોગીઓને બિનાં બિનાં
ચોપડવાં. ૧૮

આનૂપ પશુપંખીઓ અને મત્સ્યના માંસનાં
બિના બિના વેસવારનો લેપ વાતનાશક છે. દશમૂલથી
મિશ્રિત ગંધૌપધથી સિદ્ધ કરેલા ચાર રનેહોવડે કરેલો
લેપ વાતનાશક છે. ૧૯

જાશથી યુક્ત જવનું ચૂર્ણ, જવખાર સાથે બિનું
બિનું પેટ પર લગાડવાથી જઠરની વ્યાધિને મટાડે છે.
કઠં, સુવા અને જવનું ચૂર્ણ તેલ તથા અમ્લદ્રવ્ય સાથે
મેળવીને વાતરોગમાં આપવાનું કહેવું છે. ૨૦

વાતરક્તહર ત્રણ લેવો—

સુવા અને વરિયાળી, જેડીમધ, મહુડાં, બલબીજ,
ચારોલી, કસેલાં, ઘી, વિદારીકંદ અને ખડીસાકરનો
લેપ વાતરક્તમાં કરવો જોઈએ. ૨૧

રાસ્ના, ગળો, જેડીમધ, બલબીજ, ખપાટ,
જવક, ઋષભક, દૂધ, ઘી અને મીણથી સિદ્ધ કરેલ
લેપ ચોપડવાથી વાતરક્તના વ્યાધિને દૂર કરે છે. ૨૨
ઘઉંનો લોટ અને ખકરીના દૂધનો ઘીસહિત
લેપ વાતરક્તમાં કરાય છે. તગર, ઉત્પલ, શ્વેતચંદન,

અને કંઠનો ઘીની સાથે માથાં પર લેપ શિરોવ્યાધિમાં કરવામાં આવે છે. ૨૩

શિરઃશૂલ્હર લેપો—

પ્રપૌંડરીક, દેવદાર, કંઠ, જેઠીમધ, એલચી, કમળ અને ઉત્પલ, અગુરુ, ધાખાળરિયું, પદ્મકાષ્ઠ અને ચોરકનો ઘીસહિત લેપ શિરોરોગમાં કરવામાં આવે છે. ૨૪

પાર્શ્વશૂલ્હર લેપ—

રાસ્તા, ખેઉ હળદર, જટામાંસી, સુવા અને વરિયાળી, દેવદાર અને ખડીસાકર તથા દોડીનાં મૂળ, ઘી, અને તેલ સાથે પડખાંના વ્યાધિમાં નવશેકાં ચોપડવાં. ૨૫

નિર્વાપણ કરનાર લેપો—

શેવાલ, પદ્મ, ઉત્પલ, વાળુંજ, લાલ નાગકેશર, પ્રપૌંડરીક, વીરણનો વાળો, લોધર, ઘઉંલા, પીળું ચન્દન અને સફેદ ચંદનનો ઘી સાથે લેપ દાહશામક છે. ૨૬

ખડીસાકર, મજ્જા, વાળુંજ, પદ્મકાષ્ઠ, જેઠીમધ, ધંદ્રવારુણી, કમળ, ધ્રો, જવાસાનું મૂળ અને કુશ તથા કાંસડાનું મૂળ, વાળો અને ધાખાળરિયાનું લેપન દાહશામક છે. ૨૭

શીતહર લેપ; વિપહર લેપ—

દગડકૂલ, એલચી, અગુરુ, કંઠ, ચોરક, તગર, તજ, દેવદાર અને રાસ્તાનો લેપ તરતમાં શીત મટાડે છે; અને શિરીષ તથા નગોડનો લેપ વિપનો નાશ કરે છે. ૨૮

ત્વગ્દોષ તથા સ્વેદહર લેપ; શરીરની દુર્ગન્ધ હરનાર લેપ—

શિરીષ, વીરણનો વાળો, લાલ નાગકેશર અને લોધરનો લેપ ચામડીના દોષો અને પરસેવો મટાડનાર છે. તજ, સુગંધી વાળો, લોધર, વીરણનો વાળો, અને સફેદ ચંદનનો લેપ શરીરની દુર્ગન્ધ હરનાર છે. ૨૯

તે આખતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

સિદ્ધ અને મહર્ષિઓને પૂજ્ય ભગવાન આત્રેયે જગતના હિત માટે અહીં આ આરગ્વધીય અધ્યાયમાં

વિવિધ રોગનાશક ઉત્તમ સિદ્ધ થયેલ જત્રીસ ચૂણં અને લેપો કહ્યા છે. ૩૦

૩૦. આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘આરગ્વધીય’ નામક ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ચોથો

પદ્વિરેચનશતાશ્રિતીય અધ્યાય

પદ્વિરેચનશતાશ્રિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પદ્વિરેચનશતાશ્રિતીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨.

પદ્વિરેચનશત વગેરેનું સંક્ષેપમાં કથન—

અહીં ખરેખર ૬૦૦ વિરેચનો છે, વિરેચનના આશ્રય છ છે, કપાયની યોનિઓ પાંચ છે, કપાયની કલ્પના પાંચ પ્રકારની છે, પચાસ મહાકપાય છે અને પાંચસો કપાયો છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં છે. ૩

છસો વિરેચનો—

૬૦૦ વિરેચનો છે એમ જે કહ્યું તેનું અહીં સંક્ષેપમાં ઉદાહરણ આપી, કલ્પસ્થાનમાં તે વિસ્તારપૂર્વક કહેશું. તેમાં મીઠળના ૧૩૩ યોગ કહેલા છે, કુકડ-વેલાંના ૩૯ યોગ, કડ્ડી તુળડીના ૪૫, કડવાં ગલકાં ૬૦ પ્રકારે યોગયુક્ત થાય છે, કંઠોના ૧૮ યોગ થાય છે, કડવાં તુરિયાં ૬૦ પ્રકારે યોગયુક્ત થાય છે, કાળાં નસોતર અને નસોતરના ૧૦૦ યોગ કહેલા છે અને બીજા ૧૦ થાય છે, ગરમાળાના ૧૨ રીતે યોગ થાય છે, લોધર વિધિમાં ૧૬ યોગથી યુક્ત છે, ચોર ૨૦ યોગવાળો છે, ચિકાખાઈ અને આંખકુટામણીના ૩૯ યોગો તથા દાંતી અને રતનબેતના ૪૮ યોગો છે. આ પ્રમાણે કુલ છસો વિરેચનો છે. ૪

વિરેચનના છ આશ્રયો—

વિરેચનના છ આશ્રયો એ છીર, મૂળ, છાલ, પાન, કૂલ અને ફળ છે. ૫

પાંચ કષાયયોનિઓ—

મધુરકષાય, અમ્લકષાય, કટુકષાય, તિક્તકષાય અને કષાયકષાય એની પાંચ કષાય-યોનિઓની શાસ્ત્રમાં સંજ્ઞા છે. ૬

પાંચ પ્રકારની કષાયકલ્પના—

કષાયની કલ્પના પાંચ છે; જેમકે સ્વરસ, કલ્ક, શૂત, શીત, અને ફાંટ કષાય.

સ્વરસ વગેરેનાં લક્ષણો—

યન્ત્રથી પીલેલાં દ્રવ્યમાંથી જે રસ નીકળે તે સ્વરસ કહેવાય છે. રસસહિત પીસેલાં દ્રવ્યોનો પિંડો તે કલ્ક કહેવાય છે. અગ્નિ ઉપર પાણી સહિત ઉકાળેલાં દ્રવ્યને ત્રિક્તસકો શૂત કહે છે. પાણીમાં આખી રાત રહેલાં ખાંડેલાં દ્રવ્યમાંથી જે કષાય બને છે તેને શીત કહેલો છે. ઊનાં પાણીમાં નાખીને મસળેલ હોય તેને ફાંટ કહેલ છે.

સ્વરસ વગેરેનાં વલતારતમ્ય—

તેઓમાં પૂર્વતા અનુસાર બલની અધિકતા હોય છે. તેથી કષાયોની કલ્પના વ્યાધિ અને રોગીના બળની અપેક્ષા રાખે છે. એ પ્રમાણે ખરેખર સર્વ કલ્પનો સર્વ સ્થાને ઉપયોગી થતાં નથી. ૭

પચાસ મહાકષાયોનું સંક્ષેપમાં વિવરણ; પાંચસો કષાયોનું વિવરણ—

પચાસ મહાકષાયો છે એમ જે કહ્યું તેની વ્યાખ્યા હવે કરશું. જેમકે જીવનીય, બૃંહણીય, લેખનીય, ભેદનીય, સન્ધાનીય અને દીપનીય એ છનો સમૂહ પ્રથમ કષાયવર્ગ છે; બલ્ય, વર્ણ્ય, કંઠ્ય, અને હ્રસ્વ એ ચારનો સમૂહ બીજો કષાય વર્ગ છે; તૃપ્તિમ્, અરોમ્, કુષ્મ્, કંડૂમ્, કિમ્મિ અને વિષમ્ એ છનો સમૂહ ત્રીજો કષાયવર્ગ છે; રતન્યજનન, રતન્યશોધન, શુક્રજનન

અને શુક્રશોધન એ ચારનો સમૂહ ચોથો કષાયવર્ગ છે; ર્નેહોપગ, રવેદોપગ, વમનોપગ, વિરેચનોપગ, આરથાપનોપગ, અનુવાસનોપગ અને શિરોવિરેચનોપગ એ સાતનો સમૂહ પાંચમો કષાયવર્ગ છે; છર્દિનિગ્રહણ, તૃષ્ણાનિગ્રહણ અને હિઠ્ઠાનિગ્રહણ એ ત્રણનો સમૂહ છઠો કષાયવર્ગ છે; પુરીષસંગ્રહણીય, પુરીષવિરજનીય, મૂત્રસંગ્રહણીય, મૂત્રવિરજનીય અને મૂત્રવિરેચનીય એ પાંચનો સમૂહ સાતમો કષાયવર્ગ છે; કાસહર, શ્વાસહર, શોથહર, જ્વરહર અને શ્રમહર એ પાંચનો સમૂહ આઠમો કષાયવર્ગ છે; દાહપ્રશમન, શીતપ્રશમન, ઉર્દ્ધ્વપ્રશમન, અંગમર્દ્ધપ્રશમન અને શૂલ્કપ્રશમન એ પાંચનો સમૂહ નવમો કષાયવર્ગ છે; શોષિતાસ્થાપન, વેદનાસ્થાપન, સંજારસ્થાપન, પ્રગ્નસ્થાપન અને વયસ્થાપન એ પાંચનો સમૂહ દશમો કષાયવર્ગ છે. આ પ્રમાણે મહાકષાયોનાં લક્ષણોનાં ઉદાહરણ માટે પચાસ મહાકષાયોની વ્યાખ્યા કરી છે. તેમાંના દરેક મહાકષાયના દશ દશ પેટા કષાયો હવે કહેશું. તેઓ બધા મળીને પાંચસો કષાયો થાય છે. ૮

જીવનીય દશક—

જેમકે—જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકીલી, ક્ષીરકાકીલી, મુદ્રપણી, માષપણી, દોડી અને જેડીમષ એ દશ જીવનીય છે. (૧)

બૃંહણીય દશક—

ક્ષીરવિદારી, નાગલાદુધેલી, આસન, કાકીલી, ક્ષીરકાકીલી, ખપાટ, બળખીજ, ઉલટકંબલ, ફગિયો અને વરધારો એ દશ બૃંહણીય છે. (૨)

લેખનીય દશક—

મોથ, કંઠ, હળદર, દારુહળદર, વજ, અતિવિષ, કંકે, ચિત્રો, ચરેલ અને સફેદ વજ એ દશ લેખનીય છે. (૩)

ભેદનીય દશક—

નસોતર, આકડો, એરડો, દુધિયો વછનાગ, ચિત્રા, ચિત્રક, ચરેલ, આંખપુટામણી, કંકુ અને હીરવી (કાશ્મીર) એ દશ ભેદનીય છે. (૪)

સંધાનીય દશક—

જેઠીમધ, ગળો, પીઠવણ, વેણીવેલ, રીસામણી, શીમળાનો ગુંદ, ધાવડી, લોધર, ઘઉંલા અને કાયફળ એ દશ સંધાનીય છે. (૫)

દીપનીય દશક—

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદુ, અમ્લ-વેતસ, મરી, બોડીઅન્નમોદ, ભિલામો અને હિંગ એ દશ દીપનીય છે. (૬) આ પ્રમાણે છના સમૂહવાળો પહેલો કથાય વર્ગ થયો. ૯

વલ્ચ દશક—

ઐન્દ્રી, કૌંચાં, શતાવરી, ફગિયો, ઋષ્યપ્રોક્તા, આસન, શાલપર્ણી, રોહણ, બળબીજ અને ખપાટ એ દશ વલ્ચ છે. (૭)

વર્ણ્ય દશક—

સફેદ ચન્દન, લાલ નાગકેસર, પદ્મક, વીરણુનો વાળો, જેઠીમધ, મજ્જા, સારિવા, ફગિયો, સફેદ ઘો, શ્યામ દૂર્વા એ દશ વર્ણ્ય છે. (૮)

કંઠ્ય દશક—

સારિવા, શેરડીનાં મૂળ, જેઠીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, ફગિયો, મીઠો લીમડો, હંસરાજ, બીબી ભોરીગણી અને બેડી ભોરીગણી એ દશ કંઠ્ય છે. (૯)

હૃદ્ય દશક—

આંખો, આંખાડો, લિકુચ, કરમદાં, કોકમ, અમ્લ-વેતસ, મોટાં ભોર, ભોર, દાડમ અને ચકોતરું એ દશ હૃદ્ય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે ચાર સમૂહનો બીજો કથાય વર્ગ પૂરો થયો. ૧૦

તૃપ્તિ દશક—

સૂંઠ, ચવક, ચિત્રક, વાવડિંગ, મોરવેલ, ગળો, વળ, મેથ, પીપર, અને પરવળ એ દશ તૃપ્તિ છે. (૧૧)

અર્શોષ દશક—

કડો, ખીલું, ચિત્રક, સૂંઠ, અતિવિષ, હરડે, ધમાસો,

દારુહળદર, વળ અને ચવક એ દશ અર્શોષ છે. (૧૨)

કુદ્મ દશક—

ખેર, હરડે, આંખાં, હળદર, ભિલામો, સાતવીન, ગરમાળો, કરેણ, વાવડિંગ અને જૂઠાંનાં પ્રવાહ એ દશ કુદ્મ છે. (૧૩)

કેદુ દશક—

ચન્દન, જટામાંસી, ગરમાળો, કરંજ, લીમડો, કડો, સરસવ, જેઠીમધ, દારુહળદર અને મેથ એ દશ કેદુ છે. (૧૪)

કિમિષ દશક—

સરગવાનાં બીજ, મરી, ગંડીર, કેશુક, વાવડિંગ, નગાડ, સફેદ શિરીષ, ગોખરુ, વૃષપર્ણિકા અને ઉંદરકની એ દશ કિમિષ છે. (૧૫)

વિપક્ષ દશક—

હળદર, મજ્જા, નસોતર, નાનીંએલચી, કાળું નસોતર, ચન્દન, નિમળી, સરસ, નગાડ અને ગૂદા એ દશ વિપક્ષ છે. (૧૬) આ પ્રમાણે છના સમૂહવાળો ત્રીજો કથાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૧

સ્તન્યજનન દશક—

વીરણુનો વાળો, શાળ, સાડી ચોખા, એખરો, દર્ભ, કુશ, કાંસડો, ધાપાળરિયું, ઇકડ અને રોહિપદાસનાં મૂળ એ દશ સ્તન્યજનન છે. (૧૭)

સ્તન્યશોધન દશક—

પાદા, સૂંઠ, દેવદાર, મેથ, મોરવેલ, ગળો, કડાની-શીંગ, કરિયાતું, કડુ અને સારિવા એ દશ સ્તન્યશોધન છે. (૧૮)

શુક્રજનન દશક—

જીવક, ઋષ્યલક, કોકોલી, લીરકોકોલી, સુદ્રપર્ણી, માપપર્ણી, મેદા, શતાવરી, જટામાંસી અને ઉટીંગણ એ દશ શુક્રજનન છે. (૧૯)

શુક્રશોધન દશક—

કંઠ, એલુવા, કાયફળ, સમુદ્રરીણ, કદંબનો ગુંદ,

નાની શેરડી, મોટી શેરડી, એખરો, વસુક અને વીરણુનો વાળો એ દશ શુક્રશોધન છે. (૨૦) આ પ્રમાણે ચારના સમૂહવાળો એથો કષાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૨

સ્નેહોપગ દશક—

દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો, મેદા, ફગિયો, કાકોલી, ફીરકાકોલી, જીવક, દોડી અને શાલવણુ એ દશ સ્નેહોપગ છે. (૨૧)

સ્વેદોપગ દશક—

સરગવો, એરંડો, આકડો, ઘોળી સાટોડી, સાટોડી, જવ, તલ, કળમી, અડદ અને ખેર એ દશ સ્વેદોપગ છે. (૨૨)

વમનોપગ દશક—

જેઠીમધ, શ્વેત કાંચનાર, ચિત્રપિપ્પિત્ર ફૂલનો કાંચનાર, કદંબ, સમુદ્રફળ, કડવી ઘિલોડી, ધુધરા, રાતાં ફૂલનો આકડો અને અધેડો એ દશ વમનોપગ છે. (૨૩)

વિરેચનોપગ દશક—

દ્રાક્ષ, શીવણુ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં, બહેડાં, મોટાં ખેર, ખેર, ચણીખેર, અને પીલુ એ દશ વિરેચનોપગ છે. (૨૪)

આસ્થાપનોપગ દશક—

નસોતર, ખીલું, પીપર, કકે, સરસવ, વજ, ઇન્દ્રજવ, સુવા, જેઠીમધ અને મીઠળ એ દશ આસ્થાપનોપગ છે. (૨૫)

અનુવાસનોપગ દશક—

રાસ્ના, દેવદાર, ખીલું, મીઠળ, સુવા, ઘોળી સાટોડી, સાટોડી, ગોખરુ, અરણી અને ટેંદુ એ દશ અનુવાસનોપગ છે. (૨૬)

શિરોવિરેચન દશક—

માલકાંગણી, નાકછીંકણી, મરી, પીપર, વાવડિંગ, સરગવો, સરસવ, અધેડાનાં ખીજ, ઘોળી ગરણી અને

સફેદ શિરીષ એ દશ શિરોવિરેચનોપગ છે. (૨૭) આ પ્રમાણે સાતના સમૂહવાળો પાંચમો કષાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૩

છર્દિનિગ્રહણ દશક—

જાંબુ, આંખાનાં પક્લવ, ચક્રાતરુ, ખાટાં ખેર, દાડમ, જવ, સાડી ચોખા, વીરણુનો વાળો, માટી અને શાળની ધાણી એ દશ છર્દિનિગ્રહણ છે. (૨૮)

તૃષ્ણાનિગ્રહણ દશક—

સૂકે, ધમાસો, મોથ, પિત્તપાપડો, ચન્દન, કરિયાતું, ગળો, સુગંધી વાળો, ધાણા અને પરવળ એ દશ તૃષ્ણાનિગ્રહણ છે. (૨૯)

હિક્કાનિગ્રહણ દશક—

પટ્ટચૂરો, પુષ્કરમૂળ, ખેરનાં ખીજ, ખેડી ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી, વાંદા, હરડે, પીપર, ધમાસો અને કાકડાશીંગી એ દશ હિક્કાનિગ્રહણ છે. (૩૦) આ પ્રમાણે ત્રણના સમૂહવાળો છઠ્ઠો કષાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૪

પુરીષસંગ્રહણીય દશક—

ઘઉંલા, સારિવા, આંખાની ગોઠલી, અરણુ, લોધર, મોચરસ, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ભારંગમૂળ અને પથ્થકેસર એ દશ પુરીષસંગ્રહણીય છે. (૩૧)

પુરીષવિરજનીય દશક—

જાંબુ, શાલેડીની છાલ, કૌચાં, મહુડાં, શીમળો, મધંખિરોળ, શેકેલી માટી, ફગિયો, નીલકમલ અને તલના દાણા એ દશ પુરીષવિરજનીય છે. (૩૨)

મૂત્રસંગ્રહણીય દશક—

જાંબુ, આંખો, પીપળ, વડ, પારસપીપળો, ઉંખરો, પીપળો, ભલામો, આસોંતરો અને સફેદ ખેર એ દશ મૂત્રસંગ્રહણીય છે. (૩૩)

મૂત્રવિરજનીય દશક—

પદ્મ, નીલકમળ, નાલન, કુંસુદ, સૌગન્ધિક, પુંડરીક, શતપત્ર, જેઠીમધ, ઘઉંલા અને ધાવડીનાં ફૂલ એ દશ મૂત્રવિરજનીય છે. (૩૪)

સૂત્રવિરચનીય દશક—

વાદો, ગોખરુ, વસુક, અધોડો, પાપાણ બેદ, દર્ભ, કુશ, કાશ, ધાખાજરિયું, ધિક્કનાં મૂળ એ દશ સૂત્રવિરચનીય છે. (૩૫) આ પ્રમાણે પાંચના સમૂહવાળો સાતમો કથાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૫

કાસહર દશક—

દ્રાક્ષ, હરડે, આમળાં, પીપર, ધમાસો કાકાશીંગી, બેડી ભોરીંગણી, ઘોળી સાટાડી, સાટાડી અને ભોંપ-આમલી એ દશ કાસહર છે. (૩૬)

શ્વાસહર દશક—

પટ્ટકચ્ચુરો, પોખરમૂળ, અમ્બલેતસ, નની એલચી, હિંગ, અગર, તુલસી, ભોંયઆમલી, દોડી અને ચોરક એ દશ શ્વાસહર છે. (૩૭)

શોથહર દશક—

પાટલા, અરણી, ટેંદુ, બીલી, શીવણ, બેડી ભોરીંગણી, બીભી ભોરીંગણી, શાલવણ, પીઠવણ અને ગોખરુ એ દશ શોથહર છે. (૩૮)

જ્વરહર દશક—

સારિવા, સાકર, પાકા, મજ્જક, દ્રાક્ષ, પીલુ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં અને બહુડાં એ દશ જ્વરહર છે. (૩૯)

શ્રમહર દશક—

દ્રાક્ષ, ખજૂર, ચારોળી, ખેર, દાડમ, અંજીર, ફાલસાં, શેરડી, જવ અને સાઠી ચોખા એ દશ શ્રમહર છે. (૪૦) આ પ્રમાણે પાંચના સમૂહવાળો આઠમો કથાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૬

દાહપ્રશમન દશક—

શાળની ધાણી, ચન્દન, શીવણનાં ફલ, મહુડો, સાકર, નીલોત્પલ, વીરણનો વાળો, સારિવા, ગળો અને સુગંધી વાળો એ દશ દાહપ્રશમન છે. (૪૧)

ઘોતપ્રશમન દશક—

તગર, અગર, ધાણી, આદુ, અજમો, વજ, બેડી

ભોરીંગણી, અરણી, ટેંદુ અને પીપર એ દશ ઘોતપ્રશમન છે. (૪૨)

વર્દપ્રશમન દશક—

ડીંઝરવો, ચારોળી, ખેર, ખેર, સફેદ ખેર, સાતવીન, શાલ, અજુન, અસાના (મ.) અને હરમો ખાવળ એ દશ ઉર્દપ્રશમન છે. (૪૩)

અંગમર્દપ્રશમન દશક—

શાલવણ, પીઠવણ, બીભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, ચેરડો, કાકાલી, ચંદન, વીરણનો વાળો, એલચી, અને જીમ્બ એ દશ અંગમર્દપ્રશમન છે. (૪૪)

શૂલપ્રશમન દશક—

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદુ, મરી, બોડી અજમો, આદળી, છરુ, અને ગંડીર એ દશ શૂલપ્રશમન છે. (૪૫) આ પ્રમાણે પાંચના સમૂહવાળો નવમો કથાયવર્ગ પૂરો. ૧૭

જ્વોગિતાસ્થાપન દશક—

મધુ, જીમ્બ, કેસર, મોચરસ, માટીની ઠીકરી, લોધર, ગેરુ, ધર્ડલા, સાકર અને શાળની ધાણી એ જ્વોગિતાસ્થાપન છે. (૪૬)

વેદનાસ્થાપન દશક—

શાળ, કાયકળ, કદંબ, પદ્મક, તેજકળ, મોચરસ, કાળિયો સરસ, વાળુંજ, એલુવા અને અશોક એ દશ વેદનાસ્થાપન છે. (૪૭)

સંજ્ઞાસ્થાપન દશક—

હિંગ, મીઠો લીમડો, હરમો ખાવળ, વજ, ચોરક, આદળી, ભૂતકેશી, જટામંત્રી. ગૂગળ અને કડુ એ દશ સંજ્ઞાસ્થાપન છે. (૪૮)

પ્રજાસ્થાપન દશક—

એન્દ્રી, આહી, સફેદ ઘ્રો, ત્યામ ઘ્રો, આમળાં, ગળો, હરડે, કડુ, કાંસડી અને ધર્ડલા એ દશ પ્રજાસ્થાપન છે. (૪૯)

વયઃસ્થાપન દશક—

ગળો, હરડે, આમળાં, રાસ્ના, ઘોળી ગરણી, દોડી, શતાવરી, ખડખાહી, શાલપર્ણી અને સાટોડી એ દશ વયસ્થાપન છે. (૫૦) આ પ્રમાણે પાંચના સમૂહવાળો દશમો કષાયવર્ગ પૂરો થયો. ૧૮

પચાસ મહાકષાયોનો ઉપસંહાર—

આ પ્રમાણે મહાકષાયોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ માટે પાંચસો કષાયોનો સંક્ષેપ કરીને પચાસ મહાકષાયોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. ૧૯

ઔષધ અસંલ્પ્ય હેતુથી સંક્ષેપ-વિસ્તારમાં યુક્તિ નથી—

વિસ્તારનું પ્રમાણ નથી અને અતિશય સંક્ષેપ અલ્પ શુદ્ધિવાળાઓને સમજવો શક્ય બનતો નથી તેથી બહુ સંક્ષેપમાં કે બહુ વિસ્તારમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આટલા (કષાયો) અલ્પશુદ્ધિવાળાના વ્યવહાર માટે પૂરતા છે અને સ્વલક્ષણતાદ્વારા અનુમાન અને યુક્તિમાં કુશળ શુદ્ધિમાન પુરુષોને નહિ કહેલ આબતનાં જ્ઞાનને માટે પૂરતા છે. ૨૦

એકજ ઔષધ ફરી ફરીને આવતાં, પાંચસો પૂરાં થાય તેની યુક્તિ—

આ પ્રમાણે કહેતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, “ભગવન, એ પાંચસો કષાયો પૂર્ણ નથી કારણ કે તેનાં તે જ એસડો તે તે મહાકષાયોમાં ફરી ફરી આવે છે.”

ત્યારે ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘અગ્નિવેશ, શુદ્ધિમાન માણસે એવી દષ્ટિ રાખવી ન જોઈએ. એક જ હોવા છતાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કાર્ય કરનાર અનેક સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે; જેમકે—પુરુષ ઘણાં કર્મ કરવાને સમર્થ થાય છે. તે જે જે કામ કરે છે તે તે કામનાં કર્તા, કરણ અને કાર્ય અનુસાર તેવું તેવું ગૌણ કે વિશેષ નામ પ્રાપ્ત કરે છે; ઔષધ-દ્રવ્યોનું પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. જો એવી જાતનાં ગુણવાળું એક જ કોઈ દ્રવ્ય મળી જાય કે જે સર્વ કર્મ કરવામાં સમર્થ નીવડે, તો યાદ રાખવા કે શિષ્યોને ઉપદેશ કરવા બીજા દ્રવ્યની કાણ ઇચ્છા કરે!’

તે આબતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

જેમાંથી, જેટલાં અને જે જે દ્રવ્યોથી જો સો વિરચનો થાય છે તે સંક્ષેપમાં અહીં કહ્યાં; તથા એઓના છ આશ્રય, લવણ સિવાયના રસો જેને કષાય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેથી કષાયોની પાંચ પ્રકારની જાતિ કહેવામાં આવી છે, તથા તેઓની વળી પાંચ પ્રકારની કલ્પના અને પચાસ મહાકષાય કહી બતાવવામાં આવ્યા છે. વળી લક્ષણ માટે ભાગ પાડીને પાંચસો કષાયો કહ્યા છે, વિસ્તારનું પ્રમાણ નથી અને અતિસંક્ષેપ અલ્પશુદ્ધિવાળાને સમજવડમાં સમર્થ થવા પૂરતો નથી તેથી બહુ સંક્ષેપ કે બહુ વિસ્તાર એ મન્દ જનોના વ્યવહારને માટે યોગ્ય નથી તે વિદ્વાનોની શુદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે કષાયોનો વર્ગ કહી દેખાડ્યો છે. કષાયોનો બાહ્યકર્મમાં અને અંદરના કર્મમાં જે યોગ, સંયોગ અને પ્રયોગ જાણે છે તે વેદ ઋષ્ટ છે. ૨૩-૨૬

૪. આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘પૃથિવિરચન-શતાશ્રિતીય’ નામક એથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય પાંચમે

:: માત્રાશિતીય અધ્યાય ::

માત્રાશિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘માત્રાશિતીય’ નામક અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

મિતાહાર કરવો જોઈએ; આહાર-માત્રાનો અમરજલ ઉપર આધાર—

મિતાહારી થવું જોઈએ અને આહારની માત્રા અગ્નિના બલ પર આધાર રાખે છે. ૩

આહારની માત્રા—

કારણ કે જેટલા પ્રમાણમાં ખાનાર માણસે ખાધેલો ખોરાક આરોગ્ય બળાડ્યા વિના યથાસમય પચી જાય તેટલું તેને માટે આહારની માત્રાનું પ્રમાણ જાણવું જોઈએ. ૪

પ્રકૃતિયી લઘુ અથવા મારે દ્રવ્યો માત્રામાંજ લેવાં જોઈએ—

તેમાં લાલ ચોખા, સાદી ચોખા, મગ, તેતર, ગૌર તિત્તિર, કાળું હરણુ, સસલું, મોટાં શીંગડાવાળું હરણુ અને સાથર વગેરે આહારદ્રવ્યો સ્વભાવથી હલકાં હોવા છતાં માત્રાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમજ લોટની બનાવટો, ગોળ, ખાંડ વગેરે, દૂધની બનાવટો, તલ, અડદ, આનૂપ-દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ, જલચર પ્રાણીઓનાં માંસ વગેરે આહારદ્રવ્યો સ્વભાવથી ભારે હોવાને લઈને માત્રાની અપેક્ષા રાખે છે જ. ૫

માત્રાવિચારમાં ગૌરવ તથા લાઘવનો ઉપયોગિતા—

ઉપર વર્ણવેલાં દ્રવ્યોમાં ગૌરવ અને લાઘવનો વિચાર કરવો અર્થ છે એમ ન સમજવું; કારણ કે લઘુ દ્રવ્યો વાયુ અને અગ્નિના ગુણોની અધિકતાવાળાં હોય છે અને ગુરુ દ્રવ્યો પૃથ્વી અને જળના ગુણોની અધિકતાવાળાં હોય છે. તેથી લઘુ દ્રવ્યો પોતાના આરંભક મહાભૂતોના ગુણોથી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે અને તૃપ્તિપર્યન્ત ખવાય તો પણ અત્પ્રદોષકારક છે; જ્યારે ગુરુદ્રવ્યો જઠરાગ્નિથી વિરુદ્ધ ગુણવાળાં હોવાથી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળાં હોતાં નથી, માટે વ્યાયામ-જન્ય અગ્નિમલ વિના પેટ ભરીને ખાધેલાં તે દ્રવ્યો અતિશય દોષકારક થાય છે. આ રીતે આહારમાત્રા અગ્નિમલની અપેક્ષા રાખે છે. ૬

ગુહલઘુભેદ પ્રમાણે આહારનો માત્રા—

માગા દ્રવ્યની અપેક્ષા નથી રાખતી એમ પણ નથી. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ પ્રકૃપ-અપકૃપ એટલે જઠરાગ્નિનાં બલાબલ જોઈને સાધારણ ગુરુદ્રવ્યો પોણા ભાગથી તૃપ્તિ થાય એટલાં અને વિશેષ ગુરુદ્રવ્યો અર્ધા ભાગથી તૃપ્તિ થાય એટલા પ્રમાણમાં ખાવાં. જઠરાગ્નિને સારા રાખવા માટે લઘુદ્રવ્યો પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવાં છૂટ નથી. ૭

મિતાહારના ગુણો—

માપસર ખાધેલું ભોજન, પ્રકૃતિને નુકસાન કર્યા વિના ભોજન કરનારને બલ, વર્ણ, સુખ અને આયુષ્ય અવશ્ય આપે છે. ૮

આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે—

ગુરુ દ્રવ્યોની મોજનમાં માત્રા—

[પૃષ્ઠમય પદ્ધર્થો (લોટથી બનતા પદ્ધર્થો) અને પૌંઆ પણ પચવામાં ગુરુ છે માટે જમ્યા પછી તે ખાવા ન જોઈએ; અને ભૂખ્યે પેટે પણ વધારે ખાવા નહિ. ૯

કેવો સારાક ન હાવો—

મૂકવેલું માંસ, મૂકવેલાં શાક, કમળના કંદ અને નાલ એ સર્વે ભારે હોવાથી તેઓનું નિત્ય સેવન ન કરવું જોઈએ. વ્યાધિથી કૃશ થઈ ગયેલા પશુનું માંસ કદી પણ વાપરવું જોઈએ નહિ. ૧૦

કૃર્ચિક, કિલાટ, સૂવરતું માંસ, ગાયનું અને ભેંસનું માંસ, માછલાં, દહીં, અડદ અને યવકને પણ નિરંતર સેવવાં ન જોઈએ. ૧૧

કેવો સારાક હાવો—

સાદી ચોખા, શાલિ, મગ, સિન્ધાલુણ, આમળાં, જવ, વર્ષાજળ, દૂધ, ઘી, જાંગલ દેશનાં પશુ-પક્ષીઓનું માંસ અને મધ જ નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ. ૧૨

સ્વસ્થવૃત્તો સ્વાત્મક ઉપદેશ—

જેનાથી સ્વાસ્થ્યનું સારી રીતે પાલન થાય અને જે નવા વિકસિતે ઉત્પન્ન ન કરે તેવા આહારવિહારનું નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ. ૧૩

ઝંજનલિષિ—

હવે પછી સ્વસ્થવૃત્તને દૃષ્ટિમાં રાખીને શરીરને માટે આવશ્યક કરવાની નેનાંજનાદિ દિનચર્યા, અને તેનાથી થતા લાલ કહેવામાં આવશે. ૧૪

નેત્રોને માટે હિતકારી સૌચીર અંજનનો નિત્ય પ્રયોગ કરવો જોઈએ અને સાવણુ માટે રસાંજનને દર પાંચ દે આદ રાત્રિએ યોજવું જોઈએ. ૧૫

ચક્ષુ તેજપ્રધાન છે. તેને કદથી વિશેષ ભય રહે છે. તેથી કદનાશક કર્મ દૃષ્ટિને નિર્મળ કરનારું અને હિતકર છે. ૧૬

તે તીક્ષ્ણ અંજન આંખોમાં દિવસે ન ચોળવું
જોઈએ; કારણ કે સાવણથી દુર્બળ થઈ ગયેલી દષ્ટિ
સ્થિતિજના સંપર્કથી પીડા પામે છે. ૧૭

તેથી સાવણ-અંજન અવશ્ય રાત્રિએ જ ધૃષ્ટ છે.

કારણ કે જેવી રીતે તેલ, વસ્ત્ર અને કચ (પીંછી)
વગેરેથી ધોવાયેલાં વિવિધ પ્રકારનાં મલિન સુવર્ણ-
દિની નિર્મળ શુદ્ધિ થાય છે તેવી રીતે મનુષ્યોની
આંખોમાં અંજન-આક્રેષ્ટ તન વગેરે વાપરવાથી સ્વચ્છ
થયેલી દષ્ટિ, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્રની પેઠે શોભે
છે. ૧૮-૧૯

પ્રાયોગિક ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો—

રેણુકમીઝ, ધઉલા, કલૌંજી જીરું, લાલ નાગકેસર,
નખલા, સુગંધી વાળો, ચન્દન, તમાલપત્ર, તજ, એલચી,
વીરણુનો વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, રોહિષધાસ, જેઠીમધ, જટામાંસી,
ગૂળળ, અગર, સાકર અને વડ, જાંબરો, પીપળો, પીપળ
અને લોધરની સ્વચ્છ છાલ, કેવડીમોથ, રાળ, મોથ,
છગકૂલ, કમલ અને નીલકમલ, ગંધખિરોળ, શાલેડી
અને ચોરક એ સર્વને વાટીને બરુ ઉપર ચોપડીને
અંશુકા જેવી જાડી, આઠ આંગળ લાંબી અને જવના
આકારની વર્તિ વૈદ્યે બનાવવી. ૧૯-૨૩

ધૂમવર્તિનો નિર્માણવિધિ—

સૂકાયેલી અને શરકાંડ કાઢી લીધેલી તે વર્તિને
સ્નેહ ચોપડીને ધૂમનેત્રમાં એટલે નળીમાં રાખીને અને
અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરીને આ પ્રાયોગિકી સુખપ્રદ વર્તિ
મનુષ્યે પીવી. ૨૪

સ્તૈદિક ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો—

વસા, ઘી, મીણ અને જીવનીયગણનાં શુક્તિપૂર્વક
ચોળેલાં ઉત્તમ ઔષધોથી સ્તૈદિક વર્તિ બનાવીને તેનું
ધૂમપાન કરવું. ૨૫

શિરોવિરેચન ધૂમવર્તિનાં દ્રવ્યો—

ઘોળા ગરણી, માલકાંગણી, હરતાલ, મનઃશિલ,
અગર અને તમાલપત્ર વગેરે, કુષ્ઠ, તગર સિવાયનાં
એલાદિ સુગંધી દ્રવ્યોનું ધૂમપાન શિરોવિરેચનમાં
ઉપયોગી છે. ૨૬

ધૂમપાનના ગુણો—

શિરોગૌરવ, શિરઃશ્વલ, પીનસ, અર્ધાવભેદક, કર્ણશ્વલ,
નેત્રવેદના, ખાંસી, હેડકી, શ્વાસ, ગલગ્રહ, દન્તદૌર્બલ્ય,
કાનનાક અને નેત્રના દોષથી થતો સ્ત્રાવ, નાક અને
મોઢાંની દુર્ગન્ધ, દન્તશ્વલ, અરોચક, હનુગ્રહ, મન્યાગ્રહ,
કંઠ, કિમ્બિ, પાંકુતા, લાળનું પડવું, સ્વરભેદ, ગલશુંડી,
ઉપજિહ્વિકા, ટાલ પડવી, વાળોનું પિંગળાપણું
અને ખરી જવું, છીંક, અતિતન્દ્રા, બુદ્ધિનો મોહ અને
અતિનિદ્રા એ સર્વ રોગો ધૂમપાનથી શાંત થાય છે અને
કેશ, ખોપરી, ચક્ષુરાદિ ધન્દિયો અને સ્વરના બળની
વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૬-૩૦

અને ધૂમ મોઢેથી પાન કરનારને વાતકક્ષાત્મક
બળવાન બિર્ધજનુજ શિરોરોગો પણ થતા નથી. ૩૧

ધૂમપાનના બાઠ કાઠ—

પ્રાયોગિક ધૂમપાનના આઠ સમય ગણાવ્યા છે કારણ
કે આ સમયોમાંજ વાત અને કફની વૃદ્ધિ દેખાય છે.
નાહીને, જમીને, બિલ ઉતારીને, છીંક ખાઈને, દંતધાવન
કરીને, નસ્યકર્મ-અંજન અને નિદ્રાને અન્તે સંયમી
પુરુષે ધૂમપાન કરવું. તેમ કરવાથી વાતકફન્ય બિર્ધ-
જનુના રોગો થતા નથી. આ ધૂમપાન કરવાની રીત
એ છે કે પ્રત્યેક પાન સમયે ત્રણ વાર ફૂંક લેવી
અને છોડવી; એ પ્રમાણે ત્રણ વખત ધૂમપાનની
આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ૩૫

દિવસના ઉપયુક્ત આઠ કાળમાં બુદ્ધિમાન પુરુષે
પ્રાયોગિક ધૂમપાન કેવળ બે વખત કરવું, સ્તૈદિક એક
વખત અને વૈરેચનિક ત્રણ કે ચાર વખત કરવું. ૩૬

સરસ્વી રીતે પીવાયેલ ધૂમનાં લક્ષણ—

હૃદય, કંઠ અને ધન્દિયોની સંશુદ્ધિ, માથાનું હલકા-
પણું અને પૂર્વોક્ત શિરોગૌરવાદિ દોષોનો શાંતિ, આ બધાં
ધૂમના સમ્યક્ પાનનાં લક્ષણ છે. ૩૭

અવિધિસર પીવાયેલ ધૂમના દોષો—

અકાળે કે અતિશય કરેલું ધૂમપાન બહેરાપણું,
અધાપો, મૂંગાપણું, રક્તપિત્ત અને શિરોબ્રમ વગેરે
ઉપદ્રવો કરે છે. ૩૮

તેની ચિકિત્સા—

તેમાં ધૂતપાન નસ્યકર્મ, અંજન અને તર્પણુ ઇષ્ટ છે પરંતુ ધૂમપાનથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારમાં જે વાયુ પિત્તાતુગામી હોય તો સ્નેહિક કર્મ, રક્તપિત્તમાં શીતળ કર્મ અને ક્ષપિત્તમાં ત્રિશ્લેષુ કર્મ ઇષ્ટ છે. ૩૮૩-૪૦

ધૂમપાનને અયોગ્ય પુરવો—

હવે અહીંથી ધૂમપાન કોના માટે નિન્દિત છે તે બાબત કહીશ. વિરેચન અને બરિતકર્મ કર્યા પછી તથા રક્તદોષવાળા, એરથી પીડાતા તથા શોકગ્રસ્ત મનુષ્યે અને ગર્ભવતી સ્ત્રીએ ધૂમપાન ન કરવું. શ્રમ, મદ, અશુભ, પિત્ત, ઉબગરો, મૂર્છા, ભ્રમ, તૃપ્તિ, ધાતુક્ષય અને ઉરઃક્ષતમાં, મલ, દૂધ, રેતલ કે મધ પીને દહીં ખાઈને, રક્ત કે યુસ્મામાં હોતાં, તાલુશોષ-તિમિર-શિરનો અભિધાત-શંખક-રોહિણી-મેહ અને મદાત્મ્યમાં ધૂમપાન ન કરવું જોઈએ. આ અયોગ્ય અવસ્થાઓમાં અસાનથી જે મનુષ્ય ધૂમપાન કરે છે તેનામાં ધૂમવિભ્રમજન્ય દરુણ રોગો વૃદ્ધિ પામે છે. ૪૧-૪૫૩

ધૂમપાન વિધિ—

ધૂમપાનને યોગ્ય પુરુષે શિર, નાસિકા અને નેત્રમત દોષમાં નાકથી ધૂમપાન કરવું જોઈએ, કંઠ્ય દોષમાં મોઢેથી પાન કરવું જોઈએ. નાકથી પીનારાએ ધુમાડો મોઢેથી કાઢવો પરંતુ મોઢેથી ધૂમપાન કરનારાએ નાકથી કાઢવો નહિ; કારણ કે અવળે માર્ગે જતો ધુમાડો આંખોને તરતજ નુકસાન કરે છે. ૪૬-૪૭૩

સંયમી પુરુષે શરીર અને તેગને સીધાં રાખીને, તન્મય થઈને, સુખપૂર્વક બેસીને, નાકનું એક છિદ્ર બંધ કરીને નસકારાંથી ત્રિપર્યય એટલે કે ૯ વખત ત્રણ આવૃત્તિથી ધૂમપાન કરવું. ૪૮૩

ધૂમનેત્ર વનાવવાની રીત—

વૈરેચનિક ધૂમપાનમાં પોતાનાં ચોવીસ આંગળ પ્રમાણની નળી, સ્નેહિકમાં બત્રીસ આંગળની અને પ્રાયોગિકમાં છત્રીશ આંગળની નળી ઇષ્ટ છે. ૪૯૩

સરલ, લિન્ન લિન્ન ગ્રાણુ પર્વયુક્ત, અગ્રભાગમાં બોરનો ઠળિયો પ્રવેશી શકે તેવા મુખવાળી, અને બસ્તિ આપવાની નળી જે દ્રવ્યોની બને છે તે સુવર્ણ રૌપ્યાદિ દ્રવ્યથી બનેલી ધૂમનલિકા પ્રશસ્ત ગણાય છે. ૫૦૩

દૂરથી નીકળેલો, પર્વોથી વિહત વેગવાળો, નલિકામાં ક્રમશઃ પાતળો થયેલો ધૂમ જે યોગ્ય માત્રા અને કાલ પ્રમાણે સેવન કરવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોને હાનિ કરતો નથી. ૫૧૩

સુપીત ધૂમનાં લક્ષણ—

જ્યારે છતી, કંઠ અને માથું હલકાં લાગે અને કંઠ પ્રણુ પાતળો થાય ત્યારે ધૂમપાન ઉચિત રીતે થયું છે એમ સમજવું. ૫૨૩

અપીત ધૂમનાં લક્ષણ—

જેનો સ્વર શુદ્ધ થયો ન હોય, કંઠ કંક્રયુક્ત હોય અને માથું ભારે હોય તેને ઉચિત માત્રામાં ધૂમપાન નથી થયું એમ સમજવું. ૫૩૩

અતિપીત ધૂમનાં લક્ષણ—

જે ધૂમનું અધિક માત્રામાં સેવન કરવામાં આવે તો એનું તાળવું, માથું અને કંઠ સૂકાય છે અને સંતાપ બને છે અને તે વ્યક્તિને તરસ લાગે છે અને ગભરામણ થાય છે તથા અધિક પ્રમાણમાં લોહી વહેવા લાગે છે; વળી માથું અતિશય ભરે છે અને એને મૂર્ચ્છા આવે છે તથા ઇન્દ્રિયો સંતાપ પામે છે. ૫૩૩-૫૫૩

અણુતૈલનો પ્રયોગકાલ—

મનુષ્યે પ્રતિવર્ષ પ્રાણુ-શરદ અને વસન્ત એ ગ્રાણુ ઋતુઓમાં જ્યારે આકાશ મેઘાચ્છદિત ન હોય ત્યારે અણુતૈલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૫૬૩

અણુતૈલ સેવનના ગુણો—

જે માણસ યથોક્તવિધિથી યથાસમય નસ્યકર્મ સેવે છે તેનાં આંખ-નાક અને કાનની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી. વળી તેના માથાના તથા દાદીમૂછના વાળ ઘોળા કે કપિલવર્ણના થતા નથી; તેના વાળ ખરી પડતા

નથી અને સારી રીતે વધે છે. નસ્ય-સેવનથી મન્યા-સ્તમ્બ, શિરઃશ્વલ, અર્દિત, હનુગ્રહ, પીનસ, અર્ધાવભેદક અને શિરઃકમ્પ શાન્ત થાય છે. ૫૮૩

એ નસ્ય સેવનારનાં શિરઃકપાલની સીરાઓ, સન્ધિઓ, સ્નાયુ અને કંડારાઓ નસ્યકર્મથી તર્પિત થઈને વિશેષ બળ પ્રાપ્ત કરે છે. નસ્યદ્વારા મુખ પ્રસન્ન અને પુષ્ટ થાય છે, સ્વર સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને મહાન થાય છે. ૬૦૩

અને સર્વ ઇન્દ્રિયો નિર્મળ તથા વિશેષ બળવાન થાય છે. તેને જનુના ઊર્ધ્વભાગમાં થનારા રોગો એકદમ ચતા નથી અને તે વૃદ્ધ થતો હોવા છતાં તેના શિરમાં વૃદ્ધાવસ્થા જેવે કરી શકતી નથી એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેને વલીપક્ષિતાદિ લક્ષણો ચતાં નથી. ૬૧૩, ૬૨૩

અણુતૈલની વનાવટ—

અણુતૈલ વિધિ—ચન્દન, અગર, તમાલપત્ર, દારુહળ-દરની છાલ, જેઠીમધ, બળબીજ, પ્રપૌંડરીક, ત્રીણીએલ્લચી, વાવડિંગ, બીલું, નીલોત્પલ, સુગંધી વાળો, વીરણનો વાળો, કૃવડીમેય, તળ, મેય, સારિવા, શાલપર્ણી, દોડી. પીઠવલુ, દેવદર, શતાવરી, હરેણુકબીજ, ઊભી ભોરિંગણી, એઠી ભોરિંગણી, સુરભી અને કમલકેસરને સરખે ભાગે લઈને અધકચરાં કરીને તેલથી સો ગણા નિર્મળ વર્ષાબલમાં પકાવવાં. ૬૨૩-૬૫૩

અવશિષ્ટ કષાય તેલથી દશ ગણો રહે ત્યારે ઊતારી લેવો. તે કષાયથી તેલને દશવાર પકાવવું જોઈએ. અથવા પ્રત્યેક પાક સમયે તેલના સમાન ભાગે કષાય લેવો જોઈએ; આ રીતે દશ વાર પાક સિદ્ધ કરવો. ૬૬૩

આ તેલના દશમાં પાકમાં તેલના જેટલું જ બકરીનું દૂધ નાખવું. નસ્યમાં હિતકર અણુતૈલની આ કલ્પના-વિધિ છે. ૬૭૩

અણુતૈલનો પ્રયોગવિધિ—

આ તેલની ૨ તોલા જેટલી માત્રા વાપરવી જોઈએ. માથાનું સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને રૂના

પૂંમડાંથી ત્રણ વખત નસ્ય લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એક દિવસ છોડી બીજે દિવસે પ્રયોગ કરવો એમ સાત દિવસ સુધી નસ્યકર્મ કરવું જોઈએ. ૬૯

આ તેલનો પ્રયોગ કરનારે વાતરહિત ઉષ્ણ-પ્રદેશમાં રહેવું, હિતકારક ભોજન કરવું અને સંયમી બનવું. આ તેલ ત્રિદોષપ્ત અને ઇન્દ્રિયોને બળપ્રદ છે. તેના યથાસમય પ્રયોગ કરવાથી યથોક્ત ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૦૩

દાતળનો વિધિ અને ગુણ—

અગ્રભાગનો કૂચો કરેલું અને કષાય-તીખા અને કડવા રસવાળું દાતળુ, દાંતનાં પેદાંને ઇન્ન કર્યા વિના, બે વખત સવાર-સાંજ કરવું જોઈએ. ૭૧૩

દાંતધાવન જીમ, દાંત અને મોઢાંના મળને તરતજ દૂર કરીને ગન્ધ અને વિરસતાને નાશુદ કરે છે તથા રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૨૩

દાતળને ચોગ્ય વૃક્ષો—

કરંજ, કરેણુ, આકડો, માલતી, અર્જુન, અસન અને એના જેવાં બીજાં જે વૃક્ષો છે તે દાંતધાવનમાં પ્રશસ્ત છે. ૭૩૩

ઊલિયાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, કલઈ કે પિત્તળનાં બનાવેલાં, ધાર વગરનાં અને વાંકાં હોવાં જોઈએ. ૭૪૩

જિહ્વાનિર્લેલનના ગુણો—

જીભના મૂળમાં રહેલો અને શ્વાસનો અવરોધ કરનાર જે મળ છે તેનાથી મોઢું દુર્ગંધવાળું થાય છે માટે જીભની ઊલ ઉતારવી જોઈએ. ૭૫૩

મુલવાસનાં દ્રવ્યો—

મોઢાની સ્વચ્છતા, રુચિ અને સુગંધની ઇચ્છવાળાએ બચકળ, લતાકસ્તુરી, સોપારી, લવંગ, ચણકબાળ, નાગરવેલનાં સારાં પાન, કપૂર અને નાની એલચીને મોઢામાં રાખવાં જોઈએ. ૭૫૩-૭૭

તૈલગંઢૂષધારણના ગુણો—

તેલનો કેગળો મોઢામાં રાખવાથી હનુબળ, સ્વર-

બળ, વદનની ઉત્તમ પુષ્ટિ, ઉત્તમ રસજ્ઞાન અને અજમાં શ્રેષ્ઠ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને કંદશોષ થતો નથી, તેના હોઠ ફાટવાનો ભય નથી, તેના દાંત પડતા નથી, અને તે દદ્મૂલવાળા થાય છે. તેમાં શક્તિ થતું નથી, અને ખટાશથી તે અખાતા નથી અને અત્યંત કઠણ બદ્ધ પદાર્થો પણ ચાવી શકે છે. ૭૮-૮૦

માથામાં તેલ નાલવાના ગુણો—

માથામાં હમેશાં તેલ સર્વિયવાથી મનુષ્યને શિરચ્છેદ થતું નથી, ટાસ પડતી નથી અને પળિયાં આવતાં નથી તથા વાળ ખરી જતા નથી. ૮૧

શિરનાં કપાલાસ્થિઓનું બળ વિશેષ પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને વાળ દદ્મૂલવાળા, લાંબા અને કાળા થાય છે. ૮૨

માથામાં તેલ નાખવાથી ચક્ષુસદિ ઇન્દ્રિયો પ્રસન્નતા અનુભવે છે અને મોઢાની ત્વચ્ચા સુંદર બને છે. ઊંચ આવી જાય છે અને સુખ થાય છે. ૮૩

કાનમાં તેલ નાલવાના ગુણો—

હમેશ કાનમાં તેલ નાખવાથી વાતજનિત કર્ણુરોમ થતા નથી; મન્યાશ્રદ્ધ અને હનુશ્રદ્ધ પણ થતા નથી; અને ઊંચકનાપણું તથા બહેરાપણું આવતાં નથી. ૮૪

અભ્યંગના ગુણો—

જેની રીતે સ્નેહયોગથી ઘડો, સ્નેહવિમર્દનથી ચર્મ અને સ્નેહદાનથી ધરી દૃઢ અને કલેશ સહન કરનાર બને છે તેવી રીતે અભ્યંગથી માણસનું શરીર સુદૃઢ અને સારી આમડીવાળું થાય છે તથા વાયુની પીડા વચરતું અને કલેશ તથા વ્યાધિ સહન કરનારું બને છે. ૮૫, ૮૬

સ્પર્શજ્ઞાનમાં વાયુ જ પ્રધાન છે અને સ્પર્શજ્ઞાન ત્વચાતે આશ્રયે રહેલું છે; અભ્યંગ ત્વચાને પરમ હિતકારી છે તેથી માણસે તેનું નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ. ૮૭

અભ્યંગ સેવન કરનાર મનુષ્યનાં અંગને અભિષાત-જન્ય ચોટથી અથવા બલના કામથી ક્યારેય બારે રોગ થતો નથી. ૮૮

નિત્ય અભ્યંગ કરવાથી માણસ કોમળ સ્પર્શવાળો, પુષ્ટ અંગવાળો, બલવાન, સુંદર દેખાવનો અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં અલ્પ લક્ષણવાળો જ થાય છે. ૮૯

પાદાભ્યંગના ગુણો—

પગે તેલ ચોળવાથી પગની કંઈશતા, સ્તબ્ધતા, રૂક્ષતા, શ્રમ અને ખાલીતું ચડવું તરત જ શાંત થાય છે. ૯૦

પગમાં સુકુમારતા, બળ અને દૃઢતા આવે છે આખનું તૈજ વધે છે અને વાયુ શાંત થાય છે. ૯૧

પગે અભ્યંગ કરવાથી ગૃધ્રસી (રાંઝણ), પગનું કાટી જવું અને પગની સિરા અને સ્નાયુઓનો સ્વકામ થતાં નથી. ૯૨

શરીરપરિમાર્જનના ગુણો—

શરીરના ઉદ્ઘર્તનથી દુર્મન્ય, બારેપણું, તન્દ્રા, કંડૂ, મેલ, અરોચક અને સ્વેદજન્ય ખીબતસતા નાશ પામે છે. ૯૩

સ્નાનના ગુણો—

સ્નાન પવિત્ર, વૃધ્ધ અને આયુષ્યવર્ધક છે; તથા શ્રમ, સ્વેદ અને મળને દૂર કરે છે. શરીરના બળને વધારે છે તથા ઓજસની પરમ વૃદ્ધિ કરે છે. ૯૪

નિર્મલ વસ્ત્રધારણના ગુણો—

નિર્મળ વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી કમનીયતા, મશ અને આયુષ્ય મળે છે, દરિદ્રતાનો નાશ થાય છે, મન પ્રસન્ન થાય છે, શોભા વધે છે અને તે સ્વભાવે મારે ઉપયોગી અને મંગલકારી છે. ૯૫

પુષ્પમાલ ધારણ કરવાના ગુણો—

ચન્દનાદિ અને પુષ્પમાળાઓનું ધારણ કરવું એ વૃધ્ધ, સુગન્ધદાયક, આયુષ્યવર્ધક, સૌંદર્ય, પુષ્ટિ અને બળ આપનાર, મનપ્રસન્નતાકર અને દારિદ્ર્યને દૂર કરનાર છે. ૯૬

રત્ન તથા આભરણ ધારણ કરવાના ગુણો—

રત્નજડિત આભરણો ધારણ કરવાં એ સૌભાગ્ય-

માંગલ્ય અને આયુષ્યદાયક છે, શોભાવર્ધક, ગ્રહપિશાચાદિ ભયનાં વિનાશક, હર્ષપ્રદ અને સૌન્દર્ય તથા ઓળસ આપનાર છે. ૯૭

પગ વગેરેના મઠ્ઠ ઉતારવાના ગુણો—

પગોનું અને મલમાર્ગોનું વારંવાર પ્રક્ષાલન મેધાવર્ધક, પવિત્ર અને આયુષ્યપ્રદ છે તથા દારિદ્ર્ય અને પાપનો નાશ કરે છે. ૯૮

કેશકલ્પનના ગુણો—

માથાના વાળ, દાઢી, મૂછ અને નખ વગેરેનું છેદન અને મંડન પુષ્ટદાયક, શુક્રવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, પવિત્ર અને સૌન્દર્યવર્ધક છે. ૯૯

જોડા પહેરવાના ગુણો—

પગરખાં ધારણ કરવાં એ આંખને હિતકર, પગની ત્વચાને હિતકારી, કાંટા વગેરે કટ્ટથી બચાવનાર, બલપ્રદ, આશ્વાસમાં સુખકર અને વૃધ્ધ છે. ૧૦૦

છન્નધારણના ગુણો—

છત્રી ધારણ કરવી એ રોગાદિ દુર્દેવનો નાશ કરે છે તથા તે બલકારક, રક્ષા, આચ્છાદન અને મંગલ કરનાર છે, તડકા-વાયુ-ધૂળ અને વૃષ્ટિથી રક્ષણ કરે છે. ૧૦૧

દંડધારણના ગુણો—

દંડ ધારણ કરવો એ પડતાને ટેકાફા, શત્રુઓનો નાશ કરનાર, બલપ્રદ, આયુષ્યવર્ધક અને ભયનાશક છે. ૧૦૨

સ્વસ્થવૃત્તમાં તત્પર રહેવું—

જેવી રીતે નગરરક્ષક નગરના કાર્યમાં અને રથવાળો રથના કાર્યમાં સાવધાન રહે છે તેવી રીતે શુદ્ધિમાન માણસે પોતાના શરીરના કાર્યમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. ૧૦૩

આ બાબતમાં શ્લોક છે કે—

સ્વસ્થને કરવા લાયક વીજાં કમો—

ધર્મને અનુકૂળ આજીવિકાના જે ઉપાયો છે તેનું, શાન્તિનું અને વેદના અધ્યયનનું સેવન કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી મનુષ્ય સુખ ભોગવે છે. ૧૦૪

‘અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

ઉપસંહાર—

માત્રા, દ્રવ્યો, માત્રા અને દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી ગૌરવ અને લાઘવ, કયા દ્રવ્યોનો સતત અભ્યાસ નિન્દિત છે અને કેનો પ્રશસ્ત છે, અંજન, ધૂમવર્તિ, વતિની ત્રિવિધ કલ્પના, ધૂમપાનના ગુણ-ફલ, ધૂમપાનની જે માત્રા અને વ્યાપ્તિનાં ચિહ્નો, તેનાં ઔષધ, ધૂમ કેને નિન્દિત છે તે, ધૂમ કેવી રીતે પીવે જોઈએ તે, ધૂમનશ્લિકા શેની અને કેવી જાતની બનાવવી જોઈએ, નસ્યનાં કર્મ અને ગુણો, નસ્યકર્મ તેની વિધિ અને સમય, દન્તધાવનાવિધિ, તેના ગુણો, તેના માટે ઉપયોગી વૃક્ષો, મુખમાં ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યો, તેલનો કાગળો ધારણ કરવાથી થના ગુણ, માથે તેલ નાખવાના જે ગુણો કહેલા છે તે, તથા કણુતેલના, અભ્યંગના, પાદાભ્યંગના, અંગપરિમાર્જનના, સ્નાનના, શુદ્ધવસ્ત્રોના, સુગંધિ અને રત્ન ધારણના, પવિત્રતાના, વાળ વગેરે કાપવાના, પગરખાં અને છત્રી ધારણ કરવાના તથા દંડ ધારણ કરવાના ગુણો આ માત્રાશિતીય અધ્યાયમાં કહ્યા છે. ૧૦૫-૧૧૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશથી રચાયેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘માત્રાશિતીય’ નામક પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય છઠો

તત્ત્વાશિતીય અધ્યાય

તત્ત્વાશિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘તત્ત્વાશિતીય’ નામક અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

ઋતુસાત્મ્ય જાણવાનું ફલ—

આહાર-વિહાર સંબંધી ઋતુસાત્મ્ય (પથ્યાપથ્ય)

જેણે જાણ્યું છે તેના અશિતાદિ-આહારથી બળ અને વર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩

ઋતુવિભાગ પ્રમાણે વર્ષનો વિભાગ—

અહીં સંવત્સરને ઋતુવિભાગ પ્રમાણે છ અંગવાળો જાણવો. તેમાં શિશિરથી માંડીને ગ્રીષ્મસુધીની ત્રણ ઋતુઓને સૂર્યનું ઉત્તરાયણ અને આદાન કાળ, તથા વર્ષાથી હેમન્ત સુધીની (ત્રણ ઋતુઓને) દક્ષિણાયન અને વિસર્ગ સમજવાં. ૪

અયનનું સ્વરૂપ—

વિસર્ગકાળમાં વાયુઓ અતિરક્ષ વાતા નથી પણ આદાન કાળમાં તેનાથી વિપરીત એટલે કે અતિરક્ષ વાય છે સંપૂર્ણ બળવાળો ચંદ્રમા ઠંડા પ્રકાશ વડે જગતને નિરંતર ભરી દઈને તેનું સંતર્પણ કરે છે એથી વિસર્ગ-કાળ સોમયણુ-પ્રધાન છે પણ આદાનકાળ અગ્નિયણુ-પ્રધાન છે; કાલ, સ્વભાવ અને માર્ગને વશીભૂત થયેલા તે આ બન્ને સૂર્ય અને વાયુ તથા ચંદ્રમા, કાલ, ઋતુ, રસ, દોષ અને દેહબલની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ મનાય છે. ૫

આદાનકાળમાં વલ્લહાસનું કારણ—

તેમાં અદાનકાળમાં જગતના સૌમ્ય ભાગને પોતાના પ્રખર તેજથી શોષતા સૂર્ય અને જગતના સૌમ્ય ભાગને શોષતા શિશિર-વસન્ત અને ગ્રીષ્મના ક્રમશઃ રક્ષતા ઉત્પન્ન કરતા કડવા, કપાય અને તીખા એ રક્ષ રસોને વધારના તીવ્ર અને રક્ષ વાયુઓ માણસોને હુર્જણ બનાવે છે. ૬

વિસર્ગકાળમાં વલ્લહાસનું કારણ—

પણ વર્ષા, શરદ અને હેમન્તમાં જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયનના થાય છે ત્યારે કાલ-માર્ગ-મેઘ-વાત અને વર્ષાથી તેનું તેજ ઓછું થાય છે, ચંદ્રમા પૂર્ણબળવાળો હોય છે અને દિવ્ય સલિલથી જગતના સંતાપ શાન્ત થાય છે ત્યારે ક્રમશઃ અમ્લ-લવણ અને મધુર અને સ્નિગ્ધ રસો વૃદ્ધિ પામે છે અને તેમાં માણસોનું બળ વધે છે. ૭

આદાન-વિસર્ગમાં વલ્લહાસ તથા વૃદ્ધિનો ક્રમ—

ઉપર્યુક્ત બાબતમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે કે—
વિસર્ગના આદિકાળમાં એટલે કે વર્ષામાં અને આદાનના અંતકાળમાં એટલે કે ગ્રીષ્મમાં માણસોનું બળ વધે છે. વિસર્ગ-આદાનના મધ્યકાળમાં એટલે કે શરદ-વસન્તમાં માણસોનું બળ મધ્યમ હોય છે અને વિસર્ગના અન્તમાં અને આદાનના અગ્રમાં એટલે કે હેમન્ત-શિશિરમાં માણસોને બળ ઉત્તમ હોય છે. ૮

હેમન્તચર્યા—

શીતયુગ્યુક્ત હેમન્તમાં ઠંડા પવનના સ્પર્શથી રુધિરાયેલો બળવાન પ્રાણીઓનો પ્રબલ જઠરાગ્નિ માત્રાશુરુ અને દ્રવ્યશુરુ આહારને પચાવવા સમર્થ થાય છે. ૯

જ્યારે તેને યોગ્ય આહારરૂપ ઇન્ધન (બળતણ) મળતું નથી ત્યારે તે દેહના ધાતુરસનો હાસ કરે છે. એથી શીતકાળમાં શીતળ વાયુ પ્રકાપ પામે છે. ૧૦

તેથી ઠંડીના દિવસોમાં મેદસ્વી ઔદક અને આનૂપ માંસોના રસોમાં સ્નિગ્ધ-અમ્લ અને લવણ પદાર્થો નાખીને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૧૧

તથા માણસે બિલેશય અને પ્રસહ પ્રાણીઓનાં માંસોનું ભડ્યું બનાવીને ખાજાં અને પછી મદિરા, શીઘ્ર અને મધનું પાન કરવું. ૧૨

હેમન્ત ઋતુમાં ગોરસ, દૂધ, દહીં વગેરે, શેરડીના રસની બનાવટો, વસા, તેલ, નવા ઓખા અને ગરમ પ્રાણીનું સેવન કરનારનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું નથી. ૧૩

હેમન્તમાં અબ્યંગ, સ્નિગ્ધ ઉદ્વર્તન, માયામાં તેલ, જેન્તાક સ્વેદ, સૂર્યનો તડકો, ગરમ ભોંયડું અને ગરમ ગર્ભગૃહનું સેવન કરવું જોઈએ. ૧૪

શીતકાળમાં પડદાવાળા વાહનનું તથા જેના પર રળાઈ વગેરે ઓઢવાનાં, મૃગયમ્, રેશમી વસ્ત્ર, ગુણુપાટ અને ચિત્રકમ્પલ પાથરેલાં હોય એવાં શયન અને આસનનું સેવન કરવું. ૧૫

શીતકાળમાં પુરુષે સદા શરીર પર અગુરુનો બડો લેવો કરીને તથા ભારે અને ગરમ વસ્ત્રો ધારણ કરીને તેમજ મધપાનજન્ય આનંદથી અને કામથી ઉત્તેજિત

યદ્યપિ, વિશાળ અને પુષ્ટ સ્તનવાળી, અગુરુથી લેપાયેલા અંગવાળી પુષ્ટ પ્રમદાને આલિંગન કરી શયનમાં સૂવું અને યથેચ્છ મૈથુન કરવું. ૧૬, ૧૭

હેમન્તઋતુમાં વાતવૃદ્ધિકારક અને હલકાં અન્નપાન, પુષ્ટી પવન, પરિમિત આહાર અને સાયવો, આ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૮

શિશિરચર્યા—

હેમન્ત અને શિશિર પ્રાયઃ સમાન છે પણ શિશિરમાં આદનકાળજન્ય રૂક્ષતા અને મેઘ-પવન અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઠંડી એટલી થોડી વિરોધતા છે. ૧૯

તેથી શિશિરઋતુમાં હેમન્તનો બધો વિધિ ધ્રુવ્ય થોડો છે શિશિરઋતુમાં નિર્વાત અને અધિક ઉષ્ણ ધરનો આશ્રય લેવો જોઈએ તથા તીખાં-કડવાં-કપાય-વાતવૃદ્ધિકર-હલકાં અને શીતલ અન્નપાન તજવાં જોઈએ. ૨૦, ૨૧

વસન્તચર્યા—

હેમન્તમાં એકઠો થયેલો કફ વસન્તમાં સૂર્યના તેજથી ઓગળીને કાયાગ્નિને મંદ કરે છે અને તેથી તે ધણુ રોગો કરે છે. ૨૨

તેથી વસન્તમાં વમનાદિક પંચકર્મો કરાવવાં જોઈએ; અને ગુરુ, અમ્લ, રિનઝ્વ અને મધુર અન્નપાન તથા દિવસની નિદ્રા એ વર્જવાં જોઈએ. ૨૩

વસન્તઋતુમાં વ્યાયામ, ઉદર્તન, ધૂમપાન, તેલનો ડાગળો લરવો, અંજન અને નવશેકાં પાણીથી શૌચવિધિનું સેવન કરવું. ૨૪

ચન્દન અને અગુરુનો શરીર લેપ કરવો, જવ અને ઘઉંનું ભોજન કરવું; શરભ-સસલું-કાળું હરણુ-લાવ અને કપિજલનું માંસ ખાવું, અને નિર્દોષ સીધુ અથવા કેવળ માધ્વીક પીવો, અને વસન્તમાં પ્રમદાઓના અને ઉષ્ણ-ભોજનના યૌવનનો અનુભવ કરવો. ૨૫, ૨૬

ગ્રીષ્મચર્યા—

ગ્રીષ્મમાં જ્યારે સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જગતના સ્નેહને શોષી લે છે ત્યારે સ્વાદુ-શીત-પ્રવાહી અને રિનઝ્વ ખાનપાન હિતકર છે. ૨૭

શીત અને સાકરયુક્ત મન્ય, જાંગલ પશુપક્ષીઓનું માંસ, ઘી અને શાળ સાથે ઘી અને દૂધનું ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સેવન કરનાર બળહીન થતો નથી. ૨૮

મઘ થોડું પીવું અથવા ન પીવું, સારી પેટે પાણી સહિત પીવું અને લવણુ-અમ્લ-કડુ અને ઉષ્ણ પદાર્થો તથા વ્યાયામ વર્જવાં. ૨૯

દિવસે શીતલ ઘરમાં અને રાત્રે શરીર પર ચન્દન લગાવીને ખૂબ પવનવાળી અને ચન્દનના કિરણોથી શીતળ થયેલી અગાશીમાં નિદ્રા કરવી જોઈએ. ૩૦

ચન્દનના જળથી શીતળ થયેલા વીંઝણાઓથી અને ઝીંઝોના હાથના સુકુમાર સ્પર્શથી સેવાતા મનુષ્યે મોતી તથા મણિઓથી વિભૂષિત થઈને આસન પર બેસવું. ૩૧

મનુષ્યે ગ્રીષ્મકાળમાં આમ્યધર્મથી વિરમીને ઉપવનો, શીતળ જળ અને કુસુમોતું સેવન કરવું. ૩૨

વર્ષાચર્યા—

આદનકાળથી દુર્બળ થયેલા દેહમાં જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; તે જઠરાગ્નિ વર્ષાઋતુમાં વાતાક્રિા દૂષણથી ફરીથી મંદ બને છે. ૩૩

વર્ષાઋતુમાં ધરતીની આકૃતિ, મેઘવૃષ્ટિથી અને પાણીના અમ્લપાકૃતિ અગ્નિજળ ક્ષીણ થતાં વાતાદિક દોષો પ્રકોપ પામે છે. ૩૪

તેથી વર્ષામાં બધો સાધારણુ ત્રદોષજ્વ અને અગ્નિદીપક વિધિ વખણાય છે.

આ ઋતુમાં પાણીમાં ઘોળેલો સાયવો, દિવસની નિદ્રા, ઓસ, નદીનું પાણી, વ્યાયામ, તડકો, અને આમ્ય-ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ અને સંસ્કારિત અન્ન-પાન પ્રાયઃ મધ સાથે ખાવાં. ૩૫, ૩૬

વર્ષામાં વાત અને વૃષ્ટિથી યુક્ત અને વિશેષ શીતળ દુર્દિન હોય ત્યારે વાતાદિ દોષની શાન્તિને માટે અમ્લ-લવણુ અને સ્નેહ-પ્રધાન ભોજન કરવું જોઈએ. ૩૭

અગ્નિનું સંરક્ષણ કરનારે જાંગલ માંસ સાથે અને વધારેલ યૂષો સાથે જૂના જવ, ઘઉં અને શાળના ચોખા ખાવા જોઈએ. ૩૮

માધ્વીશરિષ્ટ અથવા આંતરીક્ષ જલ અથવા ઉકાળાને ઠંડુ કરેલું કુવા કે સરોવરનું પાણી મધસહિત થોડું પીવું. ૩૯

પ્રવર્ધ-ઉદ્વર્તન-સ્નાન ગન્ધદ્રવ્ય અને દુસુમ માળા સેવવાં. ક્ષણિક અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં અને વર્ધા-કાલીન ભેજ વિનાના સ્થાનમાં રહેવું. ૪૦

શરદ્વર્ચા—

વર્ષા અને તેની ઠંડીનો જેને અભ્યાસ છે તેવા અંગવાળાઓને શરદ્માં સૂર્યનાં કિરણોથી એકદમ તાપ લાગતાં સમિત પિત્ત પ્રાયઃ પ્રકોપ પામે છે. ૪૧

તેમાં સમ્યક્ ક્ષુધિત પુરુષોએ મધુર-લઘુ-શીતળ થોડા કડવા રસવાળું અને પિત્તશામક અન્નપાન યોગ્ય માત્રામાં સેવવું. ૪૨

શરદઋતુમાં તેતર, કપિજલ, હરણુ, ઘેટાં, શરલ, સસલાં, ચોખા, જવ અને ઘઉંનું સેવન કરવું, એમ આયુર્વેદવિદો કહે છે. ૪૩

શરદઋતુમાં તિક્તદ્રવ્યસાધિત ઘૂતનું પાન, વિરેચન અને રક્તમેક્ષણ કરવું ભેષ્મોએ તથા તડકા તજવો ભેષ્મોએ. ૪૪

વસા, તેલ, ઝાકળ, ઔદક અને આનૂપમાંસ, ક્ષીર, દહીં દિવાનિદ્રા અને પૂર્વદિશાનો વાયુ આ ઋતુમાં તજવાં. ૪૫

હંસોદકનું સ્વરૂપ—

દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલું અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ બનેલું, ક્ષણપકવ, હવાથી નિર્દોષ, અગરત્યના ઉલ્કથી નિર્વિષ થયેલા જળને હંસોદક કહે છે. શરદઋતુનું નિર્મળ પવિત્ર જળ અમૃતની પેઠે સ્નાન, પાન અને અવગાહમાં હિતકારી છે. ૪૬, ૪૭

શરદઋતુનાં ફૂલોની માળાઓ, વિમલ વસ્ત્રો અને પ્રદોષ સમયનાં ચન્દ્રકિરણો શરદઋત્રે વખણાય છે. ૪૮

સાત્ત્વનું લક્ષણ—

આ પ્રમાણે આહાર વિહાર સંબધી ઋતુસાત્ત્વ્ય

કહ્યું. જે અભ્યાસથી સુખકર થાય તેને ઓકસાત્ત્વ્ય કહે છે. ૪૯

સાત્ત્વ્ય જાણનારા પુરુષો દેશ અને વ્યાધિના ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળા આહાર અને વિહારને પણ સાત્ત્વ્ય બનાવવાનું આવશ્યક માને છે. ૫૦

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ત્વોઃક—

પ્રત્યેક ઋતુમાં જે કાંઈ મનુષ્યોએ સેવવાલાયક છે અને જે કાંઈ સેવવા યોગ્ય નથી તે તથા સહેતુક સાત્ત્વ્ય પણ ‘તત્સ્યાશિતીય’ અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ૫૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશથી રચાયેલા અને ચરક મુનિથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ આ શાસ્ત્રમાં સૂત્રસ્થાન વિષે ‘તત્સ્યાશિતીય’ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય સાતમો

ન વેગાન્ધારણીય અધ્યાય

ન વેગાન્ધારણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ન વેગાન્ધારણીય’ નામક અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું,” એ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

જેના વેગ ધારણ ન કરવા તે—

શુદ્ધિમાન પુરુષે મૂત્ર, મલ, વીર્ય, અપાનવાયુ, ઉલટી, છીંક, ઓડકાર, બગાણું, ભૂખ, તરસ, આંધુ, નિદ્રા તથા અમજનિત શ્વાસના ઉત્પન્ન થયેલા વેગોને રોકવા નહિ. ૩, ૪

ઉત્પન્ન થયેલા એ વેગોને રોકનારને જે રોગો થાય છે તે ચિકિત્સા માટે હું પૃથક્ પૃથક્ કહું છું તો તે મારી પાસેથી સાંભળો. ૫

મૂત્રનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

મૂત્રના વેગને રોકવાથી પેડું અને મૂત્રેન્દ્રિયનું થલ, મૂત્રકૃચ્છ, માથાનો દુખાવો, બેવડ વળી જવું અને સાયળના મૂળમાં જડકાઈ ગયા જેવી પીડાએ લક્ષણો થાય છે. ૬

મૂત્રાધાત તથા ત્યારે સ્વેદન, અવગાહન, અભ્યંગ તથા ઘૃતનો અવપીડકપથી પ્રયોગ અને આરથાપન, અનુવાસન તથા ઉત્તરઅસ્તિકર્મ કરવાં જોઈએ. ૭

મલ્લો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

મળના વેગને રોકવાથી પકવાશયતું શળ, માથાનું શળ, અપાન અને મળની અપ્રવૃત્તિ, પિંડીમાં ગોટલા ચડવા અને આક્રોશ થાય છે. ૮

મક્ષાવરોધમાં સ્વેદન, અભ્યંગ અને અવગાહન, વર્તિપ્રયોગ, અસ્તિકર્મ તથા અનુલોમન કરનાર અન્નપાન હિતકર છે. ૯

શુક્લો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

વીર્યના વેગને રોકવાથી મેદૂ તથા વૃષણોમાં શક્ષ, અંગમર્દ, હૃદયમાં પીડા અને મૂત્રાવરોધ થાય છે. ૧૦

તેમાં અભ્યંગ, અવગાહ, મદિરા, કકુટમાંસ, શાળના ચોખ્ખા, દૂધ, નિરૂહઅસ્તિ અને મૈથુન હિતકર છે. ૧૧

અધોવાયુનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

અપાન વાયુના વેગને રોકવાથી મળ, મૂત્ર અને વાયુનો અવરોધ, આક્રોશ, વેદના, શાક અને જઠરમાં વાતજન્ય ખીજન રોગો થાય છે. ૧૨

તેમાં સ્નેહન, સ્વેદન, વર્તિપ્રયોગ, ભોજન, પાન અને અસ્તિ વગેરે વાયુનાં અનુલોમન કરનારાં કર્મો પ્રશસ્ત છે. ૧૩

ઝલડીનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

ઉલ્લટીના વેગને રોકવાથી કંઠ, કાઠ, અરુચિ, બ્યંગ, શેથ, પાંડુરોગ, જ્વર, કુષ્ઠ, મોળા અને વિસર્પ વગેરે રોગો થાય છે.

તેમાં આપા પછી વમન કરાવવું, ધૂમપાન, લંધન, રક્તમોક્ષણ, રૂક્ષ અન્નપાન, વ્યાયામ અને વિરેચન પ્રશસ્ત છે. ૧૪

છીંકનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

છીંકના વેગને રોકવાથી મન્યારતમ્બ, શિરોવેદના,

અર્દિત, આધાશીશી અને ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા થાય છે. ૧૬

તેમાં જંતુસંધિ ઉપરના ભાગમાં અભ્યંગ, સ્વેદ, ધૂમપાન, નસ્યકર્મ તથા વાતહર અન્નનું સેવન અને ભોજન પછી ઘૃતપાન હિતકર છે. ૧૭

ઓઝકારનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

ઓઝકારના વેગને રોકવાથી હેઝી, શ્વાસ, અરુચિ, કમ્પ તથા હૃદય અને છાતીનું જકડાઈ જવું થાય છે. તેનું ઔષધ હેઝીના જેવું છે. ૧૮

વગાસાનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

બગાસાના વેગને રોકવાથી એવડા વળી જવું, અગોની ખેંચ, સંકેચ, ચામડીનું અહેરાપણું, કંપવાત અને પ્રવેપન થાય છે. તેમાં સર્વ ઔષધ વાતનાશક હોવાં જોઈએ. ૧૯

મૂલ્લનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

મુધાના વેગને રોકવાથી કૃશતા, દુર્બળતા, વિવર્ણતા, અંગમર્દ, અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે. તેમાં રિનઘ, ઉષ્ણ અને હલકું ભોજન કરાવવું. ૨૦

તરસનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

તરસના વેગને રોકવાથી કંઠ અને મોઢાનો શોષ, અહેરાપણું, ભ્રમ, શિથિલતા અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. તેમાં શીત અને વૃષિકારક અન્નપાન હિતકર છે. ૨૧

આંસુનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

આંસુના વેગને રોકવાથી સળેખમ, નેત્રરોગ, હ્રોગ, અરુચિ અને ચકરી થાય છે. તેમાં નિદ્રા, મધ અને પ્રિય કથા હિતકર છે. ૨૨

નિદ્રાનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી બગાસાં, અંગમાં પીડા, તન્દ્રા, શિરોરોગ અને આંખોનું ભારેપણું થાય છે. તેમાં નિદ્રા અને ચંપી હિતકર છે. ૨૩

અમનિશ્વાસનો વેગ ધારણ કરવાના દોષો તથા ચિકિત્સા—

અમજન્ય નિશ્વાસને રોકવાથી શુભ, હ્રોગ અને

મૂર્ચ્છા થાય છે. તેમાં પૂર્ણ વિશ્રામ અને વાતનાશક ક્રિયા હિતકર છે. ૨૪

હવરના વેગના ધારણનો નિષેધ—

વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થતા જે રોગો અહીં ગણ્યાગ્યા છે તેની ઉત્પત્તિ ન ઇચ્છનારે આ વેગને રોકવા નહિ. ૨૫

જે વેગો રોકવા તે—

આ જન્મમાં અને જન્મ-આન્તરમાં પોતાનું કલ્યાણ આહવારે સાહસોના અને મન-વચન અને કાયાના નીચે કહેલા અનિષ્ટ ચેષ્ટાઓના વેગોને રોકવા જોઈએ. ૨૬

સાહસાદિના વેગધારણના કાયદા—

બુદ્ધિમાન પુરુષે લોભ-શોક-ભય-ક્રોધ-માન-નિર્જાનતા-ઈર્ષ્યા-અતિપ્રીતિ અને પરદ્રોહચિન્તનના વેગને રોકવા જોઈએ. ૨૭

અત્યંત ક્રોધ, આડીચુગલીવાળા, જૂઠા અને અપ્રાસ્તાવિક વચનના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકવા જોઈએ. ૨૮

પરસ્ત્રીસંભોગ, ચોરી અને હિંસાદિક પરપીડાકારી દેહની જે કોઈ પ્રવૃત્તિ હોય તેના વેગને રોકવા. ૨૯

મન-વચન અને કાયાનાં નિષ્પાપી કર્મોથી તે પુરુષ પુણ્યશોક થાય છે અને સુખી થઈને ધર્મ-અર્થ-કામનો ઉપભોગ કરે છે, તથા (જન્મ-આન્તર માટે) તેઓના સંયમ કરે છે. ૩૦

વ્યાયામનું લક્ષણ—

શરીરની જે ચેષ્ટા સ્થિરતા તથા બલ વધારવા માટે ઇષ્ટ છે તેને શારીરિક વ્યાયામ કહે છે. તે પ્રમાણ-સર કરવી જોઈએ. ૩૧

વ્યાયામના ગુણો—

શરીરમાં લઘુતા, કાર્ય કરવાની શક્તિ, સ્થિરતા, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ, દોષોનો ક્ષય, તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ,—એ સર્વ, વ્યાયામથી થાય છે. ૩૨

અતિવ્યાયામના દોષો—

અતિશય, વ્યાયામથી શ્રમ, કંટાળો, ધાતુક્ષય, તરસ,

રક્તપિત્ત-અતમક-ખાંસી-તાવ અને ઉલટી થાય છે. ૩૩

(પરસેવાનું આવવું, શ્વાસનું વધવું, ગાત્રની લઘુતા તથા હૃદય વગેરેનું રૂંધન એ વ્યાયામનું લક્ષણ છે.) ૧

વ્યાયામ, હાસ્ય, બહુબોલાપણું, આલસુ, મૈથુન અને ઉગ્ગમદાનો અભ્યાસ હોય તો પણ બુદ્ધિમાન માણસે તેઓનું અતિપ્રમાણમાં સેવન ન કરવું જોઈએ. ૩૪

અતિસેવનના દોષો—

આ અને એવી જાતનાં બીજાંને જે અતિ માત્રામાં સેવે છે તે હાથીને જે ચતા સિંહની પેઠે તરતજ નાશ પામે છે. ૩૫

વ્યાયામને યયોગ્ય પુરુષો—

અતિમૈથુન-ભારહરણ અને પન્થથી જે અત્યંત કૃશ થઈ ગયા હોય, વળી જે માણસો ક્રોધ, શોક, ભય અને શ્રમથી પીડિત હોય, જે બાળક, વૃદ્ધ કે પ્રખલવાતયુક્ત હોય, જેઓ જાંચે સાદે ભાષણ કરનારા હોય, અને જેઓ ભૂખ્યા અને તરસ્યા હોય તેઓએ વ્યાયામ છોડી દેવો. (૧-૨)

હિત અને અહિતના સેવન તથા વર્જનનો કમ—

બુદ્ધિમાન માણસે જેની ટેવ હોય તેવી અહિતકર વસ્તુનો ધીમે ધીમે પરિત્યાગ કરવો; અને હિતકારી વસ્તુનું ક્રમશઃ સેવન કરવું. આ ક્રમનો હવે અહીં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૩૬

ગ્રહણ કરવામાં અને ત્યાગ કરવામાં પાદાંશિક એટલે ચોથા કે સોળમા અંશનો ક્રમ વિદિત છે. પ્રથમ એક દિવસના અન્તરથી, પછી બે અને પછી ત્રણ દિવસના અન્તરથી સેવન કરવું. ૩૭

કમપૂર્વક હિતસેવન તથા અહિતત્યાગના ગુણો—

કમપૂર્વક ક્ષીણ કરવામાં આવેલા દોષો ફરીથી ઉત્પન્ન થતા નથી અને કમપૂર્વક વૃદ્ધિ પામેલા ગુણો સ્થિર રહે છે. ૩૮

આતુર તથા સ્વસ્થ પુરુષો—

કેટલાક મનુષ્યો ગર્ભાવસ્થામાંથીજ સગાન વાત-પિત્ત-

અને ક્ષપ્રકૃતિવાળા તથા કેટલાક વાતાધિક, કેટલાક પિત્તાધિક તો કેટલાક ક્ષ્માધિક દેખાય છે. ૩૯

દેહપ્રકૃતિનું લક્ષણ—

તેઓમાંથી પ્રથમ કહેલા સર્વદા નીરોગી રહે છે અને વાતબુદ્ધિવાદિ પ્રકૃતિવાળા સદા રોગી રહે છે. તેઓના દોષોના આગ્ર-મસં-સર્ગનેજ દેહપ્રકૃતિ કહે છે. ૪૦

સ્વસ્થ માટે સર્વરસોનો સમાન રૂપમાં અભ્યાસ પ્રશસ્ત છે—

વાતબુદ્ધિવાદિ પ્રકૃતિવાળાઓની સ્વસ્થ પ્રકૃતિને માટે વિપરીત ગુણુવાળા આહારવિહારનું સેવન હિતકર છે. અને સમાન-વાત-પિત-કફ પ્રકૃતિવાળાને સર્વ રસોનો સમાન રૂપમાં અભ્યાસ કરવો પ્રશસ્ત છે. ૪૧

મલાયનો—

એ છિદ્રો નીચે સાત માથામાં અને સ્વેદ મુખો-એ મળમાર્ગી છે. તેઓ કુપિત અને વધેલા મળોથી બાધા પામે છે. ૪૨

મઝેના ક્ષય તથા વૃદ્ધિનાં લક્ષણો—

મલાશયોનાં ભારેપણાથી તથા મળની અપ્રવૃત્તિથી મળની વૃદ્ધિ અને મલાશયોનાં હલકાપણાથી તથા મળની અતિપ્રવૃત્તિથી મળનો ક્ષય સમજવો. ૪૩

તેનાથી ઉત્પન્ન વ્યાધિનેા ચિકિત્સાક્રમ—

મલવૃદ્ધિજન્ય તથા મલક્ષયજન્ય સાધ્ય રોગોને વાતાદિ લક્ષણોથી ઓળખીને વ્યાધિવિપરીત અને હેતુ-વિપરીત તથા વિપરીતાર્થકારી ઔષધોથી, માત્રા અને કાળનો વિચાર કરીને તેનો વૈદ્ય ઉપચાર કરવો. ૪૪

સ્વસ્થવૃત્તનાં સેવનનો હેતુ—

સ્વસ્થવૃત્તનું વિપમ રૂપમાં સેવન કરનાર મનુષ્યોને આ મલવૃદ્ધિજન્ય રોગો અને બીજા સ્થૌલ્યાદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી રોગી થયા પહેલાં જ સ્વસ્થવૃત્તનું પાલન કરવું જોઈએ. ૪૫

નિજ વિકારોની વૃદ્ધિ ન થવા દેવાનો વિધિ

વૈશાખની પહેલાંના ચૈત્ર માસમાં કફના, ભાદરવાની

પહેલાંના શ્રાવણ માસમાં વાયુના, અને પોષની પહેલાંના માગશર માસમાં પિત્તના દોષના સંચયને દૂર કરવો. ૪૬

શુદ્ધિમાન વૈદ્ય પુરુષોને કાયાનુસાર સ્નેહન અને સ્વેદન આપીને વમન, વિદ્યેયન અને બસ્તિકર્મ કરાવવું; પછી નસ્યકર્મ કરવું. ૪૭

એ પછી દેશ-કાળ બાજુનાર વૈદ્ય ક્રમાનુસાર અને યોગાનુસાર સિદ્ધ રસાયનો અને વાજકરણ યોગોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૪૮

તે પ્રમાણે ધાતુઓ સામ્યાવસ્થામાં રહેવાથી રોગો થતા નથી, ધાતુઓ વધે છે અને વૃદ્ધાવસ્થા મોટી આવે છે. ૪૯

શરીરદોષજન્ય વિકારોની ઉત્પત્તિ ન થાય તે માટે આ વિધિ બતાવ્યો છે. પણ બીજા આગ-તુક અને માનસિક વ્યાધિઓની અનુત્પત્તિનો વિધિ જુદો કર્ણમાં આવે છે. ૫૦

આગત્તુ રોગોની ઉત્પત્તિમાં પ્રજ્ઞાપરાધ કારણ છે—

માણસોને ભૂત, વિષ, વાયુ, અગ્નિ અને પ્રહાર વગેરેથી જે આગ-તુક રોગો થાય છે તેમાં પ્રજ્ઞાનો દોષ મુખ્ય કારણ છે. ૫૧

તથા ઈર્ષ્યા-શોક-ભય-ક્રોધ-માન અને દ્વેષ વગેરે જે માનસિક વિકારો કહ્યા છે તે સર્વ પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય છે. ૫૨

આગત્તુ રોગોની ઉત્પત્તિ ન થવા દેવાનો વિધિ—

પ્રજ્ઞાપરાધનો ત્યાગ, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સ્મૃતિ, દેશ, કાલ અને આત્માનું જ્ઞાન તથા સદાચારનું પરિપાલન —એ આગ-તુક વ્યાધિઓની અનુત્પત્તિનો માર્ગ કહ્યો છે. શુદ્ધિમાન માણસે પોતાનું હિત બાજુને રોગોત્પત્તિ પહેલાં તેનું પરિપાલન કરવું. ૫૩, ૫૪

વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન થવા દેવામાં તથા ઉત્પન્ન વ્યાધિની શાન્તિમાં કારણ—

વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન થવા દેવામાં અને ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓની શાંતિ કરવામાં આત્મોપદેશનું જ્ઞાન અને

તેનું અનુષ્ઠાન કારણુ ૩૫ છે. ૫૫

વજ્ય પુરુષો—

પાપયુક્ત આચરણુ, વાણી અને મનવાળા, ચાડિયા, કળ્યાખોર, મર્મપીડક, ઉપદાસ કરનારા, લોભી, અન્યની ઉન્નતિમાં દ્વેષ કરતા, શંક, પરનિંદા પરાયણુ, ઉતાવળીઆ, શત્રુસેવક, નિર્દય અને ધર્મછીન નરાધમોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૫૬, ૫૭

સેવ્ય પુરુષો—

બુદ્ધિ-વિદ્વા-વય-શીલ-ધૈર્ય-રમ્યતિ અને સમાધિથી યુક્ત, વૃદ્ધ, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર, સર્વ પ્રાણીઓના સ્વભાવને જાણનાર, દુઃખ રહિત, પ્રસન્ન સુખવાળા, શાન્ત મતનું પાલન કરનાર, સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર અને જેનું શ્રવણ અને દર્શન મંગળકારી છે તેવાં માણસો સેવવા લાયક છે. ૫૮, ૫૯

હિત સેવનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ—

આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષે હિતકર આહાર, આચાર અને યેષાઓના સેવનમાં ખૂબ પ્રયત્નવાન રહેવું જોઈએ. ૬૦

દહીં સેવનના નિયમો—

રાત્રે દહીં ન ખાવું, ઘી અને ખાંડ વિના પણ દહીં ન ખાવું, મગના યુપ વિના ન ખાવું, મધ વિના ન ખાવું, ગરમ કરીને ન ખાવું અને આમળા વિના ન ખાવું. ૬૧

દહીં સેવનના નિયમોનું પાલન ન કરવાથી દોષો—

જે દધિપ્રિય મનુષ્ય વિધિનો ત્યાગ કરીને દહીંનું સેવન કરે છે તેને જ્વર, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, કુષ્ઠ, પાંકુ, બ્રમ અને દારુણ કમળો થાય છે. ૬૨

ઉપસંહાર:—

વેગ, વેગરોધન્ય રોગો, તેમની ચિકિત્સા, ધાગણુ કરવા યોગ્ય વેગો, જેના માટે જેને હિતકર અને અહિતકર, અભ્યરત અહિતનો ત્યાગક્રમ અને અભ્યરત ઉચિત હિતનો સેવનક્રમ, પ્રકૃતિ અનુસાર આહારનું સેવન,

તથા તેના રોગોની ચિકિત્સા, ભવિષ્યમાં થનારા રોગોને રોકવાનાં ઔષધો, આત્મસુખની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષે ત્યજવા યોગ્ય અને સેવવા યોગ્ય પુરુષો, જે વિધિથી અને જે કારણથી દહીં સેવવું જોઈએ તે સર્વ વિષયો આત્રેય મુનિએ “ન વેગાન્ધારણીય” અધ્યાયમાં કહી દીધા. ૬૩, ૬૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલાં અને ચરકથી પ્રતિ સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘ન વેગાન્ધારણીય’ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય અધ્યાય

ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય અધ્યાયનો ઉપકલ્પ—

હવે અહીંથી ‘ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું, આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહેલું છે. ૧, ૨

પાંચ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ગણના—

આ ઇન્દ્રિય સંબંધી પ્રકરણમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્રવ્યો, પાંચ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયો, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને પાંચ ઇન્દ્રિય-બુદ્ધિઓ છે. એ કહેવામાં આવશે. ૩

મનનું લક્ષણ—

વળી મન અતીન્દ્રિય છે, તેને સસ્ત કહે છે. કેટલાક તેને ચેત: કહે છે. મનોવ્યાપાર (ચેષ્ટા), વિષય અને આત્માના અવૈગુણ્યને આધીન જ્ઞાન દર્શાવનાર છે. ઇન્દ્રિયોના ચેષ્ટાનું કારણભૂત પણ તેજ છે. ૪

એકજ પુરુષમાં મન અનેક જેવું દેખાય છે તેનું કારણ—

મનના ચિન્ત્યાદિ વિષયો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને સંકલ્પની અનેકતાથી તથા રજોગુણ, તમોગુણ અને સસ્તગુણના યોગથી એકજ પુરુષમાં મન અનેક જેવું દેખાય છે. પરંતુ મન અનેક નથી. કારણકે આજુ અને

પોતપોતાને સાત્ય હોય તેવા દન્દિયોના વિપયોના સેવ-
નધોઃપુરિપૂર્વક બાલી પ્રકાર જોઈ વિચારીને કામ કરવાથી
તથા તે તે દેશ, તે તે કાળ અને પોતાની પ્રકૃતિથી
વિપરીત ગુણવાળા આદરવિકારના સેવનથી મનસરિત
દન્દિયોને પ્રકૃતિમાં રાખવા માટે આ પ્રમાણેના હેતુઓથી
પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. તેથી પોતાના દેશાધુની દષ્ટા-
વાળા બધાએ હંમેશાં સંપૂર્ણ સદૃશ્યને રમરણમાં
રાખીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ. ૧૭

સદ્વૃત્તો અનુગ્રાહનું કારણ તથા દામ—

કારણકે તેનું સમ્યક્ પાલન કરનાર આરોગ્ય અને
દન્દિયવિનય એ બંને લાભોને એકાસાથે પ્રાપ્ત કરે છે.

અનુગ્રાહ કરવા દામક સદ્વૃત્તો—

હું અગિવેશ, તે સદૃશ્યનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપદેશ
કરવું. જેમકે:— દેવ, ગાય, આઠાગ્ર, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ
અને આચાર્યનું પૂજન કરવું, અગિની સેવા કરવી, ઉત્તમ
ઓપધિઓ ધારણ કરવી, જે વખત રનાન કરવું, બધા
મગમગો તથા પગોને વારંવાર સ્વચ્છ રાખવા, પખ-
વાડિયામાં ત્રણ વખત માથાના વાળ, દાદી, મૂઝ તથા
નખ કપાવવા જોઈએ, હંમેશાં સ્વચ્છ અને કાટ્યા
વિનાનાં વસ્ત્રો પહેરવાં, પ્રસન્ન મનવાળું રહેવું જોઈએ
તથા મુગધિ ધારણ કરવી જોઈએ, શિષ્ટ જનને યોગ્ય
પોષાક પહેરવો જોઈએ, વાળ ઓળેસા રાખવા જોઈએ,
માથામાં, દાનમાં, નાકમાં અને પગે નિત્ય તેલ લગાવવું
જોઈએ, ધૂમપાન કરવું જોઈએ, પ્રથમ સંભાષણશીલ
થવું જોઈએ, પ્રસન્ન મુખવાળા થવું જોઈએ, સંદેહ-
અસ્તના રક્ષક થવું જોઈએ, હેમ કરનાર, યજ્ઞ કરનાર,
દાન કરનાર, ચતુષ્પથને નમસ્કાર કરનાર, બધા આપવા-
વાળો, અતિથિનો પૂજક, પિતૃને પિંડ આપનાર, યોગ્ય
સમયે હિતકર, માપસર અને મીઠું બોલનાર, સંયમી,
ધર્માત્મા, કૃણમા નહિ પરન્તુ કૃણનાં કારણમાં ઈર્ષ્યા કર-
નાર, નિશ્ચિન્ત, નિર્લય, લજ્જાળુ, બુદ્ધિમાન, બહુ ઉત્સાહી,
ચતુર, ક્ષમાવાન, ધાર્મિક, આસ્તિક, વિનય, બુદ્ધિ, ત્રિદા,
કૃણ, અને ઉંમરમાં વૃદ્ધ હોય તથા સિદ્ધ હોય તેનો
તથા સિદ્ધ અને આચાર્યનો ઉપાસક; છત્રી-લાકડી અને
પાત્રડી ધારણ કરનાર, પગરખાં પહેરનાર, ચાર હાથ

આગળ જોઈ ચાલનાર અને મંગલાચાર સેવનાર થવું
જોઈએ. જે જૂઠાંમાં છૂર્ણવસ્ત્ર, હાડકાં, કાંટા, અપવિત્ર
વાળ, તરણાનો ઢગલો રાખ, અને કીકરાં પડ્યાં હોય
તે જૂઠાંનો તથા રનાનગૂમિ અને બલિગૂમિનો ત્યાગ
કરવો તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં બન્ધુભાવ રાખવો જોઈએ.
ગુરુસે થયેલા પુરુષોને વિનયથી સગળવનાર, બીધે-
લાઓને આશ્વાસન આપનાર, ગરીબોને શરણ આપનાર,
સત્ય પ્રતિગ્રાવાળો, સાન્ત્વનપ્રદાતા, ખીજનાં કંટોર
પચન સહન કરનાર, ક્ષમાવાન, શાન્તિને ગુણરૂપે
જોનાર, અને રાગદ્વેષના કારણના નાશક થવું
જોઈએ. ૧૮

અસત્ય જો ન બાવરવો જોઈએ—

અસત્ય ન બોલવું, ખીજઓની વસ્તુઓ ન લેવી,
પરસ્ત્રીની ઇન્દ્રિય ન કરવી, પરધનની ઇન્દ્રિય ન કરવી,
વેર ન ઇન્દ્રિય, પાપ ન કરવું, પાપીના સામું પાપ
કરનાર ન થવું, ખીજના દોષ ન દહેવા, ખીજની
ગુપ્ત વાતો જાણવી નહિ, અધર્મી અને રાજાઓને અગ્રિય
પુરુષો સાથે ન બેસવું, ઉન્મત્ત, પતિત, ગભીપાત કરા-
વનાર, નીચ તથા હુદ્દ પુરુષોની સાથે ન બેસવું,
બરાબ વાદન ઉપર ન બેસવું, છૂટણ જોટલા ઊંચા
અને કદિન આસન ઉપર ન બેસવું, પાથર્થા વિનાની,
આદર વિનાની, ટૂંકી અને વિષમ શય્યા ઉપર સૂવું
નહિ, પર્વતના વિષમ શિખર ઉપર ફરવું નહિ, ઝાક
ઉપર ચડવું નહિ, જળના ઉચ્ચ પ્રવાહમાં નહાવું નહિ,
નદીના કિનારાની છાયામાં બેસવું નહિ, આગના ઉત્પા-
તની ચોમેર ફરવું નહિ, જીંથેથી હસવું નહિ, શબ્દયુક્ત
અપાનવાયુ ન છોડવો, મોહું હાંક્યા વિના બગાસું,
છીંક કે હાસ્ય કરવું નહિ, નાક ખોતરવું નહિ, દાંત
કચકચાવવા નહિ, નખથી અવાજ કરવો નહિ, પરસ્પર
હાડકાં ભટકાવવાં નહિ, જમીન ખોતરવી નહિ, તણખલાં
તોડવાં નહિ, માટીનાં ઢેકાંને ભાંગવાં નહિ, પોતાના
અંગોની વિગુણુ ચોટાઓ કરવી નહિ, અત્યંત તેજસ્વી,
અનિષ્ટ તથા અપવિત્ર અને અપ્રશસ્ત વસ્તુઓને
જોવી નહિ, શયને જોઈને ‘હુંકાર’ ન કરવો, ચંદ્ર,
ધ્વજ, ગુરુ, અન્ય પૂજ્ય અને અપ્રશસ્તોની
છાયા ઓળંગવી નહિ, રાત્રિમાં દેવાલય, ચંદ્ર,

ચોરો, ચાર રસ્તા, ઉપવન, સ્મશાન અને વધસ્થાનમાં નિવાસ ન કરવો, એકલા સુના ધરમાં કે જંગલમાં પ્રવેશ ન કરવો, પાપાચારી સ્ત્રી, મિત્ર અને નોકરનો સંગ ન કરવો, શિષ્ટ પુરુષ સાથે વિરોધ ન કરવો અને નીચતી પાસે જવું નહિ, કુટિલ સાથે મિત્રિત ન કરવી, અનાથનો આશ્રય ન લેવો, કાઈને ડરાવવા નહિ, સાહસ, અધિક-નિદ્રા, બહુ ઉઝાગરો, બહુ સ્નાન, બહુ પાન અને બહુ ભોજન ન કરવું. ઉલકક લાંબો વખત એસવું નહિ, સોપ, વાઘ આદિ દાહવાળાં પશુઓ તથા ગાય, ભેંસ વિગેરે શીંગડાવાળા પશુઓ પાસે ન જવું, પૂર્વવાત, તડકો, ઝાકળ, અને અતિ પ્રવાતવું સેવન ન કરવું, કલહ ન આરંભવો, કપડાં સંકોચી નગર અગ્નિ પાસે ન જવું, ઉચ્છિષ્ટ અવસ્થામાં અગ્નિની ઉપાસના ન કરવી તથા અગ્નિને નીચે રાખીને શેક ન લેવો, થાક ઉતાર્યા વિના, મોઢું ધોયા વિના અથવા નગ્ન અવસ્થામાં સ્નાન ન કરવું, નહાવાના લુગડાથી માથું લુવું નહિ, વાળના અગ્રભાગને ઝાટકવા નહિ, નાહીને તેજ કપડાં પહેરવાં નહિ; રત્ન, ઘી, પૂજ્ય, અન્ય મંગલકારી દ્રવ્યો અને પુષ્પનો સ્પર્શ કર્યા વિના ધરથી બહાર ન નિકળવું, પૂજ્ય અને મંગલ પદ્મથોત્તે ડાખી તરફ રાખીને જવું નહિ અને અમંગલ પદ્મથોત્તે જમણી તરફ રાખીને જવું નહિ. ૧૯

હાથમાં રત્નધારણ કર્યા વિના, સ્નાન કર્યા વિના, ફાટેલા વસ્ત્ર પહેરીને, જપ કર્યા વિના, હોમ કર્યા વિના, દેવતાને અને પિતૃને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા વગર, ગુરુ, અતિથિ અને આશ્રિતોને દાન કર્યા વિના, પુણ્યગન્ધાતુ લેપન કર્યા વિના, માળા પહ્યાં વિના, હાથ, પગ અને મોઢું ધોયા વિના, મુખશુદ્ધિ કર્યા વિના, ઉત્તર તરફ મુખ કરીને, ખીજા કામમાં મન લાગેલ હોય ત્યારે, અભક્ત, અશિષ્ટ, અપવિત્ર તથા હુધિત નોકરથી રંધાયેલું અને પીરસાયેલું, અપવિત્રપાત્રમાં, અર્પવત્ર જગામાં, તથા અકાળમાં, સંકીર્ણ જગ્યા ઉપર, પ્રથમ અગ્નિ જમાડ્યા વિના, પ્રોક્ષણોદકથી સિંચન કર્યા વિના, મન્ત્રો દ્વારા અભિમન્ત્રિત કર્યા વિના, નિન્દા કરતાં કરતાં, તથા નિન્દિત અને પ્રતિકૂલ વ્યક્તિઓએ લાવેલું અન્ન ખાવું નહિ માંસ, આદુ વગેરે, સુકાં શાક, ફળ

અને લાકુ વગેરે લક્ષ્ય સિવાય ખીજી વાસી ન ખાવું, દહીં મધ, મીઠું, સાથવો અને ઘી સિવાયના ખીજા પદ્મથો જમતી વેળાએ થોડા શેષ રાખવા, રાત્રે દહીં ન ખાવું, એકલો સાથવો ન ખાવો; રાત્રે, ભોજન કરીને, અધિકમાત્રામાં, બે વાર અને વચમાં જળપાન કરીને ન ખાવું અને દાંતથી તોડીને ન ખાવું. ૨૦

વાંકા વળીને છીંક ન ખાવી તેમજ વિપમાવસ્થામાં ખાવું કે સુવું નહિ, વેગ ઉપરિચિત થતાં ખીજા કામમાં ન લાગવું, વાયુ, અગ્નિ, જળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, બ્રાહ્મણ અને ગુરુની તરફ મુખ કરીને થૂંકવું નહિ તથા અપાન, પુરીષ તથા મૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ, માર્ગમાં પેશાબ ન કરવો, માણસોના સમૂહમાં, ભોજન સમયે, જપ, અધ્યયન, બલિ તથા ખીજી મંગલ ક્રિયાઓમાં શેડા અને ગૂંગા કાઢવા નહિ. ૨૧

સ્ત્રીઓની અવગણના ન કરવી. તેનો અતિવિશ્વાસ પણ ન કરવો. તેને આપણી ગુલ વાતો ન કહી સંભળાવવી તથા અધિકાર ન દેવો. રજસ્વલા, શેફાણી, અપવિત્ર, અયોગ્ય, અનિષ્ટ રૂપ, આચાર તથા સ્વભાવ-વાળી, અચતુર, પ્રતિકૂળ, મૈથુનની કામના વિનાની, અન્ય પુરુષની કામના રાખનારી તથા પરસ્ત્રી સાથે, પર-થોત્તે અને અથોત્તેમાં તથા ચૈત્ય, ચોરો, બગીચો, સ્મશાન, વધસ્થાન, પાણી, ઔષધ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, અને દેવોના સ્થાનમાં, બંને સંધ્યાકાળમાં, નિષિદ્ધ તિથિઓમાં, અપવિત્ર અવસ્થામાં, વાળકરણ ઔષધનું સેવન કર્યા વિના, સંકલ્પ વિના, પ્રહર્ષ ઉપરિચિત થયા વિના, ભોજન કર્યા વિના, વધારે ભોજન કરીને, વિપમ સ્થિતિમાં રહીને, મળમૂત્રના વેગયુક્ત બનીને અને શ્રમ વ્યાયામ ઉપવાસ તથા ઝાનિથી પીડિત થઈને અને સાવ ખુલ્લી જગ્યામાં મૈથુન કરવું નહિ. ૨૨

સત્પુરુષો અને ગુરુઓની નિન્દા ન કરવી જોઈએ. તથા મારણ મંત્રનું અનુષ્ઠાન, ચૈત્ય અને પૂજ્યની પૂજા તથા પઠનપાઠન એ સર્વ અપવિત્રપણે ન કરવું જોઈએ. ૨૩

મોસમ વિનાની વિજળી થતી હોય ત્યારે, આસપાસ અગ્નિ લાગ્યો હોય ત્યારે, ભૂકમ્પના વખતે, મહોત્સવના સમયમાં, ઉલ્કાપાત થાય ત્યારે, સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ

હોય ત્યારે, અમાવાસ્યાએ તથા સંધ્યા સમયે અધ્યયન કરવું નહિ. ગુરુના ઉપદેશ વિના અધ્યયન કરવું નહિ. અભ્યાસ વખતે હીન વર્ણ, અધિક વર્ણ, રૂક્ષસ્વર, વિકૃત સ્વર, અવિચ્છિન્ન પદ, જલદી જલદી અથવા ધીરે ધીરે, નમાલા અવાજથી અને અત્યંત ઊંચા કે નીચા સ્વરથી ભણવું જોઈએ નહિ. ૨૪

અહ્મતિના ઠરાવનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, ખીજ નિયમેનો ભંગ કરવો નહિ, શત્રુએ કે દિવસે અયોગ્ય સ્થાનમાં ફરવું નહિ. સંધ્યાસમયમાં મોજન, અધ્યયન, મૈથુન અને નિદ્રા કરવાં નહિ. બાળક, વૃદ્ધ, લોભી, મૂર્ખ, ક્લિષ્ઠ અને નપુંસકોની સાથે મૈત્રી કરવી નહિ. મદ્યપાન જીભાર અને વેશ્યાસંગમાં રુચિ કરવી નહિ, યુગ વાતોને પ્રકાશિત કરવી નહિ, કોઈનું અપમાન કરવું નહિ, અહંકાર કરવો નહિ, સ્વકાર્યમાં અકુશળ રહેવું નહિ, પ્રતિકૂલ થવું નહિ, ઇર્ષ્યા કરવી નહિ, ક્ષાત્તણીની નિન્દા કરવી નહિ, ગાયત્રી સામે લાકડી ઉગામવી નહિ, વૃદ્ધની, ગુરુની, પંચાયત વગેરે અને રાજાની નિન્દા કરવી નહિ. બહુ ખોલવું નહિ, સ્વજન, અનુરાગી, વિપત્તિમાં સહાયક, મિત્ર અને ખ્યાનગી વાતને જાણનારનો બહિષ્કાર કરવો નહિ. ૨૫

અધીરા ન થવું, ઉદ્ધત સ્વભાવવાળા ન થવું, ભૂત્યોનું પાલનપોષણ કરવું, સ્વજનનો અવિશ્વાસ ન કરવો, એકલાજ મુખી ન રહેવું. શીલ, આચાર અને ઉપચારમાં દુઃખી જેવું ન રહેવું. બધાનો વિશ્વાસ ન કરવો અને બધા ઉપર શંકાદષ્ટિ પણ ન રાખવી, બધા વિખત વચારમાં પણ પડ્યા ન રહેવું. ૨૬

કાર્ય કરવાનો સમય વ્યર્થ ન ગુમાવવો, જોયા વિના કાર્યનો આરંભ ન કરવો, ઇન્દ્રિયોને વશ ન થવું, ચંચલ મનને ભરમાવવું નહિ, ક્રુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો ઉપર બહુ ભાર ન નાખવો. બહુ દીર્ઘસૂત્રી ન થવું, ક્રોધ કે હર્ષની પછાડે એવાઈ ન જવું, શોકમાં પડ્યા ન રહેવું, સિદ્ધિ મળે ત્યાં ગર્વ ન કરવો અને અસિદ્ધિમાં હારી ન જવું, પ્રકૃતિનું વારંવાર સ્મરણ રાખવું, શુભાશુભ હેતુના પ્રભાવને નિશ્ચયપૂર્વકે જાણવો, શુભ હેતુવાળા કામનો હમેશાં આરંભ કરવો, કાર્ય સિદ્ધ થયું માનીને

શાંત બેસી ન રહેવું, ઉત્સાહનો ત્યાગ ન કરવો, પોતા ઉપરના અપવાદને યાદ ન કરવો. ૨૭

પોતાનું શુભ કરવાનો પ્રકાર—

અપવિત્ર રહીને ઉત્તમ ગાયત્રું ઘી, અક્ષત, તલ, કુશ અને સરસવ વડે હોમ ન કરવો, અગ્નિને નાપગ-જ્ઞેત તથા જાપોદિષ્ટા પ્રત્યાદિ મંત્રોથી પોતાને આશીર્વાદ આપીને જળનો સ્પર્શ કરવો તથા એ વખત હોડ ધોઈને તથા પગ ઉપર પાણી નાખીને માથાના છિદ્રોને, માથાને અને હૃદયને પાણીથી ઉપસ્પર્શ કરવો. ૨૮

વ્રત્તચર્યાદિમાં પરાયણ રહેવું—

બ્રહ્મચર્ય, જ્ઞાન, ધન, મૈત્રી, કુરુણા, હર્ષ, નિષ્પક્ષ પાતપણું અને પ્રશમમાં પરાયણ રહેવું. ૨૯

તે વાચકમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

આ ‘ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય’ અધ્યાયમાં પાંચ પંચક, મન તથા ચાર હેતુઓ અને સંપૂર્ણ સદ્વૃત્તનો ઉપદેશ કર્યો છે. ૩૦

આ ઉપદિષ્ટ સદ્વૃત્તનું વિધિપૂર્વકે જે પાલન કરે છે તે નીરાગી રહીને સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૩૧

સાધુ પુરુષોથી પૂજનીય તે પુરુષ સત્કીર્તીથી મનુષ્ય-લોકમાં પ્રખ્યાત થાય છે, ધર્મ અને અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર બને છે. ૩૨

તે પુણ્યકર્મા પુણ્યાત્માના ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે માટે બધાએ હમેશાં આ સદ્વૃત્તનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ૩૩

ન કહેવાયેલાં સદ્વૃત્તોનો સંગ્રહ—

આમાં ન કહેવાયેલું જે કંઈ અન્ય શાસ્ત્રસંમત સદ્વૃત્ત હોય તેની આત્રેય હમેશાં અનુમતિ આપે છે. ૩૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશી રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય નામનો આહમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. —૮—

નવમો અધ્યાય

પ્રકૃત્યતુષ્પાદ અધ્યાય

છઠ્ઠાકચતુષ્પાદ અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

હવે અહીંથી ‘પ્રકૃત્યતુષ્પાદ’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું, આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે બે ભગવાન આત્રેયે કહેલ છે. ૧, ૨

ચિકિત્સાના ચાર પાદ—

રોગની સત્વર શાન્તિને માટે ગુણવાન વૈદ્ય, ગુણ-યુક્ત દ્રવ્ય, ગુણી પરિચારક અને ગુણવાન રોગી—એ ચાર ગુણવાન પાદ કારણરૂપ ગણાય છે. ૩

રોગ તથા અરોગ્યનાં લક્ષણ—

ધાતુઓની વિષમતાને રોગ કહે છે અને તેની સમાનતાને પ્રકૃતિ કહે છે. આરોગ્યને સુખની સંજ્ઞા આપી છે અને વિકારને દુઃખ કહે છે ૪

ચિકિત્સાનું લક્ષણ—

ધાતુવૈષમ્ય થાય ત્યારે ગુણવાન વૈદ્ય વગેરે ચાર પાદની ધાતુસામ્ય માટેની પ્રવૃત્તિને ચિકિત્સા કહે છે. ૫

વૈદ્યના ગુણો—

શાસ્ત્રનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન, અનેકવાર કર્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પોતાના કામમાં નિપુણતા અને પવિત્રતા—એ ચારે વૈદ્યના ગુણો જાણવા. ૬

દ્રવ્યના ગુણો—

વિપુલતા, યોગ્યતા, જેમાંથી અનેક પ્રકારની બનાવટો બનાવી શકાય તેવી સ્થિતિ અને સંપત્તિ—એ ચારના સમૂહને દ્રવ્યના ગુણ કહે છે. ૭

પરિચારકના ગુણો—

રોગીની પરિચર્યાનું જ્ઞાન, પોતાના કામમાં નિપુણતા, માલીકમાં પ્રેમભાવ અને શરીર તથા મનની પવિત્રતા—એ ચારના સમૂહને પરિચારકના ગુણ કહે છે. ૮

આતુરતા ગુણો—

સ્મરણ, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તવું, નીડરતા અને રોગ તથા તેના કારણનું નિવેદન કરવાની શક્તિ—એ દરદીના ગુણ કહ્યા છે. ૯.

ચાર પાદમાં વૈદ્યની પ્રધાનતાનું કારણ—

સોળ ગુણવાળા ચાર અંગો સફળતામાં કારણભૂત છે. પરંતુ તેમાં વિજ્ઞાતા, શાસક તથા યોજક હોવાથી વૈદ્ય પ્રધાન કારણ છે. ૧૦

જેમ રસોયાને વાસણ, બળતણ અને અગ્નિ રાંધવામાં સાધનરૂપ છે અને વિજ્ઞેતાને ભૂમિ, સૈન્ય અને આયુધો વગેરે વિજયમાં કારણુ અને છે તેવીરીતે વૈદ્યને રોગી વગેરે પાદ ચિકિત્સાસિદ્ધિમાં સાધન રૂપ છે; માટે ચિકિત્સામાં વૈદ્ય પ્રધાન કારણ છે. ૧૧-૧૨

કુંભાર વિના જેમ માટી, દંડ, ચાકડો અને ઘેરી વગેરે ઘડો બનાવી શકતાં નથી તે પ્રમાણે વૈદ્ય વિના ઔપધાદિ ત્રણ પાદ સફળતા મેળવી શકતાં નથી. ૧૩

રોગી, પરિચારક અને દ્રવ્ય એ પાદત્રય હોવા છતાં જેમાં શીઘ્ર ચિકિત્સાની આવશ્યકતા છે તેવા ઘરણુ રોગ પણ, જે ગંધર્વપુરની પેઠે તરત નાશ પામે છે તેમાં વિદ્વાન વૈદ્ય કારણ છે. ૧૪

અજ્ઞચિકિત્સકના દોષો—

અને એથી વિપરીત એટલે સાધારણ અને તુરંત ઉપાયની અપેક્ષા ન રાખનારા સામાન્ય વ્યાધિઓ, જે વધી જાય છે તેમાં મૂર્ખ વૈદ્ય કારણરૂપ છે. મૂર્ખ વૈદ્ય દ્વારા ચિકિત્સા કરવા કરતાં પોતે અગ્નિમાં બળી મરવું એ વધારે સારું છે. ૧૫

જેવી રીતે આંધળો માણસ અજ્ઞાનથી બીતો બીતો હાથ ફેરવીને ચાલે અને જેમ પવનને આશરે છોડેલી નીકા કાઈ વખત કાઠે પહોંચે અને કાઈ વખત ખરાબે ચડી જાય છે તેમ મૂર્ખ વૈદ્ય ચિકિત્સામાં હિંમત વગર અને મુકાન વગરના વહાણની પેઠે કામ કરે છે. ૧૬

ચોક્કસ આયુષ્યવાળા કાંઈ શરણાગત દરદીને દૃવયોગે સાંભળે કરીને વૈદ્ય તરીકેના કાંઈ રાજ્યનાર વ્યક્તિ સેંકડો અનિશ્ચિત આયુષ્યવાળા પુરુષોને તરતજ મારી નાખે છે. ૧૭

સારા વૈદ્યનું લક્ષણ—

તેથી શાસ્ત્ર કંઈકેય રાખવાં, શાસ્ત્રનું અર્થજ્ઞાન, ચિકિત્સા પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યક્ષ કર્મદર્શન—એ ચારે ગુણોથી યુક્ત વૈદ્ય ‘પ્રાણાભિસર’ કહેવાય છે. ૧૮

રાગનાં હેતુ, લક્ષણ, પ્રશમન અને ફરીથી ન થવું—એ ચતુર્વિધજ્ઞાન જેને હોય તે રાજ્યઓને યોગ્ય ઉત્તમ વૈદ્ય કહેવાય છે. ૧૯

શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને જળ— એ ગુણ તથા દોષની ઉત્પત્તિમાં પાત્રની અપેક્ષા રાખે છે તેથી ચિકિત્સા માટે શુદ્ધિને નિર્ભણ કરવી જોઈએ. ૨૦

વૈદક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, શાસ્ત્રમૂલક ઊઠાપોઠ, અન્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, સ્મરણશક્તિ, પ્રયત્નપરાયણતા અને ક્રિયા-કર્માભ્યાસ—આ છ ગુણો જેનામાં હોય તેને કાંઈ અસાધ્ય નથી. ૨૧

વિદ્યા, વિપુલશુદ્ધિ, કર્મદર્શન, કર્માભ્યાસ, ચિકિત્સાની સફળતા, અને સદ્ગુણોનો આશ્રય, એમાંથી એક એક ગુણ પણ વૈદ્યસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ માટે સમર્થ છે. ૨૨

પરંતુ જેનામાં આ વિદ્યા વગેરે સર્વ શુભ ગુણો હોય તે સદૈવસંજ્ઞાને યોગ્ય છે અને તે પ્રાણીઓને સુખ આપનાર થાય છે. ૨૩

વૈદ્યનું કાર્ય—

પ્રકાશને માટે શાસ્ત્ર ન્યોતિરૂપ છે અને પોતાની શુદ્ધિ એ ચક્ષુરૂપ છે. તે બંનેના સુયોગથી ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય નિષ્ફળ જતો નથી. ૨૪

ચિકિત્સામાં દ્રવ્યાદિ ત્રણે પાદ વૈદ્યને આધીન છે તેથી વૈદ્યે પોતાના ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૨૫

પ્રાણીમાત્ર સાથે વૈદ્યોનું ચાર પ્રકારનું વર્તન—

પ્રાણીમાત્ર સાથે મૈત્રી, રોગીઓ તરફ ધ્રુણ, સાધ્ય રોગી પત્તે પ્રીતિ અને મરણોન્મુખ પ્રાણીઓ તરફ ઉદાસીનતા—એમ વૈદ્યોનું ચાર પ્રકારનું વર્તન છે. ૨૬

ઉપસંહાર:—

ચિકિત્સાના ચાર પાદની રોગનિવારણમાં સમર્થતા. પ્રત્યેક પાદના ચાર ચાર ગુણ, એ ચારે પાદોમાં વૈદ્યની પ્રધાનતા, વૈદ્યે કયા કયા ગુણથી યુક્ત શા માટે થવું જોઈએ, વૈદ્યનું જ્ઞાન, વૈદ્યની ચતુર્વિધ બ્રાહ્મીશુદ્ધિ— આ સર્વ વિષયોનું આ ‘પ્રજ્ઞાકચતુષ્પાદ’ નામક અધ્યાયમાં પ્રકાશન કર્યું છે. ૨૭, ૨૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘પ્રજ્ઞાકચતુષ્પાદ’ નામક નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. —૯—

દશમો અધ્યાય

મહાયતુષ્પાદ અધ્યાય

મહાયતુષ્પાદ અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

હવે અહીંથી ‘મહાયતુષ્પાદ’ નામના અધ્યાયનું બ્યાખ્યાન કરશું, આ બ્યાખતમાં નીચે પ્રમાણેજ ભગવાન આત્રેયે કહેલું છે. ૧, ૨

ચતુષ્પાદ મેષજ ઘરોગ્ય માટે વસ છે
એવો આત્રેયનો મત—

ચિકિત્સા ચાર પાદવાળી અને સોળ ગુણ યુક્ત છે. એમ વૈદ્યો કહે છે અને તે સોળ ગુણ યુક્ત છે એમ પૂર્વાધ્યાયમાં પણ કહેલું છે. યુક્તિપૂર્વક યોગ્ય એલ તે ચિકિત્સા આરોગ્ય માટે સમર્થ છે એમ ભગવાન આત્રેય પુનર્વસ્તુનો મત છે. ૩

મૈત્રેયે કરેલું મેષજ અને ઝમેષજનો સમાનતાનું પ્રતિપાદન—
મૈત્રેયે કહેલું “એમ નાહ એમ કેમ હોઈ શકે? કારણ કે સાધનસંપત્ત, પરિચારક યુક્ત, સંયમી અને

સદૈવથી ચિકિત્સા પામતા કેટલાકેક દરદીઓ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરતા દેખાય છે તથા તેવાજ ગુણવાન ચતુષ્પાદ યુક્ત ખીજા મરી જતા દેખાય છે. માટે આરોગ્ય-પ્રદાનમાં ચિકિત્સાક્રમ કાંઈ કરી શકેતા નથી. જેવી રીતે નાના ખાડામાં કે તળાવમાં કે વહેતી નદીમાં થોડું નાખેલું પાણી વ્યર્થ જાય છે અથવા ધૂળના ઢગલામાં કે કેલી ધૂળની મુઠ્ઠી નકામી ગણાય છે તેવી રીતે આ ચિકિત્સાક્રમ વ્યર્થ છે. તથા ખીજા ઉપચાર-વિહીન, પરિચારરહિત, અસંયમી અને અકુશલ વૈદ્યકારા ચિકિત્સા પામતા કેટલાક રોગી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક મરી જાય છે. ચિકિત્સા કરતાં કેટલાક સાજા થાય છે અને કેટલાક ચિકિત્સા કરતાં છતાં મરી જાય છે તથા ચિકિત્સા વિના પણ કેટલાક સાજા થાય છે અને કેટલાક મરી પણ જાય છે. માટે ચિકિત્સા અને અચિકિત્સામાં કાંઈ ભેદ નથી એમ વિચાર આવે છે.” ૪

અત્રેયે કરેલું સમાધાન—

આત્રેયે કહ્યું, “હે મૈત્રેય, એ વિચાર ઊણી ખોટી છે, કારણ કે ષોડશ ગુણ યુક્ત આ ચિકિત્સાપદ્ધતિથી ઉપચાર કરાયા છતાં કેટલાક રોગીઓ મરી જાય છે એમ જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ચિકિત્સા-સાધ્ય વ્યાધિઓમાં ચિકિત્સા નિષ્ફળ જતી નથી. વળી જે રોગીઓ ચિકિત્સા વિના સાજા થાય છે તેને સંપૂર્ણ ચિકિત્સા પ્રાપ્તિ થતાં, સાજા થવામાં કંઈ તકાવત નથી પડતો એમ નથી. જેમ કે કોઈ પડી ગયેલો પુરુષ, ઉઠવામાં સમર્થ હોય છતાં, તેને કોઈ માણસ ટેકાનું બળ આપે છે તેથી તે કંઈપણ કष्ट વિના સત્વર ઉભો થઈ જાય છે તેવી રીતે સંપૂર્ણ ચિકિત્સાના ઉપયોગથી રોગીઓ કંઈપણ કલેશ વિના સત્વર સાજા થાય છે.

જે રોગીઓ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા થયા છતાં પણ મરી જાય છે, તે સર્વે ચિકિત્સા મળવાથી સાજા જ થાય છે તેવા નથી હોતા કારણ કે સર્વે વ્યાધિઓ ઉપાયસાધ્ય નથી હોતા, વળી ઉપાયસાધ્ય વ્યાધિની ઉપાય વિના સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને આ ભેષજ-

સંગ્રહ અસાધ્ય વ્યાધિઓ માટે પણ નથી. પૂર્ણ જ્ઞાનવાન વૈદ્યપણ મરણોન્મુખ રોગીને બચાવવા સમર્થ નથી. વિચાર કરીને કામ કરનારા માણસો જ કુશળ બને છે. જેમ યોગને બાળવાવાળો તથા નિત્ય અભ્યાસવાળો ધનુર્ધારી બહુ નજીકના અને મોટા લક્ષ્યે ધનુષ્ય લઈને બાણથી વિધવામાં નિષ્ફળ જતો નથી અને ઇષ્ટ કાર્ય સંપાદન કરી લે છે તેમ સર્વ ગુણયુક્ત અને સાધ્યરોગવાળા રોગીને કંઈપણ ચૂક કર્યા વગર આરોગ્ય આપે છે તેથી ચિકિત્સા અને અચિકિત્સામાં કાંઈ ભેદ નથી એમ નથી.” ૫

ચિકિત્સાસૂત્ર—

અને આ અમને પ્રત્યક્ષ છે— વ્યાધિવિપરીત ઔષધથી અમે રોગીની ચિકિત્સા કરીએ છીએ, ક્ષીણની યૃહણથી ચિકિત્સા કરીએ છીએ, કૃશ અને દુર્બલનું સંતર્પણ કરીએ છીએ, સ્થૂલ અને મેદસ્વીનું અપતર્પણ કરીએ છીએ, ગરમાથી પીડાતા રોગીઓની શીત ક્રિયા કરીએ છીએ, ઠંડીથી પીડાતા રોગીઓની ઉષ્ણ ક્રિયાથી ચિકિત્સા કરીએ છીએ, ન્યૂન ધાતુઓનું પૂરણ કરીએ છીએ, વધેલી ધાતુઓને હાસ કરીએ છીએ. રોગને હેતુવિપરીત ચિકિત્સાથી નષ્ટ કરીને સારીરીતે ધાતુઓનું સામ્ય કરીએ છીએ. આવી રીતે તેઓની ચિકિત્સા કરતાં આપણને (વૈદ્યોને) ભેષજસંગ્રહ સર્વસિદ્ધિપ્રદ નીવડે છે. ૬

ચિકિત્સામાં યશ મઠ્ઠવાનું કારણ—

વળી અહીં આ પ્રમાણે છે.

સાધ્ય અને અસાધ્યના વિભાગને જાણનાર વૈદ્ય જ્ઞાન-પૂર્વક યોગ્ય કાળેજે કાર્ય કરે છે તે અવશ્ય સિધ્ધ થાય છે ૭

અસાધ્ય રોગીની ચિકિત્સા કરવામાં હાનિ—

જે વૈદ્ય અસાધ્ય વ્યાધિનો ઉપચાર કરે છે તેને ધન, વિદ્યા અને યશની હાનિ થાય છે અને લોકો તેની નિન્દા કરે છે તથા તેની પાસે કાંઈ ચિકિત્સા કરાવવા જતું નથી. ૮

રોગોની સાધ્વાસાધ્યતાના પ્રકારો--

સાધ્ય રોગ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) સુખસાધ્ય
(૨) કષ્ટ સાધ્ય. અસાધ્ય રોગ પણ બે પ્રકારના હોય
છે. (૧) યાપ્ય (૨) અનુક્રમ. ૯

અત્યોપાય સાધ્ય, મધ્યમોપાય સાધ્ય અને
ઉત્કૃષ્ટોપાય સાધ્ય એમ સાધ્યના ત્રણ ભેદ છે. જે
નિશ્ચયપૂર્વક અસાધ્ય છે તેના કાંઈ ભેદ નથી. ૧૦

સુક્ષ્મસાધ્યનું લક્ષણ--

જે રોગનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ થોડાં
હોય, દોષ અને દૂષ્ય સમાનચુલ્બાળા ન હોય, દોષ
પ્રકૃતિ રૂપ ન હોય, કાળના સમાન ચુલ્બાળો દોષ ન
હોય, દેશ- શરીરભાગ પણ દુશ્ચિકિત્ત્વ ન હોય,
રોગ એકમાર્ગી અને નવીન હોય, ઉપદ્રવ રહિત હોય,
રોગની ઉત્પત્તિનું કારણ એકજ દોષ હોય, રોગીનો દેહ
સંપૂર્ણ ઔષધિઓ સહેવામાં સમર્થ હોય અને નિપ-
ગાદિ ચતુષ્પાદ યોગ્ય હોય તે સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ
છે. ૧૧, ૧૨, ૧૩

કૃષ્ણસાધ્યનું લક્ષણ--

જે રોગનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ મધ્યમ
બળવાળાં હોય, કાળ, પ્રકૃતિ અને દૂષ્યમાંથી કોઈ એક
વ્યાધ્યારંભક દોષની સમાન હોય, ગર્ભિણી, વૃદ્ધ
અને બાળકોને થયેલો રોગ જેમાં અધિક ઉપદ્રવવાળો
ન હોય તે, શત્રુ, ક્ષાર અને અગ્નિદારા સાધ્યરોગ,
છાણુરોગ, મર્માદિ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ,
ચતુષ્પાદ અતિપૂર્ણ ન હોય તેવો એક માર્ગગત, બહુ
છાણું નહિ તેવો દ્વિમાર્ગી અને દ્વિદોષજ રોગ કૃષ્ણસાધ્ય
જાણવો. ૧૪, ૧૫, ૧૬

યાપ્યનું લક્ષણ--

અસ્થ કારણથીજ જે જલદી પ્રવર્તતો હોય,
ગમ્ભીર હોય, બહુ ધાતુઓમાં રહ્યો હોય, બહુ મમ
અને સન્ધિઓમાં આશ્રિત હોય, વારંવાર ઉથલા મારતો
હોય, લાંબા વખતનો હોય અને દ્વિદોષજ હોય તેને

અસાધ્ય જાણવો, પણ આયુષ્ય શેષ હોય તથા
પથ્ય સેવનથી થોડી શાંતિ રહેતી હોય, તેને યાપ્ય
જાણવો.

પ્રત્યાલ્સ્યેયનું લક્ષણ--

આ પ્રમાણે જે વ્યાધિ ત્રિદોષજ હોય, ચિકિત્સા-
ક્રમથી અતીત હોય, બધા માર્ગોમાં ફેલાયેલા હોય,
ઉત્સુકતા, ખેચેલી તથા સંમોહ કરનારો તથા છન્દિયોની
શક્તિને નષ્ટ કરનારો, દુર્બલને બહુ પ્રમાણમાં થયેલો,
જેમાં મૃત્યુસૂચક લક્ષણ ઉત્પન્ન થયાં હોય, એવા વ્યાધિને
અસાધ્ય જાણવો. ૧૭-૨૦

રોગનાં સાધ્વાસાધ્ય જાળવાનો નેતુ--

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે સૌથી પહેલાં વ્યાધિઓના તેમનાં
લક્ષણોથી સાધ્વાસાધ્ય પરીક્ષા કરવી અને પછી
સાધ્ય રોગોની ચિકિત્સાનો પ્રારંભ કરવો. ૨૧

સમ્યગ્ જ્ઞાનવાન જે વૈદ્ય સાધ્ય અને અસાધ્યના
ભેદને જાણે છે તે મૈત્રેય પેઢે મિથ્યા તર્ક કરતો નથી. ૨૨.

ઉપસંહારના બે શ્લોક--

આ 'મહાયતુષ્પાદ' નામક અધ્યાયમાં ચિકિત્સા
ચતુષ્પાદ ચતુષ્પાદના ગુણ, ચિકિત્સાનો પ્રભાવ, આત્રેય
અને મૈત્રેયનો મત, એ બન્ને મત ઉપર વિચાર,
સાધ્વાસાધ્ય પ્રમાણે વ્યાધિઓના ચાર વિભાગો અને દરેક
વિભાગના લક્ષણોવાળા વ્યાધિઓ, સાધ્વાસાધ્યપણાનાં
લક્ષણો અને દરેક વિભાગનાં લક્ષણો અને જેને આશ્રિત
ચિકિત્સા છે તે સર્વે કહ્યાં છે. ૨૩ ૨૪

એ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી
પતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં
'મહાયતુષ્પાદ' નામક દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અગીયારમો અધ્યાય

તિસૈષણીય અધ્યાય

તિસૈષણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ--

હવે અહીંથી 'તિસૈષણીય' અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન
કરું, આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે
કહેલું છે. ૧, ૨

ત્રણ ઇષળાઓ—

આ લોક અને પરલોકમાં હિતને ઇચ્છતા અને મન-
બુદ્ધિ-પૌરુષ અને પરાક્રમથી સંપન્ન પુરુષે ત્રણ ઐષળા-
ઓની સ્પૃહા કરવી જોઈએ— જેમકે પ્રાણૈષળા, ધનૈષળા
અને પરલોકૈષળા. ૩

પહેલી પ્રાણૈષળા—

પણ આ ઐષળાઓમાં પ્રાણૈષળા ખરેખર સૌથી
પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, કારણ કે પ્રાણુત્યાગ થતાં
જ સર્વનાશ થાય છે. પ્રાણનાં રક્ષણ માટે સ્વસ્થતા
સ્વસ્થ પાલનમાં અને રોગીના વ્યાધિપ્રશમનમાં સાવ-
ધાનતા હોવાં જોઈએ. આ બન્ને પહેલાં કલાં છે અને
હવે પછી પણ કહેવામાં આવશે. આ કલા પ્રમાણે
વર્તનાર પુરુષ પ્રાણસંરક્ષણ કરવાથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત
કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ ઐષળા કહેવામાં આવી છે. ૪

બીજી ધનૈષળા—

હવે બીજી—ધનૈષળા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ પ્રાણ
પછી તરત ધનની પ્રાપ્તિનું અન્વેષણ ઇષ્ટ છે. કારણકે
સાધનવિહીન રહી લાંબું આયુષ્ય ભોગવવું એ દુઃખથી
વધારે દુઃખ બીજું કંઈ નથી. માટે જીવનનિર્વાહ માટે
આવશ્યક પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે માટે
સાધનના ઉપાયો હવે કહેશું—જેમકે—ખેતી-પશુપાલન-વાણિ-
જ્ય અને રાજસેવા વગેરે તથા સત્પુરુષોથી અનિન્દિત જે
બીજાં કર્મો છે અને જે આજીવિકા અને ધનસંપત્તિનાં પોષક
જાણાય તે કર્મો કરવાનો આરંભ કરવો જોઈએ. આમ
કરનાર પુરુષ દીર્ઘ જીવન જીવે છે અને સંમાનિત બને છે.
આ પ્રમાણે બીજી ધનૈષળાનું વ્યાખ્યાન થયું. ૫

ત્રીજી પરલોકૈષળા—

હવે ત્રીજી—પરલોકૈષળાની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ
બાબતમાં સંશય છે કે આ લોકમાં મરી ગયા પછી
આપણે પુનર્જન્મ પામશું કે નહિ? આ સંશય વળી
કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે પુનર્જન્મના પરા-
ક્ષભાવથી નારિતક બનેલા કેટલાક પુરુષો પ્રત્યક્ષને જ

પ્રમાણુમાનનારા છે. વળી બીજા કેટલાક એવા છે કે
જે શાસ્ત્રના પ્રમાણથીજ પુનર્જન્મને માને છે. વળી
સાંભળવામાં આવતા જુદા જુદા મતોથી પણ કેટલાક
માતાપિતાને જન્મનું કારણ માને છે, તો બીજા માણસો
સ્વભાવને, પરનિર્માણને અને યદ્યજ્ઞને જન્મનું કારણ
માને છે. માટે શંકા છે કે ખરેખર પુનર્જન્મ છે કે
નહિ! ૬

આત્મા અને પરલોકનાં અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન—

તેમાં બુદ્ધિમાન માણસે નારિતકબુદ્ધિ અને શંકા
છોડી દેવાં કારણકે પ્રત્યક્ષ તો થોડું છે અને અપ્રત્યક્ષ
ઘણું છે. આ અપ્રત્યક્ષ વસ્તુ આગમ-અનુમાન અને યુક્તિ
એ પ્રમાણથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. વળી જે ઇન્દ્રિયોથી
પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરાય છે તે ઇન્દ્રિયો હસ્તિમાં હોવા છતાં
પોતેજ અપ્રત્યક્ષ છે. ૭

(૧) અતિ નિકટતા, (૨) અતિદૂરપણ, (૩) આવ-
રણ, (૪) ઇન્દ્રિયોની નબળાઈ, (૫) મનનું મેધ્યાન
પણ, (૬) વસ્તુ સરખા રૂપરંગવાળી સાથે મળી જાય
તે, (૭) અભિભવ-સૂર્યના પ્રકાશથી દિવસે તારાઓ ન
દેખાય તે, (૮) અને અતિસૂક્ષ્મતા— એટલાં કારણોથી
સામે રહેલી વસ્તુઓ પણ પ્રત્યક્ષ થતી નથી. તેથી
પ્રત્યક્ષજ છે અને બીજું કંઈ નથી એમ કહેવું એ
વગર વિચાર્યું છે.

પ્રચલિત મતમતાંતરે યુક્તિ વિરોધને લઈ કારણરૂપ
નથી. માતા કે પિતાનો જે આત્મા છે તે આત્મા આખો
અથવા વિભાગશઃ એમ એ પ્રકારે બાળકમાં ઊતરી શકે.
જો આખોયે આત્મા ઊતરે તો માતા પિતાનું તાત્કાલિક
મરણ થાય અને અતિસૂક્ષ્મ આત્મા તો નિરવયવ છે
એટલે તેનો અમુક ભાગ ઊતરે એમ માની ન શકાય. ૯-૧૦

અને બુદ્ધિ તથા મનને જન્મનાં કારણ તરીકે
પ્રમાણિત કરવામાં આવે તો જે દલીલો આત્માને લાગુ
પડે છે તે જ દલીલ મન તથા બુદ્ધિને લાગુ પડે અને
જેઓની આવી માન્યતા છે તેઓને તેઓના મતપ્રમાણે
ચાર પ્રકારની યોનિઓ સંભવી શકે નહિ. ૧૧

છ યે ધાતુઓ—પંચમહાભૂત અને ચેતનનું જે લક્ષણ તેને સ્વાભાવિક બાણ્યું. તેઓના સંયોગ અને વિયોગમાં કર્મ જ કારણરૂપ છે. ૧૨

અનાદિ ચેતના ધાતુને બીજું કોઈ ઉત્પન્ન કરે એમ ઇષ્ટ નથી. પણ શરીરના નિર્માણનું કારણ પરમાત્મા હોય તે પરનિર્માણવાળો મત માન્ય છે. ૧૩

યદ્યચ્છવાદથી જેની બુદ્ધિ હણાઇ ગઈ છે એવા નાસ્તિકને પ્રમાણ, પ્રમેય, કર્તા, કારણ, દેવો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, કર્મ, કર્મનું ફળ અને આત્મા એ કંઈ નથી. નાસ્તિકવાદ એ સર્વપાપમાં મોટું પાપ છે. ૧૪, ૧૫

ચાર પ્રકારની પરીક્ષા—

તેથી ડાહ્યા માણસે વિભાગીભાગી આ બુદ્ધિને છોડીને સત્પુરુષોના બુદ્ધિરૂપી દીવાથી બધું ચતારવરૂપ બોલું. ૧૬

જગતમાં જે સર્વ છે તે સત્ અને અસત્ એ બે પ્રકારનું છે. આપ્તોપદેશ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને યુક્તિ—એ તેનાં ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણ છે. ૧૭

આપ્તત્વું લક્ષણ—

પ્રથમ આપ્તતાં લક્ષણ—

તપ અને જ્ઞાનનાં બળથી જેઓ રબોગુણ અને તમોગુણથી મુક્ત છે, જેઓનું નિર્માણ જ્ઞાન સદા ત્રણે કાળમાં અપ્રાધિત છે, તેઓને આત્મ, શિષ્ટ અને વિબુદ્ધ કહે છે. તેઓનો ઉપદેશ સંશયરહિત સત્ય છે; રજસ અને તમસથી રહિત તેઓ શા માટે અસત્ય બોલે! ૧૮, ૧૯

પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

આત્મા, ઇન્દ્રિયો, મન અને વિષયોનો સનિકર્ષ થતાં તે ક્ષણે જે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ૨૦

અનુમાનનું લક્ષણ—

અનુમાન પ્રત્યક્ષપૂર્વ વ્યાપ્તિજ્ઞાનપૂર્વક ત્રણ અતત્ત્વ—પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતોદૃષ્ટ અને ત્રિકાલ-વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય વિધયક હોય છે.

જેમકે પર્વતમાં નિગૂઢ ન દેખાતા અગ્નિનું અનુમાન ધુમાડાને જોઈને થાય છે તે વર્તમાનકાલીન અને સામાન્યતોદૃષ્ટ છે. ગર્ભદર્શનથી મૈથુનનું અનુમાન અતીતકાલીન અને શેષવત્ છે તથા બુદ્ધિમાન પુરુષો એજ પ્રમાણે બીજા સમાન ફલને દેખીને એ બીજાથી આ ફળ થવું જોઈએ એમ અનુત્પન્ન ફલનું અનુમાન બીજા ઉપરથી કરે છે, આ ભાવિષ્યકાલીન અને પૂર્વવત્ અનુમાન છે. ૨૧, ૨૨

યુક્તિનું લક્ષણ—

જેમ પાણી-ખેડ-બીજ અને અનુદ્ભવ ઋતુના સંયોગથી અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે છ ધાતુઓ, આત્મા અને પંચમહાભૂતના સંયોગથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ્ઞાનને યુક્તિ કહે છે. ૨૩

મથ્ય વસ્તુ, મન્યન ક્રિયા અને મન્યાનના સંયોગથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ યુક્તિપૂર્વક યોગ્યબોલા અને ગુણયુક્ત ચારે પાદ રોગને શાંત કરે છે. ૨૪

બહુ કારણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવોને જે બુદ્ધિ બુઝે છે તથા જે બુદ્ધિજ્ઞાન ત્રણે કાળનું જ્ઞાન કરાવે છે તેને યુક્તિ કહે છે અને તેનાથી ત્રિવર્ગની સિધ્ધિ થાય છે. ૨૫

પ્રમાણ પ્રકરણનો ઉપસંહાર—

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની પરીક્ષા છે. બીજાં કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નથી. પ્રમેય, સર્વ સત્ તથા અસત્તાં તેનાથી પરીક્ષા થાય છે અને તે પરીક્ષાથી પુનર્જન્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૬

જાસવાક્યદ્વારા પુનર્મર્વનું પ્રતિપાદન—

તેમાં આસિવચનોનો પરંપરાપ્રાપ્ત મુખ્ય સંગ્રહ વેદ છે, અને બીજો પણ કોઈ શાસ્ત્રવાદ, જે વેદના અર્થથી વિરુદ્ધ ન હોય, પરીક્ષકાએ લખેલો હોય, શિષ્ટપુરુષોએ અનુમોદિત કરેલો હોય અને જે લોકો પર અનુગ્રહની દૃષ્ટિથી અવર્યો હોય તેને પણ આપ્તાગમ કહે છે. દાન-તપ-સત્ય-અહિંસા અને શ્રદ્ધાચર્ય—એ

અબ્યુદય યો મોક્ષો આપનારાં છે એમ આત્મગમથી જાણવામાં આવે છે. ૨૭

જે પુરુષોમાં માનસદોષની શાન્તિ નથી થઈ તેને માટે દોષરહિત મહર્ષિઓએ ‘પુનર્જન્મ નથી’ એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ કર્યો નથી એટલે કે પુનર્જન્મ હોવાનોજ ઉપદેશ કર્યો છે. ૨૮

ભય-રાગદ્વેષ-લોભ-મોહ અને માન વગરના, બ્રહ્મ-પરાયણ, કર્મજાણનાર, જેની સર્વ અને બુદ્ધિની ગતિ અનુપલ્લવ છે એવા અને ધર્મદ્વારમાં દૃઢતાવાળા, દિવ્ય ચક્ષુવાળા તથા પ્રાચીન અને પ્રાચીનતર આત્મ મહર્ષિઓએ જોઈને પુનર્ભવનો ઉપદેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે પુનર્જન્મ થાય છે એમ આગમદ્વારા નિશ્ચય જાણવું. ૨૯.

પ્રત્યક્ષદ્વારા પુનર્ભવનું પ્રતિપાદન—

“ માતાપિતાથી જુદી જાતનાં બાળકો જોવામાં આવે છે; એકજ માયાપથી જન્મેલાં માણસોના વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-સર્વ-બુદ્ધિ અને ભાગ્યમાં ફેરફાર જોવામાં આવે છે; કોઈનો જિંદગી કુળમાં તો કોઈનો નીચા કુળમાં જન્મ થાય છે; કોઈ ગુલામ તો કોઈ શેઠ હોય છે; કોઈની જિંદગી સુખી તો કોઈની દુઃખી દેખાય છે; આયુષ્ય ઓછુંવતું દેખાય છે, અહીં ન કરેલાં એટલે કે પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું ફળ અહીં મળે છે; શીખવ્યા વગર બાળકમાં રાવું-સ્તનપાન-હાસ્ય અને ભય વગેરેની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, માણસના શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન સામુદ્રિક લક્ષણો દેખાય છે, કર્મ સરખું હોવા છતાં ફળમાં ભેદ હોય છે, જુદા જુદા માણસની જુદા જુદા કર્મમાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ અને અબુદ્ધિ પૂર્વજન્મનું સ્મરણ-જેમકે-અહીંથી ગયેલાનું અહીં પાછું આવવું અને સરખાં દેખાતાં માણસોમાંથી કોઈ ગિય અને કોઈ અગિય લાગે છે. ૩૦

અનુમાનદ્વારા પુનર્ભવનું પ્રતિપાદન—

ઉપયુક્ત પ્રત્યક્ષથી અનુમાન થાય છે કે જાતે કરેલું, અપરિહાર્ય, દૈવ નામનું પૂર્વદેહનું કર્મ છે જે

જીવની સાથે રહે છે અને ઉપભોગ કર્યા વિના નાશ પામતું નથી. આ જન્મમાં અનુભવાય છે તે તેનું ફલ છે; અને હમણાં કરેલાં કર્મથી બીજું ભાવિ ફલ થશે. ફલથી બીજનું અનુમાન અને બીજથી ફળનું અનુમાન થાય છે. ૩૧

યુક્તિથી પુનર્ભવનું પ્રતિપાદન—

અને યુક્તિ પ્રમાણે એ છે કે— જેમ છ ધાતુના સમુદાયથી ગર્ભ જન્મે છે, કર્તા અને કરણના યોગથી ક્રિયા થાય છે કરેલાં કર્મનું ફળ હોય, ન કરેલાં કર્મનું નહિ, બીજ વગર અંકુરની ઉત્પત્તિ ન થાય, કર્મ પ્રમાણેજ ફળ હોય, એક જાતનાં બીજમાંથી બીજા પ્રકારનો અંકુર ઉદ્ભવતો નથી આ પ્રમાણે યુક્તિ પ્રમાણ છે. ૩૨

પુનર્ભવ સિદ્ધ થાય છે તેથી ધર્મનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ—

આ પ્રમાણે ચારે પ્રમાણથી પુનર્જન્મ સિદ્ધ થતાં ધર્મના સાધનમાં તત્પર રહેવું, દાખલા તરીકે—ગુરુ-સેવા, વેદાધ્યયન તથા બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવામાં, વિવાહ-સંતોનોત્પતિ-ભરણપોષણ કરવા યોગ્યનું પાલન—અતિથિપૂજન-દાન-પરદ્રવ્યની અનિચ્છા-તપ-અનસૂયા-કલેશરહિત કાષ્ઠિક-વાચિક અને માનસિક કર્મમાં દેહ-ઇન્દ્રિય-મન-વિષયો-બુદ્ધિ અને આત્માની પરીક્ષા તથા ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં તત્પર રહેવું; તથા એ પ્રકારનાં બાળનું પણ જે કર્મો સત્પુરુષોથી અનિર્દિત હોય, સ્વર્ગપ્રાપ્તિકારક હોય અને આજીવિકા અને ધનસંપત્તિનાં પોષક હોય તે કરવાનો પણ આરંભ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કરનાર આ લોકમાં યશ પ્રાપ્ત કરે છે અને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મેળાવે છે. આમ ત્રણ પરલોકેષણાની વ્યાખ્યા કરી. ૩૩

ષાત ત્રિકો—

હવે ત્રણ ઉપસ્તંભ છે, ત્રણ પ્રકારનાં બળ છે, ત્રણ રોગનાં કારણ છે, ત્રણ રોગ છે, ત્રણ રોગમાર્ગ છે, ત્રણ જાતના વૈદ્યો છે અને ત્રણ જાતનું ઔષધ છે. ૩૪

ત્રણ ઉપસ્તંભો—

આહાર, સ્વપ્ન અને પ્રહ્લયાર્થ એ ત્રણ ઉપસ્તંભો છે. આ ત્રણે ઉપસ્તંભોનો યુક્તિપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી, અદિત સંસ્કારનું સેવન ન કરનાર પુરુષનું શરીર, જ્યાં સુધી આયુષ્યનો સંસ્કાર હોય છે ત્યાં સુધી, સ્થિર રહે છે અને બલ વર્ણ અને પુષ્ટિથી પુષ્ટ બને છે. આ તત્ત્વમાં આ સંસ્કારનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. ૩૫

ત્રણ પ્રકારનું વઠ—

ત્રણ જાતનું બળ છે—સહજ, કાલજન્ય અને યુક્તિજન્ય. શરીર અને મનનું જે સ્વાભાવિક બળ તે સહજ. ઝડપુવિભાગજન્ય અને વયોનુસાર એમ એ પ્રકારનાં કાલકૃત બળ છે અને જે આહાર અને ચેષ્ટાના યોગથી ઉદ્ભવે તે યુક્તિકૃત બળ છે. ૩૬

રોગનાં ત્રણ આવતનો—

રોગનાં કારણ ત્રણ છે— વિપયો—કર્મ અને કાલના અતિયોગ-અયોગ અને મિથ્યાયોગ. તેમાં અતિશય તેજસ્વી દૃષ્યોને અધિક માત્રામાં જોવાં તે રૂપનો અતિયોગ. દૃષ્ય પદાર્થો સર્વથા ન જોવા એ અયોગ. બહુ નજીકનાં, બહુ દૂરનાં, ઉગ્ર, ભયંકર, અદ્ભુત અગ્રિય, ખીભત્સ, વિકૃત અને ત્રાસકારક વગેરે રૂપોને જોવાં એ મિથ્યાયોગ છે. તથા અત્યંત જોરદાર મેઘગર્જના, ઢોલનો મોટો અવાજ તથા સિંહ ગર્જના વગેરે શબ્દો અતિશય સાંભળવા તે શ્રવણનો અતિયોગ. શબ્દોને સર્વથા ન સાંભળવા તે અયોગ. કંઠાર-છેલવસ્તુના નાશચૂચક-મૃત્યુચૂચક-તિરસ્કારચૂચક અને ભયંકર શબ્દોનું શ્રવણ એ મિથ્યાયોગ. તથા અત્યંત તીક્ષ્ણ, ઉગ્ર તથા અભિ-ષ્યન્દી ગન્ધોના અતિશય સૂંઘવાને ધ્રાણનો અતિયોગ કહે છે. સર્વથા ન સૂંઘવું એ અયોગ. દુર્ગન્ધ-અગ્રિય-અપવિત્ર-ભેજ્યાળી-વિષયુક્ત પવન અને મુઠ્ઠાની ગન્ધ વગેરે ગન્ધોનાં સૂંઘવાને મિથ્યાયોગ કહે છે. તથા રસનો અત્યંત સ્વાદ લેવો તેને રસનો અતિયોગ કહે છે. સર્વથા સ્વાદ ન લેવો તેને અયોગ કહે છે.

રસના મિથ્યાયોગનો ઉપદેશ ‘આહારવિધિવિશેષાયતન’ નામક પ્રકરણમાં રાશિ સિવાય કહેયું. તથા અત્યંત શીત કે ગરમ સ્પર્શથી બાણુવા યોગ્ય પદાર્થોનાં સ્નાન-અભ્યંગ અને ઉત્સાહન વગેરેનો અતિશય ઉપયોગ એ સ્પર્શનો અતિયોગ છે. સર્વથા સેવન ન કરવું એ અયોગ. સ્નાન વગેરે તથા સ્પર્શદ્વારા બાણી રાકાય તેવા શીત અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું યથાક્રમ સેવન ન કરવું, ઊંચી જગ્યાએ બેસવું, ચોટ લાગવી, અપવિત્ર વસ્તુઓ અને ભૂતોનો સ્પર્શ કરવો તેને મિથ્યાયોગ કહે છે. ૩૭

અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થયોગનો એકત્વતાનું કારણ—

એક સ્પર્શનેન્દ્રિય ત્વયા સંપૂર્ણ ચક્ષુરાદિ ધન્દ્રિ-યોમાં વ્યાપ્ત છે. તેનો મન સાથે સમવાય સમંધ છે. અને સ્પર્શજ્ઞાન વ્યાપક હોવાથી મન પણ વ્યાપક છે. તેથી સંપૂર્ણ ધન્દ્રિયોના વ્યાપક સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ જે અવસ્થાવિશેષ છે તેને અનુપશય દૃષ્ટિથી અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ કહે છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે અને ત્રિવિધ વિકલ્પ છે. સાત્મ્યનો અર્થ એ જ ઉપશયનો અર્થ છે. ૩૮

અયોગ-અતિયોગ-મિથ્યાયોગ યુક્ત કર્મનું લક્ષણ—

વાણી-મન તથા શરીરની પ્રવૃત્તિ એ કર્મ છે. તેમાં વાણી, મન અને શરીરની અતિ પ્રવૃત્તિ એ તેનો અતિયોગ છે. સર્વથા પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ અયોગ છે. ઉદીર્ણ વેગોને રોકવા, અપ્રાપ્ત વેગોને પ્રવૃત્ત કરવાની ચેષ્ટા કરવી, વિષમપણે ઠોકર લાગવી, વિષમ પતન, અંગોની વિષમ રીતે ચેષ્ટા કરવી, અંગોને દૂષિત કરવાં, પ્રહાર, મર્દન, પ્રાણુ-રુંધન અને શરીરને ક્લેશ દેવો તેને શારીરિક મિથ્યાયોગ કહે છે. ચાઠી, અસત્ય ભાષણ, અપ્રારતાવિક વચન, કલહ કરવો, અગ્રિય બોલવું, અસંબંધ બોલવું, પ્રતિકૂળ વચન અને કંઠાર વચન વગેરેને વાણીનો મિથ્યાયોગ કહે છે. ભય-શોક-ક્રોધ-લોભ-મોહ-અહંકાર-ઈર્ષ્યા અને મિથ્યા-દૃષ્ટિ વગેરેને માનસિક મિથ્યાયોગ કહે છે. ૩૯

સંક્ષેપમાં અતિયોગ અને અયોગને તથા વાણી-મન અને શરીરથી કરવામાં આવતું અદિતકર અને શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલ કર્મ એ મિથ્યાયોગ છે. ૪૦

આમ ત્રણ જાતના વિકલ્પવાળું અને ત્રણ પ્રકારનું કર્મ એ પ્રજાપરાધ છે. એમ નિશ્ચિત જાણવું. ૪૧

અયોગ-અતિયોગ-મિથ્યાયોગવાળા કાલનું લક્ષણ—

શીત-ઉષ્ણ અને વર્ષાથી ઉપલક્ષિત ક્ષેમન્ત-ગ્રીષ્મ અને વર્ષાર્ધ સંવત્સર છે અને તે કાલ કહેવાય છે. તેમાં પોતાનાં અધિક લક્ષણવાળા કાળને કાળનો અતિયોગ કહે છે. પોતાનાં ન્યૂન લક્ષણવાળા કાળને કાળનો અયોગ કહે છે અને પોતાનાં લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણવાળા કાળને કાળનો મિથ્યાયોગ કહે છે. કાળને વળી આયુર્વેદમાં પરિણામ પણ કહે છે. ૪૨

રોગાયત્તનો ઉપસંહાર—

આ પ્રમાણે અસાત્ત્વેન્દ્રિયાર્થસંયોગ, પ્રજાપરાધ અને પરિણામ એ ત્રણ-ગણ પ્રકારના ભેદથી રોગોનું કારણ બને છે. પણ સમયોગમાં પ્રયુક્ત કરવાથી એ ત્રણે આરોગ્યનું કારણ બને છે. ૪૩

વધા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તથા અમાવ યોગ

વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે—

બધી જે વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વ અને અભાવ તેના યોગ-અયોગ-અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ વિના હોતાં નથી કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની રિતિ અને વિનાશ પોતાની યોજનાની અપેક્ષા રાખે છે. ૪૪

ત્રણ પ્રકારના રોગો

નિજ, આગન્તુક અને માનસ એમ ત્રણ પ્રકારના રોગો છે. તેમાં નિજ શારીર દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે આગન્તુક રોગ ભૂત-વિપ-વાયુ-અગ્નિ અને સંપ્રદાર વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે. માનસ રોગ વળી કષ્ટની પ્રાપ્તિ ન થવાથી અને અનિષ્ટના લાભથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫

માનસ વ્યાધિનો પ્રતિકાર—

તે બાબતમાં માનસિકવ્યાધિયુક્ત બુદ્ધિમાન પુરુષે બુદ્ધિથી હિત અને અહિત સારી રીતે જોઈને

અહિતકર ધર્મ-અર્થ-કામના ત્યાગમાં તથા હિતકર ધર્માર્થકામના સેવન માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે આ ત્રણે વિના સંસારમાં કાંઈ પણ માનસિક સુખ કે દુઃખ નીપજતું નથી, તેથી આ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ—જેમકે તે વિષયના જ્ઞાતાઓની સેવા કરવામાં તથા આત્મા-દેશ-કુલ-કાળ-ગળા અને શક્તિનું જ્ઞાન મેળવવામાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૪૬

આ બાબતમાં શ્લોક છે કે—

ધર્મ-અર્થ અને કામનું વિચારપૂર્વક અનુષ્ઠાન, તે વિદ્યા જાણનારની સેવા કરવી અને આત્મા-દેશ વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આ ત્રણ માનસ રોગનું ઔષધ છે.

રોગના ત્રણ ભાગો —

(૧) શાખા (૨) મર્મ, અસ્થિ, સ્પંધિ તથા (૩) કુષ્ઠ એ ત્રણ રોગના ભાગ છે. તેમાં રક્તાદિક ધાતુઓ અને ત્વચા એ શાખા છે અને તે રોગનો બાહ્યભાગ છે. બસ્તિ, હૃદય અને મૂર્ધા વગેરે મર્મસ્થાનો છે તથા અસ્થિસંયોગરૂપ અસ્થિસ્પંધિયો અને તેમાં જોડાયેલ રત્નાયુકંડરાઓ એ મધ્યમ રોગ ભાગ છે. આ તન્ત્રમાં બહાસ્ત્રોત શરીરમધ્ય મહાનિયત, અને આસાશય-પકવાશય એ પર્યાયવાચક શબ્દોથી કોષ્ઠ કહેવાય છે. તે રોગનો આભ્યન્તર ભાગ છે. ૪૮

તેમાં ગંડ, વિકટકા, અલગ્ન, અપચી ચર્મકીલ, અધિમાંસ, મપક, કુષ્ઠ અને બ્યંગાદિક રોગો તથા બાહ્યભાગથી ઉત્પન્ન થનારા વિસર્પ, સોળે, ગુલ્મ, અર્શ, વિદ્રધિ વગેરે શાખાનુસારી રોગો છે. પક્ષવધ, પક્ષગ્રહ, અપતાનક, અર્ધિત, ધાતુશોષ, રાજ્યક્ષમા, અસ્થિસ્પંધિચ્છેદ, ગુદ્વંશ વગેરે, શિરોરોગ, હૃદ્રોગ તથા બસ્તિરોગાદિ મધ્યમભાગાનુસારી રોગો છે. જ્વર, અતીસાર, ઉલટી, અલસકે, વિસૂચિકા, કાસ, શ્વાસ, હિક્કા, આનાહ ઉદરરોગ, પ્લીહા વગેરે રોગો તથા અન્તરભાગથી ઉત્પન્ન થનારા—વિસર્પ, ગુલ્મ, અર્શ અને વિદ્રધિ આદિ રોગ કોષ્ઠાનુસારી છે. ૪૯

ત્રણ પ્રકારના વૈદ્યો—

ત્રણ પ્રકારના વૈદ્યો છે—

વૈદ્યનો વેશ ધારણ કરનારા, કેટલાક સિદ્ધસાધિત અને કેટલાક વૈદ્યના શુભોથી સંપન્ન—એમ ત્રણ પ્રકારના વૈદ્યો વિશ્વમાં છે. ૫૦

વૈદ્યોચિત પાત્રો પ્રતીકો, વૈદ્યકીય ગ્રન્થો, વાઙ્મળ અને તપાસવાના ડાળથી અજ્ઞાનીઓ વૈદ્ય શબ્દ મેળવે છે. તેઓ નકલી વૈદ્યો છે. ૫૧

લક્ષ્મી-યશ અને જ્ઞાનથી સિદ્ધ થયેલા વૈદ્યોને નામે જે જ્ઞાનહીન પુરુષો વૈદ્યશબ્દ મેળવી લે છે તેને સિદ્ધ-સાધિત જાણવા. ૫૨

જેઓ ઔષધના પ્રયોગમાં, શાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં, વિજ્ઞાનમાં અને ચિકિત્સાની સફળતામાં પ્રસિદ્ધ હોય આરોગ્ય આપનાર હોય તેઓજ પ્રાણીઓના પ્રાણુદાતા છે; અને તેઓમાંજ વૈદ્યત્વ રહેલું છે. ૫૩

ઘણ પ્રકારનાં ઔષધ—

દેવવ્યપાશ્રય, યુક્તિવ્યપાશ્રય અને મનોનિગ્રહ એ ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધ છે. તેમાં મન્ત્ર-ઔષધ-મણિ-ધારણ-મંગલકર્મ-અસિદ્ધાન-ઉપહાર-હોમ-નિયમ-આયશ્વિન-ઉપવાસ-સ્વસ્તિવાચન-પૂજ્યેતે પ્રણામ અને તીર્થગમન વગેરેને દેવવ્યપાશ્રય કહે છે. આહાર તથા ઔષધદ્રવ્યોની યથાવત્ યોજનાને યુક્તિવ્યપાશ્રય કહે છે અહિતકર વિપયોથી મનને રોકવું તેને સત્તાવળય કહે છે. ૫૪

શારીરિક દોષો પ્રકાપ પામે ત્યારે શરીરનોજ આશ્રય કરીને પ્રાયઃ અન્તઃપરિમાર્જન, અહિઃપરિમાર્જન અને શસ્ત્રપ્રભિધાન એમ ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધો હુષ્ટ છે. તેમાં જે ઔષધ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આહારથી ઉત્પન્ન થતા રોગોને નષ્ટ કરે છે તેને અન્તઃપરિમાર્જન કહે છે. જે ઔષધ વળી અભ્યંગ, સ્નેહ, પદ્દહ, પરિપેક તથા ઉન્મર્દન વિગેરેમાં બાહ્યરૂપથી રોગોને શાંત કરે છે તેને અહિઃપરિમાર્જન કહે છે. હેદન-ભેદન-વ્યધન-દારણ-લેપન-ઉત્પાટન-પ્રચ્છન-સીવન-અગ્નિપ્રયોગ-ક્ષારપ્રયોગ અને જ લેહ્યપ્રયોગ- એ બધાંને શસ્ત્રપ્રભિધાન કહે છે. ૫૫

પ્રાજ્ઞ તથા અજ્ઞ રોગીનાં લક્ષણ—

આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે—

રોગ ઉત્પન્ન થતાં ડાહ્યો માણસ બાહ્ય-આભ્યન્તર અથવા શસ્ત્ર વડે ચિકિત્સાથી આરોગ્ય મેળવે છે. ૫૬

બાળકશુદ્ધિવાળો મૂર્ખ માણસ ઉત્પન્ન થતા રોગને ઉત્પન્ન થતા શત્રુની પેઠે મોહથી કે પ્રમાદથી પહેલાંથી જાણતો નથી. ૫૭.

રોગ પ્રથમ અણુતુલ્ય અલ્પ થઈને પાછળથી વૃદ્ધિ પામે છે ને દૃઢમૂલ થઈને તે મૂર્ખનાં બળ અને આયુષ્યને હરી લે છે. ૫૮

જ્યાં સુધી રોગથી બહુ પીડા પામતો નથી ત્યાંસુધી તે મૂર્ખને બપોર પડતી નથી, પણ બહુ પીડા પામતાં પાછળથી રોગનિગ્રહનો વિચાર કરે છે. ૫૯

પછી પુત્ર, સ્ત્રી અને સગાંસંબંધીઓને બોલાવીને કહે છે કે ‘મારું સર્વસ્વ ખરચીને પણ કોઈ વૈદ્યને લઈ આવો.’ ૬૦

પણ આવા દુર્બળ, બ્યાધિપીડિત, કૃશ, ક્ષીણેન્દ્રિય, દીન અને આયુષ્યહીન પુરુષને બચાવવાને કોણ શક્તિમાન થાય ? ૬૧

જેવી રીતે બળવાન પુરુષથી પૂંછડે બાંધેલી દેવી વડે ખેંચાતી થો મરણ પામે છે તેવી રીતે રક્ષણ કરનાર ન મળવાથી તે બાળકશુદ્ધિવાળો મનુષ્ય મરણ પામે છે. ૬૨

તેથી જે પોતાનું આરોગ્ય ધન્યજ્ઞતા હોય તેણે રોગ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અથવા તે રોગ તરુણ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ ઔષધોથી પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. ૬૩

અધ્યાયાયસંગ્રહ—

ઉપસંહારનાં એ શ્લોકો છે— વિપયોથી અક્ષિત શુદ્ધિમાન કૃષ્ણાત્રેયે એપણા, ઉપસ્તમ્ભ, બળ, કારણ, રોગો, રોગમાર્ગો, વૈદ્યો, ઔષધો- એમ આઠ વિષયો ત્રણ

ત્રણના સમુદાયમાં ‘તિસૈષણીય’ અધ્યાયમાં ચર્ચ્યા છે. આ આઠ ભાવોમાંજ સર્વ ધર્મ-અર્થ-કામ પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬૪; ૬૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશથી રચાયેલા અને ચરક મુનિથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં સૂત્રસ્થાન વિષે ‘તિસૈષણીય’ નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય બારમો

વાતકલાકલીય અધ્યાય

વાતકલાકલીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ —

હવે અહીંથી ‘વાતકલાકલીય’ નામક અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું, આ વિષયમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહ્યું હતું. ૧, ૨

વાતના સંબંધમાં મહર્ષિઓના પરસ્પર પ્રશ્નો—

વાતના ગુણદોષના જ્ઞાન સંબંધમાં એક બીજાનાં મત-તબો જાણવાને ઇચ્છતા મહર્ષિઓએ એકત્ર બેસીને પરસ્પર પૂછ્યું— વાયુના શા ગુણો છે? તેના પ્રકોપનો શો હેતુ છે? તેની શાન્તિના શા ઉપાયો છે? અમૂર્ત અને ચલસ્વભાવવાળા વાયુના સંબંધમાં આવ્યા વિના પ્રકોપ કરનારાં દ્રવ્યો તેને કેવી રીતે કુપિત કરે છે અને પ્રશમન દ્રવ્યો તેને કેવી રીતે શાંત કરે છે? શરીરમાં અને શરીરની બહાર ચાલતા કુપિત અને અકુપિત વાયુની શરીરમાં અને શરીરની બહાર શી ક્રિયા છે? ૩

વાયુના ગુણો—

એ બાબતમાં સાંકૃત્યાયન કુશ બોલ્યા, રક્ષ, લઘુ, શીત, દારુણ, ખર અને વિશદ— આ છ વાયુના ગુણો છે. ૪

વાયુના પ્રકોપનાં કારણો—

તે વાક્ય સાંભળીને કુમારશિર લચ્છાજ બોલ્યા,

“આપે જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. આજ વાયુના ગુણો છે. એ પ્રકારનાં દ્રવ્યો અને એવા પ્રકારના પ્રભાવવાળાં કર્મોનું નિરંતર સેવન કરવાથી આ વાયુ પ્રકોપ પામે છે, કારણ કે સમાનગુણનું સેવન એ ધાતુઓની વૃદ્ધિનું કારણ છે.” ૫

વાયુના પ્રશમનાં કારણો—

એ વાક્ય સાંભળીને બાહીક દેશના વૈદ્યરાજ કાંકાપને કહ્યું, “આપે જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. વાત પ્રકોપક હેતુઓ એ જ છે. તેઓથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો વાતનું પ્રશમન કરનારાં છે, કારણ કે પ્રકોપણના વિરુદ્ધ હેતુઓ ધાતુઓનાં પ્રશમનનું કારણ બને છે.” ૬

પ્રકોપ તથા પ્રશમનાં કારણો વાયુને કેવી રીતે કોપાવે તથા શાન્ત કરે છે તે—

તે વાક્ય સાંભળીને ધામાર્ગવ બડિશે કહ્યું, “આપે જે કહ્યું તે યથાર્થ છે; એજ વાત પ્રકોપને પ્રશમન કરનાર હેતુઓ છે. અમૂર્ત અને ચલસ્વભાવવાળા વાયુના સંબંધમાં આવ્યા વિના પ્રકોપણ તથા પ્રશમનો તેને કેવી રીતે પ્રકુપિત અને શાન્ત કરે છે તેની વ્યાખ્યા કરશું. વાયુને કુપિત કરનારાં દ્રવ્યગુણકર્મો-શરીરને રક્ષ-લઘુ-શીત-દારુણ-ખર-વિશદ અને પોષુ” કરે છે. એવા શરીરમાં અત્રય પામીને સચ્ચ પામતો વાયુ પ્રકોપ પામે છે. વાયુને શાંત કરનારાં દ્રવ્યગુણકર્મો શરીરને સ્નિગ્ધ-ગુરુ-ઉષ્ણ-સ્લક્ષ્ણ-મૃદુ-પિચ્છલ અને ધન બનાવનારાં હોય છે. તેવાં શરીરોમાં સંચાર કરતો વાયુ કયાંય સ્થાન ન મળતાં શાન્ત થાય છે.”

શરીરમાં ફરતા અકુપિત વાયુનાં કર્મો—

બડિશનું સત્ય અને ઋપિસંમત વચ્ચન સાંભળીને રાજર્ષિ વાર્યોવિદ બોલ્યા, ‘આપે જે કંઈ કહ્યું છે તે સર્વ અપવાદરહિત એટલે સત્ય છે. શરીરમાં અને શરીર બહાર ચાલતા કુપિત અને અકુપિત વાયુની શરીરમાં અને શરીરની બહાર જે ક્રિયાઓ છે તેઓના અવયવ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આસીપદેશથી સિદ્ધ કરીને તથા વાયુને નમસ્કાર કરીને યથાશક્તિ કહીશ-વાયુ શરીરરૂપી

યન્ત્રને ધારણ કરનાર છે. પ્રાણ-ઉદ્ધાન-સમાન-વ્યાન અને અપાન એમ પાંચ સ્વરૂપવાળો છે. સર્વ ઉચ્ચ, નીચ ચેષ્ટાઓનો પ્રવર્તક છે, મનનો નિયામક અને નેતા છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રેરક છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો વાહક છે, શરીરની સર્વ ધાતુઓની રચના કરનાર છે, શરીરનું સન્ધાન કરે છે, વાણીનો પ્રવર્તક છે, સ્પર્શ તથા શબ્દનું કારણ છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનું મૂળકારણ છે, હર્ષ અને ઉત્સાહની અભિવ્યક્તિમાં કારણરૂપ છે, જઠરાગ્નિનો પ્રેરક છે, દોષોને મુક્તવારો છે, મગ્ધોને બહાર કાઢનાર છે, રથૂચ અને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોનો ભેદક છે, ગર્ભની આકૃતિઓનો રચનાર છે અને અકુપિત વાત આયુષ્યની રિથિતોનો સૂચક છે.

શરીરમાં કરતા કુપિત વાયુનાં કર્મો—

અને શરીરમાં પ્રકાપ પામેલો તે વાયુ નાના પ્રકારના વ્યાધિઓથી શરીરને સંતાપે છે અને બલ, વર્ણ, સુખ અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે, મનને સ્થાન બનાવે છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ઉપધાત કરે છે, ગર્ભનો નાશ કરે છે અથવા તેને વિકૃત બનાવે છે અથવા તો તેને લાંબા કાળ સુધી ધારણ કરાવે છે, ભય શોક-મોહ-દ્વેષ અને અતિપ્રધાપને ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૃત્યુ કરે છે.

લોકમાં કરતા અકુપિત વાયુનાં કર્મો—

પ્રકૃતિસ્થ વાયુ બ્યારે આ લોકમાં વિચરે છે ત્યારે આ કર્મો થાય છે— ઘખટા તરીકે— પૃથ્વીનું ધારણ કરવું, અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવો, સૂર્ય-ચન્દ્ર-નક્ષત્ર અને ગ્રહ-ગણોને સતત ગતિમાન રાખવાં, વાદળાંનું સર્જન અને જલનું વિસર્જન, પ્રવહોને પ્રવર્તવિવા, પુષ્પ તથા ફળને ઉત્પન્ન કરવાં, ઔદ્ભિદોને અંકુરિત કરવાં, ઋતુઓના વિભાગ કરવા, ધાતુઓના વિભાગ કરવા, ધાતુઓનાં પ્રમાણ અને આકૃતિને વ્યક્ત કરવાં, બીજોમાં ગુણાવાન કરવું, શસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરવી, શસ્ત્રોને ક્ષેત્રરહિત કરવાં અને ઉપશોષણ કરવું તથા અવેદારિક પરિણામ કરે છે.

લોકમાં કરતા કુપિત વાયુનાં કર્મો—

લોકોમાં સંચરતા આ પ્રકુપિત વાયુનાં આ કર્મો છે—જેમકે પવનોનાં શૃંગોને તોડી નાખવાં, વૃક્ષોનું ઉન્મૂલન કરવું, સમુદ્રોને ક્રુષ્ણ કરવા, તળાવોને ઉછાળવા, નદીઓનું પ્રતીક્ષમન, ભૂકંપ, મેઘોને અત્યંત ગર્ભવવા, બરફ-વાદળાં વિનાની ગર્ભના, ધૂળ રેતી-માછલી દેડકાં-સર્પ-ક્ષાર-નુધિર-પત્થર અને વિવળ વગેરેનું પાડવું, જો એ ઋતુઓમાં વિપરીતતા પેદા કરવી, શસ્ત્રની અતુત્પત્તિ, પ્રાણીઓમાં મારક રોગોનો પ્રદુર્ભાવ કરવો, હવું ન હવું કરવું, ચારે યુગનો અન્ત કરનાર, મેઘ-સૂર્ય-અગ્નિ અને વાયુને પ્રેરિત કરવા.

વાયુનો પ્રમાવ—

કારણ કે તે ભગવાન વાયુ ખરેખર ઉત્પત્તિનું કારણ છે, અવ્યય છે, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનાર છે, સુખદુઃખનો વિધાતા છે, મૃત્યુ, યમ, નિયન્તા, પ્રભવપતિ, અદિતિ, વિશ્વકર્મા, વિશ્વરૂપ, સર્વગ, સર્વ કર્મના વિધાતા, પદાર્થોમાં અણસ્વરૂપ, વિભુ, વિષ્ણુ અને સર્વ લોકમાં વ્યાપક ભગવાન વાયુ જ છે. ૮

મરીચિદ કરેલી દીકા—

વાયોવિદ્યું તે પત્ન્ય સાંજગાને મરીચિએ કહ્યું, ‘જો કે તે બરાબર છે તો પણ આયુર્વેદમાં આ વિષયને કહેવાનું અને જાણવાનું શું પ્રયોજન છે? વૈદ્યવિદ્યાને અનુસરીને આ વાત યદ રહી છે.’ ૯

વાયોવિદ્યું સમાધાન—

વાયોવિદ બોલ્યા, ‘જો વૈદ્ય પ્રબલ-અતિક્રોધ-અતિશીઘ્રકારી અને મારક વાયુનું જ્ઞાન ન મેળવે તો નાશનો ભય ઉપસ્થિત થયા પહેલાં જ તેનાથી લોકોને સંરક્ષવાને, તે અતિપ્રયત્નશીલ વૈદ્ય એ વાયુ એકદમ પ્રકુપિત થયો છે, એમ પહેલાંથી કેવી રીતે રહી શકશે? વાયુની યથાર્થ સ્તુતિ પણ આરોગ્ય, બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ, તેજસ્વિતા, પુષ્ટિ, જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને દીર્ઘાયુષ્યતા ઉદ્દર્ધ માટે છે ૧૦

શરીરમાં રહેલા કુપિત તથા અકુપિત પિત્તના ગુણદોષ—

મરીચિ બોલ્યા, ‘શરીરમાં પિત્તની અંદર રહેલો, કુપિત કે અકુપિત અગ્નિજ શુભ કે અશુભ કરે છે. જેમકે પચન-અપચન, દર્શન-અદર્શન, ઊષ્માનું માત્રા-અમાત્રાત્વ, પ્રકૃતિમયવર્ણુ કે વિકૃતિમયવર્ણુ, સૌર્ય-ભવ, ક્રોધ-હર્ષ, મોહ અને પ્રસાદ વગેરે તથા ખીન્ન પશુ દંદો છે તે બધાનું કારણ પિત્ત છે. ૧૧

શરીરમાં રહેલા કુપિત કે અકુપિત કફના ગુણદોષ—

મરીચિનું તે વચન સાંભળીને કાચ્ય બોલ્યા, ‘શરીરમાં શ્લેષ્માન્તર્ગત કુપિત કે અકુપિત જલીય ભાગ જ શુભ કે અશુભ કરે છે. જેમકે-દૃઢતા-શિથિલતા, પુષ્ટિ-કૃશતા, ઉત્સાહ-આત્મસ્ય, પુરુષત્વ-નપુંસકતા, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, યુદ્ધિ-મોહ વગેરે અને એવાં ખીન્ન દંદો છે, તે ‘પદ્માનુ’ કારણુ શ્લેષ્મા છે.’ ૧૨

આત્રેયનું સમાધાન—

કાચ્યનું તે વચન સાંભળીને ભગવાન પુનર્વસુ આત્રેયે કહ્યું, ‘ઐકાન્તિક ચોટલે એક તરફી હોવા સિવાય આપ સર્વેએ ઠીક વચન કહ્યું છે.

સમ્યગ્ અનુષ્ઠિત ધર્મ-અર્થ અને કામ જેમ પુરુષને આ લોકમાં અને પરલોકમાં મહાન નિઃશ્રેય સંયુક્ત કરે છે તેમ પ્રકૃતિશ્ચ વાતનપિત્ત-કફ, અવિકલ મન્દિરોવાળા અને બલ-વર્ણુ અને સુખથી સંપન્ન પુરુષને દીર્ઘ આયુષ્યથી જોડે છે. વળી જેવી રીતે વિકૃત થયેલી ત્રણે ઋતુઓ વિનાશ સમયે લોકને અશુભયુક્ત કરે છે તેવી રીતે વિકૃત થયેલા તે દોષો પુરુષને મહાન અનર્થથી જોડે છે. ૧૩

ભગવાન આત્રેયનાં તે વચનને બધાયે ઋષિઓએ અનુમતિ આપી અને તેને અભિનંદન આપ્યાં. ૧૪

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

એ બાબતમાં શ્લોક છે કે—

જેવી રીતે ધન્દ્રનાં વચનને દેવતાઓ અનુમતિ

આપે તેવી રીતે આત્રેયનું તે વચન સાંભળીને સર્વે ઋષિ-ઓએ તેને અનુમતિ આપી અને અભિનંદન આપ્યાં. ૧૫

ઉપસંહારમાં બે શ્લોકો—

વાયુના છ ગુણો, દ્વિવિધ હેતુ, વિવિધ કર્મ અને વાતનાં ભિન્ન ભિન્ન ચતુર્વિધ કર્મ, કફ તથા પિત્તનું જુદું જુદું કર્મ, મહર્ષિઓના મત અને પુનર્વસુનો જે મત છે તે સર્વનું આ ‘વાતકલાકલીય,’ અધ્યાયમાં સંપ્રકાશન કયું છે. ૧૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘વાતકલાકલીય’ નામનો બારમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

આમ નિર્દેશચતુષ્ક સંપૂર્ણ ૩

અધ્યાય તેરમો

સ્નેહાધ્યાય

સ્નેહાધ્યાયનો ઉપક્રમ—

હવે અહીંથી ‘સ્નેહાધ્યાય’ ની વ્યાખ્યા કરશું, આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

સ્નેહ સંવંધમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

બાણવા ચોચ આત્માદિ તત્ત્વ જેણે બાણી લીધું છે તેવા જ્ઞાનીઓની સાથે બેઠેલા પુનર્વસુને અગ્નિવેશ જગતના હિતાર્થે પોતાનો સંશય પૂછ્યો. ૩

સ્નેહોનાં આધાર કારણ શું છે? સ્નેહ કેટલા છે? પૃથક્ પૃથક્ સ્નેહોના શા ગુણો છે? કયા સ્નેહનો કયો કાળ અને કયું અનુપાન છે? કેટલા અને કયા કયા સ્નેહના ઉપયોગો છે? ૪

તેની કેટલી માત્રા છે? કેટલા માપવાળી તેની માત્રા છે? કઈ માત્રા કયાં કયાં ઉપદ્રિષ્ટ છે? કયો સ્નેહ કાને કાને હિતકર છે? સ્નેહનમાં કાલપ્રકર્ષ શો છે? સ્નેહને

યોગ્ય કાણુ છે અને કાણુ નથી? સ્તિગ્ધ, અસ્તિગ્ધ અને અતિસ્તિગ્ધના લક્ષણ શાં છે? સ્નેહપાનની પૂર્વે ને પાંધા પછી અને તે પચી બધ ત્યારે શું હિતકર છે અને શું અહિતકર છે? ૫, ૬

મૃદુકાષ્ટવાળા અને કુરુકાષ્ટવાળા કાણુ ગણાય? સ્નેહના ઉપદ્રવો અને તેના નિવારણનાં સાધનો શાં શાં છે? સંશયન અને સંશોધનમાં ઉપયુક્ત સ્નેહનું ઉપચાર-વિધાન શું છે? ૭

તેના ઉપયોગ કયા અને કેવી રીતે કરવા જોઈએ? અમિતજ્ઞાનવાળા હે પ્રભો, સ્નેહવિષયક તે જ્ઞાન બાણુવાને હું ઇચ્છું છું. ૮

સ્નેહનો વે પ્રકારનો યોગિ—

ત્યારે તેના સંશયના ઉચ્છેદક પુનર્વચ્ચે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'હે સૌમ્ય, સ્વાવર અને જંગમ એમ સ્નેહની બે પ્રકારની યોનિઓ છે. ૯

સ્વાવર સ્નેહના બાણયો—

તલ, ચારોત્રી, અભિષુક, બહેડાં, દાંતી, હરડે, એરંડા, મહુડાં, સરસવ, કબુત્રો, ખીલી, આલુ, મૂળાનાંબીજ, અળસી, પીરતાં, અખરોટ, કરંજ, સરંગવો આ બધાં સ્વાવર એટલે વનસ્પતિજન્ય સ્નેહનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો છે.

જંગમ સ્નેહના બાણયો—

તથા મત્સ્ય, પશુઓ અને પક્ષિઓ એ જંગમ એટલે પ્રાણીજન્ય છે. તેઓનાં દહીં, દૂધ, ઘી, માંસ, વસા અને મજ્જાનો સ્નેહમાં ઉપયોગ ઉપદિષ્ટ છે. ૧૦ ૧૧

તલના તેલના ગુણો—

સર્વ પ્રકારનાં તેલોમાં બળ અને સ્નેહન મટે તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ છે. અને એરંડ તેલ વિરેચનમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨

ઈરંડ તેલના ગુણો—

એરંડ તેલ કટુ-ઉષ્ણ-વાતશ્લેષ્મહર અને ગુરુ છે. અને વળી જો કપાય-મધુર અને તિક્ત દ્રવ્યો સાથે યોજવામાં આવે તો પિત્તહર પણ છે. ૧

વધા સ્નેહોમાં ઘીનો ઉત્તમતા—

સર્વ સ્નેહોમાં ઘી, તેલ, વસા અને મજ્જા એ ઉત્તમ મનાયાં છે. ઘીમાં સંસ્કારથી ખીજા ગુણોનું આધાન કીક થતું હોવાથી તે એ ચારેયમાં ઉત્તમ છે. ૧૩

ઘીના ગુણો—

ઘી પિત્ત તથા વાયુને હરે છે, રક્ત-વીર્ય અને યોજસને હિતકર છે, દાહશામક છે, માર્દવકર છે અને સ્વર તથા વર્ણનિ નિર્મળ બનાવે છે. ૧૪

તેલના ગુણો—

તેલ વાતક છે, શ્લેષ્મને વધારતું નથી, બલવર્ધક છે, તથાને હિતકર છે, ઉષ્ણ, સ્થિરતા કરનાર અને યોગિ-વિરોધક છે. ૧૫

વસાના ગુણો—

ત્રિફલ-મઘ-આહત-યોનિમ્લંશ-કર્ણુરોગ-શિશિરોગ,-- પૌરુષની વૃદ્ધિ- વ્યાયામમાં અને સ્નેહમાં વસા ઇષ્ટ છે. ૧૬

મજ્જાના ગુણો—

મજ્જા એ બલ-વીર્ય-રક્ત-તેદ અને મજ્જાને વધારનાર અને ખાસ કરીને અસ્થિઓનાં બળને વધારે છે અને સ્નેહનમાં હિતકર છે. ૧૭

ઘી દળેરના પાનકાળો—

શરદ ઋતુમાં ઘી, વસંત ઋતુમાં વસા અને મજ્જા તથા પ્રાણુમાં તેલનું પાન કરવું જોઈએ. અત્યંત ઉષ્ણ અને શીત ક્ષણમાં માલુસે સ્નેહપાન કરવું ન જોઈએ. ૧૮

સ્નેહપાનમાં કાલનો મેદ તથા અધિકારનો મેદ—

વાતપિત્તની અધિકતાવાળા મનુષ્યે ઉષ્ણુદ્ધમાં પડુ રાત્રે અને કફની અધિકતાવાળાએ શીતદાળમાં

સૂર્ય નિર્મળ હોય ત્યારે દિવસે સ્નેહપાન કરવું
જોઈએ. ૧૯

તે નિયમો ન પાળવાના લોભો—

ગ્રીષ્મ કાળમાં દિવસે પીધેલો સ્નેહ અથવા વાત-
પિત્તની અધિકતાવાળા પુરુષે દિવસે પીધેલો સ્નેહ
મૃચ્છા, ઉન્માદ અને કમળો કરે છે. ૨૦

શીતકાળમાં જો મનુષ્ય રાત્રે સ્નેહ પીએ અથવા શ્લેષ્મની
અધિકતાવાળો પુરુષ રાત્રે સ્નેહપાન કરે તો આનાહ,
અરુચિ, શ્લ અને પાંડુતા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧

સ્નેહનાં અણુવાના—

ઘી ઉપર ગરમ પાણી, તેલ ઉપર યૂષ અને વસા
તથા મજ્જા ઉપર મંડ અથવા સર્વસ્નેહો ઉપર ગરમ
પાણીનું અનુપાન પ્રશસ્ત છે. ૨૨

સ્નેહની ચોવીસ કલ્પના—

વિદેપી, રસ, માંસ, દૂધ, દહીં, યવાગૂ, સૂપ, શાક,
યૂષ, કામ્બલિક, ખડ, સાયવો, તિલપિષ્ટ, મધ, લેહ, ભક્ત્ય,
અલ્પંગ, બસ્તિ, ગંદૂષ, કર્ણતેલ. નસ્પકર્મ તથા ઉત્તરઅસ્તિ,
આંખનું તર્પણુ—આમ ચોવીસ પ્રકારની કલ્પનાઓમાં
સ્નેહનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. ૨૩, ૨૪, ૨૫

જે સ્નેહ દેવળ સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં પીવાનો છે તે
આત્મતની વિચારણા કહેતા નથી. વૈદ્યોએ સ્નેહના તે
કલ્પને મુખ્ય કહ્યો છે. ૨૬

મિલિત અને અપૃથક્ક છ રસો સાથે યોજાયેલા સ્નેહની
સંખ્યા ૬૩ થાય છે અને દેવલ સ્નેહનો એક
પ્રકાર છે. ૨૭

આમ ઋતુ, વ્યાધિ અને પુરુષને જાણનારે સ્નેહોની
આ ૬૪ પ્રકારની કલ્પના પ્રયોગ કરેલો. ૨૮

સ્નેહનો ત્રણ પ્રકારની માત્રા—

પ્રધાન-મધ્ય અને હસ્વમાત્રા પૃથી જવામાં અનુક્રમે
૨૪ કલાક ૧૨ કલાક અને ૬ કલાક લે છે. ૨૯

આમ પ્રમાણથી સ્નેહની ત્રણ માત્રાઓ કહી છે.
પ્રત્યેક પુરુષ માટેના તેઓના પ્રયોગો હવે કહીશ. ૩૦

સ્નેહની ઉત્તમ માત્રાને લાયક પુરુષો—

જે પુરુષો સ્નેહનો વ્યાધિક માત્રામાં નિત્ય ઉપયોગ
કરતા હોય, ભુખ, તરસ સહન કરી શકતા હોય,
જઠરાગ્નિ ઉત્તમ બળવાળો હોય, જેઓ પોતે શ્રેષ્ઠ
બળવાળા હોય, તથા શુદ્ધ રોગી, સર્પદંષ્ટ, વિસર્પથી
પીડાતા, ઉન્મત્ત, મૂત્રકૃચ્છવાળા અને જેઓ અત્યંત
કઠણ મળવાળા હોય તેઓએ સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા
પીવી. ૩૧, ૩૨

સ્નેહની ઉત્તમ માત્રાના ગુણો—

તે પીવાથી થતા ગુણો સાંભળો, સારી રીતે
યોજાયેલી આ મોટી માત્રા રોગોને તરત શાંત કરી દે
છે. ૩૩

આ માત્રા સર્વ માર્ગમાં પ્રસરતી હોવાથી દોષોને
હરે છે, બળપદ છે તથા શરીર, દન્દ્રિય અને મનને
તાજગી આપે છે. ૩૪

સ્નેહની મધ્ય માત્રાને લાયક પુરુષો—

અરુચિકા, ફેડલા, પિડકા, કંડુ અને ખસ વિગેરેથી
પીડિત, કુષ્ઠ-પ્રમેહ અને વાતરક્તથી પીડાતા જે
રોગીઓ હોય, જેઓ બહુ ભોજન ન કરતા હોય,
જેઓનો કોઠો મુદ્દુ હોય તથા જેઓ મધ્યમ બળવાળા
હોય તેઓએ સ્નેહની મધ્યમ માત્રા પીવી. ૩૫, ૩૬

સ્નેહની મધ્યમ માત્રાના ગુણો—

આ મધ્યમ માત્રા અલ્પ વ્યાપ્તિવાળી છે, બલને
અતિશય હરતી નથી, સુખથી સ્નેહન કરે છે અને
સંશોધન માટે યોજાય છે. ૩૭

સ્નેહપાનનો હસ્વમાત્રાને લાયક પુરુષો—

બૃદ્ધ-બાળક-સુકુમાર-સુખાભ્યાસી, જેઓને ખાલી
કોઠો કષ્ટ કરે છે, જેઓ મંદાગ્નિવાળા છે, જેઓને
લાંબા વખતથી જ્વર, અતિસાર અને ખાંસી થયાં હોય
અને જેઓ અલ્પ બળવાળા હોય તેઓએ સ્નેહની
હસ્વ માત્રા પીવી. ૩૮, ૩૯

સ્નેહની હલ્લ નાનાના ગુણો—

આ માત્ર પરહેણમાં સુખરૂપ છે તથા સ્નેહન અને ગ્રહણ કરે છે વીર્યોત્પાદક-અલકર-ઉપદ્રવરક્ત અને ચિરકાળ સુધી ઉપયોગ કરી શકાય તેવી છે. ૪૦

વૃત્તપાનને લાયક પુરુષો—

વાત અને પિત્તની પ્રકૃતિવાળા, વાતપિત્તના રોગોવાળા. નેત્રોને સારા રાખવા ઇચ્છતા, ઉરજ્ઞાતવાળા, લીધુ થયેલા, વૃદ્ધ, બાળક, દુર્ગંધ, દીર્ઘાયુષ્યની ઇચ્છાવાળા, બદ્ધ-વર્ણ અને સ્વરને ચાહતા, પુષ્ટિ-પ્રત્ય-મુકુમારતા-કાન્તિ-ઓજસ-સ્મરણશક્તિ-ધારણા-શક્તિ-ગદર-સુદ્ધિ અને ધનિદ્ર્યોના બળની ઇચ્છાવાળા તથા શ્રદ્ધ, શત્રુ, વિષ અને અગ્નિથી પીડાયેલા માણસોએ થી પીવું. ૪૧, ૪૨, ૪૩

તૈલપાનને લાયક પુરુષો—

જેના કદ અને મેદ વધી ગયેલા હોય જેનાં ગળાં અને પેટ ચક્રાચ્છાદન અને સ્થૂલ થઈ ગયાં હોય, જેઓ વાતરોગથી પીડિત હોય, જેઓની વાતપ્રકૃતિ હોય, જેઓ બળ-કૃશતા-ક્રધુતા-દંઘાત્રતા-સ્થિરગાત્રતા ઇચ્છતા હોય તથા, સ્તિગ્ધ, સુવાળી અને પાતળી આમડીની ઇચ્છા રાખતા હોય, જેના કોઠામાં કૃમિ હોય, જેનો કોઠો કૂર હોય, જેઓ નાડીવણથી પીડિત હોય, અને તૈલના અભ્યાસી હોય તેઓએ શીતકાળમાં તૈલ પીવું. ૪૪, ૪૫, ૪૬

ઢવાપાનને લાયક પુરુષો—

જે પુરુષો વાત તથા તડકા સહન કરી શકે છે, જેઓ રૂક્ષ છે, જેઓ ભાર ખેંચીને અથવા પંચ કરીને કૃશ થયા છે, જેઓનું શુક્ર અને રુધિર સુકાઈ ગયાં છે, જેઓના કદ અને મેદ લીધુ થયા છે, જેઓને હાડકાં-સાંધા-સિરા-સ્નાયુ-મર્મસ્થાન અથવા કોઠામાં ભારે પીડા થતી હોય, જેઓનો બળવાન વાયુ સ્ત્રોતો આવરીને ઊભો છે, જેઓનો અગ્નિ અતિબળવાન છે અને જેઓને વસા સાત્ત્વ છે તેઓને જો સ્નેહન કરાવવાનું હોય તો વસાપાન કરાવાય છે. ૪૭-૪૮-૪૯

મજ્જાપાનને લાયક પુરુષો—

જેઓનો અગ્નિ પ્રતીપ્ત છે, જેઓ કલેશ સહન કરે છે, બહુ ખાનારા છે, સ્નેહનું સેવન કરે છે તથા જેઓ વાતરોગથી પીડિત, રૂ કાષ્ટવાળા અને સ્નેહ યોગ્ય હોય તેઓએ મજ્જાનું સેવન કરવું બેઠેઘે, ૫૦

સ્નેહની ઉત્તમતા—

વધારેમાં વધારે જેને જેને જો જો સ્નેહ હિતકર છે તે અહીં ગણાવ્યો છે. સાત રાત્રિ અને એઠામાં એઠી ત્રણ રાત્રિ એ જો સ્નેહનની અવધિ છે. ૫૧

સ્નેહન યોગ્ય પુરુષો—

જેઓ સ્વેદન યોગ્ય હોય, જેઓનું સંશોધન કરવાનું હોય તથા રૂક્ષ, વાતરોગી, બ્યાયામ-મદ્ય અને ઝીનું નિત્ય સેવન કરતા હોય અને જેઓ ચિન્તા કરનાર હોય, તેઓ સ્નેહન યોગ્ય છે. ૫૨

સ્નેહનને અશોગ્ય પુરુષો—

જેઓનો રૂક્ષણનિધિ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તથા જેઓના કદ અને મેદ વધેલા છે તેઓનું સંશોધન વિનાનું સ્નેહન પ્રશસ્ત નથી. ૫૩

જેમને સુખ અને શુદ્ધારથી સાવ થતો હોય, જેઓ નિત્ય મન્દાગ્નિવાળા હોય, જેઓ તરસ અને મૂર્ચ્છાથી પીડિત હોય, ગર્ભિણીઓ, તાલુરોપવાળા, અન્નદ્રેષી, ઉલટી કરનારા, ઉદરરોગ, આમદોષ અથવા કૃન્નિમ વિપદોપથી પીડાતા હોય, દુર્ગંધ, કંતાઈ ગયેલા, સ્નેહદ્રેષી, અને મદ્યથી પીડિત હોય તેનું સ્નેહન કરવું નહિ; તથા જ્યારે નસ્તકર્મ અથવા બસ્તિકર્મ આવતું હોય ત્યારે પણ સ્નેહન કરવું નહિ. તેઓને સ્નેહપાન કરાવવાથી અતિ દારૂણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪, ૫૫, ૫૬

અસ્તિગ્ધનાં લક્ષણો—

મળ ગંધાયેલો તથા રૂક્ષ હોય વાયુ પ્રતિલોભ હોય, બદ્ધાગ્નિ મંદ હોય, અંગો ખર અને રૂક્ષ હોય— એ અસ્તિગ્ધનાં લક્ષણ છે. ૫૭

સમ્યક્ સ્નિગ્ધનાં લક્ષણ—

વાયુની અનુલોમતા, પ્રદીપ્ત જ્વરાગ્નિ, સિન્ધ અને ઠીસો મળ તથા શરીરમાં કામળતા અને સિન્ધતા—આ સર્વ લક્ષણો સમ્યક્ સ્નિગ્ધ મનુષ્યને થાય છે. ૫૮

અતિસ્નિગ્ધનાં લક્ષણો—

પાંડુતા, શરીરનું ભારેપણું, જડતા, મળની કચાશ તન્દ્રા, અરુચિ અને મોળ આવવી—એ અતિસ્નિગ્ધનાં લક્ષણ છે. ૫૯

સ્નેહપાનનું પૂર્વકર્મ—

ખીન્ને દિવસે સ્નેહપાન કરવા ઇચ્છતા અનુષ્ઠે આગલે દિવસે પ્રવાહી, ગરમ, અલ્પચન્દી (કફકર) ન હોય તેવું અતિસ્નિગ્ધ ન હોય તેવું અને વિરુદ્ધ વીર્યવાળી ઝાઝી વાનીઓ ભેળી ન થઈ હોય તેવું અન્ન યોગ્ય પ્રમાણમાં ખાવું. ૬૦

સંશોધન તથા સંશમન સ્નેહનો પાનકાલ—

ભૂખ્યા થયેલા માણસે ભોજન સમયે સંશમન માટે સ્નેહપાન કરવું. પણ શુદ્ધિને માટે રાત્રિનો આહાર પચી જાય ત્યારે પ્રાતઃકાળમાં સ્નેહન કરવું. ૬૧

સ્નેહપાન કરેલા માટે દિવાહિત—

સ્નેહપાન કર્યા પછી તથા તે જ દિવસે પુનઃ સ્નેહપાન કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળવું, રાત્રિએજ સૂવું, ઝાડો, પિશાબ-વાયુ અને ઓઝારના ઉદીર્ણ વેગને ન રોકવા, વ્યાયામ-મેટેથી બોલવું-કોષ-શોક-ટાઢ અને તડકાનો ત્યાગ કરવો. નિર્વાત સ્થાનમાં સૂવું-ખેસવું. કારણ કે સ્નેહના મિથ્યા પ્રયોગથી દારુણ રોગો થાય છે. ૬૨, ૬૩, ૬૪

મૃદુ તથા ક્ષૂરકોષ્ઠનાં લક્ષણ—

કેવળ સ્નેહપાનથી મૃદુ કોષ્ઠવાળો પુરુષ ત્રણ રાત્રિમાં અને કૂર કોષ્ઠવાળો પુરુષ સાત રાત્રિમાં સિન્ધ અને છે. ૬૫

ગોળ, શેરડીનો રસ, દહીતું પાણી, દૂધ, મથિત, દહીં, દૂધપાક, ફેશરા એટલે તત્ત્વ-ચોખા અને અડદની કરેલ ખીચડી, ઘી, ગંભારી અને ત્રિકાળો રસ—કવાથ, પ્રાક્ષારસ, પીલુન્સ, ગરમ પાણી અથવા નવું મધ પીવાથી મૃદુકોષ્ઠવાળાને રેચ લાગી જાય છે. એ દ્રવ્યો કૂર કોષ્ઠવાળાને કદી પણ રેચ લગાડતાં નથી. કારણ કે કૂર કોષ્ઠવાળાની ગ્રહણી અતિ પ્રબલ વાતથી યુક્ત હોય છે. ૬૬, ૬૭, ૬૮

મૃદુ કોષ્ઠવાળાની ગ્રહણી પ્રવૃદ્ધ પિત્તવાળી, અલ્પ ક્ષવાળી અને મન્દ વાતયુક્ત હોય છે; તેથી તેવા પુરુષને સહેલાઈથી રેચ લાગે તેવો કહ્યો છે. ૬૯

સ્નેહપાનમાં તૃણાના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા—

જેની ગ્રહણીમાં પિત્ત વધેલું હોય અને અગ્નિ અતિ બલવાન હોય તેણે પીધેલો સ્નેહ અગ્નિના તેજથી સત્વર ભસ્મભૂત થાય છે. ૭૦

સ્નેહની માત્રા ખાઈ જઈને બળવાન થયેલો તે સ્નેહાગ્નિ ઓગસને સ્વસ્થાનથી બાદ કરીને ઉપદ્રવ સહિત તીવ્ર તૃષા પેદા કરે છે. ૭૧

સ્નેહથી ઉદીપ્ત અગ્નિને સારી પેટે ભારે ભોજન પણ શાંત કરી શકતું નથી. જેવી રીતે બંધ જગ્યામાં પૂરાઈ રહેલો સર્પ પોતાના વિષના અગ્નિથી દાહ પામે છે તેવી રીતે જો તેને અત્યંત શીતળ જળ ન મળે તો તે દાહથી પીડાય છે. ૭૨

સ્નેહ ન પચતાં જો તેને તૃષા લાગે તો વૈદ્યે તેને ઉલટી કરાવવી. છતાં જો તૃષા શાંત ન થાય તો શીતળ જળ પીને તથા રક્ષ અન્ન ખાઈને ઉલટી કરવી. ૭૩

સ્નેહના વિષમયી થતા દોષો—

પિત્તમાં એકલું ઘી ન પીવું. ખાસ કરીને આમ-યુક્ત પિત્તરોગમાં ન પીવું. જો આવી અવસ્થામાં ઘૃતપાન કરવામાં આવે તો આખા શરીરને પીણું રંગી દે છે અને સંત્રાનો નાશ કરીને મૃત્યુ કરે છે. ૭૪

સ્નેહના મિથ્યાયોગથી તન્દ્રા, મોળ સાથે આનાહ, જન્દર, સ્તમ્ભ, મૂર્ચ્છા, કુષ્ઠ, કંઠ, પાંડુતા, શેથ, અર્શ, અરુચિ, તૃપ્તા, જઠરરોગ સંગ્રહણી, સ્તિમિતતા, વાક્ય-નિગ્રહ, શલ્ય અને આમદોષ— એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૫, ૭૬

તેની ચિકિત્સા—

તે ઉપદ્રવોમાં પણ પ્રત્યેક વ્યાધિનું બળ જોઈને વમન, સ્વેદન, કાષ્ઠપ્રતીક્ષા, વિરેચન, તદ્દારિષ્ટનો પ્રયોગ, રૂક્ષ અન્નપાનનું સેવન અને મૂત્રો તથા ત્રિક્ષણાનું સેવન— આ સર્વ સ્નેહજન્ય ઉપદ્રવોનાં ઔષધ છે. ૭૭, ૭૮

સ્નેહની વ્યાપત્તિનાં કારણો—

અકાળે, અહિતરૂપમાં, અયોગ્યમાપમાં મિથ્યા રીતે યોજેલો અને અતિશય સેવાયેલો સ્નેહ વ્યાપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૯

લંબેશન સ્નેહમાં વર્તન—

સ્નેહપાન પછી ત્રણ રાત્રિ વિરામ લઈને માણસે વિરેચન લેવું. અને આ ત્રણ દિવસોમાં સ્નિગ્ધ, દ્રવ અને ઉષ્ણ માંસરસયુક્ત ભાત ખાવા. ૮૦

લંબન સ્નેહમાં વર્તન—

સ્નેહપાન પછી એક દિવસ વિરામ લઈને અને પૂર્ણવત્ મોજન કરીને વમન દ્રવ્ય પીવું. સંશમન સ્નેહમાં વિરેચન આપેલા મનુષ્યની પેટે ઉપચાર કરવો જોઈએ. ૮૧

સ્નેહની વિચારજાના વિષયો—

જે માણસો સ્નેહરૂપી, સ્નેહના અભ્યાસી, મૃદુ-કેદારવાળા, કલેશ સહન ન કરી શકનારા અને નિત્ય મદ્યપાન કરનારા છે તેઓને માટે વિચારણા એટલે સ્નેહની બનાવટો ઇષ્ટ છે. ૮૨

સ્નેહની કલ્પનાનો વિધિ—

લાવ-તિત્તિર-મધૂર-હંસ-કુકર-કુકડો-બળદ-ગરનાં-મેદા

અને મત્સ્યના માંસનો રસ સ્નેહનમાં હિતકર છે. ૮૩

જવ-ખોર-કળથી-સ્નેહો-ગોળ-સાકર-દાડમ-દહીં અને ત્રિકટુ— એ સ્નેહાર્થે વપરાતા માંસરસોમાં વાપરવા યોગ્ય દ્રવ્યોનો સંગ્રહ છે. ૮૪

મોજન પૂર્વે સ્નેહ તથા દ્વાણિત સાથે ખાધેલા તલ સ્નેહન કરે છે નેવી રીતે બહુસ્નેહવાળી કૃશરા તથા તલમિશ્રિત કામ્પલિક પણ સ્નેહન કરે છે. ૮૫

રૂક્ષ પુરુષે મઘ સાથે દ્વાણિત-આદુનો રસ અને તેલ મેળવીને પીવાં અને તે પચી જાય ત્યારે લઙ્ગુ કરેલાં માંસ સાથે મોજન કરવું. ૮૬

સુરાના મંડ સાથે તેલ, વસા કે મન્ન અથવા તો દ્વાણિત સહિત દૂધ પીનાર વાતિક માણસનું સ્નેહન થાય છે. ૮૭

સ્નેહ અને સાકરયુક્ત ઘાદાણુ દૂધ પીવાથી અથવા દ્વાણિત સાથે દહીંની તર પીવાથી મનુષ્યનું સ્નેહન થાય છે. ૮૮

પાચ્યપ્રસૂતિકા પેયા અને અશ્દ મિશ્રિત દૂધમાં સિદ્ધ કરેલો મહુ સ્નેહયુક્ત દૂધપાક માણસનું તરતજ સ્નેહન કરે છે. ૮૯

ઘી-તેલ-વસા-મન્ન અને તાંદુલ એ પ્રત્યેકને બબ્બે પણ— આઠ તોલા લઈને બનાવેલી પેયા પાચ્યપ્રસૂતિકા કહેવાય છે અને સ્નેહનની ઇચ્છવાળા પુરુષે તે પીવી જોઈએ. ૯૦

ઘી તથા લવણયુક્ત સુવરના માંસનો સ્નિગ્ધ રસ, એક દિવસમાં ચત્ત પૂર્વક એ વાર પીવામાં આવે તો મનુષ્યનું તરત સ્નેહન કરે છે.

કુષ્ઠ વગેરે રોગીનાં સ્નેહનમાં વર્જનીય દ્રવ્યો—

કુષ્ઠરોગી, શેથરોગી અને પ્રમેહવાળાએ ગ્રામ્ય-આનૂપ અને ઔદક માંસ, ગોળ, દહીં, દૂધ અને તલનો સ્નેહનમાં પ્રયોગ કરવો ન જોઈએ. ૯૧

કુષ્ઠ રોગીનાં સ્નેહનનો પ્રકાર—

પીપરથી, હરડેથી કે ત્રિક્ષણથી સિદ્ધ કરેલા

અવિકારી સ્નેહોથી જરૂરીઆત પ્રમાણે તે કુદરોગી વગેરેનું સ્નેહન કરવું. ૯૨

વૈષ્ણ દ્રાક્ષ અને આમળાના ક્વાથમાં ખાટું દહીં અને ત્રિકટુ નાખીને સ્નેહ સિદ્ધ કરવો તે પીને મંતુષ્ય સ્નિગ્ધ થાય છે. ૯૩

જવ-ખેરા અને કળથીના ક્વાથ, ક્ષાર, મુરા, દહીં, તથા દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી સરખે ભાગે લઈને સિદ્ધ કરેલું ઘી સ્નેહાર્થે વપરાતાં ધૃતોમાં ઉત્તમ છે. ૯૪

તેજ-મજ્જા-વસા તથા ઘીને ખેરાં તથા ત્રિકળાના ક્વાથથી સિદ્ધ કરીને યોનિદોષમાં અને શુક દોષમાં વાપરવાં જોઈએ, ૯૫

અત્તિમાત્રામાં તથા ઉત્તાવલ્લથી સ્નેહ સેવન કરવાના દોષો—

જેવી રીતે વસ્ત્ર યોગ્ય માત્રામાં પાણીને ગ્રહણ કરે છે અને વધાગતું પાણી નીતરી જાય છે તેવી રીતે અગ્નિજળ પ્રમાણે સ્નેહ પચી જાય છે અને વધારાનો સ્ત્રવી જાય છે. ૯૬

અથવા ઉતાવળે સીંચેલું પાણી માટીના પીંડને જરાકજ ભીંજવીને સ્ત્રવી જાય છે તેવી રીતે ઉતાવળે સેવેલો સ્નેહ સ્નેહન કર્યા વિના સરી જાય છે. ૯૭

લઘ્વણયુક્ત સ્નેહના ગુણો—

લવણયુક્ત સ્નેહો માણસને સત્ત્વર સ્નિગ્ધ બનાવે છે કારણ કે લવણ અભિષેચની, અરૂણ, સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વ્યવાયી છે. ૯૮

સ્નેહ સ્વેદ વગેરેનો ક્રમ—

સૌ પહેલાં સ્નેહનો અને પછી સ્વેદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. જેનું સ્નેહન અને સ્વેદન થયું છે તેનું પછી સંશોધન કે સંશમન કરવું જોઈએ. ૯૯

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં શ્લોક—

સ્નેહો, સ્નેહવિધિ, ઔષધો સહિત સર્વ વ્યાપ્તિસિદ્ધિ

એ સર્વ પ્રશ્નાનુસાર ભગવાન ચન્દ્રભાગાના પુત્ર પુનર્વસુએ કહી દેખાડ્યું છે. ૧૦૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકમુનિથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં 'સ્નેહધ્યાય' નામનો તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ચૌદમો

સ્વેદ દાધ્યાય

સ્વેદાધ્યાયનો ઉપક્રમ—

'હવે અહીંથી 'સ્વેદાધ્યાય'ની વ્યાખ્યા કરશું, આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

સ્વેદના ગુણો—

જેનો યથાવત્ પ્રયોગ કરવાથી સ્વેદસાધ્ય વાત અને ક્ષત્તમક રોગો શાન્ત થાય છે તે સ્વેદો અહીંથી કહેવામાં આવશે. ૩

સ્નેહન આપ્યા પછી સ્વેદનથી વાયુ છતાતાં મળ-મૂત્ર કે વીર્ય કદી પણ રોકાઈ રહેતાં નથી. ૪

કારણ કે સ્નેહન અને સ્વેદન કરવાથી સૂકાં લાકડાને પણ માણસો સહેજે વાળી શકે છે તો પછી જીવતાં માણસોની શી વાત કરવી ! ૫

સ્વેદ જે રીતે કામ કરે છે—

રોગ-ઋતુ તથા રોગી અનુસાર. બહુ ગરમ કે બહુ મૃદુ નહિ એવો, યથોચિત દ્રવ્યથી યુક્ત અને યોગ્ય અંગમાં યોગ્યેવેલો સ્વેદ કાર્યસાધક માન્યો છે. ૬

સ્વેદની કલ્પના રોગાદિની અપેક્ષા રાખે છે—

વ્યાધિશીત અને શરીર જો મહાબલ હોય તો મહાબલ, દુર્બલ હોય તો દુર્બલ અને મધ્યમ હોય તો મધ્યમ સ્વેદ હિતકર છે. ૭

વાતક્રમાં સ્નિગ્ધ-રક્ષ, વાતમાં સ્નિગ્ધ અને ક્રમાં રક્ષ સ્વેદ પ્રયુક્ત કરવો ઇષ્ટ છે. ૮

જો વાત આમાશયગત હોય તો પ્રથમ રક્ષતા કરીને પછી સ્નિગ્ધ સ્વેદ હિતકર છે. અને જો ક્રમાં પકવાશયમાં આશય કરીને રહેલો હોય તો પ્રથમ સ્નિગ્ધ કરી પછી સ્વેદ હિતકર છે. ૯

વૃષણ-હૃદય અને નેત્રને મૃદુ સ્વેદ આપવો અથવા તો ન જ આપવો; વંક્ષણ પ્રદેશમાં મધ્યમ સ્વેદ અને શરીરના બાકીના અવયવોમાં જરૂરીઆત પ્રમાણે સ્વેદ આપવો. ૧૦

સ્વેદમાં હૃદય તથા વંક્ષણની રક્ષાનો વિધિ—

સારી પેટે ધોયેલાં કપડાંથી, ઘઉંના પિંડથી અથવા તો પદ્મ કે ઉત્પલનાં પાંદડાંઓથી આંખોને ઢાંકીને સ્વેદ આપવો. ૧૧

મોતીઓની શીતળ માળાઓથી, શીતળ પાત્રોથી અને જાડાં કમળો અને હસ્તોથી, જેવું સ્વેદન થતું હોય તેના હૃદયને સ્પર્શ કરવો. ૧૨

સરસી રીતે બપોયેલા સ્વેદનાં લક્ષણો—

શીત અને શુદ્ધ શાંત થાય ત્યારે, સ્તગ્ધતા અને ભારેપણું દૂર થાય, મૃદુતા ઉત્પન્ન થાય અને પસીનો આવે ત્યારે સ્વેદનકાર્ય કરતાં અટકી જવું એમ મનાય છે. ૧૩

અતિસ્વેદનાં લક્ષણો—

પિત્તપ્રકાપ, મૂર્ચ્છા, શરીરની શિથિલતા, તૃષ્ણા, દાહ, સ્વર તથા અંગની દુર્બળતા— એ અતિસ્વેદન થયાનાં લક્ષણ છે. ૧૪

અતિસ્વેદનાં ચિકિત્સા—

‘તત્પ્રાશિતીય’ અધ્યાયમાં ગ્રીષ્મચર્યાનો જે મધુર સ્નિગ્ધ અને શીતલ વિધિ કહ્યો છે તે અતિસ્વેદન પુરુષને સંપૂર્ણપણે કરવો જોઈએ. ૧૫

સ્વેદન લાવવા યોગ્ય પ્રકાર—

જેઓ નિત્ય કષાય મદ્ય લે છે તેને, ગર્ભિણીને, રક્તપિત્તના રોગી, અતિસારી, રક્ષ, મધુમેહી, પકવગુદવતી, ગુદ્વ્રંશવાળા, વિષ કે મલના વિકારવાળા, થાકેલા, બેશુદ્ધ થયેલા, સ્થૂળ, પિત્તમેહી, તરસ્યા, બૂખ્યા, ક્રોધ પામેલા, શોકાતૂર, કમળાના રોગી, ઉદરરોગી, ક્ષતરોગી, વાતરક્તના રોગી, દુર્બલ, અતિ સુકાયેલા, જેવું બોમ્બસ ક્ષીણ થયું હોય તેવા, તથા તિમિરના રોગીઓને વેદો સ્વેદ ન કરાવવો. ૧૬-૧૮

સ્વેદનાં સાધ્ય રોગો—

પ્રતિશ્વાય, ખાંસી, હેઝી, શ્વાસ, ભારેપણું, કર્ણશુદ્ધ, મન્યાશ્લેષ્મ, શિરશ્લેષ્મ, સ્વરભેદ, ગદગદ, અર્દિત, એકાંગ વાત, સર્વાંગ વાત, પક્ષાઘાત, વિનામક, કોષ્ઠનો આનાહ, મલમલ, મૂત્રાઘાત, વિઘ્નભેદ, પાર્શ્વગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ, કટીગ્રહ, કુક્ષિગ્રહ, ગૃધ્રસી મૂત્રકૃમ્લ અંડવૃદ્ધિ, અંગમર્દ, પાદ-જાતુ-જીરુ અને જંઘાની પીડા તથા જઠરાઈ જવું, સોજો, ખલ્લી, આમદોષ, શીત, કમ્પન, વાતકંટક, સંક્રાન્ત, આધામ, શ્લેષ્મ, સ્તગ્ધ, ગૌરવ, સુપ્તિ અને આખા શરીરના વ્યાધિઓમાં સ્વેદન હિતકર કહેલ છે. ૨૦-૨૪

વિંડસ્વેદનાં દ્રવ્યો—

સાથે મેળવેલાં તલ, અરદ, કાથી, અસ્લદ્રવ્યો, ઘી, તેલ, માંસ, અને ભાત એઓથી, દૂધપાકથી, ફેશરાથી અને માંસથી પિંડસ્વેદ યોજવો જોઈએ. ૨૫

પ્રસ્તરસ્વેદનાં દ્રવ્યો—

ગાય, ગર્દભ, ભેંટ, મુવર અને અશ્વના મળ, ફેતરાં સહિત જવ, રેતી, ધુળ, પત્થર, અડધાં અને લોહ-ચૂર્ણની પોટલીઓથી સ્લેષ્મવાળાઓને સ્વેદ આપવો; પુવેકિત તલ આદિ દ્રવ્યોથી વાતવાળાઓને સ્વેદ આપવો; પ્રસ્તર સ્વેદનાં પણુ આ દ્રવ્યો દોષ અનુસાર કહેલ છે. ૨૬-૨૭

મુ-કુટી-જેન્તાક સ્વેદનાં દ્રવ્યો—

નિર્ધૂમ અગારાઓથી તપેલાં ભોંયરાં, જેન્તાક અને

ઉષ્ણ ગર્ભગૃહોમાં સારી પેટે અભ્યંગ કરેલા પુરુષનું
સુખપૂર્વક સ્વેદન થાય છે. ૨૮

નાડીસ્વેદનનાં દ્રવ્યો—

દેશ અને કાળના વિભાગને જાણનાર ઉત્તમ વૈદ્યે
યુક્તિદ્વારા ગ્રામ્ય-આનૂપ અને ઔદક પ્રાણીઓનાં
માસમાં દૂધ, બકરાનું માથું, સૂરનાં શરીરનો મધ્ય ભાગ,
પિત્ત અને લોહી, સ્નેહ યુક્ત દ્રવ્યો, તેલ અને તંકુલ-એ
બધાંને ઉકાળીને નાડીસ્વેદની યોજના કરવી. ૨૯, ૩૦

વાયવરણા-ગળા-એરંડા-સરગવો-મૂળા-સરસવ-
અરડૂશી-વાંસ-દરંજ-આકડો, આસોંતરો-મીઠો સરગવો-
સફેદ ફૂલનો કાંટાશેરિયો-માલતી-સુરસા-રામતુલસીનાં
પત્રો સાથે પાણી ઉકાળીને નાડીસ્વેદની યોજના
કરવી. ૩૧, ૩૨

અજમો-પંચમૂલ-સુરા-દહીનું પાણી-મૂત્રો અને
સ્નેહયુક્ત અમ્લદ્રવ્યથી નાડીસ્વેદની યોજના કરવી
જોઈએ. ૩૩

ઘવગાહ તથા પરિષેકસ્વેદનાં દ્રવ્યો—

આ જ ક્વાથોને જલકોષ્ટમાં વાપરવા જોઈએ. અને
સ્વેદન માટે ઘી-દૂધ અને તેલના કોઠાના પ્રયોગ કરાવવા
જોઈએ. ૩૪

ઉપનાહ સ્વેદનાં દ્રવ્યો—

અમ્લ-સ્નેહ-કિણ્વ અને લવણયુક્ત ઘઉંના કરકશ
લોટથી અને જવના લોટથી તૈયાર કરેલ લોપરી પ્રશસ્ત
છે. ૩૫

સુગન્ધિ દ્રવ્યો-સુરાનું બીજ-દોડી-સુવાદાણા અને
કઠ તથા તેલથી યુક્ત અળસીથી બનાવેલ લોપરી
લગાડવી. ૩૬

ઉપનાહ સ્વેદનાં વંધન દ્રવ્યો—

રોમયુક્ત અને દુર્ગન્ધિરહિત ઉષ્ણવીર્ય ચામડું
લોપરી ઉપર બાંધવું જોઈએ. પણ તે ન મળે તો
રેશમી કે બિનના વસ્ત્રોથી બાંધવી. ૩૭

ઉપનાહ સ્વેદનાં વંધમોક્ષની વિધિ—

વિદ્વાહ ન થવા માટે રાત્રે બાંધેલો દિવસે અને
દિવસે બાંધેલો પાટો રાત્રે છોડવો પણ શીતકાળમાં
લાંબો વખત પાટો રાખી શકાય. ૩૮

તેર પ્રકારના સ્વેદ—

સંકર પ્રસ્તર નાડી, પરિષેક, અવગાહન, જેન્તાક
અશ્મધન, કર્ણ, કુટી, ભૂ, કુમ્ભિકા, કૂપ અને હોલાક, એ
તેર પ્રકારે સ્વેદન થાય છે તે બધાય એક પછી એક
હું થયાવત કહી દેખાડીશ ૩૯-૪૦

સંકરસ્વેદની કલ્પના—

તેમાં વસ્ત્રના બેવડમાં રાખીને કે વસ્ત્રના બેવડમાં
રાખ્યા વગર, કલા પ્રમાણેના પિંડોથી સ્વેદન થાય તેને
સંકરસ્વેદ જાણવો. ૪૧

પ્રસ્તરસ્વેદની કલ્પના—

શૂકધાન્ય, શમીધાન્ય, અને પુલાકધાન્યની બનાવેલ
કે વેશવાર, પાયસ, કૃશરા અને ઉત્કારિકા વગેરેની
બનાવેલ બિજાતમાં રેશમી કે બિનનું બોજાડ નાખી
અથવા ઘોળા એરંડાનાં, રાતા એરંડાના કે આકડાના પાન
પાથરી સર્વ અંગે સારી પેટે તેલ ચોળેલ રોગીને
સુવાડીને સ્વેદન કરવું તેને પ્રસ્તર સ્વેદ જાણવો. ૪૨

નાડીસ્વેદની કલ્પના—

બાક બહાર ન કાઢી નાખે તેવી હાંડીમાં ઉકાળેલાં
મૂળ, ફળ, પત્ર, કુંપળો વગેરે અથવા ઉષ્ણ સ્વભાવનાં
પશુ-પક્ષીનાં માંસ-માથા-પગ વગેરે અથવા અમ્લદ્રવ્યો
લવણ અને સ્નેહથી યુક્ત મૂત્ર-દૂધ વગેરે સ્વેદન દ્રવ્યોની
બાક, શરેષ્ઠિકા-વંશદલ કરંજપત્ર કે આંકડાનાં પાનમાંનાં
ગમે તે એકમાંથી બનાવેલી, હાથીની સૂંઢના અગ્રભાગના
આકારની, વાંબ લાંબી કે અરધી વાંલ લાંબી, વાંલનાં
ચોથા ભાગ અને આઠમા ભાગ જેટલી ગોળાકાળાં
કમ્પશઃ મૂળ અને અગ્રભાગના છીંદ્રવાળી, વાત હરનાર
પાંદડાંઓથી સર્વ બાજુએ ઢાંકેલ છિદ્રોવાળી, બે વાર

કે ત્રણ વાર વાંકી વાળેલી નાળ વડે આખા શરીરે વાતહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ રનેહથી, અભ્યંગ કરાવેલ રોગીએ બાક લેવી; સીધી ન જઈ શકતી બાક, પ્રયત્ન વેગ અટકી જવાથી ચામડીને દઝાડ્યા વગર મુખ પૂર્વક સ્વેદન કરે છે. આ પ્રમાણે નાટી સ્વેદ થાય. ૪૩

પરિપેકસ્વેદનો કલ્પના—

વાતિક અને વાત પ્રધાન મૂળ આદિના સહન થઈ શકે તેવા ઉષ્ણ ક્વાથોથી ગાગર ઝારો કે ઝારી ભરી દઈને, જઢરીઆત પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા રનેહથી સર્વાંગે અભ્યંગ કરેલ અને વજ્રથી ઢાંકેલ રોગીને પરિસિંચન કરવું. એ પરિપેકસ્વેદ થયો. ૪૪

અવગાહસ્વેદની કલ્પના—

વાત હરનાર ક્વાથ-દૂધ-તેલ-ધી-માંસરસ અને ઊનાં પાણીની કાઠીમાં નહાવું એ લોક પ્રસિદ્ધ અવગાહજ છે. ૪૫

જેન્તાક સ્વેદની કલ્પના—

હવે જેન્તાક કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ભૂમિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તેમાં નગરથી કે ગામથી પૂર્વ દિશા કે ઉત્તર દિશામાં કાળી અને મધુર માટીવાળા કે સોના-ચંચી માટીવાળા શુષ્કકૃત અને વખાણવા લાયક ભૂમિ પ્રદેશમાં વાવ, તળાવ આદિ જલાશયોમાંના એકના, ઠક્કિણુ તરફ કે પશ્ચિમ તરફ ઘાટવાળા તીરે, સપાટ અને સુંદર વિભાગવાળા ભૂમિ પ્રદેશમાં જલથી સાત કે આઠ અરતિ દૂર જઈને ઘાટની સામે આવે તેવી રીતે ઉગમણા મોઢાંની કે ઉત્તરાદા મોઢાંની ઊંચાઈ અને વિસ્તારમાં પૂરા સોળ અરતિ, ચારે બાજુથી બરાબર ગોળ, માટી કામની સંપત્તિવાળી અને અનેક વાપ્પારાં વાળી એક ગોળ કુટી કરાવવી, આ ગોળ કુટી અંદર બીંતની સાથે સાચ બારણાં સુધી એક અરતિ વિસ્તારની તથા ઊંચાઈની ઓટલી કરવી. આ ગોળ કુટીની મધ્યમાં ચાર હાથ વિસ્તારનો પુરુષ જેટલો ઊંચો માટીનો બનાવેલો, કન્દુ આકારનો, ધણાં સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળો

અંગારાના કોઠાંથી સ્તંભ, ઢાંકણ સહિત કરાવવો. અને તેને ખેર અને શાક વગેરેનાં લાકડાંઓથી ભરી દઈને પ્રદીપ્ત કરવો. ન્યારે તે બાજુ કે લાંકડાં બરાબર બળી ગયાં છે અને ધૂમાડો ચાલ્યો ગયો છે તથા તે અગ્નિધર આખું અગ્નિથી તપી ગયું છે અને સ્વેદ યોગ્ય ગરમીથી મુક્ત છે ત્યારે વાતહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ રનેહથી અભ્યંગ કરેલા અંગવાળા અને વસ્ત્રથી લપેટેલા એ પુરુષને પ્રવેશ કરાવવો અને પ્રવેશ કરાવતાં એને શીખામણ આપવી, “હે સૌમ્ય, કલ્યાણ અને આરોગ્ય માટે તું આમાં પ્રવેશકર; અને પ્રવેશ કરીને આ ઓટલી ઉપર ચડીને ઠીક પડે તેમ એક અથવા બીજે પડખે સૂજે; વળી સ્વેદ અને મૂર્ચ્છાથી ઘેરાયા છતાં પણ પ્રાણ ચાલતા હોય ત્યાં સુધી આ ઓટલી છોડવી નહિ; કારણ કે એ ઓટલીના અવકાશથી ભ્રષ્ટ થતાં સ્વેદ અને મૂર્ચ્છાથી ઘેરાઈ જવાને લઈ બારણું ન મળવાથી તું તરત મરી જઈશ. માટે આ ઓટલીને કાપપણુ કારણે છોડજે મા. ન્યારે તું પોતાને અલિપ્ત રહિત, સ્વેદની ચીકણ બરાબર નીકળી ગયેલ, સર્વ સ્રોત ખૂલી ગયેલ, હલકો થયેલ અને કાષ્ઠના સ્તંભ, સુપ્તિ, વેદના અને ભારેપણાં રહિત બાજુ ત્યારે તે ઓટલીને અનુસરતાં અનુસરતાં દારે પહોંચી જવું અને બહાર નીકળીને આંખોને તુકશાનથી બચાવવા માટે શીતળ જળથી એકદમ સ્પર્શ કરવો નહિ; એક મુદ્દત પછી ગરમી અને થાક દૂર થતાં નવશેકાં પાણીથી વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી ભોજન કરવું. આ જેન્તાક સ્વેદ થયો. ૪૬

અશ્મઘન સ્વેદની કલ્પના—

સૂતેલાં મનુષ્ય જેટલાં માપવાળી નકકર પત્થરની શિલાને સળગાવેલાં વાતહર લાંકડાંથી તપાવીને સર્વ અંગારા દૂર કરી, ગરમ પાણી છાંટી, તે શિલા ઉપર રેશમી કે બિનનું વસ્ત્ર પાથરી, સર્વ અંગે સારી પેઠે તેલ ચોળેલ પુરુષ તેના ઉપર સૂઈને સુતરાઉ ચાદર, સૂગંધમય, રેશમી ચાદર અથવા ધામળો સારી રીતે ઓટવાથી સુખેથી રેખરેખ થાય છે. આ પ્રમાણે અશ્મઘન કર્યો. ૪૭-૪૮

કર્ણસ્વેદની કલ્પના—

હવે કર્ણસ્વેદ કહેવામાં આવશે. સ્થાનના વિભાગને જાણીને વૈદ્યે ખાટલા નીચે કર્ણ એટલે કે સાંકડા મોઢાનો અને અંદરથી પહોળો ખાંડો ખોદાવવો. ૫૩

ત્યાર પછી તે કર્ણને પ્રજ્વલિત અને ધુમાડરહિત અંગારાથી ભરી દેવો એટલે તેના ઉપર શય્યામાં સૂતેલા પુરુષનું સુખેથી સ્વેદન થાય છે. ૫૧

કુટીસ્વેદની કલ્પના—

ખડુ જિંઘાઈ કે વિસ્તાર વગરની, ગોળ આકારની, ખારી જળી રહિત, અને જાડી ભીંતવાળી એક કુટી કરીને તેને અંદરના ભાગમાં કંઈ વગેરેથી લીપવી. પર કુટીની વચ્ચે પ્રાવાર ઓઢવાનું જાડું વસ્ત્ર, મૃગચર્મ, રેશમ, વસ્ત્ર, પદ્મ, ધામળો અને શણિયાં બિછાવેલ શય્યા વેઢે કરાવવી. ૫૩

અને અંગાર ભરેલી સગડીઓ સર્વ બાજુએ રાખીને તેલ ચોળેલ પુરુષે અંદર શય્યા ઉપર ચઢવું એટલે સુખેથી સ્વેદન થાય છે. ૫૪

ભૂસ્વેદની કલ્પના—

અશ્મઘન સ્વેદની જે વિધિ છે તેજ વિધિનો પ્રશસ્ત, વાયુરહિત અને સપાટ ભૂમિ ઉપર કરવાનો ભૂસ્વેદમાં ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ૫૫

કુંભીસ્વેદની કલ્પના—

વાતહર કનાથથી ભરેલી ગાગરને અર્ધભાગ જેટલી કે ત્રીજા ભાગ જેટલી, ધરતીમાં દાટવી અને તેની ઉપર ખડુ જાડાં પાથરવાનાં ન હોય તેવા ખાટલો કે આસન રાખવું. પછી સારી પેઠે તપેલા લોઢાના ગોળા કે પાષાણુ ગાગરમાં નાખવા. સારી પેઠે ઢાંકેલ અંગવાળા અને વાતનાશક સ્નેહોનો શરીરે સારી પેઠે અભ્યંગ કરેલ હોય તેવા પુરુષનું તે ગરમીથી સુખપૂર્વક સ્વેદન થાય છે. ૫૬-૫૮

કૂપસ્વેદની કલ્પના—

સીધા વાયુ વગરના, પ્રશસ્ત પ્રદેશમાં, ખાટલા જેટલા વિસ્તારનો અને એથી જમણો જાંડો સાફ કરેલો ફૂવો કરવો. ૫૯

હાથી, ઘોડા, ગાય, ગર્દભ અને જાંટનાં લાદ અને જાણુ સળગાવીને ભરેલા તેની ઉપર સરખી રીતે પાથરેલ ખાટલામાં સારી રીતે ઢાંકાયેલ અને તેલ ચોળેલ હોય તેવા પુરુષનું સુખેથી સ્વેદન થાય છે. ૬૦

હોલાકસ્વેદની કલ્પના—

અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેનાં લાદ-જાણુથી ખાટલાના માપની સગડી સળગાવવી; અને તે સારી પેઠે સળગી રહે અને ધુમાડો ન રહે ત્યારે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેની શય્યા તેના ઉપર રાખવી. સારી પેઠે ઓઢેલ અને તેલ ચોળેલ પુરુષનું ત્યાં સ્વથથી સુખેથી સ્વેદન થાય છે. ૬૧, ૬૨

આ પ્રમાણે આ સુખકારક હોલાકસ્વેદ મહર્ષિએ કહી દેખાડ્યો છે. આમ સાગ્નિક સ્વેદ તેર જાતનો છે: ૬૩

દશ પ્રકારનો નિરગ્નિસ્વેદ—

વ્યાયામ, ગરમ ઘર, જાડું ઓઢવાનું, ભૂખ, ખડુ મઘપાન, લય ક્રોધ, લોપરી, યુદ્ધ અને તાડો- એ દશ વાનાં, મનુષ્યનું નિરગ્નિક સ્વેદન કરે છે. આ પ્રમાણે બે જાતનો સ્વેદ કહ્યો. ૬૪, ૬૫

બીજા છ પ્રકારના સ્વેદો—

સાગ્નિક અને નિરગ્નિક ઉપરાંત એકાંગગત એટલે અમુક જ એક અંગનો અને સર્વાંગગત એટલે સર્વ અંગનો, તથા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ત્રણ જાતનાં જોડાં સ્વેદનને ઉદ્દેશીને કહી દેખાડ્યાં છે. ૬૬

સ્વેદ અપાયેલ પુરુષનું વર્તન—

અંદર અને બહાર સ્નેહન અપાયેલા મનુષ્યનું સ્વેદન કરવું જોઈએ; સ્વેદન પામેલાએ પથભોજન કરવું,

નેઈએ અને જેનાં અંગોનું સ્વેદન થયું હોય તે પુરુષે તે દિવસે વ્યાયામ તણ દેવો નેઈએ. ૬૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

સ્વેદ જે પ્રમાણે કાર્યસાધક છે, જે જાતનો સ્વેદ જેઓને હિતકર છે, જે ભાગમાં જે પ્રમાણે સ્વેદ યોગ્ય છે અને જે લાગતું જે પ્રમાણે રક્ષણ કરવું નેઈએ તે અને સ્વેદન પામેલા અને ખૂબ સ્વેદન પામેલાનાં લક્ષણો તથા વધારે પડતાં સ્વેદન પામેલાનું ઔષધ, સ્વેદન ન કરવા યોગ્ય અને સ્વેદન યોગ્ય પુરુષો, સ્વેદનની વસ્તુઓ અને વિધાન તેર પ્રકારનો સાગ્નિક સ્વેદ, દશ પ્રકારનો નિરગ્નિક સ્વેદ અને સંક્ષેપમાં છ સ્વેદ—એ બધાં ‘સ્વેદાધ્યાયમાં’ બતાવ્યાં છે. ૬૮, ૬૯, ૭૦

સ્વેદપ્રકરણમાં જે કહેવા યોગ્ય હતું તે મહર્ષિએ કહી દેખાડ્યું છે. શિષ્યોએ ગ્રહણ કરી લેવું કારણકે પુત્રવંશ ઉપદેશ કરનાર છે. ૭૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘સ્વેદાધ્યાય’ નામક ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય પંદરમો.

ઉપકલ્પનીય અધ્યાય

ઉપકલ્પનીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહિંથી ‘ઉપકલ્પનીય’ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણેનું કહ્યું હતું. ૧, ૨

વમનાદિ કર્મ પહેલાં સામગ્રી મેળી કરવાનું પ્રયોજન—

અહીં ખરેખર રાજાને, રાજાના જેવાને અથવા ખીજા કોઈ મહાધનવાનને વમન અથવા વિરેચન ઔષધ પાવા આહતા વેદો ઔષધ પાતાં પહેલાં જ જરૂર યોગ્ય સાધનસામગ્રી તૈયાર રાખવી નેઈએ; કેમકે ઔષધનો

સમ્યક યોગ થતાંજ પથ્ય પદાર્થો, તેમજ ઔષધનો અપયોગ થતાં ઉત્પન્ન થએલી વ્યાપદને જાણી તેનો ઇલાજ કરવા માટેના પદાર્થો તૈયાર હોવા નેઈએ; કેમકે વ્યાપત્તિ ઉત્પન્ન થતાં દુકાનો અને ધન મોજૂદ છતાં તત્કાળ ચિકિત્સા માટે, નેઈએ તેવો ઔષધોનો સંગ્રહ જલદી કરવો એ સહેલું નથી. ૩

એ પ્રમાણે પ્રવચન કરતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિ-વેશ કહ્યું—ખરું, ભગવાન! જ્ઞાનવાન વૈદ્યે પ્રથમથી જ ઔષધનો એવી રીતે પ્રયોગ કરવો નેઈએ કે જે પ્રકારે પ્રયોગ કરવામાં આવતાં ઔષધ અવશ્ય સફળ નીવડે; કેમકે ઔષધના સમ્યક્ પ્રયોગને કારણેજ સમ્પન્નાં કર્મોની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાય છે; અને વ્યાપત્તિ ઔષધના અસમ્યક્ પ્રયોગને કારણે થાય છે. હવે જો સારી કે નરસી રીતે આરંભેલું કર્મ નિયમ વગર સફળ કે વિક્ષણ થતું હોય તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને એક સરખાં બની જાય.

જવાબમાં ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું—અગ્નિવેશ, જે પ્રમાણે કરવાથી ઔષધ અવશ્ય સફળ જ થાય તે પ્રમાણે કરવાનું અને તે પ્રયોગની શ્રેષ્ઠતાનો યોગ્ય રીતે ઉપદેશ કરવાનું અમારા માટે કે, અમારા જેવા માટેજ શક્ય છે. પરંતુ એવો કોઈ નથી કે જે આ પ્રમાણે કરેલ ઉપદેશને બરાબર ધારણ કરવા અથવા તો ધારણ કરીને તેવી રીતે તેનો અર્થ જાણવાને કે પ્રયોજવાને ઉત્સાહ ધરાવે; કેમકે દોષ, ઔષધ, દેશ, કાળ, બળ, શરીર, આહાર, સાત્ત્વ, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને ઉંમરના અવસ્થાભેદો સૂક્ષ્મ છે. જેનો વિચાર કરવામાં આવતાં તે નિર્મળ અને વિશાળ શુદ્ધિવાળાની શુદ્ધિને પણ વ્યાકુળ કરી દે તો પછી અંધપશુદિવાળાનું કહેવુંનું શું? માટે ઔષધિના સમ્યક્ પ્રયોગનો અને અયોગ્ય રીતે યોગ્યતાનાં ઔષધથી ઉત્પન્ન થયેલ વ્યાપદ દૂર કરવાનાં સાધનોનો એ બન્નેનો હવે પછી સિદ્ધિ સ્થાનમાં ઉપદેશ કરશું.

एकटी करवानी सामग्री—

ત્યારે હવે વિવિધ પ્રકારની સાધનસામગ્રીઓ સંક્ષેપમાં પણ કહેશું. તે જેમકે—દૃઢ બહુ વાયુરહિત,

એક તરફથી હવા આવે જાય એવું, સુખેથી હરીફરી શકાય તેવું, ઊંચા ધર અને પર્વત આદિથી દૂર, જેમાં ધૂમકોટી-તડકો-વરસાદ અને રજ ન આવી શકે એવું તેમજ અનિષ્ટ શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ કે ગન્ધ ન આવી શકે તેવું, જલાશય, ખાંડણિયો, સાંભેલું, જાજરુ. નહાવાની જગ્યા તેમજ રસોડાની સગવડવાળું પ્રશસ્ત ગૃહ જ પ્રથમ તો કુશળ સ્થપતિએ તૈયાર કરવું જોઈએ.

તે પછી શીલ, શૌચ, આચાર અનુરાગ, કર્મમાં કુશળતા અને અનુકૂળતાથી યુક્ત, સેવા સરભરામાં કુશળ, સર્વકર્મોમાં પૂર્ણ ચતુર, દાળભાત રાંધનારા, સ્નાન કરાવનારા, અંગ દ્રવ્યાવનારા શય્યામાંથી ઉઠાડનારા, સૂવાડનારા, દવા પીસનારા અને સર્વકર્મોમાં સંપૂર્ણ અનુકૂળ પરિચારકોને હાજર રાખવા.

તથા ગાયન, વાદ્ય, સ્તોત્ર, શ્લોક, કથા, આખ્યાન ઇતિહાસ અને પુરાણમાં કુશળ, અભિપ્રાયને સમજનારા, સંમતિ પામેલા, દેશકાળને જાણનારા, સભ્ય પુરુષોને હાજર રાખવા.

તથા લાવ, સદેહ તિરિતર, સસલાં, હરણુ, એણ, કાલપુષ્પ, મૃગમાતૃક (વિશાળ ઉદરવાળો હરણુ) અને મેંઢા પણ તૈયાર રાખવા.

દૂઝણી, શાંત સ્વભાવવાળી, નીરોગી અને જીવતા વાહરકવાળી ગાયને ધાસ, રહેવાની જગ્યા અને પાણીની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા સહિત રાખવી.

તથા પંચપાત્ર, આયમની ગોળો, ઘડો, તપેલી, કડાઈ, આગર, માણ, કુંડું, શકોરું, કડછી, સાદડી, બુઝું, તૈલ પકાવાનું પાત્ર, રવૈયો, વ્યાધ્યર્મોદિ વસ્ત્ર, સૂતર, કપાસ. જીન વગેરે દ્રવ્યો એકઠાં કરી હાજર રાખવાં. સારી રીતે બિજાવેલાં પાચરવાનાં-ઓઢવાનાં-ગાલમસૂરિયાં સહિત ઓશીકાં-વાળાં પાસે, ઝારી અને પાળું રાખેલાં તથા સુવાડવું, એસાડવું. સ્નેહપાન, સ્વેદન, અભ્યંગ જોડા લેપ, પરિષેક, અનુલેપન, વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન, શિરોવિરેચન, પેશાબ અને ઝાડા આદિ કર્મોના ઉપચાર કરાવવાની સગવડવાળાં શયનો અને આસનો તૈયાર રાખવાં.

સારી રીતે ઘોઝેલા ઉપરપટણા, ખૂબ લીસી, કંઠણુ અને મધ્યમ છીપરો, ઉપકરણ માટે (કુહાડી, કાદળી, કાતર વગેરે) શસ્ત્રો અને ધૂમપાનની નળી, બસ્તિની નળી, તથા ઉત્તરબસ્તિનું ઉપકરણ સાવરણી, ત્રાજવું ઘી, તેલ, વસા, મજ્જા, મધ, ક્ષણિત (ગોળાની રાખ), લવણ, બળતણ જળ મધુ, સીધુ સુરા, સૌવીરક, તુષેદક, મૈરેય, મેદક, દહીં દહીંનો મંક, હાશ, ધાન્યામ્લ, (કાંજ), અને મૂત્રો (ગાય આદિના) ને પણ તૈયાર રાખવાં.

તથા શાળ, સાડી ચોખા મગ, અડદ, જવ, તલ, કળથી. ખેર. મોટી દ્રાક્ષ, શીવણ, કાલસાં, હરડે, આમળાં અને બહેડાં વગેરે ઔષધદ્રવ્યો તૈયાર રાખવાં.

નાના પ્રકારનાં સ્નેહસ્વેદનાં સાધન દ્રવ્યો, તથા વમનકારક, વિરેચનકારક તેમજ બન્ને કરનારાં દ્રવ્યો, સંગ્રહણીય, દીપનીય, પાચનીય, ઉપશમનીય તથા વાતહરાદિ કહેલાં ઔષધો હાજર રાખવાં. વળી વ્યાપત્તિના વિચાર કરી બીજું પણ જે કંઈ વ્યાપતચિકિત્સા માટે તેમજ પથસેવન કરાવવા માટે ઉપયોગી સાધન-સામગ્રી જણાય તે સર્વની જોગવાઈ કરી રાખવી જોઈએ.

વમનનું પૂર્વકર્મ—

ત્યાર પછી તે પુરુષને કલા પ્રમાણેના સ્નેહ અને સ્વેદ જરૂરીઆત પ્રમાણે કરાવવા; તે દરમિયાન જો તેને કેઈ અતિશય તીવ્ર માનસિક કે શારીરિક રોગ એકદમ થઈ આવે તો તેના તે રોગને જ શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી તેને શાંત કરીને તેટલાજ વખત સુધી એટલે જેટલો વખત શાંત થતાં લાગ્યો હોય તેટલો વખત તેનીજ જાતના કર્મથી તેનો ઉપચાર કરવો જોઈએ. ૮

વમનનો વિધિ—

ત્યાર પછી જેને સ્નેહ અને સ્વેદ આપેલા છે તેના, પ્રસન્ન મનવાળા, જેણે સારી રીતે નિદ્રા લીધી છે તેના,

ખાધેલું જેનું સારી રીતે રચી ગયું છે તેવા માથાળેખ નાહેલા અંગે, અનુલેપન કરેલા, માલાધારી, નવાં વસ્ત્ર પહેરેલ દેવતા-અગ્નિ-દિવ્ય-ગુરુ-વૃદ્ધ અને વૈદ્યની જેણે પૂજન કરી છે તેવા, તે પુરુષને જોઈ, શુભ નક્ષત્ર-તિથિ-કરણ અને મુહૂર્તમાં આહ્વાણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, આપેલા આશીર્વાદથી મન્ત્રેલી તથા મધ-જેલીમધ-સિંધાવૂણ અને ક્ષાણ્ણતથી યુક્ત, મીઠાળના કવાચની માત્રા તેને પીવરાવવી. ૯

સંશોધન (વસન)ની માત્રા—

મીઠાળના કવાચની માત્રાનું પ્રમાણ અને વળી સર્વ સંશોધનોની માત્રાનાં પ્રમાણ પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે વ્યક્તિગત હોય છે, જેનું જેટલું પીધેલું સંશોધન વિકારના દોષ દૂર કરવા સમર્થ થાય છે અને અતિયોગ કે અયોગ થતો નથી તેટલું એની માત્રાનું પ્રમાણ જાણવું જોઈએ. ૧૦

વસન ઔષધ પીંછું હોય ત્યારે કર્તવ્ય—

તે પી ગયા પછી બે ઘડી તેના ઉપર નજર રાખતાં વાટ જોવી, જ્યારે પરસેવો આવવા માંડે ત્યારે તેનો દોષ પાતળો પડ્યો છે, કુવાડાં ઊભાં થવાથી પોતાનાં સ્થાનથી ખસ્યો છે ઉદર ફૂલવાથી ઉદરમાં ગયેલો છે તથા મોળ અને મોમાં થૂંકે આવવાથી બિર્ધગામી થયેલો છે એમ જણાય ત્યારે ગોઠણ જેટલું બિંચું કે જોઈએ તેવડું લાંછું પહેાણું અને જેના ઉપર પાથરવાનાં-ઓઢવાનાં-ઓશીર્કાં અને ગાત્રમસ્તૂરિયાં સારી રીતે યોજવામાં આવ્યાં છે એવું આસન તેને બેસવા આપવું, થુંકદાનીઓ પાસે રાખી દેવી, કપાળ આંધવાને, પકડવામાં, પડખાં દાખવાને, નાભિભાગ દખાવવાને અને પીઠ ઉપર હાથ ફેરવવામાં જેનાથી શરમ ન આવે તેવા અને અનકૂલ સગાં સંબંધીઓએ પ્રયત્ન કરવો. ૧૧

પછી તેને શિખામણ આપવી કે— હોઠ, તાળવું અને ગળું ખેંચીને ઉત્પન્ન થયેલા વેગને વધારે પડતી મહેનત કર્યા વગર પ્રેરતો, ડોક અને ધડને જરા નમાવીને, વેગમાં આવ્યા જેવા અપ્રવૃત્ત દોષોને

પ્રવર્તાવતો, સારી રીતે કાપેલ નખવાળી બે આંગળીઓથી અથવા ઉત્પલ, કુમુદ કે સૌગન્ધિકની ડાંડલી ગળાંને સ્પર્શ કરતાં કરતાં સુખેથી ઉલટી કર. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી પિક્કદાનીમાં પડેલી તેની ઉલટીને વૈદ્ય ધ્યાનપૂર્વક જોવી. કારણકે ઉલટીની વિશેષતા જોવાથી કુશળ વૈદ્ય યોગ-અયોગ અને અતિયોગના ભેદને જાણી જાય અને ઉલટીનો તક્ષવત જોઈ લેનાર તે વૈદ્ય આવશ્યક કર્મ પણ લક્ષણથી જાણી લે, માટે ધ્યાનપૂર્વક ઉલટીની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

વસનના અયોગ-યોગ-અતિયોગનાં લક્ષણો—

તેમાં અયોગ-યોગ અને અતિયોગના તક્ષવતનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે થાય છે, જેમકે દાઈ કારણને લઈ દોષોની થોડી પ્રવૃત્તિ થવી અથવા તો પીધેલ ઔષધનું નીકળી જવું અથવા વેગોનો નિરોધ-એ અયોગનાં લક્ષણો થાય છે. સમયે પ્રવૃત્તિ, જલ્દી થોડી વ્યથા, ક્રમ અનુસાર દોષ દૂર થવો અને પોતાની મેળે રાકાઈ જવું-એ સમ્યક્ યોગનાં લક્ષણો થાય છે. દોષના પ્રમાણના ભેદથી યોગના તીક્ષ્ણ-મૃદુ અને મધ્ય એમ વિભાગ જાણવા. વળી અતિયોગથી ફીણુયુક્ત લોહીની ધાંગાવાળી ઉલટી થાય છે-એ અતિયોગનાં લક્ષણો થાય છે. તેમાં અતિયોગ અને અયોગને કારણે આ ઉપદ્રવો જાણવા-પેટનું ચડવું, વાદ, લાળ ઝરવી, હૃદયગ્રહ, અંગ જકડાવું, જીવરકતનું નીકળવું, સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે તે વિભ્રંશ, જડતા અને થાક એ ઉપદ્રવો. ૧૩

વસનના સમ્યગ્ યોગનું પશ્ચાત્ત કર્મ—

તેને સમ્યગ્ યોગથી ઉલટી થયેલ જોઈને સારી પેઢે ધોયેલ હાથ-પગ અને મુખવાળા તેને બે ઘડી આશ્વાસન આપી, સ્નેહિક-વૈરચનિક અને ઉપશમનીય ધૂમર્ચનો એક સક્તિ અનુસાર પિવડાવી ફરીને વળી જલનો ઉપસ્પર્શ કરાવવો. ૧૪

જેણે જલસ્પર્શ કર્યો છે એના તેને જલ પવન વગરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી અને સુવરાવીને લગ્નામણ આપવી, ‘જીએ સાદે બોલવું, જલ્દી ખાવું, જલ્દી બિંચું’

રહેવું, બહુ ફરફર કરવું, ક્રોધ, શોક, હિમ, તડકો, ઝાકળ અને અતિસખત પવન, વાહનોથી જવું, મૈથુન, રાતે ઉઝળગરો, દિવસે નિદ્રા, વિરુદ્ધ-અજીર્ણ-અસાત્મ્ય-અકાલ-અલ્પ-તુચ્છ-ભારે અને વિષમ ભોજન, વેગોને રોકવા અને ઉત્પન્ન ન થયેલા વેગોને પ્રેરવા- એમ આ ભાવોને મનથી પણ ન સેવતાં આખો દિવસ પસાર કરજો. તેણે તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ૧૫

વસન અપાચેલ માટે સંસર્જનક્રમ—

પછી સાંજે પીળે દિવસે, નવશેકાં પાણીથી નાહેલા એને, જૂના લાલ શાળના ચોખાની સારી પેટે પાતળી, નવશેકી થવાગૂ, પહેલાં ઉપલી આછ આપી, અગ્નિબળ જોઈને પિવડાવવી; એ પ્રમાણે પીળા અને ત્રીજા ટંકે પણ પાવી; પણ ચોથે ટંકે તેજ જાતના શાળના ચોખાની સ્નેહ અને લવણ વગરની કે થોડાંક સ્નેહ અને લવણ-વાળી, ખૂબ રંધાએલી ત્રિલેપી ઊનાં પાણી સાથે ખવરાવવી; એ પ્રમાણે પાંચમે અને છઠે ટંકે ખવરાવવું; વળી સાતમે ટંકે તેવીજ જાતના શાળના ૧૬ તોલા, સારી રીતે રંધાએલા ચોખા, થોડાક સ્નેહ અને લવણ યુક્ત, પાતળા મગના ધૂપ સાથે, ઊનાં પાણીનાં અનુપાત-પૂર્વક ખવરાવવા; એ પ્રમાણે આઠમે અને નવમે ટંકે ખવરાવવું; વળી દશમે ટંકે લાવ અને કપિંજલ વગેરેમાંના એકના, બહુ ઘટ નહિ તેવા, જલ અને લવણથી તૈયાર કરેલ માંસરસ સાથે, ઊનાં પાણીનાં અનુપાતપૂર્વક ભાત ખવરાવવા; એ પ્રમાણે અગિઆરમે અને બારમે ટંકે ખવરાવવું; એ પછીથી અન્નના ગુરુ-કંઠિન-મધુરાદિ ગુણોનું ક્રમે ક્રમે ભોજન કરતાં, સાત રાત થતાં, સ્વાભાવિક ભોજન પર આવી જવું જોઈએ. ૧૬

વિરેચનનો વિધિ—

પછી એને ફરીથી સ્નેહ અને સ્વેદ આપીને, તેને પ્રસન્ન મનવાળો, જેણે સારી રીતે નિદ્રા લીધી છે તેવો ખાધેલું જેને સારી રીતે પચી ગયું છે તેવો અને જેણે હોમ-બલિદાન-મંગળ-જપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં છે એવો જોઈને શુભ તિથિ, નક્ષત્ર તથા કરણવાળા મુહૂર્તમાં બ્રાહ્મણ! પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, દોષ-ઔષધ-

દેશ-કાલ-બલ-શરીર-આહાર-સાત્મ્ય-સત્ત્વ-પ્રકૃતિ અને વયના અવસ્થાભેદ અને વિકાસને ધરાવતો જોઈ, નસોતરના કલ્કની એક તોલા જેટલી માત્રા, યથાયાગ્ય દ્રવમાં ઘોળી, પિવડાવવી. સારી રીતે વિરેચન પામેલ તેને, જ્યાં સુધી બલ-વર્ણ અને પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી, ધૂમપાન સિવાયની વસનમાં કહેલાં વિધિ પ્રયોજવી. બલ અને વર્ણયુક્ત તથા પ્રસન્ન મનવાળો તેને જોઈને જેણે સારી નિદ્રા લીધી છે તેવો, ખાધેલું જેને સારી રીતે પચી ગયું છે તેવો માથાંબોળ નાહેલા, અંગે લેપન કરેલા. માલાધારી. નવાં વસ્ત્ર પહેરેલ, યોગ્ય અલંકારોથી સુશોભિત તેને, સગાં-વહાલાંએને દેખાડી, પછી શાંતિજનોને દેખાડવો. તે પછી તેને યથેચ્છ આહારવિહારની રજા આપવી. ૧૭

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

ગરીબ માણસનાં સંશોધનનો પ્રકાર—

રાજા, રાજાતુલ્ય અથવા વળી જેની પાસે પુષ્કળ ધન છે તે આ વિધિ અનુસાર સંશોધનને યોગ્ય છે. ૧૮ પણ ગરીબ માણસે માંદા પડીને દુર્લભ સાધન-સામગ્રી તૈયાર કર્યા વગર પણ તે વખતે યોગ્ય હોય તેવું સંશોધન ખુશીથી પીવું. ૧૯

બધાં મનુષ્યો પાસે બધી સાધનસામગ્રી હોતી નથી અને ભયંકર રોગો ગરીબોને પણ નથી પીડતા એમ નથી. ૨૦

માટે આપત્તિમાં મનુષ્યે જે જે ઔષધ કરવું શક્ય હોય તે તે અને વસ્ત્ર તથા ભોજન શક્તિ-અનુસાર સેવવાં. ૨૧

સંશોધનના ગુણો—

મળ દૂરનાર-રોગહરનાર અને બલ તથા વર્ણને વધારનાર સંશોધન પીવાથી મનુષ્ય લાંબા આયુષ્યથી સારી રીતે યુક્ત થાય છે. ૨૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

રાજ વગેરેનું અને ધનવાનોનું વમન અને વિરેચન તથા જે સાધનસામગ્રી જેને માટે એકી કરીને પ્રયોજવી જોઈએ તે, જે માત્રા જે પ્રમાણે પ્રયોજવી જોઈએ તે, અયોગનું જે લક્ષણ, યોગ અને અતિયોગનું જે લક્ષણ, જે રોગો અને ઉપદ્રવો, સંશોધન પામેલાં જે ન સેવવું જોઈએ તે અને જે પેલા વગેરેનો ક્રમ છે તે બધું પુનર્વચુએ ‘દૃષ્ટનાધ્યાયમાં’ દર્શું. ૨૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘ઉપદ્રવનીય’ નામક પંદરમે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય સોળમે

ચિકિત્સાપ્રાભૃતીય અધ્યાય

ચિકિત્સાપ્રાવૃત્તીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ચિકિત્સાપ્રાભૃતીય’ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું,” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ લગવાન આવેથે દર્શું હતું. ૧, ૨

જાળકાર વૈદ્યે યોજેલ વિરેચનના ગુણો—

ચિકિત્સાની સામગ્રીથી યુક્ત, બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્ર જાણનાર અને ક્રમમાં તત્પરતાવાળો વૈદ્ય જે મનુષ્યને વમન-વિરેચન કરાવે છે તે મનુષ્ય સમ્યક્ યોગને લઈ આરોગ્ય મેળવે છે. ૩

જ્ઞાન વૈદ્યે યોજેલ વિરેચનના દ્રવ્યો—

વૈદ્ય ન હોવા છતાં પણ યોગને વૈદ્ય માનનાર મૂર્ખ, જે મનુષ્યને વમન-વિરેચન કરાવે છે, તે મનુષ્ય અયોગ કે અતિયોગને લઈ વિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. ૪

વિરેચનના સન્નિગ્ધ યોગનાં લક્ષણો—

દુર્બળતા, હૃદયપાણ્ડુ, ઝાંઝા, બાધિની અદ્યતા, આહારમાં રુચિ, હૃદય અને વર્ણની શુદ્ધિ, ભૂખ લાગવી,

તરસ લાગવી, સમયે વેગાની પ્રવૃત્તિ થવી, બુદ્ધિ-હિન્દ્રય અને મનની શુદ્ધિ, વાયુનું અનુલોભ થવું અને શરીરની ભિન્નભિન્ન સ્વાસ્થ્યવિદ્ય રિચિત-એ સરખી રીતે વમન-વિરેચન પામેલાનાં લક્ષણ છે. ૫, ૬

વિરેચનના અયોગનાં લક્ષણો—

થૂંક આવવું, હૃદયની અશુદ્ધિ, કફ અને પિત્તનો ઉછાળો, આખ્યાન. અરુચિ, ઉલટી, દુર્બળતાનો અભાવ, ભારેપણું, પીંડી અને સાધળીની શિથિલતા, તન્દ્રા, જડતા, શરદી થવી અને પવનનું રુધિર-એ વમન-વિરેચન ન પામેલાનાં લક્ષણો છે. ૭, ૮

વિરેચનના અતિયોગનાં લક્ષણો—

મળ-પિત્ત-કફ અને વાત ક્રમશઃ આવી ગયા પછી મેદ અને માંસના ધોણુ જેવું લોહીનું અવધું અથવા કફ અને પિત્ત વગરનું ખાણી કે કાળાં લોહીનું ઝરવું તે તથા તરસ, વાયુની પીડા અને મૂર્ચ્છા-એ અતિયોગનાં લક્ષણ છે. ૯, ૧૦

વમનના અતિયોગનાં લક્ષણો—

વમનના અતિયોગમાં આ લક્ષણો પણ થાય છે-ભિન્નગામી વાતરોગો અને ઇંદનનું ઝડપી જવું. ૧૧

તેથી મનુષ્યે ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીવાળા વેદને શરણે જવું જોઈએ, જે એને ખૂબ આયુષ્ય અને આરોગ્યથી યુક્ત કરે છે. ૧૨

સંશોધનને યોગ્ય પુરવો—

પાચન ન થવું, અરુચિ, સ્થૂલતા, પાંડુતા, ભારેપણું, થાક, ફેણીઓ, ચકામાં અને પાંડવોળ થઈ આવવાં અને વળી ગેએની, આળસ, તરત થાકી જવું, દુર્બળતા, દુર્ગન્ધ, શિથિલતા, કફ અને પિત્તની બહારી, નિદ્રાનો નાશ, બહુ નિદ્રા આવવી, નપુંસકતા, બુદ્ધિ ન ચાલવી, ખરાબ સ્વપ્ન દેખવાં અને બૃહણુ દ્રવ્યોથી ભરેલ થતાં પણ બલ અને વર્ણનો નાશ- એ બહુદોષયુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ છે. તે પુરુષને દોષ અનુસાર અને બલ અનુસાર વમન અને વિરેચન હિતકર છે. ૧૩-૧૬

સંશોધનના ગુણો—

આ પ્રમાણે શુદ્ધ થયેલા ક્રોહાવાળાના શરીરના આંત્રની વૃદ્ધિ થાય છે અને વ્યાધિઓ શાંત થાય છે તથા પ્રકૃતિ મૂળ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. ૧૭

તેનાં ધન્નિદ્રો, મન, બુદ્ધિ અને વર્ણ વિમલ થાય છે તથા બળ, પુષ્ટિ, સંતાન અને પુરુષાતન એને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

તેને વૃદ્ધાવસ્થા મોટી આવે છે અને તે નીરોગ રહી લાંબો વખત જીવે છે. તેથી માણસે યુક્તિપૂર્વક યોજેલું સંશોધન યોગ્ય સમયે પીવું જોઈએ. ૧૯

સંશમન કરતાં સંશોધન સારું છે—

લંઘન અને પાચનથી જીતી લીધેલા દોષો ક્યારેક કુપિત થાય છે; પણ જે દોષો સંશોધનોથી જીતેલા છે તેઓની ફરી ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૦

દોષોનું અને વૃક્ષોનું મૂળ ન હોવાથી ગયેલા રોગોનું અને અંકુરોનું આગમન નહીં છે. ૨૧

સંશોધન પછીનું પથ્ય—

ઔષધથી ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યને ઘી, માંસરસ, દૂધ અને હૃદયને હિતકારી ઘૂષયુક્ત આહારોથીજ અને અભ્યંગ, ઉત્સાહન, સ્નાન, નિરુહ અને અનુવાસનોથી બૃંહણ કરવું પથ્ય છે. તે પ્રમાણે કરવાથી તે આરોગ્ય મેળવે છે અને લાંબા આયુષ્યથી યુક્ત થાય છે. ૨૨, ૨૩

સંશોધનના અતિયોગ તથા અયોગનો પ્રતિકાર—

અતિયોગવાળાઓને ધૃતપાન અથવા મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું અનુવાસન પણ પ્રશસ્ત છે. ૨૪

પણ જેને અયોગ થયો છે તેનું અગાઉના અનુક્રમનું સ્મરણ કરીને, માત્ર-કાલ અને બલ ધ્યાનમાં રાખનાર વૈદ્ય સ્નેહન કરીને પાછું સંશોધન કરવું. ૨૫

સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્મ અયોગ્ય રીતે થયું હોય તેની ચિકિત્સા—

યથાવિધિ સંયોજેલ-સ્નેહન-સ્વેદન- સંશોધન અને પેયાદિ સસર્જનક્રમમાં જે રોગો થાય છે તેઓની ચિકિત્સા સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૨૬

ભાવોના નાશમાં પણ ચિકિત્સાનું પ્રયોજન—

હેતુઓની વિષમતાથી દેહના ધાતુઓ વિષમ થઈ જાય છે અને હેતુઓની સમતા એટલે સમતાયુક્ત આહાર વિહારનાં સેવનથી સમ થાય છે અને સ્વભાવથી તેઓ સદા વિનાશ પામ્યા કરે છે. ૨૭

ભાવોની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોય છે પણ વિનાશમાં કારણ હોતું નથી કારણ કે તેઓ ઉત્પન્ન થતાં વેત જ વિનાશ પામ્યા કરે છે; છતાં પણ કેટલાક આચાર્યો વિનાશની વ્યાપ્તમાં ઉત્પાદક હેતુના અભાવને જ વિનાશનું કારણ માને છે. ૨૮

ચિકિત્સાના પ્રયોજનના વિષયમાં અભિવેશના પ્રશ્નો—

આ પ્રમાણે હકીકત કહેતા આચાર્યને અભિવેશે કહ્યું, “જો સ્વભાવથી વિનાશ થતો હોય તો ચિકિત્સા કુશળ સાધનસંપન્ન વૈદ્યનું કામ શું? ૨૯

અને હે ભગવન, વૈદ્ય કયા વિષમ ધાતુઓને ઔષધથી સમ કરે? પછી ચિકિત્સા શું અને શા માટે તે પ્રયોજાય?” ૩૦

આત્રેયે કરેલું સમાધાન—

શિષ્યનું તે વચન સાંભળીને પુનર્વસુએ કહ્યું, “હે સૌમ્ય, મહર્ષિઓએ જે યુક્તિ નક્કી કરી રાખી છે તે સાંભળ.” ૩૧

નિત્ય વહી જનાર કાળના નાશનું કારણ જેમ જળાતું નથી તેમ નાશનાં કારણના અભાવને લઈને જ ભાવોના નાશનું કારણ જળાતું નથી. ૩૨

ક્ષણિક હોવાથી પદાર્થ જેવો ઉત્પન્ન થાય છે તેવાજ વિનાશ પામે છે માટે કાળની પેઠે પદાર્થના

વિનાશનું કારણ નથી અને તેનું પરિવર્તન થતું નથી. ૩૩

ચિકિત્સાનું લક્ષણ—

જે ક્રિયાઓથી શરીરમાં ધાતુઓ સમાન થાય તેને રોગોની ચિકિત્સા કહે છે અને તેને વૈદ્યોનું કર્મ માન્યું છે. ૩૪

ચિકિત્સાનું પ્રયોજન—

શરીરમાં ધાતુઓની વિષમતા કેમ ન થાય અને સમધાતુ કેવી રીતે ચાલુ રહે તે માટે પણ ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. ૩૫

વિષમ હેતુઓના ત્યાગથી અને સમ હેતુઓના સેવનથી ધાતુઓની વિષમતા ચાલુ રહેતી નથી અને ધાતુઓ સમ થાય છે. ૩૬

સાધનસંપન્ન વૈદ્યના ગુણો—

ચિકિત્સા-સાધન-સંપન્ન વૈદ્ય સમ હેતુઓથી ધાતુઓને સમ બનાવે છે: માટે તે દેહનાં આરોગ્ય અને આયુષ્યનો દેનાર છે. ૩૭

દેહનાં આરોગ્ય અને આયુષ્યનાં દાનથી વૈદ્ય, ધર્મ-અર્થ અને કામનો તથા મનુષ્યને બંને લોકનો દાતા અને છે. ૩૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ:—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના શ્લોકા—

ચિકિત્સાપ્રાભુતનો ગુણ અને એનાથી અન્યમાં એટલે વૈદ્યમાનીમાં રહેલ દોષ, વિરેચનમાં આવેલું યોગ-અયોગ અને અતિયોગનું લક્ષણ, બહુદોષયુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ, સંશોધનના જે ગુણો, સિદ્ધિ અને વ્યાપતિ સંબંધી ચિકિત્સાનું કેવળ સૂત્ર, ચિકિત્સામાં જે યુક્તિ છે અને વૈદ્ય જે કામ કરે છે- તે બધું ‘ચિકિત્સાપ્રાભુત’ અધ્યાયમાં મુનિએ કહી દેખાડ્યું. ૩૯-૪૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રમેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘ચિકિત્સા-પ્રાભુતીય’ નામક સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. કલ્પના ચતુષ્ક સમાપ્ત થયો.

અધ્યાય સત્તરમો

ક્રિયન્તઃશિરસીય અધ્યાય

ક્રિયન્તઃશિરસીય અધ્યાયનો લપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ક્રિયન્તઃશિરસીય’ અધ્યાયની બાબતો કરશું.” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે બે ભગવાન આગ્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

શિરોરોગ વગેરે વિષયમાં અગ્નિવેશેના પ્રશ્નો—

‘હે નિષ્ણપ, દેહધારીઓનાં માથામાં અને હૃદયમાં કેટલા રોગ કહેલા છે? અને વાતાદ્રિકના પરિભ્રમ-બેદથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો કેટલા છે? ક્ષયો કેટલા કલા છે અને ફેડાઈઓ કેટલી કહી છે? અને હે દોષોના નાશ કરનાર! દોષોની ગતિ કેટલીક જાતની કહી છે?’ ૩, ૪

આગ્રેયનો જવાબ—

આવું અગ્નિવેશનું વચન સાંભળીને શરૂએ કહ્યું, ‘હે સૌમ્ય, તે જે પૂછ્યું છે તે મારી પાસેથી સવિસ્તર સાંભળ.’ ૫

માથાના પાંચ રોગો જોયેલા છે અને હૃદયના રોગો પણ પાંચ જોયેલા છે અને દોષના પરિભ્રમના બેદથી ઉત્પન્ન થયેલા બાસક રોગો છે. ૬

અક્ષર ક્ષય છે અને મધુમેહથી થતી સાત ફેડાઈઓ છે અને દોષોની જાતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે તે હવે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ. ૭

શિરોરોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ—

વેગો રોકવાથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી, રાત્રે ઉઝાગરો કરવાથી. મદ્યથી, ઊંચે સાદે ખોલવાથી, વજ્ર ખાવાથી,

પૂર્વના સીધા પવનથી, અતિ મૈથુનથી, અસાત્મ્ય ગન્ધ સંધવાથી, ધૂળ-ધુમકોડા-ટાઢ અને તડકથી, અતિશય ભારે-ખાટું કે હરિતક વર્ગનાં દ્રવ્યો ખાવાથી, અતિશીત જલનાં સેવનથી, માથાને ઝપાટો લાગવાથી, દૂષિત આમથી, રોવાથી, આંસુ રોકવાથી, મેઘના આવવાથી, મનના સંતાપથી, દેશ અને કાળની વિપરીતતાથી વાતાદિ પ્રકોપ પામે છે અને માથામાં લોહી દૂષિત થાય છે; તેથી વિવિધ લક્ષણવાળા રોગો માથામાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૮-૧૧

અંગોમાં શિરસું પ્રાધાન્ય—

પ્રાણીઓના પ્રાણ જ્યાં રહેલા છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયો રહેલી છે તથા અંગોમાં જે ઉત્તમ અંગ છે તેને 'શિર' કહે છે. ૧૨

શિરોરોગનાં નામ—

અર્ધાવભેદક થાય અથવા આખું માથું દુખે; સળેખમ, મુખ- નાક- આંખ અને કાનના રોગ, શિરો- ભ્રમ, અદ્વિત માથાનો કમ્પ, ગલગ્રહ, મન્યાગ્રહ, હનુગ્રહ અને બીજા પશુ વાતાદિથી અને કૃમિથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવિધ રોગો છે. ૧૩ ૧૪

વાતજન્ય શિરોરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

સંગ્રહાધ્યાયમાં મહર્ષિઓએ જે પાંચ શિરોરોગ ભુદા ભુદા બતાવ્યા છે તે શિરોરોગો પોતપોતાનાં હેતુ-લક્ષણો અનુસાર ભારી પાસેથી સાંભળ ૧૫

જિએ સારે બોલવાથી, અઝું બોલવાથી, તીક્ષ્ણ પીણુંથી, ઉન્નગરાથી, શીતળ વાયુના સ્પર્શથી મૈથુનથી, વેગના ધુંધનથી, ઉપવાસથી, ઝપાટ લાગવાથી, અતિ વિરચનથી, અતિ વમનથી, આંસુ-શોદ-ભય અને ત્રાસથી, ભાર ઉપાડવાથી, બહુ ચાલવાથી અને અતિશય દુખળા થવાથી વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ માથાની સિરાઓમાં પ્રવેશીને કુપિત થાય છે, ત્યારે વાતને લઈ તેને ઘણું શળ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬-૧૮

વાયુજન્ય શિરોરોગમાં લમણામાં બહુજ પીડા થાય છે. ઝોડ ફોટે છે, બન્ને ભમરના વચલા ભાગ સહિત કપાળ અતિવેદના સહિત બાજુ કે તપે છે, કાન કપાઈ પડે છે અને તેમાં અવાજો થાય છે, આંખો બાજુ કે બહાર ખેંચી કઢવામાં આવે છે, આંખું માથું બાજુ કે ઘૂમી જાય છે અને સાંધાઓમાંથી બાજુ છૂટું પડી જાય છે, શિરાઓના સમૂહ અતિશય ફરકે છે, ડોક અકકડ થઈ જાય છે અને રિન્ગધ તથા ઉષ્ણ આહાર- ઔષધ વગેરે સુખકર લાગે છે. ૧૯-૨૧

પિત્તજન્ય શિરોરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

તીખા-ખાટા-ખારા પદાર્થો, ક્ષાર-મઘ-કોષ- તડકા અને અગ્નિથી માથામાં દૂષિત થયેલું પિત્ત શિરોરોગ કરનાર બને છે. ૨૨

તેનાથી મસ્તકમાં દાહ અને પીડા થાય છે અને રોગી શીતલ વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, આંખો બળે છે અને તરસ-ભ્રમ તથા પરસેવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

કફજન્ય શિરોરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

બેઠાડુપણાનાં સુખથી, દિવસે નિદ્રાનાં સુખથી તથા ભારે-રિન્ગધ અને વધુ પડતાં ભોજનથી માથામાં દૂષિત થયેલો કફ શિરોરોગ કરનાર બને છે. ૨૪

તેનાથી માથું ધીમી પીડાવાળું, નિદ્રાધીન હોય તેવું. જડ અને ભારે થાય છે તથા તન્દ્રા, આળસ અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫

ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગમાં વાતથી શળ-ભ્રમ અને કમ્પ, પિત્તથી દાહ-મદ અને તરસ, તથા કફથી ભારેપણું અને તન્દ્રા થાય છે. ૨૬

કિમિજન્ય શિરોરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

તલ-દૂધ અને ગોળ વધુ પડતાં ખાવાથી, અથળું ઉપર ખાવાથી, સહેલું ખાવાથી અને વિરુદ્ધવીર્યવાળાં દ્રવ્યો ભેળાં કરી ખાવાથી, બહુદોષવાળા પુરુષનાં લોહી- કફ અને માંસમાં કલેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭

ત્યાર પછી પાપી કર્મ કરનાર તેના માથામાં કહેલી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રિમિઓ ઘૂણાજનક લક્ષણોના શિરોરોગ પેદા કરે છે. ૨૮

વીંધના જેવી પીડા, ઢાપવા જેવી પીડા, વેદના, ખજવાળા, સોજો અને દુર્ગન્ધથી દુઃખી બેઠેલ મનુષ્યને ક્રિમિના રોગથી માંદો બન્યો. ૨૯

વાતજન્ય હ્રોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

શોક-ઉપવાસ અને વ્યાયામથી તથા લૂખાં-સૂકાં કે અલ્પ ભોજનથી વાયુ હૃદયમાં પેસીને અતિ સખત પીડા પેદા કરે છે. ૩૦

હૃદય વાતથી પીડાતાં આ લક્ષણ થાય છે—કંપ, વેદન, જડતા, મૂર્છા, શૂન્યતા, ફાટ અને ખાધું પચી જતાં અતિશય વેદના. ૩૧

વિત્તજન્ય હ્રોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

હિના-ખાટા-ખારા-સારવાળા અને તીખા પદાર્થો ખાવાથી, અચ્છુ ઉપર જમવાથી તથા મદ્ય-ક્રોધ અને તડકાથી તરતજ હૃદયમાં પિત્ત પ્રકોપ પામે છે. ૩૨

હૃદયમાં દાહ, મોઠામાં કડવાશ, કાલા-ખાટા ધચરકા, શાક, તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ અને પ્રસેવો-એ પિત્તજન્ય હૃદયરોગનું લક્ષણ છે. ૩૩

કફજન્ય હ્રોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ખડુ ખાતું, લારે કે સ્નિગ્ધ ભોજન, વિચાર ન કરવા, કામકાજ ન કરવું અને ખૂબ નિદ્રાસુખ-એ કફજન્ય હૃદયના રોગ થવાનું કારણ છે. ૩૪

કંજન્ય હ્રોગમાં તન્દ્રા અને અસુચિથી ઘેરાયેલા મનુષ્યનું હૃદય સ્પર્ધ ગયું હોય તેવું, જડાઈ ગયેલું અને પાણીઓથી આવરી લીધું હોય તેમ લારે થઈ બળ છે. ૩૫

સન્નિપાતજન્ય હ્રોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ત્રણે દોષના હેતુઓ ભેળા મળવાથી અને લક્ષણો

ભેળાં મળવાથી સાન્નિપાતિક હ્રોગ કહેવાય છે મહર્ષિઓએ હ્રોગને કષ્ટ દેનારો અને કષ્ટસાધ્ય કહ્યો છે. ૩૬

ત્રિદોષજન્ય હ્રોગમાં તો જે દુરાત્મા તત્ત્વ-દૂધ અને ગાળ વગેરેનું સેવન કરે છે તેને હૃદયના એક ભાગમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એનો રસ કંદેદ થામે છે. ૩૭

ક્લિમિજન્ય હ્રોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

એ કંદેદમાંથી તે આત્માધાતીને કૃમિઓ થાય છે. અને તે કૃમિઓ હૃદયના એક ભાગમાં જન્મ્યા હોવા છતાં ચારે બાજુ ફરતાં ફરતાં હૃદયનું ભક્ષણ કરે છે. ૩૮

ત્યારે તેને લાગે છે કે ખજવાળવાળું અને મોટી વેદનાયુક્ત હૃદય જાણે સોયોથી વીંધાય છે; અથવા શસ્ત્રોથી કપાય છે. ૩૯

કૃમિજન્ય આ મહા ભયંકર હ્રોગને આ લક્ષણોથી ઓળખીને, શીઘ્ર મૃત્યુ કરનાર તે રોગને ટાળવા માટે વિદ્વાન વૈદ્યે એકદમ સારવાર શરુ કરવી. ૪૦

દોષોના પ્રમાણમેદથી વાસઠ મેદો—

બળ્યે દોષ અધિક વૃદ્ધિ પામેલા અને એક એક દોષ વૃદ્ધિ પામેલા એવા બન્ને પ્રકાર મળી છ, હિન-મધ્ય અને અધિકના મેદોથી છ અને સમવૃદ્ધિવાળો એક વિકાર-એમ સર્વ મળીને તેર પ્રકારના સન્નિપાત છે. ૪૧

એ દોષના સંસર્ગવાળા વિદ્યારો નવ છે—તેમાં એક દોષની વૃદ્ધિથી છ અને સમ દોષો હોતાં ત્રણ; વળી છુટા છુટા વૃદ્ધિ પામેલા તે ત્રણ છે—એમ કુલ પચીસ વ્યાધિઓ છે. ૪૨

જે પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા દોષોથી પચીસ રોગો છે તેમ ક્ષીણ થયેલ દોષોથી પણ પચીસ છે. વૃદ્ધિ અને ક્ષય મળીને થયેલા બીજા એક ભેદનો ઉપદેશ આપવામાં આવશે. ૪૩

એકની વૃદ્ધિ, એકની સમતા અને એકનો ક્ષય (૧), બળ્યેની વૃદ્ધિ અને એકનો ક્ષય (૩) અને એકની વૃદ્ધિ અને બળ્યેનો ક્ષય (૩). ૪૪

દોષના વૃદ્ધિક્ષયજન્ય મેદનાં લક્ષણો—

કફના ક્ષયમાં, પ્રકૃતિમાં રહેલ પિત્તને પોતાના સ્થાન-માંથી લઈ, વાયુ જ્યારે અંગોમાં જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યારે એને અંગના ભાગમાં ત્યાં ત્યાં ફરતી ફરતી ફાટ અને બળતરા થાય છે તથા શ્રમ અને દુર્ઘર્ષતા થાય છે. ૪૫, ૪૬

પિત્ત ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે પ્રકૃતિમાં રહેલ કફને બલવાન વાયુ જ્યારે એ-એ ત્યારે તે વાયુ શીતજતા-જડતા અને ભારેપણું સહિત શ્લેષ્મ કરે છે. ૪૭

કફના ક્ષયમાં, પ્રકૃતિમાં રહેલ વાયુનો જ્યારે પિત્ત નિરોધ કરે છે ત્યારે એને દાહ અને શ્લેષ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૮

વાતના ક્ષયમાં, સમસ્થિતિના કફનું જ્યારે પિત્ત રુંધન કરે છે ત્યારે તે તન્દ્રા અને ભારેપણું સહિત તાવ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯

પિત્ત ક્ષીણ થતાં, જ્યારે વૃદ્ધિ પામેલો કફ વાયુને રોકે ત્યારે તે શીતલતા, ભારેપણું અને વેદના કરે. ૫૦

વાયુ ક્ષીણ થતાં, સમત્વમાં રહેલ પિત્તનો નિરોધ કરતો કફ મન્દાગ્નિ, શિરોગ્રહ, નિદ્રા તન્દ્રા બકવાદ, હૃદયોગ, અંગોનું ભારેપણું, નખ વગેરેની પીળાશ કરે છે અને રોગી કફ તથા પિત્ત થૂંકે છે. ૫૧, ૫૨

ક્ષીણ વાત વાળા પુરુષનો પિત્ત સહિત ફરતો કફ અરુચિ, અપચો, શિથિલતા, ભારેપણું, લાળ, પાંડુતા, મુખ-હોઠ અને તાળવામાં દાહ, મદ, મળાદિના ત્યાગમાં વિષમતા અને જઠરાગ્નિની વિષમતા કરે છે. ૫૩, ૫૪

ક્ષીણ પિત્તવાળા પુરુષનો કફ. વાયુથી યુક્ત થઈને જડતા, શીતતા અને ફરતી ફરતી પીડા, ભારેપણું, અગ્નિની મંદતા, ભોજનની અનિચ્છા, કંપ, નખ વગેરેનું ઘોળાપણું અને અંગની કઠોરતા ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૫, ૫૬

કફ ક્ષીણ થતાં, વાયુ અને પિત્ત બન્ને કુપિત થઈને જે લક્ષણો કરે છે તે સંક્ષેપમાં સાંભળ. ૫૭

ગોટલાં ચડવાં, ભ્રમ, તોડ, દાહ, ફાટ અને કંપ, અંગોની તૃટ, શરીરનું સૂકાવું, મુખ-હોઠ અને તાળવાંમાં દાહ તથા માયાં-હોઠ અને તાળવામાં ધુવાંડા નીકળવા. ૫૮

વાત અને પિત્તના ક્ષયમાં, સ્ત્રોતોને ખૂબ ભરી દેતો કફ હલનચલનનો નાશ, મૂચ્છા અને વાણીનો રોધ કરે છે. ૫૯

વાત અને કફના ક્ષયમાં, દેહના ઓજસનું ક્ષય કરતું પિત્ત ગ્લાનિ, ધન્દ્રિયોની નયગાઈ, તરસ, મૂચ્છા અને ચેષ્ટનાશ કરે છે. ૬૦

પિત્ત અંગે કફના ક્ષયમાં, મર્મસ્થળોને અતિશય પીડતો વાયુ સંગ્રાનો નાશ કરે છે અથવા મનુષ્યમાં કંપ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૧

દોષોનાં વૃદ્ધિક્ષય તથા સામ્યનાં લક્ષણો—

વૃદ્ધિ પામેલા દોષો પોતાનાં બળ અનુસાર પોતાનું લક્ષણ બતાવે છે, ક્ષીણ થયેલા દોષો પોતાનું લક્ષણ તજ દે છે અને સમ દોષો પોતાનું કામ કરે છે. ૬૨

અઢાર ક્ષયની ગણના—

વાતાદિના, રસ આદિના મળોના તથા ઓજસના ક્ષયો થાય છે. તેઓમાં વાતાદિ વર્ગેના ક્ષયનું લક્ષણ કહ્યું છે. ૬૩

રસાદિ ઘાતુના ક્ષયનાં લક્ષણો—

રસક્ષયમાં થોડું પછુ હલનચલન કરનાર પુરુષનું હૃદય ચૂંચાય છે, ઊંચેથી અવાજ સહન કરતું નથી, ઉતાવળ ચાલે છે, શ્લેષ્મયુક્ત થાય છે અને હાઈ છે. ૬૪

રક્તના ક્ષયમાં ચામડી કઠોર, ફાટેલી, કરમાયેલી અને લૂખી હોય છે, માંસક્ષયમાં રિક્કય-હોઠ અને ઉદર ખાસ કરીને સૂકાઈ જાય છે. ૬૫

મેદ ક્ષીણ થતાં સાંધાઓનું ફૂટવું, આંખોમાં ગ્લાનિ, ચક્રવટ અને ઉદરની કૃશતા-એ લક્ષણો થાય છે. ૬૬

હાડકાંના ક્ષયમાં-વાળ-રુ'વાડાં-નખ-દાઢી-મૂછના વાળ અને દાંતનું ખરી પડવું, થાક અને સાંધાઓની શિથિલતા-આ લક્ષણો જાણવાં. ૬૭

દેહધારીઓની મજબૂત ક્ષીણ થતાં હાડકાંઓ જાણે કે ખવાઈ જવા લાગે છે તથા નિર્જળ-હલકાં અને સતત વાતરોગી થાય છે. ૬૮

દુર્બળતા, મોઢું સૂકાવું, પાંડુતા, શિથિલતા, શ્રમ, નપુંસકતા અને સમયે વીર્ય રખસિત ન થવું-એ ક્ષીણ-વીર્યનું લક્ષણ છે. ૬૯

પુરોષાદિ મલ્લના ક્ષયનાં લક્ષણો—

મળ ક્ષીણ થતાં રૂક્ષ પુરુષનાં આંતરડાંઓને પીડિતો હોય તેમ પવન, ઉદરને કૂસાવતો, તાંસો અને ઊંચો જાય છે. ૭૦

મૂત્રના ક્ષયમાં મૂત્રકૃચ્છ થાય છે અને મૂત્રનો રંગમદ્દલો થાય છે, તરસ એને હેરાન કરે છે અને એનું મુખ એકદમ સૂકાય છે. ૭૧

પોતપોતાના મલનો ક્ષય થતાં ખીજ મળ-મૂત્ર સિવાયના મળમાર્ગો થન્ય, હલકા અને સૂકાઈ ગયેલા દેખાય છે. ૭૨

ઝોજસના ક્ષયનાં લક્ષણો—

ઝોજસના ક્ષયમાં માણસ ખીકણુ અને છે વારંવાર વિચારે ચડી જાય છે, દુખળો-ધન્દ્રિયોની પીડનાળો-કાન્તિરહિત-નખળાં મનને-રૂક્ષ અને કૃશ થાય છે. ૭૩

ઝોજસનું લક્ષણ—

જે હૃદયમાં રહે છે. જરા લાલાસપડતું તથા જરા પીળાશપડતું ધોળું છે તેવું ઝોજસ શરીરમાં માનેલું છે. તેના નાશથી પુરુષ નાશ પામે છે. ૭૪

શરીરધારીઓનાં આ શરીરમાં ઝોજસ સૌથી પહેલું ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘીના જેવા વર્ણનું, મધુના

જેવા રસવાળું અને ડાંગરની ધાણીના જેવી ગન્ધનું થાય છે. ૭૫

ક્ષયનાં સામાન્ય કારણો—

જેવી રીતે ભમરાઓ ફળ અને ફૂલમાંથી મધ ભેટું કરે છે તેવી રીતે ગુણો પોતાનાં કર્મમાંથી મનુષ્યોનું ઝોજસ તૈયાર કરે છે. ૭૬

વ્યાયામ, ઉપવાસ, ચિન્તા, લૂખું-થોડું કે એક રસનું ભોજન, વાયુ, તડકો, લય, શોક, રૂક્ષ પીણું, ઉત્તગરા, કંદ-લોહી-વીર્ય અને મળનું અતિ નીકળવું, કાળ-વૃક્ષાવસ્થા કે ઉત્તરાયણ અને ભૂતની ઝપટ-એને ક્ષયનાં કારણ જાણવાં. ૭૬, ૭૭

મધુમેહનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ—

ભારે, સિન્ધ, ખાટું અને ખારું બહુ પ્રમાણમાં ખાનારાઓને, નવું અન્ન, નવું મલ, નિદ્રાસુખ અને ખેડાકપણુંનું સુખ લેનારાઓને, વ્યાયામ અને ચિન્તા તથા દેનારાંને તથા સંશોધન ન કરનારાંને કંદ, પિત્ત, મેદ, અને માંસ અતિશય વધે છે. ૭૮, ૭૯

તેઓથી ઢંકાયેલી ગતિવાળો વાયુ ઝોજસને ઉપાડી બ્યારે બસ્તિમાં જાય છે ત્યારે કષ્ટસાધ્ય મધુમેહ થઈ આવે છે. ૮૦

મધુમેહનું લક્ષણ—

તે વારંવાર વાયુનું, પિત્તનું અને કંદનું રૂપ દેખાડે છે અને ક્ષય પામીને વળી ફરીથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૮૧

મધુમેહનો સપેક્ષાયો પિદ્ધકાઓ થયો—

એના તરફ બેદરકાર રહેવાથી માંસરૂપ સ્થાનોમાં, મર્મસ્થળોમાં અને સાંધાઓમાં સાત જાતની બચકર પિડકાઓ થાય છે. ૮૨

સાત પિદ્ધકાનાં નામો—

શરાવિકા, કચ્છપિકા, જલિની, સર્પાંખી, અલ્પ, વિનતા અને સાતમી વિદ્રધી, ૮૩

શરાવિકાનું લક્ષણ—

ઊંચી કોરવાળી, વચ્ચે ખાડવાળી, ઈંટોડી રંગની, ક્લેદ અને પીડાયુક્ત અને શરાવ એટલે કાઝિયાના જેવા આકારની પિડકાને શરાવિકા કહેવામાં આવે છે. ૮૪

કચ્છવિકાનું લક્ષણ—

ઊંડી પીડા અને સોઈ લોકાવા જેવી વ્યથાવાળી, ઘણા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી, ચળકતી અને કચ્છપ એટલે કાચખાની પીઠ જેવી પિડકાને કચ્છપી કહેવામાં આવે છે. ૮૫

જાલિનીનું લક્ષણ—

જડતાવાળી, શિરાઓનાં જાળાંવાળી, સિન્ધ સ્નાવ-વાળી, ઘણી વિસ્તારવાળી, બહુ પીડા અને દુઃખાવાવાળી, ઝીણું છિદ્રવાળી—એ જાલિની છે. ૮૬

સર્પીનું લક્ષણ—

બહુ મોટી નહિ તેવી, ઝટ પાકનારી, ઘણી પીડા-વાળી અને સર્પ એટલે સરસવ જેવી ફેાડકીઓ ફરતી થયેલી હોય અને સર્પી કહે છે. ૮૭

અલ્પજીનું લક્ષણ—

અલ્પ ઉત્પન્ન થતાં ચામડીને બાળે છે, તરસ-મોહ અને તાવ ઉત્પન્ન કરે છે, સતત ફેલાતી જાય છે અને દુઃખને લઈ અગ્નિની પેઠે બાળે છે. ૮૮

વિનતાનું લક્ષણ—

ગંભીર, પીડા અને કલેદવાળી, પીઠ ઉપર કે ઉદર ઉપર થતી, મોટી, વિનતા એટલે ઊંડી ઉતરી ગયેલી અને નીલરંગની ફેાડકાને વિનતા માની છે. ૮૯

વાઘ તથા આમ્યંતર મેદ પ્રમાણે બે પ્રકારની વિદ્રધિ—

વિદ્રધિ બે જાતની કહી છે— બહારની અને અંદરની. બહારની વિદ્રધિ ચામડી—સ્નાયુ અને માંસમાં ઉત્પન્ન થયેલી, કંઠરા એટલે સ્થૂલ સ્નાયુના આકારની અને અતિવેદનાવાળી હોય છે. ૯૦

વિદ્રધિનાં નિદાન—સંપ્રાપ્તિ અને સ્થાન—

વાસી અન્ન-વિદાહી-ઉષ્ણ-શૂષ્ક અને સૂકું-દરેક બહુ પ્રમાણમાં ખાવાથી, વિરુદ્ધવીર્યવાળા પદાર્થોનાં ભોજનથી, અછર્ણ ઉપર ખાવાથી, દોષકર ભોજનથી, વિપમ્ભોજનથી, અસાત્મ્ય ભોજનથી, અગડેલું—બહુ મદ્ય પીવાથી, વેગે રોકવાથી, ગ્રમથી, આડાઅનળાં વ્યાયામ અને શયનથી, અતિ ભાર ઉપાડવાથી, બહુ ચાલવાથી અને અતિ મૈથુનથી, દોષો જ્યારે શરીરના અંદરના ભાગમાં માંસ અને લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે હૃદયમાં, કલોમમાં, કલેજમાં, બરોળમાં, કુક્ષિમાં, ગુદાઓમાં, નાભિમાં, પંક્ષણોમાં કે મૂત્રાશયમાં ઊંડી ગયેલી, મહા લયંકર અને તીવ્ર વેદનાવાળી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે ૯૧-૯૪

વિદ્રધિની નિરુક્તિ—

દુષ્ટ લોહીની અધિકતાને લઈ તે ગાંઠ તરત પાકી જાય છે, તેથી ત્વરિત વિદાહીપણાને લઈ તેને વિદ્રધિ કહેવામાં આવે છે. ૯૫

વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે અન્તર્વિદ્રધિનાં લક્ષણો—

વીંધવા જેવી પીડાથી કાપવા જેવી પીડાથી, ચક્રીથી, આનાહથી, અવાન્ધથી, ફરકવાથી અને ફેલાવાથી વાતજન્ય વિદ્રધિ; તરસ-મોહ-મોહ-મદ્ય અને તાવથી પિત્તજન્ય વિદ્રધિ; તથા બગાસાં-ઉજળાં-અરુચિ-જડતા અને શીતતાથી કફજન્ય વિદ્રધિ જાણવી. આ બધી વિદ્રધિ-ઓમાં અતિશય શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૬, ૯૭

પાકપર આવેલ વિદ્રધિનાં લક્ષણો—

વિદ્રધિ જ્યારે પાક પર આવે છે ત્યારે જાણે કે શસ્ત્ર અને અસ્ત્રથી કાપવામાં આવતું હોય, જાંબાડિયાંથી બાળવામાં આવતું હોય કે વીંછીઓ કરડતા હોય તેવી વ્યથા થાય છે. ૯૮

વિદ્રધિનાં સાધનાં લક્ષણો—

વાતવિદ્રધીમાંથી પાતળો, રૂક્ષ, ઈંટોડી જેવો લાલ અને ફીણવાળો સ્નાવ થાય છે; પિત્તવિદ્રધીમાં તલ-

અડ અને કળાથીનાં પાણી જેવો સ્ત્રાવ થાય છે; તથા કદની વિદ્રધીમાં ઘોળો, ચીકણો, ઘાટો અને ઝાઝો સ્ત્રાવ થાય છે અને ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધીમાં આ બધાં લક્ષણો થાય છે. ૯૮-૧૦૦

અન્તર્વિદ્રધિનાં સ્થાનમેદ પ્રનાળે લક્ષણો—

હવે આ વિદ્રધીઓનાં સાધ્યપણાં અને અસાધ્ય-પણાંનો મેદ જાણવા માટે સ્થાનવાર ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોનો ઉપદેશ કરશું. તેમાં વિદ્રધિ જે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તો હૃદય ચૂંથાવું, તમકશ્વાસ, મૂર્છા, ઉધરસ અને શ્વાસ એ લક્ષણો થાય; ક્ષોભમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તરસ, મુખનું સૂકાવું અને ગલગ્રહ; ક્લે-ભમાં થઈ હોય તો શ્વાસ; અરોગમાં થઈ હોય તો ઉચ્છ્વાસનું રુધિર; કુક્ષિમાં થઈ હોય તો કુક્ષિ અને પડખાંની વચ્ચે તથા ખભામાં શૂસ; ગુરુદામાં થઈ હોય તો પીઠ અને કેડ ઝલાઈ જવાં; નાભિમાં થઈ હોય તો હેઝી; વંક્ષણમાં થઈ હોય તો સક્રિયપ્રદેશમાં શિથિલતા; મૂત્રાશયમાં થઈ હોય તો મુરકેલીથી નીકળતાં અને દુર્ગંધ-વાળાં મૂત્ર અને મળ હોય છે. ૧૦૧

નાભિની ઉપરના ભાગમાં થયેલી વિદ્રધી પાકીને ફૂટી જાય તો મુખમાંથી સ્ત્રાવ ઝરે છે. નીચલા ભાગમાં થઈ હોય તો શુદ્ધ દારા સ્ત્રાવ નીકળે છે અને નાભિમાં થઈ હોય તો બન્ને દારા સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૦૨

અન્તર્વિદ્રધિની સાધ્યસાધ્યતા તથા તેનો ચિકિત્સાક્રમ—

આ બધી વિદ્રધીઓમાં હૃદય-નાભિ અને અસ્તિમાં થયેલી બરાબર પાકી ગયેલી વિદ્રધી તથા ત્રિદોષજન્ય-પાકી કે કાચી-મરણુ કરનારી છે. પાકીની તો કુશળ અને તરત ઉપાય કરનાર વૈદ્ય મેળવીને શાંત થાય છે. તેથી તરતમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને શસ્ત્ર-સર્પ-તીજની અને અગ્નિગુપ્ત વિદ્રધીનાં સ્નેહવિરેચનથી, ગુલ્મની પેટે, સર્પ પ્રકારે ઝટઝટ ઉપચાર કરવા. ૧૦૩

પ્રમેહ વગર ઘળ પિડકા થાય છે—

એ બાળકમાં સ્પેક્ટા છે—

જેનો મેદ દુષ્ટ થયો છે એવા પુરુષને મધુપ્રમેહ વિના પણ આ પિડકા થાય છે. બધાં સુધી તેઓ સ્થાન પકડતી નથી ત્યાં સુધી એ દેખાતી નથી. ૧૦૪

પુષ્કળ કંક અને મેદવાળાઓને સહન ન થઈ શકે એવી તથા અતિબલવાન ‘શરાવિકા,’ કુચ્છપી અને બલિની એ પિડકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૫

વિદ્રકાની સાધ્યસાધ્યતા—

સર્પપી, અલછ, વિનતા અને વિદ્રધિ-જેઓ પિત્તની વૃદ્ધિથી થયેલી અને સાધ્ય છે. તેઓ તો અદ્ય મેદવાળાને થાય છે. ૧૦૬

મર્મસ્થળોમાં, ખભે, શુદ્ધાએ, હાથે, રતને, સાંધાઓ પર અને પગોએ જેને પિડકા થાય છે તે પ્રમેહી જીવતો નથી. ૧૦૭

કથા સિવાયની બીજી વિદ્રકાઓ—

તે સિવાય બીજી પિડકાઓ છે—રાતી, ધીળી, કાળી, અરુણ, ધૂસર, પાંડુવર્ણની, રાખોડી અને ચળકતા-કાળા રંગની; બીજી વળી કેમળ કે કંકણ, કેટલીક મોટી કે નાની, મંદ વેગવાળી કે તીવ્ર વેગવાળી, થોડાં શૂદ્ધ-વાળી કે ઘણાં દુષ્પાવો કરનાર હોય છે. ૧૦૮, ૧૦૯

વાત આદિનાં પેતપેતાનાં હેતુ અને લક્ષણોથી તેઓને જાણીને તે કઈજાતની છે તે કહેવું અને ઉપદ્રવો દેખાયા પહેલાં તેઓનો તરત ઉપચાર કરવો. ૧૧૦

વિદ્રકાના ઉપદ્રવો—

તરસ શ્વાસ, માંસનો સડો, મૂર્છા, હેઝી, મદ, તાવ, વીસર્પ અને મર્મસ્થાનોનો રોધ-એ પિડકાના ઉપદ્રવો છે. ૧૧૧

દોષોની ત્રણ પ્રકારની ગતિ—

દોષોની ત્રણ જાતની ગતિ છે—ક્ષય, સમતા અને વૃદ્ધિ, ઊંચી, નીચી અને ત્રાંસી એ બીજી ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ત્રીજી વળી કોઈ એટલે આભ્યંતર માર્ગ,

શાખા એટલે રક્ત આદિ ધાતુઓ અને ચામડી એ બાહ્ય માર્ગ અને મર્મરચના તથા હાડકાંના સાંધા એ મધ્યમ માર્ગમાં ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. આ પ્રમાણે વિધિભેદ પ્રમાણે દોષોની ત્રણ પ્રકારની ગતિ કહી. ૧૧૨, ૧૧૩

દોષોના સંચય-પ્રકોપ અને પ્રસાર કાલ—

વર્ષા વગેરે છ ઋતુઓમાં ક્રમાનુસાર પિત્તાદિમાં એક એકનો સંચય-પ્રકોપ અને શાન્તિ થાય છે. ૧૧૪

દોષોની પ્રાકૃત તથા વિકૃત ગતિ—

આ સંચય વગેરે ગતિ પણ કાલકૃત કહેવાય છે; જે ગતિ એ પ્રકારની નહીં થયેલી છે તે પ્રાકૃત અને વૈકૃત છે. ૧૧૫

માણસોતું આહારનું પાચન પિત્તરૂપ અગ્નિથી જ થાય છે; અને તે પિત્ત પ્રકોપ પામતાં ધણા વિકારો કરે છે. ૧૧૬

પ્રાકૃત કફ બળ કહેવાય છે અને વિકૃત કફ મળ કહેવાય છે. તેને જ એટલે પ્રાકૃત કફને શરીરમાં ઓળસ માન્યો છે અને તેને જ એટલે વિકૃત કફને રોગ રૂપે ઉપદેશ્યો છે. ૧૧૭

બધું હલનચલન વાતથી થાય છે અને તેને પ્રાણી-ઓનો પ્રાણ માન્યો છે. તેનાથી જ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી જ માણસ મરી જાય છે. ૧૧૮

ચિત્તર આયુષ્યને ઇચ્છતા ધીર પુરુષે પોતાને નિત્ય પિત્તાદિ શત્રુઓના નિકટમાં જોઈને હંમેશા ધ્યાનપૂર્વક પોતાની પરિચય કરવી જોઈએ. ૧૧૯

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળકમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

પ્રજ્વળુ' હિત ઇચ્છનાર તત્ત્વદર્શી' મુનિએ આ: 'કિયન્ત:શિરસીય' અધ્યાયમાં વૈદ્યોની જાણ મારે હૃદયગતિ શિરોરોગ, પરિમાણના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા

રોગ, પિંડકાઓ સહિત ક્ષયો અને દોષોની ગતિ કહ્યાં છે. ૧૨૦, ૧૨૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં 'કિયન્ત:શિરસીય' નામક સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય અઠારમો

ત્રિશોધીય અધ્યાય

ત્રિશોધીય અધ્યાયનો સ્વપક્ષ—

“હવે અહીંથી 'ત્રિશોધીય' અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

જોયના મેદા—

વાત-પિત્ત અને કફને કારણે ત્રણ પ્રકારના સોજા થાય છે. તેઓ વળી નિજ અને આગન્ટુના ભેદથી બે પ્રકારના છે. ૩

આગન્ટુ જોયનાં કારણો—

તેમાં આગન્ટુ સોજન-છેદન (કાપવું), ભેદન (કાઢવું), ક્ષણન (ભૂંકો કરવો), લંબન (લાંઘવું), પિચ્છન (બહુ દબાવું), ઉત્પેષણ (પીસાવું), ખંડાર (માર), વધ (ઝપાટો), બન્ધન (બાંધવું), વેષ્ટન (વીંટવું), વ્યધન (વીંધવું), અથવા પીડન (દબાવવું)થી અથવા ભીલામાનાં ફૂલ-ફળ અને રસથી, કૌંચાંના કાંટાથી, છવડાઓના કાંટાથી, અહિત (સોજો) કરનાર પાન-વેલા અને ઝુંડના સ્પર્શથી, વિષયુક્ત પ્રાણીઓના પરસેવાથી-ફરી જવાથી કે મુતરી જવાથી, વિષયુક્ત પ્રાણીઓનાં દાઢ-દાંત-શીંગડાં અને નખ લાગવાથી. સાગરના પવનથી, વિષયુક્ત પવનથી, હિમ સ્પર્શથી કે અગ્નિના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪

આગન્ટુ જોયનો પ્રતિકાર

નિજ જોયનાં લક્ષણોથી કંઈક વિપરીત પરંતુ પોતા-પોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર લક્ષણો વડે તેઓ-

આગન્તુ સોભ્યો-શરુઆતમાં જાણી શકાય છે. બંધ-પાટા બાંધવો મન્ન, ઔષધ, લેપન, શેક અને દાંડશામક ઉપચારથી સારવાર કરતાં તેઓ શાન્તિ પામે છે. ૫

નિજ શોથનાં સામાન્ય કારણો—

નિજ શોથ વળી સ્નેહન-સ્વેદન-વમન-વિરેચન-આસ્થા-પન-અનુવાસન અને શિરાવિરેચનનો યોગ્ય રીતે પ્રયોગ ન થવાથી, મિથ્યા ઉપચારથી, ઉલટી-અલસક-વિસ્રુચિકા-શ્વાસ-કાંસ-અતિસાર-શોષ-પાંડુરોગ-ઉદરરોગ-જ્વર-પ્રદર-ભગંદર અને અર્શરોગથી થતી અતિશય કૃશતાથી, કુષ્ઠ-ખજવાળ અને પિડકા વગેરેથી, ઉલટી-ધોંક-ધરતકા-વીર્ય-વાત-મૂત્ર અને મળના વેગ ધારણ કરવાથી, પંચકર્મ-રોગ-ઉપવાસ અને ચાલવાથી દુખળા થઈ ગયેલા પુરુષને એકદમ અતિશય ભારે-ખાટું-ખાટું-વાટેલું અનાજ-ફળ-શાક-રોગ-દહીં-હરિતક વર્ગનાં દ્રવ્ય-મલ-કાચું દહીં-ઊંઘાડેલાં કે નવીન શુક્ર અને શમી ધા-યો-આનુપ અને ઔદક પશુપક્ષીઓનાં માંસના ઉપયોગથી, માટી-કાદવ કે દેહનાં ખાવાથી, લવણ ઝાંઝું ખાવાથી, ગર્ભના દખાવાથી, કાચો ગર્ભ પડી જવાથી, સુવાવડીને થયેલા મિથ્યા ઉપચારથી, અને દોષોના વેગ ઉત્પન્ન થવાથી સોભ્યો પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય હેતુ કહી દેખાડ્યો. ૬

વાતજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

આટલું વળી અહીં વિશેષ છે-શીત-રૂક્ષ-લઘુ અને વિશદ દ્રવ્યોનાં સેવનથી, શ્રમ, ઉપવાસ, અતિકૃશતા અને અતિશોષન વગેરેથી કુપિત થયેલો વાયુ ત્વચા-માંસ અને રક્ત વગેરેને પરાભવ પમાડીને સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે જલદી ઉપડી આવે છે અને જલદી શાંત થાય છે; તથા રંગે શ્યામ કે અરુણ અથવા દેહસમાન વર્ણવાળો, ચક્ષુ સ્વભાવનો, ફરકતો, ખરબચડાં-કડોર અને કાટોલ આમડી તથા રૂંવાડાંવાળો હોય છે અને જાણે કે છેદન થતું હોય, ભેદન થતું હોય, દખાવવામાં આવતું હોય, સોયો ભોંટવામાં આવતી હોય, કાંડીઓ ફરતી હોય તેવા સળવળાટ થાય અને સરસવનો કલ્ક

ચોપડ્યો હોય તેમ ચમચમ થાય છે, સંકોચ પામે છે અને વધે છે. આ પ્રમાણે આ વાતશોથનાં લક્ષણો છે. (૧)

પિત્તજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ-તીખા-ક્ષાર-લવણ અને ખાટા પદાર્થો ખાવાથી, અજીર્ણ પર ખાવાથી અને અગ્નિ તથા તાકના તાપથી કુપિત થયેલું પિત્ત ત્વચા-માંસ અને રક્તને પરાભવ પમાડીને સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. તે જલદી ઉપડી આવે છે અને જલદી શાંત થાય છે, કાળો-પીળો-નીલ કે તામ્ર દેખાતો, ઉષ્ણ, પોચો અને કપિલ કે તામ્ર રૂંવાડાંવાળો હોય છે; તે બળે છે, તપે છે, જાણે કે કુધવાય છે, ખાદ્ય કાઢે છે, સ્વેદ્યુકત થાય છે, કલેદ્યુકત થાય છે અને સ્પર્શ તથા ઉષ્ણ વસ્તુ સહેવાતી નથી. આમ આ પિત્તશોથનાં લક્ષણો છે. (૨)

કફજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

શુરુ-મધુર-શીત, અને સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોનાં સેવનથી, અતિનિદ્રાથી અને વ્યાયામ વગેરે ન કરવાથી. કુપિત થયેલ ક્ષ્ત ત્વચા-માંસ અને રક્ત વગેરેને પરાભવ પમાડીને સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે ધીમે ધીમે ઊપડે છે અને ધીમે ધીમે મટે છે, તે પાંડું અને શ્વેત દેખાવતો, ભારે, સ્નિગ્ધ, લીસો, રિચર, ઘન, રૂંવાડાંના આગ્રા ભાગ ધોળા હોય તેવા અને સ્પર્શ તથા ઉષ્ણતા સહન કરનાર હોય છે. આમ આ શ્લેષ્મશોથનાં લક્ષણો છે. (૩)

દ્વન્દ્વજ તથા સન્નિપાતજન્ય શોથનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

પોતપોતાનાં કારણ અને લક્ષણોનાં મિશ્રણથી બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથ ત્રણ છે. પોતપોતાનાં કારણ અને લક્ષણોના સન્નિપાતથી સન્નિપાતિક શોથ એક છે. આ પ્રમાણે સાત જાતના ભેદ છે. ૭

શોથના જુદા જુદા પ્રકાર પ્રમાણે મેદો—

તે તે કારણો અનુસાર ભેદ પાડવામાં આવતાં બે જાતનાં નિજ અને આગન્તુક; ત્રણ જાતનાં વાતજ-

પિત્તજ-કર્કજ; ચાર-જાતનો વાતજ-પિત્તજ-કર્કજ-
નિજઅને આગ-તુક; સાત જાતનો-વાતાદિજ ત્રણ; સંસર્ગથી
ત્રણ અને એક સાન્નિપાતિક; અને આઠ જાતનો-
આગલા સાત, નિજ અને આગ-તુક મળી આવે છે. ઉપસેલ-
પણાંની સમાનતાથી વળી શેષ એક જ પ્રકારનો છે. ૮

શ્લોકોમાં કથન—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

જેનાં અંગો સુષ્ણ જાય, જાણે કે વેદનરહિત હોય
અને પીડાયુક્ત હોય અને દાખ્યા પછી તરત જોયા
આવી જાય તેને વાતશેષ લખાવો. ૯

વળી અરુણ વર્ણનો દેખાતો જે શેષ રાત્રે ઓછો
થાય છે અને સ્નેહ-ઉષ્ણતા તથા મર્દનથી જે શમી
જાય તે પણ વાતિક જાણવો. ૧૦

તરસ અને તાવથી પીડાએલ મનુષ્યનો જે શેષ
બળતરા કરે છે, પાકી જાય છે, પરસેવાયુક્ત બને
છે, કલેદ પામે છે અને ગંધ મારે છે તે પિત્તનો
સોજો સમજવો. ૧૧

જેનાથી નેત્ર-મુખ અને આમડી પીળાં થાય,
જેનાથી આમડી પાતળી પડે અને ફેલાવાવાળો હોય તથા
જે પહેલાં મધ્યમાં સૂષ્ણ આવે તેને પિત્તશેષ કહેવાય
છે. ૧૨

જે સોજો શીત, ફેલાય નહિ તેવો, ખજવાળવાળો
અને પાંડુરંગનો છે તથા દાખ્યાથી પાછો ઊંચો નથી
ઉપડી આવતો તે કફાત્મક શેષ છે. ૧૩

શસ્ત્ર કે દર્ભથી કરેલાં જેનાં છેદનમાંથી લોહી ન નીકળે
અને મુશ્કેલીએ પિચ્છ એટલે ચીકણા ઘટ પદાર્થનો
સાવ થાય તે પણ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજો
સમજવો. ૧૪

નિદ્રાન અને લક્ષણોના સંસર્ગથી બે દોષથી ઉત્પન્ન
થયેલો સોજો થાય અને મિશ્ર હેતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલો
અને સર્વ લક્ષણવાળો સોજો સન્નિપાતથી થાય. ૧૫

શોષની સ્થાનભેદ પ્રમાણે અસાધ્યતા

વળી પુરુષને પગથી શરુ થયેલો જે સોજો સર્વ
અંગે પ્રસરી જાય અને જે સોજો જીને મુખથી શરુ
થઈને પછી પ્રસરે તે બન્ને સોજા પ્રાણીને બહુ કષ્ટ-
સાધ્ય બને છે. ૧૬

જીને અથવા પુરુષને જે સોજો વળી ગુહભાગમાં
થઈ આવે અને જેમાં ઉપદ્રવો થાય તે સોજાને સૌથી
કષ્ટદાયક જાણવો. ૧૭

શોષના ઉપદ્રવો—

ઉલટી-શ્વાસ-અરુચિ-તૃષ્ણા-તાવ-અતીસાર અને
દુર્બળતા—એ સાતનો સમૂહ સંક્ષેપમાં શોષોના ઉપદ્રવો
છે ૧૮

ઉપજિહ્વિકાની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

જેનો કુપિત થયેલો કફ જીભના મૂળમાં આવી
સ્થિર થાય છે અને તરત સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તેને
ઉપજિહ્વિકા થાય છે. ૧૯

ગલગુંડિકાની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો કફ કાકડામાં આવી સ્થિર
થાય છે, અને તરત સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તેને
ગલગુંડિકા થાય છે. ૨૦

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

જેનો કુપિત થયેલો કફ ગળાંના બહારના ભાગમાં
રહે છે અને ધીમે ધીમે સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તેને
ગલગંડ થાય છે. ૨૧

ગલગ્રહની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો કફ ગળાંના અંદરના ભાગમાં
સ્થિર થાય છે અને જલદી સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તેને
ગલગ્રહ થાય છે. ૨૨

પિઙ્ગાનો સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનું કુપિત થયેલું પિત્ત લોહી સાથે ચામડીમાં પ્રસરે છે અને રતાશવાળો સોળે ઉત્પન્ન કરે તેને વિસર્પિયાય છે. ૨૩

વિસર્પની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનું કુપિત થયેલું પિત્ત ચામડીમાં અને લોહીમાં આવી સ્થિર થાય અને રતાશવાળો સોળે ઉત્પન્ન કરે તેને પિઙ્ગા થાય છે. ૨૪

તિલ વગેરેની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનું કુપિત થયેલું પિત્ત લોહીમાં પહોંચીને સૂકાઈ જાય તેને તિલકાક્ષક, પિષ્તુ વ્યંગ અને નીલિકા થાય છે. ૨૫

શંખકની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનું કુપિત થયેલું પિત્ત બન્ને શંખ એટલે લમણામાં આવી સ્થિર થાય તેને શંખક નામનો બપાંકર સોળે થાય છે. ૨૬

કર્ણમૂલશોષની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનું કુપિત થયેલું પિત્ત તાવના મધ્યમાં કે અન્તે કાનના મૂળમાં આવી સ્થિર થાય તેને ન મટે એવો શોથ મરણ કરનારો નીવડે છે. ૨૭

પ્લોહાદિદિની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો વાયુ બરોળને ખેસવીને સ્થિત થાય તેને ધીમે ધીમે કાઢ્યા પડખામાં પીડા કરતી બરોળ વધે છે. ૨૮

ગુલ્મની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો વાયુ ગુલ્મસ્થાન (બરોળનો ભાગ) માં આવી સ્થિર થાય અને થળા સહિત સોળે ઉત્પન્ન કરે તો તેને ગુલ્મ થઈ આવે છે. ૩૦

વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો વાયુ શોષ અને શ્વસ કરીને ફરતો ફરતો વંદ્યુમાંથી વૃષણોમાં જાય તેને વૃદ્ધિરોગ થાય છે. ૩૦

ઉદરની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો વાયુ ચામડી અને માંસની વચ્ચે ભરાયો હોય અને ઉદરમાં શોથ ઉત્પન્ન કરે તેને ઉદર-રોગ થાય છે. ૩૧

આનાહની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જેનો કુપિત થયેલો વાયુ ઉદરનો આશ્રય કરી રહે છે અને નથી નીચે જતો કે નથી ઉપર જતો તેને આનાહ થાય છે. ૩૨

અધિમાંસ તથા અર્બુદ વગેરેની શોધનાં ગણત્રી

અધિમાંસ અને અર્બુદાદિ રોગો જો કે નામ અને રૂપમાં ભિન્ન છે છતાં પણ સોળે થવાની સમાનતાને લઈ શોથસંગ્રહમાં બતાવવા યોગ્ય છે. ૩૩

રાહિણીની સંપ્રાપ્તિ—

જેના એક સાથે કુપિત થયેલા વાત-પિત્ત અને કફ-ત્રણેય બહુ વૃદ્ધિ પામી વિદાહ ઉત્પન્ન કરતા, જીભના મૂળમાં આવી સ્થિર થાય છે તથા ધણો સોળે અને જુદી જુદી જાતની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે શીઘ્રકારી રોગને રાહિણી છે એમ ભાખવો. ૩૪, ૩૫

રાહિણીની સાધ્યાસાધ્યતા

તે પ્રાણીની નિઃશ્વસી વધુમાં વધુ ત્રણ રાતની હોય છે. પણ જો કુશળ વૈદે તેની તરત ચિકિત્સા કરી હોય તો તરત નીરોગ થાય છે. ૩૬

કૃત્યસાધ્યનું લક્ષણ—

આવી જાતના સાધ્ય પણ દારુણ મનસા રોગો છે;

જેઓની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે અથવા તે
મિથ્યાચાર થાય તો તેઓ રોગીને હણે છે. ૩૭

સુખસાધ્યનું લક્ષણ—

વળી કામળ માનેલા બીજા પણ સાધ્ય વ્યાધિઓ
છે જેઓની પર ચતુર્થો કે ચતુર્થ વગર કરેલું કર્મ
ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ૩૮

યામ્યનું લક્ષણ—

વળી યાચ્ય કહેવાતા બીજા અસાધ્ય વ્યાધિઓ
છે જેના ઉપર બહુ સારી રીતે કરેલું કર્મ પણ ટકાવી
રાખનારું અને છે. ૩૯

પ્રત્યાલ્લેયનું લક્ષણ—

વળી બીજા એવા રોગો છે જેઓની ઉપર
અસાધ્યતાએ ચતુર્થક કરેલું કર્મ પણ સિદ્ધ થતું
નથી, માટે વિદ્વાન વૈદ્યે તેઓના ઉપચાર ન કરવા
જોઈએ. ૪૦

રોગોના સાધ્યાદિ મેદો—

સાધ્ય અને વળી અસાધ્ય એમ વ્યાધિઓ બે
પ્રકારના માનેલા છે. પણ મૃદુ અને દુરુણના ભેદથી
તેઓ ચાર પ્રકારના થાય છે. ૪૧

વેદના વગેરે મેદથી રોગો અનેક છે છતાં પણ તેઓનો
અર્હો સ્થૂલ રોગોનાં સમાવેશ—

વેદના-રંગ-કારણ-સ્થાન- આકૃતિ અને નામ
પ્રમાણે ભેદો પાડતાં તે ૪ રોગો અસંખ્ય થઈ જાય
છે. ૪૨

તે વિકારોનો સ્થૂલ રોગોમાં જેમ સમાવેશ થાય
તેમ સંખ્યાનું કથન કયું છે તથા નાના વિકારોમાં
વાત, પિત્ત, વગેરે કારણોની સમાનતાનો ઉપદેશ કરવામાં
આવે છે. ૪૩

કુપિત થયેલ એક જ દોષ જુદા જુદા રોગ ઉત્પન્ન કરે
તથા રોગોની અસંખ્યતા હોવા છતાં તેનો ચિકિત્સાનું
સામાન્ય રીતે કથન—

વિકારનું નામ ન જાણનાર વૈદ્યે કદી પણ શરમાવું
ન જોઈએ; કારણ કે સર્વ વિકારોને ચોક્કસ નામ
આપી શકાય એવી સ્થિતિ નથી. ૪૪

કુપિત થયેલા તે ૪ દોષ હેતુઓના ભેદથી તથા
જુદાં જુદાં સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે
છે. ૪૫

તેથી વિકારોની પ્રકૃતિ, સ્થાનના ભેદ અને હેતુઓના
ભેદ જાણી જઈને વૈદ્યે કર્મ કરવું. ૪૬

જે વૈદ્ય આ ત્રણ બાબતને જાણીને જ્ઞાનપૂર્વક
તથા યથાયોગ્ય રીતે ચિકિત્સાની શરૂઆત કરે છે તે
ચિકિત્સામાં મુજબતો નથી. ૪૭

વિકૃત તથા પ્રાકૃત દોષો અવશ્ય જાણવા જોઈએ—

પ્રાણીઓના દેહમાં વિકૃત કે પ્રાકૃત વાત-પિત્ત અને
કફ ત્રણે નિત્ય છે; માટે પડિતે તેઓને જાણવાની ધરૂણ
રાખવી જોઈએ. ૪૮

પ્રાકૃત વાતાદિ દોષોનાં કર્મો—

ઉત્સાહ, ઉત્ક્રાંતિ, નિઃશ્વાસ, ચેષ્ટા, સમઅવસ્થામાં
ધાતુઓનું વહન મળ મૂર્તિનું સરખી રીતે બહાર
આવવું—એ પ્રાકૃત વાહનું કર્મ છે. ૪૯

દેખવું, પચવું, ગરમી, ભૂખ, તરસ, દેહની કામળતા, કાન્તિ,
પ્રસન્નતા અને મેદા એટલે ધારણાત્મક શુદ્ધિ—એ
પ્રાકૃત પિત્તનું કર્મ છે. ૫૦

સ્નિગ્ધતા, બન્ધન, સ્થિરતા, ભારેપણું, પુરુષાત્વ,
બળ, ક્ષમા, ધૈર્ય અને નિર્લોભતા—એ વિકૃત નહિ
થયેલ કફથી ઉત્પન્ન થતું કર્મ છે. ૫૧

વાતાદિના ક્ષયનાં લક્ષણો—

વાત-પિત્ત કે કફના ક્ષયમાં યતાં લક્ષણ કહેવામાં

આવે છે; પ્રાકૃત કર્મની હાનિ અથવા તેા વિરોધી દોષોનાં કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. ૫૨

વાતાદિની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો—

દોષની પ્રકૃતિમાં અધિકતા થાય તે ખરેખર તેની વૃદ્ધિનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે દોષોની સમતા, ક્ષીણતા કે અધિકતાની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. ૫૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

મોહ-રજોદોષ-લોભ-માન-મદ અને રુદ્ધા રહિત ભગવાન પુનર્વસુએ આ ત્રિશોધીય અધ્યાયમાં શોથોની સંખ્યા, કારણ, લક્ષણ, સાધ્યતા, અસાધ્યતા, તે તે વિકારોની પૂર્વે થતા તે તે શોથો, વિકારોના પ્રકાર, ભેદ, જાણવા યોગ્ય ત્રણ બાબતોના સંગ્રહ, દોષોનું પ્રાકૃત કર્મ તથા દોષોનું હાનિ અને વૃદ્ધિમાં લક્ષણ—એ બધાંની વ્યાખ્યા કરી છે. ૫૪-૫૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘ત્રિશોધીય’ નામક અઢારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

ઓગણીસમો અધ્યાય

અષ્ટોદરીય અધ્યાય

અષ્ટોદરીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અષ્ટોદરીય’ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરશું.” આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

ઉદરાદિ રોગોની સંખ્યા—

અહીં ખરેખર આઠ ઉદરરોગ, આઠ મૂત્રાઘાત, આઠ ધાવણના દોષો, આઠ વીર્યદોષ, સાત કુષ્ઠ, સાત પિડકા, સાત વીસર્પ, છ અતિસાર, છ ઉદવર્ત, પાંચ શુદ્ધ, પાંચ ખરોળના દોષો, પાંચ ઉધરસ, પાંચ શ્વાસ, પાંચ

હેઝી, પાંચ તરસ, પાંચ ઉલટી, પાંચ ભોજનની અરુચિનાં કારણો, પાંચ શિરોરોગ, પાંચ હૃદયરોગ, પાંચ પાંડુરોગ, પાંચ ઉન્માદ, ચાર અપસ્માર, ચાર આંખના રોગો, ચાર કાનના રોગ, ચાર સળખમ, ચાર મુખરોગ, ચાર ગ્રહણીદોષ, ચાર મદ, ચાર મૂર્છા, ચાર શોષ, ચાર પંડત્વ, ત્રણ શોષ, ત્રણ કીલાસ, ત્રણ પ્રકારનાં રક્ત-પિત્ત, બે તાવ, બે વ્રણ, બે આયામ, બે ગુલ્મ, બે કમળા, બે પ્રકારનું આમ, બે પ્રકારના વાતરક્ત, બે પ્રકારના અર્શ, એક ગુરુસ્તંભ, એક સંન્યાસ, એક મહાગદ, વીસ ક્રિમિઓની જાત, વીસ પ્રમેહ, અને વીસ યોનિ-રોગ; આ પ્રમાણે આ સંગ્રહમાં અઠતાલીસ રોગ વિષયો કહી બતાવ્યા છે ૩

આઠ ઉદર; આઠ મૂત્રાઘાત; આઠ ક્ષીરદોષો;

આઠ રોગો—

એઓને ઉદ્દેશ અનુસાર વિસ્તારથી કહી બતાવશું—

આઠ ઉદરરોગો—વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધોદર, શિરોદર અને જલોદર. આઠ મૂત્રાઘાત—વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, અશ્મરીજ, શકરાજ, શુક્રજ અને રક્તજ. આઠ ક્ષીરદોષો—વિવર્ણતા, વિગંધતા, વિરસતા, ચીકાશ, ક્ષીણતા સમૂહ. રૂક્ષતા, ભારેપણું અને અતિશય સ્નેહ. આઠ વીર્યદોષો—પાતળું, સૂકું, ક્ષીણવાળું, શ્વેત સિવાયના રંગનું, પડ કે ઢુર્ગંધવાળું, બહુ ચીકણું, અન્ય ધાતુથી મિશ્રિત અને અવસાદી એટલે ગાંઠાવાળું અને મુશ્કેલીએ બહાર નીકળનાર. (૧)

સાત કુષ્ઠ; સાત પિડકા; સાત વિસર્પ—

સાત કુષ્ઠ-કપાલ, ઉદુખર, મંડલ, અધ્યગ્નિર્લ, પુંડરીક, સિન્ધ અને કાકણ. સાત પિડકા—શરાવિકા, કમ્બપિકા, જાલિની, સર્પાંખી, અલ્પજ, વિનતા અને વિદ્રવી. સાત વિસર્પ—વાતવિસર્પ, પિત્તવિસર્પ, કફવિસર્પ, અગ્નિવિસર્પ. કર્દમક, અગ્નિવિસર્પ અને સન્નિપાત-વિસર્પ. (૨)

છ અતિસાર; છ ઉદવર્ત—

છ અતિસાર—વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ,

ભયજ, અને શોકજ. છ ઉદાવર્ત-વાતજ, મૂત્રજ, પુરીષજ, શુક્રજ, છર્દિજ અને છીંકથી ઉત્પન્ન થયેલ. (૩)

પાંચ ગુલ્મ; પાંચકાંસ; પાંચ શ્વાસ; પાંચ દિક્કા; પાંચ તૃષ્ણા; પાંચ છર્દિ; પાંચ અરુચિ; પાંચ શિરોરોગ; પાંચ હૃદ્રોગ; પાંચ પાંડુરોગ; પાંચ ઉત્સાદ—

પાંચ ગુલ્મો-વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, અને રક્તજ. પાંચ યરોગના દોષો-ગુદ્મોથી એઓની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. પાંચ ઉધરસ-વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ક્ષતજ અને ક્ષયજ. પાંચ શ્વાસ-મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વશ્વાસ, તમકશ્વાસ, અને ક્ષુદ્રશ્વાસ. પાંચ હેડકી-મહતી, ગંભીરા, વ્યપેતા ક્ષુદ્રા અને અન્નજ. પાંચ તૃષ્ણા-વાતિક, પૈત્તિક, આમજન્ય, ક્ષયજન્ય અને ઉપસર્ગજન્ય. પાંચ ઉલટી-અણુશ્મતા વિષયોના સંયોગથી થતી તથા વાત-પિત્ત-કફ અને સન્નિપાતની અધિકતાથી થતી. પાંચ ભોજન ન ખાવાના કારણ-વાત-પિત્ત-કફ-સન્નિપાત અને દ્વેષ. પાંચ શિરોરોગ-પૂર્વોક્ત અધ્યાયનો સંગ્રહ કરી વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ અને ક્રિમિજ. પાંચ હૃદ્રોગ-શિરોરોગથી એની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. પાંચ પાંડુરોગ-વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ અને માટી ખાવાથી થયેલ. પાંચ ઉત્સાદ-વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સાન્નિપાતિક અને આગન્ટુ નિમિત્તે થતા. (૪)

ચાર અપસ્માર; ચાર અક્ષિરોગ; ચાર કર્ણરોગ; ચાર પ્રતિશયાય; ચાર મુખરોગ; ચાર ગ્રહણીદોષ; ચાર મદ; ચાર મૂર્છા; ચાર શોષ; ચાર કલીવતા—

ચાર અપસ્માર-વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત નિમિત્તે થતા. ચાર આંખના રોગો-ચાર કાનના રોગો, ચાર સળેખમ ચાર મુખરોગ, ચાર ગ્રહણીદોષ, ચાર મદ અને ચાર મૂર્છા એ બધાની અપસ્મારથી વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. ચાર શોષ રોગ-સાહસથી થતો, વેગ રોકવાથી થતો, ક્ષયથી થતો અને વિષમ ભોજનથી થતો. ચાર પદ્મવ-ખીજને હાનિ થવાથી, ખ્વજભંગથી, વૃક્ષાવરથી અને વીર્યના ક્ષયથી થાય છે. (૫)

ત્રણ શોષ; ત્રણ કિલાસ; ત્રણ રક્તપિત્ત—

ત્રણ શોથ-વાત-પિત્ત અને કફને નિમિત્તે થતા. ત્રણ કિલાસ-રક્ત, તામ્ર અને શ્વેત. ત્રણ પ્રકારનું રક્તપિત્ત-ઉપલા ભાગનું, નીચલા ભાગનું અને બન્ને ભાગનું. (૬)

વે જ્વર; વે ત્રણ; વે આયમ; વે ગુપ્તસીવાત; વે કામલા; વે આસ; વે વાતરક્ત; વે અર્શ—

બે તાવ-શીતથી ઉત્પન્ન થયેલ અને રોગીને ઉતું ઉતું ગમે એવો તથા ઉષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને રોગીને ઠંડું ઠંડું ગમે એવો. બે ત્રણ-નિંજ અને આગન્ટુ. બે આયમ-બહારનો અને અંદરનો. બે ગુપ્તસી-વાતજ અને વાતકફજ. બે કામલા-કોષ્ઠાશ્રય અને શાખાશ્રય. બે પ્રકારનું આમ-અલસક અને વિસૂચિકા. બે પ્રકારનું વાતરક્ત-ગંભીર એટલે અન્તરાશ્રિત અને ઉત્તાન એટલે ત્વચા અને માંસમાં આશ્રિત. બે પ્રકારના અર્શ—સૂકા અને દૂઝતા. (૭)

એક ઝરુસ્તમ્મ; એક સંન્યાસ; એક મહાગદ—

એક ઝરુસ્તંભ-આમ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ. એક સંન્યાસ-મન અને શરીરનો આશ્રય કરી ઉત્પન્ન થનાર ત્રિદોષજ. એક મહાગદ-અતત્વાભિનિવેશ. (૮)

વીસ ક્ષિમિજાતિ; વીસ પ્રમેહ; વીસ યોનિવ્યાપત્—

વીસ કૃમિની જાતિઓ છે- તેમાં બહારના મળથી ઉત્પન્ન થતા બે પ્રકારના-ગૂ અને લીખ. રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલા છ-કેશાદ, લોભાદ, લોભદ્રીપ, સૌરસ, ઔદુઅર અને જન્તુમાતર. કફથી ઉત્પન્ન થયેલા સાત-અન્નાદ, ઉદરોવેષ્ટ, હંદ્યાદ, ચુરુ, દર્ભપુષ્પ, સૌગન્ધિક, અને મહાગુદ, મળથી ઉત્પન્ન થતા પાંચ-કંકરુક, મંકરુક, લેલિહ, સશ્વક્ર અને સૌમરાદ. વીસ પ્રમેહો-તેમાં ઉદકમેહ, ઇક્ષ્વાલિક રસમેહ, સન્દ્રમેહ, સાન્દ્રપ્રસાદમેહ, શુકલમેહ, શુક્રમેહ, શીતમેહ, શનૈર્મેહ, સિદ્ધતામેહ, અને લાલામેહ-એ દશ કફ નિમિત્તે થનારા છે. ક્ષારમેહ, કાષ્ઠમેહ, નીલમેહ, લોહિતમેહ, મંજીષ્ઠમેહ અને હરિદ્રમેહ-એ છ પિત્તનિમિત્તે થનારા છે. વસામેહ, મનજમેહ, હસ્તિમેહ

અને મધુમેહ-એ ચાર વાત નિમિત્તે થનારા છે. આમ વીસ પ્રમેહો છે. વીસ યોનિરોગ છે. તેમાં દોષથી ઉત્પન્ન થતા ચાર-વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને સાન્નિપાતિક. દોષોનો દૂષ્ય સાથે સંસર્ગ અને પ્રકૃતિનો નિર્દેશ કરીને બાકીના સોળ રોગ બતાવવામાં આવે છે; જેમકે-રક્તયોનિ, અરન્ધરક્કા, અચરણા, અતિચરણ, પ્રાકચરણા, ઉપાશ્વતા, પરિશ્વતા, ઉદવર્તિની, કર્ણિની, પુત્રી, અન્તર્મુખી, સૂચીમુખી, શુષ્કા, વામિનિ, પંદ્યોનિ અને મહાયોનિ-એ વીસ યોનિરોગ છે. (૯)

આ પ્રમાણે આ આખો વિષય ઉદ્દેશ અનુસાર કહી બતાવ્યો છે. ૪

દરેક રોગ વાયુ વગેરેથી જ થાય છે—

અધ્યાય નિજ વિકારો વાત-પિત્ત અને કફ સિવાય ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમકે પક્ષી આખો દિવસ ઊડતાં છતાં પણ પોતાની છાયાને છોડી શકતું નથી તેમ પોતાની ધાતુઓની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ વિકારો વાત-પિત્ત અને કફને છોડી શકતા નથી. વાત-પિત્ત અને કફનાં સ્થાન-લક્ષણ તથા કારણના ભેદો જોઈને, તે વાતાદિમય હોવા છતાં પણ સર્વ વિકારોને સુધ્ધિમાન વધો તે તે સ્થાન, લક્ષણ અને કારણને અનુસરીને નિર્દેશ કરે છે. ૫

તે બાબતમાં બે શ્લોકો છે—

શરીરની અંદર પોતાની ધાતુની વિષમતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ જે ઘણા નિજવિકારસમૂહો છે તે પિત્ત-કફ અને વાયુથી ભુદ્ધ નથી, પણ આગન્તુ રોગો જ તેનાથી ભિન્ન હોય છે. ૬

નિજ-આગન્તુક પરસ્પર અનુવન્ધ રૂપે હોય છે—

આગન્તુ વિકાર નિજ વિકારને અનુસરે છે તથા અતિશય વધેલો નિજ વિકાર પણ આગન્તુને અનુસરે છે. તેમાં અનુબંધ અને પ્રકૃતિને બરાબર જાણીને પછી ચિકિત્સાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. ૭

લઘ્વાચાર્યસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

‘અષ્ટોદરીય’ અધ્યાયમાં રોગોની વીસી, એકએકપણું અને ત્રણના સમુહ ત્રણ ત્રણ કલા છે, જોકે આક, ચારના સમૂહ દશ, પાંચના સમૂહ બાર, અષ્ટકના વર્ગ ચાર, પટ્ટક બે અને સરતક ત્રણ પ્રકાશિત કર્યાં છે. ૮, ૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘અષ્ટોદરીય’ નામક ઓગણીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય વીસમો

મહારોગાધ્યાય

મહારોગાધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘મહારોગાધ્યાય’ની વ્યાખ્યા કરશું” આ વિષયમાં નાએ પ્રમાણે જ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું હતું. ૧, ૨

ચાર રોગો; પોડાને લીધે ઇકજ; આગન્તુ નિજ; વે પ્રકારનાં અષ્ટિઠાન; રોગોની અસંખ્યતા—

ચાર રોગો થાય છે—આગન્તુ, વાતનિમિત્ત, પિત્ત-નિમિત્ત અને કફનિમિત્ત. તે ચારેય રોગોનું રોગપણું રૂફ એટલે પીડાની સમાનતાને લઈ એક પ્રકારનું છે. આગન્તુ અને નિજના વિભાગ પ્રમાણે એઓની પ્રકૃતિ વળી બે પ્રકારની છે. મન અને શરીરના ભેદને લઈ એઓના આશ્રય બે પ્રકારના છે. પ્રકૃતિ-આશ્રય-લક્ષણ અને હેતુઓના વિદ્યપના ભેદ અસંખ્ય હોવાથી વિકારો વળી અસંખ્ય છે. ૩

આગન્તુ રોગોનાં કારણો; નિજ રોગોનાં કારણો—

આગન્તુ રોગોનાં કારણ ખરેખર નખ લાગવો, દાંત ખેસવો, પડી જવું, મેલી વિદ્યાનો પ્રયોગ, શાપ, અભિષેગ, શૂત કે કીટાણુઓનો સંસર્ગ, ઘા લાગવો, વીંધાવું,

અધન, વીંટાવું, દબાવું, રાંઢવાંથી અધાવું, બળવું, શબ્દ
વાગવું, વીળળી પડવી અને ભૂતનો ઉગ્રદ્રવ વગેરે છે અને
નિજ રોગનું કારણ વાત-પિત્ત અને કફની વિષમતા છે ૪

દરેક વિકારોનાં પ્રેરક કારણો—

આગન્ટુ અને નિજ એ બન્નેનાં ખરેખર કારણ
અસાત્ત્યેન્દ્રિયાથાસંયોગ, પ્રસાપરધ અને પરિણામ છે. ૫

દરેક રોગ પરસ્પર સંકલ્પાયેલા હોય છે—

વળી ખરેખર વૃદ્ધિ પામેલા આ પૂરેપૂરા ચાર રોગો
પરસ્પર સંકળાયેલા રહે છે અને એક ખીજની સાથે
મિશ્ર થવા છતાં સંદિગ્ધ સ્વરૂપવાળા બનતા નથી. ૬

આગન્ટુ તથા નિજનાં લક્ષણો પ્રમાણે મેદ—

આગન્ટુ પ્રથમ પીડા સહિત ઉત્પન્ન થઈને પછી
વાત-પિત્ત અને કફની વિષમતા કરે છે અને નિજ
રોગમાં વાત-પિત્ત અને કફ પહેલાં વિષમતા પામે છે
અને પછી પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૭

શરીરમાં દોષોનાં સ્થાનમેદ—

શરીરમાં તે ત્રણેય દોષોનાં સ્થાનના વિભાગનો
હવે ઉપદેશ આપવામાં આવશે; જેમકે—અસ્થિ, મલાશય,
કેડ, સાથળ, પગ, હાડકાં અને પકવાશય એ વાતસ્થાનો
છે; તેમાં પણ પકવાશય ખાસ કરીને વાતસ્થાન છે.
પરસેવો, રસ, લસીકા, લોહી અને આમાશય એ પિત્ત-
સ્થાનો છે; તેમાં પણ આમાશય ખાસ કરીને પિત્તસ્થાન
છે. માથું, છાતી, ડોક, સાંધાઓ, આમાશય અને મેદ એ કફ-
સ્થાનો છે; તેમાં પણ છાતી ખાસ કરીને કફસ્થાન છે. ૮

પ્રાકૃત તથા વિકૃત વાત-પિત્ત-કફનાં કર્મ—

વળી આખાં શરીરમાં ફરનારા વાત-પિત્ત અને
કફ કુપિત થયેલા અને ન થયેલા આખાં શરીરમાં
અશુભ અને શુભ કરે છે. સમ અવસ્થામાં હોય તો
પુષ્ટિ-બલ-વર્ણ અને પ્રસન્નતા વગેરે શુભ, અને વિકૃત
પામ્યા હોય તો વિશર કહેવાતાં અશુભ કરે છે. ૯

સામાન્યજ તથા નાનાત્મજ રોગો—

તેમાં વિકારો સામાન્યજ એટલે જેમાં ત્રણે દોષો
સામાન્ય રીતે રોગ ઉત્પન્ન કરી શકે અને નાનાત્મજ
એટલે જેમાં અમુક એકજ દોષ રોગ ઉત્પન્ન કરી શકે તે
છે. તેમાં સામાન્યજ રોગોની પૂર્વે ‘અષ્ટોદરીય’ અધ્યાયમાં
વ્યાખ્યા કરી પણ નાનાત્મજ રોગોનું અહીં આ
અધ્યાયમાં હવે વર્ણન કર્યું. જેમકે—એંસી વાતવિકારો
છે, ચાલીસ પિત્તવિકારો છે અને વીસ કફવિકારો
છે. ૧૦

એંસી વાતવિકારોની ગણના—

તેમાં પ્રથમ વાતવિકારોની વ્યાખ્યા કર્યું; જેમકે—
નખમેદ, વિપાદિકા, પાદશ્લ્લ, પાદભ્રંશ, પગે ખાલી ચડવી,
વાતખુરુતા, ઘૂંટી ઝઞાઈ જવી, પીંડીએ ભીડાવી, ગૃન્નસી,
ગોઠણની ફાટ, ગોઠણના સંધિની શિથિલતા, ઊરુસ્તંભ,
ઊરુસાદ, પાંગળાપણું, ગુદભ્રંશ, ગુદાતિ, વૃષણોનું ઝઞાઈ
જવું, શિશ્નની જડતા, વંદણુનો આનાહ, ઢીંઢુ ફાટવું,
વિઝ્મેદ, ઉદાવર્ત, લંગડાપણું, કુમડાપણું, હીંગણા-
પણું, ત્રિકુંઝ ઝઞાઈ જવું, પીઠ ઝલાઈ જવી, પડખામાં
મદન જેવી પીડા, ઉદરાવેષ્ટ, હન્મેહ, હૃદયની ઉતાવળી
ગતિ, વક્ષઉદ્વર્ષ, વક્ષઉપરોધ, છાતીની પીડા, બાહુશીપ,
ડોક ઝલાઈ જવી, મન્યાનું ઝલાઈ જવું, કંઠોદ્વંસ હનુ-
મેદ, ગ્રોળમેદ, અક્ષિમેદ, દન્તમેદ, દાંતની શિથિલતા,
મૂંગાપણું, જીભ ઝલાઈ જવી, મુખમાં કષાયતા, મુખશોષ,
રક્તની ખબર ન પડવી, સુગંધ લેવાની શક્તિ ચાલી
જવી. કર્ણશ્લ્લ, ભણુકારા વાગવા, ઊંચકનાપણું, બહેરા-
પણું, પાંપણોની જડતા. પાંપણોનો સંક્રોચ, તિમિર,
આંખનું શળ, આંખો ઊંચી ચડી જવી, લમરનું ચડવું,
લમણાં ફાટવાં, કપાળ ફાટવું, માથાનો દુખાવો, વાળની
ઊગવાની જગ્યાનું ફાટવું, અર્દિત, એકાંગરોગ, સર્વાંગરોગ,
પક્ષવદ્ર, આક્ષેપક, કંડક, અધારાં આવવાં, ચકકર
આવવી, કંપ થવો, બગાસાં, હેડકી, ખિન્નતા, અતિ
બકવાદ, રક્ષતા, કઠોરતા ઈંટોડી કે અરુણ રંગનું
દેખાવું, અનિદ્રા અને ચિત્તની અસ્થિરતા. આ પ્રમાણે
વાતવિકારોમાં સૌથી સ્પષ્ટ આ એંસી વાતવિકારોની
વ્યાખ્યા થઈ. ૧૧

વાયુનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ તથા કર્મો—

કહેલા આ સર્વે વાતવિકારોમાં અને ન કહેલા ખીજા વાતવિકારોમાં ખરેખર વાયુનું પોતાનું સહજ-સિદ્ધ સ્વરૂપ અને તેના કર્મનું લક્ષણ આ હોય છે-જેને સંપૂર્ણપણે કે તેના અવયવથી જાણીને સંદેહરહિત બનેલા કૃશળ વૈદ્યો વાતવિકારજ છે એમ નિશ્ચય કરે છે. જેમકે-કૃશતા, શીતતા, લઘુતા, વિશક્તા, ગતિ. અમૂર્તતા અને અનવસ્થિતતા-એ વાયુનાં પોતાનાં લક્ષણ છે. અને વાયુ આવી જાતનો હોવાથી, શરીરના તે તે અવયવમાં પ્રવેશ કરતા તે વાયુના કર્મનું પોતાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે થાય છે; જેમકે-અસ (સરકવું), બ્રંશ (પડવું), વ્યાસ (વિસ્તાર કરવો), સંગ (ચોટવું), ભેદ (છુદવું) પડવું, સાદ (શિથિલતા), હર્ષ (રોમહર્ષ, ખજ્જહર્ષ, દન્તહર્ષ), તર્પ (તૃપા), કંપ, વર્ત (ધુમરી), ચાલ (કરકવું), તોદ (સોય લાગવા જેવી પીડા), વ્યથા અને ચેષ્ટા વગેરે તથા ખરતા (ખરબચાપણ), પરુપતા (કેસરતા), વિશદતા (સુવિરતા), ઝિદ્યુક્તતા, અરુણ રંગ હોવો, કપાય અને વિરસ મુખ હોવું, શોષ, શલ, ખાલી ચડવી, સંકોચન (સંકોરવું), જડ કરવું અને લંગડાપણું વગેરે-એ વાયુનાં કર્મ છે. તેનાથી યુક્ત વિકારને નિશ્ચયપૂર્વક વાતવિકાર જ જાણવો. ૧૨

કુપિત વાયુનો વપક્રમ—

માત્રા અને કાલનો વિચાર કરી, મધુર-અમ્લ-લવણ-રિન્ધ્ર અને ઉષ્ણ ઉપચારોથી તથા વાતહર સ્નેહ-સ્વેદ-આસ્થાપન-અનુવાસન-નસ્યકર્મ-ભોજન-અભ્યંગ-ઉત્સાદન અને પરિપેક વગેરેથી તે વાતવિકારના ઉપચાર કરવા બેઠાં. વૈદ્યો તે વાતરોગમાં સર્વત્ર આસ્થાપન અને અનુવાસનને બધા ઉપચારોમાં મુખ્ય ગણે છે; કારણકે તે શરૂઆતથી જ પડવારાયમાં પ્રવેશ કરીને બધા વિકાર ઉત્પન્ન કરનારાં વાતરૂપી મૂળને છેદી નાખે છે. તે બાબતમાં જેવી રીતે વનસ્પતિનાં મૂળ કાપી નાખવાથી થડ-શાખા-ફૂટ-અંકુર-ફૂલ-ફળ અને પાન વગેરેનો નિશ્ચિત વિનાશ થાય છે તેવી રીતે તે બાબતમાં વાતને જ છતી લેવાથી, શરીરની અંદર રહેલા વાતવિકારો શાન્ત થાય છે. ૧૩

ચાલીસ પિત્તોગોની ગણના—

અહીંથી આગળ હવે પિત્તના આલીસ વિકારો કહી બતાવશું. ઓષ (ગરમી), ટોષ (બળતરા), દાહ (બળું બળું થવું), દવથુ (ધગધગાટ), ધૂમક (ધૂંધવાવું), અમ્લક (દાહ અને શલચુકત ઓડકાર), વિઘ્ન (વિવિધરથાને દાહ), અન્તર્દાહ (શરીરની અંદર બળતરા), અંગદાહ (અંગોનો દાહ), બિષ્માની અધિકતા, અતિ પરસેવો, અંગમાં ગંધ, અંગનું કાટવું, રક્તકલેદ, માંસકલેદ, ત્વચાનો દાહ, ઉપરની આમરી કાટવી, સઘળી આમરીનું કાટવું, રક્તકોહ (લાલ ચકામો), રક્ત-વિરકાટ, રક્તપિત્ત, રક્તમંડલો, લાલાશ, હળદર જેવું પીળું થવું, નીલિકા, ક્ષમ, કમળો, મોઢામાં કંચાશ, મોઢામાં લોહી જેવી ગંધ, મુખમાં દુર્ગંધ, તૃપાની અધિકતા, અતૃપ્તિ મોઢું પાકવું, ગળું પાકવું, આંખો પાકવી, ગુદા પાકવી, શિશુનું પાકવું, જીવરક્તનું નીકળવું, અંધારામાં પ્રવેશ કર્યા જેવું લાગવું અને આંખ-મૂત્ર તથા મળ લાલ કે પીળાં હોવાં-આ પ્રમાણે અસંખ્ય પિત્તવિકારો માંના પિત્તના સૌથી સ્પષ્ટ આલીસ વિકારો કહી દેખાડ્યા. ૧૪

વિત્તનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ-કર્મો—

કહેલા અને ખીજા ન કહેલા આ સર્વે પિત્તવિકારોમાં ખરેખર પિત્તનું પોતાનું સહજ-સિદ્ધ સ્વરૂપ અને તેના કર્મનું લક્ષણ આ હોય છે, જેને સંપૂર્ણપણે કે તેના અવયવથી જાણીને સંદેહરહિત બનેલા કૃશળ વૈદ્યો પિત્તવિકારજ છે એમ નિશ્ચય કરે છે, જેમકે-ઉષ્ણતા તીક્ષ્ણતા, દ્રવપણું. બહુ રિન્ધ્રતા ન હોવી, શ્વેત અને અરુણ સિવાયનો રંગ, આમ જેવી ગંધ, તીખા અને ખાટા બે રસ અને સરપણું-એ પિત્તનાં પોતાનાં લક્ષણ છે અને પિત્ત આવી જાતનું હોવાથી શરીરના જે જે અવયવમાં પ્રવેશ કરે છે તેમાં તેમાં પિત્તના કર્મનું પોતાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે થાય છે; જેમકે-દાહ, ઉષ્ણતા, પાક, સ્વેદ, કલેદ, સડો, ખજ્જવાળ, ક્ષાવ અને લાલાશ તથા પોતાના જેવાં ગન્ધ-વર્ણ અને રસ ઉત્પન્ન કરવાં-એ પિત્તનાં કર્મ છે. તે લક્ષણોથી યુક્ત વિકારને નિશ્ચય-પૂર્વક પિત્તવિકાર જ જાણવો. ૧૫

કુપિત પિત્તનો ઉપક્રમ—

માત્રા અને કાળનો વિચાર કરી, મધુર-તિક્ત-કષાય અને શીત ઉપચારોથી તથા પિત્તહર સ્નેહ-વિરેચન-લેપન-પરિષેક અને અભ્યંગ વગેરેથી તે પિત્તવિકારના ઉપચાર કરવા જોઈએ. વૈદ્યો પિત્તમાં વિરેચનને સર્વ ઉપચારોમાં મુખ્ય માને છે, કારણકે શરૂઆતથી જ આમાશયમાં પ્રવેશ કરીને તે વિકાર કરનારાં પિત્તરૂપી બધાં મૂળને દૂર કરે છે. તે બાબતમાં જેવી રીતે અગ્નિ દૂર કરવામાં આવતાં અગ્નિવાળું આપુર્ય ઘર ઠંડું થઈ જાય છે તેવી રીતે પિત્ત છૂટાઈ જતાં શરીરની અંદર રહેલા પિત્તવિકારો શાન્ત થાય છે. ૧૬

વીસ કફવિકારોની ગણના—

અહીંથી આગળ હવે કફના વીસ વિકારો કહી દેખાડશું; જેમકે-તૃપ્તિ, તન્દ્રા, નિદ્રાની અધિકતા, સ્તિમિતતા, અંગોનું ભારેપણું, આળસ, મુખમાં મિઠાશ, મુખસ્ત્રાવ, કફનો ધચરકો, મળની અધિકતા, બળનો ક્ષય, અપચો, હૃદયોપલેપ, કંઠોપલેપ, ધમનીઓનું અતિ પૂરાઈ જવું, ગલગંડ, અસ્તિસ્થલતા, અગ્નિની મંદતા, ઉદર્દ, શ્વેતવર્ણતા અને મૂત્ર-આંખ તથા મળ શ્વેત હોવાં, આ પ્રમાણે અસંખ્ય કફવિકારોમાંના સૌથી સ્પષ્ટ વીસ કફવિકારોની વ્યાખ્યા થઈ. ૧૭

કફનાં આત્મરૂપ-લક્ષણ-કર્મો—

કહેલા અને બીજા ન કહેલા આ સર્વે કફવિકારોમાં ખરેખર કફનું પોતાનું સહજસિદ્ધ સ્વરૂપ અને તેના કર્મનું લક્ષણ આ હોય છે, જેને સંપૂર્ણપણે કે તેના અવયવથી જાણીને સંદેહરહિત બનેલા કુશળ વૈદ્યો કફવિકાર જ છે એમ નિશ્ચય કરે છે, જેમકે-સ્નેહ, શીતતા, સ્થિતતા, ભારેપણું, મધુરતા, સ્થિરતા, પિચ્છલતા અને મસૂણતા-એ કફનાં પોતાનાં લક્ષણ છે અને કફ આવી જાતનો હોવાથી, શરીરના જે જે અવયવમાં પ્રવેશ કરે છે તે તે સ્થાને કફના કર્મનું પોતાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે થાય છે; જેમકે-સ્વેતતા, શીતતા, બળવાળ, સ્થિરતા, ભારેપણું, સ્નેહ, સ્પ્રિધ, કલેદ, ઉપદેહ, મલથી લિપ્તતા, બન્ધ, મધુરતા અને ચિરકારીપણું-એ કફનાં કર્મ છે. તે લક્ષણોયુક્ત વિકારને નિશ્ચયપૂર્વક કફવિકાર જ જાણવો. ૧૮

કુપિત કફનો ઉપક્રમ—

માત્રા અને કાળનો વિચાર કરી, કટુ-તિક્ત-કષાય-તીક્ષ્ણ-ઉષ્ણ અને રૂક્ષ ઉપચારોથી તથા કફહર સ્વેદ-વમન-શિરોવિરેચન અને આપામ વગેરેથી તે કફવિકારના ઉપચાર કરવા જોઈએ. વૈદ્યો કફમાં વમનને સર્વ ઉપચારોમાં મુખ્ય માને છે, કારણકે તે શરૂઆતથી જ આમાશયમાં પ્રવેશ કરીને છાતીમાં રહેલ તથા વિકારને કરનાર કફનાં બધાં મૂળને જાંચે ફેંકે છે. તે બાબતમાં જેવી રીતે ખેતરનો પાણો તૂટી જતાં, પાણીથી સિંચન ન પામતાં, શાળ-જવ અને ષષ્ટિક વગેરે સૂકાઈ જાય છે તેવી રીતે કફને જ છૂટી લેતાં, શરીરમાં રહેલા કફવિકારો શાન્ત થાય છે. ૧૯

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

ચિકિત્સામાં રોગ-ઔષધ વગેરે જ્ઞાનની ઉપયોગિતા—

વૈદ્યે પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તે પછી ઔષધ અને તે પછી જ્ઞાનપૂર્વક ચિકિત્સા શરૂ કરવી જોઈએ. ૨૦

ઔષધનાં વિધાનને જાણુ તો હોવા છતાં પણ જે વૈદ્ય રોગને ઝોળખ્યા વગર ચિકિત્સા શરૂ કરે છે તેની સિદ્ધિ ભગવાન-ભરોસે છે. ૨૧

પણ જે રોગના ભેદ જાણનારો છે, સર્વ ઔષધોમાં નિપુણ છે અને દેશ-કાલ તથા માત્રાનો જાણકાર છે તેને સિદ્ધિ ચોક્કસ મળે છે. ૨૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

રોગોનો સંગ્રહ, રોગોની પ્રકૃતિ, રોગોનો દેશ, રોગોનું કારણ, રોગોના પ્રેરક, સંદેહરહિતતા અને અનુબંધને પ્રકાશિત કર્યાં છે, ઉપરાંત દોષોનાં સ્થાન, રોગોના નાનાત્મજ જે ગણો, દોષોનાં જુદાં જુદાં જે સહજસિદ્ધિ રૂપ અને કર્મ તથા છુટા છુટા કરીને રોગોના ઉપચારો-આ મહારોગાધ્યાયમાં તત્ત્વદર્શી સુનિએ સારી રીતે કહી બતાવ્યા છે. ૨૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંરકાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘મહારોગાધ્યાય’ નામક વીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

એકવીસમો અધ્યાય

અષ્ટોનિન્દિતીય અધ્યાય

અષ્ટોનિન્દિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અષ્ટોનિન્દિતીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આવેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

અઠ નિન્દિત પુરુષો—

અહીં ખરેખર શરીરને ઉદ્દેશીને આઠ પુરુષ નિન્દિત છે. જેમકે બહુ લાંબો, બહુ ટૂંકો, બહુ રંગવાળો, રંગવાળા વગરનો, બહુ કાળો, બહુ ગોરો, બહુ જડો અને બહુ પાતળો ૩

અતિ સ્થૂળનાં દોષો—

તેમાં વળી બહુ જડ અને બહુ પાતળા પુરુષોમાં ખીજા પણ નિન્દિત ભેદો છે. ત્યારે અતિ જડ માણસને આઠ દોષ થાય છે— આયુષ્યનો હાસ, ઝડપની મંદતા મુરકેલીએ મૈથુન, નખખાઈ દુર્ગંધતા પસીનાથી હેરાનગતિ, આકરી જૂખ અને અતિશય તૃષ્ણા. અતિભોજનથી, ગુરુ, મધુર, શીત અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોના ઉપયોગથી વ્યાયામ ન કરવાથી, મૈથુન ન કરવાથી, દિવસે જાંઘવાથી, નિત્ય હર્ષથી ચિન્તા ન હોવાથી અને ખીજના સ્વભાવથી તે અતિ સ્થૂળતા ઉત્પન્ન થાય છે. બહુ મેદવાળા તેનામાં મેદનો જ સંચય થાય છે. તે પ્રમાણે ઈન્દ્રિય ધાતુઓનો સંચય થતો નથી; તેથી આયુષ્યનો હાસ થાય છે. મેદનો શિથિલતા, ક્રમભંગતા અને ગુરુતાથી વેગનું રુધિર થાય છે. વીર્ય ઓછું હોવાથી અને મેદથી માર્ગો પૂરાયેલા હોવાથી મૈથુન મુરકેલીથી થઈ શકે છે. ધાતુઓ સમ ન હોવાથી નખખાઈ આવે છે, મેદના દોષથી અને મેદના સ્વભાવ તથા સ્વેદનપણીથી દુર્ગંધ પેદા કરે છે. મેદનો કદ સાથે સંસર્ગ થવાથી, નિધન્ટીપણીથી, બહુતાથી, ગુરુતાથી; અને વ્યાયામ સહન ન કરવાથી પસીનાથી હેરાનગતિ થાય છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિ હોવાથી અને કાદામાં પુષ્કળ વાયુ હોવાથી આકરી જૂખ અને અતિશય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. ૪

તેનું જોકોમાં કથન—

એ જાણતમાં શ્લોકો છે—

મેદથી માર્ગો રુધિરેલા હોવાથી વાયુ મુખ્યત્વે કરીને કાદામાં ફરતો ફરતો, આંતરને પ્રવેશિત કરે છે અને આહારને પણ શોષી લે છે. ૫

તેથી તે આહારને જલદી પચાવે છે, વધુ અને વધુ આહારની આકાંક્ષા રાખે છે અને ભોજનકાળ જતાં કેટલાક ભયંકર વિકારો પ્રાપ્ત કરે છે. ૬

આ અગ્નિ અને વાયુ બંને ખાસ કરીને ઉપદ્રવ કરનારા છે. કારણ કે જેવી રીતે દ્રાવણ વનને બાળે છે તેવી રીતે તેઓ બંને સ્થૂલ મનુષ્યને બાળે છે. ૭

ત્યારે મેદ અતિશય વધી જાય છે ત્યારે વાયુ-આદિ એકદમ ભયંકર વિકારો કરીને જીવનનો જલદી નાશ કરે છે. ૮

અતિ સ્થૂળનું લક્ષણ—

મેદ અને માંસ અતિ વધી જવાથી જેનાં નિર્તાન, ઉદર અને સ્તન ચઘચઘે છે અને પુષ્ટતાના પ્રમાણમાં જેનું બળ નથી તેના પુરુષને અતિસ્થૂલ કહેવામાં આવે છે ૯

અતિ કૃશતાનાં કારણો—

આ પ્રમાણે મેદવાળાનાં દોષો, હેતુઓ અને રૂપ કહી દેખાડ્યાં હવે પછી અતિ કૃશતામાં દોષ છે તે કહેવામાં આવશે. ૧૦

રક્ષ અન્નપાન; સેવન, લંઘન, અનિચ્છા ભોજન, ક્રિયાઓનો અતિયોગ, શોક, વેગાનો અને નિદ્રાનો નિરોધ, રક્ષ ચૂર્ણથી ઉદ્ભવતો, બહુ નહાવાનો ટેવ, પ્રહરિ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગનું ચાલુ રહેવું અને ક્રોધ એ સર્વ. મનુષ્યને અતિ કૃશ કરે છે. ૧૧, ૧૨

અતિકૃશનાં દોષો—

દુબળો માણસ જેમ વ્યાયામ, અતિ તૃપ્તિ, જૂખ,

તરસ, રોગ અને ઔષધને સહી શકતો નથી તેમ અતિ ઠંડી, અતિ ગરમી અને અતિ મૈથુન સહન કરી શકતો નથી. ૧૩

અરોગ. ઉદરસ, ક્ષય, શ્વાસ, ગુદમ, અર્શ. ઉદર-રોગો અને ગ્રહણીના રોગો ધણુ અત્યંત મનુષ્યને લાગુ પડે છે. ૧૪

અતિક્રિયુષ્ણ લક્ષણ—

જેનાં નિતંબ, ઉદર અને ડોક સૂકાઈ ગયાં છે, ધમનીઓનાં જાળાં ફેલાયેલ દેખાય છે, આમટી અને હાડકાંજ ખાકી રહ્યાં છે તથા હાડકાંના સ્થૂલ સાંધા દેખાય છે તેવા પુરુષને અતિકૃશ માન્યો છે. ૧૫

અતિસ્થૂલ તથા અતિક્રિયનો ચિકિત્સાક્રમ—

આ અતિસ્થૂલ અને અતિકૃશ બન્ને પુરુષો સતત રોગી રહે છે. તેથી કર્શન અને બૃંહણુ વિધિથી તેઓના સતત ઉપચાર કરવા જોઈએ. ૧૬

સ્થૂલતા થતા કૃશતામાં કૃશતાની શ્રેષ્ઠતા—

સ્થૂલતા અને કૃશતામાં કૃશતા ઠીક છે; કારણકે સમાન સાધનવાળા તે બન્નેને રોગ થાય તો સ્થૂલ મનુષ્યને જ અતિશય પીડા કરે છે. ૧૭

સમમાંસપ્રમાણ પુરુષની શ્રેષ્ઠતા—

જેનામાં માંસનું પ્રમાણુ સમ છે, જેનો બાંધો સમ છે અને જેની ધન્દ્રિયો મજબૂત છે તે પુરુષ રોગોના બળથી પરાભવ પામતો નથી. ૧૮

ભૂખ, તરસ અને તડકા વેદી શકનાર. શીત અને વ્યાયામ સહન કરી શકનાર. સમ જઠરાગ્નિવાળા અને સમ પાચનક્રિયાવાળા પુરુષને સમપ્રમાણુમાં માંસના સંચયવાળો માનેલો છે. ૧૯

સ્થૂલ-કૃશનાં કર્ણ-વૃંહણ કેમ કરવાં તે—

જાડાંને પાતળાં કરવામાં જો લારે અને તર્પણુ ન કરે તેવું કર્મ હોય તે ઇષ્ટ છે; અને પાતળાંને પુષ્ટ કરવામાં જે હલકાં અને તર્પણુ કરનાર હોય તે ઇષ્ટ છે. ૨૦

અતિસ્થૂલનો ચિકિત્સાક્રમ—

વાતનાશક, કફ અને મેદ હરનાર અન્નપાન, રક્ષ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ અસ્તિઓ, રક્ષ ઉદ્વર્તનો ગળો, અને ભદ્રમેથનો પ્રયોગ તથા ત્રિક્ષ્ણનો પ્રયોગ. તકારિષ્ટનો પ્રયોગ, મધનો પ્રયોગ, વાવડિંગ, સૂકું, જવખાર, તીક્ષ્ણ લોહનું ચૂર્ણ, મધ, જવ અને આમળાંનું ચૂર્ણ એ સર્વનો પ્રયોગ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૨૧, ૨૨

બિલ્વ-આદિ પંચમૂલનો મધસહિત પ્રયોગ અને અરણીના રસ સાથે શિસાગ્નિતનો પ્રયોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૪

પ્રશાતિકા, ઘઉંલા, સામો, યવક, યવ. જીવાર, કાદરા, મગ. કળથી, ચક્રમુંદક અને તુવેરનાં બીજ, પરવળ અને આમળાં સાથે મધ અને પાણીના અનુપાનથી ભોજનને માટે પ્રયોજવાં જોઈએ. ૨૫, ૨૬

અતિસ્થૂલતા મટાડવા માટે મેદ, માંસ અને કફનો નાશ કરનારા અરિષ્ટોને કાળ-બળ વગેરે પ્રસાણે વિભાગ કરીને અનુપાન માટે પ્રયોજવાં જોઈએ. ૨૭

સ્થૂલતાને તજવા ઇચ્છતા મનુષ્યે ઉગ્ગરો, મૈથુન, વ્યાયામ અને માનસિક શ્રમ ક્રમે ક્રમે વધારવો જોઈએ. ૨૮

અતિક્રિયનો પ્રતિકાર—

નિદ્રા, હર્ષ, સુખદાયક શય્યા, મોકળું મન, શાન્તિ, ચિન્તા, મૈથુન અને વ્યાયામનો વિરામ, વહાલાંનું દર્શન, નવાં અન્ન, નવાં મઘ, ગ્રામ્ય-આનૂપ અને જલચર પશુ-પક્ષીઓના માંસરસ, સંસ્કાર ખમેલ માંસો, દહીં, ઘી અને દૂધ, શેરડી, શાળ, અડદ, ઘઉં, ગોળની બનાવટ, રિન્ધ અને મધુર અસ્તિઓ. સર્વદા તેલનો અભ્યંગ, રિન્ધ ઉદ્વર્તન, સ્નાન, સુગન્ધિ દ્રવ્યો તથા માળાઓ ધારણ કરવી, શ્વેત વસ્ત્ર, સમયાનુસાર દોષોને બહાર કાઢવા તથા રસાયન અને વૃષ્ય પ્રયોગોનું સેવન એ બધા, અતિકૃશતાને મટાડી પુરુષમાં પરમ પુષ્ટિ પ્રગટ કરે છે. ૩૩

સંકેપમાં સ્થૂલતા કરનાર પદાર્થો—

કામકાજની ચિંતા ન કરવાથી, સંતર્પણથી અને અતિ નિદ્રાથી માણસ ચોક્કસ વરાહની પેઠે પુષ્ટ થાય છે. ૩૪

નિદ્રાનું કારણ—

મન થાકી જતાં બ્યારે થાકી ગયેલ ઇન્દ્રિયો વિષયોમાંથી પાછી દૂર છે ત્યારે મુખ્ય બિંદી બંધ થાય છે. ૩૫

નિદ્રાનું ફલ—

સુખ, દુઃખ, પુષ્ટિ, કૃશતા, બળ, નિર્બળતા, પુરુષાતન, તર્પુસકતા, જ્ઞાન અજ્ઞાન, જીવન અને મરણ એ સર્વ નિદ્રાને આધીન છે. ૩૬

અકાલે તથા અત્યંત નિદ્રાના દોષો—

અકાળે સેવેલી, અતિ પ્રમાણમાં સેવેલી અને બિલકુલ ન સેવેલી નિદ્રા બીજી કાળરાત્રીની પેઠે સુખ અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે. ૩૭

જેવી રીતે ઉત્પત્ત થયેલી સત્ય શુદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન યોગી પુરુષને સિદ્ધિથી યુક્ત કરે છે તેવી રીતે તે જ નિદ્રા વળી સમયોગવાળી હોય તો દેહને સુખ અને આયુષ્યથી યુક્ત કરે છે. ૩૮

જેઓને માટે દિવસે સૂવું હિતકર છે—

ગાયન, લણતર, મઘ, શૈથુન, વમન-આદિ કર્મ, ભાર અને ચાલવાથી જેઓ કૃશ થયા હોય, અજીર્ણવાળા, ક્ષતવાળા, ક્ષીણ થયેલા, વૃદ્ધ, બાળક, નિર્બળ, તૃષ્ણા-અતિસાર અને શલથી પીડાયેલા, શ્વાસરોગી, હેડાગીવાળા, કૃશ પડી ગયેલા, ઘા લાગેલા, ગાંઠા, મુસાફરી તથા ઉભાગરાથી થાકી ગયેલા. ક્રોધ-શોક અને ભયથી થાકી ગયેલા અને જેઓને દિવસે નિદ્રા કરવાની ટેવ હોય તેઓ બધાએ સર્વ ઋતુઓમાં દિવસે નિદ્રા કરવી જોઈએ. ૩૯-૪૧

તેમ કરવાથી તેઓને ધાતુની સમાનતા થાય છે,

બળ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્ષેત્ર અંગોને પુષ્ટ કરે છે અને આયુષ્યની સ્થિરતા થાય છે. ૪૨

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વળી આશ્વિન કાળને લઈ શરીરને રસ ચૂસાઈ જતાં વાયુ વધતો જતો હોવાથી તથા રાત્રિએ અતિ ટૂંકી હોવાથી દિવસની નિદ્રા પ્રશસ્ત મનાય છે. ૪૩

ગ્રીષ્મ સિવાયની ઋતુમાં દિવાસ્વપ્નનો નિવેશ—

ગ્રીષ્મ સિવાયની ઋતુઓમાં દિવસે સૂવાથી ક્ષેત્ર અને પિત્ત પ્રકાપ પામે છે તેથી તે ઋતુઓમાં દિવસની નિદ્રા પ્રશસ્ત નથી. ૪૪

જેમને માટે દિવાસ્વપ્ન હમેશાં અહિત છે—

મેદવાળા, રતેહનું નિત્ય સેવન કરનારા. ક્ષેત્ર-પ્રધાન પ્રકૃતિવાળા, ક્ષેત્રોગી અને દૂધીવિપથી પીડિત મનુષ્યોએ કદી પણ દિવસે સૂવું ન જોઈએ. ૪૫

અહિતકર દિવાસ્વપ્નના દોષો—

હૃદયમંદ, માથાનું શૂળ, સ્તિમિતતા. અંગોનું ભારેપણું, અંગમર્દ, મંદગ્નિ, હૃદયનો પ્રલેપ, શોક, અરુચિ. મોળ, સળેખમ અને આધાશીશી, કાંઠ, અશ્વપિકા અને પિડકા, બળવાળ, તન્દ્રા, ઉધરસ, કંકરોગો, રમ્ભિત અને શુદ્ધિનો ભંથ, સ્રોતોનો નિરોધ, તાવ, ઇન્દ્રિયોની અશક્તિ અને વિપત્તિ વેગ થવા એ સર્વ રોગ દિવસની અહિતકર નિદ્રાના સેવનથી થાય, તેથી હિતકારક અને અહિતકારક નિદ્રા ઓળખીને ડાહ્યા મનુષ્યે સુખે સૂવું. ૪૬-૪૮

રાત્રિજાગરણ, દિવાસ્વપ્ન, અને વેઠેવેઠે સૂવાના ગુણો—

રાતે ઉઝગરો કરવો તે શુભ છે અને દિવસે સૂવું તે સિન્ધવ છે; પણ બેઠાં બેઠાં એકું લેવું એ નથી શુભ કે નથા અભિધન્દી. ૫૦

સ્થૂલ-કુશળાં નિદ્રા તથા આહાર—

દેહ ટકાવવામાં જેમ આહાર સુખનું કારણ છે તેમ નિદ્રાને પણ સુખનું કારણ માની છે; અને સ્થૂલતા તથા

કૃશતા ખાસ કરીને નિદ્રા અને આહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. ૫૧

નિદ્રાનાશનો પ્રતિકાર—

અભ્યંગ, ઉત્સાહન, સ્નાન, ગ્રામ્ય-આત્મ અને જલચર પશુપક્ષીઓના માંસરસ, દહીં સહિત શાળના ચોખા, દૂધ, સ્નેહ, મધ, મનતું સુખ, મનને ગમતા ગન્ધ અને શબ્દ, ચપી, આંખોનું તર્પણ, માથે અને મોઢે શીત દ્રવ્યોનો લેપ, સારી રીતે ઘિછાવેલું શયન, સુખપૂર્ણ ધર અને રોજનો સુવાનો સમય એ બધાં કારણવશાત્ જે નિદ્રા નષ્ટ થઈ હોય તેને તરતમાં લઈ આવે છે. ૫૨-૫૪

અતિ નિદ્રાનો પ્રતિકાર—

શરીરનું અને માથાનું વિરેચન, ઉલટી, લય, ચિન્તા, ક્રોધ તથા ધૂમપાન, વ્યાયામ, લોહી કઢાવવું, ઉપવાસ, અસુખકર શય્યા, સત્ત્વગુણની બહુતા અને યોગાભ્યાસથી તમોગુણ પર જ્ય એ સર્વ, ઉત્પન્ન થયેલી અહિતકર અતિનિદ્રાને વારે છે. ૫૫-૫૬

નિદ્રાનાશનો હેતુ—

આને નિદ્રાનાશનાં કારણ જાણવાં તથા કાર્ય એટલે કામકાજ, કાળ એટલે વૃદ્ધાવસ્થા, વિકાર, પ્રકૃતિ અને વાયુ પણ નિદ્રાનાશનાં કારણ છે. ૫૭

નિદ્રાના મેદો—

નિદ્રા તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી, ક્ષયી ઉત્પન્ન થયેલી, મન અને શરીરના અમથી ઉત્પન્ન થયેલી, આગ-તુક રોગના નિમિત્તે થયેલી અને રાત્રિના રજભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. ૫૮

તેઓમાં જેને રાત્રિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી માની છે તેને તદ્વિદો જગદાત્મી કહે છે. તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલીને પાપનું મૂળ કહે છે અને બાકીની નિદ્રાઓને વ્યાધિઓમાં ગણેલી છે. ૫૯

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

નિન્દિત પુરુષો, તેઓમાં જે એ વિશેષ કરીને નિન્દિત છે, નિન્દિત હોવાનું કારણ, તે બનેલા દોષ, નિન્દિત અવસ્થામાં ઔષધ, જેઓને બ્યારે નિદ્રા હિતકર છે અને જેઓને બ્યારે અહિતકર છે, અતિનિદ્રાવાળા અને અનિદ્રાવાળાનું ઔષધ, જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે અને જે જે નિદ્રા જેવા જેવા પ્રભાવવાળા છે તે સર્વ, અષ્ટૌનિન્દિતીય નામના આ અધ્યાયમાં આત્રેય પુનર્વસુએ કહી દેખાડ્યું. ૬૦-૬૨

૨૧ આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘અષ્ટૌનિન્દિતીય’ નામનો એકવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય બાવીસમો

લંઘનબૃંહણીય અધ્યાય

લંઘનબૃંહણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘લંઘનબૃંહણીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું;” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

લંઘનબૃંહણાદિ છ ઉપક્રમો—

તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ તથા શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અગ્નિવેશ વગેરે છ શિષ્યોને જ્ઞાન માટે પ્રેરતાં ભગવાન આત્રેયે કહ્યું, ‘લંઘન, બૃંહણ, રૂક્ષણ, સ્નેહન તથા સ્વેદન અને સ્તંભન જાણે છે તે જ વૈદ છે.’ ૩, ૪

લંઘનાદિ સંઘો અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

એમ કહી ચૂકેલા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, ‘હે ભગવાન, લંઘન શું છે અને લંઘનને યોગ્ય કેવા પ્રકારના માણસો છે? બૃંહણ શું છે અને બૃંહણને યોગ્ય કોણ છે? રૂક્ષણ શું છે અને રૂક્ષણને યોગ્ય

કાણુ છે? સ્નેહ શું છે અને સ્નેહને યોગ્ય કાણુ છે? સ્વેદ શું છે અને સ્વેદયોગ્ય કાણુ માનેલા છે? સ્તંભન શું છે અને સ્તંભનયોગ્ય કાણુ છે? તે હે શુરા! કૃપા કરી કહેા. ૫-૭

કરેલ, ન કરેલ અને અતિશય કરેલ લંઘન વગેરે એ ધ્યેનું લક્ષણ કૃપા કરી સંક્ષેપમાં કહેા. ૮

લંઘનનું લક્ષણ—

અગ્નિવેશનું તે વચન સાંભળીને શુરુએ કહ્યું, ‘દેહમાં જે કંઈ લઘુતા કરે તેને લંઘન કહ્યું છે. ૯

ઘંઘનું લક્ષણ; રુક્ષણનું લક્ષણ—

અને શરીરમાં જે પુષ્ટિ પેદા કરે તે ઘંઘણુ; અને જે રક્ષતા, ખરતા અને વિશદતા કરે તે રક્ષણુ સમજવું. ૧૦

સ્નેહનું લક્ષણ; સ્વેદનનું લક્ષણ—

સ્નિગ્ધતા, વિશ્યન્દ, મૃદુતા અને કલેદ કરનાર સ્નેહન છે; અને સ્તંભ, ભારિપણું અને શીતનો નાશ કરનાર તથા પરમેવો કરનાર સ્વેદન છે. ૧૧

સ્તંભનનું લક્ષણ—

જે ગતિમાન એટલે બહાર ગતિવાળા અને ચઢ એટલે અંદર ગતિવાળા દ્રવોને ચોક્કસ થંભાવે છે તે સ્તંભન;

લંઘન દ્રવ્યો—

અને જે દ્રવ્ય લઘુ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વિશદ, રક્ષ, સૂક્ષ્મ, ખર, સર અને કહેણુ છે તેને ધણુંખરું લંઘન માન્યું છે. ૧૨૩

ઘંઘન દ્રવ્યો—

અને શુરુ, શીત, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, ઘટ, સ્થૂલ, પિચ્છિલ, મન્દ, સ્થિર, અને સ્લક્ષણુ દ્રવ્યને ધણુંખરું ઘંઘણુ કહેવામાં આવે છે. ૧૩૨

રુક્ષણ દ્રવ્યો—

અને જે દ્રવ્ય રક્ષ, લઘુ, ખર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, સ્થિર, વિશદ અને કઠિન છે તે ધણુંખરું રુક્ષણુ છે. ૧૪૧

સ્નેહન દ્રવ્યો—

જે દ્રવ્ય દ્રવ, સૂક્ષ્મ, સર, સ્નિગ્ધ, પિચ્છિલ, શુરુ, શીતલ, મન્દ અને મૃદુ છે તેને ધણુંખરું સ્નેહન માન્યું છે. ૧૫

સ્વેદન દ્રવ્યો—

જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સર, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, સ્થિર અને શુરુ છે તેને ધણુંખરું સ્વેદન કહેવામાં આવે છે. ૧૬

સ્તંભનદ્રવ્યો—

જે દ્રવ્ય શીત, મન્દ, મૃદુ, સ્લક્ષણુ, રુક્ષ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, સ્થિર, અને લઘુ કહ્યું છે તેને ધણુંખરું સ્તંભન માનેલ છે. ૧૭

લંઘનના પ્રકારો—

અનુવાસન સિવાયનાં ચાર પ્રકારનાં સંશોધન, તરસનો નિષ્ક્રક, પવન, તડકો, પાચનો, ઉપવાસ અને વ્યાયામ એ લંઘન છે. ૧૮

જુદાં જુદાં લંઘનના અધિકારીઓ—

જેનામાં પુષ્કળ કફ, પિત્ત, લોહી અને મળ હોય, જેઓ વાયુના સંસર્ગવાળા હોય, મોટી કાયાવાળા હોય અને બળવાન હોય તેઓ ઉપર્યુક્ત ચાર સંશોધનોથી લંઘન કરવા યોગ્ય છે. ૧૯

જેઓને કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉલટી, અતીસાર, હૃદયોગ, વિસ્રુચિ અલસક, જ્વર, વિશ્યન્દ, શુરુતા, ઓડકાર, મોળ અને અરોગ્યક વગેરે રોગો મધ્યમ બળવાળા હોય તેઓના ઉપચાર સરવ્યાતમાં મહા પેટ્રે ધણુંખરું પાચનોથી કરવા જોઈએ. ૨૦, ૨૧

કલા પ્રમાણેના એ જ રોગો જેને અદ્ય બળવાળા હોય, તેઓના તે રોગોને તરસના નિગ્રહથી અને ઉપવા-સોથી જીતવા જોઈએ. ૨૨

બળવાન પુરુષોના મધ્યમ બળવાળા રોગોને પણ વ્યાયામ, તડકા અને પવનથી જીતવા જોઈએ તો પછી જે રોગોનું હીન બળ હોય તેનું કહેવું જ શું ૨૩

ત્વચારોગીઓ, પ્રમેહરોગીઓ, અતિરિનગ્ધ મનુષ્યો, અભિષ્યન્દવાળાઓ અને સ્થૂલતાવાળાઓનું તથા વાત-વિકારવાળાઓનું પણ શિશિરચ્છત્રુમાં લંઘન પ્રશસ્ત છે. ૨૪

વૃંહણ માંસ—

સાત્ય દેશમાં કરનારાં, પશુ માછલાં અને પક્ષીનું ઊંચે ચોપડા વગરનાં અન્નથી વીધેલું, રોગ વગરનું અને યુવાન અવસ્થાનું માંસ ખૂંહણ કહેવાય છે. ૨૫

વૃંહણીય પુરુષો તથા દ્રવ્યો—

ક્ષીણ, ક્ષતવાળા, કૃશ, વૃદ્ધ, નબળા, નિત્ય બહુ ચાલનારા તથા સ્ત્રી અને મધનું સેવન કરનારા પુરુષોને ગ્રીભમમાં ખૂંહણયોગ્ય માન્યા છે. ૨૫

જેઓ શોષ-અર્શ અને ગ્રહણીના રોગોથી તથા અન્ય વ્યાધિઓથી કૃશ થઈ ગયેલ હોય છે તેઓને માંસાહારી પશુપક્ષીના હલકા માંસરસો ખૂંહણ કરનારા છે. ૨૬

રનાન, ઉત્સાહન, નિદ્રા, મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલી સ્નેહ-ખરિતઓ અને સાકર, દૂધ તથા ઘીને સૌ ગ્રહનું ખૂંહણ જાણુ. ૨૮

રુક્ષણીય પુરુષો તથા દ્રવ્યો—

તીખા, કડવા અને કષાય રસોનું સેવન, સરસવતી ખલિ, તલની પિણ્યાક અને છાશનું તથા મધ વગેરેનું સેવન તથા સંયમરહિત સ્ત્રીસેવન રુક્ષણ છે. ૨૯

અભિષ્યન્દવાળા, મહાદોષવાળા અને મર્મસ્થળમાં થયેલા ઊરુસ્તંભ વગેરે જે વ્યાધિઓ છે તેઓને રુક્ષણ-યોગ્ય કહેલા છે. ૩૦

સ્નેહો તથા સ્નેહનીય પુરુષો; સ્વેદો તથા સ્વેદનીય પુરુષો—

સ્નેહ અને સ્નેહયોગ્ય જે પુરુષો તથા સ્વેદ અને સ્વેદયોગ્ય જે પુરુષો છે તેઓને મેં સ્નેહાધ્યાયમાં વિસ્તાર-પૂર્વક કહી બતાવ્યા છે. ૩૧

સ્તંભન દ્રવ્યો તથા સ્તંભનીય પુરુષો—

જે ઔષધ દ્રવ્ય, પાતળું, ચીકાશયુક્ત, સમસ્ત શીતવ્રતા કરનાર, મધુર, કડવું અને કષાય હોય છે તે સર્વ સ્તંભન છે. ૩૨

જેઓ પિત્ત, ક્ષાર અને અગ્નિથી બળેલા છે, ઉદરી અને અતીસારથી પીડાયેલા છે અને વિષથી તથા સ્વેદના અતિયોગથી દુઃખિત છે તેઓને સ્તંભન-યોગ્ય માન્યા છે. ૩૩

લંઘન જેનું સારી રીતે થયું હોય તેનાં તથા અતિમાત્રામાં થયું હોય તેનાં લક્ષણો—

વાત, મૂત્ર અને મળનો યોગ્ય રીતે ત્યાગ થાય, શરીર હલકું થાય, હૃદય, આહાર, કંઠ અને મુખ શુદ્ધ થાય, તન્ત્રા અને થાક ચાલ્યાં જાય, પરસેવો આવે, રુચિ ઉત્પન્ન થાય, કડકડી ભૂખ તથા તરસ લાગે અને મન વ્યથારહિત બને ત્યારે લંઘન સફળ થયું જાણવું. ૩૪, ૩૫

લંઘનનો અતિયોગ થતાં આંગળીના સાધાઓની તૂટ, આંગળીમાં પીકા, ઉધરસ, મુખનો શોષ, ભૂખનો નાશ, અરુચિ, તૃષ્ણા, કાન તથા આંખની નબળાઈ, યનની અસ્થિરતા, નિરંતર બિર્ધવાત, હૃદયમાં મોહ તથા ફેહાં અને અગ્નિના બળનો નાશ થાય. ૩૬-૩૭

વૃંહણ જેનું સારી રીતે થયું હોય તેનાં તથા અત્યંત થયું હોય તેનાં લક્ષણો—

યોગ્ય ખૂંહણ પામેલાનું લક્ષણ—બળ તથા પુષ્ટિની પ્રાપ્તિ અને કૃશતાના દોષોનું નિવારણ; અતિશય ખૂંહણ પામેલાનું લક્ષણ—અતિસ્થૂલતા; અને સમ્યક્ લંઘન પામેલા અને અનિલંઘન પામેલાનાં જે લક્ષણ થાય તે જ લક્ષણ સમ્યક્ રુક્ષણ પામેલા અને અતિ રુક્ષણ પામેલાનાં થાય.

જેનું સ્તંભન સારી રીતે થયું હોય તથા અત્યંત થયું હોય તેનાં લક્ષણો—

અને બળ પ્રાપ્ત થાય તથા પૂર્વે કલા પ્રમાણેના રોગો જીતાય ત્યારે યોગ્ય સ્તંભન થયું જાણવું. ૩૮, ૩૯

ઈંટોડી રંગ થવો, ગાત્રો જડ થવાં, વ્યાકુળતા, હનુઅહ, તથા હૃદય અને મળની અટકાયત એ વધારે પડતું સ્તંભન પામેલાતું લક્ષણ છે. ૪૦

લંઘનાદિ છતા અયોગનાં લક્ષણો—

અયોગ પામેલાં આ છયેનું સંક્ષેપમાં આ લક્ષણ થાય—તે તે ઔપધથી સાધ્ય દોષોની શાંતિ ન થાય અને વૃદ્ધિ જ થાય. ૪૧

છ ઉપક્રમેનો ઉપસંહાર—

આ પ્રમાણે સર્વ સાધ્યરોગોને મટાડવામાં સિદ્ધ થયેલા અને માત્રા તથા કાળને અનુસરનારા છ ઉપચારો સારી રીતે કહી બતાવ્યા. ૪૨

ઉપક્રમ સસંખ્ય હોવા છતાં છ જ છે એમ કહેવામાં ચુક્તિ—

એ બાબતમાં શ્લોક છે કે—

દોષોના બહુ પ્રકારના સંસર્ગને લઈ ઉપચારો જો કે મિશ્ર થઈને અનેક પ્રકારના થાય છે તો પણ જેવી રીતે વાતાદિક પોતાના ત્રણપણને ઉલ્લંઘતા નથી તેવી રીતે ઉપચારો પણ પોતાનાં છપણને ઉલ્લંઘતા નથી. ૪૩

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ પ્રમાણે જેનાથી ચિકિત્સા થાય છે તે છ ઉપચારો ભગવાન આત્રેયે આ ‘લંઘનાધ્યાયમાં’ પ્રશ્ન અનુસાર કહી બતાવ્યા.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘લંઘનપૃંહણીય’ નામનો બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૨

અધ્યાય ત્રેવીસમો

સંતર્પણીય અધ્યાય

સંતર્પણીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“ હવે અહીંથી ‘સંતર્પણીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન

કરશું ” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

સંતર્પણનાં કારણો; સંતર્પણથી થતા રોગો—

બ્યાયામ વર્જનાર તથા દિવસની નિદ્રા, શય્યા અને આસનના સુખમાં મગ્ન રહેનાર જે પુરુષ સ્તિગ્ધ, મધુર, ગુરુ અને પિચ્છિલ દ્રવ્યોથી, નવાં અન્નથી, નવાં મલોથી, આનંદ અને જલચર પશુપક્ષીઓનાં માંસથી, ગોરસોથી, ગોળની બનાવટોથી અને વાટેલાં અનાબ્નેથી અતિ પ્રમાણમાં સંતર્પણ કરે તેને જો જલદી ઉપાય ન કરે તો સંતર્પણના કારણે નીચેના રોગો થાય છે— પ્રમેહ, પિડકા, કોઈ, ખજવાળ, પાંડુરોગ, જ્વર, કુષ્ઠ, આમદોષ, મૂત્રકૃંદ્રૂ, અરોચક, તન્દ્રા, નપુંસકતા, અતિ-રચ્છલતા, આળસ, અગોતું ભારેપણું, પ્રન્દિયોના સ્તોતોનો લેપ, બુદ્ધિનો મોહ, પ્રતીલક (સતત ધ્યાનસ્થ-પણું), શોક અને એવી બતના બીજા રોગો. ૩-૭

તેનો પ્રતિકાર—

તેમાં વચન, વિરચન, રક્તમોક્ષણ, વ્યાયામ, ઉપ-વાસ, ધૂમપાન અને સ્વેદન પ્રશસ્ત છે. ૮

મધસહિત હરીતકી અવલેહ, ઘણુંખરું રક્ષ અન્નનું સેવન, ખજવાળ અને કોઈનો નાશકરનાર ચૂર્ણનાં જે લેપનો કલાં છે તે પ્રશસ્ત છે. ૯

ત્રિકલાદિ કાચ—

ત્રિકલા, ગરમાળો, પાકા, સાતવણ અને ઇંદ્રજવ, મોથ, અને માંદગ તથા લીમડાની છાસ પાણીમાં ઊકાળીને પીવાં. ૧૦

માત્રા અને કાળ પ્રમાણે પ્રયોજેલાં તેઓનો અભ્યાસ રાખવાથી સંતર્પણને લઈ થયેલા પ્રમેહાદિક રોગો નહીં નાશ પામે છે. ૧૧

સુસ્તાદિ કાચ—

મોથ, ગરમાળો, પાકા, ત્રિકા, દેવદાર, ગોખરુ, ખેર, લીમડાની છાલ, જે બતની હળદર અને કડોની

છાલ-એએનો કવાથ દોષ પ્રમાણે રોજ સવારે પીનાર પુરુષ સંતર્પણથી થયેલા બધા વ્યાધિઓથી મુક્તિ જાય છે. ૧૨, ૧૩

ઉદ્વર્તન વગેરે—

ઉદ્વર્તન, ઉદ્વર્ષ અને સ્નાનયોગના ઉપયોગમાં લીધેલાં તેઓથી તથા રનેહ સાથે સિદ્ધ કરેલાં તેઓથી ત્વચાના દોષો શાન્ત થાય છે. ૧૪

કુળ્લાદિ ચૂર્ણ—

કક, ગોમેદક, હિંગ, કૌચ પક્ષીનાં હાડકાં, ત્રિકટુ, વજ, અરદૂસી, એલચી, ગોખરુ, ખોડી અજમોદ અને પાપાણુ-ભેદ છાશ સાથે, દહીંના મંડ સાથે અથવા ખોરના ખાટારસ સાથે પીવાથી એ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહને દૂર કરે છે. ૧૫, ૧૬

તક્ત વગેરેના પ્રયોગો—

છાશ તથા હરડેના પ્રયોગથી તથા તે પ્રમાણે ત્રિક્ષણાના પ્રયોગથી અને અરિષ્ટોના પ્રયોગથી પ્રમેહાદિક રોગો શાન્ત થાય છે. ૧૭

ઞ્યૂપણાદિ મન્થ—

ત્રિકટુ, ત્રિક્ષણા, મધ, વાવડિંગ, ખોડીઅજમોદ, સાથવો અને તેલથી બનાવેલો તથા અગુરુના જળમાં બાળેલો એ મન્થ સંતર્પણજન્ય રોગોમાં હિતકર છે. ૧૮

વ્યોષાદિ સક્તુ—

ત્રિકટુ, વાવડિંગ, સરગવાની છાલ, ત્રિક્ષણા, કંકુ, ઊલી ભોરીંગણી, ખેડી ભોરીંગણી, હળદર અને દારુ-હળદર, પાકા, અતિવિષની કળી, શાલવણુ હિંગ, કેયુકનાં મૂલ, અજમો, ધાણા, ચિત્રો, સૌવર્યલ લવણુ. જીરું અને હાઉમેરનું સમ પ્રમાણમાં ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ, તેલ, ઘી અને મધ સમ પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ. તેનાથી સોળ ગણો ભાગ સાથવાનો લેવો. આ પ્રમાણે કરેલો સંતર્પણ મન્થ પીવો જોઈએ ૧૯-૨૧

આના પ્રયોગથી સંતર્પણથી થયેલા રોગો-પ્રમેહ, મૂલવાત, કુષ્ઠ, અર્શ, કમળાઓ, પ્લીહા, પાંદુરોગ, શોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરોચક, હૃદયોગ, રાયજક્ષમા, ઉધરસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ, કૃમિઓ, ગ્રહણીના દોષો, શ્વિત્રરોગ અને અતિ-સ્થૂલતા શાન્ત થાય છે. મનુષ્યોનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને રમ્ભિતિ તથા બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૨-૨૪

આહાર વિહાર—

નિત્ય વ્યાયામ કરનાર, પચી ગયા પછી જમનાર તથા જવ અને ધઉનું ભોજન કરનાર સ્થૂલતાથી મુક્ત થઈ સંતર્પણથી થયેલા દોષોથી છુટી જાય છે. ૨૫

અપતર્પણજન્ય રોગો—

આમ સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનું અપતર્પણ ઔષધ કહ્યું; હવે પછી અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓ તેઓનાં ઔષધસંહિત કહેવામાં આવશે. ૨૬

દેહ, અગ્નિ, બલ, વર્ણ, એજસ, વીર્ય અને માંસની ક્ષીણતા તાવ અને સતત ઉધરસ, પડખાંતું શ્વળ, અરોચક, કાનતી નબળાઈ, ઉન્માદ. પ્રક્ષાપ, હૃદયમાં પીડા. મળ અને મૂત્ર અટકી રહેવાં, પિંડી-સાથળ અને ત્રિક્ષપ્રદેશમાં શ્વલ, પર્વ-હાડકાં અને સાંધાઓમાં ત્રોડ અને બીજાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલાં બિદ્ધવાતાદિક રોગો એ સર્વે અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭-૨૯.

તેનો પ્રતિકાર—

તદ્વિદોએ વળી સંતર્પણને તેઓનું ઔષધ કહ્યું છે. જે સંતર્પણ તત્કાલ સંતર્પણ કરવા સમર્થ થાય અથવા અભ્યાસથી સમર્થ થાય તે ધ્ય છે. ૩૦

સચક્ષીણનો ચિકિત્સાક્રમ—

તરતમાં ક્ષીણ થયેલો મનુષ્ય તરતનાં તર્પણથી પુષ્ટ થાય છે પણ લાંબા વખતથી ક્ષીણ થયેલો મનુષ્ય સંતર્પણના લાંબા વખતના પ્રયોગ વગર પુષ્ટ થતો નથી. ૩૧

ચિરદુર્બલનો ચિકિત્સાક્રમ—

લાંબા વખતથી દુબળા થયેલા રોગીનું ઔષધ, દેહ, અગ્નિ, દોષ, ઓસડ, માત્રા તથા કાળને અનુસરી, ઉતાવળ કર્યા વગર કરવું જોઈએ, ૩૨

તેને માટે માંસરસ, દૂધ, ઘી, સ્નાન, બસ્તિ, અભ્યંગ અને જે સંતર્પણ કરનાર મન્ય વગેરે છે તે હિતકારક છે ૩૩

જેને તાવ અને ઉધરસ લાગુ પડેલ હોય, કૃશ થયેલ હોય, મૂત્રકૃન્ધનો રોગી હોય, તૃષારોગવાળા હોય અને બિર્ધવાતવાળા હોય તેઓને હિતકર તર્પણ હવે કહેવામાં આવશે. ૩૪

સમાન ભાગે લીધેલાં સાકર, પીપર, તેલ, ઘી અને મધની સાથે એકત્ર કરેલ અર્ધાંથી અમણા સાથે—એ વૃધ મન્ય તેઓને માટે પ્રશસ્ત છે. ૩૫

સાથે મદિરા મધ અને સાકર એઓનો વાણ, મળ, મૂત્ર, કફ અને પિત્તનું અનુલોમન કરનાર મન્ય પીવે જોઈએ, ૩૬

ફણિત, સાથે, ઘી, દધિમંડ અને ખાટી કાંઈ—એઓનો મૂત્રકૃન્ધનો નાશ કરનાર અને ઉદાવર્ત મટાડનાર મન્ય પીવે જોઈએ, ૩૭

હર્જૂરાદિ મન્ય—

ખજૂર-પ્રાક્ષ-કેકમ-આમલી-દાડમ-ફાલસાં અને આમળાં સહિત મન્ય મલવિકારનો નાશ કરનાર છે. ૩૮

સંતર્પણમન્યવિધાન—

મધુર કે ખાટો, સ્નેહ યુક્ત કે રૂક્ષ, જે મન્ય જલના સંસ્કારવાળો હોય તે તરત સંતર્પણ કરનાર અને સ્થિરતા, વર્ણ અને બળ દેનારો છે. ૩૯

મધ્યાપાર્યસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

જે રોગો સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને જે રોગો અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તે, તેઓનાં ઔષધ સહિત આ ‘સંતર્પણીય’ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે. ૪૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘સંતર્પણીય’ નામક ત્રેવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૩

ચોવીસમો અધ્યાય

(વિધિશોણિતીય અધ્યાય

વિધિશોણિતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘વિધિશોણિતીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું,” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે બે કહેલું છે. ૧,૨

વિધિથી લ્પન્ન થયેલું લોહી શુદ્ધ હોય છે—

દેશસાત્મ્ય, કાળસાત્મ્ય અને ઓક્સાત્મ્યવાળા દેહધારીઓનો જે આહારવિધિ ‘તર્યાશિતીય’ અધ્યાયમાં પ્રકાશિત કર્યો છે તે વિધિથી ઉત્પન્ન થયેલું લોહી શુદ્ધ હોય છે. ૩

શુદ્ધ લોહીનું ફળ—

તે વિશુદ્ધ લોહી પ્રાણીને બલ, વર્ણ, સુખ અને આયુષ્યથી યુક્ત કરે છે કારણ કે પ્રાણ સેહીમાં આશ્રિત છે. ૪

લોહી વગડવાનાં કારણો -

દૂષિત, ઝાઝા પ્રમાણમાં, તીક્ષ્ણ અને ગરમ મદ્યોથી, તેવી ખતનાં બીજા પાનોથી તથા અતિશય લવણ અને ક્ષારોથી, ખાટાં દ્રવ્યોથી. તીખાં દ્રવ્યોથી, કળથી, અદદ, વાલ, તલ અને તેલનું સેવન કરવાથી, પિંડાણ અને મૂળા વગેરેનાં તથા હરિત વર્ણનાં અર્ધાં દ્રવ્યોનું સેવન કરવાથી, જલચર-આદ્રપ-દરમાં રહેનાર અને પ્રસદ

પશુપક્ષીઓનાં માસનાં સેવનથી, દહીં, કાંચ, મરુત અને સુકતાનાં તથા સુરા અને સૌવીરકનાં સેવનથી, વિરુદ્ધ, ક્ષેદ્યુક્ત અને ગંધાઈ ગયેલ આહાર ખાવાથી, દ્રવ-રિન્ગધ અને ભારે પદાર્થો ખાઈને દિવસે સૂઈ રહેનારનું, હૃદયહાર ખાનારનું, કેષ કરનારનું, તડકા અને અગ્નિ વેકનારનું, કેલટીના વેગને રોકવાથી, શરદ કાળે રક્ત મોક્ષણ ન કરવાથી શ્રમ, અપાટો અને સંતાપથી, પચ્યા વગર ખાવાથી, ખાધા ઉપર ખાવાથી તથા શરદ સમયના સ્વભાવથી લોહી દૂષિત થાય છે. ૫-૧૦

શોણિતજન્ય રોગો—

ત્યારે લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા જુદી જુદી મતના રોગો થાય છે—મુખપાક, આંખની લાલાશ, નાક તથા મુખમાં દુર્ગંધ થવી, ગુલ્મ, ઉપકુશ, વીસર્પ, રક્ત-પિત્ત, પ્રમીલક, પિદ્રધિ, રક્તમેહ, પ્રદર, વાતરક્ત વિવર્ણતા મન્દાગ્નિ, તૃષા, અંગોનું ભારેપણું, સંતાપ, અતિદુર્બળતા, અરુચિ, માથાનો દુખાવો, અન્નપાનનો વિદાહ, કડવા અને ખાટા ઓડકાર, થાક, વારંવાર ગુસ્સે થવું, બુદ્ધિનો મોહ, મોહું ખારું થઈ જવું, પરસેવો, શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવવી, મદ, કંપ, સ્વરભંગ, વધારે પડતી તન્દ્રા અને નિદ્રા, અન્ધકાર ધણીવાર દેખવો, ખજવાળ, અરુપિકા, ક્રોધ, પિડકા, કુષ્ઠ અને ચર્મદલ વગેરે આ બધાય વિકારો લોહીને લઈ થયેલા જાણવા. ૧૧-૧૬.

ન કહેવામાં આવેલ શોણિતજન્ય રોગોનો સંગ્રહ—

શીત, ઉષ્ણ, રિન્ગધ, રક્ષ વગેરે ઉપચારોથી સારી રીતે ચિકિત્સા કર્યા છતાં પણ જે સાધ્ય રોગો મટતા નથી તેઓને રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. ૧૭.

શોણિતજન્ય રોગોનો ચિકિત્સાક્રમ—

રક્તના રોગોમાં રક્તપિત્ત હરનારી ક્રિયા, વિરેચન, ઉપવાસ અને રક્તનું સ્નાવણ કરવું. જોઈએ. ૧૮

બળ અને દોષનાં પ્રમાણ અનુસાર અથવા વિશુદ્ધ રક્ત આવે ત્યાં સુધી અથવા દુષ્ટ રક્તનું સ્થાન બરાબર લક્ષમાં લઈ પ્રાણીના રક્તનું સ્નાવણ કરવું. ૧૯

વાત વગેરેથી દુષ્ટ રક્તનાં લક્ષણો—

વાતને લઈ રક્ત અરુણવર્ણનું, વિશદ ક્ષીણવાળું અને પાતળું હોય છે, પિત્તને લઈ રક્ત પીળું, કાળું અને ઉષ્ણતાને લઈ લાંબે વખતે થીજે છે. ૨૦

કફથી દુષ્ટ થયેલું જરાક પાંડુવર્ણનું, પિચ્છલ, તાંતણાવાળું અને ઘટ હોય છે. જે દોષને લઈ એ દોષનાં લક્ષણવાળું અને ત્રિદોષને લઈ ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળું રક્ત હોય છે. ૨૧

શુદ્ધ રક્તનાં લક્ષણો—

તથાવેલાં સોના જેવું, ધન્દગોપના રંગન, લાલ કમળ કે અળતા જેવું અને ચણેલી જેવા વર્ણનું લોહી વિશુદ્ધ જાણે. ૨૨

રક્તમોક્ષણ કર્યું હોય તે પુરુષનો અન્નપાનવિધિ—

રક્તનું સ્નાવણ કર્યા પછી બહુ બિન નહિ કે બહુ ઠંડું નહિ એવું, હલકું અને અમિદીપક અન્નપાન હિતકારક છે; કારણ કે ત્યારે શરીર અસ્થિર રક્તવાળું હોય છે અને અગ્નિ ખાસ કરીને રક્ષવા યોગ્ય હોય છે. ૨૩

શુદ્ધરક્તવાળા પુરુષનાં લક્ષણ—

નિર્મળ વર્ણ અને પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા ઇન્દ્રિયોના વિષયને ઇચ્છનાર, આંતરાય રહિત આગ્નિ અને મળ મૂત્રના વેગવાળા, આરોગ્યયુક્ત અને પુષ્ટિ તથા બલ-યુક્ત પુરુષને વિશુદ્ધરક્તવાળો કહે છે. ૨૪

મદ-મૂર્છા-સંન્યાસનો સંપ્રાપ્તિ—

મલિન આહાર કરનાર, રજસ અને મોહથી ઢંકાયેલ આત્માવાળા પુરુષના કુપિત થયેલા મળ જુદા જુદા કે એકત્ર થઈને જ્યારે રક્તવાહી, રસવાહી અને સંજાવાહી સ્રોતોને રુધીને સ્થિર થાય છે ત્યારે મદ-મૂર્છા અને સંન્યાસ-એ બાધિઓ થાય છે હેતુ, લિંગ અને ઉપશમમાં વિચક્ષણ વૈષ્ણે તેઓનાં બલની ઉત્તરોત્તર અધિકતા જાણવી. ૨૫ ૨૬, ૨૭

જ્યારે વાયુ ચિત્તાનાં દુર્બળ થયેલ સ્થાનમાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રાણીના મનને ક્ષોભ પમાડી, સંજ્ઞાને મોહ-યુક્ત કરે છે. ૨૮

એ જ પ્રમાણે પિત્ત અને એ જ પ્રમાણે કફ મેનુષ્યનાં મનને ક્ષોભ પમાડતાં સંજ્ઞાને આકૃલ કરી નાખે છે. એ આખતમાં વિશેષ હવે કહેવામાં આવશે ૨૯

વાતાદિ મેદયો મદનાં લક્ષણ—

ખંચાતું, બહુ અને જલદી બોલનાર, અરિથર અને લથડતી ચેષ્ટાવાળા તથા રક્ત-સ્થાવ અને અરુણ આકૃતિ-વાળાને વાતમદના આવેશવાળો જાણવો. ૩૦

ક્રોધસહિત કંઠોર બોલનાર, મરામરી અને કનિ-આમાં પ્રીતિવાળા તથા રાતી-પીળી અને કાળી આકૃતિ-વાળાને પિત્તમદના આવેશવાળો જાણવો. ૩૧

બહુજ ઓછું અને સંઘર્ષ વગરનું બોલનાર, તન્દ્રા અને આળસયુક્ત પાંડુવર્ણના અને વિચારમગ્ન રોગીને કફમદના આવેશવાળો જાણવો. ૩૨

સન્નિપાતથી થયેલા મદમાં આ સર્વ લક્ષણો થાય છે; મદના મદ જેવા જ સ્વરૂપનો એ મદ જલદી ઉત્પન્ન થાય છે અને જલદી શાન્ત થાય છે ૩૩

શોણિતજન્ય-વિવજન્ય વગેરે મદોનો વાત વગેરેમાં અન્તર્ભાવ—

જે મદ મદથી થયેલો, વિષથી થયેલો અને જે લોહીથી થયેલો કહ્યો છે તે સર્વ મદો વાત-પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના યોગ સિવાય થતા નથી. ૩૪

વાતાદિ મેદ પ્રમાણે મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્ચ્છામાં આકાશને નીલ-રંગનું અથવા કાળું અથવા અરુણરંગનું જોતાં જોતાં અંધારાં આવે છે અને પાછો તરત શુદ્ધિમાં આવે છે. કંપ, અંગમર્દ, હૃદયની તીક્ષ્ણ પીડા, કૃશતા અને શ્વાસ કે અરુણરંગની કાંતિ થાય છે. ૩૫, ૩૬

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્ચ્છામાં આકાશને લાલ, લીલું અથવા તો પીળું જોતાં જોતાં અંધારાં આવે છે અને પરંતેવો સહિત શુદ્ધિમાં આવે છે, તેને તરંસ અને સંતાપ થાય છે, આંખો લાલ, પીળી અને આકૃલ થાય છે, મળ નીકળી જાય છે અને પીળાશ આવી જાય છે. ૩૭, ૩૮

કફથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્ચ્છામાં આકાશને મેઘનાં જોતું અથવા અંધારાં અને વાદળાંથી છવાયેલું જોતાં જોતાં અંધારાં આવે છે અને લાંબે વખતે શુદ્ધિમાં આવે છે, જેવી રીતે બીનું ચામડું વીંટલું હોય તેમ અંગો ભારે થાય છે, લાળ છૂટે છે અને મોળ ચડે છે. ૩૯, ૪૦

સન્નિપાતને લઈ સર્વલક્ષણવાળી મૂર્ચ્છા આવે છે અને ઘણાજનક ચેષ્ટાઓ સિવાય જાણે કે અપરમાર આવેલ હોય તેમ પ્રાણીને જલદી પાડી નાખે છે. ૪૧

સંન્યાસ-મદ-મૂર્ચ્છાના મેદો—

દોષો પોતાનું બળ અજમાવી લેતાં દેહધારીઓનાં મેદ અને મૂર્ચ્છા આપમેળે શાંત થઈ જાય છે પણ સંન્યાસ ઔપધો વિના શાંત થતો નથી. ૪૨

સંન્યાસની સંપ્રાપ્તિ—

પ્રાણના સ્થાનનો આશ્રય કરી રહેલા અતિશ્લેષવાન દોષો વાણી, દેહ અને મનની ચેષ્ટાઓને ઢરી લઈ બલહીન પ્રાણીને અચેષ્ટ કરે છે. ૪૩

સંન્યાસનાં લક્ષણો—

સંન્યાસથી ચેષ્ટારહિત, લાકડાં જેવો અને મરી ગયેલ જેવો બનેલ તે પુરુષ તાત્કાલિક અંસર કરનાર ઉપચારો ન મળતાં જલદી મરણ પામે છે. ૪૪

સંન્યાસનો વપક્રમ—

અગાધ પ્રાણીમાં રૂખનાં પાત્રને જેવી રીતે તળે પહોંચ્યા પહેલાં ઉતાવળ કરીને ઝલો માણસ લઈ લે તેવી રીતે સંન્યાસથી પીડાએવાની ઝડપથી ચિદિત્સા કરવી જોઈએ. ૪૫

અંજન, અવપીડ ધૂમ, પ્રથમન, સોયો ઘોંચવી, ડામ દેવા, નસોડાંમાં પીડા કરવી, વાળ અને ડુંવાડાં ખેંચી કાઢવાં, દાંતથી બટકું ભરવું અને કુવંચ શરીરે ઘસવી-એ તેને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે હિતકારી છે. ૪૬, ૪૭

મિશ્રિત કરેલ વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ મઘો પુષ્કળ તીખાં દ્રવ્યો સાથે તેના મોઢાંમાં વારંવાર પ્રયત્નપૂર્વક રેડવાં. ૪૮

તે પ્રમાણે ચક્રાતરોનો રસ સૂકે મેળવીને દેવો અને એવીજ રીતે શુદ્ધિ આવે ત્યાં સુધી મઘ અને ખાટી કાંઈ સાથે મેળવીને હિંગ અને મરીચુકત સૌવર્યલ દેવું; અને શુદ્ધિ આવ્યા પછી લઘુ અમોથી તેનો ઉપચાર કરવો. ૪૯, ૫૦

શુદ્ધિમાં આવેલા તેને વિરમય પમાડે તેવી બાબતોથી, ગમતી બાબતો યાદ દેવાથી પ્રિય લાગે તેવું સભળાવવાથી ગીત અને વાજિત્રોના રંજક ધ્વનિથી ચિત્રવિચિત્ર દ્રશ્યો દેખાડવાથી તથા સંસન, ઉદ્દેખન, ધૂમ, અંજન, કવલગ્રહ, રક્તમોક્ષણ, વ્યાયામ અને ઘર્ષણથી શુદ્ધિમાન વૈદ્યે સતત ઉપચાર ચાલુ રાખવા અને મોહનાં કારણથી તેનાં મનનું બરાબર રક્ષણ કરવું. ૫૧-૫૩

મદ-મૂર્છાનો ઉપક્રમ—

મૂર્છા અને મદના રોગોમાં, સ્નેહન અને સ્વેદન કરેલ રોગીઓનાં દોષ અને બલ અનુસાર પચકર્મ કરવાં જોઈએ. ૫૪

તેવી રીતે અઠ્ઠાવીસ ઔષધવાળા પાનીયકલ્યાણઘૃતનો તથા તિક્તઘૃતનો અથવા મહાપૃષ્ઠઘૃતનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે. ૫૫

અમવા ઘી-મધ અને સાકર સહિત ત્રિકળાનો પ્રયોગ, શિલાજીતનો પ્રયોગ અથવા તેા દૂધનો પ્રયોગ, પીપરનો પ્રયોગ અથવા દૂધ સાથે ચિત્રકનો પ્રયોગ, રસાયનોનો પ્રયોગ અથવા કૌલ ઐટલે દશ વર્ષનાં જૂનાં ઘૃતનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે. ૫૬, ૫૭

રક્તમોક્ષણથી અને શાસ્ત્રો-સત્પુરુષો અને સત્-ગુણવાળાઓનાં સેવનથી શરીરધારીઓનાં મદ અને મૂર્છા શાંત થઈ જાય છે. ૫૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

વિશુદ્ધ અને અશુદ્ધ લોહી, તેના હેતુઓ, રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થતા રોગો, તે રોગોમાં ઔષધ, મદ-મૂર્છા અને સંન્યાસનાં હેતુ, લક્ષણ અને ઔષધ-એ સર્વ આ વિધિશોણિત' અધ્યાયમાં પ્રકાશિત કર્યું છે. ૫૯, ૬૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં 'વિધિશોણિતીય' નામક ચોવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬૪

અધ્યાય પચીસમો

યજ્ઞપુરુષીય અધ્યાય.

યજ્ઞપુરુષીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

'હવે અહીંથી 'યજ્ઞપુરુષીય' અધ્યાયનું બ્યાખ્યાન કરશું,' આ વિષયમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

પુરુષ તથા રોગ માટે મેળા થયેલા મહર્ષિઓના વિવાદો—

આત્મા-ઇન્દ્રિયો-મન અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો જે આ સમૂહ પુરુષ કહેવાય છે તેની અને તેને થતા રોગોની પ્રથમ ઉત્પત્તિનાં કારણોનો નિર્ણય કરવા બાબત ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર લગવાન પુનર્વસુ પાસે એકઠા થયેલા મહર્ષિઓમાં પૂર્વે આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી. ૩, ૪

તે વખતે અર્થ જાણનાર કાશિરાજ વામદે ઋષિ-મંડળ પાસે જઈ અને પ્રણામ કરી વાત ઉચારી કે 'હે ઋષિઓ! શું જેનાથી પુરુષ જન્મે છે તેનાથી જ તેના રોગો જન્મેલા માન્યા છે?' કે નહિ? એમ જ્યારે રાજા બોલી રહ્યો ત્યારે પુનર્વસુએ ઋષિઓને કહ્યું. ૫, ૬

‘અમાપ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી જેના સંશયો નાશ પામ્યા છે એવા આપ સર્વેય કાશિરાજનો સંશય મટાડવા યોગ્ય છે. ૭

ત્યારે તેનો વિચાર કરીને મૌદ્વલ્ય ગોત્રના પારીક્ષિએ સૌથી પ્રથમ વાક્ય કહ્યું, કે ‘પુરુષ આત્માથી જન્મે છે અને રોગો પણ આત્માથી જન્મે છે; કારણ કે આત્મા જ કારણરૂપ છે. તે આત્મા કર્મનો સંચય કરે છે અને કર્મનાં ફળો ભોગવે છે. એવતાંધાતુ વિના સુખ અને દુઃખની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.’ ૮, ૯

ત્યારે શરલોમાએ કહ્યું, ‘નહિ; દુઃખનો દ્વેષ કરનાર આત્મા પોતાની મેળે પોતાને દુઃખદાયક રોગો સાથે કોઈ દિવસ જોડે નહિ. પણ રજસ અને તમસથી ઘેરાયેલું સત્ત્વ કહેવાતું મન શરીરની અને રોગોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે.’ ૧૦, ૧૧

ત્યારે વાર્યોવિદ બોલ્યા, ‘એમ નહિ; કારણ કે એકલું મન જ કારણરૂપ નથી; શરીર વિના, ન હોય શરીરના રોગો કે ન હોય મનની સ્થિતિ. ભૂતો રસથી જન્મેલાં છે અને વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓ પણ રસજન્ય છે. વળી પાણી રસવાળું છે માટે તેને જ ઉત્પત્તિનું કારણ માનેલ છે.’ ૧૨, ૧૩

ત્યારે હિરણ્યકે કહ્યું, ‘નહિ; આત્માને રસજન્ય માનેલ નથી અને ઇન્દ્રિયોથી પર મનને પણ રસજન્ય માનેલ નથી; તથા શબ્દાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં રોગો પણ રસજન્ય માનેલ નથી. પુરુષ તો છ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તેમજ રોગો પણ છ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. આમ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આ રાશિપુરુષને છ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલ કહ્યો છે.’ ૧૪, ૧૫

તે પ્રમાણે કહેતા કુશિક હિરણ્યકને સૌનકે કહ્યું, ‘તેમ નથી; માતા-પિતા વિના પુરુષ છ ધાતુઓથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય?’ ૧૬

પુરુષથી પુરુષ, ગાયથી ગાય અને ઘોડાથી ઘોડો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ પ્રમેહાદિક રોગો પિત્તજન્ય કહેલ છે. માટે તે માતા-પિતા આ આખતમાં કારણરૂપ છે.’ ૧૭

ત્યારે ભદ્રકાએ કહ્યું, ‘નહિ; આંધળાથી આંધળો જ જન્મતો નથી. વળી આપના મત અનુસાર સૃષ્ટિના આરંભે માતા-પિતાની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી.’ ૧૮

માટે પ્રાણીને તો કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો જોઈએ અને તેના રોગો પણ કર્મજન્ય જાણવા; કારણ કે કર્મ વિના પુરુષનો જન્મ થઈ શકતો નથી.’ ૧૯

ત્યાં ભરદ્વાજ બોલ્યા, ‘નહિ; કર્મનો પહેલાં કર્તા હોવો જ જોઈએ; ન કરેલું એવું કોઈ કર્મ દીઠું નથી જેનું ફળ પુરુષ હોય. ૨૦

માટે રોગોની અને પુરુષની ઉત્પત્તિનું કારણ સ્વભાવ છે; જે પ્રમાણે પૃથ્વી-જલ-વાયુ-અને તેજનાં ખરતા, દ્રવતા ચક્ષતા અને ઉષ્ણતા સ્વભાવસિદ્ધ છે.’ ૨૧

ત્યારે કાંકાયને કહ્યું, ‘નહિ; સ્વભાવને લઈને ભાવોની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ, થતી હોય તો કર્મનું ફળ ન રહે ૨૨

માટે અસંખ્ય સંકલ્પ કરનાર બ્રહ્માના પુત્ર પ્રજાપતિ, આ સચેતન અને અચેતન જગતના તથા સુખદુઃખના સરજનાર છે.’ ૨૩

ત્યારે ભિશ્મુ આત્રેય બોલ્યા, ‘તેમ નથી; કારણ કે પ્રજાનું હિત ધચ્છતા પ્રજાપતિ, કુટ્ટની માફક પોતાનાં સંતાનને સતત દુઃખોથી જોડે નહિ. ૨૪

પુરુષ તો કાળથી ઉત્પન્ન થયો છે અને તેના રોગો પણ કાલજન્ય છે. આખું જગત કાળને વશ છે માટે સર્વે દેહાણે કાળ જ કારણરૂપ છે.’ ૨૫

પુનર્વલું સમાવાન—

તે પ્રમાણે ઋષિઓ જ્યારે વિવાદ કરતા હતા ત્યારે પુનર્વલુંએ આ કહ્યું કે ‘તમે આમ વિવાદ ન કરો; કારણ કે પક્ષને વળગી રહેવાથી તત્ત્વ દુર્વલ અને છે. ૨૬

તક્ષનો પીત્રનાર જેમ ગોળ ગોળ ચાલ્યો જ જાય તેમ અતિવાદ અહિત વાદોને નિશ્ચિત હોય તેવી રીતે બોલનારા પક્ષનો અન્ત પામતા જ નથી. ૨૭

માટે આ પ્રમાણેની વાદોની અથડામણી છોડી દઈને તત્ત્વનો વિચાર કરો. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનો સમૂહ નાશ ન પામે ત્યાં સુધી જાણવાયોગ્ય વસ્તુવિષે જ્ઞાન પ્રવર્તતું નથી. ૨૮

હિત-અહિત આહારનું લક્ષણ—

જે ભાવોની સંપત્તિ પુરુષને ઉત્પન્ન કરે તે જ ભાવોની વિપત્તિ વિવિધ બાધિઓને ઉત્પન્ન કરે. ૨૯

ત્યારે ભગવાન આત્રેયનું વચન સાંભળીને વળી ફરીથી કાશીપતિ વામકે ભગવાન આત્રેયને કહ્યું, ભગવન્, સંપત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષની અને વિપત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ શું છે? ૩૦

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘એકલો હિતકર આહારનો ઉપયોગ જ પુરુષની વૃદ્ધિ કરનાર બને છે અને અહિત આહારનો ઉપયોગ રોગનું કારણ બને છે.’ ૩૧

આ પ્રમાણે કહેતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, ‘ભગવન્, હિતકર અને અહિતકર આહારના સમૂહનાં અપવાદરહિત લક્ષણ અમે કેવી રીતે જાણી શકીએ? હિતકર કહેવાતા અને અહિતકર કહેવાતા આહારસમૂહોની વિપરીત અસર માત્રા-કાલ-ક્રિયા-ભૂમિ-દેહ અને પુરુષના અવસ્થાબેદોથી આપણને જોવામાં આવે છે.’ ૩૨

ત્યારે ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ, આહારનો જે સમૂહ શરીરના સમઘાતુઓને પ્રકૃતિમાં રાખે છે અને વિષમ ઘાતુઓને સમ બનાવે છે તેને હિતકારક જાણ; અને વિપરીતને અહિતકર જાણ; આ પ્રમાણે હિતકર અને અહિતકર આહારનું લક્ષણ અપવાદરહિત થાય છે.’ ૩૩

આમ બોલતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, ‘ભગવન્ આ પ્રમાણેના એ ઉપદેશને વિવિધ પ્રકારના સર્વ વૈદ્યો બરાબર સમજી શકશે નહિ.’ ૩૪

આહારવિધિવિશેષનું લક્ષણ પ્રમાણે તથા અવયવ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન—

ત્યારે ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ, ગુણથી,

દ્રવ્યથી અને કર્મથી આહારનું તત્ત્વ તથા સર્વ અવયવોથી માત્રાદિ ભાવો જેના જાણેલા છે તે આ પ્રમાણેનો એ ઉપદેશ સમજી જવાને શક્તિમાન બને છે; જેવી રીતે ખરેખર વિવિધ પ્રકારના સર્વ વૈદ્યો એ ઉપદેશને બરાબર સમજી શકે તેવી રીતે માત્રાદિક ભાવોનાં ઉદાહરણ આપ્યા સિવાય ઉપદેશ કરશું; કારણકે માત્રાદિના બહુ પ્રકારના ભેદો છે. પણ આહારની વિધિના ભેદોની લક્ષણ અનુસાર અને અવયવ અનુસાર હવે વ્યાખ્યા કરશું. ૩૫

સામાન્ય ધર્મ એક જ હોવાથી આહારનું આહારપણું એક પ્રકારનું છે. સ્થાવર અને જંગમરૂપમાં હોવાથી તેનાં બે ઉત્પત્તિસ્થાન છે. હિતકર અને અહિતકર પરિણામના ભેદને લઈ તે એ પ્રકારના પ્રભાવવાળો છે. પાન-અશન-ભક્ષ્ય અને લેણ તરીકેના ઉપયોગથી તે ચાર પ્રકારના ઉપયોગવાળો છે. છ પ્રકારના રેસભેદને લઈ તેના છ સ્વાદ છે. ગુરુ-લઘુ, શીત-ઉષ્ણ, રિન-અ-રૂક્ષ, મન્દ-તીક્ષ્ણ, સ્થિર-સર, મૃદુ-કઠિન, વિશલ પિચ્છલ શ્લક્ષણ-ખર, સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ સાન્ન અને દ્રવ-યુક્ત હોવાથી તે વીસ ગુણવાળો છે; અને દ્રવ્યોના સંયોગ અને સંસ્કારની વિપુલતાથી તે અગણિત ભેદવાળો છે. ૩૬

આહારના વિકારના જે જે અવયવો ધણુંખણું ઉપયોગમાં લેવાય છે અને ઘણા ખરા મનુષ્યોને પ્રકૃતિથી જ અતિ હિતકારક અને અતિ અહિતકારક હોય છે તે તે અવયવોનો યથાર્થ રીતે ઉપદેશ કરશું. ૩૭

પ્રકૃતિથી જ હિત આહારનો નિર્દેશ—

જેમકે-અતિપથ્યપણાંમાં લાલ શાળ શકધા-ચોમાં સૌથી ઊંચું છે. મંગ શાળાન્યમાં, વર્ષાજલ જલોમાં, સિંધાલુણ લવણોમાં, દોડીનું શાક શાકામાં, ઝાણનું માંસ જંગમસિંધામાં, લાવ પક્ષીઓમાં, ઘેા દરમાં રહેતાંમાં, રોહિતમત્સ્ય માછલાંઓમાં, ગાયનું ઘી ઘૂતોમાં, ગાયનું દૂધ દૂધોમાં, તલનું તેલ સ્થાવરથી ઉત્પન્ન થયેલાં તેલોમાં, સૂવરની વસા આનૂય પશુઓની વસામાં, ગુલુડીની વસા માછલીની વસામાં, પાકડંસની વસા જલચર પક્ષીઓની વસામાં, કુકડાની વસા વિષ્કર પક્ષીઓની વસામાં,

અકરોના મેદ શાખાલક્ષક પ્રાણીઓના મેદમાં, આદુ કન્દોમાં, અંગુર ફળોમાં અને સાકર શેરડીની બનાવટોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એમ પ્રકૃતિથી જ પરમ હિતકર આહાર-વિકારોનાં દ્રવ્યોની મુખ્યત્વે કરીને વ્યાખ્યા થઈ. ૩૮

પ્રકૃતિથી જ અહિત આહારનો નિર્દેશ—

હવે અતિશય અહિત આહારનો પણ ઉપદેશ કરશું. શુક્રધાન્યોમાં યવક સૌથી અધિક અપથ્ય છે. શાકીયાઓમાં અડદ, જલમાં વર્ષાઋતુનું નદીનું જલ લવણમાં ઊપરલવણ, શાકોમાં સરસવતું શાક, પશુઓનાં માંસમાં ગાયનું માંસ, પક્ષીઓમાં કાણુકપોત, દરમાં રહેનારામાં દેડકું, માછલાંઓમાં ચિલિચિમ, લીમાં મેંદીનું લી, દૂધમાં મેંદીનું દૂધ, રથાવર સ્નેહોમાં કુસુંભનું તેલ, આનુષ પશુઓની વસામાં ભેંસની વસા, માછલાંની વસામાં કુંભીર મત્સ્યની વસા, જલચર પક્ષીઓની વસામાં જલકાકડાની વસા, વિહિતર પક્ષીઓની વસામાં ચકલાંની વસા, શાખાલક્ષક પ્રાણીઓના મેદમાં હાથીનો મેદ, ફળોમાં નિકુચ, કન્દોમાં આલુ અને શેરડીની બનાવટોમાં કશિત; આ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી જ અત્યંત અહિત કરનાર આહારવિકારોનાં સૌથી મુખ્ય દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા થઈ. આહારવિકારોના હિતકર અને અહિતકર અવયવનાં પણ વ્યાખ્યા થઈ. ૩૯

શ્રેષ્ઠોનો સંગ્રહ—

હવે અહીંથી વળી હિત અને અહિત આહારવિકાર તથા ઔષધનાં કર્મ અને પ્રયોજન સહિત દ્રવ્યોની મુખ્યત્વે કરીને વ્યાખ્યા કરશું, જેમકે-શરીરોષક દ્રવ્યોમાં અન્ન શ્રેષ્ઠ છે, આશ્વાસન કરનારમાં જલ, શ્રમ હરનારમાં સુરા, ઊવનીયોમાં દૂધ, બુંદણીયોમાં માંસ. તર્પણીયોમાં માંસરસ, અન્નની ચીજોમાં રુચિકરનારમાં લવણ, હૃદયને હિત કરનારમાં ખાટા રસો, બળકારકમાં કુકડો શુક્રવર્ધકમાં નકું વીર્ય કંઈ અને પિત્તનું શમન કરનારોમાં મધ વાત અને પિત્તનું શમન કરનારમાં લી. વાત અને કંઈને શાન્ત કરનારમાં તેલ, કંઈ હરનારમાં ઉલટી, પિત્ત હરનારમાં વિરેચન. વાત હરનારમાં ત્રિશિત કામળતા કરનારમાં સ્વેદ, સ્થિરતા કરનારમાં વ્યાયામ,

પુરુષત્વ ઓછું કરનારમાં ક્ષાર, અન્નદ્રવ્યોમાં રુચિન કરનારમાં ટિંબરવો, કંઈને તુકશાન કરનારમાં કાચું કેહ, હૃદયને તુકશાન કરનારમાં ઘેટીનું લી, શોષનો નાશ કરનાર-ધાવણને હિતકારી-સાત્ત્વ-લોહીને રોકનાર તથા રક્તપિત્ત પ્રશમન કરનારમાં અકરીનું દૂધ, કંઈ અને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારમાં ઘેટીનું દૂધ. નિદ્રા લાવવામાં ભેંસનું દૂધ, અભિષ્યંદ કરનારમાં કાચું દહીં, કૃશતા કરનારમાં કસક રક્ષતા કરવામાં ઉલ્લક અનાજ, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારમાં શેરડી. મગ ઉત્પન્ન કરનારમાં જવ. વાત ઉત્પન્ન કરનારમાં જાંબુ, કંઈ અને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારમાં શબ્દુલી અમ્લપિત્ત ઉત્પન્ન કરનારમાં કળજી, કંઈ અને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારમાં અડદ, વમન-આરથાપન અને અનુવાસનમાં ઉપયોગી. થનારમાં મીંદળ, સ્તબ્ધ પૂર્વક વિરેચન કરનારમાં નસોતર, કામળ વિરેચનમાં ગર-માળો, આકુ વિરેચન. કરનારમાં થોરનું દૂધ, શિરોવિરેચન કરનારમાં અથેડો, કૃમિતાશકમાં વાવડિંગ, વિષનાશકમાં સરસડો, કુષ્ઠનાશકમાં ખેર, વાતહરમાં રાસ્તા, વમનસ્થાપન કરનારમાં આમળાં, પથ્થોમાં હરડે, વૃષ્ય અને વાતહર દ્રવ્યોમાં એરનાનું મૂળ, દીપનીય-પાચનીય અને આનાહશામકમાં પિપરીમૂળ, દીપનીય-પાચનીય અને ગુદનો સોજો-અર્શ અને શ્લ દૂર કરનારમાં ચિત્રાનું મૂળ, હેઝી-આસ-ઉંચરસ, અને પડખાનું શ્લ હરનારમાં પોખરમૂળ, સંગ્રાહક-દીપનીય અને પાચનીયોમાં મોથ, દાહ-શામક-દીપનીય અને ઉલટી તથા અતિસાર હરનારમાં સુગંધી વાળો, સંગ્રાહક-પાચનીય અને દીપનીયોમાં અરલુ, સંગ્રાહક અને રક્તપિત્ત શાંત કરનારમાં સારિવા, સંગ્રાહક-વાતહર-દીપનીય અને કંઈ-રક્ત તથા વિબન્ધ શાંત કરનારમાં ગળો, સંગ્રાહક-દીપનીય અને વાત તથા કંઈને શાંત કરનારમાં બોલું, દીપનીય-પાચનીય-સંગ્રાહક અને સર્વ દોષ હરનારમાં અતિવિષુતી કળી, સંગ્રાહક અને રક્તપિત્તની શાંત કરનારમાં નીલકમ્બલ, કુસુદ અને પદ્મનાં કેશરિ, પિત્ત અને કંઈ શાંત કરનારમાં ધમાસો લોહી અને પિત્તના અતિયોગને શાંત કરનારમાં ઘઉંના કંઈ-પિત્ત તથા રક્તનાં સંગ્રાહક અને શોષણ કરનારમાં કપાજલ, રક્તસંગ્રાહક અને રક્તપિત્ત શાંત કરનારમાં શીવણનાં ફલ, સંગ્રાહક-વાતહર-દીપનીય અને વીર્યવર્ધકમાં પાંડવણ, વૃષ્ય અને સર્વ-

દોષ હરનારાંમાં શાલવણ, સંગ્રાહક-અલવર્ધક અને વાતહરમાં બળબીજ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વાત હરનારાંમાં ગોખરુ, છેદનીય-દીપનીય અને અનુલોમિક-વાત તથા કફ શાંત કરનારાંમાં હિંગ, ભેદનીય-દીપનીય અને અનુલોમિક-વાત અને કફ હરનારાંમાં અશ્લવેતસ, સંસનીય-ગચનીય અને અર્શનાશકમાં જવખાર, ગ્રહણીદોષ સોજો-અર્શ અને ઘીની વ્યાપદ શાંત કરનારાંમાં તકનો અબ્યાસ, ગ્રહણીદોષ-શોષ અને અર્શનાશકમાં માંસાહારી પશુપક્ષીઓનાં માંસરસનો અબ્યાસ, રસાયનોમાં દૂધ અને ઘીનો અબ્યાસ, વૃધ્ય અને ઉલ્લવર્ત હરનારાંમાં સમ ભાગે ઘી અને સાથેવા ખાવાનો અબ્યાસ દાંતનું બળ અને રુચિ કરનારાંમાં તેલના કાગળાનો અબ્યાસ, દુર્ગન્ધનાશક-દાહશામક અને લેપન દ્રવ્યોમાં ચન્દન, શીત દૂર કરનાર લેપનોમાં રાસ્તા અને અગર, દાહ-આગ્રહીના દોષ અને પરસેવો દૂર કરનાર લેપનોમાં પીળો અને વીરણનો વાળો, વાતહર અબ્યાસ અને પોટીસમાં ઉપયોગી થનારાંમાં કઠ, નેત્રને હિતકર-વૃધ્ય-કેશવર્ધક-કંઠ સુધારનાર-વર્ણ સુધારનાર-વિરજનીય અને રોપણીય દ્રવ્યોમાં જેઠીમધ, ગ્રાણ અને સંજ્ઞા દેનાર હેતુઓમાં વાયુ, આમ-જડતા-શીત-શ્લ અને કંપનું પ્રશમન કરનારાંમાં અશ્વિ, સ્તંભન પદાર્થોમાં જળ તરસ અને ઉલ્લટીના અતિયોગને શાંત કરનારાંમાં માટીનું તપાનીને લાલ કરેલું ઠેકાથી છમકારેલું પાણી, આમના દોષનાં કારણોમાં વધારે પડતું ખાવું તે, અગ્નિ પ્રદીપ કરનારાંમાં જઠરાગ્નિ પ્રમાણે ખાવું તે સેવન કરવા યોગ્યમાં સાત્ત્વ્ય અનુસાર આહાર-વિહાર, આરોગ્ય કરનારમાં સમયસર ભોજન, આહારના ગુણોમાં તૃપ્તિ, આરોગ્ય બગાડનારાંમાં વેગાનું રોકવું તે, પ્રસન્ન ચિત્ત કરનારાંમાં મદ્ય, બુદ્ધિ-ધર્મ અને સ્મૃતિ હરનારાંમાં મદ્યથી થતી ભત્તતા, મુસ્કેલીથી પચનારાંમાં ભારે ભોજન, સુષ્પે પચી જનારાંમાં એકવારનું ભોજન, શોક ઉત્પન્ન કરનારાંમાં સ્ત્રીઓ સાથેનો અતિસંગ, નપુંસકતા કરનારાંમાં વીર્યના વેગનો નિરોધ, અજ તરફ અણુગમે પેદા કરનારાંમાં કંતલખાનું આયુષ્ય ઓછું કરનારાંમાં ભોજનનો ત્યાગ, કૃશતા ઉત્પન્ન કરનારાંમાં અલ્પ ભોજન ગ્રહણીને દૂષિત કરનારાંમાં અજીર્ણ ઉપર ભોજન અગ્નિની વિષમતા કરનારાંમાં વિષમ ભોજન, નિન્દિત વ્યાધિઓ

ઉત્પન્ન કરનારાંમાં વિરુદ્ધવીર્યવાળું ભોજન, પથ્યોમાં પરમ શાન્તિ, સર્વ અપથ્યોમાં સખત મહેનત, વ્યાધિ કરનારાંમાં મિથ્યાયોગ, અલક્ષી ઉત્પન્ન કરનારમાં રજસ્વલાનો સંગ, આયુષ્યવર્ધકમાં બ્રહ્મચર્ય, આયુષ્યનો ક્ષય કરનારાંમાં પરસ્ત્રીગમન, વૃધ્યોમાં સંકલ્પ, વીર્યક્ષય કરનારાંમાં મનનો શોક અને ચિન્તા પ્રાણનો નાશ કરનારાંમાં શક્તિ ઉપરાંતનું કામ, રોગ વધારનારાંમાં ખિન્નતા, શ્રમ હરનારાંમાં સ્નાન, પ્રસન્નતા કરનારાંમાં હર્ષ, શોષણ કરનારાંમાં શોક પુષ્ટિ કરનારાંમાં નિવૃત્તિ નિદ્રા લાવનારાંમાં પુષ્ટિ, તન્દ્રા કરનારાંમાં અતિનિદ્રા, બલ કરનારાંમાં સર્વરસનો અબ્યાસ દુર્બળતા કરનારાંમાં એકરસનો અબ્યાસ, ખેંચી કાઢવા યોગ્યમાં મૂઠ કે મૃત ગર્ભ, બહાર કાઢવા યોગ્યમાં અજીર્ણ, કોમળ ઔષધ આપત્રા યોગ્યમાં બાળક, ટકાવી રાખવા યોગ્યમાં વૃદ્ધ, તીક્ષ્ણ ઔષધ-ઐથુન અને વ્યાયામ તજવા યોગ્ય વ્યક્તિઓમાં ગર્ભવતી સ્ત્રી, ગર્ભ ધારણ કરવામાં ચિત્તની પ્રસન્નતા, કષ્ટસાધ્યોમાં સહિષ્ણતા, વિષમપણે ચિકિત્સા થાય એવાંઓમાં આમ, રોગોમાં તાવ, દીર્ઘરોગોમાં કુષ્ઠ, રોગના સમૂહોમાં રાજ્યક્ષમા, ફરી ફરી થનારામાં પ્રમેહ, અનુશસ્ત્રમાં જળો, કર્મોમાં અસ્તિકમ, ઔષધિ ઉત્પન્ન કરનાર ભૂમિઓમાં હિમાલય, ઔષધિઓમાં સોમ, આરોગ્યકર દેશોમાં મરુભૂમિ અહિતકર દેશોમાં જલપ્રધાન દેશ, રોગીના ગુણોમાં કલ્પા પ્રમાણે વર્તવું તે, ચિકિત્સાનાં અંગોમાં વૈદ્ય, તજવા લાયકમાં નાસ્તિક, કલેશ કરનારાંમાં લોભપતા, અરિષ્ટોમાં કલ્પા પ્રમાણે ન કરવું તે આરોગ્યનાં લક્ષણોમાં ઉત્સાહ સંશય દૂર કરનારાંમાં વેદોનો સમૂહ, વૈદ્યના ગુણોમાં ઔષધનો યોગ્ય પ્રયોગ, ઔષધિઓમાં વિશેષ જ્ઞાન, સધનોમાં શાસ્ત્રયુક્ત તર્ક, કાળનાં જ્ઞાનનાં હેતુઓમાં કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન, કાળને ચાર્યો જવા દેવાનાં કારણોમાં વ્યવસાયનો અભાવ, નિઃસશય કરનારાંમાં જન અનુભવ ભય કરનારાંમાં શક્તિનો અભાવ બુદ્ધિ વધારનારાંમાં તે તે વિદ્યા જાણનારાઓની ચર્ચા, શાસ્ત્રજ્ઞાનનાં કારણોમાં આચર્ય, અમૃતોમાં આયુર્વેદ. કરવા લાયક કર્મોમાં સત્યકૃષ્ણનું વચન, સવ અહિતોમાં ખોટી સમજણ અને સુખોમાં સર્વક્રિયાનો ત્યાગ. ૪૦

તેઓનો ચિકિત્સામાં ઉપયોગ—

આ બાબતમાં શ્લોકો છે—

આ જે એક સો બાવન શ્રેષ્ઠ ભાવો બતાવ્યા છે તેઓના વિકારોના વિનાશ માટે પૂરતો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ૪૧

જે ભાવો તુલ્ય કર્મ કરનારા છે તેઓમાંના શ્રેષ્ઠનું લક્ષણ, કાર્ય કરવામાં મહત્વ અને ઉત્તમતા પણ કહી દેખાડ્યાં છે. ૪૨

વાત-પિત્ત અને કફને શાંત કરવામાં જે જે હિતકર છે અને જે ઉત્તમ વ્યાધિ હરનાર છે તે મુખ્યપણે બતાવ્યું છે. ૪૩

આ કુશળપણે સાંભળીને પછી ચિકિત્સાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કરતો વૈદ્ય સદા ધર્મ અને કામ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૪

પચ્ચ-અપચ્ચનું લક્ષણ—

શરીરમાર્ગને જે હાનિ પહોંચાડતું નથી અને મનને જે ગમે એવું છે તે પચ્ચ; અને જે ગમે એવું નથી તથા નુકશાન કરનારું છે તે અપચ્ચ; તેઓ નિશ્ચિતપણે લેખવાં નહિ. ૪૫

દ્રવ્યોનાં માત્રાદિજ્ઞાનનું પ્રયોજન—

કેમકે માત્રા-કાલ-ક્રિયા-ભૂમિ-દેહ અને દોષના તે તે ગુણભેદો પ્રાપ્ત કરીને તે તે ભાવો તેવી તેવી જાતના દેખાય છે. ૪૬

તેથી ભાવોનો સ્વભાવ તથા માત્રા વગેરે આશ્રય બતાવ્યા છે; માટે સિદ્ધિ ઇચ્છતા વૈદ્યે તે જાનને ધ્યાનમાં રાખીને ક્રમનો પ્રયોગ કરવો. ૪૭

ધાન્યાદિ નવ આસવની યોજિઓ—

લગવાન આત્રેયનું તે વચન સાંભળીને ફરીથી વળી અગ્નિવેશ લગવાન આત્રેયને કહ્યું, ‘આપે આ આપોય વિષય ઉદ્દેશ અનુસાર કહી દેખાડ્યો છે અને અમે સાંભળ્યો છે. હવે આરુપદ્રવ્યોનાં અપવાદરહિત લક્ષણને

બહુ સંક્ષેપ વગર ઉપદેશાતું સાંભળવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ.’ ૪૮

ચોરાસી પચ્ચ આસવો—

ત્યારે લગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ, ધાન્ય, ફલ, મૂલ, સાર, પુષ્પ, સાંઠો, પાન અને છાલ એ દુકમાં આઠ અને નવમી સાકર-આસવોનાં ઉત્પત્તિ સ્થાને છે. દ્રવ્ય-સંયોગ અને સંસ્કારથી અસંખ્ય બનતો તેઓમાં સૌથી પથ્ય ચોરાસી આસવો ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળો. જેમકે સુરા, સૌવીર, તુષોદક મૈરેય, મેદક, અને ધાન્યારસ-એ છ ધાન્યથી થતા આસવો છે. દ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણ, ધામણ, રાવણ, કેવડો, ફલસાં, હરડે, આમળાં, કરપરાં, જાંબુ. કાંઠ, મોટાં બોર, બોર, ચણિયાં બોર, પીહું, ચારાલી, ફણસ, વડ, પીપળો, પીપળ, પારસ પીપળો, ઉચરો બોડી અજમો, શિંગોડાં અને આંખકુટામણીનાં ફળોના આસવો જીવીસ થાય છે.

શાલવણ, આસન, સરગવાનાં ખીજ, શતાવરી, કાણું નસોતર, નસોતર, દાંતી, રતનજોત, બિલી, એરડો અને ચિત્રકનાં મૂળોથી અગિયાર મૂળ-આસવો થાય છે. શાલ, અસન, અશ્વકર્ણ, અન્દન, તણુછ, ખેર, સફેદ ખેર, સાતવન, અર્જુન, અસન, હરમો ખાવળ, ટીંબરવો, કિણ્ણી, ખીજડી, બોર, સીસમ, સરસડો, વાળુંજ, ધામણ અને મહુડાંથી સારના આસવો વીસ થાય છે. પદા, ઉપદા, નલિન, કુમુદ, સૌગન્ધિક, પુંડરીક, શતપત્ર, મહુડાં, ઘઉંસા અને ધાત્રીનાં ફૂલોથી દસ પુષ્પાસવ થાય છે. શેરડી, કાંડેશુ, ઇંદુવાલિકા અને ઘોળી મોટી શેરડી-એના ચાર કાંડ-આસવ થાય છે. પરવળનાં પાન અને તાડનાં પાનના આસવો બે થાય છે. તિલ્લક-લોધર-એલુવા અને પદાણી લોધરના ચાર છાલના આસવ થાય છે; અને સાકરનો આસવ સાત એક જ છે. આમ આસવનાં દ્રવ્યો પરસ્પર ન મેળવેલ હોય તેવા ચોરાસી આસવોનો ઉપદેશ થયો છે. આશ્રુત થવાને લઈ એટલે આથો આવવાથી આ આસવેનું આસવ નામ છે.

આસવના ઘણા વિકલ્પો તથા સંસ્કારો—

વળી એઓનો દ્રવ્યના સંયોગ અને વિભાગનો વિસ્તાર તથા સંસ્કાર ઘણી જાતનો છે.

પોતપોતાના સંયોગ તથા સંસ્કારથી કરેલા આસવો પોતાનું કામ કરે છે—

પોતપોતાના સંયોગ અને સંસ્કારથી સિદ્ધ કરેલા આસવો પોતાનું કામ કરે છે. તે તે આસવોના સંયોગ, સંસ્કાર, દેશ, કાલ અને માત્રા વગેરે તે તે ભાવોના તે તે કાર્યને અનુલક્ષીને ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૪૯

આસવોના સાધારણગુણો—

એ બાબતમાં શ્લોક—

મન-શરીર અને જઠરાગ્નિને બલ દેનારા, અનિદ્રા-શોક અને અરુચિનો નાશ કરનારા તથા હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારા આ ઉત્તમ ચોરસી આસવો કહી દેખાડ્યા. ૫૦

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આત્રેય મુનિએ આ ‘યજ્ઞપુરુષાદિક’ અધ્યાયમાં શરીર અને રોગની પ્રકૃતિમાં ઋષિઓના મત, સત્યસ્વરૂપમાં આહારનો નિશ્ચય, શ્રેષ્ઠ કર્મ અને ઔષધનાં દ્રવ્યો અને ઉત્તમ આસવો કહ્યા. ૫૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશિ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘યજ્ઞપુરુષીય’ નામક પચીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૫

છઠ્ઠીસમો અધ્યાય

આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાય

આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“ હવે અહીંથી ‘આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાયનું’ વ્યાખ્યાન કરશું,” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

મહર્ષિઓની સમામાં રસ-આહારના વિષયમાં કથા—

આત્રેય, ભદ્રકાપ્ય, શાકુન્તેય, મૌદ્ગલ્ય ગોત્રનો પૂણ્દ્રિક, કૌશિક ગોત્રનો હિરણ્યાક્ષ, જે કુમારશિરા નામનો પાપરહિત ભરદ્વાજ હતો તે, શુદ્ધિમાન પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ

શ્રીમાન રાજા વાર્યોવિદ્, વિદેહનો રાજા નિમિ, મહામતિ બડિશ, બાહ્યિક વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ બાહ્યિક દેશનો કાંકાયન-એ સર્વ જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહી અને વિહાર કરવાની ઇચ્છાવાળા મહર્ષિઓ રમણીય ચૈત્રરથ વનમાં એકઠા થયા. ૩, ૬

ત્યાં બેઠેલા અર્થ જાણનાર તેઓની, રસ અને આહારના યથાર્થ નિશ્ચયની બાબતમાં આ પ્રમાણે અર્થપૂર્ણ કથા થઈ. ૭

ભદ્રકાપ્યે કહ્યું, ‘રસ એક જ છે; જેને કુશળ મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયમાંનો એક, જીભથી ગ્રહણ કરાતો ભાવ કહે છે અને તે જીભથી જુદો નથી.’ ત્યારે શાકુન્તેય બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘રસો એ છે— છેદનીય (કર્શનીય) અને ઉપશમનીય (બૃહણીય).’ ત્યારે મૌદ્ગલ્ય પૂણ્દ્રિકે કહ્યું, ‘રસ ત્રણ છે— છેદનીય, ઉપશમનીય અને સાધારણ.’ ત્યારે કૌશિક હિરણ્યાક્ષે કહ્યું, ‘રસ ચાર છે— સ્વાદુ અને હિતકર, સ્વાદુ અને અહિતકર, અસ્વાદુ અને હિતકર તથા અસ્વાદુ અને અહિતકર.’ ત્યારે કુમારશિરા ભરદ્વાજ બોલ્યા, ‘રસ પાંચ છે— ભૂમિ-જલ-અગ્નિ-વાયુ અને આકાશ.’ ત્યારે રાજર્ષિ વાર્યોવિદ્ બોલ્યા, ‘રસ છ છે— ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ’ ત્યારે વિદેહ નિમિએ કહ્યું, ‘રસ સાત છે— મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત, કષાય અને ક્ષાર.’ ત્યારે ધર્માર્ગવ બડિશે કહ્યું, ‘રસ આઠ છે— મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત, કષાય, ક્ષાર અને અચ્ચકત’ ત્યારે બાહ્યિક દેશના વૈદ્યગજ કાંકાયને કહ્યું, ‘આશ્રય-ગુણ-કર્મ અને સ્વાદના ભેદોની અસંખ્યતાને લઈ રસો અસંખ્ય છે. ૮

રસો છ જ છે એવો આત્રેયનો નિર્ણય—

ત્યારે ભગવાન આત્રેય પુનર્વસુએ કહ્યું, ‘રસો છ જ છે. મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત અને કષાય, તે છયે રસોતું ઉત્પત્તિસ્થાન જલ છે. છેદન અને ઉપશમન એ કર્મ છે, એ રસ નથી, તેઓના મિશ્ર થવાથી સાધારણુત થાય છે. સ્વાદુતા અને અસ્વાદુતા એ ખાનારની ઇચ્છા છે. હિત અને અહિત પ્રભાવ છે. પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, વિચાર, દેશ અને કાળને વશ પાંચ મહાભૂતના વિકારો આશ્રય છે. દ્રવ્ય કહેવાતા તે આશ્રયોમાં ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ વગેરે ગુણો છે. ક્ષરણ એટલે નીચે

જવાની ક્રિયાને લઈ દ્વાર કહેવાય છે, એ રસ નથી પણ તે અનેક રસવાળાં દ્રવ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, અનેક રસ-વાળું, કટુ અને લવણુરસ પ્રધાન છે એવું, ઇન્દ્રિયોના અનેક વિષયોથી યુક્ત અને ક્રિયાથી તૈયાર થયેલું દ્રવ્ય છે. વળી રસોની અસ્ફૂટતા ખરેખર તેઓની પ્રકૃતિમાં એટલે જલમાં, અનુરસમાં અથવા અનુરસયુક્ત દ્રવ્યમાં હોય છે, વળી આશ્રયાદિક ભાવોના ભેદોનાં અસંખ્યપણાંને લઈ તેઓનું અસંખ્યપણું માનવું યોગ્ય નથી. ભેદોનાં અસંખ્યપણાંને લઈ એક એક રસ પણ આ આશ્રયાદિક ભાવોના ભેદોના આશ્રય કરે છે; અને તેથી તેની લિન્નતા થતી નથી. પરસ્પર અધિક પ્રમાણમાં મળનાથી એઓનાં વ્યક્તપણાંનાં ગુણ અને પ્રકૃતિની અસંખ્યતા થતી નથી. તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષો મિશ્રિત રસોનાં કર્મોના બુદ્ધ ઉપદેશ આપતા નથી. તે જ કારણને લક્ષમાં રાખી પરસ્પર ન મળેલા છ રસોનાં લક્ષણની લિન્નતાનો ઉપદેશ આપ્યું. ૯

દરેક દ્રવ્ય પાંચમૌલિક છે. ચેતન તથા અચેતન એમ બે પ્રકારનાં દ્રવ્યો; દ્રવ્યોના ગુણો તથા કર્મો—

ત્યારે પ્રથમ તે: દ્રવ્યભેદને ઉદ્દેશીને અમે કંઈક કહીશું. આ વિષયમાં સર્વ દ્રવ્ય પાંચભૂતોથી બનેલ છે. તે ચેતનાવાળું અને અચેતન એમ બે પ્રકારનું છે. શબ્દાદિક અને ગુરુથી માંડી દ્રવ સુધીના તેના ગુણો છે અને પાંચ પ્રકારનું વર્તનાદિક કર્મ કહેવાઈ ગયું છે. ૧૦

પાર્થિવ વગેરે ભેદ પ્રમાણે દ્રવ્યોનાં લક્ષણો તથા ગુણો—

તેમાં ગુરુ, ખર, કઠિન મન્દ, સ્થિર. વિષદ, સાન્દ્ર, સ્થૂલ અને ગંધ-એ ગુણની પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પાર્થિવ એટલે પૃથ્વીભૂતપ્રધાન છે; અને તેઓ પુષ્ટિ, કઠિનતા, ભારેપણું અને સ્થિરતા કરનારાં છે. દ્રવ, સ્નિગ્ધ, શીત, મંદ, મૃદુ, પિચિશ્ચ તથા રસ-એ ગુણની પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો આપ્ય એટલે જલભૂતપ્રધાન છે; તેઓ ભીનાશ-સ્નિગ્ધતા, બન્ધન, વિષ્યન્દીપણું, ક્રામળતા અને પ્રસન્નતા કરનાર છે. ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, લઘુ, રક્ષ, વિશદ અને રૂપ-એ ગુણની પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો આગ્નેય એટલે અગ્નિભૂતપ્રધાન છે; તેઓ દાઢ, પાક, પ્રભા, પ્રકાશ અને વર્ણ કરનાર છે. લઘુ, શીત, રક્ષ, ખર, વિશદ, સૂક્ષ્મ અને સ્પર્શ-

એ ગુણની પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો વાયવ્ય એટલે વાયુભૂત-પ્રધાન છે; તેઓ રક્ષતા, ગ્જાનિ, ગતિ, વિશદતા તથા હલકા-પણું કરનાર છે. મૃદુ, લઘુ, સૂક્ષ્મ, સ્પૃશ્ય અને શબ્દ-એ ગુણની પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો આકાશાત્મક છે; તેઓ મૃદુતા, સૌખ્ય એટલે હિદયુક્તતા અને લઘુતા કરનાર છે. ૧૧

દરેક દ્રવ્યો ઔષ્ણરૂપ છે—

આ ઉપદેશ અનુસાર તે તે યુક્તિ અને તે તે પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને જગતમાં એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી જે ઔષ્ણરૂપ ન હોય. ૧૨

દ્રવ્ય-કર્મ-વીર્ય-અધિકરણ-કાલ-ઉપાય-ફલનાં લક્ષણો—

વળી દ્રવ્યો કેવળ ગુણના પ્રભાવથી જ કર્મ કરવા શક્તિમાન થતાં નથી, કેમકે દ્રવ્યના પ્રભાવથી, ગુણના પ્રભાવથી તથા દ્રવ્ય અને ગુણ બન્નેના પ્રભાવથી, તે તે કાળે, તે તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, તે તે યુક્તિ અને તે તે પ્રયોજનને અનુલક્ષીને, દ્રવ્યો જે કરે છે તે કર્મ, જેના વડે કરે છે તે વીર્ય, જે સ્થાને કરે છે તે અધિકરણ, જ્યારે કરે છે તે કાળ, જે પ્રમાણે કરે છે તે ઉપાય અને જે સિદ્ધ કરે છે તે ફળ. ૧૩

રસ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્રેસઠ ભેદ—

દ્રવ્ય-દેશ અને કાલના પ્રભાવને લઈ એ દ્રવ્યોનો ત્રેસઠ પ્રકારના ત્રિકલ્પવાળો ભેદ થાય છે. તેનો હવે ઉપદેશ કર્યું. ૧૪

મધુર રસ, અમ્લ વગેરે રસો સાથે યોગ પામે છે અને અમ્લ વગેરે રસો, બાકીના રસો સાથે બુદ્ધ બુદ્ધ યોગ પામે છે, એ પ્રમાણે બે રસવાળાં એ દ્રવ્યો પંદર થાય છે. ૧૫

બુદ્ધ બુદ્ધ અમ્લ વગેરે રસોથી યુક્ત. મધુર-અમ્લ-લવણ અને કટુ રસનો બાકીના છુટા છુટા રસો સાથેનો યોગ થવાથી ત્રણ રસવાળાં દ્રવ્યો ગણતરી અનુસાર વીસ કલાં છે. ૧૬

વળી ચાર રસના સમૂહવાળાં પંદર દ્રવ્યો કહેવામાં આવશે. સ્વાદુ અને અમ્લ બે રસ ભેગા મળી, લવણ

વગેરે જુદા જુદા રસના યોગને પામીને બાકીના રસો સાથે જુદા જુદા યોગ પામે છે ત્યારે ચાર રસવાળાં દ્રવ્યની સંખ્યા છ થાય છે. ૧૮

તે પ્રમાણે સ્વાદુ અને લવણ બેગા મળી કટુ વગેરે સાથે જુદા જુદા યોગ પામીને બાકીના રસો સાથે જુદા જુદા યોગ પામે છે તેની સંખ્યા ત્રણ છે. એવી રીતે સ્વાદુ અને કટુનું સમજવું તે એક જ છે. સાથે મળેલા અમ્લ અને લવણ રસો, કટુ વગેરે જુદા જુદા રસથી જોડાઈ બાકીના રસ સાથે જુદા યોગ પામે છે તેની સંખ્યા ત્રણ છે. તે પ્રમાણે અમ્લ અને કટુ રસ બાકીના છુટા છુટા રસો સાથે યોગ પામે છે તે એક છે અને તિક્ત સહિત લવણ અને કટુ, કષાયની સાથે જોડાય છે તે પણ એક છે. આ પ્રમાણે કુલ પંદર થાય છે. ૧૯-૨૦

વળી એક એક રસ છોડી દેવાથી પાંચ રસવાળાં દ્રવ્યો છ કલાં છે અને એક રસવાળાં દ્રવ્ય છ છે અને છ રસવાળું એક છે. આ પ્રમાણે રસની સંખ્યા ત્રેસઠ થઈ ને બતાવી. ૨૨

રસ અને અનુરસની કલ્પનાથી દ્રવ્યોના અસંખ્ય મેદ—

રસ અને અનુરસની કલ્પનાથી તે ત્રેસઠ પણ અસંખ્ય બને; તેમજ ‘તર’ અને ‘તમ’ લગાડવાથી રસો તે સંખ્યાને પણ બિલ્લંબી બન્ય છે. ૨૩

રસના મેદ અસંખ્ય હોવા છતાં ચિકિત્સા માટે ત્રેસઠ કલ્પના—

રસનો વિચાર કરનારાઓએ તે બાબતમાં યોગ્યતા અનુસાર રસોના સત્તાવન સંયોગો અને ત્રેસઠ કલ્પનાઓ કહ્યાં છે. ૨૪

રસના મેદમાં યુક્તિ—

સિદ્ધિ ધ્વજનાર વૈદ્યે, દોષ અને ઔષધ વગેરેનો વિચાર કરી, ક્યારેક એક રસ કલ્પવો અને ક્યારેક સંયુક્ત રસોની કલ્પના કરવી. ૨૫

ડાહ્યા વૈદ્યો બે રસવાળાં વગેરે દ્રવ્યો અને સંયુક્ત રસો અથવા રસોને એક એક કરી રોગો પ્રત્યે યોગ્યતા કરે છે. ૨૬

રસના મેદનું કારણ—

રસના ભેદ અને દોષના વિકલ્પોને જે બાજુ છે તે, વિકારોના હેતુ-લક્ષણ અને શાન્તિમાં મૂંઝાતો નથી. ૨૭

રસ અને અનુરસનું લક્ષણ—

શુષ્ક કે આર્દ્ર દ્રવ્યની જીલની સાથેના સંબંધથી પ્રથમ જે પ્રતીતિ થાય છે તે રસ છે; એનાથી વિપરીત એટલે અસ્પષ્ટપણે જે પ્રતીતિ થાય તે અનુરસ. ખરેખર સાતમે રસ નથી. ૨૮

પર આદિ ગુણોનો નિર્દેશ—

પરત્વ અને અપરત્વ, યુક્તિ, સંખ્યા, સંયોગ, વિભાગ પૃથક્ત્વ અને વળી પરિમાણ, સંસ્કાર અને અભ્યાસ-એ પરાદિક ગુણોને ચિકિત્સાની સિદ્ધિના ઉપાય બાજુવા; તેઓને લક્ષણો અનુસાર કહી બતાવીએ છીએ. ૨૯, ૩૦

પર આદિ ગુણોનાં લક્ષણો—

દેશ-કાલ-વય-પરિમાણ-પાક-વીર્ય અને રસાદિકમાં પરત્વ અને અપરત્વ; અને બધેએસતી યોગ્યતા તે યુક્તિ—જે યોગ્યતામાં આવે છે તે. ૩૧

ગણિત તે સંખ્યા અને સાથે જોડાવું તેને સંયોગ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યોનો તે સંયોગ દ્વંદ્વકર્મજ, સર્વકર્મજ અને એકકર્મજ હોય છે તથા તે અનિત્યજ હોય છે. ૩૨

ભાગ પાડવા તે વિભાગ, વિયોગ કે ભાગનું ગ્રહણ અને સંયોગ ન હોવો, વિલક્ષણતા અથવા અનેકતા એ પૃથક્ત્વ છે. ૩૩

પરિમાણ એટલે વળી માપ અને સંસ્કારને કરણ એટલે કરવામાં આવતી ક્રિયા માનેલ છે. કોઈ બાબત ફરી ફરી કર્યા કરવી તે અભ્યાસ છે અને સતત ક્રિયા અને શીલન એ તેના પદ્યથિ છે. ૩૪

આ પ્રમાણે પર વગેરે ગુણો પોતપોતાનાં લક્ષણો અનુસાર કહી દેખાડ્યા; જે બાજુ ન હોય તો ચિકિત્સા જોઈએ તેવી થતી નથી. ૩૫

દ્રવ્યોના ગુણો રસોથી જાણવા—

ગુણો ગુણોને આશ્રયે એમ મનાવું નથી; તેથી વેદો રસના ગુણોને દ્રવ્યના ગુણો જાણવા. તન્ત્રકર્તાના અભિપ્રાયો બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારના હોય છે. ૩૬

પ્રકરણ આદિ જાણીને અર્થ કરવો—

એથી સંગતતા દેશના ભેદ, કાલના ભેદ, તન્ત્રકર્તાના અભિપ્રાય અને ઉપાયો જાણી જઈને અર્થ ભાખવો. ૩૭

રસો પંચભૂતમાંથી જ જન્મે છે—

પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા રસોને જેવી રીતે છ ગણેલા છે તે, રસોના છ વિભાગ અહીંથી આગળ કહીશ. ૩૮

અન્તરીક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલું જળ ખરેખર સૌમ્ય એટલે સોમના ગુણવાળું, સ્વાભાવથી શીતલ, હલકું અને અવ્યક્ત રસવાળું હોય છે. અન્તરીક્ષથી નીચે પડતું કે નીચે પડ્યા પછી પંચમહાભૂતના ગુણથી યુક્ત બનીને તે જલ જંગમ અને સ્થાવર ભૂતોની આકૃતિઓને તૃપ્ત કરે છે. તે આકૃતિઓમાં છ રસો વ્યક્ત થાય છે. ૩૯

જે ભૂતના ગુણ વધુ હોય તે પ્રમાણે રસની ઉત્પત્તિ વધુ થાય છે—

તે છ રસોમાં સોમ ગુણની અધિકતાથી મધુર રસ, પૃથ્વી અને અગ્નિની પ્રધાનતાથી અમ્લરસ, જલ અને અગ્નિની પ્રધાનતાથી લવણ રસ, વાયુ અને અગ્નિની પ્રધાનતાથી કટુક રસ, વાયુ અને આકાશની અધિકતાથી તિક્ટ રસ, તથા પવન અને પૃથ્વીની પ્રધાનતાથી કષાય રસ બને છે. આમ જેવી રીતે મહાભૂતોનાં ઓછાં-અધિકતા ભેદથી સ્થાવર અને જંગમ ભૂતોના વિવિધ પ્રકારના વર્ણુ અને આકૃતિના ભેદો થાય છે તેવી રીતે આ રસોનાં ઓછાં-અધિકતા ભેદથી છપણું યોગ્ય છે. અને કાળની છ ઋતુઓ હોવાથી મહાભૂતોનો ઓછાં-અધિકનો ભેદ થાય છે. ૪૦

ભૂતભેદ પ્રમાણે રસોના ગુણો—

તેમાં વાયુના હલકાપણાંથી તથા ઉપર તરફની ગતિને લઈ અને અગ્નિની જ્વાલા ઊંચી જતી હોવાને લઈ અગ્નિ અને વાયુમય રસો ધણુંખડું બિર્ધગતિવાળા

હોય છે એટલે કે વમનાદિદ્વારા દોષોને બિર્ધમાર્ગે કાઢનાર છે. અને પૃથ્વીનાં ભારેપણાંથી તથા જલના નીચે વહેવાના સ્વાભાવથી જલ અને પૃથ્વીમય રસો ધણુંખડું નીચાણમાં જનારા હોય છે એટલે કે વિરેચનાદિદ્વારા દોષોને અધોમાર્ગે કાઢનારા છે અને મિશ્રભૂતોવાળા વર્ણુ ઉપર નીચે બંને તરફ જનારા હોય છે એટલે બિર્ધમાર્ગે અને અધોમાર્ગે દોષોને કાઢનાર છે. ૪૧

છ રસોના એક એકના ગુણ તથા કર્મકું કહેવું—

તે છ રસોમાંના દરેકનાં આધારદ્રવ્ય અનુસાર ગુણ અને કર્મ કહીશું. ૪૨

મધુરરસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

તેમાં મધુર રસ શરીરને જન્મથી સાત્ત્વ્ય હોવાથી રસ-રક્ત-માંસ-મેદહાડકાં-મજ્જા-ઓજસ અને વીર્યને વધારનાર, આયુષ્યવર્ધક, છ ઇન્દ્રિયો એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મનને પ્રસન્ન રાખનાર, બલ અને વર્ણ કરનાર, પિત્ત-ઝેર અને પવનનો નાશ કરનાર, તૃષ્ણા અને દાહ શાંત કરનાર, ત્વચા-કેશ-કંઠ અને બલને હિતકર, પ્રસન્ન રાખનાર, જીવનશક્તિદાતા, તર્પણ, બુંદણ, સ્થિરતા-કરનાર, હિરક્ષતને સંધાન કરનાર, નાક-મુખ-કંઠ-હોઠ અને જીભને પુષ્ટ કરનાર, દાહ અને મૂર્ચ્છા શાંત કરનાર, લમણ અને કીડીઓને સૌથી પ્રિય તથા સ્નિગ્ધ, શીત અને ભારે હોય છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળો હોવા છતાં તેને એકલાને જ વધારે પડતો ઉપયોગમાં લેવાથી તે સ્થૂલતા, કોમળતા, આળસ, અતિનિદ્રા, ભારેપણું, અન્નની અનિચ્છા, અગ્નિની મંદતા, મુખ અને કંઠનાં માંસની વૃદ્ધિ, શ્વાસ-ઉધરસ-સળેખર-અલસક-શીતજ્વર-આનાહ-મુખની મધુરતા-ઉલટી-સંજ્ઞાનાશ-સ્વરભંગ-ગદગંઠ-ગંડાલા-શ્લીપદ-ગળાંતો સોજો-અસ્તિ-ધમની અને ગળાંમાં ઉપલેપ-નેત્રરોગ અને અભિષ્પન્દ તથા એવા એવા કદાચ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૧)

અમ્લરસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

અમ્લરસ અન્નમાં રુચિ કરાવે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દેહને પુષ્ટ કરે છે તથા સચેત બનાવે છે; મનને જાગૃત કરે છે, ઇન્દ્રિયોને મજબૂત બનાવે છે, બળ વધારે છે,

વાયુનું અનુલોમન કરે છે, હૃદયનું તર્પણ કરે છે, મુખને સ્નાવયુક્ત કરે છે, ખાધેલું નીચે જેંચી જાય છે, કલેદયુક્ત કરે છે અને પચાવે છે, પ્રસન્નતા કરે છે, લઘુ છે, ઉષ્ણ છે અને સ્નિગ્ધ છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળો હોવા છતાં તેને એકલાને જ અતિશય ઉપયોગમાં લેવાથી તે દંતહર્ષ કરે છે, તૃષા ઉત્પન્ન કરે છે, આંખો મીંચાવી દે છે, રોમાંચ કરે છે, કફને પીગાળે છે, પિત્તને વધારે છે, રક્તને દૂષિત કરે છે, માંસમાં વિદાહ કરે છે, શરીરને શિથિલ કરે છે, ક્ષીણ-ક્ષતયુક્ત-દુબળાં અને નબળાંને સોળે લાવે છે, અને વળી આગ્નેય સ્વભાવને લઈ ક્ષત (ધા લાગેલ)-અમિહત (ઝપાટો લાગેલ)-દષ્ટ (કરડ થયેલ)-દગ્ધ (બળેલ)-ભગ્ન (ભાંગી ગયેલ)-શત (સોળે આવેલ)-પ્રચ્યુત (સ્થાનથી ખસી ગયેલ)-અવમૂ-ન્નિત (ઝેરી પ્રાણી મૃતરી ગયું હોય તેવું)-પરિસર્પિત (ઝેરી જીવકું ફરી ગયું હોય તેવું)-મર્દિત (મર્દન પામેલ)-છિન્ન-ભિન્ન-વિસ્ફિષ્ટ (ફૂટું પડેલ)-ઉદ્દિહ (વીધાયેલ) અને ઉત્પિષ્ટ (પીસાઈ ગયેલ) વગેરેને પકાવી દે છે તથા કંઠ-ઉર અને હૃદયમાં દાહ કરે છે. (૨)

લઘ્વણ રસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

લઘ્વણ રસ પાચન, કલેદન, અગ્નિદીપક, વ્યાવન એટલે ખસેડનાર, હેદન, ભેદન, તીક્ષ્ણ, સર, વિકાસી, વિધ્ય-દી, અવકાશ કરનાર, વાતહર, જડત-અન્ય અને સંઘાતનો નાશ કરનાર, સર્વરસોનો દુશ્મન (ઢાંકી દેનારો), મુખને સ્નાવયુક્ત કરે છે, કફને વઢાવે છે, માર્ગોનું શોધન કરે છે, શરીરના સર્વ અવયવોને કોમળ બનાવે છે, આહારમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા આહારમાં યોગ્યતા, બહુ લારે કે સ્નિગ્ધ નહિ તેવો અને ઉષ્ણ છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળો હોવા છતાં તેને એકલાને જ વધુ પડતો ઉપયોગમાં લેવાથી તે પિત્તને કાપાવે છે, રક્તનું દયાણ કરે છે, તૃષા કરે છે, મૂર્ચ્છા કરે છે, તપાવે છે, ફાટે છે, માંસને ઢીલું કરે છે, કાઢને ગાળી નાખે છે, ઝેર વધારે છે, સોજાઓને ફેડી નાખે છે. દંતોને હલાવી નાખે છે, પુરુષાતનને હાનિ કરે છે, ધન્દ્રિયોને અશક્ત કરે છે, વળીયાં-પળિયાં અને ટાલ ઉત્પન્ન કરે છે અને વળી રક્તપિત્ત-અમ્લપિત્ત-વીસર્પ-વાતરક્ત-વિચર્ચિકા અને ધન્દ્રુક્ષ વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૩)

કટુ રસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

કટુ રસ મુખ શુદ્ધ કરે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, ખાધેલું સૂકાવે છે, નાકમાં સ્નાવ કરે છે, આંખોમાં પાણી લાવે છે, ધન્દ્રિયોને ઉત્તેજન કરે છે, અલસક-સોળો-ઉપચય-ઉર્દ્ધ-અભિષ્પન્દ-સ્નેહ-સ્વેદ-કલેદ અને મળોનો નાશ કરે છે, ભોજનમાં રુચિ કરે છે, ખજવાળનો નાશ કરે છે, પ્રણોને શિથિલ કરે છે, ક્રિમિઓને મારી નાખે છે, માંસનું લેખન કરે છે, રક્તના સમૂહને બેદે છે, બંધોને છેદી નાખે છે, માર્ગોને ખુલ્લા કરે છે, કફનું શ્મન કરે છે અને લઘુ-ઉષ્ણ તથા રક્ષ છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળો હોવા છતાં તેને એકલાને જ વધુ પડતો ઉપયોગમાં લેવાથી વિપાકના પ્રભાવને લઈ તે પુરુષાતનને હાનિ કરે છે, રસ અને વીર્યના પ્રભાવથી મોહ-ગ્ધાનિ-શિથિલતા-કૃશતા અને મૂર્ચ્છા કરે છે, નમાવી દે છે, બેચેન કરે છે, લમાવે છે, કંઠમાં દાહ કરે છે, શરીરમાં તાપ પેદા કરે છે, બળ ઓછું કરે છે અને તૃષાને જન્માવે છે અને વળી વાયુ અને અગ્નિની પ્રધાનતાને લઈ ભ્રમ-દાહ-કંપ-તોદ અને ક્રાંત સાથે પગ-હાથ-પડખાં અને પીઠ વગેરેમાં વાયુજન્ય વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. (૪)

તિક્ત રસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

તિક્ત રસ પોતે અણુગમતો હોવા છતાં અરુચિનો નાશ કરનાર, વિષહર, ક્રિમિનાશક, મૂર્ચ્છા-દાહ-ખજવાળ-કુષ્ઠ અને તૃષા શાંત કરનાર, ત્વચા અને માંસને સ્થિર કરનાર, જ્વરહર, દીપન, પાચન, ધાવણ શુદ્ધ કરનાર, લેખન, કલેદ-મેદ-વસા-મન્ન-લસીકા-પરુ-સ્વેદ-મૂત-મળ-પિત્ત અને કફનું શોષણ કરનાર તથા રક્ષ-શીત અને લઘુ છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળો હોવા છતાં તેને એકલાને જ વધુ પડતો ઉપયોગમાં લેવાથી રક્ષતાને લઈ તથા ખર અને વિશદ સ્વભાવને લઈ રસ-રક્ત-માંસ-મેદ-હાડકાં-મન્નજ અને શુક્રનું શોષણ કરે છે, સ્ત્રોતોની ખરતા ઉત્પન્ન કરે છે, બળ હરી લે છે, કૃશતા કરે છે, ગ્ધાનિ-મોહ અને ભ્રમ કરે છે, મોહને સૂકાવે છે અને ખીજ વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫)

કપાયરસનાં ગુણ-કર્મ; અતિયોગના દોષો—

કપાય રસ સંશયન કરનાર, સંગ્રાહી, સન્ધાન કરનાર, પીડન, રૂઝવનાર, શોષક, સ્તંભક, કંકરકંત અને પિત્તને શાંત કરનાર, શરીરના કલેદને ચૂસી લેનાર તથા રૂક્ષ-શીત અને અક્ષુણ્ણ છે. આ પ્રમાણેના ગુણવાળા હોવા છતાં તેને એકલાને જ પણ પડતો ઉપયોગમાં લેવાથી સુખને સૂકાવે છે, હૃદયને પીડા કરે છે, ઉદરમાં આધ્માન કરે છે, વાણીનો નિગ્રહ કરે છે, સ્ત્રોતોને બંધ કરે છે, ઘીટાડી રંગ કરી દે છે, પુરુષાત્તનને હાનિ કરે છે, વિદ્યંભ થયા પછી પચે છે, વાત-મૂત્ર-મળ અને વીર્યને રોડી રાખે છે, કૃશતાન્ધાનિ-તૃષ્ણા અને જડતા કરે છે તથા ખર-વિશદ અને રૂક્ષપણને લઈ પક્ષવધ-મન્યા વગેરેનો ગ્રહ-અપતાનક અને અર્દિત વગેરે વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩

માત્રામાં તથા અમાત્રામાં ઉપયોગમાં આવતા રસોના ગુણદોષો—

આ પ્રમાણે આ છ રસો જુદા જુદા કે એકન કરીને માપસર યરાયર ઉપયોગમાં લેવાથી સર્વ પ્રાણી-માત્રનો ઉપકાર કરવા સમર્થ બને છે; એથી વિપરીત પણ ઉપયોગમાં લેવાથી વળી અપકાર કરનારા બને છે. માટે વિદ્વાન મનુષ્યે તેઓને ઉપકારને માટે જ પ્રમાણસર યરાયર ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ. ૪૪

રસદ્વારા દ્રવ્યનાં વીર્યનો ઉપદેશ—

એ બાળતમાં શ્લોકો છે—

જે દ્રવ્ય રસ અને વિપાકમાં મધુર છે તે વીર્યમાં શીત છે. રસ અને વિપાક બન્નેમાં જે અમ્લ છે તે ઉષ્ણ છે. અને રસ તથા વિપાક બન્નેમાં જે કટુક છે તે પણ ઉષ્ણ છે. ૪૫

કેવળ રસના જ ઉપદેશથી તેઓનો ગુણસમૂહ નિર્દેશ કરવા યોગ્ય છે; અને વીર્યમાં તથા વિપાકમાં વિરુદ્ધ હોય તેઓના ગુણસમૂહનો ઉપદેશ આપવામાં આવશે. ૪૬

જેવી રીતે દૂધ, જેવી રીતે ઘી અથવા જેવી રીતે

અવક અને ચિનો; એ જ પ્રમાણે એવાં એવાં બીજાં દ્રવ્યોને વૈદે રસથી સમજી લેવાં જોઈએ. ૪૭

રસના ઉપદેશથી દ્રવ્યનાં વીર્યનો ઉપદેશ—

કાઈ મધુર રસવાળું દ્રવ્ય ઉષ્ણવીર્ય પણ હોય અને કાઈ કપાય કે તિક્તરસવાળું દ્રવ્ય પણ ઉષ્ણવીર્ય હોય; જેમકે જલજ અને આનૂપ પશુપક્ષીઓનું માંસ અને ગિલ્વાદિ પંચમૂલ. ૪૮

રસના ઉપદેશથી જ દ્રવ્યોના ગુણ કહેવા તે અયોગ્ય છે—

સૈન્ધવ, લવણ હોવા છતાં પણ, ઉષ્ણવીર્ય નથી. તે પ્રમાણે આમળાં, અમ્લરસવાળાં હોવા છતાં પણ, ઉષ્ણવીર્ય નથી અને આકડે-અગર અને ગજો, તિક્ત રસવાળાં હોવા છતાં પણ, ઉષ્ણવીર્ય છે. ૪૯

કાઈ અમ્લ દ્રવ્ય સંગ્રાહી હોય છે અને કાઈ ભેદક હોય છે. જેમ કેહું સંગ્રાહી છે અને આમળું ભેદક છે. ૫૦

કટુ દ્રવ્યને અવૃથ્ય કહેવામાં આવે છે પણ પીપર અને સૂંઠ, કટુરસવાળાં હોવા છતાં પણ, વૃથ્ય છે. કપાય દ્રવ્ય સ્તંભન અને શીત હોય છે પણ, હરડે, કપાય રસ-વાળી હોવા છતાં પણ, એથી ઉલટી વિરેચક અને ઉષ્ણ છે. ૫૧

માટે રસના ઉપદેશથી સર્વ દ્રવ્યને ભાખવાં નહિ. સમાનરસવાળાં હોવા છતાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યમાં આ પ્રમાણે ગુણનો ભેદ દેખાયો છે. ૫૨

વીર્ય કરતાં રસોની અલ્પતા-મધ્યમતા તથા શ્રેષ્ઠતા—

રૂક્ષ રસોમાં કપાયરસ રૂક્ષતામાં સૌથી ચઢી જાય છે, કટુરસ મધ્યમ છે અને તિક્તરસ ઊતરતી કાટીનો છે. તે પ્રમાણે ઉષ્ણરસોમાં લવણરસ ઉષ્ણતામાં સૌથી ચઢીઆતો છે, અમ્લરસ મધ્યમ છે અને કટુક-રસ છેલ્લી પંકિતનો છે. સિન્ધવ રસોમાં મધુરરસ સિન્ધવતામાં સૌથી ચઢીઆતો છે, અમ્લરસ મધ્યમ છે અને લવણ-રસ છેલ્લી કાટીનો કહેવાય છે. ૫૩, ૫૪

શીતતામાં કપાય-સ્વાદુ અને તિક્તરસ અનકમે મધ્યમ, ઉચ્ચ કાટીના અને ઊતરતી કાટીના છે. ભારે-પણામાં મધુરરસ સૌથી ચઢીઆતો, કપાય મધ્યમ અને લવણરસ ઊતરતી કાટીનો છે. ૫૫

લઘુતામાં અમ્લથી કટુ અને કટુથી તિક્ત ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતો છે. કેટલાક આચાર્યો લવણ રસને લઘુઓમાં છેલ્લી પંક્તિનો માને છે. પણ ગુરુતામાં અને લઘુતામાં બન્નેમાં તે છેલ્લી પંક્તિનો જ છે. હવે અહીંથી આગળ વિપાકનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. ૫૬, ૫૭

રસના વિપાકો—

કટુ-તિક્ત અને કષાય રસનો વિપાક ધણુંખરું કટુ હોય છે, અમ્લનો અમ્લ અને મધુર તથા લવણ રસનો વિપાક મધુર હોય છે. ૫૮

મધુરાદિ વિપાકોનાં કાર્યો—

મધુર-લવણ અને અમ્લ એ ત્રણે રસો સ્નિગ્ધ હોવાથી વાત-મૂત્ર અને મળના વિસર્જનમાં ધણુંખરું સુખકર માન્યા છે. ૫૯

પણ કટુ-તિક્ત અને કષાય એ ત્રણે રસો રક્ષ હોવાથી વાત-મળ-મૂત્ર અને વીર્યના વિસર્જનમાં તેઓ દુઃખદાયક બેવામાં આવે છે. ૬૦

કટુવિપાક વીર્યનાશક, મળ અને મૂત્રને રોકનાર તથા વાતવર્ધક છે. અને મધુરવિપાક મળ અને મૂત્રનું વિસર્જન કરનાર તથા કફ અને વીર્યવર્ધક છે. ૬૧

અમ્લવિપાક પિત્ત કરનાર, મળ અને મૂત્રનું વિસર્જન કરનાર તથા વીર્યનાશક છે. તેઓમાંથી મધુર વિપાક ગુરુ છે અને કટુક તથા અમ્લ એથી વિપરીત એટલે કે લઘુ છે. ૬૨

દ્રવ્યના ગુણના વિશેષ કરતાં વિપાકની અલ્પતા-મધ્યતા-શ્રેષ્ઠતા દરેક દ્રવ્યના ગુણના તારતમ્યથી વિપાકનાં લક્ષણની અલ્પતા-મધ્યતા અને અધિકતાને ત્યાં ત્યાં બેવી બેવી છે. ૬૩

વીર્યના મેદો તથા લક્ષણો—

કેટલાક આચાર્યો વીર્યને મૃદુ-તીક્ષ્ણ. ગુરુ-લઘુ, સ્નિગ્ધ-રક્ષ, ઉષ્ણ અને શીતલ એમ આઠ પ્રકારનું માને છે; ત્યારે કેટલાક બે પ્રકારનું માને છે-શીત અને ઉષ્ણ. જેના વડે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે વીર્ય. વીર્ય-રહિત કાંઈ કરી શકતું નથી. સર્વ ક્રિયા વીર્યદ્વારા થાય છે. ૬૪, ૬૫

દ્રવ્યોનો જીલની સાથે સંયોગ થવાથી રસ બાણી શકાય છે; વિપાક શરીરમાં કર્મનાં અંતિમ પરિણામથી બાણી શકાય છે; અને શરીરમાં જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તેની ક્રિયાથી તથા શરીર સાથેના સંયોગથી વીર્ય બાણી શકાય છે. ૬૬

પ્રભાવનું લક્ષણ—

જે દ્રવ્યમાં રસ-વીર્ય અને વિપાકની સમાનતા દેખાય પણ કર્મમાં ભિન્નતા હોય તો તે તેનો પ્રભાવ બાણી. ૬૭

પ્રભાવનાં उदाहरणो—

ચિત્રો કટુરસવાળો, વિપાકમાં કટુ અને વીર્યમાં ઉષ્ણ છે; ફાંતી પણ રસ, વિપાક અને વીર્યમાં તેવીજ હોવા છતાં પ્રભાવને લઈ વિરેચન કરે છે. ૬૮

ઝેરને જે ઝેરનાશક કહ્યું છે તેમાં પ્રભાવ કારણ ૩૫ છે અને બિધ્વાલાગહર અને અધોલાગહર જે કર્મ છે તે પ્રભાવની શક્તિથી થયેલું હોય છે. ૬૯

ધારણ કરવા લાયક મણિઓનું વિવિધ પ્રકારનું કર્મ છે તે તેઓના પ્રભાવે કરેલું હોય છે. જે પ્રભાવને અચિન્ત્ય કહેવામાં આવે છે. ૭૦

આ પ્રમાણે વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવને બરાબર સમજાવ્યાં. કાષ્ઠિક દ્રવ્ય કામ રસથી કરે છે, પીણું વીર્યથી કરે છે અને કાષ્ઠિક ગુણથી, તો કાષ્ઠિક વિપાકથી અને કાષ્ઠિક પ્રભાવથી કરે છે. ૭૧

રસાદિકનાં બળની સમાનતામાં વિપાક રસને, વીર્ય તે રસ અને વિપાક બન્નેને અને પ્રભાવ રસ, વીર્ય અને વિપાક ત્રણેયને પરાસ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે કુદરતી બળ હોય છે. ૭૨

છ રસોનું વિજ્ઞાન—

અહીંથી આગળ હવે છ રસના વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યું. ૭૩

સ્નિગ્ધતા, વૃષ્ણિ, આનંદ અને મૃદુતાથી મધુર રસ બાણી શકાય છે અને મુખમાં રહેલો મધુર રસ મુખને વ્યાપ્ત કરીને બાણી કે લીપી દેતો હોય તેમ જાણાય છે. ૭૪

ખાંતા વેતજ દન્તહર્ષથી, મુખના સાવથી, પરસેવો આવવાથી, સ્વાદ જાયત કરવાથી અને મુખ તથા કંઠના વિદાહથી અમ્લ રસ જાણવો. ૭૫

મોઢાંમાં જલદી ઓગળી જઈને જે કસેદ, વિખ્યન્દ અને મૃદુતા કરે તથા મુખનો વિદાહ કરે તેને લવણ રસ જાણવો. ૭૬

સ્પર્શથી જે જીભને ઉદ્દેગ કરાવે, સોયો ભોંક્યા જેવી પીડા કરે અને મુખ-નાક તથા આંખમાં વિદાહ કરીને સ્નાવ ઉત્પન્ન કરે તે કટુ રસ સમજવો. ૭૭

જીભનો સ્પર્શ થતાં જે જીભને જડ કરી દે અને ગમતો નથી તે, મુખની વિશદતા-શોષ અને હર્ષ કરનાર તિક્ત રસ સમજવો. ૭૮

જે રસ વિશદતા, સ્તંભ અને જડતાથી જીભને યુક્ત કરે અને જે જાણે કે કંઠને રુધી નાખતો હોય એવો તથા વિકાસી પશુ છે તે કપાય રસ જાણવો. ૭૯

વિરોધી વાહારવિકારોનું દુઃકમાં લક્ષણ—

આ પ્રમાણે કહી ચૂકેલ ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશ કહ્યું, ‘ભગવન, દ્રવ્યોનાં ગુણ અને કર્મના વિષયમાં આપનું સંપત્તિથી યુક્ત એ સત્ય વચન બરાબર સાંભળ્યું; પરંતુ વિરોધી આહારદ્રવ્યોનું લક્ષણ જરા વિસ્તારથી કહેવાતું સાંભળવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ. ૮૦

ત્યારે ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘દેહના ધાતુઓથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો, દેહના ધાતુઓ સાથે વિરોધ પામે છે. કેટલાંક દ્રવ્યો પરસ્પર ગુણમાં વિરુદ્ધ હોય છે; ત્યારે કેટલાંક સંયોગથી, બીજાં સંસ્કારથી, અન્ય દેશ-કાલ અને માત્રાથી તથા બીજાં સ્વભાવથી વિરોધી હોય છે. ૮૧

કેટલાક વિરોધી વાહારોનેા યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ—

તેમાં જેઓના આહારને ઉદેશીને ખૂબ ઉપયોગ થાય છે તેઓના વિરોધવાળા એક ભાગને અનુલક્ષીને ઉપદેશ કરશું. સાહસાં દૂધ સાથે ખાવાં ન જોઈએ; કારણ કે એ બંને મધુર વિષાક્રવાળાં છે, બહુ અભિ-ખ્યન્દી છે; પણ એક શીત અને બીજી ઉષ્ણ હોવાથી વિરુદ્ધવીર્યવાળાં છે; અને વિરુદ્ધવીર્યવાળાં હોવાથી રક્તને દૂષિત કરે છે અને બહુ અભિખ્યન્દી હોવાથી સ્ત્રોતોના માર્ગનું રુંધન કરે છે. ૮૨

આત્રેયનું તે વચન સાંભળ્યા પછી ભદ્રકાચે અગ્નિવેશને કહ્યું, ‘એક ચિકિત્સિમ મત્સ્ય સિવાય બધાંય મત્સ્યો દૂધ સાથે ખાઈ શકાય. તે વળી બીંગડાંવાળું, લાલ નેત્રવાળું, ચારે કાર લાલ રેખાઓવાળું, રોહિત મત્સ્યના આધારનું હોય છે અને ધણુંખરું પૃથ્વી પર ફરે છે. જે માહાસ તેને દૂધ સાથે ખાય તો નકકી રક્તજન્ય કે વિખન્ધજન્ય રોગોમાંના એકને અથવા મરણને પ્રાપ્ત કરે.’ ૮૩

ત્યારે ભગવાન આત્રેયે કહ્યું, ‘નહિ, બધાંય મત્સ્ય દૂધ સાથે ખાવાં ન જોઈએ અને ચિકિત્સિમ તો ખાસ કરીને ન ખાવું જોઈએ; કારણ કે તે અતિશય અભિ-ખ્યન્દી હોવાને લઈ અતિ સ્પષ્ટ લક્ષણવાળા એ રોગોને જન્માવે છે અને આમનિયને ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા આમ્ય-આનૂપ અને ઔદક પશુપક્ષીઓનાં માંસોને મધ-તલ-ગોળ-દૂધ-અડદ-મૂળ-કમલનાલ અને અંકુરિત અનાજ સાથે એકત્ર કરીને ખાવાં નહિ, કારણ કે તેને લઈને બહેરાપણું, આંધળાપણું, કંપ, જડતા, બોખડાપણું અને ગૂંચળાપણું થાય છે અથવા તો મરણ પામે છે. સરસીઆ તેલમાં વધારેલ પુષ્કરનું કે રોહિણીનું શાક અથવા કચ્છતર મધ અને દૂધ સાથે ખાવાં નહિ, કારણ કે તેને લઈ રક્તતો આલેખ્યન્દ ધમનીઓનું ફૂલી જવું, અપરમાર, શંખક, ગલગંડ અને રોહિણી-એઓમાંના એક વ્યાધિને પામે છે અથવા તો મરણ પામે છે. મૂળા-લસણ-સરગવાનાં બીજ-રાતતુલસી સુમુખ અને સુરસા વગેરે ખાઈને દૂધનું સેવન ન કરવું. નહિતર કુદની પીડાનો ભય રહે છે. જાતુકશાક કે પાકેણું નિકુચ મધ અને દૂધની સાથે ઉપયોગમાં લેવાં નહિ, કારણ કે એનાથી મરણ અથવા બલ-વર્ણ-તેજ અને વીર્યને હાનિ અને મોટો રોગ તથા નપુંસકતા થાય છે. તેજ પાકેણું નિકુચ વિરોધી હોવાથી અડદ-નીલ-ગ-ગોળ અને ઘીની સાથે ઉપયોગમાં લેવું નહિ. તેજ પ્રમાણે આંબો, અંખાડો, ચક્રાતરુ, નિકુચ કરમદાં, કેળાં, મોટાં લીંબુ, બોર, કાસુંબ, કરંબલ, જાંબુ, કાંઠાં આંબલી, જામફળ, અખરોટ, ફણસ, દાડમ અને આંખળાં તથા એવા પ્રકારનાં બીજાં દ્રવ્યો અને પ્રવાહી કે અપ્રવાહી બધાં ખાટાં દ્રવ્યો દૂધથી વિરુદ્ધ છે. તે પ્રમાણે કાંગ, વનક, મઠ, કળથી, અડદ અને વાલ દૂધથી

વિરુદ્ધ છે. કુસુમ્બાતું શાક-સાકરતું મદ્ય-ઐરેય અને મધ સાથે ઉપયોગમાં લેવાથી વિરુદ્ધ થાય છે અને વાયુને અતિશય કુપિત કરે છે. સરસીયા તેલમાં હારિદ્રક નામતું પક્ષી વિરુદ્ધ છે, અને પિત્તને અતિશય કુપિત કરે છે. મન્યનાં અનુપાનવાળો દૂધપાક વિરુદ્ધ છે અને કફને અતિશય કુપિત કરે છે. તલના કલ્ક સાથે સિદ્ધ કરેલ પોષ્ઠ અતિસારતું કારણ છે. બગલો વારુણી મદિરા સાથે અને કુલ્માષો સાથે પણ વિરુદ્ધ છે અને તે જ જો સૂવરની વસામાં તળી હોય તો તરત જ પ્રાણ હરે છે. એરંડાની લાકડીમાં પરોવેલું અને એરંડાના અગ્નિમાં ભુંજેલું તથા એરંડતેલચુકત મોરતું માંસ તરતજ મરણ નિપજવે છે. હળદરવાની લાકડીમાં પરોવેલું અને હળદરવાના અગ્નિમાં ભુંજેલું હારિદ્રક પક્ષીતું માંસ તરતજ મૃત્યુ કરે છે. અને રાખ કે ધૂળથી મલિન થયેલું હારિદ્રક પક્ષીતું તે માંસ મધ સાથે લેવાથી તરત મોત કરે છે. માછલાંની વસામાં સિદ્ધ કરેલ પીપર તથા પીલુડી અને મધ મરણ કરનાર છે. ઊતું થયેલું મધ અને ગરમીથી પીડાયેલાએ મધ ખાવું એ પ્રાણહર છે. સમાન ભાગે લીધેલાં મધ અને ઘી, સમ પ્રમાણમાં મધ અને અંતરીક્ષતું જળ, મધ અને કમળકાકડી, મધ પીને સાથે ઊતું પાણી, ભિલામો અને ગરમ પાણી, છાશમાં સિદ્ધ કરેલ કંપીલો, વાસી થઈ ગયેલ પીલુડી અને અંગારા પર ચળથી શેકેલ ભાસ પક્ષી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અનુસાર આ કહી બતાવ્યું. ૮૪

અહિત આહારતું લક્ષણ—

એ ખાતમાં શ્લેકો કે—

જે કોઈ આહારની ચીજ, દોષોત્તું સાવણ કરી, તેને શરીરમાંથી બહાર ન કાઢે તે સર્વ અહિત કરનાર બને છે. ૮૫

વળી જે દેશ-કાળ-અગ્નિ-માત્રા-સાત્મ્ય-વાયુ વગેરે દોષ-સંસ્કાર-વીર્ય-ક્રોઠો-અવસ્થા-ક્રમ-પરિવાર-ઉપચાર-પાક-સંયોગ-હૃદય-સંપદ અને વિધિથી જે વિરુદ્ધ છે તે હિતકારક નથી. ૮૬, ૮૭

દેશ અનુસાર વિરુદ્ધ-જાંગલ કે મારુદેશમાં રક્ષ અને તીક્ષ્ણ વગેરે અને આનૂપમાં જે સ્નિગ્ધ અને શીત વગેરે ઔષધનું સેવન કરવામાં આવે તે દેશથી વિરુદ્ધ છે. ૮૮

કાળ અનુસાર પણ વિરુદ્ધ-શીતકાળમાં શીત-રક્ષ વગેરેનું સેવન અને ઉષ્ણકાળમાં કટુ અને ઉષ્ણ વગેરેનું સેવન એ કાળથી વિરુદ્ધ છે. ૮૯

તે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અગ્નિમાં વિરુદ્ધ અન્ન-પાન એ અગ્નિવિરુદ્ધ છે અને સમ પ્રમાણમાં પીધેલાં મધ અને ઘી માત્રા અનુસાર વિરુદ્ધ છે. ૯૦

જેને કટુ ઉષ્ણ વગેરે સાત્મ્ય હોય તેને મધુર અને શીતરસ વગેરેનું જે સેવન તે સાત્મ્યવિરુદ્ધ છે અને દોષના સમાનગુણવાળાં અન્ન અને ઔષધોનો અભ્યાસ અને ક્રિયા વાતાદિદોષવિરુદ્ધ છે. ૯૧, ૯૨

જેવી રીતે એરંડાની લાકડીમાં પરોવેલું મોરતું માંસ વિષ જેવું થઈ જાય છે તેવી રીતે જે ખાવાનો પદાર્થ વિષ જેવો થઈ જાય તે સંસ્કારવિરુદ્ધ છે, વીર્યમાં જે શીતલ છે તેને ઉષ્ણવીર્યવાળાં દ્રવ્ય સાથે ચોળને સેવવામાં આવે તો તે વીર્યવિરુદ્ધ ગણવું. ૯૩

કૂર કોષવાળાને અતિ અદ્યપ-મન્દવીર્યવાળું અને ભેદન ન કરે તેવું અન્નપાન અને કોમળ કોષ-વાળાને ભારે, ભેદન કરનારું અને બહુ પ્રમાણમાં અન્નપાન એ કોષવિરુદ્ધ છે. શ્રમ-મૈથુન અને વ્યાયામ સતત કરનારને વાયુકોપક ભોજન અને નિદ્રાથી આળસ-વાળા અને આળસ પુરુષને કફકોપક ભોજન એ અવસ્થાવિરુદ્ધ છે. ૯૬

મળ અને મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા વગર અને ભૂખ લાગ્યા વગર જે ખાય છે તથા અતિભૂખ લાગતાં જે ખાય નહિ તે ક્રમવિરુદ્ધ છે. ૯૭

વરાહ વગેરેનાં માંસતું સેવન કરી ઉષ્ણ પદાર્થનું સેવન કરે તે પરિહારવિરુદ્ધ અને ઘી વગેરે પીને શીતળ પદાર્થનું સેવન કરે તે ઉપચારવિરુદ્ધ છે. ૯૮

હૃષિત અને ખરાબ લાંકડાંથી સિદ્ધ કરેલું, અપકર ચોખ્ખા વગેરે-અતિશય પાકેલું કે દાઝી ગયેલું જે હોય તે પાકવિરુદ્ધ છે. અને દૂધની સાથે ખટાણુ તે સંયોગ-વિરુદ્ધ છે. ૯૯

જે મનને રુચતું નથા તે હૃદયથી વિરુદ્ધ કહેવાય છે. અને જે દ્રવ્યોમાં સંપૂર્ણ રસ ઉત્પન્ન નથાં થયો, જેનો રસ ચાલ્યો ગયો છે અથવા તો જેનો રસ ખગડી ગયો છે તેને સંપદવિરુદ્ધ જાણવું. તથા એકાંતમાં જે ખાવામાં નથી આવતું તે વિધિવિરુદ્ધ જાણવું. ઉપર લખેલા અધા પ્રકારે તે અન્નનો ઉપયોગ લેવામાં આવે તો તે વિરુદ્ધ થાય. ૧૦૧

વિરુદ્ધ આહારથી થતા રોગો—

વિરુદ્ધ અન્નને નપુંસકતા-અધાપો-વીસર્પ-જલોદર-વિરેદાક-ઉન્માદ-ભગંદર-મૂર્ચ્છા-મદ-આધ્માન-ગલગ્રહ-પાંકુ-રોગ અને આમવિપ-કિલાસ-કુદ્ધ-અહણીરોગ-શોથ-અમ્લ-પિત્ત-જ્વર-સળેખમ-સન્તાનદોષ અને મૃત્યુનું ચે કારણ કહે છે. ૧૦૨, ૧૦૩

વિરુદ્ધ આહારથી થતા રોગોનો પ્રતિકાર—

આ અને વિરુદ્ધતાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા બીજા વ્યાધિઓના પ્રતિકારરૂપે આ ઉપાયો લેવા જોઈએ. જેમકે-વમન અને વિરેચન તથા તે નપુંસકતા વગેરેનાં વિરોધી દ્રવ્યોનો સંશ્લેષન માટે ઉપયોગ, અને તેવી જાતના એટલે વિરુદ્ધતાથી ઉત્પન્ન થનાર દોષોનાં વિરોધી દ્રવ્યોથી શરીરનું પહેલેથી જ ધોતર. ૧૦૪

કેટલીક વાર વિરોધી વસ્તુ વિકલ્પ જાય છે તેનું કારણ—

એ બાબતમાં એ શ્લોક છે—

વિરેચન, વમન, સંશ્લેષન અને પહેલેથી જ હિતકર વસ્તુઓનું સેવન એ સર્વ વિરુદ્ધપાનપાનથી થયેલા રોગોને હણે છે. ૧૦૫

સાતમ્થી અથવા અદ્ય માત્રાથી, પ્રદીપ્ત અગ્નિ-વાળાને, યુવાનને અને રિન્ગ-વ્યાયામ કરનાર અને ખલવાન મનુષ્યને વિરુદ્ધ અન્નપાન વિદ્ધ જાય છે. ૧૦૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

રસના નિશ્ચયમાં મહર્ષિઓની જે જે માન્યતા હતી, ગુણ અને કર્મ સાથે દ્રવ્યો, રસને આશ્રયે દ્રવ્યોની

સંખ્યા, રસની સંખ્યાનું કારણ, રસ અને અનુરસનું લક્ષણ, પર વગેરે ગુણોનાં ભૂદાં ભૂદાં લક્ષણ, જે કારણે પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા રસો છ છે, જે ગુણની આધિક્તાથી રસો ઊર્ધ્વાગામા અને અનુલોમક થાય છે, છ રસોનાં છ પથામાં વિભાગોસહિત ભેદ, દ્રવ્યોના ગુણ અને કર્મના વિષયમાં ઉદ્દેશ અને અપવાદ, ગુરુતા વગેરેમાં રસોની અધિક્તા-હીનતા અને મધ્યમતા, પાક અને પ્રભાવનું લક્ષણ, વીર્યની સંખ્યાનો નિશ્ચય, આખવામાં આવતા છયે રસોનું જે પોતાનું લક્ષણ, જે જે દ્રવ્યને જે કારણે જેનાથી વિરુદ્ધ હોય છે અને જે વિકાર કરનારું હોય છે, વિરુદ્ધતાને કારણે થયેલા વ્યાધિઓનું જે ઔપદ છે—તે સઘળું ‘આત્રેયભદ્રકાપીય’ અધ્યાયમાં મુનિએ કહી દેખાડ્યું છે. ૧૦૭-૧૧૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘આત્રેયભદ્રકાપીય’ નામક છવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૬

સત્તાવીસમો અધ્યાય

અન્નપાનવિધિ અધ્યાય

અન્નપાનવિધિ અધ્યાયનો હપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અન્નપાનવિધિ’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું,” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

વિવિધિત અન્નપાનથી પ્રાણીના પ્રાણો છે—

મનગમતાં અને હિતકર વર્ણ-ગન્ધ-રસ અને સ્પર્શ-વાળાં તથા વિધિ પ્રમાણે ખનાવેલાં અન્નપાનને કુશળ મનુષ્યો પ્રાણી કહેવાતાં પ્રાણીઓના પ્રાણ કહે છે; કારણ કે તેનું ક્ષણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે અન્નપાનરૂપી બળીતણથી અંદરનો અગ્નિ ટકી રહે છે, તે મનને પ્રબળ કરે છે અને કલા પ્રમાણેની વિધિથી તેનું સેવન કરવાથી તે શરીરના ધાતુઓના સંઘાત કરનાર તથા બન્ધ-વર્ણ અને ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા કરનાર છે; વિપરીત હોય તો અહિત કરનાર બને છે. ૩

પાળી વગેરે કેટલાંક દ્રવ્યોના સ્વાભાવિક ગુણો—

તેથી હે અગ્નિવેશ ! હિતકર અને અહિતકર જાણુવા માટે અન્નપાનની વિધિનો સંપૂર્ણપણે ઉપદેશ કરશું. તેમાં સ્વભાવને લઈ જલ કલેદ કરે છે, લવણ કંદ વગેરેને પાતળા કરે છે, ક્ષાર પાચન કરે છે, મધ સંધાન કરે છે, ઘી સ્નેહન કરે છે, દૂધ જીવન દે છે, માંસ બૃંહણ કરે છે, માંસરસ વૃદ્ધિ કરે છે, સુરા માંસાદિકને જર્જરિત કરે છે, શીઘ્ર કૃશતા કરે છે, દ્રાક્ષાસવ અગ્નિ-દીપન કરે છે, ફાણિત દોષોને એકત્ર કરે છે, દહીં સોળે ઉત્પન્ન કરે છે, પિણ્યાક શાક ધ્યાનિ કરે છે, અડદની રાંધેલી દાળ પુષ્કળ અંદરનો મળ કરે છે, ક્ષાર પ્રષ્ઠિતો અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે, દાઝમ અને આમળાં સિવાય બધી ખાટી ચીજો ધણુંખરું પિત્ત કરનાર છે, મધ અને જૂનાં શાલિયોખા-સાઠીયોખા-જવ અને ઘઉં સિવાય મધુર દ્રવ્ય ધણુંખરું કંદ કરનાર છે, નેતર-ગળો અને પરવળનાં પાન સિવાય તિક્ત દ્રવ્યો ધણુંખરું વાત કરનાર અને અવૃથ છે અને પીપર તથા સૂકે સિવાય કટુ દ્રવ્ય ધણુંખરું વાતકારક અને અવૃથ છે. ૪

વર્ગસંગ્રહથી દ્રવ્યોના ગુણોનો નિર્દેશ—

હવે અહીંથી આગળ વર્ગસંગ્રહ કરીને આહારનાં દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા કરશું. ૫

શૂકધાન્ય, શમીધાન્ય, માંસવર્ગ, શાકવર્ગ, ફલવર્ગ, હરિતવર્ગ, મદ્યવર્ગ, જલવર્ગ, ગારસવર્ગ, અને ધક્ષુ-વિકારવર્ગ એ દશ વર્ગ અને બે બીજા વર્ગ-કૃતાન્નવર્ગ અને આહારયોગીવર્ગ- તેઓને રસ-વીર્ય-વિપાક અને પ્રભાવ અનુસાર કહીએ છીએ. ૬, ૭

હવે પ્રથમ શૂકધાન્ય વર્ગ—

શાલિના સામાન્ય ગુણો—

લાલ ચોખા, મહાશાલિ, કલમ, શકુનાહત, તૃણક, દીર્ઘશક, ગૌર, પાંકુક, લાંચલ, સુગન્ધક, લોહવાલ,

સારિવા, પ્રમેદક, પતંગ, તપનીય અને જે બીજી શુભ શાળ છે ને બધી શીતલ, રસ તથા વિપાકમાં મધુર અને થોડો વાયુ કરનાર, બદ્ધ અને અલ્પ મળ કરનાર, સ્નિગ્ધ, બૃંહણ, શુક્રકારક અને મૂત્રવર્ધક છે. ૮-૧૦

રક્તશાલિ વગેરેના વિશિષ્ટ ગુણો—

તૃષાનો નાશ કરનાર તથા ત્રણે દોષોને શાંત કરનાર લાલ ચોખા તેઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; તે પછી મહાશાલિ અને તેની પછી કલમ અને ત્યાર પછી બીજી બધી શાલિઓ. ૧૧

યવક-હામન-પાંસુ તથા વાપ્ય અને નૈષધક વગેરે શાળો ગુણુ અને દોષમાં ઉપર્યુક્ત શાળોનું અતુકરણ કરે છે. ૧૨

ષષ્ટિકના ગુણો—

ષષ્ટિક શીત-સ્નિગ્ધ-લઘુ-મધુર-ત્રિદોષનાશક અને સ્થિર છે; તેમાં ગૌર ષષ્ટિક શ્રેષ્ઠ છે; અને કૃષ્ણગૌર ષષ્ટિક તેનાથી ઊતરતો છે. ૧૩

વરક-ઉદાલક-વીન-શારદ-ઉજ્જવલ-દર્દુર-ગન્ધન અને કુરુવિન્દના ગુણો—

વરક, ઉદાલક, ચીન, શારદ, ઉજ્જવલ, દર્દુર, ગન્ધન અને કુરુવિન્દ શાલિ એ ષષ્ટિકથી ગુણમાં થોડા ભેદ-વાળા છે. ૧૪

ત્રીદિના ગુણો—

ત્રીદિ મધુર, અમ્લ વિપાકવાળો, પિત્ત કરનાર અને ગુરુ છે.

પાટલના ગુણો—

અને પાટલ બહુ મૂત્ર અને મળ કરનાર બદ્ધ ઉષ્ણ તથા ત્રિદોષ કરનાર છે. ૧૫

કોરદૂષ-સામો વગેરે તૃણધાન્યના ગુણો—

કોદરા અને સામો કપાય, મધુર, અને લઘુ તથા વાયુ કરનાર, કંદ અને પિત્તનો નાશ કરનાર, શીત, સંગ્રાહી અને શોષણ કરનાર છે. ૧૬

મેટો સામે, નમાર ચોખા, તોયપણી, કસઈ, પ્રશાન્તિકા, જલસ્થામાક, લૌહિત્ય, અણુ, ધર્ડલા, મુકુન્દ, જંદિ, ગર્મુદિ, વરુક, વરક, શિખિર, ઉત્કટ અને જુવાર એ ગુણુમાં સ્થામાક જેવાં છે. ૧૭, ૧૮

જવના ગુણો—

જવ રક્ષ-શીત-લઘુ-મધુર-વાયુ અને મળ પુષ્કળ કરનાર-સ્થિરતા કરનાર— કષાયરસવાળા— બલ્ય અને કફના વિકારને દૂર કરનાર છે. ૧૯

વેણુવના ગુણો—

વાંસનાં બીજ રક્ષ, કષાય અનુરસવાળા, મધુર, કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર, મેદ-કિમિ અને વિષનો નાશ કરનાર તથા બલ્ય માનેલ છે. ૨૦

ઘર્ડના ગુણો—

ઘર્ડ સંધાનકારક, વાતહર, મધુર, શીતલ, છવન-દાતા, બૃંહણુ, વૃધ્ધ, રિનઝ, સ્થિરતા કરનાર અને ગુરુ છે. ૨૧

નાન્દીમુલી તથા મધૂલીના ગુણો—

નાન્દીમુખી અને મધૂલી મધુર-રિનઝ અને શીતલ છે. આ પ્રમાણે શુક્રધાન્યોનો આ પૂર્વવર્ગ સમાપ્ત થાય છે. ૨૨

શમીધાન્ય વર્ગ—

હવે શમીધાન્યવર્ગ—

મગના ગુણો—

મગ કષાય અને મધુર, રક્ષ, શીત, વિપાકમાં કટુ, લઘુ, વિશદ, કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર તથા દાળમાં ઉત્તમ માન્યા છે. ૨૩

બડદના ગુણો—

અડદ પરમ વૃધ્ધ, વાતહર, રિનઝ, ઉષ્ણ, મધુર,

ગુરુ, બલ્ય, બહુ મળ કરનાર છે અને જલદીથી પુરુષાતન આપે છે. ૨૪

રાજસાવના ગુણો—

રાજસાવ સારક, રુચિકરનાર, કફ-વીર્ય અને અમ્લપિત્ત દૂર કરનાર, અડદનાં જેવા મધુર, વાયુ કરનાર, રક્ષ, કષાય, વિશદ અને ગુરુ છે. ૨૫

કલ્લયોના ગુણો—

કળથી ઉબણુ, કષાય, વિપાકમાં અમ્લ, કફ-વીર્ય અને વાયુનો નાશ કરનાર, આહી અને ઉધરસ-હુડકી-શ્વાસ અને અર્શને હિતકર છે. ૨૬

મઠના ગુણો—

મઠ મધુર, વિપાકમાં મધુર, આહી, રક્ષ અને શીતલ છે તથા રકતપિત્ત અને જ્વર વગેરેમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૭

ચળા-મસૂર-ચંદ્રિકા-હેરુના સાધારણ ગુણો—

ચળા-મસૂર-ખંડિકા અને વટાણા લઘુ, શીત, મધુર, કષાયરસવાળાં અને વિરક્ષણુ છે, પિત્ત-કફમાં તથા દાળમાં અને આલેપનમાં પ્રશસ્ત છે. તેઓમાં મસૂર સંત્રાહી અને લાંગ પરમ વાતકારક છે. ૨૮, ૨૯

તલના ગુણો—

તલ રિનઝ તથા ઉબણુ, મધુર અને તિક્ત, કષાય, કટુ, ત્વચાને હિતકર, કેશવર્ધક, બલદાયક, વાતહર અને કફ-પિત્ત કરનાર છે. ૩૦

શિમ્વિજાતિના ગુણો—

શિમ્વિજાતિ વિવિધ જાતો મધુર, શીતલ, ગુરુ, બલનાશક, રક્ષણુ કરનાર અને બળવાન મનુષ્યોએ રોહસહિત ખાવાયોગ્ય છે. ૩૧

શિખી રક્ષ, કષાય, કોષમાં વાતનો પ્રકોપ કરનાર, નહિ વૃધ્ધ અને નહિ ચક્ષુષ્ય એવી તથા ગડબડ કરીને પચે છે. ૩૨

તુવેરના ગુણો—

તુવેર કંક અને પિત્તનો નાશ કરનાર તથા વાત-
જનક છે.

અવલ્ગુજ-દુઃકગજ-નિષ્પાવના ગુણો—

આવચી અને કુવાડીયો કંક અને વાત હરનાર
છે તથા વાત વાત અને પિત્ત કરનારા છે. ૩૩

કાકાંઢાલા—આત્મગુપ્તાના ગુણો—

તરવારડી, અળસી અને કૌચાનું અઘ્નના જેવું
ફળ લાખવું. આમ આ બીજો શમીધાન્યવર્ગ મહર્ષિએ
કહી બતાવ્યો. ૨૪

માંસવર્ગ—

હવે માંસવર્ગ—

પ્રસહનો નિર્દેશ—

ગાય-ગર્દભ-ખચ્ચર-ભિંટ-અશ્વ-ચિત્તો-સિંહ-રીંછ-વાનર-
વશ્-વાધ-તરક્ષુ-અભુ-મીંદડાં-ઉંદર-લોંકડી-શિયાળ-શકરો-
કુતરો-ચાપ-કાગડા-શશધી-મધુહા-ભાસ-ગીધ-ધ્રુવક-કુલિંગક-
ધૂમિકા અને કુરર (ટીટોડી)—એ બધાં પ્રસહ જાતિનાં
પશુપક્ષી છે. ૩૫, ૩૬

ભૂમિશયનો નિર્દેશ—

ધોળો-કાળો-ચિત્રવિચિત્ર પીઠવાળો અને કાલક એ
ચાર પ્રકારના કાકુલીમૃગ છે, કૂચિંકા, ચિલ્લટ, દેડકું,
ધો, શલ્લક, ગંડક, કહલી, નોળીઓ અને શ્વાવિત—એ
ભૂમિશય-દરમાં રહેનારાં માનેલ છે. ૩૬-૩૮

આનૂપ મૃગોનો નિર્દેશ—

મૃમર, ચમર, ખડ્ગ, પાડો, ગવય, હાથી, ન્યંકે,
વરાહ અને રુરુ—એ સર્વે આનૂપ પશુઓ છે. ૩૯

વારિશયનો નિર્દેશ—

કાચ્યો, કરચ્યો, મત્સ્ય, શિશુમાર, તિમિંગલ, શુકિત,

શંખ, ભદ્ર, કુંભીર, ચુલુકી અને મગર વગેરે વારિશય
કહ્યાં છે.

વારિચરનો નિર્દેશ—

હવે જલમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ કહેવામાં આવશે. ૪૦

હંસ કૌચ, બગલા, બક, કારંડવ, પ્લવ, શારિર,
પુષ્કરાહ, કેશરી, મણિપુત્રક, મૃણાલકંઠ, મદ્દ, કાદંબ,
કાકતુડક, ઉકોશ, પુંડરીકાક્ષી, મેધરાવ, જલકુકડી, આરા,
નન્દીમુખી, વાટી, સુમુખા, સહચારી, રોહિણી, કામ-
કાલી, સારસ, રક્તશીર્ષક અને ચક્રવાક તથા બીજા
પક્ષીઓ જલચર છે. ૪૧-૪૪

જાંગલનો નિર્દેશ—

પૃષ્ઠ, શરભ, રામ, શ્વેદ્ર, મૃગમાતૃકા, સસકું,
ઉરણુ, કુરંગ, ગોકર્ણુ, કોટકારક, ચારુક, હરિણ, એણ,
સાપર, કાલપુચ્ચક, અખ્ય અને વરપોત—એ જંગલી
મૃગો જાણવા. ૪૫, ૪૬

વિષ્કિરનો નિર્દેશ—

લાવ, વર્તીરક, વાતીરક, કપિંજલ, ચક્રાર, ઉપચક,
કુકકુલ, રક્તવર્તક—એ લાવાદિક વિષ્કિર પક્ષીઓ છે.
હવે વર્તકાદિક, કહેવામાં આવશે. વર્તક, વર્તિકા, મોર,
તેતર, કુકડો, કંક, શારપદ, ઇન્દ્રાલ, ગોનદ, ગિરિવર્તક,
કંકર, અવકર અને વારડ—એ વર્તકાદિ વિષ્કિર પક્ષીઓ
છે. ૪૭, ૪૮

પ્રતુદનો નિર્દેશ—

શતપત્ર, ભંગરાજ, કાયષ્ઠિ, જીવંજીવક, કેરાત,
કાયલ, અત્યહ, ગોપાપુગ, ત્રિયાત્મજ, લદ્દા, લદ્દપક, બહુ,
વટહા, હિંડિમાનક, જટી, દુન્દુલિ, પાકકાર, લોહપૃષ્ઠ,
કુલિંગક, કપોત, શુક, શારંગ, ચિરટી, કંક, યશ્ઠિકા,
સારિકા, કલવિંક, ચટક, અંગારચૂડક, પારાવત અને
પાંડવિક—એ પ્રતુદ પક્ષીઓ કહ્યાં છે. ૫૨

પ્રસહ વગેરે નામોની નિષ્ક્રિ—

પ્રસહ એટલે બળાત્કારે લક્ષણ કરે છે તેથી તેઓ

પ્રસહ કહેવાયાં છે. દરમાં રહેવાથી ભૂશય, જલપ્રધાન દેશના આશ્રયથી આનૂપ, જલમાં રહેવાથી જલજ અને જલમાં ફરવાથી જલચર કહેવાય છે. સ્વલ પર ઉત્પન્ન થયેલ અને જંગલમાં ફરનાર પશુઓ જાંગલ કલાં છે. વિખેરી વિખેરીને ખાપ તે વિષ્કિર અને ચાંચ તથા પગના બહુ કપાટા લગાવીને ખાપ તે પ્રતુદ માનેલ છે. માંસોનાં આ આઠ પ્રકારનાં ઉત્પત્તિસ્થાન કહી અતાચ્યાં. ૫૩-૫૫૩

પ્રસહ ભૂશય-આનૂપ-વારિજ અને વારિચરના સાધારણ ગુણો—

પ્રસહ-ભૂશય-આનૂપ-જલજ અને જલચર પશુ-પક્ષીઓ ભારે ઉષ્ણ, સિન્ધ, મધુર. બળ અને પુષ્ટિ વધારનાર, વૃધ્ધ, પરમ વાતહર ક્ષ અને પિત્ત વધારનાર, નિત્ય વ્યાધામ કરનાર તથા જે મનુષ્યોનો અગ્નિ પ્રદીપ છે તેમને હિતકર છે. ૫૬-૫૭૩

પ્રસહ વગેરેના વિશેષ ગુણો—

વૈદ્યે માંસાહારી પ્રસહ પશુપક્ષીઓનું માંસ જૂના ઘર્ષ ગયેલ અર્શ-ગ્રહણીદોષ અને શોષરોગથી પીડાયેલ રોગીઓ માટે પ્રયોજ્યું. ૫૮૩

વિષ્કિર-પ્રતુદ-જાંગલના સાધારણ ગુણો—

લાવાદિ વૈષ્કિર વર્ગ અને પ્રતુદ તથા જાંગલ પશુઓ લઘુ, શીત, મધુર, જરા કપાય અને પિત્તની પ્રધાનતાવાળા-વાયુની મધ્યમતાવાળા તથા ક્ષની અવરતાવાળા સન્નિપાતમાં મનુષ્યોને હિતકર છે. ૫૯-૬૦

વર્તક આદિ વિષ્કિર પક્ષીઓ ગુણમાં પ્રસહથી જરા ભિન્નતાવાળાં છે. ૬૦૩

વકરાનાં માંસના ગુણો—

બકરાનું માંસ બહુ શીત, ગુરુ અને સિન્ધ નથી, દોષ વધારતું નથી અને શરીરના ધાતુઓની તુલ્યતાને લઈ અભિધ્વની નથી અને બૃહલ્લુ છે. ૬૧૩

ઘેટાંનાં માંસના ગુણો—

ઘેટાંનું માંસ મધુર અને શીત હોવાથી ગુરુ અને બૃહલ્લુ છે. ૬૨

બકરાં અને ઘેટાં મિશ્રપણે જાંગલ અને આનૂપ દેશમાં દેખાતાં હોવાથી તેઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન અનિશ્ચિત છે. ૬૨૩

સામાન્યપણે પોતપોતાના ગુણ અનુસાર ઉપદેશોનાં માંસોમાંથી કેટલાંકનો વિશેષ ગુણ ગુણની વિશિષ્ટતાને લઈ જુદા કહેવામાં આવશે. ૬૩૩

મોરનાં માંસના ગુણો—

મોરનું માંસ આંખ-કાન-મેઘા-અગ્નિ-વય-વર્ણ-સ્વર અને આયુષ્યને એકદમ હિતકર, બલપ્રદ, વાતનાશક અને માંસ તથા વીર્યવર્ધક છે. ૬૪૩

હંસનાં માંસના ગુણો—

હંસોનું માંસ ગુરુ, ઉષ્ણ, સિન્ધ, મધુર, સ્વર-વર્ણ અને બલ દેનાર, બૃહલ્લુ, વીર્યવર્ધક અને વાતનાશક કહેલ છે. ૬૫૩

કુકડાનાં માંસના ગુણો—

કુકડાનું માંસ સિન્ધ, ઉષ્ણ, વૃધ્ધ, બૃહલ્લુ, સ્વરવર્ધક, બલપ્રદ, પરમ વાતહર અને સ્વેદન છે. ૬૬૩

તેતરનાં માંસના ગુણો—

તેતર ગુરુ, ઉષ્ણ, મધુર અને અતિશય જાંગલ કે અતિશય આનૂપ દેશનું સેવન ન કરવાથી વાયુપ્રધાન ત્રણે દોષોને જલદી જીતે છે. ૬૭૩

કર્પિજલનાં માંસના ગુણો—

કર્પિજલનું માંસ શીત-મધુર અને લઘુ હોવાથી રક્તસહિત પિત્ત અને ક્ષના વિકારોમાં તથા મંદવાતમાં પ્રશસ્ત છે. ૬૮૩

લાવનાં માંસના ગુણો—

લાવતું માંસ કષાય, મધુર, લઘુ. અગ્નિ વધારનાર, સન્નિપાત શાંત કરનાર અને વિપાકે કટુ છે. ૬૯૩

ધોનાં માંસના ગુણો—

ધોતું માંસ વિપાકમાં મધુર, રસમાં કષાય અને કટુક, વાત અને પિત્ત શાંત કરનાર, બૃંહણ અને બલ-વર્ધક છે. ૭૦૩

શલ્લકનાં માંસના ગુણો—

શલ્લકતું માંસ મધુર અને અમ્લ તથા વિપાકમાં કટુ માન્ય છે, વાત-પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર તથા ઉધરસ અને શ્વાસ હરનાર છે. ૭૧૩

ગૃહકપોત્તનાં માંસના ગુણો—

ધરમાં રહેનાર કપોતતું માંસ કષાય, વિશદ, શીત, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર અને વિપાકમાં મધુર છે. ૭૨૩

વનકપોત્તનાં માંસના ગુણો—

વનવાસી કપોતતું માંસ ગૃહવાસી કપોતોથી કંઠક લઘુ હોય છે અને તે શીત, સંત્રાહી અને ઓછું મૂત્ર કરનાર છે. ૭૩૩

પોષ્ટનાં માંસના ગુણો—

પોષ્ટતું માંસ કષાય, વિપાકમાં અમ્લ, રક્ષ અને શીતલ, શોષ ઉધરસ અને ક્ષયમાં હિતકર, સંત્રાહી, લઘુ અને અગ્નિદીપક છે. ૭૪૩

ચકલાનાં માંસના ગુણો—

ચટકતું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, બલ અને વીર્ય વધારનાર, સન્નિપાત શાંત કરનાર અને વાતશામક છે. ૭૫૩

સસલાનાં માંસના ગુણો—

સસલાતું માંસ કષાય, વિશદ, રક્ષ, શીત, વિપાકમાં

કટુ, લઘુ, મધુર અને વાયુ અલ્પબળવાળો હોય તેવા સન્નિપાતમાં પ્રશસ્ત છે. ૭૬૩

ઘણનાં માંસના ગુણો—

ઘેણતું માંસ મધુર, વિપાકમાં મધુર, ત્રિદોષ મટાડનાર, કટ્યાણુકારક, લઘુ, મળ-મૂત્રને બાંધનાર તથા શીત કહેલ છે. ૭૭૩

વરાહનાં માંસના ગુણો—

વરાહતું માંસ સ્નેહન, બૃંહણ, વૃધ્ધ, શ્રમનાશક, વાતહર, બલપ્રદ, રુચિકર, સ્વેદન અને બારે છે. ૭૮૩

ગાયનાં માંસના ગુણો—

ગોમાંસ કેવળ વાતરોગમાં-સળેખમમાં તથા વિષમ-જ્વરમાં હિતકર છે; વળી તે સૂકી ઉધરસ-શ્રમ-અતિશય-અગ્નિ અને માંસના ક્ષયમાં હિતકર છે. ૭૯૩

મેંસનાં માંસના ગુણો—

મેંસતું માંસ સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, વૃધ્ધ, ગુરુ અને તર્પણ છે તથા દૃઢતા, પુષ્ટતા, ઉત્સાહ અને નિદ્રાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦૩

માછલાનાં માંસના ગુણો—

માછલાં ગુરુ, ઉષ્ણ, મધુર, બલપ્રદ, બૃંહણ, વાત-નાશક, સ્નિગ્ધ, વૃધ્ધ તથા બહુદોષયુક્ત કહ્યાં છે. ૮૧૩

રોહિત્રનાં માંસના ગુણો—

શેવાળ અને ક્રોમળ ધાસ ખાવાથી અને નિદ્રાના ત્યાગને લઈ રોહિતમત્સ્ય અગ્નિદીપક, પચવામાં હલકો અને બહુ બળદાયક છે. ૮૨૩

કાચવાનાં માંસના ગુણો—

કાચળો વર્ણને હિતકર, વાતહર, વૃધ્ધ, આંખતું તેજ વધારનાર, બળવર્ધક, મેધા અને સ્મૃતિદાયક, પથ્થ અને શોષનાશક કહેવામાં આવે છે. ૮૩૩

લક્ષ્મણ માંસના ગુણો—

ખંડાનું માંસ અભિષ્યન્દી, બલપ્રદ, મધુર, સ્નેહન, બુંદણુ, વર્ણને હિતકર, અમ્લકર અને વાતનાશક માનેલ છે. ૮૪૩

હંસ વગેરેનાં ઇંડાના ગુણો—

ધાર્તરાષ્ટ્ર (હંસ)-ચક્રાર-કુકડા-મોર અને ચકલાનાં જે ઇંડાં છે તે ક્ષીણવીર્યમાં, ઉષ્ણરસમાં, હ્રોગમાં અને ક્ષતમાં હિતકર છે તથા મધુર, વિદાહી નહિ એવાં, અને તરત બળ દેનારાં છે. ૮૫૩, ૮૬૩

શરીરનો વૃદ્ધિ માટે માંસનો પ્રધાનતા -

શરીરનું બુંદણુ કરવામાં માંસ કરતાં કોઈ પણ બીજો ખાવાનો પદાર્થ અઘી જતો નથી. આ પ્રમાણે આ ત્રીજો માંસ-વર્ગ કહી બતાવ્યો. ૮૭૩

હવે શાકવર્ગ—

પાઠા-શુષા-શટી-વાસ્તુક-સુનિવર્ણકના ગુણો—

પાઠા, કામ્પ્દ્રો, પટ્કચૂરો, વાસ્તુક અને જલકેપા-સીયાને ગ્રાહી અને ત્રિદોષનાશક બાણુવા, પણ વાસ્તુક મળભેદક છે. ૮૮૩

પીહુડીના ગુણો—

પીહુડી ત્રિદોષશામક, વૃષ્ય, રસાયન, બહુ ઉષ્ણ-વીર્ય અને શીતવીર્ય નહિ એવી, મળ લાવનાર તથા કુષ્ઠનાશક છે. ૮૯૩

રાજક્ષવકના ગુણો—

નાગલાદુધેલીનું શાક વળી ત્રિદોષશામક, લઘુ, ગ્રાહી અને ગ્રહણીશિગવાળાને તથા અર્શવાળાને માટે ખાસ પ્રશસ્ત છે. ૯૦૩

કાલશાકના ગુણો—

અને છૂંછનું શાક કડુ, દીપન તથા વિષ અને શોષને છતનાર છે. લાંબનું શાક લઘુ, ઉષ્ણ, વાતવર્ધક અને રૂક્ષ કંઠેવાય છે. ૯૧૩

અમ્લચાંગેરીના ગુણો—

ખાટી ચાંગેરી અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહી અને ક્ષે તથા વાતમાં પ્રશસ્ત છે. અને ગ્રહણી તથા અર્શમાં તે હિતકર છે. ૯૨૩

પોઈના ગુણો—

પોઈ મધુર, વિપાકમાં મધુર, ભેદક, ક્ષેવર્ધક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીત અને મદનાશક છે. ૯૩૩

તંદુલીયકના ગુણો—

તાંદળને રૂક્ષ, મદ અને વિષનો નાશ કરનાર, રક્તપિત્તવાળાઓ માટે પ્રશસ્ત, મધુર, વિપાકમાં મધુર અને શીતલ છે. ૯૪૩

મંદૂકપર્ણી-વેત્રાગ્ર-કુચેલા-વનતિકક-કકોટક-અવલગુજ-પટોલ-ચકુલાદની-વનપુષ્પ-શાશ્વટ-કેન્દુક-કઠિલક-નાડી-કલાય-ગોવિંદા-વાર્તાક-તિલપર્ણિ-કુલક-કર્કશ-નિમ્બ અને પર્પટક શાકોના ગુણો—

ખડખાહી, વાળુંજનો અગ્રભાગ, પાદા, વનતિકક, કંકોડાં, ખાવચી, પરવળ, કડુ, અરડૂશીનાં ફૂલ, પીહુડી, કેમ્બૂક અને લાલ સાટોડી, નાડાની ભાણ, લાંગ, ગળ-જામી, રીંગણાં, તથાવણી, કરેલાં, નાનાં કંકોડાં લીમડો અને ખડસલીઓ પિત્તપાપકનાં જે શક તે ક્ષે અને પિત્તનો નાશ કરનાર, કડવાં, શીત અને વિપાકમાં કડુ હોય છે. ૯૫૩-૯૭૩

સૂપ્યશાક-ફંજી ચિલ્લી-કુતુમ્બક-આલુક-કર્ટિજર-શળ-શાલ્મલીપુષ્પ-કર્ણુદાર-સુવર્ચલા-નિપ્પાવ-કોવિદાર-પત્તૂર-ચુન્નુપર્ણિકા-કુમારજીવ-લોટાક-પાલંકાં-નારીપ-કલમ્બો-વ્રકધૂમક-લક્ષ્મણા-પ્રપુત્રાડ-નલિની-કુઠેરક-લોળી-ચવશાક-કુર્માડ-અવલગુજ-જાતુક-શાલચ્છવાળોના ગુણો—

બધાં સૂપ્ય-મગ-અડક વગેરેનાં પાનનાં શાકો, કાંગ, ચીલની ભાણ, દ્રોણપુષ્પી, કુમેા, પાન સહિત સર્વ પિંડાલુક વગેરે કંદ, કુટિંબર શણનાં ફૂલ. શેમળાનાં ફૂલ, ચેત કાંચનાર. સુરજમુખી, વાલ, કાંચનાર,

લોંપડી, મોટી છૂંછ, પુત્રંચવ, લુકાટ, પાલખની ભાજી અને અડખાઉ ઝંભો, નાડાનીભાજી, નાલિકા, રાઈ, કસુંબો, વૃકધૂમક, લક્ષ્મણા, કૂંવાડિયો, નલિનીકા, કુકેરક લૂણી, યવનું શાક, કાળું, બાવચી, ચાતુક, શાલકટ્યાણી, હંસરાજ અને મોરવેલ-એ શાક યુરુ, રૂક્ષ અને ધણુંખરું વિષ્ટંભ કરી પચે છે. તે મધુર, શીતવીર્ય અને મળ પાતળો કરનાર છે તથા બાફીને રસ નીચેની રોહ બરપૂર કર્યું હોય તો પ્રશસ્ત છે. ૯૮-૧૦૩૩

શળ-શાલ્મલિ-કૌવિદાર-કર્ણુદારનાં ફૂલોના ગુણો—

શણુ, કાંચનાર, સફેદ કાંચનાર અને શેમળાનાં ફૂલ આછી અને રક્તપિત્તમાં ખાસ કરીને પ્રશસ્ત છે. ૧૦૪૩

વડ-કંવેરા-પીપ્પલો-પ્લક્ષ-વન્ન વગેરેનાં પાનના ગુણો—

વડ-ભંબરો-પીપ્પલો-પીપ્પળ તથા વન્ન વગેરેનાં પલ્લવો કષાય, સ્તંભન, શીત અને પિત્તાતિસાર-વાળાંઓને હિતકર છે. ૧૦૫૩

વત્સાદનીના ગુણો તથા ગંડીર-વિવ્રકના ગુણો—

ગળો વાયુને હણે છે અને ગંડીર તથા ચિત્રો કફને હણે છે. ગળપીપર, બિલ્વપર્ણી અને બીલીપત્ર વાતહર છે. ૧૦૬૩

શ્રેયસી-વિલ્વવર્ણી-વિલ્વપત્ર વગેરેના ગુણો—

નસોતર, શતાવરીનુંશાક, બળબીજ અને દોડીનું, ક્રો અને શીમળાનું જે શાક તે વાત અને પિત્ત હરનાર માનેલ છે. ૧૦૭૩

લાંગલકી-રુચુકના ગુણો—

દૂધિયો વછનાગ અને એરંડાનાં શાક લઘુ, મળભેદક અને કડવાં છે.

તલ-વેતસ શાકના ગુણો—

તલ, વાળુંજ અને એરંડાનાં શાક વાતજનક, કટુ-તિક્ત અને અમ્લ તથા નીચેના માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ૧૦૮

કુસુંમનાં શાકના ગુણો—

કસુંબાનું શાક રૂક્ષ-અમ્લ-ઉષ્ણ-કફનાશક અને પિત્ત વધારનાર છે. નાનીકાકડી અને મોટી કાકડી મધુર, યુરુ, વિષ્ટંભ કરનાર અને શીતલ છે. ૧૧૦

ત્રણસ-ર્વાશ્વકના ગુણો—

નાની કાકડી ખાવામાં ગમે એવી, રૂક્ષ અને અતિ મૂત્રલ છે અને સારી પેટે પાકેલ મોટી કાકડી દાહ-તૃષ્ણા શાક અને પીડાનો નાશ કરનાર છે. ૧૧૧

અલાહુના ગુણો—

કડવી તુંબડી મળભેદક, રૂક્ષ, શીત અને યુરુ છે.

ચિર્મટ-ર્વાશ્વકના ગુણો—

તે જ પ્રમાણે ચીલડાં અને મોટી કાકડી એ મળ-ભેદમાં હિતકર છે. ૧૧૨

કૂમાંડના ગુણો—

પાકું કાળું સહેજ દારવાળું, મધુર, અમ્લ તથા લઘુ છે તથા મૂત્ર અને મળ લાવનાર તથા સર્વ દોષનો નાશ કરનાર છે. ૧૧૩

કેલુટ-કદમ્બ-નદીમાષક-દન્દુકના ગુણો—

કેલુટ, કદંબ, નદીમાષક અને આસોતરો વિશદ, યુરુ, શીત અને અતિશય અભિષ્યંદી કહેવાય છે. ૧૧૪

તલ્પલના ગુણો; તાલપ્રલંબના ગુણો—

ઉત્પલો કષાય અને રક્તપિત્ત હરનાર છે અને તાડનાં આંકુર ઉરઃક્ષતની વ્યાધિ મટાડનાર છે. ૧૧૫

લજ્જર-તાલશ્વચના ગુણો—

ખજૂર અને તાડની ટોચની સળંગ રક્તપિત્ત અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે. ૧૧૫૩

તરુટ-વિસ-શાલૂક-કૌંચાદન-કસેરુક-દૃગાટકના ગુણો—

તરુટ, કમળના દંડના તંતુ, શાલૂક, ઘીતેલાં, કસેલાં, શીંગોડાં, ઝીણુકા કમળનો કંદ-એ ગુરુ, વિષ્ટંભ કરનાર તથા શીતલ છે. ૧૧૬૩

કમળનાં ફૂલ-ફળનાલ્લના ગુણો—

ફૂલ અને ફળ સહિત કુમુદ અને ઉત્પલની નાળો શીત, મધુર, કપાય અને કફ તથા વાયુ કેાપાવનાર માનેલ છે. ૧૧૭૩

પુષ્કર વીજના ગુણો—

પુષ્કરનું ખીજ થોડુંક કપાય, વિષ્ટંભ કરનાર અને રક્તપિત્ત હરનાર માનેલું છે અને રસ તથા વિપાકમાં મધુર હોય છે. ૧૧૮૩

સુંજાતકના ગુણો—

સુંજાતક-લાહોરી સાલમ-બલપ્રદ, શીત, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તર્પણ, બૃંહણ કરનાર, વાત અને પિત્ત હરનાર, મધુર અને પરમ વૃધ્ય છે. ૧૧૯૩

વિદારીકન્દના ગુણો—

વિદારીકન્દ ઇવનદાયક, બૃંહણ, વૃધ્ય, કંદને હિતકર, રસાયનમાં પ્રશસ્ત, બલપ્રદ, મૂત્રલ, મધુર અને શીતળ છે. ૧૨૦૩

અમ્લિકાકન્દના ગુણો—

આંબલિયો ગ્રહણી અને અર્શને હિતકર તથા લઘુ, બહુ ગરમ નહિ એવો, કફ અને વાતનો નાશ કરનાર અને ગ્રાહી માનેલ છે તથા તે મદ્યત્વમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૨૧૩

સરસવનાં શાકના ગુણો—

સરસવનું શાક ત્રિદોષકર અને મળ-મૂત્ર રોકનાર કહેવાય છે. તેની રીતે અંબાડીનું શાક રક્ષ અને ખાસ કરીને અમ્લ હોય છે.

પિંડાલુકના ગુણો—

તેનીજ બાતનું પિંડાલુક બાણુનું અને તે કન્દ હોવાથી ખાવામાં ગમે તેવું છે. ૧૨૨૩

છત્રકજાતિના ગુણો—

સર્પચત્રક સિવાયની ખીજ ઘણી છત્રની બાતિઓ શીત, સુળેખમ કરનાર, મધુર અને ભારે છે. આ પ્રમાણે પત્ર-કન્દ અને ફળનો ચોથો શાકવર્ગ થયો. ૧૨૪

હવે ફલવર્ગ—

દ્રાક્ષના ગુણો—

દ્રાક્ષ તૃષા, દાહ, જ્વર, આસ, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત, ક્ષય, વાતપિત્ત, ઉદાવર્ત, સ્વરભેદ, મદ્યત્વ, મુખમાં કંકાશ, મુખશોષ અને ઉધરસને તરત દૂર કરે છે તથા બૃંહણ, વૃધ્ય, મધુર સ્નિગ્ધ અને શીતળ છે. ૧૨૫. ૧૨૬

સજૂરના ગુણો—

ખજૂર મધુર, બૃંહણ, વૃધ્ય, ગુરુ, શીતળ છે તથા ક્ષય-માર-દાહ અને વાતપિત્તમાં તે હિતકર છે. ૧૨૭

ફલ્ગુના ગુણો—

અંજીર તર્પણ, બૃંહણ, ગુરુ, વિષ્ટંભી અને શીતલ છે.

પરુષક-મધૂકના ગુણો—

ફાલસાં અને મહુડાં વાતપિત્તમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૨૮

બાષ્પાતકના ગુણો—

અંબાડો મધુર, બૃંહણ, બલપ્રદ, તર્પણ, ગુરુ, સ્નેહયુક્ત. કફકારક, શીતલ, વૃધ્ય અને વિષ્ટંભ કરી પચનાર છે. ૧૨૯

પાકાં તાલાશલ્ય-નાલ્લીપરના ગુણો—

પાકેલાં તાણિયાં અને નાળિયેર બૃંહણ, સ્નિગ્ધ, શીતલ, બલપ્રદ અને મધુર છે. ૧૩૦

મવ્યના ગુણો—

કરંબલ મધુર, અમ્લ, કષાય, વિષ્ટંભી, ગુરુ, શીતલ, પિત્ત અને કફ કરનાર, ગ્રાહી અને મુખ સાફ કરનાર છે. ૧૩૧

ખાટાં પરુષક-દ્રાક્ષ-ઘોર-આરુક-કર્કન્યુ-લઘુચના ગુણો—

ખાટાં ક્ષાલસાં, દ્રાક્ષ, ખેર, આલુ. ચણીખોર અને નાતું ફળુસ પણ પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૩૨

આરુકના ગુણો—

પાકેલ આલુ બહુ ઉષ્ણ નહિ તેવું, ગુરુ, લગભગ મધુર, ખાવામાં ગમે એવું, ઘ્રૂંહણુ, ઝટ પચી જનાર અને બહુ દોષ વગરનું છે. ૧૩૩

પારાવતના ગુણો—

મધુર અને અમ્લ એ બે જાતનું જામફળ ક્રમશઃ શીત અને ઉષ્ણ, ગુરુ અને અરુચિ તથા અતિશય જઠરાગ્નિનો નાશ કરનાર જાણવું. ૧૩૪

કાશ્મર્યકલ્પના ગુણો; તૂદના ગુણો—

શીવણુનું ફલ કરંબલથી થોડા લિન્ન ગુણવાળું કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે ખાટું શેતુર ફલસાથી થોડા લિન્ન ગુણવાળું છે. ૧૩૫

ટંકના ગુણો; કપિત્થના ગુણો—

નાસપાતિ કષાય, મધુર, વાતવર્ધક, ગુરુ અને શીતલ છે. કાચું કાઠ સ્વરનાશક, વિષહર, ગ્રાહી અને વાતજનક છે; પણ પરિપકવ કાઠ મધુર-અમ્લ અને કષાય હોવાથી તથા સુગન્ધને લઈ રુચિ કરનાર તથા દોષહર, વિષનાશક, ગ્રાહી અને વળી ગુરુ છે. ૧૩૬, ૧૩૭

વિલ્વના ગુણો—

પાકેલ ખીલું મુશ્કેલીથી પચે એવું, દોષ કરનાર, અને દુર્ગન્ધિ વાયુ કરનાર છે. તે કાચું હોય તો સ્નિગ્ધ,

ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક અને કફ તથા વાતને છતનાર છે. ૧૩૮

આમ્રના ગુણો—

કાંચુ આંધું રક્તપિત્ત કરનાર અને ગોઠલીવાળું પિત્તવર્ધક છે; પણ પાકું આંધું વાયુને છતે છે અને માંસ-વીર્ય અને બલ દે છે. ૧૩૯

જાંબુના ગુણો—

જાંબુ ઘણુંખરું કષાય અને મધુર, ગુરુ, વિષ્ટંભી, શીતલ, કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર, ગ્રાહી અને પરમ વાત કરનાર છે. ૧૪૦

ઘોરના ગુણો—

ખેર મધુર, સ્નિગ્ધ ભેદક તથા વાત અને પિત્તને છતનાર છે. સૂકાઈ ગયેલું ખેર કફ અને વાતનો નાશ કરનાર છે અને પિત્તમાં વિરુદ્ધ નથી. ૧૪૧

સિંચિત્તિકાના ગુણો; ગાંગેરુકી-કરીર-વિમ્બી-તોદન અને ઘન્વનના ગુણો—

સફરજન કષાય, મધુર, શીત અને ગ્રાહી છે. ગંગેટીનું ફલ, કેરડાં, ઘીલોડી, તોદન અને ધામણ મધુર, કંઈક કષાય, શીત અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર છે. ૧૪૨

પનસ-મોચ અને રાજાદનના ગુણો—

સારી પેટે પાકી ગયેલ ફળુસ અને કેળાં તથા રાયણ મધુર, કંઈક કષાય, સ્નિગ્ધ, શીત અને ગુરુ છે. ૧૪૩

લવલીફલ્પના ગુણો—

હરકેરેવડીનાં કાંકણાં કષાય અને વિશદ હોવાથી તથા સુગન્ધને લઈ રુચિ કરનાર, ખાવામાં પ્રીતિ કરનાર, હલ અને વાતજનક છે. ૧૪૪

નોપ-શતાહક-પીછ-તૃણશૂન્ય અને વિકંકતના ગુણો—

કદંબ સુવા, પીલુ, કેવડો, વિકળો અને જલઆમળાં દોષનાશક અને વિષહર છે. ૧૪૫

દેગોરીયાના ગુણો—

દેગોરિયાં તિક્ત અને મધુર, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ તથા કફ અને વાત છત્તનાર છે.

તિન્દુકના ગુણો—

દીપરવો કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર, કપાય, મધુર અને લઘુ છે. ૧૪૬૩

આમલાના ગુણો—

આમળામાં લવણુરસ સિવાયના બધા રસ બાણુવા; તે રક્ષ, મધુર, કપાય, અમ્લ અને કફ તથા પિત્તને પરમ કરનાર છે. ૧૪૭૩

બહેડાના ગુણો—

બહેડાં રસ-રક્ત-માંસ અને મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને દણે છે તથા સ્વરમેદ, કફનો ઉછાળો તથા પિત્ત-રોગનો નાશ કરનાર છે. ૧૪૮૩

દાઢમના ગુણો—

દાઢમ અમ્લ, કપાય અને મધુર, વાતનાશક, ગ્રાહી, દીપન, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ. હૃદય અને કફ તથા પિત્તથી વિરુદ્ધ નહિ એવું છે. ૧૪૯૩

જે વળી રક્ષ અને અમ્લ દાઢમ છે, તે પિત્ત અને વાયુને કોષાવનાર છે; મધુર દાઢમ પિત્તશામક છે; માટે તેઓમાં પ્રથમનું દાઢમ ઉત્તમ છે. ૧૫૦૩

શ્લક્ષ્મલના ગુણો—

કોઢમ ગ્રાહી, રક્ષ, ઉષ્ણ અને વાત તથા કફમાં પ્રશસ્ત છે. આમલીનો પાકેલો કાતરો તેનાથી થોડોક ગુણમાં સિન્ન છે. ૧૫૩૩

અમ્લવેતસના ગુણો; માતુલંગના ગુણો—

અમ્લવેતસ તે જ ગુણોથી યુક્ત અને ભેદન છે. ચકોતરાનું કેસર શ્લઘ, અરુચિ, વિઘ્ન, મન્દાગ્નિ, મદાત્મ્ય,

હેડકી, શ્વસ, ઉધરસ, ઉલટી, મળરોગો અને વાત તથા કફથી થયેલા સર્વેય રોગોમાં ઉપદેશલ છે તથા લઘુ છે. કેસર સિવાયનું આકાનું એથી વિપરીત છે. ૧૫૪

કચૂરાના ગુણો—

બાલ વગરનો કચૂરો રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદય, મુગન્ધિ, કફ અને વાતનો નાશ કરનાર તથા શ્વાસ, હેડકી અને અશરોગવાળાઓને હિતકર છે. ૧૫૫

નારંગીના ગુણો—

નારંગી મધુર, કંઈક અમ્લ, હૃદય, ખાવામાં રુચિ કરનાર, મુશ્કેલીથી પચે એવી, વાતશામક અને શુરુ છે. ૧૫૬

વદામ-પીસ્તાં-અલ્લોરાટ-મુકુલ-નિકૌચ અને હરમાળના ગુણો—

વદામ, અલિપુક, અખરોટ, ચિલગોળ, પિસ્તાં અને ખીરસાણુ શુરુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, મધુર, બલપ્રદ, વાતનાશક, બૃંહણુ, વૃધ્ય અને કફ તથા પિત્ત વધારનારા છે. ૧૫૭૩

ચારોલીના ગુણો—

ચારોળી ઉષ્ણતા સિવાય ગુણમાં તેઓના જેવી જ બાણુવી. ૧૫૮

એન્નાતકના ગુણો—

અંદાનાં ફળ કફકારક, મધુર, શીત અને શુરુ છે. ૧૫૮૩

અંકોટના ગુણો—

આકોણનાં ફળ કફ કારક, શુરુ, વિષ્ટંભી અને અગ્નિને છત્તનાર છે. ૧૫૯

સૌંજડીના ગુણો—

ખીજડીનાં ફળ શુરુ અને ઉષ્ણ, મધુર, રક્ષ અને કેશનાશક છે.

કરંજના ગુણો—

કરંજ ફળ વિષ્ટંભ કરે છે અને વાત તથા કફથી વિરુદ્ધ નથી. ૧૬૦

આપ્તાતક-દન્તશઠ-કરમર્દ-પેરાવતના ગુણો—

અંબોડો, મોટાં લીંછુ, કરમદાં અને નારંગી અમ્લ તથા રક્તપિત્ત કરનાર બાણુવાં. ૧૬૧

વાર્તાકના ગુણો; પર્વટકીના ગુણો—

રીંગણાં વાતહર, અગ્નિદીપક, કટુ અને તિક્ત છે. પોપટી વાતજનક તથા કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર બાણુવી. ૧૬૨

આક્ષિકીના ગુણો; પીપ્પળો-કુંબરો-પ્લક્ષ-વડનાં ફલના ગુણો—

આક્ષિકીફલ પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર, અમ્લ અને વાતજનક છે. પીપ્પળો-જીર્ણ-પીપ્પળ અને વડનાં ફળ મધુર, અમ્લ વિપાકવાળાં, પિત્ત અને કફને હરનાર, કષાય, મધુર, વાતજનક અને શુરુ છે. ૧૬૪

મીલામાના ગુણો—

ભીલામાં અગ્નિસમાન છે અને તેનો ગર્ભ મધુર અને શીતલ છે. ધણુખરુ ઉપયોગમાં આવતો આ પાંચમો ફલવર્ગ કહી બતાવ્યો. ૧૬૫

હવે હરિતવર્ગ—

આદાંના ગુણો—

લીલી સ્કંઠ રુચિકર, અગ્નિદીપક અને વૃધ્ધ છે, તથા વાત અને કફના વિપ્પધમાં તેનો રસ પ્રયોજવાતું કહેવામાં આવે છે. ૧૬૬

જંબીરના ગુણો—

જંબીર રુચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, સુગંધી, મુખ સાફ કરનાર, કફ અને વાતનો નાશ કરનાર, ક્રિમિનાશક અને ખાધેલું પચાવનાર છે. ૧૬૭

મૂલાના ગુણો—

મૂળો કાચો હોય તો દોષહર, પાકી ગયેલ હોય તો ત્રિદોષ કરનાર, સ્નેહમાં સિધ્ધ કરેલ હોય તો વાયુનાશક

અને સૂકાઈ ગયેલ હોય તો કફ અને વાતને છતનાર છે. ૧૬૮

સુરસના ગુણો—

સુરસ હેડકી, ઉધરસ, વિપ, શ્વાસ અને પડખાંના શ્વળનો નાશ કરનાર, પિત્ત કરનાર, કફ અને વાયુ મટાડનાર તથા દુર્ગંધ મટાડનાર છે. ૧૬૯

અજમો-અર્જક-સરગવો વગેરેના ગુણો—

અજમો, રાનતુલસી, સરગવો, વરિયાળી અને મૃષ્ટક હઘ તથા ચાખવા જેવાં હોય છે અને પિત્તને વધારે છે. ૧૭૦

ગંડીર-જલ્પીવર-તુંબુરુ-શંગવેરિકના ગુણો—

ગંડીર, રતવેલિયો, તેજફળ અને આદુના મેગરા તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કટુ, રૂક્ષ અને કફ તથા વાત હરનાર છે. ૧૭૧

મૂત્તૃણના ગુણો—

રોહિષ ધાસ ધુરુપાતનને હણનાર, કટુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ અને મુખ સાફ કરનાર છે. ખોડી અજમોદ કફ અને વાતનો નાશ કરનાર, અસ્તિના રોગને તથા પીડાને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૭૨

ધાન્યક-અજગન્ધા-સુસુલના ગુણો—

ધાણુ, બાફળી અને સુમુખ રુચિકર, સુગંધી અને ખહુ કટુ નહિ એવાં છે તથા દોષોને વધારે છે. ૧૭૩

ગૃંજનના ગુણો—

ગૃંજન ગ્રાહી, તીક્ષ્ણ, વાત-કફ અને અશરોગવાળાને હિતકર છે અને પિત્તરોગ વગરનાં માણસોનાં સ્વેદનમાં અને ભોજનમાં તેની યોજના કરવી જોઈએ. ૧૭૪

પલાંડુના ગુણો—

કુંગળી કફકારક અને વાયુનાશક છે. પણ પિત્તકર

નથી, આહારમાં યોગ્યતા, બલપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય અને રુચિ વધારનાર છે. ૧૭૫

લસણના ગુણો—

લસણુ ક્ષિત્તિ-ક્રુષ્ણ અને ક્ષિત્તિસનો નાશ કરનાર, વાતહર, શુભ્ર મટાડનાર, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, કટુક અને ગુરુ છે. ૧૭૬

સૂકાઈ ગયેલ હરિતવર્ગનાં દ્રવ્યો અને એનાં કુળો કફ અને વાતનો નાશ કરનાર છે. આ પ્રમાણે આ છઠ્ઠો હરિતવર્ગ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. ૧૭૭

હવે મદ્યવર્ગ—

મધના સામાન્ય ગુણો—

સામાન્યપણે બધાં મદ્ય સ્વભાવથીજ અમ્લ અને ઉષ્ણ તથા વિપાકે અમ્લ કહેલ છે. તેના વિશેષ ગુણનો હવે ઉપદેશ આપવામાં આવશે. ૧૭૮

સુરાના ગુણો—

કૃદી, અટકેલ મૂત્રવાળા અને ગ્રહણી તથા અર્શના રોગવાળાઓ મટ્ટ અને ધાવણુ તથા રક્તના ક્ષયમાં વાતહર સુરા પ્રશસ્ત છે. ૧૭૯

મદિરાના ગુણો—

હેડટી-શ્વાસ-સળેખમ-ઉધરસ-મળ અટકવો-અરુચિ ઉલટી-આનાહ અને વિબ્ધ રોગોમાં વાતાહર મદિરા હિતકર છે. ૧૮૦

જગલના ગુણો—

જગલ શુભ્ર-પ્રવાહિકા-આરોપ-કફ-વાત અને અર્શ રોગવાળાને હિતકર, આહી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, શોક્ષનાશક અને ખાધેણું પચાવનાર છે. ૧૮૧

ઘરિષ્ટના ગુણો—

રુચિકર અને અગ્નિદીપક અરિષ્ટ શોષ, અર્શ, ગ્રહણી-

દોષ, પાંડુરોગ, અરુચિ અને જવર-એ કફથી થયેલા રોગોને હણે છે. ૧૮૨

શાર્કરના ગુણો—

શાર્કરમધ મુખને ગમતું, હલકાં મદ્દવાળું, મુગન્ધિ, બસ્તિરોગ દૂર કરનાર, પચાવનાર અને પોતે પચી ગયા પછી હલ અને વર્ણને હિતકર છે. ૧૮૩

પન્નવરસના ગુણો—

શેરડીના પકાવેલા રસનું મધ રુચિકર, અગ્નિદીપક, હલ, શોષ-શોષક અને અર્શરોગવાળાઓને હિતકર, રતેલ અને કફના વિકારનો નાશ કરનાર તથા વર્ણને હિતકર માનેલ છે. ૧૮૪

શીતરસિકના ગુણો—

શેરડીના ટાકા રસનું મધ પાચન કરનાર, વિબ્ધનો નાશ કરનાર, સ્વર અને વર્ણની શુદ્ધિ કરનાર, લેખન તથા શોષરોગ-ઉદરરોગ અને અર્શરોગવાળાને હિતકર છે. ૧૮૫

ગોઢના ગુણો—

ગોઢ એટલે ગોળનું મધ, મળ અને વાયુને બહાર કઢનાર અને ભેદનાર, તર્પણુ અને દીપન છે. આક્ષિટી એટલે બહેડાનું મધ પાંડુરોગ અને વ્રણમાં હિતકર અને અગ્નિદીપક માનેલ છે. ૧૮૬

સુરાસવના ગુણો; મૈરેયના ગુણો—

સુરાસવ તીવ્રમદ કરનાર, વાતનાશક અને જૂખને ગમતો છે. મધ્વાસવ-મહુડાંતો આસવ-છેદન કરનાર તથા તીક્ષ્ણ છે અને મૈરેય મધુર અને ગુરુ છે. ૧૮૭

ઘાવડીનાં ફલના આસવના ગુણો; દ્રાક્ષ-દધુરસના આસવના ગુણો—

ઘાવડીના ફલનો આસવ હલ, રૂક્ષ, રુચિકર અને અગ્નિદીપક છે. દ્રાક્ષ અને શેરડીના રસનો આસવ મોખીક આસવ જેવો છે અને બહુ ઉષ્ણ નથી. ૧૮૮

મઘ્વાસવના ગુણો—

મધુ રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદય, બલપ્રદ, પિત્તથી વિરુદ્ધ નહિ એવું, વિબંધનો નાશ કરનાર, કફનાશક, લઘુ અને અલ્પવાયુવાળું છે. ૧૮૯

જવની સુરાના ગુણો—

યવની મંડુકત સુરા રક્ષ, ઉષ્ણ, વાત અને પિત્ત કરનાર અને ગુરુ છે અને વિષ્ટંભ કરી પચે છે પણ મધૂલિકા કફકારક છે. ૧૯૦

સૌવીરક-તુષોદકના ગુણો—

સૌવીરક અને તુષોદક અગ્નિદીપક, પાચન કરનાર, હૃદ્રોગ-પાંડુરોગ અને ક્રિમિરોગને મટાડનાર, ગ્રહણી અને અર્શમાં હિતકર તથા ભેદન કરનાર છે. ૧૯૧

અમ્લકાંજીના ગુણો—

અમ્લકાંજીક સ્પર્શદ્વારા દાહ અને જ્વરનો નાશ કરનાર, પીવાથી વાત અને કફનો નાશ કરનાર, વિબંધ મટાડનાર, મળસારક અને અગ્નિદીપક છે. ૧૯૨

નવાં મઘના ગુણો—

નવું મઘ ઘણુંખરું ગુરુ અને દોષોને કાપાતનાર હોય છે અને જૂનું મઘ સોતોને શુદ્ધ કરનાર, દીપન, લઘુ અને રુચિકર છે. ૧૯૩

વિધિપૂર્વક પીધેલ મઘના ગુણો—

મઘ હર્ષજનક, તૃપ્તિકર, ભય-શોક અને શ્રમને દૂર કરનાર તથા પ્રગલ્ભતા-વીર્ય-પ્રતિભા-સંતોષ-યુષ્ટિ અને બળ દેનાર છે. ૧૯૪

સાત્વિક મનુષ્યોએ વિધિપુરઃસર યુક્તિ અનુસાર પીધું હોય તો તે અમૃત જેવું થાય છે. આ પ્રમાણે મઘને ઉદ્દેશીને આ સાતમો વર્ગ કહી દેખાડ્યો. ૧૯૫

હવે જલવર્ગ—

પાણી એક પ્રકારનું હોવા છતાં ગુણમેદનું કારણ—

એક પ્રકારનું સર્વ અન્તરીક્ષનું જળ આકાશમાંથી

પડે છે તે પડતાં પડતાં અને પડ્યા પછી પણ દેશ અને કાળની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૯૬

આકાશથી પડતાં, કાલને અનુસરનાર. ચંદ્ર-વાયુ અને સૂર્યથી સ્પર્શ પામી પૃથ્વીના શીત-ઉષ્ણ-રિતગ્ન-રૂક્ષ વગેરે ગુણોથી જલ સ્પર્શાનુસાર યુક્ત થાય છે. ૧૯૭

દિવ્ય જલના ગુણો—

આકાશનું જળ સ્વભાવથી જ ઠંડું પવિત્ર, કલ્યાણ કારક, જીભને ગમતું, વિમલ અને હલકું-એ છ ગુણવાળું છે અને પૃથ્વી પછી પાત્રની અપેક્ષા રાખે છે એટલે કે જેવું પાત્ર તેવું બને છે. ૧૯૮

પાત્રમેદથી જલના ગુણમેદ—

શ્વેત માટીમાં કપાય અને શ્વેતપીતમાં કડક, પીંગળા માટીમાં ક્ષાર મિશ્રિત અને ઊધરમાં લવણ, પર્વતોના વિસ્તારમાં તીખાશવાળું અને કાળી માટીમાં મધુર-આમ પૃથ્વી પરના જલના આ છ ગુણ હોવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે વર્ષાદત્તું, કરાતું અને બરફતું જે જલ છે તેને અસ્કુટ રસવાળું જાણવું. ૨૦૦

વર્ષાદે ઉત્પન્ન કરેલું જે જલ અંતરીક્ષમાંથી પડે છે અને કહેલા પાત્રો વડે ઝીલી લેવામાં આવે છે, તે રાજાઓને પીવા લાયક મુખ્ય ઐન્દ્રજલ છે, એમ જ ધીર પુરુષો કહે છે. ૨૦૧

જરા કપાય અને મધુર, સારી પેટે પાતળું, વિષદ, હલકું અને નહિ રક્ષ કે નહિ અભિખન્દી એવું સર્વ પાણી ઉત્તમ છે. ૨૦૨

ઋતુમેદથી જલના ગુણો—

વર્ષાદત્તું નવું જલ ભારે, અભિખન્દી અને મધુર હોય છે અને શરદ ઋતુમાં જે વર્ષે છે તે ઘણુંખરું પાતળું, હલકું અને અને અભિખન્દ વગરનું હોય છે. ૨૦૩

જેઓ બહુ કામળ છે અને મોટે ભાગે રિતગ્ન બોજન કરનારા છે, તેઓનાં ભોજન, ભક્ષ્ય, લેલ અને પેયમાં તે જલ પ્રશસ્ત છે. ૨૦૪

હેમન્ત ઋતુમાં વર્ષેલું પાણી રિનઘ્, વૃષ્ય, બલપ્રદ અને ભારે હોય છે, ત્યારે શિશિર ઋતુમાં તેનાથી કંઈક હલકું અને કંક તથા વાતને છતનાર હોય છે. ૨૦૫

વસન્તનું જલ કૃપાય મધુર અને રૂક્ષ બાણુનું; અને ગ્રીષ્મનું જલ અભિધ્યન્દ ન કરનારું હોય છે એ નિશ્ચય છે. આ પ્રમાણે ઋતુ ઋતુના જલના સર્વેય ગુણો અહીં કહી બતાવ્યા છે. ૨૦૬

અકાલે વરસેલા જલની નિન્દા—

કસમયે મેઘો જે જલ આપે છે તે દોષ કરનાર હોય છે એ બાબતમાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી. ૨૦૭

શારદજલની નિન્દા—

રાજાઓએ, રાજાજેવાઓએ અને સુકોમળ મનુષ્યોએ શરદ ઋતુમાં ભેળું કરેલું પાણી ખાસ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. ૨૦૮

હુદા હુદા પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીનાં જલના ગુણો—

જેનાં પાણી પાણુઓથી છિન્ન બિન્ન થાય છે, ક્ષોભ પામે છે અને પચ્છાય છે તથા જેઓ હિમાલયમાંથી નીકળેલી છે તથા ઋષિઓથી સેવાએલી છે તે નદીઓ પથ્ય અને પવિત્ર છે. ૨૦૯

જે નદીઓ પાણુ અને રેતી વહનારી, વિમલ જલ-વાળી અને મલય પર્વતમાંથી નીકળેલી છે તેઓમાં અમૃત જેવું જલ છે. ૨૧૦

અને જેઓ પશ્ચિમ તરફ મુખવાળા છે તેઓ પથ્ય અને નિર્મળ જલવાળા હોય છે; અને જેઓ પૂર્વ સમુદ્ર તરફ મુખવાળા છે, ધીમે ધીમે વહે છે, તેઓ એટલે કે તેઓનું જલ ભારે હોય છે. ૨૧૧

અને જેઓ પારિવાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી છે તથા જેઓ વિન્ધ્યાચલમાંથી અને સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળેલી છે, તેઓ શિરોરોગ, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ અને સ્થીપદરોગનાં કારણરૂપ છે. ૨૧૨

વર્ષાઋતુ વહેનાર નદીનાં પાણીના ગુણો—

માટી-ટીકા-સર્પ-ઉંદર અને મળથી દૂષિત જલ-વાળી, વર્ષા ઋતુનું પાણી વહેનારી નદીઓ સર્વ દોષોને કોપાવનારી છે. ૨૧૩

વાત-કૂવા-તઝાવનાં જલના ગુણો—

વાત-કૂવા-તળાવ-ઉત્સ-સરોવર અને ઝરણાં વગેરેમાં આનૂપ-પર્વતાળ કે ભંગલ પ્રદેશના ગુણદોષો સમજવા. ૨૧૪

અહિત જલ—

ચીકણવાળું, કિમ્બિયુક્ત, પાંદડાં-શેવાળ અને કાઠવધી બગડી ગયેલું, વિકૃતવર્ણવાળું, વિકૃતસ્વાદવાળું, ધાટું અને દુર્ગન્ધવાળું જલ હિતકર નથી. ૨૧૫

સમુદ્રજલના ગુણો—

સમુદ્રનું જે પાણી છે તે આમગન્ધી, ત્રિદોષજનક અને ખારું છે. આ પ્રમાણે સારી પેઠે નક્કો કરેલો આ આઠમો જલવર્ગ કહી બતાવ્યો. ૨૧૬

હવે ગોરસ વર્ગ—

ગાયનાં દૂધના ગુણો—

ગાયનું દૂધ દશ ગુણવાળું છે—મધુર, શીત, મૃદુ, રિનઘ્, ધૃદ્, શ્લક્ષ્ણુ, પિચ્છિલ, ભારે, મંદ તથા વિમલ છે. ૨૧૭

એવા ગુણવાળું જ તે દૂધ સમાનપણાને લઈ ઓગળસને વધારે છે. દૂધને જીવનદાતા દ્રવ્યોમાં એક રસાયન કહ્યું છે. ૨૧૮

મેંસનાં દૂધના ગુણો—

ભેંસોનું દૂધ ગાયના દૂધથી ભારે અને શત્રુ તથા રિનઘ્તામાં અધિક છે; તે અનિદ્રાને અને પ્રમળ જલ-રાગિવાળાને હિતકર છે. ૨૧૯

કંઠડીનાં દૂધના ગુણો—

ઊંટડીઓનું દૂધ કાંઈક રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લવણ્યુરસવાળું,

અને હલકું છે તથા વાત-કફ-આનાહ-કિમિ-શોફ-ઉદર-રોગ અને અર્શવાળાને માટે પ્રશસ્ત છે. ૨૨૦

एकशफनां दूधना गुणो—

એક ખરીવાળાં સર્વ આણીનું દૂધ બલપ્રદ, સ્થિરતા કરનાર, ઉષ્ણ, કંઠક ખટાશવાળું, કંઠક ખારું, રક્ષ, શાખાગત વાતને હરનાર અને હલકું છે. ૨૨૧

बकरीनां दूधना गुणो—

બકરીનું દૂધ કષાય, મધુર, શીત, ગ્રાહી, હલકું, રક્તપિત્ત તથા અતિસારનો નાશ કરનાર અને ક્ષય, ઉધરસ તથા જ્વરને દૂર કરનાર છે. ૨૨૨

घेटीनां दूधना गुणो; हाथणीनां दूधना गुणो—

ઘેટીનું દૂધ હેડકી અને શ્વાસ કરનાર, ઉષ્ણ તથા પિત્ત અને કફ કરનાર છે. હાથણીઓનું દૂધ બલપ્રદ, ભારે અને પરમ સ્થિરતા કરનાર છે. ૨૨૩

धावणना गुणो—

ધાવણ જીવન, ધૂંહણ સાત્ત્વ, સ્નેહન, રક્તપિત્તમાં નરય અને આંખના શૂલ્લવાળાઓ માટે તર્પણ છે. ૨૨૪

दर्हीना साधारण गुणो—

દહીં રુચિકર, અગ્નિદીપક, વૃધ્ય, સ્નેહન, બલ વધારનાર, વિપાકમાં અમ્લ, ઉષ્ણ, વાતહર, મંગળતા કરનાર અને ધૂંહણ છે. ૨૨૫

रोगभेद प्रमाणे दर्हीनी श्रेष्ठता—

સળેખમ, અતિસાર, શીતજ્વર, વિષમજ્વર, અરુચિ, મુત્રકૃચ્છ્ર અને કૃશતામાં દહીં પ્રશસ્ત છે. ૨૨૬

ऋतुभेद प्रमाणे दर्हीनी अहितता—

ધણુંખરું શરદ-ગ્રીષ્મ અને વસન્ત ઋતુમાં દહીં નિન્દિત છે અને રક્તપિત્ત તથા કફથી થયેલા વિકારોમાં તે અહિતકર છે. ૨૨૭

मन्दक-दधिसर-दधिमस्तुना गुणो—

કાચું દહીં ત્રિદોષ કરનાર, જામેલું દહીં વાતહર, ઉપલી તર વીર્યવર્ધક અને દહીંનું પાણી કફ અને વાતનો નાશ કરનાર તથા સ્ત્રોતોને સાફ કરનાર છે. ૨૨૮

छाशना गुणो—

શોફ-અર્શ-ગ્રહણીદોષ-મૂત્રનો નિરોધ-ઉદરરોગ-અરુચિ-સ્નેહથી થયેલ વિકાર-પાંડુરોગ અને સંયોગજ વિષમાં તક દેવી. ૨૨૯

माखणना गुणो—

તરતમાં તારવેલું માખણ સંગ્રાહી, દીપન, હૃદય અને ગ્રહણી તથા અર્શના વિકારનો નાશ કરનાર અને અર્દિત તથા અરુચિનો નાશ કરનાર છે. ૨૩૦

घीना गुणो—

સ્મૃતિ-બુદ્ધિ-અગ્નિ-વીર્ય-ઓજસ-કફ અને મેઢ વધારનાર, વાત-પિત્ત-વિષ-ઉન્માદ-શોષ અલક્ષ્મી અને જ્વરનો નાશ કરનાર, સર્વ સ્નેહોમાં શ્રેષ્ઠ, શીત, રસ અને વિપાકમાં મધુર અને જાતજાતનાં દ્રવ્યોથી સંસ્કાર પામી હળવર વીર્યવાળું ઘી હળવરો કાગ સિદ્ધ કરનાર છે. ૨૩૧, ૨૩૨

જૂનું ઘી મેઢ-અપરમાર-મૂર્ચ્છા-શોષ-ઉન્માદ-સંયોગજ વિષ-જ્વર-યોનિશૂલ-કર્ણશૂલ અને શિરઃશૂલને મટાકે છે. બકરી-ઘેટી અને ભેંસનાં ઘી ગુણમાં તેઓનાં પોતપોતાનાં દૂધ જેવાં કહેવાં. ૨૩૩.

ખીર, મોરટ અને વિવિધ પ્રકારના જે કિણાટો છે તે સર્વે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને તથા અનિદ્રાના રોગીઓને માટે સુખદાયક છે તથા ભારે, તર્પણકાન્ક, વૃધ્ય, ધૂંહણ અને વાયુનાશક છે. ૨૩૫

तकपिंडना गुणो—

તકપિંડ વિશદ, ગુરુ, રક્ષ અને ગ્રાહી છે. આ પ્રમાણે ગાર્સેનો આ નવમો વર્ગ કહી બતાવ્યો. ૨૩૬

હવે ધક્કુવર્ગ—

ચૂસેલ શેરડીના ગુણો; યન્ત્રથી કાઢેલ રસના ગુણો—

ચૂસેલી શેરડીના રસ વૃથા, શીત, સારક, રિનગ્ધ, બૃંદણ, મધુર અને કંકારક છે, તથા યન્ત્રથી કાઢેલો રસ વિદાહી છે. ૨૩૭

વંશક કરતાં પૌંડૂકની ઉત્તમતાનું કારણ; નોલ્લાના ગુણો—

શીતલતામાં, નિર્મલતામાં અને મધુરતામાં વંશક પૌંડૂક કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ગોળ પુષ્કળ કિમ્બિ-મન્થન-રક્ત-મેદ અને માંસ કરનાર છે. ૨૩૮

હુદ્રગોળ તથા અગ્નિપર બાળતાં ચોથો ભાગ, ત્રીજો ભાગ અને અર્ધો ભાગ બાકી રહેલ રસ ઉત્તરોત્તર લઘુ છે. ઘોયેલો ગોળ બહુજ અલ્પ મળ કરનાર છે. ૨૩૯

મત્સ્યંદિકા-ચાંદ-સાકરના ગુણો—

તેનાથી મત્સ્યંદિકા, ખાંડ અને સાકર એકએકથી વિમલ છે. જેમ જેમ એઓની વિમલતા તેમતેમ તેઓની શીતતા હોય છે. ૨૪૦

ગુણર્કરાના ગુણો; યાસર્કરાના ગુણો—

ગોળની સાકર વૃથા, ક્ષીણ-ક્ષતમાં હિતકર અને કંઈક રિનગ્ધ છે. યાસર્કરા કષાય, મધુર, ઠંડી અને કંઈક તિક્ત છે. ૨૪૧

મધુશર્કરાના ગુણો—

મધુશર્કરા રક્ષ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરનાર અને કંક આદિનું હેદન કરનારી છે અને સર્વ પ્રકારની સાકર વૃથા, રક્તપિત્ત અને દાહમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૪૨

મધનો જાતો—

માક્ષિક, ભામર, ક્ષૌદ્ર અને પૌતિક એ મધની જાતો છે; તેઓમાં માક્ષિક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને ભામર ખાસ કરીને ભારે છે. ૨૪૩

માક્ષિક મધ તેલના રંગનું અને પૌતિકમધ ઘીના વર્ણનું થાય; ક્ષૌદ્ર મધ કપિલવર્ણનું થાય અને ભામર મધ શ્વેતવર્ણનું કહેવાય છે. ૨૪૪

મધના સાધારણ ગુણો—

મધ વાતજનક, ગુરુ, શીત, રક્તપિત્ત અને કંકનો નાશ કરનાર, ખાંડનું સાંધનાર, કંક-મન્થિ આદિનું હેદન કરનાર, રક્ષ, કષાય અને મધુર છે. ૨૪૫

ગરમ સાથે મધનો વિરોધ—

વિષયુક્ત ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી મધ બીનું હોય તો મારે છે અથવા ગરમીથી પીડાયેલાંને મારે છે; વળી ગુરુ-રક્ષ અને કષાય હોવાથી તથા શીતતાને લઈ મધ અલ્પ પ્રમાણમાં હિતકર છે. ૨૪૬

મધથી થયેલ હામ કબ્જસાધ્ય છે—

મધથી થયેલા એ આમરોગથી વધારે કષ્ટદાયી કંઈ નથી; કારણકે ચિદિત્સાની વિરુદ્ધતાને લઈ એરની પેઠે તે માણસને તરતજ હણે છે. ૨૪૭

આમરોગમાં ઉષ્ણતાયુક્ત ક્રિયા કરવી જોઈએ પણ તે ક્રિયા મધથી થયેલા આમરોગમાં વિરુદ્ધ અને છે તેથી મધથી થયેલો ભયંકર આમરોગ એરની પેઠે તરત મૃત્યુ કરે છે. ૨૪૮

મધ યોગવાહી છે—

બુદ્ધ બુદ્ધા દ્રવ્યોમાંથી અનેકનું હોવાથી મધ પરમ યોગવાહી છે. આ પ્રમાણે ઘણાખરો શેરડીની બનાવટોનો આ વર્ગ દશમો માન્યો છે. ૨૪૯

હવે કૃતાવ વર્ગ—

પેયાના ગુણો—

પેયા ભૂખ-વૃથા-ગ્ધાનિ-દુર્બળતા-કુક્ષિરોગ અને જ્વરનો નાશ કરનાર, સ્વેદ અને જ્વરાગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાત અને મળનું અનુલોમન કરનાર છે. ૨૫૦

અને હલકું પ્રે તથા વાત-કફ-આનાહ-કિમિ-શોફ-ઉદર-રોગ અને અર્શવાળાને માટે પ્રશસ્ત છે. ૨૨૦

અક્ષકનાં દૂધના ગુણો—

એક ખરીવાળાં સર્વ ગ્રાણીનું દૂધ બલપ્રદ, સ્થિરતા કરનાર, ઉષ્ણ, કંઠક ખટાશવાળું, કંઠક ખારું, રક્ષ, શાખાગત વાતને હરનાર અને હલકું છે. ૨૨૧

વકરીનાં દૂધના ગુણો—

બકરીનું દૂધ કષાય, મધુર, શીત, ગ્રાહી, હલકું, રક્તપિત્ત તથા અતિસારનો નાશ કરનાર અને ક્ષય, ઉધરસ તથા જ્વરને દૂર કરનાર છે. ૨૨૨

ઘેટીનાં દૂધના ગુણો; હાથળીનાં દૂધના ગુણો—

ઘેટીનું દૂધ હેઠ્ઠી અને શ્વાસ કરનાર, ઉષ્ણ તથા પિત્ત અને કફ કરનાર છે. હાથળીઓનું દૂધ બલપ્રદ, ભારે અને પરમ સ્થિરતા કરનાર છે. ૨૨૩

ઘાવળના ગુણો—

ઘાવળુ જીવન, બૃંહણુ સાત્ત્વ, સ્નેહન, રક્તપિત્તમાં નસ્ય અને આંખના શ્લેષ્મવાળાઓ માટે તર્પણુ છે. ૨૨૪

દહીના સાધારણ ગુણો—

દહીં રુચિકર, અગ્નિદીપક, વૃધ્ય, સ્નેહન, બલ વધારનાર, વિપાકમાં અગ્ન, ઉષ્ણ, વાતહર, મંગળતા કરનાર અને બૃંહણુ છે. ૨૨૫

રોગમેદ પ્રમાણે દહીંની શ્રેણી—

સળેખમ્, અતિસાર, શીતજ્વર, વિષમજ્વર, અરુચિ, મૃતકૃમ્ચ અને કૃશતામાં દહીં પ્રશસ્ત છે. ૨૨૬

ઋતુમેદ પ્રમાણે દહીંની અહિતતા—

ધણુખરું શરદ-ગ્રીષ્મ અને વસન્ત ઋતુમાં દહીં નિન્દિત છે અને રક્તપિત્ત તથા કફથી થયેલા વિકારોમાં તે અહિતકર છે. ૨૨૭

મન્દક-દધિસર-દધિમસ્તુના ગુણો—

કાચું દહીં ત્રિદોષ કરનાર, જામેલું દહીં વાતહર, ઉષ્ણી તર વીર્યવર્ધક અને દહીંનું પાણી કફ અને વાતનો નાશ કરનાર તથા સ્ત્રોતોને સાફ કરનાર છે. ૨૨૮

છાશના ગુણો—

શોફ-અર્શ-ગ્રહણીદોષ-મૂત્રનો નિરોધ-ઉદરરોગ-અરુચિ-સ્નેહથી થયેલ વિકાર-પાંડુરોગ અને સંયોગજ વિષમાં તક દેવી. ૨૨૯

માત્રણના ગુણો—

તરતમાં તારવેલું માખણુ સંગ્રાહી, દીપન, હૃદ અને ગ્રહણી તથા અર્શના વિકારનો નાશ કરનાર અને અર્દિત તથા અરુચિનો નાશ કરનાર છે. ૨૩૦

ઘીના ગુણો—

સ્મૃતિ-બુદ્ધિ-અગ્નિ-વીર્ય-ઓજસ-કફ અને મેઢ વધારનાર, વાત-પિત્ત-વિષ-ઉન્માદ-શોષ અલક્ષી અને જ્વરનો નાશ કરનાર, સર્વ સ્નેહોમાં શ્રેષ્ઠ, શીત, રક્ષ અને વિપાકમાં મધુર અને જાતજાતનાં પ્રયોગથી સંસ્કાર પામી હજાર વીર્યવાળું ઘી હજારો કામ સિદ્ધ કરનાર છે. ૨૩૧, ૨૩૨

જૂનું ઘી મદ-અપસ્માર-મૂર્ચ્છા-શોષ-ઉન્માદ-સંયોગજ વિષ-જ્વર-યોનિશ્લેષ્મ-કર્ણશ્લેષ્મ અને શિરઃશ્લેષ્મને મટાડે છે. બકરી-ઘેટી અને ભેંસનાં ઘી ગુણમાં તેઓનાં પોતપોતાનાં દૂધ જેવાં કહેવાં. ૨૩૩.

ખીરું, મોરટ અને વિવિધ પ્રકારના જે કિણાટો છે તે સર્વેય પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને તથા અનિદ્રાના રોગીઓને માટે સુખદાયક છે તથા ભારે, તર્પણકાન્ક, વૃધ્ય, બૃંહણુ અને વાયુનાશક છે. ૨૩૫

તકપિડના ગુણો—

તકપિંડ વિશદ, યુરુ, રક્ષ અને ગ્રાહી છે. આ પ્રમાણે ગાર્સેનો આ નવમો વર્ગ કહી બતાવ્યો. ૨૩૬

હવે ધક્કુવર્ગ—

ચૂસેલ શેરડીના ગુળો; યન્ત્રથી કાઢેલ રસના ગુળો—

ચૂસેલી શેરડીનો રસ વૃષ્ય, શીત, સારક, સ્નિગ્ધ, બૃહસ્પતિ, મધુર અને કંકારક છે, તથા યન્ત્રથી કાઢેલો રસ વિદાહી છે. ૨૩૭

વંશક કરતાં પૌંડ્રકની લક્ષ્મણતાનું કારણ; ગોળના ગુળો—

શીતલતામાં, નિર્મલતામાં અને મધુરતામાં વંશક પૌંડ્રક કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ગોળ પુષ્કળ કિમિ-મળમ-રક્ત-મેદ અને માંસ કરનાર છે. ૨૩૮

હુદ્રગોળ તથા અગ્નિપર બાળતાં ચોથો ભાગ, ત્રીજો ભાગ અને અર્ધો ભાગ બાકી રહેલ રસ ઉત્તરોત્તર લઘુ છે. ધોચેલો ગોળ બહુ અલ્પ મળ કરનાર છે. ૨૩૯

મત્સ્યંદિકા-લાંઠ-સાકરના ગુળો—

તેનાથી મત્સ્યંદિકા, ખાંડ અને સાકર એકએકથી વિમલ છે. જેમ જેમ એઓની વિમલતા તેમતેમ તેઓની શીતતા હોય છે. ૨૪૦

ગુહ્યશર્કરાના ગુળો; યાસશર્કરાના ગુળો—

ગોળની માકર વૃષ્ય, ક્ષીણ-ક્ષતમાં હિતકર અને કંકારક સ્નિગ્ધ છે. યાસશર્કરા કષાય, મધુર, કંઠી અને કંકારક તિક્રત છે. ૨૪૧

મધુશર્કરાના ગુળો—

મધુશર્કરા રક્ષ, ઉલ્લી અને અતિસારનો નાશ કરનાર અને કંકાર આદિનું છેદન કરનારી છે અને સર્વ પ્રકારની સાકર તૃષા, રક્તપિત્ત અને દાહમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૪૨

મધની જાતો—

માક્ષિક, ભ્રામર, ક્ષૌદ્ર અને પૌત્તિક-એ મધની બીજી છે; તેઓમાં માક્ષિક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને ભ્રામર ખાસ કરીને ભારે છે. ૨૪૩

માક્ષિક મધ તેલના રંગનું અને પૌત્તિકમધ ઘીના વર્ણનું થાય; ક્ષૌદ્ર મધ કપિલવર્ણનું થાય અને ભ્રામર મધ શ્વેતવર્ણનું કહેવાય છે. ૨૪૪

મધના સાધારણ ગુણો—

મધ વાતજનક, ગુરુ, શીત, રક્તપિત્ત અને કંકારો નાશ કરનાર, ખાંડનું સાધનાર, કંકાર-અનિય આદિનું છેદન કરનાર, રક્ષ, કષાય અને મધુર છે. ૨૪૫

ગરમ સાથે મધનો વિરોધ—

વિષયુક્ત ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી મધ બીજું હોય તો મારે છે અથવા ગરમીથી પીડાયેલાં મારે છે; વળી ગુરુ-રક્ષ અને કષાય હોવાથી તથા શીતતાને લઈ મધ અલ્પ પ્રમાણમાં હિતકર છે. ૨૪૬

મધથી થયેલ આમ કષ્ટસાચ્ય છે—

મધથી થયેલા એ આમરોગથી વધારે કષ્ટતાથી કંઈ નથી; કારણકે ચિકિત્સાની વિરુદ્ધતાને લઈ એરની પેઠે તે માણસને તરતજ હણે છે. ૨૪૭

આમરોગમાં ઉચ્ચતાયુક્ત ક્રિયા કરવી જોઈએ પણ તે ક્રિયા મધથી થયેલા આમરોગમાં વિરુદ્ધ અને છે તેથી મધથી થયેલો અલ્પકર આમરોગ એરની પેઠે તરત મૃત્યુ કરે છે. ૨૪૮

મધ યોગવાહી છે—

જુદા જુદા દ્રવ્યોમાંથી બનેલું હોવાથી મધ પરમ યોગવાહી છે. આ પ્રમાણે ઘણાંખરા શેરડીની બનાવટોનો આ વર્ગ દર્શાવે માન્યો છે. ૨૪૯

હવે કૃતાન્ત્ર વર્ગ—

પેયાના ગુણો—

પેયા ભૂખ-તૃષા-ગ્લાનિ-દુર્બળતા-કુક્ષિરોગ અને જ્વરનો નાશ કરનાર, રવેદ અને જઠરાગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાત અને મળનું અતુલોત્તમ કરનાર છે. ૨૫૦

વિલેપીના ગુણો—

વિલેપિકા તર્પણ કરનાર, ગ્રાહી, લઘુ અને હ્રદય પાણી છે; અને મંડ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા વાતનું અનુલોભન કરે છે. ૨૫૧

સ્રોતોને ક્રોમળ કરે છે અને પરસેવો ઉત્પન્ન કરે છે; અને મંડ દીપન અને લઘુ હોવાથી લંઘન પામેલા, વિરચન પામેલા તથા સ્નેહ પચી જતાં તરસ્યા થનારને માટે પ્રાણુધારક છે. ૨૫૨

લાજપેયા-મંડના ગુણો—

અને લાજનીપેયા ક્ષીણ સ્વરવાળા પ્રાણીના શ્રમને હરનારી છે.

લાજનો મંડ તૃષા અને અતીસાર શાન્ત કરનાર, ધાતુનું સામ્ય કરનાર, કંથ્યાણુકારક, અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર અને દાહ તથા મૂચ્છા દૂર કરનાર છે. ૨૫૪

સારી રીતે સંસ્કારવાળો લાજમંડ મંદાગ્નિવાળો-ઓને, વિષમ અગ્નિવાળોઓને, બાળક-વૃદ્ધ અને સ્ત્રીઓને તથા ક્રોમળ મનુષ્યોને આપવો જોઈએ. ૨૫૫

સૂકું અને પીપરથી યુક્ત લાજ અને ખાટાં દાઝો સહિત પકવેલો મંડ ભૂખ-તરસ મટાડનાર, પથ્ય અને સંશોધન પામેલ પુરુષોના મળને દૂર કરનાર છે. ૨૫૬

લાજસક્તુના ગુણો; ઓદનના ગુણો—

લાજના સાથવા કષાય, મધુર, શીત અને લઘુ છે અને સારી પેટે ધોયેલા, ઓસાવેલ, ગળી ગયેલા અને ઊંના ભાત હલકા છે. ૨૫૭

શેકેલા ચોખ્ખાને વિષ અને કફના રોગોમાં આપવા વૈદ્યો ઇચ્છે છે. ધોયા વગરના, ઓસાવ્યા વિનાના, ગળ્યા વગરના અને વળી ઠંડા ભાત ભારે છે. ૨૫૮

માંસ વગેરે જુદાં જુદાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ માતના ગુણો—

માંસ-શાક-વસા-તેલ-ઘી-મજ્જા અને ફળોની સાથે તૈયાર કરેલા ભાત બલપ્રદ, સંતર્પણ કરનાર, હ્રદય, ગુરુ અને બાંહેણ છે. ૨૫૯

તે પ્રમાણે અડદ-તલ-દૂધ-અને મગ ભેળવીને સિદ્ધ કરેલા ભાત ગુણમાં સમાન છે.

કુલ્માષના ગુણો—

કુલ્માષ ગુરુ, રક્ષે, વાતકર અને મળભેદક છે. ૨૬૦

સૂચ્ય, ઘઉં અને જવનાં રાંધીને ગાળી નાખેલાં જે કેટલાક ભક્ષ્યો છે તેઓનું ભારેપાણું અને હલકાપણું વેદ્ય દ્રવ્ય અનુસાર કહેવું ૨૬૧

ચૂષ-રસ-સૂપના સંસ્કારભેદથી લઘુતા તથા ગુહતા—

અકૃત એટલે સ્નેહ-લવણ વગેરે વિનાનો ચૂષ, કૃત એટલે સ્નેહ-લવણ વગેરે નાખેલ ચૂષ, પાતળો માંસરસ, સંસ્કાર પામેલો અને ઘન માંસરસ, ખાટી દાળ અને ખટાશ વિનાની દાળને ઉત્તરોત્તર ભારે જાણવાં. ૨૬૨

ચવસક્તુના ગુણો—

સકતુઓ વાતજનક, રક્ષે, બહુ મળ કરનાર અને અનુલોભન કરનાર છે અને પીપાથી તેઓ તરત બળ દેનારા અને મનુષ્યનું તરત તર્પણ કરનારા થાય છે. ૨૬૩

શાલિસક્તુના ગુણો—

શાળના બનાવેલ સકતુઓ મધુર, લઘુ, શીત, ગ્રાહી, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર તથા તૃષા-ઉલ્લેહી અને જવરને દૂર કરનાર છે. ૨૬૪

ઘાવપૂપ-ચાવક-વાટ્યના ગુણો—

જવના પૂકા તથા જવનો વાટ્ય ઉદાવર્ત, સળેખમ, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા ગલગ્રહ-એ બ્યાધઓને હણે છે. ૨૬૫

ઘાળીના ગુણો—

ઘાળી નામનું જે ભક્ષ્ય છે તે ઘણુંખરું લેખન કરનાર છે અને શુષ્ક હોવાથી તર્પણ કરનાર અને વિદ્યલીપણાને લઈ મુશ્કેલીથી પચે છે. ૨૬૬

વિરુદ્ધ-શાક્તલી-મધુકોડ-પિંડક-પૂવ-પૂપલિકાના ગુણો—

અંકુરિત અનાજ, શબ્દુલી, પિંડક સહિત મધુકોડ, પૂવ એટલે પૂડા અને પૂપલિકા વગેરે લોટની બનાવટો અતિશય ભારે છે. ૨૬૭

ફલ-માંસ વગેરેથી સંસ્કૃત લોચારકના ગુણો—

ફલ, માંસ, વસા, શાક, તલવટ અને મધના સંસ્કાર વાળાં ભક્ષ્યો વૃષ્ય, બલપ્રદ, ગુરુ અને બૃંહણ કરનાર છે. ૨૬૮

વેશવારના ગુણો; ક્ષીર-દ્ધસુરસના પૂપના ગુણો—

વેશવાર ગુરુ, સ્નિગ્ધ તથા બળ અને પુષ્ટિ વધારનાર છે. દૂધ અને શેરડીના રસથી બનાવેલ પૂપ ભારે, તર્પણકારક અને વૃષ્ય છે. ૨૬૯

લોચારકના સંસ્કારથી ગુણતા—

ગોળવાળાં, તલવાળાં અને દૂધ-મધ તથા સાકર-વાળાં ભક્ષ્યો વૃષ્ય, બલપ્રદ અને અતિશય ભારે માનેલ છે. ૨૭૦

ઘર્ષના લોચારકના ગુણો—

સ્નેહયુક્ત અને સ્નેહમાં સિદ્ધ કરેલ વિવિધ લક્ષણવાળાં ઘર્ષનાં ભક્ષ્યો ગુરુ, તર્પણ, વૃષ્ય અને હલ્લ માનેલ છે. ૨૭૧

સંસ્કારથી ઘર્ષના લોટની લઘુતા—

ધાણી-પર્પટ એટલે ઘર્ષના ખાખરા-પૂપ વગેરે ઘર્ષના લોટનાં ભક્ષ્યો સંસ્કારથી હલકાં બને છે. માટે તેઓને બાણી લઈને તે પ્રમાણે ચોળના કરવી. ૨૭૨

પૃથુકના ગુણો; યાવત્રિપિટકના ગુણો—

પૌંઆ ભારે છે પણ તળેલા હોય તો તેઓને થોડા પ્રમાણમાં ખારા બોઈએ. ચિપટા કરેલ જવ વિષ્ણુલ કરીને પચે છે અને રોક્યા વગરના મલબેદક છે. ૨૭૩

કઠોળના ગુણો—

કઠોળ ધાન્યનાં બનાવેલાં ભક્ષ્યો વાતકર, રક્ષ અને શીતલ હોય છે. કટુદ્રવ્ય, સ્નેહ અને લવણ સહિત તેઓને અલ્પ પ્રમાણમાં ખાવાં બોઈએ. ૨૭૪

હર્ષ-લઘુક લોચારકનો સંગ્રહ—

થોડી આંચે તૈયાર કરેલાં જે ભક્ષ્યો છે અને જે સ્થૂલ તથા કઠણ ભક્ષ્યો છે તેઓ ભારે, લાંબે વખતે પચનાર અને પુષ્ટિ તથા બળ દેનાર છે. ૨૭૫

ભક્ષ્ય પદાર્થોના દ્રવ્યના સંયોગ અને સંસ્કાર તથા દ્રવ્યની માત્રા જુદી જુદી બાણી લઈને તેની તેની ગુણતા અને લઘુતા કહેવી. ૨૭૬

વિમર્દકના ગુણો—

પાકાં-કાંચાં-કિણ્વ અને રોકેલાં વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી યુક્ત વિમર્દક-ક્રીણીને બનાવેલ દળ ગુરુ, હલ્લ, વૃષ્ય અને બલવાન મનુષ્યો માટે હિતકર છે. ૨૭૭

રસાલાના ગુણો; ગોલ્લાવાળાં દર્હોના ગુણો—

રસાલા બૃંહણ કરનાર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, બલપ્રદ અને રુચિ કરનાર છે. ગોળયુક્ત ઢીંકી સ્નિગ્ધતા કરનાર, તર્પણ કરનાર, હલ્લ અને વાતનાશક છે. ૨૭૮

પાનકના ગુણો—

પ્રાક્ષ-ખચૂર અને ખોરતું તથા ફાલસા-મધ અને શેરડીની જે બનાવટો તેઓતું પાનક-શરબત ગુરુ અને વિષ્ણુલી છે. ૨૭૯

તે પાનકોના કટુદ્રવ્ય અને અમ્લદ્રવ્યના સંયોગો અને પૃથક પૃથક દ્રવ્ય તથા પ્રમાણ જાણીને તેઓનાં ગુણ અને કર્મ કહેવાં. ૨૮૦

રાગ-પાઙ્ગના ગુણો—

રાગ અને પાઙ્ગ કટુ, અમ્લ, મધુર અને લવણ

રસવાળા, લઘુ, સ્વાદિષ્ટ, હૃદય, અગ્નિદીપક અને ખાવામાં રુચિ કરનારા છે. ૨૮૧

ઝાંઝા-આમળાના લેહના ગુણો—

સ્નિગ્ધતા-મધુરતા અને ગુરુતાને લઈ આંખા અને આમળાનાં ચાટણો ખૂંહણુ કરનાર, બલવર્ધક, રુચિકર તથા તર્પણુ કરનાર કહ્યાં છે. ૨૮૨

ઉક્ત-અનુક્ત લેહના દ્રવ્ય પ્રમાણે મેદ—

તે તે ચાટણોના સંયોગ તથા સંસ્કાર અને તેમાં રહેલ દ્રવ્યમાપને જાણીને તેવાં તેવાં ગુણુ અને કર્મ કહેવાં. ૨૮૩

શુક્તના ગુણો—

શુક્ત રક્તપિત અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર અને વાતનું અનુલોભન કરનાર છે. તેની સાથે સંયુક્ત કરેલ કન્દ, મૂળ અને ફળ આદિ પણ તેવાંજ ગુણુવાળાં જાણુવાં. ૨૮૪

શિંડાકી વગેરે કાલક્રમે છાંટાં થઈ જાય તેના ગુણો—

શિંડાકી, અન્ય આપેલ વસ્તુ અને લાંબો વખત પડ્યો રહેવાથી ખાટો થયેલ પદાર્થ રુચિકર અને લઘુ હોય છે; આ પ્રમાણે વૈદ્યે કૃતાન્નોનો અગીઆરમો વર્ગ જાણુવો. ૨૮૫

આહારયોગીવર્ગ

તેલના ગુણો;—

તણનું તેલ કપાય અનુરસવાળું, મધુર, સૂક્ષ્મ ઓટસે ઓતોમાં જનાર, ઉષ્ણ, વ્યવાયી ઓટસે વ્યાપી રહેનાર, પિત્તજનક, મળ-મૂત્રને અટકાવનાર, કફને ન વધારનાર, વાતહર દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, બલપ્રદ, ત્વચાને હિતકર, મેઘા અને અગ્નિને વધારનાર તથા સંયોગ અને સંસ્કારને લઈ સર્વ રોગ મટાડનાર માનેલ છે. ૨૮૬, ૨૮૭

પૂર્વે દેત્રોના અધિપતિઓ તેલના પ્રયોગથી વૃદ્ધા-વરથા વગરના, રોગ રહિત, શ્રમને જીતનારા અને યુદ્ધમાં અતિ બલવાન થયા હતા. ૨૮૮

ઈરંડિયાં તેલના ગુણો—

ઈરંડિયું તેલ મધુર, ગુરુ, કફ વધારનાર, વાતરક્ત-

ગુદમ-હંદ્રોગ અને જીર્ણવરને મટાડનાર પરમ ઔષધ છે. ૨૮૮

સરસીયાં તેલના ગુણો—

સરસીઈ તેલ કટુ, ઉષ્ણ, રક્ત અને પિત્તને કોષાવનાર, કફ-વીર્ય અને વાયુ હરનાર તથા ખજવાળ અને કોઠનો નાશ કરનાર છે. ૨૮૦

ચોરલીનાં તેલના ગુણો—

ચારોલીનું તેલ મધુર, ગુરુ અને કફવર્ધક છે; બહુ ઉષ્ણ ન હોવાથી તેને વૈદ્યો વાત અને પિત્તના સંયોગમાં હિતકર માને છે. ૨૮૧

ઘઘસીનાં તેલના ગુણો—

ઘઘસીનું તેલ મધુર, અમ્લ, વિપાકમાં કટુ, ઉષ્ણ વીર્ય, વાતમાં હિતકર તથા રક્તપિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૨૮૨

કુસુંબનાં તેલના ગુણ—

કુસુંબનું (કસુંબાનું) તેલ ઉષ્ણ, વિપાકમાં કટુ, ભારે, વિદાહિ અને સર્વ દોષોને કોષાવનાર છે. ૨૮૩

ફલોનાં જે બીજાં તેલો આહારની બનાવટમાં પ્રયોજાય છે તેઓનાં ગુણુ અને કર્મ તે તે ફળ અનુસાર કહેવાં. ૨૮૪

વસા અને મજ્જાના ગુણો—

મજ્જા અને વસા મધુર, ખૂંહણુ, વૃધ્ધ અને બલપ્રદ છે. વસા અને મજ્જાની શીતતા અને ઉષ્ણતા તે તે પ્રાણી અનુસાર જાણુવી. ૨૮૫

સૂંઠના ગુણો—

સૂંઠ કંઈક સ્નિગ્ધ, દીપન, વૃધ્ધ, ઉષ્ણ, વાત અને કફનો નાશ કરનાર, વિપાકમાં મધુર, હૃદય અને રુચિ-કારક છે. ૨૮૬

પીપરના ગુણો—

લીલી પીપર કફકારક, મધુર, ગુરુ અને સ્નિગ્ધ છે; સૂકાઈ ગયેલી તે કફ અને વાતનો નાશ કરનાર, કફ, ઉષ્ણ અને વૃધ્ધ માનેલી છે. ૨૮૭

મરીના ગુણો—

મરી બહુ ઉષ્ણ નહિ એવાં, અવૃષ્ય, લઘુ, રુચિકર અને છેદન તથા શોષણ કરનાર હોવાથી અગ્નિદીપક તથા કફ અને વાયુને છતનાર છે. ૨૯૮

હિંગના ગુણો—

હિંગ વાત-કફ અને વિબન્ધનો નાશ કરનાર, કટુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, લઘુ, શ્લેષ શાન્ત કરનાર, પાચક અને રુચિકર બળુથી. ૨૯૯

સિંધાલૂણના ગુણો—

શૈન્ધવ રુચિકર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, આંખને હિતકારી, વિદાહ ન કરનાર, ત્રિદોષશામક, જરા મધુર અને લવણમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૦૦

સંચઢના ગુણો—

સંચળ સુદૃઢતા-ઉષ્ણતા-લઘુતા અને સુગન્ધી-પણાને લઈ રુચિ કરનાર, કબજિઆત મટાડનાર, હૃદય અને એડકારનું શોષન કરનાર છે. ૩૦૧

વિઙલૂણના ગુણો—

બિઙલવણ તીક્ષ્ણતા-ઉષ્ણતા અને બપવાયીપણાને લઈ અગ્નિદીપક, શ્લેષનો નાશ કરનાર તથા ઉપર અને નીચે વાતનું અવુલોમન કરનાર છે. ૩૦૨

ઔદ્ગિદ લવણના ગુણો—

ઔદ્ગિદ લવણ જરા તિક્ત અને કટુ, ક્ષારયુક્ત, તીક્ષ્ણ અને ઉત્કલેદ કરનાર છે.

કાલલવણના ગુણો—

કાલલવણમાં ગન્ધ હોતી નથી અને સંચળના ગુણો તેમાં હોય છે. ૩૦૩

સામુદ્ર લવણના ગુણો—

સામુદ્ર લવણ જરાક મધુર અને પાંશુજ લવણ જરાક કડકું અને તીખું હોય છે.

લવણના સામાન્ય ગુણો—

સર્વ પ્રકારનાં લવણ રુચિકર, પાચન કરનાર, સારક અને વાયુનાશક હોય છે. ૩૦૪

જવલ્લારના ગુણો—

જવખાર હૃદયોગ-પાંડુરોગ-અહણીરોગ-અરોહ-આનાહ-ગલગ્રહ-કફની ઉધરસ અને અર્શનો નાશ કરે છે. ૩૦૫

સાજીલ્લાર વગેરેના ગુણો—

સર્વ પ્રકારના ક્ષાર તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, રક્ષ, કલેદકારક, પાચન કરનાર, શકી નાખનાર, દાહ કરનાર, અગ્નિદીપક, છેદન કરનાર અને અગ્નિ જેવા હોય છે. ૩૦૬

કારવીકુંચિકા-અજમો-જીંડુ-ધાન્ય-તુમ્બુરના ગુણો—

ખોડી અબ્જો, કલોછ છડું, અબ્જ, અબ્જો, ધાણા અને તેજશ્વિ રુચિકર, અગ્નિદીપક અને વાત-કફ તથા દુર્ગન્ધનો નાશ કરનાર છે. ૩૦૭

આહારયોગી દ્રવ્યો આટલાં છે તે વ્યાખતો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે આહારયોગીઓનો આ આરમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૩૦૮

વારવર્ગમાં કહેલ પદાર્થોની શ્રેષ્ઠતા તથા હેયતા—

શુદ્ધધાન્ય અને સમીધાન્ય એક વર્ષનાં જૂનાં પ્રશસ્ત છે. એથી જૂનું ધણુંખડું રક્ષા હોય છે અને નવાં ધણુંખડું ભારે હોય છે. ૩૦૯

જે જે ધાન્ય વાવતાં તરત ઊગે તે તે બહુ હલકાં માનેલ છે, અને ફેતરાં વગરનાં તથા યુક્તિપૂર્વક શેકેલાં કોકોળ-ધાન્ય પચવામાં હલકાં છે. ૩૧૦

મરેલ-ફૂળળાં-બહુમેદવાળાં-વૃદ્ધ-આળક-ઝેરથી મારેલ-અસાત્મ્ય દેશમાં ઉછરેલ અને વાવ વગેરેએ મારેલ પ્રાણીનું માંસ તથા દેવું જોઈએ. ૩૧૧

માંસરસના ગુણો—

એ સિવાયનું માંસ હિતકર, બુંહણ કરનાર અને બલ વધારનાર છે. માંસરસ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રસન્ન કરનાર અને પરમ હલ છે. ૩૧૨

શોષરોગી-તરતમાં સાળ થયેલ-કૃશ-ક્ષીણવીર્યવાળા અને બલ તથા વર્ણની ધ્રુજવાળા પુરુષને માંસરસ અમૃત જેવો જાણવો. ૩૧૩

પોતપોતાના રોગ અનુસાર સાધિત રસ ધણા રોગો શાંત કરનાર, સ્વરવર્ધક તથા વય-મુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યનું બલ વધારનાર જાણવા. ૩૧૪

જે પુરુષો નિત્ય વ્યાયામ કરનાર, નિત્ય સ્ત્રી સેવન કરનાર અને નિત્ય મધ સેવનારા છે તેઓ માંસરસના નિત્ય આહારથી માંધ પડતા નથી અને દુર્બળ પણ થતા નથી. ૩૧૫

વર્જ્ય શાક—

જીવડાં-વાત અને તડકાથી દૂષિત થયેલું, સૂકાઈ ગયેલું, જૂનું, ઝડતુ વગરનું, સ્નેહ સિવાય સિદ્ધ કરેલું અને જે નીચોવેલું નથી તે શાક તજવા યોગ્ય છે. ૩૧૬

વર્જ્ય ફલ—

જૂનું, કાંચું, જીવડાં-સર્પ-ટાઠ અને તડકાથી દૂષિત થયેલું, અસાત્મ્ય દેશમાં અને અકાળે ઉત્પન્ન થયેલું તથા ક્લેદયુક્ત જે કળ હોય તે સારું નથી. ૩૧૭

વર્જ્ય હરિતશાકો—

હરિતચર્ગનાં દ્રવ્યોનાં નિર્દેશ સિદ્ધ કરવાની વિધિ સિવાય શાક પ્રમાણે જાણવો. મધ-જલ અને ગોરસ વર્ગનાં નિશ્ચય પોતપોતાના વર્ગમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૩૧૮

વર્જ્ય મધ-અમ્લ-ગોરસ વગેરે—

જે પીણું આહારના ગુણોથી વિપરીત હોય તે આવશ્યક છે; અને ધાતુઓથી જે વિરુદ્ધ ન હોય તેને અન્નનું અનુપાન માનેલ છે. ૩૧૯

યોગ્ય અનુપાન—

કહેવામાં આવેલા ચોરાસી આસવોનું અનુપાન તથા જલ પીવા લાયક છે જે પીવા લાયક નથી તેની પરીક્ષા કરીને હિતકારી જલનું અનુપાન કરવું. ૩૨૦

વાતાદિ પ્રકોપમાં યોગ્ય અનુપાન; ક્ષયમાં અનુપાન—

વાયુમાં સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, પિત્તમાં મધુર અને શીતલ, કફમાં રક્ષ અને ઉષ્ણ અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે; તથા ક્ષયમાં માંસરસનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે. ૩૨૧

ઉપવાસમાં દૂધનું અનુપાન—

ઉપવાસ-બહુ ચાલવું-સ્ત્રીસેવન તથા પવન-તડકા અને કામ કરવાથી થાકી ગયેલાંને અનુપાન માટે દૂધ અમૃત જેવું પથ્ય છે. ૩૨૨

કૃશનું સુરા અનુપાન—

કૃશ થયેલાંને પુષ્ટિ માટે સુરાનું અનુપાન આપવામાં આવે છે.

સ્થૂલનું મધ-વાણીનું અનુપાન—

સ્થૂલ દેહોને કૃશ કરવા માટે મધૂદ્ધનું અનુપાન પ્રશસ્ત છે. ૩૨૩

મધ અનુપાનના અધિકારી—

તન્દ્રા-રોક-ભય અને થાકથી મંદાસિવાળા તથા નિદ્રા વગરના મનુષ્યો માટે અને મધ તથા માંસના અભ્યાસીઓ માટે મધનું જ અનુપાન પ્રશસ્ત છે. ૩૨૪

અનુપાનના ગુણો—

હવે અનુપાનનાં કર્મ અને ગુણો કહેથું—અનુપાન તર્પણ કરે છે, પ્રસન્નતા કરે છે, સતેજ કરે છે, બૃહણ કરે છે, તૃપ્તિ કરાવે છે, ખાધેલ અન્નને શિથિલ કરે છે, અન્નના સમૂહને તોડે છે, મૃદુતા લાવે છે, ક્લેદ કરે છે, પચાવે છે અને આહારનું સુખપૂર્વક પાચન અને શરીરમાં જલદી ફેલાવો કરે છે. ૩૨૫

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

હિતકર રીતે ચોજેલું અનુપાન મનુષ્યનું જલદી તર્પણ કરે છે અને સુખેથી આહાર પચાવી આયુષ્ય અને બળ આપે છે. ૩૨૬

જેને જગ્ગું અનુપાન નિષિદ્ધ હોય છે

જેને ઉપલા અંગોમાં વાધુનો કોપ હોય, જેઓને હેડકી-ધાસ અને ઉધરસ હોય, જેઓ ગીત-ભાષણ અને બણતરમાં મશગૂલ હોય અને જેઓને ઉરઘસત હોય તેઓએ જમીને પાણી ન પીવું જોઈએ કારણ કે પાણી કંઠ અને છાતીમાં રહેલા અહારગ્રન્થ સ્નેહનો નાશ કરી બહુ દોષ કરવા સમર્થ થાય છે. ૩૨૭, ૩૨૮

વધાં દ્રવ્યોનાં નામો અશક્ય હોવાથી લગ્નરૂપે કહેવું—

ધણુંખડું ઉપયોગમાં આવતો અન્નપાનનો આ એક ભાગ કહી બતાવ્યો; કારણ કે નામ લઈ લઈને સંપૂર્ણ-દ્રવ્યોનો નિર્દેશ કરવાનું શક્ય નથી. ૩૨૯

અનુક્ત દ્રવ્યનાં ગુણ-કર્મ જાગવાનાં ઉપાયો—

‘ઔષધ ન હોય એવું ટ્રાઈ પણુ દ્રવ્ય નથી’ એ અનુસાર જે દ્રવ્ય અર્ધી કહ્યું ન હોય તેને તે તે દેશજનોનાં વચન પ્રમાણે તેવું તેવું કહેવું. ૩૩૦

આ અન્નપાનના વિષયમાં ચર દેશ અને ભક્ષ્ય, શરીરના અવયવો, સ્વભાવ, ધાતુઓ, ક્રિયા, લિંગ, પ્રમાણ, સંસ્કાર અને માત્રાની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. ૩૩૧

દેશ અને ભક્ષ્ય પ્રમાણે પ્રાણીનો ગુરુતા તથા લઘુતા—

અનૂપ, જલ, આદ્રશ અને જંગલ વગેરે દેશ અને ખાવાના ખોરાકને ચર કહે છે. જલમાં જન્મેલાં અને અનૂપ દેશમાં જન્મેલાં જલચર અને અનૂપચર તથા જે પ્રાણીઓ ભારે ખોરાક ખાનારાં છે તે સર્વે પચવામાં ભારે સમજવાં, અને જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અને જંગલમાં ફરનારાં તથા હલકું ખાનારાં પચવામાં હલકાં સમજવાં. ૩૩૨, ૩૩૩

શરીરના અવયવનો ગુરુતા-લઘુતા—

તથા સક્રિય, મસ્તક, રક્ત-વગેરે શરીરના અવયવો છે તે. સક્રિયના માંસથી રક્ત-ચુરુ છે તેનાથી કોડ, તેનાથી મસ્તક, તે માંસનાથી વૃણ, ચર્મ, શિર, શ્રોણી, બેઠ વગેરે, પદ્મ, શુદ્ધ, મધ્યદેહ અને હાડકાંમાંની મજબ-એ પોતાનાં શરીરમાં જ સરખાવતાં એકઠાંથી ભારે છે. ૩૩૪, ૩૩૫

સ્વભાવથી ગુરુતા-લઘુતા—

મગ તથા લાવ અને કપિજલ સ્વભાવથી જ હલકાં છે. ત્યારે અડદ તથા સુવર અને પાક સ્વભાવથી જ ભારે છે. ૩૩૬

ધાતુની ગુરુતા-લઘુતા—

રક્ત વગેરે ધાતુઓમાં ઉત્તરોત્તર ધાતુને ભારે બાળવા. જે બહુ કામ કરનાર પ્રાણીઓ છે તેઓ આળસુ પ્રાણીઓથી ચઢી બધ છે એટલે કે હલકાં હોય છે. ૩૩૭

સમાન ભાતિ હોતાં પુરુષો શુરુ છે અને સ્ત્રીઓ લઘુ છે. પોતાની જાતમાં મોટાં પ્રમાણવાળાં પ્રાણી શુરુ અને એથી વિપરીત લઘુ હોય છે. ૩૩૮

સંસ્કારથી ગુરુતા-લઘુતા—

સંસ્કારને લઈ શુરુ પદાર્થો લઘુ અને એથી વિપરીત લઘુ પદાર્થ શુરુ બાળવા; જેમ ત્રીહિની સાગ્ર અને સક્રિયોનાં અગ્નિમાં સિદ્ધ કરેલાં પીડીઆં થાય છે. ૩૩૯

ગુરુ-લાઘવમાં માત્રાનું કારણ—

શુરુ પદાર્થો અલ્પ લેવામાં અને લઘુ પદાર્થોનું અતિ સેવન કરવામાં દ્રવ્યોની શુરુતા અને લઘુતાનું કારણ માત્રાને માનેલ છે. ૩૪૦

શુરુ પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં ખાવા અને લઘુ વૃત્તિ પર્યાન્ત ખાવા જરૂર છે. દ્રવ્યો માત્રાની અપેક્ષા રાખે છે અને માત્રા અગ્નિ પર આધાર રાખે છે. ૩૪૧

માત્રા અગ્નિવલ્લ ઉપર આધાર રાખે છે—

બળ, આરોગ્ય, આયુષ્ય અને પ્રાણ અગ્નિ ઉપર આધાર રાખે છે. એ અગ્નિ અન્નપાનરૂપી બળતણથી પ્રદાપ્ત રહે છે અને એથી ઉલટી રીતે તે ક્ષીણ થાય છે. ૩૪૨

ગુરુતા-લઘુતાની ચિન્તા જેણે કરવી અને જેણે ન કરવી તે—

ધણુંખડું અલ્પબળવાળાં, ધીરું કામ કરનાર,

આરોગ્ય રહિત, કામળતાવાળા અને સુખના અભ્યાસીઓની બાબતમાં ગુરુ અને લઘુનો વિચાર કરવો જોઈએ. ૩૪૩

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા, કઠોર પદાર્થ ખાનારા, નિત્ય કામ કરનારા અને મોટા પેટવાળા જે મનુષ્યો છે તેઓની બાબતમાં ગુરુતા અને લઘુતાનો વિચાર કરવો આવશ્યક નથી. ૩૪૪

હિત અન્નપાનના ગુણો—

સ્વસ્થ ચિત્તવાળા પુરુષે માત્રા અને કાળનો વિચાર કરી જરૂરાગ્નિમાં હિતકર અન્નપાનરૂપી સમિધનો હોમ કરવો જોઈએ. ૩૪૫

અગ્નિને વ્યવસ્થિત ટકાવી રાખનાર જે મનુષ્ય હમેશાં પથ્ય પદાર્થો અંદરની અગ્નિમાં હોમે છે, રોજ રોજ બ્રહ્મનો જપ કરે છે અને દાન દે છે તે કલ્યાણ માટે લાગેલા અને પીવા-ખાવામાં સાત્ત્વને જાણનાર પુરુષને કારણ વગર કોઈ પણ રોગ લવિષ્યમાં પણ થતા નથી. ૩૪૬, ૩૪૭

હિતકર ભોજન કરનાર પ્રાણી, ઇન્દ્રિયોને જીતી અને સત્પુરુષોનું સંમાન પામી નીરોગી બનીને ૩૬૦૦૦ રાત્રિઓ સુધી જીવે છે. ૩૪૮

અક્ષતી પ્રણામ—

અન્ન પ્રાણધારીઓના પ્રાણ છે, અન્ન તરફ લોક દોડી રહ્યો છે, વર્ણ, પ્રસન્નતા, સુંદર સ્વર, જીવિત પ્રતિભા, સુખ, સંતોષ, પ્રુષ્ટિ, બલ અને મેધા-એ સર્વ અન્નમાં રહેલ છે; વૃત્તિ માટે જે વ્યાવહારિક કર્મ છે, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે જે વૈદિક કર્મ છે અને મોક્ષને માટે જે કર્મ કહ્યું છે તે બધું અન્ન ઉપર આધાર રાખે છે. ૩૪૯, ૩૫૦

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

અન્નપાનના ગુણો, પ્રધાન દ્રવ્યો સાથે બાર વર્ગોનો નિશ્ચય, ગુણ સહિત અનુપાનો, ગુરુતા અને લઘુતાનો સંગ્રહ-એ સર્વ આ ‘અન્નપાનવિધિમાં’ કહી દેખાડ્યું. એ ખાસ પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૫૨

આ પ્રમાણે આગ્રવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘અન્નપાન-વિધિ’ નામક સત્તાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૭

અઠાવીસમો અધ્યાય

વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાય

વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘વિવિધાશિતપીતીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અશિત-પીત વગેરેના ગુણો; ઘાતુબોજ ઘાતુઓનો સ્થાનક છે—

‘પ્રાણીને હિતકર વિવિધ પ્રકારનું ખાધેલું, પીધેલું ચાટેલું અને જમેલું, અંદરના અગ્નિથી પ્રદીપ્ત બળવાળી પોતપોતાની ઊષ્માથી સરખી રીતે વિપાક પામીને, જેની અંદર કાળની પેઠે અવિશ્રાન્તપણે સર્વ ઘાતુઓનો પાક થયા કરે છે તથા જેની અંદર સર્વ ઘાતુઓની ઊષ્મા-વાયુ અને સ્રોતો હાનિ પામતાં નથી એવાં આખાં શરીરને પ્રુષ્ટિ, બલ, વર્ણ, આરોગ્ય અને આયુષ્યથી યુક્ત કરે છે અને શરીરના ઘાતુઓને પોષે છે. ઘાતુનો આહાર કરીને ઘાતુઓ પ્રાકૃત અવસ્થામાં રહે છે. ૩

આહારનું પરિણામ; કિટ્ટનું; કાર્ય; આહારરસનું કાર્ય; રસ-મજ્જનું કાર્ય—

તેમાં આહારનો સાર કહેવાતો રસ અને મળ કહેવાતો કિટ્ટ બને છે. કિટ્ટમાંથી પરસેવો-મૂત્ર-મળ-વાત-પિત્ત-કફ-આંખ-કાન-નાક-મુખ-રેશમૂંપ તથા જનનેન્દ્રિયના મળ અને વાળ-દાદી-મૂછ-ડુંવાડાં અને નખ વગેરે અવયવો પોષણ પામે છે. વળી આહારના રસમાંથી રસ-રક્ત-માંસ-મેદ-હાડકાં-મજ્જા-વીર્ય અને ઓજસ, ઘાતુપ્રસાદ કહેવાતાં પાંચેય ઇન્દ્રિયોનાં દ્રવ્ય અને શરીરના સાંધા-બન્ધ તથા પિચ્છા વગેરે અવયવો પોષણ પામે છે; રસ અને મળથી પોષણ પામતા મળનામક અને સારભૂત તે સર્વે ઘાતુઓ વય અને શરીર અનુસાર પોતાનાં પ્રમાણને જાળવી

રસના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

તેમાં રસાદિક સ્થાનોએ દોષો પ્રકૃપિત થતાં જે સ્થાને જે જે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ તેઓની યથાયોગ્યપણે વ્યાખ્યા કરશું. ૮

અન્નદોષ, અરુચિ, મુંખની વિરસતા, રસની ખળર ન પડવી, મોળ, ભારેપણું, તન્દ્રા, અગમર્દ સહિત જ્વર, અંધારાં, પાંડુતા, સ્તોતોતું રુંધન, નપુંસકતા, શિથિલતા, કૃશતા, જઠરાગ્નિનો નાશ અને અકાળે કરચલી અને પળિયાં-એ રસના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ છે. ૯, ૧૦

રક્તના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

હવે રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો કહેવામાં આવશે.

કુષ્ઠ, વીસર્પ, પીડકા, રક્તપિત્ત, રક્તપ્રદર, ગુલ્મ-શિશ્ન અને મુંખના પાક, ખરોશ, ગુલ્મ, ત્રિદ્રષિ, નીલિકા, કમળો, વ્યંગ પિચ્છુ, તિલકાલક, દાદર, ચર્મદલ, શ્વિત્ર, ખસ, કોઠ અને રક્તમંડલ-એ રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧-૧૩

માંસના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

હવે માંસના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો સાંભળો. અધિમાંસ, અભ્યુદ, અર્શ, ગલશાલૂક, ગલશુલ્કિકા, પૂતિ-માંસ, અલજી, ગંડ, ગંડમાળ અને ઉપનિદ્ધિકા-એ રોગોને માંસાશ્રિત જાણવા. ૧૩-૧૫

મેદના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

હવે મેદના આશ્રયે થતા રોગો કહીએ છીએ. ‘અષ્ઠૌનિન્દિતીય’માં કહેલ નિન્દિત પ્રમેહનાં જે પૂર્વરૂપો છે તે મેદના રોગો છે.

અસ્થિના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

અધ્યસ્થિ, અધિદન્ત, દન્તભેદ અને શૂળ, અસ્થિભેદ અને શૂળ, વિવર્ણતા અને કેશ-રૂંવાડાં-નખ તથા દાઢી-મૂછના દોષો-એ હાડકાંના દોષથી થયેલા રોગો છે. ૧૬

મજ્જાના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

પર્વેમાં વેદના, ભ્રમ, મૂર્છા તથા અંધારાં દેખાવાં અને પર્વ પર થયેલા રથૂલ મૂલવાળા વ્રણો દેખાવા-એ મજ્જાના દોષથી થાય છે.

શુક્રના દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

વીર્યના દોષથી નપુંસકતા તથા મૈથુનની અશક્તિ થાય છે અને સંતાન રોગી, નપુંસક, ઓછી આયુષ્યવાળું કે ઘેડાળ જન્મે છે; અને એને ગર્ભ ઉત્પન્ન થતો નથી, પડી જાય છે કે સ્ત્રી જાય છે. આમ દૂષિત થયેલું વીર્ય સંતાન અને સ્ત્રી સહિત પુરુષને બાધક બને છે. ૧૭-૧૯

ઇન્દ્રિયગત દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરીને જ્યારે મજ્જા પ્રકાપ પામે છે ત્યારે તેઓ ઇન્દ્રિયોને વિનાશ અને વિકળતાથી યુક્ત કરે છે. ૨૦

સ્નાયુ આદિગત દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

સ્નાયુ, સિરા અને કંડરાઓમાં દૂષિત થયેલા મળ સ્તંભ, સંકોચ અને ખદલીથી તથા ગાંઠ, સ્ફુરણ અને સ્પર્શ ન જાણી શકવાના રોગથી મનુષ્યને પીડે છે. ૨૧

મલાશ્રિત દોષથી થતા વ્યાધિઓ—

મળોનો આશ્રય કરીને કુપિત થયેલા દોષો મળના ભેદ, શોષ અને દૂષિતતા તથા અતિશય ક્રાન્નિયત કે અતિશય પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૨

જે વિકારોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે વિવિધ પ્રકારનાં અહિતકર ખાન, પાન, ચાટણ અને ભોજનથી મનુષ્યને થાય છે. ૨૩

હિત આહારના ગુણો—

તેઓ ઉત્પન્ન ન થાય એમ ધમ્જનાર છુદ્ધિમાન માણસે હિતકર જ ખાન-પાન વગેરે સદા સેવવાં જાઈએ.

તે પ્રમાણે કરવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થતા રોગો થતા નથી. ૨૪

રસજન્ય તથા રક્તજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા—

‘સર્વ’ પ્રકારનાં લઘન રસજન્ય વિકારોનું ઔષધ છે. રક્તજન્ય વિકારોનું ઔષધ ‘વિધિશોણિતક’ અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ૨૫

માંસજન્ય તથા મેદજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા—

માંસજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા સંશોધન, શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મ તથા મેદજન્ય વિકારોની ચિકિત્સા ‘અણીનિન્દિતીય’ અધ્યાયમાં કહી છે. ૨૬

અસ્તિજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા—

અસ્થિના આશ્રયે થતા વ્યાધિઓનું ઔષધ પંચકર્મ, અસ્તિઓ અને તિક્ત દ્રવ્યથી યુક્ત દૂધ અને ઘી છે. ૨૭

મજ્જા તથા શુક્લજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા—

મજ્જા અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓનું ઓસડ મધુર અને તિક્ત અન્ન, મૈથુન, બ્યાયામ અને ચોગ્ય સમયે માત્રા પ્રમાણે સંશોધન છે. ૨૮

ઇન્દ્રિયજન્ય તથા સ્નાયુ આદિજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા—

ઇન્દ્રિયજન્ય રોગોની શાન્તિ વળી ‘ત્રિમર્મીય’ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે અને સ્નાયુ વગેરેના રોગોની શાન્તિ વાતરોગની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ૨૯

મલજન્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા—

‘નવેગાન્ધારણુ’ અધ્યાયમાં મલજન્ય વિકારોની ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને તેઓની ચિકિત્સા ક્યારેક ક્યારેક કહેવામાં આવી છે. ૩૦

કોષ્ઠાશ્રિત દોષો શાલામાં જાય છે તેમાં હેતુ—

બ્યાયામ, અગ્નિની તીક્ષ્ણતા, હિતકર આહારવિહારનું સેવન ન કરવું તથા વાયુની ગતિતાને લઈ મળે કોષ્ઠમાંથી શાખાઓમાં જાય છે. ૩૧

ત્રેરણા નહિ પામતાં ત્યાં રહ્યા રહ્યા તેઓ રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં ક્યારેક વિલંબ કરે છે. કેમકે અધિક કારણની પ્રતીક્ષા કરનાર તેઓ અનુકૂળ દેશ તથા કાળ વગર કુપિત થતા નથી. ૩૨

શાસ્ત્રાશ્રિત દોષો કોષ્ઠમાં જાય તેનું કારણ—

દોષની વૃદ્ધિથી, પીગળવાથી, પાકી જવાથી, સોતોનાં સુખનાં સંશોધનથી અને વાયુના નિગ્રહથી મળે શાખાઓને છોડી દઈને કોષ્ઠમાં જાય છે. ૩૩

સ્વસ્થ અને બાહ્યરૂને હિતકર વિધિ—

ઉત્પન્ન નહિ થયેલા રોગોને ઉત્પન્ન ન થવા દેવામાં અને ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને મટાડવા માટે જે વિધિ નક્કી કરેલ છે તે વિધિ સુખ ઇચ્છનાર મનુષ્યે આચરવી જોઈએ. ૩૪

સર્વ ગ્રાણીઓની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખને માટે માનેલ છે. પણ સાચે અને ખોટે માર્ગે પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના ભેદથી થાય છે. ૩૫

પ્રજ્ઞ-મહનો મેદ—

પરીક્ષક પુરુષો ગ્રીણવટભરી પરીક્ષા કરીને હિતને જ અનુસરે છે ત્યારે રજોગુણ અને મોહથી ઠંકાયેલા સામાન્ય લોકો પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર તત્કાળ ગમતી વસ્તુને જ અનુસરે છે. ૩૬

શાસ્ત્રજ્ઞાન-શુદ્ધિ-સ્મૃતિ-દક્ષતા-સંતોષ-હિતસેવન-વાણીની વિશુદ્ધિ-શાંતિ અને ધૈર્ય પરીક્ષા કરનાર પુરુષનો આશ્રય કરે છે. ૩૭

મોહ અને રજોગુણથી યુક્ત લૌકિક મનુષ્યનો આ ગુણો આશ્રય કરતા નથી, તેથી રજોગુણ વગેરેથી થતા શારીરિક અને માનસિક ઘણા રોગો તેને લાગુ પડે છે. ૩૮

કારણકે અજ્ઞાન મનુષ્ય પ્રજ્ઞાપરાધને લઈ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અહિતકર અર્થોનું સેવન કરે છે, વેગોને ધારી રાખે છે, સાહસોનું સેવન કરે છે અને તાત્કાલિક સુખકર દેખાતા ભાવોમાં આસક્ત થાય છે. પણ પરીક્ષક મનુષ્ય પોતાનું વિજ્ઞાન વિમલ થઈ જવાથી તેમાં આસક્ત થતા નથી. ૩૯, ૪૦

આસક્તિથી કે વળી અજ્ઞાનથી આહારનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. પરીક્ષા કરીને હિતકર હોય તે જ ખાવું જોઈએ; કારણકે દેહ આહારથી બને છે. ૪૧

શુભ અને અશુભ પરિણામ લાવવામાં આહારની વિધિમાં ‘હેતુ’ ગણાતા આઠ પ્રકારો છે; તેઓની પરીક્ષા કરીને આહારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૪૨

અવધ્ય છોડવાનું ફલ—

તજવા લાયક અપથ્ય વસ્તુઓને સદા તજનાર પાંડિત પુરુષ આ લોકમાં સાધુ પુરુષોના કરજમાંથી મુક્ત અને છે. ૪૩

વળી રોગની જે ઉત્પત્તિ દૂર કરવી કોઈથી પણ શક્ય ન હોય તેને પ્રાપ્ત કરીને યુદ્ધિમાન માણસોએ શોક ન કરવો જોઈએ, ૪૪

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે ખાખતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

આહારથી બંધાતું શરીર, આહારથી ઉત્પન્ન થતા રોગો, હિત અને અહિતના ભેદથી સુખ અને દુઃખનો ભેદ, દુઃખ સહન કરવામાં અને સહન ન કરવામાં શરીર અને મનનો વિશેષ, ધાતુજન્ય રોગોના જે ભુદા ભુદા સમૂહો, તેઓને શાંત કરવાનાં ઔષધ, કોઠામાંથી શાખાઓમાં અને શાખાઓમાંથી કોઠામાં જઈને દોષો જે પ્રમાણે પ્રકાપ પામે છે તે, પરીક્ષક અને અચાનીનો ભેદ, નીરોગી અને રોગીને જે હિતકર છે તે સર્વ ‘વિવિધાશિતપીતીય’ અધ્યાયમાં પ્રકાશિત કયું છે. ૪૫-૪૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં સૂત્રસ્થાનમાં ‘વિવિધાશિત-પીતીય’ નામક અઠાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૮

આ પ્રમાણે અન્નપાનચતુષ્ક સમાપ્ત.

ઓગણત્રીસમો અધ્યાય

દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાય

દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાયનો સ્પષ્ટ—

“હવે અહીંથી ‘દશપ્રાણાયતનીય’ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

દશ પ્રાણાયતનો—

જેઓમાં પ્રાણ રહેલા છે એવાં દશ સ્થાન કહ્યાં છે—

બે શંખ, ત્રણ મર્મસ્થળ-હૃદય-અસ્તિ અને શિર, કંઠ, રક્ત, વીર્ય, ઓઝસ અને યુગ્મ. ૩

તેઓને, ઇન્દ્રિયોને, બુદ્ધિને, આત્માને અને રોગોને જે જાણે છે તે વિદ્વાન પ્રાણાભિસર કહેવાય છે. ૪

બે પ્રકારના વૈદ્યો—

હે અગ્નિવેશ! વૈદ્યો ખરેખર બે જાતના થાય છે-કૃતલાક વૈદ્યો પ્રાણોને લાવનારા અને રોગોને હરનારા હોય છે તો કૃતલાક, રોગોને લાવનારા અને પ્રાણોને હરનારા હોય છે. ૫

આ પ્રમાણે કહેતા લગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, ‘લગવન, અમે તેઓને કેવી રીતે જાણી શકીએ?’ ૬ પ્રાણાભિસર વૈદ્યનું લક્ષણ—

લગવાને કહ્યું. ‘જે વૈદ્યો કુક્ષીન, વિશુદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા, ખૂબ કર્મો જોયાં હોય તેવા, ચતુર, પવિત્ર, સિદ્ધ હસ્ત, જિતેન્દ્રિય, સર્વ સાધનવાળા, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી મુક્ત, પ્રકૃતિ જાણનારા અને પ્રતિપત્તિ એટલે તાત્કાલિક ઉપચાર જાણનારા છે તેઓને પ્રાણોને લાવનારા પ્રાણાભિસર અને રોગોને હણનારા જાણવા. તેવી જાતના વૈદ્યો શરીરના સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં-શરીર બંધાવાના જ્ઞાનમાં અને પ્રકૃતિ તથા ત્રિકારના જ્ઞાનમાં સંશય રહિત, સુખસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, યાપ્ય અને અત્યાપ્યેય રોગોનાં નિદાન-પૂર્વક-લક્ષણ-વેદના અને ઉપશયનાં વિશેષ જ્ઞાનમાં સંદેહરહિત, સંગ્રહ અને બ્યાકરણ એટલે વિસ્તારથી મુક્ત તથા ત્રણ પ્રકારના ઔષધસમૂહથી મુક્ત, ત્રણ પ્રકારનાં આયુર્વેદ-સૂત્રો પર પ્રવચન કરનાર, પાંત્રીસ મૂળ અને ફળોના-ચાર રસોના-પાંચ લવણોના-આઠ મૂત્રોના-આઠ દૂધના-ત્રણ દૂધવાળાં અને ત્રણ છાલવાળાં એમ છ વૃક્ષોના-શિરો-વિરેચનાદિક અને પચ્ચક્રર્મના આધારરૂપ ઔષધસમૂહના-અઠાવીસ યવગૂના-અત્રીસ ચૂર્ણપ્રદેહોના-છસો વિરેચનોના અને પાંચસો કષાયોના પ્રયોજનાર, સ્વચરત્તમાં કહેલ ભોજન અને પાનના, નિયમ-સ્થાન-હરવું ફરવું-શયન-આસન-માત્રા-દ્રવ્ય-અંજન-ધૂમપાન-નસ્ય-અભ્યંગ-પરિમાર્જન-વેજા ધારણ ન કરવા અને ધારણ કરવા તે, વ્યાયામ-સાત્ર્ય-ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા-ઉપક્રમ અને સદ્વૃત્તમાં કુશળ, ચતુષ્પાદદ્વારા ગ્રહણ કરેલ સોળ ગુલુવાળાં ઔષધમાં તથા ત્રણ ઔષણસહિત વાતનાં અંશાંશ જ્ઞાનમાં સંદેહ-

રહિત, ચાર જાતના સ્નેહની—ઓવીસ વિચારણાની અને ચોસઠ સુધીની પ્રવિચારણાઓની વ્યવસ્થા કરનાર. સ્નેહન-સ્વેદન-વમન અને વિરેચનને યોગ્ય પુરુષોનાં બહુ પ્રકારનાં વિધાનથી યુક્ત વિવિધ ઔષધોના ઉપચારમાં કુશળ, શિરોરોગ વગેરેમાં ક્ષય-પિડકા અને વિદ્રવિ સહિત દોષના અશની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થનાર વ્યાધિઓના સંગ્રહનાં ત્રણ જાતના શોફનાં-શોફના બહુ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનાં અઘ્તાલીસ રોગાધિકરણનાં—એકસો ચાલીસ નાનાત્મજ રોગોનાં—નિન્દિત—અતિસ્થૂલ અને અતિકૃશ્નાં હેતુ-લક્ષણ અને ઉપચારનાં, હિતકર અને અહિતકર નિદ્રાનાં—અતિ-નિદ્રાનાં અને અનિદ્રાનાં હેતુ અને ચિકિત્સાનાં—લંધન વગેરે છ ઉપચારોનાં—સંતર્પણ અને અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થનાર રોગોનાં ૩૫ અને પ્રથમનનાં—રક્તજન્ય વ્યાધિઓ તથા મદ-મૂર્ચ્છા અને સન્યાસનાં કારણ—૨૫—ઔષધ અને ઉપચારનાં જ્ઞાનમાં કુશળ આહારવિધિના નિર્ણયનાં—સ્વભાવથી હિતકર અને અહિતકર આહારની બનાવટોનાં—પ્રધાન દ્રવ્યોના સંગ્રહનાં—ચોરાસી આસવોનાં—૨૨ અને અનુરસને આશ્રયે દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મના નિશ્ચયનાં, વિકલ્પ સહિત વિરોધી આહારનાં ગુણ અને પ્રભાવ સહિત ખારવર્ગમાં રહેલા અન્નપાનનાં—અનુપાનના ગુણ-સહિત નવ પ્રકારના અર્થસંગ્રહનાં—આહારની ગતિનાં—હિત અને અહિત ઉપયોગના ભેદથી શુભ અને અશુભ પરિણામના ભેદનાં—ઔષધના સંગ્રહ સહિત ધાતુના આશ્રયે થતા રોગોનાં, દશ પ્રાણાયતનોના જ્ઞાનમાં અને ‘અર્થેદશ-મહામૂલીય,’ નામક ત્રીસમા અધ્યાયમાં જે કહીશ તેમાં તન્ત્રના ઉદ્દેશનાં બધાં લક્ષણોનાં તથા તન્ત્રનાં મહત્ત્વ-ધારણ-વિજ્ઞાન-પ્રયોગ-કર્મ-કાર્ય-કાલ-કર્તા અને કરણમાં કુશળ, સ્મૃતિ-મતિ-શાસ્ત્રયુક્તિ અને જ્ઞાનમાં કુશળ તથા યોગીનાં શીલ અને ગુણથી વિપરીતતા વગર અને સર્વ પ્રાણીઓમાં માતા-પિતા-ભાઈ અને બંધુની પેઠે મિત્રભાવવાળું ચિત્ત કરવામાં કુશળ—આ પ્રમાણે ગુણ યુક્ત વૈદ્યો, હે અગ્નિવેશ! પ્રાણોને લાવનારા અને રોગોને હણનારા થાય છે. ૭

રોગમિત્તર વૈયક્ત્ય લક્ષણ—

એનાથી વિપરીત તે, રોગોને લાવનારા અને પ્રાણોને હણનારા, વૈદ્યના વેશમાં છુપાયેલા, લોકોને કંટકાર

તથા વૈદ્યના જેવું નકલી આચરણ કરનારા લોકો રાગ-ઓની બેદરકારીથી રાષ્ટ્રોમાં ફેરે છે. ૮

તેઓની વિશેષ ઓળખ આ છે—વૈદ્યના વેશ પોતાનાં અતિશય વખાણ કરતાં કામકાજ મેળવવાના લોભથી એક શેરીથી બીજી શેરીમાં ફરી વળે છે. કોઈની પણ રોગી અવસ્થા સાંભળીને તેના ઘરની ચારે બાજુ ફરાફર કરે છે, રોગી સાંભળે તેમ વૈદ્ય તરિકેના પોતાના ગુણો જાણે સાદે કહી બતાવે છે અને જે વૈદ્ય તેની સારવાર કરતો હોય તેના દોષો વારંવાર કહી બતાવે છે, રોગીના મિત્રોને હુલાવી-ફુલાવી, જાન ભંજેરી, ખુશામત કરી પોતાના બનાવી લેવા ઇચ્છે છે, પોતે નિર્લોભી છે એમ બતાવે છે અને કામકાજ મેળવીને પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને ઇચ્છતા તેઓ અતુરાર્થ પૂર્વક વારંવાર અવલોકન કરે છે, બાધિ મટાડવાને શક્તિ-માન ન થતાં રોગીને જ વાંક કાઢે છે કે સાધનસામગ્રી નથી, પરિચારકો નથી, રોગી દેહ મનવાળો નથી; અને રોગીને મરણ પામેલો જોઈને વેશખલ્લો અને નામપલટો કરીને બીજે દેશ જઈ રહે છે, સાધારણ મનુષ્યોના સમૂહમાં કુશળ મનુષ્ય ન કરે તેવી રીતે પોતાની કુશળતા વર્ણવે છે, અધીરની પેઠે ધૈર્યવાળાનાં ધૈર્યની નિન્દા કરે છે, મુસાફરો જેવી રીતે ભયંકર અરણ્યને દૂરથી જ તજી દે છે તેવી રીતે વિક્ષાન મનુષ્યોના સમૂહને દૂરથી જ તજી દે છે, શાસ્ત્રનો જે કોઈ ભાગ તેઓને જ્ઞાત હોય તેને પ્રસ્તુત ન હોતાં કે પ્રસ્તુત હોતાં સતત બોલી દેખાડે છે, કોઈ એને પૂછે કે પોતે કોઈને પૂછે એ તેને ગમતું નથી, કોઈના પ્રશ્નથી તેને મૃત્યુ જેવો ઉદ્વેગ થાય છે; તેઓનો કોઈ આચાર્ય, શિષ્ય, સહાધ્યાયી કે સાથે વિવાદ કરનાર જાણી શકતો નથી. ૯

રોગમિત્તર વૈયક્ત્ય છોડવાનું કારણ—

એ બાળકમાં શ્લેષ્મક છે—

જેમ જાળ લઈ પારાધિઓ વનમાં પક્ષીઓને ફસાવવાનો વિચાર કરે છે તેમ શાસ્ત્રશ્રવણ, કર્મદર્શન, ચિકિત્સાજ્ઞાન અને માત્રાના જ્ઞાનથી રહિત એવા જેઓ આ પ્રમાણે વૈદ્યનો વેશ લઈ રોગીઓને ફસાવવાનો

હૃદયાદિતું રક્ષણ કરતાં જે છોડવું

તથા જે સંવત્સરે તેનો ઉપદેશ—

તે હૃદય, હૃદયરૂપી મૂળવાળી તે સિરાઓ અને તે ઓજસવતું ચીવટથી રક્ષણ કરનાર મનુષ્યે મનને દુઃખ થાય તેવાં કારણોનો ખાસ કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૩

માટે જે હૃદય હોય, જે ઓજસને હિતકર હોય અને જે સ્ત્રોતોનું તર્પક હોય તે તે અને પગ્મ શાન્તિ તથા જ્ઞાનને જ પ્રયત્નપૂર્વક સેવવાં જોઈએ. ૧૪

પ્રાણવર્ધન માટે એક એકની ઉત્કૃષ્ટતા—

હવે ખરેખર એક વસ્તુ પ્રાણ વધારનારાંમાં, એક બીજા વધારનારાંમાં, એક યૌંહણ કરનારમાં, એક આનંદ દેનારાંમાં, એક હર્ષ આપનારાંમાં, અને એક મોક્ષ માર્ગોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં અહિંસા પ્રાણીઓના પ્રાણ વધારનારાંમાં, વીર્ય બલ વધારનારાંઓમાં, વિદ્યા યૌંહણ કરનારમાં, ઇન્દ્રિયોનો જય આનંદ દેનારાંમાં. તત્ત્વનું જ્ઞાન હર્ષ આપનારાંમાં અને પ્રહર્યર્થ મોક્ષ માર્ગોમાં શ્રેષ્ઠ છે; આ પ્રમાણે આયુર્વેદ જ્ઞાણનારા માને છે. ૧૫

આયુર્વેદ જાણનારનું લક્ષણ—

તેમાં આયુર્વેદ જ્ઞાણનારાઓને પૃથક્ પૃથક્ વાક્યથી, વાક્યાર્થથી અને અર્થના અવયવદ્વારા તત્ત્વ, સ્થાન, અધ્યાય અને પ્રશ્નના પ્રવચન કરનાર માનવા જોઈએ. તે બાબતમાં પ્રશ્ન હોય છે કે વાક્યથી, વાક્યાર્થથી અને અર્થના અવયવદ્વારા તત્ત્વ વગેરે કેવી રીતે કહી શકાય? ૧૬

તત્ત્વનું વાક્ય-વાક્યાર્થ તથા અર્થના

અવયવ પ્રમાણે કહેવું

આ બાબતમાં ઉત્તર છે કે-અધિપ્રણીત શાસ્ત્ર સંપૂર્ણપણે પાઠના ક્રમ અનુસાર કહેવામાં આવે તે વાક્યથી કહ્યું કહેવાય છે. ૧૭

શુદ્ધિદ્વારા અર્થનાં તત્ત્વને બરાબર સમજી લઈ, વ્યાસ એટલે વિસ્તાર-સમાસ એટલે સંક્ષેપ-પ્રતિજ્ઞા-હેતુ-ઉદાહરણ-ઉપનય અને નિગમનથી યુક્ત તથા ત્રણ પ્રકારના એટલે કે ઉત્તમ-મધ્યમ અને હીન શિષ્યોની શુદ્ધિથી સમજી શકાય એવી વાણીથી જે કહેવામાં આવે એ વાક્યાર્થથી કહેવું સમજવું. ૧૮

શાસ્ત્રમાં આવેલા દુર્બોધ અર્થોનું ફરીથી સ્પષ્ટતા-પૂર્વક કહેવું તેને અર્થના અવયવદ્વારા કહેવું કહેવામાં આવે છે. ૧૯

આયુ વગેરે વિષયમાં પ્રશ્નો—

તે બાબતમાં જો કોઈ પૂછનારા હોય કે ‘ઋગ્વેદ-સામવેદ-યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદમાંથી આયુર્વેદ જ્ઞાણનારા કયા વેદનો ઉપદેશ કરે છે? આયુષ્ય શું છે? આયુર્વેદ શા માટે કહેવાય છે? તે શાશ્વત છે કે અશાશ્વત? કેટલાં અને કયાં કયાં તેનાં અંગ છે? કાણે એ ભણવો જોઈએ? અને શા માટે ભણવો જોઈએ?’ ૨૦

આયુર્વેદનો અથર્વવેદમાં અન્તર્ભાવ—

આ પ્રમાણે પૂછતાં વૈદે ઋક-સામ-યજુ અને અથર્વ એ ચાર વેદમાંથી પોતાની ભક્તિ અથર્વવેદમાં જણાવવી; કારણકે અથર્વવેદ જ્ઞાન-સ્વરિતવાચન-બિદિજ્ઞાન-મંગળ-હોમ-નિયમ-પ્રાયશ્ચિત્ત-ઉપવાસ અને તન્ત્ર વગેરેના સ્વીકારથી ચિકિત્સા કહે છે; અને આયુષ્યના હિત માટે ચિકિત્સાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૨૧

આયુ શબ્દના પર્યાયો—

વેદનો ઉપદેશ કરીને હવે આયુષ્યનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તેમાં આયુ-ચેતનાનુવૃત્તિ-શુષિત-અનુબંધ તથા ધારિ એ એકાર્થવાચક છે. ૨૨

આયુર્વેદની નિશ્ચિત્ત—

તે ઉપયુક્ત આયુષ્યનો જે બોધ કરે છે તે આયુર્વેદ. કેવી રીતે બોધ કરે છે એમ જો પૂછવામાં આવે તો

કહેવામાં આવે છે કે પોતાનાં લક્ષણથી, સુખ અને અસુખથી, હિત અને અહિતથી તથા પ્રમાણ અને અપ્રમાણથી. વળી આયુષ્યને હિતકર અને અહિતકર દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મોના બોધ કરે છે તેથી પણ તે આયુર્વેદ કહેવાય છે. તેમાં આયુષ્યને હિતકર અને અહિતકર દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મોના શાસ્ત્રથી સંપૂર્ણપણે ઉપદેશ અપાય છે. ૨૩

સુલકર આયુરું લક્ષણ—

તેમાં અહીંજ પ્રથમ અધ્યાયમાં આયુષ્યને પોતાનાં લક્ષણ અનુસાર યોગ્ય રીતે કહ્યું છે. તેમાં શારીરિક અને માનસિક રોગોથી પરાલભ ન પામેલા, વિશેષે કરીને યુવાવસ્થાવાળા, યથાર્થ બલ-વીર્ય-યશ-પૌરુષ અને પરાક્રમવાળા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોના અર્થ અને બળના સમુદાયમાં વર્તનાર, પરમ સમૃદ્ધિ અને વિવિધ સુંદર ઉપભોગવાળા, સર્વ કર્મની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનાર પુરુષનું આયુષ્ય સુખમય આયુષ્ય કહેવાય છે.

અસુલકર આયુરું લક્ષણ—

એથી વિપરીત તે અસુખમય.

હિતકર આયુરું લક્ષણ—

વળી પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છનાર, પરધનની આકાંક્ષા ન રાખનાર, સત્ય બોલનાર, શાન્તિયુક્ત, પરીક્ષા કરી કામ કરનાર, પ્રમાદરહિત, ધર્મ-અર્થ અને કામને પરસ્પર બાધ કર્યા વગર સેવનાર, પૂજ્યોને પૂજનાર, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને ઉપશમરૂપી શીલવાળા, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર. રાગ-રોષ-ઈર્ષ્યા-મદ અને માનના વેગને સારી પેઠે નિયમમાં રાખનાર, વિવિધ પ્રકારનાં દાનમાં સતત તત્પર, નિત્ય તપ-જ્ઞાન અને પ્રશમવાળા, અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા, અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પરાયણ, આ લોક અને પરલોકનું ધ્યાન રાખનાર તથા સ્મૃતિ અને મતિવાળા પુરુષનું આયુષ્ય હિતકર આયુષ્ય કહેવાય છે.

અહિતકર આયુરું લક્ષણ—

એથી વિપરીત તે અહિતકર. ૨૪

આયુષ્યનું પ્રમાણ—

વિષય, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને ચેષ્ટા વગેરેનાં આકર્ષિક વિકૃતિ લક્ષણોથી આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે કે આ પ્રાણી આ ક્ષણ, મુહૂર્ત, દિવસ, ત્રણ દિવસ, પાંચ દિવસ, સાત દિવસ, દશ દિવસ, બાર દિવસ, પંખવાડીઉં, માસ, છ માસ અથવા વર્ષ પછી સ્વભાવને પામશે (મરી જશે). તેમાં સ્વભાવ, પ્રવૃત્તિનો વિરામ, અનિત્યતા અને નિરોધ એ એકાર્થવાચક છે. એ આયુષ્યનું પ્રમાણ છે. અરિષ્ટાધિકારમાં જ્યાં એ લક્ષણ ન હોય ત્યાં આયુષ્યનું પ્રમાણ અનિશ્ચિત જાણવું. દેહ, પ્રકૃતિ અને લક્ષણને ઉદ્દેશીને આયુષ્યનું પ્રમાણ આયુર્વેદમાં કહેલું છે. ૨૫

આયુર્વેદનું પ્રયોજન—

નીરોગી પુરુષના આરોગ્યનું રક્ષણ અને રોગીના વિકારનું પ્રશમન એ એનું પ્રયોજન છે. ૨૬

આયુર્વેદની શાશ્વતતાનું પ્રમાણ—

અનાદિ હોવાથી, સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણ હોવાથી તથા ભાવોના સ્વભાવની નિત્યતાથી તે આ આયુર્વેદ શાશ્વત કહેવાય છે. આયુષ્યનો પ્રવાહ અથવા બુદ્ધિનો પ્રવાહ ક્યારેય પણ ન હતો એમ નથી; અને આયુષ્યનો જાણનાર શાશ્વત છે. એક બીજાનો એક બીજા સાથે યોગ થવાથી દ્રવ્ય-હેતુ અને લક્ષણ સહિત સુખ અને દુઃખ પણ અનાદિ છે. આ અર્થસંગ્રહને આયુર્વેદનું લક્ષણ માનવામાં આવે છે. ગુરુ-લઘુ, શીત-ઉષ્ણ અને રિનઝ-રક્ષ દ્રવ્યોની તુલ્યતા અને લિંગતાથી વૃદ્ધિ અને હાસ થાય છે; જેમકે કહ્યું છે કે ગુરુ દ્રવ્યોનું સતત સેવન કરવાથી ગુરુ ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને લઘુ ધાતુઓની ક્ષીણતા થાય છે; એ જ પ્રમાણે બીજાઓનું પણ સમજવું. ભાવોનો આ સ્વભાવ નિત્ય છે. પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યોનું પોતપોતાનું લક્ષણ પણ નિત્ય છે. પણ દ્રવ્ય અને ગુણ નિત્ય તથા અનિત્ય છે. આયુર્વેદ ન હતો અને થયો એમ જાણવામાં નથી. એ તો બોધ અને ઉપદેશરૂપે હતો જ. એ બન્નેરૂપે આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ છે એમ કેટલાક કહે છે. એ આયુર્વેદનું જ લક્ષણ

અહીં અને પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે સ્વભાવસિદ્ધ છે, કોઈનું કરેલું નથી; જેમકે અગ્નિની ઉષ્ણતા, જલની દ્રવતા સ્વભાવસિદ્ધ છે. એનામાં ભાવોના સ્વભાવની નિત્યતા પણ છે; જેમકે કહ્યું છે કે ગુરુ દ્રવ્યોનું સતત સેવન કરવાથી ગુરુ ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને લઘુ ધાતુઓની ક્ષીણતા થાય છે. ૨૭

આયુર્વેદનાં અંગો—

તે આયુર્વેદનાં અંગો આઠ છે; જેમકે-કાયચિકિત્સા, શાલાક્ય, શલ્યાપહુતૃક એટલે શલ્યતંત્ર, ત્રિપથરવૈરોધિક-પ્રશમન એટલે અગદતંત્ર, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૂત્ય, રસાયન અને વાશકરણ. ૨૮

આયુર્વેદનાં અધ્યયનના અધિકારીઓ—

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે આયુર્વેદ ભણવો જોઈએ. તેમાં પ્રાણીઓના અનુગ્રહ માટે બ્રાહ્મણોએ, પરિચાલન માટે ક્ષત્રિયોએ, આજીવિકા માટે વૈશ્યોએ અથવા સામાન્યપણે ધર્મ-અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિ માટે સર્વેએ તે ભણવો જોઈએ.

આયુર્વેદ વિવિધ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે—

તેમાં અધ્યાયાત્મવિદ્યાવાળા, ધર્મ માર્ગે પ્રવર્તનારા, ધર્મને પ્રકાશિત કરનારા કે મા-બાપ-ભાઈ-સગાં કે ગુરૂજનના રોગોને શાંત કરવામાં મનુષ્ય જે પ્રયત્નશીલ અને છે અને મનુષ્ય આયુર્વેદમાં કહેલ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જે ચિંતન કરે છે, જ્ઞાન કરાવે છે કે આચરણ કરે છે તે મનુષ્યોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. વળી રાજાઓ અને ધનવાનો પાસેથી આરોગ્ય માટે ભેટ તરીકે થતી જે અથાગ્રાપ્તિ અને પોતાનું પણ રોગથી રક્ષણ તથા પોતાને આશ્રયે રહેલાં પ્રાણીઓનું રોગીપણાથી બચાવ રક્ષણ તે એનો ‘અર્થ’ છે. વળી વિક્રાને તરફથી આદરૂપી યશ તથા શરણુ બનવાની જે રિયતિ, સન્માન અને જે ખાતરીચરદારત અને ઈષ્ટ વિષયો-સ્ત્રીપુત્રાદિનું આરોગ્ય રાખવું એ એનો ‘કામ’ છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અનુસાર સર્વ નિઃશેષ કહ્યું. ૨૯

તન્ત્ર વગેરે સંવંધમાં પ્રશ્ન—

હવે એક વૈદ્ય ખીજ વૈદ્યને પ્રથમથી જ આઠ જાતના પ્રશ્ન પૂછી શકે છે—તન્ત્ર, તન્ત્રના અર્થ, સ્થાન, સ્થાનના અર્થ, અધ્યાય, અધ્યાયના અર્થ, પ્રશ્ન અને પ્રશ્નના અર્થ. પૂછવામાં આવેલ વૈદ્યે એ બધું વાક્યથી, વાક્યના અર્થથી અને અર્થના અવયવથી અસંપૂર્ણપણે કહેવું જોઈએ. ૩૦

તન્ત્રના પદો—

તેમાં આયુર્વેદ, શાખા, વિદ્યા, સૂત્ર, જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, લક્ષણ અને તન્ત્ર એમાં અર્થભેદ નથી એટલે કે એક અર્થવાળા છે. ૩૧

તન્ત્રના અર્થો—

તન્ત્રનો અર્થ વળી પોતાનાં લક્ષણોથી કહી દીધેલ છે; અને તે અર્થનું પ્રકરણ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન થતાં વળી શરીર, વૃત્તિ, હેતુ, વ્યાધિ, કર્મ, કાર્ય, કાલ, કર્તા, કરણ અને નિધિનો નિશ્ચય એ પ્રમાણે દશ પ્રકરણો થાય છે; તે પ્રકરણોનો સમગ્ર તન્ત્રવડે ઉપદેશ આપવામાં આવશે. ૩૨

તન્ત્રનાં આઠ સ્થાનો—

આ તન્ત્રનાં આઠ સ્થાનો છે, જેમકે-શ્લોક, નિદાન, વિમાન, શારીર, ઇન્દ્રિય, ચિકિત્સા, કલ્પ અને સિદ્ધિ સ્થાન. તેમાં શ્લોકસ્થાનના ત્રીસ અધ્યાય છે, નિદાન-વિમાન અને શારીરસ્થાનના આઠ આઠ અધ્યાયો છે, ઇન્દ્રિયસ્થાનના બાર, ચિકિત્સાસ્થાનના ત્રીસ, કલ્પસ્થાન તથા સિદ્ધિ-સ્થાનના બાર બાર અધ્યાયો છે. ૩૩

એ જાગ્યતામાં શ્લોક છે—

દરેક સ્થાનના અધ્યાયોનો સંખ્યા—

શ્લોક, ચિકિત્સા, ઇન્દ્રિય, કલ્પ, સિદ્ધિ, નિદાન, વિમાન અને શારીર નામક એ સ્થાનોમાં પહેલાં એ ત્રીસ અધ્યાયમાં, પછીનાં ત્રણ બાર અધ્યાયમાં અને તે પછીનાં ત્રણ આઠ અધ્યાયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૩૪

કહેવામાં આવે છે કે પોતાનાં લક્ષણથી, સુખ અને અસુખથી, હિત અને અહિતથી તથા પ્રમાણ અને અપ્રમાણથી. વળી આયુષ્યને હિતકર અને અહિતકર દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મોનો બોધ કરે છે તેથી પણ તે આયુર્વેદ કહેવાય છે. તેમાં આયુષ્યને હિતકર અને અહિતકર દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મોનો શાસ્ત્રથી સંપૂર્ણપણે ઉપદેશ અપાય છે. ૨૩

સુલ્લકર આયુષું લક્ષણ—

તેમાં અહીંન પ્રથમ અધ્યાયમાં આયુષ્યને પોતાનાં લક્ષણ અનુસાર યોગ્ય રીતે કહ્યું છે. તેમાં શારીરિક અને માનસિક રોગોથી પરાલભ ન પામેલા, વિશેષે કરીને યુવાવસ્થાવાળા, યથાર્થ બલ-વીર્ય-યશ-પૌરુષ અને પરાક્રમવાળા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોના અર્થ અને બળના સમુદાયમાં વર્તનાર, પરમ સમૃદ્ધિ અને વિવિધ સુંદર ઉપભોગવાળા, સર્વ કર્મની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનાર પુરુષનું આયુષ્ય સુખમય આયુષ્ય કહેવાય છે.

અસુલ્લકર આયુષું લક્ષણ—

એથી વિપરીત તે અસુખમય.

હિતકર આયુષું લક્ષણ—

વળી પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છનાર, પરધનની આકાંક્ષા ન રાખનાર, સત્ય બોલનાર, શાન્તિયુક્ત, પરીક્ષા કરી કામ કરનાર, પ્રમાદરહિત, ધર્મ-અર્થ અને કામને પરસ્પર બાધ કર્યા વગર સેવનાર, પૂજ્યોને પૂજનાર, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને ઉપશમરૂપી શીલવાળા, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર. રાગ-રોષ-ઈર્ષ્યા-મદ અને માનના વેગને સારી પેઠે નિયમમાં રાખનાર, વિવિધ પ્રકારનાં દાનમાં સતત તત્પર, નિત્ય તપ-જ્ઞાન અને પ્રશમવાળા, અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા, અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પરાયણ, આ લોક અને પરલોકનું ધ્યાન રાખનાર તથા સ્મૃતિ અને મતિવાળા પુરુષનું આયુષ્ય હિતકર આયુષ્ય કહેવાય છે.

અહિતકર આયુષું લક્ષણ—

એથી વિપરીત તે અહિતકર. ૨૪

આયુષ્યનું પ્રમાણ—

વિષય, ઇન્દ્રિય, મન, શુદ્ધિ અને ચેષ્ટા વગેરેનાં આકસ્મિક વિકૃતિ લક્ષણોથી આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે કે આ પ્રાણી આ ક્ષણ, મુહૂર્ત, દિવસ, ત્રણ દિવસ, પાંચ દિવસ, સાત દિવસ, દશ દિવસ, બાર દિવસ, પંખવાડીઠિ, માસ, છ માસ અથવા વર્ષ પછી સ્વભાવને પામશે (મરી જશે). તેમાં સ્વભાવ, પ્રવૃત્તિનો વિરામ, અનિત્યતા અને નિરાશ એ એકાર્થવાચક છે. એ આયુષ્યનું પ્રમાણ છે. અરિષ્ટાધિકારમાં જ્યાં એ લક્ષણ ન હોય ત્યાં આયુષ્યનું પ્રમાણ અનિશ્ચિત જાણવું. દેહ, પ્રકૃતિ અને લક્ષણને ઉદ્દેશીને આયુષ્યનું પ્રમાણ આયુર્વેદમાં કહેલું છે. ૨૫

આયુર્વેદનું પ્રયોજન—

નીરોગી પુરુષના આરોગ્યનું રક્ષણ અને રોગીના વિકારનું પ્રશમન એ એનું પ્રયોજન છે. ૨૬

આયુર્વેદની શાશ્વતતાનું પ્રમાણ—

અનાદિ હોવાથી, સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણ હોવાથી તથા ભાવોના સ્વભાવની નિત્યતાથી તે આ આયુર્વેદ શાશ્વત કહેવાય છે. આયુષ્યનો પ્રવાહ અથવા શુદ્ધિનો પ્રવાહ ક્યારેય પણ ન હતો એમ નથી; અને આયુષ્યનો જાણનાર શાશ્વત છે. એક બીજાનો એક બીજા સાથે યોગ થવાથી દ્રવ્ય-હેતુ અને લક્ષણ સહિત સુખ અને દુઃખ પણ અનાદિ છે. આ અર્થસંગ્રહને આયુર્વેદનું લક્ષણ માનવામાં આવે છે. ગુરુ-લઘુ, શીત-ઉષ્ણ અને રિતગ્ન-રક્ષ દ્રવ્યોની તુલ્યતા અને ભિન્નતાથી વૃદ્ધિ અને હાસ થાય છે; જેમકે કહ્યું છે કે ગુરુ દ્રવ્યોનું સતત સેવન કરવાથી ગુરુ ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને લઘુ ધાતુઓની ક્ષીણતા થાય છે; એ જ પ્રમાણે બીજા ઓનું પણ સમજવું. ભાવોનો આ સ્વભાવ નિત્ય છે. પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યોનું પોતપોતાનું લક્ષણ પણ નિત્ય છે. પણ દ્રવ્ય અને ગુણ નિત્ય તથા અનિત્ય છે આયુર્વેદ પણ દ્રવ્ય અને ગુણ નિત્ય તથા અનિત્ય છે આયુર્વેદ ન હતો અને થયો એમ જાણવામાં નથી. એ તો બોધ અને ઉપદેશરૂપે હતો જ. એ બન્નેરૂપે આયુર્વેદની ઉપત્તિ છે એમ કેટલાક કહે છે. એ આયુર્વેદનું જે લક્ષણ

અહીં અને પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે સ્વભાવસિદ્ધ છે, કાષ્ઠનું કંદેલું નથી; જેમકે અગ્નિની ઉષ્ણતા, જ્વલની દ્રવતા સ્વભાવસિદ્ધ છે. એનામાં ભાવોના સ્વભાવની નિત્યતા પણ છે; જેમકે કહ્યું છે કે ગુરુ દ્રવ્યોનું સતત સેવન કરવાથી ગુરુ ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને લઘુ ધાતુ-ઓની ક્ષીણતા થાય છે. ૨૭

આયુર્વેદનાં અંગો—

તે આયુર્વેદનાં અંગો આઠ છે; જેમકે-કાયચિકિત્સા, શાસ્ત્રક્રય, શલ્યાપદ્ધત્ક એટલે શલ્યતંત્ર, ત્રિપરવરોદિક-પ્રદામન એટલે અગદતંત્ર, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૃત્ય, રસાયન અને વાજકરણ. ૨૮

આયુર્વેદનાં અધ્યયનના અધિકારીઓ—

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે આયુર્વેદ ભણવો જોઈએ. તેમાં બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહ માટે બ્રાહ્મણોએ, પરિણાલન માટે ક્ષત્રિયોએ, આશુવિકા માટે વૈશ્યોએ અથવા સામાન્યપણે ધર્મ-અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિ માટે સર્વેએ તે ભણવો જોઈએ.

આયુર્વેદ વિવિધ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે—

તેમાં અધ્યાયાત્મવિદ્યાવાળા, ધર્મ માર્ગે પ્રવર્તનારા, ધર્મને પ્રકાશિત કરનારા કે મા-આપ-ભાઈ-સગાં કે ગુરૂગ્ગનના રોગોને શાંત કરવામાં મનુષ્ય ને પ્રયત્નશીલ બને છે અને મનુષ્ય આયુર્વેદમાં કહેલ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું ને ચિંતન કરે છે, જ્ઞાન કરાવે છે કે આચરણ કરે છે તે મનુષ્યોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. વળી રાજાઓ અને ધનવાનો પાસેથી આરોગ્ય માટે ભેટ તરીકે થતી ને અર્થપ્રાપ્તિ અને પોતાનું પણ રોગથી રક્ષણ તથા પોતાને આશ્રયે રહેલાં બ્રાહ્મણોનું રોગીપણથી બચાવવા રક્ષણ તે એનો ‘અર્થ’ છે. વળી વિક્ષાનો તરફથી આદરૂપી યશ તથા શરણુ બનવાની ને સ્થિતિ, સંમાન અને ને ખાતરીગરદારત અને હજુ વિષયો-શ્રીપુત્રાદિનું આરોગ્ય રાખવું એ એનો ‘કામ’ છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અનુસાર સર્વ નિઃશય કહ્યું. ૨૯

તન્ત્ર વગેરે સંબંધમાં પ્રશ્ન—

હવે એક વૈદ્ય બીજા વૈદ્યને પ્રથમથી જ આઠ જાતના પ્રશ્ન પૂછી શકે છે—તન્ત્ર, તન્ત્રના અર્થ, સ્થાન, સ્થાનના અર્થ, અધ્યાય, અધ્યાયના અર્થ, પ્રશ્ન અને પ્રશ્નના અર્થ. પૂછવામાં આવેલ વૈદ્યે એ બધું વાક્યથી, વાક્યના અર્થથી અને અર્થના અવયવથી અરોપણે કહેવું જોઈએ. ૩૦

તન્ત્રના પચાવો—

તેમાં આયુર્વેદ, શાખા, વિદ્યા, સૂત્ર, જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, લક્ષણ અને તન્ત્ર એમાં અર્થભેદ નથી એટલે કે એક અર્થવાળા છે. ૩૧

તન્ત્રના અર્થો—

તન્ત્રનો અર્થ વળી પોતાનાં લક્ષણોથી કહી દીધેલ છે; અને તે અર્થનું પ્રકરણ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન થતાં વળી શરીર, વૃત્તિ, હેતુ, વ્યાધિ, કર્મ, કાર્ય, કાલ, કર્તા, કરણ અને વિધિનો નિશ્ચય એ પ્રમાણે દશ પ્રકરણો થાય છે; તે પ્રકરણોનો સમગ્ર તન્ત્રવડે ઉપદેશ આપવામાં આવશે. ૩૨

તન્ત્રનાં આઠ સ્થાનો—

આ તન્ત્રનાં આઠ સ્થાનો છે, જેમકે-શ્લોક, નિદાન, વિમાન, શારીર, ઇન્દ્રિય, ચિકિત્સા, કલ્પ અને સિદ્ધિ સ્થાન. તેમાં શ્લોકસ્થાનના ત્રીસ અધ્યાય છે, નિદાન-વિમાન અને શારીરસ્થાનના આઠ આઠ અધ્યાયો છે, ઇન્દ્રિયસ્થાનના બાર, ચિકિત્સાસ્થાનના ત્રીસ, કલ્પસ્થાન તથા સિદ્ધિ-સ્થાનના બાર બાર અધ્યાયો છે. ૩૩

એ બ્રાહ્મણોનાં શ્લોક છે—

દરેક સ્થાનના અધ્યાયોનો સંખ્યા—

શ્લોક, ચિકિત્સા, ઇન્દ્રિય, કલ્પ, સિદ્ધિ, નિદાન, વિમાન અને શારીર નામક એ સ્થાનોમાં પહેલાં બે ત્રીસ અધ્યાયમાં, પછીનાં ત્રણ બાર અધ્યાયમાં અને તે પછીનાં ત્રણ આઠ અધ્યાયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૩૪

સ્થાનનો અર્થ પોતપોતાનાં સ્થાને, પોતપોતાના વિષય અનુસાર કહેવામાં આવશે. અત્યારે નામ અને ક્રમ પ્રમાણે આવેલા એક સો વીસ અધ્યાયો સાંભળ. ૩૫

સૂત્રસ્થાનના અધ્યાયો—

દીર્ઘાવિતીય, અપમાર્ગતંદુલીય, આરગ્વધીય, અને ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય એ ચારનો સમૂહ ઔષધને આશ્રયે છે. ૩૬

માત્રાશિતીય, તસ્યાશિતીય, નવેગાન્ધારણીય અને ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય એ ચાર, સ્વસ્થવૃત્ત સંબંધી છે. ૩૭

પ્રુકાક ચતુષ્પાદ, મહા ચતુષ્પાદ, તિસૈષણીય અને સાથે વાતકલાકલીય એ ચારને ડાહ્યા માણસે નિર્દેશ સંબંધી જાણવા. ૩૮

સ્નેહાધ્યાય અને સ્વેદાધ્યાય એ બે અને જે ઉપકલ્પનીય તથા ચિકિત્સાપ્રાબૃતીય અધ્યાયો છે તે સર્વેય કલ્પના સંબંધી છે. ૩૯

ક્રિયન્તઃશિરસીય, ત્રિશોદીય, અષ્ટોદરીય અને મહા-રોગાધ્યાય એ ચાર અધ્યાયો રોગ સંબંધી છે. ૪૦

અષ્ટૌનિન્દિતીય, લંઘનખંડણીય, સંતર્પણીય અને વિધિશાણિતિક એ ચારમાં યોજનાનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ૪૧

યજ્ઞપુરુષીય, આત્રેયભદ્રકામીય, અન્નપાનવિધિ અને વિવિધાશિતપીતીય એ ચાર અધ્યાયો અન્નનો નિશ્ચય કરનારા છે. ૪૨

દશ પ્રાણામતનિક અને અર્થેદશમહામૂલીય એ બે અધ્યાયો પ્રાણ અને દેહને ઉદ્દેશીને તથા વૈદ્યોના ગુણના સંબંધમાં કહેલા છે. ૪૩

ઔષધ, સ્વસ્થ, નિર્દેશ, કલ્પના, રોગ અને યોજના એ ચાર ચાર અધ્યાયના છ વર્ગ ક્રમે ક્રમે કહ્યા છે અને સાતમો વર્ગ અન્નપાનનો છે અને છેલ્લા બે સંગ્રહાધ્યાય છે. આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત ત્રીસ અધ્યાયોવાળું શ્લોકસ્થાન આ તન્ત્રના શુભ શિરરૂપ કહી દેખાડ્યું. ૪૪, ૪૫

શ્લોકસ્થાનની નિશ્ચિત—

મહા અર્થવાળાં ચતુષ્કાનો આ સ્થાનમાં સંગ્રહ કરેલો છે અને શ્લોકાર્થ એ જ સંગ્રહાર્થ છે માટે આને શ્લોકસ્થાન કહ્યું છે. ૪૬

નિદાનસ્થાન અધ્યાયો—

જવર, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, મેહ, કુષ્ઠ, શોષ, ઉન્માદ અને અપરમારનાં નિદાન એ પ્રમાણે નિદાનસ્થાન આઠ અધ્યાયવાળું કહેવાય છે. ૪૭

વિમાનસ્થાનના અધ્યાયો—

રસવિમાન, ત્રિવિધકુક્ષીય, જનપદેદ્વંસનીય, ત્રિવિધ-રોગવિશેષવિજ્ઞાનીય, સ્ત્રોતોવિમાન, રોગાનીકવિમાન, વ્યાધિતરૂપીય અને રોગભિષગિતીયવિમાન એ આઠ વિમાનો જ્ઞાન માટે મહર્ષિએ કહ્યાં છે. ૪૮

શારીરસ્થાનના અધ્યાયો—

કતિધાપુરુષીય, અતુલ્યગોત્રીય, પ્રુકિંકા ગર્ભાવકાન્તિ અને મહર્તા ગર્ભાવકાન્તિ કહેવામાં આવે છે, પુરુષવિચય અને શરીરવિચય એ બન્નેનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે, તથા શરીરસંખ્યા અને આદ્યો જાતિસૂત્રીય અધ્યાય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મહર્ષિ આત્રેયે શારીર કહી બતાવ્યાં છે. ૫૨

ઇન્દ્રિયસ્થાનના અધ્યાયો—

વર્ણસ્વરીય પુષ્પિતક, ત્રીન્ને પરિમર્ષણીય, ચેથો ઇન્દ્રિયાનીક, પાંચમો પૂર્વરૂપીય, કતમાનિશરીરીય, પન્નરૂપીય અને અવાર્કશિરસીય, મસ્યસ્થાવનિમિત્તીય અને સઘોમરૂપીય, અણુન્યોતીય નામનો અને ગોમયચૂર્ણીય આમ ઇન્દ્રિયસ્થાન બાર અધ્યાયવાળું કહેલું છે. ૫૫

ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાયો—

અભયામચક્રીય-પ્રાણકામીય-કરપ્રચિતીય અને આયુર્વેદ સમુત્થાનીય રસાયન, સંયોગશરમૂલીય-આસિકતક્ષીરીય-માષપર્ણભૃતીય અને પુમાંજતપલાદિક, એ બે ચતુષ્ક

એ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે; એકને રસાયન અને બીજાને વાહકરણ જાણવું. જ્વર, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, મેહ, કુષ્ઠ, શોષ, ઉન્માદ, અપરમાર, ક્ષતક્ષીણ, શોક, ઉદર, અર્શ, ગ્રહણી, પાંડુરોગ, હિષ્કાશ્વાસ, કાસ, અતિસાર, ઘર્દિ, વીસર્પ, તૂંબા, વિષ, મલવિકાર, દ્વિવણીય, ત્રિભાંધ, ઊરુસ્તંભ, વાતરોગ, વાતરક્ત અને યોનિવ્યાપદ, એ વિષયોમાં ત્રીસ ચિકિત્સાઓ કહેલ છે. હવે અહીંથી કલ્પસ્થાન કહીએ છીએ. ૬૧૩

કલ્પસ્થાનના અધ્યાયો—

મદનફલ, ઇમૂતક અને ઇક્ષ્વાકુના કલ્પ તથા ધામાર્ગવનો કલ્પ, પાંચમો વત્સકનો અને છઠ્ઠો કૃતવેધનો કલ્પ કહ્યો છે. સ્થામા અને ત્રિવૃત્તનો કલ્પ અને વળી ચતુરંગુલ, તિલ્વક, સુધા, સપ્તલા અને શંખિનીનો અને દન્તી-દ્રવન્તીનો એ બારમો કલ્પ સમાપ્ત થાય છે. ૬૨-૬૪

સિદ્ધિસ્થાનના અધ્યાયો—

કલ્પના, પંચક્રમાંધ, અસ્તિસૂત્રીય, સ્નેહવ્યાપદિકી, નેત્રવ્યાપદિકી, વમનવિરેચનવ્યાપદિકી સિદ્ધિ, અસ્તિવ્યાપદિકી સિદ્ધિ, પ્રાસૂતયોગિકી, ત્રિભાંધીય અસ્તિ સંબંધી જે સિદ્ધિ છે તે, ફલમાત્રા સિદ્ધિ અને ઉત્તર નામક સિદ્ધિ એ બાર જ સિદ્ધિઓ છે. અને એની સમાપ્તિ થતાં તંત્ર સમાપ્ત થાય છે. ૬૫-૬૭

અધ્યાયનો વિષય પોતપોતાનાં સ્થાનમાં અને અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તે સર્વ વિષયને સંક્ષિપ્ત કરીને પોતપોતાની અનુસાર સર્વ જગ્યાએ કહેવા જોઈએ. ૬૮

તત્ત્વ વગેરેનો નિષ્ક્રિ—

રૂઢિ અનુસાર શાસ્ત્રમાંથી વિધિપૂર્વક પૂછવું તે પ્રશ્ન કહેવાય છે. પ્રશ્નનો અર્થ યુક્તિયુક્ત હોય છે અને તેના અર્થનો નિશ્ચય શાસ્ત્રદ્વારા જ થાય છે. ૬૯

તંત્રણુ-ધારણુ કરી રાખવું એ ઉપરથી તંત્રની નિરુક્તિ થાય છે; અર્થો સ્થિત થવાથી સ્થાન અને અર્થને ઉદ્દેશીને હોય છે માટે અધ્યાય નામ-સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે. ૭૦

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અનુસાર આખાંચે અષ્ટકને પ્રકાશિત કર્યું છે અને તંત્રનો સંગ્રહ પણ સારી રીતે નિશ્ચિત કરીને સંપૂર્ણપણે કહ્યો છે. ૭૧

પર અને અવર વૈયની પરીક્ષા—

સંભવ વગર વર્તક પક્ષીઓના ઓચિંતા જ ઊડવાના ઉત્પાતની પેઠે એકદેશીય જ્ઞાનવાળા મનુષ્યોના પણ ઉત્પાતો હોય છે કે જે ઉત્પાતો ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ઉત્તમ અધમની પરીક્ષા કરવા માટે સર્વ સ્થાને વાદની શરૂઆતમાં તેઓને એ આઠ પ્રશ્ન પૂછવા; કારણ કે તેમાં શાસ્ત્ર જાણનારનું જ બળ દેખાય છે. ૭૨

જેવી રીતે ધનુષની દોરીના ટંકારથી વર્તક પક્ષીઓ નાક્કી જાય છે તેવી રીતે શાસ્ત્રમાં અદ્ય બળવાળા એકદેશીય જ્ઞાનવાળા પુરુષો સમજા શાસ્ત્રના કેવળ શબ્દ-માત્રથી ભ્રમમાં પડી જાય છે. ૭૪

પશુઓની નબળાઈને લઈ કાઠક પશુ તેઓની વચ્ચે વર જેવું બની રહે છે; પણ સાચેસાચું વર આવતાં તે પશુ પોતાના અસલ સ્વભાવને પામે છે. ૭૫

તેવી રીતે અજ્ઞાનીઓની વચ્ચે રહેલો કાઠ ખડાઈ ખોર અજ્ઞાની પોતાને આત્મ તરીકે સ્થાપિત કરે છે પણ આત્મનો ભેટો થતાં ભેદ ખૂલી જાય છે. ૭૬

ઊનમાં છૂપાયેલા વૃદ્ધ નોળિયાની પેઠે બુદ્ધિ વગરનો અને શાસ્ત્રનાં બહુ જ્ઞાન વગરનો તે હલકટ જડની પેઠે વાદ-વિવાદમાં શું કહી શકે? ૭૭

અદ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા પણ સદાચારી મનુષ્યો સાથે વેલે વિગ્રહ ન કરવો જોઈએ. પણ પોતાને આત્મ માનનાર અન્યને પૂર્વોક્ત આઠ પ્રશ્નોથી શરૂઆતમાં જ પાડી નાખવા. ૭૮

અજ્ઞાનીઓ ધણુખરું દંભી, વાચાલ, બહુભેદા અને સંબંધ વગરનું બેલતારા હોય છે, પણ સત્પુરુષો ધણુખરું ત્રિવલ્લાપી, યુક્તભાષી અને અદ્યભાષી હોય છે. ૭૯

અહંકારરહિત મનુષ્યે તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરવા માટે, અદ્યપ શ્રુત-અજ્ઞાન અને વાચાલ વિવાદીઓને સાંખી લેવા ન જોઈએ. ૮૦

પ્રાણીઓ ઉપર જેને પરમ અનુગ્રહ છે અને તત્ત્વ-જ્ઞાનમય જેની દયા છે તેઓની મતિ સિથિયાવાદ રોકવામાં તત્પર હોય છે. ૮૧

પોતાના તંત્રમાં આપ્ત ન હોય તેવા પુરુષો અસ-ત્પક્ષ એટલે શાસ્ત્રસિદ્ધ ન હોય તેવો પક્ષ, સમય ન હોવો, દુષ્પ્રાવાનું બહાનું, કંભ અને કઠોર વચનરૂપી સાધનવાળા તથા ધણુંખરું પારકાના દોષ કાઢનારા હોય છે. ૮૨

કાલપાશ જેવા અને શાસ્ત્રને દૂષિત કરનારા તેઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અને શાન્તિ-જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી પૂર્ણ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોને સેવવા જોઈએ. ૮૩

શાસ્ત્રનાં જ્ઞાન-અજ્ઞાનના ગુણ-દોષો—

શરીર અને મન બન્નેને આશ્રયે રહેલું સમગ્ર દુઃખ યુદ્ધિ ન હોવાથી થાય છે અને શરીર તથા મન બન્નેને આશ્રયે રહેલું સમગ્ર સુખ વિમલ યુદ્ધિમાં સ્થિત છે. ૮૪

જેઓની દષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે તેઓને જેવી રીતે સૂર્યમંડલ પ્રકાશ કરતું નથી તેવી રીતે ઉદાર અર્થવાણું આ જ શાસ્ત્ર અજ્ઞાનીઓને પ્રકાશદાતા બનતું નથી. ૮૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

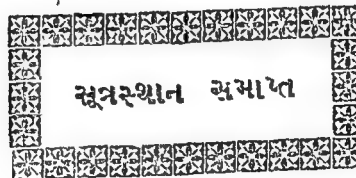
તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

હૃદયમાં દશ મહામૂલ ધમનીઓ, જે કારણે એની એ સંસારો કરવામાં આવી, માર્ગ સુધીની છ પ્રધાન વસ્તુઓ, આયુર્વેદ બાળનારાનું જે લક્ષણ, સાત પ્રશ્નોના સમૂહ અને આઠ પ્રશ્નોના સમૂહ તથા તેઓના નિર્ણય, જે પ્રમાણે બેલવું જોઈએ તે અને છ પ્રકારના એક-દેશીય જ્ઞાનવાળા પુરુષો—એ સર્વ આ ‘અર્થેદશમહામૂલ’ અધ્યાયમાં પ્રકાશિત કર્યું. આ અધ્યાય આ આખાંય તંત્રનો કેવળ સંગ્રહ છે.

જે પ્રમાણે ફૂલોના સંગ્રહ માટે સુતર વાપરવામાં આવે છે તેવી રીતે વિષયોના સંગ્રહ માટે ઋષિએ આ સંગ્રહ કર્યો છે. ૮૬-૮૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શ્લોકસ્થાનમાં ‘અર્થેદશમહા-મૂલીય’ નામક ત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩૦

અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં આટલી અવધિ સુધી આપું સૂત્રસ્થાન સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. ૯૦

સૂત્રસ્થાન સમાપ્ત

ચરક સંહિતા.

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

:: જ્વરનિદાન ::

જ્વરનિદાન લઘ્વાયનો વલ્કન—

“ હવે અહીંથી ‘જ્વરનિદાન’ નું વ્યાખ્યાન કરશું. ”
આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું
છે. ૧,૨

‘નિદાન’ પદના પચાસો—

અહીં ખરેખર હેતુ, નિમિત્ત, આયતન, કર્તા, કારણ,
પ્રત્યય, સમુત્થાન અને નિદાન એ એકાર્થવાચક શબ્દો છે.

નિદાનના ષળ પ્રકાર—

તે ત્રણ પ્રકારનાં છે— અસામ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ,
પ્રજાપરાધ અને પરિણામ. ૩

વ્યાધિના મેદો—

એમાંથી ત્રણ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે—
આત્મેષ, સૌમ્ય અને વાયવ્ય; અને બે પ્રકારના બીજા-
રાજસ અને તામસ. ૪

વ્યાધિના પચાસો—

તેમાં વ્યાધિ, આમય, ગદ, આતંક, યક્ષ્મા, જ્વર,
વિકાર અને રોગ એકાર્થવાચક છે. ૫

રોગ જાળવાના ઉપાયો—

તેનું જ્ઞાન નિદાન, પૂર્વરૂપ, લિંગ, ઉપશય અને
સંપ્રાપ્તિથી થાય છે. ૬

નિદાનનું લક્ષણ—

તેમાં નિદાન એ કારણ છે એમ અગાઉ કહી દીધું
છે. ૭

પૂર્વરૂપનું લક્ષણ—

રોગની ઉત્પત્તિ પહેલાંનું લક્ષણ તે પૂર્વરૂપ. ૮

રૂપનું લક્ષણ અને પચાસો—

રોગ ઉત્પન્ન થયા પછી લક્ષણ થાય તે વળી
લિંગ કહેવાય છે. તેમાં લિંગ, આકૃતિ, લક્ષણ, ચિહ્ન,
સંસ્થાન, વ્યંજન અને રૂપ એ એકાર્થવાચક છે. ૯

વપશયનું લક્ષણ—

હેતુવિપરીત, વ્યાધિવિપરીત, હેતુવ્યાધિવિપરીત, હેતુ-
વિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી અને હેતુવ્યાધિ-
વિપરીતાર્થકારી ઔષધ-આહાર અને વિહારનો સુખકર
પરિણામવાળો ઉપયોગ તે ઉપશય. ૧૦

સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ તથા મેદો—

રોગની સંપ્રાપ્તિ, જાતિ અને આગતિ એ એકાર્થ-
વાચક છે. ૧૧

તે સંપ્રાપ્તિ સંખ્યા, પ્રાધાન્ય, વિધિ, વિરૂપ
તથા બલકાલના ભેદથી બિન્ન બિન્ન થાય છે. (૧)

ત્યારે સંખ્યા; જેમકે આઠ જ્વર, પાંચ શુદ્ધ, સાત કુષ્ઠ વગેરે વગેરે. (૨)

દોષોની પ્રધાનતા વળી 'તર' અને 'તમ'થી જાણી શકાય છે; તેમાં જેમાં પ્રધાનતા ખતાવવા 'તર' અને ત્રણમાં 'તમ' લગાડાય છે. (૩)

વિધિ ભેદથી—નિજ અને આગન્ટુના ભેદથી વ્યાધિઓ એ પ્રકારના છે; ત્રિદોષના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે; સાધ્ય, અસાધ્ય, મૃદુ અને દારુણના ભેદથી ચાર પ્રકારના છે. (૪)

એક બીજા સાથે મળેલ દોષોનો વળી અંશાંશ બલભેદ તે આ પ્રકરણમાં વિકલ્પ છે. (૫)

તેઓનાં પૃથક્ લક્ષણો—

વ્યાધિઓના બલકાલનો ભેદ વળી ઝડપ, અહોરાત્ર તથા ભોજનકાલની વિધિ પર આધાર રાખે છે. ૧૨

નિદાનર્પચકનાં વર્ણનનો ઉપસંહાર—

તેથી સામ્ય મન અને શુદ્ધિવાળા વૈદ્યે વ્યાધિઓને હેતુ વગેરે ભાવેથી ખરા સ્વરૂપમાં જાણવા બોધ્યો. ૧૩
આ પ્રમાણે નિદાનસ્થાનનો સંક્ષિપ્ત અર્થ કહ્યો છે. હવે ફરીથી ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક ઉપદેશ કરતાં તેની વ્યાખ્યા કરશું. ૧૪

આ સ્થાનમાં કહેવાના વ્યાધિઓ—

તેમાં પહેલાં જ ત્યારે લોભ, હિંસા તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખ્ય વ્યાધિઓની પહેલાં નિદાન આપીને, ક્રમસર વ્યાખ્યા કરશું; તથા ચિકિત્સાનાં મૂલ્યો પણ સંક્ષેપમાં કહેશું. શેષ, અર્થ વગેરે જે ઉપયોગ વ્યાધિઓ છે તેઓની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર ચિકિત્સાસ્થાનમાં કરશું. ૧૫

જ્વર પ્રથમ કહેવાતું કારણ—

શારીરિક રોગોમાં જ્વર પ્રથમ હોવાથી અહીં ખરેખર વિકારોમાં પ્રથમ જ્વરનો જ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ૧૬

જ્વરનાં આઠ કારણો—

મનુષ્યોને ખરેખર આઠ કારણોથી જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે—વાતથી, પિત્તથી, કફથી, વાતપિત્તથી, વાતકફથી, પિત્તકફથી, વાતપિત્તકફથી અને આઠમાં કારણ આગન્ટુથી. ૧૭

તે જ્વરનાં નિદાન, પૂર્વરૂપ, લિંગ અને ઉપશયના ભેદોની હવે વ્યાખ્યા કરશું, ૧૮

વાતજ્વરનાં હેતુ-સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

રક્ત, લઘુ, શીત, વમન, વિરેચન, આસ્થાપન અને શિરોવિરેચનના અતિયોગથી તથા વ્યાયામ, વેગનો નિરોધ, અનશન, પ્રહાર, મૈથુન, ઉદ્વેગ, શોક, બહુ લોહીનું નીકળવું, જાગરણ અને શરીરની વિષમ ઊંડોસ, સૂવું વગેરેનું અતિશય સેવન કરવાથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. ૧૯

પ્રકોપ પામેલો તે જ્યારે આમાશયમાં પ્રવેશ કરી, ગરમી સાથે મિશ્રિત બની, આહારના પરિણામરૂપ પ્રથમ રસ નામના ધાતુની પાછળ જઈને, રસ અને પરસેવાને વહન કરનાર સ્રોતોને પૂરી દઈ, અગ્નિને મંદ કરી, ગરમીને પાચનસ્થાનમાંથી બહાર કાઢી, આખાં શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે ત્યારે તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦

તેનાં આ લક્ષણો થાય છે; જેમકે—આવવા અને ઊતરવાની વિષમતા, ગરમીની વિષમતા, જ્વરનું ક્યારેક તીવ્ર લાગવું અને ક્યારેક હલકું લાગવું, પચી ગયા પછી-દિવસને અંતે-રાતને અંતે કે વર્ષામાં જ્વરનું આવવું કે વૃદ્ધિ પામવું, નખ-આંખ-મુખ-મૂત્ર-મળ અને આમડી વિશેષે કરીને કઠોર અને અરુણ વર્ણનાં થવાં, મળ-મૂત્ર ખુલાસેથી ન આવવાં; શરીરનાં તે તે અવયવોમાં અનેક પ્રકારની ઉપમા આપી શકાય તેવી ચલ અને અચલ વેદના, જેમકે-પગનું સ્પર્શસ્નાન, પિંડીઓમાં પીડા, ગાંઠણ અને સર્વ સન્ધિઓનું જાણે કે છૂટું પડવું, ઊરુઓમાં શિથિલતા, કેડ-પડખાં-પીઠ-સ્કન્ધ-આહુ-ખભા અને છાતીમાં અત્યંત લાંબા જેવી-કાપવા-જેવી-મસળવા જેવી-મથન જેવી-છૂટું પડવા જેવી-ફાટ જેવી અને ધકેલાવા જેવી પીડા. જડખાં પોતાનું કામ ન બજાવી શકે, કાનોમાં

અવાજ, શંખ દેશમાં સોઈ માર્યા જેવી પીડા, મોઢું કષાય થવું કે વિરસ થવું, મુખ-તાળવું અને કંઠમાં શોષ, તરસ, હૃદયનું ઝંઘાવું, સૂકી ઉલટી, મૂકી ઉધરસ, છીંક અને ઝોડકાર રોડાઈ રહેવા, અગરસ તરફ અણુગમો, લાળ પડે, અરુચિ થાય અને કંઈ પચે નહિ, ખિન્નતા, બગાસાં, બેવડ વળી જરૂં, ધૂનરી, શ્રમ, ભ્રમ, બળકાટ, નિદ્રા ન આવવી, રુંવાડાં ઊભાં થવાં અને દાંત અંબાઈ જવા, ઉષ્ણ દ્રવ્યો ગમવાં અને નિદાનમાં કહેલા ભાવો અનુકૂલ ન થવા અને એથી વિપરીત અનુકૂલ થવા—એ વાતજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૨૧

પિત્તજ્વરનાં-નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

ઉષ્ણ-અમ્લ-લવણ-ક્ષાર અને કટુક દ્રવ્યો તથા અણુર્ણ પર ભોજન—એ સર્વનું અતિશય સેવન કરવાથી અને તીક્ષ્ણ તક્રા અને અગ્નિના સંતાપ, શ્રમ, ક્રોધ, અને વિષમ ભોજનથી પિત્ત પ્રકોપ પામે છે. ૨૨

પ્રકોપ પામેલું તે પિત્ત જ્યારે આમાશયમાંથી ગરમીની સાથે મળીને આહારના પરિણામરૂપ પ્રથમ રસ નામના ધાતુની પાછળ જઈને, રસ અને રવેદને વહન કરનાર સ્રોતોને પૂરી દઈ, દ્રવતાથી અગ્નિને મંદ બનાવી, ગરમીને પાચનસ્થાનમાંથી બહાર કાઢી, અતિ પીડા કરતાં કરતાં આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે ત્યારે તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩

તેનાં આ લક્ષણો થાય છે; જેમકે—પાઘેલું પચવા વખતે-મધ્યાહ્ને-મધરાત્રે કે શરદ ઋતુમાં વિશેષ કરીને આખા શરીરમાં એક સાથે તાવ આવવો કે વધી જવો, મોઢું તીખું થવું, નાક-મુખ-કંઠ-હોઠ અને તાળવાંનો પાક, તૃષા, મદ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, પિત્તની ઉલટી, અતીસાર, અન્નદોષ, શિથિલતા, ખેદ, બળકાટ, શરીરે લાલ રંગનાં ચક્રામાં ઉપડવાં, નખ-આંખ-મુખ-મૂત્ર-મળ અને ચામડીમાં લીલાશ કે પીળાશ, ઉષ્ણતાની અતિશય તીવ્રતા, બહુ પ્રમાણમાં દાહ, શીત દ્રવ્યો ગમવાં અને નિદાનમાં કહેલા ભાવો અનુકૂલ ન થવા અને વિપરીત અનુકૂલ થવા—એ પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૨૪

શ્લેષ્મજ્વરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

સ્નિગ્ધ-ચુરુ-મધુર-પિચ્છિન્ન-શીત-અમ્લ અને લવણ દ્રવ્યો તથા દિવસની નિદ્રા, હર્ષ, વ્યાયામ ન કરવો, એ સર્વનું અતિશય સેવન કરવાથી કફ પ્રકોપ પામે છે. ૨૫

પ્રકોપ પામેલો તે જ્યારે આમાશયમાં પ્રવેશ કરી, ગરમ સાથે મિશ્રિત બની, આહારના પરિણામરૂપ પ્રથમ રસ નામના ધાતુની પાછળ જઈ, રસ અને રવેદને વહન કરનાર સ્રોતોને પૂરી દઈ, અગ્નિને મંદ બનાવી, ગરમીને પાચનસ્થાનમાંથી બહાર કાઢી, અતિ પીડા કરતાં કરતાં આખાં શરીરમાં પ્રસરી જાય છે ત્યારે તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬

તેનાં આ લક્ષણો થાય છે; જેમકે—આખાં શરીરમાં ખાતાવેંતજ-બપોર પહેલાં-આગલી રાત્રે અને વસન્ત ઋતુમાં વિશેષ કરીને આખાં શરીરમાં એક સાથે તાવનું આવવું કે વધી જવું, અંગે ભારે થવાં, અગ્નિની અનિચ્છા, કફ પડવો, મોઢામાં મીઠાશ, મોળ, હૃદયનો ઉપદેપ, સ્તિમિતતા, ઉલટી, મંદાગ્નિ, નિદ્રાની અધિકતા, જડતા, તન્દ્રા, કાસ, શ્વાસ, સળેખમ, શીતતા, નખ-આંખ-મુખ-મૂત્ર-મળ અને ચામડીની શ્વેતતા, અંગે-માંથી અતિશય શીત પિડકાઓનું અતિ ઉપડી આવવું, ઉષ્ણ દ્રવ્યો ગમવાં અને નિદાનમાં કહેલા ભાવો અનુકૂલ ન થવા તથા વિપરીત ભાવો અનુકૂલ થવા—એ કફજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૨૭

દ્વન્દ્વ અને ત્રિદોષજ્વરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

વિષમ ભોજનથી, અનશનથી, આહારનાં પરિવર્તનથી, ઋતુની વ્યાપતિથી, અસાત્મ્ય ગંધ સંઘવાથી, વિપયુક્ત જલના ઉપયોગથી, ઝેરથી, પવિત્રતાની નજીક રહેવાથી, રતેહ-સ્વેદ-વમન-વિરેચન-આરથાપન-અનુવાસન અને શિરો-વિરેચનનો યોગ્યપણે પ્રયોગ ન થવાથી કે તેની ઉપર પથ ન પાળવાથી, સ્ત્રીઓને વિષમ પ્રસૂતિથી તથા સુવાવડ પછી મિથ્યા ઉપચારથી, કલા પ્રમાણેના હેતુઓ મિશ્રિત થવાથી નિદાન પ્રમાણે બળે દોષમાંથી એક

દંડ અથવા ત્રણેય દોષ પૂરા એકસાથે પ્રકોપ પામે છે. પ્રકોપ પામેલા તેઓ તે જ ક્રમે જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૮

તેમાં કહ્યાં તેવાં જ્વરલક્ષણોનાં મિશ્રપણાંની સિદ્ધતા જોઈને કોઈ જ્વર દંડજન્ય એટલે એ દોષવાળો કે સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણ દોષવાળો જાણવો. ૨૯

આગન્તુ જ્વરના ચાર પ્રકારો—

અભિઘાત, અભિષંગ, અભિચાર અને અભિશાપથી આઠમો આગન્તુ જ્વર થાય છે જેમાં પ્રથમ વ્યથા થાય છે. કેટલાક વખત સુધી તે કેવળ આગન્તુ રહીને પછી દોષોની સાથે અતુઅંધ પામે છે.

કારણભેદથી દોષોનો અનુવન્ધ—

તેમાં અભિઘાતજન્ય જ્વર દુષ્ટ રક્તનો આશ્રય કરનાર વાયુથી અતુઅંધ પામે છે. અભિષંગજન્ય વળી પાતપિત્તથી, અભિચારજન્ય અને અભિશાપજન્ય વળી સન્નિપાતથી અતુઅંધ પામે છે. ૩૦

આગન્તુ જ્વરની વિશેષતા—

સાત પ્રકારના જ્વરથી સિન્ન લક્ષણ, ચિકિત્સા અને નિદાન હોવાથી તે આગન્તુને સિન્ન જાણવો જોઈએ; અને તેના ઉપચાર સાધારણ ચિકિત્સાથી કરાય છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારની જ્વરપ્રકૃતિ કહી છે. ૩૧

જ્વર એક જ છે છતાં કારણભેદથી ભેદો દેખાય છે—

સંતાપરૂપી લક્ષણવાળો જ્વર એક જ છે. તેને જ અભિપ્રાયની સિન્નતાથી અને નિજ તથા આગન્તુ ભેદથી એ પ્રકારનો કહે છે. તેમાં વાત વગેરેના વિકલ્પથી વૈદ્યો નિજ જ્વરને એ પ્રકારનો, ત્રણ પ્રકારનો, ચાર પ્રકારનો અને સાત પ્રકારનો કહે છે. ૩૨

જ્વરનાં પૂર્વરૂપો—

તેનાં આ પૂર્વરૂપ થાય છે; જેમકે—મુખની ચિરમ્તા, અંગોનાં ભારેપણું, અન્નની અનિચ્છા,

આંખોની આકુળતા, આંસુનું આવવું, નિદ્રાની અધિકતા, બેચેની, બગાસાં, બેવડ વળવું, ધૂનરી, શ્રમ, ભ્રમ, બળકાટ, બગરણ, રોમહર્ષ અને દન્તહર્ષ, શબ્દ-શીત-વાત અને તડકો ગમવાં કે ન ગમવાં, અરોચક, અપચો, દુર્બળતા, અંગમર્દ, શિથિલતા, અદ્યપ્રાણતા, દીર્ઘસૂત્રી-પણું, આળસ, ઉચિત કર્મનો ત્યાગ, પોતાનાં કામમાં પ્રતિકૂલતા. યુરુઓનાં વાક્યોમાં દોષ શોધના, બાળકો તરફ દ્રેષ પોતાના ધર્મમાં ઉપેક્ષાજ્ઞતિ, માળા-લેપન અને ભોજનમાં કલેશ, મધુર ભક્ષ્યો તરફ દ્રેષ, અમ્બ-લવણ અને કટુક પદ્યોની પ્રિયતા—એ તાવ પહેલાં જ્વરનાં પૂર્વરૂપ થાય છે. અને વળી તાવથી પાડિત હોવા છતાં તેને ચાલુ રહે છે. ૩૩

આ પ્રમાણે જ્વરનાં આ લક્ષણો એક એક કરીને વિસ્તારપૂર્વક અને સંક્ષેપથી કહી બતાવ્યાં છે. ૩૪

જ્વરની ઉત્પત્તિ તથા પ્રમાણ—

જ્વર ખરેખર મહાદેવજીના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલો, સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણ હરનાર, દેહ-ધન્દ્ર્ય અને મનને તાપ કરનાર, પ્રજા-બળ-વર્ણ-હર્ષ અને ઉત્સાહને ઓછાં કરનાર તથા શ્રમ-કલમ-મોહ-અને આહારનો પ્રતિઅંધ ઉત્પન્ન કરનાર છે; શરીરને જ્વરિત કરે છે તેથી જ્વર કહેવાય છે. જેવો એ જ્વર છે તેવા ખીખ વ્યાધિઓ ભયંકર, બહુ ઉદ્રવ કરનાર અને કષ્ટ-સાધ્ય નથી. તે સર્વ રોગોનો અધિપતિ છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં પશુપક્ષીઓમાં તે બહુ પ્રકારના શબ્દોથી સંજ્ઞિત થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ તાવ સહિત જ જન્મે છે અને તાવ સહિત જ મૃત્યુ પામે છે; તે મહાં મોહ કરનારો છે. તેનાથી પરભવ પામેલાં પ્રાણીને પૂર્વદેહતું કંઈ પણ કર્મ યાદ આવતું નથી અને અંત સમયે પણ તે જ્વર જ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણને હરે છે. ૩૫

જ્વરનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

તેમાં જ્વર આનાશયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી, પૂર્વરૂપો દેખાતાં કે જ્વરની શરૂઆતમાં હલકું ભોજન કે અપતર્પણ હિતકર છે. ત્યાર પછી પોતપોતાની

જરૂરીઆત અનુસાર કપાયપાન-અભ્યંગ-સ્નેહ-સ્વેદ-પ્રદેહ-પાર્શ્વેક-અનુલેપન-વમન--વિરેચન-આસ્થાપન-અનુવાસન-ઉપશમન-નર્યકર્મ-ધૂપ-ધૂમ-પાન-અન્ન અને ક્ષીરભોજનનાં વિધાનને યુક્તિથી પ્રયોજવાં. ૩૬

વળી સર્વેય જીર્ણવરોમાં પોતપોતાનાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલાં ઘીનું પાન પ્રશસ્ત છે; કારણ કે ઘી સ્નેહને લઈ વાતનું શમન કરે છે; સંસ્કારથી કંદનું અને શિતળતાને લઈ પિત્ત અને ગરમીનું શમન કરે છે. તેથી પાણી જેમ અગ્નિથી બળેલાં દ્રવ્યોમાં હિતકર છે તેમ ઘી સર્વેય જીર્ણવરમાં હિતકર છે. ૩૭

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

શાન્તિને અનુલક્ષીને મનુષ્યો બળતાં ધરને જેમ પાણીથી સીંચે છે તેમ જીર્ણવરમાં ઘી છે. ૩૮

ઘી સ્નેહને લઈ વાતને શાન્ત કરે છે, શીતલતાથી પિત્તને કાણુમાં લે છે અને સંસ્કારને લઈ સમાન શુણ્વાળા દોષ કંદને છોટે છે. ૩૯

ઘી જેટલું સંસ્કારવાળું થાય છે તેવો ખીન્ને કાઈ પણ સ્નેહ થતો નથી. એથી ઘી સર્વ સ્નેહોમાં ઉત્તમ માનેલ છે. ૪૦

ગચમાં વહેલા વિપયો પદ્મમાં વહેવાય તેમાં દ્વિવર્તિ નથી—

ગલમાં કહેલો વિષય ફરીથી શ્લોકોમાં કહેવામાં આવે છે; માટે સ્પષ્ટતાના નિશ્ચય ખાતર બે વાર કહેવું એ નિન્દિત નથી. ૪૧

અધ્યાચાર્યસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

નામના પર્યાયો સાથે ત્રણ પ્રકારના હેતુ, પાંચ પ્રકારના રોગ, રોગનાં લક્ષણોના પર્યાયો, વ્યાધિ ઓળખવાના પાંચ પ્રકારના ઉપાય, આઠ પ્રકારના નવર, તેનાં દૂરનાં અને નજીકનાં કારણો, પૂર્વરૂપ, રૂપ અને સંક્ષેપમાં ઔષધ-એ સર્વ જનરરહિત ભગવાન પુનર્વસુએ નમન કરતા અગ્નિવેદને પ્રથમ ‘જનરનિદાન’માં કહ્યાં. ૪૨-૪૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેદે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનની અંદર ‘જનરનિદાન’ નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય ખીન્ને

રક્તપિત્તનિદાન

રક્તપિત્તનિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘રક્તપિત્તનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરું.” આ વિષયમાં ભગવાન આનેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ—

જે અવસ્થામાં પિત્તને રક્તપિત્ત સજા પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેયું. ૩

જ્યારે પ્રાણી મોટે ભાગે યવક-ઉદાલક અને કોર-દૂધ વગેરે અન્ને ખાય છે, વળી બહુ ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ અને વાલ્લ-અડદ-કૃમચી-સૂપ અને ક્ષાર મેળવેલ કે દહીં-દહીંનો મંડ-પાતળી-છાશ કદ્દર અને ખાટી કાંચ-યુક્ત વરાહ-મહિપ-ધેટાં-મત્સ્ય અને ગાયનાં માંસ-વાળાં, તલવટ-પિંડણ અને સૂકાં શાક સહિત, મૂળા-સરસવ-લસણ-કરંજ-સરગવે-મંદિ-સરગવે-બૂત્તુ-ચુત્તસી-સુમુખ-કુઠેરક-ગંડીર-કાલમાલક-પર્ણાસ-ક્ષવક અને મરચનાં અથાણાં ચટણીવાળાં, સુરા-સૌવીર-તુષેદક-મૈરેય-મેદક-મધૂચક-શુકત-મોટાં બોર અને બોર વગેરે વાણુંખરું ખટાશવાળાં દ્રવ્યોનાં અનુપાનવાળાં તથા મોટે ભાગે પિષ્ટાન્નની મુખ્યતાવાળાં ખીન્ન અન્ન ખાય છે તથા ગરમીથી તપેલો અતિમાત્રામાં કે વારંવાર કાચું દૂધ પીએ છે. દૂધની સાથે રોડિયું શાક ખાય છે અથવા સરસવના તેલમાં અને ક્ષારમાં સિદ્ધ કરેલ કાણુકપોત ખાય છે અને કળથી-તલવટ-અણું અને લકુચથી પકાવેલાં શૌકિતકોની સાથે, ગરમાંથી પીડાયેલો દૂધ પીએ છે તો તે પ્રમાણે અચરતા તેનું પિત્ત પ્રકોપ પામે છે અને લોહી પોતાનાં પ્રમાણથી વધી જાય છે. પ્રમાણમાં તે વધી જતાં, પ્રકોપ પામીને

શરીરમાં ફેલાવું જે પિત્ત, ચક્રત અને પ્લીહામાંથી ઉત્પન્ન થતા અને રુધિર વહન કરતા સ્રોતોનાં લોહીના અભિખ્યન્દથી ભારે થયેલાં મુખોએ પહોંચીને તે મુખોને પૂરી દે તે જ પિત્ત રક્તને દૂષિત કરે છે. ૪

પિત્ત 'રક્તપિત્ત' શા માટે કહેવાય છે—

સંસર્ગને લઈ, રક્ત દુષ્ટ થવાથી અને ગંધ તથા વર્ણ રક્ત જેવાં જ થઈ જવાથી પિત્તને 'રક્તપિત્ત' કહે છે. ૫

રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપો—

તેનાં આ પૂર્વરૂપો થાય છે; જેમકે—અજની અનિચ્છા, ખાદ્યેલાં વિદ્વહ, શુક્રતા જેવા ખાટા ગંધ અને રસવાળા ઓડકાર, વારંવાર ઉલટી આવવી, ઉલટી ધૂણાજનક થવી, સ્વરભેદ, ગાત્રોની શિથિલતા, સર્વ શરીરે દાહ, મોઢામાંથી જાણે કે ધુવાડા નીકળતો હોય, મોઢાંમાં લોહું-લોહી-મત્સ્ય અને આમ જેવી ગંધ, શરીર-અવયવ-મળ-મૂત્ર-સ્વેદ-લાળ-લીંટ-મુખનો મેલ-કાનનો મેલ-આંખનો મેલ અને ફેડકીઓમાં રતાશ-લીલાશ અને પીળાશ, અંગમાં વેદના અને સ્વપ્નમાં લાલ-નીલ-પીળાં અને ઈટોડી રૂપોનું તથા તેજસ્વી રૂપોનું વારંવાર દર્શન—એ રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૬

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો—

અને ઉપદ્રવો ખરેખર—દુર્બળતા, અરુચિ, અપચો, શ્વાસ, કાસ, જંબર, અતીસાર, શોષ, શોષરોગ, પાંડુરોગ અને સ્વરભેદ છે. ૭

દોષભેદ પ્રમાણે રક્તપિત્તના માર્ગભેદ—

એના માર્ગ વળી બે છે—ઉપર અને નીચે. બહુ કફવાળા શરીરમાં કફના સંસર્ગથી તે ઉપર તરફ જઈને કાન-નાક-આંખ અને મુખથી ઝરે છે; અને બહુ વાતવાળાં શરીરમાં વાતના સંસર્ગથી નીચે તરફ જઈને મૂત્ર અને અને મળના માર્ગથી ઝરે છે; બહુ કફ અને વાતવાળાં શરીરમાં વળી તે કફ અને વાતના સંસર્ગથી બન્ને

માર્ગે જાય છે અને તે બન્ને માર્ગે જઈને શરીરનાં ઉપર કહેલાં અધ્યાય છિદ્રોમાંથી ઝરે છે. ૮

રક્તપિત્તની સાધ્યાસાધ્યતા—

તેમાં જે ઉપરના ભાગનું છે તે વિરેચનથી ઉપચાર કરવાથી તથા બહુ ઔષધોથી સાધ્ય છે. પણ જે નીચેના ભાગનું છે તેનો ઉપચાર વમન હોવાથી તથા ઔષધ થોડાં હોવાથી યાધ્ય છે. જે બન્ને ભાગનું છે તેના ઉપર વમન અને વિરેચન ઉપયોગી ન હોવાથી તથા તેનું કંઈ ઓસડ ન હોવાથી અસાધ્ય છે. ૯

રક્તપિત્તની પ્રથમ ઉત્પત્તિ—

પૂર્વે ખરેખર દક્ષિના યજ્ઞના નાશ વખતે રુદ્રના ક્રોધયુક્ત અમર્ષરૂપી અગ્નિથી પ્રાણીઓનાં શરીર અને પ્રાણ સંતપ્ત થતાં, રક્તપિત્તનો પ્રકોપ જંબર પછી પેદા થયો. ૧૦

રક્તપિત્તનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

શીઘ્રકારી અને દાવાગ્નિની પેટે આવી પડેલા તે મારક રક્તપિત્તની સંપૂર્ણ શાંતિ માટે મનુષ્યે ચીવટથી માત્રા, દેશ અને કાલ જોઈને, સંતપ્તિથી કે અર્પતપણથી, કામળ-મધુર-શિશિર-તિક્ત અને કષાય ખોરાકથી, પ્રદેહ-પરિષેક-અવગાહ અને સંસ્પર્શનથી તથા વમનાદિકથી ઉપચાર કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. ૧૧

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તની સાધ્યતાનું કારણ—

જે રક્તપિત્ત ઊર્ધ્વ માર્ગે ગ્રહણ કરે છે તે વિરેચનની યોગિકતાથી તથા ઔષધોની બહુતાથી સાધ્ય છે. ૧૨

પિત્તને જીતવા માટે વિરેચન શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે અને તેના અનુબન્ધ સ્વરૂપે જે કફ છે તેને માટે પણ તેને અધમ માનેલ નથી. ૧૩

તેમાં મધુર ઓસડ યોગવાહી છે, માટે જે રક્તપિત્ત ઉપર તરફ જાય છે તેને સાધ્ય માનેલ છે. ૧૪

અંધોગ રક્તપિત્તની ચાપ્યતાનું કારણ—

જે રક્તપિત્ત નીચે તરફ જનાર છે તે વમનની ઓછી અસરને લઈ તથા ઓસડોની અલ્પતાને લઈ ચાપ્ય છે એમ નકકી કરેલું છે. ૨૫

પિત્તને છતવામાં વમન ઓછ કહેવાતું નથી; અને તેના અનુબંધ સ્વરૂપે જે વાયુ છે તેની શાંતિમાં વમન અધમ માન્યું છે. ૧૬

કપાય અને તિક્ત અોસડો પાણુ તેમાં ઉપયોગી નથી તેથી જે નીચે તરફનું રક્તપિત્ત છે તેને ચાપ્ય કહેવું છે. ૧૭

હમયગ રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનું કારણ—

વળી જે રક્તપિત્ત બને માર્ગ અહણુ કરે છે તે અગાઉ કહેલાં કારણે જ અસાધ્ય છે એમ જાણવું. ૧૮

તેનાથી ઉલટા માર્ગે જનાર કોઈ સંશોધન નથી અને રક્તપિત્તમાં ઉલટા માર્ગે દોષ દૂર કરવો જોઈએ. ૧૯

એવીજ રીતે એનું ઉપશમન પણ ખીલકુલ નથી જ. ભારે દોષો મિશ્રિત બને છે ત્યારે શમનને સર્વ છતનાર માન્યું છે પણ એવું કોઈ શમન નથી. ૨૦

આ પ્રમાણે માર્ગભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામ-ફલવાળું રક્તપિત્ત કહેવું. ૨૦^૧

રોગની અસાધ્યતાનું કારણ—

નીચેના ભાવોથી ખરેખર કોઈકે રક્તપિત્ત સાધ્ય હોય તે પણ અસાધ્ય બને છે. પરિચારક અને સાધનના અભાવથી, રોગીની મૂર્ખાઈથી, વૈદ્યના દોષથી તથા ચિકિત્સા ન કરાવવાથી કોઈક રોગ સાધ્યતાને ઉલ્લંઘી જાય છે. તેમાં સાધ્ય અને ચાપ્ય માર્ગવડે એટલે બન્ને ઉપર નીચેના માર્ગવડે થતું અસાધ્યપણું એક જ હોઈ શકે. ૨૨^૧

અસાધ્ય રક્તપિત્તનું લક્ષણ—

તે રક્તપિત્તની આ ઓળખ કહેવામાં આવે છે—
જે રક્તપિત્ત કાળું અથવા નીલરંગનું કે ઘર્ષણુપત્તા

જેવું અને જે વસ્ત્રને રંગનારું છે તે અસાધ્ય છે. ૨૪

બહુ દુર્ગંધિયુક્ત, અતિપ્રમાણમાં, સર્વ ઉપદ્રવવાળું અને બળ તથા માંસના ક્ષયમાં જે રક્તપિત્ત થાય તે અસાધ્ય છે. ૨૫

જે રક્તપિત્તથી પરાભવ પામીને મનુષ્ય દેખાતી વસ્તુને અને આકાશને લાલ જુએ તે રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે એમાં સંશય નથી. ૨૬

અસાધ્ય-ચાપ્ય-સાધ્ય રક્તપિત્તનાં વૈદ્યનું કાર્ય—

તેમાં જે અસાધ્ય હોય તેને તથા દેવું, ચાપ્યને યત્નપૂર્વક દબાવી રાખવું અને સાધ્યને સિધ્ધ ઔષધોથી ચીવટવાળા વૈદ્યે સુધારવું. ૨૭

અવ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

રક્તપિત્તનું કારણ, નામકરણ, પૂર્વરૂપ, ઉપદ્રવો, બે માર્ગ, દોષનો અનુબંધ, હેતુયુક્ત સાધ્યપણું અને અસાધ્યપણું—એ સર્વ, મોહ-રજ્જેદોષ-લોભ-માન-મદ અને રૂપહારહિત યુત્તવંસુએ ‘રક્તપિત્ત’ના નિદાનમાં કહી દેખાડ્યું. ૨૮, ૨૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનની અંદર ‘રક્ત-પિત્તનિદાન’ નામક ખીજે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨

અધ્યાય ત્રીજો

શુભ નિદાન

શુભનિદાન અધ્યાયનો વપકન—

“હવે અહીંથી ‘શુભનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

શુભની સંખ્યા—

અહીં પાંચ શુભ છે, જેમકે—વાંતશુભ, પિત્તશુભ, શ્લેષ્મશુભ, નિયયશુભ અને શોણિતશુભ. ૩

નિદાન વગેરેથી ગુલ્મોત્તું તથા વીજા રોગોનું
પણ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે—

આ પ્રમાણે કહેતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે
કહ્યું, ‘ભગવન્, પાંચે ગુલ્મના ભેદને અમે અહીં કેવી
રીતે જાણીએ? ઔષધ જાણનાર હોવા છતાં પણ
રોગોના ભેદને ન જાણનાર વૈદ્ય રોગોને શાંત કરવા
સમર્થ થતા નથી.’ ૪

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘અગ્નિવેશ, હેતુ-પૂર્વરૂપ-લિંગ-
વેદના અને ઉપશયના ભેદથી ગુલ્મોત્તું અને બીજા રોગોનું
પણ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન હવે ગુલ્મની બાબતમાં
કહેવાતું સાંભળ.’ ૫

વાતગુલ્મનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

જ્યારે વાતલ પુરુષ વિશેષે કરીને જવર-વસન-વિરેચન
અને અતિસારમાંનાં કાંઈ એક કર્શનથી કૃશ થયેલો
વાતલ ખોરાક અથવા ખાસ કરીને શીતલ ખોરાક અતિ-
પ્રમાણમાં ખાય છે, પ્રથમ સ્નેહન કર્યા વગર વસન-
વિરેચન પીએ છે, પણે ઉલટી કરે છે, વાત-મૂત્ર
અને મળના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકે છે, ખૂબ ખાઈને
અતિમાત્રામાં નવું પાણી પીએ છે, અતિ હઠોલાવાળાં
વાહનમાં મુસાફરી કરે છે, અતિશય મૈથુન-વ્યાયામ-મઘ
અને શોકમાં હુમેલો રહે છે, પ્રહાર પામે છે, વિષમ
આસન, શયન, ઊંચું રહેવું અને હરવુંફરવું આચરે છે
અથવા એવી જાતનું બીજું કંઈ વિષમ વ્યાયામ વગેરે
અતિપ્રમાણમાં કરે છે, તેને અપચારને લઈ વાત
પ્રકોપ પામે છે. ૬

તે પ્રકોપ પામેલો વાયુ મહાસ્રોતમાં પ્રવેશ કરીને,
રક્ષાથી કઠણ થઈ ગયેલાં તેમાં વ્યાપીને ગોળો બની,
હૃદય-અસ્તિ કે પડખાં અને નાભિમાં સ્થિત થાય છે. તે
શૂળ અને અતેક પ્રકારની ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે
ગોળાને આકારે રહે છે. આમ તે ગોળો હોવાથી ‘ગુલ્મ’
કહેવાય છે તે વારંવાર કૂસાય છે અને વારંવાર અલ્પ થાય છે
અને વાયુનો ચક્ષતને લઈ ધડીકમાં બહુ અને ધડીકમાં થોડી
વેદના થાય છે. ક્રીડીઓ ચાલતી હોય તેવું વારંવાર
અંગમાં લાગે છે અને બહુ તોદ, ભેદ, સ્ફુરણ, વ્યાયામ,

સંક્રાંત, સ્પર્શજ્ઞાન અને હર્ષ થાય છે તથા ગુલ્મ એસે
છે અને ઉપડી આવે છે ત્યારે જાણે કે સોઈથી કે
શલ્યથી પોતે વીંધાયો હોય એમ રોગી માને છે અને
વળી સાંચે તાવ ચડે છે, એનું મોહું સૂકાય છે, ઉચ્ચવાસ
રૂંધાય છે અને વેદના ઉત્પન્ન થતાં તેનાં રુંવાડાં ઊભાં
થઈ જાય છે. પ્લીહા, આરોપ, અન્નકૂળન, અપચો,
ઉદાવર્ત, અંગમર્દ, મન્યાશ્લ, શિરઃશ્લ, શંખશ્લ અને
અધ્નરોગ એને ઉપદ્રવરૂપે થાય છે. ચાંમડી, નખ, આંખ,
મુખ, મૂત્ર અને મળ કાળાં, અરુણવર્ણનાં અને કઠોર
થાય છે. નિદાનમાં કહેલા આહાર-વિહાર અનુકૂલ આવતા
નથી અને વિપરીત અનુકૂલ આવે છે. આ પ્રમાણે
વાતગુલ્મ થયો. ૭

વાયુ સાથે પિત્તપ્રકોપનો હેતુ—

તે જ કર્શનોથી કૃશ થયેલાને અમ્લ-લવણ-કટુ-ક-
ક્ષાર-ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ-શુક્રત-વિકૃત મઘ-હરિતક વર્ગ તથા
ખાટાં ફળોના અને વિદાહી શાક-ધાન્ય તથા માંસ વગેરેના
ઉપયોગથી, અજીર્ણ અને વધુ પડતું ખાવાથી, આમાશય
રક્ષ થઈ જતાં વસન લેવાથી અને ઘણા વખત સુધી
વેગા ધારી રાખવાથી, વાત અને તડકા અતિ સેવનારનું
પિત્ત વાયુ સાથે પ્રકોપ પામે છે. ૮

વિત્તગુલ્મની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

પ્રકોપ પામેલાં તેને વાયુ આમાશયના એક ભાગમાં
ફેરવીને વેદનાના જે પ્રકારે વાતગુલ્મમાં કલા છે તે જ
પ્રકારેને ઉત્પન્ન કરે છે; અને પિત્ત એને ઉદરમાં, હૃદયમાં,
છાતીમાં અને કંઠમાં નિદાહ કરે છે. વિદાહી બનતાં તે
જાણે કે ધુંવાડાવાળા હે.ય તેવા ખટાશવાળા ઓડકાર ખાય
છે અને એનું ગુલ્મનું સ્થાન બળે છે, દુખે છે, ધૂંધવે
છે, ગરમ થાય છે, સ્વેદયુક્ત બને છે, કલેદયુક્ત થાય છે,
શિથિલ જેવું બને છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતું નથી અને
થોડો રોમાંચ થાય છે. જવર, જ્વમ, બળતરા, તૃષ્ણા, કંઠ-
રોષ, તાલુચોષ, મુખરોષ, મૂત્રા અને મલભેદ એને
ઉપદ્રવરૂપે થાય છે. ચાંમડી, નખ, આંખ, મુખ, મૂત્ર
અને મળ લીલાં-પીળાં થાય છે, નિદાનમાં કહેલા આહાર-
વિહાર અનુકૂલ આવતા નથી પણ વિપરીત અનુકૂલ
આવે છે. આ પ્રમાણે પિત્તગુલ્મ થયો. ૯

વાયુ સાથે કફના પ્રકોપનો હેતુ—

તે જ કર્શનથી કૃશ થયેલાને અતિશય ખોરાક ખાવાથી, અતિ સ્નિગ્ધ-ગુરુ-મધુર અને શીત પદાર્થો ખાવાથી, લોટ-શેરડી-દૂધ-તલ-અડદ અને ગોળની બનાવટોનાં અતિસેવનથી, મન્દક અને મધબહુ પીવાથી, હરીતક વર્ગનાં દ્રવ્યો બહુ લેવાથી, આનૂષ-ઔદક અને આમ્ય માંસ અતિ ખાવાથી, વેગે રોકવાથી, તૃપ્ત હોઈ પુષ્કળ પાણી પીવાથી અથવા શરીરને હઠોટલા લાગવાથી કફ વાયુ સહિત પ્રકોપ પામે છે. ૧૦

શ્લેષ્મગુલ્મનો સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો—

પ્રકોપ પામેલા તેને વાયુ આમાશયના એક લાગમાં ફેરવીને વેદનાના જે પ્રકારે વાતગુલ્મમાં કલા છે તે જ પ્રકારેને ઉત્પન્ન કરે છે અને કફ એને શીતજનર, અરુચિ, અપચો, અંગમર્દ, રામહર્ષ, હ્રોમ, ઉલટી, નિદ્રા, આળસ, રિતમિતતા, બારેપણું અને શિરિરોગ ઉત્પન્ન કરે છે; અને વળી ગુલ્મની સ્થિરતા, યુરુતા, કઠિનતા અને ધન-સુપ્તતા ઉત્પન્ન કરે છે; તથા અધિક વધેલો કફ કાસ, શ્વાસ, સળેખમ અને રાજ્યપક્ષમાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા ચામડી-નખ-આંખ-મુખ-મૂત્ર અને મળમાં શ્વેતતા ઉત્પન્ન કરે છે; નિદાનમાં કહેલા આહાર-વિહાર એને અનુકૂળ આવતા નથી અને વિપરીત અનુકૂળ આવે છે. આ પ્રમાણે શ્લેષ્મગુલ્મ થયો. ૧૧

સન્નિપાતગુલ્મનાં કારણ વગેરે તથા અસાધ્યતા—

ત્રણે દોષના હેતુ તથા લક્ષણતુ મિશ્રણ થતાં કુશળ વૈધો સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુલ્મ કહે છે. તે નિચયગુલ્મ વાતાદિકના પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપક્રમને લઈ અસાધ્ય છે. ૧૨

રક્તગુલ્મ સ્ત્રીઓમાં જ થાય છે તેવું કારણ—

ગર્ભાશયમાં ઋતુ આવવાની વિશેષતાને લઈ શોષિત-ગુલ્મ ખરેખર સ્ત્રીને જ થાય છે, પુરુષને નહિ. પરાધીનતાથી, અજ્ઞાનતાથી, નિત્ય કામકાજમાં રોકાઈ રહેવાથી ઉદીર્ણ વેગેને રોકનારી તથા કાચો ગર્ભ તરતમાં જ પડી ગયો હોય ત્યારે અથવા સુત્રાવડ આવ્યાં બહુ વખત

ન થયો હોય ત્યારે કે ઋતુકાલમાં વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોનું સેવન કરનારી સ્ત્રીનો વાયુ તરત પ્રકોપ પામે છે. ૧૩

રક્તગુલ્મનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

પ્રકોપ પામેલો તે યોનિના મુખમાં પ્રવેશ કરીને આર્તવને રોકી રાખે છે અને મહિને મહિને રોકાયે જતું તે આર્તવ ઉદરને વધારતું નાચે છે. તેને ચ્વળ, ઉધરસ અતીસાર, ઉલટી, અરુચિ, અપચો, અંગમર્દ, નિદ્રા, આળસ, રિતમિતતા અને કફપ્રસેક થાય છે; સ્તનોમાં ધાવણ, હોદ અને સ્તનમંડલ પર કાળાશ, આંખોમાં અતિશય વ્દાનિ, મૂર્ચ્છા, મોળ, દોહદ, પગે સોળે, રૂંવાડાં જરા ઊલાં ધવાં, યોનિની વિસ્તૃતતા અને વળી યોનિમાંથી દુર્ગંધ તથા જરા જરા સ્ત્રાવ થાય છે; અને ગોળો બનેલો તેનો આખો ગુલ્મ ફરકે છે; ગર્ભરહિત હોવા છતાં તે ગર્ભવાળી છે એમ મૂઠ લોકો કહે છે. ૧૪

ગુલ્મનાં પૂર્વલ્પો—

આ પાંચેય ગુલ્મોનાં ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ખરેખર આ પૂર્વલ્પો થાય છે; જેમકે-અગ્નિની અનિચ્છા, અરુચિ, અપચો, અગ્નિની વિપત્તા, ખાધેલાનો વિદાહ, પાચન સમયે અકારણ ઉલટી અને ચોડકાર, વાતમૂત્ર અને મળના વેગે ઉત્પન્ન ન થવા, વેગે ઉત્પન્ન થાય તો વાતમૂત્રાદિકે ખીલકુલ ન આવે અથવા તો જરાક જ આવે, વાતશૂન્ય આરોપ, અન્નકૂળન, રોમાંચ અને ઉદાવર્ત, ભૂખ ન લાગવી, દુર્બળતા અને તૃપ્તિપૂર્વકે ભોજન સહન કરી શકવું. ૧૫

દરેક ગુલ્મનાં વાયુ અવરય હોજ જ છે—

આ બધાય ગુલ્મોમાં કોઈ પણ ગુલ્મ વાયુ વગર સંભવતો નથી.

ગુલ્મનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

તેઓમાંથી સાન્નિપાતક ગુલ્મને અસાધ્ય નાણીને તેનો ઉપચાર ન જ કરવો; અને એકદોષજન્ય ગુલ્મમાં દોષ અનુસાર ચિકિત્સા કરવી નાઈએ; અને બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મોના સાધારણ ચિકિત્સાથી ઉપચાર કરવા બેધએ. વળી ઉપદ્રવોની યુરુતા અને લઘુતાને

વિભાગ કરી જે બીજું કંઈ વિરુદ્ધ ન જણાય તે પણ પ્રયોજવું. મોટા ઉપદ્રવોની ઝટઝટ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, બીજાઓની પછી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. શુભની ઉતાવળે ચિકિત્સા કરતાં ભેદ જાણી ન શકાય તો તાર્કલિક ચિકિત્સામાં વાત ચિકિત્સા જ કરવી; વાતહર સ્નેહ અને સ્વેદ છે તેમજ સ્નેહયુક્ત મૃદુ વિરેચન અને અસ્તિઓથી પણ ચિકિત્સા કરવી. વળી અમ્લ, લવણ અને મધુર રસોને યુક્તિપૂર્વક પ્રયોજવા જોઈએ. વાયુ શાંત થતાં શુભોમાં બીજો કંઈ પણ દોષ થોડાકજ પ્રયત્ને કાણુમાં લેવો શક્ય છે. ૧૬

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

શુભ રોગીઓના વાયુની શાન્તિના ઉપાયો વિધિપુરઃસર સંપૂર્ણપણે કરવા; કારણ કે વાયુ છૂટાઈ જતાં, વેગવાન બનેલ બીજા દોષને અદ્ય કર્મ પણ નષ્ટ કરી શકે. ૧૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

શુભોનાં સંખ્યા, નિમિત્ત, રૂપ અને વળી પૂર્વરૂપ તથા ચિકિત્સાનો એક ભાગ ‘શુભનિદાન’માં બતાવ્યાં. ૧૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનની અંદર ‘શુભ-નિદાન’ નામક ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩

અધ્યાય ચોથો

પ્રમેહ નિદાન

પ્રમેહનિદાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પ્રમેહનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

પ્રમેહની સંખ્યા—

ત્રિદોષના કોષને કારણે વીશ પ્રમેહો અને બીજા અગણિત રોગો થાય છે. તેમાં ત્રિદોષનો પ્રકોપ જેવી

રીતે પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે તે હવે કહેશું. ૩

નિદાન-દોષ-દૂષ્યનો મિન્નતાથી વિકારના મેદો—

અહીં નિદાન-દોષ અને દૂષ્યની મિન્નતાથી વિકાર ઉત્પન્ન ન થવા કે થવા તેના ભેદ થાય છે. નિદાન વગેરે આ ત્રણે ભેદો જ્યારે પરસ્પર અનુકૂલ થતા નથી અથવા કાળ જતાં અનુકૂલ થાય છે અથવા બળહીન સ્થિતિમાં અનુકૂલ થાય છે ત્યારે વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી અથવા લાગે વખતે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા તે સ્વદય કે કલા પ્રમાણેનાં સર્વ લક્ષણ વિનાનો થાય છે. એથી ઉલટી સ્થિતિમાં એથી ઉલટું થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ વિકાર ઉત્પન્ન ન થવા કે થવા તેના ભેદની ઉત્પત્તિનું કારણ કહી દેખાડ્યું છે. ૪

કફપ્રમેહનું નિદાન—

તેમાં નિદાનાદિ આ ત્રણે ભેદો કશ્ચન્ય પ્રમેહોને તરત ઉત્પન્ન કરનારા થાય છે. જેમકે—નવાં હાયનક-યવક-ચીનક-ઉદાલક-નૈષધ-ઈકટ-મુકુ-દક-મહાપ્રાંહિ-પ્રમેદક અને સુગન્ધકનો વારંવાર અને અતિપ્રમાણમાં ઉપયોગ, તથા ઘી યુક્ત નવાં હરેણુ-અડદ તથા કઠોળનો અને ગ્રામ્ય-આનૂપ તથા ઔદક માંસોનો, શાક-તલ-તલવટ-પિષ્તાન્ન-દૂધપાક-કૃશરા-વિલેપી અને શેરડીની બનાવટોનો, દૂધ-નવું મધ-કાચું દહીં-દ્રવ પદાર્થ-મધુર દ્રવ્યો અને અપકવ દ્રવ્યોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ, ઉદ્ભૂતન અને બ્યાયામનો ત્યાગ, અતિશય નિદ્રા, સૂતું રહેવું અને ખેડું રહેવું અને જે બીજો કંઈ પણ ત્રિધિ કફ, મેદ અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર છે તે સર્વ નિદાનવિશેષ છે. ૫

બહુ દ્રવસ્વરૂપ કફ એ દોષવિશેષ છે ૬

કફપ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ—

બહુ અને શિથિલ મેદ તથા માંસ શરીરજન્ય કસેદ, વીર્ય અને રક્ત, વસા, મજ્જા તથા લસીકા અને ઓજસરૂપ રસ—એ દૂષ્યવિશેષો છે. ૭

કફપ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ—

નિદાનાદિ આ ત્રણે ભેદોના સન્નિપાતથી કફ પહેલેથી જ અધિક પ્રમાણમાં હોવાથી તરતજ પ્રકોપ પામે છે. પ્રકૃપિત

થયેલો તે, શરીરની શિથિલતાને લઈ શરીરમાં તરત જ ફેલાઈ જાય છે. શરીરમાં ફેલાતો તે કદ પ્રથમ મેદની સાથે મળી જાય છે. મેદ બહુ પ્રમાણમાં હોવાથી તથા શિથિલ હોવાથી અને મેદના ગુણો જેવા જ મોટા ભાગે તેના ગુણો હોવાથી, શરીરમાં ફેલાતાં ફેલાતાં તે પ્રથમ મેદની સાથે મિશ્રિત થાય છે. પોતે વિકૃત હોવાથી, મેદની સાથે મિશ્રિત થતાં તે તેને પણ દૂષિત કરે છે. વિકૃત થયેલા તે દુષ્ટ મેદસદિત, શરીરના ક્ષેત્ર અને માંસનો સંસર્ગ પામે છે; કારણ કે ક્ષેત્ર અને માંસ અતિ પ્રમાણમાં વધેલાં હોય છે. પોતે વિકૃત થયેલો હોવાથી તે માંસને દૂષિત કરી માંસમાં શરાવિકા, કચ્છપિકા વગેરે સહેલ માંસવાળી પિડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી શરીરના ક્ષેત્રને દૂષિત કરીને તેને મૂત્રમાં ફેરવી નાખે છે અને વંદ્યશુ તથા અસ્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતા મૂત્રવાહક સ્રોતોના મેદ અને ક્ષેત્રથી યુક્ત ભારે મુખોએ પહોંચીને રોકાઈ જાય છે. પછી પ્રકૃતિરિચિત દોષ-દૂષ્યો વિકૃત થઈ જવાથી પ્રમેહો અને તેઓની સ્થિરતા કે અસાધ્યતાને જન્માવે છે. ૮

કદ અને મેદથી મિશ્રિત થયેલો શરીરક્ષેત્ર વળી મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ કરી, મૂત્ર સ્વરૂપ બન્યે જતો, કદના વિષમતાયુક્ત આ દશ ગુણોથી યુક્ત થાય છે. જેમકે—શ્વેત, શીત, કઠિન, પિચ્છિલ, અચ્છ, રિનઘ, ગુરુ, મધુર, સાન્ન, પ્રસાદ અને મન્દ. તેમાં જે જે એક ગુણથી અથવા અનેક ગુણથી અધિકતર યુક્ત થાય છે તે તે તત્સમ અથવા ગૌણ નામવિશેષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯

કફજન્ય દશ પ્રમેહનાં નાનો—

નામમેદથી કદના દશ પ્રમેહ આ છે. જેમકે—ઉદકમેહ, ઇક્ષુવાલિકારસમેહ, સાન્નમેહ, સાન્નપ્રસાદમેહ, શુક્રમેહ, શુક્રમેહ, શીતમેહ, સિકતામેહ, શનૈર્મેહ અને આલાલમેહ. ૧૦

તેઓનો લાઘ્યતાઈ કારણ—

સમાનગુણવાળો મેદ દૂષ્ય હોવાથી, કદની પ્રધાનતાથી અને દોષ-દૂષ્ય બનેલી ત્રિકૃતિસા સમાન હોવાથી તે દશ પ્રમેહો સાધ્ય છે. ૧૧

દશ સ્તેષ્ઠમેહોનાં લક્ષણો—

તેમાં કદજન્ય પ્રમેહના મેદો સારી રીતે જાણવા માટે આ શ્લોકો છે—૧૨

કદકોપથી ઉદકમેહવાળો પુરુષ સ્વચ્છ, બહુ, શ્વેત, શીત, ગંધરહિત અને પાણી જેવું મૂત્ર કરે છે. ૧૩

કદકોપથી ઇક્ષુવાલિકારસમેહવાળો પુરુષ અતિશય મધુર, શીત, જરા પિચ્છિલ, હડોળું અને કાંડેકુના રસ જેવું મૂત્ર કરે છે. ૧૪

રાતવાસી રાખેલું જેવું મૂત્ર વાસણમાં કદના કોપથી ઘાટું થઈ જાય તે પુરુષને સાન્નમેહી કહે છે. ૧૫

કદના કોપથી જેવું મૂત્ર કંઈકે નાકું હોય અને કંઈકે સ્વચ્છ હોય તેને સાન્નપ્રસાદમેહી કહે છે. ૧૬

કદના કોપથી જે ઘોળું, લોટ જેવું મૂત્ર વારંવાર કરે તે પુરુષને શુક્રમેહી કહે છે. ૧૭

કદના કોપથી જે પુરુષ વીર્યના જેવું કે વીર્યમિશ્રિત મૂત્ર વારંવાર કરે તે પુરુષને શુક્રમેહી કહે છે. ૧૮

કદના કોપથી જે અતિશય મધુર અને શીત મૂત્ર પુષ્કળ કરે તે પુરુષને શીતમેહી કહે છે. ૧૯

કદના કોપથી આજુ જેવડા મૂત્રગત કંઠણ દોષોનો જે પુરુષ પિશાબ કરે તે પુરુષને સિકતામેહી જાણવો. ૨૦

કદના કોપથી જે મંદ મંદ, વેગરહિતપણે અને સુરેલીથી ધીમે મૂત્ર કરે તે પુરુષને શનૈર્મેહી કહે છે. ૨૧

કદના કોપથી જે તાંતણા જેવું લાંબું, લાળ જેવું અને પિચ્છિલ મૂત્ર કરે તે પુરુષને આલાલમેહી જાણવો. ૨૨

આ પ્રમાણે કદના પ્રકોપથી થતા આ દશ પ્રમેહોની વ્યાખ્યા થઈ. ૨૩

પિત્તપ્રમેહનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ—

ઉષ્ણ, અમ્લ, લવણ, ક્ષાર અને કટુક ભોજન તથા અણર્ણુ પર ભોજન સેવનારને તથા અતિતીક્ષ્ણ તડેલા,

અગ્નિ, સંતાપ, શ્રમ, ક્રોધ, અને વિષમ આહાર સેવનાર અને તેવી જાતનાં શરીરવાળાને પિત્ત જલદી પ્રકાપ પામે છે અને તે પ્રકુપિત થઈને અગાઉ કહેલ ક્રમે આ છ પ્રમેહોને બહુ જલદીથી ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪

પિત્તપ્રમેહનાં નામો—

પિત્તના ગુણના ભેદથી તેઓનાં પણ નામભેદ થાય છે. જેમકે-ક્ષારમેહ, કાલમેહ, નીલમેહ, લોહિતમેહ, માંજિષ્ઠમેહ અને હારિદ્રમેહ. ૨૫

અગાઉની પેઠે તેઓ ક્ષાર, અમ્લ, લવણ, કટુક, વિસ્થ અને ઉષ્ણ—એ છ યે પિત્તગુણોથી યુક્ત થાય છે. ૨૬

તેઓની વાગ્યતાત્વું કારણ—

મેહસ્થાન પિત્તની નજીક હોવાથી તથા વિરુદ્ધ ઉપચારતા હોવાથી તે સર્વેથ વાગ્ય છે. ૨૭

પિત્તપ્રમેહનાં લક્ષણો—

તેમાં પિત્તના પ્રમેહના ભેદોને સારી રીતે જાણવા માટે આ શ્લોક છે—૨૮

પિત્તકાપને લઈ ક્ષારમેહી પુરુષ ગન્ધ, વર્ણ, રસ અને સ્પર્શથી જેવો ક્ષાર હોય છે તેની જાતનો પેશાબ કરે કરે છે. ૨૯

પિત્તના પ્રકાપથી જે મેશ જેવા વર્ણનો કાળો ઉત્તો ઉત્તો સતત પેશાબ કરે તેને કાલમેહી જાણવો. ૩૦

પિત્તના પ્રકાપથી જે પુરુષ આપપક્ષીની પાંખ જેવા નીલરંગનો અને અમ્લ પેશાબ કરે તેને નીલમેહી જાણવો. ૩૧

પિત્તના પ્રકાપથી જે પુરુષ વિસ્થ, લવણ, ઉષ્ણ અને લાલ પેશાબ કરે તેને રક્તમેહી જાણવો. ૩૨

પિત્તના પ્રકાપથી મજ્જના પાણી જેવો બહુ વિસ્થ પેશાબ કરે તેને માંજિષ્ઠમેહી જાણવો. ૩૩

પિત્તના પ્રકાપથી જે હળદરના પાણી જેવો અને કટુ પેશાબ કરે તેને હારિદ્રમેહી જાણવો. ૩૪

આ પ્રમાણે પિત્તપ્રકાપથી થતા છ પ્રમેહોની વ્યાખ્યા થઈ છે. ૩૫

વાતમેહનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ—

કષાય-કટુ-તિક્ત-રૂક્ષ-લઘુ અને શીત અન્નપાન, મૈથુન, વ્યાયામ, વમન-વિરેચન-આરથાપન અને શિરો વિરેચનનો અતિયોગ, વેગ રોકવા, અનશન, પ્રહાર, તડકો, ઉદ્વેગ, શોક, લોહી બહુ વહી જવું, જગરણ અને શરીરને વિષમ સ્થિતિમાં રાખવું—એનું સેવન કરનારનો અને તેવી જાતનાં શરીરવાળાનો વાયુ જલદીથી પ્રકાપ પામે છે. ૩૬

પ્રકાપ પામેલો તે, તેવી જાતનાં શરીરમાં પ્રસરતો પ્રસરતો, વસાને ગ્રહણ કરીને જ્યારે મૂત્ર વહન કરનાર સ્ત્રોતોએ પહોંચે છે ત્યારે વસામેહ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વળી મજ્જાને મૂત્રસ્થિતિમાં આકર્ષે છે ત્યારે મજ્જામેહને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વળી લસીકાને મૂત્રાશયમાં વહી જતાં, મૂત્રને અવિચ્છિન્નપણે ઝરાવે છે ત્યારે લસીકા ધણી મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તથા વાયુનાં ત્રિક્ષેપીપણાંથી તે ખરેખર એને સંગપૂર્વક મૂત્રની અતિપ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે મત્ત હાથીની પેઠે વેગ વગર મૂત્રને સતત વહાવે છે; તેને હસ્તિમેહી કહે છે. ઓજસ વળી મધુર સ્વભાવનું છે, રૂક્ષતાને લઈ વાયુ તેને જ્યારે પોતાના કપાયરસવાળું બનાવી મૂત્રાશયમાં વહી જાય છે ત્યારે મધુમેહ કરે છે. ૩૭

વાતમેહની અસાધ્યતાત્વું કારણ—

મહાવિનાશકારી હોવાથી તથા વિરુદ્ધ ઉપચારવાળા હોવાથી વાતજન્ય આ ચાર પ્રમેહોને વૈદ્યો અસાધ્ય કહે છે. ૩૮

વાતમેહનાં નામો—

તેઓનાં પણ આગળની પેઠે ગુણભેદથી નામભેદ થાય છે; જેમકે-વસામેહ, મજ્જામેહ, હસ્તિમેહ અને મધુમેહ. ૩૯

તેનાં લક્ષણો—

તેમાં વાતપ્રમેહના ભેદો સારી રીતે જાણવા માટે આ શ્લોકો છે—૪૦

વાતક્રોપથી જે પુરુષ વસામિશ્રિત કે વસાના જેવો વારંવાર પેશાય કરે તેને અસાધ્ય વસામેહી કહે છે. ૪૧

વાતક્રોપથી જે પુરુષ મૂત્રસહિત મજ્જાનો વારંવાર પેશાય કરે તેને અસાધ્ય મજ્જામેહી કહે છે. ૪૨

વાતક્રોપથી મત્ત હાથીની જેટલે જે પુરુષ સતત પુષ્કળ પેશાય કરે તેને અસાધ્ય હસ્તિમેહી કહે છે. ૪૩

વાતક્રોપથી જે પુરુષ કપાષ, મધુર, પાંડુ રંગનો અને રક્ત પેશાય કરે તેને અસાધ્ય મધુમેહી જાણવો. ૪૪

આ પ્રમાણે વાતક્રોપથી થતા ચાર પ્રમેહોની વ્યાખ્યા થઈ. ૪૫

એ પ્રમાણે ત્રિદોષક્રોપથી થતા વીસ પ્રમેહોની વ્યાખ્યા થઈ. ૪૬

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો—

પ્રક્રોપ પામેલા ત્રણે દોષો ખરેખર પ્રમેહને ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં આ લક્ષણો બતાવે છે. જેમકે—કેશ જટા જેવા બની જવા, ગોઠાની મધુરતા, હાથપગમાં સ્પર્શજ્ઞાન અને દાહ, મુખ-તાળવું અને કંઠનો શોષ, તૃષા, આળસ, શરીરમાં મળ, શરીરનાં છિદ્રો મળથી લીપાઈ જવાં, અંગોમાં સખત દાહ અને સ્પર્શજ્ઞાન, શરીર અને મૂત્ર પર મંદોડા અને ટીકીઓનું આવવું, મૂત્રમાં મૂત્રના દોષ, શરીરની ગંધ વિસ્ર થવી, નિદ્રા અને સર્વકાલ તન્દ્રા. ૪૭

પ્રમેહના લ્પદ્રવો—

પ્રમેહ શરીરોએ ખરેખર તૃષા-અતીસાર-જ્વર-દાહ-દુર્બળતા-અરુચિ અને અપચો તથા તેના લાંબા વખતના પ્રસંગથી પૂતિમાંસ, પિડકા, અક્ષ્મ અને વિદ્રધિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. ૪૮

પ્રમેહનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

તેમાં સાધ્ય પ્રમેહોના સંશોધન અને ઉપશમનથી મથાયોગ્ય ઉપચાર કરતાં ચિકિત્સા કરવી. ૪૯

કોને પ્રમેહ એકદમ થાય છે—

એ બાળકમાં શ્લોકો છે—

ખાવા પીવામાં લોહપ અને રત્નાન તથા હરવું-ફવું ન કરનાર મનુષ્યને, પક્ષી જેમ પોતાના માળાવાળાં વૃક્ષે આવે છે તેવી રીતે, જલદી પ્રમેહ થાય છે. ૫૦

મંદ ઉત્સાહવાળા, અતિરથૂલ, અતિસ્નિગ્ધ અને બહુ ખાનારને મૃત્યુ પ્રમેહરૂપે જલદી લઈને ચાલ્યું જાય છે. ૫૧

કોને પ્રમેહ થતો નથી—

જે પુરુષ શરીરની ધાતુઓનું સામ્ય કરનાર ખોરાક અને બીજી વિવિધ ક્રિયાઓનું સેવન કરે છે તે આરોગ્ય ભોગવે છે. ૫૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

એ બાળકમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

ભિન્ન ભિન્ન વ્યાધિઓ, પ્રમેહોનું કારણ, દોષ અને ધાતુઓનો સંયોગ, વિવિધ લક્ષણ, જેથી કંઈજન્ય દશ, પિત્તજન્ય છ અને જેવી રીતે બળવાન વાસુ ચાર પ્રમેહ કરે છે, સાધ્ય અને અસાધ્યના ભેદ, પૂર્વરૂપો, ઉપદ્રવો અને ચિકિત્સાસંગ્રહ—એ સર્વ આ પ્રમેહનાં નિદાનમાં કહ્યાં છે. ૫૩-૫૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા નિદાનસ્થાનની અંદર ‘પ્રમેહનિદાન’ નામક ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમો

કુષ્ઠનિદાન

કુષ્ઠનિદાન અધ્યાયનો લ્પકમ—

“હવે અહીંથી ‘કુષ્ઠનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં લગવાન આગેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

કુષ્ઠનો દોષ-દૂષ્ય સંગ્રહ—

વિકૃત પામેલાં સાત દ્રવ્યો કુષ્ઠના કારણરૂપ થાય છે. જેમકે—પ્રકોપક કારણોથી વિકૃત થયેલા વાત-પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો તથા દોષના સંસર્ગથી વિકૃત થયેલા દૂષ્ય-શરીરના ચાર પ્રકારના ધાતુઓ-ચામડી, માંસ રક્ત અને હસીકા આ પ્રમાણેના સાત ધાતુઓનો સમૂહ સાત કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વ બાબુએ પ્રસરતા તે કુષ્ઠો આખાંય શરીરને હેરાન કરે છે. ૩

કુષ્ઠ સમાન પ્રકૃતિવાળા હોવા છતાં દોષાંશમેદથી વેદનાના મેદો—

એક દોષના પ્રકોપને કારણે કોઈ પણ કુષ્ઠ થતો નથી. સમાન પ્રકૃતિવાળા કુષ્ઠોનાં પણ ખરેખર દોષોના અંશાશમેદ-અનુબંધ અને સ્થાનના વિભાગથી વેદના, વર્ણ, સંસ્થાન, પ્રભાવ, નામ અને ચિકિત્સાના ભેદ હોય છે. તે સાત પ્રકારનો, અઢાર પ્રકારનો કે અસંખ્ય પ્રકારનો પણ થાય છે. કારણકે અસાધ્ય ભાવ સિવાય, અંશાંશ વિકલ્પ વગેરે ભેદોની કલ્પનાથી ભિન્ન ભિન્ન થતાં દોષો વિકારોના ભેદ પાડે છે.

કુષ્ઠ ઘણી જાતના હોવા છતાં સાતમાંજ સમાવી ઉપદેશ—

તેઓના ભેદ અનુસાર વિકારો ગણાવતાં બહુ ત્રિસ્તાર થાય એ જોઈને સાત પ્રકારના જ કુષ્ઠભેદોનો ઉપદેશ કરશું, ૪

દોષોની અધિકતાના મેદથી સાત પ્રકારના કુષ્ઠો—

એમાં વાતાદિક ત્રણેય પ્રકુપિત થઈ, ત્વચા આદિ ચાર દૂષ્યોને દૂષિત કરતાં જ્યારે વાત અધિકતર થાય છે ત્યારે કપાલકુષ્ઠ થાય છે. પિત્તમાં ઔદુમ્બર, કફમાં મંડલકુષ્ઠ, વાતપિત્તમાં ઋષ્યજિહ્વ, પિત્તકફમાં પુંચ્રીક, કફવાતમાં સિંધુકુષ્ઠ અને સર્વદોષની અભિવૃદ્ધિમાં કાકળુક થાય છે. આવી રીતે સાત પ્રકારનો કુષ્ઠભેદ થાય છે; અને તે વળી તર અને તમ અનુસાર પ્રકૃતિના ભેદ પાડતાં, વિકારના ભેદોની મોટી સંખ્યાને પામે છે. ૫

કુષ્ઠમાં કુષ્ઠનું નિદાન—

તેમાં સર્વ કુષ્ઠનું આ નિદાન રાક્ષેપમાં કહેલું— શીત અને ઉષ્ણનાં પરિવર્તનને ક્રમ સિવાય સેવનાર તથા સંતર્પણ-અપતર્પણ અને ભોજ્ય પદાર્થોનાં પરિવર્તનને ક્રમ સિવાય સેવનારના, મધુ-શીલિત-મત્સ્ય લકુચ-મૂળા અને કાકમાચીને સતત અતિમાત્રામાં ખાનાર તથા અર્જુણ પર ભોજન કરનારના, ચિદિચિમ મત્સ્યને દૂધની સાથે ખાનારના. દૂધ-દહીં-તક-મોટાં ખોર-કળથી-અડદ-કુસુંભ અને સ્નેહસહિત એવાં મુખ્યત્વે હાયનક-યવક-ચીનક અને કોરદૂધકવાળાં અનોથીજ અતિ-પ્રમાણમાં તૃપ્ત થયેલાના અને મૈથુન-વ્યાયામ તથા સંતાપનું અતિશય સેવન કરનારના, ભય-શ્રમ અને સંતાપ પામીને ઓચિંતા ઠંડા પાણીમાં ઊતરનારના, વિદઝ્ઞ આહારનું ઉદ્વેગન કર્યા સિવાય વિદાહી દ્રવ્યોનું સેવન કરનારના, ઉલ્હટીને રોકનારના અને સ્નેહોનો અતિ ઉપયોગ કરનારના ત્રણે દોષો એકસાથે પ્રકોપ પામે છે અને ત્વચા આદિ ચારે દૂષ્યો શિથિલતા પામે છે. તેઓ શિથિલ થતાં, પ્રકોપ પામેલા દોષો સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં રહ્યા રહ્યા, ત્વચા વગેરે દૂષિત કરતા કરતા, કુષ્ઠ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬

કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપો—

તેઓનાં આ પૂર્વરૂપો થાય છે; જેમકે—શરીરમાં પરસેવો ન આવવો, પરસેવો બહુ આવવો, કઠોરતા, અતિશ્લેષ્મણતા, વિવર્ણતા, ખજવાળ, સોઈ ભોંકાવા જેવી પીડા, સ્પર્શજ્વાલ, અતિદાહ, ઝળઝળાટી, રોમાંચ, ખરતા, ગરમી નીકળવી, ભારેપણું, સોજો, વીસર્પનું વારંવાર થવું, શરીરના હિરોમાં ઉપલેપ, પાક થતાં-બળી જતાં-દંશ થતાં-લાંગી જતાં-ક્ષત થતાં અને ઠંડા આવતાં અતિશય વેદના અને સ્વદષ્ય વ્રણો પણ દૂષિત થતાં તથા રૂઝ ન આવવી. ૭

કપાલકુષ્ઠનું લક્ષણ—

તે પછી કુષ્ઠો ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓનાં વેદના-વર્ણ-સંસ્થાન-પ્રભાવ અને નામના ભેદનું જ્ઞાન આ પ્રમાણે છે. જેમકે—રક્ષ, અરુણ રંગના અને કઠોર, વિષમપણે

ફેલાયેલા, ખરખચડી કિનારવાળા, પાતળા, બહારનો ભાગ જેનો ઊંચો આવેલો છે તેવા, સ્પર્શજ્ઞાનરહિત, ઊભાં થયેલાં રૂંવાડાંવાળા, સોઈ સોઈવા જેવી મોટે ભાગે પીડાવાળા, અલ્પ ખજવાળ-દાહ-પરુ અને લસીકાવાળા, ઉતાવળા ફેલાવા અને ઉત્પત્તિવાળા, જલદી ફાટનારા, જનુયુક્ત અને કાળાં તથા અરુણવર્ણનાં ઠીકરાં જેવા રંગવાળા કપાલકુષ્ઠ હોય છે એમ જાણવું. (૧)

હ્રસ્વરકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

તાંબા જેવા, તાંબા જેવા રંગનાં અને ખરખચડાં રૂંવાડાંના સમૂહથી ઘેરાયેલા, ધન, અધિક અને ઘાટાં પરુ-રક્ત અને લસીકાવાળા, ખજવાળ-કલેદ-સડો-દાહ અને પાકયુક્ત, જલદી ફેલાનાર-ઉત્પન્ન થનાર અને ફાટનાર, સંતાપ અને ક્રિમિયુક્ત તથા ઊંચાનાં પાકેલાં ફળ જેવા વર્ણવાળા ઔદુર્યપરકુષ્ઠ હોય છે એમ જાણવું. (૨)

મંડલકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

સ્નિગ્ધ-ચુરુ-ઊંચાઈવાળા, શ્વેદશુ-સ્થિર અને પીળી કિનારવાળા, ધોળા અને રાતા દેખાવના, શ્વેત રોમરાજીના વિસ્તારવાળા, ઘણા ઘટ-શ્વેત અને પિચ્છિલ સાવવાળા, ઘણા કલેદ-ખજવાળ અને ક્રિમિવાળા તથા લાંબે વખતે ફેલાનાર-ઉત્પન્ન થનાર અને ફાટનાર તથા ગોળ આકૃતિવાળાઓને મંડલકુષ્ઠ જાણવા. (૩)

ઋણ્યજિહ્વકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

કઠોર, અરુણ વર્ણના, ખડાર તથા અંદર ઈંટોડી રંગના, નીલ-પીળા અને તાંબા જેવા દેખાવના, જલદી ફેલાનાર અને ઉત્પન્ન થનાર, અલ્પ ખજવાળ-કલેદ અને ક્રિમિ-વાળા, બહુ દાહ-લેદ-નિસ્તોદ અને પાકવાળા, શુભ લાગ્યા જેવી વેદનાવાળા, ઊંચા મધ્યભાગવાળા, પાતળી કિનારવાળા, કડંચ પિડાઓવાળા, લાંબા અને ગોળ આકારના તથા ઋણ્યજિહ્વની જીભ જેવા આકારના ઋણ્યજિહ્વકુષ્ઠ છે એમ જાણવું. (૪)

પુંડરીકકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

શ્વેત અને લાલ દેખાવના, લાલ કિનારવાળા, લાલ રૂંવાડા અને સિરઓથી વ્યાપ્ત, ઊંચાઈવાળા, ઘણાં

અને ઘાટાં રક્ત-પરુ તથા લસીકાવાળા, ખજવાળ-ક્રિમિ-દાહ અને પાકયુક્ત, જલદી ફેલાનાર-ઉત્પન્ન થનાર અને ફાટનાર, પુંડરીકની પાંખડી જેવા પુંડરીક-કુષ્ઠ છે એમ જાણવું. (૫)

સિધ્ધકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

કઠોર, અરુણ, બહારનો ભાગ જેનો વેરવિખેર છે એવા, અંદરના ભાગમાં સ્નિગ્ધ-શ્વેત અને લાલ દેખાવના, બહુ પ્રમાણવાળા, અલ્પ વેદનાવાળા, અલ્પ ખજવાળ-દાહ-પરુ અને લસીકાવાળા, નાનાં કારણથી ઉત્પન્ન થનાર, અલ્પ ફાટ અને ક્રિમિવાળા તથા તુંબ-ડીનાં ફૂલ જેવા સિધ્ધકુષ્ઠ છે એમ જાણવું. (૬)

કાઠ્ઠણકકુણ્ઠનાં લક્ષણ—

પ્રથમ ચણાડીના વર્ણના અને પછી સર્વ કુદનાં લક્ષ-ણથી યુક્ત, દુષ્ટ અને કુષ્ઠનાં સર્વ લક્ષણ ઉત્પન્ન થવાથી અનેક વર્ણવાળા કાઠ્ઠણકકુષ્ઠ છે એમ જાણવું. તેઓ અસાધ્ય છે અને ખીજ વળી સાધ્ય છે. ૮

તેઓની સાધ્યસાધ્યતા—

તેમાં જે અસાધ્ય છે તે અસાધ્યતાને ઉલ્લંઘી જતા નથી એટલે અસાધ્ય જ રહે છે અને કોઈ સાધ્ય પણ ક્યારેક અપચારને લઈ સાધ્ય મટી જાય છે. કાઠ્ઠણક સિવાયના છ કુષ્ઠ સાધ્ય છે; પણ તેઓની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે કે અપચાર થાય તો દોષોથી ભરાઈ જતાં અસાધ્ય બની જાય છે. ૯

સાધ્ય કુણ્ઠની ઉપેક્ષાથી ક્રમિ થાય છે—

સાધ્ય કુષ્ઠોની પણ જો ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ત્વચા-માંસ-રક્ત-લસીકા-સડો-કલેદ અને પરસેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રિમિઓ પ્રવચ્ચ થાય છે. તેઓ ત્વચા વગેરેને ખાતાં અને દોષો તેઓને દૂષિત કરતાં જીવ જીવ આ ઉપદ્રવો કરે છે—તેમાં વાત ઈંટોડી અને અરુણવર્ણ-કઠોરતા અને રક્તા-શુભ-શીષ-પીડા-કંપ-રોમાંચ-સંક્રાંચ-ચાક-જડતા-સ્પર્શજ્ઞાન-ફાટ અને તોડ; પિત્ત દાહ-સ્વેદ-કલેદ-સડો-સાવ-પાક અને લાલરંગ; અને દંદ તેમાં

શ્વાસ અને સળેખમ થાય છે, જે માથામાં રહે છે તેનાથી માથાને નુકસાન થાય છે; ત્યારે ઉર ઉઝેડાવાથી વાયુની વિપ્રમ ગતિને લઈ તથા કંઠની ખરાબીને લઈ તેને સતત ઉધરસ થાય છે, ઉધરસ સતત આવવાથી ઇતીમાં ક્ષત થતાં તેને થૂંકમાં લોહી પડે છે અને લોહી પડવાથી તેને દુર્ગ્ગતા આવે છે. આ પ્રમાણે સાહસથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ઉપદ્રવો સાહસિક પુરુષને લાગુ પડે છે. ત્યારે શોષણ કરનાર આ ઉપદ્રવોથી પીડિતો ધીમે ધીમે સૂકાતો જાય છે. તેથી શુદ્ધિમાન માણસે પોતાનાં બળનો વિચાર કરીને તેને યોગ્ય કર્મ કરવાનો આરંભ કરવો જોઈએ. શરીરનો આધાર બળ છે અને શરીર-રૂપી મૂળવાળો પુરુષ છે. ૪

સાહસકર્મનો ત્યાગ—

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

પોતાનાં જીવનને રક્ષનાર પુરુષે સાહસકર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે જીવતો પુરુષ કર્મનું ઇષ્ટ ફળ ભોગવે છે. ૫

વેગધારણથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન—

સંધારણ એ શોષનું સ્થાન છે એમ જે કહ્યું તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું—રાજની નજીક, રાખીની નજીક, ગુરુનાં ચરણે, છૂતસભામાં, સત્પુરુષોના સમાજમાં કે સ્ત્રીઓની વચ્ચે પ્રવેશ કરીને અથવા હાડોલાવાળાં વાહનથી જતાં, લાયથી, કામદાજથી, શરમાળપણાથી કે ઘૃણાને લઈ મનુષ્ય આવેલા વાત-મૂત્ર અને મળના વેગોને જ્યારે રોકી રાખે છે ત્યારે તેના સંધારણથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે ત્યારે પ્રકોપ પામેલો તે પિત્ત અને કફને પ્રેરીને ઊંચો, નીચો અને ત્રાંસો ફરવા લાગે છે; ત્યાર પછી અશ્લેષથી અગાઉની પેટે શરીરના સિન્ન સિન્ન અવયવોમાં પ્રવેશ કરીને થળાને ઉત્પન્ન કરે છે, મળને ભેદે છે, શોષી લે છે, પડખામાં અતિ પીડા કરે છે, ખસાઓને મર્દન જેવી વ્યથા કરે છે, કંઠ અને ઉરને પીડે છે, માથામાં દુખાવો કરે છે તથા કાસ-શ્વાસ-જ્વર-રવરભેદ અને સળેખમને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે શોષણ કરનાર આ ઉપદ્રવોથી પીડાઈને ધીમે ધીમે

સૂકાવા લાગે છે. તેથી શુદ્ધિમાન માણસે પોતાનાં શરીરનાં યોગ અને ક્ષેમ કરનાર ભાવોમાં વિશેષે કરીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; કારણ કે શરીર એનું મૂળ છે અને શરીરરૂપી મૂળવાળો પુરુષ છે. ૬

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

બીજાં બધાંનો ત્યાગ કરીને શરીરનું પાલન કરવું જોઈએ; કારણ કે તે ન હોતાં શરીરધારીઓના સર્વ ભાવોની હસ્તિ રહેતી નથી. ૭

વાતુલ્યથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન—

ક્ષય એ શોષનું કારણ છે એમ જે કહ્યું તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું—જ્યારે પુરુષ હૃદયહાર શોક અને ચિન્તાથી પરિપૂર્ણ હૃદયવાળો થાય છે, ઇર્ષ્યા-ઉત્કંઠા-ભય અને ક્રોધ વગેરેથી આવિષ્ટ થાય છે, કૃશ હોવા છતાં રક્ષ અન્નપાનનું સેવન કરે છે, નબળા પ્રકૃતિનો પુરુષ આહાર લેતો નથી કે અદ્ય આહાર લે છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં રહેલો રસ ક્ષય પામે છે અને તેના ક્ષયથી તે સૂકાવા લાગે છે. અને ચિકિત્સા ન કરવાથી આગળ કહેવામાં આવતાં લક્ષણોવાળા યક્ષ્મારોગને પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા જ્યારે પુરુષ અતિહર્ષથી અધિક આસક્તિવાળો થઈ સ્ત્રી સાથે અતિશય સંયોગ કરે છે, ત્યારે તેના તે અતિશય સંયોગથી શુક્ર ક્ષીણ થઈ જાય છે. શુક્રક્ષય થવા છતાં પણ જ્યારે મન સ્ત્રીથી હાંતું નથી અને તે અતિ પ્રયત્નપૂર્વક મૈથુનનો સંકલ્પ કરીને સંયોગ કરે છે ત્યારે શુક્ર અતિશય ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોવાથી બહાર આવતું નથી તથા મૈથુન કરતા એવા તેના શરીરની રક્તવાહિની ધમનીઓમાં જ વાયુ પ્રવેશ કરીને રક્તને બહાર લાવે છે ત્યારે શુક્રક્ષયના કારણે તેના શુક્રમાર્ગમાંથી દૂષિત વાયુના લક્ષણોવાળું રક્ત બહાર આવે છે. ત્યાર બાદ શુક્રક્ષયના કારણે તથા રક્તના આવવાથી તેના સાંધા શિથિલ થઈ જાય છે, રક્ષતા ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં પુનઃ દુર્ગ્ગતા આવી જાય છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય છે; તે કુપિત વાયુ ખાલી શરીરમાં પ્રસરતો પ્રસરતો કંદ અને પિત્તને ઉદીર્ણ કરીને માંસ અને રક્તને સકવી નાખે છે, કંદ અને પિત્તને ખસેડે છે, પડખામાં પીડા કરે છે, ખભાને શિથિલ કરે છે, કંઠને વિદ્રુત બનાવે છે, કંઠને કાપાવીને માથાને કંદથી ભરી દે છે,

સાંધ્યોમાં પીડા કરતાં અંગ ભાંગવાં-અરુચિ અને અવિપાક ઉત્પન્ન કરે છે, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ થવાથી અને વાયુ પ્રતિલોભ ગતિવાળો હોવાથી જ્વર-કાસ-શ્વાસ-સ્વરભેદ અને પ્રતિશ્વાસને પેદા કરે છે. કાસને લઈને છાતીમાં ક્ષત થવાથી રક્તવાળું થૂંક આવે છે, રક્ત નીકળવાથી નળનાઈ ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી પાછો શોષક ઉપદ્રવોથી પીડાતો તે માણસ ધીમે ધીમે સૂકાતો જાય છે. માટે યુદ્ધિમાન માણસે પોતાના શરીરની રક્ષા કરવા માટે શુક્રની રક્ષા કરવી. તે શુક્ર આહારની સર્વોત્તમ દ્વલસંપત્તિ છે. ૮

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

પોતાના આહારનું ઉત્કૃષ્ટ સારરૂપ શુક્ર છે, તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેના ક્ષય થવાથી ધણા રોગો થાય છે કે મૃત્યુ થાય છે. ૯

વિષમાશનથી જે રીતે શોષ થાય છે તેનું વર્ણન—

વિષમાશન એ શોષનું કારણ છે એમ જો કહ્યું છે, તેની હવે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.— જ્યારે પુરુષ પાન, અશન, ભક્ષ્ય અને લેહ પદાર્થોના પ્રકૃતિ, કરણ, સંયોગ, નાશિ, દેશ, કાળ, ઉપયોગસંસ્થા અને ઉપશયનું ઉત્કલ્પન કરીને સેવન કરે છે ત્યારે તેઓથી તેના વાત-પિત્ત અને કફ વિષમ થઈ જાય છે; તે વિષમ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ શરીરમાં પ્રસરી જઈને જ્યારે સ્ત્રોતોનાં મુખોને આજ્ઞત કરીને રહે છે ત્યારે મનુષ્ય જો કાંઈ પણ આહાર લે છે, તેનાથી તેનું ધણું કરીને મળ-સૂત્રજ અને છે, શરીરની બીજી કાંઈ ધાતુ બનતી નથી; તે મનુષ્ય મળના આધારથી જીવતો રહે છે, માટે સૂકાતો એવાના તથા અન્ય પાતળા અને નળના માણસોના મળની ખાસ કરીને રક્ષા કરવી જોઈએ. વૃદ્ધિ ન પામતા તેના વિષમાશનથી વધેલા દોષો તેને જુદા જુદા ઉપદ્રવોથી યુક્ત કરીને વળી પાછા શરીરનું શોષણ કરે છે; તેમાં વાયુ શૂન, અંગ ભાંગવાં, કંઠની વિકૃતિ, પડખામાં પીડા, ખસામાં પીડા, સ્વરભેદ અને પ્રતિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. પિત્ત જ્વર, અતિસાર અને અન્તર્દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. કફ પ્રતિશ્વાસ, માથાનું

બારેપણું, અરુચિ, અને કાસ પેદા કરે છે. તે કાસના પ્રસંગથી છાતીમાં ક્ષત થવાને કારણે તેના થૂંકમાં લોહી પડે છે. અને રક્તના બહાર આવવાથી દુર્ગંધતા થાય છે. એમ વિષમાશનથી ઉપચિત થયેલા આ ત્રણે દોષ રાજ્યક્ષમાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે માણસ તે ઉપશોષણ કરનારા ઉપદ્રવોથી પીડા પામતો પામતો ધીરે ધીરે સૂકાતો જાય છે. માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રકૃતિ, કરણ, સંયોગ, નાશિ, દેશ, કાલ, ઉપયોગસંસ્થા અને ઉપશયને અતુલ્લખ આહાર લેવો. ૧૦

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

યુદ્ધિમાન પુરુષે વિષમાશનના કારણે ઉત્પન્ન થતા કષ્ટદાયક ધણા રોગોને જોઈને હિતભોજ, મિતભોજ, કલભોજ અને જિતેન્દ્રિય થવું જોઈએ. ૧૧

શોષને ‘રાજ્યક્ષમા’ કહેવાનું કારણ—

ક્ષયનાં સાહસ આદિ આ ચાર કારણોના સેવનથી વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકુપિત થાય છે. તે પ્રકુપિત થઈને વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી શરીરને સૂકવે છે. તેને, સર્વ રોગોમાં અતિશય કષ્ટદાયક હોવાને કારણે, વૈદ્યો ‘રાજ્યક્ષમા’ કહે છે. અથવા એ સૌથી પહેલાં નક્ષત્રોના રાજ્ય ચન્દ્રને થયે હોતો તેથી રાજ્યક્ષમા કહે છે. ૧૨

શોષનાં પૂર્વરૂપો—

તેમાં આ મુજબ પૂર્વરૂપો થાય છે જેમકે-પ્રતિશ્વાસ, વારંવાર છોંકા આવવી, લાળ ટપકવી, મોઢું મધુર રહેવું, અન્નની ઇચ્છા ન થવી, લોજન વખતે થાક લાગવો, દોષ વિનાના અથવા થોડા દોષવાળાં વાસણ-પાણી-અન્ન-દાળ-અપૂષ-અટણી-પીરસનાર ઇત્યાદિ ભાવોમાં દોષ દેખાવો, ખાંધા પછી મોળ આવવી, ખાત્રા દર-મિયાન ઉલટી થવી, મોઢા અને પગ પર સોજા આવવા, વારે વારે હાથ જોવા, આંખો ઘણીજ સફેદ થવી, સુખ્યઓના ઉપચય જાણવાની ઇચ્છા, સ્ત્રીસેવનની ઇચ્છા, નિર્લજ્જતા, પોતાના શરીરમાં બીભત્સતા દેખવી અને સ્વપ્નમાં વારંવાર જળવાળાં સ્થાનોને જળ વિનાનાં તથા ગ્રામ-શહેર-નગર અને જનપદોને ઉજાડ દેખવાં,

વનોને સૂકા-બળતાં અને ભમ્મ થએલાં બેવાં, કાર્ચિડો-
મોર-વાંદરાં-પોપટ-સાપ-કગડા અને છુવડો વગેરેનો
સ્પર્શ થવો, અથવા કૂતરાં-ભીંટ-મધેડાં કે સૂવર ઉપર
સ્વારી કરવી અને વાળ-હાડકાં-રાખ-ફેતરાં અને અંગારાના
લગણાઓ ઉપર ચઢવું-તે શોષનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ૧૩

શોષનાં અર્ગચાર રૂપો—

તેની પછી પદ્મમાનાં અગિયાર લક્ષણો થાય છે;
જેમકે-માથું ભારે લાગવું, કાસ, ધાસ, સ્વરભેદ, કફની
ઉલટી, લોહી થૂંકવું, પડખાઓમાં પીડા, ખભા ટૂટવા,
જંદર, અતિસાર અને અરુચિ. ૧૪

તેમાં જેનાં બળ, માંસ અને રક્ત ક્ષીણ થયાં
નથી હોતાં તે, બળવાન અરિષ્ટો ઉત્પન્ન થયાં ન
હોય તો, શોષનાં સંપૂર્ણ લક્ષણોથી યુક્ત હોવા છતાં,
સાધ્ય જાણવો. બળવાન વ્યક્તિ ઉપચિત્ત હોવાથી વ્યાધિ
અને ઔષધના બળને યથેષ્ટ રૂપમાં સહન કરી શકે
છે. માટે તેના બહુ લક્ષણવાળા વ્યાધિને પણ થોડા
લક્ષણવાળો માનવો જોઈએ. ૧૫

શોષનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો—

અતિક્ષીણ બળ-માંસ અને રક્તવાળા દુર્બળ
માણુસ્તને થોડાં લક્ષણ હોય અને અરિષ્ટ લક્ષણો પેદા ન થયાં
હોય છતાં પણ બહુ લક્ષણવાળો અને અરિષ્ટ લક્ષણો
ઉત્પન્ન થયાં હોય તેવો જાણવો. કારણકે તે રોગ અને
ઔષધના બળને સહન કરી શકતો નથી; તેની
ચિકિત્સા ન કરવી. તેને કાણુમાં અરિષ્ટ લક્ષણો ઉત્પન્ન
થાય છે અને અરિષ્ટ લક્ષણો ઉત્પન્ન થવામાં કારણ
દેખાતું નથી. ૧૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં શ્લેષ્મ છે—

જે વૈદ્ય શોષનાં કારણ, લક્ષણ અને પૂર્વરૂપને યથાર્થ
રીતે જાણે છે તે જ રાજની ચિકિત્સા કરવાને
ચોક્કસ છે. ૧૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનમાં ‘શોષનિદાન’
નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. *

અધ્યાય સાતમે

ઉન્માદનિદાન

ઉન્માદનિદાન અધ્યાયનો વપક્રમ—

“હવે પછી ‘ઉન્માદનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ
વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે ત્રીજે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ઉન્માદનો સંલ્હા—

અહીં પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ થાય છે. જેમકે-
વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાતજન્ય અને
આગન્તુજન્ય કારણોથી. ૩

ઉન્માદનો નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ—

તેમાં દોષનાં કારણોથી ચાર પ્રકારના ઉન્માદ નિમ્ન-
દર્શિત પુનુષેમાં એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમકે-કરપોક,
રજસ અને તમસથી અભિધાત પામેલા મનવાળા તથા
વધેલા દોષવાળાઓમાં, મહિન-વિકૃત-દૂષિત અને
અનુચિત આહારોથી, ઉપયોગવિધિથી વિરુદ્ધ રીતે ભોજન
કરનારમાં, સદાચારથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનારાઓમાં અને
ખીજ અયોગ્ય શરીરની ચેષ્ટાઓ કરનારાઓના, અતિક્ષીણ
શરીરવાળાના, રોગના વેગના કારણે વિકૃત અથવા કામ-
ક્રોધ-દોલ-હર્ષ-મોહ-શ્રમ-શોક-ચિન્તા-ઉદ્વેગ વગેરેની મન
ઉપર વારંવાર અસર થવાથી, ત્રા વગેરે લાગવાથી,
મન દૂષિત થવાથી અને શુદ્ધિ અશ્વાયમાન થવાથી, ઉદીર્ણ
દોષ પ્રકુપિત થઈને હૃદયમાં પહોંચી મનોબલ સ્ત્રોતોને
આવૃત્ત કરીને ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪

ઉન્માદનું લક્ષણ—

મન, શુદ્ધિ, સંજ્ઞા, જ્ઞાન, સ્મૃતિ, ભક્તિ, શીલ,
ચેષ્ટા અને આચારના વિભ્રમને ઉન્માદ જાણવો. ૫

ઉન્માદનાં પૂર્વરૂપો—

તેનાં આ પૂર્વરૂપો છે; જેમકે-માયાની શયનતા, આંખોની
બાકુળતા, જ્ઞાનમાં અવાજ, ઉચ્છ્વેસની આધકતા, મોહમાંથી
લાજ ઝરવી, ભોજનની ઇચ્છા ન થવી, અરુચિ, અવિપાક,

હૃદયની જડતા, અસ્થાને ધ્યાન-આયાસ-સંમોહ અને ઉદ્વેગ કરવો, નિરન્તર રૂંવાડાં ઊભાં થવાં, વારેવારે તાવ આવવો, ચિત્તની અસ્થિરતા, ઉર્દ્ધ્વ અને અર્દ્ધિત રોગનાં લક્ષણો થવાં, સ્વપ્નમાં ભ્રમતાં-ચંચળ અને અસ્થિર અને અયોગ્ય દ્રવ્યો વારંવાર દેખાવાં, ઘાણીપર ખેસવું, વાયુ ચક્ર વડે ઉન્મયિત થવું અથવા ગંદા પાણીની ભમરીઓમાં ફૂળી જવું, આંખો વાંકી થઈ જવી—એ બધાં દોષજનિત ઉન્માદોનાં પૂર્વરૂપો છે. ૬

વાતોન્માદનાં લક્ષણ—

ત્યાર પછી તરતજ ઉન્માદ થાય છે. તેમાં વાતાદિ જનિત ઉન્માદોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે થાય.—જેમકે સર્વદા ક્રૂરતા કરવું, આંખ-ભ્રમર-હોહ-ખલા-જડવાં હાથના અગ્ર-પગના અગ્ર અને ખીજાં અંગો અકસ્માત-ફેંકવાં, સતત અસંબદ્ધ ખોલવું, મોઢામાંથી ફીણ આવવું, સતત અને અસ્થાને સ્થિત-હસવું-નાચવું-ગાવું અને વાજાંત્રો વગાડવાં, વીણા-ત્રાંસણી-શંખ-શમ્યાના શબ્દોનું ઊંચેથી અનુકરણ કરવું, જેના પર સ્વારી ન થતી હોય તેના પર સ્વારી કરવી, આબૂષણને યોગ્ય ન હોય તેવી ચીજોને આબૂષણ તરીકે વાપરવી, ન મળે તેવા આહારની ધમ્બા અને મળે તેવામાં અનિચ્છ અને તીવ્ર અદેખાઈ, કૃશતા, પડુપતા, આંખો સૂજી જવી અને લાલ થવી તથા વાતને અનુકૂલ દ્રવ્યોથી વિપરીત દ્રવ્યોનું માફક ન આવવું—એમ વાતોન્માદનાં લક્ષણો થાય છે.

પિત્તોન્માદનાં લક્ષણો—

અસહિષ્ણુતા, ક્રોધ, અસ્થાને જુસ્સો, શસ્ત્ર-પથ્થર, ચાકુ-લાકડી અને મુઠ્ઠી વગેરેથી પોતાને કે ખીજાને મારવું, આમ તેમ દોડવું, જાંચડો-શીતળ જળ અને અનની અભિલાષા, લાંબા વખત સંતાપ થવો, આંખો લાલ-લીલી કે પીળી અને ક્રોધિત ચમ્પેલી જણાવી, પિત્તને અનુકૂળ દ્રવ્યોથી વિપરીત દ્રવ્યોનું માફક ન આવવું—એ પિત્તોન્માદનાં લક્ષણો થાય છે.

કફોન્માદનાં લક્ષણો—

એક જ ઠેકાણે પડી રહેવું, થોડું ખોલવું, થોડું ફરવું, લાળ અને લીંટ ઝરવાં, અન્નની ધમ્બા ન થવી, એકાંતપ્રિયતા, ખીલતતા આવવી, ચોખ્ખાઈનો દોષ, જંઘ્યા કરવું, મોઢા પર સોજો આવવો, આંખો સફેદ નિશ્ચલ અને મળથી લીંપાઈ જવી, કફને અનુકૂલ દ્રવ્યોથી વિપરીત દ્રવ્યોનું માફક ન આવવું—એ શ્લેષ્મોન્માદનાં લક્ષણો છે.

સાન્નિપાતિક ઉન્માદનાં લક્ષણો—

સાન્નિપાતિક ઉન્માદમાં ત્રણે દોષનાં મિશ્રિત લક્ષણો થાય છે. તેને કુશળ વૈદ્યો અસાધ્ય કહે છે. ૭

સાધ્યની ચિકિત્સા—

સાધ્ય એવા ત્રણ વાત-પિત્ત અને કફજનિત ઉન્માદોની ચિકિત્સા—સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન, ઉપશમન, નસ્યકર્મ, ધૂમપાન, ધૂપન, અંગન, અવપીડન અને પ્રથમન, નસ્ય, અભ્યંગ, પ્રદેહ, પરિષેક, લેપ, વધ, બન્ધન, અવરોધન, ત્રાસ, વિસ્માપન, ભૂક્તાવી દેવું, અપતર્પણ, સિરાવેધ અને ભોજનવિધાન, દોષાનુસાર યુક્તિથી કરવું અને ખીજું જે કાંઈ નિદાનથી વિપરીત યજ્ઞવાળું ઔષધ હોય તેનો પણ પ્રયોગ કરવો. ૮

આ બાબતમાં સ્લોક છે કે —

ઐષ્ઠ વૈદ્યે દોષજન્ય ત્રણ ઉન્માદો જે સાધ્ય છે તેનો ઉપયુક્ત ચિકિત્સાવિધાનવડે વિધિપુરઃસર ચિકિત્સા કરવી. ૯

આગન્તુ ઉન્માદનાં કારણો —

દોષજન્ય ઉન્માદનાં કારણ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, વેદના અને ઉપશયની બાબતમાં જે ઉન્માદ લિપ્ત પ્રકારનો હોય તેને આગન્તુક ઉન્માદ કહે છે; ક્રેટલાક તેને પૂર્વ-જન્મના પાપકર્મરૂપી કારણથી થતો માને છે. પરંતુ તેનું કારણ તો પ્રત્યાપરાધ જ છે એમ ભગવાન આત્રેયનો મત છે. પ્રત્યાપરાધથી જ દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ,

આચાર્ય તથા પૂજ્યોની અવગણના કરીને અહિતાચરણ કરે છે, અથવા બીજું કાંઈ એવુંજ નિહિત કર્મ આચરે છે. પોતાથી જ હાનિ પામેલ તેને દેવ આદિ હાનિ કરતા કરતા ઉન્મત બનાવે છે. ૧૦

અગન્તુ ઉન્માદનાં પૂર્વરૂપો—

દેવો વગેરેના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થએલ આગન્તુજ ઉન્માદ પ્રગટ થતાં આ પૂર્વરૂપ થાય છે. જેમકે—દેવતા-ગાય-બ્રાહ્મણ અને તપસ્વીઓને મારવાની ઇચ્છા થવી, ક્રોધિત થવું, બીજા તરફ દૂર વર્તનની ઇચ્છા થવી, કાંઈ કાર્યમાં મન ન લાગવું, ઓજ-વર્ણુ-કાન્તિ-બળ અને શરીરનું કથળી જવું, સ્વપ્નમાં દેવ આદિ સાથે લડવું કે તેઓથી પ્રેરણા થવી—આ આગન્તુજ ઉન્માદનાં પૂર્વરૂપો થાય છે. ત્યાર બાદ ઉન્માદ પ્રકટ થાય છે. ૧૧

ઉન્માદ કરનાર મૂતો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે તેમાં મેદ—

ઉન્માદને કરનાર જૂતો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરવામાં આ એષ્ટાઓ કરે છે—દેવો કંકટ દાષ્ટપાતથી ઉન્માદ પેદા કરે છે, ગુરુ-વૃદ્ધસિદ્ધ અને ઋષિઓ શાપ દર્ષને, પિતૃઓ દેખાવ દર્ષને, ગન્ધર્વો સ્પર્શથી, યક્ષો પ્રવેશ કરીને, રાક્ષસો પોતાની વાસ સુધારીને અને પિશાચો ચઢાવીને ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

મૂતોન્માદનાં રૂપો—

તેનાં આ મુજબ રૂપો થાય છે; જેમકે—રોગીમાં દેવ આદિનાં જેવાં બલ, વીર્ય, પૌરુષ, પરાક્રમ, મહત્ત્વ, ધારણ, સ્મરણ, જ્ઞાન, વચન, અને વિજ્ઞાન આવે છે અને ઉન્માદની કાળ અનિશ્ચિત હોય છે. ૧૩

અગન્તુ ઉન્માદના અવેશકાળો—

ગુરુ, વૃદ્ધ અને સિદ્ધોની ઉન્માદની અસર તળે મનુષ્ય આવે સમયે આવે છે; જેમકે—પાપ કર્મના અચરભમાં, પૂર્વનાં કર્મનાં કર્મના વિપાકના સમયે, એકલો સૂતા ઘરમાં રહેતો હોય ત્યારે અથવા ચાર રસ્તાઓ ભેગા મળતા હોય ત્યાં, સંધ્યાના વખતે, સંયમસર ન

રહે ત્યારે, પૂર્ણિમા અને અમાસના સંધિકાળમાં, મૈથુન કરતો હોય ત્યારે, રત્નસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરતો હોય ત્યારે, અધ્યયન-બલિદાન-મંગલકર્મ અને હોમના પ્રયોગ વિધિ મુજબ ન કરવાથી, નિયમ-વ્રત અને બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવાથી, મહા યુદ્ધમાં, દેશ-કુલ કે નગરના વિનાશ વખતે, ચંદ્ર કે સૂર્યનાં મહત્ત્વ વખતે, સ્ત્રીઓના પ્રસવ વખતે, જીવંત જીવો અથવા અશુભ વસ્તુઓના સ્પર્શથી, વમન કે વિરેચન કે રુધિરસ્રાવ થતાં, અપવિત્રપણે કે સંયમરહિતપણે ચૈત્ય કે દેવાલયમાં જતાં, માંસ-મધ-તલ-ગોળ અને મદ્યથી અછડાં રહેવાથી, નગ્ન રહેવાથી, રાત્રીને વખતે નગર-નિગમ-ચતુષ્પથ-ઉપવન-સ્મરાન તથા વધ-સ્થાનમાં જતાં, બ્રાહ્મણ-ગુરુ-દેવ-યતિ અને પૂજ્યોનો તિરસ્કાર કરતાં, અયોગ્ય રીતે ધર્મેષિદેશ કરતાં અથવા તો અયોગ્ય કર્મની શરૂઆતમાં—આ પ્રમાણે દેવાદિનિત ઉન્માદોના અભિજાતકાલોની વ્યાખ્યા કરી. ૧૪

ઉન્માદ કરનારાં મૂતો ઉન્માદ કરે તેમાં ત્રણ પ્રયોજન હોય છે—

ઉન્માદ કરનારાં જૂતોનાં, ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરવામાં, ત્રણ પ્રકારનાં પ્રયોજન હોય છે; જેમકે—હિંસા, પ્રેમ અને પૂજા. તેઓનાં તે પ્રયોજન ઉન્મત પુરુષની એષ્ટાઓ ઉપરથી જાણી લેવાં.

અગન્તુ ઉન્માદની સાધ્યાસાધ્યતા—

તે જ્યારે હિંસાના પ્રયોજનથી ઉન્મત કરે છે ત્યારે પુરુષ અગ્નિમાં પ્રવેશે છે, જળમાં ડૂબકી ખાય છે અને અથવા તો સીધી જમીન પરથી ખાઈમાં પડે છે, શરૂ ચાણુક-લાકડી-પથ્થર અને મુઠ્ઠા પોતાની જાતનેજ મારે અને ગ્રાણુ હણવાને માટે બીજાં પણ દૂર કર્મો કરે તેને અસાધ્ય જાણવે અને આક્રીના બે સાધ્ય છે.

અગન્તુ ઉન્માદનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

મંત્ર, ઔષધિ, મણિધારણ, મંગળ, ઉપહાર, હોમ, નિયમ, વ્રત, પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરિતચાચન, પ્રણિપાત અને તિર્થાદિ ગમન ચિકિત્સાનાં સાધન છે. ૧૬

યાય છે,
હાં કહેલાં
હાં અધિક

તીક્ષ્ણ સંશોધન

એ રીતે પાંચેય ઉન્માદોની વ્યાખ્યા કરી છે. ૧૭

આગતુક અને નિજ પરસ્પર અસુવન્ધરૂપે હોય છે—

એ ઉન્માદો પાંચ હોવા છતાં પણ નિજ અને આગતુક એ બે અને સાધ્ય અને અસાધ્ય એ બે ભેદથી બે ભતના છે.

હેતુસંસર્ગથી મિલિત પૂર્વરૂપે તથા લક્ષણો થાય છે—

તે નિજ અને આગતુક કોઈ કોઈ વખતે કહ્યા પ્રમાણેનાં કારણોના સંસર્ગને લઈ મળી જાય છે અને તેઓનાં પૂર્વરૂપે તથા રૂપે મિશ્રિત હોય છે. તેઓના સંયોગમાં બેય અસાધ્ય અથવા એક સાધ્ય અને એક અસાધ્ય હોય તો તે બેય સંયોગ અસાધ્ય છે; અને બેય સાધ્ય હોય તો તે સંયોગ સાધ્ય છે; અને તેનું સાધન-ચિકિત્સા-પૂવોક્ત ચિકિત્સાનું મિશ્રણ કરીને કરવું. ૧૮

મૂતોન્માદમાં કર્મજ કારણ છે—

આ બાબતમાં શ્લોક છે કે—

જે મનુષ્યે પોતે અશુભ કાર્ય કર્યું નથી તેને દેવતા, ગન્ધર્વ, પિશાચ, રાક્ષસ કે બીજું કોઈ સતાવતું નથી, પીડા કરતું નથી. ૧૯

પોતાના કર્મથી પીડાતા પુરુષને દેવતા વગેરે અનુસરે છે; તેમાં તેઓ તેના ઉન્માદના કારણભૂત નથી કારણ કે દેવોને એમ કરવામાં કંઈ રૂઢી નથી. ૨૦

મૂતોન્માદમાં દેવ-પિતૃ-રાક્ષસોને નિંદવા નહિ—

પ્રજાપરાધ થવાને કારણે પોતાનાં કરેલાં કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર રોગમાં સુદ્ધિમાન પુરુષે દેવતા, પિતૃઓ, રાક્ષસો વગેરેને ઉપાલંબ દેવો જોઈએ નહિ. ૨૧

પોતાનેજ સુખદુઃખનો કરનાર માનીને
ત્રેયસ્કર માર્ગ લેવો—

માણસે પોતાને જ સુખ અને દુઃખનો કર્તા જાણવો.

માટે જ કલ્યાણકારક માર્ગે ચાલવું અને પછી હર રાખવો નહિ. ૨૨

દેવ વગેરેની પૂજા કે વિરોધ તથા હિતકર કે અહિતકર આહારવિહારનું સેવન-એ બધું પોતાને જ આધીન છે. ૨૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ઉન્માદોની સંખ્યા, બે પ્રકારના હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, સાધ્યાસાધ્યતા અને ચિકિત્સાસૂત્ર આ ‘ઉન્માદ-નિદાન’માં કહ્યાં છે. ૨૪

આ પ્રમાણે અગિનવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનમાં ‘ઉન્માદનિદાન’ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

અપસ્મારનિદાન

અપસ્મારનિદાનનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અપસ્મારનિદાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અપસ્મારની સંખ્યા—

અહીં ચાર પ્રકારના અપસ્માર થાય છે. જેમકે—વાતજ, પિત્તજ, કફજન્ય અને સન્નિપાતજન્ય. ૩

અપસ્મારની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ—

તે નીચે વર્ણવેલા માણસોમાં શીઘ્ર પેદા થાય છે; જેમકે—જેનું મન રજસ અને તમસથી ઘેરાયું હોય, જેનામાં દોષો પોતપોતાના માર્ગથી વિચલિત થયા હોય, વિષમ થયા હોય કે વધી ગયા હોય, જે મળ અને વિકૃત દ્રવ્યોયુક્ત અપવિત્ર ભોજનને વિષમ રીતે સેવન

કરતા હોય, જે ખરાબર રીતે સહૃદયતાનું પાલન ન કરતા હોય અથવા શરીરની ખીણ એટલાઓ વિષમ રીતે કરતા હોય અને ધણીજ દીણુદેહવાળા હોય તેવા મનુષ્યોના પ્રકૃષ્ટિત થએલા દોષો રજસ અને તમસથી અભિજ્યુત થયેલા મનવાળા મનુષ્યના અંતરાત્માના શ્રેષ્ઠતમ સ્થાન હૃદય તથા ધન્વિયના સ્થાનમાં જઈને રહે છે. ત્યાં રહેતાં જ્યારે કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, મોહ, હર્ષ, શોક, ચિન્તા તથા ઉદ્વેગ વગેરેથી પ્રેરણા પામીને હૃદય અને ધન્વિયસ્થાનોને સહસા પૂર્ણ કરી દે છે ત્યારે મનુષ્યને અપસ્માર થાય છે. ૩

અપસ્મારનું લક્ષણ—

વળી-સ્મૃતિ, ધૃક્ષિ અને મનના બંધથી ખીલતસ એજા સહિત કવચિત્ થતા મનના અન્ધકારપ્રવેશને અપસ્માર જાણવો. ૫

અપસ્મારનાં પૂર્વરૂપો—

તેનાં આ પ્રમાણે પૂર્વરૂપો થાય છે; જેમકે-નિરંતર બમરો જોવી અથવા, આંખો વિકૃત થવી, શબ્દ ન થતા હોય તેવો સાંભળવા, લાળ તથા લીંટ વહેવા, અનની અનિચ્છા, અરુચિ, અપચો, હૃદયમાં વેદના, પેટ ચડવું, નખખાઈ, હાડકું ભાંગી જવું, અગમદ, મોહ, અંધારાં આવવાં, મૂર્છા, ચક્ષર આવવા, સ્વપ્નમાં મદ, નાચવું, વીંધાવું, પીડાવું, ધરધરવું અને પડી જવું. ૬

ત્યાર બાદ અપસ્માર પ્રકટ થાય છે. ૭

વાતાપસ્મારનું લક્ષણ—

અપસ્મારની વિશેષ ઓળખ આ છે; જેમકે—

વારેવારે મૂર્છા આવવી, અને ક્ષણમાં જ સંજા આવવી, આંખો સંકેત્યાઈને બહાર આવી જવી, ઊંચા સ્પરે વિલાપ કરવો, ફીણની ઉલટી કરવી, ગળું ધણું ફૂલી જવું, માથું વાંકું રહેવું, આંગળીઓ વિષમ રીતે વળવી, હાથ-પગની અરિચરતા, નખ-આંખો-મુખ અને ચામડી લાલ-ખરસટ કે સ્થામ વર્ણનાં થવાં, ચંચળ-ચપલ-ખરસટ. અને સૂખાં રૂપો દેખવાં તથા વાતલ

દ્રવ્યો જેને માફક ન આવતાં હોય અને વિપરીત દ્રવ્યો જેને માફક આવતાં હોય તેવા માણસને વાતજન્ય અપસ્મારવાળો જાણવો. (૧)

પિત્તાપસ્મારનું લક્ષણ—

વારેવારે મૂર્છા પામતા અને ક્ષણમાં જ જ્ઞાનમાં આવતા, ગળામાંથી શબ્દ કાઢતા (જિંહકારા કરવા), ભોંય ઉપર પછાડ્યા કરતા, જેનાં નખ-મુખ અને ચામડી લીલાં-પીળાં કે રાતાં થઈ જાય તેવા, લોહીથી તરળોળ-ઉગ્ર-લયાનક-પ્રદીપ્ત અને કુદ્ધ રૂપો દેખનાર, પિત્તલ દ્રવ્યો જેને માફક ન આવે એવા અને વિપરીત દ્રવ્યો માફક આવે એવા માણસને પિત્તજન્ય અપસ્મારવાળો જાણવો. (૨)

શ્લેષ્માપસ્મારનું લક્ષણ—

લાંબા વખતે મૂર્છા પામતા અને લાંબા કાળે જ્ઞાનમાં આવતા, પડી જતા, અતિવિકૃતિ વગરની એટલાવાળા, લાળ કાઢતા, ઘોળાં નખ-આંખ-મુખ અને ચામડીવાળા, સદેહ-ભારે અને ચીકણાં રૂપો દેખતા, કંકરક દ્રવ્યો જેને માફક ન આવે તેવા અને તેનાથી વિપરીત દ્રવ્યો માફક આવે તેવા માણસને કંકજન્ય અપસ્મારવાળો જાણવો. (૩)

સ્રજિષ્ણાપાપસ્મારનું લક્ષણ—

અને જેમાં ઉપર લખેલાં લક્ષણો મિશ્રિત હોય તેને સન્નિપાતજન્ય અપસ્માર જાણવો, તેને અસાધ્ય કહ્યો છે. (૪)

એમ ચાર અપસ્મારોનો વ્યાખ્યા કરી. ૮

અપસ્મારમાં આગત્વનો જનુબન્ધ હોય જ છે—

તેઓમાં કોઈ વખતે આગત્વક અનુબન્ધ થાય છે, તેનો ઉપદેશ ચિકિત્સાસ્થાનમાં કર્યું. પહેલાં કહેલાં દોષથી થતાં લક્ષણો કરતાં તેનાં લક્ષણો થોડાં અધિક અને જુદી જાતનાં છે. ૯

અપસ્મારનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

અપસ્મારના રોગીને માટે દોષાનુસાર તીક્ષ્ણ સંશોધન

સંશોધન અને ઉપશમન તથા આગુન્તકતા સંયોગમાં મન્ત્ર વગેરે થોળવાં. ૧૦

નિદાનસ્થાનમાં કહેલા આઠ રોગોની પ્રથમ उत्पत्ति—

પૂર્વકાળમાં દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞના નાશ વખતે જુદી જુદી દિશાઓમાં ડરને લઈ દોડતાં પ્રાણીઓનાં નાસનાસથી, દોડવાથી, તરવાથી, ફૂંદવાથી, તથા ખાડાઓ ફૂંદી જવાથી દેહ ક્ષુબ્ધ થવાથી ગુદ્મરોગની ઉત્પત્તિ થઈ; હોમ દ્રવ્યોના ખાવાથી પ્રમેહ અને કુષ્ઠ રોગની, લય-ત્રાસ અને શોકથી ઈન્માદોની તથા જીર્ણાં જીર્ણાં ભૂતો અને અપવિત્ર ઓળેના સ્પર્શથી અપસ્મારની ઉત્પત્તિ થઈ. જ્વર તો ભગવાન મહેશ્વરનાં લલાટમાંથી ઉત્પન્ન થયો. તેના સંતાપથી રકતપિત્ત ઉત્પન્ન થયું અને ચંદ્રને અતિ-વ્યવાયથી રાગચક્ષમાની ઉત્પત્તિ થઈ. ૧૧

ગચોક્ત અર્થને શ્લોકમાં કહેવા—

આ બાબતમાં શ્લોકો છે કે—

વાત, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી—એમ ચાર અપસ્માર થાય છે તેમાં સન્નિપાતજન્ય અસાધ્ય છે. ૧૨

શુદ્ધિમાન વૈષ્ણ સાવધાન બનીને સાધ્ય અપસ્મારોની તીક્ષ્ણ સંશોધન અને દોષાનુસાર સંશમનથી ચિકિત્સા કરે છે. ૧૩

જ્યારે દોષજ અપસ્મારોમાં આગુન્તકનો અનુબન્ધ હોય છે ત્યારે શ્રેષ્ઠ વૈદ્યો સાધારણ એટલે બને તે લાગુ પડતી ચિકિત્સા કરે છે. ૧૪

નિદાનસ્થાનમાં કહેલ રોગ જાળવાતું ફઝ—

બધા રોગોના ભેદોને જાણનાર તથા બધાં ઔષધોમાં હોશિયાર વૈદ્ય બધા રોગો મટાડે છે અને તે મૂંઝાતો નથી. ૧૫

એમ આ ઉત્તમ નિદાનસ્થાન સંપૂર્ણ રીતે કહ્યું.

एक रोग बीजा रोगनां कारणरूप वने છે—

એક રોગ બીજા રોગના નિદાનભૂત એટલે કારણરૂપ પણ બને છે; જેમકે—જ્વરના સંતાપથી રકતપિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, રકતપિત્તથી જ્વર થાય છે, જ્વર અને રકતપિત્તથી શીષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્લીહાની વૃદ્ધિથી ઉદરરોગ, અને

ઉદરરોગથી શીષ ઉત્પન્ન થાય છે; અર્શથી દુઃખદાયક ઉદરરોગ અને ગુદ્મરોગ થાય છે; પ્રતિસ્થાપથી કાસ થાય છે અને કાસથી ક્ષય થાય છે અને શીષરોગના કારણમાં પણ ક્ષય છે. ૧૬-૧૮

તે પહેલાં તો એકલા રોગરૂપે જ હોય છે. પછીથી બીજા રોગોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ બને છે. તેમાં કેટલાક હેતુ અને રોગ બન્નેનું કામ કરે છે તથા કેટલાક એક હેતુરૂપ કામ કરનારા હોય છે. ૨૦

ઘ્રાઈ રોગ બીજા રોગનું કારણ બનીને પોતે શાન્ત થઈ જાય છે અને કેટલાક બીજા રોગનું કારણ બનીને પણ શાન્ત થતા નથી. ૨૧

ઔષધોના બરાબર પ્રયોગ ન થવાથી અને રોગો એક બીજાના ઉત્પાદક હોવાને કારણે માણસોમાં અનિશય વ્યાધિમિશ્રણો દેખાય છે. ૨૨

શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ચિકિત્સાનું લક્ષણ—

જે પ્રયોગ એક વ્યાધિનું શમન કરે અને બીજા વ્યાધિનું ઉદારણ કરે તે પ્રયોગને શુદ્ધ ન જાણવો, પરંતુ જે પ્રયોગ વ્યાધિનું શમન કરે અને બીજો વ્યાધિ પેદા ન કરે તેને શુદ્ધ પ્રયોગ જાણવો. ૨૩

વ્યાધિમાં નિદાનની સંકરતા—

અનેક રોગોનો હેતુ એક બની શકે છે અને એક રોગનું એક કારણ પણ હોઈ શકે છે. એક રોગનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે અને ઘણા રોગનાં ઘણાં કારણો પણ હોય છે. જેમકે—શ્ક્ષ-એ એક કારણથી જ્વર, ભ્રમ, પ્રલાપ વગેરે થાય છે અને શ્ક્ષ-એ એક જ કારણથી એકલો જ્વર પણ પેદા થાય છે. શ્ક્ષાદિ ઘણાં કારણોથી પણ એકલો જ્વર થાય છે અને શ્ક્ષાદિ ઘણાં કારણોથી જ્વરાદિ ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪-૨૬.

વ્યાધિમાં રૂપની સંકરતા—

અનેક વ્યાધિઓનું એક જ લક્ષણ હોય છે અને એક રોગનું પણ એક જ લક્ષણ હોય છે; તથા એક વ્યાધિનાં ઘણાં લક્ષણો હોય છે અને ઘણા વ્યાધિઓમાં ઘણાં લક્ષણો પણ હોય છે. ત્રિપમારલથી થનારા રોગનું જ્વર એ એક લક્ષણ છે; અને એકલા જ્વરનું

લક્ષણ એ એકલો સંતાપ કહેવાય છે. વિષમારભાદિ ઘણાં લક્ષણોથી એકલો જ્વર પણ ઝોળખાય છે અને તેનાં તે જ લક્ષણોથી જ્વર, શ્વાસ, હિંકકા વગેરે ઘણા રોગો પણ કહેવાય છે. ૨૭-૨૮

વ્યાધિનાં ચિકિત્સાસૂત્ર—

અનેક રોગોની અથવા એક રોગની પણ ચિકિત્સા એક હોય છે અને એક રોગની અથવા બહુ રોગની ચિકિત્સા બહુ પણ હોય છે. આમાશયમાં ઉત્પન્ન થતા ઘણા રોગોની શાંતિ એક લંધન ક્રિયાથી જ થાય છે અને એક જ્વર પણ લંધન ક્રિયાથી શાન્ત થાય છે, તથા એક જ્વરની લઘુ ભોજન વગેરે ઘણી ચિકિત્સાઓ છે અને તેની તે જ લઘુ ભોજન વગેરે જ્વર, શ્વાસ, હિંકકા વગેરે અનેક રોગોની ચિકિત્સા પણ છે. ૩૦-૩૨

સુખસાધ્ય રોગ સુખકર ઉપાયોવાળો હોતાં અદ્ય સમયમાં સાધી શકાય છે; પણ કૃષ્ણસાધ્ય મોટા પ્રયત્ને લાંબે વખતે સાધી શકાય છે. ૩૩

પાપ્ય કહેવાતો અસાધ્ય વ્યાધિ નિઃશેષ થતો નથી અને જે પરમ અસાધ્ય છે તે પ્રત્યાખ્યેય છે અને તે રોગ સર્વ ચિકિત્સાને ઉલ્લંઘી જાય છે. ૩૪

અસાધ્ય રોગ સાધ્ય થતો નથી પણ સાધ્ય અસાધ્ય થઈ જાય છે. આમ પાદોની ચોખ્ખાશુવ્રતા ન હોવાથી અથવા દૈવથી રોગો અવસ્થાન્તર પામે છે. ૩૫

વ્યાધિની અવસ્થામેદનાં જ્ઞાનહું જઞ્ઞ—

હાજી વૈદ્ય કેવળ રોગોની જ નહિ પરંતુ દેહ-અગ્નિ-બલ અને ચિત્તની પણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વૃદ્ધિ-સમતા અને ક્ષયની અવસ્થાની પરીક્ષા કરી શકીને જોઈએ. ૩૬

વિચક્ષણ વૈદ્ય વ્યાધિના અવસ્થાભેદોને જાણી જાણીને તે તે અવસ્થામાં ચાર પ્રકારની ઔષ્ઠ કરનારી ચિકિત્સાને જાણી જાય છે. ૩૭

તિર્વગ્નત દોષનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

ત્રાંસા માર્ગે ગયેલા દોષો ઘણુંખરું રોગીઓને લાંબા વખત સુધી પીડે છે. માટે દેહ-અગ્નિ અને બલ જાણનારે તેઓની ઉતાવળે ચિકિત્સા ન કરવી જોઈએ. ૩૮

તેઓને કાંતો પ્રયોગોથી ક્ષીણ કરવા જોઈએ અથવા તો તેઓને સુખપૂર્વક કાંકમાં લઈ આવવા જોઈએ. તેઓને કાંકમાં આવેલા જાણીને નજીકના માર્ગથી હાજી વૈદ્ય તેઓને દૂર કરવા જોઈએ. ૩૯

લક્ષણરૂપ કહેવાયેલ વ્યાધિઓ વ્યાવિરૂપ પળ વને છે—

જ્ઞાનને માટે સંક્ષેપમાં રોગોનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે સ્વતન્ત્ર રીતે ઉત્પન્ન થાય તો વ્યાધિઓ જ છે; પણ ખીજા રોગોને આધીન હોતાં તેઓને લક્ષણો જ માન્યાં છે, રોગો નહિ. ૪૦

વિકાર તથા પ્રકૃતિ હેતુને વચ રહે છે—

સર્વ વસ્તુ સંક્ષેપમાં વિકાર અને પ્રકૃતિ એ બે રૂપ છે; અને હેતુને વચ વર્તનાર તે હેતુના અનાવધી પ્રવૃત્ત થતાં નથી. ૪૧

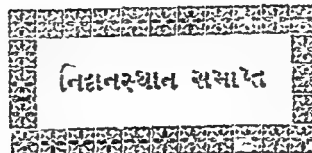
નિદાનસ્થાનના વિષયો—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

અપરમારના હેતુઓ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપશય, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વોત્પત્તિ, ચિકિત્સાનું સૂત્રમાત્ર, જ્વરાદિ આઈ રોગોની સાધ્યતા અને અસાધ્યતા-હેતુ-લક્ષણ અને ચિકિત્સા-એ સર્વ મિન્ન મિન્ન એક એક કરીને કહી બતાવ્યાં છે. ૪૨, ૪૩

હેતુનાં, વ્યાધિનાં અને લક્ષણનાં પર્ચાયવાચક નામો-એટલું આ નિદાનસ્થાન સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે છે. ૪૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં નિદાનસ્થાનની અંદર અપરમાર નિદાન નામક આઈમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

ચરક સંહિતા.

વિમાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

રસવિમાન

રસવિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘રસવિમાન’નું આખ્યાન કરશું.”
આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ
કહેલું છે. ૧, ૨

રસ વગેરેનું પ્રમાણ જાળવા માટે વિમાનસ્થાન
કહેવાય છે—

અહીં ‘ખરેખર વ્યાધિઓનાં નિમિત્ત, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ,
ઉપશય, સંખ્યા, પ્રાધાન્ય, વિધિ, વિકલ્પ અને બલકાલના
ભેદોને જાણીને સાવધાન ચિત્તવાળા વૈદ્ય દોષ, ઔષધ,
દેશ, કાલ, બલ, શરીર, સાર, આહાર, સાત્ત્વ, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ
અને વયનાં પ્રમાણ ખરા સ્વરૂપમાં જાણવાં જોઈએ;
કારણ કે ચિકિત્સાનો આધાર દોષાદિકનાં પ્રમાણનાં જ્ઞાન
ઉપર રહેલો છે. દોષાદિકનાં પ્રમાણને ન જાણનાર વૈદ્ય
રોગોનો નિગ્રહ કરવા સમર્થ થતો નથી. તેથી હે અગ્નિ-
વેશ! દોષાદિકના પ્રમાણનાં જ્ઞાન માટે વિમાનસ્થાનનો
ઉપદેશ કરશું.” ૩

સરખી રીતે ઉપયોગમાં લેવાયેલ છ રસો શરીરને ટકાવી
રાखે છે—

તેમાં પ્રથમ રસ-દ્રવ્ય-દોષ અને વિકારોના પ્રભાવ
કહેલું. રસ ત્યારે જ છે—મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત
અને કષાય. તેઓનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો શરીરને ટકાવી રાખે છે.

સરખી રીતે ઉપયોગમાં ન લેવાયેલ તેઓ દોષોનો
પ્રકોપ કરે છે—

અને મિથ્યાપણે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ખરેખર
દોષોનો પ્રકોપ કરનાર બને છે. ૪

પ્રકૃતિસ્થ દોષો શરીર ઉપર ઉપકાર કરે છે—

દોષ વળી ત્રણ છે—વાત, પિત્ત અને કફ. તેઓ પ્રાકૃત
અવસ્થામાં હોય તો શરીરને ઉપકારક થાય છે.

વિકૃત દોષો શરીરનો વાત કરે છે—

અને વિકૃતિ પામ્યા હોય તો શરીરને ખરેખર
જુદી જુદી જાતના વિકારોથી સંતાપે છે. ૫

ત્રણ ત્રણ દોષો એક એક દોષનો પ્રકોપ કરે છે અને ત્રણ
ત્રણ શમન કરે છે—

તેમાં ત્રણ ત્રણ રસ એક એક દોષને ઉત્પન્ન કરે છે
અને ત્રણ ત્રણ વળી શમન કરે છે. જેમકે—કટુ, તિક્ત
અને કષાય વાતને ઉત્પન્ન કરે છે અને મધુર, અમ્લ
તથા લવણ એને શાંત કરે છે. કટુ, અમ્લ અને લવણ
પિત્તને જન્માવે છે અને મધુર, તિક્ત તથા કષાય એને
શાંત કરે છે. મધુર, અમ્લ અને લવણ કફને ઉત્પન્ન
કરે છે તથા કટુ, તિક્ત અને કષાય એને શાંત કરે
છે. ૬

રસ-દોષના મેળમાં વ્યવસ્થા—

રસ અને દોષના મેળાપમાં જે રસો જે દોષો

સાથે સમાન ગુણવાળા કે મોટે ભાગે સમાન ગુણવાળા હોય છે તેઓ તેઓને વધારે છે અને વિપરીત ગુણવાળા કે મોટે ભાગે વિપરીત ગુણવાળાનો અભ્યાસ રાખવાથી તે રસો દોષોને શાંત કરે છે.

રસ-દોષના સંસર્ગ ન કહેવાનો હેતુ—

આ વ્યવસ્થાને કારણે પરસ્પર ન મળેલા રસો છ કહેવામાં આવે છે અને દોષો ત્રણ. વિક્ષેપોના ભેદ અસંખ્ય હોવાથી એઓના સંસર્ગના ભેદનો વિસ્તાર અગણિત યર્થ જાય છે. ૮

અનેક રસવાળાં દ્રવ્યોમાં તથા અનેક દોષવાળાં વિકારોમાં રસ તથા વિકારનો પ્રભાવ કેમ જાણવો—

તેમાં ખરેખર અનેક રસવાળાં દ્રવ્યોમાં અને અનેક દોષવાળાં વિકારોમાં રસ અને દોષના પ્રભાવને એક એક કરી તપાસીને પછી દ્રવ્ય અને વિકારના પ્રભાવનાં તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો જોઈ એ. ૯

પણ સર્વ સ્થાને એ પ્રમાણે હોઈ શકતું નથી. વિકૃતિથી મળેલાં અને વિષમતાથી મળેલાં લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રકારનાં, પરસ્પર વિકૃતિ પામેલાં અને અન્ય વિક્ષેપના-ઓથી પરસ્પર લિન્ન થયેલાં દ્રવ્યોના અવયવોના પ્રભાવનાં અતુમાનથી જ કેવળ સમુદાયના પ્રભાવનાં તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી. ૧૦

તે પ્રકારના સમુદાયમાં સમુદાયના પ્રભાવનાં તત્ત્વને એવી જ રીતે જાણી લઈને પછી દ્રવ્ય અને વિકારનાં તત્ત્વને નક્કી કરવું જોઈ એ. ૧૧

તેથી રસપ્રભાવ પ્રમાણે, દ્રવ્યપ્રભાવ પ્રમાણે, દોષ-પ્રભાવ પ્રમાણે અને વિકારપ્રભાવ પ્રમાણે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરેશું. ૧૨

તેમાં આ રસપ્રભાવનો ઉપદેશ યર્થ ગયો છે. હવે વળી દ્રવ્યપ્રભાવનો ઉપદેશ કરેશું. તેણે, ઘી અને મધ અનુક્રમે વાન, પિત્ત તથા કફને શાંત કરવા માટેનાં દ્રવ્યો છે. ૧૩

તેલ વાતનું શમન કરે છે—

તેમાં તેણે સ્નેહ-ઉષ્ણતા અને ગૌરવયુક્ત હોવાથી સતત અભ્યાસ રાખતાં વાયુને છોડે છે; વાયુ રક્ષિતા-શીતતા અને લઘુતાથી યુક્ત તેણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો છે; અને વિરુદ્ધ ગુણનું મિશ્રન થતાં અધિક અદ્યપને છૂટી લે છે; તેથી સતત અભ્યાસ રાખવાથી તેણે વાયુને છોડે છે.

ઘી પિત્તનું શમન કરે છે—

એ જ પ્રમાણે મધુરતાથી, શીતતાથી અને મન્દતાથી, ઘી ખરેખર પિત્તને છોડે છે; પિત્ત અમધુર, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે.

મધ કફનું શમન કરે છે—

રક્ષિતા, તીક્ષ્ણતા અને કષાયતાથી મધ કફને છોડે છે; કફ સ્નિગ્ધ, મન્દ અને મધુર છે.

વાતાદિષો વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યો તે તે દોષને જીતે છે—

અને જે કાર્ષ્ણીયું દ્રવ્ય એ પ્રમાણે વાત-પિત્ત અને કફથી ગુણમાં વિપરીત હોય તેનો અભ્યાસ રાખવાથી તે તેઓને છોડે છે. ૧૪

પીપર-ક્ષાર-લવણ વહુ ઉપયોગમાં લેવાં નહિ—

ખીજાં દ્રવ્યો કરતાં ત્રણ દ્રવ્યોને ખરેખર વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાં ન જોઈએ. જેમકે—પીપર, ક્ષાર અને લવણ. ૧૫

પીપરના ગુણો; તેના અતિસેવનના દોષો—

પીપર ખરેખર કટુક હોવા છતાં વિપાકમાં મધુર, ગુરુ, બહુ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ નદ્રિ એવી, ક્ષેદનનક અને ઔષધમાં ઉપયોગ માટે માન્ય છે. શીઘ્ર શુભ અને અશુભ કરનારી થાય છે. સમ એટલે અદ્ય માત્રામાં અને અદ્ય કાળના પ્રયોગના સારા ગુણને લક્ષ્યતાદાલિક કલ્યાણકારક છે. નિરન્તર પ્રયોગથી પરિણામે દેહના સંચય કરનારી છે. ગુરુ અને ક્ષેદનનક હોવાને લઈ

કેન્દ્રનો ઉત્કલેશ કરે છે, ઉષ્ણતાથી પિત્તને વધારે છે અને રોહ તથા ઉષ્ણતા અદ્ય હોવાથી વાતની શાંતિ કરી શકતી નથી. તે ખરેખર યોગવાદી છે; તેથી પીપર અતિ ઉપયોગી ન કરવો જોઈએ. ૧૬

ક્ષારના ગુણો; તેના અતિસેવનના દોષો—

ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા અને લઘુતાથી યુક્ત ક્ષાર વળી પ્રથમ કલેદ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી શોષી લે છે. તેના પક્ષવામાં, બાળવામાં અને ફાડવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનો હૃદ બહાર પ્રયોગ કરવાથી કેશ, આંખ, હૃદય અને પુરુષાતનને હાનિકારક બને છે. ગામમાં, નગર અને નિગમમાં રહેનાર જેઓ એનો સતત ઉપયોગ કરે છે તેઓ અંધાપોન્નપુંસકતા-ટાલ અને પળિયાંવાળા તથા હૃદયમાં વેરવા જેવી વેદનાવાળા થાય છે. જેમકે પૌરસ્ત્ય અને ચીનાઓ; તેથી ક્ષારનો વધુ પડતો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. ૧૭

લવણના ગુણો; તેના અતિસેવનના દોષો—

લવણ વળી ઉષ્ણતા અને તીક્ષ્ણતાયુક્ત, બહુ ગુરુ નહિ એવું, બહુ સ્નિગ્ધ નહિ એવું, કલેદકારક, સ્પંસન કરી શકનાર, અન્નદ્રવ્યોમાં રુચિ કરનાર અને સ્પષ્ટ પ્રયોગના ઐષ્ઠ ગુણ હોવાને લઈ તત્કાલ કલ્યાણકારક તથા પરિણામે દોષોનો સંચય કરનાર છે. તેનો રુચિ માટે, પાચન માટે, કલેદન માટે અને વિસ્પંસન માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરવાથી તે શરીરમાં ગ્લાનિ, શિથિલતા અને દુર્બળતા કરનાર બને છે. ગ્રામ, નગર, નિગમમાં રહેનારા જેઓ એનો સતત ઉપયોગ કરે છે તેઓ ઘોટે ભાગે ગ્લાનિવાળા, ઢીલાં માંસ અને રક્તવાળા તથા કલેશ સહન ન કરી શકનારા થાય છે. જેમકે-આઢીક-સૌરાષ્ટ્ર-સિંધુ અને સૌત્રીર દેશના લોકો. તેઓ દૂધની સાથે પણ લવણ ખાય છે. જે વળી ભૂમિના અતિ ખારા પ્રદેશો છે તેઓમાં ઔષધ, વીરુધ, વનસ્પતિ અને વાનસ્પત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી અથવા અદ્ય તેજવાળાં થાય છે કારણ કે લવણ તેઓને હાનિ પહોંચાડે છે. માટે લવણનો અતિ ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. જે પુરુષો અતિ લવણ સાત્ત્વવાળા છે

તેઓને પણ ટાલ, પળિયાં અને કરચલીઓ અડાળે થાય છે. ૧૮

સાત્ત્વથી ધીમે ધીમે દૂર થવું—

તેથી તે સાત્ત્વથી તેઓનું ક્રમે ક્રમે દૂર થવું ઐશ્વર્યકર છે. સાત્ત્વ પણ ક્રમે ક્રમે તબત્તા દોષરહિત કે અદ્ય દોષવાળું બને છે. ૧૯

સાત્ત્વનું લક્ષણ અને મેદો—

સાત્ત્વ એટલે તે જે પોતાને અનુકૂળ હોય. ઉપશયનો અર્થ એ જ સાત્ત્વનો અર્થ છે. પ્રવર, અવર અને મધ્યમ વિભાગ અનુસાર તે ત્રણ પ્રકારનું છે. એક એક રસ પ્રમાણે અને સર્વ રસના ઉપયોગથી તે સાત પ્રકારનું છે. તેમાં સર્વરસવાળું પ્રવર, એક રસવાળું અવર અને પ્રવર તથા અવર વચ્ચેનું તે મધ્યમ. તેમાં અવર અને મધ્યમ સાત્ત્વમાંથી ક્રમે ક્રમે જ પ્રવર સાત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. સર્વરસવાળાં સાત્ત્વનો અભ્યાસ રાખનારે ઉપયોગ કરનાર જેમાં આદ્ય છે તેની પ્રકૃતિ વગેરે આહારની કલ્પનાઓની ભિન્નતાના સર્વ હેતુઓની પરોક્ષ કરીને હિતકર વસ્તુઓનું જ સેવન કરવું જોઈએ. ૨૦

આહારવિધિવિશેષાયતનો—

તેમાં ખરેખર આહારની કલ્પનાની ભિન્નતાના આ આદ્ય હેતુઓ છે; જેમકે-પ્રકૃતિ, કરણ, સંયોગ, રાશિ, દેશ, કાલ, ઉપયોગસંસ્થા અને આદ્યો ઉપયોગતા છે. ૨૧

પ્રકૃતિનું વિવરણ—

તેમાં જે સ્વભાવ છે તેને પ્રકૃતિ કહે છે. તે વળી આહાર અને ઔષધદ્રવ્યોનો ગુરુ વગેરે ગુણનો સ્વાભાવિક યોગ છે; જેમકે અહ્ન અને મગ્નેતા, સૂર અને હરિણનો. (૧)

કરણનું વિવરણ

કરણ વળી સ્વાભાવિક દ્રવ્યોનો સંસ્કાર છે. મૂળ ગુણથી ભિન્ન બીજો ગુણ ઉત્પન્ન કરવો તેને સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. જલ-અગ્નિસંયોગ-શીત-મન્યન-દેશ-

કાલ-વાસન અને ભાવના વગેરેથી તથા કાલની ઔષ્ઠતા અને વાસણુ વગેરેથી તે શુભો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. (૨)

સંયોગનું વિવરણ—

સંયોગ વળી એ કે ધણી દ્રવ્યોનું મિલન છે. દ્રવ્યો એક એક થઈને જ ન કરી શકે તે વિશિષ્ટતા તે કરે છે; જેમકે—મધ અને ઘીનો, તથા મધુ-મત્સ્ય અને દૂધનો સંયોગ. (૩)

રાશિનું વિવરણ—

માત્રા અને અમાત્રાનાં કળનો નિશ્ચય કરવા માટે સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ એ રાશિ છે. તેમાં સર્વ આહાર એક કરીને પ્રમાણુસર ગ્રહણ કરવો તે સર્વગ્રહ અને આહાર દ્રવ્યો એક એક કરીને પ્રમાણુસર ગ્રહણ કરવાં તે વળી પરિગ્રહ. સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરવું તે સર્વગ્રહ અને સર્વ તરફથી એટલે પ્રત્યેક અવયવથી ગ્રહણ કરવું તે પરિગ્રહ કહેવાય છે. (૪)

દેશનું વિવરણ—

દેશ સ્થાન છે. તે દ્રવ્યોનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર તથા દેશ સાત્ત્વ બતાવે છે. (૫)

કાલનું વિવરણ—

કાલ વળી નિત્ય અને આવશ્યિક છે. તેમાં આવશ્યિક કાલ વિકારની અપેક્ષા રાખે છે અને નિત્ય અનુસાત્ત્વની અપેક્ષા રાખે છે. (૬)

ઉપયોગસ્થાનનું વિવરણ—

ઉપયોગસ્થાન એટલે વળી ઉપયોગનો નિયમ. તે પચી જવાનાં લક્ષણની અપેક્ષા રાખે છે. (૭)

ઉપયોક્તાનું વિવરણ—

ઉપયોક્તા વળી તે છે જે તે આહારનો ઉપયોગ કરે છે અને ઓકસાત્ત્વ જેને આધીન છે. આ પ્રમાણે

આહારની કદખાની મિનિતતાના આંક હેતુઓની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ છે. ૨૨

આહારવિધિવિશેષાયતન જાણવાનું કઠ્ઠ—

એઓના ભેદો શુભ તથા અશુભ કળ દેનારા અને પરસ્પર ઉપકારક થાય છે. તેઓને જાણવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈ એ; અને જાણી જઈને હિતકર વસ્તુને જ ઇચ્છનાર બનવું જોઈ એ; અને પ્રિય લાગતો છતાં પણ અહિતકર અને દુઃખદ પરિણામવાળો આહારસમુદાય અથવા ખીણું કાંઈ મોહથી કે પ્રમાદથી સેવવું ન જોઈ એ. ૨૩

હિતકર આહારવિધિવિધાન—

તેમાં નીરોગ મનુષ્યોને માટે અને યોગ્ય સમયે સ્વભાવથી જ અતિ હિતકર આહાર સેવનાર કેટલાક રોગીઓને માટે પણ આહારની વિધિનું આચરણ આ પ્રમાણે હોય છે. પોતાનો વિચાર કરીને ઊનું, સ્તિગ્ધ, માત્રાસર, પચી ગયા પછી, વીર્યમાં વિરુદ્ધ ન હોય તેવું, યોગ્ય સ્થાને, આવશ્યક સર્વ સાધનસહિત, બહુ વિશાળ કરીને નહિ, બોલબોલ કર્યા વગર, હસ્તા વગર અને તન્મનસ્ક બનીને સમ્યક્પણે ભોજન કરવું જોઈ એ. ૨૪

ગરમ ભોજનના ગુણો—

તેના સદ્ગુણોના દૃવે ઉપદેશ કરશું. ઊનું ખાવું જોઈ એ; કારણ કે ઊનું ખાવાથી સ્વાદ આપે છે અને ખાઈ ગયા પછી ઉદરના અગ્નિને ઉત્તેજિત કરે છે, જલદી પચી જાય છે, વાતનું અનુલોભન કરે છે અને કંકને છૂટો કરે છે; માટે ઊનું ઊનું ખાવું જોઈ એ. (૧)

સ્તિગ્ધ ભોજનના ગુણો—

સ્તિગ્ધ ભોજન કરવું જોઈ એ; કારણ કે સ્તિગ્ધ ભોજન સ્વાદ આપે છે. અને ખાઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન ન થયેલા અગ્નિને પ્રેરિત કરે છે, જલદી પચી જાય છે. વાતનું અનુલોભન કરે છે, શરીરને પુષ્ટ કરે છે, ઇન્દ્રિયોને દૃઢ બનાવે છે, બલની અભિવૃદ્ધિ કરે છે અને વર્ણની નિર્મળતા ઉત્પન્ન કરે છે; માટે સ્તિગ્ધ ભોજન કરવું જોઈ એ. (૨)

માત્રાસર મોજન કરવાના ગુણો—

માત્રાસર ખાવું જોઈએ; કારણ કે માત્રાસર ખાધેલું વાત-પિત્ત અને કંકને કોપાવ્યા વગર કેવળ આયુષ્યને વધારે છે, ગુદા સુધી સુખપૂર્વકે ચાલ્યું જાય છે, અગ્નિને હાનિ કરવું નથી અને વ્યથા વિના જ પચી જાય છે. માટે માત્રાસર ખાવું જોઈએ. (૩)

પચ્યા પછી મોજન કરવાના ગુણો—

પચી ગયા પછી ખાવું જોઈએ; કારણ કે અજીર્ણ પર ખાનારના ખાધેલા ખોરાકથી ઉત્પન્ન થયેલો અપકર રસ પૂર્વના આહારના પાછળના આહારરસથી સંસર્ગ પામતાં સર્વ દોષોને જલદી કોપાવે છે. પણ પચી ગયા પછી ખાનારને દોષો પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં હોતાં, અગ્નિ ઉત્પન્ન થતાં, ખાવાની ધમ્મા ઉત્પન્ન થતાં, સોતોનાં મુખ ઉઘડી જતાં, ઓડકાર વિશુદ્ધ થતાં, હૃદય વિશુદ્ધ થતાં, વાતનું અતુલોભન થતાં તથા વાત-મૂત્ર અને મળના વેગો વિસર્જન પામતાં, ખાધેલો ખોરાકનો સમુદય શરીરના સર્વ ધાતુઓને દૂષિત ન કરતાં કેવળ આયુષ્યની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. માટે પચી ગયા પછી ખાવું જોઈએ. (૪)

વીર્યથી અવિરુદ્ધ મોજનના ગુણો—

વીર્યમાં વિરુદ્ધ ન હોય તેવું ખાવું જોઈએ; કારણ કે વિરુદ્ધ વીર્યવાળું ન હોય તેવું ખાનારને વિરુદ્ધ વીર્યવાળા આહારથી થતા વિકારો લાગુ પડતા નથી. માટે વીર્યમાં વિરુદ્ધ ન હોય તેવું ખાવું જોઈએ. (૫)

ઈષ્ટ દેશમાં ખાવાના ગુણો—

અનુકૂલ સ્થાને ગમતાં સર્વ સાધનસહિત ભોજન કરવું જોઈએ; કારણ કે અનુકૂલ સ્થાને ભોજન કરનાર, અનિષ્ટ સ્થાને થતા મનને હાનિ કરનારા ભાવોથી મનની હાનિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તે જ પ્રમાણે ગમતાં સર્વ સાધનોથી જમનાર મનની હાનિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. માટે અનુકૂલ સ્થાને તથા મનગમતાં સર્વ સાધનસહિત ભોજન કરવું જોઈએ. (૬)

અતિ ઉતાવળે ન ખાવાના ગુણો—

ખહુ ઉતાવળે ન ખાવું જોઈએ; કારણ કે અતિ ઉતાવળે ખાનારને ઓનાળ જવું, શિથિલતા અને ભોજનનું કાંઈ ન ખેસવું થાય છે તથા ભોજનના દોષ અને સંકુલતાની નિશ્ચિત જાણ થતી નથી. માટે અતિ ઉતાવળે ખાવું ન જોઈએ. (૭)

અતિ વિલંબે ન ખાવાના ગુણો—

ખહુ વિલંબથી ન જમવું જોઈએ; કારણ કે ખહુ વિલંબથી જમનાર તૃપ્તિ મેળવતો નથી, ખહુ ખાય છે, આહાર સમુદાય ઠરી જાય છે અને વિષમપણું પડે છે. માટે ખહુ વિલંબથી ન જમવું જોઈએ. ૮

બોલતાં-હસતાં ન ખાવાના ગુણો—

ખડખડ કર્યા વગર, હસ્યા વગર અને તન્મનરક થઇને જમવું જોઈએ; કારણ કે ખેલખેલ કરતાં, હસતાં હસતાં અને મન ખીળે ઢેકાણે હોય ત્યારે જમનારને તે જ દોષો થાય છે જે અતિ ઉતાવળે ખાનારને થાય છે. માટે ખેલ ખેલ કર્યા વગર, હસ હસ કર્યા વગર અને તન્મનરક બનીને જમવું જોઈએ. (૯)

પોતાનો વિચાર કરી જમવાના ગુણો—

પોતાનો બરાબર વિચાર કરીને સરખું ભોજન કરવું જોઈએ; આ મને અનુકૂલ આવે છે અને આ અનુકૂલ આવતું નથી એ જ્ઞાન આત્મસાત્ત્વ છે, માટે પોતાનો બરાબર વિચાર કરીને સરખી રીતે ભોજન કરવું જોઈએ. ૨૫

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

રસ વગેરે જાળનાર વૈજ્ઞાની પ્રણેષા—

રસ, દ્રવ્યો, દોષો અને વિકારોને પ્રભાવથી તથા દેશ અને કાલ તથા શરીરને જે જાણ છે તે અમારો વૈદ છે. ૨૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોક—

વિમાનસ્થાનનું પ્રયોજન, પ્રભાવદાર રસ-દ્રવ્ય-

દોષ અને રોગ, બહુ ન સેવવા લાયક દ્રવ્યો, ત્રણ પ્રકારનું વર્ણી સામ્ય, આહારના આદ્ય હેતુઓ અને આહારની ગુણવત્તાએ સર્વ 'રસનામક વિમાન'માં પ્રકાશિત કર્યાં. ૨૭,૨૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનની અંદર 'રસ-વિમાન' નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય ખીન્ને

ત્રિવિધકુક્ષીય વિમાન

ત્રિવિધકુક્ષીય વિમાન અધ્યાયનો દર્શક—

“હવે અહીંથી ‘ત્રિવિધકુક્ષીય’ વિમાનનું વ્યાખ્યાન કરેશું”. આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

કુક્ષિના ત્રણ વિભાગ—

આહારનો ઉપયોગ કરનાર આહારને માટે ઉદરમાં ત્રણ પ્રકારનો અવકાશભાગ રાખેલો જોઈએ. જેમકે—એક અવકાશભાગ ધન આહારના વિકારો માટે, એક દ્રવો માટે અને એક વર્ણી વાત-પિત્ત અને કફ માટે. આહારની આટલી માત્રાનો ઉપયોગ કરનારને માત્રારહિત આહારથી ઉત્પન્ન થતું કંઈ પણ અશુભ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૩

આહારરાશિ પ્રમાણે માત્રા-અમાત્રાનો વિચાર—

પ્રકૃતિ વગેરે આહારની કલ્પનાની લિન્નતાના આદ્ય હેતુઓનાં ભુદાં ભુદાં ફલ હોવાથી આહારની જ્વળ માત્રાસરતાને લઈ આહારનાં ફલની સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠતા મેળવવી શક્ય નથી. ૪

તેમાં અહીં ત્યારે આહારરાશિને અતુલકીરતે માત્રા અને અમાત્રાનાં ફલના નિશ્ચયની બાબત પ્રસ્તુત છે. માત્રાસર હોવું અને માત્રાસર ન હોવું, એટલે જ આહાર રાશિની કલ્પનાનો ભેદ છે. ૫

માત્રાસર જાવાના ગુણો—

તેમાં ઉદરના અંશવિભાગદ્વારા માત્રાસરતા પ્રથમ બતાવી છે તે ફરીને અહીં વિસ્તારપૂર્વક કહેલું. જેમકે—આહારથી પેટ દબાય નહિ, હૃદયનું રુધિર ન થાય, પડખાં ફાટે નહિ, પેટ બહાર ન લાગે, ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, ભૂખ અને તરસની શાંતિ, બિલવું-બેસવું-સૂવું-જાવું-શ્વાસ કાઢવો-શ્વાસ લેવો-હસવું અને વાતચીતમાં લાગ્યા કરવું, સવાર સાંજ સુખેથી પચી જવું અને બલ તથા વર્ણુ તથા પુષ્ટિ થવાં—એ માત્રાસર લીધેલ આહારનું લક્ષણ થાય છે. ૬

હીન માત્રામાં જાવાના દોષો—

માત્રારહિતતા વર્ણી એ પ્રકારની કહે છે—હીન અને અધિક. તેમાં હીન માત્રાવાળા આહારસમૂહને બલ-વર્ણુ તથા પુષ્ટિના ક્ષય કરનાર, અત્તસિ કરનાર, ઉદાત્ત કરનાર, આયુષ્ય અને વૃદ્ધતા ઓછી કરનાર, ઓજસને હણનાર, શરીર-મન-સુષ્ઠિ અને ઇન્દ્રિયોને હાનિ કરનાર, સારનો નાશ કરનાર, અલક્ષ્મી લાવનાર અને એંશી વાતવિકારોનું કારણ કહે છે.

અધિક માત્રામાં જાવાના દોષો—

અધિક માત્રાવાળા આહારને વર્ણી કુશળ વૈદ્યે સર્વ દોષોનો પ્રકોપ કરનાર માને છે. ધન આહારનો સમુદાય પેટ ભરીને ખાઈને જે દ્રવ પદાર્થોથી ફરીને તૃપ્તિ કરે છે તેના આમાશયમાં રહેલ વાત-પિત્ત અને કફ અધિક માત્રામાં લીધેલા ખોરાકથી દબાઈને સર્વે એકસાથે જ પ્રકોપ પામે છે. પ્રકોપ પામેલા તેઓ ઉદરના એક ભાગમાં પ્રવેશ કરીને, અન્યનો આશ્રય કરી, આહારના તે જ અપકવ સમૂહનો વિષ્ટંભ કરી અથવા ઓચિંતા જ ઉપલા અને નીચલા માર્ગે તેને બહાર કાઢી, અધિક માત્રામાં ખાનારને ભુદાં ભુદાં આ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં વાત શૂચ, આનાહ, અંગમદં, મુખ્યશોષ, ચૂર્ચા, સ્વપ્ન, અગ્નિની વિપત્તા, પાર્શ્વચક્ર, પૃષ્ઠચક્ર, કટિચક્ર, સિરાઓનો સંક્રાંત તથા સ્તંભન કરે છે; પિત્ત વર્ણી જ્વર, અતીસાર, અન્તર્દાક, તૃષ્ણ, મદ, ભ્રમ અને

પ્રબળ કરે છે અને કફ ઉલટી, અરોચક, અપચો, શીતજ્વર, આળસ અને શરીરનું ભારેપણું કરે છે. ૭

અત્યંત મેહાંન ઉપરાંત વીજાં પણ આમપ્રકોપનાં કારણો—

અતિ માત્રામાં લીધેલો આહારસમૂહ જ ખરેખર કેવળ આમને દૂષિત કરનાર છે એમ કુશળ વૈદ્યો નથી માનતા; પણ ગુરુ, રક્ષ, શીત, શુષ્ક, દ્વિષ્ટ, વિષ્ટંભી, વિદાહી, અરવચ્છ અને વિરુદ્ધ અન્નપાનનું અકાળે સેવન તથા કામ-ક્રોધ-ભ્રોહ-મોહ-ધર્મ્યા-લજ્જા-શોક-માન-ઉદ્વેગ અને બચથી સંતાપ પામેલા મને જે અન્નપાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પણ આમને દૂષિત કરે છે. ૮

એ બાળકમાં શ્લોક છે—

ચિન્તા, શોક, ભય, ક્રોધ, દુઃખ, સત્ત્વ રહેલું અને જાગરણથી, માત્રામાં લીધેલું પથ્ય અન્ન પણ પ્રયત્ન નથી. ૯

આમપ્રદોષના મેદો—

વૈદ્યો તે આમના અતિદોષને બે પ્રકારનો કહે છે— વિસૂચિકા અને અલસક. ૧૦

વિસૂચિકાનું લક્ષણ—

તેમાં વિસૂચિકાને ઉપરના તથા નીચેના માર્ગે જેમાં આમદોષ પ્રવૃત્ત થયો છે તેવી અને વાતાદિકનાં કલ્પાં પ્રમાણેનાં લક્ષણવાળી જાણવી. ૧૧

અલસકનું લક્ષણ—

હવે અલસકનો ઉપદેશ કરશું. દૂષણ, અદ્ય અગ્નિવાળા, બહુ કફવાળા, વાત-મૂત્ર અને મળના વેગને રોકનારા, સ્થિર-ગુરુ-બહુ-રક્ષ-શીત અને શુષ્ક અન્ન સેવનારનું તે જ અન્નપાન વાયુ ધકેલતાં છતાં તથા કફથી માર્ગ રૂધિરજતાં, અંદરના ભાગમાં અતિશય રોકાઈ રહેલું, આળસુપણાંને લઈ બહાર નીકળતું નથી; અને પછી ઉલટી તથા અતિસાર સિવાયનાં આમદોષનાં લક્ષણો ધણા પ્રમાણમાં બતાવે છે.

આમવિષ્ણું લક્ષણ—

અતિપ્રમાણમાં દૂષિત થયેલા દોષો, દૂષિત થયેલાં આમથી માર્ગે રૂધિરજતાં, ત્રાંસા-શાખાઓમાં ચાલતાં, ક્યારેક એનાં આખાં શરીરને દંડની પેઠે જડ બનાવી દે છે, ત્યારે તેને અસાધ્ય દંડાલસક કહે છે. વિરુદ્ધ ખાનાર, ખાધા ઉપર ખાનાર અને અજીર્ણ પર ખાનાર મનુષ્યના આમદોષને વળી વૈદ્યો આમવિષ કહે છે; કારણ કે તેનાં લક્ષણો વિષ જેવાં હોય છે. તે શીઘ્રકારી અને વિરુદ્ધ ઉપચારવાળો હોવાથી પરમ અસાધ્ય છે. ૧૨

અલસક-વિસૂચિકા-આમદોષનો ચિકિત્સાક્રમ—

તેમાં દૂષિત થયેલાં અને આળસુ બનેલાં સાધ્ય આમનું પ્રથમ લવણ સહિત ઊનું પાણી પીવરાવીને ઉલ્લેખન કરવું. તે પછી સ્વેદન અને વર્તિ ચક્રાવચારી ઉપચાર કરવો અને એને ઉપવાસ કરાવવો. વિસૂચિકામાં વળી પ્રથમ લંઘન અને પછી વિરેચન પામેલાના ક્રમે ઉપચાર, આમદોષમાં આગ્રહો આકાર પચી ગયો હોય, આમાશય દોષથી સ્થિત હોય, ક્રોધો નિશ્ચલ અને ભારે હોય અને અન્નની અભિલાષા ન હોય એ જોઈને બાકીના દોષના પાચન માટે અને અગ્નિને પ્રબલિત કરવા માટે જમવાને વખતે ઔષધ પાવું; પણ પાચેલું પચ્યું ન હોય તો ન પાવું. આમપ્રદોષથી નબળો થયેલો અગ્નિ દોષ, ઔષધ અને આહારના સમૂહને એક સાથે પચાવવા શક્તિમાન થતો નથી અને વળી આમદોષ આહાર અને ઔષધની વ્યાપદ અતિ બલવાન હોવાથી નષ્ટ થયેલા જઠરાગ્નિવાળા નિર્ચળ રોગીને એકદમ મારે છે. આમદોષથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોની શાન્તિ અપતપર્ણથી જ થાય છે. અપતર્પણ કર્યા છતાં પણ વ્યાધિઓનો અનુગ્રંથ રહી જાય તો તેઓના નિગ્રહમાં હેતુવિપરીત ઔષધનો ત્યાગ કરી પોતપોતાના રોગ અનુસાર વ્યાધિવિપરીત ઔષધ જ આપવું જોઈએ. કુશળ વૈદ્યો સર્વ વિકારોના નિગ્રહમાં હેતુવિપરીત અને વ્યાધિવિપરીત ઔષધને શ્રેષ્ઠ માને છે અથવા હેતુથી અને વ્યાધિથી વિપરીત અર્થ કરનાર ઔષધને શ્રેષ્ઠ માને છે. આમદોષથી મુક્ત થયેલાને વળી દોષ પરિપક્વ થતાં અને અગ્નિ પ્રદોષિત થતાં દોષ, ઔષધ, દેશ, કાલ, બલ, શરીર, આહાર, સાત્ત્વ, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને વયની ભુદ્રી

ભુદી અવસ્થાઓ અને વિકારોને નોંધીને વિધિપુરઃસર અભ્યાસ, આસ્થાપન, અનુવાસન અને યુક્તિપૂર્વક સ્નેહ-પાનને સરખી રીતે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૧૩

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

આહારવિધિના આઠ હેતુઓની બરાબર પરીક્ષા કરીને માણસે પોતાનું હિત કરવું જોઈએ. અને હિતકર ઉપયોગોમાં જે કોઈ બીજો માર્ગ હોય તેનો પણ આશ્રય કરવો જોઈએ. ૧૪

મોજનનાં પરિણામનું સ્થાન—

હે ધીર! ખાધેલું, જમેલું, પીધેલું અને ચોટેલું ક્યે સ્થાને પડે છે તે અમે આપને પૂછીએ છીએ તો હે બુદ્ધિમાન, તે અમેાને કહો. ૧૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ વગેરે શિષ્યોએ પૂછતાં જે સ્થાને આહાર પડે છે તે પુનર્વસુએ તેઓને કહી દેખાડ્યું. ૧૬

પ્રાણીનાં નાભિ અને સ્તનની વચ્ચે આમાશય છે એમ કહ્યું છે અને ખાધેલું, જમેલું, પીધેલું અને ચોટેલું આ સ્થાને પડે છે. ૧૭

આમાશયમાં ગયેલો આહાર સંપૂર્ણપણે પચી નહીં પકવ બની પછી ધમનીઓદ્વારા સર્વ શરીરમાં પહોંચી જાય છે. ૧૮

લઘ્યાચાર્યસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

માત્રાવાન આહારનાં લક્ષણ અને ફલ યોગ્ય રીતે કહ્યાં; તે જ પ્રમાણે માત્રારહિત તેનાં લક્ષણ અને ફલ વિભાગ પાડીને કહ્યાં. ૧૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકચી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનની અંદર ‘ત્રિવિધકુક્ષીય’ વિમાન નામક બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨

અધ્યાય ત્રીજો

જનપદોષ્ઠ્વંસનીયવિમાન

જનપદોષ્ઠ્વંસનીયવિમાન લઘ્યાચાર્યનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘જનપદોષ્ઠ્વંસનીય’ વિમાનનું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

જનપદોષ્ઠ્વંસ પહેલાં જ મેષજ સંગ્રહી લેવું—

જ્યાં ઐષ્ટ દિને વસે છે તેવા પંચાલક્ષેત્ર નામક જનપદમંડલમાં કાંપિત્ય નામની રાજધાનીની અંદર શિષ્યગણથી ઘેરાયેલા ભગવાન પુનર્વસુ આત્રેયે જેઠ મહિનામાં ગંગાને તીરે વનમાં ફરતાં ફરતાં પોતાના શિષ્ય અગ્નિવેશને કહ્યું. ૩

“હે સૌમ્ય, સ્વભાવિક સ્થિતિમાં ન હોનાર નક્ષત્ર-ગ્રહસમૂહ-અન્દ-સૂર્ય-વાયુ-અગ્નિ અને દિશાઓના અતુ-વિકાર કરનારા ભાવો ખરેખર જોવામાં આવે છે. હવેથી પૃથ્વી પણ થોડા વખતમાં ઔપધીના રસ-વીર્ય-વિપાક અને પ્રભાવ જોઈએ તેવાં ઉત્પન્ન કરશે નહિ; તે રસ-વીર્ય વગેરેના વિયોગથી રોગચાળો નક્કી થવાનો છે. તેથી વિનાશ થયા પહેલાં અને ભૂમિ વિરસ થયા પહેલાં હે સૌમ્ય, જ્યાં મુઘીમાં ઔપધો રસ-વીર્ય-વિપાક અને પ્રભાવમાં હીન ન થાય ત્યાં મુઘીમાં તેઓને સંગ્રહી લો. આપણે, જેઓ આપણને ચાહે છે તથા આપણે જોને ચાહીએ છીએ તે બધા, એઓનાં રસ-વીર્ય-વિપાક અને પ્રભાવનો ઉપયોગ કરશું. હે સૌમ્ય, સારી રીતે સંગ્રહેલાં, સારી રીતે બનાવેલાં અને સારી રીતે પ્રયોજેલાં ઔપધોહોવાથી દેશનો વિનાશ કરનાર વિકારોનો પ્રતીકાર કરવામાં જરા પણ કલેશ થતો નથી. ૪

અસમાન પ્રકૃતિવગેરે ધરાવતા પુરુષો કેવી રીતે એક જ વ્યાધિથી મરે છે તે જાણતો અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન—

આ પ્રમાણે કહેતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, “ભગવન્, ઔપધો સંગ્રહી લીધાં છે, સારી રીતે તૈયાર પણ કરેલાં છે અને સારી રીતે પ્રયોજેલાં છે. પણ મનુષ્યોનાં પ્રકૃતિ-આહાર-દેહ-ગત્ર-સાત્ત્વ-સન્દ અને વધુ સમાન ન હોવા છતાં એક જ વ્યાધિથી દેશનો વિનાશ એક સાથે શા કરણે થાય છે?” ૫

આત્રેયનું સમાધાન—

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, “હે અગ્નિવેશ, એ પ્રમાણે એ પ્રકૃતિ વગેરે ભાવોથી પણ અસમાનતાવાળાં મનુષ્યોને જે ખીજા ભાવો સામાન્ય છે તેઓની વિશુદ્ધતાને લઈ સમાન કાળે સમાન લક્ષણવાળા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થઈને દેશનો વિનાશ કરે છે; અને નીચેના આ ભાવો ખરેખર દેશમાં સામાન્ય હોય છે; જેમકે—વાયુ, જલ, દેશ અને કાલ. ૬

અરોગ્ય દૂર કરનાર વાયુનું લક્ષણ—

તેમાં આ પ્રકારના વાયુને અનારોગ્ય કરનારો જાણવો; જેમકે—ઋતુવિપરીત, અતિ નિશ્વલ, અતિ કઠોર, અતિ શીતલ, અતિ ઉષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અતિ અભિષ્પન્દી, અતિ ભયંકર અવાજ કરનાર, પરસ્પર પછડાતી ગતિવાળો, અતિ ફૂંડાળાં ફરતો અને અસાત્મ્ય ગન્ધ-ગાદ-રેતી-ધૂળઅને ધુવાડાયુક્ત. (૧)

અરોગ્ય દૂર કરનાર પાણીનું લક્ષણ—

વળી ખરેખર અતિશય વિકૃત ગન્ધ-વર્ણ-રસ અને સ્પર્શવાળું, બહુ ક્ષેદવાળું, જલચર પક્ષીઓ જેમાંથી ચાલ્યાં ગયાં છે એવું, જલવાસીઓ જેમાં ઓછાં યઈ ગયાં છે એવું અને અપ્રીતિ કરનાર પાણી ગુણવગરનું જાણવું. (૨)

અરોગ્ય દૂર કરનાર દેશનું લક્ષણ—

વળી સ્વાભાવિક વર્ણ-ગન્ધ-રસ અને સ્પર્શ જેના વિકૃત થયા છે તેવો, બહુ ક્ષેદવાળો, સર્પ-હિંસક પશુઓ-મસલાં-ટીડાં-માખી-ઉંદર-ધુવડ-ગીધ અને શિયાળ વગેરેથી યુક્ત, ઘાસ અને ઉલૂપનાં ઉપવનોવાળો, બહુ વેલાઓ વાળો, સંપૂર્ણપણે પડી ગયેલાં-સૂકાઈ ગયેલાં અને નષ્ટ થયેલાં અનાજવાળો, ધુમાડા જેવા પવનવાળો, પક્ષીઓના સમૂહ ન્યાં અવાજ કરી મૂકે છે તેવો, ફૂંટરાંઓના સમૂહ ન્યાં ઊંચેથી રુવે છે તેવો, વિવિધ પશુ અને પક્ષીઓના સમૂહ ન્યાં ગભરાયેલા અને વ્યથા પામેલા છે તેવો, જેનાં ગામેની અંદર ધર્મ-સત્ય-લજ્જા-આચાર-શીલ અને ગુણો તમયેલા અને નાશ પામેલા છે તેવો,

જેનાં જલાશયો નિરંતર ક્ષોભ પામેલાં અને મોટાં મોળાં-વાળાં છે તેવો, જેમાં નિરંતર ઉલ્કાપાત-વજ્રપાત અને ધરતીકંપ થાય છે તેવો, અતિ લયજનક શબ્દ અને દેખાવવાળો, ન્યાં સૂર્ય-ચન્દ્ર અને તારાઓ રૂક્ષ-તામ્ર-રંગી-અરુણ-રંગી અને ધોળાં વાદળોથી ઢંકાયેલા છે તેવો, વારંવાર જાણે સંભ્રમ અને ઉદ્વેગવાળો, ત્રાસ અને રુદ્ધનસહિત, અધિકારયુક્ત, યક્ષો ફરતા હોય તેવો અને આકંઠના બહુ અવાજવાળો દેશ અહિંત જાણવો. (૩)

અરોગ્ય દૂર કરનાર કાઠનું લક્ષણ—

વળી ઋતુનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણવાળો, અધિક લક્ષણવાળો અને ઓછાં લક્ષણવાળો કાળ અહિંત માનવો. (૪)

આ પ્રમાણેના દોષવાળા આ ચારે ભાવોને કુશળ વૈદ્યો દેશવિનાશક કહે છે; અને એથી ઉલ્કા ભાવોને હિંતકારક કહે છે. ૭

તેનો સામાન્ય પ્રતિકાર—

દેશનો વિનાશ કરનાર આ ભાવો વિકૃતિ પામ્યા હોય ત્યારે પણ ખરેખર ઔષધનો ઉપચાર પામતા મનુષ્યોને શેગાથી ભય રહેતો નથી. ૮

વિગુણ થયેલા દેશ વગેરેની उत्तरોत्तर ગુરતા—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

વિકૃતિ પામેલા દેશ-કાલ-વાયુ અને જલનું વિશેષ કરીને સહેતુક મહત્ત્વ હવે કહેવામાં આવશે. ૯

અર્થ જાણનાર વૈદ્યે સ્વભાવથી જ દુષ્પરિહાર્ય હોવાને લઈ વાયુથી જલને, જલથી દેશને અને દેશથી કાલને વધારે મોટા જાણવો. ૧૦

વિશેષ જાણનાર વૈદ્યે વાયુ વગેરેમાં, કલ્યા પ્રમાણેના દોષોના પ્રતિકારની સુગમતા થતાં લઘુતાનું લક્ષણ જાણવું. ૧૧

જનપદોઞ્ઞંસતી સાધારણ ચિકિત્સા—

કાળ સુધીના ચારેય ભાગો દૂષિત થતાં પણ જ્યારે પુરુષોને ઔષધના ઉપચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ રોગી રહેતા નથી. ૧૨

જેઓને મૃત્યુજનક દેવની સમાનતા નથી હોતી અને ક્ષોભની પણ સમાનતા નથી હોતી તેઓનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ-વશન વિરચન વગેરે, પરમ ઔષધ કહેવાય છે. ૧૩

વિધિપૂર્વક રસાયનોનો ઉપયોગ પણ પ્રશસ્ત છે; અને દેશવિનાશ પૂર્વે સંગ્રહેલાં ઔષધોથી શરીરનું પરિપાલન પણ પ્રશસ્ત છે. ૧૪

સત્ય, પ્રાણીઓ પર દયા, દાન, અભિદાન, દેવતાઓનું પૂજન, સદાચરણનું પાલન, પ્રશમ, પોતાનું રક્ષણ, કથાલુકારક દેશોનું હિતકારી સેવન, અભયરથનું પાલન, તે જ પ્રમાણે અભયારીઓની સેવા, ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચા તથા નિતેન્દ્રિય મહર્ષિઓની કથાઓ, વૃદ્ધ પુરુષોએ માન્ય કરેલ ધાર્મિક અને સાત્તિક જનોની સાથે બેઠક, એ પ્રમાણે આયુષ્યનું પરિપાલન કરનાર આ ઔષધ જેઓનું મૃત્યુ તે અતિભયંકર સમયે અનિશ્ચિત છે તેઓને માટે કહ્યું છે. ૧૮

વાયુ વગેરે વિગુણ થવાનો હેતુ—

આ પ્રમાણે દેશના વિનાશનાં કારણો સાંભળીને અગ્નિવેશે કરીને વળી ભગવાન આત્રેયને કહ્યું, “હે ભગવાન, એ વાયુ વગેરેની વિગુણતા ક્યાં કારણે ઉત્પન્ન થાય છે? કે જેનાથી યુક્ત થતાં દેશનો વિનાશ કરે છે?” ૧૯

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, “અગ્નિવેશ! વાયુ વગેરે સર્વેયની જે વિગુણતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂળ અધર્મ છે; અથવા તેનું મૂળ પૂર્વે કરેલું અસત્ કર્મ છે. જ્યેનું ઉત્પત્તિકારણ પ્રજાપરાધ છે. જેમકે-દેશ, નગર અને નિગમમાં રહેનારોના મુખ્ય પુરુષો જ્યારે ધર્મનું ઉત્સવન કરી પ્રજાને અધર્મમાં પ્રવર્તાવે છે ત્યારે તેઓના

આશ્રિત અને ઉપાશ્રિત નગર-ગ્રામવાસીઓ તથા વ્યવહાર પર હવનારા તે અધર્મને વધારે છે. ત્યારે તે અધર્મ ધર્મને પરાણે અદશ્ય કરે છે. ત્યારે જેઓનો ધર્મ અદશ્ય થયો છે તેઓને દેવતાઓ પણ તજ દે છે. તે પ્રમાણે તેઓનો ધર્મ અદશ્ય થતાં, અધર્મ પ્રધાન થતાં અને દેવતાઓ ત્યાગ કરી દેતાં, ઋતુઓ વિકૃત થાય છે. તેથી ઇન્દ્ર યોગ્ય સમયે વરસાદ વરસાવતો નથી; અથવા તદ્દન વર્ષાંતો નથી કે વિકૃત વૃષ્ટિ કરે છે. પવન સરખા વાતા નથી, પૃથ્વી વિકૃત થઈ જાય છે. જલ સૂકાઈ જાય છે અને ઔષધીઓ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને વિકૃતિ પામે છે. ત્યારે વાયુ અને જલ વગેરે દોષથી જનપદો ઉઘ્ઘંસ પામે છે. ૨૦

શસ્ત્ર વગેરેથી થતા જનપદોઞ્ઞંસનું અધર્મ જ કારણ છે—

તે જ પ્રમાણે શસ્ત્રથી થતા દેશવિનાશનું કારણ પણ અધર્મ જ હોય છે. જેઓ અતિશય વધેલા લોભ-ક્રોધ-મોહ અને માનવાળા હોય છે તેઓ નબળાંઓની અવજા કરી પોતાનાં શ્વજનોના અને શત્રુઓના નાશ માટે શસ્ત્રથી પરસ્પર આક્રમણ કરે છે, દુશ્મનોપર આક્રમણ કરે છે અથવા દુશ્મનોથી આક્રમણ પામે છે. ૨૧

અથવા તે અધર્મને કે ખીજ કાર્ષ અપચારને પ્રાપ્ત કરીને શક્તિસોના ગણુ વગેરેથી કે વિવિધ ભૂત-સમુદાયોથી નાશ પામે છે. ૨૨

તે જ પ્રમાણે અભિશાપથી ઉત્પન્ન થયેલા દેશ-વિનાશનું કારણ પણ અધર્મ જ હોય છે. ધર્મનો લોપ કરનાર જેઓ ધર્મહીન છે, તેઓ ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ, ઋષિ અને પૂજ્યોની અવજા કરીને અહિંસા આચરણ કરે છે. ત્યારે અનેક પુરુષોનાં કુળના નાશને માટેનો ગુરુ વગેરેનો શાપ પામી તરત ભસ્મ થઈ જાય છે. અને ચોક્કસ પુરુષો પ્રત્યે શાપની પ્રાપ્તિ થવાથી તેઓ નાશ પામે છે, પરંતુ જેઓ શાપના નિષેધ થયા નથી તેઓનો નાશ થતો નથી.

પૂર્વે પણ અધર્મ સિવાય અશુભની ઉત્પત્તિ ખીજે ક્યાંયથી થઈ ન હતી. આદિકાળમાં આદિત્ય સમાન ઐજસવાળા, અતિ વિમલ અને ત્રિપુલ પ્રભાવવાળા, દેવ-

દેવર્ષિ-ધર્મ-યજ્ઞ-વિધિ અને અનુષ્ઠાન જેઓને પ્રત્યક્ષ છે એવા, લોહાં જેવા બાંધાના, સ્થિર શરીરવાળા, પ્રસન્ન વર્ણ અને ઇન્દ્રિયોવાળા, પવનના સમાન બલ-વેગ અને પરિક્રમવાળા, સુંદર સ્વચ્છવાળા, મનોહર પ્રમાણુ-આકૃતિ-પ્રસાદ અને ઉપયયવાળા, સત્ય-સરલતા-અક્રૂરતા-દાન-દમ-નિયમ-તપ-ઉપવાસ-બ્રહ્મચર્ય અને વ્રતપરાયણ, ભય-રાગ-દ્વેષ-મોહ-લોભ-ક્રોધ-શોક-માન-રોગ-નિદ્રા-તન્દ્રા-શ્રમ-કલમ-આળસ અને પરિગ્રહરહિત પુરુષો અમાપ આયુષ્યવાળા હતા. સત્યયુગની શરૂઆતમાં પૃથ્વી વગેરેમાં સર્વગુણો સમુદાય હોવાથી, ઉદાર સત્ત્વ-ગુણ અને કર્મવાળા તેઓને માટે અચિન્ત્ય રસ-વીર્ય-વિપાક-પ્રભાવ અને ગુણના સમુદાયવાળાં અનાજો ઉત્પન્ન થયાં. પણ સત્યયુગ વ્યતીત થવા માંડતાં, સંપત્તિયુક્ત કેટલાક પુરુષોને અતિશય ખોરાક વગેરે ગ્રહણ કરવાથી શરીરનું ભારેપણું થયું; શરીરનાં ભારેપણુંથી શ્રમ, શ્રમથી આળસ, આળસથી સંચય, સંચયથી પરિગ્રહ અને પરિગ્રહથી લોભ; એ સત્યયુગના પાછલા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયાં. ત્યાર પછી ત્રેતાયુગમાં લોભથી અભિદ્રોહ, અભિદ્રોહથી અસત્ય વચન, અને અસત્ય વચનથી કામ-ક્રોધ-માન-દોષ-ક્રોરતા-ગ્રહાર-ભય-તાપ-શોક-ચિન્તા અને ઉદ્વેગ વગેરે ચાલુ થયાં. ત્યારે ત્રેતામાં ધર્મનો એક પાદ એટલે ચોથો ભાગ અદશ્ય થયો. તેના અદશ્ય થવાથી યુગના વર્ષના પ્રમાણનો ચતુર્થાંશ ઓછો થયો અને પૃથ્વી વગેરેના ગુણનો પણ ચતુર્થાંશ નાશ પામ્યો. અને તે નાશને લઈ અનાજનાં પણ સ્નેહનિર્મળતા-રસ-વીર્ય-વિપાક-પ્રભાવ અને ગુણનો ચોથો ભાગ ઓછો થયો. ત્યારે ઓછા થતા ચતુર્થાંશ ગુણવાળા આહારવિહારો વડે તથા અગાઉની પેઠે ન રક્ષાતાં અને અગ્નિ તથા પવનથી ઘેરાયેલાં, તે પ્રજાશરીરો પર પ્રથમ જ્વર વગેરે વ્યાધિઓએ આક્રમણ કર્યું. એથી કરીને પ્રાણીઓ ક્રમે ક્રમે આયુષ્યનો હાસ પામ્યાં. ૨૪

કૃત-ત્રેતા-દ્વાપર અને કલ્પયુગમાં કમથી ધર્મ અને

આયુષ્યનો હાસ થાય છે—

એ બાબતમાં બે શ્લોક છે—

યુગે યુગે આ ક્રમે ચોથો ભાગ ઓછો થતો જાય છે અને પંચમહાભૂતોના ગુણોનો પણ ચોથો ભાગ ઓછો થાય છે. આવી રીતે લોકોનો પ્રલય થાય છે. ૨૫

જે યુગમાં દેહધારીઓનાં આયુષ્યનું જે માપ માનવામાં આવે છે તેમાં સોમા ભાગનાં વર્ષ પૂરાં થતાં એક વર્ષ ઓછું થાય છે. ૨૬

આ પ્રમાણે વિકારોની પૂર્વોત્પત્તિનું કારણ કહેવાયું છે. ૨૭

આયુષ્ય નિશ્ચિત છે કે અનિશ્ચિત તેમાં યુક્તિ—

આ પ્રમાણે કહેતા ભગવાનને અગ્નિવેશ પૂછ્યું, “ભગવન, સર્વ આયુષ્યના કાલનું પ્રમાણ ખરેખર નિશ્ચિત છે કે નહિ?” ૨૮

ત્યારે ભગવાને તેને કહ્યું—

‘હે અગ્નિવેશ, પ્રાણીઓનું આયુષ્ય યુક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. તેનું બલાબલ દૈવ અને પુરુષાર્થમાં રહેલું છે. ૨૯

પૂર્વદેહમાં પોતે જે કર્મ કર્યું હોય તેને દૈવ જાણવું અને અહીં જે બીજું કર્મ કરવામાં આવે છે તેને પુરુષાર્થ માન્યો છે. ૩૦

તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોમાં પણ બલ અને અબલનો ભેદ છે. કર્મ તથા પ્રકારનું માનેલું છે—હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ. ૩૧

ઉત્તમ દૈવ અને ઉત્તમ પુરુષાર્થની યુક્તિ દીર્ઘ, સુખમય અને નિશ્ચિત આયુષ્યનું કારણ છે; અને વિપરીત યુક્તિ વિપરીત આયુષ્યનું કારણ છે. હવે બીજું કારણ સાંભળ. ૩૨

નબળું દૈવ પુરુષકારથી પરાભવ પામે છે અને સખળ દૈવથી નબળો પુરુષકાર પરાભવ પામે છે. જે જોઈને કેટલાક મનુષ્યો આયુષ્યનું પ્રમાણ દૈવથી નિશ્ચિત માને છે. ૩૪

કોઈ મહત્ત્વ કર્મ કોઈક કાળે વિપાકમાં નિશ્ચિત હોય છે. અને જેનો કાળ નિશ્ચિત નથી એવું કોઈક કર્મ કારણોથી જાગૃત બને છે. ૩૫

આયુષ્યનું પ્રમાણ અનિશ્ચિત છે તેમાં યુક્તિ—

તેથી બન્ને પ્રકાર દેખાતા હોવાથી એક પક્ષ સ્વીકારવો ઠીક નથી; અને આ બાબતમાં યુક્તિનું પણ ઉદ્વેગરણ આપશું; જે સર્વ આયુષ્ય કાળના નિશ્ચિત

પ્રમાણવાળું હોય તો આયુષ્યની કામનાવાળાઓ માટે મન્ત્ર-ઔષધિ-મણિ-મંગલ-અભિષેક-ઉપહાર-હોમ-નિયમ-પ્રાચિન્ન-ઉપવાસ-સ્વસ્તિવાચન-પ્રણિપાત અને તીર્થગમન વગેરે ક્રિયાઓ અને યજ્ઞોતો પ્રયોગ ન કરાવો જોઈએ. ગભરાટથી આમતેમ દોડતાં, ચંડ અને ચપલ બળદ, હાથી, ઊંટ, ગધેડાં, ઘોડા અને ભેંસ વગેરે તથા દુષ્ટ પવન વગેરે તજવા લાયક ન રહે; જલધોધ, પર્વતના જલના વિષમ અને દુર્ગમ વેગ તથા પ્રમાદ-યુક્ત-ઉન્માદયુક્ત-અસ્થિર-ચંડ-ચપલ અને મોહ તથા લોભથી આકુળ મતિવાળા, શત્રુઓ, વધી ગયેલો અગ્નિ, વિવિધ પ્રકારનાં ઝેરના આશ્રયસ્થ, ઝડપથી ચાલનારા સર્પ-નાગ વગેરે, સાહસ, દેશ અને કાલથી વિપરીત આચરણ અને રાજાઓનો શુરસો એ સર્વ તજવા લાયક ન રહે. સર્વ આયુષ્યના કાળનું પ્રમાણ નિશ્ચિત હોય તો એ એ પ્રકારના ભાવો મૃત્યુ કરનાર અને નહિ; અને અકાળે મરણ થવાના ભયને નિવારનારા પ્રયોગોનો જેને અભ્યાસ નથી તેનાં પ્રાણીઓને અકાળ મરણનો ભય આવે નહિ તથા રસાયનાધિકારમાં મહર્ષિઓનાં આરભ-કથા-પ્રયોગ અને જ્ઞાન વ્યર્થ બને; નિશ્ચિત આયુષ્યવાળા શત્રુને ઇન્દ્ર પણ વજ્રથી મારી ન શકે; અશ્વિનીકુમારે પણ રોગીનો ઔષધોપચાર ન કરી શકે; મહર્ષિઓ તપથી ઇન્દ્રનું આયુષ્ય ન મેળવે; અને જેઓએ જાણવા લાયક સર્વ જાણ્યું છે એવા મહર્ષિઓ અને ઇન્દ્ર સત્ય જોઈ શકે નહિ, ઉપદેશ કરી શકે નહિ કે આચરણ કરી શકે નહિ. અને વળી જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે સર્વ પ્રમાણમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેનાથી આપણને આ બધું પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમકે-ઊડીઊડીને યુદ્ધ કરતા કે ન કરતા હજારો પુરુષોનું આયુષ્ય સમાન હોતું નથી. તે પ્રમાણે જન્મતાં વેતજ રોગોના પ્રતીકાર ન કરવાથી કે કરવાથી તથા વિષ ખાનાર કે ન ખાનારનું પણ આયુષ્ય સમાન હોતું નથી. પાણી પીવાના ઘડા અને ચિતરેલા ઘડાનું નાશ પામવામાં સમાન યોગક્ષેમ હોતું નથી. માટે હિતકર ઉપચાર એ જીવનનું મૂળ છે; એથી વિપરીત થવાથી મરણ થાય છે. અને વળી દેશ-કાલ અને પોતાના ગુણથી વિપરીત ક્રમ અને આહારની બનાવટોનો ક્રમે ક્રમે સારી રીતે ઉપયોગ, સર્વ અતિયોગ-અયોગ

અને મિથ્યાયોગનો ત્યાગ, સર્વ અતિયોગનો ત્યાગ, ઉડીણું અને ગતિમાન વેગોને ન રોકવા અને સાહસોને તણ દેવાં-એ સર્વને આરોગ્યપરિપાલનનો હેતુ અમે જાણીએ છીએ, એનો સારી રીતે ઉપદેશ કરીએ છીએ, અને એને સારી રીતે જોઈએ છીએ.' ૩૬

કાળમૃત્યુ અને અકાળમૃત્યુનું વિવરણ—

એ પછી અગ્નિવેશે કહ્યું, 'હે ભગવન, એમ હોવા છતાં કાલનાં અનિશ્ચિત પ્રમાણવાળા આયુષ્યવાળાં-ઓનું કાળમૃત્યુ કે અકાળમૃત્યુ કેવી રીતે થાય છે?' ૩૭

ભગવાન આત્રેયે કહ્યું, 'સાંભળ, અગ્નિવેશ, જેવી રીતે ગાડીમાં યોજાશે ધરો, સ્વભાવથી જ ધરાના ગુણથી યુક્ત હોય અને સર્વગુણથી યુક્ત હોવા છતાં ઘસાઈ ઘસાઈને કાળે કરીને પોતાના પ્રમાણના ક્ષયથી જ અવસાન પામે છે તેવી રીતે શરીર સાથે જોડાયેલું આયુષ્ય મધવાન પ્રકૃતિથી યોગ્ય રીતે ઉપચાર પામતું પોતાના પ્રમાણના ક્ષયથી જ અવસાન પામે છે. તે કાળમૃત્યુ છે. અને જેવી રીતે તે જ ધરો બહુ ભાર સાથે નાખ્યો હોવાથી, વિષમ માર્ગથી, કુમાર્ગથી, અક્ષયક ભાંગી જવાથી, વાલ અને વાડકના દોષથી, ખીલો નીકળી જવાથી, તેજ ન ઊંઘવાથી અને ઉઘટી જવાથી વચમાં જ અવસાન પામે છે તેવી જ રીતે આયુષ્ય પણ બળ ઉપરાંત કામ કરવાથી, અગ્નિ ઉપરાંત ખાવાથી, વિષમ ભોજનથી, વિષમ શરીરચરિત્રથી, અતિ મૈથુનથી, અસત્યપોષાના આશ્રયથી, ઉડીણું વેગોને રોકવાથી, ધારણ કરવા લાયક વેગોને ન ધારણ કરવાથી, ભૂત-વિષ-વાયુ અને અગ્નિના સંતાપથી, પ્રહારથી તથા આહાર અને પ્રતીકારનો ત્યાગ કરવાથી, વચ્ચેજ અવસાન પામે છે. તે અકાળમૃત્યુ છે. તેજ પ્રમાણે મિથ્યા રીતે ઉપચાર કરાયેલ જનર વગેરે રોગોને પણ અકાળમૃત્યુ માનીએ છીએ.' ૩૮

જ્વરવાકાઓને ટળવજઝ દેવાનાં હેતુ—

પછી અગ્નિવેશે પૂછ્યું, 'ભગવન, જ્વર કરનાર ધાતુ શીતસાધ્ય હોવા છતાં વૈદ્યો ખરેખર શા માટે તાવવાળા-ઓને ધણુંખરું ઊનું પાણી આપે છે અને દંડું તે પ્રમાણે આપતા નથી?' ૩૯

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘તાવવાળાનાં શરીર, નિદાન, દેશ અને કાલ જોઈને વૈદ્યો પાચન માટે ઉષ્ણ જલ આપે છે; કારણ કે જલર આમાશયમાંથી ઉત્પન્ન થનારો છે અને આમાશયથી ઉત્પન્ન થનાર વિકારોનાં ઔષધ ધણુંખરું પાચન, વસન અને અપતર્પણ કરનાર દ્રવ્યો હોય છે. તેથી વૈદ્યોએ જીનું પાણી પાચનને માટે તાવવાળાઓને ધણુંખરું આપે છે; તે પીવાથી તેઓના વાતનું અતુલોભન કરે છે, ઉદરના અગ્નિને ઉત્તેજિત કરે છે, જલદી પચી જાય છે. કફને સૂકવી નાખે છે અને થોડુંક પીધું હોય તો તૃપાની શાંતિ કરનાર બને છે. એવા ગુણવાળું હોવા છતાં પણ અતિશય વધેલા પિત્તવાળા જલરમાં કે દાહસહિત ભ્રમ, પ્રલાપ અને અતિસારમાં જીનું પાણી આપવું જોઈએ નહિ; કારણ કે ઉષ્ણ જલથી દાહ-ભ્રમ-પ્રલાપ અને અતિસાર ઉલટા વધે છે અને શીતથી શાંત થાય છે. ૪૦

દરેક વ્યાધિમાં નિદાનથી વિપરીત ઔષધ આપવું જોઈએ—

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

‘વિદ્વાન વૈદ્યો ઉષ્ણતાએ કરેલા રોગોને શીત ઉપચારથી શાંત કરે છે અને જે શીતતાએ કરેલા રોગો છે તેઓનું ઔષધ ઉષ્ણ છે. ૪૧

એ પ્રમાણે બીજા વ્યાધિઓનું પણ હેતુવિપરીત ઔષધ થાય છે; જેમકે-અપતર્પણ નિમિત્તે થયેલા વ્યાધિઓની સંતર્પણ સિવાય શાન્તિ નથી. તે જ પ્રમાણે સંતર્પણ નિમિત્તે થયેલા વ્યાધિઓની અપતર્પણ સિવાય શાન્તિ નથી. ૪૨

અત્તર્પણના મેદો; તેના પ્રયોગની અવસ્થાઓ—

અપતર્પણ પણ ત્રણ જાતનું છે-લંઘન, લંઘનપાચન અને દોષાવસેચન. ૪૩

તેમાં અદ્ય બળવાળા દોષોનું લંઘન અપતર્પણ છે; કારણ કે પવન અને તડકાથી ઘેરાયેલું અદ્ય જલ જેવી રીતે સૂકાઈ જાય છે તેવી રીતે લંઘનથી થયેલી અગ્નિ અને પવનની વૃદ્ધિથી અદ્ય દોષ સૂકાઈ જાય છે. મધ્યમ બળવાળા દોષોનું અપતર્પણ લંઘનપાચન છે;

કારણ કે જેવી રીતે સૂર્યના તડકા અને પવનથી તથા ધૂળ અને રાખ નાખવાથી બહુ ઝાઝું ન હોય તેવું પાણી સૂકાઈ જાય છે તેવી રીતે લંઘન અને પાચનથી મધ્યમ બળવાળા દોષ સૂકાઈ જાય છે. બહુ દોષોનું તો દોષાવસેચન-દોષ બહાર કાઢવા રૂપ સંરોધન જ કરવું જોઈએ. કારણ કે ન્યાં સુધી ખેતરની પાળ તોડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વચ્ચેનું તળાવડું સૂકાતું નથી; તે જ પ્રમાણે દોષાવસેચનનું સમજવું. ૪૪

જેમનો સ્વભાવથી પ્રતીકાર ન કરવો જોઈએ—

સમય આવી પહોંચ્યો હોય તો પણ નીચે કહેલા રોગોનું દોષાવસેચન કે બીજું ઔષધ કરવું નહિ. જેમકે- નિન્દાનો પ્રતીકાર ન કરનારનું, ધનહીનનું, પરિચારક વિનાનાનું, પોતે વૈદ્ય ન હોય છતાં વૈદ્ય માનનારનું, ક્રોધીનું, દોષ દૃષ્ટિવાળાનું, અધર્મમાં તીવ્ર રુચિવાળાનું, અતિફીણ બલ-માંસ અને રક્તવાળાનું, અસાધ્ય રોગથી યુક્તનું અને મુમૂર્ષુનાં લક્ષણવાળાનું ઔષધ કરવું નહિ. આવી જાતના રોગોનો ઉપચાર કરનાર વૈદ્ય પાપરૂપ અપયશનો ભાગી બને છે. ૪૫

અશુભ ફલ આપનું કર્મ ન કરવું જોઈએ—

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

તત્કાલ કે પાછળથી જે કર્મનું અશુભ ફળ થાય તે કર્મ કરવું ન જોઈએ એવો શુદ્ધિમાન પુરુષોનો મત છે. ૪૬

જાંગલ જંગલો દેશનું લક્ષણ—

અદ્ય જલ અને વૃક્ષવાળો, પવનવાળો, પુષ્કળ તડકાવાળો અને વળી ખૂબ જ ઓછા રોગવાળો તે જાંગલ દેશ જાણવો. ૪૭

પુષ્કળ જલ અને વૃક્ષવાળો, વાતસંચાર વિનાનો, દુર્લભ તડકાવાળો અને બહુ દોષવાળો તે અદ્ય; અને સમને સાધારણ માન્યો છે. ૪૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે—

જનપદોધ્ધ્વંસનાં પૂર્વરૂપ, પેતપેતાના લક્ષણ સહિત સામાન્ય હેતુઓ, દેશોધ્ધ્વંસનું ઔષધ, જનપદોધ્ધ્વંસના હેતુઓનું મૂળ, વિકારોની આદ્ય

ઉત્પત્તિ, આયુષ્યના ક્ષયનો ક્રમ, પ્રાણીઓનાં મરણની બાબતમાં કાલ અને અકાલનો નિશ્ચય, જે પ્રમાણે અકાલ મરણ થાય છે, જે પ્રમાણે ચોળેણું ઔષધ સિદ્ધિ પામે છે, જેઓનું જે કારણે ઔષધ ન કરવું જોઈએ—તે સર્વ સંપૂર્ણપણે ‘જનપદોધ્ધ્વંસનીય’ વિમાનમાં મુનિશ્રેષ્ઠ આત્રેયે અગ્નિવેશને કહ્યું. ૪૮-૫૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનની અંદર ‘જનપદોધ્ધ્વંસનીય’ વિમાન નામક ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો ૩

અધ્યાય ઓથો

ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય અધ્યાય

ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય અધ્યાયનો લક્ષ્ય—

“હવે અહીંથી ‘ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય’ વિમાનનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રોગ જાળવાનાં ઘણ વિજ્ઞાનો—

રોગીના ભેદનું જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે થાય છે; જેમકે— આપ્તોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. ૩

આપ્તોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનું લક્ષણ—

તેમાં આપ્તોપદેશ એટલે આરોગીનું વચન. આપ્તો ખરેખર સંશયરહિત, અનુભવવાળા અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા તથા રાગદ્વેષરહિત દષ્ટિવાળા હોય છે. તેઓનું જે જે વચન હોય છે તે આવી જાતના ગુણોના ચોગને લઈ પ્રમાણરૂપ હોય છે. પણ મદમત-ગાંધ-અર્ખ-પક્ષપાતી અને દુષ્ટનું અદુષ્ટ વચન પણ પ્રમાણરૂપ નથી. પ્રત્યક્ષ ખરેખર તે છે જે આપમેળે ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી જાણવામાં આવે છે. અનુમાન ખરેખર યુક્તિની અપેક્ષા રાખતો તર્ક છે. ૪

આપ્તોપદેશ વગેરે વર્ણાંથી રોગનો પરીક્ષા કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ—

ખરેખર આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનસમુદાયથી રોગની પ્રથમ સર્વપ્રકારે પરીક્ષા કરીને પછી કરેલો સંપૂર્ણ

નિશ્ચય દોષરહિત હોય છે. જ્ઞાનના એક અંશથી સંપૂર્ણ રોગ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનસમુદાયમાં પહેલાં આપ્તોપદેશથી જ્ઞાન અને પછી પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનથી પરીક્ષા થાય છે; કારણ કે જેનો પહેલાં ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય તેના વિષે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી પરીક્ષા કરનાર શું જાણી શકે? તેથી જ્ઞાનવાળાઓ માટે બે પ્રકારની પરીક્ષા છે—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન; અથવા ઉપદેશ સાથે લઈએ તો ત્રણ પ્રકારની. ૫

આપ્તોપદેશ જાળવાના વિષયો—

તેમાં યુદ્ધિમાન પુરુષો આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. એક એક રોગને આ પ્રમાણે પ્રકાશવાળો, આવી ચોનિવાળો, આવાં નિદાનવાળો, આવાં સ્વરૂપવાળો, આવાં આશ્રયવાળો, આવી વેદનાવાળો, આવાં લક્ષણવાળો, આવાં શબ્દસ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગન્ધવાળો, આવા ઉપદ્રવવાળો, આવાં વૃદ્ધિ-સ્થાન અને ક્ષયયુક્ત, આવાં પરિણામવાળો, આવાં નામનો અને આવા ચોગવાળો જાણવો. તેમાં પ્રાંત-કાર માટે આ પ્રવૃત્તિ છે અથવા આ નિવૃત્તિ છે એ ઉપદેશથી જાણવામાં આવે છે. ૬

પ્રત્યક્ષથી જાળવાના વિષયો—

રોગના તરતને પ્રત્યક્ષદ્વારા જાણવો ઇચ્છનારે રસજ્ઞાન સિવાય રોગીના શરીરમાં રહેલા સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જેમકે— આંતરંગમાં અવાજ, સાંધાઓનું અને આંગળીઓના વેળાનું ફૂટવું, સ્વરમેદ અને શરીરમાં ખીજ જે કોઈ શબ્દો થતા હોય તેઓની કાનથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વર્ણ, આકૃતિ, પ્રમાણ અને કાન્તિ, શરીરનાં પ્રકૃતિ અને વિકાર અને આંખના વિષયરૂપ જે છે તે અને જે ખીજ કહ્યાં નથી તેઓની આંખથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પણ રોગીના શરીરમાં રહેલા રસને તો ઇન્દ્રિયનો વિષય હોવા છતાં પણ અનુમાનથી જાણી લેવો; કારણકે એ પ્રત્યક્ષ હલથી લઈ શકાતો નથી, તેથી રોગીને પ્રશ્નો કરીને રોગીના મુખનો રસ જાણવો; જૂઠું અસવાથી શરીરની વિરસતા અને માખીઓ આંતરે ખેસવાથી શરીરની મધુરતા જાણવી. આ હવરક્ત છે કે રક્તપિત્ત છે એવા રક્તપિત્તના સંદેહમાં ફૂટરાં અને કાગડાં જે ખાઈ જાય તો હવરક્ત

અને ન ખાય તો રક્તપિત્ત એમ અનુમાન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે રોગીના શરીરમાં રહેલા બીજા રસોનું પણ અનુમાન કરવું જોઈએ. વળી રોગીનાં આખા શરીરમાં રહેલા પ્રાકૃત અને વિકૃત ગન્ધોની ખરેખર ધ્રાણેન્દ્રિયથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી યુક્ત સ્પર્શની હાથથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ-દ્વારા, અનુમાનદ્વારા અને ઉપદેશદ્વારા પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું. ૭

અનુમાનથી જાણવાના વિષયો—

વળી ખરેખર એ જ પ્રમાણે આ બીજા ભાવો પણ અનુમાનથી જાણી શકાય છે. જેમકે—અગ્નિની પાચનશક્તિથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ, બળની વ્યાયામશક્તિથી, કાન વગેરેની શબ્દદ્રિક વિષયના ગ્રહણથી, મનની વિષયના સત્યસ્વરૂપમાં જ્ઞાનથી, વિજ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનથી, રજ્જેશુની આસક્તિથી, મોહની અજ્ઞાનથી, ક્રોધની હિંસાપ્રવૃત્તિથી, શોકની દીનતાથી, હર્ષની આનંદથી, મીતિની સંતોષથી, લયની ખિન્નતાથી, ધીરજની ખિન્નતાના અભાવથી, પરાક્રમની પ્રવૃત્તિથી, મતિની સ્થિરતાની બ્રાન્તિના અભાવથી, શ્રદ્ધાની પ્રાર્થનાથી, મેઘાની ગ્રહણશક્તિથી, સંજ્ઞાની નામ લેવાથી, સંસ્કારની સ્મરણથી, લબ્ધમની શરમિંદા બનાવવાથી, શીલની સતત અભ્યાસથી, દ્વેષની મનાઈથી, કપટની પરિણામથી, ધૃતિની ચંચળતાના અભાવથી, વસ્થાના આસાપાલનથી, વય-મંદજા-સાત્ત્વ અને વ્યાધિના નિદાનની કાલ-દેશ-ઉપશય તથા વેદનાના ભેદથી, યુગ લક્ષણવાળા વ્યાધિની ઉપશય અને અનુપશયથી, દોષના પ્રમાણભેદની અપચાર-ભેદથી, આયુષ્યના ક્ષયની અરિષ્ટ લક્ષણોથી, આવી પહેંચેલા આરોગ્યની કલ્યાણનો માર્ગ અનુસરવાથી, નિર્ભજ મનની વિકારરહિતતાથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને ગ્રહણીની મૃદુતા કે દારુણતા, સ્વપ્રદર્શન, અભિપ્રાય, અણુગમતી અને ગમતી આપત તથા સુખદુઃખની રોગીને પ્રશ્નો કરી ઓળખ કરવી. ૮

આપ્તોપદેશ વગેરેથી થયેલું જ્ઞાન મોહ કરવું નથી—

એ આપતમાં શ્લોકો છે—

વિચક્ષણ વૈદે આસોપદેશથી, પ્રત્યક્ષ કરીને અને

અનુમાનથી રોગોને સારી રીતે જાણવા જોઈએ. ૯

અર્થ જાણનાર વૈદે સર્વ વસ્તુની સંભવ અનુસાર સર્વ પ્રકારે આલોચના કરીને પછી તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો અને તે પછી કાર્યનો નિશ્ચય કરવો. ૧૦

કાર્ય અને તત્ત્વના ભેદને જાણનારો કામ બળવવામાં મૂંઝાતો નથી; અને મૂંઝાતો ન હોવાથી મોહના અભાવે થતાં કળને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧

તત્ત્વ જાણનાર જે વૈદ રોગીના અન્તરાત્મામાં જ્ઞાનબુદ્ધિરૂપ દીવાથી પ્રવેશ કરતો નથી તે રોગીની ચિકિત્સા કરી શકતો નથી. ૧૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આપતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

સર્વ રોગવિશેષોના ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાનસંગ્રહ, જે પ્રમાણે આસલોકો ઉપદેશ કરે છે, જે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન થાય છે, જેઓ જે પ્રમાણે અનુમાનથી જાણી શકાય છે તે ભાવેને ઉદાર બુદ્ધિવાળા મુનિએ ‘ત્રિરોગ-વિજ્ઞાન’ નામક વિમાનમાં કહી દેખાડ્યા. ૧૩, ૧૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશી રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનરચાનની અંદર ‘ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય’ વિમાન નામક ચેથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમે

સ્ત્રોતોવિમાન

સ્ત્રોતોવિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘સ્ત્રોતોવિમાન’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

સ્ત્રોતોનું સામાન્ય વર્ણન—

પુરુષની અંદર જેટલા મૂર્તિમાન ભાવવિશેષો છે તેટલા જ એનામાં સ્ત્રોતોના પ્રકારભેદો છે. પુરુષની અંદર

સર્વે લાવે સોતો વિના ઉત્પન્ન થતા નથી કે નાશ પણ પામતા નથી. પરિણામ પામતા ધાતુઓને લઈ જવા માટે સોતો ખરેખર વહન કરનારા બને છે. ૩

વળી કેટલાક મહર્ષિઓ પુરુષને સોતોનો જ સમુદાય માને છે કારણ કે તેઓ આખા શરીરમાં આવેલા છે અને અપથ્ય અને પથ્યનું સંપૂર્ણપણે સરણુ કરનાર છે. પણ એ એમ નથી. સોતો જેના બનેલા છે, જે વસ્તુ વધી જાય છે, જેને પોષે છે અને જે સ્થાને તેઓ રહેલા છે તે સર્વ તેઓથી ભિન્ન છે. સોતો અતિ ધણા હોવાથી કેટલાક તેમને અસંખ્ય કહે છે; ત્યારે બીજા વળી ગણી શકાય એટલા છે એમ કહે છે. ૪

સોતોના મેદો—

તે સોતોના ખરેખર કેટલાક મોટા મોટા પ્રકારો મૂલદારા અને પ્રકોપલક્ષણુદારા કહી ખતાવશું. જેઓ જ્ઞાનવાળાને ન કહેલી બાબતનાં જ્ઞાનને માટે અને જ્ઞાન-રહિતને વિશેષ જ્ઞાન માટે પૂરતા થઈ પડશે. જેમકે—પ્રાણુવહ, ઉદ્ધવહ, અન્નવહ, રસવહ, રક્તવહ, માંસવહ, મેદોવહ, અરિથવહ, મજ્જાવહ, શુક્રવહ, મૂત્રવહ, પુરીષવહ અને સ્વેદવહ. આખાંય શરીરમાં સંચરનારા વાત-પિત્ત અને કફના વળી સર્વ સોતો માર્ગરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચેતનાવાળું શરીર, ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય મન વગેરેનું માર્ગરૂપ તથા આશ્રયરૂપ છે. તે આ શરીર, સોતો રાહસ્યિદ્ધ અવસ્થામાં હોતાં, વિકારોથી યુક્ત થતું નથી. ૫-૭

પ્રાણવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

તેમાં પ્રાણુવહ સોતોનું મૂળ હૃદય અને મહાસ્રોત છે અને એ ખરેખર દૂષિત થતાં આ એઓની વિશેષ ઓળખ છે: જેમકે—બહુ લાંબો કે બંધાયેલો, બહુ વધેલો, અતિ અલ્પ અથવા વારંવાર શુદ્ધ અને શુદ્ધસહિત ઉચ્છ્રીસ લેતા મનુષ્યને જોઈને એના પ્રાણુવહ સોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું.

રુદ્ધવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

તળાવું અને ક્લોમ ઉદ્ધવહ સોતોનું મૂળ છે અને એ ખરેખર દૂષિત થતાં આ એની વિશેષ ઓળખ છે:

જેમકે જીભ-તાળવું-હોઠ-કંઠ અને ક્લોમનો શોષ તથા અતિ વધેલી તૃપ્તિને જોઈ એના ઉદ્ધવહ સોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું.

અન્નવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

આમાશય અને ડાણું પડણું અન્નવહ સોતોનું મૂળ છે અને એ ખરેખર દૂષિત થતાં આ એઓની વિશેષ ઓળખ છે: જેમકે—અન્નની અનિચ્છા, અરુચિ, અપચો, અને દિલ્લી જોઈને એના અન્નવહ સોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું.

રસ-રક્ત-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા અને શુક્રવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

હૃદય અને દશ ધમનીઓ રસવહ સોતોનું મૂળ છે. યકૃત અને પ્લીહા રક્તવહ સોતોનું મૂળ છે. સ્નાયુ અને આમડી માંસવહ સોતોનું છે. બન્ને શુદ્ધ અને વપાવહન મેદોવહ સોતોનું મૂળ છે. મેદ અને જઘન અરિથવહ સોતોનું મૂળ છે. હાડકાં અને સાંધા મજ્જાવહ સોતોનું મૂળ છે. બન્ને અંડ અને શિશ્ન શુક્રવહ સોતોનું મૂળ છે. રસાદિ વહન કરનાર દૂષિત થયેલા એ સોતોનાં વિશેષ લક્ષણુ ‘વિવિધાશિતપીતીય’ અધ્યાયમાં કહ્યાં છે. ધાતુઓ દૂષિત થવાનાં જે લક્ષણો થાય છે તે જ લક્ષણો દૂષિત થયેલા ધાતુ-સોતોનાં પોતપોતાના ધાતુઓ અનુસાર થાય છે.

મૂત્રવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

ખરિત અને બન્ને વંક્ષણુ મૂત્રવહ સોતોનું મૂળ છે. એ ખરેખર દૂષિત થતાં એઓની આ વિશેષ ઓળખ છે: જેમકે—મૂત્ર બહુ આવવું, મૂત્ર અતિ રોઝાઈ રહેવું, પ્રકુપિત થવું, બહુજ અલ્પ આવવું, વારંવાર આવવું, ઘાટું અને શ્લેષ્મસહિત આવવું: આવી રીતે પેશાબ કરતા મનુષ્યને જોઈ એના મૂત્રવહ સોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું.

પુરીષવહ સોતોનું મૂક અને દુષ્ટિનું લક્ષણ—

પકવાશય અને સ્થૂલ શુદ્ધ પુરીષવહ સોતોનું મૂળ છે. એ ખરેખર દૂષિત થતાં એઓની વિશેષ ઓળખ આ છે: જેમકે—મુરકેલીધી, થોડું થોડું, શબ્દસહિત, શ્લેષ્મસહિત, અતિ પાતળું, અતિ ગંદાયેલું અને અતિ બહુ ઝાડે ખેસતા પુરુષને જોઈને એના પુરીષવહ સોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું.

સ્વેદવહ સ્રોતોતુ મૂળ અને દુષ્ટિતુ લક્ષણ—

મેદ અને લોમકૃપ સ્વેદવહ સ્રોતોતુ મૂળ છે. એ ખરેખર દૂષિત થતાં એઓની વિશેષ ઝાળખ આ છેઃ જ્યેષ્ઠ-પરસેવા ન આવવો, બહુ પરસેવા આવવો, શરીરની કઠોરતા તથા અતિ શ્લેષ્મણતા, ફાહ અને રેમહર્ષ જેઠને એના સ્વેદવહ સ્રોતો દૂષિત થયા છે એમ જાણવું. ૮

સ્રોતના પર્યાયોઃ; દુષ્ટ સ્રોતો ધાતુને દૂષિત કરે છે; પ્રક્રુપિત વાત-વિત્ત-કફ દરેકને દુષ્ટ કરે છે—

સ્રોત, સિરા, ધમની, રસાયની, રસવાહિની, નાડી, પન્થા, માર્ગ, શરીરચિહ્ન, સંવૃતાસંવૃત એટલે મૂળમાં બંધ અને અગ્રભાગમાં ખુલ્લી, સ્થાન, આશય અને નિકેત એ શરીરના દેખાતા અને ન દેખાતા અવકાશોનાં નામ છે. તેઓના પ્રકાપથી સ્થાને રહેલા અને માર્ગે ચાલ્યા જતા શરીરધાતુઓ પ્રકાપ પામે છે અને ખીન્ન-ઓના એટલે ધાતુઓના પ્રકાપથી ખીન્નઓ એટલે સ્રોતો પ્રકાપ પામે છે. દૂષિત થયેલા સ્રોતો સ્રોતોને જ અને ધાતુઓ ધાતુઓને જ દૂષિત કરે છે; દૂષિત થયેલા વાત-પિત્ત અતે કફ દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ તે સર્વેયને દૂષિત કરનારા બને છે. ૯

પ્રાણાદિવહ સ્રોતોની દુષ્ટિનાં કારણો—

એ બાબતમાં શ્લેષ્ઠા છે—

ક્ષયને લઈ, વેગ રોકવાથી, રક્ષતાથી, ભૂખ્યા માણસે વ્યાયામ કરવાથી અને ખીન્ન ભયંકર કર્મથી પ્રાણવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૦

ઉષ્ણતાથી, આમથી, લયથી, મધ વગેરેનાં પાનથી, અતિ સૂકાં અન્નના સેવનથી અને તૃપ્તિને અતિ રોકવાથી જલવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૧

અક્રાળે, હદ બહાર અને અહિતકર ભોજનથી તથા જંદરાગ્નિની વિગુણતાથી અન્નવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૨

ગુરુ-શીત-અતિ સ્નેહવાળું અને હદ બહાર ખાનારના તથા વિચાર કરવા લાયક બાબતોનો અતિ વિચાર કરવાથી

રસવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૩

વિદાહી, રિનઘ, ઉષ્ણ અને દ્રવ અન્નપાનતુ તથા તડકા અને અગ્નિતુ સેવન કરનારના રક્તવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૪

અભિષ્યન્દી, સ્થૂલ અને ગુરુ ભોજ્ય પદાર્થો ખાઈ ને દિવસે નિદ્રા કરનારના માંસવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૫

વ્યાયામ ન કરવાથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી, મેદવાળી વસ્તુઓ વધુપડતી ખાવાથી અને વાડુણી મદિરાતુ અતિસેવન કરવાથી મેદોવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૬

વ્યાયામથી, અતિ ક્ષેમથી, હાડકાં અતિ ખખડવાથી અને વાતજનક વસ્તુઓના સેવનથી અસ્થિવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૭

કચ્છાઈ જવાથી, અભિષ્યન્દથી, પ્રહાર લાગવાથી, દ્યાર્ધ જવાથી અને વિરુદ્ધ ભોજનોતુ સેવન કરવાથી મનજવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૮

અક્રાળે મૈથુન કરવાથી, અનુચિત યોનિમાં મૈથુન કરવાથી, વીર્યનો વેગ રોકવાથી, અતિ મૈથુનથી અને સસ્ત્ર-ક્ષાર તથા અગ્નિથી શુક્રવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૧૯

પેશાબ લાગ્યો હોય ત્યારે જલ, ખોરાક અને સ્રીતુ સેવન કરવાથી અને મૂત્રને રોકવાથી, ક્ષીણ તથા ધા લાગેલ મનુષ્યના મૂત્રવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૨૦

વેગો રોકવાથી, અતિ ખાવાથી, અજીર્ણથી તથા ખાધા ઉપર ખાવાથી મંદ અગ્નિવાળા અને કૃશ મનુષ્યના પુરીષવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૨૧

વ્યાયામથી, અતિસંતાપથી, ક્રમ વિના શીત અને ઉષ્ણ વસ્તુઓના સેવનથી તથા ક્રોધ, શોક અને ભયથી સ્વેદવાહી સ્રોતો દૂષિત થાય છે. ૨૨

દરેક સ્રોતની દુષ્ટિ સમાન્ય કારણ—

જો આહાર અને વિહાર દોષોના ગુણની સમાન હોય અને ધાતુઓથી વિપરીત ગુણવાળા હોય તે સ્રોતોને દૂષિત કરે છે. ૨૩

દરેક સ્રોતોની દુષ્ટિનું સામાન્ય લક્ષણ—

વાણ રસોની અતિ પ્રવૃત્તિ, રુકાવટ કે સિરાઓમાં ગાંઠો તથા વાહોનું વિપરીત માર્ગે જવું-એ સ્રોતો દ્વિપિત થયાનું લક્ષણ છે. ૨૪

સ્રોતોનું સ્વરૂપ—

સ્રોતો પોતાની ધાતુના જેવા જ વર્ણવાળા, ગોળ, સ્થૂલ અને બારીક તથા લાંબા અને આકૃતિમાં વેલના વિસ્તાર જેવા હોય છે. ૨૫

દુષ્ટ સ્રોતોનું ચિન્હસાક્ષ્ય—

દ્વિપિત થયેલા પ્રાણુવહ, ઉદ્દેશવહ અને અન્નવહ સ્રોતોની અનુક્રમે શ્વાસને લગતી, તૃપાનું શમન કરનારી અને આમપ્રદોષને લગતી ચિકિત્સા કરતી બોધાયે. ૨૬

‘ત્રિવિધાશિતપીતૃય’ અધ્યાયમાં રસાદિકૃતું જે ઔષધ કહ્યું છે તે જ ઔષધ પોતપોતાના રસ અનુસાર રસ વગેરેના સ્રોતોનું કરવું બોધાયે. ૨૭

મૂત્રવહ-પુરીયવહ અને સ્વેદવહ સ્રોતોની અનુક્રમે મૂત્રકૃચ્છને લગતી, અતિસાર સંબંધી અને જ્વરચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતી બોધાયે. ૨૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળ્યતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

તે પ્રકારના સ્રોતોનાં મૂળ, તેઓનાં દ્વિપિત થવાનાં લક્ષણ, સામાન્ય લક્ષણ, નામપર્યાય, પરસ્પર કુપિત કરવું, દોષનું બુદ્ધિ બુદ્ધિ કારણ, બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઔષધોનો નિર્દેશ તથા અધ્યાયની શરૂઆતમાં પુરુષ સ્રોતોમય છે તેવા નિશ્ચય-એ ‘સ્રોતોવિમાન’માં બતાવ્યા છે. ૨૯,૩૦

જેને આખાં શરીરનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન છે તથા શરીરના સર્વ રોગો જેને વિદિત છે તે પુરુષ ચિકિત્સામાં મુંઝાતો નથી. ૩૧

આ પ્રમાણે અભિવેશી રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-

સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનની અંદર ‘સ્રોતો-વિમાન’ નામક પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫

અધ્યાય છકો

રોગાનીક વિમાન

રોગાનીક વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘રોગાનીક’ વિમાનનું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ વિષયમાં લગવાનું અગ્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

પ્રભાવ વગેરે મેદર્યો રોગના મેદો—

પ્રભાવમેદથી રોગોના બે સમૂહો છે—સાધ્ય અને અસાધ્ય. બે રોગસમૂહો અલભેદથી છે—મૃદુ અને દારુણ. બે રોગસમૂહો આશ્રયમેદથી છે—મનમાં આશ્રિત અને શરીરમાં આશ્રિત. બે રોગસમૂહો નિમિત્તમેદથી છે—પોતાના ધાતુની ત્રિપ્રમતને નિમિત્તે અને આગનું નિમિત્તે. બે રોગસમૂહો આશયમેદથી છે—આમાશયથી ઉત્પન્ન થનાર અને પક્વાશયથી ઉત્પન્ન થનાર. આ પ્રમાણે પ્રભાવ-અલ-આશ્રય-નિમિત્ત અને આશયના ભેદથી એ બે પ્રકારના હોવા છતાં ભેદનાં કારણ અનુસાર ભેદ પાડતાં અથવા તે એકત્ર કરતાં એકત્વ બહુત્વ થાય છે. દુઃખની સમાનતા હોવાને લીધે રોગોનો સમૂહ એક છે એ એકત્વ. પ્રભાવભેદ વગેરેથી રોગોના દશ સમૂહો છે એ વર્ણી બહુત્વ. એ બહુત્વ પણ અગણિત કે પરિમિત થાય તેમાં પરિમિત બહુત્વ ‘અષ્ટોદરીય’ અધ્યાયમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે સમજવું; અને અગણિત વર્ણી જે પ્રમાણે ‘મહારોગાધ્યાય’માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વેદના-તર્ણ-નિદાન વગેરેનાં અસંખ્યપણાથી સમજવું. ૩

રોગના સમૂહની ગણતરી તથા અસંખ્યતામાં યુક્તિ—

ભેદકારણની ભિન્નતા હોવા છતાં સંખ્યેય રોગપરિ-માણમાં વિરુદ્ધ કથનથી પ્રતિજ્ઞા દોષયુક્ત થઈ શકતી નથી; તેમજ કેવળ વિરુદ્ધ કથનથી પણ એ નિર્દોષ રહેતી નથી. ભેદ કરનાર ભેદ વસ્તુનો એક પ્રકારે ભેદ કરીને વર્ણી અન્ય પ્રકારે ભેદ કરી શકે છે. પ્રથમ એક પ્રકારે ભેદ

કરેલાનો અન્ય ભેદક કારણથી ભેદ કરતાં, અનેક પ્રકારની ભેદસંખ્યાની ભિન્નતા ભેદકતાં ખતાવે છે અને પૂર્વના ભેદપરિમાણને હાનિ કરતો નથી. ભેદપ્રકૃતિ સમાન હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુતથી ખીજા પ્રયોગની અપેક્ષા રહે છે. સમાન શબ્દોથી કહેલા જુદા જુદા અર્થો છે અને પર્યાય શબ્દોથી કહેલા એકરૂપ અર્થો છે. એટલે કે એવા ઘણાંય શબ્દો છે જેના અર્થ જુદા જુદા થાય છે, જ્યારે એવા શબ્દો પણ છે કે જે જુદા જુદા શબ્દોથી કહેવાતાં છતાં અર્થ એક જ હોય છે. દાખલા તરીકે ‘રોગ’ શબ્દ દોષ અને વ્યાધિમાં સમાન છે. દોષોને પણ રોગ શબ્દ, આતંક શબ્દ, યક્ષ્મ શબ્દ, દોષપ્રકૃતિ શબ્દ, અને વિકાર શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે; અને વ્યાધિઓને પણ રોગ શબ્દ, આતંક શબ્દ, યક્ષ્મ શબ્દ, દોષપ્રકૃતિ શબ્દ અને વિકાર શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં દોષમાં અને વ્યાધિમાં રોગ શબ્દ સમાન છે ત્યારે બાકીના હેતુ વગેરેમાં ખાસ અર્થવાચક છે. ૪

વ્યાધિ ઇસંખ્ય છે પણ દોષોની ગણતરી છે; માનસ અને શારીર દોષો અને તેમાંથી થતા વિકારો—

તેમાં અતિમહુ હોવાને લઈ વ્યાધિઓ અગણિત થાય છે; અને દોષો ખરેખર અતિમહુ ન હોવાથી ગણી શકાય તેટલા છે. માટે ઉદાહરણ સારુ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વિકારોની અને સંપૂર્ણપણે દોષોની વ્યાખ્યા કરશું. રજસ અને તમસ એ મનના દોષો છે. તેઓના વિકાર કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-ઈર્ષ્યા-માન-મદ-શોક-ચિત્તોદ્વેગ-ભય અને હર્ષ વગેરે છે. વાત-પિત્ત અને કફ એ ખરેખર શરીરના દોષો છે. તેઓના પણ વિકારો જવર-અતીસાર-શીઘ્ર-શોષ-શ્વાસ-અમેહ-કુષ વગેરે છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણપણે દોષો અને વિકારોનો એક ભાગ કહી દેખાડ્યો. ૫

તે વન્નેનાં ત્રણ પ્રકારનાં પ્રકોપનાં કારણો—

તેમાં આ બે પ્રકારના દોષોનાં પ્રકોપકારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. અસાત્ત્વ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ, પ્રજાપરોધ અને પરિણામ. ૬

ત્રણ દોષોથી ઇસંખ્ય રોગ થવામાં યુક્તિ—

પ્રકોપ પામેલા તેઓ પ્રકોપક હેતુઓના ભેદને લઈ તથા દૂષ્ણના ભેદને લઈ અસંખ્ય વિકારભેદોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭

રોગો પરસ્પર અનુવન્ધી હોય છે—

અને તે કામાદિક અને જવરાદિક વિકારો પરસ્પર અનુસરીને ક્યારેક જોડાયેલા રહે છે. ૮

રજસ અને તમસનો પરસ્પર અનુબંધ નિશ્ચિત જ છે કારણ કે રજસ વિના તમસ પ્રવર્તી શકતું નથી. ૯

શારીર દોષો પરસ્પર અનુવન્ધી હોય છે—

ઘણુંખરું એક સ્થાનમાં રહેનાર શારીરિક દોષોના, સમાન ગુણ હોવાને લઈ, સન્નિપાત અથવા સંસર્ગ થાય છે; કારણ કે અહીં દોષોની સમાનતા પ્રકોપક હેતુઓથી લેવાની છે. ૧૦

અનુવન્ધ્ય-અનુવન્ધ પ્રમાણે દોષના મેદ—

તેમાં અનુબન્ધ્ય અને અનુબન્ધનો તફાવત. અનુબન્ધ્ય સ્વતન્ત્ર સ્પષ્ટ લક્ષણવાળું અને કલા પ્રમાણેના હેતુ તથા શમનવાળું એટલે પોતાના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ અને પોતાની ચિકિત્સાથી શાંત થનાર છે; અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું તે અનુબન્ધ, તેમાં જે દોષો અનુબન્ધ્યનાં લક્ષણથી યુક્ત થાય તે ત્રણના સમૂહને સન્નિપાત કહે છે અને એના સમૂહને સંસર્ગ કહે છે. અનુબન્ધ્ય અને અનુબન્ધના ભેદથી કરાયેલા દોષભેદ બહુ પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે વૈદ્યોને માટે સંસાધારા કરેલ અને જુદાં જુદાં કારણોના ભેદથી રચેલ દોષોનો અને વ્યાધિઓનો આ સમૂહ છે. ૧૧

જઠરાગ્નિના ચાર મેદો—

શારીરિક અગ્નિઓમાં અલભેદ અનુસાર ચાર પ્રકારનો ભેદ થાય છે; જેમકે—તીક્ષ્ણ, મંદ, સમ અને વિગમ. તેમાં તીક્ષ્ણ અગ્નિ સર્વ અપથ્ય સહન કરનાર છે; અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળો ‘મંદ’ છે. ‘સમ’ વળી ખરેખર

અપચારથી વિકૃતિ પામે છે અને અપચાર ન કરવાથી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહે છે. 'સમ'નાં લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણવાળો તે 'વિપમ'. આ ચાર પ્રકારના અગ્નિ ચાર પ્રકારના જ પુરુષોના હોય છે. તેમાં પ્રકૃતિસ્થિત વાત-પિત્ત અને ક્ષ્મ્નેના 'સમ' છે તેઓના અગ્નિ 'સમ' થાય છે; અને વાતપ્રધાન મનુષ્યોનું અગ્નિસ્થાન વાયુથી પરાભવ પામતાં અગ્નિઓ 'વિપમ' થાય છે; પિત્તપ્રધાન મનુષ્યોનું વળી અગ્નિસ્થાન પિત્તથી પરાભવ પામતાં અગ્નિઓ 'તીક્ષ્ણ' થાય છે; અને ક્ષ્મ્પ્રધાન મનુષ્યોનું અગ્નિસ્થાન ક્ષ્મ્થી પરાભવ પામતાં અગ્નિઓ 'મૃદુ' થાય છે. ૧૨

વાતાદિપ્રકૃતિનો સંજ્ઞાનો વિચાર—

તે બાળતમાં કેટલાક કહે છે કે સમ પ્રમાણમાં વાત-પિત્ત અને ક્ષ્મનાળાં પ્રાણીઓ હોતાં નથી; કારણ કે મનુષ્યો વિપમ આહારનો ઉપયોગ કરે છે; અને તેથી જ કેટલાક વાત-પ્રકૃતિવાળા, કેટલાક પિત્તપ્રકૃતિવાળા અને કેટલાક વળી ક્ષ્મપ્રકૃતિવાળા થાય છે. પણ તે યોગ્ય નથી. શ્રી કારણે? કારણ કે વૈદ્યો સમ પ્રમાણમાં વાત-પિત્ત અને ક્ષ્મનાળાં નીરાગી માને છે; કારણ કે પ્રકૃતિ એ આરોગ્ય, અને આરોગ્ય માટે જ ઔષધની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તે પ્રકૃતિ જ ધૃષ્ટ છે. તેથી સમ પ્રમાણમાં વાત-પિત્ત અને ક્ષ્મનાળાં મનુષ્યો હોય છે અને વાતપ્રકૃતિવાળા, પિત્તપ્રકૃતિવાળા કે ક્ષ્મપ્રકૃતિવાળા પુરુષો ખરેખર હોતા નથી. તે તે દોષની અધિકતાથી ખરેખર મનુષ્યોની તે તે દોષની પ્રકૃતિ કહેવાય છે; અને દોષો જ્યારે વિકૃત થયા હોય ત્યારે પ્રકૃતિસ્થપણું સંભવતું નથી. તેથી એ પ્રકૃતિઓ નથી. વળી વાતપ્રધાન, પિત્તપ્રધાન અને ક્ષ્મપ્રધાન મનુષ્યો હોય છે પણ તેઓને સ્વસ્થ ન જાણવા. ૧૩

વાતાદિપ્રકૃતિના પુરુષોને ચાર અન્નપાનાદિ પ્રયોગો—

તે ચાર પ્રકારના પુરુષોને ચાર અનુપ્રણિધાન એટલે અન્નપાનાદિ ઉપયોગ ઐયસ્કર થાય છે. તેમાં સમ પ્રમાણમાં સર્વ ધાતુવાળાઓને સર્વાકારમાં સમ અનુ-પ્રણિધાન અને અત્રિક દોષવાળા ત્રણ પ્રકારના પુરુષોનાં પેત્રપેતાના દોષનું આધિક્ય જોઈને દોષથી વિપરીત ગુણવાળાં ત્રણ અનુપ્રણિધાન, જ્યાં સુધી અગ્નિ

સમ થાય છે ત્યાં સુધી, ઐયસ્કર થાય છે; અને અગ્નિ સમ હોય ત્યારે સર્વ સમ જ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે બીજાં પણ વિહારાદિ એજા અને ઔષધપ્રયોગો દિતકર છે. તેઓની વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યા કરશું: ૧૪

વાતલ રોગીનું રોગીપણું—

ત્રણ પુરુષો રોગી છે, જેઓ બીજાં તન્ન જાણનાર વૈદ્યોને મન નીરોગ છે. જેમકે—વાતલ, પિત્તલ અને શ્લેષ્મલ. તેઓની વિશેષ ઓળખ આ છે કે વાતલને વાતનિમિત્તના, પિત્તલને પિત્તનિમિત્તના અને શ્લેષ્મલને ક્ષ્મનિમિત્તના વ્યાધિઓ ઘણુંખુરું બળવાન હોય છે. ૧૫

વાતલમાં વાતના પ્રકોપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર—

તેમાં વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોનું સેવન કરનાર વાતલ મનુષ્યનો વાયુ જલદી પ્રકોપ પામે છે. બીજાં બે દોષો એ પ્રમાણે જલદી પ્રકોપ પામતા નથી. તેનો તે વાયુ પ્રકોપ પામીને, બલ-વર્ણ-આરોગ્ય અને આયુષ્યનો નાશ કરવા માટે, કલા પ્રમાણેના નિકારોથી શરીરને સંતાપે છે. તેને છતવાનાં સાધન-વિધિપૂર્વક પ્રયોજેલા સ્નેહ અને સ્વેદ, સ્નેહ-ઉષ્ણ-મધુર-અમ્લ અને લવણથી યુક્ત મૃદુ સંશોધનો, એ જ પ્રમાણે આહારના પદાર્થો, અભ્યાંગ-ઉપનાહ-ઉદ્વેજન-ઉન્મર્દન-પરિષેક-અવગાહન-સંવાહન-અવ-પીડન-ચિત્રાસન-વિસ્માપન અને વિસ્મારણ સુરા તથા આસવનું વિધિપૂર્વક સેવન, દીપનીય-પાત્રનીય-વાતહર અને વિરેચનીય દ્રવ્યોથી યુક્ત અનેક વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહો, સો વાર પકાવેલા અને હળવર વાર પકાવેલા સર્વેય પ્રયોગ માટેના સ્નેહો, ખસ્તિઓ, ખસ્તિના નિયમ અને સતત મુખસેવન. ૧૬

પિત્તલમાં પિત્તના પ્રકોપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર—

પિત્તપ્રકોપક દ્રવ્યોનું સેવન કરનાર પિત્તપ્રધાન મનુષ્યનું પિત્ત પણ જલદી પ્રકોપ પામે છે. બીજાં બે દોષો એ પ્રમાણે જલદી પ્રકોપ પામતા નથી. તેનું તે પિત્ત પ્રકોપ પામીને, બલ-વર્ણ-આરોગ્ય અને આયુષ્યનો નાશ કરવા માટે, કલા પ્રમાણેના નિકારોથી શરીરને સંતાપે છે. તેને છતવાનાં સાધન-ધૃતપાન, દીધી સ્નેહન,

નીચેના માર્ગે દોષ દૂર કરવો, મધુર-તિક્ત-કષાય અને શીત ઔષધ અને અન્નપાનનો ઉપયોગ, મૃદુ-મધુર-સુગંધી-શીત અને હલ્લ ગન્ધાનું સેવન, અતિશય ઠંડાં પાણીમાં રાખેલાં મોતી અને મણિઓના હારના સમૂહને છતીએ ધારણ કરવા, ક્ષણે ક્ષણે શ્વેતચંદન-પ્રિયંગુ-કાલીય-મૃણાલ-શીતવાયુ અને જલથી તથા ઉત્પલ-કુમુદ-કાકતન્દ-સૌગન્ધિક અને પદ્મથી યુક્ત જલ વારંવાર છાંટવું, કર્ણપ્રિય-મૃદુ-મધુર તથા મનગમતાં ગીત-વાદિત્ર સાંભળવાં, ઉન્નતિની વાતો સાંભળવા, મિત્રોની સાથે મેળાપ, શીત કરેલાં વસ્ત્ર તથા માલા ધારણ કરનાર મનગમતી સ્ત્રીઓ સાથે સંયોગ, ચંદ્રમાનાં કિરણોથી શીતલ અને ખૂબ પવનવાળી હવેલીઓમાં નિવાસ, પર્વતની ગુફાનદીકાંઠો-શીતલ ધર અને વસ્ત્ર તથા વીંઝણના પવનનું સેવન, સુખકર-શીતલ અને સુગંધી પવનયુક્ત રમણીય ઉપવનોનું સેવન, પદ્મ-ઉત્પલ-નલિન-કુમુદ-સૌગન્ધિક-પુંડરીક અને શતપત્રના સમૂહોનું સેવન તથા સર્વ શીતલ ભાવોનું સેવન. ૧૭

શ્લેષ્મલમાં શ્લેષ્મના પ્રકોપનું કારણ અને તેનો ઉપચાર—

કફપ્રકોપક દ્રવ્યોનું સેવન કરનાર કફપ્રધાન મનુષ્યનો કફ જલદી પ્રકોપ પામે છે. ખીજા બે દોષો એ પ્રમાણે જલદી પ્રકોપ પામતા નથી. તેનો તે કફ પ્રકોપ પામાને, બલ-વર્ણુ-આરોગ્ય અને આયુષ્યનો નાશ કરવા માટે કબ્જા પ્રમાણેના વિકારોથી શરીરને સંતાપે છે. તેને જીવવાનાં સાધન-વિધિપૂર્વક થોળેલાં તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ સંશોધનો, કટુ-તિક્ત અને કષાયથી યુક્ત મોટે ભાગે રક્ષ અન્નપાન, તેમજ દોઝવું, ઠેકવું, ફેંટવું, ફેંટેડી ફરવી, જાગરણ, કુસ્તી, મૈથુન, વ્યાયામ, ઉન્મર્દન, સ્નાન તથા ઉત્સાદન. વિશેષ કરીને તીક્ષ્ણ અને લાંબો કાળ રાખી મૂકેલાં મલોનો ઉપયોગ, ધૂમપાન, સર્વ પ્રકારનાં લંધન તથા ગરમ વસ્ત્ર અને ભાવિ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ માટે આરામનો ત્યાગ. ૧૮

રાજાને લાયક વૈદ્યનું લક્ષણ—

એ બાળ્યતમાં શ્લોક છે—

સર્વરોગોના ભેદને જાણનાર, સર્વ કાર્યના ભેદને

જાણનાર તથા સર્વ ઔષધનાં તત્વને જાણનાર વૈદ્ય રાજાનો પ્રાણ રક્ષનાર બને છે. ૧૯

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળ્યતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો —

જુદી જુદી પ્રકૃતિના ભેદથી રોગસમૂહના ભેદ, પરસ્પર વિરોધ ન હોવો, રોગ અને દોષની સમાનતા, દોષોની સંખ્યા, વિકારોનો એક ભાગ, દોષના પ્રકોપક હેતુ, અગ્નિની બાળ્યતમાં વિચાર, કયાગ્નિને પ્રકૃતિમાં સ્થાપનાર ઔષધો—એ સર્વ આ ‘રોગાનીક’ વિમાનમાં મહર્ષિએ કહી બતાવ્યાં. ૨૦—૨૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનની અંદર ‘રોગા-નીક’ વિમાન નામક છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સાતમે

વ્યાધિતરૂપીય વિમાન

વ્યાધિતરૂપીય વિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ

“હવે અહીંથી ‘વ્યાધિતરૂપીય’ વિમાનનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળ્યતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે. ૧,૨

રોગી જેવા આઠ પુરુષો—

અહીં ખરેખર બે પુરુષો વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે. જેમકે—એકે ગુરુવ્યાધિત મન-મલ અને શરીરની સમ્પત્તિવાળો હોવાથી લઘુ વ્યાધિવાળા જેવો જણાય છે. બીજો લઘુ-વ્યાધિત મન વગેરેના હલકાપણાને લઈને ગુરુવ્યાધિવાળા જેવો જણાય છે. તેઓમાં અકુશળ વૈદ્યે દક્ષત ચક્ષુથી રૂપ ભેદને જ રોગની ગુરુતા કે લઘુતાનો નિશ્ચય કરવામાં ભૂલ ખાય છે. ૩

વ્યાધિની ગુરુતા તથા લઘુતામાં ભૂલેલા પુરુષો ચિકિત્સામાં ભૂલ ખાય છે—

જ્ઞાનના એક અંશથી આખા રોગ વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી. ખરેખર રોગજ્ઞાનમાં ભૂલ ખાનારા ચિકિત્સા-

જ્ઞાનમાં પણ ભ્રમમાં પડે છે. તેઓ, જ્યારે શુરુવ્યાધિ-વાળા પુરુષને લઘુવ્યાધિવાળા સમજે છે ત્યારે, તેને થોડા દોષવાળો માની લઈને સંશોધન કરવાના સમયે મૃદુ સંશોધન આપીને તેના દોષોને વધુ પડતા ઉદીર્ણ કરે છે. તેઓ, જ્યારે લઘુવ્યાધિવાળા પુરુષને શુરુવ્યાધિવાળો સમજે છે ત્યારે, તેને ઘણા દોષવાળો માની લઈને સંશોધન કરવાના સમયે તીક્ષ્ણ સંશોધન આપીને દોષોને ઘણા જ પ્રમાણમાં બહાર કાઢીને તેનું શરીર ક્ષીણ કરે છે. એવી રીતે જ્ઞાનના એક અંશના જ્ઞાનથી આખા જેય વિષયનું જ્ઞાન થઈ જાય છે તેમ જાણનારા જ્ઞાનના માર્ગમાં ભૂલ ખાય છે. જે વૈદ્યોએ જેય વિષયને બરાબર જાણી લીધો છે તેઓ સર્વ પરીક્ષા કરવા લાયકની સર્વથા અને યથાસંભવ પરીક્ષા કરીને નિશ્ચય કરવામાં કદી પણ ભ્રમમાં પડતા નથી અને વાંછિત અર્થને પૂર્ણ કરે છે. ૪

એ બાબતમાં શ્લોકો છે કે—

અદ્યપ્ય વૈદ્યો રોગીમાં સત્તાદિના વિકલ્પને લઈને વ્યાધિઓનાં લક્ષણો જોઈ, રોગનાં બલાબલનો નિશ્ચય કરવામાં ભૂલ ખાય છે. ૫

અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા તેઓ યુક્તિ વિના જ ઓસડ કરે છે તેથી રોગીનું મરણ કે મહાકલેશ થાય છે. ૬

બુદ્ધિમાન વૈદ્યો સર્વ પરીક્ષાઓએથી દરેક રીતે પરીક્ષા કરીને, ઔપધાના પ્રયોગોમાં કદી પણ ભૂલ ખાતા નથી. ૭

પુરુષાશ્રિત કૃમિના વિષયમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન—

એમ વ્યાધિતરૂપાધિદારમાં વ્યાધિતરૂપ મનુષ્યની સંખ્યાના પ્રમાણનો સંભવ વ્યાધિતરૂપ પુરુષના હેતુથી થયેલ ભૂલથાપનું સંદોષ કારણ અને સમ્યક્ જ્ઞાનનું નિર્દોષ કારણ સાંભળીને ભગવાને આત્રેયને અગ્નિવેશે મળમાં આશ્રિત સર્વકૃમિનાં નિહન, સ્થાન, આકૃતિ, વર્ણ, નામ, પ્રભાવ અને ચિકિત્સાના ભેદો પ્રણામ કરીને પૂછ્યા. ૮

કૃમિના મેદો—

હવે ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ ! અહીં ખરેખર, સહજ કૃમિઓ સિવાય, બાકીના વીસ જાતના કૃમિઓ જુદા જુદા વિભાગથી પહેલાં કલા છે. ઉત્પત્તિ પ્રમાણ ભેદ પાડતાં તેઓ ચાર જાતના છે; જેમકે—પુરીપજ, કંકજ, રકતજ અને મલજ. ૯

મલજન્ય કૃમિનાં કારણો વગેરે—

મળ એ પ્રકારનો છે—બાહ્ય અને આશ્વતર. તેમાં બાહ્યમલમાં ઉત્પત્તિ થનારાઓને ‘મલજ’ કહીએ છીએ. તેઓનું નિહન-શરીરશુદ્ધિનો ત્યાગ. સ્થાન-વાળ, મૂછ, રુંવાડાં, પાંપણ અને વસ્ત્રો. આકૃતિ-અણુ જેવા, તલના આકારના અને બહુ પગવાળા હોય છે. વર્ણ-કાળો અને ધોળો. નામ-જૂ અને લીપ. પ્રભાવ-ખરજ પેદા કરવી અને કાઠ તથા પિડકા કુપડી આવવાં. ચિકિત્સા-તેઓને પકડીને ગાદાર કાઢવા, મળનો નાશ અને મલોત્પાદક ભાવોનું અસેવન. ૧૦

રક્તજન્ય કૃમિનાં કારણો વગેરે—

રક્તજ કૃમિઓનું નિહન કુષ્ઠના જેવું જ છે. સ્થાન-રક્તવાહિની ધમનીઓ. આકૃતિ-અણુ જેવા, ગોળ તથા પગ વિનાના. કેટલાક સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતા નથી. વર્ણ-લાલ. નામ-કેશાદ, લોચાદ, લોમકીપ, સૌરસ, ઔદુમ્બર અને જન્તુમાતા. પ્રભાવ-વાળ, દાઢીમૂછ, રુંવાડાં, નખ અને પાંપણનો નાશ. જો તે વ્રણમાં હોય તો રોમાંચ, ખરજ, સોય ભોંકાવા જેવી પીડા અને કાંઈ સરકતું લાગવું, એ થાય છે. તેઓ બહુ વધે તો ચામડી, સિરાઓ, સ્નાયુઓ, માંસ અને કુમળાં હાડકાંને ખાઈ જાય છે. તેઓની ચિકિત્સા પણ કુષ્ઠની સમાન જ છે. તે પછીથી કહીશું. ૧૧

કફજન્ય કૃમિનાં કારણો વગેરે—

કંકજ-દૂધ, ગોળ, તલ, માછલી, આનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માંસ, પિષ્ટાન્ન, દૂધપાક, કસુંબીનું તેલ, અણ્ણ, સહેલું-કલેહ કરનાર સંકીર્ણ-વિરુદ્ધ અને

અસાધ્ય અથવા આત્મી ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓનું સ્થાન આમાશય. તેઓ વધતાં ઉપર, નીચે કે બેઉ તરફ પ્રસરે છે. આકૃતિ અને વર્ણના ભેદો-કેટલાક સફેદ, મોટા, વાધરી જેવા; કેટલાક પહેળાઈમાં ગોળ અને અળશીઆં જેવી આકૃતિવાળા, દેખાવમાં સફેદ તથા રાતા; કેટલાક અણુજેવા, લાંબી દોરીના આકારના અને સફેદ. એ ત્રણે પ્રકારના કફ જ કૃમિઓનાં નામ-અત્રાદ, ઉદરાદ, હૃદયચર, ચુરુ, દર્ભાપુષ્પ, સૌગન્ધિક અને મહાગુદ. પ્રભાવ-મોળ, મોક્ષમાંથી લાળ પડવી, અરુચિ, અપચન, તાવ, મૂત્રાઈ, બળાસાં, છીંકા, આક્રોશ, શરીર લાંગવું, ઉલટી, ફેશતા, ખરસટતા. ૧૨

પુરીષજન્ય કૃમિનાં કારણો વગેરે—

પુરીષજ કૃમિઓનું કફ જ કૃમિ જેવું જ નિદાન છે. તેઓનું સ્થાન-પકવાશય. તેઓ વધતાં નીચે તરફ પ્રસરે છે. જે સમયે જેના કૃમિ આમાશય તરફ પ્રસરે તેટલા સમય સુધી તેના ઓડકાર અને નિઃશ્વાસમાં મળની ગન્ધ આવે છે. આકૃતિ અને વર્ણના ભેદો-કેટલાક સૂક્ષ્મ અને ગોળપરિધવાળા, કેટલાક સફેદ, લાંબા; ઊંચાના દોરા જેવા; વળી કેટલાક જાડા, પરિણાહમાં ગોળ, શ્યામ, વાદળી, લીલા અને પીળા. તેઓનાં નામ-કંકેરુક, મંકેરુક, લેલિહ, સશ્લક અને સૌમુરાદ. પ્રભાવ-મલભેદ, ફેશતા, ખરસટતા અને રુવાડાં ઉભાં થવાં અને તેઓ તે રોગીની ગુદાના મુખમાં તોદ કરીને ખરજ પેદા કરે છે અને ગુદાના મુખમાં વાસ કરે છે. તેઓ હર્ષિત થઈને વારેવારે ગુદામાં ફેરવે છે. આ કફ જ અને પુરીષજ કૃમિઓનાં નિદાનાદિના ભેદ છે. ૧૩

કૃમિજન્ય રોગોની સંક્ષેપમાં ચિકિત્સા—

તેઓની ચિકિત્સા સંક્ષેપમાં કહીને પછી વિસ્તારથી કહેલું. તેમાં પ્રથમ સર્વ કૃમિનું અપકર્ષણ કરવું જોઈએ; પછી તેમની પ્રકૃતિને વિદ્યાત, એટલે ઉત્પત્તિકારણનો નાશ; ત્યારબાદ નિદાનમાં કહેલા લાવેનું અસેવન. ૧૪

કૃમિનું અપકર્ષણ—

તેમાં અપકર્ષણ-સાધનવાળા અથવા સાધનરહિત

વૈદ્યે વિચાર કરી કૃમિને હાથથી પકડી ખેંચી કાઢવા; જે પોતાના સ્થાનમાં હોય તેઓનું અપકર્ષણ વિધિ પ્રમાણે ઔષધથી કરવું જોઈએ. તે ત્રણ પ્રકારનું છે: જેમકે-શિરોવિરેચન, વમન, વિરેચન અને આસ્થાપન અસ્તિ. આ અપકર્ષણવિધિ કહ્યો. તેઓના ઉત્પત્તિ-કારણનો નાશ-તીખાં, કડવાં, તુરાં, ખારાં અને ગરમ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ; અને બીજું જે કાંઈ કફ અને મળથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું હોય તે. આમ ઉત્પત્તિકારણનો નાશ કહ્યો. ત્યાર બાદ નિદાનમાં કહેલા લાવેનું સેવન ન કરવું-નિદાનવિધિમાં જે કહ્યું છે તે અને તેવાં જ બીજાં દ્રવ્યો છોડી દેવાં. એમ લક્ષણ મુજબ ચિકિત્સાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. એનું એ જ ફરીથી વિસ્તારીને કહેવાશે. ૧૫

પછી જેના કાષ્ઠમાં કૃમિ હોય તેને પ્રથમ છ કે સાત દિવસ સુધી સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને, બીજે દિવસે તેને સંશોધન પીવરાવવું છે તેમ વિચારીને, કૃમિઓને પ્રેરિત કરવા; તથા કાષ્ઠમાં લાવવા માટે વૈદ્યે તેને દૂધ, ગોળ, દહીં, તલ, માછલાં, આદ્ય પ્રાણીઓનું માંસ, પિષ્તાન્ત, દૂધપાક અને કસુંબીના તેલથી યુક્ત ભોજન સાંજે અને સવારે જમાવવું. પછી રાત્રિ પસાર થયા બાદ તેને સુખે સૂઈ રહેલો અને ખોરાક ખરાબર પચી ગયેલો જણીને, સર્વ પરીક્ષાલાયક વિશેષોની ખરાબર પરીક્ષા કરીને, યોગ્ય લાગે તો તે દિવસે આસ્થાપન અસ્તિ, વમન અને વિરેચન પ્રયોજવું. ૧૬

પછી તેને મૂળા, સરસવ, લસણ, કરંજ, સરગવો, મીઠો સરગવો, બોડી અન્નમોદ, ભૂસ્વણ, સુમુખ, સુરસ, કુઠેરક, ગંડીર, કાલમાલક, પર્ણાસ, નાકઢીંકણી, હાવક, ફણિજન, તે બધાંય કે જેટલાં મળે તેટલાં લાવવા કહેવું. તે લાવેલાં દ્રવ્યો જોઈને કકડ કરાવી, પાણીથી ઘોઈ, સારી રીતે ઘોઈ નાંખેલ પાત્રમાં નાંખી, અર્ધા પ્રમાણમાં પાણી મેળવેલું ગોમૂત નાખીને સતત કકડથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવું. જ્યારે વધુ પડતું પાણી બળી જાય અને ઔષધિઓનો રસ આવી જાય ત્યારે તેને ઉતારી લેવું. કવાથ નવશેકા થાય ત્યારે સારી પેટે ગાળી લઈ, મીઠાળ,

લીંડીપીપર, વાવડિંગના કદક અને તેજ નાખવાં; અને સાહ્યખારથી લગણુવાળો કરી, ખસ્તિમાં ભરીને રોગીને વિધિ પ્રમાણે આસ્થાપનખસ્તિ આપવી. અથવા એ જ પ્રમાણે આકડો, અલકડો, કડો, તુવર, કઠ અને કૈડ્યના ક્વાથથી, તથા સરગવો, પીણુડી, ધાણા, કકુ અને સરસવના ક્વાથથી, તથા આમળાં, આદુ, ઘરુહળદર અને લીમડાના ક્વાથથી તેમાં મહત્કલાદિના કદક નાખીને ત્રણ વાર કે સાત વાર આસ્થાપન ખસ્તિ આપવી. ૧૭

હેવટની ખસ્તિ બહાર આવી જાય ત્યારે રોગીને આશ્વાસન આપીને, તે દિવસે જ ઉપર નીચેના બે ભાગના દોષને હરનાર સંશોધન યુક્તિપૂર્વક પીપરાવવું. તેના વિધિ કહેવાય છે—મીંદોળના અને લીંડીપીપરના અર્ધાં અંજલિ એટલે ૮ તોલા ક્વાથમાં એક અક્ષ એટલે ૧ તોલા નસોત-રનો કદક મેળવી તે રોગીને પીવાને આપવું. તે તેના દોષોને બેઉ માર્ગદ્વારા ખરાબર હરે છે. એ જ રીતે કૃત્પસ્થાનમાં કહેલાં વમન અને વિદેયનો મિશ્ર કરીને, છુદ્ધિથી સર્વ ખાખતો પર ધ્યાન રાખતા વૈદ્યે રોગીને પાવાં. ૧૮

હવે તેને બરાબર વિરિક્ત થએલો બાણીને, સાંજના, વાવડિંગના નવરોડા ક્વાથથી પરિષેવન કરવું; અને તેજ ક્વાથથી હમેશ બાણ અને આભ્યંતર જલકાર્ય કરાવવાં. તેના અભાવે તીખાં, કડવાં અને તુરાં ઔષધોના કાઢા કે યવક્ષારાદિ મિશ્રિત મૂત્રોથી પરિષેવન કરવું. પરિષેવન કરાવ્યા બાદ તેને પવન વગરના ઘરમાં લઈ જઈને, લીંડી-પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠથી બનાવેલી ચવાળૂંઓ વડે કમઘી તેનો ઉપચાર કરવો. રોગી વિલેપીના કમ સુધી પહોંચે ત્યારે એકાંતરે તેને વાવડિંગના તેલથી બે કે ત્રણ વખત અનુવાસન ખસ્તિ આપવી. ૧૯

જો વળી તેનામાં શીર્ષાદ કૃમિઓ વધેલા અને કાઠંવાર તેઓ માથામાં ફરતા લાગે તો માથાને સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને ‘અપામાર્ગત’કુલીય’ અધ્યાયમાં કહેલાં શિરોવિરેચન વડે શિરોવિરેચન કરાવવું. ૨૦

કૃમિની ઉત્પત્તિનાં કારણોના નાશ—

કૃમિની ઉત્પત્તિના કારણના નાશને માટે આહારનો

જો વિધિ કરવાયોગ્ય કલો છે તેનું હવે અમે વ્યાખ્યાન કરશું. મૂળ અને આગલા પ્રતાન સહિત સરગવો લાવી, કટકા કરી, ખાંડલિયામાં ખાંડી, હાથથી નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. તે રસ સાથે લાલ શાલિ ચોખાનો લોટ મેળવી, ખાટી કરીને નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકાવવી. તેને વાવડિંગનું તેલ અને મીઠું ચોખડીને કૃમિકાષ્ઠ રોગીને ખાવા સારુ આપવી. ત્યાર બાદ પંચકોશ એટલે પીપર, પીપરમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ તથા મીઠાવાળી ખાટી કાંજી કે ઉદ્દિશ્વિત એટલે અર્ધભાગ જલમિશ્રિત છાશ પાવાં. આ જ વિધિથી ભાંગરા, આકડો, કાંટાશીરીઓ, કદમ્બ, નગોડ, સુમુખ, સુરસ, કુઠેરક, ગંડીર, કાલમાલક, પર્ણાસ, ક્ષવક, મરવો, બકુલ, બોરસલી, કડો, દારુડી-એમાંથી ગમે તેના સ્વરસમાં ખાટી બનાવવી. તથા અધોડો, કરિયાતું, સુવહા, આમળાં, હરડે કે બહેડાંના સ્વરસમાં ખાટી બનાવવી. તેઓના સ્વરસોને એકલા કે બબ્બે કે બધામાં મધ મેળવીને સવારમાં જૂખ્યે પેટે પીના સારુ આપવા. ૨૧

હવે શ્વેડાની લાદ લાવી, મોટી ચટાઈ પર પાથરી, તડકે સૂકવી, ખાંડલિયામાં ખાંડી, પથ્થર પર ફરી ઝીણું ચૂર્ણ કરાવવું. વાવડિંગના કાઢથી કે ત્રિફલાના કાઢથી આઠ વાર કે દસ વાર તડકે સારી રીતે ભાવના આપવી. ભાવના આપીને વળી પથ્થર પર સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરાવી, નવાં માટીનાં વાસણમાં નાખી, મુખ બંધ કરી સંભાળપૂર્વક મૂકવું. તે ચૂર્ણ એક કર્પ એટલે એક તોલો કે જેટલી ઠીક લાગે તેટલી માત્રામાં, મધ મેળવી, કિમિના રોગીને આટવા આપવું. ૨૨

તથા ભિલામાં એક ઘણમાં જેટલાં ગાય તેટલાં લાવી, કચડી, તળિયામાં અનેક ઝીણાં છીદ્રવાળા સ્નેહલાવિત મળ-ખૂત ઘણમાં નાંખી, શરાવથી મોઢું બંધ કરી, કપડામાટી કરી લેવો. તેને લોચમાં ગળાં સુધી દાટેલા બીજ સ્નેહલાવિત મળખૂત ઘણ ઉપર મુકી ત્યારે બાણુએ છાણાં ગોઠવી સળગાવવું. જ્યારે છાણાં બરાબર બળી ગયેલાં અને ભિલામાં માંથી તેજ નીકળી ગયેલું લાગે ત્યારે વૈદ્યે તે ઘણને કાઢી લેવો. પછી તે બીજ ઘણમાંથી તેજ લઈને, તેનાથી અર્ધાં માત્રામાં વાવડિંગનું ચૂર્ણ મેળવી, આખો દિવસ

તડકે રાખી, પછી તેમાંથી રોગીને માત્રામાં પીવા સારુ આપવું. તેનાથી સારું વિરેચન થાય છે. વિરેચન થયા બાદ અઘાઉ જેમ કહી છે તેમ ચિકિત્સા છે. એ જ પ્રમાણે દેવદાર અને સરસનાં લાકડાના રતેહા કાઢીને પીવા સારુ આપવા. ૨૩

અનુવાસન બરિત આપવાને વખતે રોગીને અનુવાસન બરિત આપવી. ૨૪

પછી તેને શરદ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુણુચુકત નવા તલ લાવવાને કહેવું. તે લાવી, માટી વગેરે દૂર કરી, ઘોઘને સાફ કરી, દોષ જતા રહે ત્યાં સુધી વાવડિંગના નવશેકા કાઢામાં પલાળી રાખવા. મલ જતો રહેલ જોઈને, સારી પેઠે ફેતરાં કાઢી, ફરીથી ઘોઘ સાફ કરીને, વાવડિંગના કાઢાની સારી પેઠે એકવીસ લાવના દઈ, તડકે સૂકવી, ખાણિયામાં ખાંડી, ફરી પથ્થર ઉપર ઝીણો પિષ્ટ કરી, દ્રોણીમાં રાખી, વાવડિંગના કાઢાને વારે વારે નાખતાં જતાં હાથથી લઢવા. હાથથી લઢતાં તેમાંથી જે તેલ નીકળે તે હાથથી લઈ, સ્વચ્છ મજબૂત ઘડામાં ભરી, તે ઘડો સંભાળપૂર્વક મૂકવો. ૨૫

પછી તેને તિલક, લોધ અને ઉદાલકના વાવડિંગના કાઢા વડે સારી પેઠે લઢેલા એક એક પલ એટલે ચાર તોલા, તેનાથી અર્ધાં માત્રામાં શ્યામ અને લાલ નસોતરના, તેનાથી અર્ધાં માત્રામાં દન્તી અને દ્રવન્તીના અને તેનાથી અર્ધાં માત્રામાં ચવક અને ચિત્રકના પિંડો લાવવા કહેવું. તે બધા પિંડોને વાવડિંગના અર્ધાં આઠક એટલે ૧૨૮ તોલા કાઢામાં મિશ્રિત કરી, તેમાં તેલ એક પ્રસ્થ એટલે ૬૪ તોલા નાખી, બધું હલાવી, મોટી કાઠમાં રેડી, અગ્નિ ઉપર ચડવી, નીરાંતે આસન પર બેસી, તેલની દરેક રીતે વારંવાર સંભાળ રાખતાં, સતત કઠછીથી હલાવતાં, મૃદુ અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે તેમાં અવાજ થતો બંધ થાય, ફીણ આવતું શાન્ત થાય, રતેહ સ્વચ્છ થાય, બરાબર ગંધ-વર્ણ અને રસ ઉત્પન્ન થાય અને ઔષધિઓની આંગળીથી ચોળતાં વાટ વળે, તે અતિ મૃદુ કે અતિ કઠણ ન હોય અને આંગળીએ ચોટ નહિ એમ વૈદને જણાય તે વખતે તેને અગ્નિ

પરથી ઉતારવાનો છે. પછી તેને ઉતારી, શીતળ થવા દઈ, નવા કપડાથી ગાળી, શુદ્ધ અને મજબૂત ઘડામાં રેડી, ઢાંકણથી ઢાંકી, સફેદ કપડાના પટથી ઢાંકી, દોરીથી સારી રીતે બાંધી, સંભાળપૂર્વક મૂકવો. પછી તેને તેમાંથી માત્રામાં પીવા સારુ આપવું. તેનાથી સારો રેચ લાગે છે. સારી રીતે જેના દોષ દૂર થયા છે તેવાની ચિકિત્સા કહ્યા પ્રમાણે કરવી. પછી અનુવાસન બરિત આપવાને વખતે તેને અનુવાસન બરિત આપવી. પકાવવાની એની એ જ રીતથી સરસવ, અળસી, કણ્ઠ અને કાષાતકીનાં તેલ સિદ્ધ કરી, સર્વ બાળ્યોના ધ્યાનમાં રાખીને ખાવાં. તેનાથી નીરોગી થાય છે. ૨૬

એ મુજબ કફ અને પુરીષથી ઉત્પન્ન થતા બે ભતના ક્રિમિનાં નિદાન, આકૃતિ, વર્ણ, નામ, પ્રભાવ અને ચિકિત્સાના ભેદનું સામાન્ય વ્યાખ્યાન કર્યું. વિશેષે કરીને, તે તે ઔષધિઓની થોડી માત્રા વડે પુરીષજ કૃમિઓની ચિકિત્સા લખું કરીને આસ્થાપન બરિત, અનુવાસન બરિત અને વિરેચનથી કરવી. વળી તે તે ઔષધિઓની વધુ માત્રાથી, કફજ ક્રિમિની ચિકિત્સા લખું કરી શિરોવિરેચન, વમન અને ઉપશમન વડે કરવી. એમ આ ક્રિમિનાશક ઔષધિવિધિનું વ્યાખ્યાન કર્યું. તેનો પ્રયોગ કરનારે યોગ્યતા યોગ્યતા કૃમિ અનુસાર કારણોનો ત્યાગ કરવામાં પ્રયત્નવાન થવું. એમ ઉદ્દેશાનુસાર આ કૃમિકેહ પુરુષની ચિકિત્સાનું યથાવત્ વ્યાખ્યાન કર્યું. ૨૭

કૃમિષ્વ ઔષધવા વિધિનો વીજે ઉપદેશ છે—

તે બાળ્યમાં શ્લોકો છે કે—

સૌથી પ્રથમ અપકર્ષણ, ત્યાર બાદ ઉત્પત્તિનાં કારણોને નાશ અને ત્યાર બાદ નિદાનનો ત્યાગ-એ કૃમિઓનું ઔષધ કહ્યું છે. ૨૮

કૃમિને ઉદ્દેશીને ત્રણ પ્રકારનો જે વિધિ કહ્યો છે તે જ વિધિ બધા રોગોના નિવારણ માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. ૨૨

વૈદે જુદા જુદા રોગમાં વિધિ પ્રમાણે સંશોધન, સંશમન અને નિદાનનો ત્યાગ-એ કરાવવું. ૩૦

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

વ્યાધિવાળા બે પુરુષો, વિદ્વાન અને મૂર્ખ વૈદ્યો, તેઓનું પ્રયોજન, વીસ પ્રકારના ક્ષિત્તિ, તેઓનો હેતુ આદિ સાતનો ગણ, એ બધું શિખતે સમજાવવા અને રાગોને શાન્ત કરવા માટે ‘વ્યાધિતરૂપીય’ નામના વિમાનમાં પરમર્ષિએ કહ્યું. ૩૧, ૩૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનમાં ‘વ્યાધિતરૂપીય’ વિમાન નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આહમો રોગભિષગ્નિતીયવિમાન

રોગભિષગ્નિતીયવિમાન અધ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘રોગભિષગ્નિતીય’ વિમાનનું આખ્યાન કરશું.” આ વિષયમાં બગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

ગ્રન્થપરીક્ષા—

બુદ્ધિમાન માણસે પોતાના કાર્યની શુરુતા કે લઘુતા, કર્મનું તાત્કાલિક ફલ, અતુલ્ય, દેશ અને કાલ એ સૌને જાણીને, યોગ્યતા જોઈ, શાસ્ત્રની જ પહેલાં પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વૈદ્યોનાં વિધિવિધ શાસ્ત્રો લોકોમાં પ્રચાર પામેલાં છે; તેમાં ઘણા મોટા યશસ્વાળું, ધીર પુરુષોએ સેવેલું, અર્થભરપૂર, આત્મ પુરુષોએ પૂજેલું, ત્રણ પ્રકારના શિખતી બુદ્ધિને હિતકારક, પુનરુક્તિના દોષ વગરનું, ઋષિઓએ રચેલું, સારી રીતે રચેલાં સૂત્ર અને ભાષ્યના સંગ્રહના કમવાળું. પોતાના જ આધારવાળું, અશ્લીલ શબ્દ વગરનું, કઠણ શબ્દ વગરનું, સ્પષ્ટ શબ્દોવાળું, પરિપાટીથી ચાલતા આવેલા અર્થવાળું, અર્થ અને તત્ત્વનો નિશ્ચય જેમાં મુખ્ય છે એવું, બંધબેસતા અર્થવાળું, ભેળસેળ વગરનાં પ્રકરણોવાળું, જલદીજ્ઞાન આપે તેવું, શાસ્ત્રોનાં લક્ષણવાળું અને

ઉલ્લહરણમળું જે શાસ્ત્ર મનાતું હોય તે શાસ્ત્રનો આશ્રય કરવો જોઈએ. નિર્મળ સૂત્ર જેમ અધિકારનો નાશ કરી સર્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે તેમ એવી જાતનું શાસ્ત્ર અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો નાશ કરી સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. ૩

ઝાચાર્યપરીક્ષા—

ત્યાર પછી આચાર્યની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે જેમકે—શુદ્ધ વિદ્યાવાળો, વૈદ્યકનાં કર્મ જેણે સારી પેઢે જોયાં છે એવો, હોશિયાર, ચતુરાઈવાળો, પવિત્ર, સિદ્ધહસ્ત, વૈદ્યકનાં સાધનવાળો, બધી ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત, પ્રકૃતિનો પારખનાર, તરતબુદ્ધિ, અન્ય શાસ્ત્રોના સંસ્કારવાળો, અલંકારરહિત, અસપ્તારહિત, કોપ કરવાના સ્વભાવ વગરનો, મહેનત કે કષ્ટ સહન કરનાર, શિષ્યો પર પ્રીતિ રાખનાર, ભણાવનાર તથા જ્ઞાન આપવાને સમર્થ હોવો જોઈએ; કારણ કે પોતાની ઋણુનો એટલે કે વર્ષા ઋણુનો મેઘ જેમ સારાં ખેતરને અનાજથી જલદી સંપન્ન કરે છે તેમ આના ગુણવાળો આચાર્ય સારા શિખતે વૈદ્યના ગુણથી તરત સંપન્ન કરે છે. ૪

શાસ્ત્રજ્ઞાનના ઉપાયો—

તેની પાસે આવીને આરાધના કરવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે સાવધાનીથી તેની અગ્નિ પ્રમાણે, દેવ પ્રમાણે, રાત્ર પ્રમાણે, પિતા પ્રમાણે અને ઘણી પ્રમાણે સેવા કરવી જોઈએ. પછી તેની કૃપાથી બધું શાસ્ત્ર શીખીને. શાસ્ત્ર કહેવાની સુંદરતામાં, અર્થ વિશિષ્ટ પ્રકારે જાણવામાં અને વચનની શક્તિમાં ફરી ફરીને સારી રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૫

તે બાબતના ઉપાયો કહેવામાં આવે છે—ભણવું, ભણાવવું અને તે તે વિદ્યા જાણનારાઓ સાથેનું સંભાષણ એ ઉપાયો છે. ૬

અધ્યયનનો વિધિ—

તેમાં ભણવાનો વિધિ આ છે—નીરાગી અને ભણવા માટે જેણે અવકાશ લીધો છે તેના શિષ્યે સવારે કે

વહેલી સવારે ઊઠીને, દાતણપાણી-ઝાડેજંગલ વગેરે આવશ્યક કરીને, સ્નાનવિધિ પતાવીને, દેવો-ઋષિઓ-ગાયો-બ્રાહ્મણો-ગુરુઓ-વૃદ્ધો-આચાર્યો વગેરેને નમસ્કાર કરી, સમાન એટલે ઊંચાં-નીચાં કે ખાડાકેશ વગરનાં અને પવિત્ર સ્થાને સુખે બેસી, એકાગ્રમનવાળા વાણીથી સૂત્રની સોંસરવા નીકળતાં નીકળતાં, બરાબર સમજીને અને અર્થ તથા તત્ત્વની સોંસરવા નીકળીને, પોતાના દોષ દૂર કરવાને અને બીજાના અધ્યયનદોષ જાણવાની શક્તિ મેળવવા માટે, ફરી ફરીને તેનું પુનરાવર્તન કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે બપોરે, દિવસના પાછલા ભાગમાં અને રાત્રે-સમય ગુમાવ્યા વગર હંમેશ અભ્યાસમાં મંડ્યું રહેવું જોઈએ; એવો જાણવાનો વિધિ છે. ૭

શિષ્યપરીક્ષા—

હવે જાણાવવાનો વિધિ—જાણાવવાને તત્પર થયેલા આચાર્યે શિષ્યની જ પહેલાં પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે જેમકે—બહુજ શાંત, ઉમદા સ્વભાવનો, ક્ષુદ્ર કર્મ ન કરનાર, સીધાં આંખ-મોઢું ને, નાકની ઘાંટીવાળો, પાતળી-લાલ અને નિર્મળ જીભવાળો, દાંત કે હોઠ બેડોળ ન હોય તેવો, ગૂંગણો ન હોય તેવો, ધૈર્યવાળો, અહંકારરહિત, શુદ્ધિવાળો, વિતર્ક અને સ્મૃતિવાળો, ઉદાર સ્વભાવનો, તે તે વિદ્યાવાળાના કુળમાં જન્મેલો અથવા તે તે વિદ્યાનાં આચરણવાળો, તત્ત્વને વળગી રહેનાર, વધારે અથવા મોઢાં અંગ વગરનો, શક્તિશાળી ઇન્દ્રિયોવાળો, વિનીત, ઉદ્ધતાઈ વગરનો, અર્થતત્ત્વને સમજનાર, ગુરુએ થવાના સ્વભાવ વિનાનો, વ્યસન વિનાનો, શીલ-પવિત્રતા-આચાર-પ્રેમ-હોશિયારો અને ચતુરાઈથી યુક્ત, જાણતરની ઊંડી ઇચ્છાવાળો, અર્થ જાણવામાં અને કર્મદર્શનમાં એકરૂપ, લોભાય નહિ એવો, આળસ વગરનો, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છતો, આચાર્યનાં બધાં શાસનોને પાર પાડનાર અને ગુરુ તરફ પ્રેમ ભક્તિવાળો. આ પ્રમાણે ગુણોના સમૂહવાળાને જાણાવવા લાયક શિષ્ય કહે છે. ૮

શિષ્યને ઉપનયનનો વિધિ—

એવી જાતના હાજર થયેલા જાણતરની ગરજવાળા, ગુરુને આરાધવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને આચાર્યે કહેવું જોઈએ કે ઉત્તરાયણમાં, અજવાળિયાં પખવાડિઆમાં,

સારે દિવસે, પુષ્ય-હસ્ત-શ્રવણ અને અશ્વિની એમાંના કોઈ નક્ષત્રની સાથે યોગ પામતા ભગવાન ચંદ્ર કલ્યાણ-કારક થાય ત્યારે અને કલ્યાણકારક કરણમાં, અનુકૂળ મુહૂર્તમાં, મુંડન કરાવી, ઉપવાસ કરી, નાહી. ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં ચંદન રાખી, સમિધ, અગ્નિ, ઘી, ચંદનાદિક-ઉપલેપનો, પાણીના કુંભ, કુંભની માળા, દીવો, સુવર્ણ, સોનાનું ઘરેણું, રૂપું, મણિ, મોતી, પરવાળાં, રેશમી કે શણનું વસ્ત્ર, પરિધિઓ એટલે કુંડાંતી ચારે બાજુ મુકવાના પદ્માશ દંડો, દર્ભ, ક્રમોદ, સરસવ, ચોખ્ખા અને ગૂંથેલાં તથા ગૂંથ્યા વગરનાં ઘોળાં પુષ્પો, હોમવા લાયક પવિત્ર લક્ષ્યો અને ઘસેલાં ચંદનો-આ બધું લઈને તું હાજર થા. ૯

ત્યારે તેણે તેમ કરવું જોઈએ. ૧૦

તેને આવેલો જાણીને પૂર્વ તરફ કે ઉત્તર તરફ નમેલા, સપાટ અને પવિત્ર ભાગમાં ચાર હાથ જેવડાં, ચાર ખૂણવાળાં, સ્થંડિલને ગાયનાં છાજુવાળાં પાણીથી લીપીને, દર્ભ વેરેલ, ચારે દિશાએ પરિધિઓથી સારી પેઠે વીટીલ તેને કલા પ્રમાણનાં ચંદન, જલકુંભ, રેશમી વસ્ત્ર, ઘરેણું, સોનું, રૂપું, મણિ, મોતી અને પરવાળાંથી શણગારીને તથા હોમવા લાયક લક્ષ્ય, ચંદન, ઘોળાં કૂદ, ક્રમોદ, સરસવ અને ચોખ્ખાથી શોભાયમાન કરીને ત્યાં ખાખરાનાં, ઇગારિયાનાં, ઉંખરાનાં કે મહુડાંનાં સમિધથી અગ્નિ પધરાવીને, પૂર્વ તરફ મોં રાખી, પવિત્ર બની, અધ્યયનનો વિધિ કરી, બ્રહ્મા-અગ્નિ-ધન્વન્તરિ-પ્રભપતિ-અશ્વિનીકુમારો-ઇન્દ્ર-ઋષિઓ અને સૂત્રકારોને અભિમન્ત્રણ કરતાં આશીર્વાદયુક્ત મન્ત્રોથી સ્વાહા-પૂર્વક મધ અને ઘીથી આચાર્યે ત્રણ ત્રણ વાર અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૧

અને શિષ્યે તેની પછી હોમ કરવો અને હોમ કરીને અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરવી. પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા પછી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવવું અને વૈદ્યોતી પૂજા કરવી. ૧૨

શિષ્યને આચાર્યનો ઉપદેશ—

પછી એને અગ્નિસમક્ષ, બ્રહ્મજુસમક્ષ અને વૈદ્યસમક્ષ શાસન કરવું. “તારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું,

છઠીમૂઠ ધારણું કરવી, સત્યવાદી થવું. માંસ ન ખાવું, પવિત્ર વસ્તુઓ સેવવી, મત્સરનો ત્યાગ કરવો અને શસ્ત્ર ધારણ ન કરવાં; મારી આત્મા થતાં રાત્રીએ દ્વેષેલી, પ્રાણુ હરનારી, બહુજ અધર્મવાળી અને અનર્થયુક્ત આપત સિવાય તારે માટે કંઈ પણ ન કરવા જેવું ન હોય; મને અર્પણ કરીને, મને મુખ્ય ગણીને, મને અધીન થઈને, મને ગમે તેવું અને હિતકારક વર્તન હમેશાં કરવું જોઈએ; પુત્રની પેઠે, દાસની પેઠે અને ગરબુની પેઠે સેવતાં મને અનુસરીને તારે રહેવું જોઈએ; અભિમાન વગરનો, ધ્યાનવાળો, ખીજે ક્યાંય ચિત્ત રાખ્યા વગરનો, વિનયી, ગણના-શોગ્યની ગણના કરતો, અદેખાઈરહિત બનીને તારે રજા મેળવી વ્યવહાર કરવો; રજા લઈ કે રજા લીધા વગર વ્યવહાર કરતાં પહેલાં ચુરુતું કામ પાર પાડવા શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો. કર્મસિદ્ધિ, અર્થસિદ્ધિ, યશનો લાભ ઇચ્છતા તથા મરણ પછી પણ સ્વર્ગ ઇચ્છતા તારે વૈષ્ણવ તરીકે ગાય અને બ્રાહ્મણને પહેલાં ગણી, ઊઠતાં અને ખેસતાં સર્વ પ્રાણીમાત્રનું હમેશાં કન્યાણુ ઇચ્છવું; ખરાં હૃદયથી રોગીઓનાં આરોગ્ય માટે પ્રયત્ન કરવો અને આશુવિકા કે ધંધાને માટે પણ રોગીઓનો દ્રોહ ન કરવો; પારકાની સ્ત્રીઓ કે પારકાનાં બધી જાતનાં દ્રવ્યોની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરવી; સાદા પોશાક અને સાદા ઉપકરણો રહેવું; મઘ ન લેવું, અપાપી થવું, પાપીની દોસ્તી ન રાખવી; મનોહર-નિર્મળ-ધર્મવાળાં-કલ્યાણકારક-ધન્ય-હિતકારક અને પ્રમાણસર વચનવાળા તારે થવું જોઈએ. દેશ અને કાળનો નિચાર રાખવો જોઈએ; સ્મૃતિ રાખવી જોઈએ તથા જ્ઞાનનો ઉદય અને સાધનોની સંપત્તિમાં હમેશા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; રાત્રી દ્વેષયેલા અથવા રાત્રી દ્વેષ કરનારાઓનું કે મહાજનથી દ્વેષયેલા અથવા મહાજનનો દ્વેષ કરનારાનું ક્યારેય પણ ઓસડ ન કરવું જોઈએ; તેમજ અતિશય વિકૃતિવાળાં, દુષ્ટ અને દુઃખશીલ આચાર આચરનારાંનું, પોતાની નિન્દાનો પ્રતિકાર ન કરનારાં તથા મરણની અણી ઉપરનાં બધાં મનુષ્યોનું ઓસડ ન કરવું જોઈએ; તેમજ વળી જેના ધણી હાજર ન હોય અથવા વાલી ન હોય તેવી સ્ત્રીઓનું

પણ ઓસડ ન કરવું. ધણીની અથવા વાલીની રજા સિવાય સ્ત્રીઓ આપેલું માંસ કદી પણ લેવું ન જોઈએ. રોગીના ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં જાણીતા અને પ્રવેશની છૂટ હોય તેવા એકાદ પુરુષની સાથે, અંગે સારી રીતે ઢાંકીને, માથું નીચું રાખીને, સ્મૃતિવાળાં અને સ્થિર મનથી જોઈ જોઈને, શુદ્ધિપૂર્વક બધું સ્પર્શ આચરણ કરતાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ; અને પ્રવેશ કરીને રોગી કે રોગીને ઉપકારક વસ્તુ સિવાય, રોગીને લગતી બીજી બાબતોમાં કે બીજે ક્યાંય પણ વાણી-મન-શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને જોડવાં નહિ; અને રોગીના ઘરની હકીકતો બહાર વહેતી મૂકવી નહિ. ન્યાં બોલાતાં; રોગીને કે બીજાને આઘાત લાગે એવું હોય ત્યાં રોગીની આયુષ્યનું પ્રમાણ ટુંકું છે એમ જાણતાં છતાં પણ તારે કહેવું ન જોઈએ. વિશેષ જ્ઞાનવાળો હોવા છતાં પણ તારે પોતાનાં જ્ઞાનની અતિશય બઝાઈમારવી નહિ કારણ કે બઝાઈ મારતો માણસ આત્મ હોય તો પણ તેનાથી ધણાં માણસો અતિશય ઉદ્દેગ પામે છે. ૧૩

ખરેખર આયુર્વેદનો પાર સહેલાઈથી આવી શકે તેવો નથી. તેથી જેદરકારી વગર હમેશાં એમાં સતત ઉદ્યમ કરવો જોઈએ અને ઉપર કહ્યું તે કરવું જોઈએ; અને ઉપર કહ્યા જેવી આચરણની શ્રેષ્ઠતા અદેખાઈ રાખ્યા વગર અન્ય પાસેથી પણ મેળવવી; કારણ કે શુદ્ધિમાન મનુષ્યોને આખો લોક આચાર્ય-રૂપ છે અને શુદ્ધિ વગરનાઓને શત્રુરૂપ છે. એથી બરાબર જોઈને, ઉપદેશ આપતા શત્રુનું પણ ધન્ય, યશસ્વયક, આયુષ્યસ્વયક, પૌષ્ટિક અને લૌકિક વચન શુદ્ધિમાન મનુષ્યે સાંભળવું જોઈએ. અને એ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. એ પછી આ કહેવું. ‘દેવતા-અગ્નિ-બ્રાહ્મણ-ગુરુ-વૃદ્ધ-સિદ્ધ અને આચાર્ય તરફ તારે હમેશાં સારું વર્તન રાખવું. તેઓ તરફ સારી રીતે વર્તતાં તારું, આ અગ્નિ, સર્વ, ગન્ધ, રસ, રત્ન અને બીજો તથા અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેના દેવતાઓ કલ્યાણ કરશે. એથી બીજી રીતે એટલે વિરુદ્ધ વર્તતાં તેઓ અકલ્યાણકારક થશે.’ આ પ્રમાણે આચાર્ય કહેતા હોય ત્યારે શિષ્યે ‘બહુ સારું’ ‘બલે,’ એમ કહેવું. શિષ્ય ઉપદેશ પ્રમાણે

વચન અને પ્રતિવચનની શકિતથી સંપન્ન એવી શત્રુસભામાં અથવા મુઠસભામાં કોઈપણ રીતે કોઈની સાથે વાદ-વિવાદ કરાતો નથી. પણ મૂઢ સુહૃત્પરિપદમાં કે હિંદાસીન પરિપદમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-વચન અને પ્રતિવચનની શકિત વિના પણ, ઝળકતા યશ વગરના અને મહાજનને દ્વેષ પામેલાની સાથે પણ વાદવિવાદ કરાય છે; અને તેવી જાતનાની સાથે વિવાદ કરતાં, અસરલ અને લાંબાં લાંબાં સૂત્રથી ભરપૂર વાક્યએણીથી બોલવું; અતિહર્ષથી વારંવાર પ્રતિવાદીનો ઉપહાસ કરતાં અને દમામથી શત્રુને અને સભાને ઝીણુવટથી જોતાં, બોલતાં બોલતાં સામાને બોલવાનો અવકાશ ન આપવો અને અધરા શબ્દો બોલતાં જતાં કહેવું, ‘તારાથી નહિ કહી શકાય’ અથવા ‘તારી પ્રતિજ્ઞા ખોટી ફરી છે.’ છતાં પણ વિવાદ કરવા પડકારે તો કહેવું કે, ‘વરસ દિવસ શીખી આવ, ખરેખર તેં યુરુની ઉપાસના કરી નથી. એટલું તારે માટે બસ છે.’ એક વાર પણ હરાવાયેલો પ્રતિવાદી હરાવા-યેલો જ છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; માટે કોઈ પણ રીતે ફરીથી તેની સાથે યોગ કરવો નહિ. કેટલાક કહે છે કે પોતાથી ચઢિયાતા સાથે વિગ્રહ કરીને આમ કહેવું જોઈએ. વળી આમ ખોટો સાથેના વિગ્રહને કુશળ લોકો વખાણતા નથી. ૨૦

ઊતરતી કાઠીના કે સમાન મનાતા માણસની સાંથે વિગ્રહથી વાદવિવાદ કરતાં સુહૃત્પરિપદમાં કહેવું અથવા અવધાન-શ્રવણ-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ઉપધારણ-વચન અને પ્રતિ-વચનની શકિતથી સંપન્ન તટસ્થ પરિપદમાં પણ પોતાનું કહેવાનું કહેતાં પ્રતિવાદીનું સદૃશ્યનું અને દોષનું બળ આનુર્વક જોવું; અને ખરાખર જોઈને જે આખતમાં તે ઐષ્ટ લાગે તે આખતથી ખચર ન પડે તેમ ખીજ સુદા ઉપર લઈ જઈ, તે આખતમાં વિવાદ યોજવો નહિ. પણ જે આખતમાં તે ઊતરતો માણસ પડે તે જ આખતમાં તેનો જલદી નિગ્રહ કરવો. તેમાં ઊતરતી કાઠીના પ્રતિપક્ષીનો નિગ્રહ કરવામાં આ ઉપાયો છે; તે જેમકે-શાસ્ત્રાભ્યાસ વિનાનાને સૂત્રના ખોટા પાઠથી, વિજ્ઞાન વગરનાને વળી કંઈ શબ્દવાળાં વાક્યથી, વાક્ય ધારણ કરવાને અશક્તિમાનને અસરલ અને લાંબાં સૂત્રથી ભરપૂર વાક્યએણીથી, પ્રતિભારહિતને વળી અનેક

અર્થ ખતાવતાં એક જાતનાં વચનથી, વચનશક્તિ વગરનાને અર્થ બોલેલ વાક્યના આક્ષેપથી, અવિશારદને લન્નિજન કરીને, ખીજળને થકવીને, ખીજણને ત્રાસ પમાડીને અને બેધ્યાનને નિયમનથી પરાભવ પમાડવો. એ પ્રમાણે આ ઉપાયોથી, ઊતરતા શત્રુને જલદી પરાભવ પમાડવો. ૨૧

એ આખતમાં બે શ્લોકો—

વિગૃહસંભાષા યુક્તિપૂર્વક કરવી જોઈએ; અને જે સપ્રમાણ હોય તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ. ત્રીજા વિગૃહસંભાષા કેટલાંક મતુષ્યોમાં દ્રોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨

ક્રોધ પામેલાને કંઈ પણ ન કરવા જેવું કે ન બોલવા જેવું હોય નથી. તેથી કુશળ મતુષ્યો સત્યરુષોની સભામાં કલહને પસંદ કરતા નથી. ૨૩

વાદ જામતાં એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ૨૪

પહેલાં જ આટલું તો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરિપદને પોતાના પક્ષમાં લઈ પોતે અભ્યાસ કરેલું પ્રકરણ કહેવરાવવું અથવા તો પ્રતિપક્ષીને અતિશય મુશ્કેલ પડે તેવું કહેવરાવવું; અથવા સભામાં પ્રતિવાદીના પક્ષને તેનાથી અતિશય વિમુખ કરવો; અને સભા અતુકૂળ થાય ત્યારે ‘અમારે બોવવું અશક્ય છે, આ પરિપદ જ તારે માટે આવશ્યકતા પ્રમાણે, યોગ પ્રમાણે અને અભિપ્રાય પ્રમાણે વાદ અને વાદની મર્યાદા કરાવશે;’ એમ કહી મૂંઝું બેસવું. ૨૫

વાદની મર્યાદાનું લક્ષણ—

તેમાં વાદની મર્યાદાનું આ લક્ષણ હોય છે—આ કહેવા યોગ્ય છે, આ કહેવા યોગ્ય નથી. આમ ઘાય ત્યારે પરાજય થયો કહેવાય છે. ૨૬

વાદમાર્ગ જાળવા માટેનાં પદો—

વળી વૈદ્યોને વાદમાર્ગનાં જ્ઞાન માટે આ શબ્દો ખરેખર જાણવા યોગ્ય છે; તે જેમકે—વાદ, દ્રવ્ય, યુક્તિ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, પ્રતિજ્ઞા, સ્થાપના, પ્રતિષ્ઠાપના, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય, નિગમન, ઉત્તર,

સિદ્ધાન્ત, શબ્દ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અતિથા, ઔપમ્ય, સંશય, પ્રયોજન, સવ્યભિચાર, જિજ્ઞાસા, વ્યવસાય, અર્થપ્રાપ્તિ, સંભવ, અનુયોજ્ય, અનુયોજ્ય, અનુયોગ, પ્રત્યનુયોગ, વાક્યદોષ, વાક્યપ્રશંસા, છદ્મ, અહેતુ, અતીતકાલ, ઉપાલંબ, પરિહાર, પ્રતિસાદાનિ, અસ્થનુસા, હેતુનંતર, અર્થાનંતર અને નિગમનસ્થાન. ૨૭

વાદનું લક્ષણ—

તેમાં વાદ તે છે કે જે એક પક્ષકાર પ્રતિપક્ષીની સાથે શાસ્ત્રપૂર્વક વિગ્રહ કરી કહે છે તે. વાદ ટૂંકામાં એ જાતનો છે—જદ્વપ અને વિતંડા. તેમાં પક્ષકારોનો વિવાદ તે જદ્વપ; અને જદ્વપથી ઉદ્ભવે તે વિતંડા. જેમકે એકનો પક્ષ એવો છે કે પુનર્મવ છે ત્યારે પુનર્ભવ નથી એમ બીજાનો પક્ષ છે; અને તે બેઉ હેતુઓથી પોતપોતાનો પક્ષ સ્થાપે છે અને સામાનો પક્ષ ઉઠાવે છે. આનું નામ જદ્વપ. જદ્વપથી ઉદ્ભવે તે વિતંડા. વિતંડા એટલે સામા પક્ષમાં એકલા દોષ જ કહેવા તે. ૨૮

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ અને સમવાયનાં લક્ષણો—

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય પોતપોતાનાં લક્ષણ સાથે અગાઉ શ્લોકસ્થાનમાં કહ્યાં છે. ૨૯

પ્રતિજ્ઞાનું લક્ષણ—

પ્રતિજ્ઞા-પ્રતિજ્ઞા એટલે સાધ્ય વચન એટલે જે સિદ્ધ કરવાનું તેનું કથન. જેમકે ‘પુરુષ એટલે આત્મા નિત્ય છે.’ ૩૦

સ્થાપનાનું લક્ષણ—

સ્થાપના-સ્થાપના એટલે તે જ પ્રતિજ્ઞાનું હેતુ-દષ્ટાંત-ઉપનય અને નિગમનથી સ્થાપન કરવું તે. કારણ કે પહેલી પ્રતિજ્ઞા અને પછી સ્થાપના; કારણ કે પ્રતિજ્ઞા જાણ્યા વગરનું શું સ્થાપન થઈ શકે? જેમકે ‘પુરુષ નિત્ય છે’ એ પ્રતિજ્ઞા છે. હેતુ-કાર્થએ તે બનાવ્યો ન હોવાથી. દષ્ટાંત-જેમકે આકાશ. ઉપનય-જેમ આકાશ કાર્થથી કરાયેલું નથી અને તે નિત્ય છે. તે પ્રમાણે પુરુષ પણ-નિગમન-માટે ‘નિત્ય’ છે. ૩૧

પ્રતિષ્ઠાપનાનું લક્ષણ—

પ્રતિષ્ઠાપના-પ્રતિષ્ઠાપના તે છે જે તે જ પ્રતિપક્ષીની તે જ પ્રતિજ્ઞાના ઉલટા અર્થની સ્થાપના. જેમકે—‘પુરુષ અનિત્ય છે’ એ પ્રતિજ્ઞા. હેતુ-‘ઇન્દ્રિયગ્રાહ હોવાને લઈ.’ દષ્ટાંત-‘જેમ ઘડો છે.’ ઉપનય-જેમ ઘડો ઇન્દ્રિયગ્રાહ છે અને તે અનિત્ય છે તેમ આ. નિગમન-તેથી ‘અનિત્ય’ છે. ૩૨

હેતુનું લક્ષણ—

હેતુ-હેતુ એટલે તત્તર જાણવાનું સાધન. તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અતિથા અને ઔપમ્ય છે. આ હેતુઓથી જે મેળવી શકાય તે તત્તર. ૩૩

દષ્ટાન્તનું લક્ષણ—

દષ્ટાન્ત-દષ્ટાન્ત એટલે જ્યાં મૂર્ખ અને વિદ્વાનની શુદ્ધિની સમાનતા છે એટલે કે લૌકિક મનુષ્યોને અને પંડિતોને જે બાબત વિવાદ વગર જ સિદ્ધ થયેલી છે, જે સાધ્ય બાબતને સિદ્ધ કરે છે. જેમકે ‘અગ્નિ ઉષ્ણ છે, પાણી પ્રવાહી છે, પૃથ્વી સ્થિર છે, સૂર્ય પ્રકાશ કરનાર છે.’ જેમ સૂર્ય પ્રકાશ કરનાર છે તેમ સાંખ્યજ્ઞાન પ્રકાશ કરનારું છે. ૩૪

ઉપનય અને નિગમનનું લક્ષણ—

ઉપનય અને નિગમન, સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠાપનાની વ્યાખ્યામાં કહ્યાં છે. ૩૫

ઉત્તરનું લક્ષણ—

ઉત્તર-ઉત્તર એટલે સાધર્મ્ય એટલે સમાન ધર્મ. ગુણવાળાપણાથી કહેલા હેતુમાં વૈધર્મ્ય એટલે વિરુદ્ધ ધર્મ-વાળાપણું કહેવું તે અથવા વૈધર્મ્ય કહેવામાં સાધર્મ્યક હેતુ તે. જેમકે ‘વિકારો હેતુ જેવા ગુણવાળા હોય છે; કાચકે ઠંડીના વાધિમાં બરફ, ઠંડા પદાર્થો અને પવનના સ્પર્શ એ કારણ સાથે સાધર્મ્યવાળા છે.’ એમ એક પક્ષકાર કહેતો હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષી કહેશે-‘વિકારો હેતુથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે; જેમકે બરફ, ઠંડા પદાર્થો અને પવનના સ્પર્શ એ શરીરના અવયવોનાં દાહ-ઉષ્ણતા-સડો.

અને પાકમાં હેતુવૈધર્મ્યવાળા છે.' આતું નામ સનિપર્યય ઉત્તર. ૩૬

સિદ્ધાન્તવું લક્ષણ—

સિદ્ધાન્ત-સિદ્ધાન્ત એટલે તે કે જે પરીક્ષકોથી ખહુ પ્રકારે તપાસાયા પછી, હેતુથી સિદ્ધ કરીને નિર્ણય તરીકે સ્થપાય છે. તે ચાર પ્રકારનો છે. સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્ત, પ્રતિતન્ત્ર-સિદ્ધાન્ત, અધિકરણસિદ્ધાન્ત અને અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત. તેમાં સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્ત એટલે તે તે બધાંય તન્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે તે. જેમકે 'નિદાનો છે, રોગો છે અને સાધ્ય રોગોને મટાડવાના ઉપાયો છે.'

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્ત એટલે તે તે તન્ત્રમાં એક એકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે તે. જેમકે 'ખીનો સ્થળે આઠ રસ કલા છે, અહીં છ. જેમ અહીં પાંચ ઇન્દ્રિયો કહી છે ત્યારે ખીનો સ્થળે ઇન્દ્રિયો છ કહી છે. જેમ ખીનો સ્થળે સર્વ વિકારો વાતાદિકથી કરાયેલા છે તેમ અહીં વાતાદિકથી કરાયેલા અને ભૂતોએ કરેલા પ્રસિદ્ધ છે.' અધિકરણસિદ્ધાન્ત એટલે તે જેમાં નિર્ણયની શરૂઆત કરતાં ખીજા નિર્ણયો પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જેમકે-મુક્ત મનુષ્ય નિઃસ્પૃહપણને લઈને આતુળાધિક કર્મ એટલે ખીજા જન્મમાં પણ સાથે આવનાર કર્મ કરતો નથી; એમ શરૂ કરતાં કર્મક્રિયા, મોક્ષ, પુરુષ અને જન્માન્તર સિદ્ધ થઈ જાય છે. અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત એટલે વાદને વખતે જેમાં વૈદ્યો સિદ્ધ કર્યા વગરના, પરીક્ષા નહિ કરાયેલા, નહિ ઉપદેશાયેલા અને હેતુરહિત જે અર્થને કબ્જા રાખે છે તે. જેમકે-‘દ્રવ્ય પ્રધાન છે એમ કરી આપણે કહેશું; ગુણ પ્રધાન છે એમ કરી આપણે કહેશું; વીર્ય પ્રધાન છે એમ સમજી કહેશું;’ વગેરે વગેરે. આમ ચાર જાતના સિદ્ધાન્ત થયા. ૩૭

શબ્દવું લક્ષણ—

શબ્દ-શબ્દ એટલે વર્ણોનો સમૂહ. તે ચાર જાતનો છે-દર્શ્ય, અદર્શ્ય, સત્ય અને અનૃત. તેમાં દર્શ્યનો દાખલો-ત્રણ કારણે દોષો પ્રકોપ પામે છે અને છ રીતના ઉપાયોથી રાખી જાય છે; જ્ઞાન વગેરે સારા હોય તો શબ્દાદિક ગ્રહણ થાય છે. અદર્શ્ય વર્ણી-જન્માન્તર છે મોક્ષ છે' સત્ય-નામનો જે પ્રમાણે અર્થ હોય

તે પ્રમાણે થયેલું એટલે સાચેસાચું. આયુર્વેદના ઉપદેશ છે; સાધ્ય રોગોની સિદ્ધિના ઉપાયો છે કરેલાં કામનાં કળ છે.' અનૃત એ સત્યથી ઉલટું. ૩૮

પ્રત્યક્ષવું લક્ષણ—

પ્રત્યક્ષ-પ્રત્યક્ષ એટલે તે જે મનથી અને ઇન્દ્રિયોથી આપમેળે જાણી શકાય; તેમાં સુખદુઃખ, ઇચ્છા અને દ્વેષાદિક મનથી પ્રત્યક્ષ છે અને શબ્દાદિક વર્ણી ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ છે. ૩૯

અનુમાનવું લક્ષણ—

અનુમાન-અનુમાન એટલે યુક્તિની અપેક્ષાવાળો તર્ક. જેમકે-પચાવવાની શક્તિથી અગ્નિ વ્યાયામશક્તિથી ખળ અને શબ્દાદિક ગ્રહણથી શ્રોત્રાદિક; વગેરે વગેરે. ૪૦

દૈતિલ્યવું લક્ષણ—

દૈતિલ્ય-દૈતિલ્ય એટલે વેદાદિક આશોપદેશ. ૪૧

ઔપમ્યવું લક્ષણ—

ઔપમ્ય-ઔપમ્ય એટલે એક પ્રસિદ્ધની સાથે ખીજા અપ્રસિદ્ધની સરખામણી કરીને પ્રકાશન કરવું તે. જેમકે-દંડથી દંડકે રોગનું, ધનુષથી ધનુસ્તંભનું અને ખાણ કેંકનારથી વૈભવનું. ૪૨

સંશયવું લક્ષણ—

સંશય-સંશય એટલે સંદેહ લક્ષણ વડે સંશયાન્વિત બાબતોમાં અનિશ્ચિતતા. જેમકે-આયુષ્માનનાં લક્ષણવાળા છતાં ચિકિત્સા વગરના હોવાથી જલદી મરી જનારા અને આયુષ્માનનાં લક્ષણ વગરના છતાં ચિકિત્સાવાળા હોવાથી લાંબું જીવનારા પુરુષો જોયા છે. એ બેઉ બાબત જોતાં સંશય-અકાલ મૃત્યુ ખરેખર છે કે નહિ ? ૪૩

પ્રયોજનવું લક્ષણ—

પ્રયોજન-પ્રયોજન એટલે તે કે જેને માટે કામો આરંભાય છે. જેમકે-જો અકાલ મૃત્યુ છે તો હું

પોતાને આવરદા આપનાર વસ્તુઓથી સેવીશ અને આવરદા ઓછી કરનાર બાબતો તણ દર્શા. પછી મને અકાલ મૃત્યુ કેવી રીતે મારશે ? ૪૪

સંવ્યભિચારનું લક્ષણ—

સવ્યાભિચાર-સવ્યાભિચાર એટલે અનૈકાન્તિક. જેમકે-આ રોગમાં આ ઓસડ બંધબેસતું થાય અને નથે થાય. ૪૫

જિજ્ઞાસાનું લક્ષણ—

જિજ્ઞાસા-જિજ્ઞાસા એટલે પરીક્ષા. જેમકે-ઓસડોની પરીક્ષા આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. ૪૬

વ્યવસાયનું લક્ષણ—

વ્યવસાય-વ્યવસાય એટલે નિશ્ચય. જેમકે-આ રોગ વાયુનો જ છે અને આ જ એતું ઓસડ છે. ૪૭

અર્થપ્રાપ્તિનું લક્ષણ—

અર્થપ્રાપ્તિ—અર્થપ્રાપ્તિ એટલે એક અર્થ બોલવાથી બીજા અર્થની બોલ્યા વગર જ સિદ્ધિ. જેમકે-‘આ રોગ સંતર્પણથી સાધ્ય નથી.’ એમ કહેતાં અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે કે ‘એ અપતર્પણથી સાધ્ય છે.’ આણે દિવસે ખાવું નહિ’ એમ કહેતાં અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે કે ‘રાત્રે ખાવું.’ ૪૮

સંભવનું લક્ષણ—

સંભવ-સંભવ એટલે જે જેમાંથી સંભવે છે તે સંભવ. જેમકે-છ ધાતુઓ ગર્ભનો, અહિત આહારવિહાર રોગનો અને હિત આહારવિહાર આરોગ્યનો સંભવ છે. ૪૯

અનુયોજ્યનું લક્ષણ—

અનુયોજ્ય-અનુયોજ્ય એટલે જે વાક્ય વાક્યદોષથી શુદ્ધ છે તે; અથવા તો સામાન્ય રીતે બોલેલી બાબતોમાં વિશેષ ધ્વનિયુક્ત અર્થવાળું જે વાક્ય તે પણ અનુયોજ્ય. જેમકે-‘આ રોગ સંશોધનથી મટી શકે એવો છે.’ એમ કહેતાં ‘શું એ વમનથી મટી શકે એવો છે કે વિરેચનથી?’ એમ અનુયોજ્યન થઈ શકે છે એટલે પૂછી શકાય છે. ૫૦

અનુયોજ્યનું લક્ષણ—

અનુયોજ્ય-અનુયોજ્ય એટલે અનુયોજ્યથી ઉદ્ભવ. જેમકે-એ રોગ અસાધ્ય છે. ૫૧

અનુયોગનું લક્ષણ—

અનુયોગ-અનુયોગ એટલે તે જે તે તે વિદ્યાવાળા-ઓનો, તે તે વિદ્યાવાળાઓની સાથે, તન્નમાં કે તન્નના એક ભાગમાં પ્રશ્ન કે પ્રશ્નનો એક ભાગ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-વચન અને પ્રતિવચનની પરીક્ષાને માટે કહેવાય છે. જેમકે-‘પુરુષ નિત્ય છે’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરતાં પ્રતિપક્ષી જે કહે કે ‘કારણ શું?’ તે અનુયોગ. ૫૨

પ્રત્યનુયોગનું લક્ષણ—

પ્રત્યનુયોગ-પ્રત્યનુયોગ એટલે અનુયોગનો અનુયોગ. જેમકે-‘આ અનુયોગનો વળી શો હેતુ છે?’ ૫૩

વાક્યદોષનું લક્ષણ—

વાક્યદોષ-વાક્યદોષ એટલે અમુક અર્થમાં ન્યૂન, અધિક, અનર્થક, અપાર્થક કે વિરુદ્ધ હોય. આ સર્વ દોષ સિવાય વાક્યનો પ્રકૃત અર્થ નાશ પામતો નથી. તેમાં ન્યૂન-પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમનમાંથી કોઈ પણ એક ઓછું હોય તો ‘ન્યૂન’ થાય છે; અથવા તો ઠંભા બહુ હેતુઓ કહેલા હોય તો એક જ હેતુથી સાધવામાં આવે તે ‘ન્યૂન’ અધિક-જે ન્યૂનથી ઉદ્ભવું તે અધિક, અથવા આયુર્વેદની વાત કરતાં બાહ્યરૂપ, ઔશનસ અથવા બીજું જે કંઈ સંબંધ વગરના અર્થવાળું એટલે આયુર્વેદને લગતું ન હોય તેવું કહેવામાં આવે અથવા સંબંધ અર્થવાળું બે વાર કહેવામાં આવે તો તે પુનરુક્ત એટલે ફરીને કહેવાના દોષથી ‘અધિક’ કહેવાય છે. હવે તે પુનરુક્ત બે બાબતો છે-અર્થપુનરુક્ત અને શબ્દપુનરુક્ત. તેમાં અર્થપુનરુક્ત-ભેષજ, ઔષધ, સાધન; પણ શબ્દપુનરુક્ત-ભેષજ, ભેષજ. અનર્થક-અનર્થક એટલે પાંચવર્ગ કે, ખ, ગ, ઘ, ઙ. વગેરેની પેઠે જે વચન કેવળ અક્ષરોના સમૂહવાળું જ હોય અને જેનો કંઈ અર્થ લઈ શકાય નહિ તે. અપાર્થક-એટલે જે અર્થવાળું હોય પણ પરસ્પર બંધબેસતો અર્થ ન આવતો હોય તેવું. જેમકે-ચક્ર (પૈકું), નક (મગર), વંશ (વાંસડો), વજ અને નિશા-કર (ચંદ્રમા). વિરુદ્ધ-વિરુદ્ધ એટલે જે દષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત અને સમયથી વિરુદ્ધ હોય તે. તેમાં ‘દષ્ટાન્ત’ અને ‘સિદ્ધાન્ત’

અગાઉ કહેવાઈ ગયા છે. ‘સમય’ વળી ત્રણ જાતના થાય છે— આયુર્વેદિક સમય, યાત્રિક સમય, અને મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય. તેમાં આયુર્વેદિક સમય—એસડ ચાર પ્રકારવાળું છે. યાત્રિક સમય—યજ્ઞમાનોએ યજ્ઞમાં પશુઓની હિંસા કરવી. મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય—સર્વ પ્રાણીઓ તરફ અહિંસા. તેમાં પોતાના ‘સમય’થી ઉત્કટું કહેવાતાં ‘વિરુદ્ધ’ થાય છે. આમ વાક્યદોષો પૂરા થયા. ૫૪

વાક્યપ્રશંસાનું લક્ષણ—

વાક્યપ્રશંસા—વાક્યપ્રશંસા એટલે કોઈ પણ બાબતમાં ન્યૂન નહિ, અધિક નહિ, અર્થવાળું, અપાર્થક નહિ એવું, વિરુદ્ધ ન હોય તેવું, પદનો અર્થ જેનો જાણેલો હોય તેવું જે વાક્ય અનનુયોજ્ય હોય તે વખણાય છે. ૫૫

છલ્લું લક્ષણ—

છલ્લ—છલ્લ એટલે છતરપીંડી ભરેલું, અર્થના આભાસવાળું અને અપાર્થક વાણીનું દેવળ વસ્તુ જ. તે બે પ્રકારનું છે—વાક્યછલ્લ અને સામાન્ય-છલ્લ તેમાં વાક્યછલ્લ—જેમકે કોઈ કહેશે, ‘આ વૈદ્ય નવતન્ત્રવાળો છે;’ ત્યારે વૈદ્ય કહેશે, ‘હું નવ તન્ત્રવાળો નથી પણ એક તન્ત્રવાળો છું;’ પણ ત્યારે પ્રતિપક્ષી કહેશે, ‘હું તમને એમ નથી કહેતો કે તમારે નવતન્ત્ર છે પણ તમારા તન્ત્રનો તમે નવો જ અભ્યાસ કરેલ છે.’ ત્યારે વૈદ્ય કહેશે, ‘મેં તન્ત્રનો નવો જ અભ્યાસ નથી કર્યો પણ મેં તન્ત્રનો અભ્યાસ અનેક રીતે કર્યો છે.’ આનું નામ વાક્યછલ્લ. સામાન્યછલ્લ જેમકે—‘ઔષધ રોગ શાંત કરવા માટે છે’ એમ એક કહેતાં પ્રતિપક્ષી કહેશે, ‘સત્ એટલે અસ્તિત્વમાં હોય તેવી વસ્તુ ખીજી સત્ વસ્તુને મટાડે છે એમ આપે કહ્યું ને ? તો રોગ સત્ છે અને ઔષધ પણ સત્ છે. જે સત્ સત્ને મટાડી શકતું હોય તો ઉધરસ પણ સત્ છે અને ક્ષય પણ સત્ છે; તો આપના મત પ્રમાણે સત્ની સમાનતાથી ઉધરસ ક્ષય મટાડી શકે.’ આનું નામ સામાન્યછલ્લ. ૫૬

અહેતુનું લક્ષણ—

અહેતુ—અહેતુ ત્રણ જાતના—પ્રકરણસમ, સંશયસમ અને વર્ણસમ. તેમાં પ્રકરણસમ નામનો અહેતુ—જેમકે—

શરીરથી ભિન્ન આત્મા નિત્ય છે.’ ત્યારે પ્રતિપક્ષી કહેશે, ‘આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તેથી નિત્ય છે. શરીર અનિત્ય છે એથી આત્મા વિરુદ્ધ ધર્મવાળો હોવો જોઈએ. આનું નામ અહેતુ. કારણ કે જે પક્ષ છે તે જ હેતુ થતો નથી. સંશયસમ નામનો અહેતુ—જે બાબત જ સંશયનું કારણ હોય તે જ સંશય છેવાનું કારણ થઈ પડે. જેમકે—આ માણસ આયુર્વેદનો એક ભાગ કહે છે તો આ શું વૈદ્ય હશે કે નહિ ?’ એમ સંશયમાં પ્રતિપક્ષી કહેશે, ‘આ માણસ આયુર્વેદનો એક ભાગ કહે છે, તેથી એ વૈદ્ય છે;’ પણ સંશય મટાડવાનું કારણ વિશિષ્ટપણે બતાવતો નથી. એ જ અહેતુ. જે સંશયનું કારણ છે તે સંશય મટાડવાનું કારણ થતું નથી. વર્ણસમ નામનો અહેતુ—જે હેતુ સાધ્યથી ભિન્ન નથી. જેમકે—પ્રતિપક્ષી કહેશે, કે ‘સ્પર્શ ન કરી શકાતો હોવાથી છુદ્ધ શબ્દની પેઠે અનિત્ય છે.’ અહીં શબ્દ સાધ્ય છે અને યુદ્ધિ પણ સાધ્ય છે. તે બેઉ સાધ્યમાં ભિન્નતા ન હોવાથી વળી વર્ણસમ અહેતુ થયો. ૫૭

અતીતકાલનું લક્ષણ—

અતીતકાલ—અતીતકાલ એટલે જે પહેલાં કહેવું જોઈએ તે પાછળથી કહેવાય. તે યોગ્ય સમય આદ્યો જવાથી અગ્રાજ્ઞ એટલે ગ્રહી ન શકાય તેવું નકામું થાય છે; અથવા પ્રથમ નિગ્રહના મોઢા વખતે નિગ્રહ ન કરતાં, બીજા પક્ષમાં પ્રતિપક્ષી ગયા પછી તેને પકડી પાડી નિગ્રહ કરવામાં આવે તો યોગ્ય સમય આદ્યો ગયો હોવાથી તે તેવું નિગ્રહવચન અસમર્થ નીવડે છે. ૫૮

ઉપાલંભનું લક્ષણ—

ઉપાલંભ—ઉપાલંભ એટલે હેતુના દોષ કહેવા તે. જેમકે—અગાઉ અહેતુઓ એટલે કે હેતુવાભાસો કહ્યા છે. ૫૮

પરિહારનું લક્ષણ—

પરિહાર—પરિહાર એટલે તે દોષવચનને જ દૂર કરવું. જેમકે—ક્રમેશ શરીરમાં આત્મા રહેતો હોય ત્યાં સુધી જીવનાં ચિદ્વો મળે છે; પણ આત્મા આદ્યો જવાથી

માલુમ પડતાં નથી. તેથી આત્મા શરીરથી જુદો છે અને નિત્ય છે. ૬૦

પ્રતિજ્ઞાહાનિતું લક્ષણ—

પ્રતિજ્ઞાહાનિ-પ્રતિજ્ઞાહાનિ તે છે કે વિરુદ્ધ પ્રશ્નો પૂછવાથી પહેલાં સ્વીકારેલી પ્રતિજ્ઞા તણ દે છે. જેમકે— ‘પુરુષ નિત્ય છે,’ એવી પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી સામા પક્ષની ઝીણવટભરી તપાસણી થતાં કહેવું કે ‘અનિત્ય છે.’ ૬૧

અભ્યનુજ્ઞાનું લક્ષણ—

અભ્યનુજ્ઞા-અભ્યનુજ્ઞા એટલે ઇષ્ટ અથવા પરપક્ષદોષ અને અનિષ્ટ અથવા સ્વપક્ષદોષનો સ્વીકાર. ૬૨

હેત્વન્તરનું લક્ષણ—

હેત્વન્તર—હેત્વન્તર એટલે પ્રકૃતિનો હેતુ કહેવો હોય ત્યાં વિકૃતિનો હેતુ કહે તે. ૬૩

અર્થાન્તરનું લક્ષણ—

અર્થાન્તર-અર્થાન્તર એટલે કહેવાની એક આગતમાં બીજું જે કહે તે. જેમકે-તાવનાં લક્ષણ કહેવાતાં હોય ત્યાં પ્રમેહનાં લક્ષણ કહે તે. ૬૪

નિગ્રહસ્થાનનું લક્ષણ—

નિગ્રહસ્થાન-નિગ્રહસ્થાન એટલે પરાજ્યની પ્રાપ્તિ; અને તે વિજ્ઞાનવાળી પરિપક્વતા ત્રણ વાર કહેલું વાક્ય બાણી ન શકવાથી અથવા અનનુયોજ્યનો અનુયોગ એટલે જ્યાં પૂછવાનો અવકાશ નથી ત્યાં પૂછવું અને અનુયોજ્યનો અનનુયોગ એટલે પૂછવાનો અવકાશ હોય ત્યાં ન પૂછવું-એમ થવાથી, તેમજ પ્રતિજ્ઞાહાનિ, અભ્યનુજ્ઞા, કાલીતીત-વચન, અહેતુઓ, ન્યૂન, અતિરિક્ત, વ્યર્થ, અપાર્થક, પુનરુક્ત, વિરુદ્ધ, હેત્વન્તર અને અર્થાન્તર-એ નિગ્રહ-સ્થાન છે. ૬૫

આમ વાદમાર્ગના શબ્દો ઉદ્દેશ પ્રમાણે બતાવેલા છે. ૬૬

વૈદ્યે આયુર્વેદમાં જ વાદ કરવો જોઈએ—

વૈદ્યોનો વાદ જો થાય તો અરેબર આયુર્વેદમાં જ થવો જોઈએ; બીજો ક્યાંય નહિ; કારણ કે એમાં બધાંયે અધિકારણમાં વાક્ય અને પ્રતિવાક્યના વિસ્તાર-યુક્ત સંપૂર્ણ ઉપપત્તિઓ છે. તે બધીને સારી રીતે જોઈ જોઈને બધું કહેવાનું કહેવું; પણ સંબંધ વગરનું, શાસ્ત્રમાં ન હોય તેવું, પરીક્ષા કર્યા વગરનું, કાર્ય કે સિદ્ધાંત ન સાધી શકનારું, આકુલ્યવળું કે વિષયને આવરી ન લે તેવું બોલવું ન જોઈએ. બધું હેતુવાળું બોલવું જોઈએ; કારણ કે હેતુવાળા હોવાથી બધાંયે અનિન્દ્ય વાદવિગ્રહો પ્રશસ્તશુદ્ધિને વધારતા હોવાથી ચિકિત્સા કરવામાં કારણરૂપ થાય છે અને પ્રશસ્તશુદ્ધિ સર્વ કામમાં સિદ્ધિ લાવી આપે છે. ૬૭

વૈદ્યે જાળવા જેવાં કેટલાંક પ્રકરણો—

ત્યારે હવે અહીં અમે આ કેટલાંક પ્રકરણો વૈદ્યોનાં જ્ઞાન માટે કહીએ છીએ; કારણ કે કુશળ મનુષ્યો કોઈ પણ કામના જ્ઞાનપૂર્વક સમારંભને વખાણે છે. કારણકે કરણ, કાર્યોગિ, કાર્ય, કાર્યફલ, અનુબંધ, દેશ, કાલ, પ્રવૃત્તિ અને ઉપાયોને બાણીને, તેઓને સારી રીતે પાર પાડતો કર્તા કામ પૂરું કરવામાં બહુ મોટા પ્રયત્ન વગર જ ઇચ્છિત ફળ અને પરિણામ લાવીને કામને પાર પાડે છે. ૬૮

કારણનું લક્ષણ—

તેમાં કારણ એટલે તે જે કાર્ય કરે છે. તે જ હેતુ અને તે કર્તા. ૬૯

કરણનું લક્ષણ—

કરણ વળી તે જે કાર્ય પાર પાડવામાં યત્ન કરતા કર્તાનાં સાધનરૂપ થાય છે. ૭૦

કાર્યોગિનિતું લક્ષણ—

કાર્યોગિને વળી તે છે જેનું રૂપાન્તર કરતાં કાર્ય-રૂપ થાય છે ૭૧

કાર્યનું લક્ષણ—

કાર્ય વળી તે છે જેને પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી કર્તા પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૭૨

કાર્યફલતું લક્ષણ—

કાર્યફલ વળી તે છે જેના પ્રયોજને કાર્યની સિદ્ધિ ઇચ્છ્યા છે. ૭૩

અનુગત્વતું લક્ષણ—

અનુગત્વ ખરેખર તે છે કે જે કાર્ય થઈ રહ્યા પછીના વખતમાં કાર્યનાં નિમિત્તે કર્તાને અવસ્થા આવી મળનારો શુભ અથવા અશુભ ભાવ. ૭૪

દેશતું લક્ષણ—

અધિષ્ઠાન એ દેશ છે. ૭૫

કાલ્પતું લક્ષણ—

. પરિણામ એ કાળ છે. ૭૬

પ્રવૃત્તિતું લક્ષણ—

પ્રવૃત્તિ એટલે કાર્યને માટે કરેલી એજા અને તેને જ ક્રિયા, કર્મ, યત્ન કે સમારંભ કહે છે. ૭૭

વપાવતું લક્ષણ—

ઉપાય એટલે કાર્ય, કાર્યફલ અને અનુગત્વ એ ત્રણ સિવાયનાં કારણાદિકની ઐક્ષતા અને અનુકૂલ સ્થિતિ. એ કાર્ય પાર પાડે છે, એથી તો એ ઉપાય કહેવાય છે. થઈ ગયેલા કામમાં ઉપાયતું પ્રયોજન હોતું નથી. તેમજ કાર્ય ચાલુ હોય ત્યારે પણ હોતું નથી. વળી કામ થઈ ગયા પછી તો ફલ હોય છે અને ફલ પછી અનુગત્વ હોય છે. ૭૮

વૈધે આ વધુ જોઈને કાર્યનો આરંભ કરવો—

પહેલાં દશ પ્રકારની આ બાબતોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને પછી કાર્યને માટે પ્રવૃત્તિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તેથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા વૈધે કાર્યની શરૂઆત પહેલાં, પરીક્ષા કરવા લાયક બાબતની કેવળ પરીક્ષાથી કસોટી કરીને કામ કરવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. ૭૯

પરીક્ષાના વિષયમાં વૈધના પ્રશ્નો—

તેમાં જો કોઈ વૈધ હોય તેવો અથવા વૈધ ન હોય તેવો માણસ વૈધને પૂછે કે 'વમન, વિરેચન, આરથાપન,

અનુવાસન અને શિરોવિરેચન એ બધાં યોગ્યવાની ઇચ્છાવાળા વૈધે કેટલી જાતની પરીક્ષાથી કેટલી જાતની પરીક્ષા કરવા લાયક બાબતની પરીક્ષા કરવી. એમાં પરીક્ષા કરવા લાયક વસ્તુની શું વિશિષ્ટતા છે, કેવી રીતે એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને પરીક્ષાનું પ્રયોજન શું? વમનાદિકની પ્રવૃત્તિ કયે સ્થાને અને નિવૃત્તિ કયે સ્થાને? પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં લક્ષણોનો સંયોગ હોય તો નિશ્ચયપૂર્વક શું કરવું જોઈએ અને વમનાદિકમાં કઈ કઈ ઓસડનો વસ્તુઓ ઉપયોગમાં આવે છે?' ૮૦

તેઓનો ઉત્તર—

એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવતાં જો તે એને મૂંઝાવવા ઇચ્છતો હોય તો એને કહેવું, 'પરીક્ષા ધણી જાતની થાય છે અને પરીક્ષા કરવા લાયક વસ્તુઓના પણ ધણા વિધિભેદ છે. તો કયા વિધિભેદની પ્રકૃતિ અનુસાર તારવેલી પરીક્ષા પ્રમાણે અથવા કયા વિધિભેદની પ્રકૃતિ અનુસાર તારવેલ પરીક્ષાના મુખ્ય પ્રકાર કહેવાનું આપ પૂછો છો? નહિ તો બીજા આપ ન માગતા હો તેવા વિધિભેદ પ્રમાણે તારવેલી પરીક્ષાથી અથવા બીજા વિધિભેદનાં કારણે તારવેલાં પરીક્ષથી જુદા પાડેલા મિશ્રિત અર્થ સાંભળવાની આપની ઇચ્છા, પરીક્ષાના બીજા વિધિભેદથી અથવા વિધિભેદની પ્રકૃતિ અનુસાર પરીક્ષ તારવીને કહેતો હું આપની ઇચ્છા પૂરી ન કરી શકું.' ૮૧

તે જે ઉત્તર કહે તે બરાબર તપાસીને, કહ્યા પ્રમાણેના પ્રતિવચનના વિધિને ધ્યાનમાં રાખીને, તે પછીનું કહેવાનું કહેવું જોઈએ. જો તે સરખું બોલે અને એને મૂંઝાવવાની આપણી ઇચ્છા ન હોય, તેમ જવાબ કહેવાનો યોગ્ય વખત જણાય તો સંપૂર્ણપણે તેને યથાર્થ ખુશીથી કહેવું. ૮૨

વે જાતનો પરીક્ષા—

જાનવાળાની ખરેખર જે જાતની પરીક્ષા હોય છે;— પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. આ બે બાબત અને ઉપદેશ પણ પરીક્ષા કહેવાય. આમ આ પરીક્ષા જે જાતની છે અથવા ઉપદેશ સાથે લઈએ તો ત્રણ જાતની થાય. ૮૩

દશ પ્રકારનાં પરીક્ષ્ય—

દશ જાતનાં જે કારણાદિક પરીક્ષ્ય અગાઉ કહ્યાં છે તે અહીં વૈદ્ય વગેરેમાં ફેરવી ફેરવીને એટલે ઉદાહરણમાં લગાડીને બતાવશું. અહીં કાર્યપ્રાપ્તિનું કારણ વૈદ્ય છે. કરણ વળી ઓસડ છે. કાર્યયોનિ ધાતુઓની વિષમતા છે. કાર્ય ધાતુઓની સમતા છે. કાર્યફલ સુખની પ્રાપ્તિ છે. અનુચિત ખરેખર આવરદા છે. દેશ ભૂમિ અને રોગી છે. કાલ વળી વર્ષ અને રોગીની અવસ્થા છે. પ્રવૃત્તિ ચિકિત્સાની શરૂઆત છે અને ઉપાય વૈદ્ય વગેરેની શ્રેષ્ઠતા અને અનુકૂલ સ્થિતિ. અહીં પણ આ ઉપાયનો વિષય અગાઉના જ ઉપાયભેદથી કહ્યો છે. આ પ્રમાણે દશ કારણાદિક વૈદ્યાદિક દશ બાબતોમાં લાગુ કરી બતાવ્યાં છે. એજ પ્રમાણે કમસર આ દશ જાતનું પરીક્ષ્ય પણ કહ્યું છે. ૮૪

તેનો જે જે તકાવત છે અને જે જે પ્રમાણે પરીક્ષા કરવાની છે તે, તે તે પ્રમાણે કહેવામાં આવશે. ૮૫

કારણની પરીક્ષા—

કારણ વૈદ્ય છે એમ અગાઉ કહ્યું. તેની પરીક્ષા—વૈદ્ય એટલે તે જે ચિકિત્સા કરે; જે સૂત્ર, અર્થ અને પ્રયોગમાં કુશળ હોય અને જેને આયુષ્યની ખરેખર સર્વ પ્રકારે માહિતી હોય. ગુણ પ્રમાણે કાર્યની સિદ્ધિને જોતાં જોતાં સર્વ ધાતુઓનું સામ્ય કરવા ઇચ્છતા તેણે ગુણવાન ચતુષ્પાદમાં પ્રથમ પોતાની જ પરીક્ષા કરવી જોઈએ કે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હું સમર્થ છું કે નહિ ! તે બાબતમાં આ પ્રમાણે વૈદ્યોના ગુણ છે. જેનાથી યુક્ત વૈદ્ય ધાતુઓનું સામ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થાય છે. જેમકે—ઉચ્ચ પ્રકારનું શાસ્ત્રશ્રવણ, વૈદ્યકતાં કામકળ સારી પેઠે નજરે જોયેલાં હોવાં તે, ચતુરાઈ, પવિત્રતા, સિદ્ધહસ્તતા, સાધનસંપન્ન હોવું, બધી ઇન્દ્રિયો સાચુત હોવી, પ્રકૃતિ બાણવી તે અને તરતશુદ્ધિ હોવી તે. ૮૬

કરણની પરીક્ષા—

કરણ એ ઓસડ છે. ઓસડ એટલે તે જે ધાતુઓની સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતા વૈદ્યનાં સાધનરૂપ થાય છે; અને વિશેષે કરીને ઉપાય સુધીની બાબતોમાં જે સાધન-

રૂપ થાય છે તે. વ્યપાશ્રયના ભેદ પ્રમાણે તે બે પ્રકારનું છે—દૈવવ્યપાશ્રય અને યુક્તિવ્યપાશ્રય. તેમાં દૈવવ્યપાશ્રય—મન્ત્ર, ઔષધિ, મણિ, મંગલ, બલિદાન, ભેટ, હોમ, નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ, સ્વસ્તિવાચન, નમસ્કાર અને તીર્થાદિગમન વગેરે. યુક્તિવ્યપાશ્રય—સંશોધન, ઉપશમન અને કૃણાભૂત થયેલી યોગ્યતા; અને એ જ ઓસડ અંગભેદ પ્રમાણે વળી બે પ્રકારનું છે—દ્રવ્યભૂત અને અદ્રવ્યભૂત. તેમાં જે અદ્રવ્યભૂત છે તેનો ઉપાયમાં સમાવેશ થઈ નાય છે. ઉપાય એટલે ભય દેખાડવો, વિરમય પમાડવું, વિસ્મૃતિ કરાવવી, ક્ષોભ પમાડવું, હર્ષ પમાડવું, તિરસ્કારવું, વધ, બન્ધન, સ્વપ્ન, ચંપી વગેરે અમૂર્ત ખાસ ભાવો અને કલા પ્રમાણેના સિદ્ધિના ઉપાયો—તેની ઉપાયમાં ગણના છે. જે વળી દ્રવ્યરૂપ છે તે વમનાદિકમાં યોગ્ય છે. તેની પણ આ પરીક્ષા—પ્રકૃતિએ આ ઓસડ આવું છે, આવા ગુણવાળું છે. આવા પ્રભાવવાળું છે, આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે, આ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે, આ પ્રમાણે લીધેલું છે, આ પ્રમાણે મૂકેલું છે, આ પ્રમાણે રૂપાન્તર પામેલું છે, આ માત્રાથી ચેત્તયેશું આ રોગમાં આવી જતના યુરુષના આટલા દોષને દૂર કરશે કે શાંત કરશે; જે બીજું પણ આવી જાતનું ઓસડ હોય તેને આ વિશિષ્ટતા લાગુ પડે છે. ૮૭

કાર્યયોનિની પરીક્ષા—

કાર્યયોનિ જે ધાતુવૈષમ્ય તેનું લક્ષણ રોગો થવા એ છે. વિકારપ્રકૃતિનાં ઓછાં ઝાઝાં ચિન્હોનો ફેરફાર જોવો. સાધ્ય-અસાધ્ય, મૃદુ અને દારુણ ચિહ્નોનો ફેરફાર જોવો એ વળી એની પરીક્ષા છે. ૮૮

કાર્યની પરીક્ષા—

કાર્ય જે ધાતુસામ્ય; તેનું લક્ષણ વિકારોની શાંતિ. એની પરીક્ષા વળી—પીડાનું દૂર થવું, સ્વર અને વર્ણનું મળી જવું, શરીરનું વધવું, બળ વધવું, ખાવાની ઇચ્છા, આહારને વખતે રુચિ, ખાધેલા આહારનું યોગ્ય સમયે સારી રીતે પચી જવું, સમય પ્રમાણે નિદ્રા આવી જવી, વિકારોથી થયેલાં સ્વપ્નો ન દેખાવાં, સુખપૂર્વકે જાગૃત થવું, વાયુ-મૂત્ર-મળ અને વીર્યનું યોગ્યપણે નીકળવું અને સર્વ શુભ લક્ષણોએ મનશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનું આરોગ્ય. ૮૯

કાર્યફલની પરીક્ષા—

કાર્યફલ ને સુખની પ્રાપ્તિ; તેનું લક્ષણ મન-સુધ્ધિ ઇન્દ્રિયો અને શરીરની પ્રસન્નતા. ૯૦

અનુબન્ધનો પરીક્ષા—

અનુબન્ધ ખરેખર આવરદા છે. તેનું લક્ષણ પ્રાણોની સાથે સંયોગ. ૯૧

દેશની પરીક્ષા—

દેશ વળી છે ભૂમિ અને રોગી. ૯૨

તેમાં ભૂમિપરીક્ષા રોગીને સારી રીતે જાણવા માટે અથવા ઔષધને સારી પેઠે જાણવા માટે થઈ શકે. તેમાં આ પરીક્ષા રોગીને સારી રીતે જાણવા માટેની છે. તે જેમકે—આ કયા ભૂમિભાગમાં જન્મ્યો છે, મોટા થયો છે કે મોટા પડ્યો છે? અને તે પ્રદેશમાં મનુષ્યોના આ આહાર છે, આ વિહાર છે, આ આચાર છે, આટલું બળ હોય છે, આવી જાતનું સત્ત્વ હોય છે. આવી જાતનું સાત્ત્વ હોય છે, આવી જાતનો દોષ હોય છે, આ રુચિ હોય છે, આ રોગો હોય છે, આ હિત-કારક હોય છે, આ અહિતકારક હોય છે—એમ આશરે પરીક્ષા કરી શકાય છે. ઔષધ જાણવા માટેની ભૂમિપરીક્ષા કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૯૩

વજ્ર અને દોષનાં પ્રમાણનાં જ્ઞાન માટે રોગીની પરીક્ષા—

રોગી એ ખરેખર કાર્યદેશ છે. તેની પરીક્ષા આણુબળનું પ્રમાણ જાણવાના હેતુથી અથવા તેનાં બળ અને દોષનું પ્રમાણ પણ જાણવાના હેતુથી થઈ શકે. તેમાં બળ અને દોષ જાણવાના હેતુથી આ પ્રમાણે એ પરીક્ષા થાય. ઓસડનાં પ્રમાણનો ભેદ દોષનાં પ્રમાણને અનુરૂપ હોય છે. તથા બળનાં પ્રમાણની વિશેષ અપેક્ષા રાખે છે. કારણ કે પરીક્ષા ન કરનારે બહુ શક્તિવાળું ઓસડ વિચાર કર્યા વગર થોડાનું હોય તો અલ્પબળવાળા રોગીને તે કદાચ નુકશાન કરે; કારણ કે અતિબળવાળાં અગ્નિ કે વાયુનાં ઓસડો અથવા અગ્નિ-ક્ષાર કે સસ્ત્રનાં કામ અલ્પબળવાળા રોગીઓ સહન કરી શકતાં નથી; કારણ કે સહન ન થઈ શકે

એવાં હોવાથી તથા અતિ તીક્ષ્ણ વેગવાળાં હોવાથી તેઓ તરતજ પ્રાણુ હરનારાં થાય છે. આ હેતુની અપેક્ષા રાખનાર વૈદ્યો અલ્પબળવાળા રોગીને વિપાદ ન કરનાર અને ઘણુંખરું મૃદુ અને કામળ, ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રમાણવાળાં, પાકકાળે પણ વિકાર ન કરનાર તથા મહાવિપત્તિ ન કરે તેવાં ઔષધોથી ઉપચાર કરે છે, અને ઓસડોનાં તો ખાસ કરીને એવા ઉપચાર કરે છે; કારણ કે તેઓ અસ્થિર-ચોટા-અગંભીર અને વિહળ હૃદયવાળી, ઘણુંખરું કામળ, અબળા અને બીજાઓના આધારે ટકનારી હોય છે. તે પ્રમાણે બળવાન રોગમાં ઝડપાણે બળવાન રોગીને અલ્પબળવાળું ઔષધ પરીક્ષા ન કરનારે પ્રયોજ્યું હોય તો તે કામ સાધી શકતું નથી જ. તેથી બળનાં પ્રમાણનો ભેદ જાણવાના હેતુથી રોગીની આટલી રીતે પરીક્ષા કરવી જોઈએ; પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સાર-સંહતન-પ્રમાણ-સાત્ત્વ-સત્ત્વ-આહાર-શક્તિ-વ્યાયામશક્તિ અને ઉંમરથી. ૯૪

પ્રકૃતિથી રોગીની પરીક્ષા—

તેમાં પ્રકૃતિ વગેરે ભાવો હવે કહેશું. દાખલા તરીકે—ગર્ભશરીર શુક્ર અને શોણિતની પ્રકૃતિની, કાળ અને ગર્ભાશયની પ્રકૃતિની, માતાના આહારવિહારની પ્રકૃતિની, અને મહાભૂતના વિકારની પ્રકૃતિની અપેક્ષા રાખે છે; કારણ કે આ બધાં જે જે અધિક એક એક કે અનેક દોષથી જોડાયેલાં હોય તે તે દોષથી ગર્ભ જોડાય છે. તેથી ગર્ભની શરૂઆતથી થયેલી પ્રવૃત્તિ મનુષ્યોની તે તે દોષની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેથી કેટલાક સ્વભાવથી શ્લેષ્મણ, કેટલાક પિત્તલ, કેટલાક વાતલ, કેટલાક સંસૃષ્ટ અને કેટલાક સમાન ધાતુવાળા હોય છે. તેઓનું લક્ષણ હવે કહેશું. ૯૫

શ્લેષ્મપ્રકૃતિનાં લક્ષણ—

શ્લેષ્મ સ્નિગ્ધ, શ્વેદાળુ, મૃદુ, મધુર, સાર, સાન્દ, મન્દ, સ્તિમિત, યુગ્મ, શીત, વિદ્યુત્ત અને અચ્છ હોય છે. શ્લેષ્મવાળાં માણસો તેના સ્નેહને વર્ષ સ્નિગ્ધ અંગવાળાં, શ્વેદાળુપણથી લીસાં અંગવાળાં, મૃદુતાથી નજરને સુખકારક, કામળ અને ઉમટા અંગવાળાં, મધુરતાથી પુષ્ટાગ વીર્ય, પુરુષાતન અને સંતતિવાળાં, સારપણાથી બળવાન-સુદૃઢ-સ્થિર શરીરવાળાં, સાન્દ્રતાથી વૃદ્ધિમય પરિપૂર્ણ

સર્વગાત્રોવાળાં, મન્તાથી મંદ-એષ્ટા-આહાર અને અવાજ-વાળાં, સ્તિમિતતાથી વિલંબપૂર્વક કામ કરનાર-ક્ષોભ પામનાર તથા વિકાર પામનાર, ગુરુપણાથી સ્ખલન વગરની અધિષ્ઠિત એટલે પૂર્ણ અને અવસ્થિત ગતિવાળાં, શીતતાથી થોડી ભૂખ-તરસ-સંતાપ અને પરસેવાના દોષવાળાં, દુર્વિજ્ઞાનપણાથી સુઘટિત અને બળવાન સાંધાનાં, બંધનવાળાં અને અચ્છતાથી પ્રસન્ન દેખાવ અને વદનવાળાં, પ્રસન્ન અને સ્નિગ્ધ વર્ણ અને સ્વરવાળાં થાય છે. આ પ્રમાણે ગુણના યોગે તે કફપ્રધાન મનુષ્યો બળવાન, ધનવાન, વિદ્યાવાન, ઓન્સ્વી, શાન્ત અને આયુષ્માન થાય છે. ૯૬

પિત્તપ્રકૃતિનાં લક્ષણ—

પિત્ત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, વિસ્ત્ર. અમ્લ અને કટુક હોય છે. તેની ઉષ્ણતાથી પિત્તવાળાં માણસો ગરમ સહન ન કરી શકનાર, ગરમ મોઢાંવાળાં, ક્ષમણ અને ગોર ગાત્રવાળાં, પુષ્કળ પિંડુ-વ્યંગ-તલ અને ફેણડાંઓ-વાળાં, ભૂખ અને તરસવાળાં, જલદી કરચલી-પળિયાં અને ટાલ પડવાના દોષવાળાં, ધણુંખડું સ્ફુ-અદ્ય અને પીળ-ચટાં દાઢી-રુવાડાં અને માથાના વાળવાળાં, તીક્ષ્ણતાથી તીક્ષ્ણ પરાક્રમવાળાં, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાં, પુષ્કળ ખાવાપીવાવાળાં, કલેશ સહન ન કરી શકનારાં, ધડીએ ધડીએ ખાનારાં, દ્રવતાથી ઢીલાં અને પોચાં સાંધા તથા માંસવાળાં, પુષ્કળ પરસેવા-મૂત્ર અને વિષ્ટા કાઢનારાં, વિસ્ત્રતાથી બગલ-મોઢું-માથું અને શરીરની પુષ્કળ દુર્ગન્ધવાળાં, કટુ અને અમ્લતાથી ઓછાં વીર્ય-પુરુષાતન અને સંતતિવાળાં થાય છે. આ પ્રમાણે ગુણના યોગે તે પિત્તપ્રધાન મનુષ્યો મધ્યમ બળવાળા, મધ્યમ આયુષ્યવાળા અને મધ્યમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-ધન તથા સાધનવાળા હોય છે. ૯૭

વાતપ્રકૃતિનાં લક્ષણ—

વાયુ વળી રૂક્ષ, લઘુ, ચલ, બહુ, શીઘ્ર, શીત, પરુષ અને વિશદ હોય છે. વાયુવાળાં માણસો તેની રૂક્ષતાથી ખરસટ-ક્ષીણ અને અદ્ય શરીરવાળાં, પ્રસરેલા-ઘોષરા-નિર્બળ-ભાંગેલાં કામ જેવા-હીન-બંધાયેલા અને નર્જરિત સ્વરવાળાં તથા ઓછી નિદ્રાવાળાં થાય છે; લઘુતાથી હળવાં અને ચપળ ગતિ-એષ્ટા-આહાર અને અવાજવાળાં,

ચલતાથી ચપળ સાંધા-આંખ-ભર-હડપચી-હોઠ-જીભ-માથું-ખંભા-હાથ અને પગવાળાં, બહુતાથી બહુ ખોલનાર તથા સ્નાયુબન્ધો અને નસોના બહુ વિસ્તારવાળાં, શીઘ્રતાથી જલદી કામ કરનાર-ક્ષોભ પામનાર અને વિકાર યુક્ત થનારાં, શીઘ્ર ત્રાસ-પ્રીતિ અને અપ્રીતિવાળાં, સાંભળેલું ગ્રહણ કરનારાં તથા ઓછી સ્મૃતિવાળાં, શીતતાથી ઠંડી સહન ન કરી શકનાર, પુષ્કળ ઠંડી-ભૂખરી અને જડતાવાળાં, પરુપતાથી કડોર મોવાળા-દાઢી-રુવાડાં-નખ-દાંત-મોઢું અને હાથપગવાળાં, વિશદતાથી કાંઠેલાં અંગ અને અવયવોવાળાં તથા ચાક્ષતી વખતે સાંધાઓના સતત અવાજવાળાં હોય છે. આ પ્રમાણે તે વાયુવાળાં માણસો ગુણના યોગે ધણુંખડું અદ્ય બળવાળાં, અદ્ય આયુષ્યવાળાં, ઓછી સંતતિવાળાં, ઓછાં સાધનો-વાળાં અને ઓછાં ધનવાળાં થાય છે. ૯૮

સંસર્ગપ્રકૃતિનાં લક્ષણ—

મિશ્રિતાથી મિશ્ર લક્ષણવાળાં થાય છે. ૯૯

સમપ્રકૃતિનાં લક્ષણ—

સર્વ ગુણોના ઉદયવાળાં વળી સમધાતુવાળાં છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અનુસાર પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૧૦૦

વિકૃતિથી દેહનો પરીક્ષા—

હવે વિકૃતિ અનુસાર પરીક્ષા. વિકૃતિને વિકાર કહે છે. તેમાં હેતુ-દોષ-દૂષ્ય-પ્રકૃતિ-દેશ-કાલ અને બળની વિશિષ્ટતાથી અને લક્ષણોથી વિકારની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે હેતુ વગેરેનાં બલવિશેષ વિના રોગનાં બલવિશેષ બાળી શકાતાં નથી. જે રોગમાં દોષ-દૂષ્ય-પ્રકૃતિ-દેશ-કાલ અને બળની સમાનતા હોય અને હેતુ-લક્ષણનું બળ અધિક હોય તો તે રોગ બળવાન થાય છે; તેનાથી ઉત્પન્ન હોતાં રોગ થોડાં બળવાળા થાય છે; અને દોષ તથા દૂષ્યાદિશ્ચ માંનાં કાર્ષની પણ સમાનતાથી અને હેતુ તથા લક્ષણનું મધ્યમ બળ હોવાથી રોગ મધ્યમ બળવાળો જણાય છે. ૧૦૧

સારથી દેહની પરીક્ષા—

સાર પ્રમાણે પરીક્ષા. પુરુષોનાં બળનાં પ્રમાણને વિશેષ

કેવળ શરીર જોવાથી જ વૈદ્ય દેવી રીતે બૂલાવાનાં પડે છે તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે. આ પુષ્ટ હોવાથી અજ્ઞાન દશે, દુષ્ણો હોવાથી ઝોઝાં અજ્ઞાનજો દશે, મોટું શરીર હોવાથી આ મહાઅજ્ઞાન દશે, અને નાનું શરીર હોવાથી આ ચેકાં અજ્ઞાનજો દશે: નાનાં શરીરવાળા અને દુષ્ણ દેખાતા હોય તો

પણ કેટલાક પુરુષો ખરેખર બળવાન હોય છે; તેમાં કીડી જેમ મોટો ભાર હરી જાય છે તેવી સિદ્ધિ હોય છે; અને એથી જ સાર પ્રમાણે પરીક્ષા કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. ૧૧૫

સંહનથી દેહની પરીક્ષા—

સંહન એટલે બાંધા અનુસાર પરીક્ષા. સંહનન, સંધાત, સંયોજન એ એક અર્થવાચક શબ્દ છે. તેમાં સમાન અને સુવિલકત હાડકાંવાળાં, મજબૂત સાંધાવાળાં, સુસ્થિત માંસ અને લોહીવાળાં શરીરને સુસંહત એટલે સારા બાંધાવાળું કહ્યું છે. તેમાં સુસંહત શરીરવાળા પુરુષો બળવાન હોય છે. તેથી ઉલટું હોતાં થોડાં બળવાળા અને સંહનના મધ્યમપણાથી મધ્યમ બળવાળા થાય છે. ૧૧૬

પ્રમાણથી દેહની પરીક્ષા—

પ્રમાણ અનુસાર પરીક્ષા. શરીરનું પ્રમાણ વળી પોતપોતાના આંગળનાં પ્રમાણથી જાંચાઈ, પહોળાઈ અને લંબાઈ પ્રમાણે ક્રમસર કહેવામાં આવશે. તેમાં પગ ચાર આંગળ જાંચા, છ આંગળ પહોળા અને ચૌદ આંગળ લાંબા હોય છે. જંઘાઓ ૧૮ આંગળ લાંબી અને ૧૬ આંગળ ગોળાઈમાં હોય છે. ગોઠણો ૪ આંગળ લાંબા અને ૧૬ આંગળ ગોળાઈવાળા, સાથળો ૩૦ આંગળ ગોળાઈવાળા અને ૧૮ આંગળ લાંબા હોય છે. વૃષણો ૬ આંગળ લાંબા અને ૮ આંગળ ગોળાઈવાળા, શિશ્ન છ આંગળ લાંબું અને પાંચ આંગળની ગોળાઈવાળું, ચોત્તી ૧૨ આંગળની ગોળાઈવાળી, ડેડ ૧૬ આંગળના વિસ્તારવાળી, ખરિતનું માથું ૧૦ આંગળનું, પેટ ૧૦ આંગળ પહોળું અને ૧૨ આંગળનું લાંબું, ૧૦ આંગળ પહોળાં અને ૧૨ આંગળ લાંબાં પડખાં, ૧૨ આંગળ સ્તનનું અંતર, ૨ આંગળ સ્તનનો ઘેરાવો, ૨૪ આંગળ પહોળી અને ૧૨ આંગળ જાંચી છાતી, ૨ આંગળનું હૃદય, ૮ આંગળના સ્કન્ધો, ૬ આંગળના ખભા, ૧૬ આંગળનાં બાંધડાં, ૧૫ આંગળની પ્રપાણિ એટલે કલાઈ. ૧૨ આંગળના હાથ, ૮ આંગળની બગલ, ૧૨ આંગળ જાંચાં ત્રિક. ૧૮ આંગળ જાંચી પીઠ, ૪ આંગળ જાંચી

અને ૨૨ આંગળ ગોળા ડોક, ૧૨ આંગળ જાંચું અને ૨૪ આંગળ ગોળા મોઢું (ચહેરો) અને ૫ આંગળનું મુખ હોય છે. હડપચી-હોકાન-એ આંખોના મધ્યભાગ-નાક અને લલાટ ચાર ચાર આંગળનાં તથા ૧૬ આંગળ જાંચું અને ૩૨ આંગળના ઘેરાવાનું માથું હોય છે. આમ અંગ અને અવયવોનું માપ જુદું જુદું કહ્યું. શરીર ૮૪ આંગળ છે. તે પહોળાઈ (અને બાહુ પહોળા કરતાં થાય તે) અને લંબાઈમાં સરખું હોય તેને 'સમ' કહે છે. તેમાં કહેલાં પ્રમાણવાળું શરીર હોતાં આયુષ્ય-બળ-ઓજસ-સુખ-ઐશ્વર્ય-ધન અને બીજી ધૃષ્ટિ વસ્તુઓ સ્વાધીન થાય છે. એથી ઓછાં કે વધુ પ્રમાણવાળું શરીર હોતાં એથી ઉલટું સમજવું. ૧૧૭

સાત્ત્વથી દેહની પરીક્ષા

સાત્ત્વ અનુસાર પરીક્ષા. સતત સેવન કરવાથી અનુકૂળ થઈ જાય તે સાત્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં જે ઘી, દૂધ, તેલ અને માંસરસ વગેરેના સાત્ત્વવાળા અને સર્વ રસના સાત્ત્વવાળા હોય તેઓ બળવાન, ક્રોધેશ સહન કરી શકનારા અને દીર્ઘાયુષી થાય છે. જેઓ રક્ત સાત્ત્વવાળા અને વળી એક રસના સાત્ત્વવાળા હોય તેઓ ધણુંકરીને અલ્પ બળવાળા અને ઓછો ક્રોધેશ સહન કરી શકનારા અને થોડી આયુષ્યવાળા હોય છે; અને તેઓને ઓસડોની થોડી માત્રાની જરૂર રહે છે. જેઓ વળી મિશ્રસાત્ત્વવાળા હોય છે તેઓ તે તે સાત્ત્વ અનુસાર મધ્યમ બળવાળા થાય છે. ૧૧૮

સત્ત્વથી દેહની પરીક્ષા—

સત્ત્વ અનુસાર પરીક્ષા. સત્ત્વ મનને કહે છે. તે આત્માની સાથેના સંયોગથી શરીરનું તન્ત્ર ચલાવનાર છે. બળના ત્રિભાગ પ્રમાણે તે ત્રણ જાતનું છે—પ્રવર (શ્રેષ્ઠ), મધ્ય (સાધારણ) અને અવર (હલકી કીડીનું); અને એથી પુરુષ શ્રેષ્ઠ, સાધારણ અને હલકાં સત્ત્વવાળા થાય છે. તેમાં પ્રવર સત્ત્વવાળા સત્ત્વસારો સારોના વિષયમાં કલા છે. તેઓ બહુજ નાનાં શરીરવાળા હોવા છતાં પણ આપમેળે આવેલી અને નિમિત્તથી આવેલી મોટી પીડાઓમાં પણ સત્ત્વશુભી વિશેષતાથી વ્યથા વગરના

દેખાય છે. પણ મધ્ય સત્ત્વવાળા ખીજાઓની વેદનાનો દાખલો લઈ પોતે પોતાને આધારે રહે છે અને ખીજાઓના આધારે પણ રહે છે. પણ હીન સત્ત્વવાળા ન તો પોતાના કે ન તો પારકાના સત્ત્વગળ ઉપર આધાર રાખી શકે છે તેઓ મોટાં શરીરવાળા હોય તો પણ બહુજ થોડી વેદનાયે સહન કરવા અશક્તિમાન દેખાય છે. ભય-શોક-દોષ-ભોહ-માન તેઓમાં હાજર હોય છે અને રોદ્ર (ઉગ્ર), ભૈરવ (ભયંકર), દ્વિષ્ટ (દ્વિષભરી), ખીલત્સ (સૂગ ઉપગ્રવે એવી) અને વિકૃત (પ્રમાણરહિત) વાતો સાંભળી, તેમજ પશુ કે પુરુષનાં માંસ કે લોહી જોઈને શોક, ક્રિક્રાશ, મૂર્ચ્છા, ઉન્માદ, ભ્રમ અને પતન-એમાંની કોઈ એક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા તો મરણ પણ પામે છે. ૧૧૯

આહારશક્તિથી વેદની પરીક્ષા—

આહારશક્તિ અનુસાર પરીક્ષા. આહારશક્તિની પરીક્ષા ખાવાની શક્તિ ઉપરથી અને પાચનશક્તિ ઉપરથી કરવી; કારણ કે બળ અને આયુષ્ય આહારને આધીન છે. ૧૨૦

વ્યાયામશક્તિથી વેદની પરીક્ષા—

વ્યાયામશક્તિ અનુસાર પરીક્ષા. વ્યાયામશક્તિની પણ કામ કરવાની શક્તિથી પરીક્ષા કરવી; કારણ કે ત્રણ જાતનાં બળનું અનુમાન કામ કરવાની શક્તિથી કરાય છે. ૧૨૧

વયથી વેદની પરીક્ષા—

વય અનુસાર પરીક્ષા. કાળનાં પ્રમાણની વિશેષ અપેક્ષા: રાખનાર શરીરની અવસ્થાને વય કહે છે. તે વય સ્થૂલભેદ પ્રમાણે ત્રણ જાતનું છે.—બાલ, મધ્ય અને જીર્ણ. તેમાં ‘બાલવય’ પરિપક્વ ધાતુ વગરનું, પુરુષનાં લક્ષણ (દાદી, મૂઠ્ઠા વગેરે) ઉત્પન્ન ન થયાં હોય તેવું, કામગતાભયુ, કલેશ સહન ન કરી શકનાર, સંપૂર્ણ બળ વગરનું તથા ધણુંબરું કંઈ ધાતુવાળું ૧૬ વર્ષ સુધીનું કહેવું છે; અને વધે જતા ધાતુના ગુણવાળું પણ ધણુંબરું અસ્થિર ચિત્તવાળું, ૩૦ વર્ષ સુધીનું કહેવું છે. બળ-વીર્ય-પૌરુષ-પરાક્રમ-ઘ્રહણ-ધારણ-સ્મરણ-વચન-વિજ્ઞાન

અને સર્વ ધાતુના ગુણની સમાનતાવાળું, બળવાળું, સ્થિર સત્ત્વવાળું અને ૬૬ સર્વ ધાતુના ગુણવાળું, મોટે ભાગે પિત્ત ધાતુવાળું, ૬૦ વર્ષ સુધીનું, ‘મધ્યવય’ કહેવું છે. એ પછીનું, ઓછાં થતાં ધાતુ, ઇન્દ્રિયો, બલ, વીર્ય, પૌરુષ, પરાક્રમ, ઘ્રહણ, ધારણ, સ્મરણ, વચન અને વિજ્ઞાનવાળું ભ્રષ્ટ થતા ધાતુઓના સમૂહવાળું, મોટે ભાગે વાયુ ધાતુવાળું ક્રમાનુસાર ૧૦૦ વર્ષ સુધીનું ‘જીર્ણવય’ કહેવાય છે. આ કાળમાં આયુષ્યનું પ્રમાણ ખરેખર ૧૦૦ વર્ષનું છે. છતાંયે ૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે કે ઓછાં વર્ષ જીવનાર મનુષ્યો પણ હોય છે. વિકૃતિ સિવાયના પ્રકૃતિ વગેરે બલભેદોથી અને લક્ષણથી તેઓની આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણીને વચને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી દેવું. ૧૨૨

ચલભેદ જોઈને ઔષધ કરવું જોઈએ—

એ પ્રમાણે વિકૃતિ સિવાયના પ્રકૃતિ વગેરે ભાવોનાં અવર-મધ્ય અને અવર વિભાગ પ્રમાણે બળ-વિશેષના વિભાગ કરવા. વળી વિકૃતિનાં ત્રણ જાતનાં બળ પ્રમાણે ત્રણ જાતનાં દોષનાં બળનું અનુમાન કરાય છે. તેથી ઓસડના તીક્ષ્ણ, મૃદુ અને મધ્ય વિભાગ પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પાડી, દોષ પ્રમાણે ઓસડ યોજવું જોઈએ. ૧૨૩

આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવા માટે શરીરની પરીક્ષા—

આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવા માટે વળી ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં અને ‘જાતિમૂલીય’ અધ્યાયમાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે. ૧૨૪

ઋતુના ભેદ પ્રમાણે કાલનો વિભાગ—

કાળ વળી સંવત્સર અને રોગભરી સ્થિતિ છે. તેમાં તે તે કાર્યને અનુકૂળિતે સંવત્સરના એ, ત્રણ, છ, ખાર અને એથી વળી વધારે રીતે વિભાગ કરી શકાય છે. તેના અહીં અત્યારે છ વિભાગ કરી કાર્યનો ઉપદેશ કરવામાં આવશે. હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા એ શીત, ઉષ્ણ, અને વરસાદનાં લક્ષણવાળી ત્રણ ઋતુઓ છે. તેઓની વચ્ચે બીજી ત્રણ સાધારણ લક્ષણવાળી ઋતુઓ—પ્રાવૃટ્, શરદ અને વસંત છે. પ્રાવૃટ્ એટલે અપાહ શ્રાવણની વૃષ્ટિપ્રથમ કાળ. તેની જોડાને ૩ વર્ષા. એ પ્રમાણે શરીરનાં સંશોધનને અનુકૂળિતે ઋતુઓના છ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧૨૫

કઈ ઋતુમાં વમન વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરવી અને કઈ ઋતુમાં નિવૃત્તિ કરવી—

તેમાં સાધારણ લક્ષણોવાળી ઋતુઓમાં વમનાદિકની પ્રવૃત્તિ કરાય છે. ખીજી ઋતુઓમાં નિવૃત્તિ કરાય છે. કારણકે સાધારણ લક્ષણોવાળી ઋતુઓ ઠંડી, ગરમી અને વરસાદનાં ઓછાં પ્રમાણવાળી હોવાથી અતિશય સુખકારક અને શરીર તથા ઔષધોમાં ફેરફાર કરનારી હોતી નથી. જ્યારે ખીજી ઋતુઓ અતિશય ઠાંડ, તડકા અને વરસાદવાળી હોવાથી બહુ દુઃખદાયક અને શરીર તથા ઔષધોમાં ફેરફાર કરનારી હોય છે. ૧૨૬

તેમાં હેમન્તમાં ખરેખર અતિશય ઠંડી લાગવાથી શરીર અસુખવાળું, અતિ ઠંડો પવન લાગેલું, પ્રકુપિત થયેલા દોષવાળું અને રોકાયેલા દોષવાળું થાય છે; અને સંશોધન માટેનું ઉષ્ણ સ્વભાવનું ઓસડ પણ ઠંડીની અસરથી મન્દવીર્ય થઈ જાય છે. તેથી તેઓના એટલે શરીરના અને ઓસડના સંયોગમાં સંશોધન યોગ્ય અસર કરી શકતાં નથી અને શરીરમાં વાતનો ઉપદ્રવ થાય છે. ગ્રીષ્મમાં વળી બહુ ગરમીની અસરથી શરીર અસુખવાળું, બિનાં પવન અને તડકા લાગેલું, અતિશયિય થયેલું અને અતિશય પીગળેલા દોષવાળું થાય છે; અને સંશોધન માટેનું ઉષ્ણ સ્વભાવનું ઓસડ, ઉષ્ણતામાં લગવાથી વધારે તીક્ષ્ણતાને પામે છે. તેથી તેઓના યોગમાં સંશોધન અતિયોગવાળું થઈ પડે છે અને શરીરમાં તરસનો ઉપદ્રવ થાય છે. વર્ષામાં વળી આકાશ વાદળાંઓના સમૂહથી છવાયેલું, સૂર્ય-ચંદ્ર અને તારાઓ જેમાં દેખાતા નથી એવું અને ધારાઓભર્યું હોવાથી તથા પૃથ્વી કાદવવાળાં પાણીના થરથી છાયેલી હોવાથી તેમજ પ્રાણીઓ અતિશય બીનાં જેવાં શરીરવાળાં હોવાથી તથા બધાંયે ઔષધોના સમૂહનો સ્વભાવ પાણી અને વરસાદથી જોડાયેલા પવનના સંસર્ગથી નષ્ટ થયેલ હોવાથી દરદીને વમનાદિક મુશ્કેલીએ થાય છે અને શરીરે લાંબે કાળે અને મોટા પ્રયત્ને માંડ માંડ સ્વસ્થ થાય છે. તેથી જ શીખ્રકારી રોગની ચિકિત્સા કરવાની ન હોય તો હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષાદિક ઋતુઓમાં વમનાદિકની નિવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. પણ શીખ્રકારી રોગની ચિકિત્સામાં તો ચાલતી ઋતુના

ગુણથી વિપરીત કૃત્રિમ ગુણોનો આશ્રય લઈ, ઋતુની જરૂર પ્રમાણે કલ્પના કરી, ઓસડમાં સંયોગ-સંસ્કાર અને પ્રમાણના ફેરફાર કરી, તેને સમાન પ્રમાણ અને વીર્યવાળું કરીને પછી ઉત્તમ યત્નથી સાવધાનીપૂર્વક ઓસડનો પ્રયોગ કરવો. ૧૨૭

આતુરની અવસ્થામાં પણ કાઢ અને ઝકાઢનો નિર્દેશ—

રોગીનો અવસ્થામાં પણ કાર્ય અને અકાર્યની જાણ તમાં કાળ અને અકાળની ઓળખ-જેમદે-આ અવસ્થામાં આ ઓસડનો યોગ્ય વખત નથી અને ખીજનો યોગ્ય વખત છે. અવસ્થાના ભેદથી પણ એ થાય છે. તેથી રોગી અવસ્થામાં પણ કાળ અને અકાળની સંજ્ઞા હોય છે. તેની પરીક્ષા-જેમદે તેના ઓસડના પ્રયોગને માટે વારંવાર રોગીની ખાસ અવસ્થાઓનું નિરીક્ષણ-એ પરીક્ષા છે; કારણ કે યોગ્ય સમયને વટાવી ગયેલું કે જેનો સમય પાક્યો ન હોય તેવું ઓસડ યોગ્યતાં તે કારગત થતું નથી; કારણ કે કાળ જ ઓસડના પ્રયોગની સિદ્ધિને ફળીભૂત કરે છે. ૧૨૮

પ્રવૃત્તિનું વિવરણ—

પ્રવૃત્તિ એટલે ચિકિત્સા કરવી તે. તેનું લક્ષણ-વૈષ્ણ, રોગી, ઔષધ અને પરિચારકનો ચિકિત્સામાં સુમેળ. ૧૨૯

ઉપાયનું વિવરણ—

ઉપાય તે વૈદ્યાદિકની શ્રેષ્ઠતા અને અનુકૂળ સ્થિતિ. તેનું લક્ષણ-વૈદ્યાદિકની કલા પ્રમાણેની ગુણસંપત્તિ અને દેશ, કાલ, પ્રમાણ, સાત્ત્વ અને ક્રિયા વગેરે સિદ્ધિનાં કારણો વડે સરખી રીતે તૈયાર કરેલાં ઔષધને પ્રયોગનું તે. ૧૩૦

આસ આ દશ પરીક્ષભેદો જુદા જુદા પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૩૧

પરીક્ષાનું પ્રયોજન—

પ્રતિપત્તિરોગ એ ખરેખર પરીક્ષાનું પ્રયોજન છે. પ્રતિપત્તિ એટલે જે વિકારને જેની રીતે જાણવો જોઈએ તેવી રીતનું કર્તવ્યસાર. ૧૩૨

વનન વગેરેની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનો ઉપદેશ

સ્મનાદિકની જ્યાં પ્રવૃત્તિ અને જ્યાં નિવૃત્તિ થાય તે વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધિસ્થાનમાં આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. ૧૩૩

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં લક્ષણોના સંયોગમાં શુરુતા અને લઘુતાનો વિચાર કરો ખેમાંથી એક પક્ષ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કારણ કે ચિદ્રિત્સાની બાબતમાં શ્વસોમાં ઉત્સર્ગ એટલે વિધિદ્વારા અને અપગ્રાહકારા બનાવેલા રોગો છે. તેથી શુરુતા અને લઘુતાનો વિચાર કરીને બરાબર નિશ્ચય કરવો એમ કહ્યું છે. ૧૩૪

વનન દ્રવ્યોનો કલ્પ—

હવે વનનાદિકમાં જે ઔષધ દ્રવ્યો ઉપયોગી થાય છે તે હવે પછી કહેયું. જેમકે—મીઠળ, કૃકલેષ, કડવી તુંબડી, કડવાં પાકલેલાં, ઇન્દ્રજવ અને કડવાં તુરિયાનાં ફળો; મીઠળ, કૃકલેષ કડવી, તુંબડી અને કડવાં પાકલેલાંનાં પાંદડાં અને ફલો; ગરમાળો, કુટજ, મીઠળ, વીકળો, પાહા, પાટલા, પીલુડી, મોરવેલ, સાતવલુ, કરંજ, કડવો લીંબડો, કડવાં પરવળ, કાળીજરી, ગળો, ચિત્રો, ઘોળો ખેર, શનાવરી, નાની બેરિંગણી અને સરગવાનાં મૂળના કવાયથી; જેહીમધ, મહુડાં, કાંચનાર, સફેદ કાંચનાર, કદંબ, સમુદ્રફળ, ઘીસોડી, ધૂધરો, રાતોઆકડા અને અથેયના કવાયથી; નાની એલચી, અલકામ્બ, લઘેલા, મોટી એલચી, કાચમીર, તમર, જટામાંસી, વાળો તાલીસપત્ર અને વીરણુના વાળાના કવાયથી; હંશુકાંડ, શેરડી, હંશુવાલિકા, દર્ભ, ધાયાન્દરીકે અને કામ્બુકાના કવાયથી; જાઈ, જાઈની કળા, હળદર, શુરુડળદર, ઘોળી સાટોડી, સાટોડી, મહાસહા અને શુદ્રસહાના કવાયથી; શેમળો, રેડિડો, શીવલુ, રાતના, પેઈ, ઉલાલક, ધામલુ, રાયલુ, દાંતી, સારિવા અને શીગોળાના કવાયથી; પાપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદુ, સરસવ, ક્ષાણિત, દૂધ, ક્ષાર અને લવણનાં પાણીથી; જે પ્રમાણે મળી શકે તે પ્રમાણે અથવા છટ હોય તેમ, સંસ્કાર કરીને વર્તિક્રિયા, ચૂર્ણ, અક્ષલેપ, રતેહ, ક્ષપાય, માંસરસ, રાગ, થૂપ, કાંચિક, દૂધના રૂપે પ્રયોગમાં ઉપયોગી યોગો અને લાડુઓ તથા બીજા લક્ષ્ય પ્રકારો અને વિવિધ યોગો બનાવીને યોગ્યતા પ્રમાણે,

વનનને યોગ્ય માણસને વિધિ પ્રમાણે વનન દેવું. આ પ્રમાણે વનન દ્રવ્યોની કલ્પના ટૂંકામાં કહી. એઓની વિસ્તારબત્તી કલ્પના આગળ ઉપર કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૧૩૫

વિરેચન દ્રવ્યોનો કલ્પ

વિરેચન દ્રવ્યો વળી—કાણું નસોતર, નસોતર, ગરમાળો, લોધર, થોર, સાતલા, શંખિની, દાંતી અને રતનજોતનાં દૂધ, મૂળ, છાંય, પાદડાં, ફૂલ અને ફળ, યોગ પ્રમાણે તે તે દૂધ, મૂળ, છાંય પાન, ફૂલ અને ફળોથી સંયુક્ત કે ત્રિયુક્ત; બાદળી, આસન, અજશુંગી, નાગલા કુધેલી, ગળી અને જેહીમધના કવાયથી; કરંજ, વાકેરી, રયામલતા, કંપીડો, વાવડિંગ અને હંદ્રામણના કવાયથી; પીલુ ચારોળી, દ્રાક્ષ, શીવલુ, ફાલસાં, ખેર, દાડમ, આમળાં, હરડે, બહેડાં, સફેદ સાટોડી, સાટોડી અને શાલવલુ વગેરેના કવાયથી; સીધુ, સુરા, સૌવીરક, તુપોદક, મૈરેય, મેદક, મદિરા, મધુ, મધુકક, ધાન્વામ્લ, મોટાં ખોર, ખોર, ખજૂર અને ચણીખોરનાં મલોથી; દહીં, દહીંનો મંડ અને પાતળી છાંયથી; ગાય.ભેંસ-અકરી તથા ઘેટીનાં દૂધ તથા મૂત્રથી; મળી શકે તે પ્રમાણે અને છળ હોય તે પ્રમાણે સંસ્કાર કરીને ગોળી, ચૂર્ણ, આસવ, ચાટણ, રતેહ કપાય, માંસરસ, થૂપ, કાંચિક, ચવાગૂ, દૂધના રૂપે પ્રયોગમાં ઉપયોગી યોગો અને લાડુઓ તથા અન્ય લક્ષ્ય પ્રકારો અને વિવિધ યોગો બનાવીને યોગ્યતા પ્રમાણે, વિરેચન યોગ્ય માણસને વિરેચન દેવું. આ પ્રમાણે વિરેચન દ્રવ્યોની કલ્પના ટૂંકામાં કહી. એઓની વિસ્તાર-લરી કલ્પના આગળ ઉપર કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૧૩૬.

દ્રવ્યો ભસંચ્ય હોવાથી બાલ્યાપન દ્રવ્યોનો રસથી જ ઉપદેશ—

રોગીઓની તે તે જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં ઘણે ભાગે વપરાતાં જે દ્રવ્યો આરગાપનમાં ઉપયોગી થાય છે તે દ્રવ્યો ઘણાં હોવાથી નામ દઈ દઈને વિસ્તારપૂર્વક કહેવાતાં, અસંખ્ય થઈ જાય. તત્ત્વમાં તો તે નહિ બહુ ટૂંકાચૂંકી કે નહિ બહુ વિસ્તારથી કલ્પનાં યોગ્ય છે; અને જરૂર કેવળ જ્ઞાનનો છે. તેથી તેઓ અહીં રસ પ્રમાણે જ

નિભાગ પાડીને કહેવામાં આવશે. કોળા થયેલા રસોના અંશાશ બળના વિકલ્પ અતિશય ઝાઝા હોવાથી એઓના રસના સંસર્ગના ભેદનો વિસ્તાર અગણિત થાય. તેથી ઉદાહરણ માટે દ્રવ્યોના એક એક ભાગને રસોમાં વહેંચી દઈને એક એક રસથી, નામના સ્થાન માટે, રસ પ્રમાણે ત્રિભાગ પાડીને છ આસ્થાપન રકન્ધો કહેવામાં આવશે. ૧૩૭

‘છ પ્રકારનું આસ્થાપન એક રસવાળું છે’ એમ જે વૈદો કહે છે તે, દ્રવ્યોના રસની ઘણી ભિન્નતાને ધીધે અતિશય દુર્લભ છે. તેથી મધુર, મધુર જેવાં, મધુર વિપાકવાળાં અને મધુર પ્રભાવવાળાં દ્રવ્યોને મધુર ગણીને મધુરસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. તે જ પ્રમાણે બીજાં દ્રવ્યો પણ. ૧૩૮

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી મધુરસ્કન્ધ—

જેવાં કે જવક, અષભક, દોડી, વીરા. ભોંઆમલી, કાકાલી, કીરકાકાલી, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, શાલપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ગરુણી, ગળો, મેદા, મહામેદા, કાકડાશીંગી, શીંગોડાં, જિન્નરુહા, કાકિલાક્ષ, અતિચ્છા, આવણી, અલમ્બુયા, સહદેવા, ખપાટ, શકરા, કીરવિદારી, બલા, અતિબલા, વિદારી, કીરવિદારી કુદ્રસહા, મહાસહા વરધારી, આસન, ઘોળી સટોડી, સટોડી, બીલી ભોરીંગણી, ભોરીંગણી એરંડો, શેરડીનાં મૂળ, ગોખરુ, સહર્ષા, શતાવરી, મુવા, મધૂકપુષ્પી, જેઠીમધ, મધૂલિકા, ક્ષુદ્ર, ખજૂર, ફાલસાં, કૌવચ, કમળકાકડી, ઝીણુકી મોથ, રાજકશેરુક, રાયણુ, નિર્મળી, શીવણુ, શીતલા, આસમાની કૂલનો કાંટાસંરિયો, તાડ અને ખજૂરનું મરતક, શેરડી, ધક્કુ-વાલિકા, દર્ભા, કુશ, કાશ, શાલિ, ધામ્યાગરીઊં, ધકડ. શરમ્બ, નાગલા દુધેલી, ખપાટ, શકતરુ. ઉલટકંબલ, ધણસર, એકલકંટો, હંસરાજ, સીંધેરી, પેટિકા, કીરલતા, કપોલવલ્લી, નાની એલચી, સોમલતા, સારિવા, જેઠીમધ; એઓની અને એવી જાતનાં બીજાં મધુર વર્ગમાં ગણાવેલાં ઔષધદ્રવ્યોમાંથી, કાપી શકાય તેવાં કટકે કટકા કરીને અને ખાંડી શકાય તેવાંને અણુ જેવાં ખાંડીને, પાણીથી ઘોળીને, સારી પેઠે ઘોળેલાં વાસણમાં નાખીને, અરધાં પાણીવાળાં દૂધથી ધાર કરીને કઠ્ઠીથી સતત હલાવે જતાં તેને તૈયાર કરવું. તેમાં લગભગ

જોઈએ તેટલું પાણી રહેતાં અને ઔષધીઓનો રસ આવી જતાં તથા દૂધ બહુ ન બળે તેમ વાસણ ઘઈને સારી રીતે ગાળી લીધેલું તે દૂધ નવશેકું, ઘી-તેલ વસામ-જી-લસણ અને ક્ષાણિત મેળવી વાતવિકારવાળાને વિધિ બાળનાર વૈદે વિધિપુરઃસર અસ્તિ દેવી; અને પિત્તવિકારવાળાને મધ અને ઘી મેળવી હંકું કરીને વિધિ પ્રમાણે અસ્તિ દેવી, આ પ્રમાણે મધુરસ્કન્ધ પૂરો. ૧૩૯

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી અમ્લસ્કન્ધ—

અળો, અંબોડો, નાતું ફણુસ, કરમદાં, ક્રકમ, અમલવેત, મોટાં બોર, બોર, દાડમ, ચકોતરુ, ગંડીર, આંમળાં, નન્દીવૃક્ષ, શીતક, આંબલી, લોણુ, નારંગી, જંગલી આંબો અને ધામણનાં ફળો; અંબોડો, આસોતરો, ખાટી છુણી, ચાર પ્રકારની આમલી, જે પ્રકારનાં કાચાં અને સૂકાં બોરનાં પાન તથા ગામડી અને જંગલી જે પ્રકારની અમ્લિકાનાં પાન; તથા સુરા, સોવીરક, તુષોદક, મૈરેય, મેદક, મદિરા, શુકત, શીધુ, દર્ભા, દહીનો મંડ, જાશ અને ધાન્યામ્લ વગેરે આસવદ્રવ્યો; એઓના અને એરી જાતનાં બીજાં અમ્લવર્ગમાં ગણાવેલાં ઔષધદ્રવ્યોમાંનાં કાપવા લાયકને કટકે કટકા કાપીને અને ખાંડવા લાયકને અણુ જેવા ખાંડીને, વાસણમાં પ્રવાહીઓથી સીંચી, સાધી ગાળીને, યોગ્ય રીતે તેલ, વસા, મજાન, લવણ અને ક્ષણિત મેળવીને, વિધિ બાળનાર વૈદે વાતવિકારવાળાને વિધિ પ્રમાણે નવશેકી અસ્તિ આપવી. આ પ્રમાણે અમ્લસ્કન્ધ પૂરો. ૧૪૦

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી લઘુસ્કન્ધ—

સૈંધવ, સંચળ, કાલલવણ, બિડલવણ, પાકયલવણ, આનૂપ-કૂચ-વાલુક ઔલ-મોલક-સામુદ્ર-રોમક-ઔલ્લિ-ઔપર પાટયક અને પાંશુજ-એ પ્રકારનાં તથા બીજાં લવણ-વર્ગમાં ગણાવેલાં લવણોને. તેમાં સ્નેહ મેળવીને, ખાંડા દ્રવો અને ગરમ પાણી સાથે વિધિ બાળનાર વૈદે વાત-વિકારવાળાને વિધિ પ્રમાણે નવશેકી અસ્તિ આપવી. આ પ્રમાણે લવણસ્કન્ધ પૂરો. ૧૪૧

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી કટુસ્કન્ધ—

પીપર, પીપરીમૂળ, ગજપીપર, ચવક, ચિત્રક, આદુ, મરી, બોડી અજોદ, આદુ, વાવડિંગ, કાથમીર, પીડુ, તેજવતી,

એલચી, કદ, બિલામાના ફળીઆ, હિંગ, દેવદાર, મૂળા, સરસવ, લસણ, કરંજ, સરગવો, મીઠો સરગવો, અન્નમોદ, રોહિંધ ધાસ, તુલસી, સુરસ, રાનતુલસી, ગંદીર, કાલમાલક, પર્ણાસ, નાક છીંકણી, ડમરો અને દારૂ, મૂત્ર તથા પિત્ત; આ અને આ જાતનાં કટુકરકંધમાં ગણાવેલાં બીજાં ઔષધદ્રવ્યોને કાપવા લાયકના કટકા કરીને અને ખાંડવા લાયકને અણુ જેવાં ખાંડીનો ગોમૂત્ર સાથે સાધીને અને ગાળીને, જોઈતાં મધ, તેલ અને લવણ ભેળવીને, વિધિ જાણનાર વૈદ્યે ક્ષત્રિફારવાળાને વિધિપુરઃસર નવશેકા બસિત દેવી. આમ કટુકરકંધ પુરો. ૧૪૨

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી તિક્તસ્કન્ધ—

ચન્દન, જટામાંસી, ગરમાળો, કરંજ, લીમડો, તેજફળ, ઇન્દ્રજવ, હળદર, હાસુલળદર, નાગરમોથ, મોરવેલ, કરિયાણુ, કડુ, રોહણ, ત્રાયમાલુ, કારેલી કેરડાં કરેણ, કેવુક, લાલ સાટોડી, અરડૂશી, ખડખાલી, કંકોડાં, રીંગણાં, કંકંશ, પીલુડી, કાંકાદુમ્બ, રિકા, કાળીછરી, અતિવિષ, કડવું પરવળ, કુલક, પાક, ગળો, નેતરનો અગ્રમાગ, વાળુંજ, વીકળો, બકુલ, ખેર સાતવણુ, જાઈ, આકડો, બાવચી, વજ, તગર, અગર, વાળો અને વીરણુનો વાળો; આ અને આવી જાતનાં તિક્તવર્ગમાં ગણાવેલાં બીજાં ઔષધોને કાપવા લાયકના કટકા કરી, ખાંડવા ચોખ્ખેને અણુ જેવાં ખાંડી, જલથી ધોઈ અને પાણી રેડી તૈયાર કરી, ગાળીને, જોઈએ તે પ્રમાણે મધ, તેલ અને લવણ ભેળવી વિધિ જાણનાર વૈદ્યે ક્ષત્રિફારવાળાને વિધિપૂર્વક નવશેકા બસિત દેવી. વિધિ જાણનારે પિત્તવિકારવાળાને મધ અને ઘી ભેળવી ઠંડી બસિત વિધિપૂર્વક દેવી. આમ તિક્તસ્કંધ પુરો થયે. ૧૪૩

આસ્થાપનમાં ઉપયોગી કષાયસ્કન્ધ—

ધઉંલા, સારિવા, આંખાની ગોટલી, વેણીવેલ, ટેંટુ, લોધર, મેચરસ, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, લારંગમૂળ, પકકેસર, જાંબુ, આંબો, પીપ્પો, બિલામા, અખટા, કાળિઓ સરસ, સીસમ, ખેર, ટીંબરવો, ચારેળી, ખેર, ખેર, સાતવણુ, અશ્વકર્ણુ તંબુલ, અખનું, હરમો બાવળ, ચણકબામ, કેવડીમોથ, કદંબ, સાલેકુ મવેડી, કાકા, ઝીલુકી મોથ, રાજકશેર, કાચળ, વાંસ, પદ્મક, અશોક, શાળ, ધાવડો, શાલ, ભોજપત્ર, શણ,

અન્નમોદ, ગુગળ, ખીજડી, દેવદાર, વરી, સુરંગી, સફેદ કામર, સ્ફૂજક, બહેડાં, કુંભી, કમળકાકડી, કમળના દંડના તંતુ, મૃણાલ, તાડ, ખજૂર અને તરુણુ; આ અને આવી જાતનાં કષાયવર્ગમાં ગણાવેલાં બીજાં ઔષધદ્રવ્યોને કાપવા લાયકને કટકે કટકા કરીને અને ખાંડવા લાયકને અણુ પ્રમાણે ખાંડીને, ધોઈને, પાણી રેડી, પકાવી, ગાળીને, જોઈએ તે પ્રમાણે મધ-તેલ અને લવણ ભેળવી વિધિ જાણનાર વૈદ્યે ક્ષત્રિફારવાળાને વિધિ પ્રમાણે નવશેકા બસિત દેવી. અને પિત્તવિકારવાળાને મધ અને ઘી ભેળવી વિધિ જાણનારે ઠંડી બસિત દેવી. આમ આ કષાય-સ્કંધ પુરો. ૧૪૪

અહીં કહેલ છ વર્ગો દરેક જગ્યાએ ઉપયોગી છે—

તે બાળ્યતમાં શ્લેષ્મા—

આસ્થાપનને અનુલક્ષીને રસભેદથી જે આ છ વર્ગો કહેવામાં આવ્યા છે તેને સાર્વયૌગિક એટલે સર્વ સ્થાને લાગુ પડનાર જાણવા. ૧૪૫

જે રોગોમાં આસ્થાપન હિતકર છે તે સર્વ રોગમાં જાણનાર વૈદ્યે સંપૂર્ણપણે પ્રયોજેલા પદ્ધતિ સર્વ રોગોને કાણુમાં લે છે. ૧૪૬

જે જે વિકારોની શાંતિ માટે જે જે દ્રવ્યવર્ગો કહેલા નથી તે તે દ્રવ્યવર્ગો તે તે વિકારોના પ્રકાપ કરનારા છે. ૧૪૭

આ પ્રમાણે આ છ આસ્થાપન સ્કંધો રસ પ્રમાણે વિભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યા. ૧૪૮

ઝહાપોહ જાણનાર વૈદ્યે આ સ્કન્ધોમાં પણ પ્રણેપ અને અપણેપ કરવાં જોઈએ.

અમુક સ્કંધમાં કહેલું હોય તો પણ જે જે દ્રવ્ય યૌગિક ન લાગે તે તે દ્રવ્ય તે સ્કંધમાંથી બુધ્ધિમાન વૈદ્યે કાઢી નાખવું; અને કહ્યું ન હોય છતાં પણ જે યૌગિક લાગે તેનું તેનું વિધાન દરેક જાણનારે જોઈએ. યોગ્યા-યોગ્યતા વિચાર કરી એક વર્ગને બીજા વર્ગ સાથે કે અનેક વર્ગ સાથે પણ ભેળવવો. જેવી રીતે સિદ્ધકને ફરવું અને ખેડનારાને બીજા તેવી રીતે બુધ્ધિમાન મનુષ્યોને શાસ્ત્રનું સૂત્ર નાનું હોય તોપણ ઘણું જ્ઞાન આપનારું થાય છે. તેથી કોઈ ઔષધ કાઢવું કે નાખવું એ બાળ્યતમાં તર્ક, વિતર્ક અને વિચાર બુધ્ધિમાન

મનુષ્યો માટે જ છે. મન્દશુષ્કિવાળાઓને તો કહ્યા પ્રમાણે આલવાનું જ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે કહેલો માર્ગ અનુસરનાર વૈદ્ય સાધારણ રીતે પોતાનું કામ પાર પાડે છે અથવા તો ઉદાહરણના બહુ ટૂંકાપણથી કે વિસ્તારથી કોષ્ટકવાર કાર્યને બગાડે છે. ૧૪૯

અનુવાસનનાં દ્રવ્યો—

અહીંથી આગળ હવે અનુવાસન દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા કરશું. અનુવાસન એટલે સ્નેહ જ. સ્નેહ એ પ્રકારના છે—સ્થાવરાત્મક અને જંગમાત્મક. તેમાં સ્થાવરાત્મક સ્નેહ તૈલ (તલનું તૈલ) અને અતૈલ (તલ સિવાયનું તૈલ). તે બેઉને તૈલ ઠરાવીને જ ઉપદેશ કરશું; કારણ કે સર્વમાં તૈલની પ્રધાનતા છે. જંગમાત્મક વળી—વસા, મજ્જા અને ઘી છે. અનુવાસનને યોગ્ય વાત અને કફના વિકારોમાં તે તૈલ-વસા-મજ્જા અને ઘીમાંનું દરેક પૂર્વતા અનુસાર શ્રેષ્ઠ છે અને પિત્તના વિકારોમાં ઉત્તરૈત્તર શ્રેષ્ઠ છે; અને સંસ્કાર કરવાના ભેદથી સર્વેય સ્નેહો સર્વેય વિકારોમાં યૌગિક થાય છે. ૧૫૦

શિરોવિરેચનનાં દ્રવ્યો

શિરોવિરેચન દ્રવ્યો વળી—અધેડો, પીપર, મરી વાવડિંગ, સરગવો, શિરીષ, ધાણા, પીલુ, જીરું, ખેડી અન્નમોદ; રીંગણાં, ગોટી એલચી, નાની એલચી અને ચણકબાબનાં ફળો; તુલસી, મુરસ, રામતુલસી, ગંડીર, કાલમાલક, પર્ણાસ, નાકછીંકણી, ડમરો, હળદર, આદુ, મૂળા, લસણ, અરણી અને સરસવનાં પાન; રાતો આકડો, ઘોળો આકડો, કંક, ઘણસર, વજ, અધેડો. ઘોળી ગરણી, માલકાંગણી, ઇંદ્રામણાં, શમક, બિંધાકૃષી, ખાજવણી, આઢી અને અતિવિષનાં મૂળ; હળદર, આદુ, મૂળા અને લસણના કંદ; લોધર, મીંદળ, સખતપર્ણ, લીમડો અને આકડાંનાં ફલ; દેવદાર, અણુરુ, ચીલ, શાલેડી, મવેડી, અસન અને દિંગના ગુદ; તેન્નેવતી, તજ, ઇગોરિયું, સરગવો, બીલી ભોરીંગણી અને ભોરીંગણીની છાલ છે. ફળ-પાન-મૂળ-કંદ-ફલ-ગુદ

અને છાલના આશ્રયભેદથી શિરોવિરેચન સાત જાતનાં છે; અને ઇન્દ્રિયોને નુકસાન ન કરે તેવાં લવણ-કંકુ-તિક્ત અને કપાય દ્રવ્યો તથા યોગ અનુસાર તૈયાર કરેલાં, બીજાં ન કહેલાં દ્રવ્યો પણ શિરોવિરેચન માટે બતાવવામાં આવે છે. ૧૫૧

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં શ્લોકો—

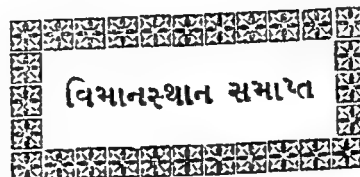
શાસ્ત્ર-આચાર્ય અને શિષ્યની પરીક્ષા તથા કારણ, ભણવા અને ભણાવવાના વિધિ અને વળી સંભાષા-વિધિ, ચુસ્તમાત્રોસ વાદમાર્ગનાં પદો, કારણાદિક બીજાં દશ પદો, તાત્ત્વિક રીતે, વમનાદિકમાં પરીક્ષા વગેરે નવ પ્રશ્નો—એ સર્વ ‘રોગભિષગિજ્ઞતીય’ વિમાનમાં પ્રકાશિત કર્યાં છે. ૧૫૨-૧૫૪

બહુ પ્રકારનાં વાક્યોથી વિચિત્ર, મનોરમ અર્થવાળા, બહુ પ્રકારના શુભ શબ્દોની સંધિથી યુક્ત અને પ્રતિપક્ષીઓના બહુ પ્રકારના વાદનું ખંડન કરનાર બહુ પ્રકારનો આ વિષયસમૂહ અહીં કહ્યો છે. ૧૫૫

બહુ પ્રકારના હેતુથી યુક્ત અને પ્રતિપક્ષીના મન અને વાદનું ખંડન કરનાર આ જ્ઞાનને જાણી જનાર મનુષ્ય પ્રતિપક્ષીના ખંડનવાદમાં ફસાતો નથી અને પ્રતિપક્ષીઓના વચનથી હરાવી શકતો નથી. ૧૫૬

દોષાદિ સર્વેય ભાવોનું હેતુપૂર્વક સારું જ્ઞાન આપતું હોવાને લીધે, વિભાગ પ્રમાણે દરેક વિમાન કહ્યું છે; તેથી તેની નિરુક્તિ યથા જાય છે. ૧૫૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં વિમાનસ્થાનમાં ‘રોગભિષગિજ્ઞતીય’ વિમાન આક્રમો નામક અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮ (અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં આટલી અવધિ સુધી વિમાનોનાં સ્થાનનું સમર્થન કર્યું.)

વિમાનસ્થાન સમાપ્ત

ચરક સંહિતા.

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

કતિધાતુરુધીય શારીર

કતિધાતુરુધીય શારીર અવ્યાયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી : કતિધાતુરુધીય’ નામક શારીરનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

પુરુષ વગેરે સંવંધમાં અભિવેશના પ્રશ્નો—

હે બુદ્ધિમાન, ધાતુભેદ પ્રમાણે પુરુષ કેટલા પ્રકારનો છે ? પુરુષને કારણ કેમ કહે છે ? પુરુષનું ઉત્પત્તિકારણ શું છે ? ૩

તે પુરુષ જ્ઞાનરહિત છે કે જ્ઞાની છે ? તેને નિત્ય કે અનિત્ય ખતાવવામાં આવ્યો છે ? પ્રકૃતિ શી છે ? ત્રિકારો કયા કયા છે ? પુરુષનું લક્ષણ શું છે ? ૪

આત્મજ્ઞાનીઓ આત્માને ક્રિયારહિત, સ્વતન્ત્ર, વશ રાખનાર, સર્વગત, વિશુ, ક્ષેત્રજ્ઞ તથા સાક્ષી કહે છે. ૫

હે ભગવન, તે નિષ્ક્રિય આત્માને ક્રિયા કેવી રીતે હોય ? જો તે સ્વતન્ત્ર હોય તો અનિષ્ટ યોનિઓમાં તે શા માટે ઉત્પન્ન થાય છે ? ૬

જો તે વશી હોય તો દુઃખકર ભાવોથી બદલાતો કેમ આક્રાન્ત થાય છે ? અને સર્વગત હોવા છતાં સર્વ વેદનાઓને કેમ જાણતો નથી ? ૭

જો આત્મા વિશુ એટલે સર્વવ્યાપક હોય તો પર્વત કે દિવાલની પાછળ છુપાયેલી વસ્તુને કેમ દેખતો નથી ? ક્ષેત્રજ્ઞ અને ક્ષેત્રમાં પહેલું શું છે એમ સંશય થાય છે. ૮

કારણ કે જાણવા યોગ્ય ક્ષેત્ર વિના પહેલાં ક્ષેત્રજ્ઞ સંભવી શકે નહિ; અને જો ક્ષેત્ર પહેલું હોય તો ક્ષેત્રજ્ઞ અનિત્ય ગણાય. ૯

જો તે સાક્ષીભૂત હોય તો તે કાનો સાક્ષી છે ? કારણ કે તેના સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી. અને નિર્વિકારી આત્માને સુખદુઃખાદિ વેદનાન્ય ખાસ અસર કેમ હોઈ શકે ? ૧૦

હે ભગવન, ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણ પ્રકારની વેદનાઓમાંથી વેદ રાગીની કઈ વેદનાની ચિકિત્સા કરે છે ? ૧૧

ભવિષ્યની વેદના અપ્રાપ્ત છે, ભૂતકાલીન વેદના પાછી આવતી નથી અને વર્તમાન વેદનાની સ્થિરતા નથી; માટે જ પીડાનો સંશય રહે છે કે વેદ કઈ વેદનાની ચિકિત્સા કરે ? ૧૨

વેદનાઓનું કારણ શું છે ? તેઓનું આશ્રયસ્થાન શું છે ? આ સર્વ વેદનાઓ સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ કયા પામે છે ? ૧૩

સર્વજ્ઞ, સર્વત્યાગી, સર્વસંયોગથી મુક્ત, એક અને પ્રશાન્ત ભૂતાત્મા કયા લક્ષણોથી જાણી શકાય છે ? ૧૪

અગ્નિવેશનું આ વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, શાન્ત આત્માવાળા પુનર્નરુપો બન્યા વળે કહ્યું. ૧૫

આકાશાદિ પાંચ મહાભૂત તથા છઠી ચેતના ધાતુ-આ
છ ધાતુઓના સમુદાયને પુરુષ કહે છે; એકલી ચેતના
ધાતુને પણ પુરુષ કહેલ છે. ૧૬

ધાતુભેદ પ્રમાણે પુરુષના ભેદો—

૧) ધાતુભેદથી ચોવીશ તરવોના રાશિને પુરુષ કહે
છે; મન, દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ઇન્દ્રિયવિષયો અને અષ્ટ
ધાતુવાળી પ્રકૃતિ-એ ચોવીશ ધાતુ કે તરવો છે. ૧૭

મનનું લક્ષણ—

જ્ઞાનનો અભાવ અને ભાવ હોવો એ જ મનનું
લક્ષણ છે. કારણ કે આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો
સંયોગ હોવા છતાં, મનનું અસાન્નિધ્ય હોવાથી જ્ઞાન
થતું નથી; અને તે સર્વ સાથે મનનો સબંધ થાય તો
જ્ઞાન થાય છે.

મનના ત્રે ગુણો—

અણુત્વ અને એકપણું એ બે મનના ગુણો કહ્યા
છે. ૧૮, ૧૯

મનના અર્થો—

ચિન્ત્ય, વિચાર્ય, ઊભ, ધ્યેય, સંકલ્પ અને
અન્ય જે મનથી જાણવા યોગ્ય હોય તે સર્વને મનના
વિષય કહ્યા છે. ૨૦

મનનું કર્મ—

ઇન્દ્રિયો પર અધિષ્ઠાતાપણું, અહિતકર્મોથી પોતાનો
નિગ્રહ, તર્ક અને વિચાર એ મનનું કર્મ છે. તદ્વંતર
બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૧

બુદ્ધિનું લક્ષણ—

મનોયુક્ત ઇન્દ્રિય ચેતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.
પછી મનથી તેના વિષયના ગુણ કે દોષનો વિચાર
થાય છે. પછી તે વિષયમાં જે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ
થાય છે તે બુદ્ધિથી પુરુષ બુદ્ધિપૂર્વક બોલવા કે કર્મ
કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૨, ૨૩

દશ ઇન્દ્રિયો—

ત્રીત્રાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં આકાશાદિ પોતપોતાનાં
ભૂતની પ્રધાનતા હોય છે; જે ઇન્દ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિ પ્રવર્તે
છે તે પોતાનાં કર્મોથી અનુમાનાદ્વારા જાણી શકાય છે. ૨૪

(૧) બે હાથ, (૨) બે પગ, (૩) ગુદ, (૪) ઉપસ્થ,
(૫) જિહ્વા-એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. પગ ચાલવામાં, ગુદ
તથા ઉપસ્થ મત્રમૂતના ત્યાગ માટે, હાથ પકડવામાં કે
ધારણ કરવામાં વપરાય છે; વાગિન્દ્રિયને જિહ્વા કહે
છે; સત્યવાણી એ જ્યોતિ અને અનૃત વાણી એ અધકાર
સ્વરૂપ છે. ૨૫, ૨૬

પંચમહાભૂત અને તેના ગુણો —

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી- એ પાંચ
મહાભૂતો છે; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ
તેના ગુણો છે. ૨૭

તેમાં પ્રથમ ધાતુ આકાશ એકગુણવાળું છે; પછીના
પ્રત્યેક ભૂતમાં એક એક ગુણની વૃદ્ધિ થતી જાય છે;
ગુણીઓમાં પોતપોતાના ખાસ ગુણ ઉપરાંત પૂર્વવર્તી
ભૂતના ગુણ ક્રમશઃ વધતા જાય છે. ૨૮

ભૂતોનું અસાધારણ લક્ષણ—

પૃથ્વી, જલ, વાયુ, અને અગ્નિનાં ક્રમશઃ ખરતવ,
પ્રવતન, ચલતા, અને ઉજ્જ્વલતા-એ લક્ષણો છે. અપ્રતિહનન કે
અસ્પર્શત્વ એ આકાશનું લક્ષણ કહ્યું છે. ૨૯

આ સર્વ લક્ષણો સ્પર્શનેન્દ્રિયદ્વારા જાણી શકાય છે;
સ્પર્શ અને તેના વિપરીત એટલે સ્પર્શભાવ એ બન્ને
સ્પર્શનેન્દ્રિયથી જ જાણી શકાય છે. ૩૦

શરીરમાં મહાભૂતોના ખરતવાદિ ગુણો ચિત્ત તરીકે
જ કહ્યા છે. શબ્દ આદિ ગુણોને અર્થ કહે છે; ગોચર
તથા વિષય તેના પર્યાયો છે. ૩૧

બુદ્ધિનું વિવરણ—

પ્રાણીની જે બુદ્ધિ જે ઇન્દ્રિયનો આશ્રય લઈને પ્રવર્તે
છે તે બુદ્ધિ કે તે જ્ઞાનને ઇન્દ્રિયદ્વારા નિર્દિષ્ટ કરાય છે; અને
મનથી ઉત્પન્ન થયેલ બુદ્ધિ મનથી નિર્દિષ્ટ કરાય છે. ૩૨

કાર્ય, ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોના ભેદથી શુદ્ધિઓ બહુ પ્રકારની ક્ષી છે. તેઓમાંની પ્રત્યેક શુદ્ધિ આત્મા, ઇન્દ્રિયો, ગન અને ઇન્દ્રિયના વિષયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૩

જેમ મધ્યમ અંગુલી અને અંગુષ્ઠતલના સંયોગથી ચપટીનો અવાજ ઉદ્ભવે છે, તન્ત્રી, વીણા અને નખના સંયોગથી જેમ ખીંગા પ્રકારનો શબ્દ ઉદ્ભવે છે, તેમ આત્મા, મન, ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગથી વિવિધ પ્રકારની શુદ્ધિ થાય છે. ૩૪

ચોવીશ તત્ત્વવાળા રાગિપુરુષનું લક્ષણ—

શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, મન અને વિષયોના સંયોગને ધારણ કરનાર એ પર છે એમ જાણવું. ચોવીશ ધાતુના આ રાશિને પુરુષ સંજ્ઞા આપી છે. ૩૫

રજસ અને તમસથી યુક્ત પુરુષનો આ સંયોગ અનન્ત છે; પણ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી રજસ તથા તમસનો અભિભવ થતાં તે સંયોગનો અંત આવે છે. ૩૬

આ રાશિપુરુષમાં કર્મ, કર્મફલ, જ્ઞાન, મોહ, સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ, મમતા-એ સર્વ પ્રતિષ્ઠિત છે. જે આ પ્રમાણે યથાર્થ જાણે છે તે મરણ તથા જીવનને જાણી શકે છે; તથા શરીરનો પરંપરાભાવ, ચિકિત્સા અને જે કંઈ જાણનાયોએ છે તે સર્વને જાણી શકે છે. ૩૭, ૩૮

પુરુષનું કારણ—

જો પુરુષ કર્તા અને જ્ઞાતા ન હોય તો જ્યોતિ, અધિકાર, સત્ય, અસત્ય, વેદો તથા શુભ-અશુભ કર્મ એ કાંઈ ન હોય. ૩૯

જો પુરુષ ન હોય તો શરીર, સુખ, દુઃખ, ગતિ, આગતિ, વાણી, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્રો, જન્મ, મરણ, બંધ કે મોક્ષ કાંઈ ન હોય. માટે કારણને જાણનારાઓએ પુરુષને કારણ ગણ્યો છે. ૪૦, ૪૧

જો આત્મા કારણ ન હોય તો જ્યોતિ વગેરે નિષ્પ્રયોજન થાય. આ જડ પદાર્થોમાં આત્મા વિના જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને તે આત્મા ન હોવાથી તે પ્રયોજન વગરનાં થઈ પડે છે. ૪૨

કુંભાર વિના કેવળ માટી, દંડ અને ચાકડાથી ઘડો બની જાય અને ગૃહકાર વિના કેવળ માટી, તૂણ અને કાષ્ઠથી ઘર બની જાય, એમ જે બોલે તે યુક્ત્યાદિ પ્રમાણ વિનાનો અજ્ઞાનથી એમ પણ કહે કે કર્તા વિના કેવળ જડ ઉપકરણોથી સ્વયં મળીને શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. ૪૩, ૪૪

જે સર્વ પ્રમાણોથી પ્રમેય પદાર્થો જાણી શકાય છે, તે સર્વ પ્રમાણોથી 'પુરુષ કારણ છે' એમ જાણી શકાય છે. ૪૫

જે પદાર્થો પહેલાં અનુભવાય છે તે પછી નથી હોતા પણ પરંપરાથી જૂના જેવા નવા લાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને જૂના જેવા હોવાથી તેજ છે એમ કહેવાય છે. એ ક્ષણે ક્ષણે નવા થતા ભાવોનો સ્વામી વગરનો સમુદાય એ જ પ્રાણી. બાકી કર્તા કે ભોક્તા કોઈ પુરુષ નથી એમ કેટલાક માને છે. ૪૬, ૪૭

જે આત્માનો ઉપદેશ નથી કરતા તેઓને માટે કોઈ ખીજ ભાવોએ કરેલાં કાર્યનું પ્રાપ્ત ફલ તેના જેવા ખીજ કોઈ નવા લાવો ભોગવશે, એમ થશે ૪૮

કર્તાનાં કરણો વિવિધ દેખાય છે, પણ કર્તા તો તે જ રહે છે; કરણોથી યુક્ત આ કર્તા સર્વ કર્મોનું કારણ છે. ૪૯

વળી પદાર્થોના નાશમાં નિમેષથી પણ ઓછો કાળ લાગે છે; અને નાશ પામેલા પદાર્થો ફરી ઉત્પન્ન થતા નથી; એકે કરેલું ખીજને પ્રાપ્ત થતું નથી; એમ તત્ત્વજ્ઞોનો મત છે; માટે પ્રાણીઓનાં કર્મ અને ઉપભોગમાં કારણરૂપ નિત્ય પુરુષ હોવો જોઈએ. ૫૦, ૫૧

પ્રાણીઓના અહંકાર, ક્રોધ, કર્મ, દેહાન્તરગતિ અને સ્મૃતિ એ દેહ વિના પણ આત્મા હોવાથી, રહે છે. પર

આત્માનું ઉત્પત્તિકારણ—

પરમાત્મા અનાદિ હોવાથી તેનું ઉત્પત્તિકારણ નથી પણ મોહ, ઇચ્છા અને દ્રેષથી કરેલાં શુભાશુભ કર્મોથી રાશિપુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૩

આત્માનાં જ્ઞત્વ અને અજ્ઞત્વનો વિચાર—

આત્મા જ્ઞાતી છે; કરણો એટલે મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો સાથે યોગ થાય ત્યારે એનું જ્ઞાન પ્રવર્તે છે; કરણો અશુદ્ધ હોય કે કરણો સાથે આત્માનો સંયોગ ન હોય તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૫૪

જેમ મલિન દર્પણ કે કલુષિત જલમાં જેવા છતાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી તેમ ચિત્ત ઢંકાયેલ હોય તો જ્ઞાન ન થાય. ૫૫

મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ કરણો છે. કર્તાના કરણો સાથેના સંયોગથી કર્મ, વેદના અને બુદ્ધિ થાય છે. ૫૬

જૂતામાં એકલો કોઈ કામ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી અને એકલો ફળ ભોગવતો નથી. સર્વ સંયોગથી થાય છે; તેના વગર કંઈ હોતું નથી. ૫૭

કારણ કે ભાવ એકલો હોતો નથી, વળી હેતુરહિત પણ હોતો નથી. શીઘ્ર ગમનશીલ સ્વભાવથી લક્ષિત અભાવ પણ સ્વભાવને તજતો નથી. ૫૮

આત્માનો નિત્યતા અને અનિત્યતા સંબંધી વિચાર—

અનાદિ પુરુષ નિત્ય છે, હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો રાશિ-પુરુષ અનિત્ય છે. જે સત્ અને કારણરહિત છે તે નિત્ય કહેવાય છે ત્યારે હેતુગ્રન્ય હોય તો અનિત્ય કહેવાય છે. ૫૯

વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો નિર્દેશ—

ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા પદાર્થોથી અગ્રાહ્ય છે તે નિત્ય છે. ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા બીજા કોઈ ભાવોથી નિત્યત્વ ક્યારેય પણ સંભવતું નથી; તે નિત્યપુરુષ અચિન્ત્ય અને અવ્યક્ત છે; અને આથી વિપરીત છે તે વ્યક્ત છે. ૬૦

તે અવ્યક્ત આત્મા ક્ષેત્રજ, શાશ્વત, વ્યાપક અને અવિનાશી છે; તેનાથી જે સિદ્ધ છે તે વ્યક્ત છે; હવે બીજા પ્રકારે વ્યક્ત-અવ્યક્ત કહેવામાં આવશે. ૬૧

જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે તે ઐન્દ્રિયક બધું વ્યક્ત છે; પણ એનાથી જે બુદ્ધિ અને અતીન્દ્રિય છે તે અવ્યક્ત, અનુમાનગ્રાહ્ય છે. ૬૨

ઘાઠ પ્રકૃતિઓ—

આકાશાદિ પાંચ ભૂતો, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત અને આત્મા અહંકાર-એ આત્મેભૂતપ્રકૃતિ કહેલ છે અને સોળ વિકારોજ છે. ૬૩

સોઠ વિકારો

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન અને પાંચ વિષયોને વિકારો કહ્યા છે. ૬૪

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વિભાગ—

આમ અવ્યક્ત સિવાયનાં આ સર્વને ક્ષેત્ર કહ્યું છે; અપિચ્છા આ અવ્યક્તને ક્ષેત્રના ક્ષેત્રજ તરીકે જાણે છે. ૬૫

અવ્યક્તમાંથી સહત્ વર્ગેલો ઉત્પત્તિમ—

અવ્યક્તમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિથી મનુષ્ય હું છું એમ માને છે ત્યાર પછી ક્રમશઃ અહંકારથી આકાશાદિ પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

ત્યારપછી સર્વ સંપૂર્ણ અંગવાળો પુરુષ પ્રકટ થતાં ‘ઉત્પન્ન થયો’ એમ કહેવાય છે. તે પુરુષ પ્રકટમાં બુદ્ધિ આદિ ઇષ્ટ ભાવોથી વળી વિયુક્ત બને છે. ૬૭

તે પુરુષ અવ્યક્ત અવસ્થામાંથી વ્યક્ત અવસ્થામાં આવે છે અને પાછો વ્યક્ત અવસ્થામાંથી અવ્યક્ત અવસ્થામાં જાય છે. આમ રજસ અને તમસથી યુક્ત તે પુરુષ ચક્રની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે. ૬૮

ઉદય અને પ્રલય કોના થાય છે.

જેઓને દંદોમાં અતિ રાગ છે, જેઓ અહંકાર-પરાયણ છે, તેઓને ઉદય અને પ્રલય હોય છે; પણ જેઓ દંદ અને અહંકારરહિત છે તેઓને જન્મમરણ નથી. ૬૯

પરમાત્માનાં લક્ષણો.

પ્રાણ, અપાન, નિમેષ વગેરે, જીવન, મનની ગતિ, જીવી જીવી ઇન્દ્રિયોમાં સંચાર, પ્રેરણ, ધારણ, સ્વપ્નમાં બીજા દેશમાં ગતિ, સ્વપ્નમાં મરણ, જાગૃત્તી આંખથી જોવાયેલાંનો ડાખી આંખથી બોધ, ઇચ્છા, દેષ, સુખ, દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને અહંકાર— એ બધાં પરમાત્માનાં લક્ષણો છે. ૭૦-૭૨

આ લક્ષણો જીવતા માણસમાં જ જોવામાં આવે છે; મરેલામાં જોવામાં નથી આવતાં; માટે મહર્ષિઓ તેને આત્માનાં લક્ષણો કહે છે; કારણ કે તે આત્મા જતાં શયન કરે જોતું તે અચેતન અને છે ત્યારે શરીર પાંચ ભૂતો જ બાકી રહેવાથી પંચતત્ત્વ પામ્યું એમ કહેવાય છે. ૭૩, ૭૪

નિષ્ક્રિય આત્માની ક્રિયા—

મન અચેતન અને ક્રિયાયુક્ત છે, આત્મા ચેતનઘટા છે; ત્યારે તે વિષુતો મન સાથે યોગ થાય છે ત્યારે ક્રિયા થઈ એમ દેખાય છે. ૭૫

આત્મા ચેતનાવાળો છે તેથી કર્તા કહેવાય છે; અને મન ક્રિયાયુક્ત છતાં અચેતન હોવાથી કર્તા કહેવાતું નથી. ૭૬

સ્વતંત્ર આત્મા અનિષ્ટ ચેતિમાં જન્મે છે તેનું કારણ—

સર્વ જીવો પોતે ધર્માધર્મપ્રમાણે પોતાકારા પોતાને સર્વ ચેતિઓમાં પ્રાણીથી યોગ છે; કારણ કે એનો પ્રેરક બીજો કેઈ નથી. ૭૭

આત્મા વશી હોવા છતાં દુઃખકર માવોથી આકાન્ત થાય છે—

સ્વેચ્છાધીન પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા તે કર્મ કરે છે જે કરીને તે ક્ષણ ભોગવે છે. તે વશી આત્મા ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ કરે છે અને સર્વાર્થભનો ત્યાગ પણ કરે છે. ૭૮

સર્વગત આત્માને વધી વેદનાનું જ્ઞાન થતું નથી—

શરીર વ્યાપી છતાં આત્મા દેહધારી હોવાથી પોતપોતાનાં સ્પર્શનિદ્રિયયુક્ત શરીરમાંની સર્વ વેદનાઓ બાણે

છે; પણ આત્મા બીજાં શરીરમાં રહેલી બધી વેદના બાણુતો નથી. ૭૯

આત્મા વિશુ હોવા છતાં પણ, પર્વત વગેરે બાઝા બાઝવાથી ન જોઈ શકાતી વસ્તુ જાણી ન શકવાનું કારણ—

એ સર્વગત અને મહાન છે એથી જ એનું વિશુપણ છે અને મનની સમાધિથી આત્મા હંકારેલ વસ્તુને જુએ છે. ૮૦

પણ દેહના કર્મને અનુસરનારાં મન સાથે નિત્ય સંબંધયુક્ત હોવાથી સર્વચોનિગત આત્માને એક ચેતિમાં રહેલી માનવો જોઈએ. ૮૧

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનાં પ્રથમ શું? તેનો ઉત્તર

આત્માને આદિ નથી તેમ ક્ષેત્રપરંપરા પણ અનાદિ છે; માટે તેઓ બન્ને અનાદિ હોવાથી, કાણ પહેલું એ કહી શકાતું નથી. ૮૨

આત્મા સાક્ષી છે—

જ્ઞાનવાન સાક્ષી કહેવાય છે અસ સાક્ષી હોતો નથી; માટે આત્માને સાક્ષી કહ્યો છે. કેમકે સર્વભૂતોના બધા ભાવોનો આત્મા સાક્ષી છે. ૮૩

રાશિપુરુષને જ વેદના થાય છે—

એકલો જ્ઞાતાત્મા લક્ષણોથી કદાપિ બાણી શકાતો નથી. તે એકલા અજ્ઞેય જ્ઞાતાત્માને લિન્નતા હોતી નથી. ૮૪

વેદનાજન્ય વિરોધતા સંયોગપુરુષમાં ઇષ્ટ છે. ત્યાં વેદના નિયત છે ત્યાં વેદનાજન્ય વિભિન્નતા હોય છે. ૮૫

વૈદ્ય ત્રણે કાર્ત્ત્વની વેદનાની કેમ વિકિત્સા કરે છે—

વૈદ્ય ત્રણે કાળની બધી વેદનાઓની ચિકિત્સા કરે છે એમ જે યુક્તિથી કેટલાક કહે છે તે યુક્તિ સાંભળો. ૮૬

‘ફરીને તે માયાનો દુષ્પાવો થયો, ફરીને તે તાવ આવ્યો, ફરીને ખાંસી જોરદાર થઈ અને ફરીને તે હિલ્ટી આવી,’ એ પ્રસિધ્ધ વચનોથી અતીત જ્ઞાતકાળની વેદનાઓનું આવતું

આત્માનાં જ્ઞત્વ અને અજ્ઞત્વનો વિચાર—

આત્મા જ્ઞાતી છે; કરણો એટલે મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો સાથે યોગ થાય ત્યારે એનું જ્ઞાન પ્રવર્તે છે; કરણો અશુદ્ધ હોય કે કરણો સાથે આત્માનો સંયોગ ન હોય તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૫૪

જેમ મલિન દર્પણ કે કુલુપિત જલમાં જોવા છતાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી તેમ ચિત્ત ઢંકાયેલ હોય તો જ્ઞાન ન થાય. ૫૫

મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ કરણો છે. કર્તાનાં કરણો સાથેના સંયોગથી કર્મ, વેદના અને બુદ્ધિ થાય છે. ૫૬

જૂતાત્મા એકલો કાંઈ કામ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી અને એકલો ફળ ભોગવતો નથી. સર્વ સંયોગથી થાય છે; તેના વગર કંઈ હોતું નથી. ૫૭

કારણ કે ભાવ એકલો હોતો નથી, વળી હેતુરહિત પણ હોતો નથી. શીઘ્ર ગમનશીલ સ્વભાવથી લક્ષિત અભાવ પણ સ્વભાવને તજતો નથી. ૫૮

આત્માનો નિત્યતા અને અનિત્યતા સંવંધી વિચાર—

અનાદિ પુરુષ નિત્ય છે, હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો રાશિ-પુરુષ અનિત્ય છે. જે સત્ અને કારણુરહિત છે તે નિત્ય કહેવાય છે ત્યારે હેતુજન્ય હોય તો અનિત્ય કહેવાય છે. ૫૯

વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો નિર્દેશ—

ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા પદાર્થોથી અગ્રાહ્ય છે તે નિત્ય છે. ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા ખીળ કાંઈ ભાવોથી નિત્યત્વ ક્યારેય પણ સંભવતું નથી; તે નિત્યપુરુષ અનિત્ય અને અવ્યક્ત છે; અને આથી વિપરીત છે તે વ્યક્ત છે. ૬૦

તે અવ્યક્ત આત્મા ક્ષેત્રજ, શાશ્વત, વ્યાપક અને અવિનાશી છે; તેનાથી જે ભિન્ન છે તે વ્યક્ત છે; હવે ખીળ પ્રકારે વ્યક્ત-અવ્યક્ત કહેવામાં આવશે. ૬૧

જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે તે ઐન્દ્રિયક બધું વ્યક્ત છે; પણ એનાથી જે બુદ્ધિ અને અતીન્દ્રિય છે તે અવ્યક્ત, અનુમાનગ્રાહ્ય છે. ૬૨

ગાઠ પ્રકૃતિઓ—

આકાશાદિ પાંચ જૂતો, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત અને આત્મા અહંકાર-એ આદ્યને જૂતપ્રકૃતિ કહેવ છે અને સોળ વિકારોજ છે. ૬૩

સોઠ વિકારો

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન અને પાંચ વિષયોને વિકારો કહ્યા છે. ૬૪

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વિભાગ—

આમ અવ્યક્ત સિવાયનાં આ સર્વાંને ક્ષેત્ર કહ્યું છે; આપિઓ આ અવ્યક્તને ક્ષેત્રના ક્ષેત્રજ તરીકે જાણે છે. ૬૫

અવ્યક્તમાંથી મહત્ત્વ વગેરેનો ઉત્પત્તિસ્થ—

અવ્યક્તમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિથી મનુષ્ય હું છું એમ માને છે ત્યાર પછી ક્રમશઃ અહંકારથી આકાશાદિ પાંચ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

ત્યારપછી સર્વ સંપૂર્ણ અંગવાળો પુરુષ પ્રકટ થતાં ‘ઉત્પન્ન થયો’ એમ કહેવાય છે. તે પુરુષ પ્રજ્ઞપમાં બુદ્ધિ આદિ દૃષ્ટ ભાવોથી વળી વિયુક્ત બને છે. ૬૭

તે પુરુષ અવ્યક્ત અવસ્થામાંથી વ્યક્ત અવસ્થામાં આવે છે અને પાછો વ્યક્ત અવસ્થામાંથી અવ્યક્ત અવસ્થામાં જાય છે. આમ રજસ અને તમસથી યુક્ત તે પુરુષ ચક્રની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે. ૬૮

ઉદય અને પ્રલય કોના થાય છે.

જેઓને દંદોમાં અતિ રાગ છે, જેઓ અહંકાર-પરાયણ છે, તેઓને ઉદય અને પ્રલય હોય છે; પણ જેઓ દંદ અને અહંકારરહિત છે તેઓને જન્મમરણ નથી. ૬૯

પરમાત્માનાં લક્ષણો.

પ્રાણ, અપાન, નિમેષ વગેરે, જીવન, મનની ગતિ, બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયામાં સંચાર, પ્રેરણ, ધારણ, સ્વપ્નમાં ખીજ દેશમાં ગતિ, સ્વપ્નમાં મરણ, જમણી આંખથી જોવાયેલાં ડાબી આંખથી બોધ, ઇચ્છા, દ્રેષ, સુખ, દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને અહંકાર—એ બધાં પરમાત્માનાં લક્ષણો છે. ૭૦-૭૨

આ લક્ષણો જીવતા માણસમાં જ જોવામાં આવે છે; મરણમાં જોવામાં નથી આવતાં; માટે મહર્ષિઓ તેને આત્માનાં લક્ષણો કહે છે; કારણ કે તે આત્મા જતાં શયન કરે જોતું તે અચેતન અને છે ત્યારે શરીર પાંચ ભૂતો જ બાકી રહેવાથી પંચતત્ત્વ પામ્યું એમ કહેવાય છે. ૭૩, ૭૪

નિષ્ક્રિય આત્માની ક્રિયા—

મન અચેતન અને ક્રિયાયુક્ત છે, આત્મા ચેતનદાતા છે; ત્યારે તે વિશુનો મન સાથે યોગ થાય છે ત્યારે ક્રિયા થઈ એમ દેખાય છે. ૭૫

આત્મા ચેતનાવાળો છે તેથી કર્તા કહેવાય છે; અને મન ક્રિયાયુક્ત છતાં અચેતન હોવાથી કર્તા કહેવાતું નથી. ૭૬

સ્વતન્ત્ર આત્મા અનિષ્ટ ચોનિમાં જન્મે છે તેનું કારણ—

સર્વ જીવો પોતે ધર્માધર્મપ્રમાણે પોતાદ્વારા પોતાને સર્વ ચોનિઓમાં પ્રાણીથી ચોળે છે; કારણ કે એનો પ્રેરક ખીજે કાઠ નથી. ૭૭

આત્મા વશી હોવા છતાં દુઃસ્વરૂપ માવેથી આકાન્ત થાય છે—

સ્વેચ્છાથી પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા તે કર્મ કરે છે જે કરીને તે ક્ષણ ભોગવે છે. તે વશી આત્મા ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરે છે અને સર્વાર્થભનો ત્યાગ પણ કરે છે. ૭૮

સર્વગત આત્માને વધી વેદનાનું જ્ઞાન થતું નથી—

શરીર વ્યાપી છતાં આત્મા દેહધારી હોવાથી પોતપોતાનાં સ્પર્શનિદ્રિયયુક્ત શરીરમાંની સર્વ વેદનાઓ બાંધે

છે; પણ આત્મા ખીજ શરીરમાં રહેલી બધી વેદના બાંધતો નથી. ૭૯

આત્મા કિમુ હોવા છતાં પણ, પર્વત વગેરે બાકા બાવવાથી ન જોઈ શકાતો વસ્તુ જાણી ન શકવાનું કારણ—

એ સર્વગત અને મહાન છે એથી જ એનું વિશુપણ છે અને મનની સમાધિથી આત્મા હંકારેલ વસ્તુને જુએ છે. ૮૦

પણ દેહના કર્મને અનુસરનારાં મન સાથે નિત્ય સંબંધયુક્ત હોવાથી સર્વચોનિગત આત્માને એક ચોનિમાં રહેલો માનવો જોઈએ. ૮૧

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં પ્રથમ શું? તેનો ઉત્તર

આત્માને આદિ નથી તેમ ક્ષેત્રપરંપરા પણ અનાદિ છે; માટે તેઓ બન્ને અનાદિ હોવાથી, કોણ પહેલું એ કહી શકાતું નથી. ૮૨

આત્મા સાક્ષી છે—

જ્ઞાનવાન સાક્ષી કહેવાય છે અજ સાક્ષી હોતો નથી; માટે આત્માને સાક્ષી કહ્યો છે, કેમકે સર્વજ્ઞતાના બધા ભાવોનો આત્મા સાક્ષી છે. ૮૩

રાશિપુરુષને જ વેદના થાય છે—

એકલો જૂતાત્મા લક્ષણોથી કદાપિ બાંધી શકાતો નથી. તે એકલા અચેત જૂતાત્માને સિન્નતા હોતી નથી. ૮૪

વેદનાજન્ય વિશેષતા સંયોગપુરુષમાં ધષ્ટ છે. ત્યાં વેદના નિયત છે ત્યાં વેદનાજન્ય વિભિન્નતા હોય છે. ૮૫

વૈદ્ય ત્રણે કાઠની વેદનાની જેમ ચિકિત્સા કરે છે—

વૈદ્ય ત્રણે કાળની બધી વેદનાઓની ચિકિત્સા કરે છે એમ જે યુક્તિથી કેટલાક કહે છે તે યુક્તિ સાંભળો. ૮૬

‘ફરીને તે માથાંનો દુખાવો થયો, ફરીને તે તાવ આવ્યો, ફરીને ખાંસી જોરદાર થઈ અને ફરીને તે ઉલટી આવી,’ એ પ્રસિધ્ધ વચ્ચોથી અતીત જૂતાકાળની વેદનાઓનું આવવું

આત્માનાં જ્ઞત્વ અને અજ્ઞત્વનો વિચાર—

આત્મા જ્ઞાની છે; કરણો એટલે મન-બુદ્ધિ-
ઇન્દ્રિયો સાથે યોગ થાય ત્યારે એનું જ્ઞાન પ્રવર્તે છે;
કરણો અશુદ્ધ હોય કે કરણો સાથે આત્માનો સંયોગ
ન હોય તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૫૪

જેમ મલિન દર્પણ કે કલુષિત જલમાં જોવા છતાં
પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી તેમ ચિત્ત ઢંકાયેલ હોય તો
જ્ઞાન ન થાય. ૫૫

મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ કરણો છે.
કર્તાનાં કરણો સાથેના સંયોગથી કર્મ, વેદના અને
અને બુદ્ધિ થાય છે. ૫૬

જૂતાત્મા એકલો કોઈ કામ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી
અને એકલો ફળ ભોગવતો નથી. સર્વ સંયોગથી થાય
છે; તેના વગર કંઈ હોતું નથી. ૫૭

કારણ કે ભાવ એકલો હોતો નથી, વળી હેતુરહિત
પણ હોતો નથી. શીઘ્ર ગમનશીલ સ્વભાવથી લક્ષિત
અભાવ પણ સ્વભાવને તજતો નથી. ૫૮

આત્માની નિત્યતા અને અનિત્યતા સંબંધી વિચાર—

અનાદિ પુરુષ નિત્ય છે, હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો રાશિ-
પુરુષ અનિત્ય છે. જે સત્ અને કારણુરહિત છે તે
નિત્ય કહેવાય છે ત્યારે હેતુજન્ય હોય તો અનિત્ય
કહેવાય છે. ૫૯

વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો નિર્દેશ—

ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા પદાર્થોથી અગ્રાણ છે તે નિત્ય
છે. ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા બીજા કોઈ ભાવોથી નિત્યત્વ
ક્યારેય પણ સંભવતું નથી; તે નિત્યપુરુષ અચિન્ત્ય
અને અવ્યક્ત છે; અને આથી વિપરીત છે તે વ્યક્ત
છે. ૬૦

તે અવ્યક્ત આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ, શાશ્વત, વ્યાપક અને
અવિનાશી છે; તેનાથી જે બિન્ન છે તે વ્યક્ત છે; હવે
બીજા પ્રકારે વ્યક્ત-અવ્યક્ત કહેવામાં આવશે. ૬૧

જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે તે ચૈન્દ્રિયક બધું વ્યક્ત
છે; પણ એનાથી જે શુદ્ધ અને અતીન્દ્રિય છે તે
અવ્યક્ત, અનુમાનગ્રાહ્ય છે. ૬૨

ઝાઝા પ્રકૃતિઓ—

આકાશાદિ પાંચ ભૂતો, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત અને આહ્મો
અહંકાર-એ આહ્મને ભૂતપ્રકૃતિ કહેલ છે અને સોળ વિકારોજ
છે. ૬૩

સોઠ વિકારો

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન અને પાંચ
વિષયોને વિકારો કહ્યા છે. ૬૪

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિભાગ—

આમ અવ્યક્ત સિવાયનાં આ સર્વને ક્ષેત્ર કહ્યું છે;
અપિઓ આ અવ્યક્તને ક્ષેત્રના ક્ષેત્રજ્ઞ તરીકે જાણે છે. ૬૫

અવ્યક્તમાંથી મહત્ત્વ વગેરેનો ઉત્પત્તિક્રમ—

અવ્યક્તમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિથી
મનુષ્ય હું છું એમ માને છે ત્યાર પછી ક્રમશઃ અહંકારથી
આકાશાદિ પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

ત્યારપછી સર્વ સંપૂર્ણ અંગવાળો પુરુષ પ્રકટ થતાં
'ઉત્પન્ન થયો' એમ કહેવાય છે. તે પુરુષ પ્રજ્ઞમાં
બુદ્ધિ આદિ કષ્ટ ભાવોથી વળી વિયુક્ત અને છે. ૬૭

તે પુરુષ અવ્યક્ત અવસ્થામાંથી વ્યક્ત અવસ્થામાં
આવે છે અને પાછો વ્યક્ત અવસ્થામાંથી અવ્યક્ત
અવસ્થામાં જાય છે. આમ રજસ અને તમસથી યુક્ત તે
પુરુષ ચક્રની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે. ૬૮

ઉદય અને પ્રલય કોના થાય છે.

જેઓને દંદોમાં અતિ રાગ છે, જેઓ અહંકાર-
પરાયણ છે, તેઓને ઉદય અને પ્રલય હોય છે; પણ
જેઓ દંદ અને અહંકારરહિત છે તેઓને જન્મમરણ
નથી. ૬૯

પરમાત્માનાં લક્ષણો.

ગ્રાણુ, અપાન, નિમેષ વગેરે, જીવન, મનની ગતિ, બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોમાં સંચાર, પ્રેરણ, ધારણ, સ્વપ્નમાં બીજા દેશમાં ગતિ, સ્વપ્નમાં મરણ, જમણી આંખથી જોવાયેલાંનાં ગ્રાણી આંખથી યોધ, ઇચ્છા, દેષ, સુખ, દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને અહંકાર—એ બધાં પરમાત્માનાં લક્ષણો છે. ૭૦-૭૨

આ લક્ષણો જીવતા માણસમાં જ જોવામાં આવે છે; મરેલામાં જોવામાં નથી આવતાં; માટે મહર્ષિઓ તેને આત્માનાં લક્ષણો કહે છે; કારણ કે તે આત્મા જતાં ક્ષય થઈ જાય તે અચેતન અને છે ત્યારે શરીર પાંચ ભૂતો જ બાકી રહેવાથી પચાવ પાચું એમ કહેવાય છે. ૭૩, ૭૪

નિષ્ક્રિય આત્માની ક્રિયા—

મન અચેતન અને ક્રિયાયુક્ત છે, આત્મા ચેતનદાતા છે; જ્યારે તે વિભુનો મન સાથે યોગ થાય છે ત્યારે ક્રિયા થઈ એમ દેખાય છે. ૭૫

આત્મા ચેતનાવાળો છે તેથી કર્તા કહેવાય છે; અને મન ક્રિયાયુક્ત છતાં અચેતન હોવાથી કર્તા કહેવાતું નથી. ૭૬

સ્વતન્ત્ર આત્મા અનિષ્ટ યોગિમાં જન્મે છે તેવું કારણ—

સર્વ જીવો પોતે ધર્માધર્મપ્રમાણે પોતાકાર પોતાને સર્વ યોગિઓમાં ગ્રાણીથી યોગ છે; કારણ કે એનો પ્રેરક બીજો કોઈ નથી. ૭૭

આત્મા વશી હોવા છતાં દુઃખકર માવેથી આકાન્ત થાય છે—

સ્વેચ્છાથીન પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા તે કર્મ કરે છે જે કરીને તે ફળ ભોગવે છે. તે વશી આત્મા ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરે છે અને સર્વારંભનો ત્યાગ પણ કરે છે. ૭૮

સર્વગત આત્માને વધી વેદનાનું જ્ઞાન થતું નથી—

શરીર વ્યાપી છતાં આત્મા દેહધારી હોવાથી પોતા-પોતાનાં સ્પર્શનેન્દ્રિયયુક્ત શરીરમાંની સર્વ વેદનાઓ બાહ્ય

છે; પણ આત્મા બીજાં શરીરમાં રહેલી બધી વેદના બાહ્યતો નથી. ૭૯

આત્મા વિષુ હોવા છતાં પળ, પર્વત વગેરે બાહ્ય બાવ-વાથી ન જોઈ શકાતી વસ્તુ જાણી ન શકવાનું કારણ—

એ સર્વગત અને મહાન છે એથી જ એનું વિભુપણ છે અને મનની સમાધિથી આત્મા ઠંડાયેલ વસ્તુને બુઝે છે. ૮૦

પણ દેહના કર્મને અનુસરનારાં મન સાથે નિત્ય સંબંધયુક્ત હોવાથી સર્વયોનિગત આત્માને એક યોનિમાં રહેલો માનવો જોઈએ. ૮૧

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં પ્રથમ શું? તેનો ઉત્તર

આત્માને આદિ નથી તેમ ક્ષેત્રપરંપરા પણ અનાદિ છે; માટે તેઓ બન્ને અનાદિ હોવાથી, કાણ પહેલું એ કહી શકાતું નથી. ૮૨

આત્મા સાક્ષી છે—

જ્ઞાનવાન સાક્ષી કહેવાય છે અજ્ઞ સાક્ષી હોતો નથી; માટે આત્માને સાક્ષી કહ્યો છે. કેમકે સર્વભૂતોના બધા ભાવોનો આત્મા સાક્ષી છે. ૮૩

રાશિપુરુષને જ વેદના થાય છે—

એકલો જ્ઞાતાત્મા લક્ષણોથી કદાપિ બાહ્ય શકાતો નથી. તે એકલા અરોધ જ્ઞાતાત્માને સિન્નતા હોતી નથી. ૮૪

વેદનાજન્ય વિશેષતા સંયોગપુરુષમાં ઇષ્ટ છે. જ્યાં વેદના નિયત છે ત્યાં વેદનાજન્ય વિભિન્નતા હોય છે. ૮૫

વૈદ્ય ત્રણે કાળની વેદનાની કેમ ચિકિત્સા કરે છે—

વૈદ્ય ત્રણે કાળની બધી વેદનાઓની ચિકિત્સા કરે છે એમ જે યુક્તિથી કૃત્વાક કહે છે તે યુક્તિ સાંભળો. ૮૬

‘ફરીને તે માથાંનો દુખાવો થયો, ફરીને તે તાવ આવ્યો, ફરીને ખાંસી જોરદાર થઈ અને ફરીને તે ઉલટી આવી,’ એ પ્રસિધ્ધ વચનોથી અતીત જૂતકાળની વેદનાઓનું આવવું

મનાય છે. અને ભૂતકાળની વેદનાઓનો એ કાળ ફરીને આવી લાગ્યો છે. ૮૭, ૮૮

તે પીડકાળને લક્ષમાં રાખીને જે ઔષધ યોગ્ય છે તે અતીત વેદનાઓનું પ્રશમન કરનાર કહેવાય છે. ૮૯

જે પાણીથી પૂર્વે અનાજનો પાક નાશ પામ્યો હતો તે પાણી ફરીને ન આવે તે માટે જેવી રીતે પાળ બાંધવામાં આવે છે તેવી રીતે શરીરમાં વ્યાધિ ફરીથી થતો અટકાવવા માટે ચિકિત્સા કરાય છે. ૯૦

ઉત્પન્ન થનારા વ્યાધિઓનું પૂર્વરૂપ જોઈને જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ભાવિ વેદનાને હણે છે. ૯૧

સુખકર હેતુના સેવનથી દુઃખોની પરંપરાનો અનુબંધ અટકી જાય છે અને વળી સુખની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૯૨

સમ ધાતુઓ વિષમતા પામતા નથી અને વિષમ ધાતુઓ સમતા પામતા નથી. દેહની ધાતુઓ હંમેશાં હેતુઓની સમાન થાય છે. ૯૩

આ યુક્તિને અનુસરીને વૈદ્ય ત્રણે કાળની વેદનાને હણે છે; એમ કહી દેખાડ્યું. રાગદ્વેષ વિનાની જે ચિકિત્સા થાય છે તે નૈષ્ઠિકી છે. ૯૪

ઉપધા જ દુઃખ અને દુઃખનો આશ્રય શરીર આપનાર પ્રધાન કારણ છે. અને સર્વ ઉપધાનો ત્યાગ બધાં દુઃખનો નાશક છે. ૯૫

જેવી રીતે રેશમનો કાંડા પોતાને મૃત્યુપ્રદ રેપાઓને ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસ વિષયોમાંથી તૃણા અહણ કરે છે અને તેથી સદાય દુઃખી રહે છે. ૯૬

વળી જે જ્ઞાની મનુષ્ય વિષયોને અશિતુલ્ય જાણીને તેઓથી નિવૃત્ત થાય છે તે અનંરંભ અને અસંયોગને લીધે દુઃખ પામતો નથી. ૯૭

દુઃખનાં કારણો—

બુદ્ધિ-ધૈર્ય અને સ્મૃતિનો નાશ, કાલ અને કર્મની સંપ્રાપ્તિ તથા અસાત્મ્ય ઇન્દ્રિયાર્થસંયોગ—એને દુઃખના હેતુઓ જાણવા. ૯૮

બુદ્ધિવિવ્રંશનું વર્ણન—

નિત્ય અને અનિત્યમાં, હિત અને અહિતમાં જે વિષમ આગ્રહ થાય તેને બુદ્ધિવિવ્રંશ કહે છે; કારણ કે બુદ્ધિ યથાર્થ જ જુએ છે. ૯૯

ધૃતિવિવ્રંશનું વર્ણન—

ધૃતિવિવ્રંશને લઈને વિષયોમાં લાગેલું મન અહિત અર્થોમાંથી રોકી રાખતું નથી; કારણ કે ધૃતિ નિયમન કરનારી છે. ૧૦૦

સ્મૃતિવિવ્રંશનું વર્ણન—

રજસ અને મોહથી આવૃત્ત આત્માવાળા જે પુરુષની તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થાય છે તેને સ્મૃતિવિવ્રંશ કહે છે; કારણ કે સ્મરણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ સ્મૃતિમાં રહેલ છે. ૧૦૧ પ્રજ્ઞાપરાધનું વર્ણન—

બુદ્ધિ-ધૈર્ય અને સ્મૃતિથી ભ્રષ્ટ થયેલ માણસ જે અશુભ કર્મ કરે છે તેને પ્રજ્ઞાપરાધ જાણવો; ને સર્વ દોષપ્રકોપક છે. ૧૦૨

મળમૂત્રાદિ ગતિમાન અતુદીર્ઘ ભાવોને બળથી પ્રવૃત્ત કરવા, ઉદીર્ઘ વેગોને રોકવા, સાહસોનું સેવન, અત્યંત સ્ત્રીસંગ, ચિકિત્સાના કાળ અને કર્મનો અતિપાત, કર્મેતિભિશ્ચા આરંભ, વિનય અને શિષ્ટાચારનો લોપ, પૂજ્યોનું અપમાન, પોતે જાણેલા અહિત અર્થોનું સેવન, ઉન્માદ-કારક કારણોનું અતિસેવન, નિષિદ્ધ સમયે અને નિષિદ્ધ દેશમાં ફરવું, પાપીઓ સાથે મિત્રાચારી, ‘ધુન્દ્રિયો’ પક્ષમણીય અધ્યાયમાં કહેલા સદાચારનો ત્યાગ, ઈર્ષ્યા, અહંકાર, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ભ્રમ તથા તેઓમાંથી ઉત્પન્ન થતું નિન્દિત કર્મ, દેહનું નિન્દિત કર્મ અને રજસ તથા મોહથી ઉત્પન્ન થયેલું જે ખીલું આવી જતલું કર્મ હોય તેને શિષ્ટ લોકો પ્રજ્ઞાપરાધ કહે છે; તે વ્યાધિના કારણરૂપ છે. ૧૦૩-૧૦૮

બુદ્ધિથી અનુચિત જ્ઞાન હોવું અને વિષમપણે પ્રવૃત્ત થવું તેને પ્રજ્ઞાપરાધ જાણવો; તે મનનો વિષય છે. ૧૦૯ વ્યાજ્ઞિના કારણરૂપ કાળનું વર્ણન—

જેવી રીતે પૂર્વે (સ. અ. ૧૭) પિતાદિકના સંયય,

પ્રકાપ તથા પ્રથમ કહેણ છે તેવી રીતે રોગોના હેતુસંગ્રહમાં રોગોની કાલસંપ્રાપ્તિ ખતાવેલ છે. (સ. અ. ૧). ૧૧૦.

મિથ્યા-અતિ અને હીન યોગનાં લક્ષણવાળા વર્ષા સુધીના ૭ અતુઓ, રોગના હેતુઓ, જીર્ણ-સુક્ત અને પ્રજીર્ણ અન્નના કાલનો નિયમ અને તેઓના અકાળનો નિયમ, પૂર્વાર્ણ, મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ણ તથા રાત્રિના જે ત્રણ ભાગ-એ કાળોમાં નિયત થયેલા જે રોગો છે તે કાલજન્ય છે. ૧૧૧, ૧૧૨

અન્વેષુષ્ક, અતુર્થકવિપર્યય, તૃતીયક અને અતુર્થક પોતપોતાના કાળે પ્રવર્તે છે; કારણ કે પોતપોતાના કાળે તેઓ બળવાન બને છે. ૧૧૩

આ અને બીજા જે કેટલાક કાલજન્ય વિવિધ રોગો છે તેઓની ચિકિત્સા, અલકાલ ઉપસ્થિત થયા પહેલાં, બલ અને કાલ અણુનાર વેદે કરવી જોઈએ. ૧૧૪

કાળના પરિણામથી વૃદ્ધાવસ્થા અને યૃત્યુના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા જે રોગો છે તેને સ્વાભાવિક માન્યા છે; અને સ્વભાવની પ્રતિક્રિયા ધર્મ શક્તી નથી. ૧૧૫

વ્યાધિના કારણરૂપ કર્મનું વર્ણન—

પૂર્વદેહનું કર્મ જે દેવ શબ્દથી ઓળખાવ છે તે પણ કાળે કરીને રોગોનો હેતુ બને છે. ૧૧૬

એવું કંઈ મોટું કર્મ નથી કે જેનું ફળ ભોગવવું પડતું નથી. કર્મજન્ય રોગો ચિકિત્સાને હણનારા છે અને તે કર્મના ક્ષયથી તેઓ ક્ષાંત થાય છે. ૧૧૭

અગાત્યેન્દ્રિયાર્થયોગનું વર્ણન—

અતિશય ઉચ્ચ શબ્દ સાંભળવાથી, સર્વથા ન સાંભળવાથી અથવા અતિ ધીમા શબ્દો સાંભળવાથી લોભા અહરો થાય છે. ૧૧૮

કેદાર, ભયંકર, અશુભ, અગ્રિય, વિપત્તિસચક શબ્દો સાથે કાનને સંયોગ થાય તેને મિથ્યાસંયોગ કહે છે. ૧૧૯

સ્પૃશ્ય ભાવોનો સર્વથા સ્પર્શ ન કરવો, અતિશય સ્પર્શ કરવો અને અત્ય સ્પર્શ કરવો એ સ્પર્શનો નિયમ બાધક છે એમ સંક્ષેપમાં કહેવું. ૧૨૦

ભૂત અને વિષવાતનો જે સ્પર્શ તથા અકાળે થયેલા સ્નેહ-શીત અને ઉષ્ણનો જે સ્પર્શ તે મિથ્યાસંયોગ કહેવાય છે. ૧૨૧

તેજસ્વી રૂપોને અતિશય જોવાથી, અતિસૂક્ષ્મ રૂપોને જોવાથી અથવા સર્વથા રૂપોને ન જોવાથી દષ્ટિ નાશ પામે છે. ૧૨૨

અગ્રિય, ભયંકર, નિન્દિત, દૂરના અને અતિ સમીપના દર્શનથી તથા તામસ રૂપોના દર્શનથી મિથ્યાસંયોગ કહેવાય છે. ૧૨૩

રસોત્તુ અતિમહુષ્ કરવું, સર્વથા ન લેવું, ઓકસાત્મ્યા-દિથી વિરુદ્ધ રસનું લેવું તથા અત્યંત થોડા પ્રમાણમાં લેવું એ દૂષણ છે. ૧૨૪

અતિમહુ કે અતિતીક્ષ્ણ ગંધોનું સેવન અથવા ગંધોનું સ્વથા અસેવન એ દ્રાણેન્દ્રિયનો નાશ કરે છે. ૧૨૫

દુર્ગન્ધ, ભૂતગન્ધ, વિપગન્ધ અને અગ્રિય ગન્ધ તથા જે અકાલીન ગન્ધો છે તે ગન્ધો સાથે દ્રાણેન્દ્રિયનો સંયોગ થાય તે મિથ્યાસંયોગ કહેવાય છે. ૧૨૬

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો અસાત્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ રોગોનો પ્રકાપ કરે છે. જે દેહ તથા મનની સાથે આત્મભાવ નથી પામતું તે અસાત્ય છે એમ બાલ્યું. ૧૨૭

શબ્દાદિકના મિથ્યાસંયોગ-અતિયોગ અને હીનયોગથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યાધિને શબ્દા આત્મો અન્દ્રિયક બાળે છે. ૧૨૮

આમ દુઃખદાયી વેદનાઓના આ હેતુઓ કહેલા છે. એકલો સમયોગ જ સુખના હેતુરૂપ છે; પણ તે અતિ દુર્લભ છે. ૧૨૯

ચાર પ્રકારના યોગ જ મુલહુઃયનું કારણ છે

સુખદુઃખનાં કારણ, નયો દન્દ્રિયો ૧ નથી વિષયો; સુખદુઃખનું કારણ તો ચાર પ્રકારનો યોગ મનાયો છે. ૧૩૦

ધન્દ્રિયો ભલે હોય, તેના વિષયો પણ હોય, પણ જો તેનો સંયોગ ન હોય તો દુઃખેય નથી અને સુખેય નથી; માટે ચતુર્વિધ યોગ ૪ કારણરૂપ છે. ૧૩૧

સુખદુઃખનાં કારણો—

આત્મા, ધન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ધન્દ્રિયાર્થ અને અદૃષ્ટ કર્મ વિના સુખ કે દુઃખ થતાં નથી; અને જેને જે પ્રકારે જાણતું જોઈએ તે તે પ્રકારે કહેવાય છે. ૧૩૨

સુખદુઃખરૂપ વેદનાના પ્રવર્તક સ્પર્શ એ જાતના છે—
(૧) સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સ્પર્શ અને (૨) માનસ સ્પર્શ. ૧૩૩

સુખ અને દુઃખથી, ઇચ્છા અને દેષ રૂપે વૃષ્ટાની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને આ વૃષ્ટાને વળી સુખદુઃખનું કારણ કહે છે. ૧૩૪

તે વૃષ્ટા, વેદનાના આશ્રયરૂપ ભાવો દેહ, ધન્દ્રિય, મન વગેરેને ગ્રહણ કરે છે. જો તે દેહેન્દ્રિય મનને ગ્રહણ ન કરે તો તેને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને મનનો સ્પર્શ થતો નથી; અને સ્પર્શ ન થવાથી તે વેદના જાણતો નથી. ૧૩૫

વેદનાનું આશ્રયસ્થાન—

કેશ, લોમ, નખાત્ર, અન્ન, મળ, મૂત્ર તથા શબ્દાદિ ગુણો સિવાય ધન્દ્રિયયુક્ત શરીર અને મન વેદનાઓનું આશ્રયસ્થાન છે. ૧૩૬

વેદનાની સર્વથા નિવૃત્તિનો ઉપાય—

યોગ અને મોક્ષમાં સર્વ વેદનાઓની નિવૃત્તિ હોય છે; મોક્ષમાં વેદનાની નિઃશેષ નિવૃત્તિ થાય છે; અને યોગ મોક્ષનો પ્રવર્તક છે. ૧૩૭

યોગનું લક્ષણ—

આત્મા-ધન્દ્રિય-મન અને વિષયના સંયોગથી સુખદુઃખ પ્રવર્તે છે; પણ આત્મામાં મન રિચર ભાવથી રિચતિ કરે તો અનારંભને લઈ તે બંને સુખદુઃખ નિવૃત્ત થાય

છે; અને સદેહે મનુષ્ય વશિત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગ જાણનારા ઋષિઓ તેને યોગ ગણે છે. ૧૩૮, ૧૩૯

યોગીઓનું આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય—

પરક્રાપાવેશ, પરચિતનું જ્ઞાન, ઇચ્છા પ્રમાણે ધાર્યું કામ કરવું, દિવ્યદષ્ટિ, દિવ્યશ્રોત્ર, દિવ્યસ્મૃતિ, દિવ્યકાન્તિ અને ઇચ્છાનુસાર અદૃશ્ય થવાની શક્તિ-એ આઠ પ્રકારનું યોગીઓનું ઐશ્વર્યકૃત બળ કહી દેખાડ્યું. શુદ્ધ મનની સમાધિમય સ્થિતિથી તે બધું ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૦, ૧૪૧

મોક્ષનું લક્ષણ—

રજોગુણ અને તમેગુણના અભાવથી તથા બલવાન કર્મોના ક્ષયથી સર્વબંધનોથી જે વિયોગ થાય છે તે મોક્ષ કે અપુનર્સવ કહેવાય છે. ૧૪૨

મોક્ષના ઉપાયો—

સત્યુપોની સમ્યગ્ ઉપાસના, દુર્ભંતોનો ત્યાગ, વત-ચર્યા અને ઉપવાસ, વિવિધ પ્રકારના નિયમો, ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, આત્મજ્ઞાન, એકાંતમાં પ્રીતિ, વિષયોમાં અના-સક્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિનો વ્યવસાય, પરમ ધૈર્ય, બંધનકારક કર્મોનો અનારંભ, કરેલાં કર્મોને ખપાવવાં, સંસારત્યાગની ઇચ્છા, અહંકારનો અભાવ, સંયોગમાં ભયદર્શન, મન અને બુદ્ધિની એકાગ્રતા, પદાર્થોની સાચી પરીક્ષા-આ સર્વ આત્મવિષયક ચતુર્થ સ્મૃતિ ઉપસ્થિત થતાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૪૩-૧૪૬

તત્ત્વસ્મૃતિનાં કારણો—

ઉપયુક્ત સત્સેવનથી માંડી ધૈર્ય પર્યંત કહેવા ગુણોથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્મૃતિદ્વારા આત્માદિ ભાવોના સ્વભાવનું સ્મરણ કરતો તે પુરુષ દુઃખથી મુક્તિ જાય છે. ૧૪૬

જેનાથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આઠ કારણો નીચે મુજબ કહેવામાં આવશે—(૧) નિમિત્તગ્રહણ, (૨) રૂપગ્રહણ, (૩) સાદૃશ્ય, (૪) વિભિન્નતા, (૫) મનનું પ્રણિધાન, (૬) અભ્યાસ, (૭) જ્ઞાનયોગ અને

(૮) પુનઃપ્રવણ. આ પ્રમાણે જોયેલા સાંભળેલા-સાંભળેલા કે અનુભવેલા વિષયોનું ઉપરનાં આઠ કારણોથી સ્મરણ થાય તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. ૧૪૮, ૧૪૯

તત્ત્વસ્મૃતિ મોક્ષલું સાધન છે—

મુક્ત પુરુષોએ મોક્ષનો આ તત્ત્વસ્મૃતિબલરૂપ એક માર્ગ બતાવ્યો છે, જે માર્ગે ગયેલ ફરો પાછા આવતા નથી. ૧૫૦

વળી યોગીઓએ આને યોગનો માર્ગ કહ્યો છે. જ્ઞાતધર્મ સાંખ્યવાદીઓ અને જીવન્મુક્તોએ આને મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે. ૧૫૧

શુદ્ધિ, અહંકાર, શારીરદિ જે કંઈ કારણવાળું છે તે સર્વ દુઃખહેતુરૂપ છે, આત્માનું નથી અને અનિત્ય જ છે. તે દુઃખ આત્માએ નિષ્પન્નવેલું નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી સત્ય પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાં સુધી તેમાં મમતા પેદા થાય છે જે સત્યપ્રજ્ઞાથી ‘એ હું નથી’ અને ‘આ મારું નથી’ એમ જાણીને જ્ઞાની પુરુષ સર્વશુદ્ધિદાકને તણ દે છે. ૧૫૨, ૧૫૩

જ્યારે અંતિમ સૂન્યાસ થાય છે ત્યારે કારણ સહિત સંજ્ઞા, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત સર્વ વેદનાઓ સર્વથા નિવૃત્તિ પામે છે. ૧૫૪

સુક્તાત્માનું લક્ષણ—

એ વિદેહ કેવલ્ય પછી સર્વ ભાવોથી મુક્ત બ્રહ્મરૂપ થયેલો તે જ્ઞાતાત્મા જાણી શકાતો નથી કારણ કે તેનું લક્ષણ વિદ્યમાન નથી.

બ્રહ્મવેતાઓનું અહીં જાણી શકે; અજ્ઞાની તે બ્રહ્મ જાણવાને લાયક નથી. ૧૫૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ ‘કૃતિધાપુરુષીય’ નામક અધ્યાયમાં તત્ત્વદર્શી આત્રેય મુનિએ પુરુષસંબંધી ત્રેવીસ ઉત્તમ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કર્યો છે. ૧૫૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ- સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં ‘કૃતિધાપુરુષીય’ શારીર નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય ખીએ

અતુલ્યગોત્રીય શારીર

અતુલ્યગોત્રીય શારીરનો લપકમ—

“હવે અહીંથી ‘અતુલ્યગોત્રીય’ શારીરનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ગર્ભનું કારણ—

ઋતુસાવ દેખાતો બંધ થયા પછી અસમાન ગોત્ર-વાળો પુરુષ જ્યારે સ્ત્રીસમામન કરે ત્યારે એકાંતમાં વિસૃષ્ટ થતી એવી કંઈ વસ્તુ છે જેને ચાર પાદ હોય, છથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને સ્ત્રીઓમાં જે ગર્ભરૂપે પરિણમતી હોય ? ૩

ગર્ભોત્પત્તિ માટે સ્ત્રીયોનિર્મા જેનું આધાન કસ્ય છે તેને વિદ્વજ્જનો શુક્ર કહે છે. પ્રશસ્તશુભ્રવાળાં વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી અને જળ એ ચાર પાદોથી તે યુક્ત છે અને છ રસોથી તેની ઉત્પત્તિ છે. ૪

સંપૂર્ણ દેહવાળો ગર્ભ સમય તરફ સુલ્પૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ—

ગર્ભ સંપૂર્ણ દેહવાળો કેવી રીતે થાય છે ? યોગ્ય સમયે કંઈ રીતે જન્મે છે ? સુખપૂર્વક કેવી રીતે જન્મે છે ? સ્ત્રી અવન્યા હોવા છતાં લાંબે કાળે ગર્ભ ધારણ કેમ કરે છે ? અથવા ઉત્પન્ન થઈને તે ગર્ભ ક્યા હેતુથી નાશ પામે છે ? ૫

જે ગર્ભને શુક્ર-શોણિત-આત્મા-ગર્ભાશય અને કાળની સંપન્નિ હોય, હિતકર અન્નથી જોના ઉપચાર થયા હોય, તે ગર્ભ પરિપૂર્ણ દેહવાળો અને નીરાંગી બનીને ઉચિત કંઠે સુખપૂર્વક જન્મે છે. ૬

વંધ્યા ન હોય છતાં લાંબે વયે ગર્ભ રહેવાનું કારણ—

યોનિદોષથી, મનના સંતાપથી, વીર્ય-આર્તવ-આહાર અને વિહારના દોષથી, કવખતના સંયોગથી અથવા યાજ્ઞના ક્ષયથી, પ્રત્યવાળી સ્ત્રી પણ લાંબે કાળે ગર્ભ ધારણ કરે છે. ૭

ઉત્પન્ન ગર્ભના નાશનું કારણ—

વાયુથી રોધાયેલ સ્ત્રીનાં આર્તવને અશુધો કોઈવાર ગર્ભ છે એમ માને છે; કારણકે તેનું ન સંવવાથી વધતું જતું તે આર્તવ ગર્ભનો દેખાવ ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

અગ્નિ-સૂર્ય-શ્રમ-શોક અને રોગથી અથવા ઉષ્ણ અત્રપાતથી પ્રવૃત્ત થયેલાં તે એકલાં લોહીને જોઈને અને ગર્ભને ન જોવાથી, ‘ભૂતો એને હરી ગયા,’ એમ કેટલાક મનુષ્યો કહે છે. ૯

એજસને ખાનારા નિશાચરના આહાર માટે શરીર ધૂષ્ટ નથી. જે તેઓ ગર્ભને હરે તો અવકાશ મળતાં માતાના એજસને ન હરે એમ ન બને. ૧૦

કન્યા-પુત્ર-યમ અને વહુ સંતાવની ઉત્પત્તિનું કારણ—

સ્ત્રી શા માટે એકલી દીકરીને જન્મ આપે છે? શા માટે એકલા દીકરાને જન્મ આપે છે? શા માટે પુત્રપુત્રીના યુગ્મને જન્મ આપે છે? શા માટે પુત્રના યુગ્મને જન્મ આપે છે? શા માટે પુત્રીના યુગ્મને જન્મ આપે છે? શા માટે બહુ સંતાનને એક સાથે જન્મ આપે છે? શા માટે બહુ લાંબે કાળે ગર્ભને જન્મ આપે છે? અને જોડકાં બાળકોમાં એક શા માટે અધિક પુષ્ટિ પામે છે? ૧૧

આર્તવના અધિક્યથી કન્યા અને શુક્રના અધિક્યથી પુત્ર પ્રસવે છે. તે બીજના વાયુથી બે વિભાગ થતાં, બીજના વિભાગની અંદર ઋતુ કે શુક્રની અધિકતા પ્રમાણે પુત્રી અને પુત્રનું જોડકું પ્રસવે છે. ૧૨

જેનું અધિક શુક્રવાળું બીજ બે ભાગમાં વહેંચાય છે તેને એક સાથે બે પુત્રો જન્મે છે. તથા રક્તની

અધિકતાવાળું બીજ બે બે ભાગમાં વહેંચાય તો એકી સાથે બે પુત્રીઓ જન્મે છે. ૧૩

અતિશય વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, શુક્ર અને આર્તવને મુળાને બેટલા વિશેષ વિભાગો કરે છે તેટલા, વિભાગ પ્રમાણે, દેવવશાત્ અને કર્મપ્રેરિત સંતાનને સ્ત્રી જન્મ આપે છે. ૧૪

લાંબે વયે પ્રસવ થવાનું કારણ—

જ્યારે ગર્ભને આહાર મળતો નથી અથવા શોષા સ્ત્રી બળ છે ત્યારે તે સૂકાઈ જાય છે. આવો ગર્ભ જે વર્ષો પછી પણ પુષ્ટ થાય તો સારી પેઠે લાંબે વખતે સ્ત્રી તેને જન્મ આપે છે. ૧૫

જોડકાંમાં એકની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ—

કર્મબંધીનપણાથી શુક્ર અને આર્તવનાં ન્યૂનાધિક અંશભેદ પ્રમાણે જે ગર્ભ ઉદરમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમાં એક અધિક અને બીજો ન્યૂન હોય છે. આ પ્રમાણે જોડકાંઓમાં વિશિષ્ટ ભેદ જણાય છે. ૧૬

સ્ત્રીના મેદા અને ઉત્પત્તિનું કારણ—

શાથી દિરેતા, પવનેન્દ્રિય, સંસ્કારવાહી, નરપંદ, નારીપંદ અથવા શાથી વક્રી, ધૃષ્ટાંભિરતિ અને વાતિકપંદ જન્મે છે? ૧૭

સમાન અંશવાળા અને દુષ્ટ બીજથી સ્ત્રી અને પુરુષનાં લક્ષણોવાળા દિરેતા થાય છે. ગભીરપ્રમાણ રહેલા બાળકના શુક્રાશયનો નાશ કરીને વાયુ પવનેન્દ્રિય કરે છે. ૧૮

શુક્રાશયનાં દ્વાર દૂષિત કરીને વાયુ સંતાનને સંસ્કારવાહી બનાવે છે. મન્દ અને અદ્યપથીજવાળા, નિર્ગળ અને ખરોચીરહિત નપુંસકો નરપંદ અને નારીપંદ નામક બે વિકૃતિઓનાં કારણરૂપ બને છે. ૧૯

ગ્રામ્યધર્મ વખતે માતાના વિષમાંગ-પાસથી તથા પિતાના બીજની દુર્બળતાથી વક્રી નામક પંદ થાય છે. ધૃષ્ટાંભિરતિ અને મંદ હર્ષવાળાં સ્ત્રી-પુરુષોને ધૃષ્ટાંભિરતિ નામક પંદનાં કારણ કહે છે. ૨૦

વાયુ અને અગ્નિના દોષથી જેના વૃષણો નાશ પામેલા દેખાતા હોય તે વાતિકર્ષક છે. કર્મધીન ગર્ભના આ પ્રમાણે આઠ વિકૃતિ ભેદો જાણવા જોઈએ. ૨૧

તરત રહેલા ગર્ભનાં લક્ષણો—

ગર્ભાશયમાં તરત રહેલા ગર્ભનાં શું લક્ષણ છે? ઉદરસ્થિત પુત્રી-પુત્ર કે નપુંસક ગર્ભનાં શું લક્ષણ છે? એવું કયું કારણ મનાય છે કે જેથી સંતાન કોઈને મળતી આકૃતિવાળું થાય? ૨૨

લાલાપ્રસેક, બારેપણું, ગાત્રાવસાદ, તંદ્રા અથવા ન્દાનિ, હૃદય પ્રદેશમાં પીડા, સંતોષ, નિષિકૃત બીજનો ચોર્મિમાં અવગમન—એ તરત રહેલા ગર્ભનાં લક્ષણ છે. ૨૩

પુરુષ ગર્ભવાલી-સ્ત્રી ગર્ભવાલી અને નપુંસક ગર્ભવાલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો—

વામ અંગાથી ચેષ્ટા કરનારી, પુરુષની અભિગ્રાહ-વાળી, સ્વપ્નમાં સ્ત્રીલિંગવાળી વસ્તુઓને દેખનારી સ્ત્રીલિંગવાળા બોબ્ય અને પેય પદ્ધતિમાં ડુચિવાળી જનોસ્થિત શીશ અને ચેષ્ટા કરનારી, વામપાર્શ્વમાં ગર્ભ-વાળી, જાળ ગર્ભ ન હોય તેવી, કાયા સ્તનમાં પ્રથમ દૂધવાળી સ્ત્રી પુત્રીને જન્મ આપે છે. આથી વિપરીત લક્ષણ હોય તો પુત્રને જન્મ આપે છે અને મિશ્ર લક્ષણવાળી નપુંસકને જન્મ આપે છે બીજગ્રહણ સમયે સ્ત્રીનું મન જે અકિતમાં જાય તેના સાદસ્થવાળા બાળકને જન્મ આપે છે. ૨૪, ૨૫

ગર્ભ વિતા લેવો હોય છે તેનું કારણ—

માતૃજ, પિતૃજ, આહારજ તથા આત્મકર્મજ—એ ચાર પ્રકારનાં ચારે ભૂત પ્રત્યેક ગર્ભના દેહમાં રહે છે. ૨૬

તેઓમાંથી જે માતૃજ, પિતૃજ અને કર્મજ ભૂતો વિશેષ બલવાન હોય તેને સાદસ્થનું કારણ માનવું જોઈએ; અને તેના પૂર્વદેહની જાતિને અનુરૂપ તેનું મન સમજવું. ૨૭

ગર્ભનાં સ્થાન-વર્ણ અને ઇન્દ્રિયની વિકૃતિનું કારણ—

સ્ત્રી કયા હેતુથી વિકૃત, હીન કે અધિક અંગવાળી અથવા દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોવાળી સંતાનેને જન્મ આપે છે? અને આત્મા એક દેહથી બીજા દેહમાં કઈ રીતે જાય છે? તથા આત્માની સાથે હંમેશાં કેનો અનુબંધ રહે છે? ૨૮

બીજ, આત્મકર્મ, ગર્ભાશય અને કાળના દોષોથી તથા માતાના આહારવિહારના દોષોથી દૂષિત થયેલા દોષો, આકૃતિ-વર્ણ અને ઇન્દ્રિયોની વિવિધ વિકૃતિઓ કરે છે. ૨૯

વર્ષા ઋતુમાં નદીના પ્રવાહમાં ઊભેલા ઝાડને જેવી રીતે કાશ-પાણીભર્યા અને જલવેગ વિકૃત કરે છે તેવી જ રીતે ઉદરમાં રહેલ ગર્ભને દોષો વિકૃત કરે છે. ૩૦

આત્મા એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે—

અત્યંત સૂક્ષ્મ ચારે ભૂતો સહિત અને મનની ક્રિયાથી ક્રિયાવાન થયેલો આત્મા, કર્મધીનપણુથી એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. દિવ્ય દષ્ટિ વિના તેનું રૂપ જોઈ શકાતું નથી. ૩૧

તે સર્વવ્યાપી અને સર્વશરીરધારી છે, તે વિશ્વકર્મા છે અને તે વિશ્વરૂપ છે, તે ચેતના ધાતુ છે અને અતીન્દ્રિય છે, તે બુધ્ધ્યાદિ સાથે નિત્ય જોડાયેલો છે અને તે જ સગાદિકથી યુક્ત છે. ૩૨

દેહમાં રસજ, આત્મજ, માતૃજ અને પિતૃજ ભૂતો સોળ જાણવાં. તેમાં ચાર સૂક્ષ્મ ભૂતો આત્મામાં નિત્ય સંબંધથી રહેલાં છે. તથા આત્મા પણ તે ચારેયમાં રહેલો છે. ૩૩

ગર્ભમાં માતૃજ અને પિતૃજ ભૂતોને રંગ અને શુદ્ધ કહે છે અને જે ભૂતોથી શુદ્ધ અને આર્તવ પુષ્ટિ પામે છે તે ભૂતોને રસજન્ય કહે છે. ૩૪

વળી આત્મામાં લીન થયેલાં કર્મજન્ય જે ચાર ભૂતો છે તે ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે આત્મા દેહાન્તર કરે છે ત્યારે બીજસ્વરૂપ તેઓ પણ બીજા દેહોમાં જાય છે. ૩૫

કર્મપ્રેરિત ગર્ભોનાં રૂપની ઉત્પત્તિ રૂપથી થાય છે અને મનની ઉત્પત્તિ મનથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ જે આકૃતિ અને બુદ્ધિના ભેદ થાય છે તેમાં રજોગુણ, તમોગુણ અને પૂર્વકર્મ કારણરૂપ છે. ૩૬

આત્માના અનુવંધો---

અતીન્દ્રિય અને અતિસૂક્ષ્મ તે ભૂતોથી, કર્મથી, મન અને મતિથી અને અહંકારના વિકારરૂપ દોષોથી આત્મા કદી પણ સુકંત નથી. ૩૭

મન સર્વદા રજોગુણ અને તમોગુણથી અનુબદ્ધ રહે છે; જ્ઞાન વિના તેમાં સર્વ દોષો રહે છે. દોષયુક્ત મનને અને બલવાન કર્મને ગતિ એટલે દેહાન્તરગમન અને પ્રવૃત્તિ એટલે ધર્માધર્મ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિના કારણ કહેલ છે. ૩૮

રોગોનાં કારણો અને અનુવંધો---

રોગો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તેઓનું સંશ્લેષન શું છે? હર્ષનું કારણ શું છે? શોકનું કારણ શું છે? શાન્ત થયેલા આરોગિક અને માનસિક વિકારો ફરીથી કેવી રીતે ન આવી પડે? ૩૯

પ્રજ્ઞાપરાધ, અસાત્મ્ય ઇન્દ્રિયાર્થસંયોગ અને ત્રીજો કાલપરિણામ-એ સર્વ રોગોનાં કારણરૂપ છે; અને સમયોગથી પ્રયોજાયેલાં જ્ઞાન-ઇન્દ્રિયાર્થ તથા કાલ એ સર્વ રોગોની ત્રિવિધ શાન્તિ છે. ૪૦

હર્ષ અને શોકનું કારણ---

ધાર્મિક ક્રિયાઓને હર્ષનું કારણ કહે છે અને તેથી વિપરીત ક્રિયાઓ પુરુષને શોકવશ કરે છે. વળી શરીર અને મનથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો શરીર અને મન નિવૃત્ત થતાં ફરીથી થતા નથી. ૪૧

પ્રજ્ઞાન્ત રોગો ફરીથી ન આવે તેના ઉપાયો---

શરીર અને મનનો જે સતત પ્રવાહ છે તેનો આદિ કહેલ નથી. કારણ કે આદિ નથી એટલે તે સર્વપ્રવાહ અનાદિ છે. તેઓની નિવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ ધૃતિ-શ્રેષ્ઠ સ્મૃતિ અને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી કરાય છે. ૪૨

અથવા જો યથોક્ત એ પ્રકારના આશ્રય-શરીર અને મન વિષ્ણુમાન હોય, રોગઉત્પત્તિ પહેલાં હંમેશાં ચિકિત્સા થતી હોય અને જો તાત્કાલિક રોગવિપાકાળવાળું દેવ ન હોય તો જિતેન્દ્રિય પુરુષને રોગો નડતા નથી. ૪૩

પૂર્વજન્મમાં જે ક્યું હોય તેને દેવ કહેવામાં આવે છે અને આ જન્મમાં જે કર્મ ક્યું હોય તેને પુરુષકાર કહ્યો છે જો તે દેવ અને પુરુષકાર વિષમ હોય તો પ્રવૃત્તિના હેતુ છે અને જો તે સમ હોય તો નિવૃત્તિના હેતુ તે જ છે. ૪૪

ઋતુજન્ય વિકારો કેમ થતા નથી---

હેમન્તમાં સંચિત થયેલા દોષોને વસન્તમાં, ગ્રીષ્મમાં સંચિત થયેલા દોષને વર્ષામાં અને વર્ષામાં સંચિત થયેલા દોષને શરદમાં તુરંત સારી રીતે સંશોધિત કરનાર મનુષ્ય ઋતુજન્ય રોગોને કદી પણ પામતો નથી. ૪૫

માણસ કેમ નીરોગો થાય છે---

હિતકર આહાર-વિહારનું સેવન કરનાર, વિચારીને કામ કરનાર, વિષયોમાં અનાસક્ત, દાતા, સમદર્શી, સત્યપરાયણ, ક્ષમાવાન અને આશ્નોનું સેવન કરનાર પુરુષ નારોગી થાય છે. ૪૬

જેનામાં સુખાનુબંધવાળાં મતિ-વચન અને કર્મ, સ્વાધીન મન, નિર્મળ બુદ્ધિ, જ્ઞાન-તપ અને યોગમાં તત્પરતા હોય તેને રોગો નડતા નથી. ૪૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ---

તે જાણ્યતમાં ઉપસંહારને શ્લોક---

ભગવાન મહર્ષિ આત્રેયે આ 'અતુલ્યગોત્રીય' નામક અધ્યાયમાં અગ્નિવેશના અત્યંત અર્થગૌરવયુક્ત છત્રીસ પ્રશ્નોના સમૂહને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે યથાવલ નિર્ણય કર્યો છે. ૪૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં ‘અનુદયગોત્રીય’
શારીર નામક બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨

અધ્યાય ત્રીજો

પ્રુષ્ટિકા ગર્ભાવકાન્તિ શારીર

છટ્ટિકાગર્ભાવકાન્તિ શારીરનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પ્રુષ્ટિકા ગર્ભાવકાન્તિ નામક શારીરનું
વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે
નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧.૨

ગર્ભની વૃત્તિવૃદ્ધિ અને સુત્રપ્રસવનાં કારણ—

દૂધશુદ્ધિત શુક્રવાળા પુરુષનો અને દોષરહિત યોનિ-
આર્તવ અને ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રીનો ઋતુકાલે ન્યારે
સંયોગ થાય છે અને તેઓનો આ પ્રમાણે સંસર્ગ
થતાં ન્યારે મનની ગતિથી આત્મા ગર્ભાશયમાં રહેલા
શુક્ર અને શોષિતના સંસર્ગરૂપ બીજમાં પ્રવેશ કરે છે
ત્યારે ગર્ભ નિષ્પન્ન થાય છે. સાત્ત્વ્ય રસોના ઉપયોગ
અને સારા ઉપચારો પામતો તે, નીરાગી રહીને વૃદ્ધિ
પામે છે. પછી પૂરે દિવસે સર્વ ઇન્દ્રિયયુક્ત, સંપૂર્ણ
શરીરવાળો, બલ-વર્ણ-મન અને બાંધાની સંપત્તિયુક્ત બનીને
આ નિઃસંલિપિત ભાવોના સમુદયથી સુખપૂર્વક જન્મે છે.

ગર્ભ માતૃજ-પિતૃજ-આત્મજ-રસજ અને સાત્ત્વ્યજ છે
અને સત્ત્વ પરલોકમાંથી આવે છે એવી આત્રેયની પ્રતિજ્ઞા—

“આ ગર્ભ માતૃજ છે, પિતૃજ છે, આત્મજ છે,
સાત્ત્વ્યજ છે અને રસજ છે તથા મન પણ તેનું ઘટક
છે” એમ ભગવાન આત્રેયે કહ્યું. ૩

મરદ્વાજનો વિરોધ—

ભરદ્વાજે કહ્યું, “એમ નથી. કારણ કે માતા-પિતા
આત્મા-સાત્ત્વ્ય-પાન-અશન-અહ્ય અને લેલા આહારનો
ઉપયોગ—એ ગર્ભને ઉત્પન્ન કરતાં નથી અને પરલોકથી
આવીને મન ગર્ભમાં ઊતરતું નથી. (૧)

જો માતા-પિતા જ ગર્ભને ઉત્પન્ન કરતાં હોય તો
ધણીયે સ્ત્રીઓ અને ધણીયે પુરુષો પુત્રની કામનાવાળા હોય
છે તે સર્વ પુત્રપ્રાપ્તિને લક્ષમાં રાખીને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત

થતાં હોવાથી, પુત્રોને જ ઉત્પન્ન કરે અને દીકરીની
ધન્યાવાળા દીકરીઓને ઉત્પન્ન કરે. વળી કોઈપણ
સ્ત્રીઓ કે કોઈપણ પુરુષો નિઃસંતાન રહે નહિ અને
સંતાનની કામનાવાળાઓને શું પણ પડે નહિ. (૨)

વળી આત્મા આત્માને ઉત્પન્ન કરતો નથી. જો
આત્મા જ આત્માને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો કાં જન્મેલો
ઉત્પન્ન કરી શકે અથવા તો ન જન્મેલો ઉત્પન્ન કરી
શકે; બન્ને રીતે યુક્તિ સંગત નથી. વિદ્યમાનપણાને લઈ
જે જન્મેલો છે તે પોતાને ઉત્પન્ન કરતો નથી અને
નહિ જન્મેલો પોતે અવિદ્યમાન હોવાથી પોતાને ઉત્પન્ન
કરી શકતો નથી. તેથી તે બન્ને રીતે ઘટતું નથી. એ
દલીલ જવા ઘી. જો આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન કરવા
સમર્થ હોય તો ઇષ્ટ યોનિઓમાં વસી, અનિયંત્રિત
ગતિવાળા, યથેચ્છ રૂપવાળા, તેજ-બળ-વેગ-વર્ણ-મન
બાંધા વગેરેથી યુક્ત, અજર, નીરાગ અને અમરરૂપે પોતાને
કેમ ન જન્માવે? કારણ કે આત્મા પોતાને આવી જાતનો
અથવા એથી પણ અધિક ગુણવાળો બનાવવા ચાહે છે. (૩)

આ ગર્ભ સાત્ત્વ્યથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ
કે જો એ સાત્ત્વ્યથી જન્મતો હોય તો ફક્ત સાત્ત્વ્ય
સેવનારાઓને જ પ્રભુ થાય અને અસાત્ત્વ્ય સેવનારા સર્વથા
સન્તાનરહિત હોય; પણ આ બન્ને બાબતો બન્નેય
સ્થાને જોવામાં આવે છે. (૪)

આ ગર્ભ રસજન્ય પણ નથી. કારણ કે
જો તે રસજન્ય હોય તો સ્ત્રીપુરુષમાં કોઈ નિઃસંતાન
ન હોય; કારણ કે આમાં રસનો ઉપયોગ ન કરે એવું
કોઈ નથી. શ્રેષ્ઠ રસનો ઉપયોગ કરનારને જ ગર્ભ
ઉત્પન્ન થાય છે એવો જો અભિપ્રાય હોય તો એ
સ્થિતિમાં બદરાં-મેઘાં-મૃગ અને મોરના માંસનો રસ,
ગાયનાં દૂધ-દહીં અને ઘી, મધ તેલ, સૈન્ધવ, શેરડીનો
રસ, મગ અને શાળના ચોખ્ખાનું સેવન કરનારને જ ફક્ત
પ્રભુ થાય; અને સામો-વગ્ન-ઉદાલક-કોદરા-કન્દ અને
મૂળ ખાનારાઓ સર્વથા નિઃસંતાન રહે. પણ આ બન્ને
બાબતો બન્નેય સ્થાને જોવામાં આવે છે. (૫)

પરલોકમાંથી આવીને મન ખરેખર ગર્ભમાં ઊતરે
છે એમ પણ નથી. જો તે તેમાં ઊતરે તો પૂરવેલું
કાંઈ પણ કર્મ તેને અજ્ઞાત, અશ્રુત કે અદૃષ્ટ ન હોય.

પણ તેને પૂર્વજન્મનું અતુલવેલું કંઈ પણ યાદ રહેતું નથી. (૬)

“તેથી અમે આ કહીએ છીએ કે આ ગર્ભ માતૃજ-પિતૃજ-આત્મજ-સાત્ત્વજ દે રસજ નથી, અને મન પણ તેનું ઘટક નથી;” એમ ભરદ્વાજે કહ્યું. ૪

આત્રેયનું સમાધાન—

લગવાન આત્રેયે કહ્યું, ‘એમ નથી.’ આ સર્વ ભેગા મળેલા ભાવોથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૫

ગર્ભ માતૃજ છે એ પ્રતિપાદન અને માતૃજ માવો—

આ ગર્ભ માતૃજ છે; કારણ કે માતા વિના ગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી તથા જરાયુજ પ્રાણીઓનો જન્મ થઈ શકતો નથી. એ ગર્ભમાં જે ભાવો માતૃજન્ય છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા આ ગર્ભને જે કંઈ માતામાંથી મળે છે તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું. જેમકે-ત્વચ્ચા, રક્ત, માંસ, મેદ, નાભિ હૃદય, કલોમ, યકૃત, પ્લીહા, બે વૃક્કો, બસ્તિ, પુરીષાધાન, આમાશય, પક્વાશય, ઉત્તર ગુદ, અધર ગુદ, નાનાં આંતર અને મોટા આંતર, વપા અને વપાવહન-એ સર્વ માતૃજન્ય છે. ૬

ગર્ભ પિતૃજ છે એ પ્રતિપાદન અને પિતૃજ માવો—

આ ગર્ભ પિતૃજન્ય પણ છે; કારણ કે પિતા વિના ગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ અને જરાયુજોનો જન્મ પણ થઈ શકે નહિ. આ ગર્ભમાં જે પિતૃજન્ય ભાવો છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા આ ગર્ભને પિતાથી જે કંઈ મળે છે તેનું હવે વ્યાખ્યાન કરશું. જેમકે-કેશ, દાદી, મૂછ, નખ, ડુંવાડાં, દાંત, હાડકાં, સિરા, રનાયુ, ધમની અને શુક્ર-એ પિતૃજન્ય છે. ૭

ગર્ભ આત્મજ છે એ પ્રતિપાદન અને આત્મજ માવો—

આ ગર્ભ આત્મજન્ય પણ છે; કારણ કે જે અન્તરાત્મા છે તે ગર્ભાત્મા છે. તેને ‘જીવ’ કહે છે. તેને નિત્ય, વેદનારહિત, અજર, અમર, અક્ષય, અભેદ, અચ્છેદ, અલોડય, વિશ્વરૂપ, વિશ્વકર્મા, અવ્યક્ત, અનાદિ, અત્યુ-અલોડય, વિશ્વરૂપ, વિશ્વકર્મા, અવ્યક્ત, અનાદિ, અત્યુ-રહિત અને અક્ષર પણ કહે છે. તે ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરીને શુક્ર અને શોણિત સાથે સંયોગ પામીને પોતાને પોતાવડે ગર્ભરૂપમાં ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે ગર્ભમાં આત્મસંજ્ઞા રહેલી છે. તે આત્માને વળી અનાદિયજ્ઞાને લઈ

જન્મ હોઈ શકે નહિ. તેથી જન્મેલોજ એ આત્મા ન જન્મેલા ગર્ભ ઉત્પન્ન નથી કરતો; પણ ન જન્મેલા તે આત્મા ન જન્મેલા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે જ ગર્ભ કાલાન્તરે બાલ-યુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જે જે અવસ્થામાં હોય છે તે તે અવસ્થામાં તે થયો કહેવાય છે. વળી તેની જે ભવિષ્યની અવસ્થા છે તેમાં તે જન્મવાનો છે એમ કહેવાય છે. તેથી તે જન્મેલો અને ન જન્મેલો એકો સાથે બને છે. જન્મેલો હોવાનું અને જન્મવાનું એ બન્ને ભાવો જેમાં સંભવે છે તે જન્મેલો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે અગત્ય આત્મા ભવિષ્યની જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં પોતાથી પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ને વયમાં અને તે તે અવસ્થામાં જે છે તેની અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિને જન્મ કહે છે. જેમકે શુક્ર-શોણિત અને જીવ વિદ્યમાન હોવા છતાં સંયોગ પહેલાં ગર્ભત્વ સંભવતું નથી. તે તો સંયોગથી થાય છે. જેમકે-તેજ પુરુષ વિદ્યમાન હોવા છતાં, સંતાન થયા પહેલાં તેને પિતૃત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. અને તે પિતૃત્વ સંતાન થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે તે જ વિદ્યમાન ગર્ભનું તે તે અવસ્થામાં જન્મેલાપણું અને ન જન્મેલા-પણું કહેવામાં આવે છે. ૮

ગર્ભના સર્વ ભાવોમાં સ્વેચ્છાકારિત્વ નથી માતાને, નથી પિતાને કે નથી આત્માને. તેઓ થોડું પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે અને થોડું કર્મોધીન થઈને કરે છે. ક્યારેક તેઓને દંદિયાદિક કરણોની શક્તિ હોય છે અને ક્યારેક નથી હોતી, જ્યાં સર્વાદિ કરણની સંપત્તિ હોય છે ત્યાં બળ પ્રમાણે યથેષ્ટકારિત્વ હોય છે; એથી ઉલટી સ્થિતિમાં નથી હોતું; અને કરણના દોષને લીધે ગર્ભોત્પત્તિમાં આત્મા અકારણ નથી અને આત્મજ્ઞાનીઓએ ઇષ્ટ્યોનિ, એશ્વર્ય અને મોક્ષને આત્માધીન માન્યાં છે. સુખદુઃખનો કર્તા બીજો કાઈ નથી. ઉત્પન્ન થતો ગર્ભ આત્મા સિવાય બીજાથી જન્મતો નથી. જેમકે-બીજ વિના અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૯

ખરેખર આ ગર્ભના જે આત્મજન્ય ભાવો છે અને ઉત્પન્ન થતા આ ગર્ભને જે આત્માથી સંભવે છે તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું. જેમકે-તે તે યોનિઓમાં

ઉત્પત્તિ, આયુષ્ય, આત્મજ્ઞાન, મન ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, અપાન, પ્રેરણા, ધારણા, આકૃતિ-સ્વર અને ચર્ણના ભેદો, સુખદુઃખ, ઇચ્છા અને દ્વેષ, ચેતના, ધૃતિ, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અલંકાર અને પ્રયત્ન-એ લાવે આત્મજ છે. ૧૦

ગર્ભ સાર્વજન્ય છે એ પ્રતિપાદન અને સાર્વજન્ય માવે—

આ ગર્ભ સાર્વજન્ય પણ છે; કેમકે અસાત્મ્ય સેવન વિના સ્ત્રીપુરુષને વાંઝીઆપણું કે ગર્ભમાં પણ અનિષ્ટ બાવ થતા નથી. અસાત્મ્યનું સેવન કરનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીરમાં પ્રસરતા ત્રણે દોષો પ્રકૃપિત થઈને ત્યાં સુધી શુક્ર-શોણિત અને ગર્ભાશયને હાનિ પહોંચાડતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ અને છે. દોષરહિત શુક્ર-શોણિત અને ગર્ભાશયવાળાં સાત્મ્યસેવી સ્ત્રીપુરુષો વળી ઋતુકાલે સંયોગપામે તો પણ જીવનો પ્રવેશ ન થવાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ ગર્ભ કેવળ સાત્મ્યજ જ નથી પણ માતૃ વગેરે છ લાવેનો સમુદાય જ એ આખતમાં દારણ કહેવાય છે. આ ગર્ભના ખરેખર જે સાત્મ્યભાવો છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા આ ગર્ભમાં સાત્મ્યસેવનથી જે છે તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું. જેમકે—આરોગ્ય, આજ્ઞાસનો અભાવ લોહુપતાનો અભાવ, ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, સ્વસ્વર્ણ અને ખીજની સંપત્તિ અને મધુનમાં પ્રહર્ષની અધિકતા-એ સાત્મ્ય-જન્ય ભાવો છે. ૧૧

ગર્ભ રસજ છે એ પ્રતિપાદન અને રસજ માવે—

આ ગર્ભ રસજન્ય પણ છે; કારણ કે રસ વિના માતાની પ્રાણસ્થિતિ સંભવતી નથી તો પછી ગર્ભના જન્મની તો શું વાત કરવી. યથાવિધિ ન ચોજાયેલા રસો ગર્ભને ઉત્પન્ન કરતા નથી; રસોના કેવલ સમ્યગ્ ઉપયોગથી જ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી અહીં પણ માતા આદિ છ લાવેનો સમુદાય કારણ કહેવાય છે. આ ગર્ભના રસજ ભાવો અને રસસેવનથી આ ઉત્પન્ન થતા ગર્ભમાં જે ભાવો સંભવે છે તેની વ્યાખ્યા હવે કરશું. જેમકે—શરીરની ઉત્પત્તિ શરીરનું વધવું, પ્રાણાનુબંધ, તૃપ્તિ, ઉપચય અને ઉત્સાહ-એ રસજન્ય ભાવો છે. ૧૨

સત્ત્વ કૌષ્ઠાદિક છે એ પ્રતિપાદન અને સત્ત્વજ માવે—

મન ખરેખર શરીરનું ઘટક છે; જે મન જીવાત્મા સાથે નિત્ય રહીને શરીર સાથે જોડાય છે જ્યારે તે દેહાન્તરમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે, ઇચ્છા ઉદ્ભટી જાય છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો સંતાપ પામે છે, ખગ ઘટે છે, વ્યાધિઓ વૃદ્ધિ પામે છે; જે મનથી રહિત ખની પુરુષ પ્રાણોને તથા દે જ. વળી જેને ઇન્દ્રિયોનું નિવામઃ મન કહેવામાં આવે છે તે ત્રણ જાતનું કહ્યું છે—શુદ્ધ, રાજસ અને તામસ. જે શુણ્ઠી મન અધિક ભયું હોય તે શુણ્ઠી ખીજ જન્મમાં પણ સંબંધ થાય છે. જે તે શુદ્ધ મનથી સંયોગ થાય તો વ્યતીત જન્મનું પણ સ્મરણ રહે છે. કારણ કે આત્માનું સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન તે જ મનના અનુબંધથી અનુવર્તન કરે છે, જેના અનુવર્તનથી પુરુષ ‘જાતિસ્મર’ કહેવાય છે. આ ગર્ભના જે સત્ત્વજ ભાવ છે તથા ઉત્પન્ન થતા આ ગર્ભના જે માનસિક ભાવો સંભવે છે તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું. જેમકે—ભક્તિ, શીલ, પવિત્રતા, દ્વેષ, સ્મૃતિ, મોહ, ત્યાગ, માનસર્પ, શૌર્ય, ભય, ક્રોધ, તન્દ્રા, ઉત્સાહ, તીક્ષ્ણતા, માર્દવ, ગંભીરતા, ચત્વરતા અને એવા ખીજા જે ભાવો તે સત્ત્વજન્ય વિકારો છે જેનો સત્ત્વભેદને હિદેશીને હવે પછી ઉપદેશ કરશું. મન વિવિધ પ્રકારના છે. તે સર્વ એક પુરુષમાં હોય છે પણ એક જ સમયે હોતાં નથી. પરંતુ જે શુણ્ઠી પ્રધાનતા હોય છે તે એક શુણ્ઠી વૃત્તિવાળું તે કહેવાય છે. ૧૩

ગર્ભની સમુદાયથી ઉત્પત્તિ—

એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના આ ગર્ભકર લાવેના સમુદાયથી આ ગર્ભ નિષ્પન્ન થાય છે—જેમ તંત્રુ વિવિધ દ્રવ્યોના સમુદાયથી બને છે અથવા જેમ રથનાં વિવિધ અંગોના સમુદાયથી રથ બને છે. તેથી અમે આ કહ્યું છે કે આ ગર્ભ માતૃજ, પિતૃજ, આત્મજ, સાત્મ્યજ અને રસજ છે અને મન પણ ઘટક છે; એમ લગવાન આગ્રેયે કહ્યું. ૧૪

આગ્રેયનાં સમાધાન ઉપર મરદાજે કરેલો દોષ—

ભરદ્વાજ બોલ્યા, ‘જો ગર્ભ આ નાના પ્રકારના ગર્ભકર,

ભાવોના સમુદાયથી નિષ્પન્ન થાય છે તો એ જોડાઈને કેવી રીતે બને છે? અને જો એનું સન્ધાન થાય છે તો સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતો તે ગર્ભ મનુષ્યરૂપે શા માટે જન્મે છે? મનુષ્ય મનુષ્યથી જન્મે છે એમ કહેવાય છે. તે બાબતમાં એ ઇષ્ટ હોય કે માણસ માણસથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ મનુષ્ય સ્વરૂપે જન્મે છે. જેમ બળદથી બળદ જન્મે છે અને જેમ ઘોડાથી ઘોડો જન્મે છે. જો એમ જ હોય તો અગાઉ જે કહ્યું છે કે 'એ સમુદાયાત્મક છે' તે અસુકૃત છે. અને જો માણસ માણસથી ઉત્પન્ન થાય છે તો જડ-આંધળો-કૂબડો-મૂંગો-રામન-ગૂંગણો-વ્યંગ-ઉન્મત્ત-કુષ્ઠરોગી અને કિલાસરોગીથી નિષ્પન્ન થયેલા માણસો પોતાના માતાપિતા જેવા કેમ થતા નથી?

હવે આ બાબતમાં એવી માન્યતા થતી હોય કે આત્મા પોતાના ચક્ષુથી રૂપોને જુએ છે, પોતાના કાનથી શબ્દો સાંભળે છે, પોતાની ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગન્ધ પારખે છે, રસનેન્દ્રિયથી રસોને જાણે છે સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શને જાણે છે અને બુદ્ધિથી જ્ઞાતવ્ય વસ્તુને જાણે છે. આમ આ હેતુથી જડાદૃશ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનો માતાપિતા સદૃશ હોતાં નથી, તો અહીં પણ પ્રતિજ્ઞાદાતા દેવ લાગે છે; અને એમ કહેતાં ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન હોતાં આત્મા જ્ઞાનવાન થાય છે અને ઇન્દ્રિયો ન રહેતાં તે અજ્ઞ થાય છે. જો આ જ્ઞત્વ અને અજ્ઞત્વ બન્ને સંભવે તો આત્મા વિકારવાન ગણાય. જો દર્શનાદિકારા આત્મા વિષયોને જાણે છે તો નિરિન્દ્રિય આત્મા ચક્ષુરાદિના અભાવે અજ્ઞ ગણાય; અજ્ઞ હોવાથી તે કારણ બની શકતો નથી, અને કારણરૂપ ન હોવાથી તે 'આત્મા' નથી તો આ કથન કેવળ વાણીમાં જ વસ્તુરૂપ એટલે નિરર્થક બને છે. એમ સરદાજી બોલ્યા. ૧૫

આત્રેયે કરેહં તેવું સ્વંડન -

ત્યારે આત્રેયે કહ્યું, "પૂર્વે એ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે મન જીવ સાથે નિત્ય રહીને શરીર સાથે જોડાય છે. પણ સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતો ગર્ભને કારણે મનુષ્યરૂપે જન્મે છે તે પણ મનુષ્ય મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાય છે તે હવે કહેશું. બ્રાહ્મીઓની ચાર

જાતની યોનિઓ થાય છે-જરાધુ-અંડ-સ્વેદ અને ઉદ્ધિદ. બ્રાહ્મીઓની આકૃતિના અસંખ્ય ભેદોને લીધે તે ચારેય યોનિઓમાંથી એક એક યોનિના વર્ણ અસંખ્ય ભેદો થાય છે. જેમ સોનું-રૂપું-તાંબું-કલર્ષ અને સીસાને ઓગાળીને વિવિધ પ્રકારનાં મીણુની બનાવેલી આકૃતિ દ્વારા બનાવેલ માટીના બીજાંમાં રેડવાથી, તે તે રૂપની આકૃતિ થાય છે અને બ્યારે તેને મનુષ્યના બીજાંમાં નાખવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્ય સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે; તેવી રીતે સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતો ગર્ભ મનુષ્ય સ્વરૂપે જન્મે છે. આમ તે મનુષ્યયોનિનો હોવાથી મનુષ્ય મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાય છે. ૧૬

અને જે કહ્યું છે કે જો મનુષ્ય મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે તો જડ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં મનુષ્યો માતાપિતાના જેવાં રૂપવાળાં કેમ થતાં નથી? તે બાબતમાં કહેવું એમ છે કે બીજાંમાં શરીરના જે જે અવયવો વ્યાપક બીજામાં દુષ્ટ થયેલો હોય તે તે શરીરાવયવની ગર્ભમાં વિકૃતિ થાય છે; અને બીજાને તે ભાગ દૂષિત ન હોય તો વિકૃતિ થતી નથી. તેથી અહીં બન્નેય બાબત સંગત છે. બધાં બ્રાહ્મીની ઇન્દ્રિયો આત્મજન્ય છે; તેઓના ભાવ અને અભાવનું કારણ દેવ છે. માટે જડ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનો માતાપિતા જેવાં હોય એમ અવશ્ય હોતું નથી. ૧૭

ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં આત્મા 'જ' છે એમ નથી અને ઇન્દ્રિયો ન હોતાં તે 'અજ્ઞ' છે એમ પણ નથી. આત્મા કદી પણ મનરહિત હોતો નથી, અને મન-વિશેષથી જ્ઞાનવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૮

એ બાબતમાં શ્લોકો છે -

ઇન્દ્રિયોના અભાવથી કર્તાને કાર્યનું જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થતું નથી; જે ભાવોથી જે ક્રિયા થાય છે તે ભાવો વિના તે થઈ શકતી નથી. ૧૯

માટીના અભાવને લઈને જાણતાં છતાંય કુંભાર ઘટનિર્માણક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી.

હવે આ અધ્યાત્મજ્ઞાન સાંભળો. કારણ કે આત્મ-જ્ઞાનનું બળ મહાન છે. ૨૦

ધન્વિયો અને ચંચળ મનનો નિગ્રહ કરીને તથા અધ્યાત્મ તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરીને, આત્મજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણપણે સ્થિત થયેલો આત્માજ્ઞાની સર્વજ્ઞ સમાધિજ્ઞાનવાળો થઈને સર્વભાવોનું પરીક્ષણ કરે છે. ૨૧૬

હે ભરદ્વાજ આ અમારા બીજા નિર્ણયને ગ્રહણ કરો. જેની ધન્વિયોવાણી અને ચેષ્ટા નિવૃત્ત થઈ છે તેવો સ્તેલો મનુષ્ય જ્યારે સ્વપ્નમાં હોય છે ત્યારે વિષયોને અને સુખદુઃખને અનુભવે છે માટે જ તે ‘અજ્ઞ’ મનાયો નથી. ૨૩

આત્મજ્ઞાન સિવાય કોઈ પણ જ્ઞાન એકલું પ્રવર્તતું નથી; ભાવ એકલો કે વળી હેતુવગર હોતો નથી. ૨૪

માટે આત્મા ‘જ’ છે, પ્રકૃતિ છે, દ્રશ્ય છે અને કારણ છે. હે ભરદ્વાજ, એ સર્વનો નિર્ણય કરી દીધો છે; માટે સંશય તજ દે. ૨૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો—

ગર્ભની ઉત્પત્તિ-વૃદ્ધિ અને જન્મમાં જે હેતુ, પુનર્વસ્તુનો જે મત, ભરદ્વાજનો જે મત, પ્રતિસાદોષ તથા આત્મનો સ્પષ્ટ નિર્ણય—તે સર્વ ‘પ્રુક્તિકા ગર્ભાવકાન્તિ ને ઉદ્દેશીને પ્રકાશિત કયું’ છે. ૨૬, ૨૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા તથા ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરશ્યાનમાં ‘પ્રુક્તિકા ગર્ભાવકાન્તિશારીર’ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩

અધ્યાય ચોથો

મહતી ગર્ભાવકાન્તિ શારીર

મહતી ગર્ભાવકાન્તિ શારીરનો ઉપક્રમ —

“હવે અહીંથી ‘મહતી ગર્ભાવકાન્તિ’ નામક શારીરનું વ્યાખ્યાન કરશું. આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

આ અધ્યાયમાં કહેવાતા વિષયો—

ગર્ભ જે કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેને ગભ સંજ્ઞા છે, જેનો ગર્ભ અને છે, જે ક્રમ પ્રમાણે તે ઉદરમાં નિષ્પન્ન થાય છે, જે એની વૃદ્ધિનું કારણ છે, જેનાથી એની અનુત્પત્તિ થાય છે, જન્મ પામતો ગર્ભ જે કારણથી ઉદરમાં નાશ પામે છે અને જે કારણથી સંપૂર્ણ નાશ પામ્યા વિના તે વિકૃત થાય છે તે સર્વની ક્રમશઃ વ્યાખ્યા કરશું. ૩

માતાપિતા-આત્મા-સાત્ત્વ-રસ અને મન—એ સમીક્ષિત ભાવોથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. જે જે ભાવોથી ઉત્પન્ન થતા તે ગર્ભને જે જે અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે તે માતૃજન્ય વગેરે અવયવોને પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ પાડીને આગલા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. ૪

શુક્રશોણિત અને જોવના સંયોગને ગર્ભ કહે છે—

ગર્ભાશયમાં જ્યારે શુક્રશોણિત અને જોવનો સંયોગ થાય ત્યારે ગર્ભસંજ્ઞા નિષ્પન્ન થાય છે. ૫

ગર્ભ પંચ મહાભૂતનો વિકાર અને ચેતનાનું અવિષ્ઠાન છે—

ગર્ભ તો ખરેખર આકાશ-વાયુ-અગ્નિ-જલ અને ભૂમિનો વિકાર છે અને ચેતનાધાતુના આશ્રયરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ યુક્તિ અનુસાર પાંચ મહાભૂતના વિકારના સમુદાયસ્વરૂપ ગર્ભ ચેતનાના આધારનરૂપ છે. તે આત્મા આ ગર્ભની છાંદા ધાતુ છે. ૬

કુક્ષિમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર—

જે ક્રમાનુસાર ગર્ભાશયમાં ગર્ભ નિષ્પન્ન થાય છે તેની વ્યાખ્યા કરશું. જૂનું રજ નિકળી નવ અને નવું રજ સ્થિત થાય ત્યારે જનન થોળિ-શોણિત અને અભક્ષ્ય વિકારરહિત છે એવી, નાહીને શુદ્ધ થયેલી સ્ત્રીને ઋતુમતી કહીએ છીએ. તેવી જાતની તે સ્ત્રીની સાથે જ્યારે અવિકૃત બીજવાળો પુરુષ સંયોગ કરે છે ત્યારે તેનો હર્ષપ્રેરિત અને શરીરની ધાતુરૂપ ઉદ્વેષ્ટ સાર શુક્રસ્વરૂપે અંગે અંગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે હર્ષપૂર્ણ આત્માથી પ્રેરિત અને અધિષ્ઠિત તે બીજ

ધાતુ પુરુષના શરીરમાંથી બહાર નીકળીને ઉચિત માર્ગદ્વારા ગર્ભાશયમાં પ્રવેશીને આર્તવ સાથે સંયુક્ત થાય છે. .

ગર્ભમાં મૂત ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ—

તેમાં પ્રથમ મનરૂપી કરણથી યુક્ત બનીને તે આત્મા ગુણ (જૂત) ગ્રહણ માટે પ્રવૃત્ત થાય છે તે આત્મા હેતુ-કારણ-નિમિત્ત-અક્ષર-કર્તા-મનશીલ-જ્ઞાતા-બોધા-દ્રષ્ટા-ધાતા-અભા-વિશ્વકર્મા-વિશ્વરૂપ-પુરુષ-પ્રભવ-અવ્યય-નિત્ય-શુભી-ગ્રહણ-પ્રધાન-અવ્યય-શુભ-સ-પુદ્ગલ-ચેતનાવાન-વિભુ-જૂતાત્મા-ઈન્દ્રિયાત્મા અને અન્તરાત્મા છે. તે ચેતના-ધાતુ ગુણગ્રહણ સમયે બીજા વાયુ આદિ જૂતોમાંથી પ્રથમ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે. જેમ પ્રલયના અન્તે જૂતોને સર્જવાની ઇચ્છાવાળો અવિનાશી આત્મા મનરૂપી ઉપાદાન યુક્ત થઈને, પ્રથમ આકાશને સર્જે છે; ત્યાર પછી ક્રમેશઃ સ્પષ્ટ ગુણવાળાં વાયુ આદિ ચાર જૂતોને રચે છે, તેવી જ રીતે શરીર ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલ આત્મા પ્રથમ આકાશને ગ્રહે છે; ત્યારપછી સ્પષ્ટ ગુણવાળા વાયુ આદિ ચાર જૂતોને ક્રમેશઃ ગ્રહણ કરે છે. આ સર્વ ગુણોનું ગ્રહણ અતિ અદ્ય કાળમાં થાય છે. ૮

પહેલા માસમાં ગર્ભનું સ્વરૂપ—

તે સર્વ ગુણયુક્ત, ગર્ભભાવને પામેલો, પ્રથમ માંસમાં સારી રીતે મિશ્રિત થયેલો, સર્વ ધાતુઓથી કંલુષિત થયેલો, શ્લેષ્મ જેવો, અસ્પષ્ટ શરીરવાળો અને વિઘ્નમાન તથા અવિઘ્નમાન અંગ અને અવયવવાળો થાય છે. ૯

બીજા માસમાં ગર્ભનું સ્વરૂપ—

બીજા માસે તે ધન બને છે અને પિંડ, પેશી કે અર્ધદ આકૃતિનો થાય છે. તેમાં ધન પિંડ હોય તો પુરુષ, પેશી હોય તો સ્ત્રી અને અર્ધદ હોય તો નપુંસક ગર્ભ થાય છે. ૧૦

ત્રીજા માસમાં ગર્ભનું સ્વરૂપ—

ત્રીજા મહિને એકી સાથે સર્વ ઈન્દ્રિયો અને સર્વ અંગ તથા અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

ગર્ભમાં પંચ મહામૂતના માર્ગો—

તેમાં માતૃગ્નદિ અવયવોનો યથાવત વિભાગ કરીને આ ગર્ભનાં કેટલાંક અંગ અને અવયવો પૂર્વ અધ્યાયમાં કહ્યાં છે. પણ હવે પંચ મહામૂતના વિકારના વિભાગ અનુસાર, તેનાં કેટલાંક અંગ અને અવયવો નામાન્તરથી અને બીજાં પણ હવે કહીશું. આના માતૃગ્નદિ ભાવો પણ મહામૂતના જ વિકાર છે. તેમાં શુદ્ધ-શ્રોત્ર-લક્ષ્મી-સૂક્ષ્મતા અને વિચ્છેદ એ તેના આકાશાત્મક વિકારો છે; સ્પર્શ-સ્પર્શનેન્દ્રિય-રૂક્ષતા-પ્રેરણા-ધાતુરચના અને શરીરની ચેષ્ટાઓ એ વાયુના વિકાર છે; રૂપ-દર્શન-દ્રીમિ-પરિપાક અને ઉજ્જ્વલતા એ અગ્નિના વિકાર છે; રસ-રસના-શીતતા-મૃદુતા-રનેહ અને કલેદ એ જલના વિકાર છે; ગન્ધ-ધ્રાણુ-ગૌરવ-સ્થિરતા અને કઠિનતા એ પૃથ્વીના વિકાર છે. ૧૨

છોક-પુરુષની તુલ્યતા—

આ પ્રમાણે આ પુરુષ લોકતુલ્ય છે. લોકમાં જેટલા મૂર્તિમાન ભાવવિશેષો છે તેટલા પુરુષમાં છે અને જેટલા પુરુષમાં છે તેટલા લોકમાં છે. છુદ્ધિમાન પુરુષો એમ જ્ઞેવાને ઇચ્છે છે. ૧૩

ગર્ભમાં ઇન્દ્રિયો-અંગો અને અવયવો એકી વચ્ચે ઉત્પન્ન થાય છે; જન્મ્યા પછી ઉત્પન્ન થવાના માર્ગો—

આમ જે ભાવો એના જન્મ્યા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાવો સિવાય આ ગર્ભનાં ઇન્દ્રિયો અને અંગ તથા અવયવો એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તે જેમકે-દાંત, વ્યજન-એટલે દાદી-મૂછ-સ્તન, ગુલાંગ, વ્યક્તીભાવ એટલે શુક્ર-રજોના આવિર્ભાવ અને તેના જેવા બીજાં છુદ્ધિઆદિ ભાવો-આ પ્રકૃતિ છે; અને એનાથી વિપરીત તે વિકૃતિ છે. આ ગર્ભમાં ખરેખર કેટલાક નિત્યભાવો છે અને કેટલાક અનિત્ય ભાવો છે.

સ્ત્રીપુરુષના વિશેષ માર્ગો—

તેનાં જે જે અંગો અને અવયવો સ્થાયી રહે છે તેઓ જ સ્ત્રીલિંગ, પુરુષલિંગ કે નપુંસકલિંગ ધારણ કરે છે. તેમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રધાન અને ગૌણ જે પરસ્પર લિન્ન ભાવો છે તેમાંથી જેની આધિકતા હોય તે પ્રમાણે એમાંથી એક થાય એમ નિશ્ચય એવું છે. તે જેમકે-

કલ્પેભ્ય, ભીરુતા, અદૌશલ્ય, મોહ, ચિતચાંચલ્ય, નીચેના ભાગની ગુરુતા, અસહિષ્ણુતા, શિથિલતા, મૂઢતા, ગર્ભાશયનો ખીજભાગ અને એના નેવા ખીજા સ્ત્રીકર ભાવો થાય છે. આથી વિપરીત પુરુષકર ભાવો છે. સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને ભાગના અવયવોવાળા નપુંસકકર ભાવો છે. ૧૪

इन्द्रियोनी उत्पत्ति समये ज गर्भना चित्तमां चेतनानो पादुर्भाव—

તેને જે સમયે ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયે એના ચિત્તમાં વેદના એટલે સુખદુઃખના જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

ત્રીજે મહિને દોહદની ઉત્પત્તિ; તેની અવગણનાથી દોષો થાય છે—

તેથી ત્યારથી માંડીને ગર્ભ ફરકવા લાગે છે અને પૂર્વ-જન્મમાં અનુભવેલું જે કંઈ ઇન્દ્રિયોના વિષયો હોય તેની અભિલાષા કરે છે, તેને વૃદ્ધો દોહદ એટલે બે હૃદયથી ઉત્પન્ન થયેલ કહે છે. એનું માતૃજન્ય હૃદય રસવાહી નાડીઓ દ્વારા માતાના હૃદય સાથે જોડાયેલું રહે છે. તેથી તે બન્ને-માતા અને ગર્ભની ઇચ્છાઓ તે-રસવાહિની નાડીઓ દ્વારા બન્ને હૃદયમાં પરસ્પર આવાગમન કરે છે. અને તે જ કારણને લક્ષમાં રાખીને ગર્ભને અપ્રાપ્ત દોહદવાળો રાખવાને લોકો ઇચ્છતા નથી. કારણ કે ગર્ભાવસ્થાની ઇચ્છા પૂરી ન થતાં એ ગર્ભનો વિનાશ થાય છે અથવા તો વિકૃતિ થાય છે; કારણ કે એ વખતે માતા કેટલાક વિષયોમાં ગર્ભની સાથે સમાન યોગક્ષેમવાળી હોય છે. તેથી કુશળ વૈદો પ્રિય અને હિતકર આહારવિહારથી ગર્ભિણીના ખાસ કરીને ઉપચાર કરે છે. ૧૫

गर्भिणीनां लक्षणो—

તેની ગર્ભસ્થિતિ અને દોહદ અવસ્થાનાં જ્ઞાન માટે સંક્ષેપમાં લક્ષણોનો ઉપદેશ કરશું. એનું જ્ઞાન થતાં ઉપચારો સાધી શકાય છે, અને તે જ્ઞાન લક્ષણોથી થાય છે, માટે લક્ષણોનો ઉપદેશ આવશ્યક છે. તે જેમકે-આર્તવ ન દેખાવું, મોઢામાંથી લાળ સરવી, અન્નની અનિચ્છા, મોળ, અરુચિ, ખાટા પદાર્થોની વિશેષ ઇચ્છા,

વિવિધ પ્રકારના ભાવોમાં ઇચ્છા થવી, અંગોનું ભારેપણું, આંખોમાં ગ્લાનિ, સ્તનોમાં દૂધ, હોઠ અને સ્તનમંડલ ઉપર વિશેષ પ્રમાણમાં કાળાશ, પગે થોથર, રૂંવાડાં ભાંભાં થવાં અને યોનિનું વિવૃતત્વ-એ ગર્ભસ્થિતિનાં લક્ષણો છે. ૧૬

गर्भने हानिकारक भावो सिवाय गर्भिणी जे इच्छे ते आपणुं जोईए—

તે ગર્ભિણી જે જે ઇચ્છે તે તે ગર્ભહાનિકારક ભાવો સિવાય, તેને દેવું જોઈએ. ૧૭

गर्भने हानि करनारा भावो—

ગર્ભને હાનિ કરનારા આટલા ભાવો છે. જેમકે-અતિચુરુ, અતિભણુ અને અતિતીક્ષ્ણ સર્વ અન્નપાન અને દારુણુ ચેષ્ટાઓ. વળી આ ખીજા ભાવોનો પણ વૃદ્ધો ઉપદેશ કરે છે-દેવતાઓના અને રાક્ષસોના અનુ-ચરોથી રક્ષણ કરવા માટે રાતાં વસ્ત્રો ધારણુ ન કરવાં, મદકારી મદ્યોનું સેવન ન કરવું, વાહનો પર સવારી ન કરવી, માંસ ખાવું નહિ, સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રતિકૂળ ભાવોને દૂરથી જ તજી દેવાઈ અને ડોશીઓ પણ જે ખીણું કં જાણુ છે તે પ્રમાણુ વર્તન કરવું. ૧૮

दोहद तीव्र होय तो अहित वस्तु पण हितकर साये मेळवीने देवी जोईए—

વળી દોહદ ખરેખર તીવ્ર હોય તો પ્રાર્થના પૂરી કરવા માટે અહિત વસ્તુ પણ હિતકર વસ્તુ સાથે મેળવીને દેવી.

इच्छा रोकवाची यत्ता दोपो—

કારણ કે ઇચ્છા રોકવાથી વાયુ પ્રક્રાપ પાત્રને શરીરની અંદર સંચાર કરતો કરતો ઉત્પન્ન થતા ગર્ભનો નાશ કરે છે કે તેનામાં વિકૃતિ કરે છે. ૧૯

ચોથે મહિને ગર્ભનું સ્વરૂપ—

ચોથે મહિને ગર્ભ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી ત્યારે ગર્ભિણી વિશેષ કરીને આંધક ભારયુક્ત શરીરવાળી બને છે. ૨૦

પાંચમે મહિને ગર્ભનું સ્વરૂપ—

પાંચમે મહિને ગર્ભમાં માંસ અને શોણિતની વૃદ્ધિ ખીજ મહિનાઓ કરતાં અધિક થાય છે. તેથી ત્યારે ગર્ભિણી વિશેષ પ્રમાણમાં કૃશ થઈ જાય છે. ૨૧

છઠ્ઠે મહિને ગર્ભનું સ્વરૂપ—

છઠ્ઠે મહિને ગર્ભનાં બલ અને વર્ણની પુષ્ટિ ખીજ મહિનાઓ કરતાં અધિક થાય છે. તેથી એ સમયે ગર્ભિણીને વિશેષ કરીને બલ અને વર્ણની હાનિ થાય છે. ૨૨

સાતમે મહિને ગર્ભનું સ્વરૂપ—

સાતમે મહિને ગર્ભ સર્વ ભાવોથી વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી તે સમયે ગર્ભિણી સર્વાંગે થાકી જાય છે. ૨૩

આઠમે મહિને ગર્ભ અને માતા પરસ્પર લોજનું ગ્રહણ કરે છે—

અને આઠમે મહિને રસવાહિની શિરાઓ દ્વારા, ગર્ભની સંપૂર્ણતા ન હોવાને લીધે, ગર્ભ માતામાંથી અને માતા ગર્ભમાંથી વારંવાર પરસ્પર ઓજસ ગ્રહણ કરે છે; તેથી ત્યારે ગર્ભિણી કેટલીકવાર આનંદયુક્ત બને છે અને કેટલીક વાર મ્દાન બને છે, તે પ્રમાણે ગર્ભ પણ મુદ્ધિ કે મ્દાન બને છે. તેથી તે સમયે ઓજસની અસ્થિરતાને લઈ ગર્ભનો જન્મ દોષયુક્ત બને છે. તે બાબતને લક્ષમાં લઈ કુશળ વૈદ્યો ‘આઠમે મહિનો ગણવા યોગ્ય નથી,’ એમ કહે છે. ૨૪

પ્રસવકાલ—

તે આઠમા મહિનાને વ્યતીત થયાને એક દિવસથી માંડી નવમા માસને લઈ, દશમા માસ પર્યન્ત, પ્રસવ-કાલ છે એમ કહે છે. આટલો પ્રસૂતિ થવાનો કાળ છે. એ પછીથી ગર્ભનું ગર્ભાશયમાં રહેવું એ ત્રિકારવાળું છે. ૨૫

પ્રકરણનો ઉપસંહાર—

આમ આ ક્રમાનુસાર ગર્ભ ઉદરમાં નિષ્પન્ન થાય છે. ૨૬

કુક્ષિમાં ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ—

માતા આદિ ગર્ભકર ભાવોની સંપત્તિથી તથા માતાના આયરણની ઉત્તમતાથી, માતાથી મળતા ઉપસ્તેહ અને ઉપસ્તેદથી, કાળક્રમે પરિપાક પામવાથી અને સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ થવાથી, ગર્ભ ઉદરમાં વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૭

ગર્ભ ન જન્મવાનું કારણ—

વળી માતા આદિ ગર્ભકર ભાવોની દૂષિતતાને કારણે તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૮

ગર્ભની વ્યાપત્તિનું કારણ—

અને ઉદરમાં એની વૃદ્ધિના હેતુથી જે ભાવો કલ્યા છે તેઓની વિપરીતતાથી તે ઉદરમાં જ વિનાશ પામે છે અથવા તો તરતમાં જ તેનો પ્રસવ થઈ જાય છે. ૨૯

વીજ-દોષ વગેરેથી उत्पन्न થતી ગર્ભની વિકૃતિ—

જે કારણે વળી ગર્ભ સંપૂર્ણપણે નાશ ન પામતાં વિકૃતિ પામે છે તેની હવે વ્યાખ્યા કરશું. દોષોને પ્રકૃપિત કરનાર વસ્તુઓનું સેવન કરનાર સ્ત્રીના દોષો જ્યારે પ્રકાપ પામને શરીરમાં ફેલાતા ફેલાતા, શોણિત અને ગર્ભાશયમાં પહોંચે છે તથા શોણિત અને ગર્ભાશયને પૂર્ણપણે દૂષિત કરતા નથી ત્યારે એ સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે છે. પણ ત્યારે તે ગર્ભના માતૃજન્ય અવયવોમાંનો કોઈ એક અવયવ અથવા અનેક અવયવો વિકૃતિ પામે છે. જે જે અવયવના ખીજમાં કે ખીજભાગમાં દોષો પ્રકાપ પામે છે તે તે અવયવમાં વિકૃતિ પેસે છે. જ્યારે એ સ્ત્રીના શોણિતમાં ગર્ભાશયોત્પાદક ખીજભાગ દૂષિત થાય છે ત્યારે તે ખીજ વન્ધ્યાને ઉત્પન્ન કરે. વળી જ્યારે એના શોણિતમાં ગર્ભાશયોત્પાદક ભાગનો અંશ દૂષિત થાય ત્યારે પૂતિપ્રજનવાળી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનાં છાકરાંઓ મરી જાય છે. વળી જ્યારે ગર્ભાશયોત્પાદક ભાગનો એક અંશ અને સ્ત્રીકર શરીરોત્પાદક ભાગનું એક સ્થળ દૂષિત થાય ત્યારે સ્ત્રી ન હોવા છતાં, મોટે ભાગે સ્ત્રીને મળતી આકૃતિવાળી ‘વાર્તા’

નામની વિકૃતિને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને સ્ત્રીવ્યાપદ કહે છે. ૩૦

એ જ પ્રમાણે જ્યારે પુરુષના બીજમાં બીજભાગ (પ્રજનનભાગ) દૂષિત થાય છે ત્યારે બીજ વન્ધ્યપુરુષ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વળી એના બીજમાં બીજભાગનો અવયવ દૂષિત થાય છે ત્યારે પૂતિપ્રજાવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી જ્યારે એના બીજમાં બીજભાગનો અંશ તથા પુરુષકર શરીરના ઉત્પાદક ભાગનો એક દેશ દૂષિત થાય ત્યારે પુરુષ ન હોવા છતાં મોટે ભાગે પુરુષને મળતી આકૃતિવાળા 'વૃણપુત્રિક' નામના નપુંસકને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને પુરુષવ્યાપદ કહે છે. ૩૧

માતૃજન્ય અને પિતૃજન્ય અવયવોની વિકૃતિના આ વ્યાખ્યાનથી સાત્ત્વજન્ય-રસજન્ય અને સત્ત્વજ અવયવોની વિકૃતિની પણ વ્યાખ્યા થઈ જાય છે. ૩૨

આત્મા નિર્વિકાર છે—

વળી પરમાત્મા નિર્વિકાર છે; સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં તે તુલ્યપણે રહેલો છે; પણ મન અને શરીરની ભિન્નતાને લઈ તે ભિન્ન હોય તેમ પ્રતીત થાય છે. ૩૩

શરીર અને માનસ દોષો—

તેમાં શરીરના ત્રણ દોષો છે—વાત-પિત્ત અને શ્લેષ્મ. તેઓ શરીરને દૂષિત કરે છે. વળી મનના દોષો બે છે—રજસ અને તમસ. તે બન્ને મનને દૂષિત કરે છે; દૂષિત થયેલાં તે મન અને શરીરથી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂષિત ન થયાં હોય તો વિકૃતિ થતી નથી. ૩૪

શરીરના મેદા—

તેમાં યોનિભેદ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું શરીર પૂર્વે કહ્યું છે. ૩૫

મનના મેદા—

મન ખરેખર ત્રણ પ્રકારનું છે—શુદ્ધ-રજસ અને તમસ; તેમાં શુદ્ધ મનને કલ્યાણનો અંશ હોવાને લીધે દોષરહિત કહેલ છે, રોષનો ભાગ હોવાથી રાજસ મનને

સદોષ કહેલ છે અને મોહનો અંશ હોવાથી તામસ મનને પણ દોષયુક્ત કહેલ છે. પણ તર અને તમના યોગ એટલે બિનાધિક પરસ્પર સંયોગ અનુસાર શરીર અને યોનિઓના ભેદ પ્રમાણે અને શરીર તથા મનની પરસ્પર અનુરૂપતા પ્રમાણે, તે ત્રણેય મનમાંના દરેકના ભેદપ્રકાર અસંખ્ય બને છે; કારણ કે શરીર મનને અનુરૂપ બને છે અને મન શરીરને અનુરૂપ બને છે. તેથી દ્વિદંડરણુ માટે મનના કેટલાક ભેદોની હવે સદશતા બતાવીને વ્યાખ્યા કરશું. ૩૬

બ્રાહ્મસત્ત્વનું લક્ષણ—

તે જેમકે-પવિત્ર, સત્યપ્રતિજ્ઞ, જિતાત્મા, સંપત્તિ વગેરેનો હિચિત વિભાગ કરનાર, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-વચન અને પ્રતિવચનની સંપત્તિવાળો, સ્મૃતિમાન, કામ-ક્રોધ-લોભ-માન-મોહ-ઈર્ષ્યા-અહર્ષ અને અમર્ષ એટલે અસહિષ્ણુતાથી રહિત તથા સર્વ પ્રાણી પર સમદષ્ટિવાળો પુરુષને બ્રાહ્મ જાણવો. (૧)

આર્ષસત્ત્વનું લક્ષણ—

યસ-અધ્યયન-વ્રત-હોમ અને બ્રહ્મચર્યમાં તત્પર, અતિથિપૂજક, જેનાં મદ-માન-રાગ-દ્વેષ-મોહ-લોભ અને રોષ શાંત થયાં છે તેવા પ્રતિભાવચન-વિજ્ઞાન અને ઉપધારણુશક્તિ એટલે મેદાથી સંપન્ન પુરુષને આર્ષ જાણવો. (૨)

એન્દ્રસત્ત્વનું લક્ષણ—

ઐશ્વર્યયુક્ત, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વચનવાળો, યસાદિક કરનાર, શર, ઓજસ્વી, તેજસ્વી, અનિન્દિત કર્મ કરનાર, દીર્ઘદર્શી તથા ધર્મ-અર્થ અને કામમાં પ્રીતિવાળો પુરુષને એન્દ્ર જાણવો. (૩)

યામ્યસત્ત્વનું લક્ષણ—

કર્તવ્યાકર્તવ્યની મર્યાદાવાળાં આચરણુવાળાં, યુક્ત કર્મ કરનાર. જેના પર આક્રમણ ન થઈ શકે તેવા, ચાર-ભકારી, સ્મૃતિમાન, ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનાર અને રાગ-ઈર્ષ્યા-દ્વેષ તથા મોહ રહિત પુરુષને યામ્ય જાણવો. (૪)

વારુણસત્ત્વનું લક્ષણ—

શરવીર, ધીર, પવિત્ર, અપવિત્રનો દ્વેષ કરનાર, યજ્ઞાદિક કરનાર, જલવિહારમાં પ્રીતિવાળા, અનિન્દિત કર્મ કરનાર અને યોગ્ય સ્થળે કોપ અને પ્રસન્નતા કરનાર પુરુષને વારુણ જાણવો. (૫)

કૌવેરસત્ત્વનું લક્ષણ—

સ્થાન-માન-ઉપભોગ અને પરિવારથી સંપન્ન, ધર્મ-અર્થ અને કામમાં નિત્ય તત્પર, પવિત્ર, સુખપૂર્વક વિહાર કરનાર, સ્પષ્ટ કોપ અને પ્રસન્નતાવાળા પુરુષને કૌબેર જાણવો. (૬)

ગાન્ધર્વસત્ત્વનું લક્ષણ—

પ્રિય લાગે તેવાં નૃત્ય-ગીત-વાદિત્ર-સ્ત્રોત્ર-શ્લોક-આખ્યાયિકા-ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં કુશળ, ગંધ-માલા-અનુલેપન-વસ્ત્રધારણ-શ્રી અને વિહારની નિત્ય કામનાવાળા તથા અસૂયારહિત પુરુષને ગાન્ધર્વ જાણવો. (૭)

શુદ્ધસત્ત્વમાં વ્રાહ્મસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ છે—

આ પ્રમાણે કલ્યાણના અંશયુક્ત હોવાથી શુદ્ધ મનના સાત પ્રકારના ભેદ જાણવા. આ કલ્યાણભાગનો સમ્યગ્ યોગ થવાથી વ્રાહ્મ અત્યંત શુદ્ધ જાણવું ૩૭

આસુરસત્ત્વનું લક્ષણ—

શરવીર, તીવ્ર ક્રોધયુક્ત, અસૂયક, ઐશ્વર્યયુક્ત, છળ-કપટયુક્ત, રૌદ્ર, નિર્દય અને આત્મપૂજક પુરુષને આસુર જાણવો. (૧)

રાક્ષસસત્ત્વનું લક્ષણ—

અસહિષ્ણુ, દીર્ઘક્રોધી, હિંદ્રપ્રહારી, કૂર, આહારમાં અતિરુચિવાળા, માંસ જેને સૌથી પ્રિય છે એવા, બહુ નિદ્રા અને પરિશ્રમ કરનાર તથા ઈર્ષ્યાજોર પુરુષને રાક્ષસ જાણવો. (૨)

પૈશાચસત્ત્વનું લક્ષણ—

બહુ ખાનાર, સ્ત્રીવશ, સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા, અપવિત્ર, પવિત્રતાદેષી, ભીરુ, બીવશવનાર અને વિકૃત આહારવિહારના અભ્યાસી પુરુષને પૈશાચ જાણવો. (૩)

સાર્પસત્ત્વનું લક્ષણ—

શુરસે થાય ત્યારે શરવીર, શુરસે ન થાય ત્યારે ડરપોક, તીક્ષ્ણ, બહુ પરિશ્રમ કરનાર, બીતાં બીતાં વિષય સેવન કરનાર અને આહારવિહારમાં મગ્ન રહેનાર પુરુષને સાર્પ જાણવો. (૪)

ગ્રૈતસત્ત્વનું લક્ષણ—

આહારની કામનાવાળા, જેનાં શીલ-આચાર અને ઉપચાર અતિદુઃખદાયક છે તેવા, અસૂયક, સંપત્તિ વગેરેનો વિભાગ ન કરનાર, અતિશય લોભુપતાવાળા અને અકર્મ-શીલ પુરુષને ગ્રૈત જાણવો. (૫)

શાકુનસત્ત્વનું લક્ષણ—

સતતકામાં, નિરંતર આહારવિહારમાં મગ્ન, અસ્થિર મતિવાળા, અસહિષ્ણુ અને સંયમ ન કરનાર પુરુષને શાકુન જાણવો. (૬)

આ છ સત્ત્વો રાજસ છે—

આ પ્રમાણે રાષના અંશથી યુક્ત હોવાથી રાજસ મનના ખરેખર છ પ્રકારના ભેદ જાણવા. ૩૮

પાશવસત્ત્વનું લક્ષણ—

અનાદર કરનાર, મેધારહિત, નિન્દિત આચાર અને આહારવાળા, મૈથુનપરાયણ અને નિદ્રાશીલ પુરુષને પાશવ જાણવો. (૧)

માત્સ્યસત્ત્વનું લક્ષણ—

ભીરુ, અભુધ, આહારલોભી, અસ્થિર મતિવાળા, સતત કામ અને ક્રોધવાળા, ગમનશીલ અને જલની કામનાવાળા પુરુષને માત્સ્ય જાણવો. (૨)

વાનસ્પત્યસત્ત્વનું લક્ષણ—

આળસુ, આહારમાં જ કેવળ આસક્ત અને સર્પ જાનથી રહિત પુરુષને વાનસ્પત્ય જાણવો. (૩)

લા ઘળ તામસ છે—

આ પ્રમાણે મોહના અંશથી યુક્ત હોવાથી, તામસ મનના ત્રણ પ્રકારના ભેદ જાણવા. ૩૯

સત્ત્વભેદનો ઉપસંહાર—

આમ અગણિત ભેદવાળાં ત્રણ મનના ભેદના એક ભાગની વ્યાખ્યા કરી. બ્રહ્મ-અપિ-ઈન્દ્રિયમ-વરુણ-કુબેર અને ગન્ધર્વનાં મનના અનુકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ મનના સાત પ્રકારના ભેદ, દૈત્ય-પિશાચ-રાક્ષસ-સર્પ-ગ્રેત અને શકુનિનાં મનના અનુકરણ પ્રમાણે રાજસ મનના છ પ્રકારના ભેદ, પશુ-મત્સ્ય અને વનસ્પતિના મનના અનુકરણ પ્રમાણે તામસ મનના ત્રણ પ્રકારના ભેદ તથા સત્ત્વ પ્રમાણે ઉપચાર કેવી રીતે થાય. એ પ્રમાણે સત્ત્વભેદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૪૦

ગર્ભાવકાન્તિ માટે યોજ્યો આ આખો વિષય ઉદ્દેશ ક્રમનુસાર બતાવ્યો છે. આ વિષયનું જ્ઞાન થતાં ગર્ભકર ભાવોનું પ્રયોજન અને અનુષ્ઠાન તથા વિનાશક ભાવોનો પરિત્યાગ થઈ શકે છે. ૪૧

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો

ગર્ભનાં નિમિત્ત, આત્મા, પ્રકૃતિ, ઉદરમાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિ અને વૃદ્ધિનો હેતુ—એ પાંચ ભાવ શુભ કહેવાય છે. ૪૨

અનુપત્તિમાં, વિનાશમાં અને વિકૃતિમાં જે હેતુઓ છે એ ત્રણ અશુભ ભાવોને ગર્ભનાશક કહ્યા છે. ૪૩

જે વૈદ્ય, શુભ અને અશુભ કહેવાતા આ આઠ ભાવોને બધાયને સર્વથા જાણે છે તે, રાજાને ત્યાં ગર્ભ-પ્રાપ્તિના ઉપાય કરવાને યોગ્ય છે. ૪૪

આ પ્રમાણે ગર્ભપ્રાપ્તિના ઉપાયો તથા જે ગર્ભનાશક ભાવો કહ્યા છે તે સર્વે જાણવા માટે તે ઉદાર બુદ્ધિ-વાળો જ યોગ્ય છે. ૪૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં ‘મહતી ગર્ભાવ-કાન્તિ શારીર’ નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમો

પુરુષવિચય શારીર

પુરુષવિચય શારીરનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પુરુષવિચય’ શારીરનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે. ૧,૨

પુરુષ લોક સદૃશ છે—

‘આ પુરુષ લોક સદૃશ છે’ એમ ભગવાન પુનર્વંશ આત્રેયે કહ્યું. જેટલા મૂર્તિમાન ભાવો લોકમાં છે તેટલા પુરુષમાં છે અને જેટલા પુરુષમાં છે તેટલા લોકમાં છે. આમ બોલતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, ‘આટલા જ વાક્યથી કહેલા વાક્યાર્થને અને સમગ્ર શકતા નથી, તેથી એનાથી વધારે વિસ્તારથી આપના વડે બુદ્ધિપૂર્વક તેનું વ્યાખ્યાન થતું સાંભળવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ.’ ૩

વક્ત બર્ચનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન—

ભગવાન આત્રેયે તેને કહ્યું, ‘લોકના અવયવના ભેદ અગણિત છે તેમ જ પુરુષના અવયવના ભેદ પણ અગણિત છે. સમાનતાને અનુલક્ષીને તેમાંના કેટલાક ભાવોને સ્થૂલતા પ્રમાણે ઉદાહરણ તરીકે આપશું. સમ્યગ્ રીતે વર્ણવાતાં તેઓને હે, અગ્નિવેશ! એક ચિત્ત બની સાંભળ. ભેળી ચયેલી છ ધાતુઓ ‘પુરુષ’ કહેવાય છે. તે જેમકે—પૃથ્વી-જલ-તેજ-વાયુ-આકાશ અને અવ્યક્ત બ્રહ્મ; આ જ ધાતુઓ ભેળી મળીને ‘પુરુષ’ નામ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪

પૃથિવી તે પુરુષની કઠિનતા છે, જલ ક્લિન્નતા છે, તેજ બિષ્ણુતા છે, વાયુ પ્રાણ છે, આકાશ છિદ્રસમૂહ છે

અને અહિં અન્તરાત્મા છે. જે પ્રમાણે ખરેખર અહિંની વિભૂતિ લોકમાં છે તેવી રીતે અન્તરાત્માની વિભૂતિ વળી પુરુષમાં છે; જેમ લોકમાં અહિંની વિભૂતિ પ્રત્યક્ષ છે તેમ પુરુષમાં અન્તરાત્માની વિભૂતિ મન છે. વળી લોકમાં જે ઇન્દ્ર છે તે પુરુષમાં અહંકાર છે. આદિત્ય વળી આદાન એટલે રસગ્રહણશક્તિ, રૂપ રોપ, ચંદ્ર પ્રસન્નતા, વસુ એ સુખ, અશ્વિનીકુમારો કાન્તિ, મરુદ્ગણ ઉત્સાહ, વિશ્વદેવો સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, અંધકાર મોહ, ન્યોતિ જ્ઞાન; જે પ્રમાણે લોકને સૃષ્ટિનો પ્રારંભ તે પ્રમાણે પુરુષને ગર્ભાધાન. જેવો સત્યુગ તેવું બાળપણ, જેવો ત્રેતા તેવું યૌવન, જેવો દ્વાપર તેવું વાર્ધક્ય, જેવો કળીયુગ તેવી આતુર અવસ્થા અને જેવો યુગોનો અન્ત તેવું મરણ. આ પ્રમાણે, હે અગ્નિવેશ ! ન કહ્યા હોય તેવા પણ, લોક અને પુરુષના અવયવોના ભેદોને આ અનુમાનથી સામાન્ય જાણવા. ૫

લોક અને પુરુષની સમાનતાના ઉપદેશનું પ્રયોજન—

એમ કહેતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું, 'લોક અને પુરુષની સમાનતા જે પ્રમાણે આપે કહી તે સર્વ એમ જ અપવાદરહિત છે; પણ આ સમાનતાના ઉપદેશનું પ્રયોજન શું છે ? ૬

ત્યારે ભગવાને કહ્યું, 'સાંભળો, અગ્નિવેશ ! સર્વલોકને પોતામાં અને પોતાને સર્વ લોકમાં જોનારને સત્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ લોકને પોતાનામાં જોનારને પોતે જ સુખદુઃખનો કર્તા છે, બીજો કોઈ નહિ એવી સત્ય બુદ્ધિ થાય છે, અને કર્માધીનપણાને લઈ, હેતુ આદિથી યુક્ત સર્વ લોક એ હું છું એમ જાણીને, મોક્ષને માટે જ્ઞાન પહેલાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તેમાં લોક શબ્દને સંયોગની અપેક્ષા રહે છે. સામાન્યપણે છ ધાતુઓનો સમુદાય એ સર્વલોક છે. ૭

તે લોકને હેતુ, ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ઉપશ્લવ અને વિયોગ હોય છે. તેમાં હેતુ એટલે ઉત્પત્તિનું કારણ, ઉત્પત્તિ એટલે જન્મ વૃદ્ધિ એટલે વધે જવું, ઉપશ્લવ એટલે દુઃખનું આવવું અને વિયોગ એટલે છયે ધાતુઓનો

વિભાગ. તે જીવાપગમ એટલે જીવ જવો એ છે, પ્રાણ નિરોધ એટલે મૃત્યુ છે, તે ભંગ છે, તે લોકસ્વભાવ છે, સર્વ દુઃખોની પ્રવૃત્તિ તેનું મૂળ છે અને સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ ઉપરમ છે, પ્રવૃત્તિ એ દુઃખ અને નિવૃત્તિ એ સુખ છે-એમ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્ય જ્ઞાન છે. સર્વલોકમાં સમાનતાનું જ્ઞાન એ તે સત્ય જ્ઞાનનું કારણ છે. સમાનતાના ઉપદેશનું આ પ્રયોજન છે. ૮

પ્રવૃત્તિનું મૂળ—

ત્યારે અગ્નિવેશ પ્રોત્સાહ, 'ભગવાન, પ્રવૃત્તિનું મૂળ શું છે ? અને નિવૃત્તિનો શો ઉપાય છે ? ૯

ભગવાને કહ્યું, 'પ્રવૃત્તિનું મૂળ મોહ-ઇચ્છા અને દ્વેષથી કરેલાં કર્મો છે. જેમ અતિ વિશાળ શાખાવાળાં વૃક્ષો તરુણ તરુને પરાભવ પમાડીને જીવાં આવે છે તેમ તે પ્રવૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકાર-સંગ-સંશય-અભિ-સંપ્લવ-અભ્યવપાત-વિપ્રત્યય-અનિશેષ તથા અનુપાય પુરુષમાં વ્યાપી જઈને જોર કરે છે. જેનાથી દયાયેયો પુરુષ પ્રકૃતિને ઉલ્લંઘી શકતો નથી. તેમાં હું આવાં જાતિ-રૂપ-ધન-આચાર-શુદ્ધિ-શીલ-વિદ્યા-અભિજન-વય-નીર્ધાર્ય અથવા પ્રભાવયુક્ત છું એ અહંકાર; મન-વાણી અને કાયનું જે કર્મ મોક્ષ માટે ન હોય તે સંગ; કર્મફળ મોક્ષ-પુરુષ અને પુનર્જન્મ છે કે નહિ તે સંશય; સર્વ અવસ્થાઓમાં હું એકરૂપ છું, હું સંપ્રદાઈ છું, હું સ્વભાવસિદ્ધ છું, હું ત્રિશિષ્ટ શરીર-ઇન્દ્રિય-બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિનો નિધિ છું એવું જ્ઞાન તે અભિસંપ્લવ; માતા-પિતા-ભાઈ-સ્ત્રી-સંતાન-જાતુ-મિત્ર અને સેવકો સમૂહ મારો છે અને હું એ સમૂહનો છું તે અભ્યવપાત; કાર્ય અકાર્ય, હિત-અહિત અને શુભ-અશુભમાં ત્રિપરીત જ્ઞાન તે વિપ્રત્યય; યજ્ઞ અને અજ્ઞમાં, પ્રકૃતિ અને વિકારમાં તથા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સમાનતા દેખવી તે અનિ-શેષ; પ્રેક્ષણ-અનશન એટલે ન ખાવું તે-અગ્નિહોત્ર-ત્રિપત્રણ એટલે ત્રિકાલ સ્નાન-અબ્યુક્ષણ એટલે સેત્યન-આવાહન-યાજન એટલે યજ્ઞ કરાવવો-યજ્ઞન એટલે યજ્ઞ કરવો-યાચન-જલપ્રવેશ અને અગ્નિપ્રવેશ આદિક કર્મોને અનુપાય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ-ધૃતિ અને સ્મૃતિ-

રહિત, અંહકારમગ્ન, સંગવાળો, સંશયયુક્ત, અભિ-
સંક્લવવાળી બુદ્ધિયુક્ત, મમતાયુક્ત, વિપરીત દષ્ટિ-
વળો, અવિશેષ બુદ્ધિ રાખનાર અને વિમાર્ગગામી આ
પુરુષ, મન તથા શરીરના દોષરૂપી મૂળવાળાં સર્વ દુઃખોનું
નિવાસ વૃક્ષ અને છે. આ પ્રમાણે અહંકારાદિક દોષોથી
ભ્રમાવાતો પુરુષ પ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશ્યથી શક્ય નથી; અને તે
પ્રવૃત્તિ પાપનું મૂળ છે. ૧૦

નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ—

નિવૃત્તિ મેક્ષ છે, તે પર છે, પ્રશાન્ત છે, તે
અક્ષર છે, તે બ્રહ્મ છે, તે મોક્ષ છે. ૧૧

મોક્ષના ઉપાયો—

તે બાબતમાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના મોક્ષના
ઉપાયનું વ્યાખ્યાન કરશું. તેમાં લોકને દોષરૂપ જાણનાર
મુમુક્ષુનું સૌ પહેલાં આચાર્ય પાસે જવું, તેના ઉપદેશને
આચારમાં મૂકવો, અગ્નિની જ ઉપચર્યા ધર્મશાસ્ત્રોનું
અધ્યયન, તેનો અર્થ જાણવો, તેનું દંઢ અવલમ્બન,
તેમાં જે પ્રમાણે ક્ષી હોય તે પ્રમાણે ક્રિયાઓ, સત્પુરુષોની
ઉપાસના અસત્પુરુષોનો પરિણાગ, દુર્જન સાથે સંગતિ
ન રાખવી, સત્ય-સર્વ ગ્રાણીઓને હિતકર-ક્રોધમળ અને
સમયસર પરીક્ષા કરીને બેલેલું વચન, સર્વ ગ્રાણીઓ તરફ
પોતા તરફ હોય તેવી નજર, સ્ત્રીમત્ર સંબંધી સ્મરણ-
સંકલ્પન-પ્રાર્થના અને સંભાષણ ન કરવાં, સર્વ પરિ-
ગ્રહનો ત્યાગ, હાંકના કૌપીન, ગરુથી રંગેલાં વસ્ત્ર
પહેરવાં, કન્યા સીવવાના હેતુથી સોઈ રાખવાનું પાત્ર,
શૌચ પતાવવાના હેતુથી જલપાત્ર, દંડધારણ, શિક્ષા
માગવાનું પાત્ર, ગ્રાણ ટકાવવા માટે મળી આવે તેવું
એક વખત કંદ-મૂળ વગેરેનું ભોજન, થાક દૂર કરવા
માટે ખરી પહેલાં અને સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાં અને
ઘાસનું ખીજનું તથા ઓશીકું, ધ્યાનને કારણે પવન-
પાવડી, વનમાં ઘર વગર વસવું, તન્દ્રા-નિદ્રા અને આળસ
આદિ ક્રમનો ત્યાગ, દુન્નિયોના વિષયોમાં પ્રીતિ અને
અપ્રીતિનો નિગ્રહ, સૂતાં-ખેડાં-ચાલતાં-જેતાં-આહાર-વિકાર
અને પ્રત્યેક અંગની ચેષ્ટાદિક કાર્યોમાં સ્મૃતિપૂર્વક
પ્રવૃત્તિ, સતકાર-સ્તુતિ-નિન્દા અને અપમાન સહન કરવાની

શકિત, ભૂખ-તરસ-પરિશ્રમ-આક્રાંદ-તડકો-વાત-વર્ષા-સુખ-
દુઃખના સ્પર્શને સહન કરવાની શકિત, શોક-દીનતા
માન-ઉદ્વેગ-મદ-લોભ-રાગ-ઈર્ષ્યા-ભય અને ક્રોધાદિકથી વિચ-
લિત ન થવું, અહંકારાદિકમાં અનર્થ હેતુવાની ભાવના,
લોક અને પુરુષમાં સર્ગ આદિની સમાનતા જોવી,
કાર્યનો કાળ પસાર થઈ જવાનો ભય, યોગના આરંભમાં
સતત અખિન્નતા, મનમાં ઉત્સાહ, મોક્ષને માટે બુદ્ધિ-
ધૃતિ-સ્મૃતિ અને બળનું ધારણ કરવું; ઇન્દ્રિયોનું ચિત્તમાં,
ચિત્તનું આત્મામાં અને આત્માનું આત્મામાં નિયમન;
ધાતુમેદ પ્રમાણે શરીરના અવયવોનું ચાલુ પરિગ્રહન,
કારણવાન સર્વ દુઃખ હેતુરૂપ છે, આપણું નથી અને
અનિત્ય છે એવો સ્વીકાર, સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં પાપની
સંજ્ઞા, સર્વ સંન્યાસમાં સુખ છે એવો નિશ્ચય; આ
માર્ગ મોક્ષને માટે છે; એથી વિપરીતપણે પુરુષ બંધાય
છે. આ પ્રમાણે મોક્ષના ઉપાયોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ૧૨

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

શુદ્ધ સત્ત્વનું લક્ષણ—

જે પ્રમાણે તેલ-વસ્ત્ર કે વાળ આદિકથી લુગ્ગતો
અરીસો વિશુદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે આ શુદ્ધિના ઉપાયોથી
મેલું મન વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૪

અહ-મેલ-ર-ન-ધૂમ કે ધુમ્મસથી અનાજાદિત મૂર્ચ-
મંડળ જેમ પ્રકાશિત હોય છે તેમ નિર્મળ મન પણ
પ્રકાશે છે. ૧૪

શુદ્ધ-સ્થિર અને સ્વચ્છ પ્રભાસુક્ત દીવો જેવી
રીતે જ્ઞાનસમાં જગે છે તેવી રીતે શુદ્ધમાર્ગવાળા આત્મામાં
રંધાણેલું તે મન પણ પ્રકાશી ઊઠે છે. ૧૫

શુદ્ધ બુદ્ધિનું કલ્પ—

શુદ્ધ મનવાળા પુરુષની જે શુદ્ધ સત્ય પ્રજ્ઞા પ્રવર્તે
છે તેનાથી પુરુષ મહામોહમય અતિઅવધાન અજ્ઞાનરૂપી
અધકારને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, જેનાથી સર્વ
ભાવોના સ્વભાવનો જાણનાર તથા નિઃસ્પૃહ થાય છે,
જેનાથી યોગને સાધે છે, જેનાથી તત્ત્વજ્ઞાની અને છે,

જેનાથી અહંકાર પામતો નથી, જેનાથી સુખદુઃખના કારણતું સેવન કરતો નથી, જેનાથી શેતું ય આલમ્બન કરતો નથી, જેનાથી સર્વ સંન્યાસી બને છે અને જેનાથી નિત્યઅમર-શાન્ત અને અવ્યય બ્રહ્મને પામે છે તે સત્યબુદ્ધિને વિદ્યા-સિદ્ધિ-મતિ-મેધા-પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન માનેલ છે. ૧૬-૧૯

પોતાને લોકમાં અને લોકને પોતામાં વ્યાપી રહેલ જોનાર તથા પરમાત્મા અને પ્રકૃતિને જોનાર પુરુષની જ્ઞાનમૂલક શાન્તિ નાશ પામતી નથી. ૨૦

સર્વ ભાવોને સર્વદા સર્વ અવસ્થાઓમાં જોનાર, શુદ્ધ સત્ત્વવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષનો ધર્માધર્મ સાથે કે શરીર-ઇન્દ્રિય વગેરે સાથે સયોગ સંભવી શકતો નથી. ૨૧

મુક્તત્ત્વં લક્ષણ—

કરણ એટલે મન-બુદ્ધિ વગેરેના અભાવે મુક્ત આત્માનું લક્ષણ પણ જાણી શકાતું નથી. સર્વ કરણના વિયોગથી તે મુક્ત કહેવાય છે. ૨૨

મુક્તિના પર્યાયો—

વિપાપ, વિરજ એટલે રાગરહિત, શાન્ત, પર, અક્ષર, અવ્યય, અમૃત, બ્રહ્મ અને નિર્વાણ—એ પર્યાયોથી શાન્તિ શબ્દ બોલાય છે. ૨૩

હે સૌમ્ય, આ તે વિજ્ઞાન છે કે જેને જાણીને સંશયમુક્ત બનેલા મુનિઓ મોહ-રજસ અને રુદ્ધા વગરના થઈને પરમ શાન્તિને પામ્યા. ૨૪

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં હિપસંહારના શ્લોકો—

લોક-સી અને પુરુષની પ્રયોજનસહિત સમાનતા, ઉત્પત્તિનાં મૂળ, નિવૃત્તિનાં માર્ગ, શુદ્ધ સત્ત્વનું સમાધાન, મોક્ષસાધક સત્ય બુદ્ધિ અને મોક્ષ—એ સર્વ ‘પુરુષવિચય’ અધ્યાયમાં પરમ ત્રણે આત્રેયે બતાવ્યાં છે. ૨૫, ૨૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શરીરસ્થાનમાં ‘પુરુષવિચય શારીર’ નામનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫

અધ્યાય છઠો

શરીરવિચય શારીર

શરીરવિચય શારીરનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘શરીરવિચય’ નામક શારીરનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

શરીરવિચયનું પ્રયોજન—

શરીરના ઉપકારને માટે શરીરવિચય એટલે શરીરનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આવશ્યક છે; કારણકે શરીરનું તત્ત્વ જાણ્યા પછી શરીરને ઉપકારક ભાવોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કુશળ વૈદ્યો શરીરવિચયની પ્રશંસા કરે છે. ૩

શરીરનું લક્ષણ—

તેમાં શરીર એ ચેતનાના આશ્રયરૂપ, પાંચ મહા-જૂતોના વિકારના સમુદાયરૂપ અને સમયોગવાહી છે.

શરીરધાતુની વિષમતાનું ફલ અને તેનું લક્ષણ—

જ્યારે આ શરીરમાં ધાતુઓ વિષમતા પામે છે ત્યારે શરીર કલેશ કે વિનાશ પ્રાપ્ત કરે છે. અસંપૂર્ણ-ભાવથી કે સર્વભાવથી ધાતુઓનું વૃદ્ધિ કે ક્ષય પામવું—એ વિષમતા થવી છે. ૪

ધાતુઓનાં ઇકો સાથે વૃદ્ધિ અને હાસ થાય છે—

પરસ્પર વિરોધી ધાતુઓનાં એકી સાથે વૃદ્ધિ અને હાસ થાય છે. કારણકે જે ધાતુનું જે વૃદ્ધિ કરનારું છે તે તેનાથી વિપરીત ગુણવાળા ધાતુનું હાસ કરનારું બને છે. ૫

તેથી ઓસડ તો તે જ છે કે જે સરખી રીતે પ્રયોજવાથી ન્યૂન અને અધિક ધાતુઓને એકી સાથે સમાન બનાવે છે, અધિકને ઘટાડે છે, ન્યૂનને વધારે છે. ૬

ધાતુઓની સમાનતા કરવી જોઈએ—

ઔષધના પ્રયોગમાં અને સ્વસ્થવૃત્તના પાલનમાં એટલું જ ફળ ઇષ્ટ છે કે ધાતુઓનું સામ્ય થાય. ધાતુઓનું સામ્ય જળવી રાખવા માટે કુશળ સ્વસ્થ પુરુષો પણ સામ્ય તરીકે સ્વીકારેલ રસ અને ગુણોના તથા આહારની બનાવટોનો યોગ્ય ક્રમે ઉપયોગ કરવાનું ઇષ્ટ છે. એક જ પ્રકારના રસ-ગુણ વગેરેનો બહુ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતાં, તેનાથી વિપરીતકર ગણેલ એટલાથી તેઓ તેને સમ કરવા ઇષ્ટ છે. ૭

દેશ-કાલ અને શરીરના ગુણથી વિપરીત કર્મની સમ્યક્ ક્રિયા અને ભોજ્ય પદાર્થોના સમ્યક્ ઉપયોગ, સર્વ અતિયોગનો નિરોધ, ઉદોર્ણ વેગોને ન રોકવા અને સાહસોના પરિભ્રામ-આટલાં સ્વસ્થવૃત્તોના, ધાતુઓનું સામ્ય જળવાવા માટે, ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૮

શરીરના ધાતુઓ સમાન પદાર્થોથી વધે છે—

વળી સમાન ગુણવાળા કે સમાન ગુણબહુલ અન્ન-પાનાદિનો અભ્યાસ રાખવાથી શરીરના ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને વિપરીત ગુણવાળા કે વિપરીત ગુણબહુલ આહારનો અભ્યાસ રાખવાથી હાસ પામે છે. ૯

તેમાં શરીરના ધાતુઓના આ ગુણો જ્ઞાનમાં સામર્થ્ય કરનારા છે; જેમકે—ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મન્દ, તીક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, મૃદુ, કઠિન, વિશદ, પિચ્છિલ, શ્લેષ્મણ, ખર, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, સાન્દ્ર અને દ્રવ. તેઓમાં જે ગુરુ છે તેઓ વારંવાર લેવાતાં ગુરુ અન્ન-પાનાદિથી વૃદ્ધિ પામે છે અને લઘુ હાસ પામે છે. તેવી જ રીતે લઘુ લઘુથી વધે છે અને ગુરુ હાસ પામે છે. એવી જ રીતે સર્વ ધાતુઓના ગુણોની સામાન્ય-યોગથી વૃદ્ધિ અને વિપરીતતાથી હાસ થાય છે. તેથી માંસ વડે, શરીરની બીજી ધાતુઓ કરતાં, માંસ વધારે

પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામે છે; તે જ પ્રમાણે લોહીથી લોહી, મેદથી મેદ, વસાથી વસા, તરુણાસ્થિથી અસ્થિ, મજ્જાથી મજ્જા, વીર્યથી વીર્ય અને આમ ગર્ભથી એટલે ઇંડાં વગેરે કાચા ગર્ભથી ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે. ૧૦

જ્યાં આવાં લક્ષણવાળાં સામાન્યથી સમાનતાવાળાં અન્નપાનાદિક મળી ન શકે અથવા તો મળી શકે છતાં અયુક્તપણાને લઈ, ધૃણાને લઈ કે બીજાં કારણને લઈ ઉપયોગ ન થઈ શકે અને તે ધાતુ વધારવા યોગ્ય હોય તો વળી સમાન ગુણવાળાં જે અન્નપાનાદિ છે તે તેને સેવન યોગ્ય ન હોય તો સમાન ગુણબહુલ અન્ય પ્રકૃતિનાં એટલે વિજાતીય ખાનપાનનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. જેમકે—વીર્યક્ષયમાં દૂધ અને ઘીનો ઉપયોગ તેમજ મધુર-સ્નિગ્ધ અને શીત કહેલાં બીજાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ; મૂત્રક્ષયમાં શેરડીનો રસ-વારુણીમાં કન્ઠ-મધુર-અમ્લ-લવણ અને ઉપકલેહી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ; મળક્ષયમાં કળથો-અડકુંકુંકુંડ-અકરોનો મધ્યદેહ-જવ-થાક અને ધાન્યાન્નનો ઉપયોગ; વાતક્ષયમાં કટુક-તિક્ત-કષાય-રૂક્ષ-લઘુ અને શીત દ્રવ્યોનો ઉપયોગ; પિત્તક્ષયમાં અમ્લ-લવણ-કટુક-ક્ષાર-ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ, અને શ્લેષ્મક્ષયમાં સ્નિગ્ધ-ગુરુ-મધુર-સાન્દ્ર અને પિચ્છિલ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ; કર્મ પણ જે, જે ધાતુનું વૃદ્ધિ કરનારું હોય, તેનું તેનું સેવન કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે શરીરના બીજા ધાતુઓના વૃદ્ધિ કે હાસ સમાનતાથી કે વિપરીતતાથી યથાસમય કરવા જોઈએ. આમ સર્વ ધાતુઓના વૃદ્ધિ અને હાસ કરનાર ભાવોની એક એક કરીને તથા અતિદેશ-હારા વ્યાખ્યા કરી છે. ૧૧

શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા ભાવો—

સંપૂર્ણતાએ શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા આ ભાવો છે. જેમકે—કાળયોગ, સ્વભાવસંસિદ્ધિ એટલે અદૃષ્ટ, આહારની શ્રેષ્ઠતા અને વિધાનકર ભાવોને અભાવ. ૧૨

વઘ્ની વૃદ્ધિ કરનારા ભાવો—

બળની વૃદ્ધિ કરનારા આ ભાવો છે; જેમકે—બળવાન પુરુષોવાળા દેશમાં અને બળદ્રાવ્ય પુરુષોવાળા ક્ષણમાં જન્મ, સુખજનક કાળયોગ, બીજ અને ક્ષેત્રના ગુણની સંપત્તિ, આહારની સંપત્તિ, શરીરની સંપત્તિ, સામ્યની

સંપત્તિ, સત્ત્વની સંપત્તિ, સ્વભાવસંસિધ્ધિ, વૌવન, વ્યાયામાદિ કર્મ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા. ૧૩

આહારપરિણામકર માવે

આહારને પચાવનાર આ ભાવો છે, જેમકે-ઊષ્મા, વાયુ, કલેદ, રતેહ, કાલ અને તેઓનો સમયોગ. ૧૪

તેમાં આહારને પચાવનાર ઊષ્માદિક ભાવોનાં આ વિશિષ્ટ કર્મ છે; જેમકે-ઊષ્મા પાચન કરે છે, વાયુ ખેંચી જાય છે, કલેદ શિથિલતા લાવે છે, રતેહ મૃદુતા ઉત્પન્ન કરે છે, કાલ સુપકવતા કરે છે અને તેઓનો સમયોગ પાચન કરનાર અને ધાતુઓની સમાનતા કરનાર બને છે. ૧૫

પાચન થતા આહારના વિરુદ્ધ ન હોય તેવા ગુણો શરીરના પોતાના જેવા ગુણોના ભાવને પામે છે; અને વિરુદ્ધ આહારગુણો શરીરના અસમાન ગુણોમાં વિરોધી આહારગુણોથી ક્ષીણ થઈને શરીરનો નાશ કરે છે. ૧૬

શરીરના ધાતુઓ મઠ અને પ્રસારરૂપ એ બે પ્રકારના છે; તેમનું કાર્ય—

શરીરના ગુણો સંક્ષેપમાં બે પ્રકારના છે-મળરૂપ અને પ્રસારરૂપ. તેમાં મળરૂપ તે છે જે શરીરને પીડા કરનાર થાય. જેમકે—

શરીરનાં છિદ્રોમાં વિવિધ રૂપના અહાર નીકળનાર મેલ, બહુ પાકી ગયેલ ધાતુઓ, પ્રકોપ પામેલ વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મ, અને શરીરમાં રહેતા બીજા પશુ કેટલાક ભાવો જે શરીરને હાનિકારક હોય છે તે સર્વને ‘મળ’માં ગણીએ છીએ; પણ ગુણમેદ પ્રમાણે ગુરુથી માંડી દ્રવ સુધી અને દ્રવ્યમેદ પ્રમાણે રસથી માંડી શુક્ર સુધી બીજા ભાવોને ‘પ્રસાર’માં ગણીએ છીએ. ૧૭

વાત-પિત્ત-કફ સર્વ ધાતુઓના દૂષક છે —

દૂષિત થયેલા વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મ દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ, તે સર્વને દૂષિત કરનારા થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓમાં અને કાલવિશેષમાં દૂષિત થયેલા

વાતાદિકનાં લક્ષણો ‘વિવિધાશિતપીતિય’ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે. શરીરના ધાતુઓને દૂષિત કરવામાં દૂષિત થયેલ દોષોની ગતિ તત્ત્વા ઇન્દ્રિય પર્યંત પહોંચે એટલી જ છે.

પ્રાકૃત વાતાદિ દોષ આરોગ્યકારક છે—

વળી પ્રકૃતિસ્થિત વાતદિકનું ક્ષણ આરોગ્ય છે. તેથી યુધ્ધિમાન માણસોએ તેઓને પ્રકૃતિમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૮

શરીરજ્ઞાનનું કળ—

એ બાળ્યતમાં શ્લોક છે કે—

જે વૈદ્ય સંપૂર્ણ શરીરને સર્વ પ્રકારે સર્વદા જાણે છે તે વૈદ્ય લોકોને સુખ દેનાર આયુર્વેદને સંપૂર્ણ પાળે જાણે છે. ૧૯

ગર્ભનાં અંગોની ઉત્પત્તિ વાવતમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

આ પ્રમાણે બોધતા ભગવાન આત્રેયને અગ્નિવેશે કહ્યું. ‘શરીરાધિકારમાં આપે જે વચન કહ્યું છે તે સાંભળ્યું. ઉદરમાં ગર્ભનું કયું અંગ પ્રથમ નિષ્પન્ન થાય છે? ગર્ભનું મુખ કયાં હોય અને અંદર રહેલો તે કેવી રીતે રહે છે? કયા આહાર ઉપર જીવે છે અને કઈ સ્થિતિમાં તે અહાર નીકળે છે? કયા આહાર અને ઉપ-આરોધી, જન્મેલો તે તરત નાશ પામે છે? કયા આહાર અને ઉપઆરોધી બાધિ વગરનો તે વધે જાય છે? વળી શું એને દેવાદિકના પ્રકોપ નિમિત્તે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ? એના કાલમૃત્યુ કે અકાલ મૃત્યુ થવાની કે ન થવાની બાળ્યતમાં આપ શું નિશ્ચય કરો છો? તેનું પૂર્ણ આયુષ્ય કેટલું છે? અને એ પૂર્ણ આયુષ્યનાં નિમિત્ત કયાં છે?’ ૨૦

કયું અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાવતમાં મહર્ષિઓના મત—

આમ કહી રહેલા તે અગ્નિવેશને ભગવાન પુનર્વશ આત્રેયે કહ્યું, ‘જે પ્રમાણે એ ગર્ભ ઉદરમાં નિષ્પન્ન

થાય છે તથા જે અંગો એને જ્યારે સાંપડે છે તે સર્વ પૂર્વે 'ગર્ભવિકાન્તિ'માં કહી દીધું છે. સૂત્રકર્તા સર્વ ઋષિઓના આ આમતમાં બહુ પ્રકારના મતભેદવાળા પાઠો છે. કહેવામાં આવતા તે મતમતાન્તરોને પણ સાંભળો—સર્વ ઇન્દ્રિયોનો શિર આશ્રય છે એમ જાણીને ઉદરમાં પડેલાં મસ્તક ઉત્પન્ન થાય છે એમ કુમારશિરા ભરદ્વાજ માને છે; ચેતનાતું આશ્રયસ્થાન હોવાથી હૃદય પહેલું અને છે એમ બાહ્ય દેશના વૈદ દાંકાયન સમજે છે; નાભિ આહાર આવવાનો માર્ગ છે એમ જાણી નાભિ પહેલી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ભરદ્વાજ માને છે; વાયુનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પક્વશય અને ગુણ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ભરદ્વાજની માન્યતા છે; હાથપગ પુરુષનાં સાધન હોવાથી હાથપગ પડેલાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ બડિશ માને છે; ઇન્દ્રિયો યુક્તિનું અધિષ્ઠાન છે એમ માનીને, ઇન્દ્રિયો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ વૈદેહ જનક માને છે; પરોક્ષપણીને લઈ એ ધારી શકાય એવું નથી એમ મારીમિ કસ્યપ કહે છે; સર્વ અંગ એક સાથે નિષ્પન્ન થાય છે એમ ધન્વન્તરિનો મત છે. હૃદય વગેરે સર્વ અંગોની એક જ સમયે ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી ધન્વન્તરિનું કહેવું યોગ્ય છે. હૃદય એનાં સર્વ અંગોનું મૂળ તથા કેટલાક લાવોનું અધિષ્ઠાન છે, તેથી અંગોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. તેથી હૃદય વગેરે સર્વ અંગો એક ક્રમે નિષ્પન્ન થાય છે. કારણ કે સર્વે ભાવો અન્યોન્ય બધાયેલા છે, તેથી યથાર્થ દર્શન સારું છે. ૨૧

કુક્ષિમાં ગર્ભ કેમ રહે છે—

માના પૃથ્વ્યાગ તરફ મુખવાળો અને ઊંચા માથાવાળો ગર્ભ, ગર્ભાશયમાં અંગોનો સંકેત કરીને રહે છે. ૨૨

કુક્ષિમાં ગર્ભ કેમ વધે છે—

તરસ અને ભૂખરહિત, પરાધીનવૃત્તિવાળો અને સત્ તથા અસત્ અંગ અને અવયવોવાળો ગર્ભ, માતાનો આશ્રય કરીને, ઉપરનેહ તથા ઉપરનેહથી ગર્ભાશયમાં જાય છે, ત્યાર પછી કંઈક ઉપરનેહ રોમરૂપના માર્ગથી

થાય છે અને કંઈક નાભિની નાડીના માર્ગથી થાય છે; કારણ કે એ ગર્ભની નાભિમાં નાડી લાગેલી હોય છે; એ નાડીમાં અપરા અને એની એ અપરા માતાના હૃદયમાં લાગેલી હોય છે અને સ્પંદન કરતી સિરાઓ દ્વારા માતાનું હૃદય તેની તે અપરને રસ અને રક્તથી ભરપૂર કર્યું જાય છે. તે રસ તેને જલ અને વર્ણદાયક અને છે અને તે સર્વરસમય આહાર બને છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીમાં આહારરસના ત્રણ વિભાગ થાય છે—પોતાના શરીરની પુષ્ટિ માટે, ધાવણ માટે અને ગર્ભની વૃદ્ધિ માટે. તે આહારનું અવસરન કરી તે ગર્ભ પરાધીનવૃત્તિવાળો માતાનો આશ્રય કરીને અંદર રહી રહી જીવ્યા કરે છે. ૨૩

ગર્ભની પ્રસૂતિ કેમ થાય છે—

જન્મનો સમય આવી પડેલ્યતાં, પ્રસૂતિના વાયુઓને થોડે તે ગર્ભ રિયતિ બદલીને, નીચે માથે, ચેતિદ્વારા બહાર નીકળે છે. આ કુદરતી ક્રમ છે; એનાથી વિપરીત તે વિદ્યુતિ. આ જન્મ થયા પછી તે સ્વતન્ત્ર વૃત્તિવાળો થાય છે. ૨૪

વાચક કેમ વધે છે અને નાશ પામે છે—

'ભતિમૂર્ત્ય' અધ્યાયમાં કહેલા આહાર અને ઉપચાર તેને વિકાર ન કરનારા તથા અભિવૃદ્ધિ કરનારા થાય છે. ૨૫ તરતમાં વાવેલું અને જામેલાં મૂળ વગરનું જાડ જેવી રીતે વાયુ અને તડકાથી નાશ પામે છે તેવી રીતે તે આહાર અને ઉપચાર બનેલું વિષમપણે સેવન કરવાથી જન્મેલો તે ગર્ભ તરત નાશ પામે છે. ૨૬

દેવાદિના પ્રકોપને નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતા વિકારો જાગી શકાય છે—

આપ્તજનના ઉપદેશથી અદ્ભુત રૂપોના દર્શનથી અને નિદાન-વક્ત્રુ અને ચિદિત્સાની લિન્નતાથી દોષપ્રકાપ જન્ય રોગોથી જુદો જાતનાં અને દેવાદિકના પ્રકોપને નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતા વિકારો જાણી શકાય છે. ૨૭

કાલ અને અકાલ મૃત્યુની વાતનાં નિર્ણય—

કલમૃત્યુ અને અકાલ મૃત્યુના ભાવ અને અભાવની આખતમાં અમારો આ નિશ્ચય છે, જે કાઈ મૃત્યુ પામે છે

તે કાળે જ મૃત્યુ પામે છે; કારણ કે કાળમાં કોઈ છિદ્ર કે અવકાશ નથી,' એમ દેટલાક કહે છે. પણ તે ખરાબર નથી. કારણ કે કાળનો પોતાનાં નિરવયવરૂપ લક્ષણવાળો સ્વભાવ હોવાથી કાળને છિદ્રવિહીનતા કે છિદ્ર-યુક્તતા સંભવી શકે નહિ. તે બાબતમાં બીજાઓ કહે છે કે જે જ્યારે મરણ પામે છે તે તેનો નિશ્ચિત મૃત્યુ-કાલ છે કારણ કે સમાન ક્રિયા હોવાથી તે મૃત્યુકાલ સર્વ બ્રાણીઓનો નિશ્ચિત છે. આ પણ વિપરીતપણે અર્થ લીધો છે; કારણ કે કોઈ નથી મરતું એમ નથી, એથી કાળ સમાન ક્રિયાવાળો છે. આયુષ્યના પ્રમાણને અનુલક્ષીને કાળ કહેવામાં આવે છે. વળી જે જ્યારે મરે તે તેનો મૃત્યુકાલ એ મત જેને ઇષ્ટ છે તેના સર્વ ભાવો પોત-પોતાને અનુસાર નિયતકાળે થશે, તે પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે અકાળે કરેલા આહાર-વચન અને કર્મનું ફળ અનિષ્ટ અને વિપરીત સ્થિતિમાં ઇષ્ટ છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તે તે અવસ્થાઓમાં તે તે વિષયને દષ્ટિમાં રાખીને કાળ અને અકાળની સ્પષ્ટતા પ્રત્યક્ષતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—આ વ્યાધિ-આહાર-ઓષધ-ચિકિત્સા અને વ્યાધિ-મોક્ષનો આ કાળ છે કે અકાળ છે; લોકમાં પણ એ થાય છે—કાળે દેવ વર્ષે છે, અકાળે દેવ વર્ષે છે, કાળે ઠંડી પડે છે, અકાળે ઠંડી પડે છે, કાળે તાપ પડે છે, અકાળે તાપ પડે છે, કાળે ફૂલ અને ફળ થાય છે, અકાળે ફૂલ અને ફળ થાય છે. તેથી બન્ને બાબત છે—કાળે મૃત્યુ અને અકાળે મૃત્યુ. એ બાબતમાં એકેય પક્ષ સર્વોંશે ગ્રાહ્ય નથી. જે અકાળે મૃત્યુ ન થાય તો સર્વના આયુષ્યનું કાલ-પ્રમાણ નિશ્ચિત હોય. એમ હોતાં હિત અને અહિતનું જ્ઞાન નિષ્પ્રયોજન બને. સર્વ શાસ્ત્રોમાં જે પ્રમાણરૂપ છે, અને જેનાથી આયુષ્યકર અને આયુષ્યહર બાબતો જાણી શકાય છે તે પ્રત્યક્ષ-અનુમાન અને ઉપદેશ અપ્રમાણ બને. તેથી 'અકાળે મૃત્યુ નથી,' એ વાતને ઋષિઓ કેવળ વ્યર્થ વાણીવિહાર માને છે. ૨૮

આયુષ્યનું પ્રમાણ—

આ કાળમાં એટલે કલિયુગમાં આયુષ્યનું પ્રમાણ ખરેખર સો વર્ષ છે. ૨૯

પૂર્ણ આયુષ્યનું નિમિત્ત—

પૂર્ણ આયુષ્યનું નિમિત્ત પ્રકૃતિસંપત્, શુણ્ણસંપત્, આત્મસંપત્ અને સાત્ત્વસેવન છે. ૩૦

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકા:—

શરીર જે સ્વરૂપ છે, તે જેવી રીતે રહે છે, રોગોથી પીડાયેલું તે જે પ્રમાણે કલેશ અને વિનાશ પામે છે, એના જે ધાતુઓ જે પ્રમાણે વૃદ્ધિ અને હાસ પામે છે, ક્ષીણ ધાતુઓનું જે ઔષધ છે, દેહની વૃદ્ધિ કરનારા તથા બળની વૃદ્ધિ કરનારા જે ભાવો છે, પાચન કરનારા ભાવો અને તેઓની પૃથક્ પૃથક્ ક્રિયા, મળનામક- અને પ્રસાદનામક ધાતુઓ, નવ પ્રશ્નોના સમૂહ અને તેઓના સત્ય નિર્ણય—એ સર્વને 'શરીરવિચય' નામના શારીરમાં મહર્ષિએ વિધિ પ્રમાણે પ્રકાશિત કર્યાં છે. ૩૧-૩૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં 'શારીરવિચયશારીર' નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સાતમો

શરીરસંખ્યા શારીર

શરીરસંખ્યા શારીરનો વપક્રમ—

'હવે અહીંથી 'શરીરસંખ્યા શારીર'નું વ્યાખ્યાન કરશું.' આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે. ૧,૨

શરીરના અવયવની સંખ્યાના વિષયમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન—

આખાંયે શરીરના અવયવ પ્રમાણે વિભાગ કરીને સંપૂર્ણ શરીરનાં સંખ્યાન અને પ્રમાણ જાણવાના હેતુથી અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયને શરીરનું જ્ઞાન પૂછ્યું. ૩

છ ત્વચાનું વિવરણ—

તેને ભગવાન આત્રેયે કહ્યું, 'અગ્નિવેશ, પ્રશ્ન અનુસાર સંપૂર્ણ શરીરને યથાસ્વરૂપ કહેતા મારી પાસેથી એક મને

આ સાંભળેા. શરીરમાં છ ત્વચા છે; જેમકે—પહેલી જલ ધારણ કરનારી બહારની ત્વચા, બીજી વળી રક્ત ધારણ કરનારી, ત્રીજી સિંધુ અને કિલાસની ઉત્પત્તિના આશ્રય, ચોથી દાદર અને કુદ્દની ઉત્પત્તિના આશ્રય, પાંચમી અલણ અને વિદ્રધિની ઉત્પત્તિના આશ્રય અને છઠી તે છે જે છેદવાથી પુરુષ અંધકારયુક્ત બને છે એટલે કે આંધળાની પેઠે અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે અને જેનો આશ્રય કરીને અવયવસંધિઓ ઉપર સ્થૂલ મૂળવાળાં અને કષ્ટમય ચિકિત્સાવાળાં કાળાં લાલ ઘણાં ઉત્પન્ન થાય છે. આમ છ ત્વચા છે, ત્વચાઓ છ અંગવાળાં શરીરને ઢાંકીને રહેલી છે. ૪

શરીરના અંગોનો વિભાગ—

તેમાં શરીરના અંગોના વિભાગ આ છે; જેમકે—બે બાહુ, બે પગ, શિર અને ગ્રીવા તથા મધ્ય દેહ. આમ છ અંગવાળું શરીર છે. ૫

અસ્થિનું વિવરણ—

દાંત, દાંતના ગોખલા અને નખ સહિત ત્રણસો ને સાઠ હાડકાં છે; જેમકે—ગત્રીસ દાંત, બત્રીસ દાંતના ગોખલા, વીસ નખ, સાઠ હાથ-પગ અને આંગળીઓનાં હાડકાં, વીસ હાથ-પગની શલાકાઓ, ચાર હાથ-પગની શલાકાનાં આશ્રયરૂપ હાડકાં, બે પાનીનાં હાડકાં, ચાર પગનાં શુદ્ધિ, બે હાથના મણિઅન્ધનાં હાડકાં, ચાર અરતિનાં હાડકાં, ચાર જંઘાનાં, બે ઘૂંટણ, બે જાનુકપાલિકા, બે જીરુનલક, બે બાહુનલક, બે ખભા, બે અંસકલક, બે હાંસડી, એક જતુ, બે તાળવાનાં અરિય, બે થાપાનાં હાડકાં, એક લમતું હાડકું, પીરતાલીસ પોઠાં હાડકાં, પંદર ગરદનમાં, ચૌદ છાતીમાં, બે પડખામાં, ચોવીસ પાંસળીઓ, તેટલાંજ થાળાં, તેટલાંજ થાળાનાં અર્ધુદો, એક જડખાંતું હાડકું, બે જડખાંનાં મૂળનાં બન્ધન, એક નાક-ગંડકૂટ અને લલાટતું, બે લમણાં અને ચાર ખેાપરીના. આ પ્રમાણે દાંત દાંતના ગોખલા અને નખસહિત ત્રણસોને સાઠ હાડકાં છે. ૬

પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાનો—

પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન છે; જેમકે—ત્વચા, જિહ્વા નાસિકા, આંખ અને કાન.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો—

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; જેમકે—સ્પર્શન, રસન, શ્રોણ, દર્શન અને શ્રોત્ર.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે; જેમકે—હાથ, પગ, શુદ્ધ, જનનેન્દ્રિય અને જીભ. ૭

એક હૃદય—

ચેતનાનું અધિષ્ઠાન હૃદય એક છે. ૮

દશ પ્રાણોનાં સ્થાન—

દશ પ્રાણોનાં સ્થાન છે, જેમકે—શિર કંઠ, હૃદય, નાભિ, શુદ્ધ, બસ્તિ, ઓઝસ, શુક્ર, શોણિત અને માંસ. તેમાંનાં પહેલાં છને મર્મ માન્યાં છે. ૯

પંદર કોષ્ટકાં અંગો—

પંદર કોષ્ટકાં અંગ છે, જેમકે—નાભિ, હૃદય, કલોમ, યકૃત, પ્લીહા, બે વૃક્કો, બસ્તિ, પુરીપાધાર, આમાશય, પકવાશય. ઉત્તરશુદ્ધ, અધરશુદ્ધ, ક્ષુદ્રાન્ત્ર, સ્થૂલાન્ત્ર અને વપાવહન. ૧૦

છપ્પન પ્રત્યંગો—

છ અંગોનાં આનુષંગિક છપ્પન પ્રત્યંગો છે. પૂર્વે જ્યારે અંગોની ગણના કરવામાં આવી હતી ત્યારે જેઓને ગણવામાં આવ્યાં ન હતાં તેઓને અહીં અન્ય પદ્યયો વડે પ્રકાશિત કરવા જરૂર રહે છે; જેમકે—બે જંઘાની પિંડીઓ, બે સાથળથી પિંડીઓ, બે નિતમ્બ, બે વપણ, એક શિશ્ન, બે બગલ, બે વંશલુ, બે કુકુદર, એક પેડુ, એક પેટ. બે સ્તન, બે છાતીના ઉન્નત ભાગ, બે બાહુની પિંડીઓ, એક હડપચી, બે હોઠ, બે સંકિરણી એટલે હોઠના છડા, બે પેઢાં, એક તાળતું, એક પડ-જીભ, બે ચોળિયા, એક વાગિન્દ્રિય, બે ગાલ, બે કાન સીલ, બે કણ્ઠપુત્રક, બે અક્ષિકૂટ, ચાર પોપયાં, બે આંખની છાંટીઓ, બે લમર, એક અવધુ અને ચાર હાથ-પગનાં તળીયાં. ૧૧

નવ હિદ્રો—

નવ મોટાં હિદ્રો છે-સાત શિરમાં અને બે નીચે. ૧૨

આટલું પ્રત્યક્ષ છે તેથી તેઓના નિર્દેશ શક્ય છે. ૧૩

સ્નાયુ-સિરા-ધમની પેશી-મર્મ-કેશ-શ્મશ્રુ અને લોમની સંખ્યા

એ સિવાય નિર્દેશ કરી શકાય એવું નથી તે અનુમાનગમ્ય જ છે. નવસો સ્નાયુઓ, સાત સો શિરાઓ, ચાર સો માંસ પેશીઓ, બસો ધમનીઓ, એક સો સાત મર્મ, બસો સન્ધિઓ, અણુ પ્રમાણે વિભક્ત થતી સિરા અને ધમનીઓનાં મુખાગ્રની સંખ્યા ઓગણત્રીસ હજાર નવ સો તે હપ્તન છે, અને તેટલાં જ કેશ-દાદીમૂછ અને રેંવાણાં છે. આમ ત્વચા આદિ દશ્ય અને એ સિવાય અનુમાનગમ્ય પ્રત્યંગોની યથાવત્ ગણના કરી શરીર પ્રકૃતિસ્થ હોતાં એ બંનેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. ૧૪

અંજલિના માપથી જાણી શકાય એવાં શરીરનાં ઘણાં—

હવે જે અંજલિના માપથી જાણી શકાય છે તેનો ઉપદેશ કરશું. તેને પરમ પ્રમાણુ જાણવું; વળી તે વધુથડું થઈ શકે છે માટે જ અનુમાનગમ્ય છે. જેમકે-પોતપોતાની અંજલિના પ્રમાણુ અનુસાર શરીરમાં જલ દશ અંજલિ છે. જે જલ અતિયોગ દ્વારા બહાર નીકળતા મળની સાથે જોડાયેલું રહે છે એટલે કે બહાર નીકળે છે તથા અતિયોગ દ્વારા બહાર નીકળતાં મૂત્ર-રક્ત અને શરીરના ખીજા ધાતુઓની સાથે બહાર નીકળે છે, વળી સર્વ શરીરમાં ફરતાં જેને બાહ્ય ત્વચા ધારણ કરી રાખે છે, ચામડીની અંદર પ્રણમાં જતાં જેને 'લસીકા' શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીભાના યોગે જેને રામકૂપમાંથી બહાર પડતાં 'સ્વેદ' શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જલ દશ અંજલિ જેટલું છે. આહાર પચી જતાં પ્રથમ બનેલ ધાતુ, જેને 'રસ' કહે છે, તેની નવ અંજલિઓ છે. રક્તની આઠ, મળની સાત, શ્લેષ્મની છ, પિત્તની પાંચ. ત્રીજી ચાર વસાની ત્રણ, મેહની બે, મલમળની એ મસ્તિષ્કની ચરધી અંજલિ, ચીર્ષકું પચીને જ પ્રમાણુ છે અને શ્લેષ્મજન્ય ઓળસતું પચી તેટલું જ પ્રમાણુ છે. આમ શરીરનું તત્ત્વ કહ્યું. ૧૫

પાર્થિવ વગેરે મેદથી શરીરનાં અંગનો વિભાગ—

તેમાં જે વિશેષ કરીને સ્થૂલ-સ્થિર-મૂર્તિમાન-ગુરુ-ખર અને કઠિન અંગ છે-જેવાં કે નખ-હાડકાં-દાંત-માંસ-ચર્મ-મળ-કેશ-દાદીમૂછ-રેંવાણાં અને કંડરા વગેરે તથા ગન્ધ અને દ્રાણુ-તે સર્વે પાર્થિવ છે. જે દ્રવ-સર-મન્દ-સ્નિગ્ધ-મૃદુ અને પિચ્છિલ છે જેવાં કે રસ-દુધિર-વસા-ક્ર્ક-પિત્ત-મૂત્ર અને સ્વેદ વગેરે તથા રસ અને રસનેન્દ્રિય તે આપ્ય છે જે પિત્ત છે અને શરીરમાં જે જીભા અને કાન્તિ છે તથા રૂપ અને દર્શનેન્દ્રિય એ સર્વ આગ્નેય છે.

જે ઉચ્ચવાસ એટલે શ્વાસ અંદર લેવો, પ્રશ્ન સ એટલે શ્વાસ બહાર કાઢવો, ઉન્મેષ એટલે મટકું મારતાં પાંપણ ખોલવી તે, નિમેષ એટલે મટકું મારવું, આકુંચન એટલે સંકોચવું, પ્રસારણ એટલે પ્રસારવવું, ગમન, પ્રેરણ અને ધારણ વગેરે તથા સ્પર્શ અને સ્પર્શનેન્દ્રિય એ વાયવીય છે. જે વિલકટ છે, જે બાહ્યાય છે, મોટા અને નાના સ્ત્રોતો તથા શબ્દ અને શ્રાત્રેન્દ્રિય એ આન્તરીક્ષ છે. જે પ્રેરક છે તે તથા શુદ્ધિ અને મન એ પ્રધાન છે. આમ અવયવોના સ્થૂલભેદ પ્રમાણે શરીરના અવયવોની સંખ્યા બતાવી છે. ૧૬

પરમાણુભેદ પ્રમાણે શરીરના અવયવો અસંખ્ય છે—

પરમાણુભેદ પ્રમાણે, અતિશય બહુલતાને લઈ, અતિશય સૂક્ષ્મતાને લઈ તથા ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી, શરીરના અવયવો ગણ્યા ગણ્યા નહિ તેટલા ઘર્ષિત થાય છે. તે પરમાણુઓના સંયોગમાં અને વિયોગમાં વાયુ અને કર્મસ્વભાવ એટલે અદૃશ્ય કારણરૂપ છે. ૧૭

તે આ શરીરને અનેક અવયવથી યુક્ત કહ્યું છે; એને એકરૂપમાં જોવાથી સંગ એટલે બન્ધન અને અવયવભેદથી બિન્નબિન્નપણે જોવાથી ભોક્ષ થાય છે. તેમાં શરીરની પૃથગ્ભાવતામાં સર્વ સત્તા એટલે ઉપકારક કે અપકારક ભાવોમાં આસ્થા નિવૃત્ત થતાં આત્મા અસંકિતરહિત થવાથી સંસાર મટી જાય છે. ૧૮

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

શારીરના અવયવોની સંખ્યાના જ્ઞાનનું ફલ—

જે વૈદ્ય સર્વ અવયવ પ્રમાણે શરીરજ્ઞાનને જાણે છે તે વૈદ્ય તેના અજ્ઞાનજન્ય મોહથી મુક્ત થતો નથી. ૧૯

મોહ ન પામેલો તે મોહરૂપી મૂળવાળા દોષથી પરામવ પામતો નથી અને નિર્દોષ, નિઃસ્પૃહ તથા શાન્ત થાય છે. શાંત થવાથી તે સંસાર પામવામાં વિશ્રાંતિ લે છે, તેથી તેને પુનર્જન્મ મળતો નથી અને મોક્ષ મેળવે છે. ૨૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં ‘શરીરસંખ્યાશારીર’ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

જાતિસૂત્રીય શારીર

જાતિસૂત્રીય શારીરનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘જાતિસૂત્રીય શારીર’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

હીપુરુષની ઇચ્છા પ્રમાણેની પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટેના ઉપદેશ—
અવિકૃત વીર્યવાળો પુરુષ અને અવિકૃત શોષિત અને ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રી જ્યારે ગુણવાન પ્રજાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તેઓના અર્થને સાધક કર્મનો ઉપદેશ કરશું. ૩

પહેલાં તો ઉપરોક્ત સ્ત્રીપુરુષને સ્નેહન અને સ્વેદન કરાવીને, વમન અને વિરેચનથી સંશોધન કરાવીને, ક્રમે ક્રમે સ્વાભાવિક ભોજન પર લાવવાં. સંશોધિત થયેલાં તેઓનું આસ્થાપન અને અનુવાસન કરાવવું. પુરુષને મધુર ઔષધથી સંસ્કૃત કરેલાં ઘી-દુધનું અને સ્ત્રીને તેલ તથા અડદનું સેવન કરાવવું. ૪

શ્રુતકાલે સ્ત્રીનું કર્તવ્ય—

પછી રત્નેદર્શનથી માંડી ત્રણ રાત્ર સુધી સ્ત્રીએ ધ્રુવચર્ય પાળવું, ધરતી પર સૂવું, ફૂટેલ ન હોય તેવાં પાત્રમાંથી હાથ વડે અન્ન ખાવું અને કાંઈ પણ

અંગસંસ્કાર કરવા નહિ. પછી ચોથે દિવસે એને ઉદ્ધર્તન કરાવીને, માથાબાળ નવરાવીને, શ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવવાં અને પુરુષને પણ તે પ્રમાણે કરાવવું.

પુત્રની ઇચ્છાવાઙ્મય વેદી દિવસે અને પુત્રીની ઇચ્છાવાઙ્મય વેદી દિવસે સંભોગ કરવો—

પછી શ્વેતવસ્ત્રવાળાં, માલધારી, પ્રસન્નમનવાળાં તથા અન્યોન્યની કામનાવાળાં સ્ત્રીપુરુષોએ સમાગમ કરવો—
સ્નાનથી માંડી બેઠી દિવસોમાં પુત્રની ઇચ્છાવાળાઓએ અને એકી દિવસોમાં દીકરીની ઇચ્છાવાળાઓએ. ૫

અધોમુખી કે પડખાભર સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો નહિ—

અને અધોમુખી કે પડખાભર સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો નહિ; કારણ કે અધોમુખી સ્ત્રીનો વાયુ બલવાન હોય છે અને તે ચોળિને પાડે છે; પડખાભર સ્ત્રીના જમણા પડખામાં શ્લેષ્મ હોય છે તે છુટો પડીને ગર્ભાશયને બંધ કરી દે છે અને કાળા પડખામાં પિત્ત હોય છે તે એનું દબાવણી રક્ત અને શુક્રને બાળી નાખે છે.

ગર્ભગ્રહણનો વિધિ—

તેથી ચત્તા રહીને બીજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કારણ કે તે સ્થિતિમાં દોષો સ્વસ્થાને રહે છે. સમાગમ સમાપ્ત થતાં એને શીતજલનું પરિસંચયન કરવું.

મૈથુન માટે અયોગ્ય સ્ત્રી અને પુરુષ—

તેમાં બહુ જામેલી, જૂખી, તરસી, બીધેલી, ખિન્ન, શોકાતુર, કુદ્ધ, અન્ય પુરુષને ઇચ્છતી અને મૈથુનમાં અતિકામનાવાળી સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરતી નથી અથવા કરે છે તો વિચુક પ્રજાને જન્મ આપે છે. અતિબાળક અતિવૃદ્ધ, દીર્ઘરાગી કે બીજા વિકારયુક્ત સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પુરુષ માટે પણ એ જ દોષો છે. તેથી સર્વદોષરહિત સ્ત્રીપુરુષ સંસર્ગ કરવો જોઈએ. ૬

ગમતી મુગધવાળું, સારી રીતે બીજાવેલું અને સુખદાયક શયન તૈયાર કરીને મનગમતું તથા હિતકારક,

ભોજન કરોને-પરંતુ બહુ ખાધા વગર, હર્ષયુક્ત અને મૈથુન માટે અનુકૂળ બનેલ સ્ત્રીપુરુષમાંથી પુરુષે જમણે પગે અને સ્ત્રીએ ડાબે પગે એ શયન પર આરોહણ કરવું જોઈએ. ૭

તેના મંત્ર—

તે વખતે આ મંત્રનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ—

“અહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠાસિ ધાતા ત્વા દદતુ વિધાતા ત્વા દધાતુ બ્રહ્મવર્ચસા મવ” ઇતિ ।

બ્રહ્માવૃહસ્પતિર્વિન્નુઃ સોમઃ સૂર્યસ્ત્વાડન્વિતૌ ।

મગોઽથ મિથાવરુણૌ વીરં દદતુ મે સુતમ્ ॥”

એમ બોલીને પછી સમાગમ કરવો જોઈએ. ૮

જેવા પુત્રની ઇચ્છા હોય તેવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ—

જો તે સ્ત્રી એમ ઇચ્છે કે મહાકાય, વિમળ વર્ણ-વાળો, સિંહ સમાન આંખવાળો, ઓજસ્વી, પવિત્ર અને સર્વસંપન્ન પુત્ર મને મળે તો શુદ્ધ સ્નાનના દિવસથી માંડીને સાફ કરેલા જવના મન્યને, મધ અને ઘી સાથે મેળવીને, પોતાના જેવાજ રૂપવાળા વાછડાવાળી શ્વેત ગાયનાં દૂધ સાથે હલાવીને, રૂપાના કે કાંસાના પાત્રમાં, સાત દિવસ સુધી સતત, સમયે સમયે એને પીવા માટે તે આપવું. વળી સવારમાં શાલિ કે જવના ભોજ્ય પદાર્થો દહીં-મધ કે ઘીની સાથે મેળવીને અથવા તો દૂધ સાથે મેળવીને ખાવા જોઈએ; તે જ પ્રમાણે સાંજે કરવું અને શ્વેતવર્ણનાં ધર-શાયન-આસન-પાન-વસ્ત્ર અને ભૂષણવાળા થવું જોઈએ. હંમેશા સવાર સાંજ શ્વેતવર્ણના મહાન વ્રષભનું કે તેવા જ શ્વેતચંદન ચોપડેલ ઉત્તમ અશ્વનું દર્શન કરવું. વળી સુંદર મનઃમતી કથાઓથી એને રાજી રાખવી. જેનાં આકૃતિ-નયન-ઉપચાર અને ચેષ્ટા સુંદર છે તેવાં સ્ત્રી-પુરુષને તથા શુકલવર્ણના બીજા પણુ ઇન્દ્રિયથી જોવા. સખીઓએ પ્રિય અને હિતકર વ્યવહારથી એની સતત સેવા કરવી; તેવી જ રીતે પતિએ પણ. વળી બન્નેએ મૈથુન ન કરવું. આ વિધિ પ્રમાણે સાત રાત સુધી રહીને આઠમે દિવસ પતિ સાથે માથાબોળ નાહીને નવાં શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાં તથા શ્વેત માળાઓ અને આભૂષણો ધારણ કરવાં. ૯

ત્યાર પછી ઘરની ઈશાનમાં પૂર્વ તરફ દગ્ધતો કે ઉત્તર તરફ દગ્ધતો લાગ જોઈને, ગાયનાં છાણુ તથા જલથી સ્થંડિતને

લીપીને, જલથી પ્રોક્ષણ કરીને, એ ડેકાણે વેદીની સ્થાપના કરવી. તેની પશ્ચિમ તરફ નવીન વસ્ત્રના સમૂહ ઉપર, શ્વેત બળદના ચર્મ ઉપર આઠાણુથી ચોળયેલા ઋત્વજે એસવું; ક્ષત્રિયથી ચોળયેલ હોય તો વ્યાઘ્રચર્મ કે સાંઢના ચર્મ ઉપર, વૈશ્યથી ચોળયેલ હોય તો ડુરુનાં ચર્મ ઉપર કે બકરાના ચર્મ ઉપર, ઋત્વજે એસવું. ત્યાં એસીને ખાખરાનાં, ઈંચુદીનાં, ઉચરાનાં કે મહુડાનાં સમિધથી અગ્નિસ્થાપન કરીને, દર્ભ પાથરીને, પરિવિઓથી વેષ્ટન કરીને, લાગ્નઓ તથા શ્વેત અને મુગન્ધિ પુષ્પો વિખેરવાં. ત્યાં પવિત્ર અને મન્ત્રપૂત જલપાત્રની પ્રણીતા બનાવીને, હોમયોગ્ય ઘીને માટે ઘીના સંસ્કાર કરીને, કલા પ્રમાણેના વર્ણુવાળા ઉત્તમ અશ્વો વગેરેને ચારે બાજુ સ્થાપવા. ૧૦

ત્યાર પછી પુત્રની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ પતિ સાથે અગ્નિની પશ્ચિમે અને આઠાણુની દક્ષિણે એસીને ઇચ્છાનુસાર પુત્રની આશા રાખતાં ઋત્વજના કહેવા પ્રમાણે કરવું. ત્યાર પછી પુત્રની આશા રાખતી તે સ્ત્રીની યોનિમાં ઋત્વજે ગ્રભપતિનું અભિમંત્રણ કરીને તેની કામના પરિપૂર્ણ કરવા માટે, ‘વિન્નુર્યોર્નિ કલ્પયતુ એ ઋચા દ્વારા કામ્ય ઇષ્ટિ કરવી એટલે એ મંત્રથી અગ્નિમાં હોમ કરવો. ત્યાર પછી ચરુને હોમયોગ્ય ઘી સાથે મેળવીને વેદ પ્રમાણે ત્રણ વાર હોમ કરવો. મન્ત્રથી મન્ત્રેણું જલપાત્ર તેને દેવું અને કહેવું કે જલનો સર્વ ઉપયોગ આનાથી જ કરજો. ત્યારપછી કર્મ સમાપ્ત થતાં, પહેલાં જમણે પગ ઉપાડીને, અગ્નિને જમણી તરફ રાખીને પતિ સાથે પ્રદક્ષિણા કરવી. પછી આઠાણુ પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને બાકી રહેલું ઘી પ્રથમ પુરુષે અને પછી સ્ત્રીએ પ્રાશન કરવું; અને જરા પણ ઉચ્છિષ્ટ બાકી રાખવું નહિ. ત્યાર પછી તે બન્ને આઠ રાત સુધી સમાગમ કરે અને અગાઉ કહ્યો તેવા જ ઉપસ્કર રાખે. આવી રીતે ઇચ્છાનુસાર પુત્રને ઉત્પન્ન કરી શકે. ૧૧

જો સ્ત્રી વળી શ્યામ, લાલ આંખવાળા, ત્રિશાળ છાતીવાળા અને મહાબાહુ પુત્રની આશા રાખતી હોય અથવા તો જો સ્ત્રી કૃષ્ણ, કાળા-કામળ અને લાંબા કેશવાળા, શ્વેત આંખવાળા, શ્વેત દાંતવાળા, તેજસ્વી અને આત્મવાન પુત્રની આશા રાખતી હોય-તે બન્નેય માટે

આ જ હોમવિધિ છે. પરંતુ શયનાસનાદિક ઉપસ્કર અગાઉ કહેલા વર્ણુ સિવાયના થવો જોઈએ વળી કામના પ્રમાણે પુત્રના વર્ણુને અનુરૂપ તે બનતો ઉપસ્કર ખીજે કરવો જોઈએ. ૧૨

પણ શુદ્ધોએ તો દેવ-અગ્નિ-દિગ્ગ-ચુરુ-તપસ્વી અને સિદ્ધોને નમસ્કાર જ કરવા જોઈએ. ૧૩

જે જે સ્ત્રી જેવી જાતના પુત્રની અપેક્ષા રાખતી હોય તે તે સ્ત્રીની તેવી તેવી પુત્રકામના સાંભળીને તે તે દેશોમાં તેને માર્ગસૂચક રીતે ધ્યાન કરાવવું. ત્યાર પછી જે જે સ્ત્રી જે જે દેશોનાં મનુષ્ય જેવા પુત્રની આશા રાખતી હોય તે તે દેશનાં મનુષ્યોના આદારવિહાર-ઉપચાર અને ઉપસ્કરતું તું અનુકરણ કર એમ તેને કહેવું જોઈએ. આમ પુત્રની કામનાવાળાંએને સમૃદ્ધિ કરનાર આ સર્વ કર્મનું વ્યાખ્યાન કયું છે. ૧૪

શારીરના રગમેદનું કારણ—

કેવળ આ જ કર્મ વર્ણુની વિશિષ્ટતા કરનારું થાય છે એટલું જ નહિ પણ જલ અને આકાશ ધાતુપ્રધાન તેજોધાતુ એટલે અગ્નિ પણ ગૌરવર્ણુ કરનાર બને છે. જે તેજોધાતુમાં પૃથ્વિ અને વાયુધાતુ પ્રધાન હોય તો કૃષ્ણ વર્ણુ કરનાર અને સર્વ ધાતુઓ સમાનપણે હોય તો તેજોધાતુ સ્થાપ વર્ણુ કરનાર બને છે. ૧૫

સત્ત્વમેદનું કારણ—

વળી તે તે ગ્રાણીનાં માથાપના મન, ગર્ભાણીનાં પારંવાર સાંભળેલાં કથાંગીત આદિ, ગર્ભે પોતે ઉપાર્જન કરેલ કર્મ એટલે અદૃષ્ટ, અને જન્મજન્મનાં સત્ત્વવિશેષનો અભ્યાસ—એ સર્વ મનની બિન્નતા કરનારાં છે. ૧૬

ય યોક્ત વિધિ પ્રમાણે સંસ્કાર પામેલ સ્ત્રીપુરુષ અવસ્થા ગર્ભ હત્વન્ન કર છે—

કહેલ વિધિ પ્રમાણે સંસ્કાર પામેલ શરીરવાળાં સ્ત્રીપુરુષ બંને સમાગમ કરે છે ત્યારે વિકૃતિરહિત રીતે, વિકૃતિરહિત શોણિતની સાથે સંયોગ પામીને, એની રોધરહિત હોતાં તથા ગર્ભાશય દૂષિત ન હોતાં, અવસ્થા

ગર્ભા નિષ્પન્ન કરે છે જેમકે—સારી પેટે સ્વચ્છ કરેલા નિર્મળ વસ્ત્રમાં યુગ્મસમુદયવાળું રંજન દ્રવ્ય, સંયોગ થતાં જ, રંગ પ્રકટ કરે છે, તેવી રીતે; અથવા તો જેવી રીતે દહીંથી મેળવેલું દૂધ, મેળવણીને લઈ, પોતાનો સ્વભાવ છોડીને દહીંભાવને પામે છે તેવી રીતે વીર્ય શોણિતયુક્ત થતાં ગર્ભા નિષ્પન્ન થાય છે. ૧૭

ગર્ભનાં સ્ત્રીત્વ બને પુરુષત્વનું કારણ—

આ પ્રમાણે નિષ્પન્ન થતા ગર્ભાતું સ્ત્રીત્વનું કે પુરુષત્વનું કારણ પૂર્વે કહ્યું છે. કારણ કે વાવેલું દોષરહિત ખીજ જેમ પોતપોતાની પદ્ધતિને અનુસરે છે. જેમકે વ્રીહી મીઠીપણાને અથવા તો જવ જવપણાને, તેમજ સ્ત્રીપુરુષ પણ કહેલ હેતુવિભાગને અનુસરે છે. ૧૮

વેદોક્ત પુંસવનવિધિ—

પુંસ્ત્વ કે સ્ત્રીત્વ વ્યક્ત થયા પહેલાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયોજેલાં આયુર્વેદીય કર્મથી તે બંનેનું પરિવર્તન કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. દેશ અને કાલની સંપત્તિથી યુક્ત કર્મોનું ફળ નક્કા ઇષ્ટ હોય છે ત્યારે વિપરીત કર્મોનું વિપરીત હોય છે. તેથી સ્ત્રીને ગર્ભ-પ્રાપ્તિ થયેલ બાણી, ગર્ભ વ્યક્ત થયા પહેલાં, એને પુંસ્ત્વકારક ઔષધ આપવું. ગૌશાળામાં ઊગેલ વડની પૂર્વ તરફની તથા હિત્તર તરફની બે ડાળીઓમાંથી ગંધવર્ણુ અને રસયુક્ત બે શુગ લઈને રસવીર્યાદિ સંપત્તિયુક્ત બે અડદના દાણા કે બે શ્વેત સરસવના દાણા સાથે તેને દહીંમાં નાખી પુષ્પ નક્ષત્રમાં પીવાં. તેવી જ રીતે ખીજનું છત્વક-ઋષભક અથોડા અને સહચરના કલ્ક એક સાથે એક એક કરીને કે આવશ્યકતા પ્રમાણે દૂધથી સંસ્કાર કરને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પીવાં. કુડપટ્ટી કે ક્ષુદ્રમત્સ્યને જળની અંજલિમાં નાખીને પુષ્પનક્ષત્રમાં પીવાં; તથા સોનાના રૂપાના અને લોહાના અણુ અણુ જેવા અગ્નિવર્ણુના એટલે તપાવીને અગ્નિ જેવા લાલચોળ નાનકડા પુરુષોને દહીંમાં દૂધમાં કે પાણીની અંજલિમાં ઠારી, તે દૂધ-દહીં જલ પુષ્પ નક્ષત્રમાં નિઃશેષ પીવું; અને રંધાતા ચોખાના લોટની ઊખાને સૂંઘી, પાણીમાં મેળવેલ તે જ લોટના રસને, ડેહી વચ્ચે ખેસીને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પૂસણ વડે

પોતેજ જમણા નસકોરામાં નાખવો. વળી બ્રાહ્મણો અને આત્ર દોડીઓ પણ જે બીજું ઇષ્ટ પુંસવન કહે તે કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે પુંસવનો છે. ૧૯

ગર્ભસ્થાપન ઔષધો—

અહીંથી આગળ ગર્ભસ્થાપન ઔષધોની વ્યાખ્યા કરશું. ઐન્દ્રી, બ્રાહ્મી, શતવીર્યા, સહસ્રવીર્યા, અમોઘા, અબ્યથા, શિવા, અરિષ્ટા, વાટયપુષ્પી અને વિષ્ણુકર્સેન-કાન્તા. એ ઔષધિઓને માથા ઉપર કે જમણે હાથે ધારણ કરવી; તે ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલાં દૂધનું કે ઘીનું પાન કરવું. દર પુષ્પ નક્ષત્રે તેઓથી સ્નાન કરવું; હંમેશાં તેઓથી ઉદ્ધર્તન કરવું; તથા જીવનીયગણમાં કહેલ ઔષધિઓનો તે તે ઉપયોગવિધિ પ્રમાણે સદા ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે ગર્ભસ્થાપન ઔષધોની વ્યાખ્યા કરી. ૨૦

ગર્ભને હાનિકારક માવો—

વળી ગર્ભને હાનિકારક આ ભાવો છે; જેમકે— ઉભાડક-વિષમ અને કઠિન આસન સેવનાર, વાયુ-મૂત્ર અને મળના વેગોને રોકનાર, દારુણ અને અનુચિત વ્યાયામ કરનાર, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું અતિ માત્રામાં સેવન કરનાર તથા બહુ થોડું ખાનાર સ્ત્રીનો ગર્ભ કાં તો ઉદરની અંદર મરણ પામે છે, કાં તો અકાળે સ્ત્રી જાય છે અથવા તો શુષ્ક થઈ જાય છે; તથા આવાતથી કે દુઃખાણથી અથવા તો માતાના ઊંડી ખાઈ-કૂવા અને જલધોષના વારંવાર અપલોકનથી ગર્ભ અકાળે પડી જાય છે; તથા અતિશય હઠોલાવાળાં વાહનોમાં ખેસીને જવાથી અથવા અપ્રિય કે અતિશય મોટો શબ્દ સાંભળવાથી ગર્ભ અકાળે પડી જાય છે. વળી સતત ચત્તી સૂનાર સ્ત્રીના ગર્ભની નાભિનાડી ગર્ભના કંઠને વીંટળાઈ વળે છે; ખુલ્લામાં સૂનાર તથા રાતની ભટકનાર સ્ત્રી ઉન્મત્ત સંતાનને જન્મ આપે છે; કન્નિયો કે મારામારી કરનારી અપરમાર રોગીને, મૈથુન કરનાર નિન્દિત દેહવાળા-નિર્લજ્જ કે સ્ત્રી જેવા સ્વભાવવાળા સંતાનને, નિરંતર શોક કરનારી બીકણુ-કૃશ કે અલ્પાયુ સંતાનને, મનથી અન્યતો દ્રોહ કરનાર ગર્ભિણી અન્યને સંતાપનાર-ધૃષ્ટિાળુ કે સ્ત્રી જેવા સ્વભાવવાળા સંતાનને, ચોરટી-બન્ન શ્રમ કરનાર-અતિદ્રોહી કે અકર્મશીલ સંતાનને,

ક્રોધી ગર્ભિણી ક્રોધશીલ-છળકપટી કે દોષદર્શી સંતાનને, નિદ્રાશીલ તન્દ્રાવાળા-અશુદ્ધ કે મંદાગ્નિવાળા સંતાનને, નિત્ય મઘ સેવનારી બહુ તરસવાળા-અલ્પ સ્મૃતિવાળા કે અસ્થિર ચિત્તવાળા સંતાનને, ગોધાનું માંસ બહુ ખાનારી ચર્કશમેહવાળા-અસ્મરીવાળા કે શનૈમેહરોગવાળા સંતાનને, સૂવરનું માંસ બહુ ખાનારી લાલ આંખવાળા-મૂંઝવાળા કે અતિ કઠોર કૃંવાંજવાળા સંતાનને, નિત્ય ભત્ર્ય માંસ ખાનારી ઝાંઝે વખતે મટકું મારનાર કે નિશ્ચલ આંખ-વાળા સંતાનને, નિત્ય મધુર રસ ખાનારી પ્રમેહવાળા-મૂંઝા કે અતિસ્થૂર સંતાનને, નિત્ય ખાટા રસ ખાનારી રક્તપિત્તના રોગવાળા-આમડીના રોગવાળા કે આંખના રોગીને, નિત્ય લવણ રસનું સેવન કરનારી જલદી વૃદ્ધ થનાર-કરચલી અને પળિયાંવાળા કે ઇન્દ્રિય રોગવાળાં સંતાનને. નિત્ય કટુ રસનું સેવન કરનારી દુઃખા-અલ્પ વીર્ય કે સંતાનહીન બાળકને, નિત્ય તિક્ત રસનું સેવન કરનારી શોષરોગી-નિર્બળ કે કૃશ સંતાનને, નિત્ય કષય રસનું સેવન કરનારી ધૂમ્રચર્ણના-આનાહરોગી કે ઉદ્ધર્ત રોગીને અને જે જે રોગનું જે જે નિદાન કહ્યું છે તેનું તેનું સેવન કરનાર ગર્ભિણી તેના કારણે થતા મોટાભાગના વિકારવાળા સંતાનને જન્મ આપે છે. વળી પિતૃજન્ય શુક્રદોષોનું માતૃજન્ય અયોગ્ય આચારથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આમ ગર્ભને હાનિ કરનારા ભાવો કહી બતાવ્યા છે. તેથી પ્રગતી સંપત્તિ ધુન્ધળી સ્ત્રીએ તો ખાસ કરી અહિત આહારવિહારનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ; અને સદાચારી બની હિતકર આહારવિહારથી પોતાનું પરિપાલન કરવું જોઈએ. ૨૧

સંક્ષેપમાં ગર્મિણીના ઉપચારનો વિધિ—

કેવળ મધુ-મધુર-શીતલ-સુખકર અને ક્રામજ ઔષધ આહાર અને ઉચારથી ગર્ભિણીના વ્યાધિઓનો ઉચાર કરવો જોઈએ. તેને વમન-વિરચન કે શિરોવિરચન પ્રયોજવાં જોઈએ નહિ. રક્તપ્રોક્ષણ ન કરાવવું જોઈએ અને મારક રોગ સિવાય સર્વ કાળે આસ્થાપન કે અવાસન પણ ન કરવાં જોઈએ. પણ ગર્ભાવસ્થામાં આહાર મહિનાથી માંડીને વમનાદિકથી, સાધ્ય રોગ મારક સ્થિતિમાં હોય તો જોઈતા અર્થ પાર પડે.

ઓપપ્રોથી કે મૃદુ વમનાદિકથી ઉપચાર થઈ શકે. છલો-
છલો ભરેલાં તેલપાત્રને ક્ષોભ પમાડ્યા વગર કાઈ
જનારનાં પેટે ગર્ભિણી સ્ત્રીના ઉપચાર થવા જોઈએ. ૨૨

બોજે કે ક્રોજે મહિને રજોદર્શન થય્યું તો ગર્ભજાવ
થાય છે—

જો તેના અયોગ્ય આચારથી બે કે ત્રણ મહિનાની
અંદર રજોદર્શન થાય તો જાણવું કે એનો ગર્ભ ટકશે
નહિ; કારણ કે તે સમયે ગર્ભ સ્થિરભાવને પામ્યો હોતો
નથી. ૨૩

જોના મહિના પછી પુષ્પદર્શન થાય તો તેની ચિકિત્સા—

જો એના મહિનાથી માંડી તે પછીના મહિનાઓમાં
ક્રોધ-શોક-અસૂયા-ઈર્ષ્યા-ભય-ત્રાસ-મૈથુન-વ્યાધામ-સક્ષોભ-
વેગધારણ-વિષમભોજન-વિષમરાયન-વિષમાસન ભૂખ અને
તરસના અતિયોગથી અથવા ખરાબ આહારથી તેને રજો-
દર્શન થાય તો તેના ગર્ભને ટકાવી રાખવાના વિધિનો
ઉપદેશ કરવું. રજોદર્શન થતાં જ તેને કહેવું કે ‘મૃદુ-
મુખકર અને શીતળ બિખરું’ પાચરેલ તથા માથા તરફ
જરા હળતાં શયન પર સૂઈ જા. ત્યાર પછી અતિશય
ઠંડા ખાણીમાં રાખેલ ધૃતમિશ્રિત જેડીમધના ચૂર્ણથી
રૂંડું પોતું તરબોળ કરીને તેની યોનિમાં રાખવું;
તથા સો વાર ઘોચેલાં અને હઝાર વાર ઘોચેલાં
ઘીથી નાભિ નીચેના ભાગમાં સર્વ દેકાણે
લેપ કરવો; અને નાભિની નીચે સર્વ દેકાણે ગાયના
સારી પેટે શીતલ દૂધથી, જેડીમધના ક્વાથથી અથવા
ન્યગ્રોધાદિ ક્વાથથી એને પરિસિંચન કરવું; અથવા
અતિ શીતલ જલમાં સ્નાન કરાવવું; દૂધવાળાં અને
ક્રવાય રસવાળાં વૃક્ષોના સ્વદસમાં તરબોળ કરેલાં પોતાં
યોનિમાં રખાવવાં; ન્યગ્રોધાદિનાં કૂંપળોથી સિદ્ધ કરેલાં
દૂધ અને ઘીવાળું રૂંડું પોતું યોનિમાં રખાવવું; અને
એમાંથી એક તોલા બેટણું ઘી ખવરાવવું અથવા તો
કેવળ દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી ખવરાવવું; પદ્મ-ઉત્પન્ન અને
કુમ્હનાં કેશરો મધ અને સાકર સાથે તેને ચાટવા માટે
આપવાં; ખાવા માટે શીંગોડાં, પુષ્કરળીજ અને કરોરુંક
આપવાં; ગન્ધપ્રિયંશુ, નીલકમલ, શાલૂક, ઉર્જરોનાં શગાડે

એટલે કાચાં ફળ અને વડનાં કૂંપળો એને બહારના દૂધ
સાથે ખાવાં; ખવા, અતિખવા, કાંચિમૂલ પશ્ચિમૂલ,
ઈક્ષુમૂલ, અને કાકોલીના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલ દૂધની
સાથે મધ અને સાકર સહિત કોમળ, મુગંધી અને
શીતળ રાતી શાળના ભાત ખવરાવવા; અથવા ઘીથી
સારી પેટે સંસ્કૃત કરેલ લાવન-કપિન્જલ-કુરંજ-શંખર સસલું-
હરિણ-એણ અને કાલપુષ્પકના માંસરસ સાથે, મુખ-
દાયક-શીતલ અને મંદ પવનના સંચારવાળા રથાને તેને
ભાત ખવરાવવા; ક્રોધ શોક-શ્રમ-મૈથુન અને વ્યાધામમાંથી
રક્ષણ કરવું; અને મનગમતી સૌમ્ય કથાઓથી તેને
રાત્રી રાખવી. આવી રીતે એનો ગર્ભ ટકી રહે છે. ૨૪

વળી જો આમજનક હેતુથી રજોદર્શન થાય તે
અરસપરસ વિરોધી ઉપક્રમને લીધે ધણુંખરું તેના
ગર્ભને હાનિકારક બને છે. ૨૫

ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરનું લક્ષણ—

જો ગર્ભિણીનો ગર્ભ મોટો અને સારયુક્ત થઈ ગયો
હોય તો પણ ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના ઉપયોગથી
રજોદર્શન થાય અથવા તો યોનિથી ખીજો કાઢી જાય
થાય તો ઝરી જવાને લાઈ ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી. તે
ધણા કાળ સુધી ગર્ભાશયમાં રિયત થાય છે; તેને કેટલાક
ઉપવિષ્ટક કહે છે. ઉપવાસ અને વ્રતકર્મપરાયણ,
ખરાબ આહાર કરનારી, રોહિતો દેવ કરનારી અને વાત-
પ્રકાષણ કહેલ દ્રવ્યોનું સેવન કરનારીનો ગર્ભ, એકદમ
સૂકાઈ જાયથી, વૃદ્ધિ પામતો નથી. તે પણ લાંબા કાળ
સુધી રિયત થાય છે અને ફરકતો નથી. તેને નાગોદર
કહે છે. ૨૬

તેમની ચિકિત્સા—

તે જન્મે પ્રકારની સ્ત્રીઓની વિશેષ ચિકિત્સાનો
ઉપદેશ કરવું. જુતોને નાશ કરવામાં હિતકર, જાંહણીય, મધુર
અને વાનહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘીનો, દૂધનો તથા
આમગર્ભનો ઉપયોગ ગર્ભની વૃદ્ધિ કરનાર છે તથા
સારી પેટે ભૂખી થતાં એનાથી જ સિદ્ધ કરેલાં ધૃતદિક્કથી
તેને જમાડવી. અને વારંવાર યાન-વાહન-સ્નાન-અભ્યંગ
અને અગાસાંથી ચિકિત્સા કરવી. ૨૭

ગર્ભ ન ફરકે તેની ચિકિત્સા—

વળી જેનો સુમ ગર્ભ ફરકે નહિ તેને બાજપક્ષી-મત્સ્ય-નીલગાય-મોર-કુકડો અને તેતરમાંના એકના-ધૂતયુક્ત માંસરસ સાથે, અડદના ચૂષ સાથે અથવા પુષ્કળ ઘીયુક્ત મૂળાના ચૂષ સાથે, કોમળ-મધુર અને શીતળ લાલશાળના ભાતનું ભોજન કરાવવું; અને નવશેકા તેલથી એના ઉદર-અસ્તિ-વંક્ષણ-હિરુસ્થળ-કટી-પડખાં અને પીઠ પ્રદેશને વારંવાર માલીશ કરવા. ૨૮

ગર્ભિણીને ઉદાવર્ત કે વિવંધ થાય તેની ચિકિત્સા—

જેને આઠમે મહિને ઉદાવર્તને લઈ મલખન્ધ થાય અને તે અનુવાસનથી સાધ્ય ન જણાય તો તેના તે વિકારની શાન્તિ માટે આરથાપન અસ્તિની કલ્પના કરવી; કારણ કે જે ઉદાવર્તની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ઓચિંતા ગર્ભસંહિત ગર્ભિણીનો અથવા એકલા ગર્ભનો નાશ કરે. તેમાં વાળો-શાલિ-પષ્ટિક-કુશ-કાશ-ઈંછુવાલિકા-વેતસ તથા પરિવ્યાધનાં મૂળોનો અને ભૂતીક, અનન્તા, કાશ્મર્યા, પૃષ્પક, જેઠીમધ અને મૂઢીકાનો, અર્ધજલયુક્ત દૂધ સાથે કવાચ બનાવીને પ્રિયાલની, મજ્જા, બહેડાંની મજ્જા અને તલનો કલ્ક મેળવીને જરા લવણયુક્ત નવશેકી નિરંજ અરિત દેવી. મલખન્ધ દૂર થતાં એને સુખદાયક જલથી પરિચ્છેદન કરવું. ગર્ભસ્થાપક અને અવિદાહી આહારનું ભોજન કરે અને સાંજે જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલાં તેલથી અનુવાસન કરવું. તેને અધોમુખી કરીને આસ્થાપન તથા અનુવાસનથી ઉપચાર કરવો. ૨૯

કુક્ષિમાં ગર્ભનાં મરણનું કારણ અને મૃત ગર્ભનાં લક્ષણો—

જેને અત્યધિક દોષોના સંવ્યથથી તીવ્રશુ અને ઉષ્ણ પ્રવેદનું અતિશય સેવન કરવાથી, વાત-મૂત્ર કે મળનો વેગ રોકવાથી, વિષમ ભોજન-વિષમ શયન-વિષમ આસન, અતિ દુઘાણ કે આઘાતથી ક્રોધ-રોષ-ઈર્ષ્યા-ભય અને ત્રાસાદિકથી, સાહસથી કે ખીળાં કર્મથી ગર્ભ જ્યારે ઉદરની અંદર મરી જાય છે. ત્યારે તેનું ઉદર સ્થિર અને સ્તબ્ધ વિસ્તૃત

શીતળ અને જાણે કે અંદર પાપાણ હોય તેવું થઈ જાય છે, ગર્ભ ફરકતો નથી, શુભ અધિક થાય છે, વેણુ આવતી નથી, યોનિમાં સાવ થતો નથી, એની આંખો શિથિલ થાય છે, તેને અંધારાં આવે છે, વ્યથા થાય છે, ચક્કર આવે છે, હાંફે છે, બહુ બેચેન બને છે અને એના વેગાતી ઉત્પત્તિ યથાવત્ જાણી શકાતી નથી. આમ આવાં લક્ષણવાળી સ્ત્રીને ‘આ મૃતગર્ભા છે’ એમ જાણવું. ૩૦

મૃત ગર્ભને વહાર કાઢવાનો વિધિ—

‘જોરને પાડી નાખવાનું કર્મ’ તે ગર્ભરૂપી શલ્યનું સંશ્લેષન છે, એમ કેટલાક કહે છે. અથર્વવેદમાં કહેલ મન્ત્રાદિક સંશ્લેષન છે એન કેટલાક કહે છે અને આવાં કામ જેણે ખૂબ જોયાં હોય તેના શસ્ત્રવૈદ્ય દ્વારા કઠાવી નાખવું એ સંશ્લેષન છે એમ કેટલાક કહે છે. કાચા ગર્ભ-વાળી સ્ત્રીને ગર્ભરૂપી શલ્ય દૂર થતાં, ગર્ભાશયની વિશુદ્ધિ માટે, પીડા બૂલાવવા માટે અને ટેકામાં લઈ આવવા માટે પ્રથમ સુરા-સીધુ-અરિષ્ટ-મધુ-મંદિરા અને આસવમાંનું એક શક્તિ અનુસાર પીવડાવવું. એ પછી જ્યાં સુધી દોષ અને ધાતુનો કલેદ શોષાઈ જાય તેટલાં કાળમાંજ સંતર્પક-બળનું રક્ષણ કરનાર અને સ્નેહરહિત બનાવેલી યવગૂ વગેરેથી અથવા તત્કાળ યોગ્ય આહારથી તેના ઉપચાર કરવો. એ પછી સ્નેહપાનથી, અસ્તિથી અને દીપનીય-શુવનીય-બૃહણીય-મધુર અને વાતહર કહેલ આહારવિધિથી ઉપચાર કરવો. પણ પરિપક્વ ગર્ભરૂપી શલ્યવાળી જ્યારે ગર્ભરૂપી શલ્યથી મુક્ત થાય ત્યારે તે જ દિવસે સ્નેહથી ઉપચાર થઈ શકે. ૩૧

વિકૃતિ વગર વૃદ્ધિ પામતા ગર્ભનું મહિને મહિને કરવાનું કર્મ—

અહીંથી આગળ ગર્ભ વગરવિકારે વૃદ્ધિ પામતો હોય ત્યારે માસે માસે કરવાનાં કર્મોનો ઉપદેશ કર્યું. પ્રથમ માસે ગર્ભપ્રાપ્તિ થઈ છે એમ લાગે તો સાદું દૂધ માત્રાનુસાર સમયે સમયે ટાડું પીએ અને સાંજે તથા સવારે સાતમ ભોજન કરે. બીજો મહિને મધુર ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ જ પીએ.

ત્રીજે મહિને મંચ અને ઘી મેળવીને દૂધ પીએ. ચોથે મહિને દૂધમાંથી કાઢેલું માખણ એક તોલા જેટલું ખાય. પાંચમે મહિને દૂધનું ઘી પીએ. છઠ્ઠે મહિને મધુર ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધનું ઘી; સાતમે માસે પણ તે જ. તેમાં ગભરિને ઉત્પન્ન થતા કેશો માને વિદાહ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્ત્રીઓ કહે છે. પણ ભગવાન આત્રેય માને છે કે તે નથી કરતું; પણ ગર્ભના દબાણથી વાત-પિત્ત અને શ્લેષ્મ ઉદરસ્થળમાં આવી વિદાહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચળને લઈ કિંક્રિસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મધુર ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું એક તોલા જેટલું માખણ બોરના દયાય સાથે સમયે સમયે એને પીવા આપવું. એનાં સ્તન અને ઉદરને ચંદન અને મૃણાલના કદરૂંથી મર્દન કરે અથવા શિરીષ-ધાવડીનાં કૂચ-સરસવ અને જેદીમધનાં ચૂણથી કે કુટજ-તુલસીબીજ-મોચ અને હળાદરના કદરૂંથી અથવા લીમડો-બોર-તુલસી અને મળાના કદરૂંથી અથવા ચિત્તળ-હરણ અને સસલાનાં રુધિરયુક્ત ત્રિક્ષણથી સ્તન અને ઉદરને મર્દન કરે. કરેણનાં પાનથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી માલીસ કરવું; માલતી અને જેદીમધથી સિદ્ધ કરેલાં પાણીથી પરિસંચન કરવું; અને ચળ આવે તો ત્વએદથી થતી વિરૂપતા ન આવવા માટે ખંબોળવાનું છેડી દે; પણ ચળ અસહ્ય હોય તો મર્દન અને ઘર્ષણથી મટાડી શકાય. મધુર-વાતહર અને અલ્પ સર્વ આહાર અલ્પ સ્નેહ અને લવણયુક્ત તથા અલ્પ જળનાં અનુ-પાનથી ખાય. આઠમે મહિને ઘીવળી દૂધની ચવાગૂ કાળે કાળે પીએ. ત્યારે ભદ્રકાષ્ઠ બોલ્યા, ‘તે ન કરવું જોઈએ, કારણ કે એના ગભરિને પિંગલનેત્રતાની બાધા આવે.’ ત્યારે ભગવાન આત્રેય પુનર્વચ્ચે કહ્યું, ‘પિંગલતાનો બાધ ભલે આવે; પણ એ ન કરવું એમ નથી જ; કારણ કે એ પ્રમાણે કરનારી ગર્ભિણી નીરાગી રહી આરોગ્ય-બલવર્ધનર અને આંધાની સંપત્તિથી યુક્ત તેમજ જ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠ સંતાનને જન્મ આપે છે. વળી નવમે મહિને એને મધુર ઔષધથી સિદ્ધ કરેલાં તેલથી અનુ-વાસન કરવું જોઈએ; અને ગર્ભનાં સ્થાન તથા માર્ગનાં સ્નેહન માટે એ જ તેલમાંથી રૂનું ખેતું બેનિમાં રખવું. પહેલા માસથી માંડીને નવમા માસ સુધી જે આ ક્રમનો ઉપદેશ કર્યો તેનાથી ગર્ભના જન્મ સમયે ગર્ભિણીનાં

ઝોર-કુખ-કેડ-પડખાં અને પીઠ મૃદુ થાય છે, વાયુ અનુલોમ થાય છે, ચૂન અને મગ્ગ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહીને સુખપૂર્વક પોતાને માર્ગે જાય છે, ચર્મ અને નખ મૃદુતા પામે છે તથા બલ અને વર્ણનો સંચય થાય છે; અને એ ગર્ભિણી યોગ્ય સમયે ઇષ્ટ, સંપત્તિયુક્ત અને નીરાગી પુત્રને સુખેથી જન્મ આપે છે. ૩૨

તેમાં કાલવાનો સામગ્રી—

એના નવમા મહિના પહેલાં જ ન્યાંથી હાડકાં-કાંકરા અને કીકરા દૂર કરવામાં આવ્યાં છે તેના પ્રદેશમાં, પ્રશસ્ત રૂપરસ અને ગન્ધવાળી ભૂમિ ઉપર, પૂર્વ વરૂં કે ઉત્તર તરફ દારવાણું, ખીલી-તિન્દુક-ઈંચુદી-ભસ્વાતક-વરુણ કે ખેરનાં લાકડાંનું કે અથર્વવેદ બાણનાર બ્રાહ્મણો જે ખીલનાં લાકડાંએને પ્રશસ્ત ગણે તેઓનું એક સ્ત્રી-કાગાર કરાવવું. તે સ્ત્રીકાગાર નિવાસ-લીંપણ-છત અને બારીબારણાંની સંપત્તિયુક્ત, વાસ્તુવિદ્યના સિદ્ધાન્ત અનુસાર, ચૂલા-પાણીઆરું-ખાંડણિઆ-ગજર-સ્નાનશુભિ અને રસોડાંવાણું તથા સર્વ ઋતુમાં સુખકર બનાવવું જોઈએ. ૩૩

ત્યાં ઘી, તેલ, મધ, સૈન્ધવ, સૌર્યાલ, કાલકવણ, બિડ-લવણ, વાવડિંગ, કદ, દેવદાર, સૂંદ, પીપર, પીપરીમૂળ, મજ્જ-પીપર, મંદૂકપર્ણી, એલચી, લાંગલી, વચા, ચવ્ય, ચિત્રક, ચિરબિજ, હિંગ, સરસવ, લસણ, કતક, કણ, કણિકા, નીપ, અળશી, બલ્બજ, ભોજપત્ર, કળથી, મેરેય, સુરા અને આસવો હાજર હોવાં જોઈએ. બે પાણા, બે નાના મુસલ, બે ખાંડણિઆ, મજ્જમૂત બળદ, સેના ૩પાનાં બે તીક્ષ્ણ સુચિપિરપલક, તીક્ષ્ણ લોઠાનાં શસ્ત્રો, ખીલીનાં લાકડાંનાં બે પલંગ. અગ્નિ પેટાવવા તિન્દુક અને ઈંચુદીનાં કાષ્ઠ, બહુ બાર સુવાવાડ કરેલનુહદલાવચામ્પ-સતત પ્રેમયુક્ત-દક્ષતાલયર્થા અચ્ચરણામ્પ-કાર્ય સાધવામાં કુશળ-સ્વભાવથી વતસલ-વિપદરહિત અને કલેશ સહન કરનાર વણી સ્ત્રીઓ આવશ્યક છે તથા અથર્વવેદ બાણનાર બ્રાહ્મણો જરૂરના છે. તે સિવાય જે ખીલું કંઈ ત્યાં આવશ્યક નહાય અને જે ખીલું કંઈ બ્રાહ્મણો તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહે તે કરવું જોઈએ. ૩૪

ગર્ભિણીને સૂતિકાગારમાં પ્રવેશવાનો વિધિ—

પછી નવમે મહિનો ખેસતાં જ્યારે પ્રશસ્ત અને કલ્યાણકારક ભગવાન ચંદ્રમા પ્રશસ્ત નક્ષત્ર સાથે યોગ પામ્યા હોય ત્યારે શુભ દિવસે, કલ્યાણકારક કરણમાં, મૈત્ર સુહૃતમાં, શાન્તિક્ષોભ કરીને, ગાય-બ્રાહ્મણ-અગ્નિ અને જલને પહેલાં પ્રવેશ કરાવીને, ગાયોને ઘાસ-પાણી તથા મધુચુકત લાગ્ન્યો આપીને તથા આસન પર બેઠેલા બ્રાહ્મણોને પહેલાં જલ આપી પછી ચોખા-ફૂલ અને માંગલ્યસૂચક ઇષ્ટ દ્રવ્યો આપી, અભિષેક કરી, ફરીથી આચમન લઈ અને સ્વસ્તિવાચન કરાવવું. ત્યાર પછી ‘પુણ્યાહ’ એવા મંગલ શબ્દથી ગાય અને બ્રાહ્મણની પાછળ ચાલતી ગર્ભિણીએ તેઓને જમણી તરફ રાખીને સૂતિકાગારમાં પ્રવેશ કરવો અને ત્યાં રહીને સુવાવડના સમયની રાહ જોવી. ૩૫

આસનપ્રસવાનાં લક્ષણો—

પ્રસૂતિના સમયની આસપાસ તેને આ લક્ષણો થાય છે; જેમકે—ગાત્રોનો થાક, મેઢપર ઝાનિ, આંખોની શિથિલતા, વક્ષઃસ્થળનાં બંધન જાણે છૂટી ગયાં હોય તેમ લાગવું, કુક્ષિતું નીચે સરકવું, નીચેના લાગતું ભારેપણું, વક્ષણ-ખરિત-કટી-કુક્ષિ-પાર્શ્વ અને પીઠમાં દર્દ, યોનિથી આવ થવો અને અન્નની ઇચ્છાનો અભાવ. તે પછી વેણુનો પ્રાદુર્ભાવ અને ગર્ભોદ્દકતું વહેવું થાય છે. ૩૬

વેળ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કરવાનાં કર્મો—

વેણું ઉત્પન્ન થતાં જૂંમ ઉપર કોમળ બિહાતવાળી શય્યા કરવી. તેણે તેના ઉપર ખેસવું. ત્યાર પછી હૃદયગ્રાહી અને સાન્ત્વન આપતાં વસ્ત્રોથી આશ્વાસન આપતી ઉપયુક્ત ગુણવાળી સ્ત્રીઓએ તેની ચારે બાજુ વીંટ-બાંધીને તેની ખૂબ પરિચર્યા કરવી. ૩૭

વેણુથી કલેશ પામતાં છતાં જો તેને પ્રસવ ન થય તો તેને કહેવું, ‘જાહ. બેમાંથી એક મુસલ લે અને એનાથી ધાન્યથી ભરેલા ખાંડણિયામાં વારંવાર ખાંડ અને વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર આળસ મરડ અને આમતેમ

ફર’, એમ કેટલાક ઉપદેશ કરે છે. ત્યારે ભગવાન આત્રેયે કહ્યું, ‘એમ નથી. ગર્ભિણી માટે દારુણ વ્યાયામના પરિત્યાગનો સતત ઉપદેશ આપવામાં આવે છે; અને ખાસ કરીને પ્રસૂતિ સમયે, જેના સર્વ ધાતુ અને દોષ ચલાયમાન થયા છે એની સુકુમાર સ્ત્રીનો, મુસલના વ્યાયામથી પ્રત્યગ થયેલો વાયુ અવકાશ મેળવીને પ્રાણોનો કલ્પ્ય નાશ કરે; કારણ કે તે સમયે ગર્ભિણીની ચિકિત્સા ખાસ કરીને અતિશય કઠિન હોય છે. તેથી ઋષિએ મુસલ ગ્રહણ કરવાનું ત્યાજ્ય માને છે; પણ આળસ મરડવી અને હરવાફરવાને આચરવા યોગ્ય માને છે. ત્યારે કંઠ, એલચી, લાંગલિટી, વગ્યા, ચિત્રક, ચિરમિલ્વ અને અન્યનું ચૂર્ણ તેને સંધવા આપવું. તેણે તેને વારંવાર સંધવું તથા ભોજનપત્રનો ધુમાડો કે શીશમના સારનો ધુમાડો સંધવો. વળી વચ્ચે વચ્ચે તેના કમર-પડખાં-પીઠ અને સક્રિય પ્રદેશને નવશેકું તેલ ચોપડી સહાતું સહાતું મર્દન કરવું. આ કર્મથી ગર્ભ નીચેની બાજુ ગતિ કરે છે. ૩૮

જ્યારે તે વેણ કે પરિબળ જાણે કે ગર્ભ આના હૃદયને છોડીને ઉદરમાં આવી રહ્યો છે, અસ્તિશિરને સ્પર્શ કરે છે, વેણું ઉતાવળે આવે છે ત્યારે ગર્ભ અધો-મુખ થયો હોય છે. આ અવસ્થામાં, એને પલંગ ઉપર સુવરાવીને પ્રવાહણ કરવાની શરૂઆત કરવી; અને અનુકૂળ સ્ત્રીએ તેના કાનમાં આ મન્ત્ર જપવો— ‘પૃથ્વી-જલ-આકાશ-તેજ-વાયુ-વિષ્ણુ અને પ્રભાવતિ ગર્ભસંહિત તારું સદા રક્ષણ કરો અને તને ગર્ભપ્રસવ થાય એમ આજ્ઞા કરો. હે શુભાનનો કલેશ પામ્યા વગર, કાર્તિકેય સમી કાંતિવાળા અને કાર્તિકેયથી રક્ષાયેલા કલેશરાહત પુત્રને તું જન્મ આપ.’ ૩૯

ઉપર્યુક્ત ગુણવાળી તે સ્ત્રીઓએ તેને શીખામણ દેવી કે, ‘વેણુ આવ્યા વગર બળ ન કરજો; કારણ કે વેણુ આવ્યા વગર જો બળ કરે છે તેનું તે કર્મ વ્યર્થ જ ન્યય છે અને તેની પ્રજા વિકૃત અને વ્યાધિયુક્ત અથવા શ્વાસ-કાસ-શોષ અને પીઠાયુક્ત થાય છે. જેમકે—સમય થયા વગરના છીંક-ઓડકાર-વાયુ-મૂત્ર અને મળના વેગો પ્રપાત કરતાં છતાં પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતા નથી અથવા તો મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ બળ કરતી

સ્ત્રીનો ગર્ભ પણ સમય આવ્યા વગર જન્મતો નથી અથવા મુશ્કેલીથી જન્મે છે; અને જેવી રીતે એ છાંક આદિનું ધારણ હાનિકારક અને છે તેવી રીતે સમય આવ્યા છતાં ગર્ભનું પ્રવાહણ ન કરવાથી હાનિ થાય છે. જેમ નિર્દેશ કરીએ તેમ હું કર, એમ તેને કહેવું. તે પ્રમાણે કરતી તેણે પ્રથમ ધીમે ધીમે બળ કરવું; ત્યાર પછી તેનાથી વધુ અને વધુ પ્રબળપણે બળ કરવું. આમ બ્યારે તે બળ કરતી હોય ત્યારે સ્ત્રીએ સખ્ત કરવો કે જણવું, 'જણવું, ધન્ય, ધન્ય, દીકરો જણવો.' તેમ કરવાથી એના પ્રાણ હર્ષથી ભરપૂર અને છે. ૪૦

પ્રજાતાની ધોર ન પડી હોય તો સ્વચાર—

બ્યારે પ્રસૂતિ થઈ અથ ત્યારે એની સંભાળ રાખવી. કાંઈ એક સ્ત્રીએ જોવું કે એની ઝોર પડી ગઈ છે કે નહિ. જો તેની ઝોર પડી ન ગઈ હોય તો તેઓમાંની એક સ્ત્રીએ જમણા હાથથી નાભિના ઉપરના ભાગ પર ખૂબ દબાવ કરીને ડાબા હાથથી પીઠ પાસે પકડીને તેને ખૂબ હલવવાવવી; અને તેની કમ્બરને પાનીથી દબાવવી; એના નિતમ્બ પકડીને તેને સારી પેઠે દબાવવા; એની વાળની વેણીથી એના કંઠ અને તાળવાને સ્પર્શ કરવો. બોજપત્ર-કાચ-મણી અને સર્પની કાંચળીથી એની ચોનિને ધૂપ દેવો. બલ્યજના યૂષમાં મૈરેય અને સુરાના મંડમાં, અથવા કળથીના તીક્ષ્ણ યૂષમાં અથવા મંદુકપણી અને ખીપરના કવાથમાં કઠ અને તાલીસપત્રના કલ્કને ઘોળીને એને પાવો. તેવી રીતે નાની એલચી-દેવનાર-કઠ-સૂંદ-વાવડિંગ-ખીપર-કાળો-અગર-ચવચ-ચિત્રક અને કાળીજરીના કલ્કને અથવા જીવતા મજબૂત વ્રપલનો જમણો કાન કાપી, પાણુ ઉપર કચરીને, બલ્યજ કવાથ વગેરે દ્રવ્યોમાંના એકમાં નાખી, ઘોળી, એ ઘડી રહેવાદઈ, ઉપરથી નીતારેલી તે આછાએને પાવી. શતપુષ્પા-કક-માંદળ અને હિંગથી સિદ્ધ કરેલાં તેલનું રૂનું ચોતું એની પાસે ચોનિમાં રખાવવું; અને એનાથી જ અનુસન કરાવવું. મોંદળ-જમ્બૂત-મલ્લિકા-ધામાર્ગવ-કુટળ-કૃતવેધન અને ગળખીપરથી યુક્ત ઉપયુક્ત દ્રવ્યોથી જ આસ્થાપન બરિત દેવી. તે આસ્થાપન, વાયુની અનુલોભ ગતિ થવાથી, એની એટી રહેલી ઝોરને વાત-મૂત્ર અને મળની સાથેસાથ બહાર કાઢે છે. વાત-મૂત્ર

અને મળ તથા બહાર નીકળવાના સ્વભાવવાળાં બીજાં પણ અંદર ઝોરને અટકાવે છે. ૪૧

તત્ક્ષણ જન્મેલા કુમારતાં કર્મો—

તે ઝોરને પાડવા માટે કર્મ કરવામાં આવતું હોય ત્યારે તત્ક્ષણ જન્મેલા કુમારને આ કર્મો કરવાં જોઈએ. જેમકે—કાનના મૂળ આગળ એ પાણુ સામસામા પકાડવા, શીતલ જલથી કે ઉષ્ણ ઉદ્દથી મોઢ ઉપર સિંચન; તે પ્રમાણે દરવાથી કલેશથી ઉપલાત પામેલા પ્રાણ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તે અચેષ્ટ હોય તો જ્યાં સુધી પ્રાણ પાછા આવે ત્યાં સુધી સરકટની સળીના સૂપડાથી તેને પવન નાખવો, જ્યાં સુધી પ્રાણ પાછા આવે ત્યાં સુધી તે તે બધું ય કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી જેનામાં પ્રાણ પાછા આવ્યા છે એવા તેને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોઈને સ્નાન અને મલમાર્ગની શુદ્ધિ કરાવવી. ૪૨

તે પછી સારી રીતે કાપેલ નખવાળી, સારી પેઠે ધોયેલ અંગુડીવાળી અને ૩ વીંટળોન આંગળીથી એનાં તાલુ-હોઠ-કંઠ અને જીભની સાફસુદી થઈ કરવી જોઈએ. પ્રથમ એનું મુખ સાફ થઈ રહેતાં સ્નેહભરપૂર રૂના પોતાથી એનું બ્રહ્મરન્ધ્ર ઢાંકી દેવું. તે પછી સૈન્ધવમિશ્રિત ઘીથી એને ઉલટી કરાવવી. ૪૩

નાઠ કાપવાનો વિધિ—

તે પછી નાળછેદન. એથી તેનું છેદન કરવાના વિધિનો ઉપદેશ કરશું. નાભિઅન્ધનથી માંડી આઠ આંગળ જેટલું છેદનના અવકાશનું ચિહ્ન કરીને, બન્ને છેડાથી ધીમે પકડીને, સોનાનાં-રૂપાનાં કે લોહનાં શસ્ત્રોમાંના એક તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી તેને કાપવી. આગલા ભાગમાં તેને સૂતરથી મજબૂત રીતે બાંધી, દીવી રહે તેવી રીતે તેના કંઠમાં લટકાવી દેવી. જો તેની નાભિ પાછી પડે તો લોહ-જેડીમધ્યિય-ગુ-દેવદાર અને હગદરના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું તેજ નાભિને ચોપડવું; અને નેત્ર માટેનાં એ જ ઔષધોનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. આ પ્રમાણે નાળછેદનનો વિધિ સારી રીતે કરવો. ૪૪

નાઠનું વરાવર છેદન ન થાય તેના દોષો અને ચિકિત્સા-નાળનું બરાબર છેદન ન થવાં, લાંબીપહેળી,

પિંડકૃતિ, જિંચી કિનારવાળી પણ વચ્ચે નીચી અને વૃદ્ધિગત થવાના શેગોને તેને બાય છે. તે બાબતમાં ઝુરુતા અને લાઘવનો વિચાર કરીને, બળતરા ન કરે તેવાં તથા વાત-પિત્ત શાંત કરનાર અભ્યંગન-ઉત્સાદ અને પરિષેક વડે તથા ઘૃતો વડે ઉપચાર કરવા. ૪૬

જાતકર્મવિધિ—

એ પછી “કુમારનું” જાતકર્મ કરવું. જેમકે—શાસ્ત્ર અનુસાર મન્ત્રથી મન્ત્રેલાં મધ અને ઘી પ્રથમ તેને પ્રાશન કરવા આપવાં. એ પછી તે જ વિધિથી પ્રથમ જમણું સ્તન ધાવવા આપવું. એ પછી તેના મસ્તકે આગળ મન્ત્રથી મન્ત્રેલો જલકુંડલ સ્થાપવો. ૪૬

રક્ષાવિધિ—

પછી એની રક્ષાવિધિ કરવી. આઘની-ખેર-ખેરડી-પીલુ અને પરૂકની શાખાઓથી એના ધરને ચારે બાજુથી વીંટાળી દેવું; અને સુવાવડીના ધરની ચારે બાજુ સરસવ-અળશી-ચોખાના કણુ અને કણુકી છાંટવાં; તથા નામકર્મ થાય ત્યાં સુધી દરરોજ બન્ને વખત તકુલબાંધને હાંમ કરવો; અને ખારણામાં જીભરા પાસે મુસલને ઢળતો રાખવો. વચાન્દ્ર-ક્ષૌમક-હિંગ-સરસવ-અળશી-લસણુ-કણુ અને કણિકા એ સર્વ રક્ષકોનો નાશ કરનાર ગણેલ ઔષધીઓની પોટલી બાંધીને સૂતિકાગારના જીભરા ઉપર લટકાવવી; તે પ્રમાણે પુત્રના કંઠમાં અને સુવાવડીના કંઠમાં, પાત્ર-જલકુંડલ અને પલંચમાં પણ અને તેવી જ રીતે દ્વારનાં બન્ને પડખાંઓમાં પોટલી મૂકવી જોઈએ. ફળુક અને કંટકનાં બળતણથી કરેલો અગ્નિ અને તિન્દુકનાં કાઠનાં બળતણથી કરેલો અગ્નિ સૂતિકાગારના અંદરના ભાગમાં નિત્ય હોવો જોઈએ. કહેલ ગુણવાળી સ્ત્રીઓએ અને સગાંસહોદયીઓએ દશ દિવસ સુધી કે ખાર દિવસ સુધી તેની પાસે જાગતાં રહેવું. જ્યાં સતત દાન-મંગળ-આશીર્વાદ-સ્તુતિ-ગીત અને વાદિત્ર થતાં હોય તેવું, અન્નખાનની ઉદ્ધરતાશુભ તથા પ્રેમયુક્ત અને હર્ષ પામેલાં માણસોથી ભરપૂર તે ઘર રાખવું જોઈએ. કુમારના તથા સુવાવડીના કલ્યાણ માટે અથર્વવેદ બાળનાર આત્માણે દરરોજ બન્ને સમય શાન્તિ-હેમ કરવો આમ આ રક્ષાવિધાન કહ્યું. ૪૭

સૂતિકાનો દસ દિવસ સુધીનો ઉપચાર—

સુવાવડીને જૂખી થયેલી બાણીને, સાત્ત્ય હોવાનો વિચાર કરીને, પીપર-પીપરીમૂળ-અવ્ય-ચિત્રક અને સૂંઠના ચૂર્ણસહિત ઘી-તેલ-વસા કે મજ્જાનું પૂર્ણ શક્તિ અનુસાર સ્નેહપાન કરાવવું. સ્નેહ પી રહ્યા પછી ઘી અને તેલ ઉદર પર ચોપડી, મોટાં અને નિર્મળ વસ્ત્રથી ઉદરને પાટો બાંધવો. તે પ્રમાણે કરવાથી અવકાશ ન મળવાથી વાયુ તેના ઉદરમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરતો નથી. વળી સ્નેહ પચી જતાં, પીપર વગેરેથી જ સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ સારી થે ? સ્નેહયુક્ત અને દ્રવરૂપમાં માત્રા અનુસાર પાવી, સ્નેહ પીવા પહેલાં અને યવાગૂ પીવા પહેલાં બન્ને વખતે ઉષ્ણ જલથી તેને પરિસિંચન કરવું. આ પ્રમાણે પાંચ કે સાત રાત સુધી પાળીને ક્રમે ક્રમે તેને પ્રુષ્ઠ બનાવવી. આટલું સુવાવડીનું સ્વસ્થવૃત્ત છે. ૪૮

તેને જે બ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે, ગર્ભના વધવાથી સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ અને શિથિલ થઈ જવાથી તથા પ્રવાહણુ-પ્રસવવેદના-કિલનતા અને રક્તસ્રાવથી શરીર વિશેષ શૂન્ય થઈ ગયેલું હોવાને લઈ, કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય બને છે. તેથી કહેલ વિધિ પ્રમાણે તેના ઉપચાર કરવા. ભૂતહર-ભવનીય-બૃંહણીય-મધુર અને વાતહર ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં અભ્યંગ-ઉત્સાદન-પરિષેક-અવગાહન અને અન્નપાનની વિધિથી વિશેષ કરીને ઉપચાર કરવા; કારણકે પ્રસૂતા સુવાવડી સ્ત્રીઓનું ખાસકરીને શરીર ખાલી થઈ જાય છે. ૪૯

નામકરણ સંસ્કાર—

દશમે દિવસે પુત્રસહિત માતા સર્વ સુગન્ધ ઔષધોથી અને ગૌર સરસવ તથા લોધ્રથી નાહીને હલકુંનવું અને પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને, પવિત્ર-મતંગમતાં-હલકાં અને વિચિત્ર ભૂષણવાળી તે મંગલ દ્રવ્યોને રપર્શ કરી, ઉચિત દેવતાનું પૂજન કરી, શ્વેત વસ્ત્રધારી અને ન્યુનાધિક અંગરક્તિ આઘાણુ પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, બાળકને નવીન વસ્ત્રના સમૂહ પર ઉગમણે માથે કે ઉતરાદામાથે સુવરાવીને, પ્રથમ દેવતાને અને પછી આઘાણોને પ્રણામ કરે છે એમ કહી કુમારના પિતાએ એ નામ પાડવાં; એક નામ નક્ષત્ર પ્રમાણે અને

ખીનું અભીષ્ટ. તેમાં અભીષ્ટ નામ ઘોષ અક્ષરથી શરૂ થતું અને અન્તે અંતઃસ્થ કે ઊપાક્ષરવાળું, લાંબુ ન હોય તેવું, ત્રણ પુરુષ-પિતા-પિતામહ-પ્રપિતામહના જેવું, નિન્દિત ન હોય તેવું પાડવું અને નક્ષત્ર અનુસાર નામ નક્ષત્રના દેવતાની સમાન સંજ્ઞાવાળું બે કે ચાર અક્ષરવાળું પાડવું. ૫૦

આયુષ્માન વાઙ્મન લક્ષણો—

નામકર્મ થઈ રહેતાં, આયુષનું પ્રમાણ જાણવાના હેતુથી બાળકનું પરીક્ષણ કરવાની શરૂઆત કરવી, તેમાં આકુષ્માન બાળકોનાં આ લક્ષણો થાય છે; જેમકે—એક એક ઊગેલા-મૃદુ-અલ્પ-રિન્ગ્વ-દંઢમૂલવાળા અને કાળા કેશ પ્રશસ્ત છે; સ્થિર અને સ્થૂલ ત્વચા, પ્રકૃતિથી અતિશય સંપન્ન-પ્રમાણથી જરા વધારે-સપ્રમાણ અને છત્રની ઉપમા આપી શકાય તેવું મસ્તક, ત્રિપુલ્લ-દંઢ-સમ-સુખધ્વ શંખસંધિવાળું-ઊર્ધ્વરેખાયુક્ત-પુષ્ટ-કરચલીવાળું અને અર્ધચન્દ્ર જેવી આકૃતિવાળું લલાટ, સ્થૂલ-વિસ્તીર્ણ અને સમપીડવાળા-સમપ્રમાણવાળા-નીચલા ભાગ તરફ વધેલા-પાછલા ભાગમાં બેસી ગયેલા-સુયુક્ત કર્ણપુત્રકવાળા અને મોટાં છિંદ્રવાળા કાન, જરા ઢળતી-પરસ્પર ન મળેલી-સમ-બાટી અને મોટી ભૂકુટ્ટી, સમ-અવિચલિત દષ્ટિવાળાં-જેના કાળા અને ધોળા ભાગનો વિભાગ સ્પષ્ટ છે—જળવાન-તેજયુક્ત અને સુંદર અંગ અને અપાંગવાળાં નેત્રો, સીધી-મોટા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનારી-ઠાંડાની સંપત્તિવાળી-અગ્રભાગમાં જરા નમેલી નાસિકા, મોટું-સરલ અને સારી ગોઠમણવાળાં દંતરચાનવાળું મુખ, લંબાઈ અને પહોળાઈયુક્ત-લીસી-પાતળી અને સ્વાભાવિક વર્ણવાળી છલ, લીસું-ચોગ્યપુષ્ટિવાળું-ઊપાયુક્ત અને લાલ તાળવું-મહાન, દીનતારહિત-રિન્ગ્વ-પડથો પાડનાર-નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ધીર સ્વર, બહુ બળ નહિ કે બહુ પાતળા નહિ વિસ્તાર-યુક્ત-મુખને ઘંઠનારા તથા લાલ હોઠ મોટાં એવાં જડમાં-ગોળ અને બહુ મોટી નહિ તેવી ડાઢ, વિશાળ અને ભરાવદાર છાતી, ગૂઢ ઠાંસડી અને કરોડ, એકબીજાથી દૂર સ્તન, સુનિર્ગત અને સ્થિર પડખાં, ગોળ-ભરેલા અને લાંબા બાહુ-સાથળાં અને આંગળીઓ, મોટા અને પુષ્ટ હાથપગ,

સ્થિર-ગોળ-રિન્ગ્વ-દાલ ઊંચા અને કાચખાના આકારના નખ, જમણા વળાંકવાળી અને ઊંચી કિનારવાળી નાભિ, છાતીથી ત્રોજો ભાગ ઓછી-સમ અને માંસદ કમર, ગોળ-સ્થિર-માંસદ-બહુ ઊંચા નહિ તેમ બહુ નીચા નહિ તેવા નિતમ્બ, કમરઃ ગોળ અને પુષ્ટ સાથળો, બહુ પુષ્ટ નહિ તેમ બહુ ક્ષીણ નહિ તેવી હરિણીના પગ જેવી અને જેની સિરાઓ અને હાડકાંના સાંધા સારી પેઠે ગૂઢ છે તેવી પીંડીઓ, બહુ પુષ્ટ નહિ તેમ બહુ ક્ષીણ નહિ તેવી ઘૂંટીઓ, અગાઉ કહેલ ગુણવાળા તથા નિદ્રા-જાગરણ-પરિશ્રમ-સ્મિત-રુદન અને સ્તનગ્રહણ-એ સર્વ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય, અને ખીનું પણ જે કંઈ કહેલ નથી તે પણ બધું સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોઈ છે અને વિપરીત સ્થિતિમાં અનિષ્ટ છે. આમ દીર્ઘાયુનાં લક્ષણ છે. ૫૧

વાત્રીવરીલા—

અહીંથી ધાત્રી પરીક્ષાનો ઉપદેશ કરશું. ત્યારે કહેવું કે ‘સમાન જાતિની, યુવાન, વિનયશીલ, નીરોગ, ખોડખાંપણ વિનાની, વ્યસનરહિત, સ્વેદાળ, અનિન્દિત, સમાન દેશમાં જન્મેલ, હ્રુદતારહિત, હ્રુદ કર્મ ન કરનાર, ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી, વતસદ, રોગરહિત, છવતાં સંતાન-વાળી પુરુષ સંતાનવાળી, પુષ્કળ દૂધવાળી, પ્રમાદરહિત, આડપેશાબવાળી પધારીમાં ન પડી રહેનાર, પતિત ન હોય તેવી, ઉપચારકુશળ, પવિત્ર, અપવિત્રતા દ્રેષ કરનારો અને સ્તન તથા ધાત્રીની સંપત્તિથી યુક્ત ધાત્રીને લઈ આવે.’ પર

ધાત્રીના સ્તનનો સંપત્તિ—

તેમાં આ સ્તનસંપત્તિ છે—બહુ ઊંચાં નહિ તેમ બહુ લટકતાં નહિ એવાં, બહુ ફેશ નહિ તેમ બહુ પુષ્ટ નહિ એવાં ચોગ્ય ડીંટડીવાળાં તથા સુખેથી ધાત્રી શકાય એવાં સ્તનો હોય એ સ્તનસંપત્તિ છે. ૫૩

ધાત્રીના ધાત્રીની સંપત્તિ—

અને ધાત્રીની સંપત્તિ આ છે—સ્વભાવિક વર્ણ-ગન્ધ-રસ અને સ્પર્શવાળું હોય છે અને જલપાત્રમાં ડોડ

નાખતાં, સ્વાભાવિકપણાને લઈ, જલમાં મળી જાય છે. તે પુષ્ટિકરક અને આરોગ્યકારક છે. આટલી ધાવણની સંપત્તિ છે. ૫૪

વગ્હેલાં ધાવણનાં લક્ષણો—

એથી વિપરીત ધાવણને વિકૃત જાણવું. તેના લેદો— કાળાશ પડતા રાતા વર્ણનું, કષાય અતુરસવાળું, ચીકાશ પિનાતું, જેની ગંધ જાણી ન શકાય એવું, રક્ષ, દ્રવ, ફીણવાળું, હલકું, વૃષ્ટિ ન કરનાર, કૃશતાકરક અને વાતવિકારો કરનાર ધાવણને વાતદુષ્ટ જાણવું; કાળી-નોલી-પીળી કે રાતી ઝાંચવાળું, તિક્ત-અમ્લ અને કટુક અતુરસવાળું, મુઠ્ઠાં જેની કે લોહીની ગંધવાળું, ખૂબ ઊનું અને પિત્ત-વિકારો કરનાર ધાવણને પિત્તદુષ્ટ જાણવું; અતિશય શ્વેત, આત મધુરતાયુક્ત, લવણ અતુરસવાળું, લી-તેલ-વસા કે મજ્જાની ગંધવાળું, ચીકણું, તાંતણવાળું, જલપાત્રમાં નાંચે ખેસનાર અને શ્લેષ્મવિકારો કરનાર ધાવણને શ્લેષ્મદુષ્ટ જાણવું. ૫૫

તેની ચિકિત્સા—

તે ત્રણેય ક્ષીરદોષોના દરેક લેદોના વિચાર કરીને પોતપોતાની અનુસાર તથા દોષ અનુસાર વિભાગ કરીને દરેલાં વસન, વિરેચન, આસ્થાપન અને અનુવાસન પ્રશમન કરનાર અને છે. દુષ્ટ ધાવણવાળી ધાત્રીનાં પાન અને ભોજનની વિધિ જવ, ઘઉં, શાલિ, પશ્ચિત્ક, મગ, હરેણુક, કળથી. સુરા, સૌતીરક, મૈરૈય, મેદક, લસણ અને કરૂંજથી ઘણુંખરુ થવી જોઈએ. ધાવણના દોષના ભેદોની પરીક્ષા કરી કરીને તે તે જાતનાં અન્નપાનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ધાવણના વિકારોના ભેદો-માત્રા અને કાળનો વિચાર કરીને પાદા, સુંઠ, દેવદાર, મોથ, મૂર્વા, ગંગો, ઇન્દ્રજન, કરિયાતું, કઠુ અને સારિવાના કષાયોનું પાન તથા ખીન્ન તિક્ત-કષાય-કટુક અને મધુર દ્રવ્યોનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે. આમ ધાવણનું શોધન કરનાર દ્રવ્યો કહ્યાં. ૫૬

દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્યો—

ધાવણ ઉત્પન્ન કરનાર સીધુ સિવાયનાં મગ્ગો, ગ્રામ્ય-આનૂપ અને ઔદક શાક-ધાન્ય અને માંસ, દ્રવ મધુર-

અમ્લ અને લવણ પ્રધાન આહારો, દૂધાળી ઔષધિઓ, દૂધ પીવું પરિશ્રમ ન કરવો તથા વીરણ, પશ્ચિત્ક, શલિ, ઈક્ષુવાલિકા, દર્ભા, કુશ, કાશ ગુન્દા અને ઇલકટનાં મૂળોના કષાયનું પાન-એ ધાવણ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૫૭

સ્તનપાનનો વિધિ—

ધાત્રી જ્યારે મધુર-પુષ્કળ અને શુદ્ધ ધાવણવાળી થાય ત્યારે નાહી, અનુલેપન કરી, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી, એન્દ્રી, લાહી, શતવીર્યા, સહસ્ત્રવીર્યા, અમોઘા, અખ્યથા, શિવા, અરિષ્ટા, વાપ્યપુષ્પી, કે વિષ્વક્સેનકાન્તા-એમાંની એક ઔષધિ ધારણ કરીને, બાળકને ઉગમણે મુખ રાખીને પ્રથમ જમણું સ્તન ધરાવવું. આ ધાત્રીકર્મ છે. ૫૮

કુમારાગારનો વિધિ—

એ પછી હવે કુમારાગાર એટલે શિશુગૃહની રચનાનું વ્યાખ્યાન કરશું. પ્રશસ્ત, રમણીય, અધકારરહિત, ચાતરહિત, એક લાગમાં વહેતા વાયુવાળું, દઢ, હિંસક, પ્રાણી-પશુ-દાદવાળાં પ્રાણી-ઉદરગ અને પતંગિયાં ન આવે તેવું, મુંદર રીતે વિભાગ કરેલ પાણીઆરુ-ખાંડણીઓ-મૂવસ્થાન-જાગર-સ્થાનશુભિ અને રસોણવાળું, સર્વ ઋતુમાં સુખકર અને ઋતુ અનુસાર બિજાનાં-આસન અને ઓછાડની સંપત્તિવાળું શિશુગૃહ વાસ્તુવિદ્યામાં કુશળ સ્થપતિએ કરવું; તથા જેમાં રક્ષાવિધિ-અન્નિદાન-મંજળ-હોમ અને પ્રાયશ્ચિત્ત સારી રીતે કરવામાં આવ્યાં છે એવું તથા પવિત્ર વૃદ્ધોથી, વૈદ્યોથી અને પ્રેમાળ જનોથી સંપૂર્ણ શિશુગૃહ કરવું જોઈએ. આ કુમારાગારની વિધિ છે. ૫૯

બાલકનાં શયન વગેરે કેવાં જોઈએ—

બાળકનાં શયન, આસન, ઓછાડ અને ઓઢાણવાનાં વસ્ત્ર કામળ, હલકાં, સ્વચ્છ અને સુગન્ધિ હોવાં જોઈએ. પરસેવો, મેલ અને જન્યુકત તથા મૂત્ર અને મળથી બગડેલાં શયનાસનાદિ વસ્ત્ર હોવાં જોઈએ. ખીન્ન શયનાસનાદિ જો ન મળી શકે તો સારી રીતે ધોયેલા ઓઢાણવાળાં, સારી પેઠે ધૂપ દીધેલાં અને શુદ્ધ કરી સૂકાવેલાં એ જ શયનાસન વગેરે ઉપયોગમાં આવી શકે. ૬૦

વાઙ્કનાં વસ્ત્રોને ધૂવન—

વળી પહેરવાનાં વસ્ત્રોને તથા શયન, ઓછા અને ઓઢવાનાં વસ્ત્રોને ધૂપ દેવાનાં દ્રવ્યો ધૂતયુક્ત જલ, સરસવ, અગશી, હિંગ, ગુગળ, વચ્ચા, ચોરક, આલી સ્વેદદૂર્વા, જટામાંસી, પલંકપા, અશોકરોહિણી અને સર્પના કાંચળી હોવાં જોઈએ. ૬૧

વાઙ્કને ધારણ કરવા લાયક મગિ-સન્ન અને ઔષધિઓ

બાળકને મણિઓ ધારણ કરાવવા જોઈએ તથા જીવતા ગેંડા-રુડુ-નીચગાય અને સાંઠનાં જમણાં શીંગડાઓમાંથી ગ્રહણ કરેલા અથ્રમ્બાઓ ધારણ કરાવવા જોઈએ; ઐન્દ્રી આદિ ઔષધિઓ, જીવક અને ક્ષપલક તથા અથર્વવેદ બાળનારા બ્રાહ્મણો જે બીજી કંઈ પ્રશસ્ત માને તે પણ ધારણ કરાવવાં જોઈએ. ૬૨

વાઙ્કનાં રમકડાં—

બાળકનાં રમકડાં રંગબેરંગી, વગડે એવાં, મનોરમ, દલકાં, તીક્ષ્ણ અણી વગરનાં, મોઢામાં પેસી ન જાય તેવાં, પ્રાણ ન હરે તેવાં અને ત્રાસજનક ન હોય તેવાં હોવાં જોઈએ. ૬૩

વાઙ્કને વૌઘડાવવું નહિ—

એને બીવડાવવું એ સારું નથી. તેથી તે રોડું હોય જમતુ ન હોય અથવા બીજી બાજતમાં કહું ન માનતું હોય ત્યારે રાક્ષસ, પિશાચ અને પૂતના વગેરેનાં નામ પોકારીને બાળકને બીવરાવના ખાતર તેઓનું નામ ન લેવું જોઈએ. ૬૪

રોગ થાય તેના ઉપવાર—

જો બાળકને કંઈ પણ બીમારી આવે તો પ્રકૃતિ-હેતુ-પૂર્વક પચાઈ અને ઉપસાવના બેદથી તેને ખરા સ્વરૂપમાં બાળીને તથા રોગી-ઔષધ-દેશ અને કાલ સંબંધી સર્વ બેદોની પરીક્ષા કરીને, મધુર-ક્રમળ-વધુ-મુગધિ-

શીત અને કટ્યાણુકારક કર્મની પ્રવૃત્તિ કરીને તેનો ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ કરવો જોઈએ; કારણ કે બાળકો એવી જાતના સ્વાસ્થ્યવાળાં હોય છે. તેમ કરવાથી તેઓ લાંબા વયત સુધી આરોગ્યમુખ મેળવે છે. બાળક નીરોગી હોય ત્યારે દેશ-કાલ અને પોતાના શરીરના ગુણથી ત્રિપરીતપણે રહીને સ્વસ્થવ્રત્તનું પાલન કરવું જોઈએ. અસાધ્યનો ઉપયોગ કરવું હોય તો ક્રમે ક્રમે તે ઓછા કરીને સર્વ અક્રિત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. તે પ્રમાણે કરવાથી બલ-વર્ણ-શરીર અને આપુષની સંપત્તિને બાળક પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫

આ પ્રમાણે એ બાળકને સુવાવર્યા તથા ધર્મ અને અર્થમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી એનું પરિપાલન કરવું. ૬૬

આમ પુત્રની શુભ કામનાની સમૃદ્ધિ કરનાર કર્મની બાબ્યા કરો. કહા પ્રમાણેની વિધિથી તેનું આચરણ કરનાર અસ્યારહિત બની ઇચ્છાનુસાર માનમયાદા પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૭

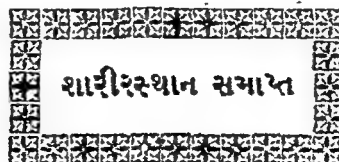
લઘ્યાચાર્યસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોકો—

પુત્રની શુભ કામનાની સમૃદ્ધિ કરનાર અને પ્રયોજન-યુક્ત જે આ મહાન કર્મ કહું તેને જોઈએ તેવી રીતે વિધિપૂર્વક આચરનાર જ્ઞાની મનુષ્ય અસ્યારહિત બનીને ઇચ્છાનુસાર માન મેળવે છે. ૬૮

જેથી દૈવસંપદ અનુસાર તથા માનુષસંપદ અનુસાર અને સર્વ ભાવ અનુસાર સર્વ શરીરનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી અને શારીરસ્થાન કહે છે. ૬૯

આ પ્રમાણે અગ્નિદેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં શારીરસ્થાનમાં જનિતસૂત્રીય શારીર નામનો આદ્યો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

ચરક સંહિતા.

ઇન્દ્રિયસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય

વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રોગીના અયુષ્યનું પ્રમાણ જાળવાના વર્ણ-સ્વર વગેરે માટે—

અહીં વર્ણ, સ્વર, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ, ચક્ષુ શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન, મન, ભક્તિ, શૌચ, શીલ, આચાર, રત્ન, આકૃતિ, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, બલ, ગ્લાનિ, મેઘા, હર્ષ, રૂક્ષતા, સ્નેહ, તન્દ્રા, આરંભ, ગૌરવ, લાઘવ ગુણો, આહાર, વિહાર, આહારપરિણામ, ઉપાય (વ્યાધિનું આવવું), અપાય (વ્યાધિનું જવું), વ્યાધિ, વ્યાધિનું પૂર્વરૂપ, વેદના, ઉપદ્રવો, હાયા, પ્રતિજ્ઞાયા, સ્વપ્રદર્શન, દૂતાધિકાર, માર્ગમાં ઉત્પાત કરનાર ભાવનું દર્શન, રોગીના કુંટુંબમાં શુભાશુભસૂચક ભાવોની વિવિધ અવસ્થાઓ, ઔષધની અસર અને વિકાર પ્રત્યે ઔષધની યોજના— એ સર્વ આયુષનાં પ્રમાણનો શેષ ભાગ જાળવાની ઇચ્છવાળા વૈદ્ય વડે પ્રત્યક્ષ-અનુમાન અને ઉપદેશ દ્વારા પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩

પરીક્ષા કરવા લાયક માવતોના બે મેદ; તેમની પરીજ્ઞાનો ઉપાય—

તે બાબતમાં આ પરીક્ષા કરવા લાયક બાબતોમાંથી કેટલીક પુરુષને આશ્રયે નથી અને કેટલીક પુરુષને આશ્રયે

છે. તેમાં જે, પુરુષને આશ્રયે નથી તેઓની ઉપદેશદ્વારા તથા યુક્તદ્વારા પરીક્ષા કરવી જોઈએ; અને પુરુષને આશ્રયે છે તેઓની પ્રકૃતિદ્વારા અને વિકૃતિદ્વારા પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૪

પ્રકૃતિના મેદો—

તેમાં પ્રકૃતિ—જાતિગત, કુલગત, દેશ અનુસાર, કાલ અનુસાર, વય અનુસાર તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં નિયત હોય છે. કારણ કે તે તે પુરુષોના તે તે ભાવવિશેષ. જાતિ-કુલ-દેશ-કાલ-વય અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર નિર્ભર બને છે. ૫

વિકૃતિના મેદો—

વિકૃત લક્ષણનિમિત્ત, લક્ષ્યનિમિત્ત અને નિમિતાનુરૂપ છે. ૬

લક્ષણનિમિત્ત વિકૃતિ—

તેમાં લક્ષણનિમિત્ત વેતું નામ કે દૈવને લઈ જેનાં સામુદ્રિક લક્ષણોજ શરીરમાં હેતુરૂપ બને છે. કારણ કે કેટલાંક લક્ષણો શરીર સાથે જોડાયેલાં હોય છે જેઓ તે તે કાળે તેમાં સ્થાન મેળવીને તે તે વિકૃતિને ઉત્પન્ન કરે છે. (૧)

લક્ષ્યનિમિત્ત વિકૃતિ—

લક્ષ્યનિમિત્ત તે છે જેનું નિમિત્ત નિદાનસ્થાનમાં કલા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૨)

નિમિત્તાનુરૂપ વિકૃતિ—

અને નિમિત્તાનુરૂપ વિકૃતિ તે છે જે નિમિત્તાના પ્રયોજનનું અનુકરણ કરે છે; નિમિત્તરહિત તેને વેદો આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવાનું નિમિત્ત માને છે; અને વળી આયુષ્યના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેત જેવી જે વિકૃતિનો અન્તર્ગત આયુષ્યનાં જ્ઞાન માટે ધીર પુરુષો ઉપદેશ કરે છે; અને જેને અવલમ્બીને મરવા પડેલ મનુષ્યોનાં મુરુપાશ્રિત લક્ષણોનો ઉપદેશ કરશું. આ સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ થયો. તેની વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યા હવે કરશું ૭

શરીરના પ્રાકૃત તથા વિકૃત વર્ણો—

તેમાં સૌથી પ્રથમ વર્ણોધિકાર. જેમકે—કાળો, શામળો, ધઉલો અને ગૌર એટલા શરીરના સ્વભાવિક વર્ણો થાય છે; અને જે ખીજા વર્ણો જીએ તેઓને તદ્દવિદો જે પ્રમાણે સરખામણીથી અથવા નામાન્તરથી નિર્દેશ કરે તે પ્રમાણે જાણી લેવા. ૮

નાલો (શ્યાવ)-શૂષ્કરો-રાતો-લીલો અને શ્વેત એ શરીરના વિકારજન્ય વર્ણો છે. અને પૂર્વવર્ણના કરતાં ફેરફારવાળા અને પહેલાં ન હોઈ અર્થાત્ નવા જ ઉત્પન્ન થયેલા જે ખીજા વર્ણોને જીએ તેને પણ વિકારજન્ય જાણવા. આ પ્રમાણે શરીરના પ્રકૃતિ અને વિકૃતિના વર્ણો કહેવામાં આવ્યા છે. ૯

તેમાં અરધા શરીરમાં પ્રકૃતિવર્ણ અને અરધા શરીરમાં વિકૃતિવર્ણ એમ બન્ને વર્ણોને મર્યાદામાં વહેંચાયેલા જોઈને, જે એ પ્રમાણે ગાળા-જમણા વિભાગમાં, આગળ પાછળના વિભાગમાં, ઉપર-નીચેના વિભાગમાં અને અંદર-બહારના વિભાગમાં વહેંચાયેલા જીએ તો રોગીને ઘાત સમજવી. એ જ પ્રમાણે મુખ ઉપર કે ખીજે સ્થાને વર્ણભેદ થાય તો મરણ નીપજે છે. ૧૦

વર્ણભેદ દ્વારા ગ્લાનિ-હર્ષ-રૂક્ષતા અને રોહની પણ વ્યાખ્યા થઈ જાય. ૧૧

તે જ પ્રમાણે રોગીના મુખ પર પિષ્ટુ-વ્યંગ-તિલ અને પિંડકમાંનું કોઈ એક ઉત્પન્ન થાય તો એ જ પ્રમાણે તેને રિષ્ટ જાણવું. ૧૨

રિષ્ટરૂપ વર્ણવિકૃતિ—

બલ-વર્ણ અને ઇન્દ્રિયશક્તિ ક્ષીણ થયેલ રોગીનાં નખ-નેત્ર-વદન મૂન-મળ-હાથ-પગ અને હોઠ વગેરેમાં વૈકારિક ગણાવેલ વર્ણોમાંનો કોઈ ઉત્પન્ન થાય તો તે આયુષ્યના ક્ષયનું લક્ષણ બને છે. ૧૩

હંમેશ ક્ષીણ થતા જતા રોગીને પૂર્વે નહિ થયેલી જે કંઈ ખીજા વર્ણવિકૃતિ ઓગિંતી કારણ વગર જ ઉત્પન્ન થાય તો તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. આમ આ વર્ણોધિકાર સમાપ્ત. ૧૪

પ્રાકૃત સ્વરો—

હવે સ્વરાધિકાર. હંસ-ક્રૌંચ-નેમિ-ગૌ-પરિથ-કુન્દુભિ-કક્ષપિંક-કાક-કપોત અને જર્જરના સ્વર સમાન, સ્વાભાવિક સ્વરો હોય છે; અને જે ખીજા સ્વરો સાંભળે તેઓને તદ્દવિદો જે પ્રમાણે સરખામણીથી કે નામાન્તરથી નિર્દેશ કરે તે પ્રમાણે જાણવા.

વિકૃત સ્વરો—

મેંદા જેવા-મૂક્ષ-અનુચ્ચાર-અસ્પૃહ- ગર્જન-રૂક્ષ-દીન અને વિપરાઉપર ઉચ્ચારાતા સર્વ સ્વર રોગીઓના વૈકારિક સ્વર છે; અને વિકારની પૂર્વે હોવા છતાં વચનાં મટી જઈને જે ખીજા સ્વરો સાંભળે તેને અનિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિસ્વર અને વિકૃતિસ્વરની વ્યાખ્યા થઈ. ૧૫

રિષ્ટરૂપ સ્વરવિકૃતિ—

તેમાં પ્રકૃતિથી વિપરીત એટલે વૈકારિક સ્વરોની શીઘ્ર ઉત્પત્તિ, એક સાથે અનેક સ્વર થવા અને એક સ્વરની અનેકતા થવી એ પ્રથમ નથી. આમ સ્વરાધિકાર સમાપ્ત. ૧૬

આ પ્રમાણે મરવા પડેલાં મનુષ્યોનાં લક્ષણ જાણવા માટે વર્ણોધિકાર અને સ્વરાધિકાર પથારત કથા. ૧૭

રિષ્ટરૂપ સ્વર તથા વર્ણનો વિકૃતિનું શ્લોકોમાં કથન—

એ બાળતમાં શ્લોકો છે કે—

જેના અરધા કે આખા શરીરમાં વૈકારિક વણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિમિત્ત હોયું નથી તો તે રોગી પણ હોતો નથી એટલે કે મરી જાય છે. ૧૭

જો અરધું મુખ નીચું કે ઈંટોડું, તાઆ જેવું કે લાલ હોય અને બીજા અરધા મુખ પર એનાથી ભિન્ન વર્ણ હોય તો તેને અરિષ્ટ કહે છે. ૧૮

અરધા મુખ પર સ્નેહ સુરપટ હોય અને અરધા મુખ પર ખૂબ રક્ષતા હોય અને તે પ્રમાણે અરધામાં ઝલાતિ અને અરધામાં હર્ષ હોય તો તે પ્રેત એટલે મરણોન્મુખનું લક્ષણ છે. ૧૯

પ્રાણ છોડવાની તૈયારીવાળા રોગીને મુખ પર તિલ-પિંધુ-બગ અને જુદી જુદી જાતની રેખાઓ એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

નખ અને દાંત ઉપર પુષ્પ એટલે શ્વેત ચિહ્ન થાય, દાંત ઉપર કાઠવ જેવી ખેરી વળે અથવા દાંત પર ચૂના જેવો શ્વેત પદાર્થ થાય તો તે મરણનું લક્ષણ છે. ૨૧

નિર્જળ રોગીને હોઠમાં, પગમાં, હાથમાં, આંખમાં, મૂત્ર અને મળમાં તથા નખોમાં વિવર્ણતા-એ અત્યંત કરનાર છે. ૨૨

જેના બન્ને હોઠ પાકેલા જાંજુ જેવા નીલ રંગના છે તે આયુષ્યહીન પુરુષ મરવાની અણી પર છે એમ ધીર પુરુષે જાણવું. ૨૩

ફીણ થતા જે પ્રાણીના એક અથવા અનેક વૈકારિક સ્વર ઓર્ચિતા જ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રાણી હોતો નથી એટલે મરી જાય છે. ૨૪

બળ અને માંસ વગરના રોગીના સ્વર અને વર્ણમાં જે બીજા કઈપણ વિકૃતિ થાય તે સર્વ મરણનું કારણ છે. ૨૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ પ્રમાણે મૃત્યુમાર્ગે ગમન કરતા મનુષ્યોના લક્ષણો માટે વર્ણુ અને સ્વર કલા, જે તે બન્નેને બરાબર જાણે તે આયુષ્ય જાણવામાં મૂંઝાતો નથી. ૨૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘વર્ણુસ્વરીય ઇન્દ્રિય’ નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય બીજો

પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય

પુષ્પિતક ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં લગવાન આત્રેયે નામે પ્રમાણે ૪ કહેલું છે. ૧,૨

ફલની પહેલાં ફૂલની ઉત્પત્તિ થાય તેમ મરણ પહેલાં રિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે—

પુષ્પ જેવી રીતે લાલિ ફળનું પૂર્વરૂપ છે તેવી રીતે અરિષ્ટ નામક લક્ષણ મરણોન્મુખ મનુષ્યનું પૂર્વરૂપ છે. ૩

વળી એવું પણ પુષ્પ હોય જેની પાછળ ફળ ઉત્પન્ન ન થાય અને ફળ પણ એવું થાય કે જેની પૂર્વે પુષ્પ પ્રગટ ન થયું હોય. ૪

પણ ઉત્પન્ન થયેલાં અરિષ્ટનો મરણ સિવાય નાશ નથી અને એવું મરણ પણ નથી કે જેની પૂર્વે અરિષ્ટ ઉત્પન્ન ન થયું હોય. ૫

તરપણ થયેલ અરિષ્ટનું પ્રજ્ઞાપરાધને લઈને જ્ઞાન થયું નથી—

અજ્ઞાન વૈદ્યે જે અરિષ્ટ નથી પણ અરિષ્ટ જેવું લાગે છે તેને મિથ્યા રીતે અરિષ્ટ તરીકે જાણ્યું હોય. અથવા અરિષ્ટ હોય પણ તેને બરાબર ઓળખ્યું ન હોય એ જેઉ બાળત પ્રજ્ઞાપરાધથી થયેલ હોય છે. ૬

અરિષ્ટમૂત ગન્ધવિજ્ઞાન—

તેથી જ્ઞાન જાગૃત કરવા માટે મરણપૂર્વે થતાં બહુ પ્રકારનાં લક્ષણો દ્વારા રિષ્ટગંધયુક્ત પુષ્પિત વ્રણ પુરુષોના ઉપદેશ કર્યું. ૭

વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષ અને વેલડીઓવાળાં પુષ્પિત વનની સુગન્ધની માફક વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની ઉપમા આપી શકાય તેવી સુગન્ધ જેના શરીરે અહોરાત્ર લાસે છે તે મનુષ્યને ધીર પુરુષો મરણલક્ષણોથી પુષ્પિત થયેલો માને છે. તે પુરુષ એક વર્ષમાં દેહ તણ દે છે એ દહ નિશ્ચય છે. ૮,૯

એ પ્રમાણે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પુષ્પોમાંના એક એકના જેવી જેવી ગન્ધ હોય તેને પણ પુષ્પિત કહેવામાં આવે છે. ૧૦

જેના ગાત્રોમાં અશુભ ગન્ધ સમૂહગત અથવા તો એકે એક આવે તેને પણ વેષે પુષ્પિત જાણવો. ૧૧ શરીરને લેપન કર્યું હોય અને ન કર્યું હોય ત્યારે જેની શુભ કે અશુભ ગન્ધ અકારણ વિપરીત થાય તેને પણ પુષ્પિત કહે છે. ૧૨

જેમકે—અન્દન, કંઠ, તંત્ર, અગ્રુ, મધુ અને માળાની ગન્ધ શુભ ગન્ધ છે. અને મૂત્ર, મળ, પશુનાં મુઠ્ઠાં અને મનુષ્યના શવની ગન્ધ અશુભ ગન્ધ છે; અને વિવિધ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી વિવિધ પ્રકારની ખીછ પણ ગન્ધો છે તેઓને વિકૃતિ પામેલી આ અનુમાનથી જાણી લેવી. ૧૩,૧૪

આવાં ખીખ જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં નથી તેઓના પણ સમાવેશ કરવા માટે ગંધ સંબંધી આ લક્ષણ કહેયું, જે જાણીને વૈષ મરણ જાખી શકે. ૧૫

અકારણ અને સ્વાધી, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ગંધ જેના ગાત્રોમાં ઉત્પન્ન થાય તે મનુષ્ય તે વર્ષ પૂરું થતાં સુધી શ્વતો નથી. ૧૬

અરિષ્ટમૂત રસવિજ્ઞાન—

આટલું ગન્ધવિજ્ઞાન છે. એ પછી હવે રાગીઓના શરીરેનું રસજ્ઞાન વિધિપૂર્વક કહેવામાં આવશે. ૧૭

સ્વાભાવિક રિયતિવાળા પુરુષોના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા જે રસ હોય છે તે તેઓના અન્ત સમયે જે પ્રકારના વિકારને પામે છે. ૧૮

રસનો એક વિકાર એના મુખની વિસરતા એટલે રસ-હીનતા અથવા અનિષ્ટ રસનાને પામે છે અને ખીજો વળી અત્યંત મધુરતાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૯

રાગીના શરીરના રસનું જનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે—

એને વિકૃતિ પામી શકે આ અનુમાનથી જાણવો; કેમકે એક મનુષ્ય મનુષ્યના રસને કેવી રીતે જાણી શકે? ૨૦

મરવા પડેલા પ્રાણીના વિરસ શરીરથી આખીઓ, જૂઓ તથા મચ્છર અને ડાંસો દૂર ખસી જાય છે. ૨૧

અને કાળે કરી પાછી ગયેલા એટલે મરવા પડેલા મનુષ્યને નવરાવી અંદન અથ્થું હોય તો પણ અતિશય રસવાળા તેના શરીર પર સર્વાંગે આખીઓ વગેરે ખૂબ આવે છે. ૨૨

અધ્યાયાર્ચતંત્ર—

તે આગતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

પુષ્પિત પુરુષનાં રસ અને ગન્ધનાં લક્ષણ મેં સામાન્યપણે કહ્યાં છે. એનું ક્ષણ મરણ જાખી શકાય તે છે. ૨૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’ નામનો ખીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૪

અધ્યાય ત્રીજો

પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિય

પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પરિમર્શનીય’ ઇન્દ્રિયાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આગતમાં ભગવાન આગ્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રિષ્ટરૂપ સ્વર તથા વર્ણની વિકૃતિનું જ્ઞોકોમાં કથન—

એ બાળતમાં શ્લોકો છે કે—

જેના અરધા કે આખા શરીરમાં વૈકારિક પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિમિત્ત હોતું નથી તો તે રોગી પણ હોતો નથી એટલે કે મરી જાય છે. ૧૭

જો અરધું મુખ નીલું કે ઈંટોડું, તાખા જેવું કે લાલ હોય અને બીજા અરધા મુખ પર એનાથી બિન વર્ણ હોય તો તેને અરિષ્ટ કહે છે. ૧૮

અરધા મુખ પર સ્નેહ સુરપટ હોય અને અરધા મુખ પર ખૂબ રક્ષતા હોય અને તે પ્રમાણે અરધામાં ઝલાતિ અને અરધામાં હર્ષ હોય તો તે પ્રેત એટલે મરણોન્મુખનું લક્ષણ છે. ૧૯

પ્રાણ હોડવાની તૈયારીવાળા રોગીને મુખ પર તિલ-પિંડુ-અંગ અને જુદી જુદી જાતની રેખાઓ એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

નખ અને દાંત ઉપર પુષ્પ એટલે શ્વેત ચિહ્ન થાય, દાંત ઉપર કાદવ જેવી ખેરી વળે અથવા દાંત પર ચૂના જેવો શ્વેત પદાર્થ થાય તો તે મરણનું લક્ષણ છે. ૨૧

નિર્ગળ રોગીને હોઠમાં, પગમાં, હાથમાં, આંખમાં, મૂત્ર અને મળમાં તથા નખોમાં વિવર્ણતા—એ અન્ત કરનાર છે. ૨૨

જેના બન્ને હોઠ પાકેલા જાંજી જેવા નીલ રંગના છે તે આયુષ્યહીન પુરુષ મરવાની અણી પર છે એમ ધીર પુરુષે જાણવું. ૨૩

હીણ યના જે પ્રાણીના એક અથવા અનેક વૈકારિક સ્વર અસ્થિતા જ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રાણી હોતો નથી એટલે મરી જાય છે. ૨૪

બળ અને માંસ વગરના રોગીના સ્વર અને વર્ણમાં જે બીજી કઈ પણ વિકૃતિ થાય તે સર્વ મરણનું દર્શણ છે. ૨૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ પ્રમાણે મૃત્યુમાર્ગે ગમન કરતા મનુષ્યોના લક્ષણો માટે વર્ણુ અને સ્વર કલા, જે તે બન્નેને બરાબર જાણે તે આયુષ્ય જાણવામાં મૂકાતો નથી. ૨૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘વર્ણુસ્વરીય ઇન્દ્રિય’ નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય બીજો

પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય

પુષ્પિતક ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં લગવાન આત્રેયે નાચે પ્રમાણે ૪ કહેલું છે. ૧,૨

ફઢની પહેલાં ફૂલની ઉત્પત્તિ થાય તેમ મરણ પહેલાં રિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે—

પુષ્પ જેવી રીતે ભાવિ ફળનું પૂર્વરૂપ છે તેવી રીતે અરિષ્ટ નામક લક્ષણ મરણોન્મુખ મનુષ્યનું પૂર્વરૂપ છે. ૩

વળી એવું પણ પુષ્પ હોય જેની પાછળ ફળ ઉત્પન્ન ન થાય અને ફળ પણ એવું થાય કે જેની પૂર્વે પુષ્પ પ્રગટ ન થયું હોય. ૪

પણ ઉત્પન્ન થયેલાં અરિષ્ટનો મરણ સિવાય નાશ નથી અને એવું મરણ પણ નથી કે જેની પૂર્વે અરિષ્ટ ઉત્પન્ન ન થયું હોય. ૫

ઉત્પન્ન થયેલ અરિષ્ટનું પ્રજ્ઞાપરાધને લઈને જ્ઞાન થતું નથી—

અજ્ઞાન વૈભ્ર જે અરિષ્ટ નથી પણ અરિષ્ટ જેવું લાગે છે તેને મિથ્યા રીતે અરિષ્ટ તરીકે જાણ્યું હોય. અથવા અરિષ્ટ હોય પણ તેને બરાબર ઓળખ્યું ન હોય એ એક બાળત પ્રજ્ઞાપરાધથી થયેલ હોય છે. ૬

અરિષ્ટમૂલ ગન્ધવિજ્ઞાન—

તેથી જ્ઞાન જન્યુત કરવા માટે મરણપૂર્વે થતાં બહુ પ્રકારનાં લક્ષણો દ્વારા રિષ્ટગંધયુક્ત પુષ્પિત ઘણા પુરુષોના ઉપદેશ કર્યું. ૭

વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષ અને વેલડીઓવાળાં પુષ્પિત વનની સુગન્ધની માફક વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની ઉપમા આપી શકાય તેવી સુગન્ધ જેના શરીરે અહોરાત્ર ભાસે છે તે મનુષ્યને ધીર પુરુષો મરણલક્ષણોથી પુષ્પિત થયેલા માને છે. તે પુરુષ એક વર્ષમાં દેહ તણ દે છે એ દહ નિશ્ચય છે. ૮,૯

એ પ્રમાણે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પુષ્પોમાંના એક એકના જેવી જેની ગન્ધ હોય તેને પણ પુષ્પિત કહેવામાં આવે છે. ૧૦

જેના ગાત્રોમાં અશુભ ગન્ધ સમૂહગત અથવા તો એકે એકે આવે તેને પણ વૈષે પુષ્પિત જાણવો. ૧૧ શરીરને લેપન કર્યું હોય અને ન કર્યું હોય ત્યારે જેની શુભ કે અશુભ ગન્ધ અકારણ વિપરીત થાય તેને પણ પુષ્પિત કહે છે. ૧૨

જેમકે—અન્દન, કદ, તંગર, અશુરુ, મધુ અને માગાની ગન્ધ શુભ ગન્ધ છે. અને મૂત્ર, મળ, પશુનાં મુડદાં અને મનુષ્યના શવની ગન્ધ અશુભ ગન્ધ છે; અને વિવિધ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી વિવિધ પ્રકારની ખીજ પણ ગન્ધો છે તેઓને વિકૃતિ પામેલી આ અનુમાનથી જાણી લેવી. ૧૩,૧૪

આવાં ખીજ જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં નથી તેઓનો પણ સમાવેશ કરવા માટે ગંધ સંબંધી આ લક્ષણ કહેશું, જે જાણીને વૈષ મરણ ભાખી શકે. ૧૫

અકારણ અને સ્થાયી, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ગંધ જેના ગાત્રોમાં ઉત્પન્ન થાય તે મનુષ્ય તે વર્ષ પૂરું થતાં સુધી જીવતો નથી. ૧૬

અરિષ્ટમૂલ રસવિજ્ઞાન—

આટલું ગન્ધવિજ્ઞાન છે. એ પછી હવે રાગીઓના શરીરોનું રસજ્ઞાન વિધિપૂર્વક કહેવામાં આવશે. ૧૭

સ્વાભાવિક સ્થિતિવાળા પુરુષોના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા જે રસ હોય છે તે તેઓના અન્ત સમયે બે પ્રકારના વિકારને પામે છે. ૧૮

રસનો એક વિકાર એના મુખની વિસરતા એટલે રસ-હીનતા અથવા અનિષ્ટ રસનાને પામે છે અને બીજો વળી અત્યંત મધુરતાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૯

રાગીના શરીરના રસનું અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે—

એને વિકૃતિ પામશે આ અનુમાનથી જાણવો; કેમકે એક મનુષ્ય મનુષ્યના રસને કેવી રીતે જાણી શકે? ૨૦

મરવા પડેલા પ્રાણીના વિરસ શરીરથી આખીઓ, જૂઓ તથા સચ્છર અને ડાંસો દૂર ખસી જાય છે. ૨૧

અને કાળે કરી પાકી ગયેલા એટલે મરવા પડેલા મનુષ્યને નવરાવી ચંદન ચઢ્યું હોય તો પણ અતિશય રસવાળા તેના શરીર પર સર્વાંગે માખીઓ વગેરે ખૂબ આવે છે. ૨૨

અધ્યાવાચ્યસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

પુષ્પિત પુરુષનાં રસ અને ગન્ધનાં લક્ષણ મેં સામાન્યપણે કહ્યાં છે. એનું કળ મરણ ભાખી શકાય તે છે. ૨૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’ નામનો ખીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૪

અધ્યાય ત્રીજો

પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિય

પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિયનો વ્યવસ્થા—

“હવે અહીંથી ‘પરિમર્શનીય’ ઇન્દ્રિયાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આગ્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેવું છે. ૧,૨

મરવા પડેલ મનુષ્યના વર્ણ-સ્વર-ગન્ધ અને રસનું લક્ષણ સારી જુદું જુદું કહ્યું. હવે સ્પર્શનાં લક્ષણો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. ૩

પરિમર્શનનો વિધિ—

સ્પર્શની પ્રધાનતાથીજ રોગીના આયુષ્યના પ્રમાણનો અવશેષ જાણવાની દૃષ્ટિવાળા વૈદે સ્વરથ હાથથી એના આખા શરીરને સ્પર્શ કરવો અથવા તો બીજા પાસે સ્પર્શ કરાવવો.

સ્પર્શથી જાણવા લાયક આતુરના શરીરની વિકૃત્તિ—

રોગીના શરીરને સ્પર્શ કરતાં આ ભાવો ત્યાં ત્યાં જાણવાયોગ્ય બને છે. જેમકે—શરીરના સતત ફરકતા ભાગોનું ન ફરકવું, જે નિત્ય ગરમ હોય તેનું ઠંડું પડી જવું, કામળ ભાગની કઠોરતા, લીસા ભાગોનું ખરખરચડાપણું, અસ્તિત્વ ધરાવતા ભાગોનું ન હોવું, સાંધાઓની શિથિલતા—ખસી જવું કે છૂટું પડવું, માંસ અને રુધિરની ક્ષીણતા, કઠિનતા, સતત પરસેવો આવવો અથવા અંગોની જડતા; અને તે સિવાય સ્પર્શનું બીજું જે કંઈ કારણ વગર આવું, ખૂબ નિકારવાળું હોય તે મરણનું લક્ષણ સમજવું. આ પ્રમાણે સ્પર્શ કરવા લાયક ભાવોનું લક્ષણ સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૪

હવે તેની વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યા કરશું. જે તેનાં પગ-પિંડી-સાથળ-સ્કિય-ઉદર-પડખાં-કરોડ-હાથ-કાક-તાળવું. હોઠ અને લલાટને પૃથક્ પૃથક્ સ્પર્શ કરતાં તે પસીના આવેલું, શીતલ, જડ, કઠોર કે ક્ષીણ માંસરક્તવાળું હોય તો આયુષ્યહીન તે પુરુષ થોડા વખતમાં મરી જશે એમ જાણવું. જે તેનાં ઘૂટી-ઘૂટણ-વક્ષણ-ગુદ-વૃષણ-શિશ્ન-નાભિ-ખભા-સ્તન-કાંડાં-પાંસળી-જડખાં-નાક-કાન-આંખ-ભ્રૂમર અને શંખ આદિને પૃથક્ પૃથક્ સ્પર્શ કરતાં તે શિથિલ થયેલાં, છૂટાં પડેલાં, સ્થાનેથી ખસી ગયેલાં કે થીજી ગયેલાં હોય તો આયુષ્યહીન તે પુરુષ થોડા વખતમાં મરી જશે એમ જાણવું. ૫

ઉચ્છવાસ, મન્યા, દત્ત, પક્ષ્મ, ચક્ષુ, કૈશ, લોમ ઉદર અને નલમાં રહેલ અરિષ્ટો—

તે પ્રમાણે એનાં ઉચ્છવાસ; મન્યા, દાંત, પાંપણ, આંખ, કૈશ, રૂવાડાં, પેટ, નખ અને આંગળીઓ તપાસવાં

જોઈએ. જે તેનો ઉચ્છવાસ બહુ લાંબો કે બહુ ટૂંકો હોય તો તે મરવાની અણી પર છે એમ જાણવું. જે સ્પર્શ કરતાં તેની બન્ને મન્યા ફરકતી ન હોય તો તે મરવાની અણી પર છે એમ જાણવું. જે તેના દાંત મેઢથી લિપ્ત, શ્વેત અને શર્કરા એટલે પતરીયુક્ત હોય તો તે મરણની અણી પર છે એમ જાણવું. જે તેની પાંપણો જટાની માફક બંધાઈ જાય તો તે મરણોન્મુખ છે એમ જાણવું. જે તેનાં ચક્ષુઓ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ન હોય અને ત્રિકૃતિયુક્ત હોય—જેમકે—બહુ બહાર નીકળેલ, અતિ ઊંડાં ઊતરી ગયેલ, અતિ વાંકાં, અતિ વિપમ એટલે એક સંક્રાંતિયેલું અને બીજું પહેળું થયેલું, અતિ શિથિલ બન્ધનવાળાં, અતિ સ્થાવરયુક્ત, સતત નિમેષરહિત, સતત બંધ, સતત મટકાં મારતાં, નિષ્કાશ્ય દષ્ટિવાળાં, વિપરીત દષ્ટિવાળાં, ક્ષીણ દષ્ટિવાળાં, વિક્ષિપ્ત દષ્ટિવાળાં, નકુલાન્ધ એટલે દિવસે બધું શ્વેત દેખનાર, કપોતાન્ધ એટલે દિવસે બધું કાળું દેખનાર અંગારા જેવા વર્ણનાં અથવા કાળા-પીળા-નીલ શ્યામ-તામ્ર-લીલા-હળદરીઆ અને શ્વેત એટલા વૈકારિક વર્ણોમાંના એકથી ખૂબ છવાઈ ગયાં હોય ત્યારે તે આસન્નમરણ છે એમ જાણવું. વળી એના કૈશ અને રૂવાડાં ખેંચી જોવાં. જે ખેંચવામાં આવતાં તેનાં કૈશ અને રૂવાડાં ઉખડી જાય અને વેદના ન કરે તો તે મરણની અણી પર છે એમ જાણવું. જે તેના ઉદર પર સિરાઓ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય અથવા ઈટાડી, તામ્ર, નીલ, હળદ-દરીઆ કે શ્વેત વર્ણની હોય તો તે આસન્નમરણ છે એમ જાણવું. તેના નખો જે ક્ષીણ થઈ ગયેલ માંસ અને રક્તવાળા તથા પાકેલા જાંબુના જેવા વર્ણવાળા હોય તો તે મરણોન્મુખ છે એમ જાણવું. વળી એની આંગળીઓ ખેંચી જોવી જોઈએ; જે ખેંચવા છતાં આંગળીઓના ટચાકા ખોલે નહિ તો તે આસન્નમરણ છે એમ સમજવું. ૬

અઘ્યાર્થ સંગ્રહ—

તે યાગતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

સ્પર્શ કરવા લાયક આ બહુ ભાવોનો સ્પર્શ કરતાં જે અરિષ્ટ લક્ષણો જાણી જાય છે તે રોગીનું આયુષ્ય જાણવામાં મૂંઝાઈ જતો નથી. ૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં 'પરિમર્શનીય
ઇન્દ્રિય' નામક ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩

અધ્યાય ચોથો

ઇન્દ્રિયાતીક ઇન્દ્રિય અધ્યાય

ઇન્દ્રિયાતીક ઇન્દ્રિય અધ્યાયનો ઉપક્રમ —

“ હવે અહીંથી 'ઇન્દ્રિયાતીક ઇન્દ્રિય'નું આખ્યાન
કરું. ” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ
કહેલું છે. ૧,૨

ઇન્દ્રિયાતીક પરીક્ષાનો ઉપાય—

આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવા ઇચ્છતા વિશેષજ્ઞ વૈદે
જેવી રીતે પ્રાણીની ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ
તે તમે સાંભળો. ૩

અહીં આદિ ઇન્દ્રિયોની અતુમાન દ્વારા તત્ત્વપૂર્વક પરીક્ષા
કરવી જોઈએ; કેમકે ઇન્દ્રિયોનું યથાર્થ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય
છે એ જાણીતું છે. ૪

ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન અકારણ વિકૃત દેખાય
તે મરણનું લક્ષણ છે—

જે રાગીનું ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સ્વસ્થ
ઇન્દ્રિયોથી અકારણ વિકૃત દેખાય તે મરણનું લક્ષણ
છે. ૫

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો વિષે અશુભ મરણસૂચક
લક્ષણ યથાર્થ રીતે કહ્યું. હવે તે જ ફરીથી બહુ વિસ્તાર-
પૂર્વક કહેવાનું સાંભળો. ૬

અરિષ્ટરૂપ આંત્રની વિકૃતિ—

આકાશને ધન થઈ ગયેલું અને પૃથ્વીને આકાશ
જેવી એમ આ બન્નેને વિપરીતપણે જોનાર મરણ
પામે છે. ૭

આકાશમાં સંચરતો વાયુ જેને દષ્ટિગોચર થાય છે
અને પ્રબલિત પાવક દષ્ટિગોચર થતો નથી તેનું
આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ જાણવું. ૮

જેમાં જળ પાયરવામાં નથી આવી એવા સુવિમળ,
ચિયર કે વહેતા જલમાં જે જળ જુએ છે તે જીવતરથી
મૂકાઈ જાય છે એટલે કે મરી જાય છે. ૯

જગતાં છતાં જે પ્રેતો, વિવિધ પ્રકારના રાક્ષસો
અને બીજાં પણ કેટલુંક અદ્ભુત જુએ તે જીવવા યોગ્ય
નથી. ૧૦

સ્વાભાવિક વર્ણવાળા અગ્નિને જે નીલ રંગનો, નિસ્તેજ,
કાળો કે ઘોળો દેખે તે સાત પાંચ રાત સુધી પહોંચે છે;
એટલે કે આઠમે દિવસે મૃત્યુ પામે છે. ૧૧

વાદળાં ન હોવા છતાં વાદળાંમાંથી કિરણો જોનાર,
ન હોવા છતાં આકાશમાં વાદળાં દેખનાર મનુષ્ય મરણ
પામે છે. ૧૨

અનાવૃત સૂર્ય કે ચંદ્રને કૃષ્ણ રંગથી આશ્છાદિત
માટીની થાળા જેવા જે જુએ છે તે જીવતો નથી. ૧૩

નીરાગી કે રાગી પર્વ એટલે અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમા
સિવાયના દિવસે સૂર્ય કે ચંદ્રનું ગ્રહણ દેખે તો દેખાતાં
ગ્રહણનો અન્ત થાય ત્યાં સુધી તેની નિઃદગી રહે
છે. ૧૪

રાત્રે સૂર્ય અને દિવસે તેજસ્વી ચન્દ્ર, અગ્નિ ન
હોવા છતાં ધૂમાડો નીકળતો અને રાત્રે અગ્નિને નિસ્તેજ
જોનાર મરણ પામે છે. ૧૫

પ્રાણ છોડવાની તૈયારીવાળા પુરુષો તેજસ્વીને તેજ-
હીન અને તેજહીનને તેજસ્વી એમ સર્વભાવોને વિપરીત
લક્ષણવાળા જુએ છે. ૧૬

આયુષ્યનો ક્ષય થતાં, વિપરીત આકૃતિવાળાં, વિપ-
રીત વર્ણવાળાં, વિપરીત સંખ્યાવાળાં અને અકારણ
રૂપો મનુષ્યો દેખે છે. ૧૭

જે અદૃશ્ય પદાર્થોને દેખે છે અને જે દૃશ્ય પદાર્થોને
દેખતો નથી તે બન્ને તરતમાં જ ચોક્કસ યમાવધનું દર્શન
કરે છે. ૧૮

અરિષ્ટરૂપ ક્ષાત્રની વિકૃતિ—

શબ્દ ન હોય ત્યાં જે શબ્દ સાંભળે છે અને જે થયેલ શબ્દને સાંભળતો નથી તે બન્નેને બાણકારે જેવા પ્રેત હોય તેવા બાણવા. ૧૯

આંગળીઓથી બન્ને કાન બંધ કરીને જે રોગી એમ કરવાથી થતો, જ્વાલાના શબ્દ જેવો શબ્દ એટલે અનાહત નાદ સાંભળતો નથી તે આયુષ્યહીનને બુદ્ધિમાન વૈદ્ય તથા દેવો. ૨૦

અરિષ્ટરૂપ નાકની વિકૃતિ—

ગન્ધોત્તું શુભાશુભપણું જે વિપરીતપણે બાણે અથવા તો તેઓને બિલકુલ ન બાણે તેને આયુષ્યહીન બાણવો. ૨૧

અરિષ્ટરૂપ જીમ્બની વિકૃતિ—

મુખપાક થયા વિના પણ જે રસોને બાણતો નથી અથવા તો ખરા સ્વરૂપમાં બાણી શકતો નથી તે મનુષ્યને કુશળ વૈદ્યો પાછા ગયેલો એટલે આયુષ્ય પૂરી અર્થ ગયેલ કહે છે. ૨૨

અરિષ્ટરૂપ ત્વચાની વિકૃતિ—

મુઝુરું પુરુષ ઉષ્ણ, શીત, કઠોર, લીસા, કોમળ અને ઠારુણ સ્પર્શ કરવાના પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને તેઓમાં તેઓનાથી વિપરીતતા માને છે. ૨૩

અરિષ્ટરૂપ સર્વેન્દ્રિયોની વિકૃતિ—

તીવ્ર તપ વગર કે વિધિપૂર્વક યોગ વગર ઇન્દ્રિયો વડે અધિક દેખનાર મનુષ્ય પંચતત્વ પામે છે. ૨૪

દોષ વિના ઉત્પન્ન થયેલા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાનશક્તિ વિના, જે કોઈ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોથી બુદ્ધિ છે તે જીવતો નથી. ૨૫

જે સ્વસ્થ મનુષ્યે પ્રજાપરાધને લઈ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અસત્ એટલે હસ્તિમાં ન હોય તેવી વિકૃતિને ઘણી વાર બુદ્ધિ તેઓતું મરણ બાબતું. ૨૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનને જે સત્ય સ્વરૂપમાં બુદ્ધિ છે તે વૈદ્ય મરણ અને જીવનને બાણી શકે છે. ૨૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયરચનામાં 'ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિય' નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમો

પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય

પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી 'પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય'નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે નાચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

દરેક વ્યાધિઓનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

વૈદ્યોનાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે અસાધ્ય વિકારોનાં એક એક અને સમૂહગત પૂર્વરૂપો બુદ્ધિ બુદ્ધિ કહેલું. ૩

'જનરનિદાન'માં કહેલાં સર્વ પૂર્વરૂપો જેનામાં અતિ પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરે છે તેનામાં જનરને પુરોગામી કરી મૃત્યુ પ્રવેશ કરે છે. ૪

બીજા પણ વ્યાધિનાં પૂર્વરૂપ આ રીતે જે પુરુષમાં પ્રવેશ કરે છે તેનું પણ મરણ ચોક્કસ છે. ૫

રાજયક્ષ્માનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

હવે બીજા, સારી પેઠે ભયંકર પૂર્વરૂપનો એક એક ભાગ કહેલું, જેઓને અનુબંધ રોગો હોય છે અને જે રોગોનો અનુબંધ મૃત્યુ હોય છે. ૬

જે શોષ રોગીનું બળ ક્ષીણ થતું હોય અને સળખમ વધતું હોય એવો તે પુરુષ સ્ત્રીમાં આસક્ત હોય તો શોષ રોગ તેનો અન્તકર બને છે. ૭

સ્વપ્નામાં કૂતરાં, ઊંટ કે ગધેડાં પર બેસીને દક્ષિણ દિશા તરફ જો જાય તે યક્ષમારોગ પ્રાપ્ત કરીને જીવન છોડે છે. ૮

જ્વરનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

સ્વપ્નામાં પ્રેતો સાથે જો મધ પીએ કે જો કૂતરાંથી હસેડાય તે અતિશય લયંકર જ્વર પ્રાપ્ત કરીને જીવન છોડે છે. ૯

રક્તપિત્તાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

જો નજીકમાં આકાશને લાખના રસથી રંજેલ વસ્ત્ર જેવું લાલ લુએ છે તે રક્તપિત્ત પ્રાપ્ત કરીને તેનાથી જ મૃત્યુ પામે છે. ૧૦

સ્વપ્નમાં રાત્રી માળાવાળો, સર્વ રાત્રાં અંગવાળો, રાત્રાં વસ્ત્રવાળો અને વારંવાર હસતો, જો સ્ત્રીથી ખેંચી જવાય તે રક્તપિત્ત પ્રાપ્ત કરીને મરણ પામે છે. ૧૧

ગુલ્મનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

શૂન્ય, આટોપ અને આંતરડાંનો અવાજ, અતિશય દુર્બળતા અને નખાદિકમાં વિવર્ણતા—એ લક્ષણ ગુલ્મથી અંત કરનાર છે. ૧૨

સ્વપ્નમાં દારુણ કાંટાળા વેલ જેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તે મનુષ્યમાં કૂર ગુલ્મ મૃત્યુ કરવા માટે પ્રવેશ કરે છે. ૧૩

કુષ્ઠનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

શરીરે જરા પણ લાગતાં જેને સારી પેટે ક્ષત પડી જાય અને ધારાંઓ ફાળે નહિ તો મૃત્યુ તેને કુષ્ઠથી મારી નાખે છે. ૧૪

સ્વપ્નમાં નગ્ન થઈ, ઘી ચોપડી, જવાહારહિન અગ્નિમાં હોમ કરનારની છાતીમાં પક્ષો ઉગે તો તે કુષ્ઠ-રોગથી મરે છે. ૧૫

પ્રમેહનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

નાહીને ગાત્રોપર લેપન કર્યું હોય છતાં પણ જેના

ઉપર માખીઓ લોભાઈને આવે છે તે પ્રમેહ પ્રાપ્ત કરીને તેનાથી જ હણાય છે. ૧૬

સ્વપ્નમાં ચંડાલો સાથે જો બહુ પ્રકારનું મેહપાન કરે તે મનુષ્યને પ્રમેહ લાગુ પડે છે અને તેથી તે મરણ પામે છે. ૧૭

ઉન્માદનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

ચિન્તા-શ્રમ-ઉદ્વેગ તથા અસ્થાને ઉત્પન્ન થયેલો મોહ, બેચેની અને નિર્બળતા એ પૂર્વરૂપો હોય તો ઉન્માદથી મૃત્યુ થાય છે. ૧૮

આહારનો દ્રેષ કરનાર, ચિત્તનો લોપ થયેલ અને ઉદ્દર્દવાળા તે મનુષ્યને ભોઈ, ધીર પુરુષે જેરથી આવી પડતા ઉન્માદથી તેને મરણોન્મુખ બાણવો. ૧૯

કોપી, બહુ ત્રાસ આપનાર, એકાએક હસતાં મોહવાળા અને બહુ મૂર્ચ્છા તથા તરસવાળા શરીરધારીને ઉન્માદ મારી નાખે છે. ૨૦

સ્વપ્નમાં રાક્ષસોના સમૂહ સાથે નાચતાં જો જલમાં ડૂબી જાય તે ખૂબ ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરીને અહીંથી પરલોક તરફ પ્રયાણ કરે છે. ૨૧

અપસ્મારનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

જમૂત અવસ્થામાં અસ્તિત્વમાં ન હોનાર અંધકારને જો જુએ છે અને ન થયેલા છતાં બહુ પ્રકારના બહુ અવાજો સાંભળે છે તે અપસ્મારથી હણાય છે. ૨૨

સ્વપ્નમાં મત્ત થઈને નાચતા જો પુરુષને ઊંધે માથે કરી પ્રેત હરી જાય છે તેને અપસ્મારપુરઃસર મૃત્યુ હરી જાય છે. ૨૩

વહિરાયામનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

જગે ત્યારે જેનાં જડયાં-મન્દા અને આંખો સ્તબ્ધ થઈ જાય તેને પકડીને બહિરાયામ ચોક્કસ મારી નાખે છે. ૨૪

છર્દિનાં અરિષ્ટરૂપ પૂર્વરૂપો—

સ્વપ્નમાં જો મનુષ્ય શંકુતી કે પૂઠા ખાય અને એવી

જાતની ઉલટી કરે તો જાગૃત થતાં તે જીવતો નથી. ૨૫

પૂર્વરૂપના અરિષ્ટજ્ઞાનનું ફલ—

જે વૈદ્ય આ પૂર્વરૂપોને સારી રીતે જાણે છે તે એઓનાં અનુબન્ધ અને ફલને જાણી શકે છે. ૨૬

અરિષ્ટમૂત સ્વપ્નો—

અને આ બીજાં દારુણ સ્વપ્નો પણ રોગીઓના વિનાશને માટે અથવા નીરોગીને મોટા કલેશ માટે સમજવાં. ૨૭

સ્વપ્નમાં જેના માથા ઉપર વાંસ-લતાજાલ અને વેલાઓ ઉત્પન્ન થાય અને પક્ષીઓ અંદર પેસી જાય તથા જેનો મુંડો થાય; ૨૮

સ્વપ્નમાં ગીધ, કુવડ, કૂતરાં અને કાગડા વગેરેથી તથા રાક્ષસ, પ્રેત, પિશાચ, સ્ત્રી, ચંડાલ, દ્રવિડ કે આન્ધ્ર-વાસીથી જે ઘેરાય; ૨૯

સ્વપ્નમાં વાંસ, વેત્ર, લતા, પાશ, ધાસ, અને કાંટાના સંકેતમાં જે સપડાય, વળી ચાલતાં ચાલતાં જે પડી જાય; ૩૦

વળી સ્વપ્નમાં જે ધૂળના ઢગલાવાળી ભૂમિ ઉપર, રાક્ષા ઉપર, રાખમાં, રમશાનમાં, ચૈત્યમાં કે ખાડામાં પડી જાય; ૩૧

સ્વપ્નમાં ઠોળાં પાણીમાં, કાઢવમાં કે અંધારાથી જવાયેલા કૂવામાં જે ડૂબી જાય છે અને ત્વરિત પ્રવાહથી તણાઈ જાય છે; ૩૨

સ્વપ્નમાં સ્નેહપાન, માલીસ, ઉલટી અને વિરેચન, સુવર્ણનો લાભ, કલહ બન્ધન પામવું કે પરાજય; ૩૩

સ્વપ્નમાં બન્ને જોડાનો નાશ, બન્ને પગની ચામડીનું ઉતરી પડવું, હર્ષ અને ગુસ્સે થયેલા પિતૃઓથી તિરસ્કાર; ૩૪

સ્વપ્નમાં દાંત, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, દેવતા, દીપ કે આંખોનું પડી જવું કે વિનાશ અથવા પર્વતનું કાટવું; ૩૫

સ્વપ્નમાં લાલ ફૂલવાળાં વનમાં, ધરતીમાં, પાપી

કર્મવાળા સ્થાનમાં, ચિતામાં કે ગુફાના અન્ધકાર જેવાં કષ્ટકારક સ્થાનમાં જે પ્રવેશ કરે; ૩૬

સ્વપ્નમાં લાલ માળાવાળો, મોટેથી હસતો, દિશારૂપી વસ્ત્રવાળો (નગ્ન), જે વાનર જેડેલા વાહનથી દક્ષિણ દિશામાં જાય છે અથવા બચકર વનમાં જાય છે; ૩૭

ગેરુઆં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, અસૌમ્ય, નગ્ન, દંડ-ધારી, કૃષ્ણ વર્ણના કે લાલ નેત્રવાળા પુરુષોનું દર્શન વૈદ્યો સ્વપ્નમાં ઇચ્છતા નથી. ૩૮

કૃષ્ણ દેહવાળી, પાપી, આચારહીન, લાંબા કેશ-નખ અને સ્તનવાળી, અતિશય લાલ માળા અને વસ્ત્રવાળી સ્ત્રી સ્વપ્નમાં દેખાય તો તેને કાલરાત્રિ માનવી. ૩૯

આમ આ દારુણ સ્વપ્નો છે જેનાથી રોગી પંચત્વ પામે છે અને નીરોગી જોખમમાં આવી કાઠક જ છૂટી શકે છે. ૪૦

સ્વપ્નદર્શન કેમ થાય છે—

દારુણ કાળે અતિશય બલવાન ત્રણે દોષોથી મનોવહ સ્ત્રોતોની પૂર્ણતાને લઈ રોગી બચકર સ્વપ્નો જુએ છે. ૪૧

ગાઢ નિદ્રામાં ન હોય તેવા પુરુષ, ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા મન વડે અનેક પ્રકારે સફળ અને નિષ્ફળ સ્વપ્નો જુએ છે. ૪૨

સ્વપ્નના મેદો—

દષ્ટ (જોયેલું), શ્રુત (સાંભળેલું), અનુભૂત (અનુભવેલું), પ્રાર્થિત (આકાંક્ષિત), કલ્પિત (કલ્પેલું), ભાવિક (ભાવિ-સૂચક અને દોષજ (વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું),—એમ સાત પ્રકારનું સ્વપ્ન સ્વપ્નશાસ્ત્રીઓ જાણે છે. ૪૩

અલ્પ ફલદાયક તથા મહા ફલદાયક સ્વપ્નો—

તેમાં વૈદ્ય પહેલાં પાંચ પ્રકારનાં સ્વપ્ન, દિવસે આવેલું સ્વપ્ન અને બહુ દૂર કે બહુ લાંબું સ્વપ્ન ફળરહિત જાણવું. ૪૪

રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં જે સ્વપ્ન જોયું હોય તે અલ્પ ક્ષણવાળું થાય અને જેને જોઈને ફરીથી નિદ્રા ન લેવાય તે તરત જ મહા ક્ષણ દેનારું થાય છે. ૪૫

અશુભ સ્વપ્ન દેખીને પણ તે જ રાત્રિએ ફરીથી સૌમ્ય અને શુભ આકારવાળું સ્વપ્ન જે જુઓ તેનું ક્ષણ શુભ જાણવું. ૪૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

જે વૈદ્ય પૂર્વરૂપે અને આ ભયંકર સ્વપ્નેને જાણે છે તે અસાધ્ય રોગોમાં જૂલ પાઈ ચિકિત્સા શરૂ કરતો નથી. ૪૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય’ નામનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫.

અધ્યાય છટ્ટો

કતમાનિશરીર ઇન્દ્રિય

કતમાનિશરીર ઇન્દ્રિયનો વ્યવસ્થા—

“હવે અહીંથી ‘કતમાનિશરીર ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ચિકિત્સાકર્મ સિદ્ધ ન થાય તેવાં વ્યાધિવાજાં શરીરો છે જેઓને વૈદ્ય તજવાં જોઈએ—

હે મહામુનિ! જેઓમાં ચિકિત્સાનું કર્મ સિદ્ધ થતું નથી તે વ્યાધિવાજાં ક્યાં શરીરો છે જેઓને વૈદ્ય તજવાં જોઈએ? ૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે આત્રેયને સારી પેઠે કહ્યાં પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યારે લગવાને જે પ્રમાણે તેને કહી દેખાડ્યું તે તમે ખાનપૂર્વક સાંભળો. ૪

બોલતાં બોલતાં જેને છાતીના ઉપલા ભાગમાં ખૂબ વ્યથા થાય, ખાંધેલું અન્ન નીકળી જાય, ઉદરમાં રહેલું હોય તો પચે નહિ, જલદીથી બળ ક્ષીણ થાય, તરસ અતિ વધી જાય અને હૃદયમાં શ્વળ ઉત્પન્ન થાય તેને વૈદ્ય તજ દેવો જોઈએ. ૫,૬

જેની હેડકી નાભિથી ઉત્પન્ન થઈ હોય અને ઝાડામાં જેને અતિ લોહી પડતું હોય તેને આત્રેયની આત્માનું સ્મરણ કરીને વૈદ્ય ઔષધ આપવું ન જોઈએ. ૭

આનાહ અને અતિસાર એ બે રોગો જે દુર્બળ અને વ્યાધિચક્રિત પુરુષને થાય તેનું જીવતર દુર્લભ છે. ૮

આનાહ અને અતિ તૃષ્ણા એ બે જે દુર્બળ મનુષ્યને થાય તે મનુષ્યને થોડા સમયમાં જ પ્રાણો તજ દે છે. ૯

ક્ષીણ થઈ ગયેલ બલ અને માંસવાળા જેને દિવસના પૂર્વભાગમાં તાવ આવે અને ભયંકર અકી ખાંસી થાય તે જીવો ગ્રેત હોય તેવો છે. ૧૦

મંદાગ્નિવાળા જે જઠરાગ્નિનું મૂત્ર જાડું અને મળ ગંદાઈ ગયેલો હોય તે શ્વાસરોગી થતાં જીવતો નથી. ૧૧

જેનો પેટ પરનો સોજો હાય પગમાં પ્રસરે છે તે સર્વાવહાલાંઓને કલેશ આપીને તે રોગથી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨

જેના પગ પર સોજો હોય તથા પિંડીઓ શિથિલ થઈ ગઈ હોય અને બન્ને જંઘાઓમાં ધોડા થતી હોય તેને વૈદ્ય તજ દેવો જોઈએ. ૧૩

જેના હાથ, પગ, ગુલ્લ અને ઉદર પર સોજો હોય તથા જેનાં વર્ણ, બલ અને આહાર ક્ષીણ થતાં હોય તેવા રોગીને ઔષધ આપવાં ન જોઈએ. ૧૪

છાતીમાં ચોટોટો બહુ કદ જેને નીલો, પીળો કે લોહીસહિત સતત નીકળે તેને દૂરથી તજવો જોઈએ. ૧૫

ઉઝાં થયેલ રૂંવાડાંવાળો, ઘટ મૂત્રવાળો, શ્વાયયુક્ત, ઉધરસ અને તાવથી પીડાયેલો તથા ક્ષીણ માંસવાળો પુરુષ જાણકાર વૈદ્યથી દૂરથી તજવા યોગ્ય છે. ૧૬

જેના પ્રકાપ પામેલા ત્રણે દોષો કષ્ટસાધ્ય જણાય છે તેવા તે દૂષણા અને બલહીનની ચિકિત્સા નથી. ૧૭

સોજાને અન્તે જ્વર અને અતિસાર અથવા તેઓ એટલે જ્વર અને અતિસાર મટતાં સોજા-એ દૂષણા માણસના ખાસ કરીને અન્ત કરનાર બને છે. ૧૮

પાંડુરોગી અને અતિશય દૂષણો તથા બહુ તરસ્યો થનાર, સ્તબ્ધ આંખે જોનાર અને પ્રકોપ પામેલા ઉચ્છ્વાસવાળો રોગી નાણુકાર વડે તજવા યોગ્ય છે. ૧૯

જેને હતુગ્રહ, મન્યાગ્રહ, તરસ અને અતિ પ્રમાણમાં બળતી ક્ષીણતા હોય અને જેના પ્રાણો છાતીમાં હોય તેને તથા દેવો. ૨૦

ક્ષાણુ માંસ-બલ અને આહારવાળા પુરુષને અધારાં આંખે, અંગો પછાંડે અને જરા પણ સુખ ન વળે તો તે થોડા વખતમાં મરવાનો હોય છે. ૨૧

વિરુદ્ધ ઉત્પત્તિકારણવાળા અને ખુબ વિરુદ્ધ ઉપક્રમ-વાળા લયકર રોગો જેને જલદીથી વધે છે તે જલદીથી મૃત્યુ પામે છે. ૨૨

બલ, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય, ગ્રહણી, માંસ અને શોષિત —એ જેનાં ઝટ ક્ષીણ થાય છે તે ઝટ મરી જાય છે. ૨૩

જેનું આરોગ્ય ઓછું થાય છે અને પ્રકૃતિ એકદમ બદલાઈ જાય છે તેના જીવનને મૃત્યુ એકદમ હરે છે. ૨૪

અષ્ટાયાથર્થસંગ્રહ—

એ બાળ્યમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આમ આ વ્યાધિયુક્ત શરીરોને તજવાં જોઈએ; કરંણ કે એની ચિકિત્સા કરવાથી ધીર પુરુષો કંઈ પણ સિદ્ધિ જોતા નથી. ૨૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘કતમાનિશરીર ઇન્દ્રિય’ નામનો છઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સાતમો

પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિય

પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પન્નરૂપીય’ ઇન્દ્રિયનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળ્યમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અરિષ્ટરૂપ પ્રતિચ્છાયા—

જેની આંખમાં આંખમાં પડતાં પ્રતિબિમ્બરૂપ પૂતળીને વૈદ્ય બિલકુલ દેખે નહિ તેની ચિકિત્સા કરવાની ઇચ્છા કરવી ન જોઈએ. ૩

અંદ્રના તેજમાં, તડકામાં, દીવાના તેજમાં, જલમાં અને અરીસામાં જેની છાયા અંગોમાં નિકુત હોય તે પ્રેત જેવો જ છે. ૪

જે છાયા છિન્ન એટલે છેદેલી, ભિન્ન એટલે ભેદેલી, આકુલ એટલે અન્ય પ્રતિબિમ્બ સાથે, હીન એટલે ઓછી કે વળી અધિક હોય અને જે નષ્ટ એટલે દેખાયજ નહિ તેવી, તન્વી એટલે સૂક્ષ્મ, બે લાગમાં કપાયેલી, વિકૃત અને મસ્તક વગરની છે તે અને બીજી જે કેટલીક નિન્દિત પ્રતિચ્છાયાઓ છે તે સર્વ જો લક્ષ્યનિમિત્તે ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તો મરણોન્મુખ મતુષ્યોની સમજવી. ૫, ૬

જેની છાયા સંસ્થાન, પ્રમાણ વર્ણ અને પ્રભામાં વિપરીત થાય તે સ્વસ્થ હોવા છતાં મરણોન્મુખ જ છે. ૭

અરિષ્ટરૂપ છાયા—

સંસ્થાનને આકૃતિ જાણવું અને તે સુન્દર અને અસુન્દર છે. વળી માણસોનું પ્રમાણ ત્રણ ગતનું કહ્યું છે—મધ્ય, અદ્ય અને મહાન. ૮

દેહનાં પ્રમાણ અને આકૃતિ અનુસાર જલ-આદર્શ અને તડકામાં જે છાયા પડે તે પ્રતિચ્છાયા; અને વર્ણ તથા પ્રભાને આશ્રિત તે છાયા. ૯

પંચમહામૂતોની વિવિધ લક્ષણવાઝી છાયા—

પાંચ મહામૂતોની વિવિધ લક્ષણવાળી પાંચ છાયા છે.

તેમાં આકાશીય છાયા નિર્મલ, નીલ રંગની, સિન્ધ અને પ્રભાચુકત જેવી હોય છે. ૧૦

વર્ણી રક્ષ, શ્યામ અને ચરુણુ જે વાયવી છાયા છે તે પ્રભાહીન હોય છે; પણ આગ્નેયી એટલે અગ્નિજન્ય છાયા વિશુદ્ધપણે લાલ, દેહીપ્રમાન અને જોવી ગમે એવી હોય છે. ૧૧

આગ્લસી એટલે જલજન્ય છાયા શુદ્ધ વૈદ્ય મણિ જેવી વિમલ અને સારી પેઠે સિન્ધ માનેલ છે; અને પાર્થિવી એટલે પૃથિવીજન્ય રિધર, સિન્ધ, ધન, લીસી, શ્યામ અને શ્વેત હોય છે. ૧૨

આમાંથી વાયવી છાયા નિન્દિત છે અને ખાટીની ચાર સુખદાયક છે. પણ વાયવી વિનાશ કરનારી કે મહા કલેશ દેનારી હોય છે. ૧૩

પ્રમાથિત શુભાશુભત્વ—

સર્વ પ્રભા તેજજન્ય છે અને તે સાત જાતની માનેલ છે— લાલ, પીળી, ઘોળી, ઈંટોડી, લીલી, પાંડુર અને કાળી. ૧૪

તેઓમાંથી જેઓ વિકસનારી, સિન્ધ અને વિપુલ હોય છે તેઓ શુભ હોય છે અને રક્ષ, મલિન અને ટૂંકી અશુભનો ઉદય કરનારી છે. ૧૫

છાયા અને પ્રમાણે મેદ—

છાયા વર્ણને ઢાંકી દે છે પણ પ્રભા વર્ણની પ્રકાશક છે. છાયા નજીકથી દેખાય ત્યારે પ્રભા દૂરથી પ્રકાશી છે. ૧૬

છાયા વગરનો કે પ્રભા વગરનો કોઈ નથી. પણ છાયાના અને પ્રભાના ભેદો, માણસોનાં શુભ કે અશુભની ઉત્પત્તિ પાકકળે જણાવે છે. ૧૭

મરણોન્મુલ પુરુષનાં કેટલાંક લક્ષણો—

જેને આંખોમાં પીળાશ, મુખ ભરેલું, શંખોમાં ક્ષીણમાસતા, સંત્રાસ અને અંગોની ઉણ્ણતા હોય તેને તજવો જોઈએ. ૧૮

પથારીમાંથી ઝેડા કરતાં જે પુરુષ વારંવાર મૂત્ત્ર પામે અને વારંવાર અબઝાટ કરતો હોય તો તે સાત દિવસ મુઠી જીવતો નથી. ૧૯

જેના અધોગામી અને ઉર્ધ્વગામી વાધિઓ પરસ્પર મળેલા હોય અને ગ્રહણી દોષયુક્ત હોય તો તે ધણું કરીને અરઘો મહિનો પણ જીવતો નથી. ૨૦

રોગથી રૂંધાયેલા, દુખળા થઈ ગયેલા અને અસ્થ આહાર કરનાર જેને બહુ મૂત્ર અને મળ થાય તેને તજ દેવો જોઈએ. ૨૧

દુખળો હોવા છતાં જે રોગી, અગાઉ ખાતો હતો તેથી વધારે ખાય અને મૂત્ર તથા મળ અસ્થ હોય તો જેવો ગ્રેત હોય તેવો જ તે છે. ૨૨

જે પુરુષ ઇષ્ટ રસવાળું અને શુભસંપન્ન પથ્ય અન્ન ખાય છે છતાં પણ બલ અને વર્ણમાં હંમેશ ક્ષીણ થતો જાય તો તે જીવતો નથી. ૨૩

જે અસ્ફુટ અવાજે બોલે છે, ખૂબ હાંફે છે અને જેને પાતળો મળ થાય છે તે બલહીન, તરસથી પીડાયેલો અને સૂકાઈ ગયેલાં મુખવાળો જીવતો નથી. ૨૪

જે ટૂંકા શ્વાસ લે છે અને જે વાંકીચૂંકી એટલા કરે છે તેને આત્રેય પુનર્વસુએ મરેલો જ કહ્યો છે. ૨૫

જેનો ઉઘો શ્વાસ ચાલતો હોય અને ક્ષીણ વર્ણ-બલ અને આહારવાળો જે પુરુષ કક્કરી ઘેરાઈ જાય છે તે જીવતો નથી. ૨૬

જેના ડાળા બહાર નીકળી ગયા હોય અને મન્યાઓ સતત કંચતી હોય તેવો તે બલહીન, તૃપાપીડિત અને સૂકાઈ ગયેલ મુખવાળો જીવતો નથી. ૨૭

જેના ગાલ ભરેલા હોય અને તાવ તથા ઉત્તરસ ભયંકર હોય, શ્વળ નીકળતું હોય અને જે અન્નનો દોષ કરતો હોય તેના ઉપર ચિકિત્સા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૮

જેની બન્ને ભમરો નખી ગઈ છે અને જીલ કાંટાથી વ્યાપ્ત થઈ છે એવો ફરી ગયેલ મસ્તક-જીલ અને મુખવાળો પુરુષ જેવો ગ્રેત હોય તેવો જ છે. ૨૯

વિકૃતિને લઈ જે શિશ્વ અતિશય ઊંડું ઊતરી જાય અને વૃષણો બહુ બહાર આવે અથવા એનાથી વિપરીત થાય તો તે પ્રેતલક્ષણ છે. ૩૦

જેનું માંસ ક્ષીણ થયું હોય અને ચામડી હાડકાં ઉપર જ દેખાતી હોય એવા ક્ષીણ થઈ ગયેલા અને ખાતો ન હોય તેવા પુરુષનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય એક મહિનો હોઈ શકે. ૩૧

તે બાળકમાં ઉપસાંહારને શ્લોક—

અરિષ્ટનાં લક્ષણ જાળનાર આયુર્વેદવિદ્ કહેવાય છે—

અરિષ્ટ કહેવાતું આ અનેક લક્ષણો જાણી જનાર કુશળ મનુષ્ય ‘આયુર્વેદવિદ્ એટલે આયુર્વેદ જાણનાર’ એવું ખીરુદ મેળવે છે. ૩૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિય’ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

અવાકશિરસીય ઇન્દ્રિય

આવાકશિરસીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અવાકશિરસીય ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળકમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

પ્રતિબિમ્બનું અરિષ્ટ—

જે પ્રાણીના શરીરનું પ્રતિબિમ્બ ઊંધા માથાવાળું, વાંકું ચૂંકું અથવા મસ્તક વિનાનું હોય તેની ચિકિત્સા કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૩

પાંપળ અને વત્સને આગ્રિત અરિષ્ટ—

જે પ્રાણીની પાંપણો ચોટી ગઈ હોય અને દષ્ટિ પણ રાંકાઈ ગઈ હોય તેને ધીર વૈલે ઔષધ આપવું નહિ. ૪

શોષ પામતા જે મનુષ્યનાં સૂજેલાં પોપચાં પરસ્પર મળતાં ન હોય અને બન્ને આંખો ચીપડાથી લીપાઈ જાય તો જેવો પ્રેત હોય તેવો જ તે છે. ૫

કેશને આગ્રિત અરિષ્ટ—

બન્ને ભમરમાં કે મસ્તકમાં, અગાઉ નહિ થયેલ, કાઠિએ કર્યા ન હોય તેવા અને સ્પષ્ટ ઘણા સેંથા અને ભમરીઓ જોઈને મરણ ભાખવું. ૬

આ લક્ષણથી રોગી પુરુષો ત્રણ દિવસ જીવે છે અને નીરોગીઓનું છ રાત્રિ-એ પરમ આયુષ્ય કહેવાય છે. ૭

નીરોગી કે રોગી જે પુરુષને બળપૂર્વક ખેંચીને ઉખેડેલા કેશની ખચર પડતી નથી તે છ રાત્ર વટાવતો નથી. ૮

જેના તેલરહિત કેશો તેલ નાખ્યું હોય એવા દેખાય છે તેને ક્ષીણ આયુષ્યવાળો જાણીને ધીર વૈલે તજી દેવો જોઈએ. ૯

નાકને આગ્રિત અરિષ્ટ—

જેની નાકની દાંડી ફૂગળી થાય છે, પહોળી થાય છે અને જે ન સૂએલી છતાં સૂજી ગયેલી જેવી લાગે છે તેને જાણકારે તજવો જોઈએ. ૧૦

જેની નાસિકા અતિશય બહાર નીકળેલી હોય અને જેની બહુ ઊંડી ઉતરી ગયેલી હોય, વાંકી હોય કે એકદમ સૂકી હોય તે જીવતો નથી. ૧૧

ઓષ્ઠને આગ્રિત અરિષ્ટ—

વિકૃતિને લઈ જેના મુખ, બન્ને કાન અને બન્ને હોઠ સફેદ, ઘટાડી, અતિલાલ કે નીલ રંગનાં હોય તે રોગથી કેમેય મૂકાતો નથી. ૧૨

દાંતને આગ્રિત અરિષ્ટ—

વિકૃતિને લઈ જેના દાંત હાડકાં જેવા ધોળા, ધોળાં ટપકાંવાળા અને મેલરૂપી કાદવથી ઢંકાયેલા હોય

તે માણસ તે રોગને છોડીને આરોગ્ય ભોગવતો નથી. ૧૩

જીનને આશ્રિત અરિષ્ટ—

સ્તામ્બ, ચેતનરહિત, ભારે, કાંઠાથી ખૂબ વ્યાસ, ઈંટોડી રંગની, સૂઝી સજેલી કે બહાર નીકળી પડેલી પ્રેતજિહ્વા છે. ૧૪

શ્વાસને આશ્રિત અરિષ્ટ—

જે પુરુષને લાંબો શ્વાસ કાઢીને ટૂંકો શ્વાસ લીધા પછી અંધારાં આવે છે તેને ક્ષીણ આયુષ્યવાળો નહીંને ધીર વૈદે તણ દેવો. ૧૫

મરણોન્મુલ્લ પુત્રવનાં લક્ષણો—

આયુષ્યનો ક્ષય થતાં હાથ, પગ, મન્યા અને તાળવું અતિ દર્ડાં, કંઠણ કે કોમલ પણ થાય છે. ૧૬

ઘૂંટણ સાથે ઘૂંટણ ભટકાવતો અને પગો ઉછાળીને પાડતો જે રોગી મુખને વારંવાર આમતેમ ફેરવે છે તે જીવતો નથી. ૧૭

દાંતો વડે નખના અગ્રભાગ કાપતો, નખો વડે કંથ તોડતો અને કાષ્ઠથી ભૂમિને ખેતરતો રોગી રોગથી છૂટતો નથી. ૧૮

મેઠેથી રોતો કે હસતો જે રોગી જગતાં છતાં દાંતકચેડિયાં કરે અને જો દુઃખ જાણી શકતો નથી તો તે રોગથી મૂકતો નથી. ૧૯

વારંવાર હસતો, વારંવાર અરાડા પાડતો અને વારંવાર આંખનાકંઠનનાં છિદ્રોને સ્પર્શ કરતો જે રોગી શય્યામાં પગ પછડે છે તે જીવતો નથી. ૨૦

પૂર્વે ભેળા થયેલા જે ભાવોથી રોગી પરમ પ્રીતિ પામતો તે જ ભાવોથી આનંદ ન પામનાર, ક્ષીણ થતા જતા રોગીનું મરણુ ભાખવું. ૨૧

મરણોન્મુખ રોગીની ડોક મસ્તક ધારણ કરતી નથી; પીઠ પોતાના બારને ધારણ કરતી નથી અને જડખાં મુખમાં રહેલા પિંડને ધારણ કરતાં નથી. ૨૨

મુમુર્ષુ પુરુષને જ્વરસંતાપ, તરસ, મૂર્ચ્છા, નિર્બળતા અને સાંધાઓનો ત્રુટારો એકદમ થાય છે. ૨૩

લેપજ્વરથી સંતાપ પામેલા જે રોગીના વદનથી પ્રાતઃકાળમાં પુષ્કળ પરસેવો છૂટે તેનું જીવતર દુર્લભ છે. ૨૪

પ્રાણીના આયુષ્યનો અંત થતાં આકાર ગળામાં જતો નથી, જીભ ગળામાં પેસી જાય છે અને બળ ક્ષીણ થાય છે. ૨૫

જેના લઘાટથી સારી પેટે પરસેવો ઝરે છે અને જેનાં બન્ધન છૂટી ગયાં છે એવો આસન્નમરણુ રોગી કળાઈઓને ધીરે ધીરે હજારોને માથું નાખી દે છે. ૨૬

પૂર્વોક્ત લક્ષણોના જ્ઞાનરૂં ફઝ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

સુદ્ધિમાન વૈદે મુમુર્ષુ પુરુષોમાં આ લક્ષણો ધ્યાન-પૂર્વકે જોવાં જોઈએ; કારણ કે કેટલાંક લક્ષણો ક્ષણવારમાં થઈને ચાલ્યાં જાય છે. માટે એક પણ લક્ષણ અહીં અક્ષણ નથી. ૨૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં ‘અવાકુ ચિરસીય ઇન્દ્રિય’ નામક આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

અધ્યાય નવમો

યસ્મદ્વ્યાવનિમિત્તીય ઇન્દ્રિય

વચ્ચદ્વાવનિમિત્તીય ઇન્દ્રિયનો લપ્કમ—

‘હવે અહીંથી ‘યસ્મદ્વ્યાવનિમિત્તીય’ ઇન્દ્રિયનું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

કેટલોક અરિષ્ટો—

જેનાં નેત્રો ઈંટોડી રંગનાં, દષ્ટિરહિત અને લીલાં હોય તેને થયેલો વ્યાધિ જાણકારે અંત કરનારો જાણવો. ૩

જે સંસારહિત, મુક્ત મોંવાળો અને ઘણા રોગોથી ઘેરાયેલો હોય તેને આયુષ્યહીન જાણીને ધીર વૈદ્યે તથા દેવો જોઈએ. ૪

જેની સિરાઓ લીલી અને રોમછિદ્રો બંધ હોય તે ખાટા રસને ઇચ્છતો પુરુષ પિત્તથી મરણ પામે છે. ૫

રાજ્યક્ષણનાં અરિષ્ટો—

જેના શરીરના અન્તભાગ એટલે હાય-પગ વગેરે શોભાવાળા હોય અને શરીર મુકાચે જતું હોય તથા બળ ક્ષીણ થતું જતું હોય તેને રાજ્યક્ષમા મારી નાખે છે. ૬

શોષરોગીને ખભાનો સંતાપ, હેઠકી, લોહીની ઊલટી, અનાહ અને પાશ્વશ્લ અન્તકર બને છે. ૭

બલ અને માંસનો ક્ષય થતાં ચિકિત્સાને અયોગ્ય પુરુષો—

વાતવ્યાધિવાળો, અપરમારરોગી, કુષ્ઠરોગી, શોફરોગી, ઉદરરોગી, ગુલ્મરોગી, મધુમેહવાળો અને રાજ્યક્ષમાવાળો જે પુરુષ છે—તે બધા બલ અને માંસનો ક્ષય થતાં ચિકિત્સાયોગ્ય રહેતા નથી. તેમજ વૈદ્યે બીજાં વિકારોમાં પણ ઉક્ત રોગીઓને તજવા જોઈએ. ૮, ૯

આનાહવાઝાનાં અરિષ્ટો—

વિરેચનથી જેનો આનાહ દૂર કર્યો છે તેવો પુરુષ તે પછી તરસ્યો થાય અને વિરેચન થઈ ગયા છતાં ફરીને વાયુથી પેટ ફૂલે તો જેવો પ્રેત હોય તેવો જ તે છે. ૧૦

જે પેય પો ન શકે તે જીવતો નથી—

કાળું મુખ અને છાતીની શુષ્કતાને લઈ જે પુરુષ પીવાનું પી શકતો નથી તે જીવતો નથી. ૧૧

બીજાં અરિષ્ટ લક્ષણો—

સ્વરની દુર્બળતા, બલ અને વર્ણની હાનિ તથા અનુચિત રૂપમાં રોગની વૃદ્ધિ જોઈને મરણ લાખવું. ૧૨

બુધ્ધિમાન વૈદ્યે ઊર્ધ્વશ્વાસવાળા, ઊષ્માહીન, શ્ણથી પીડાતા વંક્ષણવાળા અને કયાંય સુખ ન પામતા રોગીને તથા દેવો. ૧૩

પોતાનું મરણ આવી પહોંચ્યું છે એમ નિશ્ચિત સ્વરે બોલનાર તથા ન હોય તેવો શબ્દ સાંભળનાર રોગીને દૂરથી તજવો. ૧૪

જે દુઃખળા પુરુષને રોગ એકદમ છોડી દે છે તેનું જીવતર જોખમમાં આવેલું આત્મેય માને છે. ૧૫

હવે જો તેનાં સળાવહાલાં પ્રણામપુરઃસર પ્રાર્થના કરે તો 'તેણે માંસરસ સાથે ખાવું' એમ કહેવું પણ એને વિશોધન આપવું નહિ. ૧૫

માંસરસથી અને બીજા બહુ જાતના રસોથી જો તેને એક માંસમાં સારો ફાયદો ન દેખાય તો તેનું જીવતર દુર્લભ છે. ૧૭

જેનાં થૂંક-મઝ અને વીર્ય પાણીમાં ઢૂંચે તે જીવતો નથી—

જેનાં બળબળ, મળ અને વીર્ય પાણીમાં ડૂબી જાય તેના આયુષ્યનો અન્ત આવ્યો છે એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે. ૧૮

જેના બળખામાં બહુ પ્રકારના વર્ણ છુટા છુટા દેખાય અને પાણીમાં નાખતાં તે ડૂબી જાય તો તે જીવવાયોગ્ય નથી. ૧૯

શંખક શિરોરોગ ત્રણ રાતમાં મારી નાખે છે—

જેનું ઊભાને અનુસરનારું પિત્ત શંખ દેશમાં પહોંચી ધટ થઈ જાય છે તે શંખક નામનો રોગ ત્રણ રાતમાં જીવિતને હણે છે. ૨૦

બીજાં અરિષ્ટો—

જેના મોઢામાંથી ફીણુયુક્ત લોહી વારંવાર નીકળે અને શ્ણથી જેનું ઉદર પીડાય તેવી જાતનો રોગી તજવાયોગ્ય છે. ૨૧

જે રોગીને બલ અને માંસનો તીવ્ર ક્ષય, રોગની વૃદ્ધિ અને અરુચિ દેખાય તે ત્રણ પખવાડિયાં જીવતો નથી. ૨૨

અરિષ્ટો સંપૂર્ણપણે જાગી લેવાં જોઈએ—

તે આત્મમાં ઉપસંહારના એ શ્લોક—

મનુષ્યોતું મરણ આવી પહોંચતાં આ લક્ષણો થાય છે, તેમજ એ અને એવી જાતનાં બીજાં લક્ષણો પણ અરામર નેવાં નોંધાં. ૨૩

તે બધાં લક્ષણો જુદા જુદા રાગીઓમાં દેખાય છે પણ તે બધાં એકજ મુખ્યું મનુષ્યમાં ચતાં નથી. તેથી તે બધાં સંપૂર્ણપણે જાણી લેવાં નોંધાં. ૨૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘યસ્યસ્થાપ-નિમિત્તીય ઇન્દ્રિય’ નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૯

અધ્યાય દશમો

સઘોમરણીય ઇન્દ્રિય

સઘોમરણીય ઇન્દ્રિયનો લપકમ—

“હવે અહીંથી ‘સઘોમરણીય ઇન્દ્રિય’નું બ્યાખ્યાન કરશું.” આ આત્મમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

મરણોન્મુલ્લનાં લક્ષણો—

હે અગ્નિવેશ! તરતમાં પ્રાણ છોડનાર મનુષ્યનાં લક્ષણો હું જુદાં જુદાં કહીશ, જે લક્ષણોથી યુક્ત રાગી જીવતો નથી. ૩

હૃદયમાં રહેલી, સારી પેટે વધેલી અને ભયંકર વાતાધીલા, તરસથી ઘેરાયેલા રાગીની જિંદગી તરત જ હરી લે છે. ૪

શરીરમાં વિચરતો વાયુ પિંડીઓને શિથિલ કરીને તથા નાસિકાને વાંકી કરીને તરત જીવતરને હરી લે છે. ૫

જેની ભમરો સ્થાનથી ખસી ગઈ હોય અને ભયંકર અન્તર્દહ થાય તો હેડગી કરનાર રાગ તેના જીવતરને તરત હરી લે છે. ૬

ક્ષીણ થયેલ શોષિત અને માંસવાળા જેની અને મન્યા સમ હોય તો ખેંચીને ઊર્ધ્વગતિએ ફરતો વાયુ તરત જીવતરને હરી લે છે. ૭

ગુદા અને નાભિની વચ્ચે એકદમ જતો વાયુ દ્વચ્છા રાગીના વંક્ષણો પકડીને તરત જિંદગી હરી લે છે. ૮

સ્તબ્ધ અને દ્રોણ આખવાળા રાગીની પાંસળીઓના અગ્રભાગને ખેંચીને અને છાતીને જકડીને વાયુ તરત જિંદગી હરી લે છે. ૯

હૃદય અને ગુદા-અન્તે પકડીને, બલવાન વાયુ નખાળતું તો વિશેષે કરીને જીવતર તરત હરી લે છે. ૧૦

વંક્ષણ અને ગુદા બન્નેને પકડીને, પ્રાણીને શ્વાસ ઉત્પન્ન કરતો બલવાન વાયુ તરત જીવન હરી લે છે. ૧૧

નાભિ, મૂત્ર, અસ્તિશીર્ષ, મળ અને શક્તને વાઢયુક્ત કરતો વાયુ તરત જીવન હરી લે છે. ૧૨

જેના વંક્ષણોમાં વાતશક્તિથી ચારે બાજુ ફાટ થાય, ગાડો પાતળો થાય અને તૃષા હોય તો તે તરત પ્રાણ છોડે છે. ૧૩

અહીં જેનું આખું શરીર વાયુથી બ્યાપ્ત થયું હોય, મળ પાતળો થયો હોય અને તૃષા હોય તો તે તરત પ્રાણ તજે. ૧૪

જે દેહધારીનું શરીર વાતશોષથી સૂજી ગયું હોય, મળ પાતળો થયો હોય અને તૃષા હોય તો તે તરત પ્રાણ તજે. ૧૫

જેને આભારાયથી ઊઠેલી વાઢ હોય, મળ પાતળો હોય અને તૃષા હોય તે તરત પ્રાણ તજે છે. ૧૬

જેને પકવાશયથી ઉત્પન્ન થયેલી વાઢ હોય, તૃષા અને તીવ્ર ગુદાહ હોય તે તરત પ્રાણ તજે. ૧૭

પકવાશયનો આશ્રય કરી, સંજાનો નાશ કરી અને ગળામાં ઘુઘુરે અવાજ ઉત્પન્ન કરી વાયુ તરત જીવન હરી છે. ૧૮

કાઠવ ચોપડ્યા જેવા દાંત, લોટ ઊડ્યા જેવું મુખ અને અગે પરસેવાના રેલા-એ તરતમાં મદ્યુને ઘરણુ થનારનું લક્ષણ છે. ૧૯

તૃપ્તા-શ્વાસ-શિરોરોગ-મૂર્ચ્છા-દુર્બળતા-રૂઝન એટલે ગળાંથી અવ્યક્ત શબ્દ અને પાતળા ઝાઝ થયેલ રોગી તરતમાં પ્રાણુ તજે છે. ૨૦

આ લક્ષણો જાળવાયું નહીં—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

જે મનુષ્ય આ લક્ષણોને સારી રીતે જાણે છે તે મૃત્યુધર્મીઓનાં જીવિત અને મરણને પણ જાણી જાય છે. ૨૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘સદ્ગોમરણીય ઇન્દ્રિય’ નામક દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૦

અધ્યાય અગીયારમો

અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય

અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિયનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧૨

એક વર્ષની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો—

સ્વલ્પ અગ્નિવાળો, એકાગ્રતારહિત, વિકૃત છાયાવાળો, સદા દુઃખપૂર્ણ મનવાળો અને જેને ક્યાંય એન ન પડે તે એક વર્ષની અંદર પરલોકે પ્રયાણુ કરે છે. ૩

જેનું વિધિપૂર્વક આપેલું બલિ કાગડા વગેરે ખાતા નથી તે વર્ષની અંદર પરલોકે જઈને શ્રાદ્ધના પિંડ ખાય છે. ૪

સાતર્થિઓની સમીપ રહેલા અરુન્ધતીના તારાને જે દેખતો નથી તે પ્રાણી વર્ષને અન્તે મરણરૂપી અધિકારને જીએ છે. ૫

વિકૃતિને લઈ જે શાલા પુષ્ટિ અને ધન અકારણ

પ્રાપ્ત કરે અથવા એનાથી ભ્રષ્ટ થાય તો તેનું જીવન વર્ષના અન્ત સુધી હોય. ૬

છ માસની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો—

છ મહિનામાં મરી જનારનાં ઇન્દ્રિય-શીલ-સ્મૃતિ-ત્યાગ-ચુદ્ધિ અને બળ-એ છ યે અકારણુ જતાં રહે છે. ૭

અપૂર્વ ધમનીઓનું અતિશય શોભાયુક્ત બળુ જેના લલાટમાં દેખાય તે છ મહિના જીવતો નથી. ૮

ચન્દ્ર જેવી વાંકી રેખાઓથી જેનું લલાટ ભરાઈ જાય તેનાં આયુષ્યનો છ મહિને અન્ત લાખવો. ૯

એક માસની અંદર મરી જનાર પુરુષનાં લક્ષણો—

જેને મત મનુષ્યની માફક શરીરે કંપ, મૂર્ચ્છા, હલચલ અને વચન થાય તે એક મહિના જીવતો નથી. ૧૦

જેનાં વીર્ય-મૂત્ર અને મળ પાણીમાં ડૂબી જાય તે સ્વજનનો દ્રેષ કરનારો મૃત્યુરૂપી પાણીમાં એક મહિનામાં ડૂબી જાય છે. ૧૧

ધડ વિના જેના હાથપગ અને મુખ બન્ને વિશેષ કરીને સૂકાઈ જાય અથવા સૂજી જાય તે એક માસ જીવતો નથી ૧૨

કેટલાંક અરિષ્ટો—

જેનાં લલાટ, મસ્તક કે અસ્તિ ઉપર બીજનાં ચંદ્ર જેવી વાંકી નીલ રંગની રેખા પ્રકાશતી હોય તે જીવવા યોગ્ય નથી. ૧૩

જેનાં અંગ ઉપર પરવાળાંની ગોળી જેવી મસૂરિકાઓ ઉત્પન્ન થઈને તરત નાશ પામે તે રોગી થોડા વખતમાં વિનાશ પામે છે. ૧૪

જેને ગરદનમાં મદર્ન જેવી બલવાન પીડા, જીભનો સોજો અને ચુદા-મુખ તથા ગળાનો પાક થાય તેને પાકી ગયેલો એટલે આસજમરણુ જાણવો. ૧૫

અતિશય સંભ્રમ, અતિશય અગ્રહાટ અને અતિ

ભયંકર હાડકાંના ત્રુટારો-એ ત્રણે, કાળપાશથી ઘેરાયેલા રોગીને થાય છે. ૧૬

કાળથી ઘેરાયેલો નિર્મળ પુરુષ, ખેલાન થઈને કેશ ખેંચી કાઢે છે અને નીરોગીની માફક અતિશય આહાર લે છે. ૧૭

ઊર્ધ્વગામી અને મટકારહિત આંખવાળો કાળથી આંધળો થયેલો રોગી આંગળીઓ અને હાથને આંખો પાસે રાખીને તેઓને શોધે છે અને વિરમય પામે છે. ૧૮

ખેલાન બનતો, ક્ષણપ્રેરિત તે પથારીમાંથી, આસન-માંથી, અંગમાંથી, લાંકણમાંથી અથવા બીંતમાંથી પણ ન હોય તેવું કંઈક શોધે છે. ૧૯

ખેલાન બનીને જે પુરુષ હસવાનું ન હોય છતાં હસે, બન્ને હોહને ચાટે તથા પગ-ચાથ અને ઉચ્છ્વાસ ઠંડાં પડી ગયાં હોય તે જીવતો નથી. ૨૦

મહામોહથી આત્મહાસિત મનવાળો રોગી પાસે ઊભેલાં સગાંને કે બીજાં મનુષ્યને બોલાવીને તેને જોતાં છતાં પણ દેખતો નથી. ૨૧

છુદ્ધિમાન વૈદ્યે શરીરમાં આકાશાદિ જૂતોતો અયોગ એટલે વિષય ગ્રહણ ન કરવો તે અને અતિયોગ એટલે ન હોય તેવા વિષય ગ્રહણ કરવો તે એક સાથે જોઈને ઔષધ આપવું ન જોઈએ. ૨૨

રોગીની અતિશય શક્તિ અને મનનાં બળનો ક્ષય થવાથી આત્મા દેહનામક ઘરને જલદી છોડી દે છે. ૨૩

પ્રણેા ક્ષીણ થતાં વર્ણુ, સ્વર, અગ્નિબલ, વાણી, ઇન્દ્રિય અને મનનું બળ ક્ષીણ થાય છે; અને નિદ્રા સતત આવે છે અથવા સ્નાન આવતી નથી. ૨૪

જેઓ વૈદ્ય ઔષધ-પાન-અન્ન-ગુરુ અને મિત્રના દ્વેષ કરનાર છે તે સર્વેયને યમરાજને વધ થયેલા જાણવા. ૨૫

એઓમાં દોગ વધે છે અને ઔષધ નિષ્ફળ નીવડે છે. એઓનાં અન્ન ખાવાં નહિ અને પાણીને પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. ૨૬

ગુણવાળા સ્તુત્પાદ પણ ક્ષીણ બાલુચ્ચવાળામાં વ્યર્થ છે—

સાધક ગુણોથી યુક્ત, એકંકા મળેલા લિપિગાદિ ચારે પાદ ક્ષીણ આયુષ્યવાળા રોગીમાં વ્યર્થ છે કારણ કે સમવાયિ કારણ દ્રવ્ય એટલે આયુષ્ય વિના ગુણનો ઉદય એટલે આરોગ્ય થતું નથી. ૨૭

જાણુચ્ચની પરીક્ષાનો પ્રદંશા—

નીરોગી અને રોગીના આયુષ્યની વૈદ્યે પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે આયુષ્યના નાનનું બહુ કળ આયુષ્ય જાણનારમાં રહેલું છે. ૨૮

અરિષ્ટનું લક્ષણ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ચિકિત્સાના માર્ગને વટાવી ગયેલા અને આખા દેહમાં વ્યાપ્ત થયેલા દોષો જે ચિહ્ન કરે છે તેને અરિષ્ટ કહેવામાં આવે છે. ૨૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રમેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા સાત્ત્વમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ‘અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય’ નામક અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩૦

અધ્યાય ખારમો

ગોમયચૂર્ણથી ઇન્દ્રિય

ગોમયચૂર્ણથી ઇન્દ્રિયનો લપકમ—

“હવે અહીંથી ‘ગોમયચૂર્ણથી ઇન્દ્રિય’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યું છે. ૧,૨

एक मासमां सरनारतां लक्षणो—

જેના માથામાં જાણુના જૂઠા જેવી સ્તિષ્ઠ દોતરી ઉત્પન્ન થાય અને ખરે, તેવું જીવન એક માસ પૂર્વે ન છે. ૩

વિકૃતિને લઈ દીક્ષા ખલાવાળો જે, પગ ઢસેડતો હોય તેમ દોડે તે મનુષ્ય આ લોકમાં લાંબો વખત વસતો નથી. ૪

અર્ધ માસમાં મરનારનાં લક્ષણો—

નાહીને વિલેપન કરેલ જે પુરુષનાં બધાં ગાત્રો ભીનાં હોવા છતાં પ્રથમ છાતી એકદમ સૂકાઈ જાય તો તે અરવો મહિનો જીવતો નથી. ૫

ઔષધ તથા આહાર વિષયજી અરિષ્ટ—

જે રોગીને ઉદ્દેશીને વૈદ્ય પ્રયત્ન કરતાં છતાં ઔષધનો પ્રયોગ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી, તેનું જીવતર દુર્લભ છે. ૬

સારી રીતે જાણેલું, ઘણી વાર સિદ્ધ થયેલું અને વિધિપૂર્વક પ્રયોજેલું ઔષધ જેના ઉપર સફળ થતું નથી તેની ચિકિત્સા નથી. ૭

વૈદ્યે સારી રીતે કલ્પેલા આહારનો ઉપયોગ કરતાં છતાં જેને તેનું ફળ મળતું નથી તેનું જીવતર દુર્લભ છે. ૮

મરણોન્મુલના દૂતો—

હવે દૂતાધિકારમાં મુમૂર્ષુઓનાં લક્ષણ કહેશું; જે જોઈને ડાહ્યા વૈદ્યે અચકાયા વગર ચિકિત્સાની ના પાડવી જોઈએ. ૯

પોતાના કેશ છૂટા હોય, પોતે નગ્ન હોય, રોતો હોય અથવા અપવિત્ર હોય ત્યારે આવેલા દૂતને દેખીને વૈદ્યે મરણુ લાખવું. ૧૦

વૈદ્ય સૂતા હોય, કાપતા હોય અથવા કંઈ ફાડતા હોય ત્યારે જે દૂતો આવે છે તેઓના ધણીની ચિકિત્સા કરવા વૈદ્યે જવું ન જોઈએ. ૧૧.

વૈદ્ય જ્યારે અગ્નિમાં હોમ કરતા હોય તેમજ પિતૃઓને પિંડ આપતા હોય ત્યારે જે દૂતો આવે છે તેઓ મૃત્યુસૂચક બની મરણુ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

વૈદ્ય જ્યારે અશુભ બાબતો કહેતા હોય અથવા તો વિચારતા હોય ત્યારે જે દૂતો આવે તે મુમૂર્ષુ મનુષ્યના સમજવા. ૧૩

વૈદ્ય જ્યારે મરેલાં-મળેલાં કે વિનાશ પામેલાં અને ખીજાં અશુભ કારણોમાં લાગેલા હોય અથવા ખોસતા હોય ત્યારે આવેલા દૂતો મુમૂર્ષુઓના જાણવા. ૧૪

વિકારના સમાન ગુણવાળા દેશ અથવા કાળમાં દૂતને આવેલો જોઈને વૈદ્યે તે રોગીના ઉપચાર કરવા નહિ. ૧૫

દીન-ખીધેલી-દોડતી-ત્રાસ પામેલી-મગ્નિત અને પાપાચારી સ્ત્રીને, ત્રણ જણાને, વિરૂપ અને પંઢ દૂતોને મુમૂર્ષુઓના દૂત જાણવા. ૧૬

છિન્ન અંગવાળા, ચિહ્નધારી, રોગી અને ભયંકર કામ કરનાર દૂતને જોઈ વૈદ્યે જવું ન જોઈએ. ૧૭

ગર્દભ કે ઊંટ જોડેલા રથમાં ખેસીને રોગીને માટે આવેલા દૂતને દેખી વૈદ્યે રોગીનો પરાભવ જાણવો. ૧૮

વૈદ્યનાં પ્રથમ દર્શને પરાગ-ભૂસું-માંસ-હાડકાં-કેશ-ફંવાડાં-નખ-દાંત-સાવરણી-સાંભેલું-સૂપડું-પગરખાંથી છૂકું પડેલું આમડું-માંસ-જાડકું-ફેતરાં-અંગારો-ઢેકું કે કાંકરા-એઓનો સ્પર્શ કરતા દૂતો રોગીની મુમૂર્ષતા સૂચવે છે. ૧૯, ૨૦

જ્યારે દૂત રોગી સંબંધી વાક્ય કહેતા હોય ત્યારે વૈદ્યે જો અપશુકન જુએ તો તેની પાછળ વૈદ્યે જવું ન જોઈએ. ૨૧

તે જ પ્રમાણે દૂતના વચન પહેલાં સર્વ આજીઆજી બોલાયેલાં વાક્યો સાંભળ્યા પછી અથવા તો વચન સમયે અથવા દૂતના વચનને સાંભળવાના સમયમાં બચસની-મરેલું-ધરેણું-ભાંગી ગયેલ વસ્તુ-મરેલાનું બળી ગયેલ કે વિનાશ પામેલ વસ્તુ જુએ અથવા તે વસ્તુઓ વિષેના શબ્દો સાંભળે, તોખો કે તોત્ર રસ ચાખે, શવ જેવી અતિશય દુર્ગંધ સૂંધે, બહુ કંઠણ વસ્તુને સ્પર્શ કરે અથવા જે ખીજું અશુભ હોય તે અનુભવે તો દૂતોનું બોલવું સાંભળીને ધીર વૈદ્યે મરણુ લાખવું. ૨૨, ૨૪

આતુરના ઘરમાં જતાં વૈદ્યને યતાં અપશુકનો—

આ પ્રમાણે મુમૂર્ષુઓના આ આખો દ્વાધિકાર કહેલ છે.

હવે માર્ગમાં યનારાં તથા રોગીના કુળમાં યનારાં અર્ચિસુચક નિમિત્તો કહીશ. ૨૫

છીંક-પોકાર-ટોસ વાગવી અને પડી જવું તથા રડારડ-મારમારી-નકાર-નિન્દા, વસ્ત્ર-પાઘડી-પછેડી-છત્રી અને પગરખાં સબંધી વ્યસન એટલે કાટી જવું વગેરે, અને મરેલાં કે છિન્ન અંગવાળાંનું દર્શન, ચૈત્ય-ધન્ય અને પતાકા તથા ભરેલાં પાત્રોનું પડવું, મરેલાના કે અનિષ્ટના સમાચાર, રાખ કે ધૂળથી ખરડાવું, બિલાડી-કૂતરું કે સર્પ આગ ઊતરે, પ્રકાશિત એટલે સૂર્ય તરફની કે દક્ષિણ દિશા તરફ દૂર પશુપક્ષીઓના અવાજ, પલંગ-ખેડક અને વાહનને ચત્તાં દેખવાં-આમ આ બધાંને બુદ્ધિમાન પુરુષો અશુભ કહે છે. ૨૬-૩૦

માર્ગમાં અને રોગીના ઘરમાં આ બધું જોનાર અને સાંભળનાર વિદ્વાન વૈદ્યે તે રોગીને ઘેર જવું ન જોઈએ. ૩૧

મુમૂર્ષુના ઘરની અવસ્થા—

આ પ્રમાણે વૈદ્યથી તિરસ્કાર પામેલ, માર્ગમાંનાં ઉત્પાતસૂચક નિમિત્તો કહ્યાં; મુમૂર્ષુઓના ઘરની આ અવસ્થાને પણ ઉત્પાતસૂચક જાણવી. ૩૨

પ્રવેશ સમયે ભરેલા કુલ, અગ્નિ, માટી, બીજ, ફળ, ઘી, બળદ, કાઠાણ, રત્ન, અન્ન અને દેવતાઓને બહાર નીકળતાં જુએ; ૩૩

વળી વૈદ્ય મુમૂર્ષુના ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં, અગ્નિથી ભરેલાં પાત્ર ભાંગેલાં કે જ્વાલારહિત જુએ; ૩૪

મુમૂર્ષુના ઘરનાં માણસો ભાંગીભૂટી ગયેલાં, બળેલાં, ખડિત, ઘસાર્ધ ગયેલાં અને પાતળાં વાસણો વાપરતાં હોય; ૩૫

જેવું સૂવું, પહેરવું, વાહન, ચાલવું, ખાવું અને અવાજ અમંગળ સંભળાય તેની ચિકિત્સા નથી. ૩૬

સગાંવહાણાં જેવું સૂવું, પહેરવું, વાહન અથવા બીજો ઉપરકર મૃત મનુષ્ય જેવો કરે તો તે પ્રેત જ છે. ૩૭

જેવું અન્ન અતિશય વિકૃત થઈ જાય અને પવન-રહિત સ્થાનમાં બળતણુયુક્ત હોવા છતાં અગ્નિ ફરી જ જાય તેની ચિકિત્સા નથી. ૩૮

જે રોગીના ઘરમાં વાસણો અતિશય ભાંગે કે પડે તેવું ઉવિત દુર્લભ છે. ૩૯

બાર અઘ્યાયમાં કહેલ અરિષ્ટ લક્ષણોનું પર્યાયમાં કથન—

એ બાળતમાં શ્લોકો છ કે—

મુમૂર્ષુ મનુષ્યોનાં જીવનનો અન્ત કરનાર જે લક્ષણ બાર અઘ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક કહી દેખાડ્યું તે હવે બીજા પર્યાયથી સંક્ષિપ્તમાં કહેશું; કારણ કે બીજા શબ્દોમાં કહેવું તે અર્થને વિશેષ સમજાવી શકે છે. ૪૦, ૪૧

તે જ અધિકરણમાં અગાઉ જે કહ્યું છે તેને નિરંકુશ ફરીથી કહેવાનો આ પ્રયત્ન નથી. ૪૨

શરીરમાં છેવટનો સમય રહેતા, વિનાશ માટે તૈયાર થયેલા, પહેલા દેહોમાંથી બીજા દેહોમાં જવાને ઇચ્છતા, વહાલા પ્રાણોને તજવા ઇચ્છતા, ગમતા ધરને છોડી દેવા માગતા અને શરીરનાં યન્ત્રો ભાંગી જ જવાથી મરણરૂપી અધિકારમાં પ્રવેશ કરવા જતા શરીરધારીઓના વિનાશ માટે અહીં જે લક્ષણો તથા જે જુદી જુદી અવસ્થાઓ થાય છે તેઓને ઉદ્દેશ પ્રમાણે શાસ્ત્રાનુસાર હું કહીશ. ૪૩, ૪૫

પ્રાણો સંતાપ પામે છે, ઓળખ અટકી જાય છે, અંગોમાંથી બળ જતું રહે છે અને હઝનચક્રન બંધ પડે છે; ૪૬

ધન્દ્રિયો વિનાશ પામે છે, ચેતના સૂની બને છે, મન ઉત્સુક થાય છે અને ચિત્તમાં ભય પેસે છે; ૪૭

સ્મૃતિ અને મેધા તેને તણ દે છે, લગ્નન અને લક્ષ્મી દૂર જાય છે, પાપજનિત રોગો આપી રહે છે અને ઓઝસ તથા તેજ નાશ પામે છે; ૪૮

શીઘ્ર અતિશય બદલાઈ જાય છે અને ઇચ્છા પરિવર્તન પામે છે, પ્રતિબિમ્બ વિકૃત થાય છે અને છાયા વિકૃતિ પામે છે; ૪૯

વીર્ય પોતાનાં સ્થાનથી બ્રષ્ટ થાય છે, વાયુ વિપરીત માર્ગે વિચરે છે, માંસ ક્ષય પામે છે અને લોહી પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ૫૦

બાળમાત્રા લેપ થાય છે અને સાંધા છૂટા પડી જાય છે, ગન્ધ વિકૃતિ પામે છે તથા વર્ણ અને સ્વરમાં ફેર પડી જાય છે; ૫૧

ઔષધો ઇચ્છા પ્રમાણે મળી આવતાં નથી અને જે મળી આવે છે તેની શક્તિ સિદ્ધ થતી નથી; ૫૬

જીદી જીદી પ્રકૃતિના અને વિષવિષ ઔષધોથી સાધ્ય કરે નિકરો બળ અને ઓજસનો નાશ કરીને એકદમ આક્રમણ કરે છે. ૫૭

ચિકિત્સા કરતાં શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગન્ધ, હલનચલન અને મનનું ચિન્તન અશુભ જ ઉત્પન્ન કરે છે; ૫૮

ભયંકર સ્વપ્નો દેખાય છે, દુરાત્માપણું થાય છે, નોકરો પ્રતિકૂલ થાય છે અને પ્રેમ જેવી આકૃતિવાળો કહેવાય છે; ૫૯

પ્રકૃતિ અતિશય ક્ષીણ થાય છે અને વિકૃતિ વધી જાય છે તથા સંપૂર્ણ ઉત્પાતસૂચક ભયંકર અરિષ્ટ જોવામાં આવે છે. ૬૦

આ પ્રમાણે મુમુર્ષુ મનુષ્યોને આ લક્ષણો થાય છે જે ઉદ્દેશ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અનુસાર કહેલ છે. ૬૧

વૈદ્યે જાણતાં છતાં રોગીનું મરણ ક્યાં ચ ન કહેવું જોઈએ—

અહીં કહેલાં મરણનાં ચિહ્નો જોતાં છતાં પણ વિદ્વાન વૈદ્ય આવી પહોંચેલું મરણ પૂછ્યા વગર કહેવું નહિ. ૬૨

અને પૂછ્યા છતાં પણ ત્યાં ન કહેવું જ્યાં રોગીને હાનિ કરે અથવા બીજા કોઈને દુઃખ થાય. ૬૩

કુશળ વૈદ્યે જેનાં વિનાશનાં લક્ષણો જુએ તેનું મરણ ન કહેતાં તેની ચિકિત્સા કરવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ નહિ. ૬૪

મરણસૂચક ચિહ્નોથી વિપરીત ચિહ્ન જોનાર વૈદ્ય દૂતોથી, રસ્તાના અને રોગીના ઘરના ઓચિંતા ઉત્પન્ન થનાર ભાવોથી અને રોગીના આચાર-રીત તથા ઈષ્ટ દ્રવ્યની સંપત્તિનાં લક્ષણોથી, આવનાર આરોગ્ય ચોક્કસ જણાવવું. ૬૫-૬૬

પ્રશસ્ત દૂતનું લક્ષણ—

સારા આચારવાળા, હર્ષયુક્ત, ખોડખાંપણ વિનાના, યશસ્વી, શ્વેત વસ્ત્રવાળા, મુંડા વગરના, જટા વગરના, રોગીની સમાન ભૂતિ-વેશ અને ક્રિયાવાળા, જાંટ કે ગર્દભના વાહનમાં નહિ બેઠેલાં દૂત સન્ધ્યા સમય સિવાય, ગ્રહો અશુભ ન હોય ત્યારે, દારુણ નક્ષત્રો ન હોય ત્યારે, હિત્ર નક્ષત્રો ન હોય ત્યારે, દ્રુવ નક્ષત્રોમાં ચોથ, નોમ અને ચૌદશ એ રિક્તા તિથિ વિના, મધ્યાહ્ન, મધરાત, ધરતીકંપ અને ગ્રહણ વિના, અશુભ દેશ વિના, અશુભ ઉત્પાતસૂચક લક્ષણો વિના અને વ્યાકુલ થયા વિના આવેલા દૂતને વૈદ્ય પ્રશસ્ત સમજવો. ૬૭-૭૦

પ્રશસ્ત શક્તિનો—

હાડી, ચોખા, દિન, વૃષભ, રાત્ર, રત્ન. ભરેલો કુંભ, શ્વેત અશ્વ, ઇન્દ્રધનુ, પતાકા, ફળ, અળતો, જોળામાં બેઠેલ હિરતાં છોકરા છોકરી, બાંધેલું શ્રેષ્ઠ પશુ, ખોદેલી માટી, પ્રભવવિત અગ્નિ, લાકુ, શ્વેત પુષ્પો, ચન્દન, મનમતામાં અન્નપાન, માણસોથી ભરેલું ગાડું, ચન્દન, મનમતામાં અન્નપાન, માણસોથી ભરેલું ગાડું, વાહડાં સહિત ગાય, વછેરા સહિત ઘોડી અને બાળક સહિત સ્ત્રી, જીવંજીવક, સિદ્ધાર્થ, સારસ, પ્રિયવાદી, હંસ, શતપત્ર, ચાપ, મોર, માછલું, બકરું, હાથીદાંત, શંખ, પ્રિયંગુ, ઘી, સાથીઓ, અરાસો, ઘોળા સરસવ કે ગોરાચનનું દર્શન, સુવાસયુક્ત ગન્ધ, સારી રીતે શ્વેત વર્ણ, મધુર રસ, પશુ, પક્ષી કે મનુષ્યની વખાણવા-લાયક શુભ વાણી, છત્રી, ધન અને પતાકાઓનું જોયું કરવું, સ્તોત્રપાઠ, ભેરી, મૃદંગ અને શંખના શબ્દ, પુષ્પાહવા અવાજ, વેદ ભણવાના અવાજ, સુખદાયક

ખોળામાં ખેઠેલ ઉછરતાં છોકરા-છોકરી, બાંધેલું શ્રેષ્ઠ પશુ, ખોદેલી માટી, પ્રત્નવિત અગ્નિ, લાહુ, શ્વેત પુષ્પો, ચન્દન, મનગમતાં અન્નપાન, માણસોથી ભરેલું ગાડું, વાજાં સહિત ગાય, વજેરા સહિત ઘેડી અને બાળક સહિત સ્ત્રી, છવંછવક, સિદ્ધાર્થ, સારસ, પ્રિયવાદી, હંસ, શતપત્ર, ચાપ, મોર, માછલું, બકરું, હાથીદાંત, શંખ, પ્રિયંશુ, ઘી, સાથીઓ, અરાસો, ધોળા સરસવ કે ગોરોચનનું દર્શન, સુવાસયુક્ત ગન્ધ, સારી રીતે શ્વેત વર્ણ, મધુર રસ, પશુ-પક્ષી કે મનુષ્યની વખાણવા-લાયક શુભ વાણી, છત્રી-ધ્વજ અને પતાકાઓનું ઊંચું કરવું, સ્તોત્રપાઠ, ભેરી-મૃદંગ અને શંખના શબ્દ, પુણ્યાહંના અવાજ, વેદ ભણવાના અવાજ, સુખદાયક અનુકૂળ વાયુ-આ બધાંના માર્ગમાં કે રોગીના ઘરમાં પ્રવેશ સમયે શુકન થાય તો તેઓને આરોગ્યનું લક્ષણ બાણીનું. ૭૧-૭૮૩

આતુરના ઘરનો પ્રશસ્ત બવસ્થા—

રોગી સહિત ઘરમાં રહેનારાં માણસો મંગલ આત્મારથી યુક્ત, શ્રદ્ધાવાળાં, અનુકૂળ અને પુષ્કળ દ્રવ્યના સંગ્રહવાળાં હોય, ધન-ઐશ્વર્ય અને સુખની પ્રાપ્તિ, સુખેથી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવવી, યોગ્ય દ્રવ્યોની યોજના અને સિદ્ધિ જ થવી;

આતુરનાં પ્રશસ્ત સ્વપ્નો—

સ્વપ્નમાં ઘર-મહેલ-પર્વત-હાથી-બળદ અને ઘોડા પર પુરુષોનું સહનું, ચંદ્ર-સૂર્ય-અગ્નિ અને દિગ્ગાય અને દૂધ લઈ આવતા મનુષ્યોનું સ્વપ્નમાં દર્શન, સ્વપ્નમાં દરિયા તરી જવા, વૃદ્ધિ થવી, સંકટમાંથી નીકળી જવું, સ્વપ્નસત્ત થયેલા દેવતાઓ અને પિતૃઓ

સાથે લાપણુ, શ્વેત વસ્ત્રોનું અને નિર્મલ ધરાનું દર્શન, માંસ-માછલાં-ઝેર-અપવિત્ર-વસ્તુ છત્ર અને અરીસાની પ્રાપ્તિ અને સ્વપ્નમાં ધોળાં ફૂલોનું દર્શન શુભ છે, તથા ઘોડા-બળદ કે રથથી જવું, ઇશાન ખૂણા તરફ જવું, રોવું, પડીને ઊઠવું. અને શત્રુઓનું મર્દન એ શુભ છે. ૭૮૩-૮૬

આરોગ્યનું લક્ષણ—

સાત્તિક લક્ષણો થવાં, વૈધ અને દિગ્ને તરફ ભક્તિ, રોગનું સાધ્યપણું અને ઉદાસીનતાનો અભાવ-એ આરોગ્યનું લક્ષણ છે. ૮૭

શુભ લક્ષણવાળો પુરુષ આરોગ્યથી ઘણું બળ, લાંબું આયુષ્ય અને ઘણું સુખ તથા ઇષ્ટ ભાવો પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૮

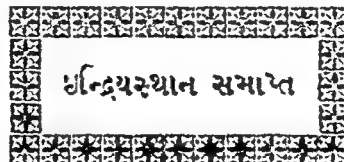
અધ્યાયાર્વસંપ્રદ—

તે બાબતમાં ઉપસહારના બે શ્લોકો—

દ્વત, સ્વપ્ન, રોગી, ઉત્પાત, યુક્તિ અને સિદ્ધિને આશ્રયે રહેલ મરણનું અને આરોગ્યનું લક્ષણ આ 'ગોમયચૂર્ણીય' અધ્યાયમાં કહી દેખાડયું. ૮૯

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષય સત્ય સ્વરૂપમાં કહી દેખાડ્યો છે; વિદ્વાન વૈદે તેનું સતત ધ્યાન રાખવું જોઈએ; કારણ કે તે પ્રમાણે કરવાથી સફળ ચિકિત્સા કરનાર તે સિદ્ધિ અમર યશ અને પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં 'ગોમયચૂર્ણીય ઇન્દ્રિય' નામક આરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૨

ઈન્દ્રિયસ્થાન સમાપ્ત

ચરક સંહિતા.

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

અભ્યાસલક્ષીય રસાયનપાઠ

અભ્યાસલક્ષીય રસાયનપાઠનો સ્વરૂપ—

“હવે અહીંથી ‘અભ્યાસલક્ષીય’ રસાયનપાઠનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

મેષજ શબ્દના અર્થો—

ચિકિત્સિત, વ્યાધિહર, પથ્ય, સાધન, ઔષધ, પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રશમન, પ્રકૃતિસ્થાપન અને હિત—એ ઔષધનાં નામ બાળુવાં. ૩

મેષજના મેદો—

એ ઔષધ એ પ્રકારનાં છે. કેટલાંએક સ્વસ્થને બળ આપનારાં અને બીજાં રોગીના રોગોને મટાડનારાં છે. ૪

અમેષજના મેદો—

અનૌષધ પણ એ પ્રકારનાં છે. એક બાધન અને બીજાં સાનુબાધન. ૪૬

મેષજનું બે પ્રકારનું લક્ષણ—

જે ઔષધ સ્વસ્થ પુરુષનાં બળને વધારે છે તે પ્રાયઃ વૃદ્ધ અને રસાયન તરીકે ઓળખાય છે; અને બીજી જાતનું ઔષધ પ્રાયઃ રોગને મટાડનારું ગણાય છે. અહીં કહેલો ‘પ્રાયઃ’ શબ્દ વિશેષ દેખાડવા પૂરતો જ છે. બાકી બન્ને પ્રકારનાં ઔષધો બન્ને પ્રકારનાં કાર્ય કરનારાં છે. ૫,૬

રસાયનના સેવનના ગુણો—

રસાયનના સેવનથી પુરુષ દીર્ઘ આયુષ્ય, સ્મૃતિ, મેધા, આરોગ્ય, યુવાવસ્થા, પ્રભા, વર્ણ, સ્વરની શ્રેષ્ઠતા, દેહ તથા ધન્દિયોતું ઉત્કૃષ્ટ બળ, વચનસિદ્ધિ, લોકવંદ્યતા, તથા ક્રાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬

રસાયનનું લક્ષણ—

પ્રશસ્ત રસાદિકની પ્રાપ્તિના ઉપાયને રસાયન કહેવામાં આવે છે. ૮

વાજીકરણનાં લક્ષણ અને ગુણો—

જે સંતતિની પરંપરાનો વિસ્તાર કરે છે, જેનાથી પુરુષ જ પ્રહર્ષ થાય છે, જેનાથી અશ્વની પેઠે અત્યંત બળવાન થઈને અટક્યા વિના સ્ત્રીગમન કરી શકાય છે, જેનાથી સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય થવાય છે, જેનાથી પુષ્ટ થવાય છે, જેનાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ગર્ભજનક અક્ષય વીર્ય જણાય છે, જેનાથી અનેક શાખાઓ વાળા વૃક્ષની પેઠે તથા મોટા દેવાલયની પેઠે ઘણી પ્રજાવાળો મનુષ્ય લોકમાં માન્ય અને પૂજ્ય થાય છે. જેનાથી આ લોકમાં અને યુદ્ધ પછી સંતાનમૂલક અનંતતા, યશ, લક્ષ્ણ, બળ તથા પુષ્ટિને મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે તે ઔષધને વાજીકરણ કહેવામાં આવે છે. ૯-૧૨

આ પ્રમાણે સ્વસ્થતા બળને વધારનારાં એ પ્રકારનાં ઔષધો કહ્યાં; અને જે વ્યાધિનો નાશ કરનારાં છે તે તો ચિકિત્સા પ્રકરણમાં કહેવાશે. ૧૩

ચિકિત્સાનો અર્થ—

વિકારોનો ઉપાય કહેવો એટલું જ ચિકિત્સાનું પ્રયોજન છે એટલે રસાયનવિધાન તથા વાજકરણ પણ આગળ કહેવાશે. ૧૪

અમેષજનું લક્ષણ—

જે ઔષધથી વિપરીત હોય તે અનોષધ કહેવાય છે, તેનું સેવન કરવું નહિ. હવે જે ઔષધ સેવવાયોગ્ય છે તે કહું છું. ૧૫

રસાયનનો વે પ્રકારનો પ્રયોગ—

ઋષિઓએ રસાયનોનો એ પ્રકારનો પ્રયોગ કહ્યો છે. એક કુટીપ્રાવેશિક તથા બીજો વાતાતપિક. ૧૬

કુટીપ્રાવેશિકનો વિધિ—

પ્રથમ કુટીપ્રાવેશિકનો વિધિ કહેવામાં આવે છે. ન્યાં રાગ-વૈદ્ય-બ્રાહ્મણ તથા પવિત્ર અચરણવાળા સન્નિવૃત્ત પુરુષોનો ભયરહિત તથા પ્રશસ્ત નિવાસ હોય તથા ન્યાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનો પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા નગરમાં પૂર્વ કે ઉત્તર દિશામાં શુભ ભૂમિ ઉપર કુટી બનાવવી. તે પૂરેપૂરા વિસ્તાર તથા ઊંચાઈવાળી તથા એકની અંદર એક એમ ત્રણ ગર્ભવાળી, નાનાં બારીબારણાંવાળી, જાડી ભીંતવાળી, સર્વ ઋતુમાં સુખકર, પ્રકાશપૂર્ણ, મનને આનંદ આપનારી, જેમાં અશુભ શબ્દાદિકનો પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવી. સ્ત્રીરહિત, ઉપયોગી સઘળાં સાધન સહિત તથા જેમાં વૈદ્ય-ઔષધ અને બ્રાહ્મણ હમેશાં તૈયાર છે એવી હોવી જોઈએ. ૧૭-૨૦

ઉત્તરાયણમાં શુભ તિથિ-નક્ષત્ર-મુહૂર્ત તથા કરણથી યુક્ત એવા યુક્ત પક્ષમાં, જેણે વમન કરાવ્યું છે તેવા, શ્રદ્ધાયુક્ત, એકાગ્ર મનવાળા મનુષ્યે, ધૈર્ય તથા સ્મૃતિના બળથી માનસદોષોને છતીને, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે

ચિન્તતાની ભાવનાવાળા તેણે પ્રથમ દેવ તથા બ્રાહ્મણની પૂજા કરીને દેવ-ગાય તથા બ્રાહ્મણોને પ્રદક્ષિણા કરીને તે કુટીમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૧-૨૩

રસાયનપ્રયોગ પહેલાં કૌષ્ઠશોધન કરવું જોઈએ—

તે કુટીમાં સંશોધન ઔષધોથી શુદ્ધ થઈને પુનઃ સુખશ્વ અને શક્તિવાળો થાય ત્યારે જ રસાયનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ; તેથી પ્રથમ હું સંશોધન ઔષધ કહું છું. ૨૪

રસાયનની ઇચ્છવાળા મનુષ્યે પ્રથમ સ્નેહનક્રિયા તથા સ્વેદનક્રિયા કરીને હરડેનું ચૂર્ણ, સિંધાલૂણ, આમળાં, ગોળ, વજ, વાવડિંગ, હળદર, પીપર તથા સૂદ-એનું ઊનાં પાણીથી પાન કરવું.

આ પ્રમાણે કરવાથી જેનું શરીર શુદ્ધ થયું છે તથા જેણે પેષાદિનો ક્રમ કર્યો છે એવા તેણે ત્રણ રાત્રિ, પાંચ કે સાત દિવસ અથવા જૂનો મગ સાફ થતાં સુધી ઘીની સાથે યવનું ભોજન કરાવવું. ૨૫-૨૭

દરદીનો કાઠો શુદ્ધ થયે છે એવું જાણીને વય, પ્રકૃતિ તથા સાત્ત્વને જાણનાર વૈદ્યે જેને જે યોગ્ય હોય તેને તેવાં રસાયનનો પ્રયોગ કરાવવો. ૨૮

હરદેના ગુણો—

હરડેને પાંચ રસવાળી, ઉષ્ણવીર્ય, લવણ રસ વિનાની, કદવાણુ કરનારી, દોષોનું અનુજોમન કરનારી, લઘુ, દીપન, પાચન, આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરનારી, ધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વયઃસ્થાપક, સર્વ રોગનું શમન કરનારી તથા શુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય તથા બળને આપનારી જાણુરી. ૨૯,૩૦

કુષ્ઠ, શુદ્ધ, ઉદવર્ત, શોષ, પાંકુરોગ, મદ, અર્શ, અહણીરોગ, જીર્ણ વિપમન્નર, હૃદયરોગ, શિરોરોગ, અતિસાર, અરુચિ, ઉધરસ, પ્રમેહ, આનાહ, પ્લીહા, નવો ઉદરરોગ, ક્ષ્ધ પડવો, સ્વરભંગ, વિવર્ણતા, કમળો, કૃમિ, સોજા, તમકશ્વાસ, વમન, નપુંસકતા, ગાત્રની શિથિલતા, વિવિધ પ્રકારનો સ્ત્રોતોનો અવરોધ, હૃદય તથા ઘટ્ટીનો પ્રલેપ અને સ્મૃતિ તથા શુદ્ધિનો અંશ-એ સર્વને હરડે શીઘ્ર જીતે છે. ૩૧-૩૪

હરેહેતું સેવન ન કરવા લાયક પુરુષો—

અજીર્ણ રોગવાળા, રૂક્ષ ભોજન કરનારા, સ્ત્રી-મલ તથા વિષથી દુર્ગંધ થયેલા હોય તથા જેઓ ક્ષુધા-તૃષ્ણા કે ગરમીથી પીડાતા હોય તેમણે હરહેતું સેવન કરવું નહિ. ૩૫

લામઝાંના ગુણો—

હરેડેનાં જે ગુણકર્મ કહ્યાં છે તે આમળાંનાં પણ જાણવાં; પરંતુ વીર્ય વિપરીત એટલે શીતવીર્ય જાણવું. ૩૬

વૈષ્ણવ આ રીતનાં કર્મોથી હરહે તથા આમળાંના ગર્ભને અમૃત સમાન જાણવા. ૩૭

મેષઙ્ગ્રહણને વિધિ—

પર્વતોમાં ઐશ્રવે હિમાલય એ ઔષધોનાં ઉત્તમોત્તમ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માટે તેમાં ઊગેલાં, ઋતુસર ઉત્પન્ન થયેલાં, રસ તથા વીર્યથી પરિપૂર્ણ, સૂર્ય-પવન-છાયા અને જળથી સંપન્ન થયેલાં, આધેલાં-અગડેલાં-ફાટી ગયેલાં કે સડેલ ન હોય તેવાં ફળો, ફળ પાકવાને સમયે, વિધિ પ્રમાણે એકઠાં કરવાં. તે ફળોનો પ્રયોગ તથા ઉત્તમ કર્મ હવે હું કહીશ. ૩૮-૪૦

પહેલું બ્રાહ્મરસાયન—

પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂળનાં દરેક દ્રવ્ય ૪૦ તોલા, હરહે એક હજાર નંગ, નવાં આમળાં ત્રણ હજાર નંગ. ૪૧

શાલપર્ણી, ઊભી ભોરીંગણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, બેઠી ભોરીંગણી તથા પાંચમાં ગોખરુ એ વિદારિગંધાદિ ગણ જાણવી. ૪૨

ખીલી, અરણી, અરડૂસો, શીવણ, પાટલા, સાટોડી, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, બલા, એરડો, જીવક, ઋષભક, મેદા, શતાવરી, દાભડો, શેરડી, દર્ભ, કાશ તથા શાળનાં મૂળ—એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂળોના ઉપર કલા પ્રમાણે ભાગો લેવા, અને તે બધું દશગુણ પાણીમાં પકાવવું. જ્યારે દશમા ભાગતું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને વસ્ત્રથી ગાળી લેવું; તથા તે બધી હરહે અને આમળાં પણ

લઈ લેવાં. તેના ઠળીઆ કાઢી, ખાંડવાનાં સાધનથી ખાંડીને કવાથમાં નાખવાં અને તેમાં નીચે પ્રમાણેનાં ચૂર્ણો મેળવવાં. ખડખાહી, પીપર, શંખાવલી, કેવડીમોથ, વાવડિંગ, ચંદન, અગર, જેઠીમધ, હળદર, વજ, સુરંગી, નાની એલચી તથા ત્રણ દરેક સોળ તોલા, ખાંડેલી સાકર ૪૪૦૦ તોલા, તલ ૫૧૨ તોલા, ઘી ૭૬૮ તોલા; એ બધું ત્રાંખાના કલાઈ કરેલા પાત્રમાં મંદ અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે દાઢી ન જતાં ચાટવા જેવું થાય ત્યારે નીચે ઉતારવું. ઠંડું પડે ત્યારે તેમાં મધ મેળવવું. મધનું પ્રમાણ ઘી તથા તેલથી અર્ધું જાણવું. તે બધું મેળવીને ઘીથી રીઠા પાત્રમાં રાખવું. દરરોજ સવારનાં તેનો માત્રા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. જે માત્રા એક, વખતના આહારને પણ પચવામાં ઉપરોધ ન કરે તેટલી માત્રા જાણવી. પચી ગયા પછી દૂધની સાથે સાડી ચોખાતું ભોજન કરવું. ૪૩-૫૩

વૈખાનસ, વાલખિદ્ય તથા અન્ય તપસ્વીઓ આ રસાયનનું પ્રાશન કરીને દીર્ઘાયુષી થયા હતા. ૫૪

તેઓએ જીર્ણ શરીરને છોડીને, નવું તરુણ વય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તન્દ્રા-થાક-શ્વાસ તથા રોગરહિત, નિશ્ચિત મનવાળા, મેધા-સ્મૃતિ અને બળથી યુક્ત એવા એ તપોધનોએ અત્યંત નિષ્ઠાથી દીર્ઘકાળ પર્યંત બ્રહ્મતપ અને બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કર્યું હતું. ૫૫, ૫૬

દીર્ઘ આયુષ્યની હ્રસ્વજાળાએ આ બ્રાહ્મરસાયનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ; કારણ કે આના સેવનથી તે દીર્ઘ આયુષ્ય, નવી અવસ્થા તથા હૃષ્ટ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૭

(આ પ્રમાણે બ્રાહ્મરસાયન થયું)

બીજું બ્રાહ્મરસાયન—

પૂર્વોક્ત ગુણવાળાં એક હજાર આમળાંને ઢોકળાં પકાવવાની રીતે દૂધની વરાળથી સારી રીતે બાફીને, છાયામાં સૂકાવી, ફળિયાં કાઢીને ચૂર્ણ કરવું. તેને એક હજાર આમળાંના રસની ભાવના દઈ, તેમાં શાલપર્ણી, સાટોડી, ખરખોડી, ગંગેટી, બ્રહ્મસુવર્ચલા, ખડખાહી, શતાવરી, શંખાવલી, પીપર, વજ, વાવડિંગ, કૌંચાં, ગળો, ચંદન, અગર, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, નીલોત્પલ, કમળ, માલતી, સુવતી

અને અમેલી-એનું અષ્ટમાંશ ચૂર્ણ મેળવીને, નાગખલાના ૪૦૦૦ તોલા રસની લાવના દઈ, જ્યામાં સૂકાવી, બમણા ઘીથી કે મધ તથા ઘીથી નરમ ગોળ જેવું કરીને, સ્વચ્છ-મજ્જૂત અને ઘીથી રીઠા ઘડામાં ભરી, અથર્વવેદ બળુનાર બ્રાહ્મણ દ્વારા જેને રક્ષાવિધિ કરવામાં આવ્યો છે એવા તે ઘડાને એક પક્ષ પર્થન્ત રાખના હગલા નીચે જમીનમાં દાટવો. પંદર દિવસ પછી બહાર કઢીને, તેમાં અષ્ટમાંશ સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, પ્રવાહ તથા લોહની ભસ્મો મેળવીને, અગ્નિખલનો વિચાર કરીને, તેના અર્ધાં તોલાથી વધારતાં પૂર્વોક્ત વિધિ અનુસાર દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં પ્રયોગ કરવો; અને પચી ગયા પછી દૂધની સાથે ઘી સહિત સાડી ચોખ્ખાનો ઉપયોગ કરવો. આ પ્રમાણે કરનાર પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, ૫૮

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

મહર્ષિઓથી સેવાયેલું આ બ્રાહ્મરસાયન છે. આનો પ્રયોગ કરવાથી મનુષ્ય નીરોગ, દીર્ઘાયુષી, મહાબલવાળો, પ્રજાને પ્રિય, સફળ મનોરથવાળો તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય સમાન દાનિતવાળો થાય છે. સાંભળેલું યાદ રાખી શકે છે અને તેનું ઋષિ જેવું મન થાય છે. લોહ જેવો મજ્જૂત અને વાયુ સમાન બલિષ્ઠ થાય છે અને તેના શરીરમાં વિપ, અવિપ બની જાય છે. ૫૯-૬૧

(આ પ્રમાણે બીજું બ્રાહ્મરસાયન થયું.)

વ્યવસ્થાવાલેહ—

ખીલી, અરણી, ટેંટું, શીવણ, પાટલા, બક્ષા, શાલપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, સાપપર્ણી, પીપર, ગોખરુ, ઊભી અને એડી ભોરીંગણી, કાકાશીંગી, ભોંયઆંબલી, દ્રાખ, ખરખોડી, પુષ્કરમૂળ, અગર, હરડે, ગળો, ઋદ્ધિ, છવક, ઋષભક, કચૂરો, મોચ, સાટોડી, મેદા, નાની એલચી, ચંદન, કાળું કમળ, વિદારીકંદ, અરડૂસાનાં મૂળ, કાકાલી અને શીંગરોડી-એ દરેક ૪ તોલા તથા ૫૦૦ આમળાં-એ બધું એકત્ર કરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકવવું. એ અર્ધાં ઔષધોનો રસ પાણીમાં આવી જાય અર્થાત્ ચતુર્ધાંશ રોપ રહે ત્યારે તે ક્વાથ અને આમળાં જુદાં જુદાં કઢી લેવાં. હળિયા કાઢી લાધા પછી, આમળાંને ૪૮ તોલા ઘી તથા તેલમાં

ભૂંજવાં. ૨૦૦ તોલા નિર્મળ સાકર મેળવીને વૈદ્યે સારી રીતે ચાટણુ જેવું બનાવવું. તૈયાર થઈને ટુંડું થાય પછી તેમાં ૨૪ તોલા મધ મેળવવું; ૧૬ તોલા વંશોત્તન-૮ તોલા પીપર તથા તજ, એલચી, તેજપત્ર અને નાગકેશર એ ચારે મળીને ૪ તોલા મેળવવાં. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપાશ નામનું રસાયન કહ્યું. તે વિશેષે કરીને કાસ-શ્વાસને દૂર કરે છે અને ક્ષીણ, ઉરક્ષિતવાળા, વૃદ્ધ તથા બાળકાનાં અંગોની વૃદ્ધિ કરે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરક્ષય, ઉરોરોગ, હૃદ્રોગ, વાતરકત, તૃષા તથા મૂત્ર અને વીર્યના દોષોને પણ દૂર કરે છે. આની એટલી માત્રા યોજવી કે જે ભોજનનો ઉપરોધ ન કરે. આના પ્રયોગથી અત્યન્ત વૃદ્ધ વ્યવસ્થાપિ યુવાન થયા હતા. ૬૨-૭૨

કુટીપ્રવેશ નિધિ વડે આ રસાયનના પ્રયોગથી મનુષ્ય મેધા, સ્મૃતિ, કાન્તિ, આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, ઇન્દ્રિયોનું બલ, સ્ત્રીઓને વિષે અત્યન્ત પ્રહર્ષ, અગ્નિની વૃદ્ધિ, વર્ણની નિર્મલતા અને પવનની અનુલોમતા પ્રાપ્ત કરે છે; તથા વૃદ્ધાવસ્થાએ કરેલાં સર્વ વિરૂપોને તરૂને નવા યૌવનનાં સર્વ રૂપ ધારણ કરે છે. ૭૩, ૭૪

(આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપાશ કહ્યો.)

બાયલકરસાયન—

ખાખરાની છલમાં ત્રીંટી, માટીનો લેપ કરી, અડાયાંના અગ્નિમાં બાફેલાં તથા હળિયા કાઢેલાં આમળાં-હરડ, આમળાં-બહેડાં, હરડે-બહેડાં, કે આમળાં-હરડે-બહેડાં કુલ ૪૦૦૦ તોલા, ખાંડણીમાં ખાંડીને, તેમાં દહીં-ઘી-મધ-તલતુ ચૂર્ણ-તેલ તથા સાકર મેળવીને, અન્નનો આહાર કર્યા વિના, પૂર્વોક્ત વિધિથી બક્ષણ કરવું. પ્રયોગને અંતે યવાગૂ (પેયા) છત્યાદિ કમથી મૂળ સ્થિતિ પર આવવું. ઘીથી અભ્યંગ તથા યવના લોટથી ઉદ્ધર્વન કાવું. અગ્નિનું બળ જોઈને એ વખત સુધી આ રસાયનનો પ્રયોગ વધારવો. પ્રત્યેક વખતના ભોજનમાં ચૂપ કે દૂધની સાથે ઘી સહિત સાડી ચોખ્ખા લેવા. તે પછી જે રોગે આરોગ્ય જગવાય તે પ્રમાણે વિદાર કરવો, ઇશ્મિજ ખોરાક લેવો. આ પ્રયોગથી ઋષિઓએ પુનર્યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું, વિહારરહિત સેંકડો વર્ષ સુધી જીવ્યા તથા

શરીર-શુદ્ધિ-ઘનિદ્ર્ય અને બલક્રી યુક્ત થઈ ને અત્યંત નિદ્રાથી તપશ્ચર્યા કરી. ૭૫

(આ પ્રમાણે ચતુર્થ આમલક રસાયન થયું.)

હરીતક્યાદિ યોગ—

હરડે, આમળાં, બહેડાં અને પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂલના ક્વાથમાં પીપર, જેઠીમધ, મહુડાં, કાકોલી, ક્ષીર-કાકોલી, કૌંચાં, જીવક, ઝકપલક તથા ક્ષીરવિઘ્નરીના કલ્કથી યુક્ત, આકંગણું દૂધ જેમાં મેળવ્યું છે એવા ત્રિદારીકંદના સ્વરસ સાથે ૨૦૪૮ તોલા ઘૃત પકાવીને અગ્નિના બળ પ્રમાણે તેની માત્રાનો પ્રયોગ કરવો; તથા પચી ગયા પછી દૂધ તથા ઘીથી, ઉષ્ણોદક જેવું અનુપાન છે એવા, શાલ કે સાહીના ચોખાનું લક્ષણ કરનાર મનુષ્ય વ્યાધિ, પાપ તથા અભિચારના લપ્થથી રહિત થઈ અનુક્રમ એવાં શરીર-ઘનિદ્ર્ય-શુદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત કરીને, કાર્યમાત્રને સફળ કરતો, આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬

(આ પ્રમાણે પાંચમો હરડેનો પ્રયોગ કહ્યો.)

અપર હરીતક્યાદિ યોગ—

આમળાંના સ્વરસની સો ભાવના જેને આપી છે તથા જેમાં ચતુર્થાંશ લોહભસ્મ મેળવી છે એવાં આમળાંના ચૂર્ણને, હરડે, આમળાં, બહેડાં, હળદર, શાલિપર્ણી, બક્ષા, વાવડિંગ, ગળો, સૂંઠ, જેઠીમધ, પીપર અને સોમવલકથી પકાવેલા દૂધમાંથી બનાવેલા ઘી તથા મધ અને સાકર સાથે મેળવીને પૂર્વોક્ત વિધિથી દરરોજ સવારમાં એક તોલા ખાઈને સાંજે મગના યુષ કે દૂધની સાથે ઘીવળો શાલ કે સાહીને ભાત ખાવો. આના ત્રણ વર્ષના પ્રયોગથી જરૂરરહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, સાંભળેલું યાદ રહે છે, સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે, શરીરને વિષે વિષ અગ્નિ બની જાય છે. શરીર પથર જેવું દૃઢ થાય છે તથા મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રથી પરાલભ ન પામે તેવો થાય છે. ૭૭

રસાયનષ્ટેવનના ગુણો—

આ બાબતમાં શ્લોકો છે—

જેમ દેવતાઓને માટે અમૃત, સર્પોને માટે સુધા તેમ પૂર્વે મહર્ષિઓને માટે રસાયનવિધિ હતો. ૭૮

પૂર્વે મહર્ષિઓ રસાયનપદાયણ હોવાથી હનરે વર્ષો સુધી જરા, દુર્બલતા, રોગ કે મરણ પામતા ન હતા. ૭૯

જે મનુષ્ય વિધિ અનુસાર રસાયનનું સેવન કરે છે તે આ લોકમાં દીર્ઘ આયુષ્ય જ પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ દેવર્ષિઓથી પ્રાપ્ત કરાતી શુભગતિને પ્રાપ્ત કરે છે તથા અક્ષય બ્રહ્મને પણ મેળવે છે. ૮૦

પહેલા પાદના વિષયો—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

આ ‘અભયામલકીય’ નામના રસાયનપાદમાં સિદ્ધ રસાયનોના છ પ્રયોગો કહ્યા છે, જેના સેવનથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૮૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પમેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સારથાનમાં રસાયનના અધ્યાયમાં ‘અભયામલકીય’ નામનો પ્રથમ પાદ સંપૂર્ણ થયો.

રસાયનાધ્યાય પાદ બીજો

પ્રાણકામીય રસાયનપાદ

પ્રાણકામીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પ્રાણકામીય’ રસાયનપાદનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રસાયનવિધાનનું ક્રમ—

હે પ્રાણુની દૃઢબળાળા મનુષ્યો! દેવતાઓનું હિત કરનાર અમૃતના જેવું કહેવાતું આ રસાયનવિધાન તમે સાંભળો. આ અચિન્ત્ય તથા અદ્ભુત પ્રભાવવાળું, આયુષ્ય વધારનારું, આરોગ્ય આપનારું, અવરથાને સ્થિર રાખનારું, નિદ્રા-તન્દ્રા-શ્રમ-કલમ એટલે પ્રયાસ વિના થયેલા થાક-આળસ અને દુર્બળતાને દૂર કરનારું, વાત-પિત્ત તથા ક્ષેપી સમાનતા કરનારું, શરીરની દૃઢતા કરનારું, માંસની શિથિલતાને દૂર કરનારું, જઠરાગ્નિને

પ્રદીપ્ત કરનારું તથા પ્રભાવણું અને સ્વરને ઉત્તમ બનાવનારું છે. આના સેવનથી વ્યવન વગેરે મહર્ષિઓ ફરી જીવાની પામ્યા હતા તથા સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય થયા હતા; તથા દંત-સમાન અને સુવિભક્ત માંસવાળા, ભરેલાં અને મજબૂત શરીરવાળા, અત્યંત નિર્મળ બલ-વર્ણુ તથા ઇન્દ્રિયોવાળા, સર્વત્ર સફળ પરિક્રમવાળા તથા પરિશ્રમને સહન કરવાવાળા થયા હતા.

શરીરના દોષનાં કારણો દૂર કરીને રસાયનનો પ્રયોગ કરવો—

ખાટા-ખારા-તીખા-ક્ષાર-સક્રયેલાં શાક-માંસ-તલ-તલતું ચૂર્ણ તથા મિષ્ટાન્નતું ભોજન કરનારનાં, અંકુરિત નવાં શક ધાન્ય-શમી ધાન્ય-વિરુદ્ધ-અસાત્મ્ય-ક્ષ-ક્ષાર-અભિષ્યન્દી ભોજન કરનારનાં, કિસન-ભારે-સડેલાં તથા વાસી ભોજન કરનારનાં, વિષમ ભોજન કે ભોજન પર ભોજન કરનારનાં, દિવસે નિદ્રા-સ્ત્રો તથા મદ્યતું નિત્ય સેવન કરનારનાં, વિષમ કે અત્યંત વ્યાયામથી ખડખડી ગયેલા શરીરવાળાનાં, અત્યંત ભય-ક્રોધ-શોક-લોભ-મેહ કે મહેનત કરવાવાળાનાં, ગ્રામ્ય આહારને લીધે માંસ શિથિલ થઈ જાય છે, સાંધા ઢીલા પડે છે, રક્ત વિદ્યોધ થાય છે, મેદ બહુ પીગળે છે, મજબૂત હાડકાંઓમાં મળતી નથી, વીર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને ઓજસ ક્ષય પામે છે, આવો મનુષ્ય ગ્લાનિ પામે છે, વિવાદ પામે છે, નિદ્રા-તન્દ્રા તથા આળસથી યુક્ત તથા ઉત્સાહરહિત થાય છે અને હાંફે છે. શરીર તથા મનની ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ અને રમ્પતિ-શુર્ધિ તથા ક્રાંતિ જેનાં નષ્ટ થયા છે તેવો તે રોગનું સ્થાન બનીને પૂરું આયુષ્ય ભેગવતો નથી.

તેથી આ બધા દોષોને સમજનારા માણસે પૂર્વે કહેલા અહિત આહાર-વિહારને તજીને રસાયનોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એમ કહીને ભગવાન આત્રેય પુનર્વસ્તુ બોલ્યા :— ૩

આમલકકૃત—

સારી ભૂમિમાં કોગેલાં તથા ચોખ્ખાં ઝતુમાં થયેલાં, ચોખ્ખાં મધ-વર્ણુ તથા રસવાળાં, પરિપૂર્ણ રસ-પ્રમાણ

તથા વીર્યવાળાં આમળાંના સ્વરસ સાથે, સારોડીનો ચતુર્થોંશ કલ્ક મેળવી ૨૫૬ તોલા ઘી પકાવવું, ત્યાર પછી ખરખોડીના કલ્કથી યુક્ત એવા વિઘરીકંદના સ્વરસથી સિદ્ધ કરવું; ત્યાર પછી ચારગણું દૂધ તથા શતાવરીના કલ્કથી યુક્ત એવા બલા અને અતિબલાના ક્વાથથી, સો વાર પકાવેલાં કે હજાર વાર પકાવેલાં તથા એથે લાગે સાકર તથા મધ જેમાં મેળવ્યાં છે એવા તે ઘૂતને નિર્મળ-મજબૂત તથા ઘીથી રીઠા એવા સોના-રૂપા કે માટીના ઘડામાં રાખવું. તેનો અગ્નિના બળ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત વિધિથી દરરોજ સવારમાં પ્રયોગ કરવો. પચી ગયા પછી દૂધ-ઘીથી શાક કે સાદી ભાતનું-ભોજન કરવું. આના પ્રયોગથી સો વર્ષ પર્યંત જરા-રહિત આયુષ્ય ટકે છે, સાંભળેલું યાદ રહે છે, સર્વ રોગો નાશ પામે છે અને મનુષ્ય સ્ત્રીઓને વિષે અવિચ્છિન્ન ગમનવાળો તથા સંતતિવાળો થાય છે. ૪

એ બાબતમાં એ નોંધો કે—

આ યોગનું સેવન કરનાર મનુષ્યનું શરીર મોટું, લોહ સમાન મજબૂત, સ્થિર ઇન્દ્રિયોવાળું, અત્યંત બલિષ્ઠ ઇન્દ્રિયોવાળું, ખીન્નઓથી પરાભવ ન કરી શકાય તેવું, અત્યંત સુંદર રૂપવાળું તથા સ્તુતિ-પૂજા-સ્તુતિ અને નિર્મળ મનવાળું થાય છે; શ્રેષ્ઠ બળ, અત્યંત નિર્મળ વર્ણુ, મેદ ગર્જના જેવો સ્વર અને વિરતુત તથા દંઠ સંતતિ થાય છે. ૫, ૬

(આ પ્રમાણે આમલકકૃત ઘટુ)

આમલકાવલેહ

એક હજાર પીપરયુક્ત એક હજાર આમળાં જીવાન ખાખરાના ક્ષારના જળમાં દૂબેલાં રાખવાં; બ્યારે ક્ષારનું જળ તેમાં બરાબર પ્રવિષ્ટ થઈ જાય ત્યારે તેને ઘડામાં સૂકાવી, કળિયા કાઢી, ખાંડી, ચારગણું મધ તથા ઘીનાં મેળવી, ચોથા ભાગે સાકરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, ઘીના પાત્રમાં ૭ માસ પર્યંત જાળીનમાં દાટી રાખવું. તે પછી અગ્નિબલ પ્રમાણે માત્રાનું કલ્ક કરવું. પ્રયોગ પૂર્વોક્ત ઘણામાં જ કરવો, અપદાદ ઘણામાં કરવો નહિ. સદે તે પ્રમાણે આહાર કરવો જોઈએ.

પ્રયોગથી જરારહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, ઇત્યાદિ પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું. ૭

(આ પ્રમાણે આમલકાવલેહ થયો.)

આમલકચૂર્ણ—

એકવીસ રાત્રિ પર્યન્ત આમળાંતા સ્વરસની જેને બાવના દીધી છે એવું ૨૫૬ તોલા આમળાંતું ચૂર્ણ, મધ તથા ધ્રી બન્ને મળીને ૫૧૨ તોલાથી યુક્ત, આઠમા ભાગે પીપર તથા એથા ભાગે સાકરના ચૂર્ણથી મિશ્ર એવાં તેને ધીના પાત્રમાં ભરીને, વર્ષા ઋતુમાં ભરમના ઢગલામાં મૂકી રાખવું. વર્ષા ઋતુ વીત્યા પછી, સાતમ્ય અને પથ્ય ભોજન કરનારે તેનો પ્રયોગ કરવો. આના પ્રયોગથી જરારહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, ઇત્યાદિ પૂર્વ પ્રમાણે જાણવું. ૮

(એ પ્રમાણે આમલકચૂર્ણ થયું.)

વિડંગાવલેહ—

૨૫૬ તોલા વાવડિંગના દાણાનું ચૂર્ણ, ૨૫૬ તોલા પીપર, ૩૮૪ તોલા સાકર, ધી-તેલ તથા મધ એ ત્રણે મળીને ૧૫૩૬-તોલા-એ બધું એકત્ર કરીને, ધીના પાત્રમાં ભરીને, વર્ષા ઋતુમાં ભરમના ઢગલામાં રાખવું, ઇત્યાદિ કળશ્રુતિ પર્યન્ત પૂર્વની સમાન જાણવું. ૯

(એ પ્રમાણે વિડંગાવલેહ થયો.)

બીજો આમલકાવલેહ—

હાંકણવાળી, જેમાંથી વરાળ નીકળી ન જાય તેવી લીલા ખાખરાની ટોણીમાં પૂર્ણકિત ગુણવાળાં ૧૦૦૦ આમળાં જંગલી જાણના અગ્નિથી બાફવાં. સારી રીતે બાફી અને ટંકાં પડ્યા પછી ઠણિયા કાઢીને વાટવાં. તેમાં ૨૫૬ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ, ૨૫૬ તોલા વાવડિંગના દાણાનું ચૂર્ણ, ૩૮૪ તોલા સાકર, તેલ-ધ્રી તથા મધ દરેક ૫૧૨ તોલા મેળવીને, સ્વચ્છ-મજબૂત અને ઘીથી લીપેલા ઘડામાં એકવીસ રાત રાખવાં. ત્યાર પછી પ્રયોગ કરવો. આના પ્રયોગથી જરારહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, એ પ્રમાણે પૂર્વની સમાન જાણવું. ૧૦

(આ પ્રમાણે બીજો આમલકાવલેહ થયો.)

નાગવલારસાયન—

મહા કે ફાગણ માસમાં, પવિત્ર-સંયમી તથા જેણે દેવતાનું પૂજન કર્યું છે એના વૈભવે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ-વાચન કરારીને, ચલ તથા શુભ મુહૂર્તમાં, દર્ભ પથરાયેલી-ચીકણી-કાળી તથા મધુર માટીવાળા અથવા સુવર્ણના જેવા રંગવાળી માટીવાળા, ત્રિષ-હિંસક પશુ-પવન પાણી તથા અગ્નિના દોષથી રહિત, ખેડ-રાક્ષો-સ્ત્રમશાન-મોદર-ખારવાળી જમીન તથા મકાનથી રહિત, ઋતુને અનુસાર સુખકારી, પવન-પાણી અને સૂર્યવાળા જાગલ દેશમાં જોવાં, જીવજંતુથી ન ખવાયેલાં, નજીકમાં જોવાં, કોઈ પણ વૃક્ષથી ન દબાયેલાં, બહુ કાચાં કે બહુ જૂનાં નહિ એવાં, વીર્યવાળાં, જેનાં જૂનાં પાન ખરી ગયાં હોય તથા નવાં ન જોયાં હોય એવાં, નાગબલ્લાનાં મૂળ કાઢવાં. સારી રીતે ધોયેલાં તે મૂળની જાલ ૪ તોલા કે એક તોલો બારીક વાટીને, દૂધમાં મેળવીને સવારમાં પીવી અથવા ખાંડેલાં તે મૂળીઆં જ દૂધથી પીવાં કે મધ તથા ઘી સાથે મેળવીને ખાવાં. પચી ગયા પછી દૂધ તથા ઘીથી શાક કે સાદીના ચોખાનું ભોજન કરવું. આના એક વર્ષના પ્રયોગ જરારહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, એ પ્રમાણે પૂર્વની સમાન જાણવું. ૧૧

(આ પ્રમાણે નાગબલારસાયન છે.)

વલાદિ રસાયન—

બજા, અતિબલા, ચન્દન, અગર, ધવ, તણુજ, ખેર, સીસમ, બીયો-એના સ્વરસ, તથા સાટોડી સુધીની દસ ઔષધિઓ એટલે ગજો, હરડે, આમળાં, મુકતા, શ્રેયસી, શ્વેતા, અતિરસા, બ્રાહ્મી, સ્થિરા, સાટોડી-એ નાગબલ્લાના વ્યાખ્યાનથી કહેવાઈ ગઈ. સ્વરસ ન મળે ત્યારે આ પ્રમાણે સ્વરસવિધિ જાણવે. ઔષધિનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને પાણી ૨૫૬ તોલા એક અડોરાત એકત્ર રાખી, ચોળી, ગળીને સ્વરસની પેઠે ઉપયોગ કરવો. ૧૨

મલ્લાતકક્ષીર—

ઉપદ્રવ કે રોગરહિત, પરિપૂર્ણ રસ-પ્રમાણ તથા વીર્યવાળાં, પાકેલાં જાણનાં ફળ જેવાં ભિલામાં જેક કે આષાઢ માસમાં એકઠાં કરીને યવના કે અડદના ઢગલામાં

રાખી મૂકવાં. આ પ્રમાણે ચાર માસ રહેલાં
ભિલામાંનો, શીત-સ્નિગ્ધ તથા મધુર પદાર્થોથી
જેણે શરીરને સંસ્કૃત કર્યું છે એવા પુરુષે માગશીર્ષ
કે પોષ માસમાં પ્રયોગનો આરંભ કરવો. પ્રથમ
દશ ભિલામાં ખાંડીને આઠગણા પાણીથી સારી રીતે
પકાવવાં. તેનો આઠમે ભાગે રહેલો તથા દૂધ મેળવેલો
રસ મોઢામાં થી ચોપડીને પીવો. એક એક
ભિલામાં ચડતાં તથા ઉતરતાં, ત્રીસ પર્યંત
વધીને છેવટ દશ ભિલામાંનો પ્રયોગ કરવો.
ત્રીસથી આગળ ચડતું નહિ. પ્રયોગવિધિએ કરીને
એક હળાર સુધી ભિલામાંનો પ્રયોગ કરવો. પચી બય
ત્યારે થી સહિત દૂધથી સાત કે સાડીના ચોખાનું ભોજન
એ ઉપચાર પથ છે. પ્રયોગ પૂરા થતાં બે વાર દૂધ સાથે
જ ભોજન કરવું એ ઉપચાર પથ છે. તેના પ્રયોગથી
જરાંહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, એ પૂર્વ પ્રમાણે
જાણવું. ૧૩

(એ પ્રમાણે ભસ્માતકક્ષીર થયું.)

મલ્લાતકક્ષૌદ્ર—

અધઃચર્ચા ભિલામાં વિષ્ણુવેદન એટલે કે ઢાકળાં
પકાવવાના પાત્રમાં ભરીને, તેને જમીનમાં ગળા સુધી
ઢાંકેલા, રતેહ ચોપડેલા મજબૂત ઘડા ઉપર ચૂકીને, ઉપર
ઢાંકણું ઢાંકી, કાળી માટીનો લેપ કરીને, જાણુના અગ્નિથી
આક્રવાં. તેનો જે સ્વરસ ઘડામાં પડે તે અષ્ટમાંશ મધથી
યુક્ત અમણા લીધા મિશ્ર કરીને ખાવો. તેના પ્રયોગથી
જરાંહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, એ પ્રમાણે પૂર્વની
સમાન જાણવું. ૧૪

(એ પ્રમાણે ભસ્માતકક્ષૌદ્ર થયું.)

મલ્લાતકક્ષૌલ—

૨૫૬ તેજા ભિલામાંનું તેલ, ચારગણા દૂધ તથા એક
તોલો જેઠીમધનો દ્રઢ મેળવીને સો વાર પકાવવું, કત્યાદિ
પૂર્વની સમાન જાણવું. ૧૫

(એ પ્રમાણે ભસ્માતકક્ષૌલ થયું.)

મલ્લાતકવિધાન—

ભસ્માતકસર્પિ, ભસ્માતકક્ષીર, ભસ્માતકક્ષૌદ્ર, ચુક-
ભસ્માતક, ભસ્માતકચૂષ, ભસ્માતકતેલ, ભસ્માતકપ્રલય,
ભસ્માતકસકંતુ, ભસ્માતકધવણુ, ભસ્માતકતર્પણુ—એ પ્રમાણે
ભસ્માતકવિધિ કહેવાયો છે. ૧૬

આ આખતમાં શ્લોકો છે કે—

ભિલામાં તીક્ષ્ણ પાક કરનારાં અગ્નિ જેવાં છે, પણ
વિધિ પ્રમાણે પ્રયોજેલાં અમૃત સમાન થઈ પડે છે. ૧૭

મલ્લાતકના ગુણો—

આ દશ પ્રકારના એના પ્રયોગો કલા છે. રોગ-
પ્રકૃતિ તથા સાત્ત્વને જાણનારે તે પ્રયોગોનો ઉપયોગ
કરવો જોઈએ. ૧૮

બુદ્ધિ તથા અગ્નિને શીઘ્ર વધારનાર ભિલામાં જેનો
નાશ ન કરે તેવો દ્રઢથી ઉત્પન્ન થયેલો દાર્દ્ર પણ રોગ
નથી તથા તેવો દાર્દ્ર વિમુક્ધ પણ નથી. ૧૯

(આ પ્રમાણે ભિલાતકની વિધિ થઈ.)

રસાયનહેવનનું મન્ત્ર—

પૂર્વે પ્રાણની ઇચ્છાવાળા વૃદ્ધ થયેલા અવનાદિક
મદર્પિઓ આ કલ્યાણકારી રસાયનો વડે દીર્ઘાયુપી
થયા હતા. ૨૦

દીર્ઘાયુપી તેઓ ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્તપ, પ્રલયર્થ
તથા અધ્યાત્મધ્યાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં ગયા. ૨૧

તેથી, પ્રાણની ઇચ્છાવાળા સુખાર્થી પુરુષોએ
આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે સાવધાન થઈને વિધિ અનુસાર
રસાયનવિધિનું સેવન કરવું જોઈએ. ૨૨

રસાયનના વીજા પાદના વિષયો—

તે આખતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છનારા મદર્પિઓ આ
પ્રાણકામીય અધ્યાયમાં સિદ્ધ એવા સાધ્વીસ રસાયનના
પ્રયોગો કલા છે. ૨૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સરકાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સારથાનમાં રસાયનના
અધ્યાયમાં 'પ્રાગ્બુકામીય' નામનો દ્વિતીય પાદ સંપૂર્ણ થયો.

રસાયનાધ્યાય ત્રીજો પાદ

કરપ્રચિતીય રસાયનપાદ

કરપ્રચિતીય રસાયનપાદનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘કરપ્રચિતીય’ રસાયનપાદનું
વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે
પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

આમલકાદિ રસાયન—

મહા કે ક્ષાણુ માસમાં હાથે તોડેલાં, પૂર્વેકા ગુણુ-
વાળાં, કળિયા કાઢેલાં, સૂકાવીને ખાંડેલાં અને એકવીસ
વાર આમળાંના સ્વરસની ભાવના દીધેલાં તથા ફરી
સૂકાવીને ખાંડેલાં એવાં ૨૫૬ તોલા આમળાં લેવાં.
ઝીણું કાપેલાં જીવતીય, ખુંદણીય, સ્તન્યજનન, શુક્ર-
જનન, વયસ્થાપન તથા ‘ષડ્વિરેચનશાસ્ત્રીય’ અધ્યા-
યમાં કહેલા ઓષધના ગણો, ચન્દન-અગર-ધવ-તિનિશ-
શિંશપા અને અસનનાં મધ્યકાષ્ઠ, હરડે-ખહેડાં-પીપર-
વજ-ચવક-ત્રિતક અને વાવડિંગ-એ બધાં મળીને
૨૫૬ તોલા, દશગણુ જળમાં પકાવવાં, ૨૫૬ તોલા
બાકી રહેલા તથા ગાળેલા તે રસમાં તે આમળાંનું ચૂર્ણ
નાખીને, રસ બળી જતાં સુધી છાણુના અગ્નિથી, વાંસની
ફાડ, શર કે તેજનના અગ્નિથી પકાવવું. દાઝી ન ગયેલા તેને
લઈને લોઢાના પાત્રમાં પાથરીને સૂકાવવું. સારી રીતે
સૂકાયેલાં તથા કૃષ્ણાગ્નિની ઉપર મૂકેલા પથ્થર
ઉપર બારીક વાટેલાં તેને લોઢાના પાત્રમાં સારી
રીતે રાખવું. અષ્ટમાંશ લોહચૂર્ણથી યુક્ત એવાં તે
ચૂર્ણનો અગ્નિબળ બેઠીને મધ અને ઘી સાથે પ્રયોગ
કરવો. ૩

એ બાબતમાં શ્લોકો છે કે—

પૂર્વે વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અગિરા, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ,
ભૃગુ અને બીજા તેના જેવાઓએ આ રસાયનનો પ્રયોગ
કરીને સંયમવાળા, શ્રમ-વ્યાધિ તથા વૃદ્ધાવસ્થાના ભયથી
યુક્ત થયા અને તેના પ્રભાવથી મહાબલિષ્ઠ થઈને ધૃત્યા

પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરી હતી. ૪,૫

એક હજાર વર્ષ પર્વન્ત જરા તથા વ્યાધિને દૂર
કરનારું, બુદ્ધિ-મન્દિર તથા બલને આપનારું આ
રસાયન બ્રહ્માજીએ બનાવ્યું છે. ૬

(આ પ્રમાણે આમલકાદિયસ બ્રહ્મરસાયન થયું.)

પૂર્વે મહર્ષિઓ તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્યા, ધ્યાન, શાંતિ
તથા રસાયનવિધિ તથા અનિયત કાળવાળાં આયુષ્ય વડે
દીર્ઘજીવી રહ્યા હતા; કારણ કે ગ્રામ્ય, અન્યકાર્યપરાયણ
તથા અસંયમીઓને કોઈ પણ રસાયન ફળ આપતું
નથી. ૭,૮

કેવલ આમલકરસાયન—

કેવળ દૂધનો આહાર કરીને, મનમાં ગાયત્રીનું ધ્યાન
કરતાં, બ્રહ્મચારી તથા જિતેન્દ્રિય થઈને એક વર્ષ પર્વન્ત
મનુષ્યે ગાયોના મધ્યમાં રહેવું. વર્ષને અંતે પોષ-મહા
કે ક્ષાણુના શુક્લ પક્ષની તિથિમાં ત્રણ દિવસ ઉપવાસ
કરી, આમળાંના વનમાં પ્રવેશ કરી, મોટાં ફળવાળાં
વૃક્ષ ઉપર ચઢી, કાળખીમાં રહેલા ફળને હાથમાં રાખીને,
અમૃતની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી ઓંકારનો જપ કરવો. તે
વખતે અમૃત એક ક્ષણ આમળાંને વિષે અવશ્ય
રહે છે અને અમૃતના સંબન્ધથી તે આમળાં સાકર
તથા મધ જેવાં મીઠાં, સ્નેહવાળાં અને મૃદુ થઈ જાય
છે. તેમાંથી જેટલાં આમળાં ખાય છે તેટલાં
હજાર વર્ષ સુધી મનુષ્ય યૌવનથી પૂર્ણ જીવન
ધારણ કરે છે; અને જો વૃષ્ટિ પર્વન્ત લક્ષણ કરે તો
દેવ સમાન શાન્તિવાળો થાય છે, લક્ષ્મી-વેદ અને
મૂર્તિમતી સરસ્વતી પોતે તેની પાસે આવી પહોંચે છે. ૯-૧૪

(આ પ્રમાણે કેવલામલકરસાયન થયું.)

લોહરસાયન—

તીક્ષ્ણ લોહનાં ચાર આંગળ લાંબાં તથા
તલ જેટલાં જડાં પતરાં અગ્નિમાં લાલચોળ કરીને,
અનુક્રમે ત્રિક્ષણના રસમાં, ગોમૂત્રમાં, ક્ષારોદકમાં માલ-
કાકણીના ક્ષારમાં, ઈંગોરિયાના ક્ષારમાં તથા ખાખરાના
ક્ષારમાં ધારવાં. જ્યારે તે કાળજી જેવાં કાળાં થઈ જાય
ત્યારે તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ મધ તથા
આમળાંના રસથી ચાટણુ જેવું બનાવી, ઘીથી રીઘ

ઘડામાં ભરી, જવના દાણામાં એક વર્ષ સુધી રાખવું. વિધિને સમજનારે દર મહિને ચારે તરફથી તેને હવાનીને ફેરવવું. એક વર્ષ વીત્યા પછી અગ્નિગળ પ્રમાણે દરરોજ સવારમાં મધ તથા ઘીથી તેનો પ્રયોગ કરવો. પચી ગયા પછી સાત્ત્વ ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે જ બીજાં લોક એટલે સોના તથા રૂપાનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ લોહરસાયનનો એક વર્ષ સુધી પ્રયોગ કરનાર મનુષ્ય અભિધાત રોગ, જરા કે મૃત્યુથી પરાભવ ન પમાડી શકાય તેવો, હાથી સમાન બલવાળો, સદા કાળ અત્યંત બલિષ્ઠ ઇન્દ્રિયોવાળો, શુદ્ધિમાન, યશસ્વી, વચનસિદ્ધ સાંભળેલું વાદ રાખનાર તથા ધનવાન થાય છે. ૧૫-૨૨

આ જ વિધિથી સોના કે રૂપાનો પ્રયોગ પણ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર સિદ્ધ પ્રયોગ છે. ૨૩

(આ પ્રમાણે લોહરસાયન થયું.)

એન્દ્રસાયન—

ઐન્દ્રી, મત્સ્યાખ્યક, આહી, વજ, આહિસુર્વચકા, પીપર સિંધાલુ, સુવર્ણ, શંખાવત્રી, વજનાગ અને ઘી—આમાંનાં સુવર્ણ—ધૃત્વ તથા વાજનાગ સિવાય બાકીનાં ઔષધો દરેક ત્રણ યવ લેવાં. સુવર્ણ એ યવ, વજનાગ એક ત્રણ જેટલું અને ઘી ૪ તોલા—એ બધું એકત્ર કરીને તેનો ઉપયોગ કરવો. પચી ગયા પછી બસા ઘીવાળું મધ મેળવેલું ભોજન કરવું. ૨૪-૨૬

આ ઐન્દ્ર નામનું સિદ્ધ રસાયન જરા તથા રોગોનો નાશ કરનારું, અત્યંત સ્મૃતિ-શુદ્ધિ કરનારું, આયુષ્ય વધારનારું. પુષ્ટિ કરનારું. ધન્ય, સ્વર તથા વર્ણને નિર્મળ કરનારું તથા ઓજાને અત્યંત વધારનારું છે. આ રસાયનને અભિચાર. અલક્ષ્મી, વિષ કે રોગ પરાભવ કરી શકતાં નથી. ૨૭, ૨૮

આ રસાયનના પ્રયોગથી ધિત્ર, ક્રુષ, ઉદરરોગ, શુદ્ધ, પક્ષીહા, છાત્રું વિપમન્વર, શુદ્ધિ-સ્મૃતિ અને જ્ઞાનને હરણ કરનારા રોગો તથા અતિ પ્રગળ વાતરોગો નાશ પામે છે. ૨૯

(આ પ્રમાણે ઐન્દ્રરસાયન થયું.)

મેઘ્યરસાયન—

આહીના સ્વરસનો ઉપયોગ કરવો. દૂધની સાથે જેડીમધના ચૂર્ણનો પ્રયોગ કરવો. ગળાના રસનો ઉપયોગ કરવો અથવા મૂળ તથા પુષ્પસહિત શંખાવત્રીના કંકનો ઉપયોગ કરવો. ૩૦

આ બધાં રસાયનો આયુષ્ય વધારનારાં, રોગોનો નાશ કરનારાં તથા બલ-અગ્નિ-વર્ણ અને સ્વરની વૃદ્ધિ કરનારાં અને શુદ્ધિવર્ધક છે અને તેમાં શંખાવત્રી વિશેષે કરીને શુદ્ધિ વધારનારી છે. ૩૧

(આ પ્રમાણે મેઘ્યરસાયનો થયાં.)

પિપ્પલીરસાયન—

રસાયનના ગુણની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યે પાંચ, આઠ, સાત કે દશ પીપરનો મધ અને ઘીની સાથે પ્રયોગ કરવો. ૩૨

રસાયનના ગુણની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યે ઉદરસ-ક્ષય-શોષ-શ્વાસ-હેડાઈ-ગળાના રોગો-હરસ-અકલ્પીરોગ-પાંડુ-વિપમન્વર-સ્વરભંગ-પીનસ-સોજ-શુદ્ધ તથા વાતક્રમે છતવા માટે સવારમાં, ભોજનની પહેલાં તથા ભોજનને અંતે ખાખરાના ક્ષારની બાવના આપીને, ઘીમાં શેકેલી ત્રણ ત્રણ પીપર મધમાં મેળવીને ચાટવી. ૩૩-૩૫

(આ પ્રમાણે પિપ્પલીરસાયનનો પ્રયોગ કર્યો.)

વર્વસાનપિપ્પલીરસાયન—

કમ્બુદ્ધિથી દશ દિવસ પર્વત દરરોજ દૂધની સાથે દશ દશ પીપર વધારતા જવું અને એ જ કમ્બુ દશ પીપર પર્વત ઘડાવું. પચી ગયા પછી, દૂધ તથા ઘીથી સાદી ચોખ્ખાં ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક હજાર પીપરનો પ્રયોગ એ રસાયન છે. દોષ તથા રોગનો નાશ માટે, બલવાન મનુષ્યોએ વાડીને, મધ્યમ બલવાળાઓએ ઉકાળાને અને નિર્બલ મનુષ્યોએ ચૂર્ણ કરીને ઉપયોગ કરવો. દરરોજ દશ દશ પીપર વધારવાનો પ્રયોગ શ્રેષ્ઠ છે, છ છ વધારવાનો મધ્યમ છે અને ત્રણ ત્રણ વધારવાનો કનિષ્ઠ છે. આ કનિષ્ઠ પ્રયોગનો ઉપયોગ નિર્બળ મનુષ્યોએ કરવો. ૩૬-૩૮

આ પિપ્પલીવર્ધમાન નામનું રસાયન પુષ્ટ કરનારું, સ્વરને સારો કરનારું, આયુષ્યને વધારનારું પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરનારું, અવસ્થાને સ્થિર રાખનારું અને બુદ્ધિને વધારનારું છે. ૪૦

(આ પ્રમાણે પિપ્પલીવર્ધમાન રસાયન છે.)

પહેલું ત્રિફલારસાયન—

પૂર્વ દિવસનું ભોજન પચી ગયા પછી મધ તથા ઘીની સાથે એક હરડે, ભોજનની પહેલાં બે બહેડાં તથા ભોજનને અન્તે ચાર આમળાં—આ રીતે ત્રિક્ષ્ણ રસાયનનો એક વર્ષ સુધી પ્રયોગ કરનારો મનુષ્ય જરા તથા રોગથી રહિત પૂર્ણ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ૪૧, ૪૨

(આ પ્રમાણે ત્રિક્ષ્ણરસાયન છે.)

બીજું ત્રિફલારસાયન—

નવા લોહના પાત્ર ઉપર ત્રિક્ષ્ણના કલ્કનો લેપ કરી એક અહોરાત્ર રાખ્યા પછી, તે ત્રિક્ષ્ણમાં મધ તથા પાણી મેળવીને પીવું; અને પચી ગયા પછી ઘણા સ્નેહવાળું ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક વર્ષના પ્રયોગથી જરા તથા રોગરહિત સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ૪૩, ૪૪

(આ પ્રમાણે બીજું ત્રિક્ષ્ણરસાયન છે.)

ત્રીજું ત્રિફલારસાયન—

જેઠીમધ, વંશલોચન, પીપર, મધ, ઘી તથા સાકરની સાથે ત્રિક્ષ્ણનો ઉપયોગ એ સિદ્ધ રસાયન છે. ૪૫

(આ પ્રમાણે ત્રીજું ત્રિક્ષ્ણરસાયન થયું.)

ચોથું ત્રિફલારસાયન—

સર્વ ધાતુઓ સાથે તથા સુવર્ણની સાથે વજ્ર-મધ-ધી-વાવડિંગ-પીપર તથા સિંધાલૂણી સાથે એક વર્ષ પ્રયોગ કરવાથી ત્રિક્ષ્ણ બુદ્ધિ-સ્મૃતિ તથા બચ્ચને આપનારી, આયુષ્ય આપનારી, ધન્ય તથા જરા અને રોગનો નાશ કરનારી થાય છે. ૪૬, ૪૭

(આ પ્રમાણે ચોથું ત્રિક્ષ્ણરસાયન થયું.)

શિલાજિતરસાયન—

શિલાજિત અમ્લરસ વિનાનું, કૃષાય રસવાળું, વિપાકમાં તીખું અને સમશીતોષ્ણ હોય છે. સોડું, રૂપું, ત્રાંબુ તથા શ્રેષ્ઠ લોહ—એ ચાર ધાતુઓમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી તે રસાયન, વૃધ્ધ અને રોગનો નાશ કરનારું થાય છે. વાતક્ષ, પિત્તક્ષ તથા કફક્ષ ગણોના એકેક કે સર્વ ક્વાથોની લાવના દેવાથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ વીર્યવાળું થાય છે. ૪૮-૫૦

શિલાજિત જરા જરા ઊંચા ક્વાથમાં નાખીને કાઢવું અને સૂકાયા પછી ફરી પાછું જરા ઊંચા ક્વાથમાં નાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ તેને લાવના દેવી. પૂર્વોક્ત વિધિથી ચૂર્ણરૂપ કરેલી લોહ વગેરે ધાતુઓની સાથે દૂધમાં મેળવીને પીવાથી તે સુખયુક્ત દીર્ઘ આયુષ્ય આપે છે, તે જરા તથા રોગનું શમન કરે છે, દેહને અત્યંત મજબૂત કરે છે, બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિ આપે છે અને ધન્ય છે. દૂધનો આહાર કરીને તેને પ્રયોગ કરવો. ૫૧-૫૩

સાત સપ્તાહ, ત્રણ સપ્તાહ અને એક સપ્તાહનો ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ—એમ ત્રણ પ્રકારનો પ્રયોગ છે. તે જ રીતે ચાર તોલા, બે તોલા અને એક તોલા તેની ત્રણ પ્રકારની માત્રા છે, હવે તેની જાતિઓનો ભેદ તથા વિધિ હું કહીશ. ૫૪, ૫૫

સૂર્યના તાપથી તપેલા સુવર્ણ ઇત્યાદિ પર્વતના ધાતુઓમાંથી લાખના જેવો, મૃદુ, ચીકણો અને નિર્મલ જે મલ્લ જે છે તેને શિલાજિત કહેવામાં આવે છે. સુવર્ણનો સ્વાદ મધુર, કડવો, જસ્ટસનાં ફૂલ જેવો, વિપાકમાં કટુ તથા શીતવીર્ય હોય છે; રૂપાનો સ્વાદ તીખો, શ્વેત, શીતવીર્ય તથા વિપાકમાં મધુર હોય છે; ત્રાંબાનો મધુરના કંઠ જેવો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય અને વિપાકમાં તીખો હોય છે; પણ લોહનો સ્વાદ ગુગળના જેવો, કડવો, ખારો, વિપાકમાં તીખો અને શીતવીર્ય હોય છે. તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોય છે. ગોમુત્ર જેવી ગંધવાળા સર્વ શિલાજિતો કર્મમાં યોજવાલાયક ગણાય છે; પણ રસાયનના પ્રયોગમાં તેા હેલ્સો એટલે કે લોહનો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વાતપિત્ત, કંકપિત્ત, કફ અને ત્રિદોષમાં

અનુક્રમે સુવર્ણ વિગેરે ધાતુઓમાંથી ઉપજેલા શિક્ષાજિતો વિશેષે કરીને વખણાય છે. ૫૬-૬૧

શિક્ષાજિતના પ્રયોગમાં વિદાહી અને ગુરુ અન્નપાનનો ત્યાગ કરવો અને કળથોનો તો હંમેશાં પરિત્યાગ જ કરવો; કારણ કે તે અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી પત્યરને ભેદી નાખે છે એમ વ્યવહારમાં જણાયું છે. તેથી, તેના ઉપયોગની ના પાડવામાં આવે છે. દૂધ, છાસ, માંસરસ, યૂષ, જગ, ગોમૂત્ર અને વિવિધ પ્રકારનાં કૃષાય-એ શિક્ષાજિતમાં મેળવવા માટે શ્રેષ્ઠ છે માટે કાર્યનો વિચાર કરીને તેનો પ્રયોગ કરવો. ૬૨-૬૪

આ પૃથ્વી પર સાધ્યગણાતો એવો કાર્ષ રોગ નથી કે જેને શિક્ષાજિત પૂર્ણ રીતે મટાડી શકે નહિ. તે તે કાળ પ્રમાણેના યોગ્યો અને વિધિ પ્રમાણે પ્રયોજાયેલું શિક્ષાજિત સ્વસ્થ મનુષ્યને વિપુલ શક્તિ આપે છે. ૬૫ (આ પ્રમાણે શિક્ષાજિતરસાયન થયું.)

રસાયનના ત્રીજા પાદના વિષયો—

એ બાબતમાં ઉપસંહારનો સ્તોત્ર—

‘કરપ્રિયતીય’ પાદમાં મહર્ષિએ સિદ્ધ રસાયનોના સોળ પ્રયોગો કર્યા છે. ૬૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા તથા ચરક્યો પ્રતિ-સંરક્ષાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં રસાયનાધ્યાયમાં ‘કરપ્રિયતીય’ નામનો ત્રીજો પાદ સંપૂર્ણ થયો.

રસાયનાધ્યાય ચોથો પાદ

આયુર્વેદસમુદ્યાનીય રસાયનપાદ

આયુર્વેદસમુદ્યાનીય રસાયનપાદનો સ્વરૂપ—

“હવે અહીંથી ‘આયુર્વેદસમુદ્યાનીય’ નામના રસાયનપાદનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

રસાયન જાળવા માટે ઋષિઓ ઇન્દ્ર પાસે જાય છે—

પૂર્વે કાર્ષ વખન શાક્તિ એટલે ઘર બાંધીને એક ઠેકાણે રહેનારા તથા યાયાવર એટલે એકઠેકાણે રહેનારા

ઋષિઓ, ગ્રામ્ય ઔષધિ અને આહારનો ઉપયોગ કરનારા, અર્થસંપત્તિવાળા અને આળસુ થવાથી ઘણુંખરું નીરોગ ન રહેવા લાગ્યા. તેઓ ન્યારે કર્તવ્યમાત્રમાં અસમર્થ થવા લાગ્યા ત્યારે ગ્રામ્યવાસ કરવારૂપ પોતાનો દોષ થયો છે એમ જાણીને, તે ભૂચુ, અંગિરા, આત્ર, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અગસ્ત્ય, પુલસ્ત્ય, વામદેવ, અસિત, ગૌતમ વગેરે મહર્ષિઓ, ગ્રામ્યદોષોથી રહિત, શુભ, પુણ્ય, ઉદાર પવિત્ર, પુણ્યરહિતો જ્યાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા, ગંગાજીના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ દેવગંધર્વ અને કિન્નર જેમાં સંચાર કરે છે તેવા, રત્નની અનેક ખાણોવાળા, અચિન્ત્ય અને અદ્ભુત પ્રભાવવાળા, બ્રહ્મર્ષિ-સિદ્ધ અને ચારણોનો જેમાં સંચાર છે તેવા, દિવ્ય તીર્થ અને ઔષધિના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ, શરણાગતને આશ્રય આપનાર, ઇન્દ્રથી રક્ષાયેલા એવા પોતાના પૂર્વ નિવાસ-સ્થાનરૂપ હિમાલયમાં ગયા. ૩

તેઓને ઇન્દ્રેનો સ્વપ્ન—

તે ઋષિઓને હજાર આંખવાળા દેવશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રે કહ્યું, “બ્રહ્મવેતા તથા જ્ઞાન અને તપ જેનું ધન છે એવા બ્રહ્મર્ષિઓનું સ્વાગત હો.

તમારામાં જ્ઞાન, તેજહીનતા, સ્વરવિકૃતિ, વિચલ્યુત, ગ્રામ્યવાસથી થયેલું અસુખ અને અનારોગ્ય કેમ છે ?

કારણ કે ગ્રામ્યવાસ સર્વ અમંગળનું મૂળ છે. પુણ્ય આચરણવાળા આપે પ્રજા પર અનુગ્રહ જ કર્યો છે. આપ બ્રહ્મર્ષિઓને પોતાના શરીરની સંભાળ રાખવાનો આ વખત છે અને આયુર્વેદના ઉપદેશોના પણ આ જ સમય છે. અશ્વિનીકુમારેએ મારા પોતાના તથા પ્રજાના અનુગ્રહને માટે મને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો હતો. પ્રજાપતિએ અશ્વિનીકુમારને અને બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને ઉપદેશ કર્યો હતો.

પ્રજાનું આયુષ્ય અદ્ય છે અને વળી તે જરા અને રોગથી વ્યાપ્ત છે, અસુખ અને અનારોગ્ય છે; તથા અદ્ય હોવાથી તપ, દમ, નિયમ, દાન અને અધ્યયનનો અદ્ય સંચય થઈ શકે તેવું જાણીને, પુણ્યતપ, આયુષ્યની જરૂર કરનાર, જરા તથા રોગનું શમન કરનાર,

બલ આપનાર, અમૃતરૂપ, કલ્યાણકારી, શરણાગતના આશ્રયરૂપ અને ઉદાર આયુર્વેદને પ્રજ્ઞના અનુગ્રહ માટે મારી પાસેથી સાંભળવા ધારણ કરવા અને તેનો ઉપદેશ કરવા આપ યોગ્ય છે. આર્ષજ્ઞાન મૈત્રી અને કરુણતા માટે થાય છે અને તે પોતાનું ઉત્તમ, બ્રાહ્મ અક્ષય કર્મ છે. ૪

આ પ્રમાણે દેવેન્દ્રનું વચન સાંભળીને સધળા ઋષિઓએ ઇન્દ્રની ઋચાઓ વડે સ્તુતિ કરી અને પ્રસન્ન થઈને તેના વચનને સ્વીકાર્યું. ૫

इन्द्रोक्त रसायन—

ત્યાર પછી ઇન્દ્રે ઋષિઓ પાસે આવીને આયુર્વેદરૂપ અમૃત કહ્યું. આ બધું કરવા યોગ્ય છે. રસાયનોને માટે આ કાળ શુભ છે. હિમાલયમાં ઊગેલી દિવ્ય ઔષધિઓ વીર્યપૂર્ણ હોય છે. તે આ પ્રમાણે—ઐન્દ્રી, બ્રાહ્મી, પથરયા, ક્ષીરપુષ્પો, શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી, શતાવરી, વિદારી, જીવંતી, સાટોડી, નાગબલા, સ્થિરા, વજ્ર, છત્રા, અતિચત્રા, મેદા, મહામેદા અને ખીજી જીવનીય ઔષધિઓ દૂધની સાથે પ્રયોગ કરવાથી, છ માસ વીત્યા પછી સફળ થઈને આયુષ્ય, યુવાવસ્થા આરોગ્ય, સ્વર અને વર્ણની સંપત્તિ, શરીરની વૃદ્ધિ, યુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ બળ અને ખીજી ઇષ્ટ પદાર્થો આપે છે. ૬

(આ પ્રમાણે ઇન્દ્રોક્ત રસાયન થયું.)

द्रोणीप्रावेशिक रसायन—

જેમથી સુવર્ણ જેવું પીણું દૂધ નીકળે છે તથા કમળ સમાન જેનાં પાંદડાં છે તે બ્રહ્મસુવર્ચલા નામની ઔષધિ છે. આદિત્યપૂર્ણી નામની ઔષધિ સૂર્યકાન્તા તરીકે ઓળખાય છે. તે પણ સુવર્ણ જેવાં દૂધવાળી તથા સૂર્યમંડળ જેવાં આકારવાળાં પુષ્પવાળી હોય છે. નારી નામની ઔષધિ અશ્વત્થા તરીકે ઓળખાય છે અને તે બલવન્ત જેવાં પાનવાળી હોય છે. કાષ્ઠગોધા નામની ઔષધિ ઘોના જેવી હોય છે અને સર્પા નામની ઔષધિ સર્પના જેવી હોય છે, સોમ એ ઔષધિઓનો રાગ છે. તે પંદર ગાંધવાળી હોય છે અને ચન્દ્રની પેટું ક્ષીણ થાય છે તથા વૃદ્ધિ પામે છે. પદ્મા

નામની ઔષધિ કમળના જેવા આકારવાળી, કમળ જેવી લાલ અને કમળ જેવા ગંધવાળી હોય છે. અન્ન નામની ઔષધિ અન્નશૂંગી તરીકે ઓળખાય છે નીલા નામની ઔષધિ તો નીલાં દૂધવાળી, નીલાં પુષ્પવાળી તથા વેલાના બહુ વિસ્તારવાળી હોય છે. આ ઉપર કહેલી ઔષધિઓમાંની જે જે મળે તેના તેના રસનું તૃપ્તિ પર્થત પાન કરીને, સ્નેહ ચોખડેલી- ઢાંકણવાળી-લીલા ખાખરાની દ્રોણીમાં નગ્ન શયન કરવું. તેમાં શયન કરનાર લય પામી જાય છે અને છ મહીને પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. બકરીના દૂધથી તેની સ્વસ્થતા સંપાદન કરવી આમ કરવાથી તે છ માસે વય, વર્ણ, સ્વર, આકૃતિ, બલ તથા પ્રજ્ઞા વડે દેવના જેવો થાય છે, બધી વિદ્યાઓ સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાં આંખ તથા કાન દિવ્ય થાય છે, તેને એક હજાર ચોગ્ગન સુધી ચાલવાની શક્તિ અને દશ હજાર વર્ષનું ઉષ્ણવરહિત આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

એ બાબતમાં શ્લોકો છે કે:-

દિવ્ય ઔષધિઓના પ્રભાવને આપના જેવા જ રાહત કરી શકે છે. પાપીઓથી તે સહન કરી શકાતો નથી. ૮
સ્વકર્મ કરનાર આપને સર્વને ઔષધિઓના પ્રભાવથી સર્વ સુખ સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થશે. ૯

સંયમી અને મનને વશ રાખનારા વાનપ્રસ્થ તથા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, આ પવિત્ર પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી દિવ્ય ઔષધિઓનું સેવન કરી શકે છે. ૧૦

જે ઔષધિઓ ક્ષેત્રના ગુણ વડે તથા પ્રયોગ કરનારના મધ્યમ ભાગ્ય વડે મૃદુ વીર્યવાળી હોય છે. તેના ઉપયોગનો વિધિ પણ ઉપર કહ્યો છે તે જ જાણવો. ૧૧

તે દિવ્ય ઔષધિઓને ગોતવા કે તેનો પ્રયોગ કરવાને જે અસમર્થ છે છતાં જેને સુખની ઇચ્છા છે એવા મનુષ્યો માટે આ ખીજી પ્રકારનો રસાયનવિધિ યોગ્ય છે. ૧૨

इन्द्रोक्त रसायन वीजुं—

દશ બલ્ય, દશ જીવનીય, દશ બૃહણીય, દશ વયઃ-સ્થાપનીય, ખેર, અસન, ખજૂર, મહુડાં, મોથ, કાળું

ક્રમળ, દ્રાક્ષ, વાયડિંગ, વજ, ચિત્રક, શતાવરી, ક્ષીર-કકોલી, પીપર, અગર, ઋદ્ધિ, નાગખલા, દારદા, ધવ, ત્રિફલા, ભોરીંગણી, વિદારી, ચન્દન, શેરડી, ખરુનાં મૂળ, શ્રીપણી, તિનિશ-એ દરેક ઔષધોનો રસ તથા ખાખરાનો ક્ષાર-એ બધાં પ્રત્યેક ૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૧૬ તોલા, તલનું તેલ ૫૧૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૫૧૨ તોલા, એ સઘણું સાથે મેળવીને પકાવવું. જ્યારે પાછી રહે ત્યારે રનેહને ગાળી લેવો. તે રનેહમાં આમળાંના સ્વરસની એક સો ભાવના આપેલું આમળાંનું ૨૫૬ તોલા ચૂર્ણ, નવું મધ ૨૫૬ તોલા, સાકરનું ખૂરું ૨૫૬ તોલા, વંશલોચન ૬૪ તોલા, પીપર ૬૪ તોલા-એ બધું એકત્ર કરીને નિર્ભળ-થી ચોપડેલા માટીના ઘસામાં પંદર દિવસ સુધી રાખી મૂકવું. પછી સુવર્ણ, તાંબ્ર, પ્રવાલ, લોહ, રક્તિક, મોતી, વેદૂર્થ, મણિ, શંખ અને રૂપાનાં ચૂર્ણ દરેક ૪ તોલા મેળવીને, પરિશ્રમ તથા મેથુનના ત્યાગપૂર્વક યોગ્ય માત્રાનો પ્રયોગ કરવો. પચી ગયા પછી દૂધ તથા ઘીથી સાડી ચોખાનો આહાર કરવો. સર્વ રોગોનો નાશ કરનારું, વૃષ્ય, ઉત્તમ આયુષ્યવર્ધક, મન-સ્મૃતિ-શરીર-અગ્નિ-બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને બળ આપનારું, ઉત્સાહ વધારનારું, વર્ણ તથા સ્વગ્ને આપનારું, વિપ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરનારું, સર્વ વિદ્યા આપનારું એવું-આ બહુ વીર્યવાળા બ્રાહ્મરસાયનનો કામનાસિદ્ધિ, યુવાવસ્થા, લોકપ્રિયતા તથા લોકમાં કીર્તિની ઇચ્છાવાળાઓએ વિધિ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૧૩-૨૬

(આ પ્રમાણે બીજું ઇન્દ્રોક્ત રસાયન થયું.)

કુટીપ્રાવેશિક કેને અને વાતાતપિક કેને કરવું જોઈએ- સમર્થ, નીરોગ, સુધિમાન, સંયમી, અવકાશવાળા અને સાધનસંપન્ન મનુષ્યોને કુટીપ્રાવેશિક પ્રયોગ હિતકારી છે. પણ જેઓ એનાથી વિપરીત સ્થિતિવાળા હોય તેઓને તો સૌર્યમારુતિક વિધિ હિતકારી છે. આ બંને વિધિઓમાં પ્રથમનો એટલે કે કુટીપ્રાવેશિકનો વિધિ શ્રેષ્ઠ છે; પણ તે અત્યંત કુષ્કર છે. ૨૭, ૨૮

રસાયનનાં વિધિમાં મૂલ શ્લેષ કર્તવ્ય—

રસાયનનાં વિધિમાં ભૂલ થવાથી જો રોગ ઉત્પન્ન

થાય છે તો રસાયનને પશુનું મૂકીને તેને થોડ્ય ઔષધ કરવું. ૨૯

આચાર રસાયન

સત્યવાદી, ક્રોધરહિત, મદ્ય તથા મૈથુનમાંથી નિવ્રત થયેલો, અહિંસક, શ્રમ ન કરવાવાળો, પ્રશાંત, પ્રિયભાષી, જપ તથા પવિત્રતાપરાયણ, ધીર, હમેશાં જનશીલ, તપસ્વી, દેવ-ગાય-બ્રાહ્મણ-આચાર્ય-ગુરુ અને વૃદ્ધની પૂજનમાં પ્રીતિવાળો, હમેશાં કૃતારહિત, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયાદષ્ટિ રાખનાર, સમાન જગતજી તથા નિવ્રાવાળો, દૂધ તથા કૂતનું ભક્ષણ કરનાર, દેશ-કાળ તથા પ્રમાણને જાણનાર, અહંકારરહિત, પ્રશસ્ત ભોજન કરવાવાળો, શ્રેષ્ઠ આહારવાળો, જેની ઇન્દ્રિયો અપ્યાત્મ વિષય તરફ વળેલી છે તેવો, વૃધ્ધ-આસ્તિક તથા સંયમી પુરુષોની સેવા કરનાર અને ધર્મશાસ્ત્રપરાયણ પુરુષ નિત્ય રસાયનપ્રયોગ કરનારના જેવો જાણવો. ૩૦-૩૪

ઉપર કહેલા આ સર્વ ગુણથી યુક્ત થઈને જે મનુષ્ય રસાયનનો પ્રયોગ કરે છે તે રસાયનના પૂર્વે કહેલા ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫

(આ પ્રમાણે આચાર રસાયન થયું.)

મન અને ચારીર શુદ્ધ હોય તેને રસાયનપ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે—

શરીર તથા મનના દોષોને સ્થૂલતાનુસાર દૂર કર્યા વિના મનુષ્ય રસાયનના ગુણો કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૩૬

આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારા તથા જરા અને રોગોનો નાશ કરનારા યોગો નિર્ભળ મન તથા શરીરવાળા સંયમીઓને ફળ આપનારા થાય છે. ૩૭

આ રસાયનરિધાન પાપીઓ, રોગરહિત, શ્રદ્ધ અને જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય એવાઓને કહેવું નહીં. ૩૮

મનુષ્યોએ વેદની પૂજા કરવી જોઈએ—

જે રસાયન પ્રયોગો છે, જે વાહકરણ પ્રયોગો છે તથા જે રોગોનાં ઔષધ છે તે બધાં દૈવ ઉપર નિર્ભર છે. માટે, દેવેદે જેમ અગ્નિનાં કુમારની પૂજા કરી હતી તેમ

ડાહ્યા માણસે યુદ્ધિમાન અને વેદના પારને પામેલા પ્રાણાચાર્યની પૂજા કરવી જોઈએ. દેવતાઓના વૈદ્ય એવા અશ્વિનીકુમારે યજ્ઞવાલ્ક્ય તરીકે ગણાયા છે. જેમકે—યજ્ઞુ કૃપાયેલું મસ્તક તેઓએ સાંધ્યું હતું, પૂષાના પડી ગયેલા દાંત, ભગનાં નષ્ટ થયેલાં નેત્ર અને સ્તબ્ધ થયેલો ઇન્દ્રનો હાથ—એ સર્વની તેમણે જ ચિકિત્સા કરી હતી. રાજ્યધ્વમાથી ધેરાયેલા ચન્દ્રની તેમણે ચિકિત્સા કરી અને ચન્દ્ર ન્યારે સૌમ્ય ભાવમાંથી બ્રષ્ટ થયો ત્યારે તેમણે જ ફરીને સુખી કર્યો. હૃયુના પુત્ર અવન કામી હતા, વૃદ્ધ થયા હતા, વિકૃતિને પામ્યા હતા અને વર્ણુરવર-રહિત થયા હતા. તેને તે બન્નેએ ફરીને યુવાન બનાવ્યા હતા. આ અને આવાં બીજાં ધણાં કર્મો વડે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વિનીકુમારે ઇન્દ્રાદિ મહાત્માઓને અત્યંત પૂજ્ય થયે હતા. બ્રાહ્મણો વડે તેઓને અર્થે સોમપાન કરવાનાં પાત્રો, સ્તોત્રો, મન્ત્રો, વિવિધ પ્રકારનાં બલિદાનો અને ધૂમાડા જેવા વર્ણુવાળાં પશુઓ કલ્યાય છે. ૩૯-૪૬

પ્રાતઃકાળમાં યજ્ઞસ્થાનને વિષે ઇન્દ્ર અશ્વિનીકુમારોની સાથે સોમરસનું પાન કરે છે, સૌત્રામણી નામના યજ્ઞમાં ભગવાન ઇન્દ્ર અશ્વિનીકુમારોની સાથે આનંદ કરે, છે અને બ્રાહ્મણો વડે ધણુંખરું ઇન્દ્ર-અગ્નિ અને અશ્વિની-કુમારોની વેદનાં વાક્યોમાં જોટલી સ્તુતિ કરાય છે તેટલી બીજા દેવતાઓની સ્તુતિ કરાતી નથી. ૪૭, ૪૮

જરા અને મૃત્યુથી રહિત તથા ચિરંસ્થાયી અને પવિત્ર એવા ઇન્દ્રસહિન દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમારે વૈદ્ય છે એ હેતુથી તેઓનું પૂજન કરે છે તો પછી મૃત્યુ-બ્યાધિ તથા વૃધ્ધાવસ્થાને આધીન, દુઃખપૂર્ણ અને સુખની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યોએ વૈદ્યોનો પોતાની શક્તિથી પણ વિશેષ શા માટે સત્કાર ન કરવો ? ૪૯, ૫૦

પ્રાણાચાર્યનો પ્રશંસા—

સદાચારસંપન્ન, યુદ્ધિમાન, યુક્તિ સમજનાર, શાસ્ત્રના પારને પામેલા એવા દ્વિજ વૈદ્યની પ્રાણીઓએ યુરુની માફક પૂજા કરવી જોઈએ. કારણ કે તે પ્રાણાચાર્ય ગણાય છે. ૫૧

વિદ્યાની સમાપ્તિ થવાથી વૈદ્યનો બીજો જન્મ થયો એમ કહેવામાં આવે છે અને તે વૈદ્ય શબ્દને પ્રાપ્ત કરે છે; જન્મભાવથી વૈદ્ય થઈ શકતો નથી. વિદ્યાની સમાપ્તિ થતાં, જ્ઞાનથી બ્રાહ્મ કે આર્ય સત્ત્વનો ખરેખર પ્રવેશ થાય છે અને તેથી વૈદ્ય દ્વિજ કહેવાય છે. ૫૨, ૫૩

વૈદ્ય માટે આવુરજું કાર્ય—

દીર્ઘ આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ પણ ડાહ્યા મનુષ્યે વૈદ્યના દ્રવ્ય ન ઇર્ષ્યા ન કરવી, તેની નિન્દા ન કરવી તથા તેનું અહિંત પણ ન કરવું. ૫૪

જેની ચિકિત્સા કરવામાં આવી છે એવા મનુષ્યે ક્યુદ્ધ કયું હોય અથવા ન કયું હોય તથાપિ જો તે વૈદ્યના ઉપકારનો બદલો વળતો નથી તો તેનો જગતમાં છૂટકારો થતો નથી. ૫૫

વૈદ્યે પોતાના પુત્રનો માફક આવુરોની ચિકિત્સા કરવી—

વૈદ્યે પણ ઉત્તમોત્તમ ધર્મની ઇચ્છા કરીને સધળા રાગીઓની પોતાના પુત્રોની પેઠે રાગોમાંથી યત્નપૂર્વક રક્ષા કરવી જોઈએ. ૫૬

આયુર્વેદનો ઉપદેશ ધર્મ માટે જ છે—

ધર્મપરાયણ અને મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા મહર્ષિ-ઓએ ધર્મ-અર્થ તથા કામ માટે આયુર્વેદનો પ્રકાશ કર્યો છે. અર્થને મટે નહીં, તેમ કામને માટે પણ નહીં; પણ ભૂતદયાને લક્ષમાં રાખીને જે ચિકિત્સા પ્રવૃત્તિ કરે છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ બને છે, પણ જે જીવનનિર્વાહ માટે ચિકિત્સાશ્પ પણ્યનો વિકૃત્ય કરે છે તે ખરેખર સુવર્ણના હગલા છોડીને ધૂળના હગલાને મેળવવા યત્ન કરે છે. ૫૭-૫૮

જીવનદાતા વૈદ્યની પ્રશંસા—

ભયંકર રોગો વડે યમમંદિર તરફ ખેંચાતા પ્રાણીઓના યમપાશોને કાપીને જે જીવનનું દાન કરે છે તેના જેવો ધર્મ તથા અર્થનું દાન કરનારો બીજો આ જગતમાં મળી શકતો નથી; કારણ કે કોઈ પણ બીજું દાન જીવનના દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી. ભૂતદયા એ પરમ ધર્મ છે એમ સમજીને જે ચિકિત્સા કરે છે તે કૃતકૃત્ય થઈને અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૦-૬૨

જોયા પાદના વિવચો—

એ બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો —

આયુર્વેદની ઉત્પતિ, શુભ એવું દિવ્ય ઔપધિઓનું વિધાન, અમૃત કરતાં થોડા અંતરવાળું, સિદ્ધ એવું રત્ન રસાયન અને સિદ્ધ બહુચારીઓને ઇન્દ્રે જે કહ્યું તે બધું ‘આયુર્વેદસમુત્થાનીય’ નામના પાદમાં પ્રકાશિત કર્યું છે. ૬૩, ૬૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં રસાયનાધ્યાયમાં ‘આયુર્વેદસમુત્થાનીય’ નામનો ચોથો રસાયન-પાદ સંપૂર્ણ થયો, અને આ રસાયનાધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય ખીજો

વાઝકરણાધ્યાય પ્રથમ પાદ.

સંપ્રયોગશરમૂલીય વાઝકરણપાદ.

સંપ્રયોગશરમૂલીય વાજીકરણપાદનો વપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘સંપ્રયોગશરમૂલીય’ નામના વાઝકરણપાદનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં લગવાનું આગેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

વાજીકરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ—

જિતેન્દ્રિય પુરુષે હમેશાં વાઝકરણ કરવું જોઈએ; કારણ કે ધર્મ, અર્થ, પ્રીતિ અને યશ તેને આધીન છે. વળી તે પુત્રોત્પત્તિનું પશુ કારણ છે. ઉપર કહેલા શુભ પુત્રનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૩૩

વાજીકરણમાં સ્ત્રી ગ્રેષ્ઠ છે તેનું કારણ—

ગ્રેષ્ઠ વાઝકરણ પ્રદર્શ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્ર છે. અનુકૂળ એવો એક એક વિષય શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગંધ પણ અત્યંત પ્રીતિ કરનાર બહુાય છે, તો પછી આના શરીરમાં એકંકા રહેલા તે અત્યંત પ્રીતિ

કરનાર કેમ ન હોય? ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો સમૂહ સ્ત્રીઓને વિશે છે, અન્યત્ર નથી. સ્ત્રીનો આશ્રય કરીને જે વિષયો રહ્યા છે તે અત્યંત પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનારા છે. વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓમાં પ્રીતિ રહી છે. સંતતિ સ્ત્રીઓને વિશે રહી છે. સ્ત્રીઓને વિશે ધર્મ, અર્થ તથા લક્ષ્મી રહ્યાં છે અને સ્ત્રીઓને વિશે આ લોક તથા પરલોક રહ્યા છે. જે સારા રૂપવાળી છે, જે યુવતી શુભ લક્ષણથી વિભૂષિત, વશ રહેનાર અને શિક્ષિત છે તે સ્ત્રી અન્યત્ર વૃથા બાળુવી. ૭૩

ગમનને યોગ્ય સ્ત્રી—

મનુષ્યોની જુદી જુદી રુચિને લઈને તથા હૈવયોગ કરીને જુદા જુદા પ્રકારના પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને, સ્ત્રીઓના રૂપાદિક ગુણો વધી પામે છે. જે સ્ત્રી વયરૂપ-વચન તથા ચેષ્ટા વડે જે પુરુષના હૃદયમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરે છે, હૈવવશાત્ અથવા કર્મથી જે હૃદયને આનંદરૂપ અને છે, જે સરખી વાસનાવાળી-સરખા મનવાળી તથા વશ રહેનારી છે, જે જેના પ્રિય પદાર્થોથી પ્રસન્ન થાય છે, જે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો વડે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પાશરૂપ હોય છે, જેના વિયોગથી ખેદ પામતો પુરુષ જગતને સ્ત્રીરહિત માને છે, જેના વિના ઇન્દ્રિયો વગરનું શ્વન્ત શરીર ધારણ કરે છે, જેને જોઈને શોક-ઉદ્વેગ-અરતિ તથા ભયથી પરાભવ પામતો નથી, જેને પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે, જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, હર્ષનો વેગ વધી જવાથી અપૂર્વ હોય તેમ જેમાં નિત્ય ગમન કરે છે તથા બહુ વખત જેની સાથે ગમન કર્યા છતાં તૃપ્ત થતો નથી તે સ્ત્રી તે પુરુષને માટે અત્યંત વૃથા બાળુવી; કારણ કે મનુષ્યો વિભિન્ન રસભાવવાળાં હોય છે. સંતાનની ઇચ્છા-વાળા રોગરહિત પુરુષે, અસમાન ગોત્રવાળી, વૃધ્વ, પ્રસન્ન, રોગરહિત અને ઋતુરનાતા સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું. ૮-૧૫૩

નિઃસંતાનની નિન્દા—

હાથારહિત, એક શાખાવાળા, રૂગરહિત અને અનિષ્ટ ગંધવાળા એકાકી વૃક્ષના જેવો સંતતિરહિત પુરુષ અણુય છે. ૧૬૩

આળખેલો દીવો, સૂકાયેલું સરોવર, ધાતુ જેવી કાન્તિવાળો અધાતુ—એ બધાં જેમ આકૃતિમાત્ર હોય છે તેમ, પ્રગ્નરહિત પુરુષ પુરુષની આકૃતિવાળો ધાસનો પૂજો જાણવો. ૧૭૩

જેને સંતતિ નથી તેવા પુરુષને પ્રતિષ્ઠારહિત, નગ્ન, શૂન્ય, એકન્દ્રિય અને નિષ્ક્રિય જાણવો. ૧૮૩

મહુ પ્રજાવાલાની પ્રશંસા—

ધણી પ્રજાવાળો મનુષ્ય ધણી મૂર્તિવાળો, ધણું મુખવાળો, ધણા વ્યૂહવાળો, ધણી ક્રિયાવાળો, ધણું નેત્રોવાળો, ધણું જ્ઞાનવાળો અને ધણા આત્માવાળો ગણાય છે. ૧૮૩

આ મંગળમય છે, આ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. આ ધન્ય છે, આ વીર્યવાન છે તથા આ ધણી શાખાવાળો છે એમ ધણી પ્રજાવાળો પુરુષ વખણાય છે. ૨૦૩

પ્રીતિ, બલ, સુખ, આજીવિકા, વિસ્તાર, વિપુલ કુળ, યથા, કલ્યાણકારી લોકો તથા સંતોષ સંતતિને આધારે રહ્યાં છે. માટે સંતતિ તથા સંતતિ પર આધાર રાખનારા ગુણોની તથા કામસુખોની ઇચ્છા રાખનારે નિત્ય વાજીકરણનું સેવન કરવું. ઉપભોગમાં સુખ કરનારા, વીર્ય તથા સંતતિની વૃદ્ધિ કરનારા એવા સિદ્ધ વાજીકરણ યોગો હવે હું કહીશ. ૨૧-૨૩૩

વૃંહણી ગુટિકા—

શરભૂળ, શેરડીનાં મૂળ, કાંડેકુ, ઇક્ષુવાલિકા, શતાવરી, ક્ષીરવિદારી, વિદારી, ભેરારીંગણી, દોડી, જીવક, મેદા, ક્ષીરકાંકલી, ઋષભક, બલા, ઋદ્ધિ, ગોખરું, રાસ્ના, કૌંચાં, સાટોડી—એ દરેક ૧૨ તોલા, નવા અડદ ૨૫૬ તોલા ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રાખીને તેમાં જેડીમધ, દ્રાખ, અંજીર, પીપર, કૌંચાં, મહુડાં, ખજૂર તથા શતાવરી—પીસેલાં કુલ ૬૪ તોલા, વિકારીકંદ, આમળાં તથા શેરડી—એ ત્રણેનો રસ ૨૫૬ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા—એ બધું પકાવતાં ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈને, તેમાં સાકર ૬૪ તોલા, વંશલોચન ૬૪ તોલા, પીપર ૨૧૬ તોલા,

મરી ૪ તોલા, તજ-એલચી-નાગકેશર ત્રણે મળીને ૨ તોલા અને મધ ૩૨ તોલા મેળવીને ચાર ચાર તોલાની કઠિન ગોળીઓ બનાવવી. તેનો અગ્નિબળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

આ યોગ અત્યંત વૃષ્ઠ્ય, બૃંહણ અને બળ વધારનાર છે. આના સેવનથી પુરુષ અશ્વની પેઠે સ્ત્રીગમન કરી શકે છે. ૨૪-૩૨

(આ પ્રમાણે બૃંહણી ગુટિકા થઈ.)

વાજીકરણ ઘટ—

નવા અડદ તથા કૌંચાંનાં નવાં બીજ—પ્રત્યેક ૨૫૬ તોલા, જીવક, ઋષભક, ક્ષીરકાંકલી, મેદા, ઋદ્ધિ, શતાવરી, જેડીમધ, આસન—એ દરેક ૧૬ તોલા, તેના આક્રમણ પાણીમાં ક્વાથ કરી, ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે, ગાળીને, તેમાં ગાયતું ઘી ૬૪ તોલા, ૬૪૦ તોલા ગાયતું દૂધ, વિદારી-કંદનો રસ ૬૪ તોલા, શેરડીનો રસ ૬૪ તોલા નાખીને મંદ અગ્નિથી પકાવવું. ઘી તૈયાર થાય ત્યારે તેને પાત્રમાં રાખવું. તેમાં સાકર, વંશલોચન તથા મધ દરેક ૧૬ તોલા અને પીપર ૪ તોલા મેળવીને જેને અક્ષયવીર્ય તથા ઇન્દ્રિયબળની ઇચ્છા હોય તેણે, ભોજનની પહેલાં ૪ તોલા આ ઘૃત ચાટીને પછી ભોજન કરવું. ૩૩-૩૭૩

(આ પ્રમાણે વાજીકરણ ઘૃત થયું.)

વાજીકરણ પિંડરસ—

સાકર, અડદની દાળ, વંશલોચન, દૂધ, ઘી અને છત્રો ધઉંનો લોટ—એની ઘીમાં ઉત્કારિકા બનાવવી. બહુ આકરી ન થયેલી તેને ચોળીને મધુર-સુગન્ધિ અને ઊના એવા કુકડના માંસના રસમાં ઘાટો થાય તે પ્રમાણે મેળવવી. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો આ પિંડરસ વૃષ્ઠ્ય, પૌષ્ટિક અને બળવર્ધક છે. આના પ્રયોગથી મનુષ્ય અશ્વની પેઠે બળવાન થઈને સ્ત્રીગમન કરી શકે છે. ૩૮-૪૦

આ જ પ્રમાણે મોર, તેતર અને હંસના પિંડરસો પણ બલ-વર્ણ તથા સ્વરની વૃદ્ધિ કરનારા છે. પુરુષ તેના ઉપયોગથી સ્ત્રીગમનમાં શક્તિવાળો થાય છે. ૪૧

(આ પ્રમાણે વાજીકરણ પિંડરસો થયા.)

વૃણ્ય નાદિપરસ—

ઘી, અડદ અને મકરાના વૃણને પાડાના માંસના રસમાં પકાવવા. પછી તે રસને ગાળીને, ખાટા ફળોના રસથી ખાટા કરી, જરા સિંધાલૂણ મેળવી ધાણા-જીરું, તથા મૂંઠથી યુક્ત કરીને તાજા ઘીમાં છમકારવો. આ ઉત્તમોત્તમ રસ વૃણ્ય, બળવર્ધક તથા બૂંદણુ છે. ૪૨, ૪૩

(આ પ્રમાણે વૃણ્ય નાદિપરસ થયો.)

વૃણ્ય રસો—

તેતરના માંસરસમાં ચકલાને, ફૂકડાના માંસરસમાં તેતરને, મયૂરના માંસરસમાં ફૂકડાને તથા હંસના માંસ-રસમાં મયૂરને સિદ્ધ કરીને તૈયાર કરેલા રસો નવા ઘીમાં છમકારી, સુગંધી બનાવી, ખાટા ફળના રસથી ખટાશ-વાળા અથવા મધુર બનાવી, બળ વધારનારા તેનો સામ્ય પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. ૪૪, ૪૫

(આ પ્રમાણે બીજા વૃણ્યરસો કહ્યા.)

વૃણ્ય માંસ—

જે મનુષ્ય ચકલાના માંસથી તૃપ્ત થઈને ઉપરથી દૂધ પીએ છે તેને રાતને વખતે શિશ્નની શિથિલતા તથા વીર્યનો ક્ષય થતાં નથી. ૪૬

(આ પ્રમાણે વૃણ્ય માંસ કહ્યું.)

વૃણ્ય નાપયોગ—

અડદના યૂપની સાથે ધણા ઘૃતયુક્ત સાડીનો ભાત ખાઈને ઉપરથી દૂધ પીએ છે તે આખી રાત્રિ સ્ત્રી-સહવાસ કરી શકે છે. ૪૭

(આ પ્રમાણે વૃણ્ય નાપયોગ કહ્યો.)

વૃણ્ય કુક્કુટમાંસ પ્રયોગ—

મગરના વીર્યમાં શેકેલા ફૂકડાના માંસનું તૃપ્તિપર્યંત ભક્ષણ કરનારો મનુષ્ય આખી રાત્રિ સ્ત્રીસહવાસ કરી શકે છે. ૪૮

(આ પ્રમાણે વૃણ્ય કુક્કુટમાંસ પ્રયોગ થયો.)

વૃણ્ય અંડરસ—

માછલાનાં ઈંડાંમાંથી રસ કાઢી ઘીમાં પકાવીને ખાવો. એ જ રીતે હંસ, મયૂર અને ફૂકડાનાં ઈંડાંઓનું ભક્ષણ કરવું. ૪૯

(એ પ્રમાણે વૃણ્ય અંડરસ થયો)

સંલોધન કર્યા પછી વૃણ્ય પ્રયોગો કરવા જોઈએ—

એ બાળકમાં શ્લેષ્મિકા છે કે—

ઓતો શુદ્ધ હોય તથા શરીર શુદ્ધ હોય ત્યારે યોગ્ય કાસમાં પ્રમાણસર વૃણ્ય પ્રયોગ કરે તો તેનાથી મનુષ્ય પરમ પુરુષાતન પ્રાપ્ત કરે છે; અને તે ઔષધ બૂંદણુ તથા બલ આપનારું થાય છે. ૫૦

તેથી પ્રથમ શક્તિ પ્રમાણે શોધન કરવું જોઈએ; કારણ કે મલિન વસ્ત્રમાં રંગતી પેટે, મલિન શરીરમાં યોજેલા વૃણ્ય પ્રયોગો સફળ થતા નથી. ૫૧

પ્રથમ પાદના વિષયો—

તે બાળકમાં ઉપસંહારના બે શ્લેષ્મિકા—

વાજકરણનું સામર્થ્ય, સ્ત્રીની ક્ષેત્રતા, જે પુરુષને માટે જે સ્ત્રી અત્યંત વૃણ્ય છે તે, સંતતિરહિત પુરુષોના દોષો, પુત્રવાનના ગુણો, વીર્ય તથા સંતતિને વધારનારા, યુષ્ઠિ તથા બળને આપનારા પંદર યોગો ‘શરભૂક્ષીય’ નામના પાદમાં કહ્યાં છે. ૫૨, ૫૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં વાજકરણના અધ્યાયમાં ‘સંપ્રયોગ શરભૂક્ષીય’ નામક પ્રથમ વાજકરણ પાદ સંપૂર્ણ થયો.

વાજકરણાધ્યાય પાદ બીજો

આસિક્તક્ષીરિક વાજકરણપાદ

આસિક્ષ્ણીય વાજીકરણપાદનો લપક્રમ—

“ હવે અહીંથી ‘આસિક્તક્ષીરિક’ વાજકરણપાદનું વ્યાખ્યાન કરશું. ” આ બાળકમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અપત્યકરી ષષ્ટિકાદિ ગુટિકા—

દૂધ પાઈને ઉછેરેલા, થોડા પાકેલા, લીલા નિર્મળ સાદી ચોખાને ખાંડણિયામાં ખાંડી, દૂધમાં મર્દન કરી, નીચોવીને કાઢેલો રસ કપડેથી ગાળી લેવો. તેમાં ગાયનું દૂધ, કૌંચાંનાં ખીજનો રસ, ધાણાનો રસ, અડદનો રસ, બલા, બન્ને શર્ષપણી, જીવન્તી, જીવક, ઝકિ, ઝષભક, કાકોલી, ગોખરુ, જેઠીમધ, શતાવરી, વિદારીકંદ, દ્રાખ તથા ખજૂરનો રસ—એ દરેક ઉપયુક્ત રસના જેટલાં મેળવીને પકાવવાં. જ્યારે રસ ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યારે તેમાં વંશલોચન, અડદ, કમોદના ચોખા, સાદી ચોખા તથા ઘઉંનો લોટ એટલા પ્રમાણમાં મેળવવાં કે જેથી રસ ઘાટો થઈ જાય. ઘાટા થયેલા તે રસમાં મધ તથા સાકર ઘણા પ્રમાણમાં મેળવવાં. પછી ખેર જેવડી ગાળી વાળીને ઘીમાં ભૂંજી લેવી. તેનું અગ્નિ-બળ પ્રમાણે સેવન કરનારો, દૂધ તથા માંસરસનું ભોજન કરનારો, વૃદ્ધ હોય તો પણ, વિસ્તારવાળી સંતતિ તથા અક્ષયવીર્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૩-૮

(આ પ્રમાણે અપત્યકરી ષષ્ટિકાદિ ગુટિકા થઈ.)

વૃષ્ય મધ્યયોગ—

વૈષ્ણે ચકલાં, હંસ, કૂકડા, મોર, શિશુમાર તથા મગર—એનાં વીર્ય, ગાયનું ઘી, સૂવર તથા ચકલાની ચરખી, સાદી ચોખાનો લોટ, ઘઉંનો લોટ—એ બધાં એકત્ર કરવાં અને તેમાંથી પૂપલિકા, શંકુલી, વર્તિકા, પૂપ, ધાણી અને તે સિવાય ખીજ વિવિધ પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો બનાવવા. આ ભક્ષ્ય પદાર્થોના ઉપયોગથી પુરુષ વીર્યપૂર્ણ થઈ અશ્વની પેઠે ધ્રુવજ પ્રમાણે ઝીંપસંગ કરી શકે છે. ૧૦-૧૩

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય પૂપલિકાદિ યોગ થયો.)

અપત્યકર રસ—

કૌંચાંના ખીજ, અડદ, ખજૂર, શતાવરી, શીંગોડાં તથા દ્રાખ—એ દરેક આઠ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા અને પાણી ૬૪ તોલા લઈને, ૬૪ તોલા રહેતાં સુધી પકાવવું. પછી સ્વચ્છ કપડાથી ગાળીને તેમાં સાકર ૨૪ તોલા,

વંશલોચન ૨૪ તોલા, તાણું ઘી ૨૪ તોલા તથા મધ મેળવીને પાવું. સાદી ચોખાનું ભોજન કરાવવું, આ યોગના સેવનથી, જરાજીર્ણ અને નિર્મળ મનુષ્ય પણ વિસ્તૃત સંતતિને પ્રાપ્ત કરે છે તથા યુવાનની પેઠે પ્રહર્ષ પામે છે. ૧૪-૧૭

(આ પ્રમાણે અપત્યકર સ્વરસ થયો.)

વૃષ્ય ક્ષીર—

ખજૂરનું મસ્તક, અડદ, ક્ષીરવિદારી, શતાવરી, ખજૂર, મહુડાં, દ્રાખ, કૌંચાં—એ દરેક ૪ તોલા, ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૬૪ તોલા દૂધ પકાવવું. દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેમાં સાકર મેળવીને તેની સાથે ઘણા ઘૃતયુક્ત સાદીના ભાતનું ભક્ષણ કરવું. આ યોગ અત્યંત વૃધ્ધ છે. ૧૮-૨૦

(આ પ્રમાણે વૃષ્યક્ષીર થયું.)

વૃષ્ય ઘૃત—

જીવક, ઝષભક, મેદા, જીવન્તી, બે પ્રકારની શ્રાવણી, ખજૂર, જેઠીમધ, દ્રાખ, પીપર, સૂકે, શીંગોડાં, વિદારી-કંદ, તાણું ઘી, દૂધ અને પાણી—એ બધું પકાવતાં ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેમાં ચતુર્થાંશ સાકર તથા મધથી યુક્ત કરીને સાદીના ભાતની સાથે શક્તિ પ્રમાણે ભક્ષણ કરવું. આ ઉત્તમ વૃધ્ધ, બલ્ય, વર્ય, કંઠ્ય અને યુંહણ છે. ૨૧-૨૩

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય ઘૃત થયું.)

વૃષ્ય દધિસરયોગ—

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે શરદ ઋતુના ચન્દ્ર જેવી તથા દોષરહિત દહીંની મલાઈને સાકર, મધ, મરી, વંશલોચન તથા ઝીણી એકચીથી યુક્તપૂર્વક મેળવીને, નવા માટીના ઘડામાં, પવિત્ર વસ્ત્રથી છાણીને, ઠંડા અને ધીવાળા સાદીના ભાતમાં નાખવી. તે સાદીના ભાતનું ભક્ષણ કરીને ઉપર કહેલ શીખંડની માત્રાનું પાન કરવું.

તેથી પુરુષ વર્ણસ્વર અને ગલથી યુક્ત થઈને સ્ત્રી-સહવાસ કરવામાં સશક્ત થાય છે. ૨૪-૨૬

(આ પ્રમાણે વૃથા દધિસરયોગ થયો.)

વૃણ્ય પશ્ચિકૌંદનયોગ—

અન્નના કિરણ જેવા સાદી ભાતને પુષ્કળ ધી મેળવી, દૂધ, સાકર તથા મધથી યુક્ત કરીને ઉપયોગ કરનાર મનુષ્ય સ્ત્રીસહવાસ કરવામાં સશક્ત થાય છે. ૨૭

(આ પ્રમાણે વૃથા પશ્ચિકૌંદનયોગ થયો.)

વૃણ્ય પૂપલિકા—

અશ્વત્થી પેઠે સ્ત્રીગમન કરવાને તથા હાથીની પેઠે વીર્યસિંચન કરવાને કૃચ્છનારા પુરુષે મગરનાં ઈંડાં તથા કૃકડાનાં ઈંડાંને સાદી ચોખાના લોટ તથા તાળ ધીમાં મેળવીને, તપાવેલા ધીમાં પૂપલિકા પકાવીને ભક્ષણ કરવી અને તે પછી વારુણીમંડુ પાન કરવું. ૨૮, ૨૯

(આ પ્રમાણે વૃથા પૂપલિકા યર્ષ.)

પૂર્વોક્ત ચોગોલું કઠ્ઠ—

એ બાબતમાં બે શ્લોકો છે:—

વિધિ પ્રમાણે કરેલા આ પ્રયોગથી પુરુષ સારા શરીરવાળો, વીર્યવાળો, ગલ તથા વર્ણવાળો, હર્ષવાળો અને આઠ વર્ષના અશ્વત્થી પેઠે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓને વિષે ગમન કરવાને સમર્થ થાય છે. ૩૦

વૃણ્ય વિહાર—

રમણીય વનપ્રદેશો, કિનારાઓ, શૈલો, પ્રિય સ્ત્રીઓ, આભૂષણ, ગન્ધ, પુષ્પમાળાઓ અને પ્રિય મિત્રો ઇત્યાદિ જે જે મનને પ્રિય હોય તેનો અહીં ઉપયોગ કરવો. ૩૧

દ્વિતીય પાદના વિષયો—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

‘આસિક્તક્ષીરિક’ નામના પાદમાં જે આઠ યોગ

કલા છે તેનો સંતાનની ઇચ્છવાળા તથા પુરુષાતનની ઇચ્છવાળાઓએ પ્રયોગ કરવો બોધ્યો. ૩૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચક્રયા પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં વાલકરણના અધ્યાયમાં ‘આસિક્તક્ષીરિક’ નામનો ખીન્ને વાલકરણ-પાદ સંપૂર્ણ થયો.

વાલકરણાધ્યાય ત્રીજો પાદ

માધપર્ણભૂતીય વાલકરણપાદ

નાપર્ણશ્ત્રીય વાજીકરણપાદનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘માધપર્ણભૂતીય’ નામના વાલકરણ-પાદનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે બે કહેલું છે. ૧, ૨

ગોક્ષીર વાજીકરણ—

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે અડઢાં પાંદડાંથી પોષેલી, એક વાર વિચાએલી, પુષ્ટ ચાર આંચળવાળી, સમાન વર્ણના વાલકવાળી, જીવતા વાલકવાળી, રાત્રી કે કાળી, ઊંચાં શીંગડાવાળી, સૌમ્ય અથવા શેરડી કે અર્જુન પર જીવનારી અને ઘાટાં દૂધવાળી ગાય રાખવી. તેનું ઉકાળેલું અથવા કાચું કેવળ દૂધ અથવા સાકર, મધ અને વી મેળવેલું દૂધ ઉત્તમ વૃથ છે. ૩-૫

ક્ષીરયોગ પહેલો—

શુક્રલ, જીવન્તીય, બૃહલ્લીય, બલવર્ધક તથા ક્ષીરસંજનન—એ પાંચે ગણનાં ઔષધો વડે પૃથક્ પૃથક્ દૂધ સિદ્ધ કરવું. તેમાં ઘઉંનો લોટ મેળવીને, ઘી તથા મધથી યુક્ત કરીને, અક્ષય શુક્રની ઇચ્છા રાખનારે પચાવિધી પ્રયોગ કરવો. ૬, ૭

ક્ષીરયોગ બીજો—

મેદા, ક્ષીરવિદારી, જીવન્તી, વિદારીકંદ, ભોરંગણી, ગોખરુ, ક્ષીરિક, અડદ, ઘઉં, શાક, સાદીના ચોખા-

દરેક ૧ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૧૨૮ તોલા, દૂધ-માત્ર બાકી રહેતાં સુધી પકાવવી. કૂચા કાઢી નાખી, ગાળી, મધ-ઘી તથા સાકર મેળવીને પીવાથી, વૃધ્ધ કે સિતેર વર્ષની અવસ્થાવાળા હોય તો પશુ, વિસ્તાર-વાળી સંતતિને પ્રાપ્ત કરે છે અને યુવાનની પેઠે હર્ષ પામે છે. ૮-૧૦

ક્ષીરયોગ ત્રીજો—

‘માષપર્ણભૂત વૃધ્ધક્ષીર’માં કહેલી ગાયનું દૂધ સોનાની વીંટી વગેરે ગોળ આકૃતિઓ સાથે પકાવીને ઘૃત-મધ તથા સાકર મેળવેલું ચોક્કસ સંતતિ આપનારું છે. ૧૧

વૃધ્ધ વિષ્ણ્વલ્લીયોગ—

સારી રીતે વાટેલી ત્રીસ પીપર, ચાર ચાર તોલા તેલ તથા ઘીમાં શેકી, સાકર મેળવી, દોહવાના પાત્રમાં મૂકીને ઉપર દૂધ દોહવું. તે સઘળાંનું યથાશક્તિ પાન કરીને ઉપરથી દૂધ તથા ઘીની સાથે સાડીના બાતનું ભોજન કરવાથી આખી રાત્રિ પુરુષ સ્ત્રીસહવાસ કરી શકે છે. ૧૨, ૧૩

(આ પ્રમાણે વૃધ્ધ પિપ્પલીયોગ થયો.)

વૃધ્ધ પાયસયોગ—

ચારગણા દૂધથી યુક્ત ગોખરુ તથા વિદ્યારીકંદના રસમાં પકાવેલા અડદ અને સાડી ચોખાનો ધણું ઘી યુક્ત દૂધપાક ઉપયોગ કરવાથી વૃધ્ધ છે. ૧૪

(આ પ્રમાણે વૃધ્ધ પાયસયોગ થયો.)

વૃધ્ધ પૂર્ણિકા—

જીવનીય-રનેહોપગ તથા હલ્લ ગણુમાં કહેલી ત્રીસ વનસ્પતિઓનાં ફળોનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, કૌંચાં ૧૬ તોલા, અડદ ૧૮ તોલા, તલ ૩૨ તોલા, મગ ૩૨ તોલા, ઘઉં અને શણનો લોટ દરેક ૧૬ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા—એ બધું દૂધમાં મદન કરીને તેની પૂર્ણિકા પકાવી જેને ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેણે ભક્ષણ કરવી. ૧૫-૧૭

(આ પ્રમાણે વૃધ્ધ પૂર્ણિકા થઈ.)

વૃધ્ધ શતાવરીઘૃત—

શતાવરીના કલ્ક જેમાં નાખ્યો છે એવા ઘીને દશ ગણા દૂધમાં પકાવવું. તે ઘૃત સાકર, પીપર તથા મધયુક્ત ઉત્તમ વૃધ્ધ છે. ૧૮

(આ પ્રમાણે વૃધ્ધ શતાવરીઘૃત થયું.)

વૃધ્ધ મધુકયોગ—

જેઠીમધનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, ઘી ૧ તોલા, મધ ૧ તોલા—એતું ભક્ષણ કરીને ઉપરથી દૂધનું પાન કરનારો પુરુષ નિત્ય વેગયુક્ત થાય છે. ૧૯

(આ પ્રમાણે વૃધ્ધ મધુકયોગ થયો.)

વાત્તીકર માવો—

ઘી તથા દૂધનું ભોજન કરનાર, ભય તથા રોગથી રહિત, નિત્ય સ્ત્રીગમન કરનાર, સ્ત્રીગમનના વિચારમાં મગ્ન એવો યુવાન પુરુષ હમેશાં વૃધ્ધની પેઠે સ્ત્રીસહવાસ કરી શકે છે. ૨૦

સમાન આચરણવાળા, એકબીજાનું અનુસરણ કરવાવાળા, કળામાં કુશળ, મન તથા અવસ્થામાં સરખા, કુલ-મહાત્મ્ય-દાક્ષિણ્ય-શીલ તથા શૌચથી યુક્ત, જે નિત્ય-કામી, જે પ્રસન્ન, જે શોકરહિત, દુઃખરહિત, જે સમાન સ્વભાવવાળા, જે ભક્ત, જે પ્રિય અને જે પ્રિય બોલનારા છે તેવા સારા મિત્રોની સાથે વિશ્વાસથી રહેનારો પુરુષ પુરુષાતનને પ્રાપ્ત કરે છે. મનગમતાં અભ્યગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન, ગન્ધ, પુષ્પ, આભૂષણ, સુખકારી ઘર-શય્યા-આસન, નવાં મનગમતાં વસ્ત્ર, પક્ષીઓના મનોહર કંઠરવ, સ્ત્રીઓના આભૂષણના શબ્દ તથા પ્રિય એવી સુંદર સ્ત્રીઓએ કરેલાં અંગમર્દન વડે પુરુષ સ્ત્રીસહવાસ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ૨૧-૨૫

મદોન્મત્ત બ્રમરોથી સેવાયેલાં કમળવાળાં જગાશયો, માલતી તથા કમલથી સુગંધિત એવાં શીતલ ગર્ભગૃહો, ફીણપૂર્ણ નદીઓ, નીલ વર્ણના શિખરવાળા પર્વતો નીલ મેઘોને ઉદય, રમણીય ચન્દ્રોદયવાળી રાત્રિઓ, સુખકર સ્પર્શવાળા તથા કુમુદ એટલે રાત્રિએ વિકસતા કમળના

સમૂહોની સુગંધવાળા વાયુઓ, રતિભોગયોગ્ય તથા કેસર અને અગરનો સ્પર્શ જેમાં પ્રિય લાગે છે એવી રાત્રિઓ, સુખકર મિત્રો, ક્રોધહીન ટહુકરવાળા અપેક્ષા-નિર્મળ અન્ન-પાનવાળા વનપ્રદેશો, ગન્ધર્વના શબ્દો, સુગંધવાળા પદાર્થોના સંયોગો, વિશાલ તથા ઉપાધિરહિત મન, કામનાની સફળતા, નવો કામ અને સ્ત્રી-એ કામનાં સાધનો છે. નવી અવસ્થા તથા મદ્યુક્ત કાળ-એ પુરુષોને હર્ષ થવાનાં પરમ કારણ છે. ૨૬-૩૦

ત્રીજા પાદના વિષયો—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

‘માયપણ્ડૃતીય’ નામના આ પાદમાં પ્રહર્ષ કરનારા તથા વીર્ય તથા બલને આપનારા પંદર યોગો કહ્યા. ૩૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં વાછકરણના અધ્યાયમાં ‘માયપણ્ડૃતીય’ નામનો વાછકરણનો તૃતીય પાદ સંપૂર્ણ થયો.

વાછકરણ અધ્યાય ચોથો પાદ

પુમાન્નતબલાદિક વાછકરણપાદ

પુમાન્નતબલાદિક વાજીકરણપાદનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘પુમાન્નતબલાદિક’ નામના વાછકરણપાદનું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

સ્ત્રીઓને વિશે દરેક સમાન વલ્લવાલા હોતા નથી માટે વાજીકરણ કરાવવું જોઈએ—

જે રીતે પુરુષ બળવાળો થઈને ધન્ય પ્રમાણે સ્ત્રીસહવાસ કરી શકે અને તુરત સંતતિવાળો થાય તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૩

બધા બલવાન થયેલા પુરુષો સંતતિવાળા હોતા નથી. મોટા શરીરવાળા તથા બલવાળા પણ સ્ત્રીઓને વિશે દુર્બળ હોય છે અને અલ્પ શરીરવાળા પણ સ્ત્રીઓને વિશે બલવાળા તથા બહુ પ્રબળવાળા હોય છે. કેટલાએક પ્રકૃતિથી નબળા હોય છે અને કેટલાએક રોગથી નિર્બળ હોય છે. કેટલાએક પુરુષો ચકલાની પેઠે

ધણી વખત સ્ત્રીસહવાસ કરી શકે છે અને કેટલાએક બહુવાર ગમન ન કરનારા છતાં હાથોની પેઠે બહુ વીર્યનું સિચન કરે છે. કેટલાએક હેમન્ટાદિ કાળના સંબંધથી બલવાળા થાય છે. કેટલાએક અભ્યાસથી બલવાળા થાય છે. કેટલાએક પ્રયત્નો વડે બલવાળા દેખાય છે અને કેટલાએક સ્વભાવથી જ બલવાળા હોય છે; તેથી જોતો ઉપયોગ સુખપૂર્વક કરી શકાય એવા દુર્બળને બળ આપનારા તથા બલવાળાઓના બળને વધારનારા પ્રયોગો અમે કહેશું. ૩-૮

વૃષ્ય વસ્તિઓ—

બલની ધન્યતા રાખનારે નિશ્ચય તથા અનુવાસન બસ્તિથી જેનાં શરીર પૂર્વે શુદ્ધ થયાં છે એવા પુરુષોને વીર્ય તથા સંતતિ વધારનારા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરાવવો. દૂધ તથા માંસરસનું ભોજન કરનારાઓને ઘી, તેલ, માંસનો રસ, દૂધ, સાકર અને મધથી યુક્ત બસ્તિઓનો પ્રયોગ કરાવવો. ૯,૧૦

વૃષ્ય માંસશુદ્ધિકા—

સૂચરના માંસને વાટીને તેમાં મરી, સિંધાણુ મેળવીને મોટાં બેર જેવડી ગાળાઓ વાળીને તપાવેલા ઘીમાં તળવી. તળવાથી બ્યારે ધણુ થાય ત્યારે ધણુ ધીવાળા, સુગન્ધયુક્ત, દહીં તથા દાઝમના રસથી યુક્ત એવા કૂંડાના માંસના રસમાં નાખવી અને ગાળાઓ ભાંગી ન ભય તેમ તે રસને પકાવવો. તે રસનું પાન કરતો તથા તે ગાળાઓનું ભક્ષણ કરતો મનુષ્ય અક્ષય વીર્યને પ્રાપ્ત કરે છે, આ પ્રમાણે બીજાં મેદુર માંસોની રસસહિત ગાળાઓ બનાવવી; કારણ કે તેનો પ્રયોગ વીર્યવર્ધક છે. ૧૧-૧૪

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય માંસશુદ્ધિકા થઈ.)

વૃષ્ય સાહિપરસ—

અંકુરિત તથા શુદ્ધ અઘ્ર અને ફેતરાં વગરના અઘ્ર તથા કૌંચાં-એ બનને ઘૂત તથા દહીં અને દાઝમના રસથી યુક્ત એવા પાકાના માંસના રસમાં નાખવાં. યોગ્ય માત્રામાં ધાણા-જીરું-સૂંઠ મેળવીને ભક્ષણ કરવાથી

તથા તે રસનું પાન કરવાથી તે અક્ષય વીર્ય પેદા કરે છે. ૧૫,૧૬

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય માહિષરસ થયો.)

વૃષ્ય મત્સ્યયોગ—

તાળું રોહિત મત્સ્યનું માંસ અથવા તપેલા ધીમાં શેકેલી માછલીનું જે પુરુષ લક્ષણ કરે તે સ્ત્રીઓને વિશે ક્ષીણ થતો નથી. ૧૭

વૃષ્ય રોહિત મત્સ્ય યોગ—

ધીમાં શેકેલાં રોહિત મત્સ્યોને ફળના રસથી યુક્ત એવા બકરાના માંસના રસમાં સિદ્ધ કરીને સંતતિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે તેનો પ્રયોગ કરવો તથા મિત્રગ્ન રસોનું પાન કરવું. ૧૮

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય દૃતભૃષ્ટ મત્સ્યમાંસો થયાં.)

વૃષ્ય પૂપલિકા યોગો—

મત્સ્યમાંસનો ઝીણો ઝીણો ખીમો કરીને, હિંગ, સિંધાલૂણુ તથા ધાણુ મેળવીને, ઘઉંના લોટ વડે ધીમાં પૂપલિકા બનાવવી. ૧૯

પાણના માંસના રસમાં સ્નેહવાળાં, ખાટાં તથા ખારાં મત્સ્યોને પકાવવાં. જ્યારે રસ ચૂસાઈ જાય ત્યારે તે માંસનો ખીમો કરીને તેમાં મરી, જીરું, ધાણુ, થોડી હિંગ તથા તાળું ઘી નાખીને તેનો અડદના લોટની પૂપલિકામાં પૂરણુ તરીકે ઉપયોગ કરવો. આ બે પૂપલિકાના પ્રયોગો બૃંહણુ, બલવર્ધક, હર્ષ તથા સૌભાગ્યને આપનારા, પુત્ર આપનારા તથા વીર્યવર્ધક છે. ૨૦-૨૨

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય બે પૂપલિકાયોગ થયા)

વૃષ્ય માષાદિ પૂપલિકા—

અડદ, કૌંચાં, ઘઉં, શાલ તથા સાઠી ચોખાનો લોટ, સાકર, વિદારીકંદ તથા એખરાનું ચૂર્ણ નિર્મલ દૂધમાં મેળવી ધીમાં તેની પૂપલિકા પકાવવી. દૂધના

અનુપાનથી ચોખેલી આ પૂપલિકા તુરત જ અત્યંત વૃષ્ટતા કરે છે. ૨૩,૨૪

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય માષાદિ પૂપલિકાઓ થઈ.)

વૃષ્ય યોગો—

સાકર ૪૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦૦ તોલા, વિદારી-કંદનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, વંશલોચન ૧૨૮ તોલા, નવું મધ ૧૨૮ તોલા—એ બધું એકત્ર કરીને ઘીથી રીઘ માટીના વાસણમાં રાખવું. અગ્નિના બળ પ્રમાણે તેની માત્રાનો દરરોજ સવારમાં ઉપયોગ કરવો. આ યોગ અત્યંત બલ આપનાર તથા બૃંહણુ છે. ૨૫-૨૭

અપત્યકર વૃત—

શતાવરી, વિદારીકંદ, અડદ, કૌંચાં તથા ગોખરુ—એના પાણીમાં બુદ્ધ બુદ્ધ ક્વાથ તૈયાર કરીને તેમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. તૈયાર થયા પછી ફરીને તે ઘીને ૫૧૨ તેલા દૂધમાં પકાવવું. તેમાં ચતુર્થાંશ સાકર તથા મધ મેળવીને સંતતિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે તેનો પ્રયોગ કરવો. ૨૮,૨૯

(આ પ્રમાણે અપત્યકર દૃત થયું)

વૃષ્ય ગુટિકા—

૨૫૬ તોલા ઘીને તેનાથી સો ગણા વિદારીકંદના સ્વરસમાં પકાવવું. તૈયાર થયા પછી ફરી તેને સો ગણા ગાયના દૂધમાં પકાવવું. પછી તેમાં સાકર, વંશ-લોચન, મધ, એખરા, પીપર તથા કૌંચાં—એ દરેક ૬૪ તોલા મેળવીને ઊંઘરાના ફળ જેવડા મોટા ગોળા કરવા. તેના પ્રયોગથી પુરુષ ચક્રલાની પેઠે પ્રહર્ષ પામે છે. ૩૦-૩૨

(આ પ્રમાણે વૃષ્ય ગુટિકા થઈ.)

વૃષ્ય ઉત્કારિકા—

સાકર ૪૦૦ તોલા, તાળું ઘી ૨૦૦ તોલા, મધ ૧૦૦ તોલા, પાણી ૧૦૦ તોલા—એ બધું બેશું કરીને ઘાટું થતાં સુધી પકાવવું. પછી વિરતીર્ણુ તથા લીસા શિલાંતલ ઉપર ઘઉંનો લોટ ૧૦૦ તોલા

પાથરીને, ઉપરનો ઘાટો રસ મેળવવો. તથા ચંદ્રમંડળ
નેવી તેની ઉત્કારિકા બનાવવી. આના પ્રયોગથી પુરુષ
હાથીની પેઠે સ્ત્રીઓને સંતુષ્ટ કરી શકે છે. ૩૩-૩૫

(આ પ્રમાણે વૃથા ઉત્કારિકા થઈ.)

ન કહેવામાં આવેલ વૃથાનો સંગ્રહ—

જે કોઈ દ્રવ્ય મધુર, સ્નિગ્ધ, જીવનીય, ઘ્રૂંહણુ,
શુરુ તથા મનને હર્ષ પમાડનારું હોય તે સઘળું વૃથા
કહેવામાં આવે છે. તેથી આ પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ઉપયોગથી
દેહને સંરક્ષિત કરીને, પોતાના વેગથી પ્રેરાઈને તથા સ્ત્રીના
શુભા વડે હર્ષિત થઈને સ્ત્રીગમન કરવું. ગમન કર્યા
પછી સ્નાન કરી, દૂધ કે માંસરસનું પાન કરીને શયન
કરવું. આમ કરવાથી ફરીને વીર્ય તથા બલ વૃદ્ધિ પામે
છે. ૩૬-૩૮

શુક્તના વિકાસમાં દૃષ્ટાન્ત—

જેવી રીતે પુષ્પની કળીમાં ગંધ જણાતી નથી પણ
જ્યારે તેના વિકાસ થાય છે ત્યારે જણાય છે તેમ વીર્ય
પણ શરીરીઓને વિકાસ થયા પછી જણાય છે. ૩૯

અતિ વાલ અને વૃદ્ધોને મૈથુનનો નિષેધ—

સોળ વર્ષ પૂરાં થયા વિના તથા સિતેર વર્ષ થયા
પછી આયુષ્યની પ્રવૃત્તિવાળા પુરુષે સ્ત્રીસહવાસ ન કરવો
જોઈએ. ૪૦

જેની ધાતુઓ પરિપૂર્ણ નથી થઈ એવો અત્યંત
બાળક સ્ત્રીગમન કરવાથી થોડા જળવાળા
તળાવની પેઠે તુરંત જ સૂકાઈ જાય છે. ૪૧

સકાયેલું, રક્ષ, જન્તુઓથી ખવાયેલું તથા જીર્ણ
કષ્ટ જેમ સ્પર્શમાત્રથી તુરંત જ વિશીર્ણ થઈ જાય છે
તેમ સ્ત્રીગમન કરનાર વૃદ્ધ પુરુષ પણ વિશીર્ણ થઈ
જાય છે. ૪૨

શુક્તના ક્ષયનો હેતુ—

વૃદ્ધાવસ્થા, ચિન્તા, રોગો, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી
દુર્જાળતા, ઉપવાસ તથા સ્ત્રીઓના અતિ સહવાસથી
વીર્યનો ક્ષય થાય છે. ૪૩

ક્ષયથી, ભયથી, અવિશ્વાસથી, શોકથી, સ્ત્રીઓના
દોષનું દર્શન કરવાથી, સ્ત્રીઓમાં રસનું જ્ઞાન ન હોવાથી,
વિચાર ન કરવાથી, ઉપભોગ ન કરવાથી તથા તૃપ્તિ
પામેલાને સ્ત્રીગમનની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. હર્ષ દેહ
તથા મનના બલની અપેક્ષા રાખે છે અને શક્તિ
હર્ષથી જ જન્મે છે. ૪૪, ૪૫

સ્ત્રીસંમોગ વચ્ચે શુક્ર કેમ પ્રવર્તે છે—

શેરડીમાં રસ, દહીંમાં ઘી તથા તલમાં તેલની પેઠે
સ્પર્શશુભ્રુવાળા દેહમાં સર્વ સ્થળમાં વીર્ય વ્યાપ્ત છે.
તે સ્ત્રીપુરુષના સંયોગમાં ચેષ્ટા અને સંકલ્પથી, પીડાવાથી
બીના કપડામાંથી પાણીની પેઠે પોતાના સ્થાનમાંથી
વીર્ય સવે છે.

પુરુષનો હર્ષ તથા અભિલાષ, વીર્યની ચંચળતા,
ચીકારા હોવાપણું, શુરુતા, સૂક્ષ્મ તથા બહાર નીકળવાનો
સ્વભાવ તથા શુક્રપ્રેરક વાયુ, કુત ગમનશીલતા—એ આઠ
કારણોથી નાના યોનિઓમાં ફરતા વિશ્વાત્માના રૂપનું જે
કારણુ ગણાય છે તે વીર્યનો દેહમાંથી ત્યાવ થાય છે.
૪૬-૪૮

વિશુદ્ધ શુક્રનું લક્ષણ—

જે વીર્ય ઘાડું, મધુર, સ્નિગ્ધ, આમગન્ધી નહિ
તેવું, શુરુ, ચીકારાવાળું, શ્વેત તથા ઘણું હોય તે
નિઃસંશય સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળું હોય છે. ૫૦

વાર્જીકરણ શબ્દની નિહત્તિ—

જેનાથી પુરુષ સ્ત્રીઓને વિશે અશ્વના જેવું સામર્થ્ય
પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેનાથી અધિક ગમન કરી શકે તેને
વાજકરણ કહેવામાં આવે છે. ૫૧

ચોથા પાદના વિષયો—

તે આખતમાં ઉપસંહારમાં બે શ્લોકો—

વાજકરણ યોગોના ઉપદેશોના હેતુ, ઉત્તમ વાજકરણના
પ્રાર યોગો, મૈથુનની પૂર્વે જે સેવનું તથા મૈથુનની અંતે જે
સેવનું, સ્ત્રીઓનું સેવન ક્યારે ન કરવું જોઈએ, શુક્તો

સંપૂર્ણ નિર્ણય, વાજકરણની નિરુક્તિ—એ બધું અહીં ‘પુમાન્જાતબલાદિક’ નામના અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ૫૨, ૫૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં વાજકરણ-અધ્યાયમાં ‘પુમાન્જાતબલાદિક’ નામનો ચોથો વાજકરણપાદ સંપૂર્ણ થયો. અને આ બીજો વાજકરણાધ્યાય પણ સંપૂર્ણ થયો. ૨

અધ્યાય ત્રીજો

જ્વર ચિકિત્સિત

જ્વર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘જ્વર ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આપતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

પુનર્વસુની પાસે અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

એકાંતમાં શાન્ત બેઠેલા નીરોગ ભગવાન પુનર્વસુને અગ્નિવેશે હ.થ જોડીને જ્વરવિષયક સંદેહ પૂછ્યો. ૩

‘હે ભગવન્, દેહ-ઇન્દ્રિય તથા મનને સંતાપ કરનારો સર્વ રોગોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો, બલવાન જ્વર એ રોગોમાં મુખ્ય છે એમ આપે પૂર્વે કહ્યું હતું. પ્રાણી-માત્રના શત્રુ, જન્મ તથા મરણ સમયે અવશ્ય રહેનાર એવા જ્વરની પ્રકૃતિ, પ્રવૃત્તિ, પ્રભાવ, કારણ, પૂર્વરૂપ, આશ્રય, બલકાળ, આત્મલક્ષણ, વિસ્તારપૂર્વક પ્રકારના ભેદોથી જીદા જીદા જ્વરની આકૃતિ, આમ તથા જીર્ણજ્વરનાં લક્ષણ, ઔષધ, ચિકિત્સાક્રમ, ઊતરતા તથા નિવૃત્ત થયેલા જ્વરનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો, જ્વરથી મુક્ત થયેલા મનુષ્યને ન્યાં સુધી જે જે પદાર્થોથી બચાવવો જોઈ એ તે, શાન્ત થઈ ગયેલો જ્વર જે કારણોથી ફરી આવે છે અને ફરીને આવેલા તે જ્વરને જે ક્રિયાઓ શાન્ત કરે છે તે બધું જગતના હિત માટે આપ કહેવાની કૃપા કરો.’ ૪-૯

આત્રેયનો જવાબ—

આ પ્રમાણેનું અગ્નિવેશનું વચન સાંભળીને શુરુ આત્રેયે કહ્યું કે, ‘હે સૌમ્યા જ્વરના અધિકારમાં જે

કાંઈ કહેવા યોગ્ય છે તે બધું હું કહું છું. તે તું સાંભળ.’ ૧૦

જ્વરના પર્યાયો—

જ્વર, વિકાર, રોગ, બ્યાધિ, આતંક—એમ અનેક નામના પર્યાયો વડે એક જ અર્થ કહેવામાં આવે છે. ૧૧

જ્વરની પ્રકૃતિ—

શરીર તથા મનના દોષો તેની પ્રકૃતિ તરીકે કહેવામાં આવ્યા છે. દોષરહિત પ્રાણીને જ્વર આવી શકતો નથી. ૧૨

પોતાનાં કર્મો વડે કલેશ પામતા મનુષ્યોના મૃત્યુકારણ હોવાથી જ્વરને ક્ષય, તમ, પાપ્મા અને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે અને તે બધા મારક છે. એ પ્રમાણે જ્વરની પ્રકૃતિ કહી. ૧૩

જ્વરની પ્રવૃત્તિ—

પ્રવૃત્તિ તો પરિગ્રહથી થાય છે. તથા દારુણ એવા રૂદ્રના કોપથી પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ પૂર્વે નિદાનસ્થાનમાં કહ્યું છે. ૧૪

ત્રેતાયુગમાં દિવ્ય હજાર વર્ષ પર્યાન્ત અક્રોધ વ્રત પાળતા શિવ તરફ તપશ્ચર્યામાં વિદ્વ નાખવાના ધંધાવાળા અસુરો દોડી આવ્યા. મહાત્મા શિવની તપશ્ચર્યાના વિદ્વને જોતા એવા દક્ષ પ્રજાપતિએ, પોતે તેનું નિવારણ કરવાને સમર્થ હોવા છતાં, ઉપેક્ષા કરી; વળી દેવતાઓના કહેવા છતાં દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞમાં મહાદેવનો ભાગ ગિલકુલ આપ્યો નહિ. યજ્ઞની સિધ્ધિ કરનારા પશુપતિના મંત્રો તથા શિવ સંબંધી આહૂતિઓથી રહિત એવા યજ્ઞ તેણે કર્યો. ત્યાર પછી વ્રત જોણે પૂરું કર્યું છે એવા મહાદેવે દક્ષે કહેલું અપમાન જાણ્યું અને આત્મવિત્ત તથા રૂદ્ર એવા તેણે પોતાના ઉગ્ર ભાવને આગળ કરીને, લલાટમાં નેત્ર પ્રગટ કરીને તે અસુરોને પાળ્યા તથા યજ્ઞનો નાશ કરનાર, ક્રોધના અગ્નિથી તપેલા વીરભદ્રને ઉત્પન્ન કર્યો.

તેનાથી યજ્ઞ નાશ પામ્યો, દેવતાઓ ખિન્ન થયા અને પ્રાણીમાત્ર દાહ તથા વ્યથાથી વ્યાપ્ત થઈને દિશાઓમાં ભાગ્યાં. ત્યારે સપ્તર્ષિ સહિત દેવતાઓએ ધૃત્વર તથા શિશુ એવા તે મહાદેવની મન્ત્રો વડે, બધાં મુધી મહા-દેવ શાંત થયા ત્યાં મુધી, સ્તુતિ કરી. ૧૫-૨૨

પ્રાણીમાત્રનાં કૃત્યાણુ માટે મંગલમય થયેલા તેમને જાણીને કૃતાંજલિ, ભસ્મરૂપ આયુષવાળા, ત્રણ મસ્તક તથા નવ નેત્રવાળા, જ્વાલાની પરંપરાથી વ્યાપ્ત, રૂદ્રથી જન્મેલા, ટૂંકાં જાંઘ તથા પેટવાળા કોધાગ્નિએ ભયથી હાથ જોડીને દેવને કહ્યું કે, ‘હું આપનું શું કામ કરું?’ ત્યારે તે ક્રોધને મહાદેવે કહ્યું કે, ‘જન્મની શરૂઆતમાં, મરણ સમયે તથા જવરોત્પાદક અપથ્ય સેવનમાં તું આ લોકમાં જવર થઈશ.’ ૨૩-૨૫

જવરનો પ્રભાવ—

સંતાપ, અરુચિ, તૃષ્ણા, અંગ ભાગવાં, હૃદયમાં પીડા—એ સાધારણ જવરનો પ્રભાવ છે અને જન્મના આરંભમાં તથા મરણ સમયે મહાભોહ એ જવરનો પ્રભાવ છે. ૨૬

આ પ્રમાણે જવરની પ્રકૃતિ, પ્રવૃત્તિ તથા પ્રભાવ કહ્યાં. ૨૬૩

જવરનાં કારણો—

જવરનાં આઠે કારણો પૂર્વે નિદાનસ્થાનમાં વિભાગ કરીને કહ્યાં છે. ૨૭

જવરનાં પૂર્વરૂપો—

આગ્નિ, અશુભાસ, નેત્ર, બગાસાં, ગૌરવ તથા ક્રુશ અને અગ્નિ-તરંગાવન અને જલમાં ધરીકમાં પ્રેમ અને ધરીકમાં દ્વેષ, અપચો, મુખની વિરસતા, બલ તથા વર્ણની હાનિ, સ્વભાવમાં થોડું પરિવર્તન—એ જવરનાં પૂર્વરૂપ છે. ૨૮, ૨૯

જવરનું અધિષ્ઠાન—

સંપૂર્ણ શરીર તથા મનને જવરનું અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. બલનો કાલ તો નિદાનસ્થાનમાં કહ્યો છે. ૩૦

જવરનું પ્રત્યાત્મિક લક્ષણ—

દેહ તથા મનનો સંતાપ—એ જવરનું પોતાનું ખાસ લક્ષણ છે. તાવ આવનાથી કોઈ પણ પ્રાણી સંતાપ નથી પામતું એમ નથી. ૩૧

જવરના મેદો

પ્રકારના ભેદથી જવર શારીર તથા માનસ એમ બે પ્રકારનો છે. વળી તે સૌમ્ય તથા આગ્નેય એમ બે પ્રકારનો જણાયો છે. વળી અન્તર્વેગ તથા બહિર્વેગ એમ બે પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત અને સાધ્ય તથા અસાધ્ય એમ પણ બે પ્રકારનો કહેવાય છે. દોષ તથા કાલના યલાબલથી સંતત, સતત, અન્યેષ્ટ, તૃતીયક તથા ચતુર્થક એમ પાંચ પ્રકારનો જણાયો છે. ધાતુરૂપ આશ્રયના ભેદથી સાત પ્રકારનો ગણ્યો છે; તથા કારણના ભેદથી જવર આઠ પ્રકારનો ગણ્યો છે. ૩૨-૩૫

મન તથા દેહના સંતાપનું લક્ષણ—

શારીર જવર પ્રથમ શરીરમાં અને માનસજવર પ્રથમ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ચિત્તની વિક્ષિપ્તતા, અસ્થિતિ તથા ગ્લાનિ એ માનસિક સંતાપનાં લક્ષણ છે; ઇન્દ્રિયોની વિકૃતિ ઇન્દ્રિયોના સંતાપનું લક્ષણ જાણવું. દેહનો સંતાપ તો સ્પષ્ટ છે તેથી તેનું લક્ષણ કહ્યું નથી. ૩૬-૩૬૩

જવરના સૌમ્ય અને આગ્નેય મેદનું વિવરણ—

વાતપિત્તથી થયેલો જવર શીતની ઇચ્છા કરે છે અને વાતકૃદ્ધી થયેલો જવર ઉષ્ણની ઇચ્છા કરે છે અને વ્યામિશ્ર લક્ષણવાળો જવર તો અન્નેની ઇચ્છા કરે છે, વાયુ પરમ ચેત્ત્વવાહી છે એટલે તે ઉષ્ણ તથા શીત અન્નેના સંબંધથી બંનેનાં કાર્યો કરે છે. બ્યારે તે પિત્તની સાથે મળે છે ત્યારે દાહ કરે છે અને સોમના આશ્રયથી શીતતા કરે છે. ૩૭, ૩૮

અન્તર્વેગ જવરનું લક્ષણ—

અંદરમાં અધિક દાહ, તૃષ્ણા, પ્રસાપ, આસની ગતિ, વર્ધવૃદ્ધિ, ભ્રંગ, સાંધા તથા અસ્થિઓમાં થયેલ, સ્વેદનો અભાવ,

પીડા, બહાર ટાઢ તથા અંદર દાહ-એ લક્ષણો હોય છે. ૮૧

શુક્રસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલો, વ્યાપક શક્તિવાળો જ્વર વીર્યનો સ્ત્રાવ કરી, પ્રાણવાયુનો નાશ કરે છે અને વાયુ-અગ્નિ અને સોમની સાથે જાય છે. ૮૨

રસ અને રક્તનો આશ્રય કરીને રહેલો તથા મેદ અને માંસને વિશે રહેલો જ્વર સાધ્ય છે, અસ્થિ તથા મજ્જાને વિશે રહેલો જ્વર કષ્ટસાધ્ય છે તથા શુક્રમાં રહેલો જ્વર અસાધ્ય છે. ૮૩

દ્વન્દ્વજ જ્વરનાં લક્ષણો—

પૂર્વે હેતુ તથા લક્ષણો દ્વારા જ્વર આઠ પ્રકારનો છે એમ કહ્યું છે. પણ સંક્ષેપથી કરેલા એ જ્વરનાં વિસ્તારથી લક્ષણો સાંભળ. ૮૪

મસ્તકપીડા, પર્વભેદ, દાહ, રૂંવાડાં ઊભાં થવાં, કંઠ તથા મુખનો શોષ, વમન, તૃષા, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, અરુચિ, નિદ્રાનો નાશ, અતિ બોલવું અને બગાસાં એ વાત-પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૮૫૩

ટાઢ લાગવી, ભારેપણું, તન્દ્રા, રિતમિતતા, પર્વભેદ, માથું પકડાવું, સળેખમ, ઉધરસ, આખા શરીરમાં પસીનો આવવો, સંતાપ, જ્વરનો વેગ મધ્યમ પ્રકારનો હોવો-એ વાતક્ર્જ્વરનાં લક્ષણો છે. ૮૬, ૮૭

ધીકમાં દાહ, ધીકમાં શીત, પસીનો ન આવવો, વખતોવખત મૂર્ચ્છા, ઉધરસ, અરુચિ, તૃષા, કફ તથા પિત્તની પ્રવૃત્તિ થવી, અખ ચીડણું તથા કડવું થવું તથા ૮૮

આ પ્રમાણે જ્વર ૮૮ કલા. ૮૮૩

તેર પ્રકારના સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો—

હવે સન્નિપાતથી થયેલો જ્વર કહેવાય છે. ૮૯

હવે હું પૂર્વે સૂચરૂપે કહેલા તેર પ્રકારના સન્નિપાત-જ્વરનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ કહીશ. ૯૦

વાતપિત્તોત્પ્લવ-મંદક્ર્જ્વરમાં ભ્રમ, તરસ, દાહ,

ભારેપણું તથા મસ્તકની. બહું પીડા-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૧

વાતક્ર્જ્વર-મંદપિત્તજ્વરમાં ટાઢ, ઉધરસ, અરુચિ, તન્દ્રા, તરસ, દાહ, પીડા તથા વ્યથા-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૨

પિત્તક્ર્જ્વર-મંદવાતજ્વરમાં વમન, ટાઢ, વખતો-વખત દાહ, તૃષા, મોહ તથા હાડકાંઓમાં પીડા-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૩

વાતોત્પ્લવ-મંદપિત્તક્ર્જ્વરમાં સાંધા-હાડકાં તથા મસ્તકમાં શળ, પ્રલાપ, ભારેપણું, ભ્રમ, તૃષા, ગળું તથા મોહું સૂકાવું-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૪

પિત્તોત્પ્લવ-મંદવાતક્ર્જ્વરમાં સન્નિપાતજ્વરમાં મત્ર તથા મૂત્ર લાલ રંગનાં થવાં, દાહ, સ્વેદ, તૃષા, બલનો ક્ષય, તથા મૂર્ચ્છા-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૫

ક્ર્જ્વર-મંદવાતપિત્ત સન્નિપાતજ્વરમાં આળસ, અરુચિ, મોળ આવવી, દાહ, વમન, અસ્થિ, ભ્રમ, તન્દ્રા તથા ઉધરસ-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૬

હીનવાત-મધ્યપિત્ત ક્ર્જ્વરમાં સન્નિપાતજ્વરમાં સળેખમ, વમન, આળસ, તન્દ્રા, અરુચિ તથા મન્દાગ્નિ-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૭

હીનવાત-મધ્યક્ર્જ્વરમાં સન્નિપાતજ્વરમાં મૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં થવાં, દાહ, તૃષા, ભ્રમ તથા અરુચિ-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૮

હીનપિત્ત-મધ્યક્ર્જ્વરમાં સન્નિપાતજ્વરમાં શિરો-વેદના, કપ, શ્વાસ, પ્રલાપ, વમન તથા અરુચિ-એ લક્ષણો જાણવાં. ૯૯

હીનપિત્ત-વાતમધ્યક્ર્જ્વરમાં સન્નિપાતજ્વરમાં ટાઢ, ભારેપણું, તન્દ્રા, પ્રલાપ, તથા હાડકાં તથા મસ્તકમાં અતિ વેદના-એ લક્ષણો જાણવાં. ૧૦૦

હીનક્ર્જ્વર-મધ્યપિત્ત-વાતમધ્યક્ર્જ્વરમાં શ્વાસ, ઉધરસ, સળેખમ, મોહું સૂકાવું તથા પડખામાં અતિ પીડા-એ લક્ષણો જાણવાં. ૧૦૧

હીનકર્મ-મધ્યવાત-પિત્તધિક સન્નિપાતજ્વરમાં મળ-
ભેદ, મન્દગ્નિ, તૃપા, દાહ, અરુચિ તથા બ્રમ-એ લક્ષણો
જાણવાં. ૧૦૨

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો—

હવે સન્નિપાતજ્વર જ્વરનાં લક્ષણો કહીશ. ઘડીકમાં
દાહ, ઘડીકમાં દાહ, હાડકાં-સાંધા તથા મરતકમાં પીડા,
અશુષ્ક-મલિન-રાતાં તથા વાંકાં નેત્ર, અવાજપૂર્ણ તથા
પીડાવાળા કાન, ગળામાં શક ભરાઈ ગયા હોય તેવું
લાગવું, તન્દ્રા, મૂર્છા, પ્રલાપ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ,
બ્રમ, જમ ચારે તરફથી દાઝી ગઈ હોય તેવી-કઠોર
સ્પર્શવાળી, અંગોની અત્યંત શિથિલતા, ક્ષમિશ્રિત
રક્ત કે પિત્ત થૂંકવું, માથું આમતેમ ફેરવવું, તૃપા,
નિદ્રાનો નાશ, હૃદયમાં પીડા, સ્વેદ-મૂત્ર તથા મળવું
લાંબે વખતે અને થોડું દેખાવું, અંગોની અત્યંત
કૃશતાનો અભાવ, નિરંતર કંઠમાંથી અવાજ નીકળવો,
કાળાશ લેતાં રાતાં કોઠ કે ચકામાં દેખાવાં,
મૂંગાપણું, સોતો પાકી પડવા, પેટનું ભારેપણું
અને દોષોતું લાંબે વખતે પાકવું—એ સન્નિપાતજ્વરનાં
લક્ષણો છે. ૧૦૩-૧૦૮

સન્નિપાતજ્વરનાં સાધ્ય-અસાધ્યવર્ણનાં લક્ષણો—

મલ બદ થઈ જાય અને અગ્નિ નષ્ટ થાય ત્યારે
બધાં સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળો સન્નિપાતજ્વર, અસાધ્ય
ગણાય છે; અને એનાથી વિપરીત હોય તો કષ્ટસાધ્ય
ગણાય છે ૧૦૯

સર્ગ અને સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો—

નિદાનસ્થાનમાં ત્રણ પ્રકારના જે પૃથક્ પૃથક્ દોષથી
ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો કહ્યાં છે તેથી દંઢજ
અને સન્નિપાતનાં પોતાનાં લક્ષણો પણ કહેવાઈ ગયા
છે. ૧૧૦

આગતુક જ્વરના મેદો—

આક્રમે આગતુક જ્વર છે તે તો અલિધાત,
અલિપંગ, અભિચાર તથા અભિશાપથી ચાર પ્રકારનો
દર્શાવ્યો છે. ૧૧૧

અભિધાતજ્વરનાં લક્ષણો—

શસ્ત્ર, મારીતું હેકું, ચાણુક, કાંઈ, મુઠ્ઠી, હાથનું
તળીયું એટલે થપાટ તથા દાંત અને તેના જેવા
ખીજા કોઈ પદાર્થો વડે શરીર ઉપર પ્રહાર
થવાથી અલિધાતજ્વર જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તે
અભિધાતજ્વર જ્વરમાં પ્રાયઃ વાયુ રક્તને દૂષિત કરીને
પીડા, સોજો, વિવર્ણતા, તથા વેદનાયુક્ત જ્વરને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૨-૧૧૩

અભિપંગજ્વરનાં લક્ષણો—

કામ-શોક-ભય અને ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા મનુષ્યને
થયેલો જ્વર તથા ભૂતના આવેશથી થયેલો જ્વર અભિ-
પંગજ્વર જ્વર ગણાયો. કામ-શોક અને લયથી વાયુ,
ક્રોધથી પિત્ત અને ભૂતના આવેશથી ભૂતના સામાન્ય
લક્ષણવાળા ત્રણે દોષો પ્રકુપિત થાય છે. તે ભૂતોનાં
આઠે પ્રકારનાં લક્ષણો 'ઉન્માદચિકિત્સા'માં કહ્યાં છે.
૧૧૪-૧૧૬

ઝેરી વૃક્ષના વાયુના સ્પર્શથી તથા ખીજા વિષવાળા
પદાર્થોના સંપર્કને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યને અભિપંગજ્વર
થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે. આવો મનુષ્ય વિષજ્વર
ચિકિત્સા વડે સુખ પામે છે. ૧૧૭

અભિચાર અને અભિશાપ જ્વરનાં લક્ષણો—

સિદ્ધ પુરુષોના અભિચાર તથા અભિશાપથી જે
જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘોર સન્નિપાતજ્વર હોઈને
અત્યંત દુઃસહ હોય છે. સન્નિપાતજ્વરનાં જે લક્ષણો
કહ્યાં છે તે બધાં આમાં હોય છે; અને મન, ઇન્દ્રિય
તથા શરીરની અનેક પ્રકારની ખીજા પીડાઓ પણ
હોય છે. અભિચાર કે અભિશાપનો પ્રયોગ પોતે જોઈને,
સાંભળીને અથવા પ્રશ્નન વડે અનુમાન દ્વારા જાણી
શક્ય છે. અભિચાર તથા અભિશાપની વિવિધતાને લઈને
તેનાથી થયેલા જ્વરમાં, તે તે કર્મના પ્રયોગને અનુસરીને
જુદા જુદા પ્રકારનાં લક્ષણો હોય છે. ૧૧૮-૧૨૧

કામ-શોક-ભય-ક્રોધ-ભૂતાવેગ અને વિવિધ જ્વરનાં લક્ષણો—

કામજ્વરમાં ઘણી ચિન્તા અને ઘણા નિઃશ્વાસરૂપ
લક્ષણો હોય છે, શોકજ્વર જ્વરમાં બહુ અશુ,

લય જન્ય જ્વરમાં બહુ લય, ક્રોધ જન્ય જ્વરમાં બહુ ક્રોધ, ભૂતા-
ભિષંગ જ્વરમાં અમાનુષીપણું, વિષ જન્ય જ્વરમાં મૂર્છા-
મોહ-મદ અને ઝ્ઞાનિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાં—એ લક્ષણો
જાણવાં. ઉપર કહેલા કામદિ જ્વરોમાં કેટલાએકને આ
લક્ષણોની પહેલાં સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાએકને
લક્ષણોની પછી થાય છે અને કેટલાએકને લક્ષણો તથા
સંતાપ એકી સાથે થાય છે. ૧૨૨-૧૨૪૩

આગન્ટુક જ્વરનાં લક્ષણો બોજા આગન્ટુ રોગોમાં
થાય છે—

કામ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરોનાં જે લક્ષણો
કહ્યાં છે તે જ કામ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા ઇતર
રોગોનાં પણ લક્ષણો જાણવાં. ૧૨૫૩

આગન્ટુક જ્વરમાં દોષ-આદિને વિચાર—

કામ વગેરેથી પ્રથમ મન દૂષિત થયા છતાં જ્યાં
સુધી શરીર વાત વગેરેથી દૂષિત થતું નથી ત્યાં સુધી
જ્વર બલવાળો થઈ શકતો નથી. તેમજ વાત વગેરેથી
પ્રથમ શરીર દૂષિત થયા છતાં જ્યાં સુધી મન કામ
વગેરેથી દૂષિત થતું નથી ત્યાં સુધી જ્વર બલવાળો
થઈ શકતો નથી. ૧૨૬-૧૨૭૩

આગન્ટુ અને નિજના મેદનાં લક્ષણો—

આગન્ટુક જ્વરો પ્રથમ કેવળ સ્વતંત્ર જ હોય છે.
પછી તે નિજના દોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે; વળી
તે નિજના હેતુઓ કરતાં જુદા પ્રકારના હેતુઓવાળા
તથા જુદા પ્રકારનાં ઔષધોવાળા હોય છે. ૧૨૮૩

જ્વરની સંપ્રાપ્તિ—

બળે સાથે મળેલા, ત્રણે મળેલા અથવા પૃથક્ પૃથક્
રહેલા કુપિત થયેલા દોષો રસ નામની ધાતુને પ્રાપ્ત થઈને,
જંદરાગ્નિને સ્થાનથી હટાવીને, પોતાની ગરમી તથા
જંદરાગ્નિની ગરમી વડે દેહની ગરમીને વધારીને, સ્રોતોનો
અવરોધ કરીને, પ્રબળ થયેલા તથા સમસ્ત દેહમાં
વ્યાપ્ત થયેલા તે દોષો દેહમાં અધિક સંતાપને ઉત્પન્ન
કરે છે; ત્યારે મનુષ્ય સર્વ અંગ જોનાં ઉષ્ણ થયાં છે

એવો બને છે તેથી જ્વરવાળો એમ કહેવામાં આવે
છે. ૧૨૯-૧૩૧૩

જ્વરમાં પરસ્વે ન થવાનું કારણ—

નવા જ્વરમાં સ્રોતોનો અવરોધ થયો હોવાથી તથા
અગ્નિ પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ થયો હોવાથી મનુષ્યને
પ્રાયઃ પસીનો થતો નથી. ૧૩૨૩

આમજ્વરનાં લક્ષણો—

અરુચિ, અપચો, પેટનું ભારેપણું, હૃદયની અવિશુદ્ધિ,
તન્દ્રા, આળસ, નિરંતર રહેનારો બલવાન જ્વર,
દોષોનું ન નીકળતું, લાળ આવરી, મોળ, ક્ષુધાનો નાશ,
મોહું વિરસ થવું, ગાત્રો જડ-ખોટાં તથા ભારે થવાં,
મૂત્રની અધિકતા, અપરિપકવ મળ તથા ઝ્ઞાનિનો અભાવ—
એ આમજ્વરનાં લક્ષણો છે. ૧૩૩-૧૩૫૩

પચ્યમાન જ્વરનાં લક્ષણો—

જ્વરનો અધિક વેગ, તૃષ્ણા, પ્રક્ષાપ, શ્વાસ, ભ્રમ,
મળની પ્રવૃત્તિ અને ઉત્ક્રેશ—એ પચ્યમાન જ્વરનાં
લક્ષણો છે. ૧૩૬૩

નિરામજ્વરનાં લક્ષણો—

ક્ષુધા, અંગોની ક્ષીણતા, અંગોનું હલકાપણું,
જ્વરની મૃદુતા, દોષોનું નીકળતું તથા આંક દિવસ—એ
નિરામજ્વરનાં લક્ષણો ગણાય છે. ૧૩૭૩

નવજ્વરમાં ન કરવા લાયક વાતો—

નવા જ્વરમાં દિવસે નિદ્રા, સ્નાન, અભ્યંગ, અન્ન,
મૈથુન, ક્રોધ, પવનના ઝપાટા, વ્યાયામ તથા કષાય
રસનો ત્યાગ કરવો. ૧૩૮

જ્વરમાં લંઘન—

ક્ષય વાત, લય, ક્રોધ, કામ, શોક તથા શ્રમથી
ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર સિવાય ઇતર જ્વરમાં પ્રથમ
લંઘન કરવાનું કહ્યું છે. લંઘનથી દોષ ક્ષીણ થતાં
તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં જ્વરવાળાનો જ્વર ઉતરી જાય
છે, શરીર હલકું થાય છે તથા ભૂખ ઉઘડે છે. બલનો

અતિક્ષય ન કરે તેવું એને લંઘન કરાવવું; કારણ કે આરોગ્ય બલના આધાર પર રહેલું છે અને આરોગ્યને માટે જ આ ચિકિત્સાનો ક્રમ છે. ૧૩૯-૧૪૧૩

જ્વરમાં અપક્વ દોષો માટે પાચનો—

લંઘન, સ્વેદન, કાલ, યવાગૂ, કડ્ડો રસ—એ તરુણ જ્વરમાં અપક્વ દોષોનું પાચન કરનારાં છે. ૧૪૨૩

કયા તાવમાં ગરમ પાણી લાપવું—

વાતકફજ્વરમાં રોગીને તરસ લાગે ત્યારે બિન જલ પીવા આપવું. ૧૪૩

કયા તાવમાં શતશીત જલ લાપવું—

મદ્યથી થયેલા તથા પિત્તથી થયેલા જ્વરમાં કડવાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું શીતજલ જલ પીવા આપવું.

એ બંને દીપન, પાચન, જ્વરક્ષ, સ્ત્રોતોનું શોધન કરનારાં, બલ આપનારાં. રુચિ તથા સ્વેદને કરનારાં તથા કલ્પાણુકારી છે. ૧૪૪૩

વિવાસાજ્વરનો શાન્તિ માટે પઢંગપાત્રીય—

મોથ, ખડસડીઓ, વાળો, ચન્દન, કાળો વાળો અને મૂંદ—એનાથી ઉદ્ધાગીને કંકુ કરેલું પાણી તૃપા તથા જ્વરની શાન્તિ માટે આપવું. ૧૪૫૩

જ્વરમાં વમન—

કફપ્રધાન, બહાર નીકળવાને ઉન્મુખ અને આમ-શયમાં રહેલા દોષો જ્વર કરનારા છે એવું જાણીને વમન કરાવવાને યોગ્ય દરદીને યોગ્ય સમયે વમનકરક ઔષધ આપીને દોષો દૂર કરવા. ૧૪૬૩

દોષ અતુલપ્રચલિત હોય ત્યારે વમન લાપવાના દોષો—

તરુણ જ્વરમાં બહાર નીકળવાને ઉન્મુખ ન થયેલા દોષોનાં આપેલું વમન હૃદયરોગ, શ્વાસ, આનાહ અને અત્યંત મોઢ ઉપન કરે છે. કાયાં ક્રોધોમાંથી સ્વરસની પેટે, સમગ્ર દેહમાં વ્યાપ્ત, ધાતુમાં રહેલા આમસહિત

દોષો દુઃખે દૂર કરી શકાય તેવા હોય છે અને પરિણામે ઉપાધિ કરનારા નીવડે છે. ૧૪૭, ૧૪૮૩

જ્વરમાં યવાગૂપ્રયોગ—

જેને વમન કે લંઘન કરાવ્યું છે એવા રોગીની યોગ્ય સમયે પ્રથમ જ્વર મોળો પડતાં સુધી અથવા છ દિવસ પર્વત પોતપોતાનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા મંડ તથા યવાગૂથી વિચક્ષણ પુરુષે ચિકિત્સા કરવી; કારણ કે સમિધથી અગ્નિની પેટે તે મંડ અને યવાગૂથી તે રોગીનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૪૯, ૧૫૦

યવાગૂના ગુણો—

તેઓ ઔષધના સંયોગથી તથા પોતે લઘુ હોવાથી અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા વાત-મૂત્ર-મળ અને દોષોનું અનુલોમન કરનાર છે. દ્રવ તથા ઉષ્ણ હોવાથી સ્વેદ કરે છે, દ્રવ હોવાથી તૃપાની શાન્તિ કરે છે, આહાર-રૂપ હોવાથી બલ આપે છે, સર હોવાથી શરીરનું લાઘવ કરે છે, જ્વરને સાત્ત્વ્ય હોવાથી જ્વરનો નાશ કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પ્રથમ યવાગૂઓથી, મદ્યથી થયેલા જ્વર સિવાયના જ્વરોની ચિકિત્સા કરવી એઈએ. ૧૫૧-૧૫૩

જેમને યવાગૂ દિવકર નથી—

મદ્યત્વયમાં થયેલા જ્વરમાં, નિત્ય મદ્યપાન કરનારા મનુષ્યોને આવેલા જ્વરમાં, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થયેલા જ્વરમાં, પિત્ત-કફાધિક જ્વરમાં તથા ઉષ્ણ રક્તપિત્તમાં આવેલા જ્વરમાં યવાગૂ અહિતકારી છે. ૧૫૪૩

તર્પણને લાયક પુરુષો—

તેમાં પ્રથમ જ્વરને દૂર કરનારાં ક્ષોભા રસોથી યુક્ત મધ-સાકર સંહિત લાગતાં સકતુઓથી તર્પણ કરવું. ૧૫૫૩

તર્પણ જીર્ણ થયું હોય તે પુરુષને માટે મોજનવિધાન—

તે પછી તર્પણ જેનો પચી ગયું છે એવા દરદીને. સાત્ત્વ્ય તથા બલનો વિચાર કરીને પાતળો મગનો ચૂપ અથવા જંગલ પશુપક્ષીઓનાં માંસરસોનું ભોજન કરાવવું. ૧૫૬૩

અન્નને વચ્ચે તાવવાળા માટે દંતધાવન—

ભોજન કરવાના પ્રત્યેક સમયે એને દાતણ કરાવવું. તે દાતણ દરદીના મુખના રસથી વિપરીત રસવાળું તથા દરદીને ગમે તેવું હોવું જોઈએ; કારણ કે તે મુખની નિર્મળતા, અન્નપાનમાં અલિલાષા તથા વિવિધ રસોનું જ્ઞાન જાગૃત કરે છે. વૃક્ષની શાખાઓના અગ્રભાગોથી મુખ શુદ્ધ કરી, મસ્તુ, શેરદીનો રસ અને મધ વગેરેથી વારંવાર કોગળા કરી ઉચિત આહાર કરવો. ૧૫૭-૧૫૮

જ્વરમાં કષાયવિધાન—

૭ દિવસ વીત્યા પછી જેને હલકા અન્નનું ભોજન કરાવ્યું છે એવા રોગીને વૈદ્ય પાચન કે શ્વેત કષાય પાવે. ૧૬૦

તરુણ જ્વરમાં કષાય રસનો નિષેધ—

તરુણ જ્વરમાં, સ્તંભન હોવાથી, કષાયથી બદ્ધ થયેલા દોષો સ્તંભ થઈ જાય છે, પરિપાક પામતા નથી અને વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. કદંપનાના ઉદ્દેશથી એટલે બનાવટની દૃષ્ટિએ કષાય નિષેધ કરવામાં આવતો નથી પણ જે કષાય કષાય રસવાળો હોય તે તરુણ જ્વરમાં વર્જિત છે. ૧૬૧, ૧૬૨

જ્વરમાં યૂષવિધાન—

જ્વરની શાંતિને માટે દશ દિવસ પર્યન્ત અમ્લ રસવાળા કે અમ્લ રસરહિત હિતકારક યૂષોથી અથવા જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસના રસોથી હલકા અન્નનું ભક્ષણ કરવું. ૧૬૩

જ્વરમાં ઘીનું વિધાન—

ભાર પછી ક્ષીણ કફવાળા તથા વાતપિત્તની અધિકતાવાળા જ્વરમાં દોષોનો પરિપાક થયા પછી ઘૂતનું પાન અમૃતના જેવું બાળવું. ૧૬૪

દશ દિવસ વીત્યા છતાં દરદી હજી કફપ્રધાન તથા લંધન કરેલો નથી એવું જાણીને વૈદ્ય તેને ઘીનું પાન કરાવવું નહિ, પણ કષાયો વડે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬૫

જ્વરમાં માંસરસનો પ્રયોગ—

દેહની લઘુતા થતાં સુધી માંસના રસની સાથે ભોજન કરાવવું; કારણ કે બલ એ જ દોષનું હરણ કરવાને સમર્થ છે અને તે એટલે કે માંસરસ બલ આપનાર છે. ૧૬૬

જ્વરમાં દૂધનો પ્રયોગ—

દાહ નથા તૃષ્ણાથી પીડાતા રોગીના વાતપિત્તપ્રધાન જ્વરને તથા બદ્ધ દોષવાળા કે સ્થાનથી વિચ્છિન્ન દોષવાળા નિરામજ્વરને દૂધના પ્રયોગથી જીતવો. ૧૬૭

જ્વરમાં વિરેચનનો પ્રયોગ—

આ ક્રિયાઓ વડે જ્યારે જ્વર શાંત થતો નથી ભારે બલ-માંસ તથા અગ્નિ જેનો ક્ષીણ થયો નથી એવા દરદીને વિરેચન આપીને તે જ્વરને શાંત કરવો. ૧૬૮

જ્વરમાં નિરુહવસ્તિનો પ્રયોગ—

જ્વરથી ક્ષીણ થયેલાને વમન હિતકારક નથી એમ વિરેચન પણ હિતકારક નથી, એટલે દૂધ વડે અથવા નિરુહવસ્તિઓ વડે તેના મલોનું હરણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે. દોષો પકવ થયા પછી કરેલો નિરુહવસ્તિનો પ્રયોગ બલ, અગ્નિ, જ્વરનો નાશ, હર્ષ તથા રુચિને શીઘ્ર કરે છે. ૧૬૯, ૧૭૦

વિરેચન પિત્તાશયમાં રહેલા પિત્તને અથવા કફયુક્ત પિત્તને દૂર કરે છે અને અસ્તિ પકવાશયમાં રહેલા ત્રણે દોષોને દૂર કરે છે. ૧૭૧

જ્વરમાં અનુવાસનનો પ્રયોગ—

જ્વર જ્યારે જીર્ણ થયો હોય અને કફ તથા પિત્ત ક્ષીણ થયાં હોય ત્યારે દૃઢ અગ્નિવાળા તથા સૂકા અને બંધાયેલા મળવાળા દરદીને અનુવાસન અસ્તિ આપવી. ૧૭૨

જ્વરમાં શિરોવિરેચનનો પ્રયોગ—

જીર્ણજ્વરમાં જ્યારે માથું ભારે થઈ જાય, મસ્તકમાં શૂળ નીકળે તથા ઇન્દ્રિયો બંધાઈ ગઈ હોય ત્યારે રુચિને ઉત્પન્ન કરનારું શિરોવિરેચન આપવું. ૧૭૩

જીર્ણજ્વરમાં લઘ્યગાદિ વિધાન

જીર્ણજ્વરમાં વૈદ્યે શીતકૃત છે કે ઉષ્ણકૃત છે તેનો વિવેક કરીને, અપ્પંગ, પ્રદેહ, પરિષેક તથા અવગાહનનો પ્રયોગ કરવો. તેનાથી બાહ્ય સાર્ગમાં રહેલો જ્વર શીઘ્ર શાંત થઈ જાય છે, અંગોને સુખ થાય છે અને બલ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૭૪-૧૭૫૩

દ્વિત ત્વચામાં બાકી રહેલા જીર્ણજ્વર તથા આગતુ જેઓનું કારણ છે એવા જ્વરો ધૂપ તથા અંજનના યોગથી શાંત થાય છે. આ પ્રમાણે મેં જ્વરનાશક સફળ ચિકિત્સાક્રમ પ્રકાશિત કર્યો. ૧૭૭

જ્વરવાઝા માટે ચવાગૂ વગેરે માટે પ્રજ્ઞસ્ત ધાન્ય—

હવે જેઓનો આ ક્રમ છે તે દ્રવ્યો તું સાંભળ, ચવાગૂ, ઓદન તથા લાળ માટે જ્વરવાળાના જ્વરને દૂર કરનારા સાડીની સાથે જૂની રાતી શાક ઇત્યાદિ પ્રસરત છે. ૧૭૮૩

જ્વરમાં ચવાગૂના યોગો

મંદાગ્નિવાળા તથા ક્ષુધાયુક્ત જ્વરના રોગીએ પ્રથમ જલદી પચી જાય તેવી, પીપર તથા સૂકીની સાથે પકાવેલી લાળની પેયાનું પાન કરવું. અમ્લ રસની ઇચ્છાવાળા રોગીએ દાઝમના રસથી અમ્લ તથા સૂકવાળા ઉપર કહેલી લાળની પેયાનું જ પાન કરવું. તેમ જ જેને પાતળો મળ આવતો હોય તેણે તથા પિત્તપ્રધાન મનુષ્યે કંડી પાડીને, મધ મેળવેલી, ઉપર કહેલી પેયાનું પાન કરવું. પદ્માન્નસ્તિ તથા મસ્તકની વેદનામાં ગાખડુ તથા ભોરીંગણીથી સિદ્ધ કરેલી, જ્વરને હરનારી, રાતી શાકની પેયાનું પાન કરવું. જ્વરાતિસારના રોગીએ પૃશ્નિપર્ણી, બલા, ખીલી, સૂંઠ, કાળું કમળ તથા ધાણુથી પકાવેલી, અમ્લ રસ મેળવેલી પેયાનું પાન કરવું. ઉષ્ણરસ, આસ, અને હેઝકીવાળા જ્વરના રોગી મનુષ્યે વિદારીગન્ધાદિથી પકાવેલી, દીપન કરનારી તથા પસીનો લાવનારી એવી ચવાગૂનું પાન કરવું. જેનો મળ અંધારું ગયો હોય એવા જ્વરના રોગીએ પીપર તથા આમળાંથી પકાવેલી, જ્વમિશ્રિત તથા લીવાળી, દોષનું અનુલોમન કરનારી પેયાનું પાન કરવું. બંધકુષ્ઠ અને પેટમાં પીડા થતી હોય

એવા જ્વરના રોગીએ દ્રાક્ષ, પીપરીમૂળ, ચવક, આમળાં અને સૂકીથી પકાવેલી પેયાનું પાન કરવું. વાદસહિત જ્વરમાં બલા, કોકમ, ખાટાં ઘોર, પૃશ્નિપર્ણી તથા ભોરીંગણીથી પકાવેલી અને ખીલીથી યુક્ત એવી પેયાનું પાન કરવું. જેને પસીનો તથા નિદ્રા ન આવતાં હોય તેણે તથા તૃષ્ણ બહુ લાગતી હોય તેણે સૂક તથા આમળાંથી પકાવેલી, લીથી હમકારેલી તથા સાકર મેળવેલી જ્વરને દૂર કરનારી પેયાનું પાન કરવું. ૧૭૬-૧૮૭૩

જ્વરવાઝા માટે યૂષ માટે હિતકર ઝાકો—

યૂષ જેને સાત્ત્વ છે એવા જ્વરવાળા રોગીને યૂષ માટે મગ, મસૂર, ચણ, કળીયાં તથા મઃ આપવા જોઈએ. ૧૮૮૩

જ્વરવાઝા માટે હિતકર શાકો—

પરવળનાં પાન તથા ફળ, કારેલાં, પાકા, કંઠેરક, તથા રાતી સાટોડી—એ શાક જ્વરમાં હિનકારી જાયુવાં. ૧૮૯૩

જ્વરવાઝા માટે હિતકર માંસો—

વૈદ્યે માંસ જેને સાત્ત્વ હોય એવા જ્વરના રોગીને યોગ્ય સમયે લાંબ, કપિન્જલ એટલેકુંધાળું તેતર, કાળિયાર, ચંદાર, ઉપચકક, કુરંગ. કાલપુરુષ, હરણ, પૃપત અને સસત્રાં—એના રસો જરા અમ્લ રસવાળા અથવા અમ્લ રસ વિનાના આપવા. ૧૯૦-૧૯૧૩

ફેટાં મેર તેતર, કૌંચ તથા વર્તક ગુરુ તથા ઉષ્ણ હોવાથી કેટલાએક વૈદ્યો જ્વરમાં તેઓને ફીક ગણતા નથી. પણ લંઘનથી વાયુનું અગ્નિ વધી ગયું હોય તે માત્રા તથા વિકલ્પને જાણનારા તથા સમયને ઓળખનારા વૈદ્યે તેઓનો પણ ઉપયોગ કરવો ૧૯૨-૧૯૩૩

જ્વરમાં હિતકર પાન—

તરસ લાગે ત્યારે અનુપાન માટે બિનું પાણી આપવું; અથવા મધ જેને સાત્ત્વ હોય તેને દોષ તથા બલને અનુસરીને મધ આપવું. ૧૯૪૩

જ્વરમાં અવધ્ય—

નવા જ્વરમાં દોષના પરિપાક માટે ચુરુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને મધુર રસવાળા તથા કષાય રસવાળા ખોરાકના પદાર્થોના પ્રાયઃ ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે જ્વરનો નાશ કરનારો સિદ્ધ થયેલો અન્નપાનનો ક્રમ મેં પ્રકાશિત કર્યો. ૧૯૫, ૧૯૬

જ્વરઘન કષાયો—

હવે જ્વરનાશક કષાયો કહેવામાં આવશે. જ્વરની શાંતિ માટે ઉકાળેલો અથવા શીતકષાય પીવો. મોથ અને ખડસલિયો, અથવા સૂંઠ અને ખડસલિયો, અથવા ખડસલિયો અને ધમાસો, અથવા કરિયાતું, મોથ, ગજો અને સૂંઠ, અથવા કાળીપાઠ, કાળો વાળો અને વાળો—આ કષાયો જ્વરઘન, દીપન, દોષનું પાચન કરનારા, તરસ તથા અરુચિને શાંત કરનારા, મુખની નિસરતાને દૂર કરનારા છે. ૧૯૭-૧૯૮૩

પાંચ વિષમજ્વરમાં હિતકર પાંચ કષાયો—

ધન્દ્રજવ-પરવલનાં પાન-કડુ (૧) પરલવ-સારિવા-મોથ કાળીપાઠ-કડુ (૨) લીંબડો-પરલવ-ત્રિફળા-દ્રાખ-મોથ-ધન્દ્રજવ (૩) કરિયાતું-ગજો-અંદન-સૂંઠ (૪) ગજો-આમળાં-મોથ (૫)—આ પ્રમાણે અર્ધાં શ્લોકમાં પૂરા થતા પાંચ કષાયો સંતત, સતત, અન્યેષુ, તૃતીયક તથા ચતુર્થક—એમ પાંચ પ્રકારના જ્વરને શીઘ્ર શાંત કરે છે. ૨૦૦-૨૦૩

જ્વરમાં વત્સકાદિ કષાય—

જ્વરવાળા મનુષ્યે ધન્દ્રજવ, ગરમાળો, કાળીપાઠ, શ્વેત વજ, કડુ, મોરવેલ, અતિવિષ, લીંબડો, પરવલ, ધમાસો, વજ, મોથ, ગજો, જેડીમધ, ત્રિફળા તથા બલારો ઉકાળો કરીને અથવા શીતકષાયનું પાન કરવું. ૨૦૪, ૨૦૫

જ્વરમાં મધૂકાદિ હિમ—

મહુડાં, મોથ, દ્રાખ, શીવણ, ફલસાં, ત્રાયમાણુ, વાળો, ત્રિફળા તથા કડુનો શીતકષાય પીવાથી મનુષ્ય જ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૨૦૬૩

જ્વરમાં અનુલોમન કષાયયોગ—

અમેલી, આમળાં, મોથ તથા ધમાસોનો કષાય ગોળ મેળવીને જેના દોષ રુદ્ધ થઈ ગયા છે તેના રોગીએ પીવો. ૨૦૭૩

ત્રિફળાદિ ક્ષાય—

ત્રિફળા, ત્રાયમાણુ, દ્રાખ તથા કડુનો ક્ષાય પિત્ત-શ્લેષ્મનું શમન કરનાર છે. તે જો નસોતર તથા સાકર મિશ્ર હોય તો અનુલોમન કરનારો તથા પિત્તશ્લેષ્મ-જ્વરને દૂર કરે છે. ૨૦૮, ૨૦૯

સન્નિપાતજ્વરમાં વૃહત્યાદિ યોગ—

એડી તથા જીલી ભોરીંગણી, ધન્દ્રજવ, મોથ, દેવ-દાર, સૂંઠ તથા ગળખીપર—આ યોગ સન્નિપાતજ્વરને હરણુ કરનારો છે. ૨૧૦

શટ્યાદિ ગળ—

કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, ભોરીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ગજો, સૂંઠ, કાળીપાટ, કરિયાતું, કડુ—આ શટ્યાદિ વર્ગ સન્નિપાતજ્વરનો નાશ કરનાર છે અને ઉધરસ, છાતી ભીંસાવી, પડખામાં પીડા, શ્વાસ વથા તન્દ્રામાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨૧૧, ૨૧૨

વૃહત્યાદિ ગળ—

એડી અને જીલી ભોરીંગણી, પુષ્કરમૂળ, ભારંગી, કચૂરો, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ધન્દ્રજવ, પરવળ અને કડુ—એ વૃહત્યાદિ ગણુ સન્નિપાતજ્વરને દૂર કરનાર કહ્યો છે. ઉપદ્રવસહિત ઉધરસ વગેરે બધા રોગોમાં આપવો. ૨૧૩, ૨૧૪

વિપાસા-જ્વરનાશક કષાય અને યવાગૂ—

તરસ તથા જ્વરને દૂર કરનારા કષાયો તથા યવાગૂઓ ‘લેષજઘ્યાય’માં કહ્યાં છે તેનો પણ વૈદ્ય પ્રયોગ કરવો. ૨૧૫

જીર્ણજ્વરમાં ઘૃતયોગ શા માટે આપવા—

રક્ષ-દેહનાં જાતાને જ્વરે કષાય-વમન-અંધન તથા લઘુભોજનથી શાંત થતા નથી તેનું ઔષધ થી છે. કારણ કે જ્વર કરનાર પિત રક્ષ હોય છે અને પિતથી જેનું શરીર રક્ષ થયું છે એવા રોગીનો જે વાયુરૂપ ધાતુ પાછળથી બળવાન થાય છે, તેનો રનેહથી નાશ કરી શકાય છે. ૨૧૬, ૨૧૭

જ્વરની શાંતિ માટે આ બધા કષાયોનો ઘીની સાથે પ્રયોગ કરવો. તે અગ્નિને ક્ષીપ્ત કરનારા તથા કલ્યાણકારી છે. ૨૧૮

પિપ્પલ્યાદિ ઘૃત—

પીપર, ચંદન, મોથ, વાળો, ઝડકું, ધન્દજવ, ભોંઆમલી, સારિવા, અતિવિષ, શાલપર્ણી, દ્રાખ, આમળાં, બીલી, ત્રાયમાણુ તથા બેકી ભોરીંગણી—એનાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી શીઘ્ર જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. ક્ષય, ઉધરસ, મરતકશ્મળ, પડખાતું શ્વળ, હલીમક, ખભા તપવા તથા ત્રિપથ અગ્નિનું શમન કરે છે. ૨૧૯-૨૨૧

વાસાદિ ઘૃત—

અરડૂસી, ગળો, ત્રિકળા, ત્રાયમાણુ તથા જવાસો—એનો ક્ષય કરી, તેથી બમણા દૂધથી, પીપર, મોથ, દ્રાખ, ચંદન, કાળું કમળ તથા સૂંઠ—એના કદક વડે ઘૃત સિદ્ધ કરવું. તે જીર્ણજ્વરનો નાશ કરનારું થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩

વલાદિ ઘૃત—

બલા, ગોખરુ, ઊભી ભોરીંગણી, બેકી ભોરીંગણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, શાલપર્ણી, લીંબડો, ખડસલિયો, મોથ, ત્રાય. માણુ તથા ધમાસો—એનો ક્ષય કરીને, કદક માટે તામલકા, કચૂરો, દ્રાખ, પુષ્કરમૂળ, મેઘ તથા આમળાં લઈને ઘી તથા દૂધ મેળવીને પકાવવાં. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલું ઘી સર્વ જ્વરનું પરમ નાશ કરનારું થાય છે અને ક્ષય, ઉધરસ, મરતકશ્મળ, પડખાતું શ્વળ તથા ખભાતું તપવું—એનો નાશ કરે છે. ૨૨૪-૨૨૬

જ્વરમાં સંશોધનને યોગ્ય અવસ્થા—

ધણા દોષવાળા જ્વરમાં રોગીને ઉચિત સમયે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે જે કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે તે બિધ્વ-સંશોધન તથા અધઃ સંશોધન આપવાં જોઈએ. ૨૨૭ વમનના યોગો—

જ્વરની શાંતિ માટે પીપરની સાથે અથવા ધન્દ-જ્વરની સાથે કે જેઠીમધની સાથે વમન કરનારાં મીઠાણું મરમ પાણી સાથે પાન કરવું. જ્વરમાં મધમિશ્રિત જળ, શેરડીનો રસ, લવણોદક, મધ કે તર્પણુ વડે વમન કરાવવું શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨૮, ૨૨૯

જ્વરમાં વિરેચનના યોગો—

દ્રાખ અથવા આમળાંના રસરૂપ વિરેચનનું પાન કરવું અથવા આમળાંનો રસ ઘીમાં હમકારીને તેનું પાન કરવું—એ જ્વરને દૂર કરે છે. ૨૩૦

નસોતરનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીથી ચાટવું; અથવા મધ તથા ઘી મેળવેલો ત્રિકળાનો રસ પીવો. અથવા જ્વરવાળા રોગીએ દૂધની સાથે અથવા દ્રાખના રસની સાથે ગરમાળાનું પાન કરવું; અથવા દૂધની સાથે નસોતર કે ત્રાયમાણુનું પાન કરવું. દ્રાખના રસની સાથે હરડેનું પાન કરવાથી અથવા દ્રાખનો ક્ષય થીના દૂધના અનુપાનથી પીવાથી મનુષ્ય જ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૨૩૧-૨૩૩

જ્વરમાં ક્ષીરના યોગો—

પંચમૂળ એટલે બેકી ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી, શાલપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી અને ગોખરુથી સિદ્ધ કરેલા દૂધનું પાન કરવાથી રોગી ઉધરસ, શ્વાસ, મરતકશ્મળ, પાશ્વશ્વળ તથા જીર્ણજ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૨૩૪

એરંડાના મૂળથી અથવા કાચા બીલીના રૂઝથી સિદ્ધ કરેલા દૂધના પાનથી પરિકરિતકાવાળા જ્વરમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૨૩૫

ત્રિકંટકાદિ દૂધ—

ગોખરુ, બલા, ભોરીંગણી, ગોળ તથા સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ મળમૂળના અવશોધને તથા સોળને તથા જ્વરને દૂર કરે છે. ૨૩૬

નાગરાદિ દૂધ—

સૂંઠ, દ્રાખ તથા ખલુરથી સિદ્ધ કરેલું, ઘી-મધ તથા સાકર મેળવેલું દૂધ તરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ૨૩૭

જ્વરમાં દૂધના પ્રયોગના ગુણો—

ચારગણા જળથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ જ્વરને દૂર કરે છે. ધારેણુ દૂધ પાતપિત્તજ્વરનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. દૂધ એ બધા જીર્ણજ્વરોનું પરમ પ્રશમન છે. તે દોષને અનુસરીને, ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઊનું કે દંડું પીવું. ૨૩૮, ૨૩૯

જ્વરમાં નિરૂહ તથા અનુવાસનના પ્રયોગો—

દોષ જ્યારે પક્વાશયમાં રહ્યો હોય ત્યારે સિદ્ધિ-સ્થાનમાં પણ કહેલા, જ્વરને દૂર કરનારા, નિરૂહ તથા અનુવાસનોના પ્રયોગ કરવો. ૨૪૦

પટોલાદિ વસ્તિ—

પરવલ તથા લીંબડાનાં પાન, વાળો, ગરમાળો, વાળો, રોહિણી, કડક, ગોખરુ, મીંઢળ, શાલપર્ણી, બલ્લા—એ બધાને અધુન જળ મેળવેલા દૂધમાં પકાવતાં દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથમાં મધ તથા ઘી મેળવીને, મીંઢળ, મોથ, પીપર, જેઠીમધ તથા ઇન્દ્રજવના કટકથી યુક્ત કરીને જ્વરને દૂર કરનાર અસ્તિ આપવો. માર્ગ શુદ્ધ થતાં, દોષ દૂર થતાં અને ધાતુઓ નિર્મળ થતાં, જેની અંગપીઠા શાંત થઈ છે તથા અંગો હલકાં થયાં છે એવો રોગી જ્વરરહિત થાય છે. ૨૪૧-૨૪૪

આસ્ત્રધાદિ વસ્તિ—

ગરમાળો, વાળો, મીંઢળ અને ચાર પ્રકારની પર્ણી, એટલે શાલપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, મુદ્રપર્ણી, માપપર્ણી—એનો ક્વાથ તૈયાર કરવો. તેમાં ઘઉંલા, મીંઢળ, મોથ, સુવા તથા જેઠીમધનો કટક તથા ઘી, ગોળ, મધ મેળવવાથી જ્વરનાશક ઉત્તમ અસ્તિપ્રયોગ થાય છે. ૨૪૫, ૨૪૬

ગુચ્ચાદિ નિરૂહ—

વૈદ્યે ગળો, ત્રાયમાણુ, ચંદન, જેઠીમધ, અરકુશી, શાલપર્ણી, બલ્લા, પૃષ્ઠિપર્ણી અને મીંઢળ—એનો ક્વાથ સિદ્ધ કરી, તેમાં જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસરસની સાથે પીપર, મીંઢળ, મોથ તથા જેઠીમધનો કટક, થોડું લવણ-મધ તથા ઘી મેળવીને યુક્તિથી નિરૂહ અસ્તિ આપવી. એ જ્વરને શાંતકરનાર, બલ-વર્ણુસ્વેદ તથા રુચિ કરનાર છે. ૨૪૭-૨૪૮

જીવન્ત્યાદિ અનુવાસન—

વૈદ્યે જવન્તી, જેઠીમધ, મેદા, પીપર, મીંઢળ, વજ, ઝઢિ, રાસ્ના, બલ્લા, સૂંઠ, સુવા અને શતાવરીને વાટીને દૂધ-પાણી-ઘી તથા તેલમાં પકાવવાં. આ અનુવાસન અસ્તિને માટે તૈયાર થયેલો સ્નેહ જ્વરને દૂર કરનાર જાણવો. ૨૫૦, ૨૫૧

પટોલાદિ અનુવાસન—

પરવલ, લીંબડો, ગળો, જેઠીમધ અને મીંઢળ—એનાથી તૈયાર કરેલો સ્નેહ જ્વરનાશક અનુવાસન છે. ૨૫૨

ચન્દનાદિ અનુવાસન—

ચંદન, અગર, શીવણુ, પરવળ, જેઠીમધ અને કાણું કમળ—એનાથી સિદ્ધ કરેલો સ્નેહ જ્વરને દૂર કરનાર સ્નેહઅસ્તિતરૂપે ઔષ્ઠ છે. ૨૫૩

જ્વરમાં શિરોવિરેચન અને ધૂમવર્તિ—

જે ‘લેપજાધ્યાય’માં કહ્યાં છે તથા ત્રિમાનસ્થાનમાં ‘રોગલેપજ’માં કહ્યાં છે તે તે જ્વરને દૂર કરનારાં શિરો-વિરેચન યુક્તિને જાણનારાં વૈદ્યે યોજનાં. ૨૫૪

‘માત્રાશિતીય’ નામના અધ્યાયમાં જે નાવનિક અણુતૈલ તથા જે ધૂમવર્તિઓ કહી છે તેનો જ્વરમાં પણ પ્રયોગ કરવો. ૨૫૫

જ્વરમાં અભ્યંગ-પ્રવેદ અને પરિપેક—

અન્ને પ્રકારના જ્વરની શીતતા કે ઉષ્ણતાનો વિવેક કરીને યોગ્યતાનુસાર અભ્યંગ, પ્રવેદ અને પરિપેક કરાવવા. ૨૫૬

વેધે હનર વાર ધોયેલું ઘી અથવા ચન્દનાદિ તેલ દાહયુક્ત જવરનું શમન કરનાર અભ્યંગ તરીકે આપવું. ૨૫૭

ચન્દનાદિ તૈલ—

હવે અમે ચન્દનાદિ તેલનો ઉપદેશ કરશું. ચન્દન, શેલેય, હરદશી, કાળાતુસાર્થ, કાલીયક, પદ્મા, ભારંગ-મૂળ, પદ્મક, વાળો, સારિવા, જેડીમધ, પ્રપૌડરીક, નાગકેશર, કાળો વાળો, વન્ય પદ્મ, કાળું કમળ, નલિન, કુમુદ, સૌગંધિક, પુડરીક, શતપત્ર બિસ, મૃણાલ, શાલૂક, સેવાળ, કસેરુ, અનંતા, કુશ, દાસડાનું મૂળ, શેરડીનું મૂળ, દર્ભમૂળ, અરુમૂળ, શાળાનાં મૂળ, જાંબુ, વેતસ, વાનીર, ગુન્દ્રા, અલુન, અસન, અવકલ્પ, ચન્દન, વાતપૌથ, શાલ, તાક, ધવ, તિનિશ, ખેર, કદર, કદંબ, શીવણનાં ફળ, સર્વ પીપળ, વડ, કપીતન, જીંઘરો, પીપળો, ન્યગ્રોધ, ધાવડી, દૂનો દંતકટક, શીંગોડ, મજીઠ, માલકાંકણી, કમળકાંકડી, કૌઆદન, ખેર, કાવિદાર, કેળ, બહેડાં, લીંબડો, શતપર્વા, શીતકુલિકા, શતાવરી, શ્રીપર્ણી, આવણી, મહાઆવણી, રાહિણી, શીતરાકી, ઓદનપાટી, કાકા, બચા. ક્ષીરકાકોલી, વિદારીકંદ, જવક, અપલક, મેદા, મહામેદા, મધુરમા, અપ્પપ્રોક્તા, તુલશ્ય, મેગરસ, અરઠ્ઠસો, બોલસરી, કડાછાલ, પરવળ, લીંબડો, શેમળો, નારિયેળ, ખજૂર, દ્રાખ, ચારેલી, ઘઉંવા, ધનન, કોંચાં, મહુડાં—એ અને બીજાં શીતવીર્ય ઔષધોમાંથી જેટલાં મળે તેટલાંનો કનાથ કરવો. બમણું દૂધ મેળવેલા તે કનાથથી તે ઔષધોના કલ્ક વડે, કપાયથી અર્ધ પ્રમાણનું તેલ મંદાગ્નિ ઉપર પકાવવું. આ તેલ અભ્યંગ કરવાથી શીઘ્ર દાહજ્વરને દૂર કરે છે. બહુ ખારીક ન વાટેલાં તથા સારી રીતે ઠંડાં એ જ ઔષધોથી ઉકાળીને દહીં કરેલું જળ અવગાહ તથા પરિષેક માટે યોગ્યું. ૨૫૮

(આ પ્રમાણે ચન્દનાદિ તૈલ થયું).

જ્વરમાં દાહપ્રશમનના ઉપચારો—

મધ, કાંઈ દૂધ, દહીં, ઘી તથા જળનો પરિષેક અને સ્નાન—એ શીતસ્પર્શવાળાં હોવાથી શીઘ્ર દાહ-જ્વરને દૂર કરે છે. ૨૫૯

એ આખતમાં શ્લોકો છે—

દાહથી પીડાતા રોગીએ, અત્યંત ઠંડાં પુષ્કરનાં પાંદડાં, પદ્મ તથા ઉત્પલનાં પાંદડાં કે કદલીનાં પાંદડાંએ ઉપર અથવા ચંદનના જળથી ઠંડાં કરેલાં નિર્મળ ક્ષીમ વસ્ત્રો ઉપર, ઠંડાં કુવારાવાળા ઘરમાં અથવા ખરડના ઠંડા જળથી છાંટેલા ઘરમાં સુખપૂર્વક શયન કરવું. ૬૦—૬૧

ચંદનના જળથી ઠંડાં તથા જેનો સ્પર્શ સુખકારક છે તેવાં સુવર્ણ, શંખ, પ્રવાલ, મણિ તથા મોતીનો સ્પર્શ કરવો. ૨૬૨

પુષ્પની માળાઓ વડે, નીલ કમળો વડે, કમળો વડે અથવા ચન્દનના જળને વર્ષાવતા અને ઠંડો પવન નાખતા વિવિધ પંખાઓ વડે પંખો નાખવો. નિર્મળ જળવાળાં નદીઓ, તળાવો, પુષ્કરિણીઓ અને ધરાઓ સ્નાન માટે હિતકારી તથા દાહ, તરસ, ગ્લાનિ અને જ્વરને દૂર કરનારાં છે. ૨૬૩, ૨૬૪

પ્રિય, અનુકૂળ આચરણવાળી, ચન્દનનો લેપ કરેલ, તથા મણિ અને મોતીનાં આભૂષણોવાળી પ્રમદાઓએ પરમ કામનાથી આલિંગનાદિકથી સાત્ત્વન કરવું. ૨૬૫

ઠંડાં ખાનપાન, ઠંડાં ઉપવનો, ઠંડાં વાયુઓ તથા ઠંડા ચન્દનનાં કિરણો—એ દાહજ્વરને દૂર કરનારાં ૨૬૬

અર્ચુવાદિ તૈલ—

હવે ઉષ્ણની મુશ્વણાળા જ્વરના રોગીઓને માટે અભ્યંગ વગેરેનો ઉપદેશ કરશું.

અગર, કુક, તગર, પત્ર, જટામાંસી, શેલેય, ધ્યામક, હરેણુકા, સ્થૌણેયક, ક્ષેમક, એલચી, વરાંગદલ, ગુગળ, તમાલપત્ર, ભૂતીક, રાહિપ, સરલ, શલ્કટી, દેવદાર, અગ્નિમંથ, ખીલી, અરઠ્ઠસો, શીવણ, પાટના, સાટોડી રાતી સાંઘોડી, ભોરંગણી, ભીલી ભોરીંગણી, શાલપર્ણી, પૃશ્નપર્ણી, માપપર્ણી, મુદ્રપર્ણી, ગોખરુ, એરડો, સરગવો, વરુણ, આડડો, ચિરમિલ્લ, તિલ્લક, કચ્ચરો, પુષ્કરમૂળ, ગંડીર, કિરુબ્દક, પત્તર, અદીવ,

અસ્મંતક, રાતો સરગવો, બીજોડું, પીલુક. મૂલકપર્ણી, તિલકપર્ણી, પીલુપર્ણી, સરગશીંગી, હિંસા, દત્તશક, ઐરાવતક, ભિલામાં, આસ્ફાત, કાંડીર, આત્મજા, એકેષીકા, કરંજ, ધાણા, અન્નમોદ, પૃથ્વીકા, સુમુખ, સુરસ, કુઠેરક, કાલમાલક, પર્ણાસ, ક્ષવક, મરવો, ભૂરતુણ, આદુ, પીપર, સરસવ, અશ્વગંધા, રાસ્ના, રુહા, રોહા, વજ, બલા, અતિબલા, ગળો, સુગા, શીતવસ્ત્રી, નાકુલી, ગન્ધનાકુલી, શ્વેતા, માલકાંકણી, ચિત્રક અધ્યંક, અન્નસાગિરી, તલ, ખેર, કળથી, અડદ; એ અને એના જેવાં બીજાં ઉષ્ણ વીર્ય ઔષધોમાંથી જેટલાં મળે તેટલાંનો કવાથ કરવો. તે ઔષધોનો કદક અને સુરા, સૌવીરક, તુષેદક, મૈરેય, મેદક, દાંધમંડ, કાંછ તથા કર્કર જેમાં નાખવામાં આવ્યાં છે એવા તે કપાયથી ૨૫૬ તોલા તેલ પકાવવું. સાધારણ ગરમ એવા તે તેલથી જેને ઉષ્ણની ઇચ્છા છે એવા જ્વરના દરદીને અભ્યંગ કરવો. એમ કરવાંથી શીતજ્વર શાંત થાય છે. બહુ આરીક વાટેલાં તથા સાધારણ ગરમ એવાં એ જ ઔષધો વડે પ્રદેહ કરાવવો. તથા શીતજ્વરની શાંતિ માટે એ જ ઔષધોથી બિજાળેલું સહન થાય તેવું બિનું જળ અવગાહન તથા પરિષેક માટે યોજવું. ૨૬૭

(આ પ્રમણે અશ્વર્વાન્ન તૈલ થયું.)

જ્વરમાં શીતના પ્રણયનના ઉપચારો—

એ આખતમાં શ્લોકો છે—

‘સ્વેદાધ્યાય’માં તેર પ્રકારના સ્વેદ કલા છે. તેનો માત્રા તથા કાળને જાણનારાએ યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. ૨૬૮

તે કુટી, તે શય્યા, તે આચ્છાદન તથા અગરના ધાટા ધૂપ શીતજ્વરને શીથ શાંત કરે છે. ૨૬૯

સુંદર અને પુષ્ટ અંગોવાળી, તરુણ પ્રમદાઓ આર્થિગનથી યૌવનની ગરમી વડે શીતજ્વરનો શીથ નાશ કરે છે. ૨૭૦

પસીને લાવનારાં તથા વાતકરને દૂર કરનારાં અન્નપાન, સંસર્ગના બળને અનુસરીને યોજનારી, શીતજ્વરને શીથ બ્રતી લે છે. ૨૭૧

જ્વરમાં લંઘન જેને હિતકર નથી તે—

વાતથી થયેલા, શ્રમથી થયેલા, જીર્ણ તથા ક્ષતથી થયેલા જ્વરમાં લંઘન હિતકારક નથી એમ જાણવું. તેઓની શમન ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી. ૨૭૨

જ્વરમાં લંઘનાદિ ક્રમ કરવામાં યુક્તિ—

દોષો મનુષ્યોના આમાશયની ગરમીને બહાર કાઢી પોતે રસધાતુમાં જઈને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે તેથી અગ્નિ ખલ ક્ષીણ થાય છે. ૨૭૩

જેવી રીતે પ્રજ્વલિત અને બળતણવાળો પણ અગ્નિ પતનથી બહાર ધકેલાંતો હોય તો પાત્રમાં રહેલા ભાતને સારી રીતે પકાવી શકતો નથી, તેવી રીતે દોષો વડે મનુષ્યોના આમાશયમાંથી બહાર ધકેલાયેલા અગ્નિ પાદેશ ખોરાકને પચાવી શકતો નથી અથવા હલકા ખોરાકને કઠિંતાથી પચાવે છે; માટે અગ્નિના બલની રક્ષા માટે લંઘનાદિકનો ક્રમ હિતકારી છે. ૨૭૪, ૨૭૫

જ્વર આઠમે દિવસે નિરામ થાય તેવું કારણ—

સાતે ધાતુઓમાં રહેલા મળો સાત દિવસમાં પાકી જાય છે અને તેથી પ્રાયઃ આઠમે દિવસે જ્વર નિરામ કહેવામાં આવ્યો છે. ૨૭૬

જ્વરમાં મારે હોરાકનો નિષેધ—

અત્યંત પ્રવૃદ્ધ દોષવાળો, મંદાગ્નિવાળો મનુષ્ય વિશેષે કરીને ગુરુ ભોજન કરે છે તો એકાએક પ્રાણમુક્ત થાય છે અથવા દીર્ઘકાળપર્યંત કલેશ પામે છે. ૨૭૭

આ કારણને લઈને વિદ્વાન વૈદ્યો, વાતજ્વરમાં પણ રોગીને પ્રારંભમાં એકાએક અતિગુરુ કે અતિસ્નિગ્ધ ભોજન કરાવવું નહિ. ૨૭૮

વાતજ્વરમાં શુભ્રાતમાં અભ્યંગ વગેરે કરવાં જોઈએ—

અનુઅંધરહિત રોગીઓને વાતજ્વર જ્વરમાં શરૂઆતમાં ચિકિત્સાક્રમની દરકાર કર્યા વિના અભ્યંગ આદિનો ઉપક્રમ કરવો જોઈએ. ૨૭૯, ૨૮૦

કપાયતું પાન કરાવી માંસરસતું ભોજન કરાવવું.
અને ઇર્ષુજ્વરને દૂર કરનારા સર્વ પ્રકારે ઉપક્રમ કરવો.
૨૮૦૩

સાત દિવસે પળ જો જ્વરતું પાચન ન થાય તો ચિકિત્સા—

કષ્ઠપ્રકૃતિવાળા, અદ્ય વાતવાળા તથા અદ્ય પિત્ત-
વાળાઓનો ક્ષધિક્ષ શીતજ્વર સાત દિવસેથી પણ
પરિપાકને પામતો નથી. ૨૮૧૩

લંઘન, અદ્ય ભોજન ઇત્યાદિથી યથોક્ત ક્રમ વડે દશ
દિવસ પર્વત ઉપક્રમ કરીને કપાય ઇત્યાદિથી તેની
ચિકિત્સા કરવી. ૨૮૨૩

જ્વરમાં દોષપેક્ષિણી ચિકિત્સા—

જે આમયુક્ત ક્ષયી થયેલા તથા ક્ષયપિત્તથી થયેલા
જ્વરે છે તેમાં દરેક રોગીને ‘લંઘનીય’ અધ્યાયમાં કહેલું
લંઘન કરાવવું. ૨૮૩૩

શુદ્ધિમાન વૈષે ક્ષ, પિત્ત કે વાતથી થયેલા જ્વરોમાં
અનુક્રમે વમન, વિરેચન અને અસ્તિથી ઉપચાર કરવો.
૨૮૪૩

દંડજ કે સન્નિપાતજ જ્વરોને, ન્યૂનાધિકતા સમજીને,
દોષના ક્રમની અપેક્ષા રાખનારા વૈષે યથોક્ત ઔષધોથી
જીતવા. ૨૮૫૩

ઝોક દોષને વધારીને અથવા વધેલાને ઘટાડીને
અથવા ક્ષરયાતના અનુક્રમથી સન્નિપાતજ્વરને જીતવો.
૨૮૬૩

કર્મમૂળોદની ચિકિત્સા—

સન્નિપાતજ્વરના અંતમાં કાનના મૂળમાં લયંકર
સોળો થાય છે, તેમાંથી કોઈક જ અચી ભય છે. ૨૮૭૩

રક્તમેક્ષણ, ઘૃતપાન, ક્ષયપિત્તનાશક પ્રદેહ ઝોટલે લેપ
નસ્ય તથા ક્યલપ્રદેહ વડે તેને શીઘ્ર જીતી લેવો. ૨૮૮૩

જ્વરમાં રક્તાવસેચનની સ્વસ્થા—

જેનો જ્વર શીત, ઇષ્ણુ, રિનગ્ધ, રક્ષ, ઇત્યાદિથી
શાંત થતો નથી, તેનો શાખાને અનુસરનારા જ્વર
રક્તમેક્ષણથી શાંત થાય છે. ૨૮૯૩

વિસર્પ-અભિષાત-વિસ્ફોટક જ્વરની ચિકિત્સા—

વિસર્પ, અભિષાત તથા વિસ્ફોટકોથી થયેલો જ્વર,

જો તે ક્ષયપિત્તપ્રધાન ન હોય તો, તેમાં પ્રથમ ઘીનું પાન
કરાવવું. ૨૯૦૩

જીર્ણજ્વરમાં ચિકિત્સા—

દેહના ધાતુઓ દુર્બળ હોવાથી ઇર્ષુજ્વર રહ્યા કરે
છે. તેથી બલપ્રદ તથા બૃંહણ આહારોથી તેની ચિકિત્સા
કરવી. ૨૯૧૩

તૃતીયક-ચતુર્થક જ્વરનો ચિકિત્સા—

સાધારણ કર્મ તૃતીયક તથા ચતુર્થકને હણે છે.
વિષમજ્વરમાં આગતુક પ્રાયઃ અનુબન્ધરૂપ હોય
છે. ૨૯૨૩

વિષમજ્વરનાં ચિકિત્સાક્રમ—

વાતપ્રધાન વિષમજ્વરને ઘી, અસ્તિઓ, અનુવાસનો
તથા સિનગ્ધ તથા ઇષ્ણુ અન્નપાનો વડે શાંત કરવો. ૨૯૩૩

પિત્તપ્રધાન વિષમજ્વરને વિરેચન, દૂધ, સંસ્કાર કરેલું
ઘી તથા કડવા અને શીત પદાર્થોથી જીતવો. ૨૯૪૩

ક્ષયપ્રધાન વિષમજ્વરમાં વમન, પાચન, રક્ષ અન્નપાન,
લંઘન, કપાય તથા ઇષ્ણુ દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠ છે. ૨૯૫૩

વિષમજ્વરનાશક યોગો—

વિષમજ્વરનો નાશ કરનારા શ્રેષ્ઠ યોગો કહેવાશે.
દોષાદિકો વિભાગ કરીને શુદ્ધિમાને તેનો ઉપયોગ કરવો.
૨૯૬૩

વિષમજ્વરમાં પીવા માટે મંડસહિત સુરા તથા ભોજન
માટે કૂકડો, તેતર તથા મોર-એનો પ્રયોગ કરવો. ૨૯૭૩

પટ્ટપલ ઘૃતનું પાન કરવું અથવા અન્નપાનો પ્રયોગ
કરવો. ત્રિક્ષણાનો કપાય પીવો કે ગળાનો રસ પીવો.
૨૯૮૩

ચુકિતથી સ્નેહ તથા સ્વેદ જેને કરવામાં આવ્યાં છે
એવા રોગીએ જ્વર આવે ત્યારે ગળી, અન્નગંધા, નસોતર
તથા કડનું પાન કરવું. ૨૯૯૩

ઘીનું મોટું પ્રમાણ પીને પછી વમન કરવું અથવા
ઘણું અન્નાપન લઈને પછી વમન કરવું. ૩૦૦૩

વિષમજ્વરમાં જ્વરના આગમન સમયે અન્નસહિત ઘણા મધનું પાન કરીને શયન કરવું અથવા આસ્થાપન કે યાપના અસ્તિ આપવી. અથવા તે દિવસે દૂધની સાથે બિલાડીની વિદ્યનું પાન કરવું અથવા દહીંના મંડ કે સુરાની સાથે સિંધાલૂણ મેળવેલું ગળદનું છાણ પીવું. ૩૦૧-૩૦૨૩

વિષમજ્વરમાં પીપર, ત્રિકુળા, દહીં, છાસ, પંચગવ્ય ધૂત કે દૂધનો પ્રયોગ કરવો. ૩૦૩૩

ભોજનની પહેલાં તેલ સહિત લસણનું કે મેદવાળા ઉષ્ણવીર્ય માંસોનું લક્ષણ કરવું. ૩૦૪૩

હિંગની સમાન સિંધાલૂણવાળી વાઘની ચરખી, જૂનું ઘી અને તે પ્રમાણે સિંધાલૂણ મેળવેલી સિંહની વસા એ નસ્ય આપવાં. ૩૦૫૩

વિષમજ્વરમાં સિંધાલૂણ, પીપરના દાણા અને મનઃશિક્ષને તેલમાં વાટીને આંખમાં અંજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. ૩૦૬૩

ગુગળ, લીંબડાનાં પાન, વજ, કુષ્ઠ, હરડે, સરસપ, જવ તથા ઘી-એ જ્વરનાશક ધૂપ છે. ૩૦૭૩

મનોવિકારમાં જે ધૂમાડાઓ, ધૂપન, નાગન એટલે નસ્ય તથા અંજન કલાં છે તે વિષમજ્વરમાં કરવાં. ૩૦૮૩

મંગળ કરનારા મણિઓ, ઔષધિઓ અને વિષનું ધારણ કરવાથી તથા અગદોનું સેવન કરવાથી જ્વર આવતો નથી. ૩૦૯૩

જ્વરમાં દૈવ્યપાત્ર ચિકિત્સા—

સંધ્યાં યજ્ઞને, પાર્વાતીજી-અનુચરો તથા માતૃગણ સહિત મહાદેવનું પૂજન કરતો રોગી શીઘ્ર વિષમજ્વરમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩૧૦૩

સહઅ મસ્તકવાળા, સ્થાવરજંગમના સ્વામા, સર્વ-વ્યાપક વિષ્ણુની વિષ્ણુસહસ્ત્રનામથી સ્તુતિ કરતો રોગી સર્વ જ્વરોને દૂર કરે છે. ૩૧૧૩

ગ્રહા, અશ્વિનીકુમારો, ઇન્દ્ર, આગ્નિ, હિમાલય, ગંગા

તથા મરુદ્ગણોનું યજ્ઞ દ્વારા પૂજન કરતો રોગી જ્વરને છોડે છે. ૩૧૨૩

માતાપિતાની ભક્તિ, ગુરુઓનું પૂજન, અભયર્થ, તપશ્ચર્યા, સત્ય, નિયમ, જપ, હોમ, દાન, વેદોનું શ્રવણ તથા સન્નિવૃત્તિનાં દર્શનથી મનુષ્ય શીઘ્ર જ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૩૧૩-૩૧૪૩

રસાદિ ધાતુગત જ્વરની ચિકિત્સા—

જ્વર જે રસમાં રહ્યો હોય તો વમન તથા ઉપવાસ કરાવવા; રક્તમાં રહ્યો હોય તો પરિષેક, પ્રદેહ તથા સંશ્લેષન કરાવવાં; માંસ તથા મેદમાં રહ્યો હોય તો ઉપવાસ સહિત વિરેચન હિતકર છે અને અસ્થિ કે મજ્જામાં રહ્યો હોય તો અનુવાસનસહિત નિરૂદ્ધ અસ્તિ આપવી. ૩૧૫, ૩૧૬૩

અભિષાત-કામ-ક્રોધ-શોક અને મયજન્ય જ્વરની ચિકિત્સા—

શાપ, અભિચાર અથવા ભૂતાભિષંગથી જે જ્વર થયો હોય તેમાં સધળાં દૈવવ્યપાત્ર ઔષધો ઇષ્ટ છે. ૩૧૭૩

ઘીનું પાન તથા અભ્યંગ, રક્તમેહાણુ અને સાત્ત્વ એવાં મધ, માંસરસો અને ઓદનથી અભિષાતજ્વર નાશ પામે છે. જે જ્વર આનાહયુક્ત હોય તો મધ જેને સાત્ત્વ છે એવા રોગીઓને મદિરા તથા માંસરસનું ભોજન કરાવવાથી જ્વર નાશ પામે છે. ૩૧૮, ૩૧૯૩

ક્ષત તથા પ્રણવાળાના જ્વર ક્ષત તથા પ્રણુની ચિકિત્સા વડે નાશ પામે છે.

કામ, શોક તથા ભયથી થયેલા જ્વરો આશ્વાસન, પ્રિયવસ્તુઓની પ્રાપ્તિ, વાયુનું પ્રશમન કરનાર ઔષધ તથા હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો વડે શાંત થાય છે. ૩૨૦૩

ધનિષ્ઠ તથા મનને પ્રિય લાગે તેવા વિષયો, પિત્તને શાંત કરનારા ઉપચારો તથા સારાં વાક્યો વડે ક્રોધજન્ય જ્વર શાંત થાય છે. ૩૨૧૩

કામથી ક્રોધજ્વર તથા ક્રોધથી કામજ્વર તથા તે બંનેથી ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર નાશ પામે છે. ૩૨૨૩

જ્વરના વેગને કે ઢાળને યાદ કરતો જે રોગી જ્વર-વાળો થાય છે તેની સ્થિતિને ત્રિય તથા વિચિત્ર વિષયો વડે હકીકતી. ૩૨૩૩

જ્વરમોક્ષતાં લક્ષણો—

જ્વરની મુક્તિમાં પુરુષ કણ્ઠછતો કણ્ઠછતો વમન કરે છે, ચેષ્ટા કરે છે, નેરથી શ્વાસોચ્છવાસ લેતો, વિવર્ણવાળો, પસીના આવેલા અંગવાળો, કંપે છે, વારંવાર મોહ પામે છે, પ્રલાપ કરે છે, સઘળાં બિનાં અંગવાળો અથવા ઠંડા અંગવાળો થાય છે. માનરહિત, જ્વરના વેગથી ખિન્ન અને ક્રોધયુક્ત હોય એવો દેખાય છે, દોષ તથા શબ્દવાળો, પાતળો અને વેગવાળો મળ આવે છે. વિચક્ષણ વૈદે જ્વરની મુક્તિમાં આ લક્ષણો જાણવાં. ૩૨૪-૩૨૬

ધણા દોષવાળા રોગીને નવો જ્વર પ્રાયઃ બળવાન હોય છે. તે ક્રિયાદારા દોષનો પરિપાક થવાથી, જે ઊતરી જાય છે તો તે ભયંકર રીતે ઊતરી જાય છે. દોષને લઈને વેગ ઉત્પન્ન કરીને જે જ્વરો ક્રમથી ઊતરે છે, તે ચિરકારી જ્વરોની મુક્તિ લયંકર હોતી નથી. ૩૨૭-૩૨૮

મુક્તજ્વરતાં લક્ષણો—

કસમ તથા સંતાપરહિત, પીગરહિત, પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા તથા સ્વાભાવિક સત્વથી યુક્ત મનુષ્યને જ્વરરહિત જાણવો. ૩૨૯

જ્વરમાં વર્જનીય માત્રો—

જ્વરવાળા કે જ્વર ઊતરી ગયેલા મનુષ્યે વિદાહી-સુરુ-અસાત્મ્ય અને વિરુદ્ધ અન્નપાન તથા મૈથુન, અધિક ચેષ્ટા, સ્નાન અને અધિક ભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ્વર શાંત થાય છે અને મટી ગયા પછી પાછો આવતો નથી. જ્વરથી મુક્ત થયેલો મનુષ્ય જ્યાં સુધી ફરી બલવાન ન થાય ત્યાં સુધી તેણે બ્યાયામ, મૈથુન, સ્નાન તથા હાલચાલનું સેવન કરવું નહિ. ૩૩૦-૩૩૨

જ્વર ફરીથી આવે તેનું કારણ—

જેને બલ પ્રાપ્ત થયું નથી એવો જ્વરમુક્ત પુરુષ,

આ વર્જ્ય પદાર્થનું સેવન કરે છે તો તેનો જ્વર ફરી ઉઘડેા મારે છે. ૩૩૩

જેના દોષો ગેરબ્યાજબી રીતે દૂર થયા હોય અને તાન ચાલ્યો ગયો હોય તેવા મનુષ્યનો જ્વર થોડા પણ અપથ્યથી ફરી આવે છે. ૩૩૪

લાંબા વખતથી કલેશ પામતા દુર્બલ અને ક્ષીણ-તેજવાળા દરદીને ફરી આવેલો જ્વર થોડા વખતમાં મારી નાખે છે. ૩૩૫

અથવા દોષો જ્વર ન કરતાં ક્રમે ક્રમે ધાતુઓમાં પરિ-પાક પામે છે તો તે તેથી પણ વધારે અપકાર કરે છે. ૩૩૬

દીનતા, શેથ, ગ્લાનિ પાંડુતા, ભોજનની અનિચ્છા, કંડૂ, કોઠ, પિડકા તથા મંદાગ્નિ કરે છે. દોષોનો સંપૂર્ણ નિકાલ ન થવાથી જતા રહેલા રોગો થોડા પણ અપથ્ય-સેવનથી મનુષ્યોને ફરી પણ થઈ આવે છે. ૩૩૭-૩૩૮

પુનરાવૃત્ત જ્વરની ચિકિત્સા—

તેથી જ્વરની નિવૃત્તિ થયા છતાં અવસ્થા, બલ અને શક્તિને અનુસરીને દોષનું સંશોધન કરવું અથવા પ્રયોગો દ્વારા સશ્મન કરવું. ૩૩૯

મૃદુ શોધનોથી શુદ્ધિ તથા યાપના બરિતઓ હિત-કારી છે. તેમજ લઘુ યુષ્ધો અને જંગલ પશુપક્ષીઓના માંસના રસો હિતકારી છે. ૩૪૦

ફરી આવેલા જ્વરમાં અભ્યંગ-ઉદ્ઘર્તન-સ્નાન-ધૂપન-અંજન અને તિક્ત દૃતો હિતકારી છે. ૩૪૧

સુરુ-અભિષ્યન્દી તથા અસાત્મ્ય ભોજનથી ફરી આવેલા જ્વરમાં પૂર્વની પેઠે બંધન-ઉષ્ણ ઉપચાર ઇત્યાદિ ક્રમ કરવો. ૩૪૨

ચિરાત્તિક્ષાદિ વ્રાય—

વખતોવખત પીધેલાં કરિયાતું, કડુ, મોથ, ખડ-સહીઓ અને ગળો ફરી આવેલા જ્વરનો નાશ કરે છે. ૩૪૩

વિષમજ્વરમાં જ્વરના આગમન સમયે અન્નસહિત ઘણા મધનું પાન કરીને શયન કરવું અથવા આસ્થાપન કે યાપના અસ્તિ આપવી. અથવા તે દિવસે દૂધની સાથે ગિલાદીની વિષ્ણુનું પાન કરવું અથવા દહીંના મંડ કે સુરાની સાથે સિંધાલૂણ મેળવેલું બળદનું છાણ પીવું. ૩૦૧-૩૦૨૩

વિષમજ્વરમાં પીપર, ત્રિફળા, દહીં, છાસ, પંચગવ્ય ધૂત કે દૂધનો પ્રયોગ કરવો. ૩૦૩૩

ભોજનની પહેલાં તેલ સહિત લસણનું કે મેદવાળા ઉષ્ણવીર્ય માંસોનું લક્ષણ કરવું. ૩૦૪૩

હિંગની સમાન સિંધાલૂણવાળી વાધની ચરખી, જૂનું ઘી અને તે પ્રમાણે સિંધાલૂણ મેળવેલી સિંહની વસા એ નસ્ય આપવાં. ૩૦૫૩

વિષમજ્વરમાં સિંધાલૂણ, પીપરના દાણા અને મનઃશિલ્પને તેલમાં વાટીને આંખમાં અંજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. ૩૦૬૩

ગુગળ, લીંબડાનાં પાન, વજ, કુષ્ઠ, હરડે, સરખવ, જવ તથા ઘી-એ જ્વરનાશક ધૂપ છે. ૩૦૭૩

મનોવિકારમાં જે ધૂમાડાઓ, ધૂપન, નાવન એટલે નસ્ય તથા અંજન કર્યાં છે તે વિષમજ્વરમાં કરવાં. ૩૦૮૩

મંગળ કરનારા મણિઓ, ઔષધિઓ અને વિષનું ધારણ કરવાથી તથા અગદોનું સેવન કરવાથી જ્વર આવતો નથી. ૩૦૯૩

જ્વરમાં દૈવવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા—

સંપમાં થઈને, પાર્વતીજી-અનુચરો તથા માતૃગણ સહિત મહાદેવનું પૂજન કરતો રોગી શીઘ્ર વિષમજ્વરમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩૧૦૩

સહસ્ર મસ્તકવાળા, સ્થાવરજંગમના સ્વામી, સર્વ-વ્યાપક વિષ્ણુની વિષ્ણુસહસ્રનામથી સ્તુતિ કરતો રોગી સર્વ જ્વરોને દૂર કરે છે. ૩૧૧૩

બ્રહ્મા, અશ્વિનીકુમારો, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, હિમાલય, ગંગા

તથા મરુદ્ગણોનું યજ્ઞ દ્વારા પૂજન કરતો રોગી જ્વરને છોડે છે. ૩૧૨૩

માતાપિતાની ભક્તિ, ગુરુઓનું પૂજન, અધ્યયન, તપશ્ચર્યા, સત્ય, નિયમ, જપ, હોમ, દાન, વેદોનું શ્રવણ તથા સજ્જનોનાં દર્શનથી મનુષ્ય શીઘ્ર જ્વરથી મુક્ત થાય છે. ૩૧૩-૩૧૪૩

રસાદિ ઘાતુગત જ્વરનો ચિકિત્સા—

જ્વર જે રસમાં રહ્યો હોય તે વમન તથા ઉપવાસ કરાવવા; રક્તમાં રહ્યો હોય તે પરિષેક, પ્રદેહ તથા સંશ્લેષન કરાવવાં; માંસ તથા મેદમાં રહ્યો હોય તે ઉપવાસ સહિત વિરેચન ક્ષિતકર છે અને અસ્થિ કે મજ્જામાં રહ્યો હોય તે અનુવાસનસહિત નિરૂદ્ધ અસ્તિ આપવી. ૩૧૫, ૩૧૬૩

અભિઘાત-કામ-ક્રોધ-શોક અને મયજન્ય જ્વરનો ચિકિત્સા—

શાપ, અભિચાર અથવા ભૂતાભિપંચથી જે જ્વર થયો હોય તેમાં સધળાં દૈવવ્યપાશ્રય ઔષધો ધણ છે. ૩૧૭૩

ઘીનું પાન તથા અભ્યંગ, રક્તમોક્ષણ અને સાત્ત્વ એવાં મલ, માંસરસો અને ઓદનથી અભિઘાતજ્વર નાશ પામે છે. જે જ્વર આનાહ્યુક્ત હોય તે મલ જેને સાત્ત્વ છે એવા રોગીઓને મદિરા તથા માંસરસનું ભોજન કરાવવાથી જ્વર નાશ પામે છે. ૩૧૮, ૩૧૯૩

ક્ષત તથા મણુવાળાના જ્વર ક્ષત તથા મણુની ચિકિત્સા વડે નાશ પામે છે.

કામ, શોક તથા લાચથી થયેલા જ્વરો આશ્વાસન, પ્રિયવસ્તુઓની પ્રાપ્તિ, વાયુનું પ્રશમન કરનાર ઔષધ તથા હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો વડે શાંત થાય છે. ૩૨૦

પ્રચ્છિત તથા મનને પ્રિય લાગે તેવા વિષયો, પિત્તને શાંત કરનારા ઉપચારો તથા સારાં વાક્યો વડે ક્રોધજન્ય જ્વર શાંત થાય છે. ૩૨૧૩

ક્રમથી ક્રોધજ્વર તથા ક્રોધથી કામજ્વર તથા તે બંનેથી લાય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર નાશ પામે છે. ૩૨૨૩

જવરના વેગને કે દાળને યાદ કરતો જે રોગી જવર-
વાળો થાય છે તેની સ્થિતિને ત્રિય તથા વિચિત્ર ત્રિયથો
વડે હકાવવી. ૩૨૩૬

જવરમોક્ષનાં લક્ષણો—

જવરની મુક્તિમાં પુરુષ કણ્ઠજીવો કણ્ઠજીવો વમન કરે છે,
ચેષ્ટા કરે છે, જોરથી શ્વાસોચ્છવાસ લેતો, વિવર્ણવાળો,
પર્શીનો આવેલા અંગવાળો, કંપે છે, વારંવાર મોઢ
પામે છે, પ્રક્ષાપ કરે છે, સઘળાં બિનાં અંગવાળો અથવા
કંડા અંગવાળો થાય છે. જ્વાનરહિત, જવરના વેગથી
ખિન્ન અને કોષયુક્ત હોય એવો દેખાય છે, દોષ
તથા શબ્દવાળો, પાતળો અને વેગવાળો મળ આવે
છે. નિચક્ષણ વૈદો જવરની મુક્તિમાં આ લક્ષણો જાણવાં.
૩૨૪-૩૨૬

ધણા દોષવાળા રોગીને નવો જવર પ્રાયઃ બળવાન
હોય છે. તે ક્રિયાદારા દોષનો પરિપાક થવાથી, જે બિતરી
જાય છે તો તે ભયંકર રીતે બિતરી જાય છે. દોષને
હાઈને વેગ બિતર્ય કરીને જે જવરો કંમથી બિતરે છે,
તે ચિરકારી જવરોની મુક્તિ ભયંકર હોતી નથી.
૩૨૭-૩૨૮

મુક્તજવરનાં લક્ષણો—

કક્ષમ તથા સંતાપરહિત, પીઠરહિત, પ્રસન્ન
છન્દિઓવાળો તથા સ્વાભાવિક સત્વથી યુક્ત મનુષ્યને
જવરરહિત જાણવો. ૩૨૯

જવરમાં વર્જનીય માત્રો—

જવરવાળા કે જવર બિતરી ગયેલા મનુષ્યે વિદાહી-
ગુરુ-અસાત્મ્ય અને વિરુદ્ધ અન્નપાન તથા મૈથુન, અધિક
ચેષ્ટા, રનાન અને અધિક મોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.
આમ કરવાથી જવર શાંત થાય છે અને મટી ગયા પછી
પાછો આવતો નથી. જવરથી મુક્ત થયેલો મનુષ્ય જ્યાં
સુધી ફરી બલવાન ન થાય ત્યાં સુધી તેણે બપોવામ,
મૈથુન, રનાન તથા હાલ્યાલગું સેવન કરવું નહિ. ૩૩૦-૩૩૨

જવર ફરીથી આવે તેનું કારણ—

જેને ખાવ પ્રાપ્ત થયું નથી એવો જવરમુક્ત પુરુષ,

આ વળતું પદાર્થનું સેવન કરે છે તો તેનો જવર ફરી
થાયો મારે છે. ૩૩૩

જેના દોષો ગેરબ્યાબંધી રીતે દૂર થયા હોય અને
તાવ ચાલ્યો ગયો હોય તેવા મનુષ્યનો જવર થોડા પણ
અપથ્યથી ફરી આવે છે. ૩૩૪

લાંબા વખતથી કલેશ પામતા દુર્બલ અને ક્ષીણ-
તેજવાળા દરદીને ફરી આવેલો જવર થોડા વખતમાં
મારી નાખે છે. ૩૩૫

અથવા દોષો જવર ન કરતાં ક્રમે ક્રમે ધાતુઓમાં પરિ-
પાક પામે છે તો તે તેથી પણ વધારે અપકાર કરે છે.
૩૩૬

દીનતા, શોથ, વ્યક્તિ પાંડુતા, ભોજનની અનિચ્છા,
કંઈ, કોઈ, પિડા તથા મંદાગ્નિ કરે છે. દોષોનો સંપૂર્ણ
નિકાલ ન થવાથી જતા રહેલા રોગો થોડા પણ અપથ્ય-
સેવનથી મનુષ્યને ફરી પણ ચર્ધ આવે છે. ૩૩૭-૩૩૮

પુનરાવૃત્ત જવરની ચિકિત્સા—

તેથી જવરની નિવૃત્તિ થયા છતાં અવસ્થા, બલ અને
શક્તિને અનુસરીને દોષનું સંશોધન કરવું અથવા પ્રયોગો
દ્વારા સશમન કરવું. ૩૩૯

મૃદુ શોધનોથી શુદ્ધિ તથા યાપના બસ્તિઓ હિત-
કારી છે. તેમજ લઘુ ધૂષો અને જંગલ પશુપક્ષીઓના
માંસના રસો હિતકારી છે. ૩૪૦

ફરી આવેલા જવરમાં અભ્યંગ-ઉદ્વર્તન-રનાન-સૂપન-
અંજન અને તિક્ત દૃતો હિતકારી છે. ૩૪૧

ગુરુ-અશિષ્યન્દી તથા અસાત્મ્ય ભોજનથી ફરી
આવેલા જવરમાં પૂર્વની પેઠે બંધન-ઉષ્ણ ઉપચાર પ્રત્યાદિ
ક્રમ કરવો. ૩૪૨

કિરાતતિક્તાદિ ક્વાચ—

વખતોવખત પીધેલાં કરિયાણું, કડુ, મોથ, ખડ-
સલીઓ અને ગળા ફરી આવેલા જવરનો નાશ કરે
છે. ૩૪૩

કહેલી અને ન કહેલી ચિકિત્સાનો ઉપદેશ—

જ્વરવાળા રોગીઓની તે તે અવસ્થામાં જ્વરના ક્રિયાક્રમની અપેક્ષા રાખનાર વિચક્ષણ વૈદ્ય તે તે ચિકિત્સા કરવી. ૩૪૪

વૈદ્યે જ્વરની શાંતિ માટે ચરન કરવો જોઈએ—

જ્વર એ રોગોનો રાજા, સર્વ પ્રાણીમાત્રનો નાશ કરનાર અને દારુણ છે. માટે વૈદ્ય વિશેષે કરીને તેની શાંતિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૩૪૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો ઈલાક—

પ્રાણીમાત્રના હિતની ઇચ્છાથી મહર્ષિ આત્રેયે ક્રમ પ્રમાણે પ્રશ્નાનુસાર જ્વરની ચિકિત્સા અગ્નિવેશને કહી. ૩૪૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘જ્વર-ચિકિત્સા’ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩

અધ્યાય ચોથો

રક્તપિત્ત ચિકિત્સા

રક્તપિત્તચિકિત્સાનો ઉપક્રમ—

“ હવે અહીંથી ‘રક્તપિત્ત’ની ચિકિત્સાનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

રક્તપિત્તના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

પચ્ચગ્ગ દેશમાં વિહાર કરતા જીતેન્દ્રિય, મોહરહિત અને અગ્નિ સમાન તેજવાળા પુનર્વસુને પ્રણામ કરીને અગ્નિવેશે કહ્યું. ૩

‘હે ભગવન્, આપે રક્તપિત્તનાં લક્ષણોસહિત

કારણો કહ્યાં છે તે સંબંધી જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે, હે શુરુ, કૃપા કરીને કહો.’ ૪

રક્તપિત્તનો તરત પ્રતિકાર કરવો જોઈએ—

શુરુ બોલ્યા:—

‘હેતુ તથા લક્ષણોને જાણનારા મનુષ્યે ઘણા ઉપદ્રવ-વાળા અને અગ્નિની પેઠે શીઘ્રકારી રક્તપિત્તની તરત જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.’ ૫

રક્તપિત્તનો હેતુ—

ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અમ્લ, કટુ, લવણ, ગરમી અને અન્યનો વિદાહ—એ તેનાં કારણો છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. ૬

રક્તપિત્તની સંપ્રાપ્તિ—

એ કારણોથી પ્રકૃપિત થયેલું પિત્ત રક્તમાં જાય છે અને રક્તમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી રક્તમાં પ્રાપ્ત થયેલું પિત્ત રક્તને દૂષિત કરતું વૃદ્ધિ પામે છે. ૭

તેની ગરમીથી સ્વિન્ન થતા પ્રત્યેક ધાતુઓમાંથી દ્રવ ધાતુ ઝરે છે અને તે દ્રવ ધાતુથી યુક્ત થયેલું પિત્ત અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે. ૮

રક્તપિત્ત એ સંજ્ઞાનું કારણ—

રક્તના સંયોગથી, રક્તને દૂષિત કરતું હોવાથી, ગંધ અને રંગમાં રક્તની સમાન હોવાથી પિત્તને વિદાન પુરુષોએ રક્તપિત્ત કહ્યું છે. ૯

રક્તપિત્તનું સ્થાન—

તે રક્તપિત્ત પ્લીહા અને યકૃતનો આશ્રય કરીને રહ્યું છે; કારણ કે પ્રાણીઓના રક્તને વહન કરનારા સ્રોતો પ્લીહા તથા યકૃત જેવું મૂલ છે તેવા છે. ૧૦

રક્તપિત્તમાં લેપની અધિકતા પ્રમાણે લક્ષણો—

કફથી યુક્ત તે રક્તપિત્ત ઘાટું, પાંડુ વર્ણવાળું, સ્નેહ-વાળું અને પિચ્છિલ હોય છે. વાતયુક્ત કાળું, લાલ,

પ્રીણવાળું, પાતળું અને રૂક્ષ હોય છે. પિત્તયુક્ત કપાય-
વર્ણુ, કાળું, ગોમૂત જેવું, મેચક વર્ણુવાળું, ઘરના
ધૂમાડા (ધૂંવાસ) જેવું તથા કળળ જેવું હોય છે. ૧૧, ૧૨

બંધે દોષોના સંસર્ગથી થયેલું, બંધે દોષોના મિશ્ર
લક્ષણવાળું તથા સન્નિપાતથી થયેલું ત્રણે દોષોના
લક્ષણોવાળું હોય છે. ૧૨૩

રક્તપિત્તની સાધ્યતા તથા અસાધ્યતાનાં લક્ષણો—

એક દોષના લક્ષણોવાળું યાપ્ય છે. બે દોષોના
લક્ષણોવાળું સાધ્ય છે અને ત્રણે દોષોના લક્ષણોવાળું
અસાધ્ય છે. મન્દ અગ્નિવાળાનું, વેગવાળું, વ્યાધિઓથી
જેનો દેહ ક્ષીણ થયો છે તેનું, વૃદ્ધનું અને આહાર ન કરનારા
રોગીનું તે રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે. ૧૩, ૧૪

રક્તપિત્તની બે પ્રકારની ગતિ—

રક્તપિત્તની ગતિ ઉપર અને નીચે કહી છે. ઉપરની
ગતિ સાત પ્રકારનાં દ્વારવાળી છે અને નીચેની ગતિ બે
દ્વારવાળી છે; કારણ કે મરતકમાં સાત છિદ્રો છે અને
નીચે બે છિદ્રો છે.

ઉર્ધ્વગતિવાળું સાધ્ય છે, અધોગતિવાળું યાપ્ય છે
અને બંને માર્ગોને પ્રાપ્ત થયેલું અસાધ્ય છે. ૧૫, ૧૬

ત્યારે સઘળાં છિદ્રોમાંથી તથા કુંવાડાનાં છિદ્રોમાંથી
પણ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેની તે અસંખ્યેય તથા પ્રાણ
હરણ કરનારી ગતિ કહેવામાં આવે છે. ૧૭

રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો—

જે રક્તપિત્ત બંનેમાંના કોઈ પણ માર્ગદ્વારા
અત્યંત પ્રવૃત્ત થતું હોય, શવના જેવી ગંધવાળું હોય,
જે અત્યંત લાલ કે અત્યંત કાળું હોય, કદ તથા
વાતથી યુક્ત હોય, જે કંઠમાં બે અટકી બેસે હોય,
જે પૂર્વે કહેલા સઘળા ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય, પીળા-
નીલા-લીલા કે રાતા રંગથી યુક્ત હોય તથા જે ક્ષીણને કે
ઉપરસર્વાંગને થયું હોય તે મટવું નથી. ૧૮-૨૦

જે બે દોષોવાળું હોય, જે વારંવાર શાંત થઈને
પ્રકૃપિત થતું હોય અથવા જે એક માર્ગમાંથી બીજા
માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતું હોય તે રક્તપિત્ત યાપ્ય ગણાયું. ૨૧

સાધ્ય રક્તપિત્તનાં લક્ષણો—

ઉપરના એક માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલું, બલવાનને
થયેલું, અત્યંત વેગવાળું નહિ એવું, નવું થયેલું, સુખકર
હેમન્ટાદિ કાળમાં થયેલું તથા ઉપદ્રવરહિત રક્તપિત્ત
સાધ્ય ગણાય છે. ૨૨

રક્તપિત્તનો હેતુ—

રિતગ્ધ-ઉષ્ણ તથા ઉષ્ણ-રૂક્ષ પદાર્થ રક્તપિત્તનું
કારણ છે. અધોગ રક્તપિત્તનું પછીનું એટલે ઉષ્ણ-રૂક્ષ
કારણ છે અને ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તનું પ્રથમનું એટલે
રિતગ્ધ-ઉષ્ણ કારણ છે. ૨૩

રક્તપિત્તમાં દ્રોણની અધિકતા પ્રમાણે માર્ગનો મેદ—

ઉર્ધ્વગામી કદના સંસર્ગવાળું અને અધોગામી વાતના
સંબંધવાળું હેતુ છે અને ૭ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલું
કદ તથા વાત એ બંનેના ૨. અન્ધ રાખવાવાળું
હોય છે. ૨૪

રક્તપિત્તમાં પ્રથમ રત મન ન કરવું જોઈએ—

જેનાં બળ તથા રંગ ક્ષીણ થયાં ન હોય એવા, પૂરેપૂરે
ખોરાક લેતા મનુષ્યનું, દોષથી દૂષિત અને બહાર નીક-
ળવાને પ્રવૃત્ત થયેલું રક્તપિત્ત શરૂઆતમાં સ્તંભનને યોગ્ય
નથી; કારણ કે પ્રથમથી અટકાવેલું તે ગરબક, પૂતિનસ્ય,
મૂર્ચ્છા, અરુચિ, નવર, શુદ્ધ, પીડા, આનાક, કિડાસ,
ચૂનકુંઝ, કુક, હરસ, વિસર્પ, વિવર્ણતા, ભગંદર તથા
શુદ્ધિ અને ધન્નિયોનો ઉપરોધ કરે છે. ૨૫-૨૭

તેથી ગરબદોષોનો ૧૨ કરનારા તથા સદગતની
ધર્યા કરનારા વૈદે બલવાન મનુષ્યના પ્રવૃત્ત થયેલા
રક્તપિત્તની શરૂઆતમાં ઉપેક્ષા કરવી. ૨૮

રક્તપિત્તમાં માર્ગ વગેરે જોઈ લંઘન કે તર્પણ કરવું—

શરીરીઓના આમદોષને લઈને પ્રાયઃ બહાર નીકળવાની પ્રવૃત્તિ કરવું રક્તપિત્ત ધ્વજિને પામે છે તેથી તેને પ્રથમ લંઘનયોગ્ય બાણવું. ૨૯

બાળને માર્ગો, દોષોના સંબંધ તથા નિદાનનો વિચાર કરીને, રક્તપિત્તની શરૂઆતમાં, લંઘન કે તર્પણનો પ્રયોગ કરવો. ૩૦

પિપાસા માટે ક્ષીરોદિ જલ—

પાણી પીવાની ઇચ્છાવાળા રોગીને હાથેર, ચંદન, વાળો, મેથ તથા ખડસલીઓ-એથી ઉકાળેલું પાણી અથવા કેવળ ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી આપવું. ૩૧

રક્તપિત્તમાં તર્પણયોગ્ય અવસ્થા—

કાલ, સાત્ત્વ તથા અનુબંધને બાળનાર તથા પદ્ધતીના સ્વભાવ તથા સંસ્કારને સમજનાર વેદો બિધર્ગ રક્તપિત્તમાં પ્રથમ તર્પણ અને અધોગ રક્તપિત્તમાં પ્રથમ પેયા આપવી. ૩૨

તર્પણના યોગો—

ખજૂર, દ્રાખ, મહુડાં અને ફાલસાની સાથે ઉકાળીને ઠંડું કરેલું સાકરવાણું જળ તર્પણ માટે યોગ્ય. ૩૩

ઘી તથા મધ મેળવેલું તર્પણ લાળના ચૂર્ણની સાથે આપવું. સમયે પીધેલું તે બિધર્ગ રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ૩૪

મન્દ અગ્નિવાળા અને અમ્લ જેને સાત્ત્વ છે એવા દરદીને માટે તે તર્પણ દાડમ તથા આમળાંથી અમ્લ રસવાણું બનાવવું અને અમ્લતા માટે તેને તે આપવું. ૩૫

રક્તપિત્તમાં હિતકર અન્નો—

શાલતા ચોખ્ખા, સાદી ચોખ્ખા, નીવાર, કોદરો, પ્રશાંતિકા, સામો અને કાંગ-એ રક્તપિત્તના દરદીઓનો ખોરાક છે. ૩૬

મગ, મસૂર, ચણા, મઠ અને તુવેર રક્તપિત્તના દરદીઓના સૂપ તથા યૂષ માટે પ્રશસ્ત છે. ૩૭

રક્તપિત્તમાં હિતકર શાક—

પરવળ, લીંબડો, વેવનો અગ્રલાગ, પીપળાનાં પાન તથા વેતસનાં પાન, કરિયાતાલું શાક, ગંડીર, કઠિલક, કોવિદાર, શીવણ તથા શેમળાનાં પુષ્પ અને જે બીજાં રક્તપિત્તને દૂર કરનાર હોય તેવાં શાકનો અન્નપાન-વિધિમાં શાકને માટે ઉપયોગ કરવો. દારણ કે બાશીને ઘીથી છમકારેલું અથવા યૂષની પેઠે પકાવેલું તે તે શાક જેને શાક સાત્ત્વ છે એવા રક્તપિત્તના રોગીઓને હિતકર છે. ૩૮-૪૦

રક્તપિત્તમાં હિતકર માંસ—

કબૂતર, કપોત, લાવ, રક્તાક્ષ, વર્તક, સસલા, કપિંજલ, એણ, હરિણ તથા કાલપુષ્પને રક્તપિત્તમાં હિતકારી બાણવાં. જરા ખાટા રસવાળા અથવા ખાટા રસ વિનાના ઘીથી છમકારેલા અને સાકર મેળવેલા તેઓના માંસરસોનો ઉપયોગ કરવો. ૪૧, ૪૨

જો રક્તપિત્ત કફના અનુબંધવાળો હોય તો યૂષ તથા શાક અને વાતના અનુબંધવાળો હોય તો માંસરસ આપવો.

રક્તપિત્તમાં ચવાગ્રા યોગો—

હવે યવાગ્રાઓનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. ૪૩ પક્ષ તથા ઉત્પલનાં કેસર, પૃસ્તિપણી તથા ત્રિપણુને જલમાં પકાવવાં; અને તે જલમાં રક્તપિત્તના દરદીઓની પેયા પકાવવી. ૪૪

તે રીતે ચન્દન, વાળો તથા લોધરના સૂંઠ મેળવેલા રસમાં અને તે જ રીતે કરિયાતું, વાળો અને મેથના રસમાં પેયા પકાવવી. ૪૫

ધાવડી, ધમાસો, અંજી તથા બીલીના રસમાં પકાવેલી અથવા મસૂર તથા પૃસ્તિપણીના રસમાં, શાલ-પણી તથા મગના રસમાં, ઘી તથા બઘાથી યુક્ત એવા.

હરેણુકાના રસમાં અથવા કબૂતર ઇત્યાદિના માંસના રસમાં પકાવેલી-એમ પૃથક્ પૃથક્ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે કહેલી ઠંડી તથા મધ-સાકર મેળવેલી યવાગૂઓ રક્તપિત્તનું શમન કરનારી છે. ૪૬, ૪૭

આ પ્રકારની કલ્પના માંસના રસોને વિશે પણ કરવી. ૪૮

રક્તપિત્તમાં માંસરસના યોગો—

રક્તપિત્તના રોગીઓની કબજિયાતમાં વાસ્તુક સહિત સસલાતું માંસ શ્રેષ્ઠ છે; અને વાતાધિક રક્તપિત્તમાં જીંજરાના રસમાં પકાવેલું તેતરતું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. પીપળના રસમાં મોર, વડના રસમાં ફૂફડો, ખીલી તથા ઉત્પલ ઇત્યાદિના રસમાં વર્તક તથા કંકર હિતકારી છે. ૪૯, ૫૦

રક્તપિત્તમાં હિતકર પાન—

તૃપાવાળા રોગીને તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું જલ અથવા તૃપાનો નાશ કરનાર ફળોના રસ અથવા વિદારી-ગંધાદિથી સિદ્ધ કરેલું જલ અથવા ઉકાળીને ઠંડું કરેલું કેવળ જળ આપવું. ૫૧

ગૌણુદોષો, બલ તથા આહારને જાણીને તૃપાવાળા રોગીને ઇચ્છા પ્રમાણે થોડું થોડું જળ આપવું. ૫૨

રક્તપિત્તમાં નિદાન તજવું જોઈએ—

રક્તપિત્તનું જે કાંઈ નિદાન કહ્યું છે તેનું, જીવન અને આરોગ્યની ઇચ્છાવાળા રક્તપિત્તના રોગીએ સેવન કરવું નહિ. ૫૩

રક્તપિત્તમાં સંશોધન—

આ પ્રમાણે રક્તપિત્તનું શમન કરનાર અન્નપાન અનુક્રમે કહ્યું. બહુ દોષવાળા બલવાન રોગીઓનો જે ઉપક્રમ તે કહેવામાં આવે છે. ૫૪

જેનાં બલ તથા માંસ ક્ષીણ ન થયાં હોય એવા બલવાળા મનુષ્યનું સંતર્પણથી થયેલું ઘણા દોષવાળું

રક્તપિત્ત જે નિરુપદ્રવ હોય તો સંશોધનને યોગ્ય દરદીના તે રક્તપિત્તનું સંશોધન કરવું. વિરેચનથી ઉર્ધ્વગામીને તથા વમનથી અધોગામીને દૂર કરવું. ૫૫, ૫૬

નસોતર અથવા હરડે અથવા ગરમાળાની સીંગો અથવા ત્રાયમાણુનાં તથા ઇન્દ્રામણુનાં મૂળ અથવા આમળાં ઘણાં મધ તથા સાકરવાળાં-એ વિરેચનનો છુદ્ધિમાન વૈદે પ્રયોગ કરવો. રક્તપિત્તમાં વિશેષે કરીને એનો રસ વખણાય છે. ૫૭, ૫૮

રક્તપિત્તમાં વમનના યોગો—

મીઠળ મેળવેલ મધ તથા સાકરયુક્ત મધ અથવા સાકરવાળું જળ કે શેરડીનો રસ અથવા ઇન્દ્રજવ, મોથ, મીઠળ, જેડીમધ અને મધ-એ વમન છે. અધોગામી રક્તપિત્તમાં વમન શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. ૫૯, ૬૦

ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમાં પણ જેનો કોડો શુદ્ધ છે એવા દરદીને તર્પણાદિ હિતકારી છે. અધોગામી રક્તપિત્તમાં વાણુ જે પ્રબલ ન હોય તો યવાગૂ ઇત્યાદિ કેમ હિતકારી છે. ૬૧

રક્તપિત્તમાં સંશમનો વિધિત્વા—

જેનાં બલ તથા માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, જે શોક-ભાર કે માર્ગના પરિશ્રમથી ક્ષીણ થયો હોય, અગ્નિ કે સૂર્યના તાપથી અત્યંત તપી ગયો હોય, ખીજા કોઈ રોગોથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તેમજ ગર્ભિણી, વૃદ્ધ, બાળક. રક્ષ અને અદ્ય તથા પ્રમિત ભોજન કરનાર, વમન કરાવવાને અયોગ્ય તથા વિરેચન કરાવવાને અયોગ્ય એવો જે રક્તપિત્તનો દરદી દેખાય તેને તથા જેને રાજ્યક્ષમાનો અનુગ્રહ હોય તેને રક્તપિત્તનું સંશમન કરનારી ક્રિયા શ્રેષ્ઠ છે. હવે પછી તે કહેવામાં આવશે. ૬૨-૬૪

આટલુંક ક્વાય—

અરડૂસી, દ્રાવ્ય તથા હરડેનો, સાકર તથા મધથી યુક્ત ક્વાય શ્વાસ, ઉધરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. ૬૫

રક્તપિત્તનાં વીજા યોગો—

અરકુસીનાં કવાથમાં પ્રિયંગુ, સોરઠી માટી, રસવતી, લોધર તથા મધ મેળવીને રક્તપિત્તનું હરણ કરનારું એ ઔષધ પીવું. ૬૬

એ જ રીતે પદ્મક, કમળના કેસર, દૂર્વા, અથવા, નીલોત્પલ, નાગકેસર તથા લોધરનું પાન કરવું. ૬૭

પ્રપૌંડરીક, જેઠીમધ અને મધ ઘોડાની લાદના રસમાં અથવા જવાસાનાં તથા ભાંગરાનાં મૂળ ગાયના છાણના રસમાં મેળવીને અથવા ચોખાના ઘોણથી પીવું. તે રક્તપિત્તનું શમન કરનારું થાય છે. અથવા મધ અને ઘી મેળવેલા, ગાયના છાણ અને ઘોડાની લાદનો રસ પીવો. ૬૮, ૬૯

રક્તપિત્તના શેગીએ ખેર, પ્રિયંગુ, કેનિદાર અને શેમળા—એનાં પુષ્પોનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટવું. ૭૦

શીંગોડા, લાજ, મોથ, ખજૂર તથા કમળના કેસરનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટવું. ૭૧

પ્રયિત્ત રક્તનો ચિકિત્સા—

જંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પશુપક્ષીઓના રક્તને મધની સાથે ચાટવું. રક્ત જે ગંદાઈ ગયું હોય તો મધની સાથે કબૂતરની ચરક ચાટવી. ૭૨

વાળો, કાલીયક, લોધર, પદ્મક, પ્રિયંગુ, કાયકલ, શંખ તથા સોનઃજેરુ—એ દરેક પૃથક્ પૃથક્ સમાન ભાગે ચન્દન મેળવેલા, સાકરથી યુક્ત ચોખાના ઘોણમાં મેળવીને પીવાથી રક્તપિત્ત, તમક શ્વાસ, તૃપા અને દાહનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૭૩

કરિગાતું, સોપારી, મોથ, પ્રપૌંડરીક, કમર, નીલોત્પલ, વાળાનાં મૂળ, પારવળનાં પાન, ધમાસો, ખડસ-લિયો, કમળના તંતુ, ધનંજય-ઊંચરો અને વેતસની છાલ, વડ-શાલેય અને જવાસાની છાલ, વંશલોચન, લતા, વેતસ, તાંદળજો, સારિવા, મોચરસ, રીસામણી—એ દરેક પૃથક્ પૃથક્ સમાન ભાગે ચન્દનથી યુક્ત, પૂર્વોક્ત વિધિથી યોજવાથી પૂર્વોક્ત ઉપદ્રવોમાં હિતકારી છે. ૭૪-૭૬

આ બધા યોગો એકીસાથે અથવા ગણ પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્, આખી રાત્રિ પલાળી રાખી, સ્વરસરૂપે લીધેલા, કલ્કરૂપે વાટીને અથવા ઉદાળીને લેવાથી રક્ત-પિત્તનું શમન કરે છે. ૭૭

મગ, લાજ, જવ, પીપર, વાળો, મોથ અને ચન્દનની સાથે બલાના જલમાં કરેલો શીતકપાય ઉગ્ર રક્તપિત્તનું શમન કરે છે. ૭૮

વૈદ્ય, મોતી, મણિ, જેરુ, માટી, શંખ, સુવર્ણ, આગળાં અને વાળો—એનું મધમિશ્રિત જલનું કે શેરડીના રસનું પાન કરવાથી રક્તપિત્ત શાંત થાય છે. ૭૯

વાળો, પદ્મ, નીલોત્પલ અને ચન્દનનું અથવા તપાવેલા માટીના ઢેકાનું પાણીમાં ઠાપાં પછી નીતરેલું જલ, સાકર તથા મધ મેળવીને ઠંડું કરીને રક્તના વિશેષ સ્થાવની શાંતિ માટે આપવું. ૮૦

પ્રિયંગુ, ચન્દન, લોધર, સારિવા, મહુડાં, મોથ, વાળો અને ધાવડીનું જલ, સોરઠી માટીનું નીતરેલું જલ તથા જેઠીમધનું જલ, સાકર મેળવી પીવાથી રક્તપિત્તનું અત્યંત નાશક છે. ૮૧

પૂર્વોક્ત વિવિધ કપાયના યોગો વડે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા છતાં અને કફ શાંત થયા છતાં જે રક્તપિત્ત શાંત ન થાય તેમાં વાત પ્રબળ હોય છે. ત્યાં આ પ્રમાણે કરવું. ૮૨

વખતોવખત પીવાના ઉપયોગમાં બકરીનું દૂધ અથવા પાંચગણા જળમાં પકાવેલું ગાયનું દૂધ કે ત્રિદારીગંધાદિ ગણથી પકાવેલું ગાયનું દૂધ, સાકર તથા મધ સહિત ઉત્તમ છે. ૮૩

દ્રાખની સાથે ઉકાળેલું કે સૂંઠની સાથે ઉકાળેલું, બલાની સાથે ઉકાળેલું અથવા ગોખરુની સાથે ઉકાળેલું, જીવક તથા ઋષભકની સાથે ઉકાળેલું દૂધ ઘી અને સાકર સાથે યોજવું. ૮૪

મૂત્રમાર્ગમાંથી પ્રવૃત્ત થતાં રક્તપિત્તની ચિકિત્સા—

શતાવરી અને ગોખરુની સાથે ઉકાળેલું અથવા ચારે પહીંઓની સાથે ઉકાળેલું દૂધ રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે

અને ખાસ કરીને મૂત્રમાર્ગમાંથી વેદનાસહિત વહેતા રક્તનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૮૫

વિશેષે કરીને મળમાર્ગમાંથી વહેતા રક્તપિત્તમાં મોચરસથી વડની વડાઈ કે વડના અગ્રભાગથી અથવા વાળા, નીલોત્પલ અને સૂંઢથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ૮૬

અત્યંત સાવ થતો હોય તેમાં કપાચના યોગાનું દૂધની સાથે પ્રથમ પાન કરી, તે પછી દૂધની સાથે શાળના ભાતનું લક્ષણ કરવું; અથવા એ કપાચ યોગ વડે પકવેલાં ઘીનું પાન કરવું. ૮૭

વાસાદૃત—

ડાળખી-પાંદડાં અને મૂળ સહિત અરડૂસીનો કપાચ કરી, એના પુષ્પનો કદક નાખીને ઘી પકાવવું. મધ સહિત તે શીઘ્ર રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ૮૮

(આ પ્રમાણે વાસાદૃત થયું.)

બીજા ઘૃતયોગો—

ખાખરાના પાનના રસથી તેના જ કદકની સાથે પકાવેલું ઘી મધ મેળવીને ચાટવું. તેવી રીતે કન્ઝરવના કદકથી પકાવેલું અને તેવી જ રીતે સમંગા એટલે રીસામણી, નીલોત્પલ અને લોધરથી પકાવેલું ઘી મધ મેળવીને ચાટવું. ૮૯

ત્રાયમાલુના ઘીનો વિધિ પણ આ જ છે. ઊંચરો અને પરવળના પાંદડાના ઘીને વિશે પણ આ જ વિધિ છે. પિત્તજ્વરનો નાશ કરનારાં સઘળાં ઘૃતો રક્તપિત્તમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૯૦

રક્તપિત્તમાં પિત્તજ્વરનો ચિકિત્સા કરવી જોઈએ—

પિત્તજ્વરની શાંતિ માટે જે અભ્યંગના યોગો, પરિપેચન, અભિષેક, સ્નાન શયન, ધર, શીત, વિધિ અને શ્રેષ્ઠ અસ્તિવિધાન ઇત્યાદિ કર્યું છે તે બધું કાળ અને માત્રાનો પ્રથમ વિચાર કરીને રક્તપિત્તમાં યોજવું.

જે સર્પિર્ગુહ ક્ષતવાળાને હિત કરનારા છે તે રક્તપિત્તનું શીઘ્ર શમન કરે છે. ૯૧, ૯૨

ગ્રથિત રક્તપિત્તનો ચિકિત્સા—

રક્તપિત્ત કફાનુબંધી, કંઠ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર, અને ગંઠાઈ ગયેલું હોય ત્યારે, માત્રાનુસાર લીધેલા નીલોત્પલના દડાનો ક્ષાર તથા મધ અને ઘીનો પ્રયોગ કરવો. ૯૩

કમળનાળ-પદ્મ અને નીલોત્પલના કેસરોનો, ખાખરાનો, પ્રિયંગુનો, મહુડાનો તથા અસનનો ક્ષાર—એ જ વિધિ વડે કરીને ઉપયોગમાં લેવો. ૯૪

શતાવર્યાદિ ઘૃત—

શતાવરી, દાડમ, આમલી, કકાલી, મેઘ, જેડીમધ, વિદારીકંદ તથા ખીન્જોરાનું મૂળ—એનો કદક કરીને, વિકાન વૈદ્યે, ચારગણા દૂધસુકન ઘૃત પકાવવું. તે ઘૃત ઉધરસ, જવર, આનાહ, કપ્પજિયાત, શળ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. તેમજ પાંચ પ્રકારનાં પંચમૂળોથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત છે તે પણ તેનું કામ કરે છે. ૯૫, ૯૬

(આ પ્રમાણે શતાવર્યાદિ ઘૃત થયું.)

નાકમાંથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ચિકિત્સા—

નાસિકાના માર્ગમાંથી પ્રવૃત્ત થયેલું રક્તપિત્ત જ્યારે દૂષિત દોષોથી રહિત થાય ત્યારે વૈદ્યે જે કપાચના યોગો અહીં કલા છે તેનો અવપીડમાં ઉપયોગ કરવો. ૯૭

રક્ત દૂષિત હોવા છતાં અવપીડથી રોકવામાં આવે તો દુષ્ટ સજેખમ, શિરોચિકાર, પ્રયયુક્ત રક્ત, ચવ સમાન ગંધ, દ્રાણુન્દ્રિયનો નાશ તથા દુષ્ટ કૃમિઓ થાય છે. ૯૮

સાકરના જલ સાથે નીલોત્પલ, ગેરુ શંખ તથા ચન્દન અથવા આંખાની ગોઠલીનો રસ તથા રીસામણી કે ધાવડી, મોચરસ અને લોધર, નસ્ય છે. ૯૯

દ્રાખના રસનું, શેરડીના રસનું, દૂધનું તથા દૂર્વાના સ્વરસનું નસ્ય કરવું.

જવાસાનાં મૂળ, હૂંઘળીનાં મૂળ તથા દાડમનાં પુષ્પોનો રસ-એ નરમ બાલુવું. ૧૦૦

જેઠીમધ અને દૂધથી સિદ્ધ કરેલું ચારોલીનું તેલ અથવા ભેંસનું કે અકરીનું ઘી, આંખાની ગોટલી વગેરે ઉપર કહેલાં ઔષધોથી દૂધમાં પકાવેલું, અથવા સારિવા-કમળ અને નીલોત્પલથી દૂધમાં પકાવેલું ભેંસ કે અકરીનું ઘી નરમ આપવું. ૧૦૧

રક્તપિત્તમાં પ્રલેપનના યોગો—

ભદ્રશ્રી, રતાંજલિ, પ્રપૌડરીક, કમળ, નીલોત્પલ, વાળો, વાનીર, સુગંધી વાળો, કમલદંડ, સહસ્ત્રનીપાં, જેઠીમધ, કીરકકોલી, શાલનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, જવાસાનાં મૂળ, ગુંદાનાં મૂળ, બરુનાં મૂળ, દર્ભનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ, કુચન્દન, સેવાલ, સારિવા, કાલાનુસાર્યા, તુલનાં મૂળ, ઝહ્લિ, કમલનાં મૂળ તથા પુષ્પો, પુષ્ક-રિણીની માટી, જાંબરા, પીપળો, મહુડાં, લોધર અને કપાય રસવાળાં તથા શીતલ સર્વ વૃક્ષો લેપન માટે બાલુવાં. ૧૦૩, ૧૦૪

રક્તપિત્તની શાંતિની ઇચ્છા રાખનારા વૈદ્ય લેપના પ્રયોગમાં, પરિષેચનમાં, અવગાહનમાં અને ઘી તથા તેલ પકાવવામાં ભદ્રશ્રી ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરવો. ૧૦૧

રક્તપિત્તમાં શીત વપવો—

કુવારાવાળા ધર, શીતલ ભૂમિગૃહ, જલ તથા વાયુથી શીતલ રમ્ય વન, ઠંડા જલથી ઠંડા કરેલાં વૈદ્ય, મુક્તા તથા મણિનાં પાત્રોના સ્પર્શ, દાહને વિશે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૬

શૈથા તથા આસનને ઓછાડવા માટે કમલનાં પાંદડાં તથા પુષ્પો, ઠંડું રેશમી વસ્ત્ર, કળનાં પાંદડાં અને પક્ષ તથા નીલોત્પલની પાંખડીઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૭

ઘઉંલા તથા ચન્દનનો લેપ કરેલી ત્રિપસુંદરીઓનો સ્પર્શ તથા જલયુક્ત અને ઠંડા પક્ષ તથા નીલોત્પલના સમૂહથી કરાયેલા વાયુઓ દાહમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૮

નદીઓ, હ્રદો, હિમાલયની ગુફાઓ, ચન્દ્રોદય અને કમલના સમૂહો, મનને અનુકૂળ લાગે તેવી સર્વ વાતો અને ઠંડા પદાર્થો સંબંધી સઘળી વાતો રક્તપિત્તનું શમન કરે છે. ૧૦૯

અધ્યાયાર્ચસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોકો છે:—

દૂષિત રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં ગુરુએ હેતુ, વૃદ્ધિ, સંજ્ઞા, સ્થાન, લિંગ, પૃથક્ પૃથક્ દૂષિત થયેલાના માર્ગો, સાધ્યતા, અસાધ્યતા અને યાપ્યતા, ચિકિત્સાનો ક્રમ, પથ્ય-અપથ્ય અન્નપાન, સંશોધન તથા શમન યથાવત્ કલાં. ૧૧૦, ૧૧૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘રક્ત-પિત્ત ચિકિત્સિત’ નામનો યોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમો

ગુદમ ચિકિત્સિત

ગુલ્મ ચિકિત્સિતનો વપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ગુદમ’ની ચિકિત્સાનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

ગુલ્મનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

સર્વ પ્રજ્ઞઓનું પિતાની પેઠે રક્ષણ કરનાર, ભૂત તથા ભવિષ્યના સ્વામી, વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પુત્રવંશુએ ગુદમના નાશ માટે ચિકિત્સા કહેવી શરૂ કરી. ૩

મળ-કર્ક તથા પિત્તના અતિસ્થાવથી અથવા વધી ગયેલા તેઓથી, બાધા થવાથી અથવા પ્રાપ્ત થયેલા નીચેના વેગો રોકવાથી અથવા બાહ્ય આઘાત લાગવાથી, અત્યંત દુખાવાથી અથવા રક્ષ અન્નપાનનું અત્યંત સેવન કરવાથી

અથવા શોકથી અથવા ખોટી રીતે કરાયેલાં વમનાદિકે પંચકર્મથી અને અત્યંત તથા વિષમ ચેષ્ટાઓથી કોઠામાં વાયુ પ્રકુપિત થાય છે. ૪,૫

ગુલ્મનાં સામાન્ય લક્ષણો—

તે દૂષિત થયેલો વાયુ કફ તથા પિત્તને બીચે લઈ જઈને તે બન્નેથી પોતાના માર્ગો રુંધીને હૃદય, નાભિ, પડખાં, ઉદર તથા અસ્તિમાં થઈ કચે છે તથા માર્ગો રોકાઈ ગયા હોવાથી ગતિ કરતો નથી. ૬

પક્વાશયમાં પિત્તાશયમાં કે કફાશયમાં રહેલો સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર, સ્પર્શથી જાણાય તેવો અને ગોળાકાર હોવાથી ગુલ્મ દોષાનુસાર નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

ગુલ્મનાં સ્થાનો—

અસ્તિમાં, નાભિમાં, હૃદયમાં અને બન્ને પડખામાં— એ પ્રમાણે ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનો હોય છે. પાંચ પ્રકારના તે ગુલ્મનાં કારણો, લક્ષણો અને ચિકિત્સા હું કહીશ. ૮

વાતગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

રૂક્ષ અથ તથા પાન, વિષમ ચેષ્ટા, અત્યંત ચેષ્ટા, વેગ રોકવા તે, શોક, અભિધાત, મલનો અત્યંત ક્ષય તથા ભોજનનો અભાવ—એ વાતગુલ્મનાં કારણો છે. ૯

સ્થાન-આકૃતિ તથા પીડામાં ફેરફાર, મઘ તથા વાતની અટકાયત, કંઠે અને મુખનો શોષ, શરીરની સ્થાવતા કે રક્તવર્ણતા, શીતજ્વર અને હૃદય-પેટ-પડખાં-ખભા તથા મસ્તકમાં જે પીડા કરે છે, જે પચી ગયે પછી અત્યંત કુપિત થાય છે અને ભોજનને અંતે મૃદુતાને પામે છે તે ગુલ્મ વાતથી થયેલો જાણવો. તેમાં રૂક્ષ, કપાય, તિક્ત તથા કટુ પદાર્થો અનુકૂળ આવતા નથી. ૧૦, ૧૧

પિત્તગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

કટુ, અમ્લ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિદાહી અને રૂક્ષ પદાર્થો, કોષ, અતિશય મઘ, સૂર્ય કે અગ્નિનું સેવન, આમાભિધાત

તથા દૂષિત રક્ત—એને પિત્તજન્ય ગુલ્મનાં કારણો કહ્યાં છે. ૧૨

જ્વર, તૃષ્ણા, મુખ તથા અંગો લાલ થવાં, ભોજન પચવાના વખતમાં તીવ્રશૂળ, રવેદ, દાહ તથા પ્રણી માફક સ્પર્શ સહન ન થઈ શકવો—એ પિત્તજન્ય ગુલ્મનાં લક્ષણો છે. ૧૩

કફગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

શીતગુરુ અને સિન્ધ અન્નપાન, ચેષ્ટાઓનો અભાવ, અતિભોજન અને દિવસે નિદ્રા—એ કફજનિત ગુલ્મનાં કારણો છે. સન્નિપાતજન્ય ગુલ્મમાં ઉપર કહેલાં સઘળાં કારણો કહ્યાં છે. ૧૪

જડતા, શીતજ્વર, અંગો દીલાં થવાં, મોળ, ઉધરસ, અરુચિ, ગૌરવ, શીતશ્વતા, અદ્ય વેદના, કફિતતા, અને બિંચાપણ—એ કફજન્ય ગુલ્મનાં લક્ષણો છે. ૧૫

દ્વિદોષજ ગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

દ્વિદોષજન્ય ગુલ્મમાં નિદાન-લક્ષણ તથા દોષોનું બળામળ જોઈને, ઔષધની કષ્ટના માટે મિશ્ર લક્ષણો વાળા બીજા ત્રણ ગુલ્મો જાણવા. ૧૬

સન્નિપાતજ ગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ઘણી પીડાવાળા, દાહયુક્ત, પથ્થરના જેવા મજબૂત અને બિંચા, જલદી પાકનાર, લયંદર, મન શરેર તથા અગ્નિના થલનો નાશ કરનાર એવા ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મને અસાધ્ય જાણવો. ૧૭

રક્તગુલ્મનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ઋતુને વખતે ખોરાક ન લેવાથી, લયથી, રૂક્ષ પદાર્થોથી, વેગ રોકવાથી, સ્તંભન-ઉદ્દેશ્યને કે યેનિના દોષથી રક્તજન્ય ગુલ્મ જ્ઞાને થાય છે. ૧૮

જે પિંડાકાર હોય છે, અંગો વગરનો હોય છે તથા લાંબે વખતે ફરકે છે, શ્વસુક્ત હોય છે તથા ગર્ભસમાન લક્ષણોવાળો હોય છે તે રક્તજન્ય ગુલ્મ

અને વિશેષ યથારો છે અને દશમો માસ વીત્યા પછી તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૯

વાતગુલ્મમાં સ્નેહ અને સ્વેદનું વિધાન -

હવે ગુલ્મના રોગીઓના ગુલ્મનો નાશ કરનારો સિદ્ધ ક્રિયાક્રમ કહીશ. અને તે પછી ગુલ્મનો નાશ કરનારા યોગો કહીશ. ૨૦

રક્ષ તથા વ્યાયામથી ઉત્પન્ન થયેલા, તીવ્ર વેદનાવાળા, મળ તથા પવન જેમાં રોકાઈ ગયા છે એવા વાતગ્રન્ય ગુલ્મની પ્રથમ સ્નેહોથી ચિકિત્સા કરવી. ભોજન, અભ્યંગ, પાન, નિરૂહ અને અનુવાસનોથી સ્નિગ્ધ થયેલા રોગીને વૈદે ગુલ્મના નાશ માટે સ્વેદ આપવો. ૨૧, ૨૨

સ્વેદના ગુણો--

સ્વેદ, સ્નિગ્ધ મનુષ્યના સ્ત્રોતોને મૃદુ બનાવી, વધી ગયેલા વાયુને છૂટીને તથા વિઅન્ધને ભેદીને ગુલ્મને દૂર કરે છે. ૨૩

વાતગુલ્મનો ચિકિત્સાક્રમ--

વિશેષે કરીને નાભિથી ઉપર થયેલા ગુલ્મમાં સ્નેહ-પાન હિતકારી છે, પકવાશયમાં થયેલા ગુલ્મમાં અસ્તિ હિતકારી છે અને જઠરમાં થયેલા ગુલ્મમાં અન્ને હિતકારી છે. ૨૪

વાયુના ગુલ્મમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય અને વાયુ તથા મળ બંધાઈ ગયાં હોય, ત્યારે બૃંહણુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અન્નપાનનો ઉપયોગ કરવો. ૨૫

કંદ તથા પિત્તનું રક્ષણ કરનારા વૈદે વાયુના ગુલ્મોમાં ફરી ફરીને સ્નેહનું પાન, નિરૂહ તથા અનુવાસન અસ્તિ-ઓનો ઉપયોગ કરવો. ૨૬

આદિ-અંત કે મધ્યમમાં વાયુને વધવા ન દેતાં, વૈદે વાયુ લગલગ છૂટાઈ ગયો હોય ત્યારે કંદ, પિત્ત કે રક્ત ને કુપિત થાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી; અને તેની

ચિકિત્સા કરતાં જે દોષ વધી જાય તેની ચિકિત્સા કરવી. ૨૭, ૨૮

વાતગુલ્મમાં વધી ગયેલો કંદ અગ્નિને હણીને અરુચિ, મોળા, ગૌરવ તથા તન્દ્રાને ઉત્પન્ન કરે તો તેનું વમન કરવું. ૨૯

વાતક્રોધાણુ ગુલ્મમાં થતા, આનાહ તથા વિઅન્ધ થયાં હોય તો, ફલવર્તિઓ, ગુટિકાઓ અને ચૂણું તથા જે કાંઈ કંદ તથા વાતને હરણુ કરનારું હોય તે હિતકારી છે. ૩૦

જો વધી ગયેલું પિત્ત વાતગુલ્મના રોગીને સંતાપ કરે તો સ્નેહસહિત અનુલોમન કરનારા પદાર્થો વડે તેને વિરેચન આપવું. ૩૧

વાતગુલ્મમાં રક્તમોક્ષણ--

વાત વગેરેની સારી રીતે ચિકિત્સા કર્યા છતાં જે ગુલ્મ શાંત થતો નથી તે રક્તમોક્ષણથી શાંત થાય છે. ૩૨

પિત્તગુલ્મમાં ચિકિત્સાક્રમ--

સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ આહારવિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તગ્રન્ય ગુલ્મમાં અંસન હિતકારી છે. તથા રક્ષ અને ઉષ્ણ આહારવિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તગ્રન્ય ગુલ્મમાં ઘી ગ્રેષ્ઠ પ્રશમન છે. ૩૩

પિત્ત કે પિત્તગ્રન્ય ગુલ્મ, પકવાશયમાં રહ્યો છે એમ જાણીને, કાલને ઓળખનારા વૈદે તિક્ત પદાર્થોથી યુક્ત એવી દૂધની અસ્તિઓથી તેનું નિર્હરણુ કરવું. ૩૪

અગ્નિબલની અપેક્ષા રાખનારા વૈદે તિક્ત દ્રવ્યયુક્ત નવશેકાં દૂધ વડે અથવા તૈલક ઘૃત વડે વિરેચન કરાવવું. ૩૫

પિત્તગુલ્મમાં રક્તાવશેષન--

તૃપા, જનર, દાહ, સ્વેદ, મંદાગ્નિ અને અરુચિમાં ગુલ્મના રોગીઓનું રક્તમોક્ષણુ કરવું. ૩૬

જેનું મૂળ કપાઈ ગયું છે એવા ગુલ્મો વિદગ્ધ થતા નથી અને નાશ પામે છે; કારણ કે રક્ત જ વિદગ્ધ થાય છે અને તે તો રક્તસોષણ થવાથી રહેતું નથી એટલે પીડા પણ રહેતી નથી. ૩૭

જેના દોષ દૂર થયા છે એવા ક્ષીણ અને જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસરસોથી ટીક દરેલા તથા આશ્વાસન આપેલા દરદીનો રોગ શેષ રહી ગયો હોય તો તેને પુનઃ ધીનું સતત સેવન કરાવવું. ૩૮

પક્વ ગુલ્મનાં શસ્ત્રક્રિયા—

રક્ત અને પિત્ત અતિ વધી ગયાં હોવાથી અથવા ચિકિત્સા ન થવાથી જો ગુલ્મનો વિદાહ થાય તો ત્યાં શસ્ત્રકર્મ એ જ ઉપચાર છે. ૩૯

ગુલ્મની આમ-પચ્ચવાન અને પક્વ અવસ્થાનાં લક્ષણો—

શુદ્ધ, કઠોર આકૃતિવાળો. મૂઠ માંસવાળો, અંદર રહેલો, વિશિષ્ટ રંગ વગરનો અને સ્થિર ગુલ્મ અપક્વ કહેવાય છે. ૪૦

દાહ, શૂળ, પીડા, સંક્ષોભ. નિદ્રાનો નાશ, અરતિ તથા જનર-એટલાં લક્ષણોથી ગુલ્મને પાકતો જાણવો અને તેને પોટીસ વગેરે ઉપનાહ લગાડવા. ૪૧

પરિપક્વ અવસ્થાનાં લક્ષણો—

વિદાહનાં લક્ષણોવાળો ગુલ્મ જ્યારે બહાર ઊપડી આવે, એક સરખો ઊંચો હોય, કાળો, લાલ છેડાવાળો. સ્પર્શમાં અસ્તિ જેવો લાગે, દબાવ્યા પછી પાછો ઊંચો થઈ જાય, ગોળાકાર, મંદ વેગવાળો, તે પડખામાં દબાવવાથી ત્યાં જ પિંડરૂપ જણાય છે અને શ્વેત નીકળે છે. આ લક્ષણોથી ગુલ્મને સારી રીતે પાકી ગયેલો જાણવો. ૪૨, ૪૩

તેમાં વ્યધન, શોષણ અને રોપણરૂપ ક્રિયાવિધિમાં જેણે શસ્ત્રકર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે તેવા શત્યતંત્રવેતા-ઓનો અધિકાર છે. ૪૪

અંતર્ગત પચ્ચમાન ગુલ્મનાં લક્ષણો—

કોઠાની અંદર રહેલા, પાક ઉપર આવતા ગુલ્મનાં એ જ લક્ષણો છે. જો ગુલ્મ અંદર રહ્યો હોય તો હૃદય તથા ઉદરનો શોથ થાય છે અને બહારના ભાગમાં રહ્યો હોય તો પડખામાં ઊપડી આવે છે. ૪૫

પક્વ ગુલ્મની ચિકિત્સા—

પાકી ગયેલો ગુલ્મ, ઓતોને કિલ્લન કરીને ઊંચે કે નીચે પ્રવૃત્તિ કરે છે. પથ આહાર દ્વારા દશ દિવસ કે બાર દિવસ સુધી ઉપદ્રવોથી બચાવ કરતા વૈદ્ય પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયેલા દોષની ઉપેક્ષા કરવી. તે પછી વિશોધન ઔષધસહિત ઘૃતનું પાન હિતકારી છે. શુદ્ધ થયેલા તે રોગીને મધયુક્ત તિક્ત ઘૃતનો પ્રયોગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ૪૬, ૪૭

ક્ષુદ્રગુલ્મનો ચિકિત્સાક્રમ—

શીતલ, ગુરુ અને રિનગ્ધ આહારવિહારથી કંકજન્ય-ગુલ્મ ઉત્પન્ન થતાં, વમનને યોગ્ય મંદાશિવાળા રોગીએ પ્રથમ લંધન કરવું. ૪૮

વમનને યોગ ગુલ્મરોગી—

મંદ-અગ્નિ, મંદ-વેદના, કોઠાનું ગોરવ તથા જડતા, મોળા અને અરુચિ-એ જેને થતાં હોય એવો ગુલ્મનો દરદી વમનને યોગ્ય છે ૪૯

વમન આપ્યા પછીનું કર્મ—

વમન તથા લંધન કર્યા પછી, ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી તેની ચિકિત્સા કરવી. કટુ તથા તિક્ત ઔષ્ધોથી યુક્ત આહારની યોજના કરવી. આનાહ તથા કબજિયાતવાળા ગુલ્મને કઠણ અને ઊંચો જાણીને, વૈદ્ય તેને યુક્તથી સ્વેદ આપવો. અને સ્વેદ આપેલા તેનું વિલયન કરવું. કદના ગુલ્મવાળા દરદીએ લંધન, વમન અને સ્વેદ કર્યા પછી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં યોગ્ય સમયે ક્ષાર તથા કટુ દ્રવ્યોથી યુક્ત ધીનું પાન કરવું. કદનો તે ગુલ્મ સ્થાનમાંથી ચલિત થયો છે એમ જાણીને વિરેચનો દ્વારા અથવા સ્નેહસહિત દશમૂળની અસ્તિ દ્વારા શોષન કરવું. કદ-ગુલ્મનાં દરદીઓનો અગ્નિ મંદ થતાં અને વાત ઘેરાઈ

જતાં, કોઠો સ્તિગ્ધ થયેલો જાણીને, ગુટિકા-ચૂર્ણ તથા કવાથેનો ઉપયોગ કરવો. ૫૦-૫૪૩

મજ્જૂત મૂળવાળા, મોટા ઘેરાવાવાળા, કઠણુ, સ્થિર અને ગુરુ એવા કઠ્ઠજન્ય ગુલ્મને ક્ષાર-અરિષ્ટ તથા અગ્નિકર્મ વડે છતવો. ૫૫૩

અલ તથા દોષના પ્રમાણને જાણનારા વૈદ્યે કઠ્ઠમધાન ગુલ્મમાં દોષ, પ્રકૃતિ, ગુલ્મ તથા ઋતુના યોગને સમજીને ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો. ૫૬૩

શરીર-અલ તથા દોષોનાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને જાણનાર વૈદ્યે એક દિવસને આંતરે, જે દિવસને આંતરે અથવા ત્રણ દિવસ વિસામો ખાઈને ફરીને ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો. ૫૭૩

ક્ષાર ક્ષરણ કરનાર હોવાથી માંસ, દૂધ તથા ઘીનો આહાર કરનારા દરદીના મધુર તથા સ્તિગ્ધ કદને દુકડે દુકડા કરીને આમાશયમાંથી નીચે ઝરાવે છે. ૫૮૩

સ્નેહયુક્ત ભોજન કરનારા કઠ્ઠગુલ્મના રોગીઓનો અગ્નિ મંદ હોય, અરુચિ હોય અને મધ સાત્ત્વ હોય તો માર્ગની શુદ્ધિ માટે અરિષ્ટોનો ઉપયોગ કરવો. ૫૯૩

જે દરદીનો કઠ્ઠજન્ય ગુલ્મ દઢ મૂળવાળો હોવાથી લંધન, વમન, સ્વેદ, ઘૃતપાન, વિરેચન, બસ્તિ. ગુટિકા, ચૂર્ણ, ક્ષાર તથા અરિષ્ટના સમૂહોથી પણ શાંત ન થાય તેને રક્તમોક્ષણ કર્યા પછી બાણના લોહા વગેરેથી ડમ દેવો હિતકારી છે. ૬૦-૬૧૩

ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ હોવાથી અગ્નિ ગુલ્મમાં રહેલા કઠ્ઠ તથા વાતને શાંત કરે છે અને તે બનેતું શસન થવાથી ગુલ્મનો સંઘાત નાશ પામે છે. ૬૨૩

અહીં દાહમાં પણ શક્યતઃ જનને જાણનારા વૈદ્યોનું સામર્થ્ય છે; અને ક્ષારના પ્રયોગમાં ક્ષારતંત્રને જાણનારા વૈદ્યોનું સામર્થ્ય છે. ૬૩૩

સંસર્ગ-સન્નિપાતજ ગુલ્મની ચિકિત્સા—

મિશ્ર દોષોમાં આ જ મિશ્ર ક્રિયાક્રમ કરવો. ૬૪

હવે હું ગુલ્મનો નાશ કરનારા સિદ્ધ યોગો કહીશ.

ચૂષણાદિ ઘૃત—

સૂંઠ, મરી, પીપર, ત્રિકુળા, ધાણા, વાવડિંગ, ચવક અને ચિત્રક-કદકરૂપ કરેલાં એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ સહિત ઘૃત વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે. ૬૫૩

(આ પ્રમાણે ચૂષણાદિ ઘૃત થયું.)

ઘીનું ચૂષણાદિ ઘૃત—

એ જ કદક અને બૃહત્પંચમૂળનો કવાથ અથવા દશ-મૂળનો કવાથ—તેનાથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત ગુલ્મનો અત્યંત નાશ કરનારું છે. ૬૬૩

(આ પ્રમાણે બીજું ચૂષણાદિ ઘૃત થયું.)

વાતગુલ્મનાં ઘીના ઘીના યોગો—

રાજ્યક્ષમાની ચિકિત્સામાં કહેલા પદ્મલઘૃતનું પાન કરવું. ૬૭

દૂધને ઠંડાણે પ્રસન્ના, સુરા, દાહમનો રસ કે દહીંના રસથી ઘૃત પકાવવું. તે વાતગુલ્મનું નાશ કરનારું છે. ૬૮

હિંચુસૌવર્ચલાદિ ઘૃત—

હિંગ, સંચળ, જીરું, ત્રિફલણ, દાહમનાં બીજ, અજમો, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા, વેતસ, જવખાર, ચિત્રક, કચૂરો, વજ, અજગંધા, એલચી, તુલસી તથા દહીંથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત વાતગુલ્મના રોગીઓનાં શ્લ તથા આનાહનો નાશ કરનારું છે. ૬૯-૭૦

(આ પ્રમાણે હિંચુસૌવર્ચલાદિ ઘૃત થયું.)

હણુવાદિ ઘૃત—

હણુષા, ત્રિકટુ, પૃથ્વીકા, ચવક, ચિત્રક, સિંધાવણુ, જીરું, પીપરીમૂળ અને અજમો તથા દહીં, દૂધ, ખેર, મૂળા તથા દાહમના રસોથી ઘૃત પકાવવું. તે વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે. શ્લ તથા આનાહને દૂર કરે છે. આ ઘૃત યોનિદોષ, હરસ, ગ્રહણીદોષ, આસ, ઉધરસ, અરુચિ,

જ્વર, અસ્તિશ્લ, પાર્શ્વશ્લ તથા હૃદયશ્લનો નાશ કરે છે. ૭૨-૭૩

(આ પ્રમાણે હપ્પાદિ ઘૃત થયું.)

વિપ્પલ્યાદિ ઘૃત—

પીપર ૧૫ તોલા, દાડમ ૮ તોલા, ધાણા ૪ તોલા, ઘૃત ૨૦ તોલા, સૂક ૧ તોલા, દૂધ ઘીથી ચારગણું—એનાથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત વાતશુદ્ધ, યોનિશ્લ, મસ્તકશ્લ, હરસ તથા વિષમજ્વરનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૭૪, ૭૫

(આ પ્રમાણે પિષ્પલ્યાદિ ઘૃત થયું.)

ઊપર કહેલા ઘૃતના યોગોથી જ ચૂર્ણ અને ગુટિકાની ક્ષપ્તતા કરવી જોઈએ—

જે આ ઘૃતોને માટે ઔષધસમૂહો કહ્યા છે તે ચૂર્ણના યોગો રૂપે, તે વર્તિઓ રૂપે અને તે કપાયોરૂપે શુદ્ધના રોગીઓને હિતકારી છે. ૭૬

ગોગ, દાડમ ઉપર જલ, સુરામંડ, ખાટી કાંજી અથવા ખીન્નેરાના રસથી સિદ્ધ કરેલી પેયા શ્લ તથા આનાહનો નાશ કરનારી છે. ૭૭

અથવા શુદ્ધ તથા આનાહની પીડાની શાંતિ માટે માતુલુંગના રસની ભાવના દીધેલાં ચૂર્ણોની વર્તિકાઓ તથા ગુટિકાઓ બનાવવી. ૭૮

હિંવાદિ ચૂર્ણ—

હિંગ, ત્રિકટુ, કાળીપાટ, હપ્પા, હરડે, કચૂરો, અજમોદ, અજગંધા, આમલી, અમ્લવેત, દાડમ, પુષ્કર-મૂળ, ધાણા, જીરું, ચિત્રક, વજ, જવખાર, સાજખાર, સિંધાલુ, સંચળ અને ચવક—એ બધાનું સાથે ચૂર્ણ કરવું. પાન-ભોજનમાં તકલીફ ન કરનારું આ ચૂર્ણ પાર્શ્વશ્લ, હૃદયશ્લ, અસ્તિશ્લ, વાતક્રંજન્ય શુદ્ધ, આનાહ, મૂત્રકૃમ્મ, શુદ્ધશ્લ, યોનિશ્લ, ગ્રહણી તથા હરસના નિકારો, પ્લીહા, પાંકુરોગ, અરુચિ, ઉરો-વિબંધ, હેડકી, ઉધરસ, શ્વાસ અને ગલગ્રહમાં ભોજનની પહેલાં અથવા મધ્યે કે ઉપ્પોદકથી પીવું. ૭૯-૮૩

માતુલુંગના રસથી ધણીવાર ભાવના દીધેલા આ ચૂર્ણની ગોળાઓ કરવી. તેઓ ચૂર્ણથી અધિક સામર્થ્યવાળી થાય છે. ૮૪.

(આ પ્રમાણે હિંવાદિ ચૂર્ણ તથા ગુટિકા થયાં.)

માતુલુંગનો રસ, હિંગ, દાડમ, મિઠવણ તથા સિંધાલુ—એનું સુરામંડથી પાન કરવું. તે વાતશુદ્ધની પીડાનો નાશ કરનારું છે. ૮૫

શટયાદિ ચૂર્ણ—

કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હિંગ, અમ્લવેત, જવખાર, ચિત્રક, ધાણા, અજમો, વાવડિંગ, સિંધાલુ, વજ, ચવક, પીપરીમૂળ, અજગંધા, દાડમ, જીરું અને અજમોદ—એનું ચૂર્ણ કરીને ઉપયોગ કરવો. ૮૬, ૮૭

માતુલુંગના રસથી અથવા મધુશુક્રતથી ભાવના દ્વષ્ટને સારી રીતે વાટીને ઘોર જેવડી ગોળા કરીને ઉપયોગ કરવો. ૮૮

આ ગોળી શુદ્ધ, પ્લીહા, આનાહ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, હેડકી, હૃદયરોગ, હરસ, અનેક પ્રકારની શિરો-વેદના, પાંકુરોગ, કફનો ઉત્ક્રેશ, સર્વ પ્રકારની પ્રવાહિકા, પાર્શ્વશ્લ હૃદયશ્લ, તથા અસ્તિશ્લનો નાશ કરે છે. ૮૯-૯૦

(આ પ્રમાણે શટયાદિ ચૂર્ણ તથા ગુટિકા થયાં.)

નાગરાદિ યોગ—

સૂક ૨ તોલા, ફેતરાં ઉતારેલા તલ ૮ તોલા, ગોળ ૪ તોલા—એ બધું વાટીને મનુષ્યે બિના દૂધથી પીવું. એ વાતશુદ્ધ, ઉદભવત તથા યોનિશ્લનો નાશ કરે છે. ૯૧

(આ પ્રમાણે નાગરાદિ યોગ થયો.)

ઐરંડતૈલનો પ્રયોગ—

વાતશુદ્ધના દરદીએ વારુણીના મંડથી યુક્ત એરંડિયું તેજ અથવા તે જ તેજ દૂધથી પીવું. કફનો

અનુપાંધ હેય તો પહેલું અને વાતનો અનુપાંધ હેય તો બીજું હિતકર છે. ૯૨, ૯૩

લગુનક્ષીર—

શુદ્ધ તથા સુકાવેલું લસણ ૧૬ તોલા આઠગણા દૂધ-પાણીમાં પકાવવું. દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેનું મનુષ્યે પાન કરવું. તે દૂધ વાતશુદ્ધ, ઉદ્ધવર્ત, ગૃધ્રરાત્રી, વિષમજ્વર, હૃદયરોગ, વિદ્રાધિ અને સોજાને શીઘ્ર મટાડે છે. ૯૪ ૯૫

(આ પ્રમાણે લગુનક્ષીર થયું.)

તૈલપંચક—

એરંડિયું તેલ, પ્રસન્ના, ગોમૂત્ર, કાંછ અને જવખાર-અધું એક કરીને પીવાથી શુદ્ધ, ઉદરરોગ અને આનાહને મટાડે છે. ૯૬

(આ પ્રમાણે તૈલપંચક થયું.)

શિલાજિતનો પ્રયોગ—

જવખાર મેળવેલા બહુપંચમૂળના ક્વાથની સાથે શિલાજિતનું પાન કરવું. તેના પ્રયોગથી વાતશુદ્ધમાંથી રોગી મુક્ત થાય છે. ૯૭

(આ પ્રમાણે શિલાજિતનો પ્રયોગ થયો.)

વાટયનો પ્રયોગ—

પીપરના ઘૂષથી કે મૂળના રસથી સ્નેહવાળા યવાનાનું ભક્ષણ કરીને મનુષ્ય ઉદ્ધવર્ત તથા વાતશુદ્ધથી મુક્ત થાય છે. ૯૮

વાતશુદ્ધનાં સ્વેદન—

શ્લેષ્મ, આનાદ તથા કૃબ્ધજ્યાતથી પીડિતા વાત-શુદ્ધના રોગીને સ્વેદવિધાનમાં કહેલા નાડી-પ્રસ્તર તથા સંકર સ્વેદ વડે સ્વેદ આપવો. ૯૯

વાતશુદ્ધમાં વસ્તિર્થ—

અસ્તિકર્મ શ્રેષ્ઠ શુદ્ધનાશક છે એમ જાણવું. તે પ્રથમ પોતાના સ્થાનમાં રહેલા વાયુને છતીને શુદ્ધનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૧૦૦

તેથી વારંવાર કરેલી નિઝહ તથા અનુવાસન અસ્તિઓ વડે વાત-પિત્ત તથા કૃદ્ધથી થયેલા શુદ્ધો શાંત થઈ જાય છે. ૧૦૧

સિદ્ધિસ્થાનમાં શુદ્ધનો નાશ કરનાર વિવિધ સિદ્ધ અસ્તિઓ કહી છે. અને શુદ્ધનાશક તૈલો વાતરોગના પ્રકરણમાં કહેવાશે. ૧૦૨

તે તૈલોનો વાતજ શુદ્ધમાં પાન-અભ્યંગ તથા અનુવાસન દ્વારા પ્રયોગ કરવાથી તરત જ સફળતા મળે છે; કારણ કે તેલ શ્રેષ્ઠ વાતનાશક છે. ૧૦૩

ગળીના ચૂર્ણથી યુક્ત પૂર્વે કહેલું ઘૃત, મધયુક્ત એવા વાતશુદ્ધના રોગીને શોધન તરીકે આપવું. ૧૦૪

નીલિન્યાદિ ઘૃત—

ગળી, નસોતર, દન્તીમૂળ, હરડે, કપીલો—એની સાથે મિઝલવણ, જવખાર તથા સૂંઠ મેળવેલું ઘૃત શોધનને માટે આપવું. ૧૦૫

ગળી, ત્રિકળા, રાસ્ના, બલા, કડુ, વાવડિંગ, ભોરીંગણી—એ દરેક ૪ તોલા ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. અનુપાંશ બાકી રહેલા તે ક્વાથથી ૬૪ તોલા ઘી, દહીં ૬૪ તોલા તથા કંટાળા થોરનું દૂધ ૪ તોલા મેળવીને પકાવવું. પછી યવાળૂના મંડથી યુક્ત તે ઘી ૪ તોલા આપવું. પચી ગયા પછી સારી રીતે જોને રેચ લાગ્યા છે એવા રોગીને માંસરસનું ભોજન કરાવવું. આ ઘી શુદ્ધ, કુષ્ઠ, ઉદરરોગ, વ્યંગ, સોજા, પાંડુરોગ, જ્વર, શ્વિત્ર, પ્લીહા તથા ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ૧૦૬-૧૦૮

(આ પ્રમાણે નીલિન્યાદિ ઘૃત થયું.)

વાતશુદ્ધમાં મોજન—

કૂકડા, મોર, તેતર, કૌંચ, વર્તક, શાકના ઓળા, મદિરા અને ઘી એ વાતશુદ્ધનાં ઔષધ છે. ૧૧૦

વાતશુદ્ધના રોગીને ઉજળુ, દ્રવ અને સિંગળ ભોજન હિતકારી છે. મંડયુક્ત વારુણીનું પાન, અથવા ધાણાથી

પકાવેલું જલ પીવા માટે ઔષ્ઠ છે. અગ્નિ મંદ થતાં ગુદમ વધે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં શાંત થાય છે. તેથી મનુષ્યે અત્યંત તૃપ્ત કે અતિ લંઘન કરવાં નહીં.

સઘળા ગુલ્મોમાં પ્રથમ ર્નેદ તથા ર્વેદ આપ્યા પછી ને ક્રિયા કરવામાં આવી છે ને સફળ થાય છે. રક્ષ અવસ્થામાં કરેલી ક્રિયા સફળ થતી નથી ૧૨૧-૧૨૩

પિત્તગુલ્મમાં ઘૃત યોગો—

વૈદ્ય પિત્તગુલ્મને ઘાતક બળ્હીને વિરેચન દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં કે તિક્ત દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૧૪

રોહિણ્યાદિ ઘૃત—

કકુ, લીમડો, જીરીમધ, ત્રિકુળાની છલ, ત્રાયમાણુ દરેક એક તોલો, પટોલ તથા નસોતર પ્રત્યેક ૪ તોલા, મસૂર ૮ તોલા, એ બધું આઠગણા પાણીમાં પકાવવું. ઉકાળાનો અવશેષ ઘીના જેટલો રાખવો અને ઘી ૧૬ તોલા લેવું. તે ક્વાથની સાથે મિશ્ર કરીને પીવું. તેથી પિત્તજન્ય ગુદમ, જવર, તૃણ, શળ, બ્રમ, મૂરછી તથા અરુચિનો નાશ થાય છે. ૧૧૫-૧૧૭

(આ પ્રમાણે રોહિણ્યાદિ ઘૃત થયું.)

ત્રાયમાળાદિ ઘૃત—

દશગણા જલમાં ૧૬ તોલા ત્રાયમાણુને પકાવવું. પંશમાંશ ક્વાથ આઠી રહે ત્યારે ગાળી લક્ષને કકુ, મેથ, ત્રાયમાણુ, કમાસો, તામલકી, નીરા છવન્તી, ચન્દન તથા ઉત્પલ એ પ્રત્યેક એક એક તોલાના કદક સાથે આમળાનો રસ. દૂધ તથા ઘૃત એ દરેક ૩૨ તોલા નાખીને સારી રીતે પકાવવું. આ ઉત્તમ ઘૃત પિત્તરકત્ત જન્ય ગુદમ, વિસર્પ, નિત્તજવર, હૃદરોગ કમળો, અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૧૧૮-૧૨૧

(આ પ્રમાણે ત્રાયમાણુદિ ઘૃત થયું.)

આમલકાદિ ઘૃત—

આમળાં તથા શેરડીના રસથી ચતુર્થાંશ ઘૃત, ઘૃતનો

ચતુર્થાંશ હરડેનો કદક નાખીને પકાવવું. તે સિદ્ધ થયેલા ઘૃતનું પાન કરવું. તે પિત્તગુલ્મનો નાશ કરનારું છે. ૧૨૨ (આ પ્રમાણે આમલકાદિ ઘૃત થયું.)

દ્રાક્ષાદિ ઘૃત—

દ્રાખ, મહુડાં, ખજૂર, વિદારીકંદ, શતાવરી, કાલસાં, તથા ત્રિકુળા દરેક ૪ તોલા, ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ચતુર્થાંશ આઠી રહે ત્યારે આમળાનો રસ. ઘૃત, શેરડીનો રસ અને દૂધ દરેક ૬૪ તોલા, હરડેનો કદક ૧૬ તોલા, એ બધાં મેળવીને પકાવવું. સિદ્ધ થયેલા ઘૃતમાં સાકર તથા મધ ચતુર્થાંશ મેળવીને પ્રયોગ કરવાથી પિત્તગુલ્મનો નાશ કરે છે તથા સર્વ પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ૧૨૩-૧૨૫

(આ પ્રમાણે દ્રાક્ષાદિ ઘૃત થયું.)

વાસાઘૃત—

મૂળ સહિત અરહૂસીને વાટીને આઠગણા પાણીમાં પકાવવી. અષ્ટમાંશ આઠી રહે ત્યારે તેના જ પુખ્તો કદક નાખવો. તેનાથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત શીતલ તથા પછી મધ મેળવીને ઉપયોગ કરવાથી પિત્તગુલ્મને દૂર કરે છે. રકતપિત્ત, જવર, શ્વાસ, ઉધરસ તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. ૧૨૬, ૧૨૭

(આ પ્રમાણે વાસાઘૃત થયું.)

પિત્તગુલ્મમાં વિરેચનયોગો—

ત્રાયમાણુ ૮ તોલા, ૧૨૮ પાણીમાં પકાવવું. અષ્ટમાંશ રહે ત્યારે ગાળીને સમપ્રમાણુ દૂધ મેળવેલું નવશેકું પીવું. અને તેની ઉપર શક્તિ પ્રમાણે બિનું દૂધ પીવું. તેથી જેના દોષ દૂર થયા છે એવા દરદીનો પિત્તગુલ્મ શાંત થઈ જાય છે. ૧૨૮, ૧૨૯

પિત્તગુલ્મમાં વિરેચન માટે ગોળસહિત, દ્રાખ, તથા હરડેનો ક્વાથ પીવો. અથવા મધ મેળવેલો કપીણો આટવો. ૧૩૦

પિત્તગુલ્મમાં અભ્યંગ—

પિત્તગુલ્મના રોગીઓને ઘીથી, ચન્દનાઘ તેલ કે જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી અભ્યંગ દાહની શાંતિ કરનાર છે. ૧૩૧

પિત્તગુલ્મમાં વસ્તિ—

જે પિત્તજ્વરને હરણુ કરનારા તિક્ત દ્રવ્યયુક્ત ક્ષીરની અસ્તિત્વે છે તે અને જે સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવાશે તે પિત્તગુલ્મના રોગીઓને હિતકર છે. ૧૩૨

પિત્તગુલ્મમાં અજપાન—

શાલના ઓખા, જંગલ પશુપક્ષીઓનું માંસ, ગાય તથા બકરીનું દૂધ, ઘી, ખજૂર, આમળાં, દ્રાખ, દાઝ કાલસાં એનો આહાર માટે ઉપયોગ કરવો. પીવા માટે બલા તથા વિદારોગ'ધાદિગણ્યથી ઉકાળેલાં પાણીનો ઉપયોગ કરવો. એ પિત્તગુલ્મની ચિકિત્સા છે. ૧૩૩, ૧૩૪

ગુલ્મમાં અગ્નિદીપન કરવાનું વિધાન—

આમના અનુઅંધનાળા પિત્તગુલ્મમાં કે આમયુક્ત કફવાતજન્યગુલ્મમાં લંધન કરાવ્યા પછી યવાગૂ, ખડ તથા યૂષોથી અગ્નિને પ્રદોષ કરવો. ૧૩૫

સઘળા દોષોનું શમન અને ક્રોધ અગ્નિના આધારે રહ્યા છે. તેથી અગ્નિનીની હમેશાં રક્ષા કરવી અને કારણોને તજવાં. ૧૩૬

કફગુલ્મમાં વમન—

વમન કરાવવાને યોગ્ય જેના શરીરને સ્નેહ તથા સ્વેદ કરવામાં આવ્યો છે એવા, વમન કરાવવાને યોગ્ય કફગુલ્મના રોગીને વમન કરાવવું.

કફગુલ્મમાં મેદનવિધિ—

ન્યારે ગુલ્મ શિથિલ થાય ત્યારે, વીંટો કરીને સળગાવેલા બદવજ કે દહનિ વેલે ઘડામાં નાખીને ગુલ્મને ઘડના મોઢામાં રાખવો ન્યારે ગુલ્મ પકડાઈ જાય ત્યારે ઘડને ઉપાડી લેવો. તે પછી ગુલ્મને વજ્રથી ઢાંકીને

પ્રમાણને સમજનારા વૈદે ગુલ્મનું ભેદન કરવું. વિમાર્ગ, અજમદ અને આદર્શ—તેમાંથી જે મળે તેનાથી પીડન કરવું. કેવળ ગુલ્મનું જ મર્દન કરવું. આંતરડા કે તેના અંદરના ભાગને સ્પર્શ ન કરવો. વૈદે કફગુલ્મને તલ, એરંડાના બીજ, અળસીના બીજ અને સ્વરસથી લેપ કરીને સહન થાય તેવા તપેલા લોઢાના પાત્રો વડે સ્વેદ આપવો. ૧૩૭-૧૪૧

કફગુલ્મમાં સ્નેહચોગો—

સૂંઠ, મરી પીપર જવખાર, સિંધાલૂણ, હિંગ, ઝિડલવણ અને દાઝમથી દશમૂળના ઉકાળામાં સિદ્ધ કરેલું ઘૃત કફગુલ્મનો શીથ નાશ કરે છે. ૧૪૨

(આ પ્રમાણે દશમૂળી ઘૃત થયું.)

મલ્લાતકાદિ ઘૃત—

લિલામાં ૮ તોલા, વિદારોગ'ધાદિ પંચમૂળ ૪ તોલા ખાંડીને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. અનુર્થાંશ કવાથ રહે ત્યારે તેમાં પીપર સૂંઠ, વજ, વાવડિંગ, સિંધાલૂણ, હિંગ, જવખાર, ઝિડલવણ, કચૂરો ચિત્રક, જેઠીમધ અને રારના એ પ્રત્યેક ૫ તોલો કલ્ક કરીને દૂધ ૬૪ તોલા નાખીને ૬૪ તોલા ઘૃત પકાવવું. આ બલ્લાતકઘૃત કફગુલ્મનો અત્યંત નાશ કરનાર અને પ્લીહા, પાંકુરોગ, શ્વાસ, ગ્રહણીરોગ તથા ઉધરસના નાશ કરનાર છે. ૧૪૩-૧૪૬

(આ પ્રમાણે બલ્લાતકાઘૃત ઘૃત થયું.)

ક્ષીરષટ્પલક ઘૃત—

પીપર પીપરીમૂળ, યવક, ચિત્રક સૂંઠ તથા જવખાર દરેક ૪ તોલાના કલ્કથી ૬૪ તોલા ઘૃત તથા ૬૪ તોલા દૂધ પકાવવું. તૈયાર થયેલું તે ઘૃત કફગુલ્મ, ગ્રહણી તથા પાંકુરોગનો નાશ કરનાર, પ્લીહા, ઉધરસ તથા જ્વરને હણનાર છે. ૧૪૭, ૧૪૮

(આ પ્રમાણે ક્ષીરષટ્પલક ઘૃત થયું.)

મિશ્રક સ્નેહ—

નસોતર, ત્રિક્ષ્ણા, દંતીમૂળ તથા દશમૂળ પ્રત્યેક ૪

તોલા, ચરગણા પાણીમાં પકાવતાં ચતુર્થાંશ આગી રહે ત્યારે તે ક્વાથ, ધૂત, એરંડનું તેજ તથા દૂધ બધું સાથે પકાવવું. આ પ્રમાણે સિધ્ધ થયેલો તે મિશ્રક સ્નેહ મધની સાથે ઉપયોગ કરવાથી કફશુદ્ધિનો નાશ કરે છે. કફવાત વિબન્ધ, કુષ્ઠ, પ્લીહા, તથા ઉદરરોગમાં અને વિશેષ કરીને ચોનિશ્લમાં મિશ્રક સ્નેહનો પ્રયોગ કરવો. ૧૪૯-૧૫૧

(આ પ્રમાણે મિશ્રક સ્નેહ થયો.)

કફગુલ્મમાં વિરેચન યોગો—

વાતશુદ્ધિનો નાશ કરનારું જે સંસન, નીચિની-ધૂત કહ્યું છે તે બમણી માત્રામાં કફશુદ્ધિના રાગીઓના વિરેચનને માટે ઉપયોગમાં લેવું. ૧૫૨

કંઠળાના ધમાં સારી રીતે ભાવના દીધેલું નસો-તરતું એક તોલો ચૂર્ણ મધ તથા ધૂત સાથે ચાટવાથી સારો રીતે વિરેચન થાય છે. ૧૫૩

દન્તી હરીતકી—

૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં હરડે નંગ ૨૫ પકાવવી. તેમાં દંતીમૂળ ૧૦૦ તોલા અને ચિત્રક ૧૦૦ તોલા પકાવતી વખતે નાખવાં. અષ્ટમાંશ આગી રહેલા ક્વાથને ગાળીને ફરી ચૂલે ચઢાવવો. તેમાં દંતીમૂળના જેટલો એટલે ૧૦૦ તોલા સ્વચ્છ ગોળ તથા તે હરડે નાખવી. ૮ તોલા તેજ, નસોતર ૧૬ તોલા, પીપર અને સૂંદતું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખીને ચાટણના જેવું પકાવવું ઠંડું થયા પછી તેમાં તેલના જેટલું એટલે ૮ તોલા મધ તથા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર કુદ ૪ તોલા મેળવવું. ત્યાર પછી તેમાંથી ૪ તોલા ચાટણ આગીને ઉપરથી એક હરડે ખાદ્યે સ્તબ્ધ કોણાણા દરદીને ૬૪ તોલા જેટલાં દોષતું ઉપદ્રવરહિત સુખકારી વિરેચન થાય છે.

સેવન કરેલી આ હરડે ગુલ્મ, સોગ, હરસ, પાંકુ-રોગ, અરુચિ, હૃદયરોગ ગ્રહણરોગ, કમળો, વિષમજ્વર, કુષ્ઠ, પ્લીહા તથા આનાહનો નાશ કરે છે. આનો કમ

ઉપદ્રવરહિત છે. તેની ઉપર માંસરસથી દ્રવરૂપે થયેલો ભાત પથ છે. ૧૫૪-૧૬૦

(આ પ્રમાણે દંતી હરીતકી થઈ.)

કફગુલ્મમાં અતિદેશિક ચિકિત્સા—

કફશુદ્ધિના રાગીઓને માટે સિદ્ધ નિઝ્દ બરિતઓ સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. તથા સિદ્ધ એના અરિ-જટના યોગો ગ્રહણી તથા હરસની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવશે. ૧૬૧

જે ચૂર્ણ જે ગુટિકાઓ વાતશુદ્ધિના રાગીઓને માટે કહ્યાં છે તે બમણાં જવખાર, હિંગ અને અમ્બ-વેતવાળાં કદમાં હિતકારી છે. ૧૬૨

ગ્રહણીદોષમાં જે ક્ષાર કહ્યાં છે તે કફશુદ્ધિના રાગી-ઓને માટે સિધ્ધ અને હાનિરહિત હોવાથી પ્રશસ્ત છે. દાહ તો સર્વને અતે જ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૬૩

કફગુલ્મમાં અજપાન—

અત્યંત જૂનાં ધાન્ય, જાંગલ પશુપક્ષીઓ, કળીયાનો તથા મગનો ચૂષ, પીપર કે સૂકો ચૂષ, સૂકા મૂળાનો ચૂષ, બીલીવરણો કરંજના અંકૂર, અજમો અને ચિત્રકનો ચૂષ, બીજોરું, હિંગ, અમ્બવેત, જવખાર, દાહમ, હાસ, તેલ અને ધૂત એઓથી બ્યંજન તૈયાર કરવાં. ૧૬૪-૧૬૬

કફશુદ્ધિના રાગીએ તૃપાને સમયે, લઘુપચમૂળથી પકાવેલું જળ, જૂનો વારુણીનો રસ, અથવા જૂનો માધ્વીક સમયે પીવો. ૧૬૭

અજમાના ચૂર્ણવાળી તથા બિઝવણથી ખાટી કરેલી હાસ પીવી. તે અગ્નિને દીપન કરનાર તથા વાત, કફ તથા મૂત્રનું અનુલોભન કરનાર છે. ૧૬૮

ગુલ્મનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

ક્રમે કરીને સંચિત થયેલો, ઘણા ભાગમાં વ્યાપેલો, દઢ મૂળવળો, અને સિરાઓથી બધાયેલો ગુલ્મ બ્યારે કાચપાના જેવો બીચો, દુર્બળતા, અરુચિ, મોળ, ઉધરસ,

ઉલટી, અગ્નિ, જ્વર, તૃષ્ણ, તન્દ્રા તથા સળેખમંથા યુક્ત થાય છે ત્યારે મટતો નથી.

જ્વર તથા શ્વાસવાળા, ઉલટી તથા અતિસારથી પીડાતા, ગુદમના દરદીને હૃદય, નાભિ, હાથ તથા પગને વિશે થયેલા સોજો પકડીને મૃત્યુ તરફ ખેંચે છે. ૧૬૯-૧૭૧

રક્તગુલ્મનો ચિકિત્સાક્રમ—

રુધિરના ગુદમના સંબંધમાં તો ગર્ભનો કાળ વીત્યા પછી જેના શરીરને સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યું છે એવી સ્ત્રીને સ્નેહવિરેચન આપવું. ૧૭૨

પલાશનો ક્ષાર ૫૧૨ તોલા અને તેલ તથા ઘી ૫૧૨ તોલા પકાવીને ગુદમને શિથિલ કરે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો. એમ છતાં ગુદમનું ભેદન ન થાય તો યોનિવિશોધન આપવું.

ક્ષારથી મિશ્ર અથવા કંટાળાના દૂધથી મિશ્ર તલનું ચૂર્ણ અથવા એ બન્નેની ભાવના દીધેલા કટુક મત્સ્ય, વરાહ, તથા મત્સ્યનાં પિત્તથી સારી રીતે ભાવના દીધેલા અથવા મધસહિત, અધોહર તથા ઊર્ધ્વહર દ્રવ્યોથી ભાવના દીધેલાં ચીથરાં, અથવા ગોળ તથા ક્ષારયુક્ત કિષ્કર એ યોનિવિશોધન તરીકે આપવાં. રક્તપિત્તને હરણુ કરનારો ક્ષાર મધ તથા ઘીથી ચટાડવો. એ સ્ત્રીને લસણ, તીક્ષ્ણ મધ તથા મત્સ્ય ખાનપાન માટે આપવાં. ૧૭૩-૧૭૭

દૂધ, ગોમૂત્ર તથા ક્ષારયુક્ત દશમૂલની અસ્તિ આપવી. રુધિર ન દેખાતું હોય તો ગુદમને ભેદનાર ક્રિયા દેવી. રુધિર પ્રવૃત્ત થતાં માંસરસયુક્ત ભાતનું ભોજન, ઘી તથા તેલથી અભ્યંગ, પીંધા માટે નવું મધ એ આપવાં.

રુધિરની અતિ પ્રવૃત્તિ થાય તો રક્તપિત્તનું હરણુ કરનારી ક્રિયા કરવી અને વાતપીડથી પીડાતી સ્ત્રીને સર્વ વાત હરનારો ક્રિયા કરવી. ૧૭૮-૧૮૦

ધૃત તથા તેલના પરિપેચનો, તેતર અને કૂકડોનું ભોજન મંડસહિત મધ તથા અમ્લદ્રવ્યથી પકાવેલા ધૃતનું

ભોજનની પહેલાં પાન, રુધિરની અતિ પ્રવૃત્તિ થાય તો ભોજન પછી છવ્વનીય ધૃતથી અને તિક્ત દ્રવ્યસાધિત ધૃતથી અનુવાસન અસ્તિ આપવી. ૧૮૧, ૧૮૨

અધ્યાયોક્ત વિષયો—

તે આખતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે:—

વાતગુદમવાળા રોગીઓને સ્નેહ, સ્વેદ, સર્પિ, અસ્તિ ચૂર્ણ, બુંદણ ગુટિકાઓ, વમન વિરેચન, રક્તમોક્ષણ; પિત્તગુદમમાં તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં ધૃત, દૂધ, વિરેચન તથા નિરૂહ અસ્તિ, રક્તમોક્ષણ આશ્વાસન તથા સંશમનના યોગો; પક્વગુદમને ઉપનાહ શાસ્ત્રકર્મ; અને અંદર ભેદનાલા ગુદમનાં સંશોધન તથા સંશન્ન, સ્નેહન, સ્વેદન ભેદન લઘન, ઉદલેખન, વિરેચન ધૃત, અસ્તિ, ગુટિકાઓ, ચૂર્ણ, આંરબો, ક્ષારો, રક્તમોક્ષણ અને પછી અંતમાં દાહ અને સ્ત્રીને થતા રુધિર ગુદમનો ક્રિયાક્રમ કહ્યો છે.

પથ્ય અન્નપાનનું સેવન, પોતપોતાનાં કારણોને પરિત્યાગ હમેશાં અગ્નિની રક્ષા, સ્નેહન કર્યા પછી સર્વ કર્મ કરવાં હેતુ, લક્ષણ, સિદ્ધિ, ચિકિત્સા, સાધ્યતા, અસાધ્યતા અને યોગો-આટલો ગુદમચિકિત્સાનો સંગ્રહ અગ્નિવેશે કહ્યો છે. ૧૮૩-૧૮૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘ગુદમચિકિ-ત્સિત નામનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો ૫

અધ્યાય છઠો

પ્રમેહ ચિકિત્સિત

પ્રમેહ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ —

‘હવે અહીંથી ‘પ્રમેહચિકિત્સિતનું’ વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ આખતમાં લગવાન આગ્રેયે નાચે પ્રમાણે ન કહેલું છે. ૧, ૨

મેહ, માન તથા ક્રોધરહિત, રાગ વિનાના અને વિશાળ જ્ઞાન તથા તપશ્ચર્યાવાળા પુનર્વંશુએ યોગ્ય સમયે અગ્નિવેશને કારણે તથા લક્ષણો સહિત પ્રમેહો તથા તેઓના શમનનો ઉપદેશ કર્યો. ૩

પ્રમેહનું નિદાન—

સુખપૂર્વક હમેશાં એસી રહેવું, સુખપૂર્વક શયન, દહીં, ગ્રામ્ય, જળચર તથા અનૂપ દેશમાં રહેવાવાળાં પશુપક્ષીઓના માંસરસો, દૂધ, નર્ત્રાં અન્નપાન, ગોળના બદ્ધ પદાર્થો અને કંક કરનાર સર્વ કાંઈ પ્રમેહોનાં કારણો છે. ૪

પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ—

મેદ, માંસ અને શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા કલેદ જે અસ્તિમાં પ્રાપ્ત થયા હોય તેને દૂષિત કરીને કંકપ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી વધી ગયેલું પિત્ત પણ તેઓને દૂષિત કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫
દોષો ક્ષીણ થતાં વાયુ ધાતુઓને અસ્તિમાં ખેંચીને પ્રમેહો કરે છે. દોષ અસ્તિમાં પ્રાપ્ત થઈને મૂત્રને દૂષિત કરીને પોતપોતાના લક્ષણોવાળા પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬

પ્રમેહનો સાઘ્ય-અસાઘ્ય વિભાગ—

કંકથી થયેલા દશ, પિત્તથી થયેલા છ તથા પવનથી થયેલા ચાર પ્રમેહો; અનુક્રમે સમાન ક્રિયાવાળા હોવાથી, વિષમ ક્રિયાવાળા હોવાથી, તથા મહા આપત્તિરૂપ હોવાથી સાઘ્ય, યાપ્ય, તથા અસાધ્ય છે. ૭

પ્રમેહનાં દોષ તથા દુષ્ટો—

પ્રમેહના રોગીઓમાં કંક, પિત્ત તથા વાત એ દોષ છે. મેદ, રક્ત, શુક્ર, જલ, વસા, લસીકા, મળ્મ, રસ, ઓજ, અને માંસ એ દૂષ્ય છે. તથા પ્રમેહો વીસ પ્રકારના જ છે. ૮

કફપ્રમેહનાં લક્ષણો—

રોગી પાણી જેવો, શેરડીના રસ જેવો, ઘાટો, નીચો

ઘાટો અને ઉપર સ્વચ્છ, સફેદ, શુક્રસહિત, શીતલ, કટકે કટકે, લાળ જેવો અથવા રેતીયાં યુક્ત પેશાબ કરે ત્યારે આ દશ કંકજન્ય પ્રમેહો છે એમ જાણવું. ૯

પિત્તપ્રમેહનાં લક્ષણો—

ક્ષીર જેવો, કાળા રંગનો, નીલ વર્ણનો, ડુંગર જેવા રંગવાળો, મજ્જા જેવા રંગવાળો અથવા લાલ રંગનો પેશાબ કરે ત્યારે આ છ પિત્તજન્ય પ્રમેહો છે એમ કહે છે. ૧૦

વાતપ્રમેહનાં લક્ષણો—

ન્યારે ખીળ ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે વાતથી મળ્મ, ઓજ અને વસાથી યુક્ત અને લસીકાથી સતત સંબંધવાળો એમ ચાર પ્રકારનો પેશાબ થાય છે. ૧૧

સંક્ષેપમાં કફજાદિ પ્રમેહનાં લક્ષણો—

પ્રમેહ પોતપોતાના દોષને અનુકૂળ રંગ, રસ સ્પર્શ અને ગંધને પ્રાપ્ત કરે છે. વાતજ પ્રમેહ શ્યામ અને રક્ત તથા શુદ્ધયુક્ત હોય છે તેમજ મળ્મ ઇત્યાદિના સમાન શુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અસાધ્ય થાય છે ૧૨

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો—

સ્વેદ, શરીર ગંધાવું, અંગો શિથિલ થવાં, શર્યા, આસન અને નિદ્રાજનિત સુખમાં ઝીતિ. હૃદય-નેત્ર-જીહ્વા તથા જન મેલથી લેપાયેલાં થવાં, શરીર સ્થૂળ થવું, કેશ તથા નખ અતિશય વધવાં, શીતલ પદાર્થો પ્રિય લાગવાં, ગળું તથા તાળવું સૂકાવાં, સુખમાં મધુરતા, હાથપગમાં બળતરા, અને મૂત્ર તરફ કીડીઓનું દોડવું એ બવિષ્યમાં થનારા પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો છે. ૧૩, ૧૪

પ્રમેહનો ચિકિત્સાક્રમ—

પ્રમેહનો કોઈ એક રોગી સ્થૂલ અને બલવાન હોય છે, અને કોઈ એક કૃશ તથા અત્યંત દુર્બળ હોય છે. તેમાં કૃશનું બૃહણ કરવું અને દોષ તથા બલથી અધિક હોય તેનું સંશોધન કરવું. ૧૫

સ્નેહન કરેલા રોગીને મળશોધન માટે, કદપસ્થાનમાં કહેલા વિવિધ યોગોનો પ્રયોગ કરાવવો. પ્રમેહમાં ઉપર તથા નીચેથી મળને દૂર કર્યા પછી સંતર્પણ કરવું. ૧૬

પ્રમેહના રોગીને અપતર્પણથી, યુક્ત, ક્ષય, મુત્રેન્દ્રિય તથા અસ્તિમાં શૂળ, અને મૂત્રગ્રહ થાય છે—માટે અમિત્રુ બળ જોઈને તેને પરિતર્પણ કરાવવું. ૧૭

જે પ્રમેહનો રોગી સંશોધનને યોગ્ય ન હોય તેને સંશમન કરનારી ક્રિયા કરાવવી પ્રમેહની શાંતિને માટે મન્થો, કષાયો, યવ, ચૂર્ણના અવલેહ અને હલકાં લક્ષ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. ૧૮

પ્રમેહીનાં અન્નપાન—

જે વિષ્કર તથા જે પ્રતુદ પક્ષીઓ છે તેઓના તથા જાગલ પશુપક્ષીઓના મનને અનુકૂળ આવે એવા રસોની સાથે રક્ષ, યવાન્ન, યવનો મંડ, સકતુઓ અને અપૂયોનું લક્ષણ કરવું જોઈએ. મગ વગેરેના યુષોની સાથે કે તિકત શાકોની સાથે જૂના શાળના ચોખ્ખાનું લક્ષણ કરવું, કંતી તથા ઇંગોરિયાના તેલથી યુક્ત જૂના શાળના ચોખ્ખાનું લક્ષણ કરવું તથા અલસી કે સરસવના તેલથી યુક્ત સાઠી ચોખ્ખા તથા તૃણધાન્ય, એ જોરાકનું લક્ષણ કરવું. પ્રમેહના રોગીએ તો પ્રધાનપણે યવનો જ ખોરાક લેવો જોઈએ. કદપ્રમેહના રોગીએ મધથી મિશ્ર એવા યવના વિવિધ લક્ષ્ય પદાર્થોનું લક્ષણ કરવું. ૧૯-૨૧

આખી રાત્ર ત્રિકૂળાના કવાથમાં રાખેલા જવના મધમિશ્રિત તર્પણો થાય છે. સીધુથી યુક્ત અને દરરોજ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય એવા તેઓનું પ્રમેહના રોગીએ પ્રમેહના નાશ માટે પાન કરવું. ૨૨

કદ પ્રમેહમાં જે કષાયો કહ્યાં છે તેનાથી પૃથક્ પૃથક્ ભાવના દીધેલા જવના સકતુ, અપૂષ ધાણી અને ગોળસહિત બીજા વિવિધ લક્ષ્યોનું લક્ષણ કરવું. ૨૩

ગધેડો, ઘોડો, ગાય, હંસ અને હરિણ ખાઈને મળની સાથે કહેલા જવના વિવિધ લક્ષ્ય પદાર્થો

આપવા. જવની બનાવટોની રીતે વાંચના જવ તથા ધઉંના લક્ષ્ય પદાર્થો આપવા. ૨૪

કફ પ્રમેહમાં કેટલાક યોગો—

યોગ્ય સમયે કરેલા સંશોધન, ઉશ્લેષ્મન તથા લંધન કદપ્રમેહોનો નાશ કરે છે. તથા વિરચન, સંતર્પણ અને સંશમનવિધિ પિત્તપ્રમેહોનો નાશ કરે છે. ૨૫

પ્રમેહના રોગીએ દારુહળદર, દેવદાર, ત્રિકૂળા અને મોથ એનો કવાથ કરાંતે પીવો અથવા મધયુક્ત હળદર આમળાંના રસથી પીવી. ૨૬

હરડે, કાયકૂળ, મોથ, લોધર—કાળીપાક, વાવડિંગ, અજુન, ધન્વન—હળદર દારુહળદર. તગર, વાવડિંગ, કદંબ શાળ, અજુન. અજમે—દારુહળદર, વાવડિંગ, એર. ધવ—દેવદાર, કુષ્ઠ, અગર, ચન્દન—દારુહળદર, અરણી, ત્રિકૂળા, કાળીપાક—કાળીપાક, મોરવેલ ગોખરુ. અજમે. વળો હરડે, વળો—અવક, હરડે, ચિત્રક, સાતવણ—આ પ્રમાણે શ્લોકના પ્રત્યેક ચરણે વડે કહેલાં દશ કષાયો મધની સાથે પ્રયોગ કરવાથી કદ પ્રમેહના રોગીઓને હિતકારી છે. ૨૭-૨૯

વિત્ત પ્રમેહના કેટલાક યોગો—

વાળો, લોધર અંજન. ચન્દન—વાળો, મોથ, આમળાં, હરડે—પટોલ. લીંબડો આમળાં ગળો—મોથ, હરડે ખદ્મક, વૃક્ષક—લોધર અંજુ, કાલીપક. ધાવડી—લીંબડો અજુન, આમ્રાત, હળદર, કાળું કમળ—સરસડો, સર્જ. અજુન, નાગકેસર—પિયાંચુ, કાળું કમળ, કેસુડાં—પીપળો, કાળીપાક, અસન, વેતસ—કટકટેરી, કાળું કમળ. મોથ—આ પ્રમાણે શ્લોકના પ્રત્યેક ચરણે વડે કહેલાં દશ કષાયો મધમિશ્રિત નિત્યન્ય પ્રમેહોમાં હિતકારી છે. ૩૦-૩૨

પ્રથમના જે કષાય યોગો સર્વ પ્રમેહમાં ઉપયોગી છે.

સઘળા કષાય યોગો પૃથક્ પૃથક્ મન્યના પાનમાં જવને ભાવના આપવામાં અને લક્ષ્ય તથા પેથ પદાર્થોમાં ઉપયોગી છે. ૩૩

વાતપ્રમેહની ચિકિત્સા—

વાતપ્રમેહમાં, એ કષાયોથી સિદ્ધ કરેલાં તેલ તથા ઘૃતો આપવાં. પ્રમેહરોગીઓના મેદ અને કફ કષાયના યોગોથી અને વાયુ રોહોથી શાંત થાય છે. ૩૪

દ્રવ્દ્વજ અને સન્નિપાતજ પ્રમેહની ચિકિત્સા—

કફ તથા પિત્ત પ્રમેહના દરદીએ કપીલો, સાતવણ, શાળનાં પુષ્પ, બહેકાં, રોહિડો, ઇન્દ્રજવ કાઠનાં પુષ્પ, એનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ચાટવાં. અથવા પ્રમેહના દ્રવ્યોએ એક તોલો ઉપર કહેલા કપીલો વગેરેનો કદક કરીને આમળાના રસ સાથે યોગ્ય સમયે પીવો. અને તે પછી જાય ત્યારે મનગમતા જાંગલ પશુપક્ષીઓના રસોથી જૂના અનાજનું ભક્ષણ કરવું. ૩૫, ૩૬

કફ તથા પિત્તનો વાતની સાથે સંબંધ જાણીને રોહિવિધીની વલગ કરીને કલ્પના કરવી. જો કફ વાતાનુબંધી હોય તો કફમેહર કષાયથી સિદ્ધ કરેલું તેલ અને પિત્ત જો વાતાનુબંધી હોય તો પિત્તનો નાશ કરનારા કષાયોથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત ઉપયોગમાં લેવું. ૩૭

ત્રિકંટકાદિ તૈલ-ઘૃત અને યમક—

ગોખરુ, અશ્મતક અને સોમબલક; લિલામાં, અતિવિષ અને લોધર; વજ-પટોલ-અર્જુન-લીંબડો અને મોથ; હળદર-પદ્મક અને અજમેા; મજ્જા અગર તથા ચન્દન; એ પાંચ કષાયો વડે અથવા સઘળા દ્રવ્યોના વડે કફ તથા વાતજન્ય પ્રમેહો માટે તેલ પકાવવું. પિત્તજન્ય પ્રમેહો માટે ઘૃત પકાવવું અને ત્રણે ભક્ષણમાં ઘૃત તથા તેલનું મિશ્રણ પકાવવું. ૩૮, ૩૯

ફલત્રિકાદિ ક્વાથ—

ન્યારે સઘળા પ્રમેહો વધી જાય ત્યારે ત્રિફળા, દારુહળદર, ઇન્દ્રામણી અને મોથનો ક્વાથ કરી હળદરના કલ્કની સાથે મધયુક્ત કષાય પીવો. ૪૦

બોધાસવ—

લોધર, કચ્છરા, પુષ્કરમૂળ, એલચી, મોરવેલ,

વાવડિંગ, ત્રિફળા, અજમેા, યવક, પ્રિયંજુ, સોપારી, ઇન્દ્રામણી, કરિયાતું, કકુ, લારંગી, નત, ચિત્રક, પીપરી. મૂળ, કુષ્ઠ, અતિવિષ કાળીપાઠ ઇન્દ્રજવ, નાગકેસર, ઇન્દ્રસાહા, નખ, તમાલપત્ર. મરી પ્લવ, એ બધાં પ્રત્યેક ૧ તોલો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ક્વાથ ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે જાણીને તેનાથી અર્ધ ભાગ મધ મેળવીને ઘીના રીઠા પાત્રમાં પંદર દિવસ રાખી મૂકવો. ૮ તોલાની માત્રામાં ઉપયોગ કરવાથી આ મધ્વાસવ કફ તથા પિત્તના પ્રમેહો, પાંકુરોગ, હરસ, અરુચિ, ગ્રહણરોગ, કિલાસ, અને નાના પ્રકારના કુષ્ઠનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૪૧-૪૪

(આ પ્રમાણે મધ્વાસવ થયો.)

ઉપર કહ્યો તે લોધ્રાદિ ક્વાથ લઈ તેમાં ૩૨ તોલા દંતીમૂળ. ૩૨ તોલા સાકર તથા અષ્ટમાંશ મધ મેળવવું. અથવા તે ક્વાથમાં ૧૬ તોલા લિલામાં, ૩૨ તોલા સાકર, તથા અષ્ટમાંશ મધ મેળવવું. ૪૫

(આ પ્રમાણે જનને પૃથક્ આસવો થયા.)

પ્રમેહી માટે અનુપાન—

પ્રમેહના રોગીએ સારોદક એટલે ખડંગપાનીય વિધિથી કરેલું ખેરના કાષ્ટનું જલ અથવા કુશોદક અથવા મધુદક અથવા ત્રિફળાનો ક્વાથ અથવા દોષરહિત રીંધુ, અથવા જૂનું અને શ્રેષ્ઠ માખીક પાનું; પશુપક્ષીઓનાં સોયામાં પેરોવીને પકાવેલાં માંસ અને જવના નાના પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવું. ૪૬

સન્તર્પણજન્ય પ્રમેહની ચિકિત્સા—

સંતર્પણથી થયેલા પ્રમેહોને સંશોધન, અરિષ્ટ, કષાય અને અવલેહો વડે શાંત કરવા. ૪૭

સંકેલા જવનું નિરંતર ભક્ષણ કરનારને, લૂખા સાથવાઓનું ભક્ષણ કરનારને તથા મગ અને આમળાંની બનાવટોનું ભક્ષણ કરનારને પ્રમેહો, શ્વિત્ર, મુતકચ્છ અને કફજન્ય કુષ્ઠ થતા નથી. ૪૮

સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોમાં અને મેદવાળા માણસોના રોગોમાં મેં જો યોગ્ય રીતે કરે તે સિદ્ધ

પ્રયોગાનો રૂક્ષતાને માટે, કફજન્ય અને પિત્તજન્ય પ્રમેહોમાં ઉપયોગ કરવો. ૪૯

અનેક પ્રકારના વ્યાયામના પ્રયોગોથી, પ્રગાઠ હૃદ-વર્તન, સ્નાન-જલનું પરિસિંચન, વાળો, તજ, એલચી, અગર તથા ચન્દન વગેરેના લેપથી પ્રમેહો શીઘ્ર શાંત થાય છે. ૫૦

પ્રમેહમાં અપતર્પણ--

વધેલા કલેદ, મેદ અને કફ; પ્રમેહના હેતુઓ છે તેથી સમજીને વેષે કફપિત્તજન્ય પ્રમેહોમાં પ્રથમ અપતર્પણ કરવું. ૫૧

વાતપ્રધાન પ્રમેહની ચિકિત્સા--

વાત પ્રમેહોની પૂર્વે જે ચિકિત્સા કહી છે તે વાતો-લ્પ્યથુ પ્રમેહોની પણ ચિકિત્સા છે.

પ્રમેહોમાં અત્યંત કર્શિત મનુષ્યોનો વાયુ કુપિત થાય છે.

અસાધ્ય પ્રમેહોનો તો વિચાર જ કરવાનો નથી. ૫૨

પ્રમેહનાં નિદાનનાં સેવનનો ત્યાગ--

જે કારણોથી જે પ્રમેહો થાય છે તે પ્રમેહોમાં તેઓનું સેવન કરવું નહિ રોગના કારણનું સેવન ન કરવું એ જોમ રોગ ન થવા માટે કહ્યું છે તેમ ઉત્પન્ન થયેલા રોગની ચિકિત્સા માટે પણ છે. ૫૩

પ્રમેહ અને રક્તપિત્તના મેદનો નિર્ણય--

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપ વિના જે મનુષ્ય હળદરના રંગ જેવો કે લાલ પેશાબ કરતો હોય તેને પ્રમેહ ન કહેવો; કારણ કે તે રક્તપિત્તનો પ્રકાપ છે. ૫૪

મધુમેહના મેદનો નિર્ણય--

પ્રમેહને મધુર, પિચ્છલ, અને મધના જેવો જોઈને એ પ્રકારનો વિચાર થાય છે. દોષો ક્ષીણ થતાં વાતાત્મક હશે કે સંતપણુંથી કફજન્ય હશે. ૫૫

પ્રમેહની સાધ્ય-અસાધ્યતા--

પૂર્વરૂપ સહિત કફપિત્ત પ્રમેહો તથા નિદાનમાં કહેલા ક્રમથી થયેલા વાતજન્ય પ્રમેહો અસાધ્ય છે. પિત્તજન્ય પ્રમેહો સાધ્ય છે. જો મેદ દૂષિત ન થયો હોય તો તે સાધ્ય છે. ૫૬

કુલજ પ્રમેહની અસાધ્યતા--

પ્રમેહના રોગીથી જન્મેલો પ્રમેહનો રોગી ખીજના દોષથી અસાધ્ય કહ્યો છે. જે દોષ કુલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા નિકારો છે તેઓને અસાધ્ય કહેવા છે. ૫૭

પ્રમેહપિડકાની ચિકિત્સા--

રોગાધકારમાં મેં પ્રમેહના રોગીઓની સાત પિક-ક્રમો પૃથક્ કહી છે. તેની ચિકિત્સા કુશળ, શ્લેષ્મતંત્રને જાળીનારાઓએ શસ્ત્રથી અને શોધન-રોપણથી કરવી. ૫૮

અધ્યાયોક્ત વિષયો--

તે બાળતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે--

પ્રમેહોના હેતુ, દોષ, દૂષ્ય, સાધ્યતા અને લક્ષણ, જે પ્રકારનો પ્રમેહનો રોગી, તથા પ્રકારનો ઉપચાર, અર્તિ-કર્ષણનો દોષ, જમવાના જવના પદાર્થો, મન્ય, મેહન, દૂર કરનારા કવાથો, તેલ-ધૂત-અવલેહના યોગો, લક્ષ્ય પદાર્થો, સિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ આસવો. અનેક પ્રકારનો વ્યાયામનો નિધિ, સ્નાન-હૃદવર્તન અને ગન્ધ-એટલું ચિકિત્સાના આ અધ્યાયમાં પ્રમેહની શાંતિ માટે કહ્યું ૨. ૫૯, ૬૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં 'પ્રમેહ ચિકિત્સા' નામનો છઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સાતમો

કુષ્ઠ ચિકિત્સા

કુષ્ઠક ચિકિત્સાત્ત્વેન લપકમ--

“હવે અહીંથી કુષ્ઠની ચિકિત્સાનું વ્યાખ્યાન કરશું” આ બાળતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

“હે અગ્નિવેશ, ત્રિશેષે કરીને સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ કરનારા કુષ્ઠોનાં કારણ, લક્ષણ, દોષ તથા શમનને તું સાંભળ.” ૩

કુષ્ઠનાં નિદાન—

વિરોધી તથા દ્રવ, સ્નિગ્ધ અને ગુરુ અન્નપાનનું સેવન કરનારા, આવતી ઉલટી તથા બીજા વેગોને રોકનારા, અધિક ભોજન કરીને વ્યાસામ તથા અતિ સંતાપનું સેવન કરનારા, કમનો ત્યાગ કરીને શીત-ઉષ્ણ-સંધન તથા આહારનું સેવન કરનારા, ગરમી-શ્રમ તથા ભયથી પીડિત હોઈને તુરત જ શીતલ જલનું સેવન કરનારા, અશ્ણુ પર લક્ષણ કરનારા, ખાધા પર ખાનારા, વમનાદિ પંચકર્મમાં નિષિદ્ધ વસ્તુઓનું સેવન કરનારા, નર્ત્યાન્ન-દહીં-માછલાં-અતિ ખારા અને ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરનારા, અહન-મૂળા-પિષ્ટાન્ન-તલ-દૂધ તથા ગોળનું અતિ ભક્ષણ કરનારા, અન્નનું પાચન થયા પહેલાં મૈથુન કરનારા તથા દિવસની નિદ્રા કરનારા, બ્રાહ્મણો અને વડીલોનું અપમાન કરનારા તથા પાપ કર્મનું આચરણ કરનારા મનુષ્યોના વાત ધર્યાદિ ત્રણ દોષો દ્વિપિત થઈને ત્વચા, રક્ત, માંસ અને જળને દ્વિપિત કરે છે. આ સાત કુષ્ઠોનાં દ્રવ્ય કારણરૂપ છે. ૪-૯

એનાથી અદાર કુષ્ઠો ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પણ કુષ્ઠ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ જણાતો નથી. ૧૦

કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપ—

સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થવું, પરસેવો અધિક આવવો અથવા ન આવવો, રંગ બદલાવો, કાંઈ ઉપડી આવવા, રંગાડાં ઊભાં થવાં, ખજવાળ, પીડા, શ્રમ, કસમ, પ્રભોમાં અધિક શ્વેત નીકળવું, જલદી જલદી ત્રણ થઈ આવવા તથા લાંબો વખત રહેવા, બળતરા અને અંગોનું બહેરાપણ—એ કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપો છે. ૧૧, ૧૨

અદાર કુષ્ઠનાં નામો—

હવે પછી કપાલ, ઉદ્ગંઘર, મંડલ ઋષ્યજિહ્વ, પુંડરીક, સિંધ, કાકણુક, એકકુષ્ઠ, ચર્નાખ્ય, કિટિલ,

વિપાદિકા, અલસક, દુદ્ગ, ચર્મદલ, પામા, વિસ્ફોટક, શતાતુ અને ત્રિચર્ચિકા—એ અદાર કુષ્ઠોનાં લક્ષણોનો ઉપદેશ કરશું. ૧૩

કપાલકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

જે કાળા કે રાતા રીંગડા જેવો, રક્ત, કઠોર, પાતળો, બહુ પીડવાળો અને કષ્ટસાધ્ય હોય છે તે કપાલકુષ્ઠ. ૧૪

લઘુચ્ચરકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

દાદ, ખજવાળ, પીડા અને રંગયુક્ત, રંગાડાં જેવો પીંગળો વર્ણનો તથા ઉદ્ગંઘરના ક્ષણ જેવા કુષ્ઠને ઓદ્ગંઘર તરીકે ભણે છે. ૧૫

મંડલકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

શ્વેત, રક્ત, સ્થિર, ધોરો, સ્નિગ્ધ, ઉપડી આવેલા મંડળવાળો કષ્ટસાધ્ય અને પરસ્પર મળેલ કુષ્ઠ મંડલ-કુષ્ઠ કહેવાય છે. ૧૬

ઋષ્યજિહ્વકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

કઠોર, લાલ છેડવાળો, મધ્યમાં કાળો, વેદનાવાળો અને જે ઋષ્ય એટલે હારણની જામના જેવા આકાર-વાળો હોય તેને ઋષ્યજિહ્વ કહેવામાં આવે છે. ૧૭

પુંડરીકકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

જે શ્વેત, લાલ છેડવાળો, કમળની પાંખડી જેવો, ઊંચાઈવાળો, ઘસ્યુક્ત હોય તે કુષ્ઠ પુંડરીક કહેવાય છે. ૧૮

સિંધકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

શ્વેત, રક્ત, પાતળો, ધસવાથી ફોતરાં ઉખડે તેવો, પુંખડીના પુષ્પ સમાન રંગવાળો તે સિંધકુષ્ઠ છે અને તે ઘણુંખરું જાતી ઉપર જ થાય છે. ૧૯

કાકણકુષ્ઠનાં લક્ષણો—

જે ચણાડીના જેવા રંગવાળો, પાકરહિત તીવ્ર

વેદનાવાળો, ત્રણે દોષનાં લક્ષણોવાળો તે કાકણુકકુષ્ઠ મટતો જ નથી. ૨૦

(આ પ્રમાણે સમ મહાકુષ્ઠ થયાં.)

અકુક્ષ્ઠનાં લક્ષણો—

પરસેવા વિનાનો, ઘણા પ્રદેશમાં રહેલો અને માંછલીના ભીંગડા જેવો તે એકકુષ્ઠ.

ચર્મકુક્ષ્ઠનાં લક્ષણો; કિટિમકુક્ષ્ઠનાં લક્ષણો—

હાથીની ચામડી જેવો જડો ચર્મ નામનો કુષ્ઠ; કાળો, ચાંડાના જેવો, ખરબચડા સ્પર્શવાળો અને કઠિન તે કિટિલ કહેવાય છે. ૨૧, ૨૧૩

વિપાદિકાનાં લક્ષણો—

તીવ્ર વેદનાયુક્ત અને હાથપગ જેમાં ફાટે એ વૈપાદિકકુષ્ઠ. ૨૨

અલસકનાં લક્ષણો—

ખજવાળવાળા અને રંગવાળા ફેડકાઓથી વ્યાપ્ત તે અલસક.

દદ્દમંડલનાં લક્ષણો—

ખજવાળ, રંગ અને ફેડકાવાળો તથા ઉપડી આવેલ અને મંડલ આકારનો હોય તે દદ્દ. ૨૩

ચર્મદલનાં લક્ષણો—

લાલ, ખજવાળાયુક્ત, ફેડકાવાળો, પીડાવાળો અને ચીરાઈ જાય તેવો તથા સ્પર્શ સહન ન કરી શકે તેવો જે કુષ્ઠ હોય તે ચર્મદલ નામનો કહેવાય છે. ૨૪

પામા અને વિસ્ફોટકુક્ષ્ઠનાં લક્ષણો—

શ્વેત-રક્ત અને શ્યામ, ઘણી ખજવાળવાળી ફેડકાઓ એ પામાકુષ્ઠ; શ્વેત તથા રક્ત રંગના અને પાતળી ચામડીવાળા ફેડકાઓ એ વિસ્ફોટકુષ્ઠ. ૨૫

શતાકુક્ષ્ઠનાં લક્ષણો—

લાલ, કાળો, બળતરા તથા પીડાવાળો અને ઘણા પ્રભુવાળો શતાકુષ્ઠ.

વિચર્ચિકાનાં લક્ષણો—

ખજવાળવાળી, કાળી, બહુ સાવવાળી પિડકા એ વિચર્ચિકા માનેલ છે. ૨૬

(એ પ્રમાણે એકાદશ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠો થયાં.)

દોષોની અધિકતા પ્રમાણે જુદા જુદા કુળો ઉત્પન્ન થાય છે—

અત્યંત અધિક વાતમાં કપાલકુષ્ઠ, કફમાં મંડલ-કુષ્ઠ, પિત્તમાં ઔદુર્યપર અને કાકણુક તો ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણવા. ૨૭

વાતપિત્તની અધિકતામાં ઋષ્યગ્નિહ, કફપિત્તની અધિકતામાં પુંડ્રીક અને વાતકફની અધિકતામાં સિન્ધુ-કુષ્ઠ થાય છે. ચર્માખ્ય, એકકુષ્ઠ, કિટિલ, વિપાદિકા અને અલસકકુષ્ઠ પ્રાયઃ વાતકફાધિક જાણવાં. ૨૮, ૨૯

પામા, શતારુ, વિસ્ફોટ, દદ્દ તથા ચર્મદલ પ્રાયઃ પિત્તકફાધિક છે અને વિચર્ચિકા કફપ્રધાન હોય છે. ૩૦

દોષોની અધિકતા જોઈ ચિકિત્સા કરવી—

સધળા કુષ્ઠો ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. માટે પોતપોતાનાં લક્ષણોથી દોષોનું બલાબલ જોઈને કુષ્ઠની ચિકિત્સા કરાય છે. ૩૧

કુષ્ઠોમાં જે દોષનું વિશેષ લક્ષણ વધી ગયેલું જણાય તેનું જ શમન કરવું; અને તે પછી ગૌણનું શમન કરવું. ૩૨

દોષ અને કુળ પરસ્પર बोधक છે—

ખાસ કુષ્ઠોથી દોષો અને ખાસ દોષોથી કુષ્ઠો જાણાય છે. તેઓ વડે કારણનું જ્ઞાન થાય છે અને કારણ તેઓને પ્રકટ કરે છે. ૩૩

કુષ્ઠમાં દોષ પ્રમાણે લક્ષણો—

કુષ્ઠોને વિશે રક્ષતા, શોષ, પીડા, શૂળ, સંક્રાંત્ય, વિસ્તાર, કઠોરતા, ખરબચડાપણું, હર્ષ, સ્થામ અને રક્ત વર્ણુ-એ વાતનાં ચિહ્નો છે. ૩૪

દાહ, રક્તતા, સ્ત્રાવ, પક્ક, આમગંધ, ક્લેદ, અંગ-પતન-એ પિત્તકૃત ચિહ્નો છે. ૩૫

શ્વેતતા, શીતતા, ખજવાળ, સ્થિરતા, બિંચાઈ, ગૌરવ, સ્નેહ, જન્ટુઓ વડે ખવાણું અને ક્લેદ-એ કુષ્ઠોને વિશે કફનાં ચિહ્નો છે. ૩૬

કુષ્ઠનો સાધ્ય-અસાધ્યતા—

ધુદ્ધિમાન વૈદે સધળાં ચિહ્નોથી યુક્ત, બલહીન, તૃષા અને દાહથી યુક્ત, મંદ અગ્નિવાળા અને જન્ટુઓથી ખવાઈ ગયેલા રોગીને છોડી દેવો. ૩૭

પ્રજળ વાતકફવાળો કે એક દોષની વૃદ્ધિવાળો કુષ્ઠ કષ્ટસાધ્ય નથી. કફપિત્ત કે વાતપિત્તની અધિકતાવાળા કુષ્ઠ કષ્ટસાધ્ય છે. ૩૮

કુષ્ઠોના ચિકિત્સાક્રમ—

વાતપ્રધાન કુષ્ઠોમાં પ્રથમ ઘૂત, કફપ્રધાનમાં વમન અને પિત્તપ્રધાનમાં રક્તમોક્ષ અને સર્વમાં વિરેચન આપવો. ૩૯

કલ્પસ્થાનમાં કહેલા વમન તથા વિરેચનના યોગોનો કુષ્ઠના રોગીઓને પ્રયોગ કરાવવો.

અદપકુષ્ઠમાં પ્રચ્છન તથા મહાકુષ્ઠમાં સિરોવેધ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૦

પ્રાણોની રક્ષા કરતા વૈદે જહુ દોષવાળા કુષ્ઠના રોગીનું ઘણીવાર સંશોધન કરવું; કારણ કે દોષનું અત્યંત નિર્દરણ થવાથી નિર્જલ થયેલા દરદીને વાયુ શીઘ્ર હણી નાખે. ૪૧

ઠોઠો શુદ્ધ થવા પછી તથા રક્તમોક્ષણ કર્યા પછી

સ્નેહપાન કરવું યોગ્ય છે. કારણ કે શુદ્ધ કાઠવાળા નિર્જળ કુષ્ઠના રોગીના શરીરમાં વાયુ શીઘ્ર પ્રવેશ કરે છે. ૪૨

કુષ્ઠમાં વમનના યોગો—

હૃદય જ્યારે દોષથી ઘેરાયું હોય અને કુષ્ઠ ઉપરના ભાગમાં થયા હોય ત્યારે ઇન્દ્રજવ, મીંઢળ, જેડીમધ, પટોલ અને લીંબડાનો રસ-એ વડે વમન કરાવવું. ૪૩

કુષ્ઠમાં વિરેચનના યોગો—

કુષ્ઠોમાં શીતરસ, પ્કવરસ, મધ અને જેડીમધ-એ વમનદ્રવ્યો છે. નસોતર, દંતીમૂળ અને ત્રિફળા વિરેચનમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૪૪

અધોહર પદાર્થોમાં સૌવીરક, તુષેદક, આસવો અને સીધુઓ ઘોળવા માટે શ્રેષ્ઠ છે. વિરેચનને અનુસરીને પેયાદિનો ક્રમ ઇષ્ટ છે. ૪૫

કુષ્ઠમાં આસ્વાપન—

કુષ્ઠના રોગીને દારુહળદર, બીબી ભોરીંગણી, વાળો, પટોલ, લીંબડો, મીંઢળ અને મરમાળાના કવાથની, ઇન્દ્રજવ, જવ અને મોથના કલકથી તથા સ્નેહથી યુક્ત કરીને, તે વડે આસ્થાપન બંધિત આપવી. ૪૬

કુષ્ઠમાં અનુવાસન—

રોગી વાતોદ્ભવ, વિરેચન તથા નિરૂહ બંધિત આપેલો અને અનુવાસનને યોગ્ય છે એમ જાણીને મીંઢળ, જેડીમધ, લીંબડો, કઠાજલ તથા પટોલથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવો. ૪૭

કુષ્ઠમાં નસ્ય—

સિંધાલૂણ, દંતીમૂળ, મરી. મરવો, પીપર, કરંજનાં બીજ અને વાવડિંગ-એનું નસ્ય કૃમિ, કુષ્ઠ તથા કફના પ્રકોપને દૂર કરનારું છે. ૪૮

કુષ્ઠમાં ધૂમપાન—

મસ્તકમાં રહેલા કૃમિઓ, કુષ્ઠ તથા કિંચાસકુષ્ઠ—

એ શ્લોકસ્થાનમાં કહેલા વૈર્યનિક ધૂમોના ઉપયોગ વડે શાંત થઈ જાય છે. ૪૯

કુઠ્ઠમાં રક્તમોક્ષણ—

જેના મંડલો સ્થિર તથા કઠિન હોય એવા અને પ્રસ્તર તથા નાડીયંત્ર વડે જેને સ્વેદ આપવામાં આવ્યો છે એવા રોગીઓના રક્તના ઉત્કલેશ, કૂચ વડે ધર્ષણ કરીને દૂર કરવા. ૫૦

અનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા જલચર પ્રાણીઓના માંસની, સહન થાય તેટલી જાતી પોટલીઓ વડે સ્વેદ આપેલા તથા ઉપર આવેલા કુષ્ઠતું, રક્ત કાઢવા માટે, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે લેખન કરવું. ૫૧

અથવા શીંગડી કે ટૂંબડીનો કુષ્ઠને વિશે પ્રયોગ કરવો; અથવા થોડા કુષ્ઠને ઇરકા મારીને જળોથી શુદ્ધ કરવો. ૫૨

જેના રક્તનો દોષ દૂર થયો છે એવા કુષ્ઠને માટે જે લેપો ઉપયોગમાં આવે છે તે લેપો, જેના આશયો શુદ્ધ છે એવા દરદીઓના સંબંધમાં તરત સફળ થાય છે. ૫૩

કુઠ્ઠમાં ક્ષાર—

જે કુષ્ઠોમાં શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો યોગ્ય હોતો નથી તથા જે સ્પર્શોન્દ્રિયનો નાશ કરનારા હોય તેમાં, રક્ત તથા દોષનો સ્ત્રાવ કરીને, ક્ષારપ્રક્ષેપ કરવો. ૫૪

કુઠ્ઠમાં વિષનો લેપ—

પથ્થરના જેવા કઠણ તથા ખરબચડા, સ્પર્શજ્ઞાનરહિત, સ્થિર તથા જૂના કુષ્ઠમાં, જેણે અગદતું પાન કર્યું છે એવા રોગીને, પ્રથમ વિષોથી તથા પછી અગદોથી લેપ કરવો. ૫૫

કુઠ્ઠમાં લેપની પહેલાં ઘર્ષણ કરવાનું વિધાન—

સ્તબ્ધ, સ્પર્શજ્ઞાનરહિત અને પરસેવો તથા ખજવાળાંરહિત કુષ્ઠને દંતી-ત્રિવૃત્તા-કરેણુ-કરંજ અને કડના કૂચો, જાંઘ-આકડો-કેલી-જંઘનાં પાંદડાં, શઝો, સમુદ્રીણુ

કે સૂકું જાણ-એ વડે ધર્ષણ કરીને પછી લેપો લગાડવા. ૫૬, ૫૭

દોષમેદની ચિકિત્સા—

વાત-કફપ્રધાન કુષ્ઠોનો નાશ કરનારું જે કર્મ કહ્યું છે તે પિત્તકુષ્ઠના રોગીઓને કરવું. કફપિત્ત તથા રક્તતું હરણુ તથા તિક્ત કષાયો દ્વારા શમન કરવું. ૫૮

તિક્ત દ્રવ્યસાધત ઘૃતો અને જે કાંઈ ખીણું રક્તપિત્તનો નાશ કરનારું—આદ્ય તથા આભ્યંતર-પ્રધાન કર્મ છે તે પિત્તકુષ્ઠોને વિશે કરવું. ૫૯

કુઠ્ઠહર યોગો—

દોષની અધિકતાના વિભાગથી કુષ્ઠનો નાશ કરનાર આ કર્મ કહ્યું. ઘણુંખરું ત્વચાના દોષની સમાનતાને લઈને કુષ્ઠશમન હવે હું કહીશ. ૬૦

દારુહળદર કે રસવંતી ગોમૂત્રની સાથે પીવાથી કુષ્ઠનો નાશ કરે છે; અથવા ત્રિકટુ-ગોળ તથા તેલની સાથે એક માસ ઉપયોગમાં લીધેલી હરડે કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૬૧

પટોલમૂલાદિ કાચ—

પટોલતું મૂળ ૪ તોલા, ઇન્દ્રામણાતું મૂળ ૪ તોલા, ત્રિક્ષ્ણ ૪ તોલા, ત્રાયમાણુ-કડુ એ બન્ને બબ્બે તોલા, સૂંઠ ૧ તોલા—એક સાથે ખાડેલાં આ બધાંમાંથી ૪ તોલા લઈને, પાણીમાં પકાવીને, દોષને હરણુ કરનારો એ ક્વાથ મનુષ્યે પીવો. અને પચી ગયા પછી જંગલ પશુપક્ષીઓના માંસના રસોની સાથે જૂના શાલના ભાતતું લોજન કરવું. ૬૨, ૬૩

આ ક્વાથ, છ રાત્ર ઉપયોગ કરવાથી કુષ્ઠ, સોળ, ગ્રહણીરોગ, કષ્ટસાધ્ય હરસ, હલ્દીમક, હૃદયશૂળ, અસ્તિશૂળ અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. ૬૪

મુસ્તાદિ વૃર્ણ—

મોથ, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણ, મજ્જા, દેવદાર, લઘુ પંચમૂળ, બૃહત્પંચમૂળ, સાતવણુ અને લીંબડાની જાલ, ઇન્દ્રામણા,

ચિત્રક, મોરવેલ-એતું ચૂર્ણ, નવગણા સાથવાથી મિશ્ર મધ તથા દુતથી યુક્ત, કુષ્ઠનો નાશ કરનાર, સિદ્ધ, સતત ખાવા લાયક આ લક્ષ્ય સોળ, પાંદુરોગ, ધિત્ર, સંગ્રહણરોગ, હરસ, બદ, ભગદર, પિડકા, ખળવાળ અને કાંઈનો નાશ કરે છે. ૬૫-૬૭

(આ પ્રમાણે મુરતાદિ ચૂર્ણ થયું.)

ત્રિફલાદિ ચૂર્ણ--

ત્રિફળા, અતિવિષ, કકુ, લીંબડો, ઇન્દ્રજવ, વજ, પટોલ, પીપર, હળદર, દારુહળદર, પુશ્ક, મોરવેલ, ઇન્દ્રામણા, કરિપાતું, ખાખરા-દેર ૮ તોલા, સઘળાં ચૂર્ણથી બમણું નસોતર અને તેનાથી બમણી બ્રાહ્મી-એ ચૂર્ણ રૂપશંજાતના અભાવનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. ૬૮, ૬૯

કુળ્લમાં ગંધક-સુવર્ણમાક્ષિક અને પારદના પ્રયોગો--

બીઠના રસની સાથે લેલીતકનો મધમિશ્રિત પ્રયોગ તથા ગોમૂત્રની સાથે માક્ષિકધાતુનો પ્રયોગ સત્તર કુષ્ઠનો નાશ કરનારો છે. ૭૦

ગન્ધકનો યોગ તથા સુવર્ણમાક્ષિકનો પ્રયોગ કરીને શ્રેષ્ઠ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરનાર, મૃત પારદનું કુષ્ઠના રોગીએ લક્ષણ કરવું જોઈએ. ૭૧

વજ તથા શિલાજિતની સાથે અથવા યોગરાજની સાથે સર્વ વ્યાધિના નાશ કરનારા મૃત પારદનું કુષ્ઠના રોગીએએ નિલ લક્ષણ કરવું જોઈએ. ૭૨

ભાસવના યોગો--

ખેર તથા દેવદારના વચલા કાષ્ઠનો ક્વાથ કરીને તેની સાથે ૬૪ તોલા મધ મેળવીને પાણી તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવો; અને તે-ખેર અને દેવદાર દરેક ૩૨ તોલા, તેમાં લોહચૂર્ણ ૩૨ તોલા નાખવું; તથા ત્રિફળા, એલચી, તજ, મરી, તમાલપત્ર, નાગકેસર-પ્રત્યેક એક તોલા નાખવાં. સાકર મધ જોડલી. તે લોહના વાસણમાં એક માસ રાખવાથી તૈયાર થયેલા મધવાસવનું લક્ષણ કરનારના કુષ્ઠ તથા કિલોસ શાંત થઈ જાય છે. ૭૩-૭૫

(આ પ્રમાણે મધવાસવ થયો.)

ઘી ચોપડેલા ધણમાં ખેરનો ૧૦૨૪ તોલા : તથા નાખીને એમાં ખાંદેલાં દ્રવ્યો ૨૪ તોલા નાખવાં. ત્રિફળા, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, હળદર, મોથ, અરદૂસી, ઇન્દ્રજવ, દારુ-હળદરની બાલ અને ગળો; એને એક માસ પર્વત ધાન્યના ઢગલામાં રાખીને દરરોજ સવારમાં યુક્તિથી પાન કરવું. એક સાસમાં મહાકુષ્ઠનો અને પંદર દિવસમાં અલ્પકુષ્ઠનો નાશ કરે છે. હરસ, શ્વાસ, ભગદર, હિરસ, કિલાસ, પ્રમેહ અને શોષનો નાશ કરે છે. કનકબિંદુ અરિષ્ટનું પાન કરીને મનુષ્ય સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો થાય છે. ૭૬-૭૯

(આ પ્રમાણે કનકબિન્દુરિષ્ટ થયો.)

વાતકફ્ફટ કુષ્ઠોમાં અને પિત્તજ કુષ્ઠોમાં એ પ્રમાણે ગરમાળાનો ક્વાથ પીવો અને વિશેષ કરીને કફજન્ય કુષ્ઠોમાં પીવો. ૮૦

ગોળથી બનાવેલો, ચિત્રકયુક્ત, સોપારી, દશમૂલ, દંતી, તજ તથા મધના સંબંધથી યુક્ત ત્રિક્ષાસવ કુષ્ઠ રોગનો નાશ કરે છે. ૮૧

કુળ્લમાં વચ્ચ સન્નપાન--

કુષ્ઠોમાં હલકાં અન્ન અને તિક્ત શાકા, લિલામાં, ત્રિફળા અને લીંબડો-એનાથી યુક્ત અન્ન તથા દૂત હિતકારી છે. ૮૨

બૂનાં ધાન્યો. બંગલ પશુપક્ષીઓનાં માંસ અને પટોલયુક્ત મગ ઝેણ છે. ગુરુ, અમ્લ, દૂધ, દહીં, આનૂપમાંસ, માછલાં, ગોળ તથા તલ-એ હિતકારી નથી. ૮૩

કુળ્લમાં લેપના યોગો--

એલચી, કઠ, દારુહળદર, સુવા, ચિત્રક, વાવડિંગ, રસવંતી તથા હરડે-એ કુષ્ઠને માટે શ્રેષ્ઠ લેપ છે. ૮૪

ચિત્રકાદિ લેપ--

ચિત્રક, એલચી, બિંબી, અરદૂસી, નસોતર, આકડો અને સૂદ-એતુ ચૂર્ણ કરીને આઠ દિવસ ગોમૂત્રમાં

મેળવેલા ખાખરાના ક્ષારથી ભાવના દેવી. તેના લેપથી, સૂક્ષ્મના તાપથી તપાવેલા કુષ્ઠના મંડલો, ભેદાય છે અને લય પામે છે. ૮૪-૮૬

માંસ્યાદિ લેપ—

જટામાંસી, મરી, સિંધાલૂણુ, હળદર, તગર, ચેર, ઘરની ધૂંવાસ, મૂત્ર, પિત્ત અને ખાખરાનો ખાર-એ કુષ્ઠનો નાશ કરનારો લેપ છે. ૮૭

ઘણાદિ લેપ—

કલર્ધ, સીસું અને લોહનાં ચૂર્ણ મંડલકુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે. ક્ષત્યુ, ચિત્રક, ઊભી ભોરીંગણી, ઘોના માંસનો રસ, સિંધાલૂણુ, દેવદાર અને ગોમૂત્ર-એ મંડલકુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૮૮

કદલ્યાદિ મેદકલું પાન અને કિણ્વ લેપ—

કેળ-ખાખરો-ખાટલા અને નિયુલના ક્ષારના નિર્મલ જલનો માંસોમાં-પિષ્ટોમાં અને કિણ્વોમાં જલ તરીકે ઉપયોગ કરવો અને તેઓથી સારી રીતે કરેલો મેદક પીવો. અને કિણ્વોથી કરેલા ક્રેષ્ઠ લેપ લગાડીને દરદીને તડકે બેસારવાથી મંડલકુષ્ઠ તથા કૃમિઓનો નાશ કરે છે. ૮૯, ૯૦

બીજા લેપો—

મેથ, મીંઢળ, ત્રિફળા, કરંજ, ગરમાળો, ઇન્દ્રજવ, દારુહળદર અને સાતવણનો કવાથ-એ સિદ્ધાર્થક નામનું સ્નાન છે; તે વમન છે, વિરેચન છે, આમડીનો વર્ણુ સુંદર કરનાર લેપ છે; ઉદ્વર્તન છે અને આમડીના રોગ-કુષ્ઠ અને સોળને દૂર કરનાર અને પાંડુરોગનો નાશ કરનાર છે. ૯૧, ૯૨

કુષ્ઠ, કરંજનાં બીજ અને કુવાડિયાનો લેપ કુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે.

કુવાડિયાનાં બીજ, સિંધાલૂણુ, રસવંતી, કંઠ, લોધર, સર્વેદ કરેલું મૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરંજનાં બીજ, દારુહળ-

દરની છાલ અને ચમેલીનાં કૂંપળ-એ કુષ્ઠ હરણુ કરનાર સિદ્ધ લેપ છે. ૯૩, ૯૪

લોધર, ધાવડી, ઇન્દ્રજવ, કરંજ અને ચમેલીનો કલ્ક કુષ્ઠને વિશે ઉદ્વર્તન અને લેપાય છે. ૯૫

સરસાની છાલ, કપાસનાં પુષ્પ, ગરમાળાનાં પાન અને વાટેલી પીલુડી-એ પ્રમાણે આર પ્રકારનો લેપ કુષ્ઠનો નાશ કરનારો છે. ૯૬

(આ પ્રમાણે લેવો થયા.)

દારુહળદર અને રસવંતી; લીંબડો અને પટોલ; ખેરનું વચ્ચું લાકડું; ગરમાળો અને કડાની છાલ; ત્રિફળા; સાતવણુ-એ પ્રમાણે કહેલા છ કવાથના યોગો, સાતમે તિનિશનો અને આઠમે કરેલુનો-સ્નાન તથા પાનમાં દિતકારી છે. ૯૭, ૯૮

કુલ્મમાં તેલના યોગો—

કુષ્ઠની શાંતિ માટે એ જ કવાથો લેપમાં, ઘર્ષણમાં, અવચૂર્ણનમાં તથા તેલ અને ઘૃત પકાવવાના પ્રયોગમાં ઇષ્ટ છે. ૯૯

ત્રિફળા, લીંબડો, પટોલ, મજ્જા, કડુ, વજ અને હળદર-એનો કવાથ નિત્ય પીવાથી કક્ષિતજન્ય કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૧૦૦

એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત વાતોદયણુ કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ખેર, અસન, દેવદાર અને લીંબડોનાં પણુ એ જ કલ્પ કલ્પો છે. ૧૦૧

કુષ્ઠ, આકડો, મોરથુથુ, કાયફળ, મૂળનાં બીજ, કડુ, ઇન્દ્રજવ, નીલોત્પલ, મેથ, ઊભી ભોરીંગણી, કરેલું મૂળ, હીરાકસી, કુવાડિયો, લીંબડો, કળીપાક, ધમાસો, ચિત્રક, વાવડિંગ, કડવી તૂંબડીનાં બીજ, કપાડો, સરસવ, વજ, દારુહળદર-એનાથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કુષ્ઠનો નાશ કરનારું છે; અથવા આ યોગ લેપ તરીકે ઇષ્ટ છે. આ જ યોગ ઉદ્વર્તન, પ્રઘર્ષણ અને અવચૂર્ણન તરીકે પણ ઇષ્ટ છે. ૧૦૨-૧૦૪

શ્વેતકરવીરાદિ તેલ—

ધોળી કરેણુનો રસ, ગોમૂત્ર, ચિત્રક અને વાવડિંગ—
આ પ્રમાણે કુષ્ઠ માટે સિદ્ધ કરેલો તેલનો યોગ વૈદ્યોને
માન્ય છે. ૧૦૫

(આ પ્રમાણે શ્વેતકરવીરાદિ તેલ થયું.)

શ્વેતકરવીરપલ્લવાદિ તેલ—

ધોળી કરેણુનાં પાન-મૂળ-છાલ-કડાછાલ, વાવડિંગ,
કુષ્ઠ, આકડાનાં મૂળ, સરસવ, સરગવાની છાલ,
કકુ-એ બધાં ચતુર્થાંશ કલ્કરૂપ દ્રવ્યોથી, તેલથી ચારગણું
ગોમૂત્ર મેળવીને પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવાથી તે
કુષ્ઠ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. ૧૦૬

(આ પ્રમાણે શ્વેતકરવીરપલ્લવાદિ તેલ થયું.)

તિક્તેક્ષ્વાદુ તેલ—

કડવી તુંબીનીનાં બીજ, મોરથુથુ, ખર્ખર, તુલ્ય,
ગોરોચન, હળદર, દારુહળદર, ઊભી ભોરીંગણી, એરંડા
ધંદ્રામણાં, ચિત્રક, મોરવેલ, હીરાકસી, હિંગ, સરગવો,
ત્રિકટુ, દેવદાર, તુંબુરુ, વાવડિંગ, લાંગલીમૂળ, કડાછાલ
અને કકુ-એના કલ્કથી ચારગણા મૂત્રમાં સરસવનું તેલ
પકાવવું. એ તેલના અભ્યંગથી કંડૂ અને કુષ્ઠનો તે નાશ
કરે છે તથા વાતક્રમે હણે છે. ૧૦૮-૧૧૦

(આ પ્રમાણે તિક્તેક્ષ્વાદૈત્તેલ થયું.)

કનકક્ષીરી તેલ—

કનકક્ષીરી, ભારંગી, દંતીનાં ફળ તથા મૂળ, અમે-
લીનાં કુંપળિયાં, સરસવ, લસણ, વાવડિંગ, કરંજની
છાલ, સાતવણ, આકડાનાં પાંદડાં તથા મૂળની છાલ,
લીંબડો, ચિત્રક, આરદ્રેતા, ચણાહી, એરંડા, ઊભી
ભોરીંગણીનાં મૂળ, સુરસા તથા અર્જકનાં બીજ, કદ,
કાળીપાક, મોચ, તુંબુરુ, મોરવેલ, વળ, પડ્મયાં, કુવાડિયો,
કડો, સરગવો, ત્રિકટુ, લિલામાં, ક્ષત્રક, હરતાલ, અધેશ,
મોરથુથુ, કપીલો, ખર્ખર, તુલ્ય, કદકડી, હીરાકસી, દારુ-
હળદરની છાલ, સાણખાર અને સિંધાલૂણુ-એના કલ્કથી,

કણેરનાં મૂળ તથા પાનના ક્વાથમાં, ચારગણા ગોમૂત્રથી
સરસવનું કે તથાનું તેલ પકાવવું; અને તેને કડવી
તુંબીમાં રાખવું એટલે સિદ્ધ થાય છે. વૈદ્યે તેના
અભ્યંગથી મંડલોતું ભેદન કરવું અને કૃમિ તથા કંડૂનો
નાશ કરવો. ૧૧૧-૧૧૬

(આ પ્રમાણે કનકક્ષીરી તેલ થયું.)

સિધ્ધમાં લેપનના યોગો—

કુષ્ઠ, તમાલપત્ર, મરી, મનઃશિલ અને હિરાકસીને
તેલથી મેળવીને ત્રાંબાના પાત્રમાં સાત દિવસ રાખી ચૂકવું.
તેનાથી લેપ કરીને તડકે બેસતા તથા સ્નાન કર્યા બિના
શરીરને શુદ્ધ રાખતા દરદીનું સિધ્ધ સાત દિવસમાં અને
નવું કિલાસ એક માસમાં નાશ પામે છે. ૧૧૭, ૧૧૮

(આ પ્રમાણે સિધ્ધલેપ થયો.)

કુષ્ઠમાં ધન્નપાન તૈયાર કરવામાં હિતકર તેલ—

સરસવ, કરંજ, કડવી લીસોહી અને ઇંગોરિયાનાં
તેલો તથા ખેરના વચલા કાષ્ઠનું તેલ-એ કુષ્ઠોને માટે
હિતકારી કલાં છે. ૧૧૯

વિપાદિકા વગેરેમાં લેપનના યોગો—

જીવન્તી, મજ્જા, દારુહળદર, કપીલો અને મોરથુથુથી
ધૂત તથા તેલનો પાક સિદ્ધ કરવો. તૈયાર થયા પછી
તેમાં રાગ તથા મીઠું નાખવાં. તેનાથી અભ્યંગ
કરવાથી વિપાદિકા શાંત થાય છે અને ચર્મ, એકકુષ્ઠ,
કિટિમકુષ્ઠ અને અલસક પણ શાંત થાય છે. ૧૨૦, ૧૨૧

(આ પ્રમાણે વિપાદિકાદર ધૂત-તેલ થયાં.)

મંડલકુષ્ઠમાં લેપ—

કિષ્કિન્ધ, સવરનું રક્ત, પૃથ્વીકા, સિંધાલૂણુ-એ લેપ
તથા લીલા ધાણા અને કદનો લેપ કરવો. એ મંડલ-
કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૧૧૨

પ્રતીક, દેવદાર, જટામાંસી, પક્વ સુરા, ધંદ્રામણી,

ગળા, મૃદગપણ્ણિ—અને પીણી એનો સિદ્ધ લેપ મંડલ કુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે. ૧૨૩

કુષ્ઠમાં લેપો—

ચિત્રક, સરખવો; ગળા, અધેડો, દેવદાર; ખેર; ધવ; કાળી નસોતર, દન્તીમૂળ, દ્રવન્તી; લાખ, રસવંતી, એલચી, સાટોડી; એ છ લેપો દહીંના જલથી મિશ્ર કરીને કુષ્ઠના રોગીને ચોપડવા. એ સધળા વાતકકુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે. ૧૨૪, ૧૨૫

एङ्गजादि छेप—

કુવાડિયો, કઠં, સિંધાલુણુ, સૌવીરક, સરસવ, વાવડિંગ—એ લેપથી કૃમિ, મંડલકુષ્ઠ અને દ્યુકુષ્ઠ શાંત થાય છે. ૧૨૬

उद्धर्तन योग—

કુવાડિયો, રાળ, મૂળાનાં ખીજ—એ પૃથક્ પૃથક્ કાઢીથી મિશ્ર, સિંધમકુષ્ઠમાં ઉદ્ધર્તન તથા લેપો છે. ૧૨૭

અરડૂસી અને ત્રિફળા—એ પાન, સ્નાન. ઉદ્ધર્તન તથા લેપમાં ઉપયોગી છે.

કુષ્ઠમાં સ્નાન-પાનનાં દ્રવ્યો—

ભીભીભોરીંગણી, વાળો, પટોલ, સારિવા, રોહિણી, ખેર, અવધાત, અર્જુન, રોહિડો, લોધર, કડછાલ, ધાવડો, લીંબડો, સાતવણુ, કભુર—એ સ્નાન તથા પાનમાં ઐષ્ઠ છે. ૧૨૮, ૧૨૯

સુગંધી વાળો, કઠં, અગર, નાગકેસર, તમાલપત્ર, પલ્લવ, ચન્દન, મૃણાલ—એ ઉત્તરોત્તર એક એક ભાગ વધારે લેવાં. એ પિત્તકુષ્ઠમાં સિંધ લેપ છે. ૧૩૦

વિત્તકુષ્ઠમાં પ્રલેપન—

જેઠીમધ, લોધર, પચ્ચક, પટોલ, લીંબડો અને ચન્દન—એના ઠંડા કરેલા કવાથી પિત્તકુષ્ઠના રોગીઓને સ્નાન તથા પાનમાં હિતકારી છે. ૧૩૧

પિત્તકુષ્ઠમાં લેપ-અભ્યંગ વગેરે—

ત્રિયંબુ, હરેણ્ણકા, ઇન્દ્રજવ, અતિવિષ, વાળો, ચન્દન અને કકુ એ લેપ છે. ૧૩૨

અળતરા કરતા કુષ્ઠોમાં તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતો તથા છોદેલાં ઘૃતોથી કે ચન્દન, જેઠીમધ, પ્રપૌંડરીક, નીલોત્પલથી પકાવેલાં તેલોથી અભ્યંગ કરવો. ૧૩૩

કલેદમાં. અંગ ખરી જતાં હોય તેમાં, દાહમાં, વિસ્ફોટ તથા ચર્મદલમાં શીતલેપ, અભિષેક, વેધન, વિરેચન અને તિક્ત ઘૃત આપવાં. ૧૩૪

ઉત્તમ ખેરનું ઘી, લીંબડાનું ઉત્તમ ઘી, દારુહળદરનું ઘી અને પટોલનું ઉત્તમ ઘી રક્તપિત્તપ્રધાન કુષ્ઠોમાં એ સિદ્ધ ઔષધ છે. ૧૩૫

त्रैफल योग—

ત્રિફળાની છાલ અને પટોલનાં પાન દરેક ૨ તોલા, બાકી બધાં દરેક એક એક તેલો—કકુ-લીંબડો-જેઠીમધ અને ત્રાયમાલુ, મસૂરની દાળ ૮ તોલા—એ બધું ૨૫૬ તોલા પાણીમાં નાખીને ક્વાથ કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે ક્વાથ ગાળી લેવો. તે ક્વાથ ૩૨ તોલા તથા ૧૬ તોલા ઘી પકાવવાં. ૩૨ તોલા બાકી રહે ત્યારે નવશેકું તે પીડું. તે વાતપિત્તકુષ્ઠ, વિસર્પ, ઉગ્ર વાતરક્ત, જ્વર, દાહ, ગુલ્મ, વિદ્રધિ, ભ્રમ તથા વિસ્ફોટકાનો નાશ કરે છે. ૧૩૬-૧૩૯

वित्तकषट्पलक घृत—

લીંબડો, પટોલ, દારુહળદર, ધમાસો, કકુ, ત્રિફળા, ખસલિયો અને ત્રાયમાલુ—એ દરેક ૨ તોલા લેવાં અને તેનો ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. અષ્ટમાંશ બાકી રહેલા ક્વાથને ગાળીને તેમાં ચન્દન, કરિયાણું, પીપર, ત્રાયમાલુ, મેથ, ઇન્દ્રજવ—એ દરેક અર્ધો તોલો; એનો કદક કરીને તાણું ઘી ૨૪ તોલા સિદ્ધ કરવું આ ઘીનું પાન કરવું. કુષ્ઠ, જ્વર, ગુલ્મ, હરસ, મહણી, પાંડુરોગ,

તથા સોઝતું હરનારું, પામા, વિસર્પ, પિક્કા, કંડુ, મદ
તથા ગંડને દૂર કરનારું સિદ્ધ ધૂત છે. ૧૪૦-૧૪૩

(આ પ્રમાણે તિક્તપટ્પત્ર ધૂત થયું.)

મહાતિક્તક ધૂત—

સાતવણુ, અતિવિષ, ગરમાળો, કડુ, કાળીપાઠ, મોય, વાળો, ત્રિક્ષ્ણા, પટોળ, લીંબડો, ખડસલિયો, ધમાસો, ચન્દન, પીપર પદ્મક, હળદર, દારુહળદર, વજ, ઇન્દ્ર-વારુણી, શંવાવરી, બે નતતની સારિવા, ઇન્દ્રજવ, ધમાસો, મોરવેલ, ગળો કરિયાતુ, નેડીમધ અને ત્રાયમાણ-બુદ્ધિ-માન વૈદ્ય એનો કલ્ક કરવો. કલ્ક ઘીનો ચતુર્થાંશ લેવો, જળ આઠગણુ લેવું, આમગાનો રસ બમણો લેવો. આ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધૂત પીવરાવવું. રક્તપિત્તની અધિક્તા-વાળા કુષ્ઠ, રક્તસ્થાવવાળા હરસ, વિસર્પ, અગ્નપિત્ત, વાનરકત, પાંડુરોગ, વિસ્ફેટક, પામા, ઉન્માદ, કમળો, જવર, કંડુ હૃદયરોગ, શુદ્ધ, પિક્કા, રક્તપ્રદર, ગંડમાલા તથા સેંકડો યોગાથી ન મટેલા મહાનિકારોનો યોગ્ય સમયે યથાશક્તિ પીધેલું આ મહાતિક્તકધૂત જલદી નાશ કરે છે. ૧૪૪-૧૫૦

(આ પ્રમાણે મહાતિક્તક ધૂત થયું.)

મહાલ્હર ધૂત—

દોષ દૂર કર્યા પછી, રક્તમોક્ષ કર્યા પછી, બાહ્ય તથા આંતર શમન કર્યા પછી, યોગ્ય સમયે સ્નેહનો પ્રયોગ કર્યા પછી, સાધ્યકુષ્ઠ રહેતું નથી. ૧૫૧

ખેર ૨૦૦૦ તોલા, સીસમ અને સસન ૮૦૦ તોલા અને આ હવે કહેવામાં આવે છે તે બધાં ૨૦૦ તોલા, કરંજ, લીંબડો, વેતસ, ખડસલિયો, કાઝાલ, અરડૂસી, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, ગરમાળો, ગળો, ત્રિક્ષ્ણા, નસોતર, સાતવણુ એ બધાં ખાંડીને ૧૦૨૪૦ તોલા પાણીમાં પકાવવું. અષ્ટમાંશ બાકી રહેલા કવાથને ઉતારીને પૂર્વેકત મહાતિક્તક ધૂતના કલ્કના દ્રવ્યો પ્રત્યેક ૪ તોલાથી આમળાનો, રસ ઘીની સમાન અને ઘી ૨૫૬ તોલા પકાવવું. કુષ્ઠ વિશરનો નાશ કરનારું શ્રેષ્ઠ આ મહાખદિર

ધૂત પાન-અભ્યંગ દ્વારા સેવવાથી સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ કરે છે. ૧૫૨-૧૫૬

(આ પ્રમાણે મહાખદિર ધૂત થયું)

કુષ્ઠમાં વીજા યોગો—

અવયવો ખરી પડતા હોય, લસીકા ઝરતી હોય, જંતુઓથી અવાધ ગયા હોય તેને વિશે ગોમૂત, લીંબડો અને વાવડિંગ સ્નાન-પાન અને લેપ માટે પ્રશસ્ત છે ૧૫૭

અરડૂસી, કાઝાલ, સાતવણુ કણેર, કરંજ, લીંબડો અને ખેર ગોમૂતની સાથે કૃમિ તથા કુષ્ઠને નાશ કરનારા છે. એનો સ્નાન, પાન તથા લેપમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૫૮

પાન તથા આહારના વિધાનમાં, સેચનમાં, ધૂપનમાં અને લેપમાં કૃમિનો નાશ કરનાર વાવડિંગ અને કુષ્ઠનો નાશ કરનાર ખેર શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫૯

કુષ્ઠનું શમન કરનાર યોગો—

કુવાડિયો, વાવડિંગ, અને ગરમાળાનાં મૂળ, ફૂત-રાના દાંત, ગાય-ઘોડો-સૂવર અને ઊંટના દાંત એ કુષ્ઠનું શમન કરનાર છે. કુવાડિયો, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, ગરમાળાનાં મૂળ, પીપર, અને કલ્કનો ઉપયોગ કરવો. એ કુષ્ઠનું શ્રેષ્ઠ શમન કરનાર છે. ૧૬૦, ૧૬૧

શ્વિત્રની ચિકિત્સા—

સર્વ રીતે શુદ્ધ થયેલા શ્વિત્રને ગાઢ લેપ કરવો. શ્વિત્રમાં સ્નન અને વિરેચન તરીકે ગોળસહિત મઝપૂતો રસ શ્રેષ્ઠ છે.

સ્નેહ કરેલા રોગીએ યથાશક્તિ તે રસનું પાન કરીને સૂર્યના તડકાનું સેવન કરવું. રેચ લાગ્યા પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત તૃપા લાગે તો પેયાનું પાન કરવું. ૧૬૨, ૧૬૩

શ્વિત્રમાં અંગને વિશે ને ફેડકાઓ થાય છે તેને કાંટાથી ફેડવા. ફેડકાઓ ઝડ્યાં પછી પંદર દિવસ પર્યંત દર-રોજ સવારમાં મઝપૂ, અસન, ત્રિપંચુ, સુવા એનો પાણીથી કવાથ કરીને પીવો. અથવા શકિત પ્રમાણે ખાખરાનો ક્ષાર કાણિતની સાથે પીવો. ૧૬૪, ૧૬૫

જે કાંઈ કુષ્ઠનો નાશ કરનાર છે તે સધળું ચિત્રમાં પ્રશસ્ત છે અને ખેરના દવાથી યુક્ત ઔષધ અથવા ખેરના ઔષ્ઠ કયાયનું પાન પ્રશસ્ત છે. ૧૬૬

મનઃશિલ્પ, વાવડિંગ, હીરાકસી, ગોરોચન, દારુડી, સિંધાલુણ એનો ચિત્રના શમન માટે ઉપયોગ કરવો. ૧૬૭.

કૃળના ક્ષારથી યુક્ત ગધેડાના હાડકાની ભસ્મ, ગાયના રક્તમાં મેળવીને અથવા ચમેલીની કૃળાનો ક્ષાર હાથીના મદમાં મેળવીને, નીલોત્પલ, કઠ, સિંધાલુણ એ હાથીના મૂત્રમાં વાટીને, મૂળાના બીજ તથા બાવચીનો ગાયના મૂત્રમાં વાટેલો લેપ, ગાયના મૂત્રમાં વાટેલા કાંદાદુમ્બરિકા, બાવચી અને ચિત્રક, મોરના પિત્તમાં મેળવેલી મનઃશિલ્પ, બાવચીના બીજ, લાખ, ગાયનું પિત્ત, સૌવીર, રસાંજન તથા પીપર, તીક્ષ્ણ લોહનું ચૂર્ણ એનો લેપ કિલાસનો નાશ કરે છે. ૧૬૮-૧૭૧

જેનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે એવા કોઈએક દરદીનું ચિત્ર સંશોધન, રક્તમેહાક્ષણ, વિરૂક્ષણ અને સાચવાઓનું લક્ષણ કરવાથી મટે છે. ૧૭૨

ચિત્રનાં નામો તથા મેદો—

કિલાસ દારુણ-અરુણ અને ચિત્ર એવા ત્રણ નામથી ત્રણ પ્રકારનું જાણવું. તે ધણુંખરું ત્રણે દોષવાળું હોય છે. દોષ રક્તનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય તો રક્ત વર્ણનું હોય છે. માંસનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય તો તામ્રવર્ણનું અને મેદનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય તો શ્વેત-એ ચિત્ર ઉત્તરોત્તર ગુરુ છે. ૧૭૩, ૧૭૪

ચિત્રનો સાધ્ય-અસાધ્યતાનાં લક્ષણો—

જે ચિત્ર પરસ્પર મળી ગયેલું હોય, ઘણા ભાગમાં હોય, રાતા રુવાડાવાળું હોય અને ઘણાં વર્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે ચિત્ર મટવું નથી જ. ૧૭૫

જેનાં રુવાડાં રાતાં ન થયાં હોય એવું પાતળું,

પાંકુતર્ણનું, થોડા વખતથી થયેલું અને મધ્ય ભાગમાં ઉપડી આવેલું એવું ચિત્ર સાધ્ય કહેવાય છે. ૧૭૬

ચિત્રનાં નિદાન—

અસત્ય વાણી, કૃતમતા, દેવતાઓની નિન્દા, વડિ-લોનું અપમાન, પાપાચરણ, પૂર્વજન્મનાં કર્મ તથા વિરૂદ્ધ આહાર એ કિલાસનાં કારણો છે. ૧૭૭

અધ્યાયોક્ત વિષયો—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનાં શ્લોકો છે:—

હેતુ, દ્રવ્ય, વિવિધ લક્ષણ, ને દોષો જે જે કુષ્ઠોમાં અધિક હોય છે તે કુષ્ઠોમાં દોષોના લક્ષણો, સંક્ષેપથી દોષનું નિરૂપણ, સાધ્ય-અસાધ્ય અને કષ્ટસાધ્ય કુષ્ઠ-નાશક સિદ્ધયોગો, કિલાસનો હેતુ, લક્ષણ, ગૌરવ, લાઘવ તથા શમન, મહર્ષિએ કુષ્ઠનાશનના અધ્યાયમાં શિષ્ય અગ્નિવેશ માટે સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ સારુ એ પ્રમાણે સંગ્રહ કર્યો છે. ૧૭૭-૧૮૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘કુષ્ઠ-ચિકિત્સિતા’ નામનો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

રાજયક્ષ્મા ચિકિત્સિતા

રાજયક્ષ્મા ચિકિત્સિતાનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘રાજયક્ષ્મા’ ચિકિત્સાનું વ્યાખ્યાન કરશું.’ ભગવાન આત્રેયે એ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

રાજયક્ષ્માની પ્રથમ ઉચ્ચત્તિ—

ચન્દ્ર સંબંધી કામના વ્યસનથી યુક્ત પૌરાણિક કથા દેવતાઓ કહેતા હતા તે ઋષિઓએ સાંભળી. ૩

રાહિયુમાં અત્યંત આસક્ત અને શરીરની સંભાળ

ન રાખતાં ચન્દ્રનું શરીર સ્નેહના ક્ષયથી દુર્બળતાને પામ્યું. ૪

ખાકીની પુત્રીઓના ભોગના અભાવથી પ્રજાપતિના મુખમાંથી મૂર્તિમાન ક્રોધ નિઃશ્વાસના રૂપથી નીકળ્યો. ૫

ચન્દ્રે પ્રજાપતિની અધ્યાવીસ પુત્રીઓને સ્ત્રી તરીકે ગ્રહણ કરી હતી પણ તે બધી તરફ સરખી રીતે વર્ત્યો નહિ. ૬

સ્ત્રીઓને વિષે ત્રિપદ વર્તાવ કરનાર અને ગુરુએ જેના ઉપર ક્રોધયુક્ત દષ્ટિ કરી છે એવા રજેગુણયુક્ત અને નિર્ભળ ચન્દ્રમાં યદ્વમાએ પ્રવેશ કર્યો. ૭

વડીલોના અત્યંત મોટા ક્રોધથી પરાભવ પામેલો અને કાન્તિરહિત થયેલો તે દેવ તથા દેવપિંઓ સહિત પ્રજાપતિને શરણે ગયો. ૮

ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ ચન્દ્રની નિર્મલ શુદ્ધિ જોધને તેના ઉપર કૃપા કરી. તે પછી અશ્વિનીકુમારોએ ચન્દ્રની ચિકિત્સા કરી. ૯

રાજ્યયક્ષમાંથી મુક્ત થયેલો તે ચન્દ્ર વિશેષ કરીને શોભતો હતો. અશ્વિની કુમારોએ ઓઝદ્વારા પુષ્ટ કરેલો તે નિર્ભળ મનને પ્રાપ્ત થયો. ૧૦

ક્રોધ, યદ્વમા, જ્વર, રોગ, દુઃખ, એ પાપાંચ છે. જેથી તે પ્રથમ ચન્દ્રને થયો તેથી રાજ્યયક્ષમા મનાયો. ૧૧

અશ્વિનીકુમાર દ્વારા તિરસ્કૃત થયેલો અને મનુષ્ય લોકમાં આવેલો તે યદ્વમા ત્રાર પ્રકારનાં કારણો પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

રાજ્યક્ષમાનાં ચાર કારણો—

બલથી અધિક કાર્ય કરવું, વેગનું રોકવું, ક્ષય અને ચોથું વિષમ-ભોજન-એ પ્રત્યેક યદ્વમાનું કારણ બાણ્યું. ૧૩

સાહસથી થતા રાજ્યક્ષમાના નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

યુદ્ધ-અધ્ધન, ભાર ઉપાડવો, પંથ કરવો, દુરવું,

તરવું, પડવું, અભિધાન તથા ખીખાં સાહસો વડે, બળથી અધિક કાર્યો વડે મનુષ્યનાં ઉરઃસ્થળમાં ક્ષત થતાં વાયુ પ્રકુપિત થઈ કફ તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરીને દોડે છે. ૧૪, ૧૫

મસ્તકમાં રહેલો તે મસ્તકચ્છળ કરે છે. ગળામાં રહેલો કંઠોધ્ધવંસ, ઉધરસ, સ્વરભેદ તથા અરુચિ કરે છે. પડ-ખામાં રહેલો પાર્શ્વચ્છળ, યુદ્ધમાં રહેલો મલભેદ, સંધિમાં રહેલો બગાસાં તથા જ્વર, છાતીમાં રહેલો છાતીની પીડા, છાતીમાં ક્ષત થવાથી જર્જરિત છાતીવાળો, અને ચ્છળથી અત્યંત પીડિત થયેલો રોગી ઉધરસ દ્વારા, કષ્ટથી, રક્ત-મિશ્ર કફ થૂંકે છે. ૧૬-૧૮

આ પ્રમાણે સાહસથી ઉત્પન્ન થયેલો યદ્વમા આ અગિયાર રૂપોથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે પોતાના બળને સમજનાર માણસે સાહસ કરવું નહિ. ૧૯

વેગધારણથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

જ્યારે મનુષ્ય શરમાળ હોવાથી કે ઘુણવાળો હોવાથી અથવા ભયથી વાત મૂલ કે મગન પ્રાપ્ત થયેલા વેગને રોકે છે ત્યારે વેગ રોકવાથી ઉપર, આડું, અવળું કે નીચે કફ તથા પિત્તને મોહકલો વાયુ નિકારો કરે છે. ૨૦, ૨૧

સળેખમ, ઉધરસ, સ્વરભેદ અરુચિ, પાર્શ્વચ્છળ, શિરચ્છન્ન, જ્વર, ખભામાં પીડા, અંગ ત્રુટવાં, વારંવાર ઉઘટી, ત્રણ દોપતા લક્ષણવાળો મળભેદ; આ અગિયાર રૂપો છે, જેના વડે યદ્વમા મહાન રોગ કહેવાય છે. ૨૨, ૨૩

ઘાતુલ્લયથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

ઠપ્પો, ઉલ્કાંઠા, ભય, ત્રાસ, ક્રોધ અને શોકથી અતિ દુર્બળતા થવાથી, અતિ મૈથુનથી તથા ભોજનના અભાવથી, શુક્ર તથા ઓઝનો ક્ષય થાય છે. તે પછી સ્નેહના ક્ષયથી વધેલો વાયુ પિત્ત તથા કફરુપ દોષને પ્રકુપિત કરતો સળેખમ, જ્વર, ઉધરસ, અંગમર્દ, માથું દુખવું, શ્વાસ, મળભેદ, અરુચિ, પાર્શ્વચ્છળ, સ્વર-ભેદ અને ખભા તપવાં; આ અગિયાર ઉપદ્રવો કરે છે. ૨૪-૨૬

ક્ષયથી પ્રાણનાશક રાજ્યક્ષમારૂપ મહારોગ પ્રાપ્ત થયો છે એમ આ અગિયાર લક્ષણો જણાવે છે. ૨૭

વિષમ આહારથી થતા રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ લક્ષણો—

વિવિધ પ્રકારનાં અન્નપાનેતું વિષમ રીતે લક્ષણ કરનારા મનુષ્યને વાતાદિઃ દોષો વિષમ અને ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૮

અન્નપાનાદિની વિષમતાને લીધે વિષભાવને પામેલા દોષો રુધિર ધત્વાદિના સ્ત્રોતોને રુધીને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ધાતુઓ પુષ્ટ થતા નથી. ૨૯

સળેખમ, કફ પડવો, ઉધરસ, ઉલટી, અરુચિ; જ્વર, ખભા તપવાં, લોહીની ઉલટી થવી; પાશ્વશ્વળ, મસ્તક-શ્વળ, સ્વરભેદ; એ અતુકમે કફ, પિત્ત તથા વાતથી કરાયેલાં લક્ષણો જાણવાં. ૩૦, ૩૧

આ પ્રમાણે રોગોના સમૂહરૂપ રાજ્યક્ષમાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલાં અગિયાર પ્રકારનાં રૂપો તથા ચાર પ્રકારનાં કારણો કહ્યાં. ૩૨

રાજ્યક્ષમાનાં પૂર્વરૂપો—

સળેખમ. દુર્બળતા, દોષરહિત પદાર્થોમાં દોષદર્શન, શરીરમાં વિકૃતિ દેખાવી, ઘૂણાવાળું થવું, ખોરાક લેતો હોવા છતાં બલ તથા માંસનો ક્ષય, સ્ત્રી-મલ તથા માંસમાં રુચિ થવી, સારા વસ્ત્ર એટલા-પહેરવામાં રુચિ, ઘણું ખરું. ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થોમાં માખી, ધુણુ, જીવડાં, વાળ તથા તણખલાનું પડવું, કેશ તથા નખ વધવાં એ પૂર્વસ્વરૂપો; સ્વપ્નમાં પક્ષીઓ, પતંગિયા અને હિંસક પશુઓથી પરાભવ પ્રાપ્ત થવો, કેશ-હાડકાં કે રાખના ઢગલા ઉપર બેસવું, જલાશયો પર્વતો, વનો અને તારાનક્ષત્રો સ્પર્શી જતા, ધસાઇ જતા કે પડતાં હોય એવી રીતે જે દેખવું તેને ઘણા રૂપવાળા રાજ્યક્ષમાનાં પૂર્વરૂપો જાણવાં. ૩૩-૩૭

રાજ્યક્ષમા કેવી રીતે થાય છે તે—

ઉદ્દેશ ક્રમને અનુસરીને એનાં ઔષધસહિત રૂપો હું નિર્દેશ કહીશ. ૩૮

શરીરના ધાતુઓ પોતપોતાની ઉષ્મા વડે પાકને પામે છે. પોતપોતાના સ્ત્રોત દ્વારા ધાતુ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. ૩૯

સ્ત્રોતોનો નિરોધ થયો હોવાથી, રક્તાદિના ક્ષયથી અને ધાતુઓની ઉષ્માના ક્ષયથી રાજ્યક્ષમા પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૦

રાજ્યક્ષમાના રોગીનું બલ મલ છે—

તે સમયે જે અન્ન કોણમાં રહ્યું હોય છે તેને અગ્નિ પકાવે છે. તે ઘણું ખરું મળે બની જાય છે. જરાકજ આજરૂપ બને છે. તેથી રાજ્યક્ષમાના રોગીના મળનું વિશેષ કરીને રક્ષણ કરવું. સઘળા ધાતુઓના ક્ષયથી પીડાતા તે દરદીનું બળ મળના આધારે રહેલું છે. ૪૧, ૪૨

અગિયાર વ્યાધિઓનો સમૂહ એ રાજ્યક્ષમા છે—

સ્ત્રોતોનો નિરોધ થવાથી, રસ પોતાના સ્થાનમાં જ વિદાહ પામે છે. અને અનેક રૂપવાળો થઈને ઉધરસના વેગથી જગતી ગતિ કરે છે. ૪૩

એથી છ કે અગિયાર ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. જેના સમૂહના યોગથી રાજ્યક્ષમા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૪૪

ઉધરસ, ખભા તપવા, સ્વરભેદ. જ્વર, ખડખડાં તથા મસ્તકમાં પીડા, લોહી તથા કફની ઉલટી, શ્વાસ, મળ-ભેદ અને અરુચિ; એ રાજ્યક્ષમાનાં આ અગિયાર રૂપો છે. અથવા આ નીચે કહેવાશે તે છ રૂપો ઉધરસ, જ્વર, પડખામાં શ્વળ, સ્વરભેદ, મળભેદ, અરુચિ. ૪૫, ૪૬

રાજ્યક્ષમાની સાધ્ય-અસાધ્યતા—

માંસ તથા બળનો ક્ષય થયો હોય ત્યારે સઘળાં, અર્ધાં કે ત્રણ લક્ષણોથી પણ યુક્ત હોય એવા દરદીને છોડી દેવો. પણ એનાથી વિપરીત એટલે માંસ તથા બળ ક્ષીણ ન થયાં હોય છતાં સઘળાં લક્ષણો હોય તો દરદીની ચિકિત્સા કરવી. ૪૭

પ્રતિશ્યાયમાંથી રાજયક્ષ્મા કેમ થાય છે—

વાયુથી પૂર્ણ મસ્તકવાળા રોગીની નાસિકાના મૂળમાં રહેલ કફ, રક્ત કે પિત્ત વાયુ તરફ ગતિ કરે છે તેથી દેહનું કર્ણુ કરનારું ભયંકર સળેખમ થાય છે. મસ્તક-શૂળ, ગૌરવ, ગંધ ન આવવી, જ્વર, ઉધરસ, કફ પડવો, સ્વરભેદ અરુચિ, ક્લેમ અને ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનો અભાવ એ તેનાં લક્ષણો છે. એથી યક્ષ્મા થાય છે. ૪૮-૫૦

કાસરૂપ રાજયક્ષ્માનાં લક્ષણો—

ઉધરસ ખાતો રાજયક્ષ્માનો રોગી પિચ્છિલ, ઘાટો આમગન્ધવાળો લીલો, સફેદ, પીળો અને કફયુક્ત રસ થૂકે છે. ૫૧

રાજયક્ષ્માનાં ત્રણ રૂપો—

ખભા તથા પડખાં તપવાં, હાથપગ તપવાં અને સઘળાં અંગોમાં જ્વર—એ રાજયક્ષ્માનું લક્ષણ છે. ૫૨

રાજયક્ષ્માના રોગીના સ્વરભેદનાં લક્ષણો—

વાતથી, પિત્તથી, કફથી, રક્તથી, ઉધરસના વેગથી અને પીનસથી સ્વરભેદ થાય છે. વાયુથી સ્વર કૂદી, ક્ષીણ અને અસ્થિર હોય છે; પિત્તથી તાળવું તથા કંઠમાં બળતરા થાય છે અને બોલવાની ઇચ્છા થતી નથી. કફથી થયેલો સ્વરભેદ બંધાઈ ગયેલો અને ખડખડ અવાજ કરે છે.

પાર્શ્વશૂલ તથા શિરશૂલનાં લક્ષણો—

રક્તનો નિબંધ થવાથી બેસી ગયેલો સ્વર કષ્ટથી નીકળે છે. ઉધરસના અતિવેગથી થયેલો, કંઠનો નાશ કરનારો અને સળેખમથી થયેલો કફવાતના લક્ષણવાળો હોય છે. ૫૩-૫૫

રાજયક્ષ્માના રોગીનું પાર્શ્વશૂળ સંક્રાંત્ય અને વિસ્તારરૂપ ચિહ્નવાળું અને નિયમરહિત હોય છે. મસ્તકશૂળ સંતાપ અને ગૌરવયુક્ત હોય છે. ૫૬

કંઠમાંથી પ્રવૃત્ત થતા રક્ત અને કફનું કારણ—

રાજયક્ષ્માના રોગીનું શરીર બધી તરફથી શિથિલ થતાં વિષમ આહારથી રક્ત તથા ઉત્કલેશથી સંચિત થયેલો કફ કંઠમાંથી નીકળે છે. ૫૭

માર્ગો બંધાઈ ગયા હોવાથી રક્ત માંસ વગેરેને પ્રાપ્ત થતું નથી. આમાશયમાં રહેલું, બહાર નીકળવા તત્પર થયેલું રક્ત ધણું હોવાથી કંઠમાં આવે છે. ૫૮

શ્વાસ અને અતિસારનું લક્ષણ—

છાતી વાત તથા કફથી બંધાઈ ગઈ હોવાથી શ્વાસ થાય છે. અને અગ્નિ દોષોથી હણાઈ ગયો હોવાથી પિચ્છિલ અતિસાર થાય છે. ૫૯

અરુચિનું લક્ષણ—

જીભ તથા હૃદયમાં રહેલા પૃથક્ પૃથક્ ૬ સઘળા દોષોથી તથા અણુગમતા મનના વિષયોથી આહારનાં અરુચિ થાય છે. અનુક્રમે તુરા, કડવા અને મીઠા મોહાના રસોથી, વાત વગેરેથી થયેલી અને અણુગમતા પદાર્થનાં દર્શનથી મનોજન્ય અરુચિ જાણવી. ૬૦, ૬૧

હર્દિનું લક્ષણ—

અરુચિથી, ઉધરસના વેગથી, દોષોના ઉત્કલેશથી તથા ભયથી જે કિલટી થાય તે ખીજા વિકારોના ઉપદ્રવરૂપ હોય છે. ૬૨

રાજયક્ષ્મા ત્રિદોષજન્ય છે—

સઘળા રાજયક્ષ્મા ત્રણ દોષોથી થયેલા હોય છે. તોષણ વૈષ્ણ દોષોનું તથા અવસ્થાનું બળાબળ જોઈને રાજયક્ષ્માના રોગીની ચિકિત્સા કરવી. ૬૩

રાજયક્ષ્મામાં આવશ્યિકી ચિકિત્સા—

સળેખમ, મસ્તકશૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને પાર્શ્વશૂળમાં વિવિધ પ્રકારની સાધારણ ચિકિત્સાઓ તે સંભળ. ૬૪

રાજયક્ષમામાં પીનસની ચિકિત્સા—

પીનસમાં સ્વેદ, અભ્યંગ, ધૂપ, લેપ, પરિષેક, યાવક, વાટ્રય. ખારા, ખાટા, તીખા, ઉષ્ણ અને સ્નેહથી યુક્ત એવા લાવા, તેતર, કૂકડા અને વર્તકના માંસ-રસોની યોજના કરવી. ૬૫, ૬૬

પીપર, જવ, કળથી, સૂંઠ, દાડમ અને આમળાંથી યુક્ત, સ્નેહવાળો ખકરાના માંસનો રસ પીવો. ૬૭

તેથી પીનસ ઈત્યાદિ છ વિકારો નિવૃત્ત થાય છે.

સારી રીતે કરેલા મૂળા તથા કળથીના યૂષો, જવ, ઘઉં તથા શાલના અન્નોથી સાત્ત્વ પ્રમાણે ઉપચાર કરવો. વારુણીનો નિતાર અથવા પચમૂળથી પકાવેલું, ધાણા તથા સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલું, તામલકી એટલે બોઆંબલીથી સિદ્ધ કરેલું, મુગદ્વપણી, માપપણી, શાલપણી, પૃશ્નિપણીથી સિદ્ધ કરેલું જળ પીવું. અને તેથી અન્ન સિદ્ધ કરવાં. ૬૮-૭૦

શિર-પાર્શ્વ-અંસશૂલમાં સ્વેદનવિધિ—

કૃશરા, ઉત્કારિકા, અડદ, કળથી, જવ, તથા દૂધ-પાકથી સંકર સ્વેદનાવિધિ વડે કંઠ, પડખાં, છાતી તથા મસ્તકને સ્વેદ આપવો. અથવા વાતહર પાંદડાના ક્વાથથી કે બલા, ગળો, જેઠીમધના નવશેકાં ક્વાથથી અથવા નવશેકાં પાણીથી મસ્તકતું પરિષેચન કરવું. ૭૧, ૭૨

ખકરાના કે માછલાંના મસ્તકના ક્વાથથી અથવા વાતદ્ર ક્વાથોથી કંઠ, મસ્તક અને પડખાંમાં નાડીસ્વેદ આપવો. ૭૩

જલચર તથા અનુપ પશુપક્ષીઓનાં માંસ, પંચ-મૂળનો ક્વાથ અથવા સ્નેહયુક્ત કાંછનો નાડીસ્વેદમાં ઉપયોગ કરવો. ૭૪

જીવન્તી, સુવા, બલા, જેઠીમધ, વજ, વેશવાર, વિદારીકંદ, મૂળા, જલચર તથા અનુપ પશુપક્ષીઓનાં માંસોનો તૈયાર કરેલા ચાર પ્રકારના સ્નેહયુક્ત ઉપનાહો મસ્તક-પડખાં અને ખભામાં શ્વ નીકળતા હોય તેવા દરદી માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૭૫, ૭૬

લેપ વગેરે—

સુવા, જેઠીમધ, કંઠ, તગર અને ચન્દન અને ઘૂત-યુક્ત લેપ મસ્તક-પડખાં તથા ખભાના શ્વને દૂર કરનારો છે. ૭૭

શિર-પાર્શ્વ-અંસશૂલમાં પ્રદેહ યોગો અને નાવન વગેરે—

બલા, રાસ્તા, તલ, ઘૂત, જેઠીમધ. કાળું કમળ; યુગળ, દેવદાર, ચન્દન, નાગકેસર, ઘૂત; ક્ષીરકાકોલી, બલા વિદારીકંદ કૃષ્ણગંધા; સાટોડી, શતાવરી, ક્ષીરકાકોલી, કતુણ એટલે સુગંધી તુણ. જેઠીમધ, ઘૂત આ અર્ધ શ્લોકથી ચાર લેપો કલા છે તે દ્વંદ્વોષવાળા. મસ્તક-શ્વ, પાર્શ્વશ્વ અને ખભાના શ્વવાળા રોગીઓને હિતકારી છે. ૭૮-૮૦

તથા નસ્ય, ધૂમપાન, ભોજન પછી સ્નેહપાન, અભ્યંગ માટે ઉપયોગી તોલો તથા શ્રેષ્ઠ અસ્તિકર્મ શ્રેષ્ઠ છે. ૮૧

શિર:શૂલ વગેરેમાં વીજાં વર્મો—

મસ્તક, પડખાં અને ખભાના શ્વમાં શીંગડી, તુંબડી અને જળો વડે અથવા સિરાવેધ વડે તે રોગીનું કુષ્ટ રક્ત કાઢવું. ૮૨

પદ્મક, વાળો અને ચન્દનથી ઘૂતયુક્ત લેપ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા ઘૂત મેળવેલા દૂર્વા, જેઠીમધ, મજ્જા અને નાગકેસરથી કરેલો લેપ શ્રેષ્ઠ છે. ૮૩

પ્રપૌંડરીક, નગોડ કમળ નાગકેસર, કાળું કમળ, કસેરુક અને ક્ષીરકાકોલી એનો ઘૂતયુક્ત લેપ ઈષ્ટ છે. ૮૪

ચન્દન:સ તેલ, સો વાર ઘોયેલાં ઘીથી અભ્યંગ કરવો. દૂધ તથા જેઠીમધના ક્વાથથી અભિષેક શ્રેષ્ઠ છે. વસ્ત્રાદતું પાણી, સારી રીતે ઠંડો ચન્દનાદિ ક્વાથ એ વડે અભિષેક કરવો. આ પ્રમાણે સંશમન ની ક્રિયા કરી. ૮૫ ૮૬

રાજ્યક્ષમામાં મૃદુ સંજોધન—

અધિક દોષવાળા, સ્નેહન તથા સ્પેદન જેને ક્યું છે એવા રોગીઓને જે કર્ષણ ન કરે તેવું સ્નેહયુક્ત વખન, વિરેચન ઔષ્ઠ છે. ૮૭

રાજ્યક્ષમાનો રોગી મળના સંસનથી મૃત્યુ પામે છે. તો પછી બળથી વધારે પ્રમાણમાં જેને વિરેચન થાય તેનું શું કહેવું? ૮૮

રાજ્યક્ષમામાં સિદ્ધ યોગો—

શુદ્ધ કઠાવાળા રોગીઓના ઉધરસ, શ્વાસ, સ્વરભંગ તથા મસ્તક, પડખાં અને ખભાના શ્વળમાં આ સિદ્ધ યોગોનો ઉપયોગ કરવો. ૮૯

બલા તથા વિદારીગંદાદિથી વિદારીકંદ અથવા જેઠીમધના ક્વાચથી સિદ્ધ કરેલું સિંધાલૂણુમિશ્રિત ધૂત સ્વરને સારો કરનારું ઉત્તમ નસ્ય છે. ૯૦

પ્રપૌંડરીક, જેઠીમધ, પીપર, ભીભી ભોરીંગણી, બલા, દૂધ અને ઘીથી સિદ્ધ થયેલું તે ધૂત સ્વરને સારો કરનારું ઔષ્ઠ નસ્ય છે. ૯૧

ભોજન પછી ઘણી વાર ઉપયોગમાં લેવાતું ધૂત મસ્તક, પડખાં અને ખભાના શ્વળનો અને ઉધરસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ૯૨

બલાના કદકથી યુક્ત દશમૂળનો ક્વાચ, દૂધ, માંસનો રસ એનાથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત તથા અગ્નિબળ પ્રમાણે ભોજનની પછી, અથવા વચમાં રસ્નાધૂત, રસ્નાક્ષીર, બલાક્ષીર, બલાધૂત-આ રોગોનો તુરત નાશ કરે છે. ૯૩, ૯૪

ઉધરસનો નાશ કરનારા, સ્વરને સારો કરનારા, શ્વાસ તથા હેડકીનો નાશ કરનારા તથા મસ્તક, પડખાં અને ખભાના શ્વળનો નાશ કરનારા ચાટણો તથા સ્નેહો હવે પછી તું સાંભળ. ૯૫

ખજૂર, દ્રાખ, સાકર અને મધથી યુક્ત, પીપર,

સહિત ધૂત સ્વરભેદ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા જ્વરનો નાશ કરનારું છે. ૯૬

દશમૂળાદિ ધૂત—

દશમૂળથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી જે તાણું ઘી ઉત્પન્ન થાય તે અથવા પંચપંચમૂળોથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી જે ધૂત ઉત્પન્ન થાય તે પીપર તથા મધ સહિત ઔષ્ઠ સ્વર ઉવાડનાર, મસ્તક, પડખાં તથા ખભાના શ્વળનો નાશ કરનાર અને ઉધરસ, શ્વાસ તથા જ્વરનો નાશ કરનાર છે. ૯૭, ૯૮

રાજ્યક્ષમામાં સિદ્ધ ધૂતયોગો—

દૂધથી ચારગણા પંચપંચમૂળોના ક્વાચમાં સિદ્ધ કરેલું ધૂત રાજ્યક્ષમાના સાત રૂપવાળાં બળનો નાશ કરે છે. ૯૯

ખજૂર, પીપર, દ્રાખ, હરડે, કાકડાશીંગી, ધમસો; ત્રિકુળા, પીપર, મોથ, શીંગાડા, ગોળ, સાકર; વીરા, ક્યૂરો, પુષ્કરમૂળ, સુરસ, સાકર, ગોળ; સૂંઠ, ટ્રિવંદ, લાળ, પીપર આમળાં, ગોળ; અર્ધાં ય્લોકમાં કહેલાં ઉધરસ તથા શ્વાસને દૂર કરનારાં, સ્વરને સારો કરનારાં તથા પડખાના શ્વળનો નાશ કરનારાં ઉપર કહેલાં ચાટણો મનુષ્યે મધ તથા ધૂતથી ચાટવાં. ૧૦૦-૧૦૨

સિતોપલાદિ નૃર્ણ—

સાકર, વાંસકપૂર, પીપર, એલચી, તજ હેલ્લેથી પૂર્વ પૂર્વ ગમણું લઈને તે શ્વાસ, ઉધરસ, તથા કદકી પીણતા મુપ્તિહિત તથા અરુચિવાળા, મંદામિત્રાળા તથા પડખાના શ્વળવાળા રોગીને મધ તથા ઘીથી ચટાડવું અથવા ચૂર્ણ ખવરાવવું. ૧૦૩ ૧૦૪

હસ્ત-પાદ-અંગદાહની ચિકિત્સા—

હાથ, પગ તથા અંગના દાહમાં. જ્વરમાં તથા બિધ્વંગ રક્તપિત્તમાં વાસાધૂત અથવા શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત અત્યંત હિતકારી છે. ૧૦૫

હુરાભાદિ ઘૃત—

ધમાસો, ગોખરુ, શાલપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, મુઞ્વપર્ણી, માપપર્ણી, બલા દરેક ૪ તોલા લઈને ખસલિયો ૪ તોલા, દશગણા પાણીમાં પકાવવું. દશમો લાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લીધેલા તે કવાથમાં આ નીચે કહેલાં દ્રવ્યોનો કદક નાખવો. કચ્છરો, પુષ્કરમૂળ, પીપર, ત્રાય-માણુ, તામ્રકડી, કરિયાતું, ઇન્દ્રજવ, સારિવા એ બધાં એક એક તોલો સારી રીતે વાટવાં. તે પછી તેનાથી બમણાં દૂધ સહિત ૬૪ તોલા ઘૃત પકાવવું. આ ઘૃત જ્વર, દાહ, ભ્રમ, ઉધરસ ખલાનપડખાં અને મરતકની પીડા, તૃષા, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૦૬-૧૧૦

જીવન્ત્યાદિ ઘૃત—

જીવંતી, જેઠીમધ, દ્રાખ, ઇન્દ્રજવ, કચ્છરો, પુષ્કર મૂળ, ભોરીંગણી, ગોખરુ, બલા, કાળું કમળ, તામલકી, ત્રાયમાણુ, ધમાસો અને પીપર એ બધાં સરખે વજને વાટીને વૈષ્ણે ઘૃત પકાવવું. આ શ્રેષ્ઠ ઘૃત વ્યાધિના સમૂહ રૂપ તથા રોગોના રાજના ઉત્પન્ન થયેલા અગિયાર પ્રકારનાં રૂપનો નાશ કરે છે. ૧૧૧-૧૧૩

બલાદિ ઘૃત અને ક્ષોર—

બલા. સ્થિરા, પૃશ્નિપર્ણી, જીભી ભોરીંગણી અને ભોરીંગણી એનો કવાથ કરીને તે કવાથમાં ગાયનું દૂધ, સૂંઠે દ્રાખ, ખજૂર. ઘૃત, અને પીપરની સાથે પકાવવું. મધ-યુક્ત એનો પ્રયોગ કરવો. એ જ્વર તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે અને સ્વરને સુધારે છે. ૧૧૪, ૧૧૫

રાજયક્ષમામાં અજ—

એ જ રીતે બકરીના દૂધનો પ્રયોગ કરવો. જંગલ પશુપક્ષીઓના માંસરસો તથા ચણા, મગ અને મહનો ચૂપ માટે ઉપયોગ કરવો. ૧૧૬

રાજયક્ષમામાં સંશમન વિધિ—

જ્વરને શમન કરનારો પૂર્વે જે ક્રિયાવિધિ કહ્યો છે

તે ઘૃત સાથે રાજયક્ષમાના રોગીઓના જ્વરદાહમાં શ્રેષ્ઠ છે.

રાજયક્ષમામાં કફપ્રસેકની ચિકિત્સા—

કફ પડતો હોય તો બલવાન કફપ્રધાન દરદીને મીઠાળ સહિત દૂધ અથવા જેઠીમધના કવાથથી અથવા વમનીય દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલી ઘૃતયુક્ત યવાગૂથી વમન કરાવવું.

જેણે વમન કર્યું છે તેવા દરદીએ ભોજનને વખતે દીપન દ્રવ્યોસહિત કલકું અન્ન ખાવું. ૧૧૭-૧૧૯

જવ, ઘઉં, માધ્વીક, સીધુ, અરિષ્ટ, સુરા, આસવ અને સોયા પર પકાવેલાં જંગલ માંસોનું સેવન કરનાર કફને જીતે છે. ૧૨૦

કફ અતિશય પકવાથી વાયુ કફને બહાર કાઢે છે, તે કફઆવને સમજનારે સિન્ગધ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી જીતવો. ૧૨૧

હર્દિની ચિકિત્સા—

કફઆવને વિશે જે ચિકિત્સા કહી છે તે જ ઉલટીને વિશે પણ શ્રેષ્ઠ છે. હૃદયને હિતકારી, વાતનો નાશ કરનાર તથા હલકાં અન્નપાન શ્રેષ્ઠ છે ૧૨૨

અતિવારની ચિકિત્સા—

ધણુખરું અમ્લિ હણુધર્મ ગયો હોવાથી પિચ્છસહિત અતિસાર થાય છે. મુખની વિરસતા થાય છે તથા અજની ધ્રુજા થતી નથી. તેને આશિનું દીપન કરનારા, અતિસારનો નાશ કરનારા, મુખની નિર્મળતા કરનારા તથા અરુચિને દૂર કરનારા પ્રયોગો કરવા. ૧૨૩, ૧૨૪

સૂંઠસહિત ઇન્દ્રજવ ચોખાના ઘેણની સાથે પીવા. અને પચી ગયા પછી ચાંગેરી, છાસ, અને દાહમથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પીવારાવવી. ૧૨૫

કાળીપાઠ, બીલી અને અજમે છાસની સાથે પીવાં અને ધમાસો, આદુ, કાળીપાઠ સુરાની સાથે પીવાં ૧૨૬

જમ્બવાદિ ચૂર્ણ—

અતિસારની નિવૃત્તિ માટે જાંબુના ફળિયા, આંબાની ગોટલી, ખીલી, કાક અને સૂંઠ-એ પેચાના મંડથી પીવું. ૧૨૫

સહયૂષના ચોગો—

આ ત્રણ પાઠાદિ યોગિના દાળ તથા ધાણાસકિત, રતેકસહિત અને અમ્લ રસવાળા અત્યંત સાંત્રાહિક ખડ કરવા. ૧૨૮

વેતસ, અશુન, જાંબુ, મૃણાલી, કૃષ્ણગંધ એટલે સરગવો, શીવણ, મહ્યંતી તથા જીર્ણ, ખીજોરું, ધાવડી તથા દાડમનાં પાન-એના રતેહથી, અમ્લ દ્રવ્યોથી તથા કવણથી યુક્ત અત્યંત સાંત્રાહિક ખડ કરવા. ૧૨૯, ૧૩૦

ચાંગેરી, ચુકિદા, દુધી-એ દરેકના જીદ જીદ ખડ દહીંની મલાઈથી, દૂતથી અને દાડમથી યુક્ત ખડ બનાવવા. ૧૩૧

જલદી પચનારા માંસોના સાંત્રાહિક પદાર્થોથી યુક્ત રસો વ્યંજન માટે અને ભોજન માટે રાત્રી શાકના ચોખ્ખા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૩૨

રાજયક્ષમાર્મ અનુવાનના ચોગો—

રિથરાદિ પંચભૂજથી સિદ્ધ કરેલ જળ, તંક અને ચુકિદાયુક્ત સુરા અથવા દાડમનો રસ પીવા માટે શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે જાડના રોગીને માટે દીપન અને આહી ઔષધ કહ્યું. ૧૩૩

અરોચકની ચિકિત્સા—

હવે પછી મુખની વિરસતાનો નાશ કરનાર તથા રુચિ કરનારું ઔષધ તું સાંભળ. ૧૩૪

જે વખત મુખને શુદ્ધ કરનારું દાતણ કરવું અને તે પ્રમાણે મુખ ધોવું તથા કવણ ધારણ કરવા. ધુમાડો પીવો. સ્વચ્છ, દીપન, પાચન, હિતકારી અને મનગમતું

તૈયાર કરેલું ઔષધ પાન અને અન્નનું ભક્ષણ કરવું. ૧૩૫, ૧૩૬

તજ, મોથ, એલચી, ધાણા; મોથ, આમળાં, તજ; દારુહળદર, તજ, અજમો; તેજબલ, પીપર; અજમો, આમલી; શ્લોકના ચોથા ભાગથી કહેલા આ પાંચ રુચિ ઉત્પન્ન કરનારા અને મુખને શુદ્ધ કરનારા મુખપ્રક્ષાલન કવાથો છે. ૧૩૭, ૧૩૮

એ ઔષધોની ગોળા મુખમાં રાખવી; અથવા એના ચૂર્ણથી મુખ શુદ્ધ કરવું અથવા એને કાલવીને કવલો ધારણ કરવા. ૧૩૯

સુરા, માખીક, સીધુ, તેલ, મધ તથા ઘી, ફૂંધ અને શેરડીનો રસ-એના મનગમતા કવલ ધારણ કરવા. ૧૪૦

યમાનોવાઢવ ચૂર્ણ—

અજમો, આમલી, સૂંઠ, અમ્લવેતસ, દાડમ, ખાટાં ખોર-એ દરેક એક એક તોલો; ધાણા, સંચળ, ઘરું, તજ-એ અર્ધાં અર્ધાં તોલો; પીપર ૧૦૦ નંગ, મરી ૨૦૦ નંગ, સાકર ૧૬ તોલા; એ બધું સાથે ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ જીલને સાફ કરનારું, હૃદયને હિતકારી, ખોરાકમાં રુચિ કરનારું, હૃદય-સ્ત્રીહા અને પડખાના શ્વળો નાશ કરનારું, કબજિયાત અને આનાહનો નાશ કરનારું ઉધરસ અને શ્વાસને હરણ કરનારું, ગ્રાહી અને મહણી તથા હરસના વિકારને દૂર કરનારું છે. ૧૪૧-૧૪૪

(આ પ્રમાણે યવાનીપાક થયું)

તાલીશાદિ ચૂર્ણ અને ગુટિકા—

તાલીશપત્ર, મરી, સૂંઠ, સારી પીપર-ઉત્તરોત્તર એક એક લાગની વૃદ્ધિ પ્રમાણે લેવાં. તજ, એલચી, અર્ધ અર્ધ ભાગ, પીપરથી આઠગણી સાકર એમાં નાખવી. તે ચૂર્ણ ઉધરસ-શ્વાસ અને અરુચિને દૂર કરનારું, અત્યંત દીપન, હૃદય પાંડુરોગ-મહણીરોગ-રાજયક્ષમા-સ્ત્રીહા અને નવરનો નાશ કરનારું તથા હિલદી-અતિસાર અને શ્વળો નાશ કરનારું અને

મૂળ્વાતનું અનુલોમન કરનારું છે. સાકરનો પાક કરીને આ ચૂર્ણની ગોળી બનાવવી. અગ્નિના સંબંધને લીધે ગોળી ચૂર્ણ કરતાં અતિ લઘુ છે. ૧૪૫-૧૪૮

(આ પ્રમાણે તાલીશાઘ ચૂર્ણ અને શુટિકાઓ કહી.)

ક્ષીણ માંસવાળા શોષ રોગીને હિતકર માંસ—

માંસના વિધાનને જાણનારા વૈદે સૂકાતા અને ક્ષીણ થયેલા માંસવાળા દરદીને વિશેષે કરીને બુંદણ કરનારાં. નાના પ્રકારની કલ્પના કરેલાં માંસલક્ષક પ્રાણીઓનાં માંસો આપવાં. ૧૪૯

રાજ્યક્ષમાના રોગીને મોરનું માંસ આપવું અને મોરનું માંસ છે' એમ કહીને વિધિ પ્રમાણે સારી રીતે બનાવેલાં બીજાં ગીધ, ધ્રુવડ અને આપનાં માંસો આપવાં. તેતરનું નામ લઈને કાગડા, વર્મિતું નામ લઈને સર્પો, માછલાના આંતરડાનું નામ લઈને શેકેલાં અળસિયાં, સસલાંનું નામ લઈને તૈયાર કરેલા લોપાક તથા સ્થૂળ નોળિયાં, બીલાડા અને શિયાળનાં બચ્ચાંનાં માંસો આપવાં. ૧૫૦-૧૫૨

સિંહ, રીંછ, તરક્કુ વાઘ અને એના જેવાં બીજાં માંસ લક્ષણ કરનારાં પશુઓનું માંસ હરણનું નામ લઈને માંસની વૃદ્ધિ માટે આપવું. ૧૫૩

હાથી, ગેંડા અને ઘોડાનું વેશવારથી સંસ્કાર કરીધેલું માંસ પાડાનું નામ લઈને માંસની વૃદ્ધિને માટે આપવું. માંસથી જેના અવયવો પુષ્ટ થયા હોય એવાં પશુપક્ષીઓનું માંસ અત્યંત માંસ વધારનાર છે. તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને લઘુપણને લઈને તે વિશેષે કરીને શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫૪, ૧૫૫

ટેવ ન હોવાથી જે માંસ ન ગમતાં હોય તેઓને વિશેષે એક નામથી બીજું આપવારૂપ કપટ કરવું. તેમ કરવાથી તે સુખથી ખાઈ શકાય છે. ૧૫૬

જો દરદી જાણતો હોય તો બુદ્ધિસા કરતો તે તેનું ભક્ષણ કરતો નથી અને ખાધું હોય તો ઉલટી કરીને કાઢી નાખે છે માટે કપટથી સિદ્ધ કરેલાં માંસો આપવાં. ૧૫૭

મોર, તેતર, ફૂકડાં, હંસ, સૂવર, ઊંટ, ગધેડા, પાડો-એનું માંસ અત્યંત માંસ વધારનાર છે. ૧૫૮

અન્નપાનના પ્રકરણમાં માંસનાં આઠ પ્રકારનાં ઉત્પત્તિસ્થાન કહ્યાં છે. તેની વિદ્વાન વૈદે પરીક્ષા કરીને રાજ્યક્ષમાના રોગીને આપવાં. ૧૫૯

વાતપ્રધાન રાજ્યક્ષમાના રોગીને પ્રસહ, ભૂશય, અનૂપજ, જલજ, જલચર પશુપક્ષીઓનાં માંસ યોગ્ય પ્રમાણમાં આહારને માટે આપવાં. ૧૬૦

કફ તથા પિત્તથી યુક્ત રાજ્યક્ષમાના રોગીઓને પ્રતુદ, વિષ્કિર, જંગલદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પશુપક્ષીઓને પ્રયોગ કરવો. ૧૬૧

વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં, મનગમતાં, મદુ, રસ-વાળાં અને સારી ગંધવાળાં આ માંસોનું ભક્ષણ કરવું. ૧૬૨

માંસોનો જ આહાર કરનારા અને માધ્વીકનું પાન કરનારા સંયમી અને ઉદાર ચિત્તવાળા રોગીના શરીરમાં રાજ્યક્ષમા લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. ૧૬૩

રાજ્યક્ષમામાં પ્રજાસ્ત મયો—

નિત્ય વારુણીના મંડનું સેવન કરનાર, બાહ્ય શુદ્ધિ કરનાર, વેગનું ધારણ ન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાં રાજ્યક્ષમા અવકાશ મેળવી શકતો નથી. ૧૬૪

માંસનું ભક્ષણ કરનારે પ્રસન્ના, વારુણી, સીધું, અરિષ્ટો; આસવો અને માધ્વીક-એમાંથી યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે અનુપાન માટે પીવું. ૧૬૫

મલ તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા, વિશદતા અને સૂક્ષ્મતાથી બલથી સ્ત્રોતોનાં મુખ ખુલાં કરે છે અને તેઓના ખુલા થવાથી તરત જ સાત ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે; અને ધાતુઓનું પોષણ થવાથી રાજ્યક્ષમા તુરંત જ શાંત થઈ જાય છે. ૧૬૬

રાજ્યક્ષમામાં કૃંદ્ધન યોગો—

માંસ ખાનારાંના માંસના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ધૂન

મધની સાથે ઉપયોગમાં લેવું. અથવા દશગણા દૂધથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત મધુર રસવાળાં દ્રવ્યોના કલ્ક વડે, દૂધ અને માંસરસથી યુક્ત દશમૂળના કષાયોથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત રાજ્યક્ષમાનું અત્યંત નાશ કરનાર છે. ૧૬૮૬

પીપર, પીપરીમૂળ, અવક, ચિત્રક, સૂકં, જવખાર અને દૂધથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત સ્ત્રોતોનું શોષન કરનાર છે. ૧૬૮૭

જવન્તી અને પીપરના કલ્કવાળું, દૂધ સહિત, રાતના, બધા, ગોખરુ, રિયરા અને સાટોડીથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરનારું છે. તૈયાર થયેલા આ ઘૃતોની માત્રા યવામૂની સાથે પીરી, મધની સાથે આટવી અથવા અન્નની સાથે ખાવી. આ રાજ્યક્ષમાના રોગીઓનો ભોજન સંબંધી ત્રિધ કલ્લો. ૧૭૦-૧૭૨

રાજ્યક્ષમામાં અવગાહન—

હવે પછી બહિર્ભાજનનો આશ્રય કરીને વિધિ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રોતોના બંધન ખુલ્લા કરવા માટે તથા બલ અને પુષ્ટિને માટે સારી રીતે અભ્યંગ કરેલા દરદીને સ્નેહ-દૂધ અને જવની કોડીઓમાં સ્નાન કરાવવું. ૧૭૩

કોડીઓમાંથી બહાર નીકળેલા અને મુખે એટેલા મતુષ્યને ફરીને સ્નેહથી ચોપડેલા કામળ હાથ વડે સુખ કર મર્દન કરવું અને પછી ઉદ્વર્તન કરવું. ૧૭૪

રાજ્યક્ષમામાં ઇત્સાદન અને સ્નાન—

જવન્તી, શતવીર્યા, વિકસા, સાટોડી, આસંધ, અથેડા, તકરી, જેડીમધ બધા, વિદારીકંદ, સરસવ, કંદ, ચોખ્ખા, અળસીનાં બીજ, અકદ, તલ, કિણ્વ-એ બધું એકત્ર કરવું, ત્રણગણો જવનો લોટ, દહીંથી યુક્ત થોડાં મધસહિત લઈને, પુષ્ટિવર્ણ અને બલ આપનારું આ ઉદ્વર્તન કરવું. ૧૭૫-૧૭૭

સફેદ સરસવના કલ્કથી તથા સુગન્ધી દ્રવ્યોથી સુગન્ધી બનાવેલાં, જવનીય ઔષધોથી પકાવેલાં, ઋતુ અનુસાર સુખ કરનારાં જળ વડે સ્નાન કરવું. ૧૭૮

રાજ્યક્ષમામાં અન્નપાન—

ગન્ધ-પુષ્પ-વસ્ત્ર અને અલંકારોથી અલંકૃત, સ્પર્શ કરવા ચોખ્ખ પદ્ધતિનો સ્પર્શ કરીને, વૈષ અને બ્રાહ્મણો સહિત દેવતાઓનું પૂજન કરીને, મનપસંદ વર્ણ-રસ-સ્પર્શ અને ગન્ધવાળાં, મનગમતાં પ્રિયજનોથી પીરસાયેલું સુખકર પાન તથા ભોજનનું સુખપૂર્વક ભક્ષણ કરવું. ૧૭૯-૧૮૦

રાજ્યક્ષમાના રોગીને માટે જેને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય એવાં ધાન્યોની કલ્પના કરવી; કારણ કે જે લક્ષ્ય, જેનું વીર્ય હણાયું ન ગયું હોય એવાં, સ્વાદવાળાં, સારી ગન્ધવાળાં અને આનંદ કરનારાં હોય તે અત્યંત હિતકારી સમજવાં. ૧૮૧, ૧૮૨

ક્ષતક્ષીણની ચિકિત્સામાં જે પથ્ય કહેવામાં આવશે તેનો ઉપયોગ રાજ્યક્ષમાના રોગીનાં બળ તથા માંસની વૃદ્ધિ માટે કરવો. ૧૮૩

રાજ્યક્ષમામાં પ્રણસ્ત વિહાર—

અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, નવાં મનગમતાં વસ્ત્રો, ઋતુ પ્રમાણે સ્નાન, અવગાહન, વિભાજન, અસ્તિઓ, દૂધ, ઘી અને માંસના રસોથી યુક્ત ખાત, મનગમતાં મધ, મનપસંદ સુગંધી પદ્ધતિનું સેવન, મિત્રો, રમણીય પદ્ધતિ અને પ્રમદાઓનાં દર્શનો, કાનને પ્રિયલાગે એવાં ગાયન તથા વાજિત્રના શબ્દો, હર્ષ ઉત્પન્ન કરવાથી, આશ્વાસનથી, નિત્ય ગુરુઓની સેવાથી, બ્રહ્મચર્ય, દાન, તપશ્ચર્યા, દેવતાઓનું પૂજન, સત્ય, સદચાર, મંગલકર્મો, અહિંસા અને વૈષ તથા બ્રાહ્મણોની પૂજાથી રાજ્યક્ષમા નિવૃત્ત થાય છે. ૧૮૪-૧૮૮

રાજ્યક્ષમામાં વૈદિક દષ્ટિ—

પૂર્વકાળમાં જે ઇષ્ટિના પ્રયોગથી રાજ્યક્ષમાને ઇત્યો હતો તે જ વેદવિદિત ઇષ્ટિને આરોગ્યની ઇચ્છાવાળાએ પ્રયોગ કરવો. ૧૮૯

અઘ્યાયાર્યવેગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

મંદોષથી રાજ્યક્ષમાની પૂર્વકાળમાં થયેલી ઉત્પત્તિ,

હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપનો સંગ્રહ અને વિસ્તારથી ઔષધ, નામનું કારણ, અસાધ્યતા-સાધ્યતા-કષ્ટસાધ્યતા-એ 'રાજ્યક્ષમ ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે સંગ્રહ કહ્યો છે ૧૯૦, ૧૯૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં 'રાજ્યક્ષમ ચિકિત્સિત' નામનો આદ્ય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

અધ્યાય નવમો

ઉન્માદ ચિકિત્સિત

ઉન્માદ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી 'ઉન્માદ ચિકિત્સિત'નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આશયમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, જ્ઞાન તથા તપશ્ચર્યાના નિવાસસ્થાનરૂપ, પ્રાણીઓની રક્ષા કરનારા તથા જેને પશ્ચ પૃથ્વીમાં આવ્યો છે એવા પુત્રર્વસુએ યોગ્ય સમયે અગ્નિવેશેને ઉન્માદનાં કારણ, લક્ષણ અને ઔષધો કહ્યાં. ૩

ઉન્માદનો સામાન્ય હેતુ—

વિરોધી-દૂષિત અને અપવિત્ર ભોજનો, દેવતા-ગુરુ અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન, ભય કે હર્ષ જેનું કારણ છે એવા મનનો આઘાત અને વિષમ ચેષ્ટાઓ એ ઉન્માદનું કારણ છે. ૪

ઉન્માદનાં સામાન્ય કારણો—

તે કારણોથી અલ્પ સત્ત્વગુણવાળા મનુષ્યના દૂષિત થયેલા મગ્ગો બુદ્ધિના નિવાસસ્થાનરૂપ હૃદયને દૂષિત કરીને મનોવહ સ્ત્રોતોના આશ્રય કરીને મનને શીઘ્ર મોહયુક્ત કરે છે. ૫

બુદ્ધિનો ભ્રમ, મનની ચંચલતા, દષ્ટિની વ્યાકુળતા, ધીરજનો અભાવ, અસંદ્ધ વાણી અને હૃદયની શૂન્યતા—એ ઉન્માદ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. ૬

તે મૂઠ ચિત્તવાળો સુખ-દુઃખ-આચાર અને ધર્મને સમજતો નથી, તો પછી શાંતિને તો ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત કરે? સ્મૃતિ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન વગરનો એ ચિત્તને આમતેમ ભરમાવે છે. ૭

ઉન્માદની વ્યુત્પત્તિ—

બુદ્ધિ મન અને સ્મૃતિના ભ્રમરૂપ ઉન્માદ આગમનું તથા નિજ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તેની પાંચ પ્રકારની ઉત્પત્તિ, લક્ષણો અને ચિકિત્સા હું પૃથક્ પૃથક્ કહીશ. ૮

વાતોન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

રક્ષા અલ્પ અને શીત ભોજન, વસન, વિરચન, ધાતુક્ષય અને ઉપવાસથી અતિ વધી ગયેલો વાયુ, ચિન્તા ઇત્યાદિથી યુક્ત હૃદયને દૂષિત કરીને તરત જ બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિનો નાશ કરે છે. ૯

અસ્થાને હસવું, મલકાવું, નાચવું, ગાવું, બોલવું, ચાળા કરવા, રડવું, શરીરની કઠોરતા, દુર્બળતા અને અચુલવર્ણતા અને અહાર પચી ગયા પછી બલ વધવું—એ વાતજ ઉન્માદનાં લક્ષણો છે. ૧૦

પિત્તોન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

અણુર્ણ અને તીખા-ખાટા-વિદાહી અને જિના ભોજ્ય પદાર્થોથી સંચિત થયેલું પિત્ત વેગવાળું થઈ, જેનું મન નળણું છે એવા મનુષ્યના હૃદયમાં આશ્રય કરીને પૂર્વની પેઠે તરત જ અત્યંત ઉગ્ર ઉન્માદ કરે છે. ૧૧

ક્ષમાનો અભાવ, વેગ, નજનતા, ધમકી આપવી જલદી ચાલવું, ઉષ્ણતા, રોષ, ગાઠ છાયાની તથા ઠંડાં અજળજીની ઇચ્છા અને પીળી કાંતિ—એ પિત્તથી થયેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો છે. ૧૨

કફોન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ખૂબ પેટ ભરીને ભોજન કરવાથી મંદ ચેષ્ટાવાળા

મનુષ્યનો, મર્મસ્થળમાં વધી ગયેલો ઉષ્માસહિત કંક, છુદ્ધિ-સ્મરણશક્તિને હણીને, ચિત્તને મોહ ઉત્પન્ન કરતો વિધાર ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩

વાણી અને ચેષ્ટા મંદ હોવાં, અરુચિ, સ્ત્રી તથા એકાંત પ્રિય લાગવાં, અધિક નિદ્રા, ઉઘટી તથા લાળ વહેવી ખોરાક લીધા પછી રોગનું બળ વધવું અને નખ દત્તાદિની શ્વેતતા-એ કંકળન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણો છે. ૧૪

વિદોષજ ઉન્માદનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

જે ઉન્માદ સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે તે અત્યંત ધીર અને સધળાં એક સામટાં કારણોથી થાય છે. તે સધળાં લક્ષણો ધારણ કરે છે. તેવો ઉન્માદ ત્રિરુધ્ધ ઔષધવિધિવાળો હોવાથી તેને છોડી દેવો. ૧૫

આગન્તુ ઉન્માદનાં કારણો—

દેવ ઋષિ, ગન્ધર્વ, પ્રિયાય, યક્ષ, રક્ષસ અને પિતૃઓનો આવેશ, અયોગ્ય રીતે કરેલાં નિયમ-મત દત્તાદિ તથા પૂર્વ દેહમાં કરેલાં ખેટાં કર્મ-એ આગન્તુ ઉન્માદનાં કારણો છે. ૧૬

ભૂતોન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ—

અમાનુષ વાણી-પરાક્રમ-બલ તથા ચેષ્ટાવાળો, જ્ઞાનાદિથી-વિજ્ઞાનથી-ગલાદિથી જે યુક્ત હોય અને ઉન્માદનો કાળ નિશ્ચિત ન હોય તે ઉન્માદને ભૂતગ્ન્ય કહેવો. ૧૭

દેવ વગેરે જે રીતે પુરુષના ક્ષરીરમાં પેષે છે—

જેમ પ્રતિખિંબ દર્પણમાં અને તડકા સૂર્યાન્ત મણિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ દેવ વગેરે, પુરુષના દેહને બહુ દૂષિત કર્યાં જિના, અદશ્ય રહીને, પોતાના ગુણના પ્રભાવો વડે રોગીના દેહમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરે છે. ૧૮

પૂર્વરૂપ સહિત આવેશનો સમય નિદાનમાં પૂર્વે કહ્યો છે. દેવ ઇત્યાદિથી કરામેલા ઉન્માદનાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપો, તેઓનો સમય અને એઓની અસરમાં આવે એવા પુરુષો, તું સાંભળ. ૧૯

દેવોન્મત્તનાં લક્ષણો—

તે જેમકે—

સૌમ્ય દષ્ટિવાળાને, ગંભીર, પરાભવ ન પમાડી શકાય તેવા, ક્રોધરહિત, નિદ્રારહિત, ભોજનની ઇચ્છા વિનાનાને, જેના પસીના-મૂત્ર-મળ તથા વાયુ અદ્ય ક્ષાય એવાને, સારી ગન્ધવાળાને, ખીલેલાં કમળ સમાન મુખવાળાને દેવોન્મત્ત છે એમ જાણવો.

ગુરુ વગેરેથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણ—

ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ તથા ઋષિઓના અભિશાપ, અભિચાર, અને અભિધ્યાનને અતુસરતાં આહાર-ચેષ્ટા તથા વાણીવાળાને તેઓથી ઉન્મત્ત થયેલો જાણવો.

વિતુંબી ઉન્મત્તનાં લક્ષણ—

નિર્મલતારહિત દષ્ટિવાળાને, ન જોનારને, નિદ્રા-વાળાને, અટકી પડેલી વાણીવાળાને, અજની ઇચ્છા વગરનાને અને અરુચિ તથા અપચાવાળાને પિતૃઓથી ઉન્મત્ત થયેલો જાણવો.

ગંધર્વથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણો—

કૂર, સાદસિક, તીક્ષ્ણ, ગંભીર, પરાભવ ન પમાડી શકાય તેવાને, મોદેશી વગાડી શકાય તેવાં વાદ્ય-નૃત્ય ગીત-અન્નપાન-સ્નાન-પુષ્પ-ધૂપ તથા સુગંધમાં પ્રીતિ-વાળાને, રાતાં વસ્ત્ર-અભિકર્મ-હાસ્ય-કથા તથા પ્રશ્ન જેને પ્રિય છે તેવાને અને સારી ગન્ધવાળાને ગંધર્વથી ઉન્મત્ત જાણવો.

યક્ષથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણો—

વારંવાર નિદ્રા-રોદન તથા હાસ્યવાળાને, નૃત્ય-ગીત વાદ્ય-પાઠ-કથા-અન્નપાન-સ્નાન-પુષ્પ-ધૂપ અને સુગંધમાં પ્રીતિવાળાને, રાતાં અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળાને, બાહ્ય તથા વૈષ્ણવી નિન્દા કરનારને, ચુપ્ત વાત કહી દેનારને યક્ષથી ઉન્મત્ત જાણવો.

રાક્ષસથી ઉન્મત્તનાં લક્ષણો—

જેની નિદ્રા નાશ પામી છે એવાને, અન્નપાનને

દ્રેષ કરનારને, ખોરાક ન ખાતો હોવા છતાં અત્યંત બળવાનને અને શસ્ત્ર-રક્ત-માંસ અને રાત્રી પુષ્પની અભિધાપાવાળાને તથા ધમકાવનારાને રાક્ષસોથી ઉન્મત્ત બાળુવો.

વ્રજ્જરાક્ષસથી ઉન્મત્તતાં લક્ષણો—

ખૂબ હાસ્ય અને તૃત્ય જેનામાં મુખ્ય છે એવાને, દેવ-આહ્વાણ અને વૈદ્યનો દ્રેષ તથા અપમાન વડે, સ્તુતિ-વેદના મંત્રો તથા શાસ્ત્રનાં કથનો વડે અને કાષ્ઠ વગેરેથી પોતાને પીડા કરનારને બ્રહ્મરાક્ષસથી ઉન્મત્ત બાળુવો.

પિશાચથી ઉન્મત્તતા લક્ષણો—

અસ્વસ્થ ચિત્તવાળાને, સ્થાન નથી એમ બોલનારને, તૃત્ય-ગીત તથા હાસ્ય કરનારને, સંબંધ અને અસંબંધ બંધનારને, સંકર એટલે ધાસ વગેરેનો ઢગલોન્કૂટ એટલે માટીનો ઢગલો-ગંદો શેરી-ગંદાં કપડાં-ધાસ-પત્થર અને કાષ્ઠ પર બેસવામાં પ્રીતિવાળાને, ફરી ગયેલા તથા રક્ષ સ્વરવાળાને, નક્ષત્રને, દોડતાને, એક ઠેકાણે બીજા ન રહેનારને, દુઃખ કહી બતાવનારને અને જેની સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે એવાને પિશાચથી ઉન્મત્ત બાળુવો. ૨૦

દેવ વગેરે જે રીતે અને જે કાલે ત્રાસ પમાડે છે તે—

તેમાં પવિત્ર આચારવાળા, તપશ્ચર્યા અને સ્વાધ્યાયમાં કુશળ મનુષ્યને શુકલ પડવાને દિવસે કે તેરસને દિવસે, આચાર-ભંગ જોઈને દેવતાઓ પરાભવ પમાડે છે. સ્નાન કરનારને, પવિત્ર વસ્તુઓનું સેવન કરનારને અને એકાન્તનું સેવન કરનારને, ધર્મશાસ્ત્ર-વેદ તથા માંમાંસામાં કુશળ એવા મનુષ્યને ઘણું કરીને છઠ કે નવમીને દિવસે ઋષિઓ પરાભવ પમાડે છે. પિતૃઓ માતા, પિતા, ગુરુ, વૃધ્ધ, સિદ્ધ અને આચાર્યની સેવા કરનારને ઘણુંખરું દશમી કે અમાવાસ્યાને દિવસે પરાભવ પમાડે છે. ગન્ધર્વો સ્તુતિ-ગીત અને વાન્જિત્રમાં પ્રીતિવાળા, પરસ્ત્રી-સુગન્ધી પદાર્થો અને પુષ્પ જેને પ્રિય છે એવા તથા શુદ્ધ આચારવાળા મનુષ્યને ઘણુંખરું ખારસ કે ચૌદશને દિવસે યક્ષો; સત્વ-ગલ-રૂપ-ગર્વ અને શૌર્યથી યુક્ત

પુષ્પ-ચંદન અને હાસ્ય જેને પ્રિય છે એવા તથા અતિ બોલનારાને પ્રાયઃ સુદ અગિયારસ કે સાતમને દિવસે બ્રહ્મરાક્ષસો; સ્વાધ્યાય, તપ, નિયમ, કેપવાસ, બ્રહ્મચર્ય દેવ, યતિ અને ગુરુની પૂજનમાં પ્રીતિવાળા, પવિત્રતા રહિત આહ્વાણ કે અપ્રાહ્વાણ, 'આહ્વાણ છું' એમ બોલનાર, પોતાને શરવીર માનનારા, દેવમંદિર-જલ અને કીડામાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યને પ્રાયઃ શુકલ પાંચમને દિવસે, પૂર્ણ ચંદ્રને દિવસે રાક્ષસો; અને પિશાચો સત્વહીન, ચાડીખોર, સ્ત્રેણ, લોભી અને શઠ મનુષ્યને પ્રાયઃ બીજ-ત્રીજ અને આઠમને દિવસે પરાભવ પમાડે છે. આ પ્રમાણે અસંખ્ય અહોમાંથી અત્યંત સ્પષ્ટ એવા આઠ જ કલા છે. ૨૧

ઉન્માદનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

આ સધળામાં ખરેખર જે બંને હાથ ઉગામીને રાપના વેગથી, શંકા વિના બીજાઓ ઉપર પછાડે કે પોતા ઉપર પછાડે તેને અસાધ્ય બાળુવો, અને જે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળો, મૂત્રેન્દ્રિયમાંથી રક્તની પ્રવૃત્તિવાળો, ધવાયેલી જીભવાળો, વહેતા નાકવાળો કપાતાં મર્મવાળો, અટક્યા વિનાની વાણીવાળો, નિરંતર કણ્ણતો, ખરાબ રંગવાળો, તૃષ્ણાથી પીડાતો અને ખરાબ ગંધવાળો હોય તેને હિંસાથી ભૂત વડે ઉન્મત્ત બાળુવો. તેને તજ દેવો. ૨૨

ઉન્માદનો ચિકિત્સાક્રમ—

રતિની ઇચ્છા અને પૂજની ઇચ્છાથી ઉન્મત્ત થયેલાને વૈદ્ય ઇચ્છા અને આચારથી ઓળખીને, તેનાં અંગ-સાધક ઉપહાર તથા બલિદાનથી યુક્ત મંત્ર અને ઔષધ-વિધિ વડે ઉપચાર કરવો. ૨૩

તેમાં નિજ અને આગંતુ નિમિત્તવાળા બંને ઉન્માદના ઔષધનો વિધિ સક્ષેપ તથા વિસ્તારથી કહેશું. ૨૪

વિશેષ સમજનાર વૈદ્યે વાતન ઉન્માદમાં પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવવું. પણ માર્ગ અંધ હોય તો સ્નેહયુક્ત મૃદુ શોધન આપવું. ૨૫

કદ તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદમાં સ્નેહન તથા સ્વેદન જેને કચું છે એવા દરદીને પ્રથમ વસન

વિરેચન કરાવવું અને શુદ્ધ થયા પછી સંસર્જનક્રમ કરાવવો. ૨૬

ત્યાર પછી નિરૂદ્ધાસિત, સ્નેહાસિત અને શિરોવિરેચન કરવાં; દોષને અનુસરીને તે વારંવાર કરવાં. ૨૭

વમન વગેરેથી હૃદય, ઇન્દ્રિય, મરતક તથા કોઠો સારી રીતે શુદ્ધ થતાં મન પ્રસન્નતાને પામે છે, સ્મૃતિ તથા સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

શુદ્ધ મનુષ્યની આચારશ્રદ્ધતામાં તીક્ષ્ણ નસ્ય, અંજન, તાડન તથા મન-શુદ્ધિ અને દેહને ઉદ્દેગ કરવાનું હિતકારી છે. ૨૯

જે અવિનય કરવામાં આસક્ત હોય તેને મનજૂત, વાગે નહિ તેવાં રેશમી વસ્ત્રોથી બાંધીને લેણ લાકડાં રહિત અંધારામાં પૂરવો. ૩૦

ધમકાવવું, ત્રાસ પેદા કરવો, દાન, આનંદ ઉત્પન્ન કરવો. સાંત્વન, લય અને વિસ્મય-એ ત્રિરમરણુકેતુ-માંથી મનને પ્રકૃતિમાં લઈ આવે છે. ૩૧

લેપ, ઉદ્વર્તન, અભ્યંગ, ધૂમપાન અને ઘૃતનું પાન એ મન-શુદ્ધિ-રમરણુશક્તિ તથા સંજ્ઞાને જાગ્રતાનાં છે. તેનો પ્રયોગ કરવો. ૩૨

આંગતુ ઉન્માદમાં ઘૃતપાન તથા મન્ત્રાદિવિધિ ઇષ્ટ છે.

દિવ્યાદિ ઘૃત—

હવે ઉન્માદનો નાશ કરનારા અત્યંત સિદ્ધ યોગો સાંભળ. ૩૩

દિંગ, સંચળ, ત્રિકટુ-દરેક ૮ લોલાથી ઘી ૨૫૬ તોલા, ચારગણા ગાયના મૂત્રમાં સિદ્ધ કરવું. એ ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ૩૪

કલ્યાણક ઘૃત—

ઇન્દ્રામણી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કૌંતી, દેવદાર, એલવાલુક, શાલપર્ણી તગર, હળદર, દારુહળદર, બે જાતની સારિવા, ત્રિપંચુ, કાણું કમળ, એલચી, મજ્જા, દંતીમળ,

દાડમ, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, ઊગી મોરીંગાચી, માલતીનાં તાજાં ફૂલ, વાવડિંગ, પૃશ્નિપર્ણી, કઠ, ચન્દન અને પદ્મક-આ અઢાવીસ એસડિયાં-દરેક એક એક તોલાના કદકથી ચારગણા જવમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. અપરમાર, જવર, ઉંવરસ, શેપ, મંદાગિન, ક્ષય, વાત-રકત, સળેખમ, તરીચો તથા ચોથીઓ તાવ, ઉલ્લી, હરસ અને મૂત્રકૃન્દ્રમાં, વિસર્પથી પીગતાઓને કંકુ, પાંકુરોગ, ઉન્માદ, વિપ અને મેહના રોગોમાં, ભૂતથી જેનું ચિત્ત ઘેરાયું હોય તેના તથા ગંદુ બોલનારા, મંદ-ચિત્ત અને વંધ્યા ઓઓને માટે શ્રેષ્ઠ છે. ધન્ય, આયુષ્ય તથા બલ આપનારું, અલક્ષ્મી-પાપ અને રાક્ષસોને હણનારું, સર્વ ગ્રહેણો નાશ કરનારું આ કલ્યાણક ઘૃત પુસવન પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૫-૪૧

(આ પ્રમાણે કલ્યાણક ઘૃત થયું.)

મહાકલ્યાણક ઘૃત—

ઉપર કહેલાં ઔષધોમાંથી શાલપર્ણી ઇત્યાદિ એક-વીસ ઔષધો પાણીમાં પકાવીને પહેલ વેતરી ગાયના ચારગણા દૂધસહિત તે કનાયમાં ઘી પકાવવું. ક્ષીર-કોકોલી, લીલા અશ્વ, કોકોલી, કૌંચા, ક્ષયલક, ક્ષદ્ધિ તથા મેહા સરખે વળને લીધેલાં એ ઔષધોના કદકથી ઉપર પ્રમાણે પકાવેલું ઘૃત મહાકલ્યાણક ઘૃત થાય છે. વિશેષે કરીને બૃંહણીય તથા શ્રેષ્ઠ સન્નિપાતકર છે. ૪૨-૪૪

(આ પ્રમાણે મહાકલ્યાણક ઘૃત થયું.)

મહાપૈશાચિક ઘૃત—

જટામાંસી, હરડે, ભૂતકેશી, કુંબી, કૌંચા, વજ્ર, ત્રાયમાણ, બ્યા, ક્ષીરકોકોલી, ચોરક, કકુ વચાસ્થા, વારાહીકન્દ, છત્રા, સુવા, યુગળ મહાપુરુષદંતા, કાયસ્થા, બે જાતની રાતના, કટલંગ પશિકાલી શાલપર્ણી-એ લઈને તેનાથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત ચાતુર્યક જવર, ઉન્માદ, ગ્રહ અને અપરમારનો નાશ કરનારું આ મહાપૈશાચિક ઘૃત અમૃત જેવું, શુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને કરનારું અને આળકોનાં અંગોની પ્રુષ્ટિ કરનારું છે. ૪૫-૪૮

(આ પ્રમાણે મહાપૈશાચિક ઘૃત થયું.)

લઘુનાદિ ઘૃત—

લસણ ૪૦૦ તોલા, ત્રીસ હરડે, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ગાયના ચામડાની રાખ ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ તથા મૂત્ર ૫૨ તોલાથી જૂનું ઘી ૬૪ તોલા સિદ્ધ કરીને તેનો પ્રયોગ કરવો. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૪ તોલા હિંગનું ચૂર્ણ તથા ૩૨ તોલા મધ નાખવું. તે ઘૃત પાન-અભ્યંગ તથા નસ્યથી દોષ તથા આગંતુ કારણથી થયેલા ઉન્માદનો, વિષમજ્વરનો અને અપસ્મારનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૪૯-૫૨

(આ પ્રમાણે લઘુનાદિ ઘૃત થયું)

લઘુનાદિ ઘૃત વીજું—

ખરાખ ન થયેલાં લસણનાં ફેતરાં કાઢીને ૨૦૦ તોલા, દશમૂળ ૧૦૦ તોલા, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, લસણનો રસ ૬૪ તોલા, બોર-મૂળા-કોકમ-ખીજોરું અને આદુ—એ દરેકનો રસ ૬૪ તોલા, દાડમનો રસ-સુરા-મરુત કાંઈ એ દરેક ૩૨ તોલા, ત્રિકૂળા, દેવદાર, સિંધાલુષ, ત્રિકટુ, અજમો, જંગલી અજમો, ચવક, હિંગ, અમ્બ-વેતસ—એ દરેક ૨ તોલા એથી પકાવવાં. સિંધ થયેલ આ ઘૃતનું પાન કરવું. તે શૂળ. ગુદમ, હરસ અને જઠરરોગનો નાશ કરનારું, બ્રહ્મ, પાંકુરોગ, પ્લીહા, ચોનિદોષ, જ્વર, કૃમિ, વાત-કફના રોગો અને સઘળા ઉન્માદોનો નાશ કરે છે. ૫૨-૫૬

(આ પ્રમાણે ખીજું લઘુનાદિ ઘૃત થયું.)

હિંગ્વાદિ ઘૃત—

હિંગ અને હિંગુપર્ણી એટલે કેકામારીથી, નાન્દી એકથી તથા આત્તીથી તથા આત્તી, હિંગ અને ચોરકથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત હિતકારી છે. ૫૭

કેવળ જૂનું ઘી અથવા ઉપર કહેલી ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલું જૂનું ઘી પીવરાવવું. મોટી માત્રામાં પાછીને ગુકામાં કે ઘરમાં પૂરી રાખવો. ૫૮

પુરાણ ઘૃત—

વૈભે ત્રણ દોષોનો નાશ કરનારું, પવિત્ર હોવાથી વિશેષે કરીને ગ્રહનો નાશ કરનારું, પીત્તથી અધિક ગુણકર્મવાળું, સ્વાદથી તીખું તથા કડવું એવું જૂનું ઘી વિશેષે કરીને પાવું. ૫૯૩

દશ વર્ષ સુધી રહેલું ઘી પુરાણ ઘી કહેવાય છે અને ઉગ્ર ગંધવાળું હોય છે. લાખના જેવું અને શીતલ છે. તે સર્વ ગ્રહને દૂર કરનારું, મેધ અને વિરેચનનાં દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આના પછીનું ઘી પ્રપુરાણ કહેવાય છે અને તે લાખના જેવું હોય છે. જે ઘી સો વર્ષ સુધી રાખેલું હોય છે તેને કાંઈ અસાધ્ય નથી. તેનાં દર્શન, સ્પર્શ કે સંઘવાથી તે સર્વ ગ્રહોનો નાશ કરે છે. અપસ્માર, ગ્રહ તથા ઉન્માદવાળાઓને માટે વિશેષે કરીને શ્રેષ્ઠ છે. ૬૦-૬૨૩

નસ્ય અને અંજનના યોગો—

દરદી કહેવા પ્રમાણે ન ચાલતો હોય તો આ ઔષધના યોગોને અંજન, ઉદ્વર્તન, લેપન અને નસ્યમાં યોગવા. ૬૩૩

શિરીષાદિ નસ્ય અને અંજન—

સરસડો, જેઠીમધ, હિંગ, લસણ, તગર વજ અને કદ—એ બેકરાનાં મૂત્રથી વાટેલું નસ્ય અને અંજન થાય છે. ૬૪૩

વ્યોપાદિ નસ્ય અને અંજન—

તે પ્રમાણે ત્રિકટુ, હળદર, દારૂહળદર, મજ્જા, હિંગ, સરસવ અને સરસપનાં ખીજ ઉન્માદ-ગ્રહ અને અપસ્મારનો નાશ કરનાર છે. ૬૫૩

અવમાર્ગાદિ વર્તિ—

અર્ધેડો, હિંગ, હરતાલ, કેકામારી અને અર્ધલાંગ મરી એને બળદ તથા શિયાળના પિત્તથી વાટીને વાટ કરવી. તે વર્તિથી અપસ્માર, બૂતોન્માદ તથા જ્વરથી પીડાતા

ભૂતથી પીડાતા, દેવથી પીડાતા મનુષ્યોને તથા નેત્રરોગોમાં અંજન કરવું. ૬૭૩

મરિચ યોગ—

એક માસ તડકામાં રાખેલાં પિત્તસહિત મરીનું અંજન, દોષ કે ભૂતથી જેની સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે એવા નિદ્રિત દર્શન કરનારા મનુષ્યને કરવું. ૬૮૩

સિદ્ધાર્થકાદિ અગદ—

સરસવ, વજ્ર, હિંગ, કરંજ દેવદાર, મજ્જા, ત્રિકુળા, શ્વેતા, વાપુંસાની છાત્ર, ત્રિકટુ, પ્રિયંશુ, સરસડો, હળદર, દારુદુગ્ધ-એ બધાં સરખે વજ્રને બકરાના મૂત્રથી વટેલ આ અગદ-પાન, અંજન, નસ્ય, લેપ, સ્નાન, ઉદ્વતર્નકૃપ છે તથા અપરમાર, વિષ, ઉન્માદ, કૃત્વા, અવહમો તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ભૂતોથી પ્રાપ્ત થતા ભયને હણે છે. રાજદ્વારમાં શ્રેષ્ઠ છે. એનાથી ગોમૂત્રસહિત સિધ્ધ કરેલું ઘૂત તે જ કાર્ય કરે છે. ૬૯-૭૨

ઉન્માદમાં ધૂમચોગો—

પ્રસેક તથા પીનસમાં ગન્ધો વડે અથવા વૈરેચનિક ધૂમમાં કેહેલી શ્વેતા કૃત્વાદિ હિંગસહિત વસ્તુઓ વડે કરેલી ધૂમવર્તિનું પાન કરવું. વાતકક્ષાતમક ઉન્માદમાં પ્રાયઃ શલ્લક, કુવડ, મિત્રાડો, શિયાળ, વડુ અને યક-રાનાં મૂત્ર, પિત્ત, મજા, રૂવાણાં, નખ અને ચામડા વડે પરિષેક, અંજન, પ્રધમન, નસ્ય તથા ધૂમ કરવા. ૭૩-૭૫

વૈતિક ઉન્માદની ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય ઉન્માદમાં તિક્ત ઘૂત, શુવનીય ઘૂત, મિશ્રકરનેલ, શીત-મધુર અને મૃદુ અન્નપાન પ્રચસ્ત છે અથવા ઉન્માદ, વિપ્રમજ્જર તથા અપરમારમાં શંખ તથા કેશાન્ત સન્ધિમાં રહેલી સિરાને વિદ્વાન વૈદ્યે ખોલવી. ૭૬-૭૭

ઉન્માદમાં વૃંહણ—

અથવા શ્વી તથા માંસથી તૃપ્ત કરેલા દરદીને સુખ-

પૂર્વક પવન વિનાના સ્થાનમાં રાખવો. તેથી બુદ્ધિશ્વંસ તથા સ્મૃતિશ્વંસને તણ્ણને સંત્રા પ્રાપ્ત કરીને ઉન્માદમાંથી મુક્ત થાય છે. ૭૮

જન્માદમાં ત્રાણન વગેરે—

અથવા તેને મિત્રે, ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચ્ચેના વડે આશ્વાસન આપવું, પ્રિયના વિનાશની વાત કેહેવી કે આશ્ચર્યકારક બતાવવું. ૭૯

દરદીને સરસવનું તેલ ચોપડી, બાંધીને તડકામાં ચતો રાખવો. અથવા ભેરવસીંગના કાંટા વડે કે તપેલા લોઢાથી, તેલથી અથવા જલથી તેને સ્પર્શ કરવો. ૮૦

અથવા સારી રીતે બાંધેલા તેને ચાણુકથી પ્રકાર કરીને એકાન્ત ઘરમાં પૂરી મૂકવો; કારણ કે આમ કરવાથી ભમી ગયેલું તેનું ચિત્ત શાંતિ પામે છે. ૮૦

જેની દાઢ ઉખેડી લીધી છે એવા સર્પથી અથવા વથ કરેલા સિંહ કે હાથીઓથી અથવા જેણે હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે એવા ચોર તથા શત્રુઓથી તેને ડરાવવો. ૮૨

અથવા રાજ્યકર્મચારીએએ રાગીને સારી રીતે બાંધીને બહાર લઈ જઈને ધમકારતા, રાગના હુકમથી વધના બીક દેખાડીને ડરાવવો. ૮૩

દેહના દુઃખોના ભય કરતાં પ્રાણનો ભય મોટો છે. તેથી સર્વ પ્રકારે નિદ્રિત થયેલું તે દરદીનું મન શાંત થાય છે. ૮૪

પ્રિય પદાર્થના નાશથી જેના મનને આત્રાત થયો હોય તેના મનને તેના સમાન વસ્તુની પ્રાપ્તિ, સાંત્વન અને આશ્વાસનથી શાંત કરવું. ૮૫

કામ વગેરેથી થતા ઉન્માદની ચિકિત્સા—

કામ, શોક, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ઈર્ષ્યા તથા લોભથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદોને પરસ્પર વિરોધી આ ભાવોથી શાંત કરવા. ૮૬

મૂતોન્માદનો ચિકિત્સા—

ભૂત અને દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદમાં દેશ, અવસ્થા, સાત્ત્વ, દોષ, કાલ તથા બલાબલનો વિચાર કરીને આ ચિકિત્સા કરવી. ૮૭

દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગંધર્વોથી ઉન્મત્ત થયેલાને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તીક્ષ્ણ અંજન ઇત્યાદિ કૂર કર્મ ન કરવાં. ધૂતપાન ઇત્યાદિ મૃદુ ઉપચાર કરવો. પૂર્ણ, બલિ, ઉપહાર મંત્ર અને અંજનવિધિ તથા શાંતિકર્મ, ઇષ્ટિ હોમ, જપ, સ્વસ્તિવાચન, વેદોક્ત નિયમો અને પ્રાયશ્ચિતોનું આચરણ કરવું. ભૂતોના અધિપતિ દેવ, ઇશ્વર અને જગતના સ્વામીની નિત્ય સંયમી રહીને પૂજા કરનાર ઉન્માદથી ઉપજેલા ભયને છૂટી જાય છે. ૮૮-૯૧

રુદ્રના પ્રમથ નામના જે ગણે લોકમાં ફરે છે તેઓની પૂજા કરનાર ઉન્માદોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૯૨

અલિદાન, મંગળ કર્મ, હોમ, ઔષધ અને અગદનું ધારણ કરવાથી; સત્ય, આચાર, તપ, જ્ઞાન, દાન, નિયમ તથા વ્રતથી; દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ અને ગુરુઓની પૂજાથી તથા સિદ્ધ મન્ત્ર અને ઔષધોથી આગન્તુ ઉન્માદ શાંત થાય છે. કારણ તથા દૂષ્યની સમાનતા હોવાથી જે કંઈ અપરમારની ચિકિત્સામાં કહેવાશે તે ઉન્માદમાં કરવું. ૯૩-૯૫

માંસ તથા મદ્યથી નિવૃત્ત થયેલો, હિતસોજન કરનારો, સંયમી, પવિત્ર અને દૃઢ મનવાળો નિજ તથા આગન્તુ ઉન્માદથી મુક્ત થતો નથી. ૯૬

મુક્તોન્માદનું લક્ષણ—

ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો, બુદ્ધિ-આત્મા અને મનની નિર્મળતા તથા ધાતુઓની સ્વાભાવિકતા—એ મટી ગયેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો છે. ૯૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ —

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક:—

નિજ તથા આગન્તુ જેનાં નિમિત્ત છે એવા ઉન્માદોની

ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ચિકિત્સા વૈદ્યોમાં ઉત્તમ એવા પુનર્વસુએ કહ્યાં. ૯૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂરા કરેલા ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘ઉન્માદ ચિકિત્સિત’ નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૯

અધ્યાય દશમો

અપરમાર ચિકિત્સિત

અપરમાર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અપરમાર ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અપરમારની નિશ્ચિતિ—

વિદાન વૈદ્યો બુદ્ધિ તથા મનના ભ્રમથી અધિકારમાં પ્રવેશ તથા ખીભત્સ એષ્ટાવાળા સ્મૃતિનો નાશને અપરમાર કહે છે. ૩

અપરમારનો સંપ્રાપ્તિ—

ઉન્માર્ગમાં જનારા ઘણા દોષોવાળા મનુષ્યોનો સત્ત્વગુણ, અહિત તથા અપવિત્ર ભોજન કરવાથી રમેગુણ તથા તમેગુણથી હણાર્ધ જાય છે અને હૃદય દોષથી ઘેરાઈ જાય છે તથા ચિન્તા, કામ, ભય ક્રોધ, શોક, ઉદ્વેગ વગેરેથી હણાર્ધ જાય ત્યારે અપરમાર પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪, ૫

અપરમારનાં સામાન્ય લક્ષણો—

ધમનીઓમાં આશ્રિત દોષો હૃદયને પીડા કરે છે અને પીડા પામેલો વ્યથા પામે છે. મોઢ પામેલો બ્રાન્ત ચિત્ત વડે ન હોય તેવાં રૂપો જુએ છે, પડે છે, કંપે છે, વક્ર આંખ તથા બ્રૂકુટિવાળો, જેને લાળ ઝરે છે એવો તે, હાથપગ પછાડે છે. દોષનો વેગ શાંત થતાં સતેવાની પેઠે જાય છે. ૬, ૭

અપસ્મારના મેદા—

પૃથક્ પૃથક્ દોષો તથા સમસ્ત દોષો વડે તે ચાર પ્રકારનો કહેવાયો. ૮

અપસ્મારના વાતાદિ મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાયુથી કંપે છે, દાંત કચકચાવે છે, મુખમાંથી શીણ કાઢે છે, જોરથી શ્વાસ લે છે, કંકાર, હાલ તથા કાળાં રૂપો જુએ છે. ૯

પિત્તથી થયેલા અપસ્મારવાળો, પીળાં શીણ-અંગ-મુખ તથા નેત્રવાળો, પીળાં તથા હાલ રૂપનું દર્શન કરે છે અને તૃણાવાળો તથા ઉષ્ણ બની અને લોકને અગ્નિથી ઘેરાયેલા જુએ છે. ૧૦

કફકૃત અપસ્મારવાળો ઘોળાં શીણ-અંગ-મુખ અને નેત્રવાળો, કંકાર, ઊંચા રૂવાણવાળો, ગૌરવવાળો અને ઘોળાં રૂપો જોતો લાંબે વખતે મુકત થાય છે. ૧૧

અપસ્મારનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

આ બધાં એકાં થયેલાં લક્ષણોથી ત્રિદોષજ અપસ્માર જાણવો. તે તથાજે ક્ષીણને થયેલો હોય તથા જૂનો હોય એ અસાધ્ય છે. ૧૨

અપસ્મારનાં વેગનેાં કાળ—

કુપિત થયેલા મળો પંદર દિવસે, બાર દિવસે અથવા એક મહિને કે થોડું આગળપાછળ અપસ્મારને માટે વેગ કરે છે. ૧૩

અપસ્મારનો ચિકિત્સાક્રમ—

તેઓથી ઘેરાઈ ગયેલાં હૃદય, સ્રોત તથા મનની જગતિ વેલે પ્રથમ તીક્ષ્ણ વમનાદિ કર્મે વડે કરવી. ૧૪

વાતજન્ય અપસ્મારની અસ્તિપ્રધાન ઔષ્ધોથી, પિત્તજન્યની પ્રાયઃ વિરેચનોથી અને કફજન્યની વમનપ્રધાન ઔષ્ધોથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૫

સર્વ રીતે શુદ્ધ થયેલા અને સારી રીતે આશ્વાસન

પામેલા રોગીના અપસ્મારને દૂર કરવા માટે સચમન યોગો તું સાંભળ. ૧૬

પંચગવ્ય ઘૃત—

સરખે વજને લીધેલાં ગાયનાં છાણનો રસ, ખાટું દહીં, દૂધ તથા મૂતથી સિદ્ધ કરેલું લીતું પાન કરવું. એ અપસ્માર, કમળો તથા જવરનો નાશ કરનારું છે. ૧૭
(આ પ્રમાણે પંચગવ્ય ઘૃત થયું.)

મહાપંચગવ્ય ઘૃત—

દશમૂળ, ત્રિકૂળ, હળદર, ઘરુહળદર, કંકાળસ, સાત-વણ, અથેડો, ગળો, કકુ, ગરમળો, કાપ્પીદુર્ગરિકા, પુષ્કરમૂળ, ધમસો-દરેક ૮ તોલા ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવું. અતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેમાં ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ત્રિકટુ, નસોતર, નિયુલ, ગજપીપર, આક્રમી, મોરવેલ, દંતીમૂળ, કરિયાતું. ચિત્રક, જે જાતની સારિવા, શેલિષ ભૂતીક અને મધ્યતિકા-એ દરેક એક તોલો વાટીને લાખવાં. તેનાથી ૬૪ તોલા ઘી. ગાયના છાણનો રસ, ખાટું દહીં, દૂધ અને મૂત, ઘૃતની સમાન રાખીને પકાવવું. તે ઘૃત મહાપંચગવ્ય નામથી વિખ્યાત છે અને અમૃતના જેવું છે. ૧૮-૨૨.

અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજા અને ઉદરરોગ, શુભ્મ, હરસ, પાંડુરોગ, કમળો અને હક્ષીમકમાં આ ઘૃત ઐષ્ઠ છે. દરરોજ એનો પ્રયોગ કરવો. અલક્ષ્મી તથા મહતો નાશ કરનારું અને આતુર્થિક જવરનો નાશ કરનારું છે. ૨૩-૨૪

(આ પ્રમાણે મહાપંચગવ્ય ઘૃત થયું.)

અપસ્મારમાં કેટલાંક સિદ્ધ ઘૃતો—

બ્રાહ્મીને રસ, વજ, કંક અને રાખાવલીથી જૂનું ઘૃત સિદ્ધ કરવું એ ઉન્માદ, અલક્ષ્મી. અપસ્માર તથા પાપનો નાશ કરનારું છે. ૨૫

બળદ તથા અકરાના ચારગણા મૂતથી સિંધવૃક્ષ અને લિંગની સાથે શુદ્ધ કરેલું ઘૃત અપસ્માર અને હૃદયહ રોગનો નાશ કરનારું છે. ૨૬

વચાદિ ઘૃત—

વજ્ર, શંપાક, કેટ્યર્, ગજો, હિંગ, ચોરક અને ગુગળથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત વાતકક્ષત્મક અપરમારમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭

જીવનોય ચમક—

તેલ ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને જીવનોય ગણના પ્રત્યેક ઔષધ ૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલામાં પકાવવું. સિદ્ધ થયેલું ઘૃત અપરમારનો નાશ કરનારું છે. ૨૮

વીજાં સિદ્ધ ઘૃતો—

દૂધ તથા શેરડીનો રસ ૨૫૬ તોલા, શીવણના આંગણા રસમાં જીવનોયગણના એક એક તોલા કદકથી ઘી ૬૪ તોલા પકાવવું. વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા અપરમારને તે નિયમમાં રાખે છે.

કાશ, વિદારીકંદ, શેરડી અને દર્ભ-એના કવાચથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત તેના જેવું જ છે. ૨૯,૩૦

જેડીમધ ૮ તોલાનો કદક તથા આમળાંનો રસ ૧૦૨૪ તોલાથી ૬૪ તોલા ઘૃત સિદ્ધ થતાં ઉપર કલા પ્રમાણે પિત્તજન્ય અપરમારનું ઔષધ છે. ૩૧

અપસ્મારમાં અભ્યંગ માટે સિદ્ધ તેલ—

ચારગણા બકરાના મૂત્રમાં સિધ્ધ કરેલા સરસવના તેલથી અભ્યંગ થાય છે અને ગાયનાં છાણુ તથા મૂત્રથી રનાન અને ઉદ્ધર્તન થાય છે. ૩૨

કટમ્યાદિ તેલ—

વાપુંલા, લીંબડો, કર્દૂંગ અને ગીઠા સરગવાની છાલના કવાચમાં ગોમૂત્રની સમાન પકાવેલું તેલ અભ્યંગ માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩

પલંકવાદિ તેલ—

ગુગળ, વજ્ર, હરડે, વૃશ્ચિકાલી, આકડો, સરસવ, જટિલા, પૂતનાકિશી, નાકુલી, હિંગ, ચોરક, લસણ,

અતિરસા, ચિત્રા, કઠં તથા માંસ ખાનારા પક્ષીઓની મળે તેટલી વિષ્ટા વડે ચારગણા બકરાના મૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ અભ્યંગ કરવાથી અપરમારનો નાશ કરનારું છે. આ ઔષધથી ધૂપ તથા લેપ કરવો. ૩૪-૩૬

અપસ્માર માટે પ્રવેદો તથા ધૂપો—

પીપર, સિંધાલૂણ, દન્તી મૂળ, હિંગ, હિંગુવાશિટિકા, કાકોલી, સરસવ, કાકનાસા, કેટ્યર્, ચન્દન, કૂતરાના રકંધનું હાડકું-નખ અને પાંસળી બકરાના મૂત્રથી ધૂપ નક્ષત્રમાં વાટીને લેપ તથા ધૂપ કરવા યોગ્ય થાય છે. ૩૭,૩૮,

અપસ્મારમાં ઉત્સાદન—

અપેતરાક્ષસી કઠં, પૂતનાકેશી અને ચોરક-એને મૂત્રથી વાટીને ઉદ્ધર્તન કરવું અને મૂત્રથી જ અવસેચન કરવું. જળોની વિષ્ટા અથવા બકરાના બાળેલા વાળથી તથા ગધેડાનાં હાડકાં કે હાથીના નખથી અથવા ગાયના પુંછડાના વાળથી તે જ પ્રમાણે ઉદ્ધર્તન કરવું. ૩૯,૪૦

અપસ્મારમાં નસ્ય—

પીંગલા વર્ણની ગાયોનું મૂત્ર પરમ હિતકારી નસ્ય છે. કૂતરાં, શિયાળ, બિલાડાં અને સિંહ વગેરેનું મૂત્ર પણ શ્રેષ્ઠ છે ૪૧

ભારંગમૂળ, વજ્ર, નાગદંતી, શ્વેતા, શતાવરી, જ્યોતિષ્મતી, નાગદંતી, શ્લોકના ચરણથી કહેલા ત્રણ યોગો છે તેમાંથી વૈભે છ કે પાંચ બિન્દુઓનું નસ્ય આપવું.

ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, દેવદાર જવખાર, મરવો, નસોતર, અથોરા અને કરંજનાં બીજથી બકરાના મૂત્રમાં સિધ્ધ કરેલાં તેલનું નસ્ય અપરમારનો નાશ કરે છે ૪૨-૪૪

પીપર, વૃશ્ચિકાલી, કઠં, પાંચ લવણ અને ભારંગી-એના ચૂર્ણનું નસ્ય કરવું. એ શ્રેષ્ઠ પ્રથમન છે. ૪૫

અપસ્મારમાં અંજન—

કાપરથી નાની એલચી, શરદ ઋતુના લીલા મગ, મેથ, વાળો, જવ અને ત્રિકટુ-એને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને વર્તિઓ બનાવવી. આ વર્તિઓ અપસ્માર તથા ઉન્માદ, સપદંશ થયો હોય તેને, ગરદોષથી ખેડિત થયેલાંને, જેણે ત્રિપાન ક્યું હોય તેને અને જળમાં ડૂબીને મરણ પામ્યા લાગે તેને અમૃતના જેવી હિતકારી છે ૪૬, ૪૭

મુસ્તાદિ વર્તિ—

મેથ, વયરથી, ત્રિકળા, કાપરથી, હિંગ, દૂર્વા, ત્રિકટુ, અડદ, જવ તથા બકરા-ધેરો અને બળદ-એ ત્રણેનાં મૂત્રોથી વાટીને વર્તિઓ કરવી. તેનો અપસ્માર કિલાસ, ઉન્માદ તથા ત્રિપાનવરોમાં પ્રયોગ કરવો. ૪૮, ૪૯

ધર્મત્તાંજન અને ધૂપનયોગ—

પુષ્પ નક્ષત્રમાં લીધેલું કૃતરાતું પિત્ત અપસ્મારનો નાશ કરનારું અંજન છે. અને ઘીથી યુક્ત તે જ શ્રેષ્ઠ ધૂપન છે. ૫૦

વૈદ્યે નોળાયું, ધુવડ, બિલાડો ગીધ, કીડા (વીંછી વગેરે), સર્પ તથા કાગડનાં મરતક-પાંખ તથા વિષ્ણુથી ધૂપન કરવું. ૫૧

આ સિદ્ધ ક્રિયાઓથી હૃદય જાગ્રત થાય છે, સ્ત્રોતો શુદ્ધ થાય છે અને તેથી રોગી બાનમાં આવે છે. પર

આગંતુ અનુવંધની ચિકિત્સા—

દોષ તથા લક્ષણો કરતાં અધિક આકૃતિવાળો આગંતુ ઉન્માદ જેનો અનુગામી દેખાય તેને આગંતુ ઉન્માદનું ઔષધ કરવું. ૫૩

અતત્વામિનિવેશનાં નિદાન-લક્ષણો તથા ચિકિત્સા—

તે પછી અગ્નિવેશ હાય જોડીને કહ્યું કે ‘હે ભગવન, આપે પૂર્વે સ્થોકસ્થાનમાં અતત્વામિનિવેશથી જાણી શકાતો હોય એવો મહારોગ કહ્યો છે પણ તેનાં

કારણ, લક્ષણ તથા આગંતુનાં કલાં નથી. તેથી હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. તે આપ આહી’ કહ્યો. ભગવાન પુનર્વચ્ચે ઉપર પ્રમાણેનું વચન સાંભળીને સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્ય અગ્નિવેશને કહ્યું.

‘હે સૌમ્ય, કારણ-લક્ષણ તથા ઔષધસાદિત એ મહારોગને તું સાંભળ.’ ૫૪-૫૬

મલિન આહાર કરનાર તથા પ્રાપ્ત થયેલા વેગોને રોકનારના, અતિ સેવેલા શીત-ઉષ્ણ-રિનગ્ધ તથા રક્ષ ઇત્યાદિ હેતુઓથી કુપિત થયેલા દોષો હૃદયનો આશ્રય કરી રન્નેશુ તથા મોહથી પ્રાપ્ત મનવાળાની મન તથા બુદ્ધિને વહન કરનારી સિરાઓને દૂષિત કરીને રહે છે. વધી ગયેલા રન્નેશુ તથા તમેશુથી બુદ્ધિ અને મન છવાઈ જતાં અને દોષોથી હૃદય વ્યાકુળ થતાં મૂઠ અને અલ્પ ચેતનવાળો રોગી નિત્ય, અનિત્ય, હિત તથા અહિતમાં વિપત્તિ બુદ્ધિ કરે છે. આપ્ત પુરુષોએ તેને અતત્વામિનિવેશ નામનો મહારોગ કહ્યો છે. ૫૭-૬૦

સ્નેહ તથા સ્વેદ જેને કર્યા છે એવા તેને વમનાદિકથી સારી રીતે શુદ્ધ કરીને સંસર્જન કર્યું છે એવા તેને મેધ્ય અન્નપાનથી ઉપચાર કરવો. ૬૧

જે પંચગવ્ય ઘૂત કહ્યું છે તે બ્રાહ્મીના સ્વરસની સાથે સેવવું અને શંખાવલી તથા દંડ મેધ્ય રસાયન છે તેનું સેવન કરવું. મિત્રો, ઇષ્ટજન, આપ્ત અને ધર્મ તથા અર્થ કહેનારા પુરુષોએ તેને વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, રમ્પતિ તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી યુક્ત કરવો. ૬૨, ૬૩

અપસ્મારમાં રસાયનના યોગો—

તેલ તથા લસણનો, દૂધની સાથે શતાવરીનો, બ્રાહ્મીના રસનો, કઠના રસનો અથવા મધુયુક્ત વજનો પ્રયોગ કરવો. ૬૪

લાંબા વપ્તથી થયેલો અને જેણે રથાના જમાનું છે એવો અપસ્માર મટાડવો મુશ્કેલ છે; તેથી એનો પ્રાયઃ રસાયનો વડે ઉપચાર કરવો. ૬૫

જેનાથી અપસ્મારના રોગીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તે—

પાણી, અગ્નિ, વૃક્ષ, પર્વત તથા વિષમ સ્થળોથી તે અપસ્મારવાળાની તથા ઉન્માદના રોગીની રક્ષા કરવી; કારણ કે તે તરત પ્રાણ હરણ કરનારાં છે. ૬૬

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

અપરમારનો હેતુ, કુપિત થયેલા દોષો જે રીતે અપરમારને ઉત્પન્ન કરે છે, સામાન્ય રીતે તથા પૃથક્ પૃથક્ તેઓનાં લક્ષણો, ઔષધ, ગહારોગનો ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા ઔષધ—એ ‘અપરમાર ચિકિત્સત’ નામના અધ્યાયમાં મુનિ પુનર્વસુએ સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહ્યાં. ૬૭, ૬૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂરા કરેલા ચિકિત્સારથાનમાં ‘અપરમાર ચિકિત્સત’ નામનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૦

અધ્યાય અગિયારમો

ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સિત

ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં લગવાન આગ્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

ક્ષતક્ષીણનું નિદાન—

મોટી કાર્તિવાળા, પરમાર્થને જાણનારા મહર્ષિ આગ્રેયે ક્ષતક્ષીણની ચિકિત્સાને માટે આ ચિકિત્સા કહી. ૩

ધનુષ્યથી બહુ આપાસ કરતા, ભારે જોગ ઉપડતા, વિષમ તથા ઊંચે સ્થાનથી પડતા, બલવાનેની સાથે

યુદ્ધ કરતા, દોડતા, બડક-ઘોડા કે બીજા કોઈ દમન કરવા યોગ્ય પ્રાણીને પકડતા, શિલા-કાષ્ઠ-પથ્થર તથા ગદા વગેરે વજનદાર હથિયારને ફેંકતા તથા તેનાથી શત્રુઓને મારતા, અત્યંત ઊંચે સરે અધ્યયન કરતા, દૂર સુધી શીઘ્ર ચાલતા અથવા મહા નદીને તરતા, ઘોડાઓની સાથે દોડતા, એકાએક દૂર સુધી કૂદતા, શીઘ્ર-તાથી અત્યંત નૃત્ય કરતા તથા બીજાં દૂર કંમોંથી અને શત્રુઓથી અતિ આઘાત પામેલા તથા સ્ત્રીને વિશે અત્યંત આસક્તિવાળા અને રક્ષા-અર્થ તથા પ્રમિત આહાર કરનારા મનુષ્યની છાતીમાં ક્ષત થતાં બલવાન વ્યધિ થાય છે. ૪-૮

ક્ષતક્ષીણનું લક્ષણ—

તેની છાતીમાં પીડા થાય છે, છાતી ભેદાઈ જાય છે તથા ચીરાઈ જાય છે; તેથી પડખાંમાં પીડા થાય છે, અંજ સૂકાય છે અને કંપે છે; કમથી વીર્ય, બલ વર્ણ રુચિ અને અગ્નિ ક્ષીણ થાય છે; જનર, વ્યથા, મનની દીનતા અને અગ્નિના નાશથી મળભેદ થાય છે; તથા ઉધરસ ખાતાં કૂપિત, કળો, પીળો, ગંઠાયેલો, ઘણો અને રક્ત-મિશ્ર કફ નીકળે છે; અને ક્ષતવાળો રોગી ક્ષીણ થાય છે. તેમજ શુક્ર અને ઓળના ક્ષયથી પણ ક્ષીણ થાય છે. ૯-૧૧

ક્ષતક્ષીણનું પૂર્વરૂપ; ક્ષતક્ષીણનું વિશેષ લક્ષણ—

અસંપૂર્ણ લક્ષણો એ એનું પૂર્વરૂપ છે. ક્ષતમાં છાતીમાં પીડા, લોહીની ઉલ્લટી, વિશેષ ઉધરસ અને શુક્ર તથા ઓળ ક્ષીણ થતાં રક્તયુક્ત મૂત્ર, પડખાં, વાંસો અને કમર પકડાવાં—એ લક્ષણો થાય છે. ૧૨-૧૩

ક્ષતક્ષીણની સાધ્ય-અસાધ્યતા—

ઘોડા લક્ષણવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા, બલવાન રોગીને નવો રોગ સાધ્ય છે અને એક વર્ષ વીતી ગયેલો યાચ્ય છે; સઘળાં લક્ષણવાળાને તો તજ દેવો. ૧૪

ઉરક્ષતમાં લાક્ષાદિ યોગો—

છાતીમાં ક્ષત થયું છે એમ સમજીને તરત જ મધ

મિશ્ર લાખ દૂધથી પીવી અને તે પચી ગયા પછી દૂધથી સાકરસહિત ભોજન કરવું. ૧૫

પડખાં તથા અસ્તિમાં પીડાવાળા, અદ્યપિત્ત તથા અગ્નિવાળા રોગીએ તે લાખ સુરાથી યુક્ત પીવી. મળભેદવાળાએ મોથ, અતિવિપ, કાળીપાટ તથા દન્દ્વજવ-સહિત લાખ પીવી. ૧૬

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાએ લાખ, લી, મીણુ, જીવનીય ગણુ, સાકર, વંશલોચન, ઘઉંનો લોટ દૂધમાં પકાવીને પીવાં. ૧૭

ફક્વાલિકાદિ જોર—

ધક્વાલિકા, કમળકંદ, કમળનાં કેસર અને ચન્દનથી ઉકળેલું દૂધ મધ મેળવીને ઉરઃક્ષતના રોગીએ રુઝાવા માટે પીવું. ૧૮

જવનો લોટ લઈને દૂધમાં પકાવી. લી મેળવીને જવર તથા દાઢમાં ખાવો. અથવા સાકર તથા મધયુક્ત સાથેવો દૂધથી પીવો. ૧૯

મજ્જાદિ યોગ—

ઉધરસવાળા તથા પડખાં અને હાડકાનાં શળવાળા રોગીએ મહુડાનાં ફૂલ, જંડીમધ, દ્રાખ, વંશલોચન, પીપર અને બલા, ઘી તથા મધયુક્ત કરીને ચાટવાં. ૨૦

ણાદિ ગુટિકા—

એલચી, તમાલપત્ર, તલ-દરેક અર્ધો તોલો; પીપર ૨ તોલા; સાકર, જંડીમધ, ખજૂર, દ્રાખ, દરેક ૪ તોલા; એ બધાંને ખાંડીને મધ મેળવીને એક એક તોલાની ગોળાઓ કરવી. તેમાંથી મનુષ્યે દરરોજ એક એક ખાવી. આ ગોળી તર્પણ કરનારી તથા વૃષ્ય છે. ઉધરસ, શ્વાસ, જવર, હેડકી, ઉલટી, મૂત્રાઈ, મદ, બ્રમ, રક્ત થૂંકવું, તૃષ્ણા પડખાનું શલ, અરુચિ, શોષ, પ્લીહા, આદ્યવાત, સ્વરભેદ ઉરઃક્ષત, ક્ષય અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ૨૧-૨૪

(આ પ્રમાણે એલાદિ ગુટિકા થઈ.)

ઉરઃક્ષતમાં રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિ થાય તેમાં યોગો—

રક્તની અતિશય પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ઘૂપ કે ખાણીથી ફેકડાનાં ઈંડાનો રસ કે ચકલાનાં ઈંડાનો રસ અથવા બકરાનું કે બીળાં કાઈ જંગલ પ્રાણીનું રક્ત પીવું. ૨૫

રક્ત થૂંકનાર રોગીએ દ્રાક્ષનો રસ, દૂધ અને ઘૂતથી પકાવેલું, શાળના ચોખ્ખા અને સાકરસહિત સાટોડીનું ચૂર્ણ ખાવું. ૨૬

અથવા મહુડાનાં પુષ્પ, જંડીમધ તથા દૂધથી પકાવેલ તાંદળને ખાવો. ૨૬ ફે

ઉરઃક્ષતમાં મૂઢવાત હોય તો યોગ—

મૂઢવાતવાળાએ સુરામાં જમકારેલ સિંધાલુણ મિશ્ર બકરીના મેદ ખાવો. ૨૭

ઉરઃક્ષતમાં કેટલાક યોગો—

ઉરઃક્ષતનો રોગી દુર્બળ, ક્ષીણ અને નિદ્રારહિત હોય અને વાયુ બસિષ્ઠ " " તો ઉકાળેલા દૂધની મલાઈથી, મધ-ઘી અને ચાંચરદુગ્ધ બકરીનો મેદ ખાવો. ૨૮

ક્ષીણ તથા દુર્બળ એવા ઉરઃક્ષતના રોગીએ સાકર, જવ, ઘઉં, જીવક, ઝપલાક અને મધ ઉકાળેલા દૂધના અનુપાનથી ચાટવાં. ૨૯

માંસ લક્ષણ કરનારાં પશુપક્ષીઓના માંસના રસને ઘીમાં જમકારીને પીપર તથા મધ મેળવીને પીવો. તે માંસ તથા રક્તની વૃદ્ધિ કરનાર છે. ૩૦

ઉરઃક્ષતવાળા તથા ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળા મનુષ્યે વડ, બિયરો, પીપળો, પીપળ, શાલ, પ્રિયંગુ, તાડના માથાં, જાંબુની , ચારોલી, પદ્મક તથા અથકર્ણથી ઉકાળેલા દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘૂતથી શાળના ચોખ્ખાનો ભાત ખાવો. ૩૧, ૩૨

ચક્ષ્માદિ ઘૃત—

જેઠીમધ તથા નાગબલ્લાના ક્વાથમાં સમભાગ દૂધ સહિત ધીને, ક્ષીરકાકાલી-પીપર અને વંશલોચનના કલ્કથી સિધ્ધ કરેલું. તે ઉરક્ષતમાં હિતકારી છે. ૩૩

કોલાદિ ઘૃત—

ખોર અને લાખના રસમાં આદ્યગણા દૂધથી રચોનાક, દારુકુળદરની છાલ, કપ્પાલ અને ધન્વજવના કલ્કથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત તેના જેવુંજ ઉરક્ષતમાં હિતકારી છે. ૩૪

અમૃતપ્રાણ ઘૃત—

જીવક, ઋષભક, વીરા, જીવંતી, સૂંઠ, કંચૂરો, શાલપર્ણી, પૃથ્વીપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી માપપર્ણી, મેદા, મહામેદા, કાંકાલી, ક્ષીરકાકલી, બીલી ભોરીગણી, બેડી ભોરીગણી, લાલ સાટોડી, સફેદ સાટોડી, જેઠીમધ, કૌંચા, શતાવરી, ઋષિધ, પશ્પક, લારંગી, દ્રાખ, બીલી ભોરીગણી, શીંગોડા, ભોંઆમલી, પપરચા, પીપર, બજા, ખોર, અખોડ, ખજૂર, બદામ, અભિષુક-ધત્વાદિ કૃષ્ણા પ્રત્યેક એક એક તોલા લઈને તેનો કલ્ક કરવો. આમળાનો રસ, વિદારીકંઠ, શેરડી અને 'અકરાન' માંસનો રસ તથા દૂધ દરેક ૬૪ તોલા લઈને ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકર, તમાલપત્ર, એલચી, હેમ, તજ, મરી-દરેક ૨ તોલા ચૂર્ણ કરીને મેળવવું. તેમાંથી મનુષ્યે હમેશાં માત્રા પ્રમાણે ચાટવું. આ અમૃતપ્રાણ ઘૃત મનુષ્યોનું અમૃત છે. દૂધ તથા માંસરસનું ભોજન કરનારે સુધા તથા અમૃત સમાન રસવાળું આ ઘૃત ખાવું જોઈએ. જેનું વીર્ય નાશ પામ્યું છે એવા ઉરક્ષતવાળા, ક્ષીણ, દુર્બળ, રોગથી ક્ષીણ થયેલા, સ્ત્રીમાં આસક્ત રૂચ, હીનવર્ણ તથા હીનસ્વરાળાનું બૃહણ કરે છે. ઉધરસ, હેડકી જ્વર, શ્વાસ, દાહ, તૃષ્ણા અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પુત્ર આપનારું તથા વમન, મૂર્ચ્છા, હૃદયરોગ, ચેતિરોગ તથા મૂત્રના રોગને દૂર કરનારું છે. ૩૫-૪૩

(આ પ્રમાણે અમૃતપ્રાણ ઘૃત થયું.)

શ્વદંટાદિ ઘૃત—

ગોખરુ, વાળો, મજ્જા, બજા, શીવણ, કટુણ, દર્ભનાં મૂળ, પૃસ્તિપર્ણી, ખાખરા, ઋષભક અને સ્થિરા-દરેક ૪ તોલા; એનો ક્વાથ કરીને ક્વાથથી ચાર ગણું દૂધ નાખીને કૌંચા, જીવંતી, મેદા, ઋષભક, જીવક, શતાવરી, ઋષિધ, દ્રાખ, સાકર, શાવણી અને ખિસ-એના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ૬૪ તોલા ઘી વાત, પિત્ત તથા હૃદયમાં ઉપજેલાં શૂળનો નાશ કરે છે. મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, હરસ, ઉધરસ, શોષ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે તથા ધનુષ્ય, સ્ત્રી, મધ, ભાર અને ચાલવાથી ખિન્ન થયેલાઓને બળ તથા માંસ આપનારું છે. ૪૪-૪૭

(આ પ્રમાણે શ્વદંટાદિ ઘૃત થયું)

મણિકાદિ ઘૃત—

જેઠીમધ ૩૨ તોલા અને દ્રાક્ષ ૬૪ તોલાના ક્વાથમાં ૩૨ તોલા ઘી પકાવવું. સિદ્ધ થઈને ઠંડું થતાં મધ તથા સાકર પ્રત્યેક ૩૨ તોલા મેળવવાં. તે ઘી ક્ષતક્ષીણ તથા રક્તગુલ્મમાં સમાન સાથે મેળવેલું હિતકારક છે. ૪૮, ૪૯

સર્પિર્ગુહ યોગો—

આમળા-વિદારીકંઠ અને શેરડીનો રસ અને જીવંતી ગણનો રસ, અકરીનું દૂધ, ગાયનું દૂધ-પ્રત્યેક ૬૪ તોલા લઈ ઘી પકાવવું. સિદ્ધ થઈ ઠંડું થતાં સાકર તથા મધ દરેક ૬૪ તોલા મેળવવાં. તે ઘૃત રાજ્યક્ષમા, અપસ્માર, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. વયને સ્થિર રાખનારું, આયુષ્ય વધારતું, માંસ-શુક્ર તથા બળને આપનારું છે, પિત્ત અધિક હોય તો ઘી ચાટવું, વાત અધિક હોય તો પીવું. ચાટેલું ઘી થોડું હોવાથી પિત્તને શાંત કરે અને અગ્નિનો નાશ કરે નહિ. પીધેલું ઘી વાયુનો નાશ કરે છે અને પિત્તને પણ શાંત કરે છે. ૫૦-૫૩

ચાકી ગયેલા, ક્ષીણ અને દુર્બળ અંગવાળાઓને વંશલોચન, સાકર અને શાકના ચૂર્ણથી ઘાટાં કરેલાં આ ઘૃતોની યોજના કરવી. સમાન ભાગ મધવાળા આ

સર્પિર્ગુડા ખાઈને ઉપરથી દૂધ પીવું. તેનાથી વીર્ય, પર-
કમ, બળ અને પુષ્ટિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪, ૫૫

(આ પ્રમાણે સર્પિર્ગુડા થયા.)

બલા, વિદારીકંદ, લઘુ પંચમૂળ, સારોડી અને
અંધ ક્ષીરીકક્ષેના ગુંગ-દરેક ૪ તોલા-એનો ક્વાથ,
ત્રાયથી બમણું દૂધ, વિદારીકંદનો રસ તથા બકરીનો
સિરસ એ ક્વાથની સમાન; એ બધાંની સાથે
પનીય ગણનાં દરેક ઔષધ એક એક તોલાના દહકથી
૧૬ તોલા ઘી પકાવવું. ગાળી લઈ ઠંડું થયા પછી
૮ તોલા સાકર નાખવી. ઘઉં, પીપર, વંશયોગ્યન,
ગોઝાનું ચૂર્ણ તથા મધ દરેક ૧૬ તોલા નાખી એ
તાવથીથી મેળવીને ઘાડું થતાં ચારચાર તોલાના
ર્ગુડા બનાવીને ભોજપત્રથી વીંટવા. તે ખાઈને
થી દૂધ કે મધ પીવું. તે કફ, શોષ અને ઉષ્ણરસમાં,
પ્રીણમાં, અમ-સ્ત્રી તથા ભાર ઉપાડનાથી કૃશ થયેલાને,
માં લોહી પડે તેમાં તથા જાતીના દાહમાં અને
પ્રમાં તથા પાર્શ્વશૂલ, શિરઃશૂલ, સ્વરભેદ અને
મેદમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૬-૬૧

(આ પ્રમાણે બીજા સર્પિર્ગુડા કલા.)

શંભોગ્યન, અવણી, દ્રાખ, મેરવેલ, ઋષભક,
વીરા, ઋષિષ, ક્ષીરકાષ્ઠાક્ષી, જિમ્બી ભોરીગણી,
ખનૂરનાં ફળ અને મેદા એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, દૂધમાં
આમળાં, વિદારીકંદ અને શેરડી દરેકનો રસ
લાથી ૬૪ તોલા ઘૂત પકાવવું. ઠંડું થયા પછી
૧૦૦ તોલા સાકર અને મધ ૩૨ તોલા નાખીને
હેડકી તથા જવરનો નાશ કરનારા સર્પિર્ગુડા
એ રાજ્યહમા, લમકૃષ્ણસ, રક્તપિત્ત, હલીમક,
નિદ્રાક્ષી, તૃપા, કૃશતા અને કમળાનો નાશ
૬૨-૬૫

(આ પ્રમાણે તૃતીય સર્પિર્ગુડા થયા.)

૧ આમળાં, દ્રાક્ષ, કૌંચા, સારોડી, શતાવરી,
, સમંભા તથા પીપર-દરેક ૪૦ તોલા; સૂંદ

૩૨ તોલા; જેડીમધ, સંચળ તથા મરી દરેક ૮ તોલા;
દૂધ, તેલ તથા ઘૂત ૭૬૮ તોલા અને સાકર ૪૦૦
તોલાની ચાસણી કરીને ઉપરનું ચૂર્ણ તેમાં નાખીને
ચાર ચાર તોલાના ગોળા કરવા. ક્ષીણ, ઉરઃક્ષતવાળા
અને સૂકાઈ ગયેલા મનુષ્યે તેનું લક્ષણ કરવું. તેથી
રસાદિની શીઘ્ર વૃદ્ધિ થનાથી તે રોગી પુષ્ટિને પામે
છે. ૬૬-૬૯

(આ પ્રમાણે ચોથા સર્પિર્ગુડા થયા.)

ગાયનું દૂધ ૧૨૮ તોલા, શેરડીનો રસ ૨૫૬
તોલા, વિદારીકંદનો રસ ૬૪ તોલા, તેતરના માંસનો રસ
૬૪ તોલા-એ પકાવવું. પાકતું હોય ત્યારે તેમાં
શેરડીના રસથી વાટેલા આ પદાર્થો નાખવા; મહુડાનાં
દૂધ ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા, વંશયોગ્યન ૮
તોલા, ખનૂર ૨૦ નંગ, બહેડાં ૨૦ નંગ, પીપર ૪
તોલા, ખાંડ ૧૨૦ તોલા, જેડીમધ ૧ તોલા તથા
જીવનીય ગણનાં ઔષધો દરેક ૨ તોલા એમાં નાખવાં.
તેચાર થઈ ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા
નાખીને મોદક બનાવવા. તેના ઉપર મરી તથા શુરુ
એનું ચાર તોલા ચૂર્ણ ઝાંટવું. વાતરકત તથા પિત્તના
રોગોમાં, ઉરઃક્ષત, ઉષ્ણરસ અને ક્ષયમાં, સૂકાઈ જતા
અને ક્ષીણ વાયવાળાઓને, રક્ત જેને જાતીમાં રહ્યું
હોય તેને, કૃશ-દુર્બળ અને વૃદ્ધોને તથા પુષ્ટિવર્ણ
અને બળની ધમ્જવાળાઓને, યોનિના દોષથી થતા
આવથી હણાઈ ગયેલી, ગર્ભની ધમ્જવાળી અને
જેઓનો ગર્ભ પડી જતો હોય અથવા મરી જતો હોય
એવી સ્ત્રીઓને, એ સૌને ધન્ય અને અધ્ય આ મોદકો
તેઓને હિતકારી છે અને વીર્ય તથા રક્તને વધારનારા
છે. ૭૦-૭૭

(આ પ્રમાણે પાંચમા સર્પિર્ગુડા થયા.)

હરઃક્ષતમાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા—

સ્ત્રીમાં અત્યંત આસક્ત પુરુષના ચિસ્તપ્રદેશમાં
વાયુ વિકાર કરતો હોય તો તેને વાતલ, બુંદણુ અને
વૃષ્ય યોગોનો પ્રયોગ કરવો ૭૮

ઉકાળેલું દૂધ, સાકર અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને અથવા ઘી કે મધ નાખીને પીવું. તે ઉધરસ તથા જ્વરને દૂર કરનારું છે. ૭૯

સ્ત્રીઓને વિશે ક્ષીણ થયેલાએ વિદારીકંદ તથા શેરડીના રસમાં પકાવેલ તથા ઘીથી છમકારેલ ફળોથી ખાટું કરેલું ચૂર્ણનું પાન કરવું. એ શ્રેષ્ઠ જીવન અને બૃંહણ છે. ૮૦

ક્ષીણમાં અન્નપાન—

ક્ષતઃક્ષીણ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા તથા જેને જ્વરનો ખોરાક સાત્ત્વ હોય તેણે કપડેથી છાણેલા સાથવાઓનો મધ તથા ધૂતયુક્ત મન્થ પીવે. ૮૧

અથવા ક્ષીણ રોગીને માટે, જીર્ણીય ગણુથી સિદ્ધ કરેલો જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસનો રસ ઘીથી છમકારીને સાકરસહિત વ્યંજન માટે ઉપયોગમાં લેવો. ૮૨

ગાય-ભેંસ-ધોડી-હાથણી તથા બકરીના દૂધની સાથે, માંસના રસોની સાથે, ફળોથી ખાટા કરેલા અને ઘીથી છમકારેલા ચૂર્ણોની સાથે યવના અન્નનું ભોજન કરાવવું. ૮૩

અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તો આ વિધિ છે. મંદ અગ્નિમાં દીપન-પાચન વિધિ તથા મળભેદમાં રાજ્યક્ષમાના રોગીને કહેલો ગ્રાહી વિધિ ઇષ્ટ છે. ૮૪

સૈન્ધવાદિ ચૂર્ણ—

સિંધાલૂણ ૪ તોલા, સૂંઠ ૮ તોલા, સંચળ ૮ તોલા, કોકમ-દાઝન અને અર્જક-દરેક ૧૬ તોલા, મરી-જીરું દરેક ૪ તોલા, ધાણા ૮ તોલા અને સાકર ૪૮ તોલા, એમાં નાખવી. એનું ચૂર્ણ કરીને માત્રા પ્રમાણે અન્નપાનમાં એનો પ્રયોગ કરવો. એ રોચન, દીપન તથા બલ્ય છે અને પડખાંતી પીડા, શ્વાસ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૮૫-૮૭

(આ પ્રમાણે સૈન્ધવાદિ ચૂર્ણ થયું.)

પાટવ—

ધાણા ૪ તોલા, જીરું અને અર્જભોદ-દરેક ૮ તોલા,

દાઝન અને કોકમ ૧૬ તોલા, સંચળ ૪ તોલા, સૂંઠ ૧ તોલા. કોકનો ગર ૨૦ તોલા, ૬૪ તોલા સાકરમાં તે ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને આ પાટવ, પૂર્વની પેઠે મંદાગ્નિ તથા મળભેદ માટે અન્નપાનમાં આપવો. તે રાજ્યક્ષમાના રોગીના અગ્નિને વધારનારો છે. ૮૮-૯૦

(આ પ્રમાણે પાટવ થયો.)

નાગવલાદિ યોગો—

અન્ન ખાધા વિના કેવળ દૂધ ઉપર રહીને, અર્ધો અર્ધો તોલો વધારતાં ૪ તોલા પર્યંત વધારીને એક માસ પર્યંત દૂધની સાથે નાગબલાનું મૂળ પીવું. આ શ્રેષ્ઠ પ્રયોગ પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બલ અને આરોગ્ય કરનાર છે બ્રાહ્મીની, સૂંઠની તથા જેડીમધની પાંચ આ જ રીત છે. ૯૧-૯૨

રૂઝઃક્ષતમાં પચ્ય—

સુખની ઇચ્છા રાખનારા ક્ષતઃક્ષીણ રોગીઓએ જે જે અન્નપાન સંતર્પણ, શીત, અવિદાહી, હિતકારી અને લઘુ છે તેનું સેવન કરવું. ૯૩

રાજ્યક્ષમાના રોગીઓને, ઉધરસવાળાઓને અને રક્તપિત્તના રોગીઓને જે પચ્ય કહ્યું છે તે જઠરાગ્નિ, વ્યાધિ, સાત્ત્વ તથા બલ જાગ્રત કરવું. ૯૪

રૂઝઃક્ષતમાં શીઘ્ર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ—

તેની ઉપેક્ષા કરવાથી રાજ્યક્ષમાનો સંબંધ થાય છે; તેથી તેની આરતિ પહેલાં જ ઉતાવળથી તેને જીતવો. ૯૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોકોઃ—

ક્ષત તથા ક્ષયની ઉત્પત્તિ, સામાન્ય અને પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ, અસાધ્યતા-યાધ્યતા તથા સાધ્યતા અને સાધ્યોની સિદ્ધિ-એ તરતારને જાણનારા રન્નેયુજ તથા તમોયુજના દોષોથી રહિત ભગવાન પુનર્વસુએ 'ક્ષતક્ષીણ

ચિકિત્સિત નામના અધ્યાયમાં શ્રેષ્ઠ શિષ્ય અગ્નિવેશને
કહ્યાં. ૯૬, ૯૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં 'ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સિત' નામનો
અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬૧

અધ્યાય ખારમો

શ્વયંતુ ચિકિત્સિત

શ્વયંતુ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી 'શ્વયંતુ ચિકિત્સિત'નું વ્યાખ્યાન
કરશું.” આ આખનમાં ભગવાન આવેયે નીચે પ્રમાણે
જ કહેલું છે. ૧, ૨

અગ્નિવેશ વૈદ્યમાં શ્રેષ્ઠ, દેવતાઓ તથા સિદ્ધ પુરુ-
ષોથી સેવાયેલા, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ, અત્રિના પુત્ર ભગવાન
પુનર્વસુને સોળશ મહારોગનાં કારણ. લક્ષણ તથા
ચિકિત્સા યોગ્ય રીતે પૂછ્યાં. ૩

આયુર્વેદકૃષ્ણ સિન્ધુને પ્રવૃત્ત કરનાર હિમાલયરૂપ
અત્રિના પુત્ર ભગવાન પુનર્વસુએ વાન ઇત્યાદિ ભેદથી
ત્રણ પ્રકારના, નિઝ-આગંતુજ, એક અંગમાં થનાર
તથા સર્વ અંગમાં થનાર સોળનાં કારણ-લક્ષણ તથા
ચિકિત્સા અગ્નિવેશને કહ્યાં. ૪

નિઝ શ્વયંતુ નિદાન—

વમન વગેરે શોધન, રોગો, ભોજન ન કરવું અથવા
વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરવું—એનાથી દુર્બળ અને
નિર્બળ થયેલા મનુષ્યો ક્ષાર, ખાટા, તીક્ષ્ણ તથા ગુરુ
પદાર્થોનું સેવન કરે, દહીં, અપકવ પદાર્થો. માટી શાક,
વિરોધી પદાર્થો, દોષ કરનારા પદાર્થો અને સંયોગજન્ય
વિપથી યુક્ત અન્નનું બસણ, હરસ, પરિશ્રમનો અભાવ,
દેહની શુદ્ધિ ન કરવી, મર્મનો ઉપઘાત, વિપત્ર પ્રસવ,
વમનાદિ ક્રોધે અયોગ્ય રીતે કરવાં અથવા અયોગ્ય
ઉપચાર કરવા—એ નિઝ શોધનાં કારણો કહ્યાં
છે. ૫, ૬

આગંતુ શ્વયંતુ નિદાન—

કાષ, પથ્થર, શસ્ત્ર, અગ્નિ, વિપ અને લોહું ઇત્યાદિ
વડે થયેલો, ખાણ ત્વચાને દૂષિત કરનારો આઘાત
આગંતુ શોધનું કારણ છે.

સમગ્ર શરીર, અર્ધ શરીર કે શરીરનો કોઈ એક
અવયવનો આશ્રય કરીને રહેલો હોવાથી નિઝ શોધ ત્રણ
પ્રકારનો છે. ૭

શ્વયંતુનો સંપ્રાપ્તિ—

વાયુ ન્યારે ખાણ સિરાઓને પ્રાપ્ત થઈને કફ, રક્ત
તથા પિત્તને દૂષિત કરે છે ત્યારે તે કફ, રક્ત અને
પિત્તથી માર્ગ રૂંધાઈ ગયો હોવાથી ત્યાં જ ફેલાતો તે
વાયુ, ઊંચાઈ જેવું લક્ષણ છે એવા શોધને ઉત્પન્ન
કરે છે. ૮

દોષો ન્યારે છાતીમાં રહે એ ત્યારે છાતી વગેરે
ઉપરના શરીરમાં; ન્યારે વાયુના સ્થાનમાં રહે છે ત્યારે
પકવાણ વગેરે નીચેના શરીરમાં; ન્યારે મધ્યમાં રહે
છે ત્યારે મધ્ય શરીરમાં; ન્યારે સર્વ અંગોમાં રહે છે
ત્યારે સર્વ અંગોમાં; ન્યારે કોઈ એક સ્થાનમાં રહે
છે ત્યારે કોઈ એક સ્થાનમાં તે તે નામવાળો શોધ
થાય છે. ૯

શ્વયંતુનાં પૂર્વરૂપ—

ગરમી, બળતરા અને સિરાઓનું ફેલાવું—એ પ્રમાણે
શોધનાં પૂર્વરૂપ છે. સઘળા શોધ ત્રણ દોષોથી થયેલા
હોય છે તથાપિ આંધક દોષનાં લક્ષણોથી તે તે નામને
પ્રાપ્ત કરે છે અને ઔષધને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦

શ્વયંતુનાં સામાન્ય લક્ષણો—

ગૌરવ, અસ્થિરતા, ઊંચાઈ, ગરમી, સિરાઓનું
ખાતળાપણું, રૂંવાટાં ઊભાં થવાં અને અંગની વિવર્ણતા—
એ શોધનું સામાન્ય લક્ષણ બતાવ્યું છે. ૧૧

વાતજ શ્વયંતુનાં લક્ષણ—

વાતથી થયેલો શોધ અણખાન, ખાતળી ચામડીવાળો

કઠોર, રાતો, કાળો, સ્પર્શજ્ઞાનના અભાવવાળો, ઝણઝણાટ તથા વેદનાવાળો, નિમિત્ત વિના શાંત થઈ જાય તેવો, દબાવ્યા છતાં ફરી ઉપડી આવનારો અને દિવસનો બળવાન હોય છે. ૧૨

વિત્તજ શ્વયથુનાં લક્ષણ—

પિત્તનો શોથ મૃદુ, ગંધવાળો, કાળો, પીળો રાતો, ભ્રમ-જ્વર-સ્વેદ-તૃષ્ણા તથા મદ્યથી યુક્ત હોઈ બળતરો કરે છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતો નથી, આંખોને લાલ કરે છે, અત્યંત દાહવાળો અને પાકનારો હોય છે. ૧૩

કફજ શ્વયથુનાં લક્ષણ—

કફનો શોથ ગુરુ, રિધર, પાંકુવર્ણનો, અરુચિયુક્ત, લાલાસાવ-નિદ્રા-ઉલ્લસી અને અગ્નિ મંદ કરનારો, લાંબે કાળે થનારો અને મટનારો, દબાવ્યાથી તરત ઉપડી ન આવે એવો અને રાત્રિમાં બળવાન હોય છે. ૧૪

શ્વયથુનાં સાઘ્ય-અસાઘ્ય લક્ષણ—

જો શોથ કૃશને અને રોગથી નિર્જળ થયેલાને ધાય અથવા ઉલ્લસી વગેરે ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય અથવા જો મર્મસ્થાનમાં થયો હોય, સિરામ્બલવાળો હોય, નબળા માણસને થયેલો હોય, ઝરતો હોય અને સર્વ અંગમાં થયેલો હોય તે તેને મારો નાખે છે. ૧૫

શ્વયથુનાં ચિકિત્સાક્રમ—

જો ક્ષીણ ન થયેલા માંસવાળાને થયેલો, એક દોષથી થયેલો, નવો અને બળવાનને થયેલો હોય તે મટાડવામાં સરલ છે. બલ-દોષ અને કાળને સમજનારા વૈદે નિદાન, દોષ અને ઋતુથી વિપરીત ક્રમ વડે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

આમદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથનો પ્રારંભમાં લધન અને પાચનના ક્રમ વડે, પ્રથમ દોષવાળાનો સંશોધનો વડે, શિરોગત શોથનો શિરોવિરચનો વડે, નીચેના ભાગમાં હોય તેનો વિરચનો વડે અને ઉપરના ભાગમાં હોય તેનો વમન વડે અને સ્નેહથી થયેલાનો રૂક્ષણો વડે

ઉપચાર કરવો. રૂક્ષથી થયેલા શોથમાં સ્નેહવિધિની કદમ્બના કરવી. જેમાં મળ બ'ધાઈ' ગયો હોય એવા વાતજ શોથમાં નિરૂહણ કરવું; પિત્તવાતજ શોથમાં તિક્ત દ્રવ્યથી સિદ્ધ ઘૃત આપવું; મૂર્છા, અરતિ, દાહ તથા તૃષ્ણાથી યુક્ત શોથમાં તિક્ત દ્રવ્યસાધિત દૂધ, વિશોધન આપવા યોગ્ય રોગીને મૂત્રસહિત આપવું, કફથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથને કડુ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી યુક્ત મૂત્ર, તંક અને આસવની યોજનાથી જીતવો. ૧૮

શ્વયથુનાં વર્જ્ય—

આમ્ય-જ્વરજ્વર તથા આતૂપ-નિર્જળ પ્રાણીઓનાં માંસ સૂકાં શાક, નવાં ધાન્ય, ગોળનો વિકાર, લોટના પદાર્થો, દહીં, તલના પદાર્થો, પિચ્છિલ પદાર્થો, મધ, ખાટા પદાર્થો, જવની ધાણી, સૂકું માંસ, પથ્થ તથા અપચ્ચનું સાથે ભોજન, ગુરુ-અસાત્મ્ય અને વિદાહી ભોજન, દિવસે નિદ્રા અને મૈથુન-એનો શોથના રોગીએ લાગ કરવો. ૨૦

શ્વયથુનાં કેટલાક યોગ—

ત્રિકટુ, નસોતર અને કડુ-તેમાં લોહચૂર્ણ મેળવીને ત્રિફળાના ક્વાથ સાથે પીવાથા તથા ગોમૂત્રથી હરડે પીવાથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથને શાંત કરે છે. ૨૧

હરીતક્યાદિ યોગ—

હરડે, સૂંઠ અને દેવદાર ભિનાં પાણીથી પીવાં અથવા હરડે, સૂંઠ, દેવદાર અને સાટોડી એ સધળાં ત્રણે દોષથી થયેલા શોથમાં મૂત્રસહિત પીવાં. ઔષધ પચી ગયા પછી સ્નાન કરીને દૂધની સાથે અન્નનું ભોજન કરવું. ૨૨

વાતજ શ્વયથુનાં યોગ—

વાતયુક્ત શોથમાં ધીર પુરુષે સાટોડી, સૂંઠ, મોથ, એ દરેક એક એક તોલાનો કલ્ક કરીને અથવા મથૂરક, પીપર, પીપરોમૂળ અને સૂંઠનો કલ્ક કરીને ૬૪ તોલા દૂધથી પીવું. ૨૩

દન્ત્યાદિ ક્ષીર—

અથવા વાતપિત્તજ શોથમાં દંતીમૂળ, નસોતર,

ત્રિકટુ, ચિત્રક-પ્રત્યેક ૨ તોલા, ૧૨૮ તોલા દૂધમાં પકાવીને અધુ બાકી રહે ત્યારે દોષને હરણ કરનારા તે દૂધનું મનુષ્યે પાન કરવું. ૨૪

વાતજ શ્વેદમાં વીજા યોગો—

સૂંઠ તથા દેવદારના ક્વાથથી યુક્ત દૂધનો પ્રયોગ કરવો અથવા નસોતર, એરંગના મૂળ અને મરાંથી સિદ્ધ કરેલું અથવા તજ, દેવદાર, સાયોડી તથા સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલું અથવા ગળો, સૂંઠ અને દંતીમૂળથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું. ૨૫

જેણે અન્ન તથા પાણી તથા દીધાં છે એવા રોગીએ સાત દિવસ કે એક માસ પર્યંત બિંટીનું દૂધ પીવું; અથવા ગાયનું દૂધ અને મૂત્રનું પાન કરવું; અથવા ગોમૂત્રયુક્ત ભેંશનું દૂધ પીવું અથવા દૂધ ઉપર રહીને ગાયનું મૂત્ર પીવું. ૨૬

ગુરુ અને ભેદાર્થ ગયેલા મળવાળા રોગીએ ત્રિકટુ, સંચળ અને મધસહિત તકનું પાન કરવું. દોષયુક્ત, ભેદાર્થ ગયેલા, અપકૃત અને અંધાર્થ ગયેલા મળવાળાએ ગોળ અને હરડે અથવા ગોળ અને સૂંઠનું લક્ષણ કરવું. ૨૭

મળ અને વાયુનો નિરોધ થયો હોય તો ભોજનની પહેલાં દૂધ કે માંસના રસોથી એરંગનું તેલ પીવું. સ્ત્રોતો અંધાર્થ ગયા હોય, અગ્નિ તથા રુચિનો નાશ થયો હોય ત્યારે મલોનું તથા સારી રીતે થયેલા અરિષ્ટાનું પાન કરવું. ૨૮

ગંડીરાદરિષ્ટ—

ગંડીર લિલામાં, ચિત્રક, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, ઊભી ભોરીંગણી, ખેડી ભોરીંગણી-એ અધુ ૧૨૮ તોલા, દહીનું પાણી ૧૦૨૪ તોલા જાણના અગ્નિથી પકાવવું. ત્રીજો સાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળીને ઠંડું ચતાં તેને દહીનું પાણી ૧૦૨૪ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલાથી યુક્ત કરી ચિત્રક તથા પીપરનો લેપ કરેલા ઘડમાં દશ દિવસ પર્યંત આદાશ નીચે રાખવાં. તેનો ઉપયોગ કરનારના સોજ, ભગંદર, હરસ, કિમ્બિ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, ત્રિવર્ણતા, કૃશતા તથા વાતજ હેડકા હણાય છે. ૨૯-૩૧

(આ પ્રમાણે ગંડીરાદ અરિષ્ટ થયો.)

અષ્ટશત અરિષ્ટ—

શીવણ, આમળાં, મરી, હરડે, બહેડાં, દ્રાક્ષ, પીપર-દરેક દ્રવ્ય ૪૦૦ તોલા, જૂનો ગોળ ૪૦૦ તોલા-એ બધાંને ખાંડીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીસહિત, મધથી લીપેલા ઘડમાં ઉનાળામાં સાત દિવસ અને શિયાળામાં ૧૪ દિવસ રાખીને મનુષ્યે તેનું પાન કરવું. અષ્ટશત અરિષ્ટ કક્ષ્માતજ સોજ અને કળાજિયાતનો નાશ કરે છે. જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે. ૩૨, ૩૩

(આ પ્રમાણે અષ્ટશત અરિષ્ટ થયો.)

પુનર્નવાદિ અરિષ્ટ—

રાત્રી તમા પેાળી સાયોડી, બલા, અતિબલા, કાળીપાક, દંતીમૂળ ગળો, ચિત્રક, ભોરીંગણી-પ્રત્યેક ૧૨ તોલા ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળીને, સારી રીતે ઠંડું થયા પછી, જૂનો ગોળ ૮૦૦ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, લીના રોક્ષ વાસણમાં ભરીને એક માસ પર્યંત જવના ઢગલામાં રાખવું. મહિનો વીત્યા પછી તમાકપત્ર, તજ, એલચી, મરી, વાળો અને લોહચૂર્ણ-ચૂર્ણ કરેલા એ દરેક ૪ તોલાથી મુગંધી કરીને મધ તથા લી ચોપડેલા પાત્રમાં રાખવું. પૂર્વ દિવસનો આહાર પચી ગયા પછી વ્યાધિ; બળ જોઈને અતનું પાન કરવું. ૩૪-૩૬

તેથી હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, વધી ગયેલા સોજ, ખાંડા, જવર, અરુચિ, પ્રમેહ, ગુદમ, ભગંદર, છ પ્રકારના ઉદર-રોગો, ઉવરસ, શ્વાસ, ગ્રહણીરોગ, કુષ્ઠ, કંડુ, શાખાઓમાં રહેલો વાયુ, મળઅંધ, હેડકા, કિલાસ અને હલામક શીઘ્ર છતાં છે. તથા માંસરસસહિત અન્નનું ભક્ષણ કરનાર વર્ણ-અજ-આયુષ્ય-ઓજ તથા તેજથી યુક્ત થાય છે. ૩૭, ૩૮

(આ પ્રમાણે પુનર્નવાદિ અરિષ્ટ થયો.)

ફલત્રિકાદિ અરિષ્ટ—

ત્રિકા, અન્નમો, ચિત્રક, પીપર, લોહચૂર્ણ અને વાવડિંગ-એનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા. નિધિપૂર્વક જળમાં ક્વાથ

કરી ચતુર્થાંશ રહ્યા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ અને જૂનો ગોળ ૪૦૦ તોલા મેળવીને, ઘીના રીંદા વામણમાં ભરીને, એક માસ પર્યંત ચવના હગલામાં રાખવું. તે રોગોને હણે છે. જે હરસને તથા પાંદુરોગીને માટે જે અરિષ્ટ કહ્યા છે તે પણ સોળવાળાને હિતકારી છે. ૩૯, ૪૦

(આ પ્રમાણે ત્રિક્ષ્ણાચરિષ્ટ થયો.)

ઘોંઝા કેટલાક યોગો—

પીપર, કાળીપાટ, ગજપીપર, ભોરીંગણી, ચિત્રક, સૂંઠ, પીપરીમૂળ, હળદર, જીરું, મોથ એનું ચૂર્ણ કરીને નવશેકા પાણીથી પીવું; અથવા કરિયાતું, સૂંઠ એનો કદક નવશેકા પાણીથી પીવો; લોહચૂર્ણ, ત્રિકટુ અને જવખારતું ચૂર્ણ ત્રિક્ષ્ણાના કવાચથી પીવું.—એ ત્રણે દોષથી થયેલા અને લાંબા વખતના સોજાને હણે છે. ૪૧, ૪૨

ક્ષાર ગુટિકા—

જવખાર, સાજખાર, સંચળ, સિંધાલુ, ગિંડલવલુ, ઔક્ષિદ લવણુ લોહચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, પીપરીમૂળ, વાવડિંગનાં ખીજ, મોથ, અજમોદ, દેવદાર, ખીલી, ઇન્દ્રજવ, ચિત્રકમૂળ, કાળીપાટ, જેડીમધ, અતિવિષ—એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, હિંગ ૧ તોલો—એનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ, સૂકા મૂળાની ભસ્મ ૧૦૨૪ તોલા, બધું મેળવીને પાણીથી પકાવવું. ઘાટું થાય પણ બળે નહિ. ઘાટું થયા પછી તેની અર્ધાં તોલાની માત્રા કરી રાખવી. સારી રીતે સૂકાયા પછી તેનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. તે પ્લીહા, ઉદર, શિત્ર, હલીમક, હરસ, પાંદુરોગ, અરુચિ, શોષ, સોજા, વિસ્પ્રિકા, ગુદમ, ગરદોષ, અજમરી, શ્વાસ ઉધરસ અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ૪૩-૪૬

(આ પ્રમાણે ક્ષાર ગુટિકા થઈ.)

ગુહાર્દ્રક પ્રયોગ—

અથવા આદુ અને ગોળ સમાન વજ લઈને દરરોજ એ તોલા વધારતાં વધારતાં ૨૦ તોલાની પરમ માત્રા સુધી એક માસ પ્રયોગ કરવો. પચી ગયા પછી દૂધ તથા ચૂપ અને માંસરસ તથા લાતવું ભોજન કરવું.

ગુદમ, ઉદર, હરસ, સોજા, પ્રમેહ, શ્વાસ, સળેખમ, અલસક, અપચો, કમળો, શોષ, મનના વિકારો, ઉધરસ અને કફને આ પ્રયોગ હતે છે. ૪૭, ૪૮

શિલાજિતનો પ્રયોગ—

તેવી જ રીતે આદુનો રસ પીવો અને પચી ગયા પછી દૂધ સાથે અન્ન ખાવું. શિલાજિત ત્રિક્ષ્ણાના રસની સાથે પીવાથી ત્રણે ય દોષથી થયેલા સોજાને બળપૂર્વક હણે છે. ૪૯

(આ પ્રમાણે શિલાજિતનો પ્રયોગ થયો.)

કંસહરિતકો—

લઘુપંચમૂળ તથા બૃહત્પંચમૂળના ૨૫૬ તોલા કવાચમાં હરડે એકસો તથા ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખીને, ચાટણ તૈયાર થતાં સૂકા-મરી-પીપર દરેક ૪ તોલા, તજ-તમાલપત્ર-એલચી એ દરેક એક એક તોલો મેળવીને પ્રાતઃકાળ પ્રચંત રહેવાથી કંડા થયેલા તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને જવખાર એક તોલો નાખવાં. એમાંથી એક હરડે ખાઈને ઉપરથી ૨ તોલા ચાટણ ચાટવું. એ વધેલા સોજાને, શ્વાસ, જ્વર, અરુચિ, પ્રમેહ ગુદમ, પ્લીહા, ત્રિદોષજન્ય ઉદરોગ, પાંદુરોગ, કૃશતા, આમવાત રક્તપિત્ત, અલ્મપિત્ત, વિવર્ણતા અને મૂત્રવાત તથા પીપના દોષોને હણે છે. ૫૦-૫૨

(આ પ્રમાણે કંસહરિતકો થઈ.)

પટોલમૂલાદિ કવાચ—

પટોલનાં મૂળ, દેવદાર, દંતીમૂળ, ત્રાયમાણ, પીપર, હરડે, ઇન્દ્રવાણી, જેડીમધ, કહ્લો, ચન્દન, નિયુલ, ઘરુહળદર—પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈને તેનો કવાચ ઘરુહળદર—પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈને તેનો કવાચ કરીને ૧૬ તોલા ઘીની સાથે પીવો. એ વિસર્પ, ઘહ, જ્વરનો સન્નિપાત, તૃષ્ણા, વિષા અને સોજાને હણે છે. ૫૩, ૫૪

વિવકાદિ ઘૃત—

ચિત્રક, ધાણા, અજમો, જીરું, સંચળ, ત્રિકટુ,

અને સૂદેના કવચ અને મૂત્રથી અભિષેક કરવો તથા ચંડા અને અગરનું અનુલેપન કરવું. ૭૦

કફશોથમાં સામાન્ય યોગ—

ખડેનાં પીળના ગર્ભનો લેપ બધી જાતના સોજમાં દાહ તથા પીડાને હરણ કરનારો કલો છે. જેડીમધ, મોથ, કેઠના પાન અને ચન્દથી તેની ફેણીઓ ઉપર લેપ કરવો છે. ૭૧

રાસ્ના, અરુસી, આકડો, ત્રિફળા. વાવડિંગ, સરગવાની છાલ, ઉંદરકની, લીંબડો, જંગલી તુલસી, નખલા, દૂર્વા, સુવર્ચલા, કડુ, પીણી, બીભી ભોરીંગણી, કંદ, સાટોડી, ચિત્રક અને મૂંઠ, એને મૂત્રમાં વાટીને તેનું ઉન્મર્દન તથા મૂળાનો કવાથનો અભિષેક સોજના રોગીઓને માટે પ્રશસ્ત છે. ૭૩

શિરઃશોથનું લક્ષણ—

જે સોજાઓ શરીરના અવયવોમાં રહ્યા હોય છે તે સ્થાન, દૂધ, આકૃતિ તથા નામના ભેદથી અસંખ્ય છે, ઉદાહરણ માટે, તેમાંના કેટલાએક હું કહું છું તે વું સાંભળ. ૭૪

પોતપોતાના હેતુઓ વડે પ્રકૃપિત થયેલા ત્રણે દોષો મસ્તકનો ધોર સોજો કરે છે.

શાલૂકનું લક્ષણ—

ગળાની અંદર, ધુન્ધુર અવાજવાળા ઉચ્છ્વાસની અટકાયત કરનારો શાલૂક નામના શોથને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૫

બિડાલિકાનું લક્ષણ—

ગળાના સાંધામાં, દાઢીમાં, ગળામાં અથવા શ્વાસવહ નાડીઓમાં દાહ અને રતાશવાળો ઉગ્ર, અત્યંત પીડાવાળો સોજો બિડાલિકા નામથી યાય છે. પણ ગળાનો સોજો જો કડા જેવો ગોળાકાર હોય તો રોગીને હણે છે. ૭૬

તાલુવિદ્રવિનું લક્ષણ; ઉપજિહ્વિકાનું લક્ષણ; અધિજિહ્વિકાનું લક્ષણ—

તાલુવિદ્રવિ પણ તાળવામાં દાહ અને રતાશવાળો અને પાકવાવાળો છે. જે ત્રણે દોષથી થાય છે અને કંઈથી જીભની ઉપર ઉપજિહ્વિકા થાય છે તથા જીભની નીચે અધિજિહ્વિકા થાય છે. ૭૭

ઉપકુશનું લક્ષણ; દન્તવિદ્રવિનું લક્ષણ—

રક્તપિત્તથી દાંતના પેદામાં જે પાક થાય છે તે ઉપકુશ કહેવાય છે. દાંતના પેદામાં કંઈથી રક્તના સંયજનનું સોજો દન્તવિદ્રવિ કહેવાય છે. ૭૮

ગલગંઢ-ગંઢમાલાનું લક્ષણ—

ગળાના પડખામાં એક હોય તો ગલગંઢ અને અનેક ગંઢોથી ગંઢમાલા થાય છે. એ અસાધ્ય છે.

પૂર્વાક્ત રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા—

પીનસ, પડખામાં થળ, ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટીથી યુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે. તેઓને સિરોવેષ, શારીરવિરેચન, શિરોવિરેચન, ધૂમપાન અને જૂના મૂત્રનું પાન કરાવવાં જોઈએ. મોઢામાં થયેલા સોજામાં લંઘન, પ્રધર્ષણ તથા કવલગ્રહ કરવાં જોઈએ. ૭૯, ૮૦

ગ્રન્થિનાં નિદાન અને ચિકિત્સા—

શરીરના કોઈ એક ભાગમાં વાત વગરેથી પોતપોતાના લક્ષણવાળી ગ્રંથિ થાય છે. સિરાઓથી થયેલ ગ્રંથિ ફરકતી, માંસથી થયેલ ગ્રંથિ મોટી, પીડા વગરની, મેદથી થયેલ ગ્રંથિ અતિસ્નિગ્ધ અને અસ્થિર હોય છે. ૮૧

સંશોધન કર્યા પછી ગ્રંથિને સ્વેદિત કરોને અપદ્ય ગ્રંથિનું પથ્થર કે કાષ્ઠ, અગુષ્ઠ કે લાકડી વડે વિલયન કરવું. જો ગ્રંથિ પાછી હોય તો શસ્ત્રથી ચીંતી કોપ-સહિત ગ્રંથિને કાઢી લઈ દાહ કરીને વૈદે પ્રણીત પેટે મિશ્રિત કરવી. ૮૨

પૂરેપૂરી બાળ ન હોય અથવા થોડી અવશેષ બાકી રાખી હોય તો ફરીને ધીરધીરે વૃદ્ધિને પામે છે.

માટે કુશળ વૈદ્યોએ, શરીરના પ્રદેશોને જોઈને, ચારે તરફથી સમગ્ર છેદી નાખવી. ૮૩

જો થોડી પલ્લુ અવશેષ રાખી હશે તો તે પાકને લઈને શીર્ણ થશે અને તે પછી ક્ષતજન્ય વિસર્પ ફેલાશે; માટે આ ઉપદ્રવનો વિચાર કરીને તેને સમજનાર વૈદ્યે પૂર્વે કહેલાં યોગ્ય ઔષધો વડે પોતપોતાની વિધિ કરીને પ્રથમથી જ યતનપૂર્વકે તેનું નિવારણ કરવું અને ત્યાર પછી વ્રણનિધાન જાણનારે વ્રણની તરત ચિકિત્સા કરવી.

કુક્ષિ, પેટ, ગળું અને મર્મસ્થાનમાં થયેલી સ્થૂળ અને ખર તથા આળસ-વૃદ્ધ તથા નિર્બળને થયેલ ગ્રંથિ તજના યોગ્ય છે. ૮૪-૮૬

અત્યંત ચિકિત્સાનો, અતિદેશ—

સ્થાન, હેતુ, આકૃતિ, દોષ અને દૂષોર્થો ગ્રંથિ તથા અર્ચુદ વચ્ચે કાંઈ તફાવત નથી; તેથી વિધાનને સમજનાર વૈદ્યે ગ્રંથિની ચિકિત્સાથી અર્ચુદની ચિકિત્સા કરવી. ૨૮

અલગીનું લક્ષણ; અક્ષતનું લક્ષણ—

રાત્રી, શલવાળી અને અગ્ર ભાગમાં જાનવાળી ફેડાઈ તે અલગ. ચામડી અને નખના મધ્યમાં, માંસ તથા રક્તને દૂષિત કરનાર, અત્યંત અને શીઘ્ર પાકવાવાળો અક્ષત નામે સોળે થાય છે. ૮૮

વિદારિકાનું લક્ષણ—

નવરયુક્ત, સાયબની મૂળ તથા કાષ્ઠમાં થનારી, પીઝરહિત, કઠિન, કાંખી વર્તિ જેવી વિદારિકા થાય છે. તે કંઈ તથા વાતથી થાય છે. તેઓનો દોષ પ્રમાણે ઉપચાર કરવો. ૮૯

રક્ત કાઢવું, પિંડિતસ્વેદથી ઉપનાહ કરવો અને પાકેલાઓમાં વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૯૦

વિસ્ફોટકનું લક્ષણ—

સઘળા શરીરમાં થનારી, રતાશ-જ્વર તથા તરસથી યુક્ત ફેડાઈઓને વિરોધક કહેવામાં આવે છે. ૯૧

કક્ષાનું લક્ષણ—

ચરોપવીતની પેટે, પિત્તવાતથી થયેલી ઘણી ફેડાઈઓ કક્ષા કહેવાય છે. અને જે બીજી અનેક પ્રકારની મોટી-નાની અને મધ્યમ કદની ફેડાઈઓ છે તે પલ્લુ પિત્તજન્ય છે. ૯૧

રોમાન્તિકાનું લક્ષણ—

નાના કદની, શરીરમાં સર્વ અંગમાં થયેલી, નવર-દાહ-તરસ-અગ્નિ-અરુચિ અને પ્રસેકથી યુક્ત પિત્તક્રથી થયેલી ફેડાઈઓને રોમાન્તિકા કહેવામાં આવે છે. ૯૨

મસૂરિકાનું લક્ષણ—

જે ફેડાઈઓ સમગ્ર અવયવોમાં મસૂરના જેવી, પિત્તક્રથી થયેલી હોય છે તેને મસૂરિકા કહેવામાં આવે છે. વિસર્પની સાંતિને માટે જે ક્રિયા કહી છે તે તથા કુળમાં જે હિતકારી છે તે ક્રિયા કરવી. ૯૩

વ્રણનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વાત વગેરેનાં પોતપોતાનાં લક્ષણોસહિત આંતરકું જ્યારે વખતોવખત બહાર નીકળે છે અને પ્રવેશ કરે છે ત્યારે વ્રણને વિશે થયેલો સોજો બદન કહેવાય છે. મૃદુ તથા પૂર્ણ સોજાને મૃતથી થયેલો તથા સ્તિગ્ધ અને કઠિન સોજાને મેઢ્યો થયેલો જાણવો. ૯૪

એમાં વિરચન, અભંગ, નિરૂહબસ્તિ તથા લેપ કરવા. પાછી ગયેલા અંત્રોમાં વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી. મૂત્ર કાઢવું. ક્રધથી થયેલા અગ્રને ચીરીને શોધન કરીને સીવવો; અને પાકેલાને વ્રણની પેટે શોધન કરીને સીવવો. ૯૫

મગ્ધરનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

કૃમિ-અરિથ વગેરે સૂક્ષ્મ વસ્તુથી ક્ષત, મૈથુન કરાંજવું, ઉભાડક પગે બેસવું અને ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસવાથી ચૂદાની બાગુમાં અત્યંત પીડાવાળી ફેડાઈ થાય છે તે પાકાને કૂટવાથી ભગંદર થાય છે. ૯૬

વિરેચન, એપણુ એટલે શલાકાથી રસ્તો તપાસવો, ચીરવું અને શુદ્ધ માર્ગવાળા ભગંદરનો તેલથી દાઢ એ એનો ઉપચાર છે. તથા સારી રીતે પકાવી તૈયાર કરેલા ક્ષારસૂત્ર વડે છેદન અને પછી પ્રણની પેઠે ચિકિત્સા પણ થાય છે. ૯૭

શ્લીષ્ઠનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

જંધાઓમાં, પિંડીમાં અને પગના ફાણાની ઉપર માંસ-કફ તથા રક્તના દોષથી શ્લીષ્ઠ થાય છે. તેમાં સંપૂર્ણ સિરાવેધવિધિ તથા કફવિધિ અને સરસવનો લેપ હજી છે. ૯૮

જાલકગર્દભનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

પિત્તની અધિકતાવાળા, દૂષિત થયેલા મંદ દોષો અત્યંત તીવ્ર, થોડા રક્તના પાકવાળા, જવર તથા તૃષાથી યુક્ત, ફેલાનારા જાલકગર્દભ નામના શોથને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૯

જાલકગર્દભને હમેશાં લંઘન, રક્તમોક્ષણ, વિદ્-ક્ષણ, શરીરશોધન, આમળાના પ્રયોગો અને ઠંડા લેપો કરવાં. ૧૦૦

અનુક્ત શોથનો સંગ્રહ—

એ જાતના બીજા સોજના પ્રકારને વાત વગરનાં લક્ષણોથી પરીક્ષા કરીને યથાયોગ્ય દોષને દૂર કરનારા લેપ, છેદન, ભેદન તથા દાઢ વડે શાંત કરવા. ૧૦૧

અભિષાત અને વિષજન્ય શોથની ચિકિત્સા—

ધણુંખરું અભિષાતથી તે સ્થાનમાં રક્તયુક્ત વાત રોતા સોજને ઉત્પન્ન કરે છે. વિસર્પને દૂર કરનારું તથા વાત અને રક્તને દૂર કરનારું કર્મ કરવું; અને વિષથી થયેલા સોજમાં વિષદ્રવ્ય કર્મ કરવું. ૧૦૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળકમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

દોષના ભેદથી તથા સમગ્ર શરીર, અર્ધ શરીર

તથા અવયવના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના તથા નિઝ આગ-તુ એમ બે પ્રકારના સોજનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા કહ્યાં.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિષે ‘શ્વપથુ ચિકિત્સિત’ નામનો બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. દૂર

અધ્યાય તેરમો

ઉદર ચિકિત્સિત

ઉદર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ઉદર ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળકમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ઉદરના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

સિદ્ધ તથા વિદ્યાધરોથી વ્યાપ્ત, નંદનવનની જેને ઉપમા આપી શકાય તેવા કૈલાસ નામના પર્વત ઉપર તીવ્ર તપ કરતા, સાક્ષાત્ ધર્મની પેઠે રહેલા, આયુર્વેદ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, વૈદ્યવિદ્યાના પ્રવર્તક, જિતાત્મા પુનર્વસુને આગવેશે નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૩,૪

“હે ભગવન, માણસો દુઃખદાયક ઉદરરોગોથી પીડાતા, શુષ્ક મુખવાળા, દૂબળા અવયવોથી યુક્ત, ફૂલેલાં પેટ તથા કુક્ષિગળા. નષ્ટ થયેલા અગ્નિબળ તથા આહાર-વાળા, સઘળા ક્રિયાઓમાં અસમર્થ, દીન અને ઉપાય ન હોવાથી અનાથની પેઠે પ્રાણ છોડતા દેખાય છે. તેઓનાં કારણ, સંખ્યા, પૂર્વરૂપ, આકૃતિ અને ઔષધ એ આપ ગુરુ વડે સારી રીતે કહેવાતાં હું સાંભળવા ઇચ્છું.” ૫-૭

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે શિષ્ય વડે પ્રેરાયેલા મહર્ષિએ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારું વચન કહેવાનું શરૂ કર્યું. ૮

હરની સંપ્રાપ્તિ—

મંદાગ્નિથી મળેલી વૃદ્ધિ થતાં મનુષ્યોને નાના પ્રકારના રોગસમૂહો અને વિશેષે કરીને ઉદરરોગો થાય છે. ૯

મગ્નિ આહારથી અગ્નિમંદ થતાં આહારનું પાચન ન થવાથી દોષોનો સંચય થાય છે અને તે પ્રાણુ-અગ્નિ તથા અપાનને અત્યંત દૂષિત કરીને નીચેના તથા ઉપરના માર્ગને ડુંધીને, ત્વચા તથા માંસની મધ્યમાં આવીને કુક્ષિને અત્યંત કૂંલાવતો ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તેના લક્ષણોસહિત કારણને તું સાંભળ. ૯-૧૧

હરનાં નિદાન—

અત્યંત ઉષ્ણ-અતિ ખારા-અતિ ક્ષારવાળાં-વિદાહી-ખાટા તથા સંયોગજન્ય વિષતું ભોજન કરવાથી, મિથ્યા સંસર્જનક્રમ કરવાથી, રૂક્ષ-વિરુદ્ધ તથા અપવિત્ર ભોજન કરવાથી, પ્લીહા-હરસ-ગ્રહણી રોગોથી કૃશ થવાથી, વમનાદિ કર્મ અરાખર ન થવાથી, પ્લીહા વગેરેથી કલેશ પામતા રોગોઓની ચિકિત્સા ન કરવાથી, રૂક્ષતાથી, વેગ રોકવાથી, સ્ત્રોતો દૂષિત થવાથી, આમદોષથી, સંક્ષોભથી, અત્યંત પેટ ભરીને ખાવાથી, હરસથી, અત્તમાં વાળે આવવાથી, મળ રોકવાથી, આંતરડાં કાટવા કે ચીરાવાથી, અત્યંત સંચિત થયેલા દોષવાળા તથા પાપ-કર્મ કરનારા અને વિશેષે કરીને મંદાગ્નિવાળાને ઉદરરોગો થાય છે. ૧૨-૧૫

હરનાં પૂર્વરૂપો—

હુધાતો નાશ થાય છે, મધુર-અતિ સ્નેહવાળા અને ગુરુ અન્ન લાભે વખતે પચે છે, ખોરાકનો વિદાહ થાય છે, પચ્યું કે નથી પચ્યું તેવું જ્ઞાન થતું નથી, અત્યંત તૃપ્તિ પર્વત ભોજન સહન થતું નથી, પગ ઉપર થોડો સોજો રહે છે. નિરંતર ખલતો ક્ષય થાય છે, થોડો વ્યાયામ કરવાથી શ્વાસ ભરાઈ જાય છે, ઉદર વધવું, મળનો સંચય, અસ્તિના સાંધામાં રૂક્ષ તથા ઉદાવર્તરૂપ કારણથી ધયેલી પીડા, લઘુ તથા અલ્પ ભોજન કરવા

છતાં આધ્માન થાય છે, પેટ વધે છે—ફાટે છે—વિતૃત થાય છે, સિરાઓ દેખાય છે અને વાટા દેખાતા બંધ પડે છે—એ ભવિષ્યમાં થનારા ઉદરરોગોનાં પૂર્વરૂપ છે. ૧૬-૧૯

દોષજ હરની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ—

સંચિત થયેલા દોષો મનુષ્યોના સ્વેદ તથા જલને વહન કરનારા સ્ત્રોતોને ડુંધીને પ્રાણુ-અગ્નિ તથા અપાનને દૂષિત કરીને ઉદરરોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦

પેટનું ફૂલવું, આટોપ, હાથ તથા પગ પર સોજો, મંદાગ્નિ, ગાલ ચળકવા અને કૃશતા એ લક્ષણ છે. ૨૧

પૃથક્ પૃથક્ દોષો વડે, સમસ્ત દોષો વડે, પ્લીહા, બધ્ધ, ક્ષત અને ઉદક વડે આદ્ય પ્રકારના ઉદરો થાય છે. તેનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ સાંભળ. ૨૨

વાતજ હરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

રૂક્ષ તથા અલ્પ ભોજન, પરિશ્રમ, વેગ રોકવો, ઉદાવર્ત તથા કૃશ કરનારાં કારણો વડે, પ્રકુપિત થયેલા કુક્ષિ-હ્રદય-અસ્તિ અને ગુદાના માર્ગમાં રહેલો વાયુ અગ્નિને હણી, કંકને ઉપર હટાવીને, તેનાથી જેની ગતિ રૂંધાઈ ગઈ છે એવો અને તેથી ત્વચા તથા માંસના મધ્યનો અશ્રય કરીને રહેલો તે. મનુષ્યના ઉદરની વૃદ્ધિ કરે છે. ૨૩, ૨૪

તેનાં લક્ષણો—કુક્ષિ-હાથ-પગ અને વૃષણ ઉપર સોજો, પેટ કાટવું હોય એવું લાગવું, નિયમ વિના વધવું તથા ઘટવું, કુક્ષિ તથા પડખામાં શળ, ઉદાવર્ત, અંગ ભાંગવાં, પર્વભેદ, સૂકી ખાંસી, કૃશતા, નયનાઈ, અરુચિ, અપચો, નીચેના ભાગમાં ભારેપણું, વાયુ-મળ તથા મૂત્ર રોકવાં, નખ-તેત્ર-મુખ-ત્વચા-મૂત્ર તથા મળ એ કાળાં તથા રાતાં થવાં અને ઉદર પાતળી-કાળી સિરાઓથી વ્યાપ્ત હોવું; ઉદર કોકવાથી કૂંચેલી મશકના જેવા શબ્દવાળું થાય છે, વાયુ ઉપર, નીચે અને આડો શળ તથા શબ્દસહિત કરે છે; આ વાતોદર છે એમ જાણવું. ૨૫

પિત્તજ ઉદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

તીખા-ખાટા-ખારા-અતિ ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનાં ભોજનથી, અગ્નિ અને તડકાના સેવનથી, વિદાહી ખોરાક, અધ્યયન અને અચ્છર્ણથી શીઘ્ર સંચિત થયેલું પિત્ત, વાત તથા કફને પ્રાપ્ત થઈ, આગને રૂંધીને ઉન્માર્ગમાં ગયેલું તે, આમાશયમાં અગ્નિનો નાશ કરીને, તે પછી ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬, ૨૭

તેનાં લક્ષણો:—ઢાહ, જ્વર, તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા, અતિસાર અને ભ્રમ, મોઢું નીચું થવું, નખ-નેત્ર-મુખ-ત્વચા-મૂત્ર તથા મળ લીલાં અને હળદર જેવાં થવાં; અને વર્ણી ઉદર નીલી-પીળી-હળદર જેવી-લીલી અને રાતો રેખાઓ તથા સિરાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું, બળે છે, વ્યથા પામે છે તથા ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું અને ઊંખાથી તપવા જેવું, સ્વેદવાળું અને બીનું, મૃદુ સ્પર્શવાળું અને શીઘ્ર પાકવાળું થાય છે, આ પિત્તોદર છે એમ જાણવું. ૨૮

કફજ ઉદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ લક્ષણો—

વ્યાયામનો અભાવ, દિવસની નિદ્રા, મધુર-અતિ રિત્તંબ અને પિચ્છિલ દ્રવ્યો, દહીં-દૂધ-જલચર તથા અનૂપ પ્રાણીઓનાં માંસ એના અતિ સેવનથી કુપિત થયેલા કફથી સ્તોતો રૂંધાતાં, ઢંકાઈ ગયેલો વાયુ, આંતરબની બહાર રહીને, તે ખેડિત કરતો ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯, ૩૦

તેનાં લક્ષણો:—ગૌરવ, અરુચિ, અપચો, અંગ ભાંગવાં, સ્પર્શજ્ઞાનનો અભાવ, હાથ-પગ-વૃષણ તથા સાથળમાં સોજા, ઉત્કલેશ, નિદ્રા, ઉધરસ અને શ્વાસ, નખ-નેત્ર-મુખ-ત્વચા-મૂત્ર તથા મળ ઘોળાં હોવાં; અને વર્ણી પેટ ઘોળી રેખા અને સિરાઓથી વ્યાપ્ત, ગુરુ, સ્તિમિત, સ્થિર અને કઠિન થાય છે. આ કફોદર છે એમ જાણવું. ૩૧

સન્નિપાતજ ઉદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

દુર્બળ અગ્નિવાળાને અપચ-આમ-વિરુદ્ધ અને

ગુરુ ભોજનથી, સ્ત્રીએ ખવરાવેલાં રજ-રંવાણ-મળ-મૂત્ર-કાડકાં કે નખ વગેરેથી તથા મંદ વિષેથી કુપિત થયેલા વાત વગેરે ત્રણે દોષો ધીરે ધીરે કોઠામાં સંચય પામીને મનુષ્યોને ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૨, ૩૩

તેનાં લક્ષણો:—સઘળા દોષોનાં સમસ્ત લક્ષણો દેખાય છે, નખ વગેરેમાં બધા રંગો દેખાય છે, ઉદર પણ અનેક રંગવાળી રેખાઓ અને સિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે. આ સન્નિપાતથી થયેલો ઉદરરોગ છે એમ જાણવું. ૩૪

પ્લીહોદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

વાહન ધર્યાદિમાં બેસીને જવાથી, અત્યંત હીલચાલથી, ખાધેલા ખોરાકનો અતિ સંક્ષોભ શ્રવાથી, અતિશય મૈથુન-ભાર-ભાગમન-ચમન તથા રોગથી થયેલી કૃશતાથી, ડાખા પડખામાં રહેલી બરલ પોતાના સ્થાનમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને વધે છે અથવા રસ વગેરેથી વધેલું રક્ત તેને વધારે છે. ૩૫, ૩૬

તેની બરલ આરંભમાં અષ્ઠીલાના જેવી કડણુ હોય છે અને વધતાં વધતાં કાચખાના જેવી જણાય છે. જો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે અનુક્રમે કુક્ષિ, પેટ અને અગ્નિના અધિષ્ઠાનને ઘેરીને ઉદરરોગ કરે છે. ૩૭

તેનાં લક્ષણો:—દુર્બળતા, અરુચિ, અપચો, મળ-મૂત્રની અટકાયત, અધારાં આવવાં, તરસ, અંગ ભાંગવાં, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અંગ શિથિલ થવાં, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદ જ્વર, આનાહ, અગ્નિનો નાશ, કૃશતા, મુખ એટલાદ થવું, પર્વભેદ, કોઠામાં પવન તથા રજ નીકળવું; અને વર્ણી પેટ રાતો વર્ણનું કે ત્રિકૃત વર્ણનું તથા નીલી-લીલી કે હળદર જેવા રંગની રેખાવાળું થાય છે. એ જ પ્રમાણે જમણા પડખામાં રહેલું ચક્રત પણ કરે છે. કારણ, લક્ષણ તથા ઔષધ સમાન હોવાથી તેનો સ્ત્રીહોદરમાં જ સમાવેશ થાય છે. આને સ્ત્રીહોદર જાણવું. ૩૮

શ્લેષ્મીદોદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

અનની સાથે પાંપણ કે વાળનું લક્ષણ થવાથી,

ગુદાનો માર્ગ અંધ થવાથી, ઉદાવર્તથી, હરસથી, આંતરગમાં આંતરકું ક્ષાવાથી, માર્ગનો રોધ થતાં કુપિત થયેલો અપાન વાયુ, તે પછી અગ્નિને હણીને, મલ-પિત્ત તથા કફને અટકાવીને, ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૬, ૪૦

તેનાં લક્ષણો:—તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, મુખ તથા તાળવું સૂકાવું, સાથળ શિથિલ થવા, ઉધરસ, શ્વાસ, દુર્બળતા, અરુચિ, અપચો, મગ્નમૂત્રની અટકાવત, આધ્માન, ઉલ્લી, છીંક આવવી, મસ્તક-કંડય-નાભિ તથા ગુદામાં શૂળ; અને વળી પેટ મૂંઝવેલા વાયુવાળું, સ્થિર, રાતું, નીલી દેખાવાળું, સિરાઓથી વ્યાપ્ત અથવા રેખારહિત. પ્રાય: નાભિની ઉપર ગાયના પૂછડાની પેઠે ઉપડી આવે છે. આને બદ્ધગુદોદર જાણવું. ૪૧

છિદ્રોદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

ખોરાકની સાથે કંકરોનૃણુ-કાષ્ઠ-અસ્થિ અને કંટક ખાવાથી, ખમાઓથી કે અત્યંત ખોરાક લેવાથી બ્યારે આંતરકું બેદાર્થ જાય છે અને પાકી જાય ત્યારે તે છિદ્રોમાંથી બહાર ઝરતો રસ ગુદા તથા આંતરગને ભરીને ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૨, ૪૩

તેનાં લક્ષણો:—તેમાં નાભિની નીચે વધતું પ્રાય: જલોદર થાય છે; અને બન્ન પ્રમાણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાડે છે અને વળી રોગી રક્તમિશ્ર-નીલો-પીળો-પિત્તિલ-શવ જેવી ગંધવાળો અને કાચો મળ કરે છે; હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, તૃષ્ણા, પ્રમેદ, અરુચિ, અપચો અને નય-ળાઈથી યુક્ત થાય છે. આ છિદ્રોદર છે એમ જાણવું. ૪૪

જંઘાદરનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણો—

સ્નેહપાન કરેલા અથવા મંદ અગ્નિવાળા, ક્ષીણ અને અત્યંત કૃશ મનુષ્યને અતિ જળપાન કરવાથી અગ્નિ નષ્ટ થતાં, કલોમમાં રહેલો વાયુ તથા સ્ત્રોતોનો માર્ગ કંધાર્થ જવાથી જલધર્મિશ્ર થયેલો કફ, એ બન્ને તે જલને ઉદરરોગ માટે પોતાના સ્થાનના પ્રમાણથી અધિક કરી દે છે. ૪૫, ૪૬

તેનાં લક્ષણો:—અન્નની ધમ્ધમ ન થવી, તૃષ્ણા, ગુદાસ્રાવ,

શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ અને દુર્બળતા થાય છે; અને વળી પેટ અનેક વર્ણની રેખા તથા સિરાઓથી વ્યાપ્ત અને પાણીથી ભરેલી મગકના ખળભળાટ સમાન સ્પર્શવાળું થાય છે. આ ઉદ્દોદર છે એમ જાણવું. ૪૭

તેમાં થોડા સમયથી થયેલા, ઉપદ્રવરહિત તથા પાણી પેટ ન થયું હોય એવા ઉદરરોગની ઉતાવળ કરતા વૈદે ચિકિત્સા કરવી; કારણ કે ઉપેક્ષા કરેલા એઓના દોષો પોતાના સ્થાનમાંથી પાળ કરેલા અને પરિપાકથી દ્વન્ન થયેલા, સન્ધિઓ અને સ્ત્રોતોને કિલ્લન કરે છે અને સ્વેદ પણ બહારના સ્ત્રોતોમાં કુંકિત ગતિવાળો થઈને, આડો અવસ્થિત થઈને, તે જ જલને વધારે છે. તેમાં પિચ્છની ઉત્પત્તિ થતાં પેટ ગોળાકાર, ભારે, સ્તિમિત, ઠપકારાથી શબ્દરહિત, સ્પર્શમાં મૃદુ, જેમાંથી રેખાઓ જતી રહી છે તેવું, નાભિમાંજ આક્રમણ કરીને ફેલાતું હોય છે; તે પછી જલની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેનાં લક્ષણો:—પેટનું અત્યંત વધતું, સિરાઓનું ન દેખાવું અને પાણીથી ભરેલી મગકના ખળભળાટ સમાન સ્પર્શ થવો; ત્યારે રોગીને ઉલ્લી, તિસાર, તમકશ્વાસ, તૃષ્ણા, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, દુર્બળતા, પડખામાં શૂળ, અરુચિ, સ્વરભેદ, મૂત્રની અટકાવત વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેવાને ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય જાણવો. ૪૮

ઉદરરોગની સાધ્વાસાચ્ચતા—

આ વ્યાખ્યાનમાં જોડા છે—

વાતથી, પિત્તથી, કફથી, રક્તોદાથી, અગ્નિપાતરથી તથા ઉદ્દકથી એમ ઉત્તરોત્તર ઉદરરોગ ક્રમદત્ત છે એમ વૈદે જાણવું. ૫૦

પ્રાય: બદ્ધગુદ પંદર દિવસ પછી, બીજા સર્વ ઉદરરોગો પાણી પેટ થવાથી તથા છિદ્રોદર મનુષ્યના મૃત્યુને માટે થાય છે. ૫૧

સજ્જેલી આંખોવાળાને, વાંકી વળી ગયેલી મૂરેન્દ્રિય-વાળાને, કલેદવાળી તથા ચાતળી ચામડીવાળી તથા બલ-રક્ત-માંસ અને અગ્નિ જેનાં ક્ષીણ થયાં છે એવા રોગીને છોડી દેવો જોઈ એ. ૫૨

સધળા મર્મેમાં સોળે ઉત્પન્ન થવો, શ્વાસ, હેઝકી, અરુચિ, તૃષ્ણા, મૂચ્છા, ઉલટી અને અતિસાર-એ ઉદર-રોગી મનુષ્યને હણે છે. ૫૩

ઉત્પન્ન થતાં જ સધળા ઉદરરોગી અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાનને થયેલો, પાણી જેમાં પેદા થયું નથી તેવો અને નવો ઉદરરોગ પ્રયત્નસાધ્ય છે. ૫૪

પાણી ન થયું હોય એવા સ્વદર્શાં લક્ષણો—

સોળ વગરનું, અરુણ ક્રાંતિવાળું, અવાજવાળું, અતિશય ભારથી રહિત, હમેશાં ગડગડવાળું અને સિરાજળથી વ્યાપ્ત ઉદર નાભિને સ્તબ્ધ કરીને શુદ્ધમાં મળ તથા વાતના વેગને ઉત્પન્ન કરીને ઘેસી જાય છે.—હૃદય, નાભિ, વંશણ, કટી, શુદ્ધ એ પ્રત્યેકમાં જેને શૂન્ય નીકળે છે એવા તથા વેગવાળા અપાનવાયુને છોડતા તથા ખાવાની ઇચ્છાવાળા રોગીના ઉદરરોગને, અતિશય મંદ ન હોતાં, મુખ પિરસ ન હોતાં, મૂત્ર અલ્પ હોતાં, મળ બંધાયેલો હોતાં, પાણી જેમાં પેદા નથી થયું એવાં આ લક્ષણોથી યથાર્થરૂપે જાણીને દોષ-બલ તથા ક્ષણના વિશેષને જાણનાર વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૫૫-૫૮

વાતોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

બળવાન પુરુષને થયેલા વાતોદરનો ઉપચાર પ્રથમ સ્નેહથી કરવો. સ્નેહન તથા સ્વેદન કરેલા રોગીને સ્નેહ-પ્રધાન વિરેચન આપવું. ૫૯

દોષ દૂર થતાં નથી ગયેલા પેટને વજ્રથી વીંટીને બાંધવું. તેમ કરવાથી એ ઉદરમાં અવકાશ ન હોવાથી વાયુ તેને ફરીને કુલાવશે નહિ. ૬૦

દોષો અત્યંત વધવાથી, સ્ત્રોતોના માર્ગો રૂંધાઈ ગયા હોવાથી ઉદરરોગ થાય છે. તેથી દરદીને દરરોજ વિરેચન કરાવવું જ. ૬૧

શુદ્ધ થયેલા રોગીને સંસર્જન કરાવીને, બળપ્રાપ્તિને માટે તેને દૂધ આપવું. બલ પ્રાપ્ત થયા પછી ઉત્કલેશ થવાની પૂર્વે કમથી દૂધ બંધ કરવું. ૬૨

જરાજરા ખાટા અને ખારા યુષ કે માંસરસોથી જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો છે એવા રોગીને ઉદારત થાય તો ફરીને સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને આરથાપન બંધિત આપવી. ૬૩

અંગ ફરકતાં હોય એવા, આંચકીવાળા તથા સાંધા, હાડકાં-પગખાં-પીઠ અને ત્રિકતી પીડાવાળા તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને જેવા મળ તથા વાત રોકાઈ ગયા છે એવા રૂક્ષ રોગીને પણ અનુવાસન બંધિત આપવી. ૬૪

નિરૂદ્ધબંધિત માટે તીક્ષ્ણ વિરેચન દ્રવ્યોથી યુક્ત દશમૂળનો ક્વાથ લેવો; અને વાતમ્ભ તથા અમ્ભ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ એરંડિયા તેલની અથવા તેલના તેલની અનુવાસન બંધિત કરવી. ૬૫

વિરેચન આપવાને જે અયોગ્ય જણાય એવા, દુર્બળ, વૃદ્ધ, બાળક, પ્રકૃતિથી કામળ, અલ્પ દોષવાળા અને વાતોદ્યમણ રોગીને ઉચ્ચારશુદ્ધિમાન વૈદ્યે શમન કરનાર ઘી, યુષ, માંસરસ, ભાત, બંધિત, અભ્યંગ, અનુવાસન અને દૂધથી કરવો. ૬૬, ૬૭

પિત્તોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

પિત્તજન્ય ઉદરરોગમાં બળવાન રોગીને પ્રથમ જ વિરેચન આપવું અને દુર્બળને પ્રથમ અનુવાસન આપીને ક્ષીરબંધિતથી શોધન કરવું. બળ તથા જઠરાગ્નિ જેને પ્રાપ્ત થયાં છે એવા રોગીને પુનઃ સ્નેહન કરાંતે નસોતરના કલ્કસંદિત સિદ્ધ કરેલા દૂધથી, એરંડી સિદ્ધ કરેલા દૂધથી, સાતલા તથા ત્રાયમાણથી સિદ્ધ કરેલા દૂધથી કે ગરમાળાથી સિદ્ધ કરેલા દૂધથી વિરેચન આપવું. કદ્યુક્ત પિત્તોદરમાં મૂત્રસંદિત અને વાતયુક્ત પિત્તોદરમાં તિક્તસર્પિસંદિત ઉપર કહેલા દૂધથી વિરેચન આપવું. ફરી દૂધનો પ્રયોગ, બંધિતકર્મ, અને વિરેચન—આ ક્રમ પ્રમાણે આચરણ કરતો યોગ્ય રોગી નિશ્ચય પિત્તોદરને જીતે છે. ૬૮-૭૧

કફોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

સ્નેહન, સ્વેદન તથા શોધન કરેલા કફોદરના રોગીને,

કટુ તથા ક્ષારયુક્ત અને કંઠને દૂર કરનારા આહારો વડે સંસર્જન કરવું; ગોમૂત્ર અને અરિષ્ટ પીવાથી, ચૂર્ણ તથા લોહની ખનાવટથી તથા ક્ષારયુક્ત તેલ પીવાથી ક્ષોદરનું શમન કરવું. ૭૨, ૭૩

સન્નિપાતોદારમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

સન્નિપાતગ્રન્થ ઉદરરોગોમાં પૂર્વે કહેલી બધી ક્રિયાઓ કરવી; પણ ઉપદ્રવોસહિત ઉત્પન્ન થયેલા ઉદરરોગને સમજી વેંછે ચિકિત્સાની ના પાડવી. ૭૪

પ્લીહોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

પ્લીહોદરમાં ઉદાવર્તબીધ અને આનાહ, દાહ-મૂર્છાન્ત્યા અને ભ્રૂર, ગૌરવ-અરુચિ અને કંઠિતા; એ લક્ષણો વડે વાતાદિકને તથા પોતાનાં લક્ષણો વડે રક્તને દૂષિત બાણીને. દોષ તથા બળને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી. સમજીને રોદન, સ્વેદન, વિરેચન, નિશ્ક્રિયરિત, અનુવાસન અસ્તિ કર્મ કરવાં; અથવા કાયા બાહ્યમાં સિદ્ધાવેશ કરવો. ષટ્પલધૂન પીવરાવવું. પીપરના, ગોળસહિત દરડેનો અથવા ક્ષાર અને અરિષ્ટ ગણુનો પ્રયોગ કરવો. આ ક્રિયાક્રમ કહ્યો. હવે સંશમન યોગો સાંભળ. ૭૫-૭૮

પ્લીહોદરમાં વિપ્લવાદિ ચૂર્ણ—

પીપર, સૂંઠ, દંતીમૂળ. ત્રિકટુ-દરેક એક એક ભાગ, હરડે ૨ ભાગ, વાવડિંગ એક ભાગ એવું ચૂર્ણ બનાવવાથી પીવું. ૭૯

ત્રિવંગાદિ ક્ષાર—

વાવડિંગ, ચિત્રક, સૂંઠ, ઘૃત, સિંધાલૂણ અને વજ શકોરામાં અન્તર્ધૂમ આણીને ગુલ્મ તથા પ્લીહાને હરનારું એ ચૂર્ણ દૂધથી પીવું. ૮૦

રોહિતકલતાસન્ધાન—

રોહિડાના કટકાઓ હરડેના કવાથ કે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખવા, અને સાત રાત્રિ રહેલું તે પીવું. તે

કમળો, ગુલ્મ, પ્રમેહ, હરસ, પ્લીહા, બધી જાતના ઉદરરોગો તથા ક્રિમિને હણે છે; અને ઔષધ પચી ગયા પછી જંગલ પશુપક્ષીઓના માસરસો વડે એમાં ભોજન કરવું. ૮૧, ૮૨

રોહિતક ઘૃત—

રોહિડાની છાલ ૧૦૦ તોલા અને ઘોર ૧૨૮ તોલા એને કવાથ કરવો. પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા અને એ બધાની સાથે સમાન રોહિડાની છાલ-એને કલ્ક કરીને ઉપરના કવાથથી ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. આ ઘૃત ઉપયોગમાં લેવાથી પ્લીહાની વૃદ્ધિ તથા ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, ક્રિમિ, પાંકુ તથા કમળાનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. વાતકેદૈદમણુ પ્લીહોદરમાં વેંછે અગ્નિકર્મ કરવું. ૮૩-૮૬

વૈષ્ણિક પ્લીહોદરની ચિકિત્સા—

પિત્તપ્રધાન પ્લીહોદરમાં જીવનીય દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતો, દૂધની અસ્તિઓ, રક્તમોક્ષણ, સંશોધન અને દૂધનું પાન શ્રેષ્ઠ છે. ૮૭

ચક્રવલ્લ્યુદરનો ચિકિત્સા

વેંછે પ્લીહોદરમાં દીપનીય દ્રવ્યોથી સુકત યૂષ તથા માંસના રસો સહિત હલકાં અનાજ સંસર્જનકર્મથી આપવાં. સમાનતા હોવાથી ૨ i પ્લીહાના જેવાં સવર્ગાં ઔષધો છે. ૮૮

વદ્યુદોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

જેને સ્વેદન કર્યું છે એવા બહોદરના રોગીને મૂત્ર તથા તીક્ષ્ણ ઔષધોથી યુક્ત, તેલ તથા સવણુવાળી નિશ્ક અને અનુવાસન અસ્તિઓ આપવી. અનુદોષમન કરનારાં અન્નો તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનો યે આપવાં. ઉદાવર્તને હરણુ કરનારું તથા વાતનો નાશ કરનારું કર્મ કરવું. ૮૯, ૯૦

શિદ્ધોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

સ્વેદ સિવાય, ક્ષોદરની પેટે શિદ્ધોદરની ચિકિત્સા કરવી. જેમ જેમ જળ ઉત્પન્ન થતું જાય તેમ તેમ

તેનું સ્વાવશ્ય કરવું; આ રીતે તેનું યાપન કરવું. તૃષા-
ઉધરસ તથા જ્વરથી પીડાતા, માંસ-અગ્નિ અને ભોજન
જેનાં ક્ષીણ થયાં છે એવા તથા શ્વાસવાળા, શૂળવાળા
અને દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળા દરદીને છોડી દેવો. ૯૧, ૯૨

જલોદરમાં ચિકિત્સાનો વિધિ—

જલોદરમાં પ્રથમ જલના દોષને હરણ કરનારાં,
મૂત્રયુક્ત, તીક્ષ્ણ અને વિવિધ ક્ષારવાળાં ઔષ્ધો આપવાં.
તથા દીપન અને કંકણ આહારોથી તેનો ઉપચાર કરવો.
અને ક્રમથી જળ વગેરે દ્રવ પદાર્થોમાંથી તેને રોકવો.
૯૩, ૯૪

ઉદરમાં અન્નપાન—

સધળા ઉદરરોગો પ્રાયઃ દોષોના સમૂહથી ઉત્પન્ન
થયેલા છે; તેથી સર્વત્ર ત્રણે દોષોનું શમન કરનારી ક્રિયા
કરવી. દોષોથી પેટ ન્યારે પૂર્ણ ભરાઈ જાય છે ત્યારે
અગ્નિ મંદ થાય છે; તેથી દીપન અને લઘુ આહારનું
ભક્ષણ કરવું. રાતા ચોખા, જવ, મગ, જાંગલ
પશુપક્ષીઓનાં માંસ, દૂધ, મૂત્ર, આસવ, અરિષ્ટ, મધ,
સીંધુ અને સુરા તથા થેણા ખાટા-સ્નેહવાળા અને
તીખાશવાળા-બૃહત્ પંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલા ચૂષ તથા
માંસના રસોથી યવાગૂ કે ભાતનું ભક્ષણ કરવું.
૯૫-૯૮૩

ઉદરમાં અપચય—

જલચર તથા આતૂપ પ્રાણીઓનું માંસ, શાક,
લોટમાંથી બનતા પદાર્થો, તલ, બ્યાયામ, માર્ગમન,
દિવસની નિદ્રા અને વાહનમાં બેસવું એ તજવાં. તેમ
જ ઉદરરોગના રોગીએ ઉષ્ણ, લઘુ, અમ્લ, નિદાહી
અને ભારે અન્ન ન ખાવાં તથા પાણી પીવાનું છોડી
દેવું. ૯૯, ૧૦૦

ઉદરમાં છાસનું વિધાન—

જલોદરના રોગીએ બહુ ઘાટી નહિ એવી, મોળી,
માખણ વગરની, ત્રિકટુ-જ્વખાર અને સિંધાલુ
મિ. પીવામાં હિતકારી છાસ પીવી. વાતોદરના

રોગીએ પીપર તથા સિંધાલુમિશ્રિત તક પીવી.
પિત્તોદરના રોગીએ સાકર અને જેડીમધથી મિશ્ર મોળી
છાસ પીવી. કફોદરના રોગીએ અજમો, સિંધાલુ, ઘુરુ
અને ત્રિકટુયુક્ત અને મધમિશ્રિત, નવશેકી અને સાવ માખણ-
રહિત નહિ એવી છાસ પીવી. પ્લીહોદરના રોગીએ મધ, તેજ,
વજ, સૂંઠ, સુવા, કઠ, સિંધાલુથી યુક્ત છાસ પીવી.
જલોદરવાળાએ ત્રિકટુસહિત તાજી છાસ; બલ્હોદર-
વાળાએ હપુષા, અજમો, ઘુરુ અને સિંધાલુથી યુક્ત
અને હિરોદરવાળાએ પીપર અને મધમિશ્રિત છાસ પીવી.
ગૌરવ અને અરુચિથી પીડાતા, મંદાગ્નિ અને અતિસાર-
વાળા, વાતકંઈથી પીડાતા રોગીઓને છાસ અમૃતરૂપ
અને છે. ૧૦૧-૧૦૬

ઉદરમાં દૂધનું વિધાન—

સોજા, આનાહ, વેદના, તૃષા અને મૂર્ચ્છાથી પીડાતા
રોગીને બાંટડીનું દૂધ અને સંશોધનથી શુદ્ધ અને ક્ષીણ
દેહવાળાઓને ગાયનું-ગરૂનું તથા ભેંસનું દૂધ અમૃત
સમાન છે. ૧૦૭૩

ઉદરમાં પ્રવેહ-પરિષેક વગેરે—

દેવદાર, ખાખરો, આકડો, ગળપીપર, સરગવો,
આસંધ-એ સરખે વજને લઈ ગોમૂત્રસહિત એ
ઔષ્ધોથી પેટ ઉપર લેપ કરવો. ૧૦૮૩

વૃશ્ચિકાલી, વજ, કઠ, બૃહત્ પંચમૂળ, સાટેડી,
બૂતીક, સૂંઠ અને ઘાણા એને જલમાં પત્રાવીને અભિષેક
કરવો. ખાખરો, કતુણ, રાસ્ના-એને ઉપર પ્રમાણે
પકાવીને અભિષેક કરવો. ઉદરના રોગીઓને આક
પ્રકારનાં મૂત્રોનો, અભિષેક તથા પોવામાં ઉપયોગ
કરવો. ૧૦૯-૧૧૦

ઉદરમાં ઘૃતયોગો—

રૂક્ષ બહુ વાતવાળા તથા સંશોધનની પ્રચ્છાવાળાઓને
મોટે દીપનીય તથા ઉદરરોગનાશક ઘૃતો અને કંકીએ
છીએ. ૧૧૧

પંચકોલ ઘૃત—

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક સૂંઠ તથા

જવખાર દરેક ૨ તોલાના કદથી દશમૂળનો કવાથ ૨૦૦ તોલા તથા દહીનું પાણી ૨૫૬ તોલા—એનાથી ૧૨૮ તોલા ઘૂત પકવવું. તે ઘૂત ઉદરરોગનો નાશ કરનારું છે તથા સોજા, વાયુનો વિષ્ટાંબ, ગુસ્ત્ર અને અર્શનો નાશ કરે છે. ૧૧૨-૧૧૪

ઉદરમાં નાગર ઘૂત—

સૂંઠ, હરડે, બહેડાં, આમળાં એ બધું ૧૬ તોલા, ઘૂત તથા તેલ ૬૪ તોલા, દહીનું પાણી ૨૫૬ તોલા, એ પકાવીને પીવું. એ સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગોનો નાશ કરનારું છે તથા કફવાતજન્ય ગુસ્ત્રમાં આ પ્રશસ્ત છે. ૧૧૫

ચિત્રક ઘૂત—

ઘી ૬૪ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા, ગોમૂત્ર ૧૨૮ તોલા અને ચિત્રક ૪ તોલાનો કદક કરી, સિદ્ધ કરીને, ૪ તોલા જવખાર મેળવી ઉદરરોગીએ પીવું. ૧૧૬

ચવાદિ ઘૂત—

જવ, ખેર, કળથી, પંચમૂળનો કવાથ, સુરા અને સૌવીરકથી સિદ્ધ કરેલું ઘૂત પીવું. ૧૧૭

ઉદરમાં વિરચન—

એ ઘૂતોથી સ્તિગ્ધ થયેલા ઉદરરોગીને શક્તિ આવે, વાયુ શાંત થાય, દોષ તથા આશય શિથિલ થાય ત્યારે કબજસ્થાનમાં કહેલ વિરચન આપવું. ૧૧૮

પટોલાદિ ચૂર્ણ—

પટોલનાં મૂળ, હળદર, વાવડિંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાંની છાલ, કપીડો, ગળો અને નસોતર એમાંનાં પહેલાં છ દરેક એક એક તોલો અને છેલ્લાં ત્રણ અનુક્રમે બમણાં, ત્રમણાં અને ચારત્રણાં લઈને ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી ૪ તોલા મનુષ્યે ગૌમૂત્રથી પીવું. રેચ લાગ્યા પછી જગલ પ્રાણીઓના માંસરસોથી શુદ્ધ આહાર કરવો. અથવા મંડ અને પેશાનું પાન કરીને મનુષ્યે છ દિવસ સુધી ત્રિકટુસહિત ઉકાળેલું દૂધ

પીવું. તે પછી કપડું ચૂર્ણ પીવું. એ પ્રમાણે ફરી ફરીને કરવું. આ ચૂર્ણ પાણી પેદા થયું છે એવા સવળા ઉદરરોગીને હણે છે. કમળો, પાંદુરોગ અને સોજાને તે દૂર કરે છે. આ પટોલાદિ ચૂર્ણ ઉદરરોગોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૯-૧૨૦

ઇન્દ્રવાનુણી, શંખિની, દંતીમૂળ, તિલ્વકની છાલ અને વજ એનું ચૂર્ણ, પ્રાક્ષનો કવાથ, ગોમૂત્ર, મોટાં અને નાનાં ખોરનો રસ અને સીધુથી પીવું. ૧૨૪

નારાયણ ચૂર્ણ—

અજમેા, હપુપા, ધાણા, શાહચરું, કાળીચરી, પીપરીમૂળ, અજમંધા, કચૂરો તજ, સુત્રા, છરું, ત્રિકટુ, દારુડી ચિત્રક, સાંછખાર, જવખાર, પુષ્કરમૂળ, કંઠ, સિંધાલૂણ, સંચળ, બિડલવણ, સમુદ્રનું મીઠું, ઉદ્ભિદ્ભવણ અને વાવડિંગ એ દરેક સમાન ભાગ; દંતીમૂળ ત્રણ ભાગ; નસોતર તથા ઇન્દ્રવાનુણી બે બે ભાગ; સાતલા ચાર ભાગ—આ નારાયણ નામનું ચૂર્ણ રોગસમૂહનો નાશ કરનારું છે. વિષ્ણુને પ્રાપ્ત કરીને જેમ અસુરો આગળ વધી શકતા નથી તેમ આ ચૂર્ણને પ્રાપ્ત કરીને રોગો આગળ વધી શકતા નથી. ઉદરરોગીએ છાસથી, ગુસ્ત્રરોગીએ ખોરના રસથી, વાર્તાવ્યંધમાં મુરાથી, વાતરોગોમાં પ્રસન્નાથી, મળાવરોધમાં દહીંના પાણીથી, હરસવાળાએ દાહમના રસથી, પરિકર્તિકામાં વૃક્ષામ્લથી, અજીર્ણમાં ગરમ જલથી; ભગંદર, પાંદુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગલગ્રહ, હૃદયરોગ, ગ્રહણીરોગ, કુષ્ઠ, મંદાસિ, જ્વર, દાહનું વિષ, મૂળનું વિષ, દૂધીવિષ અને કૃત્રિમવિષ એમાં સ્તિગ્ધ દોષવાળા દરદીએ યથાયોગ્ય આ વિરચનનું પાન કરવું. ૧૨૫-૧૩૨

(આ પ્રમાણે નારાયણ ચૂર્ણ થયું.)

હપુપાદિ ચૂર્ણ—

હપુપા, કાંચનક્ષીરી, ત્રિકળા, કટુ, ગળી, ત્રાયમાણ, સાતલા, નસોતર, વજ, સિંધાલૂણ, બિડલવણ અને પીપર એનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દાહન-ત્રિકળા અને માંસનો રસ, મૂત્ર તથા નવશેકાં-પાણીથી સવળા ગુસ્ત્ર,

ધ્વીહા, સર્વ ઉદરરોગ, પીડા તથા વાતસહિત ચિત્ર, કૃષ્ણ, વિષમાગ્નિ, સોમ, હરસ, પાંડુરોગ, કમળો અને હલીમકમાં પીવું. વિરેચનથી તે વાત, પિત્ત તથા કફને શીઘ્ર મટાડે છે. ૧૩૩-૧૩૬

(આ પ્રમાણે હપુપાદિ ચૂર્ણ થયું.)

નીલિન્યાદિ ચૂર્ણ—

ગળી, નિયુક્ત, ત્રિકટુ, સાલ્પાાર, જવપાર, સિંધા-લૂણ, સંચળ. સમુદ્રનું મીઠું, ત્રિફલવણુ, વડાગરુ, ચિત્રક એનું ચૂર્ણ ઘીની સાથે પીવું; એ ગુલ્મ તથા ઉદરરોગને નાશ કરનારું છે. ૧૩૭

(આ પ્રમાણે નીલિન્યાદિ ચૂર્ણ થયું.)

ઘૃતના યોગો—

થોરના ૩૨ તોલા દૂધસહિત ૧૦૨૪ તોલા દૂધનું જમાવેલું દહીં વલોલીને નીકળેલું ઘી યુક્તિપૂર્વક નસોતરના કલ્કથી સિદ્ધ કરીને પીવું. તેવી જ રીતે ઉપર કહેલું ૬૪ તોલા ઘી આઠમણા દૂધની સાથે થોરના ૪ તોલા દૂધથી કલ્કરૂપ કરેલ ૨૪ તોલા નસોતરથી પકાવવું. સિદ્ધ થયેલું તે ઘૃત ગુલ્મ, દૂધાવિષ અને ઉદરરોગની શાંતિ માટે પીવું. ૧૩૮-૧૪૦

(આ પ્રમાણે રતુહીક્ષીર ઘૃત થયું.)

થોરના ૪ તોલા દૂધરૂપ કલ્કથી યુક્ત ૨૫૬ તોલા દહીંના પાણીમાં સિદ્ધ કરેલા ૬૪ તોલા ઘૃતમાંથી, ઉદરરોગની શાંતિ માટે, તે જ રીતે યોગ્ય માત્રા પીવી. ૧૪૧

એ ઘૃતોના અનુપાત તરીકે પેચા અથવા દૂધ કે માંસરસ પીવો. ઘી પચી ગયા પછી જેને રેચ થયા છે એવા રોગીએ સૂઠથી ઉકાળેલું નવશેકું પાણી પીવું અને ત્યાર પછી પેચા અને કળથીના ચૂષ પીવો. આ રીતે રક્ષ કાઠાવાળાએ ત્રણ દિવસ સુધી ક્રમપૂર્વક પીવું. અથવા ફરી ફરીને, થોડા પ્રમાણમાં ભોજન કરતાં પીવું. આ પ્રમાણે ફરી ફરીને એ જ અનુક્રમથી ઘૃતનું પાન કરવું. ગુલ્મ, દૂધાવિષ અને ઉદરરોગની શાંતિને માટે કુશળ વૈદે આ સિદ્ધ ઘૃતો બનાવવાં જોઈએ. ૧૪૪

પીલુના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું આનાહનો નાશ કરનારું ઘૃત અથવા ગુલ્મનો નાશ કરનારું નીલિની ઘૃત અથવા મિશ્રક રતેહ પીવો. ૧૪૫

કેટલાક વીજા યોગો—

હવે પછી અનુક્રમે જેના દોષો દૂર થયા છે અને જાંગલ માંસોનું ભોજન કરનારા રોગીઓના માકા રહેલા દોષની નિવૃત્તિ માટે યોગો કહું છું. ૧૪૬

એક માસ પર્યંત નિયમમાં રહીને, દરદીએ ચિત્રક અને દેવદારનો કલ્ક દૂધ સાથે પીવો તેમજ ગજપીપર, સૂંઠ, દૂધ સાથે પીવાં. વાવડિંગ ચિત્રક, દંતીમૂલ, ચવક, ત્રિકટુ એ દરેકના અર્ધા તોલા કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પીને વધેલા ઉદરરોગને છૂતવો. ૧૪૮

ત્રિકલાદંતીમૂળ અને રોહિડાથી કરેલો કષાય ત્રિકટુ અને જવપારસહિત પીવો અને પચી ગયા પછી જાંગલ પ્રાણીઓના માંસસહિત ભોજન કરવું. ૧૪૯

થોરના દૂધથી સિદ્ધ કરેલા ઘૃતસહિત માંસ કે અનનું ભોજન કરવું. ૧૫૦

ચદરમાં જાંટડીનું દૂધ-નકરીનું દૂધ-દરદે-શિલાજિત-ગુગળ અને આદુના પ્રયોગ—

અથવા દૂધના અનુપાતનાળી હરડેનો ગોમૂતથી ઉપયોગ કરવો અને અન્ન ન ખાતાં રોગીએ સાત દિવસ ભેંસનું મૂત તથા દૂધ પીવું. ૧૫૧

એક માસ પર્યંત ઊંટડીનું દૂધ, ત્રણ માસ પર્યંત બકરીનું દૂધ ત્રિકટુસહિત પીવું; અથવા દૂધનું ભોજન કરતાં એક હજાર હરડે અથવા શિલાજિત લેવું; અથવા શિલાજિતની વિધિથી ગુગળનો પ્રયોગ કરવો. આદુનો રસ દૂધની સમાન લઈ પીવાથી હિતકારી છે.

અથવા તે આદુના દશમણા રસથી સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવામાં હિતકારી છે. ૧૫૧-૧૫૩

વાતોદરમાં તૈલવિષાન—

દંતી અને દ્રવંતીના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલું તેલ દૂધોદરમાં થયેલાં શ્વળ, આનાહ અને મળાવંધમાં, દહીંનું પાણી, ચૂષ અને માંસરસ ઇત્યાદિની સાથે હિતકારી છે. ૧૫૪

સરલા, મીઠો સરગવો અને મૂળાનાં બીજ એઓના તેલ શ્વળનો નાશ કરનારાં છે; અને વાતોદરમાં અભ્યંગ તથા પાન માટે ઉપયોગી છે. ૧૫૫, ૧૫૬

કર્કોદરમાં અરિષ્ટતા યોગો—

દોષોનો વિચાર કરીને વૈષ્ણ, મહા પીનારાને, સ્તિમિનતા, અરુચિ, મોળ અને મંદાગ્નિમાં કંઈથી કંઈન તથા સ્થિર થયેલા ઉદરમાં કંઈને પીગળાવવા માટે અરિષ્ટો તથા ક્ષારો આપવા. ૧૫૭

કર્કોદરમાં ક્ષારના યોગો—

પીપર, તિલક, હિંગ સૂકે, ગજપીપર, મિલામાં, સરગવાની શીંગ ચિદ્રા, કડુ, દેવદાર, હળદર, ઘરુ-હળદર, સરસ, અતિરિપ, વજ, કંક, મોથ, પાંચલવણુ—એ બધાંને દહીં, ઘી, વસા, મગ્ગ અને તેલથી મિશ્ર કરીને બાળવાં. આ ક્ષારમાંથી એક તેલો, ભોજન પછી, મદિરા, દહીંનું જલ, ભિનું પાણી, અરિષ્ટ સુગ તથા આસવાથી પીવે. એ હૃદયરોગ, સોજ, શુલ્મ, પ્લીહા, હરસ, ઉદરરોગ, વિસ્પ્રિકા, ઉદાત્ત અને વાતજન્ય અષ્ટીલાનો નાશ કરે છે. ૧૫૮-૧૬૧

અકરીની લીંટીનો મૂત્રથી ગાળી કાઢેલો ક્ષાર એક તોલો પકાવવો. તેમાં પીપરીમૂળ, પાંચલવણુ, પીપર, મિનક, સૂકે, ત્રિફળા, નસોતર, વજ, સાણખાર, જવ-ખાર, સાતલા, દંતી, સ્વર્ણક્ષીરી, વિપાલિકા એ બધાં એક તોલો નાખવાં. અર્ધાં તોલાની ગોળી બનાવીને સોજ, અપચો અને વધેલા જલોદરમાં સૌવીરસહિત પીવી. ૧૬૨-૧૬૪

સદરમાં ત્રવાગુચોગ—

ઉદરરોગની નિવૃત્તિ માટે, ગાયના મૂત્રની ભાવના આપેલા સાદીના ચોખ્ખામાંથી દૂધ વડે સિધ્ધ કરેલી ચવાગૂ રોગીને ખૂબ પાતી અને તેની ઉપર શેરડીના રસ પાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ઉદરરોગ મટી જાય છે અને પિત્ત-કફ તથા વાયુ પોતપોતાના સ્થાનમાં જતા રહે છે. ૧૬૫-૧૬૬

સદરમાં શાક—

રાખિની, થેર, નસોતર, દંતી, ચિરમિલ્લ ઇલાદિનાં પાંદ્યાં વડે કરેલું શાક વૈષ્ણ, જેનો મળ સુકાર્થ જતો હોય એવા રોગીને, ભોજનની પૂર્વે આપવું. ત્યાર પછી શાસ્ત્રને બાજુનારા વૈષ્ણ, જેના મળ તથા દોષ શિથિલ

થવા છે એવા એ રોગીને, ખાકી રહેલા કોષને દૂર કરનારું તથા કલ્યાણ કરનારું દૂધ મૂત્રસહિત આપવું. ૧૬૭, ૧૬૮

સદરમાં ક્ષારતેલ—

વાયુ જેને પડખામાં શૂળ, ઉપરતલ અને હૃદયગ્રહ કષ્ટે તેને મિલ્લક્ષારથી સિધ્ધ કરેલું તેલ પાવું. તથા અરણી, સ્યોનાક, ખાખરો, તલનાં કણસલાં, કેળ અને અધેરો એ દરેકના સ્નાનિત ક્ષારો વડે તેલ પકાવીને વૈષ્ણ ઉદરરોગની શાંતિ માટે આપવું. એનાથી ઉદરરોગીઓનો વાતજનિત હૃદયગ્રહ મટી જાય છે. ૧૬૯-૧૭૧

સદરમાં ફેરંડ તૈલ—

કફ વાતથી કે પિત્તથી આવૃત થયો હોય અથવા વાત કફપિત્તથી આવૃત થયો હોય હારે બલવાન રોગીને તે દેવનાશક ઔષધથી યુક્ત એરંડિયું તેલ હિતકારી છે. ૧૭૨

સદરમાં વસ્ત્રિઓ—

જે મનુષ્યને સારી રીતે વિદેયન થયું હોવા છતાં પુનઃ આધ્માન થાય તો સારી રીતે સ્નેહવાળી, ખાકી અને ખારી નિઝહાસ્તિઓ વડે તેનો ઉપચાર કરવો. અથવા વસ્ત્રથી બાંધેલા હોવા છતાં વાયુ જે મનુષ્યને આધ્માનયુક્ત કરે તેનો, ક્ષાર તથા ગોમૂત્રથી યુક્ત એવા તીક્ષ્ણ અસ્તિઓ વડે, ઉપચાર કરવો. ૧૭૩-૧૭૪

સદરમાં વિષ્ણો પ્રયોગ—

ચિકિત્સાને ગણુકારે નહિ એવા ઉદરરોગમાં અને ન મટતા ત્રિદોષજન્ય ઉદરરોગમાં રોગીના કુકુંબીઓ, મિત્રો, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણો, રાજાઓ અને વડીલોને રોગીના જીવનની અનિશ્ચિતતા કહી તેમની રજા લઈને વૈષ્ણ નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી ૧૭૫, ૧૭૬

‘ચિકિત્સાં ન કરવામાં મૃત્યુ અવશ્ય થશે અને ચિકિત્સા કરવાથી મૃત્યુ કદાચ થાય કે ન થાય એમ સંશય રહે’ એમ કહીને તે રોગીના હિતેષુઓની રજા જેણે મેળવી છે એવા વૈષ્ણ પીવાના તથા ખાવાના પદાર્થોથી યુક્ત, નીચે જણાવેલું વિષ એને આપવું. અથવા વૈષ્ણ, વિચાર કરીને, શસ્ત્રે થયેલો સર્પ જે

ફળમાં ઝેર રહે તે ફળ, ઉદરરોગવાળાને ખવરાવવું તે વિષથી સ્થિર થયેલો, લય પામેલો અને ત્રિમાર્ગમાં ગયેલો રોગીનો દોષસમૂહ શીઘ્ર ભેદાઈ બહાર આવે છે. ૧૭૭-૧૭૯૩

વિષથી જેના દોષો હરાઈ ગયા છે અને ઠંડા જલથી જેને અભિષેક કર્યો છે એવા તેને વૈદ્યે બલ પ્રમાણે દૂધ કે યવાગૂ પાવી. ૧૮૦૩

અન્નનું લક્ષણ ન કરનાર રોગીએ નસીતર, મંડૂકપર્ણી, જવ, બથવો તથા કાલશાકનું શાક-એ પોતાના સ્વરસથી સિદ્ધ, ખટાશ-લવણ અને સ્નેહથી રહિત, પૂરેપૂરું બાફેલું, જરૂર બાફેલું એક માસ પર્યંત ખાવું. અને તે પછી તરસ્યો થાય ત્યારે તેના જ સ્વરસ પીવો, તે પછી આ રીતે શાકો વડે દોષ દૂર થતાં એક માસ પછી વૈદ્યે દુર્બળ રોગીને ઊંટડીનું પ્રાણુપોષક દૂધ આપવું. ૧૮૧-૧૮૩૩

વદ્ધોદર અને ક્ષતાન્ત્રનું શસ્ત્રકર્મ

જેણે શસ્ત્રકર્મ જોયું છે એવા શસ્ત્રવૈદ્યોનું આ નીચે કહેવાય છે તે કર્મ છે. નાભિ નીચે ચાર અંગુલ માપીને પેટના ગળા ભાગમાં છુદ્ધિમાન વૈદ્યે યેગ્ય પ્રમાણવાળા શસ્ત્રથી ભેદન કરવું. બદાન્ત્ર અને ક્ષતાન્ત્રમાં ભેદન કર્યા પછી આંતરકાંતે જોઈને, ઘૂતથી ચોપડીને, કેશ વગેરેને સાફ કરીને કાઢી નાખવાં; અને જે આંતરકું મળી જવાથી ફસાઈ ગયું હોય તેને પણ છૂટું પાડવું. આંતરકાંતે છિદ્રોને મેટા મંકોડા કરડાવીને મોટે ભાગે સંધાઈ ગયેલા જાણીને, મંકોડાને કાપીને, ત્રિપરીત પ્રયોગો વડે આંતરકાંતે અંદર પ્રવેશ કરાવી તે પછી સોઈના અગ્રભાગો વડે મળુને સીની લેવો. ૧૮૪-૧૮૮

જલોદરનું શસ્ત્રકર્મ—

તથા જેમાં પાણી પેદા થયું છે એવા સઘળા ઉદરોને વૈદ્યે ગળા પડખામાં નાભિની નીચે વીંધવાં અને ભૂંગળી લગાડીને પાણી કાઢવું. પાણી કાઢી, હાથે દબાવીને એ ઉદરને વસ્ત્રથી મજબૂત વીંટવું; તેમજ બરિત વિરેચન ઇત્યાદિથી નમી ગયેલાં સઘળાં ઉદરોને વસ્ત્રથી વીંટવાં. જલ કાઢ્યા પછી લંધન જેણે કર્યું છે એવા

રોગીએ સ્નેહ તથા લવણરહિત પેયાનું પાન કરવું. એ પછી મનુષ્યે છ માસ પર્યંત દૂધનો આહાર કરીને રહેવું. ત્રણ માસ પર્યંત દૂધસહિત પેયા પીવી અને ત્રણ માસ પર્યંત સામા કે કોદરાનું લવણરહિત દૂધસહિત લણુ ભોજન કરાવવું. ૧૮૯-૧૯૨

આ પ્રમાણે ગ્રામ થયેલા જલોદરને મનુષ્ય એક વર્ષે છોતે. ૧૯૨૩

સ્વદરમાં દૂધનો શ્રેષ્ઠતા—

દોષના અનુબંધમાંથી બચવા માટે તથા બલની સ્થિરતા માટે સઘળા પ્રયોગોને અંતે દૂધનો પ્રયોગ કરવો; કારણ કે પ્રયોગોથી જેનાં શરીર ક્ષીણ થયાં છે તથા સઘળા ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ છે એવા ઉદરરોગીઓને દેવતાઓને અમૃતની પેઠે દૂધ હિતકારી છે. ૧૯૩, ૧૯૪

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો—

આઠ પ્રકારના ઉદરરોગોનાં સંક્ષેપ વિસ્તારથી કારણ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપદ્રવો, કષ્ટસાધ્યતા, સાધ્યાસાધ્યતા, પાણી ઉત્પન્ન થયેલતાં અને ન થયેલતાં લક્ષણો તથા વિસ્તૃત નિદેશો વડે ઉદરોની ચિકિત્સા ‘ઉદર ચિકિત્સિત’ નામના અધ્યાયમાં મહર્ષિએ કહ્યાં છે. ૧૯૫, ૧૯૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સારથાત વિષે ‘ઉદર ચિકિત્સિત’ નામનો તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૩

અધ્યાય ચૌદમો

અર્શચિકિત્સિત

અર્શચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘અર્શચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ બાબતમાં ભગવાન આત્મે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અર્શના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

અન્ય કાર્યમાં અવ્યગ્ર, જેણે જપ કરી લીધો છે.

એવા અને જેણે આવકાશ દ્વીધા છે એવા એકલા મુનિ પુનર્વસુને અગ્નિવેશે હરસ સંબંધી યોગ્ય પ્રશ્ન કર્યો. ૩

પ્રકાપનું કારણ, આકૃતિ, સ્થાન, લક્ષણ, ચિકિત્સા અને સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ એ મુનિએ તેને કહ્યાં. ૪

અર્શનાં વે મેદ—

અહીં ખરેખર, અગ્નિવેશ, એ પ્રકારના હરસ છે. કેટલાએક સહજ અને કેટલાએક જન્મ્યા પછી થનારા.

સહજ અર્શનાં કારણો—

તેમાં ગુદાની વલીનો આરંભ કરનારા બીજથી ઉત્પન્ન થયેલું બીજ સહજ હરસનું કારણ છે. તેમાં બીજનો ઉપતાપ થવામાં એ પ્રકારનો હેતુ છે. માતાપિતાનાં અનુચિત આહારવિહારાદિ અને પૂર્વજન્મમાં આચરેલું કર્મ તથા બીજ પણ સહજ વિકારોનો એ હેતુ છે. તેમાં સહજ એટલે શરીરની સાથે જન્મેલા હરસ એટલે અધિમાંસવિકારો. ૫

અર્શની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર—

સઘળા હરસોતું ક્ષેત્ર ગુદાના સાગ પાંચ આંગળના અવકાશમાં ત્રીજા ભાગના અંતરવાળી ત્રણ ગુદાની વલીએ—એ સઘળા હરસોતું ક્ષેત્ર છે. કેટલાએક તો ઘણા પ્રદેશને હરસનું ક્ષેત્ર કહે છે. મૂત્રેન્દ્રિય યોનિ, ગળું, તાળવું, મુખ, નાક, કાન, નેત્ર, વર્ત્ત, પેાપયાં અને ત્વચા અધિમાંસદેશ હોવાથી તે હરસનું ક્ષેત્ર છે. પણ આ શાસ્ત્રમાં ગુદાની વલીમાં ઉત્પન્ન થનારાઓની હરસ એવી સંજ્ઞા છે.

અર્શના અધિષ્ઠાનમૂલ ઘાતુઓ—

સઘળા હરસોતું અધિષ્ઠાન મેદ, માંસ અને ત્વચા છે. ૬

સહજ અર્શનાં રૂપો—

તેમાં કેટલાએક સહજ હરસ સૂક્ષ્મ, કેટલાએક મોટા, કેટલાએક દીર્ઘ, કેટલાએક હ્રસ્વ, કેટલાએક ગાળ, કેટલાએક વિપમ રીતે ફેલાયલા, કેટલાએક અંદર

વાંકા, કેટલાએક બહાર વાંકા, કેટલાએક તૂટાના અંકુર જેવા, કેટલાએક અન્તર્મુખ, પોતપોતાના દોષાનુસાર વર્ણવાળા હોય છે. ૭

તેઓથી પીડિત પુરુષ જન્મથી માંડીને અત્યંત કૃશ, વિવર્ણ, ક્ષીણ, દીન, ઘણા અને વિવિધ વાત-મૂત્ર અને મળવાળો, શર્કરા અને અસ્મરીવાળો તથા નિયમ વિના કાઈવાર વિવિધ, કાઈવાર છૂટથી આવતો, કાઈવાર પાકેલો, કાઈવાર કાચો, કાઈવાર સૂકાયેલો અને કાઈવાર પાચેલો મળ આવતો હોય તેવો, વચમાં વચમાં ઘોળો, પાંકું વર્ણવાળો, લીલો, પીળો, રાતો, અરુણ વર્ણનો, પાતળો, ઘાટો, ચિકણો, શવ સમાન ગંધવાળો અને કાચો મળ કરે છે. નાભિ-અસ્તિ અને વંક્ષણ પ્રદેશમાં ઘણી પરિકર્તિકા એટલે વાહવાળો, ગુદામાં શળ, પ્રવાહિકા, રોમાંચ, પ્રમેહ, સતત વિષ્ટંભ, આંતરકામાં અવાજ, ઉદાવર્ત તથા લેપાયેલાં હૃદય અને ધન્દ્રિયોવાળો ઘણા રુધિરોક્ષ-કડવા અને ખાટા ઓડકારવાળો, અત્યંત દુર્બળ, અત્યંત દુર્બળ અગ્નિવાળો, અહપ વીર્યવાળો, કોધી, દુઃખથી ઉપચાર થઈ શકે તેવાં સ્વભાવવાળો, ઉધરસ, શ્વાસ, તવકશ્વાસ, તરસ, મેળ, ઉઘટી, અરુચિ, અપચો, પીનસ અને છીંકથી ઘેરાયેલો, તિમિર રોગવાળો, મસ્તકશળવાળો, શિન્ન-એસી ગયેલા-સકત અને જર્જર અવાજવાળો કાનના રોગવાળો, સૂજેલાં હાથ-પગ-મુખ તથા અક્ષિકુટવાળો, જનરયુક્ત, અંગ-મર્દવાળો, સસગ્ર પદ તથા હાડકાઓમાં શળવાળો, વચમાં વચમાં પડખા-કુક્ષિ-અસ્તિ-હૃદય-પીઠ અને ત્રિકના પકડાવાથી પીડિત, ચિતાપરાયણ અને અત્યંત આળસુ હોય છે. જન્મથી માંડીને એનો હરસોથી હંકાયેલો અપાનવાયુ, માર્ગ રુધિર અથવા હોવાથી ઉધર ચડતો, સમાન, વ્યાન, પ્રાણ, ઉદાન, પિત્ત તથા કફને પ્રકુપિત કરે છે. આ અધા પ્રકુપિત થયેલા પાંચ વાયુઓ અને પિત્ત તથા કફ, હરસના રોગીને આક્રમણ કરતાં આ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે સહજ હરસો કહ્યા. ૮

અર્શનો સામાન્ય હેતુ—

હવે પછી જન્મેલાને પાછળના વખતમાં થનારા હરસોની વ્યાખ્યા કરશું.

ગુરુ-મધુર-શીત-અભિષ્પન્દી-વિદાહી અને વિરુદ્ધ ભોજનથી, અજીર્ણમાં ભોજનથી, એક જ રસવાળું અને અસાત્મ્ય ભોજનથી, ગાયતું-માછલાતું-ભૂંડતું-પાણતું-અકરાતું અને ઘેટાતું માંસ ખાવાથી, દુર્બળ પ્રાણીતું-સૂકું અને સડેલું માંસ, પેષ્ટિક, દૂધપાક, દૂધ તથા દહીંતું પાણી, તત્ત્વ અને ગોળના પદાર્થો એતું સેવન કરવાથી, અડદનો ચૂપ, શેરડીનો રસ, ખોળ, પિંડાલુક, સૂકું શાક, શુકત, લસણ, કિલાટ, ઘસનો ધારો ભાગ, કમળનો બગડો તથા પાતળો દાંડો, શાલૂક, કૌંઆદન, કસેરુ, સીંગોડાં, તરૂટ, અંકુરિત અને નવા કણસલામાં થનારા તથા શીંગમાં થનારા ધાન્ય, કાચો મૂળો, એના ઉપયોગ કરવાથી; પચવામાં ભારે કળ અને શાક. રાગ, હરિતક એટલે લીલી વસ્તુઓ, મરંદક, વસા, શિરસ્પદ એટલે બકરા વગેરેનું માથું અને પગ, રાતવાસી, સડેલ, ફરી ગયેલું, સંકીર્ણ એવા અન્નના આહારથી; મન્દક તથા ઊતરી ગયેલું મદ્ય પીવાથી, દૂષિત તથા ભારે પાણી પીવાથી, અતિશય સ્નેહ પીવાથી, સંશોધન ન કરવાથી અસ્તિકર્મમાં કમભંગ થવાથી, વ્યાયામ ન કરવાથી, મૈથુન ન કરવાથી, દિવસના સૂવાથી, સુખકર શયન-આસન તથા સ્થાનતું અતિસેવન કરવાથી જેનો અગ્નિ મંદ થઈ ગયો છે એવા મનુષ્યને અત્યંત મલવૃદ્ધિ થાય છે; તથા ઉભડક પગે ગેસવું, વિષમ અને કઠિન આસન કરવાથી, ઉદ્ભ્રાન્ત એટલે વિક્ષોભ કરનાર વાહન પર તથા ઊંટ પર સવારી કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અસ્તિતું નેત્ર અયોગ્ય રીતે નાખવાથી, ગુદામાં ક્ષત થવાથી, વારંવાર દંડા જલના સ્પર્શથી, વસ્ત્ર-માટીનું ઢેકું-તૃણ ઇત્યાદિ ધસાવાથી, નિરંતર અતિ કરાંઝવાથી, વાયુ-મૂત્ર તથા મળના વેગને પરાણે કરવાથી, ગ્રામ થયેલા વેગને અટકાવવાથી, સ્ત્રીઓને અપકંવ ગર્ભપાત થવાથી, ગર્ભદ્વારા દયાણ થવાથી અને ત્રિપ્પમ પ્રસવથી. પ્રકુપિત થયેલો અપાનવાયુ, વધેલા અને નીચે ગતિવાળા તે મલને પ્રાપ્ત કરીને, ગુદાની વલિઓમાં મૂકે છે. તેથી તેઓને વિશે હરસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮

વર્ણની આકૃતિઓ—

સરસવ, મસૂર, અડદ, મગ, મઠ, જવ, વટાણા;

પિંડિ, કેરડાં, કેલુક, તિન્દુક, બેર, કાકણતિકા, ટીકારાં, બેર, ફરીર, ઊંબરો, ખજૂર, બાંબુ, ગાયત્રી આંચળ, અગુષ્ઠ, કસેલાં, શીંગોડા, શંગી, ફૂકડો. મોર અને પોષ્ટની ચાંચ જેવા આકારના તથા જીભ, કમળની કળી અને કર્ણિકા સમાન આકૃતિવાળા, સામાન્ય રીતે વાત, પિત્ત અને કફ જેમાં પ્રયળ છે એવા અર્શો હોય છે. ૧૦

વાતપ્રધાન વર્ણનાં રૂપો—

તેઓમાં આ વિશેષ છે. સૂકા, કરમાઈ ગયેલા કંઠ, કંકશ, રક્ષ તથા સ્થાવ, તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા, વંક, ફોટેલા મુખવાળા. વિષમ રીતે ફેલાયેલા, શૂળ-આક્ષિપ-તોદ એટલે અસકા-ફરકલું-ઝમઝમાટ તથા રોમાંચથી વ્યાપ્ત, સ્તિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો જેને અનુકુળ છે એવા, પ્રવાહિકા, આધ્માન, મૂત્રેન્દ્રિય-વૃષણ-અસ્તિ-વંક્ષણ અને હૃદયમાં વેદના, અંગ ભાંગવા તથા હૃદયની શીઘ્ર ગતિ-એજેમાં અધિક છે એવા, નિરંતર વાયુ-મૂત્ર અને મળ જેનાથી રોકાયેલાં હોય છે એવા-ગુરુ-કટી-પીઠ-ત્રેક-પડખાં-કુક્ષિ-અસ્તિ-એમાં શૂળ, માથું તપલું, છીંક, ઓડકાર, સળેખમ ઉધરસ, ઉદાવર્ત, આયામ, શોષ, સાંળ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, મુખની વિસરતા. તિમિરરોગ, કંડૂ, નાક-કાન તથા શંખ પ્રદેશમાં શૂળ અને સ્વરભેદ કરનારા, કાળા, અરુણ વણના તથા કઠોર નખ-નેત્ર-મુખ-ત્વચા-મૂત્ર અને મળવાળા રોગીના હરસ, વાતોદ્યાણ છે એમ જાણવું. ૧૧

વાતપ્રધાન વર્ણનાં કારણો—

એ બાળતમાં બે સ્ત્રેકો છે:-

તૂરા-તીખા-કડવા-રક્ષ-શીત અને લઘુ પદાર્થો, અત્યંત અદ્ય ભોજન, તીક્ષ્ણ મદ્ય તથા મૈથુનનું સેવન. લંઘન, દંડા દેશ તથા કાળ, વ્યાયામ શોક, વાયુ તથા તડકાનો સ્પર્શ-એ વાતહરસનાં કારણો છે. ૧૨, ૧૩

પિત્તપ્રધાન વર્ણનાં રૂપો—

મૃદુ, શિથિલ, સુકુમાર, સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવા, રાતા, પીળા નીલા અને કાળા, ઘણા સ્વેદ અને

ધણી લીનાશવાળા, વિસ્ત્ર ગંધવાળા, પાતળા અને પીળા તથા રાતા સ્નાયવાળા, લોહી વહેવરાવનારા, દાહ-કંઠ-શ્વળ-અસકા અને પાકવાળા, શીત વસ્તુઓ જેને અનુકૂળ આવે છે તેવા ભેદાર્થ ગયેલા-પીળા તથા લીલા મળવાળા. પીળા, વિસ્ત્ર ગંધવાળા અને ધણી મળમૂત્રવાળા, તૃષા-નવર-તમક-મૂર્ચા તથા ભોજનમાં અભાવો કરનારા, પીળા નખ, નેત્ર, ત્વચા, મૂત્ર, તથા મળવાળા રોગીના હરસ પિત્તોદ્ધુ છે એમ જાણવું. ૧૪

પિત્તપ્રવાન અર્શનાં કારણો—

એ આખતમાં એ શ્લોકો છે—

તીખા, ઉષ્ણ, લવણ, ક્ષાર, વ્યાયામ, અગ્નિ તથા તકકનો તાપ ગરમ દેશ તથા કાળ, ક્રોધ, મદ્યપાન, અસંયા, વિદાહી-તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ એવા સઘળા પીવાના તથા ખાવાના પદાર્થો અને ઔષધ એ પિત્તોદ્ધુ હરસોના પ્રકોપનાં કારણો જાણવાં. ૧૫, ૧૬

કફપ્રવાન અર્શનાં રૂપો—

તેમાં નં મોટા પ્રમાણવાળા પુષ્ટ, લીસા, સ્પર્શ સહન કરે તેવા, દિનગ્ધ શ્વેત, પાંડુવર્ણના તથા પિચ્છિદ્ર, સ્તબ્ધ, ભારે, સ્તિમિત, અત્યંત સુકાર્ષ ગયા હોય એવા. સ્થિર સ્નાનવાળા, બહુ ચળવાળા, નિરંતર ધણી તથા પીંગળા વર્ણના, શ્વેત, રાતા અને પિચ્છના સ્નાયવાળા, ભારે-પિચ્છિદ્ર અને શ્વેત મૂત્ર તથા મળવાળા, રૂક્ષ તથા ક્ષિણ પદાર્થો જેને અનુકૂળ આવે તેવા; પ્રવાહિકા વારંવાર મળત્યાગ, વંક્ષણમાં આનાહવાળા, કપાવા જેવી પીઝ, મોળ, થૂંક બહુ આવવું, ઉધરસ, અરુચિ, સળેખમ, ભારેપણું ઉલટી મૂત્રક્રચ્છ, શોષ સોળો, પાંડુરોગ, શીતજ્વર, અશ્મરી, શર્કરા, હૃદય તથા ઇન્દ્રિયો લીપાવી; મુખની મધુરતા અને પ્રમેહને કરનારા, અતિ-મંદાગ્નિ તથા નપુંસકતા કરનારા, આમવિકારની પ્રબળતાવાળા, સદૈવ નખ-નેત્ર-મુખ-ત્વચા-મૂત્ર તથા મળવાળાના કક્ષોદ્ધુ હરસો છે એમ જાણવું. ૧૭

કફપ્રવાન અર્શનાં કારણો—

એ આખતમાં એ શ્લોકો છે—

મધુર-સ્તિગ્ધ-ઠંડા-ખારા-ખાટા અને શુદ્ધ પદાર્થો,

વ્યાયામનો અભાવ, દિવસની નિદ્રા, સૂતા એસવાના સુખમાં પ્રીતિ, પૂર્વના વાયુનું સેવન, ઠંડા દેશ અને કાળ, ચિન્તાનો અભાવ આ ક્રૂરથી થયેલા હરસોનું કારણ કહ્યું છે. ૧૮, ૧૯

કારણો તથા લક્ષણોના સંસર્ગથી દ્વંદ્વોદ્ધુ હરસ જાણવા. ત્રણે દોષો જેમાં ઉદ્ભવ્ય હોય એવા હરસનાં કારણો ઉપર કહ્યાં તે સઘળાં છે અને તેઓનાં લક્ષણો સહજનાં લક્ષણોની સમાન છે. ૨૦

અર્શનાં પૂર્વરૂપો—

અન્નની સ્તબ્ધતા, દુર્બળતા, પેટમાં ગડગડ થવો, કૃશતા, બહુ ઓઠકાર આવવા, સાથળ ઝલાવા, અદ્ય મળ આવવો, ગ્રહણીરોગ-પાંડુરોગની તથા ઉદરરોગની શંકા થવી—એ હરસની અભિવૃદ્ધિનાં પૂર્વરૂપ જાણવાં. ૨૧, ૨૨

અર્શ સર્વે દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે—

ત્રણે દોષો એકલા થયા વિના હરસ થતા નથી. માત્ર દોષની વિશેષતાથી વિશેષતા કહ્યાય છે. પાંચ પ્રકારનો વાયુ, પિત્ત, કફ તથા શુદ્ધાની ત્રણે વલીઓ એ બધાં હરસની ઉત્પત્તિમાં પ્રકુપિત થાય છે. આ સ દુઃખરૂપ, ઘણા વ્યાધિઓને કરનારા, સર્વ દેહનું ઉપતાપ કરનારા અને પ્રાયઃ કષ્ટસાધ્ય છે. ૨૪, ૨૫

અર્શની સાઘ્યાસાધ્યતા વિચાર—

જે હરસના રોગીના હાથ, પગ, મુખ, નાભિ, શુક્ર તથા વ્થણમાં સોળો અરુચિ હૃદય તથા પડખામાં શ્વળ નીકળે છે તે અસાધ્ય છે. ૨૬

હૃદય તથા પડખામાં શ્વળ, મૂર્ચા, ઉલટી, અંગતી વેદના, જ્વર, તૃષા, અને શુદ્ધપાક એ હરસના રોગીને મારી નાખે છે. ૨૭

સહજ, ત્રિદોષગ્ન્ય અને જે હરસ અંદરની વલીને આશ્રય કરીને થયા હોય તેને અસાધ્ય કહેવા. ૨૮

દરદીનું આયુષ્ય શેષ હોતાં, ચિકિત્સાના ચારે પાયનો સમન્વય હોતાં, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાના હરસનું ચાપન

કરી શકાય છે. એથી વિપરીત હોય તો ના પાડી દેવી. ૨૯

૬'૬૦, ખીજી વલીમાં આશ્રય કરીને રહ્યા હોય તથા જેને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તે હરસને કૃષ્ણાખ્ય કહે છે. ૩૦

બહારની વલીમાં થયેલા, એક દોષોભ્યણુ અને થોડા વખતથી થયેલા હરસ સુખસાખ્ય છે. ૩૧

અર્શની ઉપેક્ષાથી વદ્ધગુદોદરની उत्पत्ति થાય છે—

તેઓના પ્રશમન માટે ત્રિયક્ષણુ પુરુષે શીઘ્ર પ્રયત્ન કરવો; કારણ કે તે શીઘ્ર ગુદા બંધ કરીને બહુગુદોદર કરે. ૩૨

અર્શની ચાર પ્રકારની ચિકિત્સા—

તેમાં કેટલાએક હરસનું શસ્ત્રથી કાપવું, કેટલાએકનું ક્ષારથી બાળવું અને ખીજી કેટલાએકનું અગ્નિથી બાળવું હિતકારી છે, એમ કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ, ઘણાં શાસ્ત્રોનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે એવા બુદ્ધિમાન અને કર્મના જ્ઞાનવાળા વૈદ્ય દ્વારા કરાય છે; કારણ કે તેમાં ભૂલ અત્યંત ભયંકર નીવડે છે. ૩૩, ૩૪

જ્ઞાનક્ષાર અને અગ્નિકર્મ બરાબર ન થાય તેના દોષો—

પુરુષત્વનો નાશ, ગુદામાં સોજો, મળનો વેગ અટકવો, આધ્માન, ભયંકર શૂળ, પીડા, અત્યંત રક્તસ્રાવ, ફરી ઉગી આવવા, રૂઝાઈ ગયેલાઓની ક્લિષ્ણતા અને ગુદ્ધર્શ થાય છે; અથવા શસ્ત્ર-ક્ષાર અને અગ્નિના પ્રયોગોની ભૂલથી શીઘ્ર મરણ થાય છે. ૩૫, ૩૬

પરંતુ મૂળસંહિત હરસની નિવૃત્તિ કરવા માટે જે કર્મ સુખકર ઉપાયવાળું, અલ્પ નુકશાનવાળું અને ઘનુણુતારહિત છે તે હું કહીશ. ૩૭

શુષ્ક બને પ્રસ્રાવી મેદથી અર્શના વે મેદ—

વાતકફોભ્યણુ હરસને તેને બાણુનારા પુરુષો સૂકા હરસ અને રક્તપિત્તોભ્યણુ સ્નાવવાળાને દ્વિજાત હરસ કહે છે. ૩૮

શુષ્ક અર્શમાં સ્નેહ-અભ્યંગ અને સ્વેદ—

તેમાં પ્રથમ હું સૂકા હરસની ચિકિત્સા કહીશ. સ્તબ્ધ તથા સોજા અને શૂળવાળાને ચિત્રક, જવ-ખાર તથા ખીલીના તેલથી અભ્યંગ કરીને જવ, અડક, કળથી તથા પુલાકાતી પોટલીઓ વડે પ્રથમ બુદ્ધિમાન વૈદ્ય સ્વેદન કરવું. ૩૯, ૪૦

તેલ મેળવેલા તથા સહન થાય તેવા ગરમ, ગાય-ગધેડો અને ઘોડો એના મળના પિંડો વડે, તલનો કલ્ક કે ફેાતરાંઓ વડે અથવા વજ અને સુવાના પિંડો વડે અથવા તેલ તથા ઘીથી રિતગ્ધ કરેલા સાથવાના પિંડો, સૂકા મૂળાના પિંડો, સરગવાના પિંડો, નવશેકા રાસ્તાના પિંડો, સ્નેહયુક્ત હાપુવાના પિંડો વડે સ્વેદન કરવું. ૪૧, ૪૨

કુષ્ઠથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી અભ્યંગ કરીને એરંડો, અજમોદ, ગૃન્નક શાકની પોટલીઓ વડે સ્વેદન કરવું. ૪૩

અરંડૂરી, બાકડો, એરંડો અને ખીલીનાં પાંદડાંના કવાથી અભિષેચન કરવું. ૪૪

શુષ્ક અર્શમાં અવગાહનું વિધાન—

મૂળો, ત્રિક્ષણા, આકડો, વાંસ, વરણો, અરણી, સરગવો અને અસ્મંતક એનાં પાંદડાંને પાણીમાં ઉકાળીને, શૂળથી પીડતા રોગીને સારી રીતે અભ્યંગ કરાવીને, અવગાહન કરાવવું. અથવા સારી રીતે અભ્યંગ કર્યો છે એવા તે રોગીને બોરના કવાથમાં, નવશેકા સૌવીરક કે તુષોદકમાં, નવશેકા ખીલીના કવાથમાં, તકમાં, દહીંના મંડમાં કે અમ્લ કાંજમાં અથવા ગોમૂત્રમાં અવગાહન કરાવવું. ૪૫-૪૭

શુષ્ક અર્શમાં ધૂપન

કાળો સર્પ, સવર, લિંટ, ચામાચીડિયું અને બિલાડીની વસા એ હરસના અભ્યંગ માટે આપવી.

તુલેલાદિ ધૂપન—

હરસને હિતકારી ધૂપન મનુષ્યના કેશ સર્પની કાંચળી, બિલાડીનું ચામડું, આકડનું મૂળ અને શમીનાં પાન—એ હરસને હિતકારી ધૂપન છે. ૪૮, ૪૯

તુલ્યવાંદિ ધૂપન—

ધાણુ, વાવડિંગ, દેવદાર, આખા જવ અને ધૂત;
ઊભી ભોરીંગણી, આસંધ, પીપર, તુલસી અને ધૂત;
સુવર અને ખળદનો મળ, સાથવો અને ધૂત-એ ધૂપન
છે. હાથીનો મળ, ધૂત તથા શળ એ ધૂપન છે. ૫૦, ૫૧

શુષ્ક અર્શમાં પ્રલેપન યોગો—

હળદરના ચૂર્ણથી યુક્ત થોરનું દૂધ એ હિતકારી
લેપ છે.

ગોપિતમાં વાટકી પીપર અને હળદર એ હિતકારી
લેપ છે. ૫૨

સરસંગનાં ખીજ, કંક, પીપર, સિંધાલૂણ, ગોળ,
આકાશનું દૂધ, થોરનું દૂધ અને ત્રિફળા એ લેપ છે. ૫૩

પિપ્પલ્યાદિ પ્રલેપ અને વીજા પ્રલેપો—

પીપર, ચિત્રક, નસોતર, સુરાખીજ, મીંઢળનાં
ખીજ, કુકાની ત્રિષ્ટા, હળદર અને ગોળ એ લેપ છે. ૫૪

દંતી, નસોતર, મોરથુથુ, કબૂતરની વિષ્ટા અને
ગોળ એ લેપ છે. હાથીનાં હાડકાં, લીંબડા (ખીજ),
ભિલામાં એ લેપ છે. ૫૫

ગિંટની વસાથી કે મગરની વસાથી યુક્ત હરતાલનો
નવશેકા લેપ શળ અને સોળને દૂર કરનાર છે. ૫૬

અર્કલોરાદિ લેપ—

આકાશનું દૂધ, થોરનું ડીંડણું, કાલી તુળડીનાં પાન,
કરંજ, અકરાનું મૂત્ર એનો લેપ હરસને માટે
શ્રેષ્ઠ છે. ૫૭

અભ્યંગથી માંડીને લેપ પર્વતના જે આ પ્રયોગો કહ્યા
છે તે હરસનાં સ્તંભ, સોળ, કંકુ અને પીકાનું શ્મન
કરનારા માનેલ છે. ૫૮

શુષ્ક અર્શમાં રક્તસ્રાવણ—

લેપ સુધીના ઉપાયો જેને કર્યા છે એવા હરસમાંથી,

સંચિત થયેલા દૂષિત લોહીનો આવ થાય છે તેથી રોગી
સુખી થાય છે. ૫૯

રક્ત દૂષિત હોતાં, ઠંડા-ઊના-રોહવાળા કે રક્ષ
ઉપાયોથી વ્યાધિ શાંત થતો નથી તેથી વૈદે રક્તસ્રાવ
જ કરાવવો. ૬૦

રક્તાશ્વમાંથી ન વહેતા રુધિરને જળો, શસ્ત્રો અને
સોષિઓ દ્વારા પુનઃ પુનઃ વહેવરાવવું. ૬૧

ત્ર્યૂષણાદિ ચૂર્ણ—

યુદ્ધનો સોળો અને શળથી પીકાતા મંદ અગ્નિ-
વાળા તે રોગીને સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ,
કાળીપાટ, હિંગ, ચિત્રક, સંચળ, પુષ્કરમૂળ છતુ,
ખીલીનો ગર્મ, બિડલવણ, અજમો, હપુપા, વાવડિંગ,
સિંધાલૂણ, વજ અને આમલી-એનું ચૂર્ણ દહીંનો
મંડ, મઘ કે ઊના પાણીથી પાવું. તેમ કરવાથી હરસ,
અહણીરોગ, શળ અને આનાહમાંથી મુક્ત થાય છે. ૬૨-૬૪

શુષ્ક અર્શમાં વીજા કેટલાક યોગો—

અથવા અતિસારમાં કંકેલું પાચન પાવું; અથવા
ભોજનની પૂર્વે ગોળ તથા હરડે ખવરાવવી. ૬૫

અથવા ત્રિફળાના ક્વાથથી યુક્ત નસોતરનું ચૂર્ણ
પાવું. યુદ્ધનો આશ્રય કરીને રહેતો દોષ દૂર થતાં હરસ
ક્ષય પામે છે. ૬૬

આખી રાત્રિ ગોમૂત્રમાં રાખેલી હરડે ગોળની સાથે
આપવી અથવા છાસસહિત હરડેનો પ્રયોગ કરવો
અથવા છાસસહિત ત્રિફળાનો પ્રયોગ કરવો. ૬૭

સૂંઠ અને ચિત્રકનો સીધુ યુક્ત પ્રયોગ કરવો;
અથવા ચવક, છતુ અને ચિત્રકયુક્ત સીધુનો પ્રયોગ
કરવો. ૬૮

હપુપા, કાળીપાટ અને સંચળસહિત સુરા પાવી.
કાંઠ અને ખીલીસહિત અથવા ચવક અને ચિત્રકસહિત
અથવા ભિલામાંસહિત અથવા ખીલી અને સૂંઠસહિત,

અન્નમો અને ચિત્રકસહિત તક્રપ્રધાન તર્પણ આપવું;
અથવા ચિત્રક, હુપુષા અને હિંગ તક્રસહિત આપવાં;
અથવા તેને પંચકોશયુક્ત તક્ર આપવી, ૬૯-૭૧

તકારિષ્ટ—

હુપુષા, શાહજીરું, ધાણા, જીરું, કાળીજીરી, કચૂરો, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર, અન્નમો, અન્નમોહ-એનું ચૂર્ણ કરીને, તક્ર મેળવીને, મંદ ખટાશ તથા તીખાશવાળા તેને ઘીથી રોઢા વાસણમાં વિદાને મૂકવું. રૂપેટ ખટાશ અને તીખાશવાળું તૈયાર થયેલું, મુખને પ્રિય લાગે તેવું તક્રારિષ્ટ ભોજનના ત્રણે કાળ એટલે આદિ-મધ્ય અને અંતમાં તરસ્યા રોગીએ પ્રમાણસર પીવું. આ દીપન, રોચન, વર્ણ, કફ તથા વાતનું અનુલોમન કરનારું, ગુદાનો સોજો, કંઠ અને પીડાનો નાશ કરનારું તથા બલવર્ધક છે. ૭૧-૭૫

(આ પ્રમાણે તક્રારિષ્ટ થયું.)

તક્ત્તા પ્રયોગનું વિધાન—

ચિત્રકમૂળની છાલ વાટીને ઘડામાં ચોપડવી. તેમાં તૈયાર થયેલું તક્ર કે દહીં હરસને હણનારું છે તે પીવું. ૭૬

વાતકફળન્ય હરસનું અહીં ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં તક્રથી શ્રેષ્ઠ ઔષધ નથી. તેનો દોષાનુસાર રોગસહિત કે રોગહરહિત પ્રયોગ કરવો. ૭૭

બલ તથા કાળના વિશેષને જાણનારા વૈદ્યે સાત દિવસ, દશ દિવસ, પંદર દિવસ કે માસ પર્યંત તક્રનો પ્રયોગ કરવો. ૭૮

અત્યંત મૃદુ જઠરાગ્નિવાળાને તક્ર ઉપર જ રાખવો; અથવા સાંજે શાળની ધાણીના સાથવાનો તક્રથી કરેલો અવલેહ આપવો. ૭૯

અથવા તક્ર પચી ગયા પછી સાંજે સિંધાલૂણવાળી તક્રસિદ્ધ પેયા આપવી; તે પછી તક્રના અનુપાનસહિત તથા રોગહરહિત તક્રસહિત ભાત આપવો. અથવા તક્ર-

યુક્ત યૂષ અને માંસરસોથી ભોજન કરાવવું. તે પછી યૂષોથી અથવા તક્રસિદ્ધ માંસરસથી ભોજન કરાવવું. ૮૦, ૮૧

કાળક્રમને સમજનારાએ એકાએક તક્રનો ઉપયોગ બંધ કરવો નહિ. તક્રનો પ્રયોગ માસ પર્યંત કરવાનો છે અને ક્રમે ક્રમે બંધ કરેલો તે હિતકર થાય છે. ૮૨

જે રીતે તક્રનું પ્રમાણ વધાયું હોય તે પ્રમાણે તેનું પ્રમાણ ઘટાડવું; પણ અત્રનું પ્રમાણ ઘટાડવું નહિ.

શકિતની પ્રાપ્તિ તથા પ્રાપ્તશકિતની રક્ષા માટે, અગ્નિની દૃઢતા માટે, બલની વૃદ્ધિ તથા પ્રશસ્ત વર્ણની પ્રાપ્તિ માટે આ ક્રમ કહેવાય છે. ૮૩

માખણરોહત, અર્ધ માખણ કાઢેલું અને માખણ કાઢ્યા વિનાનું એમ ત્રણ પ્રકારનું તક્ર, દોષ-અગ્નિ અને બલને જાણનારાએ, ઉપયોગમાં લેવું. તક્રથી નાશ પામેલા હરસ ફરીથી જિગતા નથી. પૃથ્વી પર પણ રેડેલું તક્ર તૃણના ભોથાનો નાશ કરે છે, તો પછી પ્રદીપ્ત અગ્નિ-વાળા મનુષ્યના સૂકા હરસનો નાશ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? ૮૪-૮૬

સ્રોતો તક્રથી શુદ્ધ થતાં જે રસ સારી રીતે શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી પુષ્ટિ-બલ-વર્ણ અને પ્રહર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા સેંકડો વાત તથા કફવિકારો નાશ પામે છે. કફ તથા વાતજ રોગમાં તક્રથી શ્રેષ્ઠ કાંઈ ઔષધ નથી. ૮૭, ૮૮

જીલ્ક અર્ણમાં બજાવન—

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર, સૂંઠ, જીરું, કાળીજીરી, ધાણા, નેપાલી ધાણા, કાચાં બીલાં, કાકડા-શીંગી, કાળીપાઠ એને વાટીને પેયા પકાવવી. ફળોથી ખટાશવાળી અને યમક એટલે ઘી તથા તેલથી છમકારેલી, હરસનો નાશ કરનારી એવી તે આપવી. ૮૯, ૯૦

હરસની નિવૃત્તિ માટે એ ઔષધોથી ખડો કરવા,

ગે ઔપધોથી જલ પકાવવું અને એ ઔપધોથી ધૃત સિદ્ધ કરવું. ૯૧

ક્યૂરો અને ખાખરાધો, પીપરથી કે સુંઠથી સિદ્ધ કરેલી, તકથી અમ્લ કરેલી, મરીનું ચૂર્ણ જેમાં નાખ્યું છે એવી યવાગૂ આપવી. ૯૨

મૂકા મૂળાનો ચૂપ, કળથીનો ચૂપ, કાંઠ અને ખીલીનો ચૂપ અથવા કળથી અને મરોનો ચૂપ આપવો. અથવા એ યૂષોથી યુક્ત ખકરાના માંસનો રસ આપવો; અથવા લાવા વગેરેના માંસનો રસ, કળાથી ખટાશવાળો કરેલો, તકસહિત અને ગ્રાહી દ્રવ્યોથી યુક્ત કરીને આપવો. ૯૩, ૯૪

રક્તશાલિ, મહાશાલિ, કલમ, લાંગલ, સફેદ ચોખા, ચરદ ઋતુમાં થનાર અને સાડીના ચોખા એ હરસના રાગીઓનો અન્નવિધિ છે. ૯૫

એ પ્રમાણે ભેદાયેલા, પાતળા મળવાળા હરસના રાગીઓનો વિધિક્રમ કલો. ૯૫૩

ગાઢ મઝવાળા અર્શમાં ચિકિત્સાક્રમ—

જે અત્યંત કડિન મળવાળા છે તેઓનું ઔપધ કહું છું. પ્રથમ સૂંઠયુક્ત મત્સ્યઝિક્કનું લક્ષણ કરીને, સ્નેહવાળા સાથવાઓથી યુક્ત અને સિંધાલૂણ મેળવેલી પ્રસન્ના પાવી. ૯૬, ૯૭

ગોળ, સૂંઠ, કાળીપાટ અને ખાટાં ફળોનો રસ તેને પાવો. અથવા ગોળ, ઘૃત અને જવખાર સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવો. ૯૮

અજમો, સૂંઠ, કાળીપાટ, દાડમનો રસ અને ગોળ, તક તથા સિંધાલૂણ મેળવીને, વાયુ અને મળનું અનુલોમન કરનાર, એ પાવું. ૯૯

ધમાસો, ખીલી, અજમો, અથવા સૂંઠ એમાંના એક એકની સાથે મેળવેલી કાળીપાટ હરસની પીડનો નાશ કરે છે. ૧૦૦

મઠ અને વાતનું અનુલોમન કરનારા યોગો—

ઘી-તેલમાં ભૂંજેલાં, જેના પર સાથવો ળાંટયે! છે એવાં, વાયુ તથા મળનું અનુલોમન કરનારાં કરંજનાં પાન ભોજનની પૂર્વે આપવાં. ૧૦૧

લવણયુક્ત મદિરા અથવા ગોળ તથા સૂંઠયુક્ત સીધુ કે સૌવીરક ભોજનની પૂર્વે પીવું. ૧૦૨

પિપ્પલ્યાદિ ઘૃત—

પીપર, સૂંઠ, જવખાર, કાળીશરી, ધાણા, છરું તથા ક્ષણિતથી મિશ્ર કરીને ખાટા ફળના રસવાળું ઘૃત આપવું. ૧૦૩

અથવા પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર, સૂંઠ, જવખાર એઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત પીવું. ૧૦૪

ચવ્યાદિ ઘૃત—

ચવક તથા ચિત્રકથી સિદ્ધ કરેલું, ગોળ તથા જવખાર મેળવેલું અથવા પીપરીમૂળથી સિદ્ધ કરેલું, ગોળ-જવખાર અને સૂંઠ મેળવેલું ઘૃત પીવું. ૧૦૫

પીપર, પીપરીમૂળ, દહીં, દાડમ અને ધાણાથી ઘૃત સિદ્ધ કરવું. એ વાયુ તથા મળની અટકાયતને દૂર કરનારું છે. ૧૦૬

ચવ્યાદિ ઘૃત—

મળ તથા વાયુના અનુલોમન માટે ચવક, ત્રિફલ, કાળીપાટ, જવખાર, નેપાળી ધાણા, અજમો, પીપરીમૂળ, ગિહલવણ તથા સિંધાલૂણ, ચિત્રક, ખિલી અને હરડે—એને વાટીને સારી રીતે જામેલા ચારગણા દહીંમાં ઘૃત પકાવવું. પ્રવાહિકા, ગુદાશ્લેષ્મ, મૂત્રકૃચ્છ, પરિસ્તવ, ગુદા તથા વક્ષણમાં થળ એને આ ઘૃત દૂર કરે છે. ૧૦૭-૧૦૮

નાગરાદિ ઘૃત—

સૂંઠ, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર, ગોખરુ, પીપર, ધાણા, ખીલી, કાળીપાટ, અજમો એના કલ્કથી ચાંગેરી

એટલે ખાટી હુણીના સ્વરસમાં ચારગણા દહીંથી ધૂત પકાવવું. તે ધૂત કરે તથા વાતને દૂર કરનારું છે.

આ ધૂત હરસ, ગ્રહણીરોગ, મૂતકૃન્દ્ર પ્રવાહિકા, ગુદબ્ધશ, ગુદશ્લેષ, આનાહ એનો નાશ કરે છે. ૧૨૦-૧૨૨

વિપ્પત્યાદિ ઘૂત—

વૈષે પીપર, સૂંઠે, કાળીપાટ, ગોખરુ એ દરેક પૃથક્ પૃથક્ ૧૨ તોલા લઈને કવાચ કરવો. ગંડીર, પીપરીમૂળ, ત્રિકટુ, ચવક એ ૮ તોલા વાટીને, ગાળેલા કવાચમાં નાખવાં. તેમાં ૧૬૦ તોલા ધૂત નાખવું. ચાગિરીનો સ્વરસ ઘીની સમાન તથા દહીં ઘીથી છગણું નાખીને મંદ અગ્નિથી ધૂત પકાવવું. તે પછી તૈયાર થયેલા ધૂતને રાખી મૂકવું. તે ધૂતનો આહારમાં, પીવામાં અને પ્રયોગ-વિધિમાં ઉપયોગ કરવો. તે ધૂત ગ્રહણી તથા હરસવિકારનો નાશ કરનારું, ગુદમ તથા હૃદયરોગનો નાશ કરનારું, સોળ-પ્લીહા-કિદરોગ-આનાહ-મૂતકૃન્દ્ર-જ્વર એને દૂર કરનારું, ઉધરસ-હેઝકી-અરુચિ-શ્વાસને હણનારું, પડખામાં નીકળતા શળને દૂર કરનારું, બલ તથા પુષ્ટિ કરનારું, વળુને સારો કરનારું તથા ઔષ્ઠ અગ્નિદીપક છે. ૧૧૩-૧૧૮

હરીતકીનો યોગ—

ઘીમાં ભૂંજેલી હરડે ગાળ તથા પીપરસહિત અથવા નસોતર તથા દંતીમૂળસહિત અનુલોમન કરનારી છે એનું બક્ષણ કરવું. ૧૧૯

મળ, વાયુ, કરે તથા પિત્તની અનુલોમતા થવાથી ગુદને વિશે હરસ શાંત થાય છે અને જઠરાગ્નિ વધે છે. ૧૨૦

ગાઢ મઝવાળા અર્શમાં અન્નપાન—

મળ તથા વાતની રુકાવટમાં મોર, તેતર અને લાવાના, કૂકાના અને વર્તકના, અન્ન અને સુસંરકૃત માંસરસો આપવા. ૧૨૧

નસોતર તથા દંતી, ખાખરો, ચાગિરી અને ચિત્રકનું

શાક યમકમાં ભૂંજીને તથા દહીંમિશ્ર કરીને આપવું. ૧૨૨

પોથી, તાંદળજો, વીરા, અથવાનાં પાન, સરજમુખી, હુણી, જવશાક, અવલ્યજ, પીણી રુકાપત્ર, અરહુસો, આમલી, જવંતી, શટિશાક, ગુંગનકનું શાક-આ શાક દહીં તથા દાડમથી સિદ્ધ કરેલાં, યમકમાં ભૂંજેલાં ધાણુ તથા સુંઠ મેળવીને આપવાં. ૧૨૩-૧૨૪

ઘો, લોકડી, બિલાડો, મોટી શાહુડી, ઊંટ, બળદ, કાચખો, નાનાં સેદાઈ-એના માંસરસો શાકની પેટે સિદ્ધ કરવા. ૧૨૬

વાયુની શાંતિ માટે તે રસોની સાથે શતા ચોખ્ખાનો ભાત આપવો.

હરસોનો રોગી વાતોદભણુ, રક્ષ અને મંદાગ્નિવાળો છે એમ જાણીને મદિરા, સાકરથી કરેલ તૈયાર થયેલ સીધું, તંક, તુષોદક, અરિષ્ટ, દહીંનું પાણી અથવા ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી, ભોરીગણીથી ઉકાળેલું અથવા સૂંઠ અને ધાણુથી ઉકાળેલું જલ, વાયુ તથા મળનું અનુલોમન કરનારું હોઈને વૈષે અનુપાન તરીકે આપવું. ૧૨૭-૧૨૮

શુષ્કાર્શમાં અનુવાસન—

જે ઉદાવર્તથી વ્યાપ્ત હોય, જે અત્યંત રક્ષ હોય, વિલોમવાયુવાળા અને શળથી પીડિતા હોય તેઓને અનુવાસન ઇષ્ટ છે. ૧૩૦

પીપર, મીંઢળ, ખીલી, સુવા, જેઠીમધ, વજ, કંઠ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, દેવદાર-એનો કલક કરીને બમણા દૂધથી તેલ પકાવવું. એ મૂઢવાતવાળા હરસને ઔષ્ઠ અનુવાસન છે ૧૩૧, ૧૩૨

તે તેલ અનુવાસન અસ્તિથી ગુદબ્ધશ શળ, મૂતકૃન્દ્ર, પ્રવાહિકા, કમર-સથળ અને વાંસાની નબળાઈ, વંદાણમાં થતો આનાહ, પિચ્છાસ્ત્રાવ, ગુદાનો સોજો, વાયુ તથા મળની અટકાયત અને વારંવાર મળત્યાગની હાજત એને છતે છે. ૧૩૩, ૧૩૪

શુષ્કાર્શ્માં પ્રલેપન—

અનુવાસન બસ્તિને માટે સિદ્ધ કરવા સારુ, કહેલાં પીપરથી દેવદાર સુધીનાં વાટેલાં, સ્નેહયુક્ત તથા સહન થાય તેવાં ઊનાં એ ઔષધો વડે, જેનું શળ બંધ થયેલું છે એવા હરસને લેપ કરવો. તેઓથી લેપ કરેલા હરસ શીઘ્ર રક્તસહિત કફપ્રધાન પિચ્છાનો સાવ કરે છે અને હોઝેલાં હરસની ચળ, અશ્લકપણું, પીડા અને સોજો દૂર થાય છે. ૧૩૫, ૧૩૬

શુષ્કાર્શ્માં નિરુદ્ધ વસ્તિ—

અથવા દૂધસહિત મૂત્ર, સ્નેહ તથા લવણયુક્ત અને મદનદળ ઇત્યાદિ કલકથી યુક્ત દશમૂળના કંઠાથથી નિરૂદ્ધ બસ્તિ આપવી. ૧૩૭

અમચારિષ્ટ—

હરડે ૩૨ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, કાઠ ૪૦ તોલા, તેનાથી અર્ધ એટલે ૨૦ તોલા ઇન્દ્રવારુણી, વાવડિંગ, પીપર, લોધર, મરી, એલવાલુક—એ પ્રત્યેક ૮ તોલા ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લીધા પછી ઠંડા થયેલા તેમાં ગાળ નાખવો. તે ઘીના રીઠા વાસણમાં પંદર દિવસ રાખવું. પંદર દિવસ પછી તેમાંથી બહાનુસાર માત્રા પીવા યોગ્ય થાય છે. આ અરિષ્ટના અભ્યાસથી હરસ નાશ પામે છે. સિદ્ધ થયેલો આ અભચારિષ્ટ ગ્રહણી, પાંકું, હૃદયરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ અને ઉદરરોગને દૂર કરનાર, કુષ્ઠ, સોગળ અને અરુચિને હરનાર, બલવર્ધન તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર, કમળા અને ચિત્રનો નાશ કરનાર, કૃમિ, અંધિ, અર્ધુદ, બેચ, રાગ્યક્ષમા અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે. ૧૩૮-૧૪૩

(આ પ્રમાણે અભચારિષ્ટ થયો.)

દમ્ત્યરિષ્ટ—

દંતીમૂળ, ચિત્રકનું મૂળ, લઘુ પંચમૂળ તથા બહાવંચમૂળની વનરપતિ દરેક ૪ તોલા કૂટીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવું. તેમાં પકાવતી વખતે

ત્રિકૂળાનું દળ ૧૨ તોલા નાખવું. કવાથ ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં ગાળી લેવો. ઠંડા થયા પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગાળ નાંખવો. તે ઘીથી રીઠા વાસણમાં પંદર દિવસ રાખવું. તે નિત્ય માત્રાથી પીનારો મનુષ્ય હરસથી મુક્ત થાય છે. આ દમ્ત્યરિષ્ટ ગ્રહણી તથા પાંકુરોગનો નાશ કરનાર, વાયુ તથા મળનું અનુલોભન કરનાર, દીપન, અરુચિનાશક છે એમ વિદ્વાન પુરુષો માને છે. ૧૪૪-૧૪૬

(આ પ્રમાણે દમ્ત્યરિષ્ટ થયો.)

ક્લારિષ્ટ—

હરડેનાં ૬૪ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, ઇન્દ્રવારુણી, કાઠ, કાળીપાઠ, ચિત્રકનું મૂળ દરેક ૮ તોલા ખાંડીને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ચતુર્થાંશ બાકી રહેલા અને ગાળી લીધેલા તે કવાથમાં ૪૦૦ તોલા ગાળ મેળવીને ઘીના રીઠા વાસણમાં રાખવું. પંદર દિવસ રાખેલા એને ગ્રહણી અને હરસના રોગીએ પીવું. આ ક્લારિષ્ટ હૃદયરોગ, પાંકુરોગ, પ્લીહા, કમળા, ત્રિપમન્વર મળમૂત્ર અને વાતની અટકાવત, અગ્નિ-મંદતા, ઉધરસ, ગુલ્મ અને ઉદાવર્ત એનો નાશ કરે છે; અને અગ્નિને પ્રદીપન કરનાર છે એ કૃષ્ણાન્ત્રેયે કહ્યો છે. ૧૪૮-૧૫૨

(આ પ્રમાણે ક્લારિષ્ટ થયો.)

ક્લારિષ્ટ બીજો—

ધમાસો ૬૪ તોલા, ચિત્રક, અરૂચી, હરડે, આમળાં, કાળીપાઠ, સૂંઠ, દંતીમૂળ દરેક ૮ તોલા ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કંઠાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં, ગાળીને ઠંડા પડતાં, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખીને ઘીથી રીઠા વાસણમાં પીપર, ચવક, પ્રિયંગુ, મધ તથા ઘૃતનો લેપ કરીને તેમાં પંદર દિવસ પર્ધાત રાખવું. સાકરથી બનાવેલા તે અરિષ્ટની માત્રા યોગ્ય કાળે બળ અનુસાર પીવી. હરસ, ગ્રહણીરોગ, ઉદાવર્ત, અરુચિ, મળમૂત્રનાયુ તથા ઓષ્ઠકારની અટકાવત,

મંદાગ્નિ, હ્રોગ, પાંડુરોગ-એ બધાને આના ઉપયોગથી
જીતવા. ૧૫૩-૧૫૭

(આ પ્રમાણે દ્વિતીય ફલારિષ્ટ થયો.)

કનકારિષ્ટ—

શુદ્ધિમાન વૈષ્ણે કચરેલાં તાળાં આમળાં ૪૦૦
તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, વાવડિંગ, મરી, કાળીપાટ,
પીપરીમૂળ, સોપારી, અવક, ચિત્રક, મજ્જી, એલવાલુક,
સોધર એ દરેક ૪ તોલા, કઠ, દારુહળદર, સુરાહ, એ
પ્રકારની સારિવા, ધન્વારુણી, મોથ દરેક એ તોલા,
તાવુનું નાગકેસર ૧૬ તોલા, ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં
પકાવીને, ચતુર્થીંશ શેષ રહે ત્યારે નીચે ઊતારી, ગાળીને
ઠંડું થતાં તેમાં પાંચ તોલા દ્રાક્ષનો ક્વાથ કરીને
ઉપરના ક્વાથની સમાન ઠંડા તે ક્વાથ તથા ખાંડેલી
સાકર ૮૦૦ તોલા, નવું મધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી,
પ્લવ, તમાલપત્ર, સુગંધીવાળો, સોપારી, નાગકેસર દરેક
ખાંડેલાં એક એક તોલો એમાં નાખવાં. એ બધું
ચોખ્ખા ઘીના રીઢા અને થોડું ઘી ચોપડેલા, સાકર
તથા અગરનો ધૂમાડો દીધેલ વાસણમાં પંદર દિવસ
રાખવું. આ કનક નામનો વિખ્યાત અરિષ્ટ પંદર દિવસ
પછી પીવો. મધુર રસવાળો, હૃદયને હિતકારી, પ્રયોગ
કરવાથી અલમાં રુચિ કરનાર, હરસ, ગ્રહણરોગ,
આનાહ, ઉદરરોગ, જ્વર, હ્રોગ, પાંડુરોગ, સોજ,
શુભ્ન, મળબંધ, વિધરસ ગરે સંપન્ના ઉગ્ર કર્ણ
રોગોનો નાશ કરે છે; તથા દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ
વળિયાં, પળિયાં અને ટાલનો નાશ કરે છે. ૧૫૮-૧૬૮

(આ પ્રમાણે ત્રીતીય ફલારિષ્ટ થયો.)

શુક્લાર્શમાં શુદ્ધગૌચ—

આ કનકારિષ્ટનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે,
પાંદડાઓના કટકાઓથી ઉકાળી લીધેલું પાણી અથવા
ગરમ પાણીથી શૌચ કરવું. આ પ્રમાણે સડા હરસની
સિદ્ધ ચિકિત્સા કહી. ૧૬૯

રક્તાર્શમાં વાતના અનુબંધનાં લક્ષણો—

હવે પછી દ્રઢતા હરસની આ સિધ્ધ ચિકિત્સા

સાંભળ. તેમાં કર્ણો તથા વાયુનો એમ બે પ્રકારનો
અનુબંધ હોય છે. ૧૭૦

મળ કાળો-કઠિન અને રૂક્ષ હોય, અધોવાયુ
આવતો ન હોય અને હરસનું લોહી પાતળું-અરુણ
વર્ણવાળું અને શીણુવાળું હોય છે. ને કમર-સાથળ
અને ગુદામાં શૂળ તથા અધિક દુર્ગંધતા હોય તથા
રૂક્ષતા હરસનું કારણ હોય તો વાયુનો અનુબંધ
જાણવો, ૧૭૧, ૧૭૨

રક્તાર્શમાં કફના અનુબંધનાં લક્ષણો—

જો મળ શિથિલ-સર્પિશ-પીળો-સ્તિગ્ધ-આરે-શીતલ
હોય અને હરસનું લોહી ઘાટું-તાંતલાવાળું-પાંડુવર્ણનું
અને ચીકાશવાળું હોય, ગુદા ચીકાશવાળી-સ્તિમિત હોય
અને ગુરુ તથા સ્તિગ્ધ પદાર્થો હરસનું કારણ હોય તો
તેમાં ત્રિકાંશ વૈષ્ણે રક્તાર્શનો કક્ષતુબંધ જાણવો.
૧૭૩, ૧૭૪

રક્તાર્શમાં દોષના અનુબંધની ચિકિત્સા—

વાતાનુબંધમાં સ્તિગ્ધ તથા શીતલ પદાર્થ અને
કક્ષતુબંધમાં રૂક્ષ તથા શીતલ પદાર્થ હિતકારી છે. તેથી
વિચારીને આ ચિકિત્સાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭૫

પિત્તલેખ્યાધક જાણીને શોધન કરાવવું, રક્ત-
સ્રાવની ઉપેક્ષા કરવી અથવા સંધનથી ઉપચાર
કરવો. ૧૭૬

પહેલેથી જ ઢુઢ રક્ત વહેતું જટકાવવાનાં દોષો—

જો મૂર્ખ વૈષ્ણે શરૂઆતમાં જ હરસમાંથી વહેતા, દોષથી
મલિન લોહીને અટકાવે છે તો તે રક્ત ધણા રોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે. રક્તપિત્ત, જ્વર, તૃષ્ણા, મંદાગ્નિ,
અરુચિ, કમળો, સોજ, ગુદા અને વંક્ષણમાં શૂળ,
કંડૂ, પ્રણ, કોઠ, પિપ્પા, કુષ્ઠ, પાંડુરોગ, મદ તથા
વાયુ-મૂત્ર તથા મળની અટકાવત, મસ્તકપીડા, સ્તિ-
મિતતા, ગાત્રોનું ભારેપણું તથા ખીન્ન રક્તજનિત
રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી દૂષિત લોહીનો સ્રાવ
થવા પછી લોહી બંધ કરવું હિતકારી છે. ૧૮૦

રક્તાર્શનાં ચિકિત્સાક્રમ—

હેતુ-લક્ષણ તથા કાળને જાણનારાએ, બધ તથા રક્તના વર્ણને જાણનારાએ તેટલા વખત સુધી રક્ત-સ્થાવની ઉપેક્ષા કરવી. દરદીની જિંદગી જોખમમાં આવી પડે ત્યાં સુધી ઉપેક્ષા ન કરવી. ૧૮૧

અને પછી અગ્નિના દીપન માટે, રક્ત અટકાવવા માટે અને દોષોના પાચન માટે તિક્ત દ્રવ્યોથી ઉપચાર કરવો. ૧૮૨

ક્ષીણ દોષવાળા અને વાતોદ્બળ રોગીનું જે રક્ત વહેતું હોય તે રેતુસાધ્ય છે. પાન, અભ્યંગ અને અનુવાસનથી તેની ચિકિત્સા કરવી. જે રક્ત પિત્તોદ્બળ અને ગરમીના સમયમાં વહેતું હોય, તે જો અત્યંત વાતક્રાન્તુઅંધવાળું ન હોય તો તેને અટકાવવું. ૧૮૩, ૧૮૪

રક્તાર્શનું પ્રશમન કરનાર ઔષધના યોગો—

સૂક્ષ્મસહિત કઠાછાલનો કવાથ સ્નિગ્ધ રક્તને અટકાવનાર છે; તેવી જ રીતે દાડમની છાલનો અને સૂક્ષ્મસહિત અન્દનનો કવાથ પણ સ્નિગ્ધ રક્તને અટકાવનાર છે. ૧૮૫

રક્તાર્શનાં વન્દનાદિ ક્વાથ અને દાઘ્યાદિ ક્વાથ—

અન્દન, કરિયાતું, ધમાસો અને સૂંઠ એનો કવાથ અને દારુહળદરની છાલવાળો અને લીમણનો કવાથ એ રક્તાર્શનું પ્રશમન કરનાર છે. ૧૮૬

અતિવિષાદિ ચૂર્ણ—

અતિવિષ, કઠાછાલ, ઇન્દ્રજવ, રસાંગન, મધથી મિશ્ર એ રક્તસ્થાવને દૂર કરનાર છે. તે પાણી પીવાની ઇન્દ્રજાળા હરસના રોગીને યોખાના ધોણથી આપવાં. ૧૮૭

કુટજાદિ રસક્રિયા—

લીલી કઠાછાલ ૪૦૦ તોલા વરસાદના પાણીથી

પકાવવી. તેનો બધો રસકસ પાણીમાં આવી જાય ત્યારે તે કવાથને ગાળીને લઈ લેવો. તેમાં મોચરસ, સમંગા, પ્રિયંગુ એ ત્રણ સમાન ભાગે અને ઇન્દ્રજવ તે ત્રણેની સમાન, ચૂર્ણ કરી નાખવાં. ગાળીને ઉકાળેલો તે રસ, કઠકીને ચોટે તેવો ઘટ, જીતારી લેવો. માત્રા તથા કાળયુક્ત, અગ્નિબલને અનુસરીને, બકરીના દૂધથી કે પેયાના મંડથી પીધેલી આ રસક્રિયા રક્ત-સ્થાવને છોડે છે; અને ઔષધ પચી ગયા પછી બકરીના દૂધની સાથે શાલના ચોખાનું ભોજન કરવું. ૧૮૮-૧૮૯

આ રસક્રિયા રક્તાર્શ, રક્તાતિસાર રક્તજન્ય રોગો અને બન્ને ભાગથી પ્રવૃત્ત થયેલા બલવાન રક્તપિત્તને હણે છે. ૧૮૨

(આ પ્રમાણે કુટજાદિ રસક્રિયા થઈ.)

રક્તાર્શનાં વીજા યોગો—

કાળું કમળ, સમંગા, મોચરસ, ચંદન, તલ, લોધર-એ બધું બકરીના દૂધથી પીને દૂધની સાથે જ શાળના ચોખાનું ભોજન કરવું. ૧૯૩

બથવાના રસસહિત ઉપયોગમાં લીધેલું બકરીનું દૂધ અથવા અમ્લતારહિત કે જરા અમ્લતાયુક્ત ધનવ-દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પક્ષીપશુઓના માંસનો રસ રક્તસ્થાવને અટકાવે છે. ૧૯૪

પાઠાદિ ચૂર્ણ—

કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ, રસવંતી, સૂંઠ, અજમો, બીલી-એનું ચૂર્ણ કરીને હરસના રોગીઓએ શળમાં પીવું. ૧૯૫

રક્તનો અતિપ્રવૃત્તિમાં દાઘ્યાદિ ઘૃત—

લરુહળદર, કરિયાતું, મોચ, ધમાસો-એનાથી અત્યંત રક્તસ્થાવ તથા શળમાં રક્તસ્થાવ અટકાવનાર ઘૃત પકાવવું. ૧૯૬

કુટજફલાદિ ઘૃત—

ધન્વન્તર્ય, કુકાણ્ડ, નાગકેસર, કાળુ કમળ, લોધર, ધાવડી—એના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા ઘૃતનો વૈદ્યે રક્તાર્શના શળમાં પ્રયોગ કરવો. ૧૯૭

રક્તની અતિપ્રવૃત્તિમાં ઘૃતના ઘીંજા યોગો—

દાડમનો રસ તથા જવખારસહિત સિધ્ધ કરેલું ઘૃત અથવા ભોરીંગણી તથા દૂધીથી સિધ્ધ કરેલું ઘૃત શળસહિત રક્તસ્થાવને જીતે છે. ૧૯૮

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં પેયાના યોગો—

ચુકિંકાસહિત નાગકેસર તથા કમળથી સિધ્ધ કરેલી, તેવી જ રીતે બલા અને પૃશ્નિપણીથી સિધ્ધ કરેલી શાળની ધાણીની પેયા પીવાથી રક્ત-સ્થાવને દૂર કરે છે. ૧૯૯

વાળો, ખીસી અને સૂંઠના કવાથમાં સિધ્ધ કરેલી અને માખણ મેળવેલી, દાકમ તથા દાડમથી, આમલીથી અથવા ખોરથી ખાટી કરેલી પેયા આપવી. ગૃન્નક તથા સુરાથી સિદ્ધ કરેલી અને ઘી તથા તેલથી ભૂંજેલી, રક્તનિસાર-શળ-પ્રવાહિકા અને સોજનો નિગ્રહ કરનારી પેયા આપવી. ૨૦૦, ૨૦૧

શીવણીનાં ફળ તથા ખામળાનાં, ગૃન્નક તથા શેમળાનાં, ક્ષીરિણીનાં, ચુકિંકાનાં, વડનાં અંકુરોનાં અને કાંચનારનાં પુષ્પોનાં, દહીંની મલાઈથી સિદ્ધ કરેલાં, કથુરદારસહિત અને ખાટાં ફળથી ખાટા કરેલા ખડ રક્તના અતિસ્થાવમાં આપવા. ૨૦૩

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં પલાંડુનો પ્રયોગ—

તકથી સિદ્ધ કરેલું કુંગળાનું શાક, ખોરથી ખાટી કરેલી પોથીનું શાક તથા તકથી ખાટી કરેલી મસૂરની દાળ લોહીના સ્થાવમાં આપવી. ૨૦૪

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં પ્રશમન યોગો—

ઉકાળેલા દૂધની સાથે અથવા મસૂર, મગ, પુવર

અને મઠના ખાટા યૂષની સાથે શાકનાં ચોખા, સામે અને કોદરાનું ભોજન કરવું. ૨૦૫

અથવા સસલા, હરણુ, લાવાં, કપિંજલ, એણનાં, સારી રીતે સિદ્ધ કરેલાં, ખાટાં, મીઠાં અને થોડાં મરી-વાળાં માંસોથી ભોજન કરવું. ૨૦૬

વાતોદ્બળ શરીરવાળા રોગીએ અત્યંત દૂઝતા હરસમાં મીઠાં તથા ખાટાં, કૂકા-મોર-તેતરનાં માંસનાં રસોથી તથા જીંટ અને લોકડીનાં માંસનાં રસોથી ભોજન કરવું. ૨૦૭

રસ, ખડ, યૂષ અને યવાગૂતા સંયોગથી અથવા કેવળ એકલી કુંગળાં, ઉપયોગ કરવાથી, રક્તના સ્થાવને તથા વાતને જીતે છે. ૨૦૮

મળ તથા રક્તના ક્ષયમાં યુવાન બકરાના શરીરના મધ્ય ભાગનું માંસ રક્તસહિત તથા ધણી કુંગળાવાળું બ્યત્થાસ એટલે વારાફરતી મધુર તથા ખારું આપવું. ૨૦૯

માખણ અને તલનો વખતોવખત પ્રયોગ કરવાથી, નાગકેસર-માખણ અને સાકરનો વખતોવખત પ્રયોગ કરવાથી, દહીંની મલાઈના ઘેળવાનો વખતોવખત પ્રયોગ કરવાથી રક્તાર્શ નાશ પામે છે. ૨૧૦

તાણું ઘી, બકરાનું માંસ, સાડીના કે શાળના ચોખા, તાળે સુરોનો મંડ અને તાણું મધ રક્તસ્થાવનો નાશ કરે છે. ૨૧૧

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં વાહ્ય ઉપચારો—

કફ તથા પિત્ત દૂષિત હોવા છતાં રક્તસ્થાવ થવાથી પ્રાયઃ હરસ વાતપ્રધાન થઈ જાય છે તેથી વાત પ્રબળ બાળવો. ૨૧૨

રક્ત તથા પિત્ત અધિક અને કફ તથા વાતનાં લક્ષણો અલ્પ જોઈને જે રીતે કહી છે અને ખીચ કહેવાશે તે રીતે શીતક્રિયા કરવી. ૨૧૩

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં પરિષેવનના યોગો—

જેઠીમધ, પંચવલ્કલ, ખોરડીની બાલ, જિંજીરો, ધવ,

પટોલ, અરદૂસી, અબ્જીન, જવાસો અને લીંબડો એનો સેચન માટે ઉપયોગ કરવો. ૨૧૪

રક્તની અતિ પ્રવૃત્તિમાં અવગાહનયોનો—

અત્યંત રક્તસારમાં, દાહ તથા ક્લેદમાં જેડીમધ, કમળદંડ, પદ્મકાષ્ઠ, ચન્દન, દર્ભ અને ડાસડો એના કવાથમાં અવગાહન કરાવવું. ૨૧૫

પ્રથમ દંડા તેલથી અભ્યંગ કરાવીને તે રોગીને શેરડીનો રસ, જેડીમધ, વેતસના કવાથમાં અથવા દંડા પાણીમાં અવગાહન કરાવવું. ૨૧૬

સાકરસહિત ધૂત ઉપસ્થ, ગુદા અને ત્રિક પ્રદેશમાં ચોપડીને દંડા જલની સ્પર્શમાં સુખકર થાય તેવી, રક્ત-આવને અટકાવનારી જલધારાનો ઉપયોગ કરવો. ૨૧૭

દંડુ જલ છાંટેલાં કામળ કેળનાં પાન, કમળનાં પાન તથા કમળ અને કાયા કમળની પાંખડીઓ વડે વખતો-વખત આચ્છાદન કરવું યોગ્ય છે. ૨૧૮

દ્વર્વાથી સિદ્ધ કરેલા લીનો લેપ, સો વાર અને હગર વાર ધોયેલું ઘૂત અને દંડો પંખાનો પવન રક્તસ્રાવને શીઘ્ર છતે છે. ૨૧૯

મહક અને જેડીમધ, તલ અને જેડીમધ, રસવંતી અને ઘૂત, રાળ અને ધૂત, લીંબડો (બીજ) અને ઘૂત, મધ અને ઘૂત, દારુહળદરની છાલ અને ઘૂત, ચન્દન-કાળું કમળ અને ઘૂત-એથી દાહ, ક્લેદ અને ગુદ્મંશમાં હરસને પ્રતિસારણ કરવું. ૨૨૦, ૨૨૧

અથવા આ રીત ક્રિયાઓ વડે જે રોગીનું રક્ત બાંધ ન થાય તેને યોગ્ય સમયે સુદ્ધિમાન વેલે સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ એવા માંસના રસો વડે તૃપ્ત કરવો. ભોજનની પછી પીવાના ઘૂત, નવશેકાં લીં તથા તેલના અભ્યંગો, નવશેકાં દૂધ-ઘી તથા તેલનાં સેચનો વડે તેનો શીઘ્ર ઉપચાર કરવો. ૨૨૨, ૨૨૩

રક્તાર્શમાં પિચ્છાવસ્તિ—

વાતમળબળ હરસમાં નવશેકા ઘૂતમંડથી તરત

અનુવાસન કરવું અથવા યોગ્ય સમયે સિદ્ધ પિચ્છા-વસ્તિઓ આપવી. ૨૨૪

જવાસો-દર્ભ-ડાસડો એનાં મૂળ, શેમળાનાં પુષ્પ, વડ-ભીંચરા-પીપળા-એના અંકુરો દરેક ૮ તોલા, પાણી ૧૯૨ તોલા અને ૬૪ તોલા દૂધ પકાવવું. જેમાં દૂધ માત્ર શેષ રહેલું છે એવા કવાથને ગાળીને કદકથી મિશ્ર કરવો. શેમળાનો ગુદ. સમંગા, ચન્દન, કાળું કમળ, ઇન્દ્રજવ, ત્રિપંચુ, કમળના ઠેસર, એ કદક લેવો. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલી, ઘૂત-મધ અને સાકરસહિત પિચ્છાવસ્તિ પ્રવાહિકા, ગુદ્મંશ. રક્તસ્રાવ અને જ્વરને દૂર કરનારી છે. ૨૨૮

પ્રપૌંડરીક, જેડીમધ અને પિચ્છાવસ્તિમાં કહેલાં ઔષધોનો કદક કરીને બમણા દૂધસહિત અનુવાસન વસ્તિને માટે રેતેહ પકાવવો. ૨૨૯

(આ પ્રમાણે પિચ્છાવસ્તિ થઈ.)

હીવેરાદિ ઘૂત—

વાળો, કાળું કમળ, લોધર. સમંગા, ચવક, ચન્દન, કાળીપાટ, અતિવિષ, બીલી, ધાવડી, દેવદાર, દારુ-હળદરની છાલ, સૂંઠ, જટામાંસી, મોથ. જવખાગ અને ચિત્રક એનો કદક કરીને ખાટી લુણીના સ્વરસમાં ઘૂત અને એ બધું એકત્ર પકાવવું. એ ઘૂત શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. હરસ, અતિસાર, ગ્રહણી, પાંડુરોગ, જ્વર અને અરુચિમાં ઉત્તમ ઔષધ છે. મૂતકુંઘૂ, ગુદ્મંશ, વસ્તિનો આનાક, પ્રવાહિકા, પિચ્છાસ્રાવ, અને હરસના શ્લેષ્માં ત્રણે દોષને દૂર કરનાર એનો ઉપયોગ કરવો. ૨૩૦-૨૩૩

(આ પ્રમાણે હીવેરાદિ ઘૂત થયું.)

સુન્નિવળ્લકચાંગેરી ઘૂત—

બિંધાફૂલી, બલા, દારુહળદર, પૃષ્ઠિનપર્ણી. ગોખરુ વડ, બિંબરા અને પીપળાના અંકુરો એ દરેક ૮ તોલા, એનો કવાથ કરવો. છવંતી, કડુ. પીપર પીપરીમૂળ, સૂંઠ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, શેમળાનું પુષ્પ, વીરા. ચન્દન, કાળું કમળ, ચિત્રક, મોથ, ત્રિપંચુ, અતિવિષ, સ્થિરા,

કમળ તથા કાળા કમળનાં કેશર, સમંગા, ભોરીંગણી, બીલી, મોચરસ, કાળીપાટ એ દરેક એક એક તોલાનો કલક કરવો. આર પ્રથમ એટલે ૫૧૨ તોલા પાણીમાં પકાવતાં એક પ્રથમ એટલે ૧૨૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે કવાથ ઉતારવો. અહીં ૩૨ પલ એટલે ૧૨૮ તોલાનો પ્રથમ જાણવો. સુનિષ્ણુક તથા ખાટી લુણીનો સ્વરસ બબ્બે પ્રથમ, આ બંધાં પૂર્વે કહેલાં ઔષધોથી એક પ્રથમ ઘૂત પકાવવું. આ ઘૂત વર્ણુ અને અગ્નિ વધારનારું, હરસ, અતિસાર, ત્રિદોષજ રક્તસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા, ગુદબ્રંશ, અનેક પ્રકારની પિચ્છા, મળત્યાગની અતિશય હાજત, ગુદરોથ અને ગુદશળ, મૂત્રમહ, મૂત્રનાત, મંદાગ્નિ, અરુચિ-એમાં વિધિ પ્રમાણે વિવિધ ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થોમાં ઉપયોગમાં લેવું અથવા કેવળ ઘૂતનો પ્રયોગ પણ હાનિરહિત છે. ૨૩૪-૨૪૨

(આ પ્રમાણે સુનિષ્ણુકયાંગેરી ઘૂત થયું.)

અર્શમાં સામાન્ય ચિકિત્સા—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે.—

મીઠા, ખાટા, ઠંડા પદાર્થોનો, અગ્નિબળનો ત્રિચાર કરીને, વ્યત્યાસથી એટલે વારાફરતી હમેશાં ઉપયોગ કરવો. એમ કરવાથી હરસથી થયેલા ઉપદ્રવોને છૂટે છે. ૨૪૩

હરસ, અતિસાર અને ગ્રહણીશય એ ત્રણ વિકારો એકબીજાના કારણરૂપ થાય છે; અગ્નિનું બળ ક્ષીણ થતાં એઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિનું બળ વધતાં એઓ ક્ષય પામે છે; તેથી આ ત્રણમાં વિશેષકરીને અગ્નિના બળની રક્ષા કરવી. ૨૪૪, ૨૪૫

અનેક પ્રકારનાં ભૂંજેલાં શાક, યવાનૂ, ચૂપ, માંસ, રસ, ખડ, દૂધ તથા તકના પ્રયોગથી હરસને છૂતવા. ૨૪૬

જે અન્ન, પાન અને ઔષધ વાપરું અનુલોભન કરે છે અને અગ્નિનું બળ વધારે છે તે હરસના રોગીએ હમેશાં સેવવું. ૨૪૭

આનાથી જે વિપરીત હોય તે અને નિદાનમાં કહ્યું છે તે હરસના રોગીએ કદી પણ સેવવું નહિ. ૨૪૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

હરસની જે પ્રકારની ઉત્પત્તિ, પૃથક્ પૃથક્ હેતુઓ, સ્થાન, આકાર, લક્ષણ, સાધ્યાસાધ્યતાનો નિશ્ચય, અભ્યંગ, સ્વેદ, ધૂમ, અવગાહ, લેપ, રક્ત કાઢવું તે, દીપનપાચન યોગો, વાત તથા મળનું અનુલોભન કરનારો શ્રેષ્ઠ અન્ન-પાન વિધિ, સંશમનીય યોગો, અનેક પ્રકારનાં ઘૂતો, બસ્તિઓ, તકના યોગો, સૂકા હરસને હિતકારી શ્રેષ્ઠ અરિષ્ટ તથા શર્કરારિષ્ટ, દ્રઢતા હરસનાં લક્ષણો, અનુ-બંધયુક્ત તે હરસને યોગ્ય જે પ્રકારનાં ઔષધો, રક્તને અટકાવનારા કવાથ, અનેક પ્રકારના કલક, શ્રેષ્ઠ સ્નેહ તથા આહારનો વિધિ, પ્રતિસારણુ યોગો, પ્રક્ષાલન, અવ-ગાહ, પ્રદેહ, સેચન, અતિશય વહેતા રક્તને માટે કરવાનું ઔષધ—તે સમગ્રું અહીં હરસની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ૨૪૯-૨૫૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા તથા ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘અર્શ-શ્ચિકિત્સિત’ નામનો ચોદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૪

અધ્યાય પંદરમો

ગ્રહણી ચિકિત્સિત

ગ્રહણી ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ગ્રહણી ચિકિત્સિત’નું આખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

અવિકૃત જઠરાગ્નિનાં કર્મ—

આયુષ્ય, વર્ણુ, બલ, સ્વાસ્થ્ય, ઉત્સાહ, વૃદ્ધિ, કાંતિ, ઓજ, તેજ, અગ્નિ અને પ્રાણ એનું જઠરાગ્નિ કારણ છે. ૩

અગ્નિ શાંત થતાં પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે, સસાન હોતાં રોગરહિત દીર્ઘ કાળ પર્યંત જીવે છે અને વિપમ થતાં રોગી થાય છે. તેથી અગ્નિને સૂળ કહેવામાં આવે છે. ૪

દેહ, ધાતુ, ઓજા, બલ અને વર્ણ ઇત્યાદિનું પોષણ અન્ન કરે છે તેમાં અગ્નિ કારણ છે; કારણ કે અપકવ આહારમાંથી રસ વગેરે થતાં નથી. ૫

અન્નના પરિપાકનો ક્રમ—

આહાર જેનું કર્મ છે એવો પ્રાણવાયુ અન્નને કોણ તરફ ખેંચી લાય છે. દ્રવ પદાર્થોથી જેનો સંઘાત લિપ્ત થયો છે એવું, રેતેહથી સૂકુતાને પ્રાપ્ત થયેલું, યોગ્ય સમયે ખાયેલું અને પ્રમાણસર તે અન્નને સમાન વાયુથી પ્રજ્વલિત થનાર જઠરાગ્નિ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે સારી રીતે પચાવે છે. ૬. ૭

જેમ ભાતને માટે તપેલીમાં રહેલાં પાણી તથા ચાખાને નીચે રહેલો અગ્નિ પકાવે છે તેમ, જઠરાગ્નિ રસ તથા મળને માટે અમાશયમાં રહેલા અન્નને પકાવે છે. ૮

છ રસવાળા ભક્ષણની પછી તરત જ પ્રથમ પાકથી મધુર ભાવને પામેલા તેમાંથી શીણ જેવો કંક ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

તે પછી પાકતા, વિદગ્ધ થયેલા, અમ્લ ભાવને પામેલા અને આમાશયમાંથી નીચે પડતા અન્નમાં પાતળું પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

પકવાશયને પ્રાપ્ત થયેલા, અગ્નિ દ્વારા સૂકાવાતા અને પકવ થઈને પિંડાકાર થતા આહારની તીખાશથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

અન્ન ઇન્દ્રિયોત્તુ પોષક છે—

ઉપયોગમાં લીધેલું પ્રિય અન્ન, પ્રિય તથા હિતકારી ગન્ધ ઇત્યાદિ વડે દેહને વિશે ગંધ ઇત્યાદિને તથા નાસિકા વગેરે ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્ન કરે છે. ૧૨

ભૌતિક અને ષાત્વગ્નિનાં કર્મો—

ભૌમ, આપ્ય, આગ્નેય, વાયવ્ય તથા નાભસ એ પાંચ પ્રકારના અગ્નિઓ, આહારમાં રહેલા પોતપોતાના પાર્થિવ ઇત્યાદિક પાંચ ગુણોનો પરિપાક કરે છે. ૧૩

દ્રવ્યના ગુણો, દેહમાં રહેલા પોતપોતાના પૃથક્ પૃથક્ ગુણોને પુષ્ટ કરે છે પાર્થિવ ગુણો સમસ્ત પાર્થિવ ગુણોને અને બીજા બીજાઓને પુષ્ટ કરે છે. ૧૪

દેહને ધારણ કરનારા ધાતુઓ પોતપોતાના સાત અગ્નિઓથી મળ તથા પ્રસાદવાળા બે પ્રકારના પાકને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫

રસથી ઉત્તરોત્તર ધાતુના પોષણનો ક્રમ—

રસમાંથી રક્ત, તેમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, તેમાંથી અસ્થિ, અસ્થિમાંથી મજ્જા, તેમાંથી શુક્ર અને શુક્રમાંથી ગર્ભ આ બધા પ્રસાદગ્ન્ય છે. ૧૬

રસમાંથી દૂધ અને રજ, રક્તમાંથી કંડરા અને સિરા, માંસમાંથી વસા અને છ ત્વચા અને મેદમાંથી સ્નાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૭

ઘાત ધાતુના સ્વભાવ—

અન્નનો મળ મળ અને મૂત્ર, રસનો મળ કંક, રક્તનો મળ પિત્ત, માંસનો મળ ઇન્દ્રિયોનો મેદ, મેદનો મળ સ્વેદ, અસ્થિનો મળ કૃશ તથા ર્વાર્ધા, મજ્જાનો મળ ત્વચાનો રેતેહ તથા નેત્રનો મળ ચીપકા; આ પ્રમાણે પાકથી ધાતુઓ પ્રસાદ તથા મળ એમ બે પ્રકારે થાય છે. ૧૮

વૃષ્ય વગેરે પદાર્થો શીઘ્ર વર્ગે બાપે છે—

ધાતુઓના રેતેહની પરંપરા પરંપરાના આધાર પર રહેલી છે

વૃષ્ય વગેરે ઔષધોનો પ્રભાવ તો શીઘ્ર બળને પોષણ આપે છે. ૨૦

કેટલાએક આચાર્યો તો છ અહોરાત્રથી પરિવર્તન ઇચ્છે છે. પોષ્ય ધાતુઓનું પરિવર્તન નિરંતર ચક્રની પેઠે ચાલ્યા કરે છે. ૨૧

રક્ત વગેરે ધાતુની ઉત્પત્તિના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

આ પ્રમાણે કહેતા આચાર્યને શિષ્યે આ પ્રમાણે

પૂછ્યું, 'દેહમાં અસમાન રસમાંથી રકત કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? ૨૨

મનુષ્યોના રસને રતાશ નથી તે કેવી રીતે રતાશને પામે છે? દ્રવરૂપ રકતમાંથી સ્થિર માંસ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? સ્થિર માંસમાંથી દ્રવ ધાતુરૂપ મેદની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે? સુવાળાં માંસ તથા મેદમાંથી હાડકાંમાં કઠોરતા કેમ થાય છે? કઠોર હાડકાંઓમાં સ્નિગ્ધ તથા મળળ કયા કારણથી થાય છે? જો મળળના પરિણામથી શુકની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો પછી વિદ્વાન પુરુષો શુક પ્રાણીઓના સર્વ દેહમાં રહેલું છે એમ કેમ કહે છે? તેમજ હાડકાંઓના મધ્યમાં રહેલી મળળમાંથી શુક થાય છે એમ કહે છે પણ હાડકાંઓનાં તો છિદ્ર દેખાતું નથી તો પછી તે કેવી રીતે બહાર નીકળે છે? આ પ્રમાણે શિષ્યે જેને પૂછ્યું છે એવા ગુરુએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. ૨૩-૨૭

અત્રેયનું લખાણ—

મનુષ્યોના સઘળા રસોતું જે તેજ કહેવાય છે તે પિત્તની ગરમીની રતાશ વડે રસ રકતપણાને પામે છે. ૨૮

વાયુ, જલ, તેજ અને ઊષ્માથી યુક્ત થયેલું તે રકત સ્થિરતા ગમીને માંસ થાય છે. તે માંસ પોતાની ઊષ્માથી પકવ થઈને, પોતાનાં તેજ તથા જલના ગુણરૂપ સ્નિગ્ધતાની વૃદ્ધિવાળું થઈને મેદરૂપ બને છે. ૨૯

પૃથિવી, અગ્નિ, વાયુ ઇત્યાદિને પોતાના અગ્નિ વડે કરાયેલા સમૂહ મેદમાં કઠોરતા ઉત્પન્ન કરે છે તેથી મનુષ્યોનાં અસ્થિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦

તે અસ્થિના મધ્યમાં વાયુ છિદ્ર કરે છે. મેદથી તે છિદ્રો ભરાઈ જાય છે તેથી તે સ્નેહને મળળ કહેવામાં આવે છે. તે મળળમાંથી જે સ્નેહ થાય તેમાંથી શુક થાય છે. ૩૧,૩૨

વાયુ, આકાશ, ઇત્યાદિ પદાર્થોથી અસ્થિઓને વિષે

સુષિરતા થાય છે; નવા ધડમાંથી પાણીની પેઠે, તે છિદ્રો-માંથી શુકનો સ્રાવ થાય છે. ૩૩

ફામના સંકલ્પને લઈ હર્ષથી ઉદીર્ણ થયેલું તે શુક સમગ્ર દેહમાંથી શુકવાહી સ્રોતો મારફત વેગથી ઝરે છે. ૩૪

લીની પેઠે વ્યાયામની ગરમીથી પીગળેલું અને સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલું તે અસ્થિમાં એકઠું થઈને નીચા સ્થળમાંથી પાણીને પેઠે બહાર નીકળે છે. ૩૫

રસ આજ્ઞા શરીરમાં વ્યાપક છે—

વિક્ષેપ કરનારા બ્યાન વાયુ વડે રસધાતુ દેહમાં સર્વ તરફ એકી સાથે હંમેશાં ફેંકાય છે. ૩૬

શરીરના કોઈ એક ભાગમાં રોગ હત્પન્ન થવાનું કારણ—

આકાશમાં અટકી ગયેલા મેદ જેમ વૃદ્ધિને કરે છે તેમ ફેંકાતો તે રસ, સ્રોતોના દોષથી નર્મ અટકી જાય છે ત્યાં વિકાર કરે છે. ૩૭

દોષોનો પણ એ જ પ્રમાણે એક પ્રદેશમાં પ્રકોપ થાય છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક અગ્નિ પાંચ, ધાતુઓના અગ્નિઓ સાત તથા અજ્ઞનો અગ્નિ એક એમ એ અગ્નિઓનાં કર્મ કલાં. ૩૮

જઠરાગ્નિની શ્રેષ્ઠતા; તેના પાલનનો ઉપદેશ—

અન્નનું પાચન કરનાર અગ્નિ સઘળા પાચન કરનારા અગ્નિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેઓનું જઠરાગ્નિ મૂળ છે; કારણ કે બીજા અગ્નિઓ જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિવાળા અને ક્ષયથી ક્ષયવાળા છે. ૩૯

તેથી પ્રયત્નશીલ મનુષ્યે વિધિસર ઉપયોગ કરેલાં હિતકર અન્ન-પાનરૂપ બળતણથી તેનું રક્ષણ કરવું. તેની સ્થિતિ પર આયુષ્ય તથા બલની સ્થિતિ છે. ૪૦

જઠરાગ્નિની દુષ્ટિનાં કારણો—

જે મનુષ્ય લાલસાથી વિધિને છોડીને ભોજન કરે

તે શીઘ્ર ગ્રહણીદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને પામે છે. હવે પછી તે કહેવાય છે. ૪૧

ભોજન ન કરવાથી, અણુભૂમાં અતિ ભોજન કરવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, અસાત્મ્ય-ભારી-શીત-અત્યંત રક્ષ અને અતિ દૂષિત પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી, વિરેચન-વમન અને રેતેહના મિથ્યા પ્રયોગથી. રોગથી આવેલી ક્ષીણતાથી, દેશ-કાળ તથા ઋતુની વિષમતાથી અને વેગોને ધારણ કરવાથી અગ્નિ દૂષિત થાય છે. દૂષિત થયેલા તે લઘુ અન્નું પણ પાચન કરતો નથી અને ન પાકેલું તે અન્ન ખાડું થાય છે અને વિષમ બની જાય છે. ૪૨-૪૪

અન્નવિષનાં લક્ષણો—

તે અણુભૂનાં લક્ષણો વિષ્ટંભ, શિથિલતા, માથું દુખવું, મૂરછાં, ફેર, વાંસો અને કમર પકડાવાં, બગાસાં, અંગ ભાંગવાં, તૃષ્ણ, જ્વર, ઉલટી પ્રવાહિકા, અરુચિ અને અપચો. ૪૫, ૪૬

પિત્ત વગેરે દોષ સાથે સસ્ટ અન્નવિષનાં લક્ષણો—

ભયંકર એવું તે અન્નવિષ પિત્તની સાથે મળીને દાહ, તૃષ્ણ, મોહના રોગો, અગ્નિપિત્ત અને બીજા પિત્તજન્ય રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૭

કફની સાથે મળેલું તે રાજ્યક્ષમા, પીનસ, પ્રમેહ વગેરે કફજન્ય રોગો તથા વાતની સાથે મળેલું વાતજન્ય અનેક રોગો, મૂત્રમાં રહેલું મૂત્રના રોગો, મળમાં રહેલું કુક્ષિનારોગો અને રસ વગેરેથી મળેલું રસ વગેરેથી થયેલા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮, ૪૯

વિષમ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિનાં કર્મો—

વિષમ અગ્નિ, વિષમ રીતે પાચન કરતો, ધાતુની વિષમતા કરે છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિ આહારરૂપી બળતણ ઝાણું મળવાથી ધાતુઓને સૂકાવે છે. ૫૦

સમ અને દુર્બલ અગ્નિનાં કર્મો—

સમાન ભોજન કરનાર મનુષ્યનો સમાન અગ્નિ,

સમાન રીતે પાચન કરતો, ધાતુની સમાનતા કરે છે. મંદ અગ્નિ અન્નને વિદગ્ધ કરે છે અને તે વિદગ્ધ અન્ન ઉપર કે નીચે બધા છે. ૫૧

ગ્રહણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણો—

પકવ કે અપકવ બ્યારે નીચે પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તે ગ્રહણીરોગ કહેવાય છે. એ રોગીનું પ્રાયઃ સદ્યન્ન અન્ન વિદગ્ધ થાય છે. ૫૨

તૃષ્ણ, અરુચિ, વિરસતા, પ્રસેક અને તમકથી યુક્ત, હાથપગમાં સોજવાળો, અસ્થિ અને પર્વમાં વેદનાવાળો તે રોગી અતિ ઢીલા, બંધાયેલા કે દ્રવરૂપ મળનો ત્યાગ કરે છે. એ રોગીને ઉલટી, જ્વર તથા લોહના જેવી આમગધવાળા, કફા અને ખાટા ઓડકાર થાય છે. ૫૩, ૫૪

ગ્રહણીરોગનાં પૂર્વરૂપો—

તેનું પૂર્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—તૃષ્ણ, આળસ, બળનો ક્ષય, અન્નનો વિદાહ તથા લાંબે વખતે પાક તથા શરીરનું ભારેપણું. ૫૫

ગ્રહણીનું સ્થાન અને કર્મ—

અગ્નિનું અધિષ્ઠાન અન્નનું ગ્રહણ કરતું હોવાથી ગ્રહણી કહેવામાં આવે છે. નાભિની ઉપર રહેલી તે, અગ્નિના બળથી રહેલી તથા પોષણ પામતી, અપકવ અન્નનું ધારણ કરે છે તમા પકવ અન્નનો પકવાનાં ભાગથી ત્યાગ કરે છે. મંદ થયેલા અગ્નિના બળથી દૂષિત થયેલી તે અપકવ અન્નને જ તજે છે. ૫૬, ૫૭

ગ્રહણીરોગના મેદો—

તે રોગ વાત, પિત્ત, કફથી અને સન્નિપાતથી થાય છે. તેનાં કારણો, લક્ષણો અને રૂપના ભેદો પૃથક્ પૃથક્ સાંભળ. ૫૮

વાતજ ગ્રહણીરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

કટુ-તિક્ત-કષાય-અતિરક્ષ અને શીતલ ભોજનોથી, અદ્ય ભોજન, ઉપવાસ, અતિ પ્રવાસ, વેગો રોકવા

તથા મૈથુનથી કુપિત થયેલો વાયુ અગ્નિને ઢાંકીને મંદ કરે છે. તેને અન્ન કષ્ટથી પચે છે, પાક અમ્લ થાય છે; અંગ રક્ષ, ગળા તમા સુખનો શોષ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, તિમિર, કાનમાં અવાજ, પડખા-સાથળ-વંક્ષણ અને ગરદનમાં નિરંતર પીડા, વિસચિકા, હૃદયમાં પીડા, કંથરા, કુર્ચતા, મુખની વિરસતા, વાહ, સઘળા રસોના ભોજનમાં લાલસા. મનની શિથિલતા અને ભોજન પચી ગયા પછી તથા પચતું હોય ત્યારે આધ્માન થાય છે તથા ભોજન કરે કે તરત સ્વસ્થતાને પામે છે. તે મનુષ્યને વાતગુહ્ય, હૃદયનો રોગ અને પ્લીહાની આશંકા થાય છે. ઉધરસ અને શ્વાસથી પીડાતો તે, વાયુથી લાંબે વખતે, કષ્ટ-પૂર્વક, પ્રવાહી, સૂકો, પાતળો, કાચો, અવાજવાળો, અને શીશુવાળો મળ વખતોવખત તને છે. ૫૬-૬૪

પિત્તજ ગ્રહણરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

તપેલું પાણી જેમ અગ્નિને ઠારી નાખે છે તેમ કંટ, અજીર્ણ, વિદાહી, ખાટા, ક્ષાર ઇત્યાદિથી વધી ગયેલું પિત્ત અગ્નિને પલાળીને હણે છે. તેથી કુર્ચાવાળા-ખાટા ઓઝકાર, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અરુચિ અને તૃષ્ણાથી પીડાતો, પીળા કાંતિવાળો તે રોગી અપકવ-નીલા અને પીળા રંગવાળા પાતળા મળને તને છે. ૬૫, ૬૬

કફજ ગ્રહણરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ગુરુ-અતિ સ્નેહવાળા અને શીત ઇત્યાદિ ભોજનથી, અતિશય ભોજનથી, ભોજન કરીને તરત મવાથી કુપિત થયેલો કફ અગ્નિને હણે છે. તેને કષ્ટથી અન્ન પચે છે; મોળ, ઉલટી, અરુચિ, મુખની ચીકાશ તથા મધુરતા, ઉધરસ, થૂંક આવવું અને પીનસ થાય છે; હૃદય જકડાઈ ગયેલું લાગે છે અને પેટ સ્તિમિત તથા ભારી લાગે છે; કુષ્ટ તથા મધુર ઓઝકાર, શિથિલતા અને સ્ત્રીમાં અપ્રલર્ષ થાય છે તથા ભેદધર્મ ગયેલ, અપકવ, ક્લેબુર અને ભારે મળ આવે છે. કફના ગ્રહણરોગમાં કંથ ન થવા છતાં નળનાઈ તથા આંળસ હોય છે. ૬૭-૭૦

વિષમાગ્નિ વગેરે ગ્રહણરોગનાં અન્તર્ગત થાય છે—

પૂર્વે 'રોમાનીકાધ્યાય'માં જે ચાર પ્રકારનો અગ્નિ કહ્યો છે તેમાં સમાગ્નિને છોડીને બાકીનાને અમે ગ્રહણરોગ કહીએ છીએ. ૭૧

સન્નિવાત્તજ ગ્રહણરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

પૃથક્ પૃથક્ વાતાદિનાં કહેલાં કરણો તથા લક્ષણોની પ્રાપ્તિ થતાં ગ્રહણરોગ નિદોષજન્ય કહેવો હવે પછી તેઓનાં ઔષધો સંભળ. ૭૨

આમગ્રહણીની ચિકિત્સા—

ગ્રહણીનો આશ્રય કરીને રહેલા અને વિદ્યે અહારથી યુક્ત થયેલા દોષને વિષ્ટંભ, લાળનો સ્વાવ, પીડા, વિદાહ, અરુચિ અને ગૌરવ એ લક્ષણોથી આમ લક્ષણોથી યુક્ત જોઈને, નવશૈકા પાણીથી અથવા પીપર તથા સરસવના કદકથી યુક્ત એવા મીઠળના કવાથથી તેને બહાર કાઢવો. ૭૪

લીન થયેલા અથવા પકવાશયમાં રહેલા આમદોષને દીપન દ્રવ્યયુક્ત વિરચનદ્રવ્યોથી બહાર કાઢવો. આમદોષ-યુક્ત રસ શરીરમાં બ્યાસ થયો હોય તો લંબન તથા પાચન આપવું. ૭૫

આમાશય જેવું નિર્ભળ થયું છે એવા રોગીને પંચકોષલ વગેરેથી સિદ્ધ કરેલી પેચા વગેરે લઘુ ભોજન આપવું. પછી દીપનયોગે આપવા. ૭૬

વાતજ ગ્રહણીમાં ચિકિત્સા—

વાતજન્ય ગ્રહણરોગને જેમાં આમ પાકી ગયેલ છે એવો જાણીને, વૈષ્ણ દીપનીય દ્રવ્યોથી યુક્ત દૂત થોડું થોડું પાવું. ૭૭

અગ્નિ જરા પ્રદીપ્ત થતાં, અટકી ગયેલા મળ-મૂત્ર તથા વાયુવાળા રોગીને, બે કે ત્રણ દિવસ સ્નેહન કરીને સ્વેદન તથા અભ્યંગ કરાવેલા તેને નિરૂહ અસ્તિ આપવી. ૭૮

તે પછી વાયુ સાંત થતાં, જેના દોષ હીલા થાય છે એવા રોગીને, એરડિયા તેલથી અથવા ક્ષારયુક્ત તિલ્લક દ્રવ્યથી વિરેચન આપવું. ૭૯

શુદ્ધ થયેલા અને રક્ષ આશયવાળા અને મલઅધ્વતાવાળા રોગીને દીપનીય, અમ્લ અને વાતક પ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી માત્રા પ્રમાણે અનુવાસન અસ્તિ આપવી. ૮૦

નિરૂદ્ધ અસ્તિ, વિરેચન, સારી રીતે અનુવાસન અસ્તિ અને લઘુ અન્નનું ભોજન જેને અપાર્થ ગણેલ છે એવા રોગીને પછી ધૃતનો અભ્યાસ કરાવવો. ૮૧

દશમૂલાદિ ઘૃત—

લઘુ પંચમૂળ, બૃહત્ પંચમૂળ, સરલ, દેવદાર, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, મજ્જીપીપર, શણૂનાં બીજ, જવ, ખોર, કળથી, કાળીશરી—એને કાંજ, દહીં કે સૌવીરકથી પકાવવાં. ચતુર્થાંશ કવાય બાકી રહે ત્યારે તેનાથી ઘી ૨૫૬ તોલા, સાજખાર તથા જવખાર યુક્તિથી મેળવીને પકાવવું. સિંધાલૂણ, બંગડીલૂણ, સમુદ્રનું મીઠું, અિલવણ, સાંભરલૂણ, સંચળ, ખારીલૂણ, એ દરેક ૮ તોલા ચૂર્ણ કરીને તેમાં મેળવવું. તેમાંથી વિદ્વાન વૈદે ૮ તોલા પીવરાવવું. એ ઘૃત અગ્નિ-બલ તથા વર્ણ કરે છે, વાતનો નાશ કરનારું તથા ખાધેલા ખોરાકને પચાવનારું છે. ૮૨-૮૬

(આ પ્રમાણે દશમૂલાદિ ઘૃત થયું.)

ત્ર્યૂષણાદિ ઘૃત—

ત્રિકટુ તથા ત્રિકળાનો કદક ૪ તોલા, ગોળ ૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા એને પકાવીને મંદશિવાળાએ થોડા માત્રામાં પાન કરવું. ૮૭

(આ પ્રમાણે ત્ર્યૂષણાદિ ઘૃત થયું.)

પંચમૂલાદિ ઘૃત—

અથવા બૃહત્ પંચમૂળ, હરડે, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, સિંધાલૂણ, રારના, સાજખાર, જવખાર, શુરૂં, વાવડિંગ,

કચૂરો—એના કદકથી યુક્ત બીજોરાનો રસ, આદુનો રસ, સૂકા મૂળો-ખોરનાળો-આમલી અને દાડમનો કવાય, તક, દહીંનું પાણી, સુરાનો મંડ, સૌવીરક, તુષોદક અને કાંજથી પકાવેલું ઘી અત્યંત અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારું છે. શળ, શુદ્ધ, ઉદરરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાત તથા કફનો નાશ કરનારું છે. આ સિદ્ધ દ્રવ્ય બીજોરાના રસની સાથે પાવું. અને એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેને અભ્યંગ માટે યોજવું; અથવા એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નવ-શેકા પાણીથી પીવું. ક્ષારત વાત, આમસક્તિ કફ અથવા વાયુથી વિકૃત કફમાં આ ચૂર્ણ પાચન માટે આપવું. આ ચૂર્ણ અત્યંત અગ્નિદીપન કરનારું છે. ૮૮-૯૩

(આ પ્રમાણે પંચમૂલાદિ ઘૃત તથા ચૂર્ણ થયાં.)

આમ અને પક્ષ મઠનાં લક્ષણો—

અતિ પ્રવાહી, અતિ કઠણ, અતિ શીત તથા અતિ કફથી દૂષિત ન હોય તો આમયુક્ત મળ, શુરુ હોવાથી, પાણીમાં ડૂબે છે અને પકવ મળ તરે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ સામ અને નિરામની પરીક્ષા કરીને આમદોષવાળા રોગીને પાચનવિધિથી અને નિરામરોગીની બીજા સંશમનવિધિથી સારી રીતે ઉપચાર કરવો. ૯૪, ૯૫

ચિત્રકાદિ ગુટિકા—

ચિત્રક પીપરીમૂળ, સાજખાર, જવખાર, પાંચ લવણ, ત્રિકટુ, હિંગ, અજમેદ, ચવક, એનું એકત્ર ચૂર્ણ કરીને બીજોરા કે દાડમના રસથી કરેલી ગોળા આમનું પાચન કરે છે તથા શીઘ્ર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ૯૬, ૯૭

(આ પ્રમાણે ચિત્રકાદિ ગુટિકા થઈ.)

વાતજ ગ્રહણોમાં વીજા કેટલાક યોગો—

સૂંઠ, અતિવિષ અને મોથનો કવાય આમનું પાચન કરનાર છે. મોથ પર્યંતનાં દ્રવ્યોનો કદક, હરડે અથવા સૂંઠગીના પાણી સાથે લેવાથી આમનું પાચન કરનાર છે. ૯૮

દેવદાર, વજ, મોથ, સૂંઠ, અતિવિષ અને હરડે એનો વારુણીમાં અથવા નવશેકા પાણીમાં - આસવ બનાવીને,

થોડું સિંધાલુ મેળવીને પીવો. અથવા અપકવ કે શળ-
સહિત મળમાં દાઝમના રસથી પીવો. ૯૯, ૧૦૦

કલિંગાદિ ચૂર્ણ—

આમયુક્ત અથવા કંદયુક્ત વાત કોઠામાં શળ કરે
તેમાં મિઝલવણથી ખારાં કરેલાં અને વાટેલાં, ખીલી,
ચિત્રક અને સૂંઠે પીવાં. ઉલટી, હરસ, અન્થિ અને
શળમાં ઇન્દ્રજવ, હિંગ, અતિવિષ, વજ, સંચળ અને
હરડે એનું ચૂર્ણે બિના પાણીથી પીવું.

પથ્યાદિ ચૂર્ણ—

હરડે, સંચળ અને જીરું એનું મરીસહિત ચૂર્ણ
બિના પાણીથી પીવું. ૧૦૧

અમયાદિ ક્વાથ કે ચૂર્ણ—

હરડે, પીપરીમૂળ, વજ, કડુ, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ,
ચિત્રક અને સૂંઠે એનો ક્વાથ કરીને અથવા ચૂર્ણ નવ-
શેકા પાણીથી પીવું. તે પિત્તકંજન્ય ગ્રહણીમાં શળને
હર કરનાર અને હિતકારી છે. ૧૦૨-૧૦૪

આમયુક્ત મળમાં અતિવિષ, ત્રિકટુ, સિંધાલુ,
જવખાર અને હિંગ એનો ક્વાથ કરીને અથવા ચૂર્ણ
નવશેકા પાણીથી પીવાં. ૧૦૫

પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ—

પીપર સૂંઠે, કાળીપાટ, સારિવા, બિમ્બી અને બેડી
ભોરીંગણી. ચિત્રક. ઇન્દ્રજવ અને પાંચલવણ એનું
જવખારસહિત ચૂર્ણે દહીં, બિનું પાણી અને
સુગ વગેરેથી, અગ્નિની વૃદ્ધિ થાટે, મનુષ્યે પીવું. એ
કેહાના વાયુને હર કરનાર છે. ૧૦૬, ૧૦૭

મરિચાદિ ચૂર્ણ—

મરી, શાહજીરું, કાળીપાટ, કોકમ એ પ્રત્યેક ૧૬
તોલા, અમ્લવેત ૪૦ તોલા, સંચળ, મિઝલવણ, અંગૂઠી-
ખાર, જવખાર, સિંધાલુ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હિંગ,
હિંચુશિવાટિકા એ દરેક ૨ તોલા લઈને, એકત્ર સૂકમ

ચૂર્ણ કરીને ઉપયોગ કરવો. વાતજન્ય ગ્રહણીમાં અને
અરુચિમાં તે હિતકારી છે. ૧૦૮-૧૧૦

(આ પ્રમાણે મરિચાદિ ચૂર્ણ થયું.)

ષાઢવ—

ચાર અમ્લ એટલે કોકમ, અમ્લવેતસ, દાઝમ અને
બોર ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, પાંચલવણ ૧૬
તોલા, સાકર ૩૨ તોલા એનું ચૂર્ણ કરીને શાક, દાળ,
અન્નરાગ દત્તાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. એ ઉષ્ણરસ,
અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયરોગ, પાંડુરોગ અને શળને
હર કરનાર છે. ૧૧૧, ૧૧૨

વાતજ ગ્રહણીમાં યવાગૂ—

ચવક, તજ, પીપરીમૂળ, ધાવડી, ત્રિકટુ, ચિત્રક,
કોઠ, ખીલી, કાળીપાટ, મોચરસ, ગળપીપર, શેલોદ્દલવ,
જીરું દરેક ૩ તોલા લઈને, ચૂર્ણ કરીને લીમાં શેકીને,
વેલે દહીં તથા કોઠ, ખાટી લૂણી, કોકમ અને દાઝમના
રસોથી યવાગૂ બનાવવા. તે સ્વધળા અતિસાર, ગ્રહણી,
શુદ્ધ, હરસ અને પ્લીહાના નાશ કરનારી છે. ૧૧૨-૧૧૪

વાતજ ગ્રહણીમાં માંસરસ—

પાંચકોણનો યુષ, મરી મેળવેલો મૂળાનો યુષ, રેહ-
વાળો, દાઝમ તથા તકથી ખાટો, જંગલ પ્રાણીઓના માંસનો
સંસ્કૃત રસ તથા દીપન દ્રવ્યયુક્ત માંસબક્ષક પ્રાણીઓના
માંસનો રસ ભોજન માટે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૫, ૧૧૬

વાતજ ગ્રહણીમાં તક્તું વિધાન—

પીવા માટે તક, આરનાલ, મધ અને અરિષ્ટ શ્રેષ્ઠ
છે. ગ્રહણીરોગમાં દીપન, આહી અને લઘુ હોવાથી તક
શ્રેષ્ઠ છે. પાકમાં મધુર હોવાથી પિત્તને પ્રકૃપિત કરતી
નથી. કષાય, ઉષ્ણ અને વિકાશી હોવાથી તથા રક્ષ
હોવાથી કફમાં હિતકારી છે અને મધુર, અમ્લ અને
ઘાટી હોવાથી વાતમાં હિતકારી છે. તાણું તે અવિદાહી
છે. તેથી ઉદરરોગમાં તથા હરસમાં જે તકના પ્રયોગ
કલા છે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રયોગોના ગ્રહણીરોગમાં ઉપયોગ
કરવો. ૧૧૭-૧૧૯

અન્નમો, આમળાં, હરડે, મરી દરેક ૧૨ તોલા, પાંચલવણ દરેક ૪ તોલા, એકત્ર ચૂર્ણ કરીને તકમાં તે નાખવું. આસવરૂપ અનેલા આ તકારિષ્ટનું મનુષ્યે પાન કરવું. એ દીપન છે તથા સોળ, ગુદમ, હરસ, કૃમિ, પ્રમેહ અને ઉદરરોગોને દૂર કરનારું છે. ૧૨૦-૧૨૧

(આ પ્રમાણે તકારિષ્ટ થયો.)

વિત્તજ પ્રહળીમાં ચિકિત્સાક્રમ—

વૈદ્ય પોતાના સ્થાનમાં રહેલા અને બહાર નીકળવા અવૃત્તિ કરતા પિત્તને, અગ્નિ મંદ કરનારું જાણીને, વિરેચન અથવા વમનથી બહાર કાઢવું. ૧૨૨

વિદાહ ન કરનારાં લઘુ અને-તિકત દ્રવ્યયુક્ત અન્ન, દાઝમના રસથી ખાટાં, દૂતચુક્ત તથા દીપન અને ગ્રાહી દ્રવ્યોસહિત, જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસો, મગ વગેરેના યુધો અને ખડતિકત દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણ તથા તિકત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતો વડે તેના જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવો. ૧૨૩, ૧૨૪

ચન્દનાદિ ઘૃત—

ચન્દન, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, કાળીપાટ, મોરવેલ, કુટ-નંદ, વજ, સારિવા, આસ્ફેતા, સાતવીણ, અરડૂસો, પટોલ, ઊંખરો, પીપળો, વડ, પીપળ, કપીતન, કકુ, મોથ, લીંબડો દરેક ૮ તોલા, ૧૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ચતુર્થાંશ શેષ રહેતાં કરિયાતું, ઇન્દ્રજવ, વીરા, પીપર, કાળું કમળ એ દરેક એક એક તોલો લઈને કલ્ક કરીને તેથી ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. તે પિત્તજન્ય ગ્રહણીરોગમાં પીવું. કુષ્ઠનાં અધિકારમાં જે તિકત ઘૃત કહ્યું છે તે પણ આપવું. ૧૨૫-૧૨૮

(આ પ્રમાણે ચન્દનાદિ ઘૃત થયું.)

નાગરાદિ ચૂર્ણ—

સૂકું, અતિવિષ, મોથ, ધાવડી, રસવંતી, કડાછલ, ઇન્દ્રજવ, બીલી, કાળીપાટ અને કકુ-સરખે વજને કરેલું તેઓનું ચૂર્ણ મધ સહિત ચોખ્ખાના ધોણથી પિત્તપ્રધાન ગ્રહણીરોગમાં પીવું. મળમાં જે લોહી પડે છે તેમાં પણ

તે આપવું. કૃષ્ણાત્રેયથી વખણાયેલું આ નાગરાદિ ચૂર્ણ હરસ, ગુદાનું શળ અને પ્રવાહિકને છોતે છે. ૧૨૯-૧૩૧

(આ પ્રમાણે નાગરાદિચૂર્ણ થયું.)

મૂર્ચિવાદિ ચૂર્ણ—

કરિયાતું, કકુ, ત્રિકટુ, મોથ, ઇન્દ્રજવ દરેક સરખે ભાગે; ચિનક બે ભાગ; કડાછલ સોળ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરવું. ગોળ તથા ઠંડા પાણીથી પીધેલું આ ચૂર્ણ ગ્રહણી-રોગ અને ગુદમને દૂર કરનારું છે; તથા કમળો, જવર, પાંડુતા, પ્રમેહ, અનુચિ અને અતિસારને દૂર કરનારું છે. ૧૩૨, ૧૩૩

(આ પ્રમાણે મૂર્ચિવાદિ ચૂર્ણ થયું.)

વવાદિ ચૂર્ણ—

વજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, સાતવીણ, રસવંતી, અરડૂસો, વાળો, કર્કંભ, કડાછલ, ધમાસો, દારુહળદર, ખડસલિયો, કાળીપાટ, અન્નમો, સરગવો, પટોલનાં પાન, સરસવ, જૂઈ, જાઈનાં પાન, જાંબુનો ફળિયો, આંખાની ગોટલી અને બીલીનો ગર્ભ, લીંબોળી અને શાગનાં ફળ—તે ત્રે રોગના ચમનની ઇચ્છાવાળાએ આમાં જૂનિંબાઘ ચૂર્ણનાં ઔષધો મેળવવાં. ૧૩૪-૧૩૬

કિરાતાદિ ચૂર્ણ—

કરિયાતું, વજ, ત્રાયમાલુ, ત્રિકટુ, ચન્દન, પદ્મ-કાષ્ઠ, વાળો, દારુહળદરની છલ, કકુ, કડાછલ, ઇન્દ્રજવ, મોથ, અન્નમો, દેવદાર, પટોલ, લીંબડાનાં પાન, એલચી, સૌરાષ્ટ્રી, અતિવિષ, તજ, મીઠા સરગદાનાં બીજ, મોર-વેલ. ખડસલિયો એનું ચૂર્ણ મધથી કે જળથી પીવું. તે હૃદયરોગ, પાંડુ, ગ્રહણીરોગ, ગુદમ, શળ, અનુચિ, જવર, કમળો, સન્નિપાત અને મુખરોગોનો નાશ કરે છે. ૧૩૭-૧૪૦

(આ પ્રમાણે કિરાતાદિ ચૂર્ણ થયું.)

ઠકઠ પ્રહળીમાં ચિકિત્સાક્રમ—

ગ્રહણી કક્ષી દૂષિત હોય ત્યારે, યથાવિધી જેને

વમન કરાવ્યું છે એવા રોગીના જઠરાગ્નિને કટુ, અમ્લ, લવણ, ક્ષાર તથા તિક્ત દ્રવ્યોથી પ્રદીપ્ત કરવો. ૧૪૧

પલાશાદિ પાનીય—

ખાખરો, ચિત્રક, ચવક, ખીન્નેરુ, હરડે પીપર, પીપરી-મૂળ, કાળીપાટ, સૂંઠ, ધાણા દરેક એક એક તોલા, ૬૪ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ચતુર્થાંશ બાકી રહેલું તે પીવા માટે ઉપયોગમાં લેવું, તથા ઉપર કહેલાં એ ઔષધોથી યવાગૂ બનાવવી. ૧૪૨, ૧૪૩

કફજ ગ્રહણીમાં અન્નપાન—

કટુ, અમ્લ તથા ક્ષારના સંયોગથી ઇન્દ્રિયોત્તેજક સૂકા મૂળાના યૂષથી અથવા કળથીના યૂષથી હલકા અન્નનું ભોજન કરાવવું. તે પછી ખાટું તંકે તકારિષ્ટ, મદિરા, મધ્વરિષ્ટ અથવા નિર્દોષ સીધુ પીવો. ૧૪૪, ૧૪૫

મધૂકાસવ—

મહુડાનાં પુષ્પ ૧૦૨૪ તોલા, તેનાથી અર્ધ ચિત્રક, બિલામાં ૨૫૬ તોલા, મજા ૩૨ તોલા ૩૦૭૨ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ૧૦૨૪ તોલા બાકી રહેલા અને ઠંડા થયેલા તથા ૧૨૮ તોલા મધ મેળવેલા તેને એલચી, કમળના દાંડ, અગર અને અંદન જેમાં ચોપડ્યું છે એવા ઘડમાં એક માસ પર્વત રાખવાથી તૈયાર થયેલા તે આસવનો પ્રયોગ કરવો. આ આસવ ગ્રહણીને પ્રદીપ્ત કરે છે. તે બુંદણ, કંક તથા પિત્તને જીતનાર તથા સોળ, કુષ્ઠ, કિલાસ અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૧૪૬-૧૪૯

(આ પ્રમાણે મધૂકાસવ થયો.)

મધૂકુપ્પાસવ—

મહુડાનાં પુષ્પનો સ્વરસ ઉકાળીને અર્ધ બાકી રાખી, ઠંડો થયે, ચતુર્થાંશ મધયુક્ત, પૂર્વની પેઠે ઘડમાં રાખવો. તેનું પાન કરતો અને હિતકર પદાર્થોનું ભોજન કરનાર રોગી સધળા ગ્રહણીદોષોને જીતે છે. તેવી જ રીતે આસવરૂપે થયેલા કાશ, શેરડી અને ખજૂરના સ્વરસો પીના. ૧૫૦, ૧૫૧

દુરાલભાસવ—

ધમાસો ૧૨૮ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, દંતી અને ચિત્રક દરેક ૮ તોલા, નવી હરડે ૧૦૦ નંગ, ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં પકાવીને ૧૦૨૪ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઠંડો કરી, તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા મેળવી અને ગાળી તે ક્વાથ, ૧૬ તોલા મધથી યુક્ત, ઘઉંલા-પીપર અને વાવડિંગ દરેક ૧૬ તોલા ચૂર્ણથી યુક્ત કરીને, ઘીના રીઢા વાસણમાં પંદર દિવસ રાખીને, તૈયાર થયા પછી પીવો. તે ગ્રહણી, પાંકુરોગ, હરસ, કુષ્ઠ, વિસર્પ અને પ્રમેહને દૂર કરે છે; તથા સ્વર અને વર્ણ કરનાર તથા રક્તપિત્ત અને કફને દૂર કરનાર છે. ૧૫૨-૧૫૫

(આ પ્રમાણે દુરાલભાસવ થયો.)

મૂલાસવ—

હળદર, લઘુ પંચમૂળ, બૃહત્ પંચમૂળ, વીરા, ઋષભક, જવક એ દરેક ૨૦ તોલા ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ૧૦૨૪ તોલા ક્વાથ બાકી રહે ત્યારે ગાળીને, તેમાં વૈષ્ણે ૮૦૦ તોલા ગોળ તથા મધસહિત ખાંડલાં નીચેનાં ઓસડીઆંઓ દરેક ૮ તોલા નાખવાં; ઘઉંલા, મેથ, મજા, વાવડિંગ, જીમ્બ, પ્લવ, લોધર અને શાખર. પંદર દિવસ રાખીને તે પીવો. આ સિદ્ધ થયેલો મૂલાસવ દીપન, રક્તપિત્તને જીતનાર તથા આનાહ, કંક, હૃદયરોગ પાંકુરોગ અને અંગશૈથિલ્યનો નાશ કરનાર છે. ૧૫૬-૧૫૯

(આ પ્રમાણે મૂલાસવ થયો.)

પિંડાસવ—

પીપર, ગોળ અને બહેડાંનાં બીજનો ગર્ભ એ દરેક ૬૪ તોલા વાટીને, ૬૪ તોલા પાણીસહિત જવના ઢગલામાં રાખવું. સારી રીતે તૈયાર થયેલ તે ૪ તોલા, ૧૬ તોલા પાણી મેળવીને પીવું. આ પિંડાસવ રોગ સમૂહનો નાશ કરનાર છે. અહીં જે રોગો કહ્યા છે તેની ઉત્પત્તિ ન થાય એવી ઇચ્છાવાળા, સિન્ધ અને માંસરસનું ભોજન.

કરતા રવસ્થ મનુષ્યે આનું એક માસ પર્વત પાન કરવું
નેઈએ. ૧૬૦-૧૬૨

(આ પ્રમાણે પિંડાસન થયો.)

મધ્વરિષ્ટ—

અંદર પીપર તથા મધ ચોપડેલા અને અગરનો
ધૂપ આપેલા નવા ઘડામાં રપડ તોલા મધ, તેટલું જ
પાણી તથા નીચેનાં ઔષધોનાં ચૂર્ણો નાખનાં—વાવડિંગ
૮ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૪ તોલા,
નાગકેસર, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, કચૂરો,
સોપારી, અતિવિષ, મોચ, રેણુકપીત્ત, એલવાલુક,
તેળેઢા, પીપરીમૂળ, ચિત્રક એ દરેક એક એક તોલા.
તે એક માસ રાખીને તે પછી ઉપયોગ કરવો. આ
મધ્વરિષ્ટ મંદ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, વિષમાગ્નિને
સમ કરે છે તથા હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણીરોગ,
કુષ્ઠ, હરસ, સોળ, જ્વર અને ખીજ વાતકરોગોનો
નાશ કરે છે. ૧૬૩-૧૬૭

(આ પ્રમાણે મધ્વરિષ્ટ થયો.)

પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ—

પીપર, પીપરીમૂળ, જવખાર, સાજખાર, પાંચ
લવણ, ખીનેડું, હરડે, રારના, કચૂરો, મરી,
સૂંકે એ બધાને સરખે સરખે વજને લઈ,
ચૂર્ણ કરીને, સવારમાં નવરોડા પાણીથી કંકજન્ય
ગ્રહણીરોગમાં પીવું. એ જ ઔષધોથી સિધ્ધ કરેલું
ધૂત વાતયુક્ત ગ્રહણીરોગમાં પીવું. તેમજ શુભ્રમાધિ-
કરમાં જે કહ્યું છે તે પદ્મલધૂત તથા લક્ષ્મીતક ધૂત
પીવું. ૧૬૮-૧૭૦

ક્ષાર દુત—

પિંડલવણ, સંચળ, સાજખાર, જવખાર, સુરતલા,
બેઠી ભોરીંગણી અને ચિત્રક એની રાખ કરીને સાત
વાર ગાળેલા એના પૌર તોલા ક્ષારથી રપડ
તોલા લી પકાવીને પીવું. એ અગ્નિને વધારનારું છે.
૧૭૧-૧૭૨

(આ પ્રમાણે ક્ષાર દુત થયું.)

કજ્જ ગ્રહણીમાં ક્ષારના કેટલાક યોગો—

પીપર, પીપરીમૂળ, કાળીપાટ, ચવક, ઇન્દ્રજવ,
સૂંકે, ચિત્રક, અતિવિષ, હિંગ, ગોખરુ, કડુ, વજ એ
દરેક એક એક તોલા, પાંચલવણ દરેક ૪ તોલા,
હઠી ૧૨૮ તોલા, તેજ તથા ધૂત બન્ને મળીને ૩૨
તોલા—એના ટુકડા કરીને ધીરે ધીરે પકાવવાં. રસ
બ્યારે પીવાઈ નય ત્યારે અન્તર્ધૂમ બાળીને એક
તોલા તે ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને પીવું. એ પચી ગયા
પછી મધુર આહાર કરવો. તે સધળા વાત તથા
કફના રોગોનો અને વિષ તથા ગરનો નાશ કરે છે.
૧૭૩-૧૭૬

મલ્લાતકાદિ ક્ષાર—

ભિલામાં, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, સિંધવ, સંચળ, ચિક-
લવણ દરેક ૮ તોલા, ગાયના ઊલુના અગ્નિથી
અન્તર્ધૂમ બાળવું. એ ક્ષાર ઘીની સાથે પીનાથી કે
ભોજનમાં ઊંટવાથી હૃદયરોગ, પાંડુ, ગ્રહણીરોગ, શુભ્ર,
ઉદાવર્ત અને શૂઘ્રને દૂર કરે છે. ૧૭૭, ૧૭૮

હુરાલમાદિ ક્ષાર—

ધમાસો, બે જાતના કરંજ, સાતલીણ. કડાજાલ,
વજ, મીંઢળ, મોરવેલ, કાળીપાટ, ગરમાળો સરખે
ભાગે લઈ ગોમૂતમાં મેળવીને બાળવાં. બાળીને ગ્રહણીના
બલને વધારનાર તે ક્ષાર પીવો. ૧૭૯, ૧૮૦

મૂનિમ્વાદિ ક્ષાર—

કરિયાતું, કડુ, પટેલ, લીંબડો, ખડસચિયો, ભેંસના
મૂતમાં મેળવીને બાળવાં. આ ક્ષાર અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારો છે. ૧૮૧

હરિદ્રાદિ ક્ષાર—

હળદર, દારુહળદર, વજ, કંઠ, ચિત્રક, કડુ, મોચ,
બકરીના મૂતથી બાળવાં. એ ક્ષાર અગ્નિ પ્રદીપ્ત
કરનારો છે. ૧૮૨

ક્ષારગુટિકા—

થેરનાં ડીંડાં ૧૬ તોલા, સિંધાલુ, સંચળ, બિડલવણ ૧૨ તોલા, વાર્તાકી ૧૬ તોલા, આકડો ૩૨ તોલા, ચિત્રક ૮ તોલા બાળાને રીંગણાના રસમાં ગાળી બનાવવી; તે ભોજન પછી ખાવી, ખાવેલા ખોરાકને તે શીઘ્ર પચાવે છે. ઉધરસ, શ્વાસ, હરસને હિતકારી છે. તે વિસ્ફુલ્લિકા, પ્રતિશ્યાય અને હૃદય-રોગનું શમન કરનારી છે. આ પ્રમાણે ક્ષારગુટિકા કૃષ્ણાત્રેયે કહેલી છે. ૧૮૩-૧૮૫

(આ પ્રમાણે ક્ષારગુટિકા ચર્ધ.)

વત્સકાદિ યોગ—

કઠાણલ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ધમાસો, હિંગ, ચિત્રક એતું ચૂર્ણ કરીને મૂત્રમાં ગાળેલા આખરાના અગ્રભાગના ક્ષારમાં લોઢાના વાસણમાં પકાવવું. ઘાટા થયેલા તેમાંથી અર્ધાં તોલો નવશેકા પાણીથી કે મદ્યથી ગ્રહણીરોગ-સોજન-હરસ અને પાંડુવાળા રોગીએ પીવો. ૧૮૬, ૧૮૭

(આ પ્રમાણે ચતુર્થ ક્ષાર થયો.)

ત્રિકલાદિ ક્ષાર—

નિક્ષા, કટલી, ચવક, બીલીનો ગર, લોહચૂર્ણ, કહુ, મેથ, કંક, કાળીપાટ, હિંગ, જેઠીમધ, મુકક, જવખાર, નિકટુ, વન્ડ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, સાણખાર, લીંબડો, ચિત્રક, મોરવેલ, અજમોદ, ઇન્દ્રજવ, ગળો, દેવદાર એ દરેક એક એક તોલો, પાંચલવણ દરેક ૪ તોલા, ૪૮ તોલા દહીં અને ઘી તથા તેલ ૪૮ તોલામાં મેળવીને ધીરે ધીરે અતદૂર્ભ બાળવું. તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ઘીની સાથે કહુ, વાત, હરસ, ગ્રહણી અને પાંડુવાળાએ પીવું. આ ક્ષાર પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, શ્વાસ, હેડકી, ઉધરસ, કૃમિ, જ્વર, શોષ, અતિસાર, સોજન, પ્રમેહ, આનાહ, હૃદયહ અને સઘળાં વિષને હણે છે અને શ્રેષ્ઠ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. પચી ગયા પછી મધુર માંસરસોથી કે દૂધથી ભોજન કરવું. ૧૮૮-૧૯૩

(આ પ્રમાણે પંચમ ક્ષાર થયો.)

સાજિપાતિક ગ્રહણીમાં ચિકિત્સાક્રમ—

સન્નિપાતગ્રહણીરોગમાં વિધિને જાણનાર વૈદ્યે પંચ-કર્મ કરાવવાં. તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ઘૃત, ક્ષાર, આસવ તથા અરિષ્ટો આપવા. ગ્રહણીને માટે વાતાદિકની જે ક્રિયા કહી છે તે દોષવિગ્રહને સમજનારાં વૈદ્યે પર્યાયથી અથવા એકસામટી કરવી. ૧૯૪, ૧૯૫

ગ્રહણીરોગનાં બૌષધોનું સંકલન કરીને કહેવું—

ગ્રહણીના રોગીઓએ સ્નેહન, સ્વેદન, શોષન, લંધન, દીપન, ચૂર્ણો, લવણ, ક્ષાર, મન્દરિષ્ટ, સુરાસવ, અનેક પ્રકારના તંકના યોગો અને અગ્નિદીપન કરનારાં ઘૃતોના યોગોનું સેવન કરવું. ૧૯૬, ૧૯૭

ગ્રહણીરોગમાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા—

અવસ્થાવિશેષમાં કરવાની ક્રિયા તું સાંભળ.

કફપ્રધાન ગ્રહણીમાં રક્ષ, દીપન અને તિક્ત દ્રવ્ય-યુક્ત, લાળ કાઢનાર તથા દીપન; અધિક કફવાળા કૃશ રોગીને એકવાર રક્ષ અને એક વાર રિનગંધ, લાળ કાઢનાર દીપન હિતકારી છે. શરીરના આમની પરીક્ષા કરીને સ્નેહયુક્ત દીપન; બહુ પિત્તવાળા રોગીને મધુર દ્રવ્યયુક્ત તિક્ત દીપન; અને બહુ વાતવાળાને સ્નેહ, લવણ અને અમ્લ દ્રવ્યયુક્ત દીપન હિતકારી છે. એ પ્રમાણે બળતણથી પ્રદીપ્ત થતા અગ્નિની પેઠે એ રોગીઓનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

મંદ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર સ્નેહ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણવું. સ્નેહથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિને બારે આહાર પણ શાંત કરી શકતો નથી. મંદ અગ્નિવાળો જે મનુષ્ય અપકવ મળયુક્ત અતિસારવાળો થાય, તેણે દીપનીય ઔષધોથી યુક્ત ઘૃતની સાત્રાનું પાન કરવું. ૧૯૮-૨૦૨

તે ઘૃતસાત્રાથી નિર્મળ થયેલો સમાન વાયુ, માર્ગનો આશ્રય કરીને સમીપ રહેવાવાળો હોવાથી, અગ્નિનું બળ શીઘ્ર ઉત્પન્ન કરે છે. જે મનુષ્ય, કઠિન હોવાથી,

કષ્ટથી મળત્યાગ કરે છે, તેણે લવણોથી યુક્ત ધૂત આહારની મધ્યમાં પીવું. ૨૦૩-૨૦૫

હેતુવિશેષથી મંદાગ્નિની ચિકિત્સા—

રક્ષતાને લઈને અગ્નિ મંદ હોય તો દીપનીય દ્રવ્યોથી યુક્ત ઘી અથવા તેલ પીવું. અતિશય સ્નેહના પ્રયોગથી અગ્નિ મંદ થયો હોય તો ચૂર્ણ, અરિષ્ટ અને આસવો હિતકારી છે. ૨૦૬

શુદ્ધ મલક્ષિત હોવાથી મલમ્લેદ થતો હોય તો તેલ, સુરા અને આસવો આપવાં. ઉદાવર્તથી અગ્નિ મંદ થયો હોય તો નિરુદ્ધાસ્તિ અને સ્નેહાસ્તિઓ આપવી. દોષો વધવાથી અગ્નિ મંદ થયો હોય તો સંશોધન કરેલા રોગીએ અગ્નિમાં ઘ ડાળેલા દોષોનો ઉપચારવિધિ કરવો. ૨૦૭

વ્યાધિયુક્ત પુરુષના મંદ અગ્નિમાં ધૂત જ અગ્નિ દીપન કરનાર છે. ઉપવાસથી અગ્નિ મંદ થતાં યવાગૂંચોથી ધૂતનું પાન કરવું. અન્નની મધ્યમાં લીધેલું તે ધૂત, બલ્ય, દીપન અને બૃંહણ છે. ૨૦૮-૨૦૯

લાંબા વખત સુધી રોગના સંબંધથી બેઠાકું, દુર્બળ તથા દુઃખળા માણસોને માંસનું લક્ષણ કરનારાં પ્રસહ પ્રાણીઓના અન્નરસવાળા માંસરસોસહિત લઘુ ભોજન કરાવવું. તે પ્રાણીઓ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને શોષન કરનારાં હોવાથી અગ્નિને શીઘ્ર પ્રદીપ્ત કરે છે તથા માંસથી જેનું માંસ વધ્યું છે એવા હોવાથી શીઘ્ર બૃંહણ કરનારાં છે. ૨૦૯-૨૧૦

સમ્યવયોગથી યુક્ત અન્ન અગ્નિજનક છે—

જેમ બળતણ વિનાનો અગ્નિ અથવા અતિશય બળતણવાળો થોડો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો નથી તેમ ભોજન ન કરવાથી અથવા અતિશય ભોજન કરવાથી જરૂરિયાત પ્રદીપ્ત થતો નથી. વેદે સારી રીતે પ્રયોજેલા વિવિધ સ્નેહ, અન્નપાનના વિધિ, ચૂર્ણ, અરિષ્ટ, સુરા અને આસવોથી અગ્નિનું બલ વધે છે. જેમ મજબૂત કાષ્ઠનો અગ્નિ લાંબા વખત સુધી સ્થિર રહે છે તેમ.

જરૂરિયાત પશુ સ્નેહયુક્ત અન્નવિધિ વડે સ્થિર થાય છે. પચી ગયા પછી હિતકારી અને પ્રમાણસર ભોજન કરતો મનુષ્ય લાંબું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧૧-૨૧૪

ધાતુઓની વિષમતા ક્યાં વિના અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે મનુષ્યે યત્ન કરવો.

દેહની મધ્યમાં અગ્નિરૂપે રહેલી બિંધા, સંગ્રાહ દોષોથી સમાન થઈને, આરોગ્ય-પુષ્ટિ-આયુષ્ય અને બલની વૃદ્ધિ માટે તે અગ્નને પકાવે છે. વિષમ દોષોથી મંદ થયેલો કે અતિશય વધી ગયેલો અગ્નિ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૧૫, ૨૧૬

મંદાગ્નિ માટે જે કહેવું જોઈએ તે ત્યાં કહ્યું છે.

અત્યગ્નિનાં નિદાન-લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

અતિ વધેલા અગ્નિ માટે જે કહેવાતું છે તે હવે કહેવાય છે.

ક્ષીણ થયેલા કફવાળા મનુષ્યને વિશે અગ્નિના સ્થાનમાં કુપિત થયેલું પિત્ત, વાયુના અનુસંધવાળું થઈને પોતાની ગરમીથી અગ્નિને બલ આપે છે. ત્યારે રક્ષ દેહમાં બલવાન થયેલો વાતઅહિત અગ્નિ, તીક્ષ્ણ હોવાથી, ચારે તરફ ફેલાઈને, શાઘ્ર અન્ન વખતોવખત અગ્નને પકાવે છે. તે અન્નને પકાવીને લોહી વગેરે ધાતુઓને પણ પકાવે છે. તેથી મનુષ્યને દુર્બળતા કરે છે અને મૃત્યુ પમાડે છે. અગ્નિ ભોજન ક્યાં પકડી રોગી શાંત થાય છે અને અન્ન જીર્ણ થતાં બેચેની અનુભવે છે. તૃષ્ણ, આસ, દાહ અને મૂર્ચ્છા વગેરે અતિશય વધેલા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિને જલથી શાંત કરવામાં આવે છે તેમ તે અતિશય વધેલા અગ્નિને શુરુ, સ્નિગ્ધ, શીત, મધુર અને પિચ્છિલ અન્નપાત્રો વડે શાંત કરવો. વારંવાર અજીર્ણમાં પણ એને ભોજન કરાવવું; કે જેથી ધનન મળવાથી અવકાશ પ્રાપ્ત કરીને અગ્નિ અને મારી નાખે નહિ. દૂધપાક, ખીચડી, સ્નેહયુક્ત પિષ્ટની બનાવટ, ગોળની બનાવટ તથા જલચર અને અન્ય દેશનાં

પ્રાણીઓનાં પુષ્ટ માંસો ખાવાં. વિશેષેકરી ચીકાશ-
વાળાં, સ્થિર પાણીમાં રહેલાવાળાં માછલાં અને ઘેડાનું
પુષ્ટ માંસ ખાવું. એ આતેશય વધેલા અગ્નિને નાશ
કરનાર છે. ભૂખ લાગે ત્યારે મીઠુસહિત ચવાળૂ અથવા
ઘી પીવું. અથવા સિરોવેધ કરીને ઘઉંના લોટનો મન્ય
પીવો. સાકર, ઘી અને જીવનીય ગણનાં ઔષધોથી
સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું. ૨૧૭-૨૨૬

જેમાંથી તેલ નીકળે છે તેવાં ફળોની સાકરસહિત
ઉત્કૃષ્ટ તથા સ્નેહયુક્ત માંસના રસો અગ્નિને મંદ
બનાવે છે. ૨૨૭

મીઠુથી યુક્ત ઘૃત ઠંડા પાણીથી પીવું. માણસે
ઘઉંનો લોટ, ઘીસહિત દૂધથી પીવો. ૨૨૮

આનૂપ પ્રાણીઓના માંસરસોથી સિદ્ધ, તેલ
સિવાયના ત્રણ સ્નેહ એટલે ઘી, ચરખી અને મજ્જા
પીવાં અને ત્રણ સ્નેહથી યુક્ત ઘાટું દહીં દૂધની સમાન
પીવું. ૨૨૯

ધાવણ સાથે જીંબરાની છાલ પીવી અથવા તે
બન્નેથી સિદ્ધ કરેલ દૂધપાક અતિશય અગ્નિને શાંત
કરવા માટે પીવો. ૨૩૦

કાળા નસોતરથી પકાવેલું દૂધ એ વિરેચન માટે
વખતોવખત આપવું. ગિન્ના શમન માટે દૂધપાકનું
પ્રત્યેક વખત ભોજન, વિધાનને બાળનાર વિદ્વાન વૈદ્યે
વિચારીને તેને આપવું. જે કાંઈ મધુર, મેદકારક, કફકર અને
ભારે ભોજન છે તે અને જમીને દિવસે નિદ્રા એ બધું
આતેશય અગ્નિને માટે હિતકારી છે. ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩

અતિશય અગ્નિમાં જે ક્ષુધારહિત મેદકારક અન્નનું
ભોજન કરે છે તેનું અગ્નિથી મૃત્યુ થતું નથી અને
પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩૩

સમાગ્નિના ગુણો—

કફ વધવાથી, પિત્ત તથા વાયુ જતાવાથી, સમાન
ધાતુવાળા મનુષ્યનો સમાન અગ્નિ પુષ્ટિ, આયુષ્ય અને
અગ્નિ વૃદ્ધિ માટે અગ્નિનું પાત્રન કરે છે. ૨૩૪

સમ-વિષમ અને અધ્યશનનાં લક્ષણો—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

અહીં પથ્ય અને અપથ્યનું એકત્ર ભોજન સમશન
કહેવાય છે. બહુભોજન, અદ્યભોજન, જમવાના
વખતની પૂર્વે અને જમવાનો વખત થઈ ગયા પછીનું
ભોજન, વિષમભોજન કહેવાય છે. પહેલાનું અન્ન
હજી પચ્યું ન હોય ત્યારે ફરી ભોજન કરવું તે અધ્ય-
શન કહેવાય છે. આ ત્રણે મૃત્યુ અથવા ભયંકર રોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩૫, ૨૩૬

સવારનો खોराक जीर्ण न थयो होय तो पण सांजनो
खोराक खावामां दोष नहीं—

સવારનું ભોજન ન પચ્યું હોય તો પણ સાંજના
ભોજનમાં દોષ નથી.

હૃદય કમળની પેટે દિવસમાં સૂર્યથી વિકસે છે અને
તે વિકસિત થતાં સઘળા સ્રોતો વિકસે છે. ૨૩૮

બધાયામથી, હરવાફરવાથી અને ચિત્ત વિક્ષિપ્ત
હોવાથી દિવસમાં એના ધાતુઓ ક્ષેદને પામતા નથી.
અને ધાતુઓ ક્ષેદરહિત હોવાથી બાધેલું અન્ન નુકસાન
કરતું નથી. જેમ ન બગડેલા દુધમાં બીજું નાખેલું દૂધ
દૂષિત થતું નથી પણ તેની સાથે મળી જાય છે. ૨૩૯, ૨૪૦

સાંજનો खोराक जीर्ण न थयो होय तो—

સવારે खोराक खावો निषिद्ध છે—

રાત્રિએ તો હૃદય સંકુચિત થતાં, સ્રોતો સંકુચિત
થવાથી તથા કોઠો સંકુચિત થવાથી દેહના ધાતુઓ ક્ષેદને
પામે છે. ૨૪૧

અને ધાતુઓ ક્ષેદ પામેલા તથા અપકવ હોતાં
તેમાં નાખેલું અન્ય બાધેલું, વિકૃત દૂધમાં નાખેલા
બીજા બીના દૂધની પેટે દૂષિત થાય છે. ૨૪૨

તેથી બધ અને આયુષ્યની રક્ષા કરનારા મનુષ્યે
રાત્રિના આહારો પચ્યા ન હોય ત્યારે બીજો ખોરાક લેવો
નહિ. ૨૪૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

જ્વરગ્નિના ગુણો, તે જે રીતે દેહનું ધારણ કરે છે તે, જે રીતે આહારનું પાચન થાય છે, આહાર જે ગુણો કરે છે, જે અગ્નિઓ જેનું પોષણ કરે છે, જેટલા પ્રકારના અગ્નિઓ છે, જેઓને પકાવે છે, રસાદિ ધાતુઓની ક્રમિક ઉત્પત્તિ, તેઓમાંથી મળેલી ઉત્પત્તિ, વૃષ્ટ પદાર્થોની શીઘ્રકારિતાનું કારણ, ધાતુઓના કાળ પ્રમાણે ઉત્પત્તિનો ક્રમ, રોગ એક ભાગમાં થવાનું કારણ, અંદરના અગ્નિની પ્રધાનતાનું કારણ, જે રીતે તે દૂષિત થાય છે તે, દૂષિત થઈને જે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે, જે ગ્રહણી જે પ્રકારની છે અને ગ્રહણી દોષનું જે લક્ષણ અને પૂર્વરૂપ, ચારે પ્રકારની ગ્રહણીનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ તથા ચિકિત્સા કલાં છે; તથા અવસ્થાવિશેષની જે ચિકિત્સા, જે રીતે અગ્નિ તીવ્ર થાય છે અને તેની જે ચિકિત્સા, તે બધું ગ્રહણીદોષની ચિકિત્સા નામના અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ૨૪૪-૨૪૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા પણ પ્રાપ્ત ન થવાથી દૃઢબળે પૂરા કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિશે ‘ગ્રહણીચિકિત્સિત’ નામનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૫

અધ્યાય સોળમો

પાંડુરોગ ચિકિત્સિત

પાંડુરોગ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘પાંડુરોગ ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ ‘બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

પાંડુરોગના મેદો—

પાંડુરોગ પાંચ છે. વાત, પિત્ત તથા કફથી ત્રણ, એથી સન્નિપાતથી અને પાંચમો માટી ખાવાથી. ૩

પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ—

જે રોગીના ધાતુઓમાં પિત્તપ્રધાન દોષો પ્રકૃપિત થાય છે તેના ધાતુઓમાં શિથિલતા અને ગૌરવ થાય છે. તેથી બલ-વર્ણ-રત્નેહ અને બીજા જે ઓળના ગુણો છે તે. દોષ અને દૂષિત દૂષિત થવાથી અત્યંત ક્ષય પામે છે ૪,૫

તે રોગી અદ્ય લોહીવાળો, અદ્ય મેદવાળો, સારરહિત અને શિથિલ ઇન્દ્રિયોવાળો, વિવર્ણતાને ધારણ કરે છે. તેનું લક્ષણસહિત કારણ સાંભળ. ૬

પાંડુરોગનાં નિદાન—

હાર-અન્ન-લવણ-અતિઉષ્ણ-વૃદ્ધ અને અસાત્મ્ય ભોજનથી, નિષ્પાવ-અડદ-પિણ્ડાક અને તણનું તેલ એના સેવનથી, અન્ન વિદગ્ધ થતાં, દિવસની નિદ્રા, બ્યાયામ, મૈથુન, ચિકિત્સાની વિષમતા અને ઋતુની વિષમતાથી અને વેગો રોકવાથી, કામ ચિન્તા-ભય-ક્રોધ અને શોકથી જેનું ચિત્ત હણાયેલું છે એવા રોગીનું હૃદયમાં રહેલું, વધી ગયેલું પિત્ત બળવાન વાયુ વડે ફેંકાતું, દશે ધમનીઓને પ્રાપ્ત થઈને, સંપૂર્ણ દેહમાં પ્રાપ્ત થયેલું, ત્વચા તથા માંસના મધ્યમાં રહેલું તે, કફ-વાત-રક્ત-વચ્ચા તથા માંસને દૂષિત કરીને ત્વચાને વિશે પાંડુ, પીળા અને લીલા એમ અનેક પ્રકારના વર્ણોને ઉત્પન્ન કરે છે તે પાંડુરોગ કહેવાય છે. ૭-૧૧

પાંડુરોગનાં પૂર્વરૂપો—

હૃદયનું ધડકવું, રક્ષતા, પસીનો ન થવો અને શ્રમ એ પાંડુરોગનાં પૂર્વરૂપો છે ૧૨

પાંડુરોગનાં સામાન્ય લક્ષણો—

આ પાંડુરોગ થયા પછી રોગી સધળા કાનમાં અવાજવાળો, મંદાગ્નિવાળો, દુર્બળ, શિથિલ, અન્નદ્રેષી, શ્રમ અને ભ્રમથી પીડાતો, અવયવોમાં શૂળ, જ્વર, શ્વાસ, શરીરનું ભારેપણું અને અરુચિવાળો, મર્દન કરેલા પીડકા અને ઉખેડી લીધા હોય એવા અવયવોથી પુક્ત,

સૂત્રેલા અક્ષિકૃટવાળો, લીલા-ખરી ગયેલા ર્વાડાવાળો, નિસ્તેજ, ક્રોધી, ઠંડી વસ્તુઓ અણુગમાવાળો, ઉંઘણુસી, બહુ થૂંકતો અને થોડું બોલનારો હોય છે. જોયે ચડવાથી અને શ્રમથી પિંડીઓમાં ગોટલાં, કમર-સાથળ અને પગમાં પીડા અને શિથિલતા થાય છે. હવે એનો વિશેષ કહેવાશે. ૧૨-૧૬

વાતજ પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

વાતકર આહાર અને ઉપચારોથી કુપિત થયેલો વાયુ કાળાશ, પાંડુતા, રક્ષ અને ચરુણ ગાત્રો, અંગ ભાંગવાં, પીડા, ચક્ષકા, કંપ, પડખા અને મસ્તકમાં પીડા, મળ સૂકાવો, મુખની વિરસતા, સોજો, આનાહ અને બલનો ક્ષય કરે છે. ૧૭,૧૮

પિત્તજ પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

પિત્ત પ્રકૃતિવાળાનું, પૂર્વે કહેલા તેના પ્રકાપ કરનારા આહારવિહારો વડે સંચિત થયેલું પિત્ત, રક્ત વગેરેને દૂષિત કરીને પાંડુરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯

તે રોગી મનુષ્ય પીળો, લીલી કાંતિવાળો, જવર અને દાહ્યુકત, તૃષાથી થયેલી મૂર્ચ્છા અને તૃષાથી પીડાતો, પીળાં મૂત્ર અને મળવાળો, પસીનાવાળો, ઠંડી વસ્તુઓની ઇચ્છાવાળો હોય છે; અને અન્નની ઇચ્છા કરતો નથી. તીખા મુખવાળો થાય છે એને ઉષ્ણ તથા અમ્લ વસ્તુઓ સહતી નથી. અન્ન વિદગ્ધ થતાં એને ખાટા ઓડકાર અને વિદાહ થાય છે. દુર્ગંધ, મળભેદ, દુર્બલતા અને આંખે અંધારાં થાય છે. ૨૦,૨૨

શ્લેષ્મજ પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

કંઈ કરનારા આહારવિહારોથી વધેલો કંઈ પૂર્વની પેઠે પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરનું ભારેપણ, તંદ્રા, ઉલટી, ઘોળાશ દેખાવી, લાળ પડવી, ર્વાડાં ઊભાં થવાં, શિથિલતા, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, કલમ, શ્વાસ, ઉધરસ, આળસ, અરુચિ, વાણી અને સ્વર પડકાવાં, મૂત્ર-નેત્ર અને મળ સફેદ થવાં. તીખા-રક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા થવી. સોજા અને મુખની મધુરતા-આ પ્રમાણે કંઈથી થયેલો પાંડુ બાણુવો. ૨૩-૨૫

સાન્નિપાતિક પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

સઘળાં અન્નોનું સેવન કરનારાના દૂષિત થયેલા સઘળા દોષો, ત્રણે દોષોથી થયેલા, ત્રણે દોષોના લક્ષણુ-વાળા અત્યંત દુઃસહ પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬

મૃજ્જન્ય પાંડુરોગનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

માટીનું લક્ષણુ કરવાના સ્વભાવવાળા મનુષ્યને કાઈ એક દોષ કુપિત થાય છે. કપાય રસવાળી માટી વાયુને, ખાટા રસવાળી પિત્તને અને મધુર કંદને કુપિત કરે છે. વળી માટી રક્ષ હોવાથી રસ વગેરેને અને આધેક્ષા ખોરાકને રક્ષ કરે છે અને પાક્યા વિના જ સ્રોતોને ભરી દઈને બંધ કરે દે છે. ઇન્દ્રિયોનાં બળ-તેજનીય અને ઓજનો નાશ કરીને, બળ-વર્ણ અને અગ્નિને નાશ કરનારા પાંડુરોગને શીઘ્ર ઉત્પન્ન કરે છે. સૂત્રેલાં ગંડરથળ-અક્ષિકૃટ અને ભ્રમરવાળો, સૂત્રેલા પગ-નાભિ અને મૂત્રેન્દ્રિયવાળો અને કૃમિયુક્ત કોઠાવાળો થાય છે તથા રક્ત અને કંદયુક્ત મળનો ત્યાગ કરે છે. ૨૭-૩૦

પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

લાંબા વખતથી થયેલો અને અત્યંત રક્ષ એવો પાંડુરોગ મટતો નથી. સોજાવાળો અને જે પદાર્થોને પીળા બોતો હોય તે પણ બણે વખત થવાથી મટતો નથી. ૩૧

આધેક્ષા અને અલ્પ મળવાળો, કંદયુક્ત અને લીલો બને અતિસાર થયો હોય, દીનતાવાળો, સફેદ રંગથી લીપેલા હોય એવા અંગવાળો, ઉલટી-મૂર્ચ્છા અને તૃષાથી પીડાતો, રક્તનો ક્ષય થવાથી જે પાંડુ વર્ણનો હોય તથા ઘોળાશને પ્રાપ્ત થાય તે બચતો નથી. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પાંડુરોગનાં લક્ષણો કહ્યાં. ૩૨,૩૩

કામલાનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

જે પાંડુરોગી અત્યંત પિત્તકારક પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેનું પિત્ત, રક્ત તથા માંસને બાળીને, રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૪

તે હળદર નેવાં નેત્રવાળો, અત્યંત પીળાં ત્વચાનખ અને મુખવાળો, રાતાં અને પીળાં મળમૂત્રવાળો, દેડકા જેવા રંગવાળો, હણાઈ ગયેલી ઇન્દ્રિયોવાળો, દાહ-અપચો-દુર્બળતા-શિથિલતા અને અરુચિથી ક્ષીણ થયો હોય છે. ૩૫, ૩૫૩

કુંભકામલાનાં લક્ષણો—

અતિશય પિત્તવાળો અને કોઠો તથા શાખાઓનો આશ્રય કરીને રહેલો આ કમળો ધણો કાળ જવાથી રક્ષ થતો કષ્ટસાધ્ય કુંભકામળો થાય છે. ૩૬૩

કામલાનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

કાળાં અને પીળાં મળમૂત્રવાળો અને અત્યંત સોજાવાળો, રક્તયુક્ત નેત્ર-મુખ-ઉલ્લટી-મળ અને મૂત્રવાળો, જે ખેદ પામતો હોય તથા દાહ, અરુચિ, તૃષ્ણા, આનાહ, તન્દ્રા અને મૂર્ચ્છાથી યુક્ત તથા અગ્નિ અને બાન જેનાં નાશ પામ્યાં છે એવો કામલાનો રોગી શીઘ્ર મરણ પામે છે. ૩૭, ૩૮૩

કામલા અને પાંડુરોગમાં સંશોધન—

ખીજા જે સાધ્ય છે તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ત્યાં સ્નેહન કરેલા પાંડુરોગીને તીક્ષ્ણ વમન-વિરેચન વડે સંશોધન કરાવવું અને કમળાના રોગીને તો મૃદુ, તિક્ત રસયુક્ત વિરેચનો વડે શોધન કરાવવું. ૩૬, ૪૦

કામલા અને પાંડુરોગમાં સ્નેહન—

સારી રીતે જેનો કોઠો શુદ્ધ થયો છે એવા તે બન્નેના રોગીને પથ્ય અન્ન ખવરાવનાં. હિતકારી મગ, તુવર અને મસૂરના થયો તથા જાગલ પ્રાણીઓના રસો-સહિત જૂના શાળના ચોખા, જવ તથા ઘઉં આપવા. દોષને અનુસરીને તેઓની ખાસ ચિકિત્સા કરવી. ૪૧, ૪૨

કામલા અને પાંડુરોગમાં સ્નેહન—

કમળો અને પાંડુના દરદીને સ્નેહન માટે પંચગવ્ય, મહાતિક્તક ઘૃત અથવા કલ્યાણક ઘૃત આપવું. ૪૩

દાહિમદિ ઘૃત—

દાહમનો રસ ૧૬ તોલા, ધાણા ૮ તોલા, ચિત્રક ૪ તોલા

આદુ ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલાના કલક વડે, ૨૫૬ તોલા પાણીમાં સિદ્ધ કરેલું ૮૦ તોલા ઘૃત હૃદયરોગ, પાંડુ, શુલ્મ, હરસ, પ્લીહા અને વાતકફની પીઝને દૂર કરે છે. દીપન છે તથા શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશ કરનાર છે, મૃદુ વાતમાં શ્રેષ્ઠ છે, કષ્ટ પ્રસવવાળી સ્ત્રીઓને હિતકારી છે અને વન્ધ્યાઓને ગર્ભ આપનારું છે. ૪૪-૪૬

(આ પ્રમાણે દાહમાઘ ઘૃત થયું.)

કટુકાદિ ઘૃત—

કટુ, મોચ, હળદર, દારુહળદર, ઇન્દ્રજવ, પટોલ, ચન્દન, મેરવેલ, ત્રાયમાણ, ધમાસો, પીપર, ખડસલિયો, લી ખડો, કરિયાતું, દેવદાર-દરેક એક એક તોલાના કલ્કથી ચાર-ગણા દૂધસહિત ૬૪ તોલા સિદ્ધ કરેલું ઘૃત રક્તપિત્ત, જ્વર, દાહ, સોજા, ભગંદર, હરસ, પ્રદર તથા વિરેકો-ટકનો નાશ કરે છે. ૪૭-૪૯

(આ પ્રમાણે કટુકાઘ ઘૃત થયું.)

પથ્યા-ઘૃત—

એકસો હરડેના કવાથમાં, હરડેનાં પચાસ ડીંડીયાના કલ્કથી યુક્ત ૬૪ તોલા સિદ્ધ કરેલું ઘી માત્રાનુસાર પીવું. તે પાંડુરોગ અને શુલ્મનો નાશ કરનાર છે. ૫૦

(આ પ્રમાણે પથ્યા-ઘૃત થયું.)

દંતી-ઘૃત—

દંતીના ૧૬ તોલા કવાથમાં કલ્કરૂપ કરેલાં કાચાં ક્લોથી તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલું ૬૪ તોલા ઘૃત પ્લીહા, પાંડુરોગ અને સોજાને છોતે છે. ૫૧

(આ પ્રમાણે દંતી-ઘૃત થયું.)

દ્રાક્ષા-ઘૃત—

૩૨ તોલા દ્રાક્ષના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ૬૪ તોલા જૂવું ઘૃત કમળો, શુલ્મ, પાંડુરોગ, જ્વર, પ્રમેહ અને ઉદરરોગોનો નાશ કરનારું છે. ૫૨

(આ પ્રમાણે દ્રાક્ષા-ઘૃત થયું.)

હરિદ્રાદિ ઘૃત—

દૂધસહિત હળદર, ત્રિફળા, લીંબડો, બલા, અને બેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલું ભેંસનું ઘૃત કમળાનું ઉત્તમ નાશ કરનારું છે. ૫૩

(આ પ્રમાણે હરિદ્રાદિ ઘૃત થયું.)

ગોના ગોજા બે યોગો—

બમણા ગોમૂત્રમાં ૨ તોલા દારુહળદરના કલકથી સિદ્ધ કરેલું ભેંસનું ૬૪ તોલા ઘૃત તથા દારુહળદરના ૨૦ તોલા કવાથમાં તથા ૨ તોલા કાલીયકના કલકમાં સિદ્ધ કરેલું ભેંસનું ૬૪ તોલા ઘૃત-આમાંનું પૂર્વ ઘૃત પૂર્વમાં અને પછીનું પછીનામાં ઉપયોગી છે. ૫૪૩

પાંડુરોગમાં સંજોષ્ઠન—

આ રતેહોથી આરંભ કરીને રોગી રિનઝ થયો છે એમ જાણીને, કેવળ દૂધથી અથવા ગોમૂત્રસહિત દૂધથી ઘણીવાર વિરેચન કરાવવું. ૫૫૩

અથવા દંતીખીજના નવશેકા કવાથમાં શીવણીનાં ૧૬ તોલા સહિત ૧૬ તોલા દ્રાક્ષને ઉકાળી, ચોળીને આપવું. આ પાંડુરોગનાશક છે. ૫૬૩

પિત્તપ્રકૃતિવાળા રોગીએ બમણી સાકરવાળું ૨ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું. ૫૭

કફજન્ય પાંડુરોગવાળાએ ગોમૂત્રમાં કલક કરેલી હરડે ગોમૂત્રસહિત પીવી. અથવા શેરડીના રસથી અથવા વિદારીકંઠના અને આમળાના રસથી ગરમાળો પીવો. ૫૮

કમળાના રોગીએ ત્રિકટુસહિત ખીલીપત્ર પીવાં; અથવા બમણા ગોળસહિત ૨ તોલા દંતીનો કલક ઠંડા પાણી સાથે પીવો; અથવા કમળાના રોગીએ ત્રિફળાના રસ સાથે નસોતર પીવું. ૫૯૩

વિશાલાદિ ફાંટ—

ધન્દ્રામણાં, ત્રિફળા, મોથ, દેવદાર, ધન્દ્રજવ દરેક

એક એક તોલો, અતિવિષ અર્ધો તોલો, મેરવેશ ૨ તોલા એ બધાંના ચૂર્ણને નવશેકા પાણીમાં મર્દન કરી રસ ગાળી પીવો અને તે પછી મધ આટવું. એ ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, દાહ, પાંડુરોગ, અરુચિ, ગુદ્મ, આનાહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ૬૦-૬૨૩

પાંડુરોગમાં કેટલાક યોગો—

કમળાના રોગીએ ત્રિફળા, ગજો, દારુહળદર કે લીંબડોના ઠંડા રસ મધ મેળવીને સવારમાં પીવો. પાંડુરોગવાળાએ ચંદર દિવસ પર્યંત ગાયત્રે ભેંસના દૂધ તથા મૂત્ર સાથે અથવા સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રસહિત ત્રિફળાનો કવાથ પીવો. ૬૩, ૬૪૩

ખીજોરાના વૃક્ષ પરના અંકુરોને બાળીને ગોમૂત્રમાં ધરીને, ચોળી, ગાળીને પાંડુરોગ તથા સોજને દૂર કરનારું તે પીવું. ૬૫

સ્વર્ણક્ષીરી, ધોળું નસોતર, કાળું નસોતર, દેવદાર, સૂંઠ ૧૬ તોલા, ગોમૂત્રમાં ઉકાળીને પીવાં; અથવા એથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ દોષને અનુલોભન કરનારું છે તેથી પીવું. ૬૬, ૬૭

અથવા સાત દિવસના પ્રયોગથી ગોમૂત્રની સાથે હરડે પીવી. પચી ગયા પછી દૂધસહિત અથવા મધુર રસવાળા માંસરસસહિત ભોજન કરવું. ૬૮

વૈષ્ણે પાંડુરોગની શાંતિ માટે સાત રાત્રિ પર્યંત ગોમૂત્રની ભાવના દીધેલ લોહચૂર્ણ દૂધસહિત પીવું. ૬૯

નવાયસ ચૂર્ણ—

ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોથ, વાવડિંગ અને ચિત્રક સરખે ભાગે અને નવ ભાગ લોહચૂર્ણ—તે ચૂર્ણ મધ તથા ઘીથી ખાવું. પાંડુ, હૃદયરોગ, કુષ્ઠ, હરસ અને કમળાને દૂર કરનારું આ નવાયસ ચૂર્ણ કૃષ્ણાત્રેયે કહ્યું છે. ૭૦-૭૧

(આ પ્રમાણે નવાયસ ચૂર્ણ થયું.)

મંદુરવટકો—

ગોળ, ઝૂંઠ, મંદૂર અને તલ એ સરખે ભાગે, પીપર બે ભાગ, એની ગોળી કરવી. એ પાંકુરોગીને માટે ખનાવવી. ૭૨

ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, મોથ, વાવડિંગ, ચવક, ચિત્રક, દારુહળદરની છાલ, સુવર્ણમાક્ષિક, પીપરીમૂળના ગદોડા, દેવદાર એ ઔષધો દરેક ૮ તોલા લઈને પૃથક પૃથક ચૂર્ણ કરવું. શુદ્ધ અને કાળજી ભેવી મંદૂર ભસ્મ સઘળા ચૂર્ણથી બમણી લેવી. તેને આઠગણા ગોમૂત્રમાં પકાવીને તેમાં ઉપરનું ચૂર્ણ નાખીને એક તોલાની ગોળી કરવી. જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે મનુષ્યે તકથી તેનો ઉપયોગ કરવો. પચી ગયા પછી સાદમ્ય ભોજન કરવું. આ મંદૂરવટક પાંકુરોગીને પ્રાણુદાયક છે. કુષ્ઠ, અચ્છર્ણ, સોજા, બિરુસ્તંભ, ક્ષ્મ્બા રોગો, હરસ, કમળો, પ્રમેહ અને પ્લીહાને તે શાંત કરે છે. ૭૩-૭૭

(આ પ્રમાણે મંદૂરવટકો થયા)

સુવર્ણમાક્ષિક, શિકાન્નિત, રૂપાનો મળ, મંદૂર એ દરેક ૨૦ તોલા, ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ અને વાવડિંગ દરેક ૪ તોલા ખાંડીને, ૩૨ તોલા સાકરથી યુક્ત મધ મેળવીને, એક તોલો માત્રા ખાવી; અને પચી ગયા પછી હિતકારી પ્રમાણસર ભોજન કરવું તથા કળથી, પીલુડી ઇત્યાદિ તથા કબૂતરનો ત્યાગ કરવો. ૭૮, ૭૯

યોગરાજ—

ત્રિક્ષ્ણા ત્રણ ભાગ, ત્રિકટુ ત્રણ ભાગ, ચિત્રકમૂળ એક ભાગ, વાવડિંગ એક ભાગ, શિકાન્નિત પાંચ ભાગ, રૂપાનો મળ પાંચ ભાગ, શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક પાંચ ભાગ, લોહ પાંચ ભાગ, સાકર આઠ ભાગ—એ બધાંનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને લોહના નિર્મળ પાત્રમાં રાખવું. તેમાંથી મનુષ્યે અગ્નિના બળ પ્રમાણે એક તોલાની માત્રામાં બલેણ કરવું. દરરોજ પ્રયોગ કરવો અને પચી ગયા પછી કળથી, પીલુડી અને કબૂતર સિવાય ઇચ્છા પ્રમાણે ભોજન કરવું. આ અમૃતસમાન યોગ યોગરાજ

એ રીતે પ્રખ્યાત છે અને એક, સર્વ રોગોને હરણ કરનાર અને કલ્યાણકારી છે. આ રસાયન પાંકુરોગ, વિપ, ઉધરસ, રાજ્યક્ષ્મા, વિપમજ્જર, કુષ્ઠ, અચ્છર્ણ, પ્રમેહ, શોષ, શ્વાસ, અરુચિ અને વિશેષે કરીને અપરમાર કમળો અને હરસનો નાશ કરે છે. ૮૦-૮૬

(આ પ્રમાણે યોગરાજ થયો.)

શિલાજતુવટકો—

ધન્ધજવ, ત્રિક્ષ્ણા, લીંબડો, પટોલ, મોથ, ઝૂંઠ એના ક્વાથથી વીસ કે ત્રીસ દિવસ સુધી ભાવના દીધેલું શિકાન્નિત ૩૨ તોલા, તેટલી જ સફેદ સાકર, વંશલેચન, પીપર, આમળાં, કાકડાશીંગા એ દરેક ચાર ચાર તોલા, ભોરીંગણીના ફળ તથા મૂળ બન્ને મળીને ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી યુક્તિથી ચૂર્ણ કરેલ એક એક તોલો અને મધ ૧૨ તોલા મેળવીને એક એક તોલાની ગોળીઓ કરવી. અન્ન ખાધા વિના અથવા ખાઈને તે ગોળીઓ ખાવી. તથા ઉપરથી દાડમનો રસ, દૂધ, પક્ષીમાંસનો રસ, પાણી, સુરા કે આસવનું પાન કરવું. તે ગોળીઓ પાંકું, કુષ્ઠ, જવર, પ્લીહા, તમક ભગદર, પૂતિદોષ, હ્રોગ, શુક્રદોષ, અગ્નિદોષ, શોષ, ગર, ઉદરોગ. ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સોજા, ગુદમ, ગળાના રોગો અને સર્વ વ્રણોનો નાશ કરે છે. ૮૭-૯૨

(આ પ્રમાણે શિકાન્નિતવટકો થયા.)

પુનર્નવામંદૂર—

સાટોડી, નસોતર, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, દેવદાર, ચિત્રક, કંઠ, હળદર, દારુહળદર, ત્રિક્ષ્ણા, દાંતી, ચવક, ધન્ધજવ. પીપર, પીપરીમૂળ, મોથ એ દરેક ૪ તોલા; મંદૂર ચૂર્ણથી બમણું; ૫૧૨ તોલા ગોમૂત્રમાં એને પકાવીને, અર્ધા તોલાની ગોળી કરવી. તેને મનુષ્યે તકમાં મેળવીને પીવી. તે ગોળીઓ પાંકુરોગ, પ્લીહા, હરસ, વિપમજ્જર, સોજા, ગ્રહણરોગ, કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ૯૩-૯૬

(આ પ્રમાણે પુનર્નવામંદૂર થયું.)

લોહના યોગો—

દારુહળદરની છાલ, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ, વાવડિંગ અને

લોહચૂર્ણ કમળાના અને પાંડુરોગના દરદીએ મધ તથા ઘૃતની સાથે ચાટવું. ૯૭

કમળાના રોગીએ લોહચૂર્ણ, હરદે અને હળદર સરખે વળતે ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ઘૃતથી ચાટવું, અથવા ગોળ તથા મધથી હરદે ચાટવી. ૯૮

ત્રિકુળા, હળદર, દારુહળદર, કકુ અને લોહચૂર્ણ એનું ચૂર્ણ કરીને મધ અને ઘૃત સાથે ચાટવું. આ ચાટણુ કમળાનો નાશ કરનારું છે. ૯૯

ધાત્ર્યવલેહ—

વંશલોચન ૮ તોલા, સૂંઠ ૮ તોલા, પીપર ૬૪ તોલા, દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, સરદે સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળાના ૧૦૨૪ તોલા રસમાં આ ચૂર્ણ ચાટણુ જેવું પકાવવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ મેળવીને એક તોલા તેમાંથી ચાટવું. આ ચાટણુ કમળો, પિત્ત, પાંડુ, ઉધરસ અને હક્ષીમકનો નાશ કરે છે. ૧૦૦, ૧૦૧

(આ પ્રમાણે ધાત્ર્યવલેહ થયો.)

મંદૂરવટક—

ત્રિકુટુ, ત્રિકુળા, ચવક, ચિત્રક, દેવદાર, વાવડિંગ, મોથ અને કઝાછલ એનું ચૂર્ણ કરવું. મંદૂરની બરાબર એ ચૂર્ણ આઠગણુ ગોમૂત્રમાં ધીરેધીરે પકાવવું. તૈયાર થઈને હયાં પછી તેમાંથી એક એક તોલાની ગોળીઓ બનાવવી અને અગ્નિબળ પ્રમાણે ખાવી. તકે તથા વાટચતું ભક્ષણ કરનારા રોગીના રીક્ષ અને પાંડુરોગનો નાશ કરનાર તથા ગ્રહણી અને હરસને દૂર કરનાર છે. ૧૦૨-૧૦૪

(આ પ્રમાણે મંદૂરવટકો થયા.)

ગૌદોરિષ્ટ—

મજ્જા, હળદર, દ્રાક્ષ, જલનાં મૂળ, લોહચૂર્ણ, લોધર એ ઔષધોસહિત ગોળથી સિધ્ધ કરેલો અરિષ્ટ પાંડુ-રોગીઓને હિતકારી છે. ૧૦૫

(આ પ્રમાણે ગૌડ અરિષ્ટ થયો.)

બીજકારિષ્ટ—

ખીજક ૬૪ તોલા, ત્રિકુળા ૮૦ તોલા, દ્રાક્ષ ૨૦ તોલા, લાખ ૨૮ તોલા, ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકાવવાં. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લીધેલા તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર, મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકુટુ, વ્યાઘ્રનખ, વાળો, સોપારી, એલવાલુક, જેદીમધ, કદ-એ દરેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખીને ઘીના રીક્ષ વાસણમાં ગરમ ઋતુમાં દશ રાત્રિ પર્યાંત અને ઠંડી ઋતુમાં વીસ રાત્રિ પર્યાંત જવના હગલામાં રાખવું અને તે પછી પીવું. ગ્રહણી, પાંડુરોગ, હરસ, સોજા અને શુભને દૂર કરનાર આ મુત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને સન્નિપાતને છોડે છે. આ ખીજકારિષ્ટ આત્રેયે કહ્યો છે. ૧૦૬-૧૧૦

(આ પ્રમાણે ખીજકારિષ્ટ થયો.)

ધાત્ર્યરિષ્ટ—

આમળાં નંગ ૨૦૦૦, તેને પીકીને તેના રસ કાઢવો. તેમાં આઠમો ભાગ મધ તથા પીપર ૮ તોલા મેળવવી. સાકર ૨૦૦ તોલા મેળવીને રીક્ષ ધડમાં પંદર દિવસ રાખવું. સવારમાં માત્રા પ્રમાણે પીવું. પચી ગયા પછી હિતકારી ખોરાકનો પ્રમાણથી આહાર કરવો. આ અરિષ્ટ કમળો, પાંડુ, હૃદયરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ, શ્વાસ-એનો નાશ કરે છે. ૧૧૧-૧૧૩

(આ પ્રમાણે ધાત્ર્યરિષ્ટ થયો.)

પાંડુરોગ અને કામલામાં પીવા માટે જઞ્ઞ—

પાંડુરોગીઓને સ્થિરા વગેરે લઘુ પંચમૂળથી ઉકા-ઠેલું પાણી અને કમળાવાળાઓને દ્રાક્ષ અને આમળાંનો રસ પીવા માટે તથા જમવા ઐષ્ઠ છે. ૧૧૪

પાંડુરોગ અને કામલામાં આવસ્થિકો ચિકિત્સા—

પાંડુરોગની શાંતિને માટે આ પ્રમાણે મહર્ષિએ કહ્યું છે. ૧૧૫

વૈદે પૃથક્ પૃથક્ દોષનું બળ ભેદીને એની વિશેષ કદપના કરવી.

વાતજ પાંડુરોગમાં ઘણા રોગવાળું, પિત્તજમાં તિક્ત અને શીતલ, કફજમાં કટુ-તિક્ત અને ઉષ્ણ તથા સન્નિપાતજમાં વિમિશ્ર ચિકિત્સા કરવી. ૧૧૬૩

સૃજન્ય પાંડુની ચિકિત્સા—

યુક્તિને જાણનારા વૈદ્યે બહાવલનો વિચાર કરીને, તીક્ષ્ણ શોષન ઔષધોથી, ખાદ્યેલી મૃત્તિકાને શરીરમાંથી બહાર કાઢવી. શુધ્ધ શરીરવાળાને બ્રહ્મદ્રવૃત્તોની યોજના કરવી. ૧૧૭, ૧૧૮

ઓષાદિ ઘૃત—

ત્રિકટુ, ખીલી, હળદર, દારુહળદર, ત્રિકળા, ઘોળી અને રાતી સાદોડી, મોથ, લોહચૂર્ણ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, દેવદાર, વૃશ્ચિકાલી, ભાર્ગી-દૂધસહિત સરખે વજને લીધેલાં તેઓથી ઘૃતને પકાવીને માટીના દોષથી પીડતા મનુષ્યે યુક્તિથી પીવું. તે પ્રમાણે નાગકેસર, જીર્ણમધ, પીપર, જવખાર અને દૂર્વાથી સિદ્ધ કરેલું લી પીવું. ૧૧૯, ૧૨૦૩

માટી ખાવાથી રોગી થયેલ અને લાલસાથી માટી ખાવાનું ન છોડતા રોગીને, અણુગમે કરવા માટે, માટીના દોષને દૂર કરનારાં ઔષધોની ભાવના દીધેલી માટી ઇચ્છા પ્રમાણે ખાવા દેવી ૧૨૧૩

વાવડિંગ, એલચી, અતિવિષ, લીંબડાનાં પાન, કાળીપાટ, રીંગણાં, કટુ, ઇન્દ્રજવ અથવા મોરવેલ એનાથી ભાવના દીધેલી માટી આપવી. ૧૨૨૩

પાંડુરોગીઓની ચિકિત્સા દોષને અનુસરીને કરવી. હેતુના ભેદથી એના આ ચિકિત્સાભેદ છે. ૧૨૩૩

કામલામાં જાવસિયકી ચિકિત્સા—

જે કમળાનો રોગી તલના કદક જેવો મળ બેસતો હોય, કફથી રૂંધાયેલા માર્ગવાળા તે પિત્તને, કફને દૂર કરનારાં ઔષધોથી છતવું. ૧૨૪૩

રક્ષ શીત-ગુરુ અને મધુર દ્રવ્યોના સેવનથી, અતિશય વ્યાધામથી, ત્રેગ રોગવાથી કફમિશ્રિત બલવાન

વાયુ પોતાના સ્થાનમાંથી પિત્તને બહાર ફેંકે છે; ત્યારે મનુષ્ય પીળાં નેત્ર-મૂત્ર અને ત્વચાવાળા તથા સફેદ મળવાળા. પેટમાં ગડગડાટ, મલબદ્ધતા અને હૃદયમાં ભારવાળો થાય છે. જ્યારે અધ્ય પિત્ત શાખાઓને આશ્રય કરે છે ત્યારે અનુક્રમે દુર્બળતા, મંદાગ્નિ, પડખામાં પીડા, હેડકી, શ્વાસ, અરુચિ અને જ્વરથી યુક્ત થાય છે. ૧૨૫-૧૨૭૩

મોર-તેતર અને કૂકડાના રક્ષ, ખાટા અને તીખા માંસરસોની સાથે તથા સૂકા મૂળા અને કવચીના ઘૂંસોની સાથે આહાર કરાવવો. ૧૨૮૩

મધ-પીપર અને મરીથી યુક્ત, સૂકું સહિત ખીજેરાનો રસ પીવો. તેમ કરવાથી તેનું પિત્ત પોતાના સ્થાનમાં આવી જાય છે. ૧૨૯૩

પિત્તનો રંગ મળમાં આવે તથા વાયુની શાંતિ થાય ત્યાં સુધી કટુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લવણ અને અ-યંત અમ્લદ્રવ્યોથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૩૦૩

પિત્ત જ્યારે પોતાના સ્થાનમાં આવી જાય, મળ પિત્તથી રંગાઈ જાય ત્યારે, જેના ઉપદ્રવે શાંત થયા છે એવા રોગીને, પૂર્વે કહેલો કમળાનો વિધિ કરવો, ૧૩૧૩

હલીમકનાં સ્પર્શનો—

જ્યારે પાંડુરોગીનો વર્ણ લીલો કાળો કે પીળો થાય, બલ અને ઉત્સાહનો ક્ષય, તન્ના, મંદાગ્નિ, મંદજ્વર, સ્ત્રીને વિષે અપ્રદર્શ, અંગ ભાંગવાં, શ્વાસ, તૃષ્ણા, અરુચિ, બ્રમ-એ થાય ત્યારે તે રોગીને વાતપિત્તથી થયેલ હલીમક જાણવું. ૧૩૨, ૧૩૩૩

હલીમકની ચિકિત્સા—

તે રોગીએ ગળાનો સ્વરસ અને દૂધથી સિદ્ધ કરેલું ભેંસવું ઘૃત પીવું. સિન્ધવ યદ્ધને, આમળાના રસથી નસોતર પીવું. રેચ લાગ્યા પછી પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનારું મધુર રસપ્રધાન ભોજન કરવું. પૂર્વે કહેલો દ્રાક્ષાવલેહ, મધુર-ઘૂનો, અનુવાસનસહિત યાપના બસ્તિઓ અને ક્ષીરબસ્તિઓનું સેવન કરવું.

અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે દ્રાક્ષારિષ્ટના યોગોનું યુક્તિથી પાન કરવું. દોષ તથા બળને અનુસરીને, ઉષ્ણરસમાં કહેલ હરેડોનો અવલેહ (અગ્રસ્ત્ય હરીતકા) પાપર, જંઘીમધ અને બલાનો દૂધથી પ્રયોગ કરવો. ૧૩૪-૧૩૭૬

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

પાંચ પ્રકારના પાંકુરોગનાં કારણો-લક્ષણો અને આપધો, બે પ્રકારનો કમળો, તેઓની સાધ્યાસાધ્યતા, તેઓના ભેદ અને જે અન્ય મહારોગ હલીમક છે તેઓનાં ચિકિત્સાસિદ્ધિ લક્ષણો કહેલ છે. ૧૩૮, ૧૩૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા પણ પ્રાપ્ત ન થવાથી દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિશે ‘પાંકુરોગ ચિકિત્સિત’ નામનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૬

અધ્યાય સત્તરમો

હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિત

હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

બુદ્ધિમાન અગ્નિવેજી રાગ ભ્રૂણ, ને તથા લોકના પદાર્થોના તત્ત્વને જાણનાર ઉત્તમ ઋષિ આત્રેયને સંશય પૂછ્યો. ૩

જે આ બે પ્રકારના એટલે નિજ અને આગતુક, ત્રણ દોષવાળા, ત્રણ કારણવાળા અને નાના સ્વરૂપવાળા રોગો કહ્યા છે તેમાંથી કયો કયો કષ્ટસાધ્ય છે? ૪

અગ્નિનેશનું તે વાક્ય સાંભળીને બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન આત્રેયે સત્ય નિર્ણય કહ્યો. ૫

હિક્કા અને શ્વાસ તરત પ્રાણ હરે છે તેનું કારણ—

ખરેખર ઘણા રોગો પ્રાણ હરણ કરનારા છે, પણ જેમ શ્વાસ અને હેડકી શીઘ્ર પ્રાણનું હરણ કરે છે તે પ્રમાણે તે રોગો કરતા નથી. ૬

જીદા જીદા પ્રકારના ખીજા રોગોથી ઘેરાયેલા પ્રાણીને, અંતે હેડકી કે તીવ્ર વેદનાવાળો શ્વાસ થાય છે. ૭

કફ તથા વાતસ્વભાવવાળા અને પિત્તસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનારા એ બન્ને, હૃદય તથા રસાદિ ધાતુઓનું શોષણ કરનારા છે. ૮

તેથી, સમાન એવા એ બન્ને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. જો તેનો મિથ્યા ઉપચાર કરવામાં આવે તો કુંઠ થયેલા સર્પની પેઠે મારી નાખે છે. ૯

હિક્કા અને શ્વાસનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

એ બન્નેને રોગસંગ્રહમાં પૃથક્ પૃથક્ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે; તે બન્નેનાં કારણ, લક્ષણ અને આપધો તું સાંભળ. ૧૦

ધૂપ, ધુમાડો અને વાયુથી, ઠંડા સ્થાન અને ઠંડા જલના સેવનથી, વ્યાયામ, મૈથુન, પંચ, રક્ષ અન્ન, વિષમ ભોજન, આમદોષ, આનાહ, રક્ષતા, અત્યંત અપતર્પણ, દુર્બળતા, મર્મમાં આઘાત, શીતોષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વ અત્યંત શોષન, અતિસાર, જ્વર, ઉદતી, પ્રતિશ્યાય, ક્ષત, ક્ષય રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત, વિસ્રંચિ, અલસક, પાંકુરોગ અને વિષથી આ રોગો થાય છે. નિષ્પાવ, અડદ, પિણ્યાક અને તલના તેલના સેવનથી, લોટના પદાર્થોથી, શાલૂક એટલે કમળકંદથી અને વિષ્ટંભી-વિદાહી અને ગુરુ ભોજનથી, જલચર અને આનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ, દહીં અને ખીર—એના સેવનથી, અભિષેચની પદાર્થોના સેવનથી, કફ-કારક પદાર્થોના સેવનથી, કંઠ અને છાતીમાં આઘાતથી અને જીદા જીદા પ્રકારના વિષદોષથી આ રોગો થાય છે. ૧૧-૧૬

વાયુ પ્રાણવાહી સ્ત્રોતોમાં પ્રવેશ કરીને પ્રકુપિત

થાય છે અને છાતીમાં રહીને, કંકને ઉપરની તરફ ચલાવીને, પ્રાણીઓના પ્રાણને હરકત કરનારી પાંચ પ્રકારની ભયંકર હેડકી તથા પાંચ પ્રકારના શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે હું અન્નેનાં પૂર્વરૂપ કહું છું તે વું સાંભળ. ૧૭, ૧૮

હિક્કા અને શ્વાસનાં પૂર્વરૂપો—

કંક અને છાતીનું ભારેપણું, મુખની તૂરાશ, અને પેટમાં ગડગડ એ હેડકીનાં પૂર્વરૂપો છે. ૧૯

આનાહ, પડખામાં થળ, હૃદયમાં પીડા અને પ્રાણની આકુળતા એ શ્વાસનાં પૂર્વરૂપો છે. ૨૦

મહાહિક્કાનાં લક્ષણો—

કશ્યુક્ત વાયુ પ્રાણ-જલ તથા અનનું વહન કરનારા સ્ત્રોતોને બંધ કરીને હેડકી કરે છે. તેઓનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો સાંભળ. ૨૧

માંસ, બળ, પ્રાણ અને તેજ જેનાં ક્ષીણ થયાં છે એવા મનુષ્યનો કશ્યુક્ત વાયુ એકાએક કંકને અત્યંત પકડીને ઊંચા અવાજવાળી, નિરંતર એકવડી-એવડી કે ત્રેવડી હેડકી કરે છે. ૨૨

પ્રાણવાયુ, સ્ત્રોતો-મર્મો અને બિંખાને રૂંધીને સંજ્ઞાનો લોપ કરે છે અને ગાત્રોની જડતા અને અન્ન-પાનના મર્ગોની અટકાયત કરે છે. જેની સ્મૃતિનો નાશ થયો છે એવા અશ્રુપૂર્ણ અને ચંચળ નેત્રવાળા, જડ શંખપ્રદેશવાળા, બ્રષ્ટ ભૂકુટીવાળા, અટકતા શબ્દોથી બકવાદ કરતા, શાંતિને પ્રાપ્ત ન કરતા એવા એ રોગીને મહા મૂલવાળી, મહા વેગવાળી મહા શબ્દવાળી, અને મહા બળવાળી મહાહિક્કા કહેવાતી હેડકી થાય છે. તે મનુષ્યોના પ્રાણાનું શીઘ્ર હરણ કરનારી ગણાયેલ છે. ૨૧-૨૬

(આ પ્રમાણે મહાહિક્કા થઈ.)

ગંભીરા હિક્કાનાં લક્ષણો—

અત્યંત વૃદ્ધ, કૃશ, દીન મનવાળો અને જર્જરિત

છાતીવાળો જે અનુષ્ઠ હેડકીને અંતે ગંભીર અવાજ કરતો, બગાસાં ખાતો, અંગોને સંકુચિત તથા પ્રસારિત કરતો, બંને પડખાંઓને ધુલાવીને અવાજ કરતો, સ્તબ્ધતા અને પીડાથી યુક્ત ગ્રંથને હેડકી ખાય છે; તથા બળ અને ચિત્ત જેનાં નષ્ટ થયાં છે એવા તેને નાભિ કે પકવાશયમાંથી હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે; ગ્લાનિ પામતા રોગીના દેહને અત્યંત ક્ષુબ્ધ કરતી તથા નમાવતી હોય એવી તે શ્વાસમાર્ગને રોકે છે. ગંભીરા નામની તે હેડકી તે રોગીના પ્રાણ હરણ કરનારી છે. ૨૭-૩૦

(આ પ્રમાણે ગંભીરા હેડકી થઈ.)

વ્યેપેતાહિક્કાનાં લક્ષણો—

જે ચાર પ્રકારના અન્નપાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા આહાર પચી ગયા પછી અધિક બળવાળી થાય છે તે પ્રલાપ, ઉલ્લટી, અતિસાર અને તૃષાથી પીડાતા તથા ભાનરહિત, બગાસાં ખાતા, ચંચળ નેત્રવાળા, મૂકાયેલા મુખવાળા, શરીરને નમાવતા અને અત્યંત આશ્મનવાળા રોગીને, જનુના મૂળમાંથી લાંબો વખત ન ચાલતી એવી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રાણનો નાશ કરનારી છે. તેને વ્યેપેતા બોલવી.

(આ પ્રમાણે વ્યેપેતા હેડકી થઈ.)

હ્રુદા હિક્કાનાં લક્ષણો—

વ્યાયામથી પ્રેરાયેલો ઉદાન વાયુ ન્યારે કોશમાંથી કંકમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે હ્રુદા હેડકીને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અતિ કષ્ટદાયક નથી હોતી તેમ છાતી, મસ્તક અને મર્મને બાધા કરતી નથી, તેમ ઉચ્છ્વાસ તથા અન્નપાનના માર્ગનું આવરણ કરતી નથી. મહેનત કરવાથી વધે છે અને ખોરાક લેતાં વેંત જ મૃદુ થાય છે. ન્યાંથી પહેલાં શરૂ થાય છે ત્યાંથી જ નિવૃત્ત થવા માંડે છે. હૃદય, કલોમ, કંક અને તાળવાનો આશ્રય કરીને રહેલી મનુષ્યોની તે હેડકી હ્રુદા હિક્કા નામની સાધ્ય કહેલી છે. ૩૪-૩૭

(આ પ્રમાણે હ્રુદા હેડકી થઈ.)

અન્નજન્ય હિક્કાનાં લક્ષણો—

એકાએક અધિક ઉપયોગમાં લીધેલાં અન્નપાનથી પીડાયેલો વાયુ કાશમાંથી ઉપરના પ્રદેશ તરફ જાય છે. અત્યંત મદ કરનારા મદ્યથી, અતિક્રોધ-ભાષણ-પંથ અને ભારના અતિશય આચરણથી, કાશમાં રહેલો વાયુ, દોડતો, પાન અને ભોજનથી પીડિત થઈને છાતીના સ્રોતમાં પ્રવેશ કરીને તે પછી અન્નજન્ય હેઠ્ઠીને ઉત્પન્ન કરે છે તથા ધીરે ધીરે છુટીછવાઈ છીંકા ખાતો તે હેઠ્ઠી ખાય છે, જે મર્મને નુકશાન કરતી નથી, ઇન્દ્રિયોને બાધા કરતી નથી અને જે પીવા કે ખાવાથી શાંત થઈ જાય છે તેને અન્નજન્ય ક્ષુદ્ર હેઠ્ઠી જાણવી. ૩૮-૪૧

(આ પ્રમાણે અન્નજન્ય હેઠ્ઠી થઈ.)

હિક્કાની સામ્યતા અને અસામ્યતા—

અત્યંત સંચિત થયેલા દોષવાળાને, ભોજન ન કરવાથી દુર્બળ થયેલાને, રોગથી ક્ષીણ શરીરવાળાને, વૃદ્ધ અને અત્યંત મૈથુન કરનારને ઉપર કહેલી હેઠ્ઠીઓમાંથી જે કાઈ થાય તે જીવનનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. ૪૨-૪૩

પ્રલાપ, દુઃખ, તૃષ્ણા અને મૂર્છાચુકત તે અને અન્નજન્ય હેઠ્ઠીને યમિકા જાણવી. જે ક્ષીણતારહિત, દીનતારહિત, સ્થિર ધાતુ અને ઇન્દ્રિયોવાળા હોય તેની યમિકા હેઠ્ઠી મટાડી શકાય છે. આનાથી ત્રિપરીત હોય તો મારી નાખે છે. ૪૩, ૪૪

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ—

ન્યારે કક્ષાનુગત વાયુ સ્રોતોને અંધ કરીને રોકાયેલો પોતે ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫

મહાશ્વાસનાં લક્ષણો—

જે મનુષ્ય ઉદ્વર્ગતિવાળા વાયુવાળો, દુઃખી થતો, અંધ ન પામેલા મદો-મત સાંઠની પેઠે અવાજચુકત દીર્ઘ શ્વાસ

લે છે તથા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશૂન્ય, ચંચળ નેત્રવાળો, વિકૃત થયેલી આંખો અને મુખવાળો, રોકાયેલાં મૂત્ર અને મળવાળો, ભાંગીતૂટી વાણીવાળો અને દીન થાય છે, તેનો શ્વાસ દૂરથી પણ અત્યંત સંભળાય છે. મહાશ્વાસથી ઘેરાયેલો તે રોગી શીઘ્ર મૃત્યુ પામે છે. ૪૬-૪૮

(આ પ્રમાણે મહાશ્વાસ થયે.)

ઋષ્વશ્વાસનાં લક્ષણો—

જે કદથી ઘેરાયેલા મુખસ્રોતવાળો, કુપિત વાયુથી પીડાયેલો, જીંઘી દષ્ટિવાળો, વિકૃત નેત્રવાળો, આમતેમ જોતો, મૂર્છા પામતો, વેદનાથી પીડાયેલો, સૂકા મુખવાળો, બેચેનીથી પીડાતો દીર્ઘ અને ઊર્ધ્વ શ્વાસ લે છે અને નીચે શ્વાસ નથી લેતો તેનો ઊર્ધ્વશ્વાસ પ્રકુપિત થતાં નીચેનો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે અને મોઢ તથા ખેદ પામતા રોગીના પ્રાણને હણે છે. ૪૯-૫૧

(આ પ્રમાણે ઊર્ધ્વશ્વાસ થયે.)

છિન્નશ્વાસનાં લક્ષણો—

સર્વ પ્રાણીથી પીડાયેલો રોગી તૂટક શ્વાસ લે છે અથવા દુઃખપીડિત મર્મચ્છેદરૂપ પીડાથી ખેદ પામતો શ્વાસ નથી લેતો. આનાહ-પરસેવો અને મૂર્છાથી પીડાતો, બળતરાવાળો અસ્તિવાળો, ચંચળ નેત્રવાળો, અત્યંત ક્ષીણ, શ્વાસ લેતી વખતે એક રાતાં નેત્રવાળો, ભાનરહિત, અત્યંત શુષ્ક મુખવાળો, વિકૃત વર્ણવાળો, પ્રલાપ કરતો, ઢીલાં સંધિમન્થનવાળો તે રોગી છિન્ન શ્વાસથી શીઘ્ર પ્રાણત્યાગ કરે છે. ૫૨-૫૪

(આ પ્રમાણે છિન્નશ્વાસ થયે.)

તમકશ્વાસનાં લક્ષણો—

વાયુ ન્યારે પ્રતિલોભ ગતિથી સ્રોતોને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ગ્રીવા તથા મસ્તકને ગ્રહણ કરીને કંદને ઉઠોર્ણ કરીને પીનસ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાથી રૂંધાઈને છુદ્ધુર અવાજવાળા તથા તીવ્ર વેગવાળા પ્રાણપીડક શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૫, ૫૬

તે ખેદ પામે છે, અતિવેગથી ઉધરસ ખાય છે, ચેષ્ઠારહિત થાય છે, ઉધરસ ખાતો ખાતો વારંવાર મૂર્છા પામે છે, કંઈ ન છૂટે ત્યાં સુધી અત્યંત દુઃખી થાય છે અને છૂટ્યા પછી ઘડીકવાર સુખ પામે છે અને તેનું ગળું ખેંસી જાય છે અને મહેતતથી બોલી શકે છે. શમન કરવા છતાં શ્વાસથી પીડાઈ નિદ્રા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને સૂતો હોય ત્યારે વાયુ તેનાં પડખાં પડે છે તેથી ખેંસા ખેંસા આરામ મેળવે છે અને ઊની વસ્તુઓને પસંદ કરે છે. બહાર નીકળી આવેલી આંખોવાળો, પસીનાવાળો કપાળવાળો, અત્યંત પીડાવાળો, સૂકા મુખવાળો, વખતોવખત શ્વાસવાળો અને વખતોવખત શ્વાસની મૂંઝવાળો થાય છે. તે તમકશ્વાસ મેઘ, જલ, હંડા પદાર્થો, પૂર્વનો વાયુ અને કંઈકર પદાર્થો વડે વધે છે. તે યાપ્ય છે અથવા નવેા થયેલો હોય તો સાધ્ય છે. ૫૫-૬૨

(આ પ્રમાણે તમકશ્વાસ થયો.)

પ્રતમક અને સંતમક શ્વાસનાં લક્ષણો—

જ્વર અને મૂર્છાચુકત રોગીના તમકશ્વાસને પ્રતમક જાણવો. તે ઉદાવર્ત, ધૂળ, અછળું, વૃદ્ધાવસ્થા અને વેગ રોકવાથી થાય છે અને તમેજીલુથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને હંડા પદાર્થોથી શીઘ્ર શાંતિ પામે છે. જાણે અંધકારમાં દૂખતો હોય એવા રોગીના તે તમકને સંતમક જાણવો. ૬૩, ૬૪

(આ પ્રમાણે પ્રતમક તથા સંતમક શ્વાસ થયા.)

હુદ્ર શ્વાસનાં લક્ષણો—

રક્ષ પદાર્થોથી તથા પરિશ્રમથી થયેલો હુદ્ર વાત કોઠામાં ઊર્ધ્વ ગતિ કરતો હુદ્રશ્વાસ કહેવાય છે. તે દુઃખથી અંગોની અત્યંત પીડા કરતો નથી. તે ગાત્રોનો નાશ કરતો નથી અને બીજાની પેઠે કષ્ટસાધ્ય નથી, અન્નપાનની ઉચિત ગતિને અટકાવતો નથી. ઇન્દ્રિયોને વ્યથા કરતો નથી, કોઈપણ પ્રકારની પીડા કરતો નથી, એવો હુદ્રશ્વાસ સાધ્ય છે; અને ગળવાન મનુષ્યના અરપષ્ટ લક્ષણવાળા સઘળા શ્વાસો સાધ્ય છે. આ પ્રમાણે પોતપોતાનાં લક્ષણો દ્વારા શ્વાસ અને હેડકીઓ કહી. ૬૫-૬૭

શ્વાસની સાધ્યતા અને અસાધ્યતા—

એઓમાંથી અસાધ્યને તણ દેવા; કારણ કે બપોર એવા તે શીઘ્રગ્રાંતી છે અને સાધ્ય તથા યાચની વૈદ્ય ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી, કારણ કે અગ્નિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી નાખે છે તેમ ઉપેક્ષા કરેલા તેઓ દેહને બાળી નાખે છે. ૬૮, ૬૯

દ્વિક્કા અને ઘાસમાં સામાન્ય ચિકિત્સાક્રમ—

બંનેનાં કારણ, રચાન અને મૂળ એક હોવાથી અગ્નિએ એ ને રીતે એક ચિકિત્સા જાણી છે તે તમે જાણો. ૭૦

હેડકી અને શ્વાસથી પીડાતા રોગીને સિન્ધાલુભિત્ર તેલનો અભ્યંગ કરાવીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ એવા નાડી, પ્રસ્તર અને સંકર સ્વેદથી ઉપચાર કરવો. તે સ્વેદથી એનો સ્રોતોમાં ગંઢાયેલો કંઈ ઓગળી જાય છે, હિંદો મૃદુતાને પામે છે. તે પછી વાયુ અતુલોભ થાય છે. જેમ પર્વતોની કુંજોમાં રહેલ બરફ સૂર્યનાં કિરણોથી તપીને ઓગળી જાય છે તેમ દેહમાં સ્થિર રહેલો કંઈ સ્વેદથી તમે થઈને ઓગળે છે. તે પછી રોગીને સ્વેદ આપેલો છે એમ જાણીને મત્સ્ય કે સ્વરના માંસરસોથી અથવા દહીંની મલાઈથી સ્નેહચુકત ભાત ખવરાવવો. તે પછી કંઈ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે તે રોગીને પીપર-સિન્ધાલુ અને મધથી ચુકત, વાયુનો વિરોધ ન કરે તેનું વમનકર ઔષધ પાવું. દૂપિત સ્વરૂપવાળો કંઈ બહાર નીકળવાથી તે સુખ પામે છે અને સ્રોતો શુદ્ધ થતાં વાયુ અટક્યા વિના ગતિ કરે છે. ૭૧-૭૬

હરિદ્રાદિ ધૂમવર્તિ—

જો દોષનો અવશેષ હીન થયો હોય તો વિદ્વાન વૈદ્ય ધૂમપાન વડે તેને બહાર કાઢવો. હળદર, તમાકુપત્ર, એરંકાતું મૂળ, લાખ, મનઃશિલ, દેવદાર, હરતાલ અને જટામાંસી એને વાટીને વર્તિ બનાવવી અથવા ઘૂતચુકત યવથી વર્તિ બનાવીને તેને ઘૂત ચોપડીને ધુમાડો પીવો. ૭૭, ૭૮

ધૂમના કેટલાક પ્રયોગો—

મીણ, રાણ, ઘૂત અથવા ગાયના વળ અથવા સ્નાયુ,

અરદ્રસો અને એરંડાની સૂકી ભૂંગળી અથવા દર્ભની સૂકી ભૂંગળી, પદ્મકાષ્ઠ, યુગળ, લોહ, શલ્લકી અને ઘીથી ભીંજવીને ધુમાડો પીવો. ૭૯, ૮૦

અનુબંધરૂપ દિવ્વકા અને શ્વાસની ચિકિત્સા—

સ્વરક્ષય, અતિસાર, રક્તપિત્ત અને દાહના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થયેલ હેઠ્ઠીનો તથા શ્વાસનો મધુર, રિનગ્ધ અને શીત વગેરેથી ઉપચાર કરવો. ૮૧

સ્વેદન ન કરવા લાયક દિવ્વકા અને શ્વાસના રોગી—

પિત્ત તથા દાહથી પીડાતા, અતિશય રક્તસ્ત્રાવ તથા અતિશય પસીનો થતો હોય તેવા, ક્ષીણ ધાતુ તથા બળવાળા, રક્ષ અને પિત્તપ્રકૃતિના મનુષ્યોને તથા ગર્ભિણીને સ્વેદ આપવો નહિ. ૮૨

નવશેકા સ્નેહના પરિષેચનોથી અને સાકરચુકત મૃદુ ઉત્કારિકા તથા ઉપનાહોથી ઇચ્છા પ્રમાણે છાતી તથા કંઠને થોડીવાર સ્વેદ આપવો. ૮૩

વાતનું હરણ કરનારા, સ્નેહસહિત, અમ્લ કાંઈ વગેરે કે દૂધસહિત તલ, અળસી, અડદ અને ઘઉં એનાં ચૂણોથી બનાવેલી ઉત્કારિકા હિતકારી છે. ૮૪

દિવ્વકા અને શ્વાસમાં આવશ્યિકી ચિકિત્સા—

નવજનરમાં તથા આમદોષોમાં વિચાર કરીને રક્ષ-સ્વેદ તથા લંઘન આપવું અથવા સિંધાલૂણમિશ્ર જળથી વમન કરાવવું. ૮૫

અતિયોગથી પ્રબળ થયેલા વાતનું વૈદ્યે સમજીને વાતહર રસ વગેરેથી અને અતિ શીત તથા ઉષ્ણ નહિ એવા અભ્યંગોથી શમન કરવું. ૮૬

ઉદાવર્ત તથા આશ્માનમાં બીજોડું, અમ્લવેત, હિંગ પીલુ અને બિડલવણથી ચુકત અબ ચોગ્ય અનુલોમન છે. ૮૭

દિવ્વકા અને શ્વાસમાં શોષન—

હેઠ્ઠી તથા શ્વાસનો એક રોગી બળવાન હોય છે

અને બીજો દુર્બળ હોય છે. કાર્દમ્બ એક અધિક કફવાળો, બીજો રક્ષ અને અધિક વાયુવાળો હોય છે. ૮૮

અધિક કફવાળા બળચુકત રોગીને વિરેચનસહિત વમન આપવું. તે પછી પથ્ય ભોજન કરતા તેને ધૂમપાન, લેહ ઇત્યાદિથી શમન આપવું. ૮૯

વાતપ્રકૃતિવાળા, દુર્બળ, બાલ અને વૃધને વાતનો નાશ કરનારા સ્નેહ, ચૂષ, રસ ઇત્યાદિ શમનથી તપણ જ કરાવવું. ૯૦

કફના ઉત્કલેશથી રહિત, સ્વેદન ન કરેલા અને દુર્બળ એવા રોગીને સંશોષન કરવાથી સ્થાન જોને મળ્યું છે એવો વાયુ મર્મનું શોષણ કરીને શીઘ્ર પ્રાણનું હરણ કરે છે. ૯૧

તેથી મજબૂત તથા બહુ કફવાળા રોગીઓને આનૂપ તથા જળચર પ્રાણીઓના માંસરસોથી તૃપ્ત કરીને સ્વેદ આપી સંશોષન કરાવવું અને બીજા નયનાઓને બુંદણ કરાવવું. ૯૨

દશમૂળના કવાથમાં અથવા કળધીના કવાથમાં સિંદુ કરેલાં મોર, તેતર, કૂકડાં અને જાંગલ પશુપક્ષીઓનાં માંસ હિતકારી છે. ૯૩

નિદિગ્ધિકાદિ ચૂષ—

ભોરીંગણી, બીલીનો ગર્ભ, કાકડાશીંગી, ધમસો, ગોખરુ, ગળો, કળથી અને ચિત્રક એને પાણીમાં પકાવીને ગાળી લીધેલા, પીપર તથા ઘીથી વધારીને, સૂકં તથા સિંધાલૂણસહિત ચૂષ ભોજનમાં હિતકારી છે. ૯૪, ૯૫

રાસ્નાદિ ચૂષ—

રાસ્ના, બલા, લઘુ પંચમૂળ, મગ અને ચિત્રક પાણીમાં પકાવીને તે કવાથમાં પૂર્વ પ્રમાણે ચૂષ સિંધ કરવો. ૯૬

ક્ષાર ચૂષ—

બીજોડાનાં ક્ષીબજનાં અને પટોલનાં પાન તથા ત્રિકટુસહિત મગને પકાવીને ક્ષારચુકત ચૂષ પકાવવો. ૯૭

સિંધાલુણુ, યવદાર, સરગવાની. શીંગા અને મરી નાખીને યુક્તિથી સિંધ કરેલો યૂષ હેડકી તથા શ્વાસ-વિકારને દૂર કરે છે. ૯૮

યૂષના ટીંજા યોગો—

કાસ્ટૂરનાં પાનનો તથા સરગવાનો યૂષ તેમજ સૂકા મૂળાનો યૂષ હેડકી તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. ૯૯

વાર્તાકનો યૂષ—

દહીં, ત્રિકટુ તથા ઘૃતસહિત રીંગણાનો યૂષ તથા નૂના શાક તથા સાદીના ચોખા, ઘઉં તથા જવ એ અન્ન હિતકારી છે. ૧૦૦

હિંગ્વાદિ યવાગૂ—

હિંગ, સંચળ, જીરું, ત્રિફલવણુ, પુષ્કરમૂળ તથા ચિત્રક તથા કાકડાશીંગીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ શ્વાસ અને હેડકીના દરદીઓને હિતકારી છે. ૧૦૧

દશમૂલાદિ યવાગૂ—

દશમૂળ, કચ્છુરો, નારના, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, તામલકી, ભારંગી, ગજો, સૂંઠ અને વાળાથી ત્રિધીપૂર્વક સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અથવા કન્યાય ત્રીંગીએ ઉધરસ, હૃદયક, પાર્શ્વપીડા, હેડકી તથા શ્વાસની શાંતિ માટે પીવાં. ૧૦૨, ૧૦૩

પુષ્કરમૂળ, કચ્છુરો, ત્રિકટુ, બીબેરું અને અમ્લ-વેતથી તથા ઘૃત-ત્રિફલવણુ અને હિંગથી અન્નપાનની યોજના કરવી. ૧૦૪

હિક્કા અને શ્વાસમાં પાન—

હેડકી તથા શ્વાસના રોગીએ તૃષા લાગે ત્યારે દશ-મૂલનો કે દેવદારનો કન્યાય કે મણતું પાન કરવું. ૧૦૫

પાઠાદિ સંધાન—

કાળીપાટ, મોરવેલ, રાસ્ના, સરલ, દેવદાર એને પાણીથી ઘોષ, ખાંડીને સુરામંડમાં નાખવાં. તેને થોડું

સિંધાલુણુ મેળવીને વૈધે ૮ તોલા પાવું. તેથી હેડકી તથા શ્વાસ શાંત થઈ જાય છે. ૧૦૬, ૧૦૭

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ—

હિંગ, સંચળ, બોર, સમંગા, પીપર અને બલા એને બીબેરના રસમાં વાટીને અથવા કંજીથી પીવાં. ૧૦૮

સૌવર્ચલાદિ ચૂર્ણ—

સંચળ, સૂંઠ, ભારંગી દરેક એક ભાગ, એ બીના પાણીથી પીવાં. એ હેડકી તથા શ્વાસના વિકારને દૂર કરનાર છે. ૧૦૯

કલ્ક યોગ—

ભારંગી અને સૂંઠનો, મરી અને જવખારનો અને પીત્તુ, ચિત્રક, આરકેતા, મોરવેલ એનો કલ્ક પાણીથી પીવો. ૧૧૦

વિત્તના અનુવંધવાળા શ્વાસમાં મધુલિકાદિ ઉત્કારિકા—

પિત્તના અનુવંધથી થયેલા શ્વાસમાં મધુલિકા, વંશલોચન, સૂંઠ અને પીપર એની ઘીમાં સિદ્ધ કરેલી ઉત્કારિકા હિતકારી છે. ૧૧૧

વાતના અનુવંધવાળા શ્વાસમાં પથ્થ—

વાતના અનુવંધથી થયેલા શ્વાસમાં શ્વાવિધ તથા સસલાનું માંસ અને શણકનું રક્ત પીપર તથા ઘૃતથી સિદ્ધ કરવાં, એ હિતકારી છે. ૧૧૨

વાતપિત્તના અનુવંધવાળા શ્વાસમાં અનુપાન—

વાતપિત્તાનુગ શ્વાસમાં સુવર્ચલાનો રસ, ત્રિકટુયુક્ત દૂધ તથા ઘૃત-એ શાળના ભાતના અનુપાન માટે હિતકારી છે. ૧૧૩

કફપિત્તના અનુવંધવાળા શ્વાસમાં અનુપાન—

કફપિત્તાનુગ શ્વાસમાં પીપર તથા મધુયુક્ત સરસડનાં પુષ્પનો સ્વરસ કે સાતવીણનો સ્વરસ હિતકારી છે. ૧૧૪

મધૂહાદિ યોગ—

ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી તથા અભિષ્યન્દના રોગી-
ઓને જેઠીમધ, પીપરીમૂળ, ગોળ, ગાય અને ઘોડાના
મળનો રસ અને ધૂત તથા મધ હિતકારી છે. ૧૧૫

શક્રદ્રવ્યનો પ્રયોગ—

ગધેડો, ઘોડો, ઊંટ, સૂર, ઘેટો અને હાથી-
એમાંના એક એકના મળનો રસ બહુ કફવાળા શ્વાસમાં
મધની સાથે પાંચો. ૧૧૬

અશ્વગંધાદિ ક્ષાર—

રોગી મનુષ્યે આસંધનો ક્ષાર મધ તથા ઘીથી
ચાટવો અથવા મોરનાં પીછાંની બૂંગળી અથવા શલ્લકનું
બીંગડું ચાટવું. ૧૧૭

લેહના યોગો—

અથવા શ્વાવિધ, જાંડક, ચાપ અને કુરરનાં રૂંવાડાં
અથવા એક કે બે ખરીવાળાં પ્રાણીઓનાં શીંગડાં-
ચામડાંનાંડકાં તથા ખરીઓ એ બધાં અથવા એક
એક આળીને તેનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીથી ચાટવું. તેથી
દારુણ શ્વાસને રોગી જીતે છે. ૧૧૮, ૧૧૯

આ શ્વાસરોગો કફથી જેની ગતિ રૂંધાઈ ગઈ છે
એવા પ્રાણુવાયુના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા છે તેથી
તેના માર્ગની શુદ્ધિ માટે ચાટણુ આપવાં. કફરહિત શ્વાસમાં
આપવાં નહિ. ૧૨૦

દિક્કાશ્વાસમાં સંશોધન—

ઉધરસના રોગીને તથા સ્વરબંગમાં શુદ્ધિમાન વૈવે
વમન આપવું અને તમકશ્વાસમાં વાતકફને દૂર કર-
નારાં ઔષધોસહિત વિરેચન આપવું. ૧૨૧

જેમ વહેતું જળ માર્ગ બંધ થઈ જવાથી વધી
જાય છે તેમ વાયુ પણ વધી જાય છે; તેથી તેના
માર્ગનું નિત્ય શોધન કરવું જોઈએ. ૧૨૨

શટયાદિ ચૂર્ણ—

કચૂરો, ચોરક, જીવંતી, તજ, મોથ, પુષ્કરમૂળ,
સુરસ, ભોંઆમલી, એલચી, પીપર, અગર, સૂંઠ અને
વાળો, એ સરખે ભાગે તથા સાકર આઠ ભાગ, એનું ચૂર્ણ
કરીને તમકશ્વાસ તથા હેડકીમાં સર્વ રીતે ઉપયોગ
કરવો. ૧૨૩, ૧૨૪

મુક્તાદિ ચૂર્ણ—

મોતી, પરવાળાં, વૈદૂર્થ, શંખ, સ્ફટિક, અંબન,
સસાર, ગંધ, કાચ, આકાશનાં મૂળ, નાની એલચી,
સંચળ, સિંધાલૂણુ, તામ્રચૂર્ણ, લોહચૂર્ણ, ચાંદીનું ચૂર્ણ,
સૌગંધિક, સીસક, જાયફળ, શણખીજ, અષેડાનાં ખીજ,
એ સઘળાં સરખે વજને લઈને તેનું એક તોલો ચૂર્ણ
મધ તથા ઘીથી ચાટવાથી હેડકી, શ્વાસ અને ઉધરસને
જલદી મટાડે છે અને અંબન કરવાથી તિમિર, કાચ,
નીલિકા, પુષ્પક, તમ, મલપૂર્ણનેત્ર, કંડૂ, અભિષ્યન્દ
તથા અર્મનો નાશ કરે છે. ૧૨૫-૧૨૮

(આ પ્રમાણે મુક્તાદિ ચૂર્ણ થયું.)

દિક્કામાં કેટલાક યોગો—

કચૂરો અને પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ, આમળાનું ચૂર્ણ
અથવા કાલલોહનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. ૧૨૯

તથા સાકર, તામલકી, દ્રાક્ષ, ગાય અને ઘોડાના
મળનો રસ, ગોળ અને સૂંઠ એ બધું સરખે વજને
લઈને ખાવું તથા નસ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવો. ૧૩૦

લસણનાં, કુંગળીનાં કે ગુંજનકનાં મૂળ અથવા
ચન્દન સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્ર કરીને નસ્ય આપવું. ૧૩૧

સિંધાલૂણુ મેળવેલ નવશેકા ઘૂતમંડ અથવા અલ-
કતના રસસહિત માખીની વિંદાનું નસ્ય આપવું. ૧૩૨

જીવનીય ઔષધોસહિત ધાવણથી સિંધ કરેલું ઘૂત
પીવાથી કે નસ્ય કરવાથી હેડકીને મટાડે છે. ૧૩૩

હેડકીના રોગીઓને સાકર તથા મધયુક્ત દૂધ

એક વાર ઊતું અને એક વાર ઠંડું એમ પર્યાયથી પીવામાં અને નરય કરવામાં હિતકારી છે. ૧૩૪

વિરેચન દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત અથવા પીપર તથા મધમિશ્ર આમળાં અને કાદનો રસ શીઘ્ર હેડકાને મટાડે છે. ૧૩૫

શાળની ધાણી, લાખ, મધ, દ્રાક્ષ, પીપર અને ઘેડાની લાદનો રસ અથવા ખેર, મધ, દ્રાક્ષ, પીપર અને મૂંઠ ચાટવાં. ૧૩૬

એકએક ઠંડા પાણીનું પરિષેચન, ત્રાસ, વિરમય, બય, ક્રોધ, હર્ષ અને બ્રહ્માના ઉદ્ભવ એ હેડકાને બંધ કરનારાં માનેલ છે. ૧૩૭

હેડકા અને શ્વાસના વિકારોનું જે નિદાન કહ્યું છે તે આરોગ્યની ઇન્જાવાળા હેડકા તથા શ્વાસના રોગીઓએ તજવું. ૧૩૮

હેડકા તથા શ્વાસના સંબંધવાળા જે શુષ્ક છાતી-કંઠ અને તાળવાવાળા તથા પ્રકૃતિથી રૂક્ષ દેહવાળા છે તેઓનો ઘૃતથી ઉપચાર કરવો. ૧૩૯

દશમૂલાદિ ઘૃત—

દશમૂળનો કચાથ તથા દહીંની આછામાં પીપર, સંચળ, જવખાર, વયરયા, હિંગ, ચોરક અને કાયરથાથી ઘૃત સિદ્ધ કરવું. પીવાથી તે હેડકા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ૧૪૦

તેજોવત્વાદિ ઘૃત—

તેજબલ, હરડે, કદ, પીપર, કડુ, જૂતીક, પુઠકરમૂળ, ખાખરો, ચિત્રક, કચૂરો, સંચળ, તામલકા, સિંધાબુલુ, ખીલીનો ગર, તાલીસપત્ર, જવંતી અને વજ દરેક એક એક તોલો અને હિંગ ૧૦ તોલો, ચાર ગણા પાણીમાં ૬૪ તોલા ઘૃત પકવવું. રોગી, આ ઘૃતનું યથાશક્તિ પાન કરીને હેડકા, શ્વાસ, સોળ, વાતવ્યાધિ, હરસ,

મહણી તથા પડખાંતી અને હૃદયની પીડાને જીતે છે. ૧૪૧-૧૪૪

(આ પ્રમાણે તેજોવત્વાદિ ઘૃત થયું.)

મનઃશિલાદિ ઘૃત—

મનઃશિલ, રાળ, લાખ, હળદર, પદ્મકાષ્ઠ, મચ્છ અને એલચી એ દરેક એક તોલો, એનાથી ૬૪ તોલા ઘૃત સિદ્ધ કરવું; અથવા જનનીય ગણનાં ઔષ્ધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત મધસહિત ચટાડવું; તથા ત્ર્યુષણુ ઘૃત, દાધિક ઘૃત કે વાસા ઘૃત પીવું. ૧૪૫, ૧૪૬

(આ પ્રમાણે મનઃશિલાદિ ઘૃત થયું.)

દિક્કામાં ચિકિત્સાસૂત્ર—

જે કાંઈ ઔષધ તથા અન્નપાન કદે તથા વાતનો નાશ કરનારું, ઉષ્ણ અને વાતનું અનુલોભન કરનારું હોય તે શ્વાસ તથા હેડકાના રોગીને હિતકારી છે. ૧૪૭

વાતને કરનારું તથા કદને હરનારું અથવા કદને કરનારું તથા વાતને હરનારું ઔષધ અને અન્નપાન અત્યંત ન લેવાં. તે બન્ને કરતાં વાતહર પ્રાયઃ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૮

પ્રાયઃ સ્થૂળાં રોગીનાં બૃંહણુ દિક્કામાં હાનિ અવ્ય અને સુસાધ્ય હોય છે, શમન કરવામાં અત્યંત હાનિ થતી નથી પણ કુર્શનમાં અત્યંત થાય છે, અને તે અસાધ્ય હોય છે. ૧૪૯

તેથી શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હેડકા તથા શ્વાસથી પીડાતાં પ્રાણીઓને પ્રાયઃ શમન અને બૃંહણુથી ઉપચાર કરવો. ૧૫૦

અઘ્યાચાર્યસંગ્રહ—

તે આબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

હેડકા અને શ્વાસની કષ્ટસાધ્યતા, ઉત્પત્તિ અને ચિકિત્સાની એકતામાં કારણ તથા લક્ષણ અને પથ્ય અહીં દર્શાવ્યાં છે. ૧૫૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલા, પણ પ્રાપ્ત ન થવાથી દૃઢ્યળે પૂર્ણ
કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં 'હિક્કાશ્વાસ ચિકિ-
ત્સિત' નામનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૭

અધ્યાય અઠારમો

કાસ ચિકિત્સિત

કાસ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી કાસ ચિકિત્સિતનું વ્યાખ્યાન
કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ
કહેલું છે. ૧,૨

તપશ્ચર્યા, તેજ, ક્ષૈર્ધ અને ઉત્તમ બુદ્ધિથી યુક્ત
ભગવાન આત્રેયે ઉધરસની શાંતિ માટે સફળ ચિકિત્સા
કહી. ૩

કાસના મેદો—

વાત વગેરેથી થયેલી જે ત્રણ, ક્ષતથી થયેલી તથા
ક્ષયથી થયેલી એ પાંચ પ્રકારની મનુષ્યોની ઉધરસ વધી
જર્ઘને ક્ષય કરે છે. ૪

કાસનાં પૂર્વરૂપો—

ગળામાં તથા મુખમાં કુણુચ્છાદાં ભ્રૂયાં હોય એવું
થવું એ તેઓનું પૂર્વરૂપ હોય છે તથા ગળામાં કંડૂ તથા
ભોજનમાં અરુચિ થાય છે. ૫

કાસની સંપ્રાપ્તિ—

નીચેની તરફથી પ્રતિહત થયેલો વાયુ ઉપરના
ઓતોનો આશ્રય કરીને ઉદાન ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો,
કંઠમાં તથા જાતીમાં રોકાઈને, મસ્તકમાં રહેલાં સઘળાં
છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી, તેઓને ભરી દેતો, દેહને ભાંગતો,
દેહ-દાઢી-મન્યા તથા નેત્રને આક્ષિપ્ત કરતો, નેત્ર-
પીટ-જાતી તથા પડખાને વાંકાં વાળાને સ્તબ્ધ કરતો,
સૂકો અથવા કંકસહિત તે કસન એટલે ઉપર કહી
તેવી ગતિવાળો હોવાથી તથા જાતી વગેરેને ક્ષીણ કરવાથી
કાસ કહેવાય છે. ૬-૮

કાસના મેદલું કારણ—

વેગવાળા તે વાયુના કક્ષદિ આવરણના ભેદથી
ઉધરસની પીડા તથા નામનો ભેદ થાય છે. ૯

વાતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો—

રૂક્ષ-કંઠ-તૂરા-અદ્ય અને અત્યંત અદ્ય ભોજન,
ઉપવાસ, મૈથુન, વેગ રોકવા અને પરિશ્રમ એ વાતની
ઉધરસને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૧૦

હૃદય-પડખાં-જાતી અને મસ્તકમાં શૂળ અને
સ્વરભંગ કરતી, સૂકી જાતી-કંઠ અને મુખવાળા, ઊભાં
થતાં રૂંવાડવાળા, અધારામાં પ્રવેશ કરતો હોય એવા
રોગીને મોટો અવાજ, દીનતા, વ્યાકુળતા, દુર્બળતા, ક્ષોભ
અને મૂર્ચ્છા કરતી સૂકી ઉધરસ, સકાયેલા કંઠને મહે-
નતથી બહાર કાઢીને ઓછી થાય છે. સ્તિગ્ધ, ખાટા,
ખારા અને ઉષ્ણ અન્નપાનથી શાંત થાય છે. અન્નપાન
પચી ગયા પછી ઊર્ધ્વ વાયુવાળા રોગીનો વાયુ વેગવાળો
થાય છે. ૧૧-૧૩

પિત્તકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો—

તીખા-ઊના-વિદાહી-ખાટા-ખારા અને પદાર્થોનું અતિ
સેવન, ક્રોધ, અગ્નિ અને સૂર્યનો તાપ એ પિત્તની ઉધ-
રસ કરનારાં છે. થૂંક તથા નેત્ર પીળાં થવાં, મુખનો
સ્વાદ કડવો થવો, સ્વરભંગ, જાતીમાંથી હુમોડા નીકળતો
હોય તેવું થવું, તૃષા, દાહ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ ભ્રમ એ
લક્ષણો થાય છે અને રોગી દીર્ઘ કાળ પર્થત ઉધરસ
ખાતો ઝાંઝવાં જેવું દેખે છે અને પિત્તયુક્ત કંક થૂંકે
છે. ૧૪-૧૬

શ્લેષ્મકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો—

ગુરુ-અલિપ્યન્દી-મધુર અને સ્તિગ્ધ દ્રવ્યોના
સેવનથી, નિદ્રાથી અને ક્રિયાના અભાવથી વધેલો કંક,
વાયુને રૂંધીને કંકની ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૭

મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઊલટી, પીનસ, ઉલ્કવેશ, શરીરનું
ભારેપણ, રૂંવાડાં ઊભાં થવાં, મુખની મધુરતા, ક્લેદ

અને શિથિલતાયુક્ત, ધણુ-મીઠા-રિન્ગ અને ઘાટો કંઈ થૂંકે છે. ઉધરસ ખાતાં પીણ થતી નથી અને છાતીને કંઈથી ભરી હોય એમ માને છે. ૧૮, ૧૯

ક્ષતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો—

અતિ મૈથુન, ભાર ઉપાડવો, પંથ કાપવો, યુદ્ધ તથા ઘોડા અને હાથી રાહી રાખવાથી રક્ષાપુરુષની ચીરાયેલી છાતીને વાયુ ગ્રહણ કરીને ઉધરસ કરે છે. ૨૦

તે ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસના વેગથી પ્રથમ સૂકી ઉધરસ ખાય છે, તે પછી રક્તસંહિત થૂંકે છે. કંઈમાં પીણ, દુધાવો તથા અણીદર સોઈ એ ભોંકાતી હોય એવી પીણવાળા શૂળથી યુક્ત, છતી ફાટવા જેવી પીણ અને તપાસવાળું, દુઃખકારક સ્પર્શવાળું શૂળ—એનાથી યુક્ત, પર્યભેદ-સ્વર-શ્વાસ-ત્વા અને સ્વર-ભંગથી પીડાતો અને કષ્ટતરની પેઠે અવ્યક્ત અવાજ કરે છે. ૨૧-૨૩

ક્ષયકાસનાં નિદાન અને લક્ષણો—

ધૂણ તથા શોકવાળા મનુષ્યોના વિષમ અને અસાત્મ્ય ભોજનથી, અતિ મૈથુનથી અને વેગ રોકવાથી અગ્નિ વિકૃત થતાં કુપિત થયેલા ત્રણે દોષો દેહના ક્ષયને કરનારી ક્ષયજન્ય ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં રોગી દુર્ગન્ધવાળો, લીલો, રાતો, પડે જેવો કંઈ થૂંકે છે. ઉધરસ ખાતો ખાતો હૃદય પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયું હોય એમ માને છે. અકસ્માત્ ગરમીથી કે કંઈથી પીડાતો, ધણું ખાનારો, દુર્મળ, કૃશ, રિન્ગ તથા નિર્મલ મુખ-વર્ણ અને ત્વચાવાળો, કાંતિવાળાં જાણાતાં નેત્રવાળો, હાથપગનાં તળિયાં લીસાં, નિરંતર ખીખના શુભામાં દોષ જોનાર અને ધૂણવાળો થાય છે. નેત્ર મિત્ર લક્ષણવાળો તાપ આવે છે. પડખામાં પીણ, પીનસ, અરુચિ અને કોઈ વાર પાતળા-કોઈ વાર બાધેલા મળવાળો થાય છે; અને કારણ વિના સ્વરભંગ થાય છે. ૨૪-૨૮

કાસની સાધ્યાસાધ્યતા—

આ પ્રમાણે કહેલી ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, ક્ષીણ મનુષ્યોના દેહનો નાશ કરે છે; તથા બલવાન મનુષ્યોને

સાધ્ય પણ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષતજન્ય ઉધરસ બળવાન મનુષ્યોને યાપ્ય છે. આ બન્ને ચિકિત્સાના ચારે પાયાથી યુક્ત હોય અને નવી હોય તો કોઈક વાર સાધ્ય છે. વૃદ્ધ મનુષ્યોને જરાવરથાથી થયેલી સઘળી ઉધરસ યાપ્ય છે. ૨૯, ૩૦

પૂર્વે કહેલી ત્રણે સાધ્ય ઉધરસની ચિકિત્સા કરવી. યાપ્યનું પથ્યથી યાપન કરવું. કવે ઉધરસનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા સાંભળ. ૧૩૧

વાતકાસનાં ચિકિત્સાક્ષ્મ—

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રક્ષા રોગીની વાતજ ઉધરસની પ્રથમ વાતનાશક પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહોથી, ઘૂત, ખસ્તિ, પેયા, યૂપ, ક્ષીર, માંસરસ વગેરે, સ્નેહ જેમાં મુખ્ય છે એનાં ધૂમપાન-આટણ-અભ્યંગ-પરિષેક તથા રિન્ગ સ્વેદથી યુક્તપૂર્વક ચિકિત્સા કરવી. ૩૨, ૩૩

મળ તથા વાત બેનાં રોકાએલાં હોય તેને તથા ઉપરનો દેહ બેનો સૂકો હોય એવાને બસ્તિથી, પિત્તવાળાને ભોજનને અંતે પીધેલા ઘૂતથી અને કંકવાળાને સ્નેહયુક્ત વિરેચનથી છતવો. ૩૪

કંટકારી-ઘૂત—

ભોરીંગણી અને મળો એ દરેક ૧૨૦ તોલા લઈને તેનો ક્વાથ કરવો. તેમાં ૬૪ તોલા ઘૂત પકાવવું. તે વાતજન્ય ઉધરસને દૂર કરે છે તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૩૫

(આ પ્રમાણે કંટકારી-ઘૂત થયું.)

પિપ્પલ્યાદિ ઘૂત—

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, ધાણા, કાળીપાટ, વજ, રાસ્ના, જેઠીમધ, જવખાર, હિંમ એ દરેક અર્ધો તોલા અને દશમૂળનો ક્વાથ ૨૫૬ તોલામાં ૬૪ તોલા ઘૂત પકાવવું. તેમાંથી ૪ તોલા પીને ઉપરથી પેયાનો મંડ પીવો. તે શ્વાસ, ઉધરસ, હૃદયરોગ, પડખાંતી

પીડા, ગ્રહણીરોગ અને ગુદ્મનો નાશ કરે છે. આ
પિષ્પત્વાદિ ધૃત આત્રેયે કહ્યું છે. ૩૬-૩૮

(આ પ્રમાણે પિષ્પત્વાદિ ધૃત થયું.)

ત્ર્યૂષણાદિ ધૃત—

ત્રિકટુ, ત્રિક્ષણા, દ્રાક્ષ, શીવણીનાં ફળ, ફાલસાં, એ
જાતની પાકા, દેવદાર, ઋક્ષિ, કૌંચાં, ચિત્રક, કચૂરો,
બ્રાહ્મી, ભોંઆમલી, મેઘા, શીંગરાટી, શતાવરી, ગોખરુ,
વિદારીકંદ દરેક એક તોલો કલ્ક કરી, ચારગણા દૂધમાં
પકાવેલું ૬૪ તોલા ધૃત ઉધરસને દૂર કરનારું છે, તેનું
પાન કરવું. જવર, ગુદ્મ, અરુચિ, પ્લીહા, મસ્તકપીડા,
હૃદયશૂળ તથા પડખાંના શૂળને દૂર કરનાર, કમળો,
હરસ, વાતાળીલા, ઉરઘ્ન, શોષ અને ક્ષયને દૂર કર-
નારું આ ઉત્તમોત્તમ ધૃત ત્ર્યૂષણ ધૃત એ નામથી ત્રિખ્યાત
છે. ૩૯-૪૨

(આ પ્રમાણે ત્ર્યૂષણાદિ ધૃત થયું.)

રાસ્ના-ધૃત—

૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાસ્ના-દશમૂળ તથા શતા-
વરી દરેક ૪ તોલા, કળથી-ખોર અને જવ દરેક ૩૨
તોલા અને બકરાનું માંસ ૨૦૦ તોલા પકાવવું. ચતુર્થાંશ
બાકી રહેતાં તેનાથી જીવનીય દશ દ્રવ્ય દરેક ૪ તોલાના
કલ્કથી સમાન ભાગ દૂધ સહિત ૨૫૬ તોલા ધૃત સિદ્ધ
કરવું. તેનો વિચાર કરીને અવસ્થા પ્રમાણે વાતરોગોમાં,
નસ્ય-પાન અને અતુવાસન દ્વારા પ્રયોગ કરવો. તે પાંચ
પ્રકારની ઉધરસ, શિરઃકંપ, વંક્ષણ અને યોનિનું શૂળ,
સર્વાંગ તથા એક અંગના રોગો, પ્લીહા અને બિધ્નવાતને
જીતે છે. ૪૩-૪૬

(આ પ્રમાણે રાસ્ના-ધૃત થયું.)

વિઙ્ગાદિ ચૂર્ણ—

વાવડિંગ, સૂંઠ, રાસ્ના, પીપર, ડિંગ, સિંધાલૂણ,
ભારંગી અને જવખાર એ ચૂર્ણ કંઈક વાતજન્ય
ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી અને મંદાગ્રિમાં ધૃતની માત્રાથી
પીવું. ૪૭

દ્વિક્ષારાદિ ચૂર્ણ—

જવખાર, સાજખાર, પંચકોલ, પાંચ લવણ, કચૂરો,
સૂંઠ અને વાળો, એનો કલ્ક વજ્રથી ગાળી ઘીથી મિશ્ર
કરીને પાવો. એ વાતની ઉધરસને દૂર કરે છે. ૪૮, ૪૯

દુરાલભાદિ લેહ—

વાતજન્ય ઉધરસમાં ધમાસો, કચૂરો, દ્રાક્ષ, આદુ,
સાકર અને કાકડાશીંગી એ તેલથી ચાટવાં. ૫૦

દુઃસ્વપ્નાદિ લેહ—

અથવા ધમાસો, પીપર, મોથ, ભારંગી, કાકડાશીંગી
અને કચૂરો એનું ચૂર્ણ કરીને જૂના ગોળ તથા તેલથી
ચાટાડવું. ૫૧

વિઙ્ગાદિ લેહ—

વાવડિંગ, સિંધાલૂણ, કઠ, ત્રિકટુ, ડિંગ, મનઃશિલ,
એને મધ તથા ઘી સહિત ચાટનાર ઉધરસ, હેડકી તથા
શ્વાસને જીતે છે. ૫૨

ચિત્રકાદિ લેહ—

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, ત્રિકટુ, ડિંગ, ધમાસો, કચૂરો,
પુષ્કરમૂળ, ગજપીપર, તુલસી, વજ, ભારંગી, ગજો, રાસ્ના,
કાકડાશીંગી અને દ્રાક્ષ એ દરેક એક એક તોલો કલ્ક
કરીને, ભોરીંગણીનાં ૨૦૦ તોલા કવાથમાં નાખી, તેમાં
સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૧૬ તોલા નાખીને પકાવવું,
તૈયાર થઈને ઠંડા થયેલા તેમાં મધ, પીપર દરેક ૧૬
તોલા અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. ઉધરસ,
હૃદયરોગ, શ્વાસ અને ગુદ્મને મટાડનારા આ અવલેહને
ચાટવો. ૫૩-૫૬

(આ પ્રમાણે ચિત્રકાદિ લેહ થયો.)

અગસ્ત્યહરીતકીલેહ—

દશમૂળ, કૌંચાં, શંખપુષ્પી, કચૂરો, બદા, ગજપીપર,
અથેડો, પીપરીમૂળ, ચિત્રક ભારંગી પુષ્કરમૂળ, દરેક

૮ તોલા, જવ ૨૫૬ તોલા, હરડે ૧૦૦ નંગ, પાણી ૧૨૮૦ તોલા. જવ બદાઈ જવ ત્યારે તે કવાથને ગાળીને તે કવાથ તથા તે હરડે, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી તથા તેલ દરેક ૧૬ તોલા તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખીને પકાવવું. તૈયાર થઈને ઠંડું થતાં તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખીને આ રસાયનમાંથી ચાટવું અને બે હરડે ખાવી. તે વળિયાં-વળિયાંના નાશ કરે છે. વર્ણુ, આયુષ્ય તથા બલને વધારે છે. પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડાડી, વિપમજ્વર તથા હરસ, અહણી, હૃદયરોગ, અરુગિ અને પીનસનો નાશ કરે છે. આ ક્રિષ્ણ રસાયન અગરત્યે કર્ણુ છે. ૫૭-૬૨

(આ પ્રમાણે અગત્યહરીતકી થઈ.)

વાતકાષ્ઠનાં કેટલાક યોગો—

સિંધાલુણ, પીપર, ભારંગી. આદુ અને ધમાસો, દાસના ખાટા રસથી; અથવા ભારંગી અને સૂંઠ નવશેકા પાણીથી અથવા ખેરસાર, મધ, દહીં તથા દહીંના મસ્તુથી અથવા પીપરના કઢકને ઘીમાં ભૂંછ સિંધાલુણ સહિત મધ અને દહીંના મસ્તુથી પીવો. ૬૩, ૬૪

વાતકાષ્ઠનાં ધૂમપાન—

ઉધરસ તથા પ્રતિશ્વાયવાળાને મસ્તકપીઠ, નાકનો સાય તથા હૃદયની વેદનામાં વૈદ્યે ધૂમનો ઉપયોગ કરવો. ૬૫

ઉધરસના રોગવાળા વિચક્ષણ મનુષ્યે શરાવસંપુટના છિદ્રમાં દશ કે અઠ્ઠ અંગુલ લાંબી, વાંટી ભૂંજળી લગાડીને મુખદ્વારા રિરેચનધૂમ પીવો; અને કેવળ છાતીમાં પ્રાપ્ત થયેલા તે ધૂમાડાને મુખથી બહાર કઢવો, તે ધુમાડો તીક્ષ્ણ હોવાથી એની છાતીમાં રહેલા કફને કાપીને બહાર કાઢી, વાતકક્ષથી થયેલ ઉધરસને મટાડે છે. ૬૬-૬૮

મનઃશિલાદિ ધૂમ—

મનઃશિલ, હરતાલ, જેડીમધ, જલમાંસી, મોથ

અને ઇંગોરિયાનો ધુમાડો પીવો અને તેની પછી નવશેકું ગોળવાળું દૂધ પીવું. આ ધૂમ પૃથક્ પૃથક્ દોષથી કે સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલી, બીજા સેકડો ઉપાયોથી ન મટેલી એવી ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૬૯, ૭૦

પ્રપૌંડરીકાદિ ધૂમવર્તિ—

પ્રપૌંડરીક, જેડીમધ, ચણોદી, મનઃશિલ, મરી, પીપર, દ્રાક્ષ, એલચી, તુલસીનાં માંજર-એની ક્ષૌમ વચ્ચે પર લીંપીને વર્તિ કરીને, ઘી ચોપડીને, ધૂમપાન કરવું. તે પછી દૂધ કે ગોળવાળું પાણી પીવું. ૭૧, ૭૨

મનઃશિલાદિ ધૂમવર્તિ—

મનઃશિલ, એલચી, મરી, જવખાર, અંજન, કુટનંટ, વંશોચ્ચયન, વાળો, હરતાલ, અળસી, લાખ અને રોહિષના ધૂમનો પૂર્વની રીતે અનુપાનસહિત ઉપયોગ કરવો. ૭૩

મનઃશિલ, હરતાલ, પીપર, સૂંઠ એનો ધૂમ પૂર્વની પેઠે જાણવો.

ઇંગોરિયાની છાલ, બીભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, કાળી મુસળી, મનઃશિલ, કપાસિયા અને આસંધ-એનો ધૂમ ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૭૪, ૭૫

ઇંગુલિત્વગાદિ ધૂમવર્તિ—

આમ્ય-આનૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓના માંસના રસ કે અઢ અને કૌચાંના યૂષસહિત, દિતકારી શાલ, જવ, ઘઉં અને સાડી ચોખાનું ભોજન કરાવવું. ૭૬

વાતકાષ્ઠનાં લ્પનપાન—

વાતજન્ય ઉધરસમાં અજમો, પીપર, બીલીનો ગર, સૂંઠ, ચિત્રક, રાસના, છરુ, પૃથક્ પૃથક્, ખાખરો, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, એનાથી સિધ્ધ કરેલી, સ્નેહ તથા અમ્બ દ્રવ્યો તથા સિંધાલુણવાળી પેયા પીવી તે કટી-હૃદય-પગમાં અને કાંધાની પીઠ, શ્વાસ અને હેડાડીનો નાશ કરનારી છે. ૭૭-૭૮

તે જ પ્રમાણે, દશમૂળના રસમાં સિધ્ધ કરેલી પંચકોલ તથા ગોળયુક્ત પેયા અથવા સમાન તલ તથા તંદુલથી દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી સિંધાલૂણસહિત પેયા, મત્સ્ય-કૂકડાં અને સૂતરના માંસથી સિદ્ધ કરેલી, ઘૃત તથા સિંધાલૂણયુક્ત પેયા વાતજન્ય ઉધરસના દરદીએ પીવી. ૭૯, ૮૦

અથવા, પીડુડી, મૂળો, સુનિષ્કણ્ડ, તેલ વગેરે સ્નેહ, દૂધ, શેરડીનો રસ અને ગોળમાંથી બનાવેલા લક્ષ્ય પદાર્થો, દહીં, કાંજી, ખાટાં ફળ, સુરામંડુનું પાન અને માંસ-ખાટા અને ખારા પદાર્થો વાતની ઉધરસમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૮૧, ૮૨

(આ પ્રમાણે વાતજન્ય ઉધરસની ચિકિત્સા કહી છે.)

પિત્તકાસમાં ચિકિત્સાક્રમ—

કદ્યુક્ત પિત્તની ઉધરસમાં ઘૃતથી તથા મીંઢળ, શીવણુ અને જેઠીમધના ક્વાથથી અથવા વિદારીકંદ તથા શેરડીના રસસહિત જેઠીમધ અને મીંઢળના કલકથી વમન હિતકારક છે. જેના દોષ નીકળી ગયા છે એવા રોગીએ તે પછી શીતળ તથા મધુર કંમનું સેવન કરવું. ૮૩, ૮૪

પિત્તની ઉધરસમાં જે કદ પાતળા હોય તો વૈષે વિરેચન માટે મધુર દ્રવ્યોસહિત નસોતર આપવું; અને કદ ઘાટો હોય તો તિક્ત દ્રવ્યોસહિત આપવું. પાતળા કદમાં રિનગ્ધ તથા શીત કંમ કરવો; ઘાટા કદમાં રક્ષ તથા શીત કંમ કરવો અને તે પછી ભોજ્ય પદાર્થો, સ્નેહ તથા લેહથી કંમ શ્રેષ્ઠ છે. ૮૫, ૮૬

પિત્તકાસમાં લેહના યોગો—

શીંગોડાં, કમળકાકડી. નીલિનીફલસાર અને પીપર; પીપર, મોથ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, મોરનેલ અને સૂદં; લાળ, આમળાં, દ્રાક્ષ, વંશયોચન, પીપર અને સાકર; પીપર, પદ્મકાષ્ઠ, દ્રાક્ષ અને ઊભી ભોરીંગણીનાં ફળનો રસ; ખમ્બૂર, પીપર, વંશયોચન અને ગોખરુ—આ પ્રમાણે અર્ધ શ્લોકથી કહેલા, ઘૃત તથા મધથી યુક્ત પાંચ અવલેહો પિત્તની ઉધરસવાળાને માટે છે. ૮૭-૯૯

શર્કરાદિ લેહ—

કેવળ પિત્તજન્ય ઉધરસમાં સાકર, ચન્દન, દ્રાક્ષ, મધ, આમળાં અને કાળાં કમળથી કરેલો અવલેહ, કદ્યુક્ત પિત્તજન્ય ઉધરસમાં મોથ અને મરી સહિત, અને વાતયુક્ત પિત્તજન્ય ઉધરસમાં ઘૃતસહિત અવલેહ શ્રેષ્ઠ છે. ૯૦

મૃદ્ધીકાદિ લેહ—

દ્રાક્ષ ૫૦ નંગ, પીપર ૩૦ નંગ અને સાકર ૪ તોલા—એતું મધથી ચાટણ કરવું; અથવા દૂધ પર રહેલા દરદીને ગાયના છાશનો રસ મધની સાથે ચટાડવો. ૯૧

ત્વગાદિ લેહ—

તજ, એલચી, ત્રિકટુ, દ્રાક્ષ, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ, લાળ, મોથ, કચૂરો, રાસ્ના, આમળાં. બહેડાં, સાકર, મધ અને ઘીથી કરેલો અવલેહ ઉધરસનો નાશ કરનાર છે; તે શ્વાસ, હેડકી, ક્ષય અને હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. ૯૨, ૯૩

વિષ્ણ્વવાદિ લેહ—

પીપર, આમળાં, દ્રાક્ષ, લાળ, શાળતી ધાણી, સાકર—એને દૂધમાં ઘાટું થતાં સુધી પકાવીને ઠંડું થયા પછી તેમાં આઠમે ભાગે મધ મેળવીને ચાટવું. ૯૪

પિત્તકાસમાં અન્નપાન—

અથવા વિદારીકંદ, શેરડી અને મૃણાલનો રસ, દૂધ અને સાકર એતું મધસહિત પાન કરવું. એ અત્યંત પિત્તકાસનાશક છે. ૯૫

મધુર રસવાળા, જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસો, મગ વગેરેના શૂષો તથા કડવાં શાકોસહિત યોગ્ય ખાનામાં સામો, જવ અને કાદરાનું ભોજન હિતકારી છે. ૯૬

ઘાટા કદવાળા શ્વાસમાં તિક્ત રસવાળા મધયુક્ત અવલેહ અને પાતળા કદવાળામાં માંસરસસહિત શાલ કે સાહીના ચોખા હિતકારી છે. ૯૭

અનુપાન માટે સાકરનું પાણી, દ્રાક્ષ તથા શેરડીનો રસ, દૂધ અને સુધળા મધુર-શીત અને અનિદાહી પ્રવાહી પદાર્થો હિતકારી છે. પિત્તજન્ય ઉધરસમાં કોકોલી, બીબી ભેરીંગણી, મેદા તથા મહામેદા, ગરદૂસો અને સૂંઠથી માંત્ર-રસ, દૂધ અને યૂષની કલ્પના કરવી. ૯૮, ૯૯ શરાદિ પંચનૂલ ક્ષીર—

શરાદિ પંચમૂળ તથા પીપર અને દ્રાક્ષના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલું, મધ અને સાકર મેળવેલું દૂધ પીવું. ૧૦૦ દિયરાદિ ક્ષીર—

ઉધરસ, જવર, દાહ અને ક્ષતક્ષયના રોગીએ શાલપર્ણી, સાકર, પૃસ્તિપર્ણી, શ્રાવણી, બીબી અને બેટી ભેરીંગણી, છવક, ઋષભક, કોકોલી, તામચકી, ઋક્ષિ અને છવકથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું. ૧૦૧૩

વીજા કેટલાક યોગો—

અથવા તે દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દૃતને વૈષે દૂધ અને શેરડીના રસસહિત છવકાર્દિ મધુર ફળ, અભિયુકાદિએ દરેક ત્રણ તોલાના કલ્કથી સિદ્ધ કરી, ગાળી, ઠંડું થતાં તેમાં સાકર, પીપર, વંશકોચન, મરી, અને શીંગોડાં—એનું ચૂર્ણ નાખીને, ધડેનો લોટ તથા મધ મેળવીને ચાર તોલાના લાકડું કરવા. વીચ તથા રકતનો દોષ, શોષ, ઉધરસ, ક્ષીણ અને ક્ષતમાં, હિત પદાર્થનું સેવન કરનારે તે લાકડું ભક્ષણ કરવું. ૧૦૩-૧૦૫

સાકર, સૂંઠ, વાજો, ભેરીંગણી, કચૂરો એ સરખે વજને લઈ, તેને વાટીને, વસ્ત્રથી ગાળી લીધેલા એના રસ ધૂતથી મિશ્ર કરીને પીવો. ૧૦૬

ભેંસ-અકરી-ઘેટી અને ગાયનું દૂધ, આમળાનો રસ—એ સરખે વજને લઈને, તેનાથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત યુક્તિથી પીવું. એ પિત્તની ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૦૭

(આ પ્રમાણે પિત્તજન્ય ઉધરસનો ચિકિત્સા યર્થ.)

કફકાલમાં ચિદ્વિત્તાક્રમ—

કફની ઉધરસવાળા બળવાન રોગીને પ્રથમ વમન દ્વારા શુદ્ધ કરીને, જવના અન્નથી અને કટુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફન દ્રવ્યોથી ઉપચાર કરવો. ૧૦૮

પીપરના ક્ષારથી સિદ્ધ કરેલા કળથીના તથા મૂળાના ચૂર્ણોથી અથવા કટુ દ્રવ્યોથી યુક્ત એવા માંસરસોથી, ભાંગલ તથા ત્રિલેશ્યના રસોથી તથા તલ-સરસવ અને બીલીના રસોથી હલકાં અન્નોનું ભોજન કરવું. મધ, ખાટા રસ, બિનું પાણી, તક અથવા નિર્મળ મધ પીવું. ૧૦૯, ૧૧૦

પુષ્કરમૂળ, ગરમાળાનું મૂળ અને પટોલને આખી રાત્રિ જોગાં બોળી રાખ્યાં છે એવું જલ, મધસહિત, અતના ત્રણે વખત એટલે આદિ-મધ્ય અને અંતમાં પીવું. ૧૧૧

કટ્ફલાદિ ક્વાથ—

વાતકફાત્મક ઉધરસ, કંઠરોગ, મુખના સોજા, શ્વાસ, હેડરી અને જવરમાં કાયફળ, કતણ, ભારંગી, મોથ, ધાણા, વજ, હરડે, સૂંઠ, ખડસલિયો, કાકડાશીંગી અને દેવદાર—એનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને, તે ક્વાથ મધ અને હિંગસહિત પીવો. ૧૧૨, ૧૧૩

પાઠાદિ યોગ—

કાળીપાટ, સૂંઠ, કચૂરો, મેરવેલ, ધન્ધવારુણી, મોથ અને પીપર, એને વાટીને, ગરમ પાણીથી, હિંગ અને સિંધાલુણ મેળવીને પીવું. ૧૧૪

નાગરાદિ યોગ—

સૂંઠ અતિવિપ, મોથ, કાકડાશીંગી, હરડે અને કચૂરો એ પણુ તે જ વિધિથી પીવાં. ૧૧૫

અથવા કફની ઉધરસનો નાશ કરનાર પીપર એક તોલાના કલ્ક તેલમાં ભૂંજીને, સાકરસહિત કળથીનો ક્વાથ મેળવીને પીવો. ૧૧૬

કફકાલમાં કેટલાક યોગો—

કાસુંદરો, ઘોઝની લાદ, ભાંગરો અને રીંગણનો રસ અથવા કાળી તુળસીનો રસ મધ મેળવીને પીવો એ કફની ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૧૭

દેવદાર, કચૂરો, રારના, કાકડાશીંગી, ધમસો;

પીપર, સૂંઠ, મોથ, હરડે, આમળાં અને સાકર; મધ તથા તેલયુક્ત આ બંને અવલેહ વાતાનુબંધી કફમાં હિતકારી છે. ૧૧૮૩

પીપર, પીપરમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર; હરડે, તામલકી, આમળાં, ભદ્રમોથ, પીપર; દેવદાર, હરડે, મોથ, પીપર, સૂંઠ; ઇન્દ્રવારુણી, પીપર, મોથ, નસોતર; એ પ્રમાણે કફની ઉધરસનો નાશ કરનારા આ ચાર અવલેહો વેદે મધસહિત ચટાડવા. ૧૧૯-૧૨૧

સંચળ, હરડે, આમળાં, પીપર, જવખાર અને સૂંઠ-વાત તથા કફજન્ય ઉધરસનો નાશ કરનારું આ ચૂર્ણ ઘૃતથી પીવું. ૧૨૨

દંશમૂલાદિ ઘૃત—

દશમૂળના ૨૫: તોલા કવાથમાં ૬૪ તોલા ઘૃત, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, બીલી, તુલસી, ત્રિકુટું અને હિંગ-દરેક એક એક તોલાના કલ્કથી પકાવવું. તે ઘૃત વાત-કફાત્મક ઉધરસ, સઘળા શ્વાસ અને કફવાતાત્મક શ્વાસમાં પીવું અને તેની પછી પેયા પીવી. ૧૨૩, ૧૨૪

(આ પ્રમાણે દશમૂલાદિ ઘૃત થયું.)

કંટકારીઘૃત—

મૂળ-ગંદકાં તથા કળસહિત ભોરીંગણીના ૨૫૬ તોલા રસમાં ૬૪ તોલા ઘૃત, બલા, ત્રિકુટું, વાવડિંગ, કચૂરો, ચિત્રક, સંચળ, જવખાર, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ, વૃશ્ચીર, જિભી ભોરીંગણી, હરડે, અજમો, દાહમ, ઋદ્ધિ, પ્રાક્ષ, સાટોડી, ચવક, ધમાસો, અમ્બવેતસ, કાકઝશીંગી, તામલકી, ભારંગી, રારના અને ગોખરુ-એના કલ્કથી પકાવવું. તે સઘળા ઉધરસ તથા હેડકી અને શ્વાસમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ કંટકારીઘૃત કફના રોગોનો નાશ કરનારું છે. ૧૨૫-૧૨૮

(આ પ્રમાણે કંટકારીઘૃત થયું)

કુલ્લયાદિ ઘૃત—

અથવા પંચકાલથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત કળથીના

કવાથસહિત પાવું. કફજન્ય ઉધરસ, હેડકી અને શ્વાસમાં તે વખણાય છે. ૧૨૯

(આ પ્રમાણે કુલ્લયાદિ ઘૃત થયું.)

કફકાસમાં ધુમયોગો—

જે વાતની ઉધરસના રોગીઓને માટે કલાં છે તે ધૂમપાન કરાવવાં; અથવા મનઃશિલ્પસહિત કાષાતકીના કળનો ગર્ભ પીવો. ૧૩૦

કફકાસમાં દોષને અનુકૂળ ચિકિત્સા—

જો કફની ઉધરસમાં પિત્તના અનુબંધથી થયેલો તમક હોય તો, અવરયાને અનુકૂળ પિત્તજન્ય ઉધરસની ચિકિત્સા કરવી. જો વાત, કફનુબંધવાળો હોય તો કફને દૂર કરનારી ચિકિત્સા કરવી. વાત તથા કફ, પિત્તાનુબંધવાળો હોય તો પિત્તનાશક ચિકિત્સા કરવી. ૧૩૧, ૧૩૨

વાતકફાત્મક ઉધરસ લીલી હોય તો રક્ષ, સૂકી હોય તો સિંગધ તથા પિત્તસહિત કફજન્ય ઉધરસમાં તિક્ત દ્રવ્યસહિત અન્નપાન આપવું. ૧૩૩

(આ પ્રમાણે કફજન્ય ઉધરસની ચિકિત્સા થઈ.)

ક્ષતકાસમાં ચિકિત્સાક્રમ—

ક્ષતજન્ય ઉધરસ વિનાશકારક છે એમ જાણીને મધુર, જીવનીય તથા બલમાંસવર્ધક પદાર્થોથી શીઘ્ર તેને છતવી. ૧૩૪

વિષ્ણવ્યાદિ લેહ—

પીપર-જેહીમધ અને સાકર એ દરેક એક તોલાનો કલ્ક, ગાયતું દૂધ ૬૪ તોલા, બકરીનું દૂધ ૬૪ તોલા, શેરડીનો રસ ૬૪ તોલા, જવન્ધક-પ્રાક્ષ એનું ચૂર્ણ, આમળાંનો રસ તથા તેજ દરેક ૮ તોલા; એ બધું મંદાગ્નિથી આટવા જેવું પકાવવું. ઘી તથા મધમિશ્ર તે અવલેહ ક્ષતજન્ય ઉધરસનો નાશ કરે છે. શ્વાસ, હૃદયરોગ અને કૃશતામાં તથા વૃદ્ધ અને ક્ષીણ પુરુષને હિતકારી છે. ૧૨૫-૧૩૭

ક્ષતકાસમાં આવસ્થિકો ચિકિત્સા—

ક્ષતકાસના રોગીની ચિકિત્સા પિત્તજન્ય ઉધરસનો નાશ કરનારી, દૂધ-ધૂત તથા મધપ્રધાન કરવી; પણુ ને વાતપિત્ત ગરોરેના સંસર્ગ હોય તો વિશેષ ચિકિત્સા કરવી. ૧૩૮

વાતપિત્તથી પીડાતા રોગીના ગાનભેદમાં ધૂતથી અભ્યંગ અને વાયુથી પીડાતો હોય તો વાતપ્ર તૈલોથી અભ્યંગ દિતકારી છે. ૧૩૯

દાહસહિત રક્ત શૂંકતા ઉધરસના રોગીનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તો હૃદય તથા પડખાંની પીડામાં જીવનીય ધૂતપું પાન કરવું. ૧૪૦

ક્ષીણ થયેલા માંસના અભ્યાસવાળા રોગીઓને લાવ ઇત્યાદિના માંસના રસો દિતકારી છે; અને તૃપાથી પીડાતા રોગીઓને શરમૂળ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ કરેલું બકરીનું દૂધ દિતકારી છે. ૧૪૧

સ્રોતોમાંથી કે મુખમાંથી લોહી આવતું હોય તો દૂધમાંથી કાઢેલું ધૂત નસ્ય તથા પાનમાં દિતકારી છે; અને થાકેલ, કૃશ તથા મંદ અગ્નિવાળો હોય તો યવાશૂ પીવી દિતકારી છે. ૧૪૨

સ્તબ્ધતા અને આયામમાં મોટી માત્રામાં ધૂત પીવું, અથવા પિત્ત તથા રક્તને વિરુદ્ધ ન થાય તેવી, વાતરોગનાશક ચિકિત્સા કરવી. ૧૪૩

ક્ષતકાસમાં ધૂમનાચેનો—

જે ઉધરસવાળા રોગીને ક્ષતજન્ય ઉધરસમાં ક્ષતરૂપ દોષ નિરૂપ્ત થયો હોય અને કફ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તથા જાતી ચીરાતી હોય તેણે આ ધૂમોતું પાન કરવું. ૧૪૪

મેઘ, મહામેઘ, જેઠીમધ, જલા, મહાજલા, તેઓથી ક્ષૌમ વસ્ત્રના ટુકડાઓની વાટ કરીને ધૂમપાન કરીને જીવનીયધૂત પીવું. ૧૪૫

મનઃશિલ, ખાખરો, અજગંધા, વંશલોચન અને

મૂંઠ એનાથી ક્ષૌમ વસ્ત્રને બાવના દઈને ધૂમપાન કરવું અને તે પછી શેરડીના રસ, ગોળ અને પાણી પીવું. ૧૪૬

સરખે વજને લીધેલા લીલા વડના અંકુરો સાથે મનઃશિલને વાટીને ધૂતસહિત ધૂમપાન કરવું અને તે પછી તેતરના માંસરસથી ભોજન કરવું. ૧૪૭

અથવા ચક્રવાના ઈંડાના રસથી યુક્ત જીવનીય ગણુનાં દ્રવ્યોના કવાચથી ક્ષૌમ વસ્ત્રને બાવના દઈને ધૂમપાન કરવું અને તે પછી લોહાના તપાવેલા ગોળા હારીને ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. ૧૪૮

(આ પ્રમાણે ક્ષતજન્ય ઉધરસની ચિકિત્સા થઈ.)

ક્ષયકાસમાં ચિકિત્સાક્રમ—

દુર્બળ રોગીની સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળી ક્ષયજન્ય ઉધરસને છોડી દેવી; બળવાન રોગીની ક્ષયજન્ય ઉધરસ ને નવી હોય તો તેની ના પાડીને પછી ચિકિત્સા કરવી. ૧૪૯

તેને પ્રથમ બૃંહણુ તથા અગ્નિદીપન કર્મ કરવું. ઘણા દોષવાળાને સ્નેહયુક્ત શૂદ્ધ વિરેચન આપવું. ૧૫૦

ગરમાળો, દ્રાક્ષના રસસહિત નસોતર, તિલ્લવડનો કવાચ, વિદારીકંદનો સ્વરસ-એનાથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત ક્ષીણ દેહવાળાએ વિશેષાધન તરીકે યુક્તિથી પીવું. તે દેહ તથા અલને દિતકારી તથા એ રોગીનું રક્ષણ કરનારું છે. ૧૫૧, ૧૫૨

પિત્ત તથા કફ ક્ષીણ થતાં અને ધાતુઓ અત્યંત ક્ષીણ થતાં, કાકાડાશીંગી, દૂધ, જલા, મહાજલા એનાથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત પીવું. ૧૫૩

શૂન્ય રંગ બદલ્યો હોય તથા મુરકેલીથી નીકળતું હોય તેમાં વિદારીકંદથી, કંદબથી કે તાંબાનાં ફળથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત અને દૂધ પીવું. ૧૫૪

શૂરેન્દ્રિયન્યુદાકટી અને વંક્ષણમાં સોળે તથા વેદના થતી હોય તેમાં ધૂતમંડ, મધ અથવા સિશ્રક સ્નેહથી અનુવાસન કરવું. ૧૫૫

બાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસોથી જેણે ભોજન કર્યું છે એવા રોગીને કમથી વર્તક વગેરે બિલેશય તથા માંસબંધક મસહ પ્રાણીઓનો પ્રયોગ કરવો. ૧૫૭

તે ગરમ તથા પ્રમાથી હોવાથી સ્તોત્રોમાંથી કદને પાડી નાખે છે અને તે સ્તોત્ર શુદ્ધ થતાં સારી રીતે વહેતો રસ પુષ્ટિ કરે છે. ૧૫૭

દ્વિપચમૂલાદિ ઘૃત—

લઘુ પંચમૂલ તથા બૃહત્ પંચમૂળ, ત્રિકુળા, ચવક, ભારંગી ચિત્રક, કળથી, પીપરીમૂળ, કાળીપાટ, બોર તથા જવ-એનો પ્રાણીમાં કવાય કરીને તેનાથી સૂંઠ, ધમાસો, પીપર, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ અને કાકડશીંગી એ અર્ધાં સમાન લઈ, કલ્ક કરીને, તેનાથી ઘૃત પકાવવું. તેમાં થયેલા એ ઘૃતમાં જવખાર, સાણખાર અને પાંચ લવણ નાખીને ક્ષયજન્ય ઉધરસથી પીડાતા મનુષ્યે યુક્તિથી માત્રાનુસાર પીવું. ૧૫૮-૧૬૦

(આ પ્રમાણે દ્વિપચમૂલાદિ ઘૃત થયું.)

ગુરૂચ્યાદિ ઘૃત—

ગળા, પીપર, મોરવેલ, હળદર, એયરી, વજ, ભોરીંગણી, કાસુંદરો, કાળીપાટ, ચિત્રક અને સૂંઠ એનો ચારગણા પ્રાણીમાં કવાય કરી, ચતુર્થાંશ બાકી રહેલા તેનાથી તેના જેટલું જ સિદ્ધ કરેલું ઘૃત પીવું. એ શુદ્ધ, શ્વાસપીડા અને ક્ષયજન્ય ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૬૧, ૧૬૨

(આ પ્રમાણે ગુરૂચ્યાદિ ઘૃત થયું.)

કાસમર્દાદિ ઘૃત—

કાસુંદરો, હરડે, મોઘ, કાળીપાટ, કાયકળ, સૂંઠ, પીપર, કડુ, દ્રાક્ષ, શીવણીનાં ફળ તથા તુલસી એ દરેક એક એક તોલો લઈ તેનાથી, દૂધ તથા દ્રાક્ષનો રસ ૨૫૬ તોલામાં ઘી ૬૪ તોલા પકાવવું. એ શોષ, જ્વર, પીડા તથા સઘળી ઉધરસને દૂર કરનારું તથા કલ્યાણકારી છે. ૧૬૩, ૧૬૪

ક્ષયકાસમાં ઘીના કેટલાક યોગો—

દૂધમાં બાફેલાં અમળાંનું ચૂર્ણથી યુક્ત ઘૃત અથવા અમળા દાઝમના રસમાં ત્રિકટુસહિત પકાવેલું ઘૃત અથવા જવખારથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત અથવા પીપર તથા ગોળથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત, બકરીના દૂધસહિત ભોજનની ઉપર પીવું. આ ઘૃત ક્ષયજન્ય ઉધરસવાળાઓને અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે તથા દોષથી બદ્ધ થયેલાં કાઠાંજાતી તથા સ્તોત્રોનો શુદ્ધિ માટે છે. ૧૬૫-૧૬૭

હરીતકીલેહ—

જવના ૫૧૨ તોલા કવાયમાં વીસ હરડે પકાવવી. બકાર્ધાંજયેલી તે હરડેને મર્દન કરીને તે કવાયમાં નાખવી. તેમાં જૂનો ગોળ ૨૪ તોલા, મનઃશિશ ૧ તોલો, રસાંજન ૧૦ તોલો, ૮ તોલા પીપર નાખવાં. તે અવલેહ શ્વાસ તથા ઉધરસને દૂર કરનાર છે. ૧૬૮, ૧૬૯

(આ પ્રમાણે હરીતકી અવલેહ થયે.)

ક્ષયકાસમાં સેહના કેટલાક યોગો—

શેઠઠના કાંટા બાળીને ઘૃત, મધ અને સાકરસહિત ચાટવાથી શ્વાસ તથા ઉધરસને દૂર કરનાર છે; અથવા મોરનાં પીંછાં બાળીને મધ તથા ઘીથી ચાટવાથી શ્વાસ ઉધરસને દૂર કરનારાં છે. ૧૭૦

અથવા એરંડાનાં પાનનો ક્ષાર ત્રિકટુ-તેલ તથા ગોળસહિત ચાટવો; અથવા એ જ વિધિથી તુલસી તથા એરંડાનાં પાનનો ક્ષાર ચાટવો. ૧૭૧

દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાર્તાક, પીપર, એ મધ તથા ઘૃતથી ચાટવું; અથવા જૂનો ગોળ તથા ઘૃતસહિત ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ચાટવું. ૧૭૨

ચિત્રક, ત્રિકુળા, છરુ, કાકડશીંગી, ત્રિકટુ અને દ્રાક્ષ-એનું મધ તથા ઘૃતથી ચાટવું કરવું અથવા ગોળથી બંધાવું કરવું. ૧૭૩

પન્નકાદિ સેહ—

પદ્મકાષ્ઠ, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, દેવદાર, બલા,

રાત્રન, એ બધાં સરખે વળતે લઈને સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. એ સઘળાં ચૂર્ણની સમાન પૃથક્ પૃથક્ મધ-ઘી તથા સાકર લઈને, એનું મંથન કરીને, સઘળી ઉધરસને દૂર કરનાર આ શુભ અત્સેહ ચટાડવો. ૧૭૪, ૧૭૫

જીવન્ત્યાદિ લેહ—

જીવન્તી, જોડીમધ કાળીપાઠ, વંશીયોત્તન, ત્રિકુળા, કચૂરો, મોચ, એલચી, પદ્મકાષ, દ્રાક્ષ, ઊભી અને બેડી ભોરીંગણી, વિતુન્નક, ઉપલસરી, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, રસાંજન, સાટોડી, લોહચૂર્ણ, ત્રાયમાણ, અજ્ઞમો, ભારંગી, તામલકી. ઋધિ, વાવડિંગ, ધમાસો, જવખાર, ચિત્રક, ચવક, અન્નવેતસ, ત્રિકટુ, દેવદાર—એ બધાં સરખે વળતે લઈને ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલો, મધ તથા ઘીથી ચટાડવું. આ ચૂર્ણ પાંચ પ્રકારની ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૭૬-૧૭૮

(આ પ્રમાણે જીવન્ત્યાદિ લેહ થયો.)

ક્ષયકાસમાં લેહના કેટલાક યોગો—

અથવા ઘૃત-મધ તથા સાકરસહિત મરીતું ચૂર્ણ અથવા ઘીમાં શેકેલ બોરડીનાં પાનનો કદક સિંધાલૂણ મેળવીને ચાટવો. આ ચાટણુનો સ્વરભેદ અને ઉધરસમાં પ્રયોગ કરવો. ૧૮૦

ક્ષયકાસમાં અન્નપાન—

ઘીમાં શેકેલ તિલ્વકનાં પાનનો કદક સાકરસહિત કરી, તેથી તૈયાર કરેલી પેચા અને ઉત્તારિકા ઉલટી, વૃષા, ઉધરસ અને આમાતિસારને દૂર કરે છે. ૧૮૧

સફેદ સરસવ, ગંડીર, વાવડિંગ, ત્રિકટુ, ચિત્રક અને હરકે એને પાણીમાં પકાવવાં અને તે પાણીથી યવાળૂ સિંધ કરવી. તે ઘૃત તથા સિંધાલૂણસહિત ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, પીનસ, પાંકુરોગ, ક્ષય, સોજ અને કર્ણશુક્લમાં આપવી. ૧૮૨, ૧૮૩

ભોરીંગણીના કવાચમાં સિદ્ધ કરેલો અને સંસ્કાર

આપેલો. લીલાં આમળાંનાળો અને ખાટો મગનો ચૂપ સઘળી ઉધરસોનું ઔષધ છે. ૧૮૪

ક્ષયની ઉધરસવાળાને વાતક આપધોનો કવાચ, દૂધ, ચૂષો અને વિષ્કિર-પ્રતુદ તથા બિલેરાય પ્રાણીઓના માંસરસો આપવા. ૧૮૫

ક્ષતજન્ય ઉધરસમાં અનુપાનસહિત જે ધૂમ કલા છે તેનો જ પ્રયોગ ક્ષયજન્ય ઉધરસમાં પણ અવરથાનુસાર કરવો. ૧૮૬

દીપન, ખંદણ, સોતોતું ત્રિસૌધન કરનાર અને બુદ્ધ એ સઘળું ક્ષયજન્ય ઉધરસવાળાઓને પર્યાયક્રમથી હિતકારી છે. ૧૮૭

સન્નિપાતથી થયેલી આ ક્ષયજન્ય ઉધરસ અત્યંત દારુણ છે. તેથી હમેશાં સન્નિપાતમાં હિતકારી ઔષધ કરવું. ૧૮૮

તથા દોષના અનુબંધથી થયેલ રોગના, બલવાળા કે નબળા દોષને દૂર કરવો. આ ઉધરસમાં ઉત્તરોત્તર ઉધરસ બલવાન હોય છે એમ જાણવું. ૧૮૯

કાષ્ઠનાં ઔષધોનો સંગ્રહ—

ભક્ષ્ય પદાર્થો, પીવાના પદાર્થો, ઘૃત, ચાટણ, અનુપાન, દૂધ, સર્પિર્શુક અને ધૂમપાન એ ઉધરસની ચિકિત્સાનો સંગ્રહ છે. ૧૯૦

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ઉધરસની સંખ્યા, હેતુ, રૂપ, સાધ્યાસાધ્યતા, ઔષધ અને ઉધરસના રોગીનું બળવાળાપણું એ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા પણ પ્રાસ ન થવાથી દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિશે ‘કાસ ચિકિત્સત’ નામનો અદારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૮

અધ્યાય ઓગણીસમો

અતિસાર ચિકિત્સા

અતિસાર ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ—

“ હવે અહીંથી ‘અતિસાર ચિકિત્સા’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

અતિસારની પ્રથમ ઉત્પત્તિ—

જેણે નિત્ય કર્મ કર્યું છે તથા અગ્નિહોત્રનો હોમ કર્યો છે તથા હિમાલયના ઉત્તરના ભાગમાં ઋષિસમૂહથી વીંટળાઈને બેઠેલા ભગવાન આત્રેયની પાસે જિનય-પૂર્વક જઈ, તેને પ્રણામ કરીને અગ્નિવેશે કહ્યું, “ભગવન પ્રજ્ઞાના અતુગ્રહ માટે અતિસારની પૂર્વોત્પત્તિ, કારણ, લક્ષણ અને શમન આપ કહો.” ૩

ત્યાર પછી ભગવાન પુનર્વસ્તુ આત્રેયે અગ્નિવેશનું તે વચન સાંભળીને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ ! સંપૂર્ણ રીતે સમજાવતું આ બધું તું સાંભળ.’ સત્યયુગમાં યજ્ઞોમાં પશુઓનું અભિમંત્રણ કરવામાં આવતું હતું. વધ માટે તેઓનો સંસ્કાર કરાતો નહિ. તે પછી દક્ષના યજ્ઞ પછીના કાળમાં મનુના પુત્રો નરિષ્યન્ નાભાગ, ઈક્ષ્વાકુ, વૃગ, શર્યાતિ વગેરેના યજ્ઞોમાં પશુઓની જ પ્રેરણાથી પશુઓ વિધિપૂર્વક વધ પામ્યાં. તે પછી પાછળના વખતમાં દીર્ઘ-કાલસાધ્ય યજ્ઞથી યજ્ઞ કરતા પૃથક્ પશુઓ ન મળવાથી ગાયોનો વધ શરૂ કર્યો. તે જોઈને પ્રાણીમાત્ર વ્યથા પામ્યાં. અભિમંત્રણ કરીને વધ કરેલી તે ગાયોનાં ગૌરવ, ઉષ્ણતા, અસાત્મ્યપણું અને અપ્રશસ્ત ઉપયોગથી હણાયેલા અગ્નિવાળા તથા હણાયેલા મનવાળા તેઓને પૃથક્કરણમાં પ્રથમ અતિસાર ઉત્પન્ન થયો. ૪

વાતજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

તે પછીના કાળથી વાતપ્રધાન, વાયુ-તડકા અને વ્યાયામનું અત્યંત સેવન કરનારા, રૂક્ષ-અદ્ય અને વખત વીત્યા પછી ભોજન કરનારા, તીક્ષ્ણ મદ તથા મૈથુનનું નિત્ય સેવન કરનારા અને વેગ રોકનારા મનુષ્યો

વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. તે કુપિત થયેલો વાયુ અગ્નિ નષ્ટ થતાં, મૂત્ર તથા પરીનાને મલાશયમાં લઈ જઈને, તેનાથી મળને પ્રવાહી બનાવીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો—ચીકણો, આમયુક્ત, પથરાઈ જાય તેવો, ઢીલો, રૂક્ષ, દ્રવરૂપ, શ્વળસહિત, આમ ગંધવાળો, થોડા અવાજવાળો કે અવાજ વિનાનો, મૂત્ર તથા વાયુ જેમાં રોકાઈ ગયાં છે એવો મળનો અતિસાર થાય છે; અને અંધાઈ ગયેલો વાયુ છોડાની અંદર શબ્દ તથા શ્વળસહિત આડો ચાલે છે. આ પ્રમાણે વાયુથી આત્માતિસાર થાય છે. જેનાં રૂંવાડાં બિલાં થયાં છે એવો, નિઃશ્વાસ નાખતો સૂઝાયેલા મુખવાળો, કમર-સાથળ-ત્રિક-ગેહલુ-પીઠ અને પડખામાં શ્વળવાળો તથા ગુદસ્ત્રંશવાળો રોગી વાતથી પાકેલો, ધાયેલો, થોડો થોડો, અવાજસહિત, શ્વળ-શીલુ-પિચ્છ અને વાદસહિત ગંઠાયેલો મળ વારંવાર તજે છે. વાયુથી મળ ગંઠાઈ ગયો હોવાથી તે વાતાતિસારને કેટલાએક અનુગ્રથિત કહે છે. ૫

પિત્તજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

પિત્તપ્રધાન હોય એને વળી ખાટા-ખારા-તીખા-ક્ષાર-ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અતિશય સેવન કરનાર, સતત અગ્નિ-સૂચની તડકા અને બિના વાયુથી હણાયેલાં ગાત્રોવાળો તથા ઘણા ક્રોધ અને ઇર્ષ્યાવાળા મનુષ્યનું પિત્ત પ્રકાપ પામે છે. પ્રકુપિત થયેલું અને પ્રવાહી હોવાથી ગરમીનો નાશ કરીને મળાશયમાં ફેંચાયેલું તે પિત્ત ઉષ્ણ હોવાથી, પ્રવાહી હોવાથી અને સર હોવાથી મળને ભેદીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો—તૃપા, દાહ, સ્વેદ, મૂર્ચ્છા, શક્ત, ગુદા તપની તથા ગુદનો પાક એથી યુક્ત રોગીને પીળો, લીલો, નીલો, કાળો, રક્ત-પિત્તયુક્ત અને અતિશય દુર્ગંધવાળો મળનો અતિસાર થાય છે. આ પ્રમાણે પિત્તાતિસાર બાણુવો. ૬

કફજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

કફપ્રધાન અને ગુરુ-મધુર-શીત અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરનાર, બહુ ભોજન કરનાર, ચિન્તા ન કરનાર, દિવસે સ્નાન અને આળસુ માણસનો કફ

પ્રક્રાપ પામે છે. સ્વભાવથી ગુરુ, મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ અને શિથિલ એવો તે કફ પોતે સૌમ્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી, અગ્નિનો નાશ કરીને, મળાશયમાં જઈને, મળને ક્ષિન્ન કરીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો:—સ્નિગ્ધ, શ્વેત, પિચ્છિલ, તાંતણાવાળો, આમ, ગુરુ, દુર્ગંધવાળો, ક્ષયુક્ત, શ્લેષ્મસંહિત, થોડો થોડો અને પ્રનાદિકાસંહિત વારંવાર અતિસાર થાય છે અને રોગી પેટ-ગુદા-મસ્તિ અને વંક્ષણ જેનાં ભારે છે એવો, શૌચ કર્યા છતાં નથી કર્યું એવું કામગું હોય એવો જેને ફંવાડાં ઊભાં થયાં છે એવો, ઉત્કલેશવાળો, નિદ્રા તથા આળસથી વ્યાપ્ત, શિથિલ અને અન્નનો દ્વેષ કરનાર હોય છે. આ પ્રમાણે કફાતિસાર જાણવો. ૭

સન્નિપાતજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

અત્યંત શીતળ-સ્નિગ્ધ રક્ષ-ઉષ્ણ-ગુરુ-ખર કંઠેણ-વિષમ-વિરુદ્ધ અને અચાત્મ્ય ભોજન કરવાથી, ભોજન ન કરવાથી, વખત વીત્યા પછી ભોજન કરવાથી, ગમે તે ખાઈ લેવાથી, ખરાબ મઘ અને પાણી પીવાથી, અતિશય મઘ પીવાથી, સંશોષન ન કરવાથી, ચિકિત્સાના વિષમ પ્રયોગથી તથા અયોગ્ય ઉપચારથી. અગ્નિ-સૂચ-પતન અને જળના અતિ સેવનથી, ઊંઘ ન કરવાથી, અતિશય ઊંઘ કરવાથી, વેગ રોકવાથી, ઝડપમાં ફેરફાર થવાથી, શકિતથી વધારે કામ કરવાથી, ભય-શોક અને ચિંતના ઉદ્વેગના અતિયોગથી અથવા કૃમિ-શોષ-જવર અને હરસરોગથી અતિ કૃશ થવાથી જેનો અગ્નિ નષ્ટ થયો છે એવા મનુષ્યના ત્રણે દોષો પ્રકુપિત થઈને, અગ્નિનો અધિક નાશ કરીને, પકવાશયમાં પ્રવેશ કરી સધળા દોષના લક્ષણવાળા અતિસારને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

અને વળી રક્ત ઇત્યાદિ ધાતુઓને અત્યંત દૂષિત કરતા, ધાતુ તથા દોષના સ્વભાવથી કરેલા અતિસારના વર્ણોને ખતાવે છે. રક્ત વગેરે ધાતુઓ અત્યંત દૂષિત થતાં પીળો, લીલો, નીલો, મજ્જાના રંગ જેવો અને માંસના ઘોણુ જેવો, લાલ, કાળો, સફેદ, સુવરની ચરબી જેવો, સતત વેદનાવાળો કે વેદનારહિત, ગંધાયેલો અને અપકવ, કોઈવાર ઉપરનાં તમામ લક્ષણોસંહિત અથવા કોઈકોઈ લક્ષણોસંહિત અને કોઈવાર પકવ

મળ તજે છે. અને માંસ-રક્ત તથા બળ જેનાં અત્યંત ક્ષીણ થયાં નથી એવો, મંદાગ્નિવાળો, તથા મુખના હણાયેલા રસવાળો રોગી હોય છે. આવા રોગીને કૃષ્ટસાધ્ય જાણવો. નીચે કહેવાશે તે વર્ણો-સંહિત અતિસારવાળા અને ઉપદ્રવસંહિત રોગીને આ અતિસાર અસાધ્ય છે, એમ તેનો નિષેધ કરવો. તે આ પ્રમાણે:—પકવ રક્ત જેવો, ચક્રતના કટકા જેવો, મેદ અને માંસના ઘોણુ જેવો, દહીં-ધૂત-મનન-તેલ-વસા-દૂધ અને વેસવાર જેવો, અતિશય નીલો. અતિ રાતો, અતિ કાળો, પાણી જેવો સ્વચ્છ, વળી ચળકતો કાળો, અતિ સ્નિગ્ધ, લીલો, નીલો, કપાય વણવાળો, કાચરચીતરો, મસિન, ચીકણો, તાંતણાવાળો, આમ, ચાંદરડાંવાળો, શયના જેવી-સડેલા જેવી અને પુરુના જેવી-આમના જેવી ગંધવાળો, માછલી જેવી ગંધવાળો અને માખીઓને પ્રિય, સડેલ અને ઘણા ધાતુઓના સ્નાવવાળો અથવા મળરહિત ઝાડો કરતા; તૃષા, દાહ, જ્વર, ધ્રુમ, તમક, હેડકી અને શ્વાસના સંબંધવાળા, અતિ વેદનાવાળા કે વેદનારહિત અથવા શિથિલ અને પોકેલી યુદ્ધવાળા, પતિત યુદ્ધવિદવાળા, યુદ્ધ જેની બહાર નીકળી ગઈ હોય એવા, બલ અને માંસ જેનાં અતિશય ક્ષીણ થયાં છે એવા સધળાં પર્વ અને હાડકામાં શળ-વાળા, અરુચિ-અરતિ-પ્રલાપ અને મૂર્છાથી યુક્ત અને એકાએક જેના વિકારો શાંત થયા છે એવા અતિ-સારના રોગીને ચિકિત્સા કરવા માટે અયોગ્ય જાણવો. આ પ્રમાણે સન્નિપાતાતિસાર જાણવો. ૯

અસાધ્યતાને પ્રાપ્ત ન થયેલા તે રોગીની દોષની પ્રધાતતાને અનુસરીને ઉપચાર દ્વારા તથા હેતુ, ઉપશય અને દોષવિશેષની પરીક્ષા દ્વારા ચિકિત્સા કરવી. ૧૦

મય અને શોફજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

આગંતુ બે અતિસાર એ—માનસ તથા ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા. વાયુના અતિસારનાં જે લક્ષણો છે તે તેઓનાં લક્ષણો છે. ૧૧

કારણ કે ભય તથા શોકથી વાયુ કુપિત થાય છે માટે તે બન્ને અતિસારમાં વાતહર ચિકિત્સા તથા

અધ્યાય ઓગણીસમો

અતિસાર ચિકિત્સિત

અતિસાર ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અતિસાર ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

અતિસારની પ્રથમ ઉત્પત્તિ—

જેણે નિત્ય કર્મ કર્યું છે તથા અગ્નિહોત્રનો હોમ કર્યો છે તથા હિંમલયના ઉત્તરના ભાગમાં ઋષિસમૂહથી વીંટળાઈને બેઠેલા ભગવાન આત્રેયની પાસે નિનય-પૂર્વક જઈ, તેને પ્રશ્ન કરીને અગ્નિવેશ કહ્યું, “ભગવન પ્રજ્વળના અનુગ્રહ માટે અતિસારની પૂર્વોત્પત્તિ, કારણ, લક્ષણ અને શમન આપ કહો.” ૩

ત્યાર પછી ભગવાન પુનર્વસ્તુ આત્રેયે અગ્નિવેશનું તે વચન સાંભળીને કહ્યું, ‘હે અગ્નિવેશ ! સંપૂર્ણ રીતે સમજાવતું આ બધું તું સાંભળ.’ સત્યયુગમાં યજ્ઞોમાં પશુઓનું અભિમંત્રણ કરવામાં આવતું હતું. વધ માટે તેઓનો સંસ્કાર કરાતો નહિ. તે પછી દક્ષના યજ્ઞ પછીના કાળમાં મનુના પુત્રો નરિષ્યન્ નાભાગ, ઇક્ષ્વાકુ, વૃગ, શર્પાતિ વગેરેના યજ્ઞોમાં પશુઓની જ પ્રેરણાથી પશુઓ વિધિપૂર્વક વધ પામ્યાં. તે પછી પાછળના વખતમાં દીર્ઘ-કાલસાધ્ય યજ્ઞથી યજન કરતા પૃથ્વે પશુઓ ન મળવાથી ગાયોનો વધ શરૂ કર્યો. તે જોઈને પ્રાણીમાત્ર વ્યથા પામ્યાં. અભિમંત્રણ કરીને વધ કરેલી તે ગાયોનાં ગૌરવ, ઉષ્ણતા, અસાત્મ્યપણું અને અપ્રશસ્ત ઉપયોગથી હણાયેલા અગ્નિવાળા તથા હણાયેલા મનવાળા તેઓને પૃથ્વેયજ્ઞમાં પ્રથમ અતિસાર ઉત્પન્ન થયો. ૪

વાતજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

તે પછીના કાળથી વાતપ્રધાન, વાયુ-તડકા અને વ્યાયામનું અત્યંત સેવન કરનારા, રૂક્ષ-અદ્ય અને વખત વીત્યા પછી ભોજન કરનારા, તીક્ષ્ણ મદ્ર તથા મૈથુનનું નિત્ય સેવન કરનારા અને વેળ શોકનારા મનુષ્યો

વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને અગ્નિ નષ્ટ થાય છે. તે કુપિત થયેલો વાયુ અગ્નિ નષ્ટ થતાં, મૂત્ર તથા પત્તીનાને મદ્રા-શયમાં લઈ જઈને, તેનાથી મળતે પ્રવાહી બનાવીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો—ચીકણો, આમયુક્ત, પથરાઈ જાય તેવો, ઢીલો, રૂક્ષ, દ્રવરૂપ, શ્વણસહિત, આમ ગંધવાળો, થોડા અવાજવાળો કે અવાજ વિનાનો, મૂત્ર તથા વાયુ જેમાં રોકાઈ ગયાં છે એવો મળતો અતિસાર થાય છે; અને બંધાઈ ગયેલો વાયુ કોઠાની અંદર શબ્દ તથા શ્વણસહિત આડો ચાલે છે. આ પ્રમાણે વાયુથી આસ્રાતિસાર થાય છે. જેનાં રૂવાડાં બિલાં થયાં છે એવો, નિઃશ્વાસ નાખતો સૂઝયેલા મુખવાળો, કમર-સાથળ-ત્રિક-ગોઠણ-પીઠ અને પડખામાં શ્વળ-વાળો તથા ગુદમ્બશવાળો રોગી વાતથી પાકેલો, ધાંધેલો, થોડો થોડો, અવાજસહિત, શ્વળ-પ્રીણ-પિચ્છ અને વાહસહિત ગંદાએલો મળ વારંવાર તજે છે. વાયુથી મળ ગંદાઈ ગયો હોવાથી તે વાતાતિસારને કેટલાએક અનુગ્રથિત કહે છે. ૫

વિત્તજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

પિત્તપ્રધાન હોય એને વળી ખાટા-ખારા-તીખા-ક્ષાર-ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અતિશય સેવન કરનાર, સતત અગ્નિ-સૂચનો તડકા અને બિના વાયુથી હણાયેલાં ગાત્રોવાળો તથા ઘણા ક્રોધ અને ધૃર્થિવાળા મનુષ્યનું પિત્ત પ્રકાપ પામે છે. પ્રકુપિત થયેલું અને પ્રવાહી હોવાથી ગરમીનો નાશ કરીને મળાશયમાં ફેલાયેલું તે પિત્ત ઉષ્ણ હોવાથી, પ્રવાહી હોવાથી અને સર હોવાથી મળને ભેદીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો—તૃપા, દાહ, સ્વેદ, મૂચ્છાં, શૂક્ષ્ણ, ગુદા તપવી તથા ગુદાને પાક એથી યુક્ત રોગીને પીળો, લીલો, નીલો, કાળો, રક્ત-પિત્તયુક્ત અને અતિશય દુર્ગંધવાળો મળતો અતિસાર થાય છે. આ પ્રમાણે પિત્તાતિસાર બાણુવો. ૬

કફજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

કફપ્રધાન અને ગુરુ-મંદુર-શીત અને સિંગ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરનાર, બહુ ભોજન કરનાર, ચિન્તા ન કરનાર, દિવસે સૂનાર અને આળસુ માણસનો કફ

પ્રકાપ પામે છે. સ્વભાવથી ગુરુ, મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ અને શિથિલ એવો તે કફ પોતે સૌમ્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી, અગ્નિનો નાશ કરીને, મળાશયમાં જઈને, મળને ક્ષિન્ન કરીને અતિસાર કરે છે. તેનાં લક્ષણો:—સ્નિગ્ધ, શ્વેત, પિચ્છિલ, તાંતણાવાળો, આમ, ગુરુ, દુર્ગંધવાળો, ક્ષયુક્ત, શ્લેષ્મસહિત, થોડો થોડો અને પ્રવાહિકાસહિત વારંવાર અતિસાર થાય છે અને રોગી પેટ-ગુદ-અસ્તિ અને વંક્ષણ જેનાં ભારે છે એવો, શૈય કર્યા છતાં નથી ક્યું એવું ત્રાણતું હોય એવો જેને રૂંવાડાં ઊભાં થયાં છે એવો, ઉદ્વેગશયો, નિદ્રા તથા આળસથી વ્યાપ્ત, શિથિલ અને અન્નનો દ્વેષ કરનાર હોય છે. આ પ્રમાણે કફાતિસાર જાણવો. ૭

સન્નિપાતજન્ય અતિવારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

અત્યંત શીતળ-સ્નિગ્ધ રક્ષ-ઉષ્ણ-ગુરુ-ખર કંઠ-વિષમ-વિરુદ્ધ અને અશાત્મ્ય ભોજન કરવાથી, ભોજન ન કરવાથી, વખત વીત્યા પછી ભોજન કરવાથી, ગમે તે ખાઈ લેવાથી, ખરાગ મદ્ય અને પાણી પીવાથી, અતિશય મદ્ય પીવાથી, સંશોષન ન કરવાથી, ચિકિત્સાના વિષમ પ્રયોગથી તથા અયોગ્ય ઉપચારથી, અગ્નિ-સૂર્ય-પવન અને જળના અતિ સેવનથી, ઊંઘ ન કરવાથી, અતિશય ઊંઘ કરવાથી, વેગ રોકવાથી, ઋતુમાં ફેરફાર થવાથી, શકિતથી વધારે કામ કરવાથી, ભય-શોક અને ચિંતના ઉદ્વેગના અતિયોગથી અથવા કૃમિ-શોષ-જ્વર અને હરસરોગથી અતિ કૃશ થવાથી જેનો અગ્નિ નષ્ટ થયો છે એવા મનુષ્યના ત્રણે દોષો પ્રકુપિત થઈને, અગ્નિનો અધિક નાશ કરીને, પકવાશયમાં પ્રવેશ કરી સધળા દોષના લક્ષણવાળા અતિસારને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

અને વળી રક્ત ઇત્યાદિ ધાતુઓને અત્યંત દૂષિત કરતા, ધાતુ તથા દોષના સ્વભાવથી ક્ષેડા અતિસારના વર્ણોને બતાવે છે. રક્ત વગેરે ધાતુઓ અત્યંત દૂષિત થતાં પીળો, લીલો, નીલો, મજાહના રંગ જેવો અને માંસના ઘોણુ જેવો, લાલ, કાળો, સફેદ, સુવરની ચરબી જેવો, સતત વેદનાવાળો કે વેદનારહિત, ગંદાચેલો અને અપકવ, કોઈકવાર ઉપરનાં તમામ લક્ષણોસહિત અથવા કોઈકોઈ લક્ષણોસહિત અને કોઈકવાર પકવ

મળ તજે છે. અને માંસ-રક્ત તથા બળ જેનાં અત્યંત ક્ષીણ થયાં નથી એવો, મંદાગ્નિવાળો, તથા મુખના હણાયેલા રસવાળો રોગી હોય છે. આવા રોગીને કૃષ્ટસાધ્ય જાણવો. નીચે કહેવાશે તે વર્ણો-સહિત અતિસારવાળા અને ઉપદ્રવસહિત રોગીને આ અતિસાર અસાધ્ય છે, એમ તેના નિષેધ કરવો. તે આ પ્રમાણે:—પકવ રક્ત જેવો, ચક્રતના કટકા જેવો, મેદ અને માંસના ઘોણુ જેવો, દહીં-ધૂત-મનન-તેલ-વસા-દૂધ અને વેસવાર જેવો, અતિશય નીલો. અતિ રાતો, અતિ કાળો, પાણી જેવો સ્વચ્છ, વળી ચળકતો કાળો, અતિ સ્નિગ્ધ, લીલો, નીલો, કપાય વણવાળો, કાપરચીતરો, મસિન, ચીકણો, તાંતણાવાળો, આમ, ચાંદરડાંવાળો, શખના જેવી-સડેલા જેવી અને પડુના જેવી-આમના જેવી ગંધવાળો, માછલી જેવી ગંધવાળો અને માખીઓને પ્રિય, સડેલ અને ઘણા ધાતુઓના સ્નાવવાળો અથવા મળરહિત ઝાડો કરતા; તૃષા, દાઢ, જ્વર, ભ્રમ, તમક, હેડકી અને શ્વાસના સંબંધવાળા, અતિ વેદનાવાળા કે વેદનારહિત અથવા શિથિલ અને પોકલી ગુદવાળા, પતિત ગુદવલિવાળા, ગુદ જેની બહાર નીકળી ગઈ હોય એવા, બલ અને માંસ જેનાં અતિશય ક્ષીણ થયાં છે એવા સધળાં પર્વ અને હાડકામાં શળવાળા, અરુચિ-અરતિ-પ્રસાપ અને મૂચ્છાથી યુક્ત અને એકએક જેના વિકારો શાંત થયા છે એવા આતસારના રોગીને ચિકિત્સા કરવા માટે અયોગ્ય જાણવો. આ પ્રમાણે સન્નિપાતાતિસાર જાણવો. ૯

અસાધ્યતાને પ્રાપ્ત ન થયેલા તે રોગીની દોષની પ્રધાનતાને અનુસરીને ઉપચાર દ્વારા તથા હેતુ, ઉપશય અને દોષવિશેષની પરીક્ષા દ્વારા ચિકિત્સા કરવી. ૧૦

મય અને શોકજન્ય અતિસારનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

આગંતુ બે અતિસાર એ—માનસ તથા ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા. વાયુના અતિસારનાં જે લક્ષણો છે તે તેઓનાં લક્ષણો છે. ૧૧

કારણ કે ભય તથા શોકથી વાયુ કુપિત થાય છે માટે તે બન્ને અતિસારમાં વાતહર ચિકિત્સા તથા

પ્રસન્નતા તથા આશ્વાસન કરવું. આ પ્રમાણે છ અતિસાર કલા, હવે સાધ્ય અતિસારોની અનુક્રમથી ચિકિત્સા કરું છું. યથાર્થ રીતે તે સાંભળો. ૧૨,૧૩

આમાતિસારમાં સંગ્રહણ ઔષધોનો નિષેધ—

સંચિત થયેલા દોષો, અપકવ આહારથી કુપિત થઈને, અતિસાર કરે છે. તેઓની અતિ પ્રવૃત્તિ કરાવવી. ૧૪

આમાતિસારના રોગીને પ્રથમથી ગ્રાહી ઔષધ ન આપવું. કારણ કે પ્રથમથી બદ્ધ કરાતા દોષો, ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; જેવા કે-દંડક, અલસક, આશ્માન, અહણી, હરસ, સોગ પાંડુરોગ, પ્લાહા, કુષ્ઠ, શુદ્ધ, ઉદરરોગ અને જ્વર. ૧૫,૧૬

આમાતિસારમાં અનુલોમન માટે હરીતકીનો પ્રયોગ—

તેથી, બહાર નીકળતા તૈયાર થયેલા અને પોતાની મેળે બહાર નીકળતા મળોની ઉપેક્ષા કરવી. અથવા કષ્ટથી ગતિ કરતા હોય તે પ્રવૃત્તિ કરાવનારી હરડે આપવી. ૧૭

તેનાથી દોષ બહાર નીકળતાં ઉદરનો વ્યાધિ શાંત થાય છે, દેહ હલકા થાય છે અને જઠરાગ્નિ વધે છે. ૧૮

આમાતિસારમાં પ્રમથ્થા—

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના રોગીઓને દીપન તથા પાચન કરનારી પ્રમથ્થા આપવી અને અલ્પ દોષવાળાઓને લંધન શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯

પીપર, સૂંઠ, ધાણા, ભૂતીક, હરડે, વજ; વાળો, ભદ્રમોથ, ખીલી, સૂંઠ, ધાણા; પૃસ્તિનપર્ણી, ગોખરુ, સમંગા, ભોરીંગણી; આ પ્રમાણે અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી અતિસારના રોગીઓને હિતકારી ત્રણ પ્રમથ્થા કહી. ૨૦,૨૧

વજ, અતિવિષ; અથવા મોથ, ખડસલિયો; અથવા વાળો અને સૂંઠ એથી ઉકાળેલું પાણી પાવું. ૨૨

અતિસારમાં સન્નપાન—

ભોજનને યોગ્ય સમયે, ક્ષુધાથી વ્યાકુળ રોગીને હલકાં

અન્ન જમાડવાં. તેમ કરવાથી તે રુચિ, અગ્નિબલ અને બલને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩

તક, કાંજી, યવાગૂ, તર્પણ, સુર અને મધુથી સાત્ત્વને અનુસરીને શરૂઆતમાં ઉપચાર કરવો. ૨૪

તે પછી દીપન તથા ગ્રાહી ઔષધોથી યુક્ત યવાગૂ, વિલેપી, ખડ, ચૂષ અને માંસરસસહિત ભાતથી ભોજનક્રમ કરવો. ૨૫

શાલવણુ, પીંડવણુ, ભીમી અને ખેડી ભોરીંગણી, બલા, ગોખરુ, ખીલીનાં ફળ, કાળીપાટ, સૂંઠ, ધાણા, કચૂરો, ખાખરો, હાપુષા, વજ, જીરું, પીપર, અજમો, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપીપર, કોકમ, ખાટું દાડમ, હિંગ, ખિડલવણુ, સિંધાલૂણુ—આ દ્રવ્યોથી સારી રીતે કદપના કરીને વિધિપૂર્વક અન્નપાનમાં પ્રયોગ કરવો. આ ગણુ વાતકદને દૂર કરનાર, દીપન, પાચન, ગ્રાહી, બલ્ય તથા રોચન છે અને તેથી અતિસારના રોગીઓને હિતકારી છે. ૨૬-૨૯

આમ પરિપકવ થતાં જે રોગી શુદ્ધ અને ચિચ્છા સહિત, થોડો થોડો, ઘણીવાર, પ્રવાહિકાયુક્ત, અધાયેલો મળ તજતો હોય તેને મૂળાના કે ભોરના ચૂષથી, પોથી, ફીરિણી, યવાની, મથવો, સુવર્યાલા, ચંચુ, અવલ્યુજ, શરી, કર્કાસક, જીવન્તી ચીમડું, લૂણી, પાકા, શુષ્ક શાક—એના દહીં તથા દાડમથી સિદ્ધ કરેલા અને ઘણા રોગવાળા એવા કાસંદરાના શાકથી પણ ભોજન કરાવવું. ૩૦-૩૩

કાચાં ખીલાનો કદક, તેની સમાન તસનો કદક અને દહીંની તર એનાથી સિધ્ધ કરેલો ખટાશ તથા રોગહયુક્ત ખડ પ્રવાહિકાનો નાશ કરે છે. ૩૪

જવ, મગ, અશ્વ. શાલ, તવ્ર, ભોર, કાચાં ખીલાં એ બધાંનો એકી સાથે ધાન્યચૂષ બનાવવો. તેને ઘી તથા તેલમાં છમકારી, દહીં તથા દાડમના રસથી સંસ્કાર કરેલ તેનાથી, મળક્ષયમાં સૂકાતા મુખવાળા રોગીને, શાળના ભાતનું ભોજન કરાવવું. ૩૫,૩૬

અથવા દહીંની તર ઘીમાં છમકારી, ગાળ તથા

સૂકું મેળવીને અથવા ઘી-તેલમાં છમકારેલી ચુરા વ્યંજન માટે આપવી. ૩૭

ઘી-તેલમાં છમકારેલો ખાટાં ફળોનો રસ કે ગૂંજનકતો શુષ્ક અથવા ખાટો લોંકડીનો માંસરસ, રનેહ તથા ખટાશ-યુક્ત કાચખાના માંસનો રસ વ્યંજન માટે આપવો. ૩૮

મેર, તેતર, ફૂકડા અને વર્તકના રનેહ તથા ખટાશથી યુક્ત માંસરસ અને શ્રેષ્ઠ શાળના ચોખા એ મળક્ષયની પીડાને દૂર કરનારા છે. ૩૯

ઘેટાના મધ્ય શરીરના માંસનો રસ તથા રક્ત એ બન્નેને ગાળીને, દાડમના રસથી ખટાશવાળો કરી, ઘાણા-રનેહ અને સૂકું સહિત પકાવવાં. તેનાથી રાતા ચોખાનો ભાત ખાવો અને તે પીવું. તેમ કરવાથી, મળનાક્ષયથી થયેલા વ્યાધિઓમાંથી મનુષ્ય યુક્ત થાય છે. ૪૦-૪૧

ગુદબ્રંશમાં ચિકિત્સા—

આમરહિત રોગીઓના ગુદબ્રંશ તથા શળમાં ખાટાં દબસહિત ઘૂતનું પાન અથવા અનુવાસન શ્રેષ્ઠ છે. ૪૨

ચાંગેરી-ઘૂત—

ચાંગેરી, ખેર, ખાટું દહીં, સૂકું તથા જવખારથી ઉકાળેલું ઘૂત પીવું. એ ગુદબ્રંશરોગને દૂર કરનાર છે. ૪૩

(આ પ્રમાણે ચાંગેરી-ઘૂત થયું.)

ચવ્યાદિ ઘૂત—

ચવડ, પીપરીમૂળ, ત્રિકટુ, ત્રિફલવણુ, દાડમ, ઘાણા, છરુ અને ચિત્રકસહિત પકાવેલું ખાટું ઘૂત યુક્તિથી પીવું. ૪૪

(આ પ્રમાણે ચવ્યાદિ ઘૂત થયું.)

ગુદબ્રંશમાં અનુવાસન—

ખીલાંસહિત દશમૂળના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલ કચૂરો, સુવા અને ખીલીથી, વજથી કે ચિત્રકથી સિદ્ધ કરેલ રનેહ અનુવાસન જાણવો. ૪૫

(આ પ્રમાણે ગુદબ્રંશમાં અનુવાસન થયું.)

ગુદબ્રંશમાં સંપ્રવેશન—

બ્રષ્ટ થયેલી યુવા જ્યારે સ્તબ્ધ થયેલ હોય ત્યારે પ્રથમ રનેહ તથા રવેદનો ઉપયોગ કરવો. સારી રીતે રવેદ આપેલ અને મૃદુ થયેલ તેને પોનાંથી ટેકાણે બેસારવી. ૪૬

વાતાતિસારમાં આવશ્યિકી ચિકિત્સા—

અંધાયેલા વાયુ તથા મળવાળો, ઘણાં શળ અને પ્રવાહિકાવાળો, રક્ત અને પિચ્છવાળો, તૃપાથી પીડાતો રોગી દૂધથી તૃપ્ત કરવાને યોગ્ય છે. ૪૭

રોગી મનુષ્યે ઘી-તેલની ઉપર ધારોણુ અથવા એગંડાના મૂળથી કે કાચા ખીરાથી ઉકાળેલું દૂધ પીવું. ૪૮

આ પ્રમાણે દૂધના પ્રયોગથી રક્ત અને પિચ્છા શાંત થાય છે અને શળ પ્રવાહિકા અને કબજિયાત શાંત થાય છે. ૪૯

પિત્તાતિસારમાં ચિકિત્સાક્રમ—

પિત્તાતિસારને નિહાન, ઉપશમ તથા લક્ષણોથી આમયુક્ત જાણીને બલ પ્રમાણે લંઘન તથા પાચનથી ઉપચાર કરવો. તૃપાવાળાને મોચ, ખડસલિયો વાળો, સારિવા, ચંદન, કરિયાણું, કળો વાળો એના જલથી ઉપચાર કરવો. લંઘન કરેલાને આહારને સમયે બલા, અતિબ્રા, સૂર્યપણી, શાકપણી, પૃષ્ઠિપણી, ઊભી અને બેઠી ભોરીગણી, શતાવરી, ગોખરુ, એના નિર્મલથી યુક્ત, સાત્ત્વ પ્રમાણે યવાગૂ, મંડ ઇત્યાદિ કે તર્પણુ પ્રત્યાદિથી અતુકમે ઉપચાર કરવો. જરા ખાટા કે ખટાશરહિત મગ, મસર, હરેણુ, મક, તુવેર એના યૂપથી કે લાવા, કર્પિજલ સસલાં, હરિણુ, એણુ, કાલપુચ્છ, એના માંસના રસો વડે કમથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો; અને એ પિત્તાતિસારનો સંબંધ ચાલુ હોય તો દીપનીય, પાચનીય, ઉપશમનીય તથા સંત્રણીય યોગોનો પ્રયોગ કરવો. ૫૦

પિત્તાતિસારમાં કેટલાક યોગો—

કણ્ઠાલ અને ધન્ધ્રજવને વાટીને મધ તથા અતિવિષ સહિત ચોખાના ઘોણુ સથે પીવું. એ પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. ૫૧

કરિયાતું, મેથ, કણ્ઠાલ, રસવંતી; ખીલાં, ઘરુ-હળદર, હળદર, તજ, વાળો, ધમાસો; ચન્દન, મૃણાલ, સૂંઠ, લોધર, કાળું કમળ; તલ, મોચરસ, લોધર, સમંગા, કમળ, કાળું કમળ; કાળું કમળ, ધાવડીનાં પુષ્પ, ઘડમની છાલ, સૂંઠ; કાયફૂળ, સૂંઠ, કાળીપાટ, ગાંધુના ફળિયા, આંખાની ગોટલી, ધમાસો; આ અર્ધ સ્લોકથી કહેલા છ યોગો મધ તથા ચોખાના ઘોણુસહિત પીવા. એ પિત્તાતિસારનો નાશ કરનારા છે. ૫૨-૫૫

પિત્તાતિસારમાં અન્નપાન—

જેને ઔષધ પચી ગયું છે એવા રોગીઓને, યોગને અનુસરીને કલ્પેલા, સંગ્રાહી એવા માંસરસોસહિત જૂના રાતી શાળના ચોખા ઐષ્ટ છે. ૫૬

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા રોગીનો પિત્તાતિસાર બકરીના દૂધના પ્રયોગથી શીઘ્ર શાંત થઈ જાય છે અને બલ તથા વર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૭

ધણા દોષવાળા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને બલવાળા રોગીનો પિત્તાતિસાર જે મટે નહિ તો તેને દૂધથી વિરેચન કરાવવું. ૫૮

ખાખરાના ખીજનો ક્વાથ દૂધસહિત પાવો; અને તેની ઉપર શકિત પ્રમાણે નવશેકું દૂધ પાવું. તેનાથી મળ દૂર થઈને ઉદરરોગ શાંત થઈ જાય છે. ૫૯૧

ખાખરાના ખીજની પેઠે, શોધન કરનારો ત્રાયમાણનો પ્રયોગ કરવો. ૬૦

પિત્તાતિસારમાં અનુવાસન—

પેયાદિ ક્રમ કરાતો હોય ત્યારે જે શુભ ચાલુ રહે તો સ્ત્રી ગયેલા દોષવાળા તે દરદીને યોગ્ય રીતે અનુવાસન આપવું. ૬૧

સુવા, શતાવરી, દૂધ જેઠીમધ અને ખીલાંથી અતુર્થાંશ તેલસહિત સિદ્ધ કરેલું ધૃત અનુવાસન જાણવું. ૬૨

પિત્તાતિસારમાં પિચ્છાવસ્તિ—

અનુવાસન તથા સંસર્જન કર્યા છતાં રોગીને અતિસાર ચાલુ રહ્યા કરે તો એ પછી પિચ્છાવસ્તિ આપવી. ૬૩

શેમળાનાં લીલા ડીંટિયાંને લીલા દર્બ વીંટી, ઉપર કાળી માટી ચોપડી, છાણના દેવતામાં બાફવાં. માટી સારી રીતે સૂકાર્ધ ગર્ધ જાણીને તે શેમળાનાં ડીંટિયાંને ખાંડણીમાં ખાંડવાં. અને પછી તેનાંથી ૪ તોલા બિયોળસાં, ૬૪ તોલા દૂધમાં ચોળવાં. તે રસને વસ્ત્રથી ગાળી યોગ્ય પ્રમાણમાં તેલ તથા ઘી મેળવેલ જેઠીમધના કલ્કથી યુક્ત કરી, જેને અભ્યંગ કયો છે એવા રોગીને, તેની બસ્તિ આપવી. તે પાછી નીકળી આવ્યા પછી રોગીએ સ્નાન કરી દૂધથી કે જાગલ પ્રાણીઓના માંસના રસથી ભોજન કરવું. ૬૪-૬૭

વિરેચન તથા અસ્થાપન સંબંધી આ બસ્તિ અત્યંત વધી ગયેલા પિત્તાતિસાર, જ્વર, સોજા, ગુદમ, જીર્ણ અતિસાર અને ગ્રહણીરોગને શીઘ્ર જીતે છે. ૬૮

રક્તાતિસારનાં લક્ષણો—

જે પિત્તના અતિસારવાળા રોગી આ ક્રિયાને છોડીને પિત્ત વધારનારાં અન્નપાનનું સેવન કરે છે તેનું અતિ બળવાળું પિત્ત રક્તને શીઘ્ર દૂષિત કરવું રક્તાતિસાર, તૃષા, શુળ, વિદાહ અને ગુદાનો બંધકર પાક કરે છે. ૭૦

રક્તાતિસારની ચિકિત્સા—

તેમાં પીવા માટે, ભોજન માટે અને ગુદા ધોવા માટે ઠંડું તથા મધ-સાકર મેળવેલું બકરીનું દૂધ ઐષ્ટ છે. ૭૧

તે બકરીના દૂધથી રાત્રી શાળના ભાતનું ભોજન કરાવવું.

પારેવા વગેરેના ધૂતથી છમકારેલા અને સાકર મેળવેલા માંસરસોથી ભોજન કરાવવું. ૭૨

સસલાં, પક્ષી તથા પશુઓના અને શીતવીર્ય બાંગલ પ્રાણીઓના થોડા ખાટા, ધૂત તથા સાકરયુક્ત માંસરસોથી ભોજન કરાવવું. ૭૩

મૃગનું કે બકરાનું, ધૂતથી છમકારેલું રક્ત અથવા થોડો ખાટો અને સાકરસહિત શીવણીનાં ફળનો ચૂપ શ્રેષ્ઠ છે. ૭૪

કાળું કમળ, મોચરસ, સમંગા અને કમળનાં કેસર બકરીના દૂધમાં મેળવીને આપનાં; અને પચી ગયા પછી દૂધસહિત ભાતનું ભોજન કરાવવું અથવા રોગી દુર્બળ હોય તો દવા પાઈને તેની ઉપર જ ભોજન કરાવવું અથવા ભોજનની પહેલાં મધ તથા સાકરસહિત માખણ આપવું. ૭૫, ૭૬

કપિંજલના માંસરસનું ભોજન કરતો તથા કેવળ દૂધનું ભોજન કરતો રોગી, દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઘૂત દૂધની સાથે ત્રણ દિવસ ખાઈને, આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૭

દૂધનું ભોજન કરતો રોગી શતાવરીનો કફ દૂધથી પીને અથવા શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલું ઘૂત પીને રક્તાતિસારને છોડે છે. ૭૮

રક્તની શાંતિ માટે ઇન્દ્રવજી સિદ્ધ કરેલું ઘૂત યવાગૂના મંદથી પીવું અને તેની ઉપર પેચા પીવી. ૭૯

દારૂહળદરની છાલ, ઇન્દ્રવજ, પીપર, આદુ, શાક, કડુ આ છ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું અને પેચાના મંદમાં નાખેલું ઘૂત ત્રિદોષજન્ય દારુણ અતિસારને પણ શીઘ્ર છોડે છે. ૮૦, ૮૧

કાળા માટી, જેઠીમધ, રાંખ અને કેશર એકત્ર કરી ચોખ્ખાનું ઘોણ અને મધ મેળવીને પીવાથી રક્ત એકદમ અટકે છે. ૮૨

મધસહિત ચોખ્ખાના ઘોણથી પીધેલો પ્રિયંચનો કફ બાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસનું ભોજન કરનારો રોગીના રક્તસ્રાવને શીઘ્ર છોડે છે. ૮૩

પંચમાંશ સાકર મેળવેલો કાળા તલનો કફ બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી રક્તને શીઘ્ર અટકાવે છે. ૮૪

ઈન્દ્રવજ ૪ તોલાનો ક્વાથ કરીને માંસરસનું ભોજન કરનારો જે રોગી તે ક્વાથ પીએ તે પિત્તજન્ય અતિસારને શીઘ્ર છોડે છે. ૮૫

સાકર તથા મધસહિત ચંદન ચોખ્ખાના ઘોણથી પીને કાઠ, તૃષા, પ્રમેહ તથા રક્તસ્રાવમાંથી રોગી મુક્ત થાય છે. ૮૬

પિત્તાતિસારમાં ગુદવલીના પાકની ચિકિત્સા—

ઘણી વખત શૈથ થવાથી જેની ગુદા પિત્તથી પાકી જાય છે તે ગુદાને પટેલ અને જેઠીમધના સારી રીતે ઠંડા ક્વાથથી અથવા પંચવટકલ એટલે કે વડ, પીપળા, જાંબરો, પીપળા અને વેતસ તથા જેઠીમધનો ક્વાથ, શેરડીનો રસ, સાકર તથા મધસહિત ઘૂત, બકરી તથા ગાયનું દૂધ એનાથી પરિષેવન કરવું. ૮૭, ૮૮

અથવા પ્રક્ષાલન માટે કહેલાં ઔષધોના ઘૂતસહિત કફથી લેપ કરવો અથવા એઓનાં સારી રીતે કચેલાં ચૂણેથી તે ગુદાનું પ્રતિસારણ કરવું. ૮૯, ૯૦

અથવા સરખે વળને લીધેલાં ધાવડી અને લોધરનાં ચૂણેથી પ્રતિસારણ કરવું. તે ઔષધથી પ્રતિસારિત કરેલી ગુદા તેવી રીતે રક્તસ્રાવને કરતી નથી, પકવતા શાંત થાય છે તથા વેદના પણ શાંત થાય છે. રક્તનો અતિ સાવ થતો હોય તો ગુદા, વંદણ, કટી અને સાથળને ઘૂત ચોપડીને પૂર્વે કહેલાં શીતળ અભિષેવન વડે અભિષેવન કરવું. ૯૦, ૯૧

કપાસનાં પૂમધાથી લીધેલાં, ચન્દનાદિ તેલ તથા સો વાર ઘોળેલ ઘૂતથી ગુદા તથા વંદણનું સેવન કરવું. ૯૨

રક્તાતિસારમાં પિચ્છાવસ્તિ અને ઘનુવાસન—

શ્લેષ્મસહિત થોડું થોડું રક્ત ઘણીવાર નીકળતું હોય તેવા દરદીને, જ્યારે વાયુ બધું થઈને કષ્ટપૂર્વક ગતિ કરે કે ન કરે ત્યારે, તેને પૂર્વે કહેલ પિચ્છાવસ્તિ આપવી. અને પ્રપૌડરીકથા સિદ્ધ કરેલ ધૃતથી અનુવાસન કરવું. ૯૩, ૯૪૩

લાંબો વખત અતિસારથી પીડાતા મનુષ્યો પ્રાયઃ દુર્બળ ગુદાવાળા હોય છે. તેથી વખતોવખત તેઓની ગુદામાં સ્નેહનો પ્રયોગ કરવો. ૯૫૩

રક્તાતિસારમાં વસ્તિવિવાન—

અત્યંત પ્રવૃત્તિ કરતો પવન પોતાના સ્થાનમાં અધિક બલ પ્રાપ્ત કરે છે. પિત્તસહિત તે પવનને છતવા માટે અસ્મિત ઉત્તમ છે. ૯૬૩

રક્તાતિસારમાં સ્નેહના કેટલાક યોગો—

મળસહિત, મળની પહેલાં અથવા પછી જેને રક્તનો અતિસાર થતો હોય તેને ચાટવા માટે શતાવરી ધૃત આપવું. અર્ધ લાગે સાકર મેળવેલ તથા ચતુર્થાંશ મધ મેળવેલ તાજું માખણ હિત ભોજન કરનારના તે વિકારને શીઘ્ર છોડે છે. ૯૭, ૯૮૩

મળની પહેલાં કે પછી જેને રક્તસ્રાવ થતો હોય તેણે વડ, જીંબરો અને પીપળાના અંકુરોને કૂટી, એક અહોરત્ર ગરમ પાણીમાં રાખવા. તે પાણીથી ઘૃત પકાવી તેમાં અર્ધ સાકર તથા ચતુર્થાંશ મધ મેળવીને ચાટવું. ૯૯-૧૦૦૩

આ રીતે દુર્બળ થયેલો જે અતિસારનો રોગી પિત્તકારી પદ્ધતીનું સેવન કરે છે તે ગુદાની વલીઓના ભયંકર પાકને પ્રાપ્ત કરીને નાશ પામે છે. ૧૦૧૩

શ્લેષ્માતિસારમાં ચિકિત્સાક્રમ—

કક્ષતિસારમાં પ્રથમ લંબન તથા પાચન હિતકારી છે અને આમાતિસારનો નાશ કરનાર પૂર્વે કહેલો દીપન ગણ્યો. ૧૦૨૩

લંબન જેણે કર્યું છે એવા રોગીને, અતુકમથી પાચનાદિ ચિકિત્સા કર્યા છતાં ક્ષેત્રન્ય અતિસાર મટે નહિ તો ક્ષેત્ર ઔષધોથી તેનો ઉપચાર કરવો. ૧૦૩૩

શ્લેષ્માતિસારમાં કેટલાક યોગો—

કાચાં બીલાં, બીલી, કાકડાશીંગી, મેથ, હરડે અને સૂંઠ; વજ, વાવડિંગ, ભૂતીક, ધાણા અને દેવદાર; કઠ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ચવક અને કડુ; પીપર, પીપરમૂળ, ચિત્રક અને ગળપીપર; ચતુર પુરુષે અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી કહેલા જઠરાગ્નિના બલને વધારનારા આ ચાર યોગોનો ક્વાથ કરીને કક્ષાતિસારમાં યોગ્ય. ૧૦૪-૧૦૬૩

જીરું, પીપર, કાળીપાટ, સૂંઠ અને મરી દરેક એક એક લાગ અને ધાવડી એ લાગ, બીજોરાના રસમાં મેળવીને આપવાં. રસવંતી, અતિવિષ, ધન્વન્ય, દરેક એક લાગ અને ધાવડી એ લાગ, મધ તથા સૂંઠસહિત પીવા માટે આપવાં. ૧૦૭-૧૦૮૩

ધાવડી, સૂંઠ, બીલી, લોધર, કમળનાં ફેસર; જાંબુની છાલ, સૂંઠ, ધાણા, કાળીપાટ, મોચરસ બલા; સમંગા, ધાવડી, બીલીનો ગર્જ, જાંબુની છાલ અને આંખાની છાલ; કોઠ, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી; આ પ્રમાણે અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી કહેલા, ચાંગેરી-ખોર અને તકથી ખાટા, સ્નેહ અને સિંધાલુણવાળા ખડ ચતુર વૈષ્ણે કક્ષાધિક અતિસારમાં આપવા. ૧૦૯-૧૧૧૩

ત્રિકટુ-મધ તથા સાકરસહિત કોઠનો ગલ્લ અથવા મધસહિત કાયકળ ચાટીને રોગી અતિસારથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૨

મધસહિત પીપર પીને, ચિત્રકસહિત તક પીને અથવા કાચાં બીલાં ખાઈને રોગી અતિસારથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૩૩

વાયુ જ્યારે અટકી ગયો હોય ત્યારે, શ્લેષ્મથી પીડાતા પ્રવાહિકાના રોગીએ કાચાં બીલાં, ગાળ, તેલ, પીપર, અને સૂંઠ ચાટવાં. ૧૧૪

સૂકા મૂળાનો ક્વાથ, વાતનાશક અથણાં-શાક વગેરે

તથા વાતાતિસારમાં કહેલા યૂષ-માંસરસ અને ખડથી ભોજન કરવું. ૧૧૫

પૂર્વે કહેલું અન્નસદૃત અથવા પટ્ટપલદૃત અથવા જૂનું દૃત યવાજૂતા મંડથી મિશ્ર કરીને શકિત પ્રમાણે આપવું. ૧૧૬

વાત તથા કફ રોકાઈ ગયાં હોય અથવા કફનો અતિ સ્ત્રાવ થતો હોય ત્યારે શુળ તથા પ્રવાહિકામાં પિચ્છાબરિતનો પ્રયોગ કરવો. ૧૧૭

પીપર, ખીલી, કઠે, સુવા અને વળના સિંધાલુ મેળવેલા કલ્કથી યુક્ત પૂર્વેકિત પિચ્છાબરિત આપવી. ૧૧૮

અસ્તિ પાછી નીકળી આવ્યા પછી સુખવાળા, નાહેલા અને સાયંકાળે જેણે ભોજન કર્યું છે એવા રોગીને સુધ્ધિમાન વૈદ્યે નવશેકા ખીલીના તેલથી અનુવાસન આપવું. ૧૧૯

અથવા પીપરથી વજ્ર સુધીના કલ્કથી તેલ પકાવીને ઘણી વાર અનુવાસન આપવું. તેમ કરવાથી કફ તથા વાતથી પીડાતો રોગી સુખ પામે છે. ૧૨૦

અતિસારમાં વાતાદિનો ચિકિત્સાક્રમ—

કફનો ક્ષય થતાં વાયુ પોતાના સ્થાનમાં અવશ્ય વૃદ્ધિ પામે છે; વધેશે તે એકાએક હણે છે, તેથી તેને શીઘ્ર જીતવો. ૧૨૧

વાયુની પંછી પિત્તને જીતવું, પિત્તની પછી કફને જીતવો; અથવા જે બળવાન હોય તેને ત્રણેની પહેલાં જીતવો. ૧૨૨

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આપતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

પૂર્વેત્પત્તિ, કારણ, લક્ષણ, સાધ્યાસાધ્યતા અને અતિસારના રોગીઓની અવસ્થા પ્રમાણેની સિદ્ધ ક્રિયા કરી છે. ૧૨૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પમેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘અતિ-સાર ચિકિત્સિત’ નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૯

અધ્યાય વીસમો

છર્દિ ચિકિત્સિત

છર્દિ ચિકિત્સિતનો સ્વપ્રકાર—

“હવે અહીંથી ‘છર્દિ ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

છર્દિના વિષયમાં અભિવેશનો પ્રશ્ન—

ચરકવી, બ્રહ્મજ્ઞાન અને તપના તેજથી દેહીપ્રમાન, અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન પ્રભાવશાળી અને જૂતભાતના હિતમાં મગ્ન પુનર્વસુ આત્રેયને શિષ્ય અગ્નિવેશે પૂછ્યું. ૩

હે પૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! આપે પહેલાં રોગાધિકાગમાં જે પાંચ ઉલટીઓ કરી છે તેઓની નિદાન અને લક્ષણો-સહિત યથાવત્ ચિકિત્સા મનુષ્યોના હિત માટે કરો. ૪

છર્દિના રોગો—

અગ્નિવેશનાં તે વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા વૈદ્ય-શ્રેષ્ઠે આ કહ્યું.

પહેલાં મેં જે પાંચ ઉલટીઓ કરી છે, તે વિસ્તાર-પૂર્વક કહેતા મારી પાસેથી સાંભળ. ૫

જુદા જુદા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી અને ત્રણેય દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી એમ ત્રણ તથા અણુગતતા વિષયના સંયોગથી પાંચમી પણ છે. ૫૬

છર્દિનું પૂર્વરૂપ—

હૃદયનો ઉત્કલેશ, કફસ્ત્રાવ અને ભોજનમાં દ્વેષ-એ તેઓનાં પૂર્વરૂપ છે. ૬

વાતજ છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

વ્યાયામ, તીક્ષ્ણ ઔષધો, શોક, રોગ, ભય તથા ઉપવાસ વગેરેથી અતિ કૃશ થયેલા મનુષ્યોના પ્રકુપિત વાયુ મહાસ્રોતમાં દોષોને ઉત્કલેશિત કરીને, પછી જો એ ખેંચતો તથા મર્મેને પીડા કરતો આમાશયના ઉત્કલેશથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉલટીનું ઉદીરણ કરે છે. ૭૬

વાયુથી રોગી હૃદય અને પડખાંની પીડા, મુખશોષ, માથું અને નાભિમાં પીડા, કાસ, સ્વરભેદ અને તોદ-સહિત ઝોડકારના પ્રમલ શબ્દવાળી, શીણુયુક્ત, વિચ્છિન્ન, કાળી, પાતળી, કષાય રસયુક્ત અને થોડી દુઃખકર ઉલટી મુશ્કેલીએ અને મોટા વેગથી કરે છે. ૮૬

પિત્તજ છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

અણુર્ણથી તથા કટુ-અમ્લ-ત્રિદાહી અને ઉષ્ણ દ્રવ્યોના સેવનથી આમાશયમાં ઉદીર્ણવેગવાળું અને રસાયનીઓ દ્વારા ફેલાયેલું પિત્ત મર્મેને પીડી ઉપર આવી અને ઉલટી કરે છે. ૧૦

મૂર્ચ્છા, તરસ, મુખશોષ, માથું-તાળવું અને આંખનો સંતાપ, અંધારાં અને બ્રમથી પીડિત પુરુષ પિત્તથી પીળા, બહુ જાતી, લીલી, તિકત, ધુમાડા જેવી અને દાહયુક્ત ઉલટી કરે છે. ૧૧

કફજ છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

સ્નિગ્ધ અતિશુરુ, આમ અને વિદાહી ભોજનથી અને જીવ વગેરેથી અતિશય વધેલો કફ જાતી, માથું, મર્મ અને બધી રસાયનીઓને બંધ કરીને ઉલટી કરે છે. ૧૨

તન્દ્રા, મુખની મધુરતા, કફપ્રસેક, સંતોષ, નિદ્રા, અરુચિ અને યુરુતાથી પીડાતો, જીભાં થયેલ રૂવાડાંવાળો પુરુષ કફથી સ્નિગ્ધ, ઘન, મીઠું, શુદ્ધ અને અલ્પ પીડાયુક્ત વમન કરે છે. ૧૩

અગ્નિવાતજ છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

નિરંતર સર્વ રસોતું એક સાથે સેવન કરનારના,

આમ પ્રદોષથી અને મનુષ્યોના વિપર્યાયથી એક સાથે પ્રકાપ પામેલા બધા દોષો ત્રિદોષજન્ય ઉલટી કરે છે. ૧૪

ત્રિદોષથી પ્રબલ શલ, અવિપાક, દાહ, તૃણા, આસ અને પ્રમોહવાળી પ્રબળ ઉલટી સતત થાય છે. ઉલટી કરતાં મનુષ્યોને લવણ, અમ્લ, ઘાટી, ઉષ્ણ, લાલ અથવા રક્તયુક્ત ઉલટી થાય છે. ૧૫

છર્દિનાં લપદ્ધવો—

ન્યારે વાયુ ઝાડો-પસીનો-મૂત્ર અને અમ્બુવહ-સ્રોતોનું રૂંધન કરી જોયે નય છે ત્યારે પ્રવૃદ્ધ દોષવાળા મનુષ્યના કોષ્ટમાં સંચિત થયેલ તે દોષને હલાવીને, લણા વેગપૂર્વક ઝાડા અને પેશાબના જેવા વર્ણ અને ગંધ-યુક્ત, તૃષા, આસ, હિક્કા અને પીડાસહિત, નિરંતર અને દુષ્ટ વમન કરે છે. તેનાથી પીડિત પુરુષ એકદમ નાશ પામે છે. ૧૬, ૧૭

દ્વિદાર્થજન્ય છર્દિનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ન ગમે તેવાં, વિપરીત, અશુદ્ધ, સડેલ, અમેઘ્ય, ખીભત્સ અને દુર્ગંધવાળાં ભોજન અથવા દર્શનોથી ઉદ્વિગ્ન મનવાળો પુરુષ જે વમન કરે છે તેને ન ગમે તેવા વિષયના સંયોગથી જન્મેલ માનેલ છે. ૧૮

છર્દિનાં અસાધ્ય લક્ષણો—

ક્ષીણ પુરુષની જે અતિશય વધેલી, ઉપદ્રવયુક્ત લોહી અને પરુવાળી હોય છે અને ચન્દ્રિકાવાળી હોય છે તેને અસાધ્ય કહે છે. અને ઉપદ્રવવિનાની સાધ્ય ઉલટીની ચિકિત્સા કરવી ૧૯

વાતજ છર્દિની ચિકિત્સા—

બધી ઉલટીઓ આમાશયના ઉત્કલેશથી ઉત્પન્ન થયેલ માનેલ છે તેથી વાતજન્ય ઉલટીને છોડી દષ્ટિને બાકીનીમાં લંઘન અથવા કફપિત્તન સંશોધન પહેલાં કરાવવું. ૨૦

મધની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ચાટવું અથવા જે હૃદય વિરેચનો છે તેઓને મઘ અને દૂધની સાથે યુક્તિપૂર્વક પીવાં. તે ઉપરની બાજુએ ઉદીર્ણ થયેલા દોષને નીચેની બાજુ લઈ નય છે. ૨૧

અથવા વસ્ત્રીક્ર્વાદિ એટલે ધામાર્ગવ, જૂનૂતક વગેરેથી વમન પીવું.

જે દુર્જલ હોય તેને શમન ઔષધોથી ઉપચાર કરવો.

મનોત્તરસોથી, હૃદયકાં અને સૂકાં ભક્ત્યો અને ભોજ્યોથી અને વિવિધ પાનોથી ઉપચાર કરવો. ૨૨

સૂક્ષ્મરૂપ તેતર-મોર અને લાવના માંસરસો તથા ખોર, કળથી, ધાણા, ખિસ્વાદિ મૂલ, અમ્લ દ્રવ્ય અને જવથી બનાવેલ યૃષ વાતજન્ય ઉલટીને દૂર કરે છે. ૨૩

વાતજન્ય ઉલટીમાં હૃદયની ઉતાવળી ગતિથી પીડિત મનુષ્યે સિંધવવાળું ઘી તથા ધાણા, સૂકું, દહીં અને દાડમના રસથી પકાવેલું ઘી પીવું. ૨૪

અથવા ત્રિકટુ અને ત્રણ લવણસહિત ઘીની માત્રા આપવી. દહીં અને દાડમની ખટાશરાળા યૃષો અને માંસરસોસહિત રિતઞ્ચ અને હૃદ ભોજનો આપવો. ૨૫

પિત્તજ છર્દિનો ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય ઉલટીમાં અનુલોમનને માટે દ્રાક્ષ, વિદારીકંદ અને શેરડીના રસ સાથે નસોતર આપવું.

કક્ષાશયમાં રહેલ અત્યંત વધેલ પિત્તને મધુર ઔષધો વડે ઉપરની બાલુએથી જ હરવું. ૨૬

શુદ્ધ થયેલ પુરુષને યથાકાળે મધ અને સાદરસહિત લાગનો મન્ય અથવા પેયા આપવી.

અથવા મગના રસ સાથે અથવા જાંગલ ગ્રાણીઓના માંસરસ સાથે શાલિ ચોખાનો ભાત આપવો. ૨૭

કુદ્ધમાષ, લાળ, જવના સાયના, મંડ્યુકત યવાન્ન, ખજૂરનો ગર્ભ, નાળિયેળ, દ્રાક્ષ અથવા ખોર, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર સાથે ચાટવાં. ૨૮

સોતેજન, લાળ, નીલકમળ અને ખોરની મંજીનાં ચૂર્ણો તથા હરડે મધ સાથે ચાટવાં; અથવા ખોરનાં

કળિયા અને મંજી, સોતેજન, માખીની વિષ્ટા, લાળ, સાકર અને લીંડીપીપરના કણોને મધ સાથે ચાટવા. ૨૯

અથવા સુશીતળ દ્રાક્ષનો રસ અથવા તપાવેલા માટીના ઢેકાથી તૈયાર કરેલું પાણી પીવું; અથવા બળુનાં અને આંખાનાં પાનનો શીતળ અને મધયુક્ત ક્વાથ પીવો. ૩૦

મગ, લીંડીપીપર, વાળો કે ધાણાનું રાતવાસી પાણી પીવું; અથવા ચણાનું પાણી અથવા ગવેલુકના મૂળનું પાણી, ગળોનું પાણી, શેરડીનો રસ અથવા દૂધ પીવું. ૩૧

સુગંધી વાળાની સાથે કાળો વાળો કે સોનાગેરુ ચોખાના ઘોણ સાથે પીવો; અથવા અમળાના રસ સાથે સુખડ પીવું. મધયુક્ત તે સર્વ તરસ અને ઉલટી મટાડનાર છે. ૩૨

તથા ચન્દન, ચવક, જટામાંસી, ઉત્તમ દ્રાક્ષ, વાળો અને સોનાગેરુનો કટક પીવો.

સોનાગેરુ અને શાલિ ચોખાનું ચૂર્ણ શીતળ પાણી સાથે પીવું.

તથા મોરવેલ ચોખાના ઘોણ સાથે પીવી. ૩૩

કફજ છર્દિનો ચિકિત્સા—

કક્ષાત્મક ઉલટીમાં કક્ષાશય અને આમાશયનું શોષન કરવા માટે લીંડીપીપર, સરસવ અને લીંબડાના ક્વાથ સાથે સિંધવસહિત મીઠળથી વમન કરાવવું શ્રેષ્ઠ છે. ૩૪

જૂના ઘઉં, શાલિ અને યવ-પરવળ, ગળો અને ચિત્રકના યૃષો સાથે અથવા ત્રિકટુ અને લીંબડાના જાસમાં બનાવેલ યૃષો, ક્ષામ્લ અને કટુ દ્રવ્યો સાથે ખાવા. ૩૫

જાંગલ ગ્રાણીઓના માંસરસો અને શુદ્ધ માંસો, જૂનાં મધુ-સીધુ અને અરિષ્ટો તથા દ્રાક્ષ કોડું અને ખીજોરનાં રાગ-પાકવ અને પાનકોનો ઉપયોગ કરવો. ૩૬

શેકેલા મગ, મસૂર, ચણા અને વટાણા સૂંઠ અને મધ મેળવી ચાટવા; અથવા ત્રિક્ષ્ણ અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ કે વાવડિંગ અને કવહીમોથ તે પ્રમાણે ચાટવાં. ૩૭

કફજન્ય ઉલટી મટાડવા માટે બાંજુસહિત ખાટાં. ખોરનું ચૂર્ણ અથવા નાગરમોથયુક્ત કાકડાશીંગી અથવા ધસાસાનું ચૂર્ણ મધ મેળવી ચાટવું. ૩૮

ખીભેરું કાઠાના રસ અને મધ સાથે, મરીયુક્ત મનઃશિલ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ચાટનાર પ્રબલ વેગવાળી ઉલટીને જીતે છે. ૩૯

સન્નિપાતજ છર્દિની ચિકિત્સા—

જે ચિકિત્સા જુદી જુદી કહી છે તે એકઠી કરીને શાસ્ત્ર જાણનાર અને પ્રમાદરહિત વૈદ્ય જીદ્ધિથી દોષ, અતુ, રોગ, અગ્નિ અને બલને જોઈને સન્નિપાતમાં પણ ચોળવી. ૪૦

મનોભિષાતજ છર્દિની ચિકિત્સા—

મનના અભિધાતમાં મનને અનુકૂલ વાણી, આશ્વાસન, હર્ષણુ ક્રિયાઓ. લોકપ્રસિદ્ધ વાતાઓ, મિત્રો અને શ્રૃંગારયુક્ત વિહારો હિતકર્તા છે. ૪૧

માટી-કૂલ-શુકત અને ખાટાં ફળો વગેરેના વિચિત્ર અને મનને અનુકૂલ ગંધો, શાકો, ભોજ્યપદાર્થો, પાનકો, સારી પેટે સંરક્ત કરેલ ષાડવ, રાગ, લેહ, ચૂપ, માંસ-રસો, કાંબલિક, ખડો, માંસો, ધાણી, વિવિધ ભક્ષ્યો તથા ગંધ-વર્ણુ અને રસયુક્ત ફળો અને મૂળો ઉલટીને જીતે છે. ૪૩

જે જે ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને રૂપો અસાત્મ્ય હોય છતાં પ્રિય હોય તે તે તેની શાન્તિને માટે આપવાં. કારણ કે એમ કરવાથી અસાત્મ્ય ગંધાદિ-જનિત રોગ સુખેથી જીતાય છે. ૪૪

છર્દિના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા—

ઉલટીજન્ય ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા પોતપોતાની

ચિકિત્સામાંથી કરવી. ઉલટી બહુ જ ઘાય તે વિરેચનના અતિયોગમાં જે ક્રિયા કહી છે તે કરવી. ૪૫

લાંબા વચ્ચતનો છર્દિની ચિકિત્સા—

ઉલટીના અનુબન્ધથી ધાતુ ક્ષીણ થતાં વાયુ પણ અવસ્થ વૃદ્ધિ પામે છે તેથી લાંબા વખતની ઉલટીમાં વાતર્ધન સ્તંભન અને બૃહણુ કરવાં જોઈએ. ૪૬

સર્પિશુકિ, દૂધના યોગો, કલ્યાણકચૂપણુ અને જીવનીય ધૂતો, વૃષ્ય માંસરસો અને અવલેહો લાંબા વખતની ઉલટીને જીતે છે. ૪૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોકઃ—

મુનિવર્યે ઉલટીનાં હેતુ, સંખ્યા, લક્ષણ, સાધ્યતા, અસાધ્યતા તથા તેઓની શાન્તિ માટે ચિકિત્સા અને યોગો કહ્યાં. ૪૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિશે 'છર્દિ ચિકિત્સિત' નામનો વીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૦

અધ્યાય એકવીસમો

વિસર્પ ચિકિત્સિત

વિસર્પ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી 'વિસર્પચિકિત્સિત' અધ્યાયનું આખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

વિસર્પ બાવતમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

જ્યાં ઘણા કિન્નરો ફરે છે એવા, બહુ ઝરણાં અને ઔષધવાળા, નિત્ય પુષ્પની સંપત્તિથી મધુર ગન્ધો

દેવાવતાં, જુદાં જુદાં ધાટાં વૃક્ષોથી સારી પેઠે સુશોભિત, દેવાસ પર્વતમાં ફરતા, જીતેન્દ્રિય, અપિવન્દિત, મહર્ષિઓથી વીરંગનાઓલા, પ્રાણીમાત્રના હિતમાં મગ્ન ગુરુ આત્રેયને અગ્નિવેશે યથાકાલે વિનયપૂર્વક આ વચન કહ્યું. ૩-૫

હે ભગવન, મનુષ્યોના શરીરમાં સર્પના વિષ જેવો પ્રસરતો રોગ હું જોઉં છું. ૬

તે શીઘ્રકારી રોગથી ઘેરાયેલ મનુષ્યો ચિકિત્સા ન થતાં સહસ્રા નાશ પામે છે. તે આગતમાં અમને મહાન શંકા છે. ૭

તેને ક્યાં નામથી જાણવો, ક્યા હેતુથી તેનું નામ પડ્યું છે, તેના કેટલા ભેદ છે, કેટલી ધાતુઓ દૂષિત કરે છે, તેનાં કારણો ક્યાં છે અને તેના આશ્રયો ક્યા છે? ૮

તે સુખસાધ્ય, કૃચ્છ્રસાધ્ય અને અનુપક્રમ છે તે શી રીતે જાણવો, તેને ક્યાં લક્ષણોથી જાણવો અને હે ભગવન ! તેનું શું ઔષધ છે? ૯

મુનિશ્રેષ્ઠ પુનર્વસુ આત્રેયે અગ્નિવેશનાં તે વચનો સાંભળીને યથાવત્ તે બધું સંપૂર્ણપણે કહ્યું. ૧૦

વિસર્પનો નિરુક્તિ—

જેથી તે વિવિધ પ્રકારે પ્રસરે છે તેથી વિસર્પ અથવા સર્વ આગ્રુ પ્રસરવાથી પરિસર્પ નામે જાણીતો છે. ૧૧

વિસર્પના મેદા—

દોષવડે તે સાત પ્રકારનો અને સપ્તધાતુક જાણવો. વિસર્પ જુદા જુદા દોષથી ત્રણ, ત્રિદોષથી એક અને ૬૬૦૦ ત્રણ છે. ૧૨

વાતિક, પૈત્તિક, કફજ અને સાન્નિપાતિક એ ચાર વિસર્પો અને ત્રણ ૬૬૦૦ કહેવામાં આવશે. ૧૩

વાતપિત્તથી આબેય, કફવાતથી અનિય નામક, અને જે ઘેર કર્દમક છે તે પિત્તકફજન્ય છે. ૧૪

વિસર્પનાં દોષ અને દુષ્ણોનો સંગ્રહ—

રક્ત, લસીકા, ચામડી અને માંસ એ દુષ્ણો, ત્રણ દોષો, એ દોષ— એ સાત ધાતુઓને વિસર્પોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ જાણવી. ૧૫

વિસર્પનાં સામાન્ય કારણો—

લવણ-અમ્લ-કટુ અને ઉષ્ણ રસોના અતિ સેવનથી, ખાટું દહીં, દહીંનું પાણી, શુકત મુરા, સૌવીરક, બગડી ગયેલ મધ, બહુ મધ તથા ઉષ્ણ રાગપાકોના સેવનથી. લીલાં શાક અને વિદાહી દ્રવ્યોના સેવનથી, કૃચ્છિકા-કિલ્લાટ અને નહિ જામેલ દહીંના સેવનથી, શાણકાકિથી આથેલા આમુતોના સેવનથી, તલ, અડદ, કુળથી, તેલો, મેંદો, આમ્ય-આનૂપ અને જલચર પ્રાણીઓના માંસના તથા લસણના અને પ્રહિસન્ન-અસાત્મ્ય તથા નિરુદ્ધ આહારોના સેવનથી, અતિશય ભોજનથી, દિવસે સૂવાથી, અજીર્ણથી, અધ્યશનથી, ક્ષતથી, ઘા વાગવાથી, બન્ધનથી, પડી જનાથી, સ્વેદાદિ કે ઉષ્ણ કર્મના અતિ સેવનથી તથા નિષ-વાયુ અને અગ્નિના દોષથી વિસર્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૬-૨૧

આ સેજભેજ થએલાં નિદાનો વડે કોપેલા વાયુ વગેરે અહિત ભોજન કરનારનાં રક્ત વગેરે દુષ્ણોને દૂષિત કરીને વિસર્પ કરે છે. ૨૨

વિસર્પનાં સાધ્યસાધ્ય લક્ષણો—

વિસર્પ બહિઃશ્રિત અન્તઃશ્રિત અને ઉભયાશ્રિત છે. તેઓનું બલ યથાક્રમે વધુ જાણવું. ૨૩

બહિર્ભાગીશ્રિત સાધ્ય, ઉભયાશ્રિત અસાધ્ય અને અન્તરાશ્રિત દારુણ વિસર્પ સારી પેઠે કૃચ્છ્રસાધ્ય જાણવો. ૨૪

વાહ્ય તથા આભ્યંતર મેદ પ્રમાણે વિતર્પે વે છે—

અન્તરાશ્રિતમાં પ્રકુપિત દોષો અંદર, બહાર પ્રકા-પેલા બહાર અને ઉભયસાશ્રિત દોષો સર્વત્ર પ્રસરે છે. ૨૫

મર્મના ઉપધાતથી, મૂર્છાથી, સ્ત્રોતોના અટકવાથી, અતિશય તૃષ્ણાથી, વેગોના વિષમ પ્રવર્તનથી અને સહસા અગ્નિનું બલ ક્ષીણ થવાથી અંતઃશ્રિત વિસર્પ જાણવો.

આનાથી વિપરીત અને પોતાનાં બીજાં લક્ષણોથી બાહ્ય વિસર્પ જાણવો. ૨૬.૨૭

અસાધ્ય વિસર્પનાં લક્ષણો—

જે સર્વ લક્ષણવાળો હોય, જેનું કારણ બળવાન હોય, જેના ઉપદ્રવો કૃષ્ટદાયક હોય અને જે મર્મમાં થયો હોય તે મારી નાખે છે. ૨૮

વાતવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

રક્ષ તથા ઉષ્ણ અથવા અતિ ભોજનથી આદ્ય થયેલો અને દુષ્ટ થયેલો કેવળ વાયુ દૂષ્યોને દૂષિત કરીને બલ પ્રમાણે વિસર્પ કરે છે. ૨૯

તેનાં રૂપ-ભ્રમ, દાહ, તરસ, તોદ, શ્લ, અંગમર્દ, ગોટલાં ચડવાં, કમ્પ, જનર, તમકશ્વાસ. ઉધરસ, અસ્થિ-ભેદ, સંધિભેદ, સંધિવિશ્લેષ, વેપન, અરુચિ, અવિપાક, આંખોની વ્યાકુળતા, આંસુ આવવાં અને અવયવો ઉપર કડીઓ ફરતી હોય તેમ લાગવું; જે જગ્યાએ વિસર્પ ફેલાય છે તે જગ્યા શ્યામ અને અરુણ રંગની જણાય, સોજવાળી તથા તોદ. ભેદ, શ્લ, ખેંચ, સંકોચ, હર્ષ અને ફરકાટથી અતિશય પીડાયુક્ત બને છે. જે ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો એકદમ લાલ રંગના કે શ્યામ રંગના નાના, વિશદ-અરુણ અને પાતળા થોડા સ્ત્રાવવાળા, એકદમ ફૂટી જતા ફેડકાઓથી ઉપચિત થાય છે. મનુષ્યને અધોવાત, મૂત્ર અને ઝાડાની અટકાયત થાય છે; નિદાનમાં કહેલ વસ્તુઓ તેને માફક નથી આવતી અને તેથી વિપરીત માફક આવે છે. એમ વાતવિસર્પ કહ્યો. ૩૦

પિત્તવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

ઉષ્ણ ઉપચાર, વિદાહી અને અમ્લ ભોજનોથી સંચિત થયેલ પિત્ત દૂષ્યોને દૂષિત કરી, ધમનીઓને લરી દેવું, વિસર્પ પેદા કરે છે. ૩૧

તેનાં રૂપ-જનર, તરસ, મૂર્છા, મોહ, ઉલટી, અરુચિ, અંગભેદ, પરસેવો, અતિશય અન્તર્દાહ, બકવાટ, માથામાં પીડા, આંખોની વ્યાકુળતા, બંધ ન આવવી, ખેંચેની, ભ્રમ, શીતળ પવન અને પાણીની અતિશય ઇચ્છા થવી, આંખો-મૂત્ર અને ઝાડો લીલાં કે પીળાં થવાં તથા લીલાં કે પીળાં રૂપોનું દર્શન થવું અને જે જગ્યાએ વિસર્પ ફેલાય છે તે જગ્યાએ તાત્ર, લીલો, પીળો, નીલ, કળો કે રાતો એમાંથી ગમે તે રંગ પોપાય છે તથા બિચારવાળા, અતિશય દાહ અને ભેદનયુક્ત-સમાન વર્ણના સ્ત્રાવવાળા અને લાંબે સમયે પાકતા ફેડકાઓ વધી પડે છે; નિદાનમાં કહેલ વસ્તુઓ તેને માફક નથી આવતી અને તેથી વિપરીત માફક આવે છે. એમ પિત્તવિસર્પ કહ્યો. ૩૨

કફવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

મધુર, અમ્લ, લવણ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ ભોજન અને બંધથી સંચિત થયેલો કફ દૂષ્યોને દૂષિત કરીને શરીરમાં ફેલાઈ વિસર્પ કરે છે. ૩૩

તેનાં રૂપો:— શીતળતા, શીતજનર, ગૌરવ, નિદ્રા, તન્દ્રા, અરુચિ, મુખમાધુર્ય, મુખનો ઊપલેપ, નિષ્ક્રીવિકા. મોળ આવવી, ઉલટી, આળસ, સ્તિમિતતા, અગ્નિનાશ અને દુર્બળતા થાય છે. અને જે જગ્યાએ વિસર્પ ફેલાય છે તે જગ્યા સોજવાળી, ફિક્કરી, થોડી લાલ, સ્નેહ તથા સ્પર્શજ્ઞાનરહિત, સ્તંભ અને ગુરુતાયુક્ત, અદ્ય વેદનાવાળી અને કૃષ્ટથી પાકે તેવા-લાંબે વખતે મટતા-જાડી ચામડી અને ઉપલેપવાળા તથા સફેદ અને ફિક્કા ફેડકાઓના અતુબન્ધવાળી થાય છે. ફેડકા ફૂટતાં સફેદ, ચીકણો, તંતુઓવાળો, ઘન, સતત અને સ્નિગ્ધ સ્ત્રાવ સ્ત્રવે છે અને પછી ભારે, સ્થિર, જાળાંથી વ્યાપ્ત, સ્નિગ્ધ, જાડી ચામડી અને ઉપલેપવાળા પ્રણેતો અતુ-બન્ધ થાય છે અને લાંબો વખત રહે છે. નખ, નેત્ર, મુખ, ચામડી, મૂત્ર અને ઝાડો સફેદ રંગનાં થાય છે; નિદાનમાં કહેલ વસ્તુઓ તેને માફક નથી આવતી અને વિપરીત વસ્તુઓ માફક આવે છે. એમ શ્લેષ્મવિસર્પ કહ્યો. ૩૪

અગ્નિવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

પોતાના હેતુઓથી અતિશય પ્રક્રોધ પામેલ વાતપિત્ત પરસ્પર બળ મેળવીને અંગમાં દાહ કરતા વિસર્પ કરે છે. ૩૫

તેઓના ઉપતાપથી રોગી આખા શરીરને અંગારાથી વ્યાપ્ત થએલું માને છે. ઉલટી, અતિસાર, મૂર્ચ્છા, દાહ, મોહ, જ્વર, તમક, અરુચિ, અસ્થિભેદ, સંધિભેદ, તૃષ્ણા, અવિપાક, અંગભેદ વગેરેથી પણ પીડાય છે. જે જે પ્રદેશમાં વિસર્પ પ્રસરે છે તે પ્રદેશ યુગ્મજ્વલા અંગારના જેવા કે અતિશય ગરમ થાય છે અને અગ્નિથી બળેલા જેવા ફોડકાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે. તે શીઘ્ર ગતિવાળો હોવાથી શીઘ્ર મર્માનુસારી થાય છે. મર્મ પીડિત થતાં અતિ બલવાન વાયુ અંગોને અતિશય ભેદે છે, સંસારો નાશ કરે છે, હેડકી તથા શ્વાસ જન્માવે છે, નિદ્રાનો નાશ કરે છે, નષ્ટ થયેલ નિદ્રાવાળો તથા સંસારોહવાળો તે વ્યાકુળ મનવાળો મનુષ્ય ક્યાંય પણ સુખ મેળવતો નથી. જેએનીથી વ્યાપ્ત તે સ્થાન અને આસન પરથી પથારીમાં લેટવાની ઇચ્છા કરે છે બહુ દુઃખી થતા તેને એકદમ બંધ આવે છે. અને દુર્બલને દુઃખેથી જગાડી શકાય છે. અગ્નિવિસર્પથી ઘેરાયેલ આવા પ્રદેશના તેને ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય બાણુવો. ૩૬

કર્દમવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

પોતાના હેતુથી પ્રક્રુપિત થએલ બળવાન ક્રુપિત એક સ્થાનમાં વિસર્પ કરે છે અને મનુષ્યને પ્રકલેહિત કરે છે. ૩૭

તેના વિકારો— શીતજ્વર, માથું ભારે થવું, દાહ, સ્તિમિતતા, શરીરની શિથિલતા, નિદ્રા, તંદ્રા, મોહ, અન્નદ્રેષ, બકવાટ, અગ્નિનાશ, દુર્ગંધતા, અસ્થિભેદ, મૂર્ચ્છા, તરસ, સોતોનો પ્રલેપ, ઈન્દ્રિયોની જડતા, અન્ન-ત્યાગ, અંગવિક્ષેપ, અંગમર્દ, જેએની તથા ઉત્સુકતા પેદા થાય છે. તે મન્દવિસર્પી ઘણુંકરી આમાશયમાં પ્રસરે છે અને એક જગ્યાએ થનાર છે; અને જે જગ્યાએ વિસર્પ પ્રસરે છે તે જગ્યા રાત્રી-પીળી અને પાંડુ

પિડકાઓથી વ્યાપ્ત થયા જેવી, મેશના જેવી કાળી, મલિન, રિન્ગ, બહુ ગરમ, ભારે, સ્તિમિત વેદનાવાળી, સોળવાળી, ગંભીર પાકવાળી, સ્ત્રાવ વિનાની, એકદમ કલેહિત થનાર, સ્વિન્ન, કિલ્લન અને દુર્ગંધયુક્ત માંસ તથા આમરીવાળી, ક્રમે ક્રમે થોડી પીડાયુક્ત, અડવાથી કાટી જાય છે, દબાવતાં કાઢવાની પેડે અવકાશ આપે છે, ઉપકિલ્લન અને દુર્ગંધયુક્ત માંસનો ત્યાગ કરનાર, સિરા અને સ્નાયુઓ દેખાડનાર અને સુડાંની ગંધવાળી હોય છે તથા સંસાર અને સ્મૃતિનો નાશ કરનાર છે. કર્દમવિસર્પથી ઘેરાયેલ તેને ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય બાણુવો. ૩૮

ગ્રન્થિવિસર્પનાં નિદાન તથા લક્ષણો—

સ્થિર-ગુરુ-કઠણ-મધુર-શીતળ-રિન્ગ અન્નપાન તથા અભિષ્પન્દી દ્રવ્યોનું સેવન કરનારના, વ્યાયામ વગેરેનું સેવન ન કરનારનાં તથા ચિકિત્સાકર્મ ન કરાવનારના કંદ અને વાયુ પ્રક્રોધ પામે છે; દુષ્ટ અને વૃદ્ધ અતિ બલવાન તે એ, દુષ્ટોને દૂષિત કરીને, વિસર્પ પેદા કરે છે; ત્યાં, કક્ષી રોકાયેલ માર્ગવાળો વાયુ તેના તે જ કંદને અનેક રીતે ભેદતો, ક્રમે કરી કંદશયમાં કૂચ્છતાએ પાકતી અને મટતી ગ્રંથિમાલાને પેદા કરે છે અથવા વધેલા રક્તવાળાના સિરા-સ્નાય-માંસ અને ત્વચાશ્રિત રક્તને દૂષિત કરીને તીવ્ર પીડાયુક્ત, સ્થૂલ કે અણુ, લાંબી-ગોળ અને રાત્રી ગ્રંથિઓની માળાને પેદા કરે છે. તેના સંતાપથી જ્વર, અતિસાર, કાસ, હેડકી, શ્વાસ, રોષ, પ્રગોઠ, વિવર્ણતા, અરુચિ, અવિપાક, પ્રસેક, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અંગ લાંબવાં, નિદ્રા, જેએની, શિથિલતા વગેરે ઉપદ્રવોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ ઉપદ્રવોથી પીડિતા તથા સર્વ-કર્મના વિપયને ઉલ્લંઘી ગયેલ તે છોડી દેવા યોગ્ય છે. એમ ગ્રન્થિવિસર્પ કહ્યો. ૩૯

ઉપદ્રવનું લક્ષણ; ઉપદ્રવની શીઘ્ર ચિકિત્સા કરતી જોઈએ—

રોગના પાછલા સમયમાં જન્મેલ, રોગાશ્રિત, સ્થૂલ કે અણુ રોગ-તે જ ઉપદ્રવ છે. રોગ કરતાં પાછળથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે ઉપદ્રવ કહેવાય છે. તેમાં વ્યાધિ

પ્રધાન છે અને ઉપદ્રવ ગૌણ છે. ઘણુંકરી મુખ્ય વ્યાધિની શાન્તિ થતાં તેની શાન્તિ થાય છે.

શરીર વ્યાધિથી ક્ષિણ થયેલ હોવાથી તે પાછળથી પેદા થનાર હોવા છતાં પણ પીડા કરનાર છે. તેથી ત્વરાપૂર્વક ઉપદ્રવનો નાશ કરવો. ૪૦

દક્ષિણાત્તજન્ય વિસર્પનાં લક્ષણો—

સર્વ બિદ્ધાનોથી થયેલ, સર્વે રૂપોથી વ્યાપ્ત, સર્વ ધાતુઓને અનુસરનાર, શીઘ્રકારી અને મહાત્મ્યકારી સન્નિપાતવિસર્પ ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય છે. ૪૧

વિસર્પની સાઘ્યાસાઘ્યતા—

તેમાં વાત, પિત્ત અને કફમુખ્ય ત્રણ વિસર્પો સાધ્ય છે; વળી અગ્નિ અને કર્દ્ધમાખ્ય એ બંને પણ સર્પમાં ન ફેલાયા હોય તો અથવા સિરા-રનાયુ અને માંસનો કલેદ ન થયો હોય તો સાધારણ ચિકિત્સાથી, સતત ચિકિત્સા કરવાથી શાંત થાય છે. બરાબર ચિકિત્સા ન થતાં તે બેસાંથી ગમે તે એક, સર્પના વિષની જેમ દેહને હણે છે. તે જ પ્રમાણે ઉપદ્રવવિનાના ત્રિ-વિસર્પની ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો; ઉપદ્રવયુક્ત તેને તજ દેવો અને સર્વધાતુને અનુસરનાર હોવાથી, આશુકારી હોવાથી તથા વિરુદ્ધ ઉપક્રમેવાળો હોવાથી સન્નિપાતજન્ય વિસર્પ અસાધ્ય છે. ૪૨

વિસર્પમાં ચિકિત્સાક્ષમ—

સેત્તોપાનના સાધનની ચિકિત્સા ત્રણ અંગે આપવા કરશે. ૪૩

કફસ્થાનગત આમયુક્ત દોષમાં લંઘન, વમન અને તિક્ત પ્રયોગો સેવન પ્રશસ્ત છે અને રૂક્ષ તથા શીતલ દ્રવ્યોથી લેપ કરવો. ૪૪

પિત્તસ્થાનગત આમયુક્ત દોષમાં પણ એજ ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષમાં રક્તાવસેચન અને વિરેચન કરાવવું. ૪૫

વાતાશયમાં થયેલ દોષમાં પ્રથમથી જ વિરૂક્ષણ

કરવું. રક્ત અને પિત્તનો અનુબંધ હોવા છતાં પણ પ્રથમ સ્નેહન કરવું હિતકારક મનાયું નથી. ૪૬

વાતપ્રધાન અને લઘુ દોષયુક્ત પૈત્તિકમાં તિક્તદ્રવ્ય પ્રશસ્ત છે; મહાદોષયુક્ત પૈત્તિકમાં વિરેચન કરાવવું. ૪૭

જે વિરેચન ન કરાવે તેથી બહુ દોષવાળાને ન દેવું; તેથી અટકાવાયેલ દોષ ત્વચા, માંસ અને રક્ત પકાવે છે. ૪૮

તેથી વિસર્પના રોગીને માટે પ્રથમથી જ વિરેચન પ્રશસ્ત છે તથા રક્તાવસેચન પણ પ્રશસ્ત છે. કારણ કે તે જ તેનો આશ્રય કહેવાય છે. ૪૯

એમ વિસર્પના ચિકિત્સા સંક્ષેપથી કહી. એ જ બધું ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાશે. ૫૦

વિસર્પમાં વમન—

કફપિત્તજન્ય વિસર્પમાં મીંઢળ, જેઠીમધ, લીંબડો અને ધન્દજવ વમન માટે આપવાં. ૫૧

વિસર્પમાં પરવળ, લીંબડો, લીંડીપીપર, મીંઢળ અને ધન્દજવથી વમન કરાવવું પ્રશસ્ત છે. ૫૨

કફપિત્તના રોગીઓ માટે કફપ્રસ્થાનમાં જે યોગો હું કહીશ તે દોષ હરનાર અને કલ્યાણકારી યોગો વિસર્પના દરદીઓમાં યોગ્ય બોધે એ. ૫૩

વિસર્પમાં કષાયયોગો—

વિરૂક્ષણ વૈષે નાગરમોથ, લીંબડો અને પરવળ; ચન્દન અને નીલકમળ; તથા ઉપલસરી, આમળાં, વાળો અને નાગરમોથના સિદ્ધ વિસર્પનાશક કવાથી પાવા. ૫૪

કિરાતતિક્તાદિ કષાય—

કરિયાતું, લોધર, ચન્દન, ધમાસો, સૂંક, પદ્મનાં કેસર, નીલકમળ, બહેડાં, જેઠીમધ અને નાગકેસર વિસર્પની શાંતિ માટે આપવાં. ૫૫, ૫૬

ગ્રપૌંડરીકાદિ ક્વાથ—

પુંડરીકકાષ્ઠ જેઠામધ, પદ્મનાં કેસર, નીલકમળ,
નાગકેસર અને લોધર તે જ વિધિથી પીવાં. ૫૭

દ્રાક્ષાદિ શીતકવાથ—

તૃણા અને વિસર્પની શાંતિને માટે દ્રાક્ષ,
ખસલિયો પિત્તપાપડો, સૂંઠે, ગળો અને ધમાસાનું
રાતવાસી પાણી દેવું. ૫૮

પટોલાદિ ક્વાથ—

વિસર્પની શાંતિને માટે પરવળ, લીંબડો,
દારુહળદર, કડુ, જેઠામધ અને ત્રાયમાણનો શીતકવાથ
આપવો. ૫૯

પટોલાદિ ક્વાથ ત્રિફળાની સાથે પીવો અથવા
મસૂરની દાળયુક્ત, ધૂતમિશ્ર પટોલાદિ ક્વાથ
આપવો. ૬૦

પટોલમૂલ ક્વાથ—

વિસર્પપીડિત મનુષ્યને પરવળનાં પાન, મગ અને
આમળાનો ધૂતમિશ્રિત ક્વાથ પાવો. ૬૧

વિસર્પમાં વિરેચન—

પિત્તકૃષ્ણ હણનાર જે મહાતિક્ત ધી બતાવ્યું છે
તે પણ્ય બુદ્ધિમાન વૈદ્યે વિસર્પની શાંતિ માટે
આપવું. ૬૨

‘શુદ્ધમચિકિત્સિત’માં જે સિદ્ધ ત્રાયમાણ્ય ધી કહ્યું
છે તે પણ્ય બુદ્ધિમાન વૈદ્યે વિસર્પની શાંતિ માટે
આપવું. ૬૩

નસોતરના ચૂર્ણને ઘી, દૂધ કે ગરમ પાણીમાં
મેળાવે અથવા દ્રાક્ષના રસમાં મેળવીને વિરેચન માટે
આપવું. તે સિદ્ધ વિસર્પનાશક છે. ૬૪

અથવા ત્રાયમાણ્યથી પકાવેલ વિરેચન કરનાર દૂધ
આપવું. ૬૫

વિસર્પજ્વરનાશક ત્રિફળાના કવાથયુક્ત ઘીને
નસોતર સાથે વિરેચન કરાવવા ચોખવું. ૬૬

અથવા ધૂતમિશ્રિત આમળાનો રસ આપવો.

નસોતરના ચૂર્ણથી યુક્ત તે જ આમળાનો રસ
ગુરુ કોષ્ઠવાળા પુરુષને હિત કરનાર છે. ૬૭

વિસર્પમાં રક્તસ્રાવ—

કોષ્ઠમત દોષમાં ઘણુંખરું આ ચિકિત્સા કરવી.
શાખાદૂષિત રક્તમાં પ્રથમથી જ રક્તનું નિર્દરણ
કરવું. ૬૮

વૈદ્યે વાતયુક્ત રક્તને શીંગડીથી, પિતાન્વિતને જળોથી
અને ક્ષાન્નિતને તૂંબડીથી હરવું. ૬૯

અથવા રોગસ્થાતની પાસે રહેલી સિરાને એકદમ
વીધવી; કારણ કે રક્તનો કલેદ થતાં આમડી, માંસ અને
સ્નાયુનો કલેદ થાય છે. ૭૦

વિસર્પમાં પ્રદેહના યોગો—

અંદરનું શરીર શુદ્ધ થતાં અને દોષો આમડી અને
માંસમાં હોય ત્યારે અથવા પ્રથમથી જ અદ્ય દોષવાળાઓ
માટે બાહ્ય ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે. ૭૧

ઝડુમ્બરાદિ પ્રદેહ—

જાંબરાની છાલ, જેઠામધ, પદ્મનાં કેસર, નીલકમળ,
નાગકેસર અને ઘઉંવાનો ઘી મેળવેલ લેપ હિતકર્તા
છે. ૭૨

ચ્વગ્રોષવાદપાદિ પ્રદેહ—

કેળના ગર્ભસહિત વડનાં કોમળ મૂલો અને કમળ-
કન્દને સો વખત ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો. ૭૩

કાલીયાદિ પ્રદેહ—

પીળું ચન્દન, જેઠામધ, નાગકેસર, કેવડીમોચ,
ચન્દન, પદ્મકાષ્ઠ, એવરથી, કમલદંડ અને ઘઉંવા ઘીમાં
મેળવી લેપ કરવો. ૭૪

શાદ્દલાદિ પ્રલેપ—

દૂર્વા, કમલદંડ, શંખ, ચન્દન, ઉપલ, વેતસનાં મૂળ અને તંદુલનો લેપ કરવો. ૭૫

સારિવાદિ પ્રલેપ—

ઉપલસરી, કમળનાં કેસર, વાળો, નીલકમળ, મજ્જા, ચન્દન, લોધર અને હરડેનો લેપ કરવો. ૭૬

નલદાદિ પ્રલેપ—

વાળો, રૈષ્ટકમ્પીજ, લોધર, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, દૂર્વા અને રાળનો લેપ કરવો. ૭૭

વિસર્પમાં પ્રલેપના વોજા યોગો—

જવના સાથવાનો ઘીની સાથે લેપ કરવો.

જેઠીમધ, વિદારીકંદ અને જવના સાથવામાં ઘી મેળવીને લેપ કરવો. ૭૮

વૈષ્ણે બલા, ઉપલ, શાલૂક, વિદારીકંદ, અગર, ચન્દન, કમળનાળ અને બિસનો લેપ કરવો. ૭૯

જવનો લોટ અને જેઠીમધમાં ઘી મેળવી લેપ કરવો.

રૈષ્ટકમ્પીજ, મસૂર, મગ અને સફેદ શાલિ ચોખાનો જીરો જીરો અથવા અથાથી ઘીયુક્ત લેપ કરવા. ૮૦

કમ્બલિનીનો શીતલ કાદવ, મોતીની પિષ્ટિ, શંખ, પ્રવાલ, છીપ અથવા સોનાગરુના જીદા જીદા, ઘી મેળવી કરેલા એ લેપ, વિસર્પના દરદીઓને હિતકર્તા બાબવા. ૮૧

પુંડરીકકાષ્ઠ, જેઠીમધ, ખરેટી, કમલકંદ, નીલકમળ, વડનાં પાન અને દૂધીનો ઘૂતયુક્ત લેપ કરવો. ૮૨

બિસ, કમળનાળ અને કસેરુના ઘી મેળવેલ લેપ કરવા; અને ઘેયેલા ઘીમાં મેળવેલ શતાંવરી અને વિદારી-કંદના લેપ કરવા. ૮૩

શેવાળ, તલનાં મૂળ, ગળજીલી, ઊંદરકની અને નગોડનાં શાક અને સરસડાની છાલનો ઘીયુક્ત લેપ કરવો. અને બધાઘૂતનો લેપ કરવો. ૮૪

વડ, ઊંબરો, પીપળ, વેતસ અને પીપળાનાં પાન તથા છાલના બહુ ઘીવાળા શીતળ કલકાથી લેપ કરવા હિતકર છે.

આ બધાથે લેપો વાતપિત્તપ્રધાન વિસર્પમાં શુભકારક છે. ૮૫-૮૬

કંકયુક્તમાં બીજા હિતકર લેપો હું કહું છું.

ત્રિક્ષલા, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સમંગા, કરેણ, નલનાં મૂળ અને અનન્તમૂળનો લેપ કરવો. ૮૭

વૈષ્ણે ખેર, સાતવીજી, નાગરમોથ, ગરમાળો, ધાવડો, કુરંટક અને દેવદારનો લેપ કરાવવો. ૮૮

ગરમાળાનાં પાન, ગૂંદાની છાલ, નગોડનાં પાન, કાકાલ, સરસડાનાં ફૂલ, શેવાળ, નલનાં મૂળ, વિદારી-કંદ, ઘઉંલા, ત્રિક્ષલા, જેઠીમધ, વિદારીકંદ, સરસડાના ફૂલ, પુંડરીકકાષ્ઠ, ઢાળોવાળો, દારુહળદરની છાલ, જેઠીમધ અને ખરેટી-એઓના જીદા જીદા, ખેઓના કે બધાંયના લેપ કરાવવા. ૮૯-૯૧

આ સર્વે લેપોમાં ઘી થોડું મેળવવું અને જે લેપો વાતપિત્તોદ્બાજીમાં છે તેમાં ઘી વધુ મેળવવું. ૯૨

વાતરક્તપિત્તોદ્બાજી વિસર્પમાં વૈષ્ણે વારંવાર એકલા સો વખત ઘેયેલા ઘીથી લેપ કરવો અથવા ઘીના મંડથી, શીતળ દૂધથી, જેઠીમધના કવાથથી અથવા પંચવલકલના શીતળ કવાથથી પરિષેક કરવો. ૯૩-૯૪

જે લેપના યોગો છે તે પરિષેકના યોગો છે અને તેના તે જ ઘૂત બનાવવાના યોગો છે. ૯૫

અને વિસર્પના પ્રજોમાં અવચૂર્ણન માટે પણ તે જ ચૂર્ણયોગો છે. ૯૬

દૂર્વાના સ્વરસમાં પકાવેલ ઘી મધુ રૂપનાર છે. ૯૭

અને દારુકળદરની છાલ, જેઠીમધ, લોધર અને નાગકેસર એ અવચૂર્ણન છે. ૯૬૩

પરવળ, લીંબકો, ત્રિકુળા, જેઠીમધ અને ઉત્પલ એનાથી પ્રક્ષાલનનો કથાય, ઘી, પ્રણાવચૂર્ણન ચૂર્ણ અને લેપ કરવાં. ૯૭૩

રક્તપિત્તપ્રસાદક આ બધાયલેપો કરવા જોઈએ. ૯૮

પ્રદેહમાં કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો સ્પર્શ--

પહેલાનો લેપ ઉખેડીને ક્ષણે ક્ષણે તે ચોળવા જોઈએ.

પહેલાનો લેપ ઘોયા વિના ઉખેડીને વારંવાર લેપ પાતળા પાતળા કરવા. ૯૯

કફજન્યમાં સૂકા લેપ ઉખેડીને નાડા લેપ કરવા જોઈએ. ૯૯૩

લેપ અંગૂઠાના તૃતીયાંશ જેટલો નાડો, કલ્કના જેવો પીસેલો, ન તો અહુ સ્નિગ્ધ, ન તો રૂક્ષ, ન તો પિંડા જેવો અને ન તો દ્રવ જોઈએ, પરંતુ સમાન હોવો જોઈએ. ૧૦૦૩

કદાપિ વાસી લેપ લગાડવો નહિ અને કદી પણ તેના તે જ લેપને ફરી વાર લગાડવો નહિ. ૧૦૧૩

પાટા ઉપર કરેલો લેપ જીભાને લઈને કલેદ, વિસર્પ અને શ્વેત કરે છે તથા પ્રણુનું સ્વેદન કરે છે; તેથી તેને સ્વેદજનિત પિંડકાઓ અને ખરજ થાય છે. ૧૦૨, ૧૦૩

જો લેપની ઉપરને ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તે, પાટા ઉપર કરેલો લેપ જે દોષો કરે છે તે જ દોષો છે. ૧૦૪

અતિ સ્નિગ્ધ કે અતિ દ્રવ જેવો લેપ કરવામાં આવે તો તે ત્વચને ચોટતો નથી અને દોષને પણ બરાબર શાન્ત કરતો નથી. ૧૦૫

પાતળો લેપ ન કરવો. તે સૂકાતાં તરડાઈ જાય છે, તે

ઔષધિનો રસ વ્યાધિમાં પહોંચતો નથી; પરંતુ સૂકાઈ જાય છે. ૧૦૬

કરેલો સ્નેહ વગરનો લેપ પાતળા લેપના જે દોષો છે તે દોષો જન્માવે છે અને સૂકાતાં વિસર્પના પ્રણમાં પીડા કરે છે. ૧૦૭

વિસર્પમાં અન્નપાન--

હવે વિસર્પની નિવૃત્તિને માટે અન્નપાન કહું છું.

લંઘન કરેલાઓને રૂક્ષ, મધ અને સાકરવાળો, મધુર, કાર્ષક અમ્લતાવાળો અથવા દાડમ અને આમળાંબાળો, ક્ષણમાં અને દ્રાક્ષસહિત અને ખજૂરયુક્ત, કવચિત જલથી બનાવેલો મન્ય હિતકર છે. ૧૦૮, ૧૦૯

જવ અને શાલિ ચોખાના સાચવાઓથી સ્નેહયુક્ત અવલોહિકા બનાવવી.

ભોજન પચેથી ચૂષો સાથે જૂના શાલિ ચોખાનું ભોજન જમવું. ૧૧૦

ખટાશ વિનાના કે દાડમની ખટાશવાળા, પરવળ અને આમળાં સાથે મગ, મસૂર અને ચણાના ચૂષ બનાવવા. ૧૧૧

તેને માટે ક્ષણમાં, દ્રાક્ષ, દાડમ અને આમળાં-યુક્ત જાગૃત આણીઓના રૂક્ષ માંસરસો બનાવવા. ૧૧૨

જૂના અને બરાબર ઓસાવેલ રાતા, સફેદ અને મહાશાલિ તથા સાડી ચોખા ભોજન માટે પ્રશસ્ત છે. ૧૧૩

શાલિ ચોખાનો જેઓને અભ્યાસ નથી, જે મનુષ્યો કદાચિત્ છે તેઓને જવ, ઘઉં અને શાલિ ચોખામાંથી જે સારવ્ય હોય તે આપવું. ૧૧૪

વિસર્પમાં વર્જ્ય--

ત્રિદાહી અન્નપાન, ત્રિદુદ્ધ આહારવિહાર, દિવસે સૂવું, ક્રોધ, વ્યાયામ, તડકો, અગ્નિ અને પ્રવાતનો ત્યાગ કરવો. ૧૧૫

વિસર્પમાં દોષભેદની ચિકિત્સા—

આ ચિકિત્સામાંથી શીતળ બહુપૈત્તિકમાં, રક્ષ-
પ્રાય કફજન્યમાં અને સ્નેહિકક્રમ વાતજન્ય વિસર્પમાં
કરવો. ૧૧૬

ધાતુખરું અગ્નિવિસર્પમાં વાતપિત્તશયન અને
કર્દમવિસર્પમાં કફપિત્તપ્રશયન હિતકર છે. ૧૧૭

ત્રયિવિસર્પની ચિકિત્સા—

કાળને નાણુનારે ત્રયિવિસર્પને રક્તપિત્તોદ્બળ
નેઈને પ્રથમથીજ રક્ષણ, લંબન, પંચવલ્કલના કવાય
અને ચૂર્ણોથી સેચન તથા લેપો, સિરામોક્ષણ, જળો,
વમન, વિરેચન તથા કષાય અને તિક્તદ્રવ્યસાધિત
ઘૃતોથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૧૮, ૧૧૯

ઉર્ધ્વભાગમાં અને અધોભાગમાં શુદ્ધિ કરેલ
તથા રક્તમોક્ષણ કરાવેલ ત્રયિવિસર્પના રોગીને વાત-
ક્રમ ચિકિત્સા હિતકર્તા છે. ૧૨૦

ત્રયિવિસર્પના શૂન્યવાળાઓને ઉષ્ણ તથા રિનગ્ધ
ઉત્કારિકાથી અથવા વેશવારોથી ઉપનાહસ્વેદ કરાવવો
શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૧

દશમૂળથી પકાવેલ ઉષ્ણ તેલથી અને પાકયક્ષારયુક્ત
કઠના ઉષ્ણ તેલથી પરિષેચન કરવું. ૧૨૨

તથા ઉષ્ણ ગોમૂત્ર કે વાતમ્ન પાંદડાંઓના ઉષ્ણ
કવાથોથી પરિષેચન કરવું. ૧૨૨

અથવા આસંધની નવશેકી પિષ્ટિથી લેપ કરવો.
સેકા મૂળના કલ્કથી અથવા કરંજની છાલના કલ્કથી
અથવા બહેડાંની છાલના ઉષ્ણ કલ્કથી લેપ કરવો.
૧૨૩, ૧૨૪

ખરેટી, ગંગેટી, હરડે, બૂર્જાંચિ, બહેડાં, વાંસનાં
પાન અને અરણીથી ગાંઠ ઉપર લેપ કરવો. ૧૨૫

નેપાળો, ચિત્રકમૂળની છાલ, ચેાર અને આકાશનું
દૂધ, ગોળ, લિલામાં અને હીરાકસીના લેપ પથ્થરને પણ

કાડી નાંખે છે તો પછી આલ્મમાર્ગાશ્રિત કફજન્ય ત્રયિતું
તો કહેવું જ શું? ૧૨૬

અથવા લાંબો વખત રહેલી ત્રયિને આ ઔષધઓથી
ભેદવી. ૧૨૭

જવખાર અને દાડમયુક્ત મૂળાના અને કળથીના
યુષ્ણોથી, સીધુ-મધ અને સાકરસહિત ઘઉંનાં ભોજનોથી
કે યવનાં ભોજનોથી, મધયુક્ત અને બીજોરાના રસવાળા
વારુણીમંડોથી, લીંડીપીપર અને મધયુક્ત ત્રિકલાના
પ્રયોગોથી, નાગરોથ-લિલામાં-સાથવા અને મધના
પ્રયોગોથી, દેવદાર અને ગોના પ્રયોગોથી, શિલાજીતના
પ્રયોગોથી, ધૂમપાનથી, શિરોવિરેચનોથી, પહેલાં કહેલા
ગુદમભેદનના યોગોથી, લોહું-મીઠું-પથ્થર સોતું અને
ત્રાંબાથી પીડન કરીને ત્રયિતું ભેદન કરવું. ૧૨૮-૧૩૧

આ વિવિધ સિદ્ધ ક્રિયાઓથી બલવાન, સ્થિર અને
પથ્થર જેવી કંઠણ ત્રયિ જ્યારે શાન્ત ન થાય ત્યારે
ક્ષારથી, બાણુના ફળથી અથવા સોનાથી દાહ કરવો
હિતકર છે; અથવા પકાવનાર દ્રવ્યોથી પકાવી, પાટન
કરી, કાઢી લેવી. ૧૩૨, ૧૩૩

તેના ઉત્કલેશિત થયેલા લોહીતું વારેવારે મોક્ષણ
કરવું અને રક્તમોક્ષણ કર્યા પછી વાતક્રમ ઔષધો
કરવાં. ૧૩૪

ધૂમપાન, શિરોવિરેચન, સ્વેદન અને મર્દન કરવું. ૧૩૪

અથવા દોષ શાન્ત ન થતાં પાચનકર્મ પ્રશસ્ત છે. ૧૩૫

વૈદ્યે પ્રક્રિયલન ત્રયિનો દાહ, પાચન તથા બાલ્ય અને
આભ્યંતર શોધન-રોપણોથી ત્રણમુજબ ઉપચાર
કરવો. ૧૩૬

કપીલો, વાવડિંગ, દારુહળદર અને કરંજના ફળનો
કલ્ક કરી તેલ પકાવવું. તે ત્રિવિધત્રણનું ઔષધ છે. ૧૩૭

દેશ અને કાળના વિભાગોને નાણુનાર પ્રાસ પુરુષે
વિસર્પજન્ય ત્રણોના ‘ત્રિવણીય’ અધ્યાયમાં કહેલ કર્મોથી
ઉપચાર કરવો. ૧૩૮

આમ ત્રિવિસર્પની ચિકિત્સા કહી.

ગલગંડની ચિકિત્સા—

જે ચિકિત્સાક્રમ અન્યની શાન્તિ માટે કહ્યો છે તેનો તે જ ક્ષણન્ય ગલગંડની નિવૃત્તિ માટે છે. ૧૩૯

મનુષ્યોના વાતજન્ય જે ગલગંડો ક્ષણનુક્રમથી હોય તે ઘી દૂધ અને કપાથોના અભ્યાસથી થતા નથી. ૧૪૦

વિસર્પનાં રક્તમોક્ષણની પ્રશંસા—

વિસર્પોની શાન્તિને માટે જે કર્મો અહીં કહ્યાં છે તે બધાં એક બાબુ છે અને રક્તમોક્ષણ એક બાબુ છે. ૧૪૧

રક્તપિત્તના સંસર્ગ વિના વિસર્પ થતો નથી; તેથી આ બધું સર્વ સાધારણ ચિકિત્સાકર્મ કહ્યું. ૧૪૨

દોષની વિપમતાને લીધે વિશેષ કર્મ કહ્યું નથી તેમ નથી; પણ તે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. સંક્ષેપ અને વિસ્તારમાં કહેલી ચિકિત્સા વડે વૈદે ઉપચાર કરવો. ૧૪૩

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

નિરુક્તિ, નામના ભેદો, દોષો, દૂષ્ય, નિદાન, આશ્રય, માર્ગમુજબ વિસર્પની શુદ્ધતા અને લઘુતા, લક્ષણો અને જે ઉપદ્રવો છે તે, ઉપદ્રવ જે લક્ષણવાળો છે તે, સાધ્યતા, અસાધ્યતા, કમમુજબ સાધ્યની ચિકિત્સા અને સિદ્ધિ—એમ વિસર્પની આ ચિકિત્સા ભગવાન પુનર્વસુએ પ્રશ્ન કરનાર બુદ્ધિમાન અન્નિવેશને કહી. ૧૪૪-૧૪૬

આ પ્રમાણે અન્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘વિસર્પ ચિકિત્સિત’ નામક એકવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૧

અધ્યાય બાવીસમો

તૃષ્ણારોગ ચિકિત્સિત

તૃષ્ણા ચિકિત્સિતનો સ્વરૂપ—

“હવે અહીંથી ‘તૃષ્ણા ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આન્વેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેવું છે. ૧, ૨

જ્ઞાન, શાન્તિ અને તપથી પ્રસિધ્ધ થયેલા તથા જગતના દ્વિતમાં અભિરત અન્નિપુત્રે પાંચ તૃષ્ણાની શાન્તિ માટે ચિકિત્સા કહી. ૩

તૃષ્ણાનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

ક્ષોભથી, ભયથી, શ્રમથી, શોકથી, ક્રોધથી, લાંબણી કરવાથી, મદ્યપાનથી, ક્ષાર-અમ્લ-ક્ષરણ-કટુક-ઉષ્ણ-રક્ષ અને શુષ્ક અન્નના સેવનથી, ઘાતુક્ષયથી, રોગથી કૃશ થવાથી, વમનથી અને સૂર્યના અતિશય તાપથી વધેલા પિત્ત અને વાયુ સૌમ્ય ઘાતુઓનું શોષણ કરે છે. મહાબલ્લવાન તે બે રસવાહિની નળીઓને તથા જીભના મૂળ, ગળું, તાળવું અને કલોમને સૂકવી મનુષ્યના દેહમાં તરસ પેદા કરે છે. ૪-૬

તેઓ બે વારે વારે પીધેલ પાણીને શોષે છે આથી તરસ શાન્ત થતી નથી. ઘોર વ્યાધિને લીધે કૃશ થયેલાઓમાં તે ઉપદ્રવરૂપે પેદા થાય છે. ૭

તૃષ્ણાનાં પૂર્વરૂપ અને સામાન્ય લક્ષણો—

મુખશોષ એ પૂર્વરૂપ, સર્વદા જલની ઇચ્છા થવી તે પોતાનું લક્ષણ અને તૃષ્ણાઓનાં સર્વ લક્ષણોની લઘુતા એ તેના શમનનું લક્ષણ છે. ૮

તૃષ્ણાના સ્વરૂપ—

વૃદ્ધિ પામેલ તૃષ્ણા મુખશોષ, સ્વરભેદ, ભ્રમ, સંતાપ, પ્રવાપ, જડાટ, તાળવું-હોઠ-કંઠ અને જીભની કંકશતા, બેહોશી, જીભ બહાર નીકળવી, અરુચિ, અહેરાશ, મર્મપીડા અને શિથિલતા કરે છે.

પાંચ પ્રકારની તે તૃષ્ણાને લક્ષણોથી સાંભળ. ૯.૧૦

વાતજ તૃષ્ણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

ક્રોધેલ વાયુ જ્યારે દેહસ્થ જલધાતુને શોષે છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મતાં નિર્બલ પુરુષ શોષાય છે અને શોષાતાં તેને તૃષ્ણા થાય છે. ૧૧

નિદ્રાનાશ, શિરોભ્રમ, શુષ્કમુખતા, વિરસમુખતા અને સ્ત્રોતોનો અવરોધ—એ વાતજન્ય તૃષ્ણાનાં લક્ષણો છે. ૧૨

પિત્તજ તૃષ્ણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

આગ્નેય મનાયેલ ક્રોધેલ પિત્ત, જે જલધાતુને તપાવે તો, તપી ગયેલ તે મનુષ્યોમાં દાકાધિક તૃષ્ણા જન્મી શકે છે. ૧૩

તિક્તમુખતા, શિરોદાહ, શીતલ વસ્તુનો ધ્રુવ, મૂર્ચ્છા, આંખ-મૂત્ર અને ઝાડા પીળાં થવાં—એ પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનાં લક્ષણો છે. ૧૪

કામજ તૃષ્ણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

આમજન્ય જે તૃષ્ણા છે તે પણ આમપિત્તજન્ય હોવાથી આગ્નેય છે. અરુચિ, આધ્માન અને ક્ષપ્તરેક એ તેનાં લક્ષણો છે. ૧૫

ક્ષયજ તૃષ્ણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

દેહ રસજન્ય છે અને રસ જલજન્ય છે. તે રસના ક્ષયથી તૃષ્ણા થાય છે. તેથી મનુષ્ય દીન સ્વરવાળો પીડાવાળો તથા સૂકાયેલ હૃદય-કંઠ અને તાળવાવાળો થાય છે. ૧૬

ઉપસર્ગજ તૃષ્ણાની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

જ્વર, પ્રમેહ, ક્ષય, શોષ, શ્વાસ વગેરે લાગુ પડેલ છે તેવા દેહવાળાઓને ઉપદ્રવરૂપ જે તૃષ્ણા થાય છે તે શોષ કરનાર અને કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૭

અસાધ્ય તૃષ્ણાનાં લક્ષણો—

રોગકૃશ અને જોને ઊઘટી લાગુ પડેલ છે તેની

અતિશય વધેલી તથા ઘોર ઉપદ્રવયુક્ત બધી તૃષ્ણાઓ મરણ કરનાર બાણવી. ૧૮

તૃષ્ણામાં વાત-પિત્તનાં કારણો—

અગ્નિ કે વાયુ વિના તરસ નથી; અતિશય વધેલ તે બે જલધાતુના શોષણમાં કારણ છે અને જલનો ક્ષય થતાં મનુષ્ય તરસ્યો થાય છે. ૧૯

એકરૂપ થતાં ગુરુ ભોજન, દૂધ અને સ્નેહા વડે તથા વિદ્યહને સમયે માર્ગ બંધ હોતાં જે તરસ્યો થાય છે ત્યાં પણ વાયુ અને અગ્નિ કારણ છે. ૨૦

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રૂક્ષ બાવાથી મદ્ય પિત્ત અને વાયુને પ્રકાપાવે છે અને તે બે જ મદ્યના અભ્યાસીઓના જલધાતુને શોષે છે. ૨૧

તૃષ્ણામાં શીત જલ દેવું જોઈએ—

ગરમ રેતીમાં નાખેલા પાણીની પેઠે પીધેલું પાણી એકદમ સૂકાઈ જાય છે. મદ્યથી સંતપ્ત તેઓને ઠંડું જલ પીવાથી સુખ થાય છે. ૨૨

ગરમીથી પીડાયેલાને તરત ઠંડું પાણી ન દેવું જોઈએ—

ઠંડા જલથી નાહેલની અટકાવાયેલ ઊંઘા કોષમાં જઈને તરસ પેદા કરે છે; તેથી ગરમીથી થાકેલ મનુષ્યે એકદમ શીતળ જલનું સેવન કરવું નહિ. ૨૩

દરેક તૃષ્ણા વાત-ક્ષય અને પિત્તજન્ય હોય છે—

આ બધીમાં વાયુજન્ય, ક્ષયજન્ય અને પિત્તજન્ય લક્ષણો થાય છે

તૃષ્ણામાં સામાન્ય ચિકિત્સા—

અહીંથી વાત આદિ જીવાં જીવાં કારણોને લીધે તૃષ્ણાઓની ચિકિત્સા કરીશ. ૨૪

જલના ક્ષયથી તૃષ્ણા મનુષ્યને શોષીને શીઘ્ર મારી નાખે છે. તેથી મધ્યયુક્ત વર્ષીદનું પાણી કે બીજું તેવા ગુણવાળું પાણી પીવું. ૨૫

રહેજ કપાય અનુરસવાળું, પાતળું, હલકું, શીતલ, સુગન્ધિવાળું, સુરસવાળું અને અનલિપ્ત-ન્દી જે પૃથ્વી પરનું જલ છે તેને વર્ષાદિના પાણી જેવું જ બાળવું. ૨૬

શરપંચમૂળથી ઉકાળીને ઠંડું કરેલ સાકરયુક્ત જલ દેવું; અથવા લાગ્ન, સાથવો, સાકર અને મધયુક્ત મન્ય વર્ષાદિના પાણી સાથે દેવો. ૨૭

અથવા કાચા જવનો શીતળ, મધ અને સાકરયુક્ત વાટય આપવો; અથવા તે શાલિ ચોખાની કે કોદારાની પેચા આપવી. ૨૮

ઉકાળેલા દૂધ સાથે અથવા લવણ અને અમ્લરહિત ઘીમાં શેકેલા પારાવત વઝેરના માંસરસ સાથે મધ અને સાકરયુક્ત ભોજન યોજવું જોઈએ ૨૯

તૃણપંચમૂલ, મુંગતક અને ચારોલીથી સુસંસ્કૃત ભંગલ ગ્રાણીઓના માંસરસો અથવા તેઓથી સિદ્ધ કરેલ સાકર અને મધયુક્ત દૂધ પ્રથમ છે. ૩૦

સો વખત ઘોચેલા ઘીથી અભ્યંગ કરેલ મનુષ્યે શીતળ જળમાં અવગાહન કરીને શીતળ દૂધ પીવું. ઘીમાં શેકેલા મગ, મસૂર અને ચણાના ઘૂંપો આપવા, ૩૧

મધુર, જીવનીય, શીતળ અને તિક્ત દ્રવ્યોથી ઉકાળેલ, મધ અને સાકરયુક્ત દૂધ પાન, અભ્યંગ અને શેક કરવામાં ઇષ્ટ છે. ૩૨

તેમાંથી નીકળેલ ઘી પાન અને અભ્યંગમાં ઇષ્ટ છે અને તેનું નસ્ય પણ થાય છે.

સાકરયુક્ત ઝીનું ધાવણ કે સાંદણીનું દૂધ અને શેરડીના રસનું પણ નસ્ય થાય છે. ૩૩

દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોળનું પાણી, સાકર, મધ, સીધુ, માર્કક, કાકમ અને બીજેશના ગંડુષો તાલુશોષ હરનાર છે. ૩૪

ભંજુડી, અંબાડો, ખોરડી, વેતસ, પંચવલકલ અને

પંચામલ વડે હૃદય-ગુપ્ત અને માથા ઉપર ફરેલા વૃત્ત-યુક્ત લેપ મૂચ્છી, બ્રમ અને તૃણાનાશક છે. ૩૫

દાડમ, કોઠ, લોધર, વિદારીકંદ, બીજેરું અને સફેદ આમળાંથી ઘી અને કાંજ મેળવી કરેલો શિરનો લેપ હિતકર્તા છે. ૩૬

અમ્લયુક્ત શેનાળ કાદવ અને કમલથી તથા વૃત્ત-યુક્ત સાથવાઓથી લેપ કરવો. દહીંનું પાણી અને કાંજથી પલાળેલ વજ્ર, કમલ, મણિ અને હારના સ્પર્શ કરવા. ૩૭

અળસીના ભીના વજ્ર પહેરેલ, પ્રિય સુન્દરીઓના શીતળ જલ અને ચન્દનથી ભીના સ્તનતટ, હથેલી અને અંગોના સ્પર્શ કરવા. ૩૮

હિમાલયની સુદાઓ, વન, નદી, સરોવર, કમલ, પવન અને ચન્દ્રનાં કિરણોથી શીતળ અને રમ્ય તથા ઠંડા પાણીવાળાં સ્થાનોનું સ્મરણ અને કથાઓ તૃણહર છે. ૩૯

તૃણામાં વિશેષ ચિકિત્સા—

વાતતૃણમાં મૃદુ, લઘુ, શીતળ અને વાતમ્લ અન્નપાન હિતકર છે.

ક્ષય અને કાસમ્લ દ્રવ્યોથી ઉકાળેલ દૂધ અને ઘી શ્વાસ અને તૃણા મટાડનાર છે. ૪૦

વાતપિત્તજન્ય તૃણમાં જીવનીય ગણથી પકાવેલ દૂધ અને ઘી હિતકર છે. ૪૦૧

પિત્ત તૃણામાં ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય તૃણમાં દ્રાક્ષ, ચન્દન, ખજૂર, વાળો અને મધયુક્ત પાણી પીવું. ૪૧

રતા શાલિ ચોખા, ખજૂર, ફાલસાં, કમળ, દ્રાક્ષ અને મધ તથા તપાવેલ માટીનું ઢેકું જમકારી શીતલ થયેલ પાણી પીવું. ૪૨

લોધર, જેઠીમધ, રસાંજન અને ઉત્પલસહિત અર્ધ-
પાંચલ રાતા શાલિ ચોખા ૧ પ્રસ્થ, પકવ અને અપકવ
દેકાં, પાણી અને મંચલુકત તેને માટીના વાસણમાં
પીવાં. ૪૩

વડ, બીજેરુ, વેતસપત્ર, કુથ અને કાશનાં મૂળ,
તથા જેઠીમધથી પકાવેલા પાણીમાં, અગ્નિ જેવી કાળી
સાટી કે કાળી રેતી અથવા તપાવેલાં નવાં ઠીકરાં
શુઝાવી, નીતયુ પાણી પાવું; અથવા પકવવા માટે
કાંકરા નાખેલ ગજોનું પાણી તૃણા હણે છે. ૪૪, ૪૫

હીરી વૃક્ષોના, મધુર દ્રવ્યોના અને શીતળ દ્રવ્યોના,
તપાવેલી મંદીયુકત, સાંકર અને મધ મેળવેલા શીતળ
કષાયો પિત્તજન્ય તૃણા હરનાર છે. ૪૬

કફજ તૃણામાં ચિકિત્સા—

ત્રિકટુ, વજ, બિલામાં અને તિકત દ્રવ્યોના કવાથ
આમતૃણાનાશક છે અને જે કાંઈ કફજ ઊલટીમાં કહ્યું
છે તે પણ કરવું. ૪૭

જકડાટ, અરુચિ, અવિપાક, આગસ અને ઊલટી
થતાં તૃણાને કફતુખન્ધી જાણીને દહીં, મધ, તર્પણ,
લવણ અને ઉષ્ણ જળથી વમન કરાવવું હૃષ્ટ છે. ૪૮

ઠાકમ અથવા બીજું ખાટું ફળ અથવા તો કવાથ-
સહિત લેહ અથવા હળદર અને સારસ્વત્યુકત પેય
આપવું. ૪૯

ક્ષયજ તૃણામાં ચિકિત્સા—

ક્ષયજન્ય તૃણા ક્ષયજન્ય કાસની સમાન છે. તે
મનુષ્યો માટે ભયાનક છે. તેથી ક્ષીણ, ક્ષત અને શોષમાં
હિતકર્તા ઔષધોથી તેને શાન્ત કરવી. ૫૦

મચ્છજ તૃણામાં ચિકિત્સા

મધપાનથી ઉત્પન્ન થતી તૃણાથી પીડાનાર મનુષ્યે
અર્ધ જલ, અમ્લ, લવણ અને ગન્ધ દ્રવ્યવાળું મધ
પીવું. ઠંડા પાણીથી નાહેલ તરસ્યા મનુષ્યે મધનું પાણી
કે ગોળનું પાણી પીવું. ૫૧

તૃણામાં હેતુને અનુકૂળ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ—

લંઘનથી તરસ્યા થયેલ મનુષ્યે અથવા સ્નેહપાનજન્ય
તૃષાથી પીડિત મનુષ્યે પાતળી યવાગૂ પીવી. ભારે ભોજનથી
તરસ્યા થયેલ મનુષ્યે તે ભોજનનું વમન કરવું. ૫૨

બલવાન તરસ્યા મનુષ્યે મધમિત્ર પાણી અથવા
નવશેકું પાણી પીને વમન કરવું. અથવા લીંડીપીપરથી
વિશુદ્ધ કરેલ મુખવાળાએ સાંકરયુકત મન્થ પીવો. ૫૩

તાલુશોષમાં બલવાન પુરુષે ઘી પીવું અને તૃષામાં
હિતકર ભોજન કરવું. નિર્બલ મનુષ્યે ઘીથી ભૂંજેલ દૂધ
અને સિન્ધ માંસરસો પીવો. ૫૪

અતિશય રૂક્ષ અને દુર્બલ મનુષ્યોની તૃષાને દૂધ
એકદમ શમાવે છે; અથવા ઘીથી શેકેલ બકરાનો શીતળ
અને મધુર માંસરસ હલ છે. ૫૫

સિન્ધ ભોજન જમ્યાથી જે તૃષા થાય છે તેને
ગોળના પાણીથી શાન્ત કરવી. મૂર્ચ્છાપીડિતની તૃષાને
રક્તપિત્તકર ઔષધોથી હણવી. ૫૬

ઠંડું અને ગરમ પાણી કયાં આવવું અને કયાં ન
આવવું જોઈએ—

તૃષા, દાહ, મૂર્ચ્છા, બ્રમ, કલમ, મદાત્મ્ય, રક્તપિત્ત
અને વિષથી પ્રવર્તતા પિત્તમાં શીતળ સ્વભાવવાળું
અને સન્તિપાતમાં ઉકાળી ઠંડું કરેલ જલ પ્રશસ્ત
છે. ૫૭

કફવાતજન્ય હેઠ્ઠી, શ્વાસ, નવજ્વર, પીનસ, ઘૂતપાન,
પાશ્વરોગ અને ગલરોગમાં દોષો ઘટ થતાં તથા સઘઃ
શુદ્ધ થયેલ પુરુષને ઉષ્ણ જલ હિતકર્તા છે. ૫૮

પાંડુ, ઉદરોગ, પીનસ, પ્રમેહ, ગુદમ, અગ્નિમાંદ,
અતિસાર અને પ્લીહારોગમાં જલ હિતકર નથી.
પરન્તુ અસલ તૃષામાં થોડું પાણી પીવું. ૫૯

જે પહેલાં કહેલાં રોગોનો રોગી દીન, તૃષાપીડિત,
જલ ઇચ્છતો હોય અને તેને ન આપવામાં આવે તો તે
શીઘ્ર મરણને કે દીર્ઘ રોગને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૦

તેથી તરસના રોગીએ સાકર અને મધયુક્ત ધાણાનું પાણી અથવા ખીણું જે, તે રોગને સાત્ત્વ અને છજ હોય તે પીવું. ૬૧

તૃણાની શીઘ્ર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ—

તે મટતાં તેનાથી થએલ ઉપદ્રવ સુખેથી છતાય છે તેથી ધણા રોગીની પણ પહેલાં તૃણાને છતવી. ૬૨

અધ્યાયાર્ચસંગ્રહ—

તે આગતમાં ઉપસંહારનો શ્લોકઃ—

જેવી રીતે અગ્નિ અને વાયુરૂપ કારણે તૃણા પેદા કરે છે તે તથા ઉપદ્રવસંકિત પાંચ તૃણાઓનાં ભૂદાં ભૂદાં રૂપ, અસાધ્યતા અને ચિકિત્સા કલાં. ૬૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દુઃકમલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિશે ‘તૃણારોગ ચિકિત્સિત’ નામક બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૨

અધ્યાય ત્રેવીસમો

વિષ ચિકિત્સિત

વિષ ચિકિત્સિતનો સ્વપ્રકાર—

‘હવે અહીંથી વિષચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

“હે અગ્નિવેશ ! વિષની પૂર્વેત્પત્તિ, ગુણ, યોગિ, લેગ, લક્ષણો અને ચિકિત્સા હું કહું છું તે તું બરાબર સાંભળ.” ૩

વિષની પ્રથમ વૃત્તિ અને નિરુક્તિ—

અમૃતને નાટ દેવતા અને રાક્ષસોથી સમુદ્રમંથન થતું હતું ત્યારે અમૃતની ઉત્પત્તિ પહેલાં ભયંકર દેખાવવાળો, પ્રદીપ્ત તેજવાળો, ચાર દાંડવાળો, પિંગળા

વાળવાળો અને અગ્નિ જેવાં નેત્રવાળો પુરુષ પેદા થયો. તેને જોતાં જગત વિપણ્ય એટલે પિત્ર થયું તેથી તેને વિષ કહેવાય છે. ૪,૫

વિષની યોગિ અને પ્રમાણ—

તેને ધાત્ત્વાએ જંગમ અને સ્થાવર યોગિમાં નિયુક્ત કર્યું. તે જલમાંથી પેદા થયેલું હોવાથી બે પ્રકારનું, અગ્નિ જેવું, આઠ વેગવાળું, દશ ગુણવાળું અને યોગીસં ઉપક્રમોવાળું છે. ૬,૬

વર્ષમાં વિષની તીવ્રતા અને શરદમાં મન્દવીર્યતા—

તે વર્ષા ઋતુમાં જલયોગિ હોવાથી ગોળની જેમ કુદેહિત થતાં પ્રસરે છે અને વાદળોં નષ્ટ થતાં અગત્ય તેનો નાશ કરે છે. તેથી શરદ ઋતુમાં વિષ મન્દ-વીર્યવાળું થાય છે. ૭,૮

જંગમ વિષના મેદો—

સર્પ, કીટ, ઉંદર, લૂતા, વીંછી, ગદાળી, જળી, માછલાં, દેડકાં, કણુભ, કૂંટક કૂતરાં, સિંહ, વાઘ, ગોમાયુ, ઝરખ, નોળીઆં વગેરે અને જે દાહવાળાં પ્રાણીઓ છે તેઓની દંડમાંથી નીકળેલ વિષને જંગમ માનવામાં નાતે છે. ૯,૧૦

સ્થાવર વિષના મેદો—

મુરતક, પોષ્ટક, કૌંચ, વજનાગ, બલાકક, કકંટ, કાલકૂટ અને કરેણુ, પાલક, ઇન્દ્રાયુધ, તૈલ, મેઘક, કુદપુષ્પક, રોહિણિ, પુંડરીક, લાંબલકી, અજનાલક, સંક્રાંત્ય, મકંટ, શૂંગીવિષ, હાલાહલ તથા જે પ્રમાણે ખીળાં મૂલજ વિષો સ્થાવર છે. ૧૧-૧૩

ગરવિષનાં લક્ષણો—

દ્રવ્યોના સંયોગથી અને રોગપ્રદ ખીણું એક ગર નામનું કૃત્રિમ વિષ છે. લાંબા કાળે વિષાક પામનાર હોવાથી તે જલદી પ્રાણ હરવું નથી. ૧૪

જંગમ વિષનાં લક્ષણો—

જંગમ વિષ નિદ્રા, તંદ્રા, થાક, દાહ, પાક, રોમહર્ષ, સોજો અને અતિસાર પેદા કરે છે. ૧૫

સ્થાવર વિષનાં લક્ષણો—

સ્થાવર વિષ જનર, હેઝી, દન્તહર્ષ, ગલગ્રહ, શીશુ, ઊલટી, અરુચિ, શ્વાસ અને મૂર્ચ્છા પેદા કરે છે. ૧૬

જંગમ અને સ્થાવર વચ્ચે વિષનો પ્રમાણ—

જંગમ નીચેની બાજુ અને મૂલજ વિષ ઉપરની બાજુ ગતિ કરે છે તેથી જંગમ વિષ મૂલજને અને મૂલજ વિષ જંગમને હણે છે. ૧૭

મનુષ્યના શરીરમાં વિષના સાત વેગનાં લક્ષણો—

પહેલા વેગમાં રસદુષ્ટિથી તરસ, મૂર્ચ્છા, દન્તહર્ષ, પ્રસેક, ઊલટી અને ક્ષમ થાય છે.

બીજા વેગમાં રક્તદુષ્ટિથી વિવર્ણતા, શ્વેત, કમ્પ, મૂર્ચ્છા, બમાસાં, દેહમાં ચમચમાટ અને તમક થાય છે.

ત્રીજા વેગમાં માંસદુષ્ટિથી મંડલ, ખરજ, સોજો અને કોદ થાય છે, ૧૮, ૧૯

ચોથામાં વાતાદિન્ય દાહ, ઊલટી, અંગમર્દ અને મૂર્ચ્છાદિ રોગ થાય છે.

પાંચમા વેગમાં વાદળી વગેરે રૂપ અને અંધારાં દેખાય છે. ૨૦

છઠ્ઠામાં હેઝી.

સાતમામાં ડોહી નર્મ જવી.

અને આઠમામાં મનુષ્યનું મરણ થાય છે.

પશુપક્ષીના શરીરમાં વિષના વેગનાં લક્ષણો—

વેગ ચોખ્ખામાં ચાર પ્રકારના અને પક્ષીઓમાં વેગ ત્રણ પ્રકારના થાય છે. ૨૧

ચોખ્ખા પહેલા વેગમાં શિથિલ થાય છે અને તેને

ચક્કર આવે છે. બીજામાં કમ્પે છે. પછી ત્રીજામાં શ્વેત થાય છે અને ચોથા વેગમાં થોડું ખાઈ શકે છે તથા શ્વાસથી મરણ પામે છે. ૨૨

પક્ષી પ્રથમ વેગમાં ચિન્તાગ્રસ્ત જેવું બને છે. બીજામાં તેને ચક્કર આવે છે અને ત્રીજા વેગમાં શિથિલ અંગવાળું થઈ મરી જાય છે. ૨૩

વિષના દશ ગુણો—

તત્ત્વશોષે વિષને લઘુ, રૂક્ષ, આશુ, વિશદ, વ્યથા, તીક્ષ્ણ, વિકાસી, સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને અનિર્દેશ્ય રસવાળું— એમ દશ ગુણવાળું કહ્યું છે. ૨૪

રૂક્ષતાથી વાયુને, ઉષ્ણતાથી પિત્તને અને સૂક્ષ્મતાથી રક્તને પ્રકોપાવે છે. અવ્યક્તરસત્વથી કફને પ્રકોપાવે છે અને શીઘ્ર અન્નરસનું અનુવર્તન કરે છે. ૨૫

શીઘ્ર ગુણવાળું તથા વ્યથાથી ગુણવાળું તે આખા દેહમાં એકદમ વ્યાપ્ત થાય છે. તીક્ષ્ણતાથી મર્મધાતી અને વિકાસી ગુણથી તે પ્રાણધાતક છે. ૨૬

લઘુતાને લીધે મુરકેલીએ ચિકિત્સા કરાય તેવું તથા વિશદતાથી ગતિ અને દોષના અટકાવ વિનાનું છે. અને દોષનાં સ્થાન અને પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરીને એઓમાંના કોઈનું ઉદારણ કરે છે. ૨૭

દોષનાં સ્થાન અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિષ જે કરે છે તે—

વાતિક પુરુષના વાતસ્થાનમાં વિષ હોય તો કફ અને પિત્તનાં રૂપ ઓછાં હોય છે અને તરસ, મોઝ, એચેની, મૂર્ચ્છા, ગલગ્રહ, ઊલટી અને શીશુ વગેરે થાય છે. ૨૮

વિષ પૈત્તિક પુરુષના પિતાશયમાં સ્થિત હોય તો તેજ મુગ્ધ કફ અને વાતનાં રૂપો ઓછાં થાય છે અને તરસ, ઉધરસ, જનર, ઊલટી, કમ્પ, દાહ, અંધારાં આદવાં અને અતિસાર વગેરે થાય છે. ૨૯

કફપ્રકૃતિવાળાના કફસ્થાનમાં જો વિષ હોય તો તે વાતપિત્તનાં થોડાં લક્ષણો બતાવે છે અને શ્વાસ, ગલગ્રહ, ખરજ, લાળ અને ઊલટી વગેરે થાય છે. ૩૦

દૂષીવિષનાં લક્ષણો—

દૂષીવિષ રક્તની દુષ્ટિથી અરૂપિકા, કિટિમ અને કાઠનાં લક્ષણ કરે છે. એ રીતે વિષ એક એક હોષને દૂષિત કરીને પ્રાણ હરે છે. ૩૧

વિષ જેવી રીતે મારી નાખે છે તે—

વિષના તેજથી લોહીનું ક્ષરણ થાય છે. એ સ્ત્રોતોના રોધ કરીને પ્રાણીને મારી નાખે છે.

પીધેલું વિષ મરેલાના હૃદયમાં રહે છે તથા દંશ થયેલ અને વિધાયેલ મનુષ્યને દંશના પ્રદેશમાં વિષ રહે છે. ૩૨

વિષથી મરેલાનાં લક્ષણો—

હોઠ નીલ, દાંતની ચિથિલતા, વાળ ઊતરવા, અંગ ભાંગવાં, અંગવિક્ષેપ, ઠંડી ચીન્નેથી ફંવાડાં ઊભાં ન થવાં, મારવાથી લાકડીના સોળ ન ઊઠે, ક્ષતભાંથી લોહી ન આવે એ મરણનાં ચિન્હો થાય છે.

એનાથી વિરુદ્ધની ચિકિત્સા કરવા જેવા છે તેઓના ઉપક્રમે મારી પાસેથી સાંભળ. ૩૩, ૩૪

વિષના ચોવીસ ઉપક્રમો—

મંત્ર, અરિષ્ટા, ઉત્કર્તન, નિષ્પીડન, ચૂપણ, અગ્નિકર્મ, પરિપેક, અવગાહન, રક્તમોક્ષણ, વમન, વિરેચન, ઉપધાન, હૃદયાવરણ, અંજન, નસ્ત્ર, ધૂમ, લેહ, ઔષધ, પ્રશમન, પ્રતિસારણ, પ્રતિવિષ, સંજ્ઞાસંસ્થાપન, લેપ અને મૃતસંજીવન એ ચોવીસ ઉપક્રમો છે. તે જ્યાં જેવી રીતે યોજવા જોઈએ તે તેવી રીતે સાંભળ. ૩૫-૩૭

વિષમાં વેણિકાબન્ધ-નિષ્પીડન અને ઉત્કર્તન—

દંશ પામેલના દંશમાંથી વિષ પ્રસર્યું ન હોય તો વેઢે વેણિકા બાંધીને બહુ પીડન કરવું અથવા તો મર્મ સિવાયના દંશને કાપી કાઢવો. ૩૮

વિષમાં ચૂપણ—

અથવા તે દંશને યવના લોટથી કે રેતીથી ભરેલા મુખવડે ચૂસવો. ૩૯

વિષમાં રક્તનું સાવળ—

પછી છેક મારીને, શીંગડીથી, જળોથી કે સિરા-વેધથી રક્તસ્રાવણ કરવું. ૪૦

રક્ત વિષથી દૂષિત થતાં પ્રકૃતિને દૂષિત કરે છે અને પછી તે પ્રાણુત્યાગ કરે છે. તેથી ન ચાલતા લોહીને પ્રવર્ષણથી પણ ચાલતું કરવું. ૪૦

ત્રિકટુ, ઘરનો ધુમાડો, હળદર, પાંચ લવણ, ગોરોચન અને ભોરીંગણીથી ઘર્ષણ કરવું. લોહી બહુ વહેતાં વડ વગેરે શીતળ દ્રવ્યોથી લેપ કરવો. ૪૧

વિષમાં પ્રદંહ-સેક-દંશ કાપવો-ચૂપણ-અરિષ્ટ-દાહ-વિસ્ત્રાવળ-વમન અને વિરેચન—

વાયુ જેમ અગ્નિને ફેલાવે છે તેમ લોહી વિષને ફેલાવે છે. તે શીતળ લેપ અને પરિપેકોથી રિથર થાય છે અને તે રિથર થતાં વિષનો વેગ પણ અટકી જાય છે. ૪૨

વિષના વેગથી મદ, મૂર્ચ્છા, વિષાદ અને હૃદયદ્રવ થાય છે. તેઓને શીતળ ઉપક્રમેથી મટાડવા અને ફંવાડાં ઊભાં થતાં સુધી પવન નાખવો. ૪૩

મૂળ કાપવાથી જેમ વૃક્ષ, તેમ દંશ કાપવાથી વિષ વૃદ્ધિ પામતું નથી.

ચૂસવું તે બહાર લાવવું.

અને પ્રાણીને જેમ પૂલ, તેમ અરિષ્ટા એટલે દોરી છે. ૪૪

આમડી અને માંસગત વિષને દાહ બાળે છે. રક્ત-સ્રાવણ રક્તમાંથી વિષને હરે છે. પીધેલાને જલદી વમન કરાવીને અને ધીજા વેગમાં વિરેચનોથી વિષને હરવું. ૪૫

વિષના સાત વેગોની ચિકિત્સા—

પ્રથમ હૃદય રક્ષવું જોઈએ. તેનાં જેઠાં મળે તેટલાં રક્ષક ઔષધો, મધ, ઘી, મન્ન, દૂધ, ગેરુ અથવા તો

ગાયના છાણનો રસ, પીલીને કાઢેલ સુપકવ શેરડીનો રસ અથવા કાગડનો શ્રેષ્ઠ માંસરસ, બકરા વગેરેનું લોહી, ભસ્મ અથવા માટી એકદમ પીવાં. ૪૬, ૪૭

ત્રીજા વેગમાં શેકેલ દ્રવ્યોથી લેખન કરવું અને મધ અને જલસહિત ક્ષારાગદ પાવો.

ચોથા વેગમાં કાઠ, મધ અને ઘીયુક્ત ગાયના છાણનો રસ પાવો. ૪૮

પાંચમા વેગમાં કાકાંડ અને સરસડના સ્વરસથી આક્રિયોતન, અંજન અને નસ્ય કરવું.

અને છઠ્ઠામાં સંશાનું સ્થાપન કરવું જોઈએ. ૪૯ તથા ગોરોચનયુક્ત હળદરનું આક્રિયોતન વગેરે કરવું અને મજ્જક, મરી અને લીંડીપીપર પાવાં. ૪૯૩

છેલ્લા વેગમાં દંશ પામેલને વિષપાન અને વિષ પીધેલને દંશ કરાવવો. ૫૦

વિષનાશક અડદના યોગો—

મરી ગયેલા જીવાને માટે અધુરું મોરનું પિત્ત મેળવેલ ખાખરાના બીજનો અગદ શ્રેષ્ઠ છે.

અથવા ભોરીંગણી, ગોળની રાખ, ઘરનો ધુમાડો, ગાયનું પિત્ત અને લીંબડો પાવો. ૫૧

ગોપિતયુક્ત સુરસા, પીપરીમૂળ, હળદર, ઘડુ-હળદર, જેઠીમધ અને કઠ વડે ગોળીઓ બનાવવી અથવા સરસડનાં ફૂલ અને કાકાંડના રસથી ગોળીઓ બનાવવી. તે પ્રશસ્ત અને અમૃત સમાન છે. ૫૨

કાકાંડ, સુરસા, ઇન્દ્રવરણાં, સાટોડી, કાકજંઘા અને સરસડમાં ફળથી-દંશાથી, વિષથી કે પાણીથી મરેલાને લેપ, ઉપધિ, નસ્ય અને પાન કરાવવાં. ૫૩

મૃતસંજીવન અગદ—

સ્પંકકા, કેવડીમોચ, સ્થોભ્રુયક, ફટકડી, સૌભેય, ગોરોચન, તગર, ખામક, કેસર જંદામાસી, સુરસાની

મંજરી, એલચી, હરતાલ. ખેર, ભોરીંગણી, સરસડનાં ફૂલ, ગંધપીરોળે, પદ્મચારટિ, ઇન્દ્રવારુણી, દેવદાર, કમળનાં કેસર, સાવરક, લોધર, મનઃશિલ, રણકપ્પીજ, ચમેલી અને આકડનાં ફૂલનો રસ, હળદર, ઘડુહળદર, હિંગ, લીંડીપીપર, લાખ; વાળો, મુદ્ગપણી, ચન્દન, જેઠીમધ, મીઠળ, નગોડ, ગરમાળો, લોધર, અથેડો, ઘઉંલા, નોરવેલ અને વાવડિંગ-તે બધાં પુષ્પ નક્ષત્રમાં લાવી, સમ પ્રમાણમાં પીસી અને ગોળીઓ બનાવવી જોઈએ. ૫૪-૫૭

અમૃતની ઉત્પત્તિથી પહેલાં બ્રહ્માએ બનાવેલો આ મૃતસંજીવન અગદ સર્વવિષદ, જ્યેષ્ઠ, વિષથી મરેલાને જીવાડનાર અને જ્વરદ છે. સૂંઘવાથી, વિલેપનથી, ધારણથી અને ધૂમગ્રહણથી અને ઘરમાં રાખવાથી ભૂત, વિષ, જન્તુ, અલક્ષી, કાર્મણ, મંત્ર, અગ્નિ, વજ્ર અને શત્રુઓને તથા ખરાબ સ્વપ્ન, સ્ત્રીદોષ, અકાળે મરણ, જલભય, અને ચોરના ભયને હરે છે. ધન, ધાન્ય અને કાર્યની સિદ્ધિ કરે છે. લક્ષ્મી, પુષ્ટિ અને આયુષ્ય વધારનાર અને ધન્ય છે. ૫૮-૬૦

આમ મૃતસંજીવન અગદ કહ્યો.

વિષમાં મન્ત્રનો યોગ—

મંત્રોથી ધમનીબન્ધન અવમાર્જન અને આંતરમર્યાદા કરવી.

દોષના સ્થાનભેદ પ્રમાણે વિષનો ચિકિત્સા—

વિષ જે દોષના સ્થાનમાં હોય તેને પ્રથમ જીતવો, ૬૧. વાતસ્થાનગત દોષમાં સ્વેદ અને તગર તથા કઠના કલ્કનું દહીં સાથે પાન કરવું.

પિત્તસ્થાનગત દોષમાં ઘી-મધ-દૂધ અને પાણીનું પાન, અવગાહન અને પરિષેક કરવાં. ૬૨

કફસ્થાનગત વિષમાં ક્ષારાગદ, સ્વેદન અને સિરોવેધ કરવો.

દુષીવિષ રક્તસ્થિત હોય તો પાંચ પ્રકારનું સિરા-કર્મ કરવું. ૬૩

એ મુજબ વિદ્વાન વૈદ્યે ધારાગર વિગાર કરી સર્વદા સર્વ ઔષધની કલ્પના કરવી. પ્રથમ સ્થાનને જીતવું અને સ્થાનમાં રહેલ વિષનું ચિરુદ્ધ ન હોય તેવું કર્મ કરવું. ૬૪

વિષના સંક્રમણ માટે ઉપદ્વાન—

કૃકમાર્ગ વિષથી દૂષિત થતાં સ્રોતસંરોધથી વાયુ અટકી જાય છે. તેથી મનુષ્ય મરેલાની જેમ શ્વાસ લે છે પણ તે અસાધ્ય લક્ષણોથી રહિત હોય છે. ૬૫

તેને માથે કાકપદ કરી ચર્મકપાતો એક પત્ર કલ્ક મૂકવો. અને વાપુંભા, ત્રિકટુ અને કાયકાગર્ભ પ્રધમન કરવું. ૬૬

બકરી, ગાય, ભેંસ અથવા કૃકાંનું માંસ તે કાકપદ ઉપર મૂકવું. પછી વિષસંક્રમણ કરે છે. ૬૭

વિષનાં નસ્ય—

નાક, આંખ, કાન, જીભ અને કંઠના રોધમાં ભોરીગણી, ખીન્જરું, માલકાંગણી-વગેરેના દ્વંદ્વથી નસ્ય કર્મ કરવું. ૬૮

વિષમાં અંજન—

આંખના ઉપરોધમાં બકરાના મૂત્રમાં વાટેલ-દેવદાર, ત્રિકટુ, હળદર, કરંજ, લીંબડા અને તુલસીથી અંજન કરવું. ૬૯

ગન્ધહસ્તિ ભગદ—

સફેદવજ, આસંધ, હિંગ, ગળો, કઠ, સિંધવ, લસણ, સરસવ. કાંઠનો ગર્ભ, અરણુ, કરંજનાં ખીજ, ત્રિકટુ, સરસડાનાં ફૂલ, હળદર, ઘરુહળદર, વાંસકપૂર દરેક સરખે ભાગે લઈ, બકરીના મૂત્રથી પીસીને ગાય અને ઘોડાના પિત્તમાં એક પછી એક એમ સાત દિવસ ભાવના આપેલ આ અગદ માથામાં રહેલ વિષને એકદમ હણે છે; તથા બધા નવર, શૂત, ગ્રહ, વિસ્ત્રિયકા, અજીર્ણ, મૂર્છા અને પીડાને હણે છે. ૭૦-૭૨

ઉન્માદ અપરમાર, કાચ. પટલ, નીલિકા, શિરોદોષ, શુષ્કાક્ષિપાક, પિત્તલ, અર્બુદ, અર્મ, કંડુ, તમોરોગ, ક્ષય, દુર્ગંધતા, મદાત્મ્ય, પાંડુરોગ અને મોહને તે અંજન કરવાથી મટાડે છે. લેપ કરવાથી વિષ ચોપડેલ શસ્ત્રથી થયેલ ક્ષતનો, ચાટેલ વિષનો, દંશના વિષનો અને પીધેલા વિષનો નાશ કરનાર છે. ૭૩, ૭૪

હરસ ભરાતાં ગુદામાં લેપ કરવો. ઓઓમાં મૂદ-ગર્ભમાં અને દુષ્ટ ગર્ભમાં યોનિલેપ કરવો. પ્રતિસ્પાદમાં કપાળ પર લેપ કરવો. વૃદ્ધિ, ક્રિટિમ, કુષ્ઠ, શ્વિત્ર અને વિચરિંદ્રિય વગેરેમાં લેપ કરવો. હાથી જેમ જાડને તેમ આ ગંધહસ્તી અગદ વિષના રોગોને હણે છે. ૭૬, ૭૭

એમ ગંધહસ્તિ નામનો અગદ કહ્યો.

મહાગન્ધહસ્તિ અગદ—

તમાલપત્ર, અગર, નાગરમોચ, એલચી, પાંચનિર્ધાસ એટલે રાળ, શુગળ અરીણ, શિલારસ અને લોખાન, અન્દન, સ્પૃકકા, તજ, જટામાંસી, કમળ, વાળો, રેણુકખીજ, કાળો વાળો કેવડીમોથ, નખલા, દેવદાર, કનક, કેસર, ધ્યામક, કઠ, લઈલા, તગર, સરસડાનાં પંચાગ, ત્રિકટુ, હરતાલ, મનઃશિલ, જીરું, શ્વેત વાપુંભા, કરંજ, રાર્ધ, નગોડ, હળદર, તુળસી, રસાંજન, સોનાગેરુ, મજ્જક, લીંબડાનો ગુદ, વાંસની છલ, આસંધ, હિંગ, કાંઠ, અશ્વવેતસ, લાખ, મધ, જેઠીમધ, બારચી, વજ, ફૂર્વા, ગોરોચન, તગર-આ સાઠ અંગવાળો અગદ મહાદેવજીએ કુખેરને કહ્યો હતો. તે અપ્રતિહત પ્રભાવવાળો અને મહાગન્ધ-હસ્તી એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ૭૭-૮૧

પુષ્પ નક્ષત્રના યોગમાં ગાયના પિત્તમાં ઘૂંટીને તેની ગોળીઓ બનાવવી.

પાન, અંજન અને લેપ કરવાથી તે સર્વ કર્મો સાધે છે. ૮૨

સતત પ્રયોગ કરવાથી, હિત-મિત અને પથ્ય ભોજન કરનાર મનુષ્યનાં પિત્તલ, ખરજ, તિમિર, રાત્ર્યાનંધ, કાચ, અર્બુદ અને પટલને તે હણે છે. ૮૩

વિષમન્વર, અબ્રહ્મ, દદુ, ખરજ, વિસચિકા, પામા, ઉંદર-લૂતા અને બધાએ સર્પોનાં વિષનો તથા મૂળજ અને કન્દજ-ન સર્વ વિષનો તે શીલ નાશ કરે છે. ૮૪

એનાથી લિપ્ત ગાત્રવાળો મનુષ્ય સાપ પકડે છે, વિષ ખાય છે, મરવા પડેલો પશુ નિત્ય નીરોગ જીવે છે. ૮૫

આનાહમાં યુદ્ધમાં લેપ, મૂદગર્ભવાળીએને યોનિમાં લેપ અને મૂર્ચ્છા અને પીડામાં કપાળમાં લેપ કરવો શ્રેષ્ઠ કલ્પો છે. ૮૬

એનાથી ભેરી, મૃદંગ, ઢોલ, છત્ર તથા જ્વજ અને પતાકાઓ ઉપર લેપ કરી બુદ્ધિમાને સર્પવિષનિવારણ માટે વગાડવાં અને દેખાડવાં. ૮૭

જ્યાં આ મૂક્યો હોય ત્યાં ન તો બાલગ્રહો, ન તો રાક્ષસો, ન તો કાર્મણો, ન તો વેતાલો કે ન તો અથર્વાવેદના મંત્રો પ્રભાવશાલિ બને છે. ૮૮

ત્યાં સર્વગ્રહો તથા અગ્નિ, શસ્ત્ર, રાજા અને ચોરોનો પ્રભાવ પડતો નથી અને જ્યાં મહાગન્ધહસ્તી હોય છે ત્યાં લક્ષ્મી રહે છે. ૮૯

તેને વાટતી વખતે આ સિદ્ધ મંત્ર બોલવો—

જ્યા નામની મારી માતા છે, જ્ય નામનો મારો પિતા છે, તે જ્ય અને જ્યાનો પુત્ર વિજ્ય હું જ્ય પામું છું.

વિષ્ણુ, વિશ્વકર્મા, સનાતન, કૃષ્ણ, ભવ અને વિભવને નમસ્કાર. હું મહાદેવનું સાક્ષાત્ તેજ છું. અક્ષા અને ઇન્દ્રનું તથા યમનું પણ તેજ છું. ૯૦-૯૨

જેમ હું વાસુદેવના પરાજયને, માતાના પાણિગ્રહણને અને સમુદ્રના શોષણને બળુતો નથી તેમ આ સત્ય વાક્યથી આ અગદ સિદ્ધ થાઓ:

હિલિમિલિ સંસ્પૃષ્ટે રક્ષ સર્વમેષજોત્સ્મે સ્વાહા ૯૩-૯૪.

(આ પ્રમાણે મહાગન્ધહસ્તી નામનો અગદ કલ્પો.)

વિષમાં ત્રણ અગદો—

શ્વાસ અને જંવર વગેરેને હરનાર, ઋષભક જીવક, ભારંગી, જેઠીમધ, કમળ, ધાણા નાગકેસર, જીરું અને શ્વેત ગરણી- બોરના ગર્ભસંહિત પીવાં. ૯૫

જંવર, હેડકી, શ્વાસ અને ઉધરસ હરનાર લીંડી: પીપરયુક્ત હિંગ અને કેડના રસસંહિત સિંધવ, મધ અને સાકર સાથે પીવાં. ૯૬

બોરના ઠળિયા, રસવંતી, લાખ, ઉત્પલ, મધ અને લીનો લેહ બિલટી મટાડે છે.

વિષમાં ધૂમવા અગદો—

બીલી ભોરીંગણી બેઠી ભોરીંગણી અને તુવેરનાં પાનની ધૂમવર્તિ હેડકીનાશક છે. ૯૭

બોરનાં પીંછાં, બગલાનાં હાડકાં. સરસવ અને ઘી મેળવેલ ચન્દનનો વિષ્ણુ ધુમાડો ઘર, પથારી, બેઠક અને વસ્ત્ર વગેરેમાં પ્રશસ્ત છે. ૯૮

ઘીયુક્ત તગર અને કઠ, સાપનું પાથું, સરસાનાં ફૂલ-આ ધૂમાગદ સર્વવિષહર અને સોજને હરનાર કલ્પો છે. ૯૯

લાખ, વાળો, તમાલપત્ર, યુગળ, બિલામાં, સાદનાં ફૂલ, રાજા અને સફેદ ગરણીનો ધુમાડો સાપ, ઉંદર, કીડા અને વસ્ત્રકૃમિનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૦

વિષમાં ક્ષારાગદ—

નાના ખાખરાનો પરિશ્રુત ક્ષાર તેના સમાન લાલ માટી, હળદર, દારુહળદર, સફેદ તુલસીનાં માંજર, જેઠીમધ, લાખ, સિંધવ, જટામાંસી, રેણુકખીજ. હિંગ, બે ઉપલસરી, કઠ, ત્રિકટુ અને કેસરના ચૂર્ણ સાથે પકાવવો જ્યાં સુધી કઠકીને ચોટે એવું થાય ત્યાં સુધી ઘાટું કરવું. તેની છાયામાં સૂકાવી કરેલી બોર જવડી જાળીઓ યોજવાથી મનુષ્યોનાં સર્વવિષ, શોથ, ગુલ્મ

તથા ચામડીના રોગ. અર્શ, બગંદર, પ્લીહા, શોથ. અપરમાર કૃમિ, ભૂત. સ્વેદરોધ, પાંકુરોગ, મન્દાસિ, કાસ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ૧૦૧-૧૦૪

(આ પ્રમાણે ક્ષારાગદ કલ્પો.)

વિષ આપનારનાં લક્ષણો—

વિષ પીધું હોય, દંશ થયો હોય, વેધ થયો હોય અને ચોપડેલ હોય તેમાં સામાન્ય રીતે જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું. હવે જુદું જુદું કહ્યું છે તે તું બરાબર સાંભળ. ૧૦૫

રાત્રીને શત્રુઓથી યોજેલા પોતાના મનુષ્યોથી અથવા સ્ત્રીઓથી લય છે. તેથી આહારવિહારગત વિષ અને રસોઈઆ વગેરેની પરીક્ષા કરવી. ૧૦૬

જે બહુ જ શંકાવાળો, બહુ બોલનાર કે ચોક્કસ બોલનાર, કાન્તિરહિત તથા પ્રકૃતિના વિકારને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે મનુષ્યને વિષ આપનાર જાણવો. ૧૦૭

વિષવાળા અજ્ઞાનાં લક્ષણો

એ મુજબ જોતાં વેંત જ એકદમ ભોજન ન કરવું. તે અજ્ઞને અગ્નિમાં નાખવું; તે વિષયુક્ત અજ પડતાં જ અગ્નિ ધણી વિકારવાળો થાય છે. ૧૦૮

ભોરનાં પીંછાં જેવી વિચિત્ર જવાબાવાળો, તીક્ષ્ણ, ન સહેવાય તેવા-રૂક્ષ અને મગ્દાની ગંધવાળો ધુમાડાવાળો અગ્નિ શબ્દસહિત કૂટે છે, કૂંડાણું વળે છે અને જ્વાલા વિનાનો પલ્લુ થઈ જાય છે. ૧૦૯

પાત્રસ્થ ભોજન વિકૃત રંગનું થઈ જાય છે, માખી-ઓને મારી નાખે છે, કાગડાઓના સાદ બેસાડી દે છે અને ચક્રારની આંખો લાલાશ વગરની કરે છે. ૧૧૦

ઝેરયુક્ત પીણામાં નીલી લીટીઓ, વિકૃત રંગ, પોતાની છાયા ન દેખાવી અથવા વિકૃત છાયા દેખાવી અને સિંધવ નાખતાં બહુ શીણ આવે છે. ૧૧૧

વિષવાળાં અરૂપાનની ગંધથી માથાની અને

હૃદયની પીડા અને મૂર્ચ્છા, સ્પર્શથી હાથનો સોજો, સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ, આંગળીઓમાં દાહ અને તોદ થાય છે તથા નખ ફાટે છે. ૧૧૨

મુખમાં જતાં હોઠમાં ચમચમાટ, જીભ સોજવાળી-જડ અને વિકૃત રંગની, દન્તદર્પ, હનુસ્તંભ, મુખદાહ, લાળ ઝરવી અને ગળાના રોગ થાય છે. ૧૧૩

આમાશયમાં ડ્રવેશ થતાં વિવર્ણતા, પરસેવો, શિથિલતા, ઉત્કલેહ, દષ્ટિ અને હૃદયનો ઉપરોધ અને તે અવયવ બિન્દુ જેવી સેંકડો ફાડફીઓવાળો થાય છે. ૧૧૪

પકવાશયમાં જતાં મૂર્ચ્છા, મદ, મોહ, દાહ અને બલનો નાશ થાય છે.

ઉદરસ્થ વિષમાં તન્દ્રા, કૃશતા અને પાંડુતા થાય છે. ૧૧૫

વિષવાળાં દાતળ-શિરોમ્થંગ-સ્નાનનું પાણી-સ્તવાદન-વજ્ર-અલંકાર-વર્ણક-જમીન-પાવડો-અથ-ગજ-વર્મ-ધજા-શયન-આસન અને માઝાનાં લક્ષણો—

દાતળુ વિષવાળું હોય તો દાતળુનો કૂચો તૂટી જાય છે તથા દંતમાંસ અને ઓઘમાંસનો સોજો થાય છે.

મસ્તકના વિષયુક્ત અભ્યંગમાં વાળ ખરવા, શિરોરોગ અને માથામાં ગાંઠો થાય છે. ૧૧૬

કુષ્ટ અંગનથી અક્ષિદાહ, અક્ષિસ્ત્રાવ, અતિશય ઉપલેપ, સોજો અને રતાશ થાય છે.

દૂષિત ખાદ્યોથી પ્રથમ કોષ્ટ અને દૂષિત સ્પૃશ્યોથી ચામડી દૂષિત થાય છે. ૧૧૭

કુષ્ટ સ્નાન, અભ્યંગ, ઉવટન, વસ્ત્ર, અતંદાર અને અંગરાગથી ખરજ, પીડા, કોષ્ટ, પિડકા, કંવાડાં ઊમાં થવાં, ચમચમાટ અને સોજા થાય છે. ૧૧૮

કુષ્ટ જર્મીન, પાવડીઓ, ધોણ, હાથી, અખતર, ધન્ન,

શયન અને આસનથી હાથ તથા પગના દાહ, તોદ, કલમ અને પાક થાય છે. ૧૧૯

ઝેરથી દૂષિત માળા ગંધ વિનાની થાય, કરમાઈ જાય અને માથામાં પીડા અને લોભહર્ષ કરે છે.

વિષવાઢા ધૂસનાં લક્ષણો—

ઝેરથી દૂષિત ધુમાડો સ્ત્રોતોનો વિભંધ કરે છે, તથા નાક અને ચક્ષુનો ઉપધાત કરે છે. ૧૨૦

વિષવાઢા જલનાં લક્ષણો—

ઝેરથી દૂષિત કૂવા, તળાવ વગેરેનું જલ દુર્ગંધ-યુક્ત, ડહોળાયેલ અને વિકૃત રંગવાળું તથા પીવાથી સોજો, કોઠં, પિડકા અને મરણુ લાવે છે. ૧૨૧

જુદા જુદા સ્થાનમાં ગયેલ વિષથી ચિકિત્સા—

આમાશયગત વિષમાં પ્રથમ વમન અને ચામડીમાં રહેલમાં પ્રદેહ-સેકાદિ ચિકિત્સા વૈલે દોષ અને બલની સમીક્ષા કરીને કરવી. ૧૨૨

આમ મૂલવિષના ભેદો કહ્યા.

સર્પોના મેદો અને તેનાં લક્ષણો—

અહીંથી જંગમના સાંભળ,

અહીંથી પ્રથમ સર્પોની ભેદસહિત ચિકિત્સા કહેવાય છે. ૧૨૩

દર્વીકર, મંડલી અને રાજમાન એમ ત્રણ જાતના સર્પો યથાક્રમે વાત, પિત્ત અને કફને પ્રકાશવનારા છે. ૧૨૪

ફેણવાળો દર્વીકર જાણુવો, મંડલાકાર ફેણવાળો મંડલી અને ટપકાં-હીંટીઓયુક્ત-ચિત્રિત અંગવાળો સાપ તે રાજમાન છે. ૧૨૫

વિશેષ કરી તેઓનું વિષ યથાક્રમે રક્ષ, કટુ, અમ્લ, ઉષ્ણ, મધુર અને શીતળ છે તેથી તે વાતાદિને પ્રકાશવનાર છે. ૧૨૬

દર્વીકર સાપના દંશનાં લક્ષણો—

દર્વીકરે કરેલો દંશ દાંતના સૂક્ષ્મ ચિહ્નવાળો, કાળો, રક્તની અટકાયતવાળો, કાચળા જેવો અને વાતવ્યાધિ કરનાર માન્યો છે. ૧૨૭

મંડલી સાપના દંશનાં લક્ષણો—

મંડલીઓથી કરેલ દંશ ઊંડા દાંતવાળો, શેષયુક્ત, પીળા દેખાવવાળો. પીળા રક્તવાળો અને પિત્તના સર્વ રોગ કરનાર છે. ૧૨૮

રાજીલ સર્પના દંશનાં લક્ષણો—

રાજમાનથી થયેલ દંશ પિચ્છિલ, સ્થિર, સોજો કરનાર, સિન્ધ, પાંકુ, જામેલા લોહીવાળો અને શ્લેષ્મના વ્યાધિઓને પ્રેરનાર છે. ૧૨૯

સર્પમાં નર-નારી-નાન્યતરનાં લક્ષણો—

ગાળ ફેણવાળો, મહાકાચ, કુંકાડા મારતો, જાંચે જોતો, મોટાં માંથાવાળો અને સરખાં અંગવાળો સર્પ નર છે. એનાથી વિપરીત લક્ષણયુક્ત માદા છે. ૧૩૦

અને જે ડરતો હોય તે કલીબ છે.

માદાથી દંશ પામેલ નીચે દૃષ્ટિવાળો અને ખેઠેલા સ્વરવાળો મનુષ્ય કમ્પે છે અને આનાથી વિપરીત લક્ષણોથી મનુષ્ય નરથી દંશ પામેલ મનાયેલ છે. ૧૩૧

આં લક્ષણો પરસ્પર મળી જતાં મનુષ્ય નપુંસક સર્પથી, ડાહ્યા છે તેમ કહેવું.

આમ સર્પોનું માદા, નર અને નપુંસકપણાનું આ નિદર્શન કર્યું. ૧૩૨

ગર્મિની કે પ્રસૂતા સર્પથી દંટનાં લક્ષણો—

ગર્ભિણીથી દંશ પામેલ મનુષ્ય પાંકુ સુખવાળો, સૂજેલા હોઠવાળો અને કાળાં નેત્રવાળો હોય છે.

સૂતિકાથી દંશ પામેલો બગાસાં-કોષ અને ઉપજીકાથી પીડાતો, લાલ અથવા રક્તયુક્ત મૂત્રવાળો હોય છે. ૧૩૩

ગૌધેરફનાં લક્ષણો—

ગૌધેરક નામનો ચાર પગવાળો સર્પ ગાધામાં થાય છે અને તે કૃષ્ણ સર્પની સમાન હોય છે. અને મિશ્ર જાતિઓ જુદી જુદી પ્રકારની હોય છે. ૧૩૪

સર્પદંશની આકૃતિ પ્રમાણે મૃદુતા કે દારુણતા—

ગાઠો કરાયેલ, ગોળ પોડિત, લાલમાં લાગેલો અને પ્રસરેલ દંશ અત્યંત આધક છે; અને બીજા દંશો છે તે અત્યંત આધક નથી. ૧૩૫

સર્પની અવસ્થા પ્રમાણે લીક્ષણવિષતા—

તરુણ કૃષ્ણ સર્પો, વૃદ્ધ ગોતસ સર્પો તથા મધ્ય-વયમાં રાત્રિમાન સર્પો આશીવિષની ઉપમા લાયક અને છે. ૧૩૫

સર્પોનું ક્ષેત્ર કઈ દાઢમાં હોય છે—

સર્પની દાઢ ચાર હોય છે. તેઓમાં નીચેની ડાબી સફેદ ઉપરની ડાબી પીળી અને જમણી બાજુની લાલ અને ઉપરની શ્યામ હોય છે. ૧૩૭

પાણીમાંથી કાઢેલ ગાયના વાળ ઉપરથી જેવડું છુંદ પડે છે તેટલું વિષસર્પની નીચેની ડાબી દાઢમાં હોય છે. ૧૩૮

અને ઉત્તરોત્તર એક, બે, ત્રણ, ચાર-એમ વિષભાગો વધે છે.

તેથી થએલા દંશો સમાન રંગવાળા. ઉત્તરોત્તર બહુ વિષવાળા અને અત્યંત આધક હોય છે. ૧૩૯

સર્પનો ત્રિષ્ટા તથા મૂત્રમાં ગતા કીટો—

સર્પોના જ ઝાડ-પેશાબમાંથી જે કીટા થાય છે તે કીટ કહેવાય છે. સંશ્લેષમાં તેઓ દૂધીવિષવાળા અને પ્રાણહારક મનાયા છે. ૧૪૦

વિષવાળા કીટાથી દંડનાં લક્ષણો—

દૂધીવિષ કીટોથી કરડાયેલ અંગ રાતું, ઘોળું, કાળું.

શ્યામ કે પિડકાવાળું. અને કંડૂ, દાઢ, વિસર્પ, અને પાકવાળું થાય છે તથા અવાઈ જાય છે. ૧૪૧

પ્રાણહર લક્ષણો સાંભળ. દંશ ઉપર સાપ ડંસતાં જેવો સોજો થાય તેવો ઉગ્ર ગન્ધયુક્ત રક્તવાળો સોજો વધે છે, અક્ષિગૌરવ અને મૂર્ચા થાય છે.

તે પીડાપીડિત હાંકે પણ છે.

દૂધીવિષથી પીડિત તૃષ્ણા અને અરુચિથી પીડાતો હોય છે. ૧૪૨, ૧૪૩

હૃતાયી દંડનાં લક્ષણો—

દંશની મધ્યમાં જે કાળું અથવા શ્યામ, જામથી આટત બળેલા જેવું, એકદમ પાકી જનાર, કલેદ-સોજો અને જનરયુક્ત હોય તેને દૂધીવિષયુક્ત લૂતાઓથી ડસાયેલ છે તેમ નિર્દેશ કરવો. ૧૪૪

તે બધાના દંશમાં થતાં લક્ષણ કહેવાય છે. ૧૪૫

સોજો, સફેદ-કાળી-રાતી કે પીળી પિડકાઓ, જનર તથા પ્રાણાન્તક શ્વાસ થાય છે અને દાઢ, હેડકી અને શિરોગ્રહ પણ થાય છે. ૧૪૬

ઉંદરના વૃષોવિષનાં લક્ષણો—

ઉંદરના દૂધીવિષથી પીડિત મનુષ્યને દંશમાંથી પીળું લોહી વહે છે અને મંડલ, જનર, અરુચિ, લોમહર્ષ તથા દાઢ પણ થાય છે. ૧૪૭

અસાધ્ય ઉંદરોથી મૂર્ચા, અંગરોથ, વિવર્ણતા, કલેદ, બોલેલું ન સંભળાવું, જનર, માથું ભારે થવું, લાળ અને લોહીની ઊંચટી થાય છે. ૧૪૮

કાકોડાથી દંડનાં લક્ષણો—

કાકોડા વડે ડસાતાં સ્પર્શતા, કૃષ્ણતા અથવા જુદા જુદા વર્ણ, મોહ અને પુરીપભેદ થાય છે. ૧૪૯

ચિકિત્સાથી દંડનાં લક્ષણો—

નીછીનું ઝેર પ્રથમ અગ્નિ જેમ દાઢ કરે છે, બેઠું

હોય તેમ, એકદમ જાણે જાય છે અને પછી દંશમાં આવે છે. ૧૫૦

અસાધ્ય દંશ પામેલ પુરુષ હૃદય, તાક અને જીભના ઉપદ્રાવવાળા અને ખરતાં માંસની અતિશય વેદનાથી પીડાતો પ્રાણુ તરે છે. ૧૫૧

ઘનમયી દંટનાં લક્ષણો—

કણુલથી ડસાતાં વિસર્પ, સોળે, શૂળ, જવર અને ઊલટી એ લક્ષણ થાય છે અને દંશ કાટી જાય છે. ૧૫૨

ઉચ્ચિટ્ટિંગથી દંટનાં લક્ષણો—

ઉચ્ચિટ્ટિંગથી ડસાયેલ મનુષ્ય રૂંવાડાં ઊભાં થયેલ, સ્તંભ દ્વિંગવાળો, બહુ પીડાયુક્ત અને અંગને ઠંડા પાણીથી સિંચિત થયેલાં માને છે. ૧૫૩

વિષવાઢા દેહકાથી દંટનાં લક્ષણો—

એક દાંતથી પીડાયેલ, પીડાયુક્ત સોળવાળો, વર્ણ પીળો અને તૃષાયુક્ત થાય છે તથા વિષયુક્ત દેહકાના ડસવાથી ઊલટી અને નિદ્રા એ લક્ષણ થાય છે. ૧૫૪

વિષવાઢાં મત્સ્ય તથા જાળીથી દંટનાં લક્ષણો—

વિષયુક્ત માછલાં દાહ, સોળે અને પીડા કરે છે તથા વિષયુક્ત જાળી કંડૂ, સોળે, જવર અને મૂંઝાં કરે છે. ૧૫૫

ગરોઢી અને કાનજૂરાથી દંટનાં લક્ષણો—

ગરોળી દાહ, તોદ, સ્વેદ અને સોળે કરનાર છે. કાનખજૂરાનું વિષ દંશમાં સ્વેદ પીડા અને દાહ કરે છે. ૧૫૬

મચ્છરથી દંટનાં લક્ષણો—

મચ્છરથી ખરજવાળો અને મન્દ પીડાવાળો થોડો સોળે થાય છે. અસાધ્ય મચ્છરનો દંશ અસાધ્ય કાટના દંશ જેવો હોય છે. ૧૫૭

માસીથી દંટનાં લક્ષણો—

માખીના દંશ ઉપર એકદમ સાવવાળી, શ્યાવ તથા દાહ-મૂંઝાં અને જવરવાળી પિડકા થાય છે. તેઓમાં સ્થગિકામાખી પ્રાણુહર છે. ૧૫૮

સ્થાન-કાલ-સ્વભાવ અને પ્રવેશ પ્રમાણે સર્વદંશનો અસાધ્યતા—

સ્મશાન, ચૈત્ય, રાફડો, યજ્ઞશાળા તથા દેવમંદિરમાં, પક્ષીની સંધિઓમાં. મધ્યાહ્ન, અર્ધ રાત્રે, આઠમને દિવસે અને પાખંડીઓના સ્થાનમાં ડસાયેલ મનુષ્યો સાધ્ય થતા નથી. દષ્ટિ, શ્વાસ, મલ તથા સ્પર્શમાં વિષથી યુક્ત આશીર્વાદોના સંસર્ગવાળા તથા બધા મર્મોમાં ડસાયેલ મનુષ્યો એકદમ નાશ પામે છે. ગમે તે સર્પથી પણ સર્વ રીતે આવો જ સંભવ છે. ૧૫૯-૧૬૧

કાલ વગેરેના મેદથી સર્પના વિષની મૃદુતા અને તીક્ષ્ણતા—

બીધેલ, મત્ત, અબલ, ઉચ્ચિટ્ટિંગ અને ભૂખ તથા તરસથી પીડાતા મનુષ્યમાં અને તુલ્ય પ્રકૃતિ અને કાલને પામી વિષ વધે છે—નહિ તો ઓછું થાય છે. ૧૫૯-૧૬૨

પાણીથી વિષાત પામેલ, ક્ષીણ, બીધેલા, નોનિયાથી જીતાયેલ, વૃદ્ધ, બાળક અને કાંચળી કાઢેલા સર્પો મન્દ વિષવાળા કહ્યા છે. ૧૬૩

આખા દેહમાં સ્થિત વિષને સર્પ ક્રોધથી બહાર કાઢે છે, પરન્તુ તે વિષ બહાર માટે કે લયથી બહાર કાઢતો નથી. ૧૬૪

કૌડાઓમાં વાત વગેરેની પ્રધાનતા—

ધણુંકરી વીંછી અને ઉચ્ચિટ્ટિંગ વાતોત્પાળ વિષવાળા, કાટો વાતપિતોત્પાળ વિષવાળા અને કણુમ વગેરે ક્ષોત્પાળ વિષવાળા છે. ૧૬૫

જે જે દોષનાં લક્ષણો અધિક દેખાય તે તે દોષના વિપરીત ગુણવાળી ઔષધિઓથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૬૬

વાતપ્રધાન વિષનું લક્ષણ—

બાતિક વિષમાં—હૃદયની પીડા, જીર્ણવાત. સ્તંભ, સિરાપામ, હાડકાં અને પર્વતી પીડા, ચક્રકર આવવા અને ગોટલા ચડવા તથા ગાત્ર શ્યામ થાય છે, ૧૬૭

પિત્તપ્રધાન વિષ્ણુ લક્ષણ—

પૈત્તિક વિષમાં સંજ્ઞાનાથ, ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ, હૃદયમાં દાહ, મોઢામાં કટુતા, દંશ કાટવો અને રાતો તથા પોળા સોળે થાય છે. ૧૬૮

ક્ષયપ્રધાન વિષ્ણુ લક્ષણ—

ઊઘટી, અરુચિ, મોળ, પ્રસેક, ઉડલેશ, યુરુતા, શીતળતા અને મુખની મધુરતાથી ક્ષાધિક વિષ ભણવું. ૧૬૯

કોટવિપની ચિકિત્સા—

વાતિકમાં ખાંડથી મણુ ઉપર લેપ, તેલનો અભ્યંગ, નાંબો અને પુલાક વગેરેથી સ્વેદન અને બૃહણ્ણવિધિ હિતકારી છે. ૧૭૦

બહુ ઠંડા પરિષેક અને લેપોથી પૈત્તિકને રોકવું અને લેપન, છેદન, સ્વેદન અને વમનો વડે શ્વેતિકને છતવું. ૧૭૧

વીંછી અને ઉચ્ચિટ્ટિંગ વિનાનાં સર્વ સ્થાનગત સર્વ વિષોમાં ઘણુંખરું શીતળ વિધિ હિતકર્તા છે. ૧૭૨

વીંછીના વિષમાં સ્વેદ, ઘી અને સિંધવથી અભ્યંગ, ગરમ પરિષેચનો અને ઘીના ભોજન અને પાન યોગ્યતા. ૧૭૩

એનો એજ વિધિ ઉચ્ચિટ્ટિંગના વિષમાં કરવો; પણ નવશેકા પાણીથી ગરમ કરેલ રેતીથી પ્રતિભોમ ઉવટણ અને ધન રેતીથી ઢાંકણ કરવું. ૧૭૪

ત્રિપચુક્ત કૃત્તરા વર્ગેથી દષ્ટનાં લક્ષણો—

ત્રિદોષના પ્રક્રાપથી તથા ધાતુની વિષમતાથી કૃત્તર માથાના અભિતાપવાળું, લાળના આવવાળું અને નીચા મુખવાળું થાય છે. ૧૭૫

કંઈ અને વાતવું પ્રક્રાપણ કરનાર એવાં બીજાં કિંસક પ્રાણીઓ હૃદયરોગ, શિરોરોગ, જ્વર, જઝકાટ, તરસ અને મૂર્છા કરનાર મનાય છે. ૧૭૬

વિષયુક્ત અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો—

ખરબ, તોદ, વિવર્ણતા, સુમતા, કલેદ, ઉપશોષણ, વિદાહ, રાગ, પીડા, પાક, સોજો, અધિપ્રાદુર્ભાવ, દંશ-લાગ કાટી જવો, સ્ફોટ, કર્ણિકા, મંડલ અને જ્વર-એ લક્ષણો સવિષમાં થાય છે અને નિર્વિષમાં એથી વિપરીત થાય છે. ૧૭૭, ૧૭૮

વિષમાં દ્વિદાહ અને પ્રસેકની ચિકિત્સા—

ત્યારે અવસ્થામુજ્જ પહેલાં કહેલા બધા ઉપક્રમે યોગ્યતા જોઈએ અને બીજી વિધિ યથાવત્ કહું છું તે મારી પામેથી સાંભળ. ૧૭૯

હૃદયમાં દાહ થતાં અથવા પ્રસેકમાં અવસ્થામુજ્જ એકદમ નિરચન અને વમન યોગ્યતા. શુદ્ધ થતાં સંસર્જન-ક્રમ કરવો. ૧૮૦

શિરમાં પહેંચેલ વિપની ચિકિત્સા—

મસ્તકમાં પહેંચેલ વિષમાં છુદ્ધિમાન મનુષ્યે બપોરિયો, લારંગી અને કૃષ્ણ તુલસીનાં મૂળોથી તસ્યકર્મ કરવું. ૧૮૧

નીચેની પાણુ દંશ પામેલ મનુષ્યના માથાના ક્ષત ઉપર કૂટકા, કાગડા કે ચોરતું રક્તયુક્ત માંસ મૂકવું અને ઉપરની પાણુ દંશ પામેલને પગના ક્ષત ઉપર મૂકવું. ૧૮૨

આંત્રમાં પહેંચેલ વિપની ચિકિત્સા—

રોધિત મત્સ્યના ત્રિતથો પામેલ લીંટીપીપર, મરી, જવખાર, ઘોણવજ, સિંધર અને સરંગવો-આંગ વાથી અક્ષિગત વિપને હણે છે. ૧૮૩

કઠમાં પહેંચેલ વિપની ચિકિત્સા—

કંઠગત વિષમાં સાકર અને મધ સાથે કાચું કાઠ ચાટવું.

આમાશયમાં પહેંચેલ વિપની ચિકિત્સા—

અને આમાશયગતમાં તેજો એ સાથે તગરતું એક પલ ચૂર્ણ ચાટવું. ૧૮૪

પક્વાશયમાં પહેંચેલ વિષની ચિકિત્સા—

પક્વાશયગત વિષમાં મનુષ્યે લીંડીપીપર, હળદર, દારુહળદર અને મજા સરખે લાગે વાટીને ગાયના પિત સાથે પીવાં. ૧૮૫

રસમાં પહેંચેલ વિષની ચિકિત્સા—

રસગત વિષમાં ઘોનું સૂકાયેલ અને ચૂર્ણ કરેલ લોહી અને માંસનું ઢાઠના રસ સાથેનું પાન હિતકર છે. ૧૮૬

રક્તમાં પહેંચેલ વિષની ચિકિત્સા—

શેણ, ખેરડી, ઊંચરો અને વાપુંભાનાં મૂળ, ઊલ અને પત્રાંકુરો રક્તગત વિષમાં પીવાં.

માંસમાં પહેંચેલ વિષની ચિકિત્સા—

માંસગતમાં મધયુક્ત, ખદિર, લીંબડો અને કાનાં મૂળ પાણી સાથે પીવાં.

અને બધામાં બે બલા, મહુડો, જેઠીમધ અને તગર પીવાં. ૧૮૭, ૧૮૮

ઉદીર્ણ કફમાં લીંડીપીપર, સૂંઠ અને જવખાર માખણમાં મેળવીને વૈદ્યે પ્રતિસારણ કરવું. ૧૮૯

વિષમાં માંસ્પાદિ યોગ—

પાણીથી પીસેલ જટામાંસી, કેસર, તમાલપત્ર, તજ, હળદર, તગર, ચન્દન, મનઃશિલ, નખલા અને તુલસી વડે કરેલ પાન, નસ્ય, અંજન અને લેપો બધા સોજા અને વિષનો નાશ કરનાર છે. ૧૯૦

ચન્દનાદિ યોગ—

ચન્દન, તગર, કઠ, હળદર, દારુહળદર, તજ, મનઃશિલ, તમાલ, પારો, નાગકેશર અને નખલા—ચોખાના ઘોણથી બરાબર વાટીને પાનાદિ કરવાથી, જેમ ધન્નનું વજ્ર અસુરોને હણે છે તેમ, તે સર્વ વિષોને હણે છે. ૧૯૧-૧૯૨

સિન્ધુવારાદિ યોગ—

સરસડાંના ફૂલના રસમાં સાત દિવસ ભાવના આપેલ સફેદ મરી સર્પે ડાસેલ મનુષ્યોનાં નસ્ય, પાન અને અંજનમાં હિતકર છે. ૧૯૩

તગર અને કઠ બે પલ, ઘી અને મધ ચાર પલ—એ પીણું તક્ષકથી ડાસાયેલને પણ સુખ આપનાર છે. ૧૯૪

દર્વીકર સર્પોથી દંશ થતાં નગોડનું મૂળ અને સફેદ ગરણીનું પાન કરવું અને મધયુક્ત કઠથી નસ્ય કરાવવું. ૧૯૫

મંજિષ્ઠાદિ યોગ—

મંડલી સર્પોના વિષમાં મજા, જેઠીમધ, જવક, ત્રણલક, સાકર, શીવણ અને વડની કૂંપળોનું પાન કરવું. ૧૯૬

બ્યોષાદિ યોગ—

ત્રિકટુ, અતિવિષની કળી, કઠ, ધરનો હુમાડો, રેણુક-ખીજ તગર, કડુ અને મધ-રાજમાનોના વિષને હણે છે. ૧૯૭

ગૃહધૂસાદિ યોગ—

ધરનો હુમાડો, હળદર, દારુહળદર, મૂલસહિત તાંદળનો, મધ અને ઘી મેળવી વાસુકિ નાગથી ડાસાયેલાએ પણ પાન કરવું. ૧૯૮

કોટના વિષ ઉપર વે લેપ—

મનુષ્ય શુદ્ધ થતાં, દંશ પર કરેલો ક્ષીરિટ્કની ઊલનો લેપ કોટવિષને હણનાર છે. ૧૯૯

માતીનો લેપ સોજો, દાઢ, તોદ અને જવરનો શ્રેષ્ઠ નાશક છે. ૧૯૯

લૂતાના વિષમાં સિદ્ધ યોગો—

સુખક, પલકાક, વાળો, સરસડો, નગોડ, ક્ષીરશુકલા,

તગર, કઠં, પાડળ, વાળો અને ઉપલસરીનો શેલુના રસમાં પીસેલો લેપ લૂતાઓમાં બધાં કર્મમાં ઉપયોગી છે. ૨૦૦, ૨૦૧

યોગ મુજબ વિચાર કરીને આલેપન ક્રત્યાદિમાં આ યોગ યોજવો.

મહુડાં, જેડીમધ, કઠં, સન્સડો, વાળો, પાડળ, લીંબડો, ઉપલસરી અને મધનું પાન લૂતાનું વિષ હરનાર છે. ૨૦૨

કસુંબીનું ફૂલ, ગાયના દાંત, દારુડી, કણ્ઠતરની ચરક, નેપાળો, નસોતર અને સિંધવ એ કીટ અને લૂતા બંનેના કાંબ દૂર કરનાર છે. ૨૦૩

વાપુંભા, સાદડ, સરસડો, શેલુ અને ક્ષીરિટ્ક્ષોની છાલના ઉકાળા, કલક અને ચૂર્ણો કીટ અને લૂતાના પ્રણેને હણનાર છે. ૨૦૪

સંદરના વિષમાં અગદ—

સરખા ભાગે અને સારી પેટે પીસેલ તજ અને સૂંઠ ઊના પાણી સાથે પીવાં. તે ઉંદરોના સર્વ વિષને હણે છે. ૨૦૫

ચીંછી વગેરેના વિષમાં અગદ—

વાટેલ ઇન્દ્રજવ, તગર, જાલમાલિની અને કડવી તુંબરી—આ યોગ પાન અને પ્રધમન નસ્ય વગેરે વડે વીંછી, ઉંદર, લૂતા તથા સર્પાના વિષને હરે છે. આ અમૃતસમાન છે અને ગર તથા અણ્ણુનો નાશ કરે છે. ૨૦૬, ૨૦૭

કૂકંટકમાં દોષમુજબ સર્વે અગદો યોજવાં જોઈએ.

વીંછીના વિષમાં કણ્ઠતરની ચરક, બીજોરું, સરસડાનાં ફૂલનો રસ, આંખકુટામણી, આકડાનું ફૂલ, સૂંઠ, કણ્ઠ અને મધનો દંશ પર લેપ કરવો. ૨૦૮૩

દેહકાના વિષમાં અગદ—

દેહકાના વિષમાં થોરના ફૂલથી વાટેલ સરસડાનાં ફળનો લેપ કરવો. ૨૦૯

મત્સ્યના વિષમાં અગદ—

માછલાના વિષમાં સફેદ ગરણીનાં મૂળ, ત્રિકટુ અને ઘીનો લેપ કરવો. ૨૦૯૩

જાળોના વિષની ચિકિત્સા—

કીટથી દંશ પામેલની ચિકિત્સા સમાન છે. જળોથી દંશ પામેલની બધી ચિકિત્સા અને ઘણુંકરી વાતપિત્તજ ચિકિત્સા પણ તેમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૧૦૩

ચંચિવટિગ અને કળમની ચિકિત્સા—

વીંછી માટેનો યોગ ઉચ્ચિવટિંગનો અને ઉંદર માટેનો યોગ ઔન્દુર કણ્ઠનું ઔષધ છે. ૨૧૧

વિશંભર વગેરેમાં અગદ—

થોડાવજ, વાંસની ડાંલ, કાળીપાટ, તગર, તુલસીનાં માંજર, બે બલા, નોળવેલ, કઠં, સરસડો, હળદર, દારુહળદર, પીકંબણ, શાલવણ, ગરણી, અન્નગંધા, સિંધાજિત, કતુણ, વાપુંભા, જવખાર, ઘરનો ધુમાડો અને મનઃશિલ્પ-સાહિત્યક મત્સ્યના પિત્તથી પીસીને બનાવેલ પરમ અગદ વિશંભરા વગેરે કીડાઓમાં નસ્ય, અંજન વગેરે તથા લેપો કરવામાં હિતકારી છે. ૨૧૨-૨૧૪

શતપદીના વિષની ચિકિત્સા—

સુગમંડ્યુકત સાણખાર, બકરીની લીંડીનો હાર, તુલસી અને આંખકુટામણી શતપદીના વિષમાં હિતકર્તા છે. ૨૧૫

ગરોલીના વિષની ચિકિત્સા—

કોઈ, આંખકુટામણી, આકડાનાં બીજ, ત્રિકટુ, કણ્ઠ, હળદર અને દારુહળદર ગરોળીના વિષને છતે છે. ૨૧૬

કાકડાના રસથી યુક્ત તાંદળને વિપોની ચિકિત્સામાં ગ્રેષ્ઠ છે અને થોરના પિત્તયુક્ત વાયસપીલુક પણ તે પ્રમાણે છે. ૨૧૭

પંચશીરૃષ અગદ--

સરખા ભાગે લીધેલાં સરસાનાં ફળ, મૂળ, છાલ, ફૂલ અને પાનથી બનાવેલ આ શ્રેષ્ઠ પંચશીરૃષ અગદ વિષોનો વધ કરવામાં પ્રવર છે. ૨૧૮

(એમ પંચશીરૃષ અગદ કહ્યો.)

નલ તથા દન્તવિષનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા--

ચોપગાંથી અથવા બેપગાંથી જે નખક્ષત કે દંત-ક્ષત થાય છે તે સૂણ નખ છે, પાકે છે, સ્ત્રવે છે અને જ્વર પણ લાવે છે. ૨૧૯

સફેદ ખેર, અશ્વકર્ણ, ગળજીભી, હંસરાજ, હળદર, દારુહળદર અને સોનાગેરુનો લેપ નખ અને દાંતનું વિષ હરનાર છે. ૨૨૦

શંકાવિષનાં લક્ષણો--

ગાઠ અન્ધકારમાં ગમે તેનાથી વીંધાયેલને વિષની શંકા વડે વિષનો ઉદ્દેગ થતાં જ્વર, બિલટી, મૂર્છા અથવા દાહ પણ થાય છે અને ગ્લાનિ, મોહ અને અતિસાર પણ થાય છે એને શંકાવિષ મનાય છે.

ગાલા પુરુષે આશ્વાસન આપતાં તેની આ ચિકિત્સા કરવી. ૨૨૧, ૨૨૨

સાકર, ગંધક, દ્રાક્ષ, ક્ષીરવિદારી, જેડીમંથ અને મધનું પાન, મંત્રથી પવિત્ર કરેલ પાણી છાંટવું અને સાન્ત્વન તથા હર્ષણુક્રિયા કરાવવી. ૨૨૩

વિષથી પીડિતને હિતકર અન્નપાન--

ભોજનને માટે શાલિ ચોખા, સાઠી ચોખા, કાદરા અને ઘઉંલા પ્રશસ્ત છે અને મીઠાં માટે સિંધવ પ્રશસ્ત છે. ૨૨૪

તાંદળજો, ડોડી, રીંગણાં, સુનિષણ્ણુક, ચુચ્ચૂપણ્ણી, ખાહી અને કારેલાંનાં શાક હિતકર્તા છે. ૨૨૫

ખટાશ માટે આમળાં અને દાડમ, મગ અને

રેણુકાળીજથી બનાવેલ યૂષો અને એણુ, મોર, શાહુડી, લાવા, તેતર તથા પૃથતના માંસરસો હિતકર છે. ૨૨૬

વિષહર ઔષધિઓથી યુક્ત માંસરસો, સંસ્કૃત યૂષો અને વિદાહ ન કરે તેવાં ભોજનો-એ વિષપીડિતનું ઔષધ છે. ૨૨૭

વિષથી પીડિતને અહિત--

વિષયુક્ત થયેલાએ પણ ખાસ કરીને વિરુદ્ધ ભોજન, અધ્યશન, ક્રોધ, ભૂખ, ભય, મહેનત, મૈથુન અને દિવા-સ્વપ્નો ત્યાગ કરવો. ૨૨૮

દૃષ્ટ પશુઓના વિષનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા--

વારેવારે માથું હલાવવું, સોજો, હોઠ અને કાન શિથિલ થવા, જ્વર, આંખો અને અવયવ સ્તબ્ધ થવા, હલુકમ્પ, અંગમર્દ, ફંવાડાં ખરી જવાં, ગ્લાનિ, અરુચિ, કમ્પ અને ભ્રમ એ લક્ષણો દંશ પામેલ ચોપગામાં થાય છે. ૨૨૯, ૨૩૦.

દેવદાર, હળદર દારુહળદર, સરલ, ચન્દન, અગર, રાસ્તા, ગોરાચન, જીરું, ગુગળ, શેરડીનો રસ, તગર, સિંધવ અને ઉપલસરીનું-ગાયનાં પિત્ત અને મધ્યયુક્ત ચૂર્ણ-એ દંશ પામેલા ચોપાગા માટે સર્વ કર્મમાં યોજવા લાયક ઔસડ છે. ૨૩૧, ૨૩૨

ગરવિષનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા--

સ્ત્રીઓ પોતાનું ચક્ષુ થવા મટે અન્નમાં મેળવેલ પરસેવો, રજઃસ્ત્રાવનું રક્ત અને જુદા જુદા અવયવોના મળ આપે છે તથા શત્રુઓએ યોજેલ વિષો સ્ત્રીઓ આપે છે. ૨૩૩

તેનાથી તે પાંડુરોગી, કૃશ, અલ્પ અગ્નિવાળો અને તેને ગરજન્ય સર્મપ્રધમન, આધ્માન તથા હાથપગનો સોજો થાય છે. ૨૩૪

ઉદરરોગ, ગ્રહણીદોષ, રાજ્યક્ષમા, ગુસ્મ થાય અને જ્વર અને એવા બીજા બાધિનાં લક્ષણો પણ દેખાય છે. ૨૩૫

ધણુંખરું તે સ્વપ્નમાં પ્રિયારાં, શિયાળ, સાપ, નોળિયાં, વાંદરા, શુષ્ક વનસ્પતિઓ અને નદીઓ વગેરે જુઓ છે. ૨૩૬

સ્વપ્નમાં પોતાના ગોરા દેહને કાળો અને કાળાને ગોરા, વિકૃત કાન અને નાકવાળો કે નષ્ટ ઇન્દ્રિયવાળો પણ જુઓ છે. ૨૩૭

તેને જોઈને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે શું, કાની સાથે અને ક્યારે ખાધું એમ પૂછવું. એમ જાણીને વૈદ્યે એકદમ વસન આપવું. ૨૩૮

તેને હૃદયનું શોષન કરનાર મધ્યુક્ત તાંબાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આપવું. પછી હૃદય શુષ્ક થતાં એક શાણુ સેનાનું ચૂર્ણ આપવું. ૨૩૯

સેનાનું સર્વ વિષોને અને ગરોળે એકદમ શાન્ત કરે છે.

પક્ષના પત્રમાં જલની જેમ સેનાનું પીનારના શરીરમાં ત્રિપ ચોટવું નથી. ૨૪૦

દંરક વિપમાં બી અમૃત છે—

નાગદન્તી, નસોતર, નેપાળો, દ્રવન્તી, ચોરનું દૂધ અને માંદળથી પકવેલ આદક ગોમૂત્રયુક્ત ભેંસનું ઘી—સાપ અને કીટના વિષથી પીડાતા તથા ગરથી પીડાતા રોગીઓની શાન્તિને માટે દિતકર્તા છે. ૨૪૧

સરસગાની છાલ, ત્રિકટુ, ત્રિકલા, ચન્દન, ઉત્પલ, બે બલા, ઉપલસરી, ગરણી, સુરભી, લીંબડો, પાડળ, બપોરિયો, તુવેર, મેરવેલ, અરદૂસી, તુળસી, કડાછાલ, કાળાપાટ, અંકેલ, આસંધ, આકડાનાં મૂળ, જેહીમધ, પન્નકાષ્ઠ, ઇન્દ્રવારુણી, ભોરંગાણી, લાખ, કાંચનાર, શતાવરી, વાપુંલા, નેપાળો, અથેડો, પીઠવણુ, રસવન્તી, સદૈદ લંડ, તણ્ણ, કદ, દેવદાર, ઘઉંલા, ત્રિકારીકંદ, જેહીમધનો સાર, કણ્ણનાં ફળ અને છાલ, હળદર, દારુહળદર અને લોધર—દરેક એક રૂપ વાટી, સરખા ભાગે પાણી, બદરી અને ગાયના મૂત્રના ત્રણ આઠકમાં એક આઠક ઘી પકાવવું. તે વિષહર છે. પાન-અભ્યંગ

અને નસ્ય કરવાથી તે અપસ્માર, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વેતદોષ, ગ્રહ, ગરદોષ, હૃદરોગ, પાંકુરોગ, કૃમિ, ગુદમ, પ્લીહા, ઊરુસ્તંભ, કામલા, હનુગ્રહ, સ્કંધગ્રહ વગેરેને હણે છે તથા વિષ અને ક્ષંસાથી મરેલ મનુષ્યોને છવાડે પણ છે. સર્વ વિષોમાં આ અમૃત નામનું સર્વ વિષોમાં ઉત્તમ ઘી છે. ૨૪૨-૨૪૬

(આ પ્રમાણે અમૃતધૃત કહ્યું.)

સર્વવિપમાં સામાન્ય ચિકિત્સા—

તે બાળતમાં શ્લેષ્ઠો છે કે—

છત્રી અને ચીરાએલ વાંસ હાથમાં લઈ રાત્રિ અને દિવસે ફરવું તેઓની છાયા અને અવાજથી ત્રાસ પામેલા સર્પો શીઘ્ર નાશી જાય છે. ૨૫૦

દંશ થતાં જ તેણે તે સર્પને કે માટીના દેશને ડસવું. હપર અરિષ્ટા બાંધવી અને દંશને છેદવો તથા બાળવો. ૨૫૧

હીરો, મરકતમણિ, સાર, પિચુક, વિપમૂષિકા, પક્ષરાગ, સર્પમણિ, લસણીયો, ગજમુકતા, ગરમણિ અને જે વિષદ્ર શ્રેષ્ઠ ઔષધિઓ હોય તેને ધારણ કરવી જોઈએ; તથા મેના, કૌંચ, મોર, હંસ, પોપટ વગેરે પક્ષીઓ પણ પાળવાં જોઈએ. ૨૫૨, ૨૫૩

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લેષ્ઠ—

એમ બે પ્રકારના વિષના રોગોનું બહુ પ્રકારનું આ ઔષધ વિસ્તારથી કહ્યું. જેને જાણી તથા જાણીને તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરનાર બુદ્ધિમાન મનુષ્યને વિષો અસર કરી શકતાં નથી. ૨૫૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અનો ચરક વડે પ્રતિસંસ્કાર પામેલ આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં વિષચિકિત્સા નામક ત્રેવાસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૬

પ્રવર્તક, બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને ન હજીનાર, વિષયોમાં અસમર્થ ન કરનાર, સુખેથી નિદ્રા તથા પ્રયોધ કરનાર તથા સુખદાતા છે. ૪૨,૪૩

ઘડીકમાં સ્મૃતિ, ઘડીકમાં મોહ, ઘડી ઘડીમાં અસ્પષ્ટ અટકતી વાણી, યોગ્ય અને અયોગ્ય બકવાટ, ચક્કર આવવા, વિપરીતતાસહિત સ્થાન-પાન-સોજન અને વાતચીતની યોજના-એ લક્ષણો મધ્યમ મદમાં પ્રવેશ ધર્તાં જાણવાં. ૪૪,૪૫

મધ્યમ મદનું ઉલ્લંઘન કરી ઉત્તમ મદને પ્રાપ્ત થતાં રાજસ અને તામસ પુરુષોને એવું કાંઈ અશુભ નથી કે જે તેઓ ન કરે. ૪૬

જેમ મુસાફર દુઃખકર અન્તવાળા અને બહુ દોષ-વાળા માર્ગે જતા નથી તેમ ઉન્માદના જેવા ધારુણ્ય તેવી જાતના મદને કયો વિદ્વાન પામે? ૪૭

તૃતીય ચંદ્ર પ્રાપ્ત થતાં મદ તથા મોહથી આદ્યત મદવાળો તે ભાંગેલા લાકડા જેવો નિષ્ક્રિય થઈ જીવતાં છતાં મરેલ જેવો છે. ૪૮

તે મનુષ્ય રમણીય વિષયોને જાણતો નથી, મિત્રોને પાણુ જાણતો નથી તથા જે છત્તાથી મદને પીએ છે તે સુખને પાણુ મેળવતો નથી. ૪૯

જે અવસ્થામાં રહેલ મનુષ્ય સંસારમાં કાર્ય, અકાર્ય, સુખ, દુઃખ અને હિત તથા અહિત જાણતો નથી તેવી અવસ્થાને કયો ડાહ્યો પુરુષ પ્રાપ્ત કરે? ૫૦

તે સર્વ પ્રાણીનો દોષકર્તા, નિન્દા અને અગ્રાહ્ય છે તથા તે વ્યસનને લીધે પરિણામમાં દુઃખકર વ્યાધિને મેળવે છે. ૫૧

મદના દોષો—

પ્રાણીમાનનું જન્મ-મૃત્યુ-અને આ લોકમાં જે શ્રેય છે તથા મોક્ષમાં પાણુ જે શ્રેષ્ઠ કલ્યાણ છે તે સર્વ મનઃસમાધિને આધીન છે. ૫૨

જેમ કિનારા ઉપર રહેલ જાડને વાયુનો મહાન વેગ ક્ષુબ્ધ કરે છે તેમ મદ આ મનનો મહાન સંક્ષોભ કરે છે. ૫૩

રાજસ તથા મોહથી પરાજય પામેલા અજ્ઞાનીઓ તે મહાદોષવાળા અને મહારોગરૂપ તે મદપ્રસંગને સુખરૂપ માને છે. ૫૪

મદથી નષ્ટ જ્ઞાનવાળા, સાત્ત્વિક ગુણથી રહિત, મદાન્ધ અને મદના લાલચુ લોકો કલ્યાણથી રહિત બને છે. ૫૫

મદમાં મોહ, લાપ, શોક, ક્રોધ અને મૃત્યુ છે. ઉન્માદ, મદ, મૂઝાઈ, અપરમાર અને અપતાનક રહેલ છે. ૫૬

જ્યાં એક સ્મૃતિભંશ છે ત્યાં બધું જ અશુભ બ્રાજ્યર છે. એમ મદના દોષ જાણનારા યતનપૂર્વક મદને નિંદે છે. ૫૭

અહિતકર અતિમાત્રામાં તથા વિધિવિર્જિત પીધેલા મદના એ મહાદોષો કહ્યા છે તેમાં સંશય નથી. ૫૮

મદ સ્વભાવથી અન્ન જેવું છે—

પરંતુ મદ સ્વભાવથી જેવું અન્ન છે તેવું કહ્યું છે, અયોગ્ય રીતે વાપરતાં રોગ કરે છે અને યોગ્ય રીતે વાપરતાં અમૃત જેવું છે. ૫૯

અન્ન પ્રાણીઓનાં પ્રાણ છે. તે અયોગ્ય રીતે યોજતાં પ્રાણનો નાશ કરે છે. તેમ ત્રિષ પ્રાણનાશક છે છતાં યોગ્ય રીતે યોજેલું રસાયનરૂપ છે. ૬૦

યુક્તિ પ્રમાણે પીધેલ મદના ગુણો—

યુક્તિપૂર્વક પીધેલ મદ શીઘ્ર હર્ષ, ઉત્સાહ, સન્તોષ, પ્રીતિ, આરોગ્ય, પરમ પુરુષાતન તથા સુખ અને મદ કરનાર છે. ૬૧

રુચિ કરનાર, દીપન, હૃદય, સ્વર તથા વર્ણનો પ્રસાદ કરનાર, પ્રીણન, બૃંહણ, બલ્ય, લય-શોક અને શ્રમ દૂર કરનાર, નિદ્રારહિતને બાંધ લાવનાર, મૃંગાની

વાણી ખોલનાર, બહુ નિદ્રાવાળાને જગાડનાર, વિખંધ-
વાળાના વિખંધને દૂર કરનાર, વધ-અન્ધ-પરિક્ષેશ
અને દુઃખી માણસોને ખોધન કરનાર અને મદ્દજનિત
રોગોનું બાધક પણ મદ જ છે. ૬૨-૬૪

મધ આન્દકારક વિષયસંયોગમાં પ્રીતિના યોગને
વધારનાર તથા વૃધ્ધિને પણ ઉત્સવ અને આનન્દ
કરાવનાર છે. ૬૫

યુવાનો કે વૃધ્ધિને પ્રથમ મદમાં કામ્ય પાંચે
અર્થોમાં જે આનન્દ આવે છે તેની ઉપમા ભૂલોકમાં
નથી. ૬૬

યુક્તિપૂર્વક સેવેલું મધ બહુ દુઃખથી દુઃખી
તથા શોકથી દુઃખીને છવલોકતું વિશ્રામસ્થાન છે. ૬૭

અન્ન પાન, ઉષ્મર, વ્યાધિ, ગળ અને કાલનાં છ ત્રિક,
ત્રણ દોષ અને ત્રણ પ્રકારનાં સર્વને બાણીને સર્વદા મદ
પીવું. ૬૮

તે આઠે ત્રિકોની યોજનાને યુક્તિ કહેવાય છે. જે
યુક્તિથી મદ પીતાં મનુષ્ય મદના દોષોથી ભ્રાંતો
નથી. ૬૯

અને તે મનુષ્ય સર્વગુણપ્રધાન બની ધર્મ અને
અર્થની હાનિ વિના મદના યથોક્ત સર્વ ગુણો મેળવે
છે. ૭૦

ઘણુંકરી પહેલા મદમાં સત્ત્વ પ્રબોધ પામે છે,
બીજામાં જરા વ્યક્ત અને મધ્ય તથા ઉત્તમ મદની
મધ્યમાં સ્વપૂર્ણ અવ્યક્ત થાય છે. ૭૧

મધ પ્રકૃતિને ઘટાવનાર છે—

વર્ષાદ પાકતું પ્રબોધન કરનાર છે, અગ્નિ સોનાની
પ્રકૃતિ દેખાડનાર છે, પણ મધ તો બધા ય સર્વોનાં બેય
કાર્ય કરનાર છે. ૭૨

જેમ અગ્નિ સોનાની શ્રેષ્ઠતા, કનિષ્ઠતા અને મધ્યમતાનો
સ્પષ્ટ દર્શાવનાર છે તેમ મધ સર્વોની પ્રકૃતિ
બતાવનાર છે. ૭૩

સાત્ત્વિક-રાજસિક અને તામસ પાત્રનાં લક્ષણો—

સુગન્ધિત, માયાયુક્ત, ગાંધનયુક્ત, મુપ્રણીત,
ગીરદી વિનાનું, મિષ્ટ અન્નપાનની વિશદતાવાળું, સર્વદા
મધુર વાર્તાવાળું, સુખકર પાનવાળું, સારો મદ ઉત્પન્ન
કરનાર, હર્ષ તથા પ્રીતિ વધારનાર. સારા અન્તવાળું
અને ઉત્તમ મદ ન આપનાર સાત્ત્વિક મદપાન કહેવાય
છે. ૭૪, ૭૫

સાત્ત્વિકો મદના દોષો વડે એકદમ વિશુદ્ધતા પામતા
નથી; કારણ કે મધ બલપાન મનને એકદમ ગ્રહણ
કરતું નથી. ૭૬

સૌમ્ય અને અસૌમ્ય કથાયુક્ત, ક્ષણમાં પ્રસન્નતા
અને અપ્રસન્નતાયુક્ત, વિચિત્ર, ઘણુંકરી અંતે દુઃખકર
અને આકુલ રાજસ મદપાન છે. ૭૭

હર્ષ-પ્રીતિ તથા કથાવાળું, પાન અને ભોજનમાં
તુષ્ટિ વિનાનું, મોહ, ક્રોધ અને નિદ્રાન્ત મદપાનને તામસ
કહ્યું છે. ૭૮

મદપાનમાં સુલ્લકારક મિત્રો—

મદપાનમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સાથીઓને
બાણીને જોઓની સાથે પીવાથી મનુષ્ય મદના
દોષો પ્રાપ્ત કરે તે સાથીઓને તેણે છોડી દેવા. ૭૯

સુખકર શીલવાળા, સારું બોધનાર, સુમુખ,
સન્નિવૃત્તિથી પ્રસન્ન, કલાના અંતરંગ, વિશદ અને
જે વિષયમાં પ્રવીણ હોય, જે પરસ્પરનું કહ્યું કરનાર,
જેઓનું મિત્રતાથી અંકુશ હોય અને જેઓ હર્ષ-
પ્રીતિ અને મધુરતાથી મદપાનને વધારે છે, જેઓનું
દર્શન અન્યોન્યને ઘણા જ આનન્દિત બનાવે છે, તે સાથીદારો
મદપાનમાં સુખકારક છે અને તેઓ સાથે મિત્ર
પીવાથી આનન્દ આવે છે. ૮૦-૮૨

સારા સાથીઓવાળા જે રૂપ, ગંધ, રસ, રૂપ
તથા મનોરમ શબ્દસંહિત મદ પીએ છે તેઓ પુણ્ય-
શાલી સરખા છે. ૮૩

મનને પ્રિય, ઇષ્ટ, પાંચે વિષયોથી યુક્ત થઈ, શરત પ્રદેશ અને કાલમાં પ્રસન્ન અંતરાત્માવાળા થઈ મધ પીવું. ૮૪

કેને તરત અને કેને લાંબે વલતે મદ વહે છે તે—

જેઓ રિથર મન અને શરીરવાળા છે, જેઓએ મધ પીતાં પહેલાં ભોજન કરેલું છે, જેઓ મધ પીનારના વંશજ છે અને જેઓ બહુ મલના અભ્યાસી છે તેઓને એકદમ મદ ચઢતો નથી. ૮૫

ભૂખ તથા તરસથી ઘેરાયેલા, કુર્બલ, વાતલ, પિત્તલ, રક્ષ-અદ્ય તથા પ્રમિત આહારી, વિષ્ટબ્ધ, નબળા મનવાળા, ક્રોધી, અભ્યાસ વિનાના ક્ષીણ, પરિ-શ્રાન્ત અને મધથી ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યોને સ્વદ્ય મધથી પણ એકદમ મદ ચડે છે. ૮૬, ૮૭

વાતજ મદાત્મ્યનાં નિદાન અને લક્ષણો—

અગ્નિવેશ ! હવે અહીંથી આગળ હું મદાત્મ્યના હેતુ અને પોતપોતાનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા યથાક્રમે કહીશ. ૮૮

સ્ત્રી-શોક-અવ-ભાર-મુસાફરી અને કામથી જે બહુ ક્ષીણ થયેલ હોય, રક્ષ-અદ્ય અને પ્રમિત આહાર કરનાર અને જે અતિમાત્રામાં રક્ષ અને પરિણત મધ રાત્રીએ નિદ્રાનો નાશ કરીને પીએ છે, તેને તે એકદમ વાતપ્રાય મદાત્મ્ય કરે છે. ૮૯, ૯૦

હિકકા, શ્વાસ, શિરઃકમ્પ, પાર્શ્વશ્લ, ઉન્નગરા તથા બહુ બકવાટ કરનારને વાતપ્રાય મદાત્મ્ય હોય છે. ૯૧

પૈત્તિક મદાત્મ્યનાં નિદાન અને લક્ષણો—

જે તીક્ષ્ણ-કૃષ્ણ અને અગ્ન મધ્યું અતિશય સેવન કરે છે જે અમ્લ-ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ભોજન કરે છે જે ક્રોધી છે તથા જેને અગ્નિ અને તડકા પ્રિય છે તેને વિશેષકરી પિત્તથી મદાત્મ્ય થાય છે. ૯૨

વાતોદ્ભવને તે શીઘ્ર શાન્ત થાય છે કે મારી નાખે છે. ૯૩

હરિતવર્ણવાળાને તરસ, દાહ, જ્વર, સ્વેદ, મૂર્ચ્છા, અતિસાર તથા વિવ્રમ વડે પિત્તપ્રાય મદાત્મ્ય જાણવો. ૯૪

કફજ મદાત્મ્યનાં નિદાન અને લક્ષણો—

મધુર, સ્નિગ્ધ અને ગુરુ ભોજન કરનાર જે તવું, બહુ મધુર, ગૌડ કે પૈષ્ટિક મધ અતિમાત્રામાં પીએ છે અને જે આરામ, દિવાસ્વપ્ન, શય્યા અને આસનના મુખમાં રત છે તે કફપ્રાય મદાત્મ્યને એકદમ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૫, ૯૬

શીતપીડિતને ઊલટી, અરુચિ, મોળ, તન્દ્રા, રિતમિતતા અને ગૌરવથી કફપ્રાય મદાત્મ્ય જાણવો. ૯૭

દરેક મદાત્મ્ય ત્રિદોષજન્ય હોય છે—

સન્નિપાતને પ્રકોવાવનારા જે ગુણો વિષમાં જણાય છે તે મધમાં પણ દેખાય છે. પરંતુ વિષમાં તે ધણા બલવાન હોય છે. ૯૮

કાઈ વિષ શીઘ્ર મારે છે અને કાઈ રોગ કરે છે. મદજન્ય છેલ્લા મદને, જેવું વિષ તેવો જ જાણવો. ૯૯

તેથી બધા મદાત્મ્યોમાં ત્રિદોષજન્ય રૂપો જણાય છે અને રૂપોની વિશેષતા વડે એની જુદાઈ જણાય છે. ૧૦૦

મદાત્મ્યનાં સામાન્ય લક્ષણો—

શરીરમાં અત્યંત દુઃખ, મોહ, હ્રદયમાં પીડા, અરુચિ, અત્યંત તરસ, શીત તથા ઉષ્ણ લક્ષણવાળો જ્વર, માથું-પડખાં-હાડકાં તથા સાંધાઓમાં વીજળી જેવી પીડા, અતિબલવાન બગાસાં, ફરકાટ, કમ્પ અને શ્રમ થાય છે. ૧૦૧, ૧૦૨

ઉરોવિબ્ધ, ઉધરસ, હેઠ્ઠી, શ્વાસ, ઉન્નગરો, શરીરનો કમ્પ, કાન અને મુખના રોગ તથા ત્રિક જકડાવા, વાત-પિત્ત તથા કફજન્ય ઊલટી, અતિસાર, અને ધચરકા, ભ્રમ, બકવાટ, ન હોય તેવાં રૂપો દેખાવાં— એ લક્ષણો થાય છે. ૧૦૩, ૧૦૪

ભ્રમતા મનવાણો તે પોતાને તૃણ, રાખ, વેલા, પાંદડાં અને ધૂળથી દટાતો અને પક્ષીઓથી આઘાત પામતો માને છે. ૧૦૫

અને વ્યાકુલ તથા અશસ્ત સ્વપ્નોના જ દર્શન—એ બધાં મદાત્મ્યનાં રૂપો જાણવાં. ૧૦૬

મદાત્મ્યનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

બધા એ મદાત્મ્ય ત્રિદોષજન્ય છે. મદાત્મ્યમાં જે દોષ વધુ દેખાય તેનો પ્રથમ પ્રતિકાર કરવો. ૧૦૭

મદાત્મ્યમાં કુદસ્થાનની આતુપૂર્વિક રીતે ચિકિત્સા કરવી; કારણ કે મદાત્મ્ય ધણુંખરું પિત્ત અને વાયુના અન્તવાણો છે. ૧૦૮

સમાન પ્રમાણમાં પીવેહું મધ મદાત્મ્ય શાન્ત કરે છે—

મિથ્યા, અતિ કે હીન પાનથી જે વ્યાધિ થાય છે તે તે મદના સમપાનથી શાન્ત થાય છે. ૧૦૯

મદાત્મ્યમાં મચનો પ્રયોગ—

જીર્ણ થયેલ આમદોષ અને મદદોષવાળાને આકાંક્ષા અને લાલ્સ પેદા થતાં તેને જે જે હિતકર હોય તે મદ જ આપવું. ૧૧૦

બ્રમાણ જાણનારે સંચળયુક્ત, શીત, બિડલવણ તથા સૈન્ધવયુક્ત, બીજોરાના તથા આદુના રસવાળું અને જલયુક્ત મદ દેવું. ૧૧૧

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અતિમાત્ર, અમ્લ અને વિદાહી મદ પીવાથી વિદગ્ધ અને ક્ષાર બનેલો અન્નરસનો ઉત્કલેહ અન્તર્દાહ, જ્વર, તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ અને મદ શીઘ્ર પેદા કરે છે. તેની શાંતિ માટે મદ જ આપવું. ૧૧૨, ૧૧૩

અમ્લયુક્ત ક્ષાર એકદમ મધુર બની જાય છે.

જે ગુણોથી મદ અમ્લોમાં શ્રેષ્ઠ છે તે હવે સાંજળ. ૧૧૪

અમ્લ સ્વભાવવાળા મદના ચાર અનુરસો કલા છે. મધુર, કબાય, તિક્ત અને વળી કટુ. અને આગળકહેલા દશ ગુણો. તે ચૌદ ગુણો વડે મદ બધાં અમ્લોમાં જામે રહે છે. ૧૧૬

મદથી ઉત્કલેશિત દોષ વડે માર્ગમાં રોકાયેલ વાયુ માથામાં, હાડકાંમાં અને સાંધામાં તીવ્ર વેદના કરે છે. ૧૧૭

દોષના વિષ્વન્ધને માટે બીજાં અમ્લો હોવા છતાં તેને ત્રિશેષેકરીને બવાથી, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોવાથી મદ આપવું. ૧૧૮

મદ સ્રોતોવિષ્વન્ધનો નાશ કરનાર, વાયુનું અનુલોમન કરનાર, રુચિકર, અગ્નિનું દીપન કરનાર અને અબ્યાસથી સાત્મ્ય પશુ છે. ૧૧૯

તેની પીડાઓ અને મદજનિત વિકારો સ્રોતોનો વિષંધ દૂર થતાં અને વાયુનું અનુલોમન થતાં શાંત થાય છે. ૧૨૦

વાતિક મદાત્મ્યની ચિકિત્સા—

બીજોરું, ઠાકમ, બોર અને દાડમયુક્ત અજમો, હાકિબેર, જીરું અને સંદંતું ચૂર્ણ નાંખેલું, રેનેહયુક્ત સાયવાવાળું, અવદંશોથી રુચિકર અને લવણયુક્ત પૈષ્ટિક મદ વાતશાન્તિને માટે આપવું. ૧૨૧, ૧૨૨

વાતોદ્યાણ રૂપો જોઈને લાવ, તેતર, કૃદ્ધ અને મોરના પશુ સ્તિગ્ધ અને અમ્લ માંસરસોથી તથા પક્ષીઓ-મૃગ-માછલાં અને આનૂપ-શૂચર અને પ્રસડ ગ્રાણીઓના સંસ્કૃત માંસરસોથી અને શાલિ ચોખાના લાતથી તેનો ઉપચાર કરવો. ૧૨૩, ૧૨૪

સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, લવણ અને ખાટા તથા સુખપ્રિય વેશવાર, વારુણીમંડુકત ધડેની બનાવટનાં જુદાં જુદાં ભોજનો, માંસ અને આદુથી ભરેલ સ્તિગ્ધ પૂષ્પતિઓ અને અડદની પૂષ્પિકાઓથી વાતિકનો ઉપચાર કરવો ૧૨૫, ૧૨૬

પહેલાં કહેલ મેઘ માંસ, બહુ સ્નેહ વિનાનું, અમ્લ વિનાનું, મરી અને આદુવાળું અથવા દાડમના રસસહિત, ત્રિગ્ગત એટલે તાજ, તમાલપત્ર, એલચીથી યુક્ત ધાણાયુક્ત, મરી અને આદુયુક્ત માંસનો પ્રલેપાકૃતિ રસ નવશેકા પૂષ્પો સાથે જુદો દેવો. ૧૨૭, ૧૨૮

ખાધા બાદ તરસ્યાને વારુણીમાંડ દાડમનો રસ અથવા પંચમૂલનો કઠાય, ધાણા અને સૂંદનું પાણી કે દહીંનું પાણી, ખાટી કાંજીની આજ કે શુક્રોદક પીવાને આપવું. ૧૨૯, ૧૩૦

માત્રાસર અને કાળે ચેન્નેલ આ સિદ્ધ ચિકિત્સાથી રોગ શાન્ત થાય છે તથા બલ અને વર્ણ વધે છે. ૧૩૧

ભોજનમાં રુચિ કરનાર અને જુદા જુદા રાગપાડવોના ચોગથી, માંસોથી, શાક, પિષ્તાન્ન, યવ, ધઉં, શાલિયોખા, ઉષ્ણ અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન, જાડાં એલવાનાં, અગરના જાડા લેપ, અગરજન્ય ધાટા ધૂપ અને યૌવનની જખાવાળી સ્ત્રીઓનાં ગાઢ આલિંગનોથી, સરોધજન્ય ઉષ્ણતાથી મુખ દેનાર, ઓણિ-સાથળ અને સ્તનના ભારથી, ઉષ્ણ શયન અને આચ્છાદન, તથા સુખકારક ઉષ્ણ અંતઃકૃષ્ટ વડે મારુતપ્રચલ મદાત્મક એકદમ શાન્ત થાય છે. ૧૩૨-૧૩૫

વૈષ્ણિક મદાત્મક ચિકિત્સા—

લબ્ધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ અને ફાલસાંના રસયુક્ત, દાડમના રસસહિત, શીતળ, સાયવાના ચૂર્ણ નાખેલ, શર્કરાયુક્ત, બહુ પાણીવાળું, શાર્કર-માર્દાક કે બીજું મધ યથાકાળે પિત્તમદાત્મકમાં પીવા આપવું. ૧૩૬, ૧૩૭

ભોજનમાં સસલાં, કપિંજલ, એણ, લાવ, અસિત-પુચ્છક તથા મધુર, અમ્લ, શાલિ અને સાડી ચોખાની પ્રકલ્પના કરવી. ૧૩૮

અથવા પરવળનો યુષ્ મેળવેલ અથવા વટાણા અને મગમિશ્ર તથા દાડમ અને આમળાંયુક્ત બકરાના માંસરસની કલ્પના કરવી. ૧૩૯

અથવા દ્રાક્ષ, આમળાં, ખજૂર અને ફાલસાંના

રસથી જુદા જુદા તર્પણ કરનાર યુષ્પો અને માંસરસની કલ્પના કરવી. ૧૪૦

મદાત્મકમાં બહુ દોષયુક્ત, બળતા અને તરસ્યા રોગીના આમાશયસ્થ ક્ષપિતને ઉત્કલ્ષ્ટ થયેલ જાણીને મધ, દ્રાક્ષનો રસ, પાણી કે તર્પણ પાઈને એકદમ નિઃશીષ જલદી કરાવવી. તેથી રોગથી મુક્ત થાય છે. ૧૪૧, ૧૪૨

જૂખ લાગતાં યથાકાળે ફરીથી તર્પણાદિ ક્રમ કરવો. તેનાથી તેનો દોષશીષ અને અન્નને પચાવનાર અગ્નિ દીપ્ત થાય છે. ૧૪૩

ઉધરસ, રક્તયુક્ત થૂંક, પડખાં અને સ્તનમાં પીડા, તરસ વિદાહ, હૃદય અને છાતીના ઉત્કલેશમાં વેદ સૂંદન યુક્ત ગળા અને નાગરમોથનો અથવા પરવળનો રસ દેવો અને તેતરના માંસરસથી ભોજન કરાવવું. ૧૪૪, ૧૪૫

અતિ બલવાન વાતવિત્ત ઉદ્વિત થતાં તરસ્યાને દોષનું અનુલોભન કરનાર દ્રાક્ષનો શીતળ રસ પીવાને આપવો. ૧૪૬

પચ્યેથી મધુર અને અમ્લયુક્ત બકરાના માંસ-રસથી તેને ભોજન જમાડવું અને જમતી વખતે તરસ લાગતાં તેને મધ પાવું. ૧૪૭

જેનાથી મન દૂષિત ન થાય તે અનુતર્પની માત્રા છે. તરસ લાગ્યે બહુ પાણી મેળવેલ મધ થોડું થોડું આપવું; જેના વડે તૃષ્ણા શાન્ત થાય અને મદ્દ અઠે નહિ. ૧૪૮

ફાલસાંનો અને પીલુનો શીતળ રસ અથવા આરે પર્ણિનીનું શીતળ જળ પીવું.

અથવા નાગરમોથ, દાડમ અને લાખનો, તૃષ્ણા મટાડનાર રસ પીવો. ૧૪૯, ૧૫૦

પિત્તજ મદાત્મકમાં પંચામ્લક યોગ—

બેર, દાડમ, કોકમ, ચાંગીરી અને આમલીનો રસ—

એ પંચામ્બનો મુખ ઉપર કરેલો લેપ શીઘ્ર તૃષ્ણા શાન્ત કરે છે. ૧૫૧

પિત્તજ મદાત્મ્યનાં શીતલ વાહ્ય લ્પચારો—

શીતળ અન્નપાન, શીતળ શયન-આસન, શીતળ વાયુ અને જલના સ્પર્શ, શીતળ ઉપવનો, ચન્દનના જળથી શીતળ કરેલા અને ક્ષૌભ-પક્વ-ઉત્પલ-મણિ અને મોતીના, ચન્દ્રનાં કિરણ જેવા શીતલ સ્પર્શ, ઠંડા જળથી ભરેલ સોનાન્યાંદી અને કાંસાનાં ત્રાસણો તથા બરફ ભરેલી મશકોના સ્પર્શ, પવનના સપાટા, ચન્દનથી ભીની સ્ત્રીઓ અને વાયુના સ્પર્શો અને મુખ્ય ચન્દનોના સ્પર્શ પિત્તમદાત્મ્યમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૫૨-૧૫૫

અને જે બીજી કાંઈ શીતવીર્ય હોય તે બધું પણ યોગ્ય. ૧૫૫

મધજન્ય દાહમાં ચન્દનના પાણીથી છંટકારેલ કુમુદ તથા હિત્પલનાં પાનના મનોહ સ્પર્શો હિતકર્તા છે. ૧૫૬

જુદી જુદી કથાઓ શસ્ત્ર છે, મોરના શબ્દ કલ્યાણ-કરી છે અને વાદળોના અવાજ પણ મદાત્મ્યને શાંત કરે છે. ૧૫૭

વૈદ્ય દાહમાં વર્ષા કરનાર જલધન, વાતવાહક યંત્રો અને ધારાળુહોની કલ્પના કરવી જોઈએ. ૧૫૮

ધર્વલા, વાળો, લોધર, કાળો વાળો, નાગકેસર, તમાલપત્ર અને કેવડીમોથનો કાલીયકના રસયુક્ત લેપ દાહમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૫૯

ભોરડીનાં પાનજન્ય તથા લીંબડાનું અને ચરીઠાનું જે શીણ છે તેના લેપ દાહમાં શુભકારક છે. ૧૬૦

દાહનાશક ખાટી કાંઈસહિત, મંડ્યુકત સુરા, દહીની ખટાશ, બીજોરોના રસ અને મધ પ્રસેક અને પ્રદેહમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૬૧

પરિધેયન, અવગાહન અને વ્યંજનોના સેવનમાં,

દાહ અને તરસની શાન્તિને માટે શીતળ જલ પ્રશસ્ત છે. ૧૬૨

માત્રા અને કાલમાં પ્રયોજ્ય આ કર્મથી બુદ્ધિમાન અને વૈદ્યવશ્ય મનુષ્યનો પિત્તમદાત્મ્ય શીઘ્ર શાંત થાય છે. ૧૬૩

કફજન્ય મદાત્મ્યની ચિકિત્સા—

ઉલ્લેખન અને ઉપવાસથી કફમદાત્મ્યને છતવો. ૧૬૪ તરસ્યા તેને વાળાથી સિદ્ધ કરેલ પાણી દેવું.

અથવા ગાદાથી, પીટવાણી કે ખેડી ભોરીગણીથી પકાવેલ અથવા સૂંઠસહિત 'મધાથી પકાવેલ અને દંડુ' કરેલ જલ દેવું. ૧૬૫

નાગરમોથસહિત જવાસાથી અથવા નાગરમોથ અને ખડસદિયાથી અથવા તો મોશળી ઉકાળેલ દોપતું પાચન કરનાર પાણી દેવું. અને તે જ પાણી મદાત્મ્યોમાં નિરન્તર પાન કરવાથી તરસ અને જવરનો નાશ કરનાર છે. ૧૬૬-૧૬૭

આમદોષસહિત તેને શૂન્ય લાગ્યે યથાસમયે મધયુક્ત, રક્ષ તપેલુસહિત, અજમો અને સૂંઠયુક્ત શાકર, મધુ, જૂનો અરિષ્ટ કે સીધું પાવો. ૧૬૮, ૧૬૯

પાતળા, થોડા હલકા, કટુ, અમ્લ અને થોડા ઘીવાળા રક્ષ યૂષ સાથે કે સારી પેટે સૂકાએલ મૂળોના રસ સાથે જમાડવો. ૧૭૦

પુષ્કળ કટુ દ્રવ્ય નાખેલ પરવળનો ખાટો યૂષ અથવા આમળાંતિ યૂષ જવનાં અન્ન સાથે આપવો. ૧૭૧

અમ્લ ત્રિકટુનો યૂષ અલગ અમ્લવેતસયુક્ત યૂષ, રક્ષ અને અમ્લ બકરોતિ માંસરસ અથવા નાગલ પ્રાણીઓનો માંસરસ દેવો. ૧૭૨

કાંઈમાં કે દીખમાં શેરેલું કટુ-અમ્લ અને લવણવાળું માંસ ખાઈને મધુ પીવો. ૧૭૩

મરીના બ્યકત સ્વાદવાળું, બીજોરોના રસયુક્ત,

બહુજ તીખાશયુક્ત, અજભો અને સૂંઠવાળું, શેકેલું, દાડમ-સાર-અમ્લ અને ગરમ પૃષ્ઠથી ઢંકાયેલ, પુષ્કળ આદુની પેશીવાળું માંસ યથાકાલે અગ્નિ પ્રમાણે ખાવું અને કફપ્રાય મદાત્મ્યમાં નિર્દોષ મઘ પીવું. ૧૭૬૩

સંચળ, છુરું, કોકમ, અમ્લવેતસ, તળ, એલચી અને મરી-દરેક અર્ધ ભાગ અને એક ભાગ શર્કરા ચોળેલ આ અષ્ટાંગલવણુ શ્રેષ્ઠ અગ્નિદીપન છે. સ્ત્રોતોવિશેષન કરનાર એ કફપ્રાય મદાત્મ્યમાં દેવું. ૧૭૭, ૧૭૮

વળાં યુક્તિથી મધુર અને અમ્લ દ્રવ્યોથી દ્રવ કરેલું એ જ, ઘઉં-વવનાં ભોજનો અને માંસનું અતિરોચન બને છે. ૧૭૯

બીજ વિનાની અને કટુ દ્રવ્યયુક્ત સફેદ દ્રાક્ષને ખીન્નેરાના કે દાડમના રસથી અને સંચળ, એલચી, મરી, છુરું, તળ અને અજમાસાહેત વાટવી. મધયુક્ત તે રાગ શ્રેષ્ઠ રોચન-દીપન છે. ૧૮૦, ૧૮૧

ધોણાં, સંચળ, છુરું, શાહછુરું અને મરીવાળા, ગોળ-મધયુક્ત, પુષ્કળ અમ્લ દ્રવ્ય અને લવણ નાખેલા, ફેરી અને આમળાંની પેશીઓના જુદા જુદા રાગો બનાવવા, તેઓથી લીધેલ અન્ન રોચક બને છે અને ખાધેલું સારી રીતે પચે છે. ૧૮૩, ૧૮૪

રક્ષ અને ઉષ્ણ અન્નપાનથી ગરમ સ્નાનથી, વ્યાયામ અને લંધનથી, યુક્તિપૂર્વક નગવાથી, કાળે ચોળેલ રક્ષ સ્નાન અને ઉદ્વર્તનથી, પ્રાણ અને વર્ણુકર પ્રધર્ષણોના સેવનથી, ભારે વસ્ત્રોના અને અચરુના સેવનથી, સંક્રાંચથી, ઉષ્ણ તથા સુખકારક અંજોરાણી સ્ત્રીઓના સેવનથી અને સુખદ અને અનુભવવાળા હાથવાળી સ્ત્રીઓના સંવાહનથી કફપ્રાય મદાત્મ્ય એકદમ શાન્ત થઈ જાય છે. ૧૮૫-૧૮૮

સજિપાતજન્ય મદાત્મ્યથી ત્રિકિત્સા—

જુદા જુદા દોષબલ પ્રતિ જે આ કર્મનો નિદેશ કર્યો છે તેનો, વૈધે દશ પ્રકારના સન્નિપાતમાં વિકલ્પ કરવો. ૧૮૯

જે દોષના વિકલ્પના જ્ઞાનવાળો છે, જે ઔષ્ધોના વિકલ્પને જાણનાર છે અને જે સાધ્યાસાધ્યના વિભાગને જાણનાર છે તે સાધ્ય વ્યાધિઓને મટાડે છે. ૧૯૦

મદાત્મ્યમાં હિતકર વિહાર—

રમણીય વનો, પદ્મયુક્ત સરોવરો, વિશદ અન્નપાન, હર્ષ કરાવનાર સાથીદારો, માળાઓ, સુગંધના ચોગો, વિમલ વસ્ત્રો, મનોરમ ગાયનના શબ્દો, હૃદયપ્રિય વાતાઓ, કથા-હાસ્ય અને ગીતોની વિશદ ચોળનાઓ તથા પ્રિય અને અનુગામી સ્ત્રીઓ મદાત્મ્યનો નાશ કરે છે. ૧૯૧-૧૯૩

મઘ મનને ક્ષુબ્ધ કર્યા વિના અને શરીરનો ઉપદ્રાવ કર્યા વિના મદાત્મ્ય પેદા કરવું નથી; માટે હર્ષ કરનાર ક્રિયા કરવી ઇષ્ટ છે. ૧૯૪

મદાત્મ્યમાં દૂધનો પ્રયોગ—

જો આ સિદ્ધ ચિકિત્સાઓથી મદાત્મ્ય શાંત ન થાય તો મઘવિધિ છોડી દઈને તેને દૂધનો પ્રયોગ કરાવવો. ૧૯૫

લંધન, પાયન, દોષશોધન અને શમનો વડે મઘ-રહિત મનુષ્યનો કફ ક્ષીણ થતાં અને દુર્બલતા તથા લઘુતા આવતાં, તે મઘવિદ્ધ અને વાતપિત્તાધિક મનુષ્યને, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તપેલા ઝાડને વરસાદની જેમ, દૂધ શાંતિ દેનાર છે. ૧૯૬, ૧૯૭

દૂધથી રોગ હણાતાં અને બલ ઉત્પન્ન થતાં દૂધનો પ્રયોગ ધીમે ધીમે બંધ કરવો અને કમથી થોડું થોડું મઘ પીવું. ૧૯૮

મધથી સ્તપ્ન થતા ધ્વંસક અને વિક્ષય રોગનાં લક્ષણો—

મઘ છોડ્યા બાદ જે પુરુષ સહસા અતિ મઘનું સેવન કરે છે તેને ધ્વંસક અને વિક્ષય રોગ થાય છે. ૧૯૯

વ્યાધિથી ક્ષીણ થયેલ શરીરવાળાના તે બે ઉપદ્રવો ઘણા જ દુશ્ચિકિત્સ છે. તેઓનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા યથાવત્ કહેવામાં આવશે. ૨૦૦

કંકપ્તેક, કંઠ અને મોઢાનો શોષ, શબ્દ સહન ન થવો, તંદ્રા અને નિદ્રાનો અતિયોગ—આ ધ્વંસક્રનાં લક્ષણ જાણવાં. ૨૦૧

હૃદય અને કંઠના રોગ, મૂર્ચ્છા, ઊલટી, અંગપીડ, નવર, તરસ, ઉધરસ અને માથાનું શલ્—એ વિક્ષયનાં લક્ષણો છે. ૨૦૨

જે વાતિક મદાત્મ્યની ચિકિત્સા છે તે જ આ બેમાં કષ્ટ છે. તે બે ક્ષીણ દેહવાળાને અને દુર્બલને જ થાય છે. ૨૦૩

તેનો ચિકિત્સા—

અસ્તિઓ, ઘીનું પાન, દૂધ અને ઘીના પ્રયોગ, અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન અને વાતધન અજપાનનો પ્રયોગ કરવો. ૨૦૪

આ ક્રિયાથી ધ્વંસક અને વિક્ષય શાન્ત પામે છે.

યોગ્ય રીતે મદ્ય પીનારને મદ્યજન્ય વ્યાધિ થતો નથી. ૨૦૫

મદ્યની નિવૃત્તિના ગુણો—

જે જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય સર્વ મદ્યથી નિવૃત્ત છે તે યુદ્ધિમાન, શરીર અને માનસ વિદારથી બેઠાતો નથી. ૨૦૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળ્યમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

ભગવતી સુરનો જે પ્રભાવ છે, જેવી રીતે તે પીવી નેઈએ તે, જે દ્રવ્યોની તે બને છે, જેને માટે તે કષ્ટ છે, જેવી રીતે તે યોગની અપેક્ષા રાખે છે, જેવી રીતે મદ થડે છે. તે મહાગુણવાળી જે ગુણોયુક્ત છે, જે મદ અને જે મદના ત્રણ ભેદો, તેઓનાં લક્ષણ, મદ્યજન્ય જે દોષો, મદાત્મક જે ગુણો, ત્રણ બાતનું જે મદ્યપાન, સત્વમુજળ્ય લક્ષણ, મદ્યપાનમાં જે સુખકર સાથીઓ, લાંબે વખતે અને જલદી મદ થડે તેવા મનુષ્યો, મદાત્મ્યને જે હેતુ, જે લક્ષણ, જેવી રીતે અને જે મદ્ય મદ્યજનિત રોગોને હણે છે અને જે ચિકિત્સાક્રમ છે તે બધું સંપૂર્ણ રીતે ‘મદાત્મ્ય ચિકિત્સા’માં કહ્યું છે. ૨૦૭-૨૧૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં ‘મદાત્મ્ય ચિકિત્સા’ નામક ચોવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૪

અધ્યાય પચીસમો

દ્વિવ્રણીય ચિકિત્સા

દ્વિવ્રણીય ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘દ્વિવ્રણીય ચિકિત્સા’નું વ્યાખ્યાન કરશું.’ આ બાળ્યમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧.૨

વ્રણના વિષયમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

મોક્ષ અને વ્યવહિક્ષેને જાણનાર, માન-મદ અને વ્યયારહિત ગુરુ આત્રેયને યોગ્ય સમયે અગ્નિવેશે વિનય-પૂર્વકે આમ કહ્યું. ૩

‘ભગવન, રોગસંગ્રહાધ્યાયમાં પૂર્વે બે પ્રશ્ન જણાવ્યા છે; તો હે કલ્યાણકારક, કૃપા કરી તે બન્નેનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા આપ કહો.’ ૪

લાઝવેનો ઉત્તર; વ્રણના ભેદો—

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશનું વચન સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું, ‘પૂર્વે જે નિજ અને આગન્ટુ પ્રશ્નો જણાવ્યા છે તે બન્નેનાં વિધિપુરઃસર લક્ષણ અને ઔષધ, હે સૌમ્ય, તું સાંભળ.’

નિજ પ્રશ્ન શરીરના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે ત્યારે આગન્ટુ પ્રશ્ન જલારના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. ૫.૬

આગન્ટુ વ્રણોનો હેતુ અને ચિકિત્સા—

મૃત્યુજનક આઘાત, બન્ધન, પડી જવું તથા દાંત દાંત અને નખના ક્ષતને લઈ, તેમજ વિષરપર્શ-અગ્નિ અને સજ્જી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રશ્નો આગન્ટુ છે. ૭

મંત્ર-અગદ અને પ્રલેપ વગેરે ઔષધોથી અને

હેતુઓથી તથા લક્ષણના એક સાગથી તે આગન્તુ પ્રણો નિજ પ્રણોથી વિપરિત કહેલા છે. ૮

અને લંઘન તથા પાચનથી કફજન્ય પ્રણુને શાંત કરવો. ૧૬

આ અધ્યાયમાં કહેવાના વિષયો—

નિજ જેવા જ હેતુઓવાળા આગન્તુ પ્રણો જે મંત્રાદિ ચિકિત્સાથી શાંત ન થતા હોય તો દોષ અને બલને લક્ષ્યમાં રાખી, જેવું નિજ પ્રણુનું ઔષધ થાય તેવું જ ઔષધ કરવું. ૯

તે બન્ને નિજ અને આગન્તુ પ્રણો બુદ્ધ બુદ્ધા બેદથી વીસ પ્રણો કહેલ છે; તેઓની પરીક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે અને દૂષિત થયેલ તેઓને આર માન્યા છે. ૧૭

ત્રિજ વ્રણની સંપ્રાપ્તિ—

પેતપેતાના હેતુઓથી દૂષિત થયેલા વાત-પિત્ત-કફ, બાહ્યમાર્ગની આશ્રય કરીને મનુષ્યોને નિજ પ્રણુ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦

તેઓનાં સ્થાન આઠ છે તથા ગન્ધ પણ આઠ છે; સ્વાવ ચૌદ, ઉપદ્રવ સોળ, દોષ ચોવીસ તથા સિદ્ધ ઉપચાર છત્રીસ કહેલા છે. કલ્પા પ્રમાણેના એ સર્વાના વિભાગ પાડીને કહેતા મને તું સાંભળ. ૧૮, ૧૯

વાતિક વ્રણનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

વ્રણોના વીસ મેદો—

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રણુ સ્તબ્ધ, સ્પર્શમાં કંઠ્ય, મંદ સ્ત્રાવવાળો અને અતિશય તીવ્ર વેદનાવાળો હોય છે; સોઈ બોંકાવા જેવી પીડા કરે છે, ફરકે છે અને ઘંટોડી રંગનો હોય છે. ૧૧

કૃત્ય, અકૃત્ય, કુષ્ટ, અકુષ્ટ, મર્મસ્થિત, મર્મસ્થિતનહિ એવો, સંયત, ઘ્રુણ, સ્વાવી, સવિષ, વિષમસ્થિત, ઉત્પન્નગી અને ઉત્સન્ન તથા પાછલા સાતના વિપરીત પ્રકારના પ્રણો-એ પ્રમાણે નાનાત્વભેદથી પ્રણો વીસ કલા છે. ૨૦, ૨૧

સંપૂરણ, સ્નેહપાન, સ્નિગ્ધ સ્વેદ અને ઉપનાહ-પ્રદેહ અને પરિષેકથી વાતજન્ય પ્રણુના ઉપચાર કરવા નોંધ્યો. ૧૨

વ્રણોની ત્રિવિધ પરીક્ષા—

પૈત્તિક વ્રણનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

તૃષા, મોહ, જ્વર, સ્વેદ, દાહ, દુષ્ટિ અને કાટવું તથા ધરુનાં ગન્ધ અને સ્ત્રાવથી પિત્તજન્ય પ્રણુ બાળુવો. ૧૩

દર્શન-પ્રશ્ન અને સંસ્પર્શરૂપે પરીક્ષા ત્રણ પ્રકારની માની છે. વય-વર્ણ અને શરીરની તથા ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા દર્શનથી થાય છે. ગ્રાહ્ય વૈદ્યોએ હેતુ, પીડા, સાત્ત્વ, અગ્નિ અને બલની પ્રશ્નથી પરીક્ષા કરવી નોંધ્યો; અને મુદુતા તથા શીતલતા અને તેઓનાથી વિપરીત કઠિનતા અને ઉષ્ણતાની સ્પર્શથી પરીક્ષા કરવી નોંધ્યો. ૨૨, ૨૩

શીતજન્યધુર અને તિક્ત પ્રદેહ તથા પરિષેકનોથી, ઘૃતપાનથી અને વિરેચનોથી પિત્તજન્ય પ્રણુને શાન્ત કરવો. ૧૪

વાર કુષ્ટ વ્રણો—

કફજ વ્રણનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

કફથી થયેલ પ્રણુ બહુ પિચ્છયુક્ત, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, સ્તિમિત, મન્દ વેદનાવાળો, પાકુવર્ણનો, અદ્ય કલેદવાળો અને વિરકારી હોય છે. ૧૫

શ્વેત, અવસનવર્ત્મા, અતિરશૂલવર્ત્મા, અતિપિંજર, નીલ, સ્વાવ, અતિપિંક, રક્ત, કૃષ્ણ, અતિપૂતિક, રોધ અને કુભીશુષ્ક-એ આર પ્રદુષ્ટ પ્રણો છે. પ્રણુની દુષ્ટિ કરનાર કારણના યોગભેદથી દોષો ચોવીસ દર્શાવ્યા છે. ૨૪, ૨૫

વ્રણનાં આઠ સ્થાનો—

ત્વચા, સિરા, માંસ, મેદ, હાડકાં, સ્નાયુ, મર્મ અને કોષ એ આઠ પ્રણુસ્થાન સંક્ષેપમાં બતાવ્યાં છે. ૨૬

કપાય-કટુ-રૂક્ષ અને ઉષ્ણ પ્રદેહ તથા પરિષેકનોથી

ઋણનો છાઠ ગન્ધો—

ધી-તેલ-વસાનપરુ અને રક્ત જેવી, શ્યાવ, ખાટી અને પૃતિક-એમ પ્રભુ જાણનારાઓએ પ્રભુની આઠ જાતની ગન્ધ કહી છે. ૨૭

ઋણના ચૌદ છાવો—

હસીકા, જલ, પરુ, રક્ત, હળદર જેવા રંગનો, અરુણ રંગનો, પીળચટો, કપાય વર્ણનો, નીલરંગનો, લીલો, સિન્ધ, રક્ષ, ધોળો અને કાળો-એ રૂપો દ્વારા પ્રભુના ચૌદ છાવો દર્શાવ્યા છે. ૨૮૩

ઋણના સોઠ ઉપદ્રવો—

વિસર્પ, પક્ષાઘાત, સિરાસ્તંભ, અપતાનક, મોહ, ઉન્માદ, પ્રભુની વેદના, જ્વર, તૃપા, હનુગ્રહ, કાસ, ઊંઘટી, અતીસાર, હેઝી શ્વાસ અને કમ્પ-એ પ્રમાણે પ્રભુના સોળ ઉપદ્રવો પ્રભુ ચિન્તકોએ કહ્યા છે. ૨૯-૩૦૩

મીઝા પ્રકારે ઋણના ચોવીસ દોષો—

સ્નાયુઓના કલેદથી, સિરાઓના કલેદથી, પ્રભુની ગંભીરતાથી, કૃમિઓએ હક્ષણ કરવાથી, હાડકું ભાંગવાથી, શત્રુયુક્ત હોવાથી, વિષયુક્ત હોવાથી, ફેલાવાથી, નખ કે લાકડીથી ચામડી ફાટવાથી, ચામડી ઉખડવાથી, રૂંવાડાં ઉખડવાથી, સરખી રીતે બંધન ન થવાથી, અતિશય રેતેહ લગાવવાથી, અતિશય ઔષધપ્રયોગ દ્વારા અતિ ફેરા થવાથી, અજીર્ણથી, અતિશય ખાવાથી, વિરુદ્ધ આહારથી, અસાત્મ્ય ભોજનથી શોકથી, ક્રોધથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી, વ્યાયામથી તથા મૈથુનથી અને ચિકિત્સા ન થવાથી પ્રાણીઓના પ્રભુ શાન્ત થતા નથી. ૩૧-૩૪

નાઘ્ય-અસાઘ્ય ઋણનાં લક્ષણો—

બહુ સ્ત્રાવ થવાથી, ગંધ આવવાથી અને ઉપદ્રવ-સહિત દોષથી બહુ દોષવાળા પ્રભુ કષ્ટસાધ્ય બને છે. ૩૫

યુવાન અને શુદ્ધિમાન મનુષ્યના મર્મરક્તિ ભાગમાં,

ત્વચા અને માંસમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉપદ્રવરહિત, નવો પ્રભુ યોગ્ય કાળે સુખસાધ્ય માન્યો છે. ૩૬

ઉપયુક્ત ગુણોમાંથી કોઈ પણ એક ગુણની હીનતા હોય તો તે પ્રભુ કષ્ટસાધ્ય માનેલ છે; અને સર્વ ગુણોથી હીન હોય તો તેને અસાધ્ય તથા ચિકિત્સારહિત જાણવો. ૩૭

ઋણના છત્રીસ ઉપક્રમો—

વમન, વિરેચન, શસ્ત્રકર્મ કે અસ્તિઓ-જે નશક હોય તેનાથી પ્રભુનું પ્રથમથી જ વિશોધન કરવું જોઈએ; કારણ કે શુદ્ધ શરીરવાળાઓના પ્રભુ તરત જ શાન્ત થાય છે. ૩૮૩

અહીંથી આગળ હવે ક્રમાનુસાર સર્વ ઉપચારો સાંભળ. ૩૯

શોકનાશક કર્મ, ૭ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ, અવપીડન, નિર્વાપણ, સન્ધાન, સ્વેદ, શમન, એધણ, શોધન કપાય, રોપણીય કપાય, શોધન પ્રલેપ, રોપણ પ્રલેપ, જે શોધન અને રોપણ તેલ, પત્ર, જે છાદન, જે બન્ધન, પથ્થ ભોજન, ઉત્સાદન એટલે ઉગ્ર પ્રભુને ભરવું. જે પ્રકારનો દાહ, અવસાદન એટલે ગીચ આવેશ પ્રભુનું માંસ કીચ કરવું, કઠિનતા કરનાર શુભ ધૂપન, મૃદુતા કરનાર શુભ ધૂપન કઠિનતા કરનાર શુભ આલેપન, મૃદુતા કરનાર શુભ આલેપન, રોપણ, પ્રભુ પર વર્ણ લાવનાર અવ-ચૂર્ણન અને રૂંવાડાં ઉગાડનાર અવચૂર્ણન-આ પ્રમાણે પ્રભુના છત્રીસ ઉપચારો બતાવ્યા. ૩૯-૪૩

ઋણશોયનું પ્રશમન કરનારો ચિકિત્સા—

પ્રભુના પૂર્વરૂપ સોળને જાણી લઈને વૈદે ઉત્પન્ન નહિ થયેલા પ્રભુની શાન્તિ માટે પહેલાં રક્તમોક્ષણ કરવું. ૪૪

બહુ દોષવાળાને પ્રથમ શોધન કરાવવું અને અદ્ય દોષવાળાને લંબન કરાવવું; પરંતુ વાયુની પ્રધાનતાવાળાને કપાયપાનથી અને ઘૃતો દ્વારા જીતવા જોઈએ. ૪૫

ઘીસહિત વડ, ઊંખરો, પીપળો, પીપળ અને વેતસની છાલથી કરેલો લેપ સોજનો ઐષ્ઠ મટાડનાર છે. ૪૬

બલા, જેઠીમધ, વીરા, બિસતી ગાંઠ, શતાવરી, નીલોત્પલ નાગકેસર અને ચંદનનો લેપ કરી શકાય. ૪૭

સાથવો, જેઠીમધ, ઘી અને સાકરનો લેપ કરી શકાય; અને સોજમાં અવિદાહી અન્ન એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ૪૮

વ્રણશોથનું પાચન કરનારા ઉપનાહો—

આ મુજબ ચિકિત્સા કરવા છતાં જો તે સોજો શાન્ત ન થાય તો તેને ઉપનાહોથી પકાવીને ચીરવો તે હિતકારક છે. ૪૯

તેલથી, ઘીથી કે તે બેયથી બનાવેલ સાથવાનો નવશેકો પિંડો બાંધવો આ ઉપનાહ સોજો પકાવવા માટે પ્રશસ્ત છે. ૫૦

તલ, અળસીનાં બીજ, ખાટું દહીં, સુરાબીજ, કઠે અને સિંધવવાળા સાથવાના પિંડો ઉપનાહને માટે પ્રશસ્ત છે. ૫૧

વિદગ્ધ અને સંપક્વ શોથનાં લક્ષણો—

પીડા, દાઢ, રતાશ અને સોય ભેંકાયા જેવી પીડાથી શોફને વિદગ્ધ થયેલો જાણવો. અને પાણી ભરેલી અસ્તિ સમાન સ્પર્શયુક્ત અને દબાવવાથી ઊંચે આવતા સોજને પાકી ગયેલો જાણવો. ૫૨

પાકેલ વ્રણશોથનું ભેદન કરનાર ભેષજનો ગણ—

અળસી, ગુગળ, ચોરનું દૂધ, કૂકડા અને કબૂતરની ચરક, ખાખરાનો ખાર, કંકુષ્ઠ અને તેપાળો—એ ઔષધ-ગણ સુકુમાર મનુષ્યોના પાકેલા સોજનું ભેદન કરનાર છે એમ કહ્યું છે. અકોમલ મનુષ્યોને માટે તો શસ્ત્ર જ ઐષ્ઠ કહેવાય છે. ૫૩, ૫૪

વ્રણમાં છ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ—

પાટન, વ્યધન, છેદન, લેપન, પ્રચ્છન અને સીવન એ છ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મો છે. ૫૫

નાડીમણ, પાકેલા સોજ, ક્ષતોદર, બહુશુદ્ધર, અંદર શલ્યવાળા અને તેના જેવા બીજા જે સોજ હોય તે બધા પાટનને યોગ્ય છે. ૫૬

જલોદર, જે શુભ પાકેલા હોય અને જે રક્ત-જન્ય હોય તે, તથા વિસપ અને પિડકાદિ રક્તના રોગો વ્યધનને યોગ્ય છે. ૫૭

ઉદ્વૃત્ત, સ્થૂલ કિનારીવાળા, ઊંચા અને કઠણ પ્રભાવનું અને અર્શ વગેરે અધિમાંસ વિકારોનું છેદન કરવું જોઈએ. ૫૮

શુદ્ધિમાન વૈદ્ય લેખન યોગ્ય કુષ્ઠસહિત કિલાસનું લેખન કરવું. ૫૯

વાતરક્ત, અનિયમ, પિંડકા, કાંઠ, રક્તમંડલ, કુષ્ઠ, બા વાગેલાં અંગ અને સોજ ઉપર વૈદ્યે પ્રચ્છન કરવું. ૬૦

કુક્ષિ, ઉદર વગેરે ઊંડાં પાટિત અંગોને સીવવાં. ૬૦

વ્રણમાં વિઢનવિધિ—

આમ શુદ્ધિમાનોએ છ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ કહ્યું છે. જે પ્રભાવ નાના મેહાંવાળા અને કાષવાળા હોય તેઓનું પીડન કરવું. ૬૧

વટાણા, મસૂર, ઘઉં અને રણકબીજના સ્નેહ વિનાના કદંકા પ્રભુપીડનને માટે ઐષ્ઠ છે. ૬૨

વ્રણમાં નિર્વાપણનો વિધિ—

શીમળાની છાલ, બલાનું મૂલ તથા વડનાં પાન અને ન્યગ્રોધાદિ અથવા બલાદિક જે કહ્યાં છે તેને નિર્વાપણ તથા આલેપન જાણવાં અને તેઓથી જ પરિષેક કરવો. ૬૩

સો વખત ઘોચેલ ઘી, અતિશીતલ દૂધ તથા જેઠી-મધના કવાથથી રક્તપિત્તપ્રધાન પ્રભાવનું નિર્વાપણ કરવું. ૬૪

ત્રણમાં સંધાનનો વિધિ—

વૈદે લટકતાં ત્રણમાંસોને મધ અને ઘીથી લીપી સરખાં મૂકીને પાટા બાંધી દેવો. ૬૫૩

તેઓને સરખાં અને બરાબર સ્થિત થયેલાં જાણીને ઘઉંલા, લોધર, કાયકસ, સમંગા અને ધાવડીનાં ફૂલ-યુક્ત ચૂર્ણોથી અવચૂર્ણન કરવું. ૬૬૩.

છીપના ચૂર્ણયુક્ત પંચવટકલના ચૂર્ણથી અથવા તો ધાવડી અને લોધરનાં ચૂર્ણો તે ત્રણો રાખ છે. ૬૭૩

અસ્થિભંગ અને ખડી ગયેલ સાંધાને ત્રિવ્યક્ષણે દૂરીયા બીજા સરખા અંગની સમાન કરીને સરખું મૂકવું. બરાબર મૂકેલને સ્થિર કવલિકા બધો અને કુશિક્રમો તથા બહુ જ ઘીવાળા પાટાઓથી સુખકારક રીતે હાલે નહિ તેમ બાંધવો. ૬૮-૬૯૩

અવિદાહી અને પૈષ્ટિક અન્નોથી તેનો ઉપચાર કરવો. સાંધાનો વિશ્લેષ કરનાર જ્ઞાનિ તેને માટે હિતકર નથી. ૭૦૩

ખડી ગયેલ અને અસિદ્ધત અંગવાળાઓના વિસર્પાદિ ઉપદ્રવેનો પોતપોતાનો ચિકિત્સા મુજબ કાલજ વૈદે યથાકાળ ઉપચાર કરવો. ૭૧૩

ત્રણમાં સ્વેદનનો વિધિ—

જે ત્રણો સૂકા, ઘણી પીઠાવાળા, સ્તબ્ધ અને વાતપ્રધાન હોય તેઓને કૃશરા, દૂધપાક, ગ્રામ્ય-ઐલ-જલચર અને આનૂપ પ્રાણીઓના સંસ્કૃત વેશવારો તથા ઊની ઉત્કરિશથી અને સંકરસ્વેદની ત્રિવિધી સ્વેદ આપવો. તેથી ત્રણવાળો સુખી થાય છે. ૭૨, ૭૩

જે ત્રણો દાહયુક્ત, વેદનાવાળા અને વાતપ્રધાન હોય તેઓ ઉપર અળસી અને સેકેલા તથા દૂધમાં પત્રાજીલા તલનો તેજ દૂધથી વાટીને વૈદે લેપ કરવો. ૭૪૩

બજા, ગળો, જેડીમધ, પીઠવણ, ચતાવરી, ડોડી, સાકર, દૂધ, તેલ, માછલાની ચરખી, ઘી અને મીણયુક્ત સિદ્ધ કરેલી સ્નેહશર્કરા શલ્કનો નાશ કરનારી છે. ૭૫, ૭૬

જે પંચમૂલથી પકાવેલ નવશેકા પાણીથી, દૂધથી, ઘીથી કે તેલથી પરિષેક કરવો. ૭૭

જવનો લોટ, જેડીમધ, તલ અને ઘી-એઓનો નવશેકા લેપ દાહ અને શલ્કની શાન્તિ કરના માટે કરવો. ૭૮

તલયુક્ત મગના દૂધપાકથી ઉપનાહ કરવો.

પીઠ અને દહને મટાડનાર આ વિધિ ત્રણમાં હિતકારક છે. ૭૯

ત્રણમાં ઇષળનો વિધિ—

જે ત્રણો સૂક્ષ્મ મુખવાળા, બહુ સ્ત્રાવવાળાં, કેાપવાળા અને મર્માશ્રિત ન હોય તેઓનું એપણ કરવું તે હિતકર્તા કહેવાય છે. ૮૦

એપણી જે જાતની હોય છે-મૃદુ અને કંઠ-મૃદુ ઔદ્રિદ નાલોની અને કંઠ-લોહની શલાકાની. ૮૧

માંસલ પ્રદેશમાં ઊંડે થયેલ પાટન ચોખ ત્રણનું લોહનો શલાકાથી એપણ કરવું અને તેનાથી વિપરીતમાં વૈદે નાલથી એપણ કરવું. ૮૨

ત્રણમાં શોધનનો વિધિ—

બરાબ ગન્ધવાળા, વિવિધ રંગવાળા, બહુ સ્ત્રાવવાળા અને ઘણી પીઠવાળા ત્રણોને અશુદ્ધ જાણીને તેઓનો શોધન દ્રવ્યોથી ઉપચાર કરવો. ૮૩

ત્રિફળા, ખેર, દારુહળદર, ન્યત્રોધાદિ ત્રણ, ગજા, કુશ, લીમડો અને ખોરડીનાં પાન-તેઓના ક્વાથ શોધન કરનાર મનાય છે. ૮૪

લવણયુક્ત તલનો કટક જે દળદર, નસોતર, ઘી, જેડીમધ અને લીંબડનાં પાનનો લેપ ત્રણનું શોધન કરનાર છે. ૮૫

શુદ્ધ ત્રણનાં ઋણો—

જે ત્રણ ન તો બહુ રક્ત, ન તો બહુ પાંડુ.

ન તો બહુ શ્યામ, ન તો બહુ પીડાવાળો, ન તો બહુ ઊંચો,
ન તો બહુ કોષયુક્ત હોય તે શુદ્ધ અને રૂઝાવાને માટે
શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૮૬

વ્રણમાં રોપણવિધિ—

વડ, ઊંખરો, પીપળ, વેતસ, કરેણ, આકડો અને
કડાના કવાથ પ્રણરોપક છે. ૮૭

ચન્દનાદિ યોગ—

ચન્દન, પદ્મનાં કેશર, દારુહળદરની ઝાલ, નીલ
કમળ, બે મેદા, મોરવેલ, સમંગા અને જેઠીમધ પ્રણનાં
રોપણ છે. ૮૮

પ્રપૌંડરીકાદિ તૈલ—

પ્રપૌંડરીક, ડોડી, ગળજીલી, ધાવડી, બલા અને
તલનો ઘૃતયુક્ત રોપણ કરનાર લેપ પ્રણમાં કરવો. ૮૯

કમ્પિલ્લાદિ તૈલ—

કપીલો, વાતડિંગ. ઇન્દ્રજવ, ત્રિકુળા, બલા, પરવળ,
લીંબડો, લોધર, નાગરમોથ, ઘઉંલા, ખેર, ધાવડી, રાળ,
એલચી, અગર અને ચન્દન-વાટીને તેલ સિદ્ધ કરવું.
તે શ્રેષ્ઠ પ્રણ રૂઝવાને છે. ૯૦, ૯૧

પ્રપૌંડરીકાદિ તૈલ વીજું—

પ્રપૌંડરીક, જેઠીમધ, બે કાફાલી અને બે ચન્દન
સરખે ભાગે લઈ તેઓથી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે શ્રેષ્ઠ
પ્રણરોપણ છે. ૯૨

વ્રણમાં વીજા યોગો—

ઘ્રેના સ્વરસથી અથવા કપીલાથી કે દારુહળદરની
ઝાલના કંદકથી પકાવેલ તેલ પ્રધાન પ્રણ રૂઝવાને
છે. ૯૩

રોગણીય પ્રણને રક્તપિત્તપ્રધાન બોધને વૈદે, જે
વિધિથી તેલ, તે જ વિધિથી ઘીને પકાવવું. ૯૪

વ્રણમાં પત્રદાન—

વિદ્ધાન વૈદે કદમ્બ, સાદ્ય, લીંબડો, પાડળ, પીપળો
અને આકડાનાં પાન પ્રણને ઢાંકવાને માટે વાપરવાં. ૯૫

વ્રણમાં હિતકર પાટા—

વલકલ, મૃગચર્મ કે અળસીના વસ્ત્રનો પાટો પ્રણને
માટે હિતકર્તા કલ્પો છે. ડાબો અને જમણો એક બે
પ્રકારે પ્રણનો બંધ શ્રેષ્ઠ છે. ૯૬

વ્રણમાં હિત અને અહિત અન્નપાન—

પ્રણવાળાએ લવણ, અમ્લ, કટુ, ઉષ્ણ, વિદાહી
અને ગુરુ અન્નપાનો અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૯૭

પ્રણ અનુસાર, ન તો બહુ શીતળ, ભારે તથા સ્નિગ્ધ,
વિદાહ ન કરે તેવું અને પ્રણને હિતકારક અન્નપાન દેવું
અને દિવસે સૂવું નહિ. ૯૮

વ્રણમાં ઉત્સાદનનો વિધિ—

નિમ્ન પ્રણોના ઉદ્ધર્તન માટે જે દ્રવ્યો સ્તન્ય, જીવનીય
અને બૃહણીય છે તે યોગવાં. ૯૯

વ્રણમાં અવસાદનનો વિધિ—

ભૂર્જત્રંથી, હીગકસી, વિરેચન દ્રવ્યો અને ગુગળ-
પ્રણનું અવસાદન કરનાર છે તથા કલવિકં અને કબૂતરની
ચરક પ્રણ તેવી જ છે. ૧૦૦

વ્રણમાં અગ્નિકર્મનો વિધિ—

લોહી બહુ વહેતાં, છિન્નાંગમાં, છેદવા યોગ્ય અધિ-
માંસમાં, કફત્રંથીમાં, ગંડમાં, વાતસ્તંભમાં, વાતની
પીડાઓમાં, ઊંઝાણમાં રહેલ, સ્થિર તથા છૂપાઈ રહેલ
પરુ તથા લસીકાવાળા કપાઈ ગયેલાં અંગોના ભાગોમાં
અગ્નિકર્મ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦૧, ૧૦૨

દાહના વિશેષોને જાણનારે મીણથી, તેલથી, મજ્જા,
મધ, ચરખી અને ઘીથી અથવા તપાવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં
લોહાનાં સાધનોથી દાહ કરવો. ૧૦૩

રૂક્ષ અને કામળ મનુષ્યના ગંભીર અને વાતપ્રધાન પ્રણેમાં ર્નેહથી અથવા મીઠુથી અને તેનાથી વિપરીતમાં લોહાનાં સાધનોથી અથવા મધથી દાહ કરવો. ૧૦૪

આળક દુર્બલ, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, તૃષ્ણા તથા જ્વરવાળા, બલ વિનાના અને વિષ ખાધેલા પુરુષોમાં તથા સ્ત્રીઓ અને ચર્મના પ્રણેમાં, વિષયુક્ત-શય્યયુક્ત તથા નેત્ર અને કુષ્ઠના પ્રણેમાં અગ્નિકર્મનો નિષેધ છે. ૧૦૫, ૧૦૬

ત્રણમાં ક્ષારકર્મનો વિધિ—

માત્રા-કાલ અને અગ્નિને જાણનારે રોગ. હોય તથા બન્ને જોઈને શસ્ત્ર તથા અગ્નિકર્મમાં ક્ષારનો પણ ઉપયોગ કરવો. ૧૦૭

ત્રણમાં ધૂપનનો વિધિ—

ગન્ધ દ્રવ્યો તથા સારો વડે ધૂપન કરવાથી પ્રણે કઠળ થાય છે. અને ઘી, મજ્જા તથા વસા વડે ધૂપન કરવાથી પ્રણે શિથિલ બને છે. ૧૦૮

પ્રણામિત પીડા, સ્ત્રાવ, ગંધો, કૃમિઓ, શિથિલતા અને મૃદુતા ધૂપન વડે શાન્ત થાય છે. ૧૦૯

ત્રણમાં પ્રલપનો વિધિ—

લોધર, વડની કૃંપણો, ખેર, ત્રિફલા અને ઘીનો લેપ પ્રણી શિથિલતા અને સુકુમારતા કરનાર છે. ૧૧૦

જે પ્રણે પીડાયુક્ત, કઠળ, સ્તબ્ધ અને સાવરહિત હોય તેઓ પર ઘીવાળા જવના લોટનો વારંવાર લેપ કરવો. ૧૧૧

પથાક્રમે મગ, સાડી ચોખા અને શાલિ ચોખાના દૂધપાકો વડે અથવા તો ઘૃતયુક્ત જવનીય દ્રવ્યોથી તેઓ પર વારંવાર લેપ કરવો. ૧૧૨

ત્રણમાં અવર્ણન—

સાદ, ઊંખરો, પીપળો, લોધર, જાંબુડી અને કાયફળની ખાંડના ચૂર્ણથી અવર્ણન કરેલા પ્રણે પર એકદમ ચામડી આવે છે. ૧૧૩

ચામડીનો શુદ્ધિ કરનાર લેપ—

મનઃશિલ, એલચી, મજ્જા, લાખ, હળદર અને દાહહળદરનો ઘી તથા મધયુક્ત લેપ શ્રેષ્ઠ ચામડીની શુદ્ધિ કરનાર છે. ૧૧૪

ત્રણમાં સર્વર્ગીકરણનો વિધિ—

લોહાનું ચૂર્ણ, હીરાકસી અને નિઃશ્વાનાં ફૂલોનો લેપ નવી ચામડીમાં એકદમ કાળાશ લાવે છે. ૧૧૫

પીળું ચન્દન, ધર્લકા, આંખાની ગોટલી, નાગકેસર, મજ્જા અને રસોત્તમ એટલે પારદ અથવા ઘીનો ગોમયના રસ-સહિત કરેલો લેપ શ્રેષ્ઠ સમાન વર્ણ કરનાર છે. ૧૧૬

ધ્યામક, પીપળો, નિચુલમૂલ, સોનાગોરુસહિત લાખ નાગકેસરસહિત મોરચૂથુ અને હીરાકસી-એ વર્ણ કરે છે. ૧૧૭

ત્રણમાં લેપસંજનન—

ચોપળાં જનાવરોનાં ચામડી, રૂંવાડાં, ખરી, શીંગડાં અને હાડકાંની રાખ વડે તેલ ચોપડેલી ચામડી ઉપર અવચૂર્ણન કરવાથી ફરીથી રૂંવાડાં આવે છે. ૧૧૮

ત્રણના ઉપદ્રવોનો ચિકિત્સા—

પ્રણેના જે સોળ ઉપદ્રવો કહ્યા છે તેઓની ચિકિત્સા પોતપોતાના ચિકિત્સાધ્યાયમાં બરાબર કહી છે. ૧૧૯

અધ્યાવાયર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોકો—

એ જાતના પ્રણ, પ્રણના ભેદ, પરીક્ષા, દુષ્ટિ સ્થાનો, ગંધ, સ્ત્રાવ, ઉપદ્રવોસહિત ચિકિત્સા-એ નવનો સમૂહ પ્રશ્નસહિત મુનિએ વિસ્તારથી તથા સમાસથી મુનિએ શુદ્ધિમાન અગ્નિવેશને પ્રણધિકારમાં કહ્યો. ૧૨૦, ૧૨૧

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન નિમે 'ત્રિપાળી' ચિકિત્સાના નામક પચીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૫

અધ્યાય છઠ્ઠીસમો

ત્રિમર્તીય ચિકિત્સિત

ત્રિમર્તીય ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ત્રિમર્તીય ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

મર્મોની સંખ્યા; તેમાંથી વ્રણની પ્રધાનતા—

‘શરીરસંખ્યાધિકાર’માં એક સો ને સાત જે મર્મ કહ્યા છે તેમાંથી બ્સ્તિ, હૃદય અને મસ્તકને તજ્જો પ્રધાન મર્મો કહે છે; કારણ કે તેમાં પ્રાણ આશ્રય કરી રહે છે. તેઓને પીડતા વાતાદિક પ્રાણોને પણ પીડે છે. માટે તેઓના પ્રાણના આશ્રયરૂપ, મહારોગ જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેવાં બ્સ્તિ વગેરેની રક્ષા કરવા માટે, હે સોમ્ય, તું ચિકિત્સા સાંભળ. ૩,૪

ઉદાવર્તનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

કષાય-કંડવાંતીખાં અને રક્ષા ભોજનાથા તથા વેગ રોકવાથી, ભોજન ન કરવાથી અને મૈથુનથી જો અપાન વાયુ પકવાશયમાં પ્રકોપ પામે તો બલવાન તે અધોગામી સ્રોતોને રોકીને મળ-વાયુ અને મૂત્રની ડુંકાવટ કરે છે; એથી ક્રમે ક્રમે સારી પેટે લયંકર ઉદાવર્તરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૩

બ્સ્તિ-હૃદય-કુક્ષિ-ઉદર-પીઠ અને પડખામાં અતિશય લયંકર વેદના થાય, આશ્માન, મોળ, વાહ, સોય ભોંકાવા જેવી પીડા, અપચો, બ્સ્તિનો સોજો, મળની પ્રવૃત્તિ ન થવી, જઠરમાં ગંડ અને ગુદામાં પરાભવ પામેલ વાયુની બિર્ધગતિ થાય. ૬,૭

શુષ્ક મળની પ્રવૃત્તિ મુશ્કેલીથી લાંબે વખતે થાય અથવા તો થોડો ખર, રક્ષા અને શીત થાય. તે પછી જ્વર, મૂત્રકૃન્ન, પ્રવાહિકા, હૃદ્રોગ, ગ્રહણીદોષ, બિલટી, આંધળાપણું, બહેરાપણું, શિરમાં સંતાપ, વાતોદર, અધીલા, મનોવિકાર, તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત, અરુચિ, ગુહ્મ,

કાસ, શ્વાસ, સળેખમ, અર્દિતવાયુ, પડખાંના રોગ તથા ઉદાવર્તથી થયેલા ઘણા લયંકર બીજા પણ વાયુજન્ય ઘણા રોગો થાય છે. હવે પછી તેની ચિકિત્સા સત્ય સ્વરૂપમાં કહેવામાં આવશે. તે, હે અગ્નિવેશ, તું સાંભળ. ૮-૧૦

ઉદાવર્તનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

શીતજ્વરનાશક અગુર્વાલ તેજ ચોપડેલ અને કહ્યા પ્રમાણેના સ્વેદથી જોના દોષ દ્રવીભૂત થયા છે તેવાના, વર્તિ, નિરુહગસ્તિ, સ્તેક, વિરેચન અને અનુલોમ અન્નોથી ઉપચાર કરવા. ૧૧

ઉદાવર્તમાં શ્યામાદિ વર્તિ—

કાળું નસોતર, નસોતર, પીપર અને દન્તીમૂળ દરેક એક ભાગ, અહ્લ દશ ભાગ, નીલિકા એક ભાગ, સિંધા-લૂણ બે ભાગ એ બધાંને ગોમૂત્રમાં પીસી ગોળથી હાથના અંગુઠા જેવી વર્તિ બનાવવી. ૧૨

ઉદાવર્તમાં વીજી વર્તિઓ—

અથવા ખોળ, સંચળ, હિંગ, સરસવ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને જવખારથી ઉપર પ્રમાણે વર્તિ બનાવવી. વાવડિંગ, કપીલો, શંખિની, થોરનું દૂધ અને ગોળ મેળવીને તેઓથી વર્તિ બનાવવી. ૧૩

પીપર, સરસવ, મીંઢળ અને ઘરના ધૂમ સાથે ગોમૂત્ર અને ગોળથી વર્તિ બનાવી શકાય. અથવા કાળું નસોતર, મીંઢળ, અલાણુ અને પીપરનાં ચૂર્ણને નાડી દ્વારા ગુદામાં ફૂંકવું. ૧૪

ઉદાવર્તમાં પ્રથમન ચૂર્ણ—

અથવા સરસવ, તુંબડી, મીંઢળ, પીપર, જમૂતક અને સિંધાલૂણનાં ચૂર્ણને રિનગ્ધ ગુદામાં ફૂંકવું. વર્તિ અને ચૂર્ણ પુરુષનાં મળ-વાયુ અને મૂત્રના નિરોધનું અનુલોમન કરે છે. ૧૫

ઉદાવર્તમાં નિરુહનું વિધાન—

તેઓ કામ ન કરે તો સારી પેટે અભ્યંગ અને સ્વેદ

આપેલ શરીરવાળાને વમન અને વિરેચન ઔષધ, ગોમૂત તેલ, ક્ષાર, અમ્લ દ્રવ્યો અને વાતનાશક દ્રવ્યોથી યુક્ત સારી પેટે તીક્ષ્ણ નિરૂહ અસ્તિ વૈદ્યે દેવી. ૧૬

વાયુ અધિક હોતાં અમ્લદ્રવ્ય, લવણ અને તેલ; પિત્ત અધિક હોતાં દૂધથી અને કફ અધિક હોતાં ગોમૂતથી યુક્ત અસ્તિ હોવી જોઈએ. તે અસ્તિ મૂત્ર, મળ અને વાયુના નિરોધને જલદી દૂર કરે છે અને શુદ્ધ તથા સિરાઓને ઉત્તમ શુભયુક્ત બનાવે છે. ૧૭

ઉદાવર્તમાં અન્નપાન—

નસાતર, ચોરનાં પાન અને તલ વગેરે શાક તથા ગ્રામ્ય-ઔદક અને આનૂપ પશુપક્ષીઓના માંસરસ સાથે તથા વાયુ-મૂત્ર અને મળને પ્રવૃત્ત કરે તેવાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે જવનું અન્ન રોગીએ ખાવું અને માથે પ્રસન્ના, ગોળ અને સીધું પાન કરવું. ૧૮

ઉદાવર્તમાં વિરેચન અને અનુવાસન—

ફરીને ઉદાવર્તનો અનુબંધ રહેતાં ગોમૂત, પ્રસન્ના, દહીનો મંડ અને યુક્ત સાથે વિરેચન દ્રવ્યોથી વિરેચન આપવું જોઈએ. સ્વસ્થ તથા પછી જો રક્ષતાને લઈ વાયુ અને મળનો રોધ થાય તો તેને પછી અનુવાસન આપવું જોઈએ. ૧૯

દ્વિત્તરહિવાદિ ચૂર્ણ—

એક એકથી અમણાં હિંગ, વજ, ચિત્રક, કંઠ, સાજીખાર અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ, નવરોકા પાણી સાથે આનાહ, વિસચિકારોગ, હૃદ્રોગ, શુદ્ધ અને બિંધવાતનો નાશ કરનાર છે. ૨૦

વચાદિ ચૂર્ણ—

વજ, હરડે, ચિત્રક, જવખાર, પીપર, અતિવિષ અને કંઠના ચૂર્ણને બિના પાણી સાથે પી, માંસરસ અને ભાત ખાનાર આનાહ અને મૃદવાતને જલદીથી જીતે છે. ૨૧

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ—

ઉત્તરોત્તર એક એક ભાગ વધતાં હિંગ, અજમોદા,

બિહલવણ, સુંઠ, જીરું, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને કંઠનું ચૂર્ણ પ્લીહોદર, અજીર્ણ અને વિસચિકારમાં પ્રયોજ્ય છે. ૨૨

સ્થિરાદિ ઘૃત—

સ્થિરાદિ વર્ગ એટલે લઘુપંચમૂલ, સાટોડી, શમ્પાક અને પૂતિકરંબ એ દરેક બબ્બે પળ જોડતાં લઈ તેના કવાથમાં પ્રસ્થ ઘી સિદ્ધ કરવું. તે કંધાયેલ વાયુમાં પ્રયોજ્ય છે. ૨૩

લઘ્વયોગ—

વિરેચનના વિષયમાં કહેલ ફલ અને મૂલ, હિંગ, આકકાતું મૂળ, પહેલાં દશમૂળ, ચોર, ચિત્રક અને સાટોડી એ બધાં જોડતા જ પ્રમાણમાં પાંચ લવણ લેવાં. એ સર્વને ખાંડીને રતેહો તથા ગોમૂત સાથે મેળવી કટોરાના સંપુટમાં કપડામટી કરી પકવવાં. પાકી ગયા પછી સારી પેટે પીસેલું, આનાહ અને શુદ્ધનો નાશ કરનારું તે લવણ અન્ન અને પાન સાથે ખાવું. ૨૪, ૨૫

આનાહનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

હૃદયસ્તંભ, શિરોરોગ, ભારેપણું, ઓડકારનો નિરોધ અને સળેખમથી આમજન્ય આનાહ જાણીને વમન, લંધન અને પાચનથી જીતવો. ૨૬

શુદ્ધ, ઉદર, ધ્વજ, અર્શ, પ્લીહા, ઉદાવર્ત, ચેતિ-રોગ અને વીયરોગમાં, મેદ અને કંઠના સંસર્ગવાળા ગંભીર વાતરકતમાં, શૃંગ્રસી અને પક્ષવધ વગેરે વિરેચન-યોગ્ય વાતરોગમાં તથા મેદ-કંઠ-પિત્ત અને રકતથી રોકાઈ ગયેલા મર્જાવાળામાં લેવાનાં જનુનું પંચ અનુત્તર દૂધ, માંસરસ, ત્રિફળાનો કવાથ, ચૂણ, ગોમૂત કે મદિરા સાથે એરડું તેલ પ્રશસ્ત છે. તેથી મેદ-રકત-પિત્ત અને કંઠથી મિતિર મુદરોગને નાશ કરનારું તેલ જાન્યર સ્વભાવથી, સંયોગને લઈ અને વિરેચન શુભથી ઉપયુક્ત રોગોને જીતે છે. બલ-કોઠો અને આંધ અનુસાર પાંચ

પલ સુધીની તેની માત્રા થાય અને મૃદુ ક્રોધાવાળા તથા અલ્પ બળવાળા માટે તે ભોજન સાથે જ પ્રયોજ્ય શકાય. ૨૭-૩૧

આ પ્રમાણે ઉદાત્તચિકિત્સા ચર્ચ.

મૂત્રક્રાન્તિનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

વ્યાયામ-તીક્ષ્ણ ઔષધ અને રૂક્ષ મદ્યના પ્રસંગથી, વેગવાન પ્રાણીની પીઠ પર બેસી નિત્ય જવાથી, આનૂપ માંસ અને મત્સ્ય ખાધા ઉપર ખાવાથી અને અજીર્ણથી મનુષ્યોને અહીં આઠ પ્રકારનાં મૂત્રક્રાન્તિ થાય છે. ૩૨

પેતપેતાનાં નિદાનથી કુપિત થયેલા જુદા જુદા દોષો અથવા સર્વ દોષો અસ્તિમાં પ્રકોપ પાળીને મૂત્રના માર્ગને જ્યારે અતિશય પીડિત કરે છે ત્યારે મનુષ્ય કષ્ટપૂર્વક પેશાય કરે છે. ૩૩

વાયુજન્ય મૂત્રક્રાન્તિને લઈ વંક્ષણુ-અસ્તિ અને શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને એમાં મનુષ્ય થોડો થોડો અને વારંવાર પેશાય કરે છે. પિત્તને લઈ પીળા, રક્તસહિત, વેદનાસહિત અને દાહયુક્ત પેશાય મુસ્કેલીથી અને વારંવાર થાય છે. ૩૪

કંઠજન્ય મૂત્રક્રાન્તિમાં શિશ્ન અને અસ્તિમાં ભારેપણું અને સોજા થાય છે. તથા મૂત્ર પિન્ધાયુક્ત હોય છે. પણ સન્નિપાતને લઈ બધાંય લક્ષણુ થાય છે. તે મૂત્રક્રાન્તિ સૌથી કષ્ટમય છે. ૩૫

અસ્તિમાં રહેલા વીર્યસહિત તથા પિત્તસહિત મૂત્રને કે દૃઢને વાયુ જ્યારે શોષી લે છે ત્યારે ગાયના પિત્તમાં જેમ ગોરાચન થાય છે તેમ ક્રમે ક્રમે અશ્મરી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬

તે અશ્મરી કંઠબના દૂલ જેવી આકૃતિવાળી. પાણા જેવી લીસી, ત્રણ પુટવાળી અથવા મૃદુ હોય છે. જે તે મૂત્રના માર્ગમાં આવી પડે છે તો મૂત્રને રોકીને તેની અસ્તિમાં વેદના કરે છે. ૩૭

રોગી સેવની-શિશ્ન અને અસ્તિમાં શૂલસહિત

તૂટક ધારે પેશાય કરે છે. શિશ્નને ચોળે છે અને વેદનાથી પીડાઈને વારંવાર ઝાડે જાય છે અને પેશાય કરે છે. ૩૮

અશ્મરીના ક્ષોભથી ક્ષત થતાં તે લોહીસહિત પેશાય કરે છે અને મૂત્રમાર્ગથી તે ખસી જતાં રોગી સુખેથી પેશાય કરે છે. વાયુથી લાંગીને ભુક્કો થતાં એ અશ્મરી મૂત્રમાર્ગે જરતી શર્કરા કહેવાય છે. ૩૯

વીર્યના વિઘાતથી પીડાયેલ જે પુરુષને મૂત્રક્રાન્તિ થાય છે તેને વંક્ષણુ-અસ્તિ અને શિશ્નમાં વેદના થાય છે, અતિશય શૂલ થાય છે અને વૃષણો મોટા થાય છે. ૪૦

જેની ગતિને પ્રવાહ વીર્યથી રોકાયો છે એવો મનુષ્ય મુસ્કેલીથી અહીં પેશાય કરે છે, તે અંડમાં સ્તબ્ધ છે એમ કહે છે અને એને વીર્યના વિઘાતથી થયેલું મૂત્રક્રાન્તિ કહે છે. ૪૧

દોષો જુદા જુદા અથવા બધાય મૂત્રાશયમાં રહી વીર્યને અટકાવે છે. અટકેલું તે શિશ્ન અને અસ્તિમાં શૂલ કરે છે તથા વીર્યસહિત મૂત્રને વિખંધ કરે છે ત્યારે તેનાં અસ્તિ અને અંડો સ્તબ્ધ, સોજાવાળાં, ખૂબ વેદનાયુક્ત અને સોય ભેંકાયા જેવી વેદનાવાળાં થાય છે. ૪૨

ક્ષતથી, અલિધાતથી કે ક્ષયથી પ્રકુપિત થયેલું, વિખંધ પામેલું, અસ્તિગત તીવ્ર વેદના કરતું રક્ત, મૂત્રની સાથે અશ્મરી બની જાય છે અને તેનો અતિશય સંચય થયો હોય તો અસ્તિ ફૂલી જાય છે અને ભારે પણું પ્રાપ્ત કરે છે તથા એ રક્ત નીકળી જતાં અસ્તિ હલકી બની જાય છે. ૪૪

આ પ્રમાણે મૂત્રક્રાન્તિ થયું.

વાતજ મૂત્રક્રાન્તિનાં ચિકિત્સા—

વાતજન્ય મૂત્રક્રાન્તિમાં અભ્યંગ, સ્નેહપાન, નિરૂહ-અસ્તિ, સિન્ધુ ઉપનાહ, ઊત્તર અસ્તિ, પરિષેક તથા સ્થિરા વગેરે વાતહર દ્રવ્યોથી મિદ્ધ કરેલ માંસરસ આપવો. ૪૫

પુનર્નવાદિમિશ્રક સ્નેહ—

સાટોડી, એરંડ, શતાવરી, પત્તર, ઘોળી સાટોડી, અક્ષા, પાષાણુભેદ, દશમૂલ, કળયી, ભોર અને જવ સાથે પાણી નાખી બિઝાળેલા ક્વાથમાં તેલ, વરાહતી વસા, રીંછની વસા અને ઘી તથા તે જ વસ્તુઓનો કદક અને લવણીથી સ્નેહપાક સિદ્ધ કરવો. માત્રાસર તે પીનાથી શ્લેષ્મકત વાયુજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રને તે જલદીથી હણે છે. ૪૬, ૪૭

આ અને ખડિયાં ખીન્ન શ્રેષ્ઠ ઔષધો અને મળી શકે તે તેલીખીઆં, તેલ વગેરે સ્નેહ તથા કાંજ વગેરે અમ્લ દ્રવ્યોસદિત એ સર્વ નવશેકાં, ઉપનાહમાં પ્રશસ્ત છે. ૪૮

પિત્તજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શીતલ પરિષેક, અવગાહન અને પ્રદેહ, શ્રીમ્લ ઋતુને માટે કહેલ વિધિ, અસ્તિ, દૂધનો પ્રયોગ અને વિરેચન તથા દ્રાક્ષ, વિદારીકન્દ, શેરડીનો રસ અને ઘી સાથે કરવાં જોઈએ. ૪૯

ગતાવિર્યાદિ ક્વાથ—

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રાળાએ શતાવરી, કાશ, કુથ, ગોખરુ, વિદારીકન્દ, શાળ, શેરડી અને કશેરુકના સારી પેટે શીતલ ક્વાથને મધ અને સાકર સાથે પીવો જોઈએ. ૫૦

કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વીજા યોગ—

કમળ અને ઉત્પલનો ક્વાથ અથવા શીંગોડાનો ક્વાથ અથવા વિદારીકન્દનો ક્વાથ અથવા તો દંડેરકાનાં મૂળનો ક્વાથ કે શીતલ જલ અગાઉ કહેલ વિધિથી પીવાં. ૫૧

ર્વાસ્રવીજાદિ યોગ—

કાકીનું ખીજ, ત્રપુપતું ખીજ, કુસુંબતું ખીજ, કેસર અને અરહૂસો દ્રાક્ષના ક્વાથ સાથે પીવાં. આ

અશ્મરી, શર્દરા અને સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પશસ્ત છે. ૫૨

પિત્તા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં કાકીનાં ખીજ, જેડીમધ અને દેવદાર ચોખાના ઘોણુ સાથે પીવાં. તે જ પ્રમાણે પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આમળાંના ક્વાથ સાથે મધ-સહિત દુરુહળદર પીવી. ૫૩

કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

કફના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ક્ષાર, ઉણુ અને તીક્ષ્ણ ઔષધ તથા અન્નપાન, સ્વેદ, જવનું અન્ન, વસન, નિરુદ્ધાસ્તિ, હાથ તથા તિક્ત ઔષધથી સિદ્ધ કરેલ તેલનાં અભ્યંગ અને પાન છદ્ધ છે. ૫૪

બ્યોપાદિ ચૂર્ણ—

સંદ, મરી, પીપર, ગોખરુ, નાની એલચી અને સારસનાં હાડકાંના ચૂર્ણને અર્ધાં કર્પ જેટલા પ્રમાણમાં લઈ, મધ અને મૂત્ર સાથે પીવું અથવા કેળના રસ સાથે કે કેડર્યના રસ સાથે મધયુક્ત એલચીનું ચૂર્ણ પીવું. ૫૫

કફજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વીજા યોગ—

મૂત્રકૃચ્છ્રના વિનાશ માટે શિતિવારકનાં ખીજ હાથ સાથે પીવાં. તે પ્રમાણે કફના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પ્રવાલચૂર્ણ ચોખાના ઘોણુ સાથે પીવું. ૫૬

સત્ત્વદાદિ ચવાગૂ અથવા ક્વાથ—

સપ્તરશ્મ, ગરમાળો, કેણુક, નાની એલચી, ધવ, કરંજ, કુટજ અને ગળોને જલમાં પકવતીને તેની સાથે ચવાગૂ પીવી અથવા તેનાથી સિદ્ધ કરેલ ક્વાથ મધ સાથે પીવો. ૫૭

સન્નિવાતજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વાયુના ક્રમ અનુસાર બરાબર જોઈને સર્વ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ત્રણેમાં કફ અધિક હોતાં પહેલાં વસન ધરાવવું; પિત્ત

પલ સુધીની તેની માત્રા થાય અને મૃદુ ક્રોધાવાળા તથા
અલ્પ બળવાળા માટે તે ભોજન સાથે જ પ્રયોજ્ય
શકાય. ૨૭-૩૧

આ પ્રમાણે ઉદાવર્તચિકિત્સા ચર્ચ.

મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણા—

વ્યાયામ-તીક્ષ્ણ ઔષધ અને રક્ષ મઘના પ્રસંગથી,
વેગવાન પ્રાણીની પીઠ પર બેસી નિત્ય જવાથી, આનૂપ
માંસ અને મત્સ્ય ખાધા ઉપર ખાવાથી અને અજીર્ણથી
મનુષ્યોને અહીં આઠ પ્રકારનાં મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય
છે. ૩૨

પેતપેતાનાં નિદાનથી કુપિત થયેલા જુદા જુદા
દોષો અથવા સર્વ દોષો અસ્તિમાં પ્રકાપ પાનાને મૂત્રના
માર્ગને ન્યારે અતિશય પીડિત કરે છે ત્યારે મનુષ્ય
કષ્ટપૂર્વક પેશાય કરે છે. ૩૩

વાયુજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રને લઈ વંક્ષણુ-અસ્તિ અને
શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને એમાં મનુષ્ય થોડો
થોડો અને વારંવાર પેશાય કરે છે. પિત્તને લઈ પીળો,
રક્તસહિત, વેદનાસહિત અને દાહયુક્ત પેશાય મુશ્કેલીથી
અને વારંવાર થાય છે. ૩૪

કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શિશ્ન અને અસ્તિમાં ભારેપણું
અને સોજા થાય છે. તથા મૂત્ર પિચ્છાયુક્ત હોય છે. પણ
સન્નિપાતને લઈ બધાંય લક્ષણુ થાય છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર
સૌથી કષ્ટમય છે. ૩૫

અસ્તિમાં રહેલા વીર્યસહિત તથા પિત્તસહિત મૂત્રને
કે કફને વાયુ ન્યારે શોષી લે છે ત્યારે ગાયના પિત્તમાં
જેમ ગોરાચન થાય છે તેમ ક્રમે ક્રમે અશ્મરી ઉત્પન્ન
થાય છે. ૩૬

તે અશ્મરી કદબના ફૂલ જેવી આકૃતિવાળી. પાણુ
જેવી લીસી, ત્રણ પુટવાળી અથવા મૃદુ હોય છે. જે તે
મૂત્રના માર્ગમાં આવી પડે છે તો મૂત્રને રોકીને તેની
અસ્તિમાં વેદના કરે છે. ૩૭

રોગી સેવનીશિશ્ન અને અસ્તિમાં શ્વસહિત

તૂટક ધારે પેશાય કરે છે, શિશ્નને ચોળે છે અને વેદનાથી
પીડાઈને વારંવાર ઝાડે જાય છે અને પેશાય કરે
છે. ૩૮

અશ્મરીના ક્ષોભથી ક્ષત થતાં તે લોહીસહિત
પેશાય કરે છે અને મૂત્રમાર્ગથી તે ખસી જતાં રોગી
સુખેથી પેશાય કરે છે. વાયુથી લાંગીને લુકો થતાં એ
અશ્મરી મૂત્રમાર્ગે ઝરતી શર્કરા કહેવાય છે. ૩૯

વીર્યના વિઘાતથી પીડાયેલ જે પુરુષને મૂત્રકૃચ્છ્ર
થાય છે તેને વંક્ષણુ-અસ્તિ અને શિશ્નમાં વેદના
થાય છે, અતિશય શ્વસ થાય છે અને વૃષણો મોટા થાય
છે. ૪૦

જેની ગરિનો પ્રવાહ વીર્યથી રોકાયો છે એવો
મનુષ્ય મુશ્કેલીથી અહીં પેશાય કરે છે, તે અંડમાં
સ્તબ્ધ છે એમ કહે છે અને એને વીર્યના વિઘાતથી
થયેલું મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. ૪૧

દોષો જુદા જુદા અથવા બધાય મૂત્રાશયમાં રહી
વીર્યને અટકાવે છે. અટકેલું તે શિશ્ન અને અસ્તિમાં
શ્વસ કરે છે તથા વીર્યસહિત મૂત્રનો વિષંધ કરે છે
ત્યારે તેનાં અસ્તિ અને અંડો સ્તબ્ધ, સોજાવાળાં, ખૂબ
વેદનાયુક્ત અને સોય ભેંકાયા જેવી વેદનાવાળાં થાય
છે. ૪૨

ક્ષતથી, અભિઘાતથી કે ક્ષયથી પ્રકુપિત થયેલું,
વિષંધ પામેલું, અસ્તિગત તીવ્ર વેદના કરતું રક્ત, મૂત્રની સાથે
અશ્મરી ખની જાય છે અને તેનો અતિશય
સંચય થયો હોય તો અસ્તિ ફૂલી જાય છે અને ભારે-
પણું પ્રાપ્ત કરે છે તથા એ રક્ત નીકળી જતાં અસ્તિ
હલકી બની જાય છે. ૪૪

આ પ્રમાણે મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું.

વાતજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ચિકિત્સા—

વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં અભ્યંગ, સ્નેહપાન, નિહ-
અસ્તિ, સિન્ધુ ઉપનાહ, ઊત્તર અસ્તિ, પરિષેક તથા
સ્થિરા વગેરે વાતહર દ્રવ્યોથી મિદ્ધ કરેલ માંસરસ
આપવો. ૪૫

પુનર્વાદિમિશ્રક સ્નેહ—

સાટોડી, એરંડ, ચતાવરી, પત્તર, ઘોળી સાટોડી, યક્ષ, પાપાણુભેદ, દશમૂલ, કળયી, બેર અને જવ સાથે પાણી નાખી ઉકાળેલા કવાથમાં તેલ, વરાહની વસા, રીંછની વસા અને ઘી તથા તે જ વસ્તુઓનો કુદ્ધ અને લવણોથી સ્નેહપાક સિદ્ધ કરવો. માત્રાસર તે પીવાથી શ્લેષ્મકત વાયુજન્ય મૂત્રકૃન્ધ્રમાં તે જલદીથી હણે છે. ૪૬, ૪૭

આ અને ખાડિયાં ખીજાં શ્રેષ્ઠ ઔષધો અને મળી શકે તે તેલીખીયાં, તેલ વગેરે સ્નેહ તથા હાંછ વગેરે અમ્લ દ્રવ્યોસંદિત એ સર્વ નવશેકાં, ઉપનાદમાં પ્રસરત છે. ૪૮

પિત્તજ મૂત્રકૃન્ધ્રની ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃન્ધ્રમાં શીતલ પરિપેક, અવગાહન અને પ્રદેહ, ઔષ્ણ્ય ઋતુને માટે કહેલ વિધિ, અસ્તિ, દૂધનો પ્રમેળ અને વિરેચન તથા દ્રાક્ષ, વિઘરીકન્દ, શેરડીનો રસ અને ઘી સાથે કરવાં જોઈએ. ૪૯

જાતાવર્ગી કવાથ—

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃન્ધ્રવાળાએ ચતાવરી, કાચાં, કુશ, ગોખરુ, વિઘરીકન્દ, શાળ, શેરડી અને કશેરુકના સારી પેકે શીતલ કવાથને મધ અને સાકર સાથે પીવેા જોઈએ. ૫૦

કફજ મૂત્રકૃન્ધ્રનાં વીજા યોગ—

કમળ અને ઉત્પલનો કવાથ અથવા શીંગોડાનો કવાથ અથવા વિઘરીકન્દનો કવાથ અથવા તો દંડેરકાનાં મૂળનો કવાથ કે શીતલ જલ અથાઉ કહેલ વિધિથી પીવાં. ૫૧

પર્વાસ્વીજાદિ યોગ—

કાકડીનું ખીજ, તપુપતું ખીજ, કુસુંભતું ખીજ, કેસર અને અરડૂસો દ્રાક્ષના કવાથ સાથે પીવાં. આ

અશ્મરો, શકરો અને સર્વ મૂત્રકૃન્ધ્રમાં પ્રસરત છે. ૫૨

પિત્તના મૂત્રકૃન્ધ્રમાં કાકડીનાં ખીજ, જેડીમધ અને દેવદાર ચોખાના ધોણુ સાથે પીવાં. તે જ પ્રમાણે પિત્તજન્ય મૂત્રકૃન્ધ્રમાં આમળાંતો કવાથ સાથે મધ-સહિત દારુહળદર પીવી. ૫૩

કફજ મૂત્રકૃન્ધ્રની ચિકિત્સા—

કફના મૂત્રકૃન્ધ્રમાં ક્ષાર, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ઔષધ તથા અન્નપાન, સ્વેદ, જવતું અન્ન, વમન, નિરુદ્ધાસ્તિ, હાથ તથા તિકત ઔષધથી સિદ્ધ કરેલ તેલનાં અભ્યંગ અને પાન હજ છે. ૫૪

વ્યોષાદિ ચૂર્ણ—

સુંદ, મરી, પીપર, ગોખરુ, નાની એલચી અને સારસાં હાડકાંના ચૂર્ણને અર્ધાં કર્પ જેટલા પ્રમાણમાં લઈ, મધ અને મૂત્ર સાથે પીવું અથવા કેળના રસ સાથે કે કેડમના રસ સાથે મધયુક્ત એલચીનું ચૂર્ણ પીવું. ૫૫

કફજ મૂત્રકૃન્ધ્રમાં વીજા યોગ—

મૂત્રકૃન્ધ્રના વિનાશ માટે શિતિવારકનાં ખીજ હાથ સાથે પીવાં. તે પ્રમાણે કફના મૂત્રકૃન્ધ્રમાં પ્રવાલચૂર્ણ ચોખાના ધોણુ સાથે પીવું. ૫૬

સત્ત્વદાદિ ચવાગૂ અથવા કવાથ—

સત્ત્વચ્છેદ, ગરમળો, કેણુક, નાની એલચી, ધવ, કરંજ, કુટ્જ અને ગળોને જલમાં પકવીને તેની સાથે ચવાગૂ પીવી અથવા તેનાથી સિદ્ધ કરેલ કવાથ મધ સાથે પીવેા. ૫૭

સન્નિવાતજ મૂત્રકૃન્ધ્રની ચિકિત્સા—

ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા મૂત્રકૃન્ધ્રમાં વાયુના ક્રમ અનુસાર બરાબર જોઈને સર્વ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ત્રણેમાં કફ અધિક હોતાં પહેલાં વમન કરાવવું; પિત્ત

અધિક હોતાં વિરચન અને વાયુ અધિક હોતાં અસ્તિ દેવી જોઈએ.

(આ પ્રમાણે મૂત્રકૃચ્છ્રચિકિત્સા ચર્ચ.)

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

જે પ્રમાણે કફ અને વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, તે પ્રમાણે અશ્મરી અને શર્કરાથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં તે હિતકર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. અશ્મરીને તોડી, પાડી નાખવા માટે વિશેષમાં યોગતી સિદ્ધ ચિકિત્સા ત્રુ સાંભળ. ૫૯

પાષાણભેદાદિ ચૂર્ણ અને દૃઢ—

પાષાણભેદ, વૃષક, ગોખરુ, કાળીપાટ, હરડે સૂંકે, નિકટુ, કપુરકાચલી અને નિકુંલ, હિંસા, ખરાશ્યા, શિતિવારક, કાકડી અને ત્રપુપનાં ખીજ, કાળીજીરી, હિંગ, અશ્લવેતસ, બન્ને બૃહતી, હપુષા અને વળનાં ચૂર્ણને પાણી સાથે પીવું; અને તેઓની સાથે ચાર ગણા ગોમૂત્રમાં અશ્મરી તોડવા માટે પકાવેલું ઘી પીવું. ૬૦, ૬૧

શ્વદંટ્રાદિ યોગ—

ગોખરુ, હજુરક, ઉરુબૂક અને બન્ને બૃહતીનાં મૂળ દૂધની સાથે પીસી, મધુર દહીંની સાથે ઘોળાને અશ્મરિ તોડવા માટે સાત દિવસ સુધી પીવાં. ૬૨

પુત્રર્થવાદિ યોગ—

સાટોડી, લોહભરમ, હળદર, ગોખરુ, ક્ષય, પ્રવાલ-ભરમ અને દર્ભનાં ફૂલને દૂધ, જલ, મધ અને શેરડીના રસ સાથે પીસીને અશ્મરિ તથા શર્કરામાં પીવાં જોઈએ. ૬૩

ત્રુટયાદિ ચૂર્ણ—

નાની એલચી, દેવદાર, પાંચ લવણ, જવખાર, કંદરુક, પાષાણભેદ, કંપોલિ, ગોખરુનાં ખીજ, કાકડીનાં

ખીજ અને ત્રપુપનાં ખીજ, ચિત્રક, હિંગ, જટામાંસી અને અજમે—એ બધાનું સમ પ્રમાણમાં ચૂર્ણ; જે ભાગ હરડે, જે ભાગ બહેડાં અને જે ભાગ આમળાં એ સર્વને, શુકત સિવાયના અશ્વ, માંસરસ, મધ અને ચૂપ સાથે, ગુલ્મ અને અશ્મરિ તોડવા માટે પીવાં જોઈએ. ૬૪, ૬૫

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શર્કરાચ્ચવન—

સરગવાના મૂળનો કલ્ક પલ જેટલો લઈ, ઘી અને તેલમાં જીંજ કરેલા ચૂપ શીતલ કરી, દહીંનો મંડ મેળવી જોઈએ તેટલા લવણથી શુકત કરી પીવો. તે અશ્મરિને તોડનાર છે. ૬૬

સરગવાનાં મૂળનો શીતલ કલ્ક પાણી સાથે અશ્મરિ અને શર્કરામાં હિતકર છે; અથવા સમાન પ્રમાણમાં જવખાર અને સાકર સર્વે ૫ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઔષધરૂપ છે. ૬૭

ઉપરાંત નિર્મળ મગ્ગ ખોતે શીઘ્ર વેગવાળા રથમાં કે ઘોડા પર બેસીને જવું જોઈએ. તેનાથી શર્કરા નીકળી જાય છે. પણ જે અશ્મરિ જ્ઞાત ન થાય તો શલ્ય જાણનાર વૈદ્યે તેને બહાર કાઢી નાખવી જોઈએ. ૬૮

વીર્યના અભિગ્રાતથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

વીર્યના અભિગ્રાતથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં દોષ જોઈ ચિકિત્સા કરવી. કપાસનું મૂળ, અરડૂસો, પાષાણ-ભેદ, ખલા, સિંધરાદિ પંચમૂલ. ગવેધુકા, ઘોળ સાટોડી, ઐન્દ્રી, સાટોડી, શતાવરી, મધુપર્ણી અને અસનપર્ણી—તેઓના કવાથથી સિદ્ધ કરેલ. માંસરસ વાયુમાં દેવો જોઈએ; પિત્ત આધિક હોતાં દૂધ અને વળી ઘી દેવાં. ૭૦

કફ અધિક હોતાં એ કવાથથી સિદ્ધ ચૂપ વગેરે અન્નપાન દેવાં અને સંસર્ગજન્ય શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં સર્વ દોષોમાં હિતકર ઉપચાર કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે જો એ શાન્ત ન થાય તો તેને જૂની સુરા અથવા મધુકાસવ દેવો. ૭૧

બૃંહણ માટે પક્ષીઓનાં માંસ અને વીર્યાશયના શોધન માટે અસ્તિઓ યોજવી જોઈએ; આ પ્રમાણે શુદ્ધ થયેલા

અને વૃષ્ય શેઝોથી તૃપ્ત થયેલા પુરુષે પ્રિય અને અનુકૂલ પ્રમદાઓનું સેવન કરવું જોઈએ. ૭૨

રક્તજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા—

રક્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઉત્પન્નતા નાલ, તાલ, કાસ, ઇશ્મિયાલા, શેરડી અને કશોરુકને સાકર તથા મધ સાથે પીવાં અને શેરડી, વિહારીકન્દ તથા ત્ર્યુપ ખાવાં. ૭૩

ગોખરુના રસ સાથે આઠગણાં દૂધથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું અથવા સ્થિરાદિકમાંના કે કનકાદિકમાંના દરેકથી તેજ વિધિએ સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. ૭૪

મધુર ઔષધો સાથે દૂધની ખસ્તિ અથવા મધુર ફળોથી કાઢેલાં તેલથી ખસ્તિ દેવી જોઈએ અને પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં જે કરવાનું કહેલું છે તે રક્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં કરવું જોઈએ. ૭૫

મૂત્રકૃચ્છ્રમાં લપ્થ—

વ્યાયામ, વેજા શકવા, સૂકું ભોજન, રૂક્ષ ભોજન, પિષ્ટાન્નનું ભોજન, પવનના ઝપાટા, સૂર્યના કિરણ, મૈથુન, ખજૂર, શાલૂક, કેકે, જાંબુ, કમલમૂલ અને કપાય રસનું સેવન કરવું જોઈએ. ૭૬

આ પ્રમાણે અરમરી ચિકિત્સા થઈ.

હ્રોગનાં નિદાન-લક્ષણો—

વ્યાયામ, તીક્ષ્ણ કે અતિ પ્રમાણમાં વિરેચન અને ખસ્તિ, ચિન્તા, ભય, ત્રાસ, રોગનો અયોગ્ય ઉપચાર, ઊલટી, આમદોષ, વેગધારણ, કર્શન તથા અભિઘાત હ્રોગ કરનારાં છે. ૭૭

નિવર્ણતા, મૂર્ચ્છા, જ્વર, કાસ, હેઠ્ઠી, શ્વાસ, સુખની વિરસતા, તૃષ્ણા પ્રમેહ, ઊલટી કફનો ઉત્સેચ, કફજન્ય વેદના અને અરુચિ તથા ખીજા વિવિધ વિકારો હ્રોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૮

વાયુને લઈને ખાસ કરીને હૃદયનું ચન્દ્ર થવું. હૃદયમાં થકેકા, હૃદયનો શોષ, હૃદયમાં ભેદન જેવી ખીજ, હૃદયસ્તંભ અને મોહ થાય છે. પિત્તને લઈ અધારા

આવવાં, ઉપતાપ, દાહ, મોહ, સંત્રાસ, તાપ, જ્વર અને પીણું થવું—એ થાય છે. ૭૯

કફને લઈ હૃદય સ્તંભ, ભારે અને જકડાયેલ થાય છે; તથા લાળ આવવી, જ્વર, કાસ અને તન્દ્રા થાય છે. ત્રિદોષવાળા હૃદયને વળી સર્વ લક્ષણવાળું અને કૃમિજન્ય હ્રોગવાળાને તીવ્ર ખીજ, સોય ભોંકાયા જેવી વેદના અને ખજવાળવાળું જાણવું. ૮૦

વાતજ હ્રોગની ચિકિત્સા—

વાતજન્ય હ્રોગમાં સૌવીરક, દહીંનું પાણી અને છશ-સહિત તેલ સિંધાલૂણુ નાખીને નવશેકું પીવું જોઈએ. ગોમૂત્ર અને પાણી સાથે સિદ્ધ કરવું તેલ, પાંચ લવણો સાથે, આનાહ, ગુલ્મરોગ તથા હ્રોગનો નાશ કરનાર છે. ૮૧

પુનર્નવાદિ તૈલ—

સાંયેડી, દેવદાર, પંચમૂલ, રાત્ના, જવ, ખીંછી, કળથી અને ખોરને જલમાં ટકાવીને તેનાથી તેલ સિદ્ધ કરી અભ્યંગ અને પાનમાં પ્રયોજવાથી વાયુજન્ય હ્રોગનો નાશ કરનાર છે. ૮૨

હરીતકયાદિ ઘૃત—

હરડે, સૂંઠે, પુષ્કરમૂળ, ગળો, આમળાં, લવણ અને હિંગના કલ્કથી સાધિત શ્રેષ્ઠ ઘી વાતજન્ય ગુલ્મ, હ્રોગ અને પડખાના શ્લેશમાં ઉત્તમ છે. ૮૩

પુષ્કરમૂલાદિ કલ્ક—

પુષ્કરમૂળ, ખીજોરાનાં મૂળ, સૂંઠે, કપૂરકાયલી અને હરડેના કલ્કને જવખાર, અમ્બદ્રાઓ, ઘી અને લવણથી મિશ્રિત કરી પ્રયોજવાથી, વાતજન્ય હ્રોગ અને વાદનો નાશ કરનાર અને છે. ૮૪

પુષ્કરમૂલાદિ ક્વાથ—

પુષ્કરમૂળ ખીજોરાનું મૂળ, ખાખરા, જૂનીક

કપૂરકાચલી અને દેવદારથી કરેલો કવાથ, સૂંઠ, કાળીજીરી, વજ, જીરું, જવખાર અને સિંધાલુચુ સહિત નવશેકા પીવે. ૮૫

હરડે, કપૂરકાચલી, પુષ્કરમૂળ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચબ્બ, ચિત્રક, સૂંઠ અને બીજોરાનાં મૂળના કલ્કને ઘી-તેલથી ભૂંજી, ગોળ-પ્રસન્ના અને લવણ સાથે હૃદય, પડખાં, ખીં, ઉદક અને યોનિના શૂલમાં પીવરાવે. ૮૬

ત્ર્યૂષણાદિ તૈલ—

સૂંઠ, મરી, પીપર, બે ત્રિકલા એટલે હરડે-બહેડાં-આમળાં અને દ્રાક્ષ, કારમર્ય, ફાલસાં, કાળીપાટ, નાની ભોરીંગણી, ગોખરુ, બે બલા, ઝહ્નિ, નાની એલચી, તામલકી, કૌચાં, બન્ને મેદા, મહુડાં, જેડીમધ, શાલપર્ણી, શતાવરી, જીવક અને પૃષ્ઠિપર્ણી; અક્ષ અક્ષ જેટલાં આ દ્રવ્યોને સારી પેઠે પીસીને ત્રિધ જાળુનાર વૈદ્યે તેઓથી તથા ભેંસના એક પ્રસ્થ દહીંથી એક પ્રસ્થ ઘી પકાવવું. તે ઘીની પલ-અરઘો પલ કે કર્ષ જેટલી માત્રા મધ સાથે, શ્વાસ, કાસ, પાંડુરોગ, હૃદયમક, હૃદય તથા ગ્રહણીદોષમાં પ્રયોજવી. ૮૭-૮૮

પિત્તજ હૃદયગી ચિકિત્સા—

હૃદય પિત્તથી દુષ્ટ થતાં શીતલ પ્રદેહો અને પરિષેચનો તથા વિરેચન કરવાં જોઈએ. જ્યારે વિરેચનથી રોગી શુદ્ધ થાય ત્યારે દ્રાક્ષ-સાકર-મધ અને ફાલસાંથી યુક્ત પિત્તનાશક અન્નપાન દેવાં. ૯૦

અને વળી જેડીમધ તથા કુકુતો કલ્ક સાકરના શરબત સાથે પીવે. ક્ષતક્ષીણમાં ઘી અને જે સર્પિર્ગુહ હિતકર છે તેઓને વ્યર્થ જોઈને વૈદ્યે દેવાં; તથા પિત્તજન્ય હૃદયગમાં ગાયના દૂધ પર રહેનાર રોગીઓને જાંબલ પશુપક્ષીઓનો માંસરસ દેવો. રક્તાશ્રિત જે સર્વ પિત્તવિકારો છે તે તેઓનાથી જ શાન્ત થાય છે. ૯૧, ૯૨

દ્રાક્ષાદિ ઘૃત—

દ્રાક્ષ, બલા, ઐયસિ, સાકર, ખજૂર, વીરા, ઝખલક,

ઉત્પલ, કાકાલી, બન્ને મેદા અને જીવકથી દૂધમાં સિદ્ધ કરેલ ભેંસનું ઘી આપી શકાય. ૯૩

કશેરુકાદિ ઘૃત—

કશેરુક, શેવાળ, આદુ, પ્રપૌંડરીક, જેડીમધ અને બિસતી ગાંઠ-તેઓની સાથે દૂધમાં ઘી પકાવવું. મધસહિત તે પિત્તજન્ય હૃદયગનો નાશ કરનાર છે. ૯૪

હૃદય પિત્તથી દૂષિત થતાં રિથરાદિ પંચમૂલના કલ્ક સાથે દૂધથી કે દ્રાક્ષના રસથી અથવા શેરડીના રસથી પણ સિદ્ધ કરેલ ઘી હિતકર છે; તથા મધુરફળોના અને શેરડીના સારી પેઠે શીતલ રસો હિતકર છે. ૯૫

કપ્પજ હૃદયગી ચિકિત્સા—

કપ્પજન્ય હૃદયગમાં રવેદ-વમન અને લંઘન કરાવ્યા પછી કૃદનાશક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ તથા કળચીના ધાન્ય સાથે અને માંસરસ સાથે જવનાં અન્ન તથા તીક્ષ્ણ અને કલ્પ્યાશુકારક પીણાં દેવાં જોઈએ. ૯૬

ગામ્ત્રમાં કાકાળેલાં કદુદ્ધ, સૂંઠ, પીત્તકુ, હરડે અને અતિવિષ દેવાં યોગ્ય છે. પીપર, કપૂરકાચલી, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, વજ, હરડે અને સૂંઠનું ચૂર્ણ પણ આપી શકાય. ૯૭

ઉદુમ્બરાદિ લેહ—

જાંબરા, પીપળો, વડ, અર્જુનવૃક્ષ, ખાખરા, રોહિડો અને ખેરના કવાથમાં નસોતર અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી સિદ્ધ કરેલા લેહ, ગરમ પાણી સાથે લેવાથી કૃદનાશક છે. ૯૮

પ્રમાદરહિત વૈદ્યે કલ્પવિધાનમાં યતાવેશ શિલા-જાતુનો પ્રયોગ કરવો; તે જ પ્રમાણે ચ્યવનપ્રાશ, અગરરથે કહેલ લેહ, આહ્લરસાયન અને આમલકી રસાયનનો પ્રયોગ કરવો. ૯૯

ત્રિદોષજ હૃદયગી ચિકિત્સા—

ત્રિદોષજન્ય હૃદયગમાં પ્રથમ લંઘન કરાવવું જોઈએ. પછી સર્વેમાં હિતકર અન્ન આપવું જોઈએ. ત્રણેય

દોષતું હીન-અતિ અને મધ્ય બલ જોઈને ત્રણેયને હિતકર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૦૦

શૂલ્કની ચિકિત્સા—

જમ્યા પછી અધિક શૂલ્ક, પચતાં અરૂપ શૂલ્ક અને પચ્યા પછી જો શૂલ્ક શાન્ત થાય તો દેવદાર, કઠા, તિલ્લક, જે લવણ એટલે સિંધાલુ અને સંચળ અને વાવડિંગ તથા અનિવિધના ચૂણને તેણે ગરમ પાણી સાથે પીવું. ૧૦૧

ભોજન પચી ગયા પછી જો અધિક શૂલ્ક થાય તો સ્નેહન અને વિરેચન દેવાં; જો પચતાં પચતાં અધિક શૂલ્ક થાય તો પ્રાક્ષ-કાર્મર્ય વગેરે ફલોથી વિરેચન દેવું જોઈએ; અને ત્રણેય કાળે અધિક શૂલ્ક થાય તો તીક્ષ્ણ મૂલવિરેચન હિતકર થાય છે. ૧૦૨

કૃમિજ હ્રોગનો ચિકિત્સા—

ધણુખરુ આમાશયમાં ગતિ રૂંધાઈ જવાથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે. તેથી શોષન જ તથા લંબન અને પાચન કરવાં જોઈએ. કૃમિજન્ય હ્રોગમાં કૃમિનાશક સર્વ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૦૩

પ્રતિશ્યાયનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

વેગા રોકવાથી, અર્થલુથી, ધૂળ જવાથી, અતિ બોલ બોલ કરવાથી કોંધથી, ઝટતુની વિષમતાથી માથાના અંતરથી, ઊઝગર થી, બહુ નિદ્રા કરવાથી, શીતલ જણથી, ઝાકળથી, મૈથુનથી, આંસુથી અને ધૂંવાડથી ઘટ દોષવાળા મસ્તકમાં વધેલો વાયુ સળેખમ પેદા કરે છે. ત્યારે વાયુને લઈ નાસિકામાં વેદના અને સોય ભોંકાયા જેવી પીડા, છીંક, પાણી જેવો સ્ત્રાવ, સ્વરભેદ અને મસ્તકના રોગ થાય છે. ૧૦૪, ૧૦૫

પિત્તથી થતા સળેખમમાં નાકનાં ટેરવાંના પાક, તાવ મુખશોષ, તરસ તથા નાકમાંથી ગરમ અને પીળી લીંટ નીકળે છે.

કફથી થતા પ્રતિશ્યાયમાં ઉધરસ, ચરુચિ અને નાસિકા તથા મુખમાંથી ગાઢી લીંટ અને થૂંક નીકળે છે. તેમજ નાસામાર્ગમાં અત્યંત ખૂબલી થાય છે. ૧૦૬

સર્નિપાતથી થતા તીવ્ર દરદવાળા, અતિ દુઃખદાયિ પીનસદૃશમાં અથા દોષોનાં લક્ષણો થાય છે. ૧૦૬૩

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયથી થતા રોગો—

અમાં સળેખમ અહિત ભોજનથી તથા ચિકિત્સા ન કરવાથી વધીને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય અર્થ જાય છે. ૧૦૭

અને તેથી ક્ષત્યુ, નાસારોષ એટલે નાકનું જકાડાઈ જવું, પ્રતીનાહ, પરિસ્તવ, ઘ્રાણ અને મુખની દુર્ગંધતા, અપીનસ, નાસાપાક, નાસારોથ, નાસાશુદ્ધિ, પૂયરક્ત એ રોગો તથા નાકમાં ફેડાઈઓ, શિર-કાન અને આંખના રોગો, ખાંસિત્વ, રોમ કપિલ અથવા શ્વેત વર્ણના થવા, તરસ, શ્વાસ, ઉધરસ, તાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્વરતા અને શોષ પણ તેથી થાય છે. ૧૦૮ ૧૦૯

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો—

નાક રૂંધાઈ જવાથી, પ્રહાર, સ્નાન, શોષ યા પાક-યુક્ત હોવાને લીધે મનુષ્ય ગન્ધને પારખી શકતો નથી, મુખ વાસ મારે છે. સળેખમ ધણી વખત વારંવાર પ્રકોપ પામે છે તેને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય કહે છે. ૧૧૦

ક્ષવશુનાં લક્ષણો; નાસાશોષનાં લક્ષણો—

મસ્તકમાં રહેલો વાયુ સર્વ માર્ગોના આગ્રય કરી નાસિકામાં રહેલાં મર્મેના સ્પર્શ કરી છીંક ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાયુ કુપિત થઈ, કંઈને સૂઝાવી નાસિકાનાં શૃંગાટક મર્મે તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને સૂઝાવી નાખે છે. ૧૧૧

પ્રતીનાહનું લક્ષણ; નાસાસ્ત્રાવનું લક્ષણ—

બ્યારે વાયુસહિત કંઈ ઉચ્છ્વાસના માર્ગને રોકે ત્યારે તો તેને પ્રતીનાહ કહેવો; અને જે મસ્તિકમાંથી ઘાટો, પીળો અને પાકેલો કફ સ્ત્રવે તેને તો પરિસ્તવ કહેવો. ૧૧૨

અપીનવનાં લક્ષણો—

પરિસ્થવતી ઉપેક્ષા કરવાથી તો નાકનો રંગ બદલાઈ જાય છે અને તેમાં દુર્ગન્ધ તથા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ મસ્તકમાં ચક્રર આવે છે. જેના નાકમાં લીંટ રોકાઈ જવું હોય, જેનું નાક સૂકાઈ જવું હોય, જેના નાકમાંથી ધુમાડા જેવું નીકળવું હોય અને જે ગંધ તથા રસને જાણતો ન હોય તે માણસને અપીનસ રોગ થયો છે એમ જાણવું. વાત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા તે રોગને પ્રતિસ્થાયના જેવા લક્ષણવાળો કહેવો. ૧૧૩, ૧૧૪

ત્રાણપાકનાં લક્ષણ; નાસાશ્વિયથુનાં લક્ષણ; નાસાર્બુદનાં લક્ષણ; પૂયરક્તનાં લક્ષણ—

લોહી તથા પિત્તથી દાહ તથા લાલાશથી યુક્ત સોજો થાય છે. તે સોજો જ્યારે પાકે છે ત્યારે તે ઘાણપાક એ નામથી પણ કહેવાય છે. વાત પિત્ત તથા કફ નાકમાં રહેલા લોહી વગેરે ધાતુઓને દૂષિત કરી નાકના સોજાને તથા નાકમાં ઉચ્છ્વાસની ગતિને રોકી માંસ તથા લોહીના દોષથી રસોળીઓને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. નાકમાંથી કે કાનમાંથી કે મુખમાંથી પિત્તસહિત લોહી પણ વહે છે—આ રોગ પૂયરક્ત કહેવાય છે. ૧૧૫, ૧૧૬

અરુચિકાનાં લક્ષણ; વૈસનાં લક્ષણ—

પિત્તસહિત પવન ત્વચા વગેરેને સારી રીતે દૂષિત કરી શકનારા મેગ્નિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને મનુષ્યનું નાક રોગથી જાણે સળગી જવું હોય તે રોગને તો દીપ્ત કહે છે. ૧૧૭

(આ પ્રમાણે નાસિકાના રોગનું નિદાન છે.)

શિરોરોગનાં વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાતથી મસ્તકમાં અત્યંત પીડા તથા શૂળ થાય છે અને માથું ફરકે છે. પિત્તથી દાહયુક્ત પીડા થાય છે. કફથી માથું ભારે થાય છે. ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં સઘળા દોષોનાં લક્ષણો હોય છે. કૃમિથી

ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં મસ્તક ખરજ, દુર્ગન્ધ, બળ તથા પીડાથી યુક્ત થાય છે. ૧૧૮

(આ પ્રમાણે શિરોરોગનું નિદાન છે)

મુખરોગનાં વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખરોગમાં તો શોષ, ખરબચડાપણું, કઠોરતા, રૂક્ષતા, અહીંતહીં ફરતી પીડાઓ, કાળા તથા લાલ વર્ણનો મુખસ્ત્રાવ, ઠંડી લાગવી, દાંતનું ષડવું, ફરકવું, બળ તથા ફટ થાય છે. ૧૧૯

પિત્તથી થયેલા મુખરોગમાં તરસ, તાવ, જાડાં, તાળવાનો દાહ, મુખમાંથી ધુમાડા જેવું નીકળવું. હોઠ વગેરેનું ફાટવું, મૂર્છા, જાતજાતની પીડા તથા મુખ પર શ્વેત અને લાલ સિવાયના રંગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૦

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખરોગમાં ખરજ, ભારેપણું, શ્વેત રંગ, ચિકાશ, રોહ, અરુચિ, જડતા, કફનું નીકળવું, જીવની મુંઝવણ, મંદાગ્નિપણું, તંદ્રા અને મંદ પીડાઓ થાય છે. ૧૨૧

જે મુખરોગમાં તે સઘળાં રૂપો હોય છે તે ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયો હોય છે. આ ચાર મુખરોગો સ્થાન, દૃશ્ય, આકૃતિ તથા નામ એઓના બેઠથી ચોસકે પ્રકારના થાય છે. ૧૨૨

શાલાક્યતંત્રમાં તેઓનાં હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ તથા ઔષધ કહ્યાં છે. અહીં તો પ્રસંગથી ચાર પ્રકારના મુખરોગની ચિકિત્સા કહીશ. ૧૨૩

(આ પ્રમાણે મુખરોગનું નિદાન છે.)

અરોચકનાં વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાત વગેરેથી, શોક, બય, અતિલોભ, ક્રોધ તથા મનનો આઘાત કરનારાં ભોજનગંધ તથા રૂપથી અરોચક થાય છે. વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા અરોચકમાં દાંત અપાઈ જાય છે અને મુખનો સ્વાદ કસાયેલો રહે છે એમ મનાય છે. ૧૨૪

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા અરોચકમાં મુખનો સ્વાદ તીખો, ખાટો, ઊંડો, વિરસ તથા દુર્ગન્ધયુક્ત થાય છે.

કૃધી ઉત્પન્ન થયેલા અરોચકમાં મુખ ખારું તથા મધુરતા, ચીકાચ, ભારેપણું, ઠંડાપણું તથા બંધનથી સુકત બંધાઈ ગયેલું થાય છે. ૧૨૫

શોક, ભય, અતિદોષ, ક્રોધ વગેરેથી તથા અણુગમતા અને અપવિત્ર ગંધથી ઉત્પન્ન થયેલા અરોચકમાં મુખ વિષે સ્વભાવિક રસ હોય છે; પરંતુ અરુચિ થાય છે. ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા અરોચકમાં તો મુખ અનેક રસવાળું હોય છે. ૧૨૬

(આ પ્રમાણે અરોચકનું નિદાન છે.)

ઘર્ણરોગનાં વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણરોગમાં નાદ, અતિ-પીડા, કાનના મેલનું સ્કાર્ધ જવું, પરુનું પાતળું સ્વવુ તથા બહેરાપણું થાય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણરોગમાં કાલાશસહિત સોજો, ફાટ, વિઘટ તથા પીડાવાળો અને દુર્ગંધવાળો પરુનો સ્ત્રાવ થાય છે. ૧૨૭

કૃધી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણરોગમાં સાંભળવાની ખામી, ખરજ, રિથર સોજો, ધોળો તથા રિતઝંખડનો સ્ત્રાવ અને થોડી પીડા થાય છે. સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણરોગમાં તો ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. અને તેમાં જે દોષની અધિકતા હોય છે તે દોષના રંગ જોવા પરુના સ્ત્રાવનો રંગ હોય છે. ૧૨૮

(આ પ્રમાણે કર્ણરોગનું નિદાન છે.)

નેત્રરોગનાં વાતજ વગેરે મેદ પ્રમાણે લક્ષણો—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગમાં આંખમાં થોડી રતાશ હોય છે, ચીપડા વળતા નથી અને પીડા તથા ક્રાપો થાય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગમાં દાહ, અતિપીડા તથા રતાશ થાય છે; તેમજ પીળા ચીપડા વળે છે અને અત્યંત બિનાં આંસુ વહે છે. ૧૨૯

કૃધી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગમાં આંખમાં ધોળા ચીપડા વળે છે, ધણું અને ચીકણું આંસુ વહે છે અને ભારેપણું તથા ખરજ થાય છે. ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન

થયેલા નેત્રરોગમાં તો ત્રણે દોષનાં સ્વભાવે લક્ષણો હોય છે. નેત્રરોગના મેદ પડતાં તો તેના ૯૬ પ્રકારો થાય છે. ૧૩૦

તેઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા શાલાક્યતત્ત્વમાં કહ્યાં છે. બીજાના આધકારમાં વિસ્તારથી કહેવું એ યોગ્ય નથી, તેથી અહીં અમારા તે વિષે પ્રયત્ન નથી. ૧૩૧
(આ પ્રમાણે નેત્રરોગનું નિદાન છે.)

સાલિત્યનાં લક્ષણો; પલિતનાં લક્ષણો—

શરીરની ગરમી વાલુ વગેરેની સાથે મળી, કેશની ભૂમિને બાળી, મનુષ્યના માથાની તરત ટાલ કરે છે. જો તે કેશની ભૂમિને થોડી બાળે છે તો ધોળા વાળ કરે છે અને તેના કરતાં પણ થોડી બાળે છે તો વાળને જૂરા કરે છે. ૧૩૨

ઝર્ષજન્યુગત રોગનાં નિદાનનો લયક્રમ—

આ પ્રમાણે શાલાક્યતત્ત્વમાં આવતા રોગો પર પૂરો વિચાર કરી આ શાસ્ત્રમાં ઝર્ષજન્યુગત રોગોનો આ એક ભાગ આપ્યો છે. હવે પછી સંક્ષેપથી કહેવામાં આવતાં ઔષધોને દર્શાવનારા સંગ્રહને સાંભળ. ૧૩૩

(આ પ્રમાણે સાલિત્યરોગનું નિદાન છે.)

વાતજ પીનસની ચિકિત્સા—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં નખારે ખાંસી તથા સ્વરભેદ થાય ત્યારે રોગીએ જવખારસહિત લી કે બિલું દૂધ પીવું કે સ્નેહિક ધૂમપાન કરવું. ૧૩૪

જતાહાદિ ધૂમ—

સૂત્રા, તંજ, બલાતું મૂળ, ક્યોનાકના મૂળની છાલ, ઐરંડાતું મૂળ, બીલીના મૂળની છાલ અને ગરમાળાની છાલ—એઓનું ચૂર્ણ કરી તેની મીણ, વસા તથા લીની સાથે બીડી કરી પીવી. ૧૩૫

વાતજ પીનસમાં સક્તધૂમ—

અથવા નાળીવાળાં શકારાંના સંપુટમાં લીવાળો

સાથે મૂકી, તે સંપુટને અંગારા પર રાખવો. નળીમાંથી જે ધૂમાડો નીકળે તે વૈભે નવી શરદીવાળા રોગીને પાવો. ૧૩૬

વાતજ પીનસમાં આવશ્યિકી ચિકિત્સા—

લમણાં, મરતક તથા લલાટની પીડા હોય તો હરતરવેદ તથા ઉપનાહ કરવા જોઈએ. છીંક, પરિસ્વાવ તથા પ્રતીનાહ વગેરેમાં સારી રીતે તેલ ચોપડી સંકર વગેરે સ્વેદો આપવા જોઈએ. ૧૩૭

અથવા રોહીષ, છંદુ, વજ, જ્યંતી તથા ચોરક—એઓના ચૂર્ણને અથવા તજ, તમાલપત્ર, મરી, એલચી તથા કળીજીરી એઓના ચૂર્ણને વજમાં નાખી સૂંધવું. ૧૩૮

જ્યારે સ્રોત, શૂંગાટક, નાસિકા તથા નેત્ર સૂકાઈ જાય ત્યારે નાવન તેલ આપવું જોઈએ. તલને બકરીના દૂધથી લાવના આપી તેની સાથે પીસવા. એક હાંડલીમાં બકરીનું દૂધ નાખી, તેના પર સ્વચ્છ વસ્ત્ર બાંધવું. તે પર પીસેલા તલને રાખવા. તેના પર માટીનું પાત્ર બાંધી રાખી ધીમે ધીમે આંચ આપવી. જ્યારે પીસેલા તલ બકાઈ જાય ત્યારે તેમાં જોડીમખંડનું ચૂર્ણ ભેળવવું. પછી તેમાં હાંડલીનું દૂધ નાખી હથેલીની બીંડ આપી, વસ્ત્રથી ગાળી દેવું. આવી રીતે નીકળેલા તેલને દશમૂળના કવાથમાં રાસના, જોડીમધ તથા સિંધાલૂણના કલ્કની સાથે દશ વાર પકાવવું. આ તેલને અણુતેલ કહ્યું છે. વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં સ્નેહન આપ્યા પછી આરથાપન અસ્તિ કારા દોષનું નિર્દરણ કરવું ૧૩૯-૧૪૧

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં પોતાનું હિત ધ્યાનમાં લીધેલા મનુષ્યે આખ્ય વગેરે પશુપક્ષીઓના માંસના રસની સાથે હલકું અન્ન ખાવું, ગરમ જલથી સ્નાન કરવું, ગરમ જલ પીવું અને વાયુ વગરના ઉષ્ણ ઘરમાં રહેવું; અને ચિન્તા, વ્યાયામ, ઘણું ખોલવું તથા મૈથુન એઓના ત્યાગ કરવો. ૧૪૨, ૧૪૩

વૈત્તિક પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા—

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં તેને પકાવવા માટે સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલાં ઘી તથા દૂધ પીવાં. પ્રતિશ્યાય પાકી જતાં શિરોવિરેચન આપવું. ૧૪૪

પાઝાદિ તેલ—

પાકેલા પીનસમાં પાઠા, હળદર, ઘાનુહળદર, મૂર્વાનું મૂળ, પોપર બાઘનાં પાંદડાં તથા દંતીનું મૂળ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલનું નસ્ય આપવું. ૧૪૫

વૈત્તિક પ્રતિશ્યાયમાં આવશ્યિકી ચિકિત્સા—

પૂયરકતમાં રક્તપિત્તનો નાશ કરનારા કવાથો તથા નસ્યો આપવાં જોઈએ. પાકથી યુક્ત, દાહથી યુક્ત તથા શુષ્ક પીનસમાં ઠંડાં લેપ તથા પરિષેચન કરવાં જોઈએ. ૧૪૬

અને સૂંઘરાનાં દ્રવ્ય, નસ્ય તથા આહાર આદિ કષાય રસવાળાં, મધુર તથા શીતલ જોઈએ. થોડા પિત્તવાળા પ્રતિશ્યાયમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી વિરેચન કરાવવું જોઈએ. ૧૪૭

ઘી, દૂધ, જવ, શાલિ ચોખા, ઘઉં, શીતળ તથા ખાટા બંગલ પશુપક્ષીઓના માંસોના રસો, કણ્ઠા શાકો અને મગ વગેરેના યૂષો હિતકારી છે. ૧૪૮

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં ગોરવ તથા અશયક સાથે હોતાં, પહેલાં લંઘન કરાવવું જોઈએ. પીનસને પકાવવા માટે શિર પર ઘી ચોપડી સ્વેદ અને ઉષ્ણ પરિષેચન કરવાં. ૧૪૯

કફજ પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા—

અને મગનું ચૂર્ણ, સૂંઠ, મરી, પોપર, જવખાર, તથા ઘીથી યુક્ત લસણ આપવું. કફના ઉત્કલેશવાળા રોગીને કફનો નાશ કરનારાં દ્રવ્યોથી વમન આપવું પણ હિતકારી છે. ૧૫૦

ખરજથી યુક્ત પીનસમાં, પૂતિનસમાં, નાસાસાવમાં તથા કદથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં તીખાં દ્રવ્યોથી કુમાડા તથા અવપીડ પ્રશસ્ત છે. ૧૫૧

મનઃશિલ્પ, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ તથા ગૂમળ એઓનું ચૂર્ણ સંધનું જોઈએ, અને તીખાં ફોનાં ચૂર્ણનું નાકમાં પ્રવેશન કરવું જોઈએ. ૧૫૨

બારંગી, મીંદળ, જયંતી તથા તુલસી વગેરેથી પકાવેલા ગોમૂતમાં લાખ, વજ, કડવી તુંબડી, વાવડિંગ, કંઠ, પીપર તથા કરંજ એઓના કદકથી સર્પપના તેલને પકાવવું. જ્યારે પીનસ પાકી જઈ, ઘાટે ચરખી જેવો કંઠ નીકળે ત્યારે આ તેલનું નસ્ય દેવું. ૧૫૩, ૧૫૪

પીનસનો વેગ ઓછો થઈ જતાં કદથી ઉત્પન્ન થયેલા પીનસમાં રોગીને રતેહ આપી વમન કરાવનારાં દ્રવ્યોથી પકાવી દૂધ, તેલ તથા અડદની યવાગૂઓથી વમન કરાવવું જોઈએ. ૧૫૫

રીંગણાં, કુલક, સૂંઠ, મરી, પીપર, કળથી, તુવેર તથા મગના ચૂષો, કફનાશક અન્ન તથા ગરમ પાણીથી પરિપેચન પ્રશસ્ત છે. ૧૫૬

દુષ્ટ પીનસમાં ત્રિદોષનાશક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. નાકના સોજામાં સોજાનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. અર્ધુદ, અંધિમાંસ વગેરે રોગોમાં ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તથા બાકીના વિદારોમાં દોષ વગેરેની પરીક્ષા કરી તેઓની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૫૭

(આ પ્રમાણે પીનસ વગેરે અને નાસારોગની ચિકિત્સા છે.)

વાતિક કિરોરોગની ચિકિત્સા—

વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં વાતરોગનો નાશ કરનારાં રતેહ, સ્વેદ, નસ્ય, અન્ન, પાન તથા ઉપનાહ કરવાં જોઈએ. ૧૫૮

તેલથી પકાવેલાં અગુરુ વગેરે જ્યારે નવશેકાં રહે ત્યારે તેઓથી જીવનીય ગણુની ઔષધિઓથી, ચમેલી વગેરે

ફૂલોથી અને માછલાં તથા માસોથી પણ ઉપનાહ કરવો પ્રશસ્ત છે. ૧૫૯

રાસ્નાદિ તૈલ—

રાસ્ના તથા શાલપર્ણી વગેરે દ્વસ્ત પંચમૂલના કદકથી દૂધની સાથે પકાવેલા તેલનું અથવા રાસ્ના, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી અને સાકરના કદકથી પકાવેલા તેલનું નસ્ય મસ્તકની પીડાને ટાળનાર છે. ૧૬૦

જંગલ પશુપક્ષીઓના ૫૦ પદ્મ માંસરસમાં બદાનાં મૂળ, જેડીમધ, વિદારોકંદલાલ ચંદન, ત્યામ કમળ, જીવક, ઋષભક, દ્રાક્ષ તથા સાકરથી એક પ્રસ્થ દૂધની સાથે પકાવેલા એક પ્રસ્થ તેલનું નસ્ય, જનુની ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા સધગા વાતિક તથા પૈત્તિક રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૧૬૧, ૧૬૨

માયૂર ઘૃત—

એક દ્રોણ જલમાં પાંખ, પિત્ત, આંતરડાં ચરક, ચાંચ તથા પગને છોડી ઈઈ, એક મોરને દશમૂલમાંના પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પદ્મ, બધા ત્રણ પદ્મ, રાસ્ના ત્રણ પદ્મ, હરડે ત્રણ પદ્મ, બહેડાં ત્રણ પદ્મ, આમળાં ત્રણ પદ્મ અને જેડીમધ ત્રણ પદ્મ-એઓની સાથે પાણીનો ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી પકાવી, તેમાં એક પ્રસ્થ ઘી તથા એક પ્રસ્થ દૂધ; જીવનીય ગણુમાં કહેલાં દશદ્રવ્યમાંના પ્રત્યેકના એક એક કર્ષ લઈ બનાવેલા કદકની સાથે પકાવવું. આ ઘી 'માયૂર ઘૃત' એ નામથી પ્રખ્યાત છે. તે શિરોરોગ, અર્દિત, કાન-આંખ-નાસિકા-જીભ-તાળવું-મુખ તથા ગળું એઓના રોગોને દૂર કરે છે, અર્થાત્ તે ઊર્ધ્વજનુ એટલે હાંસડીથી ઉપર થનારા રોગોનો નાશ કરે છે ૧૬૩-૧૬૫

(આ પ્રમાણે માયૂર ઘૃત છે.)

મહામાયૂર ઘૃત—

આ જ દશમૂલાદિ કવાચથી ચાર ગણુ દૂધની સાથે એક પ્રસ્થ ઘી, જીવંતી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મેદા, દ્રાક્ષ, ઋદ્ધિ, ફાલસાં, સમંગા, ચબ્ય, બારંગી,

ગંભીરીની છાલ, દેવદાર, કૌંચખીજ, મહામેદા, તં
મસ્તક, ખજૂરમસ્તક, મૃણાલ, કમળદંડ, કમળોત્ત કંદ,
કાકડાશીંગી, જીવક, પદ્મક, શતાવરી, વિદારીકંદ,
શેરડીનાં મૂળ, ગોખરુ, ઋષભક, શૃંગારક, કસેરુ, રાસના,
શાલપર્ણી, તામલકી, નાની એલચી, શરી, પુષ્કરમૂળ,
પુનર્નવા, વંશલોચન, કાકાલી, ધમાસો, ખજૂર અખોડ,
બદામ, સુન્દતક અને પિસ્તા-એ દ્રવ્યોમાંથી જેટલાં
મળે તેટલાં એક એક કૃષ્ણ પ્રમાણનાં દ્રવ્યોના કલ્કથી
પકાવવું. પૂર્વકલ્પ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા આ ઘીનો
પ્રયોગ નસ્ય, પાન, અભ્યંગ તથા અસ્તિમાં કરવો. આ
ધી સર્વ શિરોરોગો, ઉધરસ, દારુણ શ્વાસ, મન્યામ્રહ,
પૃષ્ઠગ્રહ, શોષ, સ્વેદરોધ, અર્ધિત, ચોનિદ્રોષ તથા રક્ત-
દોષમાં પ્રશસ્ત છે; અને વંધ્યાને પુત્ર આપનાર છે.
ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી આ ઘીનું પાન કરી પુત્રને જન્મ આપે
છે. આત્રેયના બહુ માનનું પાત્ર આ ધી મહામાયૂર
એ નામથી કહેવાય છે. ૧૬૬-૧૭૪

(આ પ્રમાણે મહામાયૂર ધી છે.)

બુધ્ધિમાન વેલે આ કલ્પ પ્રમાણે જ ઘીને ઉર્દા,
કૂકાઓ, હંસો તથા સસલાઓની સાથે જીરું જીરું
પકાવવું. આ ધી ઉર્ધ્વજનુજ રોગોનો નાશ કરનાર
છે. ૧૭૫

પૈત્તિક શિરોરોગની ચિકિત્સા—

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં ઘી, દૂધ, ઠંડા
પરિષેક, ઠંડા લેપ, નસ્ય, જીવનીય ઘૃત તથા પિત્તનાશક
પાન તેમજ અન્નનું સેવન કરવું જોઈએ. ૧૭૬

સ્તાંજલિ, વાળો, જેડીમધ, બલા, વ્યાધનખ તથા
નીલકમલ એઓને દૂધની સાથે પીસી લેપ કરવો
અથવા એઓના કચાચથી પરિષેક કરવો. ૧૭૭

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં તજ, તમાલ-
પત્ર તથા સાકરના કલ્કને ચોખાના ઘોણુની સાથે સારી
રીતે પીસી અવપીડ દેવો અને ત્યાર પછી ઘીનું નસ્ય
દેવું. ૧૭૮

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં જેડીમધ, રતાં-
ખનંતા તથા દૂધની સાથે પકાવેલા ઘીનું અથવા
સાકર, દ્રાક્ષ તથા જેડીમધની સાથે પકાવેલા ઘીનું નસ્ય
હિતકારી છે. ૧૭૯

કફજ શિરોરોગની ચિકિત્સા—

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં, સ્વેદ આપવામાં
આવેલા તથા ધૂમનસ્ય તથા પ્રધમન વગેરેથી શુદ્ધ
કરેલા રોગીનો, કફને હણનારાં પ્રલેપ, પાન તથા અન્ન
વડે અથવા જૂના ઘીના પાન વડે તથા તીક્ષ્ણ અસ્તિઓ
વડે ઉપચાર કરવો. કફ તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા
શિરોરોગમાં દાહ આપવો તથા આક્રાંતા પિત્તની તથા
સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં લોહી કઢવી
નાખવું. ૧૮૦, ૧૮૧

એરકાનાં મૂળ, જટામાંસી, ક્ષીમ, ગૂણા, અચુરુ
તથા રતાંજલિથી બનાવેલી અથવા કુષ્ઠ અને તગર
સિવાયનાં ગંધદ્રવ્યોથી બનાવેલી બીડી પીવી. ૧૮૨

સન્નિપાતજ શિરોરોગની ચિકિત્સા—

સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં સન્નિપાતને
હિતકારી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

ક્રમિજ શિરોરોગની ચિકિત્સા—

અને ક્રમિથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં તીક્ષ્ણ
શિરોવિરેચન આપવું જોઈએ. ૧૮૩

તજ, વ્યાધનખ, વાવડિંજ, નવમાલિકા, અષેકાનાં
બી, કરંજનાં બી, શિરીપનાં બી, અશ્મંતક, બીલી,
હળદર, હીંગ, જૂર્ણનાં ફૂલ અને સરવાનાં બી એઓને
તેલમાં તથા તેલથી ચરણાણા આફરના મૂત્રમાં પકાવી
તેનું નસ્ય આપવું; તજ વગેરેના ચૂર્ણનું પ્રધમન આપવું
પણ હિતકારી છે. ૧૮૪, ૧૮૫

સરગવાનાં બીજ અને કરંજનાં બીજ, સૂકં, મરી
અને પીપરનો અવપીડક દેવો. સરગવો અને કરંજનો

કપાય, સ્વરસ, ક્ષાર, ચૂર્ણ; કે કદકનો અવપીડક દેવો. ઉપરાંત શુક્ર, તિક્ત દ્રવ્ય, કટુ દ્રવ્ય, મધ અને કપાય-રસવાળાં દ્રવ્યોથી કવલચક્ર આપવો. ૧૮૬૩

આ પ્રમાણે શિરોરોગચિકિત્સા થઈ.

મુખરોગનો ચિકિત્સા—

ધૂમ, પ્રધમન, વિરેચન, વમન, લંઘન અને તે તે દોષ અનુસાર દોષને દૂર કરનાર ભોજન મુખરોગમાં હિતકર છે. ૧૮૭૩

પીપર, અશુરુ, દારુહળદરની છાલ, જવખાર, રસાંજન, કાળીપાટ, તેજેવતી અને હરડેનું સમભાગે ચૂર્ણ કરવું; અને મધસહિત તે, સર્વ મુખરોગમાં ધારણ કરવું. ૧૮૮

સીધુ, માધવ અને માધ્વીક સાથે આ ચૂર્ણનો કવલચક્ર શ્રેષ્ઠ છે. તેજેવતી, હરડે, નાની એલચી, સમંગા, કડુ, નાગરમોથ, કાળીપાટ, જ્યોતિષ્મતી, લોમ્ર, દારુહળદર અને કદકનું સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણથી દાંત ધસવાથી રક્તસ્ત્રાવ, ખજવાળ અને વેદનાને મટાડે છે. ૧૯૦, ૧૯૧

પંચકલક એટલે પીપર, પીપરીમૂળ, અવ્ય, ચિત્રક અને સૂંઠ, તાલીસપત્ર, નાની એલચી, મરી, તજ, ખાખરા, મુકક ક્ષાર અને જવખારનું સમ પ્રમાણમાં ચૂર્ણ કરી, અમણા જૂતા ગોળને અગ્નિથી પીગાળી, તેમાં તે નાખી, ચણીખેર જેવડી ગોળીઆ વાળી, સાત દિવસ સુધી તેને મુકકના ક્ષારમાં રાખી મૂકવી.

તે ગોળીઓ સર્વ કંઠરોગમાં ધારણ કરવા યોગ્ય અમૃત જેવી છે. ૧૯૨-૧૯૩

કાલક ચૂર્ણ—

શુદ્ધધૂમ, જવખાર, કાળીપાટ, ત્રિકટુ, રસાંજન, તેજેવતી, ત્રિક્ષ્ણ, લોધર અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી ગળાના રોગનો નાશ કરનાર એ ચૂર્ણ મધ સાથે મુખમાં ધારણ કરી રાખવું. કાલક નામનું આ ચૂર્ણ દાંત, મુખ અને ગળાના રોગને દૂર કરનાર છે. ૧૯૪, ૧૯૫

આ પ્રમાણે કાલક ચૂર્ણ થયું.

પીતક ચૂર્ણ

મનઃશિલ, જવખાર, હરિતાલ, સિંધાલૂણ અને દારુહળદરની છાલનું ચૂર્ણ મધ મેળવીને ઘીના મંડથી ભિખિત કરી કંઠરોગમાં ધારણ કરવું. પીતક ચૂર્ણ તરીકે પ્રસિદ્ધ એ ચૂર્ણ મુખરોગમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯૭

આ પ્રમાણે પીતક ચૂર્ણ થયું.

મૃદિકાદિ ચૂર્ણ—

દ્રાક્ષ, કડુ, ત્રિકટુ, દારુહળદરની છાલ, ત્રિક્ષ્ણ અને નાગરમોથનાં ચૂર્ણને ઘીના મંડ સાથે મેળવી કંઠરોગમાં ધારણ કરવું. ૧૯૮

કાળીપાટ, રસાંજન, મૂર્વા અને તેજેવતીનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવવું. તે ગળાના રોગની ચિકિત્સા છે. ૧૯૯

આમ વાત, પિત્ત અને કદકનો નાશ કરનાર આ ત્રણ યોગો કહી બતાવ્યા. ૨૦૦

કટુકાદિ ક્વાથ—

કટુ, અતિવિષ, કાળીપાટ, દારુહળદર, મોથ અને ધન્ધજવનો ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરી પીવો. તે કંઠરોગ મટાડનાર છે. ૨૦૧

દારુહળદરનો સ્વરસ ઊકાળીને ઘાટો થતાં રસક્રિયા કહેવાય છે. મધસહિત તે મુખરોગ, રક્તદોષ અને નાડી-વ્રણને દૂર કરનાર છે. ૨૦૨

તાલુશોષની ચિકિત્સા—

તૃષા વગરના મનુષ્યના તાલુશોષમાં ભોજન પછી ધૂતપાન, નસ્ય અને મધુર સ્નિગ્ધ તથા શીતલ માર્સરસ હિતકર છે. ૨૦૪

મુલપાકની ચિકિત્સા—

મુખપાકમાં સિરવેધ, શિરોવિરેચન, કાયવિરેચન અને ગોમૂત્ર, તેલ, ઘી, મધ તથા દૂધના કવલચક્ર હિતકર છે. ૨૦૪

ત્રિક્ષ્ણા, કાળીપાટ, દ્રાક્ષ અને જૂઠ્ઠાનાં પદ્ધતિઓ કવાથ મધ સાથે તથા કપાય, તિક્ત અને શીતલ કવાથોં મુખ સાફ કરનારા છે. ૨૦૫

ખદિરાદિ ગુટિકા અને તૈલ—

એક તુલા ખેરસાર અને બમણો એટલે જે તુલા અરિમેદ એ બન્નેને ઘેઈ, ખાંડીને, ચાર દ્રોણ જલમાં પકાવવાં. તે કવાથ એક દ્રોણ બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ, ફરીથી ધીમે ધીમે પકાવવા. પછી જ્યારે તે ઘાટું થાય ત્યારે તેમાં એક એક કર્ષ જેટલાં નીચેનાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ નાખવું; ચન્દન, પશ્ચક, કાળો વાળો, મજ્જા, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગરમોથ, પ્રપૌડરીક, જેડીમધ, તજ, નાની એલચી, પશ્ચકશર, લાખ, રસાંજન જટામર્સી, ત્રિક્ષ્ણા, લોધર, વાળો, હળદર, દારુહળદર, દલિની, એલચી, સમંગા, કટ્ટક, વજ જવાસો, અગુરુ, રક્તચન્દન, ગેરુ અને અંજન નાખવાં તેને ઊતારીને, શીતળ થયા પછી, તેમાં લવિંગ, નખ, કક્કોલ અને જવંત્રી પણ પલ જેટલાં તથા કપૂર એક કુડવ એટલે ચાર પલ નાખવાં. તે પછી ગાળીઓ કરવી અને સૂકાઈ ગયા પછી મુખમાં ધારણ કરવી ૨૦૬-૨૧૧

આ કદક અને કપાયથી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ દાંતનું હાલવું, પડી જવું, શુષ્કિતા અને કૃમિરોગનો નાશ કરનાર; મુખપાક, મુખની દુગન્ધતા, મુખની જડતા અને અરોચકનો નાશ કરનાર; વિકૃત આવ, મલલિખતા, પિત્તિહતા, સ્વરની વિકૃતતા અને કંઠશોષને મટાડનાર છે. આમ આ ખદિરાદિગુટિકા અને ખદિરાદિતેલ દાંતમુખ અને ગળાના સર્વ રોગમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. ૨૧૨-૨૧૪

આ પ્રમાણે ખદિરાદિ ગુટિકા અને તેલ થયાં.

અરોચકની ચિકિત્સા—

અરુચિમાં કવલગ્રહ, ધૂમ, મુખને સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો, સનગમતાં અન્નપાન, હર્ષદાયક ખાખતો અને આશ્વાસન હિતકર છે. ૨૧૫

કઠ, સંચળ, જીરું, સાકર, મરી અને બિડલવણ;

આમળાં, નાની એલચી, પશ્ચક, કાળોવાળો, પીપર, ઉત્પલ, અને ચન્દન; લોધર, તેજેવતી, હરડે, ત્રિકટુ અને જવખાર; તથા જીરું અને સાકરચુકત તાજા દાડમનો રસ—આમ તેલ અને મધ સહિત આ ચાર કવલગ્રહો વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને સર્વજ એટલે સન્નિપાતિક એ ચાર અરોચકને હણે છે. ૨૧૬-૨૧૮

કાળીજીરી, મરી, જીરું, દ્રાક્ષ, વૃક્ષાર્ણ, દાડમ, સંચળ, ગાળ અને મધની ગાળીઓ સર્વ અરોચકનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૯

વાયુમાં ખસ્તિ, પિત્તમાં વિરેચન, કફમાં વમન અને મનના આઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ અરુચિમાં હલ અનુકૂલ અને હર્ષદાયક ચિકિત્સા કરવી. જોઈએ. ૨૨૦

આ પ્રમાણે અરોચકની ચિકિત્સા થઈ.

કર્ણરોગની ચિકિત્સા—

કર્ણશૂલમાં પીનસની પેઠે વાતનાશક ચિકિત્સા, પ્રદેહ, તેલ વગેરે નાખવાં તે અને નસ્ય હિતકર છે. કાનમાં પાક અને પરુનો સ્ત્રાવ થતાં વ્રણ પ્રમાણે ચિકિત્સા અને દોષ અનુસાર ભોજન કરવાં જોઈએ તથા રતેહો કાનમાં નાખવા જોઈએ. ૨૨૧-૨૨૩

હિંવાદિ તૈલ—

હિંગ, નેપાળી ધાણા અને સુંઠ સાથે સરસવતું તેલ પકાવવું. કાનમાં નાખવાનું તે તેલ કર્ણશૂલનું શ્રેષ્ઠ મટાડનાર છે. ૨૨૨-૨૨૩

દેવદાર્વાદિ તૈલ—

દેવદાર, વજ, સૂંઠ, શતાહ્વા, કઠ અને સિંધાલુ સાથે બકરાના મૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલું સરસવતું તેલ કર્ણશૂલ મટાડનાર છે. ૨૨૩-૨૨૪

કાઠીઓ ભેળી કરીને માટીના નવા વાસણમાં રાખી બાળી નાખવી. તે ભસ્મને પાણીમાં ઘોળી, ગાળી લેવી. તેનાથી સુગંધી દ્રવ્યોવાળું તેલ પકાવવું. રસાંજન અને

સંદના કલક સાથે તે તેલ કર્ણશૂલનો નાશ કરનાર છે. ૨૨૫

ક્ષારતૈલ—

સૂકા મૂળાનો ક્ષાર, હિંગ, સૂંઠ, શતપુષ્પા, વજ, કઠ, દેવદાર, સરગવો, રસાંજન, સંયજ, જવખાર, સાણખાર, ઉદ્ધિલવણ, સિંધાલુણ, બોજપત્રની ગાંઠ, બિડલવણ અને નાગરમોથ; તે બધાંથી ચાર ગણું મધુશુકત; બીજોરોનો રસ અને કેળનો રસ તેલ જેટલો જ; કઠા પ્રમાણેનાં તે સર્વથી ક્ષારતેલ પકાવવું. તેલ કાનમાં નાખવાથી બહોરાપણું, કર્ણનાદ, પડુનો લાપંકર સ્નાવ, ક્રિમિઓ અને કર્ણશૂલ નાશ પામે છે. ૨૨૬-૨૨૮

ગુખ, કાન અને આંખના રોગોમાં પહેલાં દોષ, કાલ અને બલાબલ જોઈને પીનસમાં જે પ્રમાણે વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે વૈદ્યે કરવું જોઈએ. ૨૩૦

(આ પ્રમાણે કર્ણરોગચિકિત્સા અર્થ.)

નેત્રરોગમાં બિડાલક—

કેવળ ઉત્પન્ન જ થયેલા નવીન નેત્રરોગમાં દાહ-મલક્ષિપ્રતા-આંસુ-સોળો અને રતાશ મટાડનાર બિડાલક લેપ નેત્રની ચારે બાજુ લગાડાતો કરવો જોઈએ. ૨૩૧

વાતિક નેત્રરોગમાં સૂંઠ અને સિંધાલુણને પીસીને ઘીના મંડ સાથે રસક્રિયા કરવી. તે જ પ્રમાણે મધ, સિંધાલુણ અને ગેરુથી રસક્રિયા કરી શકાય. ૨૩૨

તે પ્રમાણે શાવરક લોધને ઘીમાં ભૂંજ બિડાલક લેપ કરવો જોઈએ; અને તેજ પ્રમાણે ઘીમાં ભૂંજ હરડેના પથ્થુ વેદનાનાશક બિડાલક કરવા ચોખ્ય છે. ૨૩૩

પિત્તજન્ય નેત્રરોગમાં ચન્દન, અનન્તા અને મજ્જથી બિડાલક કરવો જોઈએ; તથા પદ્મક, જેઠીમધ, જટામાંસી અને કાલીયકથી બિડાલક કરવો જોઈએ. ૨૩૪

કફજન્ય નેત્રરોગમાં ગેરુ, સિંધાલુણ, નાગરમોથ અને

ગોરોચનની રસક્રિયા કરવી; તે જ પ્રમાણે મધ, બર્હલા અને મનઃશિલનો બિડાલક લેપ કરવો. ૨૩૫

પથ્થુ સન્નિપાતજન્ય નેત્રરોગમાં ત્રણે દોષનાં સર્વ ઔષધોથી આંખની બહાર, પાંપણને સ્પર્શ કર્યા વગર લેપ કરવો જોઈએ; અને ત્રણ દિવસે નેત્રરોગ પાકી જતાં અંજન કરવું જોઈએ. ૨૩૬

નેત્રરોગમાં લાઘ્યોત્ત—

વાતજ નેત્રરોગમાં એરંડ, તર્કરી, મોટી ભોરીંગણી અને મીઠા સરગવા સાથે બિલી વગેરે બૃહત્પંચમૂલથી સિદ્ધ કરેલો નવશેકો કવાથ નેત્રસિંચન માટે હિતકર છે. ૨૩૭

પૃથ્વીકા, દારુહળદર, મજ્જ, લાખાંબે જેઠીમધ અને ઉત્પલથી સાકરસહિત કરેલો કવાથ શીતલ થતાં તેનું ટીપું આંખમાં નાખવાથી રક્ત અને પિત્તને દૂર કરે છે. ૨૩૮

કફજન્ય નેત્રરોગમાં સૂંઠ, ત્રિફલા, મોથ, લીંબડો અને અરડૂસીના રસનું નવશેકું નેત્રસિંચન અને સાન્નિપાતિક નેત્રરોગમાં ત્રણે દોષનાં મિશ્ર ઔષધોથી નેત્રસિંચન કરવું જોઈએ. ૨૩૯

નેત્રરોગમાં અંજન—

મોટી ભોરીંગણી, એરંડાના મૂળની છાલ, સરગવાનાં ફૂલ અને સિંધાલુણને બકરીના દૂધની સાથે વાટી વાતજન્ય નેત્રરોગને મટાડનાર વર્તિ બનાવવી. ૨૪૦

બઈની કળાઓ, શંખચૂર્ણ, ત્રિફલા, જેઠીમધ અને બલાને વર્ષાઋણમાં વાટી, પિત્ત અને રક્તદોષ મટાડનાર વર્તિ બનાવવી. ૨૪૧

સિંધાલુણ, ત્રિફલા, ત્રિકટુ, શંખનાલિ, સમુદ્રશીલુ, શૈલેયક અને રાણની પાણીથી બનાવેલ વર્તિ કફજન્ય નેત્રરોગ મટાડનાર છે. ૨૪૨

અમૃતાહાદિ વર્તિ—

ગળો, બિસ, બીચી, પેટાલ, બકરીની લીંડી,

મપૌંડરીક, જેઠીમધ, દારૂળદર અને કાલાનુસારિવા એ દરેક આઠ પલ જેટલાં લઈ, સારી પેઠે ઘોઈ, અધકચરાં કરી, પાણીમાં પકાવી, રસ ગાળી લઈને ફરીથી એ રસને પકાવી, ઘટ થતાં તેમાં ઘોળાં મરીતું ચૂર્ણ એક કર્ષ અને જાઈનાં તાજાં ફૂલનું ચૂર્ણ એક પલ નાખી બનાવેલી વર્તિ સર્વ દોષનો નાશ કરનાર તથા નેત્રને નિર્મળ કરનાર છે. ૨૪૩-૨૪૫

શંખાદિ વર્તિ—

શંખપિષ્ટિ, પ્રવાલપિષ્ટિ, વૈદ્યપિષ્ટિ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને પ્લવનાં હાડકાં, રસાંજન તથા ઘોળાં મરીથી બનાવેલ વર્તિ સર્વ પ્રકારના આંખના રોગ મટાડનાર છે. ૨૪૬

ચૂર્ણાંજન —

મરી અરધો શાણુ, પીપર અને સમુદ્રશીણુ એ શાણુ, સિંધાલૂણુ અરધો શાણુ અને કાળો સુરમો નવ શાણુ એ સર્વને ચિત્રા નક્ષત્રમાં પીસીને સારી પેઠે બારીક કરેલું આ ચૂર્ણાંજન ખજવાળ, કાચ એટલે મોતીયો અને કંકથી પીડાયેલ રોગીઓ માટે શુભ અને મળોતું શોધન કરનાર છે. ૨૪૭, ૨૪૮

નાની એલચીના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સુધી બકરાના મૂત્રમાં રાખી મૂકવું. આમ સારી પેઠે ભાવના દીધેલું તે ચૂર્ણાંજન તિમિરરોગ, ક્રિમિ, પિત્તરોગ અને નેત્ર મલનો નાશ કરનાર છે. ૨૪૯

સૌવીરાંજનાદિ વર્તિ—

કાળો સુરમો, તુ.ય, માક્ષિક, મનઃશિલ, ચક્ષુખ્યા, જેઠી-મધ, લોહભસ્મ મર્ણુઓ, પુષ્પાંજન, સિંધાલૂણુ, સૂવરની શાક અને કતકનું અંજન તિમિરાદિક રોગમાં શુભ છે, અથવા તેનું ચૂર્ણાંજન કે વર્તિ એ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૫૦, ૨૫૧

સુલાવતી વર્તિ—

કતકનું ફલ, શંખચૂર્ણ, સિંધાલૂણુ, ત્રિકટુ, સાકર, સંમુદ્રશીણુ. રસાંજન, મધ, વાવડિંગ, મનઃશિલ અને

કુકડાનાં ઈંડાંનાં કાચલાની આ સુખાવતી નામક વર્તિ તિમિર, પડળ, કાચ અને મળનો તરત નાશ કરે છે. ૨૫૨-૨૫૩

(આ પ્રમાણે સુખાવતી વર્તિ થઈ.)

દષ્ટિપ્રદા વર્તિ—

ત્રિફલા, કુકડાનાં ઈંડાંનાં કાચલાં, કાસીસ, લોહભસ્મ, નીલોત્પલ, વાવડિંગ, અને સમુદ્રશીણુને પીસીને તામ્રપાત્રમાં લીપી દેવું. સાત રાત સુધી તેને રાખીને, ફરીથી દૂધની સાથે પીસીને, તેની વર્તિ બનાવવી. જેની આંખ ફૂટી નથી ગઈ તેવા આંધળાને આ વર્તિ દષ્ટિ દેનારી છે. ૨૫૪-૨૫૫

(આ પ્રમાણે દષ્ટિપ્રદા વર્તિ થઈ.)

નેત્રરોગમાં બીજાં અંજનો—

મરેલા કાળા સર્પના મુખમાં અંજન એટલે કાળો સુરમો એક માસ રાખવો. તે પછી તેમાંથી કાઢી લઈને, સારી પેઠે સકાયેલા તેને અરધા પ્રમાણમાં જાઈની મૂકેલી કળાઓ સાથે અને સિંધાલૂણુ સાથે ત્રિદાન વેલે ચૂર્ણ કરવું અને તિમિરનાશક સર્વશ્રેષ્ઠ નેત્રાંજન બનાવવું. ૨૫૬-૨૫૭

પીપર, કેમુડાનો રસ, સર્પની વસા, સિંધાલૂણુ અને જૂના ધીની રસક્રિયા સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૫૮

કાળા સર્પની વસા, મધ અને આમળાંતા રસની રસક્રિયા સર્વ નેત્રરોગમાં, કાચમાં, અર્ધદમાં અને નેત્રમલમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૫૯

આમળાં, રસાંજન, મધ અને ધીથી બનાવેલ રસક્રિયા પિત્તજ અને રક્તજ નેત્રરોગનો નાશ કરનાર તથા તિમિર અને પડળને મટાડનાર છે. ૨૬૦

આમળાં, સિંધાલૂણુ અને પીપર સમ પ્રમાણમાં અને થોડાંક મરી; તેની મધયુક્ત રસક્રિયા અન્ધાપાનો અને પડળનો નાશ કરે છે. ૨૬૧

આ પ્રમાણે નેત્રરોગચિકિત્સા થઈ.

જ્વાલિત્વ વગેરેની ચિકિત્સા—

દાઘ, પળિયાં, કરચલી અને પીળચટા વાળ થતાં, મનુષ્યનું સંશોધન કરી, નસ્ય તેલોથી અને મસ્તક તથા મુખ પર પ્રલેપ કરીને ઉપચાર કરવા જોઈએ. ૨૬૨૩

વિઘ્નરીગંધા વગેરે અદ્ય પંચમૂલના ક્વાથ કે કદ્દથી સિધ્ધ કરેલ તેલનું અથવા તો જીવનીય દશકના ક્વાથ કે કદ્દથી સિધ્ધ કરેલ તેલનું કે અજીતૈલનું નસ્ય દાઘિયાપણું અને પળિયાં મટાડે છે. ૨૬૩૩

ગાયનું દૂધ, સહચરનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને તુલસીનો રસ એક એક પ્રસ્થ, તેલ એક કુડવ અને જેઠીમધનો કદ્દક એક પલ—તેનાથી તેલ સિધ્ધ કરી પાણાના વાસણમાં કે બકરાના શીંગડામાં રાખવું. વૈષે તેને સરખી ગીતે નસ્ય તરીકે પ્રયોજે તો તે પળિયાંનો નાશ કરે છે. ૨૬૪-૨૬૫

દુધિકા અને કરંવીર તે બન્નેને દૂધમાં પીસીને પળિયાં ઉખેડી તે સ્થાને વૈષે લગાડવવાં. તે બન્ને પળિયાંનો નાશ કરે છે. ૨૬૬

ભાંગરાનો સ્વરસ બે પ્રસ્થ, દૂધ બે પ્રસ્થ અને જેઠીમધ એક પલ; તેનાથી એક કુડવ તેલ પકાવવું. તેનું નસ્ય પળિયાં મટાડનાર છે. ૨૬૭

મહાનીલ તેલ—

સુરભુખીનાં મૂળ, કૃષ્ણ શેરેયકનાં મૂળ, સુરસનાં પાન, કૃષ્ણ શણુનું પત્ર, ભાંગરો, કાકમાત્તી, જેઠીમધ અને દેવદાર એ દરેક દશ પલ જેટલાં; પીપર, ત્રિફલા, રસાંબળ, પ્રપૌંડરીક, મજ્જા, લોધર, કાળો અગર, ઉત્પલ, આંખાની બોટલી, કાળો કર્દમ, મૃણાલ, રક્તચંદન, મળી, ભિલામાંની ગોટલી, હીરાકંસી, મદ્યન્તિકા, કાળીજીરી, અસન, કૃષ્ણ લોહ, કાળો મીઠળ, કાળો ચિત્રક, પુષ્કર, અબ્જુન, કાશ્મર્ય, આંખા અને બાજુનાં ફળ એ દરેક પાંચ પળ જેટલાં; તેઓને પીસીને તેઓની સાથે એક આઠક બહેડાંનું તેલ, ચાર ગણા આમળાંના રસમાં પકાવવું.

લોહાના વાસણમાં આદિત્યપાક કરવો અથવા જ્યાં સુધી રસ સૂકાઈ જાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તે પછી ગાળાને શુદ્ધ થયેલા તેનો પાન, નસ્યક્રિયા અને માથામાં માલીસ કરવામાં ઉપયોગ કરવો. મહાનીલ તેલ તરીકે અસિધ્ધ થયેલા, પાળિયાંનો નાશ કરનાર, સર્વ શ્રેષ્ઠ આ તેલ ચક્ષુષ્ય, આયુષ્યવધક અને મસ્તકના સર્વ રોગ મટાડનાર છે. ૨૬૮-૨૭૫

(આ પ્રમાણે મહાનીલ તેલ થયું.)

જ્વાલિત્વ તથા વાલિત્વમાં બીજા કેટલાક યોગો—

પ્રપૌંડરીક, જેઠીમધ, પીપર, ચન્દન અને ઉત્પલ દરેક એક કર્ક, તેલ એક કુડવ અને તેનાથી બમણો આમળાંનો રસ; એની સિધ્ધ કરેલો પ્રતિમર્શ મસ્તકના સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. કૃષ્ણાત્રેયે તેને વિશેષમાં પળિયાંનો નાશ કરનાર કહ્યો છે. ૨૭૬-૨૭૭

દૂધ, ત્રિપાલ, જેઠીમધ, જીવકાદિ ગણુ અને કાળા તલ; તેઓનો મુખ પર લેપ પીળચટા વાળ અટકાવનાર છે. ૨૭૮

તલ, આમળાં, કમળનાં કિંબદક, જેઠીમધ અને મધનો મસ્તક પર લેપ કરવાથી વાળની વૃદ્ધિ કરે છે અને વાળને રંગે છે એટલે કાળા કરે છે. ૨૮૦

સિંધાલૂણુ અને શુક્રતામ્બ સાથે લોહાનું ચૂર્ણ ચોખ્ખા-સહિત પકાવવું. શુધ્ધ કરેલા અને સ્નેહ વિનાના મસ્તક પર તેનો લેપ કરવો અને રાતભર તેમ રહેવા દેવું. સવારમાં તેને ત્રિફલાના જલથી ધોઈ નાખતાં તે કાળા અને કામળવાળવાળું થાય છે. ૨૦૨

ત્રિફલાસહિત લોહચૂર્ણને અમ્બ દ્રવ્યમાં પીસવાથી ઉત્તમ કેશરાગ એટલે કલ્પ અને છે. આડીના રોગોમાં પોતપોતાના ચિકિત્સાધ્યાયમાંથી પોતપોતાની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. આડીના ત્રિસર્મજ રોગમાં નહિ કહેલ યોગી ચિકિત્સા શરૂઆતમાં દર્શાવી છે અને બીજી સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૨૮૨

આ પ્રમાણે દાઘિયપણા વગેરેની ચિકિત્સા થઈ.

સ્વરભેદની ચિકિત્સા—

વાતજન્ય સ્વરભેદમાં ભેજન ઉપરથી અને ચાર પ્રકારે પ્રયોજ્યતા બલા, રાસ્તા અને અમૃતાના તેલથી પ્રયોગ હિતકર છે. ૨૮૩

મોર-તેતર અને કૂકાના, પંચમૂળમાં ઊકાળેલ માંસરસ, માયુરક્ષીર-ધૂત અથવા ત્ર્યુષણ ધૂત પીવાં બેઈએ. ૨૮૪

પિત્તજન્ય સ્વરભેદમાં વિરેચન, મધુર દ્રવ્યોથી સાધિત દૂધ, સર્પિર્શુદ, તિક્ત ધૂત, જીવનીય ધૂત કે વૃષધૂત યોજવું બેઈએ. ૨૮૫

કફજન્ય સ્વરભેદમાં તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન, વિરેચન, વમન, ધૂમપાન, યવાજ તથા કટુ દ્રવ્યોનું સેવન હિતકર છે. ૨૮૬

ચંબ, જારંગી, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, મધ અને ચિત્રક તે રોગીએ ચાટવાં અથવા પીપર અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. અને તીક્ષ્ણ મધ પીવું. ૨૮૭

રક્તજન્ય સ્વરભેદમાં ઘૃતયુક્ત જાંગલ માંસરસ તથા ઘી-મધ અને સાકરસહિત દ્રાક્ષ, વિદારીકન્દ અને શેરડીના રસો પીવા; તથા ક્ષય અને કાસ હણનાર અને પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટાડનાર જે કંઈ કહેવું છે તે સર્વ અહીં ચિકિત્સા છે. ઉદરાંત રક્તજન્ય સ્વરભેદમાં સિરાવેધ પણ કરી શકાય. ૨૮૮, ૨૮૯

સાન્નિપાતિક સ્વરભેદમાં ઉપયુક્ત સર્વ ક્રિયાઓ હિતકર છે પણ સિરાવેધ હિતકર નથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં સ્વરભેદની ચિકિત્સા કહી. ૨૯૦

(આ પ્રમાણે સ્વરભેદચિકિત્સા થઈ.)

દોષોનું પામેના સ્થાનમાંથી હરણ કરવું—

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

મનુષ્યોનાં વાત-પિત્ત અને કફ અસ્તિ-હૃદય અને

મસ્તકમાં આશ્રિત છે; તેથી તે તે સ્થાનની સમીપતા અનુસાર વમન વગેરેથી તેઓનું નિકર્ણ કરવું બેઈએ. ૨૯૧

વિવિદ્ધ ગુણવાળા હોવા છતાં દોષો પરસ્પર હણાતા નથી—

જેવી રીતે વિકૃત અને અવિકૃત વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્રમાથી જગત પીડાય છે અને ધારણ કરાય છે તેવી રીતે ચેતન લોક એટલે પ્રાણીદેહ વિકૃત અને અવિકૃત વાતાદિથી પીડાય છે અને ધારણ કરાય છે. ૨૯૨

જેવી રીતે ભયંકર ઝેર સ્વાભાવિક સાત્મ્યને લઈ સર્પોને હણતું નથી તેવી રીતે સ્વાભાવિક સાત્મ્યને લઈ, દોષો વિરુદ્ધ ગુણોથી પણ એકબીજાને હણતા નથી. ૨૯૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ત્રણ મર્મથી ઉત્પન્ન થતા રોગોનાં નિદાન-સ્વરૂપ અને ઔષધ આ ત્રિમર્મીય-ચિકિત્સિતમાં વિસ્તારપૂર્વક જુદાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ૨૯૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિષે ત્રિમર્મીય ચિકિત્સિત નામક છઠ્ઠીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૬

અધ્યાય સત્તાવીસમો

ઉરુસ્તમ્ભ ચિકિત્સિત

ઋક્સ્તંભ ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ઉરુસ્તંભ ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ઋક્સ્તંભનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

ચન્દ્ર અને સૂર્યથી સર્વદા યુક્ત સુમેરુ પર્વતની પેઠે

પરમં બ્રાહ્મં કાન્તિ અને તપનીં શ્રેષ્ઠ કાન્તિથી સર્વદા
યુક્ત અને શુદ્ધિ, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, વિજ્ઞાન, કૃતિ અને
ક્ષમાના નિવાસસ્થાન ગુરુ આત્રેયને અગ્નિવેશે સમય-
સર સંશય પૂછ્યો. ૩,૪

‘હે ભગવન, સર્વેય રોગોનું ઓસડ સમરત અને
બુદ્ધિ બુદ્ધિ પંચકર્મ બતાવવામાં આવ્યાં છે; પણ હે
વૈદ્યશ્રેષ્ઠ, એવો કોઈ દોષજન્ય રોગ છે કે જે ચિકિત્સાથી
સાધ્ય હોવા છતાં તેના શમનમાં તે પંચકર્મ શક્તિ-
માન ન થાય? ૫,૬

‘ઊરુસ્તંભ છે.’ એમ ગુરુએ કહ્યું. ત્યારે કરીને તેણે
તેનું કારણ, લક્ષણ અને ઔષધ પૂછતાં ગુરુએ
કહ્યું. ૭

‘કંઈક પચેલા અને બાકીનાં અશ્ણુ પર સ્નિગ્ધ-
ઉષ્ણ-લઘુ અને શીત દ્રવ્યોનું સમશન એટલે
હિતાહિતમિશ્રિત આહાર કરનારને, દ્રવ અને
સૂકા આહારથી, દહીં, દૂધ, ગ્રામ્ય-આનૂષ અને
ઔદક માંસથી, પિષ્ટ ભોજનથી, વિકૃત મધથી, દિવસે
અતિશય નિદ્રા કરવાથી, અતિશય ઉત્તમગરાથી, લંઘનથી,
ખાધા ઉપર ખાવાથી, મહેનતથી, લાયથી અને વેગ
ધારણ કરવાથી તથા સ્નેહને લઈ કાદામાં સંચિત થયેલો
આમ મેદની સાથે મળી, વાતાદિકને રોડી. ગુરુતાને લઈ
અધોગામી સિરાઓ દ્વારા જલદીથી ઊરુઓમાં પહોંચે
છે ૮-૧૦

મેદના બલથી ઉત્કટ થયેલો દોષ સક્રિય-જઘા અને
ઊરુઓને પૂરી દઈ, ધન્દ્રિયોની સ્વાધીનતાનો અભાવ
તથા હલનચલનની અદ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

જેવી રીતે પૂર્ણ ભરેલ જાંડા મહાસરોવરમાં પાણી
સ્તિમિત, સ્થિર અને ક્ષોભરહિત રહે છે તેવી રીતે
ઊરુસ્થળમાં ગયેલો કફ છે. ૧૨

ભરિષ્ણુ, પરિશ્રમ, સંકોચ, દાહ, પીડા, સ્પર્શજ્ઞાન,
કમ્પન, ભેદ, સ્ફુરણ અને સોય ભોંકાવા જેવી પીડાથી
યુક્ત તે કફ દેહને અને પ્રાણને હણે છે. ૧૩

મેદયુક્ત કફ વાત અને પિત્તને પરાભવ પમાડી,
સ્થિરતા અને શીતલતા વડે ઊરુઓનું સ્તંભન કરે છે તેથી
તે ઊરુસ્તંભ કહેવાય છે. ૧૪

ઋક્તમનાં પૂર્વરૂપો—

ધ્યાન, નિદ્રા, અતિ રિતમિતતા, અરુચિ, જ્વર,
રૂવાડાં ઊભાં થવાં, ઊલટી તથા જઘા અને ઊરુઓની
શિથિલતા એ તેનાં પૂર્વરૂપ છે. ૧૫

ઋક્તમનાં સ્નેહના પ્રયોગથી થતા દોષો—

વાતની શંકાનાળા વૈદ્ય અજ્ઞાનથી કરેલા તેના
સ્નેહનથી વળી પગોની શિથિલતા, સ્પર્શજ્ઞાન અને
મુરકેલીથી પગ ઉપાડવાનું થાય છે. ૧૬

ઋક્તમનાં લક્ષણો—

જઘા અને ઊરુઓની અતિશય નિર્બળતા તથા
હરહંમેશ થોડાં થોડાં દાહ અને વેદના થાય છે; પગ
મૂકતાં પીડા થાય છે અને શીતલ વસ્તુના સ્પર્શને બળી
શ્વેતો નથી. ૧૭

ઊભા રહેવામાં, દયાવવામાં, ગતિ કરવામાં અને
ચાલવામાં પણ તે શક્તિમાન હોતો નથી; અને ઊરુ તથા
પગને બીજી કોઈ ચલાવે છે અથવા તે તેઓ તૂટી
ગયા છે એમ તે માને છે. ૧૮

ઋક્તમનાં સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણો—

ત્યારે પુરુષ દાહ-પીડા અને સોયથી વીધવા જેવી
પીડાથી યુક્ત તથા કંપયુક્ત થાય છે ત્યારે ઊરુસ્તંભ
તેને હણે છે. તેની પીડાથી રહિત નવા ઊરુસ્તંભને સાધ્ય
કરી શકાય. ૧૯

ઋક્તમનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

જે કારણે તેનું સ્નેહન, અસ્તિ, વિરેચન અને
વમન ન કરવું જોઈએ તે કારણ તમે ધ્યાનપૂર્વક
સંલિંગો. ૨૦

સ્નેહન અને અસ્તિકર્મ હંમેશ કફની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને ત્યાં ઊરુપ્રદેશમાં રહેલા કફને બહાર કાઢવામાં વિરેચન સમર્થ નથી. ૨૧

કફસ્થાનમાં ગયેલ કફ અને પિત્તને વમન દ્વારા તથા આમાશયમાં રહેલા તે બન્નેયને વિરેચનથી બહાર કાઢવા સહેલા છે. ૨૨

પકવાશયમાં રહેલા સર્વે ય દોષો અસ્તિઓ વડે મૂલ છેદન કરવાથી બહાર કાઢવા શક્ય છે. પણ આમ અને મેઢથી જડ થયેલા અને જઠા તથા ઊરુમાં રહેલા બહાર કાઢવા શક્ય નથી. ૨૩

જઠા અને ઊરુરૂપી વાતસ્થાનમાં તેની શીતક્ષત્રાથી અને તેઓ બન્નેના સ્તંભથી, જેમ નાચાણવાળા રથળથી પાણી કાઢવું શક્ય નથી તેમ તે જઠા અને ઊરુમાં અયેક્ષા દોષ સહેલાઈથી બહાર કાઢવા શક્ય નથી. ૨૪

કફ અને આમની અધિકતાને લઈ વૈદે યુક્તિ-પૂર્વક તેવું નિત્ય સંશમન, ક્ષીણ કરવું અને શોષણ કરવું જોઈએ. ૨૫

સદૃશ રૂક્ષ ઉપચારવાળા રોગીને લવણરહિત તથા જલ અને તેલથી સાધેલાં શાક સુનિષ્કલુક-લીમડો-આકડો-વેત્ર અને ગરમાળાનાં પદ્મવ, કાકમાચી-વાસ્તુક-બીજાં કડવાં કુદ્ધક વગેરે શાક સાથે જવ, શ્યામાક અને કોદરા દેવા જોઈએ. ૨૬, ૨૭

ઋસ્તંભનો નાશ કરનારા કેટલાક યોગો—

હાર અને અરિષ્ટના પ્રયોગ, હરીતકીના પ્રયોગ, મધના શરબતનો પ્રયોગ અને પીપરનો પ્રયોગ ઊરુસ્તંભનો નાશ કરનાર છે. ૨૮

માણુસે સમંગા, શાલ્મલીનો ગુદ અને બીલીને મધ સાથે પીવાં. તેવી જ રીતે શ્રીવેણક, ઉત્તમ્ય, દેવદાર અને તમર મધ સાથે પીવાં. ચન્દન, ધાવડીનાં ફલ,

કઠં, તાલીસપત્ર અને જટામાંસીને પણ તેવીજ રીતે મધ સાથે પીવા. ૨૯

મોથ, હરડે, લોષ, પદ્મક અને કકુઃ દેવદાર, ખે હળદર, વજ અને કકુઃ પીપર, પીપરીમૂળ, સરલ અને દેવદાર; ચવ્ય, ચિત્રકમૂળ, દેવદાર અને હરડે; લિલામાં અને પીપરીમૂળ સહિત પીપર; એ પાંચ યોગોને મધસહિત પીવા. અરધા અરધા શ્લોકથી કહેલા આ કલ્કો ઊરુસ્તંભ દૂર કરનારા છે. ૩૦-૩૨

શર્મિષ્ટાદિ યોગ—

ચણાઈ, મીઠળ, દંતીમૂળ, ધન્વજ, વજ, મૂર્વા, ગરમાળો, કાળીપાટ, કરંજ તથા કુલકના સમ પ્રમાણમાં ચૂર્ણને મધ સાથે અથવા પાણીમાં ઘોળીને પીવું; અથવા મધસહિત દહીંના મંડ સાથે પણ તે ઊરુસ્તંભનો નાશ કરનાર છે. ૩૩, ૩૪

મૂર્વાદિ યોગ—

મૂર્વા, અતિવિષ, કઠં, ચિત્રક અને કકુઃ અગાઉની પેઠે પીવાં અથવા ગોમૂત્રમાં રાતભર રાખેલ ગૂળળ પીવા. ૩૫

સ્વર્ણક્ષીરાદિ યોગ—

સ્વર્ણક્ષીરી, અતિવિષ, નાગરમોથ, તેજેવતી, વજ, દેવદાર, ચિત્રક, કકુઃ, પાઠા અને કકુઃ ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું; અથવા પાણીમાં ઘોળીને મધસહિત ચટાડવું. ૩૬, ૩૭

ઋસ્તંભમાં બીજા યોગો—

અથવા કૃત્તી વાલનખ અને નાગકેશર મધસહિત પીવાં; અથવા ઊરુસ્તંભથી પીડાયેલા મનુષ્યે ત્રિકલા, પીપર, મોથ, ચવ્ય અને કકુઃ ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું. ૩૮

ઋસ્તંભમાં બાવસ્થિકી વિકૃત્તિ—

જો અપતપણથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષ હાય તો બીજા

પશુપક્ષીઓના માંસથી અને જૂની શાળથી તેનું યુક્તિ-
પૂર્વક સંતર્પણ કરવું. ૩૯૩

રૂક્ષણનિધિથી જો નિદ્રાનાશના વ્યાધિસહિત
વાતક્રોધ થાય તો તેમાં વાતરેળનો નાશ કરનાર સ્નેહ
અને સ્વેદનો ઉપચાર કરવો. ૪૦૩

પીપ્પલી, પયસ્યા, રાસના, ગોખરુ, વજ, સરલ, અચુરુ
અને પાઠા-એઓથી તેલ પકાવવું. તેમાંથી એક
પ્રસૂત કે એક અંજલિ મનુષ્યે મધસહિત પીવી. ૪૨

કૃષ્ણાદિ તૈલ—

કઠ, ત્રીવેદક, ઉદીચ્ય, સરલ, દેવદાર, કેશર, અજગન્ધા
અને અશ્વગન્ધા-તેઓથી સરસવતું તેલ પકાવવું. ઊરુ-
સ્તંભથી પીડાયેલ મનુષ્યે તે પણ મધસહિત માપસર
પીવું. આમ રૂક્ષતાથી મુક્ત થતાં પછી તે ઊરુસ્તંભથી
પણ મુક્ત થાય છે. ૪૩, ૪૪

સૈન્ધવાદિ તૈલ—

સિંધાલુણ બે પલ, સૂંઠ પાંચ પલ, પીપરીમૂળ
અને ચિત્રક બન્ને પલ, લિસામાંની ગોટલી વીસ અને
આરનાલ બે આઠક-તેનાથી એક પ્રસ્થ તેલ પકાવવું. તે
તેલ સંતાનદાયક, ગૃધ્રસી, ઊરુસ્તંભ, અર્શપીડા અને સર્વ
વાતવિકાર દૂર કરનાર છે. ૪૫, ૪૬

ઘણ્ટકટ્ટર તૈલ—

પીપરીમૂળ અને સૂંઠ બે પલ, કર્દૂર આઠ પ્રસ્થ અને
દહીં જેટલું જ એક પ્રસ્થ તેલ સિદ્ધ કરવામાં આવે
તે ગૃધ્રસી અને ઊરુસ્તંભનો નાશ કરનાર છે. ૪૭

(આ પ્રમાણે અષ્ટકર્દૂર તેલ થયું.)

આ પ્રમાણે ઊરુસ્તંભનું અંદરનું ઔષધ કહી
ખતાવ્યું.

ઋત્તંભમાં બાહ્ય ચિકિત્સા—

પણ કફનો ક્ષય કરનાર ખીણ બાહ્ય ચિકિત્સા તું
સાંભળ. ૪૮

વલ્લીકમૃત્તિકાદિ વત્સાદન—

રાફડાની માટી, કરંજનાં મૂળ-ફળ અને છાલ તથા
ઈટનાં ચૂર્ણથી સારી પેઠે ઉત્સાદન કરવું. ૪૯

ઋત્તંભમાં ઝાંઝા યોગો—

મધ, સરસવ અને રાફડાની માટીથી મુક્ત અશ્વ-
ગંધાનાં મૂળથી અથવા આકડાનાં મૂળથી અથવા
લીમડાનાં મૂળથી કે દેવદારના મૂળથી વૈલે ગાઢ ઉત્સાદન
કરવું; અને શુદ્ધિમાન વૈલે દન્તી-દ્રવન્તી-તુલસી અને
સરસવથી ઊરુસ્તંભમાં લેપન કરવું. ૫૦-૫૧૩

અને તર્કરી, સરગવો, તુલસી, સૂંઠ, કુટમ્બ અને લીંબડાનાં
પાન. મૂળ અને ફળ સાથે ઉકાળેલું પાણી ઊનું ઊનું
સીંચવું. ૫૨

પીસેલા સરસવને રાતભર ગોમૂત્રમાં રાખી તેનું
લેપન કરવું. ૫૩

વત્સકાદિ પ્રલેપ—

કુટમ્બ, તુલસી, કઠ, ગન્ધ દ્રવ્યો, નેપાલી, ધાણા, સરગવો,
હિંસા, આકડાનાં મૂળ, રાફડાની માટી અને કુદરકને
દહીં તથા સિંધાલુણ સાથે મેળવીને એનાથી
લેપન કરવું. ઊરુસ્તંભના બાહ્યકાર વૈલે આ ઉપચાર
કરવો જોઈએ. ૫૪, ૫૫

શ્ચોનાકાદિ પરિષેક કે પ્રદેહ—

શ્ચોનાક ખેર, ખીલી, બન્ને ભોરીંગણી, સરલ, અસન,
સરગવો, તર્કરી, ગોખરુ, તુલસી, અર્જક, અગ્નિમન્થ અને
કરંજને પાણી સાથે ઉકાળી તેનું સિંચન કરવું;
અથવા ગોમૂત્રમાં પીસેલાં એઓનો લેપ પણ ઊરુસ્તંભ
મટાડનાર છે. ૫૬, ૫૭

ઋત્તંભનું ચિકિત્સાદ્ય—

કફના ક્ષય માટે થઈ શકે તેવા વ્યાયામમાં રાગીને

ચેજવેા અને પ્રાતઃકાળમાં કાંકરા તથા રેતીવાળાં સ્થાનોમાં રોગીને ચલાવવો. ૫૮

અથવા શીતલ જલવાળી અને ટિંસક જલજન્ટુ વગરની નદીમાં સામે પ્રવાહે રોગીને તરાવવો અને નિર્મળ, શીતળ, સ્થિર જલવાળાં સરોવરમાં ફરી ફરીને તરાવવો. આ પ્રમાણે એનો કદ સૂકાઈ જતાં ઊરુસ્તંભ સાંત થાય છે. ૫૯

કદને જે ક્ષીણ કરનાર હોય છતાં વાયુને ઢાપાવે નહિ તેવું સર્વ ઔષધ ઊરુસ્તંભનું હંમેશા કરવું જોઈએ. અને શરીરબલ તથા અગ્નિની રક્ષા કરતાં આ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૬૧

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ઊરુસ્તંભની ચિકિત્સામાં ઊરુસ્તંભનાં હેતુ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, પંચકર્મની અયોગ્યતાનું કારણ અને જે પ્રકારનાં આંતર અને બાહ્ય ઔષધ કહ્યાં છે. ૬૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢમલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સારથાન વિષે ‘ઊરુસ્તંભ ચિકિત્સિત’ નામક સત્તાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૬

—

અધ્યાય અઠાવીસમો

વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિત

વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિતનો સ્વક્રમ—

‘હવે અહીંથી ‘વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિત’નું બાહ્યાન કરશું’ આ વિષયમાં ભગવાન આત્રેયે નાચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

વાયુનો સ્વભાવ—

વાયુ આયુષ્ય છે, વાયુ બળ છે, શરીરીઓનો ધાતા

પણ વાયુ છે, વાયુ જ આ સર્વ વિશ્વ છે અને વાયુ જ પ્રણ કહેવાયેલ છે. ૩

જે મનુષ્યના વાયુની ગતિ અટક્યા વગરની હોય, પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત હોય અને પ્રકૃતિમાં રહ્યો હોય, તે લાંબો વખત નિરોગ થઈ સો વર્ષ જીવે છે. ૪

વાયુના પાંચ મેદો; તેનાં સ્થાન અને કર્મો—

પ્રાણ, ઉદાન, સમાન, બ્યાન અને અપાન એ પાંચ ભેદોથી, પોતાના સ્થાનોમાં નિરોધ વિના ફરતો વાયુ દેહને સારી રીતે ધારણ કરે છે. ૫

માથું, છાતી, કંઠ, જીભ, મોઢું અને નાક—એ પ્રાણનાં સ્થાન છે અને થુંકવું, છીંક ખાવી, ઝોડકાર, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આહારાદિ કર્મો છે. ૬

વળી નાભિ, છાતી અને કંઠ—એ ઉદાનનાં સ્થાન છે અને વાણીની પ્રવૃત્તિ, પ્રયત્ન, ઉત્સાહ, બલ અને વર્ણ—કર્મો છે. ૭

સ્વેદરોપ અને જલવહ સ્ત્રોતોમાં તથા અન્તરગ્નિના પડખામાં રહેલ સમાન વાયુ અગ્નિ અને બલ દેનાર છે. ૮

ઝડપી ગતિવાળો બ્યાન મનુષ્યોના આખા શરીરમાં વ્યાપેલો છે અને સર્વદા ગતિ, પ્રસારણ, આક્ષેપ અને નિમેષાદિ ક્રિયા કરનાર છે. ૯

વૃષણ, અસ્તિ, ઉપસ્થ, નાભિ, સાથળ, વંક્ષણ અને ગુદ્ર અપાનનાં સ્થાન છે. આંતરગ્નમાં રહેલ તે શુક્ર, મૂત્ર, મળ, આર્તવ અને ગર્ભને બહાર દાઢે છે. પ્રકૃતિસ્થ અને પોતાના સ્થાનમાં રહેલા તે પોતપોતાનું કામ કરે છે અને તેઓથી નીરોગી દેહ ધારણ કરાય છે. ૧૦, ૧૧

કુપિત વાયુનાં રૂપો—

અથવા, વિમાર્ગસ્થ અને વિકૃત તેઓ પોતાના સ્થાન અને કર્મથી થતા રોગો વડે શરીરને પીડે છે અને શીઘ્ર પ્રાણ હરી લે છે. ૧૨

તેઓથી થતા રોગો અસંખ્ય છે; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને એથી રોગો સ્ત્રસ્થાનમાં બતાવ્યા છે. ૧૩

તેઓ નિદાન અને ચિકિત્સાસહિત પચાસ વડે, સ્થાનભેદથી કેવળ વાયુ અને આવૃત વાયુનો નિર્દેશ કરીને કહેવાય છે તે તું સાંભળ. ૧૪

વાતરોગનાં સામાન્ય નિદાન અને લક્ષણો—

રક્ષ, શીતળ, થોડું બોજન, મૈથુન, બહુ ઉત્તમરા, વિષમ ઉપચાર, દોષ અને રક્તના અતિશય સાવથી, ફૂલું, તરવું, બહુ મુરકારી, વ્યાયામ અને અનિશય ચેષ્ટાઓથી, ધાતુઓના ક્ષયથી, ચિંતા-શોક અને રોગ વડે અતિ સૂકાવાથી, દુઃખકર શયન તથા આસનથી, ક્રોધથી, દિવસે સૂવાથી અને ભયથી, વેગો અટકાવી રાખવાથી, આમદોષથી, ઊંટ-ધોડા તથા ઉતાવળાં વાહનો ઉપરથી પડી જવાથી બલવાન થયેલો વાયુ ઢેહમાં ખાલી સ્ત્રોતોને ભરી દઈને સર્વાંગ ટૂંકેકાંગમાં આશ્રિત વિવિધ વ્યાધિઓ કરે છે. ૧૫-૧૮

વાતરોગનાં પૂર્વરૂપો—

પેતાનાં લક્ષણની અવ્યક્તતા તે તેઓનું પૂર્વરૂપ કહેવું છે.

કુપિત વાયુનાં રૂપો—

તે વ્યક્ત થતાં પેતાનું લક્ષણ કહેવાય છે; અને લક્ષણની લઘુતા તે મટ્યાનું લક્ષણ છે. ૧૯

કોપેલો વાયુ-સંક્રાંત્યવું, પર્વો જઠકાઈ જવાં, હાડકાં અને પવેનો ભેદ, રૂંવાડાં ઊભાં થવાં, પ્રલાપ, હાથ-બરડો અને માથું જઠકાઈ જવું, લંગડાવું, પાંગળાપણું, કુબ્જાપણું, અંગોનો શોષ, લિંધ ન આવવી, ગર્ભ-શુક્ર અને આર્તવનો નાશ, ફરકાટ, અંગોને સ્પર્શસ્થાન ન રહેવું, માથું નાક-આંખો-જીભ અને ડોક અંદર પેસી જવાં, ભેદ, તોદ, પીડા, ખેંચ, મોહ અને શ્રમ એવી જાતનાં રૂપો કરે છે. ૨૦-૨૩

નિદાન અને સ્થાનના ભેદથી તે ભુદ ભુદ રોગો કરનાર બને છે. ૨૩

કોષ્ઠમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

તેમાં કોષ્ઠમાં રહેલ વાયુ દૂષિત થતાં મૂત્ર અને મળની અટકાયત, બ્રધ્નરોગ, હૃદયરોગ, શુદ્ધ, અર્શ અને પાર્શ્વશૂલ થાય છે. ૨૪

સર્વાંગમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

વાયુ આખા શરીરમાં કોપતાં અંગોનો ફરકાટ, અંગો ભાંગવાં, રોગી વેદનાઓથી ઘેરાએલો હાગે અને તેના સાંધા ફૂટતા જણાય છે. ૨૫

શુદ્ધમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

શુદ્ધરિયત વાયુ કોપતાં ઝાડો-પેસાખ અને અધો વાયુની અટકાયત, શૂળ, આદ્માન, અશ્મરી, શર્કરા, ગંધ સાચળ-ત્રિક-પગ અને પીડના રોગો તથા શોષ થાય છે. ૨૬

આમાશયમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

આમાશયરિયત વાયુ કોપતાં હૃદય-નાભિ-પડખાં અને પેટમાં પીડા, તરસ, ઓડકાર, વિસ્મૃત્તિ, કાસ, મળ અને મોં સૂકાવાં તથા શ્વાસ થાય છે. ૨૭

વક્ત્રાણયમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

પક્વાણયમાં રહેલ વાયુ કોપતાં અંતઃકૂળન, શૂળ, આંટોપ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મુરેકલીથી મળની પ્રવૃત્તિ, આનાહ અને ત્રિકનો વેદના કરે છે. ૨૮

કાન વગેરે ઇન્દ્રિયમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

દુષ્ટ વાયુ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોનો વધ કરે છે. ૨૯

ત્વચામાં પ્રકુપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

આમડીમાં રહેલ વાયુ દૂષિત થતાં આમડી રક્ષ,

કાંટેલી, સ્પર્શજ્ઞાન વિનાની, પાતળી, કાળી, સોય ભોંકાયા જેવી પીડાવાળી, ખેંચાતી હોય તેવી અને સ્તાશ્ન-વાળી થાય છે તથા પર્વેમાં પીડા થાય છે. ૩૦

સ્વત્ત્વમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

સ્વત્ત્વગત વાયુમાં સંતાપયુક્ત તીવ્ર પીડા, વિવર્ણતા, દુર્બળતા, અરુચિ, ખાંસ ઉપર ફાડાઓ ઉપડી આવવી અને ખાંધા પછી જઠકાટ થાય છે. ૩૧

માંસ અને મેદમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

માંસ અને મેદાગત વાયુમાં અંગમાં યુરતા, અતિશય તોદ, લાકડી કે મુકંદો વાળા જેવી પીડા તથા અતિશય થાક થાય છે. ૩૨

મજ્જા અને અસ્થિમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

મજ્જા અને અસ્થિગત વાયુમાં હાડકાં અને પર્વેતિ ભેદ, સાંધાઓમાં શ્વળ, માંસ અને ખસનો ક્ષય, ઊંધ ન આવવી અને સતત પીડા થાય છે. ૩૩

શુક્રમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

શુક્રસ્થ કેપેલો વાયુ શુક્ર કે ગર્ભનું શીઘ્ર પતન કે અટકાયત અને વિકૃતિ પશુ પેદા કરે છે. ૩૪

સ્નાયુમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

સ્નાયુગત વાયુ બાહ્યાયામ, આંતરયામ, ખંદિત, કુખડાપથ્થું, સર્વાંગ અને એકાંગના રોગો કરે છે. ૩૫

સિરામાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

સિરાગત વાયુમાં મન્દ પીડાયુક્ત સોળવાળું શરીર સૂકાય અને કમ્પે તથા સિરાઓ સ્પંદનરહિત, પાતળી કે મ્હોટી થાય છે. ૩૬

સન્ધિમાં પ્રકૃપિત થયેલ વાતનાં લક્ષણો—

સન્ધિગત વાયુમાં વાયુપૂર્ણ મશકન્તા સ્પર્શ જેવા સ્પર્શવાળો સોળો અને વેદનાયુક્ત પ્રસારણ અને આકુંચનની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. ૩૭

એમ સ્થાનના ભેદો પ્રમાણે વાયુનાં લક્ષણ કહ્યાં.

અર્ધિતનાં લક્ષણો—

અતિશય વધેલો વાયુ જ્યારે શરીરના અર્ધા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે અર્ધ ભાગમાં લોહી-હાય-પગ અને હીંચણને શોષી લઈ સંકોચે છે અને મોઢાને વાંકું કરે છે; તથા નાક, ભ્રમર, કપાળ, આંખ અને હડપચીને વાંકાં કરે છે; પછી બોજન પણ વક્ર થઈને મોઢામાં જાય છે, બોજતી વખતે નાક વાંકું અને તેને સ્તબ્ધ થાય છે, છીંક રોકાઈ જાય છે અને તેની વાણી દીન-વાંકી-ઝડપવાળી અને અવ્યક્ત હોય છે; હાંત હાકી જાય છે, કાનમાં બહેરાશ આવે છે, સ્વરભેદ થાય છે; પગ, હાથ, આંખ, જાંઘ, સાથળ, શંખ, કાન અને ગંઢમાં પીડા થાય છે. આ લક્ષણો અર્ધા શરીરમાં કે કેવળ અર્ધા મોઢામાં હોય તો તેને અર્ધિત કહેવાય છે. ૩૮-૪૨

અન્તરાયામનાં લક્ષણો—

જ્યારે વાયુ બન્ને મન્યાઓમાં આશ્રય કરીને અંત-નાડીમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અંતરાયામ નામનો મન્યા-સ્તંભ કરે છે. ગરદન અંદરની બાજુ ખેંચાય છે અને મન્યા બહુ જ સ્તબ્ધ થાય છે, હાંત કટકટાવે, લાળ ઝરે, પીઠ બહાર ઉપરી આવે, માથું જકડાય, બગાસા આવે અને મુખને જકડાટ થાય છે. આ અંતરાયામનાં લક્ષણ છે. એમ અંતરાયામ કહ્યો. ૪૩-૪૫

બહિરાયામનાં લક્ષણો—

બહિરાયામ કહેવાય છે.

ખસવાન વાયુ પીઠ અને મન્યાશ્રિત બાહ્ય સિરાઓને શોષીને બહિરાયામ નામનો હનુસ્તંભ કરે છે. ધનુષ્યની પેઠે નમતા દરદીનું માથું યરડા તરફ ઝૂકે, છાતી ઊંચે આવે, મન્યા સ્તબ્ધ થાય, ઝરદનમાં અવમર્દન થાય, હાંત કકડાવે, બગાસા આવે, લાળ ઝરે અને વાણીનિગ્રહ થાય છે. તેના વેગ આવતાં જ મારી નાખે છે. અથવા તો વિકળતા પેદા કરે છે. ૪૬-૪૮

હનુગ્રહનાં લક્ષણો—

હડપચીના મૂળમાં રહેલો વાયુ બન્ને હનુને બંધમાંથી સરકાવે છે અથવા સ્તબ્ધતાવાળી અને વેદના વિનાની મુખની વિવૃતતા કરે છે તથા હડપચીને સ્તબ્ધ કરી હનુમહ અને બૂખને બંધ કરે છે. ૪૯૩

આક્ષેપકનાં લક્ષણો—

કુપિત વાયુ ગાત્રોને વારંવાર પછાડે છે તે આક્ષેપક કહેવાય છે. ૫૦

દંડજનાં લક્ષણો—

ન્યારે વાયુ હાથ, પગ, રનાયુ અને કંઠરાઓ સહિત સિરાઓને શોષીને અચ્છડ કરી દે છે ત્યારે દંડ જેવાં અચ્છડ ગાત્રવાળાને દંડક બાણો. તે અનુપકંઠ્ય એટલે અસાધ્ય છે. ૫૧૩

અર્દિત વગેરેનાં સમાન લક્ષણો—

અર્દિત આદિના વારેવારે આવતા વેગો જતાં-શાન્ત થતાં, દરદી સ્વસ્થ થાય છે અને શાન્ત ન થતાં તે તે પીડાઓથી પીડાય છે-વૈદ્યે તેઓનો ત્યાગ કરવો. ૫૨૩

ઘ્વાન્ગરોગનાં લક્ષણો—

વાયુ શરીરના જમણા કે ડાબા પડખાંનો વધ કરીને એષ્ટા-પ્રવૃત્તિને બંધ કરે છે તથા પીડા અને વાણી બંધ કરે છે. શરીરના અર્ધા ભાગનું ગ્રહણ કરી, સિરા નથા રનાયુઓને શોષીને, એક હાથ કે એક પગનો સંક્રાંત્ય કરે છે, તોદ અને શલ્લ કરે છે-તે એકાંતરોગ છે; અને આખા દેહમાં થનાર સર્ગાંત રોગ છે. ૫૩-૫૫

ગુદ્રસીનાં લક્ષણો—

ગુદ્રસી સ્તંભન, વેદના અને તોદ વડે પ્રથમ સ્થિત્ય, કેડ, પીક, સાયળ, ડીચ્યુ, બંધ અને પગને ક્રમશઃ પકડી લે છે અને વારંવાર સ્પન્દન થાય છે. તે વાયુથી અને વાતકકથી તંદ્રા, શુરુતા અને અરુચિયુક્ત હોય છે. ૫૬૩

સહીનાં લક્ષણો—

પગ, બંધ, સાયળનાં અને હાથનાં મૂળનું મર્દન કરનાર ખલ્લી થાય છે. ૫૭

બાકીનાનો નિર્દેશ સ્થાનને અનુરૂપ લક્ષણો વડે કરવો. ૫૭૩

પિત્ત વગેરે સાથે સંસર્ગ પામેલ વાતનાં લક્ષણો—

તે બધામાં પિત્ત આદિનો સંસર્ગ પણ જોવો. વાયુનો કેપ ધાતુના ક્ષયથી અને માર્ગીના આવરણથી થાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ દેહમાં બધા સ્રોતોના અનુસારી છે પરંતુ વાયુ સૂક્ષ્મ હોવાથી જોયતું ઉદાહરણ કરે છે. કુપિત થયેલો તે, તે એને પ્રકાપાવીને, અહીં તહીં ફેંકતો, માર્ગ બંધ હોવાથી રોગો કરે છે અને રસાદિ ધાતુઓનો શોષ કરે છે. ૫૮-૬૦૩

કફ અને પિત્તથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

પિતાવૃત વાયુમાં દાહ, તરસ, શુળ, ભ્રમ, અંધારાં આવવાં કટુ-અમ્લ-લવણ અને ગરમ દ્રવ્યોથી વિદાહ થવો અને શીતળ દ્રવ્યોની ઇચ્છા થવી એ લક્ષણો થાય છે. ૬૧૩

કષ્ટવૃતમાં શીતળતા, શુરુતા, શલ્લ, કટુ આદિ દ્રવ્યો બહુ માફક આવવાં, લઘુત-આયાસ-રક્ષ અને ઉષ્ણ દ્રવ્યોની ઇચ્છા થાય છે. ૬૩૩

રક્તથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

રક્તાવૃતમાં દાહ અને પીડાયુક્ત ચામડી, માંસ કે શરીરના અંદરના ભાગમાં રાગયુક્ત સોળો એકદમ થાય છે અને મંડલો ઉપડી આવે છે. ૬૩૩

માંસથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

માંસગતમાં કંઠલુ, વિવર્ણ પિડકાઓ, સોળો, રોમ-હર્ષ અને કીડીઓ ચાલતી હોય તેવી વેદના થાય છે. ૬૪૩

મેદથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

મેદથી આવૃત થતાં અંગોમાં ચક્ષુ, સ્નિગ્ધ, ક્રામળ અને શીતલ સોળો થાય છે તથા અરુચિ થાય છે તેને આદ્યવાત બોલેવો. તે કૃત્સ્નસાધ્ય છે. ૬૫૩

આંસ્યથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

અસ્થિથી આવૃતમાં દરદીને ઉષ્ણ સ્પર્શ અને પીડનની ઇચ્છા અને સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે. ૬૬૩

મજ્જાથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

મજ્જાવૃતમાં વિનાશ, બગાસાં આવવાં, પરિવેષ્ટન અને શૂન થાય છે તથા હાથથી દબાવતાં દરદીને સુખ મળે છે. ૬૭૩

શુક્રથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

શુક્રગત વાયુ આવૃત થતાં શુક્રનો વેગ ન થવો, અતિ થવો કે વીર્ય નિષ્કળ થાય છે. ૬૮

અજ્ઞથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

અજ્ઞાવૃત વાતમાં કુક્ષિમાં પીડા થવી અને પચ્યા બાદ શાન્તિ થાય છે. ૬૮૩

મૂત્રથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

વાયુ મૂત્રાવૃત થતાં મૂત્રના વેગની અટકાયત અને અસ્તિમાં અપ્માન થાય છે. ૬૯

પુરોષથી આવૃત વાતનાં લક્ષણો—

વાયુ મલાવૃત થતાં મળનો નીચેની બાળુઅતિશય વિખંધ થાય છે, તેના સ્થાનમાં વાદ થાય છે, સ્નેહ શીઘ્ર પચી જાય છે, જમ્યા બાદ પુરુષને આક્રોશ ચઢે છે, અન્નથી દબાણ થતાથી લાંબા સમયે દરદીને મુશ્કેલીએ સફા મળ આવે છે, શ્રોણી-વંક્ષણ અને પીઠમાં પીડા થાય છે, વાયુ વિલોમ હોય અને હૃદય અસ્વસ્થ હોય છે. ૭૦-૭૧૩

વાતરોગોનો સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર—

સંધિચ્યુતિ, હંતુસ્તમ્બ, કુંચન, કુખ્જતા, અર્દિત, પક્ષાધાત, અંગશોષ, પંચુત્વ, ખુડ્ગાત, સ્તંભન અને આદ્યવાત અને મજ્જા તથા અસ્થિગત જે જે રોગો છે તે સ્થાનની ગંભીરતાને લીધે પ્રયત્ન કરવાથી મટે છે કે નથી પણ મટતા. બલવાન પુરુષને થયેલા નવા અને ઉપદ્રવ વિનાના તેઓને મટાડવા ૭૨-૭૪

વાતરોગોમાં સ્નેહનનો વિધિ—

અહીંથી આગળ વાતરોગ હણનાર સિદ્ધ ડ્રુયા સાંભળ. કેવળ ઉપસ્તંભ વિનાના વાયુમાં સ્નેહથી ચિકિત્સા કરવી. મનુષ્યને ઘી, વસા, તેલ અને મજ્જાનાં પાન કરાવવાં. પછી સ્નેહપાનથી થાકેલા તે દરદીને આશ્વાસન આપીને ફરી વાર દૂધથી સ્નેહન આપવું. ૭૫, ૭૬

વાતરોગોમાં સ્વેદનનો વિધિ—

સ્નેહયુક્ત ઘૂસો, ગ્રામ્ય-જલચર કે આનૂપ પ્રાણીઓના માંસરસો, દૂધપાક, કુશરા, અમ્લ તથા લવણયુક્ત સ્નેહઅસ્તિઓ, નરય અને તર્પણ ભોજનોથી સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરેલને સ્વેદ આપવો. પછી સારી પેટે અબ્યંગ કરાવેલ તેની સ્નેહયુક્ત નાડીથી, પ્રસ્તર કે સંકરથી તથા યથાયોગ્ય બીજા વિવિધ સ્વેદથી ચિકિત્સા કરવી. સ્નેહ ચોપડેલ અને સ્વેદિત અંગ વાંકું કે અક્કડ હોય છતાં, જેમ સૂકું લાકડું વળે છે તેમ ધીમે ધીમે મનમુજબ વાળી શકાય છે સ્વેદિત પુરુષનાં હર્ષ, તોદ, પીડા, આયામ, શોથ સ્તભ અને ગ્રહાદિ એકદમ શાન્ત થઈ જાય છે અને મૃદુતા આવે છે. પ્રયોજેલ સ્નેહ શુષ્ક ધાતુઓને એકદમ પોષે છે અને બલ, અગ્નિજ્વલ, પુષ્ટિ અને પ્રાણને પણ વધારે છે. ફરી તેને વારંવાર સ્નેહન અને સ્વેદન કરાવવાં; કારણ કે સ્નેહથી મૃદુ થયેલા કોષમાં વાતના રોગો રહેતા નથી. ૭૭-૮૨૩

વાતરોગોમાં સંગોષ્ઠન—

વખતે બીજા દોષનો અનુબન્ધ હોવાથી આ ક્રિયા વડે શાન્ત ન થાય તો ક્રામળ સ્નેહયુક્ત ઔષધોથી તેનું

શોષન કરવું. દોષને હરનાર તથા શુભકારક તિલ્લકથી પકાવેલ કે સાતલાથી પકાવેલ ઘી અથવા તો દૂધ સાથે એરંડિયું તેલ પીવું. ૮૩-૮૪૩

રિનગ્ધ, અમ્લ, લવણ, ઉષ્ણ આદિ આહારોથી ઉપચિત થયેલો મલ, સોતો બંધ કરીને, વાયુને અટકાવે છે તેથી તેનું અનુલોમન કરવું જોઈએ. ૮૫૩

વાતરોગોમાં સામાન્ય ચિકિત્સા—

જે દુર્બલ કે અવિરેચ્ય હોય તે મનુષ્યની પાચન દીપન અને દ્રવ્યયુક્ત નિરૂહ અસ્તિઓથી અને પાચનદીપન દ્રવ્યયુક્ત ભોજનોથી ચિકિત્સા કરવી. ૮૬૩

પરાપર શુદ્ધ થયેલાંને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં ફરીવાર સ્નેહન અને સ્વેદન હિતકારક છે; અને બધાંને ફરીથી નિરંતર સ્વાદુ-અમ્લ-લવણ-રિનગ્ધ આહારો, નર્ય અને ધૂમપાન કરાવવાં. ૮૭, ૮૮

એમ સામાન્ય પણે વાતરોગની ચિકિત્સા કહી.

કોષ્ઠસ્ય વાતની ચિકિત્સા—

વિશેષે કરીને કોષ્ઠમાં રહેલ વાયુમાં મનુષ્યે ક્ષાર પીવો; અથવા તો પાચન અને દીપનયુક્ત અમ્લ પદાર્થોથી મળીને પકાવવા. ૮૯૩

ગુદા અને પક્વાશયમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

ગુદા અને પક્વાશયસ્થિત વાયુમાં ઉક્લવર્તને હરનારી ચિકિત્સા હિતકારી છે. ૯૦

આમાશયમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

આમાશયસ્થ વાતમાં વિરેચનથી શુદ્ધ પુરુષની યથા દોષકર ચિકિત્સા કરવી.

સર્વાંગમાં પ્રકુપિત થયેલ વાતની ચિકિત્સા—

વાયુ સર્વાંગમાં કુપિત થતાં અભ્યંગ અને અનુવાસનસહિત અસ્તિઓ દેવી જોઈએ. ૯૧

ત્વચામાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

ત્વગાશ્રિત વાયુમાં સ્વેદ, અભ્યંગ, અવગાહન અને હલ્લ અન્નો આપવાં.

સ્ત્રમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

સ્ત્રસ્થિત વાયુમાં શીતળ લેપો, વિરેચન અને સ્ત્ર-મોક્ષણ કરવું. ૯૨

માંસ અને મેદમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

માંસસ્થિત અને મેદસ્થિત વાયુમાં વિરેચન, નિરૂહ અસ્તિઓ અને શમન ઔષધો દેવાં.

બસ્થિ અને મજ્જામાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

અસ્થિગત અને મજ્જાગત વાયુને બાહ્ય અને આભ્યંતર સ્નેહના પ્રયોગોથી છતવો. ૯૩

શુક્રમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

શુક્રસ્થિત વાયુમાં હર્ષ, નયન અને શુક્રકર અન્નપાન હિતકર છે. અથવા તો શુક્રને બદ્ધભાગ જોઈને વિરેચન દેવું. વિરેચન ચયા બાદ ભોજન કરાવેલાંને પહેલાંની ચિકિત્સા કરવી. ૯૪૩

વાયુથી ગર્ભ સૂકાતાં અને સૂકાતાં બાળકોને પુષ્ટિને માટે—સાકર, શીવણુ અને જેદીમધથી પકાવેલ દૂધ હિતકર છે. ૯૫૩

હૃદયમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

હૃદયમાં પ્રકોપ થતાં શાલવણથી પકાવેલ દૂધ હિતકર છે.

નાભિપ્રદેશના વાયુમાં કાચાં બીજાંથી પકાવેલ માછલાં દેવાં.

વાયુથી અંગો મોડાય ત્યારે ચિકિત્સા—

વાયુથી ગાત્રોમાં ગોટલાં ચડતાં ઉપનાહન કરાવવું. ૯૭

વાયુથી અંગો સંકોચાય ત્યારે ચિકિત્સા—

ગાત્ર સંકુચિત થતાં અડદ અને સિંધવથી પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ કરવો.

બાહુ અને શીર્ષમાં રહેલ વાતની ચિકિત્સા—

ખાહુગત અને શિરોગત વાયુમાં નસ્ય અને જમ્બા ખાદ રનેહપાન કરાવવું. ૯૮

નાભિની નીચે પ્રકુપિત થયેલ વાતની ચિકિત્સા—

અધોનાભિગત વાયુમાં અસ્તિકર્મ અને અવપીડક પ્રશસ્ત છે.

અર્દિતની ચિકિત્સા—

અર્દિતમાં નસ્ય, માથે તેલ નાખવું અને તર્પણ કરાવવું અને આનૂપ પ્રાણીઓના માંસના નાડીસ્વેદ અને ઉપનાહો હિતકર્તા છે. ૯૯

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા—

પક્ષાઘાતમાં સ્વેદન અને રનેહયુક્ત વિરેચન આપવું. ૧૦૦

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા—

ગૃધ્રસીમાં કંડરા અને શુદ્ધની વચ્ચે સિરાનો વેધ, અસ્તિઓ અને અગ્નિકર્મ થોજવાં.

ચલ્લીની ચિકિત્સા—

ખલ્લીમાં દૂધપાક તથા તેલ અને ઘીવાળાં કૃશરા અને માંસોથી કરાવેલ ઉબ્જુ ઉપનાહ પ્રશસ્ત છે. ૧૦૧

હસુપ્રહની ચિકિત્સા—

ખુલ્લા મોઢામાં, સ્વેદિત હસુને બે અંગુલથી દબાવી, બે તર્જની આંગળીઓથી ઊંચી કરીને હડપચીને ઊંચી કરવી તે હિતકર છે. ૧૦૨

ખસી ગયેલાંને પોતાના સ્થાનમાં લઈ જવું અને રતબ્ધ થયેલાંને સ્વેદ આપીને નખાવવું. ૧૦૩

સ્થાન અને દૂધ્યાદિના લેદર્થી દરેકની ક્રિયા જુદી જુદી કરવી.

વાતરોગી માટે પઠ્ય—

ઘી, તેલ, વસા, મજ્જા, પરિષેક, અભ્યંગ, અસ્તિઓ, સ્તિગ્ધ સ્વેદ, પવન વિનાયુ સ્થળ, પ્રાવરણો, માંસરસો, દૂધ, મધુર-અમ્લ અને લવણ ભોજનો અને જે કાંઈ બુંદણુ છે તે બધું વાતરોગીઓને માટે પ્રશસ્ત છે. ૧૦૪-૧૦૫

વાતરોગમાં માંસરસો—

બલાના, લઘુ પંચમૂલના કે દશમૂલના કવાથમાં બકરાનું માથું, જલચર-આનૂપ અને માંસાદ પ્રાણીઓનાં માંસથી જુદા જુદા માંસરસો સિદ્ધ કરવા. રનેહ, દહીં, અમ્લ અને ત્રિકટુથી સંસ્કૃત કરી, સારા પ્રમાણમાં મીઠું નાખીને વાતરોગી મનુષ્યને તેઓની સાથે ભોજન કરાવવું. ૧૦૬-૧૦૭

વાતરોગમાં સ્વેદ—

ઘી અને તેલયુક્ત, અમ્લ દ્રવ્યસહિત, કૂટલાં, બાફેલાં અને હાડકાં વિનાનાં આ માંસોથી જ ઉપનાહો પણુ કરાવવા. ૧૦૮

વાતન પત્રેના કવાથ, દૂધ કે તેલની કાઠીઓમાં અવગાહન કરાવવું. ૧૦૯

સારી પેટે અભ્યંગ કરાવેલ વાતના રોગીઓ માટે પરિષેક પ્રશસ્ત છે.

આનૂપ અને જલચર પ્રાણીઓના માંસ, દશયુગ, શતાવરી, કળથી, બેર, અડદ, તલ, રાસ્ના, જવ અને બલાને વસા, દહીં, કાંજ અને અમ્લ દ્રવ્યો સાથે ઘણાં પકાવવાં. તેનાથી નાડીસ્વેદ કરાવવો. તેઓના કદેકાથી ઉપનાહ કરાવવા અને તેઓથી પકાવેલ ઘી કે તેલથી અભ્યંગ અને પાન પણુ કરાવવાં. ૧૧૦-૧૧૨

નાગરોગ, સુરાખીજ, તલ. કઠ, દેવદાર, સિંધવ

અને તગરને દહીં, દૂધ અને ચારે સ્નેહો વડે પકાવવાં.
તેનો ઉપનાહ કરવો. ૧૧૩

સ્નેહયુક્ત ઉત્કારિકા, વેસવાર, દૂધ, અડદ, તલ,
ભાન, એરંડા, ઘઉં, જવ, કોલ અને સ્થિરદિ વડે, વૈદ્યે
પીઝાયુક્ત ગાત્રને રાત્રે જાડો લેપ કરી એરંડાનાં પાન
બાંધવાં, સવારમાં ઢોડી નાખવાં. પછી દૂધ અને પાણીથી
શેક કરી, ફરીથી તેને ઉપનાહ કરી, રૂંવાટીવાળા ચામડાથી
દિવસ આખો બાંધી રાત્રે છોડવાં. ૧૧૪-૧૧૬

તેલની યોનિકૃપ ફેસેને અમ્લ દ્રવ્યોથી વાટી શીતળ
લેપો અને ગંધદ્રવ્યો, વાતદન દ્રવ્યો, દૂધપાક અને સ્નેહ-
યુક્ત કૃશરાઓથી ઉપનાહ કરવા. ૧૧૭

વાતરોગના નાશક દ્વેદ્યોનો—

અહીંથી રૂક્ષ તથા એકલા વાયુથી પીડિત રોગીઓના
વિવિધ વ્યાધિઓ મટાડવાને માટે અમૃત સમાન જીદા
જીદા સ્નેહો કહીએ છીએ. ૧૧૮

જવ, કોલ અને કળથી દરેકના એક પ્રસ્થ ભાગ
સહિત દશમૂળના ચાર પલના ભાજને એક દ્રોણ પાણીમાં
પકાવવા. ૬ બાકી રહેલ કવાથમાં સાકરસહિત જીવનીય
દ્રવ્યો તથા ખજૂર, ગંભારી, દ્રાક્ષ, ભોર અને ઉમરડો—
તેઓના પિષ્ટથી અને દૂધથી પકાવેલ એક પ્રસ્થ ઘી
કેવલ વાતને મટાડનાર તથા નિરત્યથી છે અને તેને
પાન, અભ્યંગ અને અસ્તિકર્મમાં યોજવું. ૧૧૯-૧૨૧

ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, રાસના, પુષ્કરમૂળ, લીંડીપીપર
અને કપૂરકાયલીને પીસીને તેનાથી વાતરોગહર ઘી પકાવવું.
તે ઐશ વાતરોગહર છે. ૧૨૨

બલ્લા અને બીજાથી ઉકળેલ દૂધમાં ઘીનો મંડ
પકાવવો. તેની શુદ્ધિત એટલે અર્ધ પલ અથવા પ્રકુંચ
એટલે પદ્મથી શિશીગન વાયુમાં નરય આપવું. ૧૨૩

ગ્રામ્ય, આનૂપ અને જલચર પ્રાણીઓનાં હાડકાં
તેડીને પાણીમાં પકાવવાં. તે સ્નેહને ફરીવાર દશમૂળના
કવાથથી જીવક, ઋષભક, આસ્દેશા, વિદારીકન્દ, કૌચાં,

વાતદન અને જીવનીય દ્રવ્યોના કલ્કો અને બમણું દૂધ
નાખી પકાવવો. સિદ્ધ થયેલ તે નરય, અભ્યંગ, પાન
તથા અનુવાસન અસ્તિઓ દ્વારા સિરા, પર્વ, અસ્થિ અને
કોષમાં રહેલ વાયુને શીઘ્ર હણે છે. જેઓની મન્જન
ક્ષીણ થઈ હોય છે, જેઓનાં શુક્ર અને ઓજ ક્ષીણ
થયાં હોય છે તેઓને માટે આ બલ અને પુષ્ટિકારક
તથા અમૃત સમાન છે. ૧૨૪-૧૨૭

તે જ મુજબ પકાવેલ મગર, માછલી, કાચબા અને
સુલૂકની તાજ વસા—આ વિધિથી નરય અને પાનને માટે
પ્રશસ્ત છે. ૧૨૮

ત્રિકલા એક પ્રસ્થ, કળથી બે કુડવ સરગવાની છાલ
અને તુવેર—દરેક પાંચ પલ, રાસના અને ચિત્રકમૂળ બે
બે પલ, દશમૂળનાં પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક એક પલ—ને એક
દ્રોણ પાણીમાં પકાવવાં. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે સુરા,
કાંછ, દહીં, અમ્લ દ્રવ્યો, સૌવીર, તુષોદક, કોલ, દાડમ
અને કોકમનો રસ, તેલ, વસા, ઘી, મન્જન અને દૂધ—
દરેક ૧ પ્રસ્થ અને છ પલ જીવનીય દ્રવ્યોના કલ્ક
નાખી આ મહાસ્નેહને બરાબર પકાવવો.

સિરા, મન્જન અને અસ્થિગત વાયુમાં, સર્વાંગ અને
એકાંગના રોગીઓમાં, કમ્પ, આક્ષેપ અને શ્લેશમાં અભ્યંગ
કરવા માટે તે યોજવું. ૧૨૯-૧૩૩

નગોડાનાં મૂળ અને પાનમાંથી સ્વરસ કઢીને પછી
તેનાથી તેના જેટલું પકાવેલ તેલ નાડી, કુંઠ અને
વાતની પીડાઓમાં તથા પામા અને અપચીમાં, પાન,
અભ્યંગ અને પૂરણને માટે હિતકર્તા છે. ૧૩૪-૧૩૫

કપાસિયા અને કળથીના કવાથમાં પકાવેલ તેલ
વાતદન છે. સમાન ભાગ દૂધવાળા મૂળાના સ્વરસમાં ત્રણ
દિવસ દહીં રાખવું. તે અમ્લના ત્રણ પ્રસ્થથી એક
પ્રસ્થ તેલ, જેડીમધ, સાકર, રાસના, સિંધવ, આદુ અને
સૂંઠના—પ્રત્યેકના એક પલ કલ્કથી પકાવવું તે પાન
કરવાથી અને અભ્યંગ કરવાથી વાતદન છે. ૧૩૬-૧૩૭

બહુ વરસના જૂના ખોળને પંચમૂળના કવાથથી
પકાવી, તેનો રસ ગાળી લઈને, તે રસથી અને આઠ
ગણા દૂધથી એક પ્રસ્થ તેલ પકાવવું તે શ્લેષ્માનુ-
બંધિત વાયુમાં પ્રશસ્ત છે ૧૩૮-૧૩૯

જવ, ખોર, કળથી, ઝેરસી, સૂકો મૂળો અને ખીલીની એક એક અંજલિને અમ્લ દ્રવ્યો સાથે પકાવવી. તે કવાથથી, ખાટાં ફળોથી અને કટુ દ્રવ્યોના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા તેલને ઠંડું થયા પછી મહાવાતથી પીડાયેલા મનુષ્યે ઉપયોગમાં લેવું નોંધ્યે. ૧૪૧૩

ચાર પ્રકારે પ્રયોજતાં, આયુષ્ય-બલ અને વર્ણ કરનાર, રજોદોષ અને શુક્રદોષનો નાશ કરનાર, સંતાન ઉત્પન્ન કરનાર, પુકસાન ન કરનાર, સિદ્ધ થયેલાં અને સર્વ દોષ હરનારાં સર્વ વાતવિકાર માટેનાં બીજાં તેલો અહીંથી સાંભળ. ૧૪૩૩

સહાયરના તુલા એક કવાથમાં એક આઠક તેલ પકાવવું. સહાયરના મૂળનો કલ્ક દશ પલ અને ચાર ગણું દૂધ નાખીને સિદ્ધ કરેલા એમાં સાકરનું ચૂર્ણ અઢાર પલ મેળવીને વૈદ્ય એને બયંકર વાતવ્યાધિઓમાં યોજવું. ૧૪૫૩

દૂધની સાથે સમ પ્રમાણમાં ગોખરુનો સ્વરસ બે પ્રસ્થ; છ પલ સૂંઠ અને આઠ પલ ગોળ; એક પ્રસ્થ તેલને તેઓની સાથે પકાવીને સર્વ વાતવ્યાધિઓમાં તે દેવું. અને તેલ પચી જતાં દૂધથી સાધિત પેયા પ્રશસ્ત છે. ૧૪૭૩

વલતૈલ—

બલા સો પલ; ગળો તેનો ચતુર્થાંશ અને રાસ્ના તેનો આઠ્ઠો ભાગ; તેને સો આઠક જલમાં પકાવીને દશમા ભાગનો કવાથ રહે તેમાં સમ પ્રમાણમાં ઢીંતું મસ્તુ, શેરડીનો રસ અને શુક્ર-એઓની સાથે એક આઠક તેલને અરધો ભાગ બકરીના દૂધ સાથે અને પલ પલ જેટલાં આ નીચેનાં દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે પકાવવું. કપૂરકચ્છલી, સરલ, દેવદાર, નાની એલચી, મજ્જ, અગર, ચન્દન, પચ્ચક, અતિવિષ, નાગરમોથ, મુદ્ગપર્ણી, હરેણુ, જેઠીમધ, તુલસી, વ્યાઘ્રનખ, ઋષભક, જીવક, પલાશ, રસ, કર્પૂરી, નલિકા, જાવંત્રી, સ્પૃકકા, કેસર, શેલેય, જાપફળ, લતાકસ્તૂરી, અમ્બુ, તજ, કુન્દુર, કપૂર, તુરુક, શ્રીનિવાસ, લવંચ, નખ, કંકોલ, કંઠ,

જટામાંસી, પ્રિયંજી, સ્થૌણેય, તગર, ખામ, મરવો, મોથ અને નાગકેસરથી સિદ્ધ કરેલ તેને ઊતારીને પત્રકલ્ક તેમાં નાખવો. તે પછી તેને ગાળીને વિધિપૂર્વક તેનો પ્રયોગ કરવો. તે આસ, કાસ, જ્વર, હેડકી, ઊલટી, ગુદમ, ક્ષત, ક્ષય, પ્લીહ, શોષ, અપરમાર અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. વાતવ્યાધિનો નાશ કરનાર આ શ્રેષ્ઠ બલાતેલ ગુરુ કૃષ્ણાત્રેયે અગ્નિવેશને કહી બતાવ્યું હતું ૧૪૮-૧૫૬

(આ પ્રમાણે બલાતૈલ સંપૂર્ણ.)

અમૃતાદિ તૈલ—

પાંચ તુલા ગળોને આઠ દ્રોણ પાણીમાં પકાવવી; ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે સમાન પ્રમાણમાં દૂધ સાથે બે આઠક તેલ પકાવવું અને તેમાં એક એક કર્ષ નીચેનાં ઝાસડોનો કલ્ક નાખવો; નાની એલચી, જટામાંસી, તગર, કાળો વાળો, સારિવા, કંઠ ચન્દન, બલા, તામલકી, મેદા, શતપુષ્પા, ઋષિ, જીવક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શ્રાવણી, અતિબલા, નખ, મહાશ્રાવણી, જીવંત્રી, વિદારી-કંદ, કૌંચાં, શતાવરી, મહામેદા, કાકડાશીંગી, હરેણુ, વજ, ગોખરુ, એરંડ, રાસ્ના, કાલા, સહાયર, વીરા, શલ્કલિકા, મોથ, તજ, તેજપત્ર, ઋષભક, બાલક, સહા, મોટી એલચી, કેસર, સ્પૃકકા અને દેવદાર; મજ્જ ત્રણ કર્ષ અને જેઠીમધ આઠ પલ નાખવાં. તે તેલ ક્ષીણ વીર્ય-અગ્નિ અને બળવાળાને તથા મૂઢ ચિત્તવાળાને અને ઉન્માદ-એચેની તથા અપરમારથી પીડાયેલાઓને સ્વસ્થ કરે છે. વૈદ્યોએ પૂજ્યું તેલોમાં મુખ્ય આ અમૃતાતેલ નામક શ્રેષ્ઠ વાતવ્યાધિ હરનાર તેલ ગુરુ કૃષ્ણાત્રેયે કહી બતાવ્યું. ૧૫૭-૧૬૪

આ પ્રમાણે અમૃતાલ તેલ કલું.

રાસ્નાતૈલ—

એક હજાર પલ રાસ્નાના કવાથમાં, હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થયેલ સુગન્ધિ દ્રવ્યો તથા નાની એલચી વગેરેના કલ્ક સાથે દ્રોણ એક તેલ પકાવવું. તે વાતવ્યાધિ મટાડનાર છે. ૧૬૫

આ કદપ અશ્વગન્ધામાં, પ્રસારણીમાં અથવા બન્ને બન્ધામાં, બધા વગેરેના ક્વાથ, ક્ષક કે દૂધ સાથે બુટો બુટો પકાવી શકાય. ૧૬૬

આ પ્રમાણે રાસ્નાતૈલ થયું.

મૂલકાદિ તૈલ—

સમ પ્રમાણમાં બધા, ચિત્રક, સૈન્ધવ, પીપર, અતિવિષ, રાસ્ના, ચક્ર, અગર, ચરગવો, ભિલામાં, વજ, કંઠ, ગોખરુ, સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, કપૂરકાચલી, ખીલી, શતાહ, તગર અને દેવદારના ક્ષક સાથે મૂળાનો રવરસ, દૂધ, તેલ, ખાડું દહીં અને કાંજ પકાવવાં. સિદ્ધ કરીને પીધેલું તે વાતપ્રધાન ભયંકર દરદોને હથે છે. ૧૬૭-૧૬૮

(આ પ્રમાણે મૂલકાદિ તૈલ થયું.)

વૃષમૂલાદિ તૈલ—

અરડૂસો અને ગળો બસો બસો પલ, ચિત્રક અને અશ્વગન્ધા સો સો પલ; તેના ક્વાથમાં દૂધસહિત એક આઠક તેલ પકાવવું. તે વાયુથી ભગ્ન અને નર્જરિત થયેલાને દેવું. જે તેને અગાઉનાં તૈલયોગનાં દ્રવ્ય સાથે સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે ગુણમાં વધી જાય છે. ૧૭૦, ૧૭૧

(આ પ્રમાણે વૃષમૂલાદિ તૈલ થયું.)

મૂલકતૈલ—

રાસ્ના, શિરીષ, જેઠીમધ, સૂંઠ, સહચર, ગળો, રસોનાક, દેવદાર, શમ્પાક, અશ્વગન્ધા અને ગોખરુ એ દરેકનો દશ પલ જેટલો ભાગ લઈ ક્વાથ બનાવવો. તે પછી ક્વાથથી, કર્પ જેટલાં સર્વ ગન્ધો સાથે અને પ્રસ્થ જેટલાં બુદાં બુદાં શુલ દહીં, આરનાલ, અષ્ઠનો ક્વાથ, મૂળાનો રસ અને શેરડીના રસ સાથે દોઢ પ્રસ્થ તેલ પકાવવું. મૂલકતૈલ નામનું આ તેલ પ્લીહા, મૂત્રગ્રહ, શ્વાસ, કાસ અને વાતરોગ દૂર કરનાર તથા વર્ણુઆયુષ્ય અને બલને વધારનાર છે. ૧૭૨-૧૭૫

(આ પ્રમાણે મૂલકતૈલ થયું.)

વાતરોગમાં તેલના વીજા યોગો—

જવ-ખોર-કળથી-મત્સ્ય-સરગવો-ખીલી અને મૂળાના ક્વાથ સાથે દહીં અને દૂધસહિત તેલ સિધ્ધ કરીને સર્વ વાતરોગ દૂર કરનાર તે તેલ વેંઘે આપવું. લસણના રવરસમાં સિદ્ધ કરેલું અને ઉપયુક્ત દ્રવ્યો સાથે સિદ્ધ કરેલું તેલ વાતહર છે. ૧૭૬, ૧૭૭

આ તેલો ઋતુસ્નાતા અને પાવાં બોધ્યે; કારણકે એમાંનું કોષ્ઠપિણુ એક તેલ પીને વન્ધ્યા પણ દીકરાને જન્મ આપે છે. ૧૭૮

અને શીતજ્વરમાં જે અચરુ-આદિ તેલ કહ્યું છે તેને અનેક સો વાર સિદ્ધ કરવાથી તે વાતરોગ મટાડનાર બને છે. ૧૭૯

વળી વાતરકતની ચિકિત્સામાં જે તેલો કહેવામાં આવશે તેઓને પણ વાયુની શાન્તિ માટે, સિદ્ધિ ધ્વજનાર વેંઘે પ્રયોજવાં બોધ્યે. ૧૮૦

વાતરોગમાં તેલનો ચિકિત્સા—

તેલથી અધિક વાતનાશક ખીલું કોષ્ઠપિણુ ઔષધ નથી; કારણ કે તે વ્યવાથી, ઉષ્ણ, ગુરુ અને ર્નેહ છે તથા સંસ્કારથી અધિક બળવાન બને છે. ૧૮૧

તેથી સેંકડો કે હજારો વાર વાતહર ગણોથી સિદ્ધ કરેલ તે તેલ મુદ્ધમભાગમાં રહેલા રોગોને પણ ઘણી જલદીથી હથે છે. ૧૮૨

સંસર્ગયુક્ત વાયુમાં અને ખાસ કરીને પિત્તાદિકથી સ્રોતો રૂંધાઈ જતાં સઘળી સાધારણ ચિકિત્સા કહી છે. ૧૮૩

વીજા દોષના સંસર્ગવાળા વાતની ચિકિત્સા—

વાયુ પિત્તથી ઘેરાઈ જતાં શીતલ અને ઉષ્ણ ચિકિત્સા ખાસ કરીને વારાફરતી કરવી. તેમાં જીવનીય ઘૂત તથા જગલ માંસ, જવ, શાળ, ચાપનઅસ્તિઓ, ક્ષીરઅસ્તિઓ, વિરેચન અને પંચમૂલથી તથા બધાથી સાધિત દૂધનું પાન પ્રયોજ્ય છે. ૧૮૪, ૧૮૫

જેઠીમધ અને બલનાં તેલ-ઘી અને દૂધથી પરિષેયન અથવા પંચમૂળના કવાચથી કે શીતલ જલથી પરિષેયન કરવું. ૧૮૬

વાયુ કફથી ઘેરાતાં જવનાં અન્ન, જાંગલ પશુ-પક્ષીઓ, તીક્ષ્ણ સ્વેદ અને નિરોહો, વમન, વિરેચન, જૂનું ઘી, તલનું તેલ અને સરસવનું તેલ હિતકર છે. કફ અને પિત્તનો સંસર્ગ થયો હોય તો પિત્તને પ્રથમ છતી લેવું જોઈએ. ૧૮૭, ૧૮૮

કફને આમાશયમાં ગયેલો જાણીને વમન આચરવું જોઈએ અને કફ પક્વાશયમાં ગયેલો હોય તથા પિત્ત સર્વસ્થાનમાં ગયેલ હોય ત્યારે વિરેચન આચરવું જોઈએ. ૧૮૯

સ્વેદથી દ્રવ બનાવેલ કફ જ્યારે પક્વાશયમાં રહેલો હોય અથવા પિત્ત પોતાનું લક્ષણ બતાવતો હોય ત્યારે તે અસ્તિઓથી બહાર કાઢવા જોઈએ. ૧૯૦

કફથી અતુસરાયેલા વાયુને ગોમૂત્રયુક્ત ઉબ્બુ નિરોહોથી અને પિત્તના સંસર્ગવાળા વાયુને દૂધયુક્ત નિરોહોથી બહાર કાઢવો જોઈએ. ૧૯૧

તે રાગીને મધુર ઔષધથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી અતુવાસન કરવું જોઈએ. અને કફયુક્ત તે મસ્તકમાં મયો હોય તો ધૂમ અને નરય વગેરે કરાવવાં જોઈએ. ૧૯૨

પિત્ત અને કફ દૂર કર્યા પછી ઉરઃસ્તોતમાં અતુગત જે વાયુ બાકી રહી ગયો હોય તેને માટે કેવળ વાયુની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૯૩

જો વાયુ રક્તથી ઘેરાયો હોય તો વાતરક્તની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. અને આમવાતમાં પ્રમેહ-વાત અને મેદનો નાશ કરનાર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૯૪

વાયુ માંસથી ઘેરાયો હોય તો સ્વેદ, અભ્યંગ, માંસરસ, દૂધ અને રતેહ હિતકર છે. વાયુ હાડકામાં કે

મજ્જામાં હોય તો મહારતેહ અને વીર્યથી આવૃત હોય તો અગાઉની પેઠે ચિકિત્સા હિતકર છે. ૧૯૫

વાયુ અગ્રથી ઘેરાતાં તેનું ઉલ્લેખન તથા પાચન દીપન અને હલકાં દ્રવ્ય યોજવાં જોઈએ. મૂત્રથી ઘેરાતાં મૂત્રવિરેચક દ્રવ્યો, સ્વેદ અને ઉત્તરઅસ્તિઓ યોજવાં જોઈએ. ૧૯૬

મળથી ઘેરાતાં એરંડ તેલ અને ઉદાવર્ત જેવી સિન્ઝ ચિકિત્સા યોજવાં. પોતાના સ્થાનમાં રહેલો દોષ બળવાન હોય છે તેથી તેને પ્રથમ પોતાનાં ઔષ્ધોથી—વમન, વિરેચન, અસ્તિ કે શમનથી છતવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પિત્ત વગેરેથી વાયુ આવૃત થતાં યથાયોગ્ય ચિકિત્સા કહી છે. ૧૯૭, ૧૯૮

પાંચ વાયુનાં અન્યોન્ય આવરણનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

હે નિષ્પાપ અગ્નિવેશ ! એકબીજાનું આવરણ કરતા પાંચેય વાયુઓનું મારાથી વિસ્તારપૂર્વક અને સંક્ષેપમાં કહેવાતું લક્ષણ સંભળ. ૧૯૯

પ્રાણ ઉદાન વગેરેને આવરે છે અને તેઓ વળી પ્રાણને આવરે છે. તે જ પ્રમાણે ઉદાનાદિક સર્વેય એકબીજાને ક્રમાનુસાર આવરે છે. ૨૦૦

વૃદ્ધિ પામેલા અને પરસ્પર મળેલ પાંચ વાયુનાં આ વીસ આવરણ થાય છે; તેઓને સારી રીતે સમજવાં જોઈએ. ૨૦૧

બ્યાન પ્રાણથી આવૃત થતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની શૂન્યતા તથા સ્મૃતિ અને બલનો હાથ એ લક્ષણ જાણીને ઊર્ધ્વજનુક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૨૦૨

પ્રાણ બ્યાનથી આવૃત થતાં અતિશય પરસેવો, રંગાડાં ઊભાં થવાં, ચામડીના દોષ અને અંગમાં ખાલી ચડવી—એ થાય છે. તેમાં રતેહયુક્ત વિરેચન દેવું જોઈએ. ૨૦૩

સમાનવાયુ પ્રાણથી આવૃત થતાં જડતા,

ગદ્ગદતા અને મૂંગાપણું થાય છે. તેમાં ચારે પ્રકારે પ્રયોજતા સ્નેહો અને યાપનબસ્તિઓ પ્રથમ છે. ૨૦૪

અપાનવાયુ સમાનવાયુથી આવૃત્ત થતાં ગ્રહણી-રોગ, પાશ્વશૂલ અને હૃદયોગ તથા આમાશયમાં શૂલ થાય છે. તેમાં દીપન ઘી છુટ છે. ૨૦૫

ઉદાનવાયુ પ્રાણથી આવૃત્ત થતાં શિરોગ્રહ, સળેખમ, નિશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસનો નિરોધ, હૃદયોગ અને મુખ-શોષ થાય છે. તેમાં ઊર્ધ્વભાગની ચિકિત્સા અને આશ્વાસન આપવાનું કરવું જોઈએ. ૨૦૭

પ્રાણવાયુ ઉદાનથી આવૃત્ત થતાં કર્મ-ઓજાન-અલ અને વળુનો નાશ અથવા મૃત્યુ પણ થાય છે. તેને ધીમે ધીમે શીતલ જલનું સિંચન કરવું, આશ્વાસન આપવું અને એને સુખ થાય તેમ કરવું. ૨૦૮

અપાનવાયુ ઉદાનવાયુથી આવૃત્ત થતાં ઊલટી અને શ્વાસ વગેરે રોગો થાય છે. તેમાં બસ્તિ વગેરે કર્મ અને અનુલોમન કરનાર યોજના જોઈએ. ૨૦૯

ઉદાનવાયુ અપાનથી આવૃત્ત થતાં મોહ, મન્દાગ્નિ અને અતીસાર થાય છે. તેમાં વમન અને દીપન તથા આહી ભોજન છુટ છે. ૨૧૦

અપાનવાયુ વ્યાનથી આવૃત્ત થતાં ઊલટી, આધ્માન, ઉદાવર્ત, ગુહમરોગ અને વાદ એ લક્ષણ થાય છે. તેનું રિનઝ્યદ્રવ્યોથી અનુલોમન કરવું. ૨૧૧

વ્યાન અપાનવાયુથી આવૃત્ત થતાં મળ-મૂત્ર અને વીર્યની અતિપ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં સર્વ સંગ્રાહી ઉપચાર માન્ય છે. ૨૧૨

વ્યાન સમાનવાયુથી આવૃત્ત થતાં મૂર્ચ્છા, તન્દ્રા, બખડાટ, શરીરની શિથિલતા, અગ્નિક્ષય, ઓજાશૂન્ય અને બલહીન થાય છે. તેમાં વ્યાયામ અને હલકું ભોજન છુટ છે. ૨૧૩

વ્યાન ઉદાનવાયુથી આવૃત્ત થતાં સ્તબ્ધતા,

અગ્નિમાંઘ, પરસેવાનો અભાવ, ચેષ્ટાનાશ અને આંખો બંધ થાય છે. તેમાં હલકું પથ્ય દેવું જોઈએ. ૨૧૪

આ પ્રમાણે પરસ્પર આવૃત્ત થયેલા પાંચે વાયુઓને લક્ષણ વડે ઓળખવા. આવૃત્ત થવામાં એઓનાં પોતાનાં કર્મની હાનિ કે વૃદ્ધિ માનેલ છે. ૨૧૫

હવા મનુષ્યોની સુદૃઢતા વૃદ્ધિ માટે આવરણમાં મોટાં મોટાં આઠ આવરણોના સમૂહ, તેઓનાં લક્ષણ અને ઔષધસહિત સારી રીતે દર્શાવ્યો. ૨૧૬

વાયુઓનાં સ્થાન તથા કર્મોની વૃદ્ધિ અને હાનિ જોઈને તથા બીજાં બાર આવરણોને લક્ષમાં રાખીને અભ્યંગ, સ્નેહપાન અને બસ્તિ વગેરે ઉપચાર સંપૂર્ણ-પણે કરવા અને વારાફરતી ઉષ્ણ અને શીત ઉપચાર પ્રયોજવા. ૨૧૮

ઉદાનને ઉપર તરફ યોજવો; અપાનનું અનુલોમન કરવું; સમાનનું સંશમન કરવું તે માનને વાજે પ્રકારે યોજવો. પણ આ ચારેયથી પ્રાણનું અધિક રક્ષણ કરવું જોઈએ; કારણકે જે તે પોતાને સ્થાને હોય તો આની જીવનરૂપ સ્થિતિ નિશ્ચિત રહે છે. આ પ્રમાણે આવૃત્ત અને વિમાર્ગગામી એ વાયુઓને પોતપોતાને સ્થાને લઈ જવા જોઈએ. ૨૧૯-૨૨૦

પ્રાણ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં મૂર્ચ્છા, દાહ, બમ, શૂલ, વિદાહ, શીતલ વસ્તુની ઇચ્છા અને વિદાહી બનેલ ખોરાકની ઊલટી થાય છે. ૨૨૧

પ્રાણ કફથી આવૃત્ત થતાં શૂંકે આવવું, છીંક, ઓઝાર, નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસનો રોષ, અરુચિ અને ઊલટી એ લક્ષણો થાય છે. ૨૨૨

ઉદાન પિત્તથી આવૃત્ત થતાં મૂર્ચ્છા વગેરે લક્ષણો, નાલિ અને ઉરમાં દાહ, થાક, ઓજાશૂન્ય હાસ અને શિથિલતા થાય છે. ૨૨૩

ઉદાન કફથી આવૃત્ત થતાં વિવર્ણતા, વાણી અને સ્વર ઝડપી જવાં, દુર્ગંધતા, અંગોનું ભારેપણું અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨૪

સમાન પિત્તથી આવૃત્ત થતાં અતિશય પરસેવો, તૃષ્ણા, દાહ, મૂરચ્છા, અરુચિ તથા જીર્ણમાં ઘટાડો થાય છે. ૨૨૫૩

સમાન કફથી આવૃત્ત થતાં પરસેવાનો અભાવ, અગ્નિમાંઘ તથા રૂંવાડાં ઉભાં થવાં અને ગાત્રોની અતિ શીતલતા થાય છે. ૨૨૬૩

બ્યાન પિત્તથી આવૃત્ત થતાં સર્વ અંગનો દાહ, થાક, સંતાપ અને વેદનાસહિત ગાત્રોની ચેષ્ટા બંધ થવી—એ થાય છે. ૨૨૭૩

બ્યાન કફથી આવૃત્ત થતાં સર્વ અંગોનું ભારેપણું, સર્વ સાંધા અને હાડકામાં પીડા તથા અધિક પ્રમાણમાં ગતિની રુકાવટ—એ લક્ષણ થાય છે. ૨૨૮૩

અપાન પિત્તથી આવૃત્ત થતાં મૂત્ર અને મળ હળદર જેવાં પીળાં થવાં, શુદ્ધ અને શિક્ષમાં તાપ તથા સ્ત્રીઓમાં આર્તવની પ્રવૃત્તિ—એ લક્ષણ થાય છે. ૨૨૯૩

અપાન કફથી આવૃત્ત થતાં પાતળા-આમ અને કફના સંસર્ગવાળા તથા ભારે મળની પ્રવૃત્તિ અને કફમેહ થઈ આવવો—એ થાય છે. ૨૩૦૩

પિત્તનાં અને કફનાં લક્ષણોનાં નિશ્ચયણને જોઈને વિદ્વાન વૈદ્યે મિશ્ર આવરણ કહેવું. ૨૩૧૩

જે વાયુનું જે સ્થાન બતાવેલું છે તેમાં જો બીજા દોષો આવી રહે તો પોતપોતાની અનુસાર બહુ પ્રકારના વ્યાધિઓ તેઓ બતાવે છે. ૨૩૨૩

કફ અને પિત્તથી આવૃત્ત પ્રાણ અને વળી ઉદાનને શાસ્ત્રરૂપી નેત્રવાળા વૈદ્યો ગંભીરપણે જુએ છે; કારણ કે ખાસ કરીને જીવિત પ્રાણમાં અને બલ ઉદાનમાં રહેલાં છે. તેથી તેઓના અવરણથી આયુષ્ય અને બલની હાનિ થાય છે. ૨૩૪૩

આ બધાયની ખબર ન પડવાથી, અથવા પડી હોય છતાં એક વર્ષ વીતી જવાથી અને ઉપેક્ષા

કરવાથી તેઓ અસાધ્ય થઈ જાય છે અથવા તેઓના ઉપચાર મુશ્કેલ બને છે. ૨૩૫૩

આવૃત્ત થયેલા તેઓની ઉપેક્ષા કરવાથી હ્રોગ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શુદ્ધ અને અતીસાર એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૨૩૬૩

તેથી પાંચ સ્વરૂપવાળા વાયુનું આવરણ વાતથી છે, પિત્તથી છે કે વળી કફથી છે એ વૈદ્યે જોવું જોઈએ અને એથી સારી રીતે પરીક્ષા કરીને અભિષ્યન્દી ન હોય તેવાં, રિનગ્ધ અને સ્રોતોની શુદ્ધિ કરનાર દ્રવ્યો વડે ચિકિત્સા કરવી. ૨૩૮૩

વાયુ સર્વસ્થાને આવૃત્ત હોય તો પણ કફ અને પિત્તથી જે વિરુદ્ધ ન હોય તેવું અને જે વાયુનું અનુલોમન કરનાર હોય તથા વાયુમાં જે રિતકર હોય તે જલદી કરવું જોઈએ. ૨૩૯૩

ધાણુંખરું મધુર યાપનઅસ્તિઓ અને અનુવાસનો અથવા બલની અધિકતા ખરાબર જોઈને મૃદુ વિરેચન હિતકર છે. ૨૪૦

તેમાં સર્વ રસાયનોનો ઉપયોગ પ્રશસ્ત છે. શિક્ષાજનુનો ઉપયોગ અને અતિ પ્રમાણમાં દૂધની સાથે શુગળનો ઉપયોગ પણ પ્રશસ્ત છે; અથવા અવન મુનિએ કહેલા આટણનો દૂધ ઉપર રહીને મનુષ્યે અભ્યાસ કરવો; અથવા અભયામલકી પ્રયોગમાં કહેલ અગિયાર સો પલ દાકરનો અભ્યાસ કરવો. ૨૪૧-૨૪૨૩

પ્રાણ વગેરે અપાનથી આવૃત્ત થતાં દીપન, ગ્રાહી, વાતનું અનુલોમન કરનાર અને પક્વાશયનું જે શોષન કરનાર છે તે સર્વ ઔષધ દેવું જોઈએ. ૨૪૩૩

આ પ્રમાણે આવૃત્ત પ્રાણાદિકની ચિકિત્સા સંક્ષેપમાં કહી. વૈદ્યે પોતે જ સમજીને તે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૨૪૪૩

પિત્તથી આવૃત્ત થતાં પિત્તનાશક અને વાતથી વિરોધી ન હોય તેવાં દ્રવ્યો તથા કફથી આવૃત્ત થતાં કફહર અને

વાયુનું અનુલોમન કરનાર દ્રવ્યોથી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૨૪૫૩

જે પ્રમાણે લોકમાં વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ જાણવી મુશ્કેલ છે તે પ્રમાણે શરીરમાં વાત-પિત્ત અને કફની ગતિ છે. ૨૪૬

વાયુ વગેરેનાં ક્ષય, વૃદ્ધિ, સમતા અને આવરણને જાણી જઈને વૈદ્ય ચિકિત્સામાં મુકાતો નથી. ૨૪૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

આ બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક:—

સ્થાન અનુસાર પાંચ સ્વરૂપવાળા અને દેહધારક રૂપવાળા વાયુનાં શરીરમાં સ્થાન અને કર્મ, પ્રકોપ થવાનું કારણ, કુપિત થયેલો વાયુ આવૃત્ત કે અનાવૃત્ત બનીને પોતાના સ્થાનમાં અને અન્ય સ્થાનમાં પ્રાણીઓને રોગો કરે છે તે તથા તેઓની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કહ્યાં. શાસ્ત્રના મતને અનુસરનાર વૈદ્યે દેશ-સાત્ત્વ-રજસુ અને બળ જોઈને તે ચિકિત્સાને પ્રયોજવી. ૨૪૮, ૨૪૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રંગેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલ આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિષે ‘વાતવ્યાધિ ચિકિત્સિત’ નામક અઠાવીસમે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૮

અધ્યાય ઓગણત્રીસમે

વાતશોષિત ચિકિત્સિત

વાતશોષિત ચિકિત્સિતનાં ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘વાતશોષિત ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

વાતરક્તનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

જેમણે અગ્નિદોષમાં હોમ કર્યો છે તેવા, ઋષિ-ઓની મધ્યમાં ખેડેલા, એકાગ્ર તથા અગ્નિ જેવા તેજસ્વી

ગુરુ પુનર્વસુને અગ્નિવેશે, અગ્નિ તથા વાયુના જેવા વાયુ અને રક્તના સંયોગનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા પૂછ્યાં. ગુરુએ તેને કહ્યું. ૩, ૪

લવણ, અમ્લ, કટુ, ક્ષાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા અશુભ્ધ ઉપર ભોજન કરવાથી; કિલ્લન, શુષ્ક, જલચર તથા આનૂપ પ્રાણીઓનાં માંસ, ઓળ, મૂળા, કળથી, અડદ, વાલ, શાક વગેરે માંસ, શેરડી, દહીં, આરનાક, સૌવીરક, શુકત, છાસ, સુરા અને આસવથી તથા વિરુદ્ધ ભોજન તથા અધ્યશન કરવાથી, ક્રોધથી, દિવસે સૂવાથી તથા ઉજાગરા કરવાથી, ઘણું કરીને મિષ્ટાન્ન ખાનારા, મુખ ભોગવનારા, સુકુમાર અને ફરવાની ટેવ વિનાના લોકોમાં વાતરક્તનો કોપ થાય છે. અભિ-ધાતથી કે અશુદ્ધિથી રક્ત બમડતાં કષાય-કટુ-તિક્ત-અદ્ય અને રક્ષ, આહારથી, ઉપવાસથી, ઘોડા-ઊંટ વગેરે વાહનો ઉપર સવારી કરવાથી, જલક્રીડા કરવાથી, કૂદવાથી, લંઘન કરવાથી, ઉષ્ણ કાલમાં બહુ મુસાફરી કરવાથી, અતિ મૈથુનથી તથા વેગો રોડી રાખવાથી વધેલો વાયુ વધેલા રક્તથી માર્ગમાં રોકાતાં બધા રક્તને દ્વિપિત કરે છે. તેને નામથી વાતરક્ત, ખુડ, વાતબલાસ કે આદ્યવાત જાણવો. ૫-૧૧

વાતરક્તનાં સ્થાન—

બે હાથ, બે પગ, આંગળીઓ તથા સાંધાઓ તેનાં સ્થાન છે. તે સૌથી પહેલાં હાથ અને પગમાં મૂળ કરીને શરીરમાં ફેલાય છે. વાયુ સૂક્ષ્મ અને સર્વ તરફ સરનાર હોવાથી તથા રક્ત દ્રવ અને સર હોવાથી, તે સિરામાર્ગેથી આખા દેહમાં પ્રસરતાં, પર્વો વાંકાં હોવાથી અભિધાત પામી, ક્ષુબ્ધ થઈ ત્યાં રહે છે. અને ત્યાં રહીને પિત્તાદિથી સંયુક્ત તે, તે તે વેદનાઓ કરે છે. તેથી ઘણું કરીને તે સાંધાઓમાં દુઃખ થાય છે અને મનુષ્યોને ન સહેવાય તેવી તે તે વેદનાઓ થાય છે. ૧૨-૧૫

વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો—

બહુ પરસેવો થવો અથવા પરસેવો ન થવો,

કાળાશ, સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ, ધા થતાં બહુ પીડા થવી, સાંધાઓની શિથિલતા, આળસ, અંગસાદ, પિડકા ઉપડી આવવી, ઢીંચણુ-ભાંધ-સા થળ ખભા-હાથ-પગ અને અંગોના સાંધાઓમાં તોદ, ફરકાટ, ભેદન, ભારેપણું અને સુપ્તિ, ખરબ, વારે વારે સાંધાઓમાં પીડા થઈ થઈને મટી જવી, વિવર્ણતા, ચકરડાં થવાં-તે વાતરક્તનાં પૂર્વારૂપ છે. ૧૬-૧૮

વાતરક્તના મેદો અને તેઓનાં લક્ષણો—

વાતરક્ત ઉત્તાન અને ગંભીર—એ પ્રકારનો કહેવાય છે. આમડી અને માંસમાં આશ્રિતને ઉત્તાન અને અંદરના ભાગમાં રહેલને ગંભીર. ખરબ, બળતગ, પીડા, ખેંચાણુ, તોદ, ફરકાટ અને સંકોચ થાય છે તથા બાહ્ય વાતરક્તમાં આમડી સ્થામ, રાત્રી કે તાંબાના રંગવાળી થાય છે.

ગંભીરમાં—સ્તબ્ધ, કંઈક અને અંદરની બાહ્ય અત્યંત પીડાવાળો, કાળો કે લાલ, દાહ, તોદ, સ્ફુરણ તથા પાકવાળો સોજો, સતત પિડા અને વિદાહવાળો, વેગવાન વાયુ સાંધા-હાડકાં અને મજ્જામાં કાપવા જેવી પીડા કરતો અને તેઓને વાંકાં બનાવતો ફરે છે. આખા શરીરમાં ગતિ કરતો તે લંગડા કે પાંગળા બનાવે છે. આ બધાં લક્ષણોથી ઉભયાશ્રિત વાતરક્તને જાણવું. ૧૯-૨૩

વાતપ્રધાન વાતરક્તનાં લક્ષણો—

તેમાં અધિક વાતથી, અધિક રક્તથી, અધિક પિત્તથી કે અધિક કફથી, દ્વિદોષથી અને ત્રિદોષથી વાતરક્ત થાય છે. તેઓનાં લક્ષણુ સાંભળ. ૨૪

વાતાધિકમાં વિશેષકરીને સિરાઓનું ખેંચાણુ, શૂળ, ફરકાટ, તોદ, સોજાની કાળાશ, રક્ષતા, સ્થામતા, વધવું કે ઘટવું, ધમની-આંગળીઓ તથા સાંધાઓનો સંકોચ, અંગ જકડાઈ જવાં, બહુ પીડા, સંકોચ અને જકડાઈ જવું અને શીતળ ચીજોનો દ્વેષ થાય છે. ૨૫, ૨૬

પિત્તપ્રધાન વાતરક્તનાં લક્ષણો—

રક્તાધિકમાં બહુ પીડાવાળો સોજો, તોદ, વળે તાંબા જેવો. ચમચમાટ થાય, સ્નિગ્ધ અને રક્ષ ચીજોથી શાંત નથી થતો અને ખરબ તથા કહેવાળો સોજો થાય છે. ૨૭

પિત્તાધિકમાં વિદાહ, વેદના, મૂચ્છા, પરસેવો, તરસ, મદ, ભ્રમ, રાગ, પાક, ભેદ અને શોષ કલાં છે. ૨૮

કફપ્રધાન વાતરક્તનાં લક્ષણો—

કફાધિકમાં સ્તિમિતતા, ભારેપણું, સ્નિગ્ધતા, સ્પર્શ-જ્ઞાનનો નાશ અને મંદ પીડા થાય છે.

હેતુ અને લક્ષણોના સંસર્ગથી દંદજ અને ત્રિદોષ-જન્યને જાણવો જોઈએ. ૨૯

વાતરક્તનાં સાધ્ય-અસાધ્ય લક્ષણો—

એક દોષાતુજ અને નવું સાધ્ય છે, દ્વિદોષજન્ય ચાપ્ય છે અને જે ત્રિદોષજન્ય અને જે ઉપદ્રવવાળું હોય તે અસાધ્ય છે. ૩૦

જે, ઉંઘ ન આવવી, અરુચિ, શ્વાસ, માંસ સડવું, માથું જકડાવું. મૂચ્છા, મદ, પીડા, તરસ, જવર, મોહ, કંપ, હેડકી, પાંગળાપણું, વીસર્પ, પાક, તોદ, ભ્રમ, થાક, આંગળીઓ વાંકી થવી, ફાડકા થવા, દાહ, મર્ચો જકડાવાં, અર્ધુદ-એટલા ઉપદ્રવવાળું હોય, કે જે ફક્ત મોહયુક્ત હોય, તેને છોડી દેવું. જે આવવાળું, વિવર્ણ, સ્તબ્ધ અને અર્ધુદ કરે તેવું હોય, સંકોચ કરતું હોય કે ધન્દ્રિયોને તપાવે તેવું હોય તેને પણ છોડી દેવું. બધા ઉપદ્રવો ન થયા હોય તેવું વાચ્ય છે અને ઉપદ્રવ વિનાનું સાધ્ય છે. ૩૦-૩૪

વાતરક્તમાં રક્તમોક્ષણનો વિધિ—

વાયુ હાથપગના સાંધાઓમાં પ્રવેશીને રક્તનો માર્ગને એકદમ બંધ કરી દે છે. પછી પરસ્પર એક બીજાને રોકીને વેદનાથી ગ્રાણુ હરે છે. ૩૫

તેમાં, દોષ અને બલ અનુસાર, શીંગડી, જળો, સોય, તુંબડી, છેકા મારવા કે સિરાવેષ દ્વારા રક્ત કાઢવું. ૩૬

પીડા, દાહ, શ્વેત અને તોદયુક્ત દરદીતું લોહી જળો વડે સ્નાવિત કરવું અને જે સ્પર્શજ્ઞાન વિનાનો, ખરજ અને અમચમાટ યુક્ત હોય તેનું લોહી શીંગડીયા કે તુંબડીથી કાઢવું. ૩૭

એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ફરતાને સિરા વીંધીને કે છેકા મારીને સ્નાવિત કરવું.

જો અંગશોષ હોય તો અને રોગ રૂક્ષ અને વાતપ્રધાન હોય તો રક્તસ્નાવણ ન કરવું. ૩૮

રક્તનો ક્ષય થતાં, વાયુ ગંભીર સોજો, સ્તંભ, કચ્પ, સ્નાયુ તથા સિદાઓના રોગ અને સંઘાતસહિન ઝ્ઞાન કરે છે. ૩૯

વળી અતિશય રક્તાવસેચન કરવાથી ખંજતા ધત્યાદિ વાતરોગો કે મૃત્યુ પણ થાય છે. માટે સ્નિગ્ધ રોગીનું પણ પ્રમાણમાં રક્ત કાઢવું. ૪૦

વાતરક્તમાં સામાન્ય ચિકિત્સા—

પ્રથમ સ્નેહ આપીને સ્નેહયુક્ત રૂક્ષ કે મૃદુ વિરેચનો વડે વિરેચન કરાવવું તથા વારે વારે અસ્તિકર્મ કરાવવું પ્રશસ્ત છે. ૪૧

વાતરક્તમાં ધણુંકરીને અવિદાહી પરિસેકા, અભ્યંગ, પ્રદેહ, અન્ન તથા સ્નેહ પ્રશસ્ત છે.

વાતરક્તમાં વિશિષ્ટ ચિકિત્સા—

વિશેષ ચિકિત્સા હું કહું છું તે સાંભળ. ૪૨

લેપ, અભ્યંગ, પરિષેક અને ઉપનાહોથી ઉતાનતી અને વિરેચન, આસ્થાપન તથા સ્નેહપાનથી ગંભીરની ચિકિત્સા કરવી. ૪૩

ઘી-તેલ-વસા તથા મજ્જનાનાં પાન, અભ્યંગ, અસ્તિઓ તથા નવશેકા ઉપનાહો વડે વાતપ્રધાનની ચિકિત્સા કરવી. ૪૪

વિરેચન ઘૃત અને દૂધનાં પાન, અસ્તિઓસહિત પરિસેકા અને શીતળ નિર્વાપણો વડે રક્ત તથા પિત્તપ્રધાનને જીતવો. ૪૫

મૃદુ વમન, થોડાં સ્નેહન પરિસેકા અને લંબન તથા નવશેકા લેપ કફપ્રધાન વાતરક્તમાં પ્રશસ્ત છે. ૪૬

કફ તથા વાતપ્રધાન વાતરક્તમાં શીતળ દ્રવ્યોનો લેપ કરતાં ઊંખાનું સ્તંભન થાય છે; તેથી દાહ, સોજો, પીડા અને ખરજમાં વધારો થાય છે. ૪૭

રક્તપ્રધાન અને પિત્તપ્રધાનમાં ઉષ્ણ દ્રવ્યોનો લેપ કરવાથી દાહ, કઝેદ અને અવદારણુ થાય છે. માટે દોષનું બલ જાણીને વૈદ્યે ચિકિત્સાકર્મ આચરવું. ૪૮

વાતરક્તમાં અવધ્ય—

દિસે સવું, સન્તાપ, બ્યાપામ, મૈથુન, કટુ, ઉષ્ણ, શુક્ર, અભિષ્પન્દી, લવણ તથા અમ્લનો ત્યાગ કરવો. ૪૯

વાતરક્તમાં પચ્ય બજ્જપાન—

જૂતા જવ, ઘઉં, સામો, શાલિ ચોખા. સાડી ચોખા, ખાવા માટે; અને ચિંકર અને પ્રતુદ પ્રાણીઓ માંસરસ માટે હિતકર છે. ૫૦

બહુ ઘી નાખેલ તુવેર ચણા, મગ, મસૂર અને મકેના યૂષ વાતરક્તમાં પ્રશસ્ત છે. ૫૧

શાકમાં મુનિપણ્ણક વેનાચ, પીલુડી, શતાવરી, બથવો, પોઈ અને સુરજમુખીનાં ઘી અને માંસરસમાં ભૂંજેલાં શાક શાકસામ્યીને આપવાં. તથા ગાય, ભેંસ અને બકરીનાં દૂધ ભોજનનાં સાધન તરીકે હિતકર છે. ૫૨, ૫૩

આમ સંક્ષેપમાં વાતરક્તની ચિકિત્સા કહી

ફરીથી તેનું તે જ વિસ્તારપૂર્વક કહેવાશે. ૫૪

વાતરક્તમાં ઘૃતના યોગો—

ગોરખમુંડી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઝાપમક તથા

જેઠીમધ-અધાં સરખે ભાગે લઈ, તેઓથી દૂધસહિત પકાવેલ ઘી વાતરકતહર છે. ૫૫

બલા, અતિબલા, મેદા, કૌંચાં, શતાવરી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, રાસ્ના અને ઋદ્ધિ સરખે ભાગે લઈ, તેઓના કલ્કથી, ઘી કરતાં ચારગણા દૂધથી પકાવેલ ઘી વાતરકત, મટાડે છે; તથા હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, વીસર્પ, કમળો અને જ્વરનો નાશ કરે છે. ૫૬, ૫૭

પારુષક ઘૃત—

ત્રાયમાણ, ભોંઆમલી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી અને કશેરુના કવાથ અને કલ્કોથી, ફાલસાં, દ્રાક્ષ, શીવણ, શેરડી અને વિદારીનો—દરેકનો જુદો જુદો સ્વરસ ઘીના સમભાગે તથા ચોગણા દૂધથી ઘી પકાવવું. આ પ્રાયોગિક ઘી ‘પાર્ષક’ એમ કહેવાય છે. અને તે વાતરકત, ક્ષતક્ષીણતા, વીસર્પ અને પૈત્તિક જ્વરમાં હિતકર્તા છે. ૫૮-૬૦

(આમ પાર્ષક ઘૃત કર્યું.)

જીવનોય ઘૃત—

બે પંચમૂલ, સફેદ સાટોડી, સાટોડીસહિત એરંડો, મુદ્ગપર્ણી, મહામેદા, માષપર્ણી, શતાવરી, શંખાવલી, ઊંધાકૂલી, રાસ્ના, અતિબલા, બલા—દરેક ૨ પલ લઈ એક દ્રોણ પાણીમાં પકાવવાં. ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે સમાન ભાગે દૂધ, આમળાંતો રસ, શેરડીનો રસ અને યકરાંનો માંસરસ તથા એક આઠક ઘી મેળવી, મેદા, મહામેદા, શીવણનાં ફળ, કમળ, વાંસકપૂર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, કમળકાકડી, સાટોડી, સૂંઠ, ક્ષીરકાકોલી, પદ્મકઞ્ઠ, ઊભી અને બેડી ભોરીંગણી, વૃદ્ધિકન્દ, શીંગોડાં, લવ્ય, ઉરુમાણ, નિકોચક, ખજૂર, અખરોડ, વાતામ, મુંગત અને પિસ્તાં—એઓના કલ્ક નાખી, મૃદુ અગ્નિ વડે ધીમેથી પકાવવું. સિધ્ધ થયા બાદ શીતળ થયે તેમાં મધ નાખવું અને બરાબર સિધ્ધ થયેલું જાણીને ચોખ્ખા ઘડામાં રક્ષાવિધાન કરીને સુગુપ્ત રીતે મૂકવું. તેમાંથી અક્ષ જેટલું ખાવું. તે પાંડુરોગ, જ્વર, હેઝી, સ્વરભેદ, લગન્દર, પાર્શ્વશ્લ, ક્ષેપ, કાસ, ઘીહા,

વાતરકત, ક્ષત, શોષ, અપરમાર, આમરી, શર્કરા, સર્વાંગ અને એકાગ્રરોગો તથા મૂત્રસંગનો નાશ કરે છે. આ જીવનોય ઘૃત બલ તથા વર્ણ કરનાર, ધન્ય. વળિયાં-પળિયાંનો નાશ કરનાર, વૃથા અને વાંઝણીને દીકરો દેનાર છે. ૬૧-૭૦

વાતરક્તમાં ઘૃતયોગ અને ક્ષીરયોગ—

દ્રાક્ષ તથા જેઠીમધના કવાથથી પકાવેલ ઘી સાકર સાથે પીવું; અથવા તે ગળોના સ્વરસથી ઉકાળેલ દૂધ સાકર નાખી પીવું. ૭૧

વાતરક્તમાં ચતુઃસ્નેહ—

જીવક, ઋષભક, મેદા, અતિબલા, શતાવરી, જેઠીમધ, મધુપર્ણી, કાકોલી ક્ષીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, દશમૂલ, સાટોડી, બલા, ગળો, વિદારીકન્દ, આસંગધ અને પાષાણભેદ—એઓના કવાથ અને કલ્કો, યથાલાલ ધન્ય-પ્રતુદ અને વિષ્કર પ્રાણીઓની વસા તથા મજ્જા તથા ચોગણા દૂધથી ઘી અને તેલ ભેગાં સિધ્ધ કરવાં. સિધ્ધ થયેલ તે આખા દેહમાં રહેલ વાતરકતને તથા વાતજન્ય ધોર વ્યાધિઓને હણે છે. ૭૨-૭૫

સ્થિરાદિ ઘૃત કે તૈલ—

શાલવણ, ગોખરુ, ઊભી ભોરીંગણી, ઉપલસરી, શતાવરી, શીવણ, કૌંચાં, સફેદ સાટોડી, બલા તથા અતિબલા—તેઓના કવાથમા, ચારગણું દૂધ, મેદા, શતાવરી, જેઠીમધ, ડોડી, જીવક અને ઋષભકના કલ્ક નાખીને, તેલ અને ઘી જુદાં જુદાં પકાવવાં. પછી તેની માત્રાને ત્રણગણું દૂધ અને દોઢી સાકર નાખી રવૈયાથી મથોને ત્રિદોષજન્ય વાતરકતમાં પીવી. ૭૬-૭૮

વાતરક્તમાં કેટલાક યોગો—

અથવા તેલ, દૂધ અને સાકર ભેગાં કરીને પાવા અથવા તેા ઘી, તેલ, સાકર અને મધ મેળવેલું દૂધ પેણુ પીવું. ૭૯

શાલવણથી પકાવેલ તથા બે પલ સાકર નાખેલ

એક પ્રસ્થ દૂધ પીવામાં ઔષ્ઠ છે. તે મુખ્ય લીંડીપીપર અને સૂંઠથી પકાવેલ દૂધ પીવું. ૮૦

અથા, શતાવરી, રાસ્ના, દશમૂળ, પીલુ, સ્વામા, એરંડા અને શાલવણુથી ઉકાળેલ દૂધ વાતની પીડા મટાડનાર છે. ૮૧

વાતરક્તમાં સંચોવન—

અથવા ગોમૂત્રયુક્ત ધારોષ્ણ દૂધ દોષનું અનુલોમન કરનાર છે. અથવા તો પિત્ત તથા રક્તાવૃત વાયુના રોગીએ નસોતરયુક્ત પીવું. ૮૨

બહુ દોષવાળા પુરુષે વિરેચનને માટે દરરોજ દૂધ સાથે એરંડિયું પીવું. પચ્યા બાદ દૂધ ભાતનું ભોજન કરવું. ૮૩

અથવા પુરુષે ધૃતભૂષ્ટ હરડેનો કવાથ પીવો. અથવા દૂધના અનુપાનથી, દ્રાક્ષના રસ સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું. ૮૪

શીવણ, નસોતર, દ્રાક્ષ, ત્રિફલા, ફાલસાનો કવાથ, સિંધવ તથા મધ મેળવી વિરેચન માટે પીવો. ૮૫

અથવા કફાધિક મનુષ્યે મધ મેળવેલો ત્રિફલાનો કવાથ પીવો. ૮૬

વાયુને મલાવૃત બાણીને કલ્પસ્થાનમાં કહેલા રેહયુક્ત મૃદુ યોગીથી વારે વારે તેને વિરેચન કરાવવું. ૮૭

વાતરક્તમાં વસ્તિ—

અથવા તો રોગીના મળને ઘીયુક્ત દૂધની અસ્તિઓથી હરવો. કારણ કે અસ્તિ જેવી વાતરક્તની બીજી કોઈ ચિકિત્સા નથી. ૮૮

અસ્તિ, વંક્ષણ, પડખાં, સાયળ, પર્વ, હાડકાં અને ઉદરની વેદનામાં તથા ઉદાવર્તમાં અનુવાસનસહિત નિરૂદ્ધ અસ્તિઓ પ્રશસ્ત છે. ૮૯

મધુપણ્યાદિ તૈલ—

દાહ તથા ચૂલની શાન્તિ કરવાને માટે બુદ્ધિમાન વેલે અસ્તિકર્મ, નસ્ય, અભ્યંગ અને પરિધેયનમાં આ તેલો આપવાં. ૯૦

એક તુલા જેટીમધનો ચતુર્થાંશ બાકી રહેલો કવાથ, એક આઢક તેલ, તેટલું જ દૂધ, સુવા, શતાવરી, મોરવેલ, પચસ્યા, અમર, રતાંજલી, શાલવણ, હંસરાજ, જટામાંસી, મેદા મહામેદા, ગળો, કકોલી, ક્ષીરકકોલી, ભોંઆમલી, ઝાદિ, પક્ષકાષ્ઠ, છવક, ઋષભક, ડોડી, તંજ, તમાકપત્ર, નખલા, વાળો, પુંડરીકકાષ્ઠ, મચ્છ, ઉપલસરી, ઐન્દ્રી અને ધાણા—દરેકનો એક પલ કલ્ક નાખી પકાવવું. આ તેલ ચાર રીતે એટલે પાન, અભ્યંગ, અસ્તિ અને નસ્ય તરીકે પ્રયોગ કરવાથી ઉપદ્રવયુક્ત, અંગશ્લયુક્ત અને આખા શરીરમાં રહેલ વાતરક્તને હણે છે. તથા વાતની, રક્તની, પિત્તની તથા દાહની પીડા અને જ્વરને મટાડનાર તથા બલ અને વર્ણ કરનાર છે. ૯૧-૯૫

આમ મધુપણ્યાદિ તૈલ કહ્યું.

સુકુમારક તૈલ—

જેટીમધ ૧૦૦ પલ, દ્રાક્ષ, ખગૂર, ફાલસાં, મહુડાં, ઝોદનપાણી અને મુંગતક—દરેક એક પ્રસ્થ, શીવણ એક આઢક—એ ચાર દ્રોણ પાણીમાં પકાવવાં. આદ્યો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈ, તેમાં એક આઢક તેલ. સમાન ભાગે આમળાં, શીવણ-વિદારીકંદ અને શેરડી—દરેકનો રસ ચાર દ્રોણ, દૂધ, કદમ્બ આમળાં, અખરોડ, કમળકાકડી, કશેરુ, રીંગાડાં, સૂંઠ, સિંધવ, લીંડીપીપર, સાકર અને છવનીય દ્રવ્યો—દરેકનો એક પલ કલ્ક નાખી પકાવવું. સિદ્ધ થયે તેમાં એક પ્રસ્થ મધ મેળવવું. તેને નસ્ય, અભ્યંગ, પાન અને અસ્તિમાં તથા સર્વ વાત-વ્યાધિમાં, મન્યાસ્તંભમાં, હનુગ્રહમાં, સર્વાંગવાતમાં, ક્ષતક્ષીલમાં અને ક્ષતજ્વરમાં પણ યોગ્ય. આ સુકુમારક તૈલ વાતરક્તનાશક, સ્વર તથા વર્ણ કરનાર તથા આરોગ્ય-અગ્ર અને પુષ્ટિદાયક છે. ૯૬-૧૦૨

આમ સુકુમારક તૈલ કહ્યું.

અમૃતાદિ તૈલ—

ગળા, જેડીમધ, લઘુ પંચમૂળ એટલે શાલવણુ, પીઠવણુ, ભીની તથા જેડી ભોરીંગણી અને ગોખરુ તથા સાટોડી, રાસના, એરંડાનું મૂળ અને મળે તેટલાં જીવનીયગણનાં દ્રવ્યો—દરેક ૧૦૦ પલ; બાકા પાંચસો પલ; બોર, ખીલાં, જવ, અડદ, કળધી—દરેક એક આઠક; સારી પેઠે સૂકાયેલાં શીવણનાં ફળ એક દ્રોણ, ફૂટી, ઘોઈ, એકસો દ્રોણ પાણીમાં પકાવવાં. ચાર દ્રોણ પાણી બાકી રાખવું. તેમાં એક દ્રોણ તેલ, પાંચગણું દૂધ, ચન્દન, વાળો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, એલચી, અગર, કંઠ તગર, જેડીમધ—દરેક ત્રણ પલ અને આઠ પલ મજીથ નાખી પકાવવું. સિધ્ધ થયેલ તે સાર્વથૌગિક છે. વાતરકત, ક્ષતકીણુ, ભારાત્, વીર્યક્ષીણુતા, ક્રમ્પ, આક્ષેપ, લગ્ન, સર્વાંગ અને એકાંગરોગવાળાઓના રોગ તથા યોનિદોષ. અપસ્માર, ઉન્માદ, ખંજતા, પંચુતા મટાડે છે. અને અમૃતાદ્ય કહેવાતું આ શ્રેષ્ઠ તેલ પ્રસૂતિકારક છે. ૧૦૩-૧૦૮

આમ અમૃતાદિ તેલ કહ્યું.

મહાપચક તૈલ—

પચ, વેતસ, જેડીમધ, પોઈ, પચકાઈ, ઉત્પલ, દર્મ, બાકા, ચન્દન, કેસૂડાં—દરેક પાંચ પલ પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં એક પ્રસ્થ તેલ, તેટલો સૌવીર તથા લોધર, કાલીચંક, વાળો, જીવક, ઋષભક, નાગકેસર મેંદી, ઘઉંલા, તમાલપત્ર, પચકેસર, પચકાઈ, પુંડરીકકાઈ, શીવણુ, જટામંત્રી, મેદા, ઘઉંલા દરેક એક કર્ષ, કેસર અર્ધો પલ અને મજીથ એક પલ નાખી પકાવવું. આ મહાપચક તેલ વાતરકત અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે. ૧૧૦-૧૧૩

આમ મહાપચક તેલ કહ્યું.

હુદ્ધાકપચક તૈલ—

પચ, વાળો, જેડીમધ અને હળદરના કવાથથી અને રાગ, મજીથ, ક્ષીરકાકાલી, કાકાલી અને ચન્દનના

કલ્કાથી પકાવેલ આ હુદ્ધાકપચક તેલ વાતરકત અને દાહ મટાડનાર છે. ૧૧૪૩

એમ હુદ્ધાકપચક તેલ કહ્યું.

મધુકતૈલ—

જેડીમધ ૧૦૦ પલ વડે દશગણું દૂધ પકાવવું, તેમાં ચાર દ્રોણ તેલ અને એક પલ જેડીમધ નાખી સિધ્ધ કરવું. અથવા જેડીમધ અને શીવણના કવાથથી સિધ્ધ કરેલ તેલ વાતરકતનાશક છે. ૧૧૫, ૧૧૬

એક પલ જેડીમધનો કલ્ક, એક પ્રસ્થ તેલ અને ચારગણું દૂધ પકાવવું. એમ સો પલ જેડીમધ નાખી તેનું તે જ સો વખત પકાવેલું તેલ ત્રિદોષજન્ય વાતરકતમાં દેવું. તે શ્વાસ તથા કાસનાશક છે અને હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, વીસર્પ, કામલા અને દાહનો નાશ કરે છે ૧૧૭, ૧૧૮

આમ શતપાક મધુકતૈલ કહ્યું.

વલતૈલ—

બલાનો કવાથ અને કલ્કથી, સમાન ભાગે દૂધ નાખી તેલ હળદર વાર કે સો વાર પકાવવું. તે વાતરકત અને વાતરોગનાશક છે તે રસાયન શ્રેષ્ઠ મન્દ્રિય-પ્રસાદન, જીવન, યૌંહણ, સ્વર્ચ તથા શુક્ર અને રકતના દોષો નાશ કરનાર છે. ૧૧૯, ૧૨૦

આમ સહસ્ત્રપાક કે શતપાક બલાતૈલ કહ્યું.

પિંડતૈલ—

ગળાના સ્વરસ અને દૂધથી, દ્રાક્ષના સ્વરસથી કે જેડીમધ અને શીવણના કવાથથી પકાવેલ તેલ વાતરકતનાશક છે. ૧૨૧

એક આઠક કાંજીમાં ચતુર્થાંશ રાગ નાખી પકાવેલ તેલને ખૂબ પાણીમાં નાખી મથવું. તે શ્રેષ્ઠ જ્વરનાશક છે તથા દાહ અને પીડનાશક છે. ૧૨૨

મીણુ, મજીથ, રાગ અને ઉપલસરીથી પકાવેલું તે

પિંડતેલ અભ્યંગ કરવાથી વાતરક્તની પીડા દૂર કરે છે. ૧૨૩

આમ પિંડતેલ કહ્યું.

વાતરક્તમાં શૂક વગેરેની ચિકિત્સા—

દશમૂળથી ઉકળેલ દૂધ શલ્કનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. પ્રધાનવાત શલ્કમાં નવશેકા ઘીનો પરિષેક તે પ્રમાણે જ કરે છે. ૧૨૪

સ્તમ્ભ, આક્ષેપક અને શલ્કના દરદીને મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલ નવશેકા ચારે સ્નેહોથી પરિષેક કરવો અને દાહમાં શીતલ સ્નેહોથી પરિષેક કરવો. ૧૨૫

તે જ પ્રમાણે ગાય, ઘેટી અને બકરીના તેલ-યુક્ત દૂધથી, જીવનીય દ્રવ્યોના કે પંચમૂલના કવાથથી વૈદે શેક કરાવવો. ૧૨૬

દ્રાક્ષ અને શેરડીનો રસ, મઘો, દહીંનું પાણી, ખાટી કાંજી, ચોખાનું-મધનું અને સાકરનું પાણી પરિષેકને માટે પ્રશસ્ત છે. ૧૨૭

વાતરક્તમાં લાહની ચિકિત્સા—

શીતળ જલસિંચિત કુમુદ, ઉત્પલ અને પક્ષો વડે તથા ચંદનસહિત મણિના હારથી પ્રેક્ષણ અને સ્પર્શ દાહમાં હિતકારક છે. ૧૨૮

અન્દનચરિત સ્તન તથા હાથવાળી, પ્રિય બોલ-નારી, સ્પર્શથી શીતળ અને અડકવાથી સુખ લાગે તેવી સ્ત્રીઓ, જાકળના પાણીથી સિંચેલ અળસીનાં વસ્ત્ર કે કમલનાં પાનથી આનંદાદિત નદતટ ઉપર સ્પર્શથી શીતલ પવન વાતો હોય તેવા શયનમાં સૂતા મનુષ્યનાં દાહ, પીડા અને ચાક હણે છે. ૧૨૯, ૧૩૦

રતાશ અને પીડાવાળા દાહમાં, રક્તનું સ્વાવણ કરીને જેઠીમધ, પીપળાની છાલ, જટામાંસી, વીરા, ઉમરડો અને શાદલથી લેપ કરવો. ૧૩૧

જેઠીમધ, દૂધ અને ઘીયુક્ત કમળ, અને જવના

લોટથી, ઘીથી અથવા જીવનીય દ્રવ્યના કલ્કોથી કરેલો લેપ પીડા અને દાહ મટાડનાર છે. ૧૩૨

તલ, ચારોળી, જેઠીમધ, કમલદંડ અને નેતરનાં મૂળનાં બકરીના દૂધમાં વાટેલા પિષ્ટનો લેપ દાહ અને રતાશનો નાશ કરે છે. ૧૩૩

પુંડરીકકાષ્ઠ, મછ્ક, દરુહળદર, જેઠીમધ, રતાંજલી, સાકર, એરકા, સાથવો, મસૂર, વગેરે અને પક્ષકનો લેપ પીડા, દાહ વીસર્પ, રતાશ અને સોળે દૂર કરનાર છે. આ લેપો પિત્ત તથા રક્તપ્રધાન દાહમાં છે. અને વાતપ્રધાન દાહમાં કરવાના લેપો સાંભળ. ૧૩૪, ૧૩૫

વાતપ્રધાન વાતરક્તની ચિકિત્સા—

વાતર્ધન દ્રવ્યોથી બનાવેલ સ્નેહયુક્ત, દૂધસહિત મગનો દૂધપાક કે તલ અને સરસવના પિંડથી કરેલ ઉપનાદ પીડાનાશક છે. ૧૩૬

જીવનીય ઔષધોથી સારી પેઠે સંસ્કૃત કરેલા સ્નેહ-યુક્ત જલચર, પ્રસહ અને આનૂપ ગ્રાણીઓના વેશવાર ઉપનાદકર્મમાં વાપરવા. ૧૩૭

તે સ્તમ્ભ, તોદ, પીડા, ખેંચાણ, સોળે અને અંગગ્રહનો નાશ કરે છે. અથવા તો જીવનીય ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલ દૂધયુક્ત વસાનો ઉપનાદ કરવો. ૧૩૮

ઘી, કાંટારોરિયાનું મૂળ, ડાડી-એનો બકરીના દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો. તે જ પ્રમાણે શેકેલા અને દૂધમાં પલાળેલા તલનો લેપ કરવો. ૧૩૯

વાતાધિક્યમાં શલ્ક મટાડવા માટે અળસી, એરંગનાં બીજ કે સુવાનો દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો. ૧૪૦

મૂલસહિત એરંગનાં નવાં પાનના કવાથમાં ઘી, નેલ તથા આનૂપ મૃગ અને પક્ષીઓની વસા તથા મજ્જા-દ્રવેક બે પ્રસ્થ, કદકને માટે જીવનીય દ્રવ્યો, ગાય અને બકરીનું દૂધ, હળદર, કમળ, કંઠ, એલચી, સુવા, કરેલુનાં

પાન અને અર્જુનનાં ફૂલ-દરેક એક પલ નાખી પકાવવું. આઠ પલ મીણુ નાખી, ઊતારી, ઠંડું થયે વાત સન્ધિઓમાં આવતાં, શ્લેષ્માં પીડિત અંગવાળાઓને આ લેપ કરવો તથા તેનો લેપ વાતરકત, ખસી ગયેલ હાડકાં, હાડકું ભાંગી જવું, લંગડાપણું અને કુષ્ઠમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૪૧-૧૪૪

કફપ્રધાન વાતરક્તની ચિકિત્સા—

સોળ, ગૌરવ અને ખરજ આદિથી યુક્ત કક્ષપ્રધાન વાતરક્તમાં અભ્યંગ કરવા માટે મૂત્ર, ક્ષાર અને સુરાથી પકાવેલ ધી હિતકર્તા છે. ૧૪૫

કક્ષપ્રધાનમાં પચ્ચાષ્ઠ, તજ, જેઠીમધ અને ઉપલસરીથી પકાવેલ, મધુશુકતયુક્ત ધીનો શેક અને અભ્યંગ કરવો. ૧૪૬

કક્ષપ્રધાન વાતરક્તમાં કટુ દ્રવ્યોથી પકાવેલ ક્ષાર તૈલ, ગાયનું મૂત્ર અને જલ પરિષેક કરવા માટે પ્રશસ્ત છે. ૧૪૭

સરસવ, લીમડો, આકડો, હિસ્ત્રા, દૂધ અને તલનો લેપ હિતકર્તા છે.

સાચવાસહિત કોઠાંત્રી છાલ, ધી અને દૂધથી સિધ્ધ કરેલ લેપ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૪૮

વાતકફપ્રધાન વાતરક્તની ચિકિત્સા—

ધનો હુમડો, વજ, કઠ, સૂત્રા, હળદર અને દારુ-હળદરનો લેપ વાતકક્ષપ્રધાન વાતરક્તમાં શ્લેષ્માં નાશ કરે છે. ૧૪૯

તગર, તજ, સુવા, એલચી, કઠ, નાગરમોચ, રેણુકખીજ, દેવદાર અને નખલાનો અમ્લ દ્રવ્યથી પીસેલો લેપ વાત તથા કક્ષપ્રધાન વાતરક્તનો નાશ કરે છે. ૧૫૦

વાતકક્ષપ્રધાન વાતરક્તમાં તે જ પ્રમાણે કાંજ-સહિત મીઠા સરગવાનું ખીજ વાટીને લેપ કરવો હિતકારી છે. મુદ્ધર્ત પછી અમ્લ દ્રવ્યોથી પરિષ્ક્રિયન કરવું ૧૫૧

ત્રિક્ષ્ણ, ત્રિકટુ, એલચી, વાંસકપૂર, ચિત્રક, વજ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, હીરાકરી, ચરદૂસાની છાલ, ઋષિ, ભોંઆમલી અને ચવક સરખા ભાગે લઈ પીસવાં. પછી સવારમાં લોઢાના પાત્રમાં લીપેલા તે કદકને મધ્યાન્હે ખાવો. ૧૫૨, ૧૫૩

સાન્નિપાતિક વાતરક્તની ચિકિત્સા—

દહીં, સુરકા, ક્ષાર અને વિરોધી આહારોનો ત્યાગ કરવો, એ ત્રિદોષજન્ય વાતરક્તમાં શ્લેષ્માં પીડિતને માટે પરમ હિતકર્તા છે. ૧૫૪

તર્કવિતર્કથી વિકલ્પોને જાણનારે, આશ્રયસ્થાનના વિશેષો અને દોષોનાં બલાબલને જાણીને આ ચિકિત્સા કરવી. ૧૫૫

વાતરક્તમાં આવસ્થિકી ચિકિત્સા—

મેદ કે કફની અત્યંત વૃદ્ધિથી માર્ગમાં રોકાણ થવાથી વાયુ કોપ પામતાં પ્રથમ સ્નેહન અને બુંદણુ પ્રશસ્ત નથી. ૧૫૬

વ્યાયામ, શોધન, અરિષ્ટ અને મૂત્રપાન, વિરેચનો, તક્ષપ્રયોગ અને હરડેના પ્રયોગથી કફ અને મેદને ક્ષીણ કરવા. ૧૫૭

મધની સાથે પીપરનો કવાથ પીવો. તે ત્રિદોષજન્ય દુરુણ વાતરક્તને પણ શીઘ્ર જીતે છે. ૧૫૮

જૂતા જવ, ઘર્લે, સીધુ, અરિષ્ટ, સુરા, આસજ, અને શિલાજિતના. ગૂગળના અને મધના પ્રયોગથી કફ તથા મેદને ક્ષીણ કરવા. ૧૫૯

જો ગંભીરમાં રક્ત વાયુથી આક્રાન્ત થયું હોય તો તેને વાયુની જેમ જીતવું.

પછી વાતમાં વાતરક્તપ્રસાદની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬૦

રક્ત અને પિત્ત અત્યંત વધતાં શીઘ્ર પાકી જાય છે. અને ફૂટી જતાં તેમાંથી વિદોષ રક્ત અથવા પડુનો આવ થાય છે. તેઓની ચિકિત્સા ભેદન, શોધન અને રોપણથી કરવી જોઈએ. ૧૬૧

ઉપદ્રવોની, પોતાની ચિકિત્સા તેઓની પોતાની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી. ૧૬૨

અધ્યાવાયસંગ્રહ—

તે આપ્તમાં ઉપસંહારના શ્લોકોઃ—

મહર્ષિઃ આત્રેયે, સંક્ષેપ અને વિસ્તારપૂર્વક વાત-રકતનાં નિદાન, સ્થાન, મૂલ, બહુધા સાધાઓમાં શાથી થાય છે તે, પૂર્વરૂપ, એ પ્રકારનાં લક્ષણ, દરેકનાં જીદાં લક્ષણ, દોષાધિક્ય, ઉપદ્રવો, સાધ્યતા, પાપ્યતા, અસાધ્યતા, સાધ્યની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને આવશ્યિકી ચિકિત્સા અગ્નિવેશને કહ્યાં. ૧૬૩-૧૬૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિષે ‘વાતશોષિત ચિકિત્સત’ નામનો ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨૯

અધ્યાય ત્રીસમો

યોનિવ્યાપત ચિકિત્સિત

યોનિવ્યાપત ચિકિત્સિતનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘યોનિવ્યાપત ચિકિત્સિત’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આપ્તમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

યોનિવ્યાપદના વિવચમાં અગ્નિવેશના પ્રશ્નો—

દિવ્ય તીર્થ અને ઔષધિઓવાળા, જીદી જીદી ધાતુઓ તથા પત્થરાવાળા તથા દેવતા-સિદ્ધ અને ઋષિઓથી સેવાતા પુણ્ય હિમાલય પર્વતના પડખેના ભાગમાં વિહાર કરતા, તપોયોગથી તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થેનું દર્શન કરતા, જિતેન્દ્રિય પુનર્વસુને હવે અગ્નિવેશે પૂજ્યું. ૩,૪

ભ્રમચન ! મનુષ્યોમાં સન્તાનનું મૂળ આંત્રો છે. તેમનો નાશ તેઓની યોનિમાં થતા રોગો વડે થાય છે. તેથી પ્રજા ઉપર અનુમહતી ઇચ્છાથી તે રોગોની

ઉત્પત્તિ, ઉત્પન્ન થયેલનાં લક્ષણો, ઔષધોસહિત સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૫,૬

યોનિવ્યાપદના મેદો—

એમ શિષ્યથી પૂછવામાં આવતાં ઋષિશ્રેષ્ઠ આત્રેય બોલ્યા, “રોગસંગ્રહાધ્યાયમાં વીસ વ્યાપતિઓ યોનિરોગની કહેલ છે.”

યોનિવ્યાપદનાં સામાન્ય કારણો—

તે વ્યાપતિઓ આંત્રોના મિથ્યા આચારથી, આર્તવની દુષ્ટિથી, ખીજના દોષથી કે દૈવવશાત્ થાય છે. તેઓને તું જીદી જીદી સાંભળ. ૮

વાતજ યોનિવ્યાપતિનાં નિદાન અને લક્ષણો—

વાતજ આંત્રો વાતજ આદાર તથા ચેષ્ટાઓ કરે છે ત્યારે વધેલો, પ્રકુપિત થયેલો વાયુ યોનિમાં સ્થાન લઈને વેદનાસહિત તોદ, સ્તમ્ભ, ક્રીડીઓ ચાલતી હોય તેવી વેદના, કર્કશતા, સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ, આપાસ તથા ખીજ વાતજન્ય રોગો કરે છે. તેને વાયુને લીધે શબ્દ, પીડા તથા શીજવાળું, પાતળું અને રક્ષ આર્તવ આવે છે. ૯-૧૦

પિત્તજ યોનિવ્યાપતિનાં નિદાન અને લક્ષણો—

કટુ, અમ્લ, લવણ અને ક્ષાર ઇલાદિથી પિત્તજન્ય વ્યાપતિ થાય છે. તેમાં દાહ, પાક, જવર અને ઉષ્ણતાથી પીડા થાય છે અને આર્તવ નીલ, પીળું કે કાળું હોય છે. પિત્તદૂષિત યોનિ અત્યંત ગરમ અને મહાની ગંધ જેવી ગંધવાળા આવયુક્ત હોય છે. ૧૧,૧૨

કફજ યોનિવ્યાપતિનાં નિદાન અને લક્ષણો—

જો અભિષ્પન્દી દ્રવ્યોના સેવનથી વધેલો કફ આંત્રોની યોનિને દૂષિત કરે તો યોનિને પિચ્છિલ ચીકણી, શીતળ, ખરજુક્ત અને થેલી વેદનાવાળી, પીળા રંગની તથા પીળા તથા ચીકણા આર્તવવાળી બનાવે છે. ૧૩૩

ત્રિદોષજ યોનિવ્યાપતિનાં નિદાન અને લક્ષણો—

અથા રસોને એક સાથે ખાનારી આંત્રોની યોનિ તથા

ગર્ભાશયમાં રહેલા ત્રણે દોષો યોનિને દૂષિત કરીને પોત-પોતાનાં લક્ષણોથી યુક્ત કરે છે. યોનિમાં દાહ તથા શ્લ થાય છે અને સફેદ તથા ચીકણો સ્ત્રાવ સ્ત્રવે છે. ૧૪,૧૫

રક્તયોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

રક્તપિત્તકર દ્રવ્યોના સેવનથી સ્ત્રીઓનું પિત્તથી દૂષિત થયેલું રક્ત યોનિમાં બહુ જ પ્રવૃત્ત થાય છે. તે સ્ત્રી બીજ પ્રાપ્તિ થતાં છતાંય રક્તયોનિ હોય છે ૧૬

અરજસ્કા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

યોનિ અને ગર્ભાશયમાં રહેલ પિત્ત બે રક્તને દૂષિત કરે તે તેને અરજસ્કા યોનિ માનવી. તે રોગી સ્ત્રીને ઘણી જ પાતળી અને વિવર્ણ બનાવે છે. ૧૭

અચરણા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

યોનિ ન ધોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા જન્તુ ખરજ પેદા કરે છે, તેને અચરણા માનવી. તે ખરજના લીધે પુરુષના સંયોગની બહુ ધ્રુષ્ટ રાખે છે. ૧૮

અતિચરણા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

અતિશય મૈથુનથી દોષેલો વાયુ સ્ત્રીની યોનિમાં સોળે, સ્પર્શગ્રાનનો નાશ તથા પીડા પેદા કરે છે, તે અતિચરણા માનવી. ૧૯

પ્રાક્રચરણા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

અત્યંત બાહ્ય સ્ત્રીને મૈથુનને લીધે ક્રોધેલો વાયુ પીઠ, કમર, સાથળ અને વંક્ષણમાં પીડા કરતો કરતો યોનિને દૂષિત કરે છે, તેને પ્રાક્રચરણા કહેવાય છે. ૨૦

અપચ્છતા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

ગર્ભિણી સ્ત્રીના કફવર્ધક આહાર-વિહારના અભ્યાસથી, ઉલટી તથા નિઃશ્વાસ રોગી રાખવાથી, કુદ થયેલો વાયુ કફને લઈ જઈને યોનિને દૂષિત કરે છે. તેથી પીળા અને વેદનાસહિત સફેદ સ્ત્રાવ કે કફનો

સ્ત્રાવ સરે છે અને કફ તથા વાયુના રોગથી વ્યાપ્ત તે યોનિ ઉપચ્છતા છે. ૨૧,૨૨

પરિપ્લુતા યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

પિત્તલ સ્ત્રીના પુરુષસમાગમ વખતે છીંક અને ઝોડકારના રોગવાથી પિત્તથી મૂર્ચ્છિત થયેલો વાયુ સ્ત્રીની યોનિને દૂષિત કરે છે. તેથી સૂજેલી, સ્પર્શ સહન ન કરી શકનાર અને પીડાયુક્ત યોનિ નીલ અને પીળા રક્તનો સ્ત્રાવ કરે છે. રોગીણને ઓણિ, વંક્ષણ તથા પીઠની વેદના અને તાવ આવે છે. તેને પરિપ્લુતા બાલુવી. ૨૩,૨૪

ઉદાવર્તિની યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

વાયુ, ઉપરની બાબુ વેગવાન હોવાથી યોનિને ઉપરની બાબુ ઉઠાવે છે, ત્યારે પીડિત યોનિ ઉદાવર્તિત રજને મુસ્કેલીથી બહાર કાઢે છે. આર્તવ નીકળી જવાથી તે તત્ક્ષણ મુખ પામે છે. આમાં રજ ઉપર જતું હોવાથી ડાહ્યા માણસોએ ઉદાવર્તિની બાલુવી. ૨૫,૨૬

કર્ણિની યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

પ્રસવ સમયે અકાલે પ્રવાહણ કરવાથી ગર્ભ વડે રુંધાએલ, કફ અને રક્તથી મૂર્ચ્છિત થયેલો વાયુ યોનિમાં કર્ણિકા પેદા કરે છે. તે કર્ણિકા રક્તના માર્ગને બંધ કરે છે. તેવી કર્ણિકાવાળીને કર્ણિની કહેવાય છે. ૨૭

પુત્રધ્વી યોનિ વ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

વાયુરક્ષતાને લીધે સ્ત્રીના દૂષિત રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલ ગર્ભનો વારે વારે નાશ કરે છે. તેને પુત્રધ્વી નામની યોનિ માનવી. ૨૮૬

અન્તર્મુહી યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

પેટ ભરીને ખાધા પછી સંભોગ કરવાથી અને વિષમ આસનમાં રિથત સ્ત્રીના યોનિસ્રોતમાં રહેલ અન્તર્પીડિત વાયુ, હાડકાં, માંસ અને વાતજ પીડા-

સહિત યોનિના મુખને વાંકુ કરે છે, અત્યંત પીડા થાય છે અને મૈથુન નથી કરી શકાતું. તેને અન્તમુખી યોની બાણવી. ૨૯,૩૦૩

સૂચી યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

માતાના દોષથી વાયુ પોતાની રક્ષતાને લીધે ગર્ભસ્થ સ્ત્રીની યોનિને દૂષિત કરીને ઝીણા મુખવાળી કરે છે, તેને સૂચીમુખી કહેવાય છે. ૩૧૩

શુષ્ક યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

મૈથુન સમયે આવેલા વેગાને રોકનાર સ્ત્રીના પ્રકુપિત થયેલા વાયુ ઝાડો તથા પેસાળની અટકાયત, પીડા અને યોનિમુખનો શોષ કરે છે. તેને શુષ્કયોનિ બાણવી. ૩૨૩

વામિની યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

ગર્ભાશયમાં ગયેલ શુક્રને જે ૭ કે સાત દિવસ પછી, પીડા સહિત કે પીડા વિના, બહાર વહેવડાવી દે તેને વામિની કહેવાય છે. ૩૩૧

પંદો યોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

બીજદોષથી, ગર્ભસ્થિત વાયુ વડે ગર્ભાશયનો ઉપઘાત થવાથી, પુરુષદ્વેષી અને સ્તન વિનાની સ્ત્રી થાય છે, તેને પંદો કહેવાય છે અને તે અસાધ્ય છે. ૩૪૩

મહાયોનિવ્યાપત્તિનું લક્ષણ—

દુઃખકારક શય્યામાં વિષમપણે મૈથુન કરવાથી કેપેલો વાયુ સ્ત્રીના ગર્ભાશયના અને યોનિના મુખને સ્પર્શ કરી દે છે. યોનિનું મુખ ઉઘાડું રહે છે, વેદના થાય છે, તેમાંથી શીણવાળું આર્તવ વહે છે. પર્વ અને વંદણના શૂન્યવાળી, જોયે આવેલ માંસવાળી તે મહા-યોનિ છે. ૩૫,૩૬૩

એમ યોનિમાં થતા વીશ રોગો આ લક્ષણો વડે વડે કહ્યા. ૩૭

વ્યાપન્ન યોનિનાં લક્ષણો—

આ દોષોથી દૂષિત થયેલ યોનિ વીર્ય ધારણ કરતી

નથી, તેથી કરીને સ્ત્રીને ગર્ભ પણ રહેતો નથી તથા તે સ્ત્રીને શુભ, અર્થ, પ્રદર વગેરે ઘણા રોગો થાય છે અને વાયુ વગેરેથી ઘણી પીડા થાય છે. ૩૮૩

યોનિવ્યાપદમાં દોષની અધિકતાનું નિરૂપણ—

આમાં જે છેવટની સોળ છે તેમાં પહેલી એ પિત્તજન્ય છે. પરિશુતા અને વામિની વાતપિત્તજન્ય માની છે. કલ્પિની અને ઉપશુતા વાતકફથી અને બાહીની વાતજન્ય છે. ૩૯,૪૦

તેઓના દેહને વાતાદિ દોષો પોતપોતાનાં લક્ષણોથી પીડ્યા કરે છે. ૪૦૩

યોનિરોગનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

વાતલ યોનિરોગમાં વાતનાશક સ્નેહન, સ્વેદન તથા બસ્તિ આદિ કર્મ કરાવવાં. પિત્તજન્યમાં રક્ત-પિત્તન અને શીતલ વિધિ કરાવવી. શ્લેષ્મણમાં રક્ષ અને ઉબ્બુ ક્રિયા વિચક્ષણ પુરુષે કરવી. સન્નિપાતમાં અને દ્વંદ્વજમાં મિશ્ર ચિકિત્સા કરવી. વિકૃત યોનિને સ્વેદ તથા સ્નેહ આપીને ફરીથી યથાસ્થાને સ્થાપિત કરવી. વાંકી વળી ગયેલીને હાથથી નમાવવી. સંવૃતમુખીનું મુખ પહોળું કરવું. બહાર નીકળેલીને અંદર પેસાડવી. પહોળી યોનિને સાંકડી કરવી બોધ્ય. કારણ કે પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલ યોનિ સ્ત્રીને શય્યરૂપ માનેલ છે. સર્વ યોનિરોગોમાં સ્નેહન અને સ્વેદન પામેલ સ્ત્રીની વમનાદિ મૃદુ પંચકર્મથી ચિકિત્સા કરવી. બધી તરફથી મુશુદ્ધ શરીરવાળીને જ આકીનું કર્મ કરાવાય છે. ૪૧-૪૬

વાતિક યોનિરોગોની ચિકિત્સા—

વાતપીડિત સ્ત્રીઓને વાતન કર્મ સદા હિતકર છે. વાતન ઔષધયુક્ત જલચર તથા આન દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ કે દૂધ, તલ અને તંડુલથી નાડી કે કુંભીસ્વેદથી ચિકિત્સા કરવી. સિંધવમિશ્રિત તેલ ચોપડીને અશ્મરસ્વેદ, પ્રસ્તરસ્વેદ કે સંકરસ્વેદ આપવો. સ્વેદ આપ્યા બાદ નવશેકા પાણીથી સેચન કરીને વાતન માંસરસોથી ભોજન કરાવવું. ૪૭-૪૮૩

વલાઘૃત—

એક આઢક ઘી અને તેલ, બલાના એ દ્રોણ કવાથમાં પકાવવાં. શાલવણ, ક્ષીરવિદારી, ડોડી, શતાવરી, ઋષભક, જવક, ગોરખમુંડી, લીંડીપીપર, મુર્ગપર્ણી, પીલુપર્ણી, માપપર્ણી, સાકર, ક્ષીરકાષ્ઠાલી અને કાકનાસાના કલ્કથી ચાર ગણા દૂધમાં પકાવેલ સ્નેહ બળ પ્રમાણે પીવો. તે વાત અને પિત્તજન્ય રોગોને હણીને ગર્ભ ધારણ કરાવે છે. શીવણ, ત્રિક્ષા, દ્રાક્ષ, કાસુદ્રો, કાલસાં, સાટાડી, હળદર, દારુહળદર, કાકનાસા, કાંટા-શેળિયો, શતાવરી અને ગળો-દરેકના ૧ અક્ષના કલ્કથી ૧ પ્રસ્થ ઘી પકાવવું. યોનિવાતહર અને પરમ ગર્ભદાયક તે પીવું. ૪૯-૫૩૩

પિપ્પલ્યાદિ પ્રયોગ—

લીંડીપીપર, કાળીજીરી, જીરું, અરડૂસો, સિંધવ, ઘોડાવજ, જવખાર, અળખો, સાકર અને ચિત્રકમૂળ એટલાને વાટી ઘીમાં શેકીને, યોનિ અને પડખાંની વેદના, હૃદયરોગ, ગુલ્મ અને અર્શ મટાડવા માટે, પ્રસન્ના સાથે પાવાં. ૫૪-૫૫૩

વાતજન્ય યોનિરોગોમાં વીજા પ્રયોગો—

અરડૂસો, બીજોરનાં મૂળ, મદ્યન્તિકા, લીંડીપીપર, શાહજીરું તથા સિંધવ મધ સાથે પીવાં. ૫૬૩

શ્લેષ્માં રાસ્ના, ગોખરુ અને અરડૂસાથી પકાવેલું દૂધ પીવું. ૫૭

ગળો, ત્રિક્ષ્ણા અને દંતીમૂળના કવાથથી પરિષેવન કરવું. સિંધવ, તગર, કક, જીભી ભોંરીંગણી, દેવદાર-સરખા ભાગે લઈ તેમના કલ્કથી પકાવેલ તેલ, પીઝ નાશ કરવા માટે ધારણ કરવું. ૫૮૩

ગળો, માલતી, રાસ્ના, બલા, જોડીમધ, ચિત્રક, એકી ભોંરીંગણી, દેવદાર, જૂઈ-દરેક ૧ કર્ષથી ૧ પ્રસ્થ તેલ અમણું ગોમૂત તથા ગાયના દૂધમાં પકાવવું. ૫૯-૬૦૩

વાતપીડિત યોનિમાં તેજું પોતું ધારણ કરાવવું તથા તેનાથી ઉતર ખસ્તિ આપવી. વાતજન્ય યોનિ-રોગમાં પરિષેવન, અભ્યંગ અને પોતું ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ હોવાં જોઈએ અને સ્નેહન માટે તેલ વાપરવું.

વાતિક યોનિરોગમાં નવસેકા તેલથી અભ્યંગ કરીને જટામાંસીતો કલ્ક, પિત્તજન્યમાં પંચવલ્કનો અને કફ-જન્યમાં ચ્યામાદિનો કલ્ક ધારણ કરાવવો. ૬૧, ૬૨

પિત્તજન્ય યોનિરોગોની ચિકિત્સા—

પિત્તજન્ય યોનિરોગમાં પરિષેવન, અભ્યંગ અને પોતાં વગેરે ક્રિયા શીતલ અને પિત્તન કરવી જોઈએ. સ્નેહનને માટે ઘી વાપરવું. અને તે ઘી વૈદ્ય પિત્તન ઔષ્ધોથી પકાવવાં જોઈએ. ૬૩૩

શતાવરી ઘૃત—

શતાવરીનાં મૂળ ૪ તુલા-અરાબર પીલીને તેનો રસ કાઢવો. રસ જોટલું જ દૂધ લઈને એક આઢક ઘી પકાવવું. જીવનીય દ્રવ્યો, શતાવરી, દ્રાક્ષ, કાલસાં, ચારોળી-એ દરેક એક એક અક્ષ અને જોડીમધ એ અક્ષ નાખી વૈદ્યે પકાવવું. પકાવ્યા બાદ શીતલ થયે મધ અને લીંડીપીપર દરેક ૮ પલ અને સાકર ૧૦ પલ મેળવીને એક કર્ષ ચાટવું. તે યોનિરોગ અને આર્તવિના તથા વીર્યના દોષો હરે છે અને વૃષ્ય અને પુંસવન છે. ક્ષત, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, હલીમક, કામલા, વાતરક્ત, વીસર્પ, હૃદયરોગ, શિરોગ્રહ, ઉન્માદ, અરતિ, અપરમાર તથા વાતજન્ય અને પિત્તજન્ય રોગોને તે જીતે છે. ૬૪-૬૮૩

અમ બૃહત્શતાવરી ઘૃત કહ્યું.

જીવનીય ઘૃત—

એ મુજબ જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલ દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી ગર્ભદાતા અને પિત્ત યોનિનું ઔષધ છે. ૬૯૩

કફજન્ય યોનિરોગોની ચિકિત્સા—

કફથી દૂષિત યોનિરોગમાં વરાહના પિત્તમાં ઘણી વખત ભાવના આપેલ વસ્ત્રખંડની બનાવેલ સંશોધન વર્તિ હિતકારક છે. સિંધવસહિત જવના લોટને આકાશના દૂધની ભાવના આપીને બનાવેલી વર્તિ વારે વારે ધારણ કરવી અને ત્યાર બાદ નવસેકા ખાણીથી પરિષેક કરવો. ૭૦-૭૧૩

વિષ્ણુઆદિ વર્તિ—

લીંડીપીપર, મરી, અડદ, સુવા, ઠંડ અને સિંધવથી બનાવેલ તર્જની આંગળી જેવડી, યોનિશોધન કરનારી વર્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. ૭૨૩

ચતુસ્વરાદિ તૈલ—

દાયા ઉમરડા, પંચવટકલ એટલે વડ, ઉમરડો, પીપળો, પીપળી અને વેતસ તથા પરવળ, માલતી તથા લીમડાનાં પાન ૧ દ્રોણ, પાણી ૧ દ્રોણમાં આખી રાત્રિ રાખીને તે પાણીમાં ૧ પ્રસ્થ તેલ પકાવવું. લાખ, ધાવડો, ખાખરો તથા શીમળાની છાલ તથા ગુંદરનો કદક નાખીને પકાવેલ તે તેલનું પોતું યોનિમાં રાખવું. સાકરવાળા ઠંડા કવાથથી પરિષેક કરવો. સાત દિવસ સુધી આ મુજબ કરવાથી ચીકણી, વિષ્ટત, લાંબા કળથી દૂષિત અને દારુણ યોનિ શીઘ્ર શુદ્ધ થાય છે અને તે ગર્ભ પશુ ધારણ કરે છે. ૭૩-૭૬૩

ચતુસ્વરાદિ દૂધનો પ્રયોગ—

ઉમરડાના દૂધથી ૭ વખત લાવના આપેલ તલનું તેલ ઉમરડાના કવાથમાં પકાવીને પ્રથમની જેમ તેનું પોતું ધારણ કરવું. ૭૭૩

ધાતક્યાદિ તૈલ—

ધાવડીનાં ફૂલ, આમલીનાં પાન, સોતોજન, જેઠીમધ, કમળ, જાંબુના ફળિયા. આંખાની ગોટલી, હીરાકસી, લોધર, કાયફળ, ટીંબરવો, ફટકડી, દાડમની છાલ અને કાચો ઉમરડો—દરેક એક અક્ષથી એક પ્રસ્થ તેલ બમણાં બકરીનાં મૂત્ર તથા દૂધમાં પકાવવું. તેનાથી યોનિમાં પોતું ધારણ કરાવવું અને ઉત્તરઅસ્તિ આપવી; કેડ, પોઠ અને ત્રિક ઉપર અભ્યંગ કરવો; અને આસ્થાપન અસ્તિ આપવી; તેનાથી ચીકણી, સાવવાળી, વિષ્ટુતા, યોનિ ઉપશ્ચુતા યોનિ, ઉત્તાના યોનિ, ઉત્તતા યોનિ અને કાટ તથા શલવાળી સુજેલી યોનિ સાધ્ય થાય છે. ૭૮-૮૧

કરીરાદિ પ્રયોગ—

કેરડો, ધાવડો, લીમડો, આકડો, વાંસ, અંબાડો,

જાંબુ, ગિંગીની અને અરડૂસાનાં મૂળના કવાથમાં માર્દીક, સીધુ અને સુરકા મેળવીને યોનિ ધોવાથી યોનિસાવનો નાશ થાય છે; અથવા તે ત્રિકલાના કવાથમાં જાસ, ગોમૂત્ર અને સુરકા મેળવીને યોનિ ધોવી. ૭૮-૮૩૩

લોહમસ્મનો પ્રયોગ—

મધની સાથે લીંડીપીપર, લોહભરમ અને હરડેનો પ્રયોગ હિતકર્તા છે. કદલ યોનિરોગમાં કટુદ્રવ્યપ્રધાન ગોમૂત્રયુક્ત અસ્તિઓ હિતકારક છે. પિત્તજન્યમાં મધુર દ્રવ્યયુક્ત દૂધની, વાતજન્યમાં અગ્ન દ્રવ્ય યુક્ત તૈલની અને સન્નિપાતજન્યમાં સાધારણ ચિકિત્સા હિતકર્તા છે. ૮૪-૮૫૩

અલ્પદરની ચિકિત્સા—

રક્તયોનિમાં રક્તના રંગ ઉપરથી દોષનો અનુબંધ જોયા બાદ દોષોનુસાર લોહી અટકાવવાનું ઔષધ કરવું. તલનું ચૂર્ણ, દહીં, ઘી, ગોળની રાખ, સુવરની વસા મધ સાથે પીવાથી વાતજન્ય પ્રદર મટે છે. વાતાધિક પ્રદરમાં કળથીના કવાથ સાથે મેદ વધારનાર વરાહનો માંસરસ કે સાકર, મધ, જેઠીમધ કે સૂઠ સાથે દહીં ખવરાવવું. ક્ષીરવિદ્યારી, કમળ, કમળકન્દ, કમલનાલ, પીળું ચંદન અને મોથ—દૂધ, સાકર અને મધ સાથે પિત્તજન્ય પ્રદરમાં પીવાં. ૮૬-૮૮૩

પુષ્પાલુગ વૃર્ણ—

કાળીપાટ, જાંબુના ફળિયા, કેરીની ગોટલી, પાપાણભેદ, રસાંજન, કાળીપાટ, મોચરસ, સમંગા, કડાછાલ, કેસર, અતિવિષની કળી, ખીલું, નામરમોથ, લોધર, સોનાગેરુ, અરડૂસો, મરી, સૂઠ, દાક્ષ, રતાંજલી, કાયફલ, ઇન્દ્રજવ, અનન્તમૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, જેઠીમધ અને અર્જુન—પુષ્પ નક્ષત્રમાં સરખા ભાગે લાવીને સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે મધ સાથે મેળવીને ચોખાના ધોણુ સાથે અર્શ અને અતિસારમાં જે રક્ત જાય છે તેનો તથા બાલકોના આગન્ટુક દોષોનો પશુ નાશ કરે છે. યોનિદોષ અને સ્ત્રીના સફેદ, નીલ, પીળા, શ્યામ અને અરુણ રંગના રજોદાપને બળપૂર્વક

શમાવી દે છે. આ આત્રેયે વખાણેલ પુખ્તાનુગ નામનું હિતકર ચૂર્ણ છે. ૯૦-૯૫૩

આ પ્રમાણે પુખ્તાનુગ નામનું ચૂર્ણ કહ્યું.

અસ્ત્રદરમાં કેટલાક યોગો—

તાંદળજનનું મૂળ કે રસાંજન મધસહિત ચોખાના ઘોણ સાથે પીવું; અથવા લાખ બકરીના દૂધ સાથે પીવી. ઘીમાં સેકેલાં રાયણુ અને કોઈનાં પાતના કદક પિત્તહર અને વાતહર છે. સર્વથા રક્તપિત મટાડનાર જેઠીમધ, ત્રિક્ષણ, લોધર, નાગરમોથ, સોરઠીમાટી અને મધ પિત્તજન્યમાં પીવાં; અથવા કફજન્ય પ્રદરમાં લીમડો અને ગજો મધ સાથે પીવાં. પિત્તજન્ય પ્રદરમાં વિરેચન કે મહાતિકત દૃત પીવું અને ગર્ભસ્થાવમાં હિતકર જે જે કહ્યું છે તે કરાવવું. ૯૬-૯૯૩

ત્રિવિધ યોનિરોગોની ચિકિત્સા—

શીવણુ અને કણથી પકાવેલ ઘીની ઉત્તર અસ્તિ રક્તયોનિ, અરજરક્કા યોનિ અને પુત્રધની યોનિ માટે હિતકારક છે. ૧૦૦૩

હરણુ, બકરી, ઘેટું અને સૂવર એઓનું રક્ત ખાટું દહીં, મધ અને ઘી સાથે અથવા જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલ દૂધ સાથે અરજરક્કા યોનિમાં પીવું. ૧૦૧૩

કર્ણિની, અચરણા, શુષ્ક અને પ્રાશ્ચરણા યોનિમાં તથા કફવાતજન્ય યોનિરોગમાં ઉત્તર અસ્તિ દ્વારા તેલ દેવું. ૧૦૨૩

ગાયનું પિત્ત કે માછલીના પિત્તમાં ૨૧ વખત લાવના દીઘેલ અળસીનું વજ્ર કે સુરાખીજનું ચૂર્ણ મધ મેળવીને યોનિમાં ધારણુ કરાવવું. તે અચરણા યોનિ મટાડે છે અને સ્ત્રોતોનું શોષન કરનાર, ખરજ, કલેદ અને સોળ મટાડનાર છે. ૧૦૩, ૧૦૪

પ્રાશ્ચરણા અને અતિચરણામાં વાતજ દ્રવ્યોથી સો વખત પકાવેલા તેલથી આસ્થાપન અને અનુવાસન અસ્તિઓ આપવી અને વાતજ સ્નેહદ્રવ્યો, આહારો તથા ઉપનાહોથી યુક્તિપૂર્વક સ્વેદન કરાવવું. ૧૦૫૩

સુવા, જવ, ઘઉં, સુરાખીજ, કઠ, ઘઉંના બલા, ઉંદરકની અને ગ્રાહ-એનાથી બનાવેલ ઉત્કારિકા ધારણુ કરવી. ૧૦૬૩

વામિની અને ઉપાલુતા યોનિમાં સ્નેહન સ્વેદન આદિ કર્મ કરવું; જહી સ્નેહનાં પોતાં ધારણુ કરાવવાં; ત્યાર બાદ સંતર્પણ કરવું. ૧૦૭૩

શ્લેહી, જિંગિની, જંબુડો, ધાવડો તથા પંચવદક વૃક્ષોની છાંયના કવાયથી પકાવેલ સ્નેહનું પોતું ધારણુ કરવાથી વિપ્લુતા યોનિ મટે છે. ૧૦૮૩

કર્ણિની યોનિમાં કઠ, લીંડીપીપર અને આકડાના અગ્રભાગ અને સિંધવની બકરાના મૂત્રથી બનાવેલી વર્તિ ધારણુ કરાવવી તથા શ્લેષ્મધન બધી ચિકિત્સા કરવી. ૧૦૯૩

ત્રેવૃત સ્નેહ, સ્વેદન, આમ્ય-આતુપ અને જલચર પ્રાણીઓના માંસરસો અને દક્ષપૂળથી પકાવેલ દૂધની અસ્તિ-એ ઉદાવર્તા અને વાતજન્ય યોનિમાં હિતકર છે. ત્રેવૃત સ્નેહથી અનુવાસન અને ઉત્તર અસ્તિ આપવી. ૧૧૧

એ જ કર્મ મહાયોનિ અને સ્ત્રસ્તા યોનિમાં કરવું. ઋક્ષ અને સૂવરની વસા તથા મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલ ઘી મહાયોનિમાં ભરીને અળસીના વજના કટકાથી બંધન કરવું. ૧૧૨૩

પ્રસ્તસ્તા યોનિને ઘીથી અભ્યંગ કરી દૂધથી સ્વેદન આપીને અંદર ખેસાડીને, મૂત્રકાલ સુધી વેશવારનો પિંડ મૂકીને બાંધી દેવી. બધા યોનિરોગમાં અને ખાસ કરીને મહાયોનિમાં વાતરોગની જે જે ચિકિત્સા કહી છે તે તેજુદ્ધિમાને કરાવવી. ૧૧૩, ૧૧૪૩

યોનિરોગોમાં પ્રથમ વાતનું શમન કારણુ જોઈએ—

વાયુ વિના સ્ત્રીઓની યોનિ દૂષિત થતી નથી માટે તેનું શમન કર્યા બાદ બીજા દોષનું ઔષધ કરવું. ૧૧૫૩

શ્વેત પ્રદરનો ચિકિત્સા—

રગતરોહિડાના મૂળનો કદક શ્વેત પ્રદરમાં પીવો. અથવા આમળાના ઠંળિયાનો કદક સાકર તથા મધ સાહત પાણી સાથે પીવો; અથવા આમળાનું ચૂર્ણ કે રસ મધ સાથે તે સ્ત્રીને ચટાડવું. ૧૧૬, ૧૧૭

તથા લોધરનો કદક વડની છાંયના કવાય સાથે પીવો. અથવા યોનિસ્થાવમાં વડની છાંયના કવાયથી લાવના

દીપેલ અળસીના વસ્ત્રને યોનિમાં ધારણ કરવું. અથવા યોનિમાં રતેલ ચોપડીને મધ્યથી બનાવેલ પીપળની છાલના ચૂર્ણના, લોધરના, ઘઉંલાના કે જેઠીમધના પિંડ ધારણ કરવા. સાવને દૂર કરવા માટે કપાય રસવાળાં દ્રવ્યોની મધયુક્ત વર્તિ ધારણ કરવી. અથવા રતેલ ચોપડીને સરલ, ગૂળળ તથા જવમાં ઘી મેળવીને કે કટુમત્તરયોના ચૂર્ણમાં તેલ મેળવીને ઘૂપન કરવું. ૧૧૮-૧૨૦

ચોનિરોગોનાં લાઘવ્યકી ચિકિત્સા—

હીરાકસી, ત્રિક્ષ્ણા, કટકડી, સમંગા, ફેરીની ગોટલી અને ધાવડીનાં કૂણું ચૂર્ણ મધ સાથે ધારણ કરવાથી પિચ્છિલ યોનિમાં વિશદતા કરનાર છે. ૧૨૧

ખાખરા, શાળની અને ખંજુડાની છાલ, સમંગા, મોચરસ અને ધાવડીનાં કૂણો કલક યોનિની પિચ્છિલતા અને કલેદનું સ્તંભન કરનાર છે. ૧૨૨

સ્તબ્ધ યોનિની ચિકિત્સા—

સ્તબ્ધ અને કટક યોનિમાં મૃદુતા કરનાર કર્મ કરવું. ૧૨૩

ચોનિદૌર્ગન્ધ્યની ચિકિત્સા—

યોનિમાં વેસવાર, પાયસ કે કૃશરા ધારણ કરવી. તથા દુર્ગન્ધથી યુક્ત યોનિમાં તૌવર કપાય અથવા સર્વગન્ધોતું ચૂર્ણ કે કલક ખરાય ગન્ધનો નાશ કરે છે. ૧૨૪

જો પ્રમાણે યોનિ શુદ્ધ થતાં, અદુષ્ટ અને પ્રાકૃત બીજમાં જોવાપકમણુ થતાં, સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે. ૧૨૫

વીર્યના દોષોની વર્ણથી પરીક્ષા કરીને જો દુષ્ટ હોય તો પચ્ચક્રમથી શુદ્ધ પુરુષની પણ તે તે દોષનાશક ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવી. ૧૨૬

તે બાબતમાં શ્લોકો છે:—

તત્ત્વદર્શી મુનિએ યોનિબ્યાપત્તિઓને તેઓનાં લક્ષણ, નિદાન અને ચિકિત્સાસહિત વિસ્તારપૂર્વક બરાબર કહી. ૧૨૭

શુક્રદોષના વિષયમાં લાઘવ્યને અભિવેષના પ્રશ્નો—

અભિવેશે વૈદ્યર આત્રેયની પાસે જઈને ફરીવાર

પૂછ્યું, ‘હે નિષ્પાપ ! આપે ‘રોગસંગ્રહાધ્યાય’માં પુરુષોના શુક્રના આઠ દોષો બતાવ્યા છે. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! તેમનો નિઃશેષ હેતુ, દૂષિત અને પ્રકૃતિસ્થનાં લક્ષણ, સંપૂર્ણ ચિકિત્સા, ચાર પ્રકારની કલીબતા અને યોનિરોગના ઉપદ્રવોમાં જે પ્રદર કલ્પો તેનાં તત્ત્વપૂર્ણ નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા-સંક્ષેપ અને વિસ્તારપૂર્વક, હે શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય ! આપ કહો.’ ૧૨૮-૧૩૧

મુનિપુંગવે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું. ૧૩૨

કુષ્ટ શુક્ર વીજરૂપ હોતું નથી—

જેથી મૈથુનના સમયમાં, કામદેવના કારણે પેદા થયેલ પુરુષનું શુક્ર બીજ કહેવાય છે તે કું કહું છું તે તું સાંભળ. ૧૩૩

જેમ બીજ અકાલ વર્ષા, કૃમિ, ક્રોટ તથા અગ્નિથી દૂષિત થતાં ઊગતું નથી તેમ શરીરીઆમાં સંકુષ્ટ વીર્યનું પણ જાણવું. ૧૩૪

શુક્લો દુષ્ટિનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

અત્યંત મૈથુન, અત્યંત વ્યાયામ, અસાત્મ્ય સેવન, અકાળે કે અયોનિમાં મૈથુન કે સર્વથા મૈથુનત્યાગથી; રૂક્ષ, તિક્ત, કપાય, અતિ લવણુ, અમ્લ અને ઉષ્ણ વસ્તુઓના સેવનથી; અરસા સ્ત્રીઓમાં ગમન કરવાથી, જલ્દાવરથાથી, ચિન્તાથી, શોકથી, અવિશ્વાસથી, શસ્ત્રકર્મ-ક્ષારકર્મ કે અગ્નિકર્મના વિભ્રમથી, ભયથી, ક્રોધથી, અભિચારથી કે વ્યાધિથી કૃશ થયેલ મનુષ્યના, વેગ ધારણ કરવાથી, ક્ષતથી કે ધાતુઓની કુષ્ટિથી કુષ્ટ થયેલા દોષો જુદા જુદા કે બધા રેતોવહા શિરને પ્રાપ્ત થઈને શીઘ્ર શુક્રને દૂષિત કરે છે. ૧૩૫-૧૩૮

શુક્રદોષના મેદો—

તે કું વિભાગે કરીને કહીશ—

શીલુવાળું, ખાતળું, રુક્ષ, વિવર્ણુ, પૂતિ, ચીકણું, બીજ ધાતુથી યુક્ત અને અવસાદ-એ આઠ શુક્રના દોષ છે. ૧૩૯

વાતથી દૂષિત શુક્રલું લક્ષણ—

શીણવાળું, પાતળું, રક્ષ, કૃચ્છ્રતાથી થોડું આવતું વીર્ય વાતદુષ્ટ છે અને તેનાથી ગર્ભ રહેતો નથી. ૧૪૦૩

પિત્તથી દૂષિત શુક્રલું લક્ષણ—

નીલ કે પીત, અતિ ઉષ્ણ, ખરાબ ગંધવાળું અને ક્ષિંપ્તે દાહ કરતું બહાર આવે તેને પિત્તદૂષિત શુક્ર જાણવું. ૧૪૧૩

કફથી દૂષિત શુક્રલું લક્ષણ—

કફદૂષિત બહુમાર્ગવાળું, અત્યંત પિચ્છલ હોય છે. ૧૪૨

રક્તયુક્ત શુક્રલું લક્ષણ—

અતિ સ્ત્રીગમનથી, અભિધાતથી કે ક્ષતથી થઈ ખરું પ્રાણીનું વીર્ય રક્તયુક્ત પ્રવર્તે છે. ૧૪૩

અવસાદી શુક્રલું લક્ષણ—

વેગ ધારણ કરવાથી વાયુ વડે રસ્તામાં રોકાએલ વીર્ય ગંઠાઈ, અવસાદી થઈને મુશ્કેલીએ આવે છે. આ આઠમો દોષ-એમ શુક્રના આઠ દોષો લક્ષણસહિત કહ્યા. ૧૪૪૩

શુદ્ધ શુક્રલું લક્ષણ—

સ્નિગ્ધ, ધન, ચીકણું, મધુર, અવિદ્યલી, શ્વેત અને રક્તિક જેવા વીર્યને શુદ્ધ જાણવું. ૧૪૫૩

શુક્રદોષની ચિકિત્સા—

જ્યારે વીર્ય દુષ્ટ થાય ત્યારે ઉપયોગથી સુખ અને હિતકર વાજકરણ યોગે વડે, રક્તપિત્તકર યોગે વડે અને યોનિરોગનાશક યોગે વડે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૪૬-૧૪૭

ઉપનીય ઘૃત, અવનપ્રાશ, તેમજ શિલાગ્રિતનો પ્રયોગ શુક્રના દોષોને દૂર કરે છે. ૧૪૮

વાતદુષ્ટ શુક્રમાં અનુવાસનસહિત નિરૂહ અસ્તિઓ,

પિત્તદુષ્ટમાં અભયામલકીય-રસાયન અને કફજન્ય શુક્ર-દોષને લીંડીપીપર, આમલકી-રસાયન-લોહ-રસાયન, ત્રિફલા-રસાયન અને બલ્લાતક-રસાયન હણે છે. ૧૪૯, ૧૫૦

જે શુક્ર બીજા ધાતુના સંસર્ગવાળું હોય તેને જોઈને યુક્તપુરઃસર રોગ પ્રમાણે દોષ તથા ધાતુની મુજબ ચિકિત્સા કરવી. ૧૫૧

ઘૃતો, દૂધ, માંસરસ, શાલિ ચોખ્ખા, જવ, ધઉં, સાદી ચોખ્ખા-એ અને ખાસ કરીને અસ્તિકર્મ શુક્રના દોષોમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૫૨

એમ મુનિએ શુક્રના આઠ દોષોની ચિકિત્સા કહી. ૧૫૨૩

ક્લૈવ્યનાં નિદાન અને સામાન્ય લક્ષણો—

વીર્યના દોષથી કલીપતા ઉદ્ભવે છે અને તેની શુદ્ધિથી મટે છે; તેથી, હે અગ્નિવેશ! તને હું યથાવત્ કહીશ. ૧૫૩૩

બીજાં અને ધનના ઉપધાતથી, વૃક્ષવસ્થાથી અને શુક્રના ક્ષયથી નપુંસકતા આવે છે તેનાં સામાન્ય લક્ષણો સાંભળ. ૧૫૪૩

રોજ મૈથુનેચ્છામાં આસક્ત રહેતો હોવા છતાં, પ્રિય અને વશ સ્ત્રી હોવા છતાં પણ, જે ક્ષિંપ્તની શિથિલતાને લીધે સ્ત્રીગમન કરતો નથી અથવા કોઈ વખતે ગમન કરે તો શ્વાસ ચઢે છે અને પરસેવો વળી જાય છે અને તેના મનોરથ અને ચેષ્ટાઓ અફળ થઈ જાય છે. તેનું શિશ્ન મ્હાન રહે છે અને રોગી નિર્બીજ હોય છે. તે નપુંસકતાનું લક્ષણ છે. આ મુજબ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું, તે વિસ્તારથી કહેનાય છે. ૧૫૪-૧૫૭

વીજોપજાતજન્ય ક્લૈવ્યનાં લક્ષણો—

શીતળ, રક્ષ, અદ્ય, સંકિલ્પ, વિરુદ્ધ અને અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી; શોક, ચિંતા, લય, ત્રાસ કે સ્ત્રીઓનાં અતિ સેવનથી; અભિચારથી પ્રેમ

ન હોવાથી અને રસાદિ ધાતુઓના ક્ષયથી, વાતાદિ દોષોની વિષમતાથી તથા અનશનથી, શ્રમથી, સ્ત્રીઓમાં રસજતા નહિ હોવાથી અને પંચકર્મના અપચારથી બીજોનો ઉપધાત થાય છે. તેથી મનુષ્ય પાંડુવર્ણનો, અત્યંત દુર્બલ, અલ્પ ઉત્સાહી, સ્ત્રીઓમાં અલ્પ હર્ષવાળો થાય છે; અને તે હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, તમક, કામલા, શ્રમ, વમન, અતિસાર, શૂલ, કાસ તથા જ્વરથી પીડાય છે. આ બીજોપધાતજન્ય નપુંસકતા કહી. ૧૫૮-૧૬૧૩

ધ્વજભંગજન્ય ક્લૈબ્યનાં લક્ષણો—

ધ્વજભંગથી થતી નપુંસકતા હવે સાંભળ.

અતિ અમ્લ, લવણ, ક્ષાર, વિરુદ્ધ અને અસાત્મ્ય બોજનથી, ઘણું પાણી પીવાથી, વિષમાશન-મિશ્રાન્ન અને ગુરુ ભોજનથી, દહીં-દૂધ અને આનૂષ માંસના સેવનથી, વ્યાધિથી કર્ષણ થવાથી, કન્યાગમનથી, અયોનિમનનથી; દીર્ઘરોગિણી, લાંબા વખતથી ત્યકતા, રજસ્વલા, દુર્ગન્ધયોનિ, દુષ્ટયોનિ અને પરિસ્ત્રુતાયોનિ-વાળા એવી સ્ત્રીમાં ક્રમહર્ષિત જે પુરુષ ગમન કરે છે અથવા ચોપગાના ગમનથી, મુકનો અભિધાત થવાથી, લિંગ ન ધોવાથી, લિંગ પર શસ્ત્ર-દાંત કે નખના ધા પડવાથી, લાકડાનો પ્રહાર થવાથી, પીસાર્ધ જવાથી કે શુક્રના અતિશય સેવનથી કે વીર્યના પ્રતિધાતથી ધ્વજભંગ થાય છે. ૧૬૨-૧૬૭૩

હવે પછી તેનાં જે રૂપો થાય છે તે કહીશ.

સોજો, પીઠા અને લિંગની રતાશ જણાય છે, તીવ્ર સ્ફોટ થાય છે અને લિંગનો પાક પણ થાય છે. લિંગના માંસની વૃદ્ધિ થાય છે અને શીઘ્ર પ્રણે પણ થાય છે. આવ જલ જેવો, સ્થાવ અને અરુણ રંગનો અને લિંગના પરિગ્રહમાં કટણ વર્તુલ થાય છે. જ્વર, તૃષ્ણા, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા અને ઉલટી પણ તેને થાય છે. લાલ, કાળા, નીલા વર્ણનું અને ડોહણું રક્ત નીકળે છે. ખરિત, વૃષણ, સીવની અને વંક્ષણમાં અગ્નિથી દાઝ્યા જેવો તીવ્ર દાહ અને વેદના થાય છે. કોઈ વખતે ચીકણો, પાંડુ સ્ત્રાવ થાય છે. મન્દ, રિતમિત અને અલ્પ સ્ત્રાવયુક્ત સોજો થાય છે. તે લાંબા કાળે પાકે છે અથવા તો એકદમ છૂટકારો

થાય છે. કૃમિઓ પેદા થાય છે, લિંગ કલેદ અને ખરાબ ગન્ધવાળું થાય છે અને લિંગનો મણી ખરી પડે છે; અથવા તો આપ્તું લિંગ અને વૃષ્ણો પણ ખરી પડે છે.

આ ધ્વજભંગકૃત ક્લૈબ્ય કહ્યું. એને કેટલાક પાંચમા પ્રકારનો ધ્વજભંગ પણ કહે છે. ૧૬૮-૧૭૫૩

વૃદ્ધાવસ્થાથી થયેલ ક્લૈબ્યનાં લક્ષણો—

હવે વૃદ્ધાવસ્થે લીધે થતું ક્લૈબ્ય કહ્યું છું તે સાંભળ. ૧૭૬

બાલ્યાવસ્થા, મધ્યાવસ્થા અને પ્રવર-વૃદ્ધાવસ્થા એમ વય ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. હવે વૃદ્ધ વયવાળા મનુષ્યેતું વીર્ય ઘણું ઘટી ક્ષીણ થાય છે. ૧૭૭

રસાદિ ધાતુઓના ક્ષયથી અને અવૃણ વસ્તુના સેવનથી, બલ-વીર્ય અને ઇન્દ્રિયોનો કમશઃ ક્ષય થવાથી, આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી, અનાહારથી, શ્રમથી, ધાકથી—એ બધાં કારણોથી પુરુષોમાં વૃદ્ધાવસ્થા-જન્ય ક્લૈબ્ય આવે છે. તેથી તે મનુષ્ય અત્યંત ક્ષીણ-ધાતુ, અતિ દુર્બલ, વિવર્ણ, વિહ્વળ તથા દીન થઈ જાય છે અને તેને બ્યાધિઓ પણ એકદમ થાય છે. આ જરાસંભવ ક્લૈબ્ય છે. ૧૭૮-૧૮૦

ધાતુક્ષયથી થયેલ ક્લૈબ્યનાં લક્ષણો—

હવે ક્ષયથી થતું ચોથું ક્લૈબ્ય સાંભળ, અતિ ચિન્તા કરવાથી, શોકથી, ક્રોધથી, ભયથી, ઈર્ષ્યાથી, ઉત્કંઠાથી, મદ્યથી અને ગ્લાનિથી જે મનુષ્ય સદા અસ્ત રહે છે અથવા જે કૃશ પુરુષ રક્ષા અન્નપાન અને ઔષધનું સેવન કરે છે, જે દુર્બલ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય ઉપવાસ કરે તો અને અસાત્મ્ય બોજનથી પણ મનુષ્યોના હૃદયમાં રહેલો, પ્રધાન ધાતુ જે રસ છે, તે એકદમ ક્ષીણતા પામે છે. પછી તે મનુષ્યની રક્તથી માંડી શુક્ર સુધીની ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થાય છે અને તે ધાતુઓનું પરમ ધામ શુક્ર છે. જે પુરુષ મનના અતિહર્ષથી અતિશય મૈથુન સેવન કરે છે તેનું શુક્ર શીઘ્ર ક્ષીણ થાય છે અને પછી તેને ક્ષય થાય છે, ઘોર રોગ થાય છે કે મરી

પણ જાય છે. માટે આરોગ્યની ધુન્ધ રાખનારે વિશેષ કરીને શુક્રતી રક્ષા કરવી જોઈએ. એમ નિદાન અને લક્ષણસહિત આર પ્રકારનું કલૈભ્ય કહ્યું. ૧૮૧-૧૮૭

કેટલાકના મત પ્રમાણે કલૈભ્યનાં લક્ષણો—

કેટલાક ધ્વજભંગથી થયેલા અને ક્ષયથી થયેલા નપુંસકપણને અસાધ્ય કહે છે. શીકતા છેદનથી કે બંડને કાઢી નાખવાથી જે નપુંસકતા આવે છે તે પણ અસાધ્ય છે. ૧૮૮

માતા, પિતાના બીજના દોષથી અથવા જ્યારે અપુષ્પાત્મા ગર્ભસ્થ પ્રાણીનાં પૂર્વજન્મકૃત ખરાબ ક્રમેની કારણે વાતાદિ દોષ રેતોવહા શિરાઓમાં પહોંચીને તેમનું તરત શોષણ કરે છે ત્યારે તેઓનો નાશ થતાં, શુક્રનો પણ નાશ થાય છે. તેનાથી, તે સંપૂર્ણ અંગવાળો છતાં ચે નપુંસક પુરુષ થાય છે. ૧૮૯-૧૯૦

ત્રિદોષની ઉત્કટતાને લઈને આ અસાધ્ય કહેવા છે. અહીંથી આગળ સંક્ષેપ ૨ વિસ્તારપૂર્વક ચિકિત્સા સાંભળ. ૧૯.

કલૈભ્યનો ચિકિત્સા—

હે નિષ્પાપ! મેં જે શુક્રદોષોમાં ઔષધ કહ્યું તે અને જે ક્ષતક્ષીણને હિતકર છે તે ઔષધ નપુંસકતા મટાડવા માટે કરવાં જોઈએ. ૧૯૨

અસ્તિઓ, દૂધો, ઘૃતો અને જે વૃષ્યયોગો છે તથા રસાયનપ્રયોગો છે તે બધાને તથા ઔષધ અને કાળને જાણનારે દેહ, દોષ તથા અગ્નિબળને જોઈને ચોળવા. અતિમૈથુનજન્ય નપુંસકતામાં હેતુવિપરીત ચિકિત્સા કરવી. અભિચારજન્ય નપુંસકતામાં દૈવવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા કરવી. એમ નપુંસકતા મટાડવા માટે સંક્ષેપમાં ઔષધ કહ્યું. ૧૯૩-૧૯૫

હવે ફરીથી નપુંસકતાનું ઔષધ વિસ્તારપૂર્વક કહીશ.

સારી પેટે સ્નેહ અને સ્વેદ પામેલ ચરીરવાળા રોગીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવું. ત્યાર બાદ ભોજન કરાવવું

અથવા આસ્થાપન બંધિત આપવી. ફરીથી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેને અનુવાસન બંધિત આપવી. પછી ખાખરી, એરંડો અને નાગરમોચ આદિથી સિદ્ધ કરેલ આસ્થાપન બંધિત આપવી. પહેલાં જે વાજકરણયોગો કહ્યા છે તે બીજોદાતજન્ય નપુંસકતામાં વૈદ્યે ચોળવા. ૧૯૬-૧૯૮

નપુંસકતાને ધ્વજભંગજન્ય જાણીને તેની ચિકિત્સા કરવી. પ્રદેહ, પરિષેક કે રક્તમેહોક્ષણ કરાવવું અને સરનેહ વિરેચન આપવું. ત્યાર બાદ અનુવાસન કે ફરીથી આસ્થાપન બંધિત આપવી. અને વિવ્યક્ષણે તેમાં પ્રણ મુજબ બધી ક્રિયાઓ કરવી. ૧૯૯-૨૦૧

વૃદ્ધાવસ્થામાં થતા કલૈભ્યમાં અને ક્ષયજન્ય કલૈભ્યમાં સ્નેહ અને સ્વેદ આપેલ તેને હિતકર સ્નેહ-સહિત શોધન આપવું. ક્ષીરયોગો, ઘૃતયોગો, વૃથ-યોગો, યાપન બંધિતઓ અને રસાયન પ્રયોગો તે બેઢિનાં ઓષધો કહેવાય છે. એમ મેં વિસ્તારપૂર્વક નપુંસકતાનાં ચિકિત્સા કહી. ૨૦૨-૨૦૩

પ્રદરનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

પહેલાં જે પ્રદર કહ્યું હતું તેને કારણ વગેરેથી તું સાંભળ. ૨૦૪

જે સ્ત્રી અતિશય લવણ-અમ્લ-શુક્ર-કટુ-ગિદાહી અને સિન્ઝંધ દ્રવ્યો, ગ્રામ્ય અને ઔદક માંસ, મેદ વધારનારાં માંસો, કૃશાર, દૂધપાક, દહીં, શુકત, મરુત, સુરા, ધૃત્યાસ્તિ સેવન કરે છે તેનો કુપિત વાયુ રક્તને તેના પ્રમાણ કરતાં વધારે કરી, ગર્ભાશયમાં રહેલી રજોવહા શિરાઓનો આશ્રય કરી, તે રક્તને લઈને તે રજને જસદી વધારી દે છે. જેથી રસભાગને લીધે રક્તના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે તેથી શાસ્ત્રવિશારદો આને રક્તપ્રદર કહે છે; અને જેથી રજ પ્રદીર્ઘ થાય છે તેથી તેને પ્રદર કહે છે. એમ કારણ અને લક્ષણ સામાન્ય રીતે કહ્યાં. ૨૦૫-૨૦૬

વાતાદિથી અને સન્નિપાતથી તે વિસ્તારમાં અતુ-વિંધ છે. હવે અહીંથી આગળ તેનાં કારણ, રૂપ અને ચિકિત્સા કહીશ. ૨૧૦

વાતજન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો—

રૂક્ષાદિથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પ્રથમની જેમ રક્તને લઈને પ્રદર કરે છે, તેનાં લક્ષણ હું કહું છું તે સાંભળ. શીણવાળું, પાતળું, રૂક્ષ, સ્થાવર અને અરુણ રંગનું, કેસરનાં પાણી જેવું, પીડાસહિત કે પીડા વિનાનું પાણી પડવું, કેડ-વંદણ-હૃદય-પડખાં-પીઠ અને શ્રાણીમાં વાયુ તીવ્ર વેદના કરે તેને વાતજન્ય અસજ્જર ગણવું. ૨૧૧-૨૧૩

પિત્તજન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો—

અમ્લ, લવણ અને ક્ષારથી જ્યારે પ્રકુપિત થયેલ પિત્ત પ્રથમની જેમ પ્રદર કરે છે તે પિત્તજન્યને લક્ષણોથી સાંભળ. નોલ કે પીળા રંગનો, અતિ ગરમ, કળિા તથા સતત લાલ રંગનો સ્ત્રાવ સ્ત્રવે છે, વારે વારે પીડા થાય છે, દાહ, રાગ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા, જ્વર અને ભ્રમથી યુક્ત તે પિત્તજન્ય પ્રદર ગણવું. ૨૧૪, ૨૧૫

કફજન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો—

હવે કફજન્ય કહેવાય છે. ૨૧૬

પ્રથમની જેમ શુર્વાદિથી પકવેલ કફ પ્રદર કરે છે તેનાં લક્ષણો તત્ત્વતઃ સાંભળ. ૨૧૭

ચીકણું, પાંડુરંગનું, ભારે, સ્નિગ્ધ, શીતલ અને કફ-યુક્ત ધન રક્ત વહે છે, મંદ પીડા થાય છે તથા તેની સાથે ઊંઘડી, અરુચિ, મોળ, શ્વાસ તથા કાસ થાય છે. ૨૧૮

સંજિવાતજન્ય પ્રદરનાં નિદાન અને લક્ષણો—

ધાવણના દોષોનું સામાન્ય કારણ અહીં કહેયું; કારણ કે તે જ નિદોષજનિત પ્રદરનું કારણ છે. ૨૧૯

સંજિવાતજન્ય પ્રદરમાં ત્રણ દોષોનાં લક્ષણો થાય છે અને તેની અવસ્થાઓ પણ ઘણી હોય છે. ૨૨૦

ઘણી જ દુઃખી અને રક્ત જેવું ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેવી સ્ત્રી, જ્યારે સર્વ હેતુઓનું સેવન કરે છે ત્યારે બહુ જ વધેલો વાયુ, પેતાના પ્રત્યનીક પિત્તના તેજથી ત્રદગ્ધ થયેલા, દુર્ગંધયુક્ત, ચીકણા

અને પીળા કફને રક્તના માર્ગમાંથી બહાર કાઢે છે. વેગવાળો તે વાયુ જ્યારે વસા અને મેઢ ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે ઘી, મળજ અને વસાના જેવા સ્ત્રાવને અપત્યમાર્ગમાંથી સ્ત્રાવિત કરે છે. ૨૨૧-૨૨૩

આ સ્ત્રાવ અખંડિત ચાલુ રહે છે. તૃષ્ણા દાહ, જ્વરવાળી ક્ષીણ થયેલ રક્તવાળી તે દુર્ગંધ સ્ત્રીને અસાધ્ય રોગવાળી ગણીને છોડી દેવી. ૨૨૪

શુદ્ધાર્તવનું લક્ષણ—

એક માસે આવતું, પિચ્છ-દાહ અને પીડા વિનાનું. પાંચ દિવસના અનુગ્રન્ધવાળું, બહુ વધારે નહિ કે બહુ ઓછું નહિ તેવા આર્તવને શુદ્ધ માનવું. ૨૨૫

જે આર્તવ ચણેડીના જેવા રંગવાળું કે પદ્મ અને અળતાના જેવું અથવા ઇન્દ્રગોપ જેવું હોય તેને શુદ્ધ ગણવું. ૨૨૬

પ્રદરનો ચિકિત્સા—

વાતજ આદિ યોનિરોગોની જે ચિકિત્સા કહી છે તે બધી ત્યારે પ્રદરમાં વૈદ્યે કરાવવી જોઈએ. ૨૨૭

તથા રક્તાતિસારીઓનું, રક્તપિત્તીઓનું અને રક્તાર્શનું જે ઔષધ કહ્યું છે તે બધું કરાવવું. ૨૨૮

સ્રીરોગોનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

પહેલાં વિસ્તારપૂર્વક ધાત્રી, સ્તન અને ધાવણની સંપત્તિ કહી છે. સ્તન્યજનન, સ્તન્યશોધન, વાતાદિથી કુષ્ટ થયેલાં લક્ષણો અને સ્તન્યક્ષીણતાની ચિકિત્સા આ બધું કહ્યું છે. ધાવણના જે આઠ દોષો કહ્યા છે તેઓને શાસ્ત્રપી આંખવાળા ઉત્તમ વૈદ્યે વાતાદિમાં જ ગણવા. પરંતુ શિષ્યો ત્રણ પ્રકારના હોવાથી હવે હું તે વિસ્તાર-પૂર્વક કહીશ. ૨૨૯-૨૩૧

અર્ચુ પર અસ્રાત્મ્ય-વિષમ-વિરુદ્ધ અને ઘણું ખાવાથી, લવણ-અમ્લ-કટુ-ક્ષાર તથા પ્રક્રિયન વસ્તુઓના સેવનથી, મન અને શરીરના સંતાપથી, રોગે

ન ઊંધવાથી, ચિંતાથી, આવેલા વેગને અટકાવી રાખવાથી, ન આવેલા વેગનું ઉદ્ધારણ કરવાથી, દૂધપાક, ગોળથી બનાવેલ ચીન્ને, કૃશરા, બરાબર નહિ જમણું દહીં, અભિષ્પદી પદાર્થો તથા ગ્રામ્ય-આનૂપ અને જલચર પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાથી, ખાઈને સૂઈ જવાથી, મધનું અતિશય સેવન કરવાથી, આયાસ ન કરવાથી, અભિષ્વાતથી, ક્રોધથી અને રોગ વડે કૃશ થવાથી કોપેલા દોષો ધાવણ વહન કરનારી શિરાઓમાં જઈ, ધાવણ દૂષિત કરી, આઠ જાતના રોગો કરે છે. ફરીથી તેઓને હું દોષ મુજબ કહું છું તે સાંભળ. ૨૩૨-૨૩૬

વાત વગેરેના મેદ પ્રમાણે વુઠ્ઠ ક્ષીરનાં લક્ષણો—

વિરસતા, શીણતા જમાવ અને રક્ષતા તે વાત-દુષ્ટમાં, પિત્તજન્યમાં વિવર્ણતા અને દુર્ગન્ધી, તથા કદ-જન્યમાં સ્નિગ્ધતા, ચિકાશ તથા ભારેપણું હોય છે. રક્ષાદિ પોતપોતાનાં પ્રકાપણથી કુપિત વાયુ ક્ષીરાશયમાં જઈને ધાવણના રસને દૂષિત કરે છે. ૨૩૭, ૨૩૮

વાત વગેરેથી વુઠ્ઠ દૂધ પીનાર બાલકને જે લક્ષણો થાય તે—

વાતના સંસર્ગવાળું તે વિરસ દૂધ પીનાર બાળક પાતળું થઈ જાય છે, તેને દૂધ ખાવળું નથી અને તે બાલકની વૃદ્ધિ મુશ્કેલીથી થાય છે. ૨૩૯

તે જ મુજબ કુપિત વાયુ ક્ષીરાશયમાં ધાવણને વહોલીને શીણના સમૂહવાળું બનાવે છે, તેથી તે ધાવણની પ્રવૃત્તિ મુશ્કેલીથી થાય છે. તે પીવાથી બાલકનો સ્વર દુર્બલ થાય છે અને તેને ઝાડો, મૂત્ર તથા વાયુની અટકાયત થાય છે અને તેને વાતજન્ય શીષરોગ કે પીનસ થાય છે. ૨૪૦, ૨૪૧

પહેલાંની પ્રમાણે જ કુપિત વાયુ ધાવણમાંથી સ્નેહ શોષી લે છે. તેથી રક્ષ થયેલું તે ધાવણ પીતાં, રક્ષતાને લીધે બાળકના બળનો હાસ થાય છે. ૨૪૨

ઉષ્ણાદિ કારણથી કુપિત થયેલું પિત્ત સ્તન્યાશયમાં

જઈને ધાવણને નીલ, પીત કે શ્વેતાદિ રંગવાળું કરે છે. તે પીવાથી બાલક વિવર્ણ અંગોવાળું, પસીનાવાળું, તરસવાળું અને મળભેદવાળું તથા સતત ઉષ્ણ શરીર-વાળું થાય છે અને તેને ધાવણની ઇચ્છા થતી નથી. ૨૪૩, ૨૪૪

પહેલાંની જેમ પિત્ત કુપિત થવાથી દૂધ દુર્ગન્ધયુક્ત થાય છે. તેને પીવાથી બાળકને પાંડુરોગ કે કામલા થાય છે. ૨૪૫

સ્ત્રીના ક્ષીરાશયમાં રહેલ, ગુરુ વગેરે કારણથી કોપેલો કદ, પોતાની સ્નિગ્ધતાને લીધે તે દૂધને અતિ સ્નિગ્ધ કરે છે. તેનાથી બાલકને ઊલટી થાય છે, કરંઝે છે અને તેને લાળ પડ્યા કરે છે અને તેના સ્ત્રોતો દરરોજ ઉપલિપ્ત રહેવાથી નિદ્રા તથા કલમવાળું, શ્વાસ અને કાસથી પીડિત તથા લાળ અને તમકવાળું થાય છે. ૨૪૬-૨૪૭

જ્યારે કદ, ધાવણને કુપિત કરીને ચીકણું બનાવે છે ત્યારે તેને પીનાર બાળક લાળવાળું, મુખ તથા આંખના સોળવાળું અને જડ બને છે. ૨૪૮

ક્ષીરાશયગત કદ પોતાની ગુરુતાને લીધે ધાવણને ગુરુતાવાળું કરે છે. તેથી તે ભારે ધાવણ પીવાથી બાળકને હૃદયરોગ થાય છે. તથા ધાવણથી ઉત્પન્ન થતા બીજા વિવિધ રોગો પણ થાય છે. ૨૪૯, ૨૫૦

ધાવણ વાતાદિથી દૂષિત થતાં તેનાથી થતા રોગો થાય છે. ૨૫૦

ક્ષીરદોષમાં ધાત્રીને સંશોધન—

તેમાં ધાવણની શુદ્ધિને માટે પ્રથમ ધાત્રીને સ્નેહન તથા સ્વેદન કરાવીને વૈદ્યે વિધિ મુજબ વમન આપવું. ૨૫૧

વમન માટે વચાદિ યોગ—

વજ, ઘઉંલાં, જેડીમધ, મીંઢળ, ઇન્દ્રજવ અને સરસવના કદકથી અને લીમડા તથા પરવળના લવણ-યુક્ત કંવાથથી વમન કરાવવું. ૨૫૨

વિરેચન માટે યોગો—

બરાબર વમન થયા બાદ, યથાવિધિ સંસર્જન-ક્રમ કરાવ્યા બાદ દોષ, કાલ અને બળની અપેક્ષા કરનારે રોગીને કર્મ કરાવીને વિરેચન આપવું. ત્રિકલાનો કવાથ તથા મધસહિત નસોતર કે હરડે, અથવા તે એકલી હરડે પાવી. શાસ્ત્રને બાજુનાર વૈદ્યે વિરેચન માટે એકલી હરડે મૂત્ર સાથે પાવી. ૨૫૩-૨૫૫

ક્ષીરદોષનાં હિતકર અન્નપાન—

બરાબર વિરેચન થયેલી અને ક્ષીથી સંસર્જન-ક્રમ કર્યા બાદ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે બાકી રહેલા દોષને હરનાર અન્નપાનોથી ચિકિત્સા કરવી. શાલિ. પળિટક, કે સ્વામાક, ત્રિયંબુ કેદાર તથા વેણુચવ ભોજનને માટે દિતકર્તા છે. રોગીથી સંસ્કાર કરેલ વાંસ, નેતર અને વટાણા શાક તરીકે વાપરવા. ઘૂપને માટે મગ મસૂર તથા કળથી વાપરવી. ૨૫૬-૨૫૮

લીંબડો, વેત્રના અગ્રભાગ, પરવળ, રીંગણાં અને અને આમળાંથી ઉકાળેલ, ત્રિકટુ અને સિંધવથી યુક્ત કરેલ, ધાવણું શોધન કરનાર યુવ આપવા. ૨૫૯

સરસાં. કપિંજલ તથા એણનાં સંસ્કારવાળાં માંસ આપવાં. ૨૫૯

સ્તન્યશુદ્ધિ કરનારા યોગો—

શાર્ફેટા, સાતરીણી છાલ તથા આસંધથી ઉકાળેલું પાણી પીવા આપવું અથવા તે ધાવણીની શુદ્ધિને માટે કાચથી ઉકાળેલું પાણી દેવું. ૨૬૦

ગળો, સાતવીણી છાલ, સૂંઠ કે કરિયાતાનો કવાથ— જે શ્લેષ્મકપાદમાં કહ્યા છે તે ત્રણ કવાથ ધાવણીની શુદ્ધિને માટે પીવા. એમ ધાવણીના રોગીની આ સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. ૨૬૧, ૨૬૨

વિશેષ ચિકિત્સા હવે કહું છું તે સાંભળ.

વિરસ થયેલ દૂધવાળી સ્ત્રીને દ્રાક્ષ, જેઠીમધ,

ઉપલસરી અને બરાબર વાટેલી ક્ષીરકાષ્ઠાલી નવશેકા પાણીમાં ઓગળાવે પાવી. ૨૬૩

પંચકોલાદિ લેપ—

પંચકોલ અને કળથીના કલકથી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. ૨૬૪

લેપ સુકાઈ જાય ત્યારે પાણીથી ઘોઈને ધાવણું કાઢી નાખવું તેથી ધાવણું શુદ્ધ થાય છે. ૨૬૪

ફેનસંઘાતમાં પાઠાદિ યોગ—

જેનું દૂધ શીણના સમૂહવાળું હોય તે સ્ત્રીને કાળી-પાટ. સૂંઠ, શાર્ફેટા અને મોરવેલનો કલક કરી નવશેકા પાણી સાથે પાવો. ૨૬૫

રસાંજન, સૂંઠ, દેવદાર, બીલીનું મૂળ અને ધઉંલાથી પહેલાંની જેમ સ્તન ઉપર દૂધની શુદ્ધિ કરનાર લેપ કરવો. ૨૬૬

કિરાતતિક્તાદિ કવાથ—

વૈદ્યે કરિયાતું, સૂંઠ અને ગળોનો કવાથ કરવો. ધાવણુંનો દોષ હરવાને માટે તે કવાથ ધાત્રીને પાવો; અને યવ, ધઉં અને સરસવના કલકથી સ્તન ઉપર આલેપન કરવું. ૨૬૭, ૨૬૮

રુક્ષક્ષીરની ચિકિત્સા—

રુક્ષ દૂધવાળી સ્ત્રીએ ‘પદ્મવિરેચનશતાશ્રિતીય’ અધ્યાયમાં કહેલાં ધાવણું શુદ્ધિ કરનારાં ઔષધોથી પકાવેલ દૂધ કે ઘી પીવું. ૨૬૯

પહેલાંની જેમ જીવનીય ગણુ અને બૃહત્પત્ત્યમૂલનો સહેવાય તેવો લેપ સ્તન ઉપર કરવો. તેનાથી દૂધ શુદ્ધ થાય છે. ૨૭૦

સ્તન્યવૈવર્ણ્યમાં ચંડીમધુકાદિ યોગ—

જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ક્ષીરવિદારી અને નગાડનો કલક

ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી દૂધની વિવર્ણતાનો નાશ થાય છે. ૨૭૧

દ્રાક્ષ અને જેઠીમધના કદકથી તેના સ્તન ઉપર લેપ કરવો અને સૂકાયા બાદ પાણીથી ઘેાંઈને વારંવાર ધાવણ કાઢી નાખવું. ૨૭૨

સ્તન્યદૌર્ગન્ધ્યમાં વિષાણિકાદિ યોગ—

મરડાશીંગી, અજશૃંગી, ત્રિકુળા, હળદર અને વજ એટલાં ઔષધો વાટીને ઠંડા પાણી સાથે પીવાં. તેથી દૂધની દુર્ગન્ધનો નાશ થાય છે. ૨૭૩

સ્તન્યદૌર્ગન્ધ્યમાં ચિકિત્સા—

તથા દૂધની દુર્ગન્ધનો નાશ કરવાને માટે પથ્ય બોજન કરનાર ધાત્રીએ ત્રિકટુસહિત હરડેનું ચૂણું મધ મેળવીને આટવું. ૨૭૪

ઉપલસરી, વાળો, મજ્જા, ગૂંદો, અને રતાંજલીથી કે તમાલપત્ર, વાળો, રતાંજળી અને કાળા વાળાથી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. ૨૭૫

અતિશય સ્નિગ્ધ ધાવણવાળી સ્ત્રીએ નવશેકા પાણી સાથે દેવદાર, નાગરમેથ અને કાળીપાટ સિંધવસહિત પીવાં. તેથી ધાવણ શીઘ્ર શુદ્ધ થાય છે. ૨૭૬

ચીકણા દૂધવાળી સ્ત્રીને શાર્ફેષ્ઠા, હરડે અને વજ પાવાં. નાગરમેથ, સૂંઠ અને કાળીપાટ પીવાથી ધાવણની શુદ્ધિ કરનાર છે. ૨૭૭

આગળ હરસને મટાડનાર જે તકારિષ્ટ કલ્પો છે તે પણુ પીવો અને તેના સ્તન ઉપર વિઠ્ઠરીકન્દ, ખીલી અને જેઠીમધથી લેપ કરવો. ૨૭૮

સ્તન્યગૌરવમાં ચિકિત્સા—

ભારે દૂધવાળી સ્ત્રીએ, એકદમ દૂધના દોષની શુદ્ધિ કરવા માટે ત્રાયમાણુ, ગળો, લીમડો, પરવળ અને ત્રિકુળાનો કવાથ પીવો. ૨૭૯

અથવા તો લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચાક, ચિત્રકમૂળ

અને સૂંઠનો ઉકળો પીવો. સ્તન ઉપર બકા, સૂંઠ, શાર્ફેષ્ઠા અને મોરવેલનો લેપ કરવો તથા તેના સ્તન ઉપર પીંડવણ અને ક્ષીરવિઠ્ઠરીનો લેપ કરવો. ૨૮૦

એમ નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સાસહિત આઠે સ્તન્યદોષો અને ક્ષીરદોષથી થનારા કેટલાક રોગો પણ કલ્પા. ૨૮૧

બાલરોગોની ચિકિત્સા—

મોટાને જે દોષ, દૂધ, મલ, અને વ્યાધિઓ થાય છે તે જ બધાય બાળકોને પણ થાય છે. પરંતુ બાળકોમાં તેઓની માત્રા થોડી નાની હોય છે. ૨૮૨

બાળકોમાં મૃદુતા, પરતંત્રતા, વાણી તથા ચેષ્ઠાનું અસામર્થ્ય જોઈને શાસ્ત્રજ વૈદ્ય તેઓને વમનાદિ ન કરાવવું અને વ્યાધિ સુખ્ય થોડી માત્રામાં ઔષધનો પ્રયોગ કરવો. ૨૮૩, ૨૮૪

બુધ્ધિમાન વૈદ્યે પ્રમાદ વિના બાલકોને મધુર, કષાય, દૂધયુક્ત અને મૃદુ ઔષધો આપવાં જોઈએ. ૨૮૫

ધણાં સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, અમ્લ, કટુવિપાકવાળાં અને ગુરુ ઔષધ તથા અજપાન બાળકોને માટે યોગ્ય નથી. ૨૮૬

એમ સંક્ષેપમાં બાળકોના બધા રોગોનું ઔષધ કલું. તેને શાસ્ત્રજ વૈદ્યે વિવેચના કરીને યોગ્યું. ૨૮૭

તે બાળકોમાં શ્લેષ્મો છે કે—

એમ બધા રોગોની ચિકિત્સા કહી દીધી. શાસ્ત્રનું આ ઉત્તમ સ્થાન પરમ રહસ્ય છે. ૨૮૮

ચરકે પ્રતિષ્ઠકાર કરેલ અગ્નિવેશના તન્ત્રમાં દૃઢવલ્લે સંપૂર્ણ કરી છે—

ચરકે અતિસંસ્કૃત કરેલા અગ્નિવેશના તંત્રમાં આ સ્થાનના સત્તર અધ્યાય તથા કદપસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી મહાન અર્થવાળા આ તંત્રને બરાબર રીતે સંપૂર્ણ કરવાને માટે આજીના એટલા

અધ્યાય કપિલબલિના પુત્ર દૃઢબલે રચ્યા છે.
૨૮૯, ૨૯૦

ઉક્ત અને અનુક રોગોની ચિકિત્સાનો અતિદેશ—

નામ અને લક્ષણો બહુ હોવાને કારણે જે રોગો કહ્યા નથી તેઓની ચિકિત્સા પણ દોષાદિ જોઈને કરવી. ૨૯૧

દોષ, દુષ્પ અને નિદાનથી વિપરીત ઔષધ હિતકર્તા છે. તેથી ઘરાઘર યોગ્ય થયેલ ઔષધ કહેવાયેલા અને નહિ કહેવાયેલા બધા જ રોગોને અવશ્ય મટાડી દે છે. ૨૯૨

મેષજના સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો—

ચિકિત્સામાં દેશ, કાલ, પ્રમાણ, સાત્ત્વ અને અસાત્ત્વનો સમ્યગ્યોગ થવો જોઈએ. એઓનો અન્યથા યોગ થતાં દીધેલ પથ્ય પણ અપથ્ય થઈ જાય છે. ૨૯૩

શરીરની અપેક્ષાથી સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો—

મોહાથી દીધેલ ઔષધ આમાશયના, નાસિકામાં દીધેલ માથાના અને ગ્રહામાંથી દીધેલ પક્વાશયસ્થ રોગોનો શીઘ્ર નાશ કરે છે. શરીર અને અંગો ઉપર થતા વિસર્પ, પિંડકા ઇત્યાદિમાં તે તે પ્રદેશ ઉપર કરેલા લેપ આદિ વિશેષે કરીને શમન કરનારા થાય છે. ૨૯૪ ૨૯૫

ચિકિત્સામાં કાઠનો વિચાર—

દિવસ, રોગી, ઔષધ, રોગ, જીર્ણ, લક્ષણ અને ઋતુના અવેક્ષણ—જોવાને—કાલ કહેવાય છે.

જેમ પ્રાતઃકાલમાં વમન કરાવવું તે દિનાવેક્ષણ. બલવાન પુરુષે પ્રાતઃકાલમાં શૂખ્યા પેટે અને દુર્બલ પુરુષે લઘુ અને પથ્ય અન્ન સાથે ઔષધ ખાવું—આ રોગીનું અવેક્ષણ. ૨૯૬, ૨૯૭

મેષજ લેવાનો કાઠ—

રાત્રિ વગેરે હલકા ખોરાક સાથે, પ્રભાતમાં, જમ્યા

પહેલાં, ભોજનની મધ્યે, જે વખત ભોજન કર્યા બાદ, વારેવારે, આયુર્કુ એટલે ભોજનની પૂર્વે તથા પછી, ભોજનની સાથે અને આસોની વચ્ચે—એમ ઔષધના દેશ કાળ છે. ૨૯૮

અપાન વાયુ વિગ્રહ થયેા હોય તો ભોજનની પહેલાં ઔષધ લેવું; સમાન વિગ્રહ હોય તો ભોજનની વચ્ચે; વ્યાન વિગ્રહ હોય તો સવારમાં ખાધા બાદ; ઉદાન વિગ્રહ હોય તો ભોજન બાદ; પ્રાણવાયુ દ્વિપત થયેા હોય તો આસમાં કે આસાન્તરમાં ધ્રુષ્ટ છે. શ્વાસ, કાસ અને પિપાસામાં વારેવારે ઔષધ લેવું. હેડકીના રોગોને લઘુ ભોજનની પહેલાં અને પછીથી ઔષધ લેવું. અગ્નિમાં વિચિત્ર ભોજનમાં ઔષધો મેળવીને આપવું હિતકર્તા છે. ૨૯૯-૩૦૧

જ્વરમાં પેવાન્કષાય-ક્ષીર-ગ્રી અને વિરેચનના કાઠો—

રોગનો કાળ જોઈને જ્વરમાં પેવા, ક્ષાય, દૂધ, ગ્રી અને વિરેચન છ છ દિવસ બાદ દેવાં. ૩૦૨

મેષજ ગ્રહણ કરવાનો કાઠ—

શૂખ લાગવી, વેગોની મુક્તિ, શરીરનું હલકાપણું, શુદ્ધિ—એ જીર્ણતાનાં લક્ષણ છે. ત્યારે ઔષધ ખાવું જોઈએ. નહિ તો તે દોષ કરે છે. ૩૦૩

ઋતુ વગેરેની અપેક્ષાથી કાઠનો વિચાર—

દોષોના અથ, કાપ અને શમન તથા જે જે જ્યાં ત્યાં અને સેવવું જોઈએ તે તથા ઋતુઓમાં કરવાનું કાર્ય—એ અથ પહેલાં કહી દીધું છે. ૩૦૪

ઉપક્રમો કરવામાં અને નહિ કરવામાં જે કારણો છે તે, તથા તેનાથી જુદા દુર્બલોનું અવેક્ષણ પણ કહી દીધું છે. ૩૦૫

વારેવારે રોગો અને રોગીની અવસ્થાને જોતો વેદ ચિકિત્સાકર્મના મૂળોનો નથી. ૩૦૬

એમ આ છ પ્રકારના કાઠને જોયા વિના ચોક્કસ

ઔષધ, જેમ અકાલે આવેલો વરસાદ પાકને નુકશાન કરે છે તેમ, નુકશાન કરે છે. ૩૦૭

રોગ, ઋતુ, દિવસ, રાત્રિ, ઉંમર અને ભોજનની વિશેષતાઓમાં જે વિભાગ કરવામાં આવે છે તેને કાલાવેક્ષ કહે છે. ૩૦૮

કયા કાળમાં કયા દોષનો પ્રકોપ થાય છે—

ધણુપ્પરુ વસન્ત ઋતુમાં કફજન્ય, શરદઋતુમાં પિત્તજન્ય અને વર્ષાઋતુમાં વાતજન્ય રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦૯

રાત્રીના અંતમાં, દિવસના અંતમાં અને વર્ષાના અંતમાં વાતજન્ય રોગો, સવારમાં અને રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં કફજન્ય અને તેઓની મધ્યમાં પિત્તજન્ય રોગો થાય છે. ૩૧૦

કઈ ઉંમરે કયા દોષનો પ્રકોપ થાય છે—

મનુષ્યની વયના સ્વભાવથી વયના અન્ત, મધ્ય અને પ્રથમ ભાગમાં વાત, પિત્ત અને કફના રોગો બળવાન બને છે. ૩૧૧

આહારના પાકની અપેક્ષા દોષનો પ્રકોપ—

ધણુંકરીને ભોજન પચ્યેથી વાયુજન્ય, ભોજન પચતું હોય ત્યારે પિત્તજન્ય અને જમ્યા બાદ તરત જ કફજન્ય રોગો બલવાન બને છે. ૩૧૨

ચિકિત્સામાં માત્રાનો વિચાર—

જેમ થોડું પાણી મહા દાવાનલને ઓલવી નથી શકતું તેમ, થોડું ઔષધ પણ રોગ મટાડી શકતું નથી. અને જેમ અતિશય જલ પાકને દૂષિત કરે છે તેમ, અતિમાત્ર ઔષધ દોષ કરનાર બને છે. ૩૧૩

તેટલા માટે રોગ અને ઔષધનું બલ વિચારીને ન તો બહુ અધિક કે ન તો બહુ ઓછી માત્રામાં ઔષધ આપવું જોઈએ. ૩૧૪

ચિકિત્સામાં દેશસામ્યનો વિચાર—

અભ્યાસને લીધે જે દેશનું કે પુરુષનું જે સામ્ય છે, તે અપથ્ય હોવા છતાં ય તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી પણ સુખ મળતું નથી. ૩૧૫

બાહ્યિક પદ્ધતિ, ચીન, શલીક, યવન તથા શક લોકો માંસ, ઘઉં, માધ્વીક, શર્ય અને અગ્નિના અભ્યાસી હોય છે. ૩૧૬

તથા પૂર્વના લોકોને માછલી સામ્ય છે અને સિન્ધના લોકોને દૂધ સામ્ય છે; અને અશ્મક તથા અવન્તિના લોકોને તેલ અને અમ્લ સામ્ય છે એમ કહેવાય છે. ૩૧૭

મલયવાસીઓને કન્દ, મૂળ અને ફળો સામ્ય છે. દક્ષિણના લોકોને પેયા સામ્ય છે અને ઉત્તરપશ્ચિમના લોકોને મન્ય સામ્ય છે. ૩૧૮

મધ્ય દેશમાં જવ, ઘઉં તથા ગોરસ સામ્ય છે. તેથી તે તે લોકોને તે તે સામ્યયુક્ત ઔષધો આપવાં જોઈએ. સામ્યથી બલ એકદમ આવે છે અને વધુ માત્રામાં દેવાય તો ય દોષકારક થતાં નથી. ૩૧૯

દેશ વગેરેની પરીક્ષા કર્યો વગર જ કેવલ યોગ્યો જ ચિકિત્સા કરનારનો દોષ—

વય, બલ, શરીર આદિના ધણા ભેદો મનાયા હોવાથી, દેશાદિના જ્ઞાન વિનાનો, કેવળ યોગો વડે ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય નિષ્ફળ બને છે. ૩૨૦

કેટલીક વસ્તુ દોષથી વિરુદ્ધ માનવામાં આવેલી ચિકિત્સા કરવી પડે છે—

તથા કોઈક વખતે કોષ્ઠ અને સન્ધિમાર્ગમાં ગૂદ્યારી દોષોની, વિરુદ્ધ કહેવાય તેવી ક્રિયાથી પણ ચિકિત્સા કરવી પડે છે. કોષ્ઠગત ગૂદ્યારી પિત્તને સ્વેદન, પરિષેયન અને ઉપનાહોથી બહાર લાવવામાં આવે છે; તે પ્રકારે ઉષ્ણ કર્મથી ઉષ્ણ પિત્ત શાન્ત થાય છે. બહારની બાબતો શીતળ સેકાદિ કરવાથી પીડિત બિમા અંદર રહેલા

ગૂઢ્યારી કફને હણે છે. તે પ્રકારે શીત ઉપચારથી શીતળ કફને છતવે. ૩૨૧-૩૨૩

સારી પેઠે વાટેલો ચન્દનનો બડો લેપ, ત્વચાગત ઉબ્જતાને રોકતો હોવાથી, દાઢ કરે છે અને અગરનો એછો વાટેલો લેપ ઠંડક કરે છે. ૩૨૪

માખીની વિષ્ટા ઊલટી મટાડનાર છે, જ્યારે માખી ઊલટી કરાવે છે. તેવી રીતની વિક્રિયા ખાધા પછી પાકેલાં દ્રવ્યોમાં પણ છે. ૩૨૫

માટે દોષ, ઔષધ આદિ દશ વસ્તુની તત્ત્વપૂર્વક પરીક્ષા કરીને પ્રાણે ચિકિત્સા કરવી, નહીં કે કેવળ યોગે વડે. ૩૨૬

બ્વાધિ મટી ગયો હોય તો બાકી રહેલા દોષને કાઢવા માટે અહાનિકારક પ્રયોગો સેવવા જોઈએ—

જેમ બાકી રહેલ થોડો અગ્નિ કારણ મળી આવતાં ફરીથી વધુ થાય છે તેવી રીતે મટી ગયેલો વ્યાધિ સ્વરૂપ હેતુ મળતાં, ક્ષીણ થયેલ અને તેના માર્ગરૂપ દેહમાં ફરીથી આવે છે. માટે પહેલાં પ્રયોગેલ સિદ્ધ ઔષધની સિદ્ધિને માટે વ્યાધિ મટતાં અહાનિકારક પ્રયોગથી તેની ચિકિત્સા લાંબા કાળ સુધી કરવી. ૩૨૭-૩૨૮

પથ્ય, દુષ્ય હોય તો વળ, કલ્પનાના વિવિધી પ્રિય વનાવવું જોઈએ—

કાર્દિન્યને લીધે કે ન્યૂતતાને લીધે અન્તઃક્રુપિત મહાન દોષ, જ્યારે પથ્ય વડે શુદ્ધ અને અલ્પ કરી દેવામાં આવે છે ત્યારે, તે શુદ્ધરોગ કરે છે. ૩૨૯

માટે, 'પથ્યતું' બોજન કરવા છતાં જે વ્યાધિ થાય છે તેને જાણીને માત્રામાં વધારો અથવા તો તેનો અભ્યાસ કરાવવો. ૩૩૦

સતત સેવન કરવાથી કે સ્વાદુ ન હોવાથી, જે પથ્ય સ્ત્રીજ ન ગમતી હોય તેને, જુદી જુદી કલ્પનાથી ફરીથી પ્રિય બનાવવી. ૩૩૧

મનના અર્થને અનુકૂળ વસ્તુનું પઠ—

કારણ કે મનને અનુકૂળ હોવાથી, સન્નોષ, ઉત્સાહ, રુચિ, બલ અને સુખેથી ભોગવી શકાય તેવી સ્થિતિ તથા રોગના બચ્ચનો હાય થાય છે. દૌસ્થથી, દોષક્ષીણતાથી, વ્યાધિથી તથા વિધર્મતાથી જે રુચિ પેદા થાય છે તેમાં પથ્ય ઉપચાર કરવો અને ઔષધયોગ વડે બોજનને સંસ્કૃત કરીને દેવું. ૩૩૩

અધ્યાયાર્ષસંગ્રહ—

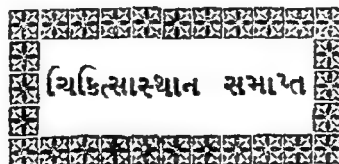
તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો:—

શિષ્યોના હિતની ઇચ્છાથી યોનિની વીસ વ્યાપ્તિ. તેનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા પણ કહ્યાં. તથા આઠ શુક્રના દોષો નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સાસહિત કહ્યાં. ચાર નપુંસકતા કહી તથા ચાર પ્રદર અને તેમનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા પણ કહ્યાં. આઠ ક્ષીરદોષો, તેઓનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા તથા શુદ્ધ વીર્ય અને શુદ્ધ આર્તવનાં લક્ષણ કહ્યાં. કહેલા અને ન કહેલા રોગોની ચિકિત્સા, તેઓના સમ્યગ્યોગ દેશાદિ ગુણોની પ્રશંસા અને છ પ્રકારનો કાક, જુદા જુદા દેશોનું જે જે સાત્ત્વ્ય છે તે, વૈભ શી રીતે નિષ્ફળ થાય છે તે તથા ગૂઢ્યારી દોષોની ચિકિત્સા પણ કહી. ૩૩૪-૩૩૬

જેમ આંધળો ચિત્રકાર ચિત્ર બનાવવામાં નિષ્ફળ બને છે તેવી રીતે જે મનુષ્ય શાસ્ત્રને તથા શાસ્ત્રના અર્થને બરાબર ન સમજતો હોય તેણે ચિકિત્સા કર્મ કરવું નહિ. નહિ તો નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૪૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલ આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાસ્થાન વિષે 'યોનિવ્યાપત્ ચિકિત્સિત' નામનો ત્રીસમો અધ્યાય પૂરો થયો. ૩૦

અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકે પ્રતિસંસ્કૃત કરેલા શાસ્ત્રમાં આ છઠ્ઠું ચિકિત્સાસ્થાન પૂર્ણ થયું. ૩૪૧

ચિકિત્સાસ્થાન સમાપ્ત

ચરક સંહિતા.

કલ્પસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

મદનકલ્પ

મદનકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘મદનકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.”
આ ખ્યાતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ
કહેલું છે. ૧,૨

કલ્પસ્થાનનો વિષય—

અહીં ‘ખરેખર વમન અને વિરેચનને માટે વામક
અને વિરેચન દ્રવ્યોની, આરોગ્યદાયક ખીન્ન શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યોની
સાથે કલ્પના કરવા માટે અર્થાત્ ભેદને માટે અને
વિભાગને માટે તથા તેઓના યોગોની સુખકારક
ચિકિત્સાવિધિનો ખરાબર ઉપદેશ કરવાને માટે, હે
અગ્નિવેશ ! કલ્પસ્થાનનો ઉપદેશ કરશું. ૩

શરીરના મઝનાં વિરેચનના મેદો—

તેમાં ઉપરના ભાગથી દોષ હરણ કરનાર વમન
કહેવાય છે અને નીચેના ભાગથી દોષ હરણ કરનાર
વિરેચન કહેવાય છે, અથવા શરીરના મળનું વિરેચન
કરવાથી બનતે ‘વિરેચન’ સંજ્ઞા અપાય છે.

વમન કે વિરેચનનું દ્રવ્ય કઈ રીતે વમન કે વિરેચન
કરાવે છે તે—

તેઓમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, વ્યવાયી અને
વિકાશી ગુણવાળાં ઔષધો, પોતાના વીર્યથી હૃદયમાં

પહોંચી, ધમનીઓ દ્વારા પ્રસરી, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ
સ્રોતોમાંથી આખા શરીરમાં રહેલ દોષના સમૂહને
આગેય હોવાથી પીગળાવે છે અને તીક્ષ્ણ હોવાથી
છેદે છે; તે છેદાએલ મળ સ્નેહભાવિત શરીરમાં, આમ
તેમ ફરતાં, જેમ સ્નેહભાવિત પાત્રમાં મધ ન ચોટે
તેમ કયાંય ન રોકાતાં, સૂક્ષ્મ માર્ગમાં સંચાર કરનાર
હોવાને લીધે આમાશયમાં આવી, ઉદાનવાયુથી ટ્રેરણા
પામી, ઔષધના અગ્નિ-વાયુપ્રધાન ગુણો હોવાથી
અને ઉપરના ભાગથી દોષહરણ કરવાના પ્રભાવથી
ઉપર ફેંકાય છે; અને ઔષધોના જલપૃથ્વીપ્રધાન
ગુણોથી અને નીચેના ભાગથી દોષહરણ કરવાના
પ્રભાવથી નીચેની બાજુએ જાય છે; અને જેય ગુણવાળું
ઔષધ હોય તે બેઉ ભાગ તરફ જાય છે. આમ
તેઓની લક્ષણો સંક્ષેપ કહો. ૫

વિરેચનનાં દ્રવ્યોનો કેમ અસંખ્ય સંયોગવાળાં હોવા છતાં
પણ છ રસોમાં સ્વતંત્રતા કરવામાં આવે છે—

તેમાં માંદળ, કુકુવેલ, કડવી તૂંબડી, ધામાર્ગવ-
પાળી ઘીસોડી, કડા અને કડવાં તુરિયાં તથા કાળું અને
લાલ નસોતર, ગરમાળો, તિલ્લક, લોધ્ર, થોર, સાતસો
થોર, આંખપુટામણી, નેપાળો, નાનો નેપાળો—એ ઔષધ
જુદાજુદા પ્રકારના દેશમાં થતાં હોવાથી; સ્વાદ, રસ,
વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ જુદાજુદા હોવાથી; દેહ,
દોષ, પ્રકૃતિ, વય, બલ, અગ્નિ, રુચિ, સાત્ત્વ અને

રોગાવસ્થાદિના જુદા જુદા પ્રભાવ હોવાથી; તથા વિચિત્ર ગન્ધ, વર્ણ, રસ અને સ્પર્શના સુખમય ઉપયોગને માટે દ્રવ્યોના અગણિત સંયોગો હોવા છતાં પણ કલ્પનાનો માર્ગ ખતાવવા માટે છ સો વિરચનયોગોની વ્યાખ્યા કરશું. ૬

વિરચનનાં દ્રવ્યો કેમ ક્રિયા કરવામાં સમર્થ થાય છે—

તે દ્રવ્યો દેશ, કાલ, ગુણ અને પાત્રની સંપત્તિ વડે અધિક વીર્યાધાન થતાં, પોતાની ક્રિયામાં વધુ સમર્થ અને છે. ૭

દેશના મેદો—

તેમાં ત્રણ પ્રકારના દેશો છે—મંગલ આદ્રપ અને સાધારણ. તેમાં મંગલ દેશ—ગરે બાબુ ખુલ્લો; શ્વેત ખેર, લાલ ખેર, ખીખલો, અશ્વકર્ણ, ધાવડો, તણુછ, શાલેડી, રાળનાં ઝાડ, કણ્ઝ, ભેરડી, તિન્દુક, પીપળો, વડ અને આમળાનાં વૃક્ષોના ઘાટા વનવાળો; ઘણું કરી ખીજડી, અભૂન-સાદડ અને સીસમનાં અનેક ઝાડવાળો; નાનાં, સ્થિર અને સૂકા પવનના અપાટાઓથી હાલતાં નાચતાં નાનાં ઝાડવાળો, અત્રિચ્છિન્ન ઝાંઝવાનાં જળવાળો, ઘણી ઝીણી અને ખરસટ રેતી તથા કાંકરીવાળો, લાવ-તેતર અને ચકોર પક્ષી તે ભૂમિ પર ફરે તેવા તે દેશ વાતપિતાધિક હોય છે; તથા તેમાં મનુષ્ય સ્થિર અને કંઠે શરીરવાળાં હોય છે. હવે આદ્રપ દેશ—જેમાં મોટા તાડ, તમાલ, નારિયેળી અને કેળનાં ઘાટા વન હોય, સીમા ઉપર નદી કે સમુદ્ર હોય, પુષ્કળ ઠંડો પવન વાય, જે પ્રદેશ નેતર અને જલનેતરથી શોભતા દિનારાયુક્ત નદીઓવાળો અને પર્વતની કુંભેથી શોભિતો હોય, મન્દ મન્દ વાયુથી ઝાડના વન હાલતા હોય, જમીનનો મોટો ભાગ પુષ્પિત વેલો તથા ઘાટાં જંગલોવાળો હોય, સ્નિગ્ધ ઝાડ અને વેલાઓથી ઢંકાએલો હોય; જેમાં હંસ, ચક્રવાક, બગલા, નંદીમુખ, પુંડરીક, કાદમ્બ, મહ્યુ-જળદૂકડી, ભૂંગરાજ, લક્ષ્મીદેવ તથા મસ્ત કાયદથી વૃક્ષોની શાખાઓ ગાજતી હોય અને મનુષ્યો કામળ હોય, તે આદ્રપ દેશને વાતકક્રપ્રધાન જાણવો. આ બે પ્રકારના દેશનાં વેલા, જનસ્પતિ,

વાનસ્પત્ય, પક્ષી અને મૃગોના ગુણોવાળો; સ્થિર, કામળ, બલ, વર્ણ અને બંધારણમાં સાધારણ ગુણ-યુક્ત મનુષ્યોવાળો દેશ સાધારણ જાણવો. ૮

કેવા દેશમાં થયેલાં દ્રવ્યો વાપરવાં જોઈએ—

તેઓમાં સાધારણ ૧ જંગલ દેશમાં જ્યાં યથાસમય ટાલ, તડકા, પવન અને વરસાદ થતાં હોય; જ્યાં શ્મશાન, ચૈત્ય, દેવાલય, સભાસ્થાન, ખાડા, બગીચા, રાક્ષા અને ખારોપાટ ન હોય; જે કુશ અને રોહિણિ ધાસથી આગ્રહિત હોય, જ્યાંની માટી સ્નિગ્ધ, કાળી અને મધુર કે સોનાના જેવી અને મધુર હોય, જ્યાં ભૂમિ મૃદુ હોય, જ્યાં હળ ફેરવું હોય અને જ્યાં બીજાં પ્રયત્ન વૃક્ષ ન હોય, તેવા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઔષધો શ્રેષ્ઠ છે. ૯

ઔષધનાં દ્રવ્યો લાવવાનો વિધિ—

તેમાં જે યથાકાળે ઊગેલ હોય, જેમાં રસ-વીર્ય અને ગંધ સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં આવ્યાં હોય; અતિ તાપ, અગ્નિ, પાણી પવન કે જંતુઓથી જેનાં ગન્ધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ અને પ્રભાવ નષ્ટ ન થયાં હોય તેવી તાલ, ગુણવાન અને ઉત્તર દિશામાં રહેલ ઔષધિને મંગલ આચારવાળા, કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા, સુશીલ, પવિત્ર અને સફેદ વસ્ત્ર પહેરનાર મનુષ્યે દેવતા, અશ્વિનીકુમાર, ગાય અને બ્રાહ્મણની પૂજા કરી, ઉપવાસ કરી, પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ મુખ કરીને લેવી. તેઓનાં-વર્ષા અને વસંતમાં નવાં ફૂટેલાં શાખા અને પાન; પાંદડાં ખરી નવાં આવતાં હોય ત્યારે ગ્રીષ્મ અને શિશિરમાં મૂળ; શરદ ઋતુમાં છાલ, કંદ અને દૂધ; હેમન્તમાં સાર અને જે ઋતુમાં જે જે ફૂલ અને ફળ થતાં હોય તે લેવાં. ૧૦

ઔષધનાં દ્રવ્યો કેવી રીતે રાખવાં જોઈએ—

તેઓને લઈને અનુરૂપ ગુણવાળાં પાત્રો હોય તેવા પૂર્વ કે ઉત્તર બાબુ બારણાવાળા, નિવાત, એક બાબુ પવન આવી ચકે તેવા, જ્યાં રોજ પુષ્પ, ઉપહાર અને બલિકર્મ થતાં હોય તેવા અને જેમાં અગ્નિ, ન્ય

ભેજ, ધુમાડો, ધૂળ-ઉંદર અને ચોપગાં પ્રાણી આવે નહિ તેવા ધરમાં બરાબર ઢાંકીને શીંકામાં લટકાવીને રાખવાં. ૧૧

વમન અને વિરેચનનાં દ્રવ્યોને આવના આપવા માટે તથા આલેડન માટે વિધિ—

તેઓનો દોષ અનુસાર ઉપયોગ કરવો. વાયુમાં સુરા, સૌવીરક, તુષોદક, મેરેય, મેદક, ધાન્યામ્લ-કાંજી, કૃત્ત્વામ્લ અને દધ્યમ્લ વડે; પિત્તમાં દ્રાક્ષ, આમળાં, મધ, જેડીમધ, ફાલસાં, ગોળની રાખ અને દૂધ વડે; કફમાં મધ, મૂત્ર અને કપાયાદિ વડે ભાવના આપી અને મિશ્રિત કરી આપવાં. આ સંક્ષેપમાં કહ્યું. તેને દ્રવ્ય, દેહ, દોષ અને સાત્ત્વ્યાદિ રૂપે વિબક્ત કરીને વિસ્તારથી હવે વ્યાખ્યાન કરશું. ૧૨

વમનનાં દ્રવ્યોમાં મીઠક શ્રેષ્ઠ છે—

વમન દ્રવ્યોમાં મીઠળ હાનિકારક ન હોવાથી સૌથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

મીઠકને ગ્રહણ કરવાનો તથા રાખવાનો વિધિ—

તેને વસન્ત અને શ્રીષ્મની મધ્યમાં પુષ્પ, અશ્વિની અથવા મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર અને મૈત્ર મુહૂર્તમાં લેવાં. જે પાકાં, હિંદ્ર વિનાનાં, પાકેલાં, લીલાં ન હોય તેવાં પીળાં, જંતું વિનાનાં, દુર્ગન્ધ વિનાનાં. જીવડાંએ ન ખાધેલાં અને મોટાં હોય તેમને સાફ કરી, કુશળા પુટમાં ખાંધી, ગાયના જાણુથી લીપી, જવનાં ફેતરાં, અડદ, શાલિ ચોખા, ફળથી, કે મગ એમાંથી ગમે તેના ઢગલામાં આઠ દિવસ રાખવાં. ત્યાર બાદ નરમ અને મધના જેવી પ્રિય વાસવાળાં થયે, કાઢીને સૂકવવાં. બરાબર સૂકાયેલાંમાંથી ખીજ કાઢી લેવાં. તેને ઘી, દહીં, મધ તથા તલના કલકમાં વાટી, ફરીથી સૂકાવી, વાલુકા અને રેતી લૂછી નાખેલ નવા ઘડામાં ગળાં સુધી ભરી દેવાં; તેને બરાબર ઢાંકી, સુરક્ષિત રીતે, શીંકામાં ધ્યાન-પૂર્વક મૂકવાં. ૧૩

વમનનું ઔષધ વીવાનો વિધિ—

હવે વમનને યોગ્ય દરદીને બે કે ત્રણ દિવસ સ્નેહન

અને સ્વેદન કરાવી, કાલે તેને વમન કરાવવું છે તેમ વિચારી, ગ્રામ્ય-આનૂપ અને ઔદક પ્રાણીઓના માંસ રસો, દૂધ-દહીં-અડદ-તંત્ર અને શાક વગેરેથી જેનો કફ ઉત્કલેશિત થયો હોય, રાત્રિ બરાબર ગઈ હોય, જેને આગલા દિવસે ખાધેલ પચી ગયું હોય તેને, સવારમાં બલિ, હોમ, મંગલ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી, અતિ સ્તંબ ન હોય તેવા અને પેટમાં અન્ન ન હોય તેવાને યવાગૂ સાથે ઘીની માત્રા પાવી નખ અંદર રહે તેવી મૂઠીમાં જેટલાં રહે તેટલાં કે ચોખ લાગે તેટલી માત્રામાં તે મદનફળનાં ખીજ ખાંડી; જેડીમધ, લાલ કાંચનાર, સ્વેત કાંચનાર, કદમ્બ, જલપેતસ, લીસોડી, શણુપુષ્પી, આકડો અને અધેરો-એમાંથી ગમે તેના કયાથમાં રાત્રિ રાખી, ચોળી, ગાળી, મધ અને સિન્ધાલુ મેળવી—એ દ્રવને નવશેકો કરી, શરાવ પૂરો ભરી, આ મંત્રથી અભિમંત્રણ કરવું—

ૐ બ્રહ્મા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, પૃથ્વી, ચન્દ્ર સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ અને ઔષધસમૂહ સાથે ઋષિઓ અને ભૂતના સમૂહો તારી રક્ષા કરો. ઋષિઓને રસાયન, દેવાને અમૃત ઉત્તમ નાગોને સુધા જેમ હિતકર છે તેમ આ ઔષધ તને હિતકર થાઓ.

એમ અભિમંત્રિત કરી, વિશેષે કરી કફજ્વર, ગુદમ કે પ્રતિશ્યાયના દરદીને પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ મોઢું રખાવી, પિત્ત આવે ત્યાં સુધી વારે વારે પાવું. તેનાથી સારું વમન થાય છે.

વમનના હીન યોગમાં કર્તવ્ય—

જો વમનનો વેગ હીન લાગે તો લીંડીખીપર, આમળાં, સરસવ, વજનો કદક, સિંધવ અને ગરમ પ્રાણીથી પિત્ત આવે ત્યાં સુધી વારંવાર ઊલટી કરાવવી. આ વિધિ સર્વ વમનયોગો માટે જાણવી. ૧૪

દરેક વમનના યોગોમાં ન કહેલ હોય તો પણ મધ અને સિન્ધાલુ આપવું; વમનમાં આપેલ મધથી ઉષ્ણ પદાર્થ વિરુદ્ધ નથી—

ખર્ષા વમનોમાં મધ અને સિન્ધાલુ કફને પીગળાવવા તથા છેદવા માટે વાપરવાં. તે પચ્યા વગરજ

પાછાં આવે છે અને દોષનું હરણુ કરે છે. માટે વમનયોગમાં આવતા મધનો ઉષ્ણતાથી વિરોધ નથી. ૧૫

મોંઢલના આઠ માત્રાના યોગો—

મોંઢળનાં બીજના બે બે ભાગને કોવિદાર વગેરેમાંથી એકના કષાયથી એકવીસ વાર ગાળવા. ત્રીજા ભાગને પીસીને તે રસથી હરડે, બહેડાં કે આમળાં જેવડી માપતી ગોળી બનાવવી. તેમાંની એક કે બે ગોળીને અગાઉ કહેલ કષાયોમાંના એક કષાયના અંજલિ એટલે ૪ પલ પ્રમાણુ સાથે ચોળી, બલવાન કફપ્રસેક, પ્રતિજનર, ઉદરરોગ અને અરુચિમાં પીવરાવવું. બાકીનું અગાઉની માફક સમજવું ૧૬

મોંઢલના પાંચ દૂધવાળા યોગો—

મોંઢળનાં બીજથી સાધિત દૂધ અથવા એ દૂધથી સાધિત યવાગૂ નીચેના ભાગના રક્તપિત્તમાં અને હૃદયના દાહમાં પીવરાવવાં; અથવા તેમાંથી બનાવેલા દહીંની ઉપલી તર કફજન્ય ઉધટીમાં, તમકથાસમાં તથા કફપ્રસેકમાં આપવી; અથવા શીતળ થયેલ તે દૂધની મલાઈની એક અંજલિ કુપિત થયેલા પિત્તમાં અને છાતી-કંઠ તથા હૃદય થોડા કફથી લીંપાયેલ હોતાં આપવી. બાકીનું અગાઉની માફક સમજવું. ૧૭

મોંઢળનાં બીજ નાખી ઉકાળેલ દૂધમાંથી ઉત્પન્ન કરેલ માખણને મદનદૂલ વગેરેના કલ્ક અને કષાયથી સિદ્ધ કરી, કફથી પરાભવ પામેલ અગ્નિવાળાને તથા સૂકતા શરીરવાળાને માત્રાસર પાવું. બાકીનું અગાઉની માફક સમજવું. ૧૮

મોંઢલનો એક સૂંઘવાનો યોગ—

મોંઢળનાં બીજના પરાગરજ જેવા ખારીક ચૂર્ણને મદનદૂલ વગેરેના ક્ષાયથી એકવીસ વાર સારી પેઠે બાંધના આપીને, સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા કમળમાં સાયંકાળે છાંટી દેવું. આખી રાત પડ્યું રહેવા દઈને સવારે વળી તે કૂંડને ઉમેડી, હરિદ્રા નામક કૃશરા, દૂધ અને યવાગૂમાંનું એક, સિંધાલુચુ, ગોળ અને કાણિત-

સહિત જેણે ગળાં સુધી પીધું હોય તેવા, સુકોમળ પિત્ત અને કફના ઉત્કલેશવાળા તથા ઓષધનો દોષ કરનાર દરદીને તે ફૂલ સૂંઘાડવું. બાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૧૯

રસાયનાધ્યાયમાં કહેલ લિઝામાંની વિધિથી પરિસ્તુત કરેલ મોંઢળનાં બીજના સ્વરસને પકાવીને, તાર નીકળે ત્યાં સુધી, ફાણિત જેવો બનાવીને ચટાડવો; અથવા પિત્ત કફસ્થાનમાં જતાં, તડકામાં સૂકવી, ચૂર્ણ બનાવી, જમ્બૂતક વગેરેના ક્ષાયથી સાથે તે મોંઢળનાં બીજનું ચૂર્ણ પાવું. બાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૨૦

મોંઢલના છ વર્તિના યોગો—

મોંઢળનાં બીજનાં ચૂર્ણને અગાઉનો માફક મદનદૂલ વગેરે છ ક્ષાયમાંના એક ક્ષાયથી પરિસ્તુત કરી, વર્તિઓ બનાવી, મદનદૂલ વગેરેના ક્ષાયથી સાથે પીવાં. બાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૨૧

મોંઢલના વૌદ લેહના યોગો—

મોંઢળનાં બીજ, ગરમાળો, કુટજ, સ્વાદુકંટક, પાંક, પાટલા, શાર્ફુષ્ટા, મૂર્વા, સપ્તપર્ણ, નક્તમાલ, પિચુમર્દ, પંચોલ, સુષની, ગળો, સોમવત્ક અને દ્વીપિકા, પીપર, પીપરીમૂળ, ગજપીપર, ચિત્રક અને સૂંઠ એમાંના એકના કષાયથી સિદ્ધ કરેલું ચાટણુ દેવું. બાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૨૨

મોંઢલના વૌસ ઉત્કારિકાના યોગો—

મોંઢળનાં બીજમાં નાની એલચી, હરેણુકા, શતપુષ્પા, કુરુચ્ચુરુ, તગર, કંઠ, તજ, ચોરક, મરુચક, અચુરુ, ગુગળ, એલવાલુક, શ્રીવેષ્ટક, પરિપેલ્લ, જટામાંસી, રૈલેયક, સ્યોલેયક, સરલ, પરાવતપદી અને અશોકરોહિણી—એ વીસમાંથી એકના ક્ષાયથી, પાકથાસમાં કહેલ ઉત્કારિકાની બનાવટ અનુસાર તૈયાર કરેલ ઉત્કારિકાનો અથવા મોદકની બનાવટ અનુસાર મોદકનો, દોષ-રોગ અને રુચિ અનુસાર પ્રયોગ કરવો. બાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૨૩

મીંઢલ્લના સૌંક શંકુલી જને પૂપના યોગો—

તલ અને શાલિચોખાના લોહને મીંઢળનાં ખીજના સ્વરસના ક્વાથથી સારી પેઠે બાવના દઈ, તેના જ ક્વાથથી શંકુલીની ખનાવટ અનુસાર શંકુલી અને પૂડાની ખનાવટ અનુસાર પૂડા ખનાવવા. ખાકીનું અગાઉની માફક જાણવું. ૨૪

આજ ખનાવટ અનુસાર સુમુખ, સુરસ, કુકેરક, કાંડીર, કાલમાલાક, પર્ણાસક, ક્ષવક, કમરો, ગુંજન, કાસમદ્ અને ભાંગરો, પોટા, ઇશ્તુવાલિકા, કાલકંતક અને દરેકામાંના એકના ક્વાથથી શંકુલી કે પૂડા કરાવવા. ૨૫

મીંઢલ્લના દશ ષાઢવના યોગો—

તેજ પ્રમાણે ભોરનો ષાઢવ, રાગ, લેહ, મોદક, ઉત્કાગિકા, તર્પણ, પાનક, માંસરસ, ચૂષ અને મધ એમાંના એકની સાથે મીંઢળ મેળવીને, દોષ-રોગ અને રુચિ અનુસાર આપવું; તેનાથી રોગી સારી રીતે વમન કરે છે. ૨૬

મીંઢલ્લના પર્યાયો—

મદન, કરહોટ, રાઠ, પિંડીતક, ફલ અને ધસન—એ પર્યાયોથી જો બોલાય છે તેની આ ખનાવટ છે. ૨૭

અઘ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

કપાયોમાં નવ યોગ, માત્રાઓમાં આઠ, દૂધ અને લીમાં મેળવવાથી પાંચ, ફાણિત અને ચૂર્ણમાં બે, દ્રેયમાં એક, વર્તિક્રિયામાં છ, લેહ-મોદક અને ઉત્કારિકામાં વીસ વીસ, શંકુલી અને પૂડામાં સોળ સોળ યોગ, ષાઢવ વગેરેમાં બીજા દશ—આ પ્રમાણે મહર્ષિએ ‘ફલકલ્પ’માં વિધિપૂર્વક એકસો ને તેત્રીસ યોગો બતાવ્યા છે. ૨૮-૩૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાનવિષે ‘મદનકલ્પ’ નામક પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય બીજો

જીમૂતકકલ્પ

જીમૂતકકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘જીમૂતકકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

જીમૂતકના પર્યાયો—

જીમૂતકનાં ફલ અને પુષ્પના આ કલ્પને સાંભળ. ગરામરી, વેણી અને દેવતાડક એ એના પર્યાયો છે. ૩

જીમૂતકના ગુણો—

તે તે વાતહરદિ ઔષધ સાથે કલ્પના કરવાથી જીમૂતક ત્રિદોષનાશક છે; અને જવર. વાસ, હેડકી વગેરે રોગોમાં તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૪

જીમૂતકના છ દૂધના યોગો—

‘મદનકલ્પ’માં કહ્યા પ્રમાણેના ગુણયુક્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને વિધિપૂર્વક ભેળાં કરેલ જીમૂતકનાં ફૂલમાં સાધિત દૂધનો, ફળ ઉત્પન્ન થતાં એ ફળોથી સાધિત દૂધની પેયાનો, ફળો પર રંવાટી આવતાં તેનાથી સાધિત દૂધની મલાઈનો, રંવાટી ખરી ગયા પછી એનાથી સાધિત દૂધના બનેલ દહીંનો તરનો અને ફળ લીલાશ પડતાં પાંડુ થાય ત્યારે જીકળેલા દૂધમાં તે નાખીને પછી બનાવેલ ખાટા દહીંનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૫, ૬

વાતપિત્તના રોગોએ જીર્ણ થયેલા, સારી પેઠે સકાયેલા અને સ્વચ્છ પાત્રમાં રાખેલા તેના ચૂર્ણની એક શુકિત એટલે અરધો પલ માત્રા દૂધ સાથે પીવી. ૭

જીમૂતકનો એક સુરામંડનો યોગ—

જીમૂતકનાં પાંચેલાં ફળને સુરામંડમાં રાતવાસી

રાખીને, સવારે ચોળીને, ખાળીને, કૃષ્ણ-અરોચકમાં, કાસમાં, પાંડુરોગમાં અને યક્ષમાં પીવું. ૮

અધ્યાય ત્રીજો

ધક્ષવાકુલ્પ

જીમૂતકના એકવીસ કપાયના યોગો—

જીમૂતકનાં એ કે ત્રણ ફળને ખાંડીને, ગળોના, જોડીમધના, કોવિદાર વગેરેના, લીંબડાના અથવા કડાના કવાથમાં સાતવાસી રાખી, ખાળી અને એ જ વિધિથી પીવાં; અથવા ગરમાળા વગેરે સાત કવાથમાંના એક એક કવાથમાં અગાઉની પેઠે આસવ કરી, પિત્ત-કૃદ્ધ અને જવરના રોગીએ તે પીવાં. ૧૦૩

જીમૂતકના આઠ સાત્રાના યોગો—

મદનફલની પેઠે જીમૂતકના માત્રાચોગ આઠ છે. અને તેઓની માત્રા મોટા જોરના જેવડી જાણવી. ૧૧

જીમૂતકના ચાર સ્વરસના યોગો—

જીમૂતકનાં ફલને જીવક, ઝપલક, શેરડી અથવા શતાવરીના રસ સાથે પિત્ત અને કૃદ્ધના જવરમાં અથવા વાતપિત્તના જવરમાં દેવાં. ૧૨

જીમૂતકનો એક વૃત્તનો ઉપયોગ—

તથા જીમૂતકથી સંધિત દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ધીને મદનફલ વગેરેમાંના કોઈ એક કવાથથી પકાવવું. તેને ઉત્તમ વમન માનેલ છે. ૧૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોક—

દૂધમાં જ, સુરામંડમાં એક, અન્ય આર, ગરમાળા વગેરેના કવાથમાં સાત, વર્તિઓમાં આઠ, જીવક વગેરેમાં ચાર અને એક ધી-એ પ્રમાણે ‘જીમૂતકકલ્પ’માં ઓળખાયાલીસ યોગો કહી જતાવ્યા છે. ૧૪, ૧૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલા શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબળે પૂર્ણ કરેલ આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘જીમૂતકકલ્પ’ નામક ખીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨

ઈક્ષ્વાકુકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ઈક્ષ્વાકુકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં લગવાન આનેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેવું છે. ૧, ૨

જેઓને માટે ઈક્ષ્વાકુકલ્પ પ્રચરત છે તેઓને માટે સિદ્ધ ઈક્ષ્વાકુકલ્પ હું કહીશ. ૨૩

ઈક્ષ્વાકુના પર્યાયો—

લમ્બા, કટુકલાણુ, તુમ્બી, પિંડેલા, ઈક્ષ્વાકુ અને ફલિની એ એકાર્થવાચક છે. તેની કલ્પના હવે કહેવામાં આવે છે ૩૬

ઈક્ષ્વાકુના ગુણો—

કાસ-શ્વાસ-વિપ્રીવટી અને જવરથી પીડાયેલા, કૃદ્ધી ક્ષીણ થયેલા અને ખેદયુક્ત પુરુષને વમન માટે તે જરૂરી છે. ૪૩

ઈક્ષ્વાકુના દ્રવના આઠ અને સુરામંડનો એક યોગ—

પુષ્પરક્ષિત ઈક્ષ્વાકુની ટીશીઓની પ્રાદેશ જેવડી મુઠ્ઠી લઈને, પ્રસ્થ જેટલા દૂધમાં ઉકાળીને, પિત્ત ઉન્માર્ગ-ગામી હોય તેવા કૃદ્ધજવરમાં આપવી. ૫૩

જે પ્રમાણે જીમૂતકમાં થાય છે તે પ્રમાણે કૃદ્ધ વગેરેમાં દૂધના ચાર યોગો અને લીલાસ પડતાં પીળાં ફળ થતાં સુરામંડમાં સાધવાનો પાંચમો યોગ છે. ૬૩

ઈક્ષ્વાકુના ફલના સ્વરસના એક ભાગને ત્રણગુણા દૂધમાં સાંધીને, જાતીમાં રહેલા કૃદ્ધમાં, સ્વરમેદ અને સળેખમમાં દેવો. ૭૩

પાકી ગયેલ ઈક્ષ્વાકુના મધ્યભાગને કાઢી લઈ તેમાં દૂધ નાખવું. તેનું ન્યારે દહીં થઈ જાય ત્યારે કૃદ્ધ-સહિત કાસમાં, શ્વાસમાં અને ઊવટીમાં તે પીવું. ૮૩

ધક્ષવાકુનાં બીજને બકરીના દૂધની ભાવના દેવી અને તે વિષ,ગુદમ,ઉદરરોગ,આંક,ગંડ અને શ્લીપદ-રોગમાં પીવરાવવાં. ૯૩

इक्ष्वाकुनो मस्तु साथे एक योग અને છાસ સાથે
एक योग—

પાંડુ-કુષ્ઠ અને વિષથી પીડાયેલા રોગીએ ધક્ષવાકુના ફલનો મધ્યભાગ મસ્તુ સાથે અથવા તેનાથી પકાવેલ તંક મધ અને લવણ નાખીને પીવી. ૧૦૩

इक्ष्वाकुनो सूँघवानो एक योग—

સૂકાઈ ગયેલા ફલરસ અને પુષ્પોસહિત, તુમ્બીનું ચૂર્ણ છાટેલ માળા સૂંઘીને ગન્ધની સંપત્તિના સુખના અભ્યાસી રોગીને ઊલટી થાય છે. ૧૧૩

इक्ष्वाकुनो एक पल्ल योग, एक तेलनो योग, एक
बीनो योग—

અથવા તુમ્બીનો મધ્યભાગ ગોળની સાથે અને તલવટની સાથે ખાવો; અથવા તેા ધક્ષવાકુનાં ફળનું તેલ કે અગાઉની પેઠે સિદ્ધ કરેલું ઘી ખાવું. ૧૨૩

इक्ष्वाकुनां बीजनो एक वर्षमानयोग—

મદનફલ વગેરેના એક પછી એક કવાથમાં ચોળીને તુમ્બીનાં પચાસ બીજથી શરુ કરી, દશ દશ વધારતાં સો બીજ સુધી પીવાં. ૧૩૩

इक्ष्वाकुना पंद्र कषायना योगो—

નખ અંદર રહે તેવી જાતની મુઠ્ઠી જેટલાં બીજ જેડીમધ અને કેવિદાર વગેરેના કવાથમાં પીવાં. ૧૪

इक्ष्वाकुना आठ वर्तिना योगो—

કેવિદાર વગેરે કષાયોના માત્રાયોગો મદનફલની પેઠે કલા છે. ૧૪૩

इक्ष्वाकुना पांच लेहना योगो—

બીલીનાં મૂળના કવાથથી એક અંગુલ જેટલાં

તુમ્બીનાં બીજ પકાવવાં. ગાળીને તેના ત્રણ ભાગ અને ચોથો ફાંછીતનો એક ભાગ, ઘી એક ભાગ, તુમ્બીનાં બીજ તથા મહાજલિની-જીમૂત-કૃતવેધન અને વત્સક પીસીને અરધો અરધો ભાગ નાંખીને, જ્યાં સુધી તાંતણો ચાલે અને પાણીમાં પડતાં વીખરાઈ ન જાય ત્યાં સુધી કડછીથી હલાવતાં, મૃદુ અગ્નિથી તેનું ચાટણુ તૈયાર કરવું. તે ચાટણુને માપસર ચાટવું અને ઉપર પ્રમથ્યા એટલે દીપન-પાચન કવાથ પીવો. અગ્નિમન્ય વગેરે ચાર કલ્પોથી આ કલ્પ જુદો કહેવાય છે. ૧૫-૧૮૩

इक्ष्वाकुनो एक मन्थ योग—

કફજન્ય જવર, કાસ, કંઠરોગ અને અરુચિમાં તુમ્બીના સ્વરસની ભાવના દીધેલ સકંતુઓ સાથે મન્ય પીવો. ૧૯૩

इक्ष्वाकुनो एक मांसरस साथे योग—

ગુદમ,પ્રમેહ અને કફપ્રસેકમાં ધક્ષવાકુનાં બીજના કદકને માંસરસ સાથે પીવો; એ પ્રમાણે કરવાથી પુરુષને સારી રીતે વમન થાય છે અને દુર્બળતા આવતી નથી. ૨૦

अध्यायार्थसंग्रह—

એ બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

દૂધમાં આઠ, સુરામંડ-મસ્તુ અને તંકમાં ત્રણ, ઘેવ-યોગ એક, તિલકલ્પયોગ એક, તૈલ એક, મદનફલ વગેરેમાં વધતા જતા યોગો છ, ઘી એક, જેડીમધ વગેરેના કષાયોમાં બીજ નવ, વર્તિક્રિયાઓ આઠ, લેહ પાંચ, મન્યયોગ એક, માંસરસયોગ એક—એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞના હિતની કામનાથી મહર્ષિએ ‘ધક્ષવાકુકલ્પ’માં આ પીરતાલીસ યોગો સારી રીતે કહી બતાવ્યા. ૨૧-૨૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂરાં કરેલ આશાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘ધક્ષવાકુકલ્પ’ નામક ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩

અધ્યાય ચોથો

ધામાર્ગવલ્લભ

ધામાર્ગવલ્લભનો રૂપકમ—

“હવે અહીંથી ‘ધામાર્ગવલ્લભનું’ વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ધામાર્ગવના પચાસા—

કર્કોટકી, કાકીલા, મહાભક્તિની અને રાજકોશાતકી એ ધામાર્ગવના પચાસો છે. ૩

ધામાર્ગવના ગુણો—

ગરદોષ-ગુહમ-ઉદરરોગ અને કાસમાં, વાયુ ક્રકાશમાં હોતાં, કંક કંક અને મુખમાં હોતાં, કફના સંચયથી થતા રોગોમાં અને જે રોગો સ્થિર અને ગુરુ છે તેમાં ધામાર્ગવ યોજવા લાયક છે. ૪૩

તેનાં ફળ-ફૂલ અને અંકુરોનો વિધિપૂર્વક સંગ્રહ કરવો જોઈએ. ૫

ધામાર્ગવનાં પાનના નવ યોગો—

અંકુરોના સ્વરસને સૂકાવી, ગોળાઓ બનાવી, કોવિદાર વગેરેના છુટા છુટા ક્વાથની સાથે અને જેઠીમધના ક્વાથ સાથે પીવી જોઈએ. ૬

ધામાર્ગવના ચાર દૂધના યોગો; એક સુરાયોગ—

અગાઉની પેઠે ફૂલ વગેરેમાં દૂધના યોગ ચાર અને પાંચમો સુરાનો યોગ છે. હવેથી જીર્ણ અને સૂકાઈ ગયેલાં ફળોનો કલ્પ કહેવામાં આવશે. ૭

ધામાર્ગવના નવ ક્વાથના યોગો—

જેમાંથી બીજકંક એટલે બીજ જેમાં બંધાઈ રહે છે તે કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે તેવા ધામાર્ગવના ફળને ગોળસહિત રાતવાસી રાખી, જેઠીમધના ક્વાથની સાથે અને કોવિદાર વગેરેના ક્વાથ સાથે ગુહમરોગીઓને,

ઉદરરોગીઓને અને કફના જે બીજા રોગો છે તેમાં તે દેવું જોઈએ. ૮

ઉત્તરી અને હ્રોગની શાન્તિ માટે તે અવથી યુક્ત કરી દેવું જોઈએ. ૯

ધામાર્ગવનો એક પ્રેયયોગ

અથવા માંસરસ-દૂધ અને ચવાગૂ વગેરેથી તૃપ્ત થયેલા મનુષ્ય, તેના ચૂર્ણનો ખૂબ ભાવના દીધેલ ઉત્પલ વગેરેને સંધીને, સુખપૂર્વક વમન કરે છે ૧૦

ધામાર્ગવના વાર શઠદ્રવ સાથે યોગો—

અથવા ધામાર્ગવનું ચૂર્ણ કરી, ઘેર જેવડી વર્તિ બનાવી, એક અંજલિ જેટલા ગાયના છાણના રસમાં કે ઘોડાની લાદના રસમાં ઘોળીને પીવી. ૧૧

એજ પ્રમાણે વૃષભ, ઋષ્ય, કુરંગ, હાથી, ઊંટ, ખચ્ચર, ઘેટાં, શ્વેદ્ધૂ, ગર્દભ અને ખર્જૂના મળના રસમાં તે વર્તિ પીવી. ૧૨

ધામાર્ગવના દશ લેહના યોગો

જીવક, ઋષભક, વીરા, આત્મગુપ્તા, શતાવરી, કાકીલી, આવણી, મેદા, મહામેદા અને મધુસિકા—એ દરેકનું જીદું જીદું ચૂર્ણ કરીને ધામાર્ગવસહિત સાકર અને મધ સાથે તે આટલો બને છે. તેઓ હૃદયના હૃદવાળા અને કાસવાળા રોગીઓ માટે અને પિત્તની અમીથી યુક્ત કફમાં, સહન થાય તેવા ગરમ જલના અનુપાનથી દેવાય છે. ૧૪

ધામાર્ગવનો એક કલ્પનો યોગ—

ધાણા અને નેપાળી ધાણાના ચૂપ સાથે તેનો કલ્પ સર્વ વિષનો નાશ કરનાર છે. ૧૫

ધામાર્ગવના બીજા જગિયાર ક્વાથયોગો—

બતિ, સૌમનસાપિની દળદર, ચોરક ઘોળી સાટોડી, મહા-સહા, હ્રદસહા, હૈમવતી, બિમ્બી, સાટોડી અથવા કાસમર્દના

જુદા જુદા ક્વાથમાં ધામાર્ગવનાં એક કે બે
ફળ ચોળાને, ગાળી લઈ, એ ઉત્તમ વમન મનના
વિકારોમાં પીવું. ૧૬-૧૭૩

ધામાર્ગવનો એક દૃતયોગ—

અથવા તેની સાથે બિઝાગેલા દૂધમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું ઘી, મદનફલ વગેરે ક્વાથોથી સાધીને ગાળી
લઈ પીવું. ૧૮

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

પદ્મવોમાં નવ યોગ, દૂધમાં ચાર, સુરાસવમાં એક,
કષાયમાં વીસ, કદકમાં એક, પુરીપરસમાં બાર, અન્નમાં
એક, દ્રેવમાં એક, દશ ચાટણો તથા એક ઘૃત-આ
પ્રમાણે ‘ધામાર્ગવકલ્પ’માં મહર્ષિએ સાઠ યોગો
કહ્યા છે. ૧૯-૨૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા
આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘ધામાર્ગવકલ્પ’ નામક ચોથો
અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમો

વત્સકકલ્પ

વત્સકકલ્પનો સ્વપ્રકાર—

“હવે અહીંથી ‘વત્સકકલ્પ’નું બ્યાખ્યાન કરશું.”
આ બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું
છે. ૧,૨

વત્સકના પર્યાયો—

હવે વત્સકનાં નામ તથા સ્ત્રી-પુરુષોનો ભેદ અને એના
કલ્પો ખરા સ્વરૂપમાં વિસ્તારપૂર્વક કહી બતાવીશ. ૩

વત્સક, કુટંજ, શક, વૃક્ષક, ગિરિમલ્લિકા એ
એકાર્થવાચક છે અને તેનાં બીજને ઇન્દ્રયવ તથા કલિંગક
કહેવામાં આવે છે. ૪

વત્સકના બે ભેદ—

મોટાં ફળવાળો, શ્વેત ફૂલનો અને સિન્ધુ પાનવાળો
નર હોય છે અને શ્યામ વર્ણની, અરુણ રંગનાં ફૂલવાળી
તથા ફળનાં ઝીણાં ડાંટીઆવાળી માદા હોય છે. ૫

વત્સકના ગુણો—

તે રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર તથા સુકોમળ
મનુષ્યને પશું નુકશાન ન કરે તેવો છે; તથા હ્રોગ,
જ્વર, વાતરક્ત અને વિસર્પમાં પ્રશસ્ત છે. ૬

વત્સકના નવ કષાયયોગો—

તે નર અને માદા બન્નેનાં સૂકાં ફળનો યોગ્ય
સમયે સંગ્રહ કરી, સારાં પાત્રમાં રાખી મૂકવાં. નખ
અંદર રહે તેવી મુઠી જેટલાં તેઓને અધકચરાં ખાંડી,
જેઠીમધના ક્વાથથી તથા કેવિદાર વગેરેના ક્વાથથી
લાવના દેવી. રાત આખી રહેવા દઈને, સવારે તેને
ચોળી, લવણ અને મધ નાખી, પિત્ત અને કફનો નાશ
કરનાર તે ઔષ્ઠ વમન પીવું. ૭-૮૩

વત્સકના પાંચ ચૂર્ણયોગો—

તેના ચૂર્ણને આઠ દિવસ સુધી આકાશના દૂધની
ભાવના દેવી. તે પછી એક પાણિતલ એટલે કપ
જેટલું તે જીવકના કષાય સાથે પીવું. ૯૩

વત્સકના ત્રણ જઠના યોગો; વત્સકનો એક કુશરાયોગ—

તે જ પ્રમાણે માંઢળ, જમૂતક, હલ્દવાકું અને જીવન્તીના
જુદા જુદા ક્વાથથી અથવા સરસવ, મહુડાં કે લવણના
પાણીથી અથવા કુશરાની સાથે તે ચૂર્ણ આપી વૈદ્ય
વમન કરાવવું. ૧૦, ૧૧

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

કષાયોથી નવ યોગ, ચૂર્ણોથી પાંચ, જલથી ત્રણ
અને એક કુશરામાં—એ પ્રમાણે તે અઘર યોગો
માનેલા છે.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢમલે પૂર્ણ કરેલા
આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે 'વત્સકકલ્પ' નામક પાંચમો
અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫

અધ્યાય છઠ્ઠો

કૃતવેધનકલ્પ

કૃતવેધનકલ્પનો લપકમ—

“હવે અહીંથી ‘કૃતવેધનકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.”
આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું
છે. ૧,૨

કૃતવેધનના પર્યાયો—

કૃતવેધનનાં નામ અને એનો કલ્પ તમે સાંભળો.
ક્ષેષ, ક્રાશાતકી અને મૃદંગદ્વય એ એના પર્યાયો
કહ્યા છે. ૪

કૃતવેધનના ગુણો—

તે અતિશય કટુ, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ તથા કુષ્ઠ,
પાંડુરોગ, પ્લીહા, શોષ, ગુદમ અને વિપદોષ વગેરે
ગંભીર રોગોમાં ધ્વજ છે. ૪

કૃતવેધનના ચાર દૂધના યોગો; એક સુરાનો યોગ—

કૃતવેધનનાં દૂધ વગેરેના દૂધ વગેરે સાથેના યોગો
તથા ફળોનો સુરાયોગ એઓમાં અગાઉની પેઠે છે. ૪૩

કૃતવેધનના વાત્સ કપાયયોગો—

સારી પેઠે સૂકાયેલાં અને પરિપક્વ થયેલાં કૃત-
વેધનનાં એક કે બે ફળ બલ અનુસાર જેડીમધ
વગેરેના નવ ક્વાથોનાં સાથે, મદનકલ્પની જેમ પીવાં. ૫

તેના ફલને ઊકાળી, ગાળી લઈ અને ચાટણુ જેવો
પાક બનાવી રાખવો. ૬

કૃતવેધનના કલ્પનો એક ભાગ, મીંઢળ વગેરે
અરધો ભાગ અને ગરમાળા વગેરેના તેર બુદા બુદા
ક્વાથથી આસવ કરવો. ૭

કૃતવેધનના દશ પિચ્છાયોગો—

શેમળાના મૂળનાં ચૂણોનાં તે પ્રમાણે દશ પિચ્છાઓ
એટલે લુઆબથી પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. ૮

કૃતવેધનના છ વર્તિયોગો; એક ઘૃતયોગ—

મીંઢળની માફક છ વર્તિક્રિયાઓ તથા મીંઢળ
વગેરેના ઘીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૮

કૃતવેધનના આઠ લેહયોગો—

પચાસ ક્રાશાતકીને કાવિદારના રસમાં પકાવવી. તે
કપાયને મીંઢળ વગેરેના કદક નાખી, ફરીથી પકાવી,
લેહ બનાવવો. તેમાં કૃતવેધનનો એક ભાગ અને
બાકીનાં દ્રવ્યો અરધા ભાગમાં હોવાં જોઈએ. એ
પ્રમાણે તેની કલ્પના કાવિદાર વગેરેના કપાયોથી જુદી
કરવી જોઈએ. ૯, ૧૦

કૃતવેધનના સાત માંસરસના યોગો—

મીંઢળ વગેરેના જુદા જુદા ક્વાથોનાં ક્રાશાતકી
જેટલું જ આનૂપ માંસ પકાવીને તે માંસરસ લવણ
સાથે પીવો. ૧૧

તે જ પ્રમાણે ક્રાશાતકીના ક્વાથમાં મીંઢળનાં
બીજ વગેરે જેટલું માંસ લઈ, માંસરસ સિદ્ધ કરી
તે પીવો. ૧૧૩

કૃતવેધનનો એક ફક્તરસયોગ—

કાસરોગીએ શેરડીના રસમાં મિશ્રિત કરીને સિદ્ધ
કરેલ ક્રાશાતકી પીવી. ૧૨

અગ્ન્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

દૂધમાં બે બે યોગ, સુરા એક તથા બાત્સ ક્વાથ,
દશ પિચ્છયોગ, એક ઘી, શુભ વર્તિક્રિયા છ, લેહયોગ
આઠ, માંસમાં સાત અને શેરડીના રસમાં બીજો એક—
એ પ્રમાણે આ ‘કૃતવેધનકલ્પ’માં સાઠ યોગો કહેવામાં
આવ્યા છે. ૧૩, ૧૪

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ
કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘કૃતવેધનકલ્પ’
નામક છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સ્નાતમો

શ્યામાત્રિવૃતકલ્પ

શ્યામાત્રિવૃતકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘શ્યામાત્રિવૃતકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન
કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે
જ કહેલું છે. ૧,૨

વિરેચનમાં ત્રિવૃત્તના મૂળની શ્રેષ્ઠતા—

શુદ્ધિમાન વૈદ્યો નસોતરનાં મૂળને વિરેચનમાં શ્રેષ્ઠ
કહે છે. તેનાં નામ, ગુણ, કર્મ, ભેદ અને કલ્પ કહેવામાં
આવશે. ૩

ત્રિવૃત્તના પર્યાયો—

ત્રિભંડી, ત્રિવૃત્ત, શ્યામા, કૃટરણ, સર્વાનુભૂતિ
અને સુવક્ષા એ પર્યાયનાચક શબ્દોથી નસોતરને
ઓળખવામાં આવે છે. ૪

ત્રિવૃત્તના ગુણો—

તે કષાય, મધુર, રક્ત તથા વિપાકમાં કટુ અને
કફ તથા પિત્તનું શમન કરનાર અને રક્ષતાને લઈ
વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૫

વાત-પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર ઔષધોથી
યુક્ત તે હવે જુદી જુદી બનાવટોમાં આવી, સર્વ રોગ
હરનાર અને છે. ૬

ત્રિવૃત્તના મેદો—

વળી તેનું મૂળ બે પ્રકારનું છે—શ્યામ અને અરુણ
રંગનું. તેમાં જે મૂળ અરુણ દેખાવતું છે તેને બેમાંથી
અધિક મુખ્ય જાણવું. ૭

જેને અરુણ હિતકર છે અને જેને શ્યામ હિતકર છે તે—

તે સુકોમળ, બાળક, વૃદ્ધ અને મૃદુ કોઠાવાળાને
શુભ કરનાર છે. અને કાળું નસોતર આશુકારી
હેવાથી મોહ કરે છે, ધાતુઓને ક્ષીણ કરે છે અને
મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

તીક્ષ્ણતાને લઈ તે હૃદયને અને કંઠને ખેંચે છે
તથા દોષને પણ જલદી હરી લે છે. માટે બહુ દોષ-
વાળાઓ માટે તથા જે પુરુષો ફર કોઠાવાળા છે તેઓના
માટે તે પ્રશસ્ત છે. ૯

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તને લાવવાનો વિધિ—

ઉપવાસ કરી, પવિત્ર બની, ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરી,
એકાગ્ર મનથી, શુકલ પક્ષમાં તે બન્નેનું ગુણવાન ભૂમિમાં
ઉત્પન્ન થયેલું મૂળ ઉખેડવું. ૧૦

જે મૂળ ઊંડું ગયેલું હોય, સ્વક્ષણ હોય અને આકું
અવળું ન ગયું હોય તેને કાઢીને અંદરનો ગર્ભ કાઢી
લેવો અને છાલને સૂકાવીને રાખી મૂકવી. ૧૧

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના અમ્લ વગેરે સાથે નવ કલ્પના
યોગો—

સ્નેહન અને સ્વેદન પામેલ તથા કેવળ પેયા પીને
રહેલા મનુષ્યનું આનાથી સુખપૂર્વક વિરેચન થાય
છે. ૧૧૩

આ બન્ને જાતનાં નસોતરના એક કર્ષ જેટલા
ગોળાને અમ્લ દ્રવ્યો સાથે મેળવીને મનુષ્યે પીવો. અને
ગાય, ઘેટી, બકરી તથા ભેંસના મૂત્ર સાથે તથા સૌવીરક,
તુષોદક, પ્રસન્ના એટલે મધનો ઉપરનો સ્વચ્છ ભાગ
અને ત્રિકલાના કવાથ સાથે જુદો જુદો પીવો. ૧૨, ૧૩

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના સૈન્ધવ વગેરે સાથે વાર ચૂર્ણના
યોગો—

સૈન્ધવ વગેરે બાર લવણોમાંના એકની સાથે સૂંઠ
સહિત તે બન્નેથી બમણું નસોતરનું ચૂર્ણ ઊના પાણી
સાથે મનુષ્યે પીવું. ૧૪

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના ગોમૂત્ર સાથે લઢાર યોગો—

પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સરલ, હિલિમ, હિંગ ભારંગી, તેન્નેવતી, મોથ, હેમવતી, હરકે, ચિત્રક, હળદર, વજ, સ્વર્ણક્ષીરી, અન્નમોદા અને સૂંઠ-છુટાં છુટાં તે દરેકના અરધા ભાગ સાથે ગોમૂત્ર મેળવીને નસોતર પીવું. ૧૫, ૧૬૬

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તનો જેઠીમધ સાથે એક યોગ—

ઉપરાંત જેઠીમધના અરધા ભાગ સાથે સાકરના પાણીયુક્ત તે પીવું. ૧૭

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના જીવક વગેરે સાથે ચૌદ યોગો—

જીવક, ઝપભક, મેદા, આવણી, કાકડાશીંગી, મુદ્ગપણી, માપપણી, મહાઆવણી, દાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ધન્દ્રા, ગજો, ક્ષીરવિદારી, અર્ધપુષ્પી અને જેઠીમધ—એની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ વિધિપૂર્વક પીવું. આ બધાં વાતપિત્તમાં હિતકર છે ત્યારે બીજાં કફવાતમાં હિતકર છે. ૧૮-૧૯૩

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના દૂધ વગેરે સાથે સાત યોગો—

બન્ને પ્રકારનાં નસોતરનું ચૂર્ણ હરડેનો અરધો ભાગ નાખી, દૂધ, માંસરસ, શેરડીનો રસ, કાશ્મર્યનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ અને પીલુના રસ સાથે જીરું જીરું અથવા લી સાથે પીવું. ૨૦૩

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના ઝાઠ લેહના યોગો—

અથવા મધ અને લી મેળવી સાકરસહિત નસોતરનું ચૂર્ણ ચાટવું. ૨૧

સન્નિપાતજવર, સ્તંભ, દાહ અને તૃપાથી પીડાતા પુરુષને અન્નગન્ધા, વંશલોચન, વિદારીકંદ, સાકર અને નસોતરનું ચૂર્ણ મધ અને લીમાં ચાટવાથી સારું વિરેચન થાય છે. ૨૨૩

કાળા નસોતર અને નસોતરના કષાયથી અને કફથી, સાકર નાખીને વિધિપુરઃસર ચાટણુ તૈયાર કરવું અને પછી એક કર્ષ જેટલું ચાટવું. ૨૩૩

મધસહિત સાકરનો પાક કરીને માટીના નવા પાસણમાં રાખવો. ઠંડો થાય ત્યારે નસોતરનું ચૂર્ણ તજ, તેજપત્ર અને મરીસહિત તેમાં નાખવું. ઐશ્વર્યશાળી માણસોનું આ વિરેચન માત્રાસર ચટાડવું. ૨૪

શેરડી-દ્રાક્ષ-પીલુ અને કાલસાંતો રસ એક એક કુડવ એટલે ૪ પલ, સાકર એક પલ અને મધ અરધું કુડવ એટલે એ પલ એતું ચાટણુ તૈયાર કરવું. શાસ્ત્ર જાણનાર વૈદે તે ઠંડ થયેલા ચાટણુનો નસોતરના ચૂર્ણ સાથે પ્રયોગ કરવો. તે વધી ગયેલા પિત્તવાળા ઐશ્વર્ય-શાળી માણસોને મારેતું વિરેચન છે. ૨૬, ૨૭

એ જ વિધિથી સાકરના મોદક, વર્તિ, ગોળાઓ અને માંસના પૂડા કરવા. તે પિત્તપ્રધાન મનુષ્યોનું વિરેચન છે. ૨૮

પીપર, સૂંઠ, જવખાર, કાણું નસોતર અને નસોતર મધની સાથે ૨:૧નાં તે કફપ્રધાન મનુષ્યોનું વિરેચન છે. ૨૯

બીજોરું, હરકે, અમળાં, શ્રીપણી, ખેર તથા દાડમમાંથી કાઢેલા સ્વરસને તેલમાં સારી પેઠે જૂંજ તૈયાર કરવા અને તેમાં આંખા અને કાંતો મધ્ય ભાગ તથા જે કાઈ ખાટું ફળ હોય તે નાખવાં. અગાઉની પેઠે તે ઘટ થાય ત્યારે તેમાં નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું. તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર અને એલગીનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખવાં. માત્રાસર લીધેલું આ ચાટણુ કફ-ભર્યા ઐશ્વર્યશાળી માણસોનું વિરેચન છે. ૩૦-૩૨

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના પાનક વગેરેમાં પાંચ યોગો—

કફની અધિકતાવાળા પુરુષના વિરેચન માટે આ જ વિધિથી પાનક, રસ, ચૂપ, મોદક, રાગ અને પાડવ કરવા જોઈએ. ૩૩

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના તર્પણયોગ—

તજ અને નાની એલગી જરાખર નીલી એટલે ગળી-એ ત્રણેની જરાખર નસોતર અને એ સૌની

અપાનર સાકર-એ ચૂર્ણ દાડમના રસ, મધ અને સકતુ સાથે તર્પણ તરીકે પીવું. ૩૪

વાત-પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોમાં અને મંદ અગ્નિવાળા તથા સુકોમળ પુરુષો માટે આ તુલસાન વગરનું વિરેચન છે. ૩૫

ફામા અને ત્રિવૃત્તના પાંચ મોદકના યોગો—

સાકર, ત્રિકુળા, કાળું નસોતર, પીપર અને મધથી બનાવેલ મોદક સન્નિપાત, ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત અને જ્વરને દૂર કરનાર છે. ૩૬

નસોતર ત્રણ શાણ, હરદે-બહેડાં અને આમળાંની છાશ ત્રણ શાણ તથા વાવડિંગ, પીપર અને જવખાર ત્રણ શાણ એનું ચૂર્ણ કરી ઘી અને મધ સાથે ચાટવું અથવા ગોળથી મોદક બનાવીને ખાવો. પરહેણ વગરનું આ ઉત્તમ શોધન છે. ૩૭, ૩૮

ગુલ્મ, પ્લીહોદર, શ્વાસ, હૃદયમક, અરુચિ અને કફવાતજન્ય બીજા રોગોને તે દૂર કરે છે. ૩૯

વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, ત્રિકુળા, ધાણા, ચિત્રક, મરી, ઇન્દ્રજવ અળછ, પીપર, ગજપીપર, લવણો અને અબ્જમોદા-એ દરેકનું ચૂર્ણ એક કર્પ, તલતું તેલ અને નસોતરનું ચૂર્ણ આઠ પલ, આમળાંનો રસ ત્રણ પ્રસ્થ અને ગોળ અરધી તુલા એટલે ૫૦ પલ, એ સૌને મંદ અગ્નિએ પકાવીને બોર કે ઊંઝરાના ફળ જેવડા ગોળા કરીને ખાવા. આમાં આહારવિહાર ૨ અંકુશ સંખ્યાવાની જરૂર નથી. તે ગોળા મન્દ અગ્નિના રોગોનો, જ્વર, મૂર્છા, મૂત્રકૃમ્હ, અરુચિ, અનિદ્રા, ગાત્રશૂન્ય, કાસ, શ્વાસ, ભ્રમ, ક્ષય, કૃષ્ક, અર્શ, કમળો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ભગંદર, ગ્રહણરોગ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે અને તેઓ પુંસવન છે. તેઓ 'કલ્યાણક' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ ઋતુઓમાં તેનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. ૪૦-૪૫

(આ પ્રમાણે કલ્યાણક ગુરુ સ પૂર્ણ.)

વઘે સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તેજપત્ર, મોથ, તાની એકઘી. વાવડિંગ, આમળાં અને હરડે સમભાગે દેવાં; દંતીમૂળ બમણું, નસોતર આઠ ગણું, સાકર છ ગણી, એ

સર્વનું ચૂર્ણ કરી, મધ નાખી એક એક પલની ગોળીઓ કરી, વહેલી સવારે ઊડી એક ગોળી ખાવી અને ઉપર ઠંડું પાણી પીવું. મૂત્રકૃમ્હ, જ્વર, ઉલ્લી, કાસ શ્વાસ, ભ્રમ, ક્ષય, તાપ, પાંડુરોગ તથા મંદાગ્નિમાં આ ગોળી પ્રશસ્ત છે. ખાવાપીવામાં પરહેણ નથી. વિધિ બાણનાર વઘે આપેલો આ યોગ સર્વ વિષોમાં અને મૂત્રજન્ય રોગોમાં વિરેચન માટે શ્રેષ્ઠ માન્યો છે. ૪૬-૪૮

હરડે, આમળાં અને એરંડાખીજનાં જે પ્રસૂત એટલે ચાર પલ અને નસોતર એક પલના-મધથી દશ મોદક બનાવવા. અશ્વત્થાશાલી પુરુષોનું એ વિરેચન છે. ૫૦

નસોતર હૈમવતી, કાળું નસોતર, નિમ્બી, ગજપીપર, પીપરીમૂળ, પીપર, મોથ, અજમોદા અને દુરાલભા એ દરેક એક કર્પ; સૂંઠ એક પ્રલ અને ગોળ વીસ પલ; એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઊંઝરાના ફળ જેવડા મોદક કરવા. ૫૧, ૫૨

હિંગ, સંચળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, બીડવણ, જીરું, વજ, અજગન્ધા ત્રિકુળા, ચત્ત, ચિત્રક, ધાણા, નેપાળી ધાણા અને દાડમના ચૂર્ણથી તે મોદકોને લપેટવા. તે મોદકો ત્રિક-વંક્ષણ-હૃદય-અરિત-કાષ-અર્શ અને પ્લીહાના શળવાળાઓને તથા હેડકી, કાસ, અરુચિ, શ્વાસ અને કફજન્ય ઉદ્ભવર્તના રોગવાળાઓને માટે શુભ છે. ૫૩-૫૫

ફામા અને ત્રિવૃત્તના છ ઋતુનાં છ યોગો—

મધ અને દ્રાક્ષના રસથી યુક્ત નસોતર, ઇન્દ્રજવ, પીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ એ વર્ષા ઋતુમાં વિરેચન છે. ૫૬

નસોતર દુરાલભા, મોથ, સાકર, ગન્ધક, ભાત્રચન્ન, જેહીમધ અને સાતલાનું ચૂર્ણ દ્રાક્ષના પાણી સાથે શરદ ઋતુમાં વિરેચન છે. ૫૭

હૈમન્તમાં નસોતર, ચિત્રક, કાળીપાટ, જીરું, સરથ. વજ અને રવણુંક્ષીરીને પીસીને ગરમ પાણી સાથે પીવાં. ૫૮

સમાન પરિમાણમાં નસોતર અને સાકર એ ગ્રીષ્મ કાળમાં વિરેચન છે. ૫૯

નસોતર, ત્રાયમાણ, હપુષા, સાતલા કદુરોહિણી અને રવણુક્ષીરીનું ચૂર્ણ કરીને ત્રણ દિવસ સુધી ગોમૂતની ભાવના દેવી. આનો સર્વ ઋતુમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે અને તે સ્નિગ્ધ મનુષ્યોના મળના દોષને દરે છે. ૫૯, ૬૦

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વે ચૂર્ણયોગો—

નસોતર, કાળું નસોતર, દુરાલભા, ઇન્દ્રજવ, ગળપીપર, નીલિની, ત્રિકલા, મોથ અને કુકુનું સારી રીતે ચૂર્ણ કરીને ઘી, માંસરસ કે ગરમ પાણી સાથે એક કર્પ જેટલું પીવું. આ સૌથી સુખકારક વિરેચન છે અને રક્ષ મનુષ્યોને માટે પણ પ્રશસ્ત છે. ૬૧, ૬૨

મૂંઠ, મરી, પીપર, ત્રિકલા અને હિંગ દરેક એક કર્પ, નસોતર એક પલ, સંચળ અરધો કર્પ અને અમ્લવેતસ અરધો પલ, એ બધાં જેટલી સાકર નાખીને તે ચૂર્ણ મધ અથવા અમ્લ દ્રવ્ય સાથે પીવું. તે શુદ્ધ અને પડખાંતે દુખાવો મટાડનાર તરીકે સિદ્ધ થયેલું છે. એ પચી બપોરે ત્યારે માંસરસની સાથે લાલ ખાવા. ૬૩, ૬૪

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વે તર્પણયોગો—

નસોતર, ત્રિકલા, હાંતીમૂળ, સાતલા, મૂંઠ, મરી, પીપર અને સિંધાલુનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાત દિવસ સુધી આમળાંના રસની ભાવના દેવી. તર્પણ, યૂષ, માંસરસ અને રાગની યોજનાઓમાં તેને પ્રયોગ કરવો. ૬૫

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વે ઘીના યોગો—

નસોતરના કલકથી સિદ્ધ કરેલું, સમાન પ્રમાણમાં અમ્લ દ્રવ્યવાળું ઘી શુદ્ધનાશક છે. ૬૬

કાળાં નસોતરનાં અને નસોતરનાં મૂળને આમળાંની સાથે જલમાં પકાવનાં. તે ક્વાથની સાથે ઘી પકાવીને મનુષ્યે પીવું. ૬૭

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના ઘૂઘના યોગો—

તે જ પ્રમાણે કાળાં નસોતર અને નસોતરનાં ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું અથવા તે બન્નેથી સાધેલું ઘૂઘ પીવું. તેથી સુખપૂર્વક વિરેચન થાય છે. ૬૮

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વે મગના યોગો—

નખ અંદર રહે તેવી આઠ મુઠ્ઠી નસોતરની લઈ દ્રોણ એક પાણીમાં પકાવવી. અતુર્ધાંશ બાકી રહેલા તે ક્વાથને ગાળી લઈ તુલા, એક ગાળ મેળવવો; મધ ચોખડેલ રીઠા ઘડામાં તે મધ, પીપર, મીઠણ અને ચિત્રકની સાથે નાખવું; મહીનો દિવસ રહેવા દઈ તે માત્રાસર પીવું. તે ગ્રહણીરોગ અને પાંકુરોગનો નાશ કરનાર તથા શુદ્ધ અને સોજા મટાડનાર છે. ૬૯-૭૦

અથવા નસોતરના ક્વાથથી યુક્ત, નસોતરથી યુક્ત સુરાખીજવાળી સુરા પીવી. ૭૧

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વે કાંજીના યોગો—

કાળાં નસોતર અને નસોતરના ક્વાથથી બાફેલા જવથી બનાવેલ કુલ્માષનો, પાણી સાથે એક બધ ઘડામાં રાખી, ધાન્યના ઢગલામાં છ દિવસ રાખી, આસવ બનાવી, સૌતીરક તૈયાર થાય ત્યારે તે પીવું. ૭૨

અથવા સાફ કરેલા જવને ફેતરાંસહિત શેકી, તે નસોતરના ચૂર્ણથી યુક્ત કરી, તે જ પ્રમાણે જલની સાથે આસવ કરી, તુપેટક તૈયાર થાય ત્યારે તે પીવું. ૭૩

શ્યામા અને ત્રિવૃત્તના વાઙ્મયી દશ યોગો—

તે જ પ્રમાણે 'મદનકલ્પ'માં કહેલ જુદા જુદા દશ પાકવ વગેરેને નસોતરની સાથે મેળવીને વિરેચનને માટે યોજવા. ૭૪

વિરેચનના યોગમાં કલકી ન થવા માટે ઉપાયો—

એ બાબતમાં બે શ્લોક છે—

તજ, નાગકેશર, અંબાડો, દાડમ, નાની એલચી, સાકર, મધ અને બીજેરાં સાથે, મલો સાથે, અમ્લ દ્રવ્યો સાથે અને મનગમતા પદાર્થો સાથે વિરેચનો દેવાં જોઈએ. ૭૫

વિરેચન પીધેલ તે મનુષ્યને બિલકી ન થાય તે કારણે તેના મોઢા પર શીતલ જલ છાંટવું અને હુદ્ય માટી, ફૂલ ફલ અંકુરો અને અમ્લ દ્રવ્ય સૂંઘવા માટે આપવાં. ૭૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

અમ્લ વગેરેથી એક અને આઠ એટલે કુલ નવ, સૈન્ધવ વગેરેથી દશ તે એ એટલે કુલ બાર, મૂત્રમાં અઢાર, જેઠીમધમાં બે, જીવક વગેરેમાં ચૌદ, દૂધ વગેરેમાં સાત, ચાટણમાં આઠ અને સાકર સાથે વળી ચાર, પાનક વગેરેમાં પાંચ, ઋતુ અનુસાર ચોળવાના છ મોદકયોગ પાંચ, ઘી અને અને દૂધમાં ચાર તથા ચૂર્ણ અને તર્પણમાં બે, મઘમાં બે, કાંજીમાં બે, પાડવ વગેરેમાં અન્ય દશ— આ પ્રમાણે શ્યામા અને ત્રિવૃત્તાના આ કલ્પમાં મહર્ષિએ એક સો દશ સિદ્ધ યોગો કહી બતાવ્યા છે. ૭૭-૮૦

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘શ્યામાત્રિવૃતકલ્પ’ નામક સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

ચતુરંગુલકલ્પ

ચતુરંગુલકલ્પનો સ્વપક્ષ—

“હવે અહીંથી ‘ચતુરંગુલકલ્પનું’ વ્યાખ્યાન કરશું.”
આ આખતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

આરગ્વધના પર્વાયો—

આરગ્વધ, રાજવૃક્ષ, શમ્પાક, ચતુરંગુલ, પ્રગ્લઘ, કૃતમાલ, કર્ણિકાર અને અવધાતક એ પર્વાયવાચક શબ્દો છે. ૩

આરગ્વધના ગુણો—

મૃદુ, મધુર અને શીતલ ગરમાળો જવર, હૃદોગ, વાતરકત અને ઉદાવર્તના રોગીઓ માટે વિશેષ પથ્ય છે. ૪

ગરમાળો મૃદુ અને તુકશાન ન કરે તેવો હોવાથી ખાસ કરીને બાળક, વૃદ્ધ, ક્ષતયુક્ત, ક્ષીણ અને સુકોમળ મનુષ્યને આપી શકાય છે. ૫

આરગ્વધના ઉપયોગનો વિધિ—

ફળ સંગ્રહ કરવાના સમયે તેનાં પાકેલાં ફળ લેવાં; અને ગુણુવાળાં તેઓનો સમૂહ રેતીમાં રાખી મૂકવો. સાત દિવસ પછી તેને બહાર કાઢી વૈદ્યે તેને તડકામાં સૂકાવવાં. તે પછી તેની મજાજ કાઢી લઈને પવિત્ર વાસણમાં તે રાખી મૂકવી. ૬, ૭

આરગ્વધનો દ્રાક્ષના રસ સાથે એક યોગ—

ચાર વર્ષથી માંડી બાર વર્ષ સુધીનાં બાળકને દાઢ અને ઉદાવર્તથી પીડા થતી હોય ત્યારે દ્રાક્ષના રસ સાથે ગરમાળાનો ગોળ એક પ્રસૂત અથવા એક અંબલિ જેટલો આપવો. ૮

આરગ્વધનો સુરાના મંડ સાથે યોગ; સીધુ સાથે યોગ; દહીંના મંડ સાથે યોગ; આમઝાના રસ સાથે યોગ; સૌવીરક સાથે યોગ—

અથવા તેનો શીતળ કષાય કરીને સુરામંડથી યુક્ત, ઘોરના સીધુ સાથે, દહીંના મંડથી યુક્ત, આમળાંના રસ સાથે અથવા સૌવીરકની સાથે તે પીવો. ૯, ૧૦

આરગ્વધનો ત્રિવૃત્તના કષાય સાથે યોગ; બીલીના કષાય સાથે યોગ—

તથા ગરમાળાના ગોળના કલ્પને નસોતરના કષાય સાથે તથા ગ્રીક્ષાના કષાય સાથે લવણ અને મધ સહિત પીવો. ૧૧

આરગ્વધનો એક લેહનો યોગ—

અથવા તેના ક્વાથમાં ગોળ સહિત નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી, ધીમે ધીમે લેલ સિદ્ધ કરી, તે લેલ પુરુષને માત્રા અનુસાર ચટાડવો. ૧૨

ઘટસ્વધના ને ઘોના યોગો—

અથવા ગરમાળાથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી જે ધી નીકળે તેને ગરમાળાના ગોળના કલ્કની સાથે આમળાના રસનાં સાધીને પીવું. ૧૩

દશમૂળ, કુળથી અને જવના કનાથમાં કાળાં નસોતર વગેરેના કલ્કની સાથે સિદ્ધ કરેલ તે જ ધી પીવું. ૧૪

ઘટસ્વધના એક અરિષ્ટયોગ—

ગરમાળાના ગોળની એક અંજલિ એટલે ૪ પલ અને ગોળની એક અંજલિ દંતીમૂળના કનાથમાં નાખીને, દોઢ મહિનો રાખી, અરિષ્ટ થાય ત્યારે તે પાવું. ૧૫

ઘટસ્વધના ન કહેલ વિરેચના યોગનો ઉપદેશ—

જેને જે અન્નપાન હણ હોય, પછી ભલે તે મધુર, કટુ કે લવણ હોય, પણ તેની સાથે વિરેચન દેવું. ૧૬

અઘ્યાયાર્ધસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

પ્રાક્ષારસ, સુરા, સીધુ, દહીં, આમળાનો રસ, સૌવીરક, ત્રિદુષ્પાય, બિલ્વકપાય, લેહ અને અરિષ્ટમાં એક એક તથા ત્રીમાં બે યોગ—આ પ્રમાણે મૃદુ અને આરોગ્ય-દાયક બાર યોગો આ ‘ચતુરંગુલકલ્પ’માં કહેવામાં આવ્યા છે. ૧૭, ૧૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દહમ્ભે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘ચતુરંગુલકલ્પ’ નામક આદ્યેશો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

અધ્યાય નવમો

તિલ્વકલ્પ

તિલ્વકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘તિલ્વકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

તિલ્વકના પર્યાયો; તિલ્વકના ઉપયોગનો વિધિ—

તિલ્વકને લોધ, બૃહત્પત્ર અને તિરીટક માન્યો છે. તેના મૂળની છાલને, અંદરનું વલ્કલ કાઢી નાખી, સૂકાવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી, ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગને તિલ્વકના કપાયમાં ઝખોળી ગાળી લેવું. ત્રીજા ભાગને તેની ભાવના દેવી અને પછી ફરીને દશમૂળના કનાથથી ભાવના દેવી અને પછી ફરીને સૂકાવી, ચૂર્ણ કરી, તે પછી પ્રયોગ કરવો. ૩-૫

તિલ્વકના દહીં વગેરે સાથે પાંચ યોગ—

તે પછી એક કર્પ જેટલું એ ચૂર્ણ દહીં, તક, સુરામંડ, ગોમૂત, ખોરનો સીધુ અથવા આમળાના રસ સાથે પીવું. ૬

તિલ્વકનો સૌવીરકયોગ—

મેંદારીંગી, હરડે, પીપર અને ચિત્રક સાથે ઊકાળેલ પાણીમાં શેકેલા જવનો આસન થવા દેવો. જ્યારે તેનો સૌવીરક થાય ત્યારે તેની અંજલી સાથે લોધનો કલ્ક હંમેશ પીવો. ૭

તિલ્વકનો સુરાયોગ—

લોધના કપાયથી યથેચ્છ અને પખવાડીકે પડી રહેલ સુરા મનુષ્યે પીવી. ૮

તિલ્વકનો અરિષ્ટયોગ—

દંતીમૂળ અને ચિત્રક બુદ્ધાં બુદ્ધાં એક એક આકેક એક દ્રોણ પાણીમાં ઊકાળીને તેમાં ગોળની એક તુલા અને લોધની અંજલિ નાખવાં. પખવાડિયા પછી તે મઘ પીનારનું વિરેચન બને છે. ૯

તિલ્વકનો કાંપિલ્લક સાથે યોગ—

કંપીલાના કનાથથી દશ વાર ભાવના દીધેલ તિલ્વકની માત્રા, ફરીને કંપીલાના કનાથ સાથે પીવી ૧૦

તિલ્વકના ત્રણ લેહના યોગ—

ગરમાળાના કલ્પની પેઠે આનો પણ ખીન્ને લેહ કરવો જોઈએ. ત્રિકલાનો કવાથ, ઘી, મધ, ફાણિત અને તિલ્વકનું ચૂર્ણ એનાથી સિદ્ધ કરેલો લેહ વિરેચનમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧, ૧૨

તિલ્વકના કવાથ અને કલ્ક સાથે સાકર અને ઘી નાખી તૈયાર કરેલો લેહ તે વિરેચનમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૩

તિલ્વકના ચાર ઘીના યોગો—

નસોતર વગેરેની નખસહિત આઠ આઠ મુઠ્ઠીને જુદી જુદી એક દ્રોણ પાણીમાં ઊકાળવી, ચતુર્થાંશ ખાકી રહે ત્યારે, તિલ્વ જેટલાં પીસેલાં તેઓની જ સાથે, મૂત્ર અને લવણસહિત, પ્રસ્થ ઘીમાં તે પકાવવું. પછી યોગ્ય સમયે તેની માત્રા પીવી. એ શ્રેષ્ઠ વિરેચન છે. ૧૪, ૧૫

લોખ્તના કલ્કથી તથા ગામૂત્ર, કાંજી અને લવણથી ઘી પકાવવું; અને ગરમાળાના કલ્પની માફક તેનાથી પણ એ ઘી સિદ્ધ કરવાં. ૧૬

અધ્યાનાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોક—

દહીં વગેરેથી પાંચ યોગ, એક મુર, સૌવીરકથી એક, તથા એક અરિષ્ટયોગ, એક કંપીલાથી, ત્રણ ઝેહો અને ઘીથી વળી ચાર કલા છે. એ પ્રમાણે લોખ્તમૂલના કલ્પમાં આ સોળ યોગ બતાવ્યા છે. ૧૭ ૧૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પરથાત વિષે ‘તિલ્વકકલ્પ’ નામક નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો છે

અધ્યાય દશમો

સુધાકલ્પ

સુધાકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘સુધાકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧-૨

સુધાના ગુણો—

સર્વ વિરેચનોમાં થોરને સહુથી તીક્ષ્ણ માનેલ છે. તે દોષોના સમૂહને જલદી તોડી નાખે છે અને કષ્ટ-સાધ્ય વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩

સુધાના પ્રયોગને લાયક ન હોય તેવા પુરુષો—

તેથી મૃદુ કાકામાં, દોષનો સંચય અલ્પ હોય ત્યારે અને ખીન્ને માર્ગ લઈ શકાય એમ હોય ત્યાં સુધી તેને કદી પણ પ્રયોજવો ન જોઈએ. ૪

સુધાના પ્રયોગને લાયક હોય તેવા પુરુષો—

પાંડુરોગ, ઉદરોગ, ગુદમ, કૃષ્ણ, દૂષીવિષથી થયેલી પીડા. સોજો, મધુમેહ અને દોષોને કારણે થયેલા ચિત્ત-વિભ્રમમાં તથા એવી જાતના રોગોથી ઘેરાયેલા રોગીને સમજા જાણી, થોરનો પ્રયોગ કરાવવો; કારણ કે તેનો જો સરખી રીતે પ્રયોગ થયો હોય તો દોષોના મહાન સંચયને પણ તે જલદી હરી લે છે. ૫-૬

સુધાના મેદો—

તે બે જાતનો માન્યો છે—એક તો જેને બહુ કાંટા હોય છે તે અને ખીન્ને જેને સારી પેઠે તીક્ષ્ણ પણ ઓછા કાંટા હોય છે. તે બેમાં બહુ કાંટાવાળો શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં નામ સ્તુહ, યુદા, નન્દા, સુધા અને નિસ્ત્રિંશ-પત્રક છે. ૭, ૮

સુધાના ઉપયોગનો વિધિ—

ખાસ કરીને શિશિર ઋતુને અન્તે બે વર્ષ ૪ ત્રણ વર્ષના તે થોરને શસ્ત્રથી ચીરીને, બુદ્ધિમાન વૈદે તેનું દ્ધ લેવું. ૯

સુધાના સૌવીરક વગેરે સાથે સાત યોગો—

બીલી વગેરેના, બૃહતીના અથવા કંટકારીના ગમે તેના એકના કવાથતી સાથે થોરના દૂધને સમાન ભાગે મેળવી, અંગારા પર સૂકાવી નાખવું. પછી સૌવીરકની સાથે અથવા તુષેદકની સાથે, બોરનો રસ, આમળાનો રસ, સુરા, દિધિમંડ અથવા બીજાંનો રસ સાથે બોર જેવડી તેની માત્રા પીવી. ૧૦૩

સુધાના ઘો અને માંસરસ સાથે એક એક યોગ—

સાતલા, સ્વર્ણક્ષીરી, કાળું નસોતર વગેરે અને ત્રિકટુમાંથી જે કોઈ મળે તેને સાત દિવસ સુધી થોરના દૂધની ભાવના દેવી. એમાંથી બોર જેટલી માત્રા ઘી સાથે અથવા માંસરસ સાથે પીવી. ૧૨, ૧૩

સુધાનો એક પાનકયોગ—

ત્રિકટુ, ત્રિફલા, દન્તીમૂળ, ચિત્રક અને નસોતરને થોરના દૂધની ભાવના દઈ, ગોળનું ચરબત સારી રીતે તૈયાર કરી પીવું. ૧૪

સુધાનો એક વ્રેચયોગ—

નસોતર, ગરમાળો, દન્તીમૂળ, શંખિની અને સપ્તલાને સમ પ્રમાણમાં લઈ, તેના ચૂર્ણને ગોમૂત્રમાં આપી રાત રાખી, પછી તડકામાં સૂકાવવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ભાવનાઓ આપી, વળી પાછી સાત દિવસ સુધી થોરના દૂધની ભાવના આપવી. પછી સૂકાવીને, તે ચૂર્ણ બહારાવેલ પુષ્પમાળ સૂંઘવાથી અને તે ચૂર્ણ છાંટેલ વસ્ત્ર પહેરવાથી મૃદુ કોહાવાળા રાબાઓનું સુખપૂર્વક જલદી વિરેચન થાય છે. ૧૫-૧૭

સુધાનો એક લેહયોગ—

કાળું નસોતર અને નસોતરના કવાથથી થોરનું દૂધ, ઘી અને ક્ષણિતનો લેહ પકાવીને વિરેચન માટે મનુષ્યને તે લેહ માત્રાસર ચટાડવો. ૧૮

સુધાના ચૂપ વગેરે સાથે ત્રણ યોગો; શુષ્ક મત્સ્ય સાથે યોગ; માંસ સાથે યોગ—

થોરનું દૂધ ચૂપ; માંસરસ અને ઘીની સાથે પીવરાવવું;

અથવા સૂકવેલાં માછલાં કે માંસને થોરના દૂધની ભાવના દઈ મનુષ્યે ખાવાં. ૧૯

સુધાનો સુરાયોગ અને ઘૃતયોગ—

ગરમાળાની પેટે થોરના દૂધથી આમળાંસાદિત ઘી પકાવવું; અથવા અગાઉની પેટે થોરના દૂધથી સુરા કરાવવી અથવા ઘૃત પકાવવું. ૨૦

અઘ્યાયાર્ચસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

સૌવીરક વગેરેથી સાત, ઘીથી એક, માંસરસથી એક, પાનક એક, દ્રેષ એક, લેહ એક, ચૂપ વગેરેથી ત્રણ યોગો, શુષ્ક મત્સ્ય અને માંસરસ સાથે બે, સુરા એક અને બે ઘૃત-આ પ્રમાણે થોરના આ વીસ યોગો કહી બતાવવામાં આવ્યા છે. ૨૧, ૨૨

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દહબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાન વિષે ‘સુધાકલ્પ’ નામક દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૦

અધ્યાય અગિયારમો

સપ્તલાશંખિનીકલ્પ

સપ્તલાશંખિનીકલ્પનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘સપ્તલાશંખિનીકલ્પ’નું બ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં ભગવાન આત્રેયે ત્રીયે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

સપ્તલા અને શંખિનીના પર્યાયો—

સપ્તલાના પર્યાય એ ચર્મસાહા અને બહુદેનરસા છે; અને શંખિનીના પર્યાય તિક્તલા, ચવતિક્તા અને અક્ષિપીક છે. ૩

સપ્તલા અને શંખિનીના ગુણો—

તે બન્ને વિકાસી,તીક્ષ્ણ અને રક્ષ હોવાથી ગુદમ, ગરદોષ,હૃદ્રોગ,કાઠ,શોષ અને ઉદરરોગ વગેરેમાં અને કંકની અધિકતાવાળા રોગોમાં યોજવાલાયક છે. ૪

સપ્તલા અને શંખિનીનું ગ્રાહ્ય અંગ—

બહુ સૂક્ષ્મગચેલું નહિ એવું શંખિનીનું ક્ષણ, કૌતરં ગિતારીને મહણ કરવા લાયક છે; અને સરતલાનાં મૂળ લઈને વાસણમાં રાખ્યાં, ૫

સપ્તલા અને શંખિનીના ઘોઠ કલ્કના યોગો—

તે બન્નેનો અક્ષ જોટલો પિંડ પ્રસન્ના ઓટલે સુરનો ઉપરનો ભાગ અને લવણસહિત તથા પ્રિયાલ પીણ, કર્કન્ધુ,મોટાં ભેર,અંબાડો,દાડમ,દ્રાક્ષ,પનસ,ખજૂર, ખાંડાં ભેર અને ફાલસાં સાથે કફવાતજન્ય હૃદ્રોગમાં અને ગુદમમાં પ્રયોજવો જોઈએ. ૬,૭

ઘૈરેય, અરલ દધિમંડ, સૌવીરક,તુષોદક અને સીધુમાં પણ આ કલ્પ સુખપૂર્વક જલદી વિરેચન કરનાર છે. ૮

સપ્તલા અને શંખિનીના છ તૈલયોગો—

વિદારીગન્ધા વગેરે સાથે ઊકાળેલા દૂધમાં સપ્તલા અને શંખિનીના કલ્ક એક ભાગ અને નસોતર તથા કાળું નસોતર અરધો ભાગ નાખી તેલ પકાવવું. સિદ્ધ થયેલા તેને દહીંના મંડ સાથે મેળવી પાવું. ૮,૯,૧૦

શંખિનીનું ચૂર્ણ જે ભાગ અને તલનું ચૂર્ણ એક ભાગ, તેને પીલીને કાઢેલું તેલ હરડેના કવાથ સાથે પીવું. અળસી,સરસવ,અરંડ અને કરંજમાં પણ આ જ પ્રકારની વિધિ છે ૧૦,૧૧

સપ્તલા અને શંખિનીના ઘાઠ ઘીના યોગો—

શંખિની અને સાતલાથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી જે ઘી નીકળે તેને, તેઓના જ કલ્કના એક ભાગથી અને નસોતર તથા કાળાં નસોતરના અરધા ભાગથી પકાવવું. અને તે વિરેચન દૂધમાં ઘોળી પીવું ૧૨,૧૩

આ કલ્પ દંતી અને દ્રવન્તીનો, અજશૃંગી અને અજગંધાનો, ક્ષીરિણી અને નીલિકાનો, તે જ પ્રમાણે બન્ને કરંજનો તથા શ્યામલતા અને ઉદરકનીનો છે. આ બન્નેનાં જોડકાંના અરધા ભાગના કલ્કથી તે જ પ્રમાણે ફરીને ઘી સિદ્ધ કરવું. ૧૩-૧૪,૧૫

શંખિની, સપ્તલા અને આમળાંના કવાથમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. ૧૫

સપ્તલા અને શંખિનીના ત્રણ લેહ્યોગો; કંપિલક સાથે એક યોગ—

નસોતરના કલ્પની માફક ધૂતપાક, લોધ્રની પેટે ત્રણ ચાટણ અને સુરા તથા કંપીલાનો યોગ પણ લોધ્રની માફક કરવો. ૧૬

સપ્તલા અને શંખિનીના પાંચ સંવાતયોગો—

તે જ પ્રમાણે દંતી અને દ્રવન્તીના કલ્પ અનુસાર અજગંધા અને અજશૃંગીનાં સૌવીરક અને તુષોદક સાથે વિરેચન થઈ શકે. ૧૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાળતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

કપાયો દશ અને છ એટલે કુલ ૧૬, તેમાં ૭, ઘીમાં આઠ, પાંચ મલ, ત્રણ લેહ તથા કંપીલામાં એક યોગ—આ પ્રમાણે સપ્તલા અને શંખિનીસહિત અથવા એકલા પણ હિતકર છે. ૧૮,૧૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢમલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પરચાન વિષે ‘સપ્તલાશંખિનીકલ્પ’ નામક અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૨

અધ્યાય આરમ્ભ

દંતીદ્રવન્તીકલ્પ

દન્તોદ્રવન્તીકલ્પનો સ્પષ્ટકમ—

“હવે અહીંથી ‘દંતીદ્રવન્તીકલ્પ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળતમાં લગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

દન્તી અને દ્રવન્તીના પર્યાયો—

દન્તીના પર્યાય ઉદુમ્બરપર્ણી, નિકુંભ અને મુકુલક છે. અને દ્રવન્તીનાં નામ ચિત્રા, ન્યગ્રાધી, મૂષિકાહવા તથા મૂષિકપર્ણી, ઉપચિત્રા, શમ્ભરી, પ્રત્યક્ષેણી, સુત-શ્રેણી, દન્તી અને રં(ચ)કા કહેલ છે. ૩

દન્તી અને દ્રવન્તીનાં ગ્રાહ્ય અંગ અને પ્રયોગવિધિ—

કંથુ, જાડી છાંતનાં, હાથીદાંત જેવાં અને ઘુંટાડી તથા તાંબા જેવાં તે બન્નેનાં મૂળનો સંગ્રહ કરી, શુદ્ધિમાન વૈદ્યે પીપર અને મધ ચોપડી, તેઓને દર્ભથી પીંટી, માટીથી લીખી દઈ, સ્વિચ્છ કરવાં; તે પછી તરકામાં સૂકવવાં; કારણ કે અગ્નિ અને સૂર્ય તેઓની વિકાશિતાનો નાશ કરે છે. ૪,૫

દન્તી અને દ્રવન્તીના ગુણો—

એ મૂળો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, આશુકારી, વિકાશી અને શુરુ છે. એ દોષપિત્ત અને કફને તેઓ ઓગાળી નાખે છે અને વાયુને કુપિત કરે છે. ૬

દન્તી અને દ્રવન્તીના સાત કલ્કના યોગો; માંસરસ સાથે ત્રણ યોગો—

તે બન્નેનો કર્ષ જેટલો કલ્કષિંડ દહીં, તક અને સુરામંડ સાથે અને ત્રિપાલ, મોટાં જોર, જોર તથા પીલુના સીધુ સાથે શુદ્ધમરોગીએ, ઉદરરોગીએ અને જે મનુષ્ય પર દોષોએ આક્રમણ કર્યું હોય તેણે પીવે. પાંડુરોગીએ, કોહામાં કૃમિવાળાએ અને ભગંદરના રોગીએ તે કલ્કષિંડ ગાય-મૃગ અને બકરાના માંસરસ સાથે પીવે. ૭,૮

દન્તી અને દ્રવન્તીના ત્રણ સ્નેહયોગો—

દશમૂળના ક્વાથથી યુક્ત તે બન્નેના કલ્ક અને ક્વાથમાં ઘી પકાવવું; અને કક્ષા, અલશ, વિસર્પ તથા દાહમાં તેનો પ્રયોગ કરવો. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલું તેલ પ્રમેહ, શુદ્ધ, ઉદાવર્ત તથા કફજન્ય અને વાતજન્ય વ્યાધિમાં કામ આવે

છે તથા ચારે ય સ્નેહ, ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ કરતાં મલખન્ધ, શુક્રરોષ અને અપાનરોધમાં તથા વાતવ્યાધિઓમાં પ્રયોજાય છે. ૯,૧૦

દન્તી અને દ્રવન્તીના છ લેહના યોગો—

વિરેચન માટે, દન્તી અને મેંદાશીંગીના ક્વાથમાં, ગોળ-મધ અને ઘીસહિત સિદ્ધ કરેલો લેહ દાહ, સંતાપ અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

એ જ લેહ અજઞનાથી સિદ્ધ કર્યો હોય તો વાતજન્ય તૃષ્ણામાં અને પિત્તજન્ય જ્વરમાં પ્રયોજાય છે. ૧૧૩

દન્તી અને દ્રવન્તીનાં મૂળોને આમળાંના રસમાં પકાવવાં. તેનો ક્વાથ થાય તે ત્રણ ભાગ અને એ ભાગ ક્ષણિતના, તેને તથાવેલા ધીમાં કે તેલમાં ભૂજવાં; અને દન્તી તથા દ્રવન્તીના કલ્કનો તથા કાણું નસોતર વગેરે ૯ દ્રવ્યોના કલ્કનો એક ભાગ તેમાં નાખવો. તેવી રીતે સિદ્ધ થયેલો લેહ ચાટવો; તેથી સુખપૂર્વક વિરેચન થાય છે. ૧૨-૧૪

એ જ પ્રમાણે દશમૂળના ક્વાથમાં, બહેંડાના ક્વાથમાં તથા હરડેના ક્વાથમાં લેહો જુદા જુદા પકાવના. ૧૫

દન્તી અને દ્રવન્તીના એક ચૂર્ણયોગ—

તેઓના જ રસની ભાવના દંધેલું તે બન્નેનું બિદ્ધ જેટલું ચૂર્ણ અમ્લ દ્રવ્યથી યુક્ત કરી આપતાં મલખન્ધમાં અને વાતજન્ય શુદ્ધમાં શુભ છે. ૧૬

દન્તી અને દ્રવન્તીના શેરડી સાથે એક યોગ—

અથવા શેરડીના સાંઠાને ચીરી, વચમાં તેના કલ્કથી લીપી અને સ્વિન્ન કરી પછી ખાવો; તેથી સુખપૂર્વક વિરેચન થાય છે. ૧૭

દન્તી અને દ્રવન્તીના મગ વગેરે સાથે ત્રણ રસયોગો—

દન્તી અને દ્રવન્તીનું મૂળ મગની સાથે; પકાવવું

અને લાવ-વર્તારિક વગેરે સાથે પકાવવું; તે તે રસો વિરેચન કરનારા બને છે. ૧૮

દન્તી અને દ્રવન્તીના ચવાગૂ વગેરે સાથે ઘ્ર્ણ યોગો—

અથવા તે બન્નેના કષાયથી ચવાગૂ, જાંગલ માસરસ અને અહ્નના યૂષને સંસ્કાર કરી દેવાં; તેથી વિરેચન થાય છે. ૧૯

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક ઉત્કારિકાયોગ—

તેના કષાયના ત્રણ ભાગ તથા બે ભાગ સાકરના, એક ભાગ ધઉંના લોટનો તેની શુભ ઉત્કારિકા બનાવવી. ૨૦

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક મોદકયોગ; એક મચયોગ—

અથવા એ જ કદપથી એનો મોદક બનાવવો; તે વિરેચન છે; અને તે બન્નેના કષાયથી એનું મલ બનાવવું. ૨૧

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક ભક્ષ્યયોગ—

દન્તીના કવાથમાં ઘેગેલાં અને દન્તીના તેલમાં સિદ્ધ કરેલાં, ગોળ અને લવણવાળાં વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ષ્યોને મનુષ્યે ખાવાં. ૨૨

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક ચૂર્ણયોગ—

દન્તી, દ્રવન્તી, મરી, ચવાની, ઉપકુચિકા, સૂંદ, હેમદુગ્ધા અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સુધી ગાયના મૂત્રની ભાવના દેવી. પછી એક પાણિતલ જેટલું તે ચૂર્ણ ઘી સાથે પીવું. આપષ પચી જાય અને રેચ લાગી જાય એટલે તપણ પીવું. તે ચૂર્ણ સર્વ રોગ હરનારું, મુખ્ય, સર્વ ઋતુઓમાં પ્રયોજ શકાય તેવું, નુકસાનકારક ન હોવાથી બાળક અને વૃદ્ધ માટે માન્ય, અને દુષ્ટ મોજનથી થયેલા અજીર્ણ, પાશ્વશ્લેષ, ગુદમ, પ્લીહોદર, ગંડાલા, વાતવિકાર અને પાંદુરોગમાં પ્રશસ્ત છે. ૨૩-૨૬

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક મોદકયોગ—

ચિત્રક અને દન્તીનું એક એક પલ, હરડે વીસ, નસોતર અને પીપર બન્ને કર્ષ—તે સર્વના ચૂર્ણને આઠ પલ ગોળ સાથે મેળવીને દશ મોદક કરવા. પછી દશમે દશમે દિવસે એક એક મોદક ખાવો અને ગરમ પાણીનું અનુપાન કરવું. ૨૭, ૨૮

આ મોદકા પરહેજ વગરના, સર્વ રોગનાશક અને ગ્રહણી, પાંદુરોગ, અર્શ, બળવાળ, કોંઠ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. ૨૯

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક કષાયયોગ—

અરધો પ્રસ્થ એટલે ૮ પલ દ્રાક્ષમાં તૈયાર કરેલો બે પલ દન્તીનો કવાથ, પિત્તકાસમાં અને પાંદુરોગમાં વિરેચન તરીકે પ્રશસ્ત છે. ૩૦

દન્તી અને દ્રવન્તીનો એક કલ્કયોગ—

સમ પ્રમાણમાં ગોળ સાથે દન્તીનો કલ્ક કુંડા પાણી સાથે પીવો. આ સૌથી મુખ્ય અને કમળો મટાડવામાં સૌથી ઉત્તમ વિરેચન છે. ૩૧

દન્તી અને દ્રવન્તીના પાંચ આસવયોગો—

પીપર, મીંઢળ અને ચિત્રકથી લીપેલા ધણમાં કાળું નસોતર અને દન્તીના કવાથમાં કરેલો ગોળનો અરિષ્ટ વાતકફળન્ય પ્લીહા, પાંદુરોગ અને ઉદરોગનો નાશ કરે છે. ૩૨

તે જ પ્રમાણે અજમન્ધાસહિત અથવા અજમન્ધા સહિત દન્તી અને દ્રવન્તીના કવાથમાં ગોળનો અરિષ્ટ કરવો; તે સુખપૂર્વક વિરેચન કરનાર છે. ૨૬

તેનું ચૂર્ણ અને કવાથ, અહ્નનો કવાથ, સુરાબીજ અને પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી મદિરા કફળન્ય ગુદમ, મંદાગ્નિ, પાશ્વશ્લેષ અને કટિગ્રહમાં પ્રયોજવી. ૩૪

દન્તી અને દ્રવન્તીના એક એક સૌવીરક-તુપોદક-સુરા અને કમ્પિત્તલક સાથે યોજો—

અન્નગન્ધાના કષાયથી તેના સૌવીરક અને તુપોદક તૈયાર કરવાં; અને સુરા તથા કંપિત્તમાં તે ખન્નેના એ યોગ લોધ્રની પેઠે કહેલા છે. ૩૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે ખાખતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

દહીં વગેરેમાં ત્રણ, પ્રિયાક વગેરેથી પાંચ, માંસ-રસમાં ત્રણ, સ્નેહોમાં ત્રણ, લેક છ, ચૂર્ણમાં એક ૪, શેરડીમાં એક, મગ અને માંસોના ત્રણ રસ, યવાગૂ વગેરેમાં ત્રણ, ઉત્કારિકાવિધિમાં એક, મોદકમાં એક, મઘમાં એક, કવાથ તેલમાં એક, ચૂર્ણ એક, ફરીને મોદક એક, આસવમાં પાંચ, સૌવીરકમાં એક અને તુપોદકમાં વળી એક યોગ, સુરા એક, કંપીલામાં એક તથા ઘીમાં પાંચ યોગ કહેલા છે. ૩૬-૩૮

દન્તી અને દ્રવન્તીના આ કલ્પમાં રુચિ-દોષ અને રોગ અનુસાર વિવિધ પ્રકારના યોગોના સોળ સોળના ત્રણ સમૂહો એટલે કુલ ૪૮ કહી ખતાવવામાં આવ્યા છે. ૪૦

પંદર દ્રવ્યોનો આશ્રય કરોને વમન અને વિરેચનમાં જેટલા યોગો કહ્યા તેનો નિર્દેશ—

વમનની અંદર ત્રણસોને પંચાવન યોગો કહ્યા છે; અને વિરેચનમાં ખસોને પીરતાલીસ યોગ કહ્યા છે. ૪૧

આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે કરીને પંદર દ્રવ્યોનો આશ્રય કરીને ઊર્ધ્વભાગના એટલે વમનના અને અનુલોમ ભાગના એટલે વિરેચનના છ સો યોગ કહ્યા છે. ૪૨

યોગ એ નામ કેમ અપાય છે—

એ ખાખતમાં શ્લોકો છે—

જે દ્રવ્ય, જે પ્રધાન દ્રવ્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે, તેનાં નામનો તે યોગ થાય છે એ નક્કી છે. ૪૩

ગુણભૂત સુરા વગેરે ફળ વગેરેનું અનુવર્તન કરે છે—

મીઠળ વગેરે પ્રધાન દ્રવ્યોનાં સુરા વગેરે ગૌણ દ્રવ્યો છે; અને જ્યેવી રીતે ખીજા લોકો રાખતું અનુકરણ કરે છે તેવી રીતે સુરા વગેરે મીઠળ વગેરેનું અનુવર્તન કરે છે. ૪૪

આ દ્રવ્યોને વિરુદ્ધ વીર્ય પણ વાધક નથી—

આ પ્રધાન દ્રવ્યોને વિરુદ્ધવીર્ય પણ વાધક ખનતું નથી અને તુલ્યવીર્ય થતાં ક્રિયાનું સામર્થ્ય અધિક અને છે. ૪૫

વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં દ્રવ્યોના પ્રયોગનો હેતુ—

એથી રોગ અનુસાર, આવશ્યક વર્ણુ-રસ-રપર્શ અને ગન્ધ માટે વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ થાય છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ૪૬

વઠ વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના સ્વરસની માવના આપવી—

વળી વધારે બળ ઉત્પન્ન કરવું હોય તો તે સ્વરસની ભાવનાથી કરવું; કારણ કે થોડાં દ્રવ્યને પણ સારી રીતે ભાવના આપી હોય તો તે બહુ કર્મ કરનાર અને છે. તેથી દ્રવ્યોને સ્વરસથી કે તુલ્ય વીર્યવાળાં દ્રવ્યથી ભાવના આપવી. ૪૭

તુલ્ય અને અતુલ્ય વીર્યવાળાં દ્રવ્યોનો સંયોગ કરવો જોઈએ—

સંયોગ-વિયોગ-કાલ અને સંસ્કારની યુક્તિથી અલ્પ દ્રવ્યની પણ મહાન સિધ્ધિ અને પુષ્કળ દ્રવ્યનું અલ્પ કર્મ કરી શકાય છે. ૪૮

અહીં કહેવામાં આવેલ માગથી વીજી કલ્પના પણ કરવી જોઈએ—

આ છ સો યોગોને માત્ર એક ભાગ ૪ સમજાવે; પોતાની યુધ્ધિથી એ પ્રમાણે હળવે અથવા કરોડોની પણ કલ્પના કરી શકાય. દ્રવ્યો અને નિકલ્પો બહુ હોવાથી યોગોની સંખ્યા ગણી ગણાય એમ નથી. ૪૯, ૫૦

તીક્ષ્ણ વિરેચનનાં લક્ષણો—

તે તીક્ષ્ણ, મધ્ય અને મૃદુનાં લક્ષણ તમે સાંભળો. જે વિરેચન અથવા નિરૂદ્ધ સુખપૂર્વક, જલદીથી, મહા વેગથી અને રોક્ષયા વગર પ્રવર્તે, ગુદામાં બહુ ગ્લાનિ ન કરે, હૃદયમાં પીઠા ન કરે, અન્તરાશયને પીઠા ન કરતાં સ્થળા દોષને બહાર કાઢી નાખે છે તે તીક્ષ્ણ છે એમ જાણવું. ૫૧-૫૨૬

ઔષધ તીક્ષ્ણ-મધ્ય કે મન્દ કેમ વને છે—

જલ, અગ્નિ અને ક્રીડાઓએ સ્પર્શ ન કર્યો હોય તેવું, દેશ અને કાલના ગુણથી યુક્ત, થોડીક અધિક માત્રાવાળું અને તુલ્ય વીર્યવાળાં દ્રવ્યોની સારી પેઠે ભાવના દીધેલ ઔષધ, સ્નેહ અને સ્વેદ પામેલ પુરુષને માટે તીક્ષ્ણ અને છે. ૫૩, ૫૪

અગાઉ કહેલા એ ગુણોથી તથા માત્રાથી કંઈક હીન ઔષધ, સારી રીતે સ્નેહ તથા સ્વેદ પામેલા પુરુષને માટે મધ્ય અને છે. ૫૫

મન્દ વીર્યવાળું, હીન માત્રાવાળું અને અસમાન વીર્યવાળા દ્રવ્યથી યુક્ત અને મંદ વેગવાળું ઔષધ વિરૂદ્ધ પુરુષને માટે મૃદુ અને છે. ૫૬

તીક્ષ્ણ વગેરે ઔષધો કેાને આપવાં જોઈએ—

મધ્ય અને મૃદુ ઔષધ બધા દોષને દૂર ન કરવાથી બલવાન પુરુષો માટે સંશોધન બનતાં નથી. સિદ્ધિ ઇચ્છનાર વૈદ્યે તેઓને મધ્ય અને હીન બલવાળા પુરુષો માટે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૫૭

સર્વ લક્ષણવાળો, મધ્ય લક્ષણવાળો અને અલ્પ લક્ષણવાળો રોગ અનુક્રમે તીક્ષ્ણ, મધ્ય અને મૃદુ છે માટે બલને ધ્યાનમાં રાખતા વૈદ્યે તેઓ પર તીક્ષ્ણ આદિ ઔષધો ચોખવાં. ૫૮

વસન ઔષધ પિત્ત દેશાય ત્યાં સુધી આપવું જોઈએ—

પ્રથમ વસન દ્રવ્ય પીધા પછી દોષ બહાર નીકળે તો પછી જ્યાં સુધી વસનમાં પિત્ત દેખાય નહિ

ત્યાં સુધી ફરીફરી વસન માટેનું ઔષધ આપવું જોઈએ. ૫૯

દોષ વગેરેનું ઠગ જોઈને વસન દ્રવ્ય આપવું જોઈએ—

દોષોનું અને રોગીનું ત્રણ પ્રકારનું બળ જોઈને ફરીથી સંશોધન ઔષધ દેવું અથવા બીલકુલ ન દેવું. ૬૦

બીજું ઔષધ ક્યારે આપવું—

દોષ બહાર કાઢનાર ઔષધ નીકળી જાય અથવા પચી જાય ત્યારે ઉત્તમ સિદ્ધિ ઇચ્છનાર ડાહ્યા મનુષ્યે બીજા વાર ઔષધ પ્રયોજવું. ૬૧

વસન ઔષધમાં પાચનની પ્રતીક્ષા ન કરવી જોઈએ—

વસન ઔષધ પચ્યા વગર જ દોષને બહાર કાઢે છે અને વિરેચન પચતું હોય ત્યારે દોષને બહાર કાઢે છે. માટે વસન દ્રવ્યની પચવાની રાહ ન જોવી જોઈએ. ૬૨

ક્યારે ફરીથી સંશોધન ઔષધ આપવું—

વિરેચન ઔષધ પીધા પછી દોષોને બહાર કાઢ્યા વગર પચી જાય અથવા બિલ્લીમાં નીકળી જાય તો ધીરે વૈદ્યે ફરીથી ઔષધ પાવું. ૬૩

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા, બહુ દોષવાળા અને દહ સ્નેહ ગુણવાળા પુરુષનું અરામર સંશોધન ન થયું હોય તો, તે દિવસ ભોજન કરવા છતિ બીજો દિવસે ફરીથી વિરેચન પાવું. ૬૪

જે દુર્બલ અને વધુ દોષવાળાને દોષ પાકો જવાથી વિરેચન થાય તો જો કરવું તે --

દુર્બલ અને બહુ દોષવાળા જે પુરુષને દોષ પાછી જવાથી ધીમે ધીમે વિરેચન થાય તેનું ફરીથી અનુલોમક ભોજનો વડે સારથ્ય કરવું. ૬૬

બાકી રહેલા દોષના જામન માટે ઉપાય—

વસન અને વિરેચનથી નિરોધ શુદ્ધ નહિ થયેલા

પુરુષના બાકીના દોષને યવાશૂ વગેરે ભોજનથી અને કષાયપાનથી શાન્ત કરવો. ૬૬

કોને મૃદુ ઔષધ આપવું—

દુર્બલ, અગાઉ સંશોધન પામેલ, અલ્પ દોષવાળા અને જેના કોઠાની ખમર ન હોય તેવા મનુષ્યને મૃદુ ઔષધ પાવું. ૬૭

એ અવસ્થામાં મૃદુ ઔષધ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે અનેક વાર પીધું હોય તો પણ તે તુકસાન થોડું કરે છે અને મરણનો ભય રહેતો નથી. પણ અતિ તીક્ષ્ણ ઔષધ સારું નથી કારણ કે તે તરત જ પ્રાણનું નોખમ પેદા કરે છે. ૬૮

દુર્બલ હોવા છતાં મહા દોષવાળા મનુષ્યને મૃદુ ઔષધોથી થોડે થોડે બહુ વાર વિરેચન કરાવવું નોંધએ; કારણ કે દોષોને બહાર કાઢવામાં ન આવે તો તેઓ એને મારી નાખે છે. ૬૯

જેને વિરેચન ઉપર તરફ જાય તેમાં ચિકિત્સા—

જેનું પીધેલું અનુસોમિક-વિરેચન ઔષધ કંઈ સાથે મળીને ઉપર તરફ ગમન કરે તેને વમન કરવા દઈ, કાગળા કરાવી, મુખકંઠ શુદ્ધ કરી, લંઘન કરાવ્યા પછી તેને વિરેચન ઔષધ પાવું. ૭૦

દોષની અપ્રવૃત્તિમાં કર્તવ્ય—

જો [વપ] અલ્પ હોય, લાંબે વખતે સ્થવરો હોય તો રોગીએ જીવું પાણી પીવું; તેથી આધ્માન, તૃષ્ણા, બિઘ્ન અને કબજાત પણ શાન્ત થાય છે. ૭૧

દોષથી રૂંધાયેલું ઔષધ જો જાંઘે કે નીચે જઈ ન શકે અને ઓડકાર તથા શ્લેષ્મ થતાં હોય તો તેમાં સ્વેદ આપવો. ૭૨

દોષની અતિપ્રવૃત્તિમાં કર્તવ્ય—

સારી રીતે વિરેચન થયા પછી પણ જો ઔષધના ઓડકાર આવે તો તે ઔષધની તરત જ બિઘ્ન કરાવી

નાખવી. તે પછી જવાથી થતા વિરેચનના અતિયોગનું સારી પેઠે શીતલ ચિકિત્સાથી વૈદે સ્તંભન કરવું. ૭૩

વિરેચન કાર્ય ન કરે તેનું કારણ અને ચિકિત્સા—

ક્યારેક કંઈથી રોકાયેલું ઔષધ છાતીમાં જ રહી જાય છે તે કંઈ ક્ષીણ થતાં સાંયકાળે કે રાત્રિએ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૭૪

રક્ષ અને આહાર વગરના મનુષ્યોનું વિરેચન ઔષધ પચી જાય અથવા વાયુથી વિષ્ટંભ પામી ભિંન્ન ભાગમાં રહી જાય તો સ્નેહ અને લવણસહિત બીજું ઔષધ પીવું. ૭૫

ઔષધ પચવું હોય ત્યારે તૃષ્ણા-મોહ અને મૂર્છા ઘાય તો કર્તવ્ય—

વિરેચન ઔષધ પચવું હોય ત્યારે જો તૃષ્ણા, મોહ, ભ્રમ અને મૂર્છા થાય તો તેમાં પિત્તનાશક, મધુર અને શીત ઔષધ પ્રશસ્ત છે. ૭૬

ઔષધ કફથી ઢંકાતાં જ્યારે લાલ ઘાય ત્યારે ચિકિત્સા—

વિરેચન ઔષધ કંઈ ઢંકાઈ જતાં જો લાળ, ઉછાળો, કબજાત અને રોમહર્ષ થાય તો તેમાં તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને કટુ વગેરે કંઈકર ઔષધ હિતકર છે. ૭૭

સુસ્તિગ્ધ અને કૂર કોષ્ટમાં કર્તવ્ય

સારી પેઠે સ્તિગ્ધ અને કૂર કોષ્ટવાળા પુરુષને અલ્પ વિરેચન થયું હોય તો તેને લંઘન કરાવવું નોંધએ. તેથી એનો સ્નેહજન્ય કંઈ અને દોષની રુકાવટ શાન્ત થાય છે. ૭૮

વિરેચન કર્યા વગર જ ઔષધ પચી જાય તો ચિકિત્સા—

રક્ષ, બહુ વાયુવાળા, કૂર કોષ્ટવાળા, વ્યાયામ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા પુરુષોને વિરેચન ઔષધ રેચ લગાડ્યા વિના જ પચી જાય છે. ૭૯

તેઓને પ્રથમ ખરિત આપાને પછી વિરેચન આપવું

જોઈએ. તેથી અસ્તિએ પ્રવૃત્ત કરેલ દોષને વિરેચન તરત જ હરી લે. ૮૦

જેઓને સંશોધન વગર જ કર્મ-વાયુ-તડકો અને અગ્નિથી જ દોષો ક્ષય પામે તેમાં કર્તવ્ય—

જે પુરુષો રક્ષ ભોજન કરનાર, નિત્ય શ્રમનું કામ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે તેઓના દોષો કર્મ, વાયુ, તડકો અને અગ્નિથી ક્ષય પામે છે. ૮૧

વિરુદ્ધ ભોજન, ભોજન ઉપર ભોજન અને અજીર્ણ ઉપર ભોજનથી થતા દોષોને પણ તેઓ સહન કરી લે છે માટે તેઓનું સ્નેહન કરવું જોઈએ, વાયુથી રક્ષણ કરવું જોઈએ અને વ્યાધિ વગર તેઓનું વિશોધન ન કરવું જોઈએ. ૮૨

કોને સ્તિગ્ધ અને કોને રુક્ષ વિરેચન આપવું જોઈએ—

અતિશય સ્તિગ્ધ શરીરવાળાને સ્નેહવિરેચન આપવું ન જોઈએ. સ્નેહથી પીડિત શરીરવાળાને તો રક્ષ વિરેચન આપવું જોઈએ. ૮૩

દેશ, કાલ અને પ્રમાણને જાણનાર ધીર વૈદ્ય આ પ્રમાણે વિધિ જાણીને વિરેચનલાયક મનુષ્યોને વિરેચન આપતાં કદી પણ અપરાધ કરતો નથી. ૮૪

જેનો ભૂલવાળો પ્રયોગ વિષ અરોગ્યર છે, યોગ્ય પ્રયોગ અમૃતતુલ્ય છે અને સમયે જે અવશ્ય પીવાનું છે તેનો તે માટે યતનપૂર્વક પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૮૫

અહીં કહેલ માત્રાનો વિચાર—

આમાં જે દ્રવ્યપ્રમાણ કહ્યું છે તે મધ્ય કોષ, વય અને બલ માટે છે. તેના મૂળ તરીકે આશ્રય કરીને વિકલ્પ થઈ શકે અને તેઓની અધિકતા કે ન્યૂનતાનો વિકલ્પ પણ થઈ શકે. ૮૬

માત્રપરિમાણ—

છ ધ્વંશીનો મરીચિ થાય અને છ મરીચિનો સર્પપ, તે આદિલાલ સર્પપનો તંકુલ અને જે તંકુલનો

એક ધાન્યમાપ, જે ધન્યમાપનો જવ, તે ચાર જવની એક અંડિકા અને ચાર અંડિકાનો માપ. ૮૭, ૮૮

તે માપને હેમ અને ધાન્યક કહ્યો છે; તે ત્રણ માપનો એક શાણ, જે શાણનો દ્રક્ષણ જાણવો; અને કાલ તથા બદર તેના પર્યાય જાણવા. જે દ્રક્ષણનો એક કર્ષ જાણવો; સુવર્ણ, અક્ષ, બિડાલપદક, પિચુ, પાણિતલ તથા તિન્દુક અને કુવલગ્રહ તેના પર્યાય જાણવા. જે સુવર્ણનું પદાર્થ એટલે અરધું પલ થાય અને તે જ શુક્તિ અને અષ્ટમિકા કહેવાય છે. જે પદાર્થનું પલ થાય અને મુદ્રિ, પ્રકુંઢ, ચતુર્થિકા, બિલ્વ, પોડશિકા અને આમ્ર તેના પ્રયાયો છે. જે પલનું પ્રસૂત જાણવું તથા અષ્ટમાન જાણવું. ચાર પલનાં અંજલિ અને કુડવ થાય, તથા જે કુડવની માનિકા થાય; ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ અને ચાર પ્રસ્થનો એક આઠક; તેને પાત્ર પણ જાણવો જોઈએ. આઠ પ્રસ્થનો એક કંસ; ચાર કંસનો એક દ્રોણ અથવા તે અર્મણ અને નલ્વણ પણ કહેવાય છે અને તે જ કલશ, ધટ અને ઉન્માન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે દ્રોણનો એક શર્પ અને કુંભ જાણવો. જે શર્પની ગોણી, ખારી અને ભાર જાણવા. શુદ્ધિમાન માણસે બીસ શર્પનો વાહ જાણવો. અને પરિમાણમાં વિશારદ મનુષ્યે સો પલની તુલા જાણવી. આ પ્રમાણેનું શુષ્ક દ્રવ્યોનું આ માપ કંઠી દેખાડ્યું. ૮૯-૯૭૩

તરત ઉછેરેલાં દ્રવ્યોમાં અને દ્રવ પદાર્થોમાં જા માપ લમણું લેવું—

તે માપ દ્રવ પદાર્થોમાં અને તરતનાં લીલાં ઉખેડેલાં દ્રવ્યોમાં બમણું લેવું જોઈએ. ૯૮

જે પરિણામ તુલા જેટલું અથવા પલ જેટલું કહ્યું હોય તે તેટલું જ પ્રયોજવું; અને જે પરિમાણ કહ્યું ન હોય ત્યાં તુલ્ય માપ કહેવું સમજવું. ૯૯

દ્રવના કાર્યમાં જ્યાં દ્રવ કહ્યું ન હોય ત્યાં સર્વ સ્થાને પાણી સમજવું અને જ્યાં પાદનો નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યાં તે ચતુર્થાંશ સમજવો. ૧૦૦

સ્નેહપાકની પરિભાષા—

જલ, સ્નેહ અને ઔષધનું પ્રમાણ જ્યાં કહ્યું ન હોય ત્યાં ઔષધથી ચારગણો સ્નેહ અને સ્નેહથી ચારગણું પાણી હોવું જોઈએ. ૧૦૧

સ્નેહપાક ત્રણ પ્રકારનો જાણવો-મૃદુ, મધ્ય અને ખર. ઔષધોનો નિર્ધાર કલ્કના જેવો થાય તે મૃદુ પાક જાણવો. ૧૦૨

કડકીને છોડી દે તેવો સંયાવ જેવો નિર્ધાર થાય તે મધ્ય અને નિર્ધાર અગિયોથી વાટ કરતાં છૂટો પડી જાય તેવો થાય તે ખર પાક જાણવો. ૧૦૩

અભ્યંગમાં ખર પાક ઉપયોગી જાણવો; નર્ય કર્મમાં મૃદુ પાક અને પીવા માટે તથા અસ્તિમાં મધ્ય પાક જોજવો. ૧૦૪

પરિમાણના બે પ્રકાર—

પરિમાણ બે પ્રકારનાં કક્ષાં છે—કાલિંગ અને

માગધ. પણ કાલિંગ કરતાં માગધ ઓછું છે એમ પરિમાણ જાણનારા માને છે. ૧૦૫

કલ્પસ્થાનના વિષયો—

તે આગતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકઃ—

કલ્પનો વિષય, શોધનોની સંજ્ઞા, તેઓની પ્રવૃત્તિમાં જુદો હેતુ, દેશ વગેરેના ગુણ, મદનકલ્પ વગેરેના ગુણ, છ સો યોગો, વિકલ્પનો હેતુ, નામ, તીક્ષ્ણ-મધ્ય અને અદ્ય શોધનનાં લક્ષણ, તાત્કાલિક વિધિ, પરિમાણ અને સ્નેહપાક આ કલ્પસ્થાનમાં અતાવ્યાં છે. ૧૦૬, ૧૦૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાનમાં ‘દન્તીદ્રવન્તીકલ્પ’ નામક બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૨

સાતમું કલ્પસ્થાન સમાપ્ત થયું.

કલ્પસ્થાન સમાપ્ત

નેધિએ. તેથી અસ્તિએ પ્રવૃત્ત કરેલ દોષને વિરેચન તરત જ હરી લે. ૮૦

જેઓને સંશોધન વગર જ કર્મ-વાયુ-તડકો અને અમિચી જ દોષો ક્ષય પામે તેમાં કર્તવ્ય—

જે પુરુષો રક્ષ ભોજન કરનાર, નિત્ય શ્રમનું કામ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે તેઓના દોષો કર્મ, વાયુ, તડકો અને અગ્નિથી ક્ષય પામે છે. ૮૧

વિરુદ્ધ ભોજન, ભોજન ઉપર ભોજન અને અજીર્ણ ઉપર ભોજનથી થતા દોષોને પણ તેઓ સહન કરી લે છે માટે તેઓનું રોગકન કરવું નોંધિએ, વાયુથી રક્ષણ કરવું નોંધિએ અને વ્યાધિ વગર તેઓનું વિશોધન ન કરવું નોંધિએ. ૮૨

કોને સ્તિમ્બ અને કોને રુક્ષ વિરેચન આપવું જોઈએ—

અતિશય સ્તિમ્બ શરીરવાળાને રોગવિરેચન આપવું ન નોંધિએ. રોગથી ખીડિત શરીરવાળાને તો રક્ષ વિરેચન આપવું નોંધિએ. ૮૩

દેશ, કાલ અને પ્રમાણને જાણનાર ધીર વૈદ્ય આ પ્રમાણે વિધિ જાણીને વિરેચનદાયક મનુષ્યોને વિરેચન આપતાં કદી પણ અપરાધ કરતો નથી. ૮૪

જેનો ભૂલવાળો પ્રયોગ વિષ અરેખ્ય છે, યોગ્ય પ્રયોગ અમૃતતુલ્ય છે અને સમયે જે અગમ્ય પીવાનું છે તેનો તે માટે યત્નપૂર્વક પ્રયોગ કરવો નોંધિએ. ૮૫

અહીં કહેલ માત્રાનો વિચાર—

આમાં જે દ્રવ્યપ્રમાણ કહ્યું છે તે મધ્ય કોષ્ઠ, વય અને બલ માટે છે. તેનો મૂળ તરીકે આશ્રય કરીને વિકલ્પ થઈ શકે અને તેઓની અધિકતા કે ન્યૂનતાનો વિકલ્પ પણ થઈ શકે. ૮૬

માનપરિમાણ—

છ ધ્વંશીનો મરીચિ થાય અને છ મરીચિનો સર્પપ, તે આઠ લાલ સર્પપનો તંકુલ અને બે તંકુલનો

એક ધાન્યમાષ, બે ધન્યમાષનો જવ, તે ચાર જવની એક અંડિકા અને ચાર અંડિકાનો માષ. ૮૭, ૮૮

તે માષને હેમ અને ધાન્યક કહ્યો છે; તે ત્રણ માષનો એક શાણ, બે શાણનો દ્રક્ષણ જાણવો; અને કાલ તથા બદર તેના પર્યાય જાણવા. બે દ્રક્ષણનો એક કર્ષ જાણવો; સુવર્ણ, અક્ષ, બિઝાલપદક, પિચુ, પાણિતલ તથા તિન્દુક અને કવલગ્રહ તેના પર્યાય જાણવા. બે સુવર્ણનું પદાર્થ એટલે અરધું પલ થાય અને તે જ શુક્તિ અને અષ્ટમિકા કહેવાય છે. બે પદાર્થનું પલ થાય અને સુષ્ટિ, પ્રકુચ, ચતુર્થિકા, બિલ્વ, ઘોડશિકા અને આશ્ર તેના પ્રયાયો છે. બે પલનું પ્રસૂત જાણવું તથા અષ્ટમાન જાણવું. ચાર પલનાં અંજલિ અને કુડવ થાય, તથા બે કુડવનો માનિકા થાય; ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ અને ચાર પ્રસ્થનો એક આઠક; તેને પાત્ર પણ જાણવો નોંધિએ, આઠ પ્રસ્થનો એક કંસ; ચાર કંસનો એક દ્રોણ અથવા તે અર્માણ અને નદવણ પણ કહેવાય છે અને તે જ કલશ, ઘટ અને ઉન્માન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બે દ્રોણનો એક શર્પ અને કુલ જાણવો. બે શર્પની ગોણી, ખારી અને ભાર જાણવાં. શુદ્ધિમાન માણસે બત્રીસ શર્પનો વાહ જાણવો. અને પરિમાણમાં વિશારદ મનુષ્યે સો પલની તુલા જાણવી. આ પ્રમાણનું શુદ્ધ દ્રવ્યોનું આ માપ કહી દેખાડ્યું. ૮૯-૯૭૩

તરત રહેલેલાં દ્રવ્યોમાં અને દ્રવ પદાર્થોમાં આ માપ વમણું લેવું—

તે માપ દ્રવ પદાર્થોમાં અને તરતનાં લીલાં ઉખેડેલાં દ્રવ્યોમાં બમણું લેવું નોંધિએ. ૯૮

જે પરિણામ તુલા જેટલું અથવા પદ જેટલું કહ્યું હોય તે તેટલું જ પ્રયોજવું; અને જે પરિમાણ કહ્યું ન હોય ત્યાં તુલ્ય માપ કહેવું સમજવું. ૯૯

દ્રવના કાર્યમાં જ્યાં દ્રવ કહ્યું ન હોય ત્યાં સર્વે સ્થાને પાણી સમજવું અને જ્યાં પાદનો નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યાં તે ચતુર્થાંશ સમજવો. ૧૦૦

સ્નેહપાકની પરિમાણ—

જલ, સ્નેહ અને ઔષધનું પ્રમાણ જ્યાં કહ્યું ન હોય ત્યાં ઔષધથી ચારગણો સ્નેહ અને સ્નેહથી ચારગણું પાણી હોવું જોઈએ, ૧૦૧

સ્નેહપાક ત્રણ પ્રકારનો જાણવો—મૃદુ, મધ્ય અને ખર. ઔષધોનો નિર્ધાર કલ્કના જેવો થાય તે મૃદુ પાક જાણવો, ૧૦૨

કડછીને છોડી દે તેવો સંધાવ જેવો નિર્ધાર થાય તે મધ્ય અને નિર્ધાર અગિયોથી વાટ કરતાં છૂટા પડી જાય તેવો થાય તે ખર પાક જાણવો, ૧૦૩

અભ્યંગમાં ખર પાક ઉપયોગી જાણવો; નરમ કર્મમાં મૃદુ પાક અને પીવા માટે તથા બસ્તિમાં મધ્ય પાક યોજવો, ૧૦૪

પરિમાણના બે પ્રકાર—

પરિમાણ બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે—કાલિંગ અને

માગધ. પણ કાલિંગ કરતાં માગધ ટ્રેષુ છે એમ પરિમાણ જાણનારા માને છે. ૧૦૫

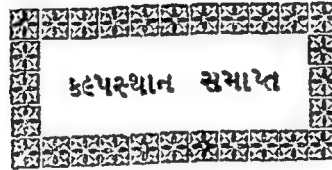
કલ્પસ્થાનના વિષયો—

તે આગતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

કલ્પનો વિષય, શોધનોની સંજ્ઞા, તેઓની પ્રવૃત્તિમાં જુદા હેતુ, દેશ વગેરેના ગુણ, મંદનકલ વગેરેના ગુણ, છ સો યોગો, વિકલ્પનો હેતુ, નામ, તીક્ષ્ણ-મધ્ય અને અલ્પ શોધનનાં લક્ષણ, તાલકાલિક વિધિ, પરિમાણ અને સ્નેહપાક આ કલ્પસ્થાનમાં અત્યાવ્યા છે. ૧૦૬, ૧૦૭

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢચલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં કલ્પસ્થાનમાં ‘દન્તીદ્રવન્તીકલ્પ’ નામક બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૨

સાતમું કલ્પસ્થાન સમાપ્ત થયું.

ચરક સંહિતા.

સિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

કલ્પનાસિદ્ધિ

કલ્પનાસિદ્ધિનો લપકમ—

“હવે અહીંથી ‘કલ્પનાસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.”
આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું
છે. ૧,૨

પંચકર્મની કલ્પનાના વિષયમાં અગ્નિવેશના કેટલાક
પ્રશ્નો—

પંચકર્મમાં શી કલ્પના કહી છે? એનો ક્રમ શા
છે? એનાં કૃત, અકૃત અને અતિકૃતનાં લક્ષણો શાં છે?
સાંખ્યા શી છે? અસ્તિતા ગુણ શું છે? કઈ અસ્તિ
કેમાં પ્રયોજાય છે? પંચકર્મના સમયે શું તજવા
યોગ્ય છે? પંચકર્મ કયાં પછી પરહેજનો કેટલો કાળ
છે? પ્રયોજાતી અસ્તિ કયે કારણે અંદર જતી નથી?
કયે કારણે જલદી આવે છે? કયે કારણે અસ્તિ લાંબે
કાળે આવે છે? કેટલાક સાધ્ય રોગો પોતપોતાનાં
શમનો પ્રયોજાતાં છતાં શા કારણે શાન્ત થતાં નથી?
આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ શિષ્ય અગ્નિવેશથી સારી રીતે
પ્રેરાયેલા, વૈદ્યામાં શ્રેષ્ઠ, શાસ્ત્રના પુનર્વસુએ સર્વ પ્રબળના
હિતની કામનાથી તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૩-૫૬

સ્નેહકર્મની કાલમર્યાદા—

ઝોઝામાં ઝોઝા ત્રણ દિવસ અને વધુમાં વધુ
સાત દિવસ સુધી સ્નેહન કરાવેલ પુરુષને સ્વેદયોગ્ય
કહ્યો છે. એથી વધારે વખત સ્નેહન કરવાનું શાસ્ત્રકારે

કહેતા નથી; કારણ કે સાત દિવસ પછી તે સ્નેહ
સામ્ય થઈ જાય છે. ૬૬

સ્નેહ અને સ્વેદના ગુણો—

સ્નેહ વાયુનો નાશ કરે છે, દેહને મૃદુ બનાવે છે
અને મળના વિબંધને હણે છે. ૭૬

સ્નેહ પાત્રેલ મનુષ્યના સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ભરાઈ
રહેલ દોષને સ્વેદ પીગળાવી નાખે છે. ૭૬

વમન અને વિરેચનમાં દોષનો ઠાકલેશ કારવાનો વિધિ—

વમનયોગ્ય પુરુષને માંસસહિત ગ્રામ્ય, ઔદક અને
આનૂપ માંસરસોથી તથા દૂધથી ઉત્કલિષ્ટ એટલે દોષ
બહાર કાઢવા કેન્દુપ કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે
વિરેચનયોગ્ય પુરુષને ચૂષ્ણસહિત સ્નિગ્ધ અને કંકની ઈક્ષિ
ન કરનાર જંગલ રસોથી જમાડવો જોઈએ. ૮૬

વમન અને વિરેચન પ્રતિભાસ થાય તેવું કારણ—

કંકની અધિકતાવાળો પુરુષ મુશ્કેલી વગર વમન કરે
છે અને મન્દ કંકવાળાને સારી રીતે વિરેચન થાય છે. કંદ
અદ્ય હોતાં વમન નીચે જઈ વિરેચન કરશે અને કંદ
વધેલો હોતાં વિરેચન ઉપર જઈ વમન કરશે. ૯૬

વમન અને વિરેચનમાં કરવાનો ક્રમ—

સ્નેહન કરેલ મનુષ્યને કહ્યા પ્રમાણેનું વમન દેવું;
અને વમન થઈ ગયેલને પેશા વગરેનો અનુક્રમ દેવો.

સ્નેહન કરેલ અને સારી પેઠે સ્વેદન કરેલ શરીરવાળાને યોગ્યમાં યોગ્ય વિરેચન વિધિપૂર્વક દેવું. ૧૦૬

સંશોધન પછી સંસર્જનક્રમ—

પ્રધાન, મધ્ય અને અવર શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલ વિશુદ્ધ શરીરવાળાએ અનુક્રમે ત્રણ વાર, બે વાર અને એક વાર પેયા, વિલેપી, અકૃતયૂષ, કૃતયૂષ, અકૃતમાંસરસ અને કૃતમાંસરસનું સેવન કરવું જોઈએ. ૧૧૩

ધાસ અને છાણ વગેરેથી પ્રદીપ્ત કરાતો બહુ થોડો અગ્નિ જેમ ક્રમે ક્રમે મહાન, સ્થિર અને સર્વ પચાવનાર થાય છે તેવી જ રીતે સંશોધનથી શુદ્ધ થયેલાનો અંતરગ્નિ, પેયા વગેરેથી મહાન, સ્થિર અને સર્વ પચાવનાર થાય છે. ૧૨૩

હીન-મધ્ય અને પ્રવર વચ્ચે અને વિરેચનનાં લક્ષણો—

હીન, મધ્ય અને ઉત્તમ વચ્ચેનાં અનુક્રમે ચાર, છ અને આઠ વેગો અભીષ્ટ છે; અને વિરેચનમાં તેઓ દશ, વીસ અને ત્રીસ તથા નિઃશ્રુત દોષના પ્રમાણથી બે, ત્રણ અને ચાર પ્રસ્થ હોય છે. ૧૩૬

પિત્ત આવે ત્યાં સુધીનું અને વિરેચનથી અરધું વચન તથા કદ્દ આવે ત્યાં સુધીનું વિરેચન ઇષ્ટ કહ્યું છે. મળયુક્ત બે ત્રણ વેગોને તછને વિરેચનનું માપ કરવું અને પીધેલું ઔષધ તછને વચનનું માપ કરવું. ૧૪૩

વચન અને વિરેચનના સમયોગ, હીનયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણો—

એક પછી એક જેને કદ્દ, પિત્ત અને વાયુ આવે તથા હૃદય, પડખાં, મસ્તક અને ઇન્દ્રિયમાર્ગની શુદ્ધિ તથા શરીરની લઘુતા જણાય ત્યારે સમ્યગ્ વચન થયું છે એમ જાણવું. ૧૫૩

વચન યોગ્ય રીતે ન થયું હોય તો ફેણકા, કાઠ, ખજવાળ તથા હૃદય અને ઇન્દ્રિયોની વિશુદ્ધિનો અભાવ તથા અંગોનું ભારેપણું થાય છે. ૧૬

વચનના અતિયોગથી તૃષા, મોઢા, મૂર્ચ્છા, વાયુકોષ, નિદ્રાનાશ તથા બલ વગેરેની હાનિ થાય છે. ૧૬૬

યોગ્ય રીતે વિરેચન થયેલ અનુબંધને ક્રમે ક્રમે સોતોની શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, લઘુતા, બલવાન અગ્નિ, નીરાગતા તથા મળ-પિત્ત-કદ્દ અને વાયુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૭૩

વિરેચનના અયોગમાં કદ્દ-પિત્ત અને વાયુનો પ્રકોષ, અગ્નિની મન્દતા, ભારીપણું, સળેખમ, તન્દ્રા, ઊલટી, અરુચિ અને વાયુ અનુલોભ ન હોવો-એ થાય છે. ૧૮૩

વિરેચનના અતિયોગમાં કદ્દ, રક્ત અને પિત્તના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા વાયુથી થતાં સ્પર્શજ્વર, અંગમર્દ, કલમ અને કંપ વગેરે તથા નિદ્રા અને બળનો અભાવ, અંધારાં આવવાં, ઉન્માદ અને હેડકી-એ થાય છે. ૧૯૩

નિરુદ્ધ અને અનુવાસનનું વિધાન—

આઠ દિવસ સુધી સંસજનક્રમથી ભોજન કરનાર તેને નવમે દિવસે લી પાવું અથવા અનુવાસન કરવું. ૨૦

તે પછી ત્રણ દિવસે શરીરે તેલ ચોપડેલ અને બહુ ભૂખ્યા નહિ એવા પુરુષને નિરુદ્ધાસ્તિ આપવી. અસ્તિ પાછી વળ્યા પછી જાંગલ માંસરસથી તે પુરુષને જમાડવો અથવા દોષ અને અગ્નિબલ જોઈને જે યોગ્ય લાગે તે દેવું. ૨૧૩

તે પછી અનુવાસનને યોગ્ય પુરુષને બહુ જમાડ્યા વગર રાત્રે અનુવાસન કરવું. ૨૧૩

જે દોષો અગાઉ સ્નેહપાનમાં કલા છે તે જ દોષોથી રક્ષણ કરતાં, શીતકાલમાં અને વસન્તમાં દિવસે અનુવાસન કરવું અને શરદ, ગ્રીષ્મ અને વર્ષામાં રાત્રે અનુવાસન કરવું. ૨૨૩

અનુવાસન પગ પાદુવળી આવે ત્યારે રાત આખી જવા છઠ્ઠ દિવસે બંધન કરાવવું અને સાંજે ભોજન કરાવવું. અને તે પછી બે દિવસે, ત્રણ દિવસે અથવા પાંચમે દિવસે અનુવાસન કરવું; અથવા નિરુદ્ધાસ્તિ

પછી ત્રીજે ત્રીજે દિવસે કે પાંચમે દિવસે અનુવાસન દેવું. ૨૩, ૨૪

કફજન્ય વિકારમાં એક કે ત્રણ, પિત્તજન્ય વિકારમાં પાંચ કે સાત અને વાતજન્ય વિકારમાં વળી નવ કે અગીઆર—આ પ્રમાણે કુશળ વૈદ્યે એકી અસ્તિ આપવી જોઈએ. ૨૫

વિરેચન પામેલ મનુષ્યે સાત દિવસ સુધી નિરૂહ-અસ્તિતો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ અને નિરૂહથી શુદ્ધ થએલાએ સાત દિવસ સુધી વિરેચનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે તે એટલે વિરેચન પર નિરૂહ કે નિરૂહ પર વિરેચન એના ખાલી શરીરને કઠાય મારી નાખે. ૨૬

વસ્તિના ગુણો—

અસ્તિ વયઃસ્થાપક, આરોગ્ય-આયુષ્ય-બલ-અગ્નિ-મેધા-સ્વર અને વર્ણ કરનાર, સર્વ અર્થ સારનાર, બાળક-વૃદ્ધ અને યુવાનને નુકશાન ન કરનાર તથા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૭

નિરૂહઅસ્તિ મળ, કફ, પિત્ત, વાયુ અને મૂત્રને ખેંચી કાઢનાર, દઢતા કરનાર અને વીર્ય તથા બળ આપનાર છે. વળી ચારે બાજુ રહેલા દોષના સંચયને દૂર કરી સર્વ વિકારોને શાન્ત કરે છે. ૨૮

નિરૂહથી દેહ શુદ્ધ માર્ગોવાળો થતાં ર્નેહન, વર્ણ અને બલ દેનાર છે; ખાસ કરીને વાયુથી પીડિત મનુષ્યને માટે તૈલદાનથી એક બીજું કાઈ દ્રવ્ય નથી. ૨૯

તેલ ર્નેહથી વાયુની રક્ષતાને, ગુરુ હોવાથી વાયુની લઘુતાને અને ઉજ્જ્વળ હોવાથી વાયુની શીતલતાને મટાડી જલદીથી મનની પ્રસન્નતા, વીર્ય, બલ, વર્ણ અને અગ્નિની પુષ્ટિ આપે છે. ૩૦

મૂળમાં જળ સીંચવાથી જેમ વૃક્ષ લીલાંછમ પાંદડાંવાળું અને ઠામળ પત્ર તથા કુંપળીયાંવાળું થાય છે અને વખત જતાં મહાન તથા ફૂલ અને ફળ આપનારું બને છે તેવી રીતે માણસ પણ અનુવાસનથી થાય છે. ૩૧

જેઓ રતબ્ધ હોય છે, જેઓ વળી સંકુચિત હોય છે, જેઓ પાંગળા હોય છે, જેઓ ભગિવ કાયાવાળા તથા સન્ધિયુક્ત હોય છે અને જેઓની શાખાઓમાં પ્રકુપિત વાયુ સંચાર કરે છે તેઓને માટે અસ્તિ ખાસ કરીને પ્રશસ્ત છે. ૩૨

આધ્માનમાં, મળ ગંદાઈ જવામાં, શૂલમાં, ભોજનની અરુચિમાં અને પેટમાં એવા પ્રકારના જે રોગો થાય છે તેમાં અસ્તિ અભીષ્ટ છે. ૩૩

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવવાળી જે ઓછો પુરુષથી સંયોગ પામ્યા છતાં ગર્ભ ધારણ કરતી નથી અને જે પુરુષો ક્ષીણ ઇન્દ્રિયવાળા અને કૃશ છે તેઓને માટે અસ્તિ પરમ પ્રશસ્ત છે. ૩૪

ઉજ્જ્વળી પરાભવ પામેલાઓને શીત અને શીતથી પરાભવ પામેલાઓને નવશેદી અસ્તિઓ આપવાનું કહે છે; માટે વિભાગ કરીને સર્વ રથાને વિપરીત ઔષધ-યુક્ત અસ્તિ યોજવી જોઈએ. ૩૫

કેહ, પ્રમેહ વગેરે શોધનયોગ્ય રોગોમાં અને મેદ-વાળા પુરુષો—જેઓ પણ શોધનયોગ્ય છે તેઓને બૃહણ અસ્તિ આપવી ન જોઈએ. ૩૬

ક્ષીણ અને ક્ષતયુક્તને, શોષરોગીને, બહુ દુર્બલ થયેલને. મૂર્છા પામેલાને, સંશોધન કરેલને અને જેઓનું આયુષ્ય દોષોમાં બંધાયેલું છે તેવાઓને વિશોધનીય અસ્તિઓ આપવી નહિ. ૩૭

શાખાગત, કોષગત તથા મંમસ્થળ ઉપરનો ભાગ સર્વ અવયવ અને અંગમાં ઉત્પન્ન થનાર જે રોગો છે તેઓના જન્મનું કારણ વાયુ સિવાય બીજું કાઈ નથી. ૩૮

મળ, મૂત્ર અને પિત્ત વગેરે મળ અને આશયોનો સંયોગ તથા વિયોગ કરનાર તે હોવાથી, અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા તેના શમન માટે અસ્તિ વિના બીજું કાઈ ઔષધ નથી. ૩૯

તેથી કેટલાક અસ્તિને અરધી ચિકિત્સા અને કેટલાક સંપૂર્ણ ચિકિત્સા પણ કહે છે. ૩૯૩

વસ્તિના સમયોગ, હીનયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણો—

જે અસ્તિ નાભિપ્રદેશ, કેડ, પડખાં અને ઉદરમાં જર્ઝને મળ તથા દોષના સંચયને વલોવી, શરીરનું સ્નેહન કરી, મળ અને દોષસહિત યોગ્ય રીતે સુખપૂર્વક બહાર આવે તે સ્વ્કળ અસ્તિ છે. ૪૦૩

મળ, મૂત્ર અને વાયુ સારી રીતે નીકળી જાય, રુચિ, અગ્નિની વૃદ્ધિ, કોષ્ઠની લઘુતા, રોગની શાન્તિ, સ્વચરતા અને બલ-એ સારી રીતે નિરૂપ પામેલનું લક્ષણ છે. ૪૧૩

નિરૂહના અયોગથી મરતક-હૃદય-ગુહા-અસ્તિપ્રદેશ અને શિશ્નમાં પીડા, સોજો, સળેખમ, વાદ, મોળ, વાતરોધ, મૂત્રરોધ અને શ્વાસ થાય છે. ૪૨૩

અતિશય વિરેચન પામેલનાં જે લક્ષણ થાય છે તે જ લક્ષણ અતિશય નિરૂહ પામેલનાં થાય છે. ૪૩

રોગાયા વગર મળસહિત તેલ પાછું આવે છે, રક્ત વગેરે ધાતુઓ, શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે, નિદ્રા સારી રીતે આવે છે, શરીરની લઘુતા થાય છે, બળ આવે છે અને વેગો છુટા રહે છે—એ સારી રીતે અનુવાસન થયેલમાં થાય છે. ૪૪

શરીરનો નીચલો ભાગ-ઉદર-ગાહુ-પીઠ અને પડખાંમાં પીડા, રૂક્ષ અને ખર શરીર તથા મળ-મૂત્ર અને વાયુનો રોધ એ સ્વરૂપી રીતે અનુવાસન ન થયેલનાં લક્ષણ છે. ૪૫

મોળ, મોહ, યાદ, શિથિલતા, મૂર્છા અને વાદ એ અતિ અનુવાસન થયેલનાં લક્ષણ છે. ૪૫૩

જોનામાં અહીં ત્રણ પ્રકર સુધી સ્નેહ અનુવર્તન કરે તે પુરુષ શુદ્ધ દેહવાળો બને છે. જો સ્નેહ તરત પાછો આવે તો ફરીથી બીજો સ્નેહ આપવો જોઈએ;

કારણ કે શરીરમાં નહિ રહેલો સ્નેહ સ્નેહન કરતો નથી. ૪૬૩

કર્મવસ્તિ, કાલવસ્તિ અને યોગવસ્તિનું વિવરણ—

કર્મવસ્તિઓ ત્રીસ માનેલ છે, તેની અરધી કાલ-અસ્તિઓ અને તેનાથી અરધી યોગવસ્તિઓ છે. બાર અનુવાસનસહિત નિરૂહ બાર, સ્નેહ પ્રથમ એક અને અને પછીથી પાંચ-એમ કુલ ત્રીસ કર્મવસ્તિઓ થાય છે. કાલવસ્તિઓમાં ત્રણ સ્નેહવસ્તિઓ અને અને એક શરુઆતમાં તથા વચ્ચે એક નિરૂહ અને એક સ્નેહ, છ નિરૂહવસ્તિસહિત છ સ્નેહવસ્તિઓ અપાય છે. યોગવસ્તિઓમાં ત્રણ નિરૂહવસ્તિઓ અને અન્ત, આદિ અને મધ્યની સહિત પાંચ સ્નેહ-વસ્તિઓ આપવી. ૪૭-૪૮૩

વાતાદિમાં ત્રણ કે પાંચ અથવા તે બાર કે છ અનુવાસન સ્નેહ આપીને, વૈદ્યે એ પછી તરત જ સ્ત્રોતોની શુદ્ધિ માટે નિરૂહવસ્તિઓ આપવી જોઈએ એમ કહે છે. ૪૯૩

શિરોવિરેચનો વિધિ—

તે પછી વિશુદ્ધ થયેલા દેહવાળાના મસ્તકને કમ-સર સ્નેહ લગાડી, હથેળીથી સ્વેદન કરી અને મળોનું ત્રણ પ્રકારનું બળ જોઈ ત્રણ વાર, બે વાર કે એક વાર શિરોવિરેચન દેવું. ૫૦૩

શિરોવિરેચનના સમયોગ, હીનયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણો—

શિરોવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલા મનુષ્યમાં છાતી અને માથાનું હલકાપણ, ઇન્દ્રિયોની નિર્મળતા તથા સ્ત્રોતોની શુદ્ધિ થાય છે. ૫૧

શિરોવિરેચન ખરાબ થયું હોય તો ગળામાં કંઈ લીપાઈ જાય છે, માથું ભારે થાય છે અને શૂંક ખૂબ આવે છે. ૫૧૩

માથાનું અતિશય શોધન થતાં માથું, આંખ, સંખ-
દેશ અને કાનમાં પીડા તથા ત્રોડ થાય છે અને
અંધારાં આવે છે. ૫૨

તેમાં ચિકિત્સા—

તેમાં અતિયોગમાં મૃદુ અને દ્રવ તર્પણકારક
પદાર્થ દેવા અને અયોગમાં સ્નેહન કરીને ફરીને તીક્ષ્ણ
શિશેરવિરચન દેવું. ૫૨૩

આ પ્રમાણે રોગી અને સ્વસ્થને સુખકર, બલ
અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર તથા રોગોને હજીનાર
પંચકર્મના પ્રયોગ કહી બતાવવામાં આવ્યો છે. ૫૩

વસ્તિ વગેરેમાં પરહેજીના કાલ—

વળી બસ્તિ વગેરેમાં જોડેલો કાળ બીજો છે તેનાથી
બમણો પરહેજીનો કાળ હોઈ શકે. ૫૩૬

વસ્તિ વગેરેમાં પરહેજી—

અતિ ખેસી રહેવું, અતિ ઊંચું રહેવું, અતિ બોલવું,
સવારી, દિવસે નિદ્રા, મૈથુન અને વેગાનો નિરોધ, શીત ઉપચાર,
તડકા, શોક, રોષ અને અકાળે ભોજન તથા અહિત
ભોજનને તજવાં જોઈએ. ૫૪૩

આવવામાં આવેલ વસ્તિ જે હેતુથી અંદર જતી નથી—

બસ્તિને નેત્ર પૂરાઈ જવાથી, વિષમપણે પ્રવેશ
કરાવવાથી તથા શુદ્ધમાર્ગે અર્શ-ક્રદ્ધ અથવા મળથી
રોકાયેલ હોવાથી બસ્તિ અંદર જતી નથી; અને બસ્તિ
જો દોષથી ઘેરાઈ બીજા, અલ્પ હોય અથવા અલ્પ
વીર્યવાળી હોય તો સુખેથી બહાર આવતી નથી. ૫૫૬

આવવામાં આવેલ વસ્તિ જે હેતુથી શીઘ્ર અને લાંબે વચ્ચે
જાય છે—

મળ, વાયુ અને મૂત્રનો વેગ પ્રાપ્ત થતાં, વાયુ
અતિ વધેલો હોતાં, શુદ્ધ અલ્પબળવાળી હોતાં, બસ્તિ
અતિ ઉષ્ણ કે તીક્ષ્ણ હોતાં અને કોઠો મૃદુ હોતાં, બસ્તિ
આપતાં વેંતજ પાછી આવે છે. ૫૬૩

જે સાધ્ય રોગોમાં પચ પંચકર્મ સિદ્ધ થતું નથી—

મેદ અને કુચ્છી રુધિરવેલો વાયુ શૂન, અંગસુષ્પિત
અને સોજો કરે છે તેવા મનુષ્યને સ્નેહ આપનાર
મૂર્ખો તે વિકારોને નક્કી વધારે છે. ૫૭૩

તથા એકબીજાના માર્ગને રોકી રહેલ તથા અન્ય
ધાતુઓથી દૂષિત થયેલ, માટે જાણી ન શકાતા બીજા
રોગો પણ પોતપોતાનાં ઔષધોથી શાન્ત થતા નથી.
૫૮૩

પથ્ય રૂપમાં પ્રયોજેલું હોવા છતાં પણ રોગના
શમન માટેનું સર્વ કર્મ હીન માત્રામાં કે અતિ માત્રામાં,
વિપરીત કાળે અને મિથ્યા ઉપચારને લઈ, તે વિકારને
શાન્ત કરી શકતું નથી. ૫૮૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ઋષિઓમાં ઐષ ભગવાન આત્રેયે પંચકર્મ સંબંધી
મહા અર્થવાળા આ બાર પ્રશ્નોના પ્રત્તના હિત માટે
અહીં ‘કલ્પનાસિદ્ધિ’ અધ્યાયમાં સારી રીતે પ્રત્યુત્તર
આપ્યા છે. ૬૦૩

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચંરકથી પ્રતિ-
સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ
કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘કલ્પનાસિદ્ધિ’
નામક પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧

અધ્યાય બીજો

પંચકર્મીયા સિદ્ધિ

પંચકર્મીયા સિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘પંચકર્મીયા સિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન
કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે
જ કહેલું છે. ૧, ૨

‘હે અગ્નિવેશ! જેઓનાં જે કારણે પંચકર્મ ન
કરાવવાં જોઈએ અને જેઓનાં કારણે વાંચેલાં જોઈએ તે
સર્વ કહેવામાં આવશે. ૩

સામાન્ય રીતે પંચકર્મને અયોગ્ય પુરુષો—

ઉત્ર, સાહસિક, બીકણુ, કૃતદંત, વ્યગ્ર, સત્પુરુષ-રાજ્ય અને વૈદ્યનો દ્વેષ કરનાર, તેઓના દોષનું પાત્ર, શોકપીડિત, નાસ્તિક, મુમુર્શુ અને જે સાધનહીન હોય, વૈદ્યનો વેરી, વૈદ્યમાની, અધ્ધાહીન, બહુ શંકાશીલ અને વૈદ્યને વશ ન રહેનાર આ સર્વના ઉપચાર વૈદ્યે કરવા નહિ. એઓના ઉપચાર કરનાર વૈદ્યને બહુ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૪-૬

એ સિવાયના બીજા બધા પુરુષોની ચિકિત્સા સર્વ ઉપચારોથી કરવી. એઓની અવસ્થાના વિભાગ કરીને શું તત્ત્વવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય છે તે કહેવામાં આવશે. ૭

વમનને અયોગ્ય પુરુષો—

ત્યારે વમન યોગ્ય ન હોય તેવા-ક્ષતયુક્ત, ક્ષીણ, અતિસ્થૂલ, અતિકૃશ, બાલ, વૃદ્ધ, દુર્બલ, થાકેલ, તરસ્યો, ભૂખ્યો, કામના ભારથી તથા લાંછું ચાલવાથી નબળો થયેલ, ઉપવાસ-મૈથુન-ભણતર-વ્યાયામ અને ચિંતામાં મગ્ન, શુષ્ક દેહવાળો, ગર્ભિણી, સુક્રમળ, સંવૃતકોષ્ટ એટલે વાયુથી સાંકડા કોષવાળો, મુશ્કેલીથી ઊઠતી કરનાર, ઊર્ધ્વ રક્તપિત્ત-સતત ઊઠતી અને ઊર્ધ્વવાતથી પીડિત, આસ્થાપન પામેલ, અનુવાસન પામેલ, હ્રોગ-ઉદ્ભવત-મૂત્રાઘાત-લીલા-ગુલ્મ-ઉદરરોગ અષ્ટીલા-સ્વરોપઘાત-અંધારાં આવવાં-શીરઃશૂન્ય-શંખશૂન્ય-કર્ણશૂન્ય અને નેત્રશૂન્યથી પીડિત. ૮

વમનને અયોગ્ય પુરુષોને વમનથી જે વ્યાપ્તિઓ થાય છે તે—

તેમાં ક્ષતયુક્ત મનુષ્યને વમન દ્વારા કરીથી જન્મન થવાથી વધુ પડતું લોહી નીકળે; ક્ષીણ, અતિસ્થૂલ, અતિકૃશ, બાલ, વૃદ્ધ અને દુર્બલ મનુષ્યોને ઔષધનું બળ સહન ન કરી શકવાથી મૃત્યુ થાય; તે જ પ્રમાણે થકિલ, તરસ્યા અને ભૂખ્યાનું સમન્વય; કામના ભારથી અને લાંબો માર્ગ ચાલવાથી નબળાં થયેલ, ઉપવાસ-મૈથુન-ભણતર-વ્યાયામ અને ચિંતામાં મગ્ન તથા શુષ્ક દેહવાળાંઓને રક્ષતાને લઈ વાતકોષ, રક્તમેદા અને ક્ષતનો ભય રહે; ગર્ભિણીને

ગર્ભની વ્યાપદ અને કાચો ગર્ભ પડી જવાથી ભયંકર રોગોની પ્રાપ્તિ થાય; સુક્રમળ મનુષ્યને હૃદયમાં આઘાત થવાથી ઉપર તરફ અને નીચે તરફ લોહીની અતિ પ્રવૃત્તિ થાય; સંવૃતકોષ્ટ અને મુશ્કેલીથી વમન કરનારને અતિશય કરાંજવાથી દોષ અંદરના કોષમાં ઉત્કિલ્લ થઈ, અંદર વિસર્પ, સ્તંભ, જડતા, જ્ઞાનરહિતતા કે મરણ ઉત્પન્ન કરે; ઊર્ધ્વમાર્ગી રક્તપિત્તવાળાના ઉદ્ભવને ઉપર તરફ ધકેલીને પ્રાણો હરે અને લોહીની અતિ પ્રવૃત્તિ કરે; નિરંતર વમન કરનારને પણ તે જ પ્રમાણે થાય; ઊર્ધ્વવાતવાળા, આસ્થાપન પામેલ અને અનુવાસન પામેલ મનુષ્યોને વાયુની ઊર્ધ્વ પ્રવૃત્તિ અતિશય થાય; હ્રોગીને હૃદયનું રુધિરન થાય; ઉદ્ભવતના રોગીને એકદમ શીઘ્રતાથી મરનાર અતિ ભયંકર ઉદ્ભવત થાય; મૂત્રાઘાત વગેરેથી પીડિતા મનુષ્યોને એકદમ તીવ્ર શૂન્ય ઉત્પન્ન થાય; અંધારાં આવવાના રોગથી પીડિતારને અંધારાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવે છે; શિરઃશૂન્ય વગેરેમાં શૂન્યની અતિ વૃદ્ધિ થાય; માટે આ લોકો વમનયોગ્ય નથી. આ સર્વેયમાં વિષ, સંયોગજન્ય ઝેર, વિરુદ્ધ ભોજન, અશુભ પર ભોજન અને આમથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોમાં એની મનાઈ નથી; કારણ કે એ રોગો શીઘ્ર-કારી છે. ૯

વમનને યોગ્ય પુરુષો—

બાકીના બધા વમનયોગ્ય છે. ખાસ કરીને પીનસ, કાઠ, નવો જ્વર, રોગપ્રદમા, કાસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ, ગલગંડ, શ્લીષ્ઠ, પ્રમેહ, મન્દાશિ, વિરુદ્ધ ભોજન અને અશુભ પર ભોજન, વિમૂચિકા, અલસકા, વિષ પીધેલ ઝેર પીધેલ, નીચેના લક્ષણના રક્તપિત્ત, કંક્રપ્રસેક, દુર્નિમ, મોળ, અરુચિ, અપચો, અપચી, અપરમાર, ઉન્નાદ, અતિસાર, શોક, પાંડુરોગ, મુખપાક અને દુષ્ટ ધાતુ વગેરે રોગો અને ખાસ કરીને ‘મહારોગાધ્યાય’માં કહેલા રોગો, એમાં વમન સૌથી મુખ્ય છે એમ કહ્યું છે. જેમ ખેતરનો પાળો વૃદ્ધી જતાં શાળ વગેરે સૂકાઈ ન જવાનો દોષ નાશ પામે છે તેવી રીતે. ૧૦

વિરેચનને યોગ્ય પુષ્પો—

આટલા વળી વિરેચનને યોગ્ય નથી—સુખમાં ઊછરેલ, ક્ષતયુક્ત ગુદાવાળા, મુકતનાલ એટલે મળની નાળ પર કાણુ વગરના, નીચેના ભાગમાં રક્તપિત્તવાળા, બહુ લંધન પામેલ, દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળા, મંદ અગ્નિવાળા, નિરૂદ્ધ પામેલ, કામ વગેરેથી વ્યગ્ર, અજીર્ણવાળા, નવા તાવવાળા, મદત્વયવાળા, આધ્માનવાળા, શલ્યથી પીડિત, પ્રહાર પામેલ, અતિ રિનગ્ધ, રૂક્ષ અને દારુણ ક્રોધવાળા તથા અવસ્થામાં જીભાવેલા ક્ષતયુક્તથી માંડી ગર્ભિણી સુધીનાં મનુષ્યો. ૧૧

તેઓને વિરેચનથી જે વ્યાપ્તિઓ થાય છે તે—

તેમાં સુખમાં ઊછરેલને. મુકોમળને માટે કહેલો દોષ થાય; ક્ષતયુક્ત ગુદાવાળાને વિરેચન જખમી ગુદામાં પ્રાણહારક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે; મુકતનાલ મનુષ્યને અતિશય પ્રવૃત્તિથી મારી નાખે; તે જ પ્રમાણે નીચેના ભાગના રક્તપિત્તવાળાને થાય; બહુ લંધન પામેલ, દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળા, મંદ અગ્નિવાળા અને નિરૂદ્ધ પામેલ મનુષ્યો ઔષધના વેગને સહન ન કરી શકે; કામ વગેરેથી વ્યગ્ર મનવાળાને વિરેચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અથવા મુશ્કેલીએ પ્રવૃત્તિ થાય છે તો અયોગજન્ય દોષો ઉત્પન્ન કરે છે; અજીર્ણવાળાને આમદોષ થાય; નવા તાવવાળાના અપકર દોષને વિરેચન બહાર કાઢતું નથી અને વાયુને જ કાપાવે છે; મદત્વયવાળાના મદ્યથી ક્ષીણ થયેલા દેહમાં વાયુ પ્રાણસંશય કરે; આધ્માનવાળા કે આધ્માન થતું આવતું હોય તેવા મનુષ્યના મલાશયમાં ભેળા થયેલો વાયુ પ્રસરાતો પ્રસરાતો ઓચિંતો અતિતીવ્ર આનાહ અથવા મરણ ઉત્પન્ન કરે; શલ્યપીડિત અને પ્રહાર પામેલના ક્ષતમાં આશ્રિત વાયુ જીવનનો નાશ કરે; અતિરિનગ્ધને અતિયોગનો ભય રહે; રૂક્ષને વાયુ અંગ જકડે; દારુણ ક્રોધવાળાને વિરેચનથી વધેલા દોષો હૃદયશ્લ, પર્ણમેદ, આનાહ, અંગમર્દ, બિલટી, મૂચ્છા અને થાક ઉત્પન્ન કરીને પ્રાણોને હણે; તથા ક્ષતયુક્તથી શરૂ થઈ ગર્ભિણી સુધીના મનુષ્યોને વમનપ્રકરણમાં કહેલ દોષ થાય. તેથી એટલાનું વિરેચન ન કરવું જોઈએ. ૧૨

વિરેચનને યોગ્ય પુષ્પો—

બાકી બધા વિરેચનને યોગ્ય છે. ખાસ કરીને ક્રોધ, જ્વર, પ્રમેહ, ઉપરના ભાગનું રક્તપિત્ત, ભગંદર, ઉદર-રોગ, અર્શ, બ્રૂણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્જુદ, ગલગંઠ, ગાંઠ, વિસચિકિત્સા, અલસક, મૂત્રાધાત, કિમિકોષ, વિસર્પ, પાંકુ-રોગ, શિરઃશ્લેષ, પદ્માનું શ્લેષ, ઉદાવર્ત, નેત્રદાહ, મુખદાહ, હ્રોગ, વ્યંગ, નીલિકા, નેત્રસ્ત્રાવ, નાસિકા-સ્ત્રાવ, મુખસ્ત્રાવ, હલીમક, શ્વાસ, કાસ, કમળો, અપચી, અપસ્માર, ઉન્માદ, વાતરકત, ચોનિદોષ, વીરિદોષ, તિમિરરોગ, અરુચિ, અપચો, બિલટી, શોફિદર અને વિસ્ફોટક વગેરે રોગો તથા ખાસ કરીને ‘મહારોગાધ્યાય’માં કહેલા પિત્તવ્યાધિઓ—એઓમાં વિરેચન સૌથી મુખ્ય છે એમ કહ્યું છે. જેમ અગ્નિ શાંત થતાં અગ્નિધર શાંત થાય છે તેમ વિરેચનથી પિત્ત શાંત થાય છે. ૧૩

આસ્થાપનને યોગ્ય પુષ્પો—

આટલા વળી આસ્થાપનને યોગ્ય નથી—અજીર્ણ-વાળા, અતિ રિનગ્ધ, રેતુ પીધેલ, ઉત્ક્રિલ્પ દોષવાળા, મંદાગ્નિવાળા, સવારીથી થાકેલ, અતિ દુર્બળ, ભૂખ-તરસ અને શ્રમથી પીડિત, અતિક્રૂશ, ખોરાક ખાધેલ, જલ પીધેલ, વમન પામેલ, વિરેચન પામેલ, નસ્યકર્મ કરેલ, ગુસ્સે થયેલ, ખીધેલ, મત્ત, મૂચ્છિત, સતત બિલટી અને થૂંકવાળા, શ્વાસ, કાસ, હેઝી, બહોદર, છિદ્રોદર, જલોદર, આધ્માન, અલસક, વિસચિકિત્સા, આમ-પ્રણત એટલે કાયા ગર્ભને પાત, આમાતિસાર, મધુ-મેહ અને ક્રોધ—એથી પીડિત મનુષ્યો. ૧૪

તેમને આસ્થાપનથી જે વ્યાપ્તિઓ થાય છે તે—

તેમાં અજીર્ણવાળા, અતિ રિનગ્ધ અને રેતુ પીધેલાને દુષ્યોદર, મૂચ્છા કે સોજો થાય; ઉત્ક્રિલ્પ દોષ-વાળા અને મંદાગ્નિવાળાને તીવ્ર અરુચિ થાય; સવારીથી થાકેલાને ક્ષોભથી વિદૂત થયેલી બરિત દેહનું શોષણ કરે; અતિ દુર્બળ અને ભૂખ-તરસ તથા શ્રમથી પીડિતને અગાઉ કહેલ દોષ થાય; અતિ કૃશને ફરીને

કૃષ્ણતા ઉત્પન્ન કરે; ખોરાક ખાધેલ અને જલ પીધેલ મનુષ્યોના વાયુ ઉત્ક્રિષ્ટ થઈને, અસ્તિત્વે ઉપર કે નીચે ઘટેલીને જલદી ભયંકર વિકારોને જન્માવે; વમન અને વિરેચન પામેલ મનુષ્યોનાં રક્ત શરીરને નિરૂદ્ધ અસ્તિ, જેમ જળમયમાં ક્ષાર જળતરા કરે તેમ થાળે છે. જેનું નરપકર્ષ કરવામાં આવ્યું હોય તેવા ખૂબ રૂધિરેલ સ્ત્રીત્રાણીની ઇન્દ્રિયોના ભંશ કરે; ગુસ્સે થયેલ અને ખીધેલને અસ્તિ ઉપરના માર્ગે નીકળે; મત્ત અને મૃત્તિર્જિત મનુષ્યની સંતા ખૂબ વિચલિત થતાં, ચિત્તની હાનિને લઈ, વ્યાપદ થાય; સતત ભિન્ન અને થૂંકવાળા તથા ત્રાસન્દાસ અને હેડગીથી પીડાયેલ મનુષ્યોના ઊર્ધ્વ ખનેલ વાયુ અસ્તિત્વે ઉપર તરફ લઈ જાય; અક્ષોદર, છિદ્રોદર, જલોદર અને આધ્માનથી પીડાયેલાઓને અસ્તિ ખૂબખૂબ આધ્માન કરી પ્રાણોનો નાશ કરે; અલસક, વિસ્મૃતિ, આમગ્ન્યત અને આમાતિસારવાળાને આમગ્ન્ય દોષ થાય, મધુમેદ અને કોઠવાળાને વળી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય; માટે એઓ આસ્થાપનયોગ્ય નથી. ૧૫

આસ્થાપનને યોગ્ય પુરવો—

ખાટીના બધા આસ્થાપનયોગ્ય છે. ખાસ કરીને સર્વાંગરોગ, એકાંગરોગ, કુક્ષિરોગ, વાતરોધ, મળરોધ, મૂત્રરોધ અને વીર્યરોધ, ખલક્ષય, વર્ણક્ષય, માંસક્ષય, વીર્યક્ષય, ખલદોષ, વર્ણદોષ, માંસદોષ, વીર્યદોષ, આધ્માન, અંગસુપ્તિ, કિમિક્રોધ, ઉદાવર્ત, શુદ્ધાતિસાર, પર્વભેદ, અલિતાપ, પ્લીહા, ગુદમ, શ્વ, હંદ્રોગ, ભગંદર, ઉન્માદ, જ્વર, ક્ષ્મ, શિરઃચક્ષ, કર્ણચક્ષ, હૃદયગ્રહ, પાર્શ્વગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ, કટીગ્રહ, કમ્પ, આલેપક, ગૌરવ, અતિવ્યુતા અને રજઃક્ષય એટલે માસિક ઋતુની ક્ષીણતાથી પીડાયેલ, વિપમાશિ, સ્ત્રિય-ગોદશુ-પીંડી-સાયળ-ધૂંટી-પાની-દ્રણિ-ચોનિ-આ-હુ-આંગળાં-ડીંટડી-દાંત-નખ-પર્વ અને હાડકામાં શ્વ-શોષ અને જડતા, અન્નકૂળન, વાહ અને થોડા થોડા શબ્દ સાથે ઉચ્ચ ગન્ધવાળા મળનો ત્યાગ વગેરે રોગો તથા ખાસ કરીને ‘મહારોગાધ્યાયમાં’ કહેલા વાતવ્યાધિએ-એઓમાં આસ્થાપન સૌથી મુખ્ય છે. જેમ વનસ્પતિનાં મૂળ હૃદવાથી ડાળ પાંદડાં વગેરે સૂકાઈ

જાય છે તેમ આસ્થાપન વડે વાયુનાં મૂળ હૃદવાથી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે. ૧૬

અનુવાસનને યોગ્ય પુરવો—

જેઓ આસ્થાપનને યોગ્ય નથી તેઓ જ અનુવાસનને યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને ખોરાક ન ખાધેલ, નવો તાવ, પાંડુરોગ, કમળો, પ્રમેહ, અર્શ, સળેખમ, અરુચિ, મન્દાગ્નિ, દુર્બલ, પ્લીહા, ક્ષેદોદર, ઊરુસ્તંભ, મળભેદ, વિપ પીધેલ, ઝેર પીધેલ, પિત્તાલિપ્પન્દ, ક્ષા-ભિપ્પન્દ, ગુરુક્રોધ, સ્ત્રીપદ, ગલગંડ, અપચી અને પેટમાં કિમિવાળા. ૧૭

તેમને અનુવાસનથી જે વ્યાપ્તિઓ થાય છે તે—

તેમાં ખોરાક ખાધેલ ન હોય તેના માર્ગ ખુલ્લા હોવાથી સ્નેહ ઉપર તરફ આલેખ જાય છે; નવો તાવ, પાંડુરોગ, કમળો અને પ્રમેહના રોગીઓના દોષોને ઉત્ક્રિષ્ટ કરી ઉદરોગને ઉત્પન્ન કરે; અર્શરોગીના અર્શોને અલિપ્પન્દિત કરી આધ્માન કરે; અરુચિથી પીડાતાં મનુષ્યની અનાજની ઇચ્છાનો જ વળી નાશ કરે; મન્દાગ્નિવાળાના અને દુર્બલના અગ્નિને વધારે મંદ કરે; સળેખમ અને પ્લીહા વગેરેવાળા મનુષ્યો, જેઓને દોષ ખૂબ ઉત્ક્રિષ્ટ થયો હોય, તેઓને ફરીને વળી દોષ વધારે; માટે એટલા અનુવાસનયોગ્ય નથી. ૧૮

અનુવાસનને યોગ્ય પુરવો—

જેઓ આસ્થાપનયોગ્ય છે તેઓ જ અનુવાસન યોગ્ય છે. ખાસ કરીને રક્ત અને તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા તથા કેવળ વાતરોગથી પીડિત-એઓમાં અનુવાસન સૌથી મુખ્ય છે એમ કહ્યું છે. જેમ મૂળમાં પાણી રેડવાથી વૃક્ષ આખામાં પ્રસરે છે તેમ સ્નેહ આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. ૧૯

શિરોવિરેચનને યોગ્ય પુરવો—

આટલાં વળી શિરોવિરેચનને યોગ્ય નથી-અર્જુન-વાળા, ખોરાક ખાધેલ, સ્નેહ-મલ અને જલ પીધેલ કે

પીવાની ઇચ્છવાળા, માથું ધોયેલ, નહાવાની ઇચ્છવાળા, ભૂખ-તરસ અને શ્રમથી પીડિત, મત્ત, મૂર્ચ્છિત, શસ્ત્ર લાગેલ, દંડ લાગેલ, મૈથુન-વ્યાયામ અને મદ્યપાનથી થાકેલ, નવો તાવ અને શોકથી સંતપ્ત, વિરેચન પામેલ, અનુવાસન પામેલ, ગર્ભિણી, નવા સળેખમથી પીડિત તથા ઋતુ વગર અને વાદળીઆ દિવસે. ૨૦

તેમને શિરોવિરેચનથી જે વ્યાપ્તિઓ થાય છે તે—

તેમાં અણ્ણવાળા અને ખોરાક ખાયેલ મનુષ્યનો દોષ ઊર્ધ્વાગ્રી સ્રોતોને પૂરી ઈર્ષાસ, શ્વાસ, બિલટી અને સળેખમ ઉત્પન્ન કરે; સ્નેહ-મઘ અને જલ પીધેલ, પીવાને ઇચ્છતા અને પીતા મનુષ્યોમાં મુખસ્રાવ, નાસા-સ્રાવ, આંખ ચીપડાથી, લીપાવી, તિમિરરોગ અને શિરોરોગને ઉત્પન્ન કરે; શિરોવિરેચન પહેલાં માથું ધોયેલ કે પછી માથું ધોવાથી સળેખમ; ભૂખથી પીડાયેલાને વાતપ્રકાપ; તરસથી પીડાયેલાને વળી તરસની વૃદ્ધિ અને મુખશોષ; થાકેલ, મત્ત અને મૂર્ચ્છિતને આરથાપનમાં કહેલા દોષ ઉત્પન્ન કરે; શસ્ત્ર અને દંડ લાગેલને અધિક તીવ્ર પીડા જન્માવે; મૈથુન-વ્યાયામ અને મદ્યપાનથી થાકેલાને મસ્તક-સ્કંધ-નેત્ર અને જાતીમાં પીડા; નવા તાવ અને શોકથી સંતપ્ત થયેલાને ગરમી નેત્રનાડીઓનું અનુસરણ કરી અંધારાની અને તાવની વૃદ્ધિ કરે; વિરેચન પામેલાને વાયુ દન્દ્રિયનાશ કરે; અનુવાસન પામેલાને કંઠ માથાનું ભારેપણું, ખજવાળા અને કિમિદોષો ઉત્પન્ન કરે; ગર્ભિણીના ગર્ભને જડ કરી નાખે અને તે ગર્ભ કાણો, વાંકા હાથનો, પક્ષાઘાતવાળો અને લૂથો થાય છે; નવા સળેખમથી પીડાયેલાના સ્રોતોને વિકારયુક્ત કરે; ઋતુ વગર અને વાદળીઓ દિવસે તે શિરોવિરેચન શીતદોષ, પૂતિનસ્ય અને શિરોરોગને ઉત્પન્ન કરે; તેથી એઓ શિરોવિરેચનને યોગ્ય નથી. ૨૧

શિરોવિરેચનને યોગ્ય પુરુષો—

બાકીના બધા શિરોવિરેચનને યોગ્ય છે. ખાસ કરીને શિરઃસ્તંભ, દન્તસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, હનુગ્રહ, સળેખમ, ગલશુડિકા, શાલૂક, શુક, તિમિર,

વત્તરોગ, વ્યંગ, ઉપગ્રહિકા, આંધાશીશી, ડાક-સ્કંધ-ખભા-મુખ-નાસિકા-કાન-આંખ-મસ્તક-કપાલ અને શિરોરોગથી પીડાયેલ, અપતન્નક, અપતાનક, ગલગ્રંડ, દન્તશલ્લ, દન્તહર્ષ, દાંત હાલવા, અક્ષિરાજી, અર્ધુદ, રવરભેદ, જીભ ઝલાવી, ગદ્ગદ અને કથન વગેરે ઊર્ધ્વજીવિત પરિપકવ વાત વગેરે વિકારો—આ રોગોમાં શિરોવિરેચન સૌથી મુખ્ય છે એમ કહ્યું છે; કારણ કે તે મસ્તકમાં પ્રવેશ કરીને, જેમ ચોટલી સળીને મુંજમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે તેમ વિકાર કરનાર સંપૂર્ણ દોષને તે ખેંચી દૂર કરે છે. ૨૨

કઈ ઋતુમાં ક્યારે વમન આપવું—

મારક રોગોમાં પ્રાણ, શરદ અને વસન્ત સિવાયની ઋતુઓમાં પણ કૃત્રિમ ગુણો ઉત્પન્ન કરી શિરોવિરેચન દેવું. ગ્રીષ્મમાં બપોર પહેલાં, શીતમાં મધ્યાહ્ને અને વર્ષામાં વાદળાં વગરના દિવસે નસ્ય દેવું. ૨૩

અવ્યાચાર્યસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું કર્મ અને જે કર્મ, જેઓને માટે, જે કારણે હિતકર નથી તથા જે જેઓને માટે હિતકર છે તે વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યું. ૨૪

ઉક્ત વિધિના નિષેધમાં વૈધે પોતે તર્ક કરવો જોઈએ—

બતાવેલા અર્થને પણ ડાહ્યા માણસે એકાન્તપણે વળગી રહેવું ન જોઈએ. બુદ્ધિમાન વૈધે પોતે પણ અહીં તર્ક કરવો જોઈએ. ૨૫

કારણ કે દેશ, કાલ અને બલ અનુસાર એવી અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય કે જેમાં કાર્ય એટલે કરવા લાયક અકાર્ય એટલે ન કરવા લાયક અને અને તત્કાલા લાયક કર્મ કરવું પડે. ૨૬

બિલટી-હંદોગ અને ગુલ્મરોગની પોતપોતાના ચિકિત્સાધ્યાયમાં અમુક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને વમન અને કુશ્મરોગીઓને અસ્તિકર્મ બતાવ્યું છે. ૨૭

તેથી શાસ્ત્રમાં નિર્દેશ હોય તો પણ પોતે શુદ્ધિથી વિચાર કરીને કાર્ય કરવું. તર્ક વગરની જે સિદ્ધિ મળે તે યદ્વદ્ધસિદ્ધિ અચાનક મળેલ સિદ્ધિ જ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલ અને ચરથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢપણે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘પંચકર્મીયસિદ્ધિ’ નામક બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૨

અધ્યાય ત્રીજો

અસ્તિસૂત્રીયા સિદ્ધિ

અસ્તિસૂત્રીયસિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અસ્તિસૂત્રીય’ સિદ્ધિનું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

અસ્તિના વિષયમાં અગ્નિવેશના કેટલાક પ્રશ્નો—

પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલયના રમણીય પડખાના ભાગમાં આરામ લેતા, બેઠેલ અને મહર્ષિઓના સમૂહથી વીંટળાયેલ ભગવાન પુનર્વસુને અગ્નિવેશ હાથ બેઠી આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૩

‘શી શી આખતનો વિચાર કરીને પુરુષોને આપેલી અસ્તિ સદ્ગુણ થાય? એની નળી શેની બનાવેલી હોય છે? તે નળી કેવી ભતનાં પ્રમાણ અને આકૃતિવાળી તથા શા ગુણવાળી હોય છે? કેને માટે ક્યાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને ક્યા ગુણવાળું અસ્તિપાત્ર હોય છે? નિરૂહની કલ્પના શી છે? તેના પ્રયોગની માત્રા શી છે? અનુવાસનમાં રહેલની માત્રા શી છે? અસ્તિ વખતે સૂતાની શી વિધિ છે? કઈ કઈ અસ્તિઓ છે. ? અને કેને માટે તેઓ હિતકર છે?’ એ પ્રમાણે આ સાંભળી મહર્ષિએ ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૩-૫

જે જોઈને આપવાનાં આવેલ અસ્તિ દરેકી રીતે સિદ્ધ થાય છે—

દોષ,ઓષધ,દેશ,કાલ,જ્ઞાતમ્ય,અગ્નિ,સત્ત્વ વગેરે,વધ

અને બલનો બરાબર વિચાર કરીને પ્રયોજેલી અસ્તિ નકકી ગુણધારી અને છે અને સર્વ કર્મ સિદ્ધિવાળાં થાય છે. ૬

જે દ્રવ્યોથી અસ્તિનું નેત્ર બનાવવું જોઈએ—

સોનું,રૂપું,કદમ્બ,તાંબુ,પિત્તલ,કાંસું,હાલકાં,લોહવૃક્ષ,વાંસ, હાથીદાંત, નલ, શીંગડાં અને તે તે મણિઓથી સારી ત્રણ કણિકાઓવાળી નળીઓ બનાવવી. ૭

અસ્તિનેત્રનું પ્રમાણ અને આકૃતિ—

છ,વીસ અને બાર વર્ષના મનુષ્યો માટે છ,બાર અને આઠ આંગળના માપની નળીઓ બેઠેલ અને છિદ્રો મગ,ચણીબોર અને સતીન પેસી શકે તેવાં તથા વાટથી બંધ કરેલાં હોવાં બેઠેલો. ૮

અસ્તિનેત્રનું પ્રમાણ અને આકૃતિ—

અસ્તિનેત્ર ૪૫ પ્રમાણે અંગુઠો અને ટચ્છી આંગળી બેઠેલી પરિધિવાળાં મૂલ અને અગ્રભાગમાં હોવાં બેઠેલો. વળી સીધા ગાયના પૂછા જેવી આકૃતિનાં, શલકણ અને ગોળ મોઢાંવાળાં બેઠેલો. ૯

અસ્તિચન્દ્રના નિર્માણનો વિધિ—

તેમાં એક કણિકા આગળના ચોથા ભાગમાં અને અસ્તિ બાંધવા માટેની એ કણિકા મૂળમાં હોવી બેઠેલો. ૯૨

વૃદ્ધ બળદ, પાડા, હરિણ, શકર અથવા તો બકરાની અસ્તિ પાત્ર કરવી. તે દઢ, પાતળી, સિરા વગરની, ગન્ધરહિત, કપાયની બાવનાથી લાલ, સારી પેઠે કામળ અને સારી પેઠે શુદ્ધ હોવી બેઠેલો, પુરુષોનું વય બેઠેલને ચોખ્ખતા પ્રમાણે અસ્તિનેત્રોમાં સારી રીતે સૂત્રથી બાંધીને પ્રયોજવી. ૧૧

અસ્તિ ન મળે ત્યારે અવેજીમાં વાપરવાનો વસ્તુ—

અસ્તિ ન મળે તો ‘શ્વપક્ષીનું ગળું’, અંકપાદનું ચામડું અથવા સારી પેઠે ઘટ કપડું લઈ શકાય. ૧૧૬

અસ્તિના પ્રયોગનો વિધિ—

વિધિ બાલુનાર વૈદે પુરુષને આસ્થાપનને ચોખ્ખ બાણીને, બેને અન્ન પચી ગયું છે તેવા અને એકાગ્ર

અનવાળા પુરુષને પવિત્ર દિવસે, શુકલ પક્ષમાં, પ્રશસ્ત નક્ષત્ર-સુદર્ત અને યોગમાં ઉપચાર કરવો. ૧૨૬

બલા, ગળો, ત્રિફળા, રાસના અને નાનાંમોટાં બે પંચમૂલ દરેક એક એક પક્ષ જેટલાં; આઠ મોંઢળ અને બઢરાતું માંસ ચરધી તુલા—તેને પાણીમાં પકાવી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. ૧૩૩

વચ્ચથી ગાળીને ચવાની, સીંઢળ, ખીલી, કઠં, વજ, શનાહ, મોથ અને પીપર—દરેકના પિચુ એટલે કર્ષ જેટલા પ્રમાણમાં કદક સાથે ગોળ-મધ-ધી અને તેલને નવશેકાંભેળવી એક પક્ષ ગોળ, સ્નેહ એટલે ઘી અને તેલની માત્રા બે પ્રસૂત અને મધ તથા સિંધાલૂણુ યુક્તિ અનુસાર નાખીને, બરિતમાં ઝેરણીથી મથીને, નેત્રના આગલા ભાગમાં રહેલી વાત્રને દૂર કરી, સારી રીતે બાંધેલી તે બરિતમાં સળ ન રહે તેવી રીતે રાખી, દબાવીને, વાયુ કાઢી નાખી, અંગુઠાના વચ્ચલા ભાગથી નેત્રનું મોઢું બંધ કરી દેવું. ૧૪-૧૬

શરીરે તેલ ચોળેલ, મૂત્ર અને મળ કરી લીધેલ અને બહુ ભૂખ્યો નહિ એવા મનુષ્યને સમઘળ અથવા માથા તરફ જરાક નીચા અને બહુ જાંચું ન હોય તેવા તથા સારા બિહનાવાળા શયનમાં ડાબે પડખે સુવરાવી, સીંધું શરીર રખાવી, પોતાના હાથનું જ આશીકું કરાવી, જમણા સક્રિયને સંક્રાયાવી અને ડાગાને લાંબો કરી, તે પછી તેને બરિત દેવી, ત્યારે સ્નેહ ચોપડેલ શુદ્ધમાં સ્નિગ્ધ કરેલ નેત્રનો ચોથો ભાગ ધીમે ધીમે મેરુદંડ અનુસાર સીધો દાખત કરવો; અને કંપ ન થવો, હડે નહિ, હલકાપણું વગેરે હાથના ગુણુ તેને દેખાડવા. પછી એક જ વાર દબાવીને બરિતદ્રવ આપી દઈ, ધીમે ધીમે જ નાખેલા નેત્રને પાછું ખેંચવું. ૧૭-૧૯

વસ્તિ બરાબર આપવામાં ન આવે હોય તો તેમાંથી થતી વ્યાપત્તિઓ—

જો બરિત આડી જાય તો ધારા અંદર જતી નથી. જો નેત્ર ચઢિત થાય તો શુદ્ધમાં વણ થાય, ધીમેથી દબાવીને દીધેલી બરિત પકવાશયમાં પહેંચતી નથી અને બહુ દબાવેલી બરિત કંઠ સુધી દોડી જાય છે. ૨૦

અતિ શીતલ બરિત સ્તંભ કરનાર છે અને અતિ

ઉષ્ણ બરિતવિદાહ અને મૂર્ચ્છા કરે છે. અતિ સ્નિગ્ધ બરિત જડતા કરે છે; રક્ત બરિત વાયુ કરે છે; અને પાતળી, અદૃષ માત્રામાં અને લવણુરહિત બરિત અયોગ કરે છે. વધારે માત્રામાં હોય તો અતિયોગ કરે છે અને ઘાટી હોય તો પુરુષને સૂકો બનાવે છે અને લાંબે વખતે બહાર આવે છે. લવણુ જો અધિક હોય તો દાહ અને અતિસાર કરે છે; માટે સારી રીતે યુક્તિપૂર્વક અને સમઘળ રીતે બરિત આપવી જોઈએ. ૨૧, ૨૨

પ્રથમ સ્નેહમાં મધ અને સિંધાલૂણુ નાખી, મથીને પછી કદક નાખવો; તેને મથી ફરીને દ્રવોની સાથે સંયોજન કરી, તેને ઝેરણીથી મથી, બરિતપાત્રમાં નાખવું. ૨૩

ઢાંચે પડેલ સૂતેલાને વસ્તિ આપવાનો હેતુ—

અઢણી અને શુદ્ધ ડાખા ભાગમાં આશ્રય કરી રહેલાં છે માટે તે પડખે સૂતેલામાં બરિત સુખપૂર્વક વ્યાપ્ત થાય છે અને એ પ્રમાણે કરચલીઓ પણ ખેંચી જાય છે. માટે ડાબે પડખે સૂતેલ મનુષ્ય બરિત દેવાને યોગ્ય છે. ૨૪

વસ્તિ આપવાને વચ્ચે આવસ્થિક કર્મ—

બરિત ચરધી આપી હોય ત્યાં મળ અને વાતનો વેગ થાય તો બરિતનેત્ર પાછું ખેંચી લઈને, વેગ છોડ્યા પછી, બાકીની બરિત દેવી; અને શરીર ચતું કરી, માથા નીચે આશીકું રાખવું. એ પ્રમાણે કરવાથી એના દેહને સાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

પહેલી-ત્રીજી અને ત્રીજી વસ્તિનું કર્મ—

પહેલી બરિત વાયુને પોતાના માર્ગમાંથી ખેંચી લાવે છે, બીજી પિત્તને અને ત્રીજી કફને. ૨૬

વસ્તિ પાછી આવ્યા પછીનું કર્મ—

બરિત પાછી વળી આવે એટલે નવશેકા પાણીથી નાહી, પાતળા માંસરસ સાથે શાળના ચોખ્ખા ખાવા તે પચી જતાં સાંજે હલકું અને થોડી માત્રામાં ભોજન કરાવી, બૃહણને માટે તેનું અનુવાસન કરવું. ૨૭

નિરુદ્ધ પછી અનુવાસન આપવું જોઈએ—

નિરુદ્ધના ચતુર્થાંશ જેટલા તેલને અમ્લ દ્રવ્યો અને વાતનાશક તેલથી સાધિત કરીને અનુવાસન દેવું; અને સ્નેહને જલદી બહાર ન આવવા દેવા માટે બંને સ્ત્રિયોને હથેલીથી દપકારવા. ૨૮

અન્ને પગની એ જ આંગળીઓનાં જોડાંને જરા ખેંચવું અને ચત્તા શરીરવાળા તેનાં પગનાં તળિની સ્નેહથી ધસવાં. એડી, આંગળીઓ અને પીંડીઓ તથા એના શરીરનાં જે અવયવો પીઘયુક્ત હોય તેને સ્નેહથી મસણવાં. ૨૯

અને ત્યારપછી એાશીકું રાખી સુખેથી નિદ્રાની ઉપાસના કરે. ૨૯૩

નિવૃત્તિમાં કપાય અને સ્નેહની સાત્રા—

કપાયના પાંચ ભાગ, પિત્તમાં અને પુરુષ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય ત્યારે સ્નેહનો છઠ્ઠો ભાગ, વાયુ વધેલો હોય તો સ્નેહનો એથો ભાગ અને ક્ષમાં આદ્રમે ભાગ— એ નિરૂદ્ધમાં માત્રા છે. ૩૦૩

વય પ્રમાણે નિવૃત્તિની સાત્રા—

નિરૂદ્ધની માત્રા પહેલે વર્ષે અર્ધો પ્રસૂત એટલે ૧ પલ, તે પછી બારમા વર્ષ સુધી અર્ધાઅર્ધા પ્રસૂતની વૃદ્ધિ કરવી. પછી બારમાં વર્ષથી અઠારમા વર્ષ સુધી એક એક પ્રસૂતની વૃદ્ધિ કરવી. તે પ્રમાણ સિત્તેર વર્ષ સુધીનું કહ્યું છે. તે પછી સોળ વર્ષના માણસની પેઠે કરવું એટલે કે ૧૦ પ્રસૂતની માત્રા પ્રયોજવી. ૩૧, ૩૨

બાળક અને વૃદ્ધમાં કહ્યા પ્રમાણેના પ્રસૂતના પ્રમાણથી અને ખસ કરીને મૃદુ નિરૂદ્ધમાત્રા પ્રયોજવી જોઈએ. ૩૨૩

વસ્તિ આવવાને વચ્ચે પ્રવૃત્તિ થાય—

નિરૂદ્ધ પછીની શય્યા બહુ ઊંચી નહિ તેવી, બહુ નીચા પાયા ન હોય તેવી, પગ રાખવાની પીઠસહિત, મોટા અને કોમળ બીઠાનાયુક્ત, પૂર્વ તરફ માથું રખાય એવી અને એકવાનાં શ્વેત વસ્ત્રવાળી પ્રશસ્ત છે. ૩૩૩

વસ્તિ આવ્યા પછી મોજન—

તે પ્રમાણે વળી વ્યાધિ જોઈને શૂષ, દૂધ અને માંસરસ વગેરેથી ભોજનની ગોઠવણી કરવી જોઈએ. સર્વ નિરૂદ્ધમાં આ વિધિને મુખ્ય જાણવી. અહીંથી હવે પછીની અસ્તિઓ કહીશ. ૩૪૩

વાતજ રોગોમાં નિવૃત્તિ યોગો; દ્વિપંચમૂલાદિ નિવૃત્તિ—

બકરાના માંસસહિત અને અગાઉ કહેલ બધા વગેરેના કલક સાથે દશમૂળના કવાથને અમ્બ દ્રવ્ય-

સહિત તથા ત્રણ સ્નેહ એટલે ઘી-તેલ-વસાથી યુક્ત, સર્વ વાતવ્યાધિ હરનાર શ્રેષ્ઠ નિરૂદ્ધ તરીકે બતાવ્યો છે. ૩૫૩ સ્થિરાદિ નિવૃત્તિ—

બધા, પટોલ, ત્રાયમાણ, એરંડમૂળ અને જવથી યુક્ત શાલપર્ણી વગેરેના વર્ગના કવાથનો એક પ્રસ્થ; તેમાં બકરાના માંસરસ અર્ધો પ્રસ્થ મેળવી તેને દ્રીથી સિદ્ધ કરવો. બ્યારે તે પ્રસ્થ જેટલો રહે ત્યારે ઘઉંલા, પીપર અને નાગરમોચના કલકયુક્ત તથા તેલ-ઘી-મધ અને સિંધાલૂણસહિત તે અસ્તિ દીપન છે અને માંસ તથા બલવર્ધક છે તથા આંખને બલ આપે છે. ૩૬-૩૭૩

અરંડમૂળાદિ નિવૃત્તિ—

એરંડમૂળ ત્રણ પલ, પદ્માશ, જે હરવ પંચમૂળ, રાસના, અશ્વગંધા, અતિગલા, ગજો, સાટોડી, ગરમાળો, દેવદાર—એ દરેક એક પલ; તેની સાથે આઠ મીઠાના નાખી, ચાર આઠક જલમાં કવાથ કરી, આઠમે ભાગ બાકી રહે ત્યારે શતાહ્વા, હાપુધા, ઘઉંલા, પીપર, જેડીમધ, બધા, રસાંજન, ઇન્દ્રજવ અને મોથ—એ દરેકનો કલક એક અલ્પ જેટલો, સાથે લવણનો અંશ એક અલ્પ નાખી, મધ-તેલ અને ગોમૂત મેળવી આપેલી અસ્તિ મનુષ્યોને દીપન અને લેખનીય છે. આ એરંડાસ્તિનો પ્રયોગ કરવાથી તે પીંડી-સાચળ-પગ-નિકે અને પીઠના શ્વળેને, કંકના આવરણને, વાયુના નિરોધને, શ્વસસહિત મલગ્રહ-મૂતગ્રહ અને વાતગ્રહને, આધમાનતા, અરમરિ અને શર્કરાને, આનાહને તથા અર્શ અને ગ્રહણીકોને શાંત કરે છે. ૩૮-૪૨

છાગરસાદિ નિવૃત્તિ—

ચાર પલ તેલ અને ઘીમાં ભૂંજેલો બકરાનો માંસ-રસ પચાસ પલ, દહીં અને દાડમથી અમ્બ કરી, બધા વગેરેના કલકસહિત તે રસ બલ, માંસ, વર્ણ, વીર્ય અને અગ્નિ આપનાર તથા અંધાપામાં અને શિરોરોગમાં પ્રશસ્ત છે. ૪૩

પલાદાદિ નિવૃત્તિ—

ચાર આઠક જલમાં આઠ પલ ખાખરા પકાવી માત્ર અર્ધો આઠક રસ બાકી રાખવો. તેને એક એક પલ વજ અને પીપર તથા શતાહ્વા જે પડના કલકથી યુક્ત કરી, સિંધાલૂણ-મધ અને તેલ મેળવી,

અથ અને વર્ણુ વધારનાર તે નિર્ણ દેવો. તે આનાહ, પાર્શ્વશ્લ, યોનિદોષ, ગુદમ અને ઉદાવર્તની પીડાનો નાશ કરે છે. ૪૪, ૪૫

પિત્તજન્ય રોગોનાં નિરૂહના યોગો; યજ્ઞ્યાહ વસ્તિ—

આઠ પલ જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ શતાહ મીંઢળ અને પીપરથી યુક્ત કરી, ધી અને મધ સાથેનો નિર્ણ વાતરકત, સ્વરભેદ અને વિસર્પમાં હિતકર છે. ૪૬

ચન્દ્રાદિ વસ્તિ વીજી—

જેઠીમધ, લોધ્ર, વાળો અને ચન્દન તથા કમલ અને ઉત્પલ સાથે બિઠળેલું શ્રેષ્ઠ ગાયતું દૂધ, સાકર અને મધયુક્ત તથા જીવનીય ગણના કલ્કસહિત, સારી પેટે શીતલ કરી, અસ્તિ તરીકે આપવાથી પિત્તના રોગોને હણે છે. ૪૭

ચન્દ્રાદિ વસ્તિ—

ચંદન, પક્ક, ઋદ્ધિ, જેઠીમધ, રારના, અરડૂસો, સારિવા, લોધ્ર, મજ્જા અને વળી અનન્તા, બક્ષા, સ્થિરા વગેરે અને તૃણપંચમૂલ—એ દરેક બે કર્ષનો પાણીમાં કાઢો કરી, તે કવાયથી અરધા આઠક દૂધને પકાવવું; પાણી જ્યારે બળી જાય ત્યારે જીવન્તી, મેદા, ઋદ્ધિ, શતાવરી, વીરા, કકોલી, ક્ષીરકકોલી, કશેરુકા, સાકર, જીવક, પદ્મરેણુ, પ્રપૌંડરીક, કમલ, ઉત્પલ, લોધ્ર, કૌંચાં, જેઠીમધ, વિદારીકન્દ, સુંજ, નાગકેસર અને ચંદનને પીસીને કલ્ક બનાવી, તેમાં નાખી, ધી અને મધ મેળવી, સિંધાલૂચસહિત શીતલ જ નિર્ણઅસ્તિ દેવી. અસ્તિ પાછી વળી આવે ત્યારે નવશેકા પાણીથી નાહી જાગલ માંસરસ સાથે અથવા દૂધ સાથે શાગના ચોખ્ખા ખાવા. ૪૮-૫૧

આ અસ્તિ દાહ, અતિસાર, પ્રદર, રકતપિત્ત, હરોગ પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ગુદમ, મૂત્રગ્રહ અને કમળો વગેરે પિત્તજન્ય સર્વ રોગોને હણે છે. ૫૨

દ્રાક્ષાદિ વસ્તિ—

દ્રાક્ષ વગેરે કાશ્મર્ય, મહુડાં, વાળો, સારિવા, ચન્દન અને શીતપાટી સાથે પકાવેલું દૂધ તેમાં શ્રાવણી મુદ્ગપણી, વંશોત્પન, કૌંચાં અને જેઠીમધનો કલ્ક તથા ઘઉંનો લોટ એ દરેક અક્ષ જેટલું નાખી, મધ, ધી, જેઠીમધનું તેલ, પચ્ચા, વિદારીકન્દ અને શેરડીનો

રસ તથા ગોળથી યુક્ત તે પિત્તહર અસ્તિ બનાવવી. ૫૩, ૫૪

તે અસ્તિ હૃદય-નાભિ-પડખાં અને મરતકના દાહમાં, અંદરના દાહમાં, મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, ક્ષતક્ષીણમાં અને વીર્ય નાશ પામ્યું હોય તેમાં તથા પિત્તના અતિસારમાં મનુષ્યો માટે પ્રશસ્ત છે. ૫૫

કોશાતકાદિ નિરૂહ—

કોશાતક, ગરમાળો, દેવદાર, ચણેડી, મૂર્વા, કુટજ, આકડો, કાળીપાટ, કળથી અને બીજી ભોરીંગણી—એ સર્વને પાણીમાં પકાવીને તેનો કવાથ દશ પ્રસૂત રાખવો. ૫૬

તેમાં અક્ષ અક્ષ જેટલાં સરસવ, નાની એલચી, મીંઢળ અને કક; તથા મીંઢળનું તેલ, મધ, જવખાર અને સરસવનું તેલ દરેક એક પ્રસૂત; તેનાથી યુક્ત કરી, જાણકાર વૈદ્યે કફરોગીને, મંદાગ્નિવાળાને અને ભોજન-દેષીને એ નિર્ણઅસ્તિ દેવી. અથવા પટોલ, હરડે, દેવદાર અને પીપરનો અગ્નિ ઉપર જલમાં કવાથ કરી તેનાથી અસ્તિ દેવી. ૫૭, ૫૮

દ્વિપંચમૂલાદિ નિરૂહ—

દશમૂળ, ત્રિફળા, બીલી અને મીંઢળનો ગોમૂત્રસહિત કવાથ કરવો. તેમાં ઇન્દ્રજન-કાળીપાટ-મીંઢળ અને મોથનો કલ્ક, સિંધાલૂચ, જવખાર અને તેલ નાખવાં. આ મુખ્ય નિર્ણ કફજન્ય વિકારોને, પાંડુરોગને, અલસકને, આમદોષને તથા વાતરોધ અને મૂત્રરોગને તથા અસ્તિપ્રદેશતા લયકર આટોપને પણ હણે છે. ૫૯, ૬૦

રાસ્નાદિ નિરૂહ—

રાસ્ના, ગળો, એરંડમૂળ, વાવડિંગ, ઘરુહળદર, સમ્પ્રજ્ઞ, કાળો વાળો, દેવદાર, લીંબડો, ગરમાળો, કરિયાલું, પટોલ, કાળીપાટ, કક, ઉંદરકની, દશમૂલ, મોથ, ત્રાયચાણુ, સરખવો અને ત્રિફળાથી કરેલો કવાથ, મીંઢળનો કવાથ અને ગોમૂત્ર—તેમાં જેઠીમધ, પીપર, ક્ષિત્રી, શતાહ, રસાંજન ધોળો વજ, વાવડિંગ, ઇન્દ્રજન, કાળીપાટ, મોથ અને સિંધાલૂચનો કલ્ક નાખી, ધી-મધ અને તેલ મેળવી બનાવેલો આ નિર્ણ ક્રિમિ, કાદ, પ્રમેહ, બદ્ધ, ઉદર, અજીર્ણ અને કફના રોગોને દોષો હોય અને રક્ષ ઔષધથી અપતર્પણવાળાઓને આ જ

ઉપર કહેલા રોગો હોતાં નિરૂદ્ધ દીધો હોય તો વાતને દણી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી અને રોગોને છૂતી લઈ, બળ આપે છે. ૬૧-૬૪

સંવર્ગજન્ય રોગોમાં પુનર્વચાય નિરુદ્ધ—

સાટોડી, અરંડમૂળ, અરંડુસો, પાપાણ્ડ, ઘોળી સાટોડી, ભૂતીક, બસા, પલાશ અને દશમૂલ—એ દરેક દ્રવ્ય એક પલ; ઘોળીને ખાંડી નાખેલ આઠ મીઠાળ; બીલી, જવ, ખોર, કળથી, ઘાણા અને મીઠાળ દરેક એક પ્રસૂત નેટલાં; દૂધ અને જવ બે આઠક નેટલાં; તેને પકાવી દૂધ બાકી રહે એટલે શ્વેત વસ્ત્રથી ગાળી, તેમાં વજ, શતાહ્વા, દેવદાર, કંક, જેઠીમંથ, સિદ્ધાર્થક, પીપર, યવાની અને મીઠાળનો કદક નાખવો; ગોળ તથા સિંધાલુચુ નાખવું; તથા ત્રણ પ્રસૂત મધ, તેલ અને ઘીથી યુક્ત કરી, બહુ હોતો કે ઠંડો નહિ એવા તે નિરૂદ્ધ, વિશેષ જ્ઞાનવાળા વૈદ્યે વિધિપૂર્વક દેવો. તે સંસર્ગથી થયેલા બધા રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૬૫-૬૮

નિરુદ્ધની કલ્પના દોષની અપેક્ષા રાત્રે છે—

વાયુમાં રિનંધ, ઉષ્ણ અને માંસરસસહિત એક નિરૂદ્ધ; પિત્તમાં મધુર, શીતલ અને દૂધની સાથે બે નિરૂદ્ધો અને કદમાં ગોમૂત્રસહિત કદુ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ત્રણ નિરૂદ્ધો આપવા જોઈએ. એથી અધિક નિરૂદ્ધો આપવા ન જોઈએ. ૬૯

નિરુદ્ધ બાપ્ત પડી મોજન—

વાયુમાં નિરૂદ્ધ પછીનું ભોજન માંસરસથી કરવું; પિત્તમાં દૂધથી અને કદમાં ધૂણેથી; તે જ પ્રમાણે અનુવાસનયોગ્ય પુરુષોમાં વાત વગેરે અનુક્રમે બીલીનું તેલ, જવનીય ગણનું તેલ અને મીઠાળનું તેલ પ્રયોજવું જોઈએ. ૭૦

અધ્યાયાર્ષઃપ્રવ્રહ—

આ પ્રમાણે અસ્તિ દેવાનું આ આશુ ઋષિ વિધાન સત્ય સ્વરૂપમાં કહી દેખાડયું છે. તે લાગીને જે વિદ્વાન અહીં અસ્તિકર્મ કરે છે તેને લોકમાં સિદ્ધિ મળે છે.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘અસ્તિસ્ત્રીયસિધ્ધિ’ નામક ત્રીજે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૩.

અધ્યાય ચોથો

સ્નેહવ્યાપદિટ્ટી સિદ્ધિ

સ્નેહસ્તિવ્યાપદિવિધિનો ઉપદ્યમ—

“હવે અહીંથી ‘સ્નેહવ્યાપદિસિદ્ધિ’ નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં અગત્યના આગેને ત્રીસે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

વાતજન્ય રોગોમાં જે અનુવાસન; દશમૂલ; અનુવાસન—

વાત-પિત્ત અને કદનો નાશ કરનાર આ સ્નેહ, અસ્તિઓ અને મિથ્યા રીતે આપવાથી થતી વ્યાપદ તથા તેની ચિકિત્સા હું સાંભળ. ૩

દશમૂલ, બસા, રસ્તા, અથગન્ધા, સાટોડી, ગળો, અરંડમૂળ, ભૂતીક, ખારંગી, અરંડુસો, ચેદિય, શતાવરી, સદયર અને કાકનાસા પ્રત્યેક એક પલ; જવ, અડદ, અગસી, ખોર અને કળથી દરેક પ્રસૂત નેટલાં; તેઓને ચાર દ્રોણ પાણીમાં પકાવી, એક દ્રોણ બાકી રહે ત્યારે તેની સાથે પલ પલ નેટલાં જવનીય ગણનાં દ્રવ્યો મેળવી, એક આઠક તેલ અને તેટલું જ દૂધ નાખી તેલપાક સિદ્ધ કરવો. આ અનુવાસન સર્વ વાત વિકારોને દૂર કરનાર છે. તે જ પ્રમાણે અનુપ જવેલી જવનીય ગણથી સાધિત વસા પણ સર્વ વાતવિકારોને દૂર કરનાર છે. ૪-૭

શતાહ્વાદિ અનુવાસન—

શતાહ્વા, જવ, બીલી અને અમ્બ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ વાયુમાં અનુવાસન તરીકે કામ આવે છે અને અગ્નિમાં તપાવેલા સિંધાલુચુથી જામી જામીને તપાવેલું ઘી પણ વાયુ દૂર કરનાર છે. ૮

પિત્તજન્ય રોગોમાં કીંવત્સ્યાદિ અનુવાસન—

જવન્તી મીઠાળ, મેદા, શ્રાવણી, જેઠીમંથ, બદર શતાહ્વા, નકલક, પીપર, કાકનાસા, શતાવરી, કીચાં, ફીરકાકોલી, કાકગ્રાશીંગી, રડી અને વન્ને પીલીની, તેલ તથા ઘી, તેનાથી ચારગણા દૂધમાં સિધ્ધ કરવાં. તે

અનુવાસન બુંદણ, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર તથા બલ-
શુક અને જ્વરાગ્નિ વધારનાર છે તથા મૂત્ર-વીર્ય અને
રક્તના દોષોને હરે છે. ૯-૧૧

ચોથા ભાગના તેલ સાથે ઘીને ચારગણ દૂધમાં,
ચળી શેકે તે ચન્દનાદિકના કદક સાથે સિધ્ધ કરવાથી
પિત્તનાશક અનુવાસન બને છે. ૧૨

સૈન્ધવાદિ અનુવાસન—

સિંધાલૂણ, મીંઢળ, કંક, શતાહ, નિમ્બ, વજ,
વાળો, જેડીમધ, ભારંગી, દેવદાર, કટ્ટક, સૂકે,
પુષ્કરમૂળ, મેદા અબ્ય, ચિત્રક, શટી, વાવડિંગ, અતિથિપ,
કાળું નસોતર, હરેણુ, બીલિની શાલપર્ણી, બીલી,
અજમોદા પીપર, દન્તીમૂળ અને રાસનાનો પીસીને
કદક કરવો; તેને એરંડતેલમાં કે તલના તેલમાં સિદ્ધ
કરવો. તે તેલ કફરોગ દૂર કરનાર છે. ૧૩-૧૫

અનુવાસન કરવાથી તે બ્રધ્ન, ઉદ્ભવર્ત, ગુદમ અર્શ,
બ્ધીલા, પ્રમેહ, આઢ્યવાત, આનાહ અને અશ્મરોનો
નાશ કરે છે. ૧૬

અથવા અમ્લ દ્રવ્યોથી યુક્ત મીંઢળથી કે બિલ્વાદિ
ગણથી અથવા કફહર ઔષધોથી કફહર તેલ વૈદ્યેતૈયાર
કરવું જોઈએ. ૧૭

વિઙંગાદિ તૈલ—

વાવડિંગ, એરંડમૂળ, હળદર, પટોલ ત્રિક્ષ્ણ ગળો,
બનિનાં કુંબળાયાં, નિયુંડી, દશમૂલ, ઉંદરકની, લીંબડો,
કાળીપાટ, સહચર, ગરમળો અને કરેણુ એઓના કવાથથી
અને આના કદકથી તેલ પકાવવું; મીંઢળ, બીલી નસોતર,
પીપર, રાસના, કરિયાતું, દેવદાર, સમપર્ણી, વજ, કળો વાળો, દારુ-
હળદર, કંક, ઇન્દ્રજવ, મજ્જી, હળદર, શતાહા, ચિત્રક, કપૂર-
કાચલી, ચોરક અને પુષ્કરમૂળ. તે પાન, અબ્યંગ અને
અનુવાસનમાં પ્રયોજવાથી કાઢ, કિમ્બિ, પ્રમેહ, અર્શ,
ગ્રહણીરોગ. નપુંસકતા, વિષમાગ્નિ, મળ તથા ત્રણે દોષને
જલદી દૂર કરે છે. ૧૮-૨૨

રોગ-વ્યાયામ-કામ અને મુસાફરીથી ક્ષીણ-નિર્જલ

અને ઓજસરહિત તથા ક્ષીણ થયેલ વીર્યગાઓને
સ્નેહ્યસ્તિ અતિશય બલ દેનારી છે. પગ, જંવા, ઊરુ,
પીઠ, ખભા અને કેડને ધરમ સ્થિરતા આપે છે અને
પ્રખરહિત સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની પ્રજા ઉત્પન્ન કરે
છે. ૨૩, ૨૪

સ્નેહ્યસ્તિની છ વ્યાપ્તિઓ—

વાત, પિત્ત, કફ, અતિઅન્ન અને મળથી સ્નેહ-
્યસ્તિ ઢંકાર્ધ જતાં અને જમ્યા વગરનાને દેવાથી સ્નેહ
્યસ્તિની છ વ્યાપ્તિ થાય છે. ૨૫

વાતાઘ્રત સ્નેહ્યું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વાયુ અધિક હોતાં શીત અને અદપ, પિત્ત અધિક હોતાં
અતિ ઉષ્ણ, અને કફ અધિક હોતાં મૃદુ, અતિશય જમેડને
ગુરુ, તથા મલના સંચયમાં અલ્પબલ સ્નેહ્યસ્તિ દેવામાં
આવતાં, તેઓથી ઘેરાયેલો સ્નેહ જતો નથી અને એ
દોષો બહુ વધેલા હોવાથી, પરાલવ પામવાથી પણ જતો
નથી. જમેલ ન હોય તેનો માર્ગ અન્નથી રોકાયેલ ન
હોવાથી તે યસ્તિ ઉપર ચાલી જાય છે. તેનું લક્ષણ
આ પ્રમાણે થાય છે. ૨૬, ૨૭

અંગમર્દ, જ્વર, આધ્માન, શીત, રત્તલ, ઊરુપીડ,
પડખામાં પીડા અને ઉદ્વેગનથી વૈદ્યે સ્નેહને વાયુથી ઘેરા-
યેલ જોણવો. ૨૮

સ્નિગ્ધ અમ્લ, લવણ અને ઉષ્ણ, રાસના અને
પીત્તકના તેલથી મિશ્રિત સૌતીરક, સુરા, બોર, કળથી
અને જવથી સાધિત, ગોમૂતસહિત અને પંચમૂલથી
બનાવેલ નિર્ઝેથી તેનું બરાબર નિહરેણુ એટલે
દોષ કાઢવાનું કરવું જોઈએ અને સાંજે જમ્યા પછી
તે બન્ને તેલથી તેનું અનુવાસન કરવું જોઈએ.
૨૯, ૩૦

પિત્તાઘ્રત સ્નેહ્યું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા—

દાહ, લાલાશ, તૃષ્ણ, મોહ, તમકથાસ અને જ્વર
એ વિકારોથી સ્નેહ પિત્તથી ઘેરાયેલ જોણવો. તેને મધુર
અને કડવી યસ્તિઓથી હરી લેવો જોઈએ. ૩૧

કપાદ્ધત સ્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

તન્દ્રા, શીતજ્વર, આળસ, પ્રસેક, અરુચિ, ભારે-પાણું, મૂર્ચ્છા અને ગ્દાનિથી સ્નેહને ક્ષયથી ઘેરાયેલ જાણવો. ૩૨

કષાય, કટુ, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ, સુરા અને ગોમૂતથી સાધિત, મીઠાગના તેલથી યુક્ત અને અમ્લ દ્રવો સાથેની અસ્તિઓથી તેને બહાર કાઢવો. ૩૩

અત્યશનાદ્રુત સ્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

ઊલટી, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, ગ્દાનિ, શ્વસ, નિદ્રા, અંગમર્દ, આમનાં લક્ષણ તથા દાહથી તેને અતિભોજનથી ઘેરાયેલ જાણવો. ૩૪

કટુ અને લવણ દ્રવ્યોના કષાયથી તથા ચૂર્ણથી પાચન, મૃદુ વિરેચન અને આમચિકિત્સામાં કહેલ ક્રિયા અહીં હિતકર છે. ૩૫

વિઢાવૃત સ્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

મળ-મૂત્ર અને વાયુનો રોધ, શ્વસ, ભારેપાણું, આધ્માન તથા હ્રોગથી સ્નેહને મળથી ઘેરાયેલ જાણીને, સ્નેહ-સ્વેદ અને વર્તિથી, કાળું નસોતર અને અિલ્લાદિથી સિદ્ધ કરેલ નિરૂદ્ધોથી તથા અનુવાસનોથી અને ઉદાવર્તનો નાશ કરનાર વિધિથી તેને સરખી રીતે બહાર કાઢવો. ૩૭

હાર જતા સ્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

જમ્યો ન હોય તેને અથવા શ્વસ ગુદાવાળાને ખૂબ દુઃખાતીને દીધેલ સ્નેહ, વેગથી ઉપર તરફ દોડી જાય છે; અને ત્યાંથી કંઠમાંથી કે ઉપરના છિદ્રોમાંથી પળ બહાર આવે છે. ૩૮

ગોમૂત, કાળું નસોતર અને નસોતરથી સિદ્ધ કરેલ જવ-ખોર અને કળથીવાળો અને તેનાથી જ સિદ્ધ કરેલ તેલવાળો નિરૂદ્ધ અને અનુવાસન અહીં ધષ્ટ છે. ૩૯

ગળામાંથી પાછા નીકળતા તે સ્નેહને સ્તંભ, કંઠગ્રહ

અને વિરેચનથી તથા ઊલટી મટાડનાર ક્રિયાઓથી પાછો વાળવો જોઈએ. ૪૦

રુક્ષતાથી વહાર ન આવતા સ્નેહનો ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ—

સંપૂર્ણ ઢંકાયેલ કે અલ્પ ઢંકાયેલ સ્નેહ, અસ્તિ બહાર ન આવતાં શરીરની રક્ષતાને લઈ જેને ઉપદ્રવ ન કરે તેના વિદ્વાન વૈદે ઉપેક્ષા કરવી. ૪૧

અનુવાસનની પહેલાં કેવું ભોજન આપવું—

જેને અનુવાસનસ્નેહનો સમ્યગ્યોગ થયો છે તેને દ્રવ, ઉષ્ણ, લઘુ અને પથ્ય ભોજન દેવું; અને ભોજ્ય પદાર્થ પ્રમાણસર જમેલાને ત્રણ ત્રણ દિવસે અનુવાસન દેવું. ૪૨

અનુવાસન આપેલાને લળ જલ દેવું જોઈએ; તેના ગુણો—

રાત આખી પસાર કરેલ મનુષ્યને પ્રભાતમાં ધાણા અને સૂકંથી સિધ્ધ કરેલ જલ અથવા કેવળ ઉષ્ણ જલ વિચક્ષણ વૈદે દેવું. ૪૩

ઉષ્ણ જલ મનુષ્યોના સ્નેહના અચૂર્ણને પકાવી નાખે છે, કદને તોડી નાખે છે અને વાયુને તે અનુલોભન કરે છે. ૪૪

તેથી વમન, વિરેચન, નિરૂદ્ધ અને અનુવાસનમાં વાત અને કદની શાંતિ માટે ઉષ્ણ જલ દેવું જોઈએ. ૪૫

કોને નિત્ય અનુવાસન આપવું—

રક્ષ પદાર્થોનું નિત્ય સેવન કરનાર, પ્રતીપ્ત અગ્નિ-વાળા, વ્યાયામ કરનાર, વાતરોગી તથા વંક્ષણ-શ્રોણિ અને ઉદાવર્તના વાતવાળા રોગરોગ સ્નેહાસ્તિ આપવા યોગ્ય છે. ૪૬

જેમ પાણી રેતીમાં પેસી જાય છે તેમ એઓને સ્નેહ જલદી પચી જાય છે. એ સિદ્ધાંતના બીજાઓનો અગ્નિ સ્નેહને ઘણુંખૂં ત્રણ દિવસે પચાવે છે. ૪૭

અનુવાસન બુંદણ, વાતપિત્તો નાશ કરનાર તથા બલ-
શુક અને જ્વરાંત વધારનાર છે તથા મૂત્ર-વીર્ય અને
રજના દોષોને હરે છે. ૯-૧૧

એથા ભાગના તેલ સાથે ઘીને ચારગણા દૂધમાં,
મળી શકે તે ચન્દનાદિકના કઠક સાથે સિધ્ધ કરવાથી
પિત્તનાશક અનુવાસન બને છે. ૧૨

સૈન્ધવાદિ અનુવાસન—

સિંધાલૂણ, મીંઢળ, કંક, શતાહ, નિમ્બુલ, વજ,
વાળો, જેઠીમધ, ભારંગી, દેવદાર, કટ્ટક, સૂંઠ,
પુષ્કરમૂળ, મેદા અથ, ચિત્રક, શટી, વાવડિંગ, અતિથિષ,
કાળું નસોતર, હરેણુ, નીલિની શાલપર્ણી, ખીલી,
અજમોદા પીપર, દન્તીમૂળ અને રાસનાનો પીસીને
કઠક કરવો; તેને એરંડતેલમાં કે તલના તેલમાં સિદ્ધ
કરવો. તે તેલ કફરોગ દૂર કરનાર છે. ૧૩-૧૫

અનુવાસન કરવાથી તે પ્રદ, ઉદાવર્ત, ગુદમ અર્શ,
શ્લીહા, પ્રમેહ, આદ્યવાત, આનાહ અને અશ્મરિનો
નાશ કરે છે. ૧૬

અથવા અમ્લ દ્રવ્યોથી યુક્ત મીંઢળથી કે બિલ્વાદિ
ગણથી અથવા કફર ઔષધોથી કફર તેલ વૈષેતૈયાર
કરવું જોઈએ. ૧૭

વિઙનાદિ તૈલ—

વાવડિંગ, એરંડમૂળ, હળદર, પટોલ ત્રિક્ષા ગળો,
જાનિનાં કુંપળીયાં, નિગુંડી, દશમૂલ, ઉંદરકની, લીંબડો,
કાળીપાટ, સહચર, ગરમાળો અને કરેણુ એઓના કવાથથી
અને આના કઠકથી તેલ પદ્મવતું; મીંઢળ, ખીલી નસોતર,
પીપર, રાસના, કરિયાતું, દેવદાર, સમપર્ણ, વજ, ક.ળો વાળો, દરુ-
હળદર, કંક, ઇન્દ્રજવ, મજ્જા, હળદર, શતાહ, ચિત્રક, કપૂર-
કાચલી, ચોરક અને પુષ્કરમૂળ. તે પાન અભ્યંગ અને
અનુવાસનમાં પ્રયોજવાથી કાઠ કિમિ, પ્રમેહ, અર્શ,
અહણીરોગ નપુંસકતા, વિષમાગ્નિ, મળ તથા ત્રણે દોષને
જલદી દૂર કરે છે. ૧૮-૨૨

રોગ-વ્યાયામ-કામ અને મુસાફરીથી ક્ષીણ-નિર્બલ

અને ઓજસરહિત તથા ક્ષીણ થયેલ વીર્યગ્નાઓને
સ્નેહપ્રિત અતિશય બલ દેનારી છે. વજ, જંઘા, ઊરુ,
પીઠ, ખભા અને કંડને પરમ સ્થિરતા આપે છે અને
પ્રગરહિત સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની પ્રગ ઉત્પન્ન કરે
છે. ૨૩, ૨૪

સ્નેહવસ્તિનો છ વ્યાપતિઓ—

વાત, પિત્ત, કફ, અતિઅન્ન અને મળથી સ્નેહ-
પ્રિત હંકાર્જતાં અને જમ્યા વગરનાને દેવાથી સ્નેહ
પ્રિતની છ વ્યાપદ થાય છે. ૨૫

વાતાઘ્રત સ્નેહનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વાયુ અધિક હોતાં શીત અને અદ્ય, પિત્ત અધિક હોતાં
અતિ ઉષ્ણ, અને કફ અધિક હોતાં મૃદુ, અતિશય જમેલને
ગુરુ, તથા મલના સંચયમાં અદ્યબલ સ્નેહપ્રિત દેવામાં
આવતાં, તેઓથી ઘેરાયેલો સ્નેહ જતો નથી અને એ
દોષો બહુ વધેલા હોવાથી, પરાભવ પામવાથી પણ જતો
નથી. જમેલ ન હેય તેનો માર્ગ અન્નથી રોકાયેલ ન
હોવાથી તે પ્રિત ઉપર આવી જાય છે. તેનું લક્ષણ
આ પ્રમાણે થાય છે. ૨૬, ૨૭

અંગમર્દ, જવર, આધ્માન, શીત, સ્તંભ, ઊરુપીડ,
પડખામાં પીડા અને ઉદ્વેગનથી વૈષે સ્નેહને વાયુથી ઘેરા-
યેલ જોવાયે. ૨૮

સ્નિગ્ધ અમ્લ, લવણ અને ઉષ્ણ, રાસના અને
પીત્તદ્રુના તેલથી મિશ્રિત સૌનારક, સુરા, બોર, કળથી
અને જવથી સાધિત, ગામૂતસહિત અને પંચમૂલથી
બનાવેલ નિર્ઘેલો તેનું બરાબર નિહરેણુ એટલે
દોષ કાઢવાનું કરવું જોઈએ અને સાંજે જમ્યા પછી
તે બન્ને તેલથી તેનું અનુવાસન કરવું જોઈએ.
૨૯, ૩૦

પિત્તાઘ્રત સ્નેહનું લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા—

દાહ, લાવાશ, તૃષ, મોહ, તમકથાસ અને જવર
એ વિકારોથી સ્નેહ પિત્તથી ઘેરાયેલ જાણવો. તેને મધુર
અને કડવી પ્રિતઓથી હરી લેવો જોઈએ, ૩૧

છિન્નોવાણું, વાતદુષ્ટ, રિનગ્ધ અને કલેદયુક્ત એ આઠ અસ્તિપાત્રોને ચિદ્રિત્સામાં તત્ત્વનાં બોધે છે. ૬

અસ્તિપાત્રના દોષથી અસ્તિની ગતિની વિપ્રમતા, વિસ્તૃતતા એટલે આમગન્ધ હોવો, સ્થાવ, દુર્ગ્રહતા એટલે મુશ્કેલીથી પકડાવું, નિસ્તવ એટલે ઝરી જવું, શીલુયુક્ત થવું, હાથમાંથી પડી જવું અને ધારણ ન કરી શકાવું— એ થાય છે. ૭

વસ્તિ આપનારના દોષો—

અસ્તિ દેનારથી આટલા દોષ થાય છે—સવાત એટલે વાયુસહિત ચૌપદ દેવું, અતિદુત એટલે બહુ ઉતાવળ કરવી, ઉલ્લિપ્ત એટલે નેત્રને ઉપર ચઢવી દેવું, તિથંગ એટલે નેત્ર ત્રાંસુ નાખવું, ઉલ્લુપ્ત એટલે વારંવાર દબાવવું, કમ્પિત એટલે નેત્ર હલવું, અતિ એટલે નેત્ર ધણી વાર નાખવું, બાહ્ય એટલે નેત્ર બહાર રહેવું, મન્દવેગ અને અતિવેગ. ૮

વાયુ કાઢ્યા વગર કયવા નિઃશેષ વસ્તિ આપવાના દોષો—

વાયુ કાઢી નાખ્યા વગર અસ્તિ પાંધવામાં આવતાં અથવા શેષ રાખ્યા વગર અસ્તિ દેતાં, વાયુ પ્રવેશ કરીને, કુપિત થઈ, શૂન અને સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે. ૯

તેનાં ચિકિત્સા—

તેમાં અભ્યંગ, ગુદાપ્રદેશને સ્વેદ અને વાતહર ભોજનો પ્રયોજવાં બોધે છે. ૯૩

રતાવઢે આપવા વગેરેથી થતા દોષો તથા તેની ચિકિત્સા—

અસ્તિને ઉતાવળે નાખવાથી, એકદમ બહાર ખેંચી લેવાથી અને ઉપરની તરફ નાખવાથી કટી-ગુદા અને જંઘામાં પીડા, મૂત્રાશયની જડતા અને ઊરુઓમાં વેદના થાય છે. તેમાં વાતહર ભોજન, સ્નેહ, સ્વેદ અને અસ્તિઓ પ્રયોજવાં બોધે છે. ૧૧

વસ્તિનું કર્ષન થાય તેનાં કારણો અને ચિકિત્સા—

નેત્ર ત્રાંસું નાખવાથી, વળિયાંથી દાર શકાયેલ

હોતાં અને પાંધવાના સૂત્ર વગેરેથી નેત્ર બંધ હોતાં, અસ્તિદ્રવ્ય અંદર જવું નથી. ત્યારે તેને પાછું ખેંચી લઈ સંશોધન કરી દાખલ કરવું. ૧૨

દવાવતાં વચ્ચે છોડી દેવાથી થતા દોષો અને તેની ચિકિત્સા—

દબાવતાં દબાવતાં વચમાં છોડી દેવાથી ગુદામાં પરાભવ પામેલો અલવાન વાયુ છાતી અને મસ્તકમાં પીડા તથા ઊરુઓની શિથિલતા જન્માવે છે. ૧૩

તેમાં બીલી વગેરે, મીઠળ તથા કાળું નસોતર વગેરે અને ગોમૂત્રવાળી અસ્તિ દેવી બોધે છે. ૧૩૩

કમ્પનથી ગુદા પરાભવ પામે તેના દોષો અને ચિકિત્સા—

ગુદા કમ્પનથી પરાભવ પામતાં દાહ, બળતરા અને શોષ થાય છે; તેમાં અસ્તિસહિત કપાય, મધુર અને શીતલ શેક દેવો બોધે છે. ૧૪૩

વારંવાર વસ્તિને ત્રાસવાથી થતા દોષો અને તેની ચિકિત્સા—

વારંવાર અસ્તિને નાખવાથી વળિયાંમાં કાસોટી લાગવાથી પીડાસહિત દાહ, કાંટા અને ગુદાની તથા મળની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં ઘીનું પેનું, દૂધ અને પિચ્છા-અસ્તિ પ્રશસ્ત છે. ૧૬

મન્દવસ્તિથી તથા સ્નેહ વહાર રહી જાય તેના દોષો અને ચિકિત્સા—

મન્દઅસ્તિ પકવાશયમાં પહોંચતી નથી અને બાહ્ય અસ્તિ જલદીથી પાછી વળે છે. સિદ્ધિ ઇચ્છનાર વૈદે તેની સ્થિતિમાં ફરીને સ્નેહ આપવો. ૧૭

વહુ દવાદવાથી થતા દોષો અને ચિકિત્સા—

બહુ દબાવેલી અસ્તિ કાંઠામાં જ રહે છે અથવા ગળામાં આવે છે. તેમાં અસ્તિ, વિરેચન અને ગાળું દબાવવું વગેરે ચિકિત્સા છે. ૧૮

અનુવાસનમાં આમ-સ્નેહનો વિષે—

વળી કાચો સ્નેહ દેવો ન જોઈએ; કારણ કે તે ગુહને અભિષ્યન્દિત કરે. અસ્તિતે થોડી ખાકી રાખવી કારણ કે ખાકીના ભાગમાં વાયુ રહેલો હોય છે. ૪૮

ગુદા અને કંઠદ્વારા એક વચ્ચે સ્નેહ ન આપવો—

વળી ગુદા અને કંઠદ્વારા એક કાળે સ્નેહ ન આપવો જોઈએ, બન્ને માર્ગોથી એક સાથે જતો સ્નેહ વાયુને અને જઠરાગ્નિને દૂષિત કરે છે. ૪૯

અનુવાસન અને નિરૂહ એકલા જ સેવવા ન જોઈએ—

સ્નેહઅસ્તિ કે નિરૂહનો એકલાનો બહુ પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, એકલા સ્નેહથી ઉત્કલેશ અને અગ્નિનાશ તથા નિરૂહથી વાયુનો લાય થાય છે. ૫૦

તેથી નિરૂહ આપ્યો હોય તેને અનુવાસન આપવું અને અનુવાસન આપેલને નિરૂહ આપવો. આ પ્રમાણે સ્નેહ અને શોધનની યોજનાથી અસ્તિકર્મ નિર્દોષ મટાડે છે. ૫૧

કેને માત્રાવસ્તિ હિતકર છે—

કામ, વ્યાયામ, ભાર, મુસાફરી, સવારી અને સ્ત્રી-ગમનથી ક્ષીણ થયેલા, દુર્બળ અને વાયુથી પીડિત મનુષ્યને દરરોજ માત્રાવસ્તિ આપવાનું કહેલ છે. ૫૨

માત્રાવસ્તિના ગુણો—

સ્નેહની નાની માત્રાની સમાન માત્રાવસ્તિ થાય છે. તેમાં મનુષ્ય ઇચ્છા પ્રમાણે આહાર-વિહાર કરી શકે છે અને સર્વકાળે તે નુકસાનરહિત છે. ૫૩

સ્નેહમાત્રાનું વિધાન બલદારક, સુખેથી ઉપચાર થઈ શકે એવું, સુખેથી મળ લાવનાર, બૃંહણ અને વાતરોગ મટાડનાર છે. ૫૪

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારના એ શ્લોક—

વાતાદિક દોષની શાન્તિ માટે શ્રેષ્ઠ સ્નેહઅસ્તિઓ,

અજ્ઞાન મનુષ્યોએ તેઓનો પ્રયોગ કરવાથી થતી વ્યાપદ અને તેની ચિકિત્સા, સ્નેહઅસ્તિની પહેલાં જે ખાવું જોઈએ તે, જેઓ ખરેખર સ્નેહને યોગ્ય છે અને જેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્નેહઅસ્તિને યોગ્ય છે તે, સ્નેહ અસ્તિનો વિધિ તથા માત્રાઅસ્તિનો વિધિ એ સર્વ કહી બતાવવામાં આવ્યાં છે. ૫૫, ૫૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબદ્ધ પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘સ્નેહવ્યાપત્તિસિદ્ધિ’ નામક એથો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪

અધ્યાય પાંચમે

નેત્રવ્યાપત્તિની સિદ્ધિ

નેત્રવસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘નેત્રવસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧ ૨

વર્જ્ય નેત્રવસ્તિ; તેમના દોષો—

ચિકિત્સામાં તજવા લાયક નેત્રો અને અસ્તિઓ તથા અજ્ઞાન વૈદ્યે વાપરેલ નેત્રોની વ્યાપદ અને તેની ચિકિત્સા તું સાંભળ. ૩

કુંકું, લાંબુ, પાતળું, ઝડું, જીર્ણ, શિથિલ બન્ધન-વાળું, પડખામાં ઊંઘવાળું અને વાકું—એ આઠ નેત્રોને તજવાં જોઈએ. ૪

ક્રમાનુસાર તેઓના આ દોષો છે. અપ્રાપ્તિ એટલે ન પહોંચવું, અતિગતિ એટલે બહુ દૂર જવું, ક્ષોભ, કર્ષણ, ક્ષણન, આવ, સુદીપ્ત અને કુટિલગતિ. ૫

વર્જ્ય વસ્તિઓ; તેમના દોષો—

વિષમ, માંસદ, કપાયેલ, રથૂવ, અનેક સૂક્ષ્મ

તો ગ્જાનિ વધે છે અને કમજાત થાય છે અને પીથેયું સંશોધન વિપરીત માર્ગે પ્રવર્તે છે. ૧૪

નાનામાં લીલેલ સંજોગન ઔષધનઃ સુગો—

થોડી માત્રામાં, મદાન વેગનાળું, સુખેથી બહુ દોષોને હરનાર, પચવામાં હલકું, સારા સ્વાદવાળું, પ્રસન્નતાકારક, રોગનાશક, વ્યાપ્તિમાં પણ થોડો વિદ્યાર કરનાર, બહુ ગ્જાનિ ન કરનાર અને ને ગન્ધ-વર્ણ તથા રસથી શુદ્ધ હોય તેને માત્રાસર ઔષધ બાળવું. ૧૫, ૧૬

ઔષધ કેવા સ્વવાળા પડેને ધીવું—

અશુભ કરનાર કામાદિક માનસિક દોષોને દૂર કરી એકાગ્રમનથી પીથેયું ઔષધ સમ્યગ્યોગ કરનાર બને છે. ૧૭

જાવર્તી કાલે વનન ધીવું હોય તેમે શું લાવું જોઈએ—

આવર્તી કાલે ને મનુષ્યને વનન પીવું હોય તેણે કદ વધારનાર, તરત પચી જાય તેવું અને મોટે ભાગે દ્રવ હોય તેવું બોજન કરવું જોઈએ; અને વિરેચન પીવું હોય તેણે હલકું અને ઉષ્ણ બોજન કરવું જોઈએ. ૧૮

કદ ઉત્તિગ્રસ્ત હોવાથી અને અદ્ય હોવાથી દોષો તરત સ્ત્રવી જાય છે. ૧૮૩

અન્યક શુદ્ધતાં લક્ષણો—

ઔષધ પીથેય મનુષ્યનાં શુદ્ધિનાં લક્ષણ વૈદે જોવાં. કદની પાછળ પિત્ત નીકળે તો ઉર્ધ્વાભાગમાંથી અને મગ તથા પિત્તની પછી કદ નીકળે તો નીચેના ભાગમાંથી દોષ દરમ્યા છે એમ કહેવું; સાથે કૃશતા અને નયનાર્ધ લઘુતાસહિત હોય તો. ૧૯, ૨૦

શુદ્ધિતાં લક્ષણ દેહાત્તાં વાદીના ઔષધની કલટી કરાવવી—

વિરેચનથી શુદ્ધિનાં લક્ષણ દેખાતાં બાહ્યીના

ઔષધની ઉઘટી કરાવી નાખવી, પણ જો લઘુતા ન આવી હોય તો ઉઘટી ન કરાવવી. સ્તિમિતતા અને વાયુરોધમાં ઓડકાર ન આવતો હોય તો પણ શરીરની લઘુતા થાય અને કદ પાતળા પડે ત્યાં સુધી વનન કરાવવું. એ પછી વનન કરાવે તો આપદ થાય. ૨૧૩

યથેક્ત વનનનું ફળ—

વનન સરખી રીતે થઈ જતાં જઠરાગ્નિ વધે છે અને દોષો શાંત થાય છે. જો સરખી રીતે જીર્ણ થયેલ ઔષધનાં લક્ષણ ન દેખાય તો વનન કરેલ મનુષ્યને લંધન કરાવવું જોઈએ.

અન્યક વનન થવું હોય તેને નાટે પથાત્કર્મ—

પણ જો તે લક્ષણો દેખાય તો પેચાદિકમ કરવે અને લંધન કરાવવું નહિ. ૨૨, ૨૩

પેચા વગેરે ક્રમ કરવાનો હેતુ—

સંશોધનોથી શુદ્ધ થયેલ અને જેના દોષ હરી લેવામાં આવ્યા છે તેવા શરીરધર્મીના અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; માટે પેચાદિકમનું આચરણ કરવું જોઈએ. ૨૪

તર્વણ વગેરે ક્રમ કયાં કરવો—

કદ અને પિત્તની અદ્ય શુદ્ધિ થઈ હોય તો મગપાન કરનારને અને વાતપિત્તના રોગીને તર્પણાદિક ક્રમ કરવો; કારણ કે પેચા તેઓને ક્ષિત્રતા કરે. ૨૫

જીર્ણોષધનાં લક્ષણો—

અનુલોમ વાયુ, સ્વસ્થતા, શૂષ્પ, તરસ, ઉત્સાહ, મનસ્વિતા, લઘુતા, ઇન્દ્રિયોની ચંચળતા અને ઓડકારની શુદ્ધિ—એ પચી ગયેલ ઔષધનાં લક્ષણ છે. ૨૬

અજીર્ણોષધનાં લક્ષણો—

થાક, દાહ, અજોતી શિથિલતા, બ્રમ, મૂર્ચ્છા, શિરપીડ, ખેચેતી અને બલહાનિ—એ ઔષધ પચવામાં બાકી રહેવાનાં લક્ષણ છે. ૨૭

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક:—

જે માણસ અસ્તિત્વેત્ર અને અને અસ્તિત્વાતાના
આ દોષો તેનાં ઔષધસહિત જાણે છે તેની પાસે
શુદ્ધિમાન માણસે અસ્તિકર્મ કરાવવાં. ૧૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-
સ્કંધકાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢપણે પૂર્ણ કરેલા
આ શાસ્ત્રમાં સિધ્ધિરથાન વિષે ‘નેત્રપ્રસ્તિત્વાપતિસિધ્ધિ’
નામક પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫

અધ્યાય છઠો

વમનવિરેચનવ્યાપતિસિદ્ધિ

વમનવિરેચનવ્યાપતિસિધ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘વમનવિરેચનવ્યાપતિસિદ્ધિ’નું
વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આનેયે
નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

ઉર્ધ્વશોધન એટલે વમન અને અનુલોમ શોધન
એટલે વિરેચનની સરખી વિધિ અને યોગ્ય રીતે તે
ન થયાં હોય તો તેઓના દોષો તેઓનાં ઔષધસહિત
કહીશ. ૩

ત્રાષ્ટ, શરદ્, વસન્ત વગેરે સાધારણ ઋતુમાં સંશોધન
આપવું જોઈએ—

ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમન્ત એ અનુક્રમે અતિ ઉષ્ણ,
વર્ષાદવાળી અને શીત હોય છે. તેઓની વચ્ચે તેઓથી
સાધારણ ત્રાષ્ટ વગેરે ત્રણ ઋતુઓ છે. ૪

શોધનની આખતમાં આપાદ અને ગ્રાવણને ત્રાષ્ટ
જાણવા, કરતક અને સાગશરને વળી શરદ જાણવા
તથા ક્ષગણુ અને ચૈત્રને વસન્ત જાણવા. ૫

આ પ્રમાણે સ્વરશ્વટતને લક્ષમાં રાખી ઋતુઓના
વિભાગ કદપીને પૈલે વ્યાધિમાં વ્યાધિ અનુસાર
સંશોધન દેવું. ૬

વમન વગેરેની વચ્ચે સ્નેહ-સ્વેદનો પ્રયોગ અને અન્તે
સ્નેહનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ—

વમન વગેરે કર્મોની વચ્ચેવચ્ચે સ્નેહ અને સ્વેદનો
પ્રયોગ કર્યો જવો અને અન્તે સંશમનીય સ્નેહનો
પ્રયોગ કરવો. ૭

અતિસ્નિગ્ધ માળસોને વિરેચન આપવું નહિ—

વિસર્પ, પિડકા, શેફ, કમળો અને પાંકુના રોગીઓને
તથા પ્રહાર પામેલ અને વિષપીડિત મનુષ્યોને અને
અતિશય સ્નિગ્ધ મનુષ્યોને વિરેચન કરાવવું નહિ. ૮

કોને સ્નેહવિરેચન અને કોને હ્રક્ષવિરેચન આપવું—

અતિશય સ્નિગ્ધ શરીરવાળાને સ્નેહનું વિરેચન દેવું
નહિ. સ્નેહથી ઉત્કલષ્ટ શરીરવાળાને હ્રક્ષ વિરેચન
આપવું. ૯

કેવી રીતે પીધેલું ઔષધ સમ્યગ્યોગ કરનાર બને છે—

સ્નેહ અને સ્વેદથી યુક્ત પુરુષને ખોરાક પચી
જતાં એકાગ્રમનથી માત્રાસર પીધેલું ઔષધ સમ્યગ્-
યોગ કરનાર બને છે. ૧૦

સ્નિગ્ધ વાસણુમાંથી જેવી રીતે પ્રયત્ન વિના
જલ ખસેડી શકાય છે તેવી રીતે સ્નિગ્ધ દેહમાંથી કફ
વગેરે દોષો ઔષધોથી ખસેડી શકાય છે. ૧૧

અગ્નિ જેમ ભીનાં લાકડાંને ચારે બાજુથી વિષ્ણિદિત-
એટલે દ્રવ ખેંચી લેવો—એ કરે છે તેમ સ્નિગ્ધ મનુષ્યના
સ્થિર દોષોને સ્વેદ વિષ્ણિદિત કરે છે. ૧૨

મેલા વસ્ત્રને હારમાં બાંધીને જે પ્રમાણે મેલનું
પાણીથી સંશોધન કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ્નેહ
અને સ્વેદથી મળતે ચલાયમાન કરી, શોધન ઔષધોથી
તેનું શોધન કરવામાં આવે છે. ૧૩

અજીર્ણ હોય ત્યારે પીધેલા સંશોધન ઔષધથી થતાં લક્ષણો—

ખાધેલું પચ્યા પહેલાં શોધન ઔષધ પીધું હોય

વાતહર ર્નેહોથી ર્નેહન કરેલ મનુષ્યનું ફરીથી તીક્ષ્ણ ઔષધથી શોધન કરવું; પણ અતિતીક્ષ્ણ ઔષધથી નહિ; કારણ કે તેથી અતિયોગ થાય છે. ૪૪

અતિયોગથી થતો વ્યાપત્તિઓ—

ભૂખ્યા અને મૃદુ કોઠાવાળાને આપેલ અતિતીક્ષ્ણ ઔષધ મળ, પિત્ત અને કફને જલદી હરી લઈ દ્રવ ધાતુઓનો સ્થાવર કરે છે; અને બલ તથા સ્વરનો ક્ષય, દાહ, કંઠશોષ, બ્રમ અને તૃષા કરે છે. તેમાં બાકીના ઔષધનું મધુર દ્રવ્યોથી ઉલ્લેખન કરવું. ૪૬

તેમનો ચિકિત્સા—

વમનના અતિયોગમાં વિરેચન અને વિરેચનોના અતિયોગમાં વળી વમન થાય તો સારી પેટે શીતલ પરિષેક અને અવગાહ વગેરેથી તથા કપાય, મધુર, શીતલ, રક્તપિત્ત અને અતિસારનો નાશ કરનાર તથા વળી દાહ અને જ્વર મટાડનાર અન્નપાન અને ઔષધોથી તેનું સ્તબ્ધ કરવું. ૪૭, ૪૮

અંજન, અંદન, કાળો વાળો, બકરાંનું રક્ત અને સાકરના પાણીનો મન્ય લાગના ચૂર્ણ સાથે પીવે. તે અતિયોગનો શ્રેષ્ઠ હરનાર છે. ૪૯

અથવા વડ વગેરેના શુભોથી સિદ્ધ કરેલી પેયા મધ સાથે અને મળ કબજાવાત કરનાર ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલ દૂધ અને ભોજ્ય પદાર્થ દેવા. ૫૦

અથવા જંગલ માંસરસોથી ભોજન તથા પિચ્છા-બસ્તિ પ્રચરત છે, અને મધુરગણનાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા દૂધથી કાઢેલ ઘીથી અનુવાસન કરવું જોઈએ. ૫૧

વમનના અતિયોગમાં વળી શીતલ જલનો પરિષેક કરી, કંઠહર દ્રવ્યો સાથે ઘી, મધ અને સાકરસહિત મન્ય પીવે. ૫૨

ખૂબ ઓડકારમદ્ધિત ઊલટીમાં અને મૂર્ચ્છામાં

ધાણા તથા નાગરમોથનું ચૂર્ણ મહુડાં અને રસાંજન સહિત મધમાં મેળવીને ચટાડવું. ૫૩

ઊલટી કરતાં કરતાં જો જલ અંદર પેસી જાય તો સ્નિગ્ધ, અમ્લ અને લવણ તથા હલ યુષ્ઠ, દૂધ અને માંસરસથી કોળળા કરવા તે હિતકર છે; અને ખીન્ન માણસોએ તેની આગળ ખાટાં ફળો ખાવાં, જો જલ બહાર નીકળી ગઈ હોય તો તલ અને દ્રાક્ષના કલ્કથી તેને લીપીને પાછી પેસાડી દેવી. ૫૮, ૫૫

જબ ઝંઝાવાના અને વાયુના રોગોમાં શુદ્ધિમાન વૈદ્યે ઘી અને માંસથી સાધિત પાતળી યવાગૂ તથા ર્નેહ અને ર્વેદ દેવાં. ૫૬

વમન પામેલ, વિરેચન પામેલ, મંદ અગ્નિવાળા અને લંબન કરેલ મનુષ્યે અગ્નિ અને પ્રાણની વૃદ્ધિ માટે પેયાદિક ક્રમનો આશ્રય કરવો. ૫૭

આધ્માન—એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

બહુ દોષવાળા, રૂક્ષ, મંદાગ્નિવાળા અને ઉદાવર્તવાળા મનુષ્યને આપેલ અદ્ય ઔષધ દોષોને ઉત્કિંન્ન કરી તથા માર્ગો રૂંધીને નાભિપ્રદેશને ખૂબ ફૂલાવે છે; પીક-પડમાં અને મસ્તકમાં પીક કરે છે તથા શ્વાસ, મળ, મૂત્ર અને વાયુનો ભયંકર નિરોધ કરે છે. ૫૮, ૫૯

અભ્યંગ, ર્વેદ અને વર્તિ વગેરે, નિરૂદ્ધસહિત અનુવાસન અને ઉદાવર્ત મટાડનાર સર્વ ચિકિત્સા આધ્માન રોગી માટે પ્રચરત છે. ૬૦

પરિકર્તિકા—એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

સ્નિગ્ધ અને ભારે કોઠાવાળા મનુષ્યે આમયુક્ત દોષમાં પીધેલ તથા શુષ્ક દેહવાળા, મૃદુ કોઠાવાળા, થાકેલ અને અદ્ય બળવાળા મનુષ્યે પીધેલ બલવાન ઔષધ ગુદામાં જઈ, આમયુક્ત દોષને જલદી દૂર કરી, તીવ્ર શૂલવાળી તથા પિચ્છા અને લોહીયુક્ત વાહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૧, ૬૨

કેવું ઔષધ વ્યાપ્તિ કરે છે—

અકાળે, નાની માત્રામાં, અધિક માત્રામાં, જૂનું, ભાવના વગરનું અને યોગ્ય રીતે સંસ્કાર ન પામેલું ઔષધ જલદી વ્યાપ્ત કરે છે. ૨૮

વસનવિરેચનની દશ વ્યાપ્તિઓ—

આશ્માન, પરિકર્તિકા, સાવ, હૃદયહ, અંગગ્રહ, જ્વાત્તાન, વિભ્રંશ, સ્તંભ, ઉપદ્રવ અને ક્ષય—એ પરિચારક, ઔષધ, વૈદ્ય અને રોગીની વિગુણતાને લઈ, અયોગ અને અતિયોગથી થતી દશ વ્યાપ્તિ માનેલી છે. ૨૯, ૩૦

વસનવિરેચનના યોગ-અતિયોગ અને અયોગનાં લક્ષણો—

સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ એ યોગ, અતિપ્રવૃત્તિ એ અતિ યોગ અને વિપરીતપણે, બિલકુલ નહિ અથવા થોડા પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ તે અયોગ થાય. ૩૧

કંદના ઉત્કલેશવાળા મનુષ્યે અતિ દુર્ગન્ધવાળું, અતિશય અહણ, બહુ પ્રમાણમાં અને અજીર્ણ પર પીધેલું વિરેચન ઉર્ધ્વગામી બને છે. ૩૨

ભૂખથી પીડિત અને મૃદુ ક્રોધવાળા તથા કંદના થોડાક જ ઉત્કલેશવાળા મનુષ્યે પીધેલ તીક્ષ્ણ અને ક્ષોભયુક્ત બનેલ વસન, વિરેચન બની જાય છે. ૩૩

વિપરીત માર્ગે દોષોનું સંપૂર્ણ હરણ ન કરવાથી તેઓની અયોગની સંજ્ઞા થાય છે. તેમાં દોષ કાં તો મુરકેલીથી નીકળે છે, કાં તો નીકળતો જ નથી અથવા અલ્પ પ્રમાણમાં નીકળે છે. ૩૪

ઔષધ પીધું હોય છતાં શુદ્ધિ ન થાય તો કર્તવ્ય—

ઔષધ પીધું હોય છતાં શુદ્ધિ ન થાય તો તે પચી જતાં, ફરીથી ઔષધ પીવું; પણ પચ્યું ન હોય તેના પર બીજું ઔષધ પીવું ન જોઈએ; કારણ કે અતિયોગનો ભય રહે, ૩૫

ક્રોધાની ગુરુતા અને લઘુતા, તથા બળ પણ જાણી

લઈને અયોગમાં મૃદુ અથવા તીક્ષ્ણ ઔષધ પણ આપવું. ૩૬

દુર્વમનમાં વસન અને કૂરકોષ્ટમાં વિરેચન ન આપવું જોઈએ—

જેને બિલદી ન થતી હોય તેને વસન ઔષધ અને જેનો કોઠો કંઠણ છે તેને વિરેચન ઔષધ પાવું ન જોઈએ, અથવા અધિક પ્રમાણમાં પાવું ન જોઈએ; કારણ કે પીવાથી તે વળી તે બંનેને હણી નાખે. ૩૭

અયોગથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

સ્નેહન અને સ્વેદન ન કરેલ શરીરવાળા રક્ષ પુરુષને જૂનું ઔષધ દોષોનો ઉત્કલેશ કરી, બહાર કાઢતા સમર્થ થવું નથી; અને વિભ્રંશ, સોબે, હેઝી, ખૂબ અંધકાર દેખાવો, પીંડીઓમાં ગોટલાં ચડવાં, ખજવાળ, જીરુઓની શિથિલતા અને વિવર્ણતા—એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૮, ૩૯

સ્નેહન અને સ્વેદન કરેલ, તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા મનુષ્યને અતિ અલ્પ માત્રામાં આપેલ ઔષધ પચી જતાં અથવા શીત દ્રવ્યોથી સ્તબ્ધ થતાં અથવા દોષ પાક્યા વગર પીધેલ ઔષધ દોષોનો ઉત્કલેશ કરીને બહાર કાઢી શકવું નથી અને ઉપર કહ્યા તે જ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બધો અયોગ જ છે એમ જાણીને શુદ્ધિમાન માણસે તે બાબતમાં કહ્યા પ્રમાણની ચિકિત્સા કરાવવી. ૪૦, ૪૧

તેની ચિકિત્સા—

તેલ અને સિંધાલુથી તેને અભ્યંગ કરી તથા પ્રસ્તરસ્વેદથી અને સંકરસ્વેદથી સ્વેદન કરી, ઔષધ પચી ગયા પછી તેને ફરીને ઔષધ પાવું; અથવા ગોમૂત્રસહિત નિરૂહ્યસ્તિ દેવી. ૪૨

નિરૂહણ થઈ ગયા પછી તેને જાંગલ માંસરસોથી જમાડીને મીઠળ, પીપર અને દેવદારથી સિધ્ધ કરેલ તેલથી માત્રા અનુસાર અનુવાસન દેવું. ૪૩

ઉકળેલા દૂધની ઘીના મંડ અને રસાંબનથી યુક્ત કરીને શીતલ અસ્તિ દેવી; અથવા સારી પેટે શીતલ પિચ્છ-અસ્તિ કે ઘીના મંડનું અનુવાસન દેવું. ૮૩, ૮૪

ગુદમ્બ-૧ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

અને ગુદમ્બ શયો હોય તો કપાય દ્રવ્યોથી તેનું સ્તંભન કરી ગુદને પેસારી દેવી; અને એની સંજ્ઞાના નાશમાં આશ્વાસન અને સંગીતના ધ્વનિ કરાવવા. ૮૫

ન્યારે પીધેલું વિરેચન માત્ર મળ કાઢીને જ બેડું રહે છે અને વમન માત્ર પીધેલા ઔષધને જ કાઢે છે અને દોષોને ઉત્ક્રેશ કરી તેને બહાર કાઢતાં નથી ત્યારે પ્રકુપિત થયેલા દોષો ખજવાળ વગેરે રોગો કરે છે તેને વિષ્ણુ શ્મનેલ છે. તેનું ઔષધ વ્યાધિ અનુસાર થાય છે. ૮૬, ૮૭

સ્તંભ-૧ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

સ્નિગ્ધ મનુષ્યે સ્નેહસહિત પીધેલ તે ઔષધ મૃદુતાને લઈ દોષોથી ઘેરાઈ જાય છે. તેથી દોષોને તે બહાર કાઢતું નથી અને પોતાના સ્થાનથી ખસેલા દોષોનું ઉલટું સ્તંભન કરે છે. ૮૮

વાતરોધ, ગુદસ્તંભ અને શ્લ્લ સાથે જોને થોડું થોડું ક્ષરણ થાય છે તેને લંબન અને પાચન કરાવ્યા પછી તે તીક્ષ્ણ અસ્તિ કે વિરેચનને યોગ્ય છે. ૮૯

ઉપદ્રવનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

રક્ષ કે અદ્યપ્તવાળા મનુષ્યે પીધેલું રક્ષ વિરેચન વાયુને જલદી કોપાવી ભયંકર ઉપદ્રવો કરે છે. ૯૦

જોહ પામતા મનુષ્યનાં સર્વ અંગવેશમાં ભયંકર સ્તંભ અને શ્લ્લ થાય છે; તેમાં સ્નેહ-સ્વેદ વગેરે વાતહર વિધિ આચરવો જોઈએ. ૯૧

ક્લમ-૧ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

સ્નિગ્ધ અને મૃદુ ક્રોધવાળા પુરુષને આપેલું મૃદુ ઔષધ ક્ષ અને પિત્તને ઉત્ક્રેશ કરી અને વાયુને નિરોધ કરી તન્દ્રા અને ભારેપણાસહિત કુર્બળતા અને

અંગોની શિથિલતા કરે છે. માટે તેને તરત બહાર કાઢવું જોઈએ. એમાં લંબન અને પાચન તથા સ્નિગ્ધ અને તીક્ષ્ણ શોધન હિતકર છે. ૯૨, ૯૩

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

આ પ્રમાણે કુશળતારહિત વૈદ્યોએ મનુષ્યોનાં વમન અને વિરેચનની, લક્ષણ અને ચિકિત્સાસહિત વ્યાપદો કહેવામાં આવી છે. આ વ્યાપદો અને અવસ્થાઓને સત્ત્વ સ્વરૂપમાં બહુણીને. મનુષ્યોના સદા આરોગ્યની ધ્રુવ-વાળા બુદ્ધિમાન વૈદ્યે સારી રીતે સંશોધન આપવું. ૯૪, ૯૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘વમનવિરેચનવ્યાપત્તિધ્વ’ નામક છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૬

અધ્યાય સાતમે

અસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિ

વસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અસ્તિવ્યાપત્તિસિદ્ધિ’નું આખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

બુધ્ધિ, ચૈર્ય, ઉદારતા, ગંભીરતા, ક્ષમા, ધન્વિદ્યદમન અને તપના ભંડાર પુનર્વસુને વિનયયુક્ત શિષ્યગણે પૂછ્યું. ૩

“અસ્તિની કઈ કઈ અને કેટલી વ્યાપદ છે? તેઓનાં હેતુ અને લક્ષણ શું છે? ચિકિત્સા શી છે?” એ પ્રમાણે પ્રશ્નો સાંભળીને ગુરુએ તેઓને કહ્યું. ૪

વસ્તિના જસમ્યવોગથી ચતી વાર વ્યાપત્તિઓ—

“અયોગ, અતિયોગ, થાક, આધ્માન, હેડાડી, હૃતપ્રાપ્તિ બિર્ધગમન, પ્રવાહિકા, શિરોવેદના, અંગબંધા,

આમયુક્ત દોષમાં લંઘન, પાચન અને રક્ષ, ઉષ્ણ તથા લઘુ ભોજન, અને શુષ્ક દેહવાળા માટેનો સર્વ બૃંહણીય તથા મધુર વિધિ હિતકર છે. ૬૩

આમ પચી જતાં જો વાહ વગેરે અનુબન્ધ હોય તો ક્ષાર, અમ્લ અને લઘુ ભોજન પ્રશસ્ત છે; અથવા વાયુ અધિક હોતાં હીરાક્રસીમિશ્રિત અથવા ક્ષાર કે લવણ સાથે દાઝમના રસયુક્ત ઘી પીવું; અથવા અન્નપાનમાં દાઝમની છાલથી યુક્ત ખાટું દહીં પીવું કે દેવદાર અને તલતો કલ્ક ઊના પાણી સાથે પીવો; અથવા પીપળો, ઉંખરો, પીપળ અને કદંબ સાથે ઊઝળેલું દૂધ પીવું. ૬૪-૬૬

અથવા વળી કૃષાય, મધુર, શીતલ અને પિચ્છ-અસ્તિ કે જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલ સ્નેહઅસ્તિ દેવરાવવી. ૬૭

પરિસ્થાવ-એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

બહુ દોષવાળાને આપેલ અલ્પ ઔષધ દોષનો ઉત્કલેશ કરી દોષનો થોડો થોડો સ્થાય કરે છે અને ખજવાળ, શેક, ક્રોધ, ભારેપણું, અગ્નિનો નાશ સિત્તમિતતા, અરુચિ અને પાંડુતા કરે છે તે પરિસ્થાવ કહેવાય છે. તે દોષનું શમન કરવું જોઈએ કે વમન પણ કરવું જોઈએ અથવા સ્નેહન કરીને ફરીથી તીક્ષ્ણ વિરેચન પાવું જોઈએ. જ્યારે શુદ્ધિ થઈ જાય ત્યારે સંસ્કાર કરેલ ચૂર્ણ, આસવ અને અરિષ્ટો અપાવવાં. ૬૮-૭૦

હૃદ્મહ-એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

વેગોને રોકવાથી વાયુ વગેરે કુપિત થઈને ઔષધનું પાન કરનારના હૃદયમાં જઈ ભયંકર હૃદ્મહ કરે છે. ૭૧

તે રોગી હેઝી, ઉધરસ, પાર્શ્વશ્લ, દીનતા, લાળ અને આંખના વિભ્રમથી યુક્ત બની, સંજ્ઞાસહિત થઈ દાંત કક્કવતો જીલ કરડે છે. ૭૨

વેલે તે બાબતમાં ભ્રમમાં પડવું નહિ પણ પિત્તની મૂર્ચ્છાથી પીડિત હોય તો કટુ દ્રવ્યોથી તેને જલદી વમન કરાવવું. ૭૩

તે પછી એના બાકી રહેલ દોષનું પાચનીય દ્રવ્યોથી પાચન કરવું અને તે પછી એના કાયાસિ અને બળતું ક્રમે ક્રમે ઉત્થાન કરવું. ૭૪

અતિવમન કરનાર જેવું હૃદય પવનથી પીડાતું હોય તેને સ્નિગ્ધ, અમ્લ અને લવણ દ્રવ્ય દેવાં અને પિત્ત તથા કૃક્માં એથી વિપરીત દ્રવ્યો દેવાં જોઈએ. ૭૫

અંગગ્રહ-એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

જેણે ઔષધ પીધું છે તેના વેગોના રુધિરથી અથવા કૃક્થી રૂધિરો અથવા સંજ્ઞાસહિત અતિયોગવાળાનો વાયુ સ્તંભ, કંપ, સોય ભોંકવા જેવી પીડા, શિથિલતા, ઉદ્વેષ્ટન અને મનન જેવી પીડાસહિત અંગોને ઝાલી લે છે. તેમાં સ્નેહ અને સ્વેદ વગેરે સર્વ વાતહર કર્મ કરાવવું જોઈએ. ૭૬, ૭૭

જીવાદાન-એ વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

મટ્ટ દોષમાં અને થોડા દોષવાળાને આપેલું અતિતીક્ષ્ણ ઔષધ દોષોને હરી, રક્તનો ક્ષોભ કરી જીવરક્તને હરે છે એટલે બહાર કાઢે છે. ૭૮

તેનાથી એટલે જીવરક્તથી મિશ્રિત અન્ન કાગડાને અથવા તો ફૂતરાને દેવું. જો તે ખાઈ જાય તો જીવરક્ત કહેવું અને જો ન ખાય તો રક્તપિત્ત ભાખવું. ૭૯

અથવા તેમાં ઝમોળેલા સ્વેત વસ્ત્રને સૂકાવા દઈ, ઊના પાણીથી ધોતાં, રક્તપિત્તમાં તે વિવર્ણ થઈ જાય અને જીવરક્ત હોય તો શુદ્ધ થઈ જાય. ૮૦

જીવદાનમાં તૃષા, મૂર્ચ્છા અને મદથી પીડિત તે રોગીની સર્વ પિત્તહર ચિકિત્સા અને અતિયોગમાં જે ક્રિયા હિતકર તે તે સર્વ ક્રિયા મરણ પર્યન્ત કરવી જોઈએ. ૮૧

જીવતાં હરિણ, ગાય, ભેંસ અને બકરીનું તરતવું લીધેલ લોહી જીવન રક્તને મળતું હોવાથી પીવું; કારણકે તે તરત જ જીવન રક્ત બની જાય છે. ૮૨

દર્બના ચૂર્ણસહિત તે જ લોહીની અસ્તિ દેવી અથવા શ્યામા, કાશ્મર્ય, ખોર, દ્રો અને કાળા વાળા સાથે

હિલ્કાનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

મૃદુ ક્રોધવાળા અને નિર્ગળ મનુષ્યને આપેલ અતિ તીક્ષ્ણ અસ્તિ દોષને અતિ બહાર કાઢતાં હેડકી ઉત્પન્ન કરે છે; તેને હેડકીનાશક અને જે બૂંદણ છે તે હિતકર છે. ૨૭

બાલા, રિચરા વગેરે, કાશ્મર્ય, ત્રિફળા, ગોળ અને સિંધાલૂચથી તથા પ્રસન્ના અને ખાટા આરનાલથી તેલ પકાવીને અનુવાસન કરવું. ૨૮

પીપર અને સિંધાલૂચ એક કર્પ જેટલાં લઈ ગરમ પાણી સાથે પીવાં અને વાતહર ધૂમ, ચાટણ, માંસરસ, દૂધ, રવેદ અને અન્ન દેવાં. ૨૯

હસ્પ્રાપ્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

અતિતીક્ષ્ણ, વાયુસહિત કે સરખી રીતે ન દબાવેલ અસ્તિ હૃદયને આઘાત કરે છે; તેમાં કાશ, કુશ અને છાકટ તથા અમ્લરકન્ધ અને લવણરકન્ધનાં દ્રવ્યો, ફેરડાં તથા ઘોર બ્રુકાળીને તૈયાર કરેલ અસ્તિ અને વાતહર દ્રવ્યોથી સિધ્ધ કરેલ તેલનું અનુવાસન હિતકર છે. ૩૦, ૩૧

કર્ણગમનનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

અસ્તિ દીધા પછી વાત-મૂત્ર અને મળના વેગને રોકનારની અથવા બહુ દમાવીને દીધેલ અસ્તિ વેગવાળી હોવાથી મોઢેથી બહાર આવે છે. ૩૨

તેને મૂર્ચ્છારૂપી વિકાર થયેલો બોધને પ્રથમ મોઢા ઉપર શીતલ જલ છાંટવું, પડખાં અને ઉદરને નીચેની તરફ મસળવાં અને તેને પંખો નાખવો. ૩૩

કેશ પકડીને તેને અધ્ધર લટકાવી હલાવવો અને ગાય, ગર્દભ, અશ્વ હાથી, સિંહ, સીપાઈ, સર્પ, ઉંઝાડીઆં અને એવા પ્રકારની બીજી બાળતોથી તેને ત્રાસ પમાડવો એટલે બી જવાથી તેને અસ્તિ નીચેની તરફ પ્રવ્રત થાય છે. તદુપરાંત મરી ન જાય તેવી રીતે વચ્ચેથી કે હાથથી ગળું રૂંધવું; કારણ કે પ્રાણ અને ઉદાન રોકવાથી અપાન વાયુ પોતાનો અતિપ્રસિધ્ધ માર્ગ

નીચેની તરફનો લઈ તે અસ્તિને એકદમ નીચે ખેંચી જાય છે. ૩૪-૩૬

તે પછી સોપારીનો એક કર્પ જેટલો કદક, અમ્લ દ્રવ્યોથી યુક્ત પાવો. તે ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા અને સરતાને લઈ તેની અસ્તિનું અનુલોમન કરે છે. ૩૭

જો અસ્તિ પકવાશયમાં રહેલી હોય તો રવેદન કરીને દશમૂલની નિઃશ્વજસ્તિ દેવી અને જવ, ઘોર તથા કળત્રીથી તૈયાર કરેલ ગોમૂત્રસાધિત અસ્તિ દેવી. ૩૮

જો અસ્તિ ઉરઃપ્રદેશમાં રહેલી હોય તો બિલ્વાદિ પંચમૂલથી સિધ્ધ કરેલ અસ્તિ ઇષ્ટ છે અને જો વીર્ય દ્વારા મસ્તકમાં રહેલ હોય તો નસ્ય, ધૂમપાન અને સરસવથી મસ્તકનું લેપન ઇષ્ટ છે. ૩૯

મવાહિકાનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

મહાદોષવાળાં મનુષ્યને રેનેહન તથા રવેદન કરાવ્યા પછી મૃદુ અને અદ્ય ઔષધવાળી અસ્તિ ઉત્કલેશ કરીને દોષને અદ્ય પ્રમાણમાં હરે છે અને પ્રવાહિકાના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૦

અથવા વાયુનો નિરોધ થવાથી તે પ્રાણી અસ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા સોનાસહિત અને લંઘ તથા લીરુની શિથિલતાસહિત વારંવાર કરાંઝે છે એટલે વેગને માટે બળ કરે છે. ૪૧

તેને લંઘન કરાવી રવેદન તથા અભ્યંગ અને શોષક તથા આનુલોમિક નિઃશ્વો આપવા અને રમ્ભ લીધેલ મનુષ્ય જેવો આહારવિહાર રખાવવો. ૪૨

શિરઃશૂલનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

દુર્બલ, કૂર ક્રોધવાળા અને તીવ્ર દોષયુક્ત પુરુષને આપેલ પાતળી, મૃદુ, શીત અને અદ્ય અસ્તિ દોષથી ઘેરાઈ જાય છે, તેનાથી પરાંચર પામેલ વાયુ માર્ગો દ્વારા અંગોમાં દોડતાં, ઉપર તરફ જતાં, મસ્તકમાં રોકાઈ જાય છે અને કોક તથા મન્યાઓને ઝાંડી દે છે તથા માથાને અને કંઈકે બોટે છે એટલે બેદન જેવી વીર્ય કરે છે. ૪૩, ૪૪

પરિકર્ત અને પરિસ્તવ—એ અસ્તિત્વે સમ્યગ્યોગ ન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ બાર વ્યાપદ છે. એ દરેકનાં રૂપ અને ચિકિત્સા તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. ૫,૬

અયોગ, વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

ભારે કોઠાવાળા, મોટે ભાગે વાયુવાળા, રક્ષ કે વધેલ વાયુવાળા પણ મનુષ્યમાં શીતલ, અદ્ય, લવણ સ્નેહ, દ્રવ અને માત્રાવાળી અથવા ઘાટી પણ અસ્તિ તે દોષને ક્ષોભ પમાડી, દુર્બળતાને લઈ બહાર ન કાઢતાં કોઠાનું ભારેપણું, વાત-મૂત્ર અને મળનો રોધ, નાભિ અને મૂત્રાશયમાં પીડા, દાહ, હૃદયલેપ, ગુદામાં સોજો, ખજવાળ, ગુમડાં, વિવર્ણતા, અરુચિ અને અગ્નિમાંલ કરે છે. ૭-૯,

તેમાં ગરમ પ્રમથ્યાનું પાન, જીદા જીદા પ્રકારના રવેદ, ફલવર્તિઓ અથવા સમય જોઈને વિરેચન પ્રશસ્ત છે. ૧૦

બીલીનાં મૂળ, નસોતર, દેવદાર, જવ, ઘોર અને કળથીથી યુક્ત સુરા વગેરે અને ગોમૂત્રથી યુક્ત તથા અગાઉ કહેલ બધા વગેરેના કદકથી યુક્ત અસ્તિ તે અયોગ કરનારા વિઅધજનક અસ્તિત્વે હરે છે. ૧૧

અતિયોગ, વ્યાપત્તિનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

સ્નેહન અને સ્વેદન પામેલ મૃદુ કોઠાવાળાને આપેલ અતિતીક્ષ્ણ કે ઉષ્ણ અસ્તિ અતિયોગ કરનાર અને છે. તેનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા બન્ને શોધન એટલે વમન-વિરેચનની સમાન થાય છે. ૧૨

પૃષ્ઠિપર્ણી, સ્થિરા, પક્ષ, કારમર્ષ, જેઠીમધ, બધા, દ્રાક્ષ અને મહુડાંને પીસી દૂધમાં, ચોખાના ધોવારામણમાં તથા દ્રાક્ષ, તપાવી લાલ કરેલ ઢેકું અને જેઠીમધના શીત કષાયોમાં ઘોળી, ઘીસહિત અસ્તિ અતિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ દાહમાં દેવી. ૧૩, ૧૪

કલમનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

આમ બાકી હોતાં આપેલ મૃદુ નિર્દહથી ગ્રેરાયેલ દોષ વાયુના માર્ગને રૂધિ છે અને વાયુને કોપાવી, અગ્નિનો નાશ કરે છે. ૧૫

અને થાક, વિદાહ, હૃદયશૂન્ય, મોહ, વેદન તથા ગુરુતા કરે છે. તેનો રક્ષ સ્વેદનોથી અને પાચનોથી ઉપચાર કરવો. ૧૬

પીપર, કંતુણ, કાળા વાળો, દેવદાર અને મૂર્વા સાથે ઉકાળેલું પાણી સંયોગ મેળવીને પીવું. તે અગ્નિદીપક અને હૃદયનું શોધન કરનાર છે. ૧૭

વજ, સૂંઠ, કપુરકાચલી અને નાની એલચીને દહીંના મંડમાં ઘોળીને પ્રસન્ના, અરિષ્ટ કે આસવ સાથે પીવાં. ૧૮

દેવદાર, ત્રિકટુ, હરડે, ખાખરા, ચિત્રક, કપુરકાચલી અને કઠંને પીસીને ગોમૂત્ર સાથે પીવાં; અને તે જ પ્રમાણે અગ્નિદીપક ક્ષાર પણ પીવા. ૧૯

એને દશમૂલથી તૈયાર કરેલ અસ્તિ ગોમૂત્રસહિત દેવી; અથવા દેખાઈ આવે એટલા મીઠાવાળી માધુતૈલિક અસ્તિ ગોમૂત્રસહિત દેવી. ૨૦

આધ્માનનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

મહાદોષવાળા, રક્ષ અને કૂર આશયવાળા મનુષ્યને આપેલ અદ્ય વીર્યવાળી અસ્તિ દોષથી ઘેરાઈ જાય છે અને તેનો માર્ગ રોકાઈ જવાથી વાયુનો નિરોધ કરે છે; તેથી વિમાર્ગગામી તે વાયુ આધ્માન, મર્મપીડા, વિદાહ અને ગુરુ કોઠાવાળાને અંડ તથા વંદ્યજીની પીડા કરે છે, હૃદયને શૂન્યથી રોકી લે છે અને આમતેમ દોડે છે. ૨૧, ૨૨, ૨૩

તેને અભ્યંગ અને સ્વેદન કરાવી, શ્યામા અને મીઠળ વગેરેથી, કઠં, પીપર, લવણ અને સરસવથી, તથા ધુંસ, અડવજ, સુરાબીજ, જવખાર અને ગોળથી બનાવેલી, હાથના અંગુઠા જેવી તથા વચમાં જવ જેવી વર્તિ તેલ ચોપડીને સ્નેહયુક્ત ગુદામાં રખાવવી; અથવા લવણ, ગૃહધૂમ અને સિદ્ધાર્થકથો કરેલી વર્તિ રખાવવી. ૨૩-૨૫

અથવા બીલી વગેરેની પીલુ, સરસવ અને ગોમૂત્ર-સહિત નિર્દહઅસ્તિ દેવી જોઈએ અને સરલ તથા દેવદારથી સિદ્ધ કરેલ અનુવાસન દેવું જોઈએ. ૨૬

વસ્ત્ર જેવી રીતે કસુંઆથી મિશ્રિત પાણીમાંથી રંગ દરી લે છે તેવી રીતે નિરૂહ, પીગળેલા દેહમાંથી મળેને બહાર કાઢે છે. ૬૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે આખતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

આમ અસ્તિની આ વ્યાપ્તો લક્ષણ અને ઔષધ-સહિત કહી બતાવી. તે અસ્તિઓને સંપૂર્ણપણે બાણીને પ્રયોગ કરનાર કદી પણ સૂલ કરતો નથી. ૬૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢપણે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘અસ્તિવ્યાપ્તિસિદ્ધિ’ નામક સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૭

અધ્યાય આઠમો

પ્રાસૂતયોગિકા સિદ્ધિ

પ્રાસૂતયોગીયસિદ્ધિનો લપ્કમ—

“હવે અહીંથી ‘પ્રાસૂતયોગીયસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે બ કહેલું છે. ૧,૨

સુકોમળ મનુષ્યોના અને કામથી તૃપ્તી ગયેલ મનુષ્યોના સ્નેહન કરનાર અને મૃદુ નિરૂહો પ્રસૂત-પ્રમાણ દ્વારા જુદા કહીશ. ૩

વાતવન અને વલ-વર્ણ કરનાર નિરૂહ—

દૂધ બે પ્રસૂત લેવું અને મધ, તેલ તથા ઘી ત્રણ પ્રસૂત લઈ, એરણીથી મથીને આપેલ અસ્તિ વાતનાશક અને બલ તથા વર્ણ કરનાર છે.

વાતનાશક નિરૂહ—

તેલ, પ્રસન્ના, મધ અને ઘી એક એક પ્રસૂત, બિલ્વાદિમૂલનો ક્વાથ બે પ્રસૂત, કળધીનો ક્વાથ બે પ્રસૂત; આ અસ્તિ વાતહર છે. ૫

બીજો વાતનાશક નિરૂહ—

પંચમૂલનો ક્વાથ પાંચ પ્રસૂત, તેલ બે પ્રસૂત, મધ અને ઘી એક એક પ્રસૂત; આ અસ્તિ સ્નેહન કરનાર અને વાયુનાશક છે. ૬

શુક્રવર્ધક નિરૂહ—

હિંધાલૂણ અરધો કર્પ, મધ, તેલ, દૂધ અને ઘી એક એક પ્રસૂત અને હપુષા એક કર્પ; આ નિરૂહ પરમ વીર્યવર્ધક છે. ૭

પંચતિક્ત નિરૂહ—

પટોલ, લીંબડો, કરિયાતું, રાસના અને સમપર્ણનો ક્વાથ ચાર પ્રસૂત, ઘી એક પ્રસૂત; એને સરસવના કદક સાથે મેળવી, આપેલો આ પંચતિક્ત નિરૂહ પ્રમેહ, અભિષ્યન્દ અને ક્રાંતનો નાશ કરનાર છે. ૮

ક્લિષ્ણાશક નિરૂહ—

વાવડિંગ, ત્રિકલા, સરગવો, મીંઢળ, મોથ અને છિંદરકનીનો ક્વાથ પાંચ પ્રસૂત તથા તેલ એક પ્રસૂત; તેઓને મથીને વાવડિંગ અને પીપરના કદકસહિત આપેલ આ નિરૂહ ક્લિષ્ણાશક છે. ૧૦

વીર્યવર્ધક નિરૂહ—

પયસ્થા, શેરડી, સ્થિરા, રાસના અને વિદારીકંઠનો ક્વાથ એક એક પ્રસૂત, મધ એક પ્રસૂત, ઘી એક પ્રસૂત; તેમાં પીપરનો કદક નાખી આપેલો અસ્તિ વીર્યની શક્તિ કરનાર છે. ૧૧

મેદન નિરૂહ—

તેલ, ગોમત્ર, દહીંનો મંડ અને ખાટી કાંજી કુલ ચાર પ્રસૂત; તેમાં સરસવનો કદક મેળવી આપેલો અસ્તિ મદરોધ અને આનાહને તોડનાર છે. ૧૨

મૂત્રક્રુદ્ધ નિરૂહ—

ગોખરુ, પાપાણુમેદ અને એરંડાનો ક્વાથ તથા તેલ અને સુરાસવ કુલ પાંચ પ્રસૂત; તેમાં બેડીમધ, કોની, પીપર અને સાકરનો કદક મેળવી આપેલ અસ્તિ

બાધરતા, કાનમાં અવાજ, સળેખમ અને નેત્ર-
વિભ્રમ કરે છે. તેને તેલ અને લવણથી વિધિપુરઃસર
અભ્યંગનો પ્રયોગ કરવો; પ્રધમન નરયોથી અને ધૂમ-
પાનથી એનું શિરોવિરેચન કરવું; તથા સ્નેહન કરી,
તીક્ષ્ણ અને આનુલોમિક ભોજન કરાવી અનુવાસન
દેવું. ૪૫, ૪૬

અંગશૂલનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

સ્નેહન અને સ્વેદન આપ્યા વિના જેને ગુરુ અને
તીક્ષ્ણ અને અતિમાત્રામાં અસ્તિતો પ્રયોગ કરવામાં
આવે તેને અતિપ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ થાય. ૪૭

તેના દોષો સ્ત્રવી જતાં અતિપ્રમાણમાં નિરૂદ્ધ પામેલ
અને તેથી સ્તબ્ધ અને ઉદાવર્તયુક્ત કોઠાવાળા તેના
વાયુ પરાભવ પામે છે. ૪૮

તેથી તે વાયુ વિલોમ ગતિ થતાં, દેહધારીનાં
અંગોને ગાત્રવેષ્ટન, સોય ભોંકાવા જેવી પીડા, ક્રંટ,
અંગ ફરકવાં અને અગાસાંસહિત પીડા કરે છે. ૪૯

તેને તેલ અને સિંધાશૂણનો અભ્યંગ કરી, પાણીથી
પરિષેક કરવો અને એરંડાનાં પાંદડાના કવાથથી
તથા પ્રતરસ્વેદથી સ્વેદન કરાવવું. ૫૦

જળ, કળથી, ખેર તથા બન્ને પંચમૂળને બે આદક
જલમાં પકાવી, ચતુર્થાંશ બાકી રાખી તેમાં બીલી,
ઉણ્ણુ તેલ અને લવણ નાખી તેનાથી નિરૂદ્ધ કરવું.
નિરૂદ્ધ પામેલ તેને આશ્વાસન આપી પાણીની કોઠીમાં
નવરાવવો. ૫૧, ૫૨

તે પછી તેને જમાડીને જેડીમધથી સિદ્ધ કરેલ
તેલથી અથવા બીલીથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી વૈદ્યે તેનું
અનુવાસન કરાવવું. ૫૩

પરિચ્છેદનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

મૃદુ કોઠાવાળા અને અલ્પ દોષવાળા મનુષ્યને
આપેલ રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ અને અતિમાત્રામાં અસ્તિ દોષોને
જલદી બહાર કાઢી વાઢ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૪

અને અસ્તિના નિર્લેખનથી ત્રિકપ્રદેશ, વંક્ષણ અને

અસ્તિ પ્રદેશનો ત્રાસ, નાભિની નીચે પીડા, કબ્જિયાત
અને થોડો થોડો મળ આવવાનું થાય છે. ૫૫

તેમાં શેરડી વગેરે મધુર અને શીતલ ઔષધો
સાથે ઊકાળેલા દૂધની જેડીમધ અને તલના કંદક સાથે
અસ્તિ દેવી અને ભોજનમાં દૂધ આપવું. ૫૬

રાળ, જેડીમધ જિંગિતી, કર્દમ અને રસાંજનને
દૂધમાં ઘોળી અસ્તિ દેવી અને ભોજનમાં અમ્લતા
દેખાઈ આવે એવા મૃદુ પદાર્થ આપવા. ૫૭

પરિચ્છવનું વર્ણન અને ચિકિત્સા—

પિત્તરોગમાં આપેલ અમ્લ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ કે
લવણ અસ્તિ લેખન કરે છે, ગુદાને હાનિ પહોંચાડે છે,
અને વિદાહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮

વિદાહ પામેલ તે રક્ત અને અનેક વર્ણવાળાં
પિત્તો ગુદાદ્વારા સ્ત્રાવ કરે છે. તેને સ્ત્રાવ બહુ વેગથી
થાય અને તેથી તે વારંવાર બેલાન બને છે. ૫૯

શેમળાની લીલી સાંડીને ખાંડીને બકરીના દૂધમાં
ઊકાળી, ઘીથી યુક્ત કરી, તેને શીતલ અસ્તિ દેવરાવવી. ૬૦

આ કલ્પના વટાદિકના પલ્લવોમાં, જવ અને તલમાં,
સુવર્ણા અને ઉપોદિકામાં તથા કર્ણુદારમાં પ્રશસ્ત
છે. ૬૧

ગુદામાં જે શીતલ અને મધુર પરિષેચન તથા
પ્રલેપ થતા હોય તે, તથા રક્તપિત્ત અને રક્તાતિસારનો
નાશ કરનાર ચિકિત્સા અહીં પ્રશસ્ત છે. ૬૨

વસ્તિની મૃદુતા અને તીક્ષ્ણતા કેમ કરવી—

સમય અનુસાર ગોમૂત્ર, પીણુ, ચિત્રક, લવણ, ક્ષાર
અને સરસવથી અસ્તિની તીક્ષ્ણતા અને દૂધ વગેરેથી
અસ્તિની મૃદુતા કરવી જોઈએ. ૬૩

વસ્તિ સર્વ શરીરના મઠને હરે છે તેમાં બે દૃઢાન્ત—
આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જેવી રીતે ધરતીના રસને
હરે છે તેવી રીતે અસ્તિ પકવાશયમાં રહી રહી પગનાં
તળિયાંથી માંડી માથા સુધીના દોષોને પોતાના વીર્યથી
હરે છે. ૬૪

મળ અને રક્તના, પિત્ત અને મળના, તથા રક્ત અને પિત્તના એક બીજાના સંસર્ગમાં કપાય-સ્વાદુ અને તિક્ત દ્રવ્યોની અસ્તિ આપવી જોઈએ. ૩૦

કફની સાથે મળ કે પિત્તનો, અને મળ-પિત્ત તથા રક્તની સાથે કફનો સંસર્ગ થતાં ત્રિકટુ, તિક્ત અને કપાય દ્રવ્યોની અસ્તિ ઉત્તમ છે. ૩૧

વાયુની સાથે કફનો સંસર્ગ થતાં ત્રિકટુ, તિક્ત અને અમ્લ દ્રવ્યની અસ્તિ અને રક્તની સાથે કફનો સંસર્ગ થતાં સ્વાદુ, ત્રિકટુ અને તિક્ત દ્રવ્યની અસ્તિ આપવી જોઈએ. ૩૨

કફના સંસર્ગવાળા વાયુમાં ત્રિકટુ, અમ્લ દ્રવ્ય અને લવણુની અસ્તિ થાય અને વાયુ સાથે પિત્તનો સંસર્ગ થતાં મધુર, અમ્લ અને તિક્ત દ્રવ્યોની અસ્તિ કરવી જોઈએ. ૩૩

અતિષારમાં કહેજ કમનો વીજે પળ ઉપયોગ કરવો—

આ જ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર અને પાંચના સંસર્ગની પણ કદવના કરવી જોઈએ. અતિસારના વિષયમાં કહેલી આ યુક્તિ સર્વેય રોગોમાં સમગ્રવી. ૩૪

લામ વગેરે છના સંસર્ગની ચિકિત્સા—

છએના એક સાથે સંસર્ગમાં છયે રસોનું પાચન આપવું જોઈએ, પણ આમ સિવાયના પાંચના સંસર્ગમાં છ રસની અસ્તિ કહેલી છે. ૩૫

અતિસારને હરનાર ઘી—

ઊંંચના શઘાટુ, જાંબુ, આંબા અને ઊંંચરાની છાલ, શંખ, સર્જરસ, લાખ અને કર્કમ એક એક પલ લઈ. તેઓને પીસી, તેઓની સાથે પ્રસ્થ એક ઘી બમણા દૂધમાં પકાવવું. સર્વ અતિસારોમાં એ બલ અનુસાર પીવું. ૩૬, ૩૭

અતિસારને હરનાર ચવાગૂ—

કન્ધુર, ઘાતડી, બીહી, સમંગા, લાલ શાળ, મસર અને પીપળાનાં ફૂંડોને પાણી સાથે ઊકાળીને ચવાગૂ કરી શકાય. ૩૮

તેજ પ્રમાણે કાચો ઊંંચરો, કર્કમ, સમંગા અને પીપળાનાં પદ્મવેણી તથા મસર, ધાવડીનાં ફૂલ અને બલાથી પણ ચવાગૂ થાય. ૩૯

સ્થિરા વગેરેના, બલા વગેરેના કે શેરડી વગેરેના પણ કવાથોમાં મસરસહિત જુદી જુદી ચવાગૂઓ થાય. ૪૦

કન્ધુરાનાં મૂળ અને શાળ આદિ તંકુવેણી સાધિત, ખારાં ફલી-તંકુ-આરનાલ અને દૂધમાં અથવા તે શેરડીના રસમાં સાધિત, સાકર અને મધસહિત શીતલ ચવાગૂઓ સર્વ અતિસારનો નાશ કરનાર છે. ઘી, મરી અને જીરાં-સહિત મધુર કે લવણુયુક્ત પણ કલ્પાણુકારક છે. ૪૧, ૪૨

અતિસારનું ચિકિત્સાસૂત્ર—

એ બાબતમાં શ્લોક છે—

વાયુમાં રિત્તમ્, અમ્લ. લવણુ અને મધુર અન્તર-પાન અને નવશેડી અસ્તિ; તથા પિત્તમાં અને રક્તમાં શીત, તિક્ત. કપાય અને મધુર પાન અને અસ્તિ અપાય છે. ૪૩

કફમાં તિક્ત, ઉષ્ણ, કપાય અને કટુ; મળમાં સંઘ્રાહી અને વાતહર; આમમાં પાચન પાન અને રક્તમાં પિચ્છાભસ્તિઓ અને રક્તઅસ્તિઓ આપવી જોઈએ. ૪૪

મિશ્ર અને દ્વન્દ્વ વગેરેના યોગવાળો પણ અતિસાર કહી દેખાડ્યો. તેમાં ઉપદ્રવની અધિકતા અનુસાર દોષોનો ઉપચાર કરવો જોઈએ. ૪૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

‘પ્રસૂતસિદ્ધિ’માં વ્યાપદની ચિદિત્સાસદિત પ્રાસૂતિક નિરૂહો તથા અતિસારમાં હિતકર નિરૂહો, રસ, કદ્દપ, ઘૂત અને ચવાગૂઓ ગુરુએ કહી બતાવ્યાં છે. ૪૬

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દદગલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘પ્રાસૂતયોગીયસિદ્ધિ’ નામક આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૮

મૂત્રકૃચ્છ અને આનાહમાં ઉત્તમ છે. પ્રસૂત પ્રમાણ અનુસાર આ નવ નિરૂદ્ધ લવણસહિત અને નવશેકા આપવા જોઈએ. ૧૩, ૧૪

મૃદુ વસ્તિથી જડ થયેલને માટે તીક્ષ્ણ નિરૂદ્ધ; તીક્ષ્ણ વસ્તિથી કુશ થયેલને આશ્વાપન—

મૃદુ અસ્તિથી જડ થયેલ મનુષ્યને બીજી તીક્ષ્ણ અસ્તિની આવશ્યકતા રહે છે; અને તીક્ષ્ણ અસ્તિથી કુશ થયેલાને મધુર આશ્વાપનની જરૂર રહે છે. ૧૫

ગુદાદાહ નગેરમાં દ્રાક્ષાદિ યોગ—

વાતદોષવાળા મનુષ્યને ઉષ્ણ અસ્તિઓથી જોડવાનો દાહ વગેરે થાય તો દોષોનું અનુલોભન કરનાર નસોતરના કલ્ક દ્રાક્ષના પાણી સાથે આપવો. ૧૬

કારણ કે તે પિત્તના મળને તથા વાયુને હરીને દાહ વગેરેને જીતે છે.

વસ્તિથી શુદ્ધ થયેલને માટે યવાગૂર્ભિધાન—

શુદ્ધિ થયા પછી મનુષ્યે સાકરયુક્ત ઠંડી યવાગૂ પીવી. ૧૭

મઠ ક્ષીણ થયેલ હોય તેની ચિકિત્સા—

અથવા અતિશય વિરેચન થયું હોય અને મળ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તો તેણે એકદના યૂપ સાથે કુદ્માષ ખાવા અથવા મધ કે સુરા પીવી. ૧૮

અતિસારના છત્રીસ મેદા—

અરુચિવાળો મનુષ્ય જો શ્લેષ્મસહિત, આમયુક્ત અને સૂકાના જેવા ગંધવાળો મળ કરે તો તેણે મોથ, અતિ-વિપ, કક, તગર, દેવદાર અને વજ પીવાં. ૧૯

જેને પાકેલા મળ, વાત, રક્ત, પિત્ત અથવા કફનો અતિસાર થાય તેને માટે પોતપોતાના મળ વગેરેના વર્ગના ઔષ્ધોથી અસ્તિ શ્રેષ્ઠ ઔષ્ધ છે. ૨૦

જેના સંસર્ગથી આ છ અતિસારના ત્રીસ ભેદ થાય છે; મળના છ સાથે છત્રીસ થયેલા તેઓને ઉપદ્રવ-યુક્ત પણ જાણવા. ૨૧

અતિસારના ઉપદ્રવો—

શ્લેષ્મ, પ્રવાહિકા, આશ્માન, વાહ, અરુચિ, જવર, તૃષા, ઉષ્ણતા, દાહ અને મૂર્ચ્છા વગેરે એઓના ઉપદ્રવ જાણવા. ૨૨

તે ઉપદ્રવોનો નાશ કરનારા યોગો—

તેમાં આમના અતિસારમાં ત્રિકટુ, અમ્લ દ્રવ્ય અને લવણથી યુક્ત પાચન આપવું જોઈએ; કારણ કે આમમાં પાચન પ્રશસ્ત છે, અસ્તિનો તો નિષેધ કરવામાં આવે છે. ૨૩

મળના અતિસારમાં વાતનાશક તથા ગ્રાહી વર્ગના દ્રવ્યોથી અસ્તિ આપવી પ્રશસ્ત છે અને વાયુના અતિસારમાં સ્વાદુ, અમ્લ અને લવણ દ્રવ્યોથી યુક્ત અસ્તિ પ્રશસ્ત છે. ૨૪

રક્તના અતિસારમાં બકરાં વગેરેના રક્તથી, પિત્તમાં કૃષાય-મધુર અને તિક્ત દ્રવ્યોથી તથા કફના અતિસારમાં કૃષાય, કટુ અને તિક્ત દ્રવ્યોથી અસ્તિ આપવી જોઈએ. ૨૫

મળ અને વાયુ સાથે આમનો અને આમની સાથે મળ અને વાયુનો સંસર્ગ થતાં ત્રિકટુ, અમ્લ દ્રવ્ય અને લવણથી યુક્ત અન્તરપાન પાચન આપવું જોઈએ. ૨૬

પિત્તની સાથે આમનો અથવા રક્તની સાથે આમનો અથવા તો આમની સાથે વળી તે બન્નેનો સંસર્ગ થતાં ત્રિકટુ, મધુર દ્રવ્ય અને તિક્ત દ્રવ્યનું અન્તર-પાન હિતકર છે. ૨૭

તથા કફના સંસર્ગવાળા આમમાં કૃષાય, ત્રિકટુ અને તિક્ત દ્રવ્યનું તથા આમની સાથે કફના સંસર્ગમાં ત્રિકટુ, કૃષાય અને લવણથી યુક્ત પાચન હિતકર છે. ૨૮

વાયુની સાથે મળનો કે પિત્તનો સંસર્ગ થતાં અને મળ તથા પિત્તની સાથે વાયુનો સંસર્ગ થતાં મધુર, અમ્લ અને કૃષાય દ્રવ્યોની અસ્તિ ઉત્તમ છે. ૨૯

કવાથમાં સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ અને હરોગમાં કહેલ ચિકિત્સા પીવા માટે પ્રયોજવા. મસ્તક પર વાયુનું આક્રમણ થતાં અભ્યંગ, સ્વેદન, ઉપનાહ, સ્નેહપાન, નસ્યકર્મ, અવપીડન અને ધૂમ વગેરેનો પ્રયોગ કરવો. અસ્તિ પર વાયુનું આક્રમણ થતાં કુંભીસ્વેદ, વતિઓ, સ્વામા વગેરેથી ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ-મીઠી-વગેરેથી મુરામાં સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ, શરમૂલ-કાશ-શેરી-દૂધ અને ગોખરુનાં મૂલ સાથે ઊકળેલા દૂધમાં ત્રપુસ-એવાંરુ અને ખરાશ્વાનાં ખીજ, જવ, ઋષભક અને વૃદ્ધિનો કદક મેળવી, સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ અને તેની પર દેવદારથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી અનુવાસન, વિરેચન માટે તિલ્લકનું ઘી; શતાવરી, ગોખરુ, બૃહતી, કંટકારિકા, ગળો, સાટોડી, કાળો વાળો, બે સારિવા, લોષ, શ્રેયસી, કુશમૂલ અને કાશમૂલના કવાથથી ચારગણા દૂધમાં બલા, વૃષ, ઋષભક, ખરાશ્વા, કાળીચરી, વત્સક, ત્રપુસ, એવાંરુનાં ખીજ, શિતિવારક, જોડીમધ, વજ, શતપુષ્પા, પાષાણુભેદ, સાટોડી અને મીઠાળના કદકથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી ઉત્તરઅસ્તિ દેવી; અથવા તો શુદ્ધિ, સ્નેહન અને સ્વેદન કરાવી અસ્તિશ્લ અને મૂત્રવિકારને હરનાર નિરૂહ દેવો. ૮

મર્મોર્તુ પાલન કેમ કરવું—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

મનુષ્યેના પ્રાણ હૃદય, મસ્તક અને અસ્તિમાં રહેલા છે. તેથી તેઓના રક્ષણ માટે હંમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૯

મર્મને નુકસાન થાય તેવી બાબતનો ત્યાગ, સ્વસ્થ-વૃત્તનું નિત્ય પાલન અને હિતપત્ર થયેલ મર્મરોગનો નાશ કરવો એ મર્મોર્તુ પરિપાલન છે. ૧૦

અપતન્નકનો સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

અહીંથી આગળ હવે 'ત્રિમર્મીય' ચિકિત્સાધ્યાયમાં મર્મોર્તુ નો વિકારો કહેવામાં આવ્યા નથી તેમાંના કેટલાક તેઓનાં ઔષધસહિત કહીશ. ૧૧

ચોતાના કાપક હેતુઓથી કાપેલ વાયુ ચોતાના સ્થાનથી ઉપર તરફ જાય છે અને હૃદયમાં જઈ પીડા કરતો કરતો મસ્તકમાં અને અંબદેશમાં જઈ પીડા કરતો કરતો અંગોને ધનુષની સાદક નમાવી દે છે અને આક્રેપ તથા મોહ કરે છે. અંગોને નમાવે છે અને આંચકી લાવે છે તથા ઉચ્છવાસને રોકે છે. રોગી મુશ્કેલીથી શ્વાસ લે છે, આંખો સ્તબ્ધ થાય છે અને વીંચાઈ જાય છે તથા દરદી કબૂતરની પેઠે ધ્રુવે છે અને તે સંસારદિત બને છે. તે અપતન્નક કહેવાય છે.

અપતાનકની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

દૃષ્ટિને જડ કરી, સંજ્ઞાનો નાશ કરી અને દરદી ગળાથી ધ્રુવવાટ કરે છે, તથા વાયુ હૃદયને છોડી દે ત્યારે મનુષ્ય સ્વસ્થ થઈ જાય છે અને વળી આક્રમણ કરે ત્યારે પાછો બેભાન થાય છે તેને કેટલાક અપતાનક કહે છે. ૧૨-૧૫

અપતન્નક અને અપતાનકનું વિદિત્સામૂત્ર—

કદ અને વાતથી રૂંધાયેલા તેના શ્વાસને તીક્ષ્ણ પ્રથમન નસ્યો વડે મુક્ત કરવો જોઈએ; ત્યારે તે ચેતનાવહ ધમનીઓ મુક્ત થાય છે ત્યારે તે ભાનમાં આવે છે. ૧૬

અપતન્નક અને અપતાનકમાં શિરોવિરેચન—

મરી, સરગવાનાં ખીજ, વાવડિંગ અને મરવો એનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને શિરોવિરેચન તરીકે દેવું. ૧૭

અપતન્નક અને અપતાનકમાં પાન—

વળી હૃદયગ્રહ અને અપતન્નકમાં નેપાળી ધાણા, હરડે, હીંગ, પુષ્કરમૂળ અને ત્રણ લવણ એટલે સિંધાદૂધ, સંચળ, ખીડલવણના ચૂર્ણને જવના કવાથ સાથે કે પડંગ વિધિથી તૈયાર કરેલ પાણી સાથે પીવું. ૧૮

દિગ્વાદિ યોગ—

હિંગ, અમ્બવેતસ, સંક, સંચળ અને દાઝમનુ ચૂર્ણ

અધ્યાય નવમો

ત્રિમર્મીયા સિદ્ધિ

ત્રિમર્મીયા સિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ત્રિમર્મીયા સિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ આખતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧,૨

મર્મની સંખ્યા; તેમાં ત્રણ મર્મની પ્રધાનતા—

હે અગ્નિવેશ ! આ શરીરમાં રક્ત અને શાખાઓને આશ્રયે રહેલાં એક સો સાત મર્મ છે. તેમાંના કેઈ એકમાં પીડા થતાં એતનાધાતુના વિશેષ સંબંધને લઈ અધિક પીડા થાય છે. તેમાં શાખામાં રહેલાં મર્મ કરતાં રક્તમાં રહેલાં મર્મ વધારે પ્રધાનતાવાળાં છે; કારણ કે શાખાઓ તેઓને આશ્રયે છે. રક્તમાં રહેલાં મર્મ કરતાં પણ હૃદય, અસ્તિ અને મસ્તક વધારે પ્રધાન છે; કારણ કે તેઓ શરીરનું મૂળ છે. ૩

હૃદય-વસ્તિ અને શિર-એ પ્રધાન મર્મોનું વર્ણન—

ત્યાં જેમ આરા પૈડાની નાભિમાં રહેલા છે તેમ દશ ધમ્નીઓ, ગ્રાણી, અપાન, મન, બુધ્ધિ, એતના અને મહાભૂતો હૃદયમાં રહેલાં છે; અને જેમ કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે તેમ ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિય ગ્રાણુવલ સ્રોતો માથામાં રહેલાં છે. વળી જેમ મહાસાગર નદીઓનો આશ્રય છે તેમ સ્થૂલગુદ, અંડ, સેવની, શુક્રવલ અને મૂત્રવલ નાડીઓની વચ્ચે મૂત્રનું ધારણ કરનાર અસ્તિ બલવલ સર્વ સ્રોતોનો આશ્રય છે. સૂર્યનાં કિરણથી જેમ આકાશ વ્યાપ્ત થાય છે તેમ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અને મર્મ કહેવાતા ધણા સ્રોતોથી આ શરીર વ્યાપ્ત છે. ૪

પ્રધાન મર્મના આઘાતનાં સાધારણ લક્ષણો—

તે ત્રણમાંના કેઈ એકના પણ નાશથી તરત જ શરીરનો નાશ થાય છે; આશ્રયના નાશને લઈ આશ્રયે રહેલાંનો પણ વિનાશ થાય. તેઓને તુકશાન થવાથી

અતિશય ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે: માટે બહારના પ્રહારથી અને વાતાદિકથી તેઓની ખાસ કરીને રક્ષા કરવી જોઈએ. ૫

પ્રધાન મર્મના આઘાતનાં વિશેષ લક્ષણો—

તેમાં હૃદયને અભિધાત થતાં કાસ, શ્વાસ, અન્નક્ષય, કંઠશોષ, ક્લોમનું ખેંચાવું, જીભ નીકળી પડવી, મુખશોષ, તાલુશોષ, અપસ્પાર, ઉન્માદ, અબગટ અને સંજાનાશ વગેરે થાય. માથામાં અભિધાત થવાથી મન્યારતંલ, અર્દિત, નેત્રવિભ્રમ, મોહ, ઉદ્વેગન, એષ્ટાનાશ, કાસ, શ્વાસ, હનુગ્રહ, મૂંગાપણું, ગદ્ગદતા, આંખ વીંચાઈ જવી, ગંડાનું ફરકવું, બગાસાં આવવાં, લાળનો સ્રાવ થવો, સ્વરભેદ અને મોહું વાંકું થઈ જવું વગેરે થાય. અસ્તિમાં પ્રહાર લાગતાં વાત-મૂત્ર અને મળની રૂકાવટ, વંક્ષણ-મૂત્રેન્દ્રિય અને અસ્તિમાં શૂન, કુંડલ, ઉંઘવર્ત, ગુદમ, વાતાધીલા, અસ્તિનો ઉપસ્તંભ, નાભિ-કુક્ષિ-ગુદ અને ગ્રાણિ પ્રદેશનું ઝઘાઈ જવું વગેરે થાય. વાતાદિકના આક્રમણ પામેલ એઓનાં લક્ષણ તેઓની ચિકિત્સાની વિધિસહિત ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહી દેવામાં આવ્યાં છે. ૬

બધાં મર્મોની વાતથી વિરોધ રક્ષા કરવી જોઈએ—

પરંતુ આ મર્મોને ખાસ કરીને વાયુથી રક્ષવાં જોઈએ; કારણ કે વાયુ પિત્ત અને કફને પ્રેરવામાં હેતુરૂપ અને ગ્રાણનું મૂલ છે. તે અસ્તિક્રમ વડે સૌથી સાધ્ય છે; માટે મર્મોની રક્ષામાં અસ્તિક્રમ જેવું કેઈ કર્મ નથી. તેમાં વિમાનસ્થાનમાં કહેલ છે આસ્થાપન-રક્ત અને બે અનુવાસન રક્ત, અહીં કહેલ અસ્તિઓ અને વાતરોગની ચિકિત્સાને બુદ્ધિથી વિચાર કરી મહા મર્મોની રક્ષા માટે પ્રયોજવાં જોઈએ. ૭

વાતથી વુદ્ધ મર્મોની ચિકિત્સા—

ફરીને વળી હૃદય પર વાયુનું આક્રમણ થતાં હિંગના ચૂણને લવણોમાંના એકના ચૂણ સાથે યુક્ત કરી, બીજોરાંના રસ સાથે અથવા બીજા અમ્લ રસ સાથે કે હલ્દી રસ સાથે પાવું, પીવા માટે સ્થિરા વગેરે હૃસ્વ પંચમૂલનો ક્ત્રાથ સાકરસહિત બીજી વગેરે પંચમૂલનો

કવાથમાં સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ અને હોગમાં કહેલ ચિકિત્સા પીવા માટે પ્રયોજવા. મસ્તક પર વાયુનું આક્રમણ થતાં અબ્યંગ, સ્વેદન, ઉપનાહ, સ્નેહપાન, નસ્યકર્મ, અવપીડન અને ધૂમ વગેરેનો પ્રયોગ કરવો. અસ્તિ પર વાયુનું આક્રમણ થતાં કુંભીસ્વેદ, વર્તિઓ, સ્થામા વગેરેથી ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ-ત્રીલી-વગેરેથી મુરમાં સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ, શરમૂલ-કાશ-શેરીન્દ્રક અને ગોખરુતાં મૂલ સાથે ઊકાળેલા દૂધમાં ત્રપુસ-એર્વારુ અને ખરાશ્વાનાં ખીજ, જવ, ઋષભક અને વૃદ્ધિનો કલક મેળવી, સિદ્ધ કરેલ નિરૂહ અને તેની પર દેવદારથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી અનુવાસન, વિરેચન માટે તિલ્લકનું ઘી; શતાવરી, ગોખરુ, બૃહતી, કંટકારિકા, ગળો, સાટોડી, કાળો વાળો, બે સારિવા, લોષ, શ્રેયસી, કુશમૂલ અને કાશમૂલના કવાથથી ચારગણા દૂધમાં બલા, વૃષ, ઋષભક, ખરાશ્વા, કાળીજરી, વત્સક, ત્રપુસ, એર્વારુકનાં ખીજ, શિતિવારક, બેઠીમધ, વજ, શતપુષ્પા, પાષાણુભેદ, સાટોડી અને મીઠળના કલકથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી ઉત્તરખસ્તિ દેવી; અથવા તો શુદ્ધિ, સ્નેહન અને સ્વેદન કરાવી અસ્તિશ્લ અને મૂત્રવિકારને હરનાર નિરૂહ દેવો. ૮

મર્મેણ પાલન કેમ કરવું—

એ બાબતમાં શ્લોકો છે—

મનુષ્યોના પ્રાણ હૃદય, મસ્તક અને અસ્તિમાં રહેલા છે. તેથી તેઓના રક્ષણ માટે હંમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૯

મર્મને નુકસાન થાય તેવી બાબતનો ત્યાગ, સ્વસ્થ-વૃત્તનું નિત્ય પાલન અને ઉત્પન્ન થયેલ મર્મરોગનો નાશ કરવો એ મર્મેનું પરિપાલન છે. ૧૦

અપતન્નકનો સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

અહીંથી આગળ હવે 'ત્રિમર્મીય' ચિકિત્સાબ્યાયમાં મર્મજન્ય ને વિકારો કહેવામાં આવ્યા નથી તેમાંના કેટલાક તેઓનાં ઔષધસહિત કહીશ. ૧૧

પોતાના કોપક હેતુઓથી કોપેલ વાયુ પોતાના સ્થાનથી ઉપર તરફ જાય છે અને હૃદયમાં જઈ પીડા કરતો કરતો મસ્તકમાં અને શંખદેશમાં જઈ પીડા કરતો કરતો અંગોને ધનુષની માફક નમાવી દે છે અને આક્ષેપ તથા મોહ કરે છે. અંગોને નમાવે છે અને આંચકી લાવે છે તથા ઉચ્છ્વાસને રોકે છે. રોગી મુશ્કેલીથી શ્વાસ લે છે, આંખો સ્તબ્ધ થાય છે અને વીચારી જાય છે તથા દરદી કબૂતરની પેઠે ધૂધવે છે અને તે સંચારહિત બને છે. તે અપતન્નક કહેવાય છે.

અપતાનકનો સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો—

દૃષ્ટિને જડ કરી, સંજ્ઞાનો નાશ કરી અને દરદી ગળાથી ધૂધવાટ કરે છે, તથા વાયુ હૃદયને છોડી દે ત્યારે મનુષ્ય સ્વસ્થ થઈ જાય છે અને વળી આક્રમણ કરે ત્યારે પાછો બેલાન થાય છે તેને કેટલાક અપતાનક કહે છે. ૧૨-૧૫

અપતન્નક અને અપતાનકનું ચિકિત્સાદ્ધન—

કક અને વાતથી રૂંધાયેલા તેના શ્વાસને તીવ્રણ પ્રધમન નરયો વડે મુક્ત કરવો જોઈએ; ત્યારે તે ચેતનાવહ ધમનીઓ મુક્ત થાય છે ત્યારે તે જાનમાં આવે છે. ૧૬

અપતન્નક અને અપતાનકમાં શિરોચિરેચન—

મરી, સરગવાનાં ખીજ, વાવડિંગ અને મરવો એનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને શિરોચિરેચન તરીકે દેવું. ૧૭

અપતન્નક અને અપતાનકમાં પાન—

વળી હૃદયગ્રહ અને અપતન્નકમાં નેપાળી ધાણા, હરડે, હીંગ, પુષ્કરમૂળ અને ત્રણ લવણ એટલે સિંધાવણ, સંચળ, ખીડલવણના ચૂર્ણને જવના કવાથ સાથે કે પડગ વિધિથી તૈયાર કરેલ પાણી સાથે પીવું. ૧૮

હિંગાદિ યોગ—

હિંગ, અબ્જવેતસ, સૂકં, સંચળ અને દાઝમનુ ચૂર્ણ

પીલું; કારણ કે અપતન્નકર્મા વાત અને કફનો નાશ કરનાર તથા હૃદયોગ મટાડનાર ચિકિત્સા હિતકર છે. ૧૯

અપતન્નક અને અપતાનકમાં તીક્ષ્ણ શોષનવસ્તિનો નિષેધ—

સર્વથા શોષક તીક્ષ્ણ અસ્તિએ તેને હિતકર નથી; સંચળ, હરડે અને ત્રિકટુથી સિદ્ધ કરેલ ઘી તેને માટે હિતકર છે. ૨૦

તન્ત્રાનું નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ—

મધુર-રિન્ગધ અને ભારે અજના સેવનથી, ચિન્તનથી, શ્રમથી, શોકથી અને વ્યાધિના લાંગા વખતના અનુ-અન્નથી વાયુ વડે પ્રેરાયેલ આ કફ જ્યારે હૃદય પર ઘેરા ધાલી, હૃદયના જ્ઞાનાદિક આશ્રિત ભાવોને આવરી લે છે ત્યારે તન્ત્રા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧, ૨૨

તન્ત્રાનાં લક્ષણો—

હૃદયમાં વ્યાકુળતા થવી, વાણી-ચેષ્ટા અને ઇન્દ્રિયોની શુરતા તથા મન અને શુદ્ધિની પ્રસન્નતાનો અભાવ એને તન્ત્રાનું લક્ષણ માન્યું છે. ૨૩

તન્ત્રાનું ચિકિત્સાત્મક—

તેમાં કફહર શોષન, સંશમનો, વ્યાયામ, રક્તમોક્ષણ અને કટુતિક્ત ભોજન કરવાં જોઈએ. ૨૪

તેર મૂત્રદોષોનાં નામ—

મૂત્રૌકસાદ, મૂત્રજઠર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાત્સંગ, મૂત્રક્ષય મૂત્રાતીત, વાતાધીલા, વાતઅસ્તિ, ઉષ્ણમારુત, વાત-કુંડલિકા. મૂત્રગ્રન્થિ, વિડ્વાત અને અસ્તિકુંડલ એ તેર મૂત્રના દોષો છે. તેઓને લક્ષણ અનુસાર સંભળ. ૨૫, ૨૬

મૂત્રૌકસાદનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વાયુથી જ્યારે પિત્ત, કફ અથવા અન્ને, અસ્તિમાં સંઘાત પામે છે ત્યારે રાતો, પીળો કે ધારો અથવા દહસહિત શ્વેત, ઘટ્ટ કે સર્વ લક્ષણથી

યુક્ત પેશાબ ઊતરે છે, તે રોગને મૂત્રૌકસાદ જાણવો; અને પિત્ત તથા કફ હરનાર ઔષધોથી તેને છતવો. ૨૭, ૨૮

મૂત્રજઠરનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વેગ રોકવાથી પરાભવ પામેલું અને વાયુથી ઉદાવર્તયુક્ત થયેલું મૂત્ર જ્યારે ઉદરને ભરી દે છે ત્યારે કારણ જાણ્યા વગર વેદના થવા લાગે છે, સાથે અપચો તથા મૂત્ર અને મળનો રોધ થવાથી તેને મૂત્રજઠર કહેવો. તેના ઉપર મૂત્રનું વિરેચન કરનાર ચિકિત્સા યોજવી. ૨૯, ૩૦

‘ત્રિમમીય’ અધ્યાયમાં કહેલું હિંચુદિરુતરચૂર્ણ મૂત્ર અને ઉદરને આનાહ તથા શુદ્ધ અને શિશ્નનો આશ્માન મટાડે છે. ૩૧

મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

મૂત્રનો વેગ આવવા છતાં મૈથુન કરવાથી, વાયુ વડે વિક્ષિપ્ત થયેલું અને પોતાના સ્થાનથી ખસેલું વીર્ય મૂત્રની પહેલાં કે પછીથી આવે છે તેને મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવામાં આવે છે. ૩૨

મૂત્રાત્સંગનાં નિદાન અને લક્ષણો—

શિશ્નછિદ્રની વિગુણતા અને વાયુના આક્ષેપને લઈ થોડુંક મૂત્ર મલિસન્ધિમાં રોકાઈ રહે છે; ખાકી રહેલા મૂત્રથી ભારે થઈ ગયેલ શિશ્નવાળા તેનું તે મૂત્ર પાછળથી વેદના વિના કે અતિશય વેદનાસહિત તૂટી ધારે આવે છે તે મૂત્રાત્સંગ કહેવાય છે. ૩૩

મૂત્રક્ષયનાં નિદાન અને લક્ષણો—

વાયુને લઈ મૂત્ર સૂકાઈ જતાં વાતલક્ષણયુક્ત મૂત્રક્ષય થાય છે. ૩૪

મૂત્રાતીતનાં નિદાન અને લક્ષણો—

લાંગા વખત સુધી ધારણ કરી મૂત્ર કરનારનું મૂત્ર જલદી ઊતરતું નથી અથવા ઊતરે છે તો ધીમે ધીમે; તેને મૂત્રાતીત કહેવામાં આવે છે. ૩૫

મૂત્રાણ્ડીલાનાં નિદાન અને લક્ષણો—

વાયુ ખરિત તથા ગુદાને રોડી તેઓનું આધ્માન કરી, ચલ-ઉપસેલી-તીવ્રવેદનાયુક્ત અને મૂત્રમાર્ગને તથા મળમાર્ગને રૂધનાર અધીલા એટલે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૬

વાતવસ્તિનાં નિદાન અને લક્ષણો—

મૂત્ર ધારણ કરનારને વેગ રોડવાથી ખરિતમાં પ્રકાપ પામેલો વાયુ મૂત્રરોધ, વેદના અને ખજવાળ કરે છે; તેથી તે વાતખરિત કહેવાય છે. ૩૭

ઉગ્ગવાતનાં નિદાન અને લક્ષણો—

ખરિત અને મૂત્રેન્દ્રિયમાં પીડા અને દાહ કરનાર ઉષ્ણવાન ઉષ્ણતાયુક્ત મૂત્રને ગરમીથી સૂકાવીને રાતું, પીળું મૂત્ર મુશ્કેલીએ ઊતારે છે. ૩૮

વાતકુંડલિકાનાં નિદાન અને લક્ષણો—

મૂત્રની ગતિના રોધથી ઉદાવર્તવાળો તે દુષ્ટ વાયુ મૂત્રસ્થાનમાં અને મૂત્રમાર્ગમાં ભગ્ન એટલે પરાભવ પામેલ, બ્યાવિદ્ધ એટલે વક્ર અને કુંડલી એટલે કુંડાળાના આકારનો બની, મૂત્રનો વિઘાત કરે છે; રાંબ, ભંગ જેવી વેદના, ગુરુતા, ઉદ્વેજન, તીવ્ર પીડા, મૂત્રરોધ અને મળરોધથી તેને વાતકુંડલિકા બાળુની. ૩૯, ૪૦

રક્તપ્રમિથનાં નિદાન અને લક્ષણો—

વાત અને ક્રૂરથી દૂષિત થયેલું રક્ત ખરિતદારમાં ભયંકર ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠથી રોડાઈ જવાને લઈ તે દરદી મુશ્કેલીથી પેશાબ કરે છે અને પથરીના જેવાજ શ્લશવાળા તેને રક્તપ્રમિથ કહે છે. ૪૧૩

વિદ્વિઘાતનાં નિદાન અને લક્ષણો—

રક્ષ અને દુર્બળ મનુષ્યોનો મળ જ્યારે વાયુથી ઉપર તન્ન જઈ મૂત્રના સ્રોતમાં પહોંચે છે ત્યારે વિષ્ટાના સંસર્ગવાળું હોવાથી, વિષ્ટાના ગંધવાળું મૂત્ર મનુષ્યને મુશ્કેલીથી ઊતારે છે તેને વિદ્વિઘાત બાળુવો. ૪૩

વસ્તિકુંડલનાં નિદાન અને લક્ષણો—

જલદી માર્ગ ચાલવાથી, પરિશ્રમથી, પ્રહાર લાગવાથી અને ગદ્ગદ વાવાથી ખરિત પોતાના સ્થાનથી ઉઠી પડીને મોટી મોટી ગર્ભ જેવી આવી રહે છે. ૪૪

ત્યારે શ્લ, સ્પન્દન અને દાહથી પીડાયેલ મનુષ્યને ટીપું ટીપું પેશાબ ઊતારે છે; પણ ખરિતદેશને દયાવવાથી સ્તાંભ, ઉદ્વેજન અને પીડાથી યુક્ત તે ધાર છોડે છે. ૪૫

પ્રયળ પવનવાળાં, યુદ્ધિરહિત વૈદ્યથી ઘણુંખરું ન અટકે એવા, અને શસ્ત્ર તથા વિષની ઉપમા આપી શકાય એવા તે ભયંકર રોગને ખરિતકુંડલ કહે છે. ૪૬

જો તે પિત્તયુક્ત હોય તો દાહ, શ્લ અને મૂત્રની વિવર્ણતા થાય છે; અને ક્રૂરથી ભારેપણું, સોજો તથા સ્નિગ્ધ-ઘટ અને ધોળા પેશાબ થાય છે. ૪૭

જો ખરિતનું છિદ્ર ક્રૂરથી રૂધવાયું હોય કે પિત્તની પ્રચલતા હોય તે સાધ્ય નથી; જેનું છિદ્ર રૂધવાયું ન હોય અને જે કુંડાળું ન વળી ગઈ હોય તે સાધ્ય છે. ૪૮

ખરિત કુંડાળું વળી ગઈ હોય તો હૃદયનો મોહ અને શ્વાસ થાય છે. ૪૮૧

મૂત્રાવાતનાં ચિકિત્સા—

દોષની અધિકતા જોઈને એઓને મૂત્રકૃત્ત્વ મટાડનાર ઔષધોથી છત્રવા જોઈએ; અને ખરિત તથા ઉત્તર-ખરિત સર્વેયમાં આપવી જોઈએ. ૪૮૩

ઉત્તરવસ્તિનો વિધિ—

ઉત્તરખરિતનું પુષ્પનેત્ર સોનાનું અને લીસું હોતું જોઈએ; બુદ્ધિ અને કરેણુના કૂલની ડાંડી સમાન સૂક્ષ્મ અને ગાયના પૂંછડા સમાન આકૃતિવાળું હોતું જોઈએ; અથવા રૂપાનું અને સરસવ જેવડા છિદ્રવાળું. એ કર્ણિકાવાળું અને બાર આંગળનું હોતું જોઈએ. ૫૦, ૫૧

બકરાની બસ્તિથી યુક્ત તેના વડે અરધા પદ સ્નેહ અંદર દાખલ કરવો; અથવા વચના ભેદ અનુસાર સ્નેહની માત્રા કદવી સ્નેહ દાખલ કરવો. ૫૨

નહાયેલ, માંસરસ સાથે કે દૂધ સાથે ભોજન કરેલ, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી આવેલ, ગોઠણુ જેટલી ઊંચી કોમળ પીઠ પર સુખપૂર્વક સીધા જેઠેલ મનુષ્યના હર્ષયુક્ત શિશ્નમાં ઘી ચોપડેલ શક્તાકા વડે જવાના માર્ગને શોધીને જો તે અટક્યા વગર અંદર ચાલી જાય તો શિશ્ન જેટલા પ્રમાણમાં પુષ્પનેત્રનો પ્રવેશ કરાવવો અને ગુદાની બસ્તિની પેઠે સેવનીની સીધાણુમાં મૂત્રમાર્ગે ઉત્તરબસ્તિ દેવી. ૫૩, ૫૪

અતિશય અંદર ગયેલું નેત્ર બસ્તિને લુકશાન કરે, એણું ગયું હોય તો સ્નેહ ધારેલ સ્થળે પહોંચતો નથી; માટે સુખેથી દાખી, કંપ વગર બસ્તિ દેવી અને નેત્ર પાછું ખેંચવું. ૫૬

બસ્તિ જો પાછી આવે તો બીજી અને ત્રીજી વાર પણ આપવી; અને આવે નહિ તો તેની ઉપેક્ષા કરવી; પણ રાત આખી ચાલી જાય છતાં જો પાછી ન આવે તો પીપર, લવણુ, ગુલ્મધૂમ, અધેડો, સરસવ, વાર્તાકુનો રસ, નિશુડી, ગરમાળા અને સહાયરને ગોમૂત્ર તથા અગ્રલ દ્રવ્યો સાથે પીસીને, ગોળ નાખી વર્તિ બનાવી, અંદર દાખલ કરાવી. આ વર્તિ આગલા ભાગમાં સરસવના આકારની અને પાછલા અરધા ભાગમાં મૂળમાં અડદ જેવડી, પુષ્પનેત્ર જેટલી લાંબી, ઘી ચોપડેલ, કોમળ અને ભાંગી ન જાય તેવી હોવી જોઈએ. મૂત્રનાડીમાં નેત્ર જેવી અને ગુદામાં અંશુલ જેવડી હોવી જોઈએ. ૫૭-૬૦

તે બન્ને વર્તિથી સ્નેહ જ્યારે પાછો આવે ત્યારે અનુવાસનવિધિ કરવી જોઈએ; તેની પરહેણ, વ્યાપદ અને સમ્યગયોગનાં લક્ષણુ પણ જાણવાં જોઈએ. ૬૧

હીઓને ઉત્તરબસ્તિ આપવાનો નિષેધ—

સ્ત્રીઓનો તે ઉપચાર તો આર્તવ સમયે કરવો

જોઈએ; કાગણ કે ગર્ભાશય ત્યારે ખુલી ગયું હોવાથી સુખેથી તે સ્નેહને ઝડણુ કરે છે. ૬૨

ત્યારે પવન જીતાર્થે જતાં યોનિ જલદીથી ગર્ભ ધારણુ કરે છે. અસ્તિજન્ય વિકારોમાં, યોનિના વિશ્વંશથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકારોમાં, તીવ્ર યોનિશ્લમાં, યોનિની વ્યાપદમાં, રક્તપ્રદરમાં, મૂત્ર બિલકુલ ન આવતું હોય તેમાં અને વળી ટીપું ટીપું મૂત્ર આવતું હોય તેમાં, પોતપોતાનાં ઔષધથી સંસ્કાર કરેલ ઉત્તર-બસ્તિ દેવી જોઈએ. ૬૩-૬૪

યુવાન સ્ત્રીઓની બસ્તિના પુષ્પનેત્રનું પ્રમાણ દશ આંગળ, મૂત્રસ્ત્રોત જેટલી પરિધિ અને મગ પેસી જાય તેવડું છિદ્ર હોવું જોઈએ. ૬૫

સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં દાખલ કરવું હોય તો ચાર આંગળ અને મૂત્રમાર્ગમાં એ આંગળ પણ બાળકીને એક આંગળ દાખલ થાય તેમ કરવું જોઈએ. ૬૬

ચત્તી સૂતેલીના સક્રિયઓને બરાબર સંકેતીને એને પૃથ્વંશની સીધાણુમાં સુખપૂર્વક બસ્તિનેત્ર દાખલ કરવું. ૬૭

બસ્તિકર્મમાં એક રાતદિવસમાં એ વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર સ્નેહની યોજના કરવી જોઈએ; અને બસ્તિ આપી દીધા પછી વધારે જાડી વર્તિ દેવી જોઈએ. ૬૮

સ્નેહની માત્રા વધારતા જવી અને આ કર્મ ત્રણ રાત કરવું, ત્રણ દિવસ પછી વળી આ જ વિધિથી ઉત્તર-બસ્તિનું કર્મ કરવું. ૬૯

શંક્રનાં નિદાન, લક્ષણો અને ચિકિત્સા—

અહીંથી હવે શિરોરોગનો કાંઈક ભેદ કહેવામાં આવશે. ૭૦

દૂષિત થયેલાં રક્ત, પિત્ત અને વાયુ શંખદેશમાં પરસ્પર મળીને તીવ્ર પીડા, દાહ, રતાશ તથા બપુંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૧

શંખક નામનો તે વિષના જેવો રોગ મરતક તથા ગળાને એકદમ ફેંધી, ત્રણ રાતમાં તો જીવિતનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૭૨

જો દરદી ત્રણ દિવસથી વધારે જીવે તો અસાધ્ય છે એમ કહી શિરોવિરેચન, પરિષેક અને વિસર્પ મટાડનાર જે સર્વ છે તેનાથી ચિકિત્સા કરવી. ૭૩

અર્થાવમેદકનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

રક્ષ ભોજન, અતિ ભોજન, ખાધા ઉપર ખાવું, પૂર્વવાત, ઝાકળ, મૈથુન, વેગાનો નિરોધ, પરિશ્રમ અને વ્યાયામથી કુપિત થયેલો વાયુ એકલો જ અથવા કંઈ સહિત બની, અરધા માથાને ઝાડી લઈ, પછી મન્યા, ભ્રમર, શંખ, કાન, આંખ અને અરધા લલાટમાં શસ્ત્ર કે અરણિમન્યન જેવી તીવ્ર અતિશય વેદના કરે છે તે અર્ધાવભેદક કહેવાય છે. જે તે અતિશય વધેલો હોય તો આંખ કે કાનનો પણ વિનાશ કરે છે. ૭૪-૭૬

આરે સ્નેહોત્તી ઉત્તમ સંપૂર્ણ માત્રા, શિરોવિરેચન, કાયવિરેચન, નાડીસ્વેદ, જૂનું ઘી, અનુવાસન રૂપ અરિત-કર્મ, ઉપનાહ, શિરોઅરિત અને ડામ દેવા, તથા સળેખમ અને શિરોરોગમાં જે ચિકિત્સા બતાવી છે તે સર્વ અહીં પ્રશસ્ત છે. ૭૭, ૭૮

સૂચાવર્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

વેગા રોકવાથી તથા અજીર્ણ વગેરેથી દૂષિત થયેલાં રક્ત અને વાયુ મરિતબ્દને દૂષિત કરે છે; અને દૂષિત થયેલું તે બન્નેથી સંસર્ગ પામીને સૂર્યના ઉદય વખતે કિરણના સંતાપથી ધીમે ધીમે દ્રવ બની ખસવા લાગે છે; તેથી દિવસે દિવસના વધવાની સાથે માથાનું શ્વલ પણ વધતું ચાલે છે. ૭૯, ૮૦

દિવસ ક્ષીણ થતાં ત્યારે મરિતબ્દ ઘટ થવા લાગતાં તે શાન્ત થાય છે તે સૂચાવર્ત કહેવાય છે. તેમાં જમ્મા ઉપર ઘી, શિરોવિરેચન, કાયવિરેચન, માથા પર ત્રણ સ્નેહ એટલે ઘી-તેલ અને વસાનું ધારણ, જાંગલ માંસેનો ઉપનાહ, ઘી અને દૂધનું પરિષેચન, તથા મોર-તેતર

અને લાવ વગેરે સાથે ઊકળેલા દૂધમાંથી કાઢેલા ઘીને જીવનીયગણના કલકથી આક્રમણ દૂધમાં સિદ્ધ કરીને નરય કરાવવું એ ઉપાયો છે. ૮૧-૮૩

અનન્તવાતનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

ઉપવાસ, અતિશોક તથા અતિ રક્ષ, શીત અને અદ્ય ભોજનથી દૂષિત થયેલા ત્રણે દોષો મન્યા, પીઠ અને છાતીમાં તીવ્ર વેદના કરે છે. તે વેદના આંખ, ભ્રમર અને શબ્દેશમાં આવી રહે છે. ગંડસ્થલના પડખેના ભાગનું ફરકવું, નેત્રરોગ અને હેતુગ્રહ પણ થાય છે તે અનન્તવાત કહેવાય છે. તેને સિરામેક્ષણ અને સૂર્યાવર્તનાશક ઔષધોથી મટાડવો. ૮૪-૮૫

શિરઃકંપનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા—

રક્ષ વગેરે હેતુઓથી કુપિત થયેલો વાયુ માથાનો કમ્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં ગળો, બલા, રાસના, મહાખેતા અને અશ્વગંધાથી સ્નેહન અને સ્વેદન વગેરે વાતનાશક કર્મ તથા તર્પણ નરય પ્રશસ્ત છે. ૮૬, ૮૭

નસ્યકર્મના ગુણો—

શાસ્ત્ર જાણનારે શિરોરોગમાં નસ્યકર્મ કરવું જોઈએ; કારણ કે નાક એ મરતકનું દ્વાર છે. તે માર્ગે તે ઔષધ મરતકમાં વ્યાપીને તેઓ રોગોને હણે છે. ૮૮

નસ્યકર્મના મેદો—

નસ્યકર્મ નાવન, અવપીડ, ખાપન, ધૂમ અને પ્રતિમર્શ—એ પાંચ પ્રકારે નસ્યકર્મ જાણવું જોઈએ. ૮૯

નાવન સ્નેહન અને શોષન એ બે પ્રકારનું સમજવું, અને અવપીડ, શોષન તથા સ્તંભન એ બે પ્રકારે માનેલ છે. ૯૦

જે ચૂર્ણનું નાસિકામાં ખાપન એટલે ફૂંકવું તે દેહના સ્રોતોનું શોષન કરનાર છે. શમનાદિક જે ધૂમ અગાઉ કઢી છે તે ત્રણ પ્રકારનો જાણવો. ૯૧

પ્રતિભર્ષા એ દોષરહિત અને બન્ને કામ એટલે સ્નેહન અને વિરેચન કરનાર સ્નેહ છે. આ પ્રમાણે તે નરસકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે—રેચન, તર્પણ અને શમન. ૯૨

નસ્યકર્મ કયા રોગમાં કરવું જોઈએ—

સ્તંભ, સ્પર્શજ્વાન અને ભારેપણું વગેરે જે કફ-જન્ય શિરોરોગો છે તેમાં શિરોવિરેચનરૂપ નરસકર્મ પ્રશસ્ત છે. ૯૩

અને માથાને ક્રમ્પ તથા અર્દિત વગેરે જે વાત-પ્રધાન રોગો છે તેમાં મસ્તકના તર્પણરૂપ નરસકર્મ પ્રશસ્ત છે. ૯૪

રક્તાપિત્ત વગેરે રોગોમાં શમન નરસ ઇષ્ટ છે, અને ખાપન તથા ધૂમપાન તેઓને માટે યોગ્ય મનુષ્યોનું કહેલ છે. ૯૫

વિરેચન નરસ કયાં દ્રવ્યોથી બનાવવું—

(દોષાદિકની પરીક્ષા કરીને જ વૈદે સરખી રીતે નરસકર્મ કરાવવું.)

મસ્તકના વિરેચન માટે વિમાનસ્થાનમાં જે ફળ વગેરે ઔષધદ્રવ્યો કહ્યાં છે તેનું ચૂર્ણ બનાવવું અને તેનાથી શિરોવિરેચનરૂપ સ્નેહ પકાવવો. ૯૬૩

તર્પણ નરસ કયાં દ્રવ્યોથી બનાવવું—

મધુરસ્કન્ધમાં જે ઔષધદ્રવ્ય કહેલ છે તેનાથી સ્નેહ સિદ્ધ કરીને, બનાવટા જાણનાર વૈદે તર્પણ નરસકર્મ કરવું. ૯૭

અવપીડન આપવાનો વિધિ—

જેણે મળ-મૂત્રત્યાગ વગેરે આવશ્યક કર્મ અગાઉથી કરી લીધેલું છે એવા, સારી રીતે બિછાવેલ શય્યામાં સુખપૂર્વક ચત્તા સતેલ, માથું કાંઈક લટકવું રાખેલ અને પગ કાંઈક ઊંચા રાખેલ મનુષ્યને સવારે કે મધ્યાહ્ને અધિમાન વૈદે નસકોરામાં તર્પણ સ્નેહ દેવા. માથું નીચું ન રાખેલ મનુષ્યને નરસ માથામાં પહોંચવું નથી. ૯૮-૧૦૦

માથું બહુ જ નીચું રાખેલ હોય તેને નરસ મસ્તિકમાં ભરાઈ જાય છે. માટે એ પ્રમાણે સુતેલ મનુષ્યના મસ્તકનું શુદ્ધિ માટે સ્વેદન કરવું. ૧૦૧

સ્વેદન કરીને ડાબા અંગુઠાના વેદાથી નાકને ઊંચું કરી જમણા હાથ વડે પ્રણાડીથી એટલે નરસ દેવાની નળીથી કે પોતાંથી બન્ને નસકોરામાં એક સમાન નરસ સ્નેહ, વિધિ અનુસાર દેવો. તે કરી લેતાં ફરીને સ્વેદન કરાવવું અને કફસંહિત તે સ્નેહને ફરીફરીને બહાર કાઢે જવો. તે પ્રમાણે કરવાથી સ્નેહ અંદર ટકતો નથી. ૧૦૨, ૧૦૩૩

સ્વેદનથી ઉત્કલેશિત થયેલો કફ નરસકર્મ માટે નજીક આવ્યો હોય છે તે પાછો સ્નેહની શીતલતાને લઈ મસ્તકમાં ધટ બની જાય છે; તેથી કાન, મન્યા અને ગળા વગેરેમાં વિકાર કરનાર બને છે. ૧૦૪, ૧૦૫

તેથી નરસકર્મ કર્યા પછી કફનાશક ધૂમનું પાન કરવું, દિતકર અનાજ ખાવું, પવનના ઝપાટા વગરનાં અને ઉષ્ણ સ્થાનનું સેવન કરવું અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી. ૧૦૬

પ્રધાપનના પ્રયોગનો વિધિ—

અવપીડનો આ વિધિ કરવો; પણ પ્રધાપનનો વિધિ આ છે; છ આંગળની નળી વડે મુખથી તે ચૂર્ણ નસકોરામાં ફૂંકવું. ૧૦૭

શિરોવિરેચન થઈ ગયા પછી તેને ગરમ પાણી પાવું અને વાલુના ઝપાટા વગરના સ્થાનમાં રાખી, હલંકું તથા ત્રણે દોષથી વિરુદ્ધ ન હોય તેનું ભોજન તાત્કાલિક વૈદે કરાવવું. ૧૦૮

નસ્યકર્મની વ્યાપ્તિ અને ચિકિત્સા—

શિરોવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલ મનુષ્ય જે દોષના કોપક હેતુનું સેવન કરે છે તે દોષ ત્યાં વિચરતો વિચરતો પોતાના ધણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦૯

વિચક્ષણ વૈદે તે રોગોમાં પોતપોતાની અનુસાર

કહેલ ચિકિત્સા કરવી; અને અકાળે કરેલ શિરેવિરચનથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગોની તેઓની અનુસાર ચિકિત્સા કરવી. ૧૧૦

અજીર્ણમાં, ભોજન કયાં પછી, પાણી પીને, વાદળીઆ દિવસે, નવા સળેખમમાં, નાહ્યા પછી, સ્નેહ-પાનમાં અને અનુવાસનમાં સ્નેહન નસ્ય કંકજન્ય ધણી રોગો કરે છે. તેમાં સર્વ તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ વગેરે કંકજર વિધિ હિતકારક છે. ૧૧૧, ૧૧૨

શુષ્ક દેહવાળા, વિરચન પામેલ, ગર્ભિણી અને વ્યાધામયી પરાભવ પામેલ તથા તરસમાં આપેલ રક્ષ નસ્યથી કાપેલ વાયુ પોતાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૩

તેમાં સ્નેહન, ગૃહણ અને સ્વેદન વગેરે સર્વ વાતહર વિધિ હિતકર છે અને ગર્ભિણીને તો ઘી અને દૂધ ખાસ કરીને હિતકર છે. ૧૧૪

જ્વર અને શોકથી અતિશય સંતાપ પામેલ અને મલ પીનારના શિરોવિરચનથી થયેલા તિમિર રોગને રક્ષ તથા શીતલ અંજનોથી, લેપોથી અને પુટપાકોથી મટાડવો. ૧૧૫

પ્રતિમર્શના ગુણો—

સ્નેહન અને શોધન એમ બે પ્રકારનું નસ્ય માનેલ છે. પણ પ્રતિમર્શ નસ્યનું કામ કરે છે અને દોષ કરનાર નથી. ૧૧૬

પ્રતિમર્શના પ્રયોગનો વિધિ—

દરેજ સવારે અને સાંજે સ્નેહભરી આંગળી નસ્ય તરીકે દેવી; પણ તે સ્નેહ જોયો ચલાવી જવો નહિ. નીરોગ મનુષ્યોને માટે તે પ્રતિમર્શ શિર-કપાલ વગેરેની દબતા કરનાર છે. ૧૧૭

અધ્યાયાર્ચસંગ્રહ—

તે બાળકમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક—

જે કારણે ત્રણ મર્મેા મુખ્ય છે, તેઓને અભિધાત

થતાં તેઓનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા, તેઓના રોગના ભેદો અને તેનાં ઔષધ, ઉત્તરઅસ્તિની વિધિ અને નસ્ય-કર્મની વિધિ તથા તેઓની વ્યાપદ અને તેનાં ઔષધ—એ સર્વ ‘મર્મ’ નામક સિદ્ધિમાં કહી બતાવવામાં આવ્યાં છે. ૧૧૮, ૧૧૯

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢમલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘ત્રિમર્મીય સિદ્ધિ’ નામક નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૯

અધ્યાય દશમો

અસ્તિસિદ્ધિ

વસ્તિસિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘અસ્તિસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાળકમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે જ કહેલું છે. ૧, ૨

હે અગ્નિવેશ ! તે તે રોગ પૂર કહેલ સિદ્ધ અસ્તિઓની વૈભોને સફળતાદાયક સિદ્ધિ હું કહું છું તે તું સાંભળ. ૩

વચ્ચ વગેરેના વિભાગ પ્રમાણે આપવામાં આવેલ વસ્તિ વધા રોગોને દૂર કરે છે—

બલ, દોષ, કાલ, રોગ અને પ્રકૃતિના વિભાગ કરી પોતપોતાના ઔષધવર્ગથી સરખી રીતે યોગ્યલી અસ્તિઓ પોતપોતાના રોગોને કબજે કરે છે. ૪

વસ્તિના ગુણો—

જલદી અને સુખપૂર્વક શોધન કરનાર હોવાથી, જલદી અપતર્પણ અને તર્પણના યોગને લઈ તથા હાનિકારક ન હોવાથી અસ્તિ સમાન બીજું કાઈ કર્મ નથી. ૫

વિરચનની અપેક્ષા વસ્તિ શ્રેષ્ઠ છે—

વિરચનમાં દોષહરતા હોવા છતાં પણ કહું, તીક્ષ્ણ

અને ઉષ્ણ વગેરે ઔષધો લેવાથી દુઃખ, ઓડકાર, ઉત્કલેશ અને અહચ્છતા અને કોષમાં પીડા થાય છે. ૬

ધાતુ અને બલ પૂરાં પ્રાપ્ત ન થયાં હોવાથી બાળક અને ધાતુ તથા બલ ઓછાં થઈ ગયાં હોવાથી વૃધ્ધ-એ બન્ને વિરેચનને યોગ્ય નથી. તેઓને માટે આસ્થાપન જ સર્વ કામ સાધનાર ઉત્તમ કર્મ છે. ૭

તે મનુષ્યોને બલ, વર્ણ, હર્ષ, મૃદુતાં અને અંગોમાં સિન્ધતા જલદી આપે છે. ૭૩

વસ્તિના મેદા—

તે બસ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. અનુવાસન, નિરહ અને ઉત્તરબસ્તિ. ૮

કયાં કેવીં વસ્તિ લાપવી—

શાખાવાતથી પીડિત તથા સંક્રાંત, સ્તબ્ધતા અને અંગભંગના રોગીઓને તથા મળરોધ, આદિમાન, અરુચિ અને વાદ વગેરે રોગોમાં તે પ્રશસ્ત છે. ૯

વિચાર કરીને ગરમીથી પીડાતા મનુષ્યોને શીતલ અને ઠંડીથી પીડાતા મનુષ્યોને નવશેકી બસ્તિઓ, તેઓને યોગ્ય ઔષધથી યુક્ત કરી પ્રયોજવી. ૧૦

ઘ્રંહણીય વસ્તિને અયોગ્ય પુરુષો—

શોધન કરવા યોગ્ય રોગોમાં બૃહણુ બસ્તિઓ દેવી ન જોઈએ. મેદવાળા મનુષ્યો અને જે મનુષ્યો કોઠ તથા પ્રમેહથી પીડાય છે તેઓ પણ શોધન કરવા યોગ્ય છે. ૧૧

શોધનીય વસ્તિને અયોગ્ય પુરુષો—

ક્ષીણ, ક્ષતયુક્ત, દુર્ગંધ, મૂર્ચ્છિત, કૃશ અને શુષ્ક દેહવાળાઓને તથા જેઓનું આયુષ્ય દોષ પર ટકી રહ્યું છે તેને શોધન બસ્તિ આપવી ન જોઈએ. ૧૨

કાર્યવિશેષની અવેક્ષા બસ્તિના સસ્કારના મેદ—

વાજકરણ, રક્તદોષ અને પિત્તમાં મધ-ધી અને

દૂધથી યુક્ત તથા કફ અને વાતમાં તેલ ગોમૂત-આરનલ અને લવણથી યુક્ત બસ્તિઓ પ્રશસ્ત છે. ૧૩

ધાતુઓને વિરોધી ન થાય તેવી રીતે અમ્લ દ્રવ્ય, ગોમૂત, દૂધ, સુરા અને કવાથ એ દ્રવ્યોને બસ્તિઓમાં યોજવાં અને રસની યોગ્ય એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી ગરમ પાણીને યોજવું. ૧૪

દેવદાર, શતાહ્વા, નાની એલચી, કદા, જેઠીમધ, પીપર, મધ, સ્નેહ તથા સરસવ, સાકર અને લવણ એ બસ્તિઓના ઉર્જ્જ્વાલાગ અને અનુલોમ ભાગના આવાપ એટલે નાખવાનાં દ્રવ્યો છે. એથી કષાયો સાથે મેળવીને જેઓ જેમાં પ્રયોજવાં જોઈએ તે હવે પછી કહીશ. ૧૫, ૧૬

વાતરોગમાં પ્રશસ્ત ત્રણ વસ્તિઓ—

લાંબા વખતથી થયેલ અને કંઈક બલવાળા વ્યાધિઓમાં આવાપ અને કષાયસહિત તીક્ષ્ણ તથા વિપરીત અવસ્થામાં મૃદુ અનુવાસન અને નિરહો યોજવાં જોઈએ. ૧૭

જુદા જુદા વ્યાધિઓમાં સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થયેલી અને એકગીજ્જના સ્થામર્થ્યનો નાશ ન કરે તેવાં દ્રવ્યોથી જેને જેમાં ઘોળવી જોઈએ તેવી બસ્તિઓ અહીંથી અરધા અરધા શ્લોકમાં સાંભળ. ૧૮

બીલી, અગ્નિમન્થ, શ્ચેનાક, કાશ્મર્ય અને પાટલિ; શાલપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, બન્ને બૃહતી અને વર્ધમાનક; તથા જવ, કળાથી, ભોર અને સ્થિરા; એ ત્રણે યોગ્ય આરે સ્નેહસહિત તથા માંસરસસહિત, વાતદોષમાં પ્રશસ્ત છે. ૧૯, ૨૦

પિત્તરોગોમાં પ્રશસ્ત ત્રણ વસ્તિઓ—

નલ, વંજુલ, વાનીર, શતપત્ર અને શેવાળ; મચ્છક, સારિત્રા, અનન્તા. પથરયા અને જેઠીમધ; તથા અન્દન, પચ્ચક, કળો વાળો અને પુન્નાડા-ને સાકર-મધ અને ઘી સહિત તથા દૂધસહિત ત્રણે બસ્તિઓ પિત્તદોષમાં હિતકર છે. ૨૧-૨૨

કપરોગોમાં પ્રચરત વળ વસ્તિઓ—

આકડો, અલક, એકાળીલા અને સાટોડી; હળદર, ત્રિફળા, નાગરમેથ, દોદાર અને કુટનટ; પીપર તથા ચિત્રક; તે ક્ષાર, મધ અને ગોમૂત્રસહિત તથા બહુ સ્નેહવાળા નહિ એવા ત્રણે યોગો ક્ષરેગીઓને હિતકારક છે. ૨૩, ૨૪

પક્વાશયનું ઘોચન કરનાર ચાર વસ્તિઓ—

મીઠળ, હમ્બતક, હક્વાકુ, ધાર્માગિવ અને વત્સક; શ્યામાત્રિક્ષ્ણાસ્થિરાદન્તી અને વળી દ્રવન્તી; પ્રકીર્યા, ઉદકીર્યા, નીલિની અને લીરિણી; તથા સમ્પ્રા, શંખિની, લોધ અને કંપીલાનું ફળ; ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરેલા તે ચારે યોગો પક્વાશયનું શોધન કરનારા છે. આ ચાર યોગોનું છુટાં છુટાં અને સમસ્ત રૂપમાં ઉપકરણ આપવામાં આવ્યું છે. ૨૫-૨૭

શુક અને માંસ વચારનાર ચાર વસ્તિઓ—

કાકોલી, લીરકાકોલી, મુદ્ગપણી અને શતાવરી; વિદારી-કન્દ, જોડીમધ, શીંગોડા અને કશેરુક; કૌંચખીજ, અન્દ, શર્ક અને જવ; જલ્મ માંસ તથા આનૂપ માંસ; એ ચાર અસ્તિઓ વીર્યવર્ધક અને માંસવર્ધક છે. ૨૮, ૨૯

સાંપ્રાહિક ચાર વસ્તિઓ—

હવન્તી, અગ્નિમન્થ, ધાવડીનાં ફૂલ અને વત્સક; પ્રમ્લ, ખેરકક, શમી, મીઠળ અને જવ; પ્રિયંશુ, રકતમૂલી, તરુણી અને સ્વર્ણચૂષિકા; વડ વગેરે દૂધવાળાં વૃક્ષ. કેમ્બુડાં અને લોધ; એ સાંપ્રાહિક અસ્તિઓ માનેલ છે. ૩૦, ૩૧

પરિણવમાં વે વસ્તિઓ—

પરિણવમાં ઘોળી સાટોડી અને સાટોડી સાથે ઊઝળેલા દૂધથી અથવા તાંદળબીયુક્ત ઉંદરકની સાથે ઊઝળેલ દૂધથી અસ્તિ દેવી. ૩૨

દાહમાં એક વસ્તિ—

કાલકંતક, કાર્કશુ, દર્ભ, પોટગલ અને શેરડી સાથે ઘી અને દૂધસહિત અસ્તિ દાહનાશક છે અને બીજી ઉત્પલ વગેરે સાથે ઘી અને દૂધસહિત અસ્તિ દાહનાશક છે. ૩૩

પરિકર્તિકામાં વે વસ્તિઓ—

દૂધમાં સાધેલાં ક્યુંદાર, આઢી, નીપ અને વિદુલ સાથે મધ અને સાકર મેળવી વૈષે હંડી અસ્તિ દેવી. ૩૪

સત્યસ્વરૂપમાં કિંમ્બે બાણનાર સુવૈલોએ પરિકર્તમાં શ્રીપણી અને કેવિદારની ડાંખળીઓથી તેજ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ અસ્તિ દેવી જોઈએ. ૩૫

પ્રવાહનમાં વે વસ્તિઓ—

શાદમલિની ડાંખળીઓની દૂધમાં સિદ્ધ કરેલ ઘી યુક્ત અસ્તિ અને તે જ પ્રમાણે શાદમલિના ગુંદથી સિન્ધ કરેલ અસ્તિ કરાંજવાના રોગમાં હિતકારક છે. ૩૬

અતિયોગમાં વે વસ્તિઓ—

અથાવરોહક, કાકનાસા અને રાજકશેરકથી દૂધમાં સિદ્ધ કરેલ અને મધ, રસાંજન તથા લીથી યુક્ત અસ્તિઓ અતિયોગમાં ઉત્તમ છે. વડ વગેરે ચારે વૃક્ષોથી તે જ વિધિએ સિદ્ધ કરેલ અસ્તિ બીજી છે. ૩૭૩

જીવાદાનમાં વસ્તિઓ—

બૃહતી, લીરકાકોલી, પૃષ્ઠિપણી અને શતવરી તથા કાશ્મર, ખોર, દૂર્વા, કાળો વાળો અને પ્રિયંશુ એ બન્ને સમૂહોને દૂધમાં ઊઝળી, ઘી-રસાંજન-મધ અને સાકર મેળવી, વૈષે તે બન્ને શીત અસ્તિઓ જીવાદાનમાં દેવી. ૩૮, ૩૯

ગાય, મેંદી, બકરી અને ભેંસના દૂધ સાથે જીવનીય ગણની ઔષધીઓ મેળવી, સસનાં, એણ, દક્ષ, બીલાડાં,

ભેંશમેઢાં અને બકરીના તરતના લોહી સાથે મેળવી આપેલી બરિત જીવાદાનમાં પ્રશસ્ત છે. ૪૦,૪૧

મહુડાં, જોડીમધ, દ્રાક્ષ, ઘ્રો, કાશ્મય અને ચન્દનથી, મધ અને સાકરસહિત, તે જ વિધિથી બરિત દેવી નોઈએ. ૪૨

રક્તપિત્ત બને પ્રમેહમાં વસ્તિ—

મજ્જા, સારિવા, અનન્તા, પયસ્યા અને જોડીમધથી સાધિત તથા સાકર, ચન્દન, દ્રાક્ષ, મધ, આમળાં અને ઉત્પલથી સાધિત બરિતઓ રક્તપિત્તમાં, અને સોમવલ્કના કપાપત્રી બરિત પ્રમેહમાં હિતકર છે. ૪૩

ગુલ્મ, અતિસાર, ઉદાવર્ત, સ્તંભ અને સંકેચ વગેરે રોગોમાં તથા સર્વાંગરોગ, એકાંગરોગ અને એવી જાતના રોગોમાં વિચક્ષણુ વૈદ્યે અગાઉ કહેલ વિધાન પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના યોગો કરીને પોતપોતાનાં ઔષધથી સિદ્ધ બરિતઓ દેવી. ૪૪, ૪૫

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

આ બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોક—

વાયુ વગેરેના ત્રણ ત્રણના સમૂહ એટલે ત્રણ વાતની, ત્રણ પિત્તની અને ત્રણ કફની; પકવાશયની શુદ્ધિ માટે, વૃષ્ય અને સાંત્રાહિકના ત્રણ ચારના સમૂહ એટલે પકવાશય-શોષક ચાર, વૃષ્ય ચાર અને સાંત્રાહિક ચાર; પરિસ્થાવ, દાહ, પરિકર્ત, પ્રવાહણ અને અતિયોગમાં બે બે તથા જીવાદાનમાં ત્રણ, રક્તપિત્તમાં બે અને પ્રમેહમાં બે-બે પ્રમાણે સુલભ, અલ્પ ઔષધવાળી અને અલ્પ કલેશવાળી સૌથી ગુણવાળી આડત્રીસ બરિતઓ છે. ૪૬-૪૮

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશ રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દબળવે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘બરિતસિધ્ધિ’ નામક દશમે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૦

અધ્યાય અગિઆરમો

ફલમાત્રાસિદ્ધિ

ફલમાત્રાસિદ્ધિનો ઉપક્રમ—

“હવે અહીંથી ‘ફલમાત્રાસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું.” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે ત્રીયે પ્રમાણે જ કહેલું છે ૧,૨

આસ્થાપનમાં કયું ફળ શ્રેષ્ઠ છે તે વિષયમાં મુનિઓના મતો—

આસ્થાપનની યોજનાઓમાં મીઠળ વગેરેમાં કેને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલ છે એમ ફલબરિતની શ્રેષ્ઠતાના નિશ્ચયમાં વિવાદયુક્ત ભૃગુ, કૌશિક, કાપ્ય, શૌનક, પુલસ્ત્ય, અસિત અને ગૌતમ વગેરે મુનિઓ, ઉદાર સન-જીવિ-શ્રુતિ અને વિજ્ઞાનથી સમૃદ્ધ ભગવાન આત્રેય પાસે આવ્યા. ૩,૪

શૌનકે કહ્યું, ‘ફળોમાં કફ અને પિત્ત હરનાર જીભૂતક શ્રેષ્ઠ છે.’ રાબ વામકે કહ્યું, ‘તે મૃદુ વીર્યવાળું હોવાથી મળતું ભેદન કરતું નથી.’ ૫

તે તો કહી તુંગડીને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો; કારણ કે વનમાં તે દોષોને પ્રેરનાર છે. ગૌતમે કહ્યું, ‘ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, કટુતા અને રક્ષતાને લઈ તે અવૃષ્ય છે.’ ૬

કફ અને પિત્તનું નાશક ધામાર્ગવ શ્રેષ્ઠ છે એમ તે માનતા હતા. પણ બડિશ તેને વાતલ, બ્લાનિ કરનાર અને બલનાશક માનતા હતા. ૭

તે તો ઇન્દ્રજને વખાણતા હતા કે તે બલનાશક નથી અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે માટે ઉત્તમ છે. પણ કાપ્યે કહ્યું, ‘તે અતિશય વિજ્ઞેલ, બિર્ધ્વ ભાગના દોષને પ્રેરનાર અને વાયુનો ક્ષેલ કરનાર છે.’ ૮

તે તો કહેતા હતા કે કૃતવેધન વાતલ છે અને પ્રબળ કફ અને પિત્તને હરે છે. બદ્રશૌનકે કહ્યું, ‘તે ઠીક નથી, તે તો કટુક અને અતિશય બલનાશક પણ છે.’ ૯

આ પ્રમાણે હેતુઓથી સારી પેઠે વિચિત્ર તે વચનો સાંભળીને બુદ્ધિમાન આત્રેયે ક્ષોભી બાબતમાં ઐષ નિશ્ચય કહી દેખાડ્યો અને આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૧૦

તેમાં આત્રેયનો નિર્ણય—

‘તમે સર્વેયે ક્ષણના દોષ અને ગુણની બાબતમાં સરખી રીતે વાણી ઉચારી છે. દોષ વગરનું અને ગુણ-વાળું ન હોય તેવું આ જગતમાં કંઈ નથી. એથી ગુણની અધિકતા શેમાં છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ૧૧

આહીં છત્રુતક દાદમાં હિતકર છે, ઇક્ષ્વાકુ પ્રમેહ-રોગીને હિતકર માનેલ છે, કુટજનું ફલ એટલે ઇન્દ્ર-જવ હરોગમાં અને ધામાર્ગવ પાંડુરોગમાં ઐષ છે. ૧૨

કૃતવેચન ઉદરરોગમાં હિતકર છે અને મોંઢળ સર્વ રોગનું વિરોધી નથી એટલે સર્વ સ્થાને યોગિક છે. તે મધુર, કપાય અને તિક્ત તથા રૂક્ષ નહિ એવું અને કટુ, ઉષ્ણ તથા વિરોધ છે. ૧૩

તે કદ અને પિત્તને હરનાર, જલદીથી અસર કરનાર, નુકશાન ન કરનાર અને વાયુનું અનુલોભન કરનાર છે. એથી ખીજાં ક્ષોભ હોવાં છતાં તે ખાસ કરીને ‘ફલ’ નામ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪

ગુદામાં ગયેલ વસ્તિ સર્વ શરીરમાં રહેલ વોષોને કેવ કાઢે છે તે વાતમાં અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન—

ગુરુએ એ પ્રમાણે વચન કહ્યું અને મુનિસમૂહે તેને માનસહ સ્વીકાર્યું. તે પછી પ્રણામ કરીને આનંદ-યુક્ત શિષ્યગણે એક સાથે મળીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ૧૫

‘આપ ગુરુએ કહ્યું કે અસ્તિ સર્વ કર્મ અને ગુણ સાધનાર છે, પણ એ નાભિથી ઉપર તો જતી નથી. તે તો નાભિની નીચે ગુદામાં જાય છે. તો પછી શરીર-માંથી સર્વ સ્થાનેથી દોષોને કેવી રીતે દૂર કરે છે?’ ૧૬

તેમાં આત્રેયનું સમાધાન—

ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, ‘સંયોગ અને વિયોગને લઈ વાયુ

આ શરીરને ધારણ કરી રાખે છે; તે એકલો જ અથવા દોષસહિત બની, પોતાના આશયમાં રહ્યો રહ્યો પ્રકાપ પામે છે. ૧૭

શુદ્ધિ કરનાર અસ્તિ પિત્ત-કદ અને મળયુક્ત તે પવનનું અનુલોભન કરે છે. આમ તેની શાંતિથી આખા શરીરમાં રહેલો રોગસમૂહ પણ શાન્ત થાય છે. ૧૮

પશુઓને વસ્તિ આપવાનો વિધિ—

આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી અખંડિત અર્થ જાણી જઈને શિષ્યગણે એને હાથી, જિંટ, ગાય, ઘોડા, ઘેટાં અને બકરાના રોગોને દૂર કરનાર કર્મ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે ‘અસ્તિ રોગ દૂર કરનાર કર્મ છે.’ એમ કહ્યું. ફરીથી શિષ્યગણથી પ્રેરાયેલા તેમણે તેની વિધિ પણ કહી. ૧૯

હે સૌભાગ્ય! હાથી અને જિંટને માટે બકરા અને ઘેટાંની અસ્તિ એટલે મૂલાશય તથા ગાય અને ઘોડાને માટે બેંસની અસ્તિ કહે છે. બકરાં અને ઘેટાં માટે વૃધ્ધ બળદની અસ્તિ લેવાનું તેના ઉપાયનું ચિન્તન કરનારા કહે છે. ૨૦

ક્રમાનુસાર અસ્તિ, અદાર આંગળ, સોળ આંગળ, તેમજ દશ આંગળનું અસ્તિનેત્ર હાથી, જિંટ, ગાય, ઘોડા, ઘેટાં અને બકરાંને અસ્તિ આપવામાં નોંધ એ. તેમાં તેઓનો એથો ભાગ દાખલ કરવો તે હિતકર બાણનું. ૨૧

બકરાં અને ઘેટાંની નિરૂહમાત્રા એક પ્રથમ છે; ગાય વગેરેમાં બળ અનુસાર બમણી કે ત્રમણી; જિંટની નિરૂહમાત્રા બે આઠક તથા હાથીની એથી બમણી એટલે દ્રોણ જેટલી નિરૂહમાત્રા છે. અનુવાસનમાં સૌ સૌની નિરૂહમાત્રાથી આઠમો ભાગ સ્નેહ લેવો નોંધ એ. ૨૨

ઈન્દ્રજવ, કદ, જેઠીમધ, પીપર, વજ, શતાહા, મોંઢળ અને રસાંજન, ગોળ, સિંધાવૃણ તથા દશમૂલ એ સર્વ પશુઓ માટે હિતકર છે. પીપળો, વડ, અથકર્ણ, ખેર, પ્રગ્રહ, શાલ અને તાડનાં ફળ એ હાથી માટે વધારાની કલ્પના છે. ૨૩

તેજ પ્રમાણે મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, ધવ, સરગવો, પાટલી અને મહુડાનો સાર, સાથે નિકુંભ અને ચિત્રક, ખાખરો, ભૂતીક, દેવદાર અને રોહિણીનો કષાય એ વધારામાં ગાયને માટે હિતકર છે. ૨૪૬

ખાખરો, દન્તી, દેવદાર, કતુણુ અને દ્રવન્તી એ ઘોડાને માટે વધારાનાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. ૨૫

ગર્દભ અને ઊંટ માટે પીણુ, કરેડાં, ખેર, શમ્બક અને ગિલ્વાદિ ગણનાં પાન અધિક છે; બકરાં અને ઘેટાં માટે ત્રિફલા, શલસાં, ઢાઠ, ચણીખોર, ખીલી અને મોટાં ખોર અધિક છે. ૨૬

સદા રોગી મનુષ્યો—

ત્યારે અગ્નિવેશે પૂછ્યું, ‘સતત રોગી મનુષ્યો કાણુ છે ? અને તેઓને હિતકર શું છે ?’ યુરુએ તેનો જવાબ આપ્યો કે ‘ઓત્રિય બ્રાહ્મણ, રાજાના સેવકો તેમજ વેશ્યા અને પશ્યણુવી એટલે દુકાનદારો સદા રોગી છે. ૨૭

તેઓ સતત આતુર હોય તેનું કારણ બને ચિકિત્સા—

ઓત્રિય બ્રાહ્મણુ વેદાધ્યયન, વ્રત અને આદિક ક્રિયા વગેરેથી દેહનું હિત કરી શકતો નથી. રાજાની સેવા કરનાર, રાજાના મનને રાજી રાખવાને લાઈ, ખીજના હુકમ ઊઠાવવાથી, બહુ ચિન્તા અને બહુ ભયથી દેહનું હિત કરી શકતો નથી. ૨૮

વેશ્યા પુરુષના ચિત્તને અનુસરનાર હોવાથી, પુરુષોના ઉપચારમાં તત્પર હોવાથી તથા શરીરની સ્વચ્છતા અને શયનગારમાં સ્વીપથી હોવાથી દેહનું હિત કરી શકતી નથી. દુકાનદારો સતત ખેડાકુપણથી અને નિરન્તર વેચાણ તથા ખરીદી વગેરેના લોભથી પણ દેહનું હિત કરી શકતા નથી. ૨૯

તેઓ બધાં હરહંમેશા આપેલા વેગને રોકે છે અને સમયસર ભોજન કરતાં નથી. તે જ પ્રમાણે જે ખીજ મનુષ્યો પણ સમયસર મલત્યાગ અને વિહાર કરતા નથી તેઓ સદા રોગી રહે છે. ૩૦

વેગ રોકવાથી પ્રકુપિત થયેલા વાયુને વિખંધ તથા સર્વ અંગમાં પીડા કરતો ભ્રેષ્ઠને વૈદ્યે સારી રીતે બનાવેલી સ્નેહયુક્ત વર્તિ પહેલેથી જ તેઓમાં પ્રયોજવી. ૩૧

સાટોડી, એરંડ, નિકુંભ, ચિત્રક, દેવદાર, નસોતર, નિદિગ્ધિકા તથા ગિલ્વાદિ જે મહાપંચમૂલ, તેઓને દહીંના મસ્તુયુક્ત ગોમૂત્રમાં પકાવીને તેલ-ધી અને પાંચે લવણો ભેળવીને બસ્તિ પ્રયોજવી. નિઙ્ઘ પતી ગયા પછી જાગલ માંસરસથી ભોજન કરાવીને પછી નિકુંભના તેલથી અનુવાસન કરાવવું. ૩૨, ૩૩

બલા, રારના, મીંદળ, ખીલી, ચિત્રક, દશમૂલ, ગરમાળાની શીંગ, જવ અને કુળથીને એક આઠક જલમાં પકાવવાં; તે ક્વાથ ઇન્દ્રજવ વગેરેના કંદક સાથે તથા તેલ-લીંગાળ અને સિંધાલૂણુસહિત, સદા રોગીને માટે હિતકર તથા બલ અને વર્ણને વધારનાર છે. તે પ્રમાણે જેઠીમધ, ખીલીનું ફળ અને શતાહાથી પણ સાધિત તેલ, અનુવાસન યોગ્ય મનુષ્યને માટે હિતકર છે. ૩૪, ૩૫

જીવનીય ગણુના ક્વાથથી સાધિત તેલ અનુવાસનમાં અને જીવનીય ગણુનો લવણરહિત ક્વાથ નિઙ્ઘમાં બાળક માટે હિતકર છે. બાળક અને વૃદ્ધ માટે જલદી અંગ અને બળ વધારવા નિઙ્ઘબસ્તિથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી. ૩૬

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ—

તે બાબતમાં ઉપસંહારનો શ્લોક—

ફલનું કર્મ, બસ્તિની શ્રેષ્ઠતા, ગાય વગેરે માટે જે બસ્તિનેત્ર અને બસ્તિઓ; સતત રોગીઓ અને તેઓને માટે જે હિતકર તે સર્વ ‘ફલમાત્રાસિદ્ધિ’ અધ્યાયમાં બતાવ્યાં છે.

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢપણે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાન વિષે ‘ફલમાત્રાસિદ્ધિ’ નામક અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧૨

અધ્યાય ખારભો

ઉત્તરખસ્તિસિદ્ધિ

ઉત્તરખસ્તિસિદ્ધિનાં ત્રપ્તકમ—

“ હવે અહીંથી ‘ ઉત્તરખસ્તિસિદ્ધિ’નું વ્યાખ્યાન કરશું. ” આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે નીચે પ્રમાણે ૧૮ કહેલું છે. ૧, ૨

વમન વગેરેથી શુદ્ધ ‘રોગીનું’ જે રીતે પાલન કરવું જોઈએ તે—

જેવી રીતે નવા ઇંડાને તેમજ છોડોછડા ભરેલા તૈલપાત્રને રક્ષવાં જોઈએ અને ફંડધારી ગોવાળ જેમ ગાયોને રક્ષે તેવી રીતે વમનાદિથી શુદ્ધ થયેલ, દુર્બલ, કૃશ, અથ્થ અગ્નિવાળા, ઢીલા સાંધાવાળા, વાયુ-મળ-મૂત્ર-કૃક અને પિત્ત જેઓનાં કાઢવામાં આવ્યાં છે તેવા, કૃશ આશયવાળા, શૂન્ય શરીરવાળા અને પ્રતીકારને સહન ન કરી શકનાર રોગીને વૈદ્યે ખરેખર રક્ષેલો જોઈએ. ૩-૫

તેમના અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે પેયાદિક્રમ—

ક્રમ જાણનાર વૈદ્યે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે પહેલાં તો પેયા વગેરેથી અને પાછળથી માંસરસથી એમ ક્રમે ક્રમે ઉપચાર કરવા. ૬

પહેલાં રિનગ્ધ-અમ્લ-મધુર અને હૃદય રસ, પછી અમ્લ અને લવણ રસ, તે પછી મધુર અને તિક્ટ રસ, અને તે પછી વળી કષાય અને કટુક રસ દેવા. ૭

એકબીજાથી વિરુદ્ધ રસોના ઉપયોગથી અને રિનગ્ધ તથા રક્ષના વિપરીત ક્રમે ઉપયોગથી વૈદ્યે દરદીને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં લાવવો એટલે સ્વાભાવિક બોજન પર લઈ આવવો. ૮

સ્વસ્થ થયેલાનાં લક્ષણો—

સમગ્રના રસોના અભ્યાસને સહન કરનાર, વેગાના નિવેશનથી રહિત, કામમાં પ્રીતિયુક્ત, સ્થિર ઇન્દ્રિયવાળો,

બલવાન અને મનોબળવાળો પુરુષ સ્વાભાવિક સ્થિતિને પામેલો જાણવો. ૯

સ્વસ્થ ન થયેલ મનુષ્ય માટે વર્ણ—

આ સ્વાભાવિક સ્થિતિને ન પામ્યો હોય તેણે તજવા લાયક સર્વ આહારવિહારનો ત્યાગ કરવો; અને મહા દોષ કરનાર આ આઠ બાબતોને તો ખાસ કરીને તજવી. ૧૦

જીએ સાદે બોલવું, સ્થનો હડદોલો, અતિ ત્યાગ ત્યાગ કરવું, અતિશય ખેસી રહેવું, અજીર્ણ પર ભોજન અહિત ભોજન દિવસની નિદ્રા અને મૈથુન. ૧૧

તેઓથી ઊર્ધ્વદેહમાં થનારા, આખા શરીરમાં થનારા, શરીરના નીચેના ભાગમાં થનારા, મધ્ય ભાગમાં થનારા, આમદોષથી થનારા, કૃકથી થનારા અને ક્ષયથી થનારા રોગો યથાક્રમે થાય છે. ૧૨

તેમને માટે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન—

તેઓમાંથી દરેકનાં વિસ્તૃત લક્ષણ અને યથાવત્ ચિકિત્સા તથા સિદ્ધ યાપનખસ્તિઓ કહીશ. ૧૩

જંચેથી અને વધુ વેલવાથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

તેમાં જંચેથી તથા બહુ બેલવાથી શિરસ્તાપ, શંખ અને કાનમાં તોદ, કાનનો ઉપરોધ, મોઢુ-તાળવું તથા ગળાનો શોષ, તિમિર, તરસ, જ્વર, તમક, હૃયગ્રહ, મન્યાસ્તંભ, થૂંક આવવું તે, છાતી તથા પડખામાં શૂળ, સ્વરભેદ, હેડી, ખાસ વગેરે થાય છે. (૧)

સ્થક્ષોમથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

સ્થક્ષોભથી સાંધા તથા પર્વોની શિથિલતા, હૃયનાકં-કાન તથા માથામાં શૂળ, તોદ, કુક્ષિભેદ, આટોપ, આંતરડામાં અવાજ, આધ્માન, હૃદય તથા ઇન્દ્રિયોનો ઉપરોધ, રિક્ત-પડખાં-વક્ષણ-વૃષણ-કેડ અને બરડામાં વેદના, સાંધા-ખૂલા તથા ગરદનની નિર્બલતા, અંગોનો અભિતાપ, પગના સોજા, પગના સ્પર્શજાનનો નાશ તથા પાદકર્પ વગેરે થાય છે. (૨)

અતિ ચંક્રમળથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

બહુ ફરવાથી—પગ-ગાંધ-સાથળ-ઢીંચણ-વંદણ-શ્રોણિ તથા ખરડાનું શ્લેષ, સક્રિયસાદ તથા સક્રિય-તોદ, પિંડીઓમાં ગોટલાં ચઢવાં, અંગમર્દ, અસામિતાપ, સિરા તથા ધમનીઓનો હર્ષ, શ્વાસ, કાસ વગેરે થાય છે. (૩)

અત્યાસનથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

બહુ ખેસી રહેવાથી—રથક્ષોભથી થતાં સ્ત્રિક, પડખાં, વંદણ, વૃષણ, કેડ તથા ખરડાની વેદના વગેરે થાય છે. (૪)

અર્જીર્ણ અને બદ્ધચક્ષુથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

અજીર્ણ તથા અધ્ધશનથી—મુખશોષ, આધ્માન, શ્લેષ, નિરતોદ, તરસ, અંગસાદ, ઊલટી, અતિસાર, મૂરછા, જ્વર, પ્રવાહણ અને આમવિવાદિ રોગો થાય છે. (૫)

વિષમાશનથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

વિષમાશન તથા અહિત ભોજનથી—અન્નની ધ્વજા ન થવી, દુર્બલતા, વિવર્ણતા, ખરજ, પામા, ગાત્રોનો અવસાદ અને વાતના પ્રકોપથી થનારા સંગ્રહણી, વગેરે થાય છે. (૬)

દિવાસ્વપ્નથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

દિવસે ઊંઘવાથી—અરુચિ, અવિષાક, અગ્નિનાશ, રિતમિતતા, પાંડુતા, આમડીની ખરજ, પામા, દાહ, ઊલટી અંગમર્દ, હૃદયસ્તંભ જડતા, તન્દ્રા, ઊંઘા કરવું, અનિદ્રાન-મ દુર્બલતા, મૂત્ર તથા આંખો રાતી થવી અને તાળવાનો ઉપદેવ. (૭)

વ્યવાયથી થતી વ્યાપ્તિઓ—

મૈથુનથી—ખલનો શીઘ્ર નાથ, સાથળમાં પીડા, માથું - બારિત-ગુદા - ઉપર-વંદણ - સાથળ - ઢીંચણ ગાંધ તથા ગળું શ્લેષ, હૃદયન ધબકારા, આંખની

પીડા, અંગો શિથિલ થવાં, શુક્રના માર્ગમાંથી રક્ત આવવું, કાસ, શ્વાસ, શૂક્રમાં લોહી પડવું, સ્વર ખેસી જવો, કેડની અશક્તિ, એક અંગમાં થનાર કે આખા શરીરમાં થનારા રોગો, વૃષણનો સોજો, અધોવાયુ-મલ તથા મૂત્રની અટકાયત, શુક્રનો નિસર્ગ, જડતા, ધ્રુમરી, બહેરાશ, વિષાદ વગેરે થાય છે. ગુદામાં છેદન જેવી પીડા, ઉપરથમાં તાડન જેવી પીડા થવી, મન ભાંડાણમાં પડવું હોય તેમ લાગવું, હૃદયનું કમ્પન, સાંધાઓની પીડા અને અંધારા આવવા જેવું થવું. (૮)

એમ આ આઠ અપચારથી આ ઉપદ્રવો પેદા થાય છે. ૧૪

પૂર્વોક્ત વ્યાપ્તિઓનો ચિકિત્સા—

તેઓની ચિકિત્સા-તેમાં જોયેથી બોલવાથી તથા બહુ બોલવાથી થયેલાને માટે અભ્યંગ, સ્વેદન, ઉપનાહ, ધૂમપાન, નસ્યકર્મ, ભોજન બાદ સ્નેહપાન, માંસરસ, દૂધ વગેરે વાતધન સર્વ વિધિ તથા મોન પગાવવું. (૧)

રથક્ષોભ, બહુ ફરવું તથા બહુ ખેસી રહેવાથી થયેલામાં સ્નેહ તથા સ્વેદન વગેરે વાતધન સર્વ વિધિ તથા નિદાનનો ત્યાગ. (૨)

અજીર્ણ તથા અધ્ધશનથી થયેલામાં અપકવ અન્ન ન રહે ત્યાં સુધી વમન કરાવવું, રક્ષ સ્વેદ, લંઘનીય-પાચનીય તથા દીપનીય ઔષધોનો પ્રયોગ. (૩)

વિષમ તથા અહિતાશનથી થયેલામાં પોતપોતાના દોષને હરનર કર્મ. (૪)

દિવસે સૂવાથી થયેલામાં—ધૂમપાન, ઉપવાસ, વમન-કર્મ, શિરોવિરેચન, કસરત, રક્ષ ભોજન, અરિષ્ટ અને દીપનીય ઔષધોનો ઉપયોગ, પ્રધર્ષણ, ઉન્મર્દન, પરિ-પેચન વગેરે કફલ ઔષધો વિધિ કરવો. ૫

મૈથુનથી થયેલામાં—જીવનીયગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલ દૂધ અને ઘીનો ઉપયોગ તથા વાતધન સ્વેદન-અભ્યંગ અને ઉપનાહો, વૃષ આહાર, સ્નેહ, સ્નેહવિધિ, પાપન અસ્તિઓ અને અનુવાસન અસ્તિ. મૂત્રના રોગો તથા

પ્રાણીઓનાં માંસોનો અને દૂધ સિવાય રોહિતાદિ માછલાંનો કલ્પ થાય છે. (૪)

ગોધાદિ ચાપનવસ્તિ—

ધો, નોળિયો, બિલાડો, ઉંદર અને શાહુડીનાં માંસ, અને પંચમૂળ દરેક દશ દશ પદ્ધ; દૂધમાં પકાવીને તે દૂધની, લીંડીપીપર અને મીઠળનો કલ્ક, સિંધવ સંચળ, સાકર, મધ, ઘી અને તેલયુક્ત અસ્તિ બલ્ય, રસાયન, ક્ષીણના ક્ષતનું સન્ધાન કરનાર, મથિતોરસ્ક, રથ-હાથી-ધોડાથી લગ્ન, વાતબલાસક વગેરે, ઉદાવર્ત, વાતજન્ય મૂત્ર-મળ અને શુક્રની અટકાયતવાળાઓને શ્રેષ્ઠ ફિતકર્તા છે. (૫)

કૂર્માદિ ચાપનવસ્તિ—

કાચબો વગેરે ગમે તે એકના માંસથી પકાવેલ દૂધમાં સાંઠ, હાથી, ઘોડો, મગર, હંસ અને કૂકડાના અંડરસ; મધ, ઘી, સાકર, સિંધવ, એખરો અને કૌંચાનાં બીજનો કલ્ક મેળવેલ અસ્તિ વૃદ્ધોને પણ બલ આપનાર છે. (૬)

કર્કટરસાદિ ચાપનવસ્તિ—

ચકલીના ઈંડાના રસયુક્ત કર્કટકનો માંસરસ, મધ, ઘી અને સાકર સાથેનાની અસ્તિ દેવી, આ અસ્તિઓ પરમ વૃદ્ધ છે. ઉચ્ચટા, એખરો અને કૌંચાનાં બીજથી પકાવેલું દૂધ ભોજન પછી પીવાથી માણસને સો સ્ત્રીમાં રમણ કરે તેવો બનાવે છે. (૭)

ગોરવાદિ ચાપનવસ્તિ—

સાંઠ-અકરો તથા સૂવરના વૃષભ. કર્કટ અને ચકલાનાં માંસથી પકાવેલા દૂધની ઉચ્ચટા, એખરો અને કૌંચા, મધ, ઘી અને થોડા સિંધવથી લવણ-વાળી કરેલ અસ્તિ દેવી. (૮)

દશમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

દશમૂળ, મોર, હંસ અને કૂકડાના કવાય પાંચ પ્રસૂત; તેલ, ઘી, વસા અને મળ્લ એ ચાર પ્રસૂતથી યુક્ત સુરા, નાગરમોથ અને હાઉબેરનો કલ્ક નાખેલ, લવણવાળી અસ્તિ પગ, ધુંટી, સાથળ, લીંચણ, જાંઘ,

ત્રિક, વંશણ, અસ્તિ અને વૃષભના વાતના રોગોને હરનાર છે (૯)

મૃગ વગેરેનો પણ પૂર્વોક્ત કલ્પ થાય છે—

મૃગ, ત્રિષ્ટિર, આનૃપ અને બિલેશય પ્રાણીઓના માંસથી આ જ કલ્પ માફક અસ્તિ આપવી. (૧૦)

મધ્વાદિ ચાપનવસ્તિ—

મધ અને ઘી બે પ્રસૂત, તેટલું જ ગરમ પાણી, સુવા અર્ધો પક્ષ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ પરમ વૃદ્ધ તથા મૂત્રકૃંચૂ, પિત્ત અને વાતને હરનાર છે. ૧૧

વૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તાલું ઘી, તેલ, વસા અને મળ્લ ચાર પ્રસૂત, હાઉબેર અર્ધો પક્ષ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ પરમ વૃદ્ધ, મૂત્રકૃંચૂ અને પિત્તના રોગ મટાડનાર તથા રસાયન છે. (૧૨)

મધુતૈલાદિ ચાપનવસ્તિ—

મધ અને તેલ ચાર પ્રસૂત. સુવા અર્ધો પક્ષ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ દીપન, બૃંહણ, બલ તથા વર્ણને કરનાર, ઉપદ્રવ ન કરનાર, પરમ વૃદ્ધ, રસાયન, ક્રિમિ, કુષ્ઠ, ઉદાવર્ત, શુદ્ધ, અર્શ, થંધ, પ્લીહા અને પ્રમેહ મટાડનાર છે. (૧૩)

મધુવૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તે પ્રમાણે જ મધ અને ઘી, તેટલું જ દૂધ-આગળ પ્રમાણેના કલ્કવાળી અસ્તિ બલ તથા વર્ણને કરનાર, શ્રેષ્ઠ વાચકરણ, ઉપદ્રવરહિત, અસ્તિ-ઉપરધનો પાક, વાઢ, મૂત્રકૃંચૂ તથા પિત્તના રોગ મટાડનાર તથા રસાયન છે. ૧૪

મધુવૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તે જ પ્રમાણે મધ અને ઘી, તેટલો જ માંસરસ અને એક અક્ષ નાગરમોથવાળી પડેલાની જેની અસ્તિ વાતબલાસક, પાદકર્પ, શુદ્ધ, ત્રિદ-

હપુષાદિ ચાપનવસ્તિ—

હાઉળેર અર્ધાં કુડવ, બોખરા કરેલા બમણા જવ, પાણી તથા દૂધમાં દૂધ બાકી રહેતાં સુધી પકાવવાં. તેની મધ, ઘી, તેલ અને સિંધવયુક્ત બસ્તિ આખા શરીરમાં ફેલાયેલ વાતરકતવાળા, ઝાડા-પેશાબની અટકાયતવાળા અને સ્ત્રીઓમાં ક્ષીણ થયેલાઓને હિતકર્તા તથા વાતમ્, બુદ્ધિ-મેધા-અગ્નિ તથા બલને પેદા કરનાર છે. (૭)

લઘુપંચમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

લઘુ પંચમૂળનો કવાથ દૂધ અને પાણીમાં કરવો. લીંડીપીપર, જેઠીમધ તથા મીંઢળનો કલક નાખીને ગોળ, ઘી, તેલ અને સિંધવવાળી બસ્તિ ક્ષીણ અને વિષમજ્વરથી ક્ષીણ થયેલાઓ માટે છે. (૮)

બલાદિ ચાપનવસ્તિ ત્રીજી—

બલા, અતિબલા, અધેડો, કૌંચાં-આઠ પલ, અધકચરા કરેલ જવ અર્ધ કુડવનો કવાથ, ગોળ, ઘી, તેલ અને સિંધવથી યુક્ત કરી, પ્રથમ જેમ બસ્તિ આપવી. તે વૃદ્ધ, દુર્બળ અને શુક્ર તથા રકતની ક્ષીણતાવાળાઓ માટે શ્રેષ્ઠ છે. (૯)

બલાદિ ચાપનવસ્તિ ચોથી—

બલા, જેઠીમધ, વિદારીકન્દ, દર્ભનાં મૂળ, દ્રાક્ષ અને જવથી બકરીના દૂધમાં કવાથ કરી, જેઠીમધ અને મીંઢળનો કલક નાખી, જેઠીમધ, ઘી તથા સિંધવ નાખી, જ્વરવાળાને બસ્તિ આપવી. ૧૦

શાલવણ્યાદિ ચાપનવસ્તિ—

શાલવણુ, પીઠવણુ, ગોખરુનાં મૂળ, સીવણુ, ફાલસાં, બબૂરનાં ફૂલ અને મહુડાનાં ફૂલથી બકરીનું દૂધ તથા પાણી દરેક એક પ્રથમ વડે કવાથ કરવો. તેમાં લીંડીપીપર, જેઠીમધ અને કમળનો કલક નાખવો. ઘી અને સિંધવવાળી તે બસ્તિ ક્ષીણેન્દ્રિય તથા વિષમજ્વરથી કૃશ થયેલાને માટે પ્રશસ્ત છે. (૧૧)

સ્થિરાદિ ચાપનવસ્તિ—

સ્થિરાદિ પંચમૂળ પાંચ પલ, શાલિ, પશ્ચિક, જવ, ઘઉં, અડદ પાંચ પ્રસૂતનો બકરીના દૂધમાં કવાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે કુકડીનાં ઈંડાનો રસ તથા તેટલાં જ મધ, ઘી, સાકર, સિંધવ અને સંચળથી યુક્ત બસ્તિ શ્રેષ્ઠ વાળકરણુ તથા બલ અને વર્ણુ પેદા કરનાર છે. એમ બાર ચાપનવસ્તિઓ કહી. ૧૬

મોર-ગોતર્દ વગેરેનો પળ પૂર્વાક્ત કલ્પ થાય છે—

એ જ પ્રમાણે મોર, ગોતર્દ, હંસ તથા સારસનાં ઈંડાના રસનો પળ કલ્પ થાય છે. ૧૭

તિત્તિર્યાદિ ચાપનવસ્તિ—

તેતર, મોર અને રાજહંસનાં માંસ અને લઘુ પંચમૂળથી પકાવેલ દૂધમાં સુવા, જેઠીમધ, રાસ્ના, ઇન્દ્રજવ, મીંઢળ અને લીંડીપીપરનો કલક તથા ઘી, તેલ, ગોળ અને સિંધવવાળી બસ્તિ બળ, વર્ણુ તથા શુક્રજનન અને રસાયન છે. (૧)

દ્વિપંચમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

દશમૂળ તથા કુકડાના માંસરસથી પકાવેલ દૂધ ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે લીંડીપીપર, જેઠીમધ, રાસ્ના અને મીંઢળનો કલક નાખી, સાકર-મધ અને ઘીથી યુક્ત બસ્તિ બહુ સ્ત્રીસંલોભ કરનારાને બલ દેનાર છે. (૨)

મયૂરાદિ ચાપનવસ્તિ—

પિત્ત, પાંખ, પંખ, ચાંચ અને આંતરડાં કાઢી નાખીને મોરનું માંસ, સ્થિરાદિ પંચમૂલ દરેક ૧ પલ લઈ, પાણીવાળા દૂધમાં દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી પકાવવું. મીંઢળ, લીંડીપીપર, વિદારીકન્દ, સુવા અને જેઠીમધનો કલક નાખી, મધ-ઘી તથા સિંધવ મેળવી, સ્ત્રીઓમાં બહુ આસક્તિને લીધે ક્ષીણ ઇન્દ્રિયવાળાને બસ્તિ આપવી. તે બલ તથા વર્ણુને કરનાર છે. (૩)

વિષ્કિર વગેરેનો પળ પૂર્વાક્ત કલ્પ થાય છે—

એ જ પ્રમાણે વિષ્કિર, પ્રતુદ, પ્રસદ અને જલચર

પ્રાણીઓનાં માંસોનો અને દૂધ સિવાય મોહિતાદિ માછલાંનો કલ્પ થાય છે. (૪)

ગોષાદિ ચાપનવસ્તિ—

ધો, નોળિયો, ગિલાડો, ઉંદર અને શાહુડીનાં માંસ, અને પંચમૂળ દરેક દશ દશ પદ્મ; દૂધમાં પકાવીને તે દૂધની, લીંડીપીપર અને મીઠાનો કલ્ક, સિંધવ, સંચળ, સાકર, મધ, ઘી અને તેલયુક્ત અસ્તિ બલ્ય, રસાયન, ક્ષીણના ક્ષતનું સન્ધાન કરનાર, મધિતોરરક, રથ-હાથી-ધોણથી ભગ્ન, વાતબલાસક વગેરે, ઉદાવર્ત, વાતજન્ય મૂત્ર-મળ અને શુક્રની અટકાયતવાળાઓને શ્રેષ્ઠ કિતકર્તા છે. (૫)

કૂર્માદિ ચાપનવસ્તિ—

કાચબો વગેરે ગમે તે એકના માંસથી પકાવેલ દૂધમાં સાંઢ, હાથી, ઘોડો, મગર, હંસ અને કૂકડાના અંડરસ; મધ, ઘી, સાકર, સિંધવ, એખરો અને કૌંચાનાં બીજનો કલ્ક મેળવેલ અસ્તિ વૃદ્ધોને પણ બલ આપનાર છે. (૬)

કર્કટરસાદિ ચાપનવસ્તિ—

ચકલીના ઈંડાના રસયુક્ત કર્કટકનો માંસરસ, મધ, ઘી અને સાકર સાથેનાની અસ્તિ દેવી, આ અસ્તિઓ પરમ વૃષ્ય છે. ઉચ્ચટા, એખરો અને કૌંચાનાં બીજથી પકાવેલું દૂધ ભોજન પછી પીવાથી માણસને સો સ્ત્રીમાં રમણ કરે તેવો બનાવે છે. (૭)

ગોરસાદિ ચાપનવસ્તિ—

સાંઢઅકરો તથા સૂવરના વૃષ્ય. કર્કટ અને ચકલાનાં માંસથી પકાવેલા દૂધની ઉચ્ચટા, એખરો અને કૌંચા, મધ, ઘી અને ચોા સિંધવથી લવણ-વાળી કરેલ અસ્તિ દેવી. (૮)

દસમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

દશમૂળ, મોર, હંસ અને કૂકડાના કવાથ પાંચ પ્રસૂત; તેલ, ઘી, વસા અને મળ્મ એ ચાર પ્રસૂતથી યુક્ત સુરા, નાગરમેથ અને હાઉરેનો કલ્ક નાખેલ, લવણવાળી અસ્તિ પગ, ધુંટી, સાયળ, લીંચણ, ગાંધ, ત્રિક, વંક્ષણ, અસ્તિ અને વૃષ્યના વાતના રોગોને હરનાર છે (૯)

મૃગ વગેરેનો પણ પૂર્વોક્ત કર્ક થાય છે—

મૃગ, નિષ્કર, આનૂપ અને બિલેશય પ્રાણીઓના માંસથી આ જ કલ્પ માફક અસ્તિ આપવી. (૧૦)

મઘ્વાદિ ચાપનવસ્તિ—

મધ અને ઘી બે પ્રસૂત, તેટલું જ ગરમ પાણી, સુવા અર્ધો પદ્મ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ પરમ વૃષ્ય તથા મૂત્રકૃમ્મ, પિત્ત અને વાતને હરનાર છે. ૧૧

વૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તાણું ઘી, તેલ, વસા અને મળ્મ ચાર પ્રસૂ, હાઉરે અર્ધો પદ્મ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ પરમ વૃષ્ય, મૂત્રકૃમ્મ અને પિત્તના રોગ મટાડનાર તથા રસાયન છે. (૧૨)

મધુતૈલાદિ ચાપનવસ્તિ—

મધ અને તેલ ચાર પ્રસૂ સુવા અર્ધો પદ્મ અને અર્ધો અક્ષ સિંધવવાળી અસ્તિ દીપન, બુંદણ, બલ તથા વર્ણને કરનાર, ઉપદ્રવ ન કરનાર, પરમ વૃષ્ય, રસાયન, કિમ્બિ, કુષ્ક, ઉદાવર્ત, શુદ્ધ, અર્શ, ક્ષ્મ, રક્ષીડા અને પ્રમેહ મટાડનાર છે. (૧૩)

મધુવૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તે પ્રમાણે જ મધ અને ઘી, તેટલું જ દૂધ—આગળ પ્રમાણેના કલ્કવાળી અસ્તિ બલ તથા વર્ણને કરનાર, શ્રેષ્ઠ વાચકરણ, ઉપદ્રવરહિત, અસ્તિ-ઉપસ્થિતો પાક, વાઢ, મૂત્રકૃમ્મ તથા પિત્તના રોગ મટાડનાર તથા રસાયન છે. ૧૪

મધુવૃતાદિ ચાપનવસ્તિ—

તે જ પ્રમાણે મધ અને ઘી, તેટલો જ માંસરસ અને એક અક્ષ નાગરમેથવાળી પડેલાની જેવી અસ્તિ વાતબલાસક, પાલ્કર્ષ, શુદ્ધ, ત્રિક-

હપુષાદિ ચાપનવસ્તિ—

હાલિમેર અર્ધા કુડવ, ખોખરા કરેલા બમણા જવ, પાણી તથા દૂધમાં દૂધ બાકી રહેતાં સુધી પકાવવાં. તેની મધ, ઘી, તેલ અને સિંધવયુક્ત બસ્તિ આખા શરીરમાં ફેલાયેલ વાતરકતવાળા, ઝાડા-પેશાબની અટકાયતવાળા અને સ્ત્રીઓમાં ક્ષીણ થયેલાઓને હિતકર્તા તથા વાતમ્ન, બુદ્ધિ-મેધા-અગ્નિ તથા બલને પેદા કરનાર છે. (૭)

લઘુપંચમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

લઘુ પંચમૂળનો કવાથ દૂધ અને પાણીમાં કરવો. લીંડીપીપર, જેઠીમધ તથા મીંઢળનો કલ્ક નાખીને ગોળ, ઘી, તેલ અને સિંધવવાળી બસ્તિ ક્ષીણ અને વિષમજ્વરથી ક્ષીણ થયેલાઓ માટે છે. (૮)

બલાદિ ચાપનવસ્તિ ત્રીજી—

બલા, અતિબલા, અધેડા, કૌંચા-આઠ પલ, અધકચરા કરેલ જવ અર્ધ કુડવનો કવાથ, ગોળ, ઘી, તેલ અને સિંધવથી યુક્ત કરી, પ્રથમ જેમ બસ્તિ આપવી. તે વૃદ્ધ, દુર્બળ અને શુક્ર તથા રકતની ક્ષીણતાવાળાઓ માટે શ્રેષ્ઠ છે. (૯)

બલાદિ ચાપનવસ્તિ ચોથી—

બલા, જેઠીમધ, વિદારીકન્દ, દર્ભનાં મૂળ, દ્રાક્ષ અને જવથી બકરીના દૂધમાં કવાથ કરી, જેઠીમધ અને મીંઢળનો કલ્ક નાખી, જેઠીમધ, ઘી તથા સિંધવ નાખી, જરવાળાને બસ્તિ આપવી. ૧૦

શાલપર્ણ્યાદિ ચાપનવસ્તિ—

શાલવણ, પીઠવણ, ગોખરુનાં મૂળ, સીવણ, ફાલસાં, ખખૂરનાં ફૂલ અને મહુડાનાં ફૂલથી બકરીનું દૂધ તથા પાણી દરેક એક પ્રસ્થ વડે કવાથ કરવો. તેમાં લીંડીપીપર, જેઠીમધ અને કમળનો કલ્ક નાખવો. ઘી અને સિંધવવાળી તે બસ્તિ ક્ષીણેન્દ્રિય તથા વિષમજ્વરથી ફેરા થયેલાને માટે પ્રશસ્ત છે. (૧૧)

સ્થિરાદિ ચાપનવસ્તિ—

સ્થિરાદિ પંચમૂળ પાંચ પલ, શાલિ, પષ્ટિક, જવ, ઘઉં, અડદ પાંચ પ્રસૂતનો બકરીના દૂધમાં કવાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે કુકડીનાં ઈંડાંના રસ તથા તેટલાં જ મધ, ઘી, સાકર, સિંધવ અને સંચળથી યુક્ત બસ્તિ શ્રેષ્ઠ વાજીકરણ તથા બલ અને વર્ણુ પેદા કરનાર છે. એમ બાર ચાપનવસ્તિઓ કહી. ૧૬

મોર-ગોનર્દ વગેરેના પળ પૂર્વાક્ત કલ્પ થાય છે—

એ જ પ્રમાણે મોર, ગોનર્દ, હંસ તથા સારસનાં ઈંડાંના રસનો પણ કલ્પ થાય છે. ૧૭

તિત્તિવાદિ ચાપનવસ્તિ—

તેતર, મોર અને રાજહંસનાં માંસ અને લઘુ પંચમૂળથી પકાવેલ દૂધમાં સુવા, જેઠીમધ, રાસ્ના, ધન્દજવ, મીંઢળ અને લીંડીપીપરનો કલ્ક તથા ઘી, તેલ, ગોળ અને સિંધવવાળી બસ્તિ બળ, વર્ણુ તથા શુક્રજનન અને રસાયન છે. (૧)

દ્વિપંચમૂલાદિ ચાપનવસ્તિ—

દશમૂળ તથા કુકડાના માંસરસથી પકાવેલ દૂધ ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે લીંડીપીપર, જેઠીમધ, રાસ્ના અને મીંઢળનો કલ્ક નાખી, સાકર-મેધ અને ઘીથી યુક્ત બસ્તિ બહુ સ્ત્રીસંલોભ કરનારાને બલ દેનાર છે. (૨)

મચૂરાદિ ચાપનવસ્તિ—

પિત્ત, પાંખ, પંખ, ચાંચ અને આંતરડાં કાઢી નાખીને મોરનું માંસ, સ્થિરાદિ પંચમૂલ દરેક ૧ પલ ઘઉં, પાણીવાળા દૂધમાં દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી પકાવવું. મીંઢળ, લીંડીપીપર, વિદારીકન્દ, સુવા અને જેઠીમધનો કલ્ક નાખી, મધ-ઘી તથા સિંધવ મેળવી, સ્ત્રીઓમાં બહુ આસક્તિને લીધે ક્ષીણ ધન્દ્રિયવાળાને બસ્તિ આપવી. તે બલ તથા વર્ણુ કરનાર છે. (૩)

વિષ્કિર વગેરેના પળ પૂર્વેક્ત કલ્પ થાય છે—

એ જ પ્રમાણે વિષ્કિર, પ્રતુદ, પ્રસદ અને જલચર

યુક્ત હોય તો તેનું વીર્ય તથા બ્રહ્મધાનને માટે તેના સો વખત કે હજાર વખત પાક કરવા. ૧૯

પૂર્વોક્ત વસ્તિના ગુણો—

તે બાબતમાં શ્લોકો છે—

આ યાપન નામની બસ્તિઓ અને સ્નેહો કહ્યા તે સ્વસ્થ માટે, રોગી માટે અને વૃદ્ધો માટે વિરોધી નથી. ૨૦

અતિ મૈથુન કરનારાઓને શુક્ર-માંસ અને બલ આપનાર, સર્વ રોગો મટાડનાર અને દરેક ઋતુમાં પ્રયોગ કરાય તેવી છે. ૨૧

સન્તાન વિનાનાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ સન્તાનો આપનાર છે. તેઓ સ્નેહબસ્તિ-અનુવાસન અને નિર્મલ બેથનું કામ કરનાર છે. ૨૨

તેમાં અવધ્ય—

વ્યાયામ, મૈથુન, મધ, મધ, ઠંડું પાણી, સંભોજન અને સ્વસ્થતા—એ યાપનબસ્તિઓમાં નિર્મલ છે. ૨૩

અધ્યાવાયૈશ્વંરહ—

એ બાબતમાં ઉપસંહારના શ્લોકો—

ભોર, ગોનદ અને હંસનાં ઇંડાંથી કુકડીનાં ઇંડાં પ્રમાણેની ત્રણ બસ્તિઓ, ત્રિષ્ટિકરની વીસ, પ્રતુદની ત્રીસ, પ્રસહની ઓગણત્રીસ, જલચરોની સત્તાવીસ, મધુરકલ્પથી માણસાં વગેરેની નવ બસ્તિઓ, દુર્મર્કલ્પથી કુર્કટક આદિની દશ બસ્તિઓ, મૃગાથી સત્તર, વિષ્ટિકરોથી ઓગણત્રીસ, આનુપથી નવ, કુકડાના અને મધૂરના કલ્પ જેમ બિલેશગથી ચૌદ, સ્નેહોની સાથે ટૂંકાણમાં આ ઓગણત્રીસ બસ્તિઓ કહી. તેનો વિસ્તારથી ભાગ પાડતાં બસો સોળ બસ્તિઓ થાય છે. તે મધ મેળવીને દેવાથી મનુષ્યને અતિવૃષ્ટિ બનાવે છે. અને તેઓને મધથી સ્તંભિત કરવાથી અતિયોગ કે અયોગ કરતી નથી. ૨૪-૨૮

યાપનવસ્તિ પાછી ન આવે તો કર્તવ્ય—

આ બસ્તિઓ મૃદુ હોવાથી જે મનુષ્યને દીધા બાદ

પાછી ન આવે તેને તરત જ ગોમૂતયુક્ત તીક્ષ્ણ બસ્તિઓથી આસ્થાપન કરાવવું જોઈએ. ૨૯

યાપના વસ્તિના અતિસેવનથી થતા દોષો—

યાપનબસ્તિના અતિશય સેવનથી સોજા, અગ્નિનાશ, પાંડુરોગ, શ્વેદ, અર્શ, વાહ, જ્વર અને અતિસાર થાય છે. ૩૦

તેમાં ચિકિત્સા—

તે ઉપદ્રવોમાં અરિષ્ટ, દુધ તથા સીધું આદિથી અગ્નિપ્રદીપનની ક્રિયા કરાવવી જોઈએ. અને તેથી જ યાપનબસ્તિઓનું સેવન યુક્તિતપૂર્વક કરવું જોઈએ, પણ લાગલાગત સેવન ન કરવું. ૩૧

જેથી બોલવું આદિની વ્યાપ્તિઓ ચિકિત્સાસહિત વિસ્તારથી જુદી જુદી કહી છે. તેઓથી મનુષ્યનું સદા રક્ષણ કરવું. ૩૨

સિદ્ધિસ્થાનની નિષક્તિ—

વચનાદિ કર્મો યથાવિધિ ન થવાથી પેદા થયેલા વિકારોનું સાધન એટલે ચિકિત્સા જે સ્થાનમાં કહેવાય છે તેને સિદ્ધિસ્થાન કહેવાય છે. ૩૩

આ તન્વના અધ્યયનનું ફળ—

આત્મેષુ ઋષિની વાણીરૂપ ૧૨૦ અધ્યાય કે જે પ્રાણીઓના કિતને માટે શુદ્ધિમાન અગ્નિવેશે કલા છે તે પૂર્ણ થયા. ૩૪

વિવિધર આ સંહિતા લાભવાથી આ લોકમાં લાભ આપુણ, યશ, સ્વસ્થતા, ધર્મધર્મકામ તથા મોક્ષ અને ઉત્તમ સિદ્ધિને મેળવે છે. ૩૫

પ્રતિસંસ્કર્તાનું કર્મ—

સંસ્કર્તાસંક્ષેપમાં કહેલો વિસ્તાર, અતિ વિસ્તારમાં કહેલો સંક્ષેપ કરે છે અને જૂના શાસ્ત્રને દરોવા નવા જેવું બનાવે છે. ૩૬

ચરક અને હલયંક અગ્નિવેશના તન્વનો

પ્રતિસંસ્કાર કર્યો—

તેથી જ અતિ શુદ્ધિમાન ચરક મુનિએ આ ઉત્તમ

સાથળ અને ઢીંચણનો ઘણો સંકેત, એઓનો તથા અસ્તિ, વૃષણ, ત્રિંગ, ત્રિક અને પીકના શૂળનો નાશ કરનાર છે. (૧૫)

સુરાદિ વાપનવસ્તિ—

સુરા, સૌવીરક, કળથી, માંસરસ, મધ. ઘી, તેલ, સાત પ્રસૂત; મોથ અને સુવાનો કલક તથા સિંધવ-યુક્ત અસ્તિ બધા વાતજન્ય રોગો મટાડનાર છે. (૧૬)

દ્વિપંચમૂલાદિ વાપનવસ્તિ—

દશમૂળ, ત્રિકૂળા, બીલુ અને મીંઢળનો ગોમૂતમાં ક્વાથ કરવો. તેમાં ઇન્દ્રયવ, મીંઢળ, નાગરમોથ અને કાળીપાટનો કલક અને સિંધવ, જવખાર, મધ તથા તેલયુક્ત અસ્તિ કફના રોગ, અસ્તિનો આટોપ, વાતજન્ય શુકની અટકાયત, પાંડુરોગ, અજીર્ણ, વિસ્પ્રયિકા અને અલસક રોગોમાં આપવી. ૧૮

શ્રેષ્ઠ વાજીકરણ સ્નેહવસ્તિઓ—

હવે આગળ શ્રેષ્ઠ વાજીકરણ સ્નેહો કહેશું.—

શતાવરી, ગળો, શેરડી, વિદારીકન્દ, આમળાં, દ્રાક્ષ અને ખજૂરને યંત્રમાં પીલીને કાઢેલો દરેકનો રસ એક એક પ્રસ્થ; તે જ મુજબ ઘી, તેલ, ગાયર્તુ-લેંસતું અને બકરીનું દૂધ એ એ પ્રસ્થ લેવું; જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, વાંસકપૂર, શીંગોડાં, મધુલિકા, જેડીમધ, ઉચ્ચટા, લીંડીપીપર, કમળકાકડી, નીલકમળ, કમળનાં ફૂલ, પુંડરીક, કમળનાં ફેસરને કલક; પૃષ્ઠ અને તરફનાં માંસ; કૂકડો, ચકલી, ચકાર, કાયલ, મોર, જીવજીવક, કુલિંગ અને હંસનાં ઈંડાના રસ—ત્રસા અને મન્ય ૧ પ્રસ્થ નાખીને પાક કરવો. સિદ્ધ થયે ભગવાન શંકરની પૂજા કરી, સફેદ છત્રથી તેના પર છાંયડો કરી, વેદધોષ, શંખ, ઢાલ તથા ભેરીના નાદ કરતાં તેને હાથીની પીઠ ઉપર મૂકવો. તે સ્નેહનો ત્રીજો ભાગ મધ મેળવીને, મંગલકર્મ-આશીર્વાચન તથા દેવસ્તુતિ કરીને અસ્તિ તરીકે દેવો. સ્ત્રીમાં વિહાર કરનાર, ક્ષીણવીર્ય, ક્ષતક્ષીણ, વિષમજ્વરપીડિત માણસોને, યોનિરોગી, વધ્યા, રક્તગુદમવાળી, છોકરાં મરી જતાં હોય તેવી, અને જેને આર્તવ ન આવતું હોય તેવી સ્ત્રીઓને, માંસ

અને લોહીની ક્ષીણતાવાળાને માટે આ શ્રેષ્ઠ પથ છે. અને વળિયાંપળિયાંનો નાશ કરનાર ઉત્તમ રસાયન છે. (૧)

કાંસકી, ગોખરુ, રસ્ના, અસંગંધ, શતાવરી, કાંટા-શળિયો દરેક ૧૦૦ પલ; તેને કૂટી, ૧૦૦ દ્રોણ પાણીમાં પકાવવાં. બ્યારે ૧ દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં વિદારીકન્દ, આમળાંનો સ્વરસ, બકરો, પાંડો, સ્વર, આખલો, કૂકડો, મોર, હંસ, કારંડવ અને સારસના અંડરસો દરેક પ્રસ્થ; ઘી અને તેલનો એક એક પ્રસ્થ; આઠ પ્રસ્થ દૂધમાં સુખડ, જેડીમધ, મધુલિકા, વાંસકપૂર, ખિસ, કમલકંડ, નીલકમળ, પરવળ, કૌંચાં, અનપાટી, વાડનાં માથાં, ખજૂર, દ્રાક્ષ, ભેંચઆમલી, ભેંરીંગણી, જીવક, ઋષભક, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી, શતાવરી, મેદા, લીંડીપીપર, કાળો વાળો, તજ અને તમાકપત્રનો કલક નાખી પકાવવું. સિદ્ધ થયા બાદ વેદધોષાદિ વિધિથી અસ્તિ આપવી. તેથી સો સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરી શકે છે. તેના પ્રયોગમાં આહાર-વિહારની કાંઈ પણ પરહેજ નથી. તે વૃષ્ય, બલ્ય, બુદ્ધિ, આયુષ્ય, વળિયાં તથા પળિયાંનો નાશ કરનાર, ક્ષતક્ષીણ, નષ્ટશુક, વિષમજ્વર-પીડિત તથા યોનિરોગી સ્ત્રીઓને શ્રેષ્ઠ પથ છે. (૨)

કાંટાશળિયો ૧૦૦ પલ, ચાર દ્રોણ પાણીમાં પકાવીને ૧ દ્રોણ બાકી રહે ત્યારે ક્વાથ સારી પેઠે ગાળી, તેમાં વિદારીકન્દ તથા શેરડીનો રસ એક એક પ્રસ્થ, તેથી આઠ ઘણું દૂધ, ઘી તથા તેલ પ્રસ્થ; ખપાટ, જેડીમધ. મહુડો, સુખડ, મધુલિકા, ઉપલસરી, મેદા, મહામેદા, કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી, ક્ષીરવિદારી, અગર, મજીક, નખલા, કપૂરકાચલી, કાંટાશળિયો, શ્રો, તજ, અને લોષ દરેક એક અક્ષ તથા એ કર્ષ સાકરનો કલક નાખી પકાવવું. સિદ્ધ થયે વેદધોષાદિ વિધિથી અસ્તિ આપવી. તે સર્વ રોગ હરનાર, રસાયન, અન્તઃપુરમાં રહેનાર લલિતાઓને માટે શ્રેષ્ઠ, ક્ષત, ક્ષય, વાત-પિત્તની વેદના, શ્વાસ, અને કાસ મટાડનાર છે. તૃતીયાંશ મધ મેળવી દેવાથી વળિયાં પળિયાં હરનાર તથા વર્ષ, ૩૫, બલ, માંસ અને શુક વધારનાર છે. (૩)

આ સ્નેહઅસ્તિઓ રસાયન છે. જો મનુષ્ય વિભવ-

Printed by
GUNVANTRAY ACHARYA
At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR.

શાસ્ત્રનું સંસ્કરણ કયું; પરન્તુ તેમાં ત્રીજા ભાગની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. તેથી પંચનદપુરમાં જન્મેલા દૃઢબલે ભૂતપતિ શંકરને તુષ્ટ કરીને તેના અસમપૂર્ણ ભાગને પૂરો કર્યો. બીજાં બહુ શાસ્ત્રોમાંથી વીણવાની દૃષ્ટિથી બીજા વિષયોનો પણ સંચય કરીને ચિકિત્સા-સ્થાનના સત્તર અધ્યાય, સિદ્ધિસ્થાન અને કલ્પસ્થાનથી તેને પૂર્ણ કર્યું. આ શાસ્ત્ર શબ્દ અને અર્થની ન્યૂનતા વિનાનું અને તંત્રદોષ વગરનું અને વિચિત્ર એવી છત્રીસ તંત્રયુક્તિથી શોભીતું છે. ૩૭-૪૦૬

છત્રીસ તંત્રયુક્તિઓ—

તેમાં—અધિકરણ, યોગ, હૈવર્થ, પદાર્થ, પ્રદેશ, ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, વાક્યશેષ, પ્રયોજન, ઉપદેશ, અપદેશ, અતિદેશ, અર્થોપત્તિ, નિર્ણય, પ્રસંગ, એકાન્ત, અતૈકાન્ત, અપવર્ગ, વિપર્યય, પૂર્વપક્ષ, વિધાન, અનુમત, વ્યાખ્યાન, સંશય, અતીતાવેક્ષણ, અનાગતાવેક્ષણ, સ્વસંજ્ઞા, ઊદ્ધ, સમુચ્ચય, નિદર્શન, નિર્વચન, સંનિયોગ, વિકલ્પન, પ્રત્યુત્સાર, ઉદ્ધાર અને સંભવ—આ તંત્રયુક્તિઓ છે. ૪૧-૪૪૬

તેઓ સંપૂર્ણપણે વિસ્તારમાં કે સંક્ષેપમાં શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલી હોય છે. પરન્તુ અતિસંક્ષેપમાં કહેવાયેલ શાસ્ત્રમાં તેમનો એકદેશ દેખાય છે. ૪૫૬

તંત્રયુક્તિના જ્ઞાનનું ફળ—

જેમ કમળના વનનો વિકાસ કરવાને સૂર્ય, ધરપ્રકાશિત કરવાને દીવો, તેવી જ રીતે શાસ્ત્રને વિકસિત અને પ્રકાશિત કરવાને માટે તંત્રયુક્તિઓ છે. ૪૬૩

જે કોઈ પણ આ એક જ શાસ્ત્રને બરાબર સમજે છે તે યુક્તિને બાજુનાર હોવાથી બીજાં શાસ્ત્રોને પણ બરાબર સમજી શકે છે. જેમ ભાગ્યક્ષીણ થવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમ તંત્રયુક્તિ બાજુના વિના રહે અભ્યાસ કરનાર વૈદ્ય શાસ્ત્રના અર્થને તત્ત્વને ક્ષોભી નથી. ૪૭, ૪૮

બરાબર ન સમજાયેલ શાસ્ત્ર, બરાબર નહિ પકડેલા શસ્ત્રની જેમ મૂખને હાનિ કરનાર છે અને બરાબર સમજાયેલ શાસ્ત્ર અને બરાબર પકડાયેલ શસ્ત્રની પેઠે ગદ્દા મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે. ૪૯

તેટલા માટે આ શાસ્ત્રના ચુલુદોષના તત્ત્વજ્ઞાન માટે તેઓ ઉત્તરતંત્રમાં ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે. ૫૦

આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું ફળ—

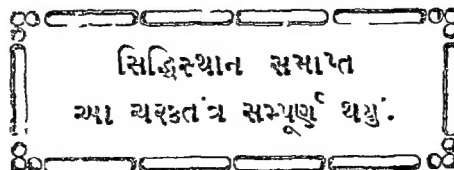
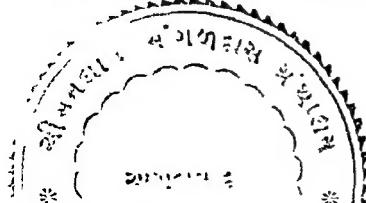
જે પુરુષ આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણપણે લાણી તેના અર્થ બરાબર સમજે છે, તંત્રાર્થમાં ચોક્કસ મતગણો હોય, ચિકિત્સાકર્મ કરતો હોય, તે મનુષ્યોને સુખી જીવન આપનારો અને છે અને ધૃતેઘૃતિ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ તથા ધર્મવૃદ્ધ થાય છે. ૫૧

જે પુરુષના હૃદયમાં આ બાર હજાર શ્લોકવાળી સંહિતા રહે છે તેજ અર્થસ છે, તેજ વિચારસ છે અને તેજ ચિકિત્સાકર્મમાં કુશળ છે. તે રોગો, તેઓની ચિકિત્સા અને બીજા કયા અર્થને તે બાજુનો નથી? સ્વસ્થ અને રોગીના હિતને માટે અગ્નિવેશે કહેલ આ ચિકિત્સા છે. જે કોઈ આ તંત્રમાં છે તે બીજો છે અને જે કોઈ આ તંત્રમાં નથી તે બીજો કયાં પણ નથી. ૫૨, ૫૩

અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરક વડે પ્રતિસંસ્કૃત થયેલા શાસ્ત્રમાં આહમું સિદ્ધિસ્થાન પ્રાપ્ત થતાં તેમાં દૃઢબલે પોતાની સિદ્ધિને માટે સંક્ષેપમાં સિદ્ધિસ્થાન પૂરું કર્યું. ૫૪, ૫૫

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકથી પ્રતિ-સંસ્કાર પામેલ શાસ્ત્રમાં અપ્રાપ્ત અને દૃઢબલે પૂર્ણ કરેલા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિસ્થાનમાં 'ઉત્તરઅસ્તિસિદ્ધિ' નામનો બારમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. ૫૨

સિદ્ધિસ્થાન સમાપ્ત
આ ચરકતંત્ર સમ્પૂર્ણ થયું.

૧૬૭

R	
610.954	16788
અગ્નિ	
(કવિ)	
ત્રણફરસંગિતો આગ-પૂ -	
અગ્નિવેશ	

R
610.954
અગ્નિ
(કવિ)
16788

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૯

R	
610.954	16788
અગ્નિ	
(કવ)	
ચરફસંપિત) ભાગ-પૂ -	
અગ્નિવેશ	

R
610.954
અગ્નિ
(કવ)
16788

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૯